

Székely Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2008 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM • MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2008 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2008

A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztőbizottság:

Benkő Elek (Budapest), Egyed Ákos (Kolozsvár), Kósa László (Budapest),
László Attila (Iași), Pozsony Ferenc (Kolozsvár), Sárkány-Kiss Endre (Kolozsvár)

A néprajzi fejezetet lektorálta:

Tánczos Vilmos (Kolozsvár)

Főszerkesztő:

Kinda István

Szerkesztők:

Barti Levente, Kocs Irén (természettudományok)
Méder Lóránt László, Sztáncsuj Sándor József (régészet)
Boér Hunor, Csáki Árpád (történettudományok)
Kinda István, Szócsné Gazda Enikő (néprajz)

Román és angol kivonatokat fordított és ellenőrzött:

Hubbes Kinga, Hubbes László

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:

Mednyánszky Emese, Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2008

© Az egyes cikkek szerzői, 2008

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843-8385

Székely Nemzeti Múzeum

Kovászna Megye Tanácsa

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Tartalom – Cuprins

Vargha Mihály: *A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése (2007. november – 2008. október)*

Muzeológia

Demeter Éva: *Kísérlet a múzeumlátogatók számának növelésére a Székely Nemzeti Múzeumban (2007-es példák, tervek a jövőre)*

Természettudományok

Pál Zoltán – Kis Boglárka – Székely Borbála: *Erdővidéki természetes ásványvizek fizikai-kémiai tulajdonságainak összehasonlító vizsgálata földtani eredetük függvényében*

Székely, Viorica: *Catalogul colecției de plante „Bányai János” de la Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc*

Szász-Fejér János: *A zabolai Mikes-park és fás növényei*

Kocs Irén: *Diószeghy László és a Székely Nemzeti Múzeum, 1934–1943*

Sziráki György: *A Nevrorthidae Nakahara, 1915 (Insecta: Neuroptera) család előfordulása a Cserna-hegységben*

Rozner István – Rozner György: *Adatok Erdély és a Bánság lemezescsápú bogárfaunájához (Coleoptera: Lamellicornia)*

Hartel Tibor – Öllerer Kinga: *How many populations are there? On the need for delimiting amphibian populations*

Hegyesi Zsolt: *Az északi szöcskegér, Sicista betulina (Rodentia: Dipodidae) újabb jelzése Romániából*

Régészet – Történettudományok

László Attila: *Egy erdélyi régész az őskori világról a 20. század elején. Gondolatok László Ferenc Az ember a kőkorszakban című írásáról*

László Ferenc: *Az ember a kőkorszakban*

Schöbel, Gunter: *Hans Reinerth (1900–1990) – Karriere und Irrwege eines Siebenbürger Sachsen in der Wissenschaft während der Weimarer Zeit und des Totalitarismus in Mittel- und Osteuropa*

Körösfői Zsolt: *A Marosszentanna–Černjachov-kultúra három temetkezése Rugonfalva-református papilak lelőhelyén*

Makkay János: *Siculica Hungarica – Nagy Gézától László Gyuláig*

Bordi Zsigmond Lóránd: *Középkori kardok a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben*

Derzsi Csongor – Sófalvi András: *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál (2005–2006)*

Csáki Árpád: *„Kapikiha vala Székely Mojses” – Egy háromszéki diplomata I. Apafi Mihály fejedelem idejében*

Tüdös S. Kinga: *Csiksomlyói végtisztesség – A székelyek generálisa, I. Mikes Kelemen végrendelete és temetése (1685–1687)*

Tóth Zsombor: *Egy kora újkori familiárisi kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánnal (1692–1703) (előtanulmány)*

Coroi Artur: *A dálnoki magánerdő-birtokosok 1804-béli erdőrendtartása*

Cserey Zoltán: *A jobbágyság Háromszéken az 1848-as forradalom idején*

Rákóczy Rozália: *„Nyomatik a csiksomlyói zárda betüivel”*

Demeter Lajos – Demeter László: *Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban II. Aldoboly*

Nagy Botond: *Az osztrák–magyar–román külkereskedelem szállítóeszközei 1. A szárazföldi szállítás struktúraváltásának körülményei*

Tóth Szabolcs Barnabás: *Oltáregyletek Háromszéken*

Biró Rózsa: *Kós Károly politikai iratai a Székely Nemzeti Múzeumban*
Tóth, Szilárd: *Incidente sângeroase la alegerile parlamentare din 1928 la secția de votare din com. Olteni (jud. Trei-Scaune)*
Magyarosi Imola: *Varga Nándor Lajos falfestményei az aldobolyi Hollaky-kúriában*
Dobra Judit: *Árgirus nyomai a Székelyföldön – az Árgirus-téma a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában az első világháborúig terjedő időszakban*
Barabás Hajnalka: *Adatok Kézdiabíbis épített örökségéhez és egyházi műkincseihez*

Néprajz

Kovács Árpád – Nyárádi Zsolt: *A tarcsafalvi unitárius egyházközség a 18–19. században az egyházközség levéltári forrásai alapján*
Szőcsné Gazda Enikő: *A székelyudvarhelyi fazekasság a céh- és ipartársulati jegyzőkönyvek tükrében*
Sándor-Zsigmond Ibolya: *Árukészlet és üzletvitel egy fűszer- és vegyeskereskedésben a két világháború közötti Sepsiszentgyörgyön*
Kinda István: *Vargyas mészégetői múltja és jelene II. Mészégető katlanok a Rikában és a Nádas-patak völgyében*
Tánczos Vilmos: *777 proverbium Csíkszentkirályról*
Olosz Katalin: *Háromszéki népballadák Kanyaró Ferenc hagyatékában*
Demeter Lajos: *„Hallottátok, Szemerján mi történt...?” (A szemerjai postarablás története)*
Magyar Zoltán: *Kászoni népmondák*
Miklós Zoltán: *A hiedelmek funkciója egy személy életében. Egy klézsei adatközlő hiedelemrepertoárjának értelmezési lehetőségei*
Pozsony Ferenc: *Székelykapuk Kolozsváron?*
Zsigmond Győző: *A gomba mint étel a magyar néphagyományban*
Peti Emese: *Egy háromszéki értelmiségi naplójának értelmezési lehetőségei*
Demeter Éva: *A stopposok. Egyetemi hallgatók utazásai az E60-ason az 1990-es évek második felében*

In memoriam

Dénes István (1954–2005) (Boér Hunor)

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE (2007. NOVEMBER – 2008. OKTÓBER)

Köszöntöm az Olvasót évkönyvünk, az *Acta Siculica 2008* hasábjain!

Örömmel teszek eleget évi beszámolóim előterjesztésének, mert összességében pozitív folyamatokban gazdag időszakot mutathatok be. Az elmúlt időszakban a Székely Nemzeti Múzeum hivatásához mértén igyekeztünk látogatóinkat újszerű, tartalmas kiállításokkal és eseményekkel meglepni. A számos rendezvény mellett legjobb tudásunk és erőnk szerint biztosítottuk a ránk bízott értékek minél gondosabb és körültekintőbb védelmét, folytattuk a gyűjtemények szakszerű feldolgozását. Mindeközben vendégkutatóinknak is folyamatosan rendelkezésére álltunk információkkal, dokumentumokkal, fényképekkel, múzeumi tárgyakkal.

Az előző évhez képest jelentőset léptünk előre mind gyűjteményeink kezelésében, nyilvántartásában, gyűjtéssel, vásárlással történő gyarapításában, mind pedig a szakembereink által rendezett tárlatok és a fogadott vendégkiállítások minősége, látogatottsága, kiadványaink színvonala terén. Ugyanakkor impozáns székházunk eredeti Kós-tervek szerinti díszítésében, a korszerűsítés folytatásában is megvalósításokkal büszkélkedhetünk. A belső és az intézményközi tudományos élet kihívásaira a legmegfelelőbbnek ítélt módon, elsősorban a nyitás, a partnerség jegyében igyekeztünk reagálni.

Ezúton is megköszönöm a segítségét, figyelmességét, intézményünk iránti elkötelezettséget a Székely Nemzeti Múzeum anyagi és szakmai támogatóinak, önzetlen barátainak.

1. Általános kérdések

1.1. Intézményi adatok

A Székely Nemzeti Múzeum a legnagyobb határon túli magyar közgyűjtemény. Regionális múzeum, a fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Természetrajzi, régészeti-történelmi, néprajzi, és könyvtári osztállyal működik, valamint baróti (Erdővidék Múzeuma), csernátoni (Haszmann Pál Múzeum), kézdivásárhelyi (Céhtörténeti Múzeum), képzőművészeti (Gyárfás Jenő Képtár) és zabolai (Csángó Néprajzi Múzeum) külső egységekkel. Alkalmazottainak száma 63, melyből 33 múzeumi szakember. Ezévi költségvetése meghaladja a 2 000 000 lejt, amelyet pályázatok útján, támogatók bevonásával, látogatói és régészeti felügyeleti díjakból igyekszünk kiegészíteni. Ezt a forrásbiztosító munkát segíti a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány is. A múzeumot a tárgyalt évszakban több mint 36 000 látogató kereste fel.

1.2. Munkaerő- és szervezeti fejlesztés, intézményi kapcsolatok

Újjáalakult a Tudományos Tanács, a Székely Nemzeti Múzeum Vezetőtanácsának döntéselőkészítő, konzultatív szerve. Elnöke Kinda István, titkára Boér Hunor.

Létesítettünk és sikeresen betöltöttünk egy PR-menedzseri beosztást a székhelyen. Sikertült előléptetni öt tudományos munkatársat: egyet a régészetben, kettőt a néprajzon, egyet a könyvtárban.

A székelyföldi múzeumok mellett szoros szakmai kapcsolatot ápoltunk a Magyar Nemzeti Múzeummal, az Országos Széchényi Könyvtárral, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeummal, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeummal, a révkomáromi Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeumával, a sepsiszentgyörgyi székhelyű Magyar Kulturális és Koordinációs Központtal, a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társasággal.

1.3. Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány

Az alapítvány tisztújító gyűlésén a mintegy negyven rendes tag elnöki kinevezésében megerősítette Kovács Sándor gyógyszerészt, alelnökké Kocs Irént, titkárrá Tamás Tündét választották.

Az alapítvány betölti szerepét: támogatta, segítette az intézményi munkát, kapcsolatot tartott fenn a civil intézményekkel. Aktívan bekapcsolódott a Bortnyik-katalógus kiadásába és a *Kós Károly, az európai építés* diákvetélkedő szervezésébe, valamint több munkatársunk utazástámogatási pályázatának lebonyolításába.

Az alapítványt jelentős összeggel támogatta a bukaresti székhelyű Eufonika Kft., kiállítási tárlókkal a sepsiszentgyörgyi Multinumber Kft., szállítással Imreh István magánvállalkozó szponzorálta.

2. Infrastruktúra fejlesztése

2.1. Épületdíszítés és -berendezés

A székhelyünk épületeit tervező Kós Károllyal szemben majd százéves adósságunkat törlesztettük azáltal, hogy a nálunk megőrzött rajzok, tervek alapján megrendeltük és elkészítettük főépületünk főbejárata fölé a Székely Nemzeti Múzeum színes mozaikcímerét, ugyanitt a lépcsőfeljáró kőmellvédjét díszítő kovácsoltvas korlátot, valamint a Bartók Termet kitöltő huszonnégy darab, gyimesi fenyőfából készült padot (utóbbiak már az első világháború után megvalósultak, de időközben elpusztultak).

A Szent Anna-legendát idéző, Bene József festőművész által készített festményt (színpadképet) kölcsönkértük az angyalosi református parókiáról, állapotát stabilizáltuk, és a lépcsőházban kiállítottuk. Gesztusunk jelzésértékű kíván lenni: Kós Károly üvegfestményekkel, freskókkal gazdagon díszített belső tereket képzelt el, amelyeket a címerhez, a korláthoz és a padokhoz hasonlóan reményeink szerint a közeljövőben megvalósítunk.

Bronzba öntettünk továbbá négy olyan gipszportrét, amelyek intézménytörténetünkben jelentős szerepet játszó személyiségeket ábrázolnak (Bartók Béla, Gyárfás Jenő, Zsögödi Nagy Imre, Plugor Sándor).

2.2. Rehabilitáció, javítás

A főépület alagsorában javítási munkálatokat végeztünk, és a szabványok szerinti módosításokat valósítottunk meg (mozgássérültek számára is alkalmassá tett részek).

Az egykori múzeumőri lakások padlását lomtalanítottuk, és környezetüket rendeztük. Iroda- és műhelyhiánnyal küzdünk, így a kitakarított tereket a szükségletekhez igazítva lehet újratervezni.

Gelencéről zsindeletet vásároltunk, és csernátони kollegáink megjavították az utcára néző két székelykapu tetőszerkezetét.

Képzőművészeti osztályunk, a Gyárfás Jenő Képtár épületére új tetőborítás került, a torony konszolidációja és restaurálása is elkezdődött. A munkálat megrendelője és finanszírozója Kovászna Megye Tanácsa.

Öröndetes tényként könyvelhetjük el, hogy infrastruktúránk rehabilitációját célzó többszöri indítványunkra, szándékainkat és erőfeszítéseinket méltányolva fenntartónk – Kovászna Megye Tanácsa – egy regionális fejlesztési program (POR) keretében a felújítandó műemlékek listáján első helyre javasolta múzeumunkat. Így az elkövetkező öt évben végre lehetőség nyílik a főépület teljes, átfogó rehabilitációjára. Az igénylista, a tenderfüzet összeállításában egyaránt kitértünk az épületkonszolidáció és -javítás, valamint a belső terek modernizációjának tárgyköreire.

2.3. Adminisztratív gondok

Sepsiszentgyörgy polgármesteri hivatalától területet kértünk raktárépítés céljából, kárpótlásként a múzeumkertnek az 1960-as években kisajátított részéért.

A köztudatban Gyárfás Emlékházként szereplő külső egységünk ingatlanát a művész unokái három éve sikeresen visszaigényelték. A türelmi idő 2008 szeptemberében lejárt, a szolgálati lakásként és szobrászműteremként is működő ingatlan végleges átadása október hónap végén történik meg.

Csernátони részlegünknel 3000 lej értékben javítottuk a gépszín palaborítású tetőzetét. A szintén javításra szoruló Damokos-kúriára sajnos nem költöttünk, hiszen az örökösök a Gyárfás-házhoz hasonlóan visszanyerték már három éve, polgári per útján. A múzeum helyzetének orvoslása érdekében beadvánnyal fordultunk a megye frissen választott vezetőihez (a bérleti szerződés jövő év elején lejár).

3. Gyűjtemények

3.1. Raktározás és nyilvántartás

Az új épületrehabilitációs lehetőségekre való tekintettel a raktárak előző évi nagy felújítási beruházásait nem folytattuk. A régészeti és a néprajzi osztályon a frissen beszerelt polcrendszer hasznosításán, a könnyű visszakereshetőség érdekében a címkézésen, a rendszerezésen, a helyrajzi számok elkészítésén volt a hangsúly. Elkezdődött éremgyűjteményünk szakszerű inventarizációja is, és munkálatai jó ütemben haladnak.

A múlt évben beindított számítógépes nyilvántartás (DocPat, Alice 5.50) alkalmazása által eljutottunk oda, hogy közel 15 000 adatot vezettek be muzeológusaink és gyűjteménykezelőink. Ebben a munkában a könyvtár és a történelem-régészet osztály teljesítménye kiemelkedő.

Az elektronikus nyilvántartásra alapozva beindíthattuk az országos műkincsvedelmi nyilvántartásba vétel folyamatát. Az egyes tárgyakra vonatkozó terjedelmes aktacsomagok összeállítása miatt az eredmény számokban kifejezve szerény – mindössze 224 tárgy minisztériumi diplomáját gyűjtöttünk be –, mégis

fontos lépésnek tekinthetjük. Munkánkat sajnos nehezíti, hogy a művelődési minisztériumba küldött dokumentációra a válasz gyakran több hónapos késéssel érkezik, pedig sokszor éppen ez a minisztériumi válasz újít eligazítást a feldolgozandó anyag módszertani problémáira.

3.2. Állagmegőrzés, restaurálás

Sikerült a kiállítóterek és raktárak hőmérsékletének és páratartalmának a mérésére digitális és mechanikus műszereket is beszerezni. A székhely néprajzi és régészeti raktáraiban a levegő páratartalmát erre a célra vásárolt szűrőberendezésekkel optimalizáltuk.

Ugyanitt, valamint a kézdivásárhelyi múzeumi raktárakban a frissen behozott tárgyak kezelésén túl idén gázzal is fertőtlenítettünk.

3.3. Gyűjteménygyarapítás

Örvendetes tény, hogy az előző évekhez képest gyűjteménygyarapodásunk növekvő tendenciát mutat. A tavalyi pár száz vásárolt, illetve gyűjtött tárgyhoz képest az idén több mint 2000 tárgy került a tulajdonunkba. A természetrajzi gyűjteménybe mintegy félezer, Uzonkafüredőről, Kézdiabiből, Száldobosról, valamint a pádisi Nemzeti Parkból származó új példány került be; a régészet-történelem osztály gyűjteményei főként a régészeti felügyelet és megelőző ásatások során gyarapodtak számottevően. A néprajzi gyűjteményt a veszprémi vendégkiállításunk generálta intenzív bölöni gyűjtőmunka közel százötven új tárggyal gyarapította, emellett kiemelkedő értékű a szintén Erdővidékről vásárolt 1847-es *festett tálas* és az 1885-ös *cserepes* (csempés tüzelőberendezés). A könyvtári állomány több mint ötszáz szakkiadvánnyal bővült, ennek negyede vásárlás útján került a múzeum tulajdonába. Képzőművészeti kollekciónk kéttucatnyi műtárggyal gyarapodott, kiemelkedő értékűek a Gyárfás Jenő által festett portrék (Potsa József, illetve Császár Bálint arcképe), Kmetty János és Román Viktor rajzai, valamint az angol Digitalis csoport, a budapesti Képes Társaság művészeinek és a Finn Festők Egyesületének adományai.

Külső egységeink gyűjteményeinek gyarapodása is látványos: Csernáton közel ezer, zömmel használati és ipartörténeti jellegű tárgyat; Zabola mintegy háromszáz, moldvai csángó, valamint zabolai viseleti és használati darabot; Barót – elsősorban a dobói ásatásokból – közel száz darabot, Kézdivásárhely valamivel kevesebb tárgyat gyűjtött raktáraiba. Kiemelendő, hogy baróti egységünk a közeljövőben egy igen értékes lelettel gazdagodik: idén nyáron a felsőrákosi külszíni szénfejtésben előkerült egy közel hárommillió évesre datált masztodon feltűnően ép csontváza, amelynek kiemelése és konzerválása kolozsvári, zirci és helyi szakemberek bevonásával elkezdődött.

4. Kiállítások, rendezvények

Az előző évekhez hasonlóan a székhely és külső egységeink kiállításai 36 000 fölötti látogatót vonzottak. A főépületben a PR-tevékenységnek köszönhetően különböző célcsoportokat sikerült megszólítani. A *Múzeumok Éjszakáján*, valamint a *Műemléki Világnapon* szervezett programokkal a nemzetközi múzeumi események sorába kívántunk illeszkedni. A hasonló események a turistaidényen kívül is nagyszámú látogatót vonzottak (a megnyitók, koncertek látogatottságának felmérése érdekében ingyenes jegyeket nyomtattunk).

a. A központi rendezvények közül kiemelkednek

Erőd 100 – centenáriumi kiállítás saját anyagunkból. Az újszerű kiállításrendezési koncepciójú, nagyméretű színes fotókkal, szöveggel, képekkel és tárgyakkal bőven dokumentált tárlatot dr. László Attila, a jászvásári Al. I. Cuza Tudományegyetem régészprofesszora, a legendás híró László Ferenc múzeumőr unokája nyitotta meg. (Ennek a szakmai kapcsolatnak köszönhető, hogy bronzkori anyagunk legszebb darabjait két rangos nemzetközi kiállításon is bemutatathattuk: a svájci Oltenben a *Meister der Steinzeitkunst – Frühe Kulturen aus Rumänien* című kiállításon, 2008 nyarán, valamint a *Cultura Cucuteni–Tripolje* című tárlat keretében a vatikáni Palazzo della Cancellaria épületében, 2008 őszén.)

Néprajzi osztályunk két sikeres kiállítást rendezett. Székházunkban a Szent György-napi rendezvények keretében a „*Naptól virít, naptól hervad a rózsza*” – *Feliratos fálvédők* című időszaki tárlat a népies giccs és a védendő múzeumi értékek határterületére vezette a látogatót. Emlékezetes megnyitó előadást tartott dr. Keszeg Vilmos, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék vezetője.

Veszprémben, a Laczó Dezső Múzeumban az *Ünnepek és találkozások* című vallásos néprajzi kiállítás néhány jellegzetes székelyföldi népszokást mutat be. Ehhez kapcsolódva, a kiállítás kiegészítéseként igazi „székely napot” szerveztünk *Kicsinyben a világ* címmel, ennek keretében székelyföldi hagyományörző meseterek mutatkoztak be, de nem hiányzott a székelyföldi zene, a tánc és a gasztronómiai ízelítő sem.

Könyvtárunk a sepsiszentgyörgyi Szent József plébániával közösen bibliakiállítást szervezett, ugyancsak könyvtáros szakembereinkre alapozva fogadtuk a *Reneszansz Év* kapcsán az Országos Széchényi Könyvtár *Bibliotheca Corviniana* című vendégkiállítását.

A székházban vendégül látott hét kiállítás közül kiemelkedik a *Kós Károly – egy európai építész* című, amelyet a könyvtárunkban található Kós-rajzokból, vázlatokból készült „házi” tárlattal egészítettünk ki. Megnyitó beszédet tartott a Budapesten élő, Kós Károly építészeti örökségét kutató Anthony Gall, az eseményt követően pedig szakmai kerekasztal-megbeszélésre került sor a múzeum épületének tervezett rehabilitációja kapcsán.

Révkomáromi testvérmúzeumunk közvetítésével optimista kicsengésű fényképkiallítást hozott Paul Glendell angol fotográfus, címe: *Székelypöld egy angol szemével*.

A budapesti Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet jóvoltából fogadhattuk a *Kis Manyi ismeretlen arcai* című kiállítást, amely a zágoni származású magyar színésznő emlékét elevenítette fel.

Intézményünkben újra megpezsdült a zenei élet. A *Reneszansz Év* rendezvénysorozat keretében nem kevesebb, mint tizenkét kamarazene-hangverseny házigazdái voltunk, helyi, csíkszeredai, kolozsvári, temesvári, osztrák és svájci muzikusok részvételével. Nagy sikere volt annak az interaktív kezdeményezésnek is, amelynek során – a reneszánsz tematikájú koncerteket mintegy fűszerezve – korabeli jelmezbe öltözött hivatásos táncmesterek tanították „figurálni” a közönséget.

b. Baróti Erdővidék Múzeuma

A helyi Gaál Mózes Egyesülettel és Tortoma Önképzőkörrel együttműködve számos érdekes és tematikájában változatos rendezvényre lehet büszke: *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc relikviái Erdővidéken* című tárlat, Kakas Zoltán *Bao-bao – Kép-táj* c. fotókiállítása, a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum vendégkiállítása, tucatnyi könyvbemutató, író-olvasó találkozó, hagyományápoló és múzeumpedagógiai jellegű foglalkozás tette színesebbé az intézmény kulturális ajánlatát.

c. Csernátoni Haszmann Pál Múzeum

A múzeumban tavasztól őszig tartó népfőiskola, a hagyományos népi mesterségeket (fafaragás, bútorfestés) ápoló alkotótáborok zajlottak, a múzeum anyagából népi hangszerek témában időszakos bemutatót szerveztek. Ugyanott a sepsiszentgyörgyi KépVidék fotóművész alkotócsoport *Kép, táj, emberek* című tárlata emelhető ki.

d. Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum

Alapítójáról, néhai Incze Lászlóról elnevezett nagytermében az eltelt időszakban kilenc kiállításnak örülhettek a céhes város polgárai. A *VárosKÉPEK. Múlt és jelen (1972–2007)* című tárlatot a Bogdán-féle napfényműteremben, annak avató ünnepségén nyitották meg, és színvonalát nemzetközi műemlékvédő konferenciával emelték. Konceptiója újszerűségében és időszerűségében ugyancsak kiemelendő a Dimény Attila rendezte, *Jó ruhában járni-kelni* című polgári viselettörténeti kiállítás.

e. Sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár

A képtárban szervezett tíz tárlat közül kiemelkednek az angliai Digitalis csoport, a szentendrei Vajda Lajos Stúdió, a Magyar Távirati Iroda, a Mohos Fotóklub, a Németországban élő Bortnyik György fotóművész tárlatai, valamint a budapesti Barabás Márton, Vetró András (Kézdivásárhely) és Péter János egyéni kiállításai.

A képtár színvonalasan képviselte múzeumunkat a Csíki Székely Múzeum szervezte, *A nagybányai művésztelep* nevet viselő nagyszabású projektben, a nagyszabasi Brukenthal Múzeumban az *Erdélyi művészek Európában* című tárlaton, valamint képanyagot biztosított a helyi László Ház avatójára, a *Nagy idők tanúi*, az 1848–49-es szabadságharc emlékét felidéző kiállításához.

f. Zabolai Csángó Néprajzi Múzeum

Csángó tematikájú vendégkiállítással szerepelt Baróton, szász anyagából Budapesten, helytörténeti jellegű gyűjteményéből Kolozsváron rendezett tárlatot. A kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság társszervezésével az intézmény több rendezvénynek adott otthont, amelyek közül a néprajz szakos egyetemi hallgatók számára szervezett tíznapos szakmai gyakorlat, a *Fiatalléletpályázatok V. szemináriuma* és a *Fiatalléletpályázatok II. tábor*a érdemel figyelmet.

5. Tudományos élet

Szakembereink szerteágazó tudományos teljesítménye többféle szempontrendszer alapján méltányolható, kutatások, konferenciák, előadások, publikációk számbavételével stb. mérhető. Sikeresen befejeződött több Délkeleti Intézet-program visszaintegrálódása is (*Acta Siculica* évkönyvek; *Szellemi sivatag*, *Székelypöld monográfiái*, *Árgirus* programok).

5.1. Kutatások

Tudományos alkalmazottaink intézményen belüli kutatási programjaik során az elmúlt időszakban számos székelyföldi és erdélyi helyszínen végeztek terepkutatást. Természetrájos munkatársunk az Erdélyi-szigethegységben, a Baróti-hegységben, Albis, Sepsiszentgyörgy és Székelyszáldobos környékén végzett gyűjtőmunkát. Régészeink Csernáton, Erdőfüle, Kálnok, Oklánd, Sepsiszentkirály, Uzon, Vargyas településeken biztosítottak régészeti felügyeletet, és folytattak leletmentő ásást, a történész kollégák különböző levéltárakban és intézményekben (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Kolozsvár, Budapest) gyűjtöttek adatokat, valamint Sepsiszentgyörgy környéki (Albis, Gidófalva) és erdővidéki településeken (Nagyajta, Nagybacon, Bibarcfalva, Bölön, Bodos) kutattak.

Néprajzos szakembereink terepkiszállásaik során Bereck, Bölön, Csíkszentdomokos, Csíkszentimre, Kássonfelfűz, Kássonjakabfalva, Nagyajta, Vargyas, Zalán településeket és a Bákó környéki csángó falvakat keresték fel, budapesti, debreceni, szentendrei intézményekben és magángyűjteményekben dokumentálódtak, valamint a bákói, a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban kutattak.

5.2. Konferenciák és egyéb tudományos teljesítmények, kitüntetések

Boér Hunor könyvtáros-muzeológus intézményünk történetének átfogó újraértékelését valósította meg, és vonatkozó szakdolgozatát (*A Székely Nemzeti Múzeum a magyar tudomány és művelődés történetében, 1875–2000*) a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen védte meg.

Szakembereink számos országos és nemzetközi rangú konferencián vettek részt és tartottak előadást, ezek sorából válogatva:

– Budapest: Magyar Rovartani Társaság ülészaka – Kocs Irén természetrajzos kolléganőnket Frivaldszky Imre Emlékplakettel tüntették ki.

– Róma, Accademia di Romania: *Tesori e oggetti di prestigio nell' area della cultura di Cucuteni* konferencia – Sztáncsuj Sándor régész tartott előadást.

– Franciaország, Loire-völgyi tanulmányút és tapasztalatcsere – Sztáncsuj Sándor, Vargha Mihály.

– Marosvásárhely, Maros Megyei Múzeum: *Középkori tüzelőberendezések és tartozékaik* konferencia – Szöcsné Gazda Enikő néprajzos előadása.

– Szekszárd, Magyar Néprajzi Társaság: *Jogi néprajz, jogi antropológia* konferencia – Szöcsné Gazda Enikő előadása.

– Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék: *Az elveszett katona* konferencia – Kinda István tartott előadást.

– Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – ELTE Művészettörténeti Tanszék: *Colligite fragmenta* konferencia – Barabás Hajnalka és Boér Hunor előadásai.

– Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék: a Székely Nemzeti Múzeum kiadványaival mutatkozott be – Kinda István, Szöcsné Gazda Enikő és Vargha Mihály.

– Bușteni (Románia): Romániai Etnológiai Társaság (ASER) éves konferenciája – Szöcsné Gazda Enikő előadása.

– Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum: *IX. Erdélyi Magyar Restaurátorok Továbbképző Konferenciája* – Barabás Hajnalka előadása.

– Révkomárom (Szlovákia), Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma – *A Székely Nemzeti Múzeum képzőművészeti gyűjteménye* címmel Vargha Mihály tartott előadást.

– Budapest, Szépművészeti Múzeum: Vinczeffy László alkotói munkásságát Munkácsy Mihály-díjjal tüntették ki.

– Helsinki–Karjaa (Finnország): *Hidak. VIII. finn–magyar kortárs képzőművészeti szimpózium* – részt vett Vargha Mihály és Vinczeffy László.

– Kolozsvár, EMKE – EME – Kriza János Néprajzi Társaság – Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár – BBTE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – Romániai Magyar Könyvtáros Egyesület: *Erdély reneszánsza* konferencia – előadással képviselt Boér Hunor és külső munkatársunk, Dobra Judit.

5.3. Szakközlés

Intézményünk szakemberei folyamatos szakmai kapcsolatot tartanak fenn itthoni és határon túli szervezetekkel, tudományos intézményekkel. Kutatásaik eredményeként az elmúlt időszakban több mint húsz dolgozatot, tanulmányt jelentettek meg magyar, román és angol nyelven hazai (Sepsiszentgyörgy, Barót, Csíkszereda, Marosvásárhely, Kolozsvár) és külföldi (Debrecen, Budapest) szakmai folyóiratok, konferencia- és tanulmánykötetek hasábjain.

5.4. Kiadványok

A Székely Nemzeti Múzeum és a csíkszeredai Státus Kiadó közös kiadványaként megjelentettük Kozma Ferenc 1879-es reprezentatív könyvének (*A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*) hasonmás kiadását.

A Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány a Gyulai Ferenc Egyesülettel közösen sikerrel pályázva megjelentette Bortnyik György sepsiszentgyörgyi származású, Németországban élő fotóművész *Változó helyek árnyai* című fotóalbumát. Az 1960–70-es években készült fekete-fehér fotók a kommunista rendszer ünnep- és hétköznapjairól szólnak.

Az *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája* című konferenciakötet a Csángó Néprajzi Múzeum első jelentős tudományos kiadványaként a zabolai múzeum és partnerintézményei közös szakmai munkájának eredménye.

5.5. *Acta Siculica* évkönyvek

Múzeumi évkönyvünk szakmai színvonalának biztosítása érdekében az egyes tudományterületek kiemelkedő képviselőit kértük fel, hogy szerkesztőbizottsági tagként, illetve szakmai lektorként vállaljanak szerepet. Egyed Ákos (történettudományok; a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja), Kósa László (néprajz, folklór, újkori művelődéstörténet; a MTA rendes tagja), László Attila (egyetemi tanár; Al. I. Cuza Tudományegyetem, Iași, Őstörténeti és Régészeti Tanszék), Benkő Elek (történelemtudomány; a MTA doktora; MTA Régészeti Intézet, Budapest), Pozsony Ferenc (egyetemi tanár; Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék), Sárkány-Kiss Endre (egyetemi docens; BBTE, Taxonómiai és Ökológiai Tanszék) vállalta, hogy szerkesztőbizottsági tagként segíti a szerkesztők munkáját; a néprajzi fejezetet Tánczos Vilmos (egyetemi docens, BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék) lektorálta.

A Székely Nemzeti Múzeum nevében reprezentatív kiadványunkhoz történt megtisztelő szakmai hozzájárulásukat ezúton is köszönöm.

Évkönyvünk olvasóinak tartalmas ismeretszerzést, hasznos dokumentálódást kívánok!

Raportul de activități al Muzeului Național Secuiesc (noiembrie 2007 – octombrie 2008)

Salutări Cititorului pe paginile anuarului nostru *Acta Siculica* 2008!

Îmi îndeplinesc datoria de a întocmi raportul anual cu mare bucurie, pentru că pot prezenta o perioadă bogată în evenimente și realizări. În perioada trecută ne-am străduit să delectăm vizitatorii noștri cu expoziții și manifestări inedite, demne de menirea Muzeului Național Secuiesc. Pe lângă numeroasele evenimente organizate, în virtutea puterilor noastre am asigurat protecția atentă și circumspectă a valorilor puse în grija noastră și am continuat procesarea colecțiilor. În tot acest timp am pus la dispoziția cercetătorilor, care au solicitat, numeroase informații, precum și documente și obiecte din colecții.

Am făcut un pas important față de anul trecut atât în privința administrării, evidenței și îmbogățirii prin colectări, achiziții a colecțiilor, cât și privind calitatea și numărul de vizitatori ai expozițiilor organizate de specialiștii noștri și a expozițiilor itinerante găzduite de noi, respectiv nivelului publicațiilor noastre. Ne putem mândri totodată cu realizări în ornamentarea sediului nostru impozant, conform planurilor originale ale lui Károly Kós, respectiv în continuarea lui modernizare. Ne-am străduit să reacționăm în modul cel mai adecvat la provocările vieții științifice pe plan național și internațional, sub semnul deschiderii și al parteneriatului.

Mulțumesc și pe această cale susținătorilor noștri financiari și profesionali, prietenilor Muzeului Național Secuiesc pentru ajutorul, grija și loialitatea lor față de instituția noastră.

1. Probleme generale

1.1. Date despre muzeu

Muzeul Național Secuiesc este un muzeu de interes regional, finanțat de Consiliul Județean Covasna. Cuprinde secții interne de științele naturii, arheologie-istorie, etnografie, bibliotecă, respectiv unitățile externe din Baraolt (Muzeul Bazinului Baraolt), Cernat (Muzeul „Haszmann Pál”), Sf. Gheorghe (Galeria de

Artă „Gyárfás Jenő”), Tg. Secuiesc (Muzeul Breslelor), Zábala (Muzeul Etnografic Ceangăiesc). Numărul total al angajaților este 63, din care 33 specialiști. Bugetul nostru anual depășește suma de 2.000.000 lei, pe lângă care ne străduim să asigurăm și alte surse financiare cu ajutorul sponsorilor și al granturilor, din veniturile obținute din vizitarea muzeului și din monitorizările arheologice. În această activitate de obținere de fonduri ne ajută și Fundația Muzeul Național Secuiesc. În perioada discutată am depășit numărul de 36.000 vizitatori.

1.2. Dezvoltarea forței de muncă, organizare, relații interinstituționale

S-a reorganizat Consiliul Științific, organul consultativ pentru pregătirea hotărârilor Consiliului de Conducere al Muzeului Național Secuiesc (președinte: István Kinda; secretar: Hunor Boér).

Am înființat și am împlinit cu succes un post de management PR la sediu. De asemenea, s-a reușit promovarea a cinci specialiști: unul la secția de arheologie, doi la cea de etnografie și unul la bibliotecă.

Pe lângă muzeele din Țara Secuiască am menținut relațiile profesionale cele mai strânse cu Muzeul Național al Ungariei, Biblioteca Națională a Ungariei, muzeele din Szentendre (Muzeul Etnografic în Aer Liber; Ungaria), Veszprém (Muzeul „Laczkó Dezső”; Ungaria), Komárno (Muzeul Culturii Maghiare și al Dunării; Slovacia), cu Centrul de Coordonare Culturală al Republicii Ungare din Sfântu Gheorghe, cu Societatea Etnografică „Krizsa János” din Cluj.

1.3. Fundația Muzeul Național Secuiesc

În cadrul ultimelor alegeri din fundație pentru funcția de președinte s-a reales farmacistul Sándor Kovács, vicepreședinte devenind Irén Kocs, iar secretar Tünde Tamás.

Fundația a îndeplinit obiectivele propuse: a susținut sau a ajutat munca instituției și a menținut legătura cu organizațiile nonguvernamentale. S-a implicat activ în lucrările publicării catalogului „Bortnyik” și în organizarea concursului pentru școlari intitulat *Károly Kós – arhitect european*, respectiv în finanțarea deplasării mai multor specialiști ai muzeului.

Fundația a fost sponsorizată cu o sumă semnificativă de firma Eufonika Srl., cu sediul în București, cu depozite pentru expoziții de firma Multinumber Srl. din Sfântu Gheorghe, respectiv cu transport de întreprinzătorul particular István Imreh.

2. Dezvoltarea infrastructurii

2.1. Ornamentarea și mobilarea clădirilor

Am achitat o datorie de aproape o sută de ani față de proiectantul sediului muzeului, arhitectul Károly Kós, prin comandarea și instalarea unor elemente compoziționale după desenele și schițele originale păstrate la noi: inscripția Muzeul Național Secuiesc, din mozaic colorat, deasupra intrării principale; balustrada din fier forjat, ornând parapetul de piatră al scării; respectiv cele 22 bănci de lemn (din materie primă adusă din Ghimeș), așezate în Sala „Bartók” (acestea din urmă au fost confecționate după primul război mondial, dar între timp s-au distrus).

Am împrumutat de la parohia reformată din Angheluș pictura monumentală (decor de teatru) înfățișând legenda Sfântei Ana, realizată de pictorul József Bene, iar după conservare am expus-o în holul scării. Prin acest gest am dorit să semnalăm intenția noastră: Károly Kós ne-a imaginat spații interioare bogat ornamentate, cu vitralii și fresce, pe care, asemenea inscripției în mozaic, balustradei și băncilor, avem speranța să le realizăm în viitorul apropiat.

Am turnat în bronz patru portrete de ipsos ale unor personalități marcante, care au jucat rol important în istoria instituției noastre (Béla Bartók, Jenő Gyárfás, Sándor Plugor, Imre Zsögödi Nagy).

2.2. Reabilitare, renovare

În subsolul clădirii principale am făcut lucrări de renovare și modificări conform standardelor privind accesibilitatea persoanelor cu mobilitate redusă.

Am golit și am curățat podul fostelor locuințe de custozi ale muzeului și am aranjat și terenul din jur. Institutul suferă de lipsă acută de birouri și ateliere, spațiile eliberate pot fi reproiectate conform necesităților.

Am cumpărat șindrila de la Ghelinta și colegii noștri din Cernat au renovat acoperișul porților secuiești dinspre front.

Clădirea Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő” a primit de asemenea acoperiș nou, respectiv a început consolidarea și restaurarea turnului. Lucrarea a fost comandată și finanțată de Consiliul Județean Covasna.

Putem considera fapt îmbucurător că în urma repetatelor noastre moțiuni privind reabilitarea infrastructurii muzeului – apreciind intențiile și eforturile noastre – Consiliul Județean Covasna, susținătorul nostru a recomandat muzeul pe primul loc în lista monumentelor, care urmează să fie reabilite în cadrul Programului Operațional Regional (POR). Astfel, în următorii cinci ani va deveni posibilă reabilitarea generală a clădirii principale. În elaborarea listei de cereri și a caietului de sarcini am relatat în detaliu temele consolidării și renovării clădirii, respectiv a modernizării spațiilor interioare.

2.3. Probleme administrative

Am cerut din partea Primăriei Municipiului Sfântu Gheorghe un teren pentru construirea unei magazii, drept despăgubire pentru partea înstrăinată în anii 1960 a terenului muzeului.

Imobilul cunoscut sub numele de Casa Memorială „Gyárfás”, folosit în ultimele decenii de muzeul nostru, a fost revendicat cu succes de nepoții artistului. Perioada de grație s-a terminat în septembrie 2008; imobilul funcționând până acum ca locuință de serviciu și atelier de sculptură va fi predat definitiv la finele lunii octombrie.

La filiala noastră din Cernat am efectuat reparația acoperișului de ardezie a remizei, în valoare de 3000 lei. În schimb nu am putut cheltui pe reabilitarea de mult scadentă a conacului „Damokos”, deoarece – asemenea Casei „Gyárfás” – moștenitorii au obținut restituirea lui pe cale de proces civil. Pentru soluționarea situației muzeului am adresat o cerere nou-alesei conduceri județene (avem contract de închiriere numai până la începutul anului viitor).

3. Colecții

3.1. Magazii și evidență

Având în vedere noile posibilități de reabilitare a clădirii principale, la sediu nu am continuat investițiile inițiate anul trecut pentru renovarea magaziiilor. În secțiile de arheologie și de etnografie am pus accentul pe utilizarea sistemului de rafturi instalate nu demult, respectiv pe etichetare, sistematizare, executarea numerelor topografice în interesul unei orientări mai bune. A început reinventarizarea și reevaluarea științifică a colecției numizmatice.

Prin aplicarea catalogării digitale (DocPat, Alice 5.50) începute anul trecut, muzeologii și conservatorii noștri au înregistrat aproape 15.000 date. În acest proces se remarcă realizările bibliotecii și ale secției de arheologie-istorie.

Pe baza evidențelor digitale am putut iniția procesul de înregistrare în sistemul național pentru evidență și clasarea patrimoniului cultural mobil. Din pricina voluminoaselor pachete de dosare referitoare la câte un obiect, rezultatul exprimat în numere poate pare modest – am obținut diploma eliberată de minister doar pentru 224 obiecte –, totuși îl putem considera un pas important. Munca noastră este însă îngreunată de faptul că în mod frecvent primim răspuns cu întârzieri de mai multe luni privind documentațiile noastre trimise la Ministerul Culturii, deși de multe ori tocmai acest răspuns ar oferi orientare în problemele de metodologia prelucrării materialului.

3.2. Conservare, restaurare

Am reușit să achiziționăm instrumente mecanice și digitale adecvate pentru măsurarea temperaturii și umidității sălilor de expoziție și a magaziiilor. În magazinele de etnografie și de arheologie din sediu am optimizat umiditatea aerului cu ajutorul unor instalații de filtrare achiziționate special în acest scop.

Tot aici, respectiv în magazinele Muzeului Breslelor din Târgu Secuiesc, dincolo de tratarea obiectelor proaspăt luate în primire am efectuat și dezinfectare cu gaz.

3.3. Îmbogățirea colecțiilor

Este îmbucurător faptul că îmbogățirea colecțiilor noastre arată o tendință crescândă în comparație cu anii precedenți. Față de cele câteva sute de obiecte achiziționate și colectate anul trecut, anul curent au intrat mai mult de 2000 obiecte noi. Numai în colecția de științele naturii au intrat în jur de 500 exemplare noi, provenind din Băile Ozunca, Albiș, Doboșeni, respectiv din Parcul Național Padiș; colecția istorică-arheologică s-a îmbogățit semnificativ datorită monitorizării arheologice și în cursul săpăturilor preventive. Colecția etnografică a sporit cu aproape 150 obiecte noi în urma muncii de colectare intensive din Belin, generată de expoziția itinerantă din Veszprém (Ungaria). Pe lângă acestea au de asemenea valoare semnificativă *bliadarul pictat* din 1847 și *vatra deschisă cu cable*, din 1885, ambele achiziționate din zona Baraoltului.

Fondul bibliotecii s-a îmbogățit cu mai mult de 500 publicații, din care un sfert a fost achiziționat de muzeu. Colecția de artă plastică a sporit cu vreo două duzini de creații artistice, dintre care portretele pictate de Jenő Gyárfás (ale lui József Potsa, respectiv Bálint Császár), desenele lui János Kmetty și Viktor Román reprezintă valori deosebite, precum și donațiile grupului britanic „Digitalis”, a artiștilor societății „Képes Társaság” din Budapesta și a Uniunii Pictorilor din Finlanda.

E spectaculoasă și îmbogățirea colecțiilor din unitățile noastre externe: muzeul din Cernat a adunat aproape o mie de obiecte, în majoritate obiecte de uz casnic sau de istorie industrială; cel din Zăbala a colectat în jur de trei sute de porturi ceangăiești din Moldova, respectiv obiecte din Zăbala; muzeul din Baraolt aproape o sută de obiecte, în primul rând din săpăturile din Filia-Dobó; iar muzeul din Târgu Secuiesc ceva mai puțin. Este demn de remarcat faptul că unitatea noastră din Baraolt se va îmbogăți în curând cu un exponat extrem de valoros: în vara acestui an s-a descoperit în cariera de lignit de la Racoșul de Sus scheletul aproape intact al unui mastodon având vârsta de trei milioane de ani, a cărui extracție și conservare a început deja, în colaborare cu specialiștii locali, din Cluj și din Zirc (Ungaria).

4. Expoziții și manifestări culturale

Asemenea anilor precedenți, expozițiile din clădirea principală și din unitățile externe au atras mai mult de 36.000 vizitatori. Mulțumit activităților PR în clădirea principală s-a reușit atragerea mai multor grupuri-țintă diferite. Prin programele organizate cu ocazia *Noptii Muzeelor* și a *Zilei Mondiale a Monumentelor* am dorit să ne integrăm în lumea manifestărilor muzeale internaționale. Asemenea evenimente au atras numeroși vizitatori chiar și în afara sezonului turistic (am tipărit bilete gratuite pentru evaluarea numărului de vizitatori la inaugurări, concerte).

a. Manifestări mai semnificative organizate la sediu

Ariusd 100 – expoziție centenară din propria colecție. Expoziția realizată într-o concepție inovativă, cu fotografii de mari dimensiuni, material ilustrativ bogat documentat cu texte, imagini și obiecte a fost inaugurată de dr. Attila László, profesor de arheologie al Universității „Al. I. Cuza” din Iași, nepotul lui Ferenc László, custode legendar al muzeului. (Mulțumit acestei legături profesionale ne-a fost posibil să prezentăm cele mai frumoase piese ale colecției noastre de arheologie la două expoziții internaționale de prestigiu: în orașul Olten din Elveția, la expoziția intitulată *Meister der Steinzeitkunst – Frühe Kulturen aus Rumänien*, în vara anului 2008, iar în această toamnă în cadrul expoziției intitulate *Cultura Cucuteni–Tripolje*, în Palazzo della Cancellaria din Vatican.)

Secția de etnografie a organizat două expoziții de succes. Expoziția temporară organizată în clădirea principală cu ocazia *Zilelor Sf. Gheorghe*, intitulată „*Trandafirul înfloarește, veștejește la soare*” – *Păretare cu inscripții brodate*, a călăuzit vizitatorii pe tărâmul de frontieră dintre kitschul poporanist și valorile muzeale demne de ocrotit. Dr. Vilmos Keszeg, șeful Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară a Universității „Babeș–Bolyai” a ținut un memorabil discurs de inaugurare.

Expoziția de etnografie religioasă intitulată *Sărbători și întâlniri*, organizată în Muzeul „Laczkó Dezső” din Veszprém (Ungaria) prezintă câteva obiceiuri populare specifice secuiești. Legat de această expoziție, ca o completare a acesteia, am organizat o veritabilă „zi secuiască” intitulată *Un pic de lume*, în cadrul căreia s-au prezentat meșteri populari tradiționali din secuime, dar nu au lipsit nici muzica, dansul, sau degustarea.

Biblioteca a organizat în colaborare cu Parohia Romano-Catolică „Sf. Iosif” din Sfântu Gheorghe o expoziție dedicată Sfântei Scripturi și tot cu ajutorul bibliotecarilor noștri am reușit să primim cu ocazia *Anului Renașterii* expoziția itinerantă *Bibliotheca Corviniana* organizată de Biblioteca Națională a Ungariei.

Dintre cele șapte expoziții găzduite în clădirea sediului se evidențiază cea intitulată *Károly Kós – un arhitect european*, pe care am completat-o cu o microexpoziție proprie din desenele și schițele lui Kós, aflate în posesia bibliotecii noastre. Discursul de inaugurare a fost rostit de Anthony Gall, cunoscut arhitect de origine australian și cercetător al patrimoniului arhitectural al lui Károly Kós. În urma deschiderii s-a ținut o conferință cu participarea arhitecților din regiune, în legătură cu reabilitarea planificată a clădirilor noastre proiectate de Kós.

Prin intermediul muzeului din Komárno (Slovacia) Paul Glendell, un fotograf britanic și-a adus expoziția fotografică *Tărâmul Secuilor cu ochii unui englez*.

Mulțumit bunăvoinței Muzeului și Institutului Național de Istorie a Teatrului din Budapesta am găzduit expoziția *Fețele necunoscute ale lui Manyi Kiss*, care a înviat memoria actriței maghiare născută în apropiere, în Zagon.

Și viața muzicală a renăscut cu o nouă fervoare în instituția noastră. În cadrul manifestărilor legate de *Anul Renașterii* am găzduit nu mai puțin de douăsprezece concerte de cameră cu participarea unor muzicieni locali, clujeni, timișoreni, din Miercurea-Ciuc, sau chiar din Austria și Elveția. A avut un succes răsunător inițiativa interactivă, în cadrul căreia – cu ocazia concertelor renascentiste – maeștri de dans profesioniști îmbrăcați în veșminte de epocă au instruit publicul în secretele dansului acestei epoci.

b. Muzeul Bazinului Baraolt

În colaborare cu Asociația „Gaál Mózes” și Cenaclul „Tortoma”, se poate mândri cu numeroase și variate manifestări, cum ar fi: expoziția intitulată *Relicvele revoluției și războiului de independență din 1848–1849 în Bazinul Baraolt*, expoziția fotografică *Bao-bao – Imagine-plai*, a lui Zoltán Kakas. O duzină de lansări de cărți, întâlniri literare, ocupații tradiționale sau muzeal-educative au colorat oferta culturală a muzeului.

c. Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat

S-au organizat tabere de creație pentru reînvierea și practicarea meșteșugurilor populare tradiționale (cioplirea lemnului, pictarea mobilei), precum și o activitate continuă a școlii populare, din primăvară până în toamnă. Totodată s-a realizat o expoziție temporară din instrumentele muzicale populare aflate în colecția muzeului. Este demnă de remarcat și expoziția intitulată *Imagini, meleaguri, oameni*, a grupului de creație fotografică „KépVidék” din Sfântu Gheorghe.

d. Galeria de Artă „Gyárfás Jenő”

Dintre cele zece expoziții organizate se remarcă expunerile grupului britanic Digitalis, ale Studioului „Vajda Lajos” din Szentendre (Ungaria), cea a agenției de presă „Magyar Távirati Iroda” (Ungaria), a Clubului Fotografic „Mohos”, a fotografului György Bortnyik din Germania, respectiv expozițiile individuale ale lui Márton Barabás (Budapesta), András Vetró (Tg. Secuiesc) și János Péter.

Secția de arte plastice a reprezentat muzeul nostru la nivel înalt în proiectul de mare anvergură intitulat *Colonia Artistică de la Baia Mare* și organizat de Muzeul Secuiesc al Ciucului, în expoziția purtând titlul *Pictori din Transilvania în Centre Artistice Europene* a Muzeului „Brukenthal” din Sibiu, respectiv a asigurat material ilustrativ pentru expoziția intitulată *Martori ai marilor timpuri*, dedicată memoriei revoluției din 1848–1849, organizată cu ocazia inaugurării festive a Casei cu Arcade din Sfântu Gheorghe.

e. Muzeului Breslelor din Târgu Secuiesc

Publicul din orașul breslelor s-a bucurat în perioada trecută de nouă expoziții organizate în Sala Principală „Incze László” – botezată după regretatul fondator al muzeului. Expoziția intitulată *Orașul în VEDERI. Trecut și prezent (1972–2007)* a fost instalată în atelierul solar „Bogdan”, la inaugurarea acestuia, iar nivelul manifestării a fost ridicat și cu o conferință internațională pentru protecția monumentelor. Trebuie amintită și expoziția de istoria vestimentației burgheze, intitulată *A umbla în haine bune*, o manifestare inedită și oportună organizată de Attila Dimény.

f. Muzeul de Etnografie a Ceangăilor (Zăbala)

A făcut o expoziție ceangăiască la Baraolt, din materialul săsesc a organizat o expoziție la Budapesta, iar la Cluj a prezentat exponate cu caracter de istorie locală zăbălană. Colaborând cu Asociația Etnografică „Kriza János” din Cluj, muzeul a găzduit mai multe evenimente, dintre care merită amintite tabăra de practică profesională organizată pentru studenți, *Al V-lea Seminar al Tinerilor Cercetători Etnografi*, precum și *A II-a Tabără a Tinerilor Arhitecți*.

5. Viața științifică

Larga varietate a performanțelor științifice ale specialiștilor noștri poate fi evaluată parcurgând proiectele de cercetări, participarea la conferințe științifice, publicația noastră științifică etc. S-a încheiat cu succes și reintegrarea mai multor programe *Institutul de Sud-Est* (anuarul *Acta Siculica*, programele *Deșert spiritual*, *Monografi ai Țării Secuiești*, *Arghir*).

5.1. Cercetări

În perioada prezentată, în cadrul diferitelor programe ale instituției am desfășurat cercetări de teren pe numeroase situri secuiești și transilvănene. Colaboratorul nostru naturalist a efectuat colectări în Munții Apuseni și în județul Covasna (în zona localităților Albiș, Doboșeni și Sfântu Gheorghe). Arheologii noștri au asigurat monitorizare arheologică și săpături de salvare în localitățile Calnic, Cernat, Filia, Ocland, Ozun, Sâncraiu, Vârghiș. Colegii istoriografi au efectuat cercetări în diferite arhive și alte colecții publice (Budapesta, Cluj, Odorheiu Secuiesc, Sfântu Gheorghe), au cules date din apropierea municipiului Sfântu Gheorghe (Albiș, Ghidfalău), respectiv în Bazinul Baraolt (Aita Mare, Bățanii Mari, Belin, Biborțeni, Bodoș).

Etnografii noștri au efectuat deplasări la Aita Mare, Belin, Brețcu, Iacobeni, Plăieșii de Sus, Sândominic, Sântimbru, Vârghiș, Zălan și în satele ceangăiești din zona Bacăului, s-au documentat în instituții și colecții private din Budapesta, Szentendre, Debrecen (Ungaria), au cules date în arhivele de stat din Bacău, Miercurea-Ciuc și Sfântu Gheorghe.

5.2. Conferințe și alte prezențe, distincții

Bibliotecarul-muzeolog Hunor Boér a realizat o reevaluare amplă a istoriei muzeului nostru în lucrarea intitulată *Muzeul Național Secuiesc în istoria științei și culturii maghiare, 1875–2000*, susținând aceasta la Universitatea „Eötvös Loránd” din Budapesta.

S-a participat de asemenea și s-au ținut comunicări la numeroase conferințe naționale și internaționale, luând doar câteva exemple:

– Budapesta, Sesiunea Societății Entomologice Maghiare, unde colega noastră naturalistă Irén Kocs a fost distinsă cu Placa comemorativă „Frigvaldszky Imre”.

– Roma, Accademia di Romania, la Conferința intitulată *Tesori e oggetti di prestigio nell' area della cultura di Cucuteni* arheologul Sándor Sztáncsuș a ținut o comunicare.

– Franța, călătorie de studiu și schimb de experiență în Valea Loire-ului – Sándor Sztáncsuș, Mihály Vargha.

– Târgu Mureș, Muzeul Județean Mureș: Conferința *Vatră deschisă cu cable din evul mediu și accesoriile acestora* – o comunicare a etnografei Enikő Szőcsné Gazda.

– Szekszárd (Ungaria), Societatea Maghiară de Etnografie: Conferința intitulată *Etnografie juridică, antropologie juridică* – o comunicare a etnografei Enikő Szőcsné Gazda.

– Cluj, Societatea de Etnografie „Kriza János” – Universitatea „Babeș–Bolyai”, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară: István Kinda a ținut o comunicare la conferința intitulată *Ostașul pierdut*.

– Budapesta, Oficiul pentru Protecția Patrimoniului – Universitatea „Eötvös Loránd” Catedra de Istoria Artei: Conferința *Colligite fragmenta* – comunicări ale lui Hajnalka Barabás și Hunor Boér.

– Cluj, Societatea de Etnografie „János Kriza” – Universitatea „Babeș–Bolyai”, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară: István Kinda, Enikő Szőcsné Gazda și Mihály Vargha au prezentat publicațiile Muzeului Național Secuiesc.

– Bușteni, Asociația Etnologilor din România (ASER), conferința anuală – a ținut o comunicare Enikő Szőcsné Gazda.

– Odorheiu Secuiesc, a IX-a Conferință de Perfecționare a Restauratorilor Maghiari – comunicare de Hajnalka Barabás.

– Komárno (Slovacia), Muzeul Culturii Maghiare și al Dunării – prezentare ținută de Mihály Vargha, cu titlul *Colecția de artă plastică a Muzeului Național Secuiesc*.

– Budapesta, Muzeul de Arte Plastice, unde artistul László Vinczeffy a fost distins pentru opera sa creativă cu premiul „Mihály Munkácsy”.

– Helsinki–Karjaa, Finlanda: *Poduri. Simpozionul al VIII-lea fino–maghiar al artiștilor plastici contemporani* – a participat Mihály Vargha și László Vinczeffy.

– Cluj, Societatea Culturală Maghiară din Transilvania – Societatea Muzeului Ardelean – Societatea de Etnografie „Kriza János” – Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” – Catedra de Istorie Literară Maghiară a Universității „Babeș–Bolyai” – Asociația Bibliotecarilor Maghiari din România – conferința științifică intitulată *Renașterea din Transilvania*: din partea noastră au participat cu comunicări Hunor Boér și colaboratoarea noastră externă Judit Dobra.

5.3. Lucrări publicate

Specialiștii instituției noastre mențin relații profesionale permanente cu organizații și instituții științifice din țară și de peste hotare. În urma muncii depuse în perioada prezentată au apărut peste 20 de studii și comunicări, fiind publicate în limba maghiară, română și engleză, în reviste de specialitate, în comunicări ale unor conferințe științifice etc., atât în țară (Baraolt, Cluj, Miercurea-Ciuc, Sfântu Gheorghe, Târgu Mureș), cât și în străinătate (Budapesta, Debrecen).

5.4. Proiecte editoriale

Am realizat împreună cu Editura Státus din Miercurea-Ciuc ediția facsimile a monografiei reprezentative a lui Ferenc Kozma din anul 1879: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*.

În urma unui grant comun, Fundația Muzeul Național Secuiesc a publicat în colaborare cu Asociația „Gyulai Ferenc” albumul intitulat *Umbrele locurilor schimbătoare*, al artistului fotograf György Bortnyik,

originar din Sfântu Gheorghe, care acum trăiește în Germania. Fotografiele în alb-negru din anii 1960–1970 prezintă viața cotidiană și sărbătorile din timpul regimului comunist.

Volumul cuprinzând comunicările conferinței științifice din anul trecut, intitulat *Schimbări în societatea și cultura scaunului Orbai* este prima publicație semnificativă a Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala, fiind rezultatul colaborării profesionale a zăbălenilor cu instituții partenere.

5.5. Anuarele *Acta Siculica*

Pentru asigurarea nivelului profesional al anuarului nostru *Acta Siculica* am invitat reprezentanți de seamă ai diferitelor discipline științifice, să participe la realizarea anuarului ca membri ai comisiei de redacție sau ca lectori de specialitate. Ákos Egyed (istorie; membru extern al Academiei Maghiare de Științe), László Kósa (etnografie, folclor, istoria culturii moderne; membru al AȘM), Attila László (profesor universitar; Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, Catedra de Istorie Veche și Arheologie), Elek Benkő (istorie; doctor al AMȘ; Institutul de Arheologie al AMȘ, Budapesta), Ferenc Pozsony (profesor universitar; Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară), Endre Sárkány-Kiss (biologie; docent universitar, UBB, Catedra de Taxonomie și Ecologie) s-au angajat să ajute munca redactorilor în calitate de membri ai colegiului de redacție; Vilmos Tánzos (docent universitar, UBB, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară) a lectorat capitolul de etnografie.

Le mulțumesc tuturor și pe această cale în numele Muzeului Național Secuiesc, pentru amabilitatea și contribuția lor, prin care ne-au onorat.

Cititorilor anuarului le doresc o lectură plăcută, documentare utilă și substanțială!

Activity report of Székely National Museum

(November 2007 – October 2008)

(Abstract)

Székely National Museum is a cultural and scientific institution with regional interest, financed by the County Council Covasna (Kovászna Megye Tanácsa), Romania (more than 2.000,000 RON a year). It owns in present internal sections in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) – sections of natural history, archaeology-history, ethnography, library –, external units – Museum of Erdővidék (Baraolt Basin) in Barót (Baraolt), „Haszmann Pál” Museum in Csernát (Cernat), Museum of Guilds in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), „Gyárfás Jenő” Art Gallery in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), Csángó Ethnographical Museum in Zabola (Zăbala) –, 33 specialists, and 30 clerks and other workers. Its base and temporary exhibitions are visited by more than 36,000 tourists and natives a year.

In this period, according to the mission of Székely National Museum, we tried to surprise our visitors with innovating and substantial expositions and events. Besides the many manifestations, we did all our best to preserve as carefully and circumspectly as possible the values entrusted to us; we continued to professionally process the collections, to enlarge them by collects and acquisitions. Furthermore, we put information, documents, photographs and object to our visiting researchers' disposal.

Compared to the previous years we have made an important advancement in the expositions organized by our specialists, in the high standard and popularity of traveling exhibitions, the high quality of our publications, and in the management. Furthermore, we are proud for carrying out the ornamentation of our impressive seat according to the original design of Károly Kós and its modernization. We tried to react in the most proper way, in the name of openness and partnership to the challenges of the national and international scientific life.

MUZEOLÓGIA

Demeter Éva

KÍSÉRLET A MÚZEUMLÁTOGATÓK SZÁMÁNAK NÖVELÉSÉRE A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN (2007-ES PÉLDÁK, TERVEK A JÖVŐRE)

1. Bevezetés

Közművelődési rendezvények szervezésével tulajdonképpen a múzeum hagyományaihoz nyúl vissza, hiszen a két világháború közötti periódusban közel hatvan rendezvény – zenei-irodalmi műsorral összekapcsolt ismeretterjesztő előadás, hangverseny – zajlott a múzeum szervezésében.¹ Korunkban a kiállítások és a rendezvények jó része interaktív jellegű. Nemcsak a multimédiás eszközök teszik interaktívá a kiállítást, hanem minden olyan egyszerű elem (például egy madártoll, amelyet kézbe lehet venni), amely cselekvésre (beleértve a tapintást, szaglást, ízlelést) készíti a látogatót, és biztosítja számára a felfedezés örömét. A zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban már van érintőképernyős számítógép, amely segítségével például adatközlőket szólaltathat meg a látogató, a Székely Nemzeti Múzeum főépületében egyelőre nincsenek erre a célra modern technikai eszközök. Utóbbiak hiányában egyszerűbben kíséreltük meg interaktívá tenni a kiállításokat, rendezvényeket, ezeket a megoldásokat alább említjük.

A kiállítások elvileg mindenkire szólhatnak, a gyakorlatban azonban csak akkor válnak érthetővé a különböző korcsoportok és társadalmi rétegek számára, ha többféle kódrendszert használunk: pl. kisgyermek számára könnyen tanulható játékos elemeket (amelyek lényegében az interaktivitás jegyei) helyezünk el. A rendezvények esetén is meg kell határozni, hogy milyen célcsoportot várunk. Ennek következtében lehet akár nagyon speciális témát is választani, de ha családok számára szervezünk rendezvényt, akkor többfajta, párhuzamosan futó tevékenységet kell biztosítani, hogy mind a felnőtt, mind a gyermek számára legyen érdekes és tanulságos a múzeumlátogatás. Ezeket az elveket próbáltuk érvényesíteni a 2007-ben szervezett programok során.²

2. Előzmények

2003-ban *Az utolsó harangszó* című időszaki kiállításához szerettünk volna havonta egy-egy a témához kapcsolódó rendezvényt szervezni. A fiatalokat céloztuk meg Ingmar Bergman *A hetedik pecsét* c. filmjének vetítésével. A Cabiria filmklubbal együttműködve ez a program meg is valósult, bár csak körülbelül húsz személy volt jelen. A filmnézést rövid tárlatvezetés előzte meg, hiszen az volt a cél, hogy olyanok is megtekintsék a kiállítást, akiket igazából a film csábított a múzeumba. Tervben volt egy balladest szervezése, amellyel az időseket céloztuk meg, továbbá egy kerekasztal-beszélgetés a tanatólogiáról³. Felmerült a kérdés, hogy miképpen lehet a halottkultusz témájú kiállítást a gyerekek számára közel hozni. A marosvásárhelyi Ariel bábszínház abban az évadban tűzte műsorra *A halhatatlanságot kereső királyfi* című népmesére épülő bábjátékot, ezt szerettük volna vendégelőadásként elhozni a múzeumba; erre vonatkozóan a helyi bábszínház vezetőjével elkezdődött az egyeztetés. A filmnézést kivéve a többi betervezett rendezvényre sajnos nem került sor, mert a múzeum akkori vezetősége más feladatokat tartott fontosnak.

3. Tanulás és szórakozás

A 2007-es évet változatos múzeumi programkínálattal kezdtük, már év elején népszerűsítettük ezeket a *Programajánló 2007* szórólappal. A múzeum a költségvetésében a rendezvényekre pénzalapot különített el. A hagyományos ismeretterjesztő előadásokat – a nyári hónapokat kivéve – havi rendszerességgel tartottuk.⁴ Ezek közül csupán néhány iránt mutatkozott nagyobb érdeklődés, többnyire kis számú hallgatóság volt jelen, de a sajtóban nemcsak a teltházas előadásokról jelentek meg tudósítások.⁵ Azt tapasztaltuk, hogy az ilyen típusú előadások akkor vonzottak több

¹ TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor 2002, 163.

² Ebben az esettanulmányban nem térünk minden hagyományos rendezvénytípusra, például a hangversenyekre, könyvbemutatókra és emlékünnepekre.

³ A tanatólogia kifejezés a *thánatosz* 'halál' jelentésű görög kifejezésből ered, és a halállal foglalkozó interdiszciplináris (filozófia, pszichológia, orvosi lélektan, antropológia határaitra kiterjedő) tudomány neve.

⁴ Az előadások rendjét lásd a *Függelékben*. Három előadás és

a november 24-re tervezett Mész- nap objektív okok miatt elmaradt.

⁵ Bár ez az előadás ünnephez kapcsolódott, kevesen jöttek el Demeter Lajos negyvennyolcasokról tartott előadására. Viszont részletes cikket írt Fekete Réka a *Háromszék* 2007. március 15-i számában az előadásról, tehát nagyszámú olvasóközönség ismerhette meg az előadás tartalmát. Az érdeklődés hiánya talán abból fakadt, hogy nagy volt a kínálat a március 15-i rendezvényekből.

érdeklődőt, ha valamilyen jelentős naphoz (a Műemlékvédelem Világnapja, a Magyar Tudomány Napja stb.) kapcsolódtak, illetve, ha a sajtóban nemcsak az előadó neve és az előadás címe jelent meg hírként, hanem az előadás kérdésfelvetésére is utalás történt. Azt a következtetést vontuk le, hogy havi rendszerességgel nem érdemes hasonlókat szervezni, inkább a családi programok keretében kell ismeretterjesztő előadást tartani, vagy csak olyan világnapokon, amikor kifejezetten arról a témáról szól az előadás.

3.1. Családi programok

A családi programokon szinte az összes lakossági kategória részt vehet, megtalálhatja a maga számára megfelelő szórakozást, ismeretekkel gazdagodhat. Az ún. tematikus programokkal lehetőség nyílik az egyes témák interdiszciplináris megközelítésére, például a hagyományos festékanyagok bemutatása ugyanúgy tartozik a néprajzhoz, mint a geológiához (a bútorfestők, fazekasok ásványi eredetű festékanyagokat használtak).

A programok keretén belül sorra kerülő mesteriségbemutatók nemcsak a családosok figyelmét keltik fel. A fiatalság körében nagy népszerűségnek örvendő napjainkban a kézműves termékek készítése, a faragás, a fazekalás stb. A gyerekeket viszont a szülők próbálják rávezetni a népi mesterségek tanulására – sikerrel, erről árulkodik a Guzsalyas Alapítvány számos képzése és népszerű nyári kézműves táborai, valamint a múzeum csernátóni részlegén szervezett nyári táborok nagy számú résztvevője. A múzeum rövid, egynapos rendezvényei nem konkurenciát jelentenek ezen intézményeknek, ellenkezőleg: felkeltve az érdeklődést, további tagokat toboroznak az említett hosszabb időtartamú foglalkozásokhoz.

2007-ben kéthavonta egy-egy téma köré szerveztünk hétvégi családi programot, amelyet úgy állítottunk össze, hogy többféle tevékenységbe kóstolhasanak bele a látogatók, szülők és gyerekek közösen kapcsolódjanak be a foglalkozásokba. A helyi sajtó a családi programokat pozitívan értékelte, többször is hangsúlyozva, hogy a múzeum elsősorban a helyieké, nem a turistáké, és a családi programok a szentgyörgyi lakosokat szeretnék a múzeumba csalogatni.⁶

Január 21-én a Magyar Kultúra Napját (január 22.) ünnepeltük, a téma a szerelmi ajándékozás volt. A múzeum a magyar népi kultúrának az udvarlással, a szerelmi ajándékozással kapcsolatos hagyományait népszerűsítette, alternatívát kínálva ezzel az amerikai eredetű Valentin-nap, a szerelmesek ünnepe helyett. A magyar néphagyományban ugyanis vízkeresztől a farsang búcsúztatásáig a fiatalok a fonókban szórakoztak, az udvarlásnak egyik helyszíne volt a fonó,

és a szerelmi ajándéktárgyak is gyakran a fonókban végzett munkákhoz szükséges eszközök díszített darabjai voltak, amelyeket a legények ajándékoztak. Szintén a legények lepték meg kedvesüket a búcsús vásárok alkalmával mézeskalács szívvel. A lányok ajándékai a hímzett zsebkendő, a kalapra tűzött bokréta, a húsvéti hímes tojás volt. Sokan vannak olyanok közöttünk, akik Valentin-napon azért nem ajándékoznak meg párjukat, mert azt „import”, „kommersz” szokásnak tartják. Január 21-én hagyományos ajándékok közül választhattak. A vargyasi Sütő fafaragó és bútorfestő család bemutatót tartott és festett ékszeres ládákat, faragott sulykokat árult. Az árkosi mézeskalácsos Gedő családtól kedvezményes áron lehetett vásárolni, majd a formákat ki-ki szíve választottjának címzett felirattal láthatta el, saját ízlése szerint díszíthette. A Passiflora virágbolt vágott virágokat kínált. Dr. Zakariás Erzsébet néprajzkutató *Udvarlási szokások Erdővidéken* címmel tartott előadást, Demeter Éva muzeológus a szerelmi ajándéktárgyak tematikáját járta körül a tárlatvezetés során. Hölgyek, kislányok Jártó Kocsis Edit vezetésével monogramos zsebkendőt hímeztek egy múzeumi tárgy virágmotívumának felhasználásával.

A rendezvény esti mesével zárult. Érsek Csaba mesemondó estje a felnőtteknek szól: olyan folklóralkotásokat adott elő, melyek hol szókimondó (vaskos kifejezéseket sem kerülve meg), hol pedig visszafogott, árnyalt szimbolikával jelenítik meg a népi gondolkodást a szerelemről. A gyerekeknek a Huszárik Filmklub vetített királylányról és szerencsét próbáló harmadik fiúról meséket.

Március 31-én a gomba volt a téma. Társszervező a László Kálmán Gombászegyesület (LKG). Előadást tartottak: Puskás Attila *Háromszék gombavilága* és Dr. Zsigmond Győző *Háromszéki gombakülönlegességek* címmel. Kamarakiállítás nyílt a toplászatról (Kakas Zoltán és Zsigmond Győző rendezésében). Volt liofilizált (fagyasztva szárított) gombakiállítás, gombákat ábrázoló bélyeg- és képeslap-kiállítás. Máthé Árpád korondi toplázmester mutatta be, hogyan készülnek tárgyak taplógombából. Az 5–8. osztályosok számára gombaismereti vetélkedőt szervezett Demeter Éva és Zsigmond Győző. A vetélkedőn nemcsak az első három helyezett kapott díjat, hanem a közönségnek is szimbolikus jutalom járt a külön kérdésekre adott helyes válaszokért. Lázár-Prezmer Kinga az óvodásoknak és kisiskolásoknak tanította meg, hogy hogyan készül nemezéből gomba. A Park szálló étterme a büfében gombás ételeket árúsított.

Május 19-én az agyagművességhez kapcsolódtak a foglalkozások. A párhuzamosan zajló foglalkozásokon Sztáncsuj Sándor József régész muzeológus és

⁶ VÁRY O. Péter 2007. jan. 22., 2007. szept. 14.

Szeles József restaurátor őskori kerámiakészítési technikákkal ismertették meg az érdeklődőket. Máté Sz. Imola a korongolást mutatta be, Lázár-Prezmer Kinga vezetésével kerámiaékszereket készíthettek, Németh Katalin keramikusművész vezetésével az agyagpréselést próbálhatták ki a résztvevők. A kézművesség mellett a művészet is helyet kapott a programban. Jakobovits Márta DLA helyi származású keramikusművész előadásának címe *Utam a kerámia* volt.

Június 23-án a múzeum egyik részlegén, a Gyárfás Jenő Képtárban ünnepeltük a Múzeumok Éjszakáját, az est háziasszonya Vinczeffly Orsolya volt. Éltes Barna szobrászművész irányításával öntőforma készült agyagból, majd a gipszöntést próbálták ki a résztvevők. A Vinczeffly László restaurátor által vezetett foglalkozáson Gyárfás Jenő *Disznóölés* című festményének egy részletéről születtek vázlatok, majd ezek festése következett. A munkákból helyben „kiállítás” is rendeztek. Jánó Mihály művészettörténész *Embert keresek* címmel tartott előadást Nagy Albert *Diogenész* című képének történeti háttéréről. A késői órákban az *Inas a szalonban* (rendezte Lakatos Iván, 2005) című filmet nézték meg a látogatók. A Munkácsy Mihály munkásságát bemutató filmet a Csíki Székely Múzeum engedélyével vetítették le, majd a testvérintézmény által felajánlott két darab tiszteletjegyet sorsolták ki.

Szeptember 15–16-án Európa-szerte sokadik alkalommal került sor a Kulturális Örökség Napjaira. Intézményünk csatlakozott a rendezvényhez, a téma a múzeum Kós Károly által tervezett épületegyüttese volt. A szeptember 15-re szervezett programjainkkal a Székely Nemzeti Múzeum Napját is ünnepeltük. 1879. szeptember 15-én kelt az átadási jegyzőkönyv, amely tanúsítja, hogy a felügyeleti bizottság a „székely nemzet” nevében átveszi a Cserey-gyűjteményt.⁷ Kijelölhetünk volna más napot is, például június 26-át, ugyanis az első látogató 1875-ben ezen a napon tekintette meg a gyűjteményt, vagy június 8-át, arra emlékezve, hogy Vasady Nagy Gyula 1875-ben azon a napon érkezett meg Imecsfalvára.⁸ Azért választottuk mégis szeptember 15-ét, mert a júniusi hónapot a Múzeumok Éjszakája rendezvény számára tartjuk fenn. A múzeumról készült archív fényképekből, ábrázolásokból kiállítás nyílt *Kós Károly legszebb épülete* címmel (rendező: Boér Hunor, Demeter Éva). Az interaktív tárlat során egy-egy régi fénykép mellett kihagytuk a helyet az amatőr fotós látogatóink által készített felvételek számára, lehetőséget nyújtva arra, hogy vendégeink aktívan hozzájáruljanak a kiállítás létrejöttéhez. Boér Hunor vezetésével rendhagyó múzeumi sétát tettünk a múzeumkertben

és az épületben. A múzeum 125 éves évfordulójára készült CD folyamatosan böngészhető volt. A gyerekek az épületben labirintus-játékban vettek részt, majd az aszfalrajz-versenyen saját szemszögből jelenítették meg a múzeum épületét. A legjobb rajzok és a legjobb beküldött fényképek alkotóit díjaztuk is.

3.2. Gyermekbarát, látogatóbarát múzeum

2007-ben kezdtük el a múzeum gyermekbarát arculatának a létrehozását. Az *S. O. S. Természet* című természetrajzi alapkiállítást interaktív elemekkel bővítettük: állatokkal kapcsolatos találós kérdéseket, kiszínezendő lepkerajzokat függesztettünk ki, játékos feladatokat helyeztünk el: vászonzsákban szárított gyógynövényt, amelyet az illataról kell felismerni, állatnyomok rajzait és madártollakat, amelyeknek a gazdáját kell megkeresniük a gyerekeknek. A kiállítóterem előterében kis székek, asztalok és színes ceruzák állnak azoknak a rendelkezésére, akik a friss élmények hatására itt szeretnének színezni, rajzolni. Ülőpárnákat készítettünk, amelyeket a gyerekcsoportok a múzeumlátogatás alatt magukkal vihetnek, és a magyarázatok alatt leülhetnek ezekre. A nemezből készült párnák mintái a néprajzi alapkiállításon látható festett kazettás templomi mennyezet motívumait idézik, abban a teremben például az a feladat, hogy mindenki keresse meg azt a kazettát, amelynek a mintáját a saját ülőpárnáján felismeri.

Az interaktív elemek beépítését folytatni szeretnénk nemcsak a többi alapkiállításon, hanem az időszaki kiállítások tervezésekor eleve ilyen szempontú többletet kell hozzárendelnünk a tematikához. A már említett játékokon kívül a kisebb korosztályt is meg lehet célozni játszóház létesítésével (ha tetszik neki, a gyerek cipeli szüleit a játszóhelyre). Itt a múzeumpedagógus segítségével klasszikusnak mondható szituációs játékok is játszhatók, mint az anyus-apus, de betekintést lehet nyerni a rég- vagy közelmúlt népszerű játékvilágába, például szabadtéri játékokat lehet kipróbálni. Szükség lenne egy játszóteremre, melynek padlója lehetőleg nem kövel burkolt (hanem például fa padló), hiszen a gyerekek így a földre ülhetnek, kényelmesebben mozoghatnak, bensőségesebb hangulat alakulhat ki. Ugyanakkor a terem legyen világos, de ne huzatos. Székelyföldi kézművesektől, játékkészítőktől olyan természetes anyagokból készült minőségi, ízléses játékokat kellene rendelni, amelyek alkalmasak a hagyományos játékok gyakorlására. Ezzel egyrészt ösztönöznénk a helyi mestereket, hogy mives játékokat készítsenek, másrészt a szülőket is rávezetnénk az agresszív játékok helyettesítőire, a rongybabára, keljfeljancsira. A múzeum így közvetve a színvonalas játékkultúra

⁷ BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa 2002, 22.

⁸ I. m. 7, 13.

terjedéséhez járulna hozzá, ebben partnerre találna a Kiss Áron Magyar Játék Társaságban is.⁹

Figyelni kell arra, hogy a látogatókat ne zavarják az esetleg ricsajozó gyerekek, de ugyanakkor a jövő-menő csoportok se tereljék el a kicsik figyelmét. A teremben, vagy jobb esetben egy mellette levő helyiségben legyenek tárolva a szükséges eszközök, itt legyen kialakítva a foglalkozást levezető múzeumpedagógus irodája.

A családok számára komfortot biztosító egységeket is létre kell hozni, mint például pelenkázó asztalt a női mosdóban, vagy baba–mama szobát.¹⁰ Így a két évet gyereknevelési szabadságon otthon ülő anyuka (apuka) is könnyebben jön el a rendezvényekre, tudva, hogy a körülmények biztosítottak minden eshetőségre, nem kell 10 perc múlva hazaszaladnia.

3.3. Múzeum és iskola kapcsolata

A múzeumban tartott tanórákra az egész megyéből, régióból jöhetnek osztályok szervezeten (pl. iskolabusszal). A múzeumban földrajz, történelem, magyar irodalom és nyelvtan, biológia, technológiai nevelés órát tarthat a múzeumi szakember az előre elkészített lecketerv alapján, egyeztetve a pedagógussal. Figyelembe véve, hogy a központi épület közvetlen közelében négy iskola is működik, nagy jelentőségű lehet az ilyen irányú tevékenység, hatékonyabbá téve egyfelől a tanítást, másfelől állandó látogatottságot biztosítana az intézménynek a turisztikailag holt szezonnak számító időszakban.

2007-ben a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány, a Nicolae Colan Általános Iskola, a Gámán János Szakközépiskola és a Gödri Ferenc Általános Iskola együttműködési szerződést kötött a *Tanuljunk a múzeumban!* címet viselő múzeumpedagógiai projekt megvalósítása érdekében.¹¹ A projekt a technológiai nevelés tantárgyhoz kapcsolódott. A projektvezetők, Jártó Kocsis Edit tanárnő és Demeter Éva muzeológus által benyújtott pályázatra Sepsiszentgyörgy Polgármesteri Hivatala 1000 lej anyagi támogatást ítélt meg. A projekt céljai: az együttműködés erősítése a gyermekcsalád–pedagógusok között; a kreativitás ösztönzése, a kezűgyesség, az esztétikai, a technikai érzék és a térérzékelés fejlesztése; a pályaválasztás elősegítése a mesterségek megismertetése által; az emberi kézi munka tiszteletének, megbecsülésének a szorgalmazása.

A múzeumpedagógiai órák a múlt és a jelen közötti kapcsolatteremtés lehetőségét, népi eszközök kipróbálását biztosították a tanulók számára. A Gödri Ferenc

Általános Iskolából egy magyar és egy román anyanyelvű 7. osztály érkezett a múzeumba, ahol Méder Lóránt László régész muzeológus a réz-, bronz- és vaskori fémművességről tartott előadást, a régészeti alapkiállításon szemléltetve a mondottakat. Ezt követően Demeter Éva néprajzkutató, muzeológus a kovácmesterségről beszélt a néprajzi alapkiállításon látható kovácműhely kapcsán.

A Nicolae Colan Általános Iskola 6. osztályos magyar és román anyanyelvű tanulói számára a következő témákról szólt a tárlatvezetés a néprajzi alapkiállításon: a család mint gazdasági egység, termelés és fogyasztás, családi munkamegosztás, foglalkozások. Ugyanezen iskolák 5. osztályos tanulóival a hagyományos építőanyagokat és a népi építkezést beszéltük meg. A 8. osztályosok számára az energiaforrásokat, az emberi és állati erőnek a felhasználását, a munkaeszközök és egyszerű gépek erőtipusait ismertettük a hagyományos mesterségek kapcsán. Igazi élményt jelentett a tanulók számára, hogy a foglalkozás befejezéseként kipróbálhatták a máktörő famozsár, a vajköpülő dézsa, az olajütő, a pityókatörő, a szénvonó, a kenyérbevető lapát használatát. A Gámán János Szakközépiskola 10. osztályos tanulóival tanulmányi kiránduláson vettünk részt, melynek célpontja az Árkosi Falumúzeum volt. A falumúzeumban az alapító, Bálinth Zoltán tartott vezetést, Jártó Kocsis Edit tanárnő ismételte át a kiállított mezőgazdasági gépeken a szakórán tanultakat.

A tanulók azt a házi feladatot kapták, hogy készítsenek maketteket, viseletbe öltöztetett fakanálbabókat. A nyersanyagok egy részét a pályázati pénzből fedeztük, azokat a tanárnő osztotta szét a tanulók között, és útmutatással szolgált. Nem zártuk ki a témák közül a nem népi eredetű tárgyak makettjeinek készítését sem, de a múzeumi órákon az előbbi típusú makettek készítésére próbáltuk ösztönözni a tanulókat. A múzeumban szerzett élmények hatására a tanulók nagy lelkesedéssel, érdeklődéssel készítették a maketteket. Jártó Kocsis Edit tanárnő kiállítást rendezett, öt kategóriába sorolva a begyűjtött maketteket: (1.) építmények, (2.) járművek, (3.) bútorok, munkaeszközök, gépek, (4.) viseletek és (5.) egyéb. A *Kicsiben a világ* címet viselő kiállítás számára a Székely Nemzeti Múzeum biztosított termet a 2007. június 7. – július 6. közötti időszakra és ezt az iskolák ingyenesen látogathatták. A háromtagú zsűri a következő szempontok alapján választotta ki a díjnyertes munkákat: az eszközök, berendezések, gépek arányainak betartása a kicsinyítés során; technikai kivitelezés; esztétikai

⁹ Több sepsiszentgyörgyi lakos is a KÁMJT tagja, a Társaság negyedévente megjelenő információs lapját, a *Forgót* rendszeresen elküldi tagjainak. A *Forgó* számos ötletet nyújt a játékokkal kapcsolatos rendezvények témakörében.

¹⁰ Már a Szentgyörgy-napokon is baba–mama szobát különítenek

el a Vöröskereszt sátorában.

¹¹ A *Tanuljunk a múzeumban!* című pályázatot részletesen ismertettem a *Fordulópont* 37-es számában, a többi rendezvényt is megemlítve. DEMETER Éva 2007, 69–73.

kivitelezés; az ötlet eredetisége. A legjobb egyéni és csoportmunkák alkotói oklevelet kaptak, a tárgyjutalmak szintén kezűgyességet igényeltek, kreativitásra ösztönöztek (lányoknak gyöngyfűző készlet, fiúknak falemezből jármű-modellek). A kiállítás megnyitó után a tanárnő kézműves foglalkozásokat vezetett: fémszálakból készültek ékszerek és agyagból kisebb edények. A díjnyertes munkákból adományoztunk az Árkosi Falumúzeumnak, a Bikmakk Kulturális Egyesületnek (Bikfalva), a Bod Péter Megyei Könyvtárnak, valamint a budapesti székhelyű Kiss Áron Magyar Játék Társaságnak. A makettek zöme és a múzeumi órákról készült fényképek visszakerültek az iskolákhoz, ahol lehetőség szerint kiállítják azokat. A pedagógusok a makettkiállításon ismerhették meg a projektet, amelynek az is a célja volt, hogy alternatív tanítási módszerek alkalmazására ösztönözze a helyi pedagógustársadalmat.

Barabás Hajnalka művészettörténész, muzeológus a húsvéti időszakban gyermekrajz pályázatot hirdetett *Húsvéti üdvözlés* vagy *Hímes tojás* témakörben, valamint a húsvéti üdvözlőlapon, húsvéti tojásokra és más, az ünnephez kapcsolódó tárgyakra vonatkozó gyűjtőpályázatot írt ki egy húsvéti kiállítás céljával. A megnyitót követő napra kézműves foglalkozásokat szervezett: tojáspatkolás, tojásírás, üdvözlőlapon-festés zajlott.

A múzeum könyvtárának régi könyveit bemutató minikiállítás-sorozatnak az egyik eseménye az *Árgirus* címet viselte. Ehhez kapcsolódott a Székely Mikó Kollégium 9. osztályos tanulói által a múzeumban bemutatott rendhagyó pódiumműsor. A tananyagban is szereplő művet, Gersei Albert *Árgirus történetét* Dobra Judit magyarszakos tanárnő vezetésével tanulták be és adták elő a tanulók.

A jövőben más tantárgyakhoz kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozásokat is biztosítani szeretnénk az iskolák számára. Például a biológia tantárgyhoz kapcsolódva telente madárfigyelést, gyűrűzést lehet tartani a múzeum kertjében. Előnyös lenne az iskolák számára, ha tanév elején egy kiadványt kapnának, amely tartalmazza a múzeumpedagógiai ajánlatokat. Magyarországon a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma olyan kiadványt adott ki, amely az országos múzeumpedagógiai ajánlatokat tartalmazza.¹² A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum külön kiadványban ismerteti a programokat (kiállítások, ünnepekhez kapcsolódó rendezvények, koncertek, tanfolyamok) és egy másik kiadvány a múzeumpedagógiai

ajánlatokat témákra lebontva ajánlja a korosztályok számára, továbbá tartalmazza a pedagógusoknak a tanfolyamokat, a szakmai napokat és a fogyatékkal élőknek szánt speciális foglalkozásokat.¹³

Hasonlóképpen a múzeumon belüli tevékenység bemutatása érdekében nyílt napokat lehet szervezni, amikor a restaurátorműhelyt vagy egy rovarpreparálást lehet megtekinteni. Ezek a „kulisszatitkok” maradandóbb élményt nyújthatnak egy-egy fárasztó tanóránál.

4. Tervek a látogatók körének bővítésére¹⁴

A Székely Nemzeti Múzeum a kezdetektől fogva a széles látogatóközönséget célozta meg, nemcsak a kiállítások által, hanem általában a rendezvényein (ismeretterjesztő előadás, hangverseny, emlékünnepe) keresztül is.

A társadalom rétegzettségének megfelelően a múzeumok igyekeznek változatos programokat kínálni, amelyek összeállításánál elsődleges szempontként a megcélzott társadalmi csoport, korosztály igényeit veszik figyelembe. A 2007-es programokkal ehhez a koncepcióhoz igyekeztünk felzárkózni. Természetesen a múzeum továbbra is igyekszik megtartani állandó látogatóit is, elsősorban a minőségi rendezvények által. Az alábbiakban azokat a társadalmi csoportokat veszem számba, amelyek a múzeum potenciális látogatói lehetnek.

4.1. Mozgássérültek, hátrányos helyzetűek

Az ilyen problémákkal küszködő látogatók fogadására is fel kell készülnie az intézménynek, mozgássérültek számára megközelíthetővé kell tenni a kiállítótermeket, vakok számára bizonyos napokon, vagy igény szerint megfoghatóvá, tapinthatóvá kell tenni egyes tárgycsoportokat. Ugyanakkor Braille-írással is fel lehet tüntetni például az épületek előtt a legfontosabb információkat, egyes szóróanyagokat is lehet ezzel a technikával készíteni.

A hallás- és beszédkárosultak számára interaktív érintőképernyős számítógépek beállítása nyújthat megoldást. Előre jelzett kérésre jeltolmács segítségével vezetést lehetne biztosítani. Ideális esetben minden fogyatékkal élő számára elérhetővé kellene váljon a múzeumi látogatás.¹⁵ Példaértékűek a debreceni Déri Múzeum rendezvényei, amelyeket látássérültek, autisták, mozgássérültek számára szerveztek.¹⁶ Például a Munkácsy-trilógiát egy irodalomtörténész ismertette, szavakkal és zenei aláfestéssel tették

¹² TÖRÖK Petra 2004.

¹³ SZABÓ Zsuzsanna 2005; *Múzeumpedagógiai tájékoztató 2005–2006*.

¹⁴ A látogatók körének bővítését szolgáló ötleteket, a látogatóbarát arculat megerősítését Papucs Andrásal gondoltuk végig.

PAPUCS András 2007, 5–9.

¹⁵ Az Európai Unióban, tehát Romániában is, ez már nem választható opció, hanem követelmény!

¹⁶ PINCZÉS Orsolya, B. 2007, 61–68.

elképzeltetné a festményeket.¹⁷ A Székely Nemzeti Múzeumnak érdemes lenne az Előpatakon kezelt mozgássérültek számára speciális programot szerveznie, valószínűleg igényelnék a múzeum megismerését.

4.2. Idősek

Az idősebb korosztály esetében megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a nők és férfiak szokásaira. A nők számára a kézimunkázás jelenthet vonzerőt, például az árapataki varrottas technikák elsajátítása. Ez azért is előnyös lenne, hogy vidékünkön ne a kalotaszegi mintákat készítsék, hanem az itt fellelhető hagyományos forma- és motívumkincsből válogassanak az asszonyok.

A férfiak irányított beszélgetéseket folytathatnak háborús élményekről, bizonyos munkakörökről. A beszélgetések moderátora muzeológus vagy arra felkért idősebb, köztisztelőnek örvendő személy lehetne. Ez a tevékenység a szakember számára akár gyűjtési lehetőséget is jelenthet, hiszen az emlékekből életpályák, egyes korszakokra jellemző sorsok elevenednek meg. Ezt a gyűjtési lehetőséget aknázza ki például Kocs János, akinek a családfakutatásokról szóló előadását a sajtóban úgy hirdettük meg, hogy egyben felhívást tettünk közzé, hogy a múzeum számára hozzanak gyászjelentőket az érdeklődők, akár csak digitalizálásra is. Ilyen módon a múzeum néhány kisnyomtatvánnyal gyarapodott.

4.3. Nemzetiségek

Nagyon kevés számú román nemzetiségű látogat el a múzeumba. Nagy részük turista, nem helybéli. Az itteni lakosságot egyrészt az iskolákon keresztül lehet megszólítani, másrészt viszont a hagyományos mesterségeik bemutatásával lehet ösztönözni, hogy részt vegyenek a múzeum tevékenységében.

A mai társadalomban elfoglalt helyük miatt kiemelten kell figyelniük a romákra (cigányokra). Beilleszkedésüket elősegítendő hasznos lenne, ha ők is részt vennének a múzeum rendezvényein. Megoldás lehetne olyan rendezvények szervezése, mely közvetlenül érinti őket, mint például táncbemutató, seprűkészítés, a borosnyói téglavetők meghívása, mesemondás stb. Ezáltal a közösségük tagjai is inkább eljőnnének, és a többségi társadalom újabb lehetőséget nyerne a cigány kultúrát megismerésére. Egy példával illusztrálva: a budapesti táncfesztiválokra nemcsak a Háromszék Táncgyűjtést hívják meg, hanem az őrkői táncosokat is. A múzeumban is sorkerülhetne

az őrkői hagyományos táncok bemutatására, ez alkalommal valószínűleg a nézők között is lennének őrköiek (a táncosok rokonai biztosan), de ezzel a múzeum azt is közvetítené a közönség felé, hogy megőrzendő értéként ismeri el az őrköiek táncát.¹⁸ Ezáltal nemcsak a látogatók köre bővül, hanem az intézménynek a kínálata még változatosabb lesz. Tematikus programként akár örmény vagy zsidó napot is lehetne tartani, hiszen a Székelyföldön élő nemzetiségek kultúrája tovább gazdagíthatja a múzeumi kínálatot.

4.4. A régió lakossága

Nem kell elfelejteni a tényt, hogy a Székely Nemzeti Múzeum regionális jelentőségű intézmény. Mint ilyen, kötelessége is, hogy ne csak a megye lakosságát szólítsa meg rendezvényeivel. Bevonva, idevonzva a környező megyék lakosságát nagy számú közönség látogathat el az intézménybe.

Brassó lakossága mintegy 285 000 fő, ebből több mint 23 000 magyar anyanyelvűnek vallja magát (összehasonlításképpen: Kézdivásárhely magyar lakossága mintegy 19 000 körüli). Otthon nem jutnak anyanyelvű kulturális ajánlathoz a múzeumok részéről. A *Brassói Lapok* hetilap és a *Reménység Háza* kulturális központ közvetítésével, valamint az iskolák megkeresésével ezt a célközönséget is érdemes lenne megszólítani.

5. Összegzés

A családi programok népszerűsége mindenképpen indokolja hasonlók szervezését évente 5–6 alkalommal. Megfontolandó, hogy ezek időtartamát egy teljes napra növeljük-e, hiszen volt olyan kisgyerek is, aki sírva fakadt, mert későn érkezett a szüleiével a múzeumba és a rajzversenyről lemaradt. Előfordult az is, hogy délután érkeztek családok, holott a program csak délelőtt zajlott, illetve vasárnap is érdeklődtek az előző napi rendezvény iránt. A természetrajz alapkiállításon elhelyezett interaktív játékos elemek elnyerték a gyerekek tetszését, a múzeum többi kiállítását is hasonlóképpen ki kellene egészíteni. Természetesen a lehetőségek függvényében minél előbb multimédiás eszközökkel kellene felszerelni a kiállításokat, amelyek nemcsak a gyerekeket, hanem a felnőtteket is aktív bekapcsolódásra, interaktivitásra készítik. A múzeum-pedagógiai órák igazi sikere az volt, amikor a tanulók kipróbálhattak néhány népi eszközt. A gyerekkori múzeumlátogatás, múzeumi óra élményszerűsége majd a felnőtt rendszeres múzeumlátogatóvá fogja tenni.

Demeter Éva – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, demetereva.sznm@gmail.com

¹⁷ I. m., 62.

¹⁸ Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában évekkel ezelőtt részt vettem egy cigány folklórfesztiválon. Pozitív példa, hogy a város

legreprezentatívabb épületében helyet adtak a rendezvénynek, sajnos a közönség körében egyedül voltam nem cigány nemzetiségű.

Függelék

1. Ismeretterjesztő előadások

- Január 27. Bartha Katalin Ágnes: *Kalendáriumok a Székely Nemzeti Múzeumban*
 Február 28. Kinda István: *Középkori örökség: társadalom és kultúra a moldvai csángóknál*
 Március 14. Demeter Lajos: *1848-as forradalmárok nyomában*
 Április 18. Méder Lóránt László – Sztáncsuj Sándor József: *Régészet: a múlt arcai*
 Május 18. (Helyszín: Képtár) Jakobovits Miklós (Munkácsy-díjas festőművész): *Az alkotás folyamata és a mű*
 Június 6. Dimény Attila: *A Bogdán fényképész-műhely* (elmaradt)
 Szeptember 26. Barabás Hajnalka: *Kézdiszéki egyházi ónedények díszítményei* (elmaradt)
 Október 10. Cserey Zoltán: *Önkormányzatiság Háromszéken a 18. század közepétől 1848-ig*
 November 6. Kocs János: *Családfa-kutatások székelyföldi levéltárakban*
 December 12. Kakas Zoltán: *Háromszéki betlehemesek* (elmaradt)

2. Családi programok

- Január 21. A Magyar Kultúra Napja: *Szerelmi ajándékozás a magyar népi kultúrában*
 Március 31. *Gombák*
 Május 19. A Múzeumok Világnapja: *Agyagművesség a régmúlt időktől napjainkig*
 Június 23. Múzeumok Éjszakája: *Éjszakai fényben a Képtár*
 Szeptember 15. A Kulturális Örökség Napjai: *A Székely Nemzeti Múzeum napja*
 November 24. *A méz* (elmaradt)

Irodalom

- BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
 2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, 1875–1881, in: Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, I. rész, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 7–58.
- DEMETER Éva
 2007 Tanuljunk a múzeumban, in: Szávai Ilona (szerk.): *Fordulópont: Múzeumba?! – hova máshova?* IX, 37, 2007/3, 69–73.
- FEKETE Réka
 2007 Háromszéki negyvennyolcasok, *Háromszék*, március 15.
- MÚZEUMPEDAGÓGIAI tájékoztató 2005–2006.
 2005 *Múzeumpedagógiai tájékoztató 2005–2006. Ne csak taníts, örökíts!* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 27 o.
- PAPUCS András
 2007 A Székely Nemzeti Múzeum működtetési terve a 2007–2011 évekre (pályázat), Sepsiszentgyörgy, kézirat, 26 o.
- PINCZÉS Orsolya, B.
 2007 Hátrányos helyzetűek a Déri Múzeumban, in: Szávai Ilona (szerk.): *Fordulópont: Múzeumba?! – hova máshova?* IX, 37, 2007/3, 61–68.
- SZABÓ Zsuzsanna (szerk.)
 2005 *Programok 2006, A hagyomány élménye*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 27 o.
- TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor
 2002 Közművelődési rendezvények a Székely Nemzeti Múzeumban a két világháború között, in: Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, I. rész, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 163–216.
- TÖRÖK Petra (szerk.)
 2004 *Múzeumok mindenkinek program III*, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Közgyűteményi és Közművelődési Helyettes Államtitkársága, Budapest, 120 o.
- VÁRY O. Péter
 2007 Kultúra, múzeum, család, szerelem, *Háromszék*, 2007. január 22.
 2007 Most kell menni múzeumba (A Székely Nemzeti Múzeum ünnepe), *Háromszék*, 2007. szeptember 14.

Încercare pentru a crește numărul vizitatorilor în Muzeul Național Secuiesc

(Exemple din anul 2007, proiecte pentru viitor)

Am inventariat evenimentele organizate pentru creșterea numărului de vizitatori ai muzeului, ceea ce reprezintă un principiu de bază a muzeologiei contemporane, fiind structurate pe ideea interactivității. Programele familiale de sfârșit de săptămână s-au bucurat de cea mai mare popularitate. Am lărgit expoziția de bază „S. O. S. *Natura*” cu elemente interactive, inițiind prin această acțiune formarea unei imagini a muzeului mai accesibile pentru copii. Proiectul de pedagogie muzeografică intitulat „*Să învățăm în muzeu!*” a fost legat de disciplina educație tehnologică. După ora ținută în muzeu, elevii au avut ocazia să încerce unelte populare, evenimentul de închidere a proiectului fiind o expoziție organizată din machetele construite de către copii. În final prezentăm acele proiecte prin care dorim să atragem noi grupuri țintă în rândul vizitatorilor permanenți ai muzeului.

Trial for rising the number of visitors in the Székely National Museum

(Examples from 2007, future projects)

We take into account the events organized in order to grow the number of visitors in the museum, a basic principle of contemporary museum-pedagogy, built on the idea of interactivity. The weekend family programs enjoyed the largest popularity. We have extended our basic exposition “S. O. S. *Nature*” with interactive elements, initializing by this the formation of a child-friendly image of the museum. The museum-pedagogy project named “*Let’s learn in the Museum!*” was concentrating on the discipline of technological education. After the class held in the museum, the pupils had the opportunity to try out ethnographic instruments, the closing event of the project was an exhibition organized from the models made by the children. Finally we present those projects by which we wish to attract new target groups into the number of loyal museum visitors.

1. ábra Jakobovits Miklós festőművész előadást tart a Képtárban, 2007. május 18. Fotó: Papucs András.

2. ábra Mézeskalács-díszítés, 2007. január 21. Fotó: Papucs András.

3. ábra Tárlatvezetés, 2007. január 21. Fotó: Papucs András.

4. ábra Taplósapka készül, 2007. március 31. Fotó: Papucs András.

5. ábra Díjkiosztás a gombaismereti vetélkedőn, 2007. március 31.
Fotó: Papucs András.

6. ábra Korongolás, 2007. május 19. Fotó: Papucs András.

7. ábra Múzeumi séta, 2007. szeptember 15. Fotó: Papucs András.

8. ábra Labirintus-játék, 2007. szeptember 15. Fotó: Papucs András.

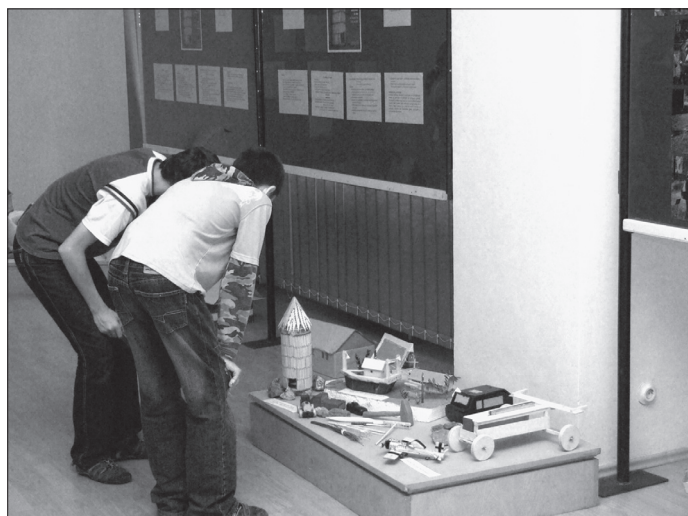

9. ábra Az élmények rajzolásra készítik a gyerekeket, 2007. március 31.
Fotó: Papucs András.

10. ábra Múzeumpedagógiai foglalkozás, 2007. május 10. Fotó: Demeter Éva.

11. ábra *Kicsiben a világ* – a makettkiállítás megnyitója, 2007. június 7.
Fotó: Papucs András.

12. ábra Húsvéti foglalkozások, 2007. április 6. Fotó: Papucs András.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Pál Zoltán – Kis Boglárka – Székely Borbála

ERDŐVIDÉKI TERMÉSZETES ÁSVÁNYVIZEK FIZIKAI-KÉMIAI TULAJDONSÁGAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA FÖLDTANI EREDETÜK FÜGGVÉNYÉBEN

Bevezetés

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajz Kara és a Cholnoky Jenő Szakkollégium keretén belül működő kutatócsoportunk 2006 tavaszán elindította a Székelyföldi Ásványvíz Kataszter projektet, amelyben többváltozós lekérdezést lehetővé tevő adatbázist szándékszük készíteni Székelyföld ásványvíz-előfordulásairól. A projekt során szakirodalmi dokumentáció, terepi kiszállások, adatfeldolgozás történik.

A projekt keretén belül mára már több kistérséget vizsgálunk nagyobb rendszerességgel, és ennek során összefüggéseket próbálunk keresni az ásványvizek és környezetük között. A változatos földtani adottságokkal rendelkező, ásványvizekben gazdag erdővidéki kistérségek kitűnő lehetőségeket nyújtanak különböző tudományos vizsgálódásokra.

Az ásványvizek oldott anyagai egyrészt közvetlenül a víz által átjárt kőzetből oldódnak ki (kősó, mészkő, gipsz, andezit, homokkő), és a kőzetekben végbemenő kémiai folyamatok eredményeként keletkeznek, másrészt vulkáni utóhatások juttatják az oldott anyagot a vízbe.¹ A különböző kőzettípusokon áthaladó víz különböző fizikai-kémiai tulajdonságokra tesz szert, és a kioldott anyag mennyisége, valamint minősége alapján ásványvízzé válhat. A fizikai-kémiai paraméterek vizsgálata során következtetni lehet a vizek földtani eredetére, ami a kettő szoros kapcsolatára utal.

Tanulmányunkban a földtani eredet és a különböző fizikai-kémiai tulajdonságok kapcsolatát vizsgáltuk. A Pricăjan 1972-es, földtani eredet szempontú felosztása szerint, amely négy kategóriába sorolja az erdővidéki ásványvizeket: kréta-összlet, vulkáni összlet, vulkanogén üledékes képződmények, valamint (egyéb) negyedidőszaki üledékekből származó előfordulások. Az említett szerző szerint a kréta-összletből feltörő vizek igen magas ásványanyag- és CO₂-tartalommal rendelkeznek, a vulkáni eredetű képződményekből feltörő vizek pedig alacsony ásványanyag-tartalommal, viszont egy ÉÉNy–DDK irányú törésvonalnak köszönhetően szintén magas CO₂-tartalommal. Ez a

törésvonal a kréta-összletből feltörő vizekre is hatással van Pricăjan szerint. Tanulmányunk ezen összefüggések helytállóságát is bizonyítja. A paraméterek közötti összefüggések feltárására korrelációkat ábrázoltunk.

A kutatott terület földtani ismertetése

Vizsgált területünk a Baróti-medence, amely Kovászna megye ÉNy-i részén található, és a Barót-patak, valamint a Kormos-patak vízrendszere uralja. Délen és délkeleten a Baróti-hegységre, északon és északkeleten a Dél-Hargitára, nyugaton az Észak-Persányi-hegységre támaszkodik, tengerszint feletti magassága 475–650 m közötti. A medence fiatal keletkezésű, kora körülbelül 2,5–3 millió év.²

A medence aljzata túlnyomórészt a belső-kárpáti flis-övezet Csalhó-takarójának antiklinális-szinklinális redőbe gyűrt, erodált és tagolt felszínű, kréta-kori egysége. A Csalhó-takaró alsó szintjeit képező Szinajai- (alsó-kréta), illetve a Bisztrai- (barrémi-apti) egységekből álló flis üledékösszlet e területen nagyobb kőzettani változatosságot mutat, mint az ismert belső flis sorozatok nagyobb része: márgák, meszes márgák, meszes, csillámos homokkövek, konglomerátumok, agyagpalák, mikrobrecsák és breccsák alkotják.³

A kréta-időszaki összlet a térség déli és keleti részén jelenik meg, helyenként a harmadidőszaki és eruptív rétegek alól is előbukkan. A Kormos-patak felső szakaszán, az Aranyos-patakkal való összefolyásnál az összletet sárgás márga, szürkés, lemezes márga, meszes márga, valamint darabos homokkő képviseli. A Valál-patak felső szakaszán megtaláljuk a kréta és a pliocén üledékek közötti határt.⁴

Tektonikailag a medencét mozaikos szerkezet jellemzi, amelyben időrendileg az alábbi fő irányok rajzolódnak ki:

– Keleti irányú gyűrődések, É–D tengelyű redőátnyíródások és keleti irányú, nagyméretű feltolódások, ÉNy–DK és ÉK–DNy irányú törések.

– É–ÉNy irányú torlómozgások, ÉK–DNy csapású, kisméretű feltolódási frontok, É–D és K–Ny irányú törések.

¹ JUHÁSZ J. 2002.

² RĂDULESCU, C. – SAMSON, P. 1985.

³ LÁSZLÓ, A. – KOZÁK, M. – PÜSPÖKI, Z. 1997; PELTZ, S. 1971.

⁴ GHEORGHIU, C. 1956.

– Az ÉK–DNY irányú feltolódási frontok, illetve átlós törések mentén kis méretű horizontális elmozdulások.⁵

A Kárpátok fő szerkezeti irányvonalában kialakult egy É–D irányú vetőrendszer, amelyet egy ÉK–DNY irányú, a Dél-Hargitára merőlegesen elhelyezkedő vetőrendszer harántol. A Baróti-medence déli részén húzódik egy K–Ny irányú krusztális vetőrendszer.⁶

A regionális tektonikai mozgások a terület részleges kiemelkedését eredményezték, így a mai arculat a pliocén–pleisztocénben alakult ki.⁷

A Dél-Hargita fő vonulatában beinduló vulkanizmus nagyban megváltoztatta a szomszédos medencékben lerakódó üledékek típusát és azok természetét, beindítva egy kontinentális típusú üledékesedést. Jelentős befolyással bírt ebből a szempontból a vulkánok által termelt törmelékanyagok nagy mennyisége, amely létrehozta a vulkanogén üledékes rétegsorokat.⁸

Ez a rétegsor egyenlőtlenül települ rá az erodált kréta flis felszínre és három rétegcsoportot alkotó piroklasztit-összletből áll. A három réteg három elkülönülő vulkáni tevékenységre utal, amelyek a Keleti-Kárpátok belső vonulatában lezajlott mészkáli vulkáni tevékenység befejező szakaszát képviselik.⁹

Az alsó vulkáni szint az Észak-Hargita–Lucs szerkezet vulkanitjainak egyidejű és utólagos áthalmozódása a kora pliocénben. Anyagának túlnyomó részét több típusú andezit, andezites vulkanoklasztit, illetve durva és közepes szemcseméretű lapillitufa alkotja. Bardoc településtől északra az összlet vastagsága az 50 m-t is elérheti, majd Erdőfűlétől a Kormos-patak völgyén felfelé folyamatosan tovább vastagszik.

A középső vulkáni összlet anyaga a Kakukk-hegy–Tirkó–Mitács–Piliske centrumok működéséből származik, és a késő pliocén idejére tehető. Az összlet anyaga már elzáródó, kiédesedő tengeri környezetben képződött, a medence északkeleti peremén kiemelkedő szárazulati térszín nagy hatással volt a medencebeli üledékképződési folyamatokra. Vastagsága északon elérheti a 350 m-t is, dél felé néhány helyi mélyedés kivételével 20–30 m-nél keskenyebb.

Az összletre hármas tagoltság jellemző. Az agyagmárga sorozatra előbb egy általánosan elterjedt finomszemcséjű, helyenként agyagosodott, különböző méretű elemekből épülő andezittufa-sorozat települt, mely többszöri kitörés terméke lehetett.

A finomszemcséjű agyagos tufa képezi a réteg egyharmadát, amelyre durvább szemcséjű lapillitufa és vulkanoklasztit települt, heves kitörési szakaszok következtében.¹⁰

A kora pleisztocén idején újra beindult tektonikus mozgások a vulkáni tevékenység újabb tetőzését idézték elő, különösen a Hargita déli egységeiben. Ekkor alakult ki a felső vulkáni összlet, amelyet a Piliske–Csomád piroklasztitjai alkotnak. Ezek vegyes összetételűek, és 50–90 m vastagságot is elérhetnek: cementálódott andezittömbökből álló piroklasztitok, helyenként fél méter átmérőjű andezittömbök, limonitosodott agyagok, tufa, vörös andezitek, vörös breccsák alkotják.¹¹

Az alsó és felső rétegsorok lerakódása tavi-folyóvízi környezetben történt. Az alsó egy transzgresszió bevezető fázisa, édesvízű tavakkal, míg a felső a regressziót követő állapotban alakult ki, fokozatosan kiédesedő vízű maradványtavakkal. A Baróti-medence fokozatosan elszigetelődött, és elkezdődött állóvizeinek fokozatos visszahúzódása.¹²

A Baróti-medencében jelentős, tavi környezetre utaló diatomit-, valamint az aktív vulkanizmus utolsó szakaszára utaló horzsakőösszleteket is találunk. A horzsaköves tufák nagy területen szóródtak szét a medence központi részén, többször megszakítva a folyami-tavi üledékképződés menetét.¹³

A diatomitösszletek 2,5–3 km-es ÉNy–DK-i kiterjedésben terülnek el a Hargita-vonulat délnyugati lejtőin, egy tektonikus lineamens mentén, párhuzamosan a fő vulkáni vonulattal. A magyarhermányi völgy diatomitos üledékeire egy 15–20 cm vastagságú, folyóvízi környezetben lerakódott kavicsréteg települt. Ez a kvarcos kavicsréteg minden bizonnyal a kristályos–mezozoos övből származik, esetleg a belső flis Szinajai-takarójának a terméke. Ez a réteg más völgyekben hiányzik – valószínűleg elfedődött a különböző vulkanoklasztitok által.¹⁴

A vázolt üledékösszletbe vágódott bele a jelenlegi vízhalózata, a Barót- és a Kormos-patak, valamint azok mellékpatakai. A hermányi kavicsréteg arra enged következtetni, hogy valamikor a Barót-patak vízgyűjtője sokkal kiterjedtebb lehetett. A Kormos-patak vízgyűjtője ezzel szemben a Baróténál kisebb területet fogott át, és ma is jóval gyengébben fejlett a völgyhálózata és a vízgyűjtő medencéje. A Kormos völgyének mindkét oldalán fellelhető diatomitréte-

⁵ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PETŐ A. 1998; AIRINEI, Ș. – PRICĂJAN, A. 1972.

⁶ LÁSZLÓ, A. – DÉNES, I. 1997.

⁷ LÁSZLÓ, A. – KOZÁK, M. – PÜSPÖKI, Z. 1997; RĂDULESCU, C. – SAMSON, P. 1985.

⁸ LÁSZLÓ, A. 2002.

⁹ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. 1999.

¹⁰ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. 1999.

¹¹ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. 1999; GHEORGHIU, C. 1956.

¹² LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PETŐ A. 1998; LITEANU, E. – MIHĂILĂ, N. – BANDRABUR, I. 1962.

¹³ LÁSZLÓ, A. 2002.

¹⁴ LÁSZLÓ A. 2002., SAVU, M. 1981.

gek a patak középső pleisztocén kori keletkezésére utalnak.¹⁵

A törésrendszerek mentén erőteljes vulkáni utóműködés nyomai észlelhetők. A fiatalabb, hidrogeológiai szempontból aktív szerkezeti vonalak mentén kialakult hóáramlás huzamosabb ideig működött, hozzájárulva a ma is aktív gázáramlások és szénsavas ásványvizek felszínre kerüléséhez.¹⁶ Az ásványvíz-előfordulások a Kormos- és a Barót-patak vízgyűjtőjében jelennek meg, és jelzik a medence szubvulkáni tevékenységét, illetve a terület töréses öveit É–D és ÉK–DNy irányban.¹⁷

A Baróti-medence ásványvizei

A Baróti-medencében négy különböző vízáadó rétegből származnak ásványvizek: kréta-kori, vulkáni összletből, vulkanogén üledékes képződményekből és negyedkori szárazföldi eredetű üledékekből.¹⁸

Az ásványvíz-előfordulásokat a geológiai eredetük alapján különböztetjük meg, valamint aszerint, hogy természetes vagy mesterséges előfordulások.

A vulkáni, valamint vulkanogén üledékes összletből származó ásványvizek a Kormos-patak felső folyása mentén, valamint a Barót-patak vízgyűjtőjének északkeleti részén jelennek meg, a Fenyős-, Györgykovács-, Kígyós- és Sűgő-patakok mentén. A Barót-patak vízgyűjtőjében a mellékpatakok közül a Fenyős-patak menti ásványvizeket vizsgáltuk. Az itt feltörő ásványvizek összefüggésbe hozhatók egy ÉÉNy–DDK irányú törésvonallal.¹⁹

A Fenyős- és Györgykovács-patakok környéke több földtani jellegzeteséget is mutat. A kiváló minőségű vasat adó limonitos vasérc egy diatomit-rétegben helyezkednek el. A bányászat során, meddőként kerültek a felszínre a réteges opálok, amelyeket Bányai János ismertetett először, és „dobostortaopál” néven vezetett be a földtani irodalomba. A régi bányák hányójából lehet ezt a ritka és érdekes opálfajtát gyűjteni. A felhagyott bányauregeket ma kitöltik a feltörő ásványvizek, és ún. borvizes barlangokat hoznak létre.

E terület változatos közettani felépítéséből megemlíthető a biotitos, vöröses színű andezit, amelyből a magyarhermányi kőfaragók sírköveket, épületelemeket, kőfaragványokat készítettek.²⁰

A Fenyős-patak menti ásványvíz-előfordulások langyos borvizek, kis vízhozammal és viszonylag alacsony oldottanyag-tartalommal. A karbonátos, kal-

ciumos, magnéziumos, vasas, szénsavas ásványvizek kategóriájába sorolhatók. Magas szabad CO₂-tartalommal rendelkeznek, és gázfeltörés kíséretében jönnek a felszínre, ami az ÉÉNy–DDK irányú törésvonal jelenlétével magyarázható.²¹

A Kormos-patak felső folyása mentén a vulkáni, valamint vulkanogén üledékes képződmények mellett több helyen a kréta-összlet is előbukkan.²²

Az ásványvíz-előfordulások a bodvaji előfordulásokhoz hasonlóan alacsony oldottanyag-tartalommal és kis hozammal rendelkeznek. Kivételt képez néhány előfordulás, amelynek oldottanyag-tartalma 1000 mg/l fölötti.

A kréta-összletből feltörő ásványvíz-előfordulások a térség DK-i részére jellemzőek. A szénsavas ásványvizek az Uzonka-patak mentén, valamint a Nagy-Murgó északi oldalán törnek fel.²³ A karbonátos, kalciumos, magnéziumos, vasas ásványvizeket erős CO₂-gázfeltörés kíséri, vízhozamuk alacsony, oldottanyag-tartalmuk 400–500 mg/l. Vasas lerakódással rendelkeznek; Uzonkafürdő területén védett vasas, borvizes lápot hoztak létre.

A Pisztrángos-patak mentén is fellelhető egy kalciumos, magnéziumos forrás, amely 5 m magas, kúp alakú lerakódást hozott létre. Oldottanyag-tartalma meghaladja az 1000 mg/l értéket. Ez a Pisztrángosi-borvíz.

A kréta-összletből feltörő ásványvizek Uzonkafürdő környékén az alsó-kréta Szinajai-flisösszletből származnak, amely karbonátos, kalciumos, magnéziumos jelleget kölcsönöz nekik. A vasoxidok a flisből és a Nagy-Murgó vulkáni képződményeiből eredeztethetők. A kettő határovezete Uzonkafürdő területén található, így a vizek mindkét rétegen áthaladva dúsulnak ásványi anyagokban.²⁴ A vizek magas szabad CO₂ tartalmát Uzonkafürdő területén is az ÉÉNy–DDK irányú törésvonal mentén feltörő gáznak tulajdonítják.²⁵

A negyedidőszaki üledékek a Baróti-medence központi részében található, a Kormos- és Barót-patakok mentén. Vargyas, Olasztelek, Bibarcfalva, Kisbacon, Magyarhermány és Nagybacon településekben, vagy a települések között, patakok partjain található az ebből az összletből feltörő ásványvizek. Gyakran a helyi települések természetes „faluborvizeként” jelennek meg.

Az ásványvizek karbonátos, kalcium–magnéziumos, alkáli, vasas, szénsavas jellegűek, és magas szabad

¹⁵ LÁSZLÓ, A. 2002.

¹⁶ LÁSZLÓ, A. – KOZÁK, M. – PÜSPÖKI, Z. 1997.

¹⁷ LÁSZLÓ, A. – DÉNES, I. 1997.

¹⁸ PRICĂJAN, A. 1972.

¹⁹ AIRINEI, Ș. – PRICĂJAN, A. 1972.

²⁰ BÁNYAI J. 1932.

²¹ AIRINEI, Ș. – PRICĂJAN, A. 1972; PRICĂJAN, A. 1972.

²² GHEORGHIU, C. 1956.

²³ PRICĂJAN, A. 1972.

²⁴ PRICĂJAN, A. 1972.

²⁵ BANDRABUR T. – SLĂVOACĂ, D. 1973.

CO₂ tartalommal rendelkeznek. A vizek ásványi anyagokkal való dúsulása a CO₂-nak köszönhető, amely a kréta-összlet törésvonalai mentén közlekedik.²⁶

A természetes ásványvízforrásokat, valamint mesterséges előfordulásokat külön elemezzük, mivel a mesterséges előfordulások esetében a táplálás nemcsak egy földtani rétegből történhet, így különböző vízáradó rétegek vizei keveredhetnek.

Módszerek

A szakirodalom részletes áttanulmányozása után kiválasztottunk 35 ásványvíz-előfordulást a Kormos- és a Barót-patakok vízgyűjtőjében, amelyeket egy éven keresztül vizsgáltunk, évszakos rendszerességgel. A vizek fizikai-kémiai paramétereinek meghatározására helyszíni méréseket, valamint laborelemzéseket is alkalmaztunk. A laborelemzések kitérő lehetőségnek bizonyultak terepi méréseink eredményeinek ellenőrzésére, tanulmányunkban csak saját adataink alapján próbálunk választ adni felvetéseinkre.

A helyszíni mérések végrehajtásához különböző fizikai-kémiai paraméterek mérésére alkalmas műszerpark áll a rendelkezésünkre: egy Merk Rqflex plus 10 reflektométer és egy Thermo hordozható elektródás multiparaméter-mérő. A koordináták rögzítéséhez Garmin GPS Map 60 terepi helyzetmeghatározókat használunk. A kapott adatokat egy szintén általunk kidolgozott adatlapon rögzítjük. Az adatok Excel adatbázisba kerülnek, amely későbbi egyszerű és gyors visszakereshetőséget biztosít, és a fizikai-kémiai paraméterek különböző adatfeldolgozási módjaira nyújt lehetőséget. Az adatok térképi megjelenítésében segítségünkre van több térinformatikai program is (Global Mapper 6, ArcView 3.2).

Az általunk mért különböző fizikai és kémiai paraméterek a vízhozam, hőmérséklet, elektromos vezetőképesség, összoldottanyag-tartalom, pH, sótartalom, Ca, Mg, valamint szabad CO₂ és hidrogén-karbonát.

Eredmények

Amint már korábban is említettük, a különböző közettípusokon áthaladó víz különböző fizikai-kémiai tulajdonságokra tesz szert. A fizikai-kémiai paraméterek vizsgálata során következtetni lehet a vizek földtani eredetére, ami a kettő szoros kapcsolatára utal.

Pricăjan 1972-es felosztására alapozva, a fizikai-kémiai paraméterek tanulmányozására Erdővidék 20 természetes ásványvíz-előfordulását választottuk ki a rendszeresen vizsgált 35-ből. A vizsgálat során csak a természetes ásványvíz-előfordulásokkal foglalkoztunk,

mivel a fúrások esetében nem minden esetben egyértelmű, hogy a vizek milyen geológiai rétegből származnak. Több vízáradó réteg esetén a vizek keveredhetnek és nem adnak pontos képet egy bizonyos vízáradó tulajdonságairól. Az általunk mért paraméterek közül hetet dolgoztunk fel. Ezek: az elektromos vezetőképesség, TDS, pH, Ca, Mg, CO₂ és hidrogén-karbonát. A paramétereket összehasonlítottuk a vizek földtani eredete alapján, és paraméterenként grafikonokban ábrázoltuk a kapott eredményeket.

Az elektromos vezetőképesség értékei (1. ábra) nagymértékben eltérnek a különböző ásványvíztípusokban. Így a kréta-összletből származó ásványvizek vezetőképessége bizonyult a legmagasabbnak, több mint 2000 µS/cm átlagos értékkel, míg a vulkáni képződményekből és vulkanogén üledékekből feltörő vizek jóval alacsonyabb értékekkel rendelkeznek, 500 µS/cm alatt, vagy enyhén meghaladva azt. A negyedkori üledékekből származó vizek vezetőképessége ebben a felosztásban átlagosnak minősül.

A vezetőképesség és a TDS összefüggése (2. ábra) hasonló tendenciát mutat. Itt fontosnak tartjuk kiemelni a negyedkori üledékekből származó ásványvizeket, amelyeket megfelelő ásványianyag-tartalmuknak köszönhetően szívesen fogyasztanak a települések lakói. A lakosság valószínűleg nincs tudatában annak, hogy az általa fogyasztott vizek ásványianyag-tartalma élettanilag megfelelő; többnyire íze alapján választják ki a megfelelő vizet. Terepi megfigyeléseink során vettük észre, hogy a leglátogatottabb ásványvizek a negyedkori üledékekből törtek fel. Nem elhanyagolható az sem, hogy gyakran ezek a vizek az ún. „faluborvizek”.

A pH-értékek (3. ábra) elemzésekor szükséges figyelembe venni a CO₂ értékeket is (4. ábra), mivel az alacsony pH magas szabad CO₂ tartalomra utal. Ezt méréseink is igazolják, így a vulkáni képződményekből feltörő ásványvizek pH-ja alacsony, CO₂-tartalmuk jelentős, meghaladja a 3000 mg/l-es átlagos értéket.

A kréta-összletből feltörő ásványvizek pH-ja magas, a CO₂ tartalmuk is megközelíti a 3000 mg/l értéket, ezt a szakirodalom a törésvonalak jelenlétével magyarázza. A CO₂-vesztésre és a képződő „mész-tufára” is példát találunk a kréta-összletből feltörő vizeknél, a Pisztrángosi-borvizet, amely 5 méternél magasabb mésztufakúpot hozott létre lefolyása mentén.

A HCO₃ értékei (5. ábra) ugyancsak a CO₂-mennyiséggel hozhatók összefüggésbe, és ebben az esetben a vulkáni képződmények vizei meghaladják az 5000 mg/l tartalmat.

A Ca- és Mg-értékeket vizsgálva hasonló következtetéseket vonhatunk le: a kréta-összlet ásványvizeinek

²⁶ PRICĂJAN, A. – AIRINEI, Ş. 1979.

értékei kimagaslóak, átlagos Ca-tartalmuk meghaladja a 400 mg/l-t, átlagos Mg-tartalmuk pedig megközelíti a 100 mg/l-t. Ezzel ellentétben a vulkáni eredetű vizekben mért értékek nagyon alacsonyak, átlagos Ca-tartalmuk el sem éri az 50 mg/l-es értéket, átlagos Mg-tartalmuk pedig a 20 mg/l-t. A negyedidőszaki üledékek ásványvizeinek átlagos Mg-tartalma kevés-sel meghaladja a 60 mg/l értéket.

A vizsgált források mellett olyan előfordulásokra is akadtunk, amelyek nem sorolhatók be a meghatározott kategóriákba. Ezek a Kormos-patak felső szakaszán, egy törésvonal mentén helyezkednek el, a kréta és a vulkanogén üledékek között, így mindkét egység tulajdonságait magukban hordozzák. Itt mértük a térségben a legnagyobb kalcium-tartalmat, 791 mg/l-t; a CO₂ és a hidrogén-karbonát is jelentős értéket mutatott.

Az elektromos vezetőképesség hőmérséklettel való korrelációja

A vezetőképesség és a hőmérséklet közötti korreláció (6–9. ábra) esetében több kis csoportot figyelhetünk meg, de nincs egy meghatározott tendencia, összefüggés a két paraméter között. Az évszakos alakulások itt is nyomon követhetők, például ősszel a vezetőképesség csökkenése vagy télen a hőmérséklet csökkenése. Szinte évszaktól függetlenül megfigyelhető a két típusú viselkedés az ábrákon, látványosan elkülönül egymástól a két csoport. A két csoportot elhatároló vezetőképesség-érték minden ábrán 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$. Ez az vezetőképesség-értékhatár más korrelációkban is előfordul a későbbiekben.

Elektromos vezetőképesség, szabad CO₂, hidrogén-karbonát, Ca és Mg korrelációja

A vezetőképesség és a szabad CO₂ korrelációjában (10. ábra) is elkülöníthetjük a két csoportot. Ezek egymás mellett elhelyezkedő források. Előző fejezetekben vizsgáltuk a szabad CO₂ tartalmat különböző földtani formációkból feltörő forrásoknál. A vulkáni képződmények esetében jóval magasabb szabad CO₂ tartalmat mértünk, mint a kréta-összletből feltörő forrásokban. A két csoportot elkülönítő EC-értékhatár 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$ körüli.

A szabad CO₂-dal ellentétben a vezetőképesség és a hidrogén-karbonát tartalom között (11. ábra) szoros negatív kapcsolat mutatható ki, azaz a hidrogén-karbonát tartalom csökkenésével nő a vezetőképesség. Ennek az összefüggésnek vízkémiai magyarázatát későbbi kutatásainkban szeretnénk megtalálni. Mindemellett a lineáris trendben észrevehető egy törés az EC = 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$ értéknél.

A vezetőképesség és a Ca-tartalom korrelációjában (12. ábra) megfigyelhetjük, hogy a Ca-tartalom nö-

vekedésével nő a vezetőképesség. Ugyanez áll fenn a vezetőképesség és a Mg-tartalom között. Bizonyos források a Kormos-patak felső szakaszán kiemelkedően magas értékekkel rendelkeznek, ezt előző fejezeteinkben is tárgyaltuk. Az EC = 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$ érték felett a pontok meredekebb trend körül szóródnak (12–13. ábrák), és egyértelműen a Ca-, illetve Mg-tartalmat befolyásoló, EC-t meghatározó harmadik vagy negyedik komponensek viselkedésében kell keresni a választ.

A pH, a szabad CO₂, a hidrogén-karbonát, a Ca és a Mg korrelációja

A vezetőképességhez hasonlóan a pH és a különböző paraméterek között is megpróbáltuk felfedezni az esetleges korrelációkat. Természetes forrásoknál kisebb csoportok különülnek el, amelyek nem feltétlenül a földtani eredet adta különbségekre utalnak.

14–15. ábra: három jellegzetes pH-érték körül csoportosulnak a pontok: 5,50; 6,20, illetve 6,75. A 16–17. ábrát nézhetjük hasonló hármas pH-tagolódásban is, de talán célszerűbb a trenden kívül esőktől eltekinteni (1–2 pont), és akkor kirajzolódik a 6,20-as pH-értékhatár, amely felett mind a Ca-, mind pedig a Mg-tartalom egy meredekebb irányt vesz fel. Az iménti elemzésekben kirajzolódott tehát a két paraméter jellegzetes értékhatára: elektromos vezetőképesség esetében az 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$ -es érték, a pH esetében a 6,2-es érték. Kíváncsiak voltunk, hogy ha egymás ellenében rajzoljuk ki a fenti két paramétert, a természetes források esetében kitűnnek-e valamilyen szinten a fent említett értékhatárok.

Az évszakonkénti ábrákat figyelve (18–22. ábra) kiderül, hogy a két paraméter kapcsolatát leginkább leíró másodfokú függvény görbéje egy adott ponton túl meredekségét elveszítve kisebb lejtőn halad tovább. Ezt a pontot a grafikonon kivétel nélkül az [EC = 1800 $\mu\text{S}/\text{cm}$; pH = 6,20] értékpár képviseli. Ennek a konkrét határnak természetes ásványvizekre gyakorolt hatását további kutatásaink hivatottak elemezni.

Következtetések

Az A. Pricajan által már 1972-ben közölt megállapítások alapján, saját terepi méréseinkkel összefüggést mutattunk ki az erdővidéki ásványvizek földtani eredete és a bennük mért fizikai-kémiai paraméterek között.

A kréta-összletből, valamint a vulkáni képződményekből feltörő ásványvizek között mutatható ki a legnagyobb eltérés, az első magas oldottanyag-tartalmat, magas Ca-, illetve Mg-tartalmat mutatott, a második esetében minden mért paraméter alacsony volt a szabad CO₂, illetve a hidrogén-karbonát kivételével.

A medencében levő törésvonalak jelenléte nagyban befolyásolja a paraméterek alakulását, így felelős a vizekben levő magas szabad CO₂ tartalomért, és ezek mentén a vulkáni utóműködés is hangsúlyosabb.

A paraméterek között felfedezett kapcsolatok (vezetőképesség, pH, szabad CO₂, hidrogén-karbo-

nát-, Ca- és Mg-tartalom) során kirajzolódó határértékek további kutatásokat igényelnek. Gyakoribb mérésekkel valószínűleg ezek az összefüggések még egyértelműbbé válnának, illetve az erős kimutatott kapcsolatok hasznosíthatóvá későbbi geostatistikai elemzésekhez, szintézisekhez.

Pál Zoltán – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár; palzeusz@yahoo.com; palzeusz@geografie.ubbcluj.ro

Kis Boglárka – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár; hawkci@yahoo.com

Székely Borbála – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar; szekely_borbala@yahoo.com

Irodalom

AIRINEI, Ş. – PRICĂJAN, A.

1972 Corelații între structura geologică adîncă și aureola mofetică din județul Covasna, cu privire la zonele de apariție a apelor minerale carbogazoase, *Bul. Soc. Şt. Geol. Rom.*, XII, Bucureşti, 173–185.

BANDRABUR, T. – SLĂVOACĂ, D.

1973 Apele minerale din zona Malnaş-Ozunca (județul Covasna), *Stud. Tech. Econ.*, E/11, Bucureşti, 7–24.

BÁNYAI J.

1932 A Hargita déli részének opál-lerakódásairól, *MTA Mat. Term.tud. Ért.*, XLIX, Budapest, 196–201.

GHEORGHIU, C.

1956 Relațiile dintre sedimentele terțiare și eruptivul lanțului Harghita, fenomene postvulcanice, *D. S. Com. Geol.*, XL, Bucureşti, 131–137.

JUHÁSZ J.

2002 *Hidrogeologia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–83.

LÁSZLÓ, A.

2002 Date asupra evoluției paleogeografice a ariei Harghita de Sud și a sectoarelor limitrofe, în Pleistocen, *Acta (Siculica)* 2001/1, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 9–22.

LÁSZLÓ, A. – DÉNES, I.

1997 Elemente structural-tectonice pentru un model evolutiv în zona Bazinului Baraolt, *Acta (Siculica)* 1996/1, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 9–16.

LÁSZLÓ A. – KOZÁK M.

1999 Pliocén–pleistocén vulkanosediment szintek a Baróti-medence fiatal üledéksorában, *Acta (Siculica)* 1998/1, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 19–30.

LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PETŐ A.

1998 Korrelatív eseménytörténeti rekonstrukció a Baróti-medence és a DNy-Hargita pontuszi–pleistocén vulkáni-vulkanosediment képződményei alapján, *Acta (Siculica)* 1997/1, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 9–20.

LÁSZLÓ, A. – KOZÁK, M. – PÜSPÖKI, Z.

1997 Cercetări structurale, vulcanologice și petrografice asupra magmatitelor pliocene din zona estică a Bazinului Baraolt, *Acta (Siculica)* 1996/1, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 17–32.

LITEANU, E. – MIHĂILĂ, N. – BANDRABUR, I.

1962 Contribuții la studiul cuaternarului din Bazinul mijlociu al Oltului (Bazinul Baraolt), *Stud. Cerc. Geol. Geofiz., Geogr. Geol.*, VII/3–4, Bucureşti, 48–51.

PELTZ, S.

1971 Contribuții la cunoașterea formațiunii vulcanogen-sedimentare pleistocene din sudul munților Harghita și nord-estul bazinului Baraolt, *D. S. Inst. Geol.*, LVII/5. (1969–70), Bucureşti, 173–189.

PRICĂJAN, A.

1972 *Apele minerale și termale din România*, Ed. Tehnică, Bucureşti.

PRICĂJAN, A. – AIRINEI, Ş.

1979 *Ape minerale de consum alimentar din România*, Ed. Ştiinţ. Encicl., Bucureşti.

RĂDULESCU, C. – SAMSON, P.

1985 Pliocene and Pleistocene mammalian biostratigraphy in southeastern Transylvania (Romania), *Trav. Inst. Spéol „Émile Racovitza”*, XXIV, Bucureşti, 85–95.

SAVU, M.

1981 Grupul lacustru-vulcanogen de Baraolt, *D. S. Inst. Geol. Geofiz.*, LXVI/4 (1979), Bucureşti, 213–226.

Studiul comparativ al proprietăților fizico-chimice ale apelor minerale naturale din Bazinul Baraolt, funcție de originea lor geologică

(Rezumat)

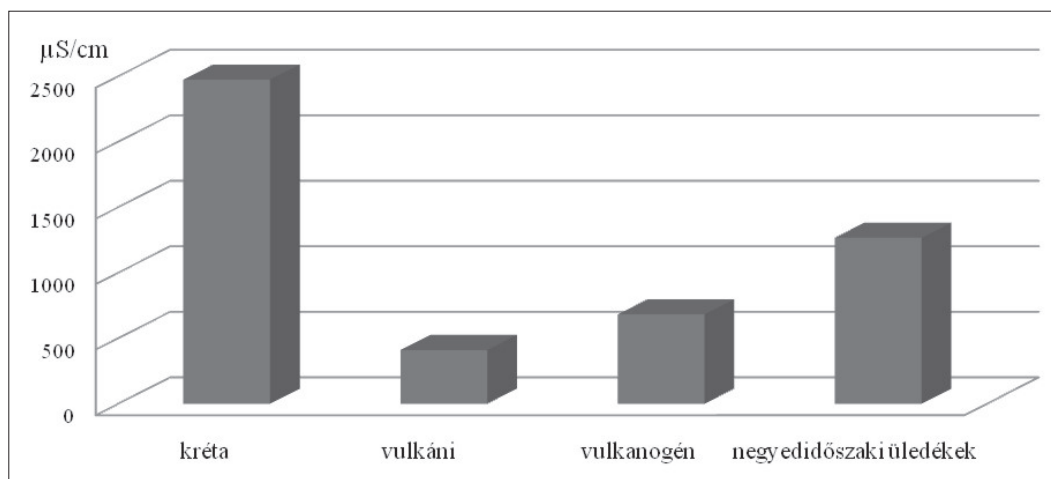
În cadrul proiectului „Cadastrul de Ape Minerale al Ținutului Secuiesc” Facultatea de Geografie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj și Colegiul Profesional „Cholnoky Jenő” lucrează din 2006 la realizarea unei baze de date complexe privind inclusiv izvoarele de ape minerale din Bazinul Baraolt (jud. Covasna). Pornind de la concluziile referitoare ale lui A. Pricăjan (1972), prelucrarea măsurătorilor proprii efectuate pe teren a evidențiat mai multe corelări între originea geologică și caracteristicile fizico-chimice ale acestor ape minerale. Cele mai mari diferențe se observă între izvoarele situate în zona Cretacică și cele din complexul vulcanogen (conținut ridicat de material dizolvat total, Ca și Mg, respectiv valori scăzute la fiecare parametru cu excepția CO_2 liber și HCO_3). Parametrii sunt influențați în mare măsură și de prezența faliilor, de-a lungul cărora conținutul de CO_2 liber crește și în general activitatea hidrotermală se accentuează.

Comparative study of the physical-chemical properties of natural mineral waters of Baraolt Basin, according to their geological origin

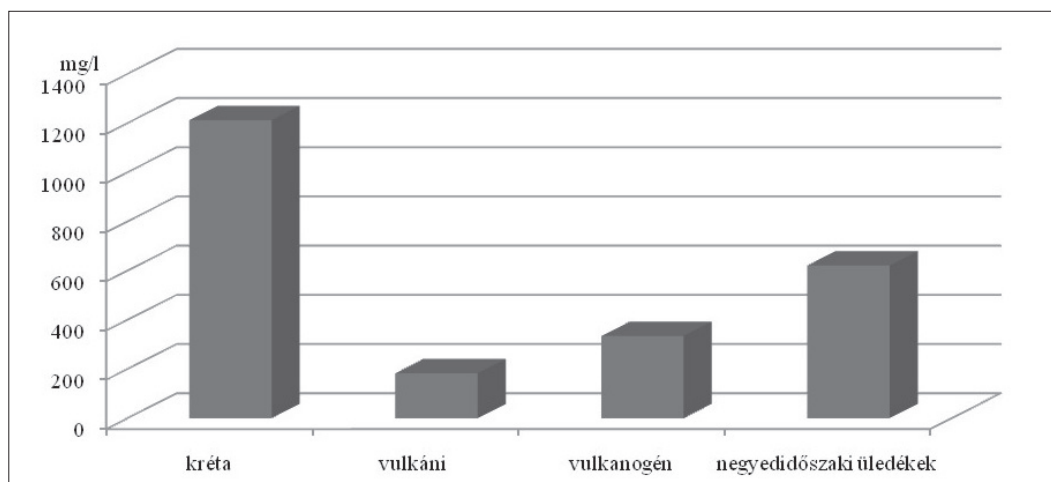
(Abstract)

Since 2006, within the project “Cadastrage of Mineral Waters of Székelyföld” the Geography Faculty of the “Babeș-Bolyai” University of Cluj-Napoca and the “Cholnoky Jenő” Professional College have been working on realizing a complex database including mineral waters of Baraolt Basin (Covasna county). Starting from the conclusions of A. Pricăjan (1972), the processing of their own measurements made on site revealed many correlations between the geological origin and the physical-chemical characteristics of these mineral waters. The biggest differences can be observed between the springs situated in Cretaceous zone and those from the volcanogenic complex (high concentration of totally dissolved materials, Ca and Mg, respectively, low concentration at each parameter except CO_2 free and HCO_3). These parameters are also highly influenced by the presence of fissures along which the concentration of free CO_2 increases and the hydrothermal activity intensifies in general.

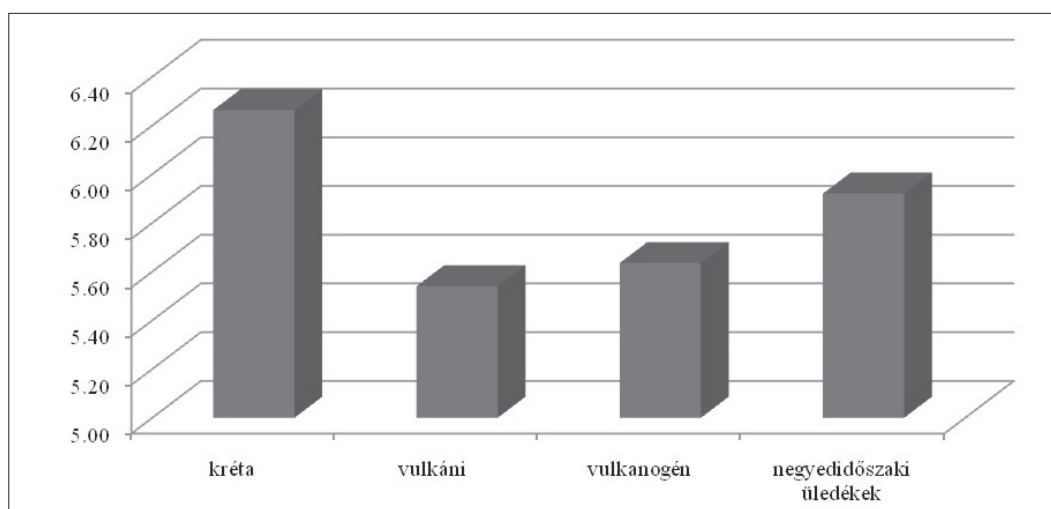

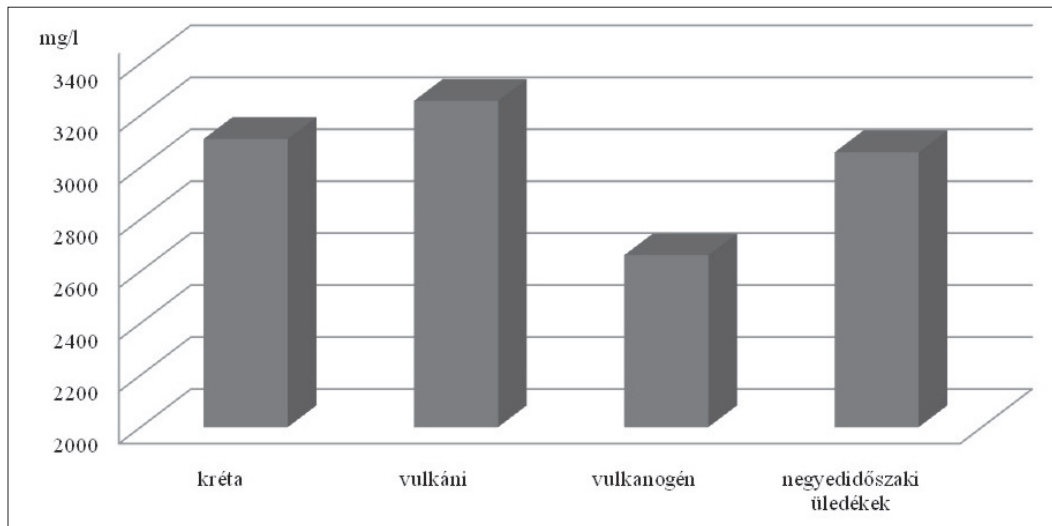
1. ábra Az elektromos vezetőképesség-átlagok összehasonlító grafikonja a földtani eredet függvényében.

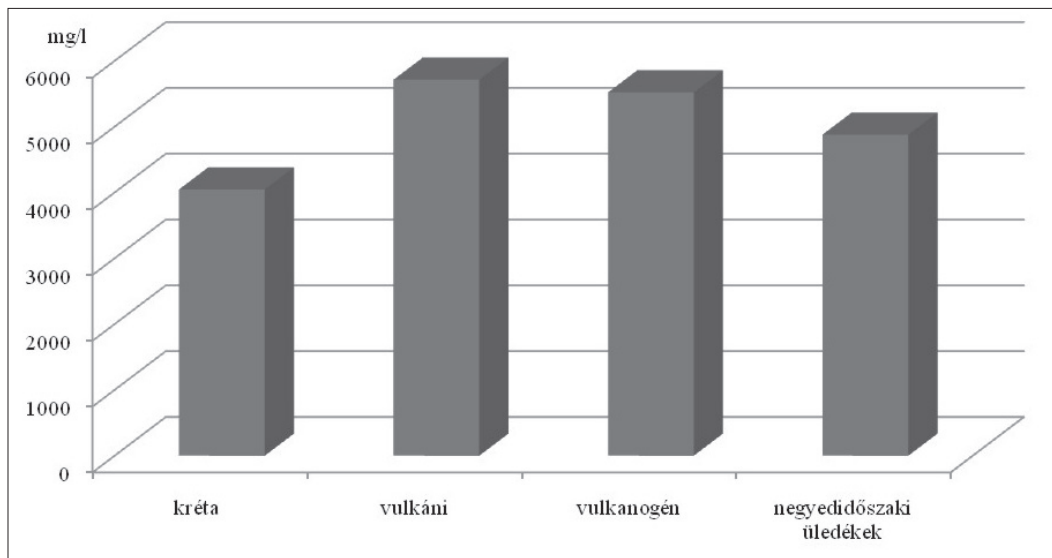
2. ábra A TDS-átlagok összehasonlító grafikonja a földtani eredet függvényében.

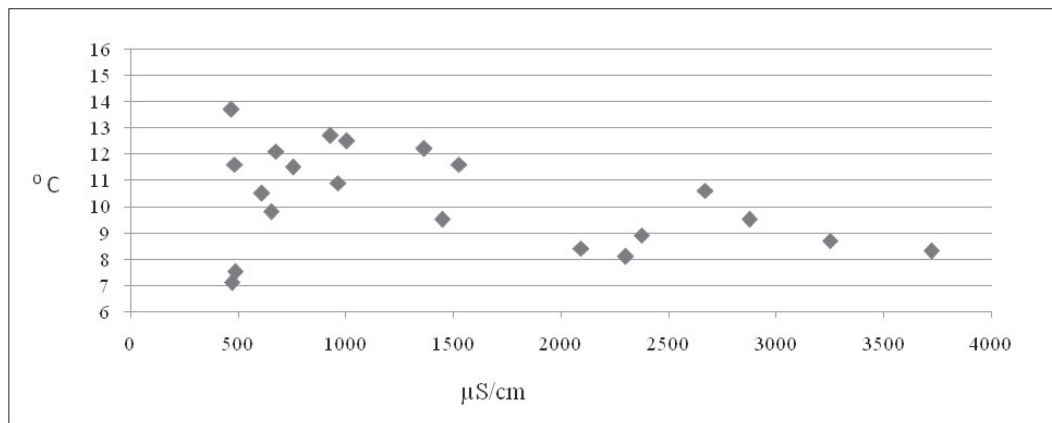
3. ábra A pH-értékek átlagainak összehasonlító grafikonja a földtani eredet függvényében.

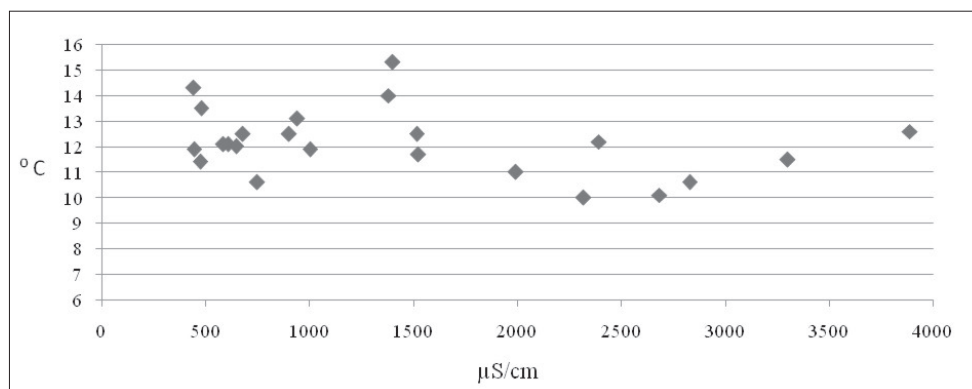
4. ábra A CO₂-értékek átlagainak összehasonlító grafikonja a földtani eredet függvényében.

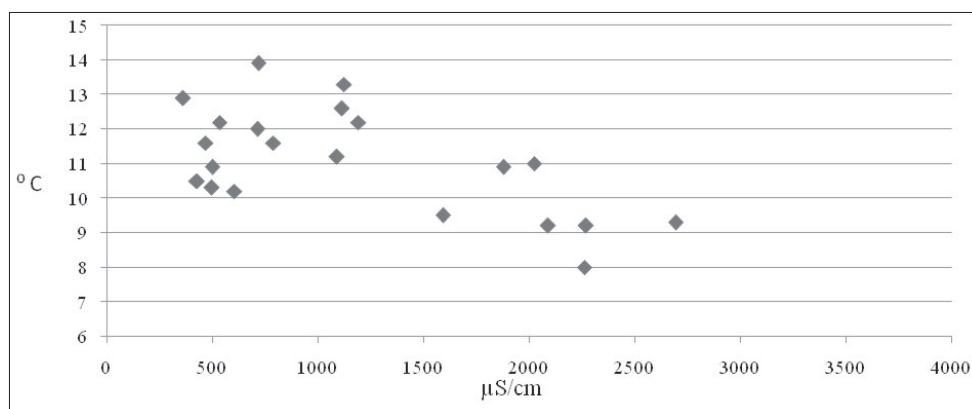
5. ábra A HCO₃⁻-értékek átlagainak összehasonlító grafikonja a földtani eredet függvényében.

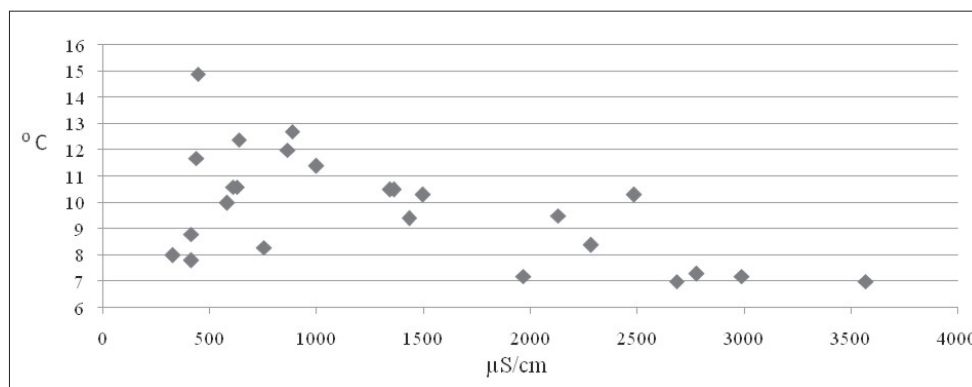
6. ábra Az EC és a hőmérséklet közötti korreláció 2007 tavaszán.

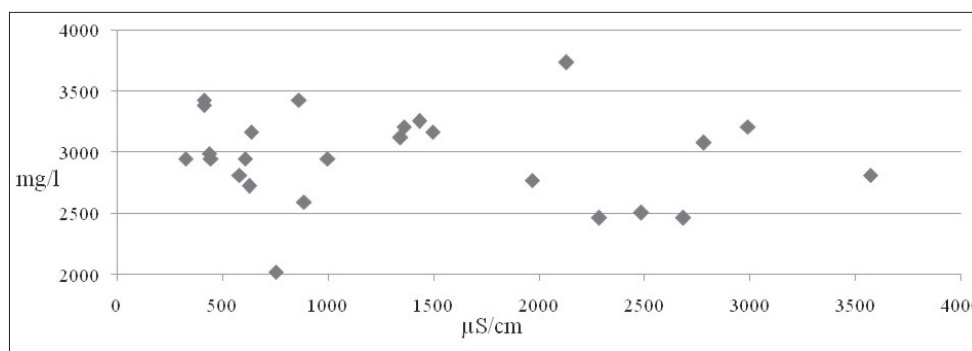
7. ábra Az EC és a hőmérséklet közötti korreláció 2007 nyarán.

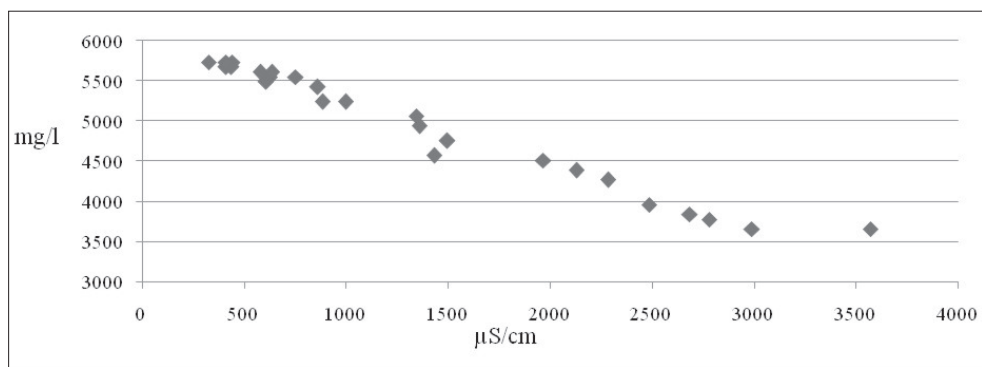
8. ábra Az EC és a hőmérséklet közötti korreláció 2007 őszén.

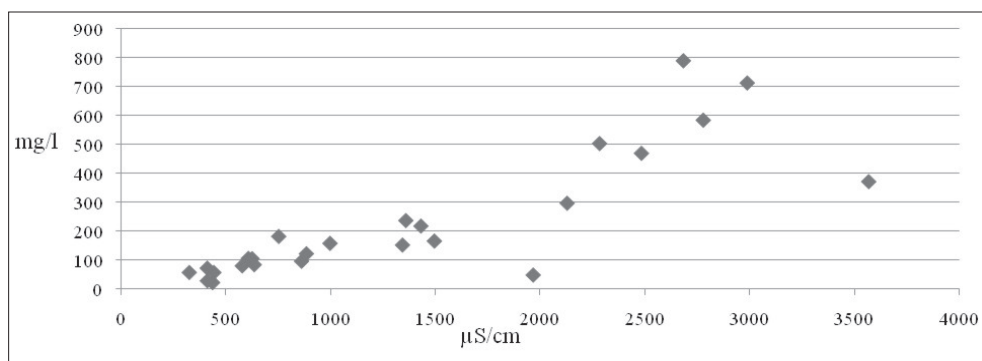
9. ábra Az EC és a hőmérséklet közötti korreláció 2008 tavaszán.

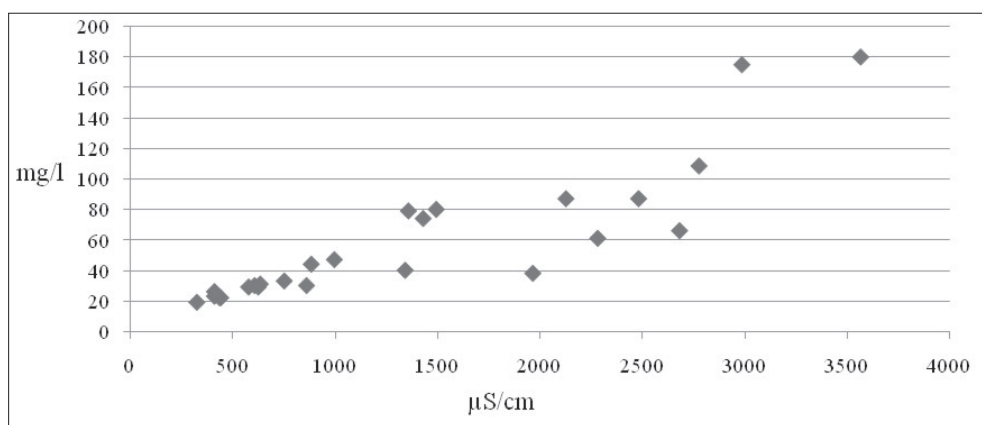
10. ábra Az EC és a szabad CO₂ közötti korreláció.

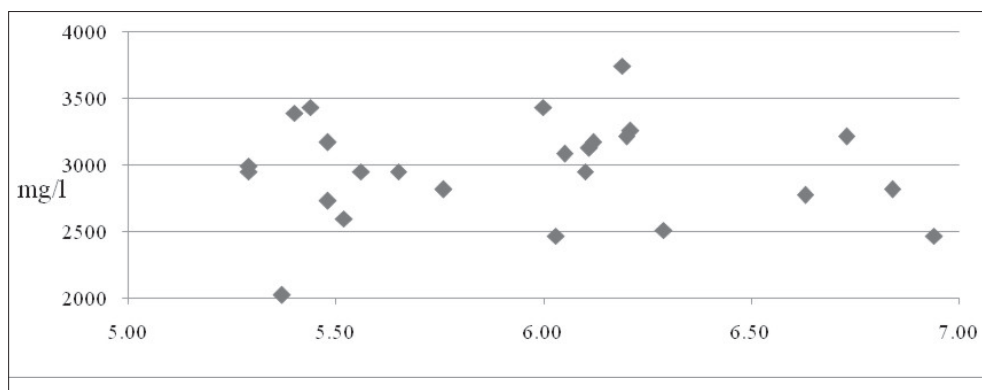
11. ábra Az EC és a hidrogén-karbonát-tartalom közötti korreláció.

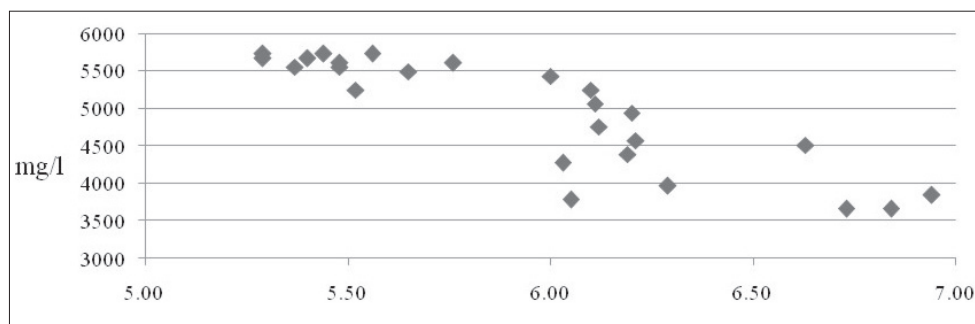
12. ábra Az EC és a Ca-tartalom közötti korreláció.

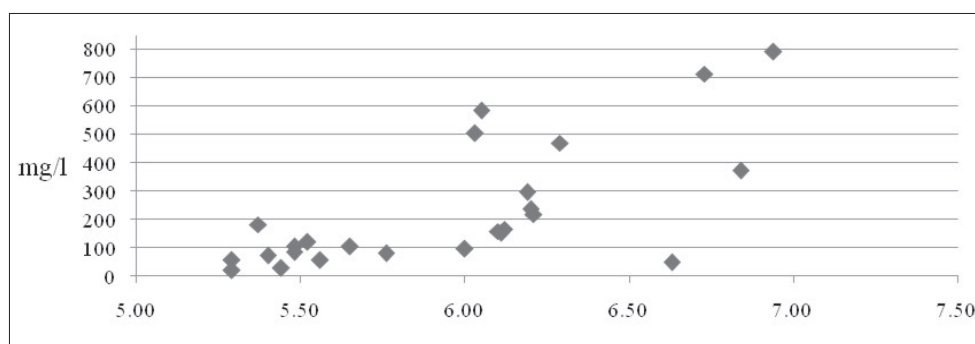
13. ábra Az EC és a Mg-tartalom közötti korreláció

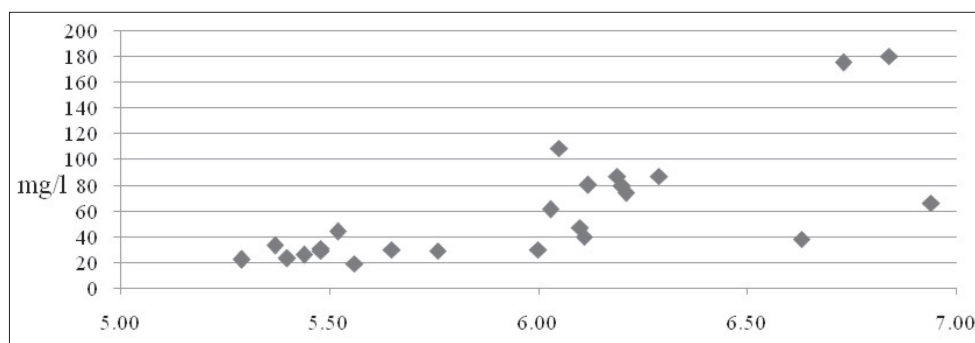
14. ábra A pH és szabad CO₂ közötti korreláció.

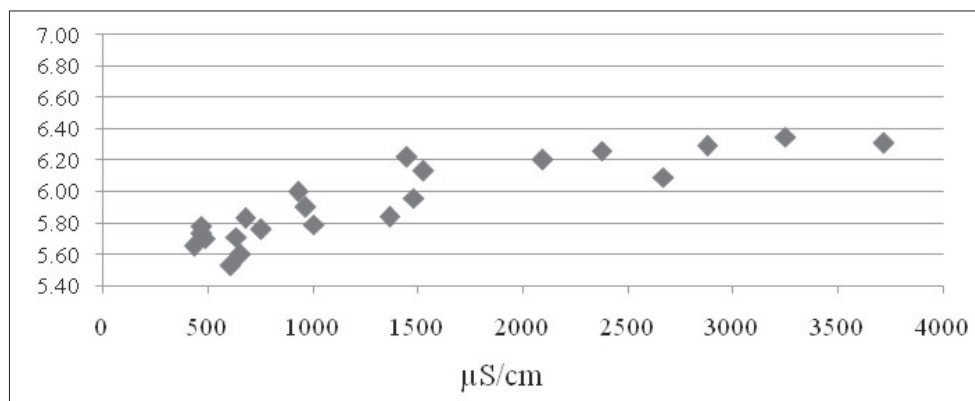
15. ábra A pH és a hidrogén-karbonát-tartalom közötti korreláció.

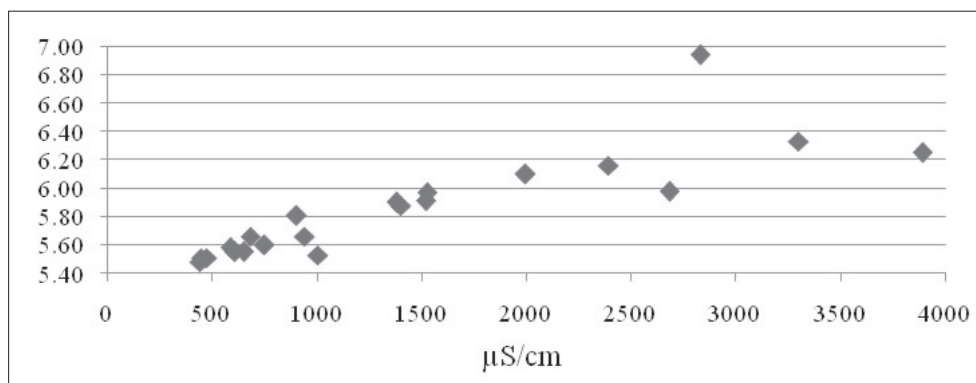
16. ábra A pH és a Ca-tartalom közötti korreláció.

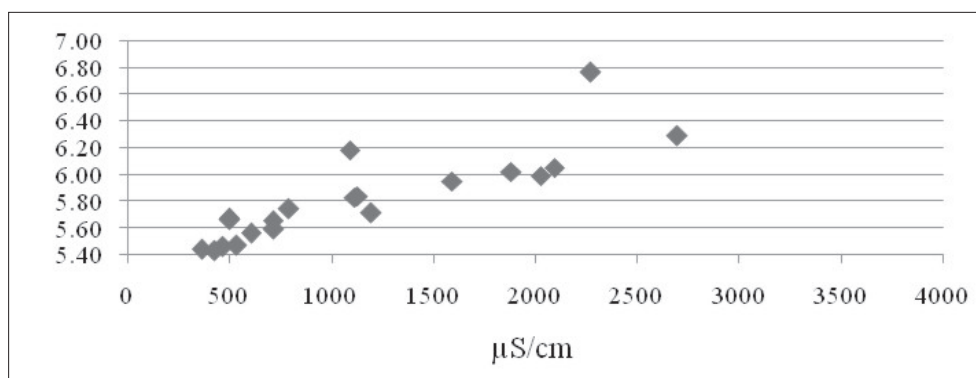
17. ábra A pH és a Mg-tartalom közötti korreláció.

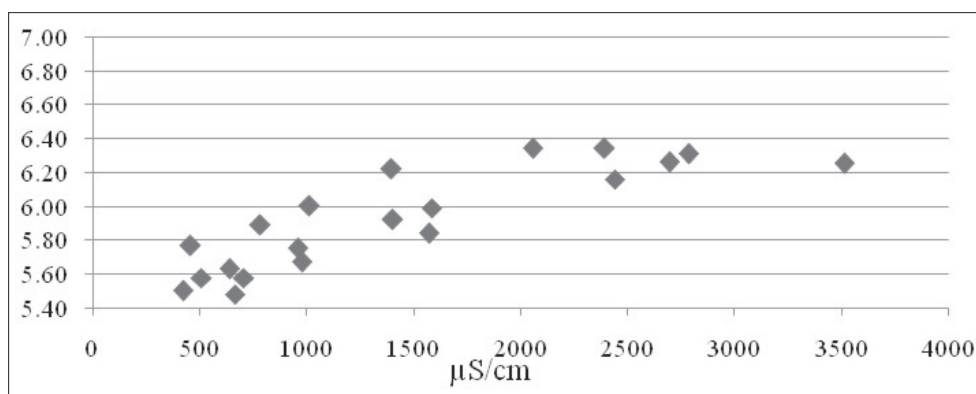
18. ábra Az EC és a pH közötti korreláció 2007 tavaszán.

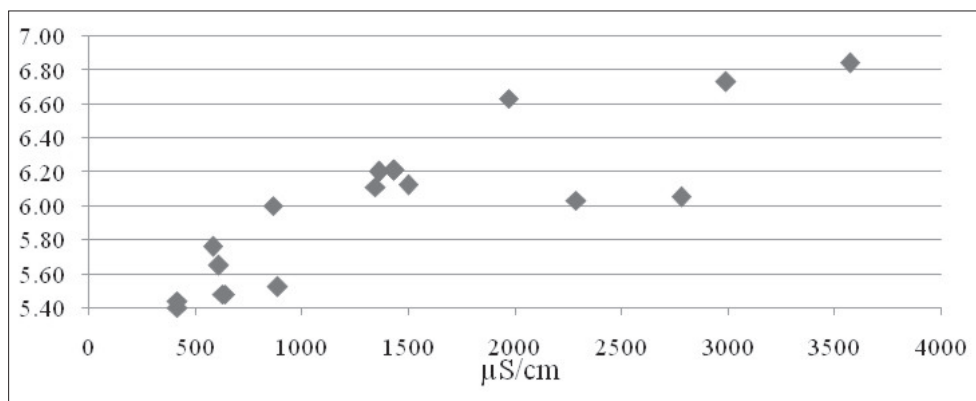
19. ábra Az EC és a pH közötti korreláció 2007 nyarán.

20. ábra Az EC és a pH közötti korreláció 2007 őszén.

21. ábra Az EC és a pH közötti korreláció 2007 telén

22. ábra Az EC és a pH közötti korreláció 2008 tavaszán.

Viorica Székely

CATALOGUL COLECȚIEI DE PLANTE „BÁNYAI JÁNOS” DE LA MUZEUL „HAÁZ REZSŐ” DIN ODORHEIU SECUIESC

La Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc, pe lângă numeroasele și interesantele exponate pentru public, sunt depozitate valoroase colecții științifice, printre care se găsește și colecția de plante întocmită de János Bányai.

Doctor, inginer geolog, János Bányai s-a născut pe 2 noiembrie 1886 la Târgu Secuiesc, într-o familie de meșteșugari. Școala o urmează la Tg. Secuiesc, apoi la Cluj. Studiile superioare le termină în 1908 la Budapesta.

În 1912 frecventează facultatea din Jena, iar în 1913 pe cea din Berlin. În 1942 își dă doctoratul în geologie. Între anii 1908–1919 este profesor la liceul din Abrud, unde prin muncă proprie pune bazele unei colecții de științele naturii, care mai târziu se va dezvolta și transforma în muzeu. În această perioadă la Abrud, este preocupat de cercetarea minereurilor aurifere, folosind metoda calcografică. După primul război mondial ajunge la Cristuru Secuiesc unde participă la reorganizarea școlilor și dotarea lor cu material geologic și biologic. Începând cu anul 1929 organizează împreună cu Muzeul Național Secuiesc expedițiile științifice din Secuime, an după an până în 1940.¹ În 1931 este numit profesor la școala profesională din Odorheiu Secuiesc și la Liceul „Șt. Iosiv”, stabilindu-se aici, locuind pe str. Arenei nr. 1. Este preocupat de cercetarea hidrologică a apelor minerale din Transilvania de Est. Acest material bogat al apelor minerale se va concretiza într-o carte apărută în anul 1959 la București (*Magyar Autonóm Tartománybeli ásványvizek és gázömlések*).² A descoperit multe ocurențe de zăcămintे minerale, unele fiind chiar valorificate ulterior și multe date noi despre geologia Transilvaniei de Est, pe care le-a publicat în lucrări de specialitate ca Buletinul Academiei, *Analele* Institutului Geologic din București, la care începând din 1921 devine colaborator corespondent. Sunt importante din punct de vedere

științific dările de seamă pentru Institutul Geologic din Budapesta, la care devine colaborator corespondent în 1913. În 1928, Hopkins Marin Institut din California îl solicită pentru a lua parte la cercetarea apelor sărate de pe uscat. În domeniul cercetării științifice, în 1940 ministerul îi aprobă transferul la Institutul Geologic. Între anii 1931–1944 la Odorheiu Secuiesc a redactat revista de istorie locală *Székelység*. Pentru bogata sa activitate în domeniul științelor naturii și geologiei în 1941 este numit membru al Consiliului de Ocrotire a Naturii. În 1947 la Hunedoara este numit consilier al cercetărilor mineralogice, iar în 1961 este ales membru în comitetul organizatoric din București al Congresului Geologic Carpato-Balcanic. Recunoscând meritele sale, statul i-a acordat mai multe decorații, în 1969 și 1971. Dr. ing. geolog János Bányai a fost pensionat la 1 septembrie 1947, dar a desfășurat o muncă neobosită timp de 60 de ani, câștigându-și aprecierea și recunoștința printre specialiști. La vârsta de 85 ani, se stinge din viață pe 10 mai 1971, fiind înmormântat în cimitirul reformat din Odorheiu Secuiesc.³

Colecția de plante „Bányai János” a muzeului cuprinde 487 coli de herbar aparținând la 62 familii, 204 genuri. Materialul a fost colectat, preparat, determinat de Bányai între anii 1903–1959 și doar câteva exemplare determinate de E. I. Nyárády și Hermina Kovács. Sistemul de clasificare utilizat în catalog a fost întocmit după Flora R.P.R./R.S.R. Unele denumiri ale plantelor, precum și unele locuri de colectare nu s-au putut actualiza din lipsă de bibliografie, ele rămânând așa cum erau scrise pe colile de herbar.

Prescurtările folosite în catalog: nr. inv. – număr de inventar, ex. – exemplar, f. – forma, var. – varietaea, = – sinonim.

¹ WOLF T. 2002.

² După *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I (red. Balogh E.) 1981.

³ După *Date biografice despre Bányai János din „Scurtă caracterizare a activității inginerului geolog dr. Bányai János”, întocmită de ing. geolog Ipo Vasile, muzeograf la muzeul din Odorheiu Secuiesc, 1972.*

- Equisetaceae** L. C. Rich.
Equisetum arvense L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/546.
Equisetum hiemale L. – Ciceu (Csicsói-büdös), HR, 1926. 08. 22, nr. inv. Bot. X. 7116/99.
- Lycopodiaceae** L. C. Rich.
Lycopodium annotinum L. – Sântimbru (Csíkszentimre), HR, 1925. 08. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/145; Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő), HR, 1935. 11. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/146; Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita), HR, 1926. 09. 11., 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/147, nr. inv. Bot. X. 7116/143.
Lycopodium clavatum L. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita, Ivó p.), HR, 1926. 06. 11., nr. inv. Bot. X. 7116/150.
Lycopodium complanatum L. – Turia (Torjai-büdös), CV, 1926. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/149; Dănești (Csíkdánfalvi határ), HR, 1300 m., 1935. 10. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/151.
Lycopodium selago L. – Munții Harghita, (Hargitaliget), HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/148.
- Ophioglossaceae** R. Br.
Botrychium lunaria (L.) Sw. – Ciugheș, Frumoasa, (Csügés, Szépvíz), HR, 1934. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/160; Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő), HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/161.
- Polypodiaceae** R. Br.
Dryopteris spinulosa (O. F. Müll.) O. Ktze. = **Nephrodium spinulosum** Stremp. = **Asplenium spinulosum** – Munții Nemira (Nagy Sándor-tető), 1936. 07. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/217; Ciceu (Csicsói-büdös), HR, 1926. 08. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/215.
Dryopteris thelypteris (L.) A. Gray = **Asplenium thelypteris** Firtuşu (Firtoshegy) HR, 1924. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/213.
Polystichum lonchitis (L.) Roth = **Dryopteris lonchitis** Roth – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő), 1932. 10. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/219; Piatra Mare, Baciú, Săcele (Nagykőhavas, Bácsfalu), BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/220.
Blechnum spicant (L.) Sm. – Izvoare (Ivó patak), HR, 1935. 10. 25., nr. inv. Bot. X. 7116/218.
Asplenium septentrionale (L.) Hoffm. – Băile Chirui (Kirulyfürdő) HR, 1925. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/216.
Asplenium trichomanes L. – Băile Chirui (Kirulyfürdő) HR, 1926. 07. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/222; Băile Chirui (Kirulyfürdő) HR, 1926. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/221.
Athyrium felix-femina (L.) Roth – Munții Nemira (Nagy Sándor-tető), 1936. 07. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/214.
- Taxaceae** Lindl.
Taxus baccata L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 01., nr. inv. Bot. X. 7116/291; București (Bukarest, Cișmigiu park), fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/292.
- Pinaceae** Lindl.
Pinus montana Mill. ssp. **pumilio** (Haenke) Willk. – Munții Nemira (Kis-Nemere), CV, 1930. 07. 25., nr. inv. Bot. X. 7116/532.
Pinus silvestris L. – Tinovul Mohoș (Mohos-tőzegláp) HR, 1926. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/2.
- Cupressaceae** F. W. Neger.
Juniperus communis L. var. **intermedia** (Schur) Sanio – Covasna (Kovászna) CV, 1937. 09. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/531.
Juniperus sibirica Lodd., = **Juniperus nana** Willd. – Piatra Mare (Nagykőhavas, Brassó), BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7056/159.
- Fagaceae** A. Br.
Fagus silvatica L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/110.
- Salicaceae** Lindl.
Salix pentandra L. – Ditrău (Ditró) HR, 1935. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/290.
Salix purpurea L. – Sâncrăieni (Csíkszentkirály) HR, 1920. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/289.
- Ulmaceae** Mirb.
Ulmus foliacea Gilib. = **Ulmus campestris** L. – Budapesta (Buda), Ungaria, 1903. 03. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/301.
- Santalaceae** R. Br.
Thesium alpinum L. – Sâncrăieni (Csíkszentkirály) HR, 1934. 07. 13., nr. inv. Bot. X. 7116/287.
- Polygonaceae** Lindl.
Rumex acetosa L. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1907. 06. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/209.
Rumex crispus L. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő), CV, 1908. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7116/210; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/584.
Rumex obtusifolius L. – Baia Mare (Nagybánya), MM, 1907. 07. 29., nr. inv. Bot. X. 7116/208.
Polygonum aviculare L. – Tinovul Mohos (Mohos-tó, Csík), HR, 1909. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/207; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/582.
Polygonum lapathifolium L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/583.
Polygonum patulum M. B. – Budapesta (Buda, Sváb-hegy), Ungaria, 1907. 04., 25. nr. inv. Bot. X. 7116/212.
Fagopyrum sagittatum Gilib. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 08. 01., nr. inv. Bot. X. 7116/211.
- Chenopodiaceae** Less.
Chenopodium foliosum (Mnch) Aschers. = **Chenopodium virgatum** (L.) Ambrosi – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva), HR, 1926. 07. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/21.
- Caryophyllaceae** Juss.
Stellaria nemorum L. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, 1926., nr. inv. Bot. X. 7116/9.
Cerastium arvense L. – Casin (Kászon, Pap-hegy, homokkő), HR, 1937. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/14.
Cerastium caespitosum Gilib. – Munții Nemira (Nagy Sándor-tető), 1937. 06. 27., nr. inv. Bot. X. 7056/155.
Minuartia verna (L.) Hiern = **Minuartia caespitosa** (Ehrh.) Deg. – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő), 1932. 08. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/132.
Spergula arvensis L. – Casin (Kászon, Pap-hegy, homokkő), HR, 1937. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/13.
Paronychia cephalotes (M.B.) Bess. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1932. 06. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/337.
Viscaria vulgaris Röhl. – Casin (Kászon, Pap-hegy, homokkő), HR, 1937. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/339.
Lychnis flos-cuculi L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/535.
Silene otites (L.) Wib. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva), HR, 1932. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/11.
Cucubalus baccifer L. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1932. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/338.
Gypsophila petraea (Baumg) Rchb. – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő), 1921. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/336.

- Dianthus glabriusculus* (Kit) Borb. – Ghimeș (Gyimes) HR, 1934. 07. 29., nr. inv. Bot. X. 7116/20.
- Dianthus spiculifolius* Schur – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő), HR, 1932. 08. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/10.
- Dianthus superbus* L. – Sâncrăieni (Csíkszentkirály, Borsáros), 1926. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/8.
- Dianthus tenuifolius* Schur – Munții Nemira (Kis Nemeze, homokkő), 1936. 07. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/6; Piatra Mare (Nagykőhavas), BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/12.
- Euphorbiaceae** J. St. Hil.
- Euphorbia amygdaloides* L. – fără localitate, 1930. 05. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/98.
- Euphorbia polychroma* Kern. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely, csereerdő), HR, 1924. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/166.
- Callitrichaceae** L.
- Callitriche verna* L. – Munții Harghita (Hargitaliget lap) HR, 1926. 07. 20., 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/18, nr. inv. Bot. X. 7116/19.
- Ranunculaceae** A. L. Juss.
- Cimicifuga europaea* Schipcz. – Ciuc (Csík) HR, 1926. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/329.
- Consolida regalis* S. F. Gray = *Delphinium Consolida* L. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely), CV, 1907. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/250; Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1908. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/251.
- Aconitum anthora* L. – Piatra Mare (Nagykőhavas) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/256.
- Aconitum paniculatum* Lam. – Lacul Roșu (Gyilkos-tó) HR, 1907. 09. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/253; Munții Nemira (Nemere) 1908. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/255.
- Anemone ranunculoides* L. – Budapesta (Buda, Farkas-völgy), Ungaria, 1908. 04. 16., nr. inv. Bot. X. 7116/259.
- Anemone nemorosa* L. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1909. 04. 29., nr. inv. Bot. X. 7116/258.
- Anemone narcissiflora* L. – Casin (Kászon, Pap-hegy) HR, 1937. 06. 26, det. E. I. Nyárády. nr. inv. Bot. X. 7116/318.
- Aragene alpina* L. = *Clematis alpina* Mill. – Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő), HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/316.
- Clematis integrifolia* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/135.
- Clematis recta* L. – Casin (Kászon, Pap-hegy) HR, 1937. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/315.
- Clematis vitalba* L. – Budapesta (Sváb-hegy), Ungaria, 1907. 09. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/318; Vulcan (Vulkán) HD, 1914. 06. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/248.
- Ceratocephalus falcatus* (L.) Pers. – Budapesta (Buda, Gellérthegey), Ungaria, 1908. 04. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/260.
- Batrachium trichophyllum* (Chaix) Bossche = *Ranunculus trichophyllum* Chaix – Bodogaia (Alsóboldogfalva), HR, 1926. 04. 03., nr. inv. Bot. X. 7056/144.
- Ranunculus acer* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/249.
- Ranunculus alliarifolius* (Rchb.) – Abrud (Abrudbánya), AB, 1910. 05. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/321.
- Ranunculus carpathicus* Herb. – Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő), HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/257.
- Ranunculus cassubicus* L. – Băile Bálványos (Bálványosfürdő) CV, 1910. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/320.
- Ranunculus cassubicus* L. f. *paluster* (Rikli) Borza = *Ranunculus palustris* – Sâncrăieni (Csíkszentkirály) HR, 1926. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/322.
- Ranunculus dentatus* (Baumg.) Simk. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/263.
- Ranunculus illyricus* L. – Racu (Rákos) HR, 1908. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/261.
- Ranunculus platanifolius* L. – Suseni (Gyergyóújfalu) HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/255.
- Thalictrum aquilegifolium* L. – Băile Bálványos (Bálványosfürdő) CV, 1908. 06. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/252.
- Thalictrum lucidum* L. f. *peucedanifolium* (Gris. et Schenk) = *Thalictrum peucedanifolium* Gris. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1908. 08. 16., nr. inv. Bot. X. 7116/262.
- Thalictrum minus* L. var. *flexuosum* (Bernh.) Schinz et Kell. = *Thalictrum flexuosum* – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó), HR, nr. inv. Bot. X. 7116/318.
- Adonis vernalis* L. – Budapesta (Buda), Ungaria, 1907. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7056/133.
- Aristolochiaceae** Lindl.
- Aristolochia clematitis* L. – Ciuc (Csík) HR, 1926. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/1.
- Papaveraceae** B. Juss.
- Chelidonium majus* L. – Budapesta (Budapest, Farkas-völgy), Ungaria, 1907. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/223.
- Papaver dubium* L. – Lonca (Aranyoslonka), AB, 1912. 06. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/224.
- Papaver rhoeas* L. – Budapesta (Buda, Gellérthegey), Ungaria, 1908. 05. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/227.
- Fumaria schleicheri* Soyew-Will. – Uroi (Arany, Aranyi hegy) HD, 1911. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/225.
- Cruciferae** B. Juss.
- Sisymbrium sophia* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/104.
- Erysimum pannonicum* Cr. = *Erysimum erysimoides* Fritsch = *Porumbenii Mári* (Nagygalambfalva, Rák-tó), HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/24.
- Hesperis silvestris* Cr. var. *runcinata* (W. et K.) Borb. – Munții Harghita Ciceu (Csicsói-Hargita, csúcs) HR, 1934. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/22.
- Cardamine amara* L. ssp. *opizii* (Presl) Čel. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/36.
- Cardamine impatiens* L. Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/27.
- Cardamine pratensis* L. – Tușnadu Nou (Tușnádújfalu, homokos lap) HR, 1929. 09. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/29; Munții Harghita Mădăraș (Madarasi Harghita) HR, 1926. 06. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/103.
- Dentaria glandulosa* W. et K. – Munții Harghita (Hargita-hegy) HR, 1927. 04. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/30.
- Cardaminopsis arenosa* (L.) Hay. = *Arabis arenosa* (L.) Hay. – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő) HR, 1921. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/32; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/33.
- Cardaminopsis halleri* (L.) Hay. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/31.
- Alyssum alyssoides* L. – Dârjiu (Derzs, Méneskert) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/25.
- Draba nemorosa* L. – Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő) HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/105.
- Lepidium cartilagineum* (I. May.) Th. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/541.
- Diploxys muralis* (L.) DC. = *Sisymbrium murale* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 01., nr. inv. Bot. X. 7116/28.

- Brassica rapa** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr), HR, 1930. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/26.
- Resedaceae** DC.
- Reseda lutea** L. – Budapesta (Budapest, Gellérthegy) Ungaria, 1907. 05. 29., nr. inv. Bot. X. 7116/246.
- Reseda odorata** L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/247.
- Droseraceae** DC.
- Aldrovanda vesiculosa** L. – Mestecănișul de la Reci (Rétyi Nyír) CV, 1959. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/529.
- Drosera rotundifolia** L. – Ungaria, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/525; Munții Harghita (Hargita) HR, fără an, 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/526, nr. inv. Bot. X. 7116/528; Tinovul Moșoș (Mohos-tözegláp) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/527; Corund (Korond) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/530.
- Violaceae** DC.
- Viola alba** Bess. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósút fölött) HR, 1925. 05. 19., nr. inv. Bot. X. 7116/311.
- Viola arvensis** Murr. – Berki puszta, 1903. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/312.
- Viola biflora** L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/305; Ditrău (Ditró pataka) HR, 1935. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/313.
- Viola canina** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 3 ex., 1926. 05. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/297; 1926. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/524, nr. inv. Bot. X. 7116/518; Sighișoara (Segesvár) MS, 1926. 04. 19., nr. inv. Bot. X. 306.
- Viola hirta** L. – Bodogaia (Alsóboldogfalva) HR, 1926. 04. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/302; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 05. 25., nr. inv. Bot. X. 7116/303; Cheile Vărghișului (Almási-barlang környékén) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/304.
- Viola mirabilis** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósút fölött) HR, 1926. 05. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/307.
- Viola montana** L. – Brădești (Fenyéd) HR, 1920., nr. inv. Bot. X. 7116/309; Bodogaia (Alsóboldogfalva) HR, 1926. 04. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/310; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósút fölött) HR, 1926. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7056/134.
- Viola silvestris** Lam. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 04. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/308.
- Hypericaceae** Lindl.
- Hypericum alpinum** Kit. – Ciuc (Csík) HR, 1934. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/340.
- Hypericum maculatum** Cr. – Piatra Mare (Nagykőhavas, Brassó) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/117.
- Hypericum montanum** L. – Vlăhița (Szentegyházsfalu) HR, 1934. 07. 01., det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/119.
- Saxifragaceae** DC.
- Saxifraga cuneifolia** L. – (Nagykőhavas, Brassó) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/288.
- Thymelaeaceae** Adans.
- Daphne laureola** L. – Piatra Mare (Nagykőhavas, Brassó) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/523.
- Rosaceae** Juss.
- Cotoneaster integerrima** Medik. – Abrud (Abrudbánya, Detonata) AB, 1911. 06. 23., nr. inv. Bot. X. 7056/127; Munții Nemira (Nemere-hegység, Nagy Sándor-tető), CV, 1936. 07. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/238; Tomești (Csíkszenttamás) HR, 1936. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/239.
- Sorbus aucuparia** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1928. 05. 01., nr. inv. Bot. X. 6905/662.
- Crataegus oxyacantha** L. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/130.
- Crataegus pentagyna** W. et K. = **Crataegus melanocarpa** M. B. – Budapesta (Budapest, Szépvölgy) Ungaria, 1907. 06. 01., nr. inv. Bot. X. 7056/129.
- Rubus caesius** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 24., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7056/152; fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/132.
- Fragaria vesca** L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7056/131.
- Comarum palustre** L. – Vlăhița (Szentegyházsfalu) HR, 1934. 08. 01., nr. inv. Bot. X. 7056/123.
- Potentilla alba** L. – Fiaș (Fiatfalva) HR, 1925. 05. 17., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/599.
- Potentilla anserina** L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 6905/657.
- Potentilla arenaria** Borkh. – Budapesta (Buda, Sváb-hegy) Ungaria, 1908. 05. 02., nr. inv. Bot. X. 6905/658.
- Potentilla aurea** L. – Budapesta (Buda, Szép-völgy) Ungaria, 1907. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 6905/659; Munții Harghita Mădăraș (Madarasi Harghita) HR, 1926. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 6905/660.
- Potentilla chrysantha** Trev. = **Potentilla pseudochrysantha** Borb. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1910. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7056/141.
- Potentilla clusiana** Jacq. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 04. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/597.
- Potentilla erecta** (L.) Hampe = **Potentilla tormentilla** Neck. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, nr. inv. Bot. 7116/600.
- Potentilla inclinata** Vill. = **Potentilla canescens** Bess. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/243.
- Potentilla recta** L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 05., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7056/139; Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1910. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7116/233.
- Potentilla reptans** L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/598.
- Potentilla thuringiaca** Bernh. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/601; fără date, nr. inv. Bot. X. 6905/656.
- Potentilla ternata** K. Koch = **Potentilla crysocraspeda** Lehm. = Muntele Mare, 1911. 06. 30., nr. inv. Bot. 7056/142.
- Potentilla crantzii** (Cr.) Beck = **Potentilla villosa** Cr. – Lacul Roșu (Gyilkos-tó) HR, – 09. 07., nr. inv. Bot. X. 7056/143.
- Geum aleppicum** Jacq. = **Geum strictum** Ait. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/230.
- Geum montanum** L. – Grădina Botanică (botanikus kert), 1912. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7056/140.
- Geum rivale** L. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Harghita) HR, 1926. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/228; Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 06. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/229.
- Geum urbanum** L. – Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1910. 06. 01., nr. inv. Bot. X. 6905/663.
- Waldesteinia geoides** Willd. – Budapesta (Buda, bot. kert) Ungaria, 1908. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/126; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, csereerdő) HR, 1925. 04. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/241.
- Waldesteinia ternata** (Steph.) Fritsch = **Waldesteinia trifolia** Roch. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/234; Lueta (Lövete) HR, 1926. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7056/125.
- Filipendula ulmaria** (L.) Maxim. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/242.

- Filipendula hexapetala* Gilib. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1907. 08. 18., nr. inv. Bot. X. 7056/124.
- Alchemilla hybrida* (L.) Mill. ssp. *pubescens* (Lam.) Gams = *Alchemilla pubescens* Lam. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/236.
- Alchemilla vulgaris* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1910. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/232.
- Agrimonia eupatoria* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 6905/664.
- Sanguisorba minor* Scop. – Budapesta (Buda) Ungaria, 1907. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/231.
- Sanguisorba officinalis* L. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1907. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 6905/661.
- Rosa canina* L. – Ghimeș (Gyimes) HR, 1907. 09. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/594; Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1911. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/595.
- Rosa canina* L. f. *transsilvanica* (Schur) R. Kell. – Hunedoara (Vajdahunyad) HD, 1911. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/585.
- Rosa dumalis* Bechst. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósfürdő) HR, 1925. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/589.
- Rosa dumetorum* Thuill. – Casin (Kászón) HR, 1913. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/240; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósfürdő) HR, 1925. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/586; Roșia Montană (Verespatak) AB, 1911. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/587.
- Rosa gallica* L. – Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1911. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/596.
- Rosa pendulina* L. var. *pubescens* (Rap.) R. Kell. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1937. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/237.
- Rosa pendulina* L. f. *adenophora* (Kit.) R. Kell. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1911. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/593.
- Rosa pendulina* L. – Salonta, Valea Dosului (Nagyszalonta) BH, 1911. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/590; Ciceu (Csicsói Büdösfürdő) HR, 1926. 08. 22., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/591; Abrud (Abrudbánya, Detonata) AB, 1911. 06. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/592.
- Rosa reversa* W. et K. – Abrud (Abrudbánya, Detonata) AB, 1911. 06. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/588.
- Rosa spinosissima* L. – Budapesta (Buda, Sós-hegy) Ungaria, 1908. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/235.
- Prunus spinosa* L. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 04. 25., nr. inv. Bot. X. 7056/122.
- Padus mahaleb* (L.) Borkh. = *Prunus mahaleb* L. – Budapesta (Buda, Svábhegy) Ungaria, 1907. 05. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/244.
- Padus racemosa* (Lam.) Schneid. = *Prunus racemosus* Lam. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/128.
- Leguminosae** Juss.
- Genista sagittalis* L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/135; fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/136.
- Genista tinctoria* L. – Munții Nemira (Nemere hegység, Nagy Sándor-tető) CV, 1937. 06. 27., nr. inv. Bot. X. 7116/520.
- Medicago falcata* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/568.
- Medicago lupulina* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/14; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/574.
- Melilotus officinalis* (L.) Medik. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/578.
- Trifolium angulatum* W. et K. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/569.
- Trifolium arvense* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/577.
- Trifolium campestre* Schreb. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/570.
- Trifolium fragiferum* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/565.
- Trifolium hybridum* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/571.
- Trifolium pannonicum* Jacq. – Corund (Korond) HR, 1927. 09. 17., nr. inv. Bot. X. 7116/138.
- Trifolium pratense* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/576.
- Trifolium repens* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/566.
- Anthyllis vulneraria* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/575.
- Lotus tenuis* Kit. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1932. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/142; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/572.
- Tetragonolobus siliquosus* (L.) Roth – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/567.
- Onobrychis viciifolia* Scop. = *Onobrychis sativa* Lam. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/573.
- Vicia cracca* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1923. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/519.
- Vicia pannonica* Cr. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/140.
- Lathyrus pratensis* L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/137.
- Lythraceae** Lindl.
- Lythrum salicaria* L. – Covasna (Kovászna) CV, 1937. 08. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/144.
- Onagraceae** Lindl.
- Epilobium palustre* L. – Munții Harghita, Lueta (Harghitaligeti-láp, Lövéte) HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/165.
- Epilobium parviflorum* (Schreb) With. – Munții Harghita, Lueta (Harghitaligeti-láp, Lövéte) HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/158.
- Chamaenerion angustifolium* (L.) Scop. = *Epilobium angustifolium* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 06. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/157.
- Oenothera biennis* L. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1907. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/167.
- Circaea alpina* L. – Sântimbru (Csíkszentimre) HR, fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/159; Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/169.
- Circaea lutetiana* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/168.
- Rutaceae** A. L. Juss.
- Ruta graveolens* L. – Cluj (Kolozsvár) CJ, 1910. 08. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/245.
- Dictamnus albus* L. – Budapesta (Budapest, Szép-völgy) Ungaria, 1907. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7116/275.
- Polygalaceae** Lindl.
- Polygala comosa* Schkhar – Budapesta (Budapest, Hármashatár-hegy) Ungaria, 1907. 05. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/186.
- Polygala major* Jacq. – Hunedoara (Vajdahunyad) HD, 1911. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/187.
- Polygala vulgaris* L. – Vulcan (Vulkán) HD, 1909. 06. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/188.
- Aceraceae** J. St. Hill.
- Acer campestre* L. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1935. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/324.
- Acer tataricum* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/323.
- Rhamnaceae** Lindl.
- Rhamnus frangula* L. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7116/264

Umbelliferae Juss.

- Sanicula europaea* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr, Sósfürdő) HR, 1925. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/295.
Eryngium campestre L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/138.
Daucus carota L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/149.
Conium maculatum L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/298; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/23.
Falcaria soides (Wib.) Asch. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/300.
Carum carvi L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/293.
Seseli annuum L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1924. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/294.
Oenanthe aquatica (L.) Poir. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/299.
Cnidium dubium (Schkuhr) Thell. = *Cnidium venosum* Koch – Sâncraieni (Csíkszentkirály) HR, 1926. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/296.

Plumbaginaceae Lindl.

- Statice gmelini* Willd. – Cenadul Vechi (Őcsanád) TM, 1907. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/206.

Primulaceae Vent.

- Anagallis arvensis* L. – Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely) CV, 1907. 06. 17., nr. inv. Bot. X. 7116/166.
Soldanella montana Willd. – Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő) HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/167.
Primula columnae Ten. – Vulturese, 1912. 06. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/195.
Primula officinalis (L.) Hill. – Botești (Botesbánya) AB, 1912. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/194.

Pirolaceae Agardh.

- Pirola minor* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7116/201.
Pirola rotundifolia L. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/199.
Pirola secunda L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7116/200.
Pirola uniflora L. – Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő) HR, 1925. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/198; Abrud (Abrudbánya, Detonata) AB, 1911. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/226.

Ericaceae DC.

- Rhododendron kotschy* Simk. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/339.
Vaccinium myrtillus L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/533.
Vaccinium uliginosum L. – Munții Harghita Ciceu (Csicsói-Hargita) HR, 1934. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/100; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/101.
Vaccinium vitis-idaea L. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/102; Merești (Homoródalmás) HR, 1926. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7116/107.
Bruckenthalia spiculifolia (Salisb.) Rchb. – Brașov, Piatra Mare (Brassó, Nagyköhavas) BV, 1934. 08. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/75; Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1935. 07. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/332; Estelnic (Esztelnek) CV, 1936. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/334.

Empetraceae Lindl.

- Empetrum nigrum* L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1923. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/335.

Cuscutaceae Dumort.

- Cuscuta europaea* L. – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, 1932. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/16; Munții

Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/17.

Polemoniaceae Vent.

- Polemonium caeruleum* L. – Băile Ozunca (Uzonkafürdő) CV, 1935. 07. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/139; Helpa, 1907. 08. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/205.

Boraginaceae Lindl.

- Cerinthe minor* L. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1924. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7116/330.
Lithospermum purpureo-caeruleum L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1910. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/331.
Echium vulgare L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/534.
Myosotis arvensis (L.) Hill. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/325; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 05. 16., nr. inv. Bot. X. 7116/86.
Myosotis palustris (L.) Nathh. – fără date, det. Kovács Hermina, 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/4, nr. inv. Bot. X. 7116/7; Munții Harghita (Lúcs) HR, 1934. 07. 13., nr. inv. Bot. X. 7116/326.
Myosotis silvatica (Ehrh.) Hoffm. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/5.
Myosotis sparsiflora Mikan – fără loc, 1930. 05. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/328.
Pulmonaria rubra Schott – Munții Harghita (Hargita) HR, 1927. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/327.
Asperugo procumbens L. – Budapesta (Budapest, Gellérthegy) Ungaria, 1908. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/2.

Scrophulariaceae Lindl.

- Verbascum blattaria* L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 07. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/281.
Veronica anagallis-aquatica L. – Brădești (Fenyéd) HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/279.
Veronica chamaedrys L. – fără date, det. Kovács Hermina, 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/285, nr. inv. Bot. X. 7116/1286.
Veronica fruticans Jacq. – Brădești (Fenyéd) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/282.
Veronica prostrata L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/283; Mestecănișul de la Reci (Rétyi Nyír) CV, 1935. 06. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/284.
Veronica serpyllifolia L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/279.
Melampyrum silvaticum L. – Tomești (Csíkszenttamás) HR, 1917. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/277; Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/280.
Rhinanthus minor L. = *Alectrolophus crista-galli* L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/137.

Lentibulariaceae R. Br.

- Utricularia bremii* Heer – Mestecănișul de la Reci (Rétyi Nyír) CV, 1959. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/164.

Orobanchaceae Lindl.

- Orobanche alba* Steph. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/185.

Labiatae B. Juss.

- Teucrium chamaedrys* L. – Bărzava (Csíkborszova) HR, 1926. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/133.
Teucrium montanum L. – Bărzava (Csíkborszova) HR, 1926. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/134.

Marrubium peregrinum L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/579.

Marrubium vulgare L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/580.

Prunella laciniata L. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1926. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/126.

Stachys alpina L. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1926. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/130.

Salvia pratensis L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/581.

Salvia sylvestris L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/521.

Calamintha acinos (L.) Clairv. = *Satureja acinosa* (L.) Scheele – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1936. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/132.

Thymus comosus Heuff. – Munții Hășmaș, Piatra Singuratică (Egyeskő) HR, 1932. 08. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/127.

Thymus glabrescens Willd. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/129.

Thymus marschallianus Willd. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/128.

Thymus pulegioides L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/131.

Plantaginaceae Neck.

Plantago lanceolata L. – Budapesta (Budapest, Sváb-hegy) Ungaria, 1907. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/190.

Plantago major L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/193.

Plantago maritima L. – Ocana Sibiului (Vizakna) SB, 1906. 08. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/189.

Plantago media L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/192; fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/191.

Gentianaceae B. Juss.

Menyanthes trifoliata L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/114.

Gentiana cruciata L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 07. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/112.

Gentiana pneumonanthe L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 08. 10., det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/115; Coșnea, (Kostelek) BC, 1934. 07. 26., det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/116.

Gentiana praecox A et J. Kern. var. *carpatica* (Wettst.) Jáv. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/113.

Gentiana utriculosa L. – Vlăhița (Szentegyháza) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/117; Suseni (Gyergyóújfalu, Csudálókő) HR, 1935. 06. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/111.

Oleaceae Hoffmssgg. et. Link

Fraxinus ornus L. – Budapesta (Buda, Szép-völgy) Ungaria, 1907. 05. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/164.

Ligustrum vulgare L. – Budapesta (Buda, Farkas-völgy) Ungaria, 1908. 05. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/166.

Jasminum fruticans L. – Budapesta (Buda, Bot. Kert) Ungaria, 1908. 05. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/163.

Fontanesia fortunei Corr. = *Fontanesia phillyreoides* Lab. – Budapesta (Buda) Ungaria, 1908. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/162.

Rubiaceae B. Juss.

Asperula capitata Kit. – Helpa, 1907. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/268.

Asperula cynanchiaca L. – Budapesta (Budapest, Sváb-hegy) Ungaria, 1907. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/266.

Asperula glauca (L.) Bess. – Hunedoara (Vajdahunyad) HD, 1911. 06. 02., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/269.

Asperula odorata L. – Băile Bálványos (Bálványosfürdő) CV, 1908. 07. 13., nr. inv. Bot. X. 7116/272.

Asperula tinctoria L. – Hunedoara (Vajdahunyad) HD, 1911. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/267.

Galium mollugo L. ssp. *erectum* (Huds.) Briq. – Ditrău (Ditró) HR, 1907. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/273.

Galium mollugo L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1907. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/265; fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/136.

Galium verum L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, nr. inv. Bot. X. 7116/271; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/270.

Caprifoliaceae Adans.

Lonicera xylosteum L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/15.

Valerianaceae Batsch

Valeriana dentata Pollich – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1932. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/314.

Campanulaceae A. L. Juss.

Campanula abietina Gris. et. Sch. – Vlăhița (Szentegyháza) HR, 1929. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/38.

Campanula carpatica Jacq. – Ghimeș (Gyimes, Hidegkút), HR, 1934. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/37.

Campanula kladniana (Schurr) Witaš. – Munții Harghita Ciceu (Csicsói-Hargita, csúcs) HR, 1934. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/35.

Campanula patula L. – Vlăhița (Szentegyháza) HR, 1929. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/39.

Campanula rapunculoides L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/109.

Campanula sibirica L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/40; Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1906. 06. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/34.

Campanula trachelium L. – Munții Harghita (Hargitaliget) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/163.

Phyteuma tetramerum Schur – Casin (Kászón) HR, 1927. 08. 16., nr. inv. Bot. X. 7056/162; Munții Harghita (Hargita-hegy-ség) HR, 1932. 08. 25., nr. inv. Bot. X. 7056/161.

Phyteuma vagneri A. Kern. = *Phyteuma spiciforme* Roch. – Săncrăieni (Csíkszentkirály) HR, 1934. 07. 13., 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/41, nr. inv. Bot. X. 7116/108; Munții Harghita Ciceu (Csicsói-Hargita) HR, 1932. 11. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/44.

Asyneuma canescens (W. et K.) Gris. et. Sch. – Târnava Mare (Nagy-Küküllő), 1928. 09. 03., 2 ex., nr. inv. Bot. X. 7116/42, nr. inv. Bot. X. 7116/43.

Compositae Giseke

Eupatorium cannabinum L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/539.

Gnaphalium norvegicum Gunn. – Munții Harghita (Hargita) HR, 1932. 08. 16., nr. inv. Bot. X. 7116/84.

Gnaphalium sylvaticum L. – Ciceu (Csicsói-büdös) HR, 1926. 08. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/95.

Gnaphalium uliginosum L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/97.

Helichrysum arenarium (L.) DC. – Mestecănișul de la Reci (Rétyi Nyír) CV, 1959. 08. 10., leg. Kovács Sándor, nr. inv. Bot. X. 7116/72.

Anthemis ruthenica M. B. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/537.

Achillea asplenifolia Vent. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/241.

- Achillea collina* Becker – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/540.
Achillea lingulata W. et K. – Casin (Kászón) HR, 1937. 07. 24., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/77; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/80.
Achillea ptarmica L. – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1955. 07. 12., nr. inv. Bot. X. 7116/90; Corund (Korond) HR, 1929. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/94.
Achillea schurii Sch.-Bip. – Braşov, Piatra Mare (Brassó, Nagyköhavas) BV, 1934. 08. 24., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/74.
Chrysanthemum leucanthemum L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/538.
Chrysanthemum rotundifolium W. et K. – Covasna (Kovászna) CV, 1700 m, 1937. 09. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/85.
Chrysanthemum corymbosum L. var. *clusii* (Fisch.) Posp. – Braşov, Piatra Mare (Brassó, Nagyköhavas) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. X. 7116/83; Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1926. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/87.
Artemisia petrosa (Baumg.) Fr. – Casin (Kászón) HR, 1937. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/73.
Homogyne alpina (L.) Cass. – Munţii Nemira (Nagy Sándortető) CV, 1937. 06. 27., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/79.
Doronicum austriacum Jacq. – Tomeşti (Csíkszenttamás) HR, 1927. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7056/154; Sântimbru (Csíkszentimre) HR, 1925. 08. 02., nr. inv. Bot. X. 7056/153.
Senecio barbaeifolius (Krock.) Wimm. et Grab. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/536.
Cirsium brachycephalum Jur. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/148.
Centaurea kotschyana Heuff. – Coşnea (Kostekek) BC, 1934. 07. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/93.
Hypochoeris uniflora Vill. – Casin (Kászón) HR, 1936. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/88.
Leontodon danubialis Jacq. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/92.
Tragopogon orientalis L. – fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/96.
Scorzonera rosea W. et K. – Coşnea (Kostekek) BC, 1934. 07. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/91.
Cicerbita alpina (L.) Wallr. = *Mulgedium alpinum* Cass. – Casin (Kászón) HR, 1936. 07. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/76.
Hieracium alpicola Schleich. – Munţii Nemira (Nagy Sándortető) CV, 1937. 07. 23., det. E. I. Nyárády, nr. inv. Bot. X. 7116/78.
Hieracium bauhini Bess. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/82; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 06. 25., nr. inv. Bot. X. 7116/88.
Hieracium pseudobifidum Schur – Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) HR, 1932. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/81.
- Hydrocharitaceae** A. L. Juss.
Hydrocharis morsus-ranae L. – Mestecănişul de la Reci (Rétyi Nyír) CV, 1935. 06. 09., det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/124.
- Potamogetonaceae** A. L. Juss.
Potamogeton crispus L. – Cenadul Vechi (Őcsanád) TM, 1907. 08. 12., nr. inv. Bot. X. 7116/203.
Potamogeton natans L. – Budapesta (Buda, Aquincum) Ungaria, 1909. 05. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/204.
Zannichellia palustris L. – Jud. Alba (Alsó Fehér), 1910. 09. 23., nr. inv. Bot. X. 7116/202.
- Liliaceae** A. L. Juss.
Allium obliquum L. – Cheile Turzii (Tordai-hasadék) CJ, 1904. nr. inv. Bot. X. 7116/152.
Allium ochroleucum W. et K. – Braşov, Piatra Mare (Brassó, Nagyköhavas) BV, 1934. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7116/155.
Muscari tenuiflorum Tausch – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/156.
Polygonatum latifolium (Jacq.) Desf. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1915. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/154.
Polygonatum odoratum (Mill.) Druce – Bărzava (Csíkborszova) HR, 1926. 08. 04., nr. inv. Bot. X. 7116/153.
- Juncaceae** A. L. Juss.
Juncus articulatus L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/564.
Juncus bufonius L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/562.
Juncus conglomeratus L. – Băile Malnaş (Málnásfüdő) CV, 1928. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/125.
Luzula luzuloides (Lam.) Dandy et Willmott – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/563.
- Cyperaceae** A. L. Juss.
Eriophorum angustifolium Honck. – Tuşnad (Tusnádújfalu) HR, 1926. 09. 09., 2 ex. nr. inv. Bot. X. 7056/56, nr. inv. Bot. X. 7116/57.
Eriophorum gracile Koch – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1927. 08. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/63.
Eriophorum latifolium Hoppe – Munţii Harghita Ciceu (Csicsói-büdös) HR, 1926. 08. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/60; Sântimbru (Csíkszentimre) HR, 1915. 08. 02., nr. inv. Bot. X. 7116/61; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/543.
Eriophorum vaginatum L. – Tinovul Mohoş (Mohos-tőzegláp) HR, 1926. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/47; Mereşti (Homoródalmás) HR, 1926. 07. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/62.
Cyperus fuscus L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/544.
Pycnus flavescens (L.) Rchb. – Tuşnad (Tusnádújfalu) HR, 1926. 09. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/46.
Dichostylis micheliana (L.) Nees – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/69.
Carex acutiformis Ehrh. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1925. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/53.
Carex digitata L. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 04. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/71.
Carex flacca Schreb. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/545.
Carex fusca All. = *Carex goodenowii* J. Gay. – Sânsimion (Csíkszentsimon) HR, 1929. 06. 16., nr. inv. Bot. X. 7116/55.
Carex hirta L. – fără loc, 1932. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/45.
Carex humilis Leyss. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 04. 03., nr. inv. Bot. X. 7116/58; fără date, det. Kovács Hermina, nr. inv. Bot. X. 7116/59.
Carex lepidocarpa Tausch – Munţii Harghita Ciceu (Csicsói-büdös) HR, 1926. 08. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/49.
Carex leporina L. – Tomeşti (Csíkszenttamás) HR, 1927. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/64.
Carex montana L. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, 1925. 05. 10., nr. inv. 7116/67; Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 04. 14., nr. inv. Bot. X. 7116/52.
Carex pallescens L. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/54.
Carex paniculata Jusl. – Porumbenii Mari (Nagygalambfalva) HR, fără an, nr. inv. Bot. X. 7116/66.
Carex pilosa Scop. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1927. 04. 15., nr. inv. Bot. X. 7116/50.
Carex praecox Schreb. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 04. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/68.

Carex rostrata Stokes – Munții Harghita Ciceu (Csicsói-büdös) HR, 1926. 08. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/65.
Carex stellulata Good. – Sânmartin (Csíkszentmárton) HR, 1915. 08. 01., nr. inv. Bot. X. 7116/51; Tomești (Csíkszenttamás) HR, 1927. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/48.
Carex transilvanica Schur – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1925. 05. 09., nr. inv. Bot. X. 7116/70.

Gramineae A. L. Juss.

Bothriochloa ischaemum (L.) Keng – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/561.
Chrysopogon gryllus (L.) Trin. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/547.
Echinochloa crus-galli (L.) P. Beauv – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/559.
Anthoxanthum odoratum L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/560.
Phleum alpinum L. ssp. *commutatum* (Gaud.) K. Richter – Munții Harghita Mădăraș (Madarasi-Hargita) HR, 1926. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/121.
Cynodon dactylon (L.) Pers. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/556.
Calamagrostis epigeios (L.) Roth – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 07. 08., nr. inv. Bot. X. 7116/522.
Phragmites australis (Cav.) Trin. et Steud. = *Phragmites communis* Trin. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1926. 07. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/122; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/559.
Koeleria macrantha (Ldb.) J. A. et J. H. Schult. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/549.
Melica ciliata L. – Jud. Caraș-Severin (Krassó-Szörény), 1907. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7056/145.
Holcus lanatus L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/551.
Deschampsia caespitosa (L.) P. Beauv. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/557.
Bromus erectus Huds. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/554.
Brachypodium pinnatum (L.) P. Beauv. – Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) HR, 1930. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/120.
Poa annua L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/553.
Poa bulbosa L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/552.
Poa pratensis L. var. *angustifolia* (L.) Hay. – Turda (Torda) CJ, 1914. 05. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/89.

Puccinellia limosa (Schur) Holmb. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/555.
Festuca vaginata W. et K. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/548.
Festuca gracilis Miégev. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/147; fără date, nr. inv. Bot. X. 7056/149.
Hordeum murinum L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/550.

Orchidaceae A. L. Juss.

Orchis coriophora L. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/170.
Orchis incarnata L. – Petroșani (Petrozsény) HD, 1911. 06. 01., nr. inv. Bot. X. 7116/179.
Orchis maculata L. – Lacul Sfânta Ana (Szent Anna-tó) HR, 1908. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/178.
Orchis morio L. – Mogoș (Mogos) AB, 1910. 06. 10., nr. inv. Bot. X. 7116/176; fără date, nr. inv. Bot. X. 7116/177.
Orchis mascula L. ssp. *signifera* (Vest.) Soó = *Orchis speciosa* Host – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/184.
Orchis sambucina L. – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/171.
Leucorchis albida (L.) E. Meyer – Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1912. 06. 07., nr. inv. Bot. 7116/183.
Gymnadenia conopsea (L.) R. Br. – Casin (Kászón) HR, 1927. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7116/174.
Coeloglossum viride (L.) Hartm. – Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1911. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/173.
Platanthera bifolia (L.) L. C. Rich. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 07. 28., nr. inv. Bot. X. 7116/181.
Neottia nidus-avis (L.) L. C. Rich. – Băile Bălványos (Bălványosfürdő) CV, 1908. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7056/158; Abrud (Abrudbánya, Somoskő) AB, 1910. 06. 01., nr. inv. Bot. X. 7056/157.
Cephalanthera longifolia (Huds.) Fritsch – Abrud (Abrudbánya) AB, 1910. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7116/172.
Epipactis atrorubens (Hoffm.) Schult. = *Epipactis rubiginosa* Cr. – Turia (Felső Torja) CV, 1911. 07. 22., nr. inv. Bot. X. 7116/175; Vultureasa, 1912. 06. 30., nr. inv. Bot. X. 7116/182.
Epipactis palustris (L.) Cr. – Vulcan (Vulkán) HD, 1912. 07. 05., nr. inv. Bot. X. 7116/180.

Viorica Székely – Muzeul „Haáz Rezső”, Odorheiu Secuiesc, str. Kossuth Lajos 29, RO-535600; vioricaszekely@k.ro

Bibliografie

- BALOGH E. (red.)
 1981 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 160–161.
 JÁVORKA S. – CSAPODY V.
 1991 *Iconographia Florae Parti Austro-Orientalis Europae Centrali*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
 PRODAN, I. – BUIA, Al.
 1966 *Flora mică ilustrată a României*, Editura Agro-Silvică, București.
 SĂVULESCU, T. (red.)
 1952 *Flora Republicii Populare Române*, I–X, Editura Academiei Republicii Populare Române, București.
 SĂVULESCU, T. – NYÁRÁDI E. GY. (red.)
 1966 *Flora Republicii Socialiste România*, XI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
 SĂVULESCU, T. – NYÁRÁDI E. GY. (red.)
 1972 *Flora Republicii Socialiste România*, XI–XII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
 SĂVULESCU, T. – BELDIE, Al. (red.)
 1976 *Flora Republicii Socialiste România*, XIII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
 WOLF T.
 2002 A székelyföldi kutatóutak (1928–1940), *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, II), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 39–85.

**Bányai János növénygyűjteményének katalógusa a székelyudvarhelyi
Haáz Rezső Múzeumban**
(Kivonat)

Bányai János növénygyűjteménye 487 herbáriumi lapból áll, melyek 62 családhoz, 204 nemhez és 381 fajhoz tartoznak. Az anyagot Bányai gyűjtötte és preparálta 1903–1959 között. A herbáriumi lapok többségét Bányai, néhány fajt Nyárády Erazmus Gyula és Kovács Hermina határozott meg. A fajok rendszertani besorolásánál a *Flora R.P.R./R.S.R.* I–XIII. köteteket; azoknál a fajoknál, melyek nem szerepelnek Románia flórájában, a herbáriumi lapokon lévő neveket használtam.

**The catalogue of the plant collection of János Bányai
in the Haáz Rezső Museum in Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc)**
(Abstract)

The plant collection of János Bányai consists of 487 herbarium files which belong to 62 families, 204 genera and 381 species. The material was collected and prepared by Bányai between 1903–1959. Most of the herbarium files were defined by Bányai, while some of the species by Erazmus Gyula Nyárády and Hermina Kovács. For defining the taxonomic categories of the species I used the volumes *Flora R.P.R./R.S.R.* I–XIII, in case of species that are not present in the flora of Romania, I used the names mentioned in the herbarium files.

Szász-Fejér János

A ZABOLAI MIKES-PARK ÉS FÁS NÖVÉNYEI

1. A park története

Háromszék számos dendrológiai parkjából csak négyet dolgozott fel a szakirodalom. Ezek az 1984-es fajsámuk sorrendjében a következők: árkosi (Szentkereszti-) park (105 faj), zabolai Mikes-park (66 faj), vargyasi Daniel-kastélypark (62 faj), dálnoki Beczási-park (46 faj).¹ Az alább részletesebben ismertetett zabolai Mikes-kert fás növényei 24 növény családba tartoznak. A kastélykert legmeghatározóbb eleme az építészeti műemlékként nyilvántartott Mikes-kastély, „mely ma teljesen átalakult; pedig régen erődített kastély volt lerontott kapubástyával” – írta róla korábbi állapotának ismeretében Orbán Balázs. A kastélyt gróf Mikes Benedek „magnagyíttatva, svájci modorban idomíttatva át”². Az évszázadok során számos módosítást szenvedett. A 19. század végén alakították mai formájára. Ebben a megújulási időszakban kezdődhetett el a parkosítás, mert Keleti Gusztávnak az Orbán fotója alapján készített metszeten a kastély előtti parknak nem sok nyomát látni.³ Mikes Benedek nemcsak a család kényelmét szolgáló kastélyt alakíttatta, hanem gondja volt annak környékére is. Az általa megkezdett parkrendezést fia, gróf Mikes Ármin folytatta és fejezte be.⁴ A kastély előtti tér szélén félkörben ültetett, ma már óriássá terebélyesedett fenyők és a keleti sarkánál a tiszafák (*Taxus baccata*) valószínűleg később kerültek ebbe a környezetbe.⁵ A parkot átszeli a kis vízhozamú, de gyakran megáradó Zabola-patak, amelynek jobb oldalán, a fokozatosan emelkedő teraszokon zajlottak a parkrendezési munkálatok. Itt nagy gonddal mesterséges teraszokat, tenispályákat, játszótereket alakítottak ki, amelyeket faragott kőlépcsőkkel kötöttek össze.

A parkrendezési munkálatok a természetes környezet tökéletesítése végett megváltoztatták a Zabola-patak irányát, azt úgy terelve, hogy átfolyjon a parkon. A patak vize táplálja a halastavat is, amelynek építési munkálatai a 19. század elején kezdődtek. A tó romantikus környezetébe beleillenek a kilencetörzsű óriástuja (*Thuja grandis*) és a tóparton az ugyancsak kilencágú, a Zernye havasról származó lucfenyő (*Picea abies*).⁶

Az alacsonyabb fekvésű kétszintes új kastélyt Gróf Mikes Ármin építtette 1910–1912 között. Itt alakították ki a különféle üzemek, vállalkozások irodáit, illetve oldották meg a külföldi vendégek elhelyezését.⁷

A két épületet alagút-híd kötötte össze.⁸ Ebben az időszakban (1912) épült az egzotikus hangulatú svájci ház a kastélytól északkeletre, a tó fölötti erdőben. Az új kastély és a gazdasági épületek létesítésével a környezet is átalakult. Utak, ösvények, sétányok fonják be a teret, és kapcsolják össze a kastélyokat a Vajda-házzal, a gépházzal, a „luxusistállóval”⁹, valamint a tizenhat hektáros parkot a Pérászka erdővel. A zabolai Mikes-birtok fénykorában születtek azok a tudománytörténeti jelentőségű fényképalbumok, amelyeket Ármin gróflánya, Mikes Hanna az államosítás előtt a sepsiszentgyörgyi és a budapesti múzeumokban helyeztet el. A Székely Nemzeti Múzeumnak 1935-ben több mint ötven saját fényképfelvételét ajándékozta. A nagy kastély előtti parkról készített felvétele ma is a múzeum fényképtárában található. Jóval korábban készült Gere István felvétele a nagy kastély előtti parkról, majdnem ugyanabból a szögből¹⁰. A két fénykép összehasonlítása meggyőzően mutatja a kastélypark e részének alakulását a század

¹ KOVÁCS S. 1984, 128.

² ORBÁN B. 1869, 140.

³ Uo., 143.

⁴ POZSONY F. é. n., 148.

⁵ Pap Ferenc: *Faültetés Gróf Mikeseél*. Fénykép 1907-ből, előtérben gróf Mikes Ármin. 11.1. lelt. sz. a SzNM fotótárában.

⁶ POZSONY F. é. n., 149–150.

⁷ Az 1948-ban államosított épületek sorsa igen változatos, 1949-ben az Állami Gazdaság, majd az országos nyomaipari központ vette át, utóbbi üdülőháznak. 1951-ben az Országos Szakszervezetek Szövetsége nyaralója lett, 1965-től az Egészségügyi Minisztériumhoz tartozott, amely betegségmegelőző és

beteg gondozó központtá (Preventórium) alakította, és ekként használta egészen a birtok tulajdonosainak való visszaszolgáltatás (1997) után is, egészen 2005-ben történt kiköltözésükig. Vö. POZSONY F. é. n., 150–151.

⁸ Az alagúton keresztül vitték az alsó kastély konyhájában készült ételeket a régi kastély nagyebédlőjébe.

⁹ A „luxusistállónak” márványpadlója volt. A kiválasztott lovak ebben az épületben kaptak helyet. Ármin gróf Európa-szerte híres versenylótenyésztő volt. Zabolaiak elbeszélése szerint a gróf ötlovas kocsijával egyszerre indult a vonattal Zaboláról, és ezzel egyidőben érkezett a brassói vasútállomásra.

¹⁰ PÉTER M. (szerk) 1906, 4.

elején, a húszas évek végéig. A képeken érzékelhető a franciaparkok hatása. A zabolai Mikes család honlapján meglepetésként olvastam Achille Duchêne¹¹ nevét, aki Európa-szerte ismert kertészdinasztia sarja. A zabolai Mikes család ma élő tagjai úgy tudják, hogy gróf Mikes Ármin megbízásából járt Zabolán, és készített a kastélykert felújítására rajzot.¹² A kastély jelenlegi gazdája gróf Mikes Ármin unokái. Őket a zabolaiak Gergely és Sándor grófként emlegetik, Gregor és Alexander Roy Chowdhuryra vár tehát a kastélykert és a birtok helyreállítása.

A kastélypark kertészeiről annyit tudunk, hogy Ármin gróf német kertésze Stökl mérnök volt, aki úgy alakította át a kastély természetes környezetét, hogy az minden évszakban meglepetésekkel kápráztatta el a látogatót.¹³ Az államosítás után a kertészek sorrendben Barabás¹⁴, majd Illyés János és fia, később Fejér Miklós, aki erdészeti szakemberként szíven viselte a park gondjait.

2. A pompázó Mikes-park...

A kastélyparkbeli, huszonnégy növénycsaládba tartozó faj fajlistáját¹⁵ és a fajok alaktani, virágzási tulajdonságait, termés- és magsajátosságait tanulmányozva megállapítható, hogy a kertész vagy a kastély ura figyelembe vette az ültetésre szánt fajok díszítő- vagy szemnek tetsző tulajdonságait. Az örökzöld vagy más színű levélzet, a fák és cserjék alakja, virágzási időpontja, virágaik színe és illata, termésük formája és színe, s nem utolsósorban a növény különböző részeinek gyógyító hatása mind-mind szempontok lehetnek. Az alábbiakban tekintsük át ilyen szemmel a park fás növényeit februártól novemberig.

Február végén, lombfakadás előtt nyílik a „tavasz hírnöke”, a húsos som (*Cornus mas* L.), és sárga virágaival díszíti a környezetet. Őszre a levelei megsárgulnak, és közülük kicsüngenek a piros termésfürtök. A másik somféle a veresgyűrűs som (*Cornus sanguinea* L.), amely lombfakadás után virágzik, virágai fehérek, ősszel a levelei lilás-pirosak, de vesszői vörösek. Természetes környezetükben patakok és utak mellett fordulnak elő.

Március hónap végét az aranyvessző vagy az aranyfa jelzi. A parkban a már említett fajlistán a zöldgallyú aranyfa (*Forsythia viridissima* Lindl.) fordul elő. Ezeknek a fajoknak Kína az őshazája. Nevüket Forsyth (1731–1804) angol kertésztől kapták. Termesztett fajok. Az olajfafélék családját (*Oleaceae*) a

parkban kétféle kőrisfa képviseli: a magas kőris (*Fraxinus excelsior* L.) virágai lombosodás előtt jelennek meg, a virágos kőris (*Fraxinus ornus* L.) fehér virágai pedig lombosodás után nyílnak, és március végét jelzik. A fű ekkor még alig sarjadt ki a parkban, de „selymét” a fűzfa barkája már „kitakarja”. A fűzféléket (*Salicaceae*) a kecskefűz (*Salix caprea* L.) képviseli a nedves patakparton vagy tóparton.

A „luxusistállóval” szemben, amelyet most átépítenek, a híd melletti szegletben a vérbükknek látható egy szép példánya (*Fagus silvatica* L. f. *atropurpurea*). Levelei kihajtástól lombhullásig bordóvörös színűek. Angliában előszeretettel alkalmazzák élőskönyöként, mert tűri a metszést, és mivel levelei egész télen az ágakon maradnak, gátolják a belátást. A bükkfélék családjába tartozik még a parkban előforduló kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea* [Matt.] Liebl.), amely arról ismerhető fel, hogy levelei „ülnek” az ágakon, nincs levélnyelük, és a kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.), amelynek rövid levélnyele van.

Május hónapot a zselnice meggy (*Padus racemosa* Lam.), a májusfa jelzi. Ez a rózsafélék (*Rosaceae*) családjába tartozó fa, sok száz fehér fürtöcskéjének illata szinte betölti a májusi estétet. Nyár közepére érik be fényes, fekete, rossz ízű termése, amely a madarak kedvenc eledele. Május az akácvirágzás hónapja is. A fehér akác a hüvelyesek családját (*Leguminosae*) képviseli. Jean Robinról, IV. Henrik és XIII. Lajos kertészeréről nevezték el (*Robinia pseudacacia* L.), pedig az akác amerikai növény, és csak 1630 körül került Európába. Szívós szerszámfa, nyersen is égő jó tűzifa, és kitűnő akácmézet ad.

Májusban virágoznak a fenyők is. Az új kastély felé vezető sétányokat az alacsonyan nyesett lucfenyősövények (*Picea excelsa* [Lam.] Link) díszítik, míg a gazdasági utakat elsősorban gyertyánosok (*Carpinus* sp.) szegélyezik. Fenyőfélék (*Pinaceae*) tekintélyes képviselője volt az ebédülő bejárata előtt, az 1996. november 6-án pusztító viharig a simafenyő (*Pinus strobus* L.). A pusztulás utáni felvételemen a föld felszínén a megmaradt törzs átmérője jó egy méter, és, ha figyelembe vesszük a fenyő növekedési idejét, akkor több mint száz éves volt. Már az 1700-as évek végén áthozták az Újvilágból ezt a selymes, lágy tűjű fenyőt. Selyemfenyőnek is nevezik, de nem azonos a Himalájából eredő valódi selyemfenyővel. Átellenben, az úton túli kertrészben a Hemlock-fenyő (*Tsuga canadensis* Carr.) található. A park másik

¹¹ Achille Duchêne (1866–1947) francia kerttervező, akinek munkáiban fellelhető a franciakert megteremtőjének, André Le Notre-nak (1613–1700) a hatása. Munkássága alatt több mint 6000 kertet tervezett.

¹² Egy párizsi katalógus adatai szerint Európa keleti végében is alkotott. „Zabola, Roumanie” egyértelmű utalás található

a katalógusban, közli Fekete Albert a LOV Tudományos Ülésszakán 2007. november 7–8. (Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti Kara).

¹³ POZSONY F. é. n., 150.

¹⁴ Fejér Miklós elmondása alapján, keresztnév ismeretlen.

¹⁵ KOVÁCS S. 1984, 135–136.

nevezetessége az omorika fenyő, szerb fenyő (*Picea omorika* Purc.) a Vajda-ház mögötti térrészben. Ez egy harmadkori reliktum faj, és csak a Drina völgyében elterjedt. Victor Stănescu¹⁶ közli, hogy a zabolai parkban huszonöt méter magas. Még megvolt 1994-ben a Pro-Natura ülészak alkalmával, ha azóta áldozatul nem esett az 1996-os pusztításnak.

Az udvari kapunak nevezett főbejárattól a bokrétafafélék (Hippocastanaceae) családjába tartozó vadgesztenyesor (*Aesculus hippocastanum* L.) vezet a patakot átívelő hídig. A bejárat melletti úgynevezett francia sarokban¹⁷ júniusban hársfák illatoznak. A hársfaféléket (Tiliaceae) két fajuk képviseli a parknak ebben a szögletében: a kislevelű hárs (*Tilia cordata* Mill.) és az ezüstlevelű hárs (*Tilia tomentosa* Mnch.). A kislevelű hársat felismerjük csipkés-fűrészszes szélű, kihegyesedő leveleiről, a levélfonákon az erek elágazásánál található, rótesbarna színű szőrcomókról. Az ezüsthárs leveleinek fonákján az egész felületen szőrök vannak, ezért ezüstös-fehérek. Hársfavirágból hüléses állapotokban teát készítenek, a fa testéből az orvosi szén készül.

A lombhullató cserjéket a sóskafafélék (Berberidaceae) családjába tartozó sóskaborbolya (*Berberis vulgaris* L.) vöröses levelű változatai képviselik.

Ősszel lecsüngő piros termésfürtjei díszítenek. A júniusi meleg esték hangulatát kellemessé varázsolja bódító illatával egy kőrontóféle, a jezsámen (*Philadelphus coronarius* L.). A görögök Syringának nevezték, mert üreges szárából „szürinxet”, azaz sípot készítettek. Latin nevét Linné változtatta meg. Hófehér virágfürtjeikkel szép sövényt alkot a szirti gyöngyvessző (*Spirea media* F. Schmidt) és a fűzlevelű gyöngyvessző (*Spirea salicifolia* L.).

Az őszi és a tél előhírnökei a bodzafélékhez tartozó bangiták. A kányabangita (*Viburnum opulus* L.) ősszel fekete termésrnyóival díszleg. A hegyi juhar (*Acer pseudoplatanus* L.) élénkörös leveleivel, a többi lombhullató fa és cserje színskálájával és a fenyők örökzöld hátterével színpompás parkot varázsolnak élénk. Ebbe az őszi képbe szépen beleillenek az oldalsétányon a lepényfák vagy krisztustövisek (*Gleditsia triacanthos* L.), a legismertebb „nadrágfogó” sövénybokrok. Ha nem metszik vissza, magas fává alakulnak. Így van ez a parkban is. Lepényfának azért nevezik, mert 20–40 cm-es hüvelytermései igazi „lepények”, amelyeket szentjánoskenyérnek tartanak. Megnevezésükkel is a telet hirdetik a hóbogyók (*Symphoricarpos albus* L.), mert hófehér bogyótermésük télíg megmarad.

Szász-Fejér János – Sepsiszentgyörgy, Gödri Ferenc u., 13A/2/B/7; szaszfejerjanos@freemail.hu

Irodalom

- KOVÁCS S., dr.
1984 Rezervații și monumente ale naturii din județul Covasna, *Aluta*, XVI, 127–138.
- ORBÁN B.
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, III, Háromszék, Pest.
- PÉTER M. (szerk.)
1906 *Hídvégi gróf Mikó Imre emlékezete*, Jókai-nyomda r.-t., Sepsiszentgyörgy.
- POZSONY F.
é. n. [2000] *Zabola*, Kiadja a Száz magyar falu könyvesháza Kht., 150.
- STĂNESCU, V.
1979 *Dendrologie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 80.

¹⁶ STĂNESCU, V. 1979.

¹⁷ POZSONY F. é. n., 149.

Plantele lemnoase din Parcul „Mikes” din Zăbala

(Rezumat)

Lista speciilor de plante lemnoase din parcul dendrologic „Mikes” din Zăbala (jud. Covasna) a fost publicată deja de către dr. Sándor Kovács, în 1984. Castelul „Mikes” din localitate și-a primit aspectul actual doar la sfârșitul sec. al XIX-lea, parcul fiind plantat tot atunci, de contele Benedek Mikes. Fiul său, contele Ármin Mikes i-a continuat lucrările. Gazdele actuale sunt Gregor și Alexander Roy Chowdhury. Lucrarea prezintă cele 30 de specii lemnoase în funcție de proprietățile lor ornamentale: culoarea frunzișului, timpul de apariție a florilor din februarie până în noiembrie, culoarea și parfumul florilor, forma fructelor. Sunt prezentate și unele curiozități științifice și medicinale legate de plante.

Woody plants of the Mikes Park in Zabola (Zăbala)

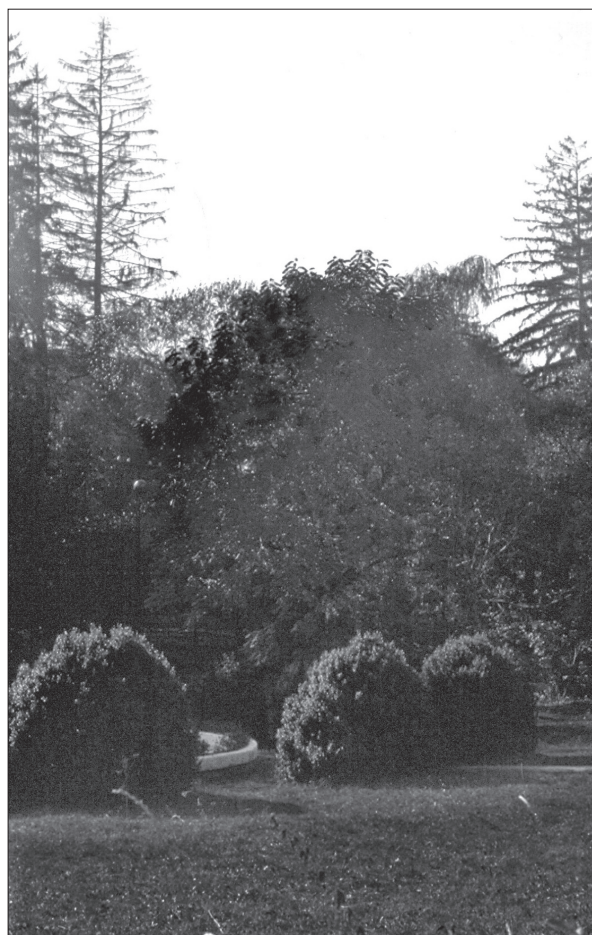
(Abstract)

The list of woody plant species in the Mikes dendrological park in Zabola (Zăbala, Covasna County) has already been published by dr. Sándor Kovács in 1984. The Mikes castle of the settlement got its present-day aspect only at the end of the 19th century; the park was planted in the same time by count Benedek Mikes. His son, count Ármin Mikes continued his works. The actual owners are Gregor and Alexander Roy Chowdhury. The paper presents 30 woody species according to their ornamental properties: color of leaves, the time the flowers appear from February to November, color and perfume of flowers, shape of fruits. The paper also presents some scientific and therapeutic rarities regarding the plants.

1. ábra A régi kastély. Fotó: Szász-Fejér János, 1985–86.

2. ábra Parkrészlet az új kastély előtt.
Fotó: Szász-Fejér János, 1985–86.

3. ábra A kastélypark. Fotó: Szász-Fejér János, 1985–86.

4. ábra A gazdátlan kastélypark. Fotó: Szász-Fejér János, 1985–86.

Kocs Irén

DIÓSZEGHY LÁSZLÓ ÉS A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM, 1934–1943

Diószeghy László Sepsiszentgyörgyön született, 1877. június 19-én. Édesapja rézműves volt, öt gyermekét nevelte. Tanulmányait szülővárosában, a polgári fiúiskolában kezdte, annak négy osztályát befejezve édesapja az egyik testvéréhez, egy jó nevű dekorációfestőhöz küldte tanulni, Bräilára. Onnan két év múlva megszökött, és Budapestre került. Sok szenvedés után előbb a Nemzeti Szalonban, egy év múlva már a Múcsarnok egyik nemzetközi tárlatán állított ki, ahol a sajtó szép jövőt jósolva konferálta be. Ezután a müncheni festészeti akadémián tanult, ahol újra sikerült felhívnia magára a figyelmet.¹ Német mesterei Arnold Böcklin és Ludwig Herterich voltak. Tanulmányainak befejezése után Budapesten helyezkedett el, és újból részt vett a Múcsarnokban rendezett kiállításokon.² 1904-ben megnősült. Két leánya született. 1907-ben döntő fordulat állt be életében. Egyrészt egy Aradon rendezett kollektív tárlata nagy erkölcsi és anyagi sikereket hozott, másrészt pedig meglátogatta az Arad megyében dolgozó bátyját. Megragadta a vidék szépsége, valamint lepkefaunájának gazdagsága, és elhatározta, hogy Borosjenőn, a vidéki kisvárosban telepedik le. Ettől kezdve megszakítás nélkül Borosjenőn élt. Hosszas betegség után itt is halt meg, 1942-ben, holttestét a borosjenői temetőben hantolták el.³ Tiszteletére 2007. szeptember 22-én avattak emléktáblát a helyi református templomban.

Táj- és arcképeket, valamint templombelsőket festett.⁴ Aradon és Temesváron egyéni vagy néhány festőtársával közös kiállításokat rendezett. Az eladott festmények árából biztosította a család megélhetését.⁵ Festményei Magyarországra, Angliába, Egyiptomba, sőt Argentínába is eljutottak. Legtöbb festménye Borosjenőn (37) és Aradon, magántulajdonban található. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében egy ifjúkori olajfestménye látható, mely Horváth Elek zeneiskolai tanárt ábrázolja, és három tájkép-akvarellje.

Diószeghy László a tudomány számára mint lepkész vált ismerté. Bár autodidakta volt, nevét szakmai

körökben kezdettől fogva számon tartották. Nagyon korán, már diákévei alatt elkezdte a lepkék szakszerű gyűjtését, preparálását és feldolgozását. Kapcsolatot tartott a kor kiváló szakembereivel, Hans Rebellel, a bécsi természettudományi múzeum igazgatójával, Heinrich Kolarral, a makrolepidopterák szakértőjével, Brisbane C. S. Warrennel, a londoni British Museum igazgatójával, Lionel Walter Rothschilddal, aki a világ legnagyobb magánlepkegyűjteményét állította össze, Schmidt Antallal, a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi osztályának vezetőjével, akivel évekig együtt jártak a Retyezátra, Aristide Caradja akadémikussal, a román lepidopterológusok legkiemelkedőbb személyiségével, Adriano Ostrogovichcsal, Barta Viktorral, báró Liphthay Bélával, gróf Teleki Jenővel és másokkal.⁶ Munkáit kezdetben főleg a *Rovartani Lapok* közölte, ez azonban sajnos a háború alatt megszűnt, így később a nagyszebeni *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften* évfolyamaiban jelentek meg.

Becslések szerint munkássága alatt több mint 40 000 lepkét gyűjtött. A diákévei alatt gyűjtött példányok a budapesti Magyar Természettudományi Múzeumban vannak. Jelentős Diószeghy-anyagot őriz a londoni British Museum, a bécsi Naturhistorisches Museum, a bukaresti Grigore Antipa Múzeum. A legnagyobb példányszámú anyagot egy 1931-ben kötött szerződéssel szülővárosa múzeumának adományozta.⁷

*

A Székely Nemzeti Múzeum igazgatója és vezetősége számos levelet váltott az intézményhez közel álló külső munkatársakkal. A lepidopterológus Diószeghy László a Székely Nemzeti Múzeum legjelentősebb két világháború közötti munkatársai közé számított. Diószeghy László 1930. június 23-án keresi meg először, levélben, a múzeum igazgatóját, Csutak Vilmost, és felajánlja a szolgálatait közössége intézményének. 1930–1932 közötti vonatkozó levelezését a múzeum

¹ KOCS I. 2002, 92.

² SZÉKELY Z. 1955, 87.

³ CĂPUȘE, I. – KOVÁCS, AI. 1987, 9.

⁴ BALOGH E. 1955, 90–91.

⁵ KOCS I. 2002, 93.

⁶ CĂPUȘE, I. – KOVÁCS, AI. 1987, 8–10.

⁷ KOCS I. 2002, 104.

fennállásának 125 éves jubileumára megjelent *Emlékkönyvben* publikáltam.⁸ Jelen közlés az 1933. utániakat teszi nyilvánossá, valamint a lepkegyűjtemény Sepsiszentgyörgyre szállításához kapcsolódó további leveleket, a második világháború végéig.

A korszakhatárt az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933. évi vidéki vándorgyűlése indokolja: ezt Sepsiszentgyörgyön tartották, lényegében a Székely Nemzeti Múzeummal közös szervezésben. A vándorgyűlés jó alkalomnak bizonyult az egyes szakemberek találkozására, és a megbeszéléseknek is köszönhetően újraindulnak a nagy gazdasági válság kezdetén megszakadt ún. székelyföldi kutatóutak, a második magyar komplex természettudományos regionális program, amelynek megvalósításához a múzeumra támaszkodva az erdélyi természettudományos szakemberek jelentős részét mozgósították. 1934 júliusában a Hargitára szervezték meg az első újabb csoportos kiszállást.⁹

Diószeghy szerint ez a hargitai gyűjtőút rovarászati szempontból túl későn van, inkább június 20. táján Szentgyörgyre jönne, és a környéken gyűjtené, így nyugodt lelkiismerettel menne a Hargitára, „akár lesz, akár nem siker” (1). A múzeum anyagi gondokkal küzd, ezért Diószeghy nem akarja elfogadni a kiszálláshoz felajánlott anyagi segítséget, inkább lemond a hargitai gyűjtőről, de Csutak kéri, hogy még egyszer gondolja át, talán a gyűjtésnél is fontosabb maga a találkozás, amely kapcsolatokat, terveket alakít majd, és így ezerszer többet ér a múzeumnak, mint párszáz lepkefaj (2–3). A lepkész végül utolsó percben, július 3-án jelzi táviratban, hogy mégis jön: „Mégis megyek, küldj táviratilag pénzt.”¹⁰

Következő évben, 1935-ben a Dél-Hargitán gyűjtöttek a múzeum belső és külső munkatársai, de Diószeghy nem vett részt, egészségi és anyagi okok miatt. Csutak még az év utolsó napján írt neki. Sajnálatát fejezi ki benne, hogy nem tölthettek együtt néhány kedves napot, de reméli, hogy a következő esztendőben pótolják a Hargitán vagy a Kászonokban (4).

A levelezés a közös gyűjtőprogramon kívül sajátosabb muzeológiai kérdésekre is kiterjedt. Ekkor már évtizedek óta, állandó szakember hiánya ellenére is jelentősen gyarapodott a sepsiszentgyörgyi múzeum természettudományi osztálya. Az adományok és külső munkatársak gyűjtései során apránként annyira felhalmozódott az anyag, hogy új tárolószekrényekre volt szükség. 1935-ben a székelyföldi kutatóutak egyik fő szervezője, a rovartanos Köntzei Gerő szorgalmazására és faanyagából készítették a dicsőségmentoni Raffay Ferenc asztalossal 20 rovardobozt a Székely Nemzeti Múzeum részére. Diószeghy lelkes

embernek, de dilettánsnak tartotta Köntzeit, és kérte Csutakot, hogy az új dobozokba az ő állatai kerüljenek, hiszen egy tudományos gyűjteményről van szó, számos általa leírt típussal (5). A félreértések és sértődések elkerülése végett Csutak elvárja Diószeghytől, hogy felajánlásának megfelelően ezt az ügyet ő beszélje meg Köntzeivel (6).

A természettudományi osztály 1933-ban szépen fellendülő gyarapítása 1936-ban, Csutak Vilmos váratlan halála után is folytatódott: „nemhogy megszüntetni, de továbbra is előbbre vinni van szándékomban; éppen mert Ő alatta kezdtünk el, emlékének áldozunk, ha azt tovább folytatjuk” – írta Köntzei Gerő 1936. május 26-án. A múzeum egyesületszerűen szervezett pártoló tagság útján próbált forrást biztosítani fenntartásához, programjaihoz, Diószeghy is tizennyolc „előfizető tagot” gyűjtött össze, és elküldte Felszeghi István ügyvezető igazgató-örnek a befolyt pénzösszeget. Ugyanakkor jelezte, hogy részletesen be fog számolni a lepkegyűjtemény gyarapodásáról (7–8) – megegyezés alapján az 1931-ben a múzeumnak adományozott Diószeghy-gyűjtemény feldolgozásra továbbra is Borosjenőn maradt.

1938-ban Herepei János lett a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, és rákérdezett annak 1931. május 11-én kelt ajándékozási levelére (9). Diószeghy nem válaszolt, ezért Fadgyas Anna, a múzeum titkárnője is levélben kereste meg, többek között felajánlva egy közvetett anyagi segítséget (10). Két-három darab „szép magyar tárgyú festményt” kért: mivel közeleg a karácsony, biztosan lenne vevő rá. Diószeghy azonban egészségügyi okokból késlekedett a válaszadással, bizonyos fokig lebénult a keze (11). A még Felszeghi Istvánnak megígért beszámoló a lepkegyűjtemény állapotáról így csak 1939 végére készült el, többek között azért is, mert a gyűjtemény az ajándékozás óta sokezer példánnyal gyarapodott (12). Herepei válaszként azt a jó hírt küldhette (13), hogy már van múzeumra a természettudományos gyűjteménynek, Szabó József személyében. Diószeghy ennek joggal örvendett (14). Herepei 1940. áprilisában az 1939. évi igazgatói beszámolóban a gyűjteményre vonatkozó fejezetét is elküldte ezt követően Borosjenőre.¹¹ Ebben felhasználta a lepkész 1939. december 28-án kelt levelének egyes részleteit is (15).

1940-ben, a 2. bécsi döntés után Borosjenő Romániában maradt. A levelek csak részben érkeztek célba, részben elkallódtak a postán. A megérkezőkből nagyon zűrzavaros időszak rajzolódik ki. A körülményekre való tekintettel Diószeghy úgy döntött, hogy még életében átadja a gyűjteményt a múzeumnak, és kérte Herepeit, küldené el Szabó Józsefet Borosjenőre, hogy

⁸ Uo. 91–124.

⁹ WOLF T. 2002, 45.

¹⁰ Uo. 68–69.

¹¹ HERPEI J. 2004, 63–65.

„személyes irányítást” biztosíthatson a hazaszállítást és a gyűjtés folytatását illetően (16). A kiküldetés sajnos nem sikerült, mert Szabó ekkorra már Kolozsváron tartózkodott, betegen (17), és később sem, mert időközben pedig behívták katonának.

Diószeghy hazajövetelének és a gyűjtemény hazaszállításának az ügye kálváriába torkollott (18). Mivel Diószeghy vejét, Zahoránszky Józsefet (21) Nagyváradra helyezték, a lepkész úgy döntött, hogy ő is oda fog menni. Szerette volna a gyűjteményt is magával vinni, és ha nem ez sikerülne, akkor báró Solymossy Tiborra bízni, hogy gondozza az elszállítást (19). Herepeinek az volt a kérése, hogy időben tudassák velük az átköltöztetés időpontját, hogy a szükséges hivatalos lépéseket megtegyék (20, 22). Legelőször Török Andornak, a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányi elnökének írt, és kérte, hogy sürgősen tudassa vele, vajon az erdélyi képviselők közül ki van még Budapesten, kihez fordulhatna a gyűjtemény hazaszállításának érdekében (23). Ezt követően Apor Pétert, Háromszék vármegye főispánját kereste meg az ügyben (24), Csáky István magyar külügyminisztert (25) és Varga József magyar kereskedelemügyi minisztert (26).

Diószeghy 1941. januárjában úgy határozott, hogy mégis inkább haza, Sepsiszentgyörgyre költözik (27). Herepei a fordulatnak természetesen megörült, hiszen így továbbra is ő rendezhette volna az értékes gyűjteményt (28). Ennek hazaszállítására Nagyszalontáról Sepsiszentgyörgyre még 40%-os fuvardíjkedvezményt is sikerült közben biztosítani (29, 30, 33). A levelek azonban nagy késéssel érkeztek, és az amúgyis beteg Diószeghy a bizonytalanság, tanácstalanság miatt „letargikus” állapotba került (31). 1941 februárjára egy kissé javult a helyzet, úgy tűnt, hogy a lepkész hivatalosan repatriálhat, „feljegyeztették magukat az optáláshoz”, és megkezdte a szükséges előkészületeket (32). Közben Diószeghy Piroska, nagyobbik lánya Herepeit arra figyelmeztette, hogy a lepkegyűjtemény Romániából Magyarországra való áthozatala ügyében Hóman kultúrminiszter úrhoz forduljanak (34). Az már március 26-án megküldi a választ: nem kifogásolják, de forduljanak a román nemzetgazdasági minisztérium exportszabályzó osztályához. Mivel ezzel szemben a Diószeghy hazatelepése ügyében semmilyen előrelépés nem történt, Zahoránszky József, a művész veje ekkor a magyar belügyminisztériumhoz fordul a hazatérési engedély megadása végett. A sepsiszentgyörgyi református egyházközségtől Diószeghy születési bizonyítványát kéri, Herepeitől pedig, hogy küldjön egy átiratot, amelyben feltünteti, hogy a lepkegyűjtemény a múzeum tulajdona (35). Herepei megírta a kérést (36), és a fejlemények felől érdeklődött Zahoránszkytól.

A múzeum is minden követ megmozgatott az ügy érdekében, Gyárfás Bálint miniszteri tanácsosnak írtak, hogy a beadott kérést „pártfogolja” (37).

1942. február 18-án Borosjenőn elhunyt Diószeghy László (38, 39, 40, 41), gyermekei nem vehettek részt a temetésen. Nán Károlyné, Diószeghy lánya így írt Herepeinek március 13-án: „...Szívükből jövő részvétsoraiért fogadja hálás köszönetemet. Megrendülten vettem tudomásul szegény jó Édesapám halálhírét, s még az sem engedtetett meg nekünk, gyermekeink, hogy legalább a temetésén ott lehessünk. Egyedül az vigasztal, hogy szegény sokat szenvedett Édesanyám most már köztünk lehet...” Herepei Koréh Ferencnek, a *Székely Nép* munkatársát kérte meg, hogy a lap „méltó helyén” közöljenek „néhány sornyi megemlékezést néhai Diószeghy Lászlóról” (42). A gyűjtemény Borosjenőn maradt, báró Solymossy Tibor felügyelete alatt. „Tessék nyugodt lenni, ha a házat elvették a katonák, báró Solymossy mocraei kastélyába ígérte vitetni. Ő meg is tartja ígéretét” – írta Diószeghy-né Herepeinek 1943. január 25-én. Solymossy is már 1942-ben beadvánnyal fordult a közgyűjtemények országos főfelügyelőjéhez, Pasteiner Ivánhoz, közbenjárását kérve a magyar külügyminisztérium felé „a Diószeghy-féle lepkegyűjtemény és tartozékai Magyarországra átszállítása tárgyában”, de ott sajnos egyelőre nem tettek hivatalos lépéseket. „...a szóbanforgó lepkegyűjtemény kihozatala iránt nem szándékszik egyelőre hivatalos lépéseket tenni, mert féltő, hogy román részről jóval nagyobb értékű ellenszolgáltatást kívánnának...” – írta a külügyminiszter 1942. szeptember 1-jén –, Romániában letiltottak „mindennemű kiszállítást”.

Herepei ekkor, 1943. július 10-én, a közgyűjtemények országos főfelügyelőségén keresztül előbb a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterhez (43), majd augusztus 30-án Ghitz Jenő külügyminiszterhez fordult segítségért (46). Közben Diószeghy-né jelezte Herepeinek, hogy a szoba, ahová a gyűjteményt raktározták, még mindig báró Solymossy pecsétjével van lezárva, de hogy belül mi van, arról senki sem tud semmit, mindketten aggódnak a gyűjteményért, féltő, hogy a múzeumbogár, moly tönkreteszi (44, 45). Herepei utoljára a Kelet Nemzetközi Szállítási Irodánál tájékozódik: „kérjük szíves felvilágosításukat, hogy vajon az eltelt idő óta semmi lehetőség nem kínálkoznék a szállítmány áthozatalára”. A szállítási iroda válaszként arra kérte, hogy értesítsék, „kivel kell érintkezésbe lépni, tekintettel arra, hogy Diószeghy-né Önagsága már átköltözött Magyarországra”. Herepei azonban csak abban az esetben adna megbízást, ha a szállítót vállalat vállalja, hogy sértetlenül áthozza a gyűjteményt a határon (47). A kísérletek egyelőre a háborús események miatt függesztődnek fel.

A háború után a hazaszállítás ügye annyiban javul, hogy Sepsiszentgyörgy is újra Romániához tartozik. 1945-ben Kovács László sepsiszentgyörgyi evangélikus lelkész a múzeum megbízásából Borosjenőn megtekintette a gyűjteményt, és jelentést tett annak állapotáról.¹² Még ugyanabban az évben Lönhardt Mikós borosjenői ékszerészt bízták meg a lepkegyűjtemény felügyeletével. Diószeghy özvegye is mind gyakrabban sürgette megint a gyűjtemény hazaszállítását.¹³ Ez végül csak 1948. október 13-án sikerült a múzeumnak (163 dobozban mintegy 25 129 példány),¹⁴ és sajnos a szakszerűtlen tárolás miatt addigra a gyűjtemény részleges károsodást szenvedett (kb. 2000 példány tönkrement).¹⁵

Jelenleg a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő anyag, melyet 1915–1941 között gyűjtött, 2080 fajhoz tartozó több mint 23 000 példányt foglal magába. A gyűjtemény a lepkék gazdag faj- és egyedszáma miatt tudományos szempontból igen értékes. A lelkiismeretes és következetes gyűjtőmunka által Diószeghy Lászlónak sikerült a tudományra új fajokat és állatföldrajzi szempontból jelentős ritkaságokat gyűjtenie. Fajgazdasága mellett Diószeghy László gyűjteménye a lelőhelyek (60 hazai és 14 külföldi) változatossága miatt is roppant értékes dokumentuma a térség lepkefaunájának. A lelőhelyek közül első helyen Borosjenőt említhetjük (az anyag 60%-a), utána a Retyezát-hegységi példányok következnek (az anyag 25%-a). Gyűjtött még a Béli (Codru)- és a Hargita-hegységben, a Berecki-havasokban, Szovátán, Rétyen és Sepsiszentgyörgyön is. Borosjenőn és a Retyezát-hegységben végzett alapos lepkészeti kutatásai Közép- és Kelet-Európa egyik jelentős szaktekintélyévé emelték.¹⁶ A gyűjteményt 1963-tól dr. Kovács Sándor, a Székely Nemzeti Múzeum munkatársa és dr. Căpușe Iosif bukaresti lepkész dolgozták fel és katalogizálták.

1934

1.

Diószeghy László Csutak Vilmosnak
Borosjenő, 1934. május 30.

Kedves Vili!

A napokban meglátogatott Aradról négy jó barátom, közöttük Nagy Laci is, akit a hozzám eljuttatott *Székely Nép* 20. számában megjelent, velem igen melegen foglalkozó cikk¹⁷ szerzőjeként gyanítottam meg. Bevallotta, hogy nem Ő, hanem Te írtad azt a meleg méltatást! Hát tudod, Vilikém, már legiója azoknak a magyar és külföldi lapoknak, amelyek hol a festővel, hol a tudóssal, vagy egyszerre mindkettővel foglalkoztak, de egyikre sem

voltam olyan büszke, mint az én drága kis szülővárosom öreg lapjában megjelent meleg hangú, szeretetből fakadt kis cikkel! Valahogyan úgy van ezzel az ember, mint a Szülőföld kenyerével, amelyhez hasonló jót sehol, kerek e világon sehol sem eszik – ha onnan eltépte a sorsa! Édesebb a barna kenyér ott, mint bárhol a legjobb kalács! Benne van a hazai rög fel nem mérhető drágasága, a hazai Nap kalászérlelő szentsége, a székely kezek áldó simogatása, munkája. Köszönöm, Vilikém ezt a nagy örömet, ezt a hazulról jött méltatást, amely a Ti lelketeken ment keresztül – hiszen Nagy Laci bárhogy is mossa a kezét, Ő kellett beszámoljon neked az aradi méltatásokról, és Te öntötted melegen lüktető gondolatokba! Köszönöm, ismételtelen köszönöm a szeretetből jött sorokat! A napokban írt Köntzei Gerő barátunk, aki, bár nem akart a Te levelednek – amelyet, mint írá, hozzám akarsz intézni – élébe vágni, mégis elárulta – talán, hogy örömet szerezzen nekem –, hogy a Hargitába tervezett kirándulásra – mint gyűjtőútra – nekem is lehetővé akartod tenni a részvételt!¹⁸ Hát ez, ha komoly terv, nagyon szép tőled, és én bátran be is vártam volna a soraidat, *ha rendelkeznék a magam zsebéből* a szükséges anyagiakkal (ez esetben persze szó sem lehetne bárhonnán jövő segítség elfogadásáról), de amint Gerő írja, Ti akarjátok lehetővé tenni, hogy én is eljussak oda, akkor már lenne egy pár – *kizárólag csak hozzád intézett – szavam*, nagyon kérlek, hallgass meg, és csak azután gondolkozz erről a szép tervről *velem kapcsolatban!* A terv szerint ugyebár úgy július 8-án találkozánk Székelyudvarhelyen? *Hát ez rovarászati szempontból túl késő időpont!* Ha az volt 1931-ben, ma kétszeresen az! A természet és így vele a rovarvilág is *több mint két héttel előbbre* van az idén, és én nem vagyok turista! Megmászom még ma is a legveszedelmesebb csúcsot is – ha ott van valamely természettudományi *keresni válnom*, különben oda nem megyek! Én imádom a természetet, többet és szebbet látok mint bármely turista, de nem vállalkozom olyasmire – ha velem jótékonykodni akartok –, amely igen kevés kilátással kecsegtet a sikerre, ha egy messzi, előre kitolt (főleg az idén) időben kell hozzáfogjak a komoly munkához! Gerő barátom egy derék, lelkes ember, a fentieket Ő is kell tudja – és tudja is –, de, mint gazdálkodó, nem tudja másképp beosztani (úgy látszik) idejét, vagy mások is tekintetbe kell jöjjenek –, nem tudom, de én teljes őszinte leszek, és a költségeket úgy fogadom el csak, ha arra *feltétlen* kilátásom van, hogy eredményeket lehet felmutatni, amelyért érdemes nektek kiadásokat eszközölni ezekben a szörnyű nehéz időkben! Hogy ne okozzak ezzel senkinek sem gondot, ezt én úgy gondolom megoldhatóvá tenni, hogy én már legkésőbb június 20-án Szentgyörgyre érkezem, és ott meg a környéken nagyobb apparátussal indítom meg a gyűjtést, akár egyedül, akár egy ügyes fiú segítségével, úgy, hogy amikor eljön a találkozás ideje, én olyan anyaggal kell rendelkezem, amely mindenképpen reprezentálja a fáradozásokat, amelyeket én soha sem sajnálok – ha érdemes! Akkor már nyugodtabb lelkiismerettel vágathatok én is neki a Hargitának, akár lesz, akár nem siker! És hogyan gondolom el én a szentgyörgyi tartózkodást? Hát azt hiszem, ha Demeter Ferinek nem változtak meg a családi körülményei, nála is találhatok szállást, ha történetesen Szentgyörgyön kell tartózkodjak! Ezért igen szívesen ajánlok fel Feri barátomnak egy emlékképet. (Vigyázz, ezzel nem szeretném megsérteni az öreg barátomat, talán óvatosan tapogatózz!) Ha pedig – miután nyertem 15-16 napot – el kell utazzunk a Hargitába, akkor már nyugodtabb atmoszférában tehetem, és alig hinném, hogy néhány leivel is többre kerülne, én egész igénytelen tudok lenni, ha dolgozom! Rajztömböt vinnék, és alkalmam lesz néhány szép

¹² BOÉR H. 2004, 180.

¹³ Uo. 181, 202.

¹⁴ Uo. 241.

¹⁵ CĂPUȘE, I. – KOVÁCS, AI. 1987, 8.

¹⁶ Uo. 7–8, 10.

¹⁷ *Székely Nép*, 1934. május 20.

¹⁸ WOLF T. 2002, 45.

dolgot rapid papírra vetni. Érdekes székely házak, kapuk stb. érdekelnek,¹⁹ erre még gyűjtés közben is akad időm. Ha a pozíciómat nem találnád helyesnek, kérlek nyugodtan minden kertelés nélkül megírni ellenvetéseidet, sőt azt is, ha a Köntzei által előre beharangozott terved túl korai volt, és akadályok gördülnek a megvalósításhoz. Ezt jobban szeretem, mint hogy később én lássam meg, hogy gátlások árán jutottam bele a hargitai kirándulás tervébe. Megírom még azt is, hogy a Székely Nemzeti Múzeum egy újabb szekrényvel gyarapodott, amelyet tavaly állítottam be, már nagy szükségből. Hogy milyen furfanggal vegyük fel ezt is a másik kettőhöz, azt ott megbeszéljük, vagy megírjátok nekem. Meg van-e nektek az Abaffi-Aigner *Magyarország Lepkéi* c. műve? Ezt az egyet, ha kell, talán tudom nélkülözni, hogy az „Utánpótlás” tudjon egy kissé boldogulni! Most szedd össze magadat, és már itt az ideje, hogy egyszer felelj is soraimra! Kis Asszonykádnak hódolatleljes kézcsók, Fiaidat és Téged melegen ölel öreg barátod:

Laci

Ui. Barátainknak meleg üdvözet!

2.

Csutak Vilmos Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1934. június 14.

Kedves Laci!

Régen megkaptam a 30-án írt kedves leveledet, de állandóan annyi dolgom volt és van, hogy képtelen voltam hamarabb írni. Ezenkívül aztán az a tény is tartóztatta a választomat, hogy pénzügyeinkben szerettem volna egy kicsit javulást látni előbb, mielőtt írok Neked. A mai tényállás tehát az, hogy ma sokkal súlyosabb és nehezebb anyagi helyzetben vagyunk és élünk, mint 1931-ben, mikor nálunk voltál.²⁰ Azért bármennyire szeretném, hogy minél tovább légy nálunk, és minél teljesebben hordozzam minden készkiadásodat, mert hiszen szentül tudom, hogy minden a Te kiszállásodra költött garasunk sokszorosán visszatérül tudományos gyűjteményanyagban, mégis meg kell Veled beszélnem teljes őszinteséggel a részemről tervezett és részemről óhajtott kiszállásod minden anyagi részét. Ezért szeretném előre tudni azt, kb. mibe kerülne nekünk a tervezett időtartamú kiszállásod hozzá, figyelembe véve azt, hogy Demeter Feri barátunk részben vendéglőben érkezik, azaz szállást és reggelit a legnagyobb készséggel ad és boldog lesz, ha ismét eljössz, és eszébe juttatod az ifonti éveitek ezerféle „jámorságait”, de már ebéddel és vacsorával nem szolgálhat, s viszont július 1-jén mi is bezárjuk itt a konviktusunkat,²¹ tehát az ebéd és vacsora költségeit is a múzeumnak illelnék és dukálna hordoznia. Ha pedig erre a részletesebb írásra már nem lenne idő, mert későre érkeznék a levelem, akkor tájékozódásul csak azt írhatom, mint pozitívumot, hogy bármennyire fájjon nekem, és bármennyire restellem, jelenleg, most ezzel az úttal, tekintettel mintegy 60–64 000 lei adósságunkra, mi szinte kizárólag az én egyedüli gondom, nagyobb összeget nem ígérhetek meg, mint 1500 leit, mert képtelen lennék ígéretemnek eleget is tenni. Azonban fürdőjeggyel, tehát 50%-os kedvezménnyel vasutazhatnál, és bizonyára itt képeket is adhatnál el. Ezért arra kérlek, hogy ha ekkora összeg szíves fölajánlása mellett, mit távirati jelzésedre azonnal elküldenék vagy itt adnék át, szíves leszel eljönni, akkor szíveskedj azonnal hozzákezdeni a készülődéshez és akkor indulni, amikor éppen jólesik vagy tudsz, mert Demeter Feri is és én is szívesen látunk és várunk, és bizonyára nagy örömet szereznel nemcsak Gerőnek, hanem a többi természettudós barátainknak is, akikkel különben a Székelyudvarhelyen leendő találkozásunk és megbeszélésünk napját Gerő a tegnapi lapja szerint július

9-re tűzte ki. Én előreláthatólag hétfőn délben utazom Kolozsvárra, és 23-án, szombaton reggel leszek itthon. 24-én évről évről van. Azért kérem és várom a szíves távirati választ, hogy tudjam már elutazásom előtt a végleges elhatározásodat, és szükség esetén pénzt küldhessek. Minden egyébről majd szóval is, így arról is, hogy a *Székely Népbe* a kérdéses cikket nem én, hanem Szász Béla kedves barátunk írta, de természetesen a szívem közepéből. Igaz barátsággal öllelek, jó barátod:

Csutak Vilmos

NB. Az Abaffi-Aigner *Magyarország lepkéi* c. munkája nincs meg a múzeum tulajdonában, de jelenleg, amíg nincs megfelelő szakemberünk, nincs feltétlen szükségünk rá. Jobb, ha Te használod, mert azzal jobban jön ki a múzeum is.

3.

Csutak Vilmos Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1934. június 17.

Kedves Laci!

Tegnap megkaptam a levelezőlapodat, most az imént pedig táviratodat, mivel nagyon lehangoltál és elszomorítottál. Bizonyára le fogod hangolni és el fogod kedvetleníteni Gerő barátunkat is, úgyhogy egyelőre a mai lemondó szándékodat nem is közlöm veled, mert egyáltalán nem akarom véglegesnek tekinteni. Előbb még alkudni akarok Veled. Vegyük elő a Te érveidet. Nem tartom fontosnak az idő előhaladását, júl. 9–16-táján, mint Te, mert a tervezett kirándulást nemcsak a gyűjtés mennyisége és minősége szempontjából nézem, hanem főleg abból a szempontból, hogy akik székely természettudósok vagytok, és akik jóakarói vagytok a székely nép múzeumának, azok egy hétig együtt is lesztek, és ezerféle olyan tervet megbeszéltek, és ezerféle olyan eszmét kitermeltek, ami ezerszer többet ér a múzeumunk és a székely természettudomány javára, mint párszáz ilyen vagy olyan fajtájú lepke vagy bogár. Ne vedd rossz néven tehát tőlem, az egyáltalán nem természettudóstól, hogy a kérdést nem tekintem a kevés és késői határidőre való hivatkozással elintézettnak, és ezzel szemben hidd el nekem, hogy ha már hónapokkal ezelőtt elsősorban Reád gondoltam, mint aktívus résztvevőre, még pontosabban szólva, ha egy hargitai olyan kirándulást, melynek első célja éppen a Székely Nemzeti Múzeum tudományos támogatása, Nálad nélkül nem is akartam elképzelni, akkor most sem veszem olyan könnyen csak úgy egykettőre tudomásul a Te lemondásodat. Elsősorban azért, mert nem szokásom, hogy a több hónap óta szívem alatt hordozott kedves tervemről csak így egykettőre lemondjak, másodsor pedig Téged sem úgy ismerlek, aki nem hajlanék a Gerő és az én szavamra, ha azt mondjuk, hogy jere kedves Laczi, ismerkedj össze és melegedj össze a mi, tehát a múzeumunk jó barátaival, mert ezzel a munkáddal eredményesebben szolgálod a múzeum érdekeit is, mintha a legközelebbi hargitai kirándulás idejét megvárod, aminek a terminusát azonban a jó Istenen kívül senki sem tudhatja. Azért arra kérlek, hogy mivel július 9-én, amikor Udvarhelyen találkozunk kell, még rengeteg idő van, és mivel az sincs kizárva, hogy a szívesen felajánlott 1500 leit még meg is tudom pótolni pár száz leuval, hogy legalább a készkiadásaidat fedezhessem, és mivel végül nagy szomorúságot szerezteél nekem, ha csak ezért visszavonulnál, mert én ezerféle gondom és dolgom között Neked nem tudtam olyan gyorsan és olyan kedvezően írni, mint Te szeretted volna, azért arra kérlek, vond vissza a lemondó szándékodat, és ahelyett tájékoztass teljes őszinteséggel mielőbb engem, hogy előreláthatólag tényleg mennyibe kerülne idáig és vissza a vasúti költséged, és kb. mekkora összeget kellene naponta számodra számításba vennem, hogy a kiszállásod költségeit biztosíthassam.

¹⁹ Vö. KOCS I. 2002, 92–95.

²⁰ Vö. KOCS I. 2002, 110–111.

²¹ A Református Székely Mikó Kollégium konviktsusa, ahol Csutak ellátást biztosíthatott volna az iskola igazgatójaként egyben.

Végtelenül sajnálom, hogy az anyagiak által súlyosan kötve van a kezem, de mégis remélem, hogy megérted és méltányolod a helyzetemet, meghallgatód a szívés kérésemet, elfogadod a szeretetteljes meghívásomat, és ha 20-30-án nem is, ha időközben dolog akad, de legalább július 1-jére, mikor éppen vendiaktalálkoznok lesz, szépen berukkolsz hozzánk, és 2-án mindjárt munkába állasz, s majd 7-én együtt megyünk Székelyudvarhelyre, hogy ott 8-án Geróval előértekezletet tartsunk, s 9-én az egész társasággal együtt összeállítsuk az egyhetes hargitai kiszállás pontos programját. Én különben nem veszek részt a kiránduláson, de Veletek küldeném, Reátok bíznom Csaba fiamat, aki most végzi a IV. osztályt, mint jeles diák, és akinek idei sok jó munkájáért a jutalma lenne az, hogy egy hétig Veletek lehet és a lábaitoknál ülhet... Két-három jó barátjával és osztálytársával együtt. Amint írtam sebtiben és futtában, készülök Kolozsvárra, 23-ra jövök haza, 24-én évzárónk lesz, attól kezdve mindig több időm lesz, mint most a folyton tartó és folyó vizsga alatt, tehát mindig szívesen látlak és várlak. De elsősorban kérem és várom az előzetes költségszámításodat, hogy ezután ismét levelet válthassunk, amire még mindig lesz időnk, ha Te is úgy akarsz... Igaz barátsággal öllelek, jó barátod:

Csutak Vilmos

1935

4.

Csutak Vilmos Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1935. december 31.

Kedves Laci barátom!

Régesrégóta bűnösnek érzem magamat, és most, az 1935. esztendő utolsó napján szeretnék valamit levelezekelni. Most is szívemből sajnálom, hogy a nyári hargitai kirándulásunkon nem vehettél részt, mindnyájan nagyon nélkülöztünk, és mindnyájunknak fáj, hogy nem tölthettünk együtt testvéri találkozáson néhány kedves napot. Éppen ezért – ha a jó Isten éltet – az 1936. esztendőben az lesz egyik vágyam, hogy pótoljuk a nyári mulasztásunkat, és a Hargitában vagy Kásonban²² felújítsuk s megerősítsük székely testvéri barátságunkat. Addig is szívemből kívánom, hogy a jó Isten áldjon meg az új esztendőben, tartsa meg drága egészségedet, sokszorozza meg munkakedvedet, és Téged testvéri szeretettel kérlek szépen arra, hogy tarsd múzeumunkat is, engem is baráti jóindulatodban és szeretetedben. Igaz barátod:

Csutak Vilmos

1936

5.

Diószeghy László Csutak Vilmosnak
Borosjenő, 1936. március 6.

Kedves Vili Barátom!

Mindenekelőtt is eszedbe ne jusson, hogy mert követni akarom a példádát, azért felelek ily későn becses soraidra, és csak most köszönhetem meg a hozzám intézett jókívánásaidat. Beteg voltam, és most lábbadozok ki belőle, aztán meg a nagyobbik lányom férjhezmenetele is generális gondokat okozott, hiszen szegényke Csehországba – Pozsonyba – ment férjhez egy magyar mérnökhöz, így egy éven belül mindkét lányom férjhezadása az én anyagi helyzetemben olyan feladatok elé állított, amelyeknek megoldásában magam sem igen hittem. Biztosítalak, hogy nem múlik el egyetlen nap sem, hogy úgy Rád, valamint a Múzeumunkra ne gondolnék, hiszen minden szabad percemet a gyűjtemény feldolgozására,

rendezgetésére szentelem, és mondhatom, hogy amióta odaajándékoztam és a halálom utáni sorsát biztosítottam, még nagyobb kedvvel gyarapítom, fejlesztem, mert tudom, hogy az a rengeteg fáradozás, érték nem fog veszendőbe menni, mint sok ilyen iránnyú gyűjteménnyel történni szokott... Évente legalább 1500-2000 állattal szaporodik az, és az utánam jövő nemzedék, illetve a gyűjtemény továbbfolytatója – ha ilyen lesz – olyan gazdag összehasonlító anyagot talál, hogy könnyűszerrel feldolgozhatja azt, amit ott a Székelyföldön gyűjt. Sajnos az általam begyűjtött székely anyagot nem kezelhetem külön gyűjteményképpen, erre nekem nincs módom, de minden egyes állat pontos lelőhelycím-kével lévén ellátva, ez bármikor megtehető lesz. Köntzeitől tudom, hogy már jó egynehány doboz készült el – egyelőre turfa nélkül – de a többi is már készülöben van,²³ így talán még azt is megérhetem, hogy a székelyföldi anyagom tudományos felállítását is talán magam végezhetem el... Épp ezért már most arra figyelmeztetek, hogy amihelyt a két szekrény teljesen készen áll e célra, *abba semmiesetre se engedj beletűzni olyan anyagot, amelyet én nem láttam!* Geró lelkes ember, de igazán dilettáns, és az anyaga embertelenül össze-vissza van kínozva, penészes, és nélkülöz minden olyan értéket, amelyet egy múzeumban érdemes elhelyezni. Valahogyan azt ne hidd, hogy valamely feltékenységféle mondatja ezt velem, ez igen távol áll tőlem, de ismerem a lepkéit (most is van egy sereg nálam meghatározás végett), és senkinek sem kell nagyobb tudományos képzettség ahhoz, hogy összehasonlíthassa, hogy hogyan kell egy múzeumba való gyűjteménynek kinéznie! Azt is tudom, hogy Ő a saját gyűjteményét (egyelőre legalább) nem is adja a Múzeumnak, csak „félretesz” különböző fajokat a Múzeum részére! Hát ez okos dolog lenne, ha az én gyűjteményem nem várna az ottani végleges elhelyezésre, így azt ajánlom, hogy az az anyag, amit mégis ajándékoz, azt helyezzedek el a kollégium dobozaiba, van ott hely elég erre a kis anyagra, és így a szekrények száz dobozai maradjanak meg az én gyűjteményem majdani ott felállítására, erre úgysem igen lesz elég két szekrény sem! Tehát, jól érts meg, Vili barátom, *az új dobozokba senki bele ne tűzzön egy tűt sem*, ha azt akarjátok, hogy ezt a munkát magam végezzem el, és ne kelljen sajnálatos elhamarkodottsággal kellemetlen helyrehozhatatlanságokat elkövetnetek! Az én számos dobozom, ha felszabadul, több rovarrendnek képes helyet adni, amelyeket esetleg idővel valamely szakember épp úgy feldolgozhat, mint én az enyémet, és még a külföld érdeklődését is felkelthetik, hiszen az én állataim között számos általam leírt és a világlapokban közölt *typus* van, ami egy tudományos gyűjtemény igazi értékét képezi! Egyébként ezt az ügyet majd megbeszélésem Geróval, nehogy félreértsétek, és sértődések keletkezzenek! Az én legnagyobb szekrényemben már – egy soha előre nem látható váratlan halálesetre – ott van a végrendeleti utasításom még arra is, hogy hogyan kell elszállítani a lepkéket! Mert kényes dolog az, mint a legtöbb tudományos múzeumi anyag, de ha hozzáértéssel nyúlunk hozzá, nem történhet semmi baj. Nagyon, nagyon megrendített az én drága öreg barátom Szádeczky váratlan halála. Mi állandó levelezésben állottunk, és nem egy levéllel bizonyíthatom, hogy a munkásságomat mennyire tudta értékelni. Ő is adatta elő, illetve az én gátoltságom miatt dr. Ferenczi Sándor olvasta fel az aradi Kölcsey Egyesület felszólítására írt *Lepkékről* szóló tanulmányomat, amelynek következményeképp választottak be az Erdélyi Múzeum-Egylet tagjai sorába. (Azt hiszem, ez a munkám megvan nektek is, ha jól emlékszem, egy példányt küldöttem belőle?) Dr. Czékelius Daniel, a szebeni természettudósok doyenje (lepkész) a napokban kért fel arra, hogy most, miután befejeztem a Retyezát lepkefaunájáról szóló munkámat (*Die Lepidopterenfauna des Retyezatgebirges* –

²² Tehát ekkor még nem volt egyértelmű az 1936. évi kiszállás helyszíne, vö. WOLF T. 2002, 50–53.

²³ 20 db rovardoboz készült el (kézirat: A Székely Nemzeti Múzeum Igazgatósága Köntzei Gerónek, 1937. július 22.).

Nachtrag I.), amelyből ti is kaptatok tavaly egy különlenyomatot (amelyet azonban nem nyugtáztatok), most már írjam meg a Borosjenő lepkefaunáját is, és azonnal fogjak is hozzá, hogy azzal, amit elvégezhetek, már az idei *Évkönyvükben* (*Jahrbuch*) megjelenhessen! Hát ez igen nagy örömet szerzett nekem, mert még gondolni sem mertem arra, hogy a százszok ezt kihozzák (hiszen ők csak szorosán vett Erdély határain belül eső dolgokkal foglalkoztak – e tekintetben), azonkívül az én mikroszkopikus apró lepkéimet is a saját költségeiken felküldik Bécsbe dr. H. Rebelhez, a világ ma elő legnagyobb – e tekintetben – szakértőjéhez, hogy meghatározza,²⁴ és ők is gondoskodnak a visszahozatalról, majd a kezeimhez juttatásról is, így egyetlen bani költségem nem lesz, és elérem azt, hogy ez a szép, nagy munkám is megjelenhet – még talán életemben. Ezzel a munkával tehát egy éjt-napot kitöltő izgalmakhoz jutok, és ezzel az újabb dicsőséggel ismét magasabbra emelem a gyűjteményem kontinentális értékét; hát ebben van az életem igazi értéke is – nem hiába éltem. A Székelyföld lepkefaunájáról szóló adatok összegyűjtése is folyamatban van, de olykor – mert a székelyek kezén van – szinte lehetetlennek látszik ezeket az adatokat kiadni tőlük. Hiszen már Neked is útan erről, de hát... Tudom, hogy az nehéz, igen gátolják az utánpótlást a fiatalság köréből, mégis igen róstelltem, hogy a százszok mindent elkövetnek, hogy a kidültek helyébe újjak lépjenek, és mi egyetlen lépést sem teszünk ez irányban. A természettudomány egyáltalán nem ismer különbségeket, magasabbrendűségeket a sokféle elágazó területein, és éppen ezért igen sajnálatra méltó, hogy mi, székelyek nem törekedünk minden erőnkkel, hogy a hallatlan adottságainkat megcsillogtassuk épp most, amikor a legrongyosabbak vagyunk... Nehéz lenne olyan kultúrembert szembeállítani velem, aki nehezebben keresi a kenyerét, mint én, de olyant is, akinek mindemellett olyan színes álmái vannak, mint nekem... Azt írja az én öreg dr. Czékely barátom a napokban: „Wir alten Leben ja nur noch im Glücke unserer Kinder – und nun zu unserer lieben Schmetterlingen!” (Az öregúr Szeben város nyugalmazott főorvosa, és 77 éves! Ugyanígy írt még tavaly a drága Szádeczky bátyánk is!) Az általad kilátásba helyezett ez idei hargitai adatgyűjtő utam már most izgalmakban tart, de ismét ki kell jelentenem, hogy júliusban az elején én már nem kelek útra, nem áll arányban az erőfeszítés az eredménnyel! Olyan ez, mint amikor egy fiatal lányt heteken át izgalmakban tartja a fényes, ígéretes bál, és a vége: házi bál a – nagytatával, nagybácsival!

Sokszor, melegen üdvözlöl öreg barátod:
Laci.

6.

Csutak Vilmos Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1936. március 13.

Kedves Öreg Barátom!

Nagy örömmel vettem folyó hó 6-án kelt régesrégóta vált kedves leveledet. Sietek is válaszolni reá, bár csak röviden, mert ezerféle dolgom miatt a részletes megválaszolását későbbre kell halasztanom. Nagyon megdöbbenettél szíves levelednek azzal az utasításával, hogy az új dobozokba senki bele ne tűzzön egy tűt sem, hogyha nem akarom, hogy esetleges sajnálatos elhamarkodottságunkban helyrehozhatatlan hibát csináljunk. Csak az a szíves ígéreted vigasztal, hogy „egyébként ezt az ügyet majd megbeszélésem Gerővel, nehogy félreértések és sértődések keletkezzenek”. Nagyon kérek azért, hogy szíveskedj ezt az ügyet közös barátunkkal minél

előbb és minél alaposabban megbeszélni, mert a dobozok anyagát ő adta a sajátjából, mi csak a csináltatás árát fizettük ki az asztalosnak, ő rendelte most a parafát is, valamint a tűket is, ezeknek is csak vételárát fizettük ki, vagy fogjuk kifizetni, de természetesen mind az ő biztatására és javaslatára, s különösképpen mind abban a jóhiszemű föltevésben, hogy jó és hasznos dolgot végzünk a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek a gyarapítására. Te sem mondtad soha idáig nekem, hogy a Te évtizedes közvetlen munkatársad a lepkészet terén csak műkedvelő, s mivel az én tudományom olyan messze áll a retyezáti bogaraktól és székely lepkéktől, mint Borosjenő Küküllővártól – miért ne hittem volna én mindmáig kiváló lepkésznek az én Gerő barátomat, amikor soha senkitől olyan demonstratív előadást nem hallottam az entomológiából, mint Tőle, amikor előttünk a Székely Nemzeti Múzeum jámbor nem lepkészei és nem bogarászai előtt bemutatta nagy körmével a retyezáti „paducs” (paduche) meggyilkolását. Ebből kifolyólag szíveskedj megkezdeni Gerővel a diplomáciai tárgyalásokat, mert én megígértem neki, hogy mihelyt a parafa megjön, rögtön elküldöm hozzá, s mivel a dobozok s a tűk már a kezében vannak, felteszem róla, hogy rögtön felszenteli az új dobozokat a lepkéivel és bogaraival. Nekem pedig nincs lelkierőm, hogy ebben a jóhiszemű tudós munkájában elkedvetlenítem vagy megakadályozzam. Ha szakember volnék, talán bátorságom is lenne, főleg abban az esetben, ha hitelesen megállapítottad, hogy Ő „igazán dilettáns, és az anyaga embertelenül össze-vissza van kizozva, *penészes*, és nélkülöz minden olyan értéket, amelyet egy múzeumban érdemes elhelyezni”. – Én nem lévén szakember, sem megállapítani, sem elhinni nem tudom, mert nem merem és nem is akarom. Szíveskedj azért minél előbb akcióba lépni, és a dolgot úgy beszélni meg vele, hogy abból se nekem, se közösen szeretett múzeumunknak kellemetlensége vagy pláne kára ne származhassék, mert azt laikus létemre is évek óta tapasztalom, hogy Ő lelkes ember, jóhiszemű ember, jót akaró ember és múzeumunknak kitűnő barátja. Egyebekről majd máskor írok. Szívemből örvendek, hogy végre megszólaltál, és egészséges vagy, s most is lelkesen dolgozol. Jövő levelemben részletesebben írok, most szeretettel öllelek:

Csutak

7.

Diószeghy László Felszeghi Istvánnak
Borosjenő, 1936. október 26.

Igen tisztelt Igazgató²⁵ Úr!

Már régen készülök, hogy beszámoljak a juttatott gyűjtőív sorsáról, de hosszú ideig a betegségem gátolt a gyűjtés megindításában, később, miután ez mégis lehetőségessé vált, az aláíróktól befolyó pénz igen lassú tempója hátráltatott ebben és abban is, hogy a pénzeket a postára tegyem. Nem várom már meg, míg az aláírt anyagi kötelezettség kezeimhez jut maradéktalanul, és a már eddig befolyt 1300 l., azaz egyezer háromszáz leit postára teszem, hogy legalább ezt az összeget használhassák. Természetesen, amikor tehetem, nem mulasztom el a többit is megsürgetni – lehetőleg erőszakoskodás nélkül. Tizennyolc előfizető²⁶ gyűjtöttem eddig, tehát öten még nem fizettek, és még két biztos előfizetőt várok a napokban (gróf Teleki Jenő és báró Liphay Bélát), ha ezek eljönnek, az aláírásuk biztos, és így talán ki tudom egészíteni húszra a tagok számát. Sajnos néhányan „fenntartással” csak egy évre írták alá, de elfogadtam ezeket is, abban a reményben, hogy továbbra is megtarthatjuk, mert ezek „halálozás” esetére tették e kikötést. Ha valamennyi befut, és elküldhetem a hátrálékosok összegét is,

²⁴ Vö. CÄPUŞE, I. – KOVÁCS, AI. 1987, 8–10, 23–24.

²⁵ Tkp. csak ügyvezető igazgató-őr a Csutak halála utáni interimátus idején (csak Herepei alkalmazásával lesz újra igazgatója a múzeumnak, 1938-ban).

²⁶ A nehéz anyagi helyzetben levő múzeum olyan alapon próbált pártolói díjakat gyűjteni, hogy felajánlotta, ennek ellenében kisebb tudományos vagy tudomány népszerűsítő kiadványokat fog kihozni, melyeket a pártoló tagok ingyen kapnak meg.

akkor az egész névsort elküldöm a pontos címmel és az aláírt ívvel együtt, a végleges elszámolással együtt. Mindenesetre azon leszek, hogy ez mielőbb megtörténhessen, de – sajnos – ez nem egészen tőlem függ, mivelhogy senkit sem szeretnék erőszakosabbnak látszó nyomással elriasztani, mert azt hiszem, hogy bármikor is jönnek e pénzek, egészen jó szolgálatot tehetnek a nemes ügy érdekében. Az előfizetők részéről öten kérték az ív első lapját²⁷ (tehát az előfizetési oldal nélkül), kérem tehát az Igazgató Urat, hogy ezeket a kezemhez juttassa, hogy szétszathassam az igénylők között. Ha lélegzethez juthatok, egy hosszabb levélben szeretnék beszámolni a Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozott lepkegyűjtemény mai állásáról, mert az bizony (az ajándékozás óta) alaposan, sok ezer állattal szaporodott meg, és ez a folyamat csaknem nap nap után tart, úgyszintén a nehezen hozzáférhető, igen értékes szakirodalmi „tiszteletpéldányok” száma is, amelyek az én munkáimért jutnak hozzám. Addig is, amíg egy nyugodtabb atmoszféra megengedheti, hogy szegény Vili barátom után (akit minden fontosabb – a gyűjteménnyel kapcsolatos – ügyről tájékoztattam) most már Önnel is a bizalmas, leveli összeköttetést felvehetem, kérem székely-testvéries bizalmát előlegezni, és átadni meleg üdvözetemet úgy az igen becsült Igazgatótanácsnak, valamint az én személyi jóbarátainak.

Székely-testvéries üdvözléssel
Öreg barátja
Diószeghy

8.

Felszeghi István Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1936. november 3.

Hivatkozással f. évi okt. hó 26-án kelt kedves soraira, tisztelettel értesítem, hogy a tizenhárom pártoló tag által befizetett összeget szíves levelével egyidejűleg megkaptam, és a múzeum nevében hála-lásan köszönöm. Ez a beindított mozgalom az eddig befolyt díjak alapján sikerrel kecsegtet. Ezzel egy kis lélegzethez is jutunk, mert anyagilag igen szűkös viszonyok közt vagyunk, s szegény Vilmos már nem él, hogy örökké biztasson, ha aggódva intettem, hogy ne költsék, mert nincs pénz. Ilyenkor csak mosolygott, s tudtam, hogy lesz pénz. A taggyűjtést mi sem erőszakoljuk, sőt széles körben sem mozgunk, nehogy feltűnést keltsünk. Ha valaki csak egyszer ad, úgy is jó, jövőben akad más helyette. Én is bizalommal kérem, szíveskedjék múzeumunk iránt eddig tanúsított ügybuzgalmát és lelkesedését továbbra is megőrizni, s idejéhez mérten a múzeum érdekében kifejtett munkáiról tájékoztatni, mert ügyvezetőtanácsunk mindig nagy érdeklődéssel hallgatja a múzeum lelkes barátainak időközönkénti részletes beszámolóit.

Szíves sorait várva, vagyok meleg üdvözléssel:
Felszeghi
igazgató-őr

1939

9.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1939. szeptember 28.

Mélyen tisztelt Művész Úr!

Szentgyörgyre való hazatérésem után átadta Annuska²⁸ hozzá írott becses levelezőlapját. Hírből már ismerve mélyen tisztelt Művész Urat, örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy felszólítására

magam jelentkeztem. Ártanulmányozva még 1931. május 11-én kelt ajándékozási levelét, végtelenül jóleső érzés töltött el, hogy kiválóan értékes adományát múzeumunk mondhatja magáénak. Tudom azt, hogy gyűjteményének külső értéke sem mondható csekélynek, azonban belső értéke még ennél is nagyobb jelentőségű. Eltekintve attól, hogy egy céltudatos élet hosszú éveinek szép eredményét foglalja egybe, valószínűleg lepkéinknek olyan teljes és szakszerűen gondozott gyűjteménye található meg benne, amire múzeumunk méltó büszkeséggel gondolhat. S mint a felsorolt szakkönyvekből látom, könyvtára is olyan becses darabokat tartalmaz, amelyek szakkönyvtárunkban teljesen nélkülözhetetlenek. Mindezek mellett köszönettel tartozunk még azért is, hogy nemes jóindulata következtében nekünk ajándékozott szép gyűjteményét folytatólagosan is szaporította, s a meglévő anyagot szakavatottan rendezte és tovább is gondozta. Igaz, hogy alólírott még csak kontára sem a természeti tudományoknak, de – mint muzeológus – megbecsül minden olyan tudományt, amely kutatásokon alapulva, a gyűjtött anyagnak múzeumszerűleg való kezelését kívánja meg. Intézetünknek azonban most már van egy fiatal rendes – tanár – öre, akire, mint természetrajzosa, az állat-növény-ás-ványtár gondozása bízott.²⁹ Mindezek után, ismétlem, örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy nagyon becses soraira magam jelentkeztem, és várjam szíves utasítását, avagy kívánságát. Vagyok mélyen tisztelt Művész Úrnak őszinte tisztelője:

Herepei
igazgató

10.

Fadgyas Anna Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1939. november 7.

Kedves Laci Bácsi!

Még szeptember 28-án postára tettem azt a levelet, amit az Igazgató Úr irt Laci bácsinak, de még eddig nagybecsű válasza nem jött meg. Nem tudhatom, hogy vajon a levél megérkezett-e, mivel nem ajánlottan küldtem el. S hogy nagybecsű válasza még nem jött meg, egy kicsit kellemetlenül is érzem magamat, mert meggondolásra ad okot, hogy vajon valóban feltettem-e, vagy elfeledtem. Éppen ezért, szépen kérem, kedves Laci bácsi, hogy – ha ideje engedi – ne sajnálja a fáradságot, tudósítson arról, hogy megkapta-e. Kedves Laci bácsi, közeledvén Karácsony, eszembe jutott, hogy ha elküldene vagy két-három db szép magyar tárgyú festményt, szíves örömmel elhelyezném azokat, mert bármilyen pénzszerűe is van ma, mégis lesz egy-két olyan ember, aki egy igazi székely mester magyar vonatkozású alkotását szívesen fogja a magáénak vallani. Végezetül még csak annyit, hogy ne tessék megnehezteni, hogy válaszborítékot mellékelek, de ebben a rossz, egészségtelen időben tudom, hogy nehezére esik a kint való járás, s így, ha kéznél lesz a boríték, akárkitől könnyen elküldheti majd a postára esetleges válaszát, kedves Laci bácsi. Meleg szeretettel üdvözlö, és válaszát várja a képekkel együtt:

Fadgyas Anna

11.

Diószeghy László Fadgyas Annának
Borosjenő, 1939. november 11.

Kedves Annuska!

Mindenekelőtt megnyugtatom, hogy a nagybecsült Igazgató Úr megtisztelő sorait igenis megkaptam, de az összetörölődött

²⁷ A pártoló tagságra felkérő első ív különlegessége ugyanis az volt, hogy a múzeumban található és Varga Nándor Lajos által működőképessé tett 1848–49-es Bem-féle nyomda betűivel nyomtatták, fel is hívva erre a címzettek figyelmét.

²⁸ Fadgyas Anna, a múzeum legendás titkárnője, l. a köv. leveleket.

²⁹ Szabó József természetrajztanár a Székely Mikó Kollégiumból, aki később a kolozsvári egyetemen tanított. L. még a következő leveleket.

sok teendő és a zavaros viszonyok késleltették eddig az én válaszómat, amely hosszúnak ígérkezik, amennyiben ki kell terjedjek egy sereg olyan dologra is, amelyet szegény boldogult Vili barátom ugyancsak jól ismert, annál kevésbé az Igazgató Úr! Győngességem és még mindég csak lábadozó stádiumba levő betegségem roppant nehézkessé tesz valamely munkának a gyors elvégzését, és a nagyon is felszaporodott teendők komoly gondokat is okoznak – nem egyszer. Igen sokat gondolok az Igazgató Úrnak adandó válasza, amelyet nem akarok hebehurtyán elvégezni, ami pedig nálam most nem is volna olyan csodálatos, ha némi értelmi zavarok lábatlankodnának soraim között... Kérem, drága Annuska, biztosítsa nevemben a nagyrabecsült Igazgató Urat, hogy soraira azért késett oly soká a válaszó, mert igen komolyak a közlenivalóim, és nem szeretném, ha bármi is elmaradna, amit elmondandó vagyok. Az itteni viszonyok is éppen ma jutnak rendes, normális helyzetbe, és máris nyugalmasabb a légkör. Kedves Annuska, a felajánlott jóakarát, becses támogatásáért fogadja a legmelegebb köszönetemet, de hála Istennek keresik képeimet, amelyek – tekintve a még bizonyos fokig bénult kezeimet – lassan születnek meg, de a szerény megélhetést biztosítják máris. Lányaim férjnél vannak, fiam sajnos nincs, feleségemmel együtt csak kettőnkre van anyagi gondom, és ez is türelhető állapotot nyújt. Ismételten köszönöm becses jóakarát, meleg sorait, fogadja értük a legőszintébb nagyrabecsülésemet

Igaz híve:
Diószeghy bácsi

12.
Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1939. december 18.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Még folyó év szeptember 28-án kelt becses és meleg baráti soraira újabb, hosszabb gyengélkedésem miatt csak most van először némi nyugalmasabb alkalmam, hogy válaszolhassak, és egyben megköszönhessem. Nem szeretek panaszkodni, de ha ez az állapot tovább is így tart, akkor igen kevés öröm jut ezután osztályrészü, bár nincsenek eziránt semmi különös és a normálistól elkanyarodó kívánságaim, sőt ugyancsak szerények azok... Bizony sok kedves levélre, komolyabb kérdésre is csak ezután kerülhet sor a megválaszolásra, és ebben a pocskék időben nehéz lesz most nekem ezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni, pedig most le kell gyűrnöm a letargiás akadályokat. A Igazgató Úrral pedig közölni fogom azokat a kérdéseket, amelyek a gyűjteménnyel kapcsolatosan felmerülnek vagy felmerülhetnek, hogy azután semmi komoly kérdés ne maradjon függőben vagy megválaszolatlanul. Mindjárt rá is térnék e tárgyra, amelyet a legkomolyabbnak és legfontosabbnak tartok, és ez annak a kijelentése, hogy az ajándékozott gyűjteményt semmi más gyűjteménnyel nem szabad összeházasítani, de annál inkább székelyföldi vonatkozásait fejleszteni! Hogy ez az álom megvalósulhasson, természetesen Önöknek kell az „utódor” megkeresni, megtalálni, valamely lelkes, intelligens székely fiú személyében. Rendkívül megkönnyíti a kezdő „utódnak” a hallatlan drága szakművek, amelyek német nyelvűek, kivéve Abaffi-Aigner *Magyarország lepkéi* c. munkáját, amely könnyen bevezeti az ifjút a lepkészet tudományos kérdéseibe és a szükészes tudnivalókra általában. A lepkészet, mint az egész rovartan általában, az a terület még ma, ahol a névnek dicsőséget és halhatatlanságot lehet szerezni, természetesen azoknak csak, akik e területen belül (a lepkészet tudományában) megszerezték már a jártasságot, kiismerik magukat, és lelkesedéssel kergetik nemcsak a lepkét, de azt a ragyogó gyorsröptű madarat, amelynek halhatatlanság a neve! A gyűjtemény mellett igen sok eszköz megy a Múzeum tulajdonába, így könyvek (szakmunkák), számos különlenyomat tiszteletpéldányai, amelyeket sok oldalról kaptam. Kb. 50–60

lepkécsésző deszka, különböző méretekben (a csatorna szélességének változataival) rengeteg tű, preparáló eszköz, drága nagyítóüvegek, turlafalemezek stb. stb. „Az ördög nem alszik”, az ember váratlanul is itt hagyhatja ezt az árnyékvilágot, és szeretném, ha ezeket a dolgokat már előre el tudnánk intézni, nehogy egy esetleges katasztrófa *tanácsstalanságot* eredményezne mindezek tudta, tájékoztatása hiányában. A gyűjtemény – igen természetesen – csaknem *háromszorosra* lett immár annak, amit az ajándékozáskor a Múzeumra hagytam, nagyon szorgalmas voltam, és azóta sok-sok év nyújtott alkalmat a gyarapításra, és én – ezt bátran elmondhatom – ki is használtam minden üres percemet, éjjel-nappal! A Magyar Nemzeti Múzeum is rendelkezik egy több ezer állattal (lepkék) álló gyűjteménnyel, amelyet a háború alatt ajándékoztam oda, és azután is, ameddig el nem ajándékoztam a Szülőföldemnek a gyűjteményt. Láttam gyűjteményeket, amelyek egy emberöltő alatt születtek meg, mind-mind eltörpülnek a Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozott gyűjtemény mellett, s azonkívül a tekintélyes számú nagy ritkaságok, de főleg az általam gyűjtött, *leírt, közölt vagy ezután közlendő új fajokkal*, fajváltozatokkal etc. Kedves Igazgató Úr, amint látja, messze elkalandoztam, az írásom kezd pocskékká, olvashatatlanná válni, és így nem teszem becses türelmére továbbra is próbára, befejezem jelen soraimat azzal, hogy a közeledő karácsonyi ünnepekre nyugalmas boldogságot, töretlen egészséget, szóval a legjobbakat kívánom.

Igaz, őszinte híve, öreg barátja:
Diószeghy

Ui. Persze, egy igen fontos és már régen közölni akart adatot toldok még pótlólag a levélhez, mert lám, ezt is elsikkadtotta a beteg agyam, de mégis eszembe jutott, és álljon itt tájékozásul Önnek a gyűjtemény nagysága és jelenlegi állománya (legalább) a dobozoknak! Íme:

Darab:	Nagyság:
27.....	54 x 51 (túl nagy, óriási méret!)
19.....	50 x 37
86.....	37 x 26 1/2

25 ennél kisebb: ennél kisebb méret (esetleg több is). A lepkéket soha nem számoltam meg, ez örült munka lenne, erre soha sem volt időm!

Ui. Az 54 x 51 nagyságot Dr. Zilahi Kiss Bandi elhalt orvos, hymenopterológus barátomtól örökölttem, fel kellett használnom a tömérdek turfa etc. végett, mert azt itt nem lehet kapni, de nagy szükségem volt rá. A méret lehetetlenül rossz

1940

13.
Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1940. január 17.

Mélyen tisztelt Művész Úr!

Mindenekelőtt szíves megbocsátását kérem, hogy még a múlt hónapban írt soraira csak most válaszolok. Mentségül szolgáljon azonban, hogy tüzelőanyag hiánya miatt kifűthetetlen kiállítási termeinkben annyira felhűltem, hogy egész télen magam kikúrálásával kellett bajlódnom. Ezek után pedig engedje meg, hogy – bár megkésve – de egészséggel teljes, meglegedett, boldog új esztendőre kívánjak. Adja az Isten, hogy minél tovább állhasson a magyar művészet és természetrajz-tudomány szolgálatában. Megköszönve levelében foglalt s reánk nézve nagyon becses felvilágosításait, örömmel ígérjük, hogy velünk közölt kívánságainak minden igyekezetünkkel eleget tenni törekedünk. Jól ismerheti Művész Úr épületünk beosztását, emlékezhetik arra, hogy minden gyűjteményünknek, de különösen a természetrajzi csoportnak meglehetősen mostohán jutott ki a férőhely. Azonban máris tervbe vettük annak bővítését. Nagyon természetes, hogy ezenkívül is a Művész

Úr nagyszerű lepkegyűjteményének „Diószeghy László gyűjtése és adománya” felirattal ellátott teljesen különálló, méltó helyet fogunk biztosítani. Más gyűjteményekkel nem fogjuk összekeverni, s gondunk lesz rá, hogy szakszerű kezeléssel és további gyarapítással olyan gondozott állapotban tartsuk, hogy minden időben méltó legyen a kiváló alapító és gyűjtő tisztelt nevére. Természetesen ugyanígy fogjuk megbecsülni e gyűjteményhez tartozó nagyrétkű szakkönyvtárát, valamint a preparáló és egyéb drága, becses segédesszközöket is. Most ismét abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy természetrajzi gyűjteményünk kezelését gondos kezekre lehetett bízni. Jóllehet Szabó József fiatal rendes tanár, aki a természeti tudományok iránti szeretetét édesapjától nyerte örökségül, eddig ugyan a növénytanban igyekezett szakértelmet szerezni, de szívesen ígéri, hogy a rovarok családját is közelebbi tanulmányainak tárgyává fogja tenni. Természetesen a fent írtakat főképpen becses megnyugtató végett közöljük, hiszen mi nagyon szeretnők, hogy azt a nagyszerű gyűjteményt, amelyet nemes nagylelkűsége folytán múzeumunk mondhat magáénak, maga a megteremtője gyarapíthassa minél tovább, és a saját tudományos elgondolásai szerint tehesse minél tökéletesebbé. Egyúttal azonban mégis szépen kérem mélyen tisztelt Művész Urat, hogyha bármilyen közlendő gondolata volna akár becses gyűjteményével, akár pedig más tárgykörrel kapcsolatosan, mindég közölje velünk, hiszen mint a művészetnek, valamint a természetrajz tudományának kiváló szakértője, amint sokat tapasztalt, bő ismereteket elraktározott koponya, nekünk mindenkor értékes felvilágosításokkal szolgálhat. Engedje meg, kérem, még egyszer megköszönöm azt a nagy szeretetet, amellyel szülőföldjére gondol, hogy munkás életének egyik legszebb eredményét vissza szándékszik juttatni. De őszinte hálnk illeti meg azért is, hogy ezt a nagyszerű gyűjteményét az ajándékozás óta eltelt közel egy évtized alatt állandóan még gyarapította, úgy, hogy – becses értesítése szerint – ma már csaknem háromszorosára növekedett az 1931. évi mennyiségnek. Bizony, a hozzánk kerülendő becses szakmunkák is nagy hézagot fognak betölteni. Sajnálatos körülmény, de magunknak nem áll módunkban szakkönyvtárunkat vásárlások folytán olyan színvonalra emelni, amilyen egy Székely Nemzeti Múzeumtól megkívánható volna. Mindenesetre a különleges (speciális) gyűjtemény-csoportok nemcsak jó hírét emelik az illető intézménynek, de önmagukban is nagy nevelő hatással rendelkeznek. Éppen ezért minden kulturális intézménynek a maga nemében a lehető legnagyobb tökéletességre kellene törekednie, hogy kiválóságával az alaposágra, az egyes szakmákban való elmélyülni tudásra nyújtson példát és lehetőséget. Így tehát, bár nem vagyok szakértője a természetrajz-tudomány egyik ágának sem, nagy örömmel örvendek mélyen tisztelt Művész Úr remek gyűjteményének. Egyúttal azonban szívemből szeretném, hogyha már azt az elmúlt közel tíz esztendő alatt darabszámban megháromszorozhatta, legyen kellő egészsége hozzá, hogy tízszeresére vagy még többre is megnövelhesse. Szíves sorait még egyszer szépen megköszönve, maradok őszinte tisztelettel:

Herepei
igazgató

14.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1940. március 21.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Nagyon röstellem, hogy becses soraira még nem adhattam választ, dehát úgy van ez már nálam. Úgy látszik, hogy még soká nem jutok – az egészséget illetően – a régi kerékvágásba. Az egész télen sokat szenvedtem a katasztrófális vérszegénységem miatt,

minduntalan elferdült a szám, arcom és az ezek ellen szedett jók pedig hihetetlen viszketegeket okozott és okoz még most is, pedig a méregdrága „collo iodot” szedem. Na de nem panaszkodni akarok most, hanem az elkövetkezendő húsvéti ünnepekre a legjobbakat, a legmelegebbben kívánom! Igaz barátja, híve:

Diószeghy

Ui. Az én *leendő utódomnak*, Szabó tanár úrnak igen-igen nagyon megörültem, és most már rövidesen válaszolok a becses levelére Igazgató Úrnak

15.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1940. április 27.

Mélyen tisztelt Művész Úr!

Engedje meg, hogy múlt évi igazgatói beszámolómnak kiváló értékű gyűjteményére vonatkozó fejezetét másolatban mellékelten megküldhessem. Egyúttal utólagosan kérem szíves engedelmet, hogy – megkérdezése nélkül – beleszóttem becses levelének egyes részleteit. Azonban nagyon fontosnak tartottam, hogy ne csak én tudjak ennek tartalmáról, de ismerje meg múzeumunk minden felelős tényezője és barátja. Lásna mindenki, hogy e remek adományozással nemcsak egy nagyszerű ajándékot könyvelhetünk el, hanem vele együtt egy nagy-nagy kötelességet vállalunk magunkra. Azonban e kötelesség olyan, amelynek gondjaiért a legnagyobb hálnk kell éreznünk mélyen tisztelt Művész Úr iránt. Jómagam különösen érzem e kötelességnek erősen kötelező voltát, s amennyiben rajtam fog állani, minden igyekezettel meg is fogok felelni. Végtelenül sajnálom, hogy nekem csak ennyi közöm van a természeti tudományokhoz, hogy IV., V. és VI. gimnazista koromban a magam gyűjtötte növény-, bogár-, lepke- és ásványgyűjteményeimért éppen a mostani múzeumőrünk apja, Szabó Imre tanár jóvoltából dicséretet és jutalmat nyertem. De szeretem ma is e tudományt, még ha nem is érték hozzá. Szabó József múzeumőrünkről már beszámoltam. Most azután azt említem meg, hogy szeretnék melléje kiválasztott, értelmes diákokból egy kis csoportot neveltetni, akik közül – közép és felső tanulmányaik elvégzése után – egy[ik]-másik Szentgyörgyön vagy a környéken telepedve le, kényerkereseti pályájukon kívül életcéllal tűzzék ki a természettudomány valamelyik ágának tüzetes művelését. Ebben az irányban azután máris kedvező előjelekről számolhatnék be. Különösen egyik fiú az, akiben jó reménységem van. Beszámolok arról is, hogy természetrajzi gyűjteményünket egyelőre ki kellett lakoltatnunk, mert e terem mennyezetgerendázatában gombásodást fedeztünk fel.³⁰ Addig is az állatokat a lesötétített díszteremben helyeztük el. Ugyanakkor Szabó József múzeumőr hozzáfogott a bogarak és lepkék szokásos évi fertőtlenítéséhez. Mindezt azonban a kellő időpontnál kissé korábban kell elvégeznie, mivel néhány nap múlva be kell vonulnia katonának. Megemlítem azt is, hogy néhai, nagyon értékes elődöm iratai közül a napokban került a kezembe mélyen tisztelt Művész Úrnak 1936. március 6-án írott levele. Nagyon természetes, hogy annak tartalmát – minthogy bizalmas természetű – magam is bizalmasan fogom továbbra is megőrizni. Azonban reám nézve fölötte nagyon hasznos volt azt elolvasnom. Legalább tudom magamat mihez tartanom. Köntzei doktorról van benne szó. Most már ezer szerencsének tartom, hogy reám egy kissé megnehezelt, és amiatt, szándékától eltérően, az idén tavasszal nem jött el meglátogatni a múzeumot és dolgozni benne. Ugyanis szememre hányt, hogy nem dolgozunk. Erre aztán udvariasan, de kereken vissza kellett utasítanom ezt a gyanúsítást, hivatkozva arra, hogy – mikor olyan sok teendőnk amellet olyan kevés lehetőség várt reám – lejövetelem óta eltelt másfél esztendő alatt, igaz, hogy aránylag még csak édes-keveset tudhattam elvégezni,

³⁰ Adat a korabeli gyűjteménytörténehez, vö. HEREPEI J. 2002, 71.

de hogy mégis dolgozunk, s amellet nem lankadó kintartással, azt magunk tudjuk legjobban s azok, akik mindnyájunk munkájába közleről is betekintést nyerhetnek.³¹ Ha pedig mindez nem történt volna meg, s ide lejött volna, – nem ismerve Művész Úrnak Csutak Vilmos részére adott utasításait – talán helyrehozhatatlan hiba elkövetéséhez adtam volna meg a lehetőséget. Tehát éppen ettől s az ilyen eshetőségektől indítva – mély tisztelettel kérem, hogyha szükségesnek látná, s bármilyen utasítást méltóztatnék számunkra adni, nagyon hálás köszönettel fogadnám, s ígérem, hogy teljesen bizalmasan kezelném. Nekem, mint bizonyos dolgokban még avatatlan embernek, nagy segítségemre válnék. Bocsásson meg, hogy ilyen hosszadalmas levéllel untattam. Jó egészséget kívánva maradok őszinte, igaz tisztelője:

Herepei
igazgató

16.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1940. augusztus 31.

Igen tisztelt Igazgató Uram!

Nem tudom az elfoglaltságuk miatt nem kaptam választ legutolsó levelezőlapomra, amelyen Szabó tanár úr becses látogatását kértem, hogy egyrészt személyesen megismerjem, másrészt sok minden szükséges gyűjtőeszközt és művet adjak bevezetésül a gyakorlati gyűjtésre. Nagyon sajnáljuk, hogy nem jöhetett el, báró Solymossy Tibor vendége lett volna – a kitűnő botanikus –, aki Apataleken lakik (innen 3 km csak), mert nekem sajnos annyi helyem sincs, hogy még egy ágyat betegyek. Most már több okból nem várhatom ide, a legfontosabb az, szülővárosom Magyarországra került vissza, és ez a gyűjtemény további sorsára nézve némi nehézséggel jár majd, ha elszállítják, bár, ha meg lehetne addig oldani, *készséggel engedem át már most*, jóllehet éjjel-nappal dolgozom a rendszerbe való szedésén. Most már igen kérem azonnal értesíteni, hogy tényleges birtokba óhajtják-e venni, akkor ugyancsak kevés az idő a szállításra, de mégis menni fog, ha egy ügyes embert küldenek, és főleg vagon szereznek! Az anyag további rendezését idővel Szabó tanár úr végezhetné, bár féltő, hogy a mostani tumultusban a szállítás esetleg zavarokkal jár, mindenesetre jó lesz érdeklődni, hogy megoldható-e nyugodtan. Dr. Zilahi Kiss Bandi gyűjteményét (darazsak) Zilahról szállították át Magyarországra, a Nemzeti Múzeumba.³² Igen kérem, a szállíthatás esetén egy nagy, egy középszerű és egy kis szekrény, továbbá sok doboz ezeken kívül tele lepkékkel. Igen kérem azonnali becses értesítéseiteket, hogy azonnal szállítani óhajtják-e, vagy a további rendszerbe szedést. Sok-sok meleg üdvözlét! Igaz híve:

Diószeghy László

17.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1940. szeptember 3.

Mélyen tisztelt Művész Úr!

Hivatkozással múlt hónap 31-én kelt és a mai napon hozzám jutott nagyon becses soraira, tisztelettel közlöm, hogy említett levelezőlapját bizony nem kaptam meg. Ezt annál is inkább sajnálom, mert Szabó Józsefet nagy örömmel küldöttem volna, hiszen

csaknem az egész nyáron idehaza volt. Tíz napja azonban, sajnos, már nem tehetném meg, minthogy azóta Kolozsváron tartózkodik, mégpedig betegen. Pedig számunkra igazán nagy nyereség lett volna, ha Szabó József személyes irányítást kaphatott volna mélyen tisztelt Művész Úrtól. Sőt annak is nagyon örvendettem volna, ha Solymossy báró úrral is megismerkedik. Nagyon lekötöztetett a báró úr szíves jóindulatával, éppen ezért is csak sajnálhatom, hogy becses vendéglátását igénybe nem vehettük. Ami azután a gyűjtemény elhozatalát illeti, arra a következőket válaszolhatom. Először is mély hálával köszönöm, hogy élete nagy munkáját már most múzeumunk rendelkezésére óhajtaná bocsátani. Azonban a mai változó időben nem merném megkockáztatni az elhozatalát. Útközben talán porrá menne. Hiszen sem vasúti kocsit, sem autót ma már kapni sem lehet. Úgy gondoltam tehát, minthogy a kezünk között van ez a szabályszerűen kiállított és illetéktetett okmány, amely tulajdonjogunkat kétségtelenül tanúsítja, ezen az alapon majd mi akadály sem lehet, ha még országghatár is választ el bennünket, hogy a változások megtörténte s a vasúti torlódások csökkenése után megyünk el a gyűjteményért. Ehhez esetleg diplomáciai eljárást is igénybe lehet majd venni. De különben is az optálás meghatározott türelmi időnek az ilyenfajta átköltözésre is ki kell terjednie.³³ Hálásan köszönöm szíves gondoskodását, azonban, azt hiszem, legcélravezetőbb lesz a mondott utat követnünk. Ha tehát majd tisztázódik a helyzet, akkor mielőbb gondoskodni fogunk a szakszerű elszállítástól. Addig is mély tisztelettel kérem, hogy a lepkék rendszerbe szedését tovább folytatni méltóztatssék. Kérem szépen, ne terheltesék levelezőlapom tudatni e sorok vételéről s arról, hogy jónak látja-e a benne foglaltakat. A jó Isten áldja meg! Mély tiszteletét és őszinte szeretetét küldi igaz híve: Herepei

igazgató

18.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1940. szeptember 7.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Attól félek, hogy a legutóbbi két, ugyancsak hevenyészett levelezőlapomból aligha okosodott ki a helyzetem és szándékaimat illetően, de közben – azt hiszem – a vöm már megjárta Szentgyörgyöt az ottani elhelyezkedés lehetőségében (Marosvásárhely és Szentgyörgy között kellett válasszon), és még nem tudom, hogy ott mit végzett? A legújabb értesítéseim szerint meglesz mindenkinek az elköltözködés lehetősége, és lesz elegendő vasúti kocsit is, tehát meglesz talán a mód még arra is, hogy a lepke-szekrényeket és az egyéb idetartozó regisztrumokat is én vihessem magammal. Azt hiszem nem lesz fölösleges lépés, ha az Igazgató Úr is támogatja – az illetékes helyen –, *hogy a gyűjtemény velem jöhessen*. Szóval, hogy férőhely legyen az én amúgyis igen leépített bútorzatom, kevés cökmókom mellett. Ném holnap megy Aradra megoldni, hogy a vöm mit végzett: Szentgyörgyöt vagy Marosvásárhelyt kellett válassza? Az előbbi nekem – gondolhatni – mennyivel kívánatosabb lenne... Akárhogy is lesz, a gyűjteménynek nem esik baja, legrosszabb esetben, ha nem vihetem magammal, báró Solymossynál lesz gondos őrizet alatt, amíg elszállíthatjuk. A mielőbbi viszontlátásig. Meleg üdvözléttel:

Diószeghy

volt, lásd a fejleményeket. Persze valószínű, hogy egy gyors, gyakorlatias igazgató sem tudta volna ekkor már megoldani a gyűjteményeknek a gyors átmoválását, ilyen távolságból. Tény viszont, hogy Herepei túlzott hivatalnok-reflexei a későbbiekben még nehezebb helyzeteket eredményeztek (levelek, folyamodványok útján elakadó ügyintézés a gyors, személyes próbálkozások helyett).

³¹ Azért annyiban árnyalendő, hogy az előfizetőknek ígért kiadványokat Herepei bizony nem próbálta kihozni, hanem átirányította az Erdélyi Múzeum folyóirathoz, holott Moesz Gusztáv pl. két dolgozatát is felajánlotta, hogy Sepsiszentgyörgyön, a múzeum közölje.

³² Rálátás az erdélyi természettudományi gyűjtemények két világháború közti történetére, vö. KOCS I. 2002, 93–94.

³³ Herepei, mint a következőkből kiderül, túlzottan optimista

19.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1940. október 8.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

A múlt hó 3-án keltezett ajánlott levelét 8-án (vasárnap) kaptam kézhez, de már 9-én a választ nem küldhettem el, így-úgy értesülök, hogy a levélváltásnak már semmi akadálya sincs, és sietek is megnyugtatni Önt. Mindkét gyermekem odaát van, az egyik, a patikusné lakhelye most odaát került, a másiknak az urát hivatalból tették át Nagyváradra, így jómagam is oda fogok menni, mihelyt ez nyugalmasabban lehetséges. A gyűjteményt szeretném magammal vinni (ha lehetséges lesz, meg is teszem), ha nem, akkor a szomszédos községben lakó báró Solymossy Tibor úr volt szíves felajánlani (Mocreán, Arad megye, lakik) annak elviteléig való gondozását, megfelelő helyen. Egyelőre így áll a helyzet, és lázasan dolgozom, hogy legalább a nappaliakkal készen lehessenek, felállíthassam rendszertanilag. A többi – azt hiszem, hogy az „utódomra marad”! Tehát a gyűjtemény és a szakkönyvtár Mocreára megy, mielőtt én átmennék. Ha pedig valamely okból elhatározásom változást szenvedne, természetesen azonnal értesíteni fogom! Igen sokszor, bensőségesen üdvözlöli Önt igaz híve és barátja:

Diószeghy László
(Becsés sorait várom!)

20.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1940. november 15.

Mélyen tisztelt Festőművész Úr!

Öszinte tisztelettel és nagybecsüléssel küldöm üdvözetemet és köszönetemet. Hálával gondolok arra, hogy a múzeumunknak ajándékozott nagyszerű lepkegyűjtemény rendszerezését a legilletékesebb szakember szándékozik elvégezni. Köszönöm fáradságot nem ismerő becses szakmunkálkodását, tudományos buzgóságát. Éppen ezért ígérem is, hogy a múzeumba elhelyezendő kiváló értékű anyagot mindenkor a legnagyobb gondossággal fogjuk kezelni, s számára méltó elhelyezést fogunk biztosítani. Annakidején, amikor majd időszerűvé fog válni az anyag átköltöztetése, szépen kérem minket egy-két hónappal előre értesíteni méltóztassék, hogy a szükséges hivatalos lépéseket idejekorán megtehessek. Szeretném, hogy az átköltöztetés elől minden akadályt már előzetesen elháríthassunk. Ha azonban ez még tavaszra sem sikerülne, a gyűjtemény mindenestre legjobb helyen maradna a báró úr őrzetében, akinek szíves készségéért máris nagy hálával tartozom. Nagy örömmel vettük volna, ha állandó lakhelyét városunkba szándékozta volna áttenni, mert abban az esetben a lepkegyűjtemény további gondozása is a saját kezében maradhatott volna. Azonban így is, minthogy Várald nincsen a világ végén, remélem, hogy értékes tanácsaival, útmutatásaival majd nagy szolgálatára lesz múzeumunknak. Csupán a napokban tértem haza Kolozsvárról. Ez az oka, hogy közel egy hónappal ezelőtt érkezett becsés soraira csak most válaszolok. Pedig mindenkor örömmel olvasom kedves levelét – éppen ezért kérem, hogy máskor se terheltessek minket felkeresni. Remélem, hogy soraim jó egészségben találják mélyen tisztelt Festőművész Urat. Ennek reményében maradok, őszintén igaz tisztelője:

Herepei
igazgató

21.

Zahoránszky József Herepei Jánosnak
Nagyvárad, 1940. december 4.

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

Diószeghy László Borosjenőn, Arad megyében maradt festőművész – Igazgató Úrnak személyes jóismerősének – ügyében bátorkodom soraimmal megkeresni. Veje vagyok a mesternek, és folyó évi szeptember hó 4-én Aradról menekülve Nagyváradon telepedtem le ideiglenesen, és azzal a gondolattal foglalkozom, hogy apósomat saját kérésére, optálás útján hazahozzam Erdélybe. Ennek végrehajtásában megakadályoz azonban világhírű lepkegyűjteménye, melyet, mint tudni méltóztatik, annakidején a Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, s azt most odahaza őrzi nagy áldozatok árán. E lepkegyűjteménynek tudományos szempontból nagy és pótolhatatlan értéke lévén, méltán hiszem, hogy Igazgató Úrnak is aggodalmat okoz annak sorsa. Hosszú évtizedeken keresztül éjt nappalá téve, nehéz, odaadó, áldozatteljes tudományos munkásság után, megrendítően és fájdalmasan hatna apósomra, ha a sorsa bízva, bizonytalanságban ott kellene hagynia mások őrzetében ritkaságokban gazdag és nemes gyűjteményét. Szerény véleményem szerint a Székely Nemzeti Múzeumnak is célja megmenteni e gyűjteményt, melyet, mint féltve őrzött kincset, igaz székely szeretettel és készséggel ápolt mindezideig. Tiszteletteljesen megkérem Igazgató Urat, méltóztassék magáévá tenni az ügyet, illetékesekkel közölni, megtárgyalni az áthozatal módját és az elgondolást, határozatot, avagy tennivalókat velem is közölni szíveskedjek. Egyben felhívom becses figyelmét Igazgató Úrnak arra, hogy Aradon magyar konzulátus működik, amely útján esetleg lebonyolítható volna az áthozatal. Ugyanabban a vasúti teherkocsiban, amelyben a lepkegyűjteményt elhozna, elférhetne apósomnak csekély bútorzata is, mi által tehermentesítenék anyagi gondjait, amelyekkel a változott körülmények folytán küzd. Miután postai érintkezés a vissza nem csatolt területekkel lehetetlen, tiszteletteljesen kérem nagybecsű elhatározását velem oly időben tudatni, hogy sógornómmal, ki Karácsonyra hazautazik, apósomnak üzenhessenek mihez tartás végett. Hálásan megköszönve jóindulatát, maradok Igazgató Úrnak mindenkor kész és alázatos híve, teljes tisztelettel:
Zahoránszky József

22.

Herepei János Zahoránszky Józsefnek
Sepsiszentgyörgy, 1940. december 15.

Mélyen tisztelt Ellenőr Úr!

Hivatkozással folyó hónap 4-én kelt, de csak tegnap kézbesített becsés levelére, tisztelettel értesítjük, hogy nekünk is sok aggodalmat okoz Diószeghy festőművész úr nagyszerű lepkegyűjteményének elhozatala. Nagy gondot okoz elsősorban is magának a gyűjteménynek a sorsa: vajon épségben engedik-e át a határon! De még addig is, vajon Borosjenőről egyáltalában hogyan lehet elhozni. Ad-e vasúti kocsit a román állam, avagy teherautóra kell majd felrakni? De ha mégis lehetne vasúti kocsit kapni, vajjon a CFR nem rakja-e le a szállítmányt az utolsó román állomáson! Onnan azután vajon milyen járművel lehetne majd áthozni a határon, egészen a szalontai állomásig? De ezzel nem fejeződött be minden! Vajon lesz-e, aki a festőművész úr segítségére álljon a becsomagolásnál és a szállításnál! Hiszen a csomagolás is úgy kell történnék, hogy ez minden átrakodást kibírjon. A MÁV vonalán is rakodni kell Szalontán, talán Nagyváradon, s ha a keskenyvágányú forgalom addig megindulna: Sajómagyaróson és Kolozsnagyvidán is.³⁴

³⁴ A második bécsi döntés meghúzta határvonal elvágta a Székelyföld vasúti összeköttetését. Ezen átmenetileg a Mezőségen áthaladó keskenyvágányú vonalak felhasználásával próbáltak segíteni

– Marosvásárhelytől már ott volt a székely körvasút, Déda–Csík-szereda–Sepsiszentgyörgy vonalon.

Szentgyörgyön pedig fuvarral kellene beszállíttatnunk az állomásról. Már most kevesebb volna az aggodalmunk, ha ismerősök laknának azon a vidéken, vagy volna valaki teljesen megbízható ember, aki mindenben segítségére volna a festőművész úrnak, avagy legalábbis sok pénzzel rendelkezni. Tekintettel azonban arra, hogy múzeumunk csaknem olyan szegény, mint a templom ege-re, így nem gondolhatunk arra, hogy innen valakit kiküldjünk, aki azután végigkísérve a gyűjteményt, vigyázna annak épségére. Nagyon természetes azonban, hogy a csomagolás és elszállítás költségeit ki fogjuk egyenlíteni. Kifizetjük a mellékiadásokat is, még azt is, hogyha valamelyes borralalót kellene fizetni a határ-átlépésnél. Természetesen szívesen fogunk segítségül állani, hogy a festőművész úr egyes bútorainak a lepkegyűjteménnyel együttesen való áthozatali költségeire fedezetet keressünk. De mindehhez elsősorban azt kell tudnunk, hogy a festőművész úr mikor szándékozna átköltözni. Múlt hónapban írt soraiban a tavaszt említi. Mi akkor tüstént válaszoltunk, azt ígérve – ha jó előre megtudjuk az időpontot –, minden tőlünk telhetőt meg fogunk tenni az út egyengetésére. Ugyanis arra gondoltunk, hogy a külügyminisztérium útján lépéseket teszünk a kormánynál a gyűjteménynek simán való átengedése iránt. Természetesen arra is gondoltunk, hogy mindezek mellé jó volna egy kissé várni, amíg a romániai helyzet lehiggad. Ellenőr Úrnak most érkezett levélből azonban úgy látom, hogy a festőművész úr a számítottnál is sürgősebben gondol az átköltözésre. Csakhogy most már az a nehézség adódott, hogy az erdélyi országgyűlési képviselők közül mindegyik ismerősünk hazajött a karácsonyi szünetre. Tehát hirtelenében senki tekintélyes barátunk sincsen Budapesten, aki kérésünket az illetékes helyre: a külügyminisztérium legilletékesebb tényezőjéhez eljuttatná, s a megindítandó eljárást egészen végigvezetné. Továbbá azt is el szeretnők intézni, hogy a lepkegyűjteménynek mint egy közintézmény (múzeum) menekített gyűjteményének csökkentett szállítási díjszabást állapítson meg a MÁV, mert másképpen csak nagyon nehezen tudnók a szükséges összeget hirtelenében előteremteni. Mindenesetre arra igyekszünk, hogy még Karácsony előtt megindítsuk az engedély megszerzése iránti eljárást. Most már az volna reánk nézve a legfontosabb, hogy tudjuk, vajon a festőművész úr mikor akar átköltözni a határon. (Körülbelőlegesen pontos időpont!) Milyen járművel és meddig lehetne Borosjenőről átszállítani a bútorokat, s velük együtt a lepkegyűjteményt. Nagyon természetesen meg fogjuk téríteni a felmerült költségeket, mihelyt róluk a festőművész úr értesítését megkapjuk. Szívesen köszönjük szíves felvilágosítását. Egyúttal kérjük minket mielőbb értesíteni szíveskedjék, mihelyt a fent kérdezettek ügyében bármilyen bizonyosat meg méltóztatik tudni. Kiváló tisztelettel:

Herepei
igazgató

23.

Herepei János Török Andornak
Sepsiszentgyörgy, 1940. december 16.

Kedves Andor Bátyám!

Nagyon szépen kérek, hogy lehetőség szerint sürgősen tudassál arról, vajon az erdélyi képviselők közül ki van most még Budapesten, illetőleg kihez fordulhatnék az alábbi sürgős ügy

elintézése végett. Ugyanis Diószeghy László festőművész tudott arról, hogy rövidesen szeretne Magyarországra átköltözni, mégpedig Nagyváradra. Félti a lepkegyűjteményünket, de mi is aggódunk annak a sorsáért. Tehát arra gondoltam, hogy diplomáciai úton engedélyt szerzünk annak áthozatalára. Hiszen tulajdonképpen okmányilag is bizonyítva van a gyűjtemény tulajdonjoga a román pénzügyigazgatóság által illetékezett szerződéssel. Így nem kellene semmi akadálya legyen az áthozatalnak, mégis félek, nehogy ez a nagy értéket képviselő gyűjtemény a határátlépéskor megsemmisüljön. Elgondolásom az, hogy valamelyik erdélyi képviselőnk kérésünkkel kocogtasson be a külügyminisztériumba a sürgősen kieszközölendő diplomáciai eljárás megindítása végett. Ismétlem, ha nem maradt volna erdélyi képviselő Budapesten, kérek szépen, nevez meg valaki olyan tevékeny urat, aki föltétlenül végére járna az ügyünknek. Kedves Bátyám, csupa véletlenségéből nem hallottál-e valamit a múzeum ügyében beadott tervezeteim³⁵ sorsáról. (Pataky Tibor, Hóman Bálint, Pasteiner Iván stb.) Kérek szépen, tudass arról is, hogy mikor mész vissza Budapestre. Szíves sürgős választodat kérem. Mély tisztelettel: Tiszteelő híved:

Herepei

Úi. A Mikes-émlékünnepélyt csütörtökön vagy pénteken este tartjuk meg.

24.

Herepei János kérvénye Apor Péter háromszéki főispánhoz³⁶
Sepsiszentgyörgy, 1940. december 18.

Méltóságos Főispán Úr!

Mély tisztelettel kérjük, hogy Diószeghy László festőművész által a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozott s az Arad megyei Borosjenőről átmenekített több szekrényi lepkegyűjtemény elhozatala iránt a szükséges lépéseket a M. Kir. Külügyminisztériumban s a Magyar Államvasutak által rendelkezésül bocsátandó ingyen vasúti kocsik kieszközölését a M. Kir. Közlekedésügyi Minisztériumban megtenni kegyeskedjék. E gyűjteménynek sértetlenül való hozzánkjutásával országos viszonylatban is hatalmas értékkel fog növekedni állattárunk anyaga. Kérésünk tiszteletteljes megújítása mellett, vagyunk mély tisztelettel:

Herepei János
igazgató

25.

Herepei János kérvénye Csáky István magyar külügyminiszterhez³⁷
Sepsiszentgyörgy, 1940. december 18.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Alólfrott Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága mély tisztelettel kéri Nagyméltóságodat, hogy a román királyi kormánytól diplomáciai úton engedélyt kieszközölni kegyeskedjék, amely szerint múzeumunknak országos viszonylatban is nagyon kiváló, hatalmas lepkegyűjteménye Magyarországra átengedtesék, s a kiszállításra román vasúti kocsi rendelkezésül bocsátassák. A körülmények megvilágosítására előterjesztjük, hogy e hatalmas, több szekrényi lepkegyűjteményt a kiváló szakember, Diószeghy

elhozatala iránt megteendő lépések ügyében.

³⁷ Címzése: Nagyméltóságú dr. gróf Csáky István M. Kir. Külügyminiszter úrnak Budapesten. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kérése a tulajdonát képező több szekrényi lepkegyűjteménynek és szakkönyvtárnak a romániai Borosjenőről való kiengedése iránti engedély megszerzése ügyében.

³⁵ Herepei 1940. őszi múzeumfejlesztési terve. L. HERPEI J. 2004.

³⁶ Címzése: Méltóságos Báró Apor Péter úrnak, Háromszék vármegye főispánjának Sepsiszentgyörgyön. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kérése, Diószeghy László (Borosjenő) ajándékozása folytán tulajdonunkba jutott nagyszabású lepkegyűjteménynek és szakkönyvtárnak Romániából való

László festőművész gyűjtötte és dolgozta fel, s azt 1931. május 11-én kelt adománylevelével múzeumunknak ajándékozta. Mint-hogy pedig ez az adománylevel a borosjenői (románul: Ineu, jud. Arad) román adóhivatalnál 1931. május 12-én 1068. szám alatt szabályszerűen leillettékeztetett, ezzel a körülménnyel a román hatóságok által is elismertetett a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum (román szöveg szerint: Muzeul Național Săcuiesc din Sf. Gheorghe) tulajdonjoga. De tekintettel arra, hogy Diószeghy László festőművész, aki öreg korára leányához, Nagyváradra akar sürgősen átköltözni, ezért bútorait és azokkal együtt a nekünk ajándékozott nagy lepkegyűjteményét és szakkönyvtárát is hamarosan biztonságban akarja helyezni. Ugyanis teljesen gondozatlanul nem hagyhatja régi lakóhelyén, Borosjenőn (Ineu, jud. Arad), mivel a gondozatlanság az ilyen gyűjtemények teljes pusztulását jelenti. Azonban fél ő is, de mi is tartunk attól, hogy a romániai szállítási viszonyok miatt útközben tönkremehet, de még inkább, hogy – minden leillettékeztetett ajándékozási okmány ellenére is – mint múzeumi értéket nem engedik át a határon, avagy hosszabb időre feltartóztatják, s ezáltal hasonlóképpen ki lehet téve a megsemmisülésnek. Mély tisztelettel megjegyezzük, hogy a gyűjtemény ma már sokkal nagyobb, mint amennyinek a közel tíz év előtti adománylevel feltünteti. Tehát ez is akadály lehetne a határon való át nem bocsátásnak. Mély tisztelettel kérjük tehát, hogy az engedélyt a román kormánytól kieszaközöltetni kegyeskedjék. Továbbá, amennyiben lehetséges, az aradi M. Kir. Utlevél-kirendeltségtől egy alantasabb tisztviselőt kirendeltetni méltóztatásuk, aki Borosjenőtől kezdve egészen Nagyszalontáig, avagy legalábbis a magyar határig kísérelje gyűjteményünket, ezzel megvédve mindenféle feltartóztatástól s netalán erőszakos rombolástól. Kérésünket mély tisztelettel megismételve, maradunk alázatos tisztelettel:

Herepei János sk.
igazgató

26.

Herepei János kérvénye Varga József kereskedelemügyi miniszterhez³⁸

Sepsiszentgyörgy, 1940. december 18.

Nagyméltóságú Uram!

Alólirott Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága mély tisztelettel kéri Nagyméltóságodat, hogy az Arad megyei Borosjenőről átmenekítendő több szekrényt és ládát megtöltő lepkegyűjteményünk részére egy kisebb zárt teherkocsit – a lehetőség szerint minden díjfizetés kötelezettsége nélkül – rendelkezésünkre bocsátani, illetőleg Nagyszalonta állomásra kiutaltatni kegyeskedjék. A megteendő vasúti útvonal a Nagyszalonta melletti határtól Nagyváradon, Kolozsváron, Désen át Sajómagyarósig, innen a megindulandó keskenyvágányú vonalon Marosvásárhelyig, majd pedig a széles nyomtávolságú székely körvasúton Sepsiszentgyörgyig vezetne. A Romániából való áthozatal egészen pontos idejét előre bejelenteni nem tudjuk, mivel a gyűjtemény kiadása iránt diplomáciai lépések megtételét kellett igénybe vennünk. Reméljük azonban, hogy az áthozatalra január, legkésőbb február hónap folyamán már sor kerülhet. Bejelentjük még azt is, hogy a gyűjteményt annak tudós összegyűjtője: Id. Diószeghy László borosjenői lakos fogja áthozni a határon s elkísérni egészen Nagyváradig. Innen azonban már kísérelő nélkül fog a gyűjtemény tovább indíttatni. Kérésünk tiszteletteljes megújítása mellett vagyunk alázatos tisztelettel:

Herepei János sk.
igazgató

1941

27.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1941. január 10.

Kedves Barátom!

Úgy gondolom, hogy eléggé régen levelezünk egymással ahhoz, hogy melegebbé, közvetlenebbé tegyük az egymás közötti kapcsolatot. Azon előnyben részesültem, hogy Budinszky jóvoltából már a hangodat is hallottam a múzeumi társalgón, magyarázatok révén. Értesültem, hogy a gyermekeim felvették Veled a kapcsolatot a közös ügy gyorsabb tempóban való levezethetésére, de a tegnapi napon – félretéve minden további zavaró, aggodalmakat okozó gondolatot (mert ilyen is akad bőven), elhatároztam, most beváltom régi vágyamat, és haza, Sepsiszentgyörgyre költözöm! Eszerint ezen levelem egy egész sereg más (velem kapcsolatos) orientációt megdönt, és nyugvóponttra hozza az egész ügyet, amely eddig tele volt határozatlansággal! A határon való átmenet lehetőségeit meg nem ismerem, de remélem, a tavasz első hónapjaiban ez is publikálva lesz, és akkor, amihelyt lehet, azonnal megyek, ha már vasúti kocsit állhat rendelkezésre, és, hogy a költségek ne okozzanak nagyobb gondokat, talán akad majd, akivel megosszam a kocsit férőhelyét, és így redukáljuk az egyenkénti költségeket. Úgy tudom, hogy Te is tétl ez ügyben lépéseket? Miután már alig hihetem, hogy a legutóbbi levelezőlapom, amelyen (a már nem időszerű) válaszodat kértem, kezidhez jutott-e, vagy a Te válaszod nem került kezeimhez? Légy oly szíves, az ügy fontosságára való tekintettel *ajánlottan* válaszolni jelen soraimra! Szeretném remélni, hogy a fent elmondottakat talán Ti székelygyörgyiek is némi örömmel veszitek tudomásul, előre is ígérem, hogy (tekintve szerény igényeinket) művészetem, összeköttetésem biztosítják az én (feleségemmel együttes) megélhetésemet, és nem leszek terhére senkinek e tekintetben sem. Meleg baráti üdvözléssel:

Laci

28.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1941. január 23.

Kedves drága Laci Bátyám!

Szépem köszönöm éppen most érkezett megtisztelő soraidat, s örömmel sietek rea válaszolni. Mindenekelőtt annak a nagy megnyugvásomnak akarok hangot adni, amelyet az a szerencsés körülmény váltott ki, hogy nagyszerű lepkegyűjteményednek itt is, minálunk is Te leszel majd a legfőbb gondozója. Valóban megnyugtató érzés számomra, mivel bizonyos, hogy kitűnőbb őrizőt keresve sem találhattam volna. Ezzel a megoldással aztán egész sereg új lehetőség és feladat bukkant fel, hiszem azonban, hogy meg fogom oldani mindezeket. Mint ahogyan írtam kedves vejednek, s a Neked küldött levelezőlapom is tudattalak, a költségeket igyekezni fogom valahonnan előteremteni. Ezenkívül még egyéb könnyítésem is dolgozom, előre azonban nem tudom megmondani, hogy vajon sikerülni fog-e. Igazán nem rajtam fog múlni. Elintézésé ugyan lassú munka, mivel hivatalos levelezésekkel jár. Nagyon szeretném, ha majd hetekkel előbb értesemre adhatnád a körülbelőlegesen pontos indulásod idejét. Igaz, hogy Szentgyörgy kissé drága város, mert az ország legtavolabbi csücskéjében vagyunk, s a nehézkes vasúti

³⁸ Címzése: Nagyméltóságú dr. Varga József M. Kir. Kereskedelemügyi Miniszter úrnak, Budapesten. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kérése Romániából átmenekítendő

nagyobb múzeumi gyűjtemény számára, Nagyszalonta melletti határtól Sepsiszentgyörgyig való átszállításra, ingyenes vasúti kocsit kiutalása iránt.

összekötetés miatt nem könnyű az áruk utánpótlása. De most, hogy kiépítették a közbeelkelődött keskenyvágányú vonalat, valószínűleg rendre csökkenni fognak az eddig előállott nehézségek is. Ezeket csupán azért említtem meg, hadd lássad a helyzetet. De megélni itten is csak meg lehet. Számunkra azonban mindenképpen nagy nyereség az idejöveteled, olyan, amilyenre nem is merem gondolni. Lepkegyűjteményed részére együttesen fogjuk kiválogatni a körülményekhez mért legjobb helyet. Különben azt hiszem, hogy megfelelő elhelyezésről tudok majd gondoskodni. Annyi tervem van, mivel annyi megvalósítandó feladatot látok magam előtt! Mit fogok tudni belőlük beváltani, még nem tudom. Szépen kérek, ha valamelyes aggodalmad, vagy pedig éppen megfelelő megoldásod jutna eszedbe, írd meg azonnal. Szeretném az utazási nehézségeket valamiképpen megkönnyíteni. Kedves Laci bátyám, nagy örömmel várom jöveteleket. A nagyságos asszony kezét csókolom, Téged pedig meleg szeretettel ölelek:

Herepei

29.

M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter a Székely Nemzeti Múzeum Igazgatóságának³⁹
Budapest, 1941. február 11.

Háromszék vármegye főispánja útján előterjesztett kérelmére szíves tudomásul megküldöm azzal, hogy a szóbanforgó múzeumi anyagok szállításának időpontját a fenti számra való hivatkozással az általam már egyidejűleg utasított M. Kir. Államvasutak igazgatóságának jelentse be, hogy az Igazgatóság a kedvezmény érvényesítése iránt megfelelő időben intézkedhesék. A miniszter rendeletéből:

dr. Széll s.k.

miniszteri osztálytanácsos.

30.

M. Kir. Kereskedelem és Közlekedésügyi Miniszter a M. Kir. Államvasutak Igazgatóságának⁴⁰
Budapest, 1941. február 11.

Fenti számú felterjesztésére megengedem, hogy a Székely Nemzeti Múzeum részére Nagyszalontáról Sepsiszentgyörgyre fuvarozandó több szekrényt és ládát megtöltő lepkegyűjteményre a díjszabályszerű díjtételekből 40%-os fuvardíjmérséklést rovatolás útján, a hirdetés mellőzésével, szolgálati úton érvényesíthessen. A fenti elhatározásomról a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságát azzal értesítettem, hogy a szóbanforgó küldemény szállításának időpontját a fenti számra való hivatkozással az Igazgatóságnak jelentse be. A miniszter rendeletéből:

dr. Széll s.k.

miniszteri osztálytanácsos.

31.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő 1941. február 22.

Drága János Barátom!

Még a múlt hó (január) 23-ról keltezett kedves soraidat ma kaptam kézhez, és mivelhogy már nem is reméltem, hogy valamely írásom kezeidhez juthatott, olyan letargikus állapotba jutottam, hogy kedves soraidra már ugyancsak szükségem is volt. A jelenlegi életem – illetve életünk az asszonyommal már csak tengés-lengés, amíg a lehetőségek fel nem szabadítanak a tanácsalanságok alól, s ha minden a rendes kerékvágásba kerülhet,

akkor a színesebb álmódosásoknak is utat engedhetek, addig azonban ugyancsak meggyötörnek a gondok! Remélem azonban, hogy talán simábban bonyolódik az én átköltözésem, mint ahogy elképzelem, és már meg is tettem az első komoly lépést erre vonatkozólag, s talán az anyagiakat is el tudom valahogy intézni tudni? Azonban erről és a többi kérdéstről később... Egyelőre – sietve a válasszal, hogy elmehessen a mai postával – csak ennyit írok és közlök Veled, és hidd el, nem rajtam fog múlni, hogy mielőbb melegen megölelhesselek. A feleségem meleg üdvözlését küldi, és köszöni a Te szívélyes üdvözlétedet. Öszinte, igaz barátod:

Laci

32.

Diószeghy László Herepei Jánosnak
Borosjenő, 1941. február 27.

Kedves Igazgató Úr; Kedves János Barátom!

Azt hiszem, hogy Te is értesültél arról, hogy most már teljes legális úton mehetek haza, és így igen szeretném tudni, hogy áll-e majd rendelkezésemre egy vasúti kocsi, és hol, hogy elvhessek mindent. Van itt még egy család, amely szintén Szentgyörgyre megy, így a költségek megoszolnának. Azt is szeretném tudni, hogy az a küldött vasúti kocsi meddig mehet, illetve jöhet, hogy lesz-e, illetve át kell-e csomagolni egyikből a másikba, vagy jöhet-e idáig is? A hazautazáshoz az előkészületeket megkezdtem, hogy minél előbb készen legyek, és nyugodtan bevárhassam becses válaszodat, és tudjam, hogy mihez tartsam magamat? Röviden írok, hogy ne komplikáljam a dolgokat. A legmelegebb üdvözléssel, őszinte barátod:

Diószeghy

33.

Herepei János Diószeghy Lászlónak
Sepsiszentgyörgy, 1941. március 22.

Kedves Laci Bátyám!

Múlt hónap 27-én kelt soraidat ma kaptam. Örömmel várjuk jöveteledet. A külügyminisztériumhoz beadott kérvényünkre nem kaptunk választ. A kereskedelemügyi minisztérium leirata is csak azt tartalmazza, hogy a Nagyszalontáról fuvarozandó több szekrényt és ládát megtöltő lepkegyűjteményre a díjszabályszerű díjtételekből 40%-os fuvardíjmérséklést érvényesíthet. Ez azonban mindenesetre azt jelentheti, hogy Szalontán vagon áll rendelkezésre. Ugyanis a leirat azt is tartalmazza, hogy a szállítás időpontját innen mi jó előre be kell jelentésük. Most szándékozom a külügyet is megsürgetni. Az egészen pontos indulást kérek tudassd jó előre, minthogy látom, a levélváltás egy hónapot is igénybe vesz. Ezenkívül az itteni bejelentéshez is több hét szükséges, amíg a különböző hivatalok is intézkedhetnek. Meleg szeretettel ölel:

Herepei

34.

Diószeghy Piroska Herepei Jánosnak
Magyarláros, 1941. március 22.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Én Diószeghy festőművész nagyobbik leánya vagyok, azt hiszem, Ön nem tud rólam. Ismerem az édesapámmal és a sógorommal folytatott levelezéseiket, tudom, hogy szeretettel és jóindulattal kezelte apám ügyét, azért bátorkodtam felkeresni soraimmal. Ön biztosan tudja, hogy édesapámék egyedül maradtak

³⁹ Tárgy: Fuvardíjkedvezmény múzeumi anyagokra.

⁴⁰ Tárgy: Fuvardíjkedvezmény múzeumi anyagokra.

román megszállott földön (Ineu – Arad megye), s mi mindketten tesvérek, átestünk Magyarországra. Igen szeretnénk édesapámkat átjuttatni valahogy, de úgy, hogy a lepkegyűjtemény és a kis bútoruk is áthozható legyen. Eddig nem lehetett semmit csinálni, mert nem volt lehetőség az optálásra, de azt hiszem, most egy kicsit javult a helyzet, s írta is édesapám, hogy már feljegyeztették magukat az optáláshoz. Én a napokban Pesten voltam, s mindent megpróbáltam, minden követ megmozgattam, hogy megtudjak valamit, végül egy rokonunk, lemhényi Gábor Péter csendőrezredes (szintén székely) azt ajánlotta, hogy menjek fel a Hóman kulturális miniszter úrhoz, aki igen nagy múzeumbarát s jó ember, mondjam el neki az esetünket a lepkegyűjteménnyel, s hogy már ajándékozott lepkéket Apuka a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumnak is, s ezt a nagy gyűjteményt most a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta, csak nem tud átjönni magyar földre a gyűjteménnyel. Sajnos másnap nem tudtam a miniszter úr elé jutni, mert nem volt fogadónapja, de bátyám azt ajánlotta, írjak Önnek, hogy Ön írjon egyenesen a kulturális miniszter úrnak, hogy eszközölje ki a hazatérést egy szegény öreg székely tudós-nak, aki már gyenge és beteges, és itt szeretne meghalni, magyar földön. Azt is mondta, hogy hazatérési engedélyt kell kérni, mert Apuka szentszentgyörgyi születési. Nekem haza kellett jönnöm Pest-ről, mert sürgős szérumok végett mentem, így hát Önt kérem nagyon szépen, próbáljon valamit ezúton tenni, ha lehet, hogy Apuka mielőbb átjuthasson Édesanyámmal és a gyűjteménnyel együtt. Örökké halás lennék Önnek, ha ez sikerülne. Pénzt mi juttatunk a költözködéshez 15–20 000 leit, ezt az uram adná, sajnos máskülönből nem tudunk segíteni nekik, mert az uram gyógyszerész, igen lekötött emberek vagyunk. Nagyon kérem, kedves Igazgató Úr, írja meg, mit lehetne csinálni ez ügyben, hogy szegények átjussanak. Bocsánat a zavarásért, várom becses sorait, addig az urammal együtt tiszteletteljesen üdvözöljük:

Nán Károlyné, Diószeghy Piroska

Apósom lepkegyűjteménye millió lei érteken felüli. Kérem szépen Igazgató Urat, hogy az öregemnek ezt elősegíteni, hogy átjöjjön. Tisztelő üdvözléssel:

Nán Károly gyógyszerész

35.

Zahoránszky József Herepei Jánosnak
Nagyvárad, 1941. április 18.

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

Hosszú hallgatásomnak a bizonytalanság, néma tépelődések és hivatali elfoglaltságom az okozói, de egy pillanatig sem szüntem meg a helyes utat keresni, hogy apósomat a lepkegyűjteménnyel egyetemben át-, illetve hazahozhassam. Sajnos mindezekig semmi egyebet nem voltam képes elérni, mint azt, hogy én fogom kérelmezni a belügyminisztériumban a hazatérési engedély megadását, azzal a kikötéssel, hogy eltartásáról magam gondoskodom szükség esetén. A kérvényhez csatolnom kell a születési bizonyítványát, amit már a sepsiszentgyörgyi református parókiától megkértem, de mai napig az nem érkezett meg. A lepkegyűjtemény okozza szívbeli gondomat, és elfog az elkeseredés, ha arra gondolok, hogy azt nem hozhatná magával. Haminc éves munkája és becslésem szerint nagy érték forog kockán, ami pedig a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képezi. Az az ötletem támadt – valószínű, Igazgató Úr is helyesnek találja –, hogy a kérvényemhez csatolni kéne az Igazgató Úr által kiállítandó bizonyítványt, amelyben feltüntetendő: Diószeghy László festőművész megőrzésében (gyarapítás végett) levő lepkegyűjtemény a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képezi, és erre a múzeumnak igénye van. Lényegesen megkönnyítené a hazatérési engedély kibocsátását egy ily nyilatkozat, és pillanatnyilag csupán erről van szó, tehát hogy megkaphassa a hazatérési engedélyt. Ami az anyagi

terheket illeti, és a költségek fedezését, egyelőre megtaláljuk a módot, hogy megszerezzük a reálalót, s ha majd annakidején a múzeum jobb anyagi viszonyok közt lesz – amit szívből remélünk és kívánjuk –, dűlőre visszük ezt a kérdést is. Legfeljebb elhozzatjuk egészen Nagyváradig a gyűjteményt, ha a románok kiengedik, s itt őrizzük, amíg jobb közlekedési viszonyok lesznek. Különből ezt majd személyesen méltóztatnak megtárgyalni apóssal, ha átköltöztök. Minden eshetőségre számítva és a szerencsére is építve, kérem, a bizonylatot két példányban elküldeni szíveskedjék, mert egy másik kérvényt is nyújtok be, a közoktatásügyi minisztériumba, ahol remélem lesz egy kis támogatásban részem, és karöltve a belügyminisztériummal létrehozhatnók a lepkegyűjtemény sikeres áthozatalát. Azon a napon, amidőn értesítenek, hogy a kérvények eljutottak az illetékes fent említett fórumokhoz, távirat útján, esetleg távbeszélő útján (kérem a számot közölni) szíves figyelmébe ajánlom Igazgató Úrnak is, hogy esetleg egyik országgyűlési ismerősével szintén támogatni méltóztatna a kérvények elintézését. Apóssomnak van Pesten egy igen régi jó barátja, aki által a kérvények benyújtását remélem. Minél többen támogatják, annál hatásosabb az eredmény. Azt gondolom, hogy mélyen tisztelt Igazgató Úr volna szíves a támogatást kifejezni, hogy, mint muzeális értéket, a kincstár terhére illetve engedélyezzék a díjtalan szállítást Lökösházától Nagyváradig, vagy esetleg csak megszakítással Nagyváradon (amíg a bútorokat leraknók) egészen Sepsiszentgyörgyig. Ezt a kérést teljesen az Igazgató Úr elbírálása alá vetem. Bátorodom megismételni tehát, hogy rögzítsük a tennivalókat: Méltóztassék címemre két példányban kiállított, a fent említett tartalommal egy bizonylatot küldeni, amit én a kérvényhez csatolok, és amikor a kérvények eljutottak az elintézés kezdetéhez, értesítem Igazgató Urat, hogy a további, a múzeum szempontjából fontos támogatást megadni, illetve elindítani szíveskedjék. Ha esetleg nem volna lehetséges a díjtalan szállítás, az ne okozzon egyelőre gondokat, mert mindenekelőtt a hazatérési engedély a legfontosabb. Még azt kérem, szíveskedjék majd Igazgató Úr előkészíteni, ha szükség mutatkozik, akkor az aradi konzulátusunk adja meg a kellő biztonságot arra vonatkozólag, hogy az Öregnek ne legyenek kellemetlenségei, és a konzulátus vegye védelmébe Öt a gyűjteménnyel együtt, amit a határon átkerül. Végtelenül nagy szívességet és jóakarát, amit velünk szemben az Igazgató Úr tanúsít, lekötözött hálával köszönöm meg Apósom nevében is, és kérem, fogadja Igazgató Úr nagyrabecsülésem és legmélyebb tiszteletem kifejezését. Hazafias tisztelettel:

Zahoránszky József ellenőr

36.

Herepei János Zahoránszky Józsefnek
Sepsiszentgyörgy, 1941. május 5.

Igen tisztelt Ellenőr Úr!

Minden lehető megkíséreltünk Diószeghy festőművész úr hazatérésének előkészítésére. Idáig azonban számbavehető eredményt nem tudunk felmutatni. Ezért talán csakugyan megfelelő volna az a mód, amelyre becses levelében hivatkozni méltóztatik. Készségesen csatlakozunk mi is Ellenőr Úr kéréséhez. Éppen ezért a saját külön kérésünket csatoltam megküldjük. (Kívánsága szerint egy eredeti és egy másolati példányban) Szíveskedjék *változtatlan formában*, saját kéréséhez csatolva, minden mellékletével együtt a Belügyminisztériumba felterjeszteni. Mihelyt azután ez megtörténik, kérjük, hogy minket egy levelezőlapon tudatni szíveskedjék. Ugyanis szeretnénk egy ismerős miniszteri tanácsosnak egy néhány szót írni, hogy a beadott kéréséért pártfogolja. Egyúttal arra kérem, hogy felterjesztésünk 2. számú mellékletének tartalmát szíveskedjék a festőművész úrral tudatni, hogy, ha szükségesnek látja, forduljon beadvánnyal a román nemzetgazdasági

minisztérium exportszabályzó osztályához. Ugyanis ezt már csak ő teheti meg, innen mi semmi lépést sem kezdeményezhetünk. Ami már a 3. számú mellékletet illeti, annak szem előtt tartása nemcsak az olcsóbb fuvardíj, de a vasúti kocsi miatt is fontos. Éppen ezért, ha netalán megtörténhetnék az átköltözés, még idejében méltóztassék minket értesíteni, hogy a vasútigazgatóságnál a szükséges lépéseket megtehessek. Köszönjük szíves jóindulatát a lepkegyűjtemény szállítási költségeire vonatkozólag. Kétségtelen, hogy – mivel helyzetünk még a mai napig sem nyert elintézés⁴¹ – pénzünk semmi, csupán csak adóságunk van, azonban mégis csak igyekezni fogunk a szállítási költségek fedezetéről valamiképpen gondoskodni, ha másképpen nem lehetne, tehát kölcsön vett pénzzel. Még megemlítjük, hogy a Külügyminisztériumtól azt is kértük, hogy az aradi konzulátus támogassa az átköltözést, sajnos, erre azonban semmit sem válaszoltak. Nagyon szeretnők, ha Ellenőr Úr intézkedései eredménnyel járnának, és kedves, derék Laci bátyánkat Magyarországon láthatnók. Maradunk szíves üdvözzellett és nagyrabecsüléssel: Herepei János

Ui. A minisztériumba kérésünk első példányát méltóztassék beadni.

[Csatolt kérvény:]⁴²

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Mély tisztelettel kérjük, hogy a ma még romániai – Borosjenőn – lakó Diószeghy László festőművész, valamint az ő gondviselése és tudományos feldolgozása alatt levő hatalmas lepkegyűjteményünk, továbbá megfelelő nagy szakkönyvtárunk előtt a hazatérés lehetőségét megengedni méltóztassék. Félünk ugyanis, hogy kelően fel nem becsülhető értékű ritka gyűjteményünk odaát nem lévén biztonságban, netalán megsemmisül. Az anyag tudományos teljes feldolgozását pedig egyedül csak maga a gyűjtő tudós tudná befejezni, ezért az ő hazatelepedésére is nagy szükségünk volna, különösen, ha tekintetbe vesszük előrehaladott korát, amely esetleg már nem nagyon sok teljes munkaejejét évet biztosíthat a kitűnő művész és jeles tudós számára. Kérésünk előzményeképpen bátorkodjuk csatolni:

1. [melléklet:] 1931. május 11-én Borosjenőn kelt és szabályszerűen leilletekeztetett ajándékozási szerződés a román eredetijének másolatát, valamint b. ugyanannak magyar fordítását. Ez az okirat bizonyítja, hogy Diószeghy László úr nagyszerű gyűjteményét (amely azóta különben még sokkal nagyobbra növekedett) szülőföldre iránti szeretettől vezérelve már tíz évvel ezelőtt Múzeumunknak adományozta.

2. [melléklet:] Háromszék vármegye főispánja folyó évi március 31-én kelt 213/1940. számú átiratának másolatát. Ugyanis a M. Kir. Külügyminisztérium közbenjárván a Román Külügyminisztériumnál, a tulajdonunkat képező lepkegyűjtemény hazarendelése iránt. A csatolt ügyirat tanúsága szerint román részről kifogás nem merült fel.

3. [melléklet:] M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter Úr folyó évi február 11-én kelt 15852/VI.-1941. számú leiratát, amely szerint fuvardíjkezdvezményt engedélyez a behozandó lepkegyűjteményre Nagyszalonta határállomástól Sepsiszentgyörgyig.

Az előzetes intézkedések szabályszerű megtétele után most már Kegyelmes Uram engedélye iránt bátorkodunk folyamodni. Nagyméltóságú Miniszter Úrnak alázatos tisztelettel:

Herepei János
igazgató

37.

Herepei János Gyárfás Bálintnak
Sepsiszentgyörgy, 1941. december 31.

Kedves Bálint!

Harmincegy évi hallgatás után megszólalok én is. Bárha restellem, hogy első szavam is alkalmatlankodás, mégis ne haragudj érte, sőt kérlek szépen, ne terheltessél az alább elmondandó igaz ügy érdekében egy pár jó szót szólani az illetékes ügyosztályon. A Székely Nemzeti Múzeum az egész székelységnek, de különösen annak a megyének, amelyből a Te családod is eredett, féltett büszkesége. Nagy gyűjteménytárai gazdag bizonyosságai e nép és e föld kultúrájának. Múzeumi anyagunk közül azonban egy nagyon gazdag, egész termet megtöltő csoport, a lepkegyűjtemény, sajnos, Romániában maradt. Most szeretnők e nagy értékünket, az egész anyagot megszervező és feldolgozó tudósával, *Diószeghy László* festőművésszel együtt hazahozni. A lepkékre vonatkozólag már minden engedélyünk megvan, most már az öregúr hazatéréséhez szükséges a belügyminisztériumi engedély. Felterjesztésünk, minden igazoló okmánnyal felszerelve, felküldetett a szabályos úton. Téged pedig arra kérlek szépen, kegyeskedjél kérésünket támogatni. Ezzel azután nagy jót tennél mind a Székely Nemzeti Múzeumnak, mind pedig a magyar tudományos világnak. Bocsáss meg alkalmatlankodásomért. Szívességedért előre is hálás köszönetet mond őszinte barátsággal régi vendiák társad: Herepei János
a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

1942

38.

Zahoránszky József Herepei Jánosnak
Nagyvárad, 1942. február 23.

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

Életem legnehezebb kötelességét teljesítem, amelynek megálló ereje ledönt bennem majdnem minden férfias szilárdságot. Teljesen megtörve, lelkiileg és vérző szívvel hozom fájdalmas tudomására, hogy Igazgató Úrnak egyik legjobb barátja, az örök ifjú Laci bátyánk, végtelenül szeretett Após-apám, lelket Istennek ajánlotta, és folyó hó 18-án elköltözött az élők sorából. Számunkra pótolhatatlan és nemzeti szempontból is igen nagy veszteség. A székely nemzetség egyik nagyszerű harcosa kezében hanyatlott le a fáklya, amellyel mindenütt hirdette a roppant erőt, a tudást és a törhetetlen szívós akaratot e nemzetség küzdeni tudásában. Úri társaságával megismertette és példás tekintélyt szerzett a nemes székely férfinak, a székely asszonyt pedig kitűnő gazdasszonyi tudásával és szorgalmával helyezte a világ asszonyai fölé. És nem adatott meg, hogy bennünket elkalauzolhasson hön szeretett hazájába, amire annyira vágyott. Szíves bocsánatát kérem, hogy szerény szavaimmal megkísértem az Ő méltóságát, pedig Igazgató Úr biztosan mélyebben ismerhette meg Öt, és régi barátság fűzte hozzá, de e végtelen fájdalomban lelki megkönnyebülést jelent a nagy veszteség értékelése, mert kérem, én úgy szerettem Apósomat, mintha édesapám lett volna. Későn, 20-án kaptam a rövid táviratot a megrendítő bejelentéséről, de mindmáig nem volt elég erőm Igazgató Urat elszomorítani a saját szenvedésemtől és szegény feleségem vigasztalásától, aki mindenkinél jobban szerette Édesapját. Még azon este azonban kerülő úton intézkedtem, hogy szegény Anyósom a gyűjteményt nagyon gondosan és körültekintően intézze el.

⁴¹ Csak 1941 novemberében helyezik őket a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége felügyelete alá, és ezt követően rendeződik pénzügyi helyzetük. (L. HERPEI J. 2004, 80, 88.)

⁴² Címzés: Nagyméltóságú dr. Keresztes-Fischer Ferenc M. Kir.

Belügyminiszter úrnak Budapesten. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kérése Diószeghy László festőművésznek és az ő tudományos feldolgozása alatt lévő múzeumi lepkegyűjteménynek hazatelepédési lehetősége iránt.

Apósom halálával annak értéke meghatározódott, és erkölcsi kötelességemnek érzem nagy munkájának kellő megbecsülését és mihamarabbi hazajutását. Ha esetleg a szállítását a románok Apu halála miatt megakadályoznák, akkor a gyűjtemény Solymossy Tibor báró örizetébe kerül, aki szegény megboldogultnak nagy tisztelője, jóakarója volt, és szintén természettudós – botanikus –, addig, amíg megfelelő alkalom kínálkozik a hazaszállításra. Lehetséges, hogy azok a területek is hamarosan hazatérnek!! Messzemenően bízom azonban a „Kelet” szállítócég keresni vágyásában, és elkövetnek mindent a gyűjtemény áthozatala tekintetében. Anyósomnak a hazatérési engedélye érvényben van, és ezt nagyon kihasználhatná a szállító a saját hasznára, csak a gyűjtemény kerüljön át. Egyéb bútorok ezek szerint nem kerülnek számításba, mert nincs értelme a nagy költözködésnek. Rettenetesen nagyok a gondjaim és tépelődésem, a felbecsülhetetlen műértékről, ami most veszendőbe megy egy 69 éves öregasszony egyedülléte miatt. Minden apró tárgy, amit Apósom használt, az számunkra nagy értékű emlék. A lepkegyűjtemény miatt kérem Igazgató Urat, szíveskedjék nyugodtan lenni, mert környezetében mindenki tudta – a szekrényeken pedig pecséttel ellátott névjegy van –, hogy a gyűjtemény a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona. A könyvtár, valamint a fel nem dolgozott anyag az mindig gondosan őrizetben lesz, ha nem tudnák áthozni. Úgy emlékszem, hogy még van kézírata is, ami még nem került kinyomtatásra, mindezekből egy-két héten belül már világosságot nyerünk, amint Anyósom átjön. Könnyes szemekkel zárom soraimat, és kérem Igazgató Urat, méltóztassék továbbra is megtartani szíves jóindulatában. A gyűjtemény szerencsés sorsa reményében maradok Igazgató Úrnak mélyen tisztelő híve:

Zahoránszky József

39.

Herepei János Zahoránszky Józsefnek
Sepsiszentgyörgy, 1942. március 1.

Mélyen tisztelt Ellenőr Úr!

Őszinte szomorúsággal olvastam a levelét, amelyben szegény, kedves Laci bátyánk elhunytáról tudósít. Nagyon fáj az eltávozása, pedig életében soha sem volt alkalmam vele találkozni. Csupán levelezésünk útján ismertem meg melegszívű, egyenes, becsületes egyéniségét, szakdolgozataiból tudós mivoltát, és egyszerű adományából tántoríthatatlan fajszeretétét. Már előre örültem tervezett átköltözésének, hiszen egy időben arról volt szó, hogy szülővárosában fog letelepedni. Azután terve változott, mindegy – gondoltam –, csak egyszer ideát legyen, nem fogja megállani tudni, s én sem nyugszom addig, amíg hozzánk is el nem jön. Elképzelem, szegény, úgy betegen is mennyire készült a jövetelre. Éppen ezért mennyire szomorú, hogy halottaiban is ott kell maradnia, legalábbis addig, amíg határaink ismét tovább nem terjednek. Végtelenül fáj, hogy kedves Apósának 1940 szeptemberében írott sorait az akkori zavaros viszonyok miatt annyira későre hozta a posta, hogy akkor már istenkísértés lett volna a lepkegyűjtemény elhozataláról még csak gondolkodnom is; pedig – ha abban az időben lehetséges lett volna – hiszem, hogy lelkileg is sokkal nyugodtabban élte volna le hátralévő napjait. Bizony, mintha előre érezte volna a bekövetkező változásokat, mintha előre készült volna a Reá nézve is súlyos elszakíttóságra. Két évvel ezelőtt írott levelében már hagyakozott gyűjteményének kezelésére vonatkozólag, arra az esetre, ha „az ördög nem alszik, s az ember váratlanul is itt hagyhatja ezt az árnyékvilágot”. Neki magának is megígértem, de különben is meg akarom tartani mindazt, amit előmbbe írt. Szíve egész szeretetével és áldott emlékének végtelen tiszteletével fogok azon munkálkodni, hogy neve méltóképpen s örökre megmaradjon, olyan mértékben, ahogyan derék egyénisége megérdemli. Ennek pedig leglényegesebb követelménye, hogy kiváló gyűjteménye épen, sértetlenül, szeretettel s őt megközelítő hozzáértéssel kezeltessék

tovább is. Ezért s az Ő emlékéért remegek úgy, hogy gyűjteménye teljesen sértetlenül érkezzék meg hozzánk. Milyen más lett volna, ha a megérkezés után, az ő személyes utasítása mellett rendezhetjük volna el a leérkezendő nagyszerű anyagot! Dehát másképpen rendeltetett el, s így is hálás vagyok a sorsnak, hogy bár írásban bírhatjuk útmutatásait. Napok óta készülök, hogy áldott emlékéről napilapban is megemlékezzem. Becses levele vételekor mindjárt meg is írtam soraimat, de a közléstől egyelőre visszatartott az a körülmény, hogy törhetetlen fajszeretetről is meg kellett emlékez-nem. Addig pedig, amíg a szeretett hitves még a határokon túl van, nem célszerű megnehezítenem ottani helyzetét, felkeltssem a románok rosszindulatát, minthogy tudjuk, hogy az ottani hatóságok mindent, ami ideát történik, éber szemmel figyelik. Jól tudom, milyen nagy lehet a hozzátartozók fájdalma, pedig a sok szenvedés után Reá nézve mégis csak megváltás lehetett a halál. Bánatukon a vigasztaló szavak mit sem enyhíthetnek, mégis kérem, higgye el, hogy nagy fájdalmukban őszinte, igaz szívvel osztozunk. Találjanak megnyugvást abban a tudatban, hogy jóságos, derék kiváló Laci bátyánk nem élt hiába! Kérem mind a mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyt, mint pedig kedves Ellenőr Urat, fogadják őszinte részvételemet. Őszinte szíves barátsággal:

Herepei János

40.

Herepei János özv. Diószeghy Lászlónénak
Sepsiszentgyörgy, 1942. március 1.

Mélyen tisztelt Nagyságos Asszony!

A Székely Nemzeti Múzeum Igazgatósága nevében kérjük, fogadja pótolhatatlan nagy veszteségében igaz szívből jövő részvétünket. Drága emlékü férje, mint ember, mint művész, mint tudós és mint törhetetlen hűségű hazafi, méltó emléket hagyott Maga után, s mi, mint a Megboldogultnak lélekben és tudományban hű barátai, arra fogunk törekedni, hogy áldott neve fennmaradjon. Végtelen tiszteletet érdemlő fajszeretétét példaképül hagyta mireánk, s tudományos szempontból felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeivel együttesen ez a legnagyobb örökségünk. Adjon az Uristen vigasztalást, erőt és megnyugvást. Kezét csókolja mély tisztelettel:

Herepei János
múzeumigazgató

41.

Herepei János Nán Károlynénak
Sepsiszentgyörgy, 1942. március 3.

Mélyen tisztelt Nagyságos Asszony!

Szomorú szívvel értesültem drága jó Édesapja elhunytáról. Mindnyájuk nagy fájdalmában őszinte szívvel osztozom. Az eltelt másfél év alatt egyre készültem arra az időre, amikor szegény Laci bátyánk vágya teljesülvén, átlépheti a tőle elválasztó szörnyűséges nagy határt. Sajnos, hogy nem így történt, s nem válhatott valóra az az óhajomásom, hogy élő szóval is kifejezzem előtte mélyes tiszteletemet és szeretetemet. Nemes egyénisége, törhetetlen fajszeretete mindég példakép lesz előttünk. Nagy bánatában fogadja őszinte részvételemet. Kezét csókolja:

Herepei János
múzeumigazgató.

42.

Herepei János Koréh Ferencnek
Sepsiszentgyörgy, 1942. március 17.

Kedves Szerkesztő Úr!

Küldök egy néhány sornyi megemlékezést néhai Diószeghy Lászlóról. Szépen kérem, hogy a *Székely Népb*ben közölni

szíveskedjék, mégpedig a lap méltó helyén. Ha teheti, mielőbb megjelentetni ne terheltesék. Szépen kérem, hogy abból a lapszámból, amelyben e megemlékezés meg fog jelenni,⁴³ 5-6 példányt nekünk küldeni ne terheltesék, hogy a hozzátartozóknak s a pesti és más egyetemi állattani intézeteknek megküldhessem. Szíves barátsággal köszönti:

Herepei

Diószeghy László

Szomorú hírt hozott a posta. Nem is gyászjelentés formában, hanem csak úgy kerülő úton jött a tudósítás, hogy odaát, a határokon túl, február 18-án örökre megpihent az évek tiszteletre méltó száma mellett is mindég ifjúnak maradt, aranyos kedélyű Diószeghy László. A szeretetteljes, jóságos embert nagyon meggyötörte a szenvedés. Nehéz betegség keserves hónapjai láncolták ágyhoz, és ő mégis erős hittel hitte, sóvárgó vágyódással vágyta, hogy párnái közül felkelve, mihamarabb átjöhessen szeretteihez. Iratai már mind rendben voltak, s a szállítóvállalat csak a rendelkezést várta a bútorok becsomagolására, amiközben megérkezett a már előre sejtett, de mégis váratlanul jött legeslegfelsőbb rendelkezés. Így azután Laci bátyánknak most már nem kell sem útlevel, sem határátlépési engedély: átjöhett anélkül is. Lélekben már itt van szülővárosában s mindazok szívében, akik szerették mint embert, értékelték mint művészt, és elismerték mint tudóst. Milyen csodálatos adomány is: székelynek lenni! Ha az élet forgataga szét is dobálja e föld fiait, a gyökérszállakat semmi sem tudja kiszakítani. Diószeghy László is mindég idetartozónak érezte magát, s a távoli kisváros megbecsülő szeretetéből is egyre csak hazagondolt, az őt – bizony – már alig-alig ismerő Sepsiszentgyörgyre. Kenyérkereseti pályája a festőművészet volt. Elképzelhető, hogy mennyire rögzös és nehéz számára az élet, különösen, ha arra gondolunk, hogy munkáinak létrehozásában mindég a legtisztább művészet vágya vezérelte. Olajjal és vízfestékkel festett alkotásait, miként egész egyéniségét, a természet meleg szívvel meglátott békés összhangja hatotta át. De a művészszereteténél is talán még nagyobb szenvedélye volt a maga választotta szaktudomány búvárlása. A magyar lepkészet benne nagyon kiváló és rendszeres tudású szakemberét vesztette el. Különösen a Retyezát-hegységet kutatta át a lehető legalaposabban, s az ott gyűjtött roppant mennyiségű újabb és újabb lepkefajtaival, valamint a róluk írott számos tanulmánnyal tette nevét szaktudományában örök életűvé. Csodálatos, hogy még tudományos munkálkodásában is önzetlen fajszeretete vezérelte. Első nagy gyűjteményét, amely magában is sok ezer darabból állott, negyedszázaddal ezelőtt a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Ettől kezdve azután egy újabb gyűjtemény megteremtéséhez és az éjt-napot felhasználó szorgalommal összehordott anyag rendszerezéséhez és feldolgozásához fogott. Az ilyen formán gombostűre szúrt pillangók tízezreit, a nem egykönnyen összeszámolható mennyiségű ritka fajokkal és változatokkal együtt, valamint bőséges mennyiségű segédeszközöket s igen nagy értékű szakkönyvtárát – szülőföldje iránti nagy-nagy szeretete jeleképpen – még 1931-ben a Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Erről a nagyszerű ajándékról pedig szerénységében is méltó büszkeséggel mondhatta el, hogy bár *láttam gyűjteményeket, amelyek egy emberöltő alatt születtek, mind-mind eltorpülnek a Székely Nemzeti Múzeumnak adott tudományos értékek mellett*. Diószeghy László, a szegény ember, aki a maga és családja mindennapiját csak a legnagyobb nélkülözések árán tudta előteremteni, tudományos értékben fejedelmi adományt juttatott annak az intézménynek, amelyre, mint székely, büszke volt, s amelyet,

mint tudós, a maga szakjában is nagyvá és magas színvonalúvá óhajtott emelni. Az a fajszeretet, amely az ernyedetlen szorgalom útján a semmiből is nagyot tudott alkotni, legyen intő példa minden székely számára! Eltávozott testvérünk pedig megérdemli, hogy mint művésznek, mint tudósnek s mint szülőföldje hálás gyermekének nevét mindnyájan örökre szívünkbe zárjuk. A csendesen élő és dolgozó s ugyanolyan csendesen eltávozó Diószeghy Lászlók nem kisebb emberei a székely fajtának, mint azok, akik már életükben is elől járhattak. Éppen ezért szomorú, hogy hálánkat csupán halála után fejezhetjük ki kellőképpen. Csak most, hogy itt hagyott, mondhatjuk el a Székely Nemzeti Múzeumon keresztül minden székely testvér őszinte köszönetét.

Herepei János

1943

43.

Herepei János Pasteiner Iván
MKOFF⁴⁴-főfelügyelőnek
Budapest, 1943. július 10.

Méltóságos Főfelügyelő Úr!

Hivatkozással folyó hónap 7-én kelt 5/1943. számú rendeletére, a Diószeghy László-féle lepkegyűjteménynek Borosjenőről való áthozatala érdekében az alábbi véleményes jelentést batorodjuk megtenni.

I. Kétségtelen valóság, hogy e lepkegyűjteménynek szinte megmérhetetlen fontosságú tudományos értéket kell képviselnie. Magunk nem láttuk e gyűjteményt, és így határozott számadatokkal szolgálni nem tudunk. Ennélfogva értékelésének alapjául csupán néhai Diószeghy László 1939. december 18-án kelt levelét tudhatjuk számításba venni. De tudjuk azt is, hogy néhai jótévőnk kiváló lepkész tudós volt, aki nagy hozzáértéssel és rendszerességgel gyűjtötte és feldolgozta Erdély és különösen a Retyezát vidékének lepkévilágát. Maga is sok új fajt és változatot fedezett fel, ezért neve a szaktudósok világában külföldön is ismeretes. Egyúttal mellékeljük Diószeghy előbb hivatkozott levelének másolatát. Alulírott, mint nem szakember, Diószeghy ama megjegyzéséből, hogy „a lepkéket soha nem számoltam meg, örült munka lenne, erre soha se volt időm”, – azt gondoltam, és eleddig mindég azt jelentettem, hogy e gyűjteménynek körülbelül 10–20 ezer lepkét kell tartalmaznia. Most azonban Kovács László helybéli evangélikus paptól, aki borosjenői származású, úgy értesültem, hogy gyűjteményünk még ennél is gazdagabb. Ugyanis néhány évvel ezelőtti kérdezősködésére azt mondta neki ma már néhai Diószeghy László, hogy körülbelül 80 ezer darabból áll a gyűjtemény, amit a Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozott. Már ebből is látszik, hogy olyan nagy tudományos értéket képviselhet, amelyet semmiképpen sem volna szabad veszni hagynunk. Alig is hisszük, hogy országunkban még egy másik, ennire rendszeresen összegyűjtött lepkegyűjtemény volna!

II. Ami pedig kérésünknek azt az oldalát illeti, hogy vajon joga volna-e a román kormánynak ezt a gyűjteményt visszatartania, avagy érette ellenértéket követelnie, mi határozott nemmel felelünk. Ugyanis a gyűjtemény minden segédeszközével, könyvtárával együtt a román állam által elismert tulajdonunkat képezi, amely nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a szekrények „a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona” szövegű felirattal vannak ellátva, hanem ezenkívül levéltárunkban van az az 1931. május 11-én Borosjenőn (Ineu) kelt eredeti ajándékozási szerződés, amelyet a borosjenői román adóhivatal 1931.

⁴³ *Székely Nép*, 1942. március 20.

⁴⁴ Ráírva: 1 db melléklet. Címzés: Nagyméltóságú Ghitzzy Jenő M. Kir. Külügyminiszter Úrnak, Budapest.

május 12-én 2012. évi összegű illetékekkel rótt meg. Tehát ezzel is elismerte a mi kétségtelen tulajdonjogunkat! Márpedig ha a Székely Nemzeti Múzeum az elismert tulajdonos, akkor a visszatartásra nem lehet joga. Igaz, hogy a gyűjtemény 1931-től 1939-ig még tovább gyarapodott, azonban ez már a mi tulajdonunkat képező alapanyagának további növekedése.

III. Az a körülmény pedig, hogy a kiváló természettudós báró Solymossy Tibor, aki a gyűjteménynek borosjenői házában jóindulatúlag helyet biztosított, már maga is tanácsosnak tartja a gyűjteménynek mielőbbi áthozatalát, bizonyítja, hogy ez a szép anyag jelenlegi helyén se biztonságban, se gondozás alatt nincsen. Kétségtelen, hogy ez a nagy érték Diószeghy hosszas betegségének kezdete, majd halála óta eltelt időtől fogva semmiféle gondozásban nem részesült, minthogy egy olyan ház lezárt szobájában van elhelyezve, amely ház minden más férőhelyiségét román katonaság tartja lefoglalva. Még szerencsének mondhatjuk, ha a gyűjteményt mai napig nem bántották. De félős az is, hogy a fűtetlen szoba téli nagy hidege, valamint a nyári nap tűző sugarai mihamarább megkezdik romboló munkájukat. Ehhez járulhat az a körülmény is, hogy a dobozokból a konzerváló szerek elpárologtával a múzeumogarak, szuvas stb. megkezdve munkájukat, egy tudós ember örök életre szánt, felmérhetetlen értékű alkotása néhány hét leforgása alatt helyrehozhatatlanul megsemmisülhet! Diószeghy László, aki szülőföldjének mérhetetlen szeretetében – szegény ember létére is – roppant nagy tudományos és pénzügyi értéket jelentő fejedelmi hagyományával növelte múzeumunk gazdagságát, mindentől eltekintve, már csak az önzetlen magyar öntudat nemes példaadásának értékelése és példamutatása érdekében is megkívánhatja, hogy ne hagyjuk elveszni drága kincsnek számító gyűjteményét. Mély tisztelettel kérjük Méltóságodat, hogy tiszteletteljes kérésünket bölcs belátása szerint jóindulatába fogadni kegyeskedjék. S ha szabad arra is kérnünk, hogy kérésünket hathatós támogatásával segíteni méltóztassék, ennek megtörténte nagy hála kötelezné méltóságos Főfelügyelő Úr alázatos szolgáját:

Herepei János
múzeumigazgató

44.

ö.zv. Diószeghy Lászlóné Herepei Jánosnak
Nagyvárad, 1943. augusztus 25.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

A múlt héten itt járt Borosjenőből a lányom egy barátjáné, persze hogy azonnal megkérdeztem, mi van a gyűjteménnyel? Hát annak látszólag semmi baja sincs, mert a szoba még most is a báró Solymossy pecsétjével van lezárva. Hogy azonban belül hogy fest, arról senki sem tud. Mivel pedig szegény uram nem tudott már minden dobozt ellátni kámforos és naftalinos zacskóval, jó lenne már áthozatni, talán most lehetne. Milyen jó, hogy legalább az ablakokat teljesen elsötétítettem. Nagy kár volna, ha a moly enné meg a csodaszép gyűjteményt. Az én bútorom is ott van, egy magyaros ebédlő és a tálasok, és 3 láda tányér és bokály. Egyik láda gyönyörű tulipános, az uram festette. Ezeknek bajuk nem lesz, ha csak el nem lopják. Egyben küldök 3 db kis nagyítóüveget, melyek, mint Igazgató úr egyik leveléből, vagyis inkább azon dolgok felsorolásából, melyek az egyik okiratban voltak, megtudtam, hogy ezek is a Múzeum tulajdonai, tehát elküldöm, talán tudják a lepkészettől használni. Még volt egy, egy köralakú, de védő nélkül és csupa karcolás, mert évek hosszú során sokszor leejtette. Ezt pedig, mikor mondtam a Tibor báró édesanyjának, hogy válasszon valamit az uram holmijaiból emlékül, azt hiszem szerénységéből választotta azt. Most már sajnálom, ha tudtam volna, hogy nem enyém, nem adtam volna. Megjegyzem, hogy én soha sem láttam a katalógust, amelyben fel voltak sorolva a Múzeumnak adott dolgok. Utolsó időben mindent, de mindent elfelejtett, és több olló és könyv,

miket kölcsönkértek, odaveszett. Az utolsó éjjel pedig, amelyet már nem töltöttem a lakásban, valaki álkulccsal behatolt, és még a függőnyt az ablakról is elvitték, esőernyőt, festékeket, vásznakat stb. Igazán nagyon sok károm volt, persze a lepkék és könyvek nem kellettek a tolvajoknak. Úgy volt az idén, hogy a gyermekeim (Zahoránszkyék) Szentgyörgyön töltik a szabadságukat, alig várták, hogy mehessenek, de a kisunokám betegsége közbejött, s mire meggyógyult, elmúlt, illetve letelt a szabadság. Van ott egy Ertényi Piroska nevű hazai barátjáné a lányomnak, az hívta meg őket. Ő az Ibusz pavilonban van az állomáson, és Nagy Ede unokahúga, ki nyugalmazott vasúti főfelügyelő, és annakidején ő vette át a gyűjteményt. Még egy ládára való turfa is van a szobában és sok feszítődeszka, különféle nagyságban. Azt hiszem, ezekről Lönhardt Miklós ékszerész pontos leírást csinált, és a könyvekről is. Volt még egy gombostűs doboz, amit báró Solymossy irodájában hagytam, és pár könyvet, amelyen nem volt, hogy „a Székely Múzeum tulajdona”, emlékül báró Liphay Béla úrnak, hogy adják át neki. Mivel Tibor báróval már nem találkoztam, csak az embeereknek hagytam meg, hogy adják át. Ez a Liphay báró lepkész és festő, igazi finom úr, és az uram nagyon szerette, valamint mi is, majdnem úgy, mint a Tibor báró. Neki hagytam még az uram festőállványát is. Sok szerencsét kívánok az áthozatalhoz. Lehet, hogy egyszer én is elkerülök Szentgyörgyre, de a gyermekeim bizonyosan, s akkor megnézzük a Múzeumot, amelyről szegény uram annyi szépet mesélt. Szíves üdvözléssel:

ö.zv. Diószeghy Lászlóné

45.

Herepei János ö.zv. Diószeghy Lászlónénak
Sepsiszentgyörgy, 1943. augusztus 30.

Mélyen tisztelt Nagyságos Asszony!

A küldött három darab nagyítócskát köszönettel megkaptuk. Legalább ennyit már magunkénak mondhatunk drága emlékü Diószeghy Laci bátyánk hagyatékából, mert – sajnos – a többi, Isten tudja mikor és milyen állapotban fog a múzeum gyűjteményei közé besoroztatni. Csaknem három esztendő óta a tárgyakat folytatott levelezésünk darabszáma a százat megközelíti, és mégis minden jógyekezetünk mellett sem tudunk semmi eredményt sem elérni. A szállítóvállalat egykori értesítése szerint eddig 1942. február második felében nyílt volna alkalom a határon való áthozatalra, amikor már minden jól elő volt készítve; ekkor azonban szegény Bátyánk halála megakadályozta a behozatalt; a másik lehetőség akkor kínálkozott, amikor mélyen tisztelt nagyságos Asszony átjött a határon, mert ezután Romániában már nagyon rövidesen letiltottak mindennemű kiszállítást. Azóta állandóan kísérletezem a magyar külügyminisztérium útján, de hiába minden jószándékunk, pedig tudomásunk van róla, hogy báró Solymossy is kérte a gyűjtemény elszállítását, mivel a gondozatlanság miatt könnyen helyrehozhatatlan károsodás érheti a lepkéket. Sokat aggodom és sokat búsulok e szép gyűjteményért, mert félek, hogy egyszer csak azt a híradást kapjuk, hogy teljesen megsemmisült. Ez által – sajnos – elpusztulna az a nagyszerű anyag, ami nagy tudású, derék Diószeghy László örök emlékének fennmaradását biztosította volna. És ez a legszomorúbb, mert kiváló ember volt, de kiválósága csak gyűjteménye révén válhatnék közismertté. Nagyon alkotott azzal, hogy ezt a rengeteg anyagot akkora türelemmel és hozzáértéssel összegyűjtötte és feldolgozta, s ha már most mindez megsemmisülne, nincsen mivel bebizonyítanunk az Ő nagy értékét, kiváló tudósvoltát. Még egyszer megköszönöm, hogy a három nagyítócskát elküldeni szíveskedett. Együttal kérem, hogyha a gyűjteményről valami újabb hírt méltóztatnék hallani, szíveskedjék közölni velünk. Kezét csókolja őszinte tisztelettel:

Herepei János
múzeumigazgató

46.

Herepei János Pasteiner Iván
MKOFF-főfelügyelőnek
Sepsiszentgyörgy, 1943. augusztus 30.

Méltóságos Főfelügyelő Úr!

Mély tisztelettel kérjük, hogy a Diószeghy-féle lepkegyűjtemény áthozatala érdekében írt kérelmünket bölcs intézkedés végett a nagyméltóságú miniszter úrhoz felterjeszteni kegyeskedjék. Kérésünk megisméltése mellett vagyunk mély tisztelettel:

Herepei János
múzeumigazgató

Nagyméltóságú Külügyminiszter Úr!⁴⁵
Kegyelmes Uram!

Kapcsolatosan folyó évi 38.803./3.b.-1943. számú rendeletével, mély tisztelettel kérjük, kegyeskedjék valamiképpen módját ejteni annak, hogy a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képező Diószeghy László-féle lepkegyűjtemény Erdély megszállott területéről, Borosjenőről áthozassék. Kérésünket azzal indokoljuk, hogy legújabb értesítéseink szerint a helyiség, amelyben e gyűjtemény elhelyeztetett, kívülről nézve látszólag sértetlen, azonban közel két esztendő gondozatlanság miatt Isten tudja, hogy e világviszonylatban is kiváló gyűjtemény rövidesen nem leli-e teljes halálát! Ugyanis özvegy Diószeghy Lászlóné tudósítása szerint urát idő előtt bekövetkezett nagy betegsége és halála megakadályozta abban, hogy az egész gyűjteményt átszállításra teljesen előkészítse. Ennélfogva a rengeteg doboz kisebb részét

már nem tudta ellátni fertőtlenítő szerekkel, amiért is az ilyenfajta gyűjtemények ellenségei könnyen helyrehozhatatlan károkat okozhatnak a bennök elhelyezett lepkékben. Kérésünk nagy fontosságára való tekintettel kérjük, hogy a kiváló gyűjtemény megmentése érdekében bölcs belátása szerinti intézkedéseit megtenni kegyeskedjék. Maradunk nagyméltóságú Miniszter Úrnak alázatos tisztelettel:

Herepei János
múzeumigazgató

47.

Herepei János a „Kelet” Nemzetközi Szállítási Irodának
Sepsiszentgyörgy, 1943. szeptember 13.

Hivatkozással folyó hónap 2-án kelt becses soraikra, tisztelettel értesítjük, hogy csak abban az esetben adhatnánk megbízást, amennyiben vállalni szíveskednének, hogy az átszállítás alkalmával a gyűjtemény sértetlenül jutna át a határon. Nagyon fontos, hogy a románok a határon vissza ne tartsák, a gyűjteményt ne bántsák, a lepkés dobozokat fel ne bontsák. A gyűjtemény jelenleg báró Solymossy Tibor borosjenői házában van. Ennek kiadása felől is ő rendelkezik. Állandó lakása valamelyik közeli faluban van. Bővebb felvilágosítást özv. Diószeghy Lászlóné adhatna, aki vejénél, Zahoránszky József dohányjövédéki ellenőrnél lakik Nagyváradon (Szigligeti utca 16. sz.). Neki is ott maradt sok holmija. Azt hiszem, hogy ő is szeretné azokat áthozatni. Teljes tisztelettel:

Herepei János
múzeumigazgató

Kocs Irén – Székely Nemzeti Múzeum, Kós Károly u. 10, Sepsiszentgyörgy, RO-520055; muzsnai@freemail.hu

Irodalom

BALOGH E.

1955 Diószeghy László festőművész és természetkutató, *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve*, Marosvásárhely, 90–96.

BOÉR H.

2002 A Székely Nemzeti Múzeum ügyvezető-tanácsi jegyzőkönyvei, 1937–1940, *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 2), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 215–239.

2004 A Székely Nemzeti Múzeum vezetőségi jegyzőkönyvei, 1945–1955, *Acta (Siculica)* 2003/3 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 3), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 161–295.

CĂPUȘE, I. – KOVÁCS, AI.

1987 *Catalogul colecției de lepidoptere „László Diószeghy” de la Muzeul Județean Covasna, Sfîntu Gheorghe*, Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, București.

HEREPEI J.

2004 A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, *Acta (Siculica)* 2003/3 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 3), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 37–132.

KOCS I.

2002 Zoológus munkatársak levelezése a Székely Nemzeti Múzeummal, 1928–1932, *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 2), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 87–125.

SZÉKELY Z.

1955 Diószeghy László, *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve*, Marosvásárhely, 87–89.

WOLF T.

2002 A székelyföldi kutatóutak (1928–1940), *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 2), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 39–85.

László Diószeghy și Muzeul Național Secuiesc, 1934–1943

(Rezumat)

Lepidopterologul László Diószeghy (1877–1942) a fost colaborator extern al Muzeului Național Secuiesc timp de un deceniu. Prin donația sa din 1931, cea mai importantă colecție de fluturi realizată de cunoscutul specialist a intrat în posesia muzeului din Sf. Gheorghe, însă a rămas la Ineu, pentru a fi prelucrat și îmbogățit în continuare de donator. Din scrisorile referitoare publicate acum din perioada 1934–1943 reiese că Diószeghy s-a implicat pe larg inclusiv în activitatea de organizare a muzeului. Pe de altă parte, odată cu al doilea partaj de la Viena Sf. Gheorghe revine la Ungaria, timp ce Ineu rămâne în România, și se fac încercări repetate de a aduce colecția în instituția proprietară. După moartea lepidopterologului, în lipsă de îngrijirea necesară colecția este expusă unui risc major de a se distruge, însă va ajunge la Sf. Gheorghe abia după sfârșitul războiului.

László Diószeghy and Székely National Museum, 1934–1943

(Abstract)

Lepidopterologist László Diószeghy (1877–1942) had been an external collaborator of Székely National Museum for a decade. By his donation dating from 1931, the most important collection of butterflies realized by the well-known specialist has entered in the museum's possession, but remained at Borosjenő (Ineu), for being processed and enriched continuously by the donator. From the now published letters originating the 1934–1943 period it comes into light that Diószeghy has largely involved inclusively in museum organizing activity. On the other hand, with the second Vienna Award Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) returned to Hungary, while Borosjenő stayed in Romania; and there had been several trials to bring the collection in the owner institution. After the passing of the lepidopterologist, due to the lack of the necessary caretaking the collection had been exposed to a major risk of destruction, but had finally come to Sepsiszentgyörgy only after the end of the war.

Sziráki György

A NEVRORTHIDAE NAKAHARA, 1915 (INSECTA: NEUROPTERA) CSALÁD ELŐFORDULÁSA A CSERNA-HEGYSÉGBEN

A kövifátyolkák (Nevrorthidae) családjába mindössze három génusz 10 faja tartozik. Közülük az *Austro-nevrorthis* – nevének megfelelően – ausztráliai, a *Nipponevrorthis* fajok Japánból és Tajvanról ismeretesek, míg a *Nevrorthis* nemet négy mediterrán faj teszi ki. Ezek a *Nevrorthis apatelios* H. Aspöck, U. Aspöck & Hölzel, 1977, a *Nevrorthis fallax* (Rambur, 1842), *Nevrorthis hannibal* U. Aspöck & H. Aspöck, 1983 és a *Nevrorthis iridipennis* Costa, 1863. Ez utóbbi Szicílián és az Appenin-félsziget délnyugati csücskén él, a *N. fallax* Korzikán és Szardínián, a *N. hannibal* Algériában és Tunéziában fordul elő, míg a *N. apatelios* az elmúlt évig kizárólag balkáni fajként volt ismert.

A Nevrorthisidae családot W. Nakahara írta le a szivacsfátyolkák (Sisyridae) alcsaládjaként. Megkülönböztető bélyegül a szárnyerezet és a genitáliák néhány sajátossága szolgált. A csoport fajainak lárvája ebben az időben ismeretlen volt, de az imágókat mindig fák és bokrok hegyi patakok fölé hajló ágain találták. Ennek alapján Nakahara bizonyosra vette, hogy az – az édesvízi szivacsokat parazitáló „Sisyri-nae” fajokhoz hasonlóan – vízi, de egyszersmind azt is feltételezte, hogy táplálékszerzésének módja a szivacsfátyolkáékétól eltérő, mivel az édesvízi szivacsok nem a gyorsfolyású patakok lakói.¹

Nakahara fent idézett munkájában azt is megjegyezte, hogy ha az általa leírt új alcsaládhoz tartozó fajok lárvája ismertté válik, akkor szükséges lehet ezt a rendszertani csoportot önálló család rangjára emelni.² Ez kilenc évvel később történt meg; ekkor került sor a *Nevrorthis fallax* lárvájának leírására, és a taxon család rangra emelésére.³

Érdemes megemlíteni, hogy a család névadó génuszát sokáig „Nevrorthis”-ként ismerték, és így a család neve is „Nevrorthisidae” volt, mígnem J. Oswald és N. Penny kimutatták, hogy az eredeti, és így érvényes betűzés: „Nevrorthis”.⁴

A Nevrorthisidae lárvák jóval megnyúltabbak a Sisyridae lárváknál, táplálékukat pedig a patakok víz által ellepelt kövein megkapaszkodva, „lesben áll-

va” szerzik. A kifejlett kövifátyolkák (1. ábra) szárnyai oválisak; közülük az elülsők 1 cm körüliek, míg a hátulsók valamivel rövidebbek. Első látásra erősen emlékeztetnek a szivacsfátyolkákra és a barnafátyolkákra (Hemerobiidae), azonban ez utóbbi csoportnak egyedülálló sajátossága, hogy az ide tartozó fajok elülső szárnyán az R_s ér beleolvad az R_1 érbe, és így az oldalágak, amelyek eredetileg az R_s oldalágai voltak, az R_1 -ből erednek.⁵ A szárnyerezet alapján a *Nevrorthis* fajokat az európai szivacsfátyolkáktól is könnyen el lehet különíteni; az előbbieknél két keresztér-sorozat is van az R_1 és Cu_1 erek között, és a szegélymező kereszterei a szárny közepén is sűrűek (2. ábra), míg az utóbbiaknál csak egy-két keresztér van a fent említett hosszanti erek között, és a szegélymező erei a szárny töve közelében sokkal sűrűbbek, mint annak középső szakaszán.⁶

A közelmúltig a Nevrorthisidae család nem volt ismeretes sem Romániából, sem pedig a Kárpát-medencéből. Először egy ide tartozó lárvát sikerült gyűjteni 2005-ben a Magyar Természettudományi Múzeum munkatársainak a Cserna folyó medréből. A faj ismert elterjedése alapján valószínű volt, hogy a *Nevrorthis apatelios* került itt elő, de azt sem lehetett teljes mértékben kizárni, hogy esetleg egy még le nem írt kövifátyolka fajjal állunk szemben. A kérdés tisztázása érdekében 2007 júniusában megpróbáltunk a faj imágóinak begyűjtésével, és sikerrel jártunk. Egy hím példányt találtunk a Cserna folyó fölé hajló faágakon, Herkulesfürdőtől mintegy 12 km távolságban, a Bedina-patak torkolata alatt. (Ott, ahonnan két évvel korábban az említett lárvák is előkerültek.) Ezt követően még hét példányt gyűjtöttünk a Bedina-patak völgyében a patakmeder fölé hajló lombosított – valamennyi hím volt. További példányok jelenlétét is regisztráltuk, de ezek befogását – természetvédelmi megfontolásból – nem tartottuk célszerűnek. Egyébként jellemző a kövifátyolkákra, hogy előfordulásuk szórványos, de azokon a körülhatárolt kis területeken, ahol ténylegesen élnek, egyedszámuk általában jelentős. A genitáliák

¹ NAKAHARA, W. 1958.

² Uo. 19–32.

³ ZWICK, P. 1967.

⁴ OSWALD, J. – PENNY, N. 1991.

⁵ KIS, B. – NAGLER, C. – MANDRU, C. 1970.

⁶ Uo. 46 A ábra.

vizsgálata egyértelműen azt mutatta, hogy a *Neurorthus apatelioides* (balkáni kövifátyolka) került elő a Cserna-hegységből, pontosabban e hegység két folyóvizéhez kötődő élőhelyekről. Az imént részletezett előfordulásról nemrég már rövid említés is történt.⁷

A *N. apatelioides* elterjedését kissé részletesebben vizsgálva megállapítható, hogy az Dél-Erdélyen kívül csaknem az egész Balkán-félszigetre kiterjed.⁸ E rovarfaj ismert Görögország számos pontjáról, Bulgáriában a Balkán-hegységből, és az attól délre fekvő területekről,⁹ Albániából, Bosznia-Hercegovina és

Szerbia déli részéről, illetve Koszovóból. Annak ellenére, hogy a faj csak 1977-ben került leírásra, az előfordulási adatok egy része jóval korábbi,¹⁰ ugyanis téves határozás eredményeként adatai *N. iridipennis*-ként kerültek közlésre.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetem szeretném kifejezni György Zoltánnak (Magyar Természettudományi Múzeum, Bogárgyűjtemény), aki a mikroszkópos habitusfotót készítette.

Sziráki György – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Baross u. 13, H-1088; sziraki@zoo.zoo.nhmus.hu

Irodalom

ASPÖCK, H. – HÖLZEL, H. – ASPÖCK, U.

2001 Kommentierter Katalog der Neuropterida (Insecta: Raphidioptera, Megaloptera, Neuroptera) der Westpaläarktis, *Denisia*, 2, 1–606.

KIS, B. – NAGLER, C. – MANDRU, C.

1970 Neuroptera (Planipennia), *Fauna Republicii Socialiste România*, 8 (6), 1–343.

NAKAHARA, W.

1958 The Neurorthinae, a new subfamily of the Sisyridae (Neuroptera), *Mushi*, 32, 19–32.

OSWALD, J. – PENNY, N.

1991 Genus-group names of the Neuroptera, Megaloptera and Raphidioptera of the World, *Occasional papers of the California Academy of Sciences*, 147, 1–94.

PONGRÁCZ S.

1923 Recésszárnyúak. Neuropteroiden, in: Csiki E.: *Állattani kutatások Albániában (Explorationes zoologicae ab E. Csiki in Albania peracte)*, XI, *A Magyar Tudományos Akadémia balkánkutatásának eredményei*, 1, Budapest, 143–166.

POPOV, A.

2007 Distribution of the families of Neuroptera with low species diversity in Bulgaria, *Annali del Museo Civico di Storia Naturale Ferrara*, 8, 117–130.

SZIRÁKI Gy.

2007 A Kárpát-medence recésszárnyúí, in: Forró L. (szerk.): *A Kárpát-medence állatvilágának kialakulása*, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 65–76.

ZWICK, P.

1967 Beschreibung der aquatischen Larve von *Neurorthus fallax* (Rambur) und Errichtung der neuer Planipennierfamilie Neurorthidae fam. nov., *Gewässer und Abwässer*, 44/45, 65–86.

⁷ SZIRÁKI Gy. 2007.

⁸ ASPÖCK, H. – HÖLZER, H. – ASPÖCK, U. 2001.

⁹ POPOV, A. 2007.

¹⁰ PONGRÁCZ S. 1923.

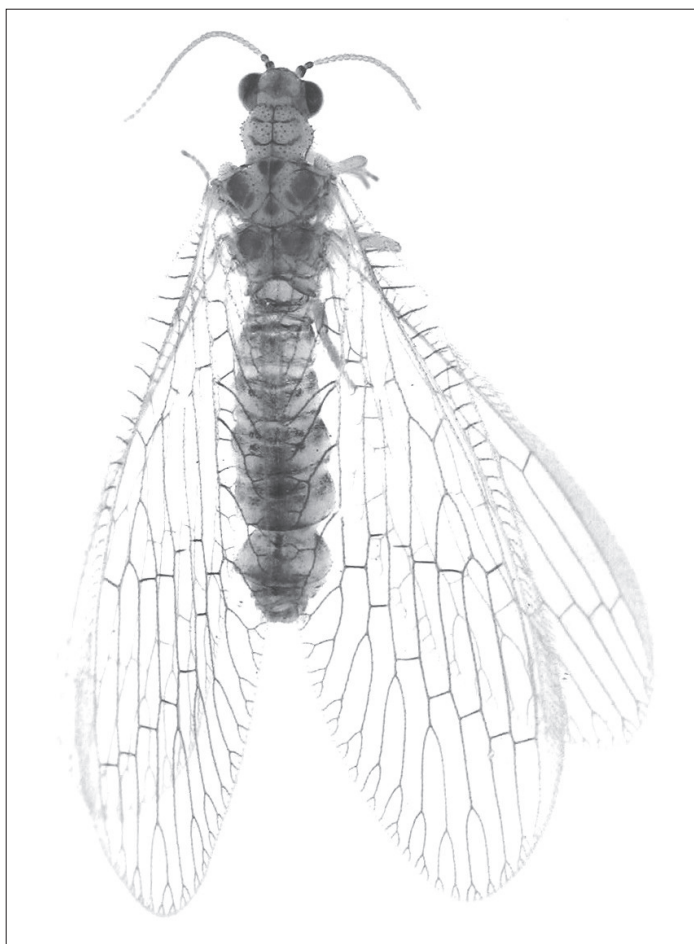
**Prezența familiei Nevrorthidae Nakahara, 1915
(Insecta: Neuroptera) în Munții Cernei**
(Rezumat)

Nevrorthidae reprezintă unul dintre grupurile cu cel mai mic număr de specii din familia de insecte cu aripile membranoase. În Palearcticul de Vest sunt cunoscute 4 specii, toate aparținând genului *Nevrorthus* Costa, 1863. Una dintre aceste specii, *Nevrorthus apatelios* H. Aspöck, U. Aspöck & Hölzel, 1977, care până acum s-a cunoscut din ținuturile muntoase ale peninsulei Balcanice, a fost descoperită nu de mult în partea de sud-vest a Munților Cernei, reprezentând o nouă specie de insecte în fauna României.

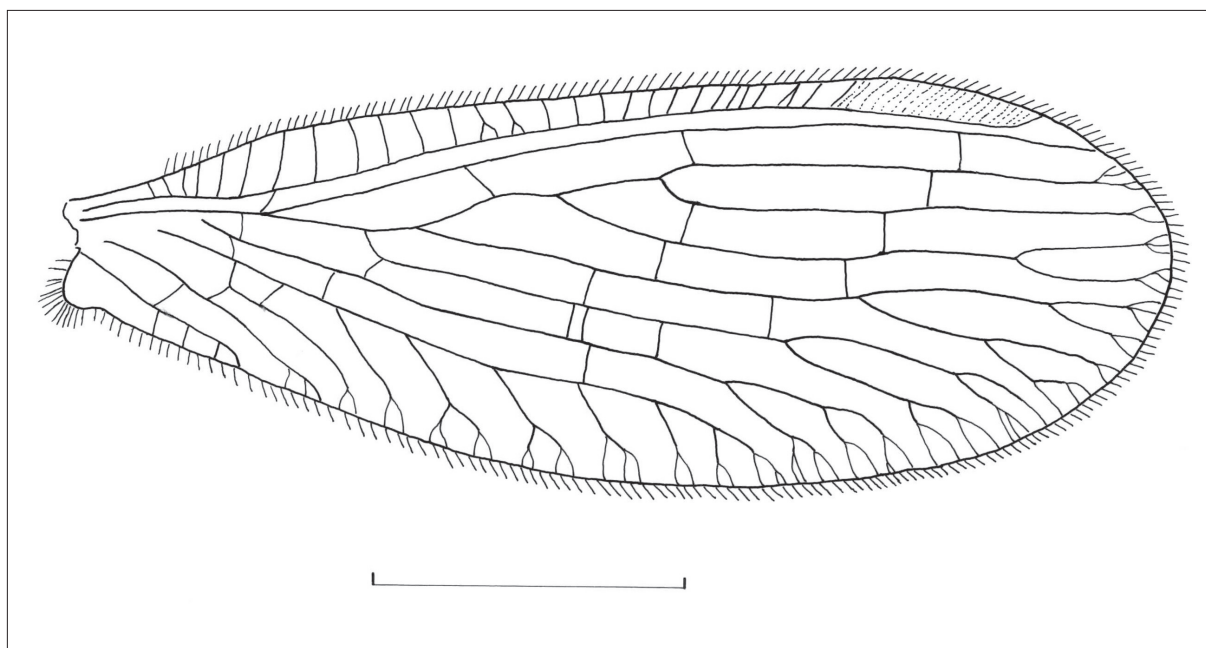
**The presence of Nevrorthidae Nakahara Family, 1915
(Insecta: Neuroptera) in the Cernei Mountains**
(Abstract)

Nevrorthidae are one of the smallest groups of net-winged insects. In the Western-Palearctic 4 species are known to exist, all of them belonging to the *Nevrorthus* Costa, 1863 genus. One of them, *Nevrorthus apatelios* H. Aspöck, U. Aspöck & Hölzel, 1977, which until now has been known to live on the highlands of the Balcanic Peninsula, was also found in the South-Western part of the Cernei Mountains, as a representative of a new insect family in Romania's fauna.

1. ábra Alkoholban tárolt *Neurorthus apatelios* példány a Bedina-patak völgyéből.

2. ábra *Neurorthus apatelios* elülső szárnyának erezete.
(A szárny szőrzetét csak a szegélyen ábráztuk, a méretvonal 3 mm-nek felel meg.)

Rozner István – Rozner György

ADATOK ERDÉLY ÉS A BÁNSÁG LEMEZESCSÁPÚ BOGÁRFAUNÁJÁHOZ (COLEOPTERA: LAMELLICORNIA)

Bevezetés

Az elmúlt 20 évben a Magyar Rovartani Társaság (Budapest) és a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) kutatói rendszeres rovargyűjtéseket végeztek Erdélyben. A kutatások súlypontja a székelyföldi megyékre esett, de Erdély más részein és a Bánságban is megfordultak kutatóink.

A kutatások története

Az erdélyi rovargyűjtések története a 18. század végéig nyúlik vissza, amikor számos európai rovarász hivatkozik munkáiban a Kárpát-medencében gyűjtött bogarakra, így pl. Scopoli, A., Piller, M., Mitterpacher, K., Townson, R., Hofmannsegg, J. stb. A magyar rovarászok közül Frivaldszky Imre az 1830-as évektől kezdve gyűjtött Erdélyben, majd rokona, Frivaldszky János és annak kitűnő gyűjtője, Pável János folytatta a megkezdett gyűjtőmunkát Erdélyben és a Bánságban.

Az 1850-es évektől kezdve Bielz E. Albert nagyszabású iskolafelügyelő és természettudós elkezdte publikálni gyűjtéseinek eredményeit, melyet 1887-ben megjelent katalógusa, a *Siebenbürgens Käferfauna*¹ foglalt össze. Ebben a munkában 139 lemezescsápú bogár adatai szerepelnek. Bielz gyűjtési adatait átvette Karl Petri, kiegészítve a saját, valamint korának több jeles természettudósának eredményeivel, így többek között Deubel Frigyes, Ormay Sándor, Méhelyi Lajos, Müller Arnold, Albrecht Rudolf, Herman Ottó és mások adataival.² A közleményeiben 165 lemezescsápú bogár adatai szerepelnek.

Kuthy Dezső szerkesztette *A Magyar Birodalom Állatvilága – Fauna Regni Hungariae* kötetét³, összegyűjtve benne a kortárs magyar és külföldi entomológusainak bogáradatait, egyúttal létrehozta a Kárpát-medence állatföldrajzi régióinak beosztását. A munka 148 erdélyi és 144 bánsági lemezescsápú bogár adatait tartalmazza.

Csíki Ernő 1912-ben, Horváth Géza 1916-ban, Ruff Péter 1917-ben végzett gyűjtéseket Erdélyben.

1941 és 1943 között számos magyar entomológus kutatót a területen. Ezekről a gyűjtőutakról Csíki Ernőnek két közleménye jelent meg a Görgényi-havasokban⁴ és a Balánbányai hegységben⁵ végzett kutatásairól. Ezekben 21 lemezescsápú bogár adatait találjuk.

Endrődi Sebő összefoglaló munkájában⁶ kiegészítette a *Fauna Regni Hungariae* adatait a saját meghatározott anyagával. Ebben 144 fajt Erdélyből és 131 fajt a Bánságból mutatott ki.

1956-ban Papp Jenő gyűjtött Erdélyben. 1967 és 1985 között több magyar entomológus is megfordult a területen.

1991-ben a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy), a Magyar Természettudományi Múzeum (Budapest) és a Magyar Rovartani Társaság (Budapest) kutatói között együttműködés jött létre. Ennek során rendszeres gyűjtőutakat szerveztek Erdélybe és a Bánságba. 1967 és 1994 közötti gyűjtésekről Szél–Rozner–Kocs közleményben⁷ számoltak be. Ebben 48 lemezescsápú bogár adatait közölték.

A Magyar Rovartani Társaság 1998-ban rovargyűjtő utat szervezett Torockó környékére. Ennek eredményeit Kutasi–Muskovits–Rozner közleménye⁸ tartalmazza. Az út során 19 lemezescsápú bogárfaj került begyűjtésre.

Jelen dolgozat a Magyar Rovartani Társaság kutatóinak az eddig még nem publikált gyűjtési adatait tartalmazza. Ennek eredményeképpen 7 lemezescsápú bogár család 38 génuszának 84 faja került feldolgozásra: a Partiumból 7, Erdélyből 75, a Bánságból 34 faj. Erdély bogárfaunájára nézve 4 új lemezescsápú faj sikerült kimutatni, amelyek az eddigi irodalom szerint nem voltak ismertek innen.

A fajlista adatai és a rövidítések

A fajlista rendszerét Baraud, Jacques monográfiája⁹ alapján állítottam össze.

A fajlistában a következő adatok szerepelnek: **félkövér** betűkkel a taxonok nevei és az állatföldrajzi

¹ BIELZ E. A. 1887.

² PETRI, K. 1912, 1925–1926.

³ KUTHY D. 1896.

⁴ CSÍKI E. 1942a.

⁵ CSÍKI E. 1942b.

⁶ ENDRŐDI S. 1957.

⁷ SZÉL GY. – ROZNER I. – KOCS I. 1996.

⁸ KUTASI CS. – MUSKOVITS J. – ROZNER I. 2000.

⁹ BARAUD, J. 1992.

régiók nevei rövidítve, *dőlt* betűkkel a megyék és a tápnövények nevei, normál betűkkel a lelőhelyek, a gyűjtési időpontok, a gyűjtők nevei rövidítve és a fajok elterjedésére vonatkozó megjegyzések.

Rövidítések

TR = Transsylvania, Erdély

BÁ = Bánság

PR = Partium

hav. = havas, havasok

hgys. = hegység

m. = megye, judetul

p. = patak, pataka

TN: = tápnövény

v. = völgy, völgye

Gyűjtők neveinek rövidítései:

ÁL = Ábrahám Levente

CZ = Czető Zsolt

KC = Kutasi Csaba

KI = Kocs Irén

LA = Lökkös Andor

NB = Nagy Barna

NL = Nádai László

PA = Podlussány Attila

RG = Rozner György

RI = Rozner István

RIB = Rozner Ibolya

RIN = Rozner Istvánné

SA = Salvó Szidónia

SZD = Szalóki Dezső

A fajok jegyzéke

Család: LUCANIDAE – Szarvasbogarak

Genus: *Sinodendron* Hellw.

Genus: *Lucanus* Scopoli, 1763

Lucanus cervus cervus (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Hargita-hgys., Lövéte, Szeltersz, 1986. VII. 22., SZD; Homoródfürdő, 1997. VII. 7., RI; Nagy-Homoród v., 2006. VI. 25 – VII. 1., RI et SA; *Fehér m.*: Aranyosronk, 1998. VII. 10., RI; *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Cserna v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 14–18., SZD – Európai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Quercus sp.*

Genus: *Dorcus* MacLeay, 1819

Dorcus parallelepipedus (Linnaeus, 1758) – *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Mehádiai-hgys., Cserna-patak v., 1995. V. 12., RI; Herkulesfürdő, Domogled-hgys., 1993. V. 1–2., SZD; *Krassó-Szörény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2002. VII. 14–18., SZD; TR: *Kovácsna m.*: Uzonkafürdő, 2005. V. 24., RI et RG – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges. Korhadat fákban fejlődik.

Genus: *Platycerus* Geoffroy, 1762

Platycerus caraboides (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Lövéte, Homoród v., 1995. V. 8., RI; *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Mehádiai-hgys., Cserna-patak v., 1995. V. 1–2., RI; Herkulesfürdő, Domogled-hgys., 1993. V. 1–2., 1995. IV. 30., SZD; 7 km E of Orsova, 1998. V. 2., SZD – Európai faj. Erdélyben és a Bánságban az alacsonyabb régiókban elterjedt és gyakori.

Platycerus caprea DeGeer, 1774 – TR: *Kovácsna m.*: Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG – Európai faj. Erdélyben és a Bánságban szórványosan található, főként a magasabb bükkös régiókban.

Genus: *Ceruchus* MacLeay, 1819

Ceruchus chrysomelinus (Hochenwarth, 1785) – TR: *Hargita m.*: Zeteváralja, Szencsed-patak v., 1995. V. 9–10., 1996. VI. 22., RI et SZD; Kelemen-hav., Bébor, Kis-Beszterce-p., 1997. VII. 11., PA; *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Cserna-v., 1997. V. 1–3., SZD – Európai hegvidéki faj. Erdély hegyeiben elterjedt, de nem gyakori. TN: *Fagus sp.*

Sinodendron cylindricum (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Görgényi-hav., Kisküüllő felső v., 2006. VI. 26., RI et SA; *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Herkulesfürdő, 1993. V. 1–2., SZD; Cserna-v., 1997. V. 1–3.; 500 m, 1998. V. 1., SZD – Európai faj. Erdély középmagas hegvidékein elterjedt és gyakori. TN: *Fagus*, *Alnus sp.*

Család: GEOTRUPIDAE – Erdei ganéjtúrók

Genus: *Odontaeus* Samouelle, 1819

Odontaeus armiger (Scopoli, 1772) – TR: *Hargita m.*: Homoródfürdő, 1997. VII. 9., fénycsapda; Lövéte, Szeltersz, 1984. VII. 26., SZD; *Kovácsna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 2004. VII. 6–8., RI – Erdélyben elterjedt, de ritka. A talajban fejlődik, az imágó fényre repül.

Genus: *Anoplotrupes* Jekel, 1865

Anoplotrupes stercorosus (Scriba, 1791) – TR: *Hargita m.*: Hargitafürdő, 1995. V. 8., RI., Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Hargita-hgys., Lövéte, Szeltersz, 1984. VII. 21–26., 1986. VII. 18–24., soil traps, SZD; Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lóduj, 1995. VI. 4–5., RI et RG; Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Ivó, Ivó-patak v., 1997. V. 24., RI; Görgényi-hav., Szencsed, 1997. VII. 9., RI et KI; Kelemen-hav., Bébor, Kis-Beszterce p., 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Puturosul-patak v., 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI et KI; Gyimesfelsőlök, 1996. V. 23., RI; Hargita-hgys., 922 m, Tolvajos-tető, 2006. VI. 27–29., RI et SA; *Kovácsna m.*: Vargyas, 600 m, Hidegászó-v., 2005. V. 25., RI et RG; *Szeben m.*: Kisdisznód, Ezüst-patak v., 1997. VII. 17., RI; *BÁ: Krassó-Szörény m.*: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1995. IV. 30., SZD; Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 14–18., soil. traps, SZD – Európai faj. Erdélyben az erdős részeken közönséges.

Genus: *Geotrupes* Latreille, 1796

Geotrupes (s.str.) spiniger Marsham, 1802 – TR: *Hargita m.*: Ivó, Ivó-patak v., 1997. V. 24., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Euroanatoliai elterjedésű faj. Erdélyben főleg a déli részeken gyakori.

Geotrupes (s.str.) stercorarius (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Gyimesfelsőlok, 1996. V. 23., RI; *Hargita-hgys.*, Lövete, Szeltersz, 1984. VII. 21., SZD – Euro-szibériai hegyvidéki faj. Erdélyben szórványosan, ritka.

Genus: **Trypocopris** Motschulsky, 1858

Trypocopris vernalis (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: *Hargita-hgys.*, Kérylyfürdő, 2006. VI. 25., RI; *Maros m.*: Görényi-hav., Szalárd-v., 800 m, 1986. VII. 30., SZD; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI – Európai faj. Erdélyben és a Bánságban az erdős területeken szórványosan fordul elő, nem gyakori.

Család: APHODIIDAE – Ganéjbúvó bogarak

Genus: **Aphodius** Illiger, 1798

Aphodius (Acrossus) depressus (Kugelann, 1792) – TR: *Hargita m.*: Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lóduj, 1995. VI. 4–5., RI et RG; Tusnádfürdő, 1995. VI. 13., NB; Gyimesfelsőlok, 1994. V. 23., RI; **BÁ:** *Hunyad m.*: Retyezát-hgys., Pietrele-v., Refugiul Gentiana, 1700 m, 1981. VII. 24., ex *stercora bovi*, SZD – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Acrossus) luridus (Fabricius, 1775) – TR: *Hargita m.*: Kérylyfürdő, Tolvajos-p. v. 1995. V. 7., RI; Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24., RI; *Persányi-hgys.*, Oklánd, 1997. V. 26., RI; *Kovászna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; *Persányi-hgys.*, Vargyas, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG et RIB; *Kolozs m.*, Magyarzovát, 1995. V. 11–12., CZ et NL; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Palearktikus elterjedésű faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Aphodius (Acrossus) rufipes (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lóduj, 1995. VII. 4–5., RI et RG – Holarktikus faj, amelyet Dél-Amerikába és Dél-Afrikába is behurcoltak. Erdélyben elterjedt és közönséges. A Bánságból nincs elterjedési adata.

Aphodius (Agolius) abdominalis Bonelli, 1812 – TR: *Máramaros m.*: Borsa, Iezer-tó, 1870 m, 2002. VIII. 1., KC; **BÁ:** *Hunyad m.*: Retyezát-hgys., Pietrele-v., Refugiul Gentiana, 1700 m, 1981. VII. 24., ex *stercora bovi*, SZD – Közép-európai havasi faj. Erdély magas hegyeiben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Agrilinus) ater (De Geer, 1774) – TR: *Kovászna m.*: *Persányi-hgys.*, Vargyas, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 24–25., RG – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori.

Aphodius (Agrilinus) scybalarius (Fabricius, 1781) (= *rufus Moll, 1782*) – TR: *Kovászna m.*: *Persányi-hgys.*, Vargyas, Hidegaszó-v., 2004. VII. 6–8., RI – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványosan elterjedt, nem gyakori.

Aphodius (Aphodius) fimetarius (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Székelyvarság, 1994. V. 9., Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; *Hargita-hgys.*, Ivó, 1015 m, 1983. VII. 29., SZD; Gyimesfelsőlok, 1994. V. 23., RI; *Kovászna m.*: *Persányi-hgys.*, Vargyas, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; 3 km N of Vargyas, 2005. V. 28., RG; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN; **BÁ:** *Temes m.*: Temesszlatina, 1995. IV. 29., RI; *Hunyad m.*: Retyezát-hgys., Pietrele-v., Refugiul Gentiana, 1700 m, 1981. VII. 24., ex *stercora bovi*, SZD; *Krassó-Szőrény m.*: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1995. IV. 30., SZD – Holarktikus faj, amelyet Amerikába és Ausztráliába is behurcoltak. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és nagyon közönséges.

Aphodius (Aphodius) foetens (Fabricius, 1787) – TR: *Maros m.*: Kelemen-havasok, Palotailva, 800 m, 1980. VII. 27., ex *faeces equi et bovi*, SZD; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Euro-szibériai elterjedésű faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, ritka. A Bánságból nincs lelőhely adata.

Aphodius (Aphodius) foetidus (Herbst, 1783) – TR: *Hargita m.*: *Hargita-hgys.*, Ivó, 1015 m, 1983. VII. 30., SZD – Palearktikus faj. Erdélyben nagyon ritka.

Aphodius (Calamosternus) granarius Linnaeus, 1767 – TR: *Hargita m.*: Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; Méréfalva, 1996. V. 22., RI; *Kovászna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; Vargyas, *Persányi-hgys.*, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG et RIB; 3 km N of Vargyas, 2005. V. 28., RG et RIB; **PR:** *Bihar m.*: Nagyvárad, 1985. IV. 13., 1985. IV. 20., SZD – Kozmopolita faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Chilothorax) sticticus (Panzer, 1798) (= *equestris Panzer, 1798*) – TR: *Hargita m.*: Szencsed, 1996. V. 22., RI; Homoródfürdő, 1996. V. 24., RI; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24. RI; *Kovászna m.*: *Persányi-hgys.*, Vargyas, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; *Maros m.*: Kelemen-havasok, Palotailva, 800 m, 1980. VII. 27., ex *faeces equi et bovi*, SZD; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., 500 m, 1998. V. 1., SZD – Euro-anatóliai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Colobopterus) erraticus (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24., RI; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Palearktikus faj, amelyet Amerikába is behurcoltak. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Esymus) pusillus (Herbst, 1789) – TR: *Hargita m.*: Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; *Kovászna m.*: Vargyas, Hidegaszó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; 3 km N of Vargyas, 2005. V. 28., RG – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori.

Aphodius (Euorodalus) coenosus (Panzer, 1798) (= *tristis Zenker, 1801*) – TR: *Hargita m.*: Homoródfürdő, 1996. V. 24; *Persányi-hgys.* Oklánd, 1997. V. 26., RI; *Hunyad m.*: Déva, 1996. V. 19., RI – Európai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, ritka.

Aphodius (Euorodalus) paracoenosus Balthasar et Hrubant, 1960 – **PR:** *Arad m.*, Odvas, 1992. IV. 30., RI – Euró - anatóliai elterjedésű faj. Eddig csak a Partiumból került elő. Erdélyből és a Bánságból még nem ismert.

Aphodius (Liothorax) niger (Illiger, 1798) (= *muscorum Ádám, 1994*) – TR: *Kovászna m.*: Baróti-hgys., Uzonkafürdő, 1992. V. 3., RI; **PR:** *Bihar m.*: Nagyvárad, 1985. IV. 20., SZD – Eurázsiai faj. Erdélyben szórványosan, ritka.

Aphodius (Liothorax) varians Duftschmid, 1805 (= *niger Panzer, 1797*) – TR: *Hargita m.*: Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-part, 1997. VII. 11., PA et RI; Méréfalva, 1996. V. 22., RI; *Kolozs m.*: 1995. V. 11–12., CZ et NA – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Melinopterus) laeviceps Rey, 1890 (= *sabulicola Thomson, 1868*) – TR: *Hargita m.*: Gyimesfelsőlok, 1994. V. 31., RI – Euro-szibériai faj. Eddig csak a Partiumból van irodalmi adatunk. Erdélyben ez az első előfordulási adata, itt nagyon ritka faj.

Aphodius (Melinopterus) prodromus (Brahm, 1790) – TR: *Hargita m.*: Lövete, 1995. V. 8., RI; Homoródmás, Kis-Homoród-v., 1997. V. 22., RI; *Kolozs m.*: Magyarzovát, 1995. V. 11–12., CZ et NL; **BÁ:** *Temes m.*: Temesszlatina, 1995. IV. 29., RI; **PR:** *Bihar m.*: Nagyvárad, 1985. IV. 20., SZD – Holarktikus faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Aphodius (Melinopterus) sphacelatus (Panzer, 1798) – TR: *Hargita m.*: Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23,

RI; *Kovászna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG et RIB – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Aphodius (Oromus) alpinus (Scopoli, 1763) – TR: *Hargita m.*: Kelemen-hav., Puturosul-patak-v. 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI et KI; Gyimesfelsőlök, 1994. V. 23., RI; **BÁ: Hunyad m.**: Retyezát-hgys., 1900 m, Stănișoarei, KI et PA; Retyezát-hgys., Pietrele-v., Refugiul Gentiana, 1700 m, 1981. VII. 24., *ex sterco-ra bovi*, SZD – Európai hegyvidéki faj. Erdély és a Bánság hegyvidékén elterjedt és nagyon gyakori.

Aphodius (Otophorus) haemorrhoidalis (Linnaeus, 1758) – TR: *Kovászna m.*: 3 km N of Vargyas, 2005. V. 27., RG et RIB; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Aphodius (Phalacrothous) biguttatus Germar, 1824 – TR: *Hargita m.*: Szencsed, 1996. V. 22., RI; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24., RI; **BÁ: Krassó-Szörény m.**: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1995. IV. 30., RI – Euro-anatóliai faj. Erdélyben és a Bánságban 3–3 lelőhelyről volt ismert, igen ritka faj.

Aphodius (Teuchestes) fossor (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; *Kovászna m.*: Vargyas, Vargyas-patak v., 2005. V. 26–28., RI et RG; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Holarktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Aphodius (Trichonotulus) scrofa (Fabricius, 1787) – TR: *Hunyad m.*: Déva, 1996. V. 19., RI – Euro-szibériai faj, amelyet Amerikába is behurcoltak. Erdélyben eddig 2 lelőhelye volt ismert. Igen ritka faj.

Genus: *Rhysemus* Mulsant, 1842

Rhysemus germanus (Linnaeus, 1767) – TR: *Hargita m.*: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1995. V. 8., RI. – Palearktikus faj. Amerikába, Kelet- és Dél-Afrikába behurcolták. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: *Pleurophorus* Mulsant, 1842

Pleurophorus caesus (Creutzer, 1796) – **BÁ: Krassó-Szörény m.**: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 14–18., *at light*, SZD – Nyugat-palearktikus faj, amelyet Amerikába és Dél-Afrikába is behurcoltak. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Család: SCARABAEIDAE – Ganéjtúró bogarak

Genus: *Sisyphus* Latreille, 1807

Sisyphus schaefferi (Linnaeus, 1758) – TR: *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VI. 26–VII. 2., SZD – Palearktikus faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori.

Genus: *Copris* Müller, 1764

Copris lunaris (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; *Kovászna m.*: Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 24–25., RG; 3 km N of Vargyas, 2005. V. 27., RG; *Kolozs m.*: Mészkö, Tordai-hasadék, 1992. IX. 12., NB; *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN; **BÁ: Krassó-Szörény m.**: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1993. V. 1–2., SZD – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Genus: *Euoniticellus* Janssens, 1953

Euoniticellus fulvus (Goeze, 1777) – TR: *Fehér m.*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RIN – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Genus: *Caccobius* Thomson, 1859

Caccobius schreberi (Linnaeus, 1767) – TR: *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: *Onthophagus* Latreille, 1802

Onthophagus (Furconthophagus) furcatus (Fabricius, 1781) – TR: *Kolozs m.*: Magyarsovát, 1995. V. 11–12., CZ et NL; **BÁ: Krassó-Szörény m.**: Karánsebes, Vár, 1994. V. 22., PA – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori.

Onthophagus (Onthophagus) illyricus (Scopoli, 1763) – TR: *Hargita m.*: Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Persányi-hgys., Oklánd, 1997. V. 26., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; *Kovászna m.*: 3 km N of Vargyas, 2005. V. 28., RG; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Mediterrán faj. Erdélyből eddig csak 2 lelőhelye volt ismert (Palotailva, Torockó), ritka faj.

Onthophagus (Onthophagus) taurus (Schreber, 1759) – TR: *Hargita m.*: Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; *Kovászna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Onthophagus (Palaeonthophagus) coenobita (Herbst, 1783) – TR: *Kovászna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG – Euro-turáni faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori.

Onthophagus (Palaeonthophagus) grossepunctatus Reitter, 1905 – TR: *Hargita m.*: Lövéte, Homoród-patak v., 1995. V. 8., RI – Mediterrán elterjedésű faj. Erdély ganéjtúró faunájában új faj.

Onthophagus (Palaeonthophagus) joannae Goljan, 1953 – TR: *Hargita m.*: Homoródkeményfalva, 1995. V. 8., RI – Mediterrán elterjedésű faj. Erdély ganéjtúró faunájában új faj.

Onthophagus (Palaeonthophagus) ovatus (Linnaeus, 1767) – TR: *Hargita m.*: Persányi-hgys., Oklánd, 1997. V. 26., RI; *Kovászna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; *Brassó m.*: Persányi-hgys., Persány, 1997. V. 28., RI; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Euro-anatóliai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Onthophagus (Palaeonthophagus) ruficapillus Brullé, 1832 – TR: *Hargita m.*: Persányi-hgys., Oklánd, 1997. V. 26., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG – Euro-anatóliai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, nem gyakori.

Onthophagus (Palaeonthophagus) fracticornis (Preyßler, 1790) – TR: *Hargita m.*: Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Zetevárja, 2003. VI. 14–16., LA; Kérulyfürdő, Tolvajos-p., 1995. V. 7., RI; Görgényi-hav., Szencsed, 1997. VII. 9., RI; Görgényi-hav., Bucsin-tető, 1280 m, 1995. V. 11., RI et SA; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; Persányi-hgys., Oklánd, 1997. V. 26., 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; Homoródfürdő, 1996. V. 24., RI; Méréfalva, 1996. V. 22., RI; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Gyimesfelsőlök, 1994. V. 23., RI; *Kovászna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG; *Kolozs m.*: Magyarsovát, 1995. V. 11–12., CZ et NL; *Szeben*

m.: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI et SZD – Euro-anatóliai faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Onthophagus (Palaeonthophagus) gibbulus (Pallas, 1781) – **TR:** *Hargita m.*: Csíkelne, 1996. V. 23., RI – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Onthophagus (Palaeonthophagus) similis (Scriba, 1790) – **TR:** *Hargita m.*: Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Tusnádfürdő, Szent Anna-tó, 1994. VI. 27., RI; Lövéte, Homoród-v., 1995. V. 8., RI; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; *Kolozs m.*: Bihar-hgys., Havasrogoz, Mt. Vigyázó, 1800 m, 1985. VIII. 4., *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI – Mediterrán faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt, de nem gyakori. Erdély ganéjtúró faunájához új adat.

Onthophagus (Palaeonthophagus) vacca (Linnaeus, 1767) – **TR:** *Hargita m.*: Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27., RG; *Kovácsna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori.

Onthophagus (Palaeonthophagus) verticicornis (Laicharting, 1781) – **TR:** *Hargita m.*: Lövéte, 1995. V. 8., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1993. V. 1–2, SZD, 1995. IV. 30., RI – Euro-turáni faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Család: MELOLONTHIDAE – Cserebogarak

Genus: *Melolontha* Fabricius, 1775

Melolontha melolontha (Linnaeus, 1758) – **TR:** *Hargita m.*: Madarasi-Hargita, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; Lövéte, Homoród-patak-v., 1995. V. 8., RI; Homoródfürdő, Nagy-Homoród-v., 1995. V. 8., RI; Parajd, Kis-Küküllő-v., 1995. V. 11., 1995. VII. 1., RI; Balánbánya, Olt-part, 1995. VII. 5–6., RI; Persányi-hgys. Vargyas, Alsó-mál, 600 m, 2005. V. 25–26., RG et RIB; *Kovácsna m.*: Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 25–26., RG et RIB; **BÁ:** *Temes m.*: Temesszlatina, 1995. IV. 29., RI; *Krassó-Szőrény m.*: Herkulesfürdő, 1995. IV. 29–30., RI et SZD; 1998. V. 1., SZD; Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1993. V. 1–2, SZD – Európai faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Melolontha pectoralis Germar, 1824 – **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: 7 km E of Orsova, 1998. V. 2., SZD – Európai faj. A Bánság romániai részéről ez az első adat. Erdélyből is csak egy adata van (Szászrégen). Nagyon ritka.

Genus: *Amphimallon* Le Peletier et Serville, 1825

Amphimallon assimile (Herbst, 1790) – **TR:** *Kolozs m.*: Királyhágó, 2003. VI. 13., LA – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Amphimallon ruficorne (Fabricius, 1775) – **TR:** *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VI. 27–VII. 2., SZD – Európai faj. Erdélyből eddig csak egy lelőhelye volt ismert (Fogaras), ez a második gyűjtőhelye.

Amphimallon solstitialis (Linnaeus, 1758) – **TR:** *Hargita m.*: Hargita-hgys., Ivó, 1015 m, 1983. VII. 29., SZD; Lövéte, Szeltersz, 1984. VII. 26., *at light*, SZD; *Kovácsna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Alsó-Mál, 2004. VII. 5., RI; Persányi-hgys. Vargyas, Hidegászó-v., 2004. VII. 6–8., RI; *Maros m.*: Kerelőszentpál, 1997. VII. 6., RI et PA; *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VII. 1., SZD; Torockószentgyörgy, 500 m, 2000. VII. 2., SZD – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Genus: *Miltotrogus* Reitter, 1902

Miltotrogus aequinoctialis (Herbst, 1790) – **TR:** *Kolozs m.*: Kolozskorpad, 1995. V. 12., RI; *Hunyad m.*: Déva, 1996. V. 19., RI – Európai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Miltotrogus vernus (Germar, 1823) – **TR:** *Hargita m.*: Zeteváralja, 2003. VI. 14–16., LA; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI – Euro-anatóliai faj. A Bánságban szórványosan fordul elő, nem gyakori

Genus: *Rhizotrogus* Berthold, 1827

Rhizotrogus aestivus (Olivier, 1789) – **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Herkulesfürdő, 1998. V. 1., SZD – Euro-anatóliai faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt, de nem gyakori.

Genus: *Homalopia* Stephens, 1830

Homalopia (s.str.) erythroptera transylvanica Bielz, 1850 – **TR:** *Hargita m.*: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1997. VII. 13., RI – A törzsalak balkáni elterjedésű. Ez az alfaj Erdélyben és a Bánságban fordul elő ahol elterjedt és gyakori.

Homalopia (s.str.) ruricola (Fabricius, 1775) – **TR:** *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VI. 29–VII. 2., SZD; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Karánsebes, Vár, 1994. V. 22., PA – Európai faj. A Bánságban elterjedt és gyakori. TN: *Compositae sp.*

Genus: *Maladera* Mulsant et Rey, 1871

Maladera (s.str.) holosericea (Scopoli, 1772) – **TR:** *Kovácsna m.*: Vargyas, Hidegászó-v., 600 m, 2005. V. 26., fénycsapda, RG; *Szeben m.*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI; **BÁ:** *Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v, 1997. V. 1–2., SZD – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: *Serica* MacLeay, 1819

Serica (s.str.) brunnea (Linnaeus, 1758) – **TR:** *Hargita m.*: Hargita-hgys., Ivó, 1015 m, 1983. VII. 30., SZD; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1995. VII. 7., RG, 2006. VI. 25–VII. 1., RI et SA; *Kovácsna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó-v., 2004. VII. 6–8., RI – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: *Hoplia* Illiger, 1803

Hoplia argentea (Poda, 1761) – **TR:** *Kolozs m.*: Tordai-hasadék, 2000. VII. 1., RIN; *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VI. 29–VII. 2., SZD; – Dél-európai faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori.

Hoplia (Decamera) praticola Duftschmid, 1805 – **TR:** *Hargita m.*: Méréfalva, 1996. V. 22., PA; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24., RI; Zeteváralja, Szencsed-pataka, 1995. VII. 3., RG et RIB – Európai faj. Erdélyben szórványosan, gyakori.

Család: RUTELIDAE – Szípolkok

Genus: *Anisoplia* Fischer, 1824

Anisoplia (Autanisoplia) austriaca (Herbst, 1783) – **TR:** *Hargita m.*: Parajd, Kisküküllő v., 1995. VII. 1., RI – Kelet-európai faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori.

Genus: *Mimela* Kirby, 1825

Mimela aurata (Fabricius, 1801) – PR: *Kolozs m.*: Bihar-hgys., Biharfüred, 1100 m, 1983. VII. 16., SZD – Dél-európai hegyvidéki faj. Erdélyben és a Bánságban is elterjedt, de nem gyakori.

Genus: *Phyllopertha* Stephens, 1830

Phyllopertha horticola (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Görgényi-hav., Bucsin-tető, 1995. VII. 1., RI; Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG et RIB; Zeteváralja, 2003. VI. 14–16., LA; Zeteváralja, Szencsed-p., 1995. VII. 3., 2006. VI. 28., RI; Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lóduj, 1995. VII. 4–5, RI et RG; Balánbánya, Jáhoros-patak v., 1995. VII. 5–6; Gyilkos-tó, 1995. VII. 4., RI; Hargita-hgys., Erdőalja, 1995. VII. 4., RI; Hargitafürdő, 1997. VII. 8., RI; Görgényi-hav., Szencsed, 1997. VII. 9., RI; Kelemen-hav., Béllbor, Kis-Beszterce-part, 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Puturosul-patak v., 1500–1600 m, 1998. VII. 13., RI et KI; Hargita-hgys., 922 m, Tolvajos-tető, 2006. VI. 27–29., RI et SA; Hargita-hgys., Libán-tető, 2006. VI. 28., RI et SA; *Kovácsna m.*: Vargyas, Vargyas-patak v., 2005. V. 26–28., RI et RG – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Család: CETONIIDAE – Rózsabogarak

Genus: *Valgus* Scriba, 1790

Valgus hemipterus (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Árvátfalva, 1997. VII. 26., RI; Lövete, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI; *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Mehádiai-hgys., Mt. Domogled, Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI; Mehádiai-hgys., Cserna-patak v., 1995. V. 1–2., RI – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Genus: *Osmoderma* Serville, 1825

Osmoderma eremita (Scopoli, 1763) – *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 14–18., SZD – Európai faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt, de ritka. TN: *Quercus sp.*

Genus: *Gnorimus* Serville, 1825

Gnorimus nobilis (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Homoródalmás, Vargyas-v., 1986. VII. 20., SZD; *Kovácsna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó-v., 2004. VII. 6–8, RI et PA; *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 16–18., SZD; PR: *Kolozs m.*: Bihar-hgys., Biharfüred, 1100 m, 1983. VII. 16., SZD; Bihar-hgys., Jád-v., 700 m, 1983. VII. 17., SZD – Euro-anatóliai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Gnorimus variabilis (Linnaeus, 1758) – *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 14–18., SZD – Euro-anatóliai faj. Erdélyben és a Bánságban szórványosan, nem gyakori.

Genus: *Trichius* Fabricius, 1775

Trichius fasciatus (Linnaeus, 1758) – TR: *Hargita m.*: Parajd, Kis-Küküllő v., 1995. VII. 1., RI et RG; Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Gyilkos-tó, 1995. VII. 4., RI; Hargita-hgys., Ivó, 1983. VII. 28., SZD, 1200–1300 m, 2003. VII. 16., AL; Filio-v., 1983. VII. 29., SZD; Homoródalmás, Vargyas-v., 1984. VII. 22., 1986. VII. 20., SZD; Balánbánya, Olt-part,

1995. VII. 5–6., RI; Balánbánya, Nagy-Hagymás, 1995. VII. 6., RG; Korond, 1987. VII. 25., RG; Görgényi-hav., Bucsin-tető, 1600 m, 1997. VII. 10–12., RI; Görgényi-hav., Kisküküllő felső v., 2006. VI. 26., RI et SA; Kelemen-hav., Béllbor, Kis-Beszterce-p., 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Hévíz-(Toplica-) völgy, 1998. VII. 15., RI; *Maros m.*: Görgényi-hav., Palotailva, Zsírka-v., 800 m, 1983. VII. 24., SZD; Palotailva, Szalárd-v., 1983. VII. 25., SZD; *Szeben m.*: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-v, 1997. VII. 16., RI; *BÁ: Hunyad m.*: Retyezát-hgys., Buta-szoros felett, kaszáló, 1100 m, 2007. VII. 13., KC; Retyezát-hgys., Pietrele-v., 1000 m, 1981. VII. 30., SZD; PR: *Kolozs m.*: Biharfüred, 1100 m, 1983. VII. 16., SZD; Biharfüred, Jád-v., 1100 m, 1981. VI. 27., SZD – Euro-szibériai hegyvidéki faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt és közönséges.

Trichius sexualis Bedel, 1906 – TR: *Hargita m.*: Homoród-fürdő, Nagy-Homoród v., 2006. VI. 25., RI et SA; *Fehér m.*: Torockó, Székelykő, 700 m, 2000. VI. 29–VII. 2., SZD – Dél- és Közép-európai faj. Erdélyben elterjedt, de ritka.

Genus: *Cetonia* Fabricius, 1775

Cetonia aurata (Linnaeus, 1767) – TR: *Hargita m.*: Parajd, Kis-Küküllő-part, 1995. VII. 1., RI; Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Zeteváralja, Szencsed-p., 1995. VII. 3., RI; Gyergyói-hav., Békás-szoros, 1995. VII. 4., RI; Homoródkeményfalva, 1995. VII. 7., 1996. V. 24., RI; Máréfalva, 1996. V. 22., RI; Kelemen-hav., Lomás-patak v., 1000 m, 1998. VII. 13., RI; Kelemen-hav., Puturosul-patak v., 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI; Homoródalmás, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI; Árvátfalva, 1997. V. 26., RI; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1997. V. 25., 2006. VI. 25–VII. 1., RI et SA; Gyergyói-hav., Békény-patak v., 2006. VI. 27., RI; Hargita-hgys., Sikaszó, 2006. VI. 28., RI; Persányi-hgys., Vargyas, Alsó-Mál, 600 m, 2005. V. 25., RG et RIB; *Maros m.*: Gyergyói-hav., Palotailva, Szalárd-v., 800 m, 1986. VII. 30., SZD; Kerelőszentpál, 1997. VII. 6., RI; *Fehér m.*: Gyalui-hav., Aranyosronk, 1998. VII. 10., RI; *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1993. V. 1–2., SZD; Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 16–18., SZD – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és nagyon közönséges.

Genus: *Cetonischema* Reitter, 1898

Cetonischema aeruginosa (Drury, 1770) – *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: 7 km E of Orsova, 1998. V. 2., SZD; Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 16–18., SZD – Közép- és Dél-európai faj. Erdélyben és a Bánságban elterjedt, gyakori.

Genus: *Liocola* Thomson, 1859

Liocola lugubris (Herbst, 1786) – TR: *Kovácsna m.*: Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó-v., 2004. VII. 6–8., RI; *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 1983. VII. 16–18., SZD – Eurázsiai faj. Erdélyben szórványosan elterjedt, gyakori.

Genus: *Netocia* Costa, 1852

Netocia (Potosia) fieberi (Kraatz, 1880) – *BÁ: Krassó-Szőrény m.*: Cserna-v., Motel Dumbrava, 2003. VII. 16–18., SZD – Dél-európai faj. Erdélyben és a Bánságban csak néhány helyről ismert, nagyon ritka.

Genus: *Tropinota* Mulsant, 1842

Tropinota hirta (Poda, 1761) – TR: *Hargita m.*: Lövete, Homoród-patak v., 1995. V. 8., RI; Homoródfürdő, Nagy-

Homoród v., 1995. V. 8., RI; Parajd, Kis-Küküllő-part, 1995. V. 11., RI; Abásfalva, 1996. V. 24., RI; Homoródkeményfalva, 1996. V. 24., RI; Árvátfalva, 1997. V. 28., RI; *Kovácsna m.*: Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG et RIB; 3 km N of Vargyas, 2005. V. 28., RG – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Genus: *Oxythyrea* Mulsant, 1842

Oxythyrea funesta (Poda, 1761) – TR: *Hargita m.*: Abásfalva, 1996. V. 24., RI – Mediterrán faj. Erdélyben elterjedt és közönséges.

Rozner István – Budapest, XI, Tétényi-út 129, H-1116; irozner@gmail.com

Rozner György – Kisberény, Petőfi u. 1, H-8693; roznergryuri@axelero.hu

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm Kocs Irénnek, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztály muzeológusának és férjének, Kocs Jánosnak azt az önzetlen segítséget, amellyel lehetővé tették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását. Köszönet illeti Szalóki Dezsőt, Podlussány Attilát és a többi kutatót a gyűjtési adataikért, Salvó Szidóniát és Rozner Antalt a gyűjtésekben nyújtott segítségükért.

Irodalom

ÁDÁM L.

- 1979 A Kárpát-medence Lamellicornia-faunájának revíziója, I. Lucanidae (Coleoptera), *Folia Entomologica Hungarica*, X–XII/1, Budapest, 213–215.
 1993 Néhány újabb lemezescsápú bogár (Coleoptera, Scarabaeidae) előfordulása a Kárpát-medencében, *Folia Entomologica Hungarica*, LIV, Budapest, 163–166.
 1994 A check-list of the Hungarian Scarabaeoidea with the description of ten new taxa (Coleoptera), *Folia Entomologica Hungarica*, LV, Budapest, 5–17.
 2003 Faunisztikai adatok a Kárpát-medencéből (Coleoptera, Scarabaeoidea), *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis*, 27, 101–136.

BALOG, A.

- 1998 Cercetări faunistice asupra unor familii de coleoptere (Coleoptera, Staphylinidae, Scarabaeidae, Cerambycidae, Chrysomelidae) din Rezervația botanică Suatu I, jud. Cluj, *Buletin de Informare, Societatea lepidopterologică Română*, 9 (1–4), 109–115.

BALOG, A. – CRIȘAN, A. – RUCĂNESCU, A.

- 1997 Cercetări faunistice asupra unor familii de coleoptere din zona localității Hotoan, județul Satu-Mare (Coleoptera, Scarabaeidae, Cerambycidae, Chrysomelidae), *Buletin de Informare, Societatea lepidopterologică Română*, 8 (3–4), Cluj-Napoca, 253–260.

BARAUD, J.

- 1992 Coléoptères Scarabaeoidea d'Europe, *Faune de France*, Lyon.

BIELZ A. E.

- 1887 Siebenbürgens Käferfauna, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss*, Hermannstadt, 37.

CSIKI, E.

- 1942a Adatok a Görgényi-hegység bogárfaunájának ismeretéhez, *MTA Matematikai és Természettudományi Közlemények*, LXI, Budapest, 369–383.
 1942b A Balánbányai-hegység bogárfaunája, *MTA Matematikai és Természettudományi Közlemények*, LXI, Budapest, 706–733.

ENDRÓDI S.

- 1956 Lemezescsápú bogarak – Lamellicornia, *Magyarország Állatvilága – Fauna Hungariae*, XII, Budapest.
 1957 A lemezescsápú bogarak (Lamellicornia) kárpátmedencei lelőhelyadatai, *Folia Entomologica Hungarica*, X, Budapest, 145–226.

KUTASI CS. – MUSKOVITS J. – ROZNER I.

- 2000 Adatok Torockó és környékének bogárfaunájához (Insecta, Coleoptera), *Acta (Siculica)* 1999/1, Sepsiszentgyörgy, 75–82.

KUTHY D.

- 1896 Coleoptera, *Fauna Regni Hungariae – A Magyar Birodalom Állatvilága*, A Magyar Királyi Természettudományi Társulat, Budapest.

NÁDAI L. – VIG K.

- 2006 A Savaria Múzeum lemezescsápú bogarai (Coleoptera, Scarabaeoidea), *Praenorica, Folia Historico-Naturalia*, IX, Szombathely, 81–122.

PETRI, K.

- 1912 *Siebenbürgens Käferfauna auf Grund ihrer Erforschung bis zum Jahre 1911*, I–IX, Hermanstadt.
 1925–1926 Ergänzungen und Berichtigungen zur Käferfauna Siebenbürgens 1912, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss*, Hermanstadt, 165–206.

RUCĂNESCU, A. – KABOUREK, V.

- 1997 Coleoptera. Die Ergebnisse der Entomologischer Sammelausfluges in „Cheile Tisitei”, Vrancea Gebirge, 26. 06. – 6. 7. 1997, *Buletin de Informare, Societatea lepidopterologică Română*, 8 (1–2), 33–37.

SZÉL, GY. – ROZNER, I. – KOCs, I.

- 1996 Contribuții la cunoașterea Coleopterelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani, *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 73–92.

Date suplimentare privind fauna de Lamellicornia (Coleoptera) din Transilvania și Banat

(Rezumat)

Specialiștii de la Muzeul Național Secuiesc, Muzeul de Științele Naturii din Budapesta și Asociația Entomologică Ungară au efectuat în ultimii 20 de ani cercetări entomologice sistematice în Transilvania. Rezultatele colectărilor până în anul 1994 au fost publicate de Győző Szél, István Rozner și Irén Kocs în 1996, în anuarul muzeului *Acta (Siculica)* 1995. În anul 1998 membrii Asociației Entomologice Ungare au efectuat colectări în zona comunei Rimetea și împrejurimile acesteia, iar rezultatele au fost publicate în 2000 în anuarul muzeului *Acta (Siculica)* 1999 de Csaba Kutasi, József Muskovits și István Rozner. Lucrarea prezintă datele despre Lamellicornia nepublicate până în prezent. S-au identificat 84 specii aparținând la 38 genuri și 7 familii. Din materialul colectat 4 specii sunt noi pentru fauna din Transilvania: *Aphodius (Eurodalus) paracoenosus* Balthasar et Hrubant, 1960, *Onthophagus (Palaeonthophagus) grossepunctatus* Reitter, 1905, *Onthophagus (Palaeonthophagus) joannae* Goljan, 1953 și *Onthophagus (Palaeonthophagus) similis* (Scriba, 1790). Lista de specii cuprinde locurile de colectare pe județe, data colectării și numele prescurtat al specialistului, precum și răspândirea speciilor.

Data to the Lamellicorn-beetle fauna of Transylvania and Banat area (Coleoptera: Lamellicornia)

(Abstract)

The authors provide an overview of the work carried out by Hungarian coleopterists in Transylvania and Banat area. They provide data regarding lamellicorn collection obtained by researchers of Hungarian Entomological Society and Székely National Museum Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) between 1994 and 2007. The species list includes 84 species in 38 genera and in 7 family of Lamellicornia, from which 4 species proved to be new distribution records for Transylvania and Banat. These are: *Aphodius (Eurodalus) paracoenosus* Balthasar et Hrubant, 1960, *Onthophagus (Palaeonthophagus) grossepunctatus* Reitter, 1905, *Onthophagus (Palaeonthophagus) joannae* Goljan, 1953, *Onthophagus (Palaeonthophagus) similis* (Scriba, 1790). The species list shows (the) collecting sites of each species per county, the time of collection and abbreviated names of collectors. The attached notes refer to the distribution of species in the Palaearctic and specifically in Transylvania and Banat.

HOW MANY POPULATIONS ARE THERE? ON THE NEED FOR DELIMITING AMPHIBIAN POPULATIONS

Introduction

“...no longer makes sense to consider population dynamics as a particular way to view ecology – it’s the only way. Population dynamics becomes synonymous with ecological dynamics, with the variables of ecological change being numbers, biomass or energy contained within the constituent populations.” (Alan Berryman)¹

The concept of “population” started to fascinate ecologists a long time ago. The population is the unit that locally represents the species, the population is the main “arena” where the local adaptations occur. The species will go extinct when the last population disappears. At a theoretical level, a population is a group of organisms belonging to the same species that share the same area/place and contribute to the formation of a genetic pool.² The term “place” is very frequently present in population definitions, yet there is large debate around the size and limits of this area.³

Berryman⁴ and Camus & Lima⁵ in their notes present some definitions and uses of this concept:

- Andrewartha & Birch (1984) defined “natural populations” as the totality of interbreeding local populations. These local populations are interconnected by dispersing individuals. In this definition, the “natural population” is close to the definition of metapopulation. The limits of the natural populations, according to Andrewartha & Birch are the geographical barriers that hamper dispersal.
- Huffaker et alii (1999) consider as the area of a population the area which allows populations to persist for more generations and also permit natural movement behaviours (dispersal and migration).
- Yablokov (1986) defines populations through evolutionary perspective. According to his view, the area where a population lives should be large

enough to allow the formation of self-sustainable populations and isolated enough to allow the formation of a proper gene pool in evolutionary time.

- Camus & Lima (2002) write about *population area* to include those areas that serve as migration corridors but are not used as habitats.

It is worth mentioning that the metapopulation theory and landscape ecology of populations are based on a theoretical definition of populations. For example Hanski & Gilpin⁶ enumerate four conditions for defining metapopulations: (i) the existence of habitat patches and local populations, (ii) local populations should have a certain probability of being extinct, (iii) local populations should be connected by dispersing individuals, but the interpopulational movements should not be too frequent to synchronize the populations dynamics and therefore (iv) the probability of all populations for being extinct simultaneously is low. All these conditions have at their base the population concept as “operational unit”. A recent paper on amphibian metapopulations clearly demonstrated that the term is often “misused” and only a few studies use the term “metapopulation” correctly for their studied systems.⁷ We think that the same is true for the populations also.

A survey of the Romanian literature on amphibians showed that population studies are largely absent on this group. The distribution of different species is presented through lists of localities (administrative units – the most frequent case) or UTM quadrates (in a lesser extent). Moreover, there are a few studies that use the habitat as the main basis of presenting distribution or present the spatial and temporal dynamic of breeding assemblages what they call “population”.⁸ However, the term population, if used, was still ambiguous. The situation seems to be the same at international level also. As Camus

¹ BERRYMAN, A. A. 2002.

² CAMUS, P. A. – LIMA, M. 2002; BERRYMAN, A. A. 2002; RIDLEY, M. 2004.

³ CAMUS, P. A. – LIMA, M. 2002; BERRYMAN, A. A. 2002.

⁴ BERRYMAN, A. A. 2002.

⁵ CAMUS, P. A. – LIMA, M. 2002.

⁶ HANSKI, I. – GILPIN, M. E. 1997.

⁷ SMITH, M. A. – GREEN, D. M. 2005.

⁸ HARTEL, T. – MOGA, C. I. 2007.

& Lima⁹ mentioned “*It is strange that early ecologists opted for the view of closed populations dominated by local factors, but even stranger is that, after a century of population studies, ecologists continue to operate with population abstractions, lacking a proper definition or a general agreement*”.

Amphibians are in the focus of conservation efforts because there are in global decline.¹⁰ The need for population delimitations is, thus, even more urgent. Therefore we consider that this concept should be recalled and attempts should be made for its application in real situations. To our knowledge, this study is the first attempt to address the problems associated with the delimitation of amphibian populations.

The specific aims of this paper are:

- i) To present the variety of meanings of the term “population” in amphibians.
- ii) To present the aquatic habitat use of amphibians in ponds (permanent and temporary) and streams in the Târnava Mare basin.
- iii) To present some important aspects that should be considered when the amphibian populations are to be identified. Moreover, distribution maps are presented for the *Rana esculenta* complex and for *Hyla arborea* together with an attempt for delimiting *Hyla arborea* populations in the Târnava Mare basin.

The idea of this paper comes from two papers published simultaneously in *Oikos* by Berryman¹¹ and Camus & Lima¹².

Amphibian populations: how are they used in the scientific literature?

Temperate amphibians have complex life cycles and life histories. They have three developmental stages (egg, larvae and adults) and multiple habitat requirements. Their terrestrial stages are less active, mainly nocturnal. Thus, studies on amphibians' terrestrial habitat use are still generally lacking.

Considering these difficulties, researchers used different terms to delimit populations:

- i) *Breeding assemblages, breeding populations, adult populations.* These are represented by the totality of adult, reproducing individuals of a species that can be found in a pond or breeding habitat. Adults can be counted (counts of active individuals in the breeding habitat), dipnetted or, more rarely, trapped after the ponds were enclosed with a drift fence.

- ii) *Female populations.* In this approach the target of the studies are the breeding females. This is especially attractive in the case of frogs from the *Rana* genus (*R. dalmatina*, *R. arvalis*, *R. temporaria*, *R. esculenta* complex). The assumption is that females lay only one egg mass in a year and counting the egg masses will reflect the number of breeding females.¹³
- iii) *Calling index.* This refers to the intensity of male vocalization, thus the primary target here is the “male population”.
- iv) *Larval populations.* These studies target primarily the larval communities. Larvae are caught using dipnets and the sampling effort is generally described (i. e. the number of dipnet sweeps per time unit, the dipnet size etc.).¹⁴

As it can be seen, in all these approaches amphibians are studied during their aquatic stages or phases (ponds as patches approach). By focusing on the aquatic stages, the population area can be easily delimited: the pond. Ponds can be measured, numbered and monitored. The terrestrial juveniles and/or adults are not considered in these studies. A recent paper¹⁵ highlighted some important problems associated with the pond-population approach. Studies that are primarily pond-based will “skew” the results toward the ponds. Most of the life of the majority of pond breeding amphibians is spent in terrestrial habitats. These habitats serve as overwintering habitats and feeding habitats, moreover, amphibians should find proper microhabitats in the case of extreme weather conditions (i. e. drought) during their aquatic stage. We can state that a very important “input” to the reproductive potential and success is made by the terrestrial habitats. Moreover, these habitats are those through which the migration and dispersal occur. Thus, what a researcher can find in a pond may be in a very large part the result of what happened in the surrounding terrestrial areas. Amphibians may go extinct locally even if the ponds have good quality but the terrestrial habitats are destroyed. All these suggest that a pond based approach in population ecology studies on amphibians, without considering the terrestrial habitats, may be misleading. Only a few population studies consider the birth rate, dispersal, immigration, mortality (i. e. both aquatic and terrestrial stages and lives).¹⁶ The ponds as patches approach was recently criticized mainly because it offers a too simplistic view of the factors influencing amphibian populations.

⁹ CAMUS, P. A. – LIMA, M. 2002.

¹⁰ HARTEL, T. 2003.

¹¹ BERRYMAN, A. A. 2002.

¹² CAMUS, P. A. – LIMA, M. 2002.

¹³ MEYER, A. H. et alii 1998; HARTEL, T. – ÖLLERER, K. et alii 2008.

¹⁴ BABER, M. J. – BABBITT, K. J. – TARR, T. L. 2003.

¹⁵ MARSH, D. M. – TRENHAM, P. C. 2001.

¹⁶ KUHN, J. 1994.

Study case: the amphibians from the Târnava Mare basin

1. Study area and methods

In 2000 a project was started with the aim to inventory and monitor the aquatic habitats in the Târnava Mare basin. From that period, yearly, searches were made to find new ponds and resurveys were made in selected subgroups of ponds. Till 2007, 96 permanent ponds, 305 temporary ponds and 30 stream sectors were inventoried along the tributaries of the Târnava Mare river. The stream transects have around 300m and were selected in 8 streams (average 3.75 transects per stream, SD = 1.38). The stream sectors were chosen in a way to include more natural sectors, i. e. with flooding areas, because these are likely to be good spawning sites for amphibians. The permanent ponds have anthropogenic origins, and were created mostly in the last 40 years as a result of river regulations and dam building in the upper part of the Târnava Mare and its tributaries. The characterization of the ponds was already made¹⁷ therefore we will not detail these here.

We will present the aquatic habitat use of *Hyla arborea* and the *R. esculenta* complex using maps. These species were surveyed at a large scale and were selected because they are easily identified using call surveys. A larger scale survey on the tributaries of the Târnava Mare river and the river itself (central section) was made in 2006, resurveys being made in 2006 and 2007.

The characterization of the tributaries of the Târnava Mare river was made recently by Bănăduc & Bănăduc.¹⁸ According to their study, the streams of this area are of relatively short length and have a small gradient, their course is meandering and the sedimentary substrate dominates. They are relatively shallow, with a maximum depth of around 1 m. The streams are bordered by forested areas, hay meadows, and traditionally used arable lands. The invertebrate communities of different stream sectors were found to be differentiated according to the water flow and substrate. The fish are important determinants of the habitat use of amphibians. The upper part of the streams harbour less fish species than the middle and lower part.¹⁹ Thus, the upper streams are characterized by the presence of *Orthrias barbatulus* and *Gobio obtusirostris*,²⁰ both being inoffensive for amphibians. The species that may be a threat for amphibians are present in the lower part of the

streams, at the confluence with the Târnava Mare river (*Squalius cephalus*).²¹

Below, we will first compare the site occupancy and species richness in the three aquatic habitat types (permanent ponds, temporary ponds and streams). After this, we will present the distribution of *H. arborea* and *Rana esculenta* in ponds and streams (the river Târnava Mare and its tributaries).

The surveys were made in May-June after sunset. The surveys along the stream and river were made by stopping in every around 500 m distances, because calling males can be identified within this distance. We recorded with handheld GPS the points along streams and all the ponds where at least one calling male was heard (in 2007 only the presences were recorded). In this study we use pooled presence-absence data for the 2000–2008 period.

2. Results and discussions: habitat use and species richness of amphibians in the three aquatic habitat types

The species richness was significantly larger in the individual permanent ponds (average 5.46, SD = 2.30) than in the individual temporary ones (1.97, SD = 0.98) or stream sectors (2.10, SD = 2.86), whereas no significant difference was found between the streams and temporary ponds (ANOVA $F_{[2, 428]} = 107.08$, $P < 0.001$, Tukey HSD post hoc for unequal N: $P > 0.05$). We also should mention that there are temporary pond clusters (such are those from Angofa – Saes valley) and streams (the majority of the tributaries of Târnava) that harbour all the amphibian species found in Târnava Mare basin. The higher amphibian species richness in the individual permanent ponds was interpreted through the higher complexity of these habitats.²² Having a more abundant and diverse vegetation, these ponds provide a larger offer of habitat diversity for amphibians.

Newer results suggest that the pond clusters may be even more important predictors of species rich communities than the individual ponds.²³ The population turnover of many amphibian species (i.e. those susceptible to fish predation and the temporary pond breeders) may be higher in permanent ponds with predatory fish.²⁴

Figure 1 presents the site occupancy of the individual species in the three aquatic habitat types. Some species (*Rana dalmatina*, *B. bufo*, *R. esculenta* complex, *H. arborea*) are more common in the

¹⁷ HARTEL, T. – DEMETER, L. et alii 2006; HARTEL, T. – NEMES, Sz. et alii 2007; HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz. 2007; HARTEL, T. – ÖLLERER, K. et alii 2008; HARTEL, T. – MOGA, C. I. et alii 2008.

¹⁸ BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D. 2007.

¹⁹ BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D. 2007.

²⁰ BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D. 2007.

²¹ HARTEL, T. – NEMES, Sz. et alii 2007.

²² HARTEL, T. – ÖLLERER, K. et alii 2008.

²³ HARTEL, T. – MOGA, C. I. 2007.

²⁴ HARTEL, T. unpublished data.

permanent ponds than in other types of aquatic habitats whereas others (such are *R. temporaria*, *Bombina variegata*) tend to be more common in temporary ponds and streams. A recent study showed that the introduction of predatory fishes in ponds pose serious threats for amphibians (*T. cristatus*, *T. vulgaris*, *H. arborea*, *R. dalmatina*).²⁵ The various adaptations of amphibians to the selective forces linked to hydroperiod gradient were presented in Hartel et alii²⁶ Amphibians use for reproduction the small flooded areas (*Figure 8 and 9*), mainly the middle – upper parts of the streams, although calling males were observed sometimes along the entire stream, see below. These sectors are safer because the absence of predatory fish and have more natural flooding areas.²⁷

Most of amphibians disperse at juvenile stage.²⁸ It can be assumed that the longer the dispersal ability, more likely for a species to colonize new habitats. Any “deviation” from this assumption may be caused by (i) the quality of the matrix where the dispersal occurs. In a permeable matrix the costs associated with dispersal are low. The movements are risky in inhospitable landscapes. (ii) the quality of the aquatic habitats. There are species that prefer permanent ponds (some being able to coexist with fish whereas some species not), while others prefer temporary ponds. The presence of predators and competitors (often linked to pond hydroperiod) is an important determinant of the aquatic habitat selection in amphibians in this area.²⁹

The maximum dispersal distances reported for different species were taken from the literature.³⁰ We analysed the relationship between the site occupancy and the dispersal distance using linear regression. For this, the dispersal distances were *log* transformed.

There was a significant positive overall relationship between the dispersal distance and the number of permanent ponds used (*Figure 2*). No such relationships were found in the case of temporary ponds and springs (*Figure 2, 3*). We think that the major limiting factor of the use of temporary ponds and streams is the low quality of these habitats (i. e. they are ephemeral, lack sectors with flooded areas or contain predatory fish) while landscape fragmentation is influencing only in a lesser extent. Amphibians, in theory, can disperse safely along the streams also due to the seminatural state of the stream margins and slopes.³¹ Considering the reported dispersal

distances (than may be serious underestimations) and the probability of finding stepping stones that would increase the dispersal distances in this area (see the maps below), from the above written it can be concluded that in theory amphibians should be “everywhere” in these landscapes, but do not reproduce in all wetlands. Indeed, our observations suggest that the newly created permanent ponds may be colonized by different species (newts, Tree Frog, Common – and Agile Frog, Common Toad, Green Toad) (i. e. within one-two years). There are two major roads that represent fragmentation but many of the studied sites are far from roads (this being especially true for those being in the southern part of the Târnava Mare river).³²

The results of the calling surveys from 2005 on *H. arborea* are presented in *Figure 4*. The Tree Frog is present in all the streams surveyed, although in some of them it was not frequent. Observations made in 2006–2007 show that the calling sites of this species are dynamic, suggesting that the adults move along the stream to find proper breeding sites. A large scale recapture study carried out in Sweden³³ suggests that *H. arborea* is able to disperse several kilometres (up to 11) to select already occupied ponds for reproduction, avoiding sites that are at close distance and are not occupied. They suggest that the conspecific attraction may be important determinant of the direction of movement in this species. Good breeding habitats for this species in streams were found along Stejăreni valley, Criș valley and Valchid valley. The larger streams such are Târnava Mare and Hârtibaci were not used by the Tree Frog, most probably due to lack of suitable habitats and the presence of fish.

The *R. esculenta* complex has a different distribution in this area (*Figure 5*). It is generally lacking from the streams that are far from the main water courses (Târnava Mare and Hârtibaci). Moreover, it is absent from the large majority of temporary ponds (*Figure 1 and Figure 5*). According to the previous studies in this area³⁴ this species is common in the permanent ponds and it is not sensitive to predatory fish. The overall picture about this species is that it requires larger and more constant waters. The streams may be used as migration corridors, but we have repeatedly observed vocalizing territorial males along different transects of the Târnava Mare river, suggesting that ponds suitable for breeding occur even in this area.

²⁵ HARTEL, T. – NEMES, Sz. et alii 2007 ; HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz. 2007.

²⁶ HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz. 2007.

²⁷ BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D. 2007.

²⁸ SEMLITSCH, R. D. 2007.

²⁹ HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz. 2007.

³⁰ MARSH, D. M. – TRENHAM, P. C. 2001; SMITH, M. A. – GREEN, D. M. 2005.

³¹ BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D. 2007.

³² HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz. 2007.

³³ VOS, C. C. et alii 2000.

³⁴ HARTEL, T. – NEMES, Sz. et alii 2007.

What should be considered when delimiting amphibian populations?

The data presented above lead to the question: how many amphibian populations are in this area? A potentially useful way to estimate the number of populations would be to estimate the area where the adult amphibians move during their life, assuming amphibians' pond fidelity (see below). We suggest that when defining populations as demographic units in amphibians the following two aspects need to be considered: (i) the landscape characteristics (ii) and some behavioural traits of amphibians related to migration, dispersal and site fidelity.

i *The origin of the breeding habitats and the life cycle of amphibians.* The permanent ponds were all created by dam construction (tributaries of Târnava Mare) or regulation. Thus, initially, all amphibians in this area reproduced (and their populations probably persisted) in running waters. There are only few studies available regarding the use of streams by amphibians in Europe. These studies show that streams can be efficiently used for reproduction, providing that safe, flooded areas are available.³⁵ Moreover, some species (*R. temporaria*) use the streams as migration corridors.³⁶ All the species identified as breeding in ponds, were also identified in springs, even in those streams without man-made ponds along them (such as those from the Nadeş plateau, Stejăreni valley etc.). A very important aspect of these habitats (till a certain point in common with temporary ponds) is that they are extremely dynamic. Thus the proper habitats for reproduction are not necessarily stable in space and time. This spatio-temporal variability of the breeding site quality and location may have at least three consequences for amphibians: (i) it does not allow the formation of large "local" populations because of variable reproductive success. (ii) the amphibians may be selected for intensive movements along the streams in order to "monitor" the quality of the habitat. Finally (iii) the habitat quality variable may select for the short larval period and large phenotypic plasticity. Petranka³⁷ was the first who "tied" the evolution of amphibian's complex life cycle to metapopulation dynamic and persistence. According to Petranka³⁸ the selection for the short larval period increases the potential of amphibians

to use temporary ponds in the landscape, and this may have positive consequences on the spatial organisation and persistence of amphibian populations. If the larval period increases (i.e. due to adaptations for breeding in permanent ponds), amphibians will lose their ability to reproduce in temporary ponds and this will increase the effective distance between breeding habitats (because the ponds with longer hydroperiod may be in smaller density than the temporary ponds). With increased interpond distance, the risk of metapopulation extinction also increases. By creating permanent ponds along the streams, that were free from predatory fish for long time, the conditions were created for the formation of large "population hotspots" for species that prefer vegetated permanent ponds (*B. bufo*, *R. dalmatina*, *H. arborea*, *T. cristatus*, *P. fuscus*, *R. esculenta* complex). Moreover, conditions were created for occasional reproduction of temporary pond breeders (*B. viridis*, *B. variegata*, *R. temporaria*, *T. vulgaris*) in these ponds.

ii *Amphibian movements, the general pattern being that adults show periodical migrations between habitats and juveniles are the dispersal stage.*³⁹ The dispersal distance of juveniles may vary from tens to thousands of meters.⁴⁰ Considering the overall good conditions that are present along the tributaries of the Târnava Mare river, we believe that the conditions for the efficient dispersal are mostly assured (see above). Moreover, good evidences exist for the dispersal of juveniles along humidity gradients;⁴¹ it is very possible that juveniles disperse mainly along the stream due to the increased soil humidity. Juvenile amphibians are especially sensitive to desiccation. The adults tend to show breeding site (or breeding area – referring to a number of potential breeding sites) fidelity. Studies show that amphibians are able to learn, to "monitor" a certain area for old and new breeding sites and choose those sites that are of the best quality at that moment.⁴² The small "excursions" along certain sectors of the streams are therefore very likely. The long dispersal ability and the site fidelity make possible the quick finding of newly created habitats (confirmed by our studies as well, see above). The stable habitats will allow a quick increase in the birth rate within the permanent ponds, thus a large production of

³⁵ PINTAR, M. – SPOWLIND, R. 1998.

³⁶ DEMETER, L. – MARA, Gy. 2006.

³⁷ PETRANKA, J. P. 2007.

³⁸ PETRANKA, J. P. 2007.

³⁹ GILL, D. E. 1978; SINSCH, U. 1990, 1991; SEMLITSCH, R. D. 2008.

⁴⁰ SINSCH, U. 1990; 1991; MARSH, D. M. – TRENHAM, P. C. 2001; SMITH, M. A. – GREEN, D. M. 2005.

⁴¹ HARTEL, T. – MOGA, C. I. et alii 2008.

⁴² SINSCH, U. 1990; 1991; HARTEL, T. 2008c.

dispersing juveniles in some species. For many species, the permanent ponds will act as source habitats⁴³ that will, in theory, produce much more juveniles than that sector of the stream where the pond was created, or probably the whole stream itself. The role of these ponds as source habitats for many species become more evident if/when the streams will be regularized (such modifications were already seen in different Saxon villages) and/or the terrains along them will be converted into intensive arable lands. This will lead to decrease of the general quality of the stream and increase the importance of permanent ponds. However, as Petranka⁴⁴ noted, stable habitats will select for the loss of ability for extreme phenotypic plasticity of amphibian larvae. Moreover, the permanent ponds in this area tend to be populated with predatory fish (our personal observations) suggesting that their quality will decrease in the near future. These possibilities and trends should be considered in our wish to conserve amphibian populations in this area.

As a final remark, Semlitsch⁴⁵ demonstrated that many of the studies regarding the spatial movements of amphibians do not make clear difference between the dispersal and migration. Migration is probably the movement type suitable for delimiting populations, because dispersal represents movements of emigration from the population.

A potentially useful way to estimate the number of populations would be to estimate the area where the adult amphibians move during their life, assuming amphibians' pond fidelity (see below). According to the suggestion of Berryman⁴⁶ "*the area (of a population) must be large enough for the emigration and immigration rates to be negligible or, at least, roughly balanced. If you can imagine such an area for a particular species, then you can grasp the spatial identity of that species' population*". We agree with this and present such an approach in delimiting *H. arborea* populations.

First, we realized a map where every pond was encircled in 1 km distance. We used this distance because there are evidences regarding the spatial scale of the landscape effects of 1000 m in *H. arborea*.⁴⁷ This distance was considered by us the area where the majority of adults live and move after reproduction. When two such populations overlapped (i.e. the

circles overlapped), they were unified because of the possibility to represent one single demographic unit. Around 1 km distance (1070 m) was found to be associated with statistically significant genetic differences between populations in *R. sylvatica*.⁴⁸ A local study, conducted on *R. dalmatina* breeding in a permanent pond and a temporary pond cluster at 800–1300 m distance from this⁴⁹ also show that in this distance (around 1 km) the spatial dynamic and fluctuations of the two populations are not correlated, suggesting demographic independence.

Secondly, we delimited *H. arborea* populations using 11 km distances around the ponds (the largest movement distance recorded in this species, Vos et alii⁵⁰). The same methodology was applied with the overlapping populations as written above. Here the major roads and the river Târnava Mare river were considered barriers of dispersal, thus, populations situated in the two sides (although close to each other) were considered to be isolated.

To express the potential limitations of our model we present the following assumptions: (i) the quality of used aquatic habitats is equal. Considering the source-sink character of many habitats⁵¹ this assumption is unlikely to be met, however. In this study we were not able to quantify what habitats are sources and what are sinks. (ii) All ponds were inventoried. This may be true for the central part of the area but unlikely in the periphery. (iii) The quality of the landscape that would assure the dispersal (juveniles) and migration (adults) is good. We mention these assumptions because we believe that the quantification of source-sink systems and also the exact knowledge of the habitats are critical for every attempt of constructing population area "models". Further similar studies made in a smaller scale will account for these aspects also.

Overall 158 presence data for *H. arborea* were shown in the maps presented in Figures 6 and 7. These would represent the "pond populations" if a "naïve" ponds as patches approach is adopted. These points were grouped in 59 populations, considering the area of a population as being 1 km radius circle around the ponds. Moreover, if we consider 11 km distance, the number of populations becomes seven. The first level grouping (using 1 km radiuses) seems for us reliable since evidences exist regarding the movement of this species within this area (Hartel *personal observations*). According to this spatial level approach, the area of a population may be roughly a valley.

⁴³ PULLIAM, H. R. 1988; RUNGE, J. P. et alii 2006.

⁴⁴ PETRANKA, J. P. 2007.

⁴⁵ SEMLITSCH, R. D. 2008.

⁴⁶ BERRYMAN, A. A. 2002.

⁴⁷ PELLET, J. – GUIGAN, A. – PERRIN, N. 2004.

⁴⁸ SQUIRE, T. – NEWMAN, R. A. 2002.

⁴⁹ HARTEL, T. 2008b; HARTEL, T. unpublished.

⁵⁰ VOS, C. C. et alii 2000.

⁵¹ PULLIAM, H. R. 1988.

A study carried out in France on two newt species (*T. cristatus* and *T. marmoratus*) showed that the number of pond populations (21 in both species) is larger than the number of populations identified at genetic level (seven in *T. cristatus* and three in *T. marmoratus*)⁵². In most of cases, ponds situated in less than 2 km geographical distance were pooled as one population.

The second level grouping however that stands the existence of seven populations is likely to be a misestimation. It is very probable that at this level the *H. arborea* populations are organized in a metapopulation. But in order to test this, the four conditions for defining a metapopulation⁵³ should be tested. It is very likely that movements of 10 km distance are not very common in the case of the Tree Frog.

A real difficulty in tracing population boundaries in amphibians in this area is the large number of wetlands in a relatively unfragmented landscape. These wetlands may act as reproductive sites, stepping stones or refuges. The temporary ponds and occasionally flooded areas deserve important attention in this respect. Their hydroperiod is strictly dependent on precipitation and temperature. Some of them may act as “source” habitats in rainy years but as “sinks” in others.⁵⁴ They may significantly decrease the effective distances between the neighbouring breeding areas, occasionally (i.e. in rainy years) allowing a larger gene flow between them.

The continuum conceptual model approach

The continuum model approach was recently emphasized as a tool for a better understanding the distribution of animals in the landscape⁵⁵. This model links the spatial distribution of organisms to the four key resources: (i) food, (ii) shelter, (iii) space and (iv) climate. These resources are not uniformly distributed in space, therefore the organism's distribution would show gradual changes in the landscape. Particularly in amphibians, their distribution in the landscape may be presented using distance from the breeding ponds and humidity gradients. The estimation of the density in different points of the landscape may be done using traps and/or direct observations coupled with mark-recaptures. The population boundaries in this case would be those areas from the landscape that show the lowest density of individuals. The distribution of the population in the landscape can be presented using contour maps (e. g. the highest densities of individuals are presented with dark colors and the lower densities with lighter colors⁵⁶).

Concluding remarks

Why is important to try to delimit populations? We witness the massive extinction of species, the most invoked cause being habitat loss and fragmentation. The fields of biology that aim to make conservation proposals for biodiversity (*conservation biology, restoration ecology* etc.) put more and more emphasis on populations. The targets of biodiversity management and conservation measures are the populations. How we intend to protect natural populations if we don't know their spatial extent?

Populations are much more than groups of interbreeding individuals that belong to one species. Natural populations are the result of evolution, selective forces act upon them (and their different parts) maintaining them genetically viable (and heterogenous) and able to adapt to changes in their environment. The gene pool of a population receives genes from other ones through dispersal (immigration). The “rescue” effect is also the result of dispersal. Any management intervention should consider these aspects. Populations may be genetically depleted whereas the ecological population size may be large. If the effective (genetic) population size is low, this may expose natural populations to different stochastic effects (diseases, extreme climatic events, changes in habitat quality) more, even if the management strategies of local habitat are “the best”.

Although the Târnava Mare basin is well covered regarding amphibian studies, and we have an overall image on the distribution and habitat- and landscape determinants of amphibians' distribution, the main questions still remain. More intensive studies should be carried out to quantify the habitat distribution, variability, to construct maps regarding the “permeability” of different landscape elements and collect information regarding the spatial and temporal extent of amphibian population dynamic. We suggest that researchers working on understanding the spatial extent on population (and community) dynamic should move beyond individual ponds. Rather, considering groups of (interconnected) ponds at different spatial scales, would be more useful tool for understanding population dynamics and developing conservation strategies for amphibians (this being also suggested by Griffiths⁵⁷). This approach was applied at a smaller scale in this area when the management interventions were planned for the restoration of the wetlands in the *Breite Natural Reserve* near Sighișoara, the target being the maintenance of a large diversity of

⁵² JEHLE, R. et alii 2005.

⁵³ SMITH, M. A. – GREEN, D. M. 2005.

⁵⁴ HARTEL, T. 2008c.

⁵⁵ FISCHER, J. – LINDENMAYER, D. 2006; HARTEL, T.

– MOGA, C. I. et alii 2008.

⁵⁶ HARTEL, T. – MOGA, C. I. et alii 2008.

⁵⁷ GRIFFITHS, R. A. 1997.

reproductive habitats for amphibians. Furthermore, we suggest more intensive studies regarding the use of streams by amphibians. By mapping the flooded areas along them, their potential can be evaluated and management recommendations can be made to maintain them “active”.

To find out the movement range of amphibians, the recapture studies are the most accessible ones⁵⁸. If done with caution (to reduce the chances for infections), these kind of studies would provide important data regarding the movement of adults (migration) and juvenile dispersal distances. Even if they probably underestimate the distances that lead to genetic differences between populations, recapture

studies are more accessible than the expensive genetic studies. The recapture studies should go parallel with the landscape ecological studies, because the movement efficiency is directly influenced by the landscape elements (e. g. two breeding sites that are closely situated physically may be isolated by an impermeable matrix).

Acknowledgement

The financial support for our studies in the Târnava Mare basin was ensured by the Declining Amphibian Populations Task Force and the Mihai Eminescu Trust. The manuscript benefited from the observations of Raluca Băncilă and Alin David.

Tibor Hartel – Mihai Eminescu Trust, Sighișoara, str. Cojocarilor 11, RO-545400; asobeka@yahoo.com

Kinga Öllerer – Institute of Biology – Romanian Academy, Bucharest, Spl. Independenței 296, RO-060031; kinga.ollerer@gmail.com

References

- BABER, M. J. – BABBITT, K. J. – TARR, T. L.
2003 Patterns of larval amphibian distribution along a wetland hydroperiod gradient, *Canadian Journal of Zoology*, 81, 1539–1552.
- BĂNĂDUC, A. C. – BĂNĂDUC, D.
2007 Benthic macro-invertebrate and fish communities of some southern Târnava Mare river tributaries (Transylvania, Romania), *Transylv. Rev. Syst. Ecol. Res.*, 4, 135–147.
- BERRYMAN, A. A.
2002 Population: a central concept for ecology? *Oikos*, 97, 439–442.
- CAMUS, P. A. – LIMA, M.
2002 Populations, metapopulations, and the open-closed dilemma: the conflict between operational and natural population concepts, *Oikos*, 97, 433–438.
- DEMETER, L. – MARA, Gy.
2006 *Rana temporaria* Migration, *Herpetological Review*, 37, (2), 211.
- FISCHER, J. – LINDENMAYER, D. B.
2006 Beyond fragmentation: the continuum model for fauna research and conservation in human modified landscapes, *Oikos*, 112, 473–480.
- GILL, D. E.
1978 The metapopulation ecology of the red spotted newt, *Notophtalmus viridescens* (Rafinesque), *Ecological Monographs*, 48, 145–166.
- GRIFFITHS, R. A.
1997 Temporary ponds as amphibian habitats, *Aquatic Conservation, Marine and Freshwater Ecosystems*, 7, 119–126.
- HANSKI, I. – GILPIN, M. E. (eds).
1997 *Metapopulation Biology – Ecology, Genetics and Evolution*, Academic Press.
- HARTEL, T.
2004 The Decline of Amphibians: some New Hypothesis, *Acta (Siculica)* 2003/3, 43–56.
2008a Within pond variation of the egg deposition site in *Rana dalmatina*, *Biologia*, 3, 439–443.
2008b Weather conditions, breeding date and population fluctuation in *Rana dalmatina* from Central Romania, *Herpetological Journal*, 18, 40–44.
2008c Movement activity in a *Bombina variegata* population, in a deciduous forested landscape, *North-Western Journal of Zoology*, 4, 79–90.
- HARTEL, T. – DEMETER, L. – COGĂLNICEANU, D. – TULBURE, M.
2006 The influence of habitat characteristics on amphibian species richness in two river basins of Romania, in: M. Vences, J. Köhler, T. Ziegler, W. Böhme (eds): *Herpetologia Bonnensis*, II, Proceedings of the 13th Congress of the Societas Europaea Herpetologica, 47–50.
- HARTEL, T. – MOGA, C. I.
2007 Population fluctuations and the spatial habitat use by amphibians in a human modified landscape, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Seria Biologia*, 2, 19–32.

⁵⁸ See HARTEL, T. 2008c.

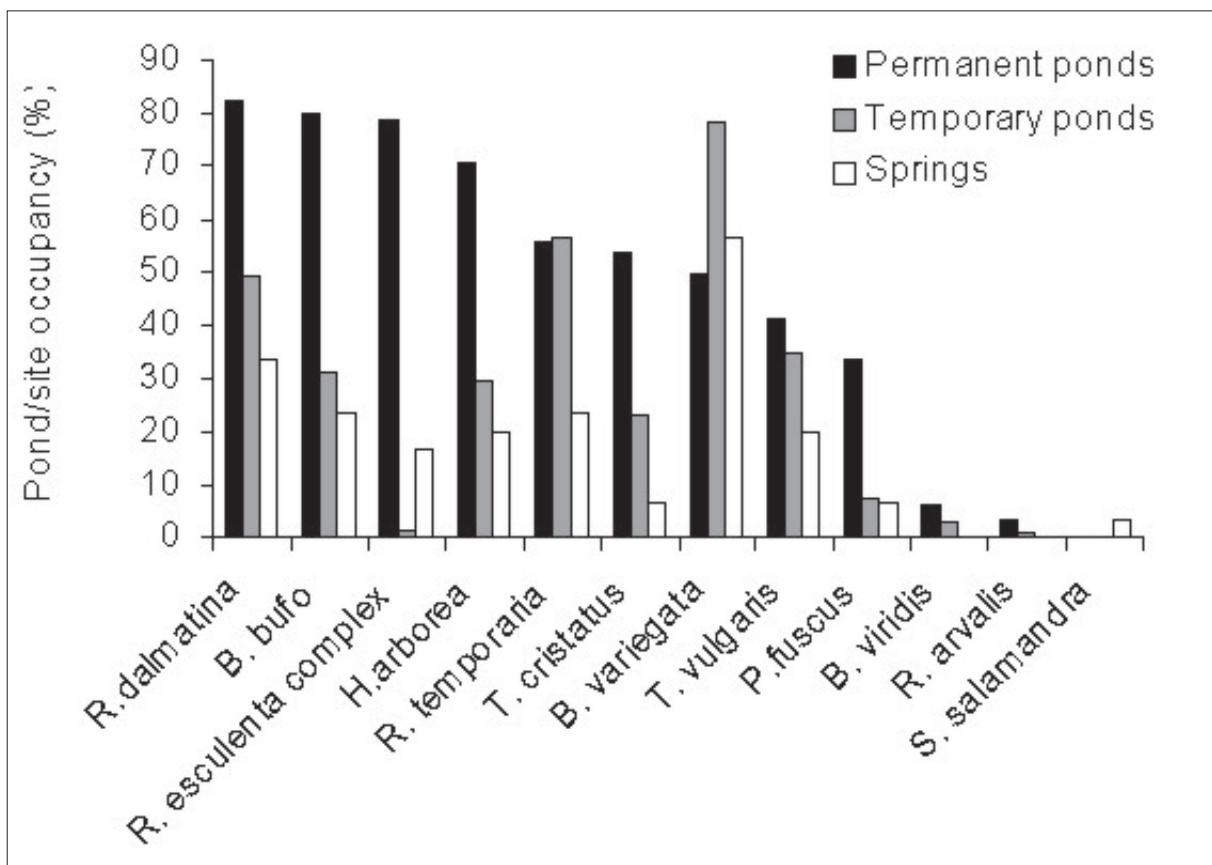
- HARTEL, T. – NEMES, Sz. – COGĂLNICEANU, D. – ÖLLERER, K. – SCHWEIGER, O. – MOGA, C. I. – DEMETER, L.
2007 The effect of fish and habitat complexity on amphibians, *Hydrobiologia*, 583, 173–182.
- HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – NEMES, Sz.
2007 Critical elements for biologically based management plans for amphibians in the middle section of the Târnava Mare basin, *Acta Scientiarum Transylvanica*, 15, 109–132.
- HARTEL, T. – ÖLLERER, K. – DEMETER, L. – NEMES, Sz. – MOGA, C. I. – COGĂLNICEANU, D.
2008 Using a habitat based approach in mapping amphibian distribution in Romania: study case of the Saxon cultural landscape in the Târnava Mare basin, Resubmitted to *Italian Journal of Zoology*.
- HARTEL, T. – MOGA, C. I. – ÖLLERER, K. – SAS, I. – DEMETER, L. – RUSTI, D. – BALOG, A.
2008 A Proposal towards the incorporation of spatial heterogeneity into animal distribution studies in Romanian landscapes, *North-Western Journal of Zoology*, 4, 173–183.
- JEHLE, R. – BURKE, T. – ARNTZEN, J. W.
2005 Delineating fine-scale genetic units in amphibians: probing the primacy of ponds, *Conservation Genetics*, 6, 227–234.
- KUHN, J.
1994 Lebensgeschichte und Demographie von Erdkrottenweibchen *Bufo bufo bufo* (L.), *Zeitschrift für Feldherpetologie*, 1, 3–87.
- MARSH, D. M. – TRENHAM, P. C.
2001 Metapopulation dynamics and amphibian conservation, *Conservation Biology*, 15, 40–49.
- MEYER, A. H. – SCHMIDT, B. R. – GROSSENBACHER, K.
1998 Analysis of three amphibian populations with quarter-century long time-series, *Proceedings of the Royal Society of London Britain*, 265, 523–528.
- PELLET, J. – GUIBAN, A. – PERRIN N.
2004 A concentric analysis of the impact of urbanization on the threatened European Tree Frog in an agricultural landscape, *Conservation Biology*, 18, 1599–1606.
- PETRANKA, J. P.
2007 Evolution of complex life cycles of amphibians: bridging the gap between metapopulation dynamics and life history evolution, *Evolutionary Ecology*, 21, 751–764.
- PINTAR, M. – SPOLWIND, R.
1998 Mögliche Koexistenz von Fish- und Amphibianzönosen in Gewässern der Donauen westlich Wiens, *Salamandra*, 34, 137–156.
- PULLIAM, H. R.
1988 Sources, sinks, and population regulation, *American Naturalist*, 132, 652–661.
- RIDLEY, M.
2004 Evolution, *Blackwell Publishing*.
- RUNGE, J. P. – RUNGE, C. M. – NIKOLS, J. D.
2006 The role of local populations within a landscape context: defining and classifying sources and sinks, *The American Naturalist*, 167, 925–938.
- SEMLITSCH, R. D.
2007 Differentiating migration and dispersal processes for pond breeding amphibians, *The Journal of Wildlife Management*, 72, 260–267.
- SINSCH, U.
1990 Migration and orientation of anuran amphibians, *Ethnology, Ecology, Evolution*, 2, 65–79.
1991 Mini review: the orientation behaviour of amphibians, *Herpetological Journal*, 1, 541–544.
- SMITH, M. A. – GREEN, D. M.
2005 Dispersal and the metapopulation paradigm in amphibian ecology and conservation: are all amphibian populations metapopulations? *Ecography*, 38, 110–128.
- SQUIRE, T. – NEWMAN, R. A.
2002 Fine scale population structure in the wood frog (*Rana sylvatica*) in a northern woodland, *Herpetologica*, 58, 119–130.
- VOS, C. C. – TER BRAAK, C. J. E. – NIEUWENHUIZEN, W.
2000 Incidence function modelling and conservation of the tree frog *Hyla arborea* in the Netherlands, *Ecological Bulletins*, Copenhagen, 48, 165–180.

Hány populáció? A kétéltű-populációk körülhatárolásának szükségességéről (Kivonat)

Jelen dolgozatunkban a *populáció* fogalom alkalmazásának fontosságát emeljük ki. A dolgozat első felében pár – populációkra vonatkozó – definíció bemutatása után kitérünk a populáció fogalom alkalmazását bemutató különböző kétéltű-kutatásokra. A második részben egy esettanulmányt mutatunk be a kétéltűek elterjedéséről a Nagy-Küküllő-medencében. A kutatások „vizes élőhely” központúak, olyan értelemben, hogy a valós vagy potenciális szaporodóhelyek leltározásán alapulnak. Ebben a megközelítésben elterjedési térképeket mutatunk be a *Hyla arborea* és a *R. esculenta* fajkomplexum esetében. Két potenciális migrációs távolság figyelembevételével megpróbáljuk körülhatárolni a levelibéka (*H. arborea*) populációkat. Különböző migrációs elméletekre alapozva az egyik megközelítés 1 km-es migrációs távolságot, míg a második 11 km-es távolságot vesz figyelembe. A természetes populációk körülhatárolásának fontossága abban rejlik, hogy ez a módszer jobb rálátást biztosít a populációkra ható szelektív nyomásokra, ezáltal alapozva meg a különböző természetvédelmi stratégiákat.

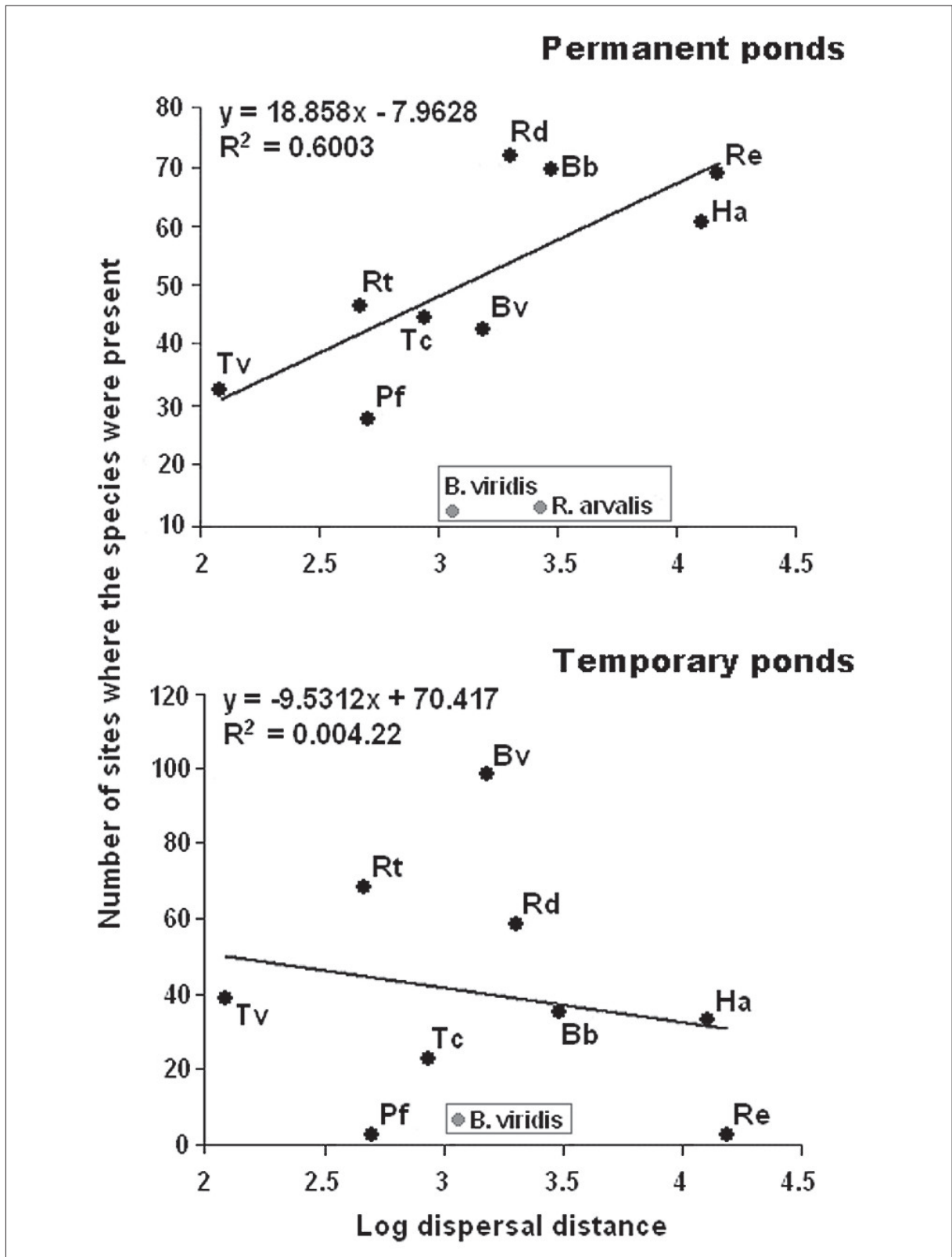
Câte populații? Despre necesitatea delimitării populațiilor de amfibieni (Rezumat)

Pornind de la trecerea în revistă a câtorva din definițiile utilizate pentru descrierea conceptului de populație în lucrarea de față argumentăm privind necesitatea delimitării populațiilor naturale. Pe baza acestor definiții, prezentăm modul în care conceptul de populație este aplicat în cazul amfibienilor. În a doua parte a lucrării prezentăm un studiu de caz asupra distribuției amfibienilor în trei tipuri de habitate acvatice: bălți permanente, bălți temporare, ape curgătoare din bazinul Târnavei Mari. Se prezintă distribuția la *H. arborea* și a complexului *R. esculenta* în cele trei tipuri de habitate acvatice din bazin. În a doua parte a lucrării vom prezenta două propuneri de delimitare a populațiilor de *Hyla arborea*, folosind posibile distanțe de migrare a adulților (1, respectiv 11 km). Considerăm că delimitarea la scara mică oglindește limitele populaționale pe când delimitarea la scara mare foarte probabil că include o metapopulație. Delimitarea populațiilor oferă informații specifice despre varietatea forțelor selective, care afectează acestea, reprezentând un pas important în dezvoltarea strategiilor de conservare.

Figure 1. The site occupancy of the individual species in the three aquatic habitats studied. The data regarding ponds are from HARTEL, T. – ÖLLERER, K. et alii 2008. The figure was made by pooling the overall presence of individual species during 2000–2007. By doing so, the permanent pond occupancy of *Bombina variegata* was overestimated. This species is present in permanent ponds only in rainy years when the pond floods small terrestrial areas around it. HARTEL, T. – MOGA, C. I. 2007.

Figure 2. The dispersal distance (logarithmic) and the number of aquatic habitats used by amphibians. The species *Bufo viridis* and *Rana arvalis* were highlighted because, although their high ability to disperse, their habitat use is low. These two species were not included in the regression analysis. Abbreviations: Tc = *T. cristatus*, Tv = *T. vulgaris*, Bb = *B. bufo*, Bv = *B. variegata*, Ha = *H. arborea*, Pf = *P. fuscus*, Rd = *R. dalmatina*, Rt = *R. temporaria*. The species highlighted with grey square are long dispersers but still occupy a low number of habitats. These species were not included in the regression analysis.

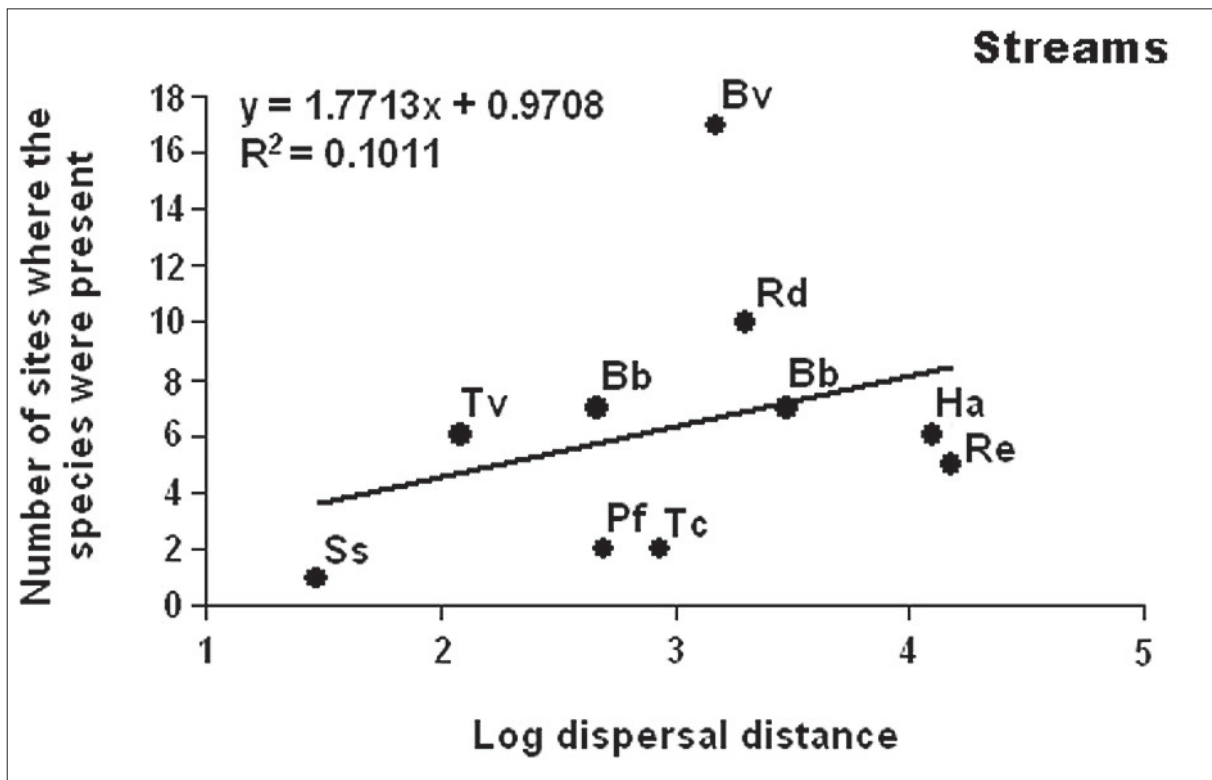

Figure 3. The dispersal distance (logarithmic) and the number of aquatic habitats used by amphibians. Ss = *S. salamandra*. For other abbreviations see Figure 2.

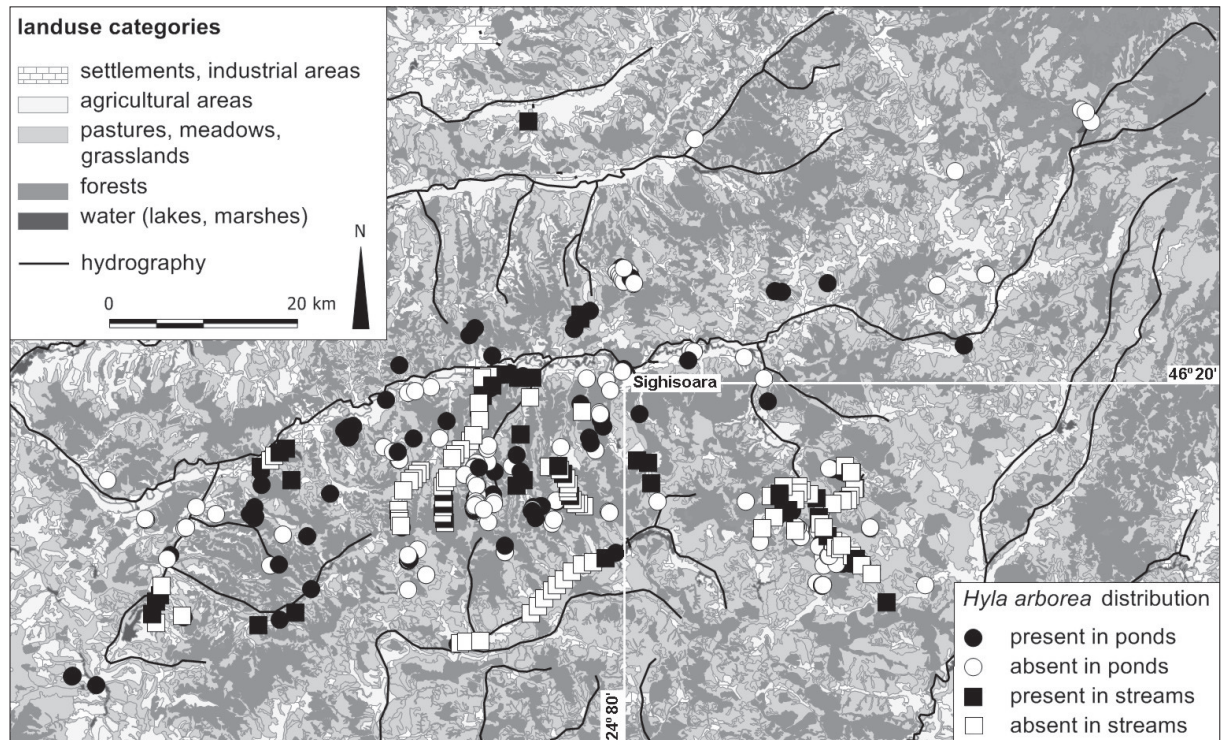

Figure 4. The map of the sites surveyed for *H. arborea* showing the presence and absence of this species in ponds and streams.

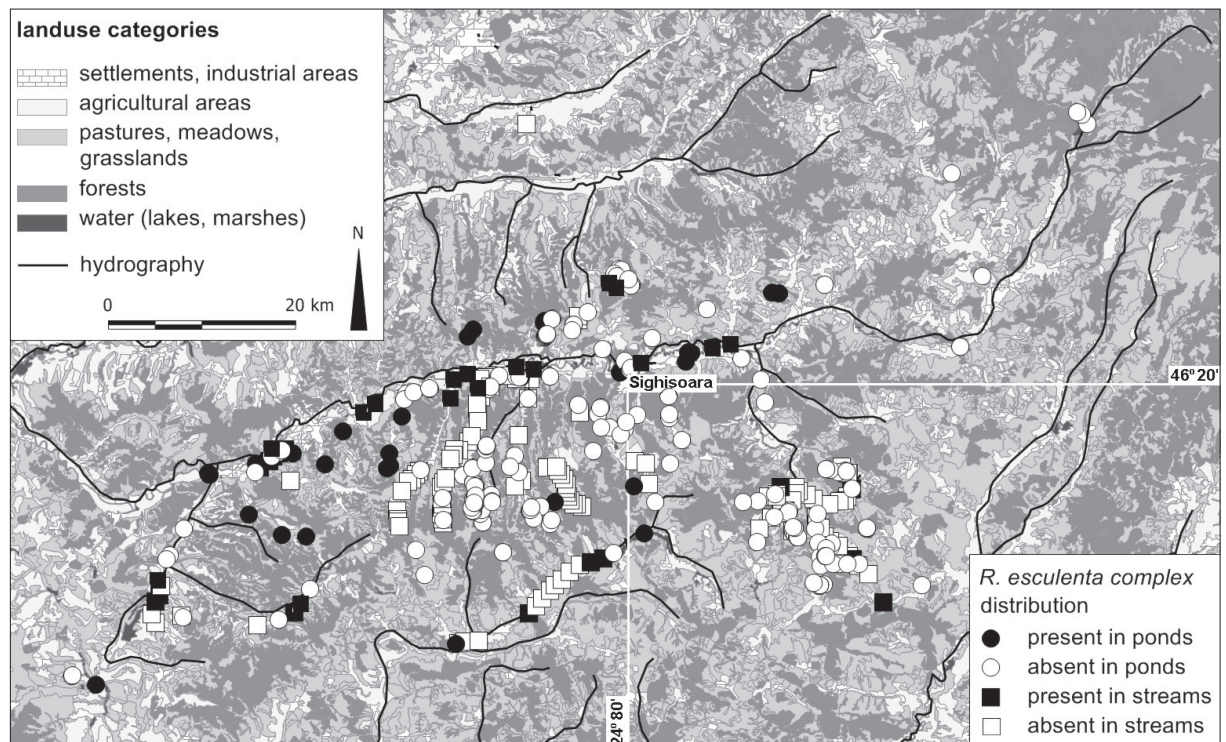
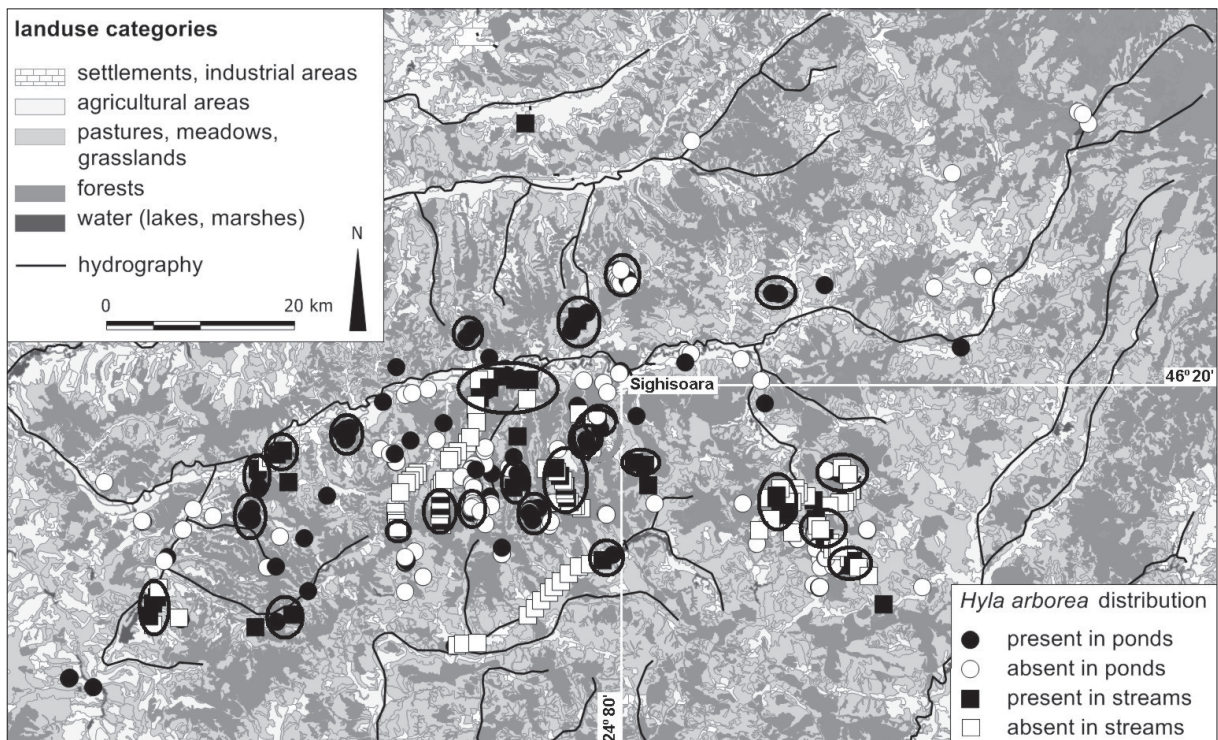
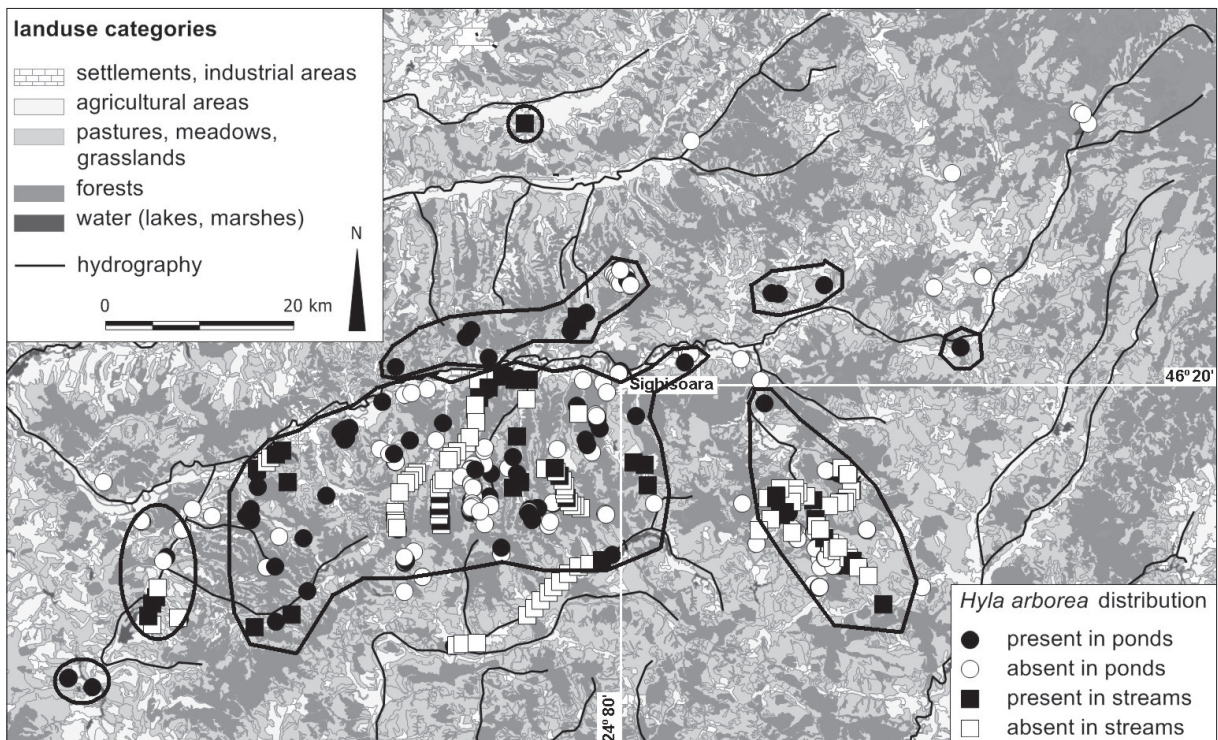

Figure 5. The distribution of the *R. esculenta* complex in ponds and streams.

Figure 6. The *H. arborea* populations delimited with 1 km circles around each occupied breeding habitat. The overlapping “populations” were unified under one circle. Note that not all habitats occupied by this species are equal in their quality. Moreover, the map and presentation oversimplifies the potential spatial extent of population dynamics (some habitats of good quality may not be used every year).

Figure 7. The *H. arborea* populations delimited using 11 km circles. See Figure 6 for other specifications.

Figure 8. Small flooded area along the Valchid stream (upper part). It was present till the middle part of June (2005, 2006). Here the tadpoles of *B. bufo*, *R. dalmatina* and *R. temporaria* and adults of *H. arborea* and *B. variegata* were identified.

Figure 9. A small sector of stream along Daia valley, with *B. bufo* tadpoles. Five similar sites were identified in an approximately 1500 m total stream length in 2007.

Hegyeli Zsolt

AZ ÉSZAKI SZÖCSKEEGÉR (*SICISTA BETULINA*; RODENTIA: DIPODIDAE) ÚJABB JELZÉSE ROMÁNIÁBÓL

Elterjedés-kutatási áttekintés

Az északi szöcskegér *Sicista betulina* (Pallas, 1779) jellemzően boreomontán faj,¹ Ázsia tajga övezetében, illetve Észak- és Kelet-Európában elterjedt. Európában a faj kompakt állományának areája északon Finnorszáig és az Urál északi vidékéig húzódik, az elterjedési terület délnyugati határa Kelet-Lengyelországot, Csehországot, Dél-Németországot és Ausztriát foglalja magába. Elszigetelt állományai élnek továbbá Németországban (Schleswig-Holstein), Dániában, Norvégiában, Svédországban, az Alpokban és a Kárpátokban.²

Románia a faj elterjedésének déli határán található. Hazai helyzetéről átfogó munka még nem született, az északi szöcskegér Romániában nem képezte célzott kutatás tárgyát. Az ország területén e kisméretű fajt elsőként Rauschert találta meg 1962-ben (egy példány) a Bucsecs hegységben, 2000 m fölötti magasságban.³ A későbbiekben Simionescu 1964-ben a Ráróban, ill. 1966-ban a Csalhóban találta meg a faj egy-egy példányát, mindkét esetben 1000 m körüli magasságban.⁴ Murariu 1972-ben a Bucsecsben gyűjtött két, 1996-ban pedig a radnai Pietroszon egy példányt, ez utóbbi a bukaresti Grigore Antipa Természettudományi Múzeum gyűjteményében található.⁵ Ezekon kívül a Magyar Természettudományi Múzeum emlőstárában található két, Éhik Gy. és Loksa I. által 1943-ban Gödemesterházában gyűjtött egyed. Ezek közül a 4214.40-es leltári számmal rendelkező példány egy juv. nőtény, melynek gyűjtési dátuma 1943. 08. 05., a 4214.41-es számú példány pedig egy ad. hím, melyet 1943. 08. 06-án gyűjtöttek.⁶

A fajnak van még egy másik recens megfigyelése, amely bizonyító fénykép vagy befogott példány hiányában eddig nem került közlésre, ám a legújabb és a legtöbb régi előfordulás helyszínének közelsége okán fontos említést tenni róla.

2006. október 3-án Hegyeli Zs. és Mezey Zs. a Szalárd egyik szűk mellékvölgyében (Görgényi-havasok) az északi szöcskegér egy példányát figyelték

meg pelecspadázás, illetve fészekodú-ellenőrzés közben. A megfigyelés késő délután (17.10) történt, amikor egy öreg bükkfák közötti, patak melletti tisztáson az aljnövényzetben mozgó kisméretűre lettek figyelmesek. Az állat nyugodtan keresgélt a nagyrészt Telekivirágból (*Telekia speciosa*) és erdei pajzsikából (*Dryopteris filix-mas*) álló aljnövényzetben, így kb. 2 percig zavartalanul figyelhették. A megfogására tett kísérlet sikertelen volt, az állat futva elmenekült. Az említett völgy kb. 600 m tengerszint feletti magasságban húzódik, bükk és lucfenyő alkot állományt benne.

Az előfordulási helyeket térképen szemléltettük. (1. ábra).

A Gyergyói-medencei észlelés körülményeinek tárgyalása

2008. május 3-án kb. 20.30-kor egy a Gyergyói-medence déli részén található tőzegláp közelében a „Milvus Csoport” Madártani és Természetvédelmi Egyesület két tagja madárhálókat ellenőrzése alkalmával a fűben mozgó kisméretűre lett figyelmes. Egyikük kézzel fogta meg az állatot, majd határozás céljából a közeli táborba vitte. A példányt határozás után a szükséges méretek felvétele, illetve megfigyelések céljából néhány napig fogságban tartották, majd a befogás pontos helyén szabadon engedték.

A befogott egyed (2., 3. és 4. ábra) egy ad. hím, méretdatái: testhossza 67 mm, farokhossza 79 mm, fülhossza 12 mm, talphossza 15,5 mm, tömege 7,5 g.

Az állat befogásának helye 768 m tengerszint feletti magasságban található, az élőhely (5. ábra) nyírral (*Betula pendula*) gyéren benőtt láprét. A Szalárd-völgyi jelzés kivételével az összes többi észlelet magasabb fekvésű helyekről származik. A terület kisméretűfaunáját még nem kutatták, eddig csupán két további faj, a sárganyakú erdeieger (*Apodemus flavicollis*) és a mezei pocok (*Microtus arvalis*) itteni jelenlétéről van tudomásunk.

A Gyergyói-medence a Keleti-Kárpátok egyik hegyközi medencéje, 750–800 m tengerszint feletti

¹ DUDICH, A. et alii 1981.

² PUCEK, Z. 1999; FRODE, L. 1984.

³ RAUSCHERT, K. 1963.

⁴ SIMIONESCU, V. – STRATON, C. 1965; POPESCU, A.

– MURARIU, D. 2001.

⁵ MURARIU, D. 1997; POPESCU, A. – MURARIU, D. 2001.

⁶ CSORBA G. szem. közl.

magasságban fekszik. Az ország egyik leghidegebb vidékének számít. A medence csaknem egészére jellemző a gyepterületek (kaszálók és legelők) dominanciája és a viszonylag kisszámú megművelt terület. Főként a déli részén találhatóak tőzeglápok, illetve mocsárrétek és nedves kaszálók.

A faj nemzetközi és országos helyzete, ökológiai, faunisztikai és természetvédelmi következtetések

Nagy elterjedési területén a fajt változatos élőhelyeken találták meg: bükkösökben, fenyvesekben, fiatal égeresekben és lucosokban, láperdőkben, nedves kaszálókon, sásosokban, vágterekben és havasi réteken.⁷

Dudich és társai⁸ szerint a *S. betulina* elterjedése a Nyugati-Kárpátokban egybeesik a lucfenyő (*Picea abies*) elterjedésével. Miklós és társai⁹ a Tátrában 1500–1700 m-en, főként szubalpin réteken fogtak példányokat.

Weiter és társai¹⁰ egy modellt alkottak meg korábbi csehországi előfordulási adatok alapján, amely szerint az északi szöcskegér a patakok közelségét (0–60 m), a lapos területeket (< 5°-os lejtő), az északkeleti és délkeleti kitétséget és a 700–900 m közötti tengerszint feletti magasságokat preferálja, kedvelt élőhelyeinek pedig a felhagyott kaszálók és legelők, a kaszálók és legelők, ill. kaszálók és erdők közötti határok bizonyultak. A Tátrában végzett kutatások alapján¹¹ az északi szöcskegér mozgáskörzete kicsi. A csíkos szöcskegérrel (*Sicista subtilis*) ellentétben ennél a fajnál nem figyeltek meg állományfluktuációt, az egyik évről a másikra bekövetkező max. 10%-os állománynövekedések inkább a hibernálás ideje alatti alacsonyabb mortalitás következményei.¹²

A romániai jelzéseknek csak egy részéről vannak élőhely-adatok, így Simionescu és Straton a Ráró-hegységből fiatal lombhullató és kisebb mértékben tűlevelű fákkal beerdősített vágterben,¹³ Simionescu a Csalhón hasonló élőhelyen,¹⁴ Murariu pedig

a Bucsecsben tűlevelű-elegyes lomberdőben gyűjtött északi szöcskegér.¹⁵

A faj országos állománybecslését eddig csak Murariu¹⁶ kísérte meg (kb. 1000 egyed), viszont ezt a becslést az elterjedés és a preferált élőhelyek ismerete, valamint denzitási adatok hiányában tudományosan megalapozatlannak tartjuk.

Romániában még nem történt a fajra irányuló aktív kutatómunka, az eddig jelzett példányok kisemlősfaunisztikai kutatások során, többnyire véletlenül kerültek kézre.

A *Sicista betulina* a berni egyezmény és az azt ratifikáló romániai törvény értelmében szigorúan védett, az Európai Unió Élőhely Irányelve alapján a szigorú védelmet igénylő fajok közé sorolt. Az IUCN Vörös Lista (2007) a „veszélyeztetettség közeli” kategóriában említi a fajt.

Amint ez az újabb előfordulás is sugallja, a faj elterjedéséről és élőhelyigényeiről még közel sem rendelkezünk elégséges információval. Megítélésünk szerint nagy esélye van az északi szöcskegér további észleléseinek a Kárpátok különböző pontjairól. A jövőben kívánatos lenne a potenciális élőhelyeken, illetve a régi jelzések helyén folytatott, e fajra irányuló aktív keresés, egyrészt csapdázással, másrészt rendszeres bagolyköpet-elemzésekkel. A faj ismert élőhelyei különböző paramétereinek leírása ugyancsak fontos lenne egy későbbi élőhely-modell elkészítése érdekében.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti Csorba Gábort (Magyar Természetudományi Múzeum Állattára), amiért rendelkezésünkre bocsátotta az MTM Emlősgyűjteményi Adatbázisában fellelhető északi szöcskegér-adatokat, továbbá Daróczy J. Szilárdot az állat befogásáért és Kecskés Attilát a befogott példány megfelelő tartási körülményeinek biztosításáért, Kovács Istvánt a fotodokumentálásért.

Hegyeli Zsolt – „Milvus Csoport” Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Marosvásárhely, Crinului u. 22, RO-540343; azabolai@yahoo.com

⁷ PUCEK, Z. 1999; POPESCU, A. – MURARIU, D. 2001.

⁸ DUDICH, A. et alii 1981.

⁹ MIKLOS, P. et alii 2006.

¹⁰ WEITER, L. et alii 2002.

¹¹ MIKLOS, P. et alii 2006.

¹² PUCEK, Z. 1999.

¹³ SIMIONESCU, V. – STRATON, C. 1965.

¹⁴ POPESCU, A. – MURARIU, D. 2001.

¹⁵ POPESCU, A. – MURARIU, D. 2001.

¹⁶ MURARIU, D. 2005.

Irodalom

- DUDICH, A. – KOVÁČIK, J. – OBUCH, J. – ŠTOLLMANN, A.
1981 Further knowledge concerning distribution of *Sicista betulina* Pallas, 1779, and *Pitymys taticus* Kratochvil, 1952 (Mammalia, Rodentia) in the West Carpathians, *Biologia* (Bratislava), 36 (8), 659–668.
- FRODE, L.
1984 Northern birch mouse *Sicista betulina* in Norway, *Fauna Blindern*, 37 (3), 89–93.
- MIKLÓS, P. – KOCIAN, L. – KOCIANOVÁ-ADAMACOVÁ, M.
2006 *Sicista betulina* in the subalpine zone of Západné and Belianske Tatry (Slovakia), *Folia faunistica Slovaca*, 11 (3), 11–14.
1997 La siciste des bouleaux (*Sicista betulina* Pallas, 1779) (Rodentia: Zapodidae) dans les Monts Rodna, Maramureș, Romania, *Travaux du Muséum National d'Histoire Naturelle „Grigore Antipa”*, 37, 147–157.
- MURARIU, D.
2005 Mammalia, in: Botnariuc, N. – Tatole, V. (ed.), *Cartea Roșie a Vertebratelor din România*, Muz. Naț. de Ist. Nat. „Gr. Antipa”, București, 57.
- POPESCU, A. – MURARIU, D.
2001 Mammalia, Rodentia, *Fauna României*, 16/2, Editura Academiei Române, București.
- PUCEK, Z.
1999 *Sicista betulina* (Pallas, 1779), in: Mitchell-Jones, A. J. – Amori, G. – Bogdanowicz, W. – Krystufek, B. – Reijnders, P. (eds.): *The Atlas of European Mammals (T & AD Poyser Natural History Series)*, 304–305.
- RAUSCHERT, K.
1963 Zur Säugetierfauna der Rumänischen Karpaten, *Säugetierkundliche Mitteilungen*, 12 (3), 97–101.
- SIMIONESCU, V. – STRATON, C.
1965 Prezența șoarecelui de mestecăc *Sicista betulina* (Pallas, 1779) în Carpații Răsăriteni, *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Științe Naturale*, 11 (2), Iași, 385–386.
- WEITER, L. – HERMAN, M. – SEDLACEK, F. – ZEMEK, F.
2002 Potential occurrence of the birch mouse (*Sicista betulina*) in the Bohemian Forest (Šumava): a geographical information system approach, *Folia Zoologica*, 51, 133–144.

O nouă semnalare a șoarecelui săritor de pădure (*Sicista betulina*; Rodentia: Dipodidae) din România

(Rezumat)

Prezenta lucrare prezintă prima semnalare din bazinul Gheorgheni, și în același timp a 7-a din România a șoarecelui săritor de pădure (*Sicista betulina*). Potrivit literaturii de specialitate specia a fost întâlnită în România numai în câteva locații de mare altitudine a Carpaților Orientali și Meridionali. Lucrarea oferă un scurt ansamblu asupra situației acestei specii în țară. Totodată, sunt prezentate date despre noua semnalare, iar situația speciei este discutată din punct de vedere ecologic, al faunei și al conservării.

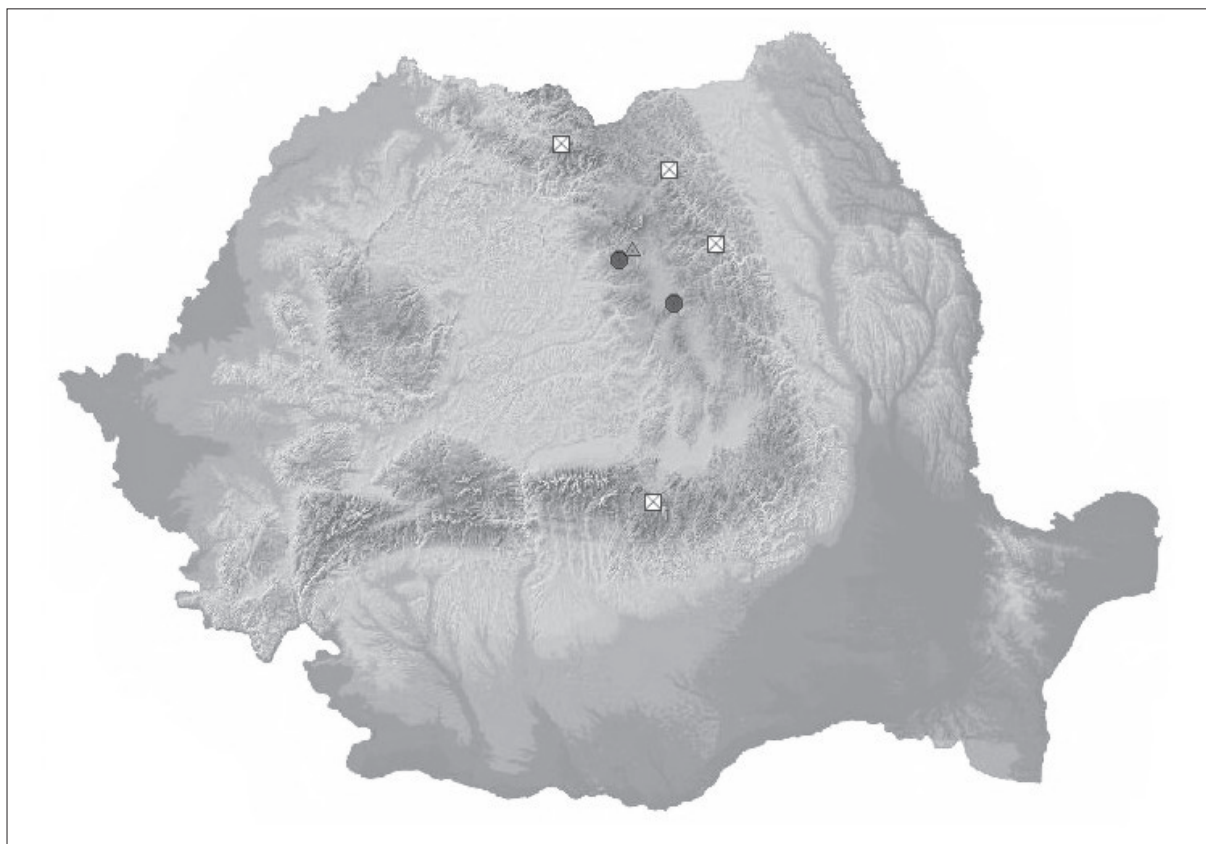
Noțiuni cheie: *Sicista betulina*, semnalare nouă, România.

A new record of the northern birch mouse (*Sicista betulina*; Rodentia: Dipodidae) from Romania

(Abstract)

The paper presents the first record of the northern birch mouse (*Sicista betulina*) from the Gyergyói-basin (Gheorgheni, Harghita County), and the 7th record of the species in the country. According to the specialty literature, on the territory of Romania the species was only found in higher regions of the Eastern and Southern Carpathians. The paper gives a brief review over the situation of the species in Romania. Furthermore, data concerning the new sighting are also presented, and the status of the species is discussed from ecological viewpoint, as well as from the aspect of fauna and conservation.

Keywords: *Sicista betulina*, new record, Romania.

1. ábra Az északi szöcskegér (*Sicista betulina*) ismert romániai előfordulásai.
(Jelmagyarázat: négyyszög – irodalmi jelzések, kör – múzeumi példányok, háromszög – saját jelzések.)

2. ábra Az északi szöcskegér (*Sicista betulina*) Gyergyói-medencei példánya (fotó: Kovács István).

3. ábra Az északi szöcskegér (*Sicista betulina*) Gyergyói-medencei példánya (fotó: Kovács István).

4. ábra Az északi szöcskegér (*Sicista betulina*) Gyergyói-medencei példánya (fotó: Kovács István).

5. ábra A befogott példány élőhelye a Gyergyói-medencében.

RÉGÉSZET – TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK

László Attila

EGY ERDÉLYI RÉGÉSZ AZ ÓSKORI VILÁGRÓL A 20. SZÁZAD ELEJÉN

GONDOLATOK LÁSZLÓ FERENC
AZ *EMBER A KŐKORSZAKBAN* CÍMŰ ÍRÁSÁRÓL

László Ferenc sokoldalú munkásságáról számos méltatás jelent meg már életében és különösen váratlan halála után. Ám a régészet, őstörténet területén kifejtett tevékenységének jelentősége, ásatási koncepciójának és módszereinek, a kutatás céljáról alkotott felfogásának korszerűsége csak az utóbbi évtizedekben tudatosult igazán, miután sikerült világosabban kijelölni László Ferenc helyét a hazai és az európai régészetben, mindenekelőtt a Kelet-Erdélytől Ukrajnáig, az Olt felső folyásától a középső Dnyeperig elterjedt Erősd–Cucuteni–Tripolje késő neolitikus-rézkori festett kerámiás művelődés kutatásában. A László Ferenc életművéről olvasható gazdag irodalom mentesít bennünket attól, hogy tudományos pályája ismertetésére itt részletesebben kitérjünk.¹

Az itt közreadandó előadás szellemének megértéséhez emlékeztetünk arra, hogy László Ferenc alapképzettsége a természettudomány volt, rövid ideig a Kolozsvári Egyetem botanikai tanszékén volt tanársegéd, majd élete végéig természetrajz-földrajzot tanított a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban. A régészettel a Székely Nemzeti Múzeum őreként került kapcsolatba; ezt a tisztséget tanári munkája mellett vállalta 1901-től. A természetrajzi meg a néprajzi gyűjtemény mellett hozzá tartozott a régiségtár kezelése, gyarapítása is. Amikor 1901. július 2-án Wosinszky Mór országos felügyelő irányításával élete első próbaásatását végezte a Sepsiszentgyörgy melletti Eprestedőn, bizonyára maga sem gondolta, hogy éppen a régészet területén kifejtett munkásságával fog hamarosan hírnevet szerezni magának és múzeumának. Az elkövetkező években múzeumokat látogatott, régészeti ásatásokon, tanfolyamokon vett részt, megismerkedett a szakirodalommal, kapcsolatba lépett bel- és külföldi archeológusokkal. Folytatta mentőásatásait, s az így szerzett tapasztalatoknak, a szakadatlan önképzésnek, de természettudományos alapképzettségének köszönhetően is sikerült kialakítania nemcsak korszerű ásatási módszerét, hanem az óskori világról alkotott, a korabeli tudomány

szintjén álló szemléletét is. Az 1907. esztendő bizonyosság erre: októberben megkezdte erődsi ásatásait, melyeket úgy tartanak számon a szakirodalomban, mint az első módszeres régészeti feltárásokat a közép-kelet-európai festett agyagműveltség kultúrájának egy településén, december 1-jén pedig előadást tartott, amelyben röviden összefoglalta a kőkorra vonatkozó, a 20. sz. elején rendelkezésre álló, saját világszemléletén átszűrte fontosabb ismereteket.

*

Az előadás kapcsán bepillantást nyerhetünk a kor közművelődési életébe is. A dolgozat megírására annak nyomán került sor, hogy a Vallás és Közoktatási Minisztérium 1906 decemberében felhívást intézett a magyarországi középiskolák tanáraihoz, hogy a nemzeti közművelődés színvonalának emelése céljából előadásokat tartsanak a szélesebb közönség számára a tudomány, irodalom és művészet köréből. A nyugati (főképp angliai) példára kezdeményezett ún. szabadtanítás-programot Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium tanári kara szervezte. Az első négy előadást 1907 március-áprilisában tartották, de, mint Péter Mózes főgimnáziumi igazgató, a rendezőbizottság elnöke megírta, az első sorozat nem váltott ki kellő érdeklődést a nagyközönség körében. Annál nagyobb reményt fűztek az ismeretterjesztő előadások november-decemberre tervezett második sorozatához. Ezek megtartására Pálmai Lenke tanítóképző-intézeti igazgatót, Nagy Sándor vármegyei főorvost, Gödri Ferenc polgármestert és László Ferenc főgimnáziumi tanárt nyerték meg, „akiknek már egyénisége is biztosítékot nyújt arra, hogy az előadások nemzeti közművelődésünk színvonalának emelésére közre fognak működni”.²

László Ferenc előadására 1907. december 1-jén került sor a városháza dísztermében. Erre már előzetesen felhívta a figyelmet a helyi sajtó, majd részletesebben is beszámolt az eseményről.³ A kéziratnak csak a fogalmazványát ismerjük (lásd e kötetben László Ferenc szövege elé írott bevezetőnk: *A kéziratról és közreadásáról*). Emellett megmaradt néhány

¹ Lásd LÁSZLÓ F. 1978; LÁSZLÓ A. 1973; 1987; 2007, további irodalommal.

² Lásd *Székely Nép*, XXV. évf. 137. sz., 1907. nov. 9.

³ Lásd *Székely Nép*, XXV. 1907. 146. sz. (nov. 30.) és 147. sz. (dec. 3.); *Független Székelység*, 1907. 139. sz.

lap Lászlónak az előadáshoz készített jegyzeteiből is. A kőkor beosztásáról, kronológiájáról Gabriel de Mortillet egyik munkájából írt ki adatokat. Néhány lapon különböző állatábrázolásokat, tárgy típusokat sorolt fel, ezeket, mint az előadásban is több helyen említette, szemléltető táblákba szerkesztve mutatta be. Utalásokat találunk továbbá az *Archaeologiai Értesítő* 1891. évi XI. kötetére, Römer Flóris *Műrégészeti Kalauzára* (Pest, 1866), Darnay Kálmán, *Sümegeh és vidékének őskora* c. munkájára (*Archaeologiai Közlemények*, XXII, 1899, 5–85). Ugyanitt, nem egészen világos összefüggésben feltűnik Pósta Béla egyetemi tanár, a kolozsvári régészeti iskola megalapítója és „Árpi” (bizonyára Buday Árpád kolozsvári régész) neve is.⁴ A dunántúli Lengyelen előkerült festett edényekkel kapcsolatban (akárcsak a szövegben, a talpcsőves tálak ismertetésekor) Wosinszky Móra hivatkozik. Külön lapon jegyezte fel azokat a megfigyeléseket, leleteket, amelyekről az erősi őstelepen 1907 októberében végzett feltárásai nyomán előadása befejező részében számolt be és eredetiben is bemutatott.

*

Nem célunk itt kivonatossan ismertetni László Ferenc dolgozatát, inkább a benne felvetett kérdésekre, László Ferenc világképére s különösen szaktudományos „horizontjára”, az őskorról és a régészetről kialakított szemléletére próbálunk rávilágítani.⁵

A dolgozat – melynek központi gondolata az örök fejlődés-haladás eszméje – a világmindenség és a földi lét nagy, általános kérdései felől közelíti meg az emberiség eredetét, őstörténetét, és érkezik el szűkebb tárgyához, a kőkorszak bemutatásához. Utal a természettudományok fejlődése nyomán bekövetkezett szemléletváltásra, melynek köszönhetően tisztultabb, világosabb lett felfogásunk a világról és az emberről. A föld nem a mindenség közepe, hanem „csupán szerény kis bolygó, múló napszilánk abban a végtelen mindenségben, melynek egyik középpontja a mi napunk”, az ember pedig „alsóbbrendű lényekből évmilliókra terjedő fokozatos fejlődés” eredménye. Amikor leírja, hogy „az ember törzsfája az állatvilágból fakad”, szükségesnek látja megcáfolni azt a (sajnos még száz év múltán, napjainkban is elterjedt) leegyszerűsítő, téves nézetet, miszerint a természettudomány és maga Darwin azt tanítaná, hogy az ember a majmoktól származik. Ma is helytállóan megállapítja, hogy „Az ember oly kihalt emlősformától származik, melyből nemcsak az ember, hanem oldalágképpen a ma élő emberszabású majmok is levezethetők. Az élőlények származásfáján az emberi nem egy olyan önálló ágazat, mellyel

az emberszabású majmok ága párhuzamosan haladt. Nem a majmoktól származunk tehát, de tényleg a ma élő állatok közt ők a legközelebbi rokonaink.” S talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy hallgatóságának hagyományos gondolkodású részére való tekintettel még hozzátesszi: „különben, ha tőlük származtunk volna is, abban sem volna semmi szégyellni való. Az is csak életrevalóságunknak, szellemi és testi erőink hasznos felhasználásának volna bizonyítéka.” Gondolatmenete emlékeztet Thomas Huxley érvelésére a Samuel Wilberforce püspökkel 1860-ban folytatott híres vitájában.⁶

Az emberiség kezdeteire visszatekintve leszögezi, hogy az idilli, paradicsomi állapotokról alkotott kép csak a költők álmaiban létezett; a valóságban távoli elődeink mindennapjait a megmaradásért vívott örök küzdelem jellemezte, folytonos előrehaladását saját erejének köszönhette. Az utalás egyértelmű a bibliai teremtéstörténetre és az ókori (pl. Ovidiusnál megőrzött) aranykor-mítoszokra, Rousseau-nak az ősi egyenlőségre vonatkozó elképzelésére vagy a „jó vadember” későbbi legendájára, illetve Lucretius és Vitruvius „evoluzionizmusára”, Hobbs felfogására („*homo homini lupus*”, „*bellum omnium contra omnes*”), a modern őstörténet eredményeire. Derűlátó gondolkodóra valló megállapítása, hogy „Az emberiség aranykora nem elmúlt idők emléke, hanem a jövő reménye...”

*

A természettudományokkal összefonódva kialakult és azokkal karöltve fejlődő ősrégészet az a tudomány, folytatja László, melynek köszönhetően megismerhető az emberiség legrégebbi múltja, „bölcsőköra”. Ma is helytálló meghatározása, miszerint az őskor az ember megjelenésével kezdődik és az írásos történelmi forrásokkal dokumentálható idő-kig (a mi tájainkon a Kr. e. 5. századig) tart. Ezen belül a kőkorszak mintegy 4000 évvel ezelőtt ért véget. Figyelmeztet arra is, hogy a „történelmi idő” nem mindenütt köszöntött be egyszerre, mi több, a világ egyes tájain (pl. Afrikában, a Csendes-óceán térségében) ma is léteznek kőkorszaki körülmények között élő társadalmak.

Jellemző rendszeres tárgyalásmódjára, hogy külön kitér az őskor történetének forrásaira is. Ezek – írásos dokumentumok híján – szinte kizárólag tárgyi emlékek (eszközök, fegyverek, ékszerek, edények és egyéb használati tárgyak), az ember keze munkájának a földben, az egykori lakó- és temetkezési helyeken megőrzött nyomai. „Ezek azok az okmányok, melyek segítségével a kutató ember bepillant az őskor homályába.” Hangoztatja, hogy a régészeti

⁴ A kolozsvári régészeti iskoláról, melyhez László Ferencet is szoros kapcsolatok fűzték, lásd CSORBA 1971.

⁵ László Ferenc világnézetéről lásd DEBRECZY 1973.

⁶ Lásd LEAKEY – LEWIN 1986, 35.

emlékek hiteles források, ellentétben pl. a gyakorta hamisítványnak bizonyuló középkori oklevelekkel. Az őskor további forrásaiként említi „a természeti népek életmódjának, szokásainak tanulmányozásából nyert analógiákat”. (Ezekre aztán előadása során is többször hivatkozik.) A néprajzi, etnológiai forrásokra való hivatkozáskor John Lubbock munkája lebeghetett a szeme előtt, amely már címében is utal az őskor e kettős – régészeti és etnológiai – megközelítésének lehetőségére.⁷ Megjegyzendő, hogy az ősrégészeti kutatások fellendülése előtt az őstársadalmak rekonstrukcióját a természeti népek életmódjának megfigyelésére, valamint az ókori szerzőknek a mítoszok és a legendák homályába vesző régi időkre vonatkozó, meg a „barbár” népekről feljegyzett adataira alapozták, mint Johann Jakob Bachofen és Lewis H. Morgan korszakalkotó munkái, vagy akár Friedrich Engels reájuk támaszkodó, tájainkon nem is olyan régen még kötelező olvasmánynak számító tanulmánya tanúsítja.⁸ Az ősrégészeti kutatások kibontakozása nyomán a geológiát (földtörténetet) és az (írott) történelmet összekötő őstörténeti (prehistorikus/történelem előtti) időket tanulmányozó tudományt egy ideig a *paleoetnológia* terminussal illették, az 1865-ben az olaszországi La Speziában tartott Nemzetközi embertani és ősrégészeti kongresszus javaslatára.⁹ Erdélyben, a két világháború közötti időszakban Roska Márton is úgy vélekedett, hogy „a néprajz voltaképpen jelenkori praeistoria, az ősrégészet pedig a történelem előtti kor néprajza”.¹⁰ Az Egyesült Államokban szokásos megközelítés nyomán az 1960-as évektől különösen az angolszász világban elterjedt ún. processzuális régészet (New Archaeology) hívei is a néprajz (etnológia) mellett a kulturális antropológia (és nem a történet-tudomány) részének tekintették az (ős)régészetet, sőt a néprajz meg a régészet ötvözéséből új tudomány-ágot teremtettek, az etnoarcheológiát. Meghatározásuk szerint, amely igen közel áll a Roska Márton szavaival fentebb idézett értelmezéshez, a régészet nem más, mint „a múlt antropológiája”, vagy „a kulturális antropológia múlt ideje”.¹¹

E kis kitérő beiktatásával azt a tudományos hátteret igyekeztünk felvázolni, melynek ismeretében jobban megérthetjük László Ferencnek az ősrégészet értelméről és célkitűzéseinek elérése érdekében alkalmazandó kutatási módszereiről alkotott, már az itt tárgyalt, korai munkájában is megmutatkozó felfogását. Arra gondolunk, hogy számos kortársával (pl. a Cucuteni-ben ásató Hubert Schmidttel) ellentétben László Ferenc nem erőltetett történelmi

összefüggések, népmozgások, művelődési áramlatok nyomait, s az ezekből kikövetkeztethető, nem egyszer félrevezető kronológiai „támpontokat” kereste, hanem pontos megfigyeléseivel, leírásaival a (tárgyi) néprajz eszköztárához hasonló módszerekkel és néprajzi analógiákra való hivatkozással az egykori életet, az őskori ember mindennapjait igyekezett felleveníteni. (Lásd tanulmányait az erődsdi település szerkezetéről, erődítéséről, háziról, edényeket- és sütőkemencéiről, tűzhelyeiről, különböző használati tárgyairól, mindenekelőtt az erődsdi edények típusairól.) Ha mindehhez hozzátesszük, hogy László Ferenc Erődsdön hat lakóház és több tucat kemence, tűzhely maradványait tárta fel nagy gonddal, míg Cucuteni-i ásatásai során Hubert Schmidt egyszerűen átvágta a házmaradványokat, mivel őt szinte kizárólag a stratigráfia meg a kerámia rétegekhez köthető stílusváltozásai és az ebből adódó kronológiai következtetések, az egykori, szomszédi vagy éppen távolsági kapcsolatrendszer nyomai érdekelték, még világosabbá válik a két – historizáló és etnológiai – felfogás közötti különbség. Elmondható, hogy László Ferenc pontos megfigyelései, rajzokkal, fényképekkel dokumentált leírásai ma is forrásértékűek. Hubert Schmidt munkájából is a Cucuteni-kultúra periodizációjának és a kerámia stílusfejlődésének a felvázolása maradandó, történelmi következtetései (miszerint pl. a Cucuteni B időszak már a bronzkorba tartozna) javarészt valótlannak bizonyultak.¹² Mindent egybevetve talán nem túlzunk, ha megállapítjuk, hogy László Ferenc kutatói-kutatási elvei a néprajzi-etnológiai (mai szóhasználattal: antropológiai) szemlélethez állnak közelebb; nézeteit kevésbé befolyásolták a kortárs archeológia historizáló, a régészet valós lehetőségeit nem egyszer túlbecsülő irányzatai.

*

Az őskor felosztásában László a 19. sz. második felétől általánossá váló ún. háromperiódusos rendszert követi (kő-, bronz- és vaskor), melyet a dán Christian Jürgensen Thomsen alapozott meg (1836), s melyet követői (John Lubbock, Hans Hildebrand és mások) tovább finomítottak. A kőkorszak beosztásánál ingadozik, két vagy három periódust vegyen-e számításba: a geológiai negyedkor két időszakában, a jégkorszakban (pleisztocén) és a földtörténeti jelenkorban (holocén) létezett, patintott, illetve csiszolt kőeszközökkel jellemzett, Lubbock által megkülönböztetett régibb és újabb kőkorszak (paleolit, neolit) mellett megemlíti az egyes tudósok által a földtörténeti harmadkorba datált

⁷ LUBBOCK 1865.

⁸ BACHOFEN 1861; MORGAN 1877; ENGELS 1884.

⁹ Lásd MORTILLET 1883, 1–2.

¹⁰ ROSKA 1926, 13.

¹¹ Lásd RENFREW – BAHN 1999, 11–16.

¹² Lásd SCHMIDT 1932, különösen 95–105.

ún. „eolith-korszakot” (a „hajnalkort”) is. Az erre vonatkozó, a fogalmazvány 5–6. lapján található passzust végül is kihúzta, de a 11. oldalon visszatért a kérdésre. Az eolith terminust Gabriel de Mortillet vezette be a legkorábbi, feltevése szerint a harmadkorba datálható, tűz segítségével hasogatott kőeszközök (pl. a franciaországi Thenay-i leletek) korának jelölésére.¹³ Ezek utalnának az emberiség legtávolabbi múltjára, ezek volnának az ember eredetére vonatkozó első bizonyítékok. Könyvének kronológiai következtetéseiben Mortillet úgy vélekedik, hogy a harmadkorban létezett egy olyan értelmes lény, mely képes volt tüzet csiholni és kőeszközöket készíteni, ez a lény azonban még nem volt ember, csupán előd, egy ősi forma, amelynek az *anthropopithecus* nevet adta. A továbbiakban a rendelkezésére álló adatok alapján kifejti, hogy maga az ember a negyedkor kezdetén jelent meg Európában. Az akkor ismert legkorábbi embertípus a neandervölgyi volt, mely lassú átalakulás során a Crô-Magnon típusú (tehát modern) emberré fejlődött. A paleolit „iparok” közül a Chelle, Moustier, Solutré és Magdaléne típusúakról van tudomása.¹⁴

Teljesen érthető tehát László tétovázása az eolith-korral kapcsolatban, melyről valójában semmiféle megbízható – sem régészeti, sem embertani – adat nem létezett. Elmondható, hogy az ember fejlődésének a neandervölgyit megelőző „lépcsőfokai”, „láncszemei” csak a 19. sz. végén és a 20. sz. folyamán kerültek elő, lehetővé téve az első koherens hipotézisek megalkotását az ember eredetéről és fejlődéséről. A kérdés lezárásául még csak annyit, hogy mai tudomásunk szerint az ember legtávolabbi közvetlen ősei, a korai australopithecusok valóban még a harmadkort lezáró pliocén időszak késői szakaszában, mintegy 4–5 millió évvel ezelőtt megjelentek, de eszközhasználatukról (vagy éppen eszközkészítésükéről) vajmi keveset tudunk. Az első ismert kőeszközöket, az ún. kavicsipart (pebble culture) a harmadkor végén és a negyedkor elején, 2–2,5 millió évvel ezelőtt az első emberi lénynek tartott afrikai Homo habilis készítette.¹⁵

*

Az őskor kronológiáját illetően László átveszi Mortillet számításait, amelyek csillagászati megfigyeléseken, hordalék rétegek, tavak fenekén képződő lerakódások, folyamdelták, tengeri partszakaszok s az ezekkel összefüggésbe hozható emberi településnyomok kialakulása menetének, „sebességének” a becslésén alapulnak.¹⁶ A régibb kőkor különböző időszakaikra számított időegységeket összeadva a negyedkor

tartamát 222 000 évre becsülte. Ehhez hozzáadva az őskor későbbi periódusaira számított 6400 évet, valamint a történeti időket, úgy vélekedett, hogy az ember „régisége”, földi léte 230–240 000 évre tehető. Ez az időszámítás hatalmas előrelépés volt a Biblia-kronológia mintegy 6000 évéhez képest. (Érdekes Mortillet összeállítása az ókori és középkori szerzők arra vonatkozó számításairól, hogy a Biblia adatai szerint mennyi idő telhetett el Ádám teremtése és Krisztus születése között. Az adatok 6984 és 3784 év között ingadoznak...) De milyen kevésnek tűnik ez a pár százezer év a modern, fizikai és kémiai, főleg radiometrikus módszerekkel napjainkban számított, fentebb említett évmilliókhoz.

Mindezekkel, s a neolitikumra, bronzkorra, vas-korra vonatkozó más munkákkal összhangban László Ferenc úgy vélte, hogy az *újkőkor* tájainkon a Kr. e. 3. évezred végén fejeződik be. Ezt követi az 5–600 esztendeig, a Kr. e. 2. évezred közepéig tartó *részkor*, majd a *bronzkor*. A Kr. e. 10. századtól napjainkig tart (természetesen régészeti értelemben) a Hildebrand javaslatára kettéosztott *vaskor*. Ennek első szakasza a *Hallstatt* periódus, melyet az 5. században a késő vaskor, a *La Tène* periódus követ. Ez zárja vidékeinken az őskort: ekkor jelennek meg a görög írók munkáiban az első tudósítások az egykori Magyarország és a szomszédos területek népeiről. A neolitikumra és a bronzkorra megadott dátumok megfelelnek a hagyományos, a közelkeleti (főképpen egyiptomi) történeti időrenden alapuló, „keresztelvezéssel” nyert ún. rövid kronológiának, amely az 1960-as évekig, a radiokarbon kormeghatározás elterjedéséig tartotta magát. Ez utóbbi alapján ma a neolitikumra és a bronzkorra vonatkozóan több száz vagy éppen több ezer évvel korábbi dátumokkal számolhatunk.¹⁷

Összehasonlítva az őskor különböző időszakait, László kiemeli az emberi művelődés lassú, de lépésről lépésre nyomon követhető fejlődését: az eszközkészítés és a tűzhasználat-tűzcsiholás „feltalálását” a régibb kőkorban, a földművelés, állattenyésztés, fazekasság és egyéb mesterségek megjelenését a neolitikumban, a réz-, bronz- és vasművesség, különböző iparágak kifejlesztését a fémkorban, amely a kereskedelem fellendüléséhez vezetett. Mindezek nyomán „felébred a gazdagság iránti vágy, s ez űzi, hajtja az emberiséget magasabb célok, tettek megvalósítására” – írja. Mint az őskor végét jelző találmányra, külön kitér az írás jelentőségére. Előadása első, általános részét a fejlődés gondolatával zárja: „Az emberiség őskorát végigtekintve kétségtelenül megállapítható a szünet nélküli fokozatos haladás.”

¹³ MORTILLET 1883, 18–22.

¹⁴ Uo. 628.

¹⁵ Lásd LEAKEY – LEWIN 1986, különösen 94–139.

¹⁶ MORTILLET 1883, 614–629.

¹⁷ Lásd, összefoglalóan: VISY 2003; a keltezési módszerekről: LÁSZLÓ A. 2008.

A fejlődés örök törvénye végigkíséri a történeti ember életét is, folytatja László, majd derűlátóan hozzáteszi: „A múltak példájából levont tanulság bizonyossá tesz bennünket afelől, hogy a haladás, a fejlődés törvénye fog uralkodni a jövőben is, s ez megszerzi számunkra mindazt, ami most csak reményeinkben él.”

*

Az őskor általános kérdéseinek áttekintése után, dolgozatának második részében László Ferenc a kőkorszak közelebbi bemutatására vállalkozott. Visszatért a hajnalkor, az eolitok, a sokszor elszigetelten talált mandula alakú, olykor nagyméretű kovaközeszközök („silexek”) fentebb már érintett kérdéséhez. Az ezekhez fűződő kétkedés készíthette arra a kijelentésre, hogy „Magyarország területéről még eddig a régibb (paleolith) kőkorszakból semminemű emléket nem ismerünk.” Megállapítása annyiban indokolt, hogy noha Magyarország területéről már a 19. sz. második felétől említenek paleolitikus (főleg barlangi) leleteket, ezek hitelességét sokan kétségbe vonták és elutasították az őskőkori ember jelenlétének gondolatát. Herman Ottó (1835–1914) érdeme, hogy felismerte a Miskolcon 1891-ben, majd 1905-ben előkerült „szakócák” jelentőségét és a bükki paleolitikus leletekre-lelőhelyekre irányította a szakemberek figyelmét. Az őskőkori ember tevékenységének első nyomait a Szeleta-barlang 1906-ban kezdődő ásatása során tárták fel, ezek eredményeiről 1907-től kezdődően számolt be a neves paleontológus, Kadić Ottokár (1876–1957) és Hillebrand Jenő (1884–1950) régész-antropológus.¹⁸

A paleolitikum vívmányai közül László Ferenc méltán emeli ki a tűzgerjesztés tudományát és sorolja – nyilván képletesen – az emberiség legnagyobb lángelméi közé azt a prométheuszi alakot, akiben először fogant meg a mesterséges tűzgyújtás eszméje. Mivel a „hajnalkori” kőszerszámokkal kapcsolatban felmerült, hogy anyaguk mesterséges tűz hatásának volt kitéve, László is felveti, hogy a tűz felhasználásával már a harmadkorban számolnunk kell. A harmadkori ember kérdésére már utaltunk; ami a tűzhasználatot illeti, kezdetei a távoli múlt homályába vesznek. A mai kutatás minden esetre megkülönbözteti a „passzív” és az „aktív” tűzhasználatot és igyekszik felderíteni a természetes tűz alkalmi használatától a tűz domesztikációjáig, a szálláshelyekre „költöztetéséig”, őrzéséig, majd az ütéssel (perkuszzió) vagy dörzsöléssel történő mesterséges tűzgyújtásig megtett bizonyára hosszú utat.¹⁹ Biztosra vehető, hogy a középső pleisztocén idején, mintegy fél

millió évvel ezelőtt a Homo erectus képviselői már élvezték a tűzhasználat előnyeit a mai Franciaország (Terra Amata) és Magyarország (Vértesszőlős) területétől egészen Kínáig (Csoukoutien/Zhoukoudian). Az australopithecusok tudatos tűzhasználatára vonatkozó hipotézisek megalapozatlannak bizonyultak, de az utóbbi két évtizedben kerültek elő olyan leletek (pl. Swartkrans) amelyek arra utalnak, hogy már az afrikai (Homo ergaster-nek is nevezett) korai Homo erectus is használhatta a tüzet mintegy másfél millió évvel ezelőtt.²⁰

Miután röviden szól az őskőkori lakóhelyekről, életmódról, László a paleolitikum idejéből valókként említi az óriási kőépítményeket is (amelyek között, leírása alapján, ráismerhetünk a dél-angliai Stonehenge-re is). Talán elírásról lehet szó, amit előadása végleges szövegében kijavíthatott, hisz a megalitikus emlékeket (menhírek, kősorok, dolmenek, kromlechek) egyik fő forrása, G. de Mortillet is az újabb kőkorból sorolja.²¹ Manapság, főleg a radiokarbon kormeghatározások alapján a változatos nyugat-európai és földközi-tengeri (pl. Málta) temetkező- és kultuszhelyül szolgáló, de csillagászati megfigyelésekre is alkalmas megalitikus építményeket a Kr. e. 4–3. évezredbe kelteznek. Ezek szerint (a régebbi, diffuzionista felfogással ellentétben) a megalitikus állításának szokása nemcsak helyi eredetű, de kezdeti megalitok a keleti Mediterráneum (Egyiptom, Kréta) monumentális építészetét.²²

*

Az újabb kőkorról jóval több információ, Magyarországra vonatkozó adat állt László Ferenc rendelkezésére, mi több, előadásában saját kutatásainak eredményeit is felhasználhatta. Utalt a fazekasság és egyéb mesterségek (szövés, fonás stb.) feltalálásának jelentőségére, az agyagművesség és szerszámkészítés, kő- és csontmégmunkálás technikáira, a változatos településformákra és lakóhelyekre, háztípusokra, a régészeti maradványokból kikövetkeztethető építési eljárásokra. A késő neolitikumban megjelenő tavi és szárazföldi cölöpépítményekkel kapcsolatban említette az ezek helyén képződő, az egykori lakók életmódjára utaló sokféle szerszámot és egyéb használati tárgyat tartalmazó konyhahulladék-halmokat is. „Olaszországban terramaréknak hívják az ilyen halmokat, melyek hamurétegek által egymástól elválasztott konyhahulladék- és törmelékrétegből alakultak” – tette hozzá. Azért idéztük ezt a passzust, mert tartalmazza a László által később használt terminológia egyik kulcsszavát: ásatási beszámolóiban

¹⁸ Lásd GÁBORI 1976.

¹⁹ Lásd GOUDSBLOM 2002, 13–55.

²⁰ Lásd pl. CORDY 1995, 58–63; RENFREW – BAHN 1999, 240–241.

²¹ MORTILLET 1883, 583–601.

²² Lásd pl. RENFREW – BAHN 1999, 190–191, 466–467.

terramare-rétegnek nevezi a mindennapi tevékenységek nyomán a telepeken képződő, hulladékokkal teli művelődési réteget. A másik, stratigráfiára vonatkozó kulcsszava a szuvartréteg. Mint írja: „A telep kultúra-rétegei váltakozva zöldes-sárgás színű, úgynevezett terramare- és téglavörös színű szuvartrétegek... A terramare-rétegeket legfőképpen a lakóházakból kikerült szemét, cserépdarabok, csont, szén és kagylóhéj, egy-egy szuvartdarab, a tűzhelyek és edényégető kemencék nagy mennyiségű hamuja és rétegenként elterített és elterült sárga agyag építi fel... A terramare-rétegekre telepedett a házak és az égetőkemencék összeomlása folytán a szuvartrétegek laza tömege. A szuvartrétegek vörös színükkkel, mindkét metszeten, a nagyobb tömegű terramare rétegek fölött is dominálnak”.²³ A régészeti szaknyelvünk kialakulása-fejlődése szempontjából fontos két szó egyike, a terramare olasz eredetű, a „terra marna”, „terra grassa” („kövér föld”) kifejezésre vezethető vissza, amit megtalálunk a bronzkori Észak-Itália, különösen a Pó síksága szárazföldi cölöpépítményeinek kultúrája elnevezésében is (cultura terramaricola). A szuvar, szuvartréteg szót a Háromszéken és Csikban használatos tájszó után László Ferenc vezette be a régészeti szaknyelvbe, „a németből lefordított ’vörösre égett agyagréteg’ kifejezés helyett, mely félreértésekre adhat alkalmat”.²⁴

*

A kerámia díszítésével kapcsolatban kitér az edényfestésre is. Megemlíti a Dunántúlon előkerült (a Wosinszky Mór által feltárt településről elnevezett Lengyel-kultúrába sorolt) festett edényeket, az egykori Alsófehér-vármegyében, Pókafalván és Oláhogáton (Păuca, Bogatu Român, ma: Szeben megye) talált edénytöredékeket (amelyeket később az ún. közép-erdélyi festett agyagművesség, illetve a Péterfalva/Petrești-kultúra hagyatékának tekintettek), és természetesen a háromszéki festett kerámiás településekről származó leleteket, amelyek éppen László Ferenc kutatásai nyomán Erősd-kultúra néven váltak nevezetessé. Előadása megírásakor László éppen csak elkezdte az erősi település feltárását, a neolitikus festett kerámiák behatóbb tanulmányozását, így megelégszik annak a 19. sz. végi – 20. sz. eleji, még meglehetősen homályos elképzelésnek az idézésével, miszerint az említett leletek „az óhellén, a trójai és az Ázsia különböző vidékeiről előkerült festett edényekhez sok tekintetben hasonlatosak.” Anélkül, hogy részletesebben kitérhetnének a közép- és kelet-európai festett kerámiák kronológiájának és égei-, közel-keleti kapcsolatainak sokat vitatott kérdésére, azt mindenléppen meg kell említenünk, hogy kutatásaiban,

a szakirodalom megismerésében előre haladva alig néhány évvel később, már első összefoglaló tanulmánya címében is hirdeti, hogy az általa felkutatott őstelepek a „praemykenaei”, azaz a Mükéné-előtti (az Égei-medence „klasszikus” bronzkorát megelőző) időszak emlékei közé tartoznak és koruk mintegy négyezer évesre becsülhető.²⁵

Figyelemre méltó, hogy nemcsak az újabb kőkor anyagi kultúráját ismertette, hanem igyekezett a régészeti emlékek segítségével nehezebben rekonstruálható szellemiségről, viselkedésformákról, társadalmi életről is szót ejteni. Úgy tűnik, nem voltak rá hatással a korabeli evolucionista tanoknak a nők szerepére vonatkozó tételei (anyagjogi társadalom, matriarchátus, matrilineáris leszármazás stb.), a családi életről általa felvázolt kép inkább „patriarchális” (a mai antropológia divatos kifejezésével élve azt is mondhatnánk, androcentrikus) szemléletű: „A nő segítő társa, jobb keze volt a férfinak. A nehezebb külső munkát bizonyára a férfi végezte, ő védte a családot, kereste meg a család élelmét, halászat, vadászat, állattenyésztés és a föld művelése útján... A nő a lakáshoz volt kötve, már gyermekeinek gondozása végett is. Ő végezte a tűz állandó élesztését, a varrás, fonás, szövés és a konyhai teendők munkáját.”

A családi élet, a gyermekekről való gondoskodás körébe utalja a miniatűr edényeket, az agyagból készült állatszobrocskákat is, melyeket gyermekjátékoknak, a szülői szeretet megnyilvánulásainak tart. Ez az értelmezés sem kizárható, de a kutatók többségének véleménye szerint valószínűbb, hogy az említett tárgyaknak szimbolikus értékük volt és bizonyos (kultikus és/vagy mágikus) szertartásokban játszhattak szerepet.

A családi élet megnyilvánulásaiként ír a temetkezési szokásokról is. Moralizáló eszmeifuttatásában szembeállítja korunk sokszor csupán hiúságot, nagyozást kifejező költséges síremlékeit, temetkezési pompáját az őskori ember önzetlenségével, aki halottai mellé rakta az elhunytak javait (noha azok az élők számára is nagy értéket képviseltek). A társadalmi státusz-szimbolikán túl valóban valamilyen túlvilági életbe vetett hit jele is lehet, hogy fegyvereket, eszközöket és egyéb mellékleteket, ételt meg italt is helyeztek a sírokba, de László Ferenc megfogalmazását, miszerint „Gondoskodtak arról, hogy elköltözött halottjuk a feltámadás után semmiben ne szenvedjen hiányt” (kiemelés tőlem, L. A.) a keresztény eszkatológia gondolatvilágának a távoli múltba való, bizonyára önkéntelen visszavetítésének tekinthetjük.

Előadását színesebbé teendő, aktualizál: „Mint ma, a kőkorból is a hiúság vezette az embert, hogy

²³ LÁSZLÓ F. 1914, 288.

²⁴ Lásd Jelentés SzNM 1908–1909, 40; LÁSZLÓ F. 1914, 288.

²⁵ LÁSZLÓ F. 1911; 1911a; lásd még LÁSZLÓ A. 2007.

nem elégedve testének természetes szépségével, azt mesterségesen is igyekezett fokozni”. Nemcsak ismerteti az őskori ember („s természetesen elsősorban a gyöngéd női nem”) ékszereit, testdíszítési és -ápolási szokásait, hanem finom humorral kapcsolatba hozza ezeket a mai kor – sok tekintetben hasonló – divatjaival is: „...ez a kőkorszaki divat még a mi civilizált társadalmunkra is fennmaradt. Aztán még merje valaki mondani, hogy a divat évről-évre, sőt – amit elég gyakran hallunk – szinte napról-napra változik.” Külön említi a különböző testrészek (fül, orrcimpa, ajkak) átfúrásának és ékszerekkel díszítésének szokását, s ha pl. a *piercing* mai divatjára gondolunk, csak egyetérthetünk László Ferenc egy évszázaddal ezelőtti megállapításával.

A kőkori művészet emlékeiről szólva nem különíti el azokat a nagyobb korszakok szerint: egyaránt említi a paleolitikumba sorolható, kőbe vagy csontba karcolt ábrázolásokat, a neolitikus edénydíszítést és állatplasztikát, sőt a Tengeri Alpok (Alpes-Maritimes) vidékének már a bronzkorba keltezhető sziklarajzait. Úgy véli, hogy „amint a vallási érzelmek, úgy a művészeteket megteremtő esztétikai érzelmek is az emberi nemmel egyidősek.” Megállapítása azért figyelemre méltó, mert pl. Gabriel de Mortillet különválasztotta a művészet és a vallás jelenségét, és úgy gondolta, hogy a paleolitikum és a neolitikum fordulóját éppen az előbbi eltűnése és az utóbbi megjelenése jellemzi.²⁶ A vallás és a művészet kezdetei ma is az őstörténet legvitatottabb kérdései közé tartoznak. Az idevágó régészeti források, megfigyelések az alsó paleolitikumtól, a *Sinanthropus/Homo erectus* idejétől („koponyakultusz”) és a középső paleolitikumtól, a Neander-völgyi ember korától (első temetkezések, csontba vésett-karcolt „prefiguratív” díszítések) állnak rendelkezésre, majd látványosan megszapornodnak a felső paleolitikumban, a *Homo sapiens* megjelenésével (barlangrajzok, falfestmények, ún. mobil művészet, pl. ember- és állat alakú szobrocskák). Mindezek értelmezése azonban számos nehézségbe ütközik, hisz, mint André Leroi-Gourhan írja „a vallás jelenségét még az élő társadalmakban is nagyon nehéz egyszerű anyagi bizonyítékok alapján meghatározni”, az őskorra vonatkozó források pedig ezen túlmenően is „annyira szerények és töredékesek, hogy majdnem mindenre több magyarázat is lehetséges.” Ha még hozzátesszük, hogy a francia szakember úgy véli, hogy a vallás megismerésében „a hozzánk közelebb eső őstörténeti korokban a művészet siet segítségünkre, mivel minden bizonnyal vallási indítatású lélektani folyamatok elemeit világitja meg”,²⁷

azt kell mondanunk, hogy László helyesen tapintott rá a vallás és művészet viszonyára.

*

A kőkorszak általános vonásainak bemutatása után László Ferenc a Háromszék megye és Sepsiszentgyörgy területén végzett kutatásokat ismertette röviden, hangsúlyozván a vidék régészeti lelőhelyekben való rendkívüli gazdagságát: „Nincs község, melynek határából az őskor, római kor és népvándorláskor valamelyikének emlékei a föld mélyéből napfényre ne kerülnének. Sőt, egyik-másik telepen mindhárom időszak emberi telepeinek egymás fölé települt nyomait is ki lehet mutatni.” A hallgatósága előtt jól ismert sepsiszentgyörgyi helyekről (Borvíz utca, Várad József utca, Örkö, Gémvára, Sugási út, Szépmező) vagy a közeli falvakban (Gidófalva, Kilyén, Sepsibesenyő, Zágon) előkerült leletek említésével, sőt bemutatásával bizonyára sikerült közelebb hoznia közönségéhez az őskor távoli világát.

Külön érdekessége előadásának, hogy itt számolt be először az alig egy hónappal korábban befejezett első erődsí ásatási évad fontosabb eredményeiről. Az erődsí őstelep már a 19. sz. utolsó évtizedeiben ismertté vált, többen gyűjtöttek-kutattak a lelőhelyen, köztük az előadásban is említett Csulak Zsigmond református lelkész. A Székely Nemzeti Múzeum 1904-ben vette tervbe a település feltárását, de ennek megkezdésére csak 1907 októberében kerülhetett sor.²⁸ A kutatástörténet kiemeli, hogy ezek voltak az első módszeres ásatások az egész Erődsí-Cucuteni-Tripolje festett kerámias művelődés egy településén.²⁹ Az előadás idevágó mondatai s még inkább az 1907. évi munkálatokról írott beszámolója érett archeológusként állítja elének László Ferencet, aki nemcsak világosan látja a régészeti kutatás célját, de birtokában van a megfelelő kutatási módszereknek is. Mint írja: „Általában az egész munkálatot a lehető legnagyobb körültekintéssel és gondossággal végeztük, hogy minden leletkörülményről tájékozódást nyerjünk. Ezek az aprólékos adatok adják meg a leletek igazi tudományos értékét. Éppen ezért nem arra fektettük a súlyt, hogy minél több tárgyat gyűjtsünk, hanem hogy lépésről lépésre előre haladva minden tényt gondosan megfigyeljünk. A felvett rajzok, naplójegyzetek a későbbi feldolgozás nélkülözhetetlen segédeszközei”.³⁰ A kutatásokat éppen csak megkezdve óvatosan fogalmaz a telep koráról, hajdani lakóinak kultúrájáról, de már előadásában helyesen állapítja meg, hogy „a Tyiszk-hegyi őstelep kőkorszaki telepnek kell tekintenünk”, amit az 1907. évi ásatásról írott beszámolójában úgy pontosít, hogy

²⁶ MORTILLET 1883, 601–603.

²⁷ Lásd LEROI-GOURHAN 1985, 5–9.

²⁸ LÁSZLÓ F. 1914, 284.

²⁹ NESTOR 1973; LÁSZLÓ A. 1987; 2007.

³⁰ Jelentés SzNM 1907, 15–18.

„A leírt lelőkörmények, a talált használati tárgyak s az idevágó irodalmi adatok mérlegelése alapján a Tyiszk-hegyi őstelep eddig feltárt rétegeinek kialakulását az újabb kőkorszak végső idejéből valónak kell tekintenünk”.³¹

Dolgozata befejezéseként visszatér a régiségtudományt is magukba foglaló embertudományok jelentőségének gondolatához. Paul Broca (1824–1880), az antropológia egyik megalapítójának szavait idézve megállapítja, hogy az emberiség csak későn kezdett el saját gyermekkorával foglalkozni. Ám a még fiatal régiségtudomány a távoli múlt feltárással nemcsak ismereteinket gyarapítja, hanem lelkünket is gazdagítja. „Amint jóleső érzéssel tölt el felnőt korunkban a gyermeki évek emlékeit felelevenítve a múltakra emlékezni, az emberiség gyermekkorára való visszaemlékezés is csak lelki épülésünkre szolgálhat. Segítségével önmagunkat, s a hazai földet ismerjük meg, s nyomában a hazaszeretet érzése fakad.”

Az előadás visszhangjáról

Előadása zárómondatában László Ferenc kifejezte reményét, hogy felolvasásával sikerült felkeltenie „az ősi múlt porladó és pusztuló emlékei iránt való érdeklődést”. Hogy ez valóban sikerült, tanúsítják a helyi lapok beszámolóai. A *Független Székelység* szerint László Ferenc „igen tanulságos, figyelmet lebilincselő bemutatásokkal kapcsolatos előadást tartott a 4000 évvel ezelőtt élt ősemberről. Szavaival lelki, szemléltető bemutatásaival testi szemeink elé varázsolta s emlékünke véste az ősember lakását, házi, evő- s magát védő eszközeit. Hogy mennyire elérte a felolvasás a célját, mutatja az, hogy a szünni nem akaró érdeklődés folytán az előadás után az említett tárgyak köré csoportosultak a jelenlevők, kiknek jóindulatú felvilágosítással szolgált a fáradságot nem tekintő felolvasó”.³² Befejezésül a *Székely Nép* rövid, aláíratlan beszámolóját idézzük, előadó és közönsége egymásra találásának bizonyítékául: „Nagy érdekességű felolvasást tartott vasárnap délután dr. László Ferenc gimnáziumi tanár egy igen fontos tudományos kérdéstről: az ősemberről. Manapság, midőn a praehisztóriai kutatások Európa szerte nagy hullámokat vetnek, örömmel hallgattuk ezt a szakavatott tollból eredő felolvasást, annyival is inkább, mert éppen Erdély és a mi Székelyföldünk is – a régi Dácia – a praehisztóriai kutatásoknak – eddigelé nagyon is elhanyagolt – klasszikus területe. Értékesebbnél értékesebb leleteket gyűjthetnénk össze és tehetnénk nagy szolgálatot a tudománynak. És éppen azért tartozunk köszönettel dr. László Ferencnek, mert

tartalmas és élvezetes felolvasásával, mint a felolvasó és mi is remélni merjük, érdeklődést ébresztett e fontos kérdés iránt. Felolvasásában bevilágított az ősember családi életébe, nehéz küzdelmeibe, szellemi életébe és igen szellemesen mutatott rá mai kultúránk, művészetünk, szellemi életünk, sőt többrendbeli félszégeink ősi csíráira. Igen tanulságosak voltak a sikerült egybevetések mai állapotainkkal és a modern utazóknak a mostani civilizálatlan népekre vonatkozó megfigyeléseivel és feljegyzéseivel, valamint a helyén való kitérések, melyekben az annyira elterjedt, tévesen magyarázott Darwinismust és a Spencer-féle fejlődéstant állította helyes világításba. Igaz ugyan, hogy a hosszadalmas felolvasások, különösen a mi közönségünkre jó hatást nem gyakorolnak, sőt a szabadtanítás népszerűségének egyenesen ártanak, de most mégis igen szívesen hallottuk és igen sok tanulságot meríthettünk volna a Tyiszk-hegyi (sic!) nagyfontosságú ásatásoknak, melyeket maga dr. László Ferenc vezetett, részletesebb és kimerítőbb ismertetéséből és az azokhoz fűzött igen eredeti felfogásra valló kommentárokból, melyekből sajnos, most csak ízelítőt kaptunk. Elismeréssel kell még megemlékeznünk az ügyesen és ízléssel egybeállított szemléltető képekről és az őskori leletek bemutatásáról”.³³

A *Székely Nép* cikke tájékozott, nyitott gondolkodású ember tollából származik, és talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy a beszámoló egyben arról is tanúskodik, hogy László Ferenc értő hallgatóságra talált a 20. század eleji, fejlődőben lévő kisváros, Sepsiszentgyörgy közönségében.

Epilógus

Amikor harminc évvel ezelőtt László Ferenc életpályájának bemutatására vállalkoztunk, ismeretterjesztő tevékenysége kapcsán, a korabeli sajtó adatai alapján, hivatkoztunk erre az előadására is.³⁴ Ugyanott, Székely Zoltán nyomán idéztünk néhány sort László Ferenc „egy 1907-ben tartott régészeti felolvasásából”, melynek közelebbi forrását nem jelölte meg a szerző („Az ősrégészet sok tekintetben hozzájárult az ember világhelyzetének megismeréséhez. Nagy mértékben befolyt arra is, hogy felfogásunk a világról s az emberről tisztultabb, világosabb legyen”).³⁵ László Ferenc gondolatát Dankanits Ádám is említésre méltónak találta, mert ő is idézi a Sepsiszentgyörgyi Múzeum 1973. évi, László Ferenc és Kós Károly emlékének szentelt tanulmánykötetéről írt recenziójában.³⁶ Most, hogy előkerült az itt tárgyalt kézirat, az említett idézetben

³¹ Jelentés SzNM 1907, 18.

³² Lásd *Független Székelység*, 1907. 139. sz.

³³ Lásd *Székely Nép*, XXV. évf. 147. sz., 1907. dec. 3.

³⁴ Lásd LÁSZLÓ F. 1978, 27, 217.

³⁵ SZÉKELY 1973, 15.

³⁶ *A ház és annak lelke*. A Hét, 1975. 49. sz.

László Ferenc 1907. december 1-jén tartott előadása bevezető részének két mondatára ismerhettünk. Sajnos, mindeddig nem sikerült kiderítenünk, hogy vajon már Székely Zoltán is „felfedezte” az általunk itt közölt fogalmazványt és ebből idézett, vagy rendelkezésére állt a letisztázott, végleges változat, aminek a létezését csak feltételezzük.

Azt csak sejtettük, hogy az előadás szövege annak idején nyomtatásban is megjelenhetett. László publikációi folyamatosan szerepeltek különböző jelentésekben, összeállításokban, így tudtunk *Az őskori ember* című írásáról,³⁷ amit fel is vettünk László Ferenc munkáinak jegyzékébe³⁸. Magához az íráshoz csak jelen kéziratunk lezárása után jutottunk hozzá, Boér Hunor és Coroi Artur készséges segítségének, kitartó nyomozásának köszönhetően.

A közölt szöveg László Ferenc előadásának szűk negyed részét tartalmazza, három és fél nyomtatott oldalon. A bevezető, tudománytörténeti részt elhagyták; a szöveg az őskor meghatározásával, forrásainak bemutatásával indul, majd lényegtelen eltérésekkel megegyezik az előadás szövegével egészen az írás jelentőségét és az őskor lezárulását tárgyaló részig. Az előadás ezt követő nagyobbik fele nem került be a nyomtatott szövegbe, befejezőként mindössze egy bekezdés utal a Székelyföld régészeti emlékeire és a Székely Nemzeti Múzeum feladataira. Az írás azzal a gondolattal zárul, hogy „A magyar nemzeti közművelődésnek tesz szolgálatot, ki a napfényre kerülő székelyföldi őskori és történeti időkből származó régiségletekről a Székely Nemzeti Múzeumot értesíti.”

László Attila – Alexandru Ioan Cuza Tudományegyetem, Iași; arch_atticus@yahoo.com

Irodalom

BACHOFEN, Johann Jakob

1861 *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Stuttgart. (Magyarul lásd a Johann Jakob Bachofen, *A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások* (Budapest, 1978) c. kötetet.)

CORDY Jean-Marie (sous la direction de)

1995 *La génie de l'homme*, Abbaye Saint-Gérard de Brogne.

CSORBA Csaba

1971 Pósta Béla régészeti iskolája és a „Dolgozatok”, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970 (1971), 117–146.

DEBRECZY Sándor

1978 A pedagógus, in: László Ferenc (gondozta): *Táj és tudomány. Válogatott írások* (László Attila előszavával), Bukarest, 46–55.

ENGELS Friedrich

1884 *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. (Magyarul: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, Budapest, 1949 és újabb kiadások.)

GÁBORI Miklós

1976 Az ötvenezer éves ember, in: Szombathy Viktor (szerk.): *A magyar régészet regénye*, Budapest, 18–25.

GOUDSBLOM Johan

2002 *Tűz és civilizáció*, Budapest.

JELENTÉS SzNM

Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum ... évi állapotáról, Sepsiszentgyörgy.

LÁSZLÓ Attila

1973 Date privind viața și activitatea științifică a lui László Ferenc în anii 1923–1925. Corespondența cu V. Gordon Childe. Colaborarea cu Vasile Pârvan, *Studii și comunicări – Tanulmányok és közlemények*, Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 171–205.

1987 Un chapitre de l'histoire de la recherche de la civilisation Ariuşd–Cucuteni–Tripolie: les fouilles de Ariuşd dans le premier quart de notre siècle, in: M. Petrescu-Dîmbovița et al. (ed.): *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 49–57.

2007 A XX. század eleji erődsi ásatások és a Cucuteni–Tripolje kultúra kutatásának kezdetei. Bevezető sorok László Ferenc, *Az erődsi edények típusai* című tanulmányához, *Dolgozatok*, Új sorozat, II (XII), Kolozsvár, 5–30.

2008 *Keltezés a régészetben. A radiokarbon kormeghatározás*, Kolozsvár.

LÁSZLÓ Ferenc

1911 Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek, *Dolgozatok*, II, Kolozsvár, 175–259.

1911a *Négyezer éves kultúra emlékei Háromszék vármegyében*, Sepsiszentgyörgy.

1914 Ásatások az erődsi őstelepen (1907–1912). I. Közlemény, *Dolgozatok*, V, Kolozsvár, 279–417.

1924 (1927) Les types de vases peints d'Ariuşd (Erősd). *Dacia*, I, Bucarest, 1–27.

1978 *Táj és tudomány. Válogatott írások* (László Attila gondozásában és előszavával), Bukarest.

³⁷ *Székelyek Naptára az 1910. közönséges évre* (Kézdivásárhely, 1909), 81–89. ³⁸ Lásd LÁSZLÓ F. 1978, 208. (31. sz.)

- LEAKEY, Richard E. – LEWIN, Roger
1986 *Fajunk eredete*, Budapest.
- LEROI-GOURHAN, André
1985 *Az őstörténet kultuszai*, Budapest.
- LUBBOCK, John
1865 *Prehistoric times, as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages*, London (további kiadások: 1869, 1872, 1890). (Magyarul: John Lubbock, *A történelem előtti idők*, bevezetést írta Pulszky Ferenc, Budapest, 1876.)
- MORGAN, Lewis H.
1877 *Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization*, New York.
- MORTILLET, Gabriel de
1883 *Le préhistorique. Antiquité de l'homme*, Paris.
- NESTOR, Ion
1973 Considerații asupra semnificației cercetărilor arheologice ale lui László Ferenc, *Studii și comunicări – Tanulmányok és közlemények*, Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 21–25.
- RENFREW, Colin – BAHN, Paul
1999 *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*, Budapest.
- ROSKA Márton
1926 *Az ősrégészet kézikönyve, I, A régibb kőkor*, Kolozsvár.
- SCHMIDT, Hubert
1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin-Leipzig.
- SZÉKELY Zoltán
1973 Köszöntő, *Studii și comunicări – Tanulmányok és közlemények*, Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 13–17.
- VISY Zsolt (főszerk.)
2003 *Magyar régészet az ezredfordulón*, Budapest.

Un arheolog ardelean despre lumea preistorică la începutul secolului XX **Gânduri despre prelegerea lui Ferenc László, *Omul în epoca pietrei*** (Rezumat)

Studiul de față este o introducere la lucrarea lui Ferenc László, publicată în acest volum. Pe baza însemnărilor autorului și a datelor din presa locală a vremii, s-a putut stabili că este vorba de textul unei comunicări, prezentate la 1 decembrie 1907 în sala de festivități a primăriei orașului Sf. Gheorghe, în cadrul unui program de prelegeri publice, inițiat de Ministerul Cultelor și Educației. Presa vremii ne informează și despre primirea conferinței, care a fost foarte apreciată de public, datorită atât temei alese, cât și prezentării bine documentate și ilustrate cu planșe și cu piese arheologice originale.

Lucrarea este analizată în contextul științei preistorice europene de la începutul secolului XX. Se scoate în evidență, ca ideea de bază a lucrării, credința în progresul lent dar neîntrerupt al omenirii. Antropogeneza, ca și marile epoci succesive ale preistoriei sunt tratate în spirit evoluționist. Pe lângă izvoarele arheologice, autorul a avut în vedere și datele etnografiei și etnologiei, cu care a încercat să illustreze mai ales viața cotidiană, comportamentul și mentalitatea oamenilor din trecutul îndepărtat. Raportându-ne la unele concepte și curente actuale, am putea spune că viziunea lui Ferenc László despre arheologia preistorică este mai degrabă antropologică, decât istorică. Imaginea înfățișată despre lumea preistorică, despre paleolitic și neolitic în special, corespunde stadiului cercetărilor de la începutul secolului trecut – dovada strădaniilor lui Ferenc László, naturalist ca formație de bază, de a se iniția în domeniul arheologiei preistorice. Este un merit particular al lucrării că pe lângă datele generale despre preistorie se referă și la patrimoniul arheologic al ținutului secuiesc, inclusiv la descoperirile autorului din perimetrul și împrejurimile orașului Sf. Gheorghe.

În partea finală a conferinței prezintă, pentru prima dată, principalele rezultate ale primei campanii de săpături de la Ariușd, efectuate în octombrie 1907. În istoria arheologiei, aceste săpături ale lui Ferenc László sunt considerate ca primele săpături metodice într-o așezare a culturii Ariușd–Cucuteni–Tripolie, marcând începutul cercetării sistematice a acestei culturi.

A Transylvanian archaeologist about the prehistoric world at the beginning of the 20th century

Thoughts about Ferenc László's paper, *Man in Stone Age*

(Abstract)

This study is an introduction to Ferenc László's paper, published in this volume. Based on the author's notes and on the data in the local press of the time, it was concluded that this was the text of a paper, presented on December 1st, 1907, in the festivity room of the Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) City Hall, as part of a program of public lectures, initiated by the former Hungarian Ministry of Cults and Education. The journals of the time also inform us about the way this lecture was received, since it was greatly appreciated by the public, due to the choice of the topic, as well as to the well-informed and illustrated presentation, with plates and original archaeological pieces.

The paper is analyzed in the context of European prehistoric science from the beginning of the 20th century. The main idea emphasized throughout this work is the faith in the slow but uninterrupted progress of mankind. Anthropogenesis, as well as the great successive prehistoric ages, is dealt with from an evolutionist perspective. Apart from the archaeological sources, the author also had in mind ethnographic and ethnologic data, with which he attempted to illustrate especially daily life, the behavior and mentality of people in the remote past. If we consider some current concepts and trends, we could say that Ferenc László's vision about prehistoric archaeology is rather anthropological than historic. The image presented with respect to the prehistoric world, the Paleolithic and the Neolithic especially, corresponds to the stage of the researches at the beginning of the last century – proof of the efforts of Ferenc László, formed as a naturalist, of becoming initiated in the field of prehistoric archaeology. One of the particular merits of this paper is that, apart from general data on prehistory, it also refers to the archaeological heritage of the Székelyföld, including the author's discoveries within the premises and surroundings of the Sepsiszentgyörgy.

The final part of the conference presents, for the first time, the main outcomes of the first excavation campaign in Erősd (Ariușd), performed in October 1907. In the history of archaeology, Ferenc László's excavations are considered the first methodical diggings in a settlement of the Ariușd–Cucuteni–Tripolye culture, marking the beginning of the systematic research of this culture.

László Ferenc

AZ EMBER A KŐKORSZAKBAN

A kéziratról és közreadásáról

László Ferenc előadása az egykori Magyar Valás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kezdeményezett, a nemzeti közművelődés színvonalát emelni hivatott Szabadtanítás-program keretében hangzott el Sepsiszentgyörgyön 1907. december 1-jén. Az előadást a Székely Nemzeti Múzeum irattárában megmaradt 24, A4-es méretű lapot tartalmazó fogalmazványból ismerjük, melynek egyes oldalait újrászámolták (1. tábla). Az első négy oldal László Ferenc jellegzetes, nagyobb betűs, „szellősebb” írása (1. tábla/2). Az 5–19. (eredeti, áthúzott számozása szerint 1–15.) oldal szövege sűrű, apró betűs, jól olvasható más írás, László Ferenc kezétől származó betoldásokkal (1. tábla/3). A 20–22. oldal és a két befejező, 23–24. (az eredeti, áthúzott számozás szerinti 16–17.) oldal ugyancsak László Ferenc keze írása. Mindez arra utal, hogy a szöveg több szakaszban íródhatott; egy részét talán diktálta László Ferenc, vagy valaki átírhatta az ő gyorsírási szövegét. (László Ferenc nemcsak ismerte, de tanította is a gyorsírást; az előadáshoz készült jegyzetek egy része is gyorsírással készült: 1. tábla/4.) A fogalmazvány számos javítást, betoldást tartalmaz; László egyes szövegrészeket áthelyezett, másokat kihúzott. Utóbbiak közül azokat, amelyek kiegészítik vagy érthetőbbé teszik László Ferenc szövegét, [szögletes zárójelben] a megfelelő helyre beiktattuk. Egyébként néhány apró (főleg helyesírási) javítástól, módosítástól eltekintve igyekeztünk híven visszaadni László Ferenc szövegét. Bizonyára létezett az előadásnak egy letisztázott, könnyebben követhető példánya is, azt azonban nem ismerjük. Az előadást László képes táblákkal és eredeti leletekkel szemléltette. Erre a szövegben is utal; az előadáshoz készült jegyzeteiben egyik-másik forrását is megemlíti. Az előadásban felvetett kérdésekről lásd e kötetben a dolgozathoz írott bevezetőnk: *Egy erdélyi régész az őskori világról a 20. sz. elején. Gondolatok László Ferenc Az ember a kőkorszakban c. előadásáról* (László Attila).

*

Korunk a természettudományok kora. És méltán, mert csodás vívmányaink nyomában egész életünk és gondolkodásunk gyökerében átformálódott.

A vegytan, természettan és technika életünk külső keretét, létünk gyakorlati oldalát változtatta meg. Közlekedési eszközeink lerontották a távolság sorompóit s az egész emberiséget szomszédainkká tették. Gépeink megkönnyítették és tetemesen tökéletesítették a munkát. Fejlett iparunk termékei az emberi életet tették kényelmesebbé. Gondolataink a villám sebes szárnyán repülnek a föld körül; a gyorsan hangzó röpke szót immár állandósítani tudjuk; a víz, szél, tűz, napfény, villám rabszolgánk lett és az emberiség házi munkáit végzi. Erőnk is sokszorosán hatványozódott: gőz- és villamos gépeinkkel, különböző robbantószerkezetekkel olyan borzasztó erőt tudunk kifejteni, mihez képest a mesebeli titánoknak erőnyilvánulásai ártatlan gyerekjátékokká törpülnek.

A természettudományok másik, látszólag kevésbé hasznos része, a csillagászat, földtan, élettan gondolkodásunkat, világnézetünket alakította át. Fáradságos, olykor a mindenséget átfogó, máskor a szörszálhasogatásig menő finom vizsgálataival a fejlődés eszméjét gondolkodásunk megingathatatlan alapjává szilárdította. A kétségbevonhatatlan tények özöne alapján ma minden jelenséget, bármilyen jelentéktelennek lássék is az, úgy fogunk fel, mint az időben és térben végtelen fejlődésnek egy láncszemét.

A fejlődés eszméje azonban korántsem ment át simán az emberek gondolkodásába. Sőt, heves támadásokban volt része, mert merőben ellenkezett az emberiség régi, megrögzött világnézetével. A legújabb időkig az ember önmagának volt bálványja. Tartózkodási helyét, a földet a mindenség középpontjába helyezte s szentül meg volt győződve, hogy az egész mindenség a földért, a föld pedig az ember kedvéért van teremtve. Példátlan önösségében a földet nem meghódított birtokának, hanem örökségének tekintette s azt hitte, hogy a természet három országa egyenesen az ő tetszésére és úri kényelmére van teremtve. A növények és állatok egyedüli célja, hogy neki táplálékot, ruhát szolgáltatassanak, vagy hogy gyönyörködtessék és erejét, eszét, türelmét fejlesszék. A nap, hold és csillagok is egyedül az ő számára ragyognak. Az ő lelki gyönyörúségére csattog a csalogány, énekel a rigó, érette illatozik a virág. A nappalok és éjjelek

kizárólag az ő idejének célszerű beosztása kedvéért váltakoznak, az évszakok az ő termésének kifejlesztésére valók, s az évek az ő uralmának megörökítésére szolgálnak.

Mindezt az erős balítéletet, hiú ábrándokat a tudomány csak lassan és nehéz küzdelmekkel tudta elűzni. Copernicus, Kepler, Galilei a lángész és tudás minden erejével kimutatják, hogy nem a Föld a teremtés középpontja. A Föld csupán szerény kis bolygó, múlandó napszilánk abban a végtelen mindenességben, melynek egyik középpontja a mi napunk. Világnézetünk megváltozásával olyanformán járt az ember is, mint az egyszeri paraszt, ki a világ urának álmodta magát s reggel nyomorult viskóban ébredt fel. Az elrebbent játshi álmok emléke még sokáig háborgatta az álmodozásra amúgy is hajló ember elméjét s még ma is vannak hiú képzelgők, kik nem akarják beismerni, hogy az ember törzsfája is az állatvilágból fakadt. Alsóbbrendű lényekből évmilliókra terjedő fokozatos fejlődésnek köszöni létét a teremtés koronája is. Ez a megdönthetetlen eredmény csupán azokat sérti, akik azzal tetszelegnek maguknak, hogy az emberiség bölcsőjét valami ragyogó dicsfényvel veszik körül és akik ama idilli, paradicsomi korszakra gondolnak, melyet a költők az emberiség kezdetéről álmodtak. Pedig ilyen aranykorszak sohasem volt. Az emberiség őstörténetét vizsgálva másképpen áll előttünk az ősember helyzete. Egész élete állandó küzdelem éhséggel, vadállatokkal, az időjárás viszontagságaival és legfőképpen egymással. A tudás fájának gyümölcseit csak lassanként ismerte meg. Az ember korántsem szégyellheti alacsony származását, sőt inkább dicsőségre válik, hogy állati származása dacára a természet hatalmas urává küzdötte fel magát. Ez a világnézet, amely az ember származásának ilyen természettudományos felfogásából fakad, sokkal magasabb és felemelőbb annál a régi világnézetnél, melynek alapja naiv költői képzelődésnél egyébnek nem tekinthető. Az ember fejlődése kezdetén tökéletlen volt, de saját erejéből folytonos előrehaladás útján tökéletesedett és tökéletesedik ma is. [Nem magasabb-e ez a sorsa az embernek, mint amit a régi felfogás tanít, hogy az ember halhatatlan és minden tekintetben tökéletes volt, de bűnbe süllyedt s halandóvá és tökéletlenné lett.] Az emberiség aranykora nem rég elmúlt idők emléke, hanem a jövő reménysége, amit csak késő unokáink fognak elérni.

A nagyközönség körében, honnan, honnan nem, általánosan elharapózott az a nézet, hogy a természettudományok s éppen Darwin az embernek a majmaktól való származását tanítják. Ez a felfogás téves. Az ember oly kihalt emlősformától származik, melyből nemcsak az ember, hanem oldalágként a ma élő emberszabású majmok is levezethetők. Az élőlények

származásfáján az emberi nem egy olyan önálló ágazat, mellyel az emberszabású majmok ága párhuzamosan haladt. Nem a majmaktól származunk tehát, de tényleg a ma élő állatok közt ők a legközelebbi rokonaink. Különbözik, ha tőlük származtunk volna is, abban sem volna semmi szégyellni való. Az is csak életrevalóságunknak, szellemi és testi erőink hasznos felhasználásának volna bizonyítéka.

Az ősrégészet sok tekintetben hozzájárult az ember világhelyzetének megismeréséhez. Nagymértékben befolyt arra is, hogy felfogásunk a világról s az emberről tisztultabb, világosabb legyen. Ez alkalommal éppen az emberiség legrégebb múltjával, az emberiség bölcsőkorát jelentő kőkorszakkal óhajtok foglalkozni, melynek végét itt nálunk éppen 4000 évvel ezelőtti időre tehetjük.

*

Az őskor az emberiség történetében az a hosszú időszak, melynek kezdete az ember első fellépése, vége az az idő, amikor már írott emlékek, hagyományok állnak a történetíró rendelkezésére. Ahol mi lakunk, ennek a vidéknek a történetéről egészen a Kr. e. V. századig nincsenek írott történeti forrásaink. A Kr. e. V. századot megelőző idők műveltségét csak azok az ember által használt különböző tárgyak, eszközök világosíthatják meg, melyek az őslakók sírjaiban és lakóhelyein, a föld mélyében maradtak fenn számunkra. Az ősember keze munkájának emlékei a föld mélyében elrejtve (a föld csodálatos konzerváló ereje következtében) a legtöbbször eredeti állapotukban maradtak fenn számunkra. Ezek a sokszor igénytelen, apró emlékek azok az okmányok, melyek segítségével a kutató ember bepillant az őskor homályába. Vannak az őskornak szakaszai, melyeknek képe tisztábban áll előttünk, mint a történeti idők egyik-másik időszaka. Meghamisított történeti okmányok hányszor szolgáltak fontos forrásul bizonyos történeti kérdések megfajlásához. Elég e tekintetben a híres, mondhatni hírhedt Csiki-Krónika példájára utalnom. Mint a történettudósok kiderítették, a középkori okleveleknek egy jó nagy része hamisítvány, s a történettudományok egész külön ága foglalkozik a hamis oklevelek kimutatásával. Önző emberi érdek, hiúság, haszonlesés nem fér a föld által eltemetett és sok ezer esztendőn át számunkra fennmaradt őskori emlékekhez.

Forrásul szolgálnak az ember őskori életének megismeréséhez még azok az analógiák, miket a ma is élő természeti népek életmódjának, szokásainak tanulmányozásából meríthetünk. Mert tudnunk kell, hogy a történeti idő a föld minden részén még nem kezdődött meg. Afrika belsejében, a Csendes-óceán némely szigetein, a sarkvidéki tájakon élnek bizonyos népfajok, melyek még most is az emberiség

bölcsőkorát élik. Eszközeiket csupán fából, kőből, csontból, növényi és állati termékekből készítik. Semmiféle fémeket nem ismernek. Műveltségük fejlődése tehát még csak a kőkorszakig jutott.

*

A legelső időben az ember összes vágó, szűrő és ütő eszközeinek legnagyobb tömegét kőből készítette s éppen ezért az emberiség legrégebb korszakát kőkorszaknak nevezzük. Ez a korszak ismét régebb és újabb kőkorszakra osztható. Az előbbiben az ember kőeszközeit és fegyvereit kagylós törésű kővekből, kizárólag *pattintgatás* által készíti. Más kővel való ütések által a kialakítani szándékolt kőből addig tördelt, pattintgatott egyes részeket, míg az a kívánt formát meg nem nyerte. Az ilyen pattintgatott kőszerszámok rajzait a III. táblán mutatom be, van közöttük kézben használt nagyobbfajta ütőszerszám, vannak nyílhegyek, török, késpengék, lándzsák. (Hogy a lándzsát, dárdát, nyílhegyet miképpen erősítették fanyélra, a 4. és 10. rajzon látható.) Az újabb, úgynevezett *csiszolt* kőkorszakban a nagyjából kialakított kőszerszámot csiszolás által tette használhatóbbá és tetszetősebbé. [Némely tudós feltételezi, hogy a régi kőkorszak előtt, még a harmadkorban megjelent az ember a földön; ez a korszak az *eolith* korszak, az emberiség hajnalkora. Ezt a kort, amennyiben egyáltalán lehet róla beszélni, az jellemzi, hogy a kőszerszámok tűz segítségével hasogatott kovából készültek.]

Hogy mennyi időt töltött be a kőkorszak ezen három szakasza, arra vonatkozólag természetesen biztos adataink nem lehetnek. Tény az, hogy a régi kőkorszak egymagában nagyobb időt ölel fel, mint az annak letűnt óta elmúlt összes korszakok egészen napjainkig. Egy francia tudós a föld rétegeinek kialakulásához szükséges időt véve a számítás alapjául, a régi kőkorszak idejét 222 000 évre számítja, az új kőkorszak 6400 évre. Mindez csak hozzávetés. 100 000 esztendő bátran el is hagyhatunk, mégis kitűnik, hogy az ember milyen lassan haladt előre a művelődésben.

Az újabb kőkorszakban az embert magas műveltségű lénynek kell tekintenünk az előbbihez képest. A régebbi kőkorszak embere nem ismeri a földművelést, állattenyésztést. [Az állat reá nézve csak zsákmány, de nem segítő eszköz, nincs ipara, mert nem nevezhetjük iparnak azt a durva munkát, hogy a természet adta kővön ütéssel változást okoz.] Lakása a hegyek barlangja, a folyampart félig kivájt ürege, s csak a korszak vége felé a földbe vájt verem. Az újabb kőkorszakban már az építkezés is megindul. Épülnek félig földbe vájt, méhkas alakú kunyhók, hegyoldalokon, magaslatokon egész falvak. A tavak felett megjelennek a cölöpépítmények [s ezek mintájára épülnek a szárazföldön is falábra rakott építmények, hogy egymás ellen, s a vadállatok ellen védve legyenek]. Megismeri

az agyag használhatóságát. Készít belőle agyagedényeket. Kiegyéti előbb szabad tűznél, majd pedig égető kemencében. [Agyagedényeit fazekaskorong nélkül, bizonyos szerszámok segítségével, szabad kézzel alakítja és díszíti.] Ismeri a szövést és fonást mint házi ipart. Űzi a vadászatot és halászatot. Pásztorlásában segítő társa a kutya. Megszelidít számos háziállatot. Hozzákezd a földműveléshez, termel búzát, árpat és lent. Ruházatul használ az állati bőrökön kívül gyapjú és vászon készítményeket is. Ismeri a tűz használatát, táplálékait nemcsak süti, hanem főzi is. Halottait égetetlenül temeti el, guggoló helyzetben oldalra fektetve, ékszerekkel feldíszítve. Telerakja sírjaikat szerszámokkal, házi eszközökkel, étellel, itallal, mikből kitétszik, hogy a túlvilágról már sejtelve volt.

A kőkorszak itt nálunk a Kr. e. III. évezred legvégén [tehát éppen 4000 évvel ezelőtt] ér véget. Ekkor ismeri meg az ember az első fémeket, mit eszközei készítésére felhasznál, a *rezet*, s kezdetét veszi a rézkorszak. Tart ez 500–600 esztendőig, a Kr. e. II. évezred közepéig. Attól kezdve fém eszközeit részben kovácsolás, részben öntés útján, réznek és ónnak ötvözetéből, *bronzból* készíti. A Kr. e. X. század folyamán ismeri meg az ember a vasat. Innen kezdve napjainkig tart a *vaskor* [melynek első szakaszát a X. századtól az V. századig Hallstatt-szakasznak, második szakaszát pedig La Tène-szakasznak hívják. Ez utóbbi szakasz zárja be hazánkban az őskort, minthogy ezen korszak uralkodása idejéből vannak már a görög íróknál hazánk területéről történelmi tudósítások is.]

A réz-, bronz- és vaskorszakban az ember életmódjában, szokásaiban nagy változás áll be. Bár még megvannak a régi nyomok, használ kőszerszámokat is, az emberiség képe óriásit változik. Kialakulnak a különböző iparágak, megindul a kereskedelem, s nyomában a jólét. Felébred a gazdagság utáni vágy, s ez űzi, hajtja az emberiséget magasabb célok, tettek megvalósítására.

Még nagyobb lett az átalakulás az őskor elmúltával. Az emberi ész csodálatos ereje megteremtette az első írást, melynek jegyeit más is elolvashatta, megérthette. A gondolatoknak, érzelmeknek, az akaratnak az írásjelekben hatalmas kifejezője támadt. Segítségével a távolabb lakók is megérthették egymást, közölhették újabb felfedezéseiket, találmányaikat, s ezzel a művelődésnek szélesebb körben való terjesztése biztosítva lett. Az emberiség műveltségének előbbre vitelében semmiféle régi és újabbkori találmánynak nem volt és nem lehetett olyan nagy arányú szerepe, mint aminő az írás feltalálása volt. Az emberiség őskorát végigtekintve kétségtelenül megállapítható a szünet nélküli fokozatos haladás. A fejlődés örök törvénye uralkodott az emberiségen, létének legelső percétől kezdve. Ez a fejlődési törvény felismerhető

a történeti ember életén is, uralkodik ma is. Sem emberek, sem intézmények ezt az örök törvényt megváltoztatni nem tudják. A múltak példájából levont tanulság bizonyossá tesz bennünket afelől, hogy a haladás, a fejlődés törvénye fog uralkodni a jövőben is, s ez megszerzi számunkra mindazt, ami most csak reményeinkben él.

*

Magyarország területéről még eddig a régibb (paleolith) kőkorszakból semminemű emléket nem ismerünk. Annál nagyobb számban találhatóak Európa más országaiban. A kőkorszak legrégebb emlékei azok a mandula alakú nagy kőszerszámok, melyek a diluviumban élt mamut, barlangi medve és rénszarvas csontjaival együtt barlangokban találtak. A tudományban ezek a silexeknek nevezett szerszámok csak durván vannak kinagyolva, de az emberi kéz nyomai határozottan felismerhetők rajtuk. Az ilyen kőszerszámok egy része nem vagdalással, vagyis ütéssel, hanem a tűzön való repesztés, széthasadozás segítségével készült. Az ilyen kőszerszámok környezetében semminemű más emberi nyomra nem akadtak, s éppen ezért kérdéses, hogy emberi eredetűek-e. Ezeknek tekintetbe vételével állították fel a kőkor legelső időszakául az eolith-korszakot, ami magyarul hajnalkort jelent. Ha feltételezzük, hogy ezek a silexek nem természetes alakulatok, hanem szerszámok, továbbá hogy mesterséges tűznek voltak kitéve, akkor a harmadkorban már oly embereknek kellett élniük, kikben már határozottan megvolt az a két kiváltságos tehetség, a találékonyság és kezűgyesség, melynek az emberiség az uralmát a földön köszönheti. Valójában lángelmével kellett bírnia, akiben először villant meg a mesterséges tűzgyújtásnak az eszméje, s aki az eszmét gyakorlatilag is megvalósította. Az értelem élességére nézve egy ily Prometheus semmiképpen sem áll hátrább a történelmi idők legélesebb elméinél. A mai kor embere alig is tudja elképzelni azt az állapotot, amikor az ember tűz nélkül élt. A tűzgerjesztés mesterségének feltalálásával lehetőségessé vált az elejtett vadak húsának megsütése. Addig a húsféléket is csak nyersen eheték.

Barlangok, földalatti természetes üregek voltak az emberek legősibb lakásai. A barlangok belsejében azóta kihalt emlősök (barlangi medve, őstulok, barlangi hiéna, barlangi oroszlán, ősszarvas és más állatok) csontjaival együtt található emberi csontok és durván megmunkált kőszerszámok. A régibb kőkorszak emberének fő foglalkozása a halászat és vadászat volt. Nem ismerte a földművelést, s házi állatai is teljesen hiányoztak. A nagy mennyiségben található iramszarvas-maradványok arra mutatnak, hogy a növényi eledeléken kívül ennek az állatnak a húsa volt a barlanglakók legfőbb élelmi cikke.

Maradtak fenn a régibb kőkorszakból óriási kőépítmények is. Három vagy négy hatalmas szikladarabra ráfektettek egy óriási sziklalapot. Angolországban, hegyeikre állított óriási sziklatömbök nagy kört formálnak, felül pedig minden sziklapár rájuk helyezett lapos szikla által össze van kötve. Vannak ilyen módon beboltzott sziklafolyosók is. Különböző vidékeken más és más néven nevezik ezeket. Alig tudjuk elképzelni, hogy az ősember milyen úton-módon tudta ezeket a kőépítményeket egymásra illeszteni. A legtöbb közülük temetkező helyül szolgált, de szolgálhattak lakóhelyül is.

Az újabb (neolith) kőkornak éppen olyan nagy jelentőségű találmánya az agyagedények készítésének feltalálása, mint amilyen a régibb kőkorszakban a tűz gerjesztésének feltalálása volt. A Társaság-szigeteken egy óceáni utazó még százötven évvel ezelőtt is oly népre talált, mely – bár más tekintetben a műveltségnek elég magas fokán állott – az agyagedényeket s a főzést nem ismerte. A húst csak sütni tudták s nagy volt csodálkozásuk, midőn látták, hogy a látogatók agyagedényekben vizet forralnak.

A kőkorszakbeli agyagedények fala legtöbbször nagyon vastag. Az agyagba homokot, polyvát, szalmát keverték, később vékonyabb falú és finom anyagú edényeket is készítettek, de mindannyi korong használata nélkül, szabad kézzel készült. A kiegészítést eleinte szabad tűznél, később égető kemencékben végezték. Az edények alakja nem nagyon változatos. Díszítésül karcolatokat, ujjbenyomásokat alkalmaztak. Mély karcolatokat csonthamuból készített péppel is kitöltöttek, ami megszáradván az edény felületén fehér színű rajzokban tűnt ki. Ezek az ún. mészbetétes edények. Legjellemzőbbek a kőkorbéli edények közül a talpcsöves edények. Ezek belül üres, magas talpcsövből kiemelkedő tányérok. A tányér átmérője ugyanakkora, mint a talpcső magassága. Wosinszky vélekedése szerint áldozati edények, melyek a halotti szertartásnál hozott áldozatokat tartalmazták.

Egyéb díszítési módokon kívül ismerték az edények festését is. A Dunántúl néhány pontján, Alsófehér vármegyében Pókafalván és Oláhbogáton találtak festett edénytöredékeket, melyek az ó-hellén, a trójai és az Ázsia különböző vidékeiről előkerült festett edényekhez sok tekintetben hasonlatosak. Az említett magyarországi őstelepeken talált festett edényeket mind számban, mind díszesebb kivitelben messze felülmúlják az erődi Tyiszk-hegyi őstelepen nemrég napfényre jutott festett edények, melyek közül néhányat ép állapotban sikerült a földből kiemelni, soknak darabjait pedig egész edénnyé lehetett összeállítani. Az erődi leletekből néhány darabot előadás után be fogok mutatni.

Minden őskori telepen nagyon gyakoriak az agyagyöngyök, orsógombok, a korong és henger

alakú hálonehezékek, a vastag agyagkarikák, melyekre edényeket állítottak, továbbá az átlukasztott agyagkúpok és gúlák. Ez utóbbiakat sokan háló- és szövőszék-nehezékeknek, mások nyárstartóknak gondolták. Legvalószínűbb, hogy a tűzésztségi szertartásokhoz tartozó kultusztárgyak. Erre mutat, hogy néhány telepen a tűzpad körül, körben voltak felállítva s belső oldalukon füst és korom nyomai voltak észrevehetőek. Majd minden példányon rajta van az X-alakú ferde kereszt, mely a tűz élesztése céljából összedörzsölt két fahasáb képe. Az asztalon elhelyezett agyagedényeken kívül a IV. táblán is bemutatok néhány jellemző kőkorszakbeli agyagedényt. A középső magas edény talpcsöves edény.

Az ősember, elhagyva a sötét, nedves barlanglakást, olyan helyet választott magának lakóhelyül, ahol vadállatok és ellenségei támadásának kevésbé volt kitéve, s ahol táplálékát könnyen megszerezte. Éppen ezért vizek mentén, meredek dombok hátán kaptár alakú üreget ástak a földbe s felül ágfonásból készült fedéllel látták el. A földalatti lakásba való le- és felszállás csak fából vagy hánccsokból készült hágcsókon történhetett. A földalatti lakások kényelmetlensége és szűk volta arra tanította az ősembert, hogy félig földbe mélyített kunyhót készítsen faágból, s azt agyaggal betapassza. A tüzelés következtében megkeményedett és téglává kiégett agyagtapaszkokból minden őstelepen szekérszámra lehet összegyűjteni. A tapasztokon mutatkozó bemélyedések az ágfonás hű lenyomatai. Az ősember ujjlenyomatát is megtalálták egy ilyen agyagtapaszon. A kőkorszak legvégén tavak fölé cölöpépítményeket is emeltek. Ezek a mai faházakhoz hasonló építmények a szárazfölddel felhúzható híddal voltak összekapcsolva. A tófenéken az ún. konyhahulladék-halmokban összegyűlt sokféle elromlott eszköz, szerszám, használati tárgy az ősember életmódjáról sok tekintetben tájékoztat. Nálunk is található szárazföldi cölöpépítmények, melyeket a régi kunyhók helyére dombokon építettek, hogy ellenségeik támadásától védve legyenek. Olaszországban terramareknak hívják az ilyen halmokat, melyek hamurétegek által egymástól elválasztott konyhahulladék- és törmeléküregekből alakultak.

A kőkorszaki emberi lakásokról két táblát mutatok be. Az I. számú a barlanglakó ősember lakásának környékét tünteti fel. A barlang bejárájában áll a gyermekét féltő nő. A barlangi medvével küzd a férfi. A barlang előtt balról botra erősített agancsok az ősi családi címernek megfelelő szimbólumot jelképeznek; jobbról néhány mamut és őstulok rohan elő. A II. számú tábla balra fent a lengyeli őstelepről egy félgömb idomú ásott földalatti lakást, alul pedig a kézdimartonfalvi egyik őskori telepről kiásott és pontosan felvett, méhkas alakú földalatti kettős lakás

képét mutatja. Jobbról, ugyanezen a táblán a svájci nagyszámú cölöpépítmények egyikének rekonstruált képe látható.

A kőszerszámokat szabad kézből, állatszíjra kötözve, vagy fából készült nyélre erősítve használták. Lapos kővésőket nyéllyukkal ellátott szarvasagancs darabba is foglaltak. A kemény kőszerszámok nyéllyukát nagy fáradtsággal, fémeszközök nélkül, csont-, fa- vagy nádhengerrel készítették olyan készüléken, melyen a fúrószerszámot zsinórral gyors forgásba hozták s a mélyülő fúrásba nedves kvarchomokot hintettek. Új-Guineában a bennszülöttek ma is ily módon fúrják ki kőbaltáikat. A kiállított kőbalták egyikén jól látható a megkezdett fúrás, melyet valami okból abbahagytak. A kifúrt lyukból kikerült henger alakú kőmag őskori telepeken gyakran található. Kőből, csiszolás útján készültek a vésők, parittyakövek, buzogányok, csákányok, fejszék és kalapácsok.

Különböző célokra felhasználták a csontot és szarvasagancsot is. Hasogatás, fűrészelés és csiszolás útján készítettek csont árat, tüket, hatalmas töröket, halászó horgot és szigonyt is. Simító eszközül is csontot használtak, és pedig nemcsak a bőr kidolgozásánál, hanem az edénysimításnál is. Az erősi őstelepről egy csinos, finomra csiszolt csontkanál is előkerült, melynek nyelét bőrsimító eszközül is használták. Szarvasagancsból baltákat, vésőtököket, szúróeszközöket, lándzsacsúcsokat, szerszámnyeleket készítettek. Különböző állatok lábszárcsontjából korcsolyát is készítettek, melyek két végükön igen gyakran át vannak fúrva, hogy szíjjal a lábra lehessen illeszteni. Kőkorszakbeli őseink tehát már a sporthoz is értettek. Valószínű azonban, hogy ezeket a korcsolyákat nem pusztán kedvtelésből, hanem téli vadászat alkalmával, gyakorlati szükségből használták. A csontból készült eszközök néhány darabját a III. tábla alsó felén néhány rajzban, a Székely Nemzeti Múzeum anyagából pedig az állványra erősített egyik táblán mutatom be. A mellette levő táblára réz- és bronzkori tárgyakat helyeztem el.

A kőkorszak második felében az ősember élete bizonyos fokig társadalmilag már szervezve volt s a munkafelosztás is életbe lépett. A nő segítő társa, jobb keze volt a férfinak. A nehezebb külső munkát bizonyára a férfi végezte, ő védte a családot, kereste meg a család élelmét halászat, vadászat, állattenyésztés és a föld művelése útján. Hogy a földműveléssel is foglalkoztak, bizonyítják azok a különféle gabonaneműek, mik sírleletekből kerültek napvilágra. Földművelő eszközeiket fából készíthették, mert még eddig semminemű nyomukra nem akadtak. A nő a lakáshoz volt kötve, már gyermekeinek gondozása végett is. Ő végezte a tűz állandó élesztését, a varrás, fonás, szövés és a konyhai teendő munkáját. A szülői szeretet

megnyilvánulását kell látnunk azokban az agyagból készült apró játékokban, állatalakokban, edénykében, melyekkel a szülők gyermekeiknek örömet szerezni igyekeztek. Néhány darab ilyen gyermekjátékot az erödsdi telepről is bemutatathatok.

A családi élet nemes érzelmei megnyilvánulnak a temetkezési szokásokban is. Halottaik mellé rakják annak – úgy szólva – egész vagyonát: kőbaltákat, edényeket s egyéb tárgyakat, melyek a hátramaradottak előtt nagy értéket képviseltek. Gondoskodtak arról, hogy elköltözött halottjuk a feltámadás után semmi- ben ne szenvedjen hiányt. A fegyvereken, eszközökön kívül az edényeket növényi és állati eledel- lekkel töltik meg. Ezeket a tiszteletreméltó családi érzelme- ket magas értékűeknek kell tekintenünk, melyekhez a hiúság egyáltalában hozzá nem férközhetett, mint ma, amikor a sokba kerülő, díszes emlékkövek, mi- ket a halottak sírja felé emelnek s a temetkezési nagy pompa nem egyszer csupán a hiúság szimbólumai. A halott eltemetése eleinte barlangokba, sziklaüregek- be történt. Később földbe ástott gödrökbe temették el, éspedig olyan módon, hogy a halott összezsugo- rítva, fekvő vagy guggoló helyzetben hantoltatott el. Ilyen guggoló, zsugorított helyzetű csontváz került elő a Váradi József utca felső részén végzett utleszállí- tási munkálatoknál az egyik jobboldali telken.

Az elejtett állatnak nem csupán húsát, zsírját hasz- nálják fel élelemül. Készítenek a bőrökből ruhát, a csontokból tüket, árákat, kalapácsot, simítókat, fegyvereket és más tárgyakat. Az állatbőrök kidolgo- zására használtak kőből készült vakarókat, simítókat is. Néhány lelet bizonyítja, hogy a szíjjakkal összefű- zött ruhákon kívül növényi anyagokból készült szö- vött ruhákat is használtak.

Mint ma, a kőkorszakban is a hiúság vezette az embert, hogy nem elégedve testének természetes szépségével, azt mesterségesen is igyekezett fokozni. Bámulatos az a találékonyság, amit az ősember, s természetesen el- sősorban a gyöngébb női nem, az ékszerül felhasznál- ható anyagok megválasztásában kifejtett. Amint az V. táblán látható, készítettek agyagból gyöngyöket, amiket szíjra vagy háncsra fűzve a nyakon, karon és fejen hordoztak. Kifúrták a csigaházat, kagylóhéjat, a vadkanagyart, különböző állatok apró csontjait s azokat vagy egyenként, vagy felfűzve többet együtt a test különböző helyeire helyezték el. Csak termé- szetes, hogy mesterségesen is készítettek az emberi testen olyan nyugovóhelyeket, ahová ékszereket helyezhettek el. Kifúrták a gyermek fülét, orrcimpáját, esetleg ajkait is, hogy ezekre a helyekre ékszereket helyezhessenek el. S mindezen nincs mit csodálkoz- nunk, hiszen a ma élő természeti népek is ugyanezt cselekszik, sőt, ez a kőkorszaki divat még a mi civilizá- lt társadalmunkra is fennmaradt. Aztán még merje

valaki mondani, hogy a divat évről évre, sőt – amit elég gyakran hallunk – szinte napról napra változik. Kagylóhéjból kicsiszolt karikákat, gyöngyfűzereket nemcsak karperecnek, hanem a lábfej felett lábpe- recnek is használtak. [Ezek a lábra helyezett lábpe- recnek szintén emlékeztetnek bizonyos körökben ma is meglevő divatra.] A karpereceket, mint a sírletek bizonyítják, nem az alkarra, hanem közvetlenül a kö- nyök felett a felkarra helyezték.

Arra vonatkozólag, hogy az ősember testét festet- te vagy tetoválta, szintén vannak Erödsdről is adatai- nk. [A ma élő természeti népek e nemű szokásait ismerjük, föl kell tételeznünk, hogy a test díszítésére, feltűnőbbé tételére ezt is gyakorolták.] Biró Lajos, a híres új-guineai utazó és kiváló tudós mondja egyik előadásában: „Mint ahogy a fehér asszony nem elég fehér magának és fehéríti magát, úgy a vörös-barna pápua sem elég vörös magának; fürdés után bekeni magát illatos olajjal, azután pedig vörös föld porát hinti testére, hogy az még vörösebb legyen. [Az ő- sember is, ha a tetoválást nem is, de a bőr festését min- denesetre gyakorolta.]

Az ősember szép iránti érzéke nem csupán saját teste felcícomázásában nyilvánult meg. Vannak arra nézve is adataink, hogy a rajzolásnak, festésnek, szob- rászatnak legősibb gyökérszállai a kőkorszakig lenyúl- nak. Mondhatni, hogy amint a vallási érzelmek, úgy a művészeteket megteremtő esztétikai érzelmek is az emberi nemmel egyidősek. A művészetek ősi emlé- keit látjuk a kőkorszaki agyagedények primitív díszí- tésében, az agyagból formált s háziállatokat utánzó gyermekjátékokban. Mindezeknél jelentősebbek a kőbe vagy különböző csontszerszámokba kőeszköz- zel bekarcolt rajzolatok, melyek közül néhány máso- latot a VI. képen mutatok be. A Tengeri-Alpokban a turisták figyelmét régóta felkeltették a sziklába kő- szerszámmal bevésített különös, primitív rajzok. Egy angol tudós néhány ezer ilyen rajzot gyűjtött össze. A felső sorban az 1. kép fegyveres férfit, a 2. valami címert, a 3. fegyvert, az 5. agancsos állatokat, a 6. a szántást ábrázolja. Férfiak ökrök által vont ekével szántanak. Az 5. képen felül két szarvasfej van; alsó része, hogy mit ábrázol, még megoldatlan. Alább egy csontba véselt hal és egy kőszáli kecske képe látható. Szintén művészinek mondható a 9. számmal jelölt következő kép, mely egy átylukasztott ruhaösszefogó csontot ábrázol víziló-rajzokkal. A 10. számú mamut- agyardarabon egy ember, kígyó és lófej rajza vehető ki. Végül a jobb oldali alsó kép sziklába bekarcolva egy mamut rajzát tartotta fenn számunkra.

*

Befejezésül éppen csak utalni akarok a Három- szék megyei őskori telepekre. Néhányat előadásom folyamán is említettem. Alig van Magyarországnak e

tekintetben gazdagabb vidéke, mint Háromszék vármegye. Nincs község, melynek határából az őskor, római kor és népvándorláskor valamelyikének emlékei a föld mélyéből napfényre ne kerülnének. Sőt, egyik-másik telepen mindhárom időszak emberi telepeinek egymás fölé települt nyomait is ki lehet mutatni. Arra mutat ez, hogy a vármegye területe bőven nyújtotta mindazt a táplálékot, védelmet, ami az ember létfeltételeit biztosította.

Városunk belső területén is akadunk az ősember nyomaira. A most megnyílt Gernád utca homokjából egy három köblös gabonatartó nagy agyagedény, a polgári iskola telkéről apró edények, a Borvíz utca egyik telkéről görög és római ezüst érmek kerültek elő. A Váradi József utcai zsugorított csontvázakról már tettem említést. Az Őrkő tetejéről nagyszámú kő-, csont- és bronzeszközt szállítottak az ötvenes években külföldi múzeumokba. A Székely Nemzeti Múzeumban későbbi szorgos kutatásokból csak néhány tárgyat helyezhettünk el. A sugási út melléki Gémvára s a vele átellenben lévő domb szintén őskori telep volt, honnan a Szépmező felé messze el lehetett látni anélkül, hogy az ott megtelepedettek lakóhelyét könnyen ki lehetett volna kémlelni.

Az Olt túlsó, meredek partja le Kilyénig és még tovább, felfelé egész Gidófalváig az őskori telepeknek összefüggő láncolatait tünteti fel. A besenyői Bábolna-árok és Kistelek nevű határrész telepei már régóta ismeretesek a kutatók előtt. Zágonban a Cseremás nevű erdőrészben egy 85 darabból álló bronzleletet találtak, melyből a község adományából 52 darab került múzeumunkba. Ugyanitt, a Metehegyben egy másik alkalommal 42 darabot találtak. Sajnos ebből a leletből csak néhány darab van múzeumunkban. De így rendre felsorolhatnám Háromszék vármegye majdnem minden községét.

Legutóbb október hó elején az erődsi Tyzsk-hegyi őstelepen végeztünk rendszeres kutatásokat. A Tyzsk-hegy Erődsőtől északkeleti irányban, a falutól 20 percnyi távolságra van. A dombnak a falu szintje felett 40 m magasságban fekvő kör alakú fennsíkján mindenütt lehet őskori nyomokra akadni. Csulak Zsigmond lelkész úr támogatása mellett a domb ÉNy-i részén kezdtük meg a feltárást. 28 m hosszúságban s 4–5 m szélességben, a martvonallal párhuzamosan 3–4 méter mélységig ástuk le a földet. Az emberi nyomok még ebben a mélységben sem szűnnek meg. A további ásatások fogják kideríteni a kultúrréteg legalsó szintjét. A sárgás- és alább fekete színű, téglá-, szén- és edénytörmelékkel telített televényföld alatt, 1,30 m átlagos mélységben kezdődik a 40 cm vastag felső égett agyagréteg, melyben festett és festetlen agyagedény darabokat nagy számmal lehet találni. Egy zöldes- és egy sárgás színű, hamut

bőven tartalmazó réteg alatt, 2,50 m mélységben kezdődik a második égett agyagréteg; vastagsága 30 cm-re tehető. Az ebben található edénytöredékek festése magasabb technikára mutat. Alatta is, felette is egy összefüggő, 2 cm vastag szénréteg vonul el vízszintes irányban még azon a helyen is, hol a közbeeső égett agyagréteg megszakad. Alább megint zöldes színű, hamuval, csonttal, téglával, edénytöredékekkel, kagyló- és csigahéjjal tarkított, felforgatott földréteg következik egészen 4 m mélységig, ameddig a feltárást történt. Ebben a legalsó rétegben három helyen kissé ferde irányban haladó, hengeres nyílásra akadunk, amik a földbe vert cölöpök üregei lehetnek. Földalatti, vagy földbe mélyített, oldalt és fenn ágfonással behúzott és agyaggal vastagon megtapasztott lakás nyoma a felső égett agyagrétegben három helyen, az alsó rétegben egy helyen voltak láthatók. Legjellemzőbb a felső rétegben talált, 2 m átmérőjű égetőkemence, mely összeomolva telestele volt már kiégetett festett és festetlen agyagedényekkel. Erről a pontról tizenöt-nél több edényt szedtünk össze, köztük négyet teljesen épen. De az összeomlottakat is össze lehetett állítani. A lakások körül nagy számban található a cölöplakás oldalfalából eredő, a vesszőfonás mélyedéseit feltüntető kiégett sártapasz darabok.

Az edényekül használt cseréptárgyakon kívül néhány gyermekjáték edénykét és két, agyagból készült állatalakot is találtunk. Nagy számban kerültek elő feltört állati csontok, szarvdarabok. A csontból készült eszközök között van néhány darab csontár, fűróeszköz, kés, vakaró, egy lándzsa formájú kihegyezett csont, melyet fanyélre lehetett erősíteni, továbbá egy a mai vasmacskára emlékeztető szerszám, mely valószínűleg halászó szerszám volt [s egyben horogul és szigonyul lehetett használni]. Faragott vagy csiszolt kőeszköz eddig még egy sem került elő. A sütésnél, melegítésnél a tűz körül használt lapos kő nagy számmal feküdt a tűzpadok körül.

Fém tárgyat csak egyet találtunk, egy vörösréz árat. Ha tudjuk, hogy a kőkorszak végén az ember már megismerte a vörösréz s belőle egyszerűbb eszközöket is készített, egybevetve a telepen talált különböző használati tárgyakat, magának a telepnek s a rétegeknek kialakulását, a Tyzsk-hegyi őstelepet kőkorszaki telepnek kell tekintenünk. A további ásatások fogják eldönteni, hogy ez a feltevésünk a talált rétegek mindenikére alkalmazható-e?

*

Még csak néhány szót! A tudományok közül egy sem lehet az emberre nézve annyira fontos, mint az, mely az emberrel foglalkozik. Már a görög bölcs is azt tanította, hogy ismerd meg önmagad. A régiségtudomány is az emberrel foglalkozik, alapjait mégiscsak a természettudományok fellendülése nyomán támadt

újabb vizsgálódások vetették meg. Broca Pál, az embertan nagy mestere mondja: olyanformán nőtt fel az emberiség hosszú évszázadokon át, mint a gyermek, ki kezdetben önmagával alig törődik s csak a rajta kívül eső tárgyakra kíváncsi, később pedig önmagával annyira eltelik, hogy csak önmagát bámulja anélkül, hogy fáradságot venne önmagát is vizsgálgatni. Mindent látott, mindent vizsgált, mindenről okoskodott, kivéven a saját lényének természetéről. Ilyen az ismereteknek a menete az emberiségben is. Az emberiség előbb már mindent tanulmányozott, mielőtt saját természetének kifürkészésére gondolt volna. Az emberiség jóval még a művelődés hajnalhasadása előtt, nem akarván származására emlékezni, azt kezdte hinni, hogy neki nem is

volt gyermekora, hogy mindjárt teljes erejében és teljes dicsőségében jött a földre. Annyira megrögződött ebben a hitében, hogy méltóságán alulinak tartotta saját magának gyermekkorával, a régiségtudománnyal foglalkozni. Amint jóleső érzéssel tölt el felnőttébb korunkban a gyermeki évek emlékeit felelevenítve a múltakra emlékezni, az emberiség gyermekkorára való visszaemlékezés is csak lelki épülésünkre szolgálhat. Segítségével önmagunkat s a hazai földet ismerjük meg s nyomában a hazaszeretet érzése fakad.

Ha sikerült az ősi múlt porladó és pusztuló emlékei iránt való érdeklődést előadásommal csak parányi mértékben is felkelteni, igénytelen munkámmal teljes mértékben meg vagyok elégedve.

Omul în epoca pietrei

(Rezumat)

Lucrarea publicată aici a fost prezentată sub forma unei prelegeri, în anul 1907. Textul s-a păstrat în arhiva Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe sub formă de concept, cuprinzând 24 pagini format A4. Textul conține numeroase corecturi, ștersături și intercalări. Unele pasaje șterse de Ferenc László au fost totuși păstrate în textul publicat aici, fiind puse între paranteze drepte.

Lucrarea lui Ferenc László debutează cu evocarea progreselor făcute de științele naturii și a impactului acestora asupra științelor despre om, inclusiv asupra arheologiei preistorice. Discută originea omului în spirit evoluționist, evidențiază importanța marilor invenții făcute de înaintașii noștri de-a lungul preistoriei, începând cu domesticirea focului, continuând cu agricultura, olăritul, metalurgia etc. și terminând cu scrierea, ce marchează începutul vremurilor „istorice”. Prezintă, pe scurt, nu numai cultura materială a epocilor preistorice, în special a neoliticului, ci și aspecte ale vieții cotidiene, ale comportamentului și spiritualității, apelând, în acest scop, și la paralele etnografice.

Despre lucrarea lui Ferenc László vezi, mai pe larg, studiul nostru introductiv în acest volum (*Un arheolog ardelean despre lumea preistorică la începutul secolului XX. Gânduri despre prelegerea lui Ferenc László, Omul în epoca pietrei*).

Man in Stone Age

(Abstract)

The paper published below was presented as a lecture, in 1907. The text was kept in the archives of Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) under the form of a draft, comprising 24 A4 pages. The text contains numerous reviews, erasures and intercalations. Some passages crossed out by Ferenc László were nevertheless preserved in the text published below, being put between square brackets.

Ferenc László's paper commences by mentioning of the progress registered by natural sciences and their impact on the human sciences, including on prehistoric archaeology. It discusses the origin of man from evolutionist perspective, stresses the importance of great inventions made by our ancestors throughout prehistory, starting with the domestication and production of fire, continuing with agriculture, pottery, metalurgy etc., and ending with writing, which marks the beginning of "historic" times. It presents, shortly, the material culture of prehistoric ages, especially of the Neolithic, as well as aspects of daily life, of behavior, art and religion, resorting, for these purposes, to ethnographic parallels too.

For further information about Ferenc László's paper, see our introductory study in this volume (*A Transylvanian archaeologist about the prehistoric world at the beginning of the 20th century. Thoughts about Ferenc László's paper, Man in Stone Age*).

SZÉKELY NEMZETI MUZEUM
SEFS-SZENT-GYÖRGYÖN

190

Az ember a kőkorszakban.
- Felszövevény. -

1897. decembe 1-én.

S. Károlyffy

5-ik lap

1

1897.

-1-

Korunk a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

2

10-

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

3

10-

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

Az ember a természetudmáncos kora. Ez mellett, mert az ember természetének nyomában éppen álltam és gondolkodtam, és ezért a természetudmáncos kora a természetudmáncos kora, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője, és a technika életünk kísérője.

4

1. tábla

Gunter Schöbel

HANS REINERTH (1900–1990) – KARRIERE UND IRRWEGE EINES SIEBENBÜRGER SACHSEN IN DER WISSENSCHAFT WÄHREND DER WEIMARER ZEIT UND DES TOTALITARISMUS IN MITTEL- UND OSTEUROPA¹

Kaum ein Forscher der prähistorischen Zunft – sieht man einmal von Gustaf Kossinna ab – hat rückblickend im ausgehenden Jahrhundert in der Ur- und Frühgeschichte mehr für Aufregung und Frontenbildung – aber auch für Einigkeit in der Beurteilung innerhalb des Faches nach 1945 – gesorgt, als die Hauptperson der vorliegenden Abhandlung. Lang ist die Liste der Vorwürfe, lang ist die Liste der historisch überaus wertvollen Disziplinarverfahren, Parteigerichtsverfahren und politischen Säuberungsverfahren, die dem Ausschluss dieses typischen völkischen Vorgeschichtsforschers aus der eigenen Wissenschaft bereits kurz nach dem Kriege vorausgingen. Es ist fest zu halten, dass sich die prähistorische Wissenschaft schon am 10. Juni 1949 auf einer Tagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Regensburg, in aller Schärfe, von ihm distanzierte und folgende Resolution (*Abb. 1*) verfasste: „Die in Regensburg versammelten süd- und westdeutschen Vorgeschichtsforscher, überzeugt von der Notwendigkeit, ihre Wissenschaft von allen unsachlichen und tendenziösen Einflüssen freizuhalten, erklären hiermit, daß sie sich in aller Form von einer Forschungsrichtung distanzieren, wie sie vom ehemaligen Führer des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte der NSDAP, Prof. Dr. Hans Reinert, propagiert worden ist. Sie haben nichts gemein mit Bestrebungen, die den guten Namen ihrer Wissenschaft mißbraucht und das deutsche Ansehen im Auslande schwer geschädigt haben.“²

Die öffentliche Distanzierung einer ganzen Wissenschaft von einem ihrer Mitglieder, noch vor dem Schuldspruch des politischen Säuberungsverfahrens

im August 1949,³ ist bemerkenswert und findet in der Betrachtung der historischen und naturwissenschaftlichen Nachbarfächer nach erster Suche nicht viel Vergleichbares. Die frühere, noch vor 1949, oder spätere Wiedereingliederung nahezu aller verstrickten Wissenschaftler war nach der Vereinfachung der politischen Verfahren nach der Gründung der Bundesrepublik die Regel. Der berechtigte Schuldspruch für einen, für den verantwortlichen völkischen Germanenideologen bestimmte fortan, das Phänomen ist auch aus anderen Fächern bekannt, die Diskussion des Faches über die nationalsozialistische Zeit. Tiefergehende Bearbeitungen der zwölf Jahre zwischen 1933 und 1945 und diskursive Darstellungen, zum Verständnis der Zeit aus eigener Initiative des Faches heraus waren daher nicht notwendig, die Aufarbeitung spätestens nach Bollmus⁴ und Kater⁵ von befugter, zeitgeschichtlicher Seite aus vollzogen. So zumindest stellte sich der Sachstand bis in die Achtziger Jahre hinein dar. Die fragende 68er Generation hatte erste Antworten aus dem bis dahin verfügbaren Quellenbestand und durch Interviews mit beteiligten und betroffenen Fachwissenschaftlern erhalten.

Heute ist die Distanz gewachsen und es wird möglich, anhand eines stetig wachsenden Quellenmaterials, das wir der Öffnung der Grenzen und der Öffnung vieler Archive verdanken, breiter und exakter an das Thema heran zu gehen, als dies noch vor 20 Jahren möglich war. Wir sind diese Bearbeitung nicht nur unserer Wissenschaft sondern auch allen Beteiligten und vor allem den Betroffenen dieser Zeit schuldig. Die Auseinandersetzung der Vor- und Frühgeschichte im Rahmen einer ersten

¹ Vorliegendes Manuskript ist die überarbeitete Version eines Vortrages vom 20. November 1998, gehalten anlässlich der Tagung: Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945, an der Humboldt Universität, Berlin, erschienen von G. Schöbel unter dem Titel „Hans Reinert, Forscher – NS-Funktionär – Museumsleiter“ (SCHÖBEL 2002). Vgl. hierzu auch SCHÖBEL 2007.

² *Neue Zeitung*, 14. 06. 1949; *Mittelbayerische Zeitung*, 11. 06. 1949; vgl. hierzu SCHÖBEL 1996–1997, 45. Der Reichsbund für deutsche Vorgeschichte war keine parteiamtliche Gliederung

der NSDAP. Gleichwohl war er für die Bemühungen um die Gleichschaltung aller Vor- und Frühgeschichtsvereine ab 1934 in der Nachfolge der diesbezüglichen Fachgruppe im Kampfbund für deutsche Kultur verantwortlich.

³ Die Verfahrensakten des politischen Säuberungsverfahrens Hans Reinert befinden sich im Staatsarchiv Freiburg i. Br., DNZ Nr. 227 327, sowie in einer Mehrfertigung im Archiv des Pfahlbaumuseums Unteruhldingen.

⁴ BOLLMUS 1970.

⁵ KATER 1974.

Tagung zu diesem Thema nach Kriegsende ist daher sehr zu begrüßen.⁶

Ich will versuchen, ihnen einen Einblick in die Karriere und den Fall eines Verantwortlichen, eines nach den Alliiertengesetzen Schuldigen zu geben. Wertungen darf ich dabei ausdrücklich auch Ihren Überlegungen und der gemeinsamen Diskussion überlassen. Gebunden bin ich wie alle an die aktuelle Quellenlage, die erst nach der Vorlage aller Bestände, ich denke hier vor allem an Rußland und Frankreich, als einigermaßen vollständig zu bezeichnen ist. Die vorliegende Arbeit kann daher erst ein Anfang sein.

Es standen für die Recherchen die bekannten Archive in Berlin, Koblenz, Tübingen, Stuttgart, Karlsruhe, Freiburg, München, Washington, RGK Frankfurt und der persönliche Nachlass Hans Reinerths in Unteruhldingen zu Verfügung.⁷ Für die Einsicht danke ich allen Verantwortlichen und denen, die mir bis heute geholfen haben, diese Bestände zu sichten.⁸ Zeitgenössische und zeitgeschichtliche Publikationen erweiterten neben dem primären Aktenbestand den immer noch schmalen Kenntnisstand. Auf die Einbindung von nicht durch weitere Quellen belegbaren Informationen durch Zeitzeugen habe ich aus Objektivitätsgründen weitgehend verzichtet.

Hans Reinerth, Forscher, Funktionär, Museumsleiter, Leben und Werdegang – Was blieb? Der vorgegebene Vortragstitel beschreibt den Weg der folgenden Ausführungen auf das Genaueste. Dies gibt die Gelegenheit, sein Leben von 1900, dem Geburtsjahr des Forschers, bis zu seinem Tod im Jahre 1990 darzustellen.

Karl, Hans Reinerth wurde am 13. Mai 1900 in Bistritz, Siebenbürgen, nördlich von Hermannstadt, damals Österreich-Ungarn, geboren. Sein Vater Karl Reinerth, k. u. k. Offizier, Oberlieutenant im Bistritzer Hausregiment Nr. 63, hatte sich bereits vor Hans Reinerths Geburt von seiner Mutter, Otilie Zemansky, getrennt. Er wuchs zunächst bei den Großeltern, auf einem der typischen Siebenbürger Höfe am Stadtrand, und später im Stadtzentrum bei seiner Mutter, am Marktplatz, der von Handel und Handwerk bestimmten ehemaligen Wehrstadt auf. Am 1. April 1995 wurde er in Bistritz konfirmiert. Nach

Besuch der evangelisch-lutherischen Volksschule und des gleichfalls konfessionell geprägten Gymnasiums legte er noch kurz vor dem Ende des 1. Weltkrieges im Juni 1918 die Reifeprüfung ab. Erste öffentliche Ämter bekleidete er als Präfekt des Coetus Bistritia (*Abb. 2*), einer Oberschülerverbindung der letzten drei Gymnasialjahre in Bistritz, und 1918 gar als Rex der Coeten der siebenbürgisch-sächsischen Städte, einer gesamtsiebenbürgischen Schülervereinigung.⁹ Seine Sozialisation war von einem ausgeprägten Deutschtum, stark vertreten durch Mutter, Kirche, und Schule bestimmt. Das in der damals etwa 13 000 Einwohner zählenden Stadt anerkannte „Führertum“ der politisch und kulturell führenden Siebenbürger Sachsen über Ungarn, Rumänien, und jüdische Bürger war in seiner Kindheit ein prägendes Element.

Gleichwohl herrschte unter den genannten Voraussetzungen der österreichischen Doppelmonarchie trotz wachsender wirtschaftlicher Schwierigkeiten ab dem Anfang des 20. Jahrhunderts anscheinend ein pflegliches Miteinander der Bevölkerungsteile vor. Schenkt man dem Herausgeber der Bistritzer Deutschen Zeitung und frühen Sozialdemokraten Gustav Zikeli Glauben, der als Buchdrucker in Berlin in der gewerkschaftlichen Arbeiterbewegung zwischen 1899 und 1905 tätig war, so trat Rassismus oder wie er sich ausdrückt „Nationalismus im schlechten Sinne“ erst nach der Eingliederung Siebenbürgens nach Rumänien im Frieden von Trianon in den Zwanziger und Dreißiger Jahren, verbunden mit den großen wirtschaftlichen Krisen, auf.¹⁰ Ein früher Hass gegen Minderheiten, wie er oft bei dieser Generation als prägend und erklärend angegeben wird, scheint mir auch nach Kenntnis der privaten Briefe vordergründig nicht vorzuliegen. Dagegen waren Deutschtum, Pflichterfüllung, aber auch Humanismus, Romantik und Grenzlanddenken für ihn als Teil einer protestantischen Elite von Bedeutung.

Infolge einer Kinderlähmung im Alter von 9–11 Jahren dienstuntauglich geschrieben, gelangte Hans Reinerth (*Abb. 3*) mit Unterstützung des siebenbürgisch-evangelischen Landeskonsistoriums im Sommer 1918 noch vor dem Zusammenbruch der

⁶ Mein Dank gilt allen Organisatoren der Tagung, insbesondere Herrn Prof. Dr. A. Leube, der sich engagiert in den letzten Jahren diesem Thema gewidmet hat. In einem Arbeitsgespräch über: „Eine hervorragend nationale Wissenschaft – Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995“ konnte die Diskussion unter Federführung von Prof. H. Steuer an der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Juli 1999 fortgesetzt werden. Weitere Publikationen beleuchten inzwischen den Zeitabschnitt: LEUBE – HEGEWISCH 2001; LEGENDRE – OLIVIER – SCHNITZLER 2007.

⁷ Vgl. hierzu SCHÖBEL 2000a.

⁸ Mein besonderer Dank gilt den Verantwortlichen in den genannten Archiven. Für die große Hilfe bei der Recherche innerhalb der Korrespondenz H. Reinerth 1918–1960 danke ich folgenden Mitarbeitern des Pfahlbaumuseums Unteruhldingen: J. Hummler, C. Kammer, P. Walter, M. A., Dr. M. Baumhauer.

⁹ Biografische Hinweise aus dem Privatnachlass Reinerth, Unteruhldingen: KÜRSCHNER 1966; PROX 1968, 175 ff. Zum „Coetus Bistritia“: WAGNER 1982, aus Anlaß des 4. Treffens der Bistritzer vom 22. bis 24. Oktober 1982 in Dinkelsbühl/Mfr.; ALBERTI – REINERTH 1979.

¹⁰ KEEFER 1992, 41; ZIKELI 1989, 87.

Doppelmonarchie als Stipendiat nach Tübingen und begann im Wintersemester 1918/19 im Stift mit dem Studium der Theologie. Neben den Seminaren „Dogmen und Geschichte des Protestantismus“, den Vorlesungen „Leben Jesu“ und „Einleitung in das Alte Testament“, studierte er aber nach den Angaben seiner Tübinger Personalakte¹¹ auch Anorganische Chemie, Himmelskunde, Botanik, Geologie, Geographie, Kunstgeschichte, Völkerkunde, Allgemeine und spezielle Zoologie und schließlich Urgeschichte des Menschen bei Prof. R. R. Schmidt, bei welchem er im Hauptfach im März 1921 über die „Chronologie der jüngeren Steinzeit in Süddeutschland“ promovierte.¹² Erst am 21. Februar 1922 wurde er durch die Einbürgerung durch den Staat Württemberg im Deutschen Reich Deutscher, nachdem er als gebürtiger Siebenbürger Sachse staatenrechtlich zuerst Ungar und nach dem Frieden von Trianon Rumäne gewesen war. Zwischen 1921 und 1923 war er Assistent am neu gegründeten Urgeschichtlichen Forschungsinstitut in Tübingen. 1925 habilitierte er sich, erst 25-jährig, mit einer Arbeit über: „Die jüngere Steinzeit der Schweiz“.¹³ Seine Antrittsvorlesung am 12. November 1925 behandelte: „Die landschaftlichen Grundlagen der Erstbesiedlung Innereuropas“. Dabei konnte er sich auf seine Erfahrungen aus Forschungsreisen stützen, die er als Stipendiat schon recht früh nach Italien (1923), Griechenland (1924), Kreta (1924), die Balkanstaaten (1924), in die Türkei (1924), in das Elsaß (1925) und nach Skandinavien (1925) durchführen konnte. Seine Stellung als Privatdozent mit einer Lehrberechtigung für „Die Urgeschichte des Menschen“ übte er in Tübingen bis zu seinem Ruf nach Berlin im Jahre 1934 aus. Angeblich, und dies ist wissenschaftsgeschichtlich erwähnenswert, hatte er schon während des Studiums, 1919–1921 in den Semesterferien bei Gustaf Kossinna in Berlin und bei Hans Hahne in Halle an Übungen und praktischen Studien teilgenommen.¹⁴

Schon ab 1919 war er als einfallsreicher und organisatorisch begabter Mitarbeiter bei den Ausgrabungen seines Lehrers im oberschwäbischen Federseemoor bei Bad Schussenried engagiert und ab 1921 selbständig in Bad Buchau tätig.¹⁵

Durch den großflächigen Torfabbau waren im süddeutschen Federseemoor ideale Auffindungsbedingungen und Ausgrabungsmöglichkeiten gegeben (*Abb. 4*). Nach dem Torfstich lagen oftmals Bohlenwege, neolithische und bronzezeitliche Siedlungsreste oder Einbäume frei im Gelände. Mit Hilfe des Buchauer Altertumsvereins und der Forschungsfirma des damals eigenfinanzierten Tübinger Forschungsinstitutes unter Prof. R. R. Schmidt, kurz Ufi, das seine Mittel zunächst aus der schwäbischen Industrie, später durch Vortragsreisen in Amerika akquirierte, war es dem jungen Reinerth möglich, in 10 Jahren, zwischen 1919 und 1929 mehr als 100 gut erhaltene prähistorische Hausgrundrisse im Moor auszugraben. Daneben unternahm er Ausgrabungen in der benachbarten Schweiz, Sondierungen am Bodensee und Ausgrabungen in der Tübinger Gegend an mindestens 12 verschiedenen Orten. Beispielfhaft sind für das Mesolithikum Tannstock, und die Freilandstationen an Feder- und Bodensee,¹⁶ für das Neolithikum die Siedlungen Riedschachen, Aichbühl, Dullenried (*Abb. 5*),¹⁷ Taubried,¹⁸ Kirchberg Reusten,¹⁹ dann die in vieler Hinsicht innovative Caisongrabung Sipplingen²⁰ unterhalb des Seespiegels, das Grabhügelfeld bei Sarmentorf im Aargau in der Schweiz,²¹ für die Spätbronzezeit die Wasserburg – Buchau,²² für die Metallzeiten Entringen, Buchau Kappel oder Tübingen Geigerle (*Abb. 6*).²³

Die naturwissenschaftliche Ausrichtung der Tübinger Urgeschichte und die vielgestaltigen Kontakte durch die Deutschen Anthropologischen Gesellschaft über die Fachgrenzen hinaus ermöglichten schon recht früh den Einsatz der Botanik (K. Bertsch, Ravensburg), Zoologie (R. Vogel, Stuttgart), Holzbestimmung (E. Neuweiler, Zürich), Molluskenforschung (D. Geyer, Stuttgart), Anthropologie (H. Weinert, Potsdam) Luftbildarchäologie (R. Strähle, Schorndorf) oder Geologie (C. A. Weber, Bremen). Auf der Dokumentationsseite lieferte die Planfotografie der Flächen (*Abb. 7*) bis heute verwertbare Grabungsaufnahmen. Methodisch waren die Ausgrabungen gegenüber denen der sich langsamer entwickelnden Denkmalpflege in Württemberg und Baden auf hohem Stand. „...Den Weißkitteln des Tübinger Forschungsinstitutes, welche

¹¹ Personalakte H. Reinerth Tübingen PA 126a/395, AUT.

¹² REINERTH 1923.

¹³ REINERTH 1926.

¹⁴ PROX 1968, 175.

¹⁵ SCHMIDT 1930, bes. 8 f.; KIMMIG 1992, 14 ff.; KEEFER 1992, bes. 41 ff.; SCHÖBEL 2000b.

¹⁶ REINERTH 1930a; REINERTH 1930b.

¹⁷ REINERTH 1929a; Dazu Rezension von G. Kraft, Deutsche Literaturzeitung 1931, H. 36, 1707 f.

¹⁸ M. Strobel hat in seiner Dissertation in Marburg die

Forschungsgeschichte Württembergs und des Federseemoors hinsichtlich der Ausgrabung Taubried für unser Jahrhundert vorbildlich aufgearbeitet: STROBEL 1997.

¹⁹ KIMMIG 1966, 11 f.

²⁰ REINERTH u. a. 1932; REINERTH u. a. 1931; dazu: KOLB 1993.

²¹ REINERTH – BOSCH 1929, 1 ff.; REINERTH – BOSCH 1933, 103 ff.; REINERTH 1934, 1 ff.

²² REINERTH 1928; SCHÖBEL 1999, 74 ff.

²³ REINERTH 1925, 187 ff.; REINERTH 1929b.

gewissermaßen die Rosinen picken konnten, standen die im Alltagsgeschäft befindlichen Baugrubenarbeiter der Denkmalpflege, kurz schwäbisch Grubler, in Württemberg gegenüber²⁴. So hat es eine Dabeigewesene einmal ausgedrückt. Dieser methodische und technologische Vorsprung betraf nicht nur die Ausgrabungen selber, die bald mit einem hohen Einsatz an Spezialisten gefahren wurden, sondern auch die folgende Verwertung für die interessierte Öffentlichkeit, die in Anbetracht des *nicht* universitären Status des Institutes, immer wieder für die Finanzierung der Ausgrabungen angesprochen werden musste.

Die Werbung erfolgte durch Modelle, die zum Teil noch während der laufenden Ausgrabung gefertigt wurden.²⁴ Im wilden Ried bei Bad Buchau entstand um 1919 ein erstes Steinzeithaus nach den Ausgrabungen in Schussenried – Riedschachen, dessen Aufbau kennzeichnenderweise für den fortschrittlichen Ansatz bereits 1921 im Film festgehalten wurde.²⁵ Das Ufi leistete auch 1922 wissenschaftliche Hilfe beim Aufbau der ältesten Häusergruppe im Freilichtmuseum Unteruhldingen (*Abb. 8*).²⁶ Hans Reinerth richtete zwischen 1921 und 1928 viele Museen der Schweiz²⁷ und Badens rings um den Bodensee, aber auch das in Buchau und in Tübingen neu ein und stellte zum Teil – für den Erhalt von Funddoubletten für das Tübinger Institut – alte Sammlungen des 19. Jahrhunderts im Auftrag neu auf. Dabei orientierte er sich an den methodischen Forderungen Rudolf Virchows, dem Befürworter eines Volkstumsmuseums,²⁸ an den Forderungen Gustaf Kossinnas gegen die deutschen Museumspräsentationen trostloser Aufmachung, erstmals nachzulesen in „Die deutsche Vorgeschichte“ ab der 4. Auflage 1925, und Hans Hahnes Hallisches Museum für Vorgeschichte für Volksheitskunde, später Landesanstalt für Volksheitskunde in Halle, die Kossinna damals neben dem Römisch-Germanischen Zentralmuseum als museumspädagogisch vorbildlich galt.²⁹

Eine besondere Bedeutung kam hierbei Modellen, Bildern und auch der Präsentation der Naturwissenschaften zu. Auf den Grabungen wurden Besuchstage (*Abb. 9*) abgehalten, die Einbindung von Schulklassen beim Unterricht vor Ort entsprach den damals modernsten pädagogischen Konzepten. Reinerth war aufgrund seiner rasanten Entwicklung am Tübinger Institut und der dort möglichen Entfaltungsfreiheit unter Schmidt im Bereich der allgemeinen Darstellung von Ausgrabungsergebnissen anderen Kollegen weit voraus (*Abb. 10*). In allen großen Illustrierten von Leipzig über Berlin, London, Paris, Wien und Budapest wurden Ausgrabungsberichte zu Buchau veröffentlicht.³⁰ Ein erster Ufa-Spielfilm mit dem Titel: „Natur und Liebe – Schöpferin Natur“ flimmerte 1926/27 mit Ausschnitten aus den Pfahlbauten in Unteruhldingen durch die Kinosäle (*Abb. 11*).

Die Öffentlichkeitswirkung des Ufis, seine Organisation und seine wissenschaftlichen Arbeiten führten innerhalb der Forschung allerdings nicht nur zur Unterstützung, sondern auch zu offener Kritik an der Person Richard Rudolf Schmidts. Sie wurde nicht nur von Paul Reinecke aus München, von Gerhard Bersu aus Frankfurt oder Peter Goessler aus Stuttgart,³¹ sondern auch von Geheimrat Wilhelm Deecke, dem zuständigen badischen Denkmalpfleger aus Freiburg, geäußert. Signifikant für die Haltung der Kollegen im Süden und erhellend für die Situation ist ein Brief von Deecke vom 6. 12. 1929, der nach finanziellen Unstimmigkeiten in der Amtsführung Prof. Schmidts und dessen nicht erfolgter Amtsverlängerung als Institutsvorstand an den kommissarischen Leiter des Institutes, Herrn Prof. Hennig geschickt wird: „Bei der finanziellen Wirtschaft mußte eine Katastrophe eintreten, wir haben es lange kommen sehn. Auch wissenschaftlich ist R. R. Schmidt ganz zurückgekommen, und ich zweifle, daß die Arbeit über Schussenried je fertig wird. Kraft

²⁴ SCHMIDT 1930, 13 f.

²⁵ KEEFER 1992, 13, 33.

²⁶ SCHÖBEL 1992, 9 ff.

²⁷ In Zusammenarbeit mit dem Schweizer Prähistoriker Karl Keller-Tarnuzzer erfahren die Museumsaufnahmen im Thurgau 1925 eine Veröffentlichung: KELLER-TARNUZZER – REINERTH 1925. Das deutsche und das schweizerische Bodenseeufer werden 1922 erstmals in der volkstümlichen Reihe des Urgeschichtlichen Forschungsinstitutes vorgestellt: REINERTH 1922. Die Aufnahmen in den Museen und Privatsammlungen von Konstanz, Friedrichshafen, Unteruhldingen, Überlingen finden 1919 und 1920 statt.

²⁸ Vgl. hierzu: ROTH 1990, 42 ff. Rudolf Virchow ist Mitbegründer der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte und des Berliner Völkerkunde-Museums (1886). Seine sozialpolitischen Intentionen sind stark von dem

Gedanken der allgemeinen Volksbildung anhand von technischen Modellen und Freilichtmuseen skandinavischer Prägung beeinflusst. Vgl. SCHÖBEL 1997, 115 ff.

²⁹ KOSSINNA 1925, 233 ff.

³⁰ Vgl. Die Umschau Nr. 13 v. 26. 3. 1922 (Frankfurt); Nr. 39 v. 30. 9. 1922; Illustrierte Zeitung Bd. 159 v. 13. 7. 1922 (Leipzig, Berlin, Wien, Budapest); Bd. 166 v. 4. 3. 1926; Sciences et Voyages Nr. 373, 1926 (Paris); The Illustrated London News Bd. 168 v. 10. 4. 1926 (London).

³¹ STROBEL 1997, 16 f. Die Auseinandersetzungen zwischen P. Goessler, O. Paret und R. R. Schmidt lassen sich anhand des Tübinger Aktenbestandes inzwischen bis in das Jahr 1919 zurückverfolgen. Ansprüche auf das Fundmaterial der Schussenried-Ausgrabungen, Publikationsrechte und Streitigkeiten um institutionelle Zuständigkeiten im Federseemoor stehen am Anfang. Zu Schmidt: HEILIGMANN 1992, 30 f.

(G. Kraft war Studienkollege Reinerths in Tübingen) hat auch hier immer seinen Lehrer sehr eifrig verteidigt, obwohl er im Laufe der 3 Jahre doch seine Fehler sehr eingesehen und selbst schwer darunter gelitten hat.

Das charakteristische des bisherigen Tübinger Institutes ist Unklarheit in den Finanzen, in der Arbeitsmethode, in der Ausdrucksweise; das trifft *Schmidt*, *Reinerth*, *Kraft* alle drei und wird von auswärts her allen schwer vorgeworfen. Ich habe hart daran arbeiten müssen, um Kraft zu erziehen und im Denken zu zügeln und zu klären. Trotzdem fällt er immer wieder in den Fehler zurück. *Reinerth* ist gerade so schlimm, viel zu rührig und ohne Überblick über das, was er mit vorhandenen Mitteln leisten kann. Der muß auch erst gründlich in Zucht genommen werden, ehe er selbst in leitende Stellung kommt sonst haben sie in drei bis vier Jahren denselben Schlamassel. Die Herren von der urgeschichtlichen Gruppe der Notgemeinschaft klagten bitter über *Reinerth*, der alles anfinde, nichts zu Ende führe und keinen Überblick hatte, so daß endlose Nachforderungen kämen. Diese Gelegenheit (erg. Affäre Schmidt) sollte benutzt werden, um die Differenzen zwischen *Goessler*, *Paret* und dem Tübinger Ufi auszugleichen. Dies nebeneinander (erg. Landesamt für Denkmalpflege Stuttgart und Urgeschichtliches Forschungsinstitut) in Konkurrenz arbeiten geht auf die Dauer nicht. *Bersu* Frankfurt, der ein vorzüglicher Gräber ist, hat sehr über *Reinerth* geklagt, als wir Schussenried-Buchau begingen, und er dürfte Recht haben. Wäre nicht *Paret* für Tübingen zu haben? Er ist sehr gewissenhaft, kenntnisreich und könnte die Fühlung mit dem Landesamt einleiten und durchführen. Sollte *Reinerth*, dessen Verdienste ich wohl kenne, nicht zu umgehen sein, so möchte ich raten, ihn nicht selbständig walten und verwalten zu lassen, sondern einige Zeit ihn unter scharfer Kontrolle zu halten, bis er disponieren gelernt hat. Auch wäre die gewaltige Reklame etwas einzuschränken; die Völkerwanderungen stören die Grabungen, wenn der Leiter immer wieder den Fremdenführer machen muß. In dieser Hinsicht ist auch Kraft infiziert, auch er läßt wenn er etwas gefunden hat, zahlreiche Einladungen los und holt sich Interessenten von nah und fern heran, gerade wie ein Huhn Lärm macht, wenn es ein Ei gelegt hat, oder ein Hahn kräht, wenn er ein Körnchen fand. Diese Reklame hat andererseits für *Reinerth* das gute gehabt, daß er in Württemberg sehr

bekannt ist und daher ein Übergehen großes Aufsehen erregen würde bei allen Laien und Dilettanten.“

Um diese Auseinandersetzung zwischen einer nach damaligen Maßstäben „seriösen“, bereits verankerten und einer „ungezügelter“, jungen Wissenschaft zu verstehen, die später auch die Radikalisierung Reinerths begünstigt, ist es angebracht, seinen wissenschaftlichen Werdegang an der Universität Tübingen zu beleuchten.

Seine Dissertation 1921 über „Die Chronologie der jüngeren Steinzeit in Süddeutschland“, in der er versucht, das von Montelius und Kossinna für den Norden erstellte chronologische System für Südwestdeutschland unter Einbindung von Stratigraphie und Typologie aufzuhellen – so die Bewertung seines Doktorvaters³² – stößt nicht nur bei Paul Reinecke, dessen Chronologie er auf den Kopf stellt, auf starken Widerspruch. Auch seine Rezensenten der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte oder der Prähistorischen Zeitschrift bewerten das Werk sehr kritisch. Der erste Versuch, Ordnung in das Bild der Süddeutschen Steinzeit zu bringen (Seeger) wird zwar gewürdigt, die Einteilung der Häuser nach Typen der westischen und nordischen Kultur vorzunehmen, oder gar die Steinbeile nordisch herzuweisen, wird im Süden zu Recht stark kritisiert.³³ Dr. Gams aus Wasserburg weist Reinerth 1924 vermittelnd darauf hin, dass er Reinecke Unrecht tue, wenn er nur die alten Ansichten zitiere und nicht die jetzt seit 1922 geäußerten, in der er die Bandkeramik zwar immer noch jünger als Michelsberg, aber doch für älter als die Glockenbecher und die Schnurkeramik erklärt.³⁴ Die Antwort Reinerths wirft ein weiteres Licht auf die süddeutschen Verhältnisse: „...Stuttgart ist vorerst sehr (erg. über die Arbeit) zufrieden und einverstanden, doch kommt das dicke Ende noch nach, da man sich dort nach Vater Reinecke zu richten pflegt. Und der wird noch ärger lospoltern als auf der Weimarer Tagung, vorausgesetzt, daß die römisch-germanische Ecke noch Geld zum Abdruck langer Bücherbesprechungen hat. Mit Ausnahme des römisch-germanischen Gebietes erwarte ich unparteiische und günstige Beurteilung.“

Die für Reinerth typische Überspitzung nördlicher und nordischer Forschungsansätze – mitten in Süddeutschland – musste neben seiner ungezwungenen Art mit Strukturen und Hierarchien

³² Referat der Dissertation durch R. R. Schmidt vom 10. 2. 1921, in: Personalakte Reinerth, Universitätsarchiv Tübingen, AUT 126a/395.

³³ SEGER 1924, 142 ff. Die Auseinandersetzung um eine durch R. und Tübingen vorschnell versuchte Synthese chronologischer Gliederungen anhand einer noch schmalen Materialbasis ist

auch Gegenstand der Rezension durch E. Tatarinoff, der insbesondere auch die Kontroverse mit der Schweizer Forschung (Viollier, Vouga) herausstellt. Vgl.: Jahresber. SGU 16, 1924 (Aarau 1925) 31 ff.

³⁴ H. Gams, Wasserburg an H. Reinerth v. 31. 01. 1924 und Reinerth an Gams v. 2. 02. 1924, APM.

umzugehen und seinem großen Finderglück und seiner unbestrittenen Organisationsgabe zwangsläufig zu Konflikten mit den Kollegen führen. Die persönlichen Auseinandersetzungen zwischen Goessler und Schmidt sowie Paret und Reinerth entwickelten sich ab etwa 1925 auf dem Felde der Federseegrabungen, bei der Frage der Wasserburg – Buchau oder der aus heutiger Sicht nur schwer verständlichen Pfahlbaufrage.³⁵ Der „Kampf um die Vorgeschichte“ hatte schon lange vor 1933, mitten in den so als unbeschwert geltenden Zwanziger Jahren, begonnen.

Die Vorgeschichte in der Weimarer Zeit war noch nicht institutionalisiert. In Preussen entstand 1926 auf Betreiben der Prähistoriker erstmals ein tragfähiges Denkmalschutzgesetz.³⁶ Die Einrichtung staatlicher Denkmalämter fällt in die Zwanziger Jahre. Die Berufsvereinigung Deutscher Prähistoriker wird 1922 neu gegründet. An den 25 deutschen Universitäten gibt es 22 ordentliche Professuren für klassische Archäologie und nur eine für Vorgeschichte.³⁷ Erst 1928 entsteht mit Marburg unter Gero v. Merhart der erste ordentliche Lehrstuhl für Vorgeschichte in Deutschland. Die wirtschaftlichen Depressionen zwischen 1923 und 1933 sind in ihrem Einfluss deutlich in der Wissenschaftsgeschichte zu verfolgen. Zum Verständnis der wissenschaftlichen Situation und der Stimmung im jungen Fach kann ein Zitat aus einem Aufruf zur Förderung des Lehr- und Forschungsinstitutes für Urgeschichte an der Universität Tübingen zu Ostern 1920 durch R. R. Schmidt herangezogen werden: „...Millionen sind vor dem Krieg für die Erschließung der Antiken Kultur aufgebracht worden. Setzen wir in Zukunft nur einen geringen Teil der Mittel für die Erforschung der Vor- und Frühgeschichte der Heimat und unseres Volkes ein dann wird die nationale Bedeutung des Wortes klar: In eurem Weinberg liegt

ein Schatz! Helfen wir den jungen Kräften den Schatz zu heben, dann erhalten wir den schwer gefährdeten Nachwuchs unserer deutschen Wissenschaft“.³⁸

Ähnliche Aufrufe zur Institutionenausbildung waren bereits 1919 im Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie Ethnologie und Urgeschichte erschienen, dessen Mitglied Reinerth ab 1920 ist,³⁹ und wurden auch unter Gustaf Kossinna und Martin Jahn ab 1925 im Nachrichtenblatt für deutsche Vorgeschichte, bei Kabitzsch in Leipzig immer wieder veröffentlicht. Mit: „Mehr deutsche Vorgeschichte“, „Der nordische Bildungsfaktor“, „Schafft Lehrbücher“, „Mehr Denkmalschutz und Denkmalpflege“, und „Mehr Stellen für Prähistoriker“ werden dort die Tagesfragen der Vorgeschichtswissenschaft thematisiert.⁴⁰

Die Studentenschaft und die junge Wissenschaft der Weimarer Zeit sahen die Gründe für die schwierige Situation, wie zuletzt Kater in seiner Betrachtung der Studenten auf dem Weg in den Nationalsozialismus dargestellt hat, in der durch die Politik verursachten mißlichen Lage.⁴¹ Völkisches Denken, Deutsches Denken, eine weitere Polarisierung der Wissenschaft zwischen Norden und Süden war die Folge. Demokraten waren sie keine.

Reinerths völkischer Wissenschaftsansatz tritt schon in den Zwanziger Jahren deutlich hervor (*Abb. 12*). In Zeitschriften wie: „Der Falke, Blätter für junges Deutschtum, für Jugendfreunde und Jugendwandern“ erscheint 1922 sein erster Artikel mit dem Titel: „Germanische Kultur der Vorzeit“.⁴²

In der Einführung heißt es: „...Für uns ist das Germanische Schwert das Sinnbild der Reinheit, Treue und Kraft. In seinem Zeichen sind die Großtaten germanischer Geschichte vollbracht worden. Es gibt keinen Gegenstand des reichen Kulturschatzes, den

³⁵ SCHÖBEL 1995, 30 f. Im Jahre 1925 beginnt eine deutlich auch öffentlich wissenschaftlich geführte Auseinandersetzung zwischen dem Amt für Denkmalpflege, Stuttgart, und dem UFI, Tübingen. Dies kommt durch die Thematisierung der „Wasserburgfrage“ und der „Pfahlbaufrage“ durch Oberförster Staudacher, Buchau, O. Paret, Stuttgart, und H. Reinerth, Tübingen, aber auch die immer stärker werdenden Vorwürfe der nicht exakten methodischen Vorgehensweise an das Tübinger Institut, zum Ausdruck. STROBEL 1997, 18 f. Im internen Schriftverkehr zwischen Paret und Reinerth, Goessler und Hennig, Reinerth und Hennig sowie im Protokollbuch Altertumsverein Buchau, tritt jedoch weitaus bestimmender die persönliche Konkurrenz, die sich ab Mitte 1925 zum „Kampf“ steigert zu Tage. Die institutionelle Auseinandersetzung eskaliert zur persönlichen auf dem Felde der Wissenschaft. Der Zwist Goesslers mit Schmidt (ab 1919), hat die Auseinandersetzung Paret – Reinerth (ab 1923) zu Folge, die Eskalation zwischen Staudacher, Schmidt und dem Buchauer Verein (ab 1924) führt zum Vereinsaustritt Staudachers im November 1925 und zu einer Frontstellung von Staudacher und Paret gegen

Reinerth ab 1925, nachdem dieser, unterstützt von Schmidt und dem Buchauer Verein die alleinige wissenschaftliche Ausgrabungsleitung im Federseemoor erhalten hatte, AVT, APM.

³⁶ Vgl.: JAHN 1927, 81 ff.

³⁷ Daten auf der Grundlage Erhebung J. Andrée, Münster im Archiv Pfahlbaumuseum und frdl. Mitt. W. Pape.

³⁸ Archiv Institut für Vor- und Frühgeschichte Tübingen, AVT.

³⁹ Vgl. den Aufruf des Gesamtvorstandes der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte: An die deutschen Universitäten, Korrb. Dt. Ges. Anthr. 5/8, Mai – August 1919, 37 ff. Mitgliedskartenummer Karl Hans Reinerth 1920: Nr. 767/541, APM.

⁴⁰ Nachrbl. Dt. Vorgesch. Jg. 1, H. 2/3, 1925, 9 ff.; Jg. 3, H. 3, 1927, 33 f.; Jg. 3, H. 9/10, 1927, 129 ff.

⁴¹ KATER 1975.

⁴² REINERTH 1922b; REINERTH 1925b; G. Kossinna gehörte dem „Freundesrat des Kulturamtes der Adler und Falken. Gesellschaft für deutsche Volkskultur“ an: STROBEL 1997, 26, Anm. 133.

unser Volk in langen Jahrtausenden hervorgebracht hat, der das Wesen des deutsch-germanischen Geistes so schlicht und einfach und doch so sprechend zum Ausdruck bringt als das große, blanke, gold beschlagene Germanische Schwert... Man hat uns jahrhundertlang belogen und die Hochkultur unserer Väter zum wildesten Barbarentum gestempelt. Römlinge – die gefährlichsten waren immer die aus unseren eigenen Reihen – lehrten uns in Schule und Kanzel unser bestes Eigengut verachten. Im Scheine der *Antiken Kultur* sollte unserer Väter Erbe klein und nichtig werden. ... Die Werke unserer Väter, die der Boden birgt, sie könnten uns mit Stolz und Ehrfurcht erfüllen. Aber wer kennt sie? Der Franzose brüstet sich mit seinen römischen *und* keltischen Ahnen und wir?“

Die Reihe läßt sich fortsetzen. 1925 erscheinen die Aufsätze: „Vorgeschichtliche Offenbarungen auf deutschem Boden“ in der von Paul Rohrbach herausgegebenen Zeitschrift „Deutscher Gedanke, Zeitschrift für auswärtige Politik, Wirtschaft und Auslandsdeutschtum“. ⁴³ In Reinerths Abhandlungen stehen erneut die „Verteidiger nordischer Kulturhöhe“ gegen das Bollwerk des Humanismus und die bahnbrechenden Arbeiten Gustaf Kossinnas im Vordergrund. Zitat: „Bestätigen sich die Anschauungen Kossinnas, dann hat die nordische Kultur wie die Ebenen Norddeutschlands und das dänische Tiefland, die sie hervorgebracht haben, nicht nur weitgehenden Anteil am Aufbau der europäischen, sondern ist sie geradezu die Mutter der Antike.“ Welt verkehrt, wie wir heute wissen. Lehrmeinung für die eine Hälfte der Forschung der Zwanziger Jahre.

Er berichtet von einem neolithischen, nordisch bestimmten Ausgriff von Skandinavien aus über Schlesien, die Karpathen bis zum Schwarzen Meer, ja nach Troja und Assur, von Zügen steinzeitlicher nordischer Scharen, die nicht nur das Federseegebiet sondern auch seine siebenbürgische Heimat noch im 3. Jahrtausend erreicht haben sollen.

Danach folgt eine ausführliche, einigermaßen seriöse, Schilderung der Ausgrabungen im Federseemoor

und in weiteren Heften eine Darstellung der neuesten naturwissenschaftlichen Erkenntnisse zu Kultur und Klima, in der deutlich die Tübinger Schule zu erkennen ist.

Der ungemein rührige und fleißige Privatdozent war schon 1923 Schriftleiter und stellvertretender Geschäftsführer der Nachrichten der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft, einer Gründung Rudolf Virchows, dem Verbandsorgan der deutschen Gesellschaften für Anthropologie, Völkerkunde und Urgeschichte geworden. ⁴⁴ Herausgeber der Reihe und Generalsekretär war sein Lehrer R. R. Schmidt. Obwohl aufgrund ständiger Finanzierungsschwierigkeiten das Erscheinen zwischen nach 1923 bis 1928 immer ungewiss war, ist die Qualität und der interdisziplinäre Ansatz der heute kaum noch berücksichtigten Zeitschrift beachtenswert. Ende 1928 erscheint das letzte Heft. Etwa zeitgleich erklärt sich Reinerth gegenüber Kossina, mit dem er seit etwa 1924 korrespondiert, bereit, das Amt eines stellvertretenden Schriftführers bei der Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte, die den Mannus und das Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit herausgibt, zu übernehmen (*Abb. 13*). ⁴⁵

Die wissenschaftliche Karriere setzte sich nach der Promotion mit 21 und der Habilitierung mit 25 bis Ende der Zwanziger Jahre steil nach oben fort. Seine Publikationsleistung ist anerkennenswert, die Ausübung seines Lehrauftrages tadellos. Dies wird ihm, im Gegensatz zu seinem Lehrer Schmidt, mehrfach in den Beurteilungen der Universität bestätigt. ⁴⁶ Besonders wird seine Selbständigkeit, sein Ideenreichtum, sein Fleiß, seine scharfe Beobachtungsgabe, seine Vielseitigkeit und seine Verankerung in den Nachbarwissenschaften hervorgehoben. Seine Vorlesungen seien bis Semesterende trefflich besucht. Seine Schüler zeigten starke Anhänglichkeit. Gruppenstärkende Exkursionen in Südwestdeutschland, wie etwa an den Magdalenenberg bei Villingen, an den Bodensee zum Petersfels bei Engen (*Abb. 14*) fanden statt. ⁴⁷ Ebenso in die Schweiz, oder nach Skandinavien in die Volkskundemuseen von Bygdö oder Skansen. 1931 wurde

⁴³ REINERTH 1925c.

⁴⁴ Vgl. Geleitwort des Generalsekretärs R. R. Schmidt zum Jg 1, H. 1 der Nachrichten der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft, Verbandsorgan der Deutschen Gesellschaften für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 1. Der Vertrag Hans Reinerths als Assistent am Institut läuft zum 31. 08. 1923 aus. Auf der Tagung der Gesellschaft v. 6.–12. 8. 1923, auf der neben Reinerth auch die Kollegen Paret, Veeck und Kraft Vorträge halten, erfolgt die Wahl zum stellvertretenden Generalsekretär und Schriftleiter. 1923 erfolgt auch sein Beitritt zum Württembergischen Anthropologischen Verein.

⁴⁵ Erster Brief G. Kossinna an H. Reinerth v. 10. 02. 1924 mit Dank für die Übersendung des Chronologiewerkes der jüngeren Steinzeit und der Bitte, in Köthen einen Vortrag zu halten.

Vorträge auf den Tagungen der Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte in Braunschweig v. 25.–30. 05. 1926 und Magdeburg 2.–7. 09. 1928, vgl. Mannus 1926 und Ergbd. 7, 1929, 1 ff. Bild mit Kossinna und Engel anlässlich der Magdeburger Tagung, 18 Abb. 6. Zur Ernennung vgl. KOSSINNA 1929.

⁴⁶ Hennig an Deecke v. 16. 12. 1931. „Reinerth ist ein ideenreicher, doch auch scharf und äußerst fleißig beobachtender Kopf, sehr produktiv, erfreulich vielseitig in Nachbarwissenschaften verankert“, AVT.

⁴⁷ Exkursion Petersfels im Rahmen einer Bodenseereise 26. 05. 1928. Lehrausflug nach Meersburg und Unteruhldingen 22. 05. 1932. Skandinavienreise des Tübinger Seminars im Sommer 1930. Insgesamt sind 44 Exkursionen im Zeitraum 1925–1934 belegt, APM.

er nach dem Aufbau des bronzezeitlichen Dorfes in Unteruhldingen dort ehrenamtlicher wissenschaftlicher Leiter des Freilichtmuseums des Pfahlbauvereins.⁴⁸ 1932/33 führte er Ausgrabungen in der Schweiz, im Wauwiler Moos im Kanton Aargau, insbesondere in Egolzwil II durch.⁴⁹

28-jährig beginnt er Ende 1928 sich nach einer Tätigkeit an einer anderen Universität umzuschauen. R. R. Schmidt bedauert dies zwar für den Tübinger Forschungsbetrieb und bezeichnet es als schweren Verlust für den Tübinger Forschungsbetrieb und Württemberg,⁵⁰ unterstützt ihn aber wie Kossinna (Berlin), Kühn (Köln), Seeger (Breslau), Goessler (Stuttgart), Bersu (Frankfurt) und v. Merhart (Marburg).⁵¹ Die Universitäten von Prag, Jena, Hamburg, Heidelberg, Tübingen und vor allem Berlin sind im Gespräch. Das Besetzungskarussell dreht sich heftig in dieser Zeit. Alleine in Berlin sind für die Nachfolge Eberts 10 Personen im Gespräch. Außer ihm sind vorgeschlagen: Aberg, Obermaier, Menghin, v. Merhart, La Baume, Wahle, Tschumi, Jacob-Friesen, Schwantes und später noch v. Richthofen. Reinerth präferiert Berlin und erhält dort seitens Kossinnas die beste Unterstützung. Es gelingt ihm aber nicht, sich am Ende gegen v. Merhart, den Berlin bevor-

zugt, der aber nicht kommt, und Obermaier, der später auch ablehnt, durchzusetzen.⁵²

Die Krise der Person und der Bruch mit der etablierten Wissenschaft deutet sich ab dem Frühjahr 1930 an. Auslöser sind einerseits Vorwürfe an seinen Lehrer Richard Rudolf Schmidt, dieser habe Gelder, die er für das Forschungsinstitut gesammelt hatte, für private Zwecke, unter anderem einen Mercedes-Kraftwagen, eingesetzt. Reinerth wird für diese Anzeige, die nach einem längeren Verfahren der Universität zur Nichtverlängerung der Anstellung von R. R. Schmidt führt, von außen her verantwortlich gemacht, nach der Aktenlage, wie man heute weiß, wohl zu Unrecht.⁵³ Ehrenerklärungen von R. R. Schmidt selbst, von Schwantes und Jacob-Friesen und auch von der Universität für Reinerth ändern nichts an diesen Vorwürfen, die sich im kleinen Fach wie ein Lauffeuer verbreiten.⁵⁴ Zum Jahreswechsel 1931/32 wird deutlich, dass er in Berlin trotz bester Fürsprache keine Chance hat. Im Februar 1932 ist auch in Tübingen die endgültige Entscheidung gefallen. Der geschäftsführende Vorstand des Urgeschichtlichen Forschungsinstitutes, Prof. Hennig, erläutert die Situation in einem Schreiben vom 22. 02. 1932 wie folgt:

⁴⁸ SCHÖBEL 1993, 22 ff.

⁴⁹ H. Reinerth, Ausgrabungen der Prähistorischen Kommission der Naturforschenden Gesellschaft Luzern im Wauwiler Moos, 1933 (Sep.). Dazu: WEY 1999, 35 ff.

⁵⁰ Schmidt an Reinerth v. 1. 10. 1928 „...ich unterstütze Ihren Fortgang höchst ungerne. Aber andererseits schädigt sich auch Tübingen, wenn unsere Leute nicht weiterkommen.“ Korrespondenz Reinerth, APM.

⁵¹ Kossinna an Reinerth v. 21. 05. 28, K. hat R. auf die Kandidatenliste in Prag gebracht. 5. 01. 1930, Empfehlung an die Philosophische Fakultät Berlin. „Sollte indes die Berufung eines Ausländers (Aberg) dem Ministerium nicht genehm erscheinen, so gebührt unter den Deutschen dem Tübinger Privatdozenten Hans Reinerth fraglos die erste Stelle.“ Der Dekan der Philosophischen Fakultät der Universität Berlin schlägt am 6. 11. 1928 dem Minister vor, dass nach Meinung des Fachvertreters (Ebert), in erster Linie Herr Privatdozent Dr. Hans Reinerth für die Besetzung des Lehrstuhles in Berlin in Frage kommt. Kühn an Universität Tübingen v. 10. 06. 1929. Bersu an Reinerth v. 6. 06. 1930, ders. v. 1. 08. und 5. 12. 1930 wegen Unterstützung in Tübingen, Heidelberg, Berlin und Wien. V. Merhart an Reinerth v. 23. 01. 1931. Mitteilung, dass er ihn, wo er könne, unterstützen will. Korrespondenz Reinerth, APM sowie Archiv Institut für Vor- und Frühgeschichte Tübingen, AVT.

⁵² Korrespondenz Reinerth und Akte Besprechung Nachfolge Ebert, Abschrift APM.

⁵³ SCHÖBEL 1995, 30 f. Anm. 25; STROBEL 1997, 20 f. Anm. 103. Noch vor der Zeichnerin H. Jessen und dem Lichtbildner H. Dürr (Februar 1930, Fälschung von wissenschaftlichen Zeichnungen durch Schmidt) werden die Aussagen Ch. Murr, G. Riek, R. Stampfuß (ab Oktober 1929, persönliche Bereicherung, Verschwendung von Institutsmitteln) im

Tübinger Untersuchungsausschuss protokolliert. Die Erstverhöre von Schmidt erfolgen am 15. und 17. 10. 1929. Reinerth nimmt erst nach den Vorwürfen Schmidts an Hennig, sein Schüler Reinerth habe ihn und das Institut in vielen Dingen geschädigt (Schmidt an Hennig 6. 01. 1930 u. z. 8. 01. 1930), aufgrund der Verhöre durch die Fakultät (Hennig), dazu Stellung. Das Verfahren 1929/30 (gegen Schmidt) sollte bei allen Bewertungsversuchen strikt *von der Untersuchung* 1933 (gegen Reinerth), das den Sachverhalt durch neue Zeugenaussagen wieder aufnimmt, getrennt werden. AVG, APM.

⁵⁴ G. Schwantes u. H. Jacob-Friesen an Reinerth v. 7. 08. 1930: „...Herr Prof. Dr. R. R. Schmidt hat uns und anderen Kollegen gegenüber erklärt, daß Sie nicht den Anlaß zu dem Untersuchungsverfahren gegeben haben. Es handle sich hierbei lediglich um ein falsches Gerücht.“ Oberregierungsrat Knapp an Reinerth v. 28. 7. 1930: „...Als beauftragter Leiter der im September bis November 1929 durchgeführten Disziplinaruntersuchung gegen Prof. R. R. Schmidt, die dessen Enthebung vom Amte zur Folge hatte, bescheinige ich, daß dieses Verfahren weder mittel- noch unmittelbar auf eine Anzeige von Dr. Reinerth zurückgeht.“ Hennig an Reinerth v. 16. 07. 1930. Dazu auch Goessler an Hennig v. 8. 12. 1930: „...Freilich wird alles darauf ankommen, daß die Tübinger Stimmen, die ihn draussen immer wieder als den Schuldigen bezeichnen, schweigen und ihm nicht alle Aussichten von vorneherein nehmen.“ Alle: Archiv Institut für Vor- und Frühgeschichte Tübingen, AVT. Vgl. auch Aktenvermerk Dr. Knapp an Dr. Schliz v. 25. 1. 1943: „Das Verfahren ist nicht von Reinerth sondern von Prof. Hennig aufgrund von Anzeigen und aufgrund eigener Beobachtungen eingeleitet worden.“ Universitätsarchiv Tübingen 126/602, AUT. Weiter dort Darstellung v. 16. 11. 1945 durch Dekan 201/996 und vom 15. 7. 1947 Darstellung Ministerialrat Bauer auf Anfrage, 126/602.

„Die Fakultät hat durch Mehrheitsbeschluß am 18. 02. 1932 dem Kollegen *Reinerth* als des üblichen Titels eines a.o. Professors für nicht würdig erklärt. Die offizielle Stellungnahme einer Fakultät gegen ein Mitglied kann von keiner anderen Fakultät übersehen werden: *Reinerth's* akademische Laufbahn muß damit trotz auch hier widerspruchslos anerkannter wissenschaftlicher Tüchtigkeit aller Voraussicht nach als gescheitert betrachtet werden. An solcher akademischer Hinrichtung eine Mitverantwortung als Mitglied der Körperschaft tragen zu helfen, ist mir vollkommen unmöglich. Die Fakultät aber hat schwere persönliche Anschuldigungen gegen ihn vor 2 Jahren entgegengenommen und zirkulieren lassen, von denen er noch heute nichts weiß, hat gegen die ihr mehrfach mitgeteilten verleumderischen Gerüchte, die über ihn in Tübingen und anderwärts umliefen, nichts unternommen, aller bedenklichste Untergrabung seines Ansehens durch entstellende Indiskretionen nicht verhindern können, und nunmehr die schwerstmögliche persönliche Schädigung hinzugefügt, obwohl der ausschlaggebende Hauptvorwurf genau so und schwerer mich trifft, dem sie vor einem Jahre sogar die Vorstandschaft über das betreffende Institut übertragen hat. Ordinarius und Privatdozent werden also in der Auswirkung nach gänzlich verschiedenem Maßstab behandelt“.⁵⁵

Reinerth war, wie dies der Schweizer Vouga einmal schon vorher ausdrückte, „verbrannt“,⁵⁶ seine wissenschaftliche Integration gescheitert. Dies war in einer Zeit, in der Ordinarien die Hochschulen prägten, fatal. In der Weimarer Zeit besaß nur ein ordentlicher Professor alle Mitwirkungsrechte. „...Wer an der Ordinarienuniversität den Lehrstuhl verfehlte, musste sich als gescheitert betrachten“ – so D. Langewiesche in seiner letzten Behandlung der Universität Tübingen unter dem Hakenkreuz.⁵⁷

Der erste Kontakt mit Alfred Rosenberg kam nach Aktenlage bereits am 19. 01. 1928 zustande. Von befreundeter Seite auf ihn angesprochen, bittet Rosenberg Reinerth um Mitwirkung bei der Nationalsozialistischen Gesellschaft für deutsche Kultur, damals noch aufgrund falscher Informationen in der Fachgruppe der Ärzte. Gustaf Kossinna hatte seine Mitwirkung in politischer Form in diesem völkisch-nationalsozialistischem Bund 1928, wie aus einem Flugblatt ersichtlich, bereits zugesagt.⁵⁸ Es folgt nach heutiger Kenntnis keine Antwort. Im Februar 1929 gründet Rosenberg den Kampfbund für deutsche Kultur. Am 23. März 1930 sendet Reinerth sein Buch über das Federseemoor an die Schriftleitung des Völkischen Beobachters, zu Händen Herrn Dr. Rosenberg und empfiehlt zur Besprechung Pg. Dürr, den damaligen Institutsfotografen in Tübingen, Mitgliedsnummer der NSDAP 832 aus dem Jahre 1920, zu dieser Zeit Ortsgruppenleiter des Parteibezirks Tübingen-Rottenburg und SA Sturmführer, mit Reinerth seit den Wasserburgausgrabungen 1925 bekannt.⁵⁹ Er beschwert sich im Schreiben über den kritischen Artikel: „Waren die Pfahlbauten Wassersiedlungen“ und fragt nach dem Urheber des Schriftsatzes. Die Schriftleitung teilt später mit, dass er aus „nichtjüdischer Korrespondenz“ stamme. Ende des Jahres, die Nationalsozialisten sind mit 18,3% inzwischen zweitstärkste Fraktion im Reichstag, erscheint am 5. Dezember 1930 in der Tübinger Ausgabe der NS-Zeitung ein Artikel mit Anschuldigungen an die Adresse R. R. Schmidts, mit der Überschrift: „Skandal an der Tübinger Universität“.⁶⁰ Der Artikelschreiber spricht sich für Reinerth als Nachfolger Schmidts aus. Der Artikel erscheint ohne Autorenangabe. Eine Woche später schreibt jedoch der spätere Ministerpräsident Mergenthaler an den Institutsfotografen Dürr und bittet ihn, von weiteren Presseerörterungen in der Sache Schmidt abzusehen. Eine Aussprache zwischen Mergenthaler, der Universität und Reinerth soll herbeigeführt werden.⁶¹

⁵⁵ Archiv Institut für Vor- und Frühgeschichte Tübingen. Der Aktenbestand der Jahre 1920 bis 1932, der in Tübingen in zwei Pappkartons aufbewahrt wurde, blieb bis 1992 bei den Darstellungen zu den Personen Reinerth und Schmidt, aber auch bei der Sammlung der RGK für das „Memorandum Reinerth“ durch W. Kimmig und den Betrachtungen durch R. Bollmus und M. Kater weitgehend unberücksichtigt.

⁵⁶ R. Bosch an Reinerth v. 15. 11. 1926. Bosch berichtet von einem „...ganzen Heer von Gegnern gegen Reinerth“ und davon, dass Viollier ihm nach einer Fahrt nach Karlsruhe berichtet habe: „...nun seien die Tübinger auch in Deutschland vollständig erledigt.“ Vouga: „...Reinerth est brûlé.“ Bosch führt diese Haltung darauf zurück, dass Reinerth angeblich auf einem deutschen Kongress die schweizerische Forschung als vollständig veraltet und unzureichend bezeichnet habe. Laut Bersu habe dies auch auf viele deutsche Forscher peinlich gewirkt. Zur Bewertung der Reinerth'schen wissenschaftlichen Arbeit in der ersten Hälfte der

Zwanziger Jahre vgl. etwa VOUGA 1924, 21 f.

⁵⁷ LANGEWIESCHE 1997, 618 ff.

⁵⁸ Rosenberg an Herrn Dr. Reinerth v. 19. 01. 1928, Anlage Werberundschreiben der Nationalsozialistischen Gesellschaft für deutsche Kultur. Förderer u. a. G. Kossinna, vgl. Anlage 1 APM.

⁵⁹ Reinerth an die Schriftleitung des Völkischen Beobachters v. 23. 03. 1930 und zurück v. 28. 03. 1930 Schriftleitung i. V. Kisch, APM. Zu Dürr vgl. etwa: SCHÖNHAGEN 1990, 42 ff., 71, 381.

⁶⁰ G. Kossinna erhält am 16. 12. 1930 aus Tübingen den Zeitungsartikel der NS-Zeitung aus Württemberg, APM.

⁶¹ Mergenthaler an Dürr v. 11. 12. 1930. Dazu Dürr an Gauleiter Murr v. 14. 12. 1930 und Dürr an Reinerth v. 29. 12. u. 31. 12. 1930 sowie Mergenthaler an Dürr v. 3. 01. 1931. Dürr verweist darauf, dass er und Reinerth bereits im Sommer 1930 an M. herangetreten seien. Eine Unterredung unterbleibt auf Anraten Mergenthalers, um die Angelegenheit nicht weiter öffentlich zu behandeln, APM.

Ein Jahr später wird Hans Reinerth vom in Tübingen weilenden Vorsitzenden der Deutschen Volkspartei, Dr. Richard Dingeldey, zum Abendessen geladen und wird nach Übersendung der noch am Abend ausgefüllten Beitrittserklärung an Gotthard Urban Mitglied im Kampfbund für deutsche Kultur. 3 Tage später, am 12. 12. 1931, erklärt er gegenüber der Ortsgruppe der NSDAP seinen Eintritt. Am 15. 12. übersendet er Herrn Dingeldey 2 Steinbeile aus den neolithischen Pfahlbauten des Bodensees nach München.⁶²

Am 20. Dezember 1931, im Übrigen dem Todestag Gustaf Kossinnas, entwirft Reinerth ein Thesenpapier zur deutschen Vorgeschichte im Dritten Reich, das später, im Juni 1932, in leicht abgewandelter Form in den von Alfred Rosenberg betreuten Nationalsozialistischen Monatsheften erscheint.⁶³ Alle wesentlichen Programmpunkte seines Schaffens bis 1945 sind darin bereits enthalten. Pressearbeit, Vorträge, Buchwerbung, Pädagogik, Gleichschaltung, Reichsinstitut, neue Lehrstühle, Förderung der Landesämter und Museen, Gleichschaltung Notgemeinschaft, Grenzlandarchäologie, zentrale Zeitschrift für Deutsche Vorgeschichte, und enge Zusammenarbeit mit den nordischen Ländern, namentlich Finnland und Schweden – 12 Forderungen, die sicher auch Kossinna, seinem Förderer, Freude bereitet hätten.

Einen Tag später bedankt sich der örtliche Leiter des Kampfbundes, Dr. zur Nedden, ein Musikwissenschaftler, der zwei Häuser weiter in der Neckargasse in Tübingen wohnte und später im Kultusministerium Württembergs tätig wird, für die Übersendung der Skizzierung des Planes zur Vorgeschichte und sagt zu, Reinerth bei der Partei und beim Kampfbund für sein Fachgebiet Einfluss zu verschaffen.⁶⁴ Am 30. Dezember 1931 teilt Dingeldey aus München mit, dass Rosenberg sich freue, dass er ihm seine wertvolle Kraft zu Verfügung stelle. Eine Eingliederung eines Amtes für deutsche Vorgeschichte in den Rahmen der Partei sei nicht möglich, wohl aber eine Angliederung an den Kampfbund. Rosenberg empfehle, einen Aufsatz in dieser Hinsicht für die nationalsozialistische Presse zu verfassen. Nachdem Reinerth an die Witwe Kossinnas wegen einem Bild ihres verstorbenen Mannes herangetreten war, sendet er die Schriftsätze eines Nachrufs und über die deutsche Vorgeschichte im Dritten Reich nach München.⁶⁵

Die Karriere Hans Reinerths setzte sich nach dem Parteieintritt rasant fort. Am 25. 03. 1932 meldet er Rosenberg die ersten Erfolge bei der Werbung für die Fachgruppe für deutsche Vorgeschichte:⁶⁶ „Von den etwa 25 Vorgeschichtsforschern, die in deutschem Sinne arbeiten und ihrer Grundeinstellung nach zu uns gehören, haben sich auf mein Werbeschreiben 20 freudig zum Beitritt in die Fachgruppe bereit erklärt und sind dieser und dem Kampfbund schon beigetreten. Mit drei weiteren verhandle ich noch, zwei haben abgesagt. Selbstverständlich sind es hauptsächlich die jüngeren Fachleute die ihren Beitritt vollzogen haben. Wir haben unsere Mitglieder und Mitkämpfer nun in den vorgeschichtlichen Landesmuseen von Duisburg, Hamburg, Hannover, Halle, Bautzen, Breslau und Tübingen. An den Universitäten sind wir in Hamburg und Tübingen vertreten. Ich hoffe auch den Fachvertreter in Jena demnächst zu gewinnen.“ (Bereits 1932 Mitglieder sind: Bicker, Butschkow, Gschwendt, Grimm, Hahne, Hansen, Hülle, Jahn, La Baume, Langenheim, Matthes, Petersen, v. Richtofen, Schneider, Schroller, Walther Schulz, Stampfuss, Tackenberg und Zotz bei den hauptamtlichen Vorgeschichtlern, die Zahl der Fachprähistoriker im Kampfbund wächst bis Ende 1933 auf über 70 Personen an) Reinerth in seinem Schreiben Anfang 1932 weiter: „Mit dieser Kerntruppe von unbedingt zuverlässigen Fachleuten läßt sich der Kampf beginnen. Vorbedingung bleibt, das der Kampfbund und die NSDAP unsere Arbeit in vollem Umfang stützen. Die Lage der deutschen Vorgeschichte ist augenblicklich folgende: Von den über 80 deutschen Prähistorikern, die als Museumsbeamte, Leiter der Ämter für vorgeschichtliche Denkmalpflege, Landesarchäologen und Universitätsdozenten wirken, gehören weit über die Hälfte der sogenannten römisch-germanischen Richtung an, die seit Jahrzehnten versucht, die Abhängigkeit, ja selbst die Herleitung der germanischen und nordischen Kulturen vom Süden und im besonderen von Rom zu erweisen. Das Organisationszentrum dieser Richtung ist die Römisch-Germanische Kommission des deutschen Archäologischen Instituts in Frankfurt am Main, die dem Auswärtigen Amt unmittelbar unterstellt ist und über beträchtliche Reichsmittel verfügt. Der Direktor der römisch-germanischen Kommission ist der überaus gewandte G. Bersu (Jude), dem die Kommission ihre augenblickliche Hochblüte verdankt“.

⁶² Dingeldey an Reinerth v. 9. 12. 1931; Reinerth an Baumert, Ortsgruppe NSDAP v. 12. 12. 1931. Reinerth an Dingeldey v. 15. 12. 1931, APM.

⁶³ REINERTH 1932, 1 ff., 16 ff., 259 ff. vgl. Anlage 2.

⁶⁴ Reinerth an z. Nedden v. 20. 12. 1931 und zurück v. 21. 12. 1931, APM.

⁶⁵ Dingeldey an Reinerth v. 30. 12. 1931: „Das Manuskript muß bis zum 20. 01. 1932 bei Rosenberg sein.“ Reinerth an Frau Kossinna v. 9. 01. 1932. Reinerth an Schriftleitung der NS Monatshefte v. 25. 01. 1932, APM.

⁶⁶ Reinerth an Rosenberg v. 25. 03. 1932, Anlage 3, APM.

Die noch stärkere Polarisierung zwischen „völkischer“ und „römischer“ Richtung wird in diesem Schreiben deutlich, der völkische Rassismus oder das nationalsozialistische Diffamierungsschema mit seiner Schlagworttrias: marxistisch – liberalistisch – jüdisch – kommt hier erstmals, wenn auch noch in Klammern, zum Einsatz. Reinerth zählt im Übrigen 1932 zu den ersten 8 NSDAP-Mitgliedern innerhalb der Tübinger Dozentenschaft. Dies ist bei 171 Dozenten, von denen 58 parteigebunden waren, wovon zwölf zu den republiktreuen und die meisten den übrigen Rechtsparteien angehörten, bemerkenswert.⁶⁷

Auf das Schreiben vom 25. März hin bestätigt Rosenberg Reinerth am 2. April als Leiter der Fachgruppe Vorgeschichte im Kampfbund für Deutsche Kultur.⁶⁸ Die Sammlung von Mitgliedern setzt sich fort. Vor allem Reinerths Tübinger Studenten, denen er bereits verspricht, sie nach Berlin mitzunehmen, unterstützen diese Bestrebungen und gehören zu den ersten Mitgliedern. Die einen Fachkollegen, wie Jacob-Friesen, interessieren sich für die Ziele des Kampfbundes,

werden aber von Dingeldey in München: „Dieser sei SPD oder Edelkommunist“ zuerst abgelehnt.⁶⁹

Andere wie Gschwendt, Breslau, freuen sich auf die Mitarbeit. Kaum einer lehnt ab. Dritte wie Hans Zeiss, München, verstehen ihre Zurückweisung des Beitrittserklärung nicht, zumal Zeiss, und dies schreibt er v. Richthofen, doch früher Mitglied der Bundesleitung des Bundes Oberland und Schriftleiter von „Volk und Rasse“ gewesen sei.⁷⁰ Der Ruch, „Römling“ zu sein, wog also bereits in dieser Zeit schwerer als eine für den Kampfbund in dieser Zeit eher positive politische Referenz.

Mit Gerhard Bersu korrespondierte Reinerth noch bis Ende 1932 in Sachen „Schussenried Werk Schmidt“, „Veröffentlichung Wasserburg Buchau“ und wissenschaftlicher Karriere,⁷¹ obwohl er angeblich gegenüber dem Schweizer Prähistoriker Reinhold Bosch bereits im August 1932 geäußert haben soll: „Daß ihm Bersu (erg. bei der Erlangung einer Professur) nichts gebracht habe, und jetzt seine Hoffnung ganz auf dem Nationalsozialismus läge“.⁷²

⁶⁷ Vgl. LANGEWIESCHE 1997, 620 ff.

⁶⁸ Beauftragungsschreiben Rosenberg v. 2. 04. 1932, APM.

⁶⁹ Jacob-Friesen an Reinerth v. 1. 06. 1932 und zurück v. 3. 06. 1932. Reinerth erläutert auf Anfrage die Organisation. Dingeldey an Reinerth v. 12. 06. 1932, APM.

⁷⁰ Gschwendt an Reinerth v. 24. 07. 1932, Jahn an Reinerth v. 4. 04. 1933; Zeiss an v. Richthofen v. 5. 04. 1933, APM.

⁷¹ Bersu an Reinerth v. 20. 01. 1932, Reinerth soll Schmidt Werk, das bei Filser erscheinen soll, verbessern. Reinerth lehnt ab, weil es sachliche Fehler enthalte. Bersu rät, das „Wasserburgwerk“ möglichst schnell zu publizieren. 5. 02. 1932 Reinerths Privatdozentenstipendium ist gekürzt worden. Bersu kündigt am 29. 02. 1932 ein Treffens zwischen v. Merhart, Filser, Bersu und Reinerth in Tübingen an. Nachdem Reinerth von der Ablehnung in Tübingen erfahren hat, versucht Bersu ihn zu besänftigen, vgl. Bersu v. 16. 06. 1932, 7. 07. 1932. Reinerth lehnt den Vorschlag Bersus ab, die Berufsvereinigung anzurufen und in ein erneutes Verfahren gegen Schmidt einzutreten und will in der Angelegenheit noch bis Ende Sommersemester warten. Nach Schwierigkeiten Reinerths mit Filser in Sachen Schussenriedwerk im Juli 1932 soll nach v. Merhart, lt. Schreiben an Veeck v. 17. 1. 1934, im August 1932 besagte Äußerung in der Schweiz gefallen sein. Weitere Schreiben von Bersu am 15. 09. 1932 u. z. v. 20. 09. 1932 sowie am 14. 10. 1932 erbringen keine Veränderung der Standpunkte. Archiv RGK 351/32 B/G; 1265/32; 3252/32; 3694/32; 5122/32; 5678/32, sowie APM. Ab November 1932 übernimmt Zeiss die RGK Korrespondenz mit Reinerth, in der es zuerst um Abrechnungen gezahlter Auslagen an Reinerth geht, vgl. Zeiss an R. v. 28. 11. 1932.

⁷² Bosch an Zeiss v. 17. 09. 1933, Reinerth sei enttäuscht, dass man ihm den Aufstieg oftmals versprochen, ihm aber nicht geholfen habe. Jetzt müsse er warten bis die Nazis in Deutschland die Oberhand gewännen. „...Bersu würde dann fliegen.“ Erwähnung eines Schreibens Reinerths an Bosch v. 11. 6. 1933: „...Die Römlinge sind nach hartem Widerstande und einem gemeinen Verleumdungskrieg, den sie gegen mich losliessen, nunmehr

ganz zahm geworden. Bersu wird mit dem neuen Beamtengesetz als Jude entfernt und ich denke, daß wir eine neue Hintertreppenwirtschaft von keiner Seite mehr zu fürchten haben.“ Anlage 47 Memorandum 1949, Archiv RGK. Dazu STROBEL 1997, 24 Anm. 119. W.Amrein, Präsident der Präh. Kommission der Naturforschenden Gesellschaft Luzern, bittet Reinerth am 26.6.33 um die Verhinderung der Entlassung Bersus. Otilie Reinerth, seine Mutter, antwortet am 27.6.33: „...Dr.Bersu ist Staatsbeamter und dem Auswärtigen Amte zugeteilt. Darüber verfügt ganz alleine die Regierung die wie sie vielleicht wissen alle Beamten jüdischer Abstammung entlässt. Ob dies bei Dr.B. zutrifft, ist uns nicht bekannt. Jedenfalls überschätzen Sie die Macht und Einflussnahme meines Sohnes ganz gewaltig, er ist sicher nicht in der Lage für Bersu eine Lanze zu brechen es sei denn, dass alle Fachwissenschaftler (die in einer Gruppe zusammengeschlossen sind) diesen Wunsch hegen sollten. Diese Möglichkeit kommt m.E. im heutigen Deutschland überhaupt nicht zur Debatte.“ Dazu Reinerth an Amrein v.11.7.33: „...Ich bin ganz Ihrer Überzeugung, dass auch bei dem notwendigen Beamtenwechsel in Deutschland alle ungerechten Härten vermieden werden müssen. In diesem Sinne konnte ich mich als Reichsleiter der Fachgruppe für Vorgeschichte in zwei Fällen einsetzen. Bei Dr.Bersu wird sich indessen kaum etwas ändern lassen, da sein Vater Jude war, Bersu am 1.8.1914 nicht im Staatsdienst stand und im Kriege nicht an der Front gewesen ist. Das neue Beamtengesetz enthält diesbezüglich ganz eindeutige Bestimmungen, so dass mit der Enthebung Bersus von seinem Posten zu rechnen ist. Es ist irrig, wenn in der Schweiz angenommen wird (Auch Bosch schrieb mir in diesem Sinne), dass mir als Reichsleiter irgendein Einfluss auf die Durchführung des Beamtengesetzes zusteht. Unsere Fachgruppe hat bloss beratende Eigenschaft und diese erstreckt sich ausschliesslich auf die wissenschaftliche Organisation der Vorgeschichte. Ein persönliches Eintreten ist mir im Augenblick auch dadurch nicht möglich, weil die Mitglieder und der Kreis der Römisch-Germanischen Kommission, die Bersu leitet, seit Monaten bei den mir übergeordneten Behörden

In den Akten des Obersten Parteigerichtes 1944 wird dieser Satz wie auch die lange Beziehung zum „Juden Bersu“, wie schon im Dienstrafverfahren gegen v. Richthofen 1938, immer wieder von Fachkollegen als Negativum bezüglich Reinerths Einstellung zur Partei (Kennwort Konjunkturritter und Vorwurf „Judenfreundschaft“) angeführt.⁷³ Nach dem Kriege in den Entnazifizierungsverfahren ist diese angebliche Begebenheit indessen ein Beleg für seine frühe nationalsozialistische Ausrichtung und seine schäbige Einstellung gegenüber G. Bersu, der als Wissenschaftler jüdischer Abstammung Deutschland auf sein Betreiben hin verlassen mußte.⁷⁴ Eine Aussage R. Boschs in den Akten des Parteigerichtes vom März 1943 in Basel lautet dagegen: Reinerth habe in der Schweiz in dieser Angelegenheit nie abfällige Äußerungen in der geschilderten Weise über den Nationalsozialismus gemacht.⁷⁵ Opportunismus und Objektivität in den Aussagen der Fachprähistoriker in einem menschenverachtenden und in einem nachfolgend demokratischen System sind als gruppenspezifische Verhaltensweisen durchaus festzustellen. Die Darstellung der Quellen allein ergibt das verlässlichste und bislang genaueste Bild der jeweiligen Person.

Am 26. 09. 1932 wird von Reinerth in Jauer von der Gauleitung Schlesiens die jüdische Abstammung Bersus abgefragt, am 3. 02. 1933 bittet er am Archiv für Rassenstatistik um Informationen zu den Fachkollegen Kühn/Köln und Unverzagt/Berlin.⁷⁶ Stampfuss, ein ehemaliger Tübinger, gibt Tips, wie man aus dem Nachlass Kossinnas die Fälle Kühn, Unverzagt

und Reinecke besser munitionieren kann und verweist bei Kühn auch auf eine Nachfrage in Belitz.⁷⁷ Hans Zeiss, Professor der Vor- und Frühgeschichte in München ist bestürzt, nachdem er von der NSDAP in Jauer ebenfalls eine Auskunft eingeholt hatte, dass „...Herr Dr. Bersu einen Volljuden als Vater hat.“⁷⁸ Es beginnt eine dunkle Zeit für unsere Wissenschaft, die sich noch vor der Durchführung des „Arierparagraphen“, dem Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. 4. 1933, abspielt.⁷⁹

Dr. Werner Buttler, Berlin, seit 1930 in der NSDAP und seit 1931 in der SA, promovierter Prähistoriker aus Marburg stellt die spannungsgeladene Situation gegenüber dem Kossinna- und R. R. Schmidt-Schüler Dr. Rudolf Stampfuss, seit dem 3. 4. 1933 in der NSDAP, diesem am 27. 4. 1933 erhellend dar:⁸⁰ Bezugnehmend auf eine gemeinsame Unterredung in Köln schreibt er: „...Ich glaube, wir waren uns beide einig, daß die jetzige Gegenüberstellung der beiden Prähistorikerfronten unerwünscht und im Hinblick auf die noch nicht gebannte *Hermann Wirth* Gefahr auch durchaus unzweckmäßig ist. Wie die Dinge nun einmal liegen, wird es keiner dieser beiden „Richtungen“ gelingen, die andere ganz auszuschalten, da beide zu maßgebenden Personen Beziehungen besitzen, da keine allein genug Prähistoriker hat, um die vorhandenen und neu zu schaffenden Stellen zu besetzen und da zudem die maßgebenden Leute von der Richtung *Merhart, Jacob-Friesen* usw. in leitenden Stellen sitzen, aus denen kein Grund vorliegt, sie zu entfernen. Es wird also bei einer Versteifung der Fronten zu den

Verleumdungsschreiben übelster Art gegen mich einreichen, und dadurch versuchten, mein persönliches Vorwärtkommen und den Ausbau der deutschen Vorgeschichte zu verhindern.“ Archiv Nachlass Amrein 1976, firdl. Mitt. J. Speck, Zug.

⁷³ Verfahren v. Richthofen, Aussage Dr. Hans Zeiss v. 14. 11. 1938, Aussage Dr. Walther Veeck v. 19. 11. 1938, Zeugenaussage Dr. Werner Hülle v. 5. 04. 1944. Mitt. Dr. Volkmann, der Vorsitzende der II. Kammer, an A. Rosenberg v. 23. 8. 1944 u. z. v. 8. 9. 1944 Akten OPG München 1944, APM.

⁷⁴ Vgl. Aussage v. Merhart und Jacob-Friesen in Memorandum 1949 Archiv RGK sowie Politisches Säuberungsverfahren Reinerth, Freiburg 1949, SAF DNZ Nr. 227 327. Weiter KOS-SACK 1992, 94.

⁷⁵ Vgl. Akten OPG 1944, Aussage Hülle v. 5. 04. 1944 auch hinsichtlich Erklärung Bosch und Stellungnahmen Reinerth 14. 07. 1944, Beilagen. Dazu ist eine handschriftliche Notiz von R. Bosch v. 28. 3. 1943 für das Parteigerichtsverfahren bemerkenswert: „Unterzeichner bezeugt hiermit, daß er sich nie in dem Sinne geäußert hat, dass Herr Dr. Hans Reinerth in der Schweiz sich gegen den Nationalsozialismus ausgesprochen hat. Unterzeichner hat sich anlässlich der Ausgrabungen in Sarmenstorf 1927 alle Mühe gegeben, eine Versöhnung zwischen Herrn Prof. Reinerth und Herrn Dr. Bersu zustande zu bringen. Leider gelang dies nicht. Unterzeichner hat dann Dr. Bersu auf seinen

Wunsch hin bezeugt, dass er wegen jüdischer Abstammung ausgeschaltet werde, wenn die NSDAP ans Ruder käme.“ 28. 3. 43. Basel. Dr. R. Bosch, APM.

Bosch modifiziert seine Aussage wieder in einem Schreiben v. 16. 11. 1948, vgl. Memorandum Kimmig 1949 RGK, Blatt 61: „...Ich kann Ihnen bezeugen, daß Reinerth schon 1931 bei seiner Tätigkeit im Aargau ein ausgesprochener Nazi war.“, Archiv RGK.

⁷⁶ Reinerth an Gauleitung Schlesien v. 26. 09. 1932, ders. v. 3. 2. 1933 an Archiv für Rassenstatistik mit Bitte um Informationen zur Abstammung von Kühn und Unverzagt, APM.

⁷⁷ Stampfuss an Reinerth v. 21. 03. 1933, APM.

⁷⁸ Vgl. Aussage Hans Zeiss, Verfahren v. Richthofen v. 14. 11. 1938. Anfrage Februar 1933, APM.

⁷⁹ In der Denkschrift des Kampfbundes v. 24. 02. 1933 wird erstmals neben dem Reichsamt und Reichsinstitut für Vorgeschichte, die Überwachung des Forschungs- und Lehrbetriebes an den Hochschulen und der Ausübung des Denkmalschutzes sowie eine Ausgabe von Richtlinien für die staatlichen Museen und Denkmalämter – die Entlassung des Juden, Direktor Bersu, gefordert, Kampfbund, APM.

⁸⁰ Buttler an Stampfuss v. 27. 4. 1933, Aktendeckel Kampfbund, bezugnehmend auf Unterredung v. 25. 04. 1933, APM.

alten längst überwundenen Zuständen von 1900 kommen, als in unserer Fachwelt nicht nur 2 sondern mehrere solcher mehr persönlicher wie fachlicher „Fronten“ gegenüber standen, und sich aufs Grimmigste befehdeten. Ein solcher Zustand jetzt im Zeichen des geplanten Aufbaus der deutschen Vorgeschichtsforschung darf aber nicht bestehen bleiben, soll der ganze Plan nicht zum Scheitern verurteilt sein. Es muß also irgendwie versucht werden, die Luft von den Gegensätzen zu bereinigen, und wie ich Ihnen schon sagte, liegt die Hauptschwierigkeit nach meiner Auffassung in der Person *Dr. Reinerths* und der Unbedingtheit seiner Forderungen“.

„...Wie ich die führenden Herren der anderen Richtung kenne, hat niemand von Ihnen etwas gegen die *Kossinna* Schule, gegen die jetzt im Kampfbund zusammengeschlossenen Prähistoriker, oder gar gegen den Altmeister einzuwenden, abgesehen davon, daß niemand verlangen kann und wird, nun *alle* Forschungsergebnisse und Hypothesen *Kossinnas* als hundertprozentiges Dogma anzuerkennen. Ich bin der Überzeugung, daß sich fast alle Herren in eine gemeinsame Front mit dem Kampfbundprähistorikern einreihen würden, um zusammen den Aufbau der Forschung zu vollziehen, wenn man sie nur heranließe.“

Er schlägt vor, doch Herrn *v. Richtshofen* an die Spitze der Fachgruppe zu stellen und den Marburger Ordinarius Merhart zu bitten, bei der Lösung des Problems mitzuwirken. „...Ich glaube, daß *Prof. von Merhart*, zumal er politisch immer ziemlich weit rechts stand und wissenschaftlich auch von den süddeutschen Prähistorikern am ehesten die Brücke zur norddeutschen Forschungsrichtung bildet, da er ferner mit römischen Dingen gar nicht belastet ist und in seinem Seminar fast nur reine Prähistorie betrieben wird, der geeignetste Mann für eine Vermittlung ist und von sich aus gern einen solchen Weg gehen wird.“

Der Versuch, die Fronten zwischen dem Norden und dem Süden sowie zwischen dem „Lager Reinerth“ und „römischer Forschung“ aufzuweichen, schlägt jedoch fehl. Der Ton verschärft sich.

Am 1. 05. 1933 erscheint Reinerths berüchtigter „Kampfaufwurf“ in der Württembergischen Hoch-

schulzeitung mit einer, so bezeichnete es Peter Goessler nach dem Kriege 1948 „...Kampfansage gegen die römisch germanische Forschung, in einem geschwollenen, siegestrunkenen Progromaufsatz“.⁸¹ Reinerth: „Der Liberalismus und die Marxistische Herrschaft der letzten 14 Jahre waren die Totengräber der jungen deutschen Vorgeschichtsforschung. Die geistige wissenschaftliche Führung hat vollständig versagt. Heute fragen wir: Was wäre dieser Sünden und Osten ohne uns? Denn wir wissen, dass es Nordisches Blut war, Nordischer Schöpfergeist, der die Grundlage schuf zu den Hochkulturen des Mittelmeeres. Aus Deutschem Boden flossen die Quellen, von Deutschland zogen sie aus, die Nordischen Indogermanen und nicht wenige der besten Germanenstämme, die am Südmeere ihre Kultur und ihre Reiche zur letzten Blüte entfalteteten. Wir werden uns entschließen müssen, die bis zum Überdruß durchforschte provinzial-römische Fremdkultur endlich ruhen zu lassen und alle verfügbaren Kräfte und Mittel der Erschließung unserer arteigenen Vorzeit zuzuwenden. Dies hat sich der Kampfbund für deutsche Kultur zur Aufgabe gemacht“.

Deutlich ist zu der Diktion *Kossinnas* jetzt auch die *Rosenbergs* und somit die *Houston Stewart Chamberlains* getreten. *Alfred Rosenberg*,⁸² der als Balte aus Reval, ähnlich Reinerth, von außen im Herbst 1918 nach Deutschland gekommen war, nachdem er nach dem frühen Tod seiner Eltern eine gutbürgerliche, später durch studentischen Corpsgeist geprägte Erziehung genossen hatte und jetzt nach R. R. Schmidt aus Tübingen und *Kossinna* aus Berlin die nächste Leitfigur des 32-jährigen Reinerths geworden war.

Am 28. 06. 1933 beschließt der Vorstand der Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte auf Antrag des Tübinger Privatdozenten und zugleich jüngstem Vorstandsmitglied, sich zum Reichsbund zu „erweitern“, dem bei der bevorstehenden Gleichschaltung alle Vereine für Vorgeschichte und Altertumskunde zunächst im Reichsgebiet dann in Großdeutschland anzuschließen sind. Dieser Beschluss wird erst ein Jahr später am 9. 05. 1934 durch die Mitgliederversammlung bestätigt.⁸³

⁸¹ Zum Aufsatz „Der Kampf um die deutsche Vorgeschichte“, gehalten am 16. 5. 1933 im Tübinger Audimax, zum Artikel und zum Kampfbundflugblatt vgl. Goessler 19. 11. 1948, Band Belastungen, Archiv RGK, vgl. BOLLMUS 1970, 154. Prof. Goessler v. Württembergischen Amt für Denkmalpflege reicht am 9. 05. 1933 Beschwerde beim Landeskulturminister Mergenthaler gegen Reinerth ein. Prof. R. R. Schmidt erhebt gleichfalls am 9. 05. 1933 Anklage gegen Priv. Doz. Dr. H. Reinerth beim Staatskommissar der Württ. Landesuniversität Prof. Bebermayer. Vorgegangen war ein Anschuldigungsschreiben W. Veeck u. O.

Paret an den Staatskommissar in Tübingen bereits im April 1933 wegen angeblicher Verfehlungen Reinerths auf Kreta, der das Deutschtum im Ausland auf üble Weise kompromittiert habe, vgl. Paret an den Verhandlungsführer Stoll v. 19. 06. 1933 und Reinerth in Entgegnungen v. 28. 4., 14. 7. und 17. 7. 1933 mit Beilagen) Verfahren Tübingen gegen Reinerth 1933, APM.

⁸² BOLLMUS 1990, 223 ff.

⁸³ Protokoll der Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte v. 28. 06. 1933, Bericht 9. 05. 1934 und Bericht Mitgliederversammlung, Mannus 26, 1934, 172 ff. u. APM.

Noch im Juni wird an der Tübinger Universität gegen Reinerth eine Untersuchung anberaumt, in der es, gestützt durch Aussagen süddeutscher Forscher, um Reinerths unwürdige Kampfweise, sein unehrenhaftes wissenschaftliches Verhalten gegenüber Schmidt, und das durch sein Verhalten im Auslande, vor allem Kreta, geschädigte Ansehen deutscher Forscher geht.⁸⁴ Die Vorwürfe werden bis auf die Vermengung von Wissenschaft und Politik, die vom Verhandlungsführer Dr. Stoll „...als Teilerscheinung der allgemeinen Zeitströmung...“ bezeichnet wird „zurückgewiesen“. Ein Disziplinarverfahren, wie oftmals zu lesen ist, erfolgte nach Aktenlage nicht.⁸⁵

Allerdings kümmert sich Alfred Rosenberg um seinen Schützling an und bittet den Württembergischen Ministerpräsidenten und Kultminister Mergenthaler am 23. 11. sich der Sache Reinerths in Tübingen anzunehmen. 4 Tage später wird Privatdozent Reinerth von Mergenthaler ein zweistündiger Lehrauftrag für Vorgeschichte Deutschlands übertragen.⁸⁶ Am 28. 03. 1934 schlägt Rosenberg Mergenthaler Reinerth für den Lehrstuhl in Tübingen vor. Am 29. 09. 1934 schlägt er Innenminister Rust Reinerth für den Berliner Lehrstuhl vor.⁸⁷ Im Oktober nimmt Reinerth im Vorgriff zur Berufung

auf den 1. 11. 1934, die Ernennung folgt 1935 (Abb. 15), die Lehrtätigkeit als ordentlicher Professor für Vor- und Frühgeschichte an der Universität Berlin auf. Die Rechnung, mit Hilfe der Politik ein Ordinariat zu bekommen, war damit in weniger als zwei Jahren aufgegangen.

Nach dem Eintritt in den Kampfbund und in die NSDAP am 12. Dezember 1931, war Reinerth am 2. April 1932 zum Leiter der Fachgruppe ernannt worden. Am 16. Februar 1934 wird er in allen Fragen der Deutschen Vorgeschichte und ihrer Organisation in Forschung und Lehre zu Rosenbergs Vertreter. Der Reichsbund wird noch vor dem Mitgliedervotum von der Reichsleitung der NSDAP bestätigt und mit dem Zusammenschluss aller Vorgeschichts- und Altertumsvereine beauftragt. Am 24. März wird Reinerth zu Rosenbergs Berater, die germanische Vorgeschichte betreffend, am 6. Mai Leiter der Abteilung Ur- und Frühgeschichte im Amt Rosenberg, am 9. Mai Bundesführer im Reichsbund. Die Reichsstelle zur Förderung des Deutschen Schrifttums im Reichsüberwachungsamt ernennt Reinerth am 12. 9. zum Hauptlektor der Reichsstelle für das Gebiet der Vorgeschichte, gez. Rosenberg. Am 1. 11. 1934 schließlich wird

⁸⁴ O. Paret an Möbius v. 30. 5. 1933 u. z. v. 6. 06. 1933 „...Bitte um Bestätigung des unqualifizierten Benehmens Herrn Reinerths während seines Aufenthaltes in Griechenland 1924. Reinerth ist jetzt Reichsleiter des Kampfbundes für Deutsche Kultur, Fachgruppe Urgeschichte und tritt mit Programmen an die Öffentlichkeit, die in mehreren Punkten im Interesse wahrer nationaler Forschung schärfste Abwehr erfordern. Von verschiedener Seite ist gegen Reinerth eine Bewegung im Gange, so auch seitens der nationalsozialistischen Dozenten Tübingens. Diesen habe ich auf Wunsch das in Abschrift folgende Schreiben aufgrund meiner Tagebuchnotizen zu Verfügung gestellt.“ Memorandum 1949, Archiv RGK.

⁸⁵ Das Verfahren Tübingen 1933 vom Juni/Juli 1933 endet mit einer Zurückweisung der Vorwürfe durch Dr. Stoll. Dr. Stoll 10. 07. 1933 und 16. 09. 1933 an Prof. Hennig, Archiv Institut für Vor- und Frühgeschichte. Reinerth hat sich ihrer Ansicht nach durch seine Angriffe gegen das archäologische Institut und führende Archäologen und durch seinen Kampfsartikel schuldig gemacht. Den Mitgliedern des archäologischen Institutes und der RGK kann nicht der Vorwurf undeutschen und unehrenhaften Verhaltens gemacht werden. Die Paretischen Vorwürfe, Kreta betreffend, wie die Reineckes, Veecks und Rieks, Goesslers, Bittels und Schmidts, in Sachen Staudacher, Tendenziöse Einstellung zur Wahrheit, unwürdige Kampfweise, unehrenhaftes wissenschaftliches Verhalten wegen Aneignung von Forschungsmaterialien werden durch Aussagen Murr, Dürr, Neuss, Ströbel ... entkräftet. Eine Anfrage des Reichsinnenministeriums wird dagegen am 13. 03. 1935 durch die Naturwissenschaftliche Fakultät Tübingen als Negativstellungnahme formuliert. Reinerth habe eine mangelnde charakterliche Gesinnung, Missstimmung unter Studierenden und gegen Institulleiter ausgelöst und natio-

nalsozialistische Umtriebe seit 1932 initiiert. Dies sei Grund für das Verfahren 1933 gewesen. Univ. Archiv Tübingen 126/602. Vgl. etwa SCHÖNHAGEN 1990, 432: „...Reinerth betrieb die Absetzung des Institutschefs... Die naturwissenschaftliche Fakultät weigerte sich geschlossen, ihn zu berufen.“

⁸⁶ 23. 11. 1933 Rosenberg an Mergenthaler mit der Bitte, sich Reinerths in Tübingen und als Reichsfachgruppenleiter des Kampfbundes anzunehmen; 27. 11. 1933 Mergenthaler an Reinerth. Am 15. 08. 1933 hatte sich Staatsrat Wiegand vom DAI an Reichsinnenminister Rust mit einer Beschwerde gegen Reinerth, dessen Vortragsreihe und dessen Parolen gewandt. Dieser Beschwerde hatte Reinerth am 10. 11., 11. 11. u. 12. 11. 1933 gegenüber Dr. Buttmann von der Reichsleitung im Ministerium entgegnet. Die Förderung Rosenbergs ist vor diesem Hintergrund zu sehen. Rosenberg hatte Reinerth Pg. Buttmann im Reichsinnenministerium erstmals am 25. 2. 1933 zu einer Besprechung empfohlen. Die Kontakte zwischen den Ministerien sind evident. APM.

⁸⁷ Am 10. 01. 1934 teilt Mergenthaler Staatsrat Dr. Strauß in Württemberg mit, von weiteren Untersuchungen gegen Reinerth abzusehen, da sich Rosenberg für ihn eingesetzt hat. 28. 03. 1934 Rosenberg an Mergenthaler mit Vorschlag für den Lehrstuhl Tübingen. Am gleichen Tag wird die Denkschrift des Kampfbundes an alle Hochschulen, Denkmalämter, Museen und Schulungsämter der NSDAP versandt. Anhängend werden auf Fragebögen mit auszufüllenden Angaben zum wissenschaftlichen und politischen Werdegang ausgegeben (Reinerthkartei Deutscher Vorgeschichtsfreunde und -forscher). Am 29. 09. 1934 erfolgt der Vorschlag Reinerths an Rust für Berlin durch Rosenberg, APM.

Reinerth Direktor des Institutes für Vor- und Germanische Vorgeschichte in Berlin.⁸⁸

Die Gleichschaltung der Vereine und Institutionen verläuft anfangs aufgrund der gesammelten Erfahrungen im Kampfbund planmäßig, auch Selbstgleichschaltungen sind zu notieren. Ende August 1934 bittet Dr. Stark von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaften Reinerth, die Abteilung Vor- und Frühgeschichte zu übernehmen.⁸⁹ Auf der ersten Jahrestagung des Reichsbundes in Halle schließt sich der Ostdeutsche und der Mitteldeutsche Verband dem Reichsbund an. Anfang November tritt auf Drängen der Dienststelle Rosenberg der Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine bei.⁹⁰ Die kleineren Vereine folgen. Widerstand gibt es im Süden beim Süd- und Westaltertumsverband, der sich auf seiner Tagung im Juni 1935 weigert, beizutreten. Seine Mitgliedsvereine werden in Umgehung des Verbandes später mit gutem Erfolg einzeln zur Gleichschaltung aufgefordert. Ein Großteil tritt bei.⁹¹

Mitte 1935 und meiner Ansicht nach nicht erst 1937 verstärkt sich der Widerstand der nicht primär völkischen, der als „neutral“ bezeichneten Wissenschaft. Es ist wohl das entscheidende Jahr der Opposition der Vorgeschichte gegen Reinerth, gegen Rosenberg, das Jahr in dem, wie es Reinhard Bollmus einmal ausgedrückt hat „...sich die Gegner des Amtes Rosenberg unter dem Schutz der SS sammelten“.⁹² Der Aufbau einer Front beginnt, organisiert von Prof. Dr. Alexander Langsdorff, Berlin, 1927 in Marburg pro-

movierter Prähistoriker, bereits 1923, wie er angibt im Bürgerbräukeller in München dabei, seit 33 in der SS, seit 34 beim Reichsführer SS als Leiter der Abteilung Ausgrabungen.⁹³ Ein erstes Positionspapier von SS-Oberscharführer Höhne bestimmt im Auftrag Himmlers das Arbeitsziel, das die Übernahme der Kontrolle aller staatlicher Stellen, die Vorgeschichte betreffend, innerhalb von zwei Jahren durch SS-Männer vorsieht. „...Der gegnerischen Arbeit ist in Zusammenwirken mit dem SD schärfste Beachtung zu schenken“. Die Koordination soll die Abteilung III b, Vorgeschichte, im Rasse- und Siedlungshauptamt der SS in Berlin übernehmen.⁹⁴ Wie sehr vieles, so gelangt auch dieser Schriftsatz bald auf den Schreibtisch Reinerths, der sich im übrigen 2 Tage später, am 20. 09. 1935 beschwert, dass sein Hausapparat im Amt Margaretenstrasse abgehört wird („Überhören der Amtsgespräche“).⁹⁵

Staatsrat Wiegand vom Deutschen Archäologischen Institut, der sich schon im August 1933 bei Innenminister Rust wegen der Kampfbundhetze und der Diffamierung einzelner Wissenschaftler beschwert hatte, stellt Langsdorff und Rust im Juni 1935 belastendes Material gegen Reinerth zu Verfügung. Langsdorff fragt er, was für Zwecke der SS abgeschrieben werden soll.⁹⁶ Der Vorsitzende des West- und Süddeutschen Verbandes, Dr. Kutsch, schreibt in seiner Verzweiflung an die Geheime Staatspolizei in Berlin und beschwert sich über die Diffamierungen, Beleidigungen und Anschuldigungen durch Herrn Reinerth.⁹⁷ Reinerths Reaktion ist die erneute Auf-

⁸⁸ Rosenberg an Reichsinnenministerium v. 16. 2. 1934; Gleichschaltungsauftrag durch Rosenberg am selben Tag; Rosenberg an Reinerth v. 24. 03. 1934 mit Beratungsauftrag nachdem Reinerth am 20. 03. 1934 zwölf Landesleiter des dem Kampfbund angegliederten Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte ernannt hatte. Rosenberg an Reinerth v. 6. 05. 1934 und 9. 05. 1934 sowie 12. 09. 1934 an Reinerth, APM.

⁸⁹ Dr. Stark an Reinerth v. 29. 08. 1934 mit der Bitte diese Abteilung innerhalb der Reichsgemeinschaft für Deutsche Volksforschung der Notgemeinschaft als Führer zu übernehmen. Rosenberg an Reinerth v. 21. 08. 1934. Zum 1. 09. 1934 Ernennung zum ständigen Verbindungsmann zwischen der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaften und der Dienststelle des Beauftragten, APM.

⁹⁰ Tagung Halle 13.–20. 10. 1934; am 8. 11. 1934 tritt der Gesamtverein der Geschichtsverbände bei, APM.

⁹¹ 11.–14. 06. 1935, der West- und Süddeutsche Altertumsverband beschließt in Fulda, nicht beizutreten. Präsident Kutsch teilt dies dem Bundesführer Reinerth am 19. 06. 1935 mit. Zur Entwicklung der Gleichschaltung vgl. Aktenbestand Reichsbund, APM sowie BOLLMUS 1970, 173 ff u. SCHÖBEL 1994, 11 Anm. 12.

⁹² BOLLMUS 1970, 167.

⁹³ Vgl. Aussage Langsdorff Verfahren Richthofen am 9. 12. 1938 gegenüber Universitätsrat Dr. Schiemann, APM.

⁹⁴ 17. 08. 1935, Langsdorff, Deutsche Forschungsgemeinschaft, gibt, auf Anstoß Helmuth Arntz, an Obersturmführer Dr. Höh-

ne eine Notiz in Sachen Reinerth. 18. 09. 1935 Höhne entwirft im Auftrag Himmlers ein Positionspapier, gez. Weisthor und A. Langsdorff, APM.

⁹⁵ Aktennotiz Reinerth 20. 09. 1935, Abhören des Hausapparates 49, APM.

⁹⁶ Wiegand an Langsdorff v. 29. 06. 1935, Vorlage von Beweismitteln u. a. Brief R. Bosh v. 11. 09. 1934, der beweist, dass: „...Reinerth keineswegs aus idealer Überzeugung sondern aus persönlichem Eigennutz der nationalsozialistischen Partei beigetreten ist“; 5. 07. 1935 Beschwerdeschreiben mit Belegen an Rust, APM.

⁹⁷ F. Kutsch als Vorsitzender des West- und Süddeutschen Altertumsvereines an Geheime Staatspolizei Berlin v. 13. 10. 1935 mit der Bitte um Schutz des Staates gegen die Ehrverletzung der ihm angeschlossenen Anstalten, Museen und Vereine durch Herrn Reinerth. Am 21. 10. 1935 teilt Rosenberg Himmler mit, dass Reinerth sein vollstes Vertrauen hat, am 31. 10. 1935 Himmler Rosenberg, dass er sein Urteil über Reinerth nicht geändert habe, sich aber weiterhin bei Rust für Rosenbergs Wunsch, Reinerth zum Leiter des Reichsinstitutes zu berufen, einsetzen wird. 9. 01. 1936 Aufforderung an den Süd- und Westdeutschen Verband zum Beitritt durch Reinerth v. 9. 01. 1936. Dazu vertrauliches Rundschreiben von Kutsch an alle Mitglieder des Verbandes v. 16. 01. 1936 gegen Reinerths Gleichschaltungsbemühungen. 27. 01. 1936 Gestapo übersendet an Amt Rosenberg weitere Vorgänge zum Fall Prof. Reinerth, APM.

forderung an die Mitglieder des Süd- und Westdeutschen Verbandes im Januar 1936 zum Beitritt in den Reichsbund. Die Gestapo übersendet den Vorgang Kutsch noch im Januar an das Amt Rosenberg.

Ein weiteres Beispiel. Prof. Andree aus Münster schreibt am 17. 02. 1935 an Reinerth, dass er gehört habe, dass der Reichsführer SS persönlich in Kürze Reichskonservator werde und der Stuhl Reinerths in Berlin an Gero v. Merhart kommen solle.⁹⁸ Einen Monat später beschwert sich Rosenberg, auf Betreiben Reinerths, bei Himmler über dessen Leiter der vor- und frühgeschichtlichen Abteilung im Rasse- und Siedlungshauptamt der SS, Dr. Martiny, dass dieser Vorträge halte, in denen er vertrete, dass die SS in die ganze Vorgeschichtsforschung eingeschaltet und Himmler Reichskonservator werden solle. Man sei dabei, eine Liste von Vorgeschichtlern aufzustellen, Unverzagt, Schwantes, Zeiss, Richthofen seien dabei, vor Reinerth werde ausdrücklich gewarnt. Rosenberg sei ja kaltgestellt. Reichsführer SS organisiere die ganze Sache. „Er wird auch dafür sorgen, unter Benutzung des neuen Dozentengesetzes, daß wir Professor Reinerth von Berlin wieder nach Tübingen versetzen und Professor Merhart nach Berlin bekommen“.⁹⁹ Über eine Nachfrage beim Sachverständigen für Rasseforschung hatte die Reichsleitung Rosenberg bereits herausgefunden, „...daß Martiny nicht arisch sei“. Der Hinweis, sein mütterlicher Großvater sei der Sohn der jüdischen Eheleute Jakob in Breslau, reichte für seine Diskreditierung.¹⁰⁰ Verständlich, dass auch der junge Dr. Werner bei der RGK in Frankfurt sich hilfeschend an Geheimrat Wiegand und Prof. Langsdorff wandte, als er vom Stabsleiter im Amt Rosenberg im August 1935 massiv aufgefordert wird, sich zu einer Aussage zu äußern, die er angeblich bei einem Aufenthalt in Athen gemacht habe soll. „...Wie wir hören, haben sie sich über den Leiter der Abteilung Vorgeschichte Prof. Reinerth dahingehend geäußert, daß Reinerth in seiner Stellung und in seinem Einfluß erledigt sei“.¹⁰¹

Das verstärkte Interesse der SS an der Vorgeschichte und an Reinerth drückte sich auch in einer Karteikartenerfassung aller Prähistoriker innerhalb des SD aus, in der das Kriterium: „ist Gegner Reinerths

– oder schärfster Gegner Reinerths“ – immer besonders hervorgehoben wurde. Diese Erfassung ist das Pendant zur Aufnahme aller Vorgeschichtsforscher des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte, eine Fragebogenkartei der Jahre 1934 und 1937, die ihrerseits besonders „Römlinge“ und „Gegner“ dort besonders der Römisch Germanischen Kommission markiert.¹⁰²

Die Auseinandersetzung wogt hin und her. Rosenberg und Himmler streiten sich im Interesse ihrer Machtpositionen in mehreren Briefen höflich um die Vor- und Frühgeschichte, um die Person Reinerths und die Pläne von beiden Seiten aus, z. B. ein zentrales Reichsinstitut, zu errichten. Das Reichsinstitut bleibt allerdings trotz der intensiven Bemühungen Wiegands seitens des Deutschen Archäologischen Institutes und der Bestrebungen Reinerths im Amt Rosenberg infolge der fehlenden endgültigen Entscheidung des zuständigen Ministers Rust, wie bekannt ist, auf der Strecke.

Auch um die Pfahlbauten in Unteruhldingen entsteht eine Auseinandersetzung, die vielleicht schon 1935 einsetzt. Das älteste Pfahlbaufreilichtmuseum aus dem Jahre 1922 – zu dieser Zeit noch in Vereinsträgerschaft, aber schon Mitglied im Reichsbund, das enge Beziehungen zu Reinerth unterhält – wird 1935 nacheinander von hohen Funktionären besucht. Stabsleiter Borman ist im Mai der Erste.¹⁰³ Es folgen Reichsminister Darré, Reichsführer SS Himmler, Ministerpräsident Siebert und Dr. Hermann Reischle, damals noch Stab Darré, ab 1937 als SS Brigadeführer Führer im Stab des Rasse- und Siedlungshauptamtes und zuständig für das Schulungsamt. Er schlägt am 27. April 1937 Himmler vor, die Pfahlbauten, die er aus propagandistischen Gründen bereits mehrfach besucht habe, durch das SS-Ahnenerbe ähnlich wie bei Teudt „in Pflege zu nehmen und den verdienten Bürgermeister und Gründer der Anlage Sulger in das Kuratorium des Ahnenerbes zu übernehmen.“¹⁰⁴ 14 Tage später überweist Himmler 1000 Reichsmark zur Förderung der Arbeiten des Pfahlbauvereins. 10 Tage später erkundigt sich Gottlob Berger, damals noch Kulturreferent im Württembergischen Kultministerium, dann Chef

⁹⁸ Andree an Reinerth v. 17. 02. 1935, APM.

⁹⁹ Rosenberg an Himmler v. 14. 03. 1935, APM.

¹⁰⁰ Der Sachverständige für Rassenforschung beim Reichsministerium des Inneren an die Reichsleitung der NSDAP in der Angelegenheit Dr. Günter Martiny v. 25. 02. 1935, APM.

¹⁰¹ Reichsleitung, Stabsleiter Amt Rosenberg an Dr. Werner, RGK v. 6. 08. 1935; J. Werner an Geheimrat Wiegand v. 8. 08. 1935 mit der Bitte, bei der Abfassung des Antwortbriefes zu helfen und am selben Tag an Dr. Langsdorff mit der Bitte um Rat, APM.

¹⁰² In den beiden Karteien, erstellt durch Buttler im Reichserziehungsministerium und im Auftrage Reinerths durch den Kampfbund und den Reichsbund sind alle Fachprähistoriker des fraglichen Zeitraums hinsichtlich ihrer wissenschaftlichen und politischen Position erfasst. Akten Reichsinnenministerium, BA, Berlin, frdl. Mitt. M. Strobel und APM (Anlage 4).

¹⁰³ SCHÖBEL 1993, 32.

¹⁰⁴ SCHÖBEL 1994, 13 ff., Anm. 23–36. Dazu auch KATER 1974, 122, Anm. 9.

des SS-Hauptamtes, nach den Besitzverhältnissen bei Sulger. Am 27. Mai 1937, 5 Tage später bittet der Chef des persönlichen Stabes SS Gruppenführer Wolff, den Präsidenten des Ahnenerbes, Prof. Wüst, doch zu prüfen, ob der Bauer und Museumsgründer Sulger nicht den Ehrendoktor bekommen könne. Dem wird mit Verweis auf eine ähnliche Anfrage Reinerths, aufgrund ablehnender Haltungen der Professoren R. R. Schmidt und Zeiss, nicht entsprochen. Ein weiterer Anlauf zur Übernahme erfolgt im Herbst 1937 durch Sturmführer Wille im Auftrage des RFSS. Doch Reinerth hält dagegen. Am 18. August hatte Innenminister Frick, im Machtkampf um die Polizei gegen Himmler unterlegen, die Pfahlbauten besucht und war Mitglied geworden. Am 13. und 15. Oktober wurde in Bad Buchau eine groß inszenierte Jahrestagung der Süddeutschen Arbeitsgemeinschaft für Deutsche Vorgeschichte, gewiss eine Reaktion, im übrigen eine der wenigen Großveranstaltungen auf süddeutschem Boden,¹⁰⁵ und auch die letzte, mit Besuch der Ausgrabungsstätten am Federsee, am 15. 10., und den Pfahlbauten, am 16. 10., abgehalten.

Nach dem Mittagessen mit Rosenberg in Unteruhldingen geht es für Reinerth und Sulger mit dem Kraftwagen nach Friedrichshafen und von dort aus mit dem Flugzeug nach Berlin und nach Elbing an die Ostsee, wo Georg Sulger den Ehrenring des Reichsbundes, die höchste Auszeichnung nach dem Kossinapreis, erhält.¹⁰⁶ 16 Tage später am 9. November 1937 wird Reinerth Reichsamtseiter im Reichsamt für Vorgeschichte der NSDAP.¹⁰⁷ Am 16. Januar 1938 beschließt die Generalversammlung des Pfahlbauvereins einstimmig die Übergabe der Museumsleitung an den Reichsbund.¹⁰⁸ (Der Vereinsvorsitzende Sulger soll später gesagt haben: Damals bin ich das erste Mal geflogen, als ich zurückkam habe ich aber nichts mehr gehabt.) Die Pfahlbauten werden 1938 zum Freilichtmuseum Deutscher Vorzeit und erfahren in den folgenden Jahren eine Vergrößerung um ein steinzeitliches Dorf. Die Modellwerkstatt des Reichsbundes unter Christian Murr bezieht

in Unteruhldingen den Torkel und erbaut von dort aus Freilichtmuseen und beschickt Ausstellungen der „Lebendigen Vorzeit“, Schulen und Museen mit didaktischem Material. Selbst der Brand der Modellwerkstatt 1940 und die Zeit des II. Weltkrieges hindern die Modellbauer nicht, noch bis 1944 in diesem durchaus lukrativen Bereich weiter zu arbeiten.¹⁰⁹

Die Versuche, die Vorgeschichtsforschung zu einigen, erfuhren am 9. April 1937 ihren letzten Höhepunkt. Eine Aussprache zwischen Alfred Rosenberg und 32 Fachvorgesichtlern gerät mehr zu einer Leistungsschau des Rosenbergflügels als zu einer Einigung. Es wird festgehalten, dass die Umwertung und inhaltliche Neuausrichtung der Forschung gelungen sei und auch die Reichsorganisation aller Vorgeschichtsfreunde und Vorgeschichtsforscher. 104 Vereine mit rund 26 000 Mitgliedern gehörten dem Reichsbund an. Dies steigert sich noch bis 1944. Lediglich 20 Vereine und 4 Arbeitsgemeinschaften, darunter der Nordwestdeutsche und Südwestdeutsche Altertumsverband, seien noch nicht angeschlossen. Es sei das Ziel die Gegenarbeit baldigst auszulöschen. Das Hauptreferat hält Hans Reinerth.¹¹⁰

Herbert Jankuhn beschreibt das Vorgehen gegen Schwantes, Bersu und Zeiss, am 30. April 1937 in einem Schreiben an Dr. Frankenberg von der Hochschule für Lehrerbildung in Kiel so: „Reinerth und seine Genossen verfolgen mit unerbittlicher Strenge derartige Leute, die ihnen unbequem sind. Sie hängen ihnen irgendwelche weltanschauliche Belastungen an und diffamieren sie in geheimen Berichten.“, „...Die in der Anlage 1–4 beigefügten Abschriften mögen Ihnen beweisen, wie Herr Reinerth selbst zu dem Juden Bersu und zu anderen jüdischen bzw. jüdisch versippten Kreisen stand“.¹¹¹

Doch die Gegenbewegung der SS in Zusammenarbeit mit dem Reichsinneministerium zeigt langsam Wirkung. Der Druck auf das Amt Rosenberg nimmt wie auch in den Bereichen Theater oder Kulturgemeinde, die Rosenberg in dieser Zeit verliert, zu.¹¹² Die Sammlungsbewegung der Vorgeschichte führt zu einem Treffen führender Prähistoriker Ende 1936

¹⁰⁵ SCHÖBEL 1994, 16 f.; STROBEL 1997, 38 ff.; STROBEL 1999, 81 ff.

¹⁰⁶ Vgl. Germanenerbe, H. 11, November 1937, 322; 324.

¹⁰⁷ Die Abteilung für Vor- und Frühgeschichte im Amt Rosenberg unter der Leitung von Hans Reinerth wird zum Amt für Vorgeschichte erhoben: 9. 11. 1937, APM.

¹⁰⁸ SCHÖBEL 1994, 18.

¹⁰⁹ SCHÖBEL 1994, 30; sowie SCHÖBEL 1995, 23 ff.

¹¹⁰ 9. 04. 1937 Aussprache mit Alfred Rosenberg in Berlin, Tagungsprotokoll, APM. Teilnehmer: Prof. G. Behrens, Mainz, Dr. F. Fremersdorf, Köln, Prof. H. Gropengiesser, Mannheim, Prof. W. Jenny, Berlin, Prof. E. Krüger, Trier, Dr. O. Kunkel, Stettin, Dr. Schoeske, Trier, Prof. v. Massow, Trier, Prof. F. Oel-

mann, Bonn, Prof. W. Petzsch, Greifswald, Prof. P. Revellio, Villingen, Prof. G. Schwantes, Kiel, Dr. Steeger, Krefeld, Prof. Stieren, Münster, Dr. Sprater, Speyer, Prof. Vonderau, Fulda, Prof. F. Wagner, München, Dr. K. Woelcke, Frankfurt, Prof. Harmjan, Berlin, Dr. W. Hülle, Berlin, Prof. W. Matthes, Hamburg, Dr. P. Paulsen, Kiel, Prof. W. Schulz, Halle, Dr. R. Stampfuss, Duisburg, Dr. W. Vacano, Berlin, Ministerpräsident Dr. Klagges, Braunschweig, Dr. G. Schneider, Prof. H. Reinerth (Auszug aus der Anwesenheitsliste).

¹¹¹ Jankuhn an Frankenberg v. 30. 04. 1937, OPG 1944, Bd. VIII, Blätter 100–103, APM.

¹¹² BOLLMUS 1990, 231.

bei Tackenberg in Leipzig mit Buttler (Erziehungsministerium) und Langsdorff (Stab Reichsführer SS).¹¹³ Es trennen sich wichtige ehemalige Mitstreiter Reinerths von ihm. Zotz legt die Landesleitung Schlesiens im November nieder, Petersen und Jahn aus Breslau folgen ihm. Von Richthofen bittet im Februar 1937 um seine Entpflichtung. Gründe sind die befürchtete Zersplitterung, Zerwürfnisse die sich auf den Stil Reinerths, den Angriff auf Marburg und auf v. Merhart beziehen, die im Völkischen Beobachter durch einen Schüler Reinerths, Benecke, formuliert wurden.¹¹⁴ Rosenberg setzt sich wieder einmal bei Himmler für seinen Zögling Reinerth ein.¹¹⁵ Im Hintergrund wird jedoch von Richthofen ein Parteigerichtsverfahren gegen Reinerth vorbereitet, das zunächst als ein Verfahren gegen ihn selber, v. Richthofen, beginnt. Denkschriften gegen Reinerth werden auf Empfehlung Staatsminister Wackers im Norden von Petersen und von v. Richthofen angefordert und dann auch durch Dr. Veeck vom Landesmuseum Stuttgart anhand der bestehenden Dokumentationen aus den vorhandenen Verfahren in Württemberg gefertigt und später, im Februar 1938, auf Himmlers Schreibtisch gelegt.¹¹⁶ Dieser bittet im April Gruppenführer Heydrich um die Vorlage eines neuen Berichtes zum Professor der Vorgeschichte in Berlin, der im August 1938 fertiggestellt ist.¹¹⁷ Zeitnah, noch im September, soll es zu einer ersten Vernehmung Reinerths in der Angelegenheit Angriff

Benecke, gegen v. Merhart, Marburg, im Völkischen Beobachter durch den Rechtsrat der Universität kommen. Reinerth lehnt vorerst eine Vernehmung ab und bestreitet zunächst eine Beteiligung an dem Hetzartikel seines Schülers.¹¹⁸ Nach einer Rüge durch die Universität schlägt das Oberste Parteigericht Reinerth im Juli 1939 vor, ein Reinigungsverfahren gegen sich selbst einzuleiten, was dieser vorerst strikt ablehnt.¹¹⁹ Mitten im Kriege am 28. Januar 1943, drei Tage vor der Kapitulation in Stalingrad wird dann vom obersten Parteirichter Buch bei Bormann ein Parteiverfahren gegen Reinerth beantragt, das am 29. 10. 1943 durch Bormann eingeleitet wird und das dann nach einem Schreiben von Stabsleiter Utikal am 27. Februar 1945, zehn Wochen vor Ende des Zweiten Weltkrieges, zum Parteiausschluss Reinerths führt. Die ausschlaggebenden Gründe für den Ausschluss sind weniger die internen wissenschaftlichen Unehrenhaftigkeiten sondern die angebliche Diffamierung alter Kämpfer (Terboven, Haake, Apfelstädt) und die freundschaftlichen wissenschaftlichen Beziehungen zu den Juden Dr. Gerhard Bersu (Frankfurt) und Moritz Vierfelder (Buchau).¹²⁰

Diese Anklagepunkte, die im Übrigen in den Vernehmungen 1938 und 1944 von den Fachkollegen immer abgefragt werden, geben einen Eindruck von der jeweiligen Geisteshaltung, gleich ob Lager Reinerth oder Lager Römisch Germanische Kommission/Deutsches Archäologisches Institut

¹¹³ BOLLMUS 1970, 208 ff. Petersen an Buttler mit Vorschlag sich bei Tackenberg zu treffen v. 31. 07. 1936 u. z. v. 23. 08. 1936. Treffen der ost- und westdeutschen am 1. und 2. 11. 1936 in Leipzig, folgend am 2. 11. 1936 Briefe von Buttler an Rust und an Apfelstaedt mit Beschwerden gegen Reinerth, APM.

¹¹⁴ Zotz an Reinerth v. 12. 11. 1936, Petersen an Reinerth v. 14. 11. 1936, v. Richthofen an Reinerth v. 25. 11. 1936, Jahn an Reinerth v. 26. 11. 1936, APM.

¹¹⁵ Himmler an Rosenberg v. 13. 01. 1937: Die Angriffe werden nicht gegen den Nationalsozialismus sondern gegen die Person Reinerths vorgetragen, Rosenberg an Himmler v. 1. 02. 1937: Die Angriffe gegen Reinerth seien unbegründet. Rosenberg wendet sich erneut gegen Langsdorff. Am 19. 05. 1937 beschwert sich Rosenberg gegenüber Rust über die Gegenarbeit Dr. Buttler. Nach einer Beschwerde G. Neumanns gegenüber Reinerth, Reichsführer SS, Himmler habe in seiner Abwesenheit auf dem Kyffhäuser selbstherrlich versucht, dienstliche Anweisungen seinem Assistenten zu erteilen und sich über Beauftragte Zugang zu den Funden verschafft, antwortet G. Schneider im Auftrag Reinerths an Stabsleiter Urban: „Lösung ist die sofortige Gründung des Reichsinstitutes und seinen Aufbau durch unsere Dienststelle beim Führer zu erreichen. Wir arbeiten zwar alle mit dem Einsatz unserer ganzen Kraft, aber was nützt das gegen die Macht und Geldmittel, die der Reichsführer SS anwendet. Wir brauchen dringend Hilfe.“, BDC Reinerth, jetzt BA Berlin, APM.

¹¹⁶ BOLLMUS 1970, 209 f.; Bericht Buttlers über Treffen Wackers mit Petersen und v. Richthofen am 16.2.1937.

¹¹⁷ BOLLMUS 1970, 226 ff. Vgl. auch Korrespondenz SS Brigadeführer Weisthor mit Himmler ab dem 6. 11. 1937 in Sachen Stellungnahmen SS Untersturmführer Dr. Veeck/Stuttgart zu Reinerth. 30. 04. 1938 Bericht erbeten im Auftrag RFSS Himmler an SS Gruppenführer Heydrich. Fertigstellung des erbetenen Berichtes am 6. 08. 1938. Die Affären Staudacher, Kreta, Ausgrabungen Federseemoor, Charakterlosigkeit und Schädigung der Wissenschaft im In- und Ausland stehen im Vordergrund. Ehem. Archiv BDC „Reinerth“ jetzt BA Berlin-Lichterfelde.

¹¹⁸ 7. 09. 1938 Beauftragung des Rektors durch Erlass des Rechtsrates zur Vernehmung Reinerths in der Angelegenheit Benecke. 13. 09. 1938 vorgeschlagener Vernehmungstermin. 15. 09. 1938 Ablehnung der Vernehmung durch Reinerth. 5. 11. 1938 erneute Aufforderung zur Vernehmung. 18. 11. 1938 nach Aufforderung Rust an Stabsleiter Urban, mit der Bitte, dass R. sich sofort einer Vernehmung in Sachen Benecke stellt, erfolgt die Vernehmung am selben Tage. Das Ermittlungsergebnis vom Mai 1939 erklärt eine Mitwirkung Reinerths an dem Artikel gegen die Marburger Schule als nicht erwiesen, tadelt aber die Form und die Pflichtverletzung eines Hochschullehrers, der diesen ehrverletzenden Aufsatz gebilligt habe, APM.

¹¹⁹ Oberstes Parteigericht München an Reinerth v. 19. 07. 1939 u. z. v. 31. 07. 1939, APM, Anlage 5.

¹²⁰ Vgl. SCHÖBEL 1995, 35; BOLLMUS 1970, 228 f. Die Nachricht vom Parteiausschluss erhält Reinerth mit Schreiben v. 23. 3. 1945 nach Salem am Bodensee durch Bereichsleiter Utikal, Zentralamt im Amt Rosenberg, APM.

innerhalb der Vorgeschichte. Die Vernehmungen im Verfahren v. Richthofen finden vom 4. 11. 1938 bis zum 11. 01. 1939, also in der Zeit der großen Judenprogrome, an verschiedenen Orten statt. Kaum ein Wissenschaftler steht nicht „weltanschaulich auf dem Boden der nationalsozialistischen Partei“, keiner spricht sich gegen Kossinna aus, manche entschuldigen sich, dass sie aufgrund des preussischen Beamtengesetzes nicht vor 33 Mitglied der NSDAP werden konnten.¹²¹ Klar tritt hervor, sieht man einmal von den Stellungnahme des Ortsgruppenleiters in Bad-Buchau ab, der Reinerths anhaltende Kontakte zu den Buchauer Juden hervorhebt (die ihn im übrigen in den Entnazifizierungsverfahren entlasten) und ihn als „...Judenknecht und Judenfreund“ bezeichnet, dass Reinerths Person und nicht seine politische Einstellung zur Ablehnung innerhalb der Wissenschaft führte.

Das Programm Reinerths aus dem Jahre 1931/32 läuft dennoch bis Kriegsende ohne gravierende Störungen ab. Seine Stellung im nationalsozialistischen Machtapparat ermöglicht ihm die Umsetzung seiner Vorstellungen, die er den ideologischen Forderungen entsprechend befördert. Die einzige Ausnahme bleibt das Reichsinstitut für Vorgeschichte, dass er sich bereits in der Tübinger Zeit als erstes Ziel gesetzt hatte.

Bei der Presse, bei der das Archiv Reinerth beispielhaft über eine Aufstellung des Völkischen Beobachters, Norddeutsche Ausgabe zwischen dem 1. 01. 1934 und dem 30. 09. 1938 verfügt, also über nicht ganz 5 Referenzjahre, zeigt sich der enorme Einsatz für die Vor- und Frühgeschichte in nicht weniger als 408 Artikeln in 57 Monaten oder 4 $\frac{3}{4}$ Jahren.¹²² Dies macht einen Schnitt von etwa 7.2 Artikeln pro Monat aus. Mindestens 2 Artikel im „Völkischen“ pro Woche hatte Reinerth 1931 gefordert. Zu erwähnen ist, dass die Publikationskurve im Jahre 1935 mit 127 Artikeln ihren Höhepunkt erreicht, dies entspricht der geschilderten Entwicklung, 1937 werden nur noch 64 Artikel per anno erreicht. Entsprechend dem sinkenden Einfluss des

Amtes Rosenberg nimmt die Zahl Richtung 1938 für das vorhandene $\frac{3}{4}$ Jahr auf nur 31 Veröffentlichungen ab.

Die Vorträge des Beauftragten für Vor- und Frühgeschichte konzentrieren sich wie gefordert auf germanische Kulturgeschichte mit besonderer Betonung der Grenzgebiete und binden die neuesten Wissenschaftsergebnisse bzw. die jeweilige politische Entwicklung so gut es geht ein. Beispiele sind etwa aus dem Jahre 1933 im Rahmen der Mitgliederversammlung für den Kampfbund Titel wie: „Der Kampf um die deutsche Vorgeschichte“.¹²³ 1934 bei der Eingliederung des Ost- und des Mitteldeutschen Verbandes bei der 1. Reichsbundtagung in Halle: „Der Reichsbund im Kampf um die deutsche Vorgeschichte“¹²⁴ oder in Bremen 1935 als es um den nicht eintrittswilligen Südverband geht: „Völkische Vorgeschichtsforschung, eine Antwort an ihre Gegner“.¹²⁵ 1936 geht es in Ulm bei den immer noch störrischen Südforschern um: „Süddeutschlands nordisch-germanische Sendung“,¹²⁶ auf einem Empfangsabend des Aussenpolitischen Amtes Rosenbergs der NSDAP steht 1937 vor Vertretern der Diplomatie: „Das politische Bild Alteuropas“¹²⁷ auf dem Programm, das deutlich die Ausgriffe der „steinzeitlichen Nordleute“ nach Süden, Osten und Westen entsprechend dem Ausdehnungswunsch des nationalsozialistischen Reiches und damit seine Besitzansprüche zeigt. Im November 1943 steht der Vortrag: „Nordisch germanischer Schicksalskampf im Ostraum“¹²⁸ dementsprechend häufig im Terminkalender. Vorträge einer Reise durch Finnland, Schweden und Dänemark im Frühjahr 1944, unter anderem vor der nordischen Gesellschaft der Landesgruppe Dänemark der NSDAP in Kopenhagen, Titel „Das Ostreich der Goten“ passen gleichfalls in das Bild einer ideologisch fundamentierten und auf die wissenschaftlichen Arbeiten der SS reagierenden Vorgeschichtsforschung.¹²⁹

Bei der Buchwerbung stechen propagandistisch gut aufgemachte Umschlagseiten selbst bei trockenen Büchern, meist des Verlages Kabitzsch, Leipzig

¹²¹ Vgl. etwa die Aussagen von Petersen und Jahn, Breslau; Bierbaum, Dresden; Zeiss, München; Paret und Veeck, Stuttgart; Behn, Mainz; Stockar, Köln; Jankuhn, Kiel; Buttler, Berlin oder Langsdorff, Berlin im Verfahren v. Richthofen 1938, APM.

¹²² Vgl. die Zusammenstellung vor- und frühgeschichtlicher Artikel im Völkischen Beobachter 1934–1938 durch das Berliner Seminar, APM.

¹²³ Vortrag 16. 05. 1933, Tübingen.

¹²⁴ Vortrag 15. 10. 1934, Halle.

¹²⁵ Vortrag 30. 09. 1935, Bremen.

¹²⁶ Vortrag 19. 10. 1936, Ulm, Germanenerbe 1936, 203 ff. u. in: M. Edelmann (Hrsg.), Vergangenheit und Gegenwart 10., Ergh., Vorträge der Zweiten Geschichtstagung des NS Lehr-

bundes im Ulm vom 17.–21. Oktober 1936 (Leipzig, Berlin 1936) 17 ff.

¹²⁷ Vortrag 25. 02. 1937, Berlin, Germanenerbe 1937, 66 ff.

¹²⁸ Vortrag 17. 11. 1943, Stuttgart, 19. 11. 1943, Ulm.

¹²⁹ Vortrag gehalten auf Skandinavienreise am 2. 03. 1944, 3. 03. 1944, 6. 03. 1944, am 14. 03. 1944 in Kopenhagen. Der am häufigsten gehaltene Vortrag „Deutsche Vorgeschichte im Weltanschauungskampf“ wird etwa 10 mal, auffälligerweise aber nur im Zeitraum vom 9. 03. 1937 und dem 9. 03. 1938, gehalten. Vor Mai 1933 sind politische Vorträge nicht bekannt, nach dem Frühjahr 1938 nehmen politisch ausgerichtete Vorträge deutlich wieder zu Gunsten von archäologischen Fachvorträgen ab.

(Abb. 16), der schon 1928 erstmals die Nachrichten der Deutschen Anthropologischen Zeitschrift druckte und den Mannus vertrieb, sofort ins Auge.¹³⁰ Das Germanenerbe, die bereits 1931 im ersten Thesepapier geforderte volkstümliche wissenschaftliche Zeitschrift in der Herausgeberschaft Reinerths, zeigt alle Facetten der damaligen, politisch eingespannten Wissenschaft und ist zugleich eine ausführliche Dokumentation der Wissenschaftsgeschichte des Amtes Rosenberg, des Reichsbundes und des Berliner Institutes zwischen 1935 und 1943.¹³¹

Die Einführung der deutschen Vorgeschichte in die Schulen erlebte einen großen Aufschwung (Abb. 17), entsprechend den Forderungen der Zwanziger Jahre schaffte die nationalsozialistische Zeit rasch die Einführung in Lehrpläne und Studienvorschriften.¹³² Die Rekonstruktionen und plastisches Anschauungsmaterial halfen bei der Vermittlung gegenüber einem Millionenpublikum mit. Unter Verwendung moderner pädagogischer Konzepte der vorangegangenen Jahre schaffte es die Vorgeschichte im Nationalsozialismus auch den Museums- und Ausstellungsbereich in beeindruckender Weise zu didaktisieren, ein Problem, das die vermittelnden Museumsfachleute und Pädagogen noch lange nach 1945 beschäftigen sollte.¹³³ Gerade weil historische Realitäten auf eindringliche und gekonnte Weise klischiert und verfälscht wurden, war die Durchdringung breiter Bevölkerungsschichten so stark, dass man noch heute Elemente der Zeit in Schulbüchern und Museen betrachten

kann. Anschauungsmaterial über das Handwerk und das Wesen der Germanen konnte zum Beispiel vom Lehrmittelverlag Weber-Ullrich in Köln (Abb. 18) oder vom Pestalozzi Verlag in Leipzig bezogen werden (Abb. 19).¹³⁴

Die Punkte Gleichschaltung, Schaffung von Lehrstühlen und Ausbau der Landesämter funktionierten, wohl auch aufgrund des starken Drucks der konkurrierenden Parteien entlang ideologisch verformter Thesen, mit wenigen Ausnahmen, auch die Einflussnahme auf die Entscheidungen der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaften oder die verstärkte Erforschung der Grenzländer gelang.

Die Tagungen des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte, der bestimmenden Gleichschaltungsinstitution der Vereine waren oft mit groß angelegten Parteauftritten kombiniert (Abb. 20). Die Parteiprominenz, wie Rosenberg zwischen Hans Reinerth und Hans Hahne und Walther Schulz auf der ersten Tagung in Halle 1934, hielt einführende, thematisch der Vorgeschichte angepasste Vorträge. In Halle war Rosenberg mit: „Umwertung der deutschen Geschichte“, Prof. Hans Hahne mit: „Vorgeschichte als Volkheitskunde“, Prof. Walther Schulz mit: „Indogermanen und Germanen in Mitteleuropa“ und Privatdozent Dr. Reinerth mit: „Der Reichsbund im Kampf um die deutsche Vorgeschichte“ vertreten.¹³⁵ Fast 20 000 hatten sich auf der 3. Reichsbundtagung in Ulm auf den Strassen eingefunden, um die Rede des Beauftragten des Führers für die gesamte weltanschauliche Schulung

¹³⁰ Vgl. etwa: REINERTH 1938a; REINERTH 1938b; FUNKENBERG 1937a; FUNKENBERG 1937b; FUNKENBERG 1939.

¹³¹ Vgl. REINERTH 1932. Die Zeitschrift Germanenerbe erscheint von Mai 1936 bis Ende 1942 in 7 Jahrgängen. Der fertiggestellte Satz des 8. Jahrgangs kann Anfang 1943 aus Papiermangel nicht mehr in Druck gehen, APM.

¹³² SCHÖBEL 1994, 26 f., bes. Fußnote 60. Die Richtlinien für den Geschichtsunterricht Erlass III 3120/22.6 schreiben ab dem 9. 5. 1933 durch Frick entsprechend einem Erlass Rust v. 17. 03. 1933 die Darstellung des heldischen und des „Führergedankens“ fest. Hans Reinerth wird am 9. 06. 1932 durch H. Schemm (NSLB) erstmals um Zusammenarbeit mit der Fachgruppe gebeten. Die Ernennung Reinerths zum Reichsbearbeiter für Vor- und Frühgeschichte erfolgt am 17. 03. 1936 durch Gauleiter F. Wächtler in Bayreuth. Die Tagung Ulm 1936 findet in Verbindung mit der zweiten Reichstagung der Geschichte und Vorgeschichte des NSLB statt, die Tagung in Elbing 1937 mit der dritten, in Hannover 1938 mit der vierten. Am 17. und 19. 07. 1937 ist in Oerlinghausen eine große Lehrerbundtagung vermerkt. Der erste Reichslehrgang der Gausachbearbeiter für Vorgeschichte in Bayreuth vom 30. 01.–5. 02. 1938 steht unter dem Thema „Deutsche Vorgeschichte und Schule“.

¹³³ Als durchaus beachtenswertes Kompendium zur Museumslandschaft und als Arbeitsergebnis des Reichsbundes ist

hervorzuheben: REINERTH 1941. Der zweite Teil (Norddeutschland) sollte nach Kriegsende erscheinen.

¹³⁴ Vgl. GESCHWENDT 1928; GESCHWENDT 1930; GESCHWENDT 1934; KESTING 1936, 403 ff.; ZYLMANN 1933, 590 ff.; Die zweite Tagung des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte. Neue Bahnen, Illustrierte Monatshefte der Reichsfachschaft IV (Volksschule) im NSLB, H. 11, November 1935, 349; GEHL 1936, für die Oberstufe mit 11 Skizzen und 45 Abbildungen. Im Januar 1936 finden etwa in Berlin in allen 10 Kreisen Fachvorträge der Abteilung Erziehung und Unterricht durch W. Hülle, v. Stokar, W. Bohm, J. Lechler, H. Maier oder L. Rothert statt: Nationalsozialistische Erziehung. Kampf- und Mitteilungsblatt des NSLB für den Gau Groß-Berlin, Jg. 5, 11. Januar 1936, 24; F. Dinstuhl (Hrsg.), Deutsche Vorgeschichte im Unterricht. Gausachbearbeiter für Deutsche Vorgeschichte, NSLB-Nachrichten des Gauess Düsseldorf, Sondernr. 2 (o. J.); Lehrsammlungen zur Steinzeit, Lehrsammlung „Die Urgermanische Zeit“. Hergestellt in Zusammenarbeit mit dem Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte. Wiss. Bearbeiter L. Rothert/W. Bohm (Berlin o. J.); Bilder zur deutschen Ur- und Frühgeschichte, (Verl. Wachsmuth, Leipzig o. J.). „Ausfahrt der Wikinger“, Schulwandbild des Reichsbundes für Deutsche Vorgeschichte im Pestalozzi-Fröbel-Verlag (Leipzig).

¹³⁵ 1. Tagung des Reichsbundes für Deutsche Vorgeschichte in Halle/Saale vom 13.–20. 10. 1934, Tagungsunterlagen APM, Völk. Beobachter v. 16. 10 u. 17. 10. 1934, Nordd. Ausgabe.

und Erziehung der Partei, Rosenberg, zu hören.¹³⁶ Die riesige Markthalle war nach den Berichten bis auf den letzten Platz gefüllt. Etwas beschaulicher, aber keineswegs weniger politisch, ging es bei der Nordischen Gesellschaft anlässlich der Eröffnung der Ausstellung „Haus und Hof“ im Jahre 1936 in Lübeck zu.¹³⁷

Die Ausstellung „Lebendige Vorzeit“ (*Abb. 21*) wurde 1936 anlässlich der 3. Reichstagung für deutsche Vorgeschichte in Ulm erstmals gezeigt.¹³⁸ Das Konzept stammte von Liebetraut Rotherth und der Modellwerkstatt des Reichsbundes, vormals Tübingen, unter Christian Murr. Sie wurde meist eingeleitet durch Kossinna, Daneil, Lisch und Hitler – und war begleitet von großformatigen Spruchbändern und Schautafeln.

Sie sollte, und dies war ihre wichtigste Aufgabe, als wissenschaftliche Schau mit Modellen und lebensgroßen Bildern in gekonnten Inszenierungen die Wissenschaft, mit ihren ideologisch verbogenen Inhalten, präsentieren.

1937 fand sie unter der Überschrift „Das Erbe der Ahnen verpflichtet“ unter der Schirmherrschaft von Reichsleiter Rosenberg und Reichsarbeitsdienstführer Hierl in der Technischen Hochschule in Berlin Charlottenburg statt.¹³⁹ Der Reichsarbeitsdienst war am Eingang im Spalier angetreten (*Abb. 22*). Innen bestimmten Hausmodelle (*Abb. 23*), etwa ein Modell eines neolithischen Hauses aus Schussenried-Aichbühl aus den Grabungen des Urgeschichtlichen Forschungsinstitutes Tübingen im Federseemoor die Inszenierung. Eine 1:1 Rekonstruktion des Hauses wurde kurze Zeit später auf der Mettnau in Radolfzell und in Unteruhldingen am Bodensee errichtet. Lebensgroße Wandbilder (*Abb. 24*), besonders des Elmshorner Malers Wilhelm Petersen im neorealistischen Stil der mittleren Dreissiger Jahre prägten das Bild der Germanen in den Köpfen der Besucher. Der

Zulauf zu dieser Ausstellung in den großen Städten war enorm. Die Zahlen lagen je nach Ausstellungsort zwischen 40 und 110 000.

1937 war sie darüberhinaus in Hamm, Erfurt, Pfullingen, 1938 in Hannover und in Düsseldorf zu sehen.¹⁴⁰

Die Wagenmodelle und Teile eines Bohlenweges aus dem Federseemoor waren im gleichen Jahr auf der neu eröffneten Straßenbauausstellung im Deutschen Museum in München präsent, daneben in Berlin bei der internationalen Handwerker- und in Tokio bei der Deutschlandausstellung.¹⁴¹ 1939 eröffnete die „Lebendige Vorzeit“ im Januar in Bremen, im April in Darmstadt. Der geplante Ausstellungsort Wien für Ende September wurde wie die geplante und bereits vorbereitete Ausstellung „Frau und Mutter“ für den Reichsparteitag in Nürnberg aufgrund des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges nach dem Einmarsch in Polen zurückgestellt.¹⁴² Im Krieg fertigte die verantwortliche Modellwerkstatt des Reichsbundes unter Reinerth und Christian Murr Hausmodelle für die Krakauer Ausstellung „Germanenerbe im Weichselraum“ und 1942 Schiffmodell für eine Ausstellung des Oberkommandos der Kriegsmarine „Großdeutschland und die See“, die zunächst in München, dann in Berlin gezeigt wurde.¹⁴³ Ein reich bebildeter Katalog der Modellwerkstatt, erschienen im Sommer 1942, ermöglichte Bestellungen für jedermann.¹⁴⁴

Die Freilichtmuseen Deutscher Vorzeit, neu gegründete germanische Dörfer wie Oerlinghausen im Teutoburger Wald, Lübeck, Succase bei Elbing¹⁴⁵ oder Mettnau, beispielhaft ein Bild von der Eröffnung 1938 (*Abb. 25*), erfreuten sich eines großen Interesses bei der Bevölkerung, fanden aber als Schaumuseen innerhalb der Museumsfachwelt während der 30er Jahre kaum Beachtung.¹⁴⁶ Sie dienten wie die Ausstellung der „Lebendigen Vorzeit“ der

¹³⁶ Nach der 2. Tagung des Reichsbundes in Bremen vom 28. 9.–6. 10. 1935, *Völk. Beobachter* v. 22. 9., 28. 9. u. 29. 9. 1935, fand die dritte in Ulm vom 10. 10.–25. 10. 1936 statt. Germanenerbe 1936, 197 ff. Die 4. Tagung war in Elbing, vom 16.–23. 10. 1937, die 5. in Hannover vom 24. 9.–2. 10. 1938.

¹³⁷ Eröffnung 19. 06. 1936, Zur Eröffnung der Ausstellung *Völkischer Beobachter*, Nord. Ausgabe, 21. 06. 1936.

¹³⁸ Germanenerbe 1936, 226 f. Ausstellung in der Markthalle in Ulm, Eröffnung 17. 10. 1936.

¹³⁹ STRÖBEL 1937. Eröffnung durch A. Rosenberg am 12. 02. 1937, Germanenerbe 1937, 62; BENECKE 1937, 88 ff.

¹⁴⁰ Juni bis Ende September 1937 in Hamm, Westfalen. Vom 23. 7.–26. 7. 1937 stand sie anlässlich der 1000 Jahr-Feier in Pfullingen/Württ., in Erfurt ab dem 7. 10. 1937. Vom 9. 1. 1938 bis Februar war Hannover, vom 2. 3.–5. 5. 1938 Düsseldorf Ausstellungsort, APM.

¹⁴¹ Mai 1938 München, Juni bis Juli Berlin, Juli 1938 Tokio

sowie auf der 5. Jahrestagung des Reichsbundes im Oktober 1938 in Hannover. Weitere Ausstellungsorte sind Bremen (Januar/Februar 1939), Wilhelmshafen (März 1939), Darmstadt (25. 4.–25. 6. 1939). SCHÖBEL 1995, 25 ff.

¹⁴² SCHÖBEL 1994, 29. Die Ausstellungseinheit, darunter ein Modell des Osebergsschiffes (M. 1:10), gelangte im September 1939 im Berliner Kaiser Friedrich Museum zur Ausstellung. Germanenerbe 1940, 57 ff.

¹⁴³ SCHÖBEL 1995, 26 f.

¹⁴⁴ REINERTH 1942.

¹⁴⁵ Zu Oerlinghausen: M. Schmidt in diesem Band und STRÖBEL 1936, 50 ff. Zu Lübeck: HÜLLE 1936, 89 ff.

¹⁴⁶ Zu Mettnau: FINCKH 1938. Zu den Freilichtmuseen: STRÖBEL 1939, 42 ff. und STEMMERMANN 1939, 48 ff. SCHÖBEL 1994, 20 ff. Zu den Freilichtmuseen in Deutschland: SCHÖBEL 2008.

Beweisführung germanischer Größe und als Äquivalent zu griechisch-römischer Kunst und Architektur, dem eigentlichen Ideal des italienischen und deutschen Faschismus. Als Propagandamuseen gedacht, orientierten sie sich an den volkskundlichen Museen Skandinaviens und später auch Deutschlands – wie etwa Cloppenburg.¹⁴⁷ Die archäologische Befundverankerung, die etwa bei den Unteruhldinger Rekonstruktionen der einzelnen Häuser von 1922 bis zur Gleichschaltung durchaus gegeben war, wurde bei den späteren Anlagen, trotz der Bemühungen um Genauigkeit in ideologisch wichtigen Teilbereichen etwas freizügiger gehandhabt. Signifikanterweise entstanden ab 1938 sowohl in Unteruhldingen als auch auf der Mettnau „Führerhäuser“ oder wurden bestehende Häuser umgewidmet und wurde auch auf den Führungsvorträgen verstärkt auf die grundlegenden Weltanschauungswerte hingewiesen. Claus Ahrens, der als späterer Schüler Reinerths im Sommer 1942 in Unteruhldingen als Museumsführer tätig war und daher diese Entwicklung aus eigener Anschauung kannte, hat dies in seinem Buch über die Freilichtmuseen in Europa, treffend, wenn auch leider etwas zu stark auf die Dreissiger und Vierziger Jahre verkürzt, dargestellt.¹⁴⁸

Die Tätigkeit Reinerths an der Berliner Universität, die Ausgrabungen, die Reisen, der Inhalt der breit gefächerten Veranstaltungen sind bislang nur wenig in der Fachliteratur bekannt. Zwar berichtet das Germanenerbe, das Nachrichtenblatt oder der Völkische Beobachter über Exkursionen, Grabungen, Lehrpläne. Hinter der publikumswirksamen Ausstellungs- und Tagungstätigkeit treten die Vorgänge im Lehrbereich an der Universität jedoch stark zurück. Das Seminar Grünert hat noch vor 1990 eine Aufarbeitung versucht, die jedoch heute an einem breiteren Quellenbestand noch einmal entwickelt werden sollte.¹⁴⁹ Wichtig ist, dass sich die Lehrtätigkeit Reinerths gegenüber dem Tübinger Angebot des Jahres 1934 inhaltlich kaum verändert. Deutsche Vorgeschichte und Germanenkunde stehen im Wechsel zwischen Sommer- und Wintersemester im Vorlesungsverzeichnis, daneben Übungen zur Formenkunde und zu den Methoden der Vorgeschichtsforschung mit praktischen Übungen. Seminarveranstaltungen in der Unteruhldinger Modellwerkstatt und Ausgrabungspraktikas im In- und

Ausland erfreuen sich großer Beliebtheit.¹⁵⁰ Vor dem Krieg sind es Arbeiten in den Berliner und Brandenburger Museen, 1937 in der Wasserburg Buchau im Federseemoor im Österholz und im „Germanengehöft Oerlinghausen“ oder im März/April 1939 in Pilgramsdorf. Während des Krieges finden Lehrgrabungen bei Friesack (01. – 20. 07. 1940), am Dümmer (*Abb. 26*) (02. – 12. 07. 1941 und Herbst 1938), aber auch im besetzten Griechenland bei Velestino (*Abb. 27*) (Herbst 1941), und auf dem Odilienberg im Elsaß (Sommersemester 1943) statt. Relativ viele Studentinnen, etwa 30% von 44 im Jahre 1941, und dies ist nicht in erster Linie kriegsbedingt, finden sich in den Hörerlisten. Auch die Anzahl, der bei ihm promovierten Wissenschaftlerinnen ist, in der Tradition der Tübinger Schule, relativ hoch. Gegen Kriegsende im SS 1944 sind immerhin noch 19 Doktoranden, darunter 9 Frauen im Seminar.

1939 (*Abb. 28*) werden bislang nahezu unbekannte Ausgrabungen in Unteruhldingen mit einem schwimmenden Ausgrabungskasten zur Probenentnahme für die Jahrringforschung Bruno Hubers in Tharandt vorgenommen. Im Winter 1940 setzt Reinerth die grundlegenden und wegweisenden Probenentnahmen für die Jahrringforschung in der Wasserburg-Buchau fort.¹⁵¹ 1940 führen Reisen durch das besetzte Holland, Belgien, Frankreich im Auftrage des Einsatzstabes Rosenberg zu neuen Erkenntnissen. Im Auftrag Hans Reinerths untersucht Dr. Werner Hülle die Steinreihen bei Carnac, le Méneac oder Kerlescan (*Abb. 29*). Ihm zur Seite gestellt sind Frau Dr. Gerta Schneider, Dr. Walter Modrijan, Heinz Küsthardt und Heinz Dürr.¹⁵² Die Kriegsarchäologie, die bis heute noch weitgehend unaufgearbeitet ist, spielt in den Verwicklungen zwischen Amt Rosenberg und SS-Ahnenerbe in der Vorgeschichte – soweit dies bekannt ist – weniger im Westen als im Osten eine Rolle. Im Westen notiert der Rosenbergekreis lediglich eifersüchtig durch Stampfuß am 28. 05. 1941, dass Zeiss jetzt vom Ministerium den Auftrag erhalten habe, das gesamte fränkische Fundmaterial in Nordfrankreich und Belgien aufzunehmen. „...Die Oberleitung in Paris und Brüssel soll Werner übernehmen“.¹⁵³ Die Fehde um die Vorgeschichte in Deutschland zwischen den Konkurrenten verlagerte sich während des Krieges mehr und mehr in das besetzte Ausland.

¹⁴⁷ ROTH 1990, 89, 167; SCHÖBEL 1997, 115 ff.

¹⁴⁸ AHRENS 1990, 16.

¹⁴⁹ U. a. BECKER 1986; BUCK – BERTRAM 1988; BUCK 1986.

¹⁵⁰ Vorlesungslisten und Lehrveranstaltungen des Seminar Reinerths, Berlin, APM.

¹⁵¹ SCHÖBEL 1995, 28 F.

¹⁵² HÜLLE 1942.

¹⁵³ Stampfuß an Reinerth v. 28. 05. 1941. Bereits am 18. 04. 1941 hatte Stampfuß Reinerth mitgeteilt, dass er von Werner erfahren habe, dass Dehn nach Straßburg berufen sei. Am 18. 05. 1941 hatte Stampfuß geraten, bei der NSDAP in Cottbus nachzufragen, da „...die Mutter von Werners Frau „Volljüdin“ sein soll.“, APM.

Der letzte große Akt begann mit dem Unternehmen Barbarossa und dem Überfall auf die UdSSR im Juni 1941. Die Ernennung Rosenbergs im Juli zum „Reichsminister für die besetzten Ostgebiete“ und Reinerths im August: „...zur Feststellung, Sicherung und Erforschung der vor- und frühgeschichtlichen, germanischen wie slawischen Funde und sonstigen Hinterlassenschaften in den Museen, wissenschaftlichen Instituten, Privatsammlungen und an sonstigen Orten der besetzten Ostgebiete, soweit sie der Dienststelle unterstellt sind“, schufen ideale Forschungsmöglichkeiten.¹⁵⁴ Der Völkische Beobachter gibt dies, was unüblich ist, erst mit Verzögerung im Juni 1942 bekannt, als die Arbeiten unter Prof. Carl Engel, Assistenz Dr. Aßmann, im Reichskommissariat Ostland (Estland, Litauen, Lettland) und Prof. Rudolf Stampfuß, Reichskommissariat Ukraine, Assistenz Dr. Hülle, Dr. Grimm, Dr. Modrijan mit Unterstützung von Prof. Gerke und den ungarischen Kollegen Fettich, László, Nagy und Taggan schon weiter fortgeschritten waren.¹⁵⁵ Parallel zu diesen Arbeiten (*Abb. 30*) ist die vom Reichssicherheitshauptamt, Abteilung III C1a, unterstützte Pressearbeit im Herbst 1942 auf anderem Felde mit einem gegen Reinerth gerichteten „Pfahlbaufeldzug“ tätig. Die Paretschen Thesen gegen den „Pfahlbauirrtum Reinerths“ füllen publizistisch gekonnt, und in zwei Wellen im September und Oktober ausgeführt, über einhundertfünfzig Zeitungen von Straßburg über Wien bis Lemberg in der Ukraine.¹⁵⁶

Hans Reinerth unternimmt in dieser Zeit vom 21. September bis zum 23. November 1942 (*Abb. 31*) eine Museumsreise und Kontrollfahrt durch die besetzte Ukraine in seiner Funktion als Leiter des Sonderstabes Vorgeschichte im Einsatzstab Rosenberg. Er wird begleitet von Prof. Gerke, Dr. Ströbel, Dr. Benecke und dem Fotografen Dürr. Die Reise führt von Krakau über Lemberg und Kiew nach Charkow. Denkmäler werden inspiziert, der Besuch von Ausgrabungen, Museen und Ausstellungen (*Abb. 32*) vorgenommen. Mehr als 300 Museen und Institute mit vor- und frühgeschichtlichen Materialien sollen durch den Einsatzstab Rosenberg während dieser Zeit „gesichert“ worden sein. So zumindest vertritt dies Reinerth selbst in einem Vortrag im November 1943 in Stuttgart oder gegenüber Bormann schon

im Januar 1943 als dieser alle nicht kriegswichtigen Ämter, darunter auch das Hauptamt Vorgeschichte kurzfristig „auf Führerbefehl“ stilllegen ließ.¹⁵⁷ Die Zivilverwaltung unter Rosenberg dachte anfangs nicht daran, die archäologischen Objekte aus der Ukraine zu verschleppen, da sie der Meinung war, dass ein archäologisches Objekt nur in seiner unmittelbaren Fundregion wirkungsvoll präsentiert und entsprechend „gegen den Bolschewismus“ eingesetzt werden könnte. Dies ist trotz des verqueren ideologischen Denkens bemerkenswert. Dieser Ansatz wurde unter dem Druck der weiteren Geschichte und dem Einfluß der Fronteinwirkung kurze Zeit später geändert. Ausstellungen wie *die*, durch Oberleutnant Müller in Charkow, fanden für die Angehörigen der Wehrmacht und interessierte Forscher auf Durchreise statt. Leider besitzen wir keine Innenaufnahmen. Dafür aber eine ausführliche Fotodokumentation der damals dort angetroffenen vorgeschichtlichen Funde.¹⁵⁸ Eine andere Strategie verfolgte der Kunstschutz des SS-Ahnenerbes unter Professor Jankuhn, bei dem von Anfang an keine Belassung der Kulturgüter vor Ort sondern (Rostow) im Auftrage Himmels die sofortige Verfrachtung der Bestände in das sog. „Altreich“ vorgesehen war.¹⁵⁹ Auf den Streit um Ausgrabungen, Museen und Bibliotheken bei Kiew, im Kaukasus und im Dnjeprbogen zwischen den Prähistorikern unter Jankuhn und unter Reinerth kann an dieser Stelle nicht eingegangen werden. Es ist jedoch bestürzend, mit welcher Selbstverständlichkeit die Ansprüche auf das ukrainische Kulturgut in den Korrespondenzen, Beschwerden und Befehlen zwischen den Einsatzstäben und Sonderkommandos formuliert wurden.

Mit der Gegenoffensive Russlands werden die vom Amt Rosenberg zunächst in Kiew zusammengezogenen Museumsbestände rasch und unkoordiniert, aber auch völkerrechtswidrig und im zu vermutenden schützenden Interesse im Herbst 1943 über Lemberg nach Krakau gebracht. Dort erfolgt nach weiterer Ordnung und Dokumentation durch den Einsatzstab die Verpackung in Holzkisten, die im Winter 1943/44 nach Höchstädt an die Donau in das vorläufig kriegssichere Bayern transportiert werden.¹⁶⁰ Die „Bergungsstätte des Reichsostministeriums für vor- und frühgeschichtliche Funde“ arbeitet dort,

¹⁵⁴ SCHÖBEL 1999b, 56 ff.; BANGHARD – SCHÖBEL 1996, 225 ff.

¹⁵⁵ Völkischer Beobachter v. 11. 06. 1942.

¹⁵⁶ SCHÖBEL 1995, 31 f.

¹⁵⁷ Reichsleiter Bormann Führerhauptquartier an Reichsleiter Rosenberg v. 26. 01. 1943. Reinerth an Rosenberg v. 29. 01. 1943. Reinerth wendet sich gegen die Stilllegung des Amtes, da bislang Sicherungsarbeiten gegenüber 280 Museen durch-

geführt worden wären. Eine Fortsetzung sei erforderlich. Vgl. auch BOLLMUS 1970, 229 – 231, 145 ff. Dazu: FREITAG – GRENZER 1998.

¹⁵⁸ Fotodokumentation Oberleutnant Müller, APM.

¹⁵⁹ Zuletzt HUFEN 1998, 75 ff. Akten Reinerth, Sievers B300, BDC, sowie APM.

¹⁶⁰ FREITAG – GRENZER 1998, 64 f.; SCHÖBEL 1999b, 58 f.

auch unter der Beteiligung einer Handvoll mitgekommener und mitgenommener Wissenschaftler aus der Ukraine, bis Kriegsende weiter. Nach der Auffindung durch die Amerikaner erfolgt am 15. April 1947 durch diese die Rückgabe von 2704 Positionen aus der Verschleppung des Amtes Rosenberg an die russische Restitutionsmission, an Herrn Boltanov. Ein Rest von 800 ukrainischen Fachbüchern, der auf Umwegen nach Unteruhldingen gelangte, und dort bis nach dem Tod Reinerths geblieben war, konnte vor drei Jahren durch das Pfahlbaumuseum als hoffentlich letzter Rest nach Kiew zurückgegeben werden.

Die Verlagerungen der Bestände der Berliner Institutes und des Reichsbundes nach Friesack, Brandenburg, in den Märkischen Hof und nach Salem Schloß, an den Bodensee, begann mit den zunehmenden Luftangriffen auf Berlin gerade noch rechtzeitig im Spätjahr 1943. Das Institut am Matthäikirchplatz wird Ende November und Anfang Januar durch Bombentreffer zerstört. Reinerth pendelt zwischen Berlin, Friesack und Salem hin und her und zieht am 24. 04. 1945, einen Tag bevor der Ring um Berlin durch die russische Armee geschlossen wird, auf die Insel Reichenau, an den Bodensee zu.¹⁶¹

Im Spätjahr 1945 erfolgt die Anzeige Reinerths, initiiert aus Kollegenkreisen, bei der französischen Militärbehörde, im März 1946 die Verhaftung und Internierung.¹⁶² 1949 ergeht der Spruchkammerbescheid des Badischen Staatskommissariates für politische Säuberung. Er wird nach einem längeren Verfahren, in dem die Aussagen seiner Fachkollegen im Vordergrund stehen, in die Gruppe der Schuldigen eingereiht.¹⁶³ In der Begründung des Urteils steht seine Funktion als Reichsamtsleiter, die Politisierung der Wissenschaft und sein Verhalten als Hochschullehrer obenan. Seinem Einspruch aus dem Jahre 1952 wird zunächst trotz dem Gesetz über die Vereinfachung der politischen Säuberung vom 26. 05. 1950 nicht stattgegeben.¹⁶⁴ Im September 1953 erfolgt schließlich die Aufhebung der Entscheidungen der Spruchkammer Freiburg durch das Justizministerium Baden-Württembergs. Die Begründung besteht darin, dass „...die Auseinandersetzung innerhalb der

Wissenschaft zu einem Rivalitätskampf, sozusagen bis aufs Messer führte, bei dem die Wahl der Mittel, leider oft nicht die geringste Rolle spielte, sondern lediglich das Endziel, die Ausschaltung des wissenschaftlichen Gegners um jeden Preis“. Der eigentliche Vorwurf, er habe aus politischen Rücksichten und aus nationalsozialistischen Perspektiven heraus die Wissenschaft verbogen und seine eigene wissenschaftliche Überzeugung dieser Zweckmäßigkeit geopfert, wird dadurch entkräftet, dass er, der Betroffene: „...durch seinen unerschrockenen Kampf gegen die phantastische Germanenlehre der Forscher im Stabe des Reichsführers SS Himmler bewiesen hat, daß er niemals bereit war, seine wissenschaftliche Überzeugung der Partei zu opfern“ – Bundesrepublik Deutschland, September 1953.¹⁶⁵

Durch das Urteil erhielt Hans Reinerth die Möglichkeit, das Pfahlbaufreilichtmuseum in Unteruhldingen, in der Trägerschaft des Vereins für Pfahlbau und Heimatkunde e. V. als wissenschaftlicher Leiter bis zu seinem Tode zu führen. Seine Wiederbeschäftigung in Forschung und Lehre wurde nicht durch den Staat und seine Rechtsorgane – und das ist bemerkenswert – sondern in einem Akt der „Selbstreinigung“ durch das Fach Vor- und Frühgeschichte verhindert. Das eingangs erwähnte Memorandum aus dem Jahre 1949, das von der versammelten west- und süddeutschen Forschung gezeichnet wurde, erinnert daran. Die Forscherpersönlichkeiten Reinecke, Weickert, Bersu, Unverzagt, Goessler, Paret, Zotz, Jacob-Friesen, v. Merhart, Werner, Sprockhoff, Schwantes und auch die jüngeren, Kossack, Kimmig und Krämer, zeichneten Stellungnahmen und Gutachten des DAI und des Archäologischen Reichsinstitutes, die zum Ausschluss des „völkischen Vorgeschichtsforschers Hans Reinerth“ aus der Wissenschaft führten. Die Frontstellung, die sich bei einigen bis in die Zwanziger Jahre verfolgen läßt, war dabei wie gezeigt werden konnte, nach dem Kriege vollkommen – und berechtigt.

Sie half aber auch, die unter dem Schutzmantel der SS oder des Reichinnenministeriums betriebene Forschung anderer aus dem Schußfeld zu nehmen. Eine Mitgliedschaft in der SS war im Gegensatz zu

¹⁶¹ SCHÖBEL 1995, 36.

¹⁶² SCHÖBEL 1996–1997, 2.

¹⁶³ Zum Verfahren Akte DNZ 227 327 Staatsarchiv Freiburg, Spruchkammerbescheid v. 9. 08. 1949, APM, SAF, LDA S.

¹⁶⁴ Reinerth beantragt die neue Einstufung in die Gruppe der Entlasteten erstmals am 20. 04. 1952 und dann am 11. 02. 1953 gegenüber dem Justizministerium in Baden-Württemberg. Begründung: „...Die Verfälschung der Wissenschaft, die Politisierung der Wissenschaft reicht als Begründung für das Urteil nicht aus. Es geht nicht an, einzelne Wissenschaftler für die Politisierung einer Wissenschaft verantwortlich zu machen. Jedes Regime der Welt hat es in Anspruch genommen, Ergebnisse

und Erkenntnisse von Wissenschaft und Forschung auf allen Lebens- und Wissensgebieten zur Untermauerung politischer Argumente auszuwerten.“ Am 7. 08. 1953 wird das Verfahren Reinerth wieder aufgenommen. Begründung: „...Man hat den Belastungsunterlagen mehr Gewicht als den Entlastungsunterlagen gegeben. Die Behandlung der Entlastungsunterlagen läßt jedoch die gleiche Sorgfalt vermissen.“, APM.

¹⁶⁵ Benachrichtigung Reinerths am 4. 09. 1953 über die Verfahrenseinstellung im politischen Säuberungsverfahren gemäß §. 9. des Landesgesetzes über die Vereinfachung der politischen Säuberung v. 26. 05. 1950, rechtswirksam ab dem 19. 09. 1953.

einer Arbeit im Amt Rosenberg der weiteren Karriere nach 1945 nicht schädlich, ganz im Gegenteil. Der Makel Schüler Reinerths gewesen zu sein wog dagegen schwer. Eine Anstellung im Fach ist daher nach 1945 bei nur wenigen seiner Tübinger und Berliner Schüler zu verzeichnen.¹⁶⁶

1954 stockte der regionale Museumsverein in Unteruhldingen sein altes Ausstellungsgebäude auf und es entstand ein Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte mit Bibliothek und Laboreinrichtungen (*Abb. 33*).¹⁶⁷ Heinz Dürr nahm dort eine Stelle als Fotograf an, nachdem er 1950 die Entnazifizierung als Minderbelasteter mit 2 Jahren Bewährungsfrist überstanden hatte.¹⁶⁸ Eine Zeitschrift mit dem Titel: „Vorzeit am Bodensee“ erschien ab 1952 bis 1988 in unregelmäßiger Folge. Die alten Museumsführer aus dem Jahre 1931, die 1938 überarbeitet worden waren, wurden neu gesetzt und erhielten neue Beschriftungen. Aus dem Herrenhaus der Bronzezeit (1931), dem Führerhaus (1938) wurde 1951 wieder das Haus des Dorfoberhauptes. Das Geschäft im Freilichtmuseum Deutscher Vorzeit florierte. Die Besucher kamen und störten sich weder am damals noch bedeutsamen Pfahlbaustreit noch an der Geschichte von Museumsleiter und Museum. Interessant ist das Einzugsgebiet der Reisegruppen zwischen 1952 und 1960, das Bezugspunkte in der gesamten Bundesrepublik, aber auch darüber hinaus zeigt,¹⁶⁹ das dem Museum ein eigenständiges Auskommen sicherte (*Abb. 34*). Wissenschaftlich beschränkte sich die Arbeit Reinerths auf kleinere Sondagen in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz. Als 1. Vorsitzender und Präsident des Sporttaucherverbandes 1954, initiierte er die Unterwasserforschung im Dienste der Vor- und Frühgeschichte.¹⁷⁰ Ein erster archäologischer Tauchclub, der Pfahlfelder unter

Wasser dokumentierte, entstand 1956 (*Abb. 35*). Pläne, das Freilichtmuseum zu erweitern, wie durch einen sog. Alamanischen Bauernhof, ein architektonisches Kompilat, scheiterten wie die Anträge auf Fördermittel für die Publikation der Ausgrabungen im Federseemoor an die Deutsche Forschungsgemeinschaft regelmäßig am Einspruch der Behörden und Fachkollegen im In- und Ausland.¹⁷¹

Die überregionale Presse brachte ab 1946 wieder Artikel über den Pfahlbauirrtum mit deutlicher Pointierung auf die Pfahlbauten von Unteruhldingen und Reinerths Person und bis 1990 kaum positive Meldungen, was allerdings die Touristen kaum störte.¹⁷² Die Besucherzahlen stiegen rasch auf über 100 000 und erreichten in den Siebziger Jahren in Unteruhldingen nach einem verheerenden Brand (*Abb. 36*) in der bronzezeitlichen Anlage, wohl infolge Brandstiftung, und einem nachfolgenden raschen Wiederaufbau 1977 erstmals die 250 000 Besucher-Grenze pro Jahr. Hans Reinerth war demnach als Museumsleiter einer privaten, gemeinnützigen Organisation in den zweiten 45 Jahren seines Lebens nach wirtschaftlichen Gesichtspunkten durchaus erfolgreich. Wissenschaftlich blieb er trotz großer Bemühungen wieder in das Fach zu kommen isoliert.

Als wissenschaftlicher Leiter des Vereins organisierte er 35 Jahre lang Vereinstagungen, Vorträge und Exkursionen und stand der interessierten Öffentlichkeit, Privatsammlern und Heimatvereinen als Ansprechpartner in Fragen der regionalen Vor- und Frühgeschichte zu Verfügung (*Abb. 37*). Am 13. September 1986 hält er in Bodman am See anlässlich einer Mitgliederversammlung des Pfahlbauvereins seinen letzten öffentlichen Vortrag über die Vor- und Frühgeschichte der Bodmaner Bucht und stirbt am 13. April 1990, fast 90-jährig, in Unteruhldingen.¹⁷²

¹⁶⁶ Nach den Hörerlisten und Universitätsunterlagen zählten in Tübingen und in Berlin zwischen 1925 und 1945 folgende Prähistoriker zu Reinerths Schülerkreis der Hauptfachstudenten und Doktoranden. Tübingen 1925–1934: A. Dauber, G. Fock, Fleming, B. Goehring, L. v. Kozlowski, K. H. Marschalleck, G. Müller-Kuales, G. Schneider, H. Schroller, R. Stampfuß, R. Ströbel. Berlin 1934–1945: G. Behm-Blancke, J. Benecke, H. v. Chorus, J. Deichmüller, Domitrescu, J. Erdniß, U. Gehrecke, E. Heinsius, J. Herrmann, R. Hesse, J. Hoffmann, F. Hufnagel, S. Kramer, V. Kellermann, H. A. Knorr, E. Krawczyk, E. Krebs, W. Kropf, H. Maas, W. Maehling, G. Merschberger, M. Neuss, E. Nickel, E. v. Oxenstierna, R. Pfeffer, F. Roth, G. Roof, F. Roth, Seefeld-Stelzer, W. Stoessel, W. Stoelting, G. Thaerigen, W. v. Stokar, C. Umbreit, Zitscha, K. Ahrens, Haevernick, D. Klagges, G. Loewe, F. Hohenschwert, E. Zitscher, A. Zippelius, APM.

¹⁶⁷ Die Eröffnung des Forschungsinstitutes für Vor- und Frühgeschichte in Unteruhldingen durch den 1. Vorsitzenden des Vereins für Pfahlbau- und Heimatkunde e. V. Herrn Landrat i. R. Maier fand am 16. 05. 1954 statt. REINERTH 1955a, 1 ff.

¹⁶⁸ Dürr an Reinerth 26. 03. 1950, APM.

¹⁶⁹ REINERTH 1961–1962, 41 ff.

¹⁷⁰ REINERTH 1955, 8 ff.

¹⁷¹ Dr. Treue, Deutsche Forschungsgemeinschaft v. 4. 6. 1959 an Prof. Reinerth in Sachen Finanzierung der Auswertungsarbeiten an der „Wasserburg Buchau“. Die Ablehnung erfolgt nicht aus finanziellen Gründen wie betont wird, sondern aufgrund der 1956 „...eingeholten zahlreichen, in ihrem ablehnenden Inhalt ungewöhnlich eindeutigen und durchaus übereinstimmenden gutachterlichen Äusserungen ... ihrer Fachkollegen.“ Archiv Pfahlbaumuseum Korrespondenz Reinerth. Seit 1979 werden Pfahlbauforschungen wieder von der DFG gefördert. Vgl. etwa das Vorwort D. Planck in: SCHLICHTERLE 1990.

¹⁷² „Bodensee Pfahlbauten ein Irrtum?“, Oscar Paret, 9. 07. 1946, Südkurier. „Wie lange noch Pfahlbauten“ Oscar Paret, 14. 10. 1949 Stuttgarter Zeitung. „Auf Pfählen einen lukrativen Irrweg gebaut“, Jörg Bischoff, 28. 03. 1976, Stuttgarter Zeitung.

¹⁷² Nachruf JABS 1992, 54 f.; MAURER 1991, VI–X.

Was blieb?

Hans Reinerth hat sich als Person, unter der Nutzung der sich bietenden Möglichkeiten, auf der Grundlage der völkischen und nationalsozialistischen Vorgaben, nachdem seine bürgerliche, universitäre Karriere gescheitert war, ganz bewusst 13 Jahre lang federführend in den Dienst der „NS Kulturpolitik“, die er als einzige gelten liess und die er mit den Mitteln der Diktatur verfolgte, gestellt. Dafür wurde er nach dem Kriege durch den Ausschluss aus Forschung und Lehre von der eigenen Zunft bestraft.

Ob er, und diese Diskussion ist gerade bei den Historikern nach ihrem immer noch anhaltenden Streit zu beobachten, als „wild gewordener Aussen-seiter“ alleine gegen eine große Mehrheit „irregeleiteter Mitläufer“ oder heimlicher Oppositioneller stand, die für die Politik und die Verbrechen der Nazis *nicht* verantwortlich zu machen sind, ist nach unserer heutigen Kenntnis der Entwicklungen ernsthaft zu prüfen.

Sicher allerdings ist, dass die Prähistorie wie nahezu alle Wissenschaften von der raschen Entwicklung der Politik nach dem Zusammenbruch der Weimarer Republik in großem Maße profitiert hat. In nur wenigen Jahren entstanden 20 ordentliche Lehrstühle, zahlreiche Museen und Denkmalämter wurden neu ausgebaut. Bis heute läßt sich die breite Verankerung der Vorgeschichtsforschung in der Öffentlichkeit auf die verstärkten Bemühungen während dieser Zeit im Bereich der Lehrpläne, Schulbücher und geschickt gemachter Präsentationen, zurückführen.

Für die Vorgeschichte blieb zunächst der Rückzug aus der Siedlungsarchäologie, vor allem im Süden Deutschlands, sowie die Stigmatisierung der Germanen- und Pfahlbauforschung bis in die 70er Jahre hinein, obwohl sie im Ausland nahtlos fortgesetzt werden konnten. Dies betraf auch bis in die 80er Jahre hinein archäologische Freilichtmuseen, die, nach einem jahrzehntelangen Schock infolge Mißbrauch, erst in den letzten Jahren aufgrund ihrer Publikumswirksamkeit in Deutschland wieder größere Bedeutung erlangten.

Lange blieb eine ablehnende Haltung gegenüber den Naturwissenschaften und interdisziplinären Ansätzen bestehen. „Sicherer“ war der Rückzug auf

rein deskriptive und archivalisch ausgerichtete Ansätze. Bilderfeindlichkeit, Rekonstruktions- sowie Theoriefeindlichkeit prägten noch lange – gerade aufgrund der nicht verarbeiteten Erfahrungen der ersten Hälfte des Jahrhunderts – den damit gegenüber den Zwanziger Jahren methodisch deutlich reduzierten Ansatz der Vor- und Frühgeschichte in Deutschland.

Die Überhöhung der tatsächlichen Bedeutung der „Germanentümelei“ für Bevölkerung und Politik bot nach 1945 den Anlaß, die „völkisch – siedlungsarchäologischen Schule“ aus der Wissenschaft herauszunehmen, vielleicht aufgrund eines Kossinna-Syndroms.¹⁷⁴ Dies lag wohl an der durch Kossinna und Reinerth programmatisch verfolgten Verstärkung des vorhandenen Rassismus, mit dem Ziel, das Fach zu beherrschen. Die Überbetonung des „völkischen Germanentums“ als Verursacher des menschenverachtenden Rassismus nach dem Kriege – war es dies überhaupt? – aber ließ den grundlegenden und den vielfach noch nicht brücksichtigten Bezug des Nationalsozialismus zur Antike, zum Italien Mussolinis, zur klassischen Archäologie, zu den Standarten und Monumentalbauten, beinahe vergessen. Der Bezug Hitlers lag eindeutig stärker auf der Antike als auf der wiederholt auch von ihm belächelten „völkischen Germanenforschung“. Doch auch dort, in den Nachbarfächern der Klassischen Archäologie beginnt wie bei uns gerade eine neue Rückbetrachtung und intensivere Auseinandersetzung mit der eigenen Fachgeschichte.

Abschließend bleibt, sich in Zusammenarbeit mit den Kollegen des Auslandes eine weitere faire Auflösung der geschichtlichen Entwicklung des Faches in der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts, dazu gehört etwa auch die wichtige Frage der archäologischen Beutekunst, zu wünschen. Eine allgemein anerkannte Ethik des Miteinanders in Forschung und Lehre, wie sie etwa der Weltmuseumsverband ICOM vor kurzem formuliert hat, gehört sicher dazu.¹⁷⁵ Schließlich auch eine Fortsetzung der quellenbezogenen Studien durch das Fach Vor- und Frühgeschichte, die uns helfen können, so etwas wie in den geschilderten Jahren, nicht mehr bei uns erleben zu müssen.

Gunter Schöbel – Strandpromenade 6, Uhldingen-Mühlhofen, D-88690; mail@pfahlbauten.de

¹⁷⁴ SMOLLA 1980, 1ff. SMOLLA 1984 – 1985, 9ff. Vgl. Hierzu auch den Beitrag Grünerts in diesem Band. GRÜNERT 2002, 307–320.

¹⁷⁵ ICOM, Internationaler Museumsrat (Hrsg.), ICOM Statutes, ICOM Code of Professional Ethics, Kodex der Berufsethik

(Paris 1996) 22 f. Deutsche Übersetzung, ICOM Deutschland, 1998, bes. 7. Persönliche Verantwortung gegenüber der Öffentlichkeit und 8. Persönliche Verantwortung den Kollegen und dem Berufsstand gegenüber.

Abkürzungen

<i>Anz. Schweizer. Altkde.</i>	<i>Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde</i> , Zürich.
<i>Arch. Nachrbl.</i>	<i>Archäologisches Nachrichtenblatt</i> , Berlin.
<i>Argovia</i>	<i>Argovia. Jahresschrift der Historischen Gesellschaft des Kantons Aargau</i> , Aarau.
<i>Altschles. Bl.</i>	<i>Altschlesische Blätter. Nachrichtenblatt des Schlesischen Altertumsvereins und der Arbeitsgemeinschaft für Oberschlesische Ur- und Frühgeschichte</i> , Breslau.
<i>Mannus</i>	<i>Mannus. Deutsche Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte</i> ,
<i>Mitt. Anthr. Ges. Wien</i>	<i>Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien</i> , Wien.
<i>Nachrbl. Dt. Vorzeit</i>	<i>Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit</i> , Leipzig.
<i>Plattform</i>	<i>Plattform. Zeitschrift des Vereins für Pfahlbau- und Heimatkunde e. V.</i> , Unteruhldingen.
<i>PZ</i>	<i>Prähistorische Zeitschrift</i> , Berlin.
<i>Schr. Ver. Gesch. Bodensee</i>	<i>Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung</i>
<i>Volk u. Vorzeit</i>	<i>Volk und Vorzeit. Volkstümliche Hefte für oberrheinische Ur- und Frühzeit</i> , Karlsruhe.

Literatur

- AHRENS Claus
1990 Wiederaufgebaute Vorzeit, *Archäologische Freilichtmuseen in Europa*, Neumünster, 16 ff.
- ALBERTI R. – REINERTH Hans
1979 *Das Bistritzer Matura-Treffen am Bodensee, 12.–15. September 1978*, Überlingen.
- BANGHARD K. – SCHÖBEL Gunter
1996 Rückgabe ukrainischer Bücher, die hohe Kunst des Loslassens. *Arch. Nachrbl.* 1, H. 3, 225–227.
- BECKER M.
1986 *Beiträge zur Geschichte der Ur- und Frühgeschichtsforschung an der Berliner Universität 1810–1985. 7. Die Ära Reinerth im faschistischen Krieg und bis zur Niederlage des Faschismus*, MS Humboldt Universität, Berlin.
- BENECKE Joachim
1937 *Lebendige Vorzeit. Die Ausstellung des Reichsbundes für Deutsche Vorgeschichte in Berlin*, Germanenerbe.
- BOLLMUS Reinhard
1970 *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zur Zeitgeschichte*, Stuttgart.
1990 Alfred Rosenberg – „Chefideologe“ des Nationalsozialismus? in: R. Smelser/R. Zitelmann (Hrsg.), *Die braune Elite*, 2. Aufl., Darmstadt.
- BUCK T.
1986 *Der Weg Reinerths und engerer Mitarbeiter an die Universität*, MS Humboldt Universität, Berlin.
- BUCK T. – BERTRAM M.
1988 *Zu Problemen der deutschen Ur- und Frühgeschichtsforschung während der Zeit der faschistischen Diktatur*, Unpubl. Diplomarbeit Humboldt Universität, Berlin.
- FINCKH Ludwig
1938 *Kleine Stadt am Bodensee*, Bühl.
- FREITAG G. – GRENZER A.
1998 Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion, in: W. Eichwede – U. Hartung (Hrsg.), *Betr.: Sicherstellung, NS-Kunstraub in der Sowjetunion*, Bremen.
- FUNKENBERG Alexander (Hrsg.)
1937a *Haus und Hof im nordischen Raum*, Hrsg. im Auftrag der nordischen Gesellschaft von A. Funkenberg, 1. Band: Haus und Hof der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, bearbeitet von H. Reinerth.
1937b *Haus und Hof im nordischen Raum*, Hrsg. im Auftrag der nordischen Gesellschaft von A. Funkenberg, 2. Band: Haus und Hof der Germanen in geschichtlicher Zeit, Bearbeitet von Ernst Otto Thiele.
1939 *Tracht und Schmuck im nordischen Raum*, Hrsg. im Auftrag der nordischen Gesellschaft von A. Funkenberg, 1. Band: Tracht und Schmuck der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Bearbeitet von H. Reinerth.
- GEHL Walter
1936 *Nordische Urzeit*, Breslau.
- GESCHWENDT Fritz
1928 *Kulturgeschichte in der Schule. Altschles. Bl.*, H. 4.
1930 *Mehr Urgeschichte. Altschles. Bl.*, H. 7.
1934 *Handbuch für den Unterricht der deutschen Vorgeschichte in Ostdeutschland*, Breslau.
- GRÜNERT Heinz
2002 Gustaf Kossinna – ein Wegbereiter der nationalsozialistischen Archäologie, in: A. Leube, *Prähistorie und Nationalsozialismus*, Heidelberg, 307–320.
- HEILIGMANN Jörg
1992 R. R. Schmidt und das „Urgeschichtliche Forschungsinstitut“ der Universität Tübingen, in: Keefer E. (Hrsg.), *Die Suche nach der Vergangenheit: 120 Jahre Archäologie am Federsee. Katalog zur Ausstellung, Württembergisches Landesmuseum Stuttgart*, Stuttgart, 30 f.
- HUFEN C.
1998 Gotenforschung und Denkmalpflege, Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des „Ahnenerbe“ der SS, in: W. Eichwede – U. Hartung (Hrsg.), *Betr.: Sicherstellung, NS-Kunstraub in der Sowjetunion*, Bremen.

- HÜLLE Werner
 1936 Nordischer wissenschaftlicher Kongress „Haus und Hof“, *Germanen-Erbe, Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*, 1, 89–92.
 1942 *Die Steine von Carnac*, Leipzig.
- JABS U.
 1992 Er war ein unermüdlicher Forscher. Zum Tode von Prof. Hans Reinerth, *Plattform*, 1, 54–55.
- JAHN Martin
 1927 Ein neues Denkmalschutzgesetz, *Nachtbl. Dt. Vorzeit* Jg. 3, H. 6.
- KATER Michael
 1974 *Das „Ahnenerbe“ der SS 1933–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart.
 1975 *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933. Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungs- und Weimarer Republik*, Hamburg
- KEEFER Ewin (Hrsg.)
 1992 *Die Suche nach der Vergangenheit: 120 Jahre Archäologie am Federsee. Katalog zur Ausstellung, Württembergisches Landesmuseum Stuttgart*, Stuttgart.
- KELLER-TARNUZZER Karl – REINERTH Hans
 1925 *Urgeschichte des Thurgaus. Ein Beitrag zur Schweizerischen Heimatkunde*, Frauenfeld.
- KESTING Hermann
 1936 Zum Geschichtsunterricht an den höheren Schulen, *Monatsschrift für höhere Schulen*, Jg. 35, 403 ff.
- KIMMIG Wolfgang
 1992 *Die „Wasserburg Buchau“, eine spätbronzezeitliche Siedlung*, Stuttgart.
 1966 Der Kirchberg bei Reusten. Eine Höhensiedlung aus vorgeschichtlicher Zeit, *Urkunden Vor- und Frühgesch. Südwürt.-Hohenzollern* 2, Stuttgart.
- KOLB Martin
 1993 *Die Horgener Siedlungen in Sipplingen*, (Unpubl. Diss.), Freiburg i. Br.
- KOSSACK Georg
 1992 Prehistoric archaeology in Germany: its history and current situation, *Norwegian Archaeological Review*, 25, No. 2, 73–109.
- KOSSINNA Gustaf
 1925 *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*, 4. Aufl., Leipzig.
 1929 20 Jahre Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte, *Mannus* 21, 1–12.
- KÜRSCHNER
 1966 *Gelehrten-Kalender*, 10. Ausg., Berlin.
- LANGEWIESCHE Dieter
 1997 Die Universität Tübingen in der Zeit des Nationalsozialismus: Formen der Selbstgleichschaltung und Selbstbehauptung, in: *Geschichte und Gesellschaft*, 23, 618–646.
- LEUBE Achim – HEGEWISCH Morten (Hrsg.)
 2002 *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945. Studie zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte*, 2, Heidelberg.
- MAURER Helmut
 1991 Nachruf Hans Reinerth, *Schr. Ver. Gesch. Bodensee*, 109, VI–X.
- PROX Alfred
 1968 Professor Dr. Hans Reinerth. *Südostdt. Vierteljahresbl.*, 3, 175 ff.
- REINERTH Hans
 1922 *Pfahlbauten am Bodensee*, Augsburg-Stuttgart.
 1922b Germanische Kultur der Vorzeit, in: *Der Falke, Blätter für junges Deutschtum, für Jugendfreude und Jugendwandern*, Jg. 3, H. 1, 187 ff.
 1923 *Die Chronologie der jüngeren Steinzeit in Süddeutschland*, Augsburg.
 1925 Ein Wohnhaus der Hallstatt-C Stufe bei Entringen, *PZ*, 16, 187–196.
 1925b Der Alamannenzug, in: *Der Falke, Blätter für junges Deutschtum für Jugendfreude und Jugendwandern* Jg. 6, H. 6, 155 ff.
 1925c Vorgeschichtliche Offenbarungen auf deutschem Boden, in: Paul Rohrbach (Hrsg.), *Der Deutsche Gedanke*, Teil 1: Nr. 5, Jg. 2, 4. Februar 1925, 178 ff.; Teil 2: Nr. 15, Jg. 2, 9. Mai 1925, 556 ff.; Teil 3: Nr. 23, Jg. 2, 5. September 1925, 1066 ff.
 1926 *Die jüngere Steinzeit der Schweiz*, Augsburg.
 1928 Die Wasserburg Buchau. Eine befestigte Inselsiedlung aus der Zeit 1100–800 v. Chr., *Führer Urgesch.*, 6, Augsburg.
 1929a Das Federseemoor als Siedlungsland des Vorzeitmenschen. *Führer zur Urgeschichte*, 9, Augsburg.
 1929b Die Ausgrabungen im Geigerle bei Tübingen, *Tübinger Chronik*, 7, 26.
 1930a Die Besiedlung des Bodensees zur mittleren Steinzeit, *Schumacher-Festschrift zum 70. Geburtstag Karl Schumachers*, Mainz, 91–95.
 1930b Ausgrabung eines Wohnplatzes der Tardenois-Stufe im oberschwäbischen Federseemoore, *Nachtbl. Dt. Vorzeit*, 6, H. 1, 21 f.
 1932 Die deutsche Vorgeschichte im Dritten Reich, Nachruf Gustaf Kossinna, *Nationalsozialistische Monatshefte, Wissenschaftliche Zeitschrift der N.S.D.A.P.* (Hrsg. A. Hitler, Schriftleiter A. Rosenberg) H. 27, Jg. 3, Juni 1932.
 1934 Die Grabhügel der Hallstattzeit im Niederholz bei Seon, *Argovia*, 46, 1–24.
 1938a *Das Pfahldorf Sipplingen am Bodensee*, 2. Aufl., Leipzig.

- 1938b *Pfahlbauten am Bodensee*, 3. Aufl., Leipzig.
- 1941 *Handbuch der vorgeschichtlichen Sammlungen Deutschlands, Süd- und Mitteldeutschland einschließlich des Protektorates Böhmen und Mähren*, Bearbeitet von G. Merschberger, Leipzig.
- 1942 *Lebendige Vorzeit, Arbeiten der Modellwerkstatt des Reichsbundes für Deutsche Vorgeschichte*, München.
- 1955a Das neue Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte am Bodensee, *Vorzeit am Bodensee*, H. 1/2, 1–7.
- 1955b Die Unterwasserforschung im Dienste der Vor- und Frühgeschichte, *Vorzeit am Bodensee*, H. 1/2, 8–17.
- 1961–1962 03 Woher kommen die Besucher des Freilichtmuseums Deutscher Vorzeit?, *Vorzeit am Bodensee*, H. 1–4, 41–50.
- REINERTH Hans – BOSCH Reinhold
- 1929 Das Grabhügelfeld von Sarmentorf, Ausgrabungen 1927, *Anz. Schweizer. Altde.*, 31, 1 ff.
- 1933 Ein Grabhügel der Hallstattzeit von Seon im Kanton Aargau, *Anz. Schweizer. Altde.*, 35, H. 2, 103 ff.
- REINERTH Hans u. a.
- 1931 Neuuntersuchung der Bodenseepfahlbauten: Die zweite Ausgrabung in dem Pfahldorf Sipplingen, *Nachrbl. Dt. Vorzeit*, 7, H. 2, 44 ff.
- 1932 *Das Pfahldorf Sipplingen. Selbstverlag des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung*, Friedrichshafen.
- ROTH Martin
- 1990 Heimatmuseum, zur Geschichte einer deutschen Institution, *Berliner Schr. Muskde.*, 7.
- SCHLICHTHERLE Helmut
- 1990 *Siedlungsarchäologie im Alpenvorland I. Die Sondagen 1973 – 1978 in den Ufersiedlungen Hornstaad Hörnle I. Befunde und Funde zum frühen Jungneolithikum am westlichen Bodensee*, Band 36, Theiss, Stuttgart.
- SCHMIDT Robert Rudolf
- 1930 *Jungsteinzeit-Siedlungen im Federseemoor, mit Beiträgen von Hans Reinerth und Georg Kraft*, Augsburg.
- SCHÖBEL Gunter
- 1992 Die Pfahlbauten von Unteruhldingen. Teil 1: Die Zwanziger Jahre, *Plattform*, 1, 9–23.
- 1993 Die Pfahlbauten von Unteruhldingen. Teil 2: Die Zeit von 1930–1935, *Plattform* 2, 15–37.
- 1994 Die Pfahlbauten von Unteruhldingen. Teil 3: Die Zeit von 1936–1940, *Plattform* 3, 9–35.
- 1995 Die Pfahlbauten von Unteruhldingen, Teil 4: Die Zeit von 1941–1945, *Plattform* 4, 23–40.
- 1996–1997 Die Pfahlbauten von Unteruhldingen, Teil 5: Die Zeit von 1945 bis 1949, *Plattform* 5/6, 45.
- 1997 Pfahlbaumuseen und Pfahlbausammlungen, in: H. Schlichterle (Hrsg.), *Pfahlbauten rund um die Alpen*. Stuttgart, 115–123.
- 1999 Wiederausgrabungen in der spätbronzezeitlichen Ufersiedlung „Wasserburg Buchau“ im Federseemoor bei Bad-Buchau, Kreis Biberach, *Archäologische Ausgrabungen in Baden Württemberg 1998*, Stuttgart, 74–77.
- 1999b Eine kleine Geste an die Ukraine: Rückgabe von verschleppten Büchern, in: *Displaced books, Bücherrückgabe aus zweierlei Sicht*, Laurentius Sonderh., Hannover, 56–63.
- 2000a *Die Pfahlbauten von Unteruhldingen, die Zeit von 1922 bis 1949*, Unteruhldingen.
- 2000b Die spätbronzezeitliche Ufersiedlung „Wasserburg Buchau“, Lkr. Biberach, *Internationaler Kongress, Starnberg 1988, Bayrische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie in Zusammenarbeit mit der Kommission für Unterwasserarchäologie im Verband der Landesarchäologen der Bundesrepublik Deutschland*, München/Freiburg i. Br, 85–106.
- 2002 Hans Reinerth, Forscher – NS-Funktionär – Museumsleiter, in: A. Leube (Hrsg.), *Prähistorie und Nationalsozialismus*, Heidelberg, 321–396.
- 2007 Hans Reinerth: From Archaeologist to Reichsamtseiter, in: J. P. Legendre, L. Olivier, B. Schnitzler (ed.): *L'archéologie nazie en Europe de l'Ouest*, Gollion, 45–59.
- 2008 Von Unteruhldingen bis Groß Raden, Konzepte zur Rekonstruktion frühgeschichtlicher Denkmäler im 20. Jahrhundert, in: *Das Denkmal als Fragment – das Fragment als Denkmal*, Stuttgart, 93–118.
- SCHÖNHAGEN Benigna
- 1990 *Tübingen unterm Hakenkreuz. Eine Universitätsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus*, Stuttgart.
- SEGER Hans
- 1924 Rezension H. Reinerth, Chronologie der jüngeren Steinzeit in Süddeutschland, in: *PZ*, 15, 142 ff.
- SMOLLA Günter
- 1980 Das Kossinna Syndrom, *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 1–9.
- 1984–1985 Gustaf Kossinna nach 50 Jahren, Kein Nachruf, *Acta Praehistorica et Archeologica*, 16/17, 9–14.
- STEMMERMANN Paul Hans
- 1939 Die Freilichtmuseen am Bodensee, *Volk u. Vorzeit*, 2, 48–55.
- STROBEL M.
- 1997 *Die Schussenrieder Siedlung Taubried I (Bad-Buchau, Kr. Biberach), Ein Beitrag zu den Siedlungsstrukturen und zur Chronologie des frühen und mittleren Jungneolithikums in Oberschwaben*, Diss. Pilipps Univ. Marburg (MS).
- 1999 Lebendige und völkische Vorzeit – ein Beitrag zur Geschichte der prähistorischen Archäologie in Württemberg zwischen 1918 und 1945, in: Chr. Kümmel/N. Müller-Schesel/A. Schülke (Hrsg.), *Archäologie als Kunst*, Tübingen.
- STRÖBEL Rudolf
- 1936 Ein germanischer Hof um die Zeitenwende, wiederhergestellt in Oerlinghausen im Teutoburger Wald, *Germanen-Erbe, Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*, 1, 50–53.
- 1937 *Führer durch die Ausstellung Lebendige Vorzeit, vom 15. 02.–15. 04. 1937*, Leipzig.
- 1939 Die vorgeschichtlichen Freilichtmuseen des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte, *Volk u. Vorzeit*, 2, 42–47.
- VOUGA P.
- 1924 Kulturgeschichtliche Stellung der westschweizer Pfahlbauten, *Mitt. Anthr. Ges. Wien*, 11, 21 f.
- WAGNER Ernst (Hrsg.)
- 1982 *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz*, 2 Bde.

WEY Othmar

1999 Die Ausgrabungen Hans Reinerths in der Siedlung Egolzwil 2 in den Jahren 1932–33, *Plattform*, 7/8, 39–45

ZIKELI G.

1989 *Bistriz zwischen 1880 und 1950, Erinnerungen eines Buchdruckers, Einführung und Anmerkungen von Michael Kroner*, München.

ZYLMANN Peter

1933 Der Lehrer und die Urgeschichte, *Schleswig-Holsteinische Schulzeitung* (Schriftleiter H. Hansen), Jg. 81, Nr. 38, 23. Sept. 1933.

Hans Reinerth (1900–1990) – egy erdélyi szász régész pályája és úttévesztései a tudományban a weimari Németország és a totalitarizmus idején, Közép- és Kelet-Európában

(Kivonat)

A besztercei származású tehetséges fiatal Hans Reinerth tanulmányai elvégzése után kudarcot vall a weimari Németország régész szakmájának súlyos belső ellentétekkel terhelt világában. Miután azonban, ahogy a legtöbb fiatal tübingeni egyetemi docens, ő is belép a NSDAP-ba (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt), a náci kultúrmunka feltétel nélküli támogatójaként Alfred Rosenberg birodalmi hivatalvezetőjévé válik, majd 1934–35-ben Berlinben taníthat. A szakmai ellentétek persze ide is elkísérik, és 1945-ben kollégái indítványozására kizárják a pártból. A náciizmus bukása utáni 1949-es purifikálások során élete végéig kilittyk, szinte összes diákjával együtt, mind Tübingenből és Berlinből, mind pedig a régészeti kutatásból. Az általa létrehozott, Bodeni-tó parti magánmúzeumot vezet haláláig, Unterhuldingenben.

Politikai felelőssége alól senki nem kívánja menteni, viszont szakmai pályájának zsákutcái kapcsán érdemes figyelni néhány árnyalatra. Szakmai programját, melyet mindvégig képviselt, még náci korszaka előtt megfogalmazta, és római koros szakmai ellenfeleinek kutatási témái valójában nagyobb hatással voltak a náci vezetésre. Politikai szerepvállalásából a német őstörténeti kutatás anyagilag jelentősen profitált. Szakmai módszertana a század első felének jelentős irányzata volt, és szabadtéri régészeti múzeuma – a szakmával ellentétben – a nagyközönséget láthatóan érdekelte. Végül – ellentétben gyarmatbirodalmak eljárásával, és mai ICOM-elveket előlegezve – nem volt híve a régészeti leletek távoli központokba való hurcolásának.

Hans Reinerth (1900–1990) – Cariera și rătăcirile unui arheolog sas în știință în timpul perioadei weimariene și a totalitarismului în spațiul central- și est-european

(Rezumat)

Hans Reinerth, talentatul tânăr sas de origine bistrițană eșuază după terminarea studiilor în lumea plină de litigii și intrigi interne a arheologiei Germaniei de la Weimar. Intrând însă, asemenea majorității tinerilor docenți universitari de la Tübingen, în NSDAP (Partidul Național Socialist al Muncitorilor Germani), sprijinând necondiționat politica culturală nazistă ajunge înalt funcționar lângă Alfred Rosenberg, iar în 1934–35 va putea preda la Berlin. Litigiile din cercurile arheologiei îl urmăresc și aici și în 1945 este exclus din partid la propunerea colegilor săi. După căderea nazismului este exclus pe de altă parte definitiv cu ocazia purificărilor din 1949, împreună cu aproape toți discipolii săi, atât din Tübingen și Berlin, cât și din cercetare. Va conduce până la sfârșitul vieții muzeul privat de arheologie fondat de el în Unterhuldingen, pe malul lacului Boden.

Nu intenționăm nici pe departe să-i diminuăm responsabilitatea politică, însă vizavi de încercările și activitatea sa profesională unele nuanțe merită totuși amintite. Și-a elaborat programul arheologic, al cărui adept a rămas până la sfârșit, înainte de perioada sa nazistă, iar conducerea nazistă a fost fascinată de fapt mai degrabă de tematica rivalilor săi, arheologii perioadei romane. Cercetarea germană a preistoriei a profitat mult din punct de vedere material de poziția sa politică. Metodologia aplicată de Reinerth a aparținut unei școli importante din prima jumătate a secolului, iar muzeul său de arheologie în aer liber prezintă interes considerabil pentru publicul larg. În sfârșit – spre deosebire de practica colonială și amintind de principiul ICOM de azi – nu a fost adept al transportării vestigiilor arheologice în centre îndepărtate.

Die Prähistoriker tagten
Distanzierung von der NS-„Wissenschaft“

Regensburg (NZ). — Die in Regensburg auf einer Arbeitstagung versammelten west- und süddeutschen Prähistoriker haben sich in einer Resolution von der unsachlichen und tendenziösen Vorgeschichtswissenschaft distanziert, wie sie von dem ehemaligen Führer des „Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte“ und „Reichsamtseiter“ der NSDAP, Professor Dr. Hans Reinerth, propagiert wurde, der seine Lehrtätigkeit in der französischen Zone nunmehr als angeblich politisch Verfolgter erneut aufgenommen habe. In der Entschliessung wird vor allem auf die Schädigung des deutschen Ansehens im In- und Ausland durch die von Professor Reinerth vertretende Lehrmeinung hingewiesen.

Mit der in Regensburg abgehaltenen Arbeitstagung war zugleich die Gründungsversammlung des west- und süddeutschen Verbandes für Altertumskunde verbunden. Zum Vorsitzenden wählten die etwa achtzig Tagungsteilnehmer den Direktor des Wiesbadener Museums, Dr. Ferdinand Kutsch. Der im Jahre 1904 gegründete Verband stellte nach seiner letzten Arbeitstagung 1936 seine Tätigkeit ein, da er nicht gewillt war, sich dem „Reichsbund für deutsche Vorgeschichte“ anzuschließen. Die Referate der in nichtöffentlicher Sitzung abgehaltenen Arbeitstagung behandelten unter anderem die neuesten Forschungsergebnisse über die jungsteinzeitliche Erdfestung von Urmitz (Freiburg im Breisgau) und die im Jahre 1940 entdeckte Höhle von Lascaux (Dordogne) aus der älteren Steinzeit, in der sich Tausende von interessanten Wandmalereien erhalten haben.

Abb. 1 Neue Zeitung, 14. Juni 1949.

Abb. 2 Hans Reinerth als Präfekt des Coetus Bistritia 1917–18.

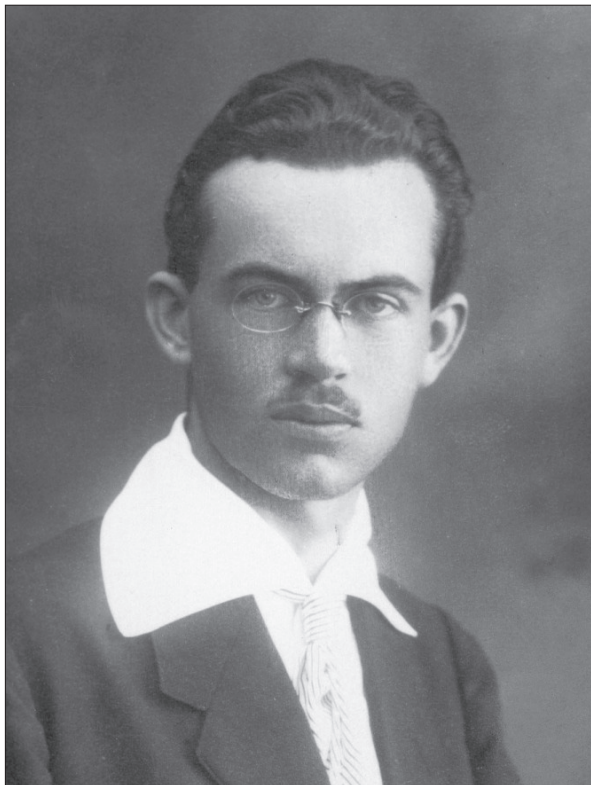

Abb. 3 Hans Reinerth, 1922.

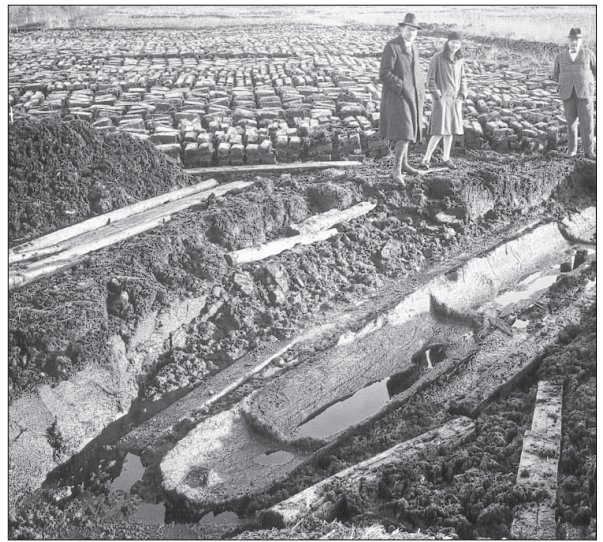

Abb. 4 Federseemoor bei Bade Buchau, Ödenbühl, Aufdeckung eines Einbaums, 1928.

Abb. 5 Bad Buchau, Dullenried, endneolithische Siedlung, 1928.

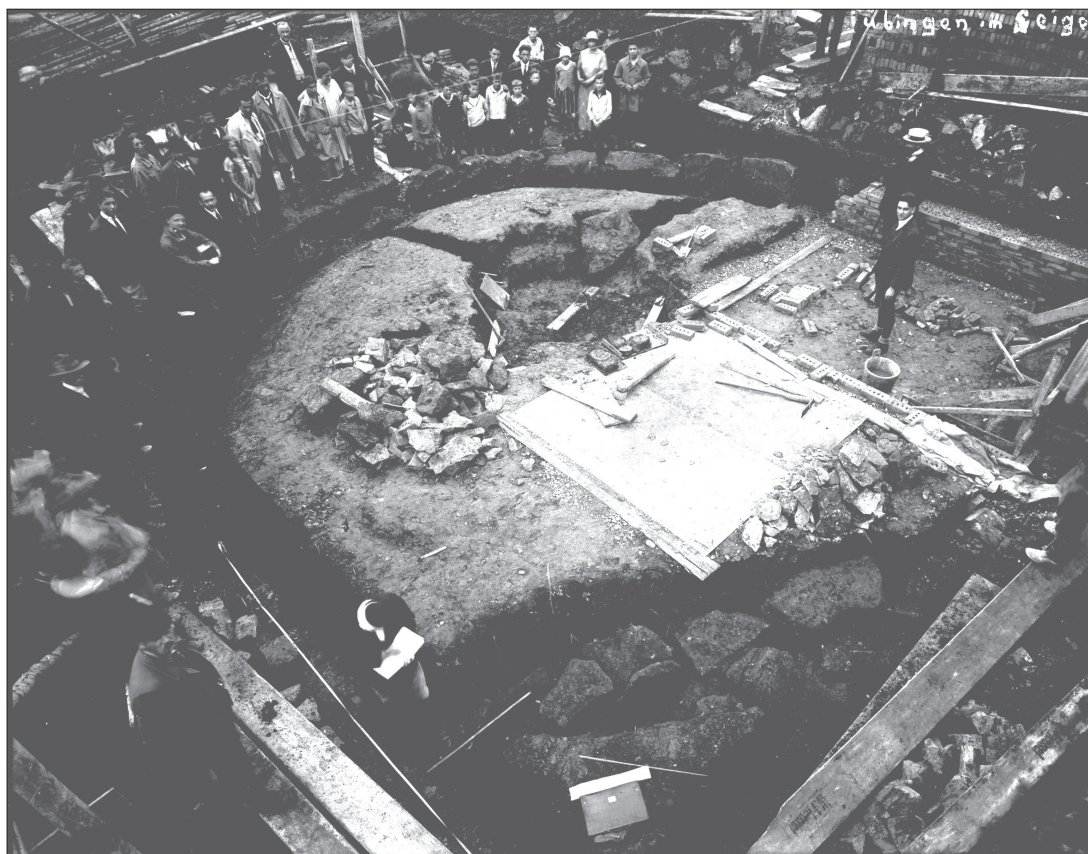

Abb. 6 Tübingen, Geigerle, hallstattzeitlicher Grabhügel, 1926.

Abb. 7 Schussenried, Riedschachen, Fotodokumentation eines jungneolithischen Hausgrundrisses, 1919.

Abb. 8 Freilichtmuseum Unteruhldingen, Bodensee, Luftbild mit den Baugruppen 1922 (links), 1923–1931 (Mitte) und „Pfahlbaustrandbad“ 1923 (rechts), Aufnahme um 1931.

Abb. 9 Besuch in der Wasserbuch Buchau, Herbst 1925.

Abb. 10 Die Ausgrabungen des Tübinger Forschungsinstitutes im Spiegel populärwissenschaftlicher Schriften, 1922–26.

Abb. 11 Szene aus „Natur und Liebe, Schöpferin Natur“. Dix Film München und Ufa Berlin, Unterhaltungen 1926–27.

Abb. 12 Der Falke, Der Deutsche Gedanke, Nationalsozialistische Monatshefte, 1922–32.

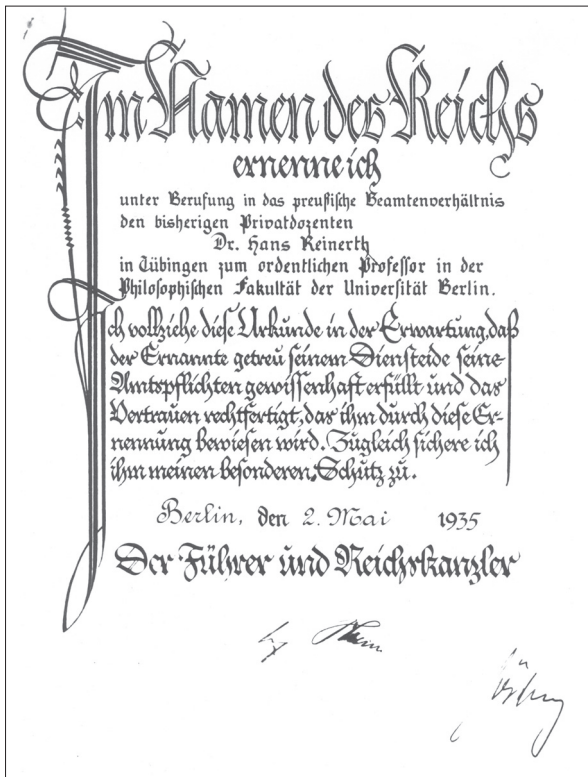

Abb. 13 Tagung Magdeburg, September 1928, G. Kossina, C. Engel, H. Reinert.

Abb. 14 Urgeschichtlicher Lehrausflug des Tübinger Seminars anlässlich der Bodenseereise, am Petersfels bei Engen, 26. Mai 1928.

a

b

Abb. 15a, 15b Berufsurkunde und Dienstbild Dr. Hans Reinerth, 1935.

Abb. 16 Vorgeschichte: Titelblätter 1932–39.

Abb. 17 Die deutsche Vorgeschichte in den Schulen 1930–36.

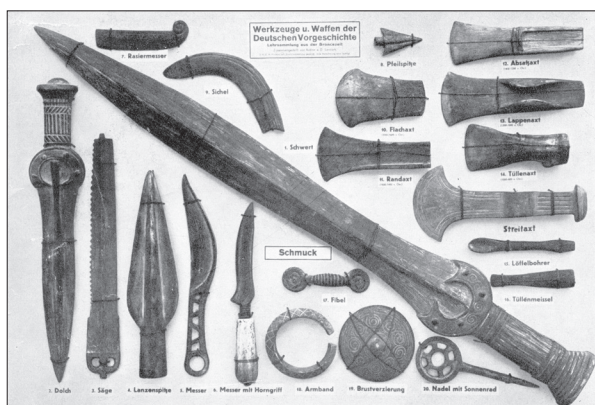
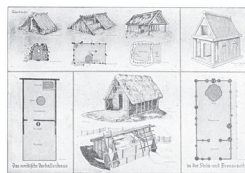
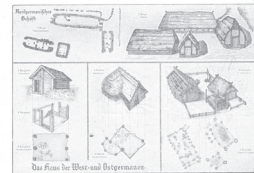

Abb. 18 Lehrsammlung Vor- und Frühgeschichte für den Unterricht.

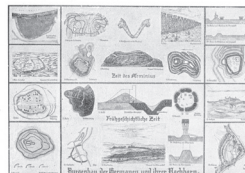
Germanisches Siedlungswesen

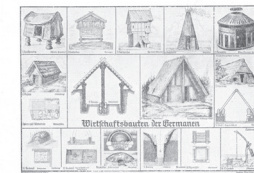
Tafel 1. Verschiedene Vorbauweisen der Stein- und Bronzezeit

Tafel 2. Das Haus der Stein- und Bronzezeit

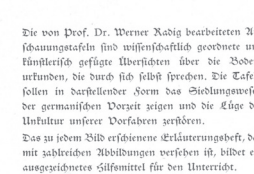
Tafel 3. Beispiele im vorgeschichtlichen Keramikbestand

Tafel 4. Wirtschaftshäuser der Germanen

Tafel 5. Wirtschaft der Germanen

Die von Prof. Dr. Werner Kahl bearbeiteten Anschauungstafeln sind wissenschaftlich geordnete und künstlerisch gefügte Überlisten über die Bodenkunden, die durch sich selbst sprechen. Die Tafeln sollen in darstellender Form das Siedlungswesen der germanischen Vorzeit zeigen und die Kluge der Unkultur unserer Vorfahren veranschaulichen. Das zu jedem Bild erdichtete Erläuterungsgeheft, das mit zahlreichen Abbildungen versehen ist, bildet ein ausgezeichnetes Hilfsmittel für den Unterricht.

Preis jeder Tafel im Format 70×100 cm roh XII. 3.60, schulfertig XII. 4.30, auf Leinen mit Stäben XII. 8.—, Tertzeit zu jeder Tafel XII. —.60

Für den zeitgemäßen Unterricht sind die Tafeln unerlässlich

Abb. 19 Schulwandbilder zur deutschen Vorgeschichte.

Abb. 20 Erste Tagung des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte in Halle / Saale vom 13. bis 20. Oktober 1934. Hans Reinerth, Alfred Rosenberg, Hans Hahne, Walther Schulz, sitzend v.r.n.l.

Abb. 21 Eröffnung der Ausstellung „Lebendige Vorzeit“, Berlin 1937.

Abb. 22 Der Reichsarbeitsdienst ist zur Eröffnung der Ausstellung im Spalier angetreten, 12. Februar 1937.

Abb. 24 Germanen der Bronzezeit, Wilhelm Petersen, 1936.

Abb. 23 Hausmodell Schussenried-Aichbühl, „Nordisches Stabhaus Aichbühl“, Berlin 1937.

Abb. 25 Eröffnung des Freilichtmuseums Radolfzell-Mettlau, 10. Juli 1938.

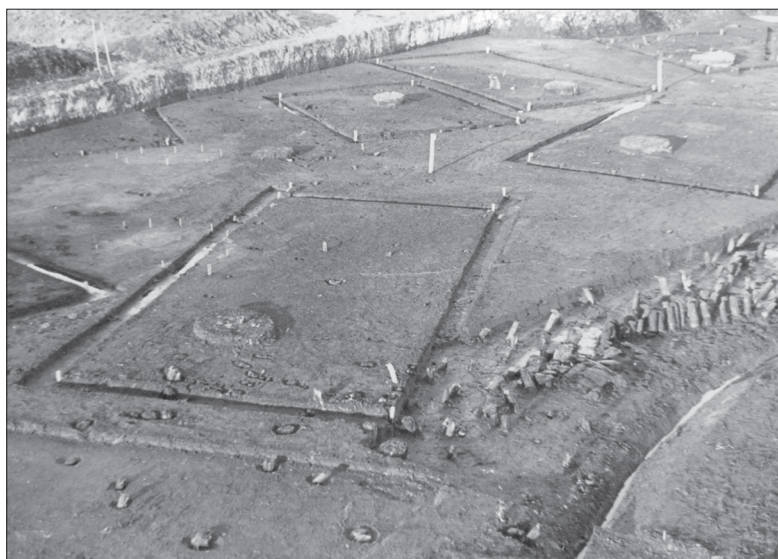

Abb. 26 Lehrgrabung Dümmer, Juli 1941.

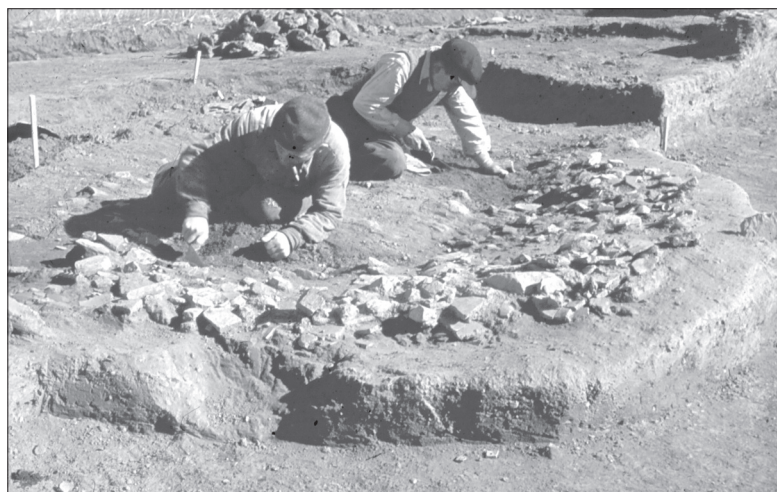

Abb. 27 Lehrgrabung Velestinos, Oktober bis November 1941.

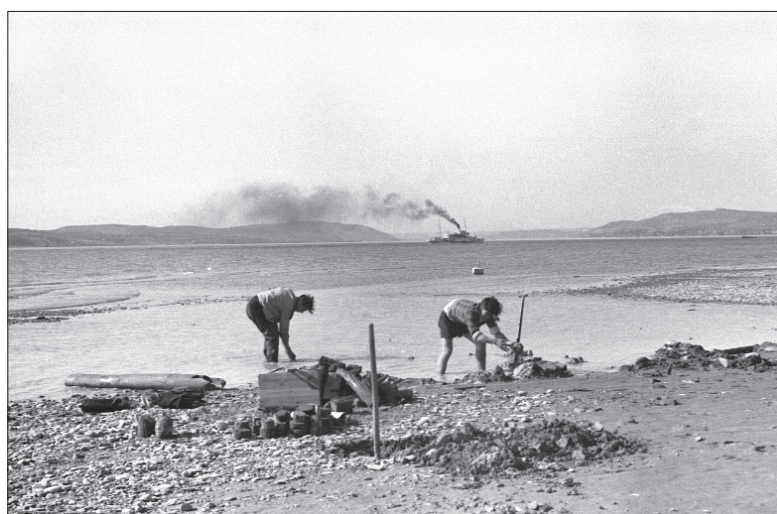

Abb. 28 Pfahlprobenentnahme in der Siedlung Unteruhldingen am Bodensee, 1939.

Abb. 29 Aufnahme Kerlescan 1940, G. Schneider.

Abb. 17: Schlagzeilen zum Pfahlbaustreit 1942-1943.

Abb. 31 „Russlandreise 1942“ des Sonderstabes Vorgeschichte im Einsatzstab Rosenberg.

Abb. 32 Hinweisschild zur Ausstellung Charkow, 1942.

Abb. 7. Das Herrenhaus.

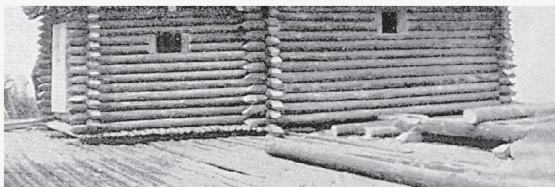

Abb. 7. Das Führerhaus

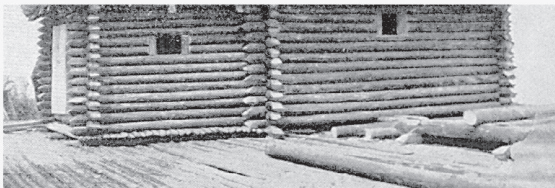

Abb. 7. Das Haus des Dorfoberhauptes

Abb. 33 Im Wandel der Zeit, Unterschriften in den Museumsführern des Freilichtmuseums Unteruhldingen (1. Aufl. 1931, 3. Aufl. 1938, 9. Aufl. 1951).

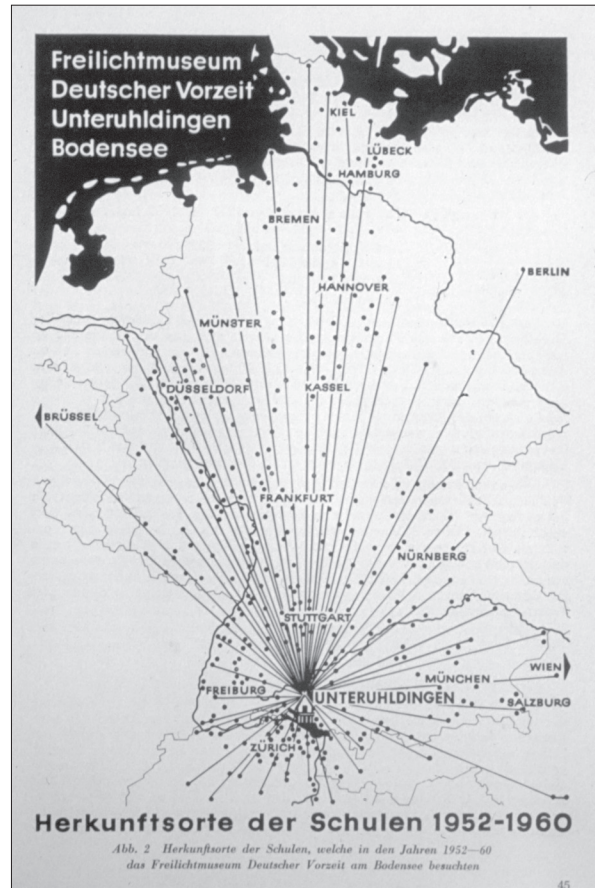

Abb. 34 Wo kommen die Besucher des Freilichtmuseums Deutscher Vorzeit in Unteruhldingen am Bodensee her? Vorzeit am Bodensee 1961/62.

Abb. 35 Taucher in der spätbronzezeitlichen Siedlung von Unteruhldingen, 1955.

Abb. 36 Brand in den Pfahlbauten von Unteruhldingen, 1976.

Abb. 37 Hans Reinert, ca. 1979.

Körösfői Zsolt

A MAROSSZENTANNA–ČERNJACHOV-KULTÚRA HÁROM TEMETKEZÉSE A RUGONFALVA-REFORMÁTUS PAPILOK LELŐHELYEN

Kutatástörténet

1971. április 11-én a rugonfalvi református templom javítási munkálatai alatt, mészgödör ásása közben Marosszentanna–Černjachov típusú sír került elő. Amire az akkori lelkész, Simon Álmos felfigyelt a leletre, az elhunyt csontjait és a melléje elhelyezett gazdag sírmellékletet a munkások jórészt kidobálták. A lelkész rögtön értesítette a székelykeresztúri múzeumot, majd Molnár István múzeumigazgató április 20-án a helyszínen leletmentő ásatást végzett. A helyszínen sikerült a sír bolygatatlan részét dokumentálni, a kidobott földből még néhány gyöngyöt és kerámiatöredéket begyűjteni, illetve a munkások és a lelkész elbeszélése alapján néhány kiegészítést tenni a sír rítusát illetően.

Még abban az évben, 1971. augusztus 11–15. között a székelykeresztúri múzeum a sepsiszentgyörgyi múzeummal közösen a lelőhelyet három kutatóárokkal és a rájuk nyitott kisebb szelvényekkel vizsgálta át (S.I., S.II., S.III., 1k [1971], 2k [1971]), amelynek során egy újabb Marosszentanna–Černjachov típusú sír került elő.¹ A temetőhöz köthető régészeti anyag került elő a cinterem területéről is.²

2007-ben, a templomot körülvevő cinteremfal keleti bejáratánál végeztetett el felújító munkálatokat Farkas Ferenc lelkész, amelynek során régészeti felügyeletet biztosítottunk. A korábbi ásatások felszínrajzára támaszkodva az akkor meg nem kutatott területre, a papilak udvarát körülvevő kerítés mellett (az országút felől), illetve a keskeny kocsibejáró vonalára jelöltünk ki egy szelvényt és egy kutatóárkot

(1. sz. szelvény és 3. sz. kutatóárok). Az ásatás alkalmával egy harmadik, a korábban feltárt sírokkal azonos korú sír került napvilágra.³ (1. tábla/1, 2/2.)

A lelőhelyről és a feltárásról

Rugonfalva Székelykeresztúrtól 2 km-re fekszik északkeletre. Az 1971-ben és 2007-ben feltárt három Marosszentanna–Černjachov típusú sír egy temető és hozzátartozó település valamikori létét feltételezi. Közel a Nyikóhoz, annak ártere feletti alacsony teraszon lévő kora-népvándorláskori temető nagyrészt elpusztította a területén felépített román kori templom és a körülötte létrehozott cinterem. A megsemmisülés teljessé vált a papilak, az északi oldalról szomszédos magánépület, majd a közvetlen közelben elhaladó Nyikó-menti műút megépítésével. Ami a temető régészeti kutatását illeti: a papilak, a cinterem keleti fala és a műút közti megközelítőleg 300 m²-es udvar bolygatatlan felületét a két ásatás során nagyrészt sikerült feltárni. A 2007-es régészeti felügyelet során azonban néhány kellemetlen ténnyel kellett szembesülnünk: az 1971-ben húzott kutatóárkok sem irányban, sem méretekben nem egyeznek az ásatási jelentésben leközöltekkel. Bár a korábbi kutatás egy sor hiányossága teszi bizonytalaná a korábban feltárt 1. és 2. sírok pontos elhelyezkedését a 2007-ben feltárt 3. sírhoz viszonyítva,⁴ kutatási felületünkben több helyen is sikerült megfigyelnünk a korábbi kutatóárkok, szelvények foltját, így viszonylag pontos összesített felszínrajzát tudtuk elkészíteni a két ásatásnak.

¹ SZÉKELY 1974, 147–163; BENKŐ 1992, 136; REP. HARGHITA, 228–229; HORED T 1982, 53; PETRESCU 2002, 732a.

² A templom általános felújító munkálatai miatt 1971-ben a cinterem területén további hat kutatóárkot nyitottak meg. Bár az ásatási naplókban nem találtunk utalást rá, tudjuk, hogy ezen a részen is került elő Marosszentanna–Černjachov jellegű leletanyag. A szentélyre és a külső körfal keleti kapujára nyitott kutatóárkokban – az ásatásokat figyelemmel követő Simon Álmos lelkész kiadatlan Rugonfalva monográfiájának kézírata szerint (Farkas Ferenc tiszteletes bocsátotta rendelkezésemre) – a középkori sírok a Kr. u. 4. századi sírokból kikerült agyagedényekhez hasonló edénytöredékeket bolygattak meg.

³ KÖRÖSFŐI – ORBÁN 2008, 146.

⁴ A következő problémákkal szembesültünk: a lelőhelyet újramérve

ról kellett jönnünk, hogy a korábbi ásatók kerekén 10 métert tévedtek a 24 méter hosszúságú udvar esetében. A 3. sz. kutatóárkokban, sekély sírgödörben eltemetett, észak–déli tájolású, valószínűleg középkori sír rossz megtartású csontváz koponyáját a '71-es ásatás 3-as számú kutatóárka vitte el, amelyről az ásatási közleményben nem tesznek említést. A kutatóárok keleti felében 100 cm mélyen egy 145 cm mély, V alakú árkot bontottunk ki, aljából 15. századra keltezhető csempetöredék és egy bepecsételt díszű edénytöredék került elő. Az árok elhajolva kelet felé tart, ezt a vonalat követve a templomot körülvevő cinteremfal is, nagy valószínűséggel ez vette körül a korábbi fázisban a templom körüli területet. Bár az ároknak folytatódni kellene az udvar területén, az 1971-es ásatás közlésében nem említik, ebben az esetben is úgy gondoljuk, hogy nem figyeltek fel rá.

Azt a régebbi álláspontot, miszerint a rugonfalvi papilak udvarán előkerült sírok szórványos temetkezésre utalnak,⁵ nem tartjuk megalapozottnak. Amint már említettük, véleményünk szerint a középkortól jelenkorig tartó építkezések megsemmisítették a temető nagyrészét. A terepbejárások során, Rugonfalva területéről és környékéről begyűjtött kora népvándorláskori kerámiatöredékek is arról tanúskodnak, hogy a falu több pontján is Marosszentanna–Černjachov népesség élt. Természetesen a föld felszínén tett megfigyeléseket csak erős kritikával, korlátozottan használhatjuk: nem tudjuk megállapítani, mely lelőhelyek takarnak egy állandó települést, ugyanúgy nem ismerjük egymáshoz viszonyított relatív kronológiájukat sem. Sajnos nem tudunk választ adni arra a kérdésre sem, hogy a terepbejárások során beazonosított lelőhelyek között ott van-e az a település, amelynek lakói a Rugonfalva-papilak udvara lelőhely temetőjébe temetkeztek. Mindezekre a kérdésekre az elkövetkező kutatások adhatják meg a választ.

A sírok és mellékleteik

1. sír:

A leletbejelentés és a mentés között 9 nap telt el. Az ásatási beszámolóban leközölt csontváz rajza a még in situ helyzetben, földben maradt lábszárcsontok és lábfejek pozíciója, valamint a megtalálók beszámolója alapján készült el. A sírról a következőket tudjuk: a lekerekített sarkú sírgödört a jelenkori járósinttől számítva 145–150 cm mélyre, a sárga agyagrétegig ásták a földbe. Az aljától számítva 40 centiméter magasságban a sírt nagyobb kődarabokkal fedték be. A fiatal nőnek meghatározott elhunytat fejfelé északra, lábakkal dél felé, hátára fektetve, kinyújtott pozícióban helyezték a sírgödörbe. Az elhunyt mellől kikerült mellékletek pontos helyzetét a sírgödörben nem ismerjük. Annyit tudunk a munkások elbeszélése alapján, hogy a csontváz jobb keze mellett a nagyobb, a bal keze mellett a kisebb edények feküdtek.

A sír melléklete:

Edénymelléklet:

1. Agyagkorsó. (2. tábla/4, 5/2.) Lassú korongolt, kavicsos soványítású (érdes tapintású), sötétszürke agyagkorsó. Az egyenes, elvastagodó perem belsejét hornyolták. Az edény nyaki részére merőlegesen

kapcsolódik a téglalap keresztmetszetű, külső felén hornyolt szalagfűl, amely a vállnál csatlakozik ismét. A zömök, kihasadó korszó egyenesen lesimított, profilált, egyenes talpban végződik. Az edény hasán horpadás látszik, illetve a vállon és nyaki részen (itt sűrű) hornyolások. Ezek a hornyolt vonalak származhatnak az edényformázáskor felrakott nyers agyaghurkák egyenetlen elsímitásából is. Az egész edényttest elcsavarodott, a talp kialakítása is egyenetlen. Ltsz: 2025 (Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr – a továbbiakban: MIM).⁶ Méretek: M: 19,5 cm, Pá: 5,7 cm, Fá: 7,2 cm, Pv: 0,5 cm. A fűl 1,3 cm vastag, 2,2 cm széles. Analógiák: Bârlad-Valea Seacă, 344. sír,⁷ Magyarpalatka,⁸ Spantov, 24. sír.⁹

2. Bikónikus tál. (2. tábla/2, 5/3.) Korongolt, galambszürke, finom izapolású, szappanos tapintású tál. Enyhén kihajló lekerekített perem alatt két hornyolás fut körbe, bennük becsiszolt zigzag dísz. Az edény közepétől felfelé szélesedik, az edényváll határozottan megtörik, majd sarkosan lesimított, enyhén homorú aljban végződik. Ltsz: 2020 (MIM). Méretek: M: 13,4 cm, Lsz: 27,7 cm, Pá: 24 cm, Fá: 10 cm. Analógiák: Bârlad-Valea Seacă, 256. sír,¹⁰ Mihălășeni, 10. sír,¹¹ Budești, 419. sír.¹²

3. Sekély, S profilú tál. (2. tábla/5, 5/4.) Korongolt, érdes tapintású, galambszürke tál. Az enyhén kihajló, elvastagított perem alatt rövid íves nyak következik, a váll az edény felső harmadában élesen megtörik. Az edény fenékdoldala ferdén lesimított, egyenetlenül eldolgzott, homorú fenekű. Ltsz: 2021 (MIM). Analógiák: Bârlad-Valea Seacă, 1., 23. lakóház,¹³ Sobari, II. lakóház.¹⁴ Méretek: M: 7 cm, Pá: 19,5 cm, Fá: 7,6 cm.

4. Gömbtestű agyagedény. (2. tábla/1, 5/1.) Korongolt, érdes tapintású, sötétszürke agyagedény. Kihajló, széles perem alatt rövid nyak következik, majd az enyhén nyomott gömb alakú edényttest sarkosan levágott egyenes aljban végződik. Ltsz: 2022 (MIM). Méretek: M: 13 cm, Lsz: 13,5 cm, Pá: 11,2 cm, Fá: 5,8 cm. Analógiák: Bârlad-Valea Seacă, 319. sír,¹⁵ Budești 161. sír,¹⁶ Marosszentanna, 27. sír (2 példány).¹⁷

5. Agyagpohár. (2. tábla/6, 5/6.) Korongolt, finom izapolású, galambszürke, szappanos tapintású kisedény. Elszélesedő, egyenes perem alatt mély hornyolást kettős besímitott zigzag dísz tölti ki. Az edény teste nyomott gömb alakú, lesimított egyenes

⁵ SZÉKELY 1974, 139–140.

⁶ A leletanyag leírásánál használt rövidítések: Ltsz = leltári szám; M = magasság; H = hosszúság, Sz = szélesség; Lsz = legnagyobb szélesség; Á = átmérő; Pá = peremátmérő; Fá = fenékátmérő; V = vastagság; Pv = peremvastagság.

⁷ PALADE 2000, fig. 141/1.

⁸ HICA – CÂMPEANU 1976, Abb. 7/10.

⁹ MITREA – PALADE 1966, fig. 43/5.

¹⁰ PALADE 2000, fig. 132/3.

¹¹ ȘOVAN 2005, pl. 232/7.

¹² VORNIC 2006, fig. 65/9.

¹³ PALADE 2000, fig. 1/10; fig. 23/21.

¹⁴ POPA 2001, fig. 99/8.

¹⁵ PALADE 2000, fig. 214/12.

¹⁶ VORNIC 2006, fig. 90/2.

¹⁷ KOVÁCS 1912, 33/9, 10 kép.

aljjal. Ltsz: 2023 (MIM). Méretek: M: 7,8 cm, Lsz: 9,3 cm, Pá: 8,3 cm, Fá: 3,9 cm. Analógiák: Mihálășeni, 300. (sűrűn díszített) és 491. sírok.¹⁸

6. Hengeres nyakú kis edény. (2. tábla/3, 5/5.) Korongolt, finom iszapolású, téglapiros, fényezett felületű kisedény. Az enyhén kihajló egyenes peremű, tölcséres nyakú edényke, a kettős kónikus test oldala erősen megtörik, az alja felé elkeskenyedik, talpa egyenes. Leltárszám: 2024 (MIM). Méretek: M: 8,4 cm, Lsz: 8,8 cm, Pá: 5,3 cm, Fá: 3,3 cm. Analógia: Marosszentanna, 23. sír.¹⁹

Eszközök:

7. Vaskés töredéke. Keresztmetszete téglalap alakú, valószínűleg egy kés markolattüskéjének töredéke. Ltsz: 2029 (MIM).²⁰ Méretek: H: 4,5 cm, Sz: 0,7 cm, V: 0,2 cm.

8. Agyagorsókorong. (2. tábla/19, 5/15.) Világosszürke színű, nyomott, kettős kónikus formájú, egyenes oldalakkal. Ltsz: 2044 (MIM). Méretek: Sz: 1,5 cm, Á: 3 cm.

9. Agyagorsókorong. (2. tábla/20, 5/19.) Világosszürke, nyomott, kettős kónikus, homorú oldalakkal. Ltsz: 2045. Méretek: Sz: 1,4 cm, Á: 2,8 cm.

10. Agyagorsókorong. (2. tábla/18, 5/10.) Sötétszürke, kettős kónikus, fényezett felületű, mélyen homorú oldalakkal. Ltsz: 2043 (MIM). Méretek: Sz: 2,4 cm széles, Á: 3,9 cm.

Viseleti tárgyak:

11. Aláhajtott lábú ezüst fibula töredékes darabja. (hiányzik a rugózat és a tű; 2. tábla/15, 5/9.) A kengyel felső felében két oldalt rovátkolt, alsó felében bekarcolt vonal. A kengyel és a láb közötti részen a két oldalon bevágták és két ezüst drótot tekertek rá, alatta újabb két bekarcolt vonal díszíti. A fibula túlemez nagyobb részét, a két bekarcolt vonal után széleinél lekalapálták, így keresztmetszetben félköríves formát nyújt. A fibula felületét helyenként csoportos bekarcolásokkal díszítették. Ltsz: 2027 (MIM). Méretek: H: 5 cm, Sz: 0,7 cm, V: 0,1 cm.

12. Ezüstcsat. (2. tábla/17, 5/17.) Félköríves, kétrétegű lemezes tagot az ovális tömör karikára két oldalról ráhajló tüskék szorítják. A lemezes tagot három szegecs szorította az övre. A csatkarikára ráhajló tüske keresztmetszete háromszögű. Ltsz: 2026 (MIM). Méretek: H: 4,1 cm (1,8 cm a csatkarika), a karika Sz: 3,1 cm, a karika V: 0,4 cm. Analógia: Tekerőpatak.²¹

13. Vascsat. Erőteljesen oxidálódott, formája nem azonosítható be.

Toalett készlet:

14. Félköríves csontfésű fogójának töredékes darabja. (2. tábla/8, 5/8.) Belső és az egyik díszítetlen külső lapocská maradt meg, illetve az ezeket összetartó két vasszegecs. Ltsz: 2039 (MIM). Méretek: 2,4 × 5,7 cm, V: 0,7 cm.

15. Kerek fémtükör két töredéke. (2. tábla/9, 5/7.) Hátsó lapjuk nem díszített, a peremkiképzésnél a nagyobbik töredék perforált. Ltsz: 2028 (MIM). Méret: 0,2 cm.

Ékszer:

16. Jadeitből készült széles karperec töredéke. (2. tábla/16, 5/18.) A keresztmetszetben félköríves pereg szélei felé elkeskenyedik, úgy tűnik, hogy a karperec egyik fele egyenesre munkált, csak a másik fele mutat törésfelületet, így feltételezhetően a karika nyitott volt. Ltsz: 2040 (MIM). Méretek: Sz: 2,2 cm, V: 0,5 cm a közepénél.

17. Öt darab többszögű kék üvegyöngyszem. (2. tábla/14, 5/19.) Ltsz: 2034–2038 (MIM). Méretek: 0,6 × 0,6 cm átlagmérettel. Analógia: Marosszentanna.²²

18. Karika alakú sötétkék üvegyöngy. (2. tábla/11, 5/13.) Ltsz: 2033 (MIM). Méretek: Á: 1,2 cm, V: 0,4 cm. Analógia: Marosszentanna.²³

19. Spirálisan csavarodó, karika formájú, áttetsző zöldes gyöngyszem. (2. tábla/13, 5/14.) Ltsz: 2032 (MIM), Méretek: Á: 0,8 cm, V: 0,2 cm.

20. Tömör karika formájú, zöld színű üvegyöngy. (2. tábla/10, 5/12.) Ltsz: 2031 (MIM). Méretek: Á: 1,3 cm, V: 0,5 cm.

21. Tömör, nagyobb méretű karika formájú, áttetsző, zöld színű üvegyöngy. (2. tábla/12, 5/11.) Ltsz: 2030 (MIM). Méretek: Á: 2,3 cm, V: 0,7 cm.

22. Átfűrt, függőként használt ezüstérem Marcus Aurelius idejéből. (2. tábla/7.)

Ételáldozat: egy szárnyas csontváza került elő a sírból.

Megjegyzések a temetkezési szokásokhoz:

Gasdag köpakolásos sír. Bár a sír nagyrészt kibobálták a munkások, a töredékes fibula és a félben előkerült karperec arról tanúskodik, hogy már korábban is megbolygatták sírrablók.

A melléklet sírban való elhelyezési módját nem ismerjük, így csak annyit állapíthatunk meg az edények típusa szerint, hogy étel- és italáldozatot helyeztek az elhunyt mellé. Mivel a vaskés pontos helyzetét nem ismerjük, tarthatjuk viseleti cikknek

¹⁸ ŞOVAN 2005, pl. 168/23, 262/6.

¹⁹ KOVÁCS 1912, 24. kép/4.

²⁰ SZÉKELY 1974, 151, 4. kép/3.

²¹ Uő 1969, XI/5, 5a. t.

²² KOVÁCS 1912, 19 kép, 6 sz., 52 k., 6.

²³ Uo., 52. kép/1.

is, vagy köthetjük a temetkezési szokáshoz is, a húsáldozat részeként, attól függően, hogy az elhunyt vagy a mellékletként elhelyezett szárnyas csontváza mellől került elő.

A sírból előkerült mellékletek, két egyedi tárgy kivételével, teljesen megegyeznek más Marosszentanna–Černjachov műveltségű női sírok mellékleteivel: a jadeit karperec és egy fémtükör két töredékes darabja teljesen idegen és párhuzam nélküliek ebben a kultúrkörben.

2. sír:

Az 1. sír közelében, attól nyugatra, a II-es számú kutatóárok keleti felében került elő. Ez esetben a sírről pontos leírás és rajz készült. A lekerekített sarkú, téglalap formájú sírgödört 175 cm mélyen, az első sírhoz hasonlóan a sárga agyagos rétegig ásták. A 30–35 éves nőnek meghatározott elhunyt²⁴ hátán feküdt, kezei a test mellett kinyújtva, koponyája jobbra fordulva. A csontváz tájolása É–D irányú. Ez esetben nem figyeltek meg a sír felett kőpakolást. A koponya egy finom iszapolású, sötétszürke színű tál fél töredékén feküdt, közvetlen közelében egy csontfésűt, két vaskést és egy felismerhetlenségig elrozsdásodott vastárgyat helyeztek, mögéje egy kétfülű tálát és egy fazekat tettek (ez utóbbira egy disznólapockát helyeztek). A mellkas tájékán ezüst fibula, egy agyagorsókorong és szétszórtan gyöngyszemek, a medencén egy orsógomb és egy vascsat feküdt, míg a bal combcsont mellett három fazekat és egy tálát helyeztek el.

A sír melléklete:

Edénymelléklet:

1. Fülös bikónikus tál. (3. tábla/1, 6/1.) Korongolt, szürke, finom iszapolású, szappanos tapintású mélytál. Az enyhén kihajló, megvastagított peremből két enyhén tört szalagfűl indul ki és a váll fölött csatlakozik az edénytesthez. A perem alatt szélesen hornyolt, illetve a váll fölött az edénytest megtörik, kihangsúlyozva a nyaki részt, amelyen becsiszolt hullámvonalakból hosszénegyzeteket alakítottak vagy keretézéssel (belül hosszanti oldalaira, illetve sarkaira csiszolt hullámvonalakkal háromszögeket határolva el) vagy egymással párhuzamos vízszintes hullámsorokkal. Ezek a téglalap formák hasonló módon bekarcolt ágdísszel egymást váltogatják. Az edény vállja határozottan megtört, fenékfelülete sarkosan levágott egyenes aljú. Leltárszám: 16534 (Székely

Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy – a továbbiakban: SzNM). Méretek: M: 17,7 cm, Pá: 17,3 cm, Fá: 8,7 cm.

2. Fazék. (3. tábla/9, 6/3.) Korongolt, sötétszürke, érdes tapintású (felszínen is látszó kavicsos soványítású) agyagedény. Az enyhén kihajló, vastagított, lekerekített perem alatti rövid nyakon hornyolás fut körbe. Az edény a vállnál szélesedik ki, a lesimított egyenes alj felé orsószerűen elkeskenyedik.²⁵ Méretek: M: 17,7 cm, Pá: 10,8 cm, Fá: 6,5 cm.

3. Fazék. (3. tábla/2, 6/4.) Korongolt, világosszürke, érdes tapintású agyagedény. A kihajló, széles, elvastagodó peremet rövid nyak követi, az edény enyhén nyomott orsó formájú, amely lesimított egyenes aljban végződik. A vállon széles szalagformájú hornyolás fut körbe.²⁶ Méretek: M: 18,4, Pá: 11,5 cm, Fá: 7,5 cm.

4. Gömbtestű agyagedény. (3. tábla/10.) Korongolt, sötétszürke, homokkal soványított agyagedény. Az edényt kihajló, vastagított pereme alatt hornyolták, teste gömbformájú. Csak a publikációból ismerjük. A leközölt rajzon ferdén levágott gyűrűs alj látható, a tárgyleírás szerint pedig az agyagedény egyenes aljú.²⁷

5. Hengeres nyakú sekély tál. (3. tábla/11, 6/2.) Korongolt, galambszürke, finoman iszapolt, porózus tapintású tál. Erőteljesen kihajló, széles perem, enyhén ívelt nyak, felső harmadában élesen megtörő váll, ferdén lesimított talpgyűrű jellemzi az edényt. Ltsz: 16535 (SzNM).

6. Fazék. (3. tábla/12.) Szemcsés iszapolású fazék töredéke. Csak a publikációból ismerjük.²⁸

7. Tál. (3. tábla/6) Korongolt, sötétszürke, finom iszapolású tál fele. Az ásatási közlésből ismerjük, a rajz szerint enyhén kihajló, hornyolt peremű tál, az edénytest felső harmadában ívelten megtörő váll rövid nyakban folytatódik. A tál fenéke egyenesen lesimított talpgyűrűs.

Eszközök:

8. Vaskés. (3. tábla/14.) Rossz megtartású, ívelt hátú vaskés pengéje. Ltsz: 16525 (SzNM). Méret: H: 12 cm.

9. Vaskés. (3. tábla/13.) Rossz megtartású, kisebb méretű, ívelt hátú vaskés pengéjének nagyrésze (a hegye törött le), illetve a markolattüske egy része. Ltsz: 16527 (SzNM). Méret: H: 9,6 cm.

10. Agyag orsókarika. (3. tábla/8.) Finom iszapolású agyagból készült, nyomott, kettős kónikus

²⁴ Korábban férfinak határozták meg az elhunytat, bár a sírba elhelyezett melléklet ellene szólt. (SZÉKELY 1974, 154).

²⁵ SzMÉ-ben tévesen a 2. kép 1-es szám alatti edényrajzra mutat. A 156. old. 4-es számú agyagedény leírása, valójában a 3. kép 1-es számú rajzzal egyezik meg. A méretek sem találnak.

²⁶ SzMÉ 156. oldal 3-as száma alatt leírt agyagedénynek a 3. kép 1-es számú rajza helyett 2. kép 1-es szám alatti felel meg.

²⁷ SZÉKELY 1974, 156, 2. sz., 2. k., 2. sz.

²⁸ Uo., 156, 4/a, 8. k., 2 sz.

agyagorsókorong enyhén konkáv oldalakkal. Méretek: 4 × 2,1 cm.

11. Agyag orsókarika. (3. tábla/7.) Fekete színű hengeres agyagorsókorong homorú oldalakkal. Méretek: 2,1 × 3,4 cm.

Viseleti tárgyak:

12. Aláhajtott lábú ezüst fibula. (3. tábla/5, 6/5.) A rugózatot két vagy három darabból készítették, a húrozás a spirál belső felében csavarodik a vas szegecsre. A leközölt rajzon a fibula épebb állapotban látszik: a rugózat egyik fele még megvolt, illetve a tű első fele. A fibula teste vékony, vége felé elkeskenyedik, a kengyel két végét egy-egy bekarcolt keresztvonal díszíti, a lábtól két ezüstdróból kialakított borda választja el. A láb kengyel felőli végében két oldalát két-két rovátka tagolja, illetve a kengyelen és a láb másik végében bekarcolt vonalak. A fibula teste félköríves metszetű. Ltsz: 16532 (SzNM). Méretek: H: 4,2 cm (a fej és kengyel: 2,7 cm, láb: 1,5 cm), V: 0,2 cm.

13. Vascsat. (3. tábla/15, 6/8.) A leletet korábban meghatározatlan vastárgyként említik,²⁹ ez évben sikerült csak restaurálni és csatként meghatározni.³⁰ Nyomott, ovális karikájú, téglalap formájú, lemez szíjszorító taggal ellátott vascsat. A tárgy erőteljes oxidációja miatt nem lehet megállapítani a szíjszorító tag, a karika és a ráhajlított tüske összeillesztésének a módját. A szíjszorító tag négy sarkán szegecsesek vannak, s bár pontosítani nem tudjuk, annyit megállapíthatunk, hogy anyaguk eltér a csat anyagától (legnagyobb valószínűséggel ezüstözött bronz). Ltsz: 17598 (MIM). Méretek: 4,5 cm × 2,3 cm (karika), 3,3 × 2,2 cm (szíjszorító lemez), 2,6 × 1,1 cm (tüske). Analógiák: Marosszentanna,³¹ Mihălășeni (szíjszorító tag nélküliek).³² Mindkét lelőhely esetében a temető szélén lévő késői sírokból kerültek elő hasonló példányok.

Toalettkészlet:

14. Csontfésű. (3. tábla/4, 6/6.) Félköríves markolatú, egyenes oldalmezű csontfésű, a fogó tövével mederrel. A fésű két külső csontlapocskából és az általuk közrefogott, fogazott középső lemezecskékből áll, melyeket a markolatnál négy, az alsó résznél öt vasszegecs fog össze. A fogót három mély vízszintes árkolás díszíti, az oldallemezeket két rövidebb oldalukon és a fogazás felőli hosszanti oldalon bevágott

vonallal keresztezi egymást. Ltsz: 16528 (SzNM). Méretek: M: 6,8 cm, Sz: 9 cm, V a fogónál: 1,4 cm. Analógiák: Barcea,³³ Poieniști-Dealul Teilor,³⁴ Lețcani,³⁵ Târșșor,³⁶ Izvoru,³⁷ Spanțov,³⁸ Micia,³⁹ Marosszentanna,⁴⁰ Bözöd-Lóc.⁴¹

Ékszer:

15. Tizenkét darab sokszögű kék üvegyöngy 0,9 × 0,9 cm átlagos mérettel. (3. tábla/3.)

Egyebek:

16. Üvegpohár peremtöredéke.

Megjegyzések a temetkezési szokásokhoz:

Az 1. sírhoz hasonlóan gazdag sír. Azáltal, hogy a fibula az egyik csigolya alól került elő, a gyöngyök szétszórtan feküdtek a mellkas és a fej tájékán, illetve, hogy a mellkasi rész bolygatott, feltételezhetjük, hogy ezt a sírt is kirabolták. A két vaskést az elhunyt fejéhez, disznólapockát tartalmazó fazék mellé helyezték, így azok az ételáldozat részét képezték.

3. sír:

A jelenlegi járósinttől 122 cm mélyen jelentkezett a sír sárgás-fekete kevert betöltésű sírfoltja. A sír kibontásakor kazettát nyitottunk a kutatóárok északi oldalára (1,5 × 1,5 m), a déli metszetsfalon erre nem volt lehetőség a járda miatt.

Az É–D-re tájolt padkás sírgödör téglalap formájú, lekerékített sarkú volt, feltárt része 1,90 m hosszú (2,10–2,15 m lehetett eredetileg), szélessége 75 cm. A sírgödört 70–75 cm mélyre ásták a korabeli járósinttől. A csontváz fölött két elszenesedett deszka maradványát bontottuk ki. A kinyújtott fiatal nő csontváza hátán feküdt, jobb karja a test mellett kinyújtva, bal karja a medencén nyugodott, lábfejei összeértek. A koponya szájában függőlegesen álló lapos követ találtunk. A mellkas két oldalán egy-egy ezüstözött bronz, aláhajtott lábú fibula került elő, illetve a nyaknál 84 darab ép és még 30 körüli töredékes, apró hengeres, vékonyfalú gyöngyszem. A gyöngyök színe sötét- és világoskék, illetve kék-fekete csíkos. Edénymellékletet nem tartalmazott, a sír betöltéséből korongolt, szürke, porózus tapintású, illetve kézi megmunkálású edénytöredékek kerültek elő.

²⁹ Uo., 157, 15; 7. kép, 22.

³⁰ A csatot Domokos Levente kollégám restaurálta, ezúton köszönöm meg munkáját.

³¹ KOVÁCS 1912, 90. kép, 4, 65. sír.

³² ŠOVAN 2005, pl. 134/1, 137/1, 209/2, 304/27.

³³ ȚAN – NICU 1983, 421, 1, 4.

³⁴ FILIPESCU 1987, 46.

³⁵ BLOȘIU 1975, fig. 38, 6.

³⁶ DIACONU 1965, LXXIII, 6; CXXXI, 10.

³⁷ MITREA – PREDĂ 1966, Fig. 176, 5; Fig. 210, 2.

³⁸ Uo., Fig. 11, 1–2.

³⁹ FILIPESCU 1987, fig. 1, 6.

⁴⁰ KOVÁCS 1912, 59. kép, 5, 26. kép.

⁴¹ ZRINYI 1976, pl. LXIII.

A sír melléklete:

1. Nyílpuska formájú, keskeny testű, aláhajtott lábú bronzfibula, erőteljesen tört kengyellel. (4. tábla/2.) A fibulatest metszete hosszanti téglalap formájú. A rugózatot egy darabból készítették, úgy, hogy a spirál a kengyel tövétől a rugózatot tartó vasmag egyik vége felé tekeredik, ahonnan a fibula belső felén, hurok formájában visszatér a tengely másik végére, majd a kengyel felé úgy csavarodik, hogy annak végéből tűt alakíthattak ki. A tűtartót a fibula tülemez visszahajtásával képezték ki, vége elvékonyodik, a kengyel és a láb találkozásánál kétszer felcsavarodik. A kengyel közepén halványan látszó, kettős bekarcolt vonal van. Ltsz: 17588 (MIM). Méretek: H: 4,1 cm (ebből 1,6 cm a láb), Sz: 0,5 cm, V: 0,1 cm.

2. Azonos típusú és méretű bronzfibula. (4. tábla/3.) Hiányzik a rugózat egyik fele. Ltsz: 17589 (MIM).

3. 84 darab ép és még 30 darab körüli töredékes, apró hengeres, vékonyfalú gyöngyszem. (4. tábla/1.) A gyöngyök színe sötét- és világoskék, illetve kékfekete csíkos. Ltsz: 17590 (MIM). Átlagos méret: 0,2 cm × 0,2 cm.

Megjegyzések a temetkezési szokásokhoz:

Az 1971-ben feltárt két sírtól több szempontból is eltér. Legnagyobb különbség az, hogy a 3. sír a korábban feltárt 1. és 2. síroktól eltérően nem tartalmazott étel- és italáldozatot, illetve nem volt kirabolva. Mivel az elhunyt mellkasáról előkerült két fibula későbbi típusai az aláhajtott lábú fibuláknak, ahogyan későbbre datálhatóak a másik két sír fibuláihoz képest is, arra gyanakodhatunk, hogy a 3. sír rituális különbsége kronológiai eltérést is sejtethet. Másik egyedisége a 3. sírnek maga a sírgödör formája: a gödröt lépcsősen ásták a sárga agyagos talajba, az elkeskenyedő részbe fektették az elhunytat, majd deszkákkal lepadolták. A hosszában kibontott elszenesedett deszkamaradványokat kezdetben koporsómaradványnak gondoltuk, de az a tény, hogy a gödör oldalában kialakított sírpadkáról szakadtak rá az elhunyt, egyértelműen padolásra utalnak. A sírgödör kiképzése esetében is keleti eredetű hatásra figyelhetünk fel.

Értékelés

A három sírből kikerült mellékletek a Marosszentanna–Černjachov-kultúrkörhöz tartoznak, sikerült számukra tökéletes analógiákat találnunk a kultúra más lelőhelyeiről. A sírok pontos kronológiai behatárolása, akár csak a kultúra más lelőhelyei esetében is, nehézségekbe ütközik, biztonsággal csak annyit jelenthetünk ki, hogy Kr. u. 4. századra keltezhetőek.

Mindhárom sírban csontvázazás rítus szerint eltemetett nők fekszenek. Az elhunytakat hátukra fektetve, fejfelé északra, lábukkal dél felé helyezték a sírgödörbe.

A 3. sírnál a kultúra más erdélyi temetőiben csak ritkán megfigyelhető jelenségeket dokumentáltunk: a sírgödört padkásan ásták a földbe, illetve a keskenyebb sírgödört deszkával fedték be, padolták (elszenesedett deszka nyoma a csontváz fölött). Véleményünk szerint az elszenesedett deszkanyom nem származhat koporsóból, mivel csak a csontváz fölött dokumentáltuk. Megfigyelésünk szerint a deszkák eredeti helyzetükben a lépcsősen kialakított sírgödör két oldalpadkáján feküdtek, befedve a tulajdonképpeni, keskenyebb sírgödört, innen szakadtak rá a csontvázra. Az elhunyt szájában élére állított, 8 cm hosszú, megmunkálatlan terméskövet találtunk, ezen nyugodott a felső állkapocs. Nem tudjuk eldönteni, hogy a jelenség a véletlen műve-e, vagy valamilyen rituálé része.

Ami a temetkezési szokást illeti, fel kell hívnunk a figyelmet egy idegen, ez esetben szarmata hatásra a rugonfalvi 1. és 3. sírok esetében: az 1. sírből összetört fémtükrök két töredéke került elő, míg a 3. sír gödrét padkásan ásták a földbe. A fémtükrök szarmata sírokban jellegzetes és gyakori mellékletnek számítanak,⁴² a Marosszentanna–Černjachov típusú sírokból azonban teljesen hiányoznak. A padkás sírok megjelenését a Marosszentanna–Černjachov-kultúrán belül, a fülkés sírokkal együtt, a Fekete-tenger északi részén élő szarmatákkal hozzák összefüggésbe.⁴³ Tény, hogy a kelet-magyarországi szarmata Barbaricum temetkezéseiben is már ritkábbak a sztyep-pére általánosan jellemző padmalyos, katakombás, valamint fülkés sírok.⁴⁴

Ha külön-külön vizsgáljuk a sírokat, akkor közöttük relatív kronológiai eltérést feltételezhetünk a fibulák alapján (az 1. és 2., illetve a 3. sírok között). Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy egy viseleti cikket, jelen esetben a fibulát, átlagosnál hosszabb ideig is használhatták (hiszen ez viselőjének konzervativizmusától, korától függött). Ha az elhunytak korát figyelembe vesszük: az 1. és a 3. sírokban fiatal nők feküdtek, feltételezhetően jobban követhették a „kordivatot”, így az az érzékeny időbeni különbség, amelyet a sírokból előkerült két típusú fibula képvisel, akár valós időbeli (egy generációs) eltérést jelenthetne köztük. Ezt megerősítheti a Marosszentanna–Černjachov-kultúra 4. században megszokott, „klasszikusan” gazdag étel- és italáldozattal ellátott 1. és 2. sír és a 3. sír leletszegénysége.

⁴² Székely Zoltán is megjegyzi, hogy a tárgysori szarmata temető sírjaiból gyakran kerül elő fémtükrök (SZÉKELY 1974, 158.)

⁴³ BIERBRAUER 1999, 224.

⁴⁴ KULCSÁR 1998, 23. Néhány padkás sírt tártak fel a lajosmizsei szarmata temetőben: 12., 15., 16., 22., 26., 27. sírok. (Uo., 130–132.)

Amennyiben a három sírt együtt vizsgáljuk (véleményünk szerint ez vezet valós következtetésekre), akkor a sírok egymáshoz való közelsége kizárja a kronológiai különbséget köztük. Ismerve a korábban megásott sírgödör helyét (felszínen látszó sírhant) és tartalmát, a három sír egymáshoz való viszonya, illetve maga az a tény, hogy a gazdagabb sírokat kifosztották, azt sejteti, hogy mindhárom sírba ugyanabban a periódusban temetkeztek. Véleményünket erősíti a Marosszentanna–Černjachov műveltségű temetők késői temetkezéseinek megfigyelhető új jelenség felbukkanása. A Kr. u. 4. század második felére megfigyelhető a temetkezési szokásokban egy olyan irányzat, amely majd a következő századra is jellemző: növekvő arányú leletnélküliség egyidejű jelenléte a kiemelkedően gazdag leletgyűjtéssel ugyanazon a temetőn belül.⁴⁵

A mellékletet vizsgálva a következőket összegezhettük:

Mindhárom sírból kerültek elő gyöngyök: sokszögű, kék színű üvegyöngyök (1. sírből 5 db, 2. sírből 12 db), egy kisebb és egy nagyobb, tömör, karika formájú, zöld színű üvegyöngy, és egy kisméretű, kék színű, karika alakú gyöngyszem az 1. sírből, illetve hengeres, kisméretű, vékonyfalú, világos- és sötétkék üvegyöngyök (a 3. sírből 84 ép és kb. 30 töredékes). A kisméretű, hengeres üvegyöngyök pontos datálásra nem használhatóak, mivel a Kr. u. 4. századi sírokban ugyanúgy megtalálhatóak, mint a Kr. u. 7. században.⁴⁶ A rugonfalvi sírokból előkerült gyöngytípusok gyakoriak a Marosszentanna–Černjachov-kultúra más temetőiben is.

A 2. sírből előkerült érem nem bír keltezési értékkel: a perforált Marcus Aurelius korabeli dénárt (165–166 évből) függőként használták. A korábbi, Kr. u. 1–2. századi érmék magas ezüsttartalmuk miatt forgalomban maradtak a Kr. u. 4. században is a Marosszentanna–Černjachov kultúra településein.⁴⁷

Egyedülálló mellékletet képez az 1. sírből (1971) előkerült összetört fémtükör két darabja (szarmata eredetét fentebb tárgyaltam) és jadeit karperec töredéke, ez utóbbira analógiát Marosszentanna–Černjachov típusú temetőben nem sikerült találnunk.

A viseleti tárgyak esetében: a három sírből összesen négy fibula került elő, mindegyik a Marosszentanna–Černjachov-kultúrában jól ismert és elterjedt aláhajtott lábú fibulák kategóriájához tartozik. Különbség

köztük anyagukban és rugózatuk felépítésében van: míg az 1. és 2. sírokból előkerült példányok ezüstből készültek, a 3. sír két azonos típusú fibulája bronzból, amelyet ezüstöztek is. Az 1. sír fibulájának hiányzik a rugózata, így altípusba való besorolása, valamint datálása bizonytalan.

A másik három épen maradt példány esetében: a 2. sírből (1971) előkerült aláhajtott lábú fibula A. Ambroznál 2-es variáns (Kr. u. 3. század vége – 4. század eleje),⁴⁸ Vlad Vornicnál 4b2 (pontos kronológiai besorolás nélkül),⁴⁹ Ion Ioniță-nál 2-es csoport (a Marosszentanna–Černjachov-kultúra második szakasza, késői C2–C3a fázis).⁵⁰

A 3. sírből (2007) előkerült, nyílpuska formájú, aláhajtott lábú fibula Ion Ioniță-nál 1-es csoportba tartozik (a Marosszentanna–Černjachov-kultúra harmadik szakasza, C3b fázis),⁵¹ Vlad Vornicnál 4c. A legtöbb kutató a Kr. u. 4. század második felére keltezi,⁵² vagy egészen ennek végére.⁵³ Közép-Európában a D1 periódusra datálják, a Krím-félsziget zárt objektumaiban a Kr. u. 4. század végére – 5. század elejére keltezhetőek.⁵⁴

Mind az 1. sír ezüstből, mind a 2. sír vasból készült csatja a Marosszentanna–Černjachov-kultúra késői szakaszára keltezhető. Az 1. sírből előkerült ovális karikájú, kisméretű, félköríves szíjszorító lemezzel ellátott csatot a C3–D1 periódusra, a Kr. u. 4. század második felére – Kr. u. 5. század elejére lehet keltezni.⁵⁵ Azonos típusú ezüstcsat került elő a tekerőpataki kincsleletből is. A kincsleletet újabban Gáll Ervin a Kr. u. 5. század elejére keltezi.⁵⁶

A 2. sír nyomott, ovális karikájú, téglalap formájú, lemezes szíjszorító taggal ellátott vascsatjához hasonló példányok általában a Marosszentanna–Černjachov kultúrájú temetők késői keltezési sírjaiból kerülnek elő.⁵⁷

Két sírből került elő csontfésű: míg az 1. sírből csak a fésű markolata került elő, a 2. sírből egy ép példány. Mindkét fésű egysoros, púposhátú csontfésűk kategóriájába tartozik. A 2. sír ép példánya a markolat tövével, kétoldalt kiképezett mederrel a Thomas-féle fésűtípológiában a III-as típus 2-es variánsához,⁵⁸ Nikitina-nál pedig a III-as csoport 2b variánsához tartozik.⁵⁹ Mivel a másik fésű csak töredékesen maradt meg, nem sikerült semmilyen altípusba besorolni. Inkább a kultúra elterjedési területének nyugati lelőhelyein

⁴⁵ BIERBRAUER, Volker 1980, 132.

⁴⁶ BERTHELOT 1995, 8. sz.

⁴⁷ BUTNARIU 1987, 125.

⁴⁸ AMBROZ 1966, 63.

⁴⁹ VORNIC 2006, 198.

⁵⁰ IONIȚĂ 1992, 82.

⁵¹ Uo.

⁵² DIACONU 1965, 64; AMBROZ 1966, 64; MAGOMEDOV 1999, 67.

⁵³ PÁRDU CZ 1959, 374, 375.

⁵⁴ KAZANSKI – LEGOUX 1988, pl. II, 27. sz., II. csoport.

⁵⁵ Uo., pl. II, 20. sz., II. csoport.

⁵⁶ GÁLL 2004, 146.

⁵⁷ Marosszentanna, 65. sír. (KOVÁCS 1912, 90. kép 4); Mihálási (ŠOVAN 2005, pl. 134/1, 137/1, 209/2, 304/27.)

⁵⁸ THOMAS 1960.

⁵⁹ NIKITINA 1969.

gyakoriak és általában a D1 periódusba, Kr. u. 4. század második felére – Kr. u. 5. század elejére keltezük őket.⁶⁰ A kutatók jelentős része úgy tartja, hogy az egy-soros fogazatú fésűk északi, germán eredetűek.⁶¹

Ami az eszközöket illeti, a sírokból előkerült bikónikus formájú, konkáv alapú agyagorsókorongok leggyakrabban előforduló típusai a Marosszentanna–Černjachov-kultúrának. Ez az agyagorsókorong forma a Kr. u. első évezred első felében más kultúráknál (Zarubinec, Przeworsk, Poienestii, Lipica, Kiev) és népeknél is a legelterjedtebb típust képviseli, így keltezésre nem használhatók.⁶²

Az 1. sírból egy markolattüske töredéke, míg a 2. sírból két töredékes vaskés került elő. A kések kisméretűek és ívelt hátúak, a markolat felerősítésére egy tüske szolgál. A vaskések gyakori mellékletei a műveltség sírjainak.

Csak az 1. és 2. sírokból került elő edénymelléklet. Az edényeket mind korongon készítették, az agyag és a soványítás minősége szerint két csoportba osztottuk őket: a jó minőségű agyagpasztájú, finoman soványított edények (felületükön esetekben vékony agyagbevonat), illetve a kevésbé gondosan megválasztott és tisztított agyagpasztájú, durvábban (általában nagyszemű kavicsal) soványított, érdes felületű edények. A finom kerámia csoportjába az 1. sírból egy

bikónikus tál, illetve két kisméretű edényke tartozik (egy szürke agyagpohár és egy piros, hengeres nyakú edényke), a 2. sírból egy bikónikus, füllel ellátott mélytál és egy sekély, hengeres nyakú kis méretű tál. Az érdes felületű, durván soványított edények általában formailag egyszerűbbek, gondatlanabban megmunkáltak. Az 1. sírből egy rosszul korongolt korsó, sekély, S profilú tál és egy gömbtestű edény tartozik ebbe a csoportba, míg a 2. sírből két fazék. Ugyanebből a sírből előkerült három agyagedény nagyobb töredéke, amelyeket csak Székely Zoltán 1974-es ásatási közléséből ismerünk. A 2. sírből előkerült egy üveg pohár töredéke is.

Nem értünk egyet azzal a korábban megfogalmazott téves elképzeléssel, miszerint a rugonfalvi lelőhelyen egy szórványos temetkezés van. Véleményünk szerint egy nagyrészt megsemmisült Marosszentanna–Černjachov műveltségű temető három késői, Kr. u. 4. század második felére keltezhető sírja került napvilágra.

A kutatás jelenlegi állásából nem tudjuk megállapítani, hogy az egész temető létrehozása ilyen késői indítású, vagy a többi, jobban feltárt Marosszentanna–Černjachov műveltségű temetők esetében jól megfigyelhető, a temető korábbi magját körbetemetkező, késői fázishoz kapcsolható sírokkal állunk-e szemben.

Körösfői Zsolt – Molnár István Múzeum, Szabadság tér 45, Székelykeresztúr, RO-535400; korosfoi@gmail.com

Rövidítésjegyzék

ArhMold	= Arheologia Moldovei (Iasi)
ArchMéd	= Archéologie Médiévale (Caen)
Dacia N.S.	= Dacia. Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (București)
Dolgozatok–Travaux	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából – Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transilvanie (Kolozsvár)
JAMÉ	= A nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
Marisia	= Studii și materiale. Muzeul Județean Mureș (Târgu Mureș)
SA	= Sovetskaja Arheologija (Moskva)
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SzMÉ	= A Székelykeresztúri Múzeum Évkönyve (Székelykeresztúr)
VAH	= Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

Irodalom

- AMBROZ, A.
1966 *Fibuli juga Evropejszkoj časti SSR II. v do n. e. – IV. v n. e.* (Svod archeologičeskikh istočnikov, D1-30), Moszkva.
- BENKŐ E.
1992 A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája, VAH, V, Budapest.
- BERTHELOT, S.
1995 Objets de parure en pâte de verre et en ambre de la fin du IIIe au VIIe s. en Basse-Normandie, *ArhMéd*, XXV, 1–27.
- BIERBAUER, V.
1980 Zur chronologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa, in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Österreichische Akademie der

⁶⁰ KAZANSKI – LEGOUX 1988, pl. III, 45. sz., III. csoport.

⁶² VORNIC 2006, 192.

⁶¹ DIACONU 1965, 104, NIKITINA 1969, 147–159, BIERBAUER 1999, 221, 225.

- Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften. Veröffentlichungen der Kommission f. Frühmittelalterforschung, Band 4, Wien, 131–142.*
- 1999 Die ethnische Interpretation der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur, in: Gudrun Gomolka-Fuchs (ed.): *Die Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Bonn, 211–238.
- BÓNA I.
1986 Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896), in: Köpeczy B. (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*, Budapest, 107–234.
- BUTNARIU, V. M.
1987 Monedele postauréliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491), *ArhMold*, XI, 113–141.
- DIACONU, Gh.
1965 *Tîrgsor. Necropola din secolele III–IV e. n.*, București.
- FILIPESCU, B.
1987 Descoperiri din perioada secolelor III–V e. n. de la Micia, *SCIV*, 38, 1, 40–52.
- GÁLL E.
2004 Néhány gondolat a tekerőpataki kincs keltezéséről és elrejtésének okairól, *JAMÉ*, XLVII, 145–156.
- HICA-CÂMPEANU, I.
1976 Das Gräberfeld aus dem 4 Jh. u. Z. von Pălatca (Kr. Cluj), *Dacia N. S.*, XX, 23–36.
- HOREDȚ, K.
1982 *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București.
- IONIȚĂ, I.
1992 Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in der Sântana-de-Mureș-Cernjachov-Kultur, in: E. Straume, E. Skar (ed.): *Peregriatio Gothica III*, no. 14, Oslo.
- KAZANSKI, M. – LEGOUX, R.
1988 Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente, *ArcMéd*, XVIII, 7–53.
- KOVÁCS I.
1912 A marosszentannai népvándorláskori temető – Cimiterie de l'époque de la migration de peuples à Marosszentanna, *Dolgozatok–Travaux*, III, 250–367.
1915 A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori temető – Station préhistorique de Marosvásárhely; cimiterie de l'époque scythe et de la migration des peuples, *Dolgozatok–Travaux*, VI, 287–296, 317–324.
- KÖRÖSFŐI, Zs. – ORBÁN, L. B.
2008 Rugănești, com. Șimonești, jud. Harghita. Punct: Biserica reformată, *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2007, A XLII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Iași, 14–17 mai 2008*, București, 146.
- KULCSÁR, V.
1998 A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai, *Múzeumi Füzetek*, Aszód.
- MAGOMEDOV, B.
1999 Siedlungen der Černjachov-Sântana-Kultur, in: Gudrun Gomolka-Fuchs (Hrsg.): *Die Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Bonn, 69–83.
- MARINESCU, G. – GAIU, C.
1989 Das Grabfeld von Fântânele-Rât (Kreis Bistrița-Năsăud), *Dacia, N. S.*, XXXIII, 25–42.
- MITREA, B. – PREDA, C.
1966 *Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia*, București.
- NIKITINA, G. F.
1969 Grebni černjahovskoj kul'tury (Les peignes de la civilisation Tcherniakhovienne), *SA*, 4, 147–159.
- PALADE, V.
2004 *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București.
- PETRESCU, F.
2002 *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*, București.
- POPA, A.
2001 *Roumains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*, Chișinău.
- REP. HARGHITA
2000 *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, Cavruc, V. (ed.), Sfântu Gheorghe, 228–229.
- ȘOVAN, O. L.
2005 *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černeahov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Târgoviște.
- SZÉKELY Z.
1969 Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei, *Aluta*, I, 7–90.
1974 A rugonfalvi népvándorláskori sírok (Hargita megye), *SZMÉ*, 147–165.
- THOMAS, S.
1960 Studien zu den germanischen Kämme der römischen Kaiserzeit, *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, Leipzig, 54–215.
- VORNIC, V.
2006 *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de la Budești*, Chișinău.
- ZRINYI, A.
1976 Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV–XIII e. n., *Marisia*, VI, 125–151.

Trei morminte ale culturii Černjachov–Sântana de Mureș din situl parohiei reformate din Rugănești (Rezumat)

În curtea parohiei reformate din Rugănești (jud. Harghita) în 1971 s-au ivit la suprafață două morminte din perioada timpurie a migrațiilor, iar în 2007 încă unul. În toate cele trei morminte s-au găsit femei înhumate după ritul scheletal. Corpurile au fost așezate în groapă pe spate, cu capul spre nord și picioarele spre sud. Obiectele descoperite în morminte aparțin de cultura Černjachov–Sântana de Mureș, am reușit să le găsim analogiile perfecte din alte situri ale acestei culturi. Oglinda metalică provenind din mormântul nr. 1, respectiv groapa săpată cu acostament a mormântului nr. 3 sugerează o influență străină, sarmatică.

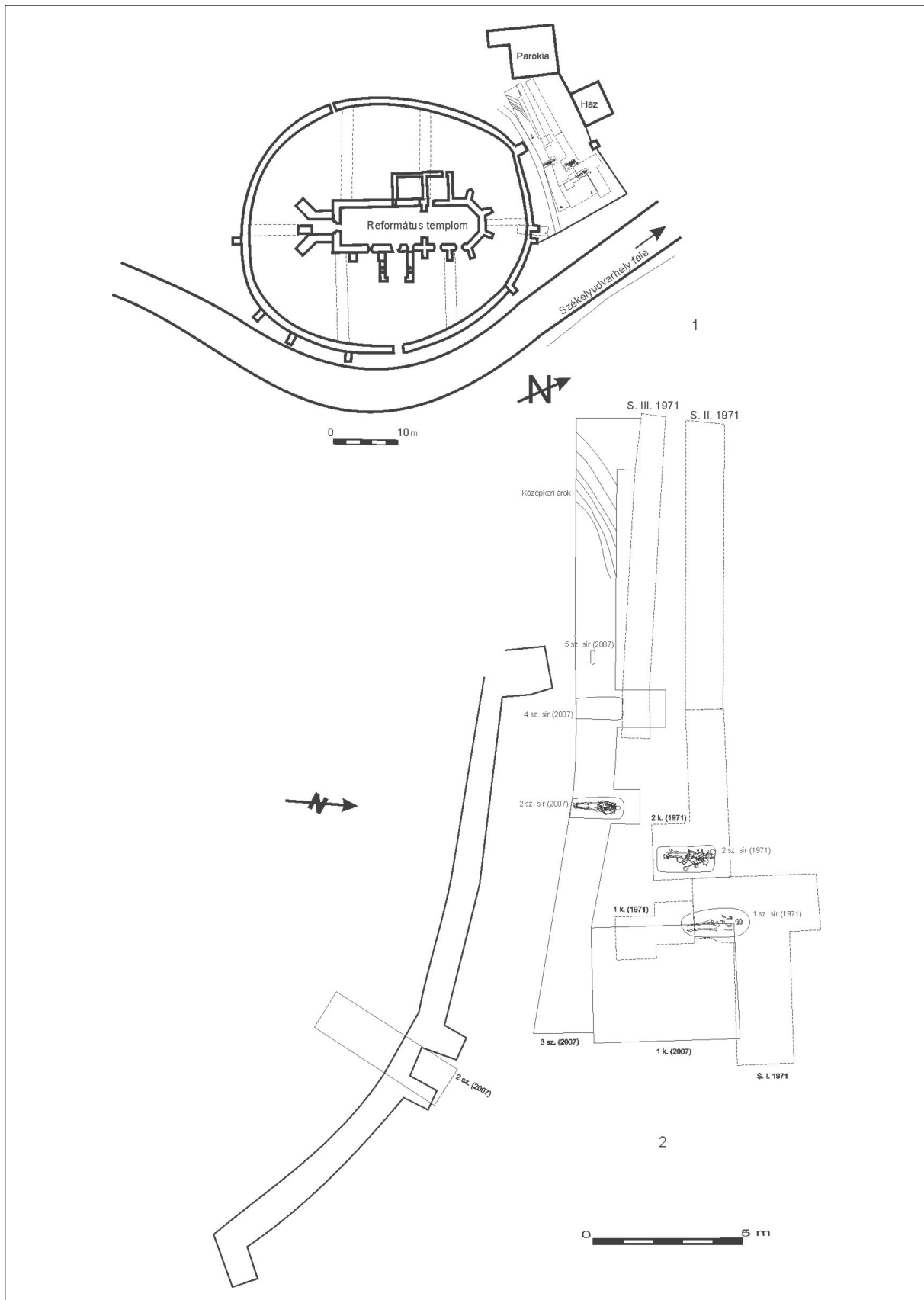
Ceea ce privește clasificarea cronologică a obiectelor descoperite în morminte: fibulele cu picioarele îndoit și pieptenele de os intact pot fi datate de la mijlocul și sfârșitul veacului IV, iar cataramele de după secolul IV. Denarul lui Marc Aureliu găurit provenit din mormântul nr. 1 nu are valoare de datare.

Nu suntem de acord cu opinia eronată formulată mai demult, potrivit căreia la situl din Rugănești înhumarea are un caracter dispersat. În convingerea noastră acolo s-au descoperit trei morminte târzii, din partea a doua a secolului IV, ale unui cimitir distrus, aparținând culturii Černjachov–Sântana de Mureș. Din stadiul actual al cercetării nu ne putem da seama dacă tot cimitirul este fondat atât de târziu sau mai degrabă, asemenea celorlalte cimitire ale culturii Černjachov–Sântana de Mureș cercetate mai bine, întâlnim și aici morminte, care aparțin înmormântărilor unei faze mai târzii, care înconjoară nucleul mai vechi al cimitirului.

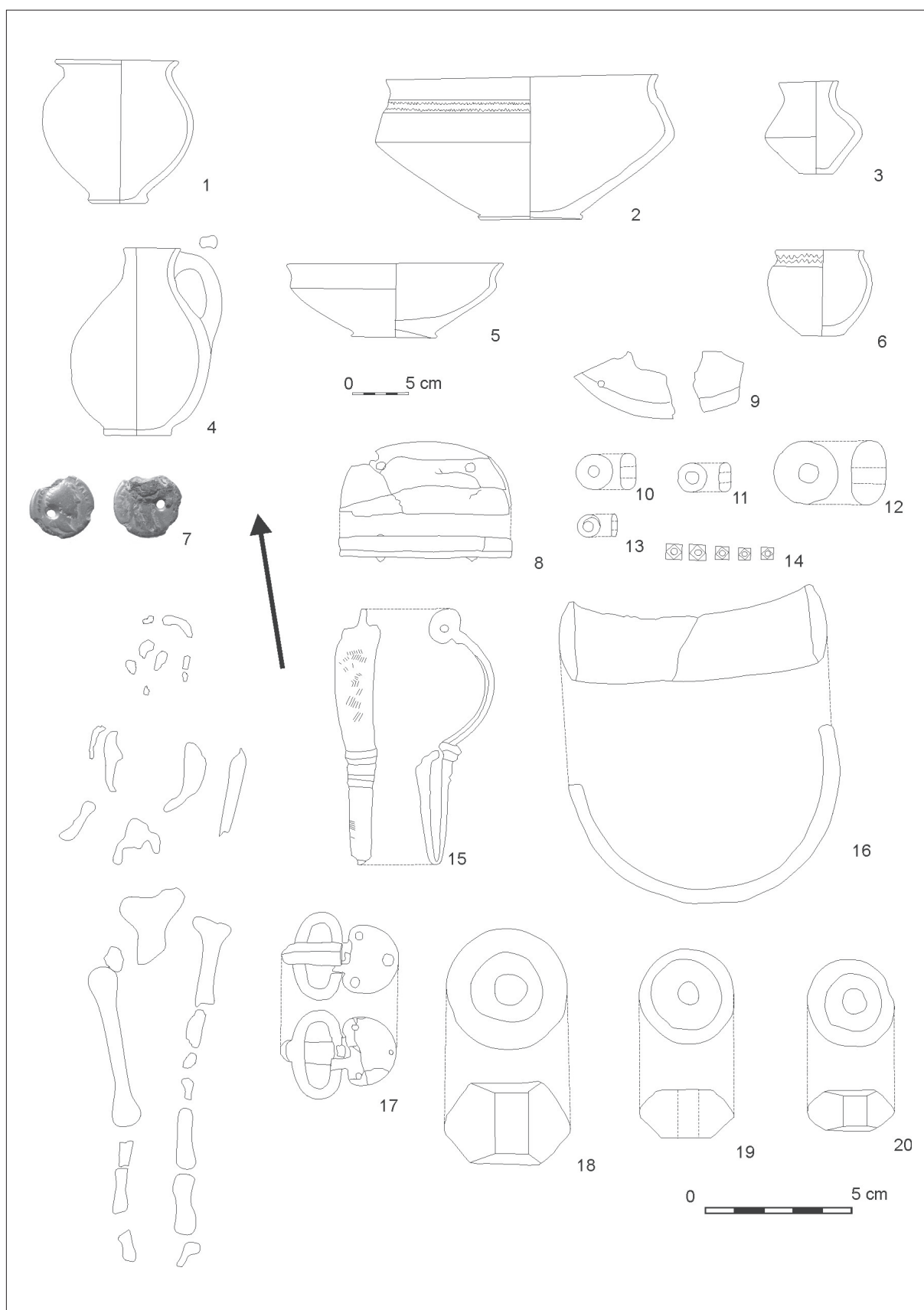
Die Gräber des Černjachov–Sântana de Mureș-Kultur aus Rugonfalva (Auszug)

Im Hof der reformierten Pfarrer aus Rugonfalva (Rugănești, Harghita Kreis) wurden im 1971 zwei und im 2007 ein Skelettgrab entdeckt. Die zwei früher entdeckte und ausserordentlich reiche Gräber wurden von Grabräuber ausgeraubt, der dritte Grab, ohne Beilage, war unberührt. Die Gräber wurden als zeitgenössisch bestimmt anhand von deren Nähe und anhand der ausgegrabenen Fundmaterial. Die zwei Gräber mit einem einzigartig reicher Geschirr Befund und der Grab nr. 3 die nur Kleidungs-Zubehörteile (Fibel, Perlenkette) enthalte wurden nebeneinander entdeckt. Diese Erscheinung wird von der Archäologie mit die Veränderungen im Beerdigungs-Gebräuche der Černjachov–Sântana de Mureș-Kultur aus der 4. Jahrhundert nach Christi Geburt im Zusammenhang gestellt. Selbstverständlich sind drei Gräber nicht genügend für die Feststellung einer relativen Chronologie. Als ganz sicher können wir nur das Folgende feststellen: die drei Gräber, die von einer mittelalterliche Kirche und von dem umgebenden Gebäude aus der Neuzeit und Gegenwart zerstört wurden, waren Teil des Gräberfeldes der Černjachov–Sântana de Mureș-Kultur.

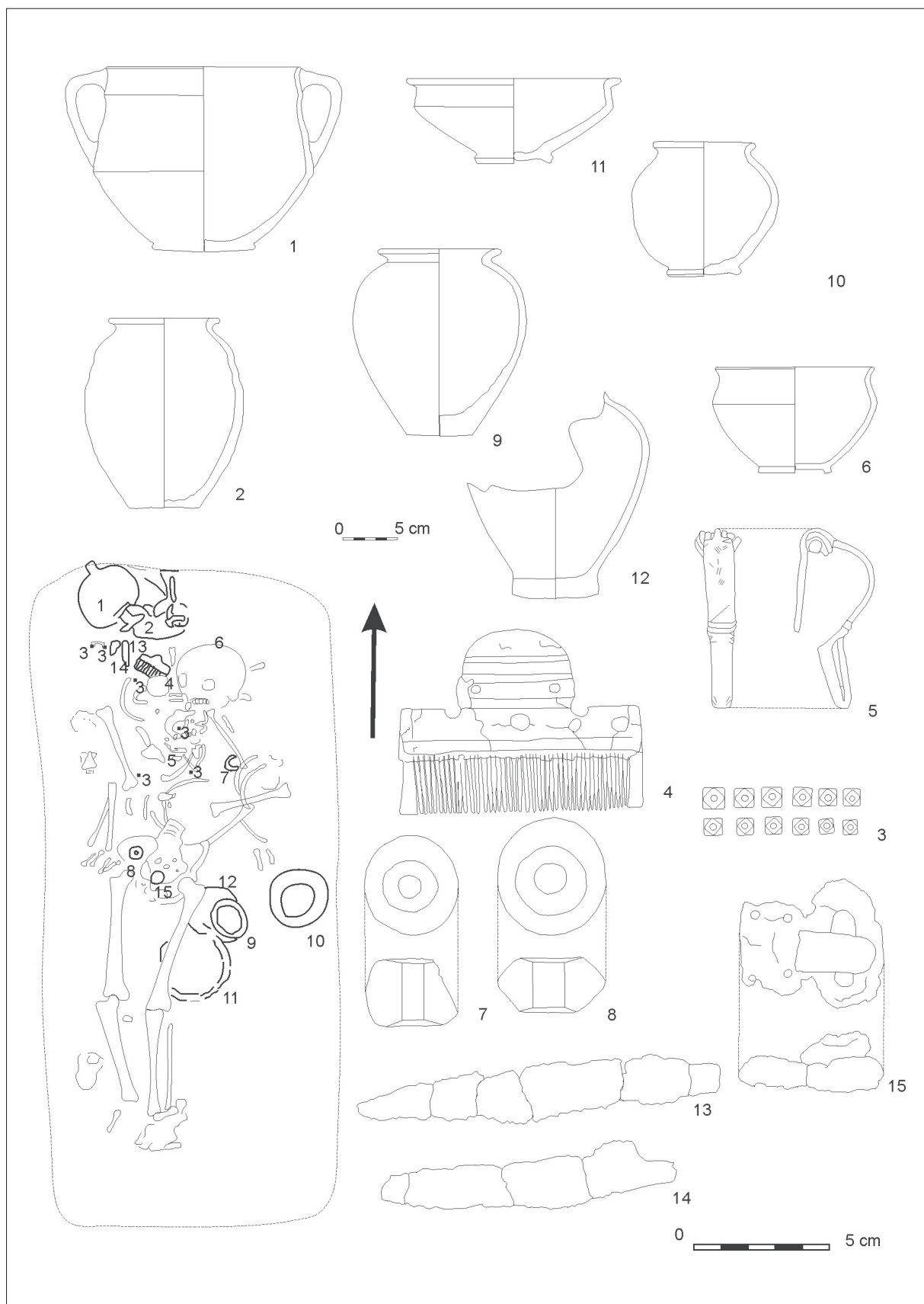

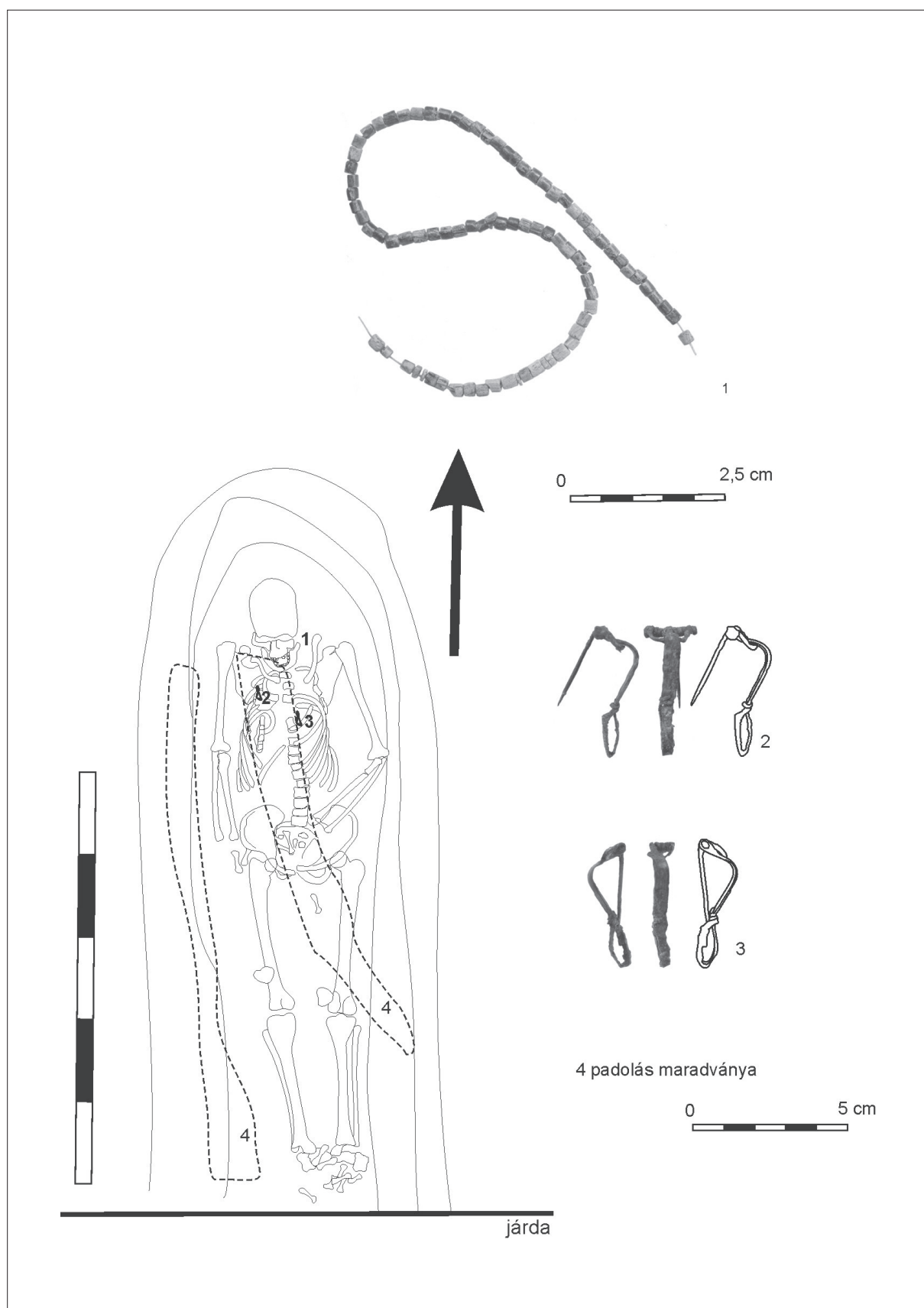
1. tábla Az 1971-es és a 2007-es régészeti kutatások ásatási alaprajza.

2. tábla 1. sz. sír (1971).

3. tábla 2. sz. sír.

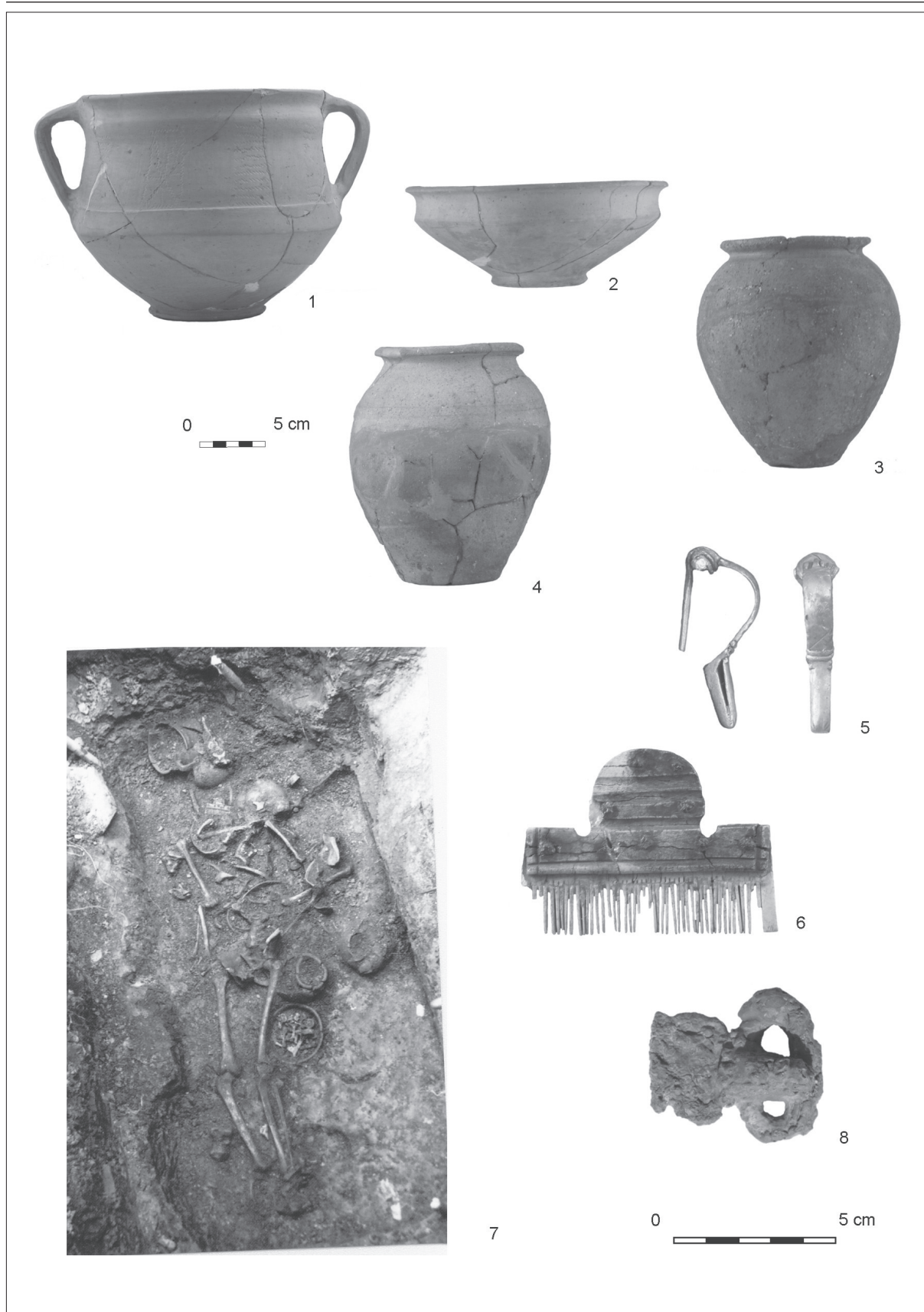

4. tábla 3. sz. sír (2007).

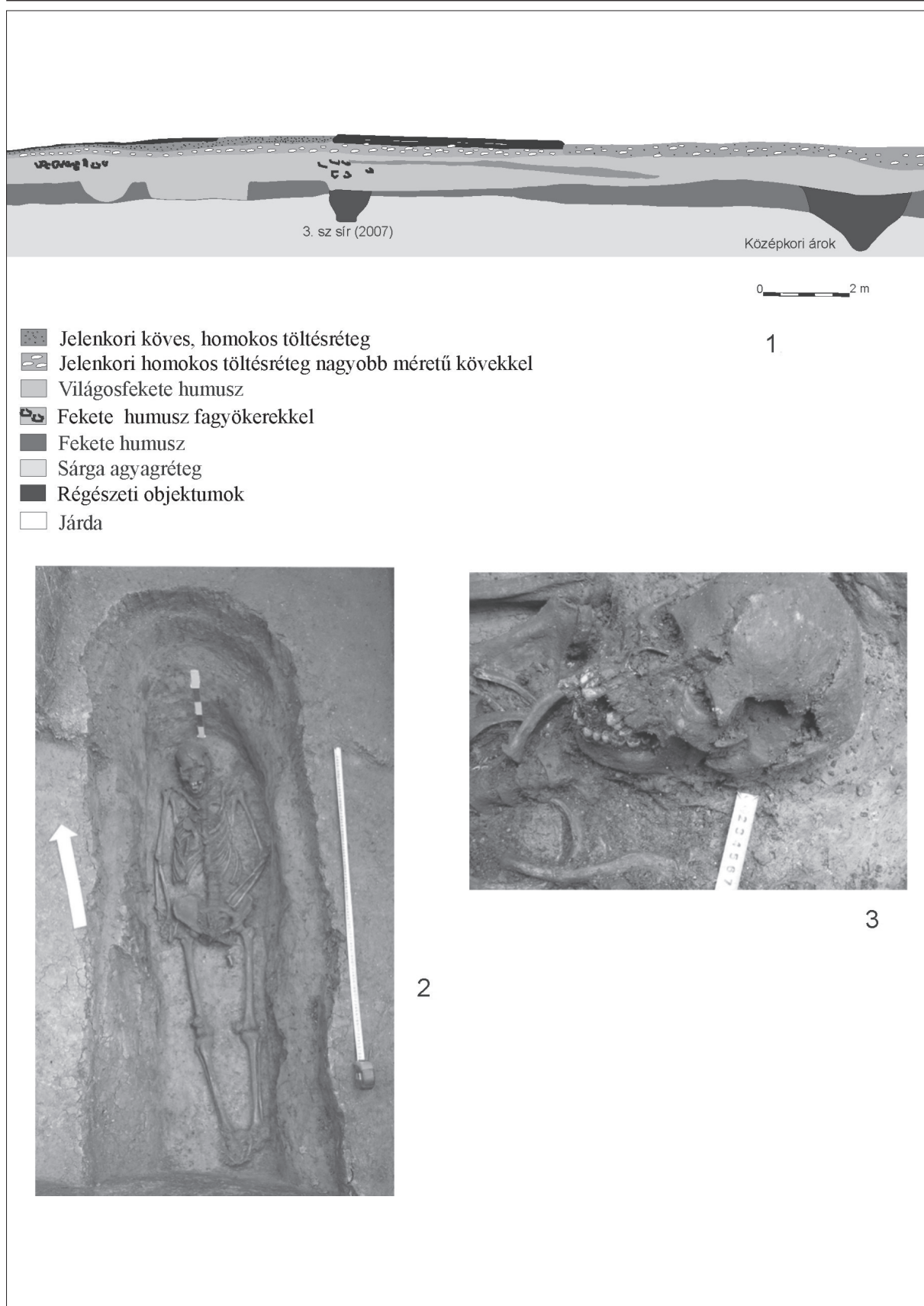

5. tábla 1. sz. sír.

6. tábla 2. sz. sír.

7. tábla 3. sz. kutatóárok nyugati metszefala és a 3. sz. sír.

Appendix

Fóthi Erzsébet – Hajdu Tamás – Bernert Zsolt:
A RUGONFALVI GÓT SÍROK EMBERTANI VIZSGÁLATA

Bevezetés

A rugonfalvi ásatások során először Székely Zoltán, majd ezt követően Körösfői Zsolt vezetésével gót temetkezéseket tártak fel. A sírok embertani anyagát a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és a székelykeresztúri Molnár István Múzeum őrzi. Vizsgálatunk során két sírból feltárt emberi csontok antropológiai elemzését végeztük el.

Felhasznált módszerek

A morfológiai nem meghatározását Éry és munkatársai⁶³ módszerével végeztük el. Az elhalálozási kort Todd,⁶⁴ Meindl és Lovejoy,⁶⁵ valamint Iscan és munkatársai⁶⁶ alapján becsültük. A koponya és vázcsontok méreteinek felvétele, indexeinek számítása során Martin és Saller⁶⁷ munkája szerint jártunk el. A koponya kapacitását Lee-Pearson⁶⁸ módszere szerint becsültük. A testmagasság becslését Sjøvold⁶⁹ módszere és a Pearson-Rösing⁷⁰ módszer alapján végeztük el. A fogak kopását Huszár és Schranz⁷¹ szerint értékeltük.

A sírok embertani leírása

3. sír (2007): 20–30 éves nő. Töredékes koponya, ép váz. A koponya felülnézetben *ovoid*. *Torus mandibularis*, *torus maxillaris* és lapátfog nincs. A homlok meredek, a nyakszirt *bathrocran*. A koponya és a váz egyaránt nagyon nőies. A számított testmagasság Sjøvold módszere szerint 161,6 cm,

Pearson-Rösing módszere szerint 155 cm. A térdkalácsokon *enthesopathia* alakult ki. Az átlagos fogkopás 5 fokozatú skálán értékelve 1. A *maxilla* bal oldalán a 3. nagyőrlő *mesialis* oldalán és *mandibula* jobb oldalán az 1. nagyőrlő *distalis* felszínén a *dentinig* hatoló, a *mandibula* jobb oldalán a 3. nagyőrlő *buccalis* oldalán a *dentinig* át nem hatoló caries látható. *Cystalabscessus* sem az állkapcsón, sem a felső állcsonton nem alakult ki.

2. sír (1971): 30–35 éves nő. Töredékes-hiányos koponya és váz. A koponya felülnézetben *ovoid*, a szemüreg kerek, az orr keskeny. Az orrüreg alsó pereme *anthropin*. *Alveoláris prognathia* kicsi, *torus maxillaris* és lapátfog nincs. A *spina nasalis anterior* a Broca szerinti 1. fokozatú. A homlok és a nyakszirt ívelt, a *fossa canina* mély. A bal sarokcsonton kiskü *enthesopathia* kialakult, a jobb sarokcsonton ennek nincs nyoma. Az ágyéki csigolyákon csontcsőrök (*syndesmophyta*-k) láthatók. A jobb kulcsont *sternalis* végén patina nyoma látható. A koponya és a *postcranialis* váz egyaránt nagyon nőies. A számított testmagasság Sjøvold módszere szerint 152,4 cm, Pearson-Rösing módszere szerint 148,9 cm. Az átlagos fogkopása 5 fokozatú skálán értékelve 1. A vizsgált fogakon *caries* nincs. *Cystalabscessus* sem az állkapcsón, sem a felső állcsonton nem alakult ki.

A metrikus adatokat az 1. táblázatban adtuk meg.

Fóthi Erzsébet – Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár, Budapest, Ludovika tér 2, H-1083; fothi@nhmus.hu

Rövidítésjegyzék

AJPA	=	American Journal of Physical Anthropology
AnthropK	=	Anthropológiai Közlemények (Budapest)
FogSz	=	Fogorvosi Szemle (Budapest)
JFS	=	Journal of Forensic Sciences

Irodalom

ÉRY K. – KRALOVÁNSZKY A. – NEMESKÉRI J.

1963 Történeti népségeek rekonstrukciójának reprezentációja, *AnthropK*, 7, 41–90.

HUSZÁR Gy. – SCHRANZ D.

1952 A fogszuvasodás elterjedése a Dunántúlon az újabb kőkortól az újkorig, *FogSz*, 45, 5–36.

⁶³ ÉRY et alii 1963.

⁶⁴ TODD 1920.

⁶⁵ MEINDL – LOVEJOY 1985.

⁶⁶ ISCAN et alii 1984, 1985.

⁶⁷ MARTIN – SALLER 1957.

⁶⁸ LEE – PEARSON 1901.

⁶⁹ SJØVOLD 1990.

⁷⁰ RÖSING 1988.

⁷¹ HUSZÁR – SCHRANZ 1952.

- ISCAN, M. Y. – LOTH, S. R. – WRIGHT, R. K.
 1984 Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Males, *JFS*, 29, 1094–1104.
 1985 Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Females, *JFS*, 30, 853–863.
- LEE, A. – PEARSON, K.
 1901 Data for the problem of evolution in man – a first study of the correlation of the human skull, *Philosophical Transactions of Royal Society*, London, 196a, 225–264.
- MARTIN, R. – SALLER, K.
 1957 *Lehrbuch der Anthropologie I–II*, Stuttgart.
- MEINDL, R. S. – LOVEJOY, C. O.
 1985 Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *AJPA*, 67, 51–63.
- RÖSING, F. W.
 1988 Körperhöhenrekonstruktion aus Skelettmassen, in: Knussmann R. (ed): *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart–New York.
- SJØVOLD, T.
 1990 Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation, *Human Evolution*, 5, 431–447.
- TODD, T. W.
 1920 Age changes in the pubis bone: I. The male white pubis, *AJPA*, 3, 285–334.

Koponya	3. sír (2007)	2. sír (1971)	Váz	3. sír (2007)	2. sír (1971)
Martin	♀	♀	Martin 1	♀	♀
1	175	179	Clavicula: bal	133	128
8	138	138	Clavicula: jobb	131	126
9	91	95	Humerus: bal	309	272
10	113	119	Humerus: jobb	310	282
11	118	(121)	Radius: bal	225	207
12	107	(111)	Radius: jobb	235	211
20	117	108	Ulna: bal	250	232
43	–	106	Ulna: jobb	253	232
46	–	(81)	Femur: bal	418	400
48	–	(66)	Femur: jobb	416	397
51	–	(41)	Tibia: bal	353	–
52	–	(33)	Tibia: jobb	355	328
54	–	26	Fibula: bal	–	324
55	–	49	Fibula: jobb	–	–
63	–	36	Calcaneus: bal	75	73
66	100	–	Calcaneus: jobb	76	71
8:1	78,9	77,1			
20:1	66,9	60,3			
20:8	84,8	78,3			
9:8	65,9	66,8			
52:51	–	80,9			
54:55	–	53,6			
38	1356	1297			

1. táblázat A vizsgált egyének metrikus adatai.

Makkay János

SICULICA HUNGARICA

NAGY GÉZÁTÓL LÁSZLÓ GYULÁIG

*Ming'art az régi Szekel'ek n'eluere tekinczen,
Kiknel tifzta Mag'ar n'elw maradeka vag'on.*
(Vilmányi Libécz Mihály kísérő verséből
Székely István *Világkrónikájához*, 1559)

Földes László
(*Szászváros, 1934 – Budapest, 1980*)
hajdani székely barátom emlékének

I. A székely eredet és a kettős honfoglalás

A székely-kérdés korszerű, magyar megoldása – a török eredet feltevésével szemben a székelység ősi magyar voltának *újrabizonyítása* – lehetetlen László Gyula elméletének, a kettős honfoglalás tételének (valamilyen változatának) elfogadása nélkül. Nem véletlen tehát, hogy írásomat ennek a sokat emlegetett, de félreértett teóriának rövid felvázolásával kezdem, hogy azután később rámutassak azokra a forradalmian új pontokra, amelyek már Nagy Géza nevezetes, jóllehet kissé elfeledett írásában megjelentek. Annak a Nagy Gézának a tanulmányában, akit maga László Gyula egyik elődjének tartott, és aki évekig dolgozott László Gyula ősi földjén, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban.

László Gyula elméletének sarokkövei és megértésének-elfogadásának nehézségei

Teljes visszautasítás, kétkedés vagy legfeljebb jóindulatú mosoly a válasz (szakszerű kritika helyett) arra a megújítást célzó tételSOROZATRA, amelyet a gondolat 20. századi felélesztője, László Gyula –

túlságosan szerényen – saját maga is még csak *hangos töprengésnek* (vagy *elképzelhető más megoldásnak*¹) nevezett. Kidolgozatlanul maradt hipotézise – amelyet közkeletűvé lett, bár szerintem helytelen (és igazi értelmében idegen nyelvre lefordíthatatlan!) kifejezéssel – „*a kettős honfoglalás*”-nak neveznek,² röviden utalt a székelység eredetére is: *semmi jel sem mutat arra, hogy a székelyek valaha is más nyelven beszéltek volna [mint magyarul].*³ Egy másik helyen: *különösen a székely-kérdéssel kapcsolatosan vált szilárdddá az avar nép folyamatos fennmaradásának tétele.*⁴

László kontinuitáselméletének megértését és elfogadását megnehezítette – sőt szinte lehetetlenné tette –, hogy nem fogalmazta meg pontosan, kiket is ért az *avarok*, az *avarság* alatt. Például mikor azt kérdezi, hogy *a sűrűn lakott kései avar településterületekről miért nincsen egyetlen avar korinak nevezhető régi helyneviünk? Ezeket a területeken jórészt csak színmagyar helyneveket találunk, tehát még szlávot sem!*⁵ A saját teóriájának megfelelően az avar kori, magyarul beszélő, tehát finnugor nyelvű népesség lett volna a helyes meghatározás (*az onogurok magyarok félreérthető kifejezés helyett*⁶). *Akik [közöttük a székelyek] nagy tömegben érték meg Árpád népének honfoglalását, és összeolvadtak velük.*⁷

A kérdés lényege ugyanis a honfoglalást közvetlenül megelőző *temető*k, tehát térségük *etnikai jellege*. És mint látható, a dolgot az is bonyolítja, hogy az Árpádi honfoglalás által itt talált népesség mennyiben lehetett nem török ugyan, de szláv. A székelyek szempontjából kiemelten Erdély és azon belül is főleg

¹ LÁSZLÓ Gy. 1978, 12–13, illetve a *hangos gondolkodás*: Uo., 14.

² A meghatározás igazi értelme *kétszeri*, két eltérő időben megtörtént, külön *honfoglalás*: először (még nem Árpádi hatalommal) a *nyelvi*, és később az Árpádi *batalmi*. A *kettős* ugyanis *egyidejűséget* is magában rejt. A hipotézis lényege azonban a két eseménysor időbeli eltérése, mégpedig legalább mintegy 200 évvel, de számos jel szerint (a korai avar korig visszamenve) még többel. Idegen (például angol) nyelvre történő fordításának nehézségeire lásd PETRIK I. 2008: a nagyon jó és pontos *kétszeri* (és nem *kettős*) „twofold conquest”, amely azonban a szerzőnél [aki Erdélyi Istvánnal azonosítható] *twovolf (?) conquest* lett (PETRIK I. 2008, 2).

³ LÁSZLÓ Gy. 1981, 172, illetve a harmadik kiadás: 1987, 172.

⁴ LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 264.

⁵ Uo., 265.

⁶ Vö. MAKKAY, J. 1994, 152, és több más helyen is. Csak az onogurok – mint avar kori (részben még avar-várkony) uralkodó réteg – neve jelentett magyarokat: *onogur > hungarus*. A kérdés azoknál a kitűnő szerzőknél nyer különös értelmet, akik a székelyeket avar utódoknak tartották (alapjában helyesen vagy akár helytelenül). Hiszen valóban az avar kori helyi népesség egyenes utódai lehettek, de nem az avaroké (vagy onoguroké), hanem alattvalóiké, a finnugor magyaroké. Az adatra l. LÁSZLÓ Gy. 1978, 85–86. – Az onogur magyar nyelvvél kapcsolatos félreértésekre és az Erdélyi István-féle zűrzavarra l. MAKKAY J. 2000, 46–47.

⁷ LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 265.

a székely szállásterület tekintetében – az ottani szláv jelenlét korának és mértékének kérdése nyilván nem megkerülhető a székelység korai történetére nézve. Sajnos, még a székely-kérdés magyar-megoldásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Bóna István sem volt tárgyilagos az erdélyi szlávok kérdésében. 1991-es tanulmányában a következőket írta:

„Kr. u. 600-tól a Szamos-völgyet véges-végig, a Kis- és Nagy-Küküllő völgyeit és az Olt völgyét pedig kisebb hézagokkal, lassan, szívósan előrenyomuló szláv telepések népesítik be. Elhagyott korai telepeik egész sorát tárták fel régészek a későbbi Udvarhelyszék és Háromszék területén, egyes szláv falvak meg-megújuló életét a XI. század végéig követni lehet. Folyó- és falunévek sokasága is őrzi emléküket. A nagy szlavista nyelvész, Kniezsa István megállapítása szerint a Háromszéki medencében olyan nagy számban fordulnak elő szláv földrajzi nevek, mint sehol máshol Erdélyben. ...Ha nem ilyen mértékben, de a történelmi Székelyföld más vidékein is hasonló a helyzet.”⁸

Mit is írt Kniezsa István, vagy összegezve őt, Kiss Lajos? Először a *Szent István Emlékkönyvben*:

„A Mezőségen és a Székelyföldön (Maros- és Udvarhelyszék) a szláv nyomok száma elenyésző.”⁹ „Ami a mai Székelyföldet illeti, ... ennek a területnek a helynévanyaga úgyszólván száz százalékban finnugor-magyar eredetű, amelyben még szláv nyomokat is csak elvétve találunk. Ilyen értelemben tehát valóban lehet mondani, hogy a (finnugor-magyar nyelvű) székelység ezen a területen összefoglaló. ...azt kell nyomtatékosan hangsúlyoznunk, hogy bármilyen [nem-magyar] eredetű is volt a székelység, helynevekben ennek semmi nyoma nem maradt. Az ország valamennyi székelylakta területének helynevei ugyanis mindenütt magyar eredetűek.”¹⁰

⁸ BÓNA I. 1991, 10; KNIEZSA I. 1938/2000, 421–422. A Bóna által adott hivatkozás második részét („Ha nem ilyen mértékben, de a történelmi Székelyföld más vidékein is hasonló a helyzet”) – Kniezsa tanulmányában nem találom. Éppen az ellenkezőjét! Kniezsa valószínűleg ilyesmikre mondta volna, hogy *üres találgatás* (KNIEZSA I. 1938/2000, 422). – Bóna számára fel sem merült, hogy a felsorolt – és más – szláv jellegű helynevek egy része későbbi, a honfoglalás utáni névadás eredménye. Például: KNIEZSA I. 1943–1944/2001, 44–45; KNIEZSA I. 1938/2000, 420. Arra sem gondolt, hogy szláv jellegű falunévek lehetnek magyar névadás eredményei is, mint például a nyugati déli szláv (ószlovén) eredetű *Zabola* esetében. Más kelet-erdélyi helynevek pedig a bolgár megszállás két évszázados időszakának is lehetnek emlékei, de ezekre nem áll rendelkezésünkre semmiféle modern kutatás. Vö. KNIEZSA I. 1938/2000, 418–423, ahol szó sem esik a Krum és Szent István közötti bolgár hatalomról. – A Bóna által felidézett Kniezsa-velemény egyébként nem tér el lényegesen a másik Kniezsa-helytől: e háromszéki szláv helynevek zöme a Háromszéki-medence peremén található, és csak azt tudjuk rólok, hogy a 12. század végén, a 13. század első felében már meglehettek. Hogyan

A másik munkában:

„A szláv lakosság Erdély területén a honfoglalás korában igen csekély számú lehetett, az is csak bizonyos területeket szállt meg, míg a terület túlnyomó része lakatlan lehetett. Erdély helynévanyaga azt mutatja, hogy a szláv megszállás csak nagyon ritka lehetett. A szláv eredetű víznevek aránylag csekély száma és az eredeti településnevek szinte teljes hiánya világosan mutatja, hogy a szlávok telepei nem alkottak zárt összefüggő területet. ...A szláv lakosság csak gyéren és szigetszerűen települt.”¹¹

Arra nem tudok választ adni, hogy miért említette Bóna István némileg megváltoztatva Kniezsa pontos és határozott véleményét.

Másik gond az, hogy az Árpádi honfoglalók által itt vagy ott talált vagy nem talált avar és szláv népesség kérdése mellett egy sokkal nehezebb is értelmezést kér, és pedig a *honfoglalók temetői* kapcsán. László Gyula kettős honfoglalás elmélete (a *magyarság zöme már Árpád honfoglalása előtt bejött az országba*) elsősorban régészeti megfontolások alapján alakult ki, olyan elődök munkáira is támaszkodva, mint Vámbéry Ármin, Nagy Géza, Réthy László, vagy Marjalaki Kiss Lajos és Csallány Dezső. A honfoglalók régészeti hagyatéka (annak etnikai jellege) azonban hasonlóképpen nem problémamentes. László megállapította, hogy a honfoglalás kori „régészeti leletek vizsgálata jó néhány területen ellentmondásba került a történettudomány eddigi megállapításaival. ...Árpád magyarjainak temetőiben olyan temetési szokásokat találunk (nyúzott ló bőrének eltemetése), olyan fegyverzetet s általában olyan leleteket, amelyek alapján – ha nem tudnók, hogy a magyarokról van szó – bátran hihetnők, hogy valami besenyővel közeli rokon török törzsek temetőire bukkantunk, s nem pedig a finnugor eredetű magyarságéira.”¹²

lehetne ebből a honfoglalás előtti időkre következtetni, nem is beszélve a kései avar korról? Kniezsa, mint az egyik következő jegyzetnél olvasható, a honfoglalás kori erdélyi szláv lakosságot a helynevek alapján igen csekély számúnak ítélte.

⁹ Kiss Lajos, in: KNIEZSA I. 1938/2000, iv.

¹⁰ KNIEZSA I. 1938/2000, 392 és a 2. jegyzet.

¹¹ KNIEZSA I. 1943–1944/2001, 9, 58, 59.

¹² LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 263. – A finnugor eredetű nyúzott lóbőrös temetkezés legendája mégis tovább él, és legutóbb Fodor István fejtette ki nagyon régóta finnugor-magyar voltát. Kiderült azonban, hogy a bizonyítékul felhozott szintastai lóbőrös temetkezések a Kr. e. 2. évezredből valójában, olyan emberi temetkezések, ahol a sír tetejére lókoponya került. L. részletesen MAKKAY J. 2007, 37–40, további irodalommal. Készséggel belátom, hogy legutóbb megjelent könyvében két orosz szerző azt írta, hogy Nyugat-Szibériában a Szintasta-korszakban (a Kr. e. 2. évezred első fele) előfordulnak olyan *állatáldozatok* (főleg lovaknál), amelyeknél a koponyát és a végtagokat (azok csontjai maradnak meg) helyezik el az áldozati együttesben (és nem emberi temetkezés mellékleteként). Azt is, hogy a két szerző szerint

Történészek, nyelvtörténészek nem kedvelik, ha a régészet alkalmazásáról esik szó történeti és nyelvi folyamatok rekonstruálásában. Pedig hozzá kellene ehhez szokniuk, mert a jövőben egyre inkább ez lesz a divat és a mérvadó. Részben a régészeti források már ma is nagy száma miatt. Részben azért, mert a régészeti források száma rohamosan (esetenként robbanásszerűen) nő (ami a történeti forrásanyagról nem mondható el). Végül (előnyükre) megváltoztak a régészeti források elemzésének és értékelésének módszerei is, különösen a temetkezéseknél, de a településtörténetben is. Ma már tudománytalan (sőt már évtizedekkel ezelőtt is az volt) egy olyan álláspont, amely szerint a „...történeti ismeretek tartalékai mára jószerével kimerültek [ez így igaz!], egyedül a régészeti kutatások nyomán újonnan elkerülő leletek szolgáltathatnak további adatokat a kérdé[s] megítéléséhez [ez részben igaz]. Ennek elméleti lehetősége nem is tagadható, tudnivaló azonban, hogy valamely régészeti lelet(együttes) etnikumhoz kötése akkor is a legnehezebb feladatok közé tartozik, ha a kutatást nem terhelik meg a »nemzeti múlt iránti elkötelezettség«-ből fakadó elvárások.¹³ Először is, az a történeti módszer, amely bármiféle elkötelezettséggel operál, nem történettudomány, hanem ideológia vagy/és politika. Az etnikumhoz kötés valóban bonyolult feladat, de ma már nem a rég elavult módszerrel történik, amivel Zsoldos véli.¹⁴

Bóna István egyik, a székely-kérdésről írott cikkében a következőket írta a régészetet archaikus-dogmatikus szemlélettel bíráló történészekről (szavai érvényesek a nyelvtörténészek egy részére is): az ásatásokat végző és leleteket feldolgozó régész „mosolyg azokon a történész barátain, akik ma is az 1930-as

évek »tárgykutató« régészetét bírálgatják, mondván, hogy a tárgyak és a csontok nem tudnak beszélni. Ez pontosan így van, kivéve azt a néhány ritka esetet, amikor a tárgyakon felirat van. Nem áll viszont a korszerű településtörténeti régészetre. ...A régészet kézzelfogható tényekkel is dolgozik, amelyeket az írott forrásokat kutató történész ma már nem hagyhat figyelmen kívül.¹⁵

Szerencsére nem történészekre van már bízva a régészeti leletanyag értékelésének kérdése, mint Hunfalvy Pál idejében. A különösség és a tanulság okán megemlítek egy régi, sőt igen régi forrást, amely arról szól, hogy már 2500 évvel ezelőtt ismert volt a temetkezések mivoltának etnikai értékelése (ma sem kellene tehát annyira ódzkodni tőle).

Solónra vonatkozó források között olvashatunk Athén és Megara küzdelméről Salamisz birtoklásáért: az athéniak több vesztes háborúskodás után megunták a küzdelmet, és határozatot hoztak, hogy halállal bünhődjön az, aki tovább akarja folytatni a testvérharcot. Solón azonban „örültséget színelve, megkorszorított fejjel berohant a gyűléstérre; ott felolvastatta Salamisról írt költeményét, és fellelkesítette őket. Rögtön megindították a háborút a megariaiak ellen, és Solón vezetésével győzelmet arattak. A következő verssorok tüzelték fel legjobban az athéniakat:

*lenne hazám bármely kis sziget és ne Athén,
mert azt érvük meg, hogy ránk ujjal mutogatnak,
nézd ez athénit, ez is veszni hagyáná Salamist!
Menjünk hát Salamis gyönyörű szigetére, hogy érte
harcoljunk, s döntsünk: szégyen-e vagy becsület!*

Hogy világossá legyen, nemcsak erővel, hanem igazságosan is szerezték meg Salamist, [Solón] *felásatott egyes sírokat, és megmutatta, hogy a halottak*

az Uralon túli Szintasta-térség az egyik hipotézis szerint a proto-ugor és a szamojéd őslakosság lakterülete is lehetett (KORYAKOVA, L. – EPIMAKHOV, A. 2007, 79 és 99). Ennek ellenére nem látok semmi okot, sem lehetőséget arra, hogy az Árpádi honfoglalók „besenyős” (vagy akár „volgai-bolgáros”) kitömött lóboros temetkezéseit ezekből a csaknem háromezer évvel korábbi áldozati formákból vezessék le.

¹³ ZSOLDOS A. 2008, 8.

¹⁴ Példának hozok fel egy legújabban talált *leletegyüttest*, amelynek *kivételesen* mégis van ethnikai (persze még mindig nem közvetlenül nyelvi) indukáló értéke. Tudom, hogy az ilyesmi fehér holló. A római Palatinus dombon 1986–2008 között voltak ásatások. Ezek azon a területen folytak (többek között a *Meta Sudans*), ahol a Flaviusok idejében kibővítettek egy olyan *sacellumot*, amelyet egy még a királyok korában emelt szentély helyére építettek. Ez a szentély a Nero-féle tűzvészben égett le, és ez lehetett az a *Curiae veteres*, amelyet Tacitus szerint (*Annales*, XII:24) még maga *Romulus* emelt, és ahol a hagyomány szerint Augustus született. Előkerült itt egy elrejtett *raktárlelet*, egyetlen régészeti *leletegyüttes*, amely három különböző jogart is tartalmazott, mindegyik aranyozott üveg fejjel, valamint nyolc szárnyas vas lándzsahegyet, amelyek részben valamilyen aranytartalmú

vasból (*orichalcum*) készültek. Ezek a tárgyak nyárfatokokban voltak, és a melljük tett császári zászló selymébe és vásznába voltak burkolva. Semmi kétség, a Birodalom császárelvényeinek – *insignia* – egy sora került elő, a *sceptrum* (a jogar), a *hasta* (a lándzsa) és a *vexillum* (a zászló) – az első *Juppiter* attribútuma is, a második pedig *Mars* istené. A szárnyas lándzsák később (Nagy Károly még császárrá koronázása előtt megkapta a császári *vexillumot*, a római seregek főparancsnoka – *exercitus* – és a zászlóvivő – *confalonarius* – címet) a frank-germán császári hatalom jelképei lettek, és III. Ottó jóvoltából a szárnyas lándzsa viselési jogát elnyerte Szent István király is, sőt esetleg már apja, Géza fejedelem. – A palatinusi *insignia*együttes elrejtését a kutatók ahhoz az eseményhez kötik, amikor 312. október 28-án Nagy Konstantin a *Pons Milvius*-nál legyőzte ellenlábását, Maxentiust. Részletesen l. PANELLA, C. 2008, 86–91, és a bőseges jegyzetek a 610–611. oldalakon. (Szent István lándzsájára lásd legutóbb MAKKAY J. 2007b, passim.)

¹⁵ BÓNA I. 1991, 9. – A történettudományok minőségi szerepének a megítélésénél a honfoglalás és az Attila-tudat kérdéseiben némileg talán túlzottan, de figyelemre méltóan fontosnak tartom Hoppál Mihály fejtegetéseit a Turulról, Csaba királyfőről és hasonlóról (HOPPÁL M. 2008).

kelet felé vannak fordítva [fektetve], ahogy az athéni-eknél volt szokás temetkezni, sőt maguk a sírok is kelet felé néznek, és a bevéselt feliratokon meg vannak nevezve a démosok, ami athéni sajátosság.¹⁶

Temetkezések elemzése alapján tehát lehet, de legalábbis szabad etnikai és – közvetve – nyelvi sajátosságokra következtetni.

Kételkedés, elutasítás és elhallgatás

László Gyula kettős honfoglalás elmélete (akár csak nagy könyve) *soha nem kapott komoly kritikát* (én legalábbis nem találkoztam ilyennel), *csak ledorongolót és kioktatót*. A korai időszak – megkészt – ún. marxista bírálatát vizsgálhatni ma már felesleges. Röviden említve meg egyes dolgokat, idézek Gróf Péter ama köszöntőjéből, amely László Gyula legutolsó megünnepelt születésnapján, 1998. március 23-án hangzott el:

„1945 után László Gyula a magyar szellemi élet sok más kiváló képviselőjével együtt nem volt a hivatalos kultúrpolitika kedvence. Hivatalos östörténészként hatalmaskodó bértollnokok »bírálták« alapvető művét^[17] a magyar régészet legnagyobb hagyományú folyóiratában,^[18] kritikájukhoz az MSzMP KB népi írókra vonatkozó párthatározatát idézve a lábjegyzetben.^[19] Majd húsz év múlva ugyanezen »kollega« az akkor legolvasottabb napilapban közölte László Gyula 1977-es tanulmánykötetét »ismertetve«, hogy a kettős honfoglalás azonos eszmei töről ered a dáko-román kontinuitással és a sumerista elméletekkel.²⁰ Míg az 1960-as kritika szerint *A honfoglaló magyar nép élete* »történetírói módszerében a szellemtörténeti irányzat alapvonalát követi, szemléletében pedig eklektikus»,²¹ most 1977-ben valóban a dáko-román illúziókkal rokon sumerizmussal való kacérokodás

vádja olvasható: „A kettős honfoglalás megalapozatlanságának eszmei következménye, hogy a dáko-román kontinuitás illúzióját, valamint egyes szláv történészek elfogultságait a magyar népi folyamatosság látomásával tetézi a Kárpát-medencében. S velük közös eszmei töről ered. A tárgyilag és eszmeileg tévűt régi nacionalista előítéletek felidézésével, újak teremtésével a nemzeti tudat zavarait idézi fel. Komoly fogalomvétel, amikor László az elképzelését övező előítéletekben nemes honszerelmet vél. Az östörténet nem shakespeare-i komédia: »Vízkereszt, vagy amit akartok«. Az eszmei tisztázatlanság köréhez tartozik az a vélekedés, amelyik a durván hamisító sumerista badarságokban »értékes gondolatokat« talál. ...És természetesen sumerista »östörténészek« figyeltek fel László Gy. eszmei következetlenségeire. Sietve közölték, hogy a kettős honfoglalást kicsiny lépés választja el a sumér–magyar kontinuitástól.²²

Újabb tíz év alatt a helyzet annyiban változott, hogy a *Népszabadság* millecentenárium mellékletében²³ a tudós kutatóink krémjétől származó cikkekben – egyetlen utalás kivételével (Kürti Béla írásában, László rajzos rekonstrukcióira) – nem esik szó sem a mesterről, sem elméletéről. Kutatásunk tehát nem vesz tudomást az elméletéről, és úgy érzi, ez akár arra is feljogosítja, hogy ne foglalkozzon vele komolyan. Lehet, hogy Fejes Pál kémikus mondta ki az igazat: „egyszerűbb volt a témát (László Gyulával együtt) lesöpörni az asztalról, mint utánanézni a feltevésnek!²⁴

Ha eltekintünk Györfy György és Fodor István idejét múlta, nem is mindig a témához illő ellenérveitől,²⁵ akkor az állásfoglalások között elsősorban említem meg Bóna István inkább kijelentéseket, semmint érveket tartalmazó kritikáját.²⁶

¹⁶ NÉMETH Gy. 2003, 108–109.

¹⁷ LÁSZLÓ Gy. 1944.

¹⁸ BARTHA A. – ERDÉLYI I. 1961.

¹⁹ A „népi” írókról. Az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalásai. *Társadalmi Szemle*, 1958:6, 39–40, 52–53. A kritika egyébként semmitmondó, színvonal (nemcsak dogmatikussága okán) jellemző.

²⁰ Köszönöm Gróf Péter barátomnak, hogy ünnepi beszédének nyomtatásban tudtommal meg nem jelent szövegét rendelkezésemre bocsájtotta.

²¹ BARTHA A. – ERDÉLYI I. 1960, 73.

²² BARTHA A. 1977.

²³ *Hétvége*, 1996. augusztus 17, 25–40.

²⁴ FEJES P. 2008, 9. A megállapítás józan ész alapú, tehát attól sem veszíti érvényét, hogy Fejes Pál, a Szegedi Tudományegyetem emeritus kémia-professzora 1987-ben elhitte, hogy a *szólétra-elv* (*word-ladder principle*) komoly nyelvtudományi dolog.

²⁵ Tizenöt, illetve hat pontba foglalva (l. LÁSZLÓ Gy. 1978, 98–112): Györfy György például soha nem tért ki komolyan arra a tényre, hogy 1959-ben „éppen ő volt az, aki 15 pontba foglalva mutatta ki, hogy a »griffes-índás [tehát késői avar kori]« műveltség

magyar kell legyen, szinte azt mondhatnám, ő bizonyította először, ami engemet a »honfoglalás« feltevésére indított!” Györfy érve között ott van az avarok elszávosodása, az Árpádi honfoglalók nagy tömege, a kései avar és a 11. századi temetőben található római érmek (azóta elavulttá vált) tétele, az S-végű hajkarikák régi, de már annak idején butuska tézise, a kései avar sírokban előkerülő normann kardok nonszensz volta, és így tovább. Fodor István hat pontba foglalt ellenérveitől a második így szól: „nincsen bizonyosság arra, hogy a kései avarok a Káma vidékéről vagy más finnugor területről jöttek volna hazánkba, és ezért erős kétségeink lehetnek magyarnyelvűségük iránt”. Fodor is az előbb említett csapdába esett, és elvárta volna tehát, hogy a kései avarok magyar nyelven beszéljenek. Nem! Mert miért is beszéltek volna onogorok, volgai bolgárok és hun-avar várkonyok magyarul? A kései avarok a saját – bizonyára valamilyen – türk nyelvükön beszéltek, csuvasosan vagy nemcsuvasosan. Alattvalóik egy része viszont magyarul. Más alattvalóik lehet, hogy kétségen kívül valamilyen szlávul. Avagy nem voltak az avaroknak szláv alattvalóik? És csak szláv alattvalóik voltak? Hódító útjaikon a Góbitól az Enns folyóig soha nem akadtak más nyelvű népekre, csak szlávokra?

²⁶ BÓNA I. 1996.

Bóna István Györffy György határozott kérésére foglalta össze mindazt, amit egy meg nem jelent összefoglalásban szükségesnek tartott (volna) elmondani a kettős honfoglalásról: *miért nem esik róla szó a kötetben,*^[27] *miért tesz úgy a huszonkét szerzőből hús, mintha nem is hallott volna róla?* Miért teheték és tették is meg a pártlap szerzői 1996-ban, hogy szóra sem méltatták?

„A kutatói válasz nem túl nehéz. A 10–11. századdal, vagyis a honfoglalás és államalapítás korával, valamint a korai Árpád-korral foglalkozó régészek, történészek, néprajzosok és természettudósok számára a 895. évi egyetlen magyar foglalás ma egyértelműbb és szilárdabb, mint valaha. E kötetben ilyeneket olvashatunk dolgozatainkban: »új nép, a magyarság hagyatékáról- emlékeiről van szó«, avagy »össze nem téveszthető módon honfoglaló eleinkről« beszélnek-írnak. E vallomásokra senki nem kérte őket, az előadók nincsenek kiválogatva [még szép!], másik tizenöt-húsztól hasonló megállapításokat és »vallomásokot« olvashatnánk. A honfoglalás és államalapítás korával foglalkozó régészek, néprajzosok, történészek nem fogadták el a kettős honfoglalás téziseit. ...A kettős honfoglalás elmélete nem a magyar őstörténet és a honfoglalás kor régészetéből sarjadt ki – e korszakok régészei között egyetlen híve és követője sem található, ...hanem az avar kor régészetéből.»²⁸

Megjegyezhetjük persze, hogy a történettudományban a kopernikuszi koefficiens (a nagy többségnek van igaza) nem lehet érv. Másrészt Bóna cikkében komoly belső ellentmondások is vannak. Azt írja például, hogy már legalább harminc éve nem állította senki azt a téveszmét, hogy az avarságot kiirtották.²⁹ Bóna nem harminc, hanem csak tizenkét évvel korábban írta le, hogy: „Az elfogott tudun vesztőhelyen végezte, országrészének nemeseit irtották és deportálták, ekkor vesztett el valóban csaknem az egész dunántúli avar nemesség. ...Krum bolgár hadai a kagánnak az avar birodalom keleti felében utoljára összeszedett seregét nagy harcban legyőzték, és az »utolsó emberig« lemészárolták.»³⁰ Természetesen hiányoznak a megfelelő méretű késő avar kori tömegsírok. Avagy Krum és Pippin emberei régi kínai módra a keselyűk és a farkasok elé vetették volna a legyilkoltakat? A helyett, hogy a bolgár kán besorozta őket Bizánc ellen vonuló seregeibe? Ami tény! Hogyan harcolhattak a bolgárok által az utolsó emberig lemészárolt alföldi avar lovasok később a Balkánon?

Gondolom, további megfontolást igényelt volna az a Bóna-féle mesés állítás is, hogy Zalavárott nem törzsfői székhely volt hajdanában, hanem a Keleti Frank birodalom egyik királyi székhelye épült ott ki.³¹ Végül az egyik helyen a köznépi temetőket etnikailag semlegesnek vélte, másutt az ilyen temetőket természetesen magyar etnikumúaknak tartotta.³²

Viszont le kell szögeznünk, hogy ilyen keretek között bár, de Bóna ideológiailag semleges, sőt inkább korrekt állásponton maradt. Egészen pontosan a kettős honfoglalás tézisével kapcsolatban nem emlegetett ideológiai szempontokat, kiindulást, meghatározókat, sumerizmust, dákokat, egyebeket. Ennél azért ő jobban ismerte és tisztelte László Gyulát.

Ezzel szemben legújabbán Vásáry István bizonyos szempontból a sumerizmusához – a sumer-magyarológiához – hasonlította: László Gyula „elmélete az őstörténet kompetenciáján belül maradna, de ez az elmélet – bár nem közvetlenül ideológiai motívumok hívták életre, mint a sumerizmust,^[33] hanem bizonyos adatcsoport, tehát belső, tudományos indítékok – ugyanolyan jellegű ideologikumként használható fel, mint a sumerizmus. Azaz, ha sikerülne bizonyítani, hogy a magyarok már 200 évvel korábban a Kárpát-medencében voltak, mint a 896-os honfoglalás, akkor több »történeti jog«-unk van ezen a területen, mint bármilyen más népnek. Itt megint csak az a mechanizmus működik, mint a sumerizmusnál: az ősiséget jogforrásnak tekintik.»³⁴

Felelős kutató nem írhat le ilyesféle vádat, mint-hogy felelős (régész) kutató soha nem hivatkozott a kettős honfoglalás tételére mint jogforrásra. Éppen úgy nem, mint ahogy felelős nyelvtörténész sem írta le immáron 100–120 év óta, hogy létezett sumer-magyar nyelvrokonság (és ősrégi magyar jog Eridu városára). Sumerekkel foglalkozó nyelvész vagy történész sem követelt soha elsőbbséget Mezopotámiában ezeknek az őslakóknak a sémi akkádkokkal, vagy a jóval későbbi médekkel és perzsákkal szemben. Vásáry minősítése feltehetően Erdélyi István 1986-ban napvilágot látott írásához köthető. Erdélyi ugyan nem akarta a „kettős honfoglalás” hipotézisét és a „sumer eredetű ősmagyarok”-ról alkotott tévtant egy szinten értékelni, viszont leírta azt, hogy: „a »kettős honfoglalás« ismételt felvetődése külső, politikai jellegű megnyilvánulások miatt történt»³⁵

²⁷ *Honfoglalás és régészet* (szerk. KOVÁCS L.), Budapest, 1994.

²⁸ BÓNA I. 1996, 38.

²⁹ Uo., 27.

³⁰ BÓNA I. 1984/1987, 342–343.

³¹ BÓNA I. 1996, 30.

³² Uo., 33, illetve 39.

³³ Véleményem szerint a sumer-magyarológiát nem ideológiai

motívumok, hanem a tudatlanság hívta életre, és tartja életben.

³⁴ VÁSÁRY I. 2008, 16.

³⁵ ERDÉLYI I. 1986, 131. NB., a könyvecskét László Gyula mai nagy tisztelője, Bakay Kornél is lektorálta, de elmulasztotta, hogy ezt a durva vádat kihagyassa. Avagy 1986-ban még egyetértett vele. A könyv második kiadásában (ERDÉLYI I. 2002, 123) a közben párttitkárból református egyházfőjévé avanszált Erdé-

Az *előbbiség-korábbiág* tétele itt-ott természetesen szerepelt már (sőt ma is szerepel) érvként a népek-országok kapcsolatában a néptörténetben: például ezt használták fel a második világháború után a jóvátételként a lengyeleknek adott keleti német területek esetében. Merthogy Breslau, Stettin és más városok hajdanában (ezer évvel ezelőtt) szlávok lakta térségek voltak, állapította meg Nyikita Hruscsov 1960-ban Szczeinben, azért adták vissza őket Lengyelországnak. Ez a szokásos érv szlovák, szerb, horvát és szlovén, és áttételesen román oldalról a jelenleg hozzájuk tartozó Kárpát-medencei területek esetében is: feltételezett szláv lakosságuk hamarabb megjelent ott, úgymond, mint az Árpádi honfoglalás történt. Például még a mérsékelt szlovák kutatás is úgy tartja, hogy a szláv betelepülés a Kárpát-medencébe már a Kr. u. 5. század végén megkezdődött, amire pedig semmiféle bizonyíték nincs³⁶ – a szlovák ősiség tanán kívül.

II. Székely-kérdés és „nyelvcseré”-teóriák³⁷

A valós helyzet ma az, hogy a legkülönbözőbb korabeli forrásokban *csaknem kivétel nélkül türk* népnek nevezett Árpádekat szabad, sőt kell *magyar nyelvűnek* tartanunk. Kell, a legkülönbözőbb tudománytalan magyarázatok segítségével akár. A minden porcikájában, mondhatnám ízig-vérig *magyar* sajtóságú *székely népséget* (lásd a mottó!) viszont két évszázad óta eredendően *töröknek* kell tartanunk.³⁸ Feloldhatatlan ellentmondás, és itt valami bizonyára nincs rendjén.

Van tehát egy ma általában elfogadott – érvényes és véglegesnek vélt – modellünk, amely *két nyelvváltással* számol: valamikor a Kr. u. 4–9. század között *Árpád népe* (vagy annak eredendően türk része) *eredeti türk-török nyelvét magyarra váltotta*, és már mint magyar nyelvű népesség költözött be 896-ban a Kárpát-medencébe. Itt (a rutének földjén, vagy a Tiszától keletre a Kórógy mentén) találkozott a székelyekkel, akik eredetileg a magyartól eltérő etnikum voltak, eltérő etnikumuknak megfelelően a magyartól különböző – türk-török – nyelvvel. Feltehetően a már

magyar nyelvű Árpád népének asszimilációs hatására ezt váltották volna fel a székelyek a magyar nyelvre. Valamikor 896 és Szent László (vagy legkésőbb II. Géza – 1141–1162) uralkodása között, merthogy – mint Bóna István megállapította volt – a székelyek szép, régies magyar nyelvét „Erdély völgyeiben csak megőrizni lehetett, megtanulni nem”.³⁹ Mert ha a székelyek mai lakhelyükre telepedésükkor [az orthodox modell szerint leginkább a 12. század közepén] nem lettek volna magyarok, hogyan válhattak volna „az erdélyi némettség és a románság szomszédságában, a peremvidékeken, az egységes magyar nyelvterületől jórészt elszakított helyzetben azzá?”⁴⁰

Ez a *két nyelvváltásos modell*: a magyarok (vagy egy hajdan türk részük) és a székelyek egyaránt törökből váltottak magyar szóra. Akár meg is kérdezheti valaki: nem lett volna egyszerűbb, ha mindketten megmaradtak volna türknek, és törökül folytatták volna immáron évezredek társalgásukat. Milyen előnyös lett volna ez a hódoltság idején az erdélyi fejedelmeknek!

Ezzel a merőben hipotetikus, és nagyon bonyolult két nyelvváltásos modellel⁴¹ szembeállítható az *egy nyelvváltásos modell*: Árpád honfoglalói valóban türk etnikumúak és nyelvűek voltak, viszont a székelyek elődei soha-semmikor nem beszéltek más nyelvet, mint a magyart és finnugor elődeit. A két modell között nem jelent *elvi különbséget* Árpád türk nyelvű népe (vagy egy része) elődeinek nyelvváltása (valamikor a 9. század előtt, még künn a sztyeppen), amely tételt Gombocz Zoltán 1921-es rövid tanulmánya óta⁴² gyakorlatilag mind a két tábor elfogadja:

Gombocz Zoltán nevezetes sorai a következők: „Máfelől, régibb felfogásomtól eltérőleg, mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy az a mélyreható nyelvi, műveltségi és etnikai hatás, amelyet a bolgárság az ugor-magyarságra gyakorolt, alig érthető másképp, mintha feltesszük, hogy egy uralkodó bolgár-török réteg volt a magyarság igazi megszervezője, amely persze csakhamar éppen úgy beleolvadt a magyarságba, mint ahogy Asparuch bolgárjai beleolvadtak

lyi már nem merete megismételni vádját, és ennek a fejezetnek ezt a fél bekezdését kihagyta. László Gyula megadta a méltó választ (LÁSZLÓ Gy. 1990, 154–157, valamint LÁSZLÓ Gy. 1996, 25). Éspedig (LÁSZLÓ Gy. 1990, 155): Erdélyi István egyszerűen meghamisította a kettős honfoglalás vitájában olvasható egyik-másik véleményt. Hársing Lajos nemhogy nem bírálta László Gyula módszerét (mint Erdélyi állította, I. ERDÉLYI I. 1986, 131–137), hanem a legnagyobb elismeréssel szólt róla. Ezek után sajtóságos, hogy Erdélyi László Gyula tanítványának nevezeti magát (I. *Magyar Nemzet*, 2008. augusztus 19., 5), holott László világosan megírta, hogy Erdélyi nem a tanítványa, hanem csak az egyetlen hallgatója volt (LÁSZLÓ Gy. 1996, 25). Magára a kettős honfoglalás-vitára lásd MAKKAY J. 1998, 95–96.

³⁶ BÓNA I. 1996, 30. A dolgok különös fintora, hogy ezt egy Alexander Ruttikay nevű kiváló kutató állapította meg, aki – ha jól emlékszem – 1944–1945 telén Budapesten született.

³⁷ A nyelvváltások egyik esetére, a kettős nyelvtanulásra vonatkozólag lásd a későbbi fejezetet.

³⁸ A török teória korai történetére lásd Pál Judit kitűnő tanulmányát (PÁL, J. 1994).

³⁹ BÓNA I. 1991, 16.

⁴⁰ BENKŐ L. 1990, 120.

⁴¹ Amelyben – mint látni fogjuk – csak nagyon rövid idő állt rendelkezésre társadalmi méretű nyelvtanulásra. Még akkor is nagyon rövid, ha gyorsalpaló nyelvtanfolyamok is voltak.

⁴² GOMBOCZ Z. 1921.

a szlávokba. Talán nem véletlen, hogy éppen Árpád családjában annyi török nevet találunk: *Almos, Árpád, Ilik* stb.⁴³

Gombocz Zoltán és László Gyula modellje között valószínűleg tehát nincs elvi különbség! Hiszen egyetértettek abban, hogy az uralkodó Árpádi bolgár-török réteg beolvadt a finnugor magyarságba. Gombocz szerint a beolvadás *a 4–5. századtól a 8/9. századig történt, és kizárólag a Kárpátoktól keletre* (úgy, hogy Árpád népe már finnugor magyar nyelvet beszélve lovagolt be valamikor 894 őszén vagy 895 tavaszán Vereckén és Erdélyen át a medencébe). László Gyula szerint ez a beolvadás már odakint elkezdődhetett ugyan, de nagyjából és egészében *csak a Kárpát-medencében ment teljesedésbe*. Mégpedig már korábban elkezdődve, az (egész?) avar korban, és elhúzódva a honfoglalás korában, sőt a 11. században, tehát *a 6/7–11. századokban*.⁴⁴ Mi lenne ebben a két, dőlt betűkkel is kiemelt folyamatban az elvi különbség? Semmi! Maga a László Gyula-féle feltevés sokkal jobban is illik a nyelvi átvételek, asszimilációk és beolvadások bonyolult folyamataihoz, amelyek általában nem néhány évtized alatt zajlanak le. Ez egyébként már korábban sem volt kizáró ok, hiszen Vámbéry Ármin felfogása is csak annyiban tért el Kuun Géza és Marczali Henrik értelmezésétől, hogy Vámbéry a török és finnugor elemek összeolvadása helyének a Kárpát-medencét tartotta (mint akár László Gyula), a másik kettő pedig nem: a Kárpát-medencében *alakulhatott egységgé az Árpáddal bevonuló törökös nép és a hunok, illetve avarok óta helyben található finnugor többség*, foglalta össze Vámbéry tételét egy mai kutató.⁴⁵

Ezzel szemben a két nyelváltásos modell egyik ágánál, a székelyek nem-magyar (mondjuk türk)⁴⁶

származtatásánál nincs lehetőség ilyen elvi egyeztetésre. Vagy türk nyelvűek voltak a székelyek elődei, vagy ősmagyar nyelvűek. Éppen azért az alábbiakban *a két nyelváltásos orthodox modellt ennél a székely ágánál óhajtom megtámadni*. Természetesen azon az alapon, hogy szerénységem a magyar-modell híve. Tehát a kisebbséghez tartozik, hiszen mindmáig ennek a tábornak van kevesebb tagja, jóllehet Demény Lajos kitűnő cikke szerint olyan kutatók tartoznak hozzá, mint Benkő Loránd, Bóna István, Benkő Elek, Györffy György.⁴⁷

Az első három esetben igaza van, de – mint az előbbi jegyzetből láttuk – Györffy György esetében nem. Györffy bonyolult teóriája a két nyelváltásos orthodox modell olyan változata, amelyben megkísérelte a lehetetlent: ebben a nyelvi egybeolvadás már odakünn elkezdődött, de csak a Kárpát-medencében fejeződött be. A találkozáskor még török nyelvű székelyek pedig a nemrég még szintén török anyanyelvű, éppen csak *elmagyarosodóban lévő* Árpád néptől kezdték volna megtanulni hibátlan magyar nyelvüket. Végül pedig itt, a Székelyföldön magyarosodtak volna el teljesen, ahol az orthodox teóriák szerint a székelyek előtt számottevő magyar nyelvű etnikum még nem is élt. Lehet, hogy módosítani kell Bóna István veretes mondatát, és azt kell feltételezni, hogy mégis csak az erdélyi németesség és a románság szomszédságában és tőlük tanulva, a peremvidékeken, az egységes magyar nyelvterületől jórészt elszakított helyzetben válhattak volna végérvényesen magyarrá?

Ezeket a végtelenségig bonyolított teóriákat – amelyek szerintem még csak hipotéziseknek sem jók –, tekintettel az egyik legkorábbi okfejtésre, és arra, hogy

⁴³ Uo., 21.

⁴⁴ LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 239: „a török–magyar egymásra rétegződés vagy ötvöződés mindenesetre az Urál-hegységen innen, feltehetően a Volga-könyök táján, talán annak jobb partján játszódott le, vagy talán még errébb: hazánkban. Talán arra is fokozottabban kell figyelniünk majd a jövőben, hogy a [finnugor eredetű] népzsenék alaprétégére ráakódott későbbi rétegek mindig a [türk és egyéb] uralkodó osztályok zenei izlését tükrözik.”

⁴⁵ Dobrovits Mihály, in: VÁMBÉRY Á. 2003, 381, 384–385.

⁴⁶ A többi székely-más nyelv társítást a továbbiakban nem tárgyalom. Ide tartozik mindenféle hun-székely-székely, székely-gépi-da, székely-cserkesz, székely-cigány, székely-avar, és természetesen székely-román eredetelmélet, legyen az naiv, áltudományos, vagy akár tudományos álcázású. Összeállításom a BANNER J. – JAKABFFY I. 1954, 521–523 alapján készült. Vö. IMETS J. 1897; JÓSA J. 1921; KNIEZSA I. 1939; NAGY J. 1879; NAGY M. 1940; NAGYAJTAI KOVÁCS I. 1836; OBERMÜLLER, W. 1872; SCHUSTER, F. 1937; SEBESTYÉN Gy. 1898; SEBESTYÉN Gy. 1899; SEBESTYÉN Gy. 1899a; SZÁDECZKY-KARDOSS L. 1917; SZÁDECZKY-KARDOSS L. 1926.

⁴⁷ DEMÉNY L. 1997, 1318. – A kitűnő szerző Györffy Györgynek a magyar-táborba sorolásánál sajnálatosan téved. Vö.

GYÖRFFY Gy. 1990, 25: „A székelység tehát, bár a magyartól eltérő keleti eredetű nép, s ereiben talán a Kelet-Európába visszahúzódott hunok és a Dunántúlon maradt avarok vére is csörgedez, olyan régen egyesült [a Kórógy partján vagy Ruténiában] a magyarsággal, nyelvét olyan régen felvette, hogy az eltelt évezred alatt teljesen magyarrá vált.” Uo., 80–82: „...régóta foglalkoztatja a kutatókat a *szikil* és az *eszkil* népnév hasonlósága. ...A székelyekkel a Volga és a Don között lakó bolgár-török *eszkil*ek hozhatók kapcsolatba; ezek ugyanis a bolgár-török barszilokkal együtt a volgai bolgár fejedelem alá tartoztak, de mindannyian a kazár kagán adófizetői voltak. Lakterületük szomszédos volt az etelközi (levéddiai) magyarokéval, s ahogy eszkilek kerülhettek a magyarok közé, úgy magyarok is szakadhattak közéjük már a régi hazában. ...Mindezek figyelembe vételével ma [1977-ben] azt tartom legvalószínűbbnek, hogy a székelyek már Kelet-Európában együtt éltek a magyarokkal a Kazár Birodalomban, majd a magyar vezérek önállósulása után a székelyek egy része is felázadt a kazárok ellen, és csatlakozott a magyarokhoz. 893-ban alighanem elsőként érte őket a besenyő csapás, és elsőként nyomultak a Kárpát-medencébe, majd a magyarokkal együtt foglaltak hont. 950 táján már a magyarok nyelvét is beszélték, noha etnikai különállásukat sokáig őrizték.”

megalkotója évekig a Székely Nemzeti Múzeum munkatársa volt, Nagy Géza már-már teljesen feledésbe merült nagy tanulmányának⁴⁸ felismeréseire és tanulságaira is építve veszem ismételt szemügyre – a **nyelvváltások kérdése**re bővebben is visszatérek. Helyettük pedig olyan feltevésekkel operálok majd, amelyek nemcsak Nagy Gézánál merültek már fel, hanem amelyeket részben még a most emlegetett Györfly György is megfogalmazott: „Egy olyan feltevés, hogy a székelyek az avar-onogurok magyarul beszélő, magyar etnikumú részei lettek volna [jobb kifejezéssel alávetett népei, merthogy magyarul beszélő onogurok sohasem léteztek], s utóbb az onogur-bolgárokkal szemben a nyelvrokon honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak volna [akik tehát akkor már természetesen magyar anyanyelvűek voltak], két meggondolásból is valószínűtlen”: az alattvalói lojalitás a középkorban meghatározóbb volt a közös nyelvénél, és a székelyek nomád módon harcoltak.⁴⁹ Ezek persze gyengécske érvek. Tudomásom szerint Árpád népe is nomád módra harcolt, nemcsak a kétségen kívül hozzá csatlakozott székelység.

Nézzük azonban először a nagy kortárs, Hunfalvy Pál székely érveit, amelyeknek fontos részei máig meghatározzák (ha ezt nem is mindenki vallja be) a székelyek mivoltával kapcsolatos tudományos álláspontokat!

Idézetek következnek Hunfalvy Pál 1876-ban megjelent, bámulatos tudással megírt könyvéből,

⁴⁸ NAGY G. 1891. A tanulmány megjelenési idejét a különböző szerzők eltérő időre keltezik. Kordé Zoltán például 1883-ra (KORDÉ Zoltán 1991, 56), Klima László 1886-ra (KLIMA L. 1998, 269). Nagy Géza nagy tanulmányának utolsó oldalán (275) olvasható, hogy kéziratát 1885. november 20-án zárta le, és akkor már harmadfél éve volt sajtó alatt. Megírásának ideje eszerint 1883 volna. Az eltérés oka főleg az, hogy a tanulmány önálló füzetként is megjelent, már 1886-ban (NAGY G. 1886, egyik sepsiszentgyörgyi múzeumi – l.sz. 46221 – példányának végén autográf corrigenda is található). Az évszámokat megerősítette Boér Hunor barátom 2008. májusban: „Nagy Géza egy apjának írt levélben (OSzK Kézirattára, 1941/22. MNM, 1885. december 23-i levél) írja meg, hogy befejezte három évi munkáját, tehát egyértelműen 1885 novemberében fejezte be. Különnyomatként már 1886-ban megjelent a sepsiszentgyörgyi Jókai nyomdánál. Az *Értesítő* II. részének (a második *Értesítő* a háromból) tanulmányaként viszont csak 1891-ben jelent meg, (Nagy Géza távozása után másfél-két évvel). Ezért izgalmas a (korábbi) különnyomat (könyvecske) hátsó borítóján, mit is tervezett volna folytatásként, ami aztán sosem jött össze, mert ehhez a magyar őstörténeti bozóthoz (akkor) az ő agya is kevés volt. Tisztességes tudósként nem kívánta átugrani az előmunkálatokat, így a fiatalkori álom nem is juthatott aztán megvalósításközelsébe.” A hátsó borítón jelzett és tervbe vett munkák a következők voltak: „Meg fog jelenni a *Tanulmányok a magyarok őskorából* című munka a következő tartalommal:

I. A magyarok eredetének és őskorának irodalma.

II. a magyarok eredete.

III. a magyar nyelv korszakai.

a *Magyarország ethnographiájá*vaskoskötetéből (a kövér nagybetűk kiemelt kérdések, amelyekre rögvest megkísérlek választ adni):

„Akárki szerkesztette először a hun–magyar krónikát, melyet azután a többiek másolgtának, az hozzátevé a Hunor és Magor-féle mesét, hozzá egyebet is, mi a burgund–hun mondában nem volt meg; hozzátevé a székelyek hun eredetét is. ...Mikor azután a gepidek élet-halálra viaskodtak a longobardokkal, s megszorulva még a Maeotis mellett tanyázó kuturgurokhoz is segítségért folyamodnak 548-ban [»Turisend a kutriguruktul 12 000 lovast szerez segítségül a longobárdok ellen.«]: a tőzsomszédságukban vagy éppen köztük élő hun székelyekhez nem fordulnak! [A] Ugye, megfoghatatlan, ha ott voltak volna székelyek. – A gepidek földjét az avarok foglalják el, 250 évig uralkodnak: a székelyek hol lappanghattak ennyi ideig, hogy se az avarokkal össze nem olvadtak – mi pedig a történelmi tapasztalás szerint azért is okvetlenül megtörtént volna, mert némi rokonságban lehet a hunokat és avarokat képzelni [B], – se pedig, ha csakugyan külön maradtak, másképpen nem hatottak az avarokra. S midőn az avarok hatalma is elhanyaglott: miképpen történhetett, hogy akkor sem mutatták ki magokat a székelyek?

Végre a magyarok, mint a krónikák veszik, a hunok utódjai, tehát a székelyek vérrokonai, nekik közvetlen szomszédaik lesznek a Prut, Szeret stb. folyók mellé-

IV. Ósvallás.

V. Vallásos szertartások.

VI. Mythosképzés.

VII. A magyar nép életmódja az őskorban.

VIII. A fémek ismerete a magyaroknál.

IX. Ósi társadalmi viszonyok.

X. Ösmagyar személynevek.

XI. Az őshaza.

XII. Kelet-Európa az ó-korban.

XIII. A hunnok és magyarok.

XIV. Lebedia. Etelköz.

XV. A honfoglalás.

XVI. Nagyfejedelmek, gyulák és horkák.

XVII. Taksony és Géza kora.”

Nem tudok arról, hogy kutatásunk valaha is nyomozta volna, léteztek-e, esetleg maradtak-e fenn megfelelő kéziratok, fogalmazványok Nagy Géza hagyatékában.

⁴⁹ GYÖRFFY Gy. 1990, 81 (eredetileg GYÖRFFY Gy. 1977). Györfly 1996-ban is félreértette László Gyula – egyébként valóban félreérthető – onogur-magyar téziséét: „a késő avarok nyelvéről annyit mondhatunk, hogy olyanféle bolgár-török nyelven beszéltek, mint a dunai bolgárok és a magyarok vezető rétegének egy része. Ezek nyelve azonban nem azonosítható a „hétmagyar” törzsből beszélt nyelvel, s így nincs komoly ok arra, hogy a magyar honfoglalás közismert időpontját megváltoztassuk”. (GYÖRFFY Gy. 1996.) Onogur-törökül beszélhetett nemcsak az Árpádi magyar vezető réteg egy része, hanem a késő avar kori vezető réteg is. Ezzel szemben az alávetettjeik?

kein: hol lappangtak még akkor is azok a székelyek, hogy annak neszét nem vették, s nem ott, hol kezét nyújthattak volna nekik, keresik föl, hanem elvárják, míg Ruténiából terjed a magyarok híre, s oda mennek eleikbe? [C] S legvégre, midőn Tuhutum elfoglalja Erdélyt, akkor is oly nagyothallók a székelyek, vagy oly mélyen alvók, hogy most sem keresik fel a magyarokat, hanem ismét elvárják, míg a tőlök messzebb lévő Gladra kerül a hódítás sora; csak ekkor jönnek ki lappangó fészkekből. [D] Látjuk, milyen csudás mese a történelem világánál a székelyek hun eredete. [E]

De a csudás mesét maguk a székelyek megcáfolják, mégpedig nyelvökkel, mely legcsalhatatlanabb bizonyíték. A székelyek nyelve tökéletesen az, mi a magyar, tehát keresztülment a magyarral együtt a származási, török hatási és szláv hatási időszakokon; ezért nem különbözik a magyartul. Legdöntőbb tanúbizonyosága ez, hogy a székelyek a magyar nyelvnek már teljes történelmi fejlettsége után, innen Magyarországból telepítődtek a keleti határra. [F] Mert ha a székelyek csakugyan igenes hunok volnának, a hun és magyar nyelvnek eredeti azonosságát is föltéve: a székely nyelv mégis okvetlenül különböznék a magyartul azokra a kifejezésekre nézve, amelyeket ez a török s azután a szláv hatásból fölvetett. Pedig képtelenség a hunok és magyarok nyelvének azonosságát föltenni. ...A székely nyelv tehát maga is megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a székelyek nem lehetnek hunok, hanem olyan magyarok, mint a többiek, mert nyelvök ugyanazon társadalmi és műveltségi lefolyás alatt képeződött.⁵⁰

„A székelyek telepítése Erdélyben a magyar krónika első szerkesztésének korát is megsejteti. Az a telepítés bizonyosan Sz. László előtt nem történt meg, hanem vagy maga Sz. László által, ki Erdélynek pátronusa, vagy legközelebb utódja által, ...Anonymus tehát még Sz. László idejében sem írhatta meg munkáját, mert akkor lehetetlen vala nem tudnia a székelyek eredetét. Az első krónikaszerkesztést okvetlenül abba az időbe kell gondolnunk, amelyben már nem tudták, hogy ki és mikor telepítette a székelyeket az ország keleti határába.”⁵¹ [G] „Az erdélyi oláhokkal a nagy fejedelmek és az első árpádi királyok idejében úgy vagyunk mint a székelyekkel. Ha akkori ott létüket hinni akarjuk, fel kell tennünk, hogy annyira elbujdosva éltek, hogy senki sem vehette észre.”⁵²

„Mert jóllehet nincsen történelmi bizonyosság arról, hogy mikor kerültek oda [Erdélynek keleti határait] a székelyek: annyi látszik bizonyosnak, hogy megelőzték a szász telepítéseket. ...Mikor, melyik király telepítette oda, nem tudjuk; de hogy a magyar nemzet megalakulta után kerültek az ország keleti szélire, azt a nyelvök teszi kétségtelenné; s hogy ez a magyar foglalás első idejében történt, [H] hogy tehát a székelyek valamennyi német telepítést megelőzték, az onnan válik bizonyossá, mert a német telepedők számára kiadott első oklevelek, amennyire ismerjük, ott találják már a székelyeket.”⁵³

A. Mit tegyünk, nem fordultak. Nagy a sztyeppe! Valójában arról lehet szó, hogy 548-ban még a korai avarok európai hadjáratai sem indultak meg (amelyek keretében ők és Bizánc például a Balkánra telepítette a szlávok egy részét). A szlávok tervszerű letelepítését a Kárpát-medence síkságai és dombvidékei köré nevezte László Gyula *gyepűtelepítésnek*.⁵⁴ Ehhez járult a szlávok letelepítése az avarok és a többi európai hatalom közötti térségekre, szemben a meroving, a longobard és a bizánci hatalmi területekkel: a nyugati szláv (a meroving, majd frank hatalom ellen), a nyugati délszláv (a longobárd felé), és keleti délszláv (későbbi szerb és bolgár-szláv) a bizánci hatalom ellen.

B. Erről a *némi rokonságról* ma már tudjuk, hogy szoros nyelvrokonság, sőt alighanem népi azonosság.⁵⁵

C: A krónikák ruténiai találkozásról beszélnek, de – mint látni fogjuk – Anonymus szerint a Tisza közelében, Kórógyánál, azaz minden jel szerint Csongrád váránál futottak össze Árpád vezéréivel.

D. Glad-Galád országrésze a Maros és Haram vára között volt,⁵⁶ a Gyalu elleni harcok Tétény-Tuhutum vezetésével a Szamos vidékén történtek.⁵⁷ Árpád honfoglaló harcairól pedig tudjuk, hogy különböző irányokba indított támadásokkal, lényegében szalámitaktikával örölte fel és győzte le az ellenállást.⁵⁸

E. Anonymus maga (hiszen Hunfalvynál itt nem a többi krónikáról, hanem Anonymusról van szó Tétény és Glad harcai kapcsán) nem írt hunokról, és ezt így tudja és írja minden komoly kutató. Anonymus több helyén is arról írt, hogy Álmos és Árpád Attila ivadécai voltak, Attila király nemzetségéből származtak,⁵⁹ az elfoglalt föld pedig valamikor éppen

⁵⁰ HUNFALVY P. 1876, 299–301. Egy-két sajtóhibát is javítottam: székhely = székely, műveltsége = műveltségi

⁵¹ Uo., 303. – Nagy Géza egyet nem értő kommentárját l. NAGY G. 1891, 91.

⁵² Uo., 323, a 26. jegyzet.

⁵³ Uo., 379 és 443.

⁵⁴ LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 264.

⁵⁵ Vö. pl. MAKKAY J. 1999, 125–152.

⁵⁶ Anonymus, cap. 44.

⁵⁷ Anonymus, cap. 26–27.

⁵⁸ MAKKAY J. 2007a, 56. A legújabb fordításból az *omnes* magyarítása kimaradt (Anonymus 1999, 43). Nagy Géza kommentárját Hunfalvy Tétény-ötleteire l. NAGY G. 1891, 90. – A Tétény-Töhötöm kérdés azóta a magyar kutatás súlyos teherterele. Vegye kézbe az olvasó az ET, ERT I vagy a MTört I/1 vaskos kötetének megfelelő fejezeteit, és tapasztalni fogja.

⁵⁹ Anonymus, cap. 5, 8, 14, 19, 20, 33, 38, 46.

az ősiük, Attila király földje volt.⁶⁰ Arról sem írt, hogy a székelyek hunok voltak vagy hun eredetűek lennének! Csak annyit, hogy Attila király népei voltak: *omnes Siculi, qui primo erant populi Atthyle regis...*⁶¹: *Miután a székelyek, akik kezdetben Attila király népe voltak.*⁶² Hunokról tudtommal Anonymus soha egyetlen szót sem írt, csak Attila népéről. Majd csak Kézai Simon írt arról, hogy a székelyek a hunok maradékai.⁶³ Benkő Loránd azt feltételezte, hogy Anonymus megjegyzésében talán mégis az 5. századi hunokat jelenti Attila népe.⁶⁴ Nem őket jelenti! Rögtön látni fogjuk azt is, ki lehetett inkább ez az Attila király, sőt azt is, hogy kik lehettek a népei. Az ellenfél seregei sem kizárólag Ménmarót emberei voltak, mert *milites congregati ex diversis nationibus: az ellenfél különböző népekből összeverődött hada.*⁶⁵ Anonymus jobban ismerte még a nomád seregek összetételét és hadi taktikáját, mint a mai tudósok!

F. Ennek a teljes történelmi fejlettségnek a hallgatólagos nyelvtörténelmi időpontja a honfoglalás. Előtte ősmagyar nyelv, utána ómagyar nyelv. Ez a nyelvtörténelmi keltezés azonban pusztá hipotézis.⁶⁶

G. Ez a kronológiai érv rossz, legalábbis Anonymusra vonatkoztatva: ő (vagy forrása) ugyanis még pontosan tudta, hogy Árpád küldte a csatlakozó székelyeket keletre.⁶⁷

H. Kiválóan megfelel F-nek, Hunfalvy érvelése (*a magyar foglalás első idejében*) tehát bátran vonatkoztatható a 10. század elejére is. Kérdés az inkább, hogy *mennyire* keletre, és hogy *mennyire csak* keletre küldték csatlakozásuk után a székelyeket.

⁶⁰ Uo., cap. 5, 11, 12, 14, 19.

⁶¹ Anonymus, cap. 50. SRH I, 101. – Az SRH, I. kommentárja a jegyzetekben, amelyeket Pais Dezső készített, ennél a pontnál hosszan kitér arra, hogy az avarságot Hunni-nak (*Xovviri*) is nevezték, amely közel áll a Csaba hunjai kifejezéshez. Tehát akár azokhoz, akikről tudjuk, hogy Nagy Károly elől a Tiszán túla menekültek, és a nyugati nemzetektől való félelmükben a mai Mezőségnek (?) megfelelő területen, tehát a Marostól északra (?) húzták meg magukat, mégpedig a Csigla mezején (SRH I, 101–102, a 6. jegyzet). Amikor a Csigla-mező kérdéséről írtam, ezt a helyet sajnálatos módon elmulasztottam idézni (vö. MAKKAY J. 2006a, 30–40).

⁶² Anonymus 1999, 43. Végül Nagy Géza is valószínűleg téves következtetést vont le ezzel kapcsolatban: „Bármiként legyen is, annyi bizonyos, hogy a 12. század végén már közhit volt, hogy a székelyek a hunok Erdélyben maradt ivadékai.” (NAGY G. 1891, 90; SRH I, I:162.) Ezt csak annak a tudatában fogadhatjuk el, ha feltesszük, hogy a hunok neve alatt még a 12. század végén is az avarokat is értették, jóllehet szinte már semmit sem tudtak róluk.

⁶³ Anonymus, cap. 21, SRH I, I:162. – Mint ma már közhit is lehetne, Kézai hunjai ebben az összefüggésben inkább a kései avarok, uralkodójuk egy avar Attila lehet.

⁶⁴ BENKŐ L. 1998, 139, 142–143. Vö. KRISTÓ Gy. 2002, 39. Amennyire én ismerem Anonymus szövegét, még arról sincs benne szó, hogy Attila a hunok királya lenne (mint azt KORDÉ Z. 1997, 28) vélte: „nem adhatunk hitelt a hun király s e népesség közötti kapcsolatra vonatkozó állításának”. Nem sorolom itt fel Anonymus

III. Nagy Géza 1886-ban megjelent okfejtései

Nézzük azonban, mit írt ezekről és hasonló kérdésekről Nagy Géza néhány évvel később, bevallottan sokat építve Hunfalvy munkájára, és abból sok mindent el is utasítva. Megállapította, hogy „aki a kérdéshez hozzá akar szólni, az előtt egész sorozata áll a bizonyítékoknak, amelyeket vagy el kell fogadnia, vagy megcáfolnia, de előlük ki nem térhet.”⁶⁸ Jőmagam úgy látom, hogy Hunfalvynál – kissé mai szemmel is nézve – nem annyira bizonyítékok sora olvasható, hanem feltevéseké, ötleteké, hipotéziseké. Az viszont tény, hogy ezeket a hipotéziseket (pl. a királyok által elrendelt székely áttelepítéseket) a nyelvtörténelmi és történelmi kutatás meghatározó része azóta is – mindmáig – bizonyítékoknak tekinti. *Csak hogy semmiféle írott forrás nem áll rendelkezésre a bizonyításukra!* Már Szabó Károly *több okból elfogadhatatlannak mondta Hunfalvy magyarázatait.*⁶⁹ Sőt, maga Hunfalvy is pontosan tudta, hogy nincsenek királyi telepítéseket bizonyító oklevelek. A székely jogviszonyok eredetéről szólva azt mondja: „De akár királyi várhoz tartozó földekre, akár olyanokra, melyek semmiféle várhoz nem tartoztak volt, telepítették is a székelyek: a nekik átengedett területek csakúgy koronai birtokok valának, mint azon földek, amelyekre a szepesi németek vagy az erdélyi szászok hívtak, akiknek első adományos okleveleit szintúgy nem ismerjük, mint nem a székelyekéit.” Mégis voltak áttelepítések, hitette el (és hiteti el mindmáig) követőivel Hunfalvy.⁷⁰ Ugyanabban az évben Szabó Károly talán még pontosabban fogalmazott:

félutacnyi Attila-helyét, csak megemlítem, hogy már Pais Dezső megírta: „Feltűnő, hogy Anonymus egy helyen sem mondja Attilát hun királynak, és egyetlenegyszer sem említi a hunok nevét”. Már 1926-ban (PAIS D. 1926, 104). Anonymus szövegét feltétlenül jobban kellene ismerniük azoknak is, akik alkalmankint szigorúan bírálják. KORDÉ Z., *i. b.* szerint például Anonymusnak *a székely viszonyok tekintetében nem voltak precíz ismeretei.* Kérdések vannak a hunokról? Hiszen Anonymusnak egyébként *a csatlakozás pontos időpontjáról és helyéről nem volt tudomása* (KORDÉ Z., *i. b.*), hanem csakis neki volt: a Kórógy mente, és a honfoglalás első tíz éve. Hunfalvynál: *a magyar foglalás első idejében.*

⁶⁵ Anonymus, cap. 51, Anonymus 1999, 43. SRH I, 104.

⁶⁶ Vö. MAKKAY J. 2006 és MAKKAY J. 2006a, továbbá MAKKAY János 2004, passim.

⁶⁷ Anonymus, cap. 50.

⁶⁸ NAGY G. 1891, 75.

⁶⁹ Uo., 218.

⁷⁰ HUNFALVY P. 1880, 45–46. – NAGY G. 1891, 240–241, a 266. jegyzet. – Hunfalvy tehát ebben a kérdésben hibás logikai érveléssel él: azért voltak királyi székely telepítések, mert voltak későbbi – és ezt pontosan tudjuk – szepesi német és erdélyi szász betelepítések is, és azok legelső *adományos okleveleit* sem ismerjük. Miért kellene hát bizonyítékként létezni székely adományos okleveleknek? Nem léteznek, de 12. század közepi áttelepítések azért *voltak!* Csak hogy a felsorolt premisszákból nem ez következik, hanem csupán annyi, hogy *ez még önmagában nem zárja ki, hogy nem voltak.*

„Hunfalvy szerint a történelem nem mese, s a mese nem történelem. Ezt szívesen aláírom; de mellé jegyzem meg ezt is, hogy a történelemben pusztá okoskodással bármily elmésen kigondolt hypothesis történelmi valósággá varázsolni nem lehet. Pusztá okoskodás, úgy nyelvészeti, mint történelmi téren, bizonyító adatok nélkül lehet igen elmés, igen hangzatos és tetszetős, de marad pusztá okoskodásnak. S ha valamely, bár legjobb hiszemmél igaz gyanánt hirdetett történelmi tételnek, mint Hunfalvy állításának, hogy az erdélyi székelyek a magyar királyok által Szent László kora után Magyarországból telepített határőrök voltak, pusztá okoskodásnál egyéb alapja nincs, az alap megdőltével az egész arra épített következtetés is összedől.”⁷¹

Telepítettek vagy ősfoglalók?

Nagy Géza így foglalta össze a dolgot: „Ősz tudósunk [Hunfalvy Pál] azonban, ki a székelyeket illető ethnographiai kérdésekben elévülhetetlen érdemeket szerzett, politikai intézményeiket teljesen félreismerte. Ellenkezőleg, a székelyek socialis szervezetében minden az első nemzeti rendszerre, az első megszállási jogra mutat. Hogy a királyi adományozásnak mint a székely előjogok föltételezett kútforrásának mennyire hiányzik minden nyoma: azt Szabó Károly kitűnő értekezése után... (*Királyi telepítvényesek-e a székelyek?*⁷²), fölösleges bizonyítanom.”⁷³ Így igaz! Senki sem figyelt – sem akkor, sem a rá következő 130 évben – Szabó Károly érveire, Hunfalvy pedig telepítési teóriájával sokat rombolt a székelyek ügyében szerzett – nem mindig – elévülhetetlen érdemein! Az igazság érdekében tegyük azonban hozzá, hogy a telepítési teóriát Hunfalvy csak ránk örököltette, mert azt – mint már Szabó Károly megemlégette – nem ő, hanem Pray György és Fejér György találták ki.⁷⁴ Említésre méltó a nyugati végeken, a hajdani gyepűn már régebben feltárt két köznépi temetővel (Sorokpolány és Ikervár) kapcsolatban tett okos megállapítás: még ma is csak

mennyire „*keveset tudunk az államalapítás körüli időkből lezajlott, minden bizonnyal jelentős méretű telepítésekről, amelyek természetesen nem csak az ország területének nyugati zónáját érintették*”.⁷⁵ Ezekre a korai áttelepítésekre feltehetően soha nem is léteztek okirataink, és ennek is eredménye, hogy nem is tudunk róluk szinte semmit.

Talán még ennél is rosszabb a forráshelyzet a honfoglalás kor századának első felében megtörtént áttelepítésekkel, amelyekre egyértelműen utalnak régészeti és embertani, sőt numizmatikai adatok. Elsősorban az a tény, hogy a köznépi temetők alapítása – első sírjaik földbe kerülése – általában nem előzi meg a 10. század harmincas-negyvenes éveit.⁷⁶ A székelyek át- vagy inkább letelepítése minden bizonnyal e két telepítési akció keretében következett be. Azzal a sajátsággal, hogy a székelyek nem egyszerűen az elfoglalt és megszállt ország népe (és katonái) voltak, hanem azok, akik a Kárpát-medence egyes népeiségei közül azonnal, önként és fenntartás nélkül az új hatalom mellé álltak: a székelyek „*Ösbönek hírére hallva, békés szándékkal elébe jöttek, s önként kezesül adták fiaikat különféle ajándékokkal. Sőt Ösbő serege előtt első hadrendként indultak Mén-Marót ellen harcba*.”⁷⁷

Mi lenne a hihetetlen ebben a tudósításban, hiszen semmiféle csudálatos elem nincs benne. Abban sem találok semmi csodadolgot, hogy a Ruténiáig Árpád elé lovagló székelyek Árpád seregeivel együtt hódították meg Pannóniát, és részt nyertek a hódításból (de nem Pannónia síkján, hanem a határvidék hegyei között).⁷⁸ Azt sem tartom szentségtörésnek, hogy Árpád katonái „csatlakoztak azokhoz a hunokhoz és avarokhoz, akik már előbb ideérkeztek, egy államot alkottak, és a rokonság alapján alapján ugyanazon jelvények alatt együtt csatáztak...”⁷⁹ Sőt, az előbbi Bonfini-idézet kezdő szakasza sem a tudomány elárulása: Árpád hadi népe a csaták során az elfoglalt haza itt talált népeiből csak azoknak kegyelmezett meg, *akiket a nyelvrokonság révén magukhoz*

⁷¹ SZABÓ K. 1880, 410.

⁷² *A Székely Mívelődési és Gazdasági Egylet Marosvásárhelytől 1884. szeptember hó 25-én tartott nagygyűlésének Emlékkönyve*, Marosvásárhely, 1884, 19–49. KORDÉ Z. 1991, 8–9: a korabeli forrásokban nincs semmiféle utalás máshonnan történő áttelepítésekre. A székely kérdésben nincs tehát semmi értelme a forráskritikai és a „*hagyományértékelő*” irányzatok szentírti megkülönböztetésnek (l. KORDÉ Z. 1991, 9), mert egész egyszerűen nincsenek legkorábbi források, amelyeket ugyancsak értékelni.

⁷³ NAGY G. 1891, 241, a 266. jegyzetben.

⁷⁴ SZABÓ K. 1880, 405.

⁷⁵ KISS G. – TÓTH E. – ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. 1998, 111–112. A kb. 200 síros ikervári temetőből 140 temetkezést tártak fel 1987 és 1990 között. Alighanem Szent István idejéig használták, és a kereszténység terjedésekor hagyták fel.

A sorokpolányi temetőben 1941–1944 között 311 sír került elő, Szent Istvántól a 12. század közepéig használták. II. Géza idejében azonban lakossága nem elköltözött, hanem a mai is álló *Szent Vencel* (ma *Nagyboldogasszony*) titulusú templom cinterme vette át a temető helyét. Értelmezése szerint „ide nem magyar, hanem egy *polan*, azaz lengyel közösséget telepítettek le valamikor az ezredforduló környékén” (Uo., 112). A hajdani Szent Vencel titulus – gondolom – jó összhangban van azzal, hogy valamilyen szláv etnikumot telepítettek be a területre.

⁷⁶ További részletekre néhány dunántúli és egyetlen rétközi temető példáján MAKKAY J. 2005, 82–91.

⁷⁷ Anonymus, cap. 50.

⁷⁸ Kézai, cap. 21.

⁷⁹ Bonfini 1995, 190–191 és 203. Vö. Tarih-i Üngürüş 1982, 105.

hajlíthatnak, és a rokonság alapján ugyanazon jelvények alatt együtt csatáztak.⁸⁰ A hódítók általában kímélik nyelvrokonaikat. A késő avar vezérek pedig – ha beszélgetni akartak – *türk* (vagy csuvas-kazár keverék-) *nyelven* beszélhettek Árpád türkjeivel. Az Árpádhoz csatlakozott (796-ban kelet felé menekült) székely utódok – és Árpádnak Etelközből magával hozott Csaba-székelyei – pedig *ómagyar nyelven* a késő avar korból helyben mindenütt fennmaradt (most részben *Szvatopluk* seregében harcoló) magyarokkal. Nem találok ebben sem lehetetlenséget! Idézem Terdzüman Mahmud sorait: „Végül Hunor népének azon nemzetsége [tehát Csaba székelyei] amely korábban az adzsem [perzsa] padisabhal Rumba [Bizánc] ment, és az arrafelé tett portyázásai folytán ott letelepedett, átkelt a Tiszán, és egyesült Hunor odaérkezett népével.”^{80a} Ez a rész, hiányossága ellenére, hogy tudniillik nem tesz különbséget a mondai elemek szerint 796-ban kelet felé menekült, illetve Csaba vezetésével a bolgárokhoz – (krónikáink születésekor bizánci terület⁸¹) – jutott székelyek között a kritikai kiadás fordítója szerint is „összecseng a legendának a székelyekre vonatkozó elemével, miszerint ők mint őslakosok fogadják visszatérő honfitársaikat”.⁸²

Ahogy abban sem találok semmi csodával határos lehetetlent, hogy Árpád (Hunor) népe, mikor Pannonia [*Ungurusz*, tehát az avarság hajdani országa] meghódítására indult, *önkéntelenül megkedvelte Erdélyt, ahol annyi arany- és ezüstbánya van, amennyi a többi tartományban összesen sincs. ... Meggondolták, hogy az arany- és ezüstbányák révén [itt] kincseket lehet szerezni.*⁸³ Régi véleményem, hogy a gótok – sőt már *Traianus* – óta minden keleti, déli és nyugati náció nem elsősorban természeti szépségei (Caucaország = *Dacia Caucoensis* csodálatos erdei, avagy akkoriban nem is létező stratégiai fontossága) miatt hódította meg Erdélyt, hanem az aranybányák miatt.⁸⁴

Nagy Géza véleménye más pontokban részben megegyezett – vagy hasonló volt – Hunfalvy álláspontjával, részben eltért attól. A fontosabbak

alább következnek. Értelmezésükhöz vagy inkább megértésükhöz azonban szükséges annak elfogadása, amit az utóbbi években több tanulmányban is igyekeztem igazolni. Ez röviden abban foglalható össze, hogy akár Anonymus, akár esetenként a többi krónika egy olyan Attiláról (is) ír, akinek pontos nevét nem ismerjük, de aki nem azonos az 5. századi hun Attilával, hanem legvalószínűbben a kései avarok uralkodója, kagánja volt, és éppen a frank-avar háborúk idején. Minden jel szerint ő volt az, aki áldozatául esett a belső avar villongásoknak, valamikor 794–795 fordulóján. Részleteket ebből a kérdésből nem tárgyalok itt meg (röviden azért lásd valamivel lentebb!), a teljes kifejtés bárkinek rendelkezésre áll.⁸⁵

Anonymus hitelessége

Míg Hunfalvy szerint *csudás mese a székelyek hun eredete*: „a Névtelen a honfoglalás történetét beszéli el, és pedig sokkal részletesebben, mint a Nemzeti Krónika. ... Kérdés, hogy e részletesség a hagyomány épebb voltának vagy pedig mondai elemekkel való kibővülésének az eredménye-e?”⁸⁶ ... Mert nem szabad feledni, hogy ő sok olyan történelmi alappal bíró s külföldi forrásai által nem ismert eseményt mesél el, melyről a *Nemzeti Krónika* vagy egészen hallgat, vagy rosszabbul van értesülve. Tud pl. a kabarok csatlakozásáról, kiket kunoknak nevez... Van aztán némi határozatlan emlékezés nála az egykori avar birodalomról, ... Anonymus Salanust a *nagy Keán* utódjának mondja; az a »magnus Keanus« pedig bizonyára nem más, mint a »magnus Kaganus«.⁸⁷

Nagy Géza itt *majdnem* jó nyomon járt,⁸⁸ és csak annyiban tévedett, hogy a „magnus Keanus” nem az avar kagán, nem a „magnus Kaganus”, hanem a bolgár kán. Ráadásul Anonymus itt olyasmiről emlékezett meg, amelyet külföldi források jól ismertek. Anonymus is pontosan beszámolt arról, hogy a *nagy Kán* (*Magnus keanus, preavus ducis Salani*), a valóban nagy Krum kán Nagy Károly avar háborúi után és nyomában elfoglalta az avar birodalom keleti területeinek jelentős részét.

⁸⁰ Bonfini 1995, 190–191.

^{80a} Mahmud Terdzüman 1996, 57.

⁸¹ MAKKAY J. 2005, 85, a 246. jegyzet.

⁸² Hazai Gy., in: Uo. 182, a 82. jegyzet. (Hazai itt *Képes Krónika*-és Thuróczi-helyekre hivatkozik.)

⁸³ Vö. Tarih-i Üngürüz 1982, 104. Mahmud Terdzüman 1996, 57.

⁸⁴ Traianus dáki háborúira részletesen MAKKAY, J. 1995; MAKKAY, J. 1995a; MAKKAY, J. 1994. Az erdélyi aranybányákra más tanulmányaim mellett MAKKAY, J. 1996. *Caucaország-hoz* Ptolemaiosz: Geogr. II.8.3.

⁸⁵ MAKKAY J. 2006.

⁸⁶ Nagy Géza másutt, ill. más kérdésekkel összefüggésben is: „Anonymus épebb formájában ismerte a hagyományt, mint a mi-

lyen az ő korában volt.” (NAGY G. 1891, 87–88.) Vagy – Toldy Ferenc és Szabó Károly véleményét idézve –: „Névtelenünk ugyan III. Béla korában élt: de a forrás, melyből a honfoglalás minden más tudósításnál részletesebb történetét merítette, az a magyar hagyománynak III. Béla koránál jóval előbbi időből eredő változata kell, hogy legyen. Bizonyára azt is a hagyomány e régi feldolgozásából vette, amit a székelyek szerepléséről mond a honfoglalás alatt.” (Uo., 89.) Minden szavával egyetértek.

⁸⁷ NAGY G. 1891, 79–80, ill. a 11. jegyzet a 80. oldalon.

⁸⁸ Hiszen e kérdéssel összefüggésben ír arról a hatalmas bolgár államról, amely elfoglalta a Tisza mentét, ahol ott élhetett a bolgár uralom alatt az avarok egy töredéke is. (Vö. NAGY G. 1891, 80, a 11. jegyzet.)

Csak az a kérdés, ki az az Attila ezúttal?

Egy ismert Anonymus-helyen ugyanis arról van szó, hogy Ung vidékének meghódított lakosai önként meghódítottak Álmos fejedelemnek és embereinek, „és elmesélték nekik, hogy *Attila király halála után Salán fejedelem őse, a nagy Keán fejedelem miként indult meg Bulgáriából a görögök császáranak tanácsára és segítségével, s magukat a szlávokat miként vezették Bulgária földjéről az orosz határra...*”⁸⁹

Ismert továbbá Anonymustól Árpád üzenete a dölyfös bolgár fejedelemhez, Salánhoz:

„Ősöm, a hatalmas Attila király birtokolta a Duna és Tisza közötti földet, le egészen a bolgár határig, azt, amelyet most a ti fejedelmek bír.”⁹⁰

Szintén Árpád üzenete, szintén Salánnak:

„Megparancsoljuk uratoknak, Salán fejedelemnek, hogy földünket elhagyva gyors vágatában távozzon a bolgárok földjére, ahonnét Salán őse [Krum kán] a mi ősünk, *Attila király* halála után megindult.”⁹¹

Bolgár határok és földek azonban az ötödik századi hun Attila idejében nem léteztek sem a Duna–Tisza közöttől délre, sem a Balkánon. A dunai bolgárok ugyanis Asparuch kán vezetésével csak 681-ben foglalták el későbbi földjeiket.

Az Anonymus előadta bolgár hódítások mindenestre nem csudás mesék, hanem történeti tények.⁹² Ezeknek a kutatók által máig mellőzött összefüggéseknek az ismeretében tényleg csak zavaros találgatás, amit már Nagy Géza kifogásolt⁹³ Hunfalvy okfejtésében:⁹⁴ „midőn a Névtelen elbeszéli Salán segélykérését⁹⁵ a görög császártól és a bolgár hercegtől a magyarok ellen, vagy őseinknek Glád elleni harcait: szemei előtt azon korszak eseményei lebegtek, midőn Manuel császár a 12. század közepén a magyarokkal majd ellenséges, majd baráti viszonyban volt, s amidőn a kunok, bolgárok, oláhok és görögök majd egymással szövetségben, majd egymás ellen küzdöttek.”⁹⁶ Kár lenne, ha történeti kutatásunk

tovább cipelné magával ezt a hipotézist az *anonymusi visszavetítések*ről, és úgy látná, hogy Anonymus sok más szereplőjéhez hasonlóan nemcsak Salán, hanem – gondolom – a Nagy Krum Kán sem tekinthető történeti személyiségnek.⁹⁷ Kár lenne Krumért!⁹⁸

A visszavetítési hipotézis sajnos azóta roppantul kiterelvényesedett, és csaknem minden, megoldhatatlannak látszó anonymusi kérdést ennek a segítségével akarnak megoldani. Miért a román történeti kutatást kárhoztassuk azért, ahogyan Anonymus adatait a magyar történészek színe-virága másfélszáz év óta értelmezi: „Az írott források hiánya miatt szinte lehetetlen, hogy régészeti módszerekkel meghatározhatóvá váljék az első évezred utolsó két-három évszázadában Románia északnyugati részén élt népesség etnikai összetétele. Egyes kutatók szerint a 9. század végén és a következő század elején a Szamos alsó folyása mentén elterülő mai Szatmár megye területe a Ménmarót által vezetett román–szláv vajdaság része lehetett, bezárva azt a történelmi folyamatot, amelynek során a szlávokat asszimilálta egy neolatin népesség. Mindez Anonymus kései – egyesek által elfogadott, mások által kétségbe vont – krónikájának információi alapján állítható.”⁹⁹ Az elfogadó csoport többek között, azok a magyar történészek, akik úgy tartják, hogy az Anonymus által többször is említett blakok valójában vlachok, azaz mai értelemben véve románok, a *Ménmarót* által vezetett blak (tehát vlach = román) – (bolgár) szláv vajdaságban pedig tényleg a bolgár szláv Ménmarót volt a főnök, és a blakok/vlachok a hajdani és mai románok (Nagy Gézánál rumunok). Látszólag tehát minden rendben lenne. A vlach/blak-kérdésről lásd még alább.

Milyen nyelvű külön nép?

Nagy Géza hosszan fejtegeti Anonymus és a *Krónikakompozíció* székelyekre vonatkozó adatainak eltéréseit.¹⁰⁰ Végül megállapítja: „Bármennyire is meg-

⁸⁹ Anonymus, cap. 12. Anonymus 1999, 18–19. SRH I, 51.

⁹⁰ Uo., cap. 14. Anonymus 1999, 20. SRH I, 53–54.

⁹¹ Uo., cap. 38. Anonymus 1999, 34. SRH I, 81.

⁹² A részletekre MAKKAY J. 2006b, 92–96. és MAKKAY J. 2006, 103–107.

⁹³ NAGY G. 1891, 85.

⁹⁴ HUNFALVY, P. 1883, 246–247.

⁹⁵ Vö. Anonymus, cap. 38–39.

⁹⁶ NAGY G. 1891, 85.

⁹⁷ KMTL 591. Megemlítem itt azt is, amit Kristó Gyula és munkatársai tártak fel a *Magnus Keanus* személyéről. Ők Salán preavusát – Anonymus adataitól teljesen eltérően – az 1202-ből és 1281-ből adatolt névből ismert *Kán* nemzetséggel hozták kapcsolatba. Azonban „azon helynevek közlésétől, amelyek esetében felmerülhet vagy igazolódik a kan szavunkból való eredet gyanúja, eltekintettünk (1453: *Kankwtha...*)” (KRISTÓ Gy. – MAKK F.

– SZEGFŰ L. 1973, 72). Mindent inkább, akár még kankutyát is, csak Anonymusnak ne legyen soha igaza. Nem akarok etimologizálni, de nem zárnék ki egy *kán kútja* értelmezést sem.

⁹⁸ Zalán-Salán-Csalán névvel, Anonymus idézett soraival és a visszavetítésekkel kapcsolatban a csúcsteljesítmény az, amit Benkő Loránd írt. Igaz, Benkő azzal a finom megjegyzéssel bizonyítja, hogy „Szalan vezér nevééről is »ordít«, hogy honnan merített a mester”. (L. BENKŐ L. 2003, 77.)

⁹⁹ *Muzeul Județean Satu Mare – Szatmár Megyei Múzeum. Catalogul colecției de arheologie – A régészeti gyűjtemény katalógusa* (LIVIU, M., SZŐCS P. L. és GINDELE, R. kiadásában), Satu Mare – Szatmárnémeti, 2007, 78. A remek kiadvány szerzőinek álláspontját az adott milióban természetesnek tartom. Édesanyám, Mikó Margit 1914 és 1918 között Szatmárnémetiben járt gimnáziumba.

¹⁰⁰ NAGY G. 1891, 95–113.

romlott a hagyomány, melyet a *Nemzeti Krónikában* találunk a székelyek eredetéről, abban megegyezik az Anonymusnál levővel, hogy a székelyeket külön népnek mondja, mely nem egy a magyarral. ...A székelyek a hagyománynak a krónikások történelmi nézetéhez idomított nyelve szerint »Attila« vagy »Csaba« népből valók, s a magyarokkal csak a beköltözés idejében lépnek szorosabb kapcsolatba.¹⁰¹

Ennek a tételnek modellem értelmében csak akkor van komoly értelme (de akkor bizony van!), ha feltesszük – amint jómagam következetesen felteszem –, hogy a székelyekkel találkozó honfoglaló Árpádék akkor még türk anyanyelvűek és etnikumúak voltak, a csatlakozó székelyek pedig már ősidők óta magyarok. (Lásd fentebb az egy nyelvváltásos modellt!). Ebben az esetben a székelyek az Árpádi honfoglalóktól eltérő, külön nép. Az természetes, hogy a krónikák és geszták (akár legelső, ma még vagy ma már ismeretlen) írásos rögzítésének idején Árpád honfoglaló *hadát* már éppen úgy magyarnak tartották, mint ahogyan Hódító Vilmos és hódító viking-francia népe is angolszász volt már a 12. században. Vagy ahogyan a germánul, sőt ófelnémetül beszélő Karoling-frank uralkodókból Verdunre kiváló francia királyok lettek. A kijevi Rusz fejedelmei meg szláv oroszok. A germán longobárdok pedig vaskoronát viselő itáliaiak.

Érdemes folytatni a hasonló esetek felsorolását, például az Indiát meghódító mogulok kivoltáról? László Gyula helyesen állapította meg, hogy a méltóságnevekből csak nagyon óvatosan lehet [– ha egyáltalán lehet –] a nép nyelvére következtetni. Ha „az uralkodók címeiből következtetnénk a nemzetiségre, akkor a horvát bán avar lenne, Svatopluk (a „hercegek hercege” török, a magyar király (král) pedig szláv”.¹⁰² *Mindenki pontosan tudja, hogy az Árpád-ház uralkodói magyar uralkodók voltak. Azt viszont még nem tudja mindenki, és tudományos életünk nem is kutatja, kikből és hogyan lettek azok.*

Mi az, hogy hun székelyek?

Nagy Géza érdemének tartom, hogy – ha nem is használta fel adatait, de – ismerte a latin nyelvre

már 930 előtt lefordított, és közismert germán hősmondát, a *Nibelungenlied* egyik korai előfutárát, a *Walthariust*.¹⁰³ Ezt mindeddig egyetlen magyar történészről vagy nyelvtörténészről sem sikerült megállapítanom. Ez a legelső ismert germán hősmonda az avar Attila¹⁰⁴ pannóniai városában (*urbs Pannoniae*) játszódik. A *Waltharius*nak az ismeretében fogadható el Nagy Gézának az állítása is, hogy „a székelyek a hunokkal hozatnak kapcsolatba, hogy *Attila*, illetve *Csaba népének* mondatnak”.¹⁰⁵ Az avar Attila népének. Különösen fontos az állítás folytatása, melyet teljes terjedelmében idézek:

„...fontos adat egy *belháborúnak* emléke, melyben a székelyek a *legyőzöttek* és *menekülők* közt voltak; fontos *Chigle-mezei tartózkodásuknak* hagyománya, mely megelőzte mai hazájukban való letelepedésüket; és fontos az *oláhokkal való viszonyuknak* emlékezete. De hogy azon *belháború*, melynek emléke megmaradt a hagyományban, az Attila halála után kitört zavarokkal azonosítandó-e? Hogy Csaba Attila fia volt-e, s maga a hagyományainkban emlegett Etele valóban a nagy hun király-e? Hogy midőn Csaba népe hunnak mondatik, az alatt az 5. század hunjait kell-e értenünk; s hogy amit ezekből következtettek, a székelyek már a hun birodalom megdőlte óta lakosai-e Erdélynek: mindezek oly kérdések, melyekre egyedül azon okból, mert a hagyomány így állítja, feleletet nem adhatunk. Más adatok, más bizonyítékok után kell néznünk.”¹⁰⁶

A történelemkutatás fura fintora, hogy a bizonyítékok az avar Attila feltett személyére már akkor rendelkezésre állottak (volna). Nagy Gézá tehát nem annyira az adatok hiánya, mint a kor általános álláspontja akadályozta a megoldásban. Így az ötödik századi Attila hamis kultusza (amelyet nem a hazai nemesség amatőrsége, hanem például a francia Amédée Thierry terjesztett¹⁰⁷). Például annál a kérdésnél, amikor komoly fenntartásai és jó megoldásai ellenére elfogadta a hun nyelvrokonság (a hunság) egyes tételeit. Valószínűleg Hunfalvy vegyes álláspontja zavarta meg. Ugyanis a következőképpen folytatja:

¹⁰¹ Uo., 113.

¹⁰² LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 266. László Gyulának ez a rövid megjegyzése – amelyet korábban nem építettem be elgondolásmomba – pontosan megfelel annak, amit jómagam Svatopluk atyafiságáról és nemzetiségéről megállapítottam: bizonyára apai ágon a hajdani avar előkelők leszármazottja volt, anyai vonalon viszont szláv elődei (is) voltak. A legegyszerűbb megoldás olyasféle házasságra gondolni, mint az Árpádi Zolta frigye a bolgár-szláv Mén-Marót leányával. Vö. MAKKAY J. 2003, 126–135, legutóbb MAKKAY J. 2007a, 30–31. és 59–62. Vö. még KMOSKÓ M. 1927, 287–293: egy 1126-ban készült perzsa kézirat régi perzsa, muszlim, közép-ázsiai és kelet-európai uralkodókról, köztük a szakaliba-szlávok uralkodójával, Svét Malikkal.

¹⁰³ NAGY G. 1891, 119, a 66. jegyzet.

¹⁰⁴ És itt az avar Attilát nem kell sem idézőjelbe tenni, sem kurziválni, merthogy az eposz maga több helyütt is világossá teszi, hogy számára Attila a *Rex avarorum* volt. Vö. MAKKAY J. 1999, 118.

¹⁰⁵ NAGY G. 1891, 121. (Nagy Géza által ritkítással maga a mondat is kiemelve!)

¹⁰⁶ Uo., 121–122. (Nagy Géza által ritkítással maga a mondat is kiemelve!)

¹⁰⁷ AMÉDÉE THIERRY, M. 1874. Thierry Attilával kapcsolatos munkáira lásd Dobrovits Mihály, in: VÁMBÉRY Á. 2003, 378–379.

„Mert az, hogy a hagyomány a székelyeket hunoknak mondja, még nem foglalja magában azon következtetés jogosságát, miszerint a székelyeknek Attila Erdélyben maradt hunjainak kell lenniük. A magyarokat is hunoknak mondja a hagyomány; a székelyek nyelve magyar lévén, természetes, hogy *ugyanazon okra vezethető vissza az ő hunságuk is, mint a magyaroké*, s így az ő Erdélyben való letelepedésüknek nem szükségképpen kellett előbb megtörténnie, mint a magyarok beköltözésének. ...Jornandes... mit sem tud arról, hogy a hunok egy töredéke az erdélyi hegyek közt vontatott volna meg magát.”¹⁰⁸

A következtetés valóban nem jogosult. Az Árpádi magyarok és a székelyek hunságának régi tétele azonban nem ugyanazon okokra vezethető vissza: Árpád népe alatt valóban érthetünk onogur-bolgár türköket, tehát szélesebb értelemben véve hunok. A székelyek viszont inkább az onogur-bolgár-várkony avarok (tehát szélesebb értelemben vett hunok) *alávetett népe* lehetett. Akik ilyenformán legalább kétszer, de lehet, hogy akár háromszor is hun uralom alatt éltek: az ötödik századi hunokkal akár, a nagy Attila alatt, a korai avarokkal (avarhun várkonyokkal) Baján és utódai alatt, majd a kései avarokkal egy avar Attila idején. Így akár két Attilának (és Bajánnak) is népe lehettek. Sőt végül az Árpádi honfoglalóknak is, egy avar Attila Turul-nemzetségének győztes utóda, Árpád fejedelem alatt. A valószínű azonban az, hogy a székelyek Kárpát-medencei története csak a második (várkony) vagy a harmadik (kései avar) hun dinasztiaival indult. Előtte belevész a kései finnugor őstörténet jórészt ismeretlen ősmagyar szakaszaiba. Valahol a mai Oroszországnak megfelelő múltbeli területen.

Hunok, várkonyok, onogurok – és székely népük nyelve

Nagy Géza részletesen ismerteti névrokonának, Nagy Jánosnak az összegyűjtött adatait,¹⁰⁹ amelyek között legalább öt régi szerző állította, hogy hunoknak nevezték az avarokat is. E szerzők közül az egyik, a *Ravennai Geográfus* pedig még azt is írta volt, hogy a hunok, azaz avarok az egykori Dáciában, vagyis a későbbi Gepidiában is éltek: „*Dacia prima et Secunda, quae et Gepidia appellatur, ubi modo Unni qui*

et Avari inhabitant.”¹¹⁰ Lehet, hogy ez az azonosítás Nagy Géza idejében újdonságnak vagy meglepőnek számított (egyések számára pedig akár lehetetlennek tűnt föl, sőt tűnik föl máig!), azonban tudjuk, hogy a hasonló tartalmú források teljes jegyzékét tényleg szinte lehetetlen összeállítani, oly számosak. Jőmagam a Toursi Szent Gergely (540–593/594) és merseburgi Thietmar közötti négy évszázadból félszáz említésig jutottam, amelyek mindegyike az avar–hun, sőt végül a hun–avar–magyar (*Hungarus*) azonosságról beszél.¹¹¹ A kérdés megértése egyszerű: a Meroving- és Karoling-kor, továbbá a következő évszázadok hivatalos történetírása számára a hun–avar azonosság ténykérdés volt. Bizonyára az volt a 10–12. század hungáriai-magyarföldi közfelfogásában (és legkorábbi történetírásában) is, különben nem lehetnének *Várkony* helyneveink. De vannak! Összesen talán hét ilyen helynév maradt fenn (közöttük van Ózd városrésze, valamint *Tiszavárkony* és *Zengővárkony*). Mégpedig nyilván az avar korból öröklődtek – az Árpád-koron át – a történeti magyar helynévanyagba. Pusztán személynév vagy törzsi névadással nem igen keletkezhetek, hiszen személynévi vagy akár rejtett Árpádi törzsnévi megfelelőjükről nem tudunk.¹¹²

Mint köztudott – és nincs szándékomban tovább bizonygatni – a korai avarok, azaz Baján népének feltehető etnikuma két egységből tevődött össze: (A) *Var+Chunnihunok*, amely névnek a magyar megfelelője a *Várkonyok*. Részletesebben: egy feltehető kínai **axwar > xwar > (a)var* és egy avesztai *Xyaona > pahlavi Xyon(o) > Chionite > chonite, hjón, khunlhun = Var-chonite > (a)varchion/hjónlhun, > *varchion > magyar Várkony (helynév) és várkony, várkonyok (népnév) = avarok + hunok.*¹¹³ Akár *avarhunok* vagy *avar hunok*. Az álavarak tehát valójában kései hunok voltak, és lehet, hogy innen van a felvett álnévük. A kérdés lényegét a róla beszámoló bizánci történetíró még aligha érthette meg, ezért írt róla *Theophylactus Simocatta* egy meglehetősen zavaros történetet.¹¹⁴

Mint arra 2008-ban már rámutattam, Hunfalvy Pál az erre a kérdésre vonatkozó összes lehetséges korai adatot – amelyet akkor a tudomány ismert – félreértette.¹¹⁵ A *várkony* név első tagjából, tehát

¹⁰⁸ NAGY G. 1891, 122–123 és 124 is. Az én kiemelésem.

¹⁰⁹ NAGY J. 1879a, 47–50.

¹¹⁰ Cap. XIV. NAGY 1891, 125–126. Kiegészítve Paulus Diaconus sok hasonló adatával a 83. jegyzetben.

¹¹¹ MAKKAY J. 1999, 126–142.

¹¹² KRISTÓ Gy. – MAKK F. – SZEGFÜ L. 1973, 23. – Vö. KMHnsz I, 294: *Várkony*.

¹¹³ COLARUSSO, J. 1998, 434. A történeti adatokra lásd SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998, 14–15, utalással *Theophylac-*

tus Symocatta, VII, 7,7–8,6-ra: „*E nép legrégebb vezetőinek a neve Var és Chunni volt.*” Lásd MAKKAY J. 2008, 24, az 53. jegyzet.

¹¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998, 15. és 20.

¹¹⁵ HUNFALVY P. 1876, 388–389, 391–392. A kérdés fontossága miatt idézem Hunfalvy erre vonatkozó, C. Zeussra hivatkozó sorait: „Der Name Hunnivar, der wohl eins ist mit War und Chunni, findet sich merkwürdig auch schon bei den Hunnen, nur vom Jornandes arg missverstanden«, mondja ugyan Zeuss (*Die Deutschen*, a 726. lapon), mert nem tudja, hogy a [görög]

a *varból* azt a következtetést vonta le, hogy jelentése 'erdő, hegy', tehát az Ural-hegység. Mivel pedig a feltett *our* szó jelentése szerinte annyi lenne, mint a magyar *úr*, a régi bolgár[-török] nyelv és vele együtt nemcsak a hunok, hanem a bolgárok nyelve is ugor (tehát finnugor). Ebből vezette le azt a máig követett tételét, hogy Árpád türk népe [eredendően?] már magyar nyelven beszélt: hiszen így egy bolgár-török nyelvű [és kimondottan bolgár-török anyagi kultúrájú] Árpádi nép egy csapásra magyar nyelvű, *mert a bolgárok nyelve is finnugor*. Ha tudniillik a bolgár *dulo*-dinasztia nyelve ugor (azaz finnugor), akkor a vele rokon Árpád-dinasztia is ugor, azaz magyar nyelvű. *Ugorok voltak tehát mind a hunok, mind a bolgárok*. Sajátos tézis, amellyel ellentmondásba került saját magával,¹¹⁶ de **így lett Árpád türk népéből magyar!** És így nem csorbul az a természetesen már elfogadott és tudományosan helyes alaptétel, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv. És így sikerült a tudás – és a tudós spekulációk – akkori szintjén összeegyeztetni az Árpád népének kétségtelenül és szinte kizárólagos türk-török vonásait a korai Árpád-kori nyelv finnugor-magyar voltára vonatkozó szintén kétségtelen 11. századi forrásokkal.

Hogy eközben éppen Anonymus egyetlen megjegyzése miatt fel kellett áldozni a székelyek magyarságát? Valamit valamiért! Persze, hiszen ők nemcsak az ugor hunok maradékaik voltak (*Hunorum residui*¹¹⁷), hanem kezdetben Attila király népe (*Siculi primo erant populi Atthyle regis*¹¹⁸). Ki mások lettek volna hát, ha nem mégis valamiféle törökök. Jóllehet Hunfalvy – mint az előbb láttuk – először még ellentmondásba került az ötödik századi hunok etnikumát és nyelvét illetően, a millenniumi és millennium utáni kutatás máig tartó hatállyal az egész magyar-székely társadalommal elhitette, hogy:

az Árpádi honfoglalók – ha nem is őseredetűen, de – már régóta magyar nyelvűek voltak.

Pozitív eredményként – a romantikus teóriákat elutasítva – kimutatta viszont azt, hogy bár *az ötödik századi hunok nyelvét gyakorlatilag nem ismerjük*, mégis bátran állíthatjuk, hogy ők viszont nem finnugorok voltak, hanem *türkök* (vagy mongolok).

ovap... hegyet, erdőt jelent, vagyis az Uralt, s Var-chon = hegyi, vagy Urali ember, mint látni fogjuk. ...A mai szláv bolgárban a régi [bolgár-török] nyelvnek is némely szavai megmaradtak, mint az *our* szó. Ez a szó, mely annyi mint *úr*, a bolgár urakul a szláv alattvalók nyelvébe ment által, úgymond Roesler. Az tehát világosan a régi bolgár nyelvet ugoroknak mutatja. ...Amit azonban se Miklosich, se Roesler nem tudhattak, az *our* szó, mely a magyar *úr*nak felel meg, az osztiák *uort* és *urt* = fejedelem, *úr* ...Ugorok voltak tehát mind a hunok, mind a bolgárok...” (HUNFALVY P. 1876, 389, a 60. jegyzet, és 391–392.) A tétel cáfolatára (főleg a félreértett óiráni jordanesi *vára* szó jelentésére) lásd MAKKAY J. 2008, az 53. jegyzet. Azt persze már Hunfalvy

Ezek eredményeként az Árpádi magyaroktól különböző *székelység*¹¹⁹ – ráadásul Attila, sőt Attila és a hunok népe – pedig *mi lehetett volna más, mint valamiféle török*: kavár, vagy besenyő, vagy szikil, vagy eszkil/esgil, vagy eszegel, vagy eszekel, vagy sz.k.l, vagy isgil, vagy sikil-szikil-szekel-szekil. Vagy bármi más, csak ne legyen eredeti magyar!

Ennél a nem-székely többség számára kényelmes megoldásnál azután leragadt – vagy megállt? – a magyar tudomány.

Gondolom, a *várkony* fenti levezetéséből azonnal érthető lenne a hun–avar közeli rokonság, ha ez a nyelvi levezetés nem lenne ennyire bonyolult. Valójában azonban mégsem a levezetés bonyolult, hanem a nomád sztyeppe története volt az, no meg a kutatás kacskaringói olyanok: bonyolultak, és nem egyszer tévutak. Nép- és nyelvtörténetünket ilyen kacskaringókkal szintén sikerült roppant bonyolultá tenni és tévútra is terelni.

Nagy Géza így kísérte meg kijutni a nyelvi labirintusból: „Ha voltak is az avarok közt valódi hun csapatok (aminthogy valószínűen voltak: uturgurok és kuturgurok), ez még éppen *nem jelenti azt, mint-ha ezeknek a székelyek eleinek kellett volna lenniök.*”¹²⁰ Valóban nem jelenti azt! A székelyek elődeinek nem kellett sem hunoknak, sem avaroknak lenniök. Legfeljebb **hun vagy avar alattvalóknak**, katonának a seregekben. Előbbi ígéretünkhöz híven nézzük ezeket a hun és avar csapatokat! Már amit tudunk róluk.

Hunok, avarok seregei

Merthogy mit is írt Jordanes Attila seregeiről:

Attila halála után elsőként a gepidák királya, Ardarik lázadt fel Attila fiai ellen, és biztatására a többi alávetett nép is követte. Pannoniában, a Nedao folyó mellett „csaptak össze mindazok a különféle nemzetek, akiket Attila az uralma alatt tartott. ...Valóban csodálatos látványosságnak vélem azt, ahol látni lehetett, hogy hosszú lándzsával harcoló gót, karddal dühöngő gepida, dárdától ütött sebe miatt lehanyatló rugus, gyalogos suavus, nyilait elfogyasztó hun, nehézfegyverzetű alán és könnyűfegyverzetű herul alkotja a csatasort.”¹²¹ Mikor elfogytak a hunok nyilai

idejében is lehetett tudni, hogy az avarhunok bizánci görög neve – *Ovarxovitai* – első tagja nem az *Ural* hegységet jelenti.

¹¹⁶ HUNFALVY P. 1876, 393. Az önellentmondáshoz vö. az 50. jegyzettel adatoltak.

¹¹⁷ Kézai, cap. 21. SRH I, 162.

¹¹⁸ Anonymus, cap. 50. SRH I, 101.

¹¹⁹ Amelyek a korai nemzetségi rendszerre, a megszállási jogra, az évszázadokig őrzött kiváltságokra, a vérségi rendszeren alapuló birtokjogra és sok hasonló másra vonatkoznak. (Vö. KORDÉ Z. 1991, 8–9.)

¹²⁰ NAGY G. 1891, 127.

¹²¹ Jordanes: *Getica*, L:261. Lásd Jordanes 2004, 94.

– és oly sok nehéz csata után 375 óta –, volt még, maradt még egyáltalában igazi, belső-ázsiai, mongolarcú hun is Attila seregeiben? Kétlem, de az viszont nem kétséges, hogy Attila seregeiben harcolni nem jelenti egyúttal azt is, hogy ez a harcoló egyúttal hun is.

A korai avar – tehát avarhun vagy várkony – seregek hasonló tarkaságát jól mutatja, hogy 599-ben a Tisza–Maros–Temes-közben győzelmeket arató kelet-római haderő 3000 avar, 800 szláv, 3200 gepida és több mint 2000 más barbár „foglyot” ejtett. Theophylactus Simocatta szerint 3000 avart, négyezren felüli egyéb barbárt és még 2200-at, végül pedig 8000 szlávot.¹²² Ezek szerint a korai avar temetőikben a Dunántúlon és feltehetően másutt is számítanunk kell a szlávokhoz hasonlóan keletről behurcolt-betertelt-besodort népekre, közöttük páncélos alánokra. Továbbá az egyéb, ún. *belső barbár törzsekre*,¹²³ akik szlávok és gepidák már nem lehetnek (hiszen azok nevükön fel vannak sorolva). Frankok pedig aligha, hiszen ekkor ők Bizánc pártján álltak. A kagán 618 (?) nyarán „összegyűjtötte mind a belső barbár törzseket, az összes szlávok, bolgárok és megszámlálhatatlan többi népek hadával.”

Hogy e népszervezés-hadseregtoborzás hatóköre milyen óriási lehetett, azt a három „szláv férfi” esete mutatja a legjobban, akiket Maurikios császár emberei fogtak el 591–592-ben Enaton közelében (tehát Hérakleia és Anchialos között). Ezek „...semmi vasból készült holmit vagy harci eszközt nem viseltek. Poggyászként csak lantokat vittek magukkal, ... elmondották, hogy a szlávok népéből valók, a Nyugati Óceán határánál laknak, a kagán az ottani népekig elküldötte követeit katonai erő összegyűjtése céljából... Tizenöt hónap alatt tették meg az utat. Azért hordoznak lantokat, mert nem szoktak fegyvert ölteni testükre, országukban ismeretlen a vas...” Mivel tudjuk, hogy a Balti- és a Keleti-tenger partjainál 590-ben a baltiak és a szlávok már régen ismerték a vasat, véleményem szerint még északabbi, akár finn törzsek embereiről is szó lehet. Emlékeztetek a Kalevalában szereplő hárfákra. Egyébként a lantosok nem az őket a seregbe rendelő avar kagánnak adták elő a történetüket, hanem az ebből a szempontból semleges bizánciaknak, sőt magának a császárnak:

„a császár megkérdezte, honnan valók, és hol töltötték idejüket. ...Az uralkodó megcsodálva termetüket és testük nagyságát, dicsérte és Hérakleiaiba küldte

őket.”¹²⁴ A magas termet (testük nagysága) önmagában is nordikus népességre utalhat.

Bizonyára nem kizárólag avarhun volt a valamivel későbbi korai avar seregek minden katonája sem. Bizánc sikertelen ostromakor (626. július 29. – augusztus 7.) különösen nagy veszteségeket szenvedtek el a bödönhajókba ültetett *szláv* segédcsapatok, valamint „az északon és a nyugat nem kis részén lakó *idegen népek*. ...A kagán az Aranyszarv-öbölben szlávokkal és *a többi magával hozott vad néppel* rakta tele a fatörzscsónakokat, és úgy intézkedett, hogy a fatörzscsónakokon megszámlálhatatlan tömegben szállított *barbár katonák* hatalmas kiáltozás közepette kezdjenek a város ellen evezni...”¹²⁵

Levonhatjuk a tanulságot: a nomád seregekben a meghatározó létszámot bizonyára nem az irányító – hun, várkony, avar, onogur-bolgár – vezérek és parancsnokok jelentették. Azért, mert valakik (valamilyik) Attila – vagy majd Árpád – turulos-sávós zászlója alatt mentek harcba, még nem voltak feltétlenül sem hunok, sem avarok, sem Árpádi türkök. Ez még akkor is így van, ha a számunkra éppen aktuális kései avar korból – a frank–avar háborúk időszakából – nincs hasonló adatunk az avar seregek népi összetételére. De miért lett volna ez eltérő a korai avar időkből? Főleg annak tudatában, hogy az 568-tól eltelt két évszázadban az igazi várkony hadfiak száma alaposan megfogyatkozhatott a vad csatákon. A székelyek pedig e példák alapján ítélve – amikor csatlakoztak a türk Árpád türk seregéhez a Kórogy mentén –, miért lettek volna szintén türkök?

A székelyek magyar nyelve és Erdély

Nagy Géza részletes hangtani összehasonlításait követően – amelyek mai korszerűségének vizsgálata nem lehet az én feladatom, de alighanem elvégezhető – figyelemre méltó megállapítást tett: az ősmagyar nyelv fejlődése során „a hangváltozások tartama alatt a székely nyelv még nem vált ki a magyar közösségből, tehát nem válhatott ki a 10. század előtt.”¹²⁶ Még akkor sem, ha a nyelvi adatok szerint „a székelyek a magyarság különböző részeiből alakultak”,¹²⁷ egészen pontosan a teljes magyar nyelvterület különböző nyugati és déli nyelvjárásaival mutatnak bonyolult rendszert alkotó kapcsolatokat. Megismételve, „a székely nyelv önálló fejlődése a 10. századnál előbb semmiképpen sem kezdődhetett”.¹²⁸ Leghamarabb ekkor kerülhetett olyan peremhelyzetbe,

¹²² Szádeczky-Kardoss Samu, in: SZÁDECZKY-KARDOSS S. – MARÓTI, E., 1986, 219. és SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1992, 134–135 = SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998, 134. Vö. MAKKAY J. 1994, 78–79.

¹²³ SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1992, 159, 161 = SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998, 159–161.

¹²⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998, 92.

¹²⁵ Uo., 1998, 184–204.

¹²⁶ NAGY G. 1891, 139.

¹²⁷ Uo., 140.

¹²⁸ Uo., 144.

amely peremhelyzet a nyelvtörténet általános tapasztalatai szerint archaizmusok megőrzésével, központi újítások bizonyos hiányával, valamint kívülről jövő fokozott hatásokkal szokott járni.¹²⁹

Ez a megállapítás tökéletesen összevág azzal, amit Anonymus írt, hogy ti. a székelyek a Kórógy-menti – vagy Kézainál és követőinél a ruténiai – találkozás előtt nem a Székelyföldön éltek. Az én felfogásom szerint tehát valahol az Árpádi türk honfoglalás előtt beköltözött magyar tömb részeiként éltek, tehát már az Árpádi honfoglalás előtt a Kárpát-medencében laktak. Annak különböző területein, a hajdani avarok uralta ország vidékein. Egyik lehetőség szerint ezt is mutathatják a morva részeken, a mai Nyugat- és Délkelet-Dunántúlon, a Temesben, Biharban, Abaújban megtalálható jellegzetes helynevek.

További fontos kérdés annak meghatározása, hogy milyen időszakot jelenthet ez az előtt. Valamivel pontosabban: az avar kor melyik időszakára: a korai avar korra vagy a kései avar korra vonatkozik-e. Ez a feltevés részben egybevág Nagy Géza javaslatával: „a gepida hatás hiánya ismét csak azt bizonyítja, amit a nyelvbeli adatok egész sorozatának egybehangzó tanúskodása által láttunk még megerősítve, hogy a székelyek Erdélybe való telepedése nem történhetett akkor, midőn a gepidák még itt laktak, tehát nem a hun birodalom felbomlása utáni időkben [azaz még nem a hun Attila és a korai avar uralkodó, Baján közötti időkben], nem az 5–9. század között, a [z Árpádi] magyarok beköltözése előtt.” Nem felel meg viszont Anonymusnak az idézet folytatása: „A székelyek a [z Árpádi] magyarokkal együtt jöttek e hazába.”¹³⁰ A honfoglalók Anonymus szerint már itt találták a székelyeket.

A továbbiakban tehát az idő szempontjából – de csak az idő szempontjából – meg kell különböztetni

a. a székelyek érkezését a Kárpát-medencébe: ebbe a hazába

b. a székelyek Erdélybe való telepedésétől, mégpedig a logikus lehetőségek szerint keletről (b1) vagy nyugatról (b2).

Annak a bármilyen bizonyítása tehát, hogy a székelyek mikor telepedtek be Erdély földjére, semmilyen szükségszerű és kizárólagos okozati és időrendi összefüggésben nincs azzal, hogy mikor telepedtek be a Kárpát-medencébe. Hiszen érkezhettek Erdélybe egyenesen keletről, a Kárpátokon túlról is. Nem óhajtok példákat felhozni más népek ilyen keletről

Erdélybe érkező betelepedéseire a Kr. u. harmadik évszázad végét követően, mert ezt a kérdéssel foglalkozó igazi tudósok nálam sokkal jobban tudják. Legfeljebb egyfajta előidejűségről lehet szó: amennyiben a székelyek nyugat felől költöztek be Erdélybe (b2), akkor azt feltétlenül meg kellett, hogy előzze a székelyek betelepédése ebbe a hazába (a). Merthogy biztosan nem a római kor – vagy éppen a trákok és dákok, vagy akár az őskor – óta voltak a Kárpát-medence lakói.

Semmilyen kényszerítő ok nem írja egyébként elő azt, hogy egy etnikum (tehát az etnikum és vele együtt egy nyelv) csak egyetlen egyszer telepedhet be kívülről egy területre. Elég talán a kelta nyelvek hordozóinak Britanniába való többszöri betelepédésére utalni, természetesen a kelta nyelvállapotok különböző fejlődési fokain. Az ilyesféle népmozgásokat a kutatók *successive migrations*-nek nevezik (egymást követő vándorlásoknak),¹³¹ és ezek egészen különböző időpontokban követhetik egymást. Miért ne teheték volna ugyanezt a messze kívülről betelepülő ő- és ómagyarok, természetesen nyelvük fejlődésének különböző fokozatain. Mik lennének a kizáró okok, ha egyáltalában vannak?

Jómagam ilyen egymást követő, a keltákéhoz hasonló bevándorlóssorozatnak értékelem a sztyeppei hun, avarhun = várkony, onogur és Árpádi türk (egymással nyelvileg rokon, tehát széles értelemben vett hun) népek sorozatos behatolását a Kárpát-medencébe a Kr. u. 5–9. században, végeredményben tehát meglepően rövid időszak alatt. Mivel lényegében semmi közelebbit nem tudunk ezeknek a keletről jött, ritkán sikeres, inkább sikertelen honfoglalóknak a nyelvéről (csak feltehető etnikumukról), oklannak látom a közöttük megbúvó ilyen kapcsolatok aprólékos kutatását. Amit érdemes kutatni, azt a kérdést Nagy Géza így tette fel: *min alapszik a hun-székely atyafiság hagyománya, és ebből következőn mily viszonyban volt a magyarság a hunokkal.*¹³²

Minek a hagyománya a hun hagyomány?

Nagy Géza első válasza erre a Hunfalvyra való hivatkozás volt, aki szerint *az egész hun-magyar atyafiságot a németek találták ki, s a német papok révén honosodott meg azután nálunk is e hit.*¹³³ Hunfalvy bizonyítékai – ma már tudjuk, hogy csaknem mind tévesek – azon a feltételezésen alapultak, hogy a legjellemzőbb elemek csakis a német mondákból eredhettek.¹³⁴

¹²⁹ MAKKAY J. 2005, 68–70.

¹³⁰ NAGY G. 1891, 177.

¹³¹ RENFREW, C. 1987, 229. Lehet, bár nem bizonyítható, hogy az őskelta bevándorlások sorozata már a Kr. e. 3. évezredben megindult Britanniába. (Uo., 243–246.)

¹³² NAGY G. 1891, 179.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Uo., 179–180. – HUNFALVY P. 1876, 297. Nagy Géza többi Hunfalvy-hivatkozása ebben a kérdésben téves (HUNFALVY P. 1876, 389, 393). Hunfalvynál ott pontosabban ezek állnak: „A magyar krónikák jellemző tudomása a hunokról a Krimhild, berni Ditrich vagy Detre (veronai Theodorik), Zeissenmaur, Tulna stb. tulajdonnevekben áll, melyeket a krónikák csakis a német mondákból és a keresztény papok által vehettek; áll továbbá

Ma már tudjuk (de legalábbis tudhatjuk) azonban azt is, hogy az igazi magyar mese- és mondavilág az, amelyet a magyar tudomány Hunfalvy óta Kézai hun-története és az Attila-tudat köré költött. Jőmagam már meg is untam unos-untalan utalni ezekre a tényekre. Hivatkozva az ezzel a kérdéssel foglalkozó munkáimra,¹³⁵ itt is csak annak a *Waltharius*nak az adatait említem meg, amelyet a magyar tudományosság egyetlen képviselője sem olvasott el soha tisztességesen (de talán éppen Nagy Géza igen). Ez a 9. századi, hajdan ófelnémet nyelven alkotott germán hősköltemény (amelynek latin változatát valóban német papok írták le 930 előtt!) felfogható úgy is, mint a *Nibelungenlied*ben megörökített hun–burgund legendás történetek legkorábbi megfogalmazása, jó 300 évvel a *Nibelungen-történetek előtt*. A lényeg azonban az, hogy az eposzban *negyven helyen Attila néven* (vagy jelzős szerkezetben) *emlegetett hun király nem az ötödik századi hunok, hanem a (késői) avarok királya*, akinek székhelye *Pannonica urbs*-ban van (tehát Aquincumban). Ő maga pedig a *gens Pannoniae* néven is említett avarok (hat alkalommal szerepelve, mint *auares, auarum, Auarenses armillas*) fejedelme.¹³⁶

A 12. század végi *Nibelungenlied*te és forrásanyagára épített Attila- és Kézai-elméletek, *Schlözertől Hunfalvyn át Szücs Jenőig* – lettenek legyen bármilyen okosak és jó szándékúak – tehát *alapjaikban tévesek*, és feledésre ítéltettek. Vonatkozik ez olyan részletekre is, mint a Zeissenmaur/Zeiselmauer-Tullnai/Tullni csata, vagy akár a Krimhild-történet. Az utóbbit illetően Krimhild utazása Pannoniába és passauai tartózkodása Pilgrim társaságában csak és kizárólag 8. század végi – 9. század eleji hagyományok és történekek alapján fogalmazódhatott meg.¹³⁷

Ami a lényeg, az az, hogy a magyar krónikás irodalomban élt egy a honfoglalás előtti időkből (jelentős részében a késői avar = avarhun = várkony korszakokból), kisebb részben ismeretlen úton (bizonyára csakis írott források alapján) fennmaradt történeti hagyomány, amelynek központi alakja *az avar Attila* volt. Nemcsak Nagy Géza jutott el eddig a megállapításig, hanem László Gyula is, amint azt több rövid megjegyzése bizonyítja:

„*Attila neve és kora voltaképpen nem a hun történetre emlékszik a magyar hagyományban, hanem éppen arra az avar korra, amely már kétszer is élénk bukkant a magyar hagyományok múltja utáni kutatásunk közben. Mert végiggondolni is riasztó, hogy ezek szerint az Árpádok a kései avar kagánok családját képviselnék. Hagyjuk e hangosan gondolkodást, hiszen – legalábbis egyelőre – képtelenek lennénk bonyodalmaiból kikászálódni. Hiszen krónikáink hun története nagyrészt avar történelem. ...Krónikáink írtak ugyan az avarokról bőven, de nem mint avarokról, hanem mint magyarokról [és hunokról], s ezért nem is jelölték külön névvel.*”¹³⁸

A megoldás lehetőségei:

a. az avar Attila beiktatása a 8–9. század fordulójának történetébe.

b. Annak elfogadása, hogy a magyarság zöme már Árpád honfoglalása előtt bejött az országba. Sőt akár: „a korai avar korban, az avar honfoglalással egyidőben magyar törzsek is megjelentek a Kárpát-medencében, s ezek utódai mind a mai napig élnek a magyar népben”.¹³⁹ Mindez olyan járulékos megállapításokkal együtt, mint hogy

c. „...mennyiben tette az Árpádok államszervező lángelméje a már készen talált avar területi beosztást a magyar állam alapjává?”¹⁴⁰

d. Végül, de nem utolsósorban joggal felmerül Árpád nemzetségének eredete az Attila-dinasztiából. De nem az 5. századi Attilától, hanem a kései avar kagánok vonalától.¹⁴¹ Elvégre nem harmincvalahány, hanem csak három vagy négy nemzedékkel korábbi elődjét (Elődjét) kell keresni.

Én belátom, hogy László Gyula – Nagy Gézához hasonlóan – mindezt csak feltételesen, a legtöbbször csak kérdőjeles mondatokban vethette fel, és tételenen soha nem bizonyította. Belátom azt is, hogy történettudományunk egyik napról a másikra nem feledheti és nem is dobhatja el saját, ma érvényes téziseit. Történettudományunknak viszont be kellene látnia, hogy az a. és b. pontokban megfogalmazott logikus feltevések talán megoldhatnák egyben a székegy-kérdés ma vitatott fő pontjait is. Ezek beigazolás esetén ugyanis:

azon nem-történelmi viszonyokból, melyekben a burgundokat a hunokkal, Pilgrimet az előbbi századok eseményeivel s Attilát magát a 10. század vége felé mutató magyarországi ábrázattal képzelem. Géza nagyfejedelem, amint Pilgrim ismeri vagy szeretné hogy lenne, az előkép, mely után Attilát festi a Nibelung.” (HUNFALVY P. 1876, 297–298.) Itt a 21. jegyzetben Hunfalvy egy bizonyos Cassel munkájára hivatkozott (CASSEL, S. 1848, 9–23): „Már Cassel észrevette és előadta a magyar–hun mondának német eredetét, jóllehet sokkal többet tulajdonítva nemzeti forrásnak és az Anonymusnak, mint valóban lehet.” A Pilgrim–Krimhild passauai találkozás késő avar kori keltezésére lásd MAKKAY J. 2008, 50–58.

¹³⁵ MAKKAY J. 1999; MAKKAY J. 2006; MAKKAY J. 2008.

¹³⁶ MAKKAY J. 1999, 118.

¹³⁷ MAKKAY J. 2008, 50–58. – Itt most nem részletezem azokat a súlyos tévedéseket, amelyekkel kiváló kutatók Krimhild személyét (nevét) és történetét tárgyalták. Lásd MAKKAY J. 2006, 77–91, illetve MAKKAY J. 2008, 75–76.

¹³⁸ LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 243, 256, 258, 259.

¹³⁹ Uo., 263 és 238.

¹⁴⁰ Uo., 262.

¹⁴¹ Erre vonatkozólag további részletekre MAKKAY J. 2006, 110–116, valamint MAKKAY J. 2007a, 12–18.

i. Árpád diadalmos honfoglalása és államalapítása előtt – már az avar korban – a Kárpát-medence lakói lehettek.

ii. A székelyek mint az avar Attila népe eredetileg is magyar nyelven beszélhettek,

iii. hiszen az avar kori magyarság (László Gyula kifejezésével *az avar kori köznép*¹⁴², akinek a székelység csak egy része volna) tételezése és folyamatos fennmaradása a 9. században¹⁴³ erre lehetőséget ad.

iv. Erdélybe kerülésük (vagy még pontosabban Erdélyben való fennmaradásuk) tehát a frank–avar háborúk idejétől volna nyomon követhető, amikor jelentős avar kori magyar etnikai csoportok kerültek keletre a frank terjeszkedés miatt. A kelet-erdélyi, a Rikán kívül, illetve belül (Háromszék) való megtelepedésük időszaka nagy mértékben két további tényezőtől függ:

v. a mezőségi nyelvjárást beszélők erdélyi megtelepedésének keltezésétől, valamint

vi. a zabolai kora Árpád-kori köznépi temető pontos – részreahlás nélküli – keltezésétől.¹⁴⁴

Belátható, hogy e további kérdések részletes megválaszálása ennek az írásnak a keretében lehetetlen.

Mikor és hol élhettek magyar nyelvű népeségek a Kárpát-medencében?

Ha itt találta már a székelyeket, és magyar nyelvük ellen nincs bizonyíték, kivel csatázott ugyanitt Nagy Károly száz évvel korábban?

Benczédi Székely István természetesen még felháborodott azon az állításon, amelyet Melanchton egyik követője, Joannes Carion fogalmazott meg:

„A' Nemetec az ő Hystoriaiokba azt írtac be, hog' á nag' CAROL' Imperator ide iöt volna Pannoniaba, es telliessigel á Magiaroknac vegeket szakasztotta volna, maga meeg regen Atila halala vtan több Magiar it nem maradot, hanem csak á Szekeliec, kic mind é napiglan vgian vadnac. ...mikort Atilanac á ket fiai á birodalomert meg viuanac, fel reszint pedig, auag' CHABAVAL menenec el, auag' Erdel be á Moldouasag felől szallanac meg, holot mind é napiglan lakoznc, es nem Magiaroknac hanem Szekelieknc hiuatatnac, kik meeg most is külömböznc á töb Magiarokrol, töruiniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötuuel eel nec mind é napiglan.”¹⁴⁵ Johannes Carion 1544-ben

először Párizsban kiadott munkájában¹⁴⁶ azt írta volt, hogy Nagy Károly nehezen megvívott, de győztes itáliai háború után a *Hungarusok* ellen háborúzott nyolc évig, akiket csaknem teljesen kipusztított: „*Caesar Carolus, tranquillato iam magnis laboribus Italiae statu, bellum Hungaris deleti sunt propemodum.*”

El is kezdődhetne itt a vita azon, hogy ezek az Árpád bejövetele előtti, *Hungarus*nak nevezett népek a szó későbbi (és mai) értelmében már magyarok voltak-e, avagy a szó első tagjából (tévesen) kiérezhető *Hun-* miatt hunoknak (avagy avarhunoknak) tekintendők. Carion a *Hungari* alatt hunokat értett (de nem határozható meg, hogy melyiket a három közül). Székely viszont vallotta a hun–magyar azonosságot. Nagy Károly mégsem pusztíthatta ki csaknem teljesen a hun–magyarokat, vélte Székely, mert azok 800 táját követően *már* nem éltek Pannoniában. Nagyrészüket ugyanis elpusztult az Attila király utáni testvérharcban, értelmezte Székely sorait Gerézdi Rabán, és a megmaradtak egyik fele kivonult Csabával, a másik fele pedig Erdély Moldva felé eső (keleti részén, azaz a mai Székelyföldön) szállt meg.

Székely azonban nem pontosan ezt írta. Hanem azt is, hogy „*meg szallanac Erdel'be á Moldoua felő valo reszebe, kic mind é napiglan otogion lakoznac, kiket most Szekelieknekc huuunc. Auag' Erdel be á Moldouasag felől szallanac meg.*” Azaz kelet, Moldova felől érkezve telepedtek meg Erdélyben.¹⁴⁷

Ha pedig ez az Attila a Nagy Károly ellenfele, akkor a lényeg: a Nagy Károly avar háború során kelet felé elmenekült avar kori népek (egy részük) keletre kerültek. Vagy egyenesen Erdélybe. Vagy (Csaba népeként) kerülővel, a bolgár kánságon (és nem Bizáncon át¹⁴⁸) végül még keletebbre, ahonnan aztán valamikor visszajutottak a Székelyföldre. Legkésőbb az Árpádi honfoglalás idején. Másrészt ha végül kiderül, hogy az Árpádot fogadó elődei valamelyik avar honfoglalás idején telepedtek be keletre, bizony azok is elsősorban Moldova felől jöttek. Ahogyan azt Székely István írta volt, minden bizonnyal valamilyen hagyomány alapján.

Van egy ehhez kapcsolódó további halvány lehetőség is: ha Székely István eme sorai egy korábbi honfoglalás idején betelepített-betelepült ómagyar népeségre vonatkoznak: a mezőségi nyelvjárási ma-

¹⁴² LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 266.

¹⁴³ Uo., 264–265.

¹⁴⁴ A Zabolával kapcsolatos szándékos félrekeltezés vitájának részbeni bemutatására lásd KRISTÓ Gy. 2002, 111–114.

¹⁴⁵ SZÉKELY I. 1559/1960, 142.

¹⁴⁶ *Johannes Carion* (akkoriban német földön szokásos antik néven *Reucerus*) matematikus, asztrológus és történétíró (Bietigheim, 1499 – Berlin, 1538). Többször kiadott munkája 1544-es kiadásának címe: *Chronicorum libellus: maximas quasque res ges-*

tas, ab initio mundi,... 174b–175 (Gerézdi Rabán, in: SZÉKELY I. 1960, 32. és 45. után).

¹⁴⁷ SZÉKELY I. 1559/1960, 122. és 142; Gerézdi Rabán, in: Ua., 32. – Vö. LÁSZLÓ Gy. 1970/1977, 223: az Árpádi honfoglaláskor talán-talán a Kárpáton túl maradt régi csángó-magyarok. Ezek nyelve azonban nem a székely, hanem a mezőségi magyar nyelvjáráson felel meg. Lásd részletesebben MAKKAY J. 1994, 115–116, továbbá MAKKAY J. 1996a, 49–56.

¹⁴⁸ Vö. a magyarázatot in: MAKKAY J. 2005, 85. a 246. jegyzet.

gyarjaira, akiknek egy része még akkor Moldvában maradt: ők volnának a régi csángók, akiknek már népnevük sincs. Innen adódna a mezőségi és a régi csángó nyelvjárás sok-sok archaikus egyezése, amely egyébként megkülönbözteti őket mind a székely (!), mind pedig a többi, belső magyar nyelvjárástól.¹⁴⁹ Ha ők a székelyek előtt érkeztek, de a székelyek is már egy késő avar kori honfoglalás idején (a Kárpát-medencébe), akkor előbbieket kivéve érkeztek?

Még egyszer a hun–székely hagyományról

Az egyik krónikás változat szerint közös harcok után maga Árpád jelölt ki helyet a Ruténiában csatlakozott székelyeknek mai hazájukban.¹⁵⁰ Anonymusnál pedig azt olvashatjuk, hogy a székelyek, akik először (előbb vagy korábban) Attila király népe voltak (*qui primo erant populi Atthyle regis*), az Alföldön, a Kórógy vize mellett csatlakoztak a Biharba Mén-Marót ellen induló sereghez.¹⁵¹ Letelepítésről itt nincs szó, csak harci szövetségről.

A kérdés viszonylag egyszerűen feloldható:

a. Nagy Károly Attila király után vívott avar háborúinak legendássá vált eseményei a krónikákban-gestákban nem az ötödik századi hun Attila halálára és harcaira, hanem egy feltételezett avar Attila (a *Waltharius* Attila királya) halála utáni állapotra vonatkoznak.¹⁵²

b. A kagáni kincstár ellen intézett 795–796-os második támadás történelmi részletei között tudunk a frank–avar (krimhildi, tárnokvölgyi) csaták után keletnek menekülő avar csapatokról, akiket Pippin frank–longobárd–bajor lovassága a Tiszán túlra kergetett.¹⁵³

c. A Csiglemezőre, a Csiglemezőn való táborozásra vonatkozó (kései) írásos források jól kapcsolatba hozhatók ezzel a kelet felé történő meneküléssel.¹⁵⁴

d. Az avar Attila megoldás segítségével megmagyarázható néhány olyan részlet is, amelyet Csaba alakjával kapcsolatban a kutatás teljesen mesés elemnek tart.¹⁵⁵

Ilyen részleteket az *Árpádi honfoglalás = a magyar (anyanyelv) érkezése* tétel tudatában élő, az Attila-mondák minden részletét kizárólag csak az ötödik századi hun Attilához kapcsoló, annak tulajdonító Székely (vagy bárki más) még nem sejtethetett.

Megsejtethetett viszont ezekből a lehetőségekből valamit Nagy Géza, amikor azt írta, hogy:

„fennmarad az a kérdés, hogy a tárnokvölgyi ütközet miért tulajdonították az [ötödik századi] hunoknak?”¹⁵⁶

A sejtés jó, az indoklás talán kevésbé, bár egy érdekes lehetőséget villant fel:

„Kadicsa, a Chele fia, ki Anonymusnál a honfoglaló magyarok között említették,¹⁵⁷ hogy került a hun vezérek lajstromába? És miért mondatnak a székelyek hunoknak, éspedig Csaba népéből való hunoknak? A hagyomány e részleteit ok nélkül nem hozhatták kapcsolatba sem a német papok, sem krónikásaik azzal a történettel, melyet a német mondákból s a nyugati krónikákból tanultak. Hogy a hunokról e krónikákból szerzett ismereteiket a magyar történetbe is átültették s egyes magyar hagyományokkal összefűzték: arra hagyományában kellett megkapniok a keretet, melybe egyebünnen szerzett tanulmányaikat is belefoglalták.”¹⁵⁸

Nagy Géza így folytatta:

„Hogy került a nagy hun király [Attila] Árpád kortársai közé?” Ezt követően hosszan elemzi a tárnokvölgyi ütközet (a krimhildi csaták) szereplőinek (Wele, Chele fia, Keve, Kadicha, Ethele, Kewe¹⁵⁹) neveit, majd megállapítja, hogy Kézai, a *Pozsonyi Krónika*, sőt a *Képes Krónika* egyetért abban, hogy a hunok Wela, Kadicha és Keue halála után királyukká tették Attilát.¹⁶⁰ Tehát a tárnokvölgyi és a Tullni (Zeiselmaueri) 791-es frank–avar csata után.¹⁶¹ Világos, hogy nem a hun, hanem egy másik Attiláról van szó.¹⁶² „Ha e kétféle elnevezést további vizsgálat alá vesszük, feltűnik, hogy az Ethele vagy Chela név ott

¹⁴⁹ Lásd a 130. jegyzetben.

¹⁵⁰ Kézai, cap. 19–21. SRH I, I:161–163.

¹⁵¹ Anonymus, cap. 50. SRH I, I:101.

¹⁵² Erről – mint már volt róla szó – részletesen MAKKAY J. 2005, MAKKAY J. 2006, és MAKKAY J. 2008.

¹⁵³ MAKKAY J. 2005, 107–108. MAKKAY J. 2006a, 30–40. NAGY G. 1891, 228–229 szerint ez a menekülés csak nagyon feltételesen hozható esetleg az augsburgi vereséggel kapcsolatba.

¹⁵⁴ MAKKAY J. 2005a, 90–95. MAKKAY J. 2006a, 30–40. Nagy Géza foglalkozott a Chigle-mezei meneküléssel, de ilyen szempontból nem értékelte: NAGY G. 1891, 216.

¹⁵⁵ MAKKAY J. 2005, 82–90. – A Csaba-legenda teljesen eltérő értelmezése: NAGY G. 1891, 202–203.

¹⁵⁶ NAGY G. 1891, 180.

¹⁵⁷ Anonymus, cap. 7, 33–37, 44, 45. *Cadusa = Kaducsa*, a *Képes Krónikában Kaducha*, *Kadicsa*. Keve testvére, és egyike a hun [kései avar] kapitányoknak. Pais Dezső, in: Anonymus 1975, 152.

SRH I, I:529, s.v. *Kadicha*, valamint Uo., 93: 44–47, egy török *kad* ige – ‘flectitur, deflectit (de via), errat’ participiumaként: *tévelygő*. Nem lenne egyszerűbb a *kádi* ‘bíró’ szóból való származtatása? Vö. *kádár*, „amely név annyit tett a régieknél, mint a mostaniaknál a Bíró név”. TESZ s.v. *kádár*.

¹⁵⁸ NAGY G. 1891, 180. – Ez a kétféle Attila-hagyomány keveredése, amelyhez vö. MAKKAY J. 2008, 14.

¹⁵⁹ Anonymus, cap. 7, 33–37, 44, 45. Kézai, cap. 7: a *Szemény* nemzetségbeli *Béla*, *Csele* fia, és ennek fivérei, *Keve* és *Kadocsa*. E nevek gyakori keverésére a magyar tudományosságban lásd MAKKAY J. 2005, 21–25: Keve és Röv.

¹⁶⁰ NAGY G. 1891, 198.

¹⁶¹ Kézai, cap. 10. SRH I, I:150.

¹⁶² Nagy Géza szerint a Zeiselmaueri ütközet a magyar krónikákban nem a vesztes augsburgi, hanem a győztes 907-es pozsonyi csata emlékét tartotta volna fenn, és ott estek volna el Kadicsa és Keve (NAGY G. 1891, 231).

szerepel, hol a krónikaíró félreismerhetetlenül a magyar hagyományból merített, míg az Attila név ott, hol a nyugati krónikákból készített kivonatot. A magyar hagyomány tehát beszélt egy Ethele vagy Chela nevű vezérről, ki az Érd vagy a Kádár nemzetségből származott, s ezt a krónikás egynek vette a történeti Attilával.¹⁶³

Nincs értelme tovább feszegetni e kérdést: Nagy Géza 1891-ben világosan felismerte azt, hogy a *Nibelungeni* (vagy akár a *walthariusi* forrásanyagtól és mondakincstől) független magyar hagyomány ismert másik Attilát. Más kérdés, hogy a levezetéséhez fűzött történeti és nyelvtörténeti kommentárjai továbbra is ragaszkodnak az Árpádi primátus gondolatához, és ezért 10. századiként próbálta azonosítani. Aminthogy a rendelkezésünkre álló magyarországi krónikás hagyomány is csak rejtve tartalmazza ennek az Attilának a személyét, amelyet néhány rejtőző megjegyzésből és egy-két különös részletből kell kihámozni.¹⁶⁴ Ezek közül is a legkülönösebb Kézai leírása Attila fa palotájának aranyból készült berendezéseiről. Főleg kerevetéről, amely nem vonatkozhat az ötödik századi Attila Priszkosz követ leírásából jól ismert környezetére. Csak az avar kaganok korszakára.¹⁶⁵

A blakok, Anonymus hitelességének próbája

Nagy Géza ezzel értékében egyező felismerése a következő volt: „Kézainál s a *Képes Krónikában* azt olvassuk, hogy a székelyek a honfoglalás idejében az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt, ezen oláhokkal összeegyedtek, s ezek beütiit használják. Hogy itt nem a rumunokról, hanem más népről van szó, kétséget sem szenved.” Az egyik bizonyítékcsoport erre az, hogy akár a magyar nyelvben, akár bármelyik székely dialektusban a román nyelvből való átvételek fölöttébb *ritkák és későiek*.

Nagy Géza azonban nem állt meg itt, hanem – részben Réthy Lászlóra hivatkozva,¹⁶⁶ részben saját kutatásai alapján – megállapította azt is, hogy „előjön a vlach, oláh szó nemzetnév gyanánt is, anélkül, hogy rumunokat jelölne.” Ennél a pontnál sok adatot említ meg Rubruquis feljegyzéseitől egészen Abulghazi 17. századi turkesztáni történetíróig

arra, hogy a Volga melléki népek között ismert volt egy blach, blak, ulak/bulak népnév. Sőt, Abulghazi a mongolok és tatárok történetéről írt művében épenséggel a volgai bulgárokat nevezte *ulaknak*. Miből következik, hogy „a rumunokon kívül a bolgárokat is oláhnak [bulaknak] nevezték, mégpedig nem az aldunai szláv-bulgárokat, hanem a Volga-mellékieket.” Ezért nevezhette így magát Kalojan bolgár cár az 1202–1204 között a pápához írott levelében: *imperator Bulgarorum et Blachorum*.

Némi bizonytalankodás után Nagy Géza le is vont az egyedül helyes következtetést vlach ≠ blak ügyben: „Azon oláh elembe tehát, mellyel a hagyomány szerint a székelyek vegyültek, minthogy *rumun* nem lehetett, mindenesetre *bolgárokat* kell keresnünk.”¹⁶⁷ Volgai bolgárokat, tehát blakokat!

Ez a korszakalkotó felismerés 90 (!) évvel Rásonyi László kis könyve előtt született meg.¹⁶⁸ Rásonyi többek között azt írta, hogy a *bulak* névvel többször is találkozunk a magyar turkológiai irodalomban, és Nyugat-Szibériából először Németh Gyula említette őket.¹⁶⁹ Nem csökkentve Németh Gyula érdemeit, Nagy Géza őt is csaknem fél évszázaddal előzte meg a Volgán túli blakok említésével. Sajnálatos, hogy Rásonyi nem ismerte Nagy Géza írását.¹⁷⁰ Kétszeri blak-összefoglalásban¹⁷¹ jómagam sem hivatkoztam Nagy Gézára.

Nagy Géza és a székelyek török eredete

Nagy Géza ezt követően török népcsoportok irányában kereste a székely eredetkérdés megoldását. A továbbiakban hosszú oldalakat szentelt tanulmányában a magyar (és vele a székely) és a feltett hun névtani és nyelvi kapcsolatok elemzésének. Azt állapította meg, hogy a székelyek, mint Csaba népének egy része, csakugyan hunok voltak, „de nem a hun birodalom felbomlása után Erdélybe telepedett hunok, hanem azon szabir-hun törzs egyik ága, mely a Netád-melléki [Nedao menti] csata után a délkeleti oroszországi pusztaságra vonult vissza, s a magyarokkal teljesen összevegyült. Az összevegyülést bizonyára az segítette elő leginkább, hogy a törzsek egymásba házasodtak. ...Természetes, hogy az ekkép összevegyült két törzs közt annak a nyelve és faji jellege fog

¹⁶³ Uo., 198.

¹⁶⁴ Ezekre lásd MAKKAY J. 2006, 17–60 és 103–109.

¹⁶⁵ MAKKAY J. 2006, 17–47. További részletekre MAKKAY J. 2006a, 10–13.

¹⁶⁶ RÉTHY L. 1880, 30–46, 59–63. NAGY G. 1891, 211.

¹⁶⁷ NAGY G. 1891, 211–213, 235: *a blachok alatt, mint főntebb kifejtettük, rumunokat semmi esetre sem értetünk.* Nagy Géza a blak sok változata közül Anonymus *Blachii* alakját használta (Anonymus, cap. 9.; SRH I, 45).

¹⁶⁸ RÁSONYI J. 1981.

¹⁶⁹ Uo., 58.

¹⁷⁰ Közvetve viszont könnyen lehet, hogy épp az általa vágott úton járt. Ellentétben vele az a Bodor György ugyanis, akinek nyomán a blak kérdést így tárgyalja (Uo., 236–237), több mint valószínű, hogy igen. Bodor György bizonyítottan kapcsolatban állt a Székely Nemzeti Múzeummal, legalábbis 1940-től (vö. HERPEI J. 2004, 40. és 127, a 22. jegyzet.), tehát hozzájuthatott Nagy Géza munkájához (az azt tartalmazó, 1891. évi *Értesítő*ből nagy számú, protokollra elkülönített példány van ma is a sepsiszentgyörgyi intézményben).

¹⁷¹ MAKKAY J. 2006c.

dominálni, mely népebb volt. [– Közbevetőleg: ez az évtizedekkel később megfogalmazott Gombocz-teória egy korai változata. –] Így képzelhetjük a szabir-hunok és az ugor eredetű magyarok összeolvadását is, mely a honfoglalás korában olyan stádiumban volt már, hogy a faji és nyelvi különbségnek – bár, mint fentebb kifejtettük, eredetileg teljesen különböző, csakis az általános nyelvtörvényekben egyező nyelvet beszéltek – a két elem közt aligha volt nyoma. Csak a hagyomány különböztette meg a törzseket egymástól, aszerint amint egyik rész a magyar elem mesés ősapjától, Mogortól, a másik pedig a szabir vagy mondjuk: Csaba-hunokétól, Hunortól származtatta magát.¹⁷²

A következő lépés annak a megállapítása volt, hogy a Dnyeper melléken élő hun törzsekből (Dengizik népéből) alakult ki a bolgár nép, mivel Procopius például a bolgárokat egyszerűen hunoknak nevezte: „A 6. század közepén tehát a hun törzsek egy része új név alatt jelent meg a történelem színpadán, s mi ezt a nevet a bolgárban keressük.”¹⁷³ A levezetés így folytatódik: a nyelvi adatok szerint „a bolgárok nyelve legjellemzőbb tulajdonságaiban megegyezett azzal a nyelvvél, melyet a hunoknak tulajdonítottunk. Ilyen nyelvet ma az egész török–tatar népcsoportban egyedül csak a... csuvasok beszélnek, kik keleti Oroszországnak épp azon a részén laknak, hol egykor Nagy-Bolgárország terület el. ...*A csuvasok tehát, mint bolgár-utódok, egyedüli maradványai az egykor oly nagy szerepet játszott hun népnek. ...Az avarok...* szintén a hun néphez tartoztak, mint a bolgárok. Nemcsak az mutatja, hogy őket is felváltva *hunoknak* írják, pl. a longobard *Paulus Diaconus*,^[174] hanem a *hun* szó előfordul valódi nevükben, a *várkhun*-ban is...: *várnak* (*uar*) nevezték ugyanis Theophylaktos szerint az avarok... egyik ágát [az ál-avarokat] *s khunnak* a másikat.^[175]...

A *kazarokat* [viszont] Theophanes keletről való *turkoknak* nevezi... nem tartoztak a hun néphez [nyelvük nem hasonlított a csuvashoz]... A hunokkal való összevegyülés azonban, amely ugor elemekkel is elárasztotta a kazár nyelvet, megváltoztatta nyelvük eredeti keleti török jellegét, s *Ibn Haukal* joggal írhatta, hogy *a kazarok nyelve hasonlít a bolgárokéhoz, e két nyelv egy és ugyanaz*, mely sorok valódi jelentőségét *Ibn Fozlan* magyarázza meg: az ő korában ugyanis *a kazarok nyelve különbözött a török nyelvtől, s a kazarok éppen nem voltak hasonlóak a törökökhöz.*¹⁷⁶

IV. A bolgár–kavar kétnyelvűség és az etelközi csoportos nyelvtanulás

Ezzel visszaérkeztünk a nyelvtörténeti dilemmacsoporthoz. Nagy Géza 1883–86-os megoldását (a székelyek a finnugor–török keveredés utáni, de törökös nép által hozott hun hagyományt őrző csoportja) a nyelvváltások felmerült kérdései miatt nem tudom elfogadni. Abból a rövid részletből indulnék ki, amelyet Konsztantinosz császár örökített ránk a kazárok nemzetségéből való kavarookról:

„Tudnivaló, hogy az úgynevezett kavarak [helytelenül kabarok] a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütött ki, felülkerekedett az előbb említett kormányzatuk, és a kavarak közül egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén [azokon a földeken, ahol ma a besenyők laknak], összebarátkoztak egymással, és holmi kavaraknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok [tehát a kavarak] nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”¹⁷⁷

Moravcsik Gyula kommentárja szerint a részlet szövegezése nem világos, és háromféleképpen is értelmezhető. „De bármiként értelmezzük is a szöveget, a három mondat világosan arról tanúskodik, hogy a magyarok a kabar csatlakozás révén kétnyelvűek voltak [kétnyelvűek lettek].”¹⁷⁸ No, ez az, ami nem igaz! Már amennyiben magyar–török kétnyelvűséget jelentene.

Mint arra már régebben rámutattam,¹⁷⁹ nyelvtörténeti és történeti kutatásunk következetesen kitart a Moravcsik-féle, sőt a már jóval előtte megfogalmazott magyar–kavar (finnugor–magyar–kavartürk) kétnyelvűség teóriája mellett, azt vélvén, hogy a kétnyelvűség társadalmi méreteiben – társadalmi nyelvtanulással – könnyen és gyorsan elérhető tulajdonság.

Hunfalvy Pál már 1876-ban megtárgyalta az Árpádi törzsek és a kavarak eme kapcsolatát:

„...magának Constantinusnak következő előadásából is világos, hogy a kozárok felhatósága nem nagy lehetett a magyarokon. Mert a császári író így folytatja tudósítását: »Tudni kell, hogy az úgynevezett *kabarok* a kozár nemzetből valók. Lázadás történnén egyszer az uralkodás miatt, eme belháborúban a régi hatalom győze; a lázadók egy része levágték, másik része a turkokhoz meneküle, s azokkal

¹⁷² NAGY G. 1891, 202–203.

¹⁷³ Uo., 203.

¹⁷⁴ *A longobárdok története*, cap. 27.

¹⁷⁵ A várkony-kérdéshez lásd MAKKAY J. 2008, a 9. és az 53. jegyzet, további irodalommal.

¹⁷⁶ NAGY G. 1891, 204–206. Nagy Géza kiemelései.

¹⁷⁷ MORAVCSIK Gy. 1984, 46.

¹⁷⁸ Uo., a 33. jegyzet.

¹⁷⁹ MAKKAY J. 1994, 2.10.3.

egyesült. Azért a kozár nyelvre taníták a turkokat, s mai napig megtartják a maguk nyelvét, de tudják a másik, a turkok nyelvét is.«¹⁸⁰ Figyelemre méltó azonban, hogy Hunfalvy – nagyon korrekt módon – nem Árpádi magyarokról, hanem turkokról beszélt. Azaz egyfajta turkok megtanulták (tudták) egy másik turkféle nép, a kazárok nyelvét is. Ebben így nincs semmi csoda. Hiszen fölöttébb kézenfekvő, hogy az Árpádi turkok nyelve egy türk dialektus volt, és a kazárok által beszélt nyelv egy másik – szintén türk – dialektus volt

Később maga Hunfalvy is pedzegette ezt az egyetlen józan (és tudományos) lehetőséget, de végül elvetette:

„Hozzáteszi Constantinus azt az érdekes tudósítást, hogy a kabarok a magok nyelvére taníták a magyarokat, a magyar nyelvet meg ők tanulták el, s így két nyelven beszélének Constantinus idejéig. – Szókás e két nyelven csak két tájnyelvét (dialectus) érteni a magyarnak: ámde idegenek előtt, milyenek a magyarra nézve Constantinus és forrásai, a tájnyelvek különbsége nem tetszik fel; az idegen nem képes a németnek vagy szlávnak tájnyelveit megkülönböztetni. Constantinus okvetetlen két különböző nyelvről hallott volt. – Igen ajánlkozik a gondolat, hogy a felhozott törökség a magyar nyelvben a kabarok által került abba. Ebből az foly, hogy a kabarok nyelve csuvas-török volt. De az is foly belőle, hogy a kozarok is ilyen nyelvűek voltak, minélfogva a mai csuvasok a régi hatalmas kozarok szegényes maradványai volnának. ...De van olyan vélemény is, mely az arab író, Ibn Haukal kimondására – minélfogva a kozarok nyelve mind a töröktől, mind a perzsától különbözik, de megegyez a bolgárokéval – támaszkodván, a kozarokat az ugorokhoz számítja. Ezen vélemény mellett nyilatkozik Cassel is, József kozár király levelébül okoskodván,... az utóbbi nem áll. ...A kabarok tehát más, ti. türk nyelv szavaival gazdagíták meg a magyart, mint láttuk; s a turkot és magyart csakugyan az idegen fül két nyelvnek volt kénytelen venni.»¹⁸¹

Két nyelvnek tehát, amelyből a turknak nevezett nép magyarul beszélt volna, a kazár-kavar pedig csuvas-hoz hasonló türkül, amely egyébként megegyezik a bolgárral. Érdekes vegyülék, de a sztyeppe bonyolult történetében miért ne fordult volna ilyesmi is elő. A találkozás eredménye pedig *egy kazár-bolgár keveréknyelv* lett, vélhetjük teljes joggal.

A keleti források viszonylag pontosak ebből a szempontból. *Balkhí* szerint a kazárok nyelve a tür-

kókéhez volt hasonló, és ezt *Ibn Haukal* azzal egészíti ki, hogy az *igazi* kazárok nyelve különbözik a türköktől [de azért lehetett hasonló, mert mindkettő türk nyelv volt]. *Isztakhri* szerint (10. század) a kazár nyelv hasonló a bolgárokéhoz, viszont különbözik minden más emberi nyelvtől.¹⁸²

Németh Gyula ezekből és más adatokból arra következtetett, hogy a Kazár Birodalomban beszéltek magyar nyelvet, de „ez nem lehetett jelentékeny nyelvhasználat.¹⁸³ Kiindulópontját tévesnek tartom, mert a hasonlító, de különböző nyelvet minden további nélkül idegen és más nyelvcsaládhoz tartozó – azaz magyar – nyelvnek vélte. Bármiféle törökhöz *hasonlító* nyelv ugyanis nem lehet finnugor!

Konsztantinosz császár szövegének immár hagyományos és egyedül elfogadhatónak kikiáltott értelmezése szerint a türkök (azaz Árpád egész népe) anyanyelvük, a finnugor magyar mellé rövid idő (három, vagy akár 20–25 év) alatt megtanult egy a finnugor magyartól teljesen idegen, török (kazár) nyelvet.¹⁸⁴ László Gyulának azonban feltűnt, hogy a forrás nem arról beszél, hogy magyar nyelvűek tanultak meg törökül a kabaroktól, hanem pusztán csak arról, hogy az (Árpád népevel azonosított) türkök megtanulták a kabarok nyelvét is, azaz egy másik török dialektust,¹⁸⁵ amely a kazároktól 830 körül való elszakadásuk után talán már feledésbe is merült náluk. Teljesen idegen dolog azonban még a Gombocz-elmélet alapul vétele esetén sem lehetett volna számukra, hiszen Árpád népe 300 évvel korábban még türk nyelvű volt.

Az a remekbe szabott feltevés, hogy a török (kazár-kavar) környezetbe került, csak alig korábban valahogy már elmagyarosodott, immáron tehát már magyar anyanyelvű Árpád népe most ismét megtanult volna kavar társaitól egy török nyelvet (azaz egy-két évszázad alatt kétszer is nyelvet váltott, **ez a kétszeri nyelvváltás tétele!**), érdekes ötletekhez vezetett. A kavarok a 9. század vége felé gyorsan megtanították ugyan a magyarokat a kazárra, de maguk már a 10. század közepe tájára beolvadtak az immáron törökül is ismét tudó magyarságba, és magyarul beszéltek.¹⁸⁶ Abba a magyarságba, amely most ugyan ismét megtanult törökül (kazáru), de azért nem törökösödött vissza.¹⁸⁷ Ellentétes irányú nyelvi folyamatok zajlottak tehát roppant sebesen a Kárpát-medencében! A gyulák udvarában viszont a visszatörökösödés (vagy csak török stúdiumok) után aligha beszéltek török nyelvet, bár néhány évtizeddel korábban ők is megtanulták

¹⁸⁰ HUNFALVY P. 1876, 215.

¹⁸¹ Uo., 268–269.

¹⁸² GOLDEN, P. B., in: CHEIA 1990, 263.

¹⁸³ NÉMETH Gy. 1991, 166–167.

¹⁸⁴ MORAVCSIK Gy. 1984, 46; GOMBOCZ Z. 1960, 22; LI-

GETI L. 1986, 532; BOBA, I. 1967, 75; RÓNA-TAS A., 1988, 129–130; MTört I/1, 535.

¹⁸⁵ LÁSZLÓ Gy. 1990, 185.

¹⁸⁶ GOMBOCZ Z. 1960, 22.

¹⁸⁷ LIGETI L. 1986, 360.

azt a kavaroctól. A kétnyelvűség azért nem volt nagy mérvű: annak ui. nyoma maradt volna a magyar szó-kincsben.¹⁸⁸ Jó lenne persze tudni, a másfél százados kazár–magyar együttélés során¹⁸⁹ a teljesen török környezetben hogyan magyarosodott el őt, eredetileg török törzsünk. Vagy csak hogyan őrizte meg magyar nyelvét. Éppen akkor, amikor az Árpádi honfoglalók törökül tanultak beszélni.¹⁹⁰ Talán a kazároctól vették volna át a magyar nyelvet (amikor őket, mint a kazár kagán – magyarosodó – alattvalóit türköknek hívták és tartották)?¹⁹¹ Ligeti szerint csuvasos típusú *jövevényszavaink* zömét a kazároctól vettük át,¹⁹² miközben e török szavakat átvevő őt török törzsünk meg elmagyarosodik (a kazárok meg nem is a csuvas nyelvjárást beszélték). E török szavaink így nem az elmagyarosodás előtti saját, anyanyelvi török szó-kincs része, hanem törökből éppen elmagyarosodó állapotú törökbe való átvételek.

Ilyesféle folyamatokra nincs példa a világtörténelemben! Árpád népe ráadásul nem „mentett [volna] át egykori – török – nyelvből egy-egy szót vagy tükrözést sem, mint ahogy az elmagyarosodott kabarok egykori török nyelvükből átmentettek magyar nyelvjárásukba egyet s más”.¹⁹³ Ligeti szerint ilyen nyelváltási esetekben ugyanis ez szokott történni.

Ami a kérdés érdemi részét illeti, a török elemek a magyarban lehetnek ősi örökségek, és lehetnek jövevényszavak, történeti hátterüket illetően pedig három lehetőség is van:

- törökök hódoltattak finnugorokat, és azt követően beléjük olvadtak;
- finnugorok alkalmazkodtak a nomád török világhoz, és török jövevényszavakat vettek át;
- a magyarság eredetileg török etnikumú és nyelvű volt, és nyelváltással lett magyar, így a török szóanyagunk ősi örökség (mint gróf Zichy István is gondolta volt).¹⁹⁴

Ezek közül önmagában bármelyik lehetőség logikus, és semmi sem szól az első ellen, de lássuk be, hogy az előbbieken ismertetett, a közös nyelvtanulással kapcsolatos feltevések egyik lehetőség tudományos kereteibe sem férnek be!

Ligeti romantikus képet festett a kabar–magyar közös társadalmi nyelvtanulásról: „Az új helyzetben a konstantinói híradás új értelmet nyer. ...Először történt meg, hogy a kazároknak meg kellett tanulni

magyar vezetőik nyelvét. [A forrás persze nem beszél *kellről*, és Ligeti itt felcserélt valamit: *nem a kavaroctól tanultak Árpád népe nyelvéből, hanem ők tanították azokat vezetőinek a törököt.*] Meg is tanulták, igen jól; igaz, a mai hazában is még száz esztendőbe telt, míg a maguk kazár nyelvét elfelejtették.¹⁹⁵ Miért kellene elfelejtenem saját anyanyelvemet, amikor azt éppen másoknak tanítom és szorgosan gyakoroltatom?

Váczy Péter még ennél is bonyolultabb képletet állított fel. Szerinte az Árpádi honfoglalók „...a magyaron kívül beszéltek törökül is, sőt legalább kétféle változatban [tehát saját török nyelvükön és a kabaroktól most tanult kazár–törökül], de „...a magyar nyelvű elem többségben vagy legalábbis hangadó lehetett.”¹⁹⁶

Társadalmi méretű nagy népi nyelvtanulásra a régiségből kevés adatunk van. Danaosnak és népének tíz generáció kellett, mire a trójai háború idejére görögé vált, míg a hükszoszok 4. és 5. uralkodójuk korára (kb. 70 év alatt, Kr. e. 1600 körül) vettek fel egyiptomi neveket és nyelvet. Athén mondabeli első királya, az állítólag Egyiptomból jött Kekrops ugyan saját maga (már) kétnyelvű, hiszen az „egyiptomi” mellett már görögül is beszél, de Athén népének el-
lentéiből (a nők Athéna, a férfiak Poseidón hívei, a gyermekeket nem az anya, hanem az apa után nevezik el) látható, hogy a kétnyelvűség még a mítoszban sem egyszerű és természetes dolog.¹⁹⁷

A *kétnyelvűség* mint a valamelyik fél számára (az Árpád népe–kavar esetben mindkét fél számára) nyelváltás fő feltétele bonyolult folyamatok eredménye, amelyek legkevesebb három nemzedék idejét igénylik.¹⁹⁸ Még akkor is nagy-nagy nehézségekkel járnak, ha a két nyelvet genetikailag is rokonság köti egymáshoz (tehát dialektusokról van szó).¹⁹⁹ A folyamatot L. Bloomfield „intimate language borrowing”-nak nevezte.²⁰⁰ Két nyelv érintkezése során a kapcsolatok először a szó-kincs megismerésével és átvételével kezdődnek. Ezt követően a szoros érintkezések keretében következnek be a mélyebbre érő hatások, amikor a nyelv mélyebb rétegeire terjednek ki a hatások: a morfológiára és a nyelvtanra, például a főnevek ragozására vagy a hajlításra. Majd ezt követi a nyelváltás, a legtöbbször akkor, amikor az egyik (az átvett) nyelv beszélőinek társadalmi rangja magasabb. Ez nem kizárólagos feltétel ugyan, de egyelőre még nem került szóba, hogy a kavar–Árpá-

¹⁸⁸ NÉMETH Gy. 1991, 36, 262.

¹⁸⁹ LIGETI L. 1986, 350–360, 401, 531, 533; MTört I/1, 491–499; TÓTH S. L. 1988, 546.

¹⁹⁰ GYÖRFFY Gy. 1977, 404.

¹⁹¹ Györffy György, in: *Nomád*, 366.

¹⁹² LIGETI L. 1986, 440, 525; Berta Árpád, in: *Östörténet*, 25; Fried István, in: *Östörténet*, 42; MORAVCSIK Gy. 1927, 146–155; Róna-Tas András, in: *Östörténet*, 68.

¹⁹³ LIGETI L. 1986, 533.

¹⁹⁴ ZIMONYI I. 1990, 10–11. Vö. LIGETI L. 1940, 345–346.

¹⁹⁵ LIGETI L. 1986, 532–533.

¹⁹⁶ VÁCZY P. 1985, 24.

¹⁹⁷ HARRISON, J. E. 1963, 262.

¹⁹⁸ STEFANOVICH, M. R. 1989, 43.

¹⁹⁹ BLOOMFIELD, L. 1933, 25–27, 461.

²⁰⁰ DIEBOLD, A. R., jr. 1987, 27–28, a 10. j.

di nyelvtanulás során kik voltak magasabb társadalmi helyzetben.

Az ilyen nyelvváltás egyik eredménye az, hogy a felváltott (elfeledett, azaz *szubsztrátum*) nyelv mély hatásokat hagy maga után a felvett nyelvben, az uralomra került *szupersztrátumban*. Az elmélet híveinek ki kellene tehát mutatniuk a sok nyelvváltás után végül mégis győzelemre került Árpádi magyar nyelvben nemcsak az elfeledett ősi török réteget (hiszen volt egy korábbi türk-magyar – Gombocz-féle – nyelvváltás is), hanem a kazár együttélés, majd a kavár nyelvtanulás későbbi türk rétegeit is.²⁰¹ Három türk-török kölcsönzó-réteg (sőt morfológia és grammatika) röpke 3-4 évszázad alatt. Nem könnyű tudományos feladat azoknak a turkológusoknak, akik minden követ megmozgatnak azért, hogy Árpád következetesen türknék nevezett népét mégis finnugor nyelvűnek (a székeleyeket meg törököknek) lehessen tartani! Egy ilyen hármas ócsuvas kronológiai réteget mutatott ki Róna-Tas András, viszont ő sem tudta tisztázni, hogy a kazárok nyelve végül is ócsuvasos vagy köztörök jellegű volt-e.²⁰² „Nyelvészeti módszerekkel nem is tudjuk kizárni, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavai között egyaránt lehet bulgár-török és kazár.”²⁰³ Én persze ezt a lehetőséget a közös kettős nyelvtanulás esetén egészen biztosra venném. Az ebbeli bizonytalanságot mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az egyik millenniumi külföldi kiállítás katalógusában a kazár nyelv bolgár-török nyelvnek számít.²⁰⁴

Mindez ráadásul csak akkor érvényes, ha egyoldalú nyelvtanulásra következtetünk. Forrásunk azonban *két irányú nyelvtanulásról* szól, és ennek folyamatai még bonyolultabbak, ha egyáltalában valaha is előfordultak valahol. Nyilvánvaló, hogy a közös Árpádi magyar-kavár nyelvtanulás hazai hívei nem gondolták át alaposan mondanivalójukat.²⁰⁵

Kétségtelen, hogy a higgadt tudományos kutatás által meghatározott feltételek – így folyamatos és közvetlen nyelvi érintkezés, a területi és a politikai együtvé tartozás – *egy része* 860, de inkább 895 után

Árpád népe és a kavárok esetében is fennállott, vagy fennállhatott. Természetesen csak abban az esetben, ha a kavárok az új hazában nem egy tömbben, zárt etnikai közösségben települtek le. Ha azonban valóban olyan *zárt tömböktől/tömböket* alkottak volna 895 után, mint ahogy azt Györffy térképe ábrázolja,²⁰⁶ akkor a kavárok sem a 10. század közepére, sem a 11. századra nem magyarosodtak volna el. Mivel azonban a csatlakozott kavárok kétségtelenül elmagyarosodtak, egészen biztos, hogy nem ilyen zárt tömbökben telepedtek le 895–896-ban. Gyors elmagyarosodásuk ellen szólna egy ilyen zárt települési rend esetében az is, hogy nagyobb összetartó etnikai erővel rendelkeztek volna, mint a többi hét törzs.²⁰⁷ Györffy szerint viszont már 950-ben két nyelvűek voltak,²⁰⁸ és nem az Árpád népet törökre megtanító kavárok terjesztik el török dialektusukat, hanem a számos török etnikai, nyelvi és névadási sajátossággal bíró Árpád népe asszimilálja úgy magyarrá a kavárokat, hogy azok 2-3 nemzedék (!) alatt magyar nyelvűek lesznek. A szorgos nyelvtanárokból hirtelenében tanítványok lettek.

Az egyik zavaros nyelvtörténeti tétel a másik után! Éppen úgy, mint ahogyan legkiválóbb történész tudósaink nomád szokásnak vélik azt, amikor Salán vezér két korszó Duna-vízét és egy nyaláb füvet küldött Alpár mezejéről Árpád fejedelemnek.²⁰⁹ Nem ügyelve arra, amit Arisztotelész erről írt: *fölajánlani a földet és a vizet – szolgaságot jelent*.²¹⁰ Nem a nomád sztyeppen, hanem a negyedik századi Athénban! A küldött ajándékokat Salán követei nyújtották át Árpádnak: felajánlották földjüket és folyóikat. Szvatoptluk szintén készségesen adott földet, füvet és vizet.²¹¹ Arisztotelész bizonyára nem nomád sztyeppéi szokásjogról értekezett második athéni tartózkodásának éveiben.²¹²

Ilyen hihetetlen folyamatok – és következtetések – helyett logikusabb az, ha azt állapítjuk meg, hogy a kavárság egy török dialektussal ismertette meg Árpád törökül, de más – az onogur-bolgárságnál

²⁰¹ Ilyen például az Írországból beszélt – egyébként hibátlan – angol sajátos kiejtése, amely a kelta ír kiejtésének hatása a helyi angolra.

²⁰² RÓNA-TAS A. 1996, 92–97 és 100–101.

²⁰³ RÓNA-TAS A. 1996, 111. – A csuvas-kérdés körüli bizonytalanságra lásd RÓNA-TAS A. 1997, 49–57.

²⁰⁴ La Hongrie, 46. Hasonlóképpen az olasz nyelvű kiadásban is. Erről a kettős nyelvtanulásról nem esik egyetlen szó sem a kazár-Árpádi magyar viszonyról legutóbb megjelent kis füzetben sem (PETRIK I. 2008).

²⁰⁵ Például újabban THOMASON, S. – KAUFMANN, T. 1988; THOMASON, S. 2001; WEINREICH, U. 1963; WINFORD, D. 2002.

²⁰⁶ MTört I/1, a 33. térkép. Györffy már nem tart ki feltétlenül amellett, hogy a kavárok zárt tömbben éltek volna a bihari duká-

tusban (GYÖRFFY Gy. 1993, 211). A rá következő két évtizedben a kavár kérdés ilyesféle értelmezgetése már teljesen értelmét veszítette.

²⁰⁷ GOLDEN, P. B., in: CHEIA 1990, 248.

²⁰⁸ Györffy ÁMTF I, 1963, 572.

²⁰⁹ Anonymus, cap. 16. és 38.

²¹⁰ Arisztotelész 1982, 157 (1399b).

²¹¹ *Képes Krónika*, cap. 28.

²¹² A *Képes Krónika* 2004. évi kiadásában, minden bizonnyal a fordító Bollók János hatására már „a föld, a víz és/vagy a fű átadása, illetve követelése a különböző népeknél – és nem csak a steppeieknél – a meghódolás jele” (*Képes Krónika*, 178, a 217. jegyzet). Az igazság az, hogy a sztyeppéről egyetlen, ilyen szokásra utaló adat sem létezik. Ha mégis létezne, kéretik a forrásadatok felsorolása.

szokásos – dialektusban beszélő népét. Az említett adatok szerint is a kavarok (kazárok) nyelve különbözött a türkökétől, de ahhoz hasonló volt. Ezt nevezik *önálló dialektusnak!* Ebben az esetben viszont rövidebb-hosszabb idő alatt az Árpádi honfoglalók és a hozzájuk csapódott kavarok együtt magyarosodtak el, vették át az előttük érkezett magyarok finnugor nyelvét. Nem a székelyek voltak tehát kavarok, hanem a kavarok magyarosodtak el, többek között a székelyek magyar nyelvének hatására. Innen az esetleges székely–kavar–török nyelvi kapcsolatok (ha vannak, helyesebben ha voltak ilyenek).

A magyar–kavar kétnyelvűség kérdésében a hazai tudományosságban sehol nem esik szó például arról sem, hogy a kétnyelvűség (bilingvizmus) állapotának beköszöntét általában megelőzi a *diglossia*.²¹³ Így a felsőőri nyelvjárás területén is,²¹⁴ és csak ezt az állapotot követi inkább *két nemzedék után* a kétnyelvűség. A folyamat őstörténeti-régészeti értelmezése is lehetséges.²¹⁵

*Erre a kétnyelvűségi kérdésre*²¹⁶ azonban kár ennyi szót vesztegetni. Simon Róbertnek az Ibn Fadlán úti beszámolójához fűzött fantasztikusan gazdag jegyzetanyagából ugyanis megtudjuk, hogy al-Bírúni szerint „a bulghárok és a szuwárok... nem arabul beszélnek, hanem egy *türk és kazár keveréknyelven*”. Isztakhrí és Ibn Hawqal szerint pedig „a bulghárok nyelve olyan, mint a kazároké”. Kiderül Simonnál az is, hogy a *szuwáz* a *csuvas* legrégebbi formája lehet.²¹⁷

Ebből immáron teljesen összeállhatna a kép, mely szerint Árpád népe egy türk-bolgár törzs volt, és a türk nyelvet beszélő kazár kavarokkal egy *türk és kazár keveréknyelven* kommunikált. Kíváncsi lennék, hogy hosszú távon mely turkológus vagy honfoglalás-szakértő fog ennél jobb megoldást találni az

állítólagos Árpádi–kavar kétnyelvűségre. Már csak azt kell eldönteni, hogy a kétnyelvűség valóban jó kifejezés-e egy egymás (két rokon dialektus) számára könnyen érthető keveréknyelvre. És hogy kik beszéltek a honfoglaláskor – *magyarul?*

***

Nagy Géza jórészt elfeledett – vagy egyszerűen mellőzött – felismeréseitől nem vezet egyenes út László Gyula elméletéig és álláspontjáig. Felfogását a székely-kérdésben sem sikerült elfogadtatnia, részben azért nem, mert egyes megoldásaiban zsákutcába került. Így lehetséges az, hogy tudósaink még 2004-ben is elképzelhetőnek tartották, hogy „a székelyek magvat valóban hun néptörzsedék alkotta, mely már a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében lakott, a nyugati nyelvekben ugyanis, ahová nevük szláv közvetítéssel került át, névalakjuk olyan nyelvallapotot tükröz, mely – Vékony Gábor véleménye szerint – a honfoglalás előtti szláv nyelvallapotnak felel meg”.²¹⁸ Melyek a szláv közvetítéssel (a honfoglalás előtt!) a nyugati nyelvekbe került névalakok?²¹⁹ Mindent lehet, csak azt nem, hogy a székelyek azóta magyarok, amióta a magyarok?

Vizont szinte kizárólagos érdeme Nagy Gézának, hogy olyan kérdésekben is felvette a burkolt harcot vagy inkább vitát az Hunfalvy Pál akkor uralkodó álláspontjával, amelyekben Vámbéry Ármin nem. Nincs módom most megvitatni azt, hogyan sikerült őt végül szinte teljesen elhallgattatni, de legalábbis úgy befolyásolni, hogy apró tézisek kivételével a következő két évtizedben – korai haláláig – nem folytatta ezt az utat. Teljes mértékű elismerést (jóvátételt) László Gyula sem hozott számára. Az általa óvatosan megnyitott kutatási lehetőségek és irányok ma viszont már mindenki számára adottak, az út járható.

Makkay János – MTA Régészeti Intézet, Budapest, Üri u. 49, H-1014; janosmakkay@freemail.hu

²¹³ Az *Idegen szavak szótárában* nem találtam rá magyartást. Legújabbban Kiss Jenő szerint *kettősnyelvűség*.

²¹⁴ GAL, S. 1979, 107.

²¹⁵ MALLORY, J. P. 1992, 145–49.

²¹⁶ Ezt a kétnyelvűséget László Gyula más irányban értette félre. Ő azzal hozta kapcsolatba, hogy a régi magyar nyelvben Pais Dezső és Bárcai Géza szerint két alapvető (magyar) nyelvjárás mutatható ki (LÁSZLÓ Gy. 1973/1977, 261). Konsztantinosz császár adatának azonban ehhez a kétnyelvűséghez semmi köze!

²¹⁷ SIMON R. 2007, 74, a 263. jegyzet. Az én kiemelésem.

²¹⁸ Képes Krónika, 174, a 188. jegyzet.

²¹⁹ Az angol *Szekel* és a német *Szekler* egyáltalában nem lehet ilyen bizonyíték. (Vö. SOED, II:s.v.) A Vékony Gábor feltevését megítélendő elég beleolvasni a hasonló feltevésekben bővelkedő, hagyatékából kiadott kötetbe (VÉKONY G. 2007). A *székely* névnek megfelelő *siculus* stb. középkori alakjaira lásd KRISTÓ Gy. 2002, 11–12. Azt nem tudtam megállapítani, hogy a középkori angol, francia és német dialektusok ismertek-e egyáltalában kifejezést a mai *székelynek* megfelelő népfogalomra. Valószínűleg nem.

Irodalom

- CHEIA = *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. by D. Sinor), Cambridge 1990.
 ERT = *Erdély rövid története*, 2. kiadás, Budapest, 1993.
 ET I = *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*, Budapest, 1986.
 Györffy ÁMTF I = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963.
 Képes Krónika = *Képes Krónika* (ford. Bollók J.; a fordítást gondozták és a jegyzeteket készítették Szovák K. és Veszprémy L.), Budapest, 2004.
 KMHnsz I = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*, I, *Abauj–Csongrád vármegye* (szerk. Hoffmann István), Debrecen, 2005.
 KMTL = *Korai magyar történeti lexikon* (főszerk. Kristó Gy.), Budapest, 1994.
 La Hongrie = *La Hongrie de l'an Mil. Naissance d'une nation européenne*, Milano, 1998.
 MTört I/1 = *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/1. k. (1. kiadás: 1984; 2. kiadás: 1987), Budapest.
 Mahmud Terdzüman = *Nagy Szulejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája* (ford. Hazai Gy.), Budapest, 1996.
 Nomád = *Nomád társadalmak és államalakulatok* (szerk. Tőkei F.), Budapest, 1983.
 Óstörténet = *Óstörténet és nemzettudat 1919–1931* (szerk. Kincses Nagy É.), Szeged, 1991.
 SOED = *Shorter Oxford English Dictionary* (5. kiadás), Oxford, 2002.
 SRH I = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ed. E. Szentpétery), I, Budapest, 1937.
 Tarih-i Üngürüz = *A magyarok története. Tarih-i Üngürüz Madzsar Tarihi* (ford. Blaskovics J.), Budapest, 1982.

*

AMÉDÉE THIERRY, M.

1874 *Histoire d'Attila et de ses successeurs* (2 vols.), Didier, Paris.

Anonymus

1975 *Gesta Hungarorum*. Hasonmás kiadás (a magyar fordítása: Pais D.), Budapest.1999 *A magyarok cselekedetei* (ford. Veszprémy L.), Budapest.

Arisztotelész

1982 *Rétorika* (ford. Adamik T.), Budapest.

BANNER J. – JAKABFFY I.

1954 *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája*, I, Budapest.

BARTHA A.

1977 Feltételezések és igazságok. László Gyula: Régészeti tanulmányok, *Népszabadság*, 1977. augusztus 13., 7.

BARTHA A. – ERDÉLYI I.

1961 Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire, *ArchÉrt*, 88:1, 68–76.

BENKŐ L.

1990 Adalékok a székelyek korai történetéhez, *Új Erdélyi Múzeum*, I:1–2, Budapest, 109–122.1998 *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest.2003 *Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*, Budapest.

BLOOMFIELD, L.

1933 *Language*, New York.

BOBA, I.

1967 *Nomads, Northmen and Slavs*, The Hague-Wiesbaden.

BÓNA I.

1984/1987 Az avar birodalom felbomlása. A kelet-magyarországi avarság pusztulása (fejezetek), in: MTört I/1, 340–346.

1991 A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből, in: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére* (szerk. Ujváry Zoltán), Debrecen, 9–17.1996 Honfoglalás és régészet, *Korunk*, 1996, 8:21–40.

Bonfini, A.

1995 *A magyar történelem tizedei* (ford. Kulcsár Péter), Budapest.

CASSEL, S.

1848 *Magyarische Alterthümer*, Berlin.

COLARUSSO, J.

1998 Languages of the dead, in: *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia* (ed. by Mair, V. H.), Washington D.C., I:431–444.

DEMÉNY L.

1997 Mítoszok és valóság – a székely nemzettudat történelmi háttere, *Magyar Tudomány*, 104:11, 1309–1320.

DIEBOLD, A. R., jr.

1987 Linguistic ways to prehistory, in: *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem, Studies in Honor of Marija Gimbutas* (S. N. Skomal and E. C. Polome, eds.), Washington, 59–71.

ERDÉLYI I.

1986 *A magyar honfoglalás és előzményei*, Debrecen (?).2002 *A magyar honfoglalás és előzményei*, Budapest.

- 2008 A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van, *Eleink*, 7:1 (13), 52–58.
- FEJES P.
2008 *Mit írtak az ősmagyarokról 46 000 évvel ezelőtt?* Budapest.
- GAL, S.
1979 *Language shift: social determinants of linguistic changes in bilingual Austria*, New York.
- GOMBOCZ Z.
1921 A bolgár kérdés és a magyar húnmonda, *Magyar Nyelv*, 17:15–21.
1960 *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*, Budapest.
- GYÖRFFY Gy.
1977 *István király és műve*, Budapest.
1983 A magyar állam félnomád előzményei, in: *Nomád*, 365–390.
1990 *A magyarság keleti elemei*, Budapest.
1993 *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*, Budapest.
1996 A honfoglalás évezredes távlatból, *Magyar Nemzet*, 1996. augusztus 17., 18.
- HARRISON, J. E.
1963 *Themis: a Study of the Social Origins of Greek Religion*, London.
- HEREPEI J.
2004 A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, *Acta (Siculica) 2003/3 (Emlékkönyv a SZNM 125 éves jubileumára, 3)*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 36–132.
- HONTI L.
1981 Magyar őstörténet – finnugor nyelvtudomány, *Élet és Irodalom*, 1981. május 23., 5.
- HOPPÁL M.
2008 Tiszteljük egymás szimbólumait! *Magyar Hírlap Hétfégi Melléklet*, 2008. augusztus 2., 11–12.
- HUNFALVY P.
1876 *Magyarország ethnographiája*, Budapest.
1880 *A székelyek*, Budapest.
1883 *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Wien–Teschen.
- IMETS J.
1897 *Hun nyomok a székelyföldi hely- és családnevekben*, Budapest, 56 p.
- Iordanes
2004 *Getica. A gótok eredete és tettei* (közreadja Kiss M.), Budapest.
- JÓSA J.
1921 *A cserkesz–székely rokonság*, Mezőtúr, 16 p.
- KISS G. – TÓTH E. – ZÁGORHIDI CZIGÁNY B.
1998 *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*, Szombathely.
- KLIMA L.
1998 Székelyek az ország szegélyén, in: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összefüvetele, Pécs, 1996. szeptember 27–29.* (szerk. Kiss M. és Lengvári I.), Pécs, 263–269.
- KMOSKÓ Mihály
1927 Keleti királyok címeinek jegyzéje, *Magyar Nyelv*, 1927, 287–293.
- KNIEZSA I.
1938/2000 Magyarország népei a XI. században, in: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* (szerk. Serédi J.), Budapest, 1938, II. k., 365–472 (újából megjelent Kiss L. bevezető tanulmányával, in: *Kisebbségkutatás Könyvek*, Budapest, 2000).
1939 Gepidák voltak-e a székelyek? *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1939, 181–193.
1943–1944/2001 Kelet-Magyarország helynevei, in: *Magyarok és románok*, Budapest, 1943–1944, I:111–313 (újából megjelent Kiss Lajos bevezető tanulmányával, in: *Kisebbségkutatás Könyvek*, Budapest, 2001).
- KORDÉ Z.
1991 *A székelykérdés története* (Haáz Rezső Múzeum, *Múzeumi Füzetek* 4.), Székelyudvarhely.
1997 Gondolatok a székely eredetkérdésről, *Aetas*, 1997, 2–3:7–31.
- KORYAKOVA, L. – EPIMAKHOV, A.
2007 *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*, Cambridge.
- KRISTÓ Gy.
2002 *A székelyek eredete*, Szeged.
- KRISTÓ Gy. – MAKK F. – SZEGFŰ L.
1973 *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*, I (*Acta Historica*, XLIV), Szeged.
- LÁSZLÓ Gy.
1970/1977 Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról (Előadásvázlat), *Valóság*, 13, 1970:1, 48–64 (újra megjelent in: LÁSZLÓ Gy. 1977, 213–233).
1973/1977 Magánbeszéd a honfoglalásról és a kettős honfoglalásról, in: *Évezredek hétköznapjai* (szerk. Szombathy V.), Budapest, 1973, 164–197 („Emlékezzen régiekre! Az Szythiából kitűttekre!” címmel; újából megjelent in: LÁSZLÓ Gy. 1977, 234–275).
1977 *Régészeti tanulmányok*, Budapest.
1978 *A „kettős honfoglalás”*, Budapest, 1978 (új kiadása: Helikon Kiadó, Budapest, 2004).
1981 *Őstörténetünk*, Budapest.

- 1987 *Őstörténetünk*, 3. kiadás, Budapest.
- 1990 *Őseinkről. Tanulmányok*, Budapest.
- 1996 *Ex Libris. Mesterségem: régész*, Budapest.
- 1997 A szlávok régészeti kutatása hazánkban, *Új Magyarország*, 1997. október 13., 9.
- 1991 A „kettős honfoglalásról”, in: *Haza a magasban* (A Magyar Fórum Ünnepi melléklete 1997. június 27-én, a szovjet megszálló csapatok kivonulása alkalmából), 4.
- LIGETI L.
- 1940 *Az ismeretlen Belső-Ázsia*, Budapest, [1940].
- 1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.
- MAKKAY, J.
- 1994 The treasures of Decebalus, *Specimina Nova*, 10, Pécs, 1994 (1995), 151–215.
- 1994 *A magyarság keletkezése*, 2. kiadás, Szolnok.
- 1995 The treasures of Decebalus, *Oxford Journal of Archaeology*, 14:5, 333–343.
- 1995a Decebál kincsei, *Századok*, 125:5, 967–1032.
- 1996 Copper and gold in the Copper Age of the Carpathian Basin, in: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics* (hrsg. von T. Kovács), Budapest, 37–53.
- 1996a A csángók, a mezőségiak és a székelyek honfoglalása, *Hitel*, 9:9.
- 1998 László Gyula régi és új barátai, in: *Havi Magyar Fórum*, 6:11, 1998. november.
- 1999 Valter Pannoniában, a Waltharius Hungáriában, in: Ekkehard barát: *Vita Waltharii manu fortis. Erős kezű Valter története* (ford. TULOK M. és MAKKAY J.), Budapest, 109–165.
- 2000 *Hogyan kell őstörténelmet írni*, Budapest.
- 2003 *Magyarok – avarok – szlávok*, Budapest.
- 2004 *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*, Budapest.
- 2005 *A székelyek*, Budapest.
- 2006 *Az avar Attila*, Budapest.
- 2006a *Sövény és Szer*, Budapest.
- 2006b *A honfoglalás bolgár modellje*, Budapest.
- 2006c *Hogyan lettek a blakokból románok*, 2. (bővített) kiadás, Budapest.
- 2007 *Szarvasok, lovak, szemfedők, üstök és tálak*, Budapest.
- 2007a *Árpád fejedelem*, Budapest.
- 2007b *Árpád-sávós zászló a királyi lándzsán. Mikor koronázták meg István királyt?* Budapest.
- 2008 *Három hun história Attila gyuláról, Krimhildről és Orsolyáról*, Budapest.
- MALLORY, J. P.
- 1992 Migration and language change, *Peregrinatio Gothica*, III, Oslo.
- MORAVCSIK Gy.
- 1927 A II. nemzetközi bizantinológiai kongresszus, *Egyetemes Philológiai Közöny*, 51:146–155.
- NAGY G.
- 1886 *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez* (klny. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjének I. kötetéből), Jókai ny., Sepsiszentgyörgy.
- 1891 Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, II. rész, 125–275. (Az 1885. november 20-án lezárt kézirat előbb jelent meg különnyomatként, I. NAGY G. 1886, és csak azután kötetben. Csak a cím nyomása következtelen, ugyanaz a szedés-tördelés.)
- NAGY J.
- 1879 *A székelyek scythá-hun eredetűsége és az ellenvélemények*, Budapest, 74 p.
- 1879a *A székelyek*, Kolozsvár.
- NAGY M.
- 1940 Gepidák voltak-e a székelyek ősei? *Budapesti Szemle*, 1940:232–238.
- NAGYAJTAI KOVÁCS I.
- 1836 Igaz-e, hogy a székely nemzet Tatár kunjaitól származott... *Nemzeti Társalkodó*, II, 189, 197, 205. szám.
- NÉMETH Gy.
- 1991 *A honfoglaló magyarság kialakulása*, 2., bővített és átdolgozott kiadás [1. kiadás: 1930], Budapest.
- 2003 *Görög történelem. Szöveggyűjtemény* (szerk. Németh Gy.) Budapest.
- OBERMÜLLER, W.
- 1872 *Die Herkunft der Székler und d. Zigeuner Race*, Wien, 19 p.
- PAIS D.
- 1926 *Magyar Anonymus*, Budapest, 1926.
- PÁL, J.
- 1994 Die Herkunft der Szekler in der Geschichtsschreibung (bis 1948), *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 37:2, Hermannstadt-Sibiu-Nagyszeben, 19–31.
- PANELLA, C.
- 2008 Imperial insignia from the Palatine Hill, in: *Roma and the Barbarians. The birth of a New World* (ed. by J.-J. Aillagon et alii), Venice–Milano.
- PETRIK I.
- 2008 *Rejtélyek országa*, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2008.

- RÁSONYI L.
1981 *Hidak a Dunán*, Budapest, 1981 (új kiadása: Budapest, Helikon Kiadó, 2004).
- RENFREW, C.
1987 *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*, London, 229.
- RÉTHY L.
1880 *Anonymus az erdélyi oláhokról*, Budapest
- RÓNA-TAS, A.
1988 *Ethnogenese und Staatsgründung. Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 78 (Studien zur Ethnogenese, Bd. 2.)*, Opladen, 107–142.
1996 *A bonfoglaló magyar nép*, Budapest.
1997 Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre, in: *Honfoglalás és nyelvészet* (szerk. Kovács L. és Veszprémy L.), Budapest, 49–57.
- SCHUSTER, F.
1937 Die Gepiden-Szekler-Theorie, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 1937:190–208.
- SEBESTYÉN Gy.
1898 Avarok-e a mai székelyek? *Ethnographia*, 1898:405–425.
1899 Az avar–székely kapcsolat emléke, *Ethnographia*, 1899:1–25.
1899a Az avar–székely kapcsolat pere, *Erdélyi Múzeum*, 1899:515–529, 574–590.
- SIMON R.
2007 *Ibn Fadlán. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*, Budapest.
- STEFANOVICH, M. R.
1989 Can Archaeology and Historical Linguistics Coexist?... The Puzzle of Indo-European Origins, *Mankind Quarterly*, 30:129–158.
- SZABÓ K.
1880 A „székely” nemzeti névről, *Századok*, 1880:404–410.
- SZÁDECZKY-KARDOSS L.
1917 Magyar-rokon népek a Kaukázusban, *Turán*, 1917:177–182, 301–311, 369–373. 7
1926 A székelyek oláh rokonságának meséje, in: *Csengery-Emlékkönyv*, Szeged.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S.
1992 *Az avar történelem forrásai*, Szeged.
1998 *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, Budapest.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. – MARÓTI, E.
1986 *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica, 24; Opuscula Byzantina, 8)*, Szeged.
- SZÉKELY I.
1559/1960 Krónika ez világnak jeles dolgairól, Krakko, 1559 (faksimile kiadása = *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, III, Gerézdi R. kísérő tanulmányával és gondozásában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960).
- THOMASON, S. – KAUFMANN, T.
1988 *Language contact, creolization and genetic linguistics*, Los Angeles.
- THOMASON, S.
2001 *Language contact. An introduction*, Edingburgh.
- VÉKONY G.
2007 *A rézkortól a hunokig. Régészeti tanulmányok a hagyatékból*, Budapest.
- WEINREICH, U.
1963 *Languages in contact: findings and problems*, The Hague.
- WINFORD, D.
2002 *An introduction to contact linguistics*, Oxford.
- TÓTH S. L.
1988 Az etelközi magyar–besenyő háború, *Századok*, 122:541–556.
- VÁCZY P.
1985 Etelköz, *História*, 7:4, 24–25.
- VÁMBÉRY Á.
1895/2003 *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest, 1895 (hasonmás kiadása: Dunaszerdahely, 2003).
- ZIMONYI I.
1990 Török–magyar rokonság és a nyelvcserle lehetősége, *História*, 12:2, 10–11.
- ZSOLDOS A.
2008 Román–magyar történelemszfórum, 2008. május 23–24., *História*, 29:4–5.

Siculica Hungarica
De la Géza Nagy până la Gyula László
 (Rezumat)

Originea secuilor și stabilirea lor în părțile marginale ale Bazinului Carpatic ridică mai multe probleme rămase deschise până azi. Înainte de toate: oare este vorba de magharizarea unui grup etnic turcic (de limbă turcică), sau au fost totdeauna maghiari (de limbă fino-ugrică)? Lucrarea aduce argumente în sprijinul ultimei posibilități. Problema gemenă: au fost însă într-adevăr de limbă maghiară și descălecătorii lui Árpád, la sfârșitul sec. al IX-lea? Ce fel de schimbări de limbă puteau să aibă loc de fapt, când și unde, în timpul etnogenezei secuiești (și maghiare)? Studiul caută depășirea contradicțiilor din și dintre părerile referitoare de azi în direcțiile deschise de teoria lui Gyula László (1910–1998), a „descălecării de două ori”: ia în calcul mai multe etape de ocupare de spațiu (etică, de limbă, respectiv politică) în Bazinul Carpatic, de-a lungul a câtorva secole din a doua jumătate a primului mileniu, ale unor elemente de populație de stepă și ale unor elite cu o puternică conștiință dinastică, care până la urmă va duce la formarea populației/națiunii maghiare. Dintre punctele cardinale ale lucrării se poate evidenția că acceptă cronica lui Anonymus drept o sursă istorică autentică, însă identifică figura lui Attila de aici cu un cagan avar târziu (onogur), cel care a fost înfrânt de Carol cel Mare, respectiv populația „blachilor” cu un grup etnic carluc (turcic). Atrage atenția totodată, analizând un mare studiu, mai vechi de 120 de ani și aproape uitat de știință, al lui Géza Nagy (1855–1915), că aceste posibilități de cercetare au fost deschise în esență în mare parte deja de acest savant, custode atunci al Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe (ulterior custode-diriginte al Muzeului Național al Ungariei).

Siculica Hungarica
From Géza Nagy to Gyula László
 (Abstract)

The origin and settling of the Székelys in the fringes of the Carpathian Basin have risen several yet unanswered questions: namely, whether they are to be considered as the Magyarization of a Turkic ethnic group (with Turkic language) or were they ever Magyars from the very beginning (with Finno-Ugrian language)? The study argues in the favour of the latter possibility. There is however a twin-problem: were Árpád's conquering tribes at the end of the 9th century a Hungarian-speaking people? What kind of language-changes could possibly taken place during the ethnogenesis of the Székely (and Hungarian) nation, respectively when and where? The study seeks to resolve the contradictions within and among today's extant historical views on the path opened by the so-called “twofold conquest” theory elaborated by Gyula László (1910–1998): it counts with successive migrations and successive ethnic (populational, linguistic) and political gaining ground in the Carpathian Basin, in few centuries of the second part of the first Millennium, of more ethnic elements and elite groups with firm dynastic conscience, leading to the formation of the Magyar people/nation. One of the cardinal points of the study worth to be mentioned is that it accepts Anonymus's Chronicles as authentic source of history, but identifies the figure of Attila from it as a late Avar (Onogur) khagan who was defeated by Charlemagne, and in the “Blachii” population sees a Karluk Turkic ethnic group. At the same time, it calls the attention, analyzing a 120 years old study of Géza Nagy (1855–1915) almost forgotten by the specialists, that the main research possibilities in the field had been actually opened in majority by this scientist, then curator of Székely National Museum of Sepsiszentgyörgy (later curator-director of Hungarian National Museum).

Bordi Zsigmond Lóránd

KÖZÉPKORI KARDOK A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEIBEN

A Székely Nemzeti Múzeum alapítása óta eltelt több mint 13 évtized alatt Kovászna megye földje 17 karddal gyarapította az erdélyi középkori fegyverleleteket (1. tábla). Ezekből 14 a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben található: 12 a sepsiszentgyörgyi székhelyen, további 2 a baróti Erdővidék Múzeumában.¹

A fennmaradó három kard közül egy 14. századra keltezhető példány, amelyet Felsőrákos mellett, a Rika-erdőben találtak, ma a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményét gyarapítja.²

A második kard a sepsiszentgyörgyi Eprestatón, Csutak Vilmosné homokbányájában, homok kitermelése közben került felszínre 1943-ban.³ A kard hossza 81,5 cm, ebből az 5 cm széles penge 75,5 cm-t tett ki, míg a két helyen átfúrt markolat hossza 6 cm volt. A kéz védelmét egy 8 cm széles, hátlapján sima, előlapján tagolt bronzból öntött elem szolgált. A megtalálók elmondása alapján a fegyver egy – az emberi csontok mellett lócsontokat is tartalmazó – keletelt sírban feküdt egy lándzsahegy társaságában.⁴ A kardot az első közlés az 5–7. századra keltezte,⁵ de az újabb kutatások eredményei szerint az eprestatói kardlelet 9–11. századi lehet, és származása Bizánchoz köthető.⁶

A harmadik kardot, egy 13–14. századra keltezett példányt a földcsuszamlás hozott felszínre 1977-ben, Zágón határában. A kard méretére és alakjára vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal, csak annyit lehet tudni, hogy vele együtt sarkantyú, valamint emberi csontok is felszínre kerültek, amelyből arra következtethetünk, hogy egy sírmelléklethez tartozott.⁷ A kardot szakember nem látta, a rá vonatkozó adatok szóbeli közlésen alapulnak, további sorsa ismeretlen.

A gyűjtemény legrégebben bejegyzett darabja a Miklósváron talált példány (2. szám), amely még

a Székely Nemzeti Múzeum elődjébe, az imecsfalvi Cserei-gyűjteménybe volt leltárba véve, míg a legutoljára beérkezett kard, a Zalán mellett talált példány (12. szám) 1957-ben került a felszínre.

A vidéken korainak számító, a 13. század első felére adathozható kardokat két példány képviseli:

1. Az elsőt 1949-ben, a mára már Kézdivásárhelybe olvadt Kézdiszászfalu határában, a falu végétől mintegy 300 méterre, az országút építése során találták (2. tábla).⁸ A földmunkák egy 2 méter mélyen fekvő csontvázas sírt bolygattak meg, amelyben az elhunyt fején vasból készült – az ásás során megsemmisült – sisakot, míg a váz mellett egy feltehetőleg ugyanakkor eltört kardot találtak. A adományozó Incze Sándor semmilyen egyéb mellékletéről, sem pedig a sisak formájáról nem tudott felvilágosítást adni.⁹

A kardcsont teljes hossza 83 cm, amelyből a penge 63 cm. Az erősen oxidálódott penge szélessége a keresztvas mellett 5,2 cm, míg vastagsága ugyanitt 4,5 mm. A penge a hegy felé fokozatosan keskenyedett és vékonyodott, úgy, hogy szélessége a törésnél csak 4,7 cm, míg a vastagság már csak 2 mm. A penge mindkét oldalát, amelyen nem vehető ki – a helytelenül „vércsatornának” nevezett – árkolásnak nyomai, a keresztvastól mért 11,5 cm-re, egy-egy beponcolt vonalakból kialakított, szárai végén keresztvonalakkal lezárt (teutonkereszt-szerű) kereszt díszíti (2. tábla, 3). A kard egyszerű, pálca alakú középső részén négyzet (14/8 mm), végén kör (8 mm) átmetszetű keresztvasának hossza 25,2 cm. A 11,5 cm hosszú markolat szélessége a keresztvasnál 29 mm, míg a markolatgombnál 21 mm. Az ötszög alakú, a kard kiegyensúlyozására szolgáló markolatgomb (2. tábla, 2) szélessége 7,7 cm, magassága 7,6 cm, vastagsága az alapnál 2,8 cm, míg csúcsa felé fokozatosan vékonyodik.

¹ Ismételtlen megköszönöm Demeter László kollégának, a baróti Erdővidék Múzeuma vezetőjének, hogy felhívta a figyelmemet a gyűjteményükben őrzött középkori kardokra és támogatta azok közlését.

² NAGY 2007, 2.

³ A fegyver soha nem került a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, ugyanis miután a múzeum szakemberei lemérték, lerajzolták és lefényképezték, visszaadták a tulajdonosnak a kardot,

amelynek a világháború során nyoma veszett.

⁴ SZÉKELY 1948, 61–62.

⁵ SZÉKELY 1948, 63.

⁶ PINTER, 1999, 113–114.

⁷ RACV 1998, 159. (652); SZÉKELY 2006, 55.

⁸ Leltári száma: SzNM I. 229; R. 14529.

⁹ SZÉKELY 1955, 49; SZÉKELY 2006, 55.

2. Az előbbihez hasonló korú, de sokkal jobb megmunkálású és megőrzésű az a kard (3. tábla), amelyet valamikor a 19. század során, ismeretlen helyen és leletkörülmények között találtak Miklósvár környékén, és amelyet Simon Sámuel adományozott az imecsfalvi gyűjteménynek¹⁰ 1879 előtt.¹¹

A kard hegye letört, így ma teljes hossza 105,2 cm, tömege 1,400 kg. A penge hossza 86,7 cm, vastagsága a keresztvas mellett 5,4 mm, a törésnél 1,5 mm. A penge szélessége a keresztvas mellett 5,1 cm, míg a hegy felé fokozatosan keskenyedik, olyannyira, hogy a törésnél a szélessége már alig 3,6 cm. A penge hosszának mintegy háromnegyedén kettős – 9 mm széles és 1,2 mm mély – árkolás fut végig. A penge mindkét oldalán egy-egy beponcolt, ívelt oldalú háromszögből kiemelkedő kétlevelű virág díszíti, melyek közül az egyik nyolc szírmű (3. tábla, 3), míg a másik egy nefelejcszerű (3. tábla, 4) virág.

A kard 24,2 cm hosszú, 1 × 1 cm méretű, lenyest sarkú négyzet átmetszetű keresztvasa egyszerű pálca alakú. A markolat hossza 10,6 cm, vastagsága 6 mm, szélessége, amely a keresztvasnál eléri a 2,6 cm-t, elkeskenyedik, a markolatgombnál már csak 1,5 cm. A lekerekített alapú háromszög alakú markolatgomb (3. tábla, 2) szélessége 7,4 cm, magassága 7 cm. Vastagsága, amely az alapjánál 3,8 cm, a csúcsonál alig 1,4 cm. A markolatgomb tömege 0,49 kg.

Mind a szászfalusi, mind a miklósvári kard az úgynevezett egykezes, inkább sújtásra, mint szúrásra alkalmas kardok kategóriájába tartozik. A szászfalusi kard legközelebbi párhuzamai a fogarasi múzeumban található, a fogarasföldi Dezsán helységben talált, ugyancsak törött kardon,¹² valamint egy, a Szlovákiai Myjava helységben talált kardon¹³ figyelhető meg. A kettős árkolású miklósvári kard analógiájaként a ma Segesváron őrzött, a Maros megyei Kóródon a Kis-Küküllő medréből előkerült kard,¹⁴ valamint a Piatra Neamț mellett emelkedő Bâta Doamnei nevű hegyen álló vár átátása során IV. Béla (1235–1270) pénzével és jellegzetes 13. századi kerámialeletekkel együtt előkerült kard¹⁵ jöhet számításba.

A viszonylag rövid, robusztus, szinte párhuzamos, csak a hegy környékén elkeskenyedő élű, a hossz két-harmada és háromnegyede közti szakaszán árkolt pengék a viking kardok formáját őrzik, és viszonylag koraiaknak számítanak. Pinter ezt a pengetípust a D és E kategóriába sorolta, korukat nagy vonalakban a 12–13. századra tette.¹⁶ Az egyenes pálca alakú keresztvas nem számítható keltező elemnek, ugyanis ez a típus a 12. századtól egészen a 14. századig megtalálható a kardokon.

Nagy Géza már a 19. század végén felhívta a figyelmet arra – éppenséggel a Milleniumi Kiállításon kiállított miklósvári, valamint egy az Erdélyi Múzeum régiségtárából származó „Erdélyben” talált kardra hivatkozva –, hogy az ilyen markolatgombbal felszerelt kardtípus inkább Erdélyhez köthető, és kialakulása a lapított lencse alakú markolatgombok továbbfejlesztésének tekinthető.¹⁷ Forrer a kardtípust német eredetűnek tartotta, erdélyi megjelenését pedig a szász betelepedéshez kötötte.¹⁸ R. E. Oakeshott a rombusz alakú markolatgombokat az „E típusba” sorolta, és a 13. századra keltezte a naumburgi dóm egyik szobrán látható kard alapján.¹⁹ Ruttkay a kardot „XIII típusként” írta le, használatát a 12–13. századra tette, és a Kárpát-Medencéből származónak tartotta.²⁰ Pinter az általa ismert leletek, valamint az irodalomban felsoroltak alapján a 13. század jellegzetes erdélyi fegyverének tekinti, anélkül azonban, hogy bármelyik erdélyi etnikai csoporthoz kötné.²¹

A kardok a fennebb leírtak alapján mindenképpen a 13. századba sorolhatóak, míg az a tény, hogy az eddig ismert leletek csak a Kis-Küküllő völgyének vonalától délre fekvő, a szászokkal közvetlen kapcsolatba hozható területekről kerültek elő, valamint a németországi analógia valamilyen szinten a német közösséggel hozza kapcsolatba.

3. 1933-ban a Sepsibodok fölött emelkedő Kincás-vár környékén legetetű pásztor egy üregben kardot (4. tábla) talált,²² amelyet átadott a helybeli lelkésznek, aki a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta azt.²³

¹⁰ NAGY 1891, 59.

¹¹ Leltári száma: SzNM I. 233; A. 983. Székely Zoltán 2006. évi cikkében azonos leltári számmal a 4., Bölönben talált kard szerepel (vö. SZÉKELY 2006, 54). A méretek többé-kevésbé megegyeznek, míg a markolatgomb kör alakúnak van leírva. A kardot először mi is így láttuk, csak a korábbi adatok és a méretek összevetése után derült ki, hogy ez az egykori restaurátor tévedésének a következménye, ugyanis összecserélte a bodoki és a miklósvári kardok markolatgombjait.

¹² PINTER 1999, 132; Pl. 39-a.

¹³ RUTTKAY 1976, 257.

¹⁴ PINTER 1999, 131–132, 265, Pl. 39-b.

¹⁵ MÁTASÁ – ZAMOȘTEANU – ZAMOȘTEANU 1959, 347, fig. 7.

¹⁶ PINTER 1999, 95.

¹⁷ NAGY 1896, 356.

¹⁸ FORRER 1905, 17.

¹⁹ OAKESHOT 1960, 224, Fig. 106.

²⁰ RUTTKAY 1976, 257–258; 249, Abb. 1.

²¹ PINTER 1999, 133.

²² RACV 1999, 46 (54).

²³ Leltári száma: SzNM I. 237, R. 8167. Székely Zoltánnál e leltári szám alatt egy ismeretlen lelőhelyről származó kard szerepel, amelynek méretei részben megegyeznek a Kincás-vári kard méreteivel (vö. SZÉKELY 2006, 54).

A kard viszonylag jó állapotban maradt fenn, csak a hegyéből hiányzik egy néhány centiméteres darab és az élen jelentkezik helyenként csorbulás (4. tábla, 1, 3). A fegyver teljes hossza 98 cm, tömege pedig 1,05 kg. A penge hossza 80 cm, szélessége a keresztvas mellett 4,7 cm, míg az elkeskenyedő hegyénél, a törés környékén csak 3,8 cm. A 0,4 cm vastag penge szinte teljes hosszán egy 1,2 cm széles, 0,1 cm mély, a hegy felé eltűnő árkolás fut végig. A 19 cm hosszú keresztvas a központi részen négyzet átmetszetű, majd a pengétől eltávolodva kör alakot vesz fel (átmérője 0,85 cm), a végei felé pedig tölszerűen megvastagodik, átmérője itt 1,5 cm. A kard markolatának hossza 11 cm, vastagsága 0,5 cm, szélessége a keresztvas mellett 2,9 cm, fokozatosan elkeskenyedik a vége felé. A kerek, egy központi hengerből és a kétoldalt kiemelkedő csonkakúp alakú elemekből álló markolatgombjának (4. tábla, 2) átmérője 5,4 cm, vastagsága 3,6 cm, tömege 0,392 kg.

4. Az előzőhöz hasonló az a kard, amelyet Bardócon, a Kormos medrében találtak ismeretlen időpontban (5. tábla). A kard előbb Ottrobán Nándor kereskedő tulajdonában volt, majd a Kászoni Gáspár gyűjteményébe került, végül a gyűjtemény többi darabjával együtt a baróti Erdővidék Múzeumában helyezték el.²⁴

A viszonylag gyenge megőrzésű, felületén rozsdafoltokkal tarkított kard teljes hossza 103,6 cm, tömege 0,955 kg. A kard pengéjének hossza 86,6 cm, szélessége a keresztvasnál 4 cm, míg a hegye felé fokozatosan keskenyedik, egyik oldalán, egy mintegy 20 cm-es szakaszon erős csorbulás és korrózió nyomai figyelhetőek meg. Restaurálás hiányában a 0,3 cm vastag penge felületén nem vehető ki árkolás nyoma. A markolat hossza 11,4 cm, szélessége a keresztvasnál 2,8 cm, a markolatgombnál 1,9 cm. A részben sérült, ma 17,3 cm hosszú keresztvas középső része téglalap átmetszetű (0,8/1,1 cm), kifelé elvékonyodik és lekerekedik, majd a végeken tölszerű alakúvá válik (átmérője 1,1 cm). Az oldalnézetben enyhén ovális, két, egy központi tárcsára helyezett csonkakúpból kialakított markolatgomb (szélessége 5,6, magassága 5,3, vastagsága pedig 3,5 cm).

5. Sepsiszentgyörgy területéről, ismeretlen lelőhelyről került elő az a jól megőrződött kard (6. tábla), amelyet Vajna Tamás adományozott a Székely Nemzeti Múzeumnak.²⁵ A szinte épségben, nagyon jó körülmények között fennmaradt kard teljes hossza 113,2 cm, tömege pedig 1,596 kg. A penge 94,7 cm hosszú és a markolat mellett mért 5,8 cm szélességtől fokozatosan keskenyedik egészen a lekerekített hegyig. A felületén 66,8 cm hosszán egy 1,4 cm

széles és 0,2 cm mély árkolás fut végig, amely mindkét oldalon egy-egy bevéselt stilizált liliomszerű jelben végződik. Teljes hosszában, a penge minkét lapján beponcolt, mára már viszonylag megkopott felirat található, amely éppenséggel kopottsága miatt kiolvashatatlan, csak egyes betűk vagy betűcsoportok olvashatóak ki (6. tábla, 3, 4). A kard markolatának hossza 12,3 cm, szélessége 2,8 cm. Felületén, a keresztvas mellett, az árkolás rövid, mintegy 3 cm hosszú nyúlványa figyelhető meg. Az egyszerű, 0,8 cm átmérőjű, kör keresztmetszetű, pálcá alakú keresztvas hossza 24,4 cm. Az oldalnézetben enyhén ovális, alapjuknál egymásra helyezett csonkakúpból álló markolatgombjának (6. tábla, 2) magassága 5,7, szélessége 5,3, vastagsága 4 cm.

6. 1912-ben Bodzaforduló környékén (az egykori Szitabodza területén), a mára már visszaazonosíthatatlan Kiscsemernek nevű erdőrészből került elő a következő kard (7. tábla).²⁶ A viszonylag jól megőrződött, 97 cm hosszú, ma már hiányzó keresztvasa nélkül 1,200 kg súlyú fegyvernek letörött a hegye, de eredetileg is legfeljebb 2–3 centiméterrel lehetett hosszabb. A 77,8 cm hosszú és 5,4 cm széles, a hegye felé folyamatosan keskenyedő penge szinte teljes hosszán (68,2 cm) végigfut az 1,2 cm széles és 0,15 cm mély árkolás. Az árkolásban, mindkét oldalon, a penge vállától mért 16,8 cm-re egy-egy dupla koncentrikus körbe vésett kereszt található (7. tábla, 3, 4). A kard markolatának hossza 13,5–14 cm volt, míg szélessége a vállnál 3 cm, ahonnan a markolatgomb felé haladva fokozatosan keskenyedik, míg el nem éri az 1,4 cm szélességet. Egy 1937-ből származó levélből²⁷ tudjuk, hogy eredetileg egy ismeretlen kialakítású és átmérőjű, 22,2 cm hosszú keresztvasal volt felszerelve, de ennek az idők során nyoma veszett. A bodoki kardhoz hasonló, központi hengerből és a kétoldalt kiemelkedő csonkakúp alakú elemekből kialakított markolatgomb (7. tábla, 2) szélessége 5,5, magassága 5,2, vastagsága pedig 4,1 cm.

A fentebb bemutatott négy kard a könnyű, egykezes, legfeljebb másfél kezes, szúrásra és sújtásra egyaránt alkalmas kardok kategóriájába tartozik. E kardtípus nagyon gyakorinak számít a középkori, 13–14. századi kardleletek és képi ábrázolások között. Csak Erélyben a számos, még közöletlen kard mellett kilenc, ebbe a típusba sorolható leközölt lelet ismert, amelyeket Segesváron, Bucovan, Nyerőn, Kakasfalván, Fogarason, Gyulafehérváron, Temesváron,²⁸ valamint Marosszentkirályon²⁹ és a Rikában³⁰ találtak. A képi ábrázolások közül meg kell említeni a 13.

²⁴ Leltári száma: BEvM IV. 21.

²⁵ RACv 1999, 128 (505); Leltári száma: SzNM I. 238.

²⁶ RACv 1999, 137 (546); Leltári száma: SzNM I. 230; R. 4744.

²⁷ FELSZEGHI 1937, 6. sorszám.

²⁸ PINTER 1999, 134–142, Pl. 41–42.

²⁹ ZRINYI 1976, 146, Pl. LXXXIV-b.

³⁰ NAGY 2007, 2.

század közepére keltezett, Kígyópusztán, egy kun sírban talált övcsaton ábrázolt csatajelenetet, amelyen hasonló kardokkal felszerelt lovagok csapnak össze,³¹ a Képes Krónikát, amelynek miniatúráin szinte kizárólag csak ez a kardtípus figyelhető meg,³² vagy éppen a beszercei evangélikus templomban található, felfegyverzett lovagot ábrázoló sírkövet.³³

A fentiekhez hasonló kardokat Oakeshott a szerinte 1180 és 1320 között használat XII-es típusba sorolta be, a markolatgombjukat az I-es típusba helyezte, míg a megvastagodó végű keresztvasat a 2. stílusúnak határozta meg, megjegyezve, hogy a kör keresztmetszetű példányokat inkább a korai időszakban (1200 és 1270 között) használták.³⁴ Ruttkay a maga részéről a markolatgombot a XVI és XVII-es típusként említi, és több penge, valamint keresztvas típusal is kapcsolatba hozza, korukat a 13–14. századra téve.³⁵ Pinter az ilyen markolatgombbal felszerelt kardokat a VIII-as típusba sorolta és ennek keretén belül két altípust különböztetett meg: a VIIa altípust, amelynek markolatgombja egy központi hengerből és a kétoldalt kiemelkedő csonkakúp alakú elemekből van kialakítva, és a VIIb altípust, amelynek markolatgombja alapjuknál egymásra helyezett csonkakúpokból áll.³⁶

A leírtak alapján mind a négy kard a 13–14. századra keltezhető, azzal a megkötéssel, hogy a Kincás-vári kardot kisebb méretei, valamint jellegzetes keresztvasa inkább a 13. század második felére keltezik, míg a másik három kard nagyobb mérete és nyúltabb markolata révén inkább a 14. századra tehető.

7. Háromszék területén, ismeretlen lelőhelyen és időpontban került felszínre az a kard (8. tábla), amelyet 1916-ban Gödri Ferencné adományozott a Székely Nemzeti Múzeumnak.³⁷ A nagyon jó állapotban fennmaradt fegyver teljes hossza 113 cm, tömege pedig 1,298 kg. A kard 94,4 cm hosszú pengéjének szélessége a keresztvas mellett 4,5 cm, ahonnan fokozatosan keskenyedik egészen az enyhén ívelt kialakítású hegyig. A penge négyötödén végigfutó 1,3 cm széles és 0,2 cm mély árkolásban mindkét oldalon egy-egy felirat található. Az egyik oldalon egy két kereszt közé helyezett hét darab nagyméretű, az árkolás teljes szélességét átfogó jelből álló felirat (8. tábla, 3), míg a másik oldalon a felirat egy nagyméretű R betűvel kezdődik, amelyet egy két kereszt

közé írt, kilenc jelből álló betűcsoport követ, majd egy kisméretű R, egy újabb kereszt, egy N és I (vagy N és T) betűkből álló kereszttel záródó csoport következik, míg a feliratot végül egy újabb nagyméretű R betű zárja (8. tábla, 4). Részben a felirat kopottsága, részben ismert analógiák hiányában a feliratokat egyelőre még nem sikerült értelmezni. A kard a keresztvas mellett 2,5 cm széles, a markolatgombnál 1,3 cm-re keskenyedő markolatának hossza 12 cm. A 22,5 cm hosszú, kerek átmetszetű keresztvas átmérője a központi részen 1 cm, vége felé azonban egy gyűrűs kidudorodás található, majd tölcészerűen megvastagodik és átmérője eléri az 1,6 cm-t. Az 5,9 cm széles, 5,6 cm magas és 2,8 cm vastag markolatgombot egy-egy – a központi korongra helyezett – lapos korongból alakították ki (8. tábla, 2).

A fegyver az egykezes kardok közé tartozik, a penge markolat felé eső egyötödénél található súlypontja inkább sújtásra, mint szúrásra teszi alkalmassá. Az erdélyi leletanyagból pillanatnyilag nincsen hasonló példány leközölve, Magyarországról is csak az Ercsinél a Duna medréből előkerült, 14. századra keltezett kard³⁸ hasonlít rá némileg.

Oakeshott az ehhez hasonló pengéjű kardokat az 1280–1320 közé datálható XIII-as típusú kardok közé sorolja, míg a markolatgombot J típusúként írja le, megjegyezve, hogy ez a nehéz egykezes kard volt a legnépszerűbb a nyugati lovagok körében.³⁹ Ruttkay nem közöl hasonló markolatgombbal ellátott kardot. Pinter sem közöl hasonló markolatgombot, de a pengét a G kategóriába sorolja, és használatát a 14. századra teszi. A fentiek alapján, egyéb analógiák hiányában e kard használata a 14. század első évtizedeire tehető.

8. Az 1880-as években Páva mellett, az erdőn került elő egy kard,⁴⁰ amelyet 1885 őszén Cserey Jánosné Zathureczky Emília a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozott (9. tábla).⁴¹ A kardot Székely Zoltán a 12–13. századra keletezte és a hibás lelőhelyazonosítás révén vele adatolta a sepsibodoki Kincás-vár kora középkori voltát.⁴² A jó állapotban megőrződött fegyver teljes hossza 103,3 cm, súlya pedig 1,352 kg. A több helyen csorbult, és emiatt az él környékén helyenként hiányos, párhuzamos vonalvezetésű, csak a lekerekített hegy környékén elkeskenyedő penge

³¹ TOTH 1943, 183; ÉRI 1956, 137.

³² KÉPES KRÓNKA 1986.

³³ VĂTĂȘIANU 1959, 166, fig. 143.

³⁴ OAKESHOTT 1960, 207, 225, 232.

³⁵ RUTTKAY 1976, 259–260.

³⁶ PINTER 1999, a VIIa altípusra 134–137, a VIIb altípusra 137–142.

³⁷ Leltári száma: SzNM I. 234; R. 6176. A kardot Kovászna megye Régészeti Repertóriumában nem említi, Székely Zoltánnál ellenben az e leltári szám alatt leírt kard mint Szitabodza – Kiscsemmer-

nek lelőhelyen talált lelet szerepel (vö. SZÉKELY 2006, 54).

³⁸ MNM Fegyvertár, Ltsz. 52.80; közölve PANDULA 1988, 288, 4. kép.

³⁹ OAKESHOTT 1960, 203, 207–209, 225.

⁴⁰ Leltári száma: I. 231; R. 122/1885. Székely Zoltán az e leltári szám alatt szereplő, azonos méretű kardot a 2. szám alatt mint a Kincás-vári leletet írja le (vö. SZÉKELY 2006, 54).

⁴¹ NAGY 1891, 59.

⁴² SZÉKELY 1977, 61, fig. 16/5.

szélessége 4,4 cm, hossza 83,5 cm. A penge tengelyében egy 70 cm hosszú, 1,2 cm széles és 0,15 cm mély árkolás fut végig. A kard 13,3 cm hosszú markolata a keresztvasnál 2,9 cm széles, míg a markolatgombnál 1,1 cm-re keskenyedik el. Az egyszerű, lekerekített sarkú négyzet átmetszetű, központi részén 1 × 1,5 cm méretű, végei felé 0,7 × 0,7 cm-re csökkenő, egyszerű pálcátág alakú keresztvasának hossza 27 cm. A kard egyensúlyát egy buzogány alakú, hat, alapjaikkal egymás felé fordított csonkakúpból kialakított, 5,5 cm széles, 5,3 cm magas és 5,6 cm vastag, 0,524 kg tömegű markolatgomb biztosította (9. tábla, 2).

9. A pávai lelet típusába tartozik az a kard (10. tábla), amelyet ismeretlen időpontban és leletkörülmények között találtak a Merke-tető alatt húzódó Godra nevű erdőrészen, a Kovászna megyei Vargyas és a Hargita megyei Homoródkarácsonyfalva határában, és amelyik a Kászoni-gyűjtemény többi darabjával együtt a baróti Erdővidék Múzeumának tulajdonában található.⁴³ Az erősen rozsdás, viszonylag gyenge megörzésű kard hossza 100,5 cm, súlya pedig 1,440 kg, a penge közepe táján eltört, azt azonban nem lehet tudni, hogy ez az előkerülés során, vagy a már a gyűjteménybe kerülés után történt. A penge – amelynek élén a korrózió ellenére is csak néhány csorbulás figyelhető meg – hossza 82,5 cm, szélessége a keresztvasnál 5,6 cm, a törésnél 5,2 cm, ahonnan fokozatosan keskenyedik a törött, mai formájában lekerekedő hegy felé. Felületének mindkét oldalán egy-egy 63,5 cm hosszú, 0,8–1 cm széles és 0,12–0,15 cm mély, mintegy 2,5 cm hosszán a markolaton is jelentkező árkolás fut végig (10. tábla, 3). A hat, alapjaikkal egymás felé fordított csonkakúpból kialakított markolatgomb (10. tábla, 2) szélessége és vastagsága 5,7 cm, magassága 5,3 cm.

Mindkét kard az egykezes sújtásra és szúrásra alkalmas kardok közé tartozik. Erdély területéről csak egy hasonló kard ismert, amely kissé szögletesebb kialakítású markolatgombú, de későbbi, hármas árkolású 14–15. századi pengével van ellátva és a Karánszebes megyei Zsupán került elő.⁴⁴

Oakeshott az ilyen alakú pengéket a XII-es típusba sorolta,⁴⁵ de nem ismer hasonló markolatgombbal ellátott kardokat. A Ruttkay által bemutatott szlovákiai leletanyagból ugyancsak hiányzik ez a markolatgomb típus. Pinter a markolatgombot a 10. formaként írja le és használatát a 14. század második felére teszi,⁴⁶ de az általa a IX. típusba sorolt és a 14. század végére keltezett kard nem egyezik meg a nálunk találtakkal.

A kardok robusztus pengéi, amelyeken a sáncolás a penge hosszának több mint háromnegyedén fut végig, a viszonylag nagyméretű egyenes pálcátág alakú keresztvasak, valamint a súlyos, a 14. század második felére keltezhető markolatgombok mindkét kard használatát az említett időszakra teszik.

10. Bölön határában került felszínre ismeretlen helyről, ismeretlen leletkörülmények között a gyűjtemény legnagyobb méretű, 1,837 kg tömegű és 116,5 cm hosszú kardja (11. tábla).⁴⁷

A letört hegyű penge hossza 90 cm, szélessége a keresztvasnál 6,4 cm, míg a hegy felé kis mértékben, de folyamatosan keskenyedik. Felületén, amelyet mindkét oldalán egy-egy kettős koncentrikus körbe írt, stilizált, máltai kereszt alakú véset díszít (11. tábla, 3, 4), rövid, 40,5 cm hosszú, 1,5 cm széles és 0,05 cm mély árkolás fut végig. A kard markolatának hossza 20,5 cm, szélessége a keresztvasnál 3,5 cm. Az egyszerű, pálcá alakú, lekerekített sarkú négyyszög metszetű (0,9 × 0,9 cm), egyik oldalán a penge felé hajló keresztvasának hossza 22,5 cm. A markolat végén egy nagyméretű, ovális alakú, lapos élein lemetszett 7,8 cm széles, 6,1 cm magas és 2,8 cm vastag markolatgomb található (11. tábla, 2). E nehéz, kétkezes sújtásra és szúrásra egyaránt használható kardra nem ismerünk az erdélyi leletanyagban analógiát.

Oakeshott a kardtípust a penge alapján a ritkább, 1360-as évek körül megjelenő XIX. típusba sorolja,⁴⁸ míg a markolatgombot az 1350 körül a korábbi kettőskúpos markolatgombokból kialakuló H1 típusként írja le.⁴⁹ Ruttkay a hasonló típusú markolatgombbal ellátott kardokat a XIX. típusba sorolta, és használatukat 1350 és 1500 közé tette.⁵⁰ Az isztambuli Askeri Museum gyűjteményében, a Ciprusból származó és hadizsákmányként vagy ajándékként Alexandriába, a mameluk szultánok arzenáljába került európai fegyverek között több, hasonló markolatgombbal ellátott kard található, amelyeket felirataik az 1368–69 és az 1400–1408 évek közé datálnak. Leközlőjük, D. G. Alexander a VIII. csoportba sorolta be őket.⁵¹ Ugyanebben a gyűjteményben találhatunk analógiákat a pengére vésett, kettős körbe írt stilizált máltai kereszt alakú ábrákra is, amelyek a 8. számú (Ltsz. 2384) felirata alapján 1400 és 1408 közé keltezett kardon a passai farkasjeggyel együtt,⁵² míg a 12. számú (Ltsz. 12146), 1427–1428-ra keltezett kardon egy felső szárából kiinduló, keresztben végződő, elfordított háromszöggel együtt jelenik meg.⁵³

⁴³ Leltári száma: BEvM IV. 22.

⁴⁴ PINTER 1999, 142, Pl. 44-a.

⁴⁵ OAKESHOTT 1960, 203.

⁴⁶ PINTER 1999, 99.

⁴⁷ RACV 1998, 43 (48); Leltári száma: I. 241.

⁴⁸ OAKESHOTT 1960, 309–310; 306, Fig. 148.

⁴⁹ OAKESHOTT 1960, 321; 320, Fig. 161.

⁵⁰ RUTTKAY 1976, 260–261.

⁵¹ ALEXANDER 1985, 86, no. 24–30.

⁵² ALEXANDER 1985, 91, no. 8.

⁵³ ALEXANDER 1985, 91, no. 12.

Az ismertetett analógiák, valamint a 15. századra egyre rövidebbé váló árkolás alapján a bölöni kard használata a 15. század elejére keltezhető, és nem zárható ki, hogy a század első harmadában bekövetkező barcasági török betörések során került a földre.

11. 1949-ben Kökös mellett, a Feketeügy fölött átívelő vasúti híd közvetlen közelében egy 4 méter mélységbe beásott csontvázas temetkezés került a felszínre, amely az elhunyt maradványai mellett egy elkallódott pénzérmét és egy kardot tartalmazott.⁵⁴ A megtalálók a 112,5 cm hosszú és 1,501 kg súlyú, viszonylag jó állapotban megőrződött kardot a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozták (12. tábla).⁵⁵

A folyamatosan keskenyedő, enyhén ívelt, csúcsos hegyben végződő penge legnagyobb szélessége 5,2 cm, hossza 87 cm. Mindkét oldalán egy-egy 0,1 cm mély és 1,4 cm széles, 55,5 cm hosszan futó árkolás található, amelybe az egyik oldalon egy kisméretű kereszt és egy kereszttekkel kitöltött, szabálytalan trapéz alakú ábra van vésvé (12. tábla, 3). A kard markolatának hossza 19,7 cm, legnagyobb szélessége a keresztvas mellett 2,9 cm. A 0,9 × 1,2 cm méretű, lekerekített sarkú, négyzet átmetszetű keresztvas hossza 19 cm. A markolatgomb alakja nagyon tagolt. A központi, lapított, ovális alakú tárcsa oldalait egy-egy bemélyített sánc tagolja, míg felületéből egymásnak háttal álló konkáv oldalú csonkakúpok emelkednek ki, amelyek felső lapjába egy-egy kereszt van mélyítve (12. tábla, 2). A fémfelületen megfigyelhető sárgás elszíneződésekből arra lehet következtetni, hogy mind a sáncokba, mind a keresztbe díszítés céljából valamilyen lágyszínesfém (arany, réz?) kapáltak be.

A nehéz, kétkezes sújtásra és szúrásra egyaránt használható kardra Erdélyben csak a Gyergyószentmiklós melletti Priszáka nevű helyen talált kard szolgál analógiával,⁵⁶ míg Magyarországon a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található egy hasonló markolatgombú és keresztvasú, de sokkal keskenyebb pengéjű fegyver.⁵⁷ Oakeshott nem ismer hasonló kardot, mint ahogy ez a típus Ruttkaynál sem fordul elő. Az Askeri Múzeum gyűjteményében ellenben nyolc darab, a szerző által a IX. csoportba sorolt, 1392 és 1408 közé datált kard található, amelyek felénél a markolatgombon megtalálható a bevésített kereszt.⁵⁸

A kardot elhegyesedő, szúrásra kiválóan alkalmas pengéje, kétkezes markolata és az ismert analógiák a kormeghatározást segítő pénzlelet hiányában a 15.

század elejére teszik. Nem zárható ki, hogy a kard és gazdája egy a 15. század első felére tehető, közelebről ismeretlen harci esemény során került a földre.

12. 1957-ben a Zalántól északra fekvő Harcsa-erdőn átfolyó Setét-patak mellett Farkas Ferenc csordapásztor egy középkori kardot (13. tábla) talált, amely végül a Múzeumba került.⁵⁹ Székely Zoltán közlése szerint a pásztor egyúttal egy pénzérmét is talált, amelyet azonban nem őrzött meg, hanem eldobta.⁶⁰ A nagyon jó állapotban megőrződött kard hossza 117,5 cm, és súlya 1,742 kg. A legszélesebb pontján 5,2 cm széles, hegye felé folyamatosan keskenyedő penge hossza 90 cm. Mindkét felületén egy 1,05 cm széles és 0,1 cm mély, a markolatra is áttevődő 55 cm hosszú árkolás fut, amelyekbe három, egymással párhuzamos római kettős (vagy az ikrek állatövi jegyéhez hasonló) alakú jel van vésvé (13. tábla, 3, 4). A kard 20,5 cm hosszú markolata a keresztvas mellett 2,9 cm, és fokozatosan keskenyedik a markolatgombnál mért 1,9 cm-ig. A központi részein lekerekített téglalap alakú, 22 cm hosszú keresztvas a végeinél a penge felé hajolva kiszélesedik és elvékonyodik. A nyolcszög alakú markolatgomb, amelynek mindkét oldalából lapos csonkakúpok emelkednek ki (13. tábla, 2), 6,7 cm széles, 6 cm magas és 3,5 cm vastag.

A kétkezes, kiválóan kiegyensúlyozott, sújtásra és vágásra egyaránt alkalmas kardra a nagyváradi Körösök Múzeumában őrzött, ismeretlen lelőhelyről származó, egyenes, pálcá alakú keresztvassal ellátott kard szolgál legközelebbi analógiaként.⁶¹

A legtöbb, hasonló markolatgombbal ellátott kard a 15. század második feléből származik, amikor már a keresztvas fekvő S formát vett fel, mint az a Báthory család címerével díszített kard, amely Isztambulban, a Topkapi Múzeumban található.⁶²

A hiányos párhuzamok ellenére a kardot pengéjének kialakítása, kétkezes markolata, a penge felé hajló, kiszélesedő keresztvása és nagyméretű markolatgombja használatát a 15. század elejére keltezi.

13. Furcsa helyzetben került elő az a kard (14. tábla), amelyet a 19. század 80-as éveiben találtak „a Bodzán”. A fegyvert az egyelőre azonosíthatatlan Mönicsel nevű hegycsúcsba szúrva találták, egy Sümegh nevű erdész adományozta 1889-ben a Székely Nemzeti Múzeumnak.⁶³

A nagyon jó állapotban megőrződött kard hossza 107,8 cm, súlya 1,510 kg. A csorbulások nélkül megőrződött, a keresztvasnál 5,8 cm széles, viszonylag

⁵⁴ RACV 1999, 75 (206) – a lelőhelyet tévesen az Olt hídja mellett adja meg. SZÉKELY 1955, 49–50.

⁵⁵ Leltári száma: I. 232; R. 11910.

⁵⁶ NAGY 2007, 2.

⁵⁷ CSILLAG 1971, 24. kép; a kard méretei: 126.

⁵⁸ ALEXANDER 1985, no. 32–39.

⁵⁹ RACV 1999, 51 (73); Leltári száma: I. 240; R. 15491.

⁶⁰ SZÉKELY 2006, 55.

⁶¹ PINTER 1999, 148–150, Pl. 46-b.

⁶² ALEXANDER 1987, 25, no. 105.

⁶³ Leltári száma: I. 236; R. 77/1889. Az előkerülés körülményeiről és az adományozásról lásd: NAGY 1891, 59, 122.

nagy szögben elkeskenyedő (szélessége a központi részen már csak 4,5 cm), nagyon hegyes penge hossza 87,2 cm. Felületén egy a markolatra is átmenő, 1,5 cm széles, 0,15 cm mély, 62 cm hosszú árkolás fut végig. A penge mindkét oldalán található díszítés. Az egyik oldalon, a keresztvas mellett, a penge tengelyében egy „∞” alakú jel (vagy stilizált harapófogó) található, tőle a hegy felé 10 cm-re egy körbe írt, átlós vonalakkal átvágott, sarkainál a külső körrel körívvel érintkező rombuszt véstek (14. tábla, 3, 5). Ugyancsak két díszítés található a penge másik oldalán is, de itt a keresztvas mellé egy fejre állított T betűt (⊥) véstek, míg a 10 cm-re található körben egy központi körhöz szerkesztett, merőleges vonalakkal lezárt, dupla ívekből kialakított, fekvő S alakot formázó ábra található (14. tábla, 4, 5). A kard lapos, középen kiszélesedő markolatának hossza 14 cm. A keresztvas kialakítása a zaláni kardéhoz hasonló, de hossza csak 18,8 cm. A markolat végére egy 7,3 cm széles, 5,4 cm magas és 2,6 cm vastag, domború felületű, lapított ovális korong alakú markolatgomb van felszerelve, amelynek oldalaiba egy-egy keresztet mélyítettek (14. tábla, 1, 2, 5).

Az egykezes, szúrásra és sújtásra egyaránt alkalmas kardra pillanatnyilag nem ismerünk közkinccsét erdélyi analógiákat. A kard pengéje Oakeshott tipológiájában a 15. századra datálható XVIII. típus képviseli,⁶⁴ keresztvása a 14–15. században divatos 6. stílusú,⁶⁵ markolatgombja a H típusúhoz hasonló,⁶⁶ de valamivel domborúbb. Ruttkay is megemlíti az ilyen markolatgombbal ellátott kardokat, amelyeket a XVII. típusba sorol,⁶⁷ de az általa bemutatott példányok más típusú pengével és keresztvással ellátott 14. századi fegyverek.

Az Askeri Museum gyűjteményében található, hasonló markolatgombbal felszerelt kardokat Alexander a X. csoport változataként írja le, viszont az elmosódott feliratok miatt nem tudja csak nagy vonalakban a 15. századra datálni őket.⁶⁸ A 40-es számú kard egyik oldalán ráadásul ugyanaz a körbe írt S alakú ábra található, mint a bodzai kardon,⁶⁹ ami alapján

arra is lehetne következtetni, hogy azonos műhelyben készültek. Az említett párhuzamok mellett a kardot pengéjének kialakítása, a penge felé hajló, kiszélesedő keresztvása és nagyméretű markolatgombja is a 15. század elejére keltezi.

Az a tény, hogy a kardot a földbe szúrva találták meg, egy germán eredetű, a középkorban nagyon elterjedt rituáléra vezethető vissza, amelyben egy fegyver földbe döfésével behatároltak egy területet, és egyúttal ezzel esküt tettek, hogy megvédik azt. Hasonló rituálét őrzött meg a szászok Erdélybe költözésével kapcsolatban a néphagyomány, mely szerint a szászokat vezető két gróf egy dombtetőn, ahonnan beláthatták új hazájukat, a földbe döfték kardjaikat és a betelepülőket megesküdték azokra, hogy megművelik és megvédik azt a földet.⁷⁰ A legenda visszaköszön Nagyszében címerén is, amelyen két, egymásra keresztbe helyezett kard látható.

Amennyiben a kard hasonló okokból kifolyólag került a földbe, akkor erre mindenképpen a 15. század harmadik évtizedének környékén az egyre gyakoribbá váló, délről érkező török betörések elleni ellenlépésként került sor.

14. A gyűjtemény legrosszabb állapotban megőrződött darabját Csutak Vilmos 1934-ben Komollóról hozta be a múzeumba (15. tábla).⁷¹ Az erősen megrozsásodott fegyver pengéje és keresztvása eltört, markolatgombja hiányzik. Hossza ma 78 cm, ebből az 5 cm széles penge 54,1 centimétert tesz ki. A penge felületén egy 1 cm széles és 37,6 cm hosszú árkolás nyomai vehetőek ki. A penge felületén egy-egy mára már nagyon elmosódott, körbe írt, szárainak végein és átlóiban egy-egy ponttal ellátott kereszt vehető ki (15. tábla, 2, 3). A kard markolatrésze ma 22,9 cm hosszú, de egykor, markolatgombbal felszerelve hossza 17 és 19 cm között lehetett.

A kard legfontosabb kormeghatározó elemei, a keresztvas és a markolatgomb nem maradtak ugyan fenn, de a penge rövid, a bölöni kardéhoz hasonló árkolása, valamint hossza, másfél- vagy kétkezes kardnak megfelelő méretű markolata inkább a 15. századra keltezi.

Bordi Zsigmond Lóránd – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; bordilorand@yahoo.com

⁶⁴ OAKESHOTT 1960, 306, Fig. 148.

⁶⁵ OAKESHOTT 1960, 233, Fig. 113.

⁶⁶ OAKESHOTT 1960, 225, Fig. 106.

⁶⁷ RUTTKAY 1976, 259–260.

⁶⁸ ALEXANDER 1985, 86, no. 40–41.

⁶⁹ ALEXANDER 1985, 92, no. 40.

⁷⁰ PINTER 1999, 47.

⁷¹ Leltári száma: I. 235; R. 8353.

Irodalom

- ALEXANDER, David G.
 1985 European Swords in the Collections of Istanbul. Part I. Swords from the Arsenal of Alexandria, *Waffen und Kostümkunde*, 27/2, Berlin, 81–118.
 1987 European Swords in the Collections of Istanbul. Part II., *Waffen und Kostümkunde*, 29/1, Berlin, 21–48.
- CSILLAG Ferenc
 1971 *Kardok történelmünkben*, Budapest.
- ÉRI István
 1956 Adatok a kigyospusztai csat értékeléséhez, *Folia Archaologica*, 8, 137–153
- FELSZEGHI István
 1937 Felszeghi István ügyvezető igazgató válaszevele a Piatra-Neamț-i „Casa Națională Regina Maria” elnökének, 1937. december 30. dátummal a Múzeum kardgyűjteményére vonatkozóan, SzNM Irattár, 297–1937. szám.
- FORRER Robert
 1905 *Schwerter und Schwertknauf. Die Sammlung Carl von Schwarzenberg-Bregenz*, Leipzig.
- KÉPES KRÓNIKA
 1986 *Képes krónika*, (Szerk.: Katona Tamás), Debrecen.
- MÁTASÁ, Constantin – ZAMOȘTEANU, Ioana – ZAMOȘTEANU, Mihai
 1959 Săpăturile de la Piatra Neamț, *Materiale și Cercetări Arheologice*, VII, 339–350.
- NAGY Géza
 1891 A Székely N. Múzeum ismertetése, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, I, (Szerk.: Nagy Géza), Sepsiszentgyörgy, 40–90.
 1896 Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon, *Archaeologiai Értesítő*, 16, 344–365.
- NAGY István
 2007 *Restaurált és tisztított fegyverek*, Kiállításkatalógus, Csíkszereda.
- OAKESHOTT, R. Ewart.
 1960 *Archaeology of Weapons. Arms and Armour from the Prehistory to the Age of Chivalry*, London.
- PANDULA Attila
 1988 Viselet, fegyverek, in: Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest, 216–254.
- PINTER, Zeno-Karl
 1999 *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Reșița.
- RACV
 1998 *Repertoriul arheologic al județului Covasna. Seria Monografii Arheologice*, I, Sf. Gheorghe.
- RUTTKAY Alexander
 1976 Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, *Slovenská Archaeológia*, XXIV, 2, 245–395.
- SZÉKELY Zoltán
 1948 *Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig*, Sepsiszentgyörgy.
 1955 Jelentés a sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum 1945. és 1953. évek között végzett régészeti kutatásairól, *A sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve*, Marosvásárhely, 8–50.
 1977 Contribuții la problema fortificațiilor și a formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei, *Aluta*, 8–9, 1976–1977, 52–109.
 2006 Spade din feudalismul timpuriu din sud-estul Transilvaniei, in: Székely Zsolt: *Corespondență arheologică*, Brașov, 54–56.
- TOTH Zoltán
 1943 La boucle de Kigyospuszta, *Archaeologiai Értesítő*, III, 4, 1–2, 174–185.
- VĂTĂȘIANU, Virgil
 1959 *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București.
- ZRINYI Andrei
 1976 Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV–XIII e. n., *Marisia*, V, 125–155.

Spade medievale în colecțiile Muzeului Național Secuiesc

(Rezumat)

În colecțiile Muzeului Național Secuiesc se păstrează 14 dintre cele 17 spade descoperite pe teritoriul județului Covasna. 12 dintre acestea se găsesc în colecția Departamentului de Istorie de la Sfântu Gheorghe, în timp ce ultimele două se află în colecția Muzeului Depresiunii Baraolt din orașul Baraolt.

1. Săsăuși. Spade pentru o mână de la mijlocul secolului al XIII-lea, cu garda dreaptă, dotată cu un buton de formă rombică, cu partea inferioară dreaptă. Pe ambele laturi ale lamei rupte în cursul descoperirii a fost ștanțată câte o cruce. Sabia a fost descoperită într-un mormânt deranjat de lucrările de refacere a drumului.

2. Micloșoara. Spadă pentru o mână de la mijlocul secolului al XIII-lea, cu garda dreaptă, dotată cu un buton de formă rombică, cu partea inferioară ușor arcuită. Pe ambele laturi ale lamei dotate cu șanțuire mediană dublă a fost ștanțată câte o floare.

3. Bodoc – Cetatea Kincsás. Spadă pentru o mână din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cu garda dreaptă, circulară, evazată la capete, dotată cu un buton discoidal, format dintr-un cilindru intercalat de trunchiuri de con.

4. Brăduț. Spadă pentru o mână și jumătate de la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea, cu garda dreaptă, circulară, evazată la capete, dotată cu un buton discoidal aplatizat, format dintr-un cilindru intercalat de trunchiuri de con.

5. Sfântu Gheorghe. Spadă pentru o mână și jumătate din secolul al XIV-lea, cu garda dreaptă, circulară, dotată cu un buton discoidal, format din două trunchiuri de con. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană a fost gravată câte o inscripție indescifrabilă.

6. Sita Buzăului. Spadă pentru o mână din secolul al XIV-lea, cu garda dreaptă dispărută, dotată cu un buton discoidal, format dintr-un cilindru intercalat de trunchiuri de con. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană a fost gravată câte o cruce înscrisă în două cercuri concentrice.

7. Trei Scaune. Spadă pentru o mână din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu garda dreaptă, circulară, evazată la capete, dotată cu un buton discoidal plat, format dintr-un cilindru din care evoluează câte un trunchi de con aplatizat. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană a fost gravată câte o inscripție indescifrabilă.

8. Pava. Spadă pentru o mână și jumătate din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu garda dreaptă, pătrată cu colțurile teșite, dotată cu un buton poliedric regulat.

9. Vârghiș. Spadă pentru o mână și jumătate din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu garda dreaptă, pătrată cu colțurile teșite, dotată cu un buton poliedric regulat.

10. Belin. Spadă pentru două mâini din prima jumătate a secolului al XV-lea, cu garda dreaptă, pătrată cu colțurile teșite, dotată cu un buton lenticular aplatizat, cu laturile teșite. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană a fost gravată câte o cruce de malta, înscrisă în două cercuri concentrice.

11. Chichiș. Spadă pentru două mâini din prima jumătate a secolului al XV-lea, cu garda dreaptă, pătrată cu colțurile teșite, dotată cu un buton discoidal, format dintr-un cilindru intercalat de trunchiuri de con pe ale căror planuri a fost adâncită câte o cruce.

12. Zălan. Spadă pentru două mâini din secolul al XV-lea, cu garda aplatizată și arcuită spre lamă, dotată cu un buton octogonal, din care evoluează câte un trunchi de con aplatizat. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană au fost gravate câte trei semne în formă de doi roman (II).

13. Pasul Buzău. Spadă pentru două mâini din secolul al XV-lea, cu garda aplatizată și arcuită spre lamă, dotată cu un buton lenticular aplatizat, pe ale cărui fețe a fost adâncită câte o cruce. Pe o latură a lamei a fost gravată un semn în formă de ∞ și o cruce într-o rețea de linii înscrise într-un cerc, iar pe cealaltă latură un T întors cu capul în jos și o literă S culcată, înscrisă într-un cerc.

14. Comolău. Spadă pentru o mână și jumătate din secolul al XV-lea, a cărei gardă și buton au dispărut în vechime. Pe ambele laturi ale lamei, în șanțuirea mediană a fost gravată câte o cruce, înscrisă într-un cerc.

Medieval swords in the collection of Székely National Museum

(Abstract)

The collections of Székely National Museum hold 14 of the 17 swords discovered on the territory of Covasna county. 12 of these are in the collection of the History Department in Sfântu Gheorghe, while the rest of them are in the possession of the Museum of the Baraolt Basin in the town Baraolt.

1. Săsauși. Sword for one hand dating from the middle of the 13th century, with right cross-guard, provided with a rhomboidal shaped pommel, having a straight lower side. On both sides of the blade, that was broken during the excavation, a cross is stamped. It has been found in a grave that was disturbed because of road-mending.

2. Micoșoara. Sword for one hand dating from the 13th century, with right cross-guard, provided with a rhomboidal shaped pommel, having a slightly bent lower side. On both sides of the blade provided with a double fuller a flower is stamped.

3. Bodoc. Kincsás fortress. Sword for one hand dating from the second half of the 13th century, with right, circular cross-guard, widened at both ends, provided with a discoid pommel of cylindrical form intercalated by truncated cones.

4. Brăduț. Sword for one and a half hand dating from the end of the 13th century – beginning of the 14th century, with a circular right cross-guard, widened at its ends, provided with a flattened discoid pommel of cylindrical form intercalated by truncated cones.

5. Sfântu Gheorghe. Sword for one and a half hand dating from the 14th century, with a circular right cross-guard, provided with a discoid pommel, formed by two truncated cones. On both sides of the blade illegible inscriptions are graved in the fuller.

6. Sita Buzăului. Sword for one hand dating from the 14th century, with a lost right cross-guard, provided with a discoid pommel, of cylindrical form intercalated by truncated cones. On both sides of the blade, in the fuller, a cross inscribed in two concentric circles is graved

7. Trei Scaune county. Sword for one hand dating from the 14th century, with a circular right cross-guard, widened at its ends, provided with a flat discoid pommel of cylindrical form, from which flattened truncated cones evolve. On both sides of the blade illegible inscriptions are graved in the fuller.

8. Pava. Sword for one and a half hand dating from the 14th century, with a four-sided, flat cornered, right cross-guard, provided with a regular polyhedral pommel.

9. Vârghiș. Sword for one and a half hand dating from the second part of the 14th century with a four-sided, flat cornered, right cross-guard, provided by a regular polyhedral pommel.

10. Belin. Sword for two hands dating from the first part of the 15th century with a four-sided, flat cornered, right cross-guard, provided with a flattened lenticular pommel, with flat sides. On both sides of the blade, in the fuller a Maltese cross inscribed in two concentric circles is graved.

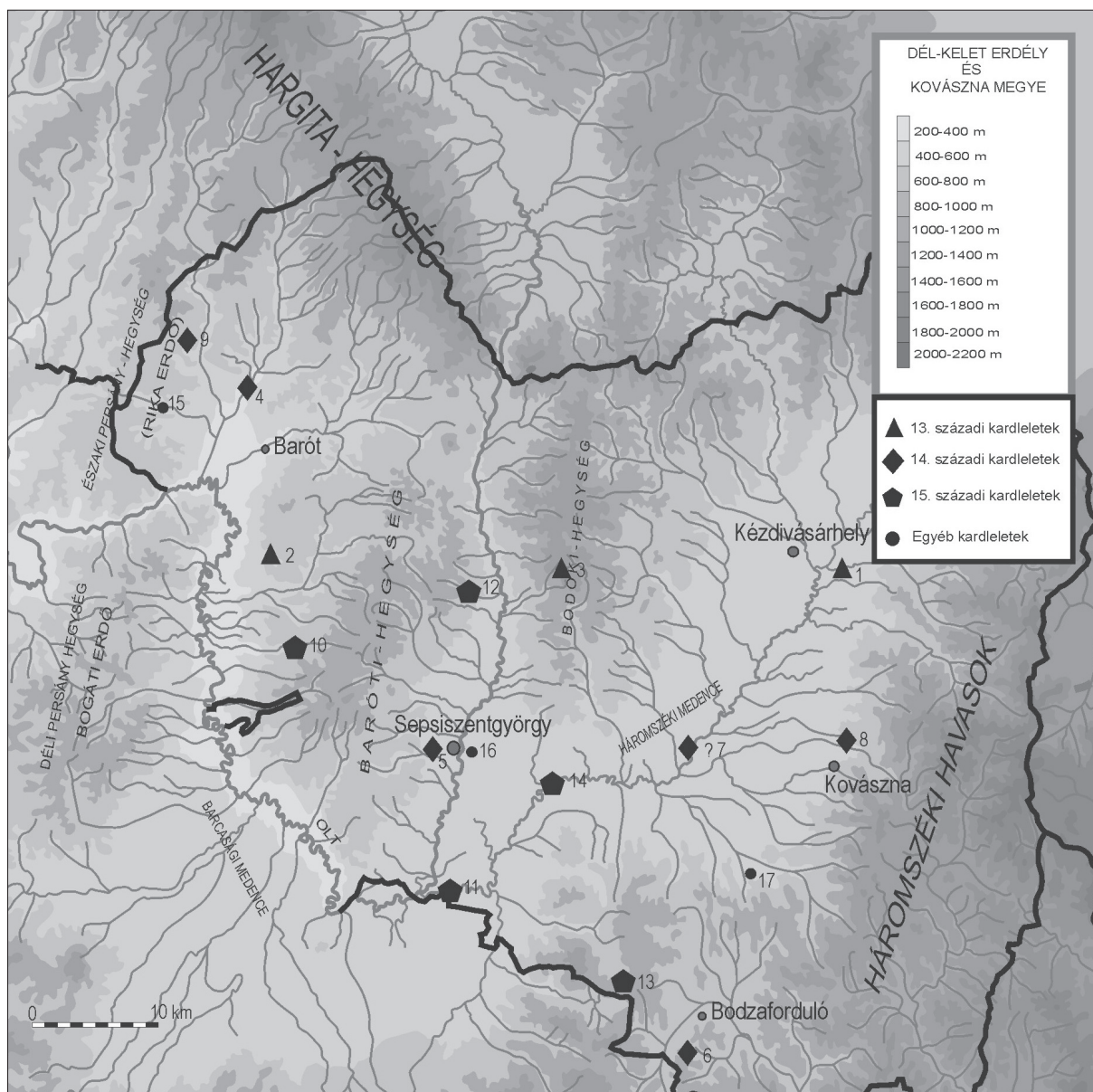
11. Chichiș. Sword for two hands from the first part of the 15th century, with a four-sided, flat cornered, right cross-guard, provided with discoid pommel, of cylindrical form intercalated by truncated cones which have a cross carved on their planes.

12. Zălan. Sword for two hands dating from the 15th century, with a flattened cross guard bent towards the blade, provided with an octagonal pommel from which flattened truncated cones evolve. On both sides of the blade, in the fuller, three signs having the form of the Roman number two (II) are graved.

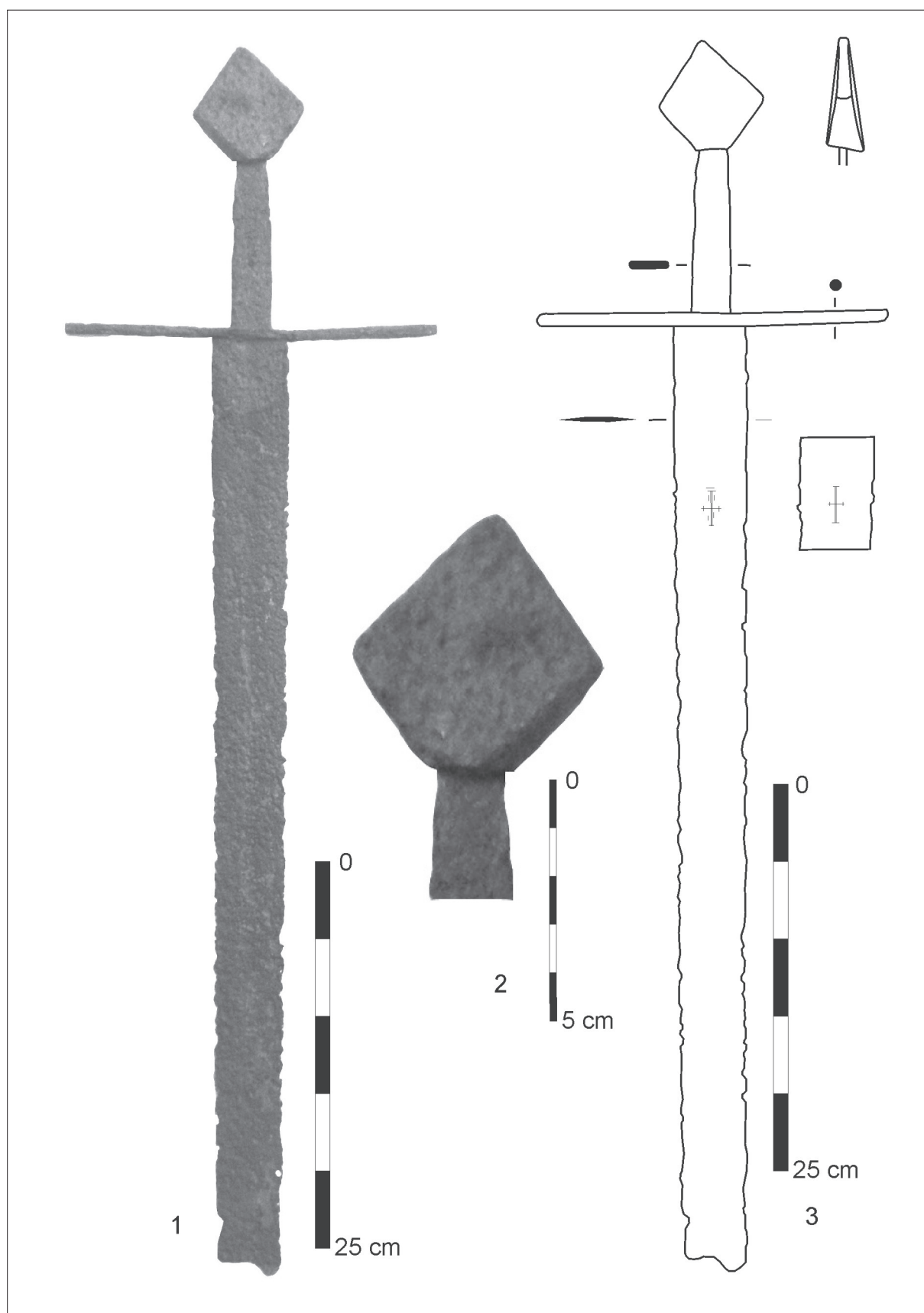
13. Buzău Pass. Sword for two hands from the first part of the 15th century, with a flattened cross guard bent towards the blade, provided with a flattened lenticular pommel, on which faces a cross is carved. On one side of the blade an “∞” shaped sign and a cross inscribed in circle webbed by lines is engraved, while on the other side an upturned letter “T” and a laid down letter “S” both inscribed in a circle is carved.

14. Comolău. Sword for one and a half hand dating from the 15th century, of which guard and pommel have disappeared long ago. On both sides of the blade, in the fuller, a cross inscribed in two concentric circles is graved.

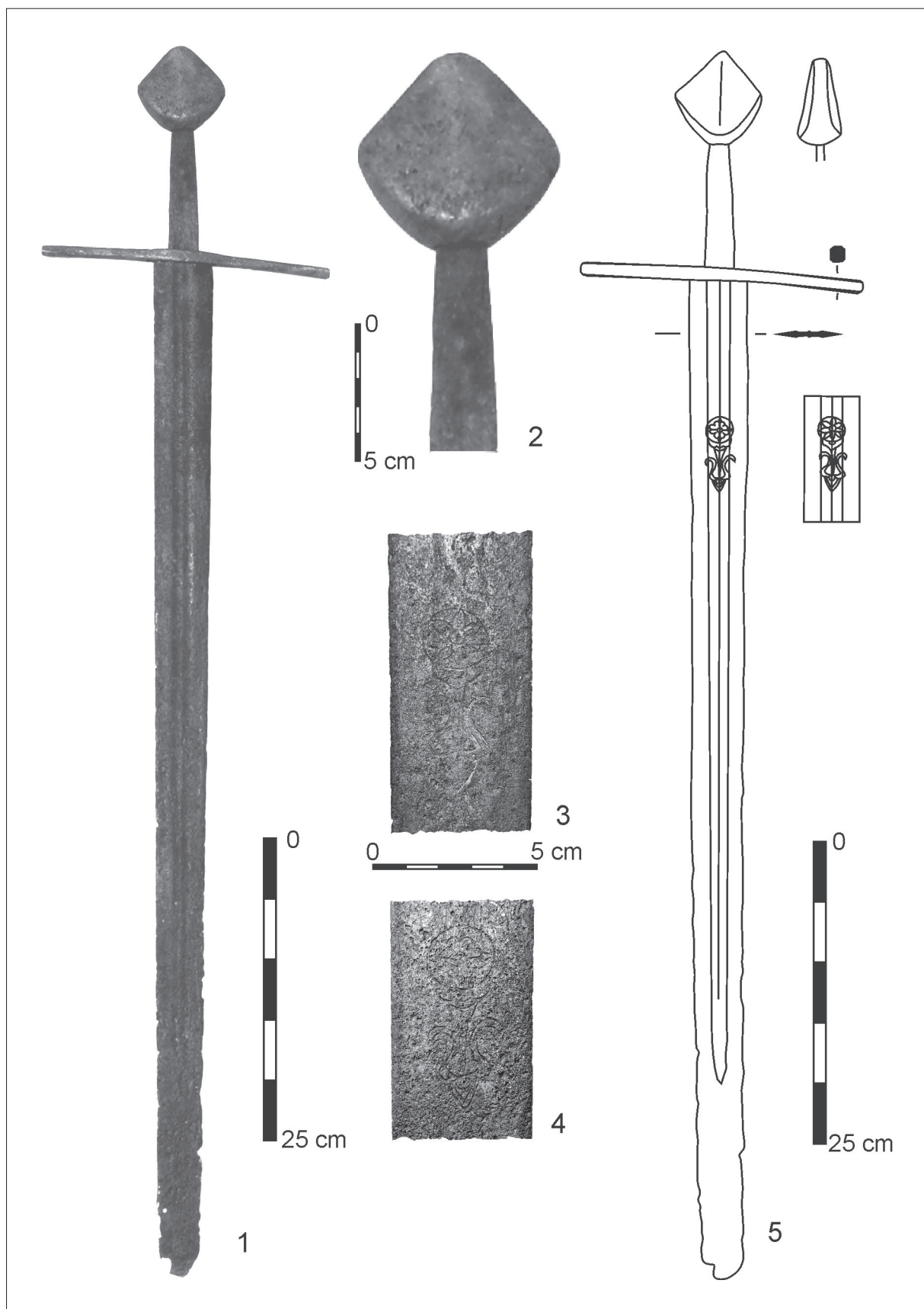

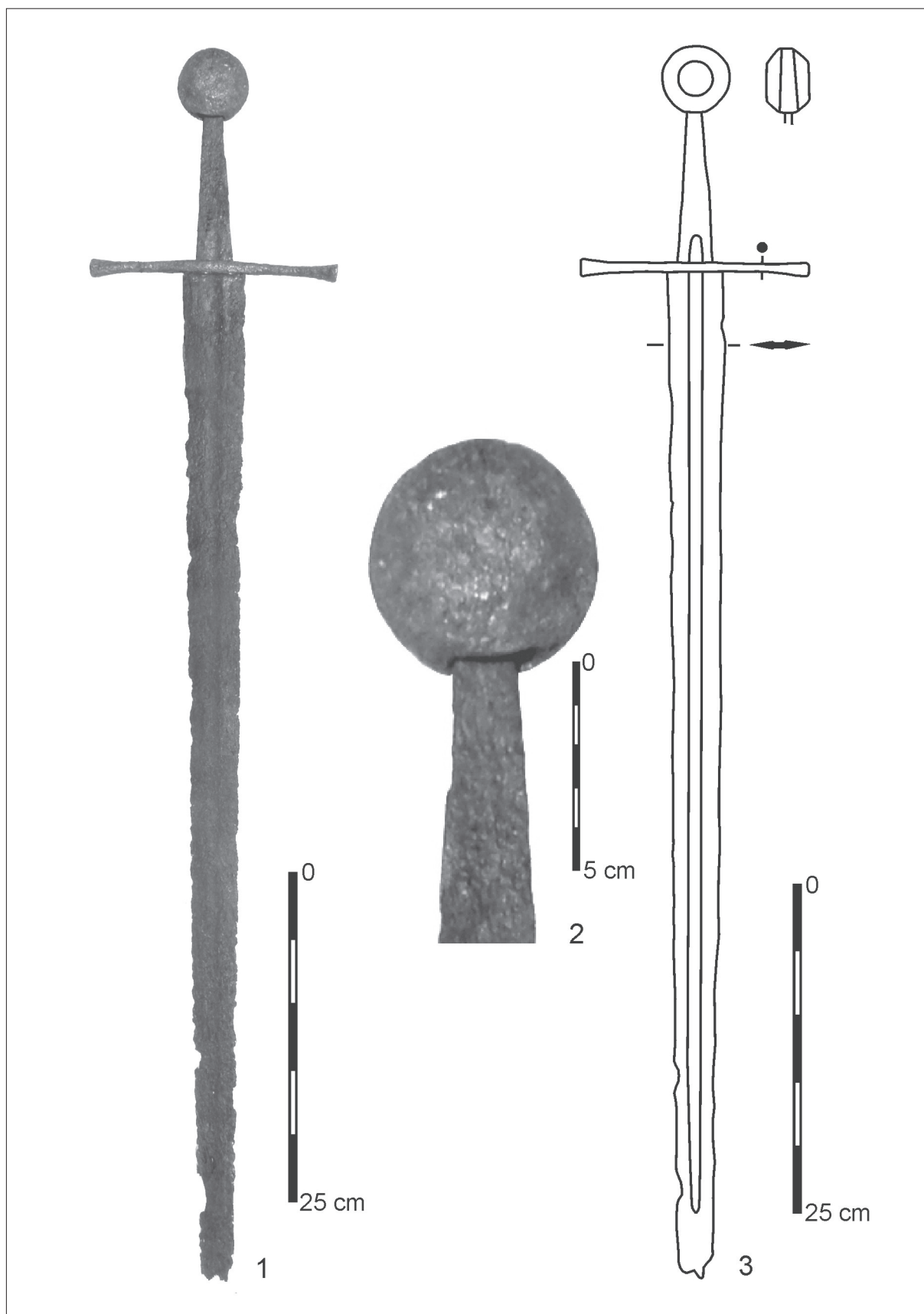
1. tábla Háromszéki kardleletek (Jelmagyarázat: 1. Kézdivásárhely–Szászfalu; 2. Miklósvár; 3. Sepsibodok–Kincás-vár; 4. Bardoc; 5. Sepsiszentgyörgy; 6. Szitabodza–Kiscsemernek; 7. Háromszék; 8. Páva-erdő; 9. Vargyas–Godra-erdő; 10. Bölön; 11. Kökös–Vasúthíd; 12. Zalán–Harcsa-erdő; 13. Bodza–Mönicsel-csúcs; 14. Komolló; 15. Rika-erdő; 16. Sepsiszentgyörgy–Eprettető; 17. Zágon).

2. tábla A szászfalusi kard.

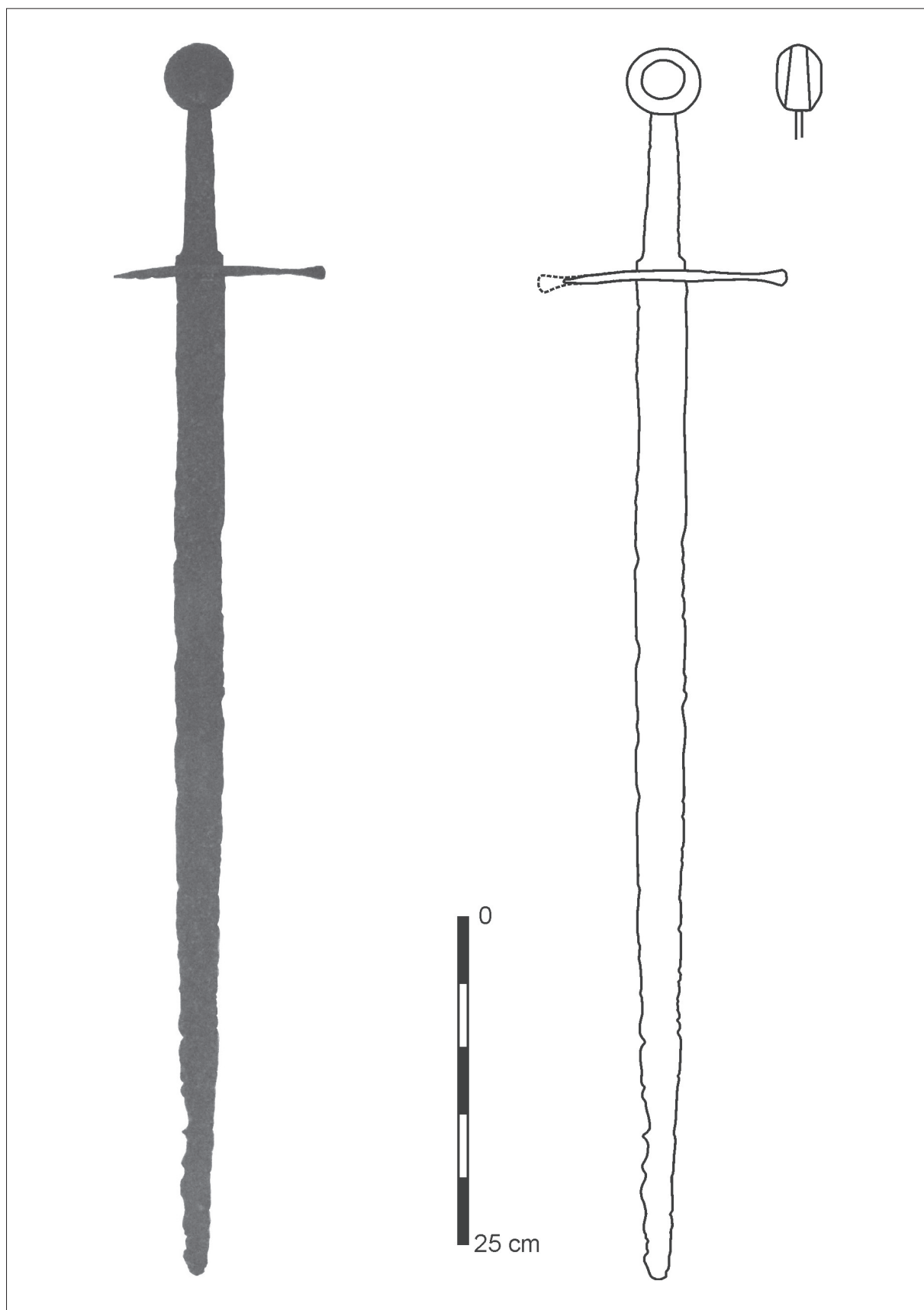

3. tábla A miklósvári kard.

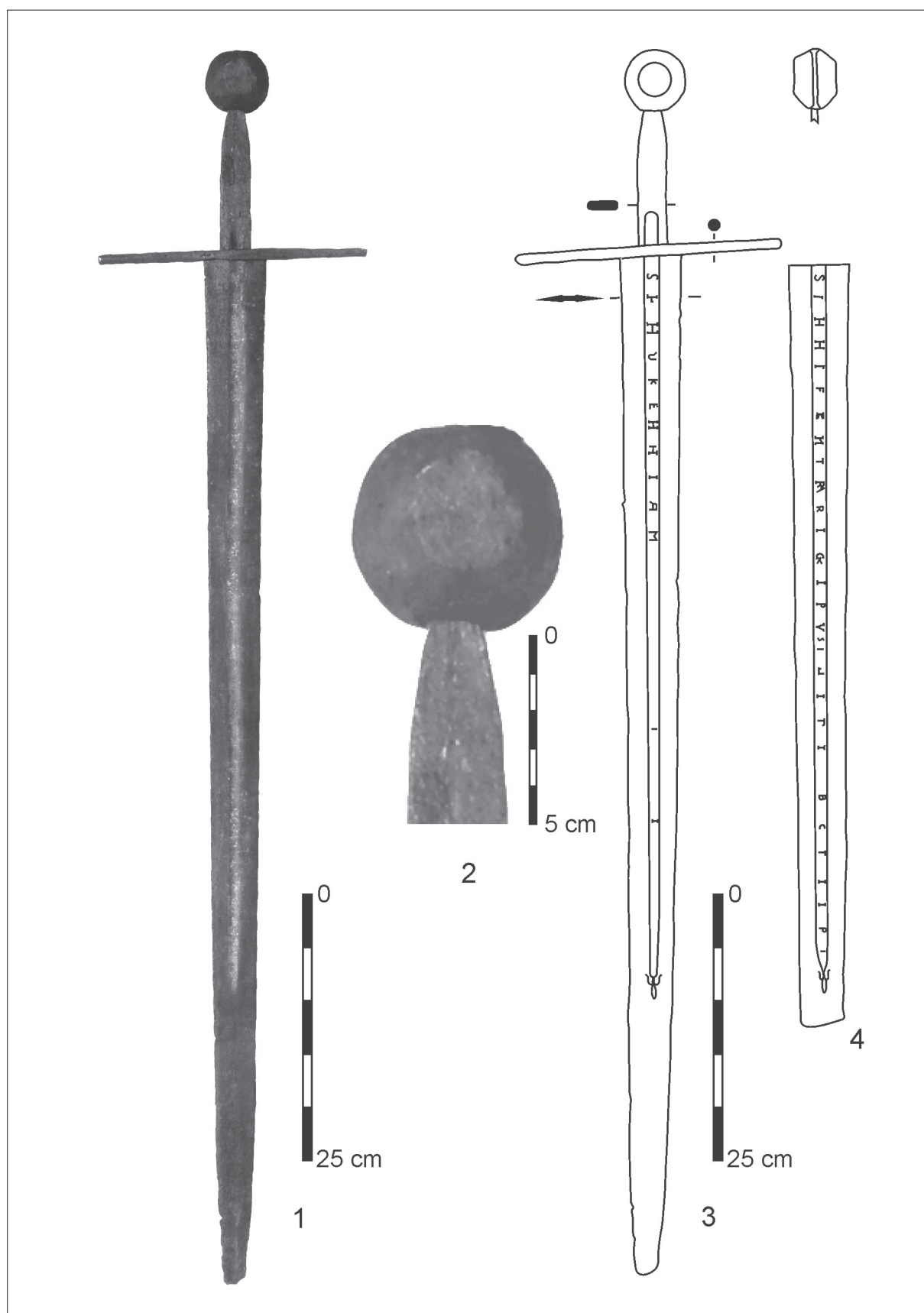

4. tábla A Kincsás-vári kard.

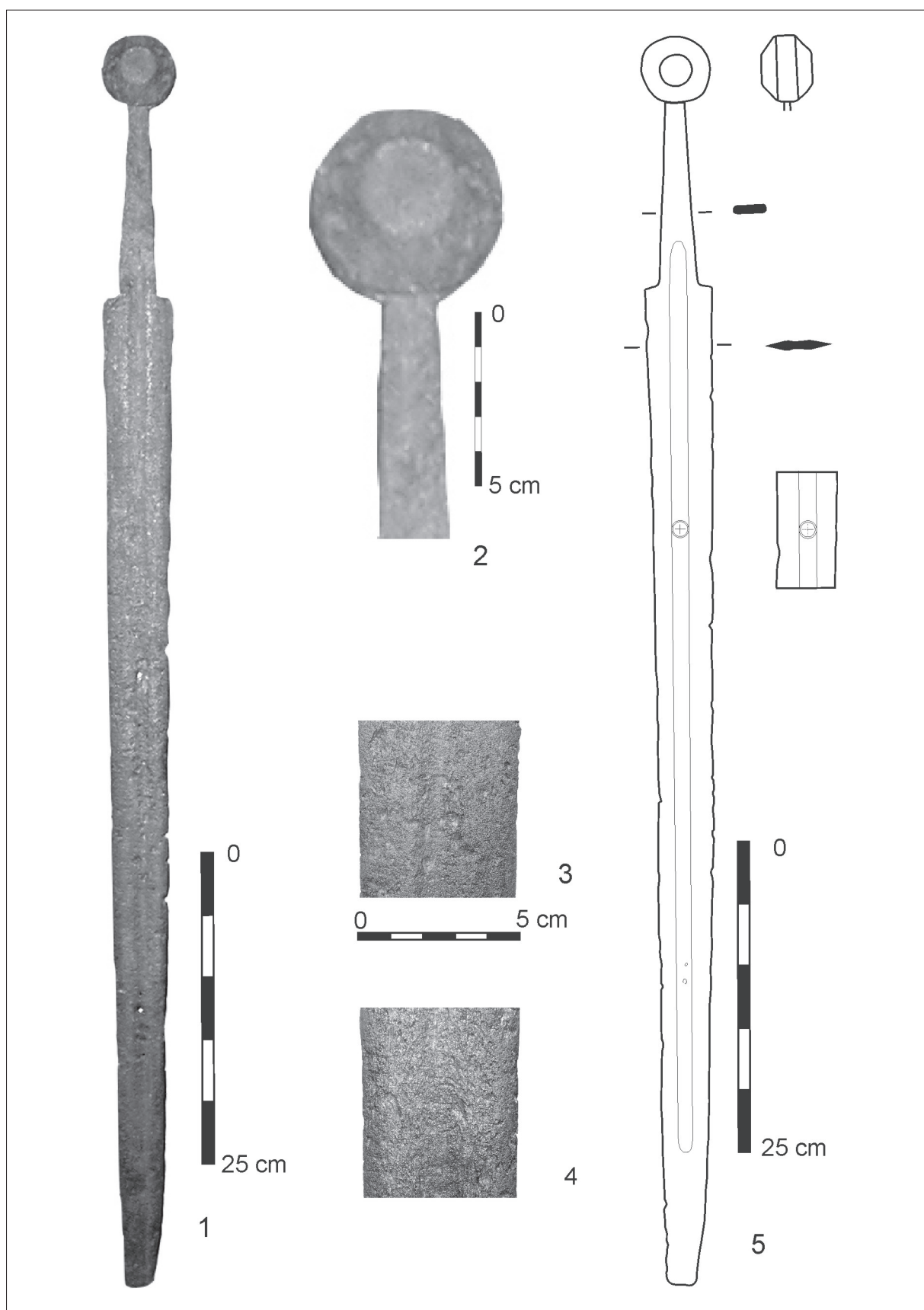

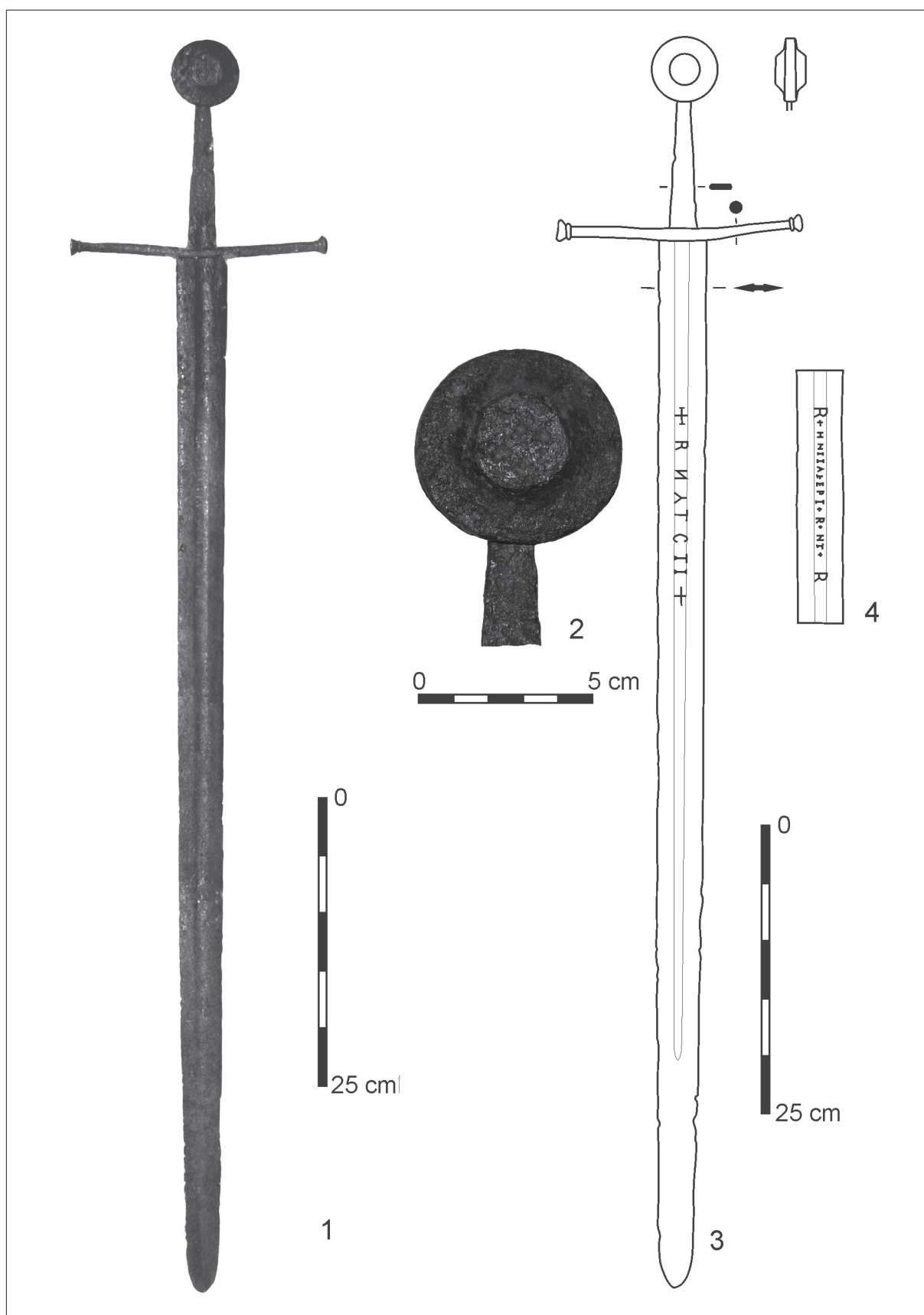
5. tábla A bardoci kard.

6. tábla A sepsiszentgyörgyi kard.

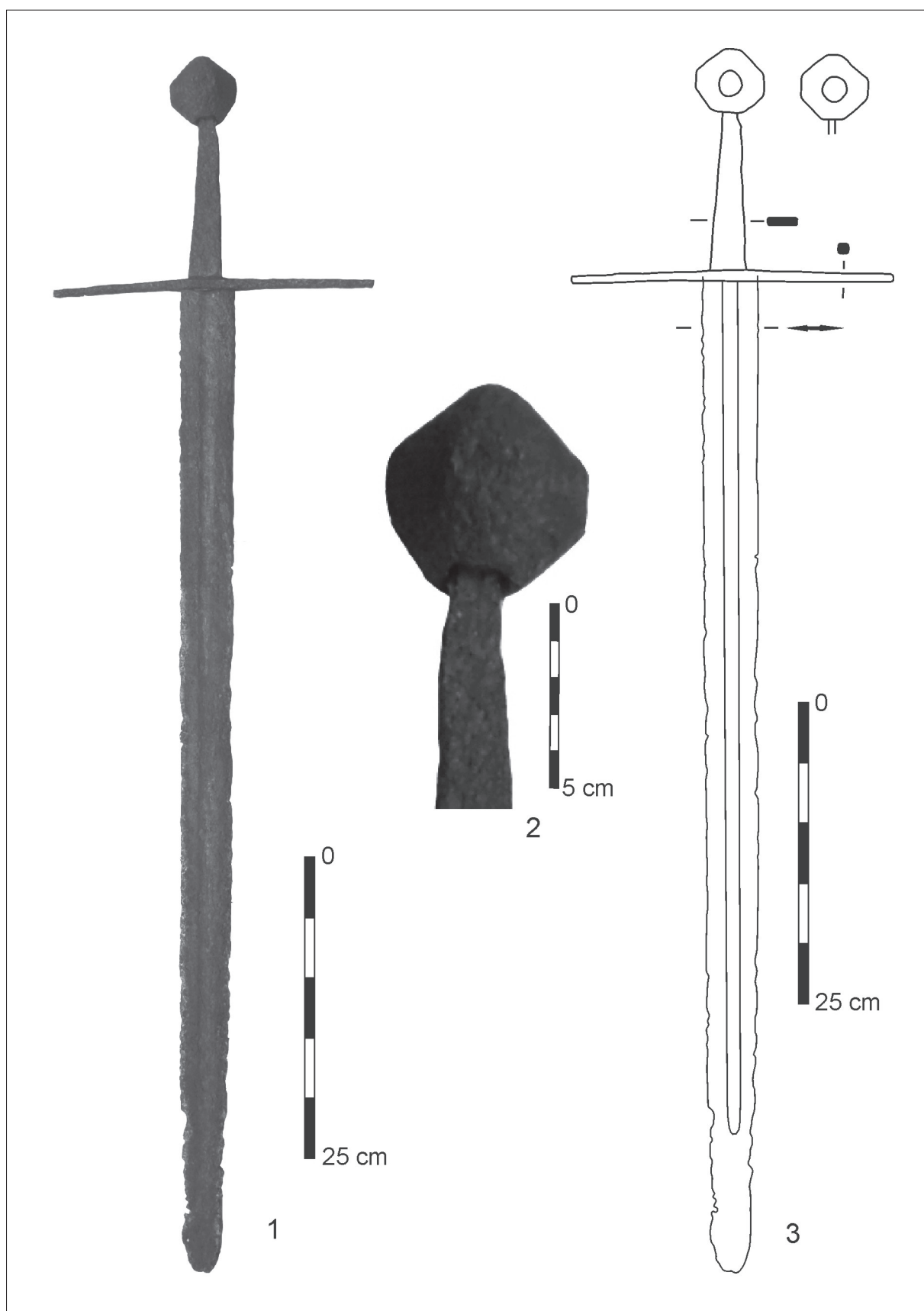

7. tábla A sztibodzai kard.

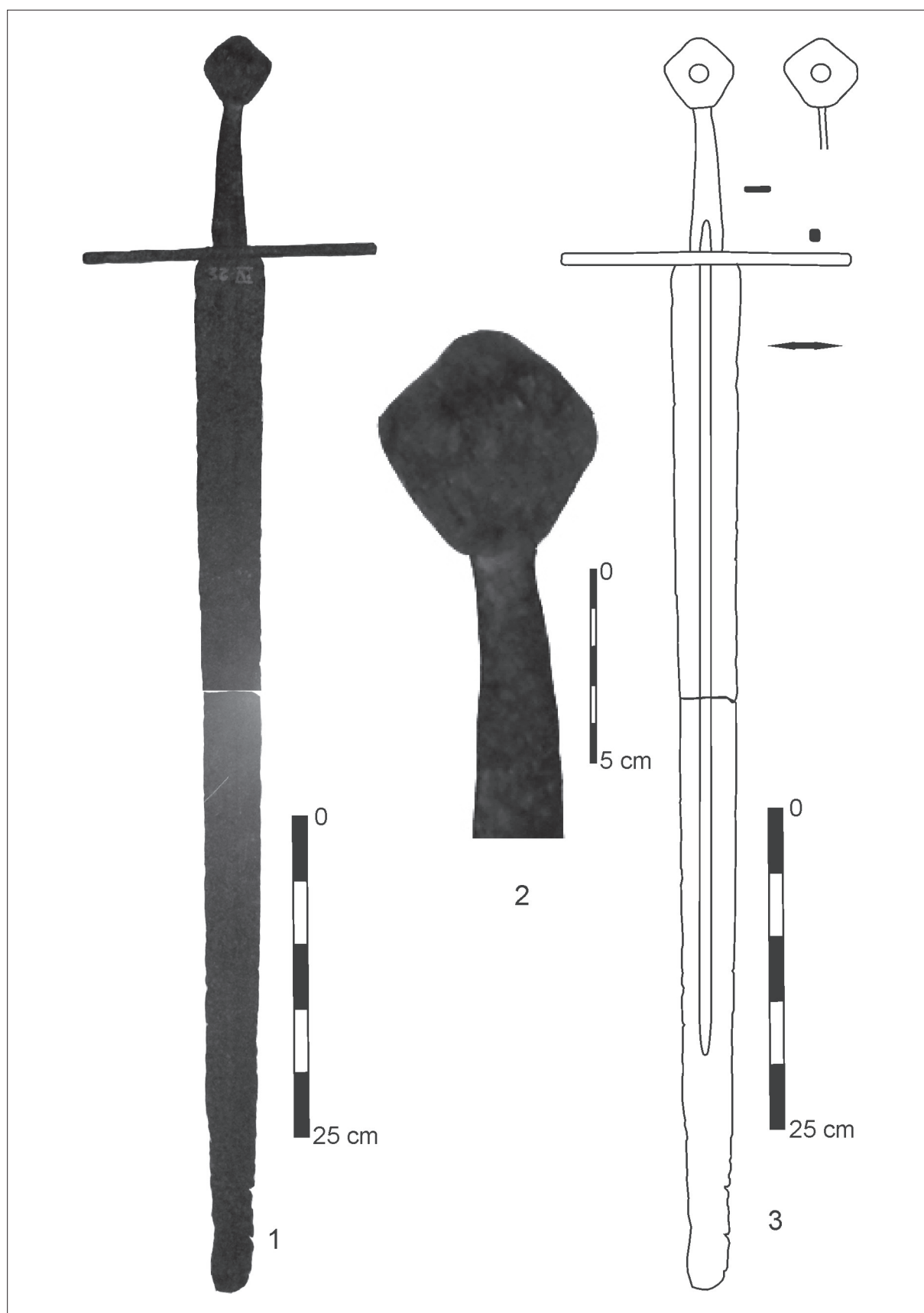

8. tábla A „háromszéki” kard.

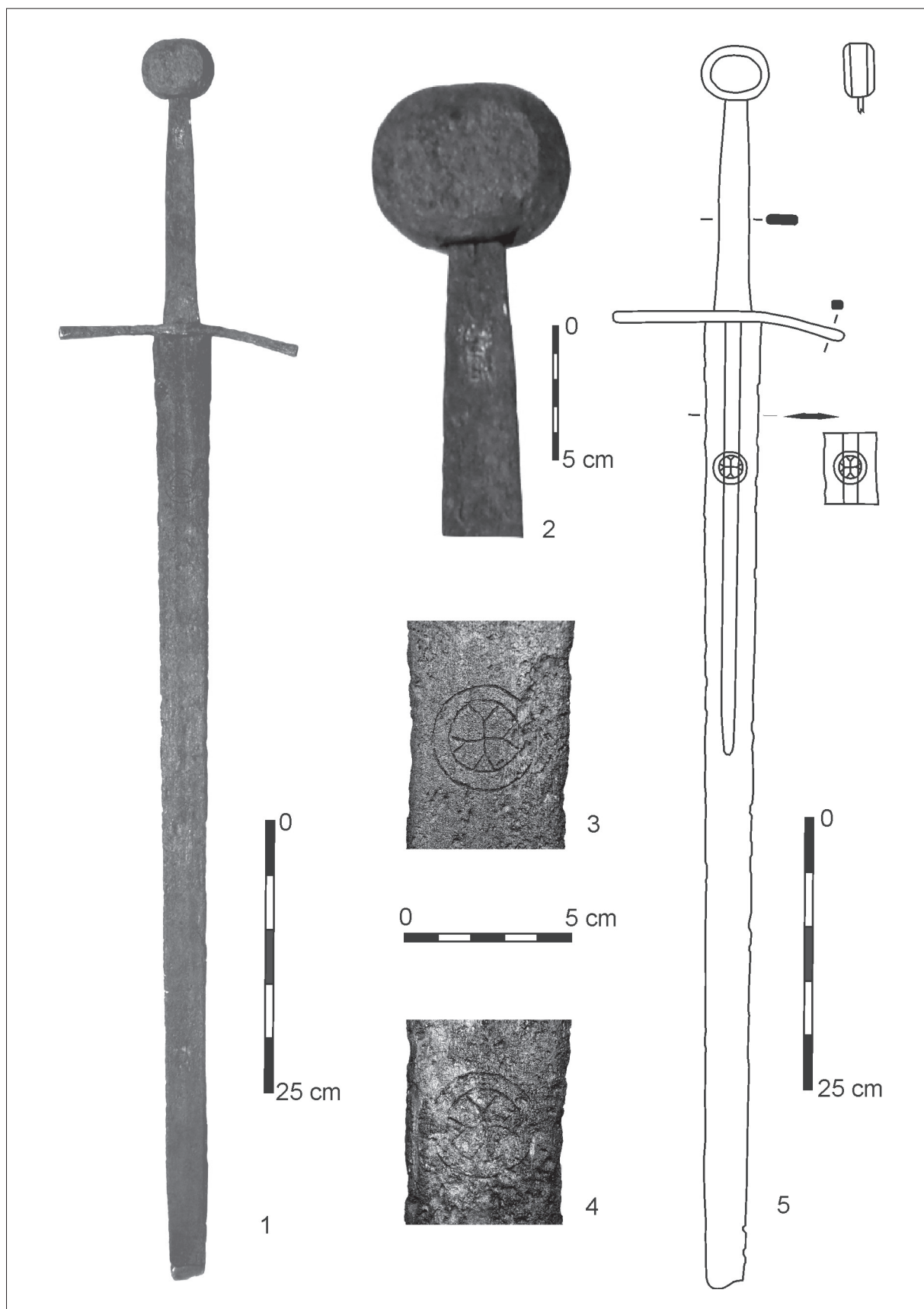

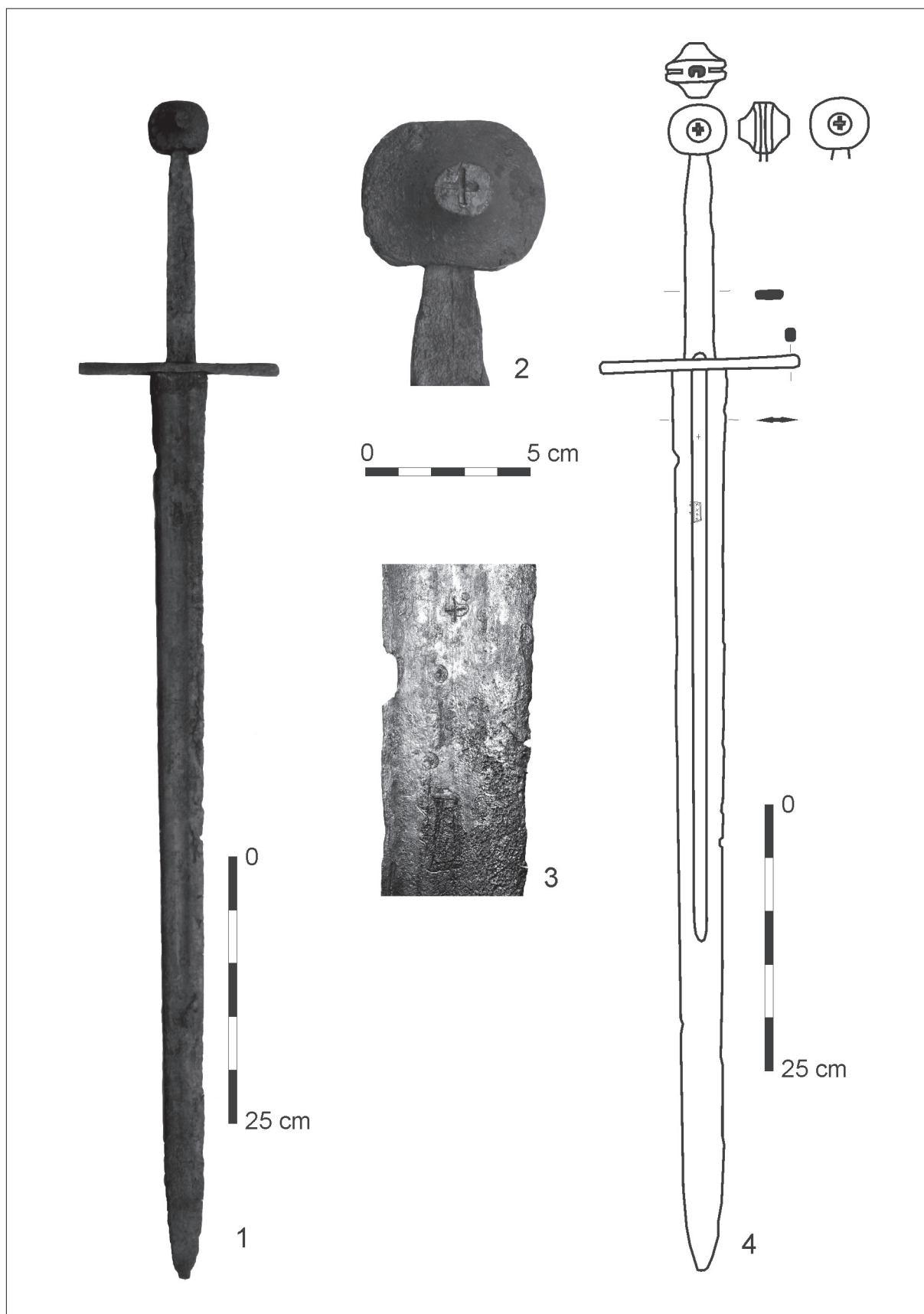
9. tábla A pávai kard.

10. tábla A vargyasi kard.

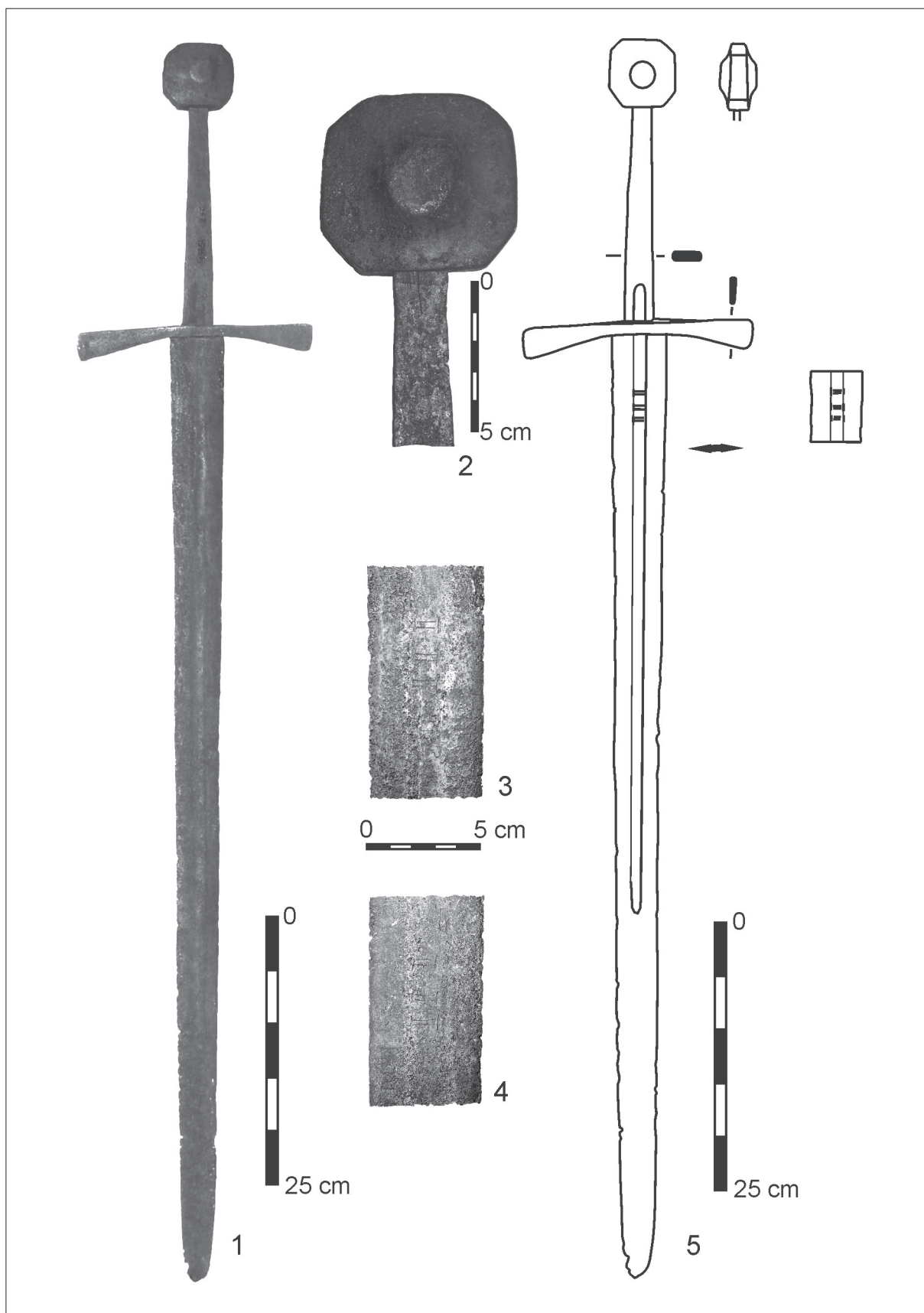

11. tábla A bölöni kard.

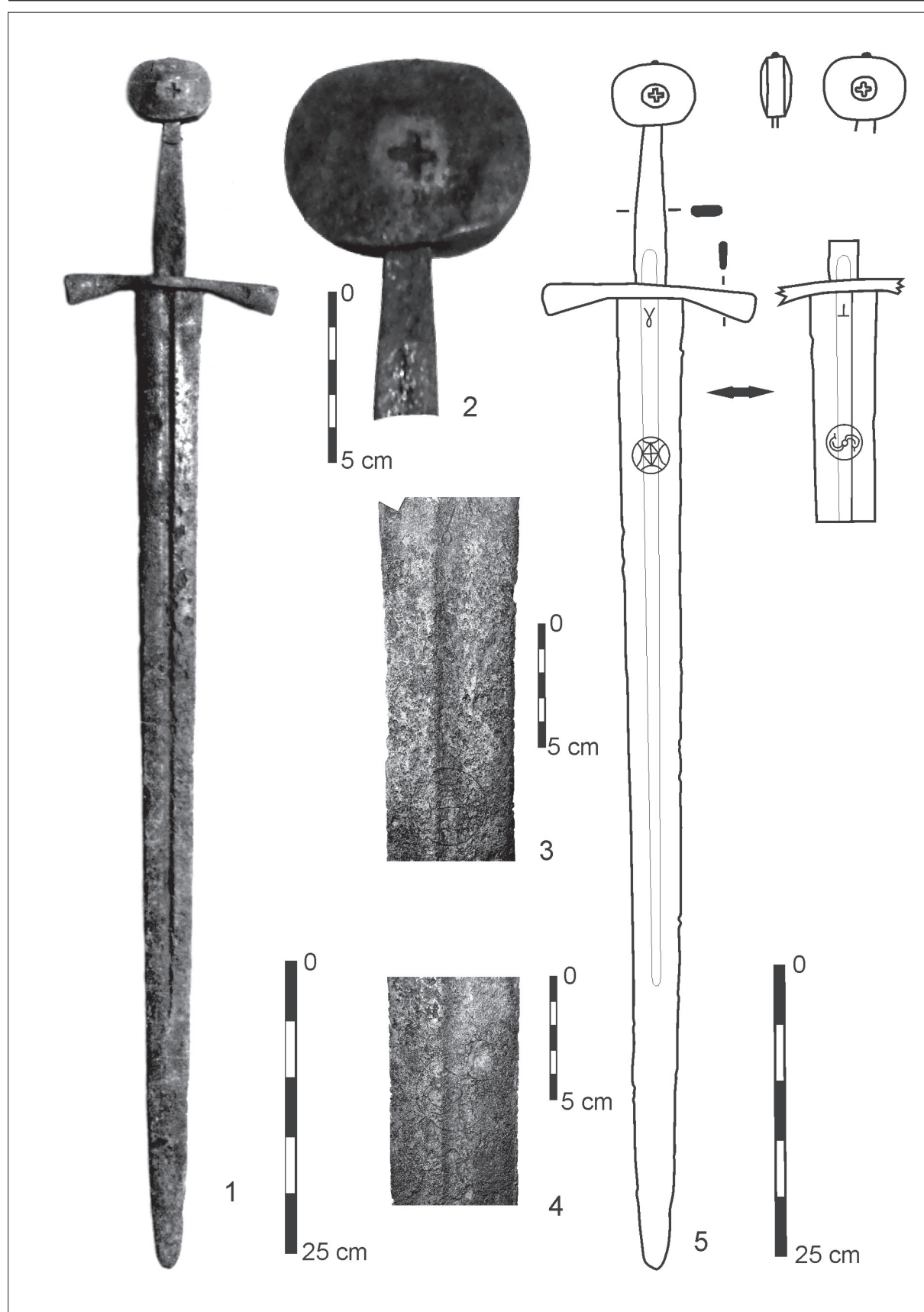

12. tábla A kökösi kard.

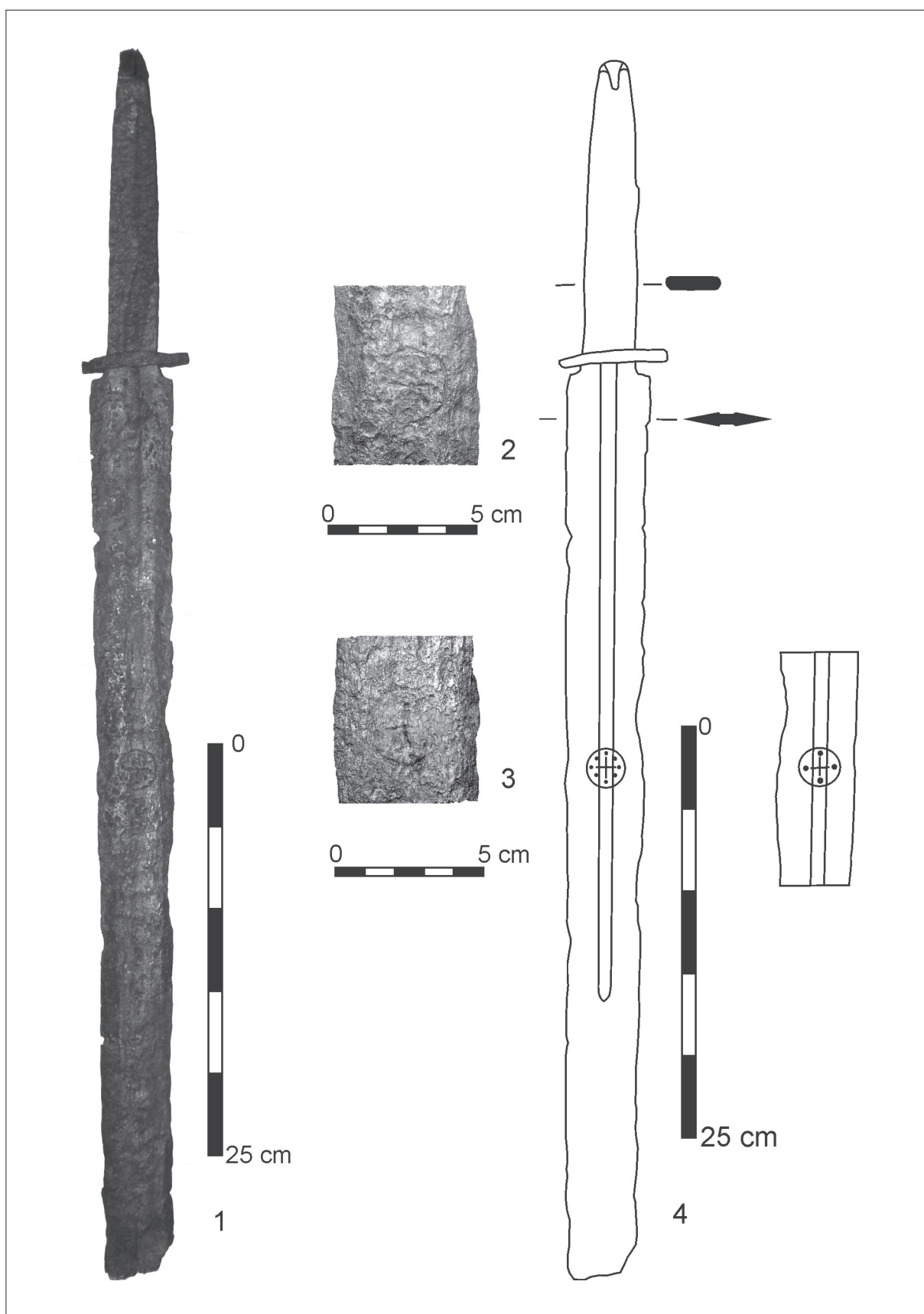

13. tábla A zaláni kard.

14. tábla A „bodzai” kard.

15. tábla A komollói kard.

Derzsi Csongor – Sófalvi András

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A KÁNYÁDI KÖZÉPKORI
TEMPLOMNÁL (2005–2006)

A középkori Udvarhelyszék déli részén fekvő Kányád és Jásfalva közti országúttól délre a „Régi templom” vagy „Régi temető” néven egyaránt emlegetett dűlőben végzett előzetes terepbejárások során kiderült, hogy a helynévi hagyománynak megfelelően egy korábbi templom maradványai rejlenek a föld alatt. A felszínen jól kirajzolódik a cinteremfal vonulata és néhány 18. századi sírkő is utal a régi temetőre. A lelőhelyet keletről határoló Szentegyház-pataka folyamatosan mossa a templomdombot, az elmúlt évtizedek/évszázadok alatt leszakítva a cinteremfal keleti szakaszát.

A fenti körülmények ismeretében 2005 tavaszán leletmentő ásatást kezdeményeztünk a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum és a székelykeresztúri Molnár István Múzeum közös szervezésében.¹ Munkánkat Veres Károly – a kolozsvári Bendkopp cég igazgatója –, a helyi református egyház, az önkormányzat és lelkes helybéli magánszemélyek támogatták. Lehetőségeink szerint további célunk a középkori templom teljes feltárása, maradványainak konzerválása és részleges bemutatása.

Az írott források a templomról

Kányád² falu és plébániájának első írott említése – hasonlóan más székelyföldi településekhez – az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékekben található. 1333-ban „*Stephanus sacerdos de Kanad solvit II. banales*”, egy évvel később pedig ugyanazon István nevezetű pap fizet két régi báni dénárt a pápai tizedszedőknek.³ Nincsen közvetlen kányádi vonatkozása annak az 1523-ban Homoródszentmártonban kelt oklevélnek, melyet szentmártoni plébánosként

Antal jegyző – *presbyter de Kanyad*⁴, feltehetően Kányád tiszteletbeli papja hitelesít.

A középkori Kányád és Udvarhelyszék egyház- és művelődéstörténetének egyik kiemelkedő emléke egy 1515-ben megjelent prédikáció-gyűjteményhez kapcsolódik.⁵ A kötetben található legrégebbi, leghosszabb összefüggő kézírásos szöveg magyar nyelvű Mária-imádság⁶ (1. tábla/1), melynek záradékából kiderül, hogy a kötet legelső tulajdonosa 1524-ben Érsiki György kányádi pap (*georgius ersyky presbiter postillo de kanyad*) volt. A prédikáció-gyűjtemény 1545-ben György dályai pap tulajdonába (*georgy presbiteri de Dallya*), majd a kányádi származású Miklós muzsnai paphoz (*nicolau de ...anad plebani de musno*) került.⁷ A „Kányádi Töredék” azért is jelentős a középkori Udvarhelyszék egyháztörténetének vonatkozásában, mert közvetett módon a pálosokkal hozható kapcsolatba (ugyanaz a Mária-imádság a 15. századi Götweigi Kódexben is megtalálható, amely magyarországi pálosoké volt). Pálos szerzetesek⁸ jelenlétére a Székelyföldön történeti források nem utalnak, Kányádtól délre viszont nem messze fekszik az egyelőre tisztázatlan néveredetű Pálos helység (első említése 1298-ból ismert)⁹, és – bár értesülései nem minden esetben megbízhatóak – Orbán Balázs is arra utal, hogy a két falu közti templomot a hagyomány szerint „*még a fehérbarátok – kiknek ottan kolostora volt – építették*”.¹⁰ Ha pálos kolostorra nem is, de pálos műveltségű vagy múltú kányádi papokra joggal gondolhatunk a fenti adatok alapján.

A középkori templomra vonatkozó első közvetlen írott utalás csak a 17. század közepéről való és a orosz

¹ Az ásatáson részt vettek és munkájukkal segítettek: Angi Enikő, Bereczki Judith, Botár István, Demjén Andrea, Kedves Tímea, Király József, Kovács László, Magyarosi Attila, Nyárádi Zsolt, Oniga Erika, Szöcs Annamária, Szűcs Attila Zoltán és Zólya Levente. Köszönet nekik!

² A Kányád helynév Kiss Lajos szerint a személynévként is használt „kányá” madárnévként a -d képzős származéka. Vö. KISS 1988, I, 680.

³ MON. VAT. I/1, 115, 133; E.O., II, 413.

⁴ SzOkl., III, 228–229.

⁵ A „*Postillae sive expositiones epistolarum et Evangeliorum tum dominicalium quam ferialium*” c. kötetben található 236 levél az egyházi naptár sorrendjében tartalmazza az ünnepnapokra textusként előírt

újtestamentumi részek *Vulgata* szövegét a megfelelő *postillával*, azaz a citátumot magyarázó prédikáció szövegével. A nyomtatott szövegek mellett kézzel írott bejegyzések vannak. Vö. BUSTYA 1972, 296.

⁶ A szöveg Bustya Endre nyomán „Kányádi Töredék” néven terjedt el a szakirodalomban.

⁷ BUSTYA 1972, 299; DÁVID 1981, 177.

⁸ Bustya Endre hívja fel a figyelmet arra, hogy az áldozópap jelentésű *presbiter* főleg a szerzetesrendeknél volt használatos. Vö. BUSTYA 1972, 303.

⁹ WAGNER 1977, 288.

¹⁰ ORBÁN 1868, I, 178.

állapotba kerülő templom renoválására vonatkozik. Az adat egy 1791-es jegyzőkönyvben maradt fenn: „A Kányádi Ref. Ecclanak Temploma Renovált volt meg ezelőtti 1642-be. Első Rakoczi Erdélyi Fejedelem idejébe amely annak előtte mint egy 40 esztendőknél lefolyások alatt pusztán hevert az helyen, ahol most Temetője van az Ecclanak, amely a Régiségtől megromladozott, a nép is megszaporodván elégséges nem volt, hogy ott az Isteni tisztelet tovább folyhasson, a mellyet Jásfalvi Kelemen Miklós Curatorságába renováltak volt 1642-be”.¹¹ Az iratból egyértelműen kitűnik, hogy a 17. század elejétől a templom romos állapotban volt, valószínűleg használaton kívül. A legelső forrás, amely meg is nevezi a templom helyét, 18. század végi: „*Jászfalva felé fordulóban a Templom alatt vagyon egy föld, vicinussa [...] felül a Templom cinterme*”¹², tehát a templomnak kőből épült cinteremfala is volt. Ezt megerősíti az I. katonai felmérés (1769–1773 között) is, mely a beazonosított helyen fákkal körbevett templomot ábrázol.¹³ (2. tábla/1.)

A 18. század végén az ismét omladozó templom teljes újjáépítését rendelik el, viszont nem a régi helyén, hanem a mesteremberek javaslatára a falu területén. A templomépítőknek 1792-re elfogyott a pénzük, ebből az esztendőből két egyforma kéregető levelet ismerünk a Kányádi Egyházi Levéltárból, melyeket Bodor Pál, a régi templom utolsó lelkésze írt saját kezűleg (1. tábla/2).¹⁴ A tiszteletreméltó lelkész sírját jelölő sírkövet ma is a „Régi temetőben” találjuk. Itt még érdemes megemlítenünk a kányádi Református Egyház tulajdonában található, viszonylag jó állapotban levő Váradai Bibliát, illetve egy 16. század végi aranyozott ezüst kelyhet. A kehely délnémet munkákkal rokon, eredetileg valószínűleg világi rendeltetése volt.¹⁵ Mesterjegye: PK – Petrus Kersten, 1574–1597, szebeni ötvösmester.¹⁶

A történeti források és a hagyomány a mai Kányád határában található „Régi templomot” Kányád és Jásfalva közös templomaként tartják számon, ezt az épület fekvése is alátámasztja (az esetek többségében a közös templomot két vagy több falu közé emelték).

A régészeti feltárások eredményei

Feltárásunkat a templom körzetének legveszélyeztetettebb, délkeleti sarkánál kezdtük, majd ettől nyugatra nyitottunk egy szelvényt. Az ásatás folyamán kiderült, hogy a szentélytől délkeletre az újkorban

már alig temetkeztek, ami arra utal, hogy már néhány évszázada megindulhatott a terep elcsúszása. A cinteremfal nyugati szakaszán szintén nyitottunk egy szelvényt (2. tábla/2). A két évadban folytatott ásatás során egy többször átépített középkori templom maradványai kerültek napvilágra (3. tábla/1–2). A kutatások jelentős eredményekkel szolgáltak a középkori templomról, de ugyanakkor számos kérdést felvetettek, illetve nyitva hagytak.

Ásatási eredményeink alapján a templom építésében legalább 5–6 fázist tudtunk elkülöníteni. A legkorábbi – általunk megismert – templom alapozását a 3. szelvényben tártuk fel, egy döngölt alapozású, félköríves szentély maradványait. Különlegessége abban rejlik, hogy Székelyföldön eddig kevés helyen figyelték meg ezt a technikát.¹⁷ A mai felszíntől 70–80 cm mélységben megtalált falalapot (F-4.) fekete földből és sárga agyagból rétegesen döngölték le, az alapozási árok alsó szintjén konglomerátum eredetű gömbkövekből álló kősor volt (4. tábla/1., 5. tábla/2., 8. tábla/2). A keményre döngölt föld világosan elkülönült környezetétől, még az alapozási árok alját is ledöngölték. Az alapárkot meglehetősen szabálytalan formájúra ásták, belső kontúrját későbbi sírok bolygatták, metszették el, maradványainak szélessége 70–120 cm közötti. Szabálytalanságai ellenére megállapítottuk, hogy egy félköríves szentély alapozását találtuk meg, melynek felmenő fala – közvetett megfigyeléseink alapján – körülbelül a megtalált szintről (ld. metszet) indulhatott. A feltárt templomnak a szentélyén kívül más épületelemét nem ismerjük, de feltételezzük, hogy a lentebb leírandó F-3. falba másodlagosan beépített, durva kiképzésű, ívesen profilált, homokkőből készült nyílászáró darabjai (10. tábla/1–4) ehhez az első templomhoz tartoztak, melynek felmenő falai is kőből készülhettek.

A döngölt kő- és földalapozásban építési törmelék nem találtunk, mindössze egy emberi medencecsont részét, ami azért is fontos, mert az alapozási ároktól délre egy olyan – az alapfal által metszett – beásást bontottunk ki, amelyben másodlagos, bolygatott helyzetben néhány emberi hosszúcsont feküdt (vö. 4. tábla/1., 8. tábla/2). A jelenség arra utal, hogy az általunk feltárt első templomot mindenképpen megelőzte egy korábbi temető (és talán templom is). A falalapotással szuperpozícióban más temetkezést nem figyeltünk meg, viszont a hozzá illeszkedő S-33. sír, illetve a későbbi F-6. hajófal alá behúzó beásások

¹¹ Idézi DÁVID 1981, 177.

¹² PROTOCOLLUM 1779, 208.

¹³ I. KATON. FELM., 193. térképszelvény.

¹⁴ A Kányádi Egyházi Levéltár iratai között.

¹⁵ A kehely leírásáért Kiss Erikának (Magyar Nemzeti Múzeum) ezúton szeretnénk köszönetet mondani.

¹⁶ A mesterjegy pontos analógiája: SĂȘIANU 1986, 34, 18. kép.

¹⁷ Először a szentábrahámi templom Árpád-kori fázisánál találták meg az elsősorban alföldi környezetre jellemző falalapotási technikát. Vö. BENKŐ 1992, 211. Az elmúlt években Udvarhelyszéken Dobón, Máréfalván (és Farcádon?) sikerült ennek az alapozási technikának a nyomaira bukkanni.

kontúrjai mind olyan sírgödröket sejtetnek, amelyeket az első templom mellé ástak. Az első ásatási évadban feltárt 1. szelvény legkorábbi sírjai, illetve a földjükből előkerült ezüst és bronz S-végű hajkarikák mind olyan temetkezések maradványai, amelyek az első templom körül helyezkednek el, vagy az azt megelőző temetőfázis részét képezik (4. tábla/2). A korai sírok nagy száma az 1. szelvényben annak a ténynek tulajdonítható, hogy a késő középkortól egyre ritkábban temetkeztek a gótikus szentélytől délkeletre. Az általunk korainak meghatározott sírok betöltésében gyakran találtunk kevés habarcsot vagy téglatörmelék, ami arra utal, hogy egy már álló templom köré ásták ezeket a sírgödröket.

Az első templom viszonylag hosszú idejű fennállását bizonyítja a II. félköríves szentély építését megelőző temetkezések nagy száma. Az I. félköríves szentély keltezésére nincsenek közvetlen adataink, viszont a korai sírhorizont tükrében és egy II. félköríves szentély megléte alapján elég biztosan megállapítható, hogy ennek már a 12. században állnia kellett.¹⁸ Egyelőre ismeretlen okokból az I. szentélyt a 13–14. században újabb félköríves szentély építése követte (közvetett keltezését ld. alább), melyet az elsőtől keletre kezdtek el építeni, minden bizonnyal még az első templom használata közben. Építésekor a II. szentélynek nem szántak túl hosszú életidőt. Ezt két tényező látszik alátámasztani: a szentély kis mérete és majdnem közvetlenül a felszínre való, mindössze egy kősornyi alapozással való építése. A falat nagy görgeteg-, konglomerátum- és törtkövekből, valamint kevés téglából rakták világosszürke, mészsötét, enyhén téglatörmelékes habarcsba (F-5, 5. tábla/1). A fal szélessége 90–100 cm, külső köpenyének legalsó kősorán vakolatot figyeltünk meg, ami nemcsak arra utal, hogy ezt a földfelszínre rakták, hanem segítette meghatározni az I. szentély falainak indulási szintjét is (a korabeli földfelszín és az I. szentély felmenő falának lábazati szintje néhány méteres távolságon belül nagyjából megegyezhetett). A szentély kis tere nem tette lehetővé, hogy beugró fallal térelkülönítő diadalívet képezzenek ki. A felépült szentélyhez utólag csatolták hozzá az új hajófalat (F-6), feltehetően két fázisban (5. tábla/2). A nagyméretű gömbkövekből (egy részükön korábbi használatra utaló vakolat-, ill. meszelésnyomokkal), kevés téglából, feketésszürke, durva kavicsos habarcsba rakott falalapozás 90–100 cm széles. Felmenő falának tengelye néhány fokkal eltér ettől, a konglomerátumból és hasított kövekből, kevés téglából világosszürke, durva kavicsos habarcsba rakott fal szé-

lessége 75–80 cm. Ez lett a későbbi gótikus templom hajófala is, melyet hosszú idejű fennállása alatt több támpillérrel is megerősítettek délről (6. tábla). További kutatás adhat biztosabb választ arra, hogy a korai templom(fázis)ok közül melyiknek kerültek a falára azok a freskók, melyek töredékeit a gótikus szentély 1. számú pilléralapozásában (10. tábla/5), illetve a bolygatott rétegsorokban több helyütt megtaláltuk.

A II. félköríves szentélyfal kívül-belül több korábbi sírra is ráfedett vagy metszette azokat. Ilyen az a három, időben egymást követő temetkezés (S-40, 41, 43), amelyek közül a legkorábbinak (S-43) félgömbökből összeillesztett fejű tükéből álló fejdíszét bontottuk ki részlegesen, majd szedtük fel *in situ*. A sír betöltésében a koponya fölött egy töredékes S-végű hajkarikát is találtunk. Ez a típusú fejdísz egyelőre párhuzam nélküli székelyföldi környezetben¹⁹, keltezését tekintve mindenképpen a II. félköríves szentélynél korábbi temetkezéstről van szó.

Az újonnan megépült templomhajó belsejébe a továbbiakban gyakran temetkeztek (az S-34, 35, 36, 37, 38 sírokat bontottuk ki kis felületen). Az egymással szuperpozícióban lévő sírok egy részét az I. szentélyfal-alapozás mellé ásták be, a fellazított föld hatására ennek dőngölt rétegződése a templombelső felé csúszott (4. tábla/1). A sírok építési törmelékes betöltéséből koporsószerűek kerültek elő, az S-34 sírban a térd körül egy töredékes, rossz állapotú, a 15. század elején vert Zsigmond-kori parvust²⁰ találtunk (11. tábla/1). A feltárt felületen ez a sír egyike volt a legkésőbbieknek, ami arra utal, hogy a hajófalakat a 14. század első felében feltehetően már felépíthették, tehát a II. félköríves szentély már ezt megelőzően elkészült. A sírokat két periódusban megújított téglapadló fedte le, mely csak a hajó belseje felé maradt meg, ott, ahol megsüllyedt a laza föld hatására. (Az I., korábbi padló téglaméretei: 14 x 27–28 x 4 cm; a II. padló téglaméretei: 14–18 x 21,5–34 x 3–5 cm.) Magasabb részeit a 18. századi templom bontásakor kiszedték, néhány darabját a hajófal mellett *in situ* megtaláltuk. Az egyik vagy mindkét téglapadló összefüggésbe hozható a gótikus szentélyben feltárt egyfázisú téglapadlóval (méretei: 21 x 15,5 x 3,5 cm). A II. padló fölött kibontott fekete, kevés téglatörmelék tartalmazó tiszta rétegre (mesterséges feltöltés, avagy természetes feltöltődés?) fed rá a templom 18. századi, helyenként 40 cm vastagságot is elérő bontási omladék (világosszürke, habarcsos, köves, téglatörmelékes réteg), melyből gótikus kőfaragványok, illetve ólomkeretes ablaküvegek töredékei kerültek elő (10. tábla/1–4, 6).

¹⁸ Pontosabb keltezését a további kutatások dönthetik el.

¹⁹ A korai gömbös fejű tük erdélyi párhuzamára ld. HOREDIT 1953, 296. Fig 16/1. A szerző a 12. századra keltezi a Csittfalván

előkerült példányokat.

²⁰ UNGER 1980, II, 451–453. sz.; C. N. H., II, 125A–125B vagy 126. sz.

Az ásatás másik különlegessége az a négyszögletes melléképület, amelyet a II. félköríves szentélyfalhoz és hajójának falához csatoltak délről. A falat görgeteg-, konglomerátum- és lemezesen hasadó üledékes eredetű, részben másodlagosan felhasznált kövekből és kevés téglából világosszürke színű, jó kötésű habarcsba rakták (F-3). Relatív alapozási mélysége a déli oldalon eléri a 223 cm-t, itt vastagsága 70–80 cm, míg a félköríves szentélyhez való csatlakozásánál alapozási mélysége szinte a felére csökken és keskenyebb is lesz (55–60 cm), ennek tudható be, hogy az idő folyamán valamelyest meg is csúszott. Felmenő falaiból kevés maradt meg a későbbi visszabontás miatt, és nem volt megfigyelhető az épületrész ki- vagy bejárati nyílása. Mivel a II. félköríves szentély felmenő falzatának megmaradt részén nem figyeltük meg ajtókeret lenyomatát, a melléképületet csak óvatosan határozhatjuk meg sekrestyeként.²¹ Létrehozását illetően megállapítható, hogy a II. szentély és hajófal megépülése után készült (14–15. század), és a gótikus szentély építése előtt bontják el (ezt terminus post quem keltezi egy 1465-ös Mátyás-dénár²² (11. tábla/2), mely a szentély építési szintjének habarcsos kifolyása alóli temetőföldből került elő).

A templom kései, gótikus fázisához tartozó minőségű homokkő, illetve mészkőből faragott kőfaragványok (boltozati bordák, ablakkeretek – 10. tábla/1–4) alapján képet alkothatunk a gótikus, beboltozott hajóról. Az átalakított hajóhoz utólag nagyméretű gótikus szentélyt építettek, elbontva nemcsak a II. félköríves szentélyt, hanem a hozzá csatolt déli melléképületet is. A konglomerátumból, tört kőből, illetve mészkőből világosbarna, homokos, kevés mésztartalmú, rossz megtartású habarcsba rakott szentélyfal (F-2) szélessége 90–95 cm, relatív alapozási mélysége 166 cm. A gótikus szentély különlegessége, hogy tengelye megtörik a hajó tengelyéhez képest, feltehetően a terep elcsúszása miatt igyekeztek északabbra „tolni” ezt, és nincsen más, pl. liturgiai hátere. Ennek megfelelően alakítottak ki egy gótikus diadalívét, ráépítve a visszabontott II. félköríves szentélyfal alapjaira, ezzel átellenben kívülről a szentély és a hajó találkozásához egy támpillért illesztettek a gótikus szentély falzatának megfelelő anyagból. A gótikus diadalív nagyobb faltömbje (6. tábla, vö. 7. tábla/1) az újkori bontás során dőlhetett be a szentélybe. Az új diadalív legalsó kőszára alól viszonylag nagy mennyiségben került elő 14–15. századi kerámia. A gótikus szentély pontos formáját alapfalainak szabálytalansága miatt elég nehéz meghatározni – ez majd a további ásatások során fog kirajzolódni. Délről

támpillérek csatlakoznak hozzá, keleti végénél pedig egy falalapot bontottunk ki (6. tábla, 7. tábla/1), melynek funkciója egyelőre kérdéses – feltehetően a terep és az épület stabilitását erősítette. Kellő információ hiányában egyelőre nem tudjuk megállapítani, hogy a hajó gótikus átalakítása és a gótikus szentély építése egy időben, avagy egymás után történt.

A középkori sírok többnyire másodlagos helyzetben előkerült mellékletei közül a fentebb leírtakon kívül egy rugós párta töredéke, két vascsat, illetve egy kései, kulcsformájú koporsószeget érdemel említést. A feltárt sírok az agyagos talaj miatt általában közepes megtartásúak vagy rossz állapotúak voltak. A temetkezési szokásokról, illetve a templomkörüli temető rendjéről, ennek fázisairól csak a további kutatások után fogalmazhatunk meg világos és helytálló következtetéseket, tendenciákat, ugyanis a feltáráson nagy felületet lefedő falak ebben a kérdésben jórészt akadályozó tényezőket jelentettek, és csak a délkeleti oldalon tudunk nagyobb felületen sírokat feltárni (ld. Függelék, sírok leírása). Sem a tájolás, sem a sírmélység nem ad egyértelmű fogódzót a temetkezési fázisok elkülönítésében. Az nagyjából látható, hogy a korai, tiszta betöltésű sírok alig néhány fokkal térnek el a nyugat–kelet iránytól, de a kései sírok közt is találunk ilyen tájolásúakat. A tiszta betöltésű sírok sem mindig azonos tájolásúak, az S-13, betöltése alapján korainak vélt sír pl. 303°-ra tájolt. Az F-4 által vágott hosszúcsontok és a falalapotból előkerült medencecsont alapján elvileg számolhatunk egy, az I. félköríves szentélyt megelőző temetővel, erre látszanak utalni a tiszta betöltésű sírok is. (Természetesen nem kizárt egy korai fatemplom léte sem, de ennek megállapításához nagyobb felület megkutatása szükséges.) Az S-34 sír betöltésében talált koporsószegek arra utalnak, hogy a koporsós temetkezések használata már a 15. század első felétől elterjedt Kányádon.

A gótikus templomot a későbbiek során több támpillérral támasztották meg délről, egyikük anyaga (konglomerátum eredetű kövekből világosszürke, apró kavicsos habarcsba rakott fal – 4. számú támpillér) pontosan megegyezik a cinteremfal második periódusának összetételével.

A cinteremfal nyugati részénél nyitott 2. szelvényben ennek észak–dél irányú szakaszát tártuk fel. A 80–85 cm széles falnak mindössze 25–30 cm-es alapozási árka volt, ennek tulajdonítható, hogy nyugat felé alaposan megdőlt egy idő után és megújításra szorult (3. tábla/2., 9. tábla/1). A cinteremfal I., korábbi fázisát kisebb, konglomerátum eredetű kövekből világosbarna, homokos, kevés meszet tartalmazó,

²¹ Déli sekrestyére számos példa ismert a Nyugat-Dunántúlról: Csatár, Csesztreg, Hegyhátszentjakab, Kissomlyó, Nagytrákos, Pósa, Németújvár, Zalaegerszeg-Csácsbozsok, Ikervár, Rum,

Szőce, Táplánszentkereszt, Vasalja-Pinkaszentkirály, Vasszilvagy. Ld. VALTER 2005, 244–260.

²² UNGER, 558. sz.; C. N. H., II, 227. sz.

mállékony habarcsba rakták (hasonló a gótikus szentélyéhez), felmenő részét pedig világosszürke vakolattal bevakolták. Alapozása alól bordázott vállú 14. századi fazék töredéke került elő. A majdnem az alapokig visszabontott falat nagyobb méretű kövekből rakott, világosszürke, aprókavicsos, meszes, erős kötőanyagú fallal helyettesítették (II. periódus). Felszínben kibontottuk az egykori járósínteket és a falak omladékát, az altalaj mélyen való megjelenése arra utal, hogy a templomdomb viszonylagos egyenletes felülete a cinteremfal megépítése után alakult ki, korábban enyhén lejtett nyugati irányban. A cinteremfal I. periódusának omladékából előkerült 17. századi kerámialeletek alapján ennek megújítását hipotetikusán az 1642. évi renováláshoz kötöttük.

Összegzés: eredmények és következtetések

A kétévdos régészeti feltárás során napvilágra került Kányád (és Jásfalva) első, félköríves Árpád-kori szentélyének döngölt-agyagos technikájú falalapozása. Az első templom körüli temetőhöz tartozik az 56 feltárt temetkezés jelentős hányada, amelyet a késő Árpád-korig használhattak. Közvetett adatok egy korábbi temető meglétére is utalnak. A sírok mellékletei közül kiemelendők az Árpád-kori köznépi ékszer-ek Udvarhelyszékről eddig kevésé ismert darabjai, az ezüsből és rézből készült S-végű hajkarikák. Az első templom néhány egyszerű profílozású kőfaragványát is megtaláltuk másodlagosan befalazva. Eddig ismeretlen okokból (talán rossz állaga miatt) több szakaszban elbontották a templomot, és tőle keletre egy másik, kisméretű félköríves szentélyt építettek. Ehhez hamarosan csatlakozott egy új templomhajó, ez jelentette az első templom végleges megszűnését. A szokatlanul kisméretű és kiképzésű szentélyhez délről építettek hozzá másodlagosan egy melléképületet

(feltehetően sekrestyét). Ez a megoldás egyelőre ismeretlen székelyföldi környezetben. A templom fennállásának ebben a fázisában kerülhettek a falra azok a freskók, amelyeknek néhány töredékét a feltárások során megtaláltuk.

A késő középkorban a II. szentély és a déli melléképület elbontásával, a hajótér meghagyásával ehhez egy nagyméretű gótikus, sokszögzáródású támpilléres szentélyt építenek. A hajót beboltozzák (két boltozati borda szegmense került napvilágra a feltárások során), a templomra új nyílászárók kerülnek (a templom bontási rétegében mérműves ablakok alkotórészeit találtuk meg). A gótikus fázis téglapadlóinak részleteit tártuk fel. Az ásatás során pártás, illetve koporsós temetkezéseket dokumentáltunk.

Az írott források szerint 1642-ben a templomot renoválják, ekkor javítják ki/építik újra a cinteremfalat is. A templom fennáll egészen a 18. század végéig. Bodor Pál lelkészsége idején kezdődik el az új templom építése a mai Kányád falu belterületén. A feltárt jelenségek alapján elmondható, hogy a székelység – jelen ismereteink szerint a 12–13. század fordulójára körül történt – megtelepedése előtt Kányádnak (és Jásfalvának) már volt temploma, melyet a középkor folyamán többször átépítettek (két román kori és egy gótikus fázis, 17. századi javítás).

A feltárt épületterek kiterjedését, fázisait, átépítéseit a jövőbeli kutatások újabb adatokkal bővíthetik. Az ásatáson nagy számban előkerült középkori kerámialeletek (12. tábla) egyrészt felvetik a funkcionalitás kérdését, másrészt közelebb vihetnek Kányád és Jásfalva korai településtörténetének tisztázásához is (a templom környezetéből eddig nem ismertünk középkori kerámialeleteket). A nagyobb felületet átölelő feltárás – reményeink szerint – a középkori faluhelyek és a templom viszonyát is más megvilágításba helyezheti.

Derzsi Csongor – d_csongi@yahoo.com

Sófálvi András – *Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely; sofalvi@hotmail.com*

Függelék

A sírok leírása

A temetkezések leírásánál elsődlegesen a sírok helyét, mélységét és tájolását, az elhunytak nemét, korát, a csontváz helyzetének jellegzetességeit (kéztartás, koponya helyzete stb.) és a csontok megtartását tüntettük fel. A csontvázak antropológiai meghatározását a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának munkatársai végezték el, a nemek meghatározásánál rájuk hivatkozunk.²³ Az életkort ásatási leírásaink alapján közöljük. A sírok mellékletére, koporsójára és a temetkezések szuperpozícióira, a sír betöltésére vagy más megfigyelésre (pl. patológiai elváltozásra) külön utalunk adott esetben. A sírok mélységénél abszolút tengerszint feletti magasságot adtunk meg.

S-1: 1. szelvény; M: 592,61 m; T: 290°; N: male; K: adultus; kézcsontok a medencén; derékon felül vágta a gótikus szentély támpillére; betöltése tiszta föld.

S-2: 1. szelvény; M: 592,80 m; T: kb. 280°; N: ?; K: ?; a sírból mindössze a lábcsontok maradtak meg; betöltése tiszta föld.

S-3: 1. szelvény; M: 592,03 m; T: 283°; N: ?; K: infans I – infans II; a koponya nagyon töredékes, a bal kéz csontjai a medencén, a csontváz gerince nagyon elferdült; a sír betöltésében világosszürke habarcs- és téglatormelék.

S-4: 1. szelvény; M: 592,60 m; T: 288°; N: ?; K: infans I; a csontváz mindössze térdén alul maradt meg; a sír betöltésében téglatormelékes habarcs.

²³ Dr. Fóthi Erzsébet, Bernert Zsolt és Hajdu Tamás munkájáért itt mondunk köszönetet.

S-5: 1. szelvény; M: 592,60 m; T: 283°; N: ?; K: infans I – infans II; csak részben feltárt temetkezés, a csontváz baloldali részére a gótikus szentély alapfala fed rá, koponyája feltehetően ennek építésekor semmisült meg; betöltése tiszta föld.

S-6: 1. szelvény; M: 592,43 m; T: 277°; N: ?; K: infans I; jó állapotú trapéz alakú koporsó (80x40x30 cm) maradványai; a sír betöltésében habarcs- és téglatörmelék.

S-7: 1. szelvény; M: 592,56 m; T: 270°; N: female; K: adultus; nagyrészt elpusztult temetkezés, jobb kéz a medencén; a temetkezést vágta a déli sekrestye fala (F-3), illetve sérült a gótikus szentély alapjainak ásásakor is; betöltése tiszta föld.

S-8: 1. szelvény; M: 592,47 m; T: 275°; N: female; K: adultus; karok a test mellett kinyújtva; a temetkezés felső részét vágta a déli sekrestye fala (F-3); a csontváz alatt világosbarna, mállékony, mészrögös habarcs.

S-9: 1. szelvény; M: 592,33 m; T: 282°; N: female; K: juvenis; a csontváz felső részét a déli sekrestye fala (F-3) vágta; betöltése tiszta föld.

S-10: 1. szelvény; M: 592,31 m; T: 279°; N: ?; K: infans I; bolygatott sír; betöltése habarcsos, téglatörmelék.

S-11: 1. szelvény; M: 592,52 m; T: 285°; N: ?; K: infans I – infans II; a sírt a mellkastól lefelé a 14. számú temetkezés vágta, rátemették a 12. számú sírra; betöltése tiszta föld.

S-12: 1. szelvény; M: 592,47 m; T: 270°; N: female; K: adultus; bal alkar, combcsont és lábszár, a kar a test mellett kinyújtva; lábához ásták be az S-11. sírt; betöltése tiszta, agyaggal kevert föld.

S-13: 1. szelvény; M: 592,35 m; T: 303°; N: ?; K: infans II; koponya jobbra dőlve, karok könyökben behajlítva; betöltése tiszta, agyaggal kevert föld.

S-14: 1. szelvény; M: 592,37 m; T: 290°; N: male; K: adultus; a koponya jobbra dőlve, karok a test mellett kinyújtva; betöltése habarcsos, téglatörmelék.

S-15: 1. szelvény; M: 592,29 m; T: 270°; N: female; K: juvenis; jobbra kibillent koponyája összelapult, karok a test mellett kinyújtva, a comb- és lábszárcsontok szorosan egymás mellett; betöltése habarcsos, téglatörmelék.

S-16: 1. szelvény; M: 592,51 m; T: kb. 320°; N: female; K: adultus; erősen bolygatott temetkezés, a jobb comb- és lábszár, illetve szárcsont maradt in situ; betöltésében világosbarna, homokos habarcs.

S-17: 1. szelvény; M: 592,19 m; T: 270°; N: female; K: juvenis; koponya előrebillent, kezek a medencén, a lábsontok szorosan egymás mellett; a csontváz közvetlenül az S-18. sír fölött van, részben rombolta a 30. számú újkori sír; betöltése habarcsrögös.

S-18: 1. szelvény; M: 592,19 m; T: 265°; N: male; K: juvenis; lábsontok szorosan egymás mellett, bal kéz a medencén; megelőzi az S-17, S-29 és S-30 temetkezéseket; betöltésében habarcsrögök.

S-19: 1. szelvény; M: kb. 592,20 m; T: 270°; N: ?; K: infans II; baloldali lábszár- és szárcsont; betöltésében világosszürke habarcsrögök.

S-20: 1. szelvény; M: 592,52 m; T: 280°; N: ?; K: infans I – infans II; erősen bolygatott sír, mindössze a lábszár- és szárcsontok maradtak meg; betöltése tiszta föld.

S-21: 1. szelvény; M: 592,61 m; T: 284°; N: male; K: adultus; comb-, szárcsont- és bokacsontok; betöltése tiszta föld.

S-22: 1. szelvény; M: 592,41 m; T: 275°; N: male; K: adultus; a lábsontokon kívül a csontváz többi része felszívódott; betöltése tiszta, agyagfoltos föld.

S-23: 1. szelvény; M: 592,39 m; T: 287°; N: female; K: adultus; az S-9. és déli sekrestyefal (F-3) által vágott temetkezés; betöltése tiszta föld.

S-24: 1. szelvény; M: 592,50 m; T: 270°; N: female; K: adultus; bal kar a test mellett kinyújtva; benyúlik a gótikus szentély támpillére alá; betöltésében világosszürke habarcsrögök.

S-25: 1. szelvény; M: 592,09 m; T: 270°; N: male; K: adultus; koponyája jobbra billent, karok a test mellett kinyújtva, kezek a combcsonton; metszi az S-30 sír; betöltésében habarcsrögök.

S-26: az 1. szelvény keleti szélében felszínre bukkant, szétroppant adultus koponya kibontását nem folytattuk, a későbbi ásásokra hagyva ennek feltárását.

S-27: 1. szelvény; M: 592,27 m; T: kb. 270°; N: ?; K: ?; az agyagos földben erőteljesen felszívódott temetkezés hosszúcsontjai; lábszárai keresztben egymásra fektetve; megelőzi az S-23 temetkezést; betöltése tiszta föld.

S-28: 1. szelvény; M: 592,25 m; T: 286°; N: male; K: adultus; felsőtestének csontjai feltehetően felszívódtak; betöltése tiszta, fekete föld.

S-29: 1. szelvény; M: 592,17 m; T: 270°; N: ?; K: infans I; a csontok egy része felszívódott az agyagos földben; megelőzi az S-18. temetkezést; betöltésében habarcs- és téglatörmelék.

S-30: az 1. szelvény délkeleti részébe eső, mély újkori temetkezés, feltárását gödrének dokumentálása után nem folytattuk.

S-31: 1. szelvény; M: 591,98 m; T: 280°; N: ?; K: infans I; bolygatott temetkezés; betöltésében habarcsrögök, a mellkas tájékán pedig egy rugós pártá töredéke.

S-32: 1. szelvény; M: 592,55 m; T: 275°; N: male; K: adultus; bolygatott sír, rombolta a déli sekrestye alapfala (F-3); betöltése tiszta föld.

S-33: 3. szelvény; M: 592,34 m; T: 285°; N: male; K: adultus; az agyagos földben felszívódott csontváz; a gótikus hajófal (F-6) ráfed a sírra; tiszta betöltése és az első szentélyfalhoz (F-4) való igazodása a legkorábbi sírhorizonthoz való tartozására utal.

S-34: 3. szelvény; M: 591,64 m; T: 276°; N: female; K: juvenis; koponyája előrebillent, bal keze a medencén, jobb a medence mellett; a habarcsos, téglatörmelék betöltésben koporsószegek; a baloldali combcsonton zöld elszíneződés nyomait figyeltük meg, a csontváz felszedése közben egy korrodált Zsigmond-kori parvus került elő; metszi az első félköríves szentély (F-4) alapozását és az S-37, S-38 temetkezéseket.

S-35: 3. szelvény; M: 591,78 m; T: 293°; N: male; K: adultus; a szelvény északnyugati sarkában csak részben feltárt és felszedett temetkezés; jobb kéz a medence mellett; vágja az S-36 és S-38. sírokat; betöltésében habarcs- és téglatörmelék.

S-36: 3. szelvény; M: 591,80 m; T: 290°; N: male; K: juvenis vagy adultus jobb alkar- és kézcsonthai, a temetkezés többi része kiesik a szelvényből, illetve vágta az S-35 sír; belemetsz az első félköríves szentélyfal (F-4) alapozásába.

S-37: 3. szelvény; M: 591,72 m; T: ?; N: ?; K: ?; a szelvény nyugati metszetalában dokumentált lábsontok; metszette az első félköríves szentélyfal alapozását (F-4), megelőzi az S-34 temetkezést.

S-38: 3. szelvény; M: 591,88 m; T: ?; N: ?; K: ?; a szelvény nyugati metszetalában dokumentált lábsontok; beásását metszik az S-34. és S-35. sírokat; betöltésében habarcs- és téglatörmelék.

S-39: 3. szelvény; M: 592,48 m; T: kb. 295°; N: male; K: juvenis vagy adultus; a szelvény délnyugati sarkában feltárt boka- és lábsontok, a sír többi része kiesik a szelvényből; betöltése habarcsrögökkel erősen kevert.

S-40: 3. szelvény; M: 592,64 m; T: 270°; N: female; K: adultus; koponya balra billent, karok a test mellett kinyújtva; térdén alul vágta a déli sekrestye (F-3) alapfala, illetve a második félköríves szentélyfal (F-5); betöltésben kevés habarcsrög.

S-41: 3. szelvény; M: 592,43 m; T: 280°; N: male; K: adultus; részlegesen feltárt temetkezés, bolygatott; a temetkezés közvetlenül megelőzi a diadalív korai fázisának építését, és a második félköríves szentély (F-5) építését is; betöltése tiszta föld.

S-42: 3. szelvény; M: 592,61 m; T: 260°; N: female; K: adultus; részlegesen feltárt, bolygatott temetkezés; rárakták a máso-

dik félköríves szentély alapfalát (F-5), a gótikus szentély fala (F-2) szintén vágta, közvetlenül a S-40 sír alatt bukkant elő, térden alul ez rombolta; betöltésében kevés habarcsrög.

S-43: 1., 3. szelvény; M: 592,50 m; T: 270°; N: female; K: juvenis; a koponya körül félgömbökből összeillesztett fejű tűkkel díszített párta maradványait szedtük fel in situ, a sír betöltésében egy töredékes S-végű hajkarika; betöltése tiszta föld; megelőzi az S-40, S-42 sírokat, közvetve a második félköríves szentélyt (F-5) is.

S-44: 1. szelvény; M: 592,52 m; T: 280°; N: ?; K: infans I; bolygatott temetkezés, a koponya előrebillent; megelőzi az S-45 sírt; betöltésben habarcs- és téglatörmelék.

S-45: 1. szelvény; M: 592,58 m; T: kb. 270°; N: ?; K: infans I; rossz megtartású csecsemősír maradványai; rátemették az S-44 sírra.

S-46: 1. szelvény; M: 592,44 m; T: 290°; N: male; K: juvenis; a déli sekrestye fala (F-3) által rombolt temetkezés, gerince erősen elferdült, bal kar a test mellett kinyújtva; a csontváz fölött talált deszkamaradvány feltételese koporsó kimozdult darabjaként határozható meg; betöltésében habarcs- és téglatörmelék.

S-47: 3. szelvény; a hajófal (F-6) és a hozzáépült támpillér alatti temetkezésből mindössze a koponyatetőt tudtuk kibontani; betöltésben téglatörmelék.

S-48: 1. szelvény; M: 592,40 m; T: 270°; N: female; K: adultus; az S-44 és S-45 sírok, valamint az F-3 fal által bolygatott temetkezés; a csontok helyzetéből adódóan a váz alsó részei nem sokkal az eltemetés után mozdulhattak ki; a medencéjén egy kerék vas övcsatot, a baloldali combcsont alatt pedig egy másikat

találtunk; betöltése habarcs- és téglatörmelékes, a csontváz fölött elkorhadt fa (koporsó ?) maradványok.

S-49: 1. szelvény; M: 592,54 m; T: 270°; N: female; K: juvenis vagy adultus; a gótikus szentély alapfala (F-2) által elpusztított temetkezés, csak néhány jobboldali borda- és lapockacsontja maradt meg; betöltése tiszta föld.

S-50: 1. szelvény; M: 592,52 m; T: 257°; N: female; K: juvenis vagy adultus; a sírból mindössze a jobboldali combcsont maradt meg; betöltésében nincsen építési törmelék.

S-51: 1., 3. szelvény; M: 592,32 m; T: 270°; N: female; K: juvenis vagy adultus; csigolya és karcsontok; ráépült a déli sekrestye fala (F-3), rombolta az S-52 sírt; betöltése tiszta.

S-52: 1., 3. szelvény; M: 592,34 m; T: 270°; N: female; K: ?; bolygatott sír, karcsontok és baloldali medencecsont; betöltése tiszta föld.

S-53: 1., 3. szelvény; M: 592,36 m; T: 270°; N: male; K: adultus; részlegesen feltárt temetkezés: jobboldali comb-, lábszár- és lábcsontok; ráfed a gótikus szentély fala; betöltése tiszta föld.

S-54: 1. szelvény; M: 592,35 m; T: 272°; N: male; K: adultus; bolygatott temetkezés; elvágta az F-3 fal (déli sekrestye); betöltése tiszta föld.

S-55: 1. szelvény; M: 592,35 m; T: kb. 270°; N: ?; K: juvenis; mindössze a sír baloldali felkarcsontja lett feltárva a ráépült F-3 fal miatt; betöltése tiszta föld.

S-56: 1., 3. szelvény; M: 592,30 m; T: 280°; N: ?; K: ?; jobboldali alkar- és kéz csontjai; ráépült a gótikus szentély fala (F-2); betöltése tiszta föld.

Rövidítésjegyzék

SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)

VAH = Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

Irodalom

BENKŐ Elek

1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfijája*, VAH, V, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest.

BUSTYA Endre

1972 *A Kányádi Töredék*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 16, Kolozsvár.

C. N. H.

1899 Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae – Magyar Egyetemes Éremtár*, I, Budapest.

DÁVID László

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.

E. O.

2004 *Erdélyi Okmánytár*, II, 1301–1339, Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Magyar Országos Levéltár, Budapest.

HOREDŦ, Kurt

1953 Șantierul Morești, SCIV, IV, 1–2, 275–311.

I. KATON. FELM.

I. Katonai felmérés. Erdély. 1769–1773, Budapesti Hadtörténelmi Intézet, Térképtár, jelz: B IXa 1123, lépték: 1: 28 800.

KISS Lajos

1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I–II, Budapest.

MON. VAT.

1887 *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae Illustrantia*, Bev: Fejérpataky László, I/I, Franklin-társulat, Budapest.

ORBÁN Balázs

1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból*, I, Pest.

PROTOCOLLUM

1779 *Protocolum seu Matricula, Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Protocolluma 1779-től*, Udvarhelyi Egyházmegyei Levéltár.

SĂȘIANU, Alexandru

1986 *Ezüst- és ónművéség a XVI–XIX. században. A nagyvárad református egyházmegye kegyiszerei*, Nagyvárad Református Egyházközség, Nagyvárad.

SzOkI.

1872–1934 *Székely Oklevéltár*, I–VIII, Szerk: Szabó Károly, Szádeczky Kardoss Lajos, Barabás Samu, Magyar Történelmi Társulat – Magyar Tudományos Akadémia, Kolozsvár–Budapest.

UNGER Emil

1980 *Magyar éremhatározó*, I–II, Második kiadás, Budapest.

VALTER Iona

2005 *Árpád-kori téglatemlomok Nyugat-Dunántúlon*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.

WAGNER, Ernst

1977 *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*, Köln–Wien.

Cercetări arheologice la biserica medievală din Ulieș (2005–2006)

(Rezumat)

În cursul săpăturilor arheologice efectuate în anii 2005–2006 la punctul „Biserica Veche” din Ulieș (jud. Harghita) au ieșit la iveală rămășițele bisericii medievale și postmedievale a satelor Ulieș și Iașu. Efectuate pe trei secțiuni, cercetările arheologice s-au întins pe suprafața sud-estică a bisericii, pe suprafața corului și a navei, respectiv pe o mică parte a zidului de cintirim pe partea de vest. Biserica medievală aflată între cele două sate a avut cel puțin 5–6 faze de construcție. Primele două coruri au avut abside cu închidere semicirculară construite între a doua parte al secolului al XII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Înaintea transformării gotice de după anul 1465, în sudul absidei semicirculară s-a construit o sacristie. Nava bisericii romanice boltită în cursul transformării gotice a existat până la demolarea bisericii vechi (sfârșitul secolului al XVIII-lea).

În cursul săpăturilor au ieșit la iveală 56 morminte, majoritatea din epoca medievală. Inelele de buclă din argint și bronz, cu capete răsucite în formă de S aparțin mormintelor timpurii ale bisericii din epoca arpadiană. Monedele lui Sigismund Luxemburg (parvus) și Mathias Corvin (denar) datează indirect 2 faze de construcție a bisericii. Pietrele cioplite aparținând fazei romanice și gotice a bisericii (fragmente de cercevea de uși și ferestre, nervuri de boltă), respectiv bucățile de frescă dau o imagine plastică asupra aspectului bisericii medievale.

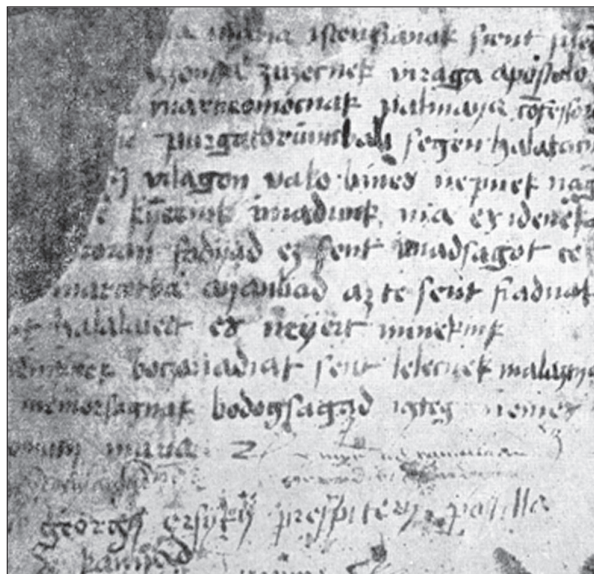
Archaeological researches at the medieval church of Kányád (2005–2006)

(Abstract)

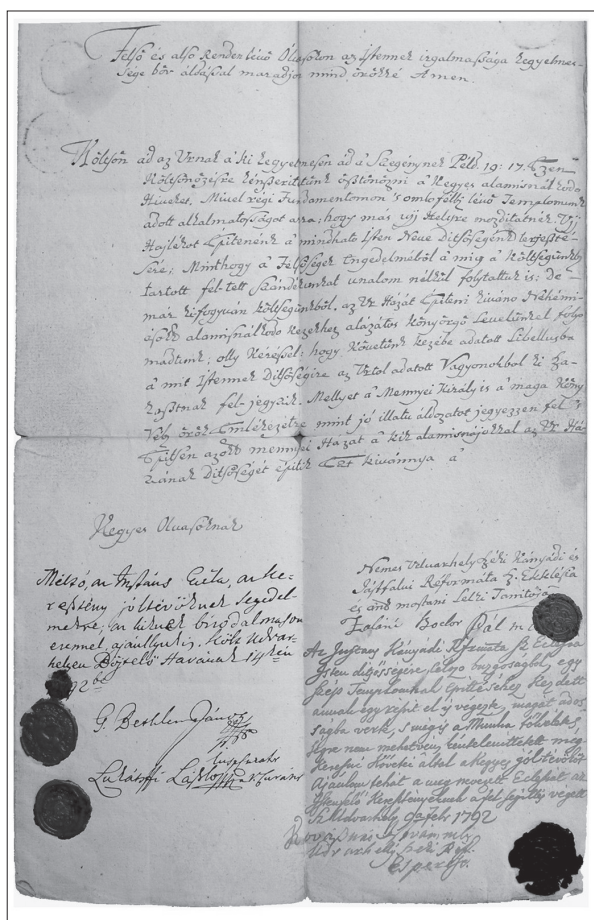
During the archeological researches made between 2005 and 2006 in the area of the “Old Church” in Kányád (Ulieș, Harghita county), remains of the medieval and post-medieval church of the villages Kányád and Jásfalva (Iașu, Harghita county) have been found. The archaeological excavations spread over three sections: the south-eastern surface of the church, the surface of the sanctuary and the nave, and a small portion of the cemetery wall in the western part. The medieval church of the two villages had at least 5–6 building periods. The first two sanctuaries had apses with semicircular closing, built in the second part of the 12th and the first part of the 14th century. Before the Gothic transformation, which dates from after 1465, in the southern part of the semicircular apse a sacristy was built. The nave of the Romanesque church arched during the Gothic transformation existed until the demolishing of the old church (end of the 18th century).

Along the archeological researches 56 graves came to surface, most of them from the Middle Ages. The silver and bronze “hair-rings” with S endings belong to the early graves of the Arpadian church. The coins from the age of Sigismund of Luxemburg (parvus) and of Mathias Corvinus (denar) date indirectly two phases of the church-building. The carved stones which belong to the Romanesque and Gothic phases of the church (pieces of door and window frames, arch-ribs), respectively the fresco pieces provide a clear image of the medieval church.

1. Magyar nyelvű Mária-imádság a *Postillae...* kötetben (1524).

2. Segélykérő levél az új templom építéséhez (1792).

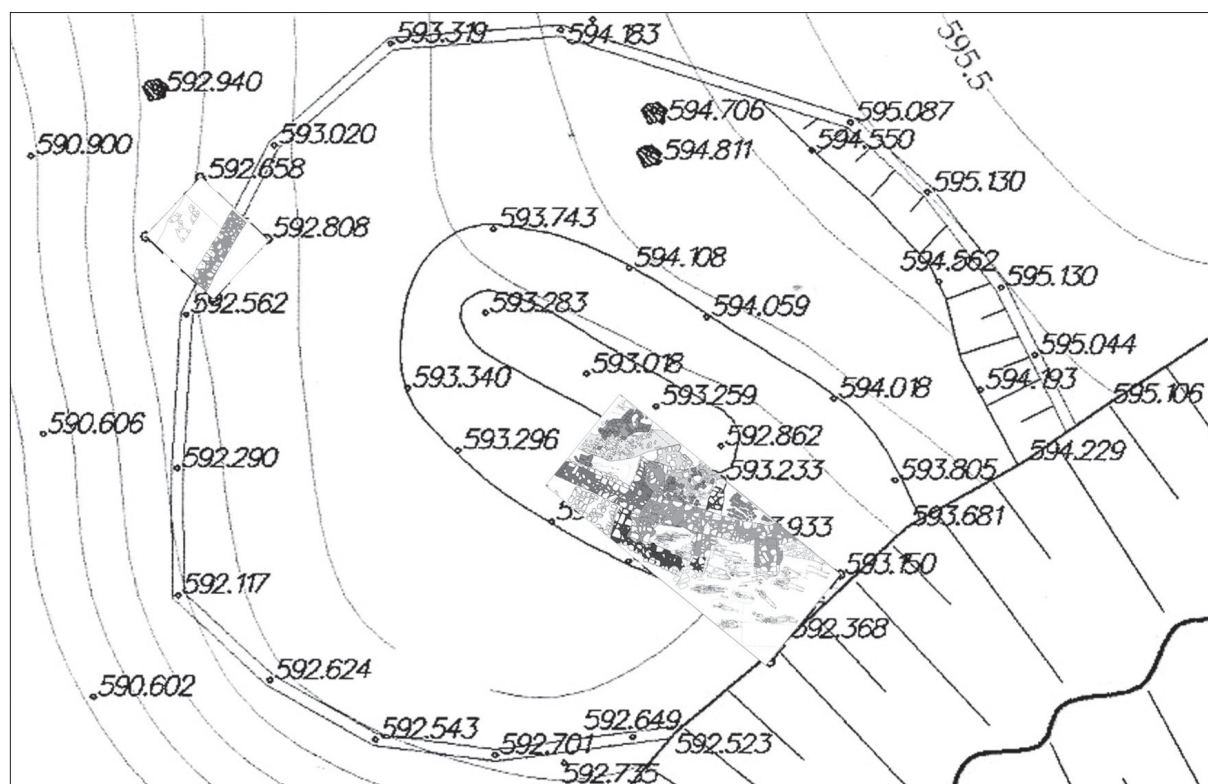

3. Aranyozott ezüst kehely.

1. A középkori templom az 1. katonai felmérésen Kányád és Jásfalva között.

2. tábla

2. A lelőhely topográfiai felmérése, rajta a szelvények összesítő rajzaival.

1. Az 1., 3. szelvények: összesítő felvétel.

3. tábla

2. A 2. szelvény nyugatról.

1. A 3. szelvény nyugati metszete.

4. tábla

2. Az 1. szelvény délről.

1. A 3. szelvény, II. félköríves szentélyfal és a diadalív.

5. tábla

2. A 3. szelvény, I., II. félköríves szentélyfalak és a hajófal.

Az 1., 3. szelvény összesítő felszínrajza.

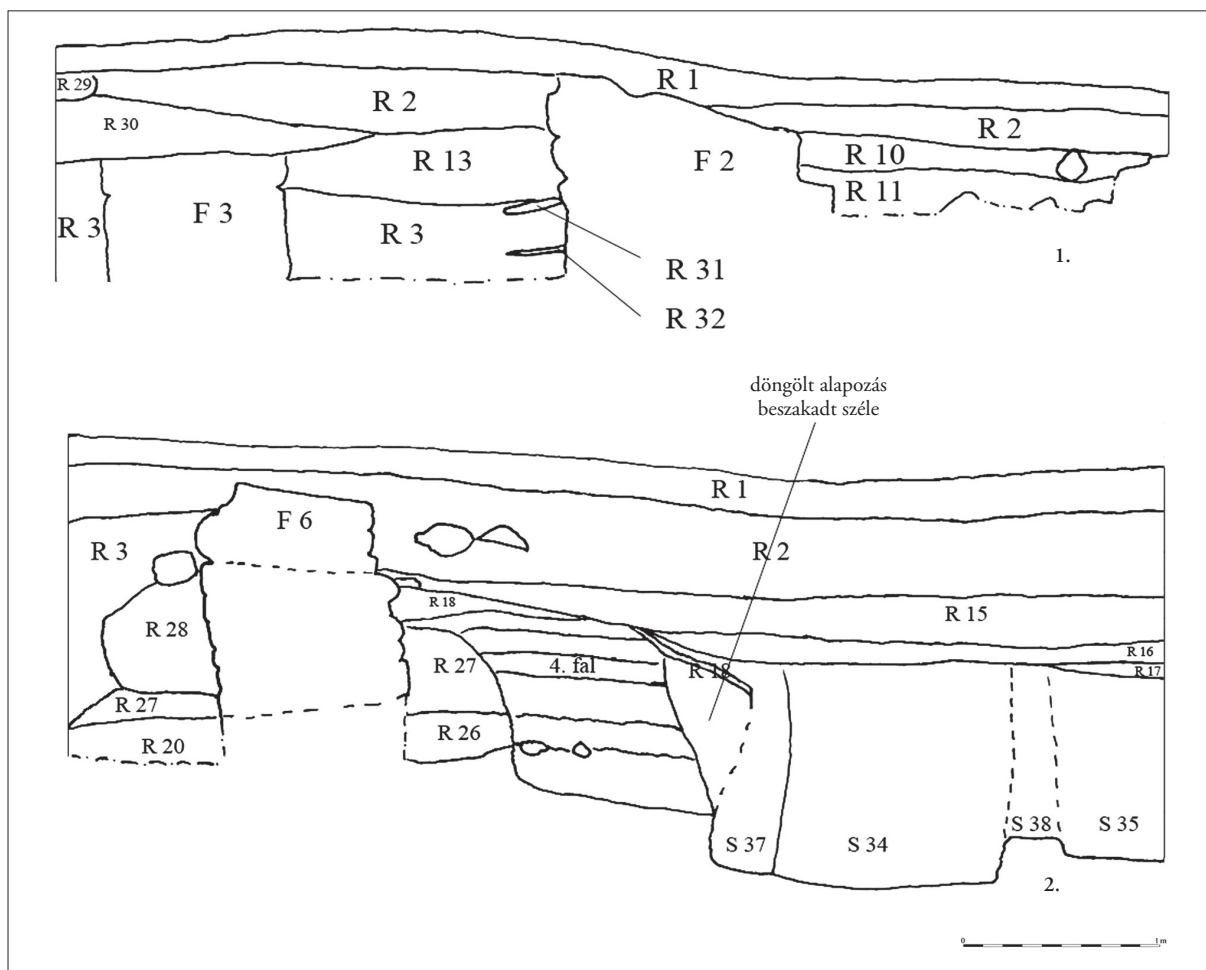
6. tábla

1. Az 1., 3. szelvény északi metszetrajza.
2. Az 1., 3. szelvény déli metszetrajza.

Rétegleírás:

R 1: barnászürke, enyhén kevert humusz; R 2: barna föld, világosbarna építési törmelékkel (habarccsal); R 3: sötétszürke-fekete, enyhén habarcsos, téglatörmelék réteg (temetőföld); R 7: világosbarna, homokos habarcs és szürke vakolat (meszeléssel), kevés téglatörmelékkel; R 10: világosbarna habarcs, lábazati szint; R 11: sárga agyagfoltos barna föld, kevés habarcsrög; R 15: tömött, nagyon kevés téglatörmelékkel tartalmazó fekete föld; R 16: sárga, tömött, enyhén habarcsos réteg; R 19: sötétszürke, kevés habarccsal kevert föld; R 20: barnászárga, agyagos szubhumusz; R 21: sárga agyag és sötétbarna humusz keveréke; R 22: szürke, sok habarcsot és téglát tartalmazó réteg; R 23: sárga agyagfoltos barna föld, habarccsal és téglatörmelékkel kevert; R 24: sárga agyagfoltos fekete föld, habarcsrögökkel (sír betöltése); R 25: barna, habarcsos, habarcsfoltos réteg.

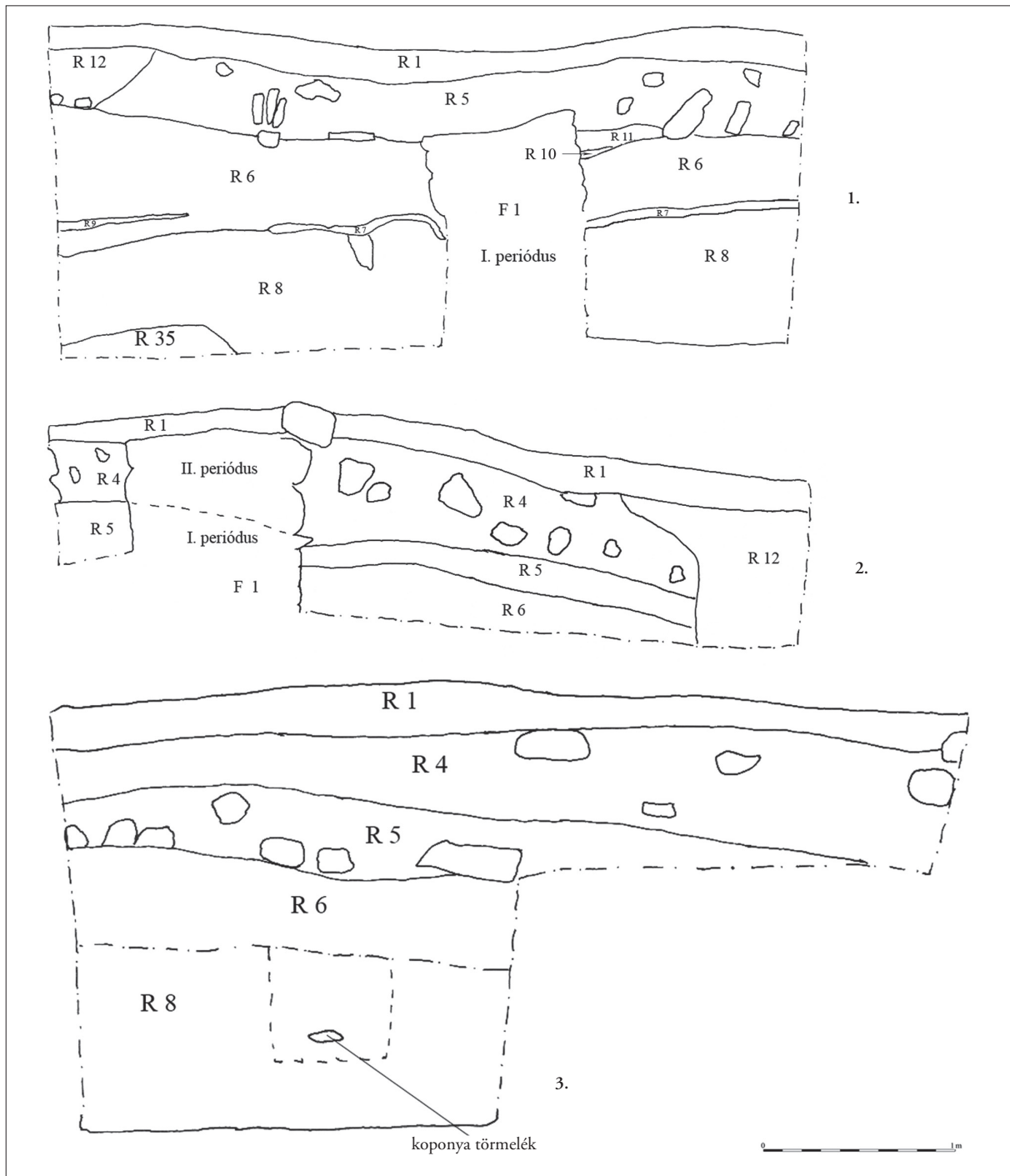

1. Az 1. szelvény nyugati metszetrajza.
2. A 3. szelvény nyugati metszetrajza.

Rétegleírás:

R 1: barnásszürke, anyhén kevert humusz; R 2: barna föld, világosbarna építési törmelékkel (habarccsal); R 3: sötétszürke-fekete, enyhén habarcsos, téglatörmelékes réteg (temetőföld); R 10: világosbarna habarcs, lábazati szint; R 11: sárga agyagfoltos barna föld, kevés habarcsröggel; R 13: sárga-világosbarna, homokos habarccsal kevert építési törmelék; R 15: tömött, nagyon kevés téglatörmelékkel tartalmazó fekete föld; R 16: sárga, tömött, enyhén habarcsos réteg; R 17: fekete, habarcsos, téglás réteg; R 18: világosszürke habarcs, közte sárga homok (építési törmelék); R 20: barnássárga, agyagos szubhumusz; R 26: agyagfoltos, fekete föld; R 27: tiszta fekete föld; R 28: sárgásszürke, mészrögös omladék; R 29: barna föld, világosbarna építési törmelékkel (omladékkal); R 30: sötétszürke réteg, sok habarccsal és téglatüredékekkel; R 31: világosszürke, mészrögös, téglatörmelékes lencse; R 32: sárga homoklencse.

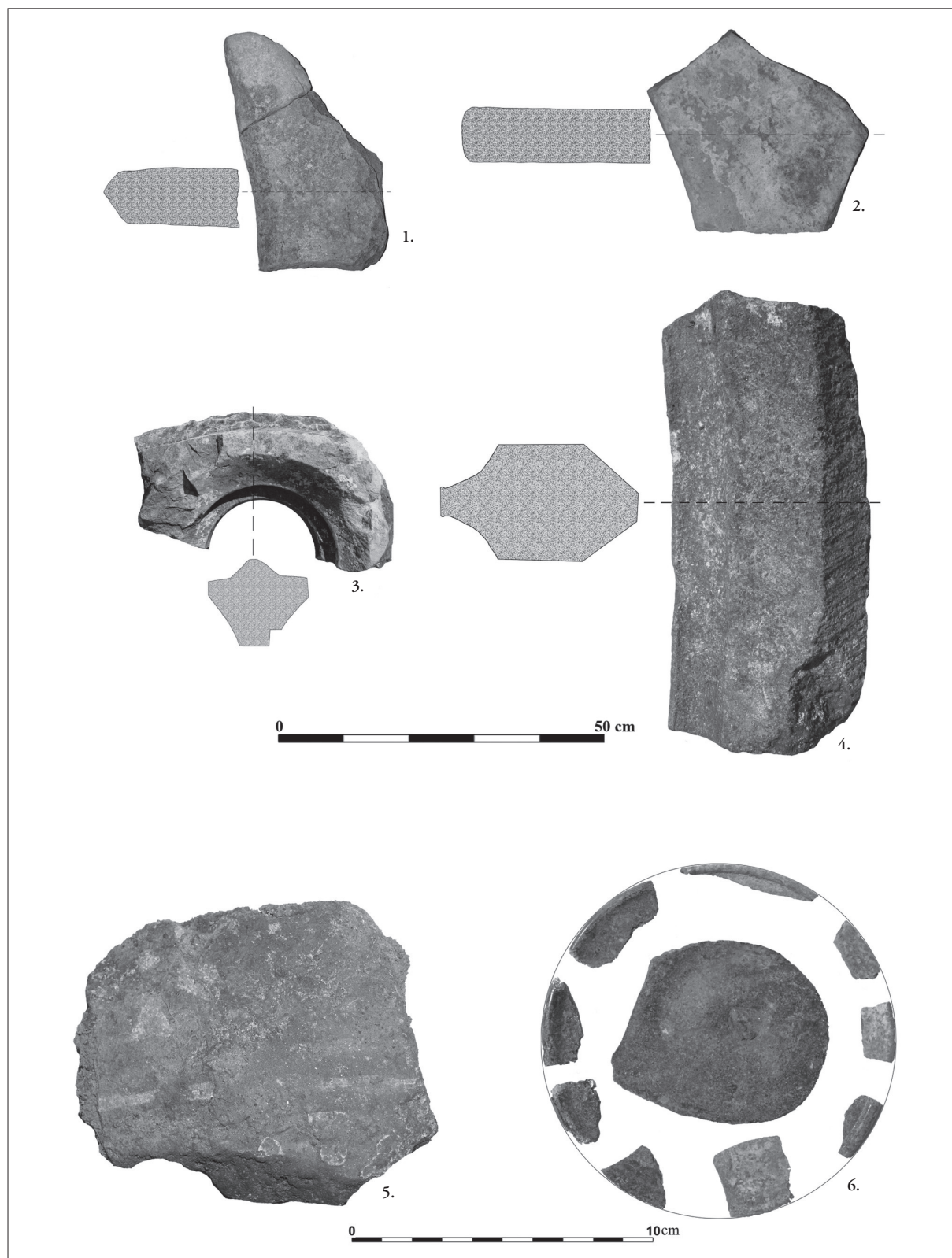

1. A 2. szelvény északi metszetrajza.
 2. A 2. szelvény déli metszetrajza.
 3. A 2. szelvény keleti metszetrajza.

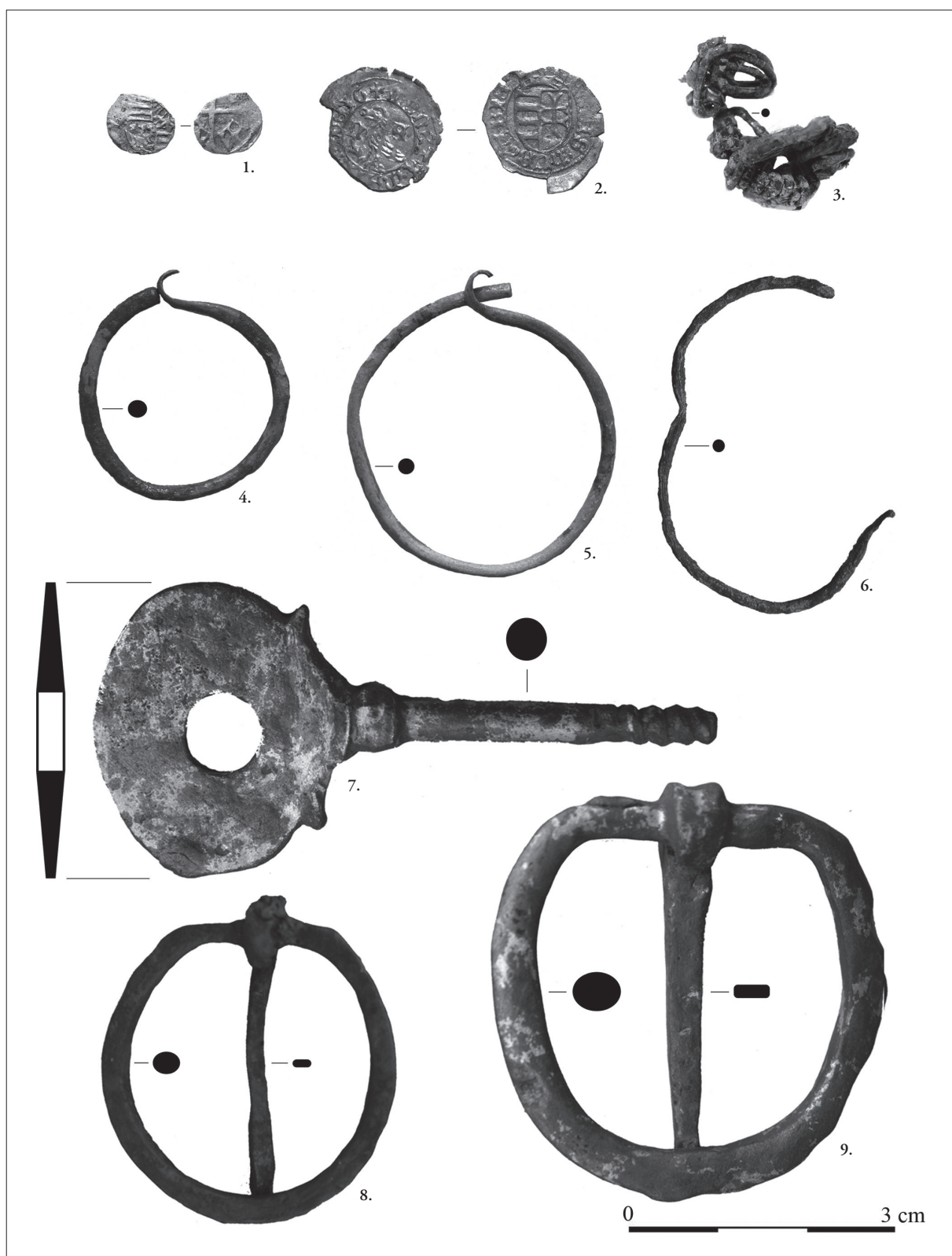
Rétegleírás:

R 1: barnásszürke, enyhén kevert humusz; R 4: szürke, habarcsos, köves réteg; R 5: világosbarna, köves, téglatörmelék, tetőcserepes omladék; R 6: sötétszürke, tömött, köves föld, kevés habarccsal; R 7: világosbarna, homokos habarcs és szürke vakolat (meszeléssel), kevés téglatörmelékkel; R 8: sötétszürke-fekete, tömött föld; R 9: világosbarna aprókavicsos réteg; R 10: világosbarna habarcs, lábazati szint; R 11: sárga agyagfoltos barna föld, kevés habarcsröggel; R 35: sárga agyag.

9. tábla

1–4. Kőfarványok.
5. Freskótöredék.
6. Ólomkeretes ablaküveg töredékei.

1. Bronz Zsigmond-parvus; 2. Ezüst Mátyás-dénár.
 3. Ezüst rugós párta töredéke.
 4–6. Töredékes bronz és ezüst S-végű hajkarikák.
 7. Díszes vas koporsószeg; 8–9. Vas övcsatok.

11. tábla

Csáki Árpád

„KAPIKIHA VALA SZÉKELY MOJSSES”
 EGY HÁROMSZÉKI DIPLOMATA
 I. APAFI MIHÁLY FEJEDELEM IDEJÉBEN

Az erdélyi fejedelemség diplomáciai kapcsolatai, elsősorban a portai kapcsolatok másfél évszázados történelme jól dokumentált a történettudományi irodalomban. A téma kutatói sorában fellelhetjük a 19. század második felétől kezdődően a modern magyar történettudományt megteremtők megannyi jeles képviselőjét. A sort Szalay László nyitotta,¹ vele párhuzamosan Erdélyben a gróf Mikó Imre által elindított *Erdélyi Történeti Adatok* sorozat közölt diplomáciai iratokat.² Kimagasló kutatója a témának Szilágyi Sándor, a Bethlen Gábor és a Rákócziak korára vonatkozó munkái, illetve a Szilády Áronnal közösen szerkesztett adattárjai,³ nem utolsósorban az általa szerkesztett *Századok és Történelmi Tár* oldalain közölt számos publikációja révén.

Ezekkel párhuzamosan számos, egy-egy portai főkövet vagy kapitliha működésére vonatkozó írás is napvilágot látott. Gondolunk itt elsősorban a *Történelmi Tár*, vagy a *Történeti Lapok* hasábjain megjelent közlésekre.⁴

A múzeumalapító özvegy Cserey Jánosné Zathureczky Emília oklevélgyűjteményében található, az erdélyi fejedelemség és a Porta közti diplomáciai kapcsolatokat megelevenítő iratok⁵ ismertetésével a 19. század végén a Székely Nemzeti Múzeum is bekapcsolódott

ebbe a munkába: Domján István sepsiszentgyörgyi kollegiumi tanár és múzeumőr, feltehetően Barabás Samu országos levéltárnok biztatására, Szilágyi Sándor munkájának⁶ kiegészítéseként előbb II. Rákóczi György török követének, Várady Istvánnak a birtokszerzéseire és kapitlihai megbízatására vonatkozó adatokat közölt 1896-ban,⁷ majd Vízaknai Nagy István 1686. évi portai küldetésére vonatkozó újabb adatokat.⁸

Az oklevélgyűjtemény további, témánk szempontjából fontos iratokat is megőrzött. Ezek rétyi Székely Mózes portai állandó követ tevékenységéről⁹ szólnak. Egy részüket – például a tatár fogságára vonatkozókat – Szádeczky Lajos közölte a *Székely Oklevéltár* VI. kötetében. Újabban pedig Tüdös S. Kinga a végrendeletét tette közzé. Az alábbiakban rétyi Székely Mózesnek, I. Apafi Mihály egyik utolsó török kapitlihájának életrajzával és néhány közöletlen jelentésével kívánunk hozzájárulni az erdélyi fejedelemség 17. század végi török diplomáciájának történetéhez.

Székely Mózes kismemesi székely család sarja, aki a közszékelyek közüli kiemelkedését nem elsősorban katonai érdemeinek, hanem műveltségének/iskolázottságának köszönhette. A család első ismert tagja Székely Antal, akinek Mihály nevű fia – Pálmay József szerint – Báthori Zsigmond udvarában lakott.¹⁰ Mihály

¹ SZALAY László 1860.

² ETA, I–III.

³ TMÁO, I–VII, Pest, 1868–1872.

⁴ TörtLap., I, 5. sz., 7. sz., 15. sz. (1874).

⁵ Özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília adományai. 14 darab oklevél a portai követségre vonatkozólag (*SzNM gyarapodási napló*, 36aa/1886).

⁶ SZILÁGYI Sándor 1889, 665–666.

⁷ DOMJÁN István 1896.

⁸ DOMJÁN István 1897. Az 5. jegyzetben említett 14 oklevélből itt közli:

– Apafi Mihály 1682ki levele Vízaknai Nagy Istvánnak, mellyel 5 ezer oroszlanos tallért küld az ott benn lévő adósság megfizetésére.

– 1682. Apafi Mihály rendelete a Kemény Jánosné és Veselényi Pál által Magyarországra kiküldött két szolgál Debrecenig való elkísérése felől, s ugyanezen egy a „fővezérnek” írandó levél fogalmazványja.

– 1684. Apafi Mihály Vízaknai Nagy Istvánnal tudatja, hogy az adót nem a szokott úton, hanem Nándorfehérvár felé küldötte, s egyúttal merő hazugságnak nyilvánítja, hogy az új moldvai vajdának élést szállított volna Sófálig.

– 1684. Apafi Mihály instructioja Vízaknai Nagy István portai követ számára.

– 1684 körül. A portai ajándékoknak rendi.

– 1684. január 21. Apafi Mihály tudatja Vízaknai Nagy Istvánnal, hogy portai követnek választották, s meghagyja neki, hogy dolgait mibamarabb elvegezze, az udvarnál jelenjen meg.

– 1686. Apafi Mihály instructioja Vízaknai Nagy István, a nagyvezírhez küldött követ számára.

– 1686 Ua. a fényes Portánál leendő felől.

– 1684. Apafi Mihály levele Vízaknai Nagy István portai követhez.

⁹ Az erre vonatkozó adatokat a családi levéltár alapján először Orbán Balázs említi. Tevékenységét, két ízben folytatott diplomáciai küldetésének iratait (1668, 1684–1685) a Szilágyi Sándor és Szilády Áron közlése alapján ismerjük (TMÁO, IV, 407–408, 410–415, 428–429, 439–441; TMÁO, VI, 449–450, 468–469, 471–475, 490–493, 497–498).

¹⁰ PÁLMAJ József 1901, 412.

1602-ben a sepsiszéki Rétyen lustrált,¹¹ 1609-ben Pávai előnéven ugyanő Márton nevű fiával együtt lófőiséget nyert Báthori Gábor fejedelemtől.¹² Az apa és fia Pákében és a környező határokon birtokolt örökös földeket, ezek közül egy zabolai örökséget és a petőfalvi határban lévő kaszálót Kemény Jánosné Kálnoki Druzsiannával egy kőrösi kaszálóra cserélte.¹³ 1614-ben Mártont a pákői nemesek között találjuk,¹⁴ apja azonban már nem szerepel a jegyzékben.¹⁵ 1617-ben már anyját – Székely Mihályné Orsolyát – is néhaiként említik.¹⁶

I. Rákóczi György fejedelem alatt 1635-ben is a pákői nemesek között írták össze,¹⁷ bár ekkor már legalább nyolc éve Rétyen lakott,¹⁸ és Losonczi Katát, Losonczi András háromszéki várhegyi provisor (udvarbíra) lányát vette feleségül. Losonczi András a fejedelemtől lófőiséget nyert, és szolgálataiért – amint 1592-ben kelt végrendeletében¹⁹ is megemlíti – 1589-ben Báthori Zsigmondtól megkapta rétyi Simon Bálint telkét és a várhegyi várhoz²⁰ tartozó rétyi, besenyői és egerpataki jószágokat.²¹ Rétyi háza, melyet már a 16. század végén „nobilitaris curia”-ként említenek, feltehetően fiúörökös hiányában lányára Katára szállott, aki a pákői előnevét végig megtartó férjével együtt itt rendezte be családi fészékét. Házasságukból négy fiú: Mózes, Boldizsár, Andorkó, Márton és két leánygyermek: Anna²² és Kata született. Végrendeletében (1635 körül²³) Székely Mózes megemlíti feleségével együtt épített kőházát, gyermekeinek

az „ezüst holmik” jutottak, azaz egy-egy ezüst pohár, lányának továbbá az anyjától örökölt ezüst párta.

Közülük két fiú figyelemreméltó pályát futott be a század második felében: Mózes több alkalommal diplomáciai megbízatás részese – a fejedelem portai állandó követe (kapitihája), Márton I. Apafi Mihály fejedelem étekgóga volt. Mindezt elsősorban műveltségüknek köszönhették.

Tanulmányaikat, akárcsak a hasonlóan rétyi származású naplóíró Rétyi (Zajzon) Péter,²⁴ valószínűleg a helyi iskolában kezdték, innen kerültek valamelyik erdélyi – feltehetően a gyulafehérvári – kollégiumba, a fejedelmi udvar közelébe. Mózes 1650-ben már a fejedelmi nagyobb kancellária írnokei között találjuk, és mint ilyen több mint másfél évtizeden keresztül, 14 évig szolgálta az udvart.²⁵

1657-ben a fejedelem oldalán találjuk a szomorú kimenetelű lengyelországi hadjáratban – Kemény Jánoshoz és számos társához hasonlóan maga is a tatár fogságába esett: „...oly erős fogságban vagyok, hogy az vas csaknem rontja el a lábaimat, az nélkül is tudja kegyelmetek, mily gyöngék az száram, ottan-ottan kisebesednek, csak úgy vagyok hogy jobb volna holtom, sem mint éltem, de meg sem halhatok, noha bizony valóban betegeskedem” – írja anyjának Ismailban kelt keserves levelét.²⁶ A 250 tallérra meghatározott sarc nagy részét az otthoniak összegyűjtve, már ugyanazon év októberében többedmagá-

¹¹ SzOkl. Ús., IV, 63.

¹² Kolozsvár, 1609. április 30. Közli SZÉKELY Zoltán 1980, 108–110. Továbbá lásd GenFüz., 1903. január, 13.

¹³ MOL P 2002.

¹⁴ SzOkl. Ús., IV, 475. Ezen adatok alapján Székely Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy Székely Mihály Rétyről Pákéba költözött át, és csak a következő generáció tért vissza ide lakni (SZÉKELY Zoltán 1980, 111).

¹⁵ Utoljára 1610-ben találkozunk vele, a fennebb említett birtokecsere kapcsán.

¹⁶ MOL P 2002. Teljes leányneve nem ismert.

¹⁷ SzOkl. Ús., V, 130. Ugyanitt szerepel testvéröccse, István is, aki a családi örökséget bírva 1640-ban is megemlékezésre kerül (MOL P 2002).

¹⁸ 1627-ben „Rétyen lakó vitézlő Székely Márton”-ként szerepel. Rétyi Székely család levéltára (MOL P 2002). Székely Zoltán idéz egy családtróneti táblát, amelyben Székely Mózes neve mellé a következőt jegyezték be: „Rétyre jött lakni” (SZÉKELY Zoltán 1980, 111).

¹⁹ TUDÓS S. KINGA 2003, 73–74.

²⁰ Ekkor (1589-ben) Ravazdi György a várhegyi vár kapitánya (SÁL Fond 20, inv. 4, nr. 64).

²¹ MOL P 2002. Gyulafehérvár, 1589. június 6. Az oklevelet Orbán Balázs a 19. század derekán még a család rétyi levéltárából másolta. A családi irattár 1875-ben Hatos Gusztáv közvetítésével került az Országos Levéltárba, aki korábban ebből az anyagból közölte 1872-ben a már Orbán Balázs által is említett iratot, mely szerint Csulai György erdélyi református püspök

1653. évi egyházlátogatása során határozatot hozott a rétyiek és eresztevényiek között a templomhasználat ügyében kitört viszálykodásban (MPEIF, III, 385). A levéltár hátramaradott töredéke 1910-ben ajándékozás révén a Székely Nemzeti Múzeum levéltárába került (CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc 1912, 47), majd 1961-ben a sepsiszentgyörgyi állami levéltárba került (SÁL; ma: Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóság). Külön állományt nem alkot, az iratokat a múzeumi levéltár törzsanyagába sorolták be.

²² Simon Jánosné Székely Anna.

²³ TUDÓS S. KINGA 2003, 328–331. A közlő a 17. század végére datálja az évszám nélküli testamentumot. A testamentárius bírák között megnevezett kézdivásárhelyi Szabó Márton rétyi pap 1632-ben még kézdivásárhelyi iskolamester volt (SÁL Fond 74, fasc. VII, 3). A végrendeletben szereplő személyek többsége az 1635. évi katonai összeírásban szerepel: rétyi iskolamester bitai Balika Márton nevével ugyancsak itt (Bitán) találkozunk (SzOkl. Ús., V, 135). Rétyre 1636 után került. Az 1628–1636 közötti rétyi iskolamesterek neveit lásd URSUȚIU, Maria 1983, 31. Ugyancsak nem szerepel a végrendeletben Razvan Raduly havasalföldi jobbágy, aki 1637 májusában kötötte magát és maradékait örökös jobbágyságra Székely Mózesnek és örököseinek (TUDÓS S. Kinga 2001, 84–85).

²⁴ URSUȚIU, Maria 1983.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 195. 1655 végén ugyancsak a nagyobb kancellária írnoke (KÁL Fond 384, nr. 90, 44).

²⁶ SzOkl., VI, 208–210.

val, köztük az ugyancsak háromszéki Daczó Ferenc és Imecs Mátyással együtt szabadult.²⁷

A fejedelmi udvarba visszakerülve továbbra is a kancellária *hites íródeákjaként* működött.²⁸ 1663-ban Apafi Mihály „*Nemes és vitézlő Sepsi széki rhéttyi Székely Moyses hívünknek, udvarunkbéli edgyik író deákunknak fejedelemségünknek kezdetitől fogván való hűségés szolgálattyaért*” a szentágotai fődézsma szolgálatát adományozta.²⁹ A donatot négy évvel később Bornemissza Anna is megerősítette,³⁰ továbbá egyéb szolgálataiért egy szűnyogszegi zálogos birtokot is kapott a fejedelemszontól. Utóbbi birtokbavételét azonban a brassói bíró időszakosan megakadályozta,³¹ végül néhány évvel később vargyasi Daniel Ferenc özvegye, Béli Judit és vargyasi Daniel István 3300 forintot megvásárolták tőle.³²

Székely Mózes első portai útjára 1666-ban került sor. Rozsnyai Dávid török deák feljegyzéseiből tudjuk, hogy ebben az évben Székely István fejedelmi étékfogót kísért el a portára az éves adóval.³³ A következő évben megkapta önálló diplomáciai megbízatását is azáltal, hogy a fejedelem a kapitiháság viselésére szólította fel, illetve nevezte ki.

Amíg az erdélyi követek a magasabb tisztségeket betöltő főnemesség, székely primorok (Béldiek, Daczók, Kálnokiak, Mikók, Nemesek stb.) soraiból kerültek ki, a kapitihák³⁴ – Erdély állandó követei a Portán – a kismemesi rétegből származtak. Soraikban³⁵ számos székely származású értelmiségit találunk. A háromszékiek közül kapitihá volt korábban a 16. század második felében sepsiszentgyörgyi Daczó János, Bethlen Gábor ideje alatt nagyajtai Dónáth János,³⁶ I. Rákóczi György alatt Réti István, a század második felében nagybaconi Baló László és Mátyás. Ugyancsak székelyföldi (nagygalambfalvi) származású volt az utolsó erdélyi kapitihá, Sándor Pál is.³⁷

A kapitihák általában egyéves megbízatást kaptak, és az állandó kapcsolatot biztosították. Levélben

értésítették a fejedelmet a portai hírekről, valamint az éves adóval érkező követek tárgyalásait készítették elő. A kortárs Rozsnyai a következőképpen fogalmaz: „az kapitihá lévén az követ után az ország dolgaiban egyik pricipális”³⁸. Erdély portai diplomáciai „szék-helye” a konstantinápolyi „erdélyi ház” volt,³⁹ a kapitihá azonban folyamatosan a szultán környezetében maradt. Amikor pedig a század közepén a szultán Drinápolyba helyezte át székhelyét, Erdély portai diplomáciai központja is ide költözött át. Az állandó követek elkísérték ugyanakkor a török hadakat is, például 1667-ben Kandia (Kréta) elfoglalásában.

A követségre kinevezett személyek nem fogadták nagy lelkesedéssel a kockázatos útra való indulás hírért. Rétyi Péter például arról számol be, hogy bár a fejedelem diplomáciai küldetéssel látta el, Dávid János 1666-ban több hónapos késéssel indult útnak: „Die 30 Xbris indula meg Dávid János a Portára kapitiháságra, sok mesterséges magaforgatása után is, mivel még az fejevári gyűléskor, mely lön die 8 mensis 7bris, választatott erre, de mégis mindeddig elfúrá-faragá magát s ugyancsak meg kelle lenni.”⁴⁰

Előfordult ugyanis, hogy követeket a Héttoronyba zártak, például az éves adó beszolgáltatásának késlekedése miatt. Ugyanakkor a szülőföldtől távol való elhalálozás gondolata is elriasztóan hatott. Nem egészen két évtized telt el azóta, hogy előbb Szalánczy István,⁴¹ majd Gyárfás Ferenc kapitihá is Konstantinápolyban halt meg.⁴² Székely István asztalnokot pedig éppen néhány évvel korábban a Vaskapunál ölték meg.⁴³

A portai követségre indulás előtti esküjét Székely Mózes 1667. október 6-án Gyulafehérváron tette le.⁴⁴ Kinevezésében szerepet játszhatott az is, hogy éppen néhány nappal korábban az ő testvéröccse, Székely Márton fejedelmi étékfogó vitte meg Drinápolyba és adta a Zólyomi Miklós ügyének tisztázására a Portára beküldött⁴⁵ fejedelmi és az országgyűlési

²⁷ Uo., 210–211.

²⁸ Uo., 275. 1662. július 8. Trócsányi Zsolt mutatott rá arra, hogy azok közé tartozott, akik hosszabb ideig (1650–1664) működtek a nagyobb kancellárián (TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 201–202).

²⁹ SÁL Fond 74, fasc. IV, 2. Ebesfalva, 1663. május 7.

³⁰ Uo., 1. Gyulafehérvár, 1667. május 15.

³¹ Uo., 11–12.

³² SÁL Fond 74, fasc. III, 15.

³³ MHH-S, VIII, Pest, 1867, 303.

³⁴ Az elnevezés a török *kapi kathüdasi* és *kapi kehayasi* kifejezésekből ered (KÁRMÁN Gábor 2006, 156–157).

³⁵ Erdély első kapitihája Gyulay Mihály volt, akit János Zsigmond 1560-ban küldött Konstantinápolyba.

³⁶ BINDER Pál 1983, 60–64.

³⁷ Uo., 107–108.

³⁸ ROZSNYAY Dávid 1867, 353.

³⁹ Az épületet az erdélyi fejedelemség megszűnése után Thököly Imre használta. A ház, amelyet a szultán rendelt ki az erdélyiek számára diplomáciai célból, a 18. század elején visszaszállott a török kincstárra, és más rendeltetést kapott. Bővebben lásd MIKA Sándor 1907.

⁴⁰ URSUTIU, Maria 1983, 65.

⁴¹ Róla bővebben lásd JAKÓ Klára 1999.

⁴² MIKA Sándor 1907, 13.

⁴³ ROZSNYAY Dávid 1867, 282.

⁴⁴ SÁL Fond 74, fasc. IV, 5. Közölve: SzOkl., VI, 319–320.

⁴⁵ „1667 Majus 6. Az méltóságos fejedelem Apafi Mihály uram ő nagysága parancsolatjából a nemes Erdély országa impositiojából, a Zólyomi Miklós beszökése alkalmatosságával fennforgó veszedelmes állapotoknak Isten kegyelmességéből lecsendesítésére indultam Isten segítségéből a győzhetetlen hatalmas török császár fényes kapujára hídvégi házamtól.” (TÓTH Ernő 1899, 398).

követ Nemes János háromszéki főkapitány kezébe Erdély éves adóját.⁴⁶

A „török deák” Rozsnyai, aki évente végignézte a követek jövés-menését, nemegyszer kifejezve ellen-szenvét vagy inkább irigységét a fejedelmi küldetés végrehajtása után hazatérő követekkel szemben, Székely Mózzal kapcsolatban a következőket jegyezte fel 1667-ben:

„Közelegvén az adó ideje, commissio jöve Nemes János uram utánn, hogy várja meg s praestálja azt. Mellyel midőn Széki István uram elérkezett volna, assignálja az főkövetnek Nemes János uramnak, kapitihának ez úttal az adó mellett Székely Mózes uram küldeték, de ez az jámbor teljességgel vad vala ehez az szolgálathoz, és nekem igen rimánkodék vala, hogy vállaljam fel érte az kapitiháságot, s bizony az ordinariumon kívül az magáéból is jól megajándékoz. De mivel ezt magunktól cselekedni nem lehet vala, rescribálni is ő nagyságának ez iránt késő vala, mert az adó beadása ajtó előtt vala, mivel azonkíül is ezek mellett az minden esztendőben cserélődő kapitihák mellett az munka enyém vala, ők csak többire az reditust cumulálják vala, s azzal haza rándulnak vala. De nem vala még itt az én perfectiom Istentől, ihon az jele, mert ma beadák az adót s azzal együtt az szokás szerént praesentálók az kapitihát is, holnap pedig betoppna hozzánk Csonka Nagy István nevű étekfogója urunknak, ily commissioval, hogyha útban éri Székely Mózes uramat, visszatérítse, ha pedig helyben éri a portán, Nemes János ne Székely Mózeset, hanem engem praesentáljon az kapitiháságra, mely étekfogó, ha egy nappal érkezik, kettős jutalommal hágok vala be az residentiába, s így bezzeg nem annyira lesz vala dolgom.”⁴⁷

Székely Mózes az első jelentését következő év április 2-án, Drinápolyból küldte a fejedelemnek, beszámolva az adószedőket Várad környékén ért támadás ügyében tett tájékoztatásáról.⁴⁸ Április 8-án ugyanebben az ügyben tájékoztatja a fejedelmet.⁴⁹

Három héttel később a szultánnak Pünköszt körüli indulásáról számol be.⁵⁰ Következő levelében a Sebesvár ügyében tett lépéseit jelenti.⁵¹ A szultán kíséretében maga is elindult a Kréta bevételére indított hadjáratba. A fejedelem levele december elején Thesszalonikában (Thessaloníki) éri, válaszlevelét már Kaliviából (valószínűleg a mai krétai Kalyvia) írja.⁵² Nem sokkal ezt követően a török sikerrel ostromolta és elfoglalta a krétai Kandia (Iraklion) városát.⁵³

Küldetéséből hazatérve Székely Mózes valószínűleg családi birtokán gazdálkodott. Nem tudni, hogy ebben az időszakban vállalt-e széki tisztséget, naplójában Nemes János háromszéki kapitány többször megemlíti.⁵⁴ Korábbi szolgálataért⁵⁵ a fejedelem-asszonytól 1670-ben két jobbágyot kapott Egerpatakon,⁵⁶ ugyanabban az évben a fejedelem meghagyja Béli Pál székely generálisnak, hogy Székely Mózesnek egy szökött jobbágyát kerestesse meg és adassa vissza.⁵⁷ A sepsiszéki nemesek lustrájában 1680-ban kapitány szolgálaként,⁵⁸ két lóval szerepel,⁵⁹ akárcsak két évvel később.⁶⁰

Újabb diplomáciai megbízatást 1684-ban kapott. 1684 januárjában a fejedelem megparancsolja, hogy „házánál lévő dolgait disponálván mindgyárast minden késedelem és maga mentegése nélkül készülyön az Portára Kapitiháságra”.⁶¹ A zavaros időszakra jellemző módon esküszövegébe iktatták, hogy „Magyarországi rendekkel, Tökölyi uram embereivel edgjet nem értek, nem tractálok, sem szóval, sem izenettel, sem irogatással”.⁶²

Itinerariuma a szokásos⁶³ lehetett: a fejedelmi instructiót január 29-én átvéve az ebesfalvi udvartól indulva Brassó és Rozsnyó érintésével a töröcsvári szoroson keresztül hagyta el Erdélyt, és indult Bukarest fele. Havasalföldet Dallyánál (Daia) hagyta el. A Dunán átkelve Oroszcsiknál (Ruszcuk, Russze) átkelve indult Drinápoly (Edirne) fele.

Első jelentését innen írta, június 2-án, ezt követően 1685 februárjáig további négy jelentést küldött.

⁴⁶ Uo. Az 500 vert arany átadásáról szóló elismervényt lásd MOL P 2002. 1670-ben Boér Zsigmond követnek ugyancsak Székely Márton vitte meg a fejedelemtől a kajmakám számára küldött 300 aranyakat Drinápolyba.

⁴⁷ ROZSNAY Dávid 1867, 389–390.

⁴⁸ TMÁO, IV, 406–408.

⁴⁹ Uo., 410–411.

⁵⁰ Uo., 411–412.

⁵¹ Uo., 413–415.

⁵² Uo., 428–429, 439–441.

⁵³ Rozsnyai Dávid 1669. december elsején érkezett Kandia (Chandia), a fejedelem megbízásából, és feljegyezte, hogy „volt már másfél hónapja, hogy megvette a török”. (ROZSNAY Dávid 1867, 308.)

⁵⁴ „1669 Április 7. Volt nálam Székely Mózes uram.” (TÓTH Ernő 1899, 404.)

⁵⁵ A kapitiháság viseléséért nem járt fizetés, a szolgálatot birtokadományokkal elégitették ki (BIRÓ Vencel 1924, 90).

⁵⁶ SÁL Fond 74, fasc. IV, 33v.

⁵⁷ SzOkl., VI, 330–331.

⁵⁸ Hidvégi Nemes János, 1663–1688 között háromszéki főkapitány.

⁵⁹ SzOkl. Ús., VIII, 20.

⁶⁰ Uo., 140.

⁶¹ Apaffi Mihály fejedelem levele Székely Mózeshez, Ebesfalva, 1684. január 24. (SÁL Fond 74, fasc. IV, 3.)

⁶² Székely Mózes hitlevele a követségre való indulásakor, Ebesfalva, 1684. január 29. (SÁL Fond 74, fasc. IV, 6–7.)

⁶³ 1686-ban a Portára küldött Baló Mátyás is ezt az útvonalat követte a Dunáig. Fogarasról kiindulva 15 nap alatt ért el Konsztantinápolyba. (VERESS Endre 1899, 309.)

Küldetését elvégezve, 1685 áprilisában a fejedelem hazabocsátotta, és a hadban való személyes megjelenéstől betegsége miatt egy évre,⁶⁴ 1686 elején pedig végleg felmentette: „*az előtt az fényes Portán elkövetett hűséges szolgálattjára kegyelmes tekintetünk lévén, mivel lábai is fájdalmasok, magát személyében hadi expeditioban való menéstől exmittáltuk vita durante úgy hogy hadi expeditionak idein egy lovast állícson és küldgön.*”⁶⁵

1700. június 9-én Rétyen kelt végrendeletét is beteg állapotára való tekintettel írja. Ebben kovásznai és sepsiszentiváni jószágait, továbbá egy ejteles virágos kupát és 100 forintot hagyott feleségére. László és Zsigmond nevű fiaira a Réty, Egerpatak, Szacsva, Sepsimogyorós és Kisborosnyó határában lévő szántóföldek, a rétyi, egerpataki és zágoni jobbágycsoportok maradtak. Az ingóságok között gazdagon sorolja a törökös textilíákat: törökországi selyem paplanok, párnák, selyemruhák, földig érő kaftán, karmazsin szín selyemzsinóros és ezüstcsatos ing, skarlát színű ingek. Ezekhez török szőnyegek, utazóóra, nyerges és nyereg alá való portai nemez járult.⁶⁶

Emellett fiaira három-három ezüstpoharat hagyott, továbbá László, az apját ápoló nagyobbik fiú 480 aranyforint, a kolozsvári kollégiumban tanuló Zsigmond pedig 300 aranyforint készpénz örökséghez jutott.⁶⁷ Ugyancsak őket illette meg a több mint 1100 forint összegnyi kinnlevőség (adósság).

Halálának pontos évét nem ismerjük. Kortársai közül a gróf Apor István titkára krónikáiról Cserei Mihály dicsőre szól róla: „Háromszéki Székely Mojses, jó nemes ember”.⁶⁸ Néhány évtizeddel később pedig, 1741-ben br. altorjai Apor Péter háromszéki főkirálybíró az életében ismert és elhalt személyek között a címben szereplő rétyi Székely Mózzal kapcsolatban ezt jegyezte fel: „Kapikiha vala Székely Mojses”.⁶⁹

Összegezve: Székely Mózes az erdélyi fejedelemség korában kialakuló, a kisnemesség soraiból származó, az államigazgatásban részvevő értelmiség tagja. A fejedelmi udvar közelébe kerülve közel két évtizeden keresztül a nagyobb kancellária írnoka, majd I. Apafi Mihály idejében több alkalommal kap diplomáciai megbízatást. Előbb az 1660-as évek második felében, majd az 1680-as években, Bécs sikeres megvédését (1683. szeptember 12.) követően, a töröknek Közép-Európából való kiszorítása idejében

szolgált a fejedelemséget a török Portáról küldött információival. Az alábbiakban a második diplomáciai megbízatásának idejéből közöljük újabb két, eddig ismeretlen jelentését. Az 1684 nyarán, illetve 1685 elején, Drinápolyból küldött jelentésekben egyaránt beszámol a néhány hónappal korábban, XI. Ince pápa kezdeményezésére létrejött törökellenes keresztény szövetségnek, a Szent Ligának Buda visszafoglalására tett előkészületeiről,⁷⁰ valamint a lengyel–török és a velencei–török háborúk fejleményeiről. A lengyel seregek ekkor az 1672-ben török kézre jutott Kamenic (Kamjanec-Pogyilszkij) várát⁷¹ ostromolták, míg Velence az 1660-as évek második felében – Székely Mózes első kapitihásága idejében – elszenvedett vereség (Kandia, Kréta szigete) következtében elvesztett Adriai- és Földközi-tengeri fennhatóságukat igyekeztek visszaállítani.

1.
Székely Mózes levele a fejedelemhez
Drinápoly, 1684. július 17.⁷²

K[egye]lmes Uram,

Fejérvárról 18 Juny írt N[agysá]god méltóságos parancsolattját alázatosan vötte[m] Pater János ur[am] emberétől Tarnovai Geörgytől az kölcsön vött pénzel edgjüt, és mivel az creditor Constantinápolyba küldetet, arra rendelt emberével sok bajlódásom volt, magyar araniakat kívánt és az praefixus terminusnál 20 napval tovább haladván megh fizetésének ideje, arra is serio kívánt száz hatva[n] tallért, az ötszáz tallér interesen felllyel, és hogy addigh ki nem adgia az adós levelet; urgealta[m] énis hogy az 500 tallér interesen engedgien el bárcsak száz tallért, arról penigh az 160ról emlékezetet se tégyen, mert fő vezért eö N[agysá]gát találok megh felölle, hogy ollian képtelen interest kíván. Egyéb aránt az pénztis vissza küldöm, lássa hol vészti megh. Így k[e]g[lye]l[me]s ur[am] mind keménykedéssel s szép szóvalis rajta lévén külömb[en] ki nem vehette[m] az adós levelet, hanem az pénzt eö fel olvasván, legyen nálla az én pecsétém alatt az creditornak megh jöveteléigh, az 160 tallér megh küldése felöl penigh írjak Nag[ysá]godnak, melly adós levelet k[e]g[lye]l[me]s ur[am] az alkalmatossággal kelleter magamnál tartanom az végre hogy megh jöven az creditor ha valamit fogh kívánni legyen mi mellet okot adnom. Az mint Nag[ysá]god azt parancsollya, hogy az it való hírekről és állapotokról gyakorlatossággal bő szókkal tudósicsam Nag[ysá]godat. Én keg[lye]lmes ur[am] mind ilyen beteges állapotomban is az minek végére mehettem eddig sem mulatta[m] volna el, de ige[n] ritkán jönnek Nag[ysá]god[nak] emberei ide, kik által tudósíthassa[m] Nag[ysá]godat, az hírek penigh minden nap újiulnak. Az régi Tatár Chamért tenger közzé Rodoszbán küldvén az Császár, ide hozatta vala Szultán Szelim Girait (kinek fia mostis Galga Szultá[n]) tegnapelöt hatalmas Császár Tatár Chamságra kaftanioztatvá[n] feles magával kulcsoktollas medalyos⁷³ süveget tehetvén fejb[e]; kardot, botot, zászlókat és araniás köves

⁶⁴ SÁL Fond 74, fasc. III, 78.

⁶⁵ Uo., 18.

⁶⁶ Több értékes ingóságait a vidéki főnemességhez hasonlóan maga is Brassóba menekítette, ott helyezte biztonságba.

⁶⁷ TUDÓS S. Kinga 2003, 334.

⁶⁸ Uo., 264.

⁶⁹ APOR Péter, br. 1903, 234.

⁷⁰ Buda első, sikertelen ostroma 1684. július 10-én kezdődött. A várát két évvel később, 1686. szeptember 2-án sikerült a töröktől visszafoglalni.

⁷¹ Kamenicet a lengyelek 1687-ben foglalták vissza.

⁷² SÁL Fond 74 fasc. IV, 28.

szerszamos lovat adván neki, egy szép festet kocsis és négy lovat, úgy mene el Szerdar Szulimán passához, hogy onnét külgje be az Szerdar Chamságra késedelem nélkül; kys olyan reménységgel küldtetet, véghben vigje az Lengiennel való békességet, mellyet magára is vállalt, úgy hogy vagy békességet csinál vagy Lengiel országot el raboltattya pusztítottya. Az velencések resideense Constanczinápolyból el szókót, kinek tolmácsa itt lévén, megh fogatta vala fő vezér ő Na[gysá]ga, kit egy néhány napok alatt fogva tartatván, ismét el bocsáttata.

Az tengeren igen nagy erővel vagio[n] az velencés, úgy hogy mind Buda, es Kamenicz felől is annyira való félelmek ezeknek nincsen mint az tengerről, noha most is megh verte az nimet, Pestben bé szállot az mint az el múlt éjjel hozta az török posta, de igen titokban tartják. Szafer ú[am] mellet levő deák Carolus titkoson jelenté. It keg[ye]lmes uram az nagy hadi készülettől való frequentia vagio[n]; jőnek az török hadak mindenfelől, s expediáltanak, Szulimán passához és Buda felé, s kiváltképen az tenger[r]e, úgy látom mindenfelé elérkeznek. Tarnovai Dimatól Szuliman passának küldöt látogató Nag[yságo]d méltóságos levelét az el múlt napokb[an] maga kapitihájához küldvén, hogy fordítassa törökre, és fő vezírnek ő Nag[yságo]dánakis adgia értésire; az fő tolmács Szeffer[!] aga ur[am] az levél fordítására engemet hiva el Szuliman passa it levő házához, és az mint tudhatta[m] deákul fordítottam Nag[yságo]d méltóságára való nagy vigyázásom[m]al, abból aztán törökre fordítván Szaferr ur[am] deáki, Szuliman kapikihája az török fordítást edgyet az urának küldvén az Duna mellet levő Szakcsi mezőbeli táborra, mást az vezírnek adott bé, mellyet az fő vezér elolvastván, jóvállotta és az mint Szaffer uram beszéli, azt mondotta; mind Nag[yságo]d és Szulimán passa is hatal[ma]s Császár hívei lévén, úgy illik hogj irjo[n] és megh látogassa Nag[yságo]tok egymást. A Havasalföldi vajda az úr fő hopmester ur[am] ő keg[ye]lme el menetele utá[n] ujjobban megh arendálta az Vajdaságot s az hadban való mostani hon maradasáért is fizetet, jőnek mennek az emberei ide szüntelenül erdélyi hírtis hoznak, mint az el múlt napokban jelenté az havasalli kapitihá, hogy Nag[yságo]d táborba[n] ki szállott Colosvár felé szállott, ollian hírral jött egy postájok; arra megh felelte[m] néki hogy mivel mindenfelől fegyver lévén Nag[yságo]d birodalma körül szűkség Nag[yságo]d[na]k vigiázással lenni, és oltalmazni maga országát. Tengerről ki szállot az szárazra Krétáb[an] harmincezer emeber venitus, mit vihetnek végb[e] igyekezem megh tudni, és Nag[yságo]d tudosito[m], csak talállyak ki által. Csekély értelmem szerint k[e]g[ye]lmes ur[am], az mi szolgálatra való elégségem lehetne is, de nagy búsulással vagiok, hogy

Istenemnek rajtam való látogatásából lábaim inkábis ki bomladoztanak, ki miatt akadályoztatvá[n] az it való szolgálatom rendib[en], annyira hogy már két hetek alatt kaput sem frequentalhattam annak módgya szerint; egyéb aránt is keg[ye]lmes ur[am] immár beteges öreg ember vagiok, elégtelen az it való szolgálatra. Könyörgők N[a]g[yságo]d[na]k alázatossa[n] mint keg[ye]lmes Ur[amna]k, tekincse Nag[yságo]d az egy élő I[ste]nt és az én beteges öreg ember voltomat, és méltóztassék fejedelmi keg[ye]lmessége szerint, más emberséges embert rendelni, ki az adóval jöhessen be helyette[m], ne maradgianak élhetetlenségre apró gyermekim és szegény feleségem.

Kiért az nagy hatalmú Isten N[agysá]godat országának hosszu üdőkigh való boldogh birodalmával és jó egésséggel kedveseivel edgiüt álga megh szívből kívánom.

Datum Adrianpoli die 17 July 1684.

N[agysá]god legh kisebb alázatos méltatlan szolgája
Székely Moses mpr.

2.

Székely Mózes levele a fejedelemhez.

Drinápoly, 1685. február 7.⁷⁴

Tekintetes Úr, nekem böcsüllettel való Uram

Tegnapelőtt Moldvai, Demetrasko vajdának⁷⁵ ő Na[gysá]gának egy tatár szolgája érkezvén ide olyan hírral az mint értette[m] felőlle, hogy tizenötezer tatár és tizenkétezer török ment volt Namiro⁷⁶ nevű várost hogy obsideállyák egynehány lövő szerszámokat is vivén, kiknek meneteleket Mohilován⁷⁷ levő lengiel és kozák hadak megh értvén, segítségekre mentenek és az török s tatárokat megh verték, úgy hogy csak egy Murza⁷⁸ szaladot el tizenötöd magával. Buda felől is jövén olyan hír hogy ötödfél ezer janicsár kísérvén harmadfél száz szekér élést, kit Budában akartak volna vinni, az horvát és német fel verte, az élést el nyervén, az janicsárokat le vágták, kit penigh rabságra vittenek. Az tengeren is nagy erővel lévén, az velencés mostanába[n] Previ-za⁷⁹ nevű török várat megh vött és maga embereit szállítván belé, igen fortificáltak volna. Az Ragusansok⁸⁰ adaját[!] sem hozhatták az mint tolmácsok beszéli az piratak⁸¹ miat. Az francia orator körül levő belső emberektől értem hogy az Német Császár ő Fel-sége és Francia Király között 20 esztendeigh való armistitium[concludat]at. Fő vezér ő nagysága bizonyos Mavrocordatus ur[am] [- -]⁸²

Ezek utá[n] tarcsa megh I[ste]n keg[ye]l[me]teket jó egésség[hb]en.

Datum Adrianpoli die 7 Febr. 1685.

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 35, 16B/8, RO-520045; csakiarpad@gmail.com

⁷³ Kócsagtollas, bogláros (medailos).

⁷⁴ SÁL. Fond 74, fasc. IV, 22.

⁷⁵ Dumitrașcu Cantacuzino moldvai fejedelem (1674–1675, 1684–1685).

⁷⁶ Nemiriv (Ukrajna).

⁷⁷ Mohiliv-Pogyilskij (Ukrajna).

⁷⁸ Tatár nemesi cím.

⁷⁹ Préveza (Görögország).

⁸⁰ Dubrovnik (Horvátország).

⁸¹ Kalózkod.

⁸² Olvashatatlan szó.

Levéltári és irattári források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – P 2002 – Rétyi Székely család levéltára
 Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (KÁL)
 – Fond 384 – Szárhegyi Lázár család levéltára
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
 – Fond 20 – Kézdivásárhely város levéltára
 – Fond 74 – Özv. Cserey Jánosné Zathurecky Emilia gyűjteménye
 Székely Nemzeti Múzeum (SzNM)
 – A Székely Nemzeti Múzeum beérkezési naplói, 1886 (Nagy Géza)

Irodalom

- ETA, I–III = Erdélyi Történelmi Adatok, I – III (szerk. gr. Mikó Imre), Kolozsvár, 1855–1858.
 GenFüz. 1903. január = Genealogiai Füzetek (szerk. Sándor Imre és Török Pál), 1903.
 MHH-S, VIII = Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály, VIII (szerk. Szilágyi Sándor), Pest, 1867.
 MPEIF, III = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (szerk. Révész Imre), III. évf., Debrecen, 1872.
 SzOkl., VI = Székely Oklevéltár, VI (szerk. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1897.
 SzOkl. Ús., IV–V, VIII = Székely Oklevéltár Új sorozat (bevezetéssel és jegyzetekkel közzét. Demény Lajos), IV–V, Kolozsvár, 1998, 1999, VIII, Marosvásárhely, 2006.
 TMÁO, IV, VI = Török–magyar-kori Állam-Okmánytár (szerk. Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor), IV, VI (Török–magyar-kori Történelmi Emlékek, Első osztály, VI, VIII), Pest, 1869, 1871.
 TörtLap., I = Történelmi Lapok (szerk. K. Papp Miklós), I. évf., 1874–1875.
 *
 APOR Péter, br.
 1903 Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752), I (közl. Szádeczky Lajos), Budapest.
 BINDER Pál
 1983 Utazások a török birodalomban (vál., bev. és jegyz. ellátta Binder Pál), Bukarest.
 BIRÓ Vencel
 1921 Erdély követei a portán, Cluj-Kolozsvár.
 1924 Erdély és a Porta, Századok, LVII–LVIII, 90.
 CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc
 1912 Jelenítés a Székely Nemzeti Múzeum 1910–1911. évi állapotáról, Sepsiszentgyörgy, 1912.
 DOMJÁN István
 1896 Adatok Váradai Gyulai István portai követségéhez [1660–1669], Történelmi Tár, 508–521.
 1897 Vizaknai Nagy István 1686iki portai követségéhez, Történelmi Tár, 529–534
 JAKÓ Klára
 1999 A Szalánczyak, in: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára, Kolozsvár, 199–210.
 KÁRMÁN Gábor
 2006 Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban, Sic Itur Ad Astra, 2006/1–2, 156–157.
 MIKA Sándor
 1907 Az erdélyi ház Konstantinápolyban, Budapesti Szemle, CXXX, 1–21.
 PÁLMAJ József
 1901 Háromszék vármegye nemesi családjai, Sepsiszentgyörgy.
 ROZSNYAY Dávid
 1867 Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történelmi maradványai (MHH-S, VIII).
 SZALAY László
 1860 Erdély és a porta 1567–1578, Pest.
 SZÉKELY Zoltán
 1980 Adatok a XVI–XVII. századi székely rendi tagozódás kialakulásához, Aluta, X–XI, Sepsiszentgyörgy, 105–114.
 TÓTH Ernő
 1902–1903 Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről (közl. Tóth Ernő), Történelmi Tár, Új folyam, III, 230–263, 375–411, 528–574, Új folyam, IV, 83–98.
 TÜDŐS S. Kinga
 2001 Jobbágyélet a fejedelmekori Erdélyben, Marosvásárhely.
 2003 Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék, Marosvásárhely.
 TRÓCSÁNYI Zsolt
 1980 Erdély központi kormányzata 1540–1690, Budapest.
 URSUȚIU, Maria
 1983 Rétyi Péter naplója (közl. Ursuțiu, Maria), Bukarest.
 VERESS Endre
 1899 Baló Mátyás kapitiházi itinerariuma, Történelmi Tár, 309–316.

Mózes Székely din Reci, un diplomat (capuchehaia) transilvănean din timpul principelui Mihály Apafi I

(Rezumat)

În relațiile diplomatice ale Transilvaniei cu Poarta otomană, în secolul al XVII-lea principii au apelat des la serviciile unor nobili secui. Un rol important le-a revenit trimișilor permanenți la Istanbul, numiți în limba turcă *kapi kathüdasi* sau *kapikehayasi*. Unul dintre aceștia din urmă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost Mózes Székely din Reci, care anterior, în timpul celor doi principii Gheorghe Rákóczi (I și al II-lea) a servit ca scrib la cancelaria princiară de la Alba-Iulia.

Participând la campania militară din Polonia (1657), a fost capturat de către tătari, fiind eliberat apoi în schimbul unei recompense. Și-a început cariera diplomatică în timpul lui Mihály Apafi I. În anul 1666 îl găsim în rândul delegației, care a dus tributul anual al Principatului la Poartă, un an mai târziu principele l-a desemnat pentru funcția de *capuchehaia* (în documentele princiare: *kapitiha*).

Stând în preajma mareului vizir la Adrianopol, avea obligația de a relata în scris principelui toate evenimentele politice și militare importante. Astfel, în anul 1668 a trimis cinci rapoarte, în care relatează printre altele și despre războiul turco-venețian, care s-a soldat cu ocuparea insulei Creta de către turci.

Pentru a doua misiune diplomatică a fost desemnat la începutul anului 1684. Era o perioadă critică, în care, după eșecul turcilor în fața zidurilor Vienei (1683), Europa Centrală era treptat eliberată de sub ocupația otomană de către forțele unite ale țărilor Ligii Sfinte. Dintre cele șapte rapoarte trimise de către el din Adrianopol, două (iulie 1684, respectiv februarie 1685) sunt publicate pentru prima oară acum.

Mózes Székely from Réty (Reci, Covasna county), a Transylvanian diplomat (capuchehaia) in the time of prince Mihály Apafi I

(Abstract)

In the 17th century, in Transylvania's diplomatic relations with the Sublime Porte the princes often appealed to the help of some Székely nobles. Permanent deputies in Istanbul, called in Turkish *kapi kathüdasi* or *kapikehayasi*, had an important role. One of the latter, in the second half of the 17th century, was Mózes Székely, who previously, during the reign of the two princes György Rákóczi (I and II), served as a scribe at the principality chancellery in Gyulafehérvár.

Taking part in the military campaign in Poland (1657) he was captured by the Tartars, then set free on ransom. He started his diplomatic career during the reign of Mihály Apafi I. In 1666 he was among the delegates who took the annual tribute of the principality to the Porte; one year later the prince appointed him *capuchehaia* (in principality documents: *kapitiha*).

Standing close of the Grand Vizier at Edirne, he had the duty to send reports to the prince about all the important political and military events. Thus, in 1668, he sent five reports in which he related among others about the Turkish-Venetian war that resulted in the occupation of Crete by the Turks.

He was appointed to a second diplomatic mission at the beginning of the year 1684. It was a critical period, when, after the failure of the Turks under the walls of Vienna (1683) Eastern Europe was gradually liberated from Ottoman Turks by the joined forces of the Holy League. Two (July 1684 and February 1685) of the seven reports sent by him from Edirne are published here for the first time.

Tüdős S. Kinga

CSÍKSOMLYÓI VÉGTISZTESSÉG A SZÉKELYEK GENERÁLISA, I. MIKES KELEMEN VÉGRENDELETE ÉS TEMETÉSE (1685–1687)

Tóth István György emlékére

Történetírásunkban fontos helyet foglal el kulturális örökségünk, a régmúlt idők hétköznapi történéseinek feltárása, elődeink mentalitásának, szokásainak minél alaposabb megismerése. A következőkben az eddig leginkább politikai-katonai pályafutásáról ismeretes, 17. században élt székely főnemes, I. Mikes Kelemen végnapjait, testamentumát, majd az azt követő temetés ceremóniáját igyekszünk bemutatni.

I. Mikes Kelemen a letűnőben lévő önálló erdélyi fejedelemség főrendjeinek csoportjához tartozott, így egyetlen író-emlékező kortárs figyelmét sem kerülhet-e el életútja. Olvashatunk róla Cserei Mihály *Erdély Historiájában*, Bethlen Miklós *Önéletírásában*, Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniaejában*.¹ A világról alkotott képét, gondolkodását, szellemét és jellemét, a családhoz, barátokhoz, környezetéhez való ragaszkodását végakaratóból ismerhetjük meg, életútjának utolsó stációját – halálát és a temetésére való előkészületeket – pedig további, eddig kiadatlan okiratokból.²

1685-ik esztendő t jegyezték a kalendáriumban, amikor Erdély-szerte híre járta I. Mikes Kelemen Csíksomlyón történt halálának. Esemény volt ez a javából, hiszen egy főnemes távozott soraikból, aki egyeseknek barátja, másoknak ellensége volt, de akivel gyakran találkoztak/tanácskoztak nyilvánosan vagy titokban, s hoztak döntéseket, gyakran saját érdekeiket (is) képviselve, az önálló Erdély sorsa felől. Mielőtt az I. Mikes Kelemen élete alkonyán történt eseményeket, a temetése körüli bonyodalmakat sorjázzuk, röviden ejtenünk kell néhány szót a származásáról, pályafutásáról.

A család ősi fészke a Kárpát-kanyarban fekvő Zabolai. A zabolai Mikes család „régiségben bármely erdélyi mágnás családdal vetekedik, tagjai a magyar királyok idejében szerepeltek” – írja Pálmay József a székely családtörténet kutatója.³ A szó igazi értelmében vett mágnások azonban abban a korban

Erdélyben sem voltak, nemhogy a Székelyföldön, ezért valójában a Mikes család sem tartozott közéjük. Közzelebb áll a valósághoz a kortárs Cserei Mihály megállapítása: „Valának akkor Erdélyben nagy méltóságos urak, kiket én is mind ismertem: Haller Pál, Haller János, Kapi György, gróf Csáky László, Kornis Gáspár, Bethlen János, Bethlen Farkas, Bethlen Elek, Nemes János (mert még Mikes Kelemen, Nalácsi István, Székely László igen alatt ülnek vala), Bánffy Zsigmond, Mikola Sigmond, Petki János, Lázár István, Bethlen Miklós, Kemény Simon és többen sokan.”⁴

A Mikes család Erdély társadalmában elfoglalt helyéről Trócsányi Zsolt a következőket állapította meg: „a fejedelmi tábla 110 ismert ülnöke közül 43 a főrendű születésű”, ezek között szerepelt I. Mikes Kelemen neve is.⁵

Mindent egybevéve, a Mikes család ősi nemessége vitathatatlan. Az évszázadok során sarjai csaknem minden jelentősebb erdélyi eseményben részt vettek. I. Mikes Kelemen apja, II. Mikes Zsigmond a Bethlen Gábor fejedelem bizalmas embere, aki fejedelmi követként többször járt Isztambulban, később I. Rákóczi György főlovászmestere. Anyja az imecsfalvi nemes Imecs István Borbála nevű leánya volt. Házaságukból három fiú született, II. Mihály, I. Kelemen és János, valamint két leány, Ilona és Anna.

I. Mikes Kelemen a zabolai udvarházban és az azt körülvevő birtokon nevelkedett. A cím- és rangszerzésben követte elődeit, számára is fontos szerepet játszott. Ennek érdekében fondorlattól sem riadt vissza. *Özvegy és leánya* című regényében Kemény Zsigmond „szép külsőjű, de hivalkodó és erkölcstelen Kelemen”-nek nevezte, aki bátyjával együtt rabolta el Tarnóczi Sárát, a majdani Haller Péternét, de aki végül „derék kormányférfivá” cseperedett.⁶

Feleséget végül ugyancsak Háromszéken élő, köröspataki származású nemes famíliából választott, így vette nőül Kálnoki Zsuzsannát,⁷ a későbbi

¹ CSEREI Mihály 1983; BETHLEN Miklós 1980; APOR Péter 1972.

² TÜDŐS S. Kinga 2003, 103. vr. *Kálnoki Sámuelnek a temetés előkészületeiről szóló levele* (MOL P 1238, 10. doboz).

³ PÁLMAJ József 1901, 307.

⁴ CSEREI Mihály 1983, 103.

⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 361.

⁶ KEMÉNY Zsigmond 1972.

⁷ Kálnoki Zsuzsannát, miután özvegyi sorra jutott, a Brassó város falai mögött bérelt házukban szobaleányai megfojtották, amiért is mindkettőjüknek fejét vették.

vicekancellár Kálnoki Sámuel testvérhúgát, akitől két fia, III. Mihály és Pál született⁸.

A háromszéki származású Mikes családot régi kötelék fűzte a szomszédos csíki részekhez és a somlyói kolostorhoz. Már a 16. században ismeretes egy Mikes, aki Izabella királyné gyóntatópapja is volt, s akinek támogatását gyakran élvezték a vallási hovátartozásukat ádázul védő csíkiak. A családi birtokot I. Mikes Kelemen felesége hozományával, a csíksomlyói udvarházzal és ahhoz tartozó részekkel tovább bővítette.

I. Mikes Kelemen hosszú élete során, telve ambícióval, szép karriert futott be. Pályafutását II. Rákóczi György alatt kezdte. A fejedelem buzgó híve, számos csatában annak hadvezéréként volt jelen. De ott volt Moldova trónjáért hadakozó román vajdák erdélyi segédcsapatait vezető kapitányok között is (1653, 1655, 1656). Neve a fejedelem konstantinápolyi követeinek névsorában is feltűnt. 1657-ben, II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratát követően, amikor a novemberi országgyűlésen az összegyűlt rendek lemondásra kényszerítették a fejedelmet (helyére Rhédey Ferencet választva), Mikes továbbra is megmarad hűséges emberének. A szászfenesi csata (1660. június 7.) után a fejedelem belehalt sérülésébe, így embereinek is menekülnie kellett. I. Mikes Kelemen Magyarországon sógorasszonya, özv. Kún Istvánné Kálnoki Kata rosályi birtokán talált menedékre.

Az 1657–1662-i uralmi válságban a Rákóczi–Kemény-párt egyik székelyföldi főexponense. 1662-es nótáztatása elkerülése érdekében az Ali pasa által trónra emelt I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) hűségére tért, s Teleki Mihállyal szövetkezve vált később az ellenzéki Béli Pál legnagyobb buktatójává. Utóbbinak Konstantinápolyba történt száműzése után 1679-ben elnyerte annak uzoni (Háromszék) kastélyát is, annak birtokával együtt.

I. Apafi Mihály fejedelemsége idején első hivatali funkcióját Mikes a fejedelmi ítélőtábla ülnökeként töltötte be (1669-ig), majd fejedelmi biztos lett. Hivatali karrierjének csúcsára jutásakor tehát, amikor „jóval a fejedelmi válság hanyatlása után az ülnökségbe jut”,⁹ már nem fiatal.

1673-ban az ország adójának számvételére megalkotott bizottság pénzügyi ellenőreinek egyike. Bethlen Miklós *Önéletírásában* olvashatjuk: „Exactorok voltunk az ország rendeléséből: Kapi György,

Rhédei Ferenc, Mikola Zsigmond, Bethlen Gergely, én, Mikes Kelemen, Sárosi János”, majd hozzáfűzi: „Egyébaránt ebben az üdőben Bethlen Gergelyt, Mikes Kelemen és engemet három clamansnak (kikiáltó) nevezett Teleki, mert tudtunk ugyan szólani az ország között.”¹⁰

I. Mikes Kelemen életpályája tovább ívelt: előbb ítélőmester (1678–1686), 1683-tól pedig Fehér vármegye főispánja.

Politikai pályafutását illetően azoknak a táborába tartozott, akik I. Lipót császár felszólításakor nem bíztak a nemzetközi törökellenes szövetségben. A tősgyökeres erdélyi, aki már megtanult az oszmán hatalom torkában élni, másként látta a törökellenes szövetségbe való belépés következményeit. Más székelyföldi kortársaihoz hasonlóan – közöttük volt kezdetben sógora, Kálnoki Sámuel is – óvatosságra intette Erdély fő exponenseit. Erről tanúskodik 1684. február 21-én Teleki Mihályhoz írt levele: „*Ha pedig nagy barátja az német magának megtartassa, úgy tetszik nem lenne haszontalan az mi részünkrül, de Uram mostani üdőben csak tartsuk meg az Bethlen Gábor testamentomát, hogy adjuk meg az töröknek az mi övé, az keresztényeknek pedig tartsuk szívünköt.*”¹¹ Az erdélyi rendek egy csoportja végül hiába intette óvatosságra a Habsburg-párti kortársakat. 1686. június 28-án I. Lipót császár és I. Apafi Mihály fejedelem megbízottai aláírták a szerződést, amelynek értelmében Erdély sértetlen állami szuverenitásban vesz majd részt a törökellenes szövetségben, de amely valójában az önálló fejedelemség végét jelenti. A rákövetkező esztendő őszén (1685. október 25.) Balázsfalván az erdélyi rendek már a fejedelemség új helyzetét szabályozó szerződést fogadhatták csak el.

Vallási meggyőződését illetően a kortársak Mikes a katolikus vallás egyik fő pillérének nevezték, amiért a református főurakkal gyakran került összeközösbe. Pályafutása során ezt alkalmanként maga is tapasztalhatta, történetesen 1686-ban, amikor az országgyűlésen pater Dunod¹² jezsuitának a dézsmáról szóló nyilatkozatát követően Mikes Kelemen ellenséges, vádló beszédet tartott. Válaszként Apafi fejedelem rosszállását fejezte ki, és a megtorlással sem késlekedett. A kortárs krónikaíró Cserei Mihály – akinek nemcsak az Apafi-ellenes szemlélete ismeretes, de a székelyföldi katolikus főurakat sem *szenvedhet* – a következőket jegyezte fel arról, hogyan

⁸ III. Mikes Mihály, gróf (1667 k. – 1721): ítélőmester, guberniumi tanácsos, háromszéki főkapitány. A kurucok elfogván, Rákóczi Ferenchez csatlakozott, előbb ezereskapitány, majd a székelyek generálisa. 1707-től a román fejedelmekhez menekült kurucok parancsnoka. Mikes Pál örökös nélkül halt el. (Lásd: NAGY Iván 1860, VI, 474.)

⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 362.

¹⁰ BETHLEN Miklós 1980, 666–667.

¹¹ Mikes Kelemen levelei, 1684. (MOL P 1238, 9. doboz.)

¹² Dunod, Antidius (1640 k. – 1696): francia jezsuita és diplomata. I. Lipót azzal bízta meg, hogy készítse elő Erdélyt a Habsburg-birodalomhoz való csatolásra.

veszítette el Mikes Kelemen a szék legfőbb katonai tisztségviselői címét, majd hogyan szerezte vissza újból: „Mikes Kelemen halálba vágyt volna a háromszéki főkapitányságra. Mivel Telekinek fogadott bátyja s lelki barátja vala, magára vállolá, hogy Apafitól megszerzi számára a titulust.”¹³

A döntés meghozatala előtt a fejedelem hűséges diplomatájával, Vajda Lászlóval tanácskozott: „Vajda uram, Teleki uram Mikes Kelemennek kéri a háromszéki kapitányságot, jovallja-e kegyelmed?”¹⁴ Vajda László felháborodva emlékeztette a fejedelmet: „Kegyelmes uram, hogyhogy bizna nagyságod annyi ezer emberekből álló szép provinciát Mikes Kelemenre, kik többnyire, amint hallom, reformátusok, holott mely bectelenül bánék a minap is nagyságod méltóságának sérelmivel az egész ország előtt a nagyságod papjaival?”¹⁵ Teleki Mihály azonban rendíthetetlen Mikes védelmében, és érdekében tovább próbálkozik a fejedelemmel: „Kegyelmes uram, amaz hitvány Nemes János¹⁶, amint értem, megbolondult, Háromszéket nem tudja igazgatni. Szükség, ha nagyságod provideál rájok, s más kapitányt praeficiál elejekben, én pedig alkalmasabbat nem tudok Mikes Kelemennél, aki nagyságodnak mely hűségesen, hasznosan szolgálta Béli Pál rebelliójában, nagyságod maga jól emlékezhetik rája.”¹⁷ A fejedelem „in prima furia kegyetlen haragú ember vala, és szintén akkor dül-fül vala Mikes Kelemen ellen”. Telekinek pedig így válaszolt: „Csudálkozom, uram, ha református embernek tartod magadot, olyan gonoszlelkű persecútornak akarja kegyelmed megszerezni a háromszéki kapitányságot, mint Mikes Kelemen. Amig mi élünk, soha addig kapitány nem leszen, sőt megmondja kegyelmed neki: többször azt meg ne próbálja, hogy a papjainkot megszidja, mert az Isten minket ne boldogítson, ha a maga kapujára fel nem akasztjuk az áruló rossz embert.”¹⁸ Teleki végül „csatát vesztvé”, a történekekről így sommázott Mikesnek: „Bátyja, megrágtá az eb a szíjat, ezt s ezt mondá a fejedelem.”¹⁹

Ismeretlen, hogy a többségében református felekezethez tartozó Háromszéken végül is hogyan vált mégis főkapitánnyá az erdélyi katolikusok csoportjához tartozó I. Mikes Kelemen.

Említettük, Erdély önálló fejedelemségének idején a háttérbe szorított katolikus főemberekhez tar-

tozva Mikes gyakran tűnt fel vallását védő/pártoló katolikus főúrként. A rokonságához tartozó, nála jóval fiatalabb Apor Péter²⁰ így fogalmazott alsótörzsi udvarházánál a *chatolika religióról*:

„Mikes Kelemen volt az nevezete
Hogy Kelemen pápa, mert Ő vezérlette
Chatolikusokat Ő erősítette,
Minden igyit-baját mind magára vette.”²¹

Efelől bővebben az elbeszélő annak az anyának az esetével példalózik, aki fiait katolikus nevelésben részesítve Bornemissza Anna fejedelemasszony üldözöttjévé vált, s akit Mikes Kelemen védelmezett: „Kegyelmes asszonyunk perit elvesztette, Kelemen pápa is azt jól segítette.” Pápához hasonlította tehát Mikest, aki abban az időben Kornis Gáspárral „nagy oszlopi valának az katolika religiónak”. Apor a „nagy elméjű” katolikus urak közé sorolta Petki Istvánt, Mikes Kelemen (mindketten a székelyek generálisai), Kornis Gáspár marosszéki főkapitányt, gróf Apor István főkapitányt, valamint gróf Gyulay Lászlót.²²

A katolikus főúr hűséges támogatója volt Szalainai István püspöki helytartónak, aki a rendi fegyelem megszilárdításán ügyködött Székelyföldön. Udvarában maga is ferences papot tartott, akinek végrendeletében 100 forintot hagyott, azzal a szándékkal, hogy a ferences atya a jobbágyokban élő atyafiait majd kiválthassa.

Betegsége ellenére élete utolsó esztendejében sokat utazott. 1685 januárjában zabolai udvarházában írt levelet Telekinek, február–március hónapokban Fogarason tartózkodott. Valószínűleg innen indult követségbe június 26. után, s a töröcsvári szoroson át érkezett meg „*az kutya úton*”, július 3. előtt Bukarestbe, ahonnan – mint írta – alig várta, hogy „*a pusztá országából minél előbb kiszabaduljon*”. Július végére visszatért Erdélybe, és csesztvei birtokáról Csíksomlyóra indult, ahol felesége himlőben szenvedett: „*Az feleségem uram bizony igen nyomorultul vagyon, az himlő (csak negyed napig ha volt rajta, az beütvén az mely nyavalyát Szent Antal tüzének mondanak) csak kénlódott, hogy nem is volt reménység életéhez, most már hála Istennek jobbacskán van*” – panasolta egyik levelében Telekinek.²³ Augusztusban szülőfalujába, Zabolára megy, majd Gyulafehérvár, Balázsfalva, Ebesfalva után december havában érkezik meg csíksomlyói házához, amelyet többé már

¹³ CSEREI Mihály 1983, 179.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 180.

¹⁶ *Nemes János* (mh. 1688 után): háromszéki főkapitány, táblai ülnök, fejedelmi tanácsos.

¹⁷ CSEREI Mihály 1983, 180.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Apor Péter felesége Kálnoki Bora, Mikes Kelemen feleségének, Kálnoki Zsuzsannának az unokahúga.

²¹ APOR Péter 1903, I, 106.

²² APOR Péter 1972, 92.

²³ *Mikes Kelemen levelei*, 1685. (MOL P 1238, 9. doboz.)

nem hagy el. Súlyos beteg, amikor 1685. december 29-én, feltehetően utolsó, saját kezével írott levelét küldte Telekinek. Ebben arról panaszkodott, hogy „most magam ki mehessek mingyárást, abban Uram bizony teljes lehetetlenség vagyok, mert látja az kegyelmes Isten az én Szívemet éjjel-nappal, de én Uram sem feketem sem járhatok, csak kenlódok, az lábamon már nem hajtának, csak az gyomrom annyira el dagadott, hogy ha Isten nem könyörül rajtam, én uram ebből az nyavajából fel nem gyógyulok. Az doctor itt volt, de még eddig semmi hasznát nem éreztem de csak az Isten szent fiáért annyira könyörülne rajtam, hogy az Gyomrom könnyebbedjék, bizony mindgyárást ki vitetem magamat.”²⁴

Még reménykedett felgyógyulásában a „sok gonosz akarói és halála kívánoi ellen”, 1686. január első felében írt, keltezés nélküli levelének megírásához azonban már nem maradt ereje, azt fiának mondotta tollba, és csak aláírására volt képes. Nehézkesen rótt, szállkás, szétszórt betűi teljes leépüléséről tanúskodnak.²⁵

A halál mindazonáltal nem jött számára váratlanul. Hosszú betegeskedése idején előre gondoskodott javai felosztásáról, sőt temetése felől is intézkedett. Egy évvel halála előtt, 1685. január 25-én megírta végrendeletét: „Mivel azért üdömrre s mind súlyos betegségre nézve én sem ígérhetek magamnak hosszú életet, nem akarok az én utolsó dolgaimról telességgel elfeledkezni” – rendelkezett Isten s ember előtt javairól.²⁶

A főúr terjedelmes végrendeletet készített, amely szerkezetét tekintve mindenben megfelelt a korabeli hivatalos okiratok erdélyi, sőt európai követelményeinek. A 17. századi székelyföldi végrendelezők egyik legszebb végső vallomása. Csíksomlyói udvarházában, betegágyában fogalmazta meg, három sepsiszéki nemesember, kilyéni Székely Mihály, nagyajtai Dónáth György és árkosai Benkő Mihály – Sepsiszek jegyzője – jelenlétében. Ők voltak a testamentárius tanúk, akik saját aláírásukkal és gyűrűs pecsétjükkel igazolták a véghagyakozó szellemi épségét és vagyonának teljességét.

A tanúk megnevezése után a végrendeletben az invocatio következik, a földi élet mulandóságának elfogadásáról tett tanúbizonyosság, amelynek során – ismerjük el – a buzgó katolikus főúr sokat nem siránkozott. Katonaemberhez illően szedte rendbe

gondolatait, s tért végső akaratának megfogalmazására, földi vagyonának szétosztására.

Végrendeletében a családjához szólt. Előbb fiát és feleségét ajánlotta a tutorok gondviselésébe. Legfontosabb pártfogóként széki Teleki Mihály kancellárt jelölte meg, az Apafi-kor legjelentősebb erdélyi államférfiát, akit arra kért, hogy fiát, III. Mikes Mihályt „az Istenért, ... szájára ne bocsássa”, inkább tartsa „disciplinája alatt”, s vegye magához az udvarba, ha az urak is azt javasolják.²⁷ Teleki eleget tett a gyámsággal járó kötelezettségnek, s az özvegy többszöri kérésére magához is vette az udvarba, gondoskodott az ifjú jövője felől. Az anya, árva Kálnoki Zsuzsanna levelében olvashatjuk: „Kérem uram kegyelmedet igen alázatosan ennek utána is mutassa azon jó akaratát Mikes Mihályhoz és jó gondviselését szokot kegyelmessége szerént oltalmazza s igazgassa mindenkben, minthogy szegény édes üdvözült Uram is kegyelmednek oltalma és gondviselése alá bizta édes fiamot magammal együtt.”²⁸

E sorokat az özvegy 1686 szeptemberében, zabolai udvarházában, fiának megházasítása érdekében írta, s kérte a főurat, igazgassa útját, hogy az a neki szánt kisasszonnyal találkozhasson. A levélből az ifjú hölgy nevére nem derül fény. Találgatások közepette (esetleg) II. Haller János tordai főispán hajadon leányára, Krisztinára gondolhatunk, akit az ifjú Mikes ha „jó alkalmatossággal meg láthatná s kedvelné azon uttal Haller János Uramot megtalálni ne nehezeltje” – biztatja az anya Telekit.²⁹ Hogy végül miért nem jöhetett létre a frigy, arra az egy hónappal később keltezett levélben találunk utalást. A fiatalok időközben találkoztak, ám az ifjú Mikesnek a leány nem nyerte el tetszését. A levél sorait idézve: „az fiamnak nem tetszik, melyet úgy is látok leveliből, ... s egyebet ugyan nem okoz az dologban, hanem az egy himlőcsit, hogy igen meglátszanék az orcáján az kisasszonynak de uram azt el növi úgy remélem” – írja bizakodva az özvegy Telekinek.³⁰

A III. Mikes Mihály nősülése körüli események viszont egy esztendő múltán sem rendeződtek. Leányt, aki „elméjét megnyugtathatná”, még mindig nem találtak,³¹ így a melléje felfogadott szolgák társaságában való duhajkodásával tovább szomorította anyját, aki levelében így panaszkodott Teleki Mihálynak: „Bagioni Sigmond, Kis Gáspár, Kis Balint és Nográdi, ezek azok az kik gyermekemet magamtól is idegenítik.”³² Végül, nem kis megnyugvására a családnak, az ifjú gr. Bethlen Druziannát vette feleségül,

²⁴ Uo.

²⁵ Mikes Kelemen levelei, 1686. (MOL P 1238, 9. doboz.).

²⁶ TÜDŐS S. Kinga 2003, 280.

²⁷ Uo.

²⁸ MOL P 1238, 18. doboz; l. Függelék 1.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo., lásd Függelék 2. Haller Krisztina, mint ismeretes, végül Petki János felesége lett.

³¹ Uo., lásd Függelék 5.

³² MOL P 1238, 11. doboz.

aki neki öt fiút szült: Ferencet, Pált, Mihályt, Zsigmondot és Istvánt.³³

Visszatérve a tutorokhoz: családja, fia és felesége gyámjául hagyta Mikes Kelemen még az ugyancsak a Teleki köréhez tartozó udvarmester és tanácsos Naláczi Istvánt, Bethlen Gergelyt (Huszt, majd Somlyó várának kapitányát), Bethlen Eleket (a majdani országgyűlési elnököt), Teleki postamesterét, Jenei Székely László tanácsurat, sógorát, Kálnoki Sámuel (a majdani vicekancellárt) és végül a szegről-végről rokon Apor Istvánt, Erdély kincstartóját. Látszólag tehát jó kezekben maradt a család, fia és felesége, hiszen az erdélyi főrendek, ha nem is nyújtottak segítséget, de legalább fiát, Mihályt aligha *bocsátották szájukra*.

Az erdélyi végrendeletek központjában, a korabeli európai hagyományokhoz hasonlóan, általában a család iránti ragaszkodás és az értük érzett-vállalt felelősség állott. Ez alól Mikes I. Kelemen végrendelete sem kivétel: „mivel pedig én előttem az édes feleségemnél és az egy fiamnál kedvesebb nincsen, úgy tetszik ha a mostani világ mostohaságának példája engemet arra nem kényszerítene, én ő közöttök dispositiot sem tennék, de elsőben kérem igen nagy szeretettel az én édes feleségemet, hogy a maga természeti keménységét megbírja és édes anyai szeretettel az egy fiával ügyekezzen igen szép szeretettel és egységgel élni. Hasonló képpen az édes fiamnak Mikes Mihálynak nem csak kérem, hanem ugyan hagyom s parancsolom, hogy az... Ő édes anyjának igen kedve keresője s engedelmes fia legyen” – hangzik az apai intelem. Majd folytatja: „Hogy ha pedig meg nem lakhatnának az édes anyjával (melyet Isten ne adjon)”³⁴ – vagyonából előbb feleségének *biztosítja* a megélhetéshez szükséges feltételeket, de a fiának is lehetőséget nyújt az önállósuláshoz. Sőt, annak *mátkásodására* is gondolva jelentős summát különít el az örökségből.³⁵

Bár hivatali karriert futott be, I. Mikes Kelemen gazdaságát sem hanyagolta/hanyagolhatta el. Ez derül ki földvagyona, udvarházai, szolga- és jobbágnépének, valamint a gabona, és egyéb, a gazdasághoz tartozó javak-jóságok felsorolásából.³⁶

A végrendeletében leírt udvarházak, földek és termények említése alapján birtokának pontos nagyságát ugyan nem állapíthatjuk meg, de annyi bizonyos, hogy földvagyona jóval meghaladta a há-

romszéki kisenemesi gazdaságokét. Ebből az időből ugyan kevés megbízható adatunk van más, főként háromszéki nemesi birtokról is, de ízelítőként néhány példával szolgálhatunk. Sógorának, Kálnoki Sámuelnek az 1691–1698 között készített vagyonszeírások alapján háromszéki, mezősegi és csíki birtokai együttesen körülbelül 830 holdra terjedtek, és a 7 nagyobb gazdasági központjában több mint 150 jobbágy és szolganép dolgozott.³⁷ Az I. Mikes Kelemennél valamivel alacsonyabb rangban élő kilyéni Székely Ferencnek az 1700. évi inventáriumában a földbirtokához tartozó szántók nagysága körülbelül 100 holdra terjedt ki.³⁸

Jó katolikus főúrhoz illően, életében gyakran jóteknonykodott. Követte elődei példáját, s a kor szokásához híven *kegyes adományban* részesítette egyházát, szolgáló papjait, a pátereket, a tanuló deákokat, és a szegényekről sem feledkezett meg. A csíkkozmasi és mikházai ferences barátoknak 900, a kézdiszentléleki gótikus templomvár tornyának építésére javítására 60 forintot adományozott. „A kolozsvári diákoknak tartására hagyok a páternek kezében ezer forintot, hogy annak a jövedelmiből a tanuló diákokot sustentálják, de el ne kölcsék.”³⁹

A Háromszékre visszatérő ferences atyákat több alkalommal vette pártfogásába a protestánsok ellenében. A barátok az ő tanácsára foglalták el az esztelneki Szent György-kápolna melletti helyet, ahová fából maguknak házat, majd iskolát építettek. Jó viszonyt ápolt, sőt együttműködött a nyomdász és könyvkiadó, zeneszerző és énekgyűjtő Kájoni János (1629–1687) ferences atyával, az erdélyi ferences custodia örével, aki személyes, bizalmas emberei közé tartozott, és aki a főurak táncos mulatságaihoz, köztük I. Mikes Kelemennek is zenét komponált.

A végrendeletet író I. Mikes Kelemen, bár tisztában volt a testamentum törvényes erejével, akaratának érvényét átkával is megerősítette: „Átkozott legyen aki ellene szól, mivel ez nékem Isten áldásából saját igaz aquisitomom”, a befejező sorokban pedig még hozzáfűzi: „Azért aki ezeket a rendelkezéseket mindenekben úgy be nem töltené, amint megírtam a feljül megírt átok legyen rajta.” Temetésének megrendezésével kapcsolatban átok alatt azt is meghagyta családjának, hogy rangjához méltóan temessék el, „nem imigy-amúgy celebrálják, hanem

³³ III. Mikes Mihály (lásd még 8. jegyzet) holttestét ugyancsak a csíksomlyói kolostor sírboltjában helyezték örök nyugalomra. (NAGY Iván 1860, VII, 476.)

³⁴ TUDÓS S. Kinga 2003, 283.

³⁵ Uo., 284.

³⁶ Részbirtokai Háromszéken: Zabolán, Zágomban, Lemhényben, Polyánban, Kézdiszentléleken, Maksán, Feldobolyban,

Nyujtódon, Uzonban, Sáralfván, Kőröspatakon. Fehér vármegyében Petken, Páloson, Zágorban, Szűnyogszezen, Vádon voltak birtokai.

³⁷ TUDÓS S. Kinga 1998, 102.

³⁸ Uo.

³⁹ TUDÓS S. Kinga 2003, 283

az mű rendünk s szokásunk szerint tisztességesen, sok szép Isteni szolgálatokkal”, úgy helyezték örök nyugalomra.⁴⁰

Végrendeletének megírása után, mint említettük, súlyos szenvedések között még egy szűk esztendőt élt, míg végül 1686 januárjában, csíksomlyói udvarházában halt meg. A kortárs Cserei Mihály krónikájának az 1686. évi feljegyzései között erről így emlékezett meg: „Ebben az esztendőben hala meg Mikes Kelemen Csíkban somlyai házánál, minekutánna elsőbben vízkorságban fekünnék, azután pedig Istennek szörnyű itéletiből a szeméremtete egybendagadna s a nyüvek estenek volna belé, nagy kinokat szenvedvén.”⁴¹

A végtisztesség megadásában a Mikes atyafiak az elhalálozott kívánságának eleget tettek, azt főúri pompával rendezték meg. Anyagi nehézségeik nem voltak, ugyanis a véghagyakozó maga gondoskodott a szertartáshoz szükséges költségek fedezéséről: „Temetésemre is igaz elég marad, még el sem költhetik” – olvashatjuk végrendeletében.⁴² Az előkészületeket sógora, Kálnoki Sámuel vállalta magára: „kötelességemnek tartom szegény Sógor Ur utolsó tisztességének megadásának modalitásában csekély tehetségem szerént forgolódnom”.⁴³

Végül mikor is került sor Mikes Kelemen temetésére?

Mint ismeretes, a korabeli temetkezési szokásokhoz híven a halálesetet követően a gyászoló család a címereket rögtön megrendelte. Ugyanabban az 1686. február 13-án keltezett levelében Kálnoki Sámuel arról értesítette özv. Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsannát, hogy a „papiros cimereket”, a zászlót a képiró egy hónap alatt (azaz kb. március 13-ra – a szerző megj.) elkészíti.⁴⁴

Az okiratok tanúsága szerint 1686. „Húsvét előtt Virágh Virágvasárnapra” (ápr. 7.) felkészültek a szertartáshoz, de azt a „sok villongó, változó állapotok” miatt megtartani nem tudták. Így tehát a temetést tovább halasztották.⁴⁵

A következő időpont, amely a temetéshez kapcsolódik: május 6. Ekkor az özvegy Csíksomlyóról a következő kéréssel fordult Dániel István udvarhelyszéki főkirálybíróhoz: „eszközölje ki Teleki Mihálynál az ő (azaz Dániel István – a szerző megj.) s még egynehány úr elbocsátását férje temetésére,

mert különben ha azt kell tennie, mit Teleki irt, hogy a koporsót tétesse be a klostromba, s ő maga Brassóba menjen, s ott maradjon, míg a háborus idő, – mely az ünnepélyes temetését késlelteti, – lezajlik: a pompás előkészületű temetésnek senki látója sem lesz; mindazon által ha mégis ezt kellene tennie, kérje meg Telekit, hogy a nem régen haza bocsátott gyalog századból négy-öt embert hetenként rendeljen ki a koporsó őrzésére, mivel félni lehet, hogy itt is mint Moldovában történt, felverik az elszaporodott rablók a klostromot.”⁴⁶

A háborgó időkre való tekintettel végül az özvegy kénytelen volt megfogadni Teleki Mihály tanácsát. A koporsót az özvegy feltehetően a klostromba téve őriztette még október 24-én is, amikor ismételtén arra kéri Telekit, hogy: „méltotassék már kegyelmed szegény Istenben boldogult édes Uramnak temetésének napját elrendelni, hogy én is ahhoz képest hadd tudnék arra készülni, mivel még bizony sok készület kívántatik” mert „igen el bontakoztattam volt elebeni készületemet”.⁴⁷

Teleki választát nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy a ceremóniára a következő esztendőig nem került sor, mert mint arra Cserei Mihály is utal: „Annakutánna esztendővel (vagyis 1687-ben – a szerző megj.) temették el ugyanott, a barátok klostromában.”⁴⁸ A szertartással kapcsolatban Bethlen Miklós *Önéletrésében* is az „Anno 1687. esztendőbeli dologokról” szólva tesz említést, megjegyezvén, hogy ő a temetés színhelyéről szánra ülve Zabolára indult a gyermekágyban fekvő feleségéhez, amikor „december, januárius és februáriusnak nagy részében” igen erős hideg volt.⁴⁹

E néhány okirat alapján tehát világosan kiderül, hogy I. Mikes Kelemen temetésére annak halála után kb. egy esztendővel, azaz 1687 januárjában, esetleg februárjában került sor. Az elhalálozott temetésére ily sok időt várni nem volt rendhagyó eset. Apor Péter „A régi erdélyiek temetéséről” írva is megjegyzi, hogy:

„Mikor valamely úr világból kimúlék
Ha esztendeig is azt el nem temették.”⁵⁰

Vajon e sorok I. Mikes Kelemen temetésének emlékét is őrzik? Valószínű, hiszen Apor Péter közeli rokona temetésének idején még csak tizenéves, de a jó megfigyelő képességgel rendelkező ifjút a kör-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ CSEREI Mihály 1983, 196.

⁴² TÜDŐS S. Kinga 2003, 285.

⁴³ *Kálnoki Sámuel levele.* (MOL P 1238, 10. doboz.) Lásd **Függelék 3.**

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ VAJDA Emil 1894, 398–400 (237. sz. okmány).

⁴⁶ Uo. 1696 áprilisában I. Lipót gr. Rabutin de Bussy tábornokot nevezi ki Erdély katonai főparancsnokává, majd júniusban

II. Apafi Mihályt, Erdély fejedelmét Bécsbe internálja, ahonnan többé vissza sem térhet. Ezt követően megkezdődik Temesvár ostroma is. E nagy változások idején a rablók is elszaporodtak.

⁴⁷ *Özv. Mikes Kelemenné levele,* 1686. október 24. (MOL P 1238, 18. doboz.) Lásd **Függelék 2.**

⁴⁸ CSEREI Mihály 1983, 196.

⁴⁹ BETHLEN Miklós 1980, 775–776.

⁵⁰ APOR Péter 1903, I, 86.

nyezetében történtek, látottak-hallottak már nem hagyták érintetlenül, később írásaiban épp e tapasztalatokat foglalhatta össze.

Annak ellenére, hogy Mikes temetésével kapcsolatban kevés konkrét adattal rendelkezünk, a korabeli emlékirók, Cserei Miklós, Bethlen Miklós, Apor Péter, másrészt az eddig is ismert vagy ismeretlen okiratok, elsősorban özvegye, Kálnoki Zsuzsanna és annak testvére, Kálnoki Sámuel levelezései révén ennek rekonstruálására mégis vállalkozhatunk.

A temetéssel kapcsolatban a kortárs Cserei Mihály a következőket jegyezte fel: annál „pompásabb temetést az én időmben nem értem.”⁵¹

Vajon milyen lehetett ez a „pompás” temetés?

A főúr még életében, átok alatt meghagyta, hogy: „énreám semmi ruhát ne adjanak, mindazonáltal a koporsómat bársonnyal vonják bé, melyet is a temetésemkor a barátoknak adjanak”⁵². A család a végrendelező akaratát tiszteletben tartotta, de természetesen a testet nem hagyták ruha nélkül. Mint ismeretes, annak bemutatása fontos részét képezte a gyászszertartásnak, s a gyászmisét is „praesente corpore”, a test jelenlétében kellett megtartani.⁵³ A felekezeti szokásrend előírásaihoz alkalmazkodva, azt az erdélyi katolikus főurak halotti öltözetében helyezték a koporsóba: „magát az halottat rendszerént matéria köntösben nyújtóztatták ki, vagy bőrs kapcsás nadrágban vagy csak matéria- vagy szép gyolcskapcsában” – olvashatjuk Apor Péternél.⁵⁴

Ravatali ruházata, amely megegyezett a hétköznapi nemesi öltözettel,⁵⁵ két domináns elemmel egészült ki. A „nyusztos szép süveg”-et a világi tisztelet jelképeként a vánkos mellé helyezték. A halott imádkozásra kulcsolt kezében lévő keszkenő pedig a Krisztussal való spirituális jegyesség, a halál utáni együvé tartozás szimbólumaként jelent meg. Ott volt a gyakran „szkofummal varrott” díszkendő, a halott „ha katolikus volt, az keszkenyein felyül állott az olvasója”. A lábára pedig „az szemfedelel térdig terítették”, hogy a végtisztességet néki megadhassák, majd a koporsó lezárása előtt azt az arcára vonhassák.⁵⁶

Természetesen továbbra is nyitott marad a kérdés, vajon milyen látványt nyújthatott a halott arca, amely már egy éve feküdt a koporsóban. Annak balzsamozása, esetleges kifestése ugyan nem volt szokatlan, de úgy véljük, I. Mikes Kelemen ravata-

lozásakor ettől eltekinthettek, s a castrum dolorison a szentély előtt a halotti lepellel fedett koporsó állhatott. A lezárt koporsót takaró bársonyt az elhunyt kérésére majd a kolostorban lakó ferences-barátoknak ajándékozták.

Visszatérve I. Mikes Kelemen feltételezett halotti ruházatához, mint említettük, az hasonló lehetett az erdélyi főurak halotti viseletéhez, amelyet semmilyen arany-ezüst mű nem díszített. A mindennapi élet díszes viseletét megtagadva kérte teste koporsóba helyezését, mint tette azt más kortárs főnemesi végrendelező is. Kékedi Zsigmondnak (Bethlen Gábor fejedelem bejárója, I. Rákóczi György főudvarmestere) 1638-ban készített végrendeletében olvashatjuk: „Az mindenható Isten mely szörnyen tiltja akármilyen dologban is az Luxust, így azért az én nyavalyás testem, ha holtom történik igen nagy pompával ne temessék”.⁵⁷ Nagybarcsai Barcsai Zsigmond fejedelmi tanácsúr is hasonlóan rendelkezett: „ne temessem semmi ezüstöt és aranyas semmiséget rajtam” – olvashatjuk 1652-ben készített testamentumában.⁵⁸ Mikes kortársa és jó barátja, Teleki Mihály is meghagyja végrendeletében (1683), hogy „Testemre se adgyanak semmi egyebet, hanem a miket magam öszve csináltattam, s magammal is szoktam hordozni. Ha peniglen ez valami formán elveszne, vagy tőlem távol esnék: egy inget, lábravalót adván reám, egy tiszta lepedőbe betakarván tegyenek a koporsóba”.⁵⁹

Ilyen és ehhez hasonló puritán egyszerűséggel felravatalozott holttest látványát rögzítették a számban ugyan kevés korabeli halotti képmások is. Bár többségük evangélikus főurat ábrázol, valószínű, hogy e ravatali öltözet használata független volt a felekezeti hovatartozástól, így temethették a főurat felvidéki vagy erdélyi otthonában egyaránt.⁶⁰

I. Mikes Zsigmond végrendeletének következő sorai azonban egyébről is tanúskodnak: „én kényeszeríték minden rendet, az atyámfiat és a pátereket ökegyelmeket, hogy az én temetésemet nem imigyamügy celebrálják, hanem a mű rendünk s szokásunk szerint tisztességesen, sok szép Isteni szolgálatokkal temessenek.”⁶¹ Értelmében tehát a főúr nem volt ceremóniaellenes. Sőt, arra inti hozzátartozóit, hogy temetését „nem imigyamügy” rendezzék, hanem a római katolikus szertartás szerint végezzék el.

⁵¹ CSEREI Mihály 1983, 196.

⁵² TÜDŐS S. Kinga 2003, 283.

⁵³ Az 1625-ben kiadott *Esztergomi rituálé* is már egy igen régi szokásra hivatkozik. Lásd: PÁZMÁNY Péter 1625, 125.

⁵⁴ APOR Péter 1972, 67.

⁵⁵ Szabó Péter megállapítása szerint ezek a holmik a felvidéki halotti reprezentációra is jellemzőek, s a halotti képmások alapján a ravatali öltözeteknek ez a típusa független a felekezeti hovatartozástól.

Lásd: SZABÓ Péter 1989, 50.

⁵⁶ APOR Péter 1903, I, 67.

⁵⁷ TÜDŐS S. Kinga 2008, 44 sz. vr.

⁵⁸ TÜDŐS S. Kinga 2008, 62 sz. vr.

⁵⁹ BIÁS István, ifj. 1913, 195.

⁶⁰ SZABÓ Péter 1989, 50.

⁶¹ TÜDŐS S. Kinga 2003, 283.

Ő csupán Krisztus holttestének „mintájára” kérte testének „tisztességes eltakarítását”, hogy arra semmi ruhát ne adjanak, azt egyszerű öltözettel tegyék a koporsóba.

A temetési szertartás tulajdonképpeni látványát a koporsó körül zajló események képezték. Mert bár I. Mikes Kelemen a katolikusok szigorú híveként élte életét, mégis testének sírba tétele körüli eseménnyel nem tartozott a Bécs felől származó, aszketikus szárnyat követő katolikus főurak közé. Végtisztességének megrendezésében több főúr is részt vállalt. S bár egészében a történeteket nem ismerjük, annak néhány részletét sógora, Kálnoki Sámuel eddig ismeretlen leveleiből rekonstruálhatjuk.

A 17. századi főúri gyászszertartások elmaradhatatlan tartozékaként jelent meg a *castrum doloris*, azaz a szín. A fából ácsolt, négyszög alaprajzú építmény fedelét sarkain álló faoszlopok tartották. S bár a vidéken volt elég erdő, s deszkában sem szűkölködtek, mégis annak beszerzése nehézségekkel járt. Kálnoki ezzel kapcsolatban így panaszkodott: „száraz deszkákat alig találunk” a ravatal elkészítéséhez. Gondján végül a gyergyóiak segítettek, és szállítottak Csíksomlyóra száraz, alkalmas jó deszkát. A ravatalhoz készített színt náddal és sással fedték, amelyért Kálnoki Sámuel aggodalmát fejezte ki: „Attól félünk, ha náddal és sással kell megfednünk, s az mű módunk szerint sok gyertyákkal kell gyújtani, a *Castrum Doloris* ékessége nem bátorságos”, hamar lángra lobbanhat.

A templombéli *castrum doloris* elkészítésére egy becsületes Páttert találtak, aki azt a „*Templumban el fundála, el is fér, mert az boltozat jó magass*”, és egy hónap alatt el is készíti.⁶²

A cifra *castrum dolorison*, sok gyertya, szimbólumok, címerek, versekkel írt charták között helyezték el a ravatalt, mindent fekete posztóval bevonva. Mivel az elhunyt katolikus volt, az „oltár eleit és számolyát fekete posztóval bévonták, ott is az oltár előtt selyemcímerek voltak”. Még a székeket is fekete posztóval vonták be, „igen ritkán voltak azok szőnyegesek”.

A temetési ceremónia fontos tartozéka volt a címer, amely lehetett ezüstveretes, arany, ezüst szállal hímezett, vagy egyszerűen papírra, vászonra, selyemre, atlaszra vagy tafotára festett. „Papirosra festett címert” raktak a ravatalozó színre, amelynek közepén állott a koporsó, s amelyre „az képvisővel, fejr materiára írátták a címert s ragasztották fel annak oldalára”.⁶³ A halotti vagy ravatali címerekből több darabot

(100–150) is készítettek, s azt a temetés befejezése után kinek-kinek érdeme szerint szétoztották, hazavitték, s díszítették lakóházaik falát, őrizték emlékét az elhunytnak és az elmúlásnak. Ezzel magyarázható, hogy id. Teleki Mihályné szebeni házában a halála után (1707) összeállított lajstromban „*Mikes Kelemen Uram temetésekre készítettett festett s nyomtatott Halotti karta*”-t és „*selyem címereket*” jegyezhettek fel.⁶⁴

A Mikes temetésére szánt címerek elkészítésére nagy figyelmet szenteltek. Kálnoki Sámuel egyik levelében arra kérte Teleki Mihályt, hogy a szertartáshoz szükséges ötvösművű címer elkészítésére egy jókezü mesterembert ajánljon. Ha nincs az udvarában a híres brassói címerkészítő, akkor olyan szebeni vagy segesvári mesterhez igazítsa őt, aki méltó a munka elkészítésére. „*Az Selyem címereket, hogy Kegyelmed megszegődttette, alázatosan köszöni Hugom Asszony* (ti. Kálnoki Zsuzsanna özv. I. Mikes Kelemené – a szerző megj.) *ő Kegyelme. Az papiros címereket kegyelmed rendelete szerint Brassai képvisők írják, egy hónapra el is készítik. Fekete Charta veretekkel az mű módunk szerint lesznek vagy 50 vagy 60. Nyomtatott is két vagy három féle és sok exemplárokkal*” – olvashatjuk Kálnoki Sámuel levelében, aki a temetés előkészületeiről írva Telekit arról is értesíti, hogy „*már az zászló igen tisztességesen készül, egy hónapra bizonyosan meg írják, egy felől az Czimer fellett az titulust irattam, más felől versek lesznek kiket három formában el készítvén, kegyelmednek Uram ki küldjük és az melyiket kegyelmed válassza, azt iratjuk fel, már ez kolozsvári mesternek instrukciót irtam, az a templumban fog állani*”.⁶⁵

Az oltár előtt lévő zászlók egyike selyemre hímezett címeres, másik felén a „*szegény Sogor Úr kegyelmes, irgalmas és Istenes életéről*” szóló versekkel írott.⁶⁶ Ez a temetés után az elhunyt emlékére a templomba maradt. A másik fekete zászlót *összerontva* a testtel együtt a sírba tették, jelezvén, hogy végképp megszünt földi élete, rangja és szerepe a családban és társadalomban egyaránt.⁶⁷

A temetés napján, mivel az elhunyt tanácsúr volt, tiszttségéhez híven a szín mellé „tizenkét számú... aranyas, ezüst, köves, szerszámos, bocsokos, tollas, bőrrökkel... cafrangokkal felöltötöttetett úri paripákot” állítottak, amelyek zabolán tartva ott kapáltak.⁶⁸

I. Mikes Kelemen azonban hiába gondoskodott temetéséről, mert ott az elvárásoknak megfelelően, a ceremóniához szükséges 12 *szépséges* paripa nem *visíthatott*, ugyanis Kálnoki Sámuel levelében arról

⁶² Kálnoki Sámuel levele. (MOL P 1238, 10. doboz.) Lásd Függelék 3.

⁶³ APOR Péter 1972, 69.

⁶⁴ MOL P 658, 34. csomag.

⁶⁵ Kálnoki Sámuel levele. (MOL P 1238, 10. doboz.) Lásd Függelék 3.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ APOR Péter 1972, 74.

⁶⁸ Uo., 71.

panaszkodik, hogy „szegény Sógor Urunk eö Kegyelmenek mind ez három vagy négy paripája maradván, zabolás lova nincsen, öltözetek ugyan volnának, de tigris és párducz bőrök nincsenek. Kuraczely és menő páncél, sisak s kardasak is nincsenek, azokat kegyelmedtől alázatosan várjuk kölcsönül”.⁶⁹

A levélben írottak alapján tehát a főúrnak három-négy paripánál több nem maradt, amelyet a temetési ceremónia idején rendbe állíthattak volna. Pedig, mint ismeretes, végrendeletében gazdag lóállományáról számol be, amelyből bőségesen adományozott. Hagyott először is a testamentarius uraknak: Teleki Mihálynak a „nagy kék iramló paripát”, Nalácsi Istvánnak a szürke paripát, Székely Lászlónak a másik szürkét, Kálnoki Sámuelnek a fehér sörényű és farkú „fakó gyermek lovat”, Dónáth Györgynek „egy jó gyermek lovat”. Fiának, Mikes Mihálynak több lovat is hagyatékozott.⁷⁰ De jutott ló, csikó, kanca, szekeres ló a ménésből az öt hűségesen szolgáló embereinek, az inasoknak és szolgáltnak is. Hogy a végrendelet megírását követően eltelt egy év alatt hová lett Mikes Kelemen gazdaságából a ménés? Feltehetően, amelyeket a karámból nem vezettek el az örökösök, azt a súlyos háborús időkben a háztól elrendelték.

A temetési ceremónia azonban nem maradhatott lovak nélkül. Azokat végül honnan sikerült beszerezni? Valószínűleg Teleki jóvoltából menetelhetett a koporsó előtt az erdélyi főurak temetési szokásához híven a zabolán vezetett, földig érő fekete takaróval ékesített ún. mortuarium ló is. Mert mint arról Cserei Mihály is beszámol: „Teleki forgolódván a temetési pompa körül, maga lovait fejedelmi módon öltöztette fel.”⁷¹ A temetés ideje elérkezve, Kálnoki kérésének eleget téve Teleki Mihály útnak indította a gyászmenethez szükséges lovakkal együtt a társzekerre rakott prémekeket, páncélokot. Trombitásokat, dobosokat, török síposokat szintén Teleki küldött. A ceremónia kellékei közül még hiányzott a díszfegyver. Ezeket az erdélyiek temetésén az elhunyt fekete zászlós megtestesítője, az „alteregő” viselte, aki a koporsó mellett állt, az elmúlás utáni átváltozás reményét testesítve meg.

„Az fegyver is rajta mind aranyas vala,
Keziben áll vala aranyas zászlója.
Ennek edgyik felin az halott czimere,
Más felől versekkel annak dicsirete.”⁷²

A szertartáshoz szükséges fegyverekről szintén Teleki gondoskodott, s azok is társzekerre rakva

érkeztek a halottas házhoz. A fegyverzetek azután visszakerültek Telekihez, ui. közülük csak a fekete zászló és a kard került a koporsó mellé a sírba: „Mikor osztán a sírba bétették, az páncélba lévőttől elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották és az sírban az koporsó mellé bévetették.”⁷³ Ez utóbbiak, azaz a mortuariumi ló és az alteregők szerepével kapcsolatban megjegyezzük, hogy azok Erdélybe, a királyi Magyarországhoz hasonlóan, nem a német-római császár és magyar király ceremóniakultúrájából, hanem az Anjou-hagyományokból eredezve vertek gyökeret.⁷⁴

A gyászmisét a csuhás ferencesek megrendítő dal-lamai kísérték, de hogy ki búcsúztatta el a halottat és mondott szentmisét? Feltételezzük, hogy a végrendeletben felkért Páter Vizkeleti is jelen volt a szertartáson, akinek részvételét Mikes uram már előre *meghálalta*, hagyván neki egy „paripa féket”, kérvén őt, hogy „ökegyelme” majd a gyászmisén prédikáljon egyet.

A 17. századi erdélyi főnemesi temetésen a szegények jelenlétének különös jelentőséget tulajdonítottak. Ők az alázatosság evangéliumi gyakorlását jelenítették meg. Örök jutalomra, imáik meghallgatására számíthattak azok a gazdagok, akik életükben szegényeket pártoló cselekedeteikkel tűntek ki. Szegények részvétele a temetéseken a keresztény felfogás szerint az elhunyt alázatosságára utal. Ezáltal váltak elmaradhatatlan kellékeivé a gyászmenetnek. Ezért többnyire pénzbeli juttatásban részesültek. I. Mikes Kelemen végrendeletében *üdvös* tettükért 100 forintot hagyatékozott.⁷⁵

A rendtartás és ceremónia előírása szerint a gyászmenetet a lovasok, majd a zenészek (a trombitás, a dobos, a sípos) vezették. Őket a köz- és szolgarend, a tisztségviselők és a páterek követték. A nemes és főrendek a halottaskocsi előtt mentek, díszes lovak és zászlósok kíséretében. Az elhunyt zászlóját külön lovas vitte. Mivel az elhalálozott nem fegyver által, hanem természetes halállal hunyt el, a kíséző lovakra fekete *egytemás* került.

A koporsót szállító kocsi után az özvegy, az úri és fő asszonyok következtek, akik, hasonlóan a férfiakhoz, a katolikus szertartás kötelező kellékeként, égő gyertyát tartottak a kezükben. A menetet végül a közrendű asszonyok és a szegények zárták.

A szertartás után a holttestet végső nyugalomra a Szent Mihály-kápolnába helyezték el, amelyet a főúr testvérével, II. Mikes Mihállyal⁷⁶ még életében

⁶⁹ Kálnoki Sámuel levele. (MOL P 1238, 10. doboz.) Lásd Függelék 3.

⁷⁰ TUDÓS S. Kinga 2003, 281.

⁷¹ CSEREI Mihály 1983, 196.

⁷² APOR Péter 1903, I, 94.

⁷³ APOR Péter 1972, 74.

⁷⁴ SZABÓ Péter 1989, 72–73, 83.

⁷⁵ TUDÓS S. Kinga 2003, 283.

⁷⁶ II. Mikes Mihály, I. Mikes Kelemen öccse, kancellár (legkésőbb 1656 tavaszától). Gyermekei nem maradván, ága kihalt. (TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 31.) Végrendeletét lásd: TUDÓS S. Kinga 2003, 190–193.

épitett. A ma már nem létező kápolna eredeti állapotában a gótikus templom északi falához ragasztva állott. Bejárata külső részen, a cinterem felől nyílt. E kisméretű kápolnát 1656 táján a kancellár II. Mikes Mihály kezdte el építtetni. Az 1661. évi tatárjárást követően a munkálatok félbeszakadtak. Folytatását I. Mikes Kelemen vállalta magára, és 1670-ben fejezték be. 1676-ban oltárt állítva, a kápolna teljesen használható állapotban volt. Kájoni János rendfőnöksége idején, 1680-ban a csíksomlyói templom átépítésére került sor. Az északi oldalfal bővítésével a Mikesek által építtetett Szent Mihály- és a ferencesek Szent Ferenc-kápolnáját is a hajótesthez kapcsolták. Ide temették el előbb I. Mikes Kelemen, majd 1721-ben fiát, III. Mikes Mihályt. A koporsókat a padlózat alatti, földbe ásott gödörbe mélyesztették. I. Mikes Kelemen epitaphiumát a falra rögzítették (ma a templomhajó északnyugati sarkában található). Végül 1810-ben, amikor a templomépület mai formáját elnyerte, a kápolnát is lebontották.⁷⁷

A székely főúr temetése azonban nem zajlott eseménytelenül. Mint említettük, az elhalálozást bejelentő és a temetésre szóló meghívókat futárokkal küldték szét Erdély-szerte:

„Ha nagy ember vala, az ország népeit
Chatalogus szerint az főbb-főbb rendeit,
Temetésre hitták férfit és asszonyit.”⁷⁸

Ezt követően érkeztek a *főbb-főbb rendek*, reformátusok és katolikusok, barátok és tisztelők, akiket, ha nem is fűzött baráti viszony egymáshoz, legalább ezen alkalommal igyekeztek *urasan* viselkedni, fedelni az egymás ellen feszülő érdekeket. Érdekek, melyek életük során oly gyakran állították őket elentétes táborokba. De vajon e jeles esemény idejére sikerült-e – bár rövid időre – félretenni a haragot, a sértődöttséget, visszafogni a hiúság szító tüzét a felekezeti toleranciáról híres erdélyi főrendek sorában? Erre ékes példa az I. Mikes Kelemen temetésén történtek.

Történt ugyanis, hogy a templomi rendiség szerint felsorakozott jelenlévők között ott volt a barátoknak ugyan nem számító Bethlen Miklós, a majdani kancellár is. Hogy a szertartás során mi történt, ahhoz inkább idézzük önéletírásának sorait: „Zaboláról mentem Csikba a Mikes Kelemen temetésére. Ott romai szokás szerint minden főembernek egy-egy gyertyát adának a kísérésére, nekem is, de én

adám egy bujdosó szegény magyar nemesembernek, reformátusnak, hogy vegye hasznát a setétben: fogá, elfúvá s eltevé. Megyünk már a testtel, kérdi Keresztesi⁷⁹, Macskási⁸⁰ tőlem Miért nincs gyertyám? Én mondám: Inkább kegyelmeteknek miért vagyon? Hiszen most dél vagyon, a nap ragyog, fejér, világos: más az, hogy kérdés: a református ember *salva constantia* viheti-e az ilyen gyertyát ilyen állapotban sine scandaló proximi etc. Meghallá Teleki, döngeni kezd hátra. De úgy segiljen, csak Mikes Kelemenre való bosszú: inkább uram ide se jöttél volna etc. Én mondám. Kérdezze meg kegyelmed a mű tehologusinktól, és azután kárhoztasson engemet.”⁸¹

Bethlen Miklós és Teleki Mihály vitája a templomban a ravatal mellett is folytatódott: „Menénk a templomba, ott a mű székünkől, főemberekéből a prédikáló széket, papot láttuk, és a pap szavát jól értettük, de a tanácsurakéból nem. Egyszer majd a prédikáció közepin a tanácsurakkal felkele [Teleki] és széket cseréle velünk a népnek nagy csudájával.”⁸²

Ilyen, sokak számára értelmetlennek tűnő viták, erőfitogtatások színhelyévé vált a csíksomlyói templom 1687 telén, I. Mikes Kelemen háromszéki főkapitány, a székelyek generálisa, katolikus főember ravatala körül. Miközben a család gyászolt, az urak kötekedtek, a nép pedig értetlenül állt, s vált szemtanújává ennek a kor egyik pompás temetésének színhelyén.

A gyászoló család feltehetően nem kis ellenszenvvel figyelte a jelenlévő főurak viselkedését, hiszen a ravatalon fekvő I. Mikes Kelemen helyébe a ceremónia élő-központi figurájává Teleki Mihály, Bethlen Miklós és több más erdélyi főúr lépett.

Bethlen Miklós a temetés végén szánra ült, s mint írta: „Én a temetés végén szánomra ülök, és étlen is távoztatni kívánván a becstelenséget, elmenék estvefelé és majd egy nagy mérföldnyire Somlyótól meghálék és másnap hazaszánkázék Zabolára.”⁸³

A fejedelemskori erdélyi főúr elhalálozása és temetésének megrendezése nem ismeretlen a történetírás számára. Ám a csíksomlyói temetéskor történtek sajátos hangulatot kölcsönöztek az eseménynek, hiszen kiváló pillanatképet és jellemrajzot örökítettek meg a kortárs főurakról és egymáshoz fűződő kapcsolataikról.

A temetésen történtek annak a hangulatnak váltak tükörképévé, amelyet Bethlen Miklós később,

⁷⁷ Eredetileg a (mai) templom szószékétől nyugati irányba 15 méter hosszúságban és 10 méter szélességben helyezkedett el, a padközők főjáratának közepén. Lásd: P. BENEDEK Fidé 2000, 130.

⁷⁸ APOR Péter 1903, I, 90.

⁷⁹ Keresztesi Sámuel, Fehér vármegye főispánja, utóbb II. Apafi Mihály gyámja, guberniumi tanácsos és tartományi főbiztos.

Meghalt 1704-ben.

⁸⁰ Macskási Boldizsár, Belső-Szolnok vármegye főispánja, 1686-ban vicegenerális, tanácsúr.

⁸¹ BETHLEN Miklós 1980, 775–776.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

bécsi fogásának idején (1708) *Imádságoskönyvében* a hazáért és a nemzetért írt fohászában, a mindennapi reggeli imájában önkritikus kíméletlenséggel így summázott: „Megveréd azért ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácsalansággal”, mert: „Adók magunkat egészen a rettenetes, telhetetlen fösvényiség, kényes, negédes kevélységnek... magunk között való becstelen villongásra,

egymás veszedelmének éjjel-nappal, titkon, nyilván, mind az idegen nemzet, mind a mű magunk feleink előtt való utálatos praktikálására, sűgás, bűgás és conjuratiokra. Özvegy, árva, jövevény, erőtelen és közönségesen a népnek szomorítása, nyomorítása és botránkoztatására... Jaj! jaj! jaj! münékünk mint vesztők magunkat, édes hazánkat, házainkat, javainkat, mindenünket mű magunk.”⁸⁴

Tüdös S. Kinga – *Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Bul. Aviatorilor 1, București, RO-011851; mariakinga@clicknet.ro*

Függelék

1.

Árva Kálnoki Zsuzsanna levele Teleki Mihályhoz
Zabola, 1686. szeptember 26.⁸⁵

Árva állapotom szerint való Szolgálatom ajánlom Uram kegyelmednek igen alázatosan, hogy Kegyelmed méltatlan szolgálójához és én hozzám is érdemtelen szolgálójához igiri jó akaratyát az Isten kegyelmedet minden dolgában boldogítsa érette. Kérem uram kegyelmedet igen alázatosan ennek utána is mutassa azon jó akarattját Mikes Mihályhoz és jó gondviselését szokot kegyelmessége szerint oltalmazza s igazgassa mindenekben minthogy szegény édes üdvözült Uram is kegyelmednek oltalma és gondviselése alá bízta édes fiamot magammal együtt úgy hiszem mindenekben kedvét fogja keresni kegyelmednek és tetszését követni kérem mint jó Uramot kegyelmedet igazgassa úgy az fiamot, hogy ha az kis aszonyt oly jó alkalmatossággal meg láthatná s kedvelné azon uttal Haller János Uramot megtalálni ne neheztelje, kiért Szent Isten kegyelmedet minden dolgában megadja és minden dolgában szerencsésé tegye.

Irtam itt Szabolán 1686, 26 7bris

Kegyelmednek becsületel szolgál, néhai tekintetes Nemzetes Mykes Kelemen Uram özvegye Árva Kálnákj Susanna.

2.

Árva Kálnoki Zsuzsanna levele Teleki Mihályhoz
Brassó, 1686. október 24.⁸⁶

Méltóságos Uram árva állapotom szerint való szolgálót ajánlom kegyelmednek az Úr Isten kegyelmedet minden dolgaiban szerencsésé és boldoggá tegye, szívből kívánom.

Kegyelmedet bátyám uram által való izenetit Uram értettem melyet kegyelmedtől igen alázatosan vettem, hogy kegyelmed én rolam érdemtelen Szolgálójáról el nem feledkezett, hanem mindenben igiri szokot kegyelmességét és oltalmazását az Isten Ő felsége kegyelmedet Uram minden dolgában boldogítsa érette az mi peng az fiam állapotát illeti értvén uram mi hozzánk való kegyelmed szeretetét és egyszer-s-mind érdemtelen szolgálójához meg mutatott kegyelmességét kiért az Isten ő felsége kegyelmedet kegyelmedre uram bő áldást terjesze érette én nékem Uram az az becsületes kisasszony bizony igen teccenék az melyet én igaz dolog, hogy soka nem láttam, ha az fiamnak is teccenék én azt Uram igen akarnám, hogy ha Isten ő felsége áldásul adna, ha peng Uram az fiamnak nem tetszik, melyet úgy is látok leveliből, neki nem fog tetszeni az az becsületes személy s egyebet ugyan nem okoz az dologban, hanem az egy himlőcsit,

hogy igen meglátszanék az orcáján az kisasszonynak de uram azt el növi úgy remélem ő kegyelme nem tudom már továbbra azon dologból mi cselekedők legyünk, hogy ha nem tetszik neki s én jóválanám engem fogna okozni ez után is azért mind Istenért s mind az szegény Istenben el nyugut édes uramnak kegyelmedhez való igaz szeretetiért vegyek oltalma alá fiammal együtt benünköt s legyen Isten után gyámolunk sok háborgatói ellen ebben is Uram alázatosan kérem kegyelmedet mutassa meg mi hozzánk érdemtelen szolgálójához és szolgálójához mi tetszik Uram kegyelmednek hadd tudhassuk mi is mihez alkalmaztassuk magunkot fiammal együtt magunkot kiért az árváknak Istene kegyelmedet egész házával együtt bő áldással megáldja és minden szomorú változástól oltalmazza Szent Fiáért.

Ebben is Uram Kérném, ha kegyelmed meg nem bánthanám igen alázatosan, hogy méltotassák már kegyelmed szegény Istenben boldogult édes Uramnak temetésének napját elrendelni, hogy én is ahhoz képest hadd tudnék arra készülni, mivel még bizony sok készület kívántatik ebben az változó hírekben vagy hüvös időkben igen el bontakoztattam volt elebeni készületemet, sok búsitásomról Uram kegyelmedet igen nagy alázatosan követem, mivel Isten után minden világi oltalma most ez reménységemet egyedül kegyelmedben helyeztetem kiért az Isten Ő felsége kegyelmednek életét sok egészségben boldogul éltesse.

Irtam itt Brassóban ezen levelemet 1686 Mindszent havának huszonegyedik napján.

Kegyelmed Uram alázatos szolgálója, néhai tekintetes Nemzetes Mikes Kelemen Uram özvegye, árva Kálnoki Zsuzsanna.

3.

Kálnoki Sámuel levele Teleki Mihályhoz
Csíksomlyó, 1686. február 13.⁸⁷

Méltóságos Ur nekem bizodalma jó Uram.

Az kegyelmed levelit én igen alázatosan vettem, itt maradásom felől az mint Kegyelmed parancsolt, nagy engedelmességgel meg cselekszem, ugyanis kötelességemnek tartom szegény Sógor Ur utolsó tisztességének megadásának modalitásában, csekély tehetségem szerint forgolódom. Apor István Uram itt nem lévén iratott Hugom Asszony ő Kegyelmének, hogy Kegyelmed tetszése szerint az Ezüst Cimernek mestere ha Brassóban találkoznék szegődjék Ő kegyelmétől, hogy hová hamarébb készülhetne. Ha ott nem, Szebenben vagy Segesvárt csináltathatni. Itt én már az zászló igen tisztességesen készül, egy hónapra bizonyosan meg írják, egy felől az Ci-

⁸⁴ BETHLEN Miklós 1980, 1046, 1048–1049.

⁸⁵ MOL P 1238, 18. doboz.

⁸⁶ *Kálnoki Sámuel levelei*, 1686 (MOL P 1238).

⁸⁷ Uo.

mer felett az titulusit irattam más felől veresek lesznek, kiket három formában el készítvén, kegyelmednek Uram ki küldjük és az melyiket kegyelmed válassza, azt iratjuk fel, már ez kolozsvári mesternek instrukciót írtam, az az templumban fog állani⁸⁸ szegény Sogor Úr kegyelmes, irgalmas és Istenes életéről.

Az háznál az udvarhelyi mester egész életének folyásától, hadakozásiról, követség viseléséről az mint tudtam ancipiáltam és már az Oratornak kezibe kültük.

Az Castrum Dolorisnak igen jó mestere találkozáván, egy becsületes Pater itt az Templumban el fundála, el is fér, mert az bőltotat jó magass. Annak megcsináltatásához pedig hét napok alatt hozzá fogatunk, és egy hónapra mondgya az Pater, hogy lekészíteti.

Itt az háznál is én ha az idő engedi, azon leszünk hogy csináltassunk, de ahhoz való száraz Deszkakot alig találunk. Az Szinnek hosszassága, kegyelmed parancsolatja szerént 18 öl, szélessége 6 öl leszen. Attól félünk, ha náddal és sással kell megfednünk, s az mű módunk szerént sok gyertyák lévén, az castrum Dolorisnak ékessége nem bátorságos.

Hugom Asszony eő kegyelme alázatosan köszöni kegyelmednek, hogy Asszonyunktól eő Nagyságától komissiot nyert az deszkák felől, de mivel ugy parancsolja eő Nagysága az hámo-ri Tisztnek, hogy mind százas Deszkákat adgyunk érette, soha bizony szerét nem tehetjük. Ha nyers deszkákat el vétetne eő Nagysága, ugy eleget szereznek tavasszal. Ebben az tartományban ez Gyergyóban valamennyit találunk, mind megvesszük.

Az Selyem cimereket, hogy Kegyelmed megszögödtette, alázatosan köszöni Hugom Asszony eő Kegyelme.

Az papiros cimereket kegyelmed rendelete szerént Brassai képirok írják, egy hónapra el is készítik. Fekete Charta vere-tekkel, az mű modunk szerént, lesznek 50 vagy 60. Nyomta-ott is két vagy három féle és sok exemplárokkal. Trombitások s dobosok, török siposok felől kegyelmedben bizunk, szegény Sogor Urunk eő Kegyelme mind ez három vagy négy paripája maradván, zabolás lova nincsen, öltözetek ugyan volnának, de tigris és párducz bőrök nincsenek. Kuraczely és menő páncél, sisak s karvasak is nincsenek, azokat kegyelmedtől alázatosan várjuk kölcsönül.

Az temető helyet abban biznánk körélyes bőltal csináltat-hatjuk meg, mert ha még öt hetekig el mulad az temetés, az idő is jobban megengedi.

Ma itten igen kezdék az Tatárokot hirdetni, hogy utban volnának, jobban megérti attól az nemes embertől eő kegyel-métől az ki most jött Jászvásárról, csak adná az Isten vihetnék az temetés confassio nélkül végig, de az minemü vigyázással az tiszték vannak és Három széken bizony magával hozhattya az Galga Szultán az hírét.

Hugom Asszony eő Kegyelme, Kegyelmedtől vár minde-nekben, szolgálit küldvén ő Kegyelme ki, hogyha az szükség kívánja, az ő kegyelme marháira kegyelmed parancsolatja sze-rint viseltessenek gondot. Ezzel maradok míg élek Kegyelmed köteles kész szolgálja

Kálnoki Sámuel mp.

Csik Somlyó, die 13 Februarie, 1686

P. S. Kegyelmednek én vagy tiz uj császár madarat kül-döttem.

Címzés: Méltóságos Urnak Tekéntetes Nemzetes Széki Teleki Mihály Uramnak cum plenis Titulis I. Nekem bizodal-mas jó Uramnak eő Kegyelmének adassék.

4.

Árva Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsanna,
Teleki Mihályhoz

Brassó, 1687. február 4.⁸⁹

Méltóságos Ur árva állapotom szerint való szolgálatom ajánlom kegyelmednek az Ur Isten kegyelmedet minden dol-gaiban boldogítsa s éltesse jó egészségben kedvesivel együtt.

Igen alázatosan és nagy bizodalommal kelletik Uram kegyelmedhez folyamodnom ezen dologból kegyelmed jó emlé-kezetiben lehet szegény istenben boldogult édes Uram hagyott volt testamentomban nekem egynéhány aranyakat és tallérokat az melyet fel is iratatott volt szegény édes Uram mennyi számú legyen immár abból is várnám Uram kegyelmednek én hoz-zám boldogtalan árvához megmutatandó szokot kegyességét és azon kevés aranyaknak és talléroknak kiadatását, mielőlt Uram talám nekem is kárommal leszen ha meg is halad mint hogy Istenben boldogult édes Uram is mind fiammal együtt kegyelmed kegyes oltalmában bizort, kérem Uram kegyelmedet méltotassék oltalma alá venni mind fiamal együtt és egyszer-smind minden reánk törő ellenségünktől kegyesen oltalmazni kegyelmedet kérem meg is igen alázatosan méltotassék ezen alázatos kérésemre jó választ adni, kiért az árváknak Istene kegyelmedet tartsa meg s minden dolgaiban boldoggá tegye és sok számos esztendőig éltesse jó egészségben.

Irtam itt Brassóban 1687 böjt elő havának negyedik napján.

Kegyelmednek alázatosan jelentem az szolgálk állapotát is kik legyenek azok az kiknek szolgálatok nekem nem tetsze-nek Bagioni Sigmond, Kis Gáspár, Kis Balint és Nográdi, ezek azok az kik gyermekemet magamtól is idegenitik.

Kegyelmednek méltatlan szolgálója, Tekintetes Nemzetes Mikes Kelemen Uram özvegye Árva Kálnoki Zsuzsanna.

Címzés: A Méltóságos Urnak Tekintetes Nemzetes Széki Teleki Mihály Uramnak, nekem érdemem felett való Urunk Ő kegyelmének adassék alázatosan.

5.

Árva Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsanna
Teleki Mihályhoz

Zabola, 1687. április (böjt más havának) 8.⁹⁰

Árva állapotom szerént való alázatos szolgálatomot aján-lom kegyelmednek Isten Ő Felsége kegyelmedet Uram minden dolgaiban tegye szerencsésé s boldoggá.

Kegyelmed levelit Uram vettem igen alázatosan, hogy kegyelmed Uram rollam árva szolgálójáról el nem feledkezett az árváknak Istene kegyelmedet minden dolgaiban megáldja és boldogítsa az fiam állapota és házassága felől való jóvalá-sát értvén Uram kegyelmed leveliből érdemetlen voltunkra, hogy kegyelmed az én vigasztalásomra azzal is igiri io akar-atyát én meg nem tudom szolgálni, hanem éjjel nappal kö-nyörgük az én Istenemnek, hogy az kegyelmed házat Uram minden szomorú változástól oltalmazza és boldogítsa immár Uram bizony magam is azon vagyok az kegyelmed jovalása és parancsolatját értvén, hogy megházásíthatnám, csak Ő is olyat találna az kit szeretne, de még eddig nekem az meg nem izentette, abból is Uram várnám az kegyelmed jovalását bölcs tanácsát, hogy kit kellenék neki adnunk az kin Ő is elméjét megnyugtathatná mivel az Ur alázatosan követem kegyelme-det nem egy napra való az, mint pedig Uram udvarhoz való menetelit jovalja Uram kegyelmed igenis azt akarnám mind

⁸⁸ Olvasata bizonytalan.

⁸⁹ MOL P 1238, 11. doboz.

⁹⁰ Uo.

az szegény Istenben boldogult édes Uram is azt jovalotta, hogy mikor kegyelmed jovalja attól várunk az kegyelmed bölcs tetszése mindenekben Uram helyben maradjon valamint Uram kegyelmed jovalja mind házasságát s mind udvarhoz való menetelit legyenek mindenek ugy azon Uram igen alázatosan könyörgök kegyelmednek méltóztassék Istenért az fiam mellett való szolgálkót némelyeket melőle elvenni és el küldeni, mert félttem, hogy nekem azok örökké való szomorúságot hoznak az ők rossz tanácsok miatt, ugy mint Bagyoni Sigmond, Nogradi Pál és Kis Bálint az én tetszésem jóvállásom szerint én Uram ezeknek az fiam mellett lenni sem becsületesenek, sem jónak nem látom lenni kegyelmedet Uram igen alázatosan követem alkalmatlan írásomról és bátorságom sok busításomról mint Is-

ten után minden bizodalमत és reménységemet csak egyedül kegyelmed jóvoltában és segítségében helyzettem, kérem Uram igen alázatosan kegyelmedet, méltóztassék nyomorult állapotunkban segítséggel lenni, fiamot Isten után jó gondviselésével oltalmában be venni velem együtt árva szolgálójával, kiért az Isten kegyelmedet Uram megáldja s minden dolgaiban boldogítsa sok számos esztendőig éltesse jó egészségben sok szegény árvák szerencséjére.

Irtam itt Szabolán 1687 böjt havának nyolcadik napján.

Igen alázatosan követem Uram kegyelmed ilyen alkalmatlan írásomról.

Kegyelmed alázatos szolgálója néhai Tekintetes Nemzetes Mikes Kelemen Uram özvegye Árva Kálnoki Zsuzsanna.

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL)

– P 1238: *Teleki család Levéltára*

– P 658: *Végrendeletek*

Irodalom

APOR Péter, br.

1903 *Verses művei és levelei (1676–1752)* (szerk. Szádeczky Lajos), I–II, Budapest.

1972 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)*, Budapest.

BETHLEN Miklós

1980 *Bethlen Miklós önéletírása*, in: V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest.

BENEDEK Fidé, P.

2000 *Csíksomlyó (Tanulmányok)* (sajtó alá rend., bev. Sas Péter), Kolozsvár.

BIÁS István, ifj.

1913 Teleki Mihály sírja, *Erdélyi Múzeum*, XXX, 152–220.

CSEREI Mihály

1983 *Erdély története (1661–1711)* (szerk. Szakály Ferenc), Budapest.

KEMÉNY Zsigmond

1972 *Özvegy és leánya*, Bukarest.

NAGY Iván

1860 *Magyarország családai*, VI–VII, Pest.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

PÁZMÁNY Péter

1625 *Rituale Strigoniense* (k. Pázmány Péter), Pozsony.

SZABÓ Péter

1989 *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Budapest.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1980 *Erdély központi kormányszata 1540–1690*, Budapest.

TÜDŐS S. Kinga

1998 *Székegy főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár.

2003 *Erdélyi Testamentumok, I, Hadviselő székegyek végrendeletei. Háromszék (1548–1711)* (vál., bev. és jegyz. Tüdős S. Kinga), Marosvásárhely.

2008 *Erdélyi Testamentumok, III, Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660* (vál., bev. és jegyz. Tüdős S. Kinga), Marosvásárhely.

VAJDA Emil

1894 *A Vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben* (szerk. Vajda Emil), Budapest.

Înmormântarea lui Kelemen Mikes I la Șumuleu-Ciuc (1685–1686)

(Rezumat)

Descrierea istoriei, scoaterea la lumina zilei a întâmplărilor din trecutul îndepărtat joacă un rol important, la fel și cunoașterea în detaliu a mentalității strămoșilor noștri. Descrierea înmormântării unui nobil transilvănean nu este necunoscută în istoriografie, dar cele întâmplate în timpul ceremoniei de la Șumuleu-Ciuc (Csíksomlyó) – azi cartier al mun. Miercurea-Ciuc – ne dau o imagine despre nobilii transilvăneni și despre legăturile dintre ei.

Kelemen Mikes I a încetat din viață în anul 1685. Ca adept zelos al principelui György Rákóczi al II-lea, a participat mai devreme la multe bătălii ca și comandat de oști. Deși era unul dintre conducătorii partidei nobililor romano-catolici, minoritari la vremea aceea, pe timpul principelui Mihály Apafi I a ocupat funcții importante și a devenit până la urmă asesor al curții de judecată princiară. Grav bolnav, și-a întocmit testamentul în ianuarie 1685.

În legătură cu organizarea înmormântării a lăsat familiei sub blestem să fie înmormântat potrivit rangului său, cu celebrarea mai multor slujbe religioase, obicei printre cei de seama lui. Trupul său neînsuflit a fost depus în capela Sf. Mihail din Șumuleu-Ciuc, construită în timpul vieții de el însuși, împreună cu fratele său.

The burial of Kelemen Mikes I at Csíksomlyó (1685–1686)

(Abstract)

Historiographical description, revealing of events from the ancient past play an important role, just like thoroughly knowing our ancestors' mentality. Description of the funerals of a Transylvanian nobleman is not unknown in historiography, but the events that happened during the ceremony at Csíksomlyó (present day part of Csíkszereda/Miercurea-Ciuc, Romania) offer us an image concerning the Transylvanian nobleman and their relationships.

Kelemen Mikes I deceased in the year 1685. Being a zealous adept of prince György Rákóczi II, he participated in many battles as commander. He appears as a Roman Catholic nobleman defending his religion, belonging to the Transylvanian Roman Catholic elite in minority. Nevertheless, under prince Mihály Apafi I his last official function is assessor of the Supreme Court of Justice. He wrote his testament in January 1685.

Regarding the organization of his funerals he bid his family under curse in case of unfulfilling to assure him a proper funeral according to his rank. The lifeless body of Kelemen Mikes I was laid in the St. Michael's Chapel at Csíksomlyó, built quite by himself in his lifetime together with his brother Mihály Mikes II.

Tóth Zsombor

EGY KORA ÚJKORI FAMILIÁRISI KAPCSOLAT KÉRDÉSEI: CSEREI MIHÁLY ESETE GRÓF ALTORJAI APOR ISTVÁNNAL (1692–1703) (ELŐTANULMÁNY)

I. Bevezető

A történetíróként számon tartott Cserei Mihály (1667–1756) életének legkevésbé kutatott, de annál érdekesebb periódusa ifjúságának záró szakasza. A zernyesti csata (1690. augusztus 21.), illetve eljegyzése (1697. május 10.) és házassága (1697. október 22.) között eltelt 8 esztendő elsősorban *történeti antropológiai* szempontból érdemel figyelmet, hiszen férfitvá válásával, lelki-intellektuális átalakulásával, illetve társadalmi felemelkedésével, „*promotio*”-jával esik egybe. Társadalmi kötöttségei és különleges családi állapota, továbbá anyagi nehézségei ellenére úgy tűnik, hogy a kegyvesztett fogarasi vicekapitány Cserei János fia azáltal, hogy Apor familiárisaként a kincstartó (*thesaurarius*) titkára (*secretarius*) lett, jó túlélési stratégiákat választott és az anyagi biztonság mellett társadalmi presztízzsel járó pozíciót szerzett magának.¹

Jelen tanulmánynak, mivel része egy nagyobb, átfogóbb vizsgálatnak, nem lehet célja mindannak kifejtése, amit az 1690–1698 közötti időszakban egy mikrotörténeti elemzés lefed. Következésképp kérdésfelvetéseim kizárólag Cserei és gróf Apor István viszonyára fókuszálnak, túllépve az elsősorban Cserei felől releváns 1690–1698-as időintervallumon. Így 1692/93-tól Apor 1704-ben bekövetkező haláláig e familiárisi viszony és az általa feltételezett sajátos függőség értelmezésére teszek kísérletet. Ezt a vizsgálatot leginkább az indokolja, hogy Cserei maga ellentmondásosan nyilatkozik Aporról, illetve a nála

eltöltött szolgálatának jelentőségéről. Az 1709-ben, Apor halála után 5 évvel megírt *Históriában* többször kifakad Apor ellen, vagy szűkmarkúságát, vagy felekezeti előítéleteit róva fel.² Ám ugyanakkor végrendeletében azt tanácsolja gyerekeinek, hogy egy *jó Patronust* keressenek, sőt konkrétan utal arra, hogy Apor István a vérségi kapcsolat és familiáris viszony következtében mennyire segítségére volt.³

A vizsgálataimhoz felhasznált változatos forrásanyag kiadatlan vagy csak részben kiadott textusokat tartalmaz. Módszertanilag a szinkron-diakron vizsgálat olyanfajta dialektikájára⁴ hagyatkozom, amely a mikronézetben⁵ releváns összefüggések számára adekvát kontextualizációt⁶ tesz lehetővé.

II. Cserei Apor szolgálatában

II.1. A *goromba, gyarló ifjú*

Noha e kapcsolat, illetve úgy általában Cserei életének tanulmányozásához elsősorban az 1709-ben írt *Históriát* szokták alapul venni, vannak ennél korábbi keletkezésű és – úgy tűnik – megbízhatóbb forrásaink is, mint például a kalendáriumi,⁷ egy 1698-as kézirat,⁸ amelybe a *Históriát* tisztázta le, illetve az ugyancsak 1709-ben keletkezett *Compendiuma*,⁹ amelynek első oldalaira korábbi életének fontos dátumait is feljegyezte.

Cserei a *Históriában* az apjával való, 1693 februárjában történt konfliktus ürügyén hozza szóba familiárisi szolgálatvállalását Apor István mellett.¹⁰ Ennél jóval valószínűbb, hogy „hivatalosan” 1693.

¹ Cserei önérzetesen tekint vissza *Históriájában* az 1696–1697-es évekre. Felemelkedésének tudatában jegyzi meg, hogy ha akarta volna, igen gazdag lányt is elvehetett volna, hiszen: „mind tekintetem vala az országban, mind nagy ismeretségem”. (CSEREI Mihály 1852, 267.)

² Uo., 267, illetve 288.

³ A végrendelet 26. pontja: „Ha lehet többet is, de kivált az urak közül egy jó patrónust szereztek magatoknak, azt udvaroljátok gyakorta kedvit keressétek, hogy ha mi bajotok érkezik oda folyamodhassatok isten után.” Illetve: „...vajki sokat használt nekem, hogy az anyámról atyánkfia mélt. gróf Apor István, ha nem csordult is mindenkor cseppent az atyafiság után mind az atyámnak mind nekem.” (ABAFI AIGNER Lajos 1881, 152–153.)

⁴ SEWELL, William 1997, 53.

⁵ REVEL, Jacques 1995, 495.

⁶ GYÁNI Gábor 2007, 248.

⁷ A kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzik azt a 8 kalendáriumot, amelyekben 1690-től 1695-ig, illetve 1697-ben és 1698-ban Cserei szinte mindennapos gyakorisággal feljegyzéseket végzett, vagyis a nyomtatott kalendárium e célra fenntartott üres oldalait teleírta. (Vö. KKEK RMK 8185, 8345, 8472, 8607, 8963, 9086, 9285, 9286.)

⁸ Ebben a folio formátumú, 1698-ban még üres könyvbe tisztázta le saját kezével fő művét, a *Históriát*. 1698. január 2-án a könyv első lapjára röviden feljegyzte addigi életének fő eseményeit. Ez a legelső, Cserei által készített élettörténeti áttekintés. Vö. MTAK K 100.

⁹ KAK Ms. U. 1119.

¹⁰ CSEREI Mihály 1852, 228–229.

május 6-án lépett szolgálatba,¹¹ bár már 1692 óta valamilyen módon Apor embere lehetett. Így vált Cserei a feltörekvő főúr bizalmi emberévé, literátori és vélhetőleg más adottságai révén pedig titkárává. A hűséges szolgálat meghozta gyümölcsseit, Apor megbecsülte Csereit, aki a vérségi kötelék révén példás magatartásával, rátermettségével is hozzájárult ahhoz, hogy ez a jellegzetes függőségi viszony kialakulhasson. A rokoni kötelék és következetes hűség tökéletes megvalósulása a familiáris viszonynak.¹² Egy 1700. április 30-án kelt levélben Apor István e familiárisi viszonyra utalva, állítja Csereiről: „*ki is nekem mind vér szerint valo atyámfia mind penigh szintén kilencz esztendőtlől fogva igaz szolgám*”.¹³ Apor szolgálatában Cserei sokat utazott, még többet írt, magyarul és latinul, hiszen Apor levelezésére, üzleteire, sőt politikailag jelentős terveire is rálátással bírt. A felemelkedő főúr impozánsan ívelő életpályája Cserei számára is jó kilátásokat ígért. Haller János leköszönte után Apor István lett az erdélyi kincstartó (*thesaurarius*),¹⁴ aki 1699-ig a báró Thavonat vezette Cameratica Commissio¹⁵ megjelenéséig többnyire önállóan tevékenykedett, vagyis a Bécsből küldött rendeleteknek való megfelelés mellett igyekezett nyilván a saját és hozzátartozói érdekeit is szem előtt tartani. Apor egyedül vagy más főúrral társulva 20 éven keresztül bérelte a harmincadokat, a sóbányaszatban, sőt Trócsányi Zsolt szerint a sócsempészetben is érdekelt vagy részes volt.¹⁶ Továbbá főrendátorként nemcsak dézsmákat, hanem kincstári (fiscalis) birtokokat is szép számban gyűjtött össze. Ezeket nagyon gyakran kamatra kölcsön adott készpénzösszegek ellenében szerezte meg, rendkívül előnyösen. A fizetni képtelen tulajdonosok messze igazi értéken alul engedték

¹¹ A *Compendiumban*, az 1698-as kéziratban 1692. május 6. jelenik meg. (Vö. KAK Ms. U. 1119, 2r, illetve MTAK K100, Ar.) A kalendáriumok e vonatkozásban másként informálnak. Az 1692-es kalendáriumban nincs arra vonatkozó feljegyzés, hogy elkezdene a szolgálatot, csupán utal egy február 8-i brassai útra Apor Istvánhoz: *mentem Brassóba mulattam ot másnapis Apor István urammál*”. (Vö. KKEK RMK 8472, 2a.) Február 19-én Torján látogatja meg Aport, úgy tűnik, újfent elidőz kissé nála, hiszen csak 22-én indul tovább Nyujtódra, Boér Istvánhoz. (Vö. Uo., 2b.) Májusban Cserei Zsigmond halála, majd június–júliusban saját súlyos betegsége gátolja meg abban, hogy Apor mellett legyen. Elképzelhető, hogy már 1692-től szolgálatba lép, hiszen az 1700-as keltezésű kéziratokban 9 év szolgálatot emlegetnek Csereivel kapcsolatosan, ám tény az is, hogy csupán 1693. május 6-tól utal Cserei következetesen úgy Aporra, mint az *Úrra*. Május 22-én Gyárfás Istvánnal intézkedik Apor érdekében: „*Mentem Fejérdre Gyárfás István urammal, uram ő kgytlne dolgai iránt*”. (Kiemelés tőlem: T. Zs. Vö. KKEK RMK 8607, 5a.) Lehet, hogy az 1692-es találkozások, együttlétek előkészítették ezt a szolgálatot, akár próbaidő is lehetett Cserei számára, ám az is vitathatatlan, hogy csupán 1693. május 6. után tűnik fel Cse-

át a zálogba feltett földeket, birtokokat, falukat vagy jobbágyokat.¹⁷ Az ilyen jellegű vállalkozások néha hatalmas botrányokká is fajultak. Apor számára sok bosszúságot okozott a tordai malom ügye, amely miatt Bethlen Miklóssal különbözött össze, illetve a vicei per, amelynek során Kapi Erzsébettel gyúlt meg a baja.¹⁸

Csereit mindez nem rettentette el, sőt örömmel vállalt hivatalos szolgálatot is a kincstartó Apor mellett, akinek 1696-ban lett a titkára. A kincstartót az ügyintézésben és adminisztrációban segítő tanács összetétele a következő volt: a fiscalis director, két rendes számvevő, az egyes jövedelemágak felügyelői (fém-, arany-, higany- és sóbányaszat, dézsmák, árendák stb.), illetve két főkormányiszéki tanácsos. Ezekhez kért Apor még egy titkárt (ennek állását Cserei Mihály töltötte be), egy iktatót, két íródeákot és két kapust. Cserei fizetése évi 400 forint volt, amit kiegészített 72 köböl búza, 60 köböl zab vagy ezeknek megfelelő pénz. Kiszállásaira napi három német forintot kapott.¹⁹

Ilyen „*promotio*” után Cserei nemcsak hogy nem függött többé apjától, hanem családalapításra is gondolhatott. Noha a *História* a házassági elhatározást hirtelen meghozott döntésként állítja be, sőt Cserei Aportól való függetlenedési szándékát is hangsúlyozta,²⁰ számomra legalábbis kérdéses, hogy mennyire tartható kijelentés ez. Apor munkatársaként, a kincstár *secretarius*aként csak előnyére szolgálhatott az, hogy ugyanakkor Apor bizalmi embere volt, a további „*promotióra*” is több eséllyel pályázhatott, ha a hivatalos kapcsolatukat a rokonság és hű szolgálat kettőséből kinőtt kötelék egészíti ki. Miért akart volna erről lemondani Cserei Mihály?

Ráadásul a *Históriánál* jóval megbízhatóbb 1697-es kalendárium²¹ nem említi sem az Aporral való

rei olyan helyszíneken (főúri temetések, lakodalmak, küldetések a Guberniumhoz), ahová Apor familiárisaként és titkáráként nyerhetett bebocsátást csupán. Másrészt Apor kijelentései Cserei szolgálatának időtartalmáról azt sugallják, hogy már 1692-től familiárisának tekintette.

¹² KOLTAI András 2001, 10, illetve TÓTH Zsombor 2006, 276–332.

¹³ *Apor István levele Baló Józsefhez elfoglalt részéért, melyet Cserei Mihály is bizonyít*, 1700. III. 30. (SÁL Fond 74, fasc. X, 50r.)

¹⁴ A kincstartóság fejedelmekori működéséhez l. TRÓCSÁNYI Zsolt 1980.

¹⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt 1973, 9. és 47. Illetve: BÍRÓ Vencel 1935, 29–52.

¹⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt 1973, 471.

¹⁷ BÍRÓ Vencel 1935, 168.

¹⁸ Uo., 129–134, illetve 134–152.

¹⁹ BÍRÓ Vencel 1935, 92.

²⁰ CSEREI Mihály 1852, 267.

²¹ A *História* fura módon téves dátumokon jelöli meg mind az eljegyzést (1697. május 6.), mind a házasságot (1697. október 18.). Vö. CSEREI Mihály 1852, 267–268.

konfliktust, sem a hirtelen házasság ötletét. 1697. május 10-én volt az eljegyzése káli Kun Ilonával: „*Let a Kézfogásom Isten rendelkezéséből.*”²² A lakodalomra pedig október 22-én került sor, amelyet Maroskecén, Apor István házában tartottak, számos – Cserei örömeire – előkelő nemes részvételével: „*Volt a lakodalmam Keczen Méltóságos Gróff uram eő Nga Házánál, Násznagyom volt Gróff Pekri Lőrincz uram, vőfély Apor Péter uram, nyoszolyó Asszony Kemény Boldisárné Asszonyom, nyoszolyó Leány a leánya.*”²³ Apor gáláns gesztusa, aki állta a lakodalom költségeit, sőt a már citált 1700-as levél, ahol Cserei kilenc éves igaz szolgálatát említi, nem valószínűsítik Apor elhídegyülését Cserei irányába.

Mégis, kettejük viszonyában valamiképpen fordulópont jelentett Cserei házassága. Cserei Apor feleségét vádolja azzal, hogy lassanként Aport ellene fordította, és az így a megígért házassági ajándékokat sem adta meg. Továbbá a *História* egy furcsa történetet is előad, miszerint Apor ajánlatot tesz Csereinek, hogy ha katolizálna, örökösévé tenné, és hatalmas *promotiót* biztosítana neki – amit Cserei elutasít. Az óvatos fogalmazásmód („többi közt egyszer Thordán létünkben...”), illetve Csereinek a saját házasságára való utalása sejteti, hogy amennyiben ez megtörtént, mindenképpen 1697. október után, sőt valószínűbb, hogy 1698-ban történhetett meg. Ezt valószínűsíti az is, hogy november 6-án Apor Bécsbe ment, Cserei pedig előbb Kálra, majd onnan december 18-án hazavitte feleségét Nagyajtára, ahol a karácsonyt és az újévet is együtt töltötték Cserei János házában. Az 1698-as kalendárium október 24-én említi egy tordai helyszínt, amikor is Cserei Aporral együtt Maroskecére tartva Kolozsvárról, Tordán töltik az éjszakát.²⁴ Amennyiben ez tényleg megtörtént, Cserei elutasító válasza Aport végig sértette. Cserei sietett konkluzionálni a történetet: „Nem is szerete azolta a szegény Apor István, nem is ada semmit, nem is igyekezék promoteálni, holott nálamnál rosszabbakat, csak azért hogy pápisták voltak, két kezével emelt volna épen az égig ha lehetett volna.”²⁵

II.2. Ami a *Históriából* kimaradt...

Egyelőre hagyjuk függőben e rejtélyes epizód igaz voltának cáfolatát vagy bizonyítását, és inkább figyeljünk arra, ami Cserei évről évre fejlődő narrációjából kimaradt. Az 1698-as események leírásakor Cserei a *Históriában* nem említi meg egy nagyon

fontos dolgot, nevezetesen azt, hogy Apor István elkészítette végrendeletét.²⁶ Az idősödő főúr a kincstartóság terheit viselve, sőt a lemondását fontolgatva,²⁷ jogosan érezte, hogy ideje visszavonulni a közéletből. Ennek kontextusában érthető a végrendelezési szándék. A végrendelet 1698. április 17-i dátummal császári megerősítést is kapott. Külön érdekessége ennek a végrendeletnek, legalábbis Biró Vencel szerint, hogy Apor halála után felesége, Farkas Zsuzsánna csupán sok keresés után akadt rá. Továbbá annyira elégedetlen volt férje végakaratóval, hogy azt jogi úton támadta meg, így ennek következtében az Apor és a Korda családok 1708. jún. 17-én, majd 1712. március 13-án Brassóban osztották el a legendás Apor-vagyont. Erre a vagyoneelosztásra utal Cserei Mihály is a *Históriában*, amikor annak utolsó oldalán, 1712-es eseményeknél megjegyzi: „...a szegény gróff Apor István bátyám successorai, az ur mellett való sok esztendőig eltöltött szolgálatomat megtekintvén, adtanak volt Thorda vármegyében egy Also-Köhér nevű fiscalis falut nekem...”²⁸

Apor István, mivel nem volt fiú leszármazottja, elsősorban Apor Pétert tette meg örökösének, illetve Apor Lázárt, Apor Farkast és Korda Zsigmondot.²⁹ Vagyonából jelentős adományt hagyott a katolikus egyháznak, ennek erdélyi, magyarországi, sőt bécsi intézményei számára. Tekintettel volt mindenki-re, távolabbi rokonainak, szolgálóinak, barátainak is igyekezett megfelelő részt juttatni. A Cserei családra is gondolt, hiszen Mihály anyai nagyanyja, Apor Ilona féltestvére volt Apor Istvánnak. A végrendelet 16. pontja így rendelkezik: „Az én édes atyámról leányágon levő atyámfiainak, úgy mint Cserei János uram feleségének maradékival együtt öt ezer forintot – 5000.”³⁰

Biró Vencel állítása szerint Apor felesége legfeljebb ura végrendelezési szándékáról tudott csupán, a testamentum tartalmát nem ismerte. Cserei Mihály 1709-ben, a *Históriájában* az 1704-es események és Apor november 10-i halála kapcsán utal a testamentumra, dicsérvén annak nagylelkű adományait: „Nem is tett senki Bethlen Gábor után annyi jókról testamentumot mint ő...”³¹ Ennél azonban jóval többről van szó, bár Cserei Mihály ez ügyben különösen visszafogott, hiszen ellentétben Farkas Zsuzsánnával, ő ismerte a testamentum tartalmát, sőt elégedetlen is volt vele, amit Apornak szóvá is tett! Persze mindez nem kerül(het)t bele a *Históriába*, érthető (?) módon...

²² KKEK RMK 9285, 5a.

²³ Uo., 10b.

²⁴ KKEK RMK 9286, 10a.

²⁵ CSEREI Mihály 1852, 290.

²⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, 350–360.

²⁷ BÍRÓ Vencel 1935, 51.

²⁸ CSEREI Mihály 1852, 480.

²⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, 353.

³⁰ Uo., 355.

³¹ CSEREI Mihály 1852, 342.

II.3. Cserei Mihály kérelme Apor István testamentuma ellen

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban a manuscryptumok unitárius fondjában két kéziratot³² őriznek, amelyeket egyértelműen Cserei Mihály saját kezűleg írt, igaz, egyiket sem szignálta. Mindkettő olyan fogalmazványnak tűnik, amelyet Cserei ebben a változatban nem küldött el, hiszen semmilyen keltezés nincs rajtuk, sőt egyikén még utólagos korrektúrát, lapszéli bejegyzést is találunk. Valószínűnek tűnik, hogy mindkét írás olyan végső letisztított fogalmazvány, amelyet csak lemásolni kellett ahhoz, hogy elküldhető legyen. A Cserei Mihály-szakirodalom nem tud sem ezekről, sem ezek végleges, elküldött (?) változatáról. A kéziratokat rendező könyvtárosok, szervesen egynek tekintve a két kéziratot, bizonyára a tartalmi átfedésekből kiindulva, egyiknek 152-es számot adtak, és zárójelben feltűntették: *Gróf Apor István testamentuma ellen való kérelme Historicus Cserei Mihálynak*. A másik kézirat 153-as számot kapott, a következő címmel: *Historicus Cserei Mihály kérelme Gróf Apor Istvánhoz, hogy a Kohéri jószágát neki conferálja*.

Az utólag folyamatosan megszámozott kéziratok figyelmes olvasása világossá teszi, hogy a 153-as számú kézirat egy évvel korábban keletkezett a 152-esnél, hiszen ez utóbbi szövegében olvasható az utalás: „*Sollicitáltam az el múlt esztendőben ő Ngatul egyik Köhér nevű Falut, noha minden maga rövidsége nélkül ő Nga annak nekem adásával éppen lábra állított volna, de az irántis frustalodtam.*”³³ A 153-as kézirat további támpontokat ajánl a valószínűsíthető datáláshoz. Cserei Aporhoz intézett kérelmében utal a 10 éves szolgálatára. Noha a kalendáriumokban az 1693. május 6. jelöli a szolgálat tényleges kezdetét, Cserei következetes utalásai az 1692-es szolgálat elkezdésére, Apor

1700. április 30-i levele, melyben kilenc év szolgálatát említi, meggyőzően igazolják, hogy, még ha az 1693 előtti szolgálat próbaidőként is volt felfogva, mindketten, Apor is, Cserei is 1692-től számították szolgálatának éveit. Így lesz irányadó Cserei megjegyzése: „*reflectallja Ngod ara magát hoga én egészen tiz Esztendőktől fogva Ngodat ugi a mint töllem lehetséges volt igazán és panasz nélkül szolgáltam*”³⁴ Cserei további utalásai Apor betegeskedésére, búskomorságára („*Ngdnak tavalyi s annak előtte való kedvetlen állapota*”)³⁵ az 1702-es dátumot valószínűsítik. A 153-as kézirat tehát egy olyan, Apor Istvánnak címzett levél, kérelem fogalmazványa, amelyet Cserei, megismerve az 1698-ban készített testamentum tartalmát, azért intézett Aporhoz, hogy hűséges, tíz évre terjedő familiárisi szolgálatáért, tehát nem a kincstartóságon betöltött titkári munkájáért, kapjon méltó jutalmat. Nem véletlen, hogy választása Alsó- vagy Felsőköhérre esett, hiszen tudta, hogy Apor egy ki nem fizetett kölcsön fejében kapta meg azt a jószágot, tehát fiscalis birtok, így Apor szinte nem is a sajátjából adta volna neki.

Az Aporhoz intézett levél, amely a familiárisi viszonyt jellegetesen korabeli mentális alapon tárgyalja, hangsúlyozza a vérségi kötelék és igaz szolgálat eredményét, tehát *az ilyen értelemben vett hűséget* hangoztatva indokolja a kérelmet. Az 1702-es datálást az is igazolja, hogy Apor 1700. április 30-án még maga is hasonlóan vélekedett Csereihez való viszonyáról. Baló József kérését, aki Kálnoki Balinth baconi *portióját* kéri, azzal utasítja vissza, hogy azt ő már hű szolgájának, Cserei Mihálynak odaadta, de mert Cserei felajánlja a haszon felét Balónak, Apor javallja, hogy ezzel a döntéssel elégedjen meg.³⁶

Cserei egy másik utalása Apor Lázárra és Farkasra³⁷ azt is világossá teszi, hogy a familiárisi szolgálatának, illetve e szolgálatért jogosan (?) elvárt jutalomnak

³² A kéziratok egy jelzet alatt jelennek meg (Ms. U. 2304), és csak a régi jelzetek (152, 153) mutatják, hogy két kéziratról van szó. Az újabb könyvtári rendezés során a könyvtárosok egyetlen kéziratnak tekintették a régi, 152, 153 számmal megkülönböztetett írásokat, és folyamatosan meg is számozták ceruzával a folio formátumú lapokat. Ezáltal újabb hibát követtek el, mert a későbbi keletkezésű kéziratot kezdtek el tévesen a számozást.

³³ KKAK Ms. U. 2304, 2v. (Kiemelés tőlem T. Zs.)

³⁴ Uo., 5r. (Kiemelés tőlem T. Zs.)

³⁵ Uo., 5v.

³⁶ Apor ezt levélben adja tudtára Baló Józsefnek:

„*Kglmd Levelét Vett(em) mit irjon Néhai Kálnoki Balinth Telegdi bacsoni Portiojarul meg erttettem, igaz dologh a melj Contractus Levelnek Parját Kgd előmben prokuralta, én arra semmikepp(en) nem emlekezhetem, akor sem talalom fel miért kellett volna nekem azon Portiot Kglak ajandokoznom, mindazaltal, minthogy az én nevem forog benne, az ötsém Cserei Mihály ur(am) is hozzám való obligatiojat maga elot viselén, arra condescendalt, hoga a Portionak Hason felét Kgdk cedálja, a hason felivel maga is contentus*

leszen, melynek énis annualok (?), hoga Kg(mete)kis egimas kozot atyafisagos szeretettel az én joakaratombol engedetetet jozsagot örökösen birhassa, ugian is maga sem kivanhattia ast Kgd hoga Kgdhez nagiob reflexioval legiek mint az ötsémhez, a ki is nekem mind vérszerint való atyámfia mind penigh szintén kilenc esztendőktől fogva igaz szolgám: Ha azért Kgd az én joakaratomat ily conditioval acceptállja jo, ha penig nem en egiataljaban sem felet. Sem egi reszet azon Portionak Kgdk nem engedem, hanem egeszen annak hagyom a ki hozzám hala adatosságát meg bizonyítja: ez iránt penigh ne reménlje Kgd hoga elmemet változtiassam, sőt ellenben neheztellem ast hoga Kgd a jószagot az én annuentiam nélkül hozza njult, asert mingiarast in duas aequalis Partis fel osztván Kgtk a sogorral Cserei János Urammal egiüt ki ki a maga fele Portiojara viselyen gondot. Ist Kgmedet eltesse. Fejervár. 30 apr. 1700.

Kgmed joakaroja, Apor István”

(Vö. Uo., 49r–50v, kiemelések tőlem: T. Zs.)

³⁷ „*Velem egi izen lévő Atijafiuival latom én s látták másokis melj nagi jokat közöl ngod.*” (KAK Ms. U. 2304, 5r.)

a kérése a testamentum ismeretén alapszik. Azt, amit Apor felesége 1704. november 10. után tudott meg, azt Cserei már 1702-ben, sőt valószínűbb, hogy jóval korábban is apró részleteiben ismerte.

A 152-es kézirat ennek kontextusában értelmezhető és érthető meg, bár itt további megválaszolatlan kérdések maradnak. Ez a kézirat 1703-ban készült, ugyanis Cserei utal arra, hogy az *elmúlt esztendőben*, vagyis 1702-ben kérte a fiscalis birtokot. Ha a 153-as kézirat műfaját tekintve személyesebb hangvételű, levél jellegű kérelem volt, amely az Apor–Cserei familiárisi, bizalmas viszony jegyében íródott, feltűnő, hogy a 152-es kézirat egy olyan *instancia*, azaz kérelem, amely nem Apornak, hanem egy kívülállónak szól, hiszen Aporról mindvégig harmadik személyben beszél. Nem tudjuk, hogy valaha, valamilyen formában ezt elküldte-e Cserei, de az is kérdés, ki lehet 1703-ban – tehát Apor még életben van – az a „kívülálló”, akinek tudomása lehet Apor testamentumáról, és akinek hatalma és befolyása lenne Cserei érdekében eljárni? A kézirat itt is nyit egy követendő perspektívát. Cserei hűségét hosszan ecseteli, sőt arra is kitér, hogy a Camera-tica Commissio megjelenésekor, amikor lassanként mindenki cserben hagyta a kincstárnokot, vagyis Aport, ő saját hírnevének, személyének és becsületének megrágalmazása, bemocskolása árán is következetesen, hűségesen szolgálta: „*De mégh a mi nekem fájdalmasab jó hiremben nevemben a Felseges udvarban nem egiebert denigraltanak engem, hanem ő Nga mellett való tökéletes constantiamért, s nem-is mások, hanem a kik ő Ngat persequalni akarván engemetis ő Ngara való boszubol annyira meg rontottanak, hoga mar desperata causa tellyességgel az én Instantiám a Bécsi Camarán való boldogulása...*”³⁸ Következésképp Cserei azt reméli, pontosabban attól fél, hogy Bécsbe küldendő *instantiája* az őt ért rágalmozások miatt nem ér majd célba. Ez a fogalmazvány azonban magyarul íródott, nem latinul, Cserei tehát nem egyenesen a Habsburg-adminisztráció embereinek kezébe szánta, hanem valószínűleg egy olyan „kívülálló”, de vele bizalmas viszonyban lévő embernek, aki kérelmét továbbíthatta volna az államapparátus megfelelő fórumai felé. Cserei 1747-ben írt *Apologia*-jában, visszatekintve a Rákóczi-szabadságharc előestéjére, vagyis 1703-ra, keserűen sorolja elő 11 éves szolgálatát és a nagy *promotio*, illetve a nagy jószág megszerzésének lehetőségét, amit a kuruc háború elsodort: „*Rakocziana revolutio elot Tizenegy eszten-deig Terhes Officiumban valo szolgálatom utan mikor*

mar szinten kezemen tartotam nagiofficiumra valo promotiomat, nagijovedelmes joszagnak obtinealasat, melyhez akkori Erdelyi s a Felseges Udvarban valo nagipatronussaim munkaban vetek volt, a Rakocziana irruptioja nem csak nyakat szakasztta minden remenysegemnek, hanem a mitaddig acquiraltam volt, minden Bonumaim bol exhaurialtatam.”³⁹

A felséges udvarban lévő, az erdélyi ügyintézésben résztvevő, kellő hatalommal rendelkező *patronus* nem lehet más, mint gróf Kálnoki Sámuel erdélyi alkancellár. Meggyőződésem, hogy ez a fogalmazvány neki íródott, és Cserei tőle remélt segítséget. Az *Apologia* utalása a *promotiora* és a nagy birtokra könnyen vonatkozhatott az alsó- vagy felsőkőhéri fiscalis birtokra. Cserei jó viszonya Kálnokival nemcsak Aporon keresztül működött, hiszen Cserei korábbról is ismerte, kincstárnoki, titkári, sőt familiárisi szolgálata előttről is említi kalendáriumában a Kálnokival való találkozásokat.⁴⁰ Másrészt Cserei *magyarul* írott *instantiája* mint erdélyi ügy valóban a Bécsben székelő, Kálnoki által vezetett alkancelláriát érintette, főként hogy 1696 óta lassanként az erdélyi Gubernium és kancellár fölé nőtt az ügyintézésben. Kálnoki személyére utal az is, hogy Apor és Kálnoki jó viszonyban voltak, hiszen Apor sokat támogatta az alkancelláriát, lemondása vagy az országos generálistág elfogadása esetében is Kálnokit szerette volna utódjának a kincstartóságban.⁴¹ Talán e bizalmassági viszony is indokolta azt, hogy Apornak az 1698-ban császári jóváhagyást kapott testamentumát Kálnoki Sámuel tanúként aláírta, és bizonyára a császári udvarban közvetítette. Apor a testamentumában ezt meg is fogalmazta: „Melynek nagyobb bizonyosságára az én mostani testamentumomat nemcsak én magam tulajdon kezemmel subscribáltam és pecsétemmel megerősítettem, hanem ez következő bizonyosságokat is méltóságos gróf Kálnoki Sámuel az felséges udvarban levő vicze-cancellarius...”⁴²

Összegzésképpen megállapítható a 152-es kéziratról, hogy egy olyan, 1703 elején írt *instancia*, amelyet Cserei valószínűleg a bécsi alkancellárnak, gróf Kálnoki Sámuelnek szánt, miután Apor visszatámaszthatta 1702-es kérelmét a fiscalis alsó- vagy felsőkőhéri birtokot illetően. Nem tudjuk, hogy Cserei elküldte-e Kálnokinak ezt az írást, bár az *Apologia* utalása arra, hogy *promotionak* és jelentős birtokadományoknak nézett elébe, talán azt jelzi, hogy adott ponton ennek az ügynek a pozitív végkimenetelét remélhette, és csak a Rákóczi-féle szabadságharc kitörése gátolta meg ennek megvalósulását. E két,

³⁸ KAK Ms. U. 2304, 2r–2v. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

³⁹ KKEK Ms. 840, 3r.

⁴⁰ KKEK RMK 8472, 9b.

⁴¹ BÍRÓ Vencel 1935, 60.

⁴² A testamentum szövege nem teljes, de Kálnoki neve, aláírása egyértelműen jelen van a szövegben. (Vö. SZÁDECZKY Lajos 1903, 358.)

tudomásom szerint kiadatlan és ismeretlen kézirat érdekes fényt vet Apor és Cserei viszonyára. Bár Cserei kijelentéseit fenntartásokkal kell kezelnünk, és főként a *Historia* esetében indokolt ez az elővigyázatosság, íme két másik forrás is mutatja, hogy Cserei házassága után (1697), illetve Apor végrendelezése (1698) után ez a viszony megromlott. Apor lenyűgöző karrierje az 1690-es évek végén leszálló ágba került. Egészségi állapotának romlása, kincstartói tevékenységének eredménytelensége (illetve ellehetlenítése Bécs által) a lemondását sietették. Mindezek biztosan hozzájárultak ahhoz, hogy ez feszültség, bizalmatlanság vagy következtelen döntések és téves ítéletek formájában közvetlen környezetére, családjára is kihasson. Másrészt Cserei türelmetlensége sem teljesen indokolatlan. Egy végnapjait élő fantomintézmény, egy a közéletből visszavonuló és a cselekvésektől, energikus döntéshozataltól elriadó, bizalmatlan és rigolyás öregember mellett mi várt őrá? Fiatalemberként, meggondolatlan ifjúként familiárisi függőségének terheit nem érezte, vagy nem vette tudomásul. Férfiként, apaként, egy növekvő család fenntartójaként, látván a régi, fejedelmkori Erdély és társadalmi értékrendje látványos átalakulását, jogosan vélekedhetett úgy, hogy biztosabb megélhetést garantáló elkötelezettséget kell vállalnia. A túlélési stratégiák megválasztása, illetve újragondolása olyanfajta egzisztenciális pánikkal kapcsolódhatott egybe esetében, amely a századvégi Erdély társadalmi, felekezeti, gazdasági átalakulásának, a kortársak számára bizonyosan erőteljes és drasztikus változásának élményéből táplálkozott. Hogy mindezt egy személyes konfliktus még súlyosbította-e, csupán Cserei kijelentéseire hagyatkozva nehéz megválaszolni.

II.4. Mi történt 1698-ban?

Aligha van erre teljesen meggyőző és megnyugtató válasz. Fontos azonban, hogy olyan hipotéziseket is figyelembe vegyünk, amelyek egy árnyaltabb látásmódot is megengednek. De mindenekelőtt figyeljünk Cserei verziójára: „Többi között egyszer Thordán létünkben a kamaraháznál egyczer estve felhivata Száva Mihály lévén csak ben, az inasokot kiküldé, s monda nekem: Édes öcsém uram, nekem az Isten mindent eleget adott, melyről soha nem is álmodtam, de ihol, gyermekem nincsen a kire az én keresményem devenialjon, atyámfiai is az Apor néven a kik vadnak, sem mirekellők; mert Apor Péter változó hitván elmével bír, Apor Farkas annál is rosszabb, s az én emlékeztem holtom után ő benne nem nevededik, hanem inkább kisebbedik; kegyelmednél pedig szép talentuma van Istennek, s úgy gondolkoztam, hogy holtom

után kegyelmedet hadjam az én jóvaimban nagyobb successornak, és oly állapotban állítsam, hogy az én szegény atyámfiaim legyen az én holtom után kihez folyamodni. És hogy kegyelmed securusabb lehessen erről hitet is adok, most penig adatok mindjárt tiz ezer forintot, s valahol kegyelmed akarja, ötven ház jobbágyot, a csíki főkapitányságot is kegyelmednek cedálom, s egy hónap alatt a császártól arról való donatit meg is hozatom, holtom után penig a mi marad, jobb része kegyelmedé lesz. Csak szintén az a héja, hogy kegyelmed legyen pápista. Nagyot sóhajték s mondék az urnak: Nagyságos uram, ha valakinek volna szüksége a promotiora, pénzre és jószágra, bizony nekem volna, mert én házassággommal is semmit nem acquiráltam, az atyámnak is sok gyermekei lévén s kevés jószága, onnan igen keveset várhatok, eddig is szolgálatommal tartottam magamot s cselédimet, a kit Nagyságod is jól tud. De hogy vallásomat, kibem jó lélekkel megnyuguttam, változtassam, azt soha nem cselekszem semmi ígérteért s adományért; sőt nagyságod is a mely végett felveszen, hogy holta után a maga atyafiaimnak patrocíniumát nekem concedálja, abban igen megcsalatkoznék, mert ha én most erőszakot tennék lelkiismeretemen, s világi elmulandó jókért vallásomat elcserélném, bizony a Nagyságod atyafiait annál könnyebben defraudálhatnám. Ha Nagyságod jámbor szolgálatomért akarja hozzám gráciáját mutatni, Isten előtt is kedves dolgot, emberek előtt is dicséretes példát cselekszik, én is alázatosan megszolgálni igyekezem. Az ur alig várá végig szómat, esmét monda: Ilyen nagy dologban nem jó mindjárt kegyelmednek aperte választ kiadni, hanem gondolkodjék kegyelmed, s a maga előtt álló szerencsét ne vesse ki a kezéből, imádkozzék az Istennek bárcsak háromszor ugyan szüvesen, hogy szent lelke által kegyelmed elméjét világosítsa meg, s ismertesse meg kegyelmeddel a catholica religionak idvességes igazságát. Én mondék az urnak: Ha én azt imádkoznám Istennek, csak kísérténem ő felségét, holott én megnyugutt elmével vagyok mostani igaz religiomban; inkább azon imádkozom, hogy Isten ő szent felsége ebben a religiomban mind holtomig megtartson, és minden ellenkező kísértettől oltalmazzon. Megharaguvék az ur s azt mondja: Protestálok, protestálok Isten előtt, hogy kegyelmednek jóvára s előmenetelére igyekeztem, ebnek vonják asztra fejét, s eb pad alá vonja; ha nem kell lássad édes öcsém, de soha bizony az én keresményemmel az én religiomnak ellenséget nem nevelek. Azzal kijövék az ajtón.”⁴³

Amennyiben Cserei verzióját elfogadjuk, az 1698-as kalendárium egy lehetséges időpontját is megjelöli ennek a beszélgetésnek, amely Tordán, október 24-én történhetett. A végrendelezés szándéka és a Csereinek szabott feltételek a beszélgetés alapján azt a hatást

⁴³ CSEREI Mihály 1852, 288–290.

keltik, hogy Apor most készülne a testamentumát elkészíteni: „s úgy gondolkoztam, hogy holtom után kegyelmedet hadjam az én jóvaimban nagyobb successornak”.⁴⁴ Ez viszont nehezen tartható, hiszen Apor testamentumát 1698. április 17-én már a császári jóváhagyás is megerősítette. Ez a testamentum pedig az a végrendelet, amely ellen Cserei protestált. Nehezen elképzelhető, hogy Apor a császári jóváhagyás után hat hónappal meggondolta volna magát.

Másrészt a Cserei által előadott történet zárómozganata az, hogy Apor megharagszik rá: „Megharaguvék az ur... Nem is szerete azolta a szegény Apor István, nem is ada semmit, nem is igyekezék promoteálni...”⁴⁵ Ez a konfliktus vagy a nehezeltetés Csereire azonban nehezen nyer igazolást Apor tetteiben. Láttuk azt, hogy Apor 1700. április 30-i levelében Baló Józsefet visszautasítja Cserei érdekeit szem előtt tartva, sőt familiárisának hűséges szolgálatát dicséri. 1702-ben pedig a segesváriak 1000 forintnyi adóságát Csereinek engedte át.⁴⁶ Mindezek ellentmondanak Cserei állításának, hogy Apor nem szerette és nem *promovealta*. Ráadásul a történet egésze felekezeti elkötelezettségek, a katolikus Apor és a kálvinista Cserei inkompatibilitására van kihegyezve. Apor kétségtelenül az erdélyi kettős rekatolizáció⁴⁷ egyik legjelentősebb alakja 1690 után, hiszen nemcsak állandó adományokkal, hanem a vallási unió létrehozása érdekében tett munkájával is hozzájárult a katolikus érdekek érvényesítéséhez. Életrajzírója viszont azt hangsúlyozza, hogy nem jellemezte felekezeti elfogultság és gyűlölet a más felekezetűek ellen, hisz némely szolgálói, sőt felesége is református volt.⁴⁸ Pontosán bizalmi emberét, Cserei Mihályt diszkriminálta volna felekezeti megfontolásokból?

A Cserei által előadott epizód mintha azt a funkciót is ellátná, hogy kifejezi, egy bizonyos nyilvánosság fele igazolja Cserei szerepét. A hűséges szolgáló, akiről ura testamentumában elfeledkezett, vagy kicsinyes, sőt vitatható korrektségű ajánlatának elutasítása után szeszélyből, meggondolatlanságból megsértődött rá. Cserei mintha önnön áldozat státusát konstruálná meg e történetben a kívülállók számára. Hiszen Apor testamentumában összes szolgálóinak hagyott együttesen 1000 forintot. Komornyikjáról, Gazda Mihályról külön megemlékezett, 1000 forintot, az újtordai házat szülőivel és hozzátartozandó szántóföldeivel, négy ökörrrel, egy szekérrel és négy borjús tehénnel együtt mind neki hagyta.⁴⁹ Csereinek pedig, bizalmas embe-
rének, kizárólag neki, névre szólóan semmit nem hagyott, leszámítva a Csereieknek hagyott 5000 forintot.

Cserei keserűen fogalmazta meg a szerintem Kálnokyhoz intézett 1703-as instantiájában: „*De megh eddig ugi látom, mind én s mind mások meg csalatkozunk vélekedésünkben, holot a mindon nem csak Atjafainak mind feljéb declaráltam hanem jó szolgájánakis. Gazda Mihály uramk szép portiot testalt ő Nga holta után, én felölem sohol semmi, emlékezet nintsen.*”⁵⁰

Ezen a ponton a következőket állapíthatjuk meg: Cserei 1698 októberére datálható története ebben a változatban, ahogyan azt 11 év távlatából megírta, nehezen tartható. Apor jóval korábbi testamentuma, illetve a baconi *portio* meg a segesvári adóság átengedése nem valószínűsítenek egy 1698-as konfliktust. Ha Apor nehezeltetett Csereire, akkor vélhetőleg más okból és más időponttól számítva tette azt. Apor 1700. április 30-i levelének van egy figyelemreméltó passzusa. Apor Baló Józsefnek argumentálja, hogy miért nem engedheti át neki az egész baconi portiot: „*Sem egi reszet azon Portionak Kgdk nem engedem, hanem egészen annak hagiom a ki hozzám haladatosságát meg bizonyítja.*”⁵¹ Apor tehát 1700-ban még úgy véli, hogy Cserei „*haladatosságát meg bizonyította*”, de vajon a Cserei által 1702-ben megírt, Apornak benyújtott kérelme az alsó- vagy felsőköhéri birtok elnyerésére, sőt ennél inkább a hosszú szolgálat és az ezzel nem arányos végrendelet szóvátétele mennyire eshetett jól Apornak? Meggyőzőnek tűnik számomra az a feltételezés, miszerint az 1698-as beszélgetés, még ha meg is történt, nem volt meghatározó jelentőségű Apor és Cserei viszonyában. Láttuk, Apor nem feledkezik el 1698 után sem familiárisa érdekeiről, sőt adományoz is neki. Az elhidegülést sokkal inkább az 1702-es kérelem válthatta ki, amely a fiscalis birtok kérésén túlmenően nem túlságosan pozitív képet adott arról a 10 esztendőről, amelyet Cserei Apor patronátusa alatt eltöltött. Apor felől szemlélve a dolgot Cserei kérelme, de sokkal inkább a végrendelet jogosságának megkérdőjelezése valóban sértő lehetett. Igenis oka volt Apor István visszafogott magatartásának familiárisa iránt, nem megalapozatlanul gondolhatott háladatlanságra a gróf.

Összegzőképpen az állapítható meg, hogy nem az 1698-as történet, amelyet kizárólag Cserei ad elő, hanem sokkal inkább az 1702-es, esetleg az 1703-as *instantiák*, Apor végrendeletét kifogásoló kérelmek rontották meg Apor és Cserei viszonyát. Nem utolsó szempont, hogy ezekről Cserei semmit nem szól *Históriájában*, hanem igyekszik az 1698-as történetet, ha tényleg végbement ez, előtérbe állítani és számára kedvező módon előadni.

⁴⁴ Uo., 288.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ KAK Ms. U. 2304, 2v.

⁴⁷ MÁRTON József 2003, 113.

⁴⁸ BÍRÓ Vencel 1935, 153.

⁴⁹ KAK Ms. U. 2304, 356.

⁵⁰ CSEREI Mihály 1703, 2v.

⁵¹ SÁL Fond 74, fasc. X, 49r. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

III. Konklúziók

Az 1692/93-tól 1703 nyaráig⁵² terjedő szolgálat, mint familiárisi viszony még jellegzetes korábbi mentalitáson alapult. A vérségi kötelék és a szolgálatvállalásban a kitartás, hűség a patrónus–kliens viszonyt *függőség és kölcsönösség* jegyében értelmezte. Mind Apor István, mind pedig Cserei magatartásában könnyen visszakereshetők és kimutathatók ezek a megfontolások és motivációk. Ezt a viszonyt sajtáságosan befolyásolta két kontextusként felfogható történelemsorozat, Erdély sorsa 1690–1704 között és Apor István élete, különösen közéleti szerepvállalása, tevékenysége. Cserei nagyon sokszor az állam, az állami intézmény vagy a politikus főúr, tanácsos úr sorsának következtében kénytelen döntéseket hozni, néha teljesen kiszolgáltatott, életpályája annak függvényében felívelő vagy zuhanó, hogy a szerepét, pozícióját meghatározó intézmény, személy sorsa hogyan alakul. Ez is része volt familiárisi függőségének, különösen azért, mert 1696-tal kezdődően újabb kapoccsal rendelődött Aporhoz azáltal, hogy a kincstartóságon belül is titkára lett urának.

Kettejük familiárisi viszonyát vizsgálva két szakaszt lehetne elkülöníteni. Az 1692-ben vagy sokkal inkább 1693. május 6-án elkezdődött szolgálat Cserei házasságáig terjedő periódusa (1697. október 21.) a töretlenül felfele tartó, jelentős perspektívákat feltáró, pozitívként értékelhető időszak. A házasság maga mint életciklus-esemény részint e pozitív változások következtében jön létre, részint pedig a közéleti, hivatali jelentőség és familiárisi függőség pozitív következményei által járul hozzá Cserei felnőttségéhez. A társadalmi emelkedés, a *promotio* egy antropológiai értelemben vett átmenetet, *passage*-t⁵³ is lehetővé tesz, Cserei fiatalember státusát nemcsak secretariusi hivatalra, hanem a felelős felnőtt, házasember szerepkörére cseréli. A házasság választóvonalnak bizonyul több szempontból Cserei életében. Rengeteg változást hoz. Egyik legfontosabb az, hogy valamiképpen csatlakozik Aporral kapcsolatos elvárásaiban. Bár ezt elsősorban a *História* sugallja, amelynek kijelentéseit elővigyázatosan kell kezelni, a furcsa 1698-as történet, de főként Cserei 1702-es, 1703-as, hivatalosan és egyértelműen is megfogalmazott elégedetlensége egy olyan második szakaszt jelölnek meg kettejük viszonyában, amely e familiárisi viszony egyfajta válságát

sugallja. 1698-tól kezdődően utolsó találkozásukig, vagyis 1703 nyaráig e viszony még inkább romlik a már jelzett kontextusok hatására. A kincstartóság sorsa 1699 után, Thavonat, majd Seau tevékenysége, Apor lemondása, illetve a kuruc mozgalom kirobbanása, másrészt a Habsburg gyarmatosító politika, az újabb háború okozta kilátástalanság Apor és familiárisa életére is kihatott külön-külön is, de kettejük viszonyában is érthető módon nyomot hagyott. Cserei életére figyelve itt is fontos megjelölni, hogy bizonyára prioritásai is változtak, hiszen 1703-ra egy meghalt gyereket leszámítva már két lánya van, és felesége újra terhes. A szaporodó család és bővülő háztartás olyan erőteljesebb gazdálkodást vagy jelentősebb pénzforrások megszerzését követelte meg, amelyeket familiárisi kötelezettségétől, hivatalvállalásától sem várhatott el, különösen, hogy a kincstartóságot Bécs jelentősen átszervezte 1702-re.⁵⁴

Másrészt nem lennénk igazságosak Aporral szemben, ha nem néznénk meg, hogy mi van Cserei elégedetlensége mögött, ami legfőbb oka volt viszonyuk átalakulásának. Cserei azt nehezményezte, hogy Apor testamentumában neki személy szerint semmit nem juttatott. Nehezebb eldönteni, hogy Apor tényleg szűkmarkú volt-e, vagy esetleg úgy vélte, hogy Cserei olyan és főként annyi juttatást kapott, hogy elegendő az, ha az egész Cserei családra testál 5000 forintot. Bár Cserei azt hangoztatta, hogy Apor saját zsebéből neki fizetést nem adott, Cserei sok mindent csak Apor által nyert el. Sajtáságos és Csereire jellemző az az ellentmondás is, hogy testamentumában többször utal olyan javakra,⁵⁵ amelyeket abból a fizetéséből vett még legényként, amelyről máshol azt állítja, hogy Apor soha nem fizette ki.

Ugyanakkor Cserei testamentuma világossá teszi, hogy Apor Nagysink és Segesvár egyenként 1000, tehát 2000 forint adósságát engedte át neki,⁵⁶ továbbá a Kálnoki-jószágot⁵⁷ kapta tőle. Az sem kétséges, hogy Apor kincstartói közbenjárására kapta meg Cserei a testamentumában is jelzett, megyesszéki Ibesdorf nevű falu dézsmájának harmadát.⁵⁸ Ehhez még hozzávehetjük Alsóköhér falut, amelyet ugyan 1722-ben elveszített, de 1708-tól használt. Ezek fényében talán módosul kissé a Cserei által 1709-ben Aporról megrajzolt kép. Hiszen be kell látnunk, hogy tulajdonképpen nem is tekinthetjük át azokat az előnyöket

⁵² 1703 nyarának eseményeiről írva említi, hogy kitérvén a kuruc háború Gyulafehérvárról hazakérezkedett, hogy családját biztonságba helyezze, és akkor szakad meg végleg a kapcsolata Aporral: „...nem is láttam szegény Apor Istvánt többször.” (Vö. CSEREI Mihály 1852, 324.)

⁵³ VAN GENNER, Arnold 1991, 9–11; CRESSY, David 1995, 13–15; LEVI, Giovanni – SCHMITT, Jean Claude 1997, 242–243.

⁵⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt 1973, 472–473.

⁵⁵ SZÁDECZKY Lajos 1895, 437.

⁵⁶ Uo., 436

⁵⁷ „...úgy sepsi-széki kálnoki jobbágyot jószágával együtt, melyeket Kálnoki Bálint nótában incurrálván elvesztett és üdveült gróf Apor István donációval kérte meg magának Apafi Mihály fejedelemtől és ő nagysága adta nekem szolgálatomért örökösön.” (Uo., 440)

⁵⁸ Uo., 437.

és hasznokat, amelyeket Csereinek az Aporhoz való kötődése hozott. Hacsak a kincstárnoki secretariusi pozíciójára, fizetésére, illetve arra az ismeretségi tőkére gondolunk, amelyet Apor familiárisaként megszerzett, újfent módosítanunk kellene Cserei ítéletét.

De mindezt Cserei is tudta valamiképpen. Öregségére egy egész életútja tapasztalata és tudása felől

másképp értékelte viszonyát Aporhoz. Nem zárhatjuk ki a feltételezést, hogy ezt ő maga is belátta, és miközben a túlvilágra készült, világi életét értékelve hálával is tudott egykori patrónusára, gróf Altorjai Apor Istvánra gondolni. Megholt urához paradox módon mintha hűségesebb lett volna az egykori familiáris, s hálásabb is neki.

Tóth Zsombor – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár, Horea u. 31, RO-400202; tothzsombor@yahoo.com

Levéltári és kéziratok források

- Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattára (KKEK Ms.)
 – 840: *Cserei Mihály Apológiája*, 1747, 1r–4v
 Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár (KKEK RMK)
 – 9286: *Calendariom 1698-as esztendőre*
 – 9285: *Calendariom 1697-es esztendőre*
 – 9086: *Kalendáriom 1695-ös esztendőre*
 – 8963: *Kalendáriom 1694-es esztendőre*
 – 8607: *Kalendáriom 1693-as esztendőre*
 – 8472: *Kalendáriom 1692-es esztendőre*
 – 8345: *Kalendáriom 1691-s esztendőre*
 – 8185: *Kalendáriom 1690-es esztendőre*
 Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattára, Unitárius kéziratok (KAK Ms. U.)
 – 2304: *Gróf Apor István ellen való Kérélmé Historicus Cserei Mihálynak*. 1703, 1–3v. (régijelzet: 152)
 – 2304: *Historicus Cserei Mihály kérélmé Gróf Apor Istvánhoz...* 1702. 4v–5r. (régijelzet: 153)
 – 1119: *Cserei Mihály: Compendium Theologicum et politicum*, 1709
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, Kézirattár (MTAK K)
 – 100: *Cserei Mihály Históriaja 1698–1714*
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
 – Fond 74 (*Székely Nemzeti Múzeum törzsanyaga*), Fasc. X

Irodalom

- ABAFI Lajos
 1881 Cserei Mihály végrendelete, *Történelmi Tár* 1881, 148–157.
 BENCZIK Samu
 1905 *Nagyajtai és Miklósvárszéki Cserei Mihály*, Minerva, Kolozsvár.
 BÍRÓ Vencel
 1935 *Altorjai gróf Apor István és kora*, Az erdélyi katolikus akadémia kiadása, Kolozsvár.
 CRESSY, David
 1995 *Birth, Marriage and Death, Ritual, Religion, and the Life-cycle in Tudor England*, University Press, Oxford.
 CSEREI Mihály
 1852 *Erdély Históriaja* (kiad. Kazinczy Gábor), Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest.
 FÖLDVÁRY László
 1896 Adatok Cserei Mihály működéséhez, *Történelmi Tár* 1896, 743–746.
 GYÁNI Gábor
 2007 *Relatív történelem*, Typotex, Budapest.
 KOLTAI András
 2001 *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek*, Osiris, Budapest.
 LEVI, Giovanni – SCHMITT, Jean Claude
 1997 *Ancient and Medieval Rites of Passages. A History of Youth People in the West*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.
 MARTON József
 2003 A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyai Pál László szerepe az unió létrejöttében, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina*, XLVIII, 1:111–120.
 REVEL, Jacques
 1995 Microanalyses and the Construction of the Social, in: Revel, Jacques – Hunt, Lynn, *Histories: French Construction of the Past*, New York Press, New York, 493–501.
 SEWELL, William. H.
 1997 Geertz, Cultural Systems, and History: From Synchrony to Transformation, *Representations*, 59:35–55.

SZÁDECZKY Lajos

1895 Cserei Mihály végrendelete, *Erdélyi Múzeum*, XII, 388–394, 429–444, 493–498, 546–554.

1903 *Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*, I, Akadémiai Kiadó, Budapest.

TÓTH Zsombor

2006 *A történelmem terbe*, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1973 *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1980 *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1988 *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

VAN GENNEP, Arnold

1991 *Les Rites de Passage. Étude Systematique des Rites*, Troisieme edition, J. Picard, Paris.

Clientelism în Transilvania secolului al XVII-lea: cazul lui Mihály Cserei, secretarul contelui István Apor între anii 1692–1703

(Rezumat)

Studiul de față propune o analiză microistorică a relației de clientelism dintre Contele Apor și secretarul său Mihály Cserei. Anul 1692 marchează începutul relației de tip protector/protejat, deși Cserei primește primele însărcinări importante abia în 1693, după o perioadă testare a loialității sale. Cariera fulminantă a lui Apor, care, fiind romano-catolic, beneficiază de bunăvoința Vienei, va aduce noi posibilități și pentru tânărul Cserei. După ce contele Apor preia conducerea trezoreriei, Cserei devine secretarul acestuia. Ori, această schimbare a făcut ca legătura dintre cei doi să devină și mai puternică. Ascensiunea socială a tânărului Cserei a coincis cu ameliorarea situației sale materiale. În 1697 el se căsătorește cu Ilona Kun, o rudă mai săracă a soției contelui Apor. În mod paradoxal, evenimentul are urmări negative asupra relației de clientelism față de contele Apor, care se va deteriora în urma pretențiilor ușor exagerate ale lui Cserei, dar și a petițiilor prin care acesta își exprimă dezacordul față de testamentul contelui. În ajunul războiului de independență, condus de Rákóczi (1703) drumurile celor doi se despart. Contele Apor va muri un an mai târziu.

Amintirile și atitudinea lui Cserei față de fostul său senior vor fluctua de-a lungul timpului. Dacă în anul 1709 își exprima rețineria față de caracterul lui Apor, în anii 1740, un Cserei mult mai bătrân și mai înțelept își exprimă stima și respectul față de patronul său de odinioară. Bazându-se pe manuscrise, scrisori și testeamente ale vremii, metoda de analiză microistorică încearcă să descifreze tainele acestei relații de clientelism și să propună o explicație plauzibilă pentru conduita celor doi protagoniști, István Apor și Mihály Cserei.

Clientage in the 17th century Transylvania: the case of Mihály Cserei, secretary of count István Apor between 1692 and 1703

(Abstract)

The paper is a microhistorical analysis of the clientage relationship between count István Apor and his secretary Mihály Cserei. The year 1692 marked the beginning of the protector/protégé type of relationship, although Cserei got his first important tasks only in 1693, after an initial period of testing his loyalty. The fulminant carrier of Apor, who as Roman Catholic enjoyed the goodwill of Vienna, brought new possibilities for the young Cserei, too. When count Apor took charge of the treasury, Cserei became his secretary.

This change made the relationship between the two of them much stronger. The social ascent of young Cserei coincided with the amelioration of his financial situation. In 1697 he married Ilona Kun, a poorer relative of count Apor's wife. Paradoxically, this event had a negative effect on his clientage relationship with Apor, which would worsen due to the slightly exaggerating pretensions of Cserei but also because of the petitions with which he expressed his objections to the count's testament. On the eve of the independence war led by Rákóczi (1703), they took on separated roads. Count Apor died one year later.

The memories and the attitude of Cserei towards his late superior fluctuated in the course of time. While in 1709 he expressed his reticence towards Apor's character, in the 1740's, an older and wiser Cserei expressed appreciation and respect towards his late protector. Based on manuscripts, letters and testaments of the period, this microhistorical analyzing method intends to decipher the secrets of this clientage relationship and offers a plausible explanation to the behavior of the two characters, István Apor and Mihály Cserei.

Coroi Artur

A DÁLNOKI MAGÁNERDŐ-BIRTOKOSOK 1804-BÉLI ERDŐRENDTARTÁSA

A dálnoki Lázár család öt csomót kitevő iratanyagának 4. csomójában egy kétrét hajtott papírlap első levele mindkét lapján és második levele első lapjának a felső felén (az alsó fele leszakadt és elveszett) a dálnoki magánerdő-birtokosok *Társaságának* 1804. február 3–4-én kelt, mindeddig ismeretlen, preambulumból és 15 pontból álló megújított *Contractusa*, erdőrendtartása olvasható.¹ A 16. pont első sora tudatja, hogy másolatról van szó: leszakadt második sora – amelyből csupán néhány betű felső része maradt meg – a másoló nevét és a másolás dátumát tartalmazhatta. A kétségtelenül hiteles másolat értelemszerűen nem tartalmazhatta az eredeti hitelesítő aláírásokat, pecsétet, és arra se utal semmi, hogy az eredetit ősi szokás szerint megtoldották volna kiegészítő vagy pótrendelkezésekkel; készítője erdőbirtokos vagy erdőbíró lehetett.

A Székelyföldön a falutag – szükségleteinek és céljainak megfelelően – eleinte korlátozás nélkül erdőlhette faluja kezdetben köztulajdonban lévő erdeit, és írhatta is azokat.² Az erdők így idővel megfogyatkoztak, a megmaradtak pedig leromlottak, és ahol ez a folyamat nagyon előrehaladt, ott az értékesebb (épület- és eszközfát termő) erdőket tilalmazni kezdték, felfogták, pontosan körülhatárolták, a többit pedig meghagyták tüzelőnek való szabad erdőnek. A falvak előbb a tilalmasaikra, majd az összes erdejükre vonatkozó előírásokat iktattak be törvényeikbe, esetenként magának a levágott vagy tisztított erdőnek a területét is örök tilalomba vették, de készültek külön erdőrendtartások is: megtartásuk céljából a falvak – néhol birtokosokkal egyetértésben – erdeiket igazgató, rendelkező testületeket szerveztek, meghatározták az erdőlő napokat, a falutörvényt és/vagy az erdőrendtartást pedig a magasabb

fórumokkal is jóváhagyatták.³ Háromszéken először 1560-ban, a Fehér vármegyei Bodolán 1591-ben említettek tilalmas erdőt, eresztvény szavunk – tilalmas erdő jelentéssel is – 1231 óta használatos. Homoródszentpálon 1670-ben is *feleszertett* erdőnek nevezték a tilalmast.⁴

A Székelyföldön először 1493-ban, majd 1538-ban, 1569–1571-ben és 1632-ben említenek magánerdőt,⁵ de a falutörvények utalásaiból további magánerdők létezésére következtethetünk. Gyergyóújfaluban örökséget foglalhatott az erdőn, aki azt a falutól *követte*; Csíkszentmihályon a *privatus ember ellen* cselekvőn magánerdő-rontót is érthettek; Homoródszentpálon *erdős embert* említettek, ha pedig *valaki valaki erdejében mégyen*, azt megzálogolták és megbüntették, hasonlóképpen azt, aki akár *a maga erdejében* vagy *akárkijében* gyümölcsfát vágna ki; Szacsván kimondták, hogy „afféle ledölt fát és földön fekvő fáknak ágait szabad legyen hordani, de az is úgy, hogy legyen hírével annak, akié az erdő, hogy ki akarja hordani”; az *idevaló possessorátus erdei* kifejezés Papolcon egy tagban álló magán- vagy csoporterdőt jelenthet; Magyarhermányban megkülönböztették a *falu erdejét* és a *személyesek* (erdőbeli) *helyit* stb.⁶ A sepsiszéki tisztség 1693. november 23-án a következő végzést hozta: „*Jancso Ferencz Uram az mely Erdőt Felesege jussan az Szent Kiralyi hatarban bír, az mi formaban eddig bírtak, ez utannis ugj bírjak, ha pedig azon erdőben termett makkot Közze nem akarja bocsattani ő kegyelme se bocsassa sertessit az több Privata Personak erdeibe.*”⁷

A magánerdőkről Imreh István is szólt, a *személyes emberek* erdeivel a 17. századtól kezdve foglalkozó székely falutörvények kapcsán,⁸ de a székely falvak saját statutummal rendelkező erdőbirtokos-társaságai

¹ MOL P 1610. A rendtartást 2005 tavaszán találtuk. A család egyik levelén szokatlan keltezés olvasható: *1804 Zöldág Asszony hava 17.*

² IMREH István 1983, 181, 184. Volt falu, amelynek erdeiről hajdan senkit se büntettek, csak az ekléziáiról. Uo., 439.

³ Uo., 243–247, 250, 315, 328, 371–373, 412, 456, 478, 481.

⁴ Uo., 247, 321.

⁵ SzOkl., VIII, 156–157, 364–370, 403; SzOkl., II, 277–286; IMREH István 1983, 181.

⁶ IMREH István 1983, 278, 300, 321, 325, 346, 372, 458. Gyergyóújfaluban az irtást nem tilalmazták, így lehetséges, hogy tulajdonképpen az irtással való örökségszerzést tették lehetővé: Magyarhermányban és Szacsván talán csak ideiglenesen osztott erdőről van szó. A papolciak (1733, 1759, 1822) a közerdőbeli foglalásokat kikeresték, a kertjét levágták, és szigorú büntetés terhe alatt tiltottak minden további foglalást (Uo., 374).

⁷ OSzK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953, 116.

⁸ IMREH István 1983, 244.

közül mindössze a mezőkölpényi Bocsok-társaságot említette meg, ugyanakkor hivatkozott a mezőbándi *Constitutióra*, és közölte Karácsonyfalva hegyközségi törvényét.⁹ Az előbbi a possessorok, illetve a szabadrendűek egy-egy csoportja által közösen birtokolt tavak, az utóbbi a *Vén hegyen* és a *Hangoson* lévő szőlőbirtokok használatát szabályozta, vagyis egy-egy faluközösség rész-egészeinek a tulajdonára vonatkozott. Monyasdnak, Csíkszentgyörgy egyik tizesének szintén volt – erdeire is vonatkozó – saját falutörvénye.¹⁰

A dálnoki magánerdő-birtokosok *Társasága* tehát mostani ismereteink szerint, ha nem is teljesen egyedülálló, de kivételes, egyedi szervezeti forma, mindenképpen a legkritikábbak közé sorolható: amit róla megtudunk, az ilyen társaságok – bizonyára egymástól alig különböző – szervezeti felépítésének, működésének alaposabb megismerését segítheti elő. Eleink azonban nem sejtjén, hogy hagyatékuk idővel tudományos kutatás tárgyává válik, a számukra természetes és közismert dolgok leírását eleve mellőzték, írásbeli, tárgyi és egyéb hagyatékuknak pedig csak a töredéke maradt fenn: így, bár sok mindent megtudhatunk róluk, a korukra, világukra vonatkozó ismereteink akkor is hiányosak és töredékesek maradnak, ha teljes reánkmaradt hiteles hagyatékukat a legkorszerűbb eszközök, módszerek és eljárások birtokában, a lehető legsokoldalúbb, leglelkiismeretesebb, legalaposabb és legelmélyültebb kutatatásnak, elemzésnek vetjük alá. Mindez azonban mit sem változtat a *Társaság* minél teljesebb megismerésére irányuló törekvésünkön.

A magánerdők kialakulásának egyik előzménye a tilalmas erdők nyilas osztása lehetett, bár a tilalmasok idővel szabad erdökké válhattak és váltak is, és viszont.¹¹ A tilalmasok egy-egy darabját a falu közföldjeihez hasonlóan rendszerint nyilazással osztották fel a falu szeriben lakók tízesekbe szervezett csoportjai között, a tízesek pedig tovább osztották azokat: esetenként a tilalmasok közösen levágott fáját, vesszejét osztották el szekérszám vagy csomónként, máskor pedig erdőtisztítással, gyéritéssel, szálalással nyert fákat osztottak: a nemeseknek általában két, katonarendieknek egy, a jobbágyoknak

fél részt. Helyenként fizetni kellett a fabéli részese-
désért, az illetékesek jelenlétében történő elhordására pedig többnyire határidőt tűztek ki. Esetenként az erdőőrizet is az erdőből való részese-
dés arányában történt.¹² A sepsiszéki tiztség 1701. március 3-án kelt végzése így szólt: „*Mint hogy Komollo falva maga sem tagadgya, hogy az Szabad rednek (!) magok hasznokra az tilalmas nyír erdőből az Henter Mihaly uram eő kegyelme Jobbágyi praejudiciumokra és károokra masoknak nem gratificalodtak volna, Visum est Juri, mint hogy 3 jobbágyok részeket ki nem adtak az erdőbeli karokert in flo 12 convincaltassanak és ha ez utan oly Casus intervenial hogy az Szabad rendek magukot concernalo Szolgalatot azon erdőből akarnak vegben vinni, mindenik Jobbágyiknak reszit az szerent az mennyiben egy Szabad ember participalodik, adgyák ki mint hogy az erdőt egy arant eörzik.*”¹³ A szemerjai bíró és társai 1701. január 13-án arra esküdtek, hogy a jobbágyok és a szabadok hasonlóképpen őrzik az erdőt. Akkor talán még azonos mértékben részese-
dtek az erdő fájából is,¹⁴ de 1727-ben a fél faluterhét viselő, *valaki örökös fundusán lakó örökös jobbágy* már csak félrészt kapott.¹⁵

A kézdizéki Dálnok faluközössége egyik rész-egésze-
nének 1804-ben megújított erdőrendtartása kétségte-
lenül felmutatja egy falutörvény összes ismér-
veit, tehát teljes mértékben indokoltan tekinthető betű- és írásjel-hű közzététele és falutörvényként való elemzése. Figyelemreméltó, hogy az erdőrendtartást megújító közgyűlés olyan korban tartatott, amelyben az erdő fája már egyre inkább áruvá válván, az erdőhasználat és oltalmazás régi, faluközösségi intézményei pedig gyengülőben lévén, már nemigen birkóztak meg a piac hatásával.¹⁶

A dálnoki katonáskodó szabadrendűek csoportos erdőtulajdonára vonatkozó első ismert oklevél így szól:

„Anno Domini 1578. szent Philep, szent Jakab nap előtt való kedden.¹⁷ Mü Kyzdi-széke Dálnokba lakozandó emberek Thamásfalvi András főember, Kovácsi János, Deső Miklós, Pylatos Boldizsár, Vaska Lukács lófejek fal[u fog]atta emberek ebben az dollogban adjuk emlékezetre ez mü jelen való levelünk által mindeneknek, az kiknek illik, mostaniaknak és

⁹ Uo., 173, 268–271, 444–45. A mezőkölpényiek (1753, 1839) kimondták, hogy „mind possessor, mind szabad, mind jobbágyoknak egy-egy nyíl adassék kinek-kinek, akár erdőből, akár szántóból”, és bár Marosszék ellenezte ezt az egyenlőséget, továbbra is ragaszkodtak hozzá. (Uo., 253).

¹⁰ SZÓCS János 2004, 73–82.

¹¹ IMREH István 1983, 247, 307, 315, 401.

¹² Uo., 265, 429.

¹³ OSzK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953, 204^v. A makkoltatást Közé-
pajtán hasonló indoklással, ugyanilyen arányban engedélyezték (IMREH István 1983, 438).

¹⁴ OSzK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953, 165^v.

¹⁵ IMREH István 1983, 365.

¹⁶ Uo., 254–255, 267–268. Megjegyezzük, hogy dolgozatunk számos megállapítása mögött Imreh István kutatási eredményei állanak: tanítványaként tőle tudtuk azt is, hogy a székely családi levéltárakban írott székely falutörvényekre, illetve azok meglétére vonatkozó és/vagy nyomravezető utalásokra bukkanhatunk. Dolgozatunk magyar és latin szavainak, kifejezéseinek értelmezését lásd Uo., 522–534.

¹⁷ Április 28.

jövendőknél, hogy Somodi György és Somodi Ferencz több dálnoki darabontokkal egyetemben, mint Péter Simon, Z[abó?] László, Medve György, ki Medve Péter fia, Mihály Gergely, Gergely Mihály, Györke András, Bechy János, Bechy György, Péter Mihály, Veres Miklós, György Pál Gergely, Jakó Mátyás, Makó István, Dienes András, Demeter János, Szőke Gáspár, Deső Benedek, Jakab András, mikoron Lengyel királyt Estván királt hűséggel szolgálták volna Lengyelországba, az király ő felsége meglekintvén az ő hűséges szolgálatikat, *adott és donált vala egy darab erdőt Kzdi-székebe, dálnoki határon, mely erdő nevezetik Zaznő arnekának.* Ez Dálnok falvának neheznek tetszék, mivel hogy az falunak [usu]sára vala, azért ebből az dologból magtalálák vala az várhegyi kapitánt Cheffey Jánost és a kapitán akarattjából más erdőt adának az feljül megmondott Somodi Györgynek és Somodi Ferencznek a többi darabontokkal egyetemben; az erdőnek neve *Alsó Harokallj*, melynek *mind az árnekát mind verő felét nekik adák, a Majos Bérczen, a mely út be megyen a harokallj patakára a belső útig, addig adá Dálnok falva nekik, a verő felét pedig a Bércz utig adák. Ennek az erdőnek adását a massaiak es jóvá hagyják* a kapitán Cheffey János előtt, embereket es adtak közüllük falu képébe: Pető Andrást, [ki ő] nagy[sága] birája vala, Veres Estvánt, wayda jobbágyát, Benkő Györgyöt, Kun Gáspár jobbágyát, ezek a határvetésbe jelen valának. Dálnokfalva pedig ígérte magát, hogy *az erdőnek megtarásába segítséggel lesznek ez feljül megmondott dálnoki embereknek.* Továbbá ez feljül megmondott Somodi György, Somodi Ferencz és az többek, a kikkel egyetemben attá volt ő felsége, így alkuttak előttünk, hogy a mely *Harokallj árneka a Harminczember erdeje mellett* vagyion, a mely *út be megyen az árneknek közepette a Harokallj pataka mellé, ugyanazon út, ki kijő a Harokallj pataka mellett a Harminczember-erdeje szegire, a több darabontok azt engették az árnek-erdőt a Harminczember erdeje felől, a többi marada a több darabontoknak.* Ezt mű hűtünk szerint adjuk ez levelet és pecsétünkkel megerősítettük az feljül megmondott esztendőben és napon.”¹⁸

¹⁸ SzOkl., V, 110–111. Az ősi székely törvény szerint három személy az egész faluközösséget képviselhetette. (SzOkl., II, 119–127; IMREH István 1983, 46.) Az oklevélhez egy pontatlan megjegyzést fűztek: „Dálnokban lakozando Gal György 1583-ban kelt végrendeletében a Szászné árnyéka helyett a *Szászné feje* helynév szerepel.” A *Szászné feje* ugyanazon völgy legfelső része, és ugyancsak erdő: a végrendelezőknek ott 4 rész erdeje volt a Hadnagy Balázsé mellett (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59). Gál György rokonai vagy leszármazottai lófők voltak, végrendelete azonban nem segíti elő a *Darabontok* és a *Harminczember erdeje* fekvése pontosabb meghatározását (TÜDŐS S. Kinga 2003, 66–67). A *Gáloldala* helynév 1649-ben és 1654/1789-ben fordul elő (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 46–48).

A hajdan a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött, 1578-ban kelt okirat helyneveit a továbbélésüket bizonyítókkal együtt 1929-ben újból közzétették: A *Szásznőfeje* erdőt 1583-ban, a *Harokálykútját* 1630-ban említik, a *Bérczutat*, a *Harokályverőfelét*, a *Szásznőverőfelét* és a *Szásznőárnyékát* 1660-ban; a *Harminczember erdeje* 1709-ben *Harmincz* változatban fordul elő, a *Darabontok erdeje* – régen *Keskenybércz* – 1825-ben még változatlan formában élt.¹⁹ (További forrásadatok: 1660. *Szászné felől az árnyékba, Szászné verőfényében, Szászné árnyékja* (kaszálók); 1708. *Szászné árnyéka*; 1809. *a két Harmintz; ugy nevezett Harmintz Erdőből; a Nevezett Harmintzban eset karnak*; 1810. *Alsó Harmincz*; 1822. *Szászné verőfénye fele; Szászné verőfénye oldala*.)²⁰ A helynevek nemigen tűnnek el vagy változnak meg egy-két nemzedéknyi idő alatt, ezért a *Harmincz(ember)* és a *Darabontok erdeje* helynév Veres Lajos falusbíró érdektelensége következtében maradhatott ki 1864-es jelentéséből: a *Majos* nevű erdőt azonban még ő is említette.²¹

Az erdőmagánbirtok állandóan felbukkan a dálnoki szabadrendűek irataiban. Székely István 1646-ban kelt végrendeletében 10 darab erdejét sorolja fel, köztük a *Kökény* felében és a *Harmincz Ember* erdejében lévő is.²² Farkas Ferencz lófő 1659. évi testamentumában így sorolta fel földi javait: *jóságim, szántóföldeim, szénafüveim, erdőim* (az *Egyed avassában, a Tüdős völgyben, a Szászné verő fele és árnyékában, a Harminczban, a Katorjás-lopájban, a Kökényesben, az Vágás patak gyepün*), *Templombéli álló helyeim*.²³ Mihálcz Mihály nemes 1660-ban kelt végrendeletében a *Kút gödre* két felin, a *Bércz út* és a *falu erdeje* mellett, a *Szászné Árnyékában* és *Verőfeliben*, a *Lapokban*, a *Nyírben*, az *Egerben*, a *Harokályban* lévő erdeit és szomszédait sorolja fel, az első hármat Mihálcz István örökölte és örökítette tovább a 17. század végén.²⁴ Bene Margit 1661 elején „*mindenét valamije ő neki it volt Kezdi Szekben Dalnokban Templomban, mezőn, retthen, és erdön*” örökül hagyta.²⁵ Szabó Mihály lófő így írt jóságáról 1691. május 9-én: „*Az jóságoknak minden hozza tartozandokkal edgyüt, erdön,*

¹⁹ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59.

²⁰ MOL P 1610.

²¹ OSZK Kézirattára, FM. 1, *Pesthy Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865-ből. Háromszék*, 3814/A.

²² TÜDŐS S. Kinga 2003, 171. A dálnoki Székely nemzetség tagjai 1635-ben nemesek és lófők voltak (SzOkl. Ús., V, 137–138).

²³ MOL P 1610. (Későbbi másolat. Teljes szövegét lásd: TÜDŐS S. Kinga 2003, 197–202.) E formula gyakori a székely végrendeletekben. Farkas Ferencz, Farkas István régi lófő fia, 1635-ben egy lovon mustrált (SzOkl. Ús., V, 137). A felsoroltak mind erdőnevek.

²⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 209, 326.

²⁵ MOL P 1610. Dálnok, 1661. január 4.

mezőn, falun, reten, templombeli allo helyekkel együtt.²⁶ *Balás dedék erdeje* 1704-ben említették a *Nagy-völgy kutnál*.²⁷ Egy gyaloghatárőr a 18. és a 19. század fordulóján így kezdte birtokleltárát: *Nemes Kézdi Székben Dálnokban lako Ós Örökös Gyalog Katona Tseh Antalnak mind ben a nevezet Falub[an] mind kül azon Hatarokban mind a Szena termő Retekben mind Erdejében található Bonuminak Inventariuma*.²⁸

A dálnokiak, a maksaiak egyetértésével és közreműködésével, 1578-ban gyakorlatilag elkülönítették a magánerdőket a közerdőktől, midőn a darabontoknak a fejedelemtől nyert erdőért az akkor már csoporttulajdonban lévő *Harminczembererdeje* szomszédságában lévő erdős területet adták cserébe. A kedvezményezettek ezt azonnal két részre osztották: egyik része jutott a két Somodinak és néhány társuknak, másik a többi megadományozottnak. Az okirat így nemcsak a dálnoki erdők további részének, a *Darabontok erdejének* közmegegyezéssel elfogadott csoporttulajdonná válását, hanem eme csoporttulajdon megoszthatóságát is rögzítette, tehát a csoport minden tagjának meghatározott, egyenlő területű, helyrajzilag is pontosan körülhatárolható erdőrésze kellett legyen.²⁹ Ez a *Társaság* örök tilalomba vett erdeinek rendtartásából is kitűnik. Dálnokon a fejedelmi adomány igencsak meggyorsíthatta azt a folyamatot, amelynek következtében a 18. században az erdő a jószág, a falubeli belső telek eszmei tartozékából annak valóságos tartozékává vált a székely falvakban, ami a dálnoki darabontok esetében szó szerint értendő.³⁰

A 17. századi népesedési adatok szerint a *Harminczembererdeje* – a *Darabontokerdejéhez* hasonlóan – leginkább a katonáskodó szabadoké, vélhetően a lófőké lehetett, bár a nemeseknek is lehetett benne részük. A dálnoki lófők és a darabontok 1578-ban nyilván többen voltak huszonnégynél, és bizonyára többen, mint ahányan 1602-ben felesküdték a császár hűségére, vagy ahányukat 1604-ben összeírták, az 1614-ben, Bethlen Gábor fejedelmünk rendeletére készült összeírás azonban igen pontos. A falu

különböző rendi besorolású csoportjainak létszáma és egymáshoz viszonyított súlya alakulásának okairól megfelelő forrásadatok vagy monografikus feldolgozás híján nem szólhatunk, de a lélekszám rövid idő alatt bekövetkező jelentős változása az elmúlt századokban a dálnokihoz hasonló kis közösségekben természetes jelenség. A katonáskodó szabad székelyek és a határőrkatona társadalmi súlyát kielégítően szemlélteti az *1. táblázat* adatsora (l. a dolgozat végén).

Az 1578-as és az 1583-as okirat szereplői közül néhányan megérték a 1602. és 1614. évi összeírást, másoknak rokonait és/vagy leszármazottait találjuk meg ezekben, így fogalmat alkothatunk rendi besorolásuk 36 év alatt bekövetkezett változásairól is (*2. táblázat*).³¹

Jellemző, hogy egyes darabontok utódait, illetve rokonait 1602-ben és 1614-ben a nemesek, a lófők, a szabadosok, illetve a gyalogok közt találjuk.

Dálnokfalvának 1820-ban a minden rendű dálnokiaknak tüzi-, épület- és eszközfa-szükségletét fedező szabad közerdei is voltak, amelyekben tüzifát eladásra is erdőlhettek, és minden dálnoki lakos szabadon madarászhatott, vadászhatott, szedhetett ecetkészítésre vagy eladásra való vadgyümölcsöt és gombát a falu minden erdejében, halászhatott erdei patakaiban.³² Erről 1827. december 20-án így írtak: „*A falunak elegendő szabad erdeje van, nem csak hamu bikjais, nemkülönböben van a familiáknak is szabad erdeje, ilyen a Bodits arra, a' Kanta, a Kókény bértzinek árkon fellyül valo két darab része*.”³³ A 19. század elején nem minden háromszéki falu mondhatott magának fában bővelkedő szabad erdőket: a dálnokiak valószínűleg épp a falu és talán a *Társaság* erdőóvó intézkedéseinek köszönhetően állapotuk javulását. 1703-ban ugyanis – ha hihetünk az összeíróbiztosokat tájékoztató úrbéres esküdteknek – még vagy már csak tüzifában bővelkedtek, épületre való és makktermő fa egyáltalán nem akadt bennük: „*Sylvas pro focis habent sufficientes, pro aedificijs et glandibus autem nullas*.”³⁴

²⁶ MOL P 1610; vö. SzOkl. Ús., VIII, 184.

²⁷ MOL P 1610.

²⁸ Uo.

²⁹ A dálnoki Lázár család levelei már 1688-ban pontosan megnevezik a szomszéd erdőbirtokosokat.

³⁰ IMREH István 1979, 61, 159. Marosszék számos falujában a 18. század végén az erdők még mind *közönésesek és osztatlanok* (Uo., 157).

³¹ A feltételezett utódokat és rokonokat első felbukkanásukkor zárójelbe tettük, második alkalommal nem. Az 1583-as végrendeletben felbukkanó személyek közül néhányan valószínűleg nem voltak dálnokiak, vagy az összeírások idején nem laktak a faluban, ezért ott utódaikat és rokonaikat nem találtuk meg.

³² TAKÁCS Péter 2002, 144–145. A *Gombászó és Gombászóút* helynév 1714-ben, 1752-ben (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 59),

1699 és 1802 között további öt alkalommal: 1699, 1734, 1766, 1791, 1802 (MOL P 1610) fordul elő Dálnok határában, például a *Kismezőben*. Az elkerengő marhák néhol a farkasok szájába jutottak (SZŐCS János 2004, 95). A medvét, farkast lövőt néhol jutalmazták, a falu általi szabadítás előtt erdei gyümölcsöt szedőket vagy idegenbe eladókat pedig megbüntették (IMREH István 1983, 398, 410–411, 429, 432, 435, 460, 477).

³³ MOL P 1610. A familiák – a magánerdő-birtokos nemesek és katonarendiek – szabad erdeje is magánerdő volt. A dálnokiak valamelyik háromszéki üvegsűr számára főzhettek hamuzsirt. A *Kökényárnyék* helynév már 1595-ben is felbukkan (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59).

³⁴ DOMOKOS Pál Péter 1978, 220. Az esküdtek persze ugyanúgy elhallgathatták az erdők tényleges állapotát, mint a szénafüvek hozamát

Az 1827-es okirat – visszautalva a familiákra – megemlíti, hogy a *Miklos erdő* századoktól fogva a *Lázároké*, mint ahogy a *Lőrinczné lopaja erdő* is. A dálnoki Lázár család tagjait 1602-ben, 1614-ben, 1619-ben és 1635-ben a lófők között találjuk, és csak 1676-ban, 1680-ban és 1683-ban tartották számon némelyiküket a nemesek között.³⁵ A család leveleinek regestrumában 1640–1806 között 40 darab levél szól a *Darabontok* és a *Harmincember erdejében* vagy azok szomszédságában – a *Szászné* nevezetű erdőn, annak *verő feliben és árnyékában*, a *Szászné pataka mellett*, a *Kökény bértzin*, a *Kut pallyán*, a *Kenderes árnyékában*, a *Boldis pusztáján*, a *Nagy völgy kuttyán alól*, a *Vágás*, az *Orotvány* és a *Kanta* nevű helyen, a *Tüdös völgy hátán* és *Lőrinczné lappáján* – lévő magánerdőkről, amelyeket ugyanúgy ajándékoztak, cseréltek, örökítettek, adtak-vettek örökösen vagy zálogba, mint a belsőségeket vagy a szántókat.³⁶ Láthattuk, hogy más dálnoki nemesek is birtokoltak ezekben az erdőkben, és azt is, hogy a *Bércz útja*, amely a *Darabontok erdejét* határolta, szomszédos volt a *falu erdejével*, amelyből az előbbi kiszakították.

A dálnoki darabontok fejedelmi adománya a többnyire lóföből lett nemesek számára is megkönnyíthette, hogy kiszakítsák a maguk bizonyára kezdettől fogva őrzött-öriztetett részét a korábban az egész falu köztulajdonát képező erdőkben. Tény, hogy egyes nemesi és lófőcsaládok jelentős erdőbirtokra tettek szert.³⁷

A dálnoki magánerdő-birtokosok *Társasága* 1804. március 3–4-én Dezső Kelemen lovaskatona házánál tartotta *Contractus*-megújító kétnapos *Nagy gyűlést*

(közgyűlést), amiből önként adódik a következtetés, hogy tagjainak zöme a két határorkatonai rendhez tartozhatott.³⁸ A dálnoki *Társaságnak* ugyanúgy külön jegyzővel, számadás- és jegyzőkönyvvel rendelkező, teljesen önálló testületként működő erdőbíróvága volt, mint a kortárs zaláni kétágkatona erdőbirtokosságának.³⁹ A *possessori erdőbírák* megnevezés arra utal, hogy a 17. század óta egyre jelentősebb erdőbirtokkal rendelkező nemesek is tagjai és erdőbírái lehettek a *Társaságnak*, bár esetünkben a módos, jobbágytartó lovas- és gyaloghatárőrt is possessornak nevezték.

A közgyűlés a régebbi *Contractusok* értelmében nevelt magánerdők tilalmára vonatkozóan fogadott el ellentmondás nélkül új, állandó és erősebb *Contractust*, amelyet a bevezetése után is érvényben maradó régebbi, hasonló tartalmú *Contractusok* alapján foglaltak írásba.

Az új *Contractust* a szerződő feleknek a szigorúbb újraszabályozásra irányuló közös akaratán kívül tehát az ősisége is erősítette.⁴⁰ Következésképpen magának a *Társaságnak* is léteznie kellett 1804 előtt, amit a tagjai tulajdonában lévő, *régen fel nevedett Avas erdők* léte is bizonyítani látszik, amelyekre a megújított *Contractus* nem, csak a régebbiek vonatkoztak. A *Társaság* új közgyűlési jegyzőkönyve elkészíttetésére vonatkozó előírás is a korábbi jegyzőkönyv(ek) meglétét igazolja,⁴¹ ugyanakkor közvetett bizonyítéka annak is, hogy a *Társaság* már korábban is lényegében azonos szervezeti keretek közt és hasonló módon, folyamatosan működött – a folyamatosságot a *Contractus* időnkénti megújítása nem szakította

³⁵ SzOkl. Ús., IV, 46, 424, 588–589; SzOkl., V, 137; SzOkl., VII, 235; SzOkl., VIII, 22, 165. A *Nemesekre forduló dűlő* név 1654/1789-ben (A *Ravasz Völgy felett vagyon a Nemesekre fordulóban*; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 47–48), 1664-ben, majd 1716. V. 17-én bukkan fel a *Széphegy* közelében a dálnoki határon (MOL P 1610). Maga a *Széphegy* 1592-ben, a *Széphegy farka* 1660-ban, a *Széphegy arra* 1739-ben bukkan fel (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59), továbbá 1654/1789-ben *Az Tanorokban az szép hegy felől az út mellett*; *Az szép hegy oldalában* (szántó); 1732/1793-ben *A Középső mezőben a szép hegy oldalában* (szántó); 1737-ben *az szép hegyhez tartozó mezőben az Leczfalvi utra jövőben* (szántó); 1777-ben *Széphegy Mezőben a felső orosz út mentiben* (szántó; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 47–48).

³⁶ MOL P 1610: 1600-ban *Kenderesifüzes*; 1660-ban *Tüdös-völgy* (erdő); *Kendereshátimező* (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59). Lehetséges, hogy az 1640-ben előforduló *Büdös-völgy* és az 1709-ben előforduló *Zedös-völgy* sajtóhiba vagy Bogáts elírása *Tüdös-völgy* helyett.) 1654/1789-ban *A Kenderes fejében* (erdő). *Kenderes verő feliben* (erdő); 1685/1792-ban *Az Kenderesi füzesbe* (kaszáló); *Az Orotvány... pusztá erdő* (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 47–48).

³⁷ Lásd a 19. jegyzetünket és a 23–29. jegyzetünknel is. A határőrzetek megszervezése (1764) után egyes székely falvakban

a *lovagok*, vagyis a székely huszárok külön erdőrészt szakítottak ki maguknak falujuk közös erdejéből, de egyelőre nem tudjuk, szabályozták-e külön rendtartással annak használatát (IMREH István 1983, 28).

³⁸ Az udvarhelyszékiek zömének és a marosszékieknek a kivételével a szabadrendű székelyeket 1764-ben a székely határőrség huszárezredébe, valamint I. és II. gyalogezredébe sorozták be: a dálnoki gyalogokat a II. székely határőr gyalogezredbe. A tősgyökeres dálnoki Dezső családnak 1820-ban nem voltak szolgálóemberei (TAKÁCS Péter 2003, 122–123). Dezső Kelemen valamivel 1807. február 14. előtt elhunyt.

³⁹ IMREH István 1983, 267. Imreh István nem említette, de feltehető, hogy a zaláni társaságnak is volt saját jegyzője: saját rendtartása is lehetett, bár az nem maradt ránk, vagy még nem került elő. A zaláni falugyűlés 1780. március 1-jén szintén lovaskatona házánál gyűlt össze (Uo., 140).

⁴⁰ A falutörvényt erősítő ősiségről lásd IMREH István 1983, 9–12, 15–21. Az új *Contractus*nak a régebbiekkel való hasonlósága mértékét meg lehetne állapítani, ha az utóbbiak valamelyike előkerülne.

⁴¹ A székely egyházközségekben 1651-ben már megszokott dolog volt a jegyzőkönyv vezetése (VESZELY Károly 1860, 31). Altörján 1660-ban már létezett az egyházközség protocolluma (COROI Artur 2007, 68).

meg. A közösségi szabályok írásbafoglalását számos esetben ezek módosítása, megújítása követte, és gyakran előfordult, hogy szükségből vagy egyéb okból a közösség idővel írásban rögzítette az élet más területeire vonatkozó szabályait is. A dálnoki határkertek 1660-as törvénye és a dálnoki határon való gyepekről 1736 előtt kelt *Falu Contractusa* bizonyítja, hogy előbb a szántókra, utána a kaszálókra és ezekkel párhuzamosan valószínűleg a legeltetésre, legkésőbb pedig az erdőkre vonatkozó szabályokat rögzíthették írásban is. A falu közelebbi-távolabbi, nagy kiterjedésű erdei kevés gondoskodás mellett is később kerültek olyan állapotba, hogy használatukat szabályozni kelljen: a 18. század Erdélye még az erdők világa volt.⁴²

A *Társaság* csoporttulajdonának alapját a darabontoknak nyújtott fejedelmi adomány és a még régebbi *Harmincembererdeje* vethette meg, az 1804-es rendtartásból megismerhető szervezeti felépítése pedig legkésőbb a 18. század utolsó harmadában alakulhatott ki. A *Contractus* megújítására összehívott közgyűlés időpontja, a rendtartás preambuluma és előírásai ugyanis egyaránt arra engednek következtetni, hogy a *Darabontokerdeje* és a hozzája hasonló státusú *Harmincembererdeje* – *A' Szomszédság közé kerített helyek* – a határőrezredek felállítására körüli időszakban osztathattak fel legutóbb a társtulajdonosok, a 16. század végén megadományozott darabontok és a harminc ember leszármazottai között.⁴³ Valószínűbbnek látszik azonban egy 1764 előtti időpont, mert részint az egymással azóta meg nem osztott családokra, részint az örökösödés, házasság, ajándékozás és vásárlás útján megváltozott tulajdonosokra vonatkozhat a rendtartás következő kitétele: „*ha valamely darab erdőhöz két vagy több familiák praetendálnának és egymást részesnek nem esmérnék vagy nem akarnák*”.⁴⁴ A praetendenseknek

a vitájuk eldöntésében illetékes *Társaság* előtt kellett bizonyítaniuk jogcímüket: az ítélettel elégedetlen fél *novummal* élhetett, végül pedig magasabb fórumhoz apellálhatott, de az illető erdőhöz a jogerős ítélet kimondása előtt hozzányúló praetendens jogos részét is elveszthette. Az ítélet a vitatott erdőrészeknek a tényleges jogosultak közötti végleges megosztását írhatta elő (a jogtalan igénylőkre nézve a rendtartás nem rendelkezik): a tulajdonosoknak azután még határt is kellett vetniük egymással,⁴⁵ épp úgy, mint másoknak a szomszédaikkal, ha erdejükben erdőlni akartak, vagy mint azoknak, akik kiléptek a *Társaság*ból. Az utóbbiak eleve *praedalni igyekezőknek láttatnak*, ezért az erdőbírák és az erdőpásztorok a többi tulajdonossal együtt rájuk jobban odafigyeltek, és eleve kötelezték őket *a' Szomszédság káráról felelni*. Természetesen az azonos darab erdő törvényesen megosztott tulajdonosai is csak közmegegyezéssel erdőlhettek, azt pedig szükség esetén a *Társaság* teremtette meg: „*Egy darab erdőnek sok birtokosai ha nem edgyezhetnek, vagy erdőlés, vagy a' felfogás*”⁴⁶ *dol-gába, a' mit abból végez a' Társaság azon meg nyugodni tartoznak a közhaszonért.*” A közgyűlés ilyen esetekben a társtulajdonosok és a szomszédok szándékaira is figyelmező, de az erdőlés korlátok között tartását célzó és az erdőnevelés szempontjait érvényesítő határozatokat hozhatott, a rendtartás pedig mindig megegyezésre ösztökölte a *Társaság* tagjait.⁴⁷ Tilalmas erdő levágását más falutörvények is csak a közmegegyezéssel engedélyezték, helyenként a másként cselekvő örökösen elveszthette tilalmasbeli részét, másutt pedig új helyeket is közmegegyezéssel fogtak fel, és kikötötték, hogy a tilalmasokat egyszerre vagy egymás után levágni tilos.⁴⁸ A tilalmasban erdőlőt, a tiltott és a nyers fát vagy az erdei gyümölcsfát levágot mindenütt büntették, néhol súlyosabban az új tilalmas erdőlőjét, mint a régiét.⁴⁹

⁴² DANKANITS Ádám 1983, 41–45.

⁴³ IMREH István 1983, 183–184. A hidvégi erdőket 1799-ben osztották fel a possessorok között (Uo., 453). A *szomszédság* szó egyaránt utal a *Társaság* tagjai erdeinek szomszédos voltára és a tagok társbirtokosi mivoltára, de feltehetően ugyanígy nevezték néha magát a *Társaság*ot is. A *szomszédság közé kerített helyek* jelentős része eleve egymás szomszédságában terült el, a tőlük távolabb fekvőket területcserével vonhatták be közéjük.

⁴⁴ Gyakorlatilag bármelyik praetendens megzalogoltathatta a többi, ha azok ilyen esetben erdőlésbe fogtak. Valószínűleg minden erdődarabnak több birtokosa volt, de ez nem jelenti azt, hogy egy-egy családnak ne lehetett volna több darab erdőben is birtoka, illetve hogy ugyanazon erdődarabban ne lehetett volna több (arány)része.

⁴⁵ A földszomszédok közötti gyakori határviták és határkő-kihánnyások esetében, illetve amikor valaki a szomszédjából elszántott egy darabot, vagy fűvéből lekaszált valamennyit, a bíró és/vagy a hűtösök vetettek határt, mérték a földet és a szénafüvet. Ők

voltak a földjárók is: a falvak közötti határt sánccal, gödrökkel, mesterséges halmokkal, bérceken haladó csapásokkal, megkeresztett fákkal, patakfolyásokkal és patakok összefolyásával jelölték meg, és metális levélben rögzítették (IMREH István 1983, 380, 430, 432–433, 437, 439–440, 470; OLÁH Sándor 2007, 571–577). A dálnoki magánerdő-birtokosok gödrökkel és megjelölt fákkal vetettek határt erdőrészüik között.

⁴⁶ Erdőnevelési célú erdőlési tilalom.

⁴⁷ A közgyűlés időpontjából és más adatokból az általánosan szokásos téli erdőlési időszakra következtethetünk, de a *Társaság* valószínűleg a birtokosokra bízta az erdőlés idejét, vagy a hagyományos erdőlő napokra hagyatkozott (IMREH István 1983, 252, 453–454). Ez volt a legalkalmasabb időszak az erdőgyekek és károk tárgyalására is.

⁴⁸ Uo., 309, 371–372.

⁴⁹ Erre vonatkozóan is számos példát közölt Imreh István (IMREH István 1983, 303–471).

A rendtartás igen szigorú előírást tartalmaz a *Társaság*ba be nem állott, a *Szomszédság közé került helyen* erdőtulajdonnal rendelkező bebírókra vonatkozóan: ha ott erdőlték, ahol azok tulajdona feküdt, a területre vonatkozó tulajdonjoguk fennmaradt, de a róla kitermelt fát a *Társaság* eladta, és a szabályszerűen elkönyvelt összeget a maga szükségleteire fordította.⁵⁰ A bebírók más falvakban se kaptak fát⁵¹ vagy makkoltatási jogot.⁵²

Az 1578-ban kelt oklevél Dálnok és Maksa közös erdői meglétének is bizonyosága, így érthető, hogy Maksa 1821. január 2-án, 10-én és 13-án Dálnokkal, Albissal, Márkosfalvával és Mátisfalvával perelt közös erdeiknek a társtulajdonos falvak közötti felosztásáért,⁵³ nyilván a *faluknak quantitása és az antiqua sessióknak numerussa szerint*⁵⁴ – ha a *Társaság* ebben a perben, az erdeibe bebírók révén érintett lett volna, mindenkor különféle kiadásai mellett újabbakat is viselni kellett.⁵⁵ Jellemző, hogy 1889-ben a Kézdivásárhelyi Erdőgondnokság nyilvántartása szerint Dálnok határában Alsócsernátonnak 38 hold 1014 négyszögöl, Albisnak 342 hold 830 négyszögöl, Maksának 28 hold 1025 négyszögöl, Lécfalvának 140 hold, Márkosfalvának 256 hold 1453 négyszögöl, összesen 806 hold 1122 négyszögöl, ezzel szemben Dálnoknak csak a saját területén összesen 2244 hold 74 négyszögöl erdőtulajdona volt: a községnek 2241 hold 1523 négyszögöl, a dálnoki községi iskolának pedig 2 hold 151 négyszögöl erdeje.⁵⁶

A kolozsvári országgyűlés 1655. február 20-án már általános háromszéki jelenségként említette az eklézsiák erdejének meglétét,⁵⁷ de a források csak a dálnoki eklézsia bennvalójáról, szántójáról és az egyházi személyek szénafüvérről vallanak, erdejéről nem.⁵⁸ A kortársak sem szólnak a dálnoki községi, 1882-től állami iskola erdejéről,⁵⁹ pedig azt a falu vagy az eklézsia erdejéből szakíthatták ki.

A dálnoki *Társaság* rendtartásának fentebb bemutatott sajátos előírásaihoz hasonlóak az ismert székely falutörvényekben és erdőrendtartásokban nemigen fordulnak elő. A rendtartás további előírásai a *haza*, vagyis Magyarország és Erdély törvényeiből,⁶⁰ de leginkább a székely és a szomszédságukban fekvő Fehér vármegyei falvak hasonló körülmények között felgyülemlett, évszázados erdőlési-erdőóvási tapasztalataiból vezethetők le, amit a dálnoki rendtartás előírásai is egyértelműen bizonyítanak: ezekhez képest *Háromszék Constitutiója, Conclusuma, ususa, a szék végezése, a nemes szék deliberátuma* (az erdőügyekről),⁶¹ a Habsburg-hatalom által kibocsátott *Ordo silvestris* (1781), az erdőkre vonatkozó 1790- és 1811–1812-béli törvény nem sok újdonságot hozott.⁶²

A *Társaság* rendtartásának a többi székely falutörvényben és erdőrendtartásban is előforduló, általánosnak mondható előírásai hasonlóak a falvak, szántóhatáruk, kaszálók és legelők igazgatásában alkalmazottakhoz. (A természeti környezet, a társadalmi berendezkedés, a történelmi tapasztalatok és az emberi szükségletek hasonlósága hasonló élet- és

⁵⁰ Az erdőrészt vagy fáját valószínűleg elárverezték (IMREH István 1983, 171). A dálnoki bebírók is hozzájárultak azon falvak törvényes kiadásainak fedezéséhez, amelyekben jószáguk volt: „*Nevemet alab le irt személy adom ezen kezem írasomot hogy Tekintetes (Dálnoki) Lázár Janos Urtol pertziptaltam egy magyar forintot az 1803^{dik} esztendőben Januariusnak 10^{dik} napjan a kilencz falu törvényes bajaira. Gidofalvi Ovari Samuel maga kezével Lovas Katona kilencz falu Espressussa.*” (MOL P 1610.)

⁵¹ IMREH István 1983, 253, 365, 367, 407–408, 440–441.

⁵² Hidvégen még a helybeli jobbágyok közül is csak a földesurat marhával szolgáltatók kaphattak fát (Uo., 455).

⁵³ MOL P 1610; IMREH István 1983, 149–152, 186, 360–363; IMREH István 1987, 129. Az 1831-es zágoni perben is kizárták a felosztásból a más falvakkal közös javakat (IMREH István 1983, 186).

⁵⁴ A közös széki erdőknek a községek közötti felosztásán is gondolkodtak 1723-ban és 1788-ban (IMREH István 1983, 149).

⁵⁵ Uo., 135–136.

⁵⁶ GARDA Dezső 2002, I. 107. Nem tudni, kis, magyar vagy katasztrális holdban számítva.

⁵⁷ VESZÉLY Károly 1860, 263; IMREH István 1983, 369, 394, 439 stb; IMREH István 1987, 214; 1603. Feltorja (RFkGylt. 129/826); BEDŐ Albert 1896, IV. 512; TÜDŐS S. Kinga 1998, 15, 21, 33, 41, 71; 1722, 1725–1726, 1728. Altorja (COROI Artur 2007, I. 115–116, 122–123, 125–127, 133–134, 136–137.); 1731. Altorja (KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt 2002,

146); 1759, 1762, 1767. Karatna (*Kézdi Vizitációk*, II. Fol. 190; III. Fol. 34, III. Fol. 98); 1788. Feltorja, Futásfalva (TAGÁNYI Károly 1896, II. 606–607.); 1793. Sepsibesenyo (MOL P 672.); 1811, 1832. Szacsva (MOL P 5. stb).

⁵⁸ Néhány példa: 1686. február 13. *melly föld vagyon a Dálnoki Közepső hatarban a Széphegy orrán melly az Ecclesia földire jó be*; 1756. július 20. *All Szegbe vicinussa egy felöl a patak, más felöl az Reformáta Eklésia jóságá*; 18. század vége – 19. század eleje. *A Török réten az Ecclesia Cantonái 125 x 11 lépés, az Ecclesia Parochussái 125 x 22 lépés szénafü* (MOL P 1610).

⁵⁹ BEREZ Gyula 1893, 88–92.

⁶⁰ A *Tripartitum*, az *Approbatatae* és a *Compilatae Constitutiones* a hivatkozásokban mint *Decretum, Ország törvénye, Articulus, Ország articulussa, Haza törvénye* és *Constitutiones patriae* fordul elő, és előszeretettel alkalmazták a másfalusiakkal szemben (IMREH István 1983).

⁶¹ OSZK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953, 117^r, 133^r, 167^r; MOL P 1610; IMREH István 1983, 337, 370, 386–387 (ezek azonossága nem bizonyos). Fehér vármegye *constitutiójára* is hivatkoznak erdőügyekben (IMREH István 1983, 358–359).

⁶² IMREH István 1983, 245–246. A karó- és vesszőkert (lészás kert) lábai cserefából is készülhettek, a vesszőből készült kerítések kapcsán 1808-ban hivatkoznak az *őfelsége circulálta*, erdőpusztítást tiltó *normatíumra*, máshol az *ordo silvestris* még 1820-ban sem *observáltatott* (Uo., 413, 455, 467; TAKÁCS 2002, 212–213).

gondolkodásmódot, szerveződések, normákat és szokásokat eredményez.⁶³)

A *Társaság* a dálnoki faluközösség (*communitas*) legnagyobb, a közhaszon nevében és érdekében tevékenykedő, szakosodott rész-egésze olyan *communitás*nak (önmagának adott neve is erre utal) tekintette önmagát, amelynek jogában áll szervezeti felépítésében és működésében a faluközösség önkormányzatához hasonló, saját szabályzattal rendelkező rész-önkormányzatot létrehozni.⁶⁴

A *Társaság* legfőbb szerve, a *közgyűlés* alkotta meg, fogadta el, módosította és újította meg a rendtartást, mondotta ki bírói fórumként az utolsó szót a lopók, harapégetők, pusztítók, hatalmaskodók, praevaricálók, praedálók és más kártevők ügyében, döntötte el az erdőbirtokosok vitáit. Végzéseket, határozatokat hozott, egyezségeket kötött, jegyzőt és erdőbírákat választott, erdőpásztorokat rendelt, rendelkezett a befolyt összegekkel, és valószínűleg más hatásköröket is gyakorolt.⁶⁵

A közgyűléseken, amelyeket valószínűleg hetente, szokásos időpontban tartottak, mint a falugyűléseket, rendszerint egy possessor vagy helybeli birtokos határörtszt elnököl: a rendkívüli gyűléseket a *Társaság* jegyzője, erdőbírái vagy erdőpásztorai hirdethették ki a falugyűlésen, a templom előtti téren templomozáskor vagy házról-házra járva,⁶⁶ esetleg a katonai gyakorlatokon vagy parancsmeghallgatáskor. A távolmaradók önként alávehették magukat a közakarathoz, mint a falugyűlések esetében, mert büntetésükről nincs szó,⁶⁷ a fontosabb tudnivalókat pedig a közgyűlések összehívására használt módon, ugyanazon alkalmakkor és ugyanazon személyek amúgyis folyamatosan a tagság tudomására hozhatták.

⁶³ Szembetűnő a határőri szervezetbe be nem sorolt maroszeiki Karácsonyfalva *hegyközsége* és a dálnoki *Társaság* közötti hasonlóság: az előbbinek a *szőlős fórum* a közgyűlése, *szőlőbírója*, *esküdztjei*, *hites szőlőpásztorai* voltak, törvényében kitértek a bebírókra, a kártevőkre, a szőlőpásztor és a szőlőbíró felelősségére, a büntetésekre, a szőlőbeli nyilakra stb. (IMREH István 1983, 444–451).

⁶⁴ A Decretum 10. titulusa 5. paragrafusa értelmében „minden *Communitas* s falu facultatit maga között törvényt és rendelt szabni”, mondta ki a márkosfalvi falutörvény (IMREH István 1983, 412–413). A faluközösségen belüli különböző szerveződések több tekintetben a faluszervezetet vagy egymást másolták.

⁶⁵ A *Társaság közgyűlése* megfelel a falu *közönséges egész gyűlésének*. 18. sz., é. n. *A faluis közönséges egész gyűlésében*. (MOL P 1610.)

⁶⁶ Lásd IMREH István 1983 és Uő. 1973, 56, 62; SZŐCS János 2004, 116. Néhol a falugyűlést és a törvénynapot is a vasárnapi templomozás előtt hirdették ki (IMREH István 1983, 319, 362). Másutt a törvénynapot a falugyűlésen hirdették ki, vagy házról-házra járva és bemenne, célját is elmagyarázva (Uo., 302, 418). Magánszemélyek is kihirdethettek tilalmat a templom előtt, például hogy éjszaka senki ne járjon a kertjükben stb. (17. Januárius 1701; OSZK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953, 169^a). A tilalom megszűnésének törvényes következményei voltak. Csíkszentmihályon

A falugyűlést és a falu széke üléseit általában a falubíró, a jegyző vagy a hütösök, az egyházközségét pedig a lelkész vagy a megyebírák valamelyikének a házánál, illetve az iskolaházban, míg a *Társaság* közgyűlését a lovas- vagy gyalogkatonák valamelyikének a házánál tartották.

A *Társaság* erdeinek őrizete és a hatalmaskodókkal szembeni eljárások jelentős részének lebonyolítása a két erdőbíróból és a tizennégy erdőpásztorból álló, hierarchikusan felépített testületre hárult. A *Társaság* mindenkor két, a tisztség felvételére kötelezett erdőbíráját az *alkalmatos birtokosok közül* – aki helybeli birtokos határörtszt is lehetett – választották, a választásnak *bizonyos határa nem lévén*: a megválasztottak megbízatása tehát nem meghatározott időre szólt.⁶⁸ A falubírót, a határ- és erdőbíró, a polgárokat, a hütösöket stb. általában egy-három évre választották, de előfordult, hogy „aki egyszer a hütösségre beesküdtetett, holtig abba maradott, ha magát jól viselte”.⁶⁹

A főerdőbíró léte más falvakban is feltételezi legalább egy helyettes erdőbíró megválasztását vagy kijelölését,⁷⁰ de a falubíróság, a hütösség, a polgárság, az erdő- és határbíró, az erdő-, mező- és marhapásztor, a híd- és kertlátóság, a zárlaglás, őfelsége és a haza szolgálata stb. – elsősorban a nemesek és szabadrendűek között – többnyire szerre járt, egyéves időtartamra szólt, a választásnak szabott időpontja vagy időszaka volt: a szerre következő alkalmas személy(eke)t többnyire büntetés mellett is kötelezték annak azonnali vagy a következő évben való felvételére, illetve előírták, hogy a fel nem vevőnek a büntetés elkerülése végett maga helyett embert kell állítania.⁷¹ A főerdőbíró néhol a *fő possessorok* közül választották, a határ- és erdőbíró *rend szerint*, vagyis meghatározott

(1639) magánszemély is kihirdethette szándékát a templom előtt vagy a falugyűlésen (IMREH István 1983, 300). Homoródszentpálon 1670-ben falutörvénybe iktatták a *személyes ember tilalmát*, amelyet a falugyűlésen kellett bejelenteni (Uo., 324). Eresztevényen (1767) a *falu* és a *személyes emberek tilalmas helyeit* említik (Uo., 399). Szemerján (1771) előírták, hogy a jövevények 15 nap alatt tanulják meg a falutörvényt, mert ha azután hibáznak, büntetik őket (Uo., 411).

⁶⁷ A falugyűlésről távolmaradók kötelesek voltak elfogadni a jelenlévők többségi döntését (IMREH István 1983, 9–12). A távolmaradók büntetése általános szokás volt: három forintra is büntethettek érte (Uo., 327). Az egyházközség gyűléseiről való távolmaradást is büntették (COROI Artur 2007, 75–76).

⁶⁸ A csíkszépvízi constitúciót szentesítő falugyűlésen (1841) egyúttal erdőbírákat választottak a falu három tizesébe (SZŐCS János 2004, 116).

⁶⁹ IMREH István 1983, 423; SZŐCS János 2004, 95.

⁷⁰ IMREH István 1983, 343, 386, 501. Időnként a *Társaság* erdőbíráinak egyikét is főerdőbírónak címezték.

⁷¹ IMREH István 1983; COROI Artur 2007, 143. A határpásztorokat például nem mindenütt bízták jobbagyra (IMREH István 1983, 361).

sorrendben egy-egy nemes volt – a határ- és erdőpásztorok azonban jobbágyok –, de szerre járhatott számos más közfeladat is, ha pedig a sorra kerülő személy nem ment erdőt őrizni, vagy gyermeket küldött maga helyett, megbüntették, és mégis elő kellett állnia a szolgálatra.⁷² A székely falvakban a tisztség szerre járása nem zárta ki a megmaraszthatóságot.

Az erdőbírótság viselésére alkalmas erdőbirtokosokat a *Társaság* közgyűlése jelölhette ki, és a tisztség felvételének sorrendjét is az állapíthatta meg, így egy erdőbíró leköszönésekor, leváltásakor vagy elhunytakor a közgyűlésnek csak azt kellett eldöntenie (szavazás útján), hogy megmarasszák-e a leköszönőt vagy mást válasszanak helyette, és ki kellett jelölnie a tisztség betöltésére alkalmas újabb személyeket.⁷³

Az évszázados hagyományokra és tapasztalatra is figyelmező erdőbirtokosok a célszerűség és a gyakorlatiasság követelményeinek kívántak megfelelni, midőn két egyidejűleg fungáló erdőbíróvá választottak. Erre lehet következtetni abból, hogy a régi erdőbírák az általuk kezdeményezett peres eljárások végleges lezárásáig az újak megválasztása után is gyakorolták hatáskörüket, mégpedig az új erdőbírák és erdőpásztoraik segítségével. A székely falvakban a tisztségviselőkre és közfeladatot teljesítőkre nézve más faluközösségekben is hoztak hasonló célszerű határozatot, biztosítva a folyamatban lévő ügyek azon személyek általi lezárását, akik azokat legjobban ismerték: a régebbiek így bevezethették hatáskörüket gyakorlásába az újakat, és némileg tehermentesítették őket. Ugyanez a szempont indokolhatta a két egyidejűleg fungáló erdőbíróvá választását, ráadásul így bármelyikük akadályoztatása esetén a másik egymaga is elláthatta a teendőket. Mindkettejük akadályoztatása esetén talán szüneteltették az ügyintéztést, vagy – egyszeri, esetleg többszöri alkalomra, mint a jegyző esetében – erdőbíró-helyettest választhattak vagy jelölhettek ki.

A *Társaság* tagságának a lakóhelyi elkülönülése és/vagy rendi összetétele is indokolhatta két erdőbíró és páros számú erdőpásztor választását, vagy pedig az, hogy a két erdőbíró területi illetékessége is megoszlott: egyikük a *Társaság* erdőbirtokának a Nádas patakától⁷⁴ a faluig terjedő, másikuk a falutól a Mogyoró patakáig terjedő részét kellett, hogy ügyelje az erdőpásztorok felével, bár nem tudjuk, hogy a magánerdők mekkora hányada esett erre, a rendtartás preambuluma által elég pontosan körülhatárolt, területileg is összefüggő két területre. Dálnokot két falurész, Alszeg és Felszeg alkotja;⁷⁵ a falu közös erdőhatárából a *harmincemberek* és a *darabontok* már 1578 előtt kiszakítottak egy-egy darabot; a *Társaság* a két székely katonarend, a lovas- és gyaloghatárőrök rendjének tagjaiból, illetve a katonarendiekből és a nemesekből alakult; a dálnoki református egyházközségnek valószínűleg egy alszegi és egy felszegi megyebírája volt, de ezt nem állt módunkban ellenőrizni.⁷⁶

A *Társaság* által választott *alkalmas személy 3 esztendeig* volt köteles viselni a *Notáriusságot*: nála állt a *Jegyző Könyv*, amellyel *1 magyar forint bírság terhével tartozott minden gyűlésbe ideibe megjelenni, helyes mentséggel* elmaradva pedig azt *bizonyos embertől* elküldeni.⁷⁷ Az utóbbi esetben a közgyűlés egyszeri vagy többszöri alkalomra jegyzőhelyettest választott vagy nevezett ki. A *Társaság* iratait és pecsétjét – bár erre nézve nem találtunk adatot – a jegyző valószínűleg a *Társaság* ládájában őrizte.⁷⁸ A megújított rendtartást valószínűleg az 1794–1809

Albisi Teleki Mihály Pap Uram Felszegbe a patakra be járó utzatska; Lázár István Ur Felszegben levő jószágának az Ecclesia házában belől le járó pataknak praesudicialasarol valo Collateralis Inquisitio de Anno 1736. 3 9novembris; Teleki Mihály Paptol Dálnokon Felszegben örökösön vett Jozságról valo Contractus de Anno 1737. 15 Aprilis; 1806. III. 22. Szabo István Felszegi Gyalog Katona (az összes idézett adatok lelőhelye: MOL P 1610). Alszeg 1665/1753-ban, a Kápolna 1685/1792-ben és 1772-ben is előfordul, utóbbi évben Felszeg is (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 47–48).

⁷² Uo., 342, 343, 355, 364, 366, 368, 372, 407, 411, 461.

⁷³ A falutörvények a tisztségviselők és a közszolgálatot teljesítők *rendeléséről, állításáról, választásáról, fogadásáról, ki- vagy felnevezéséről* stb. szólnak, ami gyakorlatilag egyaránt jelenthette a kinevezést, a választást, a fogadást és a szeres kiállás különböző formáit is.

⁷⁴ 1595. *Nádastó*; 1685. *Nádastető* (erdő); 1736. *Nádashidja* (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58–59). 1654/1789. *Kis völgyön a Nádra menőben; a Nádba; A Nádas oldalába... a felső uton fejlül* (szántók); *Nádosba a Miklos fiak vicinujába által az Árnyék felől valo mart utig ki az Nitas melyéke felől egy darab pusztás erdő; A Nados haton* (erdő); *Az Nádas oldalában; Az Nádas torkában* (szántó); *Az Nádason innet az középső út által kelőbe* (szántó); 1685/1792. *Az Nádason túl* (szántó); *Az Nádaban* (kaszáló); *Az Nádas Tő feliben* (erdő); 1732/1793. *A Kis mezőben a Nádason tul* (szántó) (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 47–48).

⁷⁵ 1629. III. 13. *A Felső mezőben a Kápolnánál*; 1659. V. 10. *a Kápolnánál*; 1674. V. 16. *Kápolna Hegyen*; 1687. VII. 18. *Az Alszegei Kápolnán kívüül, a Felső mezőben, a Kertre jövőben*; 1725. *A felső mezőben az Alszegei Temetőre jövőben*; 1730. *Alszegei Temető*; 1786. XI. 11. *Alszegei Temető hely*; 1791. IV. 6. *Felső mező... a hegyen az alszegei temetőre jövőben*; 18. század vége (év nélkül): *Dálnokban egy Curialis hely melyek szomszédja alol a közönséges Temető hely*; 1733. V. 4.

⁷⁶ Ahol csak egy faluközösség lakói alkották az egyházközséget, ott általában a falu területi tagolódásával egyenlő számú megyebírárt és szentegyháziát választottak.

⁷⁷ A székely falvakban általában választották a jegyzőt, akinek kötelességei közé tartozott a *Protocollum*, a falu jegyzőkönyvének őrzése: a választásba se a possessorok vagy a patronusok, sem pedig a felsőbbség nem szolt bele (IMREH István 1983, 64–66, 418).

⁷⁸ A székely falvak jegyzőkönyveit, fontos iratait a falut érintő hivatalos iratokkal együtt általában a bíró vagy a jegyző őrizte egy erre a célra készült, két- vagy háromzárás ládában, többnyire a saját házában, lepecsételve: az iratokat a falu pecsétjével hitelesítették, amelyet a bíró pecsétjének is neveztek, mert előfordult, hogy valóban az volt a falu pecsétje (IMREH István 1983, 56, 314, 370, 418, 464).

között fungáló Szathmári János dálnoki iskolamester, András Mózes székely huszár, Barta László, Imreh Ferencz vagy Dálnoki Szabó Dániel gyalogkatoná⁷⁹ – utóbbiak mind a négyen 18. század végi, 19. század elei dálnoki notáriusok – foglalhatta írásba, de az illető személyt csak az eredeti okirat birtokában lehetne azonosítani.

Az első székely falutörvényeket a 16. század végén rögzítették írásba, amikor az írásbeliség a falvak öngazgatásában egyre megszokottabbá vált, és egyre nagyobb szerepet játszott.⁸⁰ A falutörvények gyakran elrendelik a bevételek, kiadások stb. írásban való nyilvántartását, regestrumok, számadás- és jegyzőkönyvek, protocollumok használatát: ezeket többnyire az ügyvitel írásbeli feladatait végző iskolamester, deák vagy jegyző készítette, illetve vezette.⁸¹ A *Társaság* tehát több mint két évszázados gyakorlatot követett, midőn rendtartásában kimondta, hogy „minden gyűléséről, végezéséről, egygyezéséről, Törvényeiről, Erdő Bírák változásairól (és a *Társaság* által eladott fa áráról is) *Prothocolatio légyen formaliter*”.

A *Társaság* tagjainak teljes névsorát és rendtartását is tartalmazó közgyűlési jegyzőkönyvet bizonyos feltételekkel a *Társaság* tagjai, úgy a helybeliek, mint a bebírók elolvashatták és másolatot is kérhettek az őket érdeklő bejegyzésekről. Időnként fel is olvashatták a tagságnak a rendtartást és a fontos határozatokat, végzéseket,⁸² bár a tagság zöme jártas volt az írás-olvasás tudományában.

A közgyűlési jegyzőkönyv talán azonos az 1804. május 26-án említett *Erdőbírák jegyzőkönyvével*: az erdőbíróságra tartozó ügyek 1806. december 22-én, 1807. február 14-én, június 8-án, 1808. január 9-én, december 5-én, 6-án, 9-én, 26-án, 1809. január 20-án, 27-én és 1809. április 21-én folytatott

tárgyalásain már a megújított rendtartás által megkövetelt új jegyzőkönyvet használhatták.⁸³

A falu tízeseinek tagja lévén minden falu szeriben lakó személy, a dálnoki *Társaság* – hacsak tagjait nem osztotta lakóhelytől független tízesekbe – nem szervezhette meg tízesenként az erdőőrizetet, de nem alkalmazhatta a részesedés vagy a rendes *csordaseries* szerinti erdőőrzést se.⁸⁴ Az erdőpásztorok száma a székely falvakban, nem számítva az erdőbíró, általában 10–12, de 6, 8, 14 vagy 24 is lehetett, ami esetenként megegyezett a hütösök számával.⁸⁵ A 19. század elején a lakosság jelentős csoportját alkotó dálnoki határőrkatona feltehetően mind tagjai lévén a *Társaságnak*, amely vélhetően kizárólag saját kebeléből való erdőpásztorokkal őrizette erdeit, könnyen kiállíthatták a tizennégy tagú hütös erdőpásztori testületet, de minden birtokos is köteles volt szemmel tartani az erdőt és *a' lopót avagy praedálót bé jelenteni az Erdő Bíráknak*. A hatalmas erdőt nem jelentő erdőpásztorok és birtokosok maguk is *három forintokig* büntetettek, mint *a' potentiarius, a' Kik pedig a' hatalmas erdő mellett fognak*, egy-egy forintig. A hatalmas erdő feljelentését elmulasztó erdőpásztor vagy birtokos hallgatását eleve a cinkos és/vagy a haszonleső hallgatásának tekinthették. A potentiariusnak az eljárás során pártját fogók mindössze 1 forintos bírságának magyarázata az lehet, hogy ők a feljelentés elmulasztásában nem, csak az eljárás lassításában, akadályozásában találtak vétkesnek.

A törvénytelen úton járók, a köz- vagy magánjavakat, köztük az erdőt károsítók feljelentését máshol is kötelezővé tették minden falutag számára, akár viselt valamilyen hivatalt, akár nem: aki ezt elmulasztotta, esetenként meg is büntették,⁸⁶ épp úgy,

⁷⁹ 1794. III. 19; VII. 15. *Szathmári János manu propria pro tempore Dálnoki Oskola Mester*; 1795. IV. 22. *Dálnoki Rector Szathmari Janos Uram és felesége az Dálnoki Rectori Haznal*; 1795. VI. 1. *Szathmári János manu propria pro tempore Dálnoki Oskola Mester*; 1803. Böjtmás hava 21. *Kövér Mária Dálnoki Oskola Mester Szakmari Janos Ökegyelme felesége 38 esztendő*; 1809. IV. 13. *Dálnoki, ugyan azon Eclésiának mostan szolgáló mestere... Szathmári János manu propria Dálnoki Oskola Mester*; 1811. XI. 21. *Szathmári János Oskola Mester fia 26 esztendő*; é. n. (18. század vége?) *Andreas Moses Falu notariussa*; 1806. III. 22. és é. n. *András Moses manu propria Dálnoki huszár és falu notariussa*; 1806. X. 15; 1821. I. 10. *Barta László manu propria Dálnokfalva notariussa*; 1822. *Barta László manu propria falu notariussa*; 1824. IX. 29. *Barta László m[anu] p[ro]pria falu notariussa*; 1808. III. 2; XI. 16; 1809. IV. 1; IV. 13; IV. 18; 1811. XI. 21; XI. 25; 1812. VI. 21, 29. *Imreh Ferencz manu propria Dálnok falu Notariussa*; 1817. X. 11. *Dálnoki Imreh Ferencz manu propria*; 1814. IV. 20; V. 17. *Dálnoki Szabó Dániel... falu Notariussa Gyalog Katona* (MOL P 1610).

⁸⁰ Már a gergyóújfalusi falutörvény (1581) is megkövetelte

a kihágások és büntetések írásban való nyilvántartását (IMREH István 1983, 278).

⁸¹ A számadás elkészítését a fő kormányzék a 18. század végén a jegyző kötelességévé tette (IMREH István 1983 és SZŐCS János 2004, 93, 95). A laborfalviak (1717) kívánatosnak tartották, hogy a bíró szabadrendű és jobbágy *adjunktusai* közül legalább négy írástudó legyen (IMREH István 1983, 356). Az ilyen nyilvántartásokat általában a bíró őrizte.

⁸² A törvény felolvasásáról lásd IMREH István 1983, 386–387.

⁸³ MOL P 1610.

⁸⁴ IMREH István 1983, 46, 220, 265, 267, 344, 453, 479, 502. (A *csordaseries* ezen falvak némelyikében más kötelezettségek esetén is alkalmazták.) *Csordaseries* = csordaszer = a csoda őrzésének (és felszedésének) rendje.

⁸⁵ IMREH István 1983, 265–266, 276, 279, 343, 372, 451, 459, 460, 501.

⁸⁶ IMREH István 1983, 239–496; SZŐCS János 2004, 92, 95. A kötelező jelentés elmulasztását más kihágások esetén is büntették, különösen ha az elkövető maga is hütös ember volt (IMREH István 1983, 299, 369).

mint azt, aki a kártevő pártjára kelt.⁸⁷ Az erdőőrzőket súlyosabban büntették, ha maguk is törvénytelen úton vitték el fát az erdőből, de megbüntették az erdőrontásról tudó és azt elhallgató bírót vagy hütöst is, néhol pedig kétszeresen büntették a hivatalában hanyag, a feljelentést, a záloglást vagy az erdőrontó szekereinek, marhájának behajtását elmulasztó erdőbírót és/vagy erdőpásztort, és előfordult, hogy ha az utóbbi elégtelen lett volna a fizetésre, hatvanat csapattak rajta, máshol pedig elcsapták és becsületét is veszítette.⁸⁸ Egyes falutörvények kötelezték, illetve felhatalmazták a falutagokat az erdőrontó feladására és megzáloglására, ha bírtak vele, az erdős embert pedig felhatalmazták, zálogolja meg az erdőrontót a tűzifának való erdőben, vagy vonja el a marháját, a zálogot vagy a marhát pedig ki ne adja, míg az illető egy forintot nem fizet, de ha tilalmasban leli, és a bíró nem zálogolná meg, a bírón vegye meg a kárát.⁸⁹ A feljelentő, illetve az erdőrontó marháját behajtó erdőpásztor vagy falutag a bírság felét is megkaphatta.⁹⁰ (A falu, a bíró, a hütösök, a polgárok, a határ-bíró és a határpásztorok között hasonló záloglási és bírságolási viszonyokat figyelhetünk meg,⁹¹ és majd minden falu megzálogolta és megbüntette hanyag marhapásztorait.)

A rendtartás nem szabályozza az erdőpásztor-választás vagy -fogadás módját, sem pedig megbízatásuk időtartamát: legvalószínűbbnek, mint más falvakban is, az erdőpásztorság szerre való kötelező felvétele vagy vállalása látszik, de úgy tűnik, az erdőpásztorok nem változhattak egy évnél rövidebb idő alatt. Az erdőpásztoroknak egyértelműen közvetlen feletteseik, az erdőbírák parancsoltak.⁹²

A *Társaság* erdőbírait, a nótáriust és az erdőpásztorokat hivatalba lépésük alkalmával feleskették, mint minden tisztségviselőt és közszolgálatra hivatott személyt.⁹³

A közszolgálatot végzők többségének fizetségét a falutörvények a közösség tagjai által nekik juttatott, valamilyen számítási kulcs alapján meghatározott mennyiségű gabonában vagy pénzben és a bírságpénzek meghatározott hányadában szabták meg, esetenként előírták a törvénytevés, ügyvitel és ügyintézés során kifejtett munkájukért járó díjakat is, de viszonylag kevés példát találunk bennük az erdőpásztorok díjazására. A rendtartás megújításakor

azért tarthatták szükségtelennek előírni a *Társaság* jegyzője, erdőbírái és erdőpásztorai fizetésének, díjazásának módját és összegét, mert az hagyományos és közismert volt, vagy valamely korábbi szabályozásban rögzítettet, esetleg a falu más tisztségviselőinek díjazási módjához igazodott. Az erdőbírákat és erdőpásztorokat a bírságpénzek valamely hányada illethette meg, az előbbieket valamilyen kedvezményben is részesülhettek, a jegyzőt pedig a *Társaság* működésével kapcsolatos minden írásbeli teendő elvégzéséért és jogi képviseletéért is díjazhatták. (A hatalmas erdőőr feljelentését elmulasztó erdőpásztorok és birtokosok egyenlő büntetése azonban az erdőpásztorok fizetetlen voltára is utalhat: Árkoson is csak 1830-ban merült fel és oldódott meg az erdőpásztorok díjazásának kérdése.⁹⁴)

A magánerdő-birtokosok a *falubavétellel* minden tekintetben azonos *társaságbavétel* útján válhattak a *Társaság* tagjaivá. A *Contractus* megújításával és az új jegyzőkönyv felfektetésével időszerűvé vált a tagsági viszony a társaságbavétellel egyenértékű megerősítése, megújítása: az a dálnoki magánerdő-birtokos, aki elmulasztotta, hogy a *Társasághoz* való tartozását megerősítve, tagságát megújítva 2 garassal hozzájáruljon az új jegyzőkönyv megvásárlásához,⁹⁵ ki kellett, hogy fizessen egy forintot, vagyis újból alá kellett vetnie magát a társaságbavétel – számunkra részleteiben ismeretlen – szertartásának, hacsak ki nem akart állni a *Társaságból*, a bebírók pedig kizárólag a *statúció* egyforintos díjának kifizetése után vétettek be a *Társaságba* és íratott be a nevük a jegyzőkönyvbe. Vélhetően az erdőbirtokosok felnőttkorba érő, külön gazdálkodó gyermekei és/vagy örökösei is ki kellett, hogy fizessék ezt az összeget: a *Társaság* jegyzőkönyvébe az új tagokat csak ennek befizetése után írhatták be. Ezen mit se változtat az a körülmény, hogy az utóbbiak ugyanúgy beleszülettek a *Társaságba*, mint a falutagok utódai a faluközösségbe.

A tagság megerősítésének, megújításának az elmulasztása – hacsak a mulasztó ki nem fizette a társaságbavétel díját – minden következményével együtt befejezett ténnyé tette a *Társaságból* való kiállást. Akik bármi módon ki akarták vonni erdejüket a *Társaság kötése* alól, a *Compossessorok* és a szomszédok által erdejük kiméretésére és körülhatárolására

⁸⁷ IMREH István 1983, 296, 354, 367, 388, 395, 397, 463; SZÓCS János 2004, 95.

⁸⁸ IMREH István 1983, 264, 266, 304–305, 307, 372, 387, 454–455, 501.

⁸⁹ Uo., 322, 327, 347, 355, 454–455.

⁹⁰ Uo., 407.

⁹¹ Uo., 369–464.

⁹² A határpásztorok, a határbírók és a falusbírók közötti alá- és föléren-

deltégi viszonyról lásd IMREH István 1983, 399, 432, 435–436.

⁹³ Uo., *passim*; SZÓCS János 2004, 94.

⁹⁴ IMREH István 1983, 478–479. A *Társaság* erdőpásztorainak fizetlensége a szerez kiállást valószínűsítette.

⁹⁵ 1 magyar forint = 100 dénár, 1 garas = 6 dénár. A korabeli pénzegységek táblázatának rendelkezésünkre bocsátását itt köszönjük meg Egyed Ákos történésznek, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökének.

köteleztettek. Néhol az erdőőrizetről lemondó személyt kizárták az erdőhasználatból, de visszavették, ha az egyforintos statúciót kifizette, máshol a szabadoktól egy forint, a közjavakból is csak félrészt juszó jobbágyoktól 50 dénár statúciót kértek, de mindenki, még az *ösfiak* felnőttkorba ért, a jövevényeket meg nem illető kedvezményekre jogosult utódai sem mentesültek a statúció fizetése alól, és csak annak befizetése után részesültek a közjavakból.⁹⁶

Az erdőlni akaróknak általában a falugyűlésen, a falutól (és a possessoroktól) kellett fát kérniük, és – akár volt szokásos vagy kijelölt erdőlőnap, akár nem – a falunak, illetve a falus- vagy az erdőbírónak kellett hírt adniuk, mielőtt szándékukat valóra kívánták váltani, némelyütt a bebírók *a falu közönséges útján* kellett, hogy hozzák a fát, és számba kellett adniuk *ki-ki a maga portiója szerint, jószágának mennyisége szerint mit hozott el*.⁹⁸ A *Társaság* tagjainak azonban akkor is hírt kellett adniuk az erdőbíróknak, ha a magukét kívánták erdőlni, mégpedig nem *fél esztendővel vagy többel is* korábban, hanem közvetlenül az erdőlés kezdete előtt: ellenkező esetben 3 forintra büntették őket, mint a hatalmaskodókat.⁹⁸ A rendtartás tehát azt szorgalmazta, hogy az erdőtulajdonosok csak a társbirtokosokkal való meg egyezés és a szomszédaikkal való határvetés hosszas eljárásának befejeztével értesítsék az erdőbírákat. A *Társaságba* beállott bebírók azonban ezenfelül valószínűleg csak a *Társaság* jegyzője, erdőbírái vagy más felhatalmazott személy által kiállított hivatalos engedéllyel erdőlhetnek, mint ahogy ezt a más falvak erdejébe bebíró dálnokiak is csak engedéllyel teheték.⁹⁹ A szigorú ellenőrzés szükségessége már 1713. június 12-én felmerült, amikor a kilenc communitás (Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztevény, amelyeknek közös erdeje Dálnok erdeivel is szomszédos) lakói

megállapították, hogy közös erdejüket leginkább a *kitsin jóságokat biro extraneus emberek* károsítják, pusztítják.¹⁰⁰

Az erdőbírák minden alkalommal újabb 3-3 forinttal szaporították a visszaeső, akár a magáéból erőszakosan erdőlő büntetését is, a rendtartás pedig megtiltotta, hogy a hatalmaskodó *a Társaság elől perit nagyobb itilet elébe vigye*, így a faluszéke elé se vihette, de egy *prohibita* vagy egy *novum* mellett elláttathatta a *Társasággal*, ha *valami ut láttzik ártatlanságára*, vagy *Extradominium* folytathatta azt. Más falutörvények és rendtartások is tiltották a helyi fórumok illetékességébe tartozó perek kivételét a faluból, avagy nem ismerték el kötelezőnek a falura, illetve a közös törvénnyel rendelkező falucsoportra nézve a külső fórumok döntéseit, még az Állandó Tábláét se.¹⁰¹ A faluból – helyenként a falun belül is kétlépcsős lévén a törvénytevés – más ügyeket is csak kivételesen, bizonyos feltételek teljesítése esetén engedtek a társközségekhez, a szomszéd falvakhoz, a *nemes székre* vagy a tisztekhez *apellálni*.¹⁰² A falutörvények és erdőrendtartások a rajtavesztett visszaesőket vagy minden alkalommal ugyanannyi bírság fizetésére kötelezték, vagy esetről esetre növelték a kirótt bírságot, de olyanok is akadtak, amelyek a kihágás természetétől függően az eljárások egyikét vagy másikat alkalmazták.¹⁰³

A *Társaság* igen szigorúan ítélte meg a más erdejét erdőlőt és *Hazánk Törvénye szerint*, háromnapos peres eljárás (*Tridualis Processus*) keretében büntette, amelyet az illetékes erdőbíró erdőpásztoraival és a károsulttal együtt indított meg és folytatott. Erdőkihágások esetén ritkán folyomadtak a *Triduale Forumhoz*. Az árapataki erdőbírák például 1800. március 15-én behajtották a szabad erdejüket erdőlő, fél szesszióval bíró *extraneus possessorok* tizenhét négyökrös szeret, azokat a *Triduale Forumon* mindenestől el is

⁹⁶ A falubavételről lásd IMREH István 1983, 46–51, 395, 407–408.

⁹⁷ A székely falvakban a falu vagy az előljárásság tiltott és szabadított mindeneket, esetenként a possessorokkal egyetértésben: a falunak, a bírónak, a hütösöknek, a határ- és erdőbíróknak vagy más előljáróknak mindenképpen hírt kellett adni sok minderről, ha pedig valaki a falu, az előljárók, helyenként a patronusok és a possessorok híre, engedelme, egyetértése és akarata híján és/vagy ellen cselekedett, megbüntettetett (IMREH István 1983; SZŐCS János 2004, 76).

⁹⁸ A saját (osztott?) erdejét vágó személyre nézve az 1764-ben szintén militarizált Magyarhermány falutörvénye (1803) is előírta: „aki a falu osztályán kívül vág, akár személyes helyén, akár falu erdején, az ilyen praevariátor 1 magyar forintokra megbüntettetik” (IMREH István 1983, 458). A székely falvakban szinte minden vétségért, kihágásért 3 forint bírságot róttak ki.

⁹⁹ Anno 1812 die 1^{primi} Februarii Lázár Dávid Urnak a 9 ág Communitas Erdejere a bé Erdőlésre Szabadság engetetett Die

Datum ut supra. Signatum Besenyő Kövér Menyhárt falu notariussa manu propria; Ezen Czédolát befogtam 812^{bi[en]} februaryus 9th Napján a Dálnoki Lázár Uram jobbágyától Salamon Andrától. Nro 9^{nono}; Erdőlő czédola Melly mellett Tekintetes Lázár Dávid Uramnak mint valóságos Besenyői Possessornak a 9 Communitas Szabad erdejere való béerdőlés bátorságossá tétetik. Költ. – Angyaloson 812 Februaryus 22 Napján. Forro Ádám manu propria 9 Communitas plenipotentiariussa által; Erdőlő Czédola. 1820. esztendőre Lázár Dávid Uram meg adta az erdőt nekünk. Molnos Katai Mozes Gyalog kaplarnak. (MOL P 1610.) Lázár Dávid dálnoki nemesember számos széki tisztséget betöltő dálnoki lakos (felesége felsőcsernátoni Szaniszló Borbára).

¹⁰⁰ A kilentz falu erdejire bé birhatosok Deliberatumai. Anno 1713. 12decima secunda Junii - Fasciculus 14. Numero 18. (MOL P 1610.)

¹⁰¹ IMREH István 1983; SZŐCS János 2004, 76.

¹⁰² IMREH István 1983, 294–459.

¹⁰³ IMREH István 1983, 287–490.

kobozták, de a *possessorok extra dominium* a Guberniumhoz vitték az ügyet,¹⁰⁴ a csíkszépvízi constitúció (1841) pedig előírta, hogy az idegen erdőrontót a bíró *triduáztassa meg*.¹⁰⁵ Más falvak törvényei és erdőrendtartásai is büntették a más erdejét erdőlt és a más elkészített kaszaly-, öl- vagy hosszúfáját elvívót, bornáját, kádfáját, káváját, vesszejit, tűzifáját vagy egyebet, tönkjét, mívbe való fáját, de még a fából épített erdei csűrök és kalibák rongálót is, helyenként testi fenyítést helyezve kilátásba, de megbüntethették azt is, aki idegent hozott be erdőlni a falu erdeibe: az idegentől elkobozták a fát, ha pedig ismét erdőlni mert, marhájából s eszközéből a helybeliek bírságánál nagyobb összegre büntették.¹⁰⁶

A székelyek a fák kérgének meghántásával megszállt erdőrészek letarolásával és az erdők felégetésével nyertek újabb legelő-, kaszáló- és szántóterületet, a marhapásztorok pedig harapégetéssel (avargyújtással) próbálták feljavítani az erdei legelőket, hozzáférhetővé tenni az állataikat tápláló erdei aljnövényzetet, néha akaratlanul is felégetve az egész erdőt.¹⁰⁷ A *Társaság*nak éppoly bőséges oka lehetett a harapégetés tiltására és oltásra kirendelt, de oltani nem menő birtokos büntetésére, mint akármely más falunak.¹⁰⁸ Az oltás kötelezettsége alól *helyes mentség* híján kibúvó birtokost talán azért büntették enyhébben, mert a haraptüzeket elsősorban a helyszínen lévő vagy annak közelében járórőző erdőpásztorok kellett volna, hogy idejében felfedezzék, és terjedését megakadályozzák. A *Contractus*nak a harapégetésről szóló cikkelye közvetve a *Társaság* erdeiben való legeltetésre és makkoltatásra utalhat: az előbbit (különösen a kecskékét) némely székely falvak tiltották, máshol engedélyezték, hasonlóképpen a makkoltatást is.¹⁰⁹

A falusbíró és a hütösök esetenként olyan székely falvakban is befolytak az erdőügyekbe, amelyekben

külön erdőigazgató szervezet működött, de ahol ilyent nem hoztak létre, vagy az erdőpásztorok közvetlen fölöttese a bíró volt, az erdők minden gondja elsősorban reá, a hütösökre, valamint a falura, a falugyülésre hárult, és arra is van példa, hogy az erdőigazgató szervezetnek és a falugyülésnek is megvolt a maga illetékessége az erdőrontási ügyekben.¹¹⁰ A különböző vétségeket, köztük az erdőkihágásokat is, sok székely faluban a falugyülésen tárgyalták, és a falu bírságát is a falugyülés róttá ki: a nagyrészt egyöntetű bírság összege legtöbbször megoszlott, belőle vagylagosan és különböző mértékben a falu, a bíró, a hütösök, a határ- és az erdőbíró, a határ- és az erdőpásztorok, a károsult, a kártevés bejelentője és a kártevővel szemben eljáró személy – például a hajtó – is részesülhetett.¹¹¹ Az erdőbírság összege azonban falvanként és aszerint is változhatott, hogy helybelire, bebíróra vagy idegenre rótták ki: viszonylag ritkán rótták ki ugyanakkora bírságot a bebíróra, mint a helybeliekre.¹¹²

Az erdőpásztorok és mások által észlelt, előbb az erdőbírónak jelentett erdei kártételeket, visszaéléseket, hatalmaskodásokat más faluközösségekben az erdőbíró általában a falusbírónak jelentette: az ilyen ügyek tárgyalása – az erdőbíró és az erdőpásztorok jelenlétében és közreműködésével – általában a falusbíró székén folyt, az ítékezés pedig a falusbíró és esküdtszéke kizárólagos hatáskörébe tartozott. Ezzel szemben a dálnoki *Társaság* közgyűlése maga tárgyalta az ilyen ügyeket, és maga hozta az ítéleteket is, mint ahogy a tagság vitás ügyeiben is maga döntött: a rendtartás előírásai szerint az ilyen ügyekben a falusbíróságra nem, csak külső fórumokra fellebezhettek.¹¹³

A tettenért személy megzáloglása általában a falu, a bíró, a hütösök, a polgárok, a havas-, erdő-,

¹⁰⁴ MOL P 1995.

¹⁰⁵ SZŐCS János 2004, 116.

¹⁰⁶ IMREH István 1983, 300, 304, 315, 322, 343, 371–374, 428, 473, 501; SZŐCS János 2004, 94. A vagyon elleni és más vétségek büntetésére máshol is alkalmaztak botozást, megvesszőzést, kalodázást stb., úgy a gyermek, mint a felnőtt elkövetőkre (IMREH István 1983, 343, 349, 428–429, 437, 480).

¹⁰⁷ IMREH István 1983, 181–182. Az *Orotás*, *Orotvány*, *Aszalvány*, *Égett*, *Tüzes*, *Vágás* stb. helynevek önmagukban vagy összetételeikben a háromszéki falvak határában ilyen területekre utalnak (IMREH István 1983, 371, 373, 396, 472, 477, 485; CS. BOGÁTS Dénes 1929, 55–71). Háromszéken a szarvasmarhák, lovak, juhok, kecskék, sertések pásztorát egyaránt marhapásztornak nevezték: általános volt például a *sértés marha* elnevezés is.

¹⁰⁸ A pálinka-, sör- és hamuzsírfőzés, a szén- és mészegetés, a fárak készítése is az erdők fogyatkozásához vezetett. Árkos egyik erdős bécét *Langos mészpestnek* nevezték; Osdolán a tűz által erősen elpusztított két erdőt tilalmazták, és az évente ismétlődő tavaszi erdőtüzeket említették, az erdőégetőt pedig tisztjéhez

kísértették, a falusbíró, a hütösök, az erdőbíró, az erdőpásztorok és a falulakók kötelességévé téve, hogy vigyázzanak a harap- és erdőégetőkre, büntessék, illetve jelentsék őket; Aranyosszéken tilalmazták a tűzgyújtást az erdőn, erdőhasználati díjat fizetettek a mészegetőkkel, és 1699 óta tiltották az erdőirtást. A harapégetésről, aszalásról és az előbbiekről lásd IMREH István 1983; SZŐCS János 2004, 76, 117; TAKÁCS Péter 2002.

¹⁰⁹ Az erdei legeltetésről és makkoltatásról lásd IMREH István 1983; IMREH István 1987, 129–130; SZŐCS János 2004, 94; OSZK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953. 116°; TAKÁCS Péter 2002; COROI Artur 2007, 144. A székely falvak jóval a harapégetést és a kéreghántást tiltó 1790-es törvény meghozatala előtt tilalmazták e két tevékenységet (IMREH István 1983, 245–246).

¹¹⁰ IMREH István 1983; SZŐCS János 2004, 76, 116.

¹¹¹ Uo.

¹¹² IMREH István 1983, 365.

¹¹³ A *Társaság* Extra dominium folyó ügyeiben a falusbíró is szerepet kaphatott.

határ- és kertbírák, a határ- és erdőpásztorok joga és kötelessége volt, a bírságot pedig általában a falusbíró, a hütösök, a határ- és erdőbírák rótták ki, vagy pedig a falugyűlés: a hütösök zálaglók és kezesek is lehettek, de a zálogot és a bírságpénzt a perceptornál, a falu pénze kezelőjénél is elhelyezhették, akinek azt fel kellett írnia, a bírságot pedig néhol itallal is meg lehetett váltani.¹¹⁴

A *Társaság* rendtartása nem szól a zálogszedés módjáról, és e téren nem tesz különbséget helybeli és bebíró birtokos között: a birtokosok szolgáit viszont a gazdáikhoz hasonlóan, a kívülállót pedig kétszerezsen bírságotlák. A *Társaság* erdőpásztorai marhát és eszközöket (székér, erdőlőszerszámok) vettek el zálogul, azt átadták az erdőbíráknak: a fa elkobozására Dálnokon nem találtunk példát.¹¹⁵

A székely falvakban az erdei kártevés elbírálásának első lépése általában a kárbecslés, ami erdei és más ügyekben általában a bíró, a hütösök és az előbbi vagy a határ-, illetve az erdőbíró által kinevezett kárlátók feladata volt, de a károsultnak vagy mindenkinek, akit küldtek vagy aki észlelte,¹¹⁶ néhol a bíróval együtt kellett mennie kárlátni, segíteni a károsultnak és a kártevő marháját¹¹⁷ behajtani: az ügyében el nem járó bíró és hütösök marháját a károsult néhol megköthette, de a bírót és a hütösöket mulasztásaiért a falu vagy a széki tisztség is megbüntethette.¹¹⁸

A *Társaság* erdőbírái nyomkereséssel állapították meg a hatalmaskodás helyét és tényét, a hatalmaskodók által okozott kárt pedig tőkézéssel becsülték fel: az eredményt a káros embernek tudtára kellett adniuk, és, ha a kár tetemes volt, biztosítaniuk kellett annak a hatalmaskodó általi megfizetését. A rendtartás a kártérítés mértékét a károsult és a hatalmaskodó közötti alku tárgyának tekintette, de biztosítékot is nyújtott az előbbinek: a károsult a hatalmaskodónak az erdőbíró kezén lévő zálogát a kára megtérítéséig megtilthatta. Ha a hatalmaskodó nem tudott megbékélni, azaz megegyezni a károsulttal a kártérítés módjában és összegében, ki kellett fizetnie

a károsultnak az erdőbíró vagy a kárbecslésre felkért hozzáértő személy(ek) által megállapított összeget, amely a fa piaci árával lehetett arányos, de ezzel nem kerülhetett el a cselekedetért magáért járó bírságotlást. A kár megtérítése után a hatalmaskodó valószínűleg minden további formáság nélkül átvehette zálogát az erdőbírótól.

Az erdőbirtokosok közgyűlésén az erdőbíró képviselte a hatalmaskodók elleni vádat, a tényállásnak és a rendtartás előírásainak megfelelő bírságot javasolva. Az ítéletet a közgyűlés mondta ki: az idézés és a perbehívás az akkor épp szokásos módon történt, miként a bírság behajtása is.

Mint más falvakban is, a bírságpénz egy hányada az erdőbírákat illethette, ezzel viszont a közgyűlés rendelkezett: az erdőbíráknak ezért a *cselekedetről* csak hivatali kötelességük teljesítése és a *Társaság* ítéletének meghozatala után szabadott *megbékélniük* a hatalmaskodóval, nehogy túl engedékenyek legyenek és futni hagyják azt.¹¹⁹ Véltetően rendhagyónak tekintendő az az 1806. november 22-én tárgyalt eset, amelyben az erdőbíró maga *törvényezte meg* a hatalmaskodó által elhozott fát, és a *békességre* is ajánkozott: az általunk fellelt forrásokban nincs szó arról, hogy a hatalmaskodó ügyét csak akkor tárgyalta volna a *Társaság*, ha az erdőbíró ítéletét ő vagy a károsultak nem fogadták volna el. A szövegösszefüggés azonban megengedi azt a magyarázatot is, hogy az erdőbíró a kártérítés békesség, nem pedig *aestimatio* melletti rendezésében ajánlotta fel a közbenjárását, és, ha feltehetően harmadmagával cselekedvén jogszerűen képviselte a *Társaságot*, eljárása nem tekinthető rendhagyónak. A *Társaság* egyes falvakhoz hasonlóan akár enyhíthette is a büntetést, ha a hatalmaskodó és a károsultak közötti megbékélés végbement.¹²⁰ Más falutörvények büntették az erdőrontónak kedvező, személyválogató erdőpásztor, esetről-esetre duplázva a büntetését,¹²¹ vagy tiltották, hogy a határpásztorok a faluszéke *decisiója* nélkül megbékéljenek a károkozóval: a *praevaricál*óval kiegyező határpásztorot megbüntették és elcsapták.¹²²

¹¹⁴ IMREH István 1983. A szenttamási falutörvény egyedülálló módon elrendelte, hogy a távollévő férfiak helyett feleségük jelenjen meg a falugyűlésen (Uo., 32). Az erőszakos, a bírónak, a hütösöknek, a polgárnak, a határ- vagy erdőbíróknak, a határ- vagy erdőpásztoroknak és a zálaglóknak ellenálló, azokat megtámadó és a zálogot erővel visszavevő személyt – az ilyen erdőlőt is – büntették a székely falvakban, az idegeneket néhol súlyosabban, mint a helybelieket, esetenként pedig minden kirendelt személy vagy az egész falu köteles volt reamenni a potentiariusra.

¹¹⁵ „Anno 1693 die 9. Xdecembris. Komolló. Kányádi György... perli a bírót és két hütösét... az Falunak tilalmas nyír erdeiből Szekeret vittünk be az én hírem nélkül ki adták, holott az fája az Falu törvénye szerent engemet illetett volna, hogy a Falu törvénye szerent nem eltek kalumnian vadnak Singillatim, penszt fizetesis ígertek aszt

sem adtak meg azertis calumnian vadnak.” (OSZK Kézirattára, *Fol. Hung.* 953. 127°.)

¹¹⁶ A falutagnak a bíró szavára falu szükségében meg kellett indulnia.

¹¹⁷ Egyes falvak idegen állatot nem engedtek behozni a határukra.

¹¹⁸ IMREH István 1983.

¹¹⁹ A megbékélés feltételei közmertek lehettek, vagy pedig azokat is a *Társaság* szabta meg: az erdőbíráknak a hatalmaskodóval tulajdonképpen a személyes harag eltávoloztatásáért kellett megbékélniük, az utóbbinak pedig az előbbieket fáradságáért (IMREH István 1983, 181).

¹²⁰ IMREH István 1983, 414.

¹²¹ IMREH István 1983, 373.

¹²² IMREH István 1983, 394, 467.

A *Társaság* régi avasait nyilván a birtokosok részesedésének arányában osztották fel, nem pedig úgy, mint a falu felszabadított tilalmasait, amelyeket 1820-ban táblákra, azokat pedig a családok számának megfelelő számú nyílra osztottak: így – rendi hovatarozásának megfelelő arányban – minden család elegendő épületfához jutott.¹²³ A háromszéki falvakban a tízesenkénti nyilas erdőrészt- vagy faosztás lévén ez általános gyakorlat, a falu erdeiben Dálnokon is ez lehetett szokásban: ősidők óta a tízesek tették fel a falu határkertjeit is.¹²⁴ A falvak erdeinek táblákra osztása csak a háromszéki tisztségnek és a császári határőrtiszteknek az 1781-ben kibocsátott *ordo silvestris* alapján a helyi viszonyokhoz alkalmazott, 1790-ben megalkotott széki végzése nyomán jött szokásba.¹²⁵

A *Társaság* erdei nyilván spontánul sarjadó erdők voltak: erdőstítésről, faültetésről a rendtartásban nem esik szó.¹²⁶ Nem tudni, tilalmazta-e a *Társaság* a fa eladását. A fának, esetenként az osztott erdő fájának a falu vagy az előjárók tudta nélküli, különösen a falun kívülre való eladását több falutörvény tilalmazta, de – nyilván az ellenőrizhetőséget tartva szem előtt – esetenként engedélyezték az otthonról való

eladást, ha pedig valaki faépületet vagy épületfát eladott vagy elpusztított, nem adtak helyette mást, és büntették is.¹²⁷

A dálnoki magánerdőt valószínűleg sikerült kivonni az 1871-ben megkezdett arányosítás hatálya alól, elkerülve ezzel a falu népe jelentős részének tönkretételét.¹²⁸

A dálnoki egykori kétágkatonai és úrbéres közbirtokossági erdők 2002-ben visszakerültek az eredeti tulajdonosok és leszármazottaik tulajdonába, és azokat az akkortájt újjáalakult, Beke Árpád által elnökölő *Kökényes közbirtokosság* kezeli.¹²⁹ A közbirtokosságot az egykori kétágkatonaság erdőbirtokának egyik részéről, a *Kökénybérc* erdejéről nevezték el.

A 19. század második felében alakult székely és úrbéres erdőközirtokosságok, amelyeket csoporttulajdonként tartunk számon, évszázados mintákat követve a székely falvak erdőlési-erdőóvási, azaz erdőgazdálkodási tapasztalataira és gyakorlatára alapozva szerveződtek és működtek: előzményeik közt az egy évszázadnyival korábbi dálnoki *Társaság* – tagjait a rentartásban *Compossessoroknak*, 1807. február 14-én már magyar szóval *közirtokosoknak* nevezték – igen előkelő helyre tarthat igényt.

Coroi Artur – Budapest, Várhegy u. 2, H-1028; roiar@ludens.elte.hu

Függelék¹³⁰

I.

A dálnoki erdőbirtokosok

Társaságának rendtartása – 1804

A' most fojdogáló 1804^{dik} Esztendő Böjtelő Havának 3^{dik} és 4^{dik} Napjain itten Nemess Kézdi Székben Dálnokban a' Deső Kelemen Lovas Katona Atyánk fia Házánál a' Dálnoki Erdő Birtokos Lakosoknak mind a' Két Napokon Közönséges Nagy gyűlések tartatván, Régibb Contractussainknál fogva nevelt Erdőinknek meg tartására nézve Végezetett Ujjonnan, a' régibb Contractusoknak erejek mellett, nemine Contradicente,¹³¹ hogy

A' Nadas patakától fogva fel a' Vas Kapuig, a' Kökény Bértzivel edgyütt le a' faluig, által a' Mogyoro patakáig, minden Személyes emberek erdei tilalmáról (ide nem értetvén a' már régen fel nevedett Avas erdők) egy uj, állando és erősebb Contractus írássék illy Pontok alatt.

1. A' Szomszédság közé kerített helyek örökké tilomban légyenek, Kik a' magokét erdőlni akarják, Szomszédaikkal hártárt vessenek, az fungens Possessori Erdő Bírának hirt tégyenek, a' Külömben tselekedők mint hatalmaskodók, a' magokébollis 3. magyar forintokig meg büntetessenek.

2. Az Említett Erdőknek a' Birtokosok közül, két hittel köteles, és alkalmas Erdő Bírái légyenek, és 14. erdő pásztorok, a' kiknek az Erdő Bírak parantsolhassanak. Azon kívül a' többi birtokosok is úgy tartoznak őrizni mint a' Hütös Erdő pásztorok mindenütt, és a' lopót avagy praedátót bé jelenteni az Erdő Bírának.

3. Ha el halgatnának az Erdő pásztorok, vagy a' Birtokosok, valami hatalmas erdőlt, mint a' potentiarius vagy büntetessenek, három, három forintokig, a' Kik pedig a' hatalmas erdőlt mellett fognak, azok is egy egy magyar forintokig meg büntetessenek.

felbukkan, de nyilván annál sokkal régebbi (lásd MOL P 1610).

¹²³ IMREH István 1983, 245–246.

¹²³ TAKÁCS Péter 2002, 144.

¹²⁴ „Anno 1669. Die 15decima quinta Januarij tétett osántz kertek regestuma, sub Regiis Stephano, et Georgio Bod de Albis.” (MOL P 1610.) Bod István nevével az albisi templomtoronynak a Székely Nemzeti Múzeum kőtarában található építési felirátán is találkozunk: „REGNANTE ILLUS[trissimo] PRINCIPE TRAN[silva]NIAE D[omi]NO D[omi]NO GEORGIO RAKOCI HAEC TVRRIS EXTRUCTA CVRA ET INDUSTRIA GENER[osi] D[omini] STEPHA[ni] BOD PER INCOLAS ALBISIEN[ses] ANNO D[omini] 1657 SCR[ipt]A IOHA[nnes] ECZKEN”. Dálnokon 1669-ben tizenöt határbeli és tizenkét falubeli tízes volt, az előbbieket neve már 1660. április 16-án is

¹²⁶ A falutörvényekben nincs kötelező parancsa a magról történő erdőfelújításnak, erdőplántálásnak, nincs szó szándékos erdőstítésről, erdő- és faültetésről, csak az elődök által felnevelt és a kortársak által felnevelendő erdőkről (Uo., 249, 358).

¹²⁷ Például IMREH István 1983, 263–268, 304.

¹²⁸ Uo., 187.

¹²⁹ Garda Dezső 2002, II. 380.

¹³⁰ Minden közölt dokumentum lelhelye: MOL P 1610.

¹³¹ *Nemine contradicente* = *Communi voto et unanimi consensu* (IMREH István 1983, 402).

4. Az Erdő Bírának, a hatalmaskodóval meg békélleni, a Társaság ítélet után legyen Szabad a tsekedetről, azért hogy a kárt a Károsnak tudtára adják, és ha tetemes, a kárt a Károsnak megfizesse Aestimatio vagy békesség mellett, melyet mikor az erdő bíró kezében vagyon a hatalmaskodónak zálogja vagy marhája, a káros ott megtilthasson míg a kára ki fizettetik.

5. Harap ellen hasonló módon Szoros őrizettel tartoznak, és akár holott égjen, akár mellyik birtokosnak parantsolhassák oltani, ha Szoz nem fogad, helyes mentsége nem lévén egy magyar forintig büntettségük.

6[sax]to. Hogy ha valaki erőszakosan egyszeri büntetése után, másodszeris találatik 's többszöris, a fenn írt pontok ellen, mindenkor Szaparodjék rajta három, három forintal a büntetés terhe a magáébollis, a Ki pedig a másét erdőlly hatalmason, az Hazánk Törvénye szerint büntettségük Tridualis Processussal, melyet az erdő bíró és pástorok a károssal edjütt prosequaljanak.

7. A Ki a magáét erdőlly akarja, akkor tégye hírré az Erdő Bírának ne az előtt fél esztendővel, vagy többel, mint tapasztaltott ez előtt olyanis ilyen hamar 3 forint bírság alatt.

8. Ha valamely Darab Erdőhöz kettő, vagy több familiák praetendálnának, és egymást részesnek nem esmérnék, vagy nem akarnák, a Társaság előtt láttassék el, ha valamelyik félnek nem tettik élhessen Novummal Törvényesen, ha a Dolog kívánnyá Appellatiois engedtessek, az erdő pedig míg a Dolog meg igazítatik épen állyon.

9. Egy darab erdőnek sok birtokosai ha nem edgyezhetnek, vagy erdőlés, vagy a felfogás dolgába, a mit abból végez a Társaság azon meg nyugodni tartoznak a közhaszonért.

10. Egy hatalmaskodóis a Társaság előtt perit nagyobb ítélet elébe el ne vihesse külömben, hanem Extradominium, ellenben ha valaki ok nélkül terheltenék egy prohibita, vagy egy Novum mellett láttathassa el, e pedig ugy engedtessek, ha valami ut látzik ártatlanságára, (külömben)¹³²

11. Minden gyűléséről, végezéséről, egygyezéséről, Törvényeiről, Erdő Bírák változásairól Prothocolatio legyen formaliter mely végre egy új jegyző Könyv készítettessék, annak megvételére minden Személy 2 garast adjon, a Ki nem adna mint idegen, active egy forint alol nevét belé ne írattathassa.

12. Ha olyan Személyek találtnak kik a Contractus alá, vagy nem adnák magokat, vagy ki akarnák huzni ezen Kötés alól erdejeket, azokat a Compossessorok, és a Szomszédjaik praemonealtassák, hogy magok erdejeket határozassák ki, ne praericalhassanak az ilyenekre pedig mind az Erdő Bírák, mind az Erdő Pástorok szorosabb vigyázással köteleztessek, és osztán az ilyenek a Szomszedság káráról felelni, mert az ilyenek praedalni igyekezőknek láttnak.

13. Az Erdő Bírák választásának bizonyos határa nem lévén, ha mit az emeritus Erdő Bírák perlettek az ítéletek effectumba való vétele változások utánis hatalmokban marad, sőt az executioba való vételére szorítatnak, s még ha kívánatnak az új Erdő Bírákis segítséggel lenni tartoznak pástoraikkal edjütt.

14. Valamint az erdő bíróságot a ki alkalmas, felvenni köteles, szintén ugy más a Notáriusságot választás szerint 3 esztendőig hite letétele mellett viselni tartozik, és minden gyűlésbe ideibe megjelenni, helyes mentséggel ugyan el marad, de ugy hogy annál állván a Jegyző Könyv, azt bizonyos embertől küldje elé a gyűlésbe, hogy ottan utánna ne várakozzanak, és más substitualhassanak helyette 1 magyar forint bírság terhével.

15. Ha más faluból találtnak olyanok elő állani kiknek erdejek léssen minthogy neveltetett 1 magyar forintot tégyenek le, és ugy vétessenek a Társaság közibe, ha nem akarnák le tenni, a helye meg marad ugyan, de a nevelt fát a Társaság adja el pénzért, és az ilyen pénz protocolatio mellett ályon bizonyos jó helyen míg a Társaságnak szükségéi léssen rá.

16. Az ide meg írt dolgokat írta meg a végezésből...¹³³

¹³² Az általunk zárójelbe tett szót az eredetiben áthúzták.

II.

A dálnoki erdőbirtokosok Társaságának ülése – 1804

1804^{ben} 26 Maj az Erdő Possessoroknak Tekintetes Lázár Sigmund és Teleki Hadnagy Urak Erdő Biroságok alatt Törvény folyasok indult a Szabo Daniel Hazanal Tekintetes Lázár János Uram Praesidiuma alatt.

III.

Dálnoki erdőbirtokosok osztozólevele – 1806

Mű alább neveinket subscribáltak tudni adjuk mindennek jövődöbéli emlékezetül: hogy midőn Ezen folyo 1806^{dik} Esztendőben 22^{dik} Martij itten Kézdi Székben Dálnokban meghivatva lettünk volna mint Divisor Köz Bírák: Az edgyikünk ugy mint Szabo István Felszegi Gyalog Katona a Tekintetes Lázár Ferentz, és ifjabb Lázár Mihály Urak részéről, Kelemen Imreh a Tekintetes Teleki Lászlóné Székely Juliánna Asszony részéről: András Moyses, Martonfalvi Nemes Nehai Bartok Gabor Uram özvegye Veress Borbára, ugy Nemes Szabó Istvánné Veress Kata Asszony részéről: nem külömben Gyalog Katona Gáll László, és János eő kegyelmek részéről: és minekutána öszve gyülekezővén elmentünk volna ezenn Nemes Kézdi Széki Dálnoki erdős Teritoriumban, az ugy nevezett Tüdős völgy bértze lapájában, vulgo Lörintzné lopálja nevezetű erdős heljre, mely is a fennebb elő számlált négy rész Condivisionalisok között egyenlő négy részre osztando volna, mely elosztando erdőnekis Nap kelet és Dél felől a Lázárook Egyed avas nevezetű erdejek mellett ki függő bértz ut, mely a Szászné verő fényére megyen fel, Nap nyugot felől az ugy nevezett Kerek avas nevezetű erdőnek Napkelet felől való végére ki menő ut; Északrol pedig a Hadnagy János Uram erdeje, és a Lörintz erdő között lévő vizárok míg annak függösi kirug, azon kívül azonn ösvény, vagy kimenő ut, mely kímégyen a fennebb nevezett Kerek avas nevezetű erdőnek Nap kelet felől esendő végére, mely szerint környüll szomszédolt erdőt négy egyenlő részekre kívánván intézni; a most említett Compossessoroknak jelen léteken; s edgyet értésekből, ugy tanálatott egyenesebb, és igazságosabbnak, hogy az emlegetett el osztando erdő nyilaztassék Nap kelet felől Nap nyugot felé hosszúra négy egyenlő részekre, és midőn ezen szerént négy egyenlő részekre keresztül négy helyeken által mérdeltük volna, Annak utánna Nyill vonás szerént kívánván az osztozó felek magok rész Nyilokat kívánván meg kapni; Tehát ennek értelme szerént a nyilakat a ki huzásra feltettük, és az Dél felől való szélső, vagy első nyill jutott Lázár Ferentz, és ifjabb Lázár Mihály Uraknak, ennek töstént mellette való 2^{dik} nyill fennebb nevezett Veress Borbára, és Katalin Asszonyéknak, Ennek töstént mellette Észak felé a 3^{dik} nyill Gáll László, és János eő Kegyelmeknek, a 4^{dik} vagyis Észak felé szélyről esendő nyill juta Teleki Lászlóné Székely Juliánna Asszonynak. Mely nyilbéli részeket ezek szerént mind négy helyt való gödör ásásokkal, mind pedig fabéli meg jedzéssel egy mástol meg külömböztetvén, ki ki ut supra a maga nyila mellé állott.

Még ezekenn kívül azt is ki nem felejtvén, s rekesztvén, hogy a most ell nyilazott, és osztott erdőnek Észak felől való oldalában esvén egy Szakasoztska erdő a Bodis erdőről fel jövő ut vicinusában, tehát mint hogy ezen szakasz erdő Controversiában, és Processusban forog Dálnoki Nemes idősbb Hadnagy János Urammal, tehát azon Szakasoz erdő a fenn ki nevezett Condivisionalisok között egyenlő köz Birodalomra marada oly intellemmel, hogy annak Perfolyását, s ahoz tartozandó Költséget, fáradságot az osztozó felek egyaránt viselék, s procurályják, és minekutánna a Processus le folyand, ha az osztozó Atyafiak részekre határoztatik, Azon rész erdőt közül éljék, és használják. – Mely osztájnak rendi hogy mindeneben mi előttünk, s mi

¹³³ Itt a papírlapot a szöveg többi részével együtt levágták.

általunk a fenn meg írt módon ment légyen végben, arrol más igaz Hitünk szerint bizonytságot térszünk, tulajdon kezünk alá írásával, és szokot petsétünkkelis meg erősítvén. A fenn meg írt Napon, Helyen, és Esztendőben.

Kelemen Imre manu propria	és András Moses manu propria Dálnoki Huszár és
Dálnokban lako Nemes Személy	falu Notariussa Kezdiszeki Dálnoki Szabo István manu propria Gyalog Katona

19 Tom Fasciculus 6^{[sex]us} N^{[lume]ro} 5^[quinto] Fasciculus 3^{[ter]tus} N^{[lume]ro} 22^{[vigesimo secun]do}

Divisio a Lórintzné lopája erdőről

IV.

A dálnoki erdőbirtokosok Társaságának ülése – 1806

Anno 1806. die 22^{dik} November Törvény folyás indulván iten Kézdí Székben Dálnokban a Lovas Katona Desó Moses Házánál, mint Nemes Possessoratuság Erdő Birájának Tekintetes Miklos Janos Urnak (Dálnok)¹³⁴

Az Emeritus Erdő Biro Tekintetes Lázár Sigmond Uram maga mellett lévő erdő Pásztoraival meg Szólytván a maga kötelesege szerint Dálnoki Babos Lazar Uramot, Nem gondolvan a Possessoratusagnak Contractusával maga hatalmából az atyafiaknak kárára Három Uttal az Fel Fogot tilalmas Erdőköt meg erdölte légyen melybenis az Erdő Biró maga köteleseget fojtatván az hatalmasul el hozot fát meg is Törvényezte, az maga házánál melybe magátis offerálta békességre, de a bekességet meg nem tette e mellett a meg nem tetel mellett az Atyafiak a' kik sérelmesek voltak a le Vágot Fának tőkét meg betsültetvén a melyről a bizonyos hogy, az contractus azt tartya, hogy az olyan erő szakos ember külön külön, mindenkor három három magyar forintig büntetessék de mindenkor három forintokkal szaporodjék.

Ítélet. Fel Szólytván Nemes Lázár Sigmond Uram mind a birtokosoknak erdő Birája, Ugyan Dálnokban lako Nemes Babos Lázár eőkegyelmét ily okon, hogy az Társaságnak Fel Fogot Erdejét hatalmasul meg erdölte három rendbe, azért a Contractus tartása szerint, külön külön büntetessék, meg nem jelenvén a maga mentségére az Al Peres Itilletet.

Hasonlo módon Fel Szollitta az Fen írt Emeritus Erdő Biro Ur Lovas Katona Gál János uramot és Gyalog Katona Gál László uramot hogy hatalom uttyán meg erdölték az Kenderes Arnyékját az contractus ellen - még pedig az mely Rész osztatlan volt aztis mind levágták, azért Büntetessék a Contractus regulaja szerint Itilletett. A kárt pedig fizessék meg, a potentiariusok a bé panaszloknak.

Az elébb írt Esztendőben és Napon fel szólytván az Dálnoki Possessoratus Erdő Birája Tekintetes Lázár Sigmond Uram, al peres Gyalog Katona Péter István eőkegyelmét ilyen fel adást térszen ezen folyo esztendőben kaszálás kezdetin napjarol protestatur az al Peres eőkegyelme nem gondolvan országunk Törvényével falunk vegezesevel Rendelesivel az Dálnoki Teritoriumban Nadas Pataka verőfényiben és patak mellett elő fákat Egerfakat hantogatót aztot tsomora gyújtván maga hasznara fordítottotta mellyért azt kívánnya hogy ne ugy mint más erdőlok hanem Dupplan büntetőgyék a Possessoratus contractussa Szerint az Alperes maga mentségének simplificatiojat adgya hogy soha nem

¹³⁴ Az általunk zárójelbe tett szót az eredetiben áthúzták.

¹³⁵ Ezt a Protestatiót az időrendi sorrendnek megfelelő helyre

tselekedte volna de a felperes ur elő állíttya egy Hütös Erdő Pásztorát keresetének igaz voltját meg bizonyíttya mely szerint hogy a Contractusban kitett büntetéssel s büntetődgyék Itelletett.

V.

Tiltakozás magánerdőnek az erdőbírói őrizet alá való vonása ellen – 1806¹³⁵

Solemnis Protestatio

Tekintetes Dálnoki Miklos János Uram ugy eset értékre ugyan Dálnoki Nemes Vitézlő Kovats Peter, Imre, Kovats Moses, és Ferentz eő kegyelmeknek mind egyen, hogy it Dálnokban az erdős Gazdák mind a Possessor Uraknak részéről mind pediglen a' katonai rendeknek a Dálnoki erdős territoriumba a' falu erdeitől meg válvá különös erdejek vagyon az Urat ujra valasztottak erdő birajoknak még pediglen oly formán a' mint ennek előtte is a' volt már pediglen ebben ezen négy személyből álló erdősök ugy mint akiket előb elő számlálánk nemes Kovats Péter Uram három testvéreivel edgyütt, adasak tudtara az Urnak cum protestatione, hogy kegyelmednek őriztetése ala semmi nevel nevezhető erdőjököt nem bocsátják és nem adják, hanem magok kíványak őrizni és oltalmazni a' prevaricatoroktól kegyelmed semmi keppen semmi resziben az eő kegyelmek erdejekben őrizettel ne légyen, mely iránt solemniter protestálnak, contradicalnak, és ellene mondanak általunk hogy az eő kegyelmek tulajdon erdejekre az Urat őriztetéségt bé nem bocsátják és nem amplectalyak hanem az exponens eő kegyelmek a' mikor szükségek léssen had lignálhassák mely protestatiót azért közlik kegyelmedel hogy ha erő hatalom utján mégis Ur kegyelmed az exponens eő kegyelmek akarattja ellen erdejeket az exponens eő kegyelmektől is oltalmazni vagy személyekbe vagy pedig tselédjeket artialni és büntetni fogná kegyelmed az Urat mind hatalmaskodot ugy fogják keresni tseelkedetiért maga competens forumán iterum atquae iterum ehez tartva magát az Ur legyen hirevel et protestatum.

Ezen Protestatio Instructiót felolvassan a' Nemes Miklos Janos Uram lako hazánál Novembernek 25^{dik} Napjan melre tén ily feleletet értem hallom part kíványok belőlle, öszve hivatom a Possessor Urakot mind Nemes mind Katona renden lévőket azok a' mit fognak határozni ahoz tartom magamot a' contractusnál fogva, mely Protestatioból part is adtunk.

Mely dolog mielőtünk ment legyen végbe arol mi is adjuk igaz hitünk szerint költ írásunkot nevünk alá írásával meg erősítve, az 1806^{dik} Esztendőben Die ut Supra.

Dálnoki Demien Ferentz manu propria és Szóts Antal manu propria Lovas Katona

VI.

A dálnoki erdőbirtokosok Társaságának ülései – 1807–1808

Ezen Foljo 1807^{dik} esztendőben Februariusnak 14^{dik} Napjan Törvény fojása indult a Nemes Possessoratusoknak itten Dálnokban a Lovas Katona Nehai Desó Kelemen árvái Házánál.

Teleki László fő Hadnagy ur több köz birtokos Atyafui tártsaival együtt mint fel peresek azt adják már most fel hogy ezen foljo 1807^{dik} Esztendő Februariusnak 7^{dik} Napjan a Tekintetes Possessorok Itileti azt határozta volt hogy 8 Napok alatt az Alperes Marton familiak mutassák meg a' Dálnoki teritoriumban Bik oldal Nevezetű heljen valo birtokoknak menyiségét és annak bizonyos határatt ős leveleikkel meljnek complementumára elő adtak egy Inquisitoriat 1807^{dik} Esztendőben Februariusnak 11^{dik}en Nemes Veres István és Demien Ferentz eő Kegeyelmek Regiussagok alatt költett a meljből azt mutatják hogy a Desó

ékeljük be, mert az erdőkihágások tárgyalása 1808-ig folyamatosan volt feljegyezve.

és Márton familliak között a Kenderes patakától ki a Hát utig egyenesen menő ut let volna örökke a fen írt familliak között való Határ eszerint több bizonyításokat Teleki fő Hadnagy Ur elő nem adván, a fen írt vállalatás levél tartása szerint a Kenderes patakától ki menő főves ut vagy ösvény a Deső és Marton Erdő között Határnak Iteltetik.¹³⁶

Az Actor Ur Novumot Jelentvén a novumát remittálják es part kérnek a Marton atya fiak Documentumaikból.

Határozás

E mai Napon meg jelenven Alsó Csernatonai Szabo János és Cseh Györgyne aszszonyom praetendalvan hogy a Tüdős völgy hátán 70 öl ki méretnek járatnák.

Határozás a Közeleb következendő szombaton úgy mint 22^{dik} Napjan Februariusnak az írt Tüdős völgy hátra minden oda való birtokosok ok leveleikkel 9 óraker meg jelenni kötelezettek hogy a praetendalt Erdő bizonyos határban tetethessék.

Teleki László felesége jussán egy Testamentumot ad elé melj Nehai Szabo Istváne meljnek ereje mellet Nehai Szabo Balástól és ma életbe levő posteritássaitól a Tüdős völgy hátán csak negyed rész Erdőt akar engedni meljre a Szabo Balás posteritassa Bereczki Istvan semmit mutaván iteltetett 8^{ad} Nap levelei ki keresesere akkor pedig Itelet tetetik.¹³⁷

Anno 1807 die Octavo Junij Possessorok Törvénye tartatván itten Nemes Kezdi Szekben Dalnokban a Gyalog katona Szabo Elek eő Kegyelme lako Házánál a Dalnoki Tekintetes Miklos Janos Uram Praesidiuma alatt.

Actionalt Dalnoki Nemes Veres Adam Uram mint Dalnoki Nemes Possessoratusoknak Fő Erdő Birájok Ugyan Dalnoki Lovas Katona Teleki Josef uramot Ugy Dalnaki Gyalog Katona Junior Abod Ferentzet a Possessoratuságnak élt Contractus ereje tartasa Szerint 1mo hogy a Bodis arrán levő tilalmas Erdőt meg Erdőlte legyen Dalnoki Teleki Josef eő Kegyelme a Possessoratussag Contractussával nem gondolvan Két Szer ottan tanálatot maga Erdő Biroi Hite Szerint mondja Ugy Egy Erdő Pásztorával is bitonyitya az Alperes Teleki Josef eő Kegyelme meg nem jelenvén maga mentségere es a Két Szeri Cselekedetei alol nem kívánta magát menteni Ugy Dalnoki Abod Ferentz Gyalog Katona azon heljen tanalvatvan Törvényes meghívás mellett az írt Abod Ferentz sem mentven magát

Itelet. Meg halgatván a Fel peres Erdő Biro Urnak Törvényes kérésit ket All peres elen a mint Contractus ereje tartja Teleki Josef eő Kegyelme két szeri cselekedeteiért 9 magyar forint büntetes alá Ugy Abod Ferentz 3 magyar forint büntetes alá Iteltettek Ugy a Fa beli kartis a Contractus ereje tartása Szerint meg fizetni tartozzanak.

Hasonlo modon fel Szollítta praetendalt Erdő Biro Tekintetes Veres Adam Uram igan Dalnoki Tekintetes Miklos Antal Urat és Marton Sigmondot, Teleki Laszlot, Marton Eleket, Huszarokat Hogy a Bik Oldalon az utak között a Possessoratus Contractussával nem gondolván Határ vetes Nelkül Erdőlte azért külön külön 3^{rom} 3^{rom} magyar forintokig meg büntettesse nek a fabéli kártis extimatio szerint tartozzanak megfizetni valamint hogy a Nemes Regimentnek Instantiat adtanak volt be Hogy Senki oda Erdőlni ne mereszelen menni valamedig Törvényesen el nem igazodik Nem gondolvan a Nemes Regiment es a Tiszti Hivatal poroncsolatyaval Magok Hatalmakból a több Szomszedok hire s akarata ellen el vágtak a Contractus tartasa Szerint Iteltetik.

Hasonlo kepen megszolitvan Erdő Biro Uram Kováts Josefet es (Nagy Janost)¹³⁸ azért hogy az Erdő Biro Ur hirtetele nelkül

a ket Orotvan között és határ vetes nelkül Erdőt öt ször mely Celekedeteiert mindenkor 2 erdőléseért külön külön 3^{rom} 3^{rom} forintig meg büntettessek es a fa beli kárt hogy meg fizesse Iteltetett.

Ugy hasonlo kepen Nagy Janost is fel szollítván Erdő Biro Ur hogy a Kökény Bértzit meg erdőlte a meljrol bizonyos bizonyittásik meg mutaván a Contractus ereje tartasa Szerint 6 magyar forint büntetes ala Iteltetett.

Ezen Fojtában indult 1808^{dik} esztendőben Januariusnak 9^{dik} Napjan Törvény Fojása indulván Nemes Dalnoki Possessoratusoknak ugyan a Katona Biro Szabo Elek eő Kegyelme Házánál.

Deliberatum Felperes Nemes Veres Adam Uram a Dalnoki Nemes Possessoratusoknak Hites Erdő Birája, Iljen Keresetet téssen Alperes Providus Idősb Már Lászlót azért kellet fel Szollittanom hogy a mult 1807^{dik} Esztendőben Szent János nap tájékan Napjáról Protestatur a Tüdős völgy hátra Nevezetű heljben a Possessoratusok Erdejekben Nevezetesen a Veres fiak Uramékában hatalmasul Erdőt Melyet 2 Szovahihető betsületes Emberekkel bizonyít Törvényünk előtt azért azt kívánja hogy mint Nem birtokos Két Szeres büntetéssel büntetődjék az Alperes és mint hogy magát menteni meg nem jelent a Kereset Szerint 6 magyar forintokkal meg büntettetem Iteltetett.

Hasonlo képen fel Szollittatek Huszár Kováts Peter Uram is és 3^{rom} Szori Hatalmasul valo Erdőlése adatik fel jollehet ilyen declaratioval hogy mindenkor a magáiban Erdőt de mindenkor hirtetel Nelkül és a Szomszedjaival valo Határ vetés nelkül ketszer a Bik Oldalon 3^{dik}szor az Orotvan között. Azért azt kívánja hogy külön külön minden Cselekedetier Harom Harom magyar forintokig büntetődjék mint hogy magát menteni elő nem állot azért a Kereset Szerint büntettetni Iteltetett.

A fen írt Erdő Biro Ur fel Szollítta Nemes Gal István, Antal, és Péter Uraimekot ugy hasonlolag Kováts Miklost s Mosest Öregebet iljen kereset mellett hogy a Közeleb el mult 1807^{dik} Esztendőben Tavasz vetes tájekan Napjarol protestatur A Kökény Nevezetű Tilalmas Erdejekből hirtetel Nelkül Határ vetés Nelkül Kertelni valo vesszőt Erdőlte Erdőltettek es el küldöttek Martonfalvara azért külön külön a Nemes Possessoratus Contractussa tartasa Szerint valo büntetésen kívánja Marasztalni s mint hogy meg vetették az írt Törvént és meg nem jelentek a Kereseten maradni Iteltettek.

Anno 1808^{dik} 10^{dik} Januarius Protestál ezen Deliberatum ellen Gal István s Novumot jelent.

Ezen foljo 1808 die 5^[quinta] 9^[novemb]bris Törvény foljasa indulvan a Dalnoki Nemes Possessoratusoknak a Gyalog Katona Szabo Elek eő Kegyelme Hazanal Mint Dalnokfalva Possessoratussaganak Erdemes Erdő Birajanak Nemes Veres Adam Uramnak maga mellett levő Erdő Pásztorával együtt Dalnoki Teleki László Fő Hadnagy Ur Praesidiuma alatt.

Fel szollítta a Nemes Possessoratussag Erdő Birája Dalnoki Gyalog Katona Bak Imrét hogy a Csutakos nevű különös Privátumát Nemelj Possessornak meg Erdőlte legyen, a melj Erdőlést a Köteles Erdő Biró nyomkérésével s tőkézéssel magtanálta es e szerint a Possessoratussag Contractussa Szerent 3 magyar forintokon Convincaltatni kívánja az Erdő Biro Ur.

Nem külömben Ifjabb Kováts Moses Szolgája Horgas Sándor nevezetű az agazasban a Kováts Famillia Erdejekben a fel adás szerent meg Erdőlte, Ugy a Tekintetes Kelemen Imre Szolgái Horgas Mihály es Veres Sandor, Ugy a Lázár Kis Aszszonyok Szolgai, Veres Ferentz. Ezen személyek a Felfogot Tilalom alatt

¹³⁶ 1685–1792. *Az Bikben* (erdő) (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 46–48).

¹³⁷ A következő szövegrész az eredetiben az 1808. január 9-én tartott

törvényt nap feljegyzései után következik, de időrendileg ide illik.

¹³⁸ Az általunk zárójelbe tett nevet az eredetiben áthúzták.

tartando Mogyoros völgyet meg Erdőlték egy uttal; más uttal a Kökény ágbeli fel fogot tilalmas Erdőkött. Ezen Cselekedetekért Certificaltván a Possessoratuság Törvénye eleibe, meg nem jelenvén magok mentségekre az Contractus tartása Szerént illető büntetést le tenni tartoznak. Ugy az Erdőben okozot Kárt is meg fizetni marha kötés átlatis az Erdő Biro felvetetni külön külön Iteltetett.

Hasonlo modon fel Szollítván az András Imre fiait Mosest és Imrét hogy az el enyeszet 1807^{dik} esztendőben s ezen jelen valo 1808^{dik} esztendőben is a Kökény nevezetű erdőt két rendben meg erdölte legyen azért külön büntetni kívánja.

Az all peresek meg nem jelenvén Fel peres Erdő Biro Ur keresete meg iteltetett.

E mai Napon vegeztetett hogy mahoz egy hét egy mint 12^{decima secundja} Praesentis a' kiknek a Bikoldalra a Dimény Nyiren feljel birtokok vagyon vagy praetendálnak oda Ős leveleikkel meg jelenjenek ottan mivel a Possessoratus a László rész ki keresesere ki megyen es egyszersmind Statutióra es ennél fogva nehogy valakinek az Erdőbeli része Veszedelmet Szenvedjen.

1808 die 6^{sextja} 9^{novembri} Bak Imre Novumot Insinual.

Ezen szinten el enyesző 1808^{dik} esztendőben 9^{novembri} 26^{dik} Napjan Törvény foljása indulván a' Dálnoki Nemes Possessoratusoknak Ugyan Dálnoki Gyalog Katona Szabo Elek eő Kegyelme Házanal Ugyan a Nemes Possessoratusoknak erdemes Erdő Birája Nemes Veres Adam Uram töb Erdő pasztoraira az Törvény előtt meg jelenvén.

Fel szollítván a Nemes Possessorok Erdő Birája Veres Adam Atyankfia Gyerpál Josefet, Antalt és Kovats Josef eő Kegyelmeke, hogy az Orotvány között töb Atyafiakkal Közös Erdejeket meg erdöltenek (hirte)¹³⁹ Határ vetes Nélkül két rendben melj törvénytelen tselekedeteikért Harom Harom Magyar forintokat praetendálván Ugy a kárt is meg fizessék. Nem alván elő az all-peresek magok mentségekre, a Fel peresnek kereseti szerint büntetés alá iteltettek.

Hasonlo képen Bene Mihályt s Bene Sigmondot fel szollítván hogy a Szásznében a Nyiret meg erdöltek a Törvény ellen a több Atyafiak kárára melj hatalmas Tselekedeteiket Praetendálja hogy Külön Külön Harom Harom magyar forintokon büntetődjenek s a kárt is fizessék meg, meg nem jelenvén magok mentségekre azért a kereset szerint büntetődjenek.

Hasonlo Képen fel szollítván Már Lászlót hogy a Kökény agaban Erdőlt a Gál Atyafiak Erdejekben, praetendálja hogy ezen hatalmas cselekedetiért fizessen 3^{om} forintot a kárt is fizesse meg, meg nem jelenven maga mentsegére azért a kereset szerint büntetődjék.

Anno 1808 die 2^{secundja} X^{decembri} Gyerpál Josef Eőkegyelme Novumot jelent.

VII.

A dálnoki erdőbirtokosok Társaságának ülései – 1809

Anno 1809 die 20a Januarii. Possessoroknak szamos gyűlésében bé jövén Kovats Laszlo, Szabo Lazar, Gergelj Ferentz, es Miklos Janos Atyankfiai között a két Orotvan között támadott Controversia hogy meg zalagoltatta a többit Miklos Janos Atyankfia, Praetendalvan részt azon Erdőben, melyre nézve 8 napig idő engedtetik, Miklos Janos Atyankfianak hogy meg mutathassa az alatt mi része lehet ottan, Ugy ellenben a más rész is, addig pedig egyik fel is oda Erdőlni ne Merészeljen Része el vesztése alatt.

Hasonlo kepen Anno Currentis 10a Januarii költ válasz mellett a' tisztségnek mind a' két Harmintz fel tiltatot míg a Possessorok producálnak rolla hogy kinek mennyi része ven benne...

Fel szollítván Erdő Biro Atyankfia Ifjabb Péter Ferentzett az iránt hogy az el mult időkben öt versben tegnapi Nap pediglen 3^{om} terhet az ugy nevezett Harmintz Erdőből hozott volna azért meg kívánta hogy a Contractus 6^{dik} pontja szerent büntettessek es a kárt is betsű szerint fizesse meg.

Megvizgaltván annak okáért felperes Atyankfia feladása s minden ketsegen kívül valo dolog az Inportalvan a Szemel látott bizonyok az előbbeni öt tere fabeli hatalmaskodását meljre meg is leven hivatta jól lehet ugyan Személjesse a Nennye láttatik azzal menteni hogy mind magáében ugy erdőlt volna, ellenben látvan azt hogy magáében is mind addig Erdőlni Szabad Nem volna, míg a Szomszédokkal Határ nem vettetnék a Controversia nem Sopialtatnék, azért hogy ezen Ötrendbeli hatalmaskodásáért a Citált Contractus pontja szerent büntettessek, ellenben a tegnapi hatalmaskodásáért, nem leven meg hivatta s egyszersmind Ugy latja a Nemes Possessoratus Gyűlése, hogy Törvényünkkel sem gondolva s mar a büntetes terhe is anyira szaporodot hogy per specifica fel véven Nagy akadályt okoz Gazdasagaban a Localis Katona tiszt Urnak Transcribaltassék postea meritum hogy egyszersmind a Nevezett Harmintzban eset karnak refusiojais meg fordítottassék Iteltetett.

A' mint Veress István Atyankfia Regiussaga es Birosaga ellen Exceptio tetetett volt, megvizgaltván a dolog mivolta az Exceptionnak helye nintsen.

Anno 1809 die 27^{dik} Januarii. Az erdőbirtokosoknak Törvény folyása indult Dálnoki Gyalog Katona Szabo Elek hazanal.

Itelet. Erdő Biro Veress Adam Uram eő Kegyelme fel szollítván paraszt Erdős Mosest hogy a Harakalyban a maga tulajdon erdejét erdölte meg azért harom magyar forinton Convincaltatni kívánja azért s kárt is meg fizesse vilagos leven a tselekedet azért mint hogy megis bizonyította a fel peres azért Contractus Tartasa szerent Convincaltatni Iteltetett.

Itelet

Bak Imret fiastol fel szollítván Erdő Biro Atyankfia hogy a Bik oldalon a tilalom ellen hir tetel nélkül erdől a' melyet házához kísértének¹⁴⁰ kívánja Convincaltatni a Contractus szerint nem alván elő maga mentsegére keresete szerint Convincaltatni Iteltetett.

Deső Mosest fel szollítván hogy a Csutakos oldalon erdől 3háromszor más több Possessorok kárára a tilalom ellen mely 3háromszori tselekedetiért a Contractus szerent bünteteni kívánja jelen leven az al peres ugy a több Compossessorokis ugy jött ki a dolog hogy a hely irant sok a Controversia azért az Alperes az Erdőbölis megtiltatik az hatalmas erdölését pedig a Contractus szerint bünteteni Iteltetett.

Hadnagy János Atyankfia a Kökény ága feibe erdőt akar vágni Bene Sigmond a' Nadas verő felibe erdőt vag

A két Orotvány között a Veres Gáspár maradéki erdőlni kívánván fatalis¹⁴¹ terminussa Hetfőn reggel léssen hogy akkor megmutassa igazságát aki erdőlni akar, mert azon tul tsak az kopasz helyen léssen jussa, minthogy az mai nap volt az terminus.

Tavasszal ki határozottassék a Kökény bértze kinek kinek és a mai Naptol fogva ujra fel fogatik a Kökény és¹⁴² Szászné verő feleis.

A jövő szombatra terminus adatik a' Györpál familianak a Bik oldalon levő Controversiajok megvilagosítására ugy a' Harmintzra mind.

¹³⁹ Az általunk zárójelbe tett szótöredéket az eredetiben áthúzták.

¹⁴⁰ E szó olvasata bizonytalan.

¹⁴¹ Talán a *finalis* helyett írták?

¹⁴² Az előző két szó olvasata bizonytalan. Innen kezdve a fénymásolatról próbáljuk rekonstruálni a szöveget.

VIII.

Hatalmaskodási per a Kézdi Viceszéken
erdőprevaricatio ügyében – 1809

A.

Tekintetes Lázár János Uram az Urat, Tekintetes Veress Ádám Urat certificaltáya 8^{ad} napra a Tekintetes Kézdi Király Biro, Dimén István Uram petszetjének ereje mellett, Instructia melle panasza ily okon: a' miképpen invadaltatta vala belső tselédeivel az Exponens Ur Avas Szászné nevű erdejét, akkor ugyan erősítse hogy semmit a tselekedetről nem tudna; még is midőn a' gonosz tévő fel kereset denegalta, udvarából kézbe nem adta, 's ennél fogva az első utóbbi tselekedetével el rontotta s a' hatalmaskodást magáénak lenni nyilvánására hozta; melyért 8 napok rátelve az Exponens maga egész kárát meg fordítani 's a' gonosztévő ki nem adásáért büntetést intentálni, el nem mulatya legyen hirivel és tuttára, et protestatur¹⁴³ úgy az egyik gonosztévő Sztojka Jantsi eltartoztatott portékáját ki adatatni bé panasolja et protestatur.

Ezen Instructioval keresere Tekintetes Lázár János Urnak el mentünk itten Kezdi Dalnokban Tekintetes Veress Adam Uram Már András colonussa nevű (!) hazához kit is személyesen oda haza találván az instructioit fel olvastuk általa Veress Adam Urat 8^{ad} napra Törvényre Certificaltuk ki is tőn ilyen feleletet ertem s hallom mindgyarast meg mondom uramnak.

Mely dolog hogy e' keppen ment légyen végben a' mi igaz hitünk szerint bizonyítjuk Dálnokban 1809ben aprilisnak 18^{kin}.

Dalnoki Gal Janos manu aliena	és	Imreh Ferentz manu propria
Lovas Katona, Hütös		Falu Notariussa

B.

Dálnoki biro: Mithogy a Veres Ádám Uram Szolgaja Kész Ferentzis részes vala az tilalmas erdő lopasaban, s itelelesen is úgy ment ki az dolgok, hogy ifiabb Sztojka Jantsi az kárnak és költségnek, fáradságnak két részét fizesse az más két complex ismét egy harmad részt, tehát Kész Ferencre esik az kár és költség fizetésből, minthogy e' többször volt az tilalmas erdőbe, és több fát is hordot, tehát ez a harmadának ismét két részét fizeti, úgy mint FH 27 Dr 67 az Kelemen Imre Uram Szolgaja, a ki tsak egyszer hozot, az fizet 13 magyar forintot, és 83^{1/2} pénzt. Kész Ferentznek talaltato jovaiból azért 27 magyar forintokat, és 67 pénzket betsű szerént vet fel, és Kádár Jánosnak fizetése bé. Kelemen Imre Urat pedig intse arra, hogy annyi bért az szolgajanak hátratenne, abból az 13 magyar forintokat és 83^{1/2} pénzket fizesse meg, ezen kívül Kész Ferentz az teljes büntetés el vétele véget késértessék hozzám.

Signatum SzentKarloina 22 Martij 809.

Demien István manu propria

Vice Király Biro

C.

Specificatio expensarum et fatigiorum

	Hf	Dr
A' kárnak legitimatioja	84	
A Sztojka Jantsi két rész okozott költség az itelet szerint	27	60
Kész Ferentzé ezen két résznek harmadiknak két része melyek az duale forumon meg vadnak itelve az után	13	80
3 instructio Veress Adam Uram ellen sub A. D. J.	3	
Procuratornak	6	
Egy (magyar forint) ¹⁴⁴ faradtságom e' mellett		

IX.

Közbirtokosok erdőlési egyezménye – 1819

A' Kökény Erdőről valo egyezések a Compossessoroknak

Mi kik nevünket alább írtuk, meg egyeztünk azon, hogy a Kökény Bértzin még le vágatlan Lázár erdőt el erdőljük, még pediglen a jövő Csütörtökön, a mint más egyezésünkben minden személy egy tereh fát igértünk volt Lázár Dávid Urnak a Bekékkel valo perlekedésnek végre hajtásáért, ezt előre a nevezett napon meg viszsziük, Pénteken, és Szombaton pediglen az ágak szerint, mindenik ág hozzon egy nap nyoltz tereh fát, Ugy mint Lázár Dávid, Lázár József, és János ágon együtt nyoltzat, Lázár Mihály, Lajos, és Antal ágon viszont nyoltzat, Harmadik ág a Görtsön, és több atyafiak részekre viszont nyoltzat, hogy így egyik a másikat meg ne Sértse, ezen tereh fákat akárkiivel ki hozathatja az nap, de más nap nem, valamint szintén több terhet is nyoltznál, egyik ágis egy nap ki nem hozathat, és a melyik ezekben hibáznék, akármelyikis a másikat az hibást, elsőben egy forintig, másodsor két forintig, és így felyebb meg büntetheti minden ki fogások félre tételével, maga hatalmátol.

Erre köteleztük magunkot Dálnokban, Juniusnak 20^{dik} napján 1819^{ben}

Lázár Dávid

Lázár Mihály, Lázár Antal

Görtsön Mihály, Ambrosi Josef manu propria

¹⁴³ Ezután egy kihúzott, olvashatatlan szó következik.

¹⁴⁴ Az általunk zárójelbe tett szót az eredetiben áthúzták.

¹⁴⁵ Adóösszeírás: a 42 porta 140-150 családot jelenthet (SzOkl. Ús., VII, 63).

¹⁴⁶ Csak az 1578-as oklevélben szereplők száma.

¹⁴⁷ A tizenöt éves háborúban harcoló, fogságban lévő vagy bujdosó férfiak egy része nem lehetett otthon, mások pedig nem kívánhattak hűséget esküdni a császárnak. A szabadosok többnyire a fejedelmi jobbágyságból frissen szabadult gyalogszékelyek. (SzOkl. Ús., IV, 45–46.)

¹⁴⁸ A lófők nem jelentek meg mindnyájan a mustrán: néhányuk lóról szálltként gyalogsággá válhatott, mások odaveszthettek Székely Mózessel 1603-ban a Barcán, vagy bujdoshattak (Uo., 185, 190).

¹⁴⁹ A 13 szabad székely közül egy korábban lovon szolgált, a 14 gyalog közül 5 régi darabont (Uo., 423–425). Mással 17 jobbágy és 17 zsellér tűnik fel (EGYED Ákos 1981, 114).

¹⁵⁰ SzOkl. Ús., IV, 588–590.

¹⁵¹ A hadkötelesek, a lófő- és gyalogözvegyek száma: a lófőözvegyek 13 fiát, a 2 debilist és a 20 hiányzót nem számoltuk. A végösszegbe csak a hadrafogható fiúkat számították be. (SzOkl. Ús., V, 423–425.)

¹⁵² MOL P 1610. A határkerteket tévők regestruma nem teljes, rendi hovatarozásukat a korábbi összeírások névanyagával való összevetéssel próbáltuk megállapítani. A 8 ismeretlen rendű a jelek szerint jobbágy vagy zsellér volt, a 6 bébírot nem számítottuk: helyettük nyilván jobbágyaik, zsellérek kerteltek.

Év	Ö	N	%	L	Gy	D	Sz	2+3+4+5	%	J	Zs	6+7	%	E	%	P	Cs
1567 ¹⁴⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42	-
1578 ¹⁴⁶	-	1	-	4	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1602 ¹⁴⁷	100	5	5,0	73	-	5	16	94	94,0	1	-	1	1,0	-	-	-	-
1604 ¹⁴⁸	-	-	-	19	44	-	-	63	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1614 ¹⁴⁹	157	8	5,0	87	9	5	13	114	72,6	18	17	35	22,2	-	-	-	-
Év	Ö	N	%	L	Gy	D	Sz	2+3+4+5	%	J	Zs	6+7	%	E	%	P	Cs
1619 ¹⁵⁰	164	7	4,2	89	32	-	-	121	73,7	28	8	36	21,9	-	-	-	-
1635 ¹⁵¹	242	7	2,8	198	37	-	-	235	97,1	-	-	-	-	-	-	-	-
1669 ¹⁵²	170	15	8,8	112	33	-	-	145	85,2	10	-	10	5,8	-	-	-	-
1670 ¹⁵³	-	-	-	55	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1676 ¹⁵⁴	158	52	32,9	-	-	-	-	76	48,1	30	-	30	18,9	-	-	-	-
1680 ¹⁵⁵	-	-	-	-	87	-	31	118	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1680 ¹⁵⁶	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1683 ¹⁵⁷	114	11	9,6	-	-	-	-	103	90,3	-	-	-	-	-	-	-	-
1691 ¹⁵⁸	105	10	9,5	-	-	-	-	95	90,4	-	-	-	-	-	-	-	-
1703 ¹⁵⁹	176	62	35,2	-	-	-	-	60	34,0	36	16	52	29,5	2	1,1	-	-
1713 ¹⁶⁰	127	72	56,6	55	-	-	-	55	43,3	-	-	-	-	-	-	-	-
1721 ¹⁶¹	128	37	28,9	-	-	-	-	44	34,4	44	3	47	36,7	-	-	-	-
1750 ¹⁶²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	41	2	43	-	-	-	-	-
1767 ¹⁶³	-	-	-	-	-	-	-	-	-	47	12	59	-	-	-	-	-
1770 ¹⁶⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	116
1787 ¹⁶⁵	-	57	-	-	-	-	-	-	-	42	42	84	-	19	-	-	112
1820 ¹⁶⁶	164	24	14,6	10	2	-	-	12	7,3	30	97	127	77,4	1	-	-	-

1. táblázat Katonáskodó szabad székelyek és a határorkatonák Dálnokon 1567 és 1820 között (Ö = összesen; N (1) = főember, illetve nemes; L (2) = lófő; Gy (3) = gyalogszékely; D (4) = darabont; Sz (5) = szabados; J (6) = jobbágy; Zs (7) = zsellér; E = egyéb, például egyházi személy; P = porta; Cs = család).

¹⁵³ Az összes hadkötelest a lófőkhöz írtuk: a nemesek és gyalogok száma ismeretlen (SzOkl. Ús., VII, 203).

¹⁵⁴ A lófőket és a gyalogokat együtt írták össze. Az önállóan gazdálkodó nemesek között 1 nőtlen férfi, a 76 lófő és gyalog között 12 nőtlen és 2 beteg, a 30 jobbágy és zsellér között 1 nőtlen és 2 beteg volt. A nemes családfők számát az armálist nyert lófők és gyalogok duzzaszthatták fel. 1676-ban pestisjárvány dült Háromszéken. (MOL R 298, I. *Apafi Mihály circálása. 1676. IV. 20.* Közölve: SzOkl. Ús., VII, 235–236.)

¹⁵⁵ Csak a hadrafogható férfiak (Uo., 321–322, 341).

¹⁵⁶ Neve és más források adatai alapján ennyi hadrafogható nemes azonosítható több-kevesebb bizonyossággal (SzOkl. Ús., VIII, 22–23).

¹⁵⁷ Neve és más források adatai alapján ennyi hadrafogható nemes azonosítható több-kevesebb bizonyossággal (Uo., 164–166, 184–186).

¹⁵⁸ Neve és más források adatai alapján ennyi hadrafogható nemes azonosítható több-kevesebb bizonyossággal: a hadrafogott lófők és gyalogok száma talán teljes. „In communi perlustratione dominorum nobilium, libertinorum Siculorum in sede Siculicali Kézdi existentem... possessione Sárfalva, anno 1691. die 17. Maij.” (*Genealógiai Füzetek*, 9 (1911), 73–75.)

¹⁵⁹ Az összeírók külön említették az általunk beszámított, adót nem fizető 1 katonát, 11 nincstelen zsellért és 1 szabad székely családfőt (DOMOKOS Pál Péter 1978, 1–2, 220).

¹⁶⁰ A hűségesküt a 12 éven felüli fiúk is letették Apor Péter háromszéki főkirálybíró kezébe Altörján, 1713. január 17-én: gyalogszékely nem volt, jobbágyot és zsellért fel nem eskettek (SZÁDECZKY Lajos 1903, II. 621–623).

¹⁶¹ Csak az adózó háztartások száma (ACSÁDY Ignác 1896, 218–219).

¹⁶² Csak az adófizető jobbágy- és zsellér családfők száma. Nem tüntettük fel az „egyéb” rovatba felvett családokat. (EGYED Ákos 1981, 114.)

¹⁶³ A nemesek és a katonarendiek hiányoznak, a jobbágy és a zsellér családfők között 6, illetve 2 özvegyasszonyt találunk (MOL F 391, *Erdélyi adózó családfők kimutatásai 1767–1768*).

¹⁶⁴ Földadókimutatások. Volt 49 bébíró is. (MOL F 395.)

¹⁶⁵ A székely huszár- és gyaloghatárőr családfők száma ismeretlen. Adózó ház 119, család 112, lakos 550, ebből 9 távol, idegen 17, teljes létszám 558. Nő férfi 101, nőtlen 172, összesen 273; nő 277; pap 3; 57 nemes; 42 paraszt, 42 zsellér, 30 polgár és paraszt örökös; 19 egyéb; 2 szabadságot katonát; 1–12 éves sarjadék 54, 13–17 éves sarjadék 24, összesen 273 került bele az összeírásba. (DANYI Dezső – DÁVID Zoltán 1960, 306–307.)

¹⁶⁶ A jobbágyot, zsellért nem tartó lovas- és gyalogkatonákat nem vették számba. A bébíró nemesek száma négy, a házas zselléreké 38, a házatlanoké 59. (TAKÁCS Péter 2003, 122–123.)

1578		1602 ¹⁶⁷		1614 ¹⁶⁸					
L	D	N	L	D	Sz	N	L	Sz	Gy
Kovácsi János ¹⁶⁹			Kouaczj Janos ¹⁷⁰ (Kouaczj Pal, ¹⁷¹ Jstuan, Marton és Georgj ¹⁷²)		(Kouaczj Gaspar ¹⁷³ nagyobb és kisebb)		Kouachij Janos senex, Kouachij Pal (Kouachij Lazlo ¹⁷⁴)	Kouachij Gaspar nagyobb és Kouachij Gaspar minor ¹⁷⁵	
Vaska Lukács		(Vaska Tamás)	Vaska Lukaczj (Vaska Mate ¹⁷⁶ és Janos)				Vaska Thamas, Mate és Janos ¹⁷⁷		
Deső Miklós ¹⁷⁸			(Deső Jakab, Mihalj, Georgj és Ferenczj)				Deső Geörgj, Ferencz, Mihalij, (Deső Janos, Andras ¹⁷⁹ és Georgj puer)		
	Deső Benedek						(Nagy Istuan ¹⁸⁰)		
	Somodi György ¹⁸¹	(Somodi Gaspar)				(Somodi Peter)			
	Somodi Ferencz					(Somodi Thamas ¹⁸²)			
	Péter Simon		(Peter Jstuan)		(Peter Peter)		(Peter Thamas ¹⁸³)	Peter Peter	(Peter Geörgj ¹⁸⁴)
	Péter Mihály		(Peter Marton)						
	Z[abó?] László		(Zabo Mihalj, ¹⁸⁶ Demeter, Georgj, ¹⁸⁷ Ferenczj, Mihalj Janos és Pal)	(Zabo Marton)			Zabo Geörgy, Ferencz, Janos és Pal (Zabo Gergely, Miklos puer, Gaspar puer)	(Zabo Gellerd fia Jakab, puer)	Zabo Mihali regi, Zabo Mihali regi (Zabo Jstrok puer, regi D) ¹⁸⁵
	Medve György		(Medve Jstuan ¹⁸⁸)				Medue Jstuan ¹⁸⁹		Medue Jstuan regi
	Mihály Gergely		(Mihalj Miklos, Istuan ¹⁹⁰ és Jakab)				Mihali Jstwan és Jakab		
	Gergelly Mihály		(Gergelj Ferenczj ¹⁹¹)						
	Györke András		Georgjke Andras (Georgjke Pal ¹⁹²)		(Gijorke Jstuanij ¹⁹³)		Georke Pal és Jstwan		
	Bechy János						(Bochij Pal ¹⁹⁴)		
	Bechy György								Bech Geörgj regi D ¹⁹⁵

1578		1602		1614					
L	D ¹⁹⁹	N	L	D	Sz	N	L	Sz	Gy
	Veres Miklós ⁹⁶								
	(Veres Janos és Gicorgj ¹⁹⁷)								Veres Geörgij (Veres Ferencz és Gaspar)
	György Pál Gergely								(Georgi Pal Jmreh ¹⁹⁸)
	Jakó Mátyás								
	Dienes András								(Dienes Thamas)
	Demeter János								(Demeter Demeter)
	Szőke Gáspár								
	Jakab András								Jakab András ²⁰² regi D ²⁰³

¹⁶⁷ SzOkl. Ús., IV, 45–46, 73.

¹⁶⁸ Uo., 423–425.

¹⁶⁹ *Thamásfalvi András* főembernek öröksége lehetett Dálnokon, ahol időnként lakhatott is: az ő fa lehetett az 1614-ben összeírt tamásfalvi *nobilis, Thamasfalvi Andri[ás] puer*, aki szintén *masut lakik* (Uo., 476). *Pijlatos Boldiszar* neve egy 1569. *Szent Gieörgyi nap tájba kelt okiratban* is előfordul: öröksége lehetett Dálnokon (MOL P 1610). Utódainak egyike *Pilatos Mete deak p[er]xidarius* lehet, akit 1614-ben Albisban találunk: 1635-ben már nem élt, örökségét anyja bírta (SzOkl. Ús., IV, 426; SzOkl. Ús., V, 150).

¹⁷⁰ 1604-ben a kézdi gyalogok és a lovasok közt is találunk egy-egy hasonló nevű személyt, az utóbbi absens megjegyzéssel (SzOkl. Ús., IV, 185, 190).

¹⁷¹ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (Uo., IV, 185).

¹⁷² Lehetséges, hogy 1614-ben volt egy zsellére: *Antal Thamas* (Uo., 425). 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (Uo., 185).

¹⁷³ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁷⁴ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁷⁵ Nagyobb Kovács Gáspár *Zegen[ség] mia el budosot*, Kisebb Kovács Gáspár *louon Zolgalt*.

¹⁷⁶ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁷⁷ Yaska János *meg holt, leania vagion*.

¹⁷⁸ 1583-ban is előfordul (TÜDŐS S. Kinga 2003, 66).

¹⁷⁹ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (SzOkl. Ús., IV, 185).

¹⁸⁰ *Deseő Benedek helyirel Zolgalt*.

¹⁸¹ Az 1583-as oklevélben felbukkan egy Somogi Istuan nevű személy is.

¹⁸² 1614-ben volt egy zsellére: *Nagj Marthon* (Uo., 425).

¹⁸³ 1614-ben volt egy zsellére: *Nagj Andras*. (Uo.) 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (Uo., 185).

¹⁸⁴ Péter György *meg holt, leania vagion*.

¹⁸⁵ Néhány régi darabont a gyalogok közé soroltak.

¹⁸⁶ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi lovasok közt (Uo., 190).

¹⁸⁷ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (Uo., 185).

¹⁸⁸ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁸⁹ Medue Istvan *meg holt, leania vagion*.

¹⁹⁰ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹¹ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt, *absens* megjegyzéssel. (Uo.)

¹⁹² 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹³ Csak 1604-ben szerepel a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹⁴ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹⁵ Becc György *meg holt, Fogas Jan[ost] illeti Jozaga*. Valószínűleg a régi írás nehéz olvashatósága miatt került a kiadásba Bechij Pál helyett Bochij Pal.

¹⁹⁶ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹⁷ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹⁸ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

¹⁹⁹ Makó István nem volt helybéli: a Makó családnév 1602-ben Futásfalván fordul elő a szadadosok közt (Uo., 49). Dálnokon többé nem is fordul elő.

²⁰⁰ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi lovasok közt (Uo., 190).

²⁰¹ *Jako Matjas helyiben lakik*.

²⁰² Jakab András *Jozagat Retthij Istuan biria, Zegen[ség] mia Zolga*.

²⁰³ Egy régi darabont a gyalogok közé soroltak.

1583. Rendi hovartartozásuk ismeretlen	1602			1614		
	N	L	Sz	N	L	Sz
Gál György		(Gál Gergelj és Jmre ²⁰⁴)			Gál Jmreh ²⁰⁵	
Miklos Laszlo			(Miklos Gijorgij ²⁰⁶)		Miklos Geörgij (Miklos Peter és István ²⁰⁷)	
Hadnagi Mihal[ly]						
Hadnagi Balas		Hadnagi Balas			Hadnagi Balas	
1583. Rendi hovartartozásuk ismeretlen	1602			1614		
Toth Peter	N	L	Sz	N	L	Sz
Bodor Pal			(Tot Jstuan ²⁰⁸)		(Tóth Peter puer)	
Szabo Andras						
Losonczi Andras						
Szantha Foris						(Santa Thamas)
Angalit Balas ²⁰⁹						
Szabo Ferencz			Zabo Ferenczj (Zabo Jstvanij ²¹⁰)			

2. táblázat A dálnokiak rendi besorolásának 1578 és 1614 között bekövetkezett változásai (Ö = összesen; N (1) = főember, illetve nemes; L (2) = lófő; Gy (3) = gyalogszékely; D (4) = darabont; Sz (5) = szabados; J (6) = jobbágy; Zs (7) = zsellér; E = egyéb, például egyházi személy; P = porta; Cs = család).

²⁰⁴ 1604-ben is a kézdi gyalogok közt találjuk mindkettőt (Uo., 185).

²⁰⁵ 1614-ben volt két zsellér: *Nagj Marthon* és *Bartok Mate* (Uo., 425).

²⁰⁶ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt (Uo., 185).

²⁰⁷ Az utóbbi szegénysége miatt szolgálta.

²⁰⁸ 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

²⁰⁹ Akkori rendi hovartartozása nem ismeretes, 1614-ben Hadnagy Balázs zsellér.

²¹⁰ Istvánt 1604-ben is megtaláljuk a kézdi gyalogok közt. (Uo.) Ferenc csak 1604-ben szerepel, a kézdi gyalogok közt. (Uo.)

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – F 391: *Erdélyi adózó családfelek kimutatásai 1767–1768*
 – F 395: *Földadók kimutatások 1767–1769*
 – P 5: *A rétyi Antos család levéltára*
 – P 672: *A Cserey család levéltára*
 – P 1610: *A dálnoki Lázár család levéltára*
 – P 1995: *A Mikó család levéltára*
 – R 298: *Erdélyi iratok. I. Apafi Mihály circálása. 1676. IV. 20.*
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSZK Kézirattára)
 – FM. 1: *Pesthy Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865-ből. Háromszék*
 – *Fol. Hung.* 953
 Református Főkonzisztórium Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (RFkGylt.)
 – 129/826, *Registruma a Kézdi evangélico református tractus leveleinek. Készült 1826. esztendőben április 3-án*

Irodalom

- SzOkl. = *Székely Oklevéltár*, II (szerk. Szabó Károly), Kolozsvár, 1876; V, VII (szerk. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1896, 1898; [VIII] *Székely Oklevéltár 1219–1776* (között. Barabás Samu), Budapest, 1934.
 SzOkl. Ús. = *Székely Oklevéltár Új sorozat*, IV–VIII (bevezetéssel és jegyzetekkel között. Demény Lajos), Kolozsvár, 1998, 1999, 2000, 2004, Marosvásárhely, 2006.
- *
- ACSÁDY Ignác
 1896 *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21* (szerk. Acsády Ignác) (*Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, XII).
- BEDŐ Albert
 1896 *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása*, IV, Budapest.
- BERECZ Gyula
 1893 *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története*, Brassó.
- COROI Artur
 2007 Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései, 1702–1734, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. (Konferencia Sepsiszentgyörgyön – 2005. szeptember)* (szerk. S. Lackovits Emőke, Szöcsné Gazda Enikő), I, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 59–173.
- CS. BOGÁTS Dénes
 1929 Háromszéki helynevek, in: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 52–71.
- DANKANITS Ádám
 1983 *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*, Budapest.
- DANYI Dezső – DÁVID Zoltán
 1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* (szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán), Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter
 1978 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása 1703, 2., *Agrártörténeti Szemle*, XX/1–2, 198–282.
- EGYED Ákos
 1981 *Falu, Város, civilizáció*, Bukarest.
- GARDA Dezső
 2002 *A székely közbirtokosság*, I–II, Csíkszereda.
- HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann
 2001 *Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése, 2, Háromszék*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- IMREH István
 1973 *A rendtartó székely falu*, Bukarest.
 1979 *Erdélyi hétköznapok 1750–1850*, Bukarest.
 1983 *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.
 1987 *Székelyek a múltó időben*, Budapest.
- KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt
 2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok, I (1727–1737)* (között. Kovács András – Kovács Zsolt), Kolozsvár.
- OLÁH Sándor
 2007 „...mindeneknek örök birodalommal...”, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 571–578.
- SZÁDECZKY Lajos
 1903 *Báró Apor Péter levelei és verses művei*, I–II (szerk. Szádeczky Lajos), Budapest.
- SZÖCS János
 2004 *Három csíki falutörvény, A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004/1*, Csíkszereda, 73–121.

TAGÁNYI Károly

1896 *Erdészeti Oklevéltár* (szerk. Tagányi Károly), II, Budapest.

TAKÁCS Péter

2002 *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból* (szerk. Takács Péter), Debrecen.2003 *Földesurak és szolgálonépeik a Székelyföldön 1820-ban* (Források Erdély történetéhez 5.; szerk. Takács Péter), Debrecen.

TÜDÖS S. Kinga

1998 A feltorjai református egyház jegyzőkönyve 1801–1873, *Acta (Siculica)* 1997/2, Sepsiszentgyörgy.2003 *Erdélyi testamentumok, I, Hadviselő székegyek végrendeletei. Háromszék*, Marosvásárhely.

VESZELY Károly

1860 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, Kolozsvár.

Regulamentul Societății proprietarilor de pădure din Dalnic din anul 1804

(Rezumat)

Comunitatea sătească Dalnic din scaunul Kézdi (partea de NE al județului actual Covasna) a avut în trecut atât păduri proprii, cât și păduri comune cu satele învecinate Moacșa, Albiș, Mărcușa și Matișfalău. Din aceste păduri un grup de 30 de familii, probabil călăreți și nobili secui, încă înainte de anul 1578 și-au însușit o parte, iar în anul 1578 István Báthori (pe atunci rege al Poloniei și principe al Transilvaniei) a donat unui grup de oșteni pedestri din Dalnic o altă parte învecinată.

Urmașii celor 2 grupuri s-au constituit de la început într-un fel compozosor, fiecare familie având o cotă-parte din pădurile respective, de care dispunea în mod liber dacă și-a delimitat porțiunea cuvenită. În secolul al XVIII-lea proprietarii s-au organizat într-o Societate menită să protejeze și să administreze pădurile comasate.

Societatea proprietarilor de pădure din Dalnic s-a organizat având ca model comunitatea sătească secuiască cu o largă autonomie și tradiții seculare de autogovernare, constituind o organizație autonomă în cadrul comunității sătești. La Culpiu (scaunul Mureș) și la Zălan (scaunul Seps) au existat de asemenea organizații autonome ale proprietarilor de pădure în cadrul comunității sătești locale.

Adunarea Societății a aprobat Regulamentul, a ales conducerea, constituind totodată forul suprem de judecată în cauzele privind pădurile compozosoratului, inclusiv în pricinile apărute între membrii Societății în privința folosirii pădurii.

Regulamentul, având ca model legile sătești secuiești, conține drepturile și îndatoririle membrilor, normele privitoare la buna gospodărire a pădurilor, modalitățile și condițiile folosirii lor, sancțiunile aplicate celor care au provocat daune pădurilor sau membrilor Societății etc.

Regulamentul, lista membrilor, procesele verbale ale adunărilor și ale alegerilor de conducători, hotărârile și învoielile, precum și socotelile Societății – care avea o gestiune proprie – au fost consemnate într-un protocol condus și păstrat de către notarul ales pe o perioadă de trei ani. Membrii Societății au contribuit cu o sumă mică la procurarea noului protocol în cazul umplerii celui vechi, reînnoind astfel apartenența lor la Societate: cei care au neglijat această îndatorire și cei care au dorit să devină membri ai Societății, plăteau o sumă mult mai mare. Aceste proceduri au fost identice cu cea a primirii unor noi membri în sânul comunității sătești la secui.

În intervalul dintre două adunări Societatea a fost condusă de doi juzi aleși pe o perioadă de timp nedeterminată, aceștia fiind totodată șefii corpului pădurarilor, constituit din 14 bărbați. Pădurarii raportau cazurile de daună către juzi, care le-au investigat minuțios și, împreună cu pădurarii, au reprezentat acuzarea în fața adunării Societății. Juzii s-au îngrijit ca păgubașii să fie despăgubiți prin înțelegere reciprocă sau proporțional cu pagubele suferite.

Societatea proprietarilor de pădure din Dalnic, organizată pe baza unor principii străvechi ce se regăseau pretutindeni la secui, poate fi considerată precursorul compozosoratelor moderne înființate în ultima treime a secolului al XIX-lea.

După retrocedarea pădurilor în anul 2002, compozosoratul desființat în 1948 a reorganizat și la Dalnic. Acesta a cuprins și pădurile Societății, al cărei regulament din 1804 o prezentăm în lucrarea noastră.

Lucrarea de față este totodată un omagiu adus profesorului István Imreh (1919–2003), cel mai perseverent cercetător al legiuirilor sătești din Secuime.

Regulation of the Forest Owners' Society of Dálnok from year 1804 (Abstract)

The village community of Dálnok (Dalnic) from Kézdi seat (the north-eastern part of the actually Covasna county) had both own forests and woods shared with the neighboring villages Maksa (Moacă), Albis (Albiș), Márkosfalva (Mărcușa) and Mátisfalva (Mățișfalău). Some of these forests had been owned already from before 1578 by a group of 30 families, most probably Székely primipili and noblemen, then, in 1578 István Báthori (king of Poland and prince of Transylvania at that time) donated another neighboring parcel of woods to a group of „darabont”.

The descendants of the 30 families and the royal grantees have united from the very beginnings in a kind of commonage, every family having a share in those forests, of which it disposed freely, if it had clearly delimited the respective compartment. In the 18th century the owners have organized themselves into a Society, meant to protect and administer the commassated forests owned by them.

The Forest Owners' Society of Dálnok was organized on the model of the Székely village community with a large autonomy and centuries old self-government traditions, constituting an autonomous organization within the village community. At Mezőkölpény (Culpiu) and at Zalán (Zălan); existed such autonomous forest owners' Societies within the local village communities.

The Society's Assembly approved the Regulation, chose the administration board, constituting at the same time the supreme forum of justice in the cases regarding the forests of the commonage, including the arguments raised among the members of the Society in relation to the exploitation of the forest.

The Regulation, built on the model of the Székely village laws, contains the rights and duties of the members, the norms regarding to the good management of the forests, the ways and conditions of their exploitation, sanctions applied to those who caused damage to the forests or to the members of the Society etc.

The Regulation, the members list, the assembly and management-election minutes, the decrees and agreements, respectively the accountancies of the Society – which had its own economic administration – were registered in a protocol, noted and kept by the registrar elected for a three years period. The Society members had been contributing with a modest sum to the acquaintance of a new protocol in case of the old one had filled, renewing their membership in the Society: those who neglected this duty as well as those who wished to become members of the Society, were paying a much larger amount. These proceedings were identical with that of accepting new members into the Székely village community.

In the interval between two assemblies the Society was lead by two judges elected for an undetermined period, these being at the same time the masters of the Woodward board consisting of 14 men. The Woodwards reported the damages to the judges, who thoroughly investigated, then – together with the Woodwards – represented the case before the Society's assembly. The judges took measures to compensate the damaged people through mutual agreement, or proportionally with the suffered damages.

The Forest Owners' Society of Dálnok, organized on the model certain ancient principles followed everywhere among the Székely communities may be considered the precursor of the modern commonages established in the last third of the 19th century.

After the retrocession of the forests in the year 2002 the commonage dissolved in 1948 was reorganized in Dálnok too, containing among others the forests of the Society of which Regulation dating from 1804 we present in our study.

Cserey Zoltán

A JOBBÁGYSÁG HÁROMSZÉKEN AZ 1848-AS FORRADALOM IDEJÉN

A háromszéki forradalmi események sikere jórészt attól függött, hogy a jobbágyságot fel lehet-e sorakoztatni a haladást képviselő erők táborába. Ezt csak úgy lehetett elérni, ha a paraszti érdekek képviselője kellő hangsúllyal jelenik meg a döntéshozó fórumok előtt. Minderről az országgyűlés a május végi ülészakán kellett, hogy határozatot hozzon, a törvényes keretek azonban csak egy – bár nagy – lépést jelentettek a jobbágyfelszabadítás és az általános teherviselés gyakorlatba tétele irányában. A végső megoldás, valamint annak módozatai az önkormányzatok jóindulatától, majd a forradalmi átalakulásokat koordináló bizottságok demokratikus gondolkozásától függtek.

Háromszéken az 1848-as forradalom idején a lakosság körülbelül 45 százaléka volt jobbágy és zsellér. Ezek mintegy száz helyiségben elvegyülten éltek a katonacsaládokkal és nemesekkel. A jobbágy a földesúr által használatba kapott földterületért robottal, vagyis ingyen munkával tartozott. Ez a teherterhelés rendkívüli változatoságot mutat vidékenként, falvanként, sőt nemesi birtokokként is. Általában az igavonó állattal rendelkezők számára hetenként két napot, a gyalogszereseknek pedig három vagy akár négy napot jelenthetett a robot. Dézsmakötelezettség hiányában a heti munka mennyisége meghaladta a vármegyei területeken szokásosakat. A zsellérek legtöbb esetben hetenként egy napot teljesítettek munkaadójuknak.

A háromszéki jobbágyság életében erdélyi sorstársaikkal szemben az volt a fő különbség, hogy a dézsma (terményadó) itt nem volt szokásban. Ehelyett viszont különböző kerti munkákat, szővest-fonást, erdei gyümölcsök begyűjtését és ajándékokat (tyúk vagy tojás adását) többnyire rendszerességgel megkövetelték a nemesek.¹ Háromszék katonai határőrvidék lévén, a jobbágyok egy sor szolgáltatással tartoztak oda is: fuvarral, tűzifaadással, elszállásolással stb.

A parasztság a földesúri szolgáltatások mellett az általa fizetett adók révén az állam legbiztosabb fenntartója volt. Fájó sérelmei közé tartozott a megkülönböztetett köztelherviselés, amely csak őket és a katonanépeséget érintette.

A székelyföldi és természetesen a háromszéki jobbágyok sajátos viszonyait legjobban a székely örökséggel való kapcsolatuk fejezte ki. A parasztság nagy része a székely örökségen lakott. Az intézmény eredete visszanyúlik a földközösség bomlásáig, mely kötelek felzárulásakor az örökölhetővé vált telket nevezték székely örökségnek. Kezdetben adómentes és feudális szolgálattal nem terhelt családi birtok volt. E mentesség fejében tulajdonosaik ingyen tartoztak katonaszkodni. A család magvaszakadása esetén sem háramlott a királyra vagy fejedelemre, hanem a vérkonon vagy szomszéd örökölte. A székelyföldi jobbágyság kulcskérdése éppen az, hogy a székely örökségen települt jobbágy vagy zsellér, bár lényegileg úgy szolgált mint a vármegyékben az úrbéres, maga mégsem vállhatott azzá, hanem (a később hozott törvények értelmében) szerződésesnek, tehát magánjogi természetű jobbágyként tekintették, aki nem formálhatott tulajdonosi jogot az általa megművelt földhöz. Teljes jogú úrbéresnek csak azt a jobbágyot tekintették, aki olyan földesúri birtokon élt, amely régen királyi adományozás tárgyát képezte. Ilyen pedig nagyon kevés volt a Székelyföldön. Mindezek következtében az 1848-as jobbágyfelszabadítás itt sajátosan ment végbe, a jobbágyi rendre hátrányos módon. Természetesen ez ellen a jobbágyság minden rendelkezésre álló eszközzel küzdött.²

1848-ban az úrbéres vagy úrbéresnek elismert jobbágyok a vármegyei társaikhoz hasonló körülmények között állami kárpótlás mellett szabadulnak fel, a székely örökségeseknek vagy azoknak nyilvánítottaknak pedig meg kellett váltaniuk magukat és örökségüket.³ Gróf Teleki József kormányzó néhány nappal a magyarországi március 15-i események után, 1848. március 24-én jónak látta tisztázni a főkormányzék álláspontját a vidéki törvényhatóságokkal a kibontakozó mozgalmakkal kapcsolatban. Mindenképpen a törvényes, alkotmányos eszközök betartását látta a forradalmi változásokban való részvétel egyetlen járható útjának.⁴

Miután a háromszéki nemesség tudomást szerzett a pozsonyi jobbágyfelszabadító törvényről, az

¹ EGYED Ákos 1978, 18.

² Uo., 19.

³ EGYED Ákos 1981, 122.

⁴ Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (a továbbiakban: SÁL), Fond 8, 5901.

április 11–12-i közgyűlésén maga is a felszabadítás mellett foglalt állást, s határozatban nyilvánította ki egyetértését az úrbériség teljes eltörlésével (földesúri kárpótlás mellett), ugyanakkor viszont megpróbálta menteni azt, amit még menteni lehetett. A leggyakrabban igénybe vett módszer az volt, hogy kitelepítettek telkeikből a székely örökségeken lakó jobbágycsaládok egy részét, még az úrbéri törvény megszületése előtt. A dolgot megkönnyítette az a Háromszéken eléggé elterjedt szokás, hogy a szerződéses jobbágyok gyakran változtatták lakhelyüket, telküket, és ehhez sok esetben elég volt, ha a távozási szándékukat idejében bejelentették a földesuraknak. 1848 tavaszán elsősorban azokat a jobbágyokat költöztették ki, akiket már az előző években felszólítottak arra, hogy hagyják el telkeiket, illetve azokat, akik önként jelentették be távozási szándékukat, de az olyan családokat is eltávolították, akiktől valamilyen okból megakartak szabadulni, még mielőtt azok tulajdonjogot formálhattak volna az általuk művelt földre.⁵

A széki tisztviselők is azon voltak, hogy jó irányba befolyásolják az egyre izgatottabbá váló közhatalmat. A törvényesség betartásának szükségességét hangsúlyozták. 1848. május 12-én Péter Imre miklósvárszéki dúllóbiztos azzal nyugtatta az indulatos kedélyeket, hogy az úrbéresesek a rájuk vonatkozó országos szabályozásig tartsák be az addig érvényben volt előírásokat.⁶ Az alkirálybíráknak kötelessége volt helyzetjelentésben tudósítani a szék vezetőjét a térségükben észlelt állapotokról. 1848. május 17-én Henter Sándor miklósvári alkirálybíró, május 19-én Horváth Károly orbaiszéki elöljáró nyugtatta meg a szék vezetését az általuk észlelt békés hangulatról.⁷

Ám a jobbágyoktól valóban még a törvény megjelenése előtt igyekeztek megszabadulni a földesurak. Április 8-án a gróf Nemes Ábrahám ozsdolai jószágán jobbágyként dolgozó Veres Ferenc panaszkodott a tiszti hivatalnak, hogy az addig általa és elődei által használt telekről Szentpáli Ferenc gazdatiszt minden törvényes ok és hírtétel mellőzésével erőszakosan el akarja távolítani. Mondvacsinált ürügyként azt hozta fel ellene, hogy öreg és szolgálattételre tehetetlen, amelyet Veres Ferenc mint igaztalan állítást visszautasított. Arra kérte a széki hatóságot, hogy hassanak az udvari tisztre az erőszakos eljárás megszüntetése érdekében. A felettes szerv közbenjárásának úgy látszik foganatja volt, mert április 17-én olyan szerződést kötöttek Veres Ferencsel, hogy Szent György-naptól kezdve az általa bírt bennvaló és az ahhoz tartozó kert ellenében hetenként egy nap robot teljesítését vállalta, és – amennyiben igavonó állatra is szert

tehetne – a telekhez tartozó szántó területet is megkaphatja.⁸ Szerencsés esetben tekinthetjük az előbb említettet, mert az általános gyakorlat nem a jobbágyok érdekeit vette figyelembe. Április 22-én a tiszti hivatal felszólítja a sepsiszéki királybíró, hogy Deák Ferenc kökösi jobbágyot költöztesse ki telkéről, mert Szentkirályi Zsigmond elég indokot hozott fel ellene. Kézdiszentléleken Zsidó Mihálynak adták tudtára, hogy Könczei Antal panasza következtében birtokáról mennie kell. Tamásfalvi Tusa Ferenc közadózót, a Hollaki familia jobbágyát végrehajtói kilakoltatással fenyegették. A példákat tovább lehetne sorolni.⁹

A földesuraknak jobbágyaikkal szembeni erőszakoskodó megnyilvánulásai az amúgy is meglévő feszültségek fokozódásához vezettek. A sepsiszéki királybírónak a felettesei meghagyták, hogy tekintettel a forradalmi helyzetre az úrbéressekkal szemben tapintatosabb bánásmódot alkalmazzon: „ezen forradalmi időben a törvény szigorú teljesítése mellett a körülményeket is tekintetbe kell venni, s minden a földesurak és úrbéresesek közt előadódó úrbéri egyenetlenséget a legnagyobb ildommal elenyésztetni”.¹⁰

Jobbágyi részről a forradalom iránti elvárások helyzetük, életkörülményeik jobbulására vonatkoztak. Az erőszakos megnyilvánulások pedig az országgyűlés összeülése előtti várakozási időszaknak a türelmetlenségét is jelezték. Teleki József kormányzónak május 19-én küldött helyzetjelentésében az azt megelőző napok nemes–jobbágy összetűzéseiről számoltak be. Cserey Zsigmond Ozsdola határán lévő erdejét az ottani felbőszült adózók vágni kezdték, és csak villámsújtotta két társuk halála miatt hagyták abba. Szabó Károly zaláni huszárkatonája a nemesség ellen bujtogatta falustársait, a szolgálat megtagadására és nemességellenes lázadásra buzdította a népet. Gróf Nemes Ábrahám ozsdolai havasra kihajtott ménesét a közösség tagjai Hidvégre kergették, a gazdatisztet pedig bántalmazták. Az Altorján kialakult helyzetet így jellemzik: „a rendetlenség oly magas fokra hágott, hogy a helybeli biztosnak hozzám megküldött jelentése szerint a kiváltságos rendnek se személye, se vagyona nincs bátorságban”. Ikafalván Dénes Balázs ellen terveztek gyilkossági kísérletet. Hasonlóképpen Szentléleken a Könczei és az Orbán család több tagját is ezzel fenyegették. Esztelneken pedig Lengyel István parasztot agyonlőtték. Rétyen is a földesurak ellen ingerelték az adózókat a katonák, azt sugallván nekik, hogy robotterheiket tagadják meg, de a nemesség kiirtása is szóba került. Keresztes Józsefet és fiát meggyilkolással fenyegették. A rétyi súlyos fenyegetések nyomán kialakult helyzet kezelését Nagy

⁵ EGYED Ákos 1978, 4.

⁶ SÁL Fond 8, fasc. 451, nr. 201.

⁷ SÁL Fond 8, fasc. 451, nr. 223.

⁸ SÁL Fond 8, fasc. 451, nr. 5946.

⁹ EGYED Ákos 1978, 45.

¹⁰ SÁL Fond 8, fasc. 451, nr. 5946.

András királybíróra bízták, és ott az eset komolyságára való tekintettel katonai közbeavatkozás lehetőségét is fontolgatták. Horváth Albert főkirálybíró az elszaporodott különböző nemesellenes cselekedetek megfékezésére a kormányzótól kért cselekvési felhatalmazást: „*alázatosan kérem méltóztasson mindezen feljeltett esetek veszélyeztetése és a bátorság helyreállíthatósága végett mind általam, mind a kormányom alá bízott szék tisztsége által kért rögtön törvénybeli élést megengedtetni*”. Ilyen kiélezett társadalmi feszültségek láttán Teleki kormányzó a kezdődő országgyűlés munkálatai alóli felmentésben részesítette a főkirálybíró, mondván, hogy fontosabb számára, hogy úrrá lehessen az itteni eseményeken.¹¹

Hasonlóan vészterhes tudósításban számolt be Gazda József Torjáról, május 24-én, ahol állítása szerint senki, főként pedig a nemesség nincs biztonságban sem vagyona, sem személye szempontjából. A rend és nyugalom helyreállítását csak a határőrezredek bevonásával látta biztosíthatónak, vagy valamiféle rendőrség megszervezése által, mert szerinte újabb erőszakos foglalásoktól lehetett tartani.

Ebben a felbolydult társadalmi légkörben érkezett el az utolsó erdélyi rendi országgyűlés lebonyolításának az ideje. Több fontos kérdéstől is határozta ez alkalommal, de ezek közül is talán a legfontosabbak Erdély uniója Magyarországgal és a jobbágyság eltörlése, tehát az úrbériség megszüntetése volt. Az országgyűlés május 29-én kezdte el munkálatait, a jobbágyszabadító törvényt június 6-án fogadták el, és június 18-án lépett életbe. A földtulajdont illetően az erdélyi úrbéri törvény az adott helyzetet fogadta el: a földesúri saját használatú (allodiális) birtok nem lehet jobbágykézre, de a jobbágyok által művelt föld sem lehet nemesi tulajdon. Csak a székelységben kellett más mércét alkalmazni, mert ott eltérő viszonyok alakultak ki: a közterheket viselt székelyek földjüket nem veszíthették el.¹² Az úrbériség megszüntetését kimondó IV. Törvénycikk 6-ik pontja foglalkozott a Székelyfölddel: a székely örökség majorsági birtoknak számít, az ezen lakó jobbágyokra és zsellérekre a törvény előbbi rendelkezései nem érvényesek. Tehát ezek a földterületek nem kerülhettek ezután sem jobbágykézre, csak az adományos nemesi birtoktulajdon. A törvény említett kitétele a székely örökségről eredetileg az olyan katona székelyek és adózó gazdák birtokának védelmére volt hivatott, akik egy-két, jobbágyinak vagy zsellérnek nevezett parasztot fogadtak be napszámtétel fejében. De a törvény hatályát a nagyobb jobbágytartó nemesek is alkalmazták saját birtokukra, s így a Székelyföldön az összes szolgáló népességnek csak mintegy 10-13 százalékára terjedt

ki a jobbágytörvény felszabadító hatálya, amely a vármegyékben az úrbéreseket mind felszabadította.

A székelyföldi jobbágyszabadítás kérdésében felmerült egy furcsa ötlet, nevezetesen a székely népfellegel kitelepítése. Úgy látták, hogy Székelyföld, elsősorban Háromszék és Csíkszék túlnépesedett, a termőföld pedig túlságosan feldarabolódott, emiatt az sokak számára nem nyújt elegendő megélhetési lehetőséget. S ha az úrbérrendezés során a székely gazdát arra fogják kötelezni, hogy birtoka egy részéről lemondjon a jobbágya javára, abból súlyos belső zavarok következhetnek be. A tervzet szerint a népfellegelt kedvező és ösztönző feltételek mellett a Bánságba és Bácskába lehetett volna kitelepíteni.¹³

A földesúr és a jobbágyok viszonya június 18. után jószerével ugyanazt az utat követte Háromszéken is, mint mindenütt, ahol jobbágyok éltek. A parasztságnak az a része, amelyik eddig el szolgált, most mindenféle feudális függőségből következett szolgáltatását beszüntette. Erre vallanak a földesúri gazdaságok intézőinek panaszai, hogy a mezőgazdasági munkálatok kellős közepén munkaerő nélkül maradtak. Ezt a helyzetet kétféleképpen lehetett kezelni, vagy napszámosok szerződése által, vagy pedig a volt jobbágyokat arra kényszerítve, hogy továbbra is robotterhüket teljesítsék. Szaporodtak a jobbágyok beadványai, hiszen fokozódott a földesuraknak az a törekvése, hogy rendszeres munkára szorítsák volt jobbágyaikat. A zágoni székely örökséges jobbágyok panaszolták, hogy mivel ők olyan jószágban laknak, amely nem szabadulás alatt való, „*s mivel, amint közhiből vették észre, őket az eddigi súlyos terű alatt kívánják hagyni, arra kérik a kormánybiztost, intézkedjék, hogy nyerhetnének valahol szabad-lakó életet.*” Mivel a bizottság, amelynek döntenie kellett volna a nemesi földek úrbéri vagy majorsági jellegét illetően, a forradalom idején nem szállott ki a falvakba, gyakorlatilag a földbirtokostól függött, hogy elismeri-e jobbágyainak a földhöz való jogát, vagy sem.

Azoknak a székelyföldi jobbágyoknak a száma, akik a vármegyeiekhez hasonló feltételek mellett, tehát állami kártérítés útján szabadultak fel, igen kicsi volt. Ez Háromszék esetében még a többi székely székekhez hasonlítva is roppant kevésnek számított. Mindössze 121 családról volt szó, a 7876 közül, tehát százalékban kifejezve az elenyésző 1,5%-ot jelentette. A székely örökséges jobbágyok sorsa tehát nem dőlt el. Agyagfalván a Székely Nemzeti Gyűlés kinyilatkoztatta a székely székek minden lakójának a törvény előtti egyenlőségét és személyi szabadságát, és ennyiben állást foglalt a jobbágyszabadítás mellett, de nem bocsátkozott a vitás kérdések rendezésébe.¹⁴

¹¹ SÁL. Fond 8, fasc. 451, nr. 241.

¹² EGYED Ákos 2001, 126.

¹³ Uo., 134.

¹⁴ EGYED Ákos 1981, 130.

Háromszéken a robotot a jobbágyok fokozatosan hagyták abba. Torján június elején jelentették a földesurak a dúllónak a jobbágyok renitenskedő magatartását: „*az adózó rend közt megjelent a szabadság korszellem, hogy semmi esetre a heti tartozásukat fizetni nem akarják*” – báró Apor József telkén az addig békésen viselkedő jobbágyok az események hatására felbátorodtak, és követelték az általuk lakott földek tulajdonukba vételét.

A Gál- és Béli-udvarokhoz tartozó jobbágyok is megtagadták a heti szolgálat teljesítését. Minden ilyen esetben a széki vezetés dolga volt az igazságtétel. „*...földrészeit a hátralévő robotbeli számvetésre egy a királybíró által kirendelt számvető bizottság elejébe állítani és a tisztába hozandó hátralékrobotot akár munkával beszolgáltatni, akár pénzült befizettetni ne terheltessek*” – állt az utasításban. Kézdiszentléleken Könczei Károly jobbágyai nemcsak hogy megtagadták a robot köteleességüket, hanem a nemes úr elleni bujtogatástól és élete iránti fenyegetőzéstől sem riadtak vissza. Az ügy kivizsgálására Cseh Ignác táblabíró és Pótsa József dúllót bízták meg, azzal a felhatalmazással, hogy az úrbéreseket az elmaradt szolgálat teljesítésére kötelezzék. Az országgyűlés úrbérrendezési törvényének életbe lépéséig okozott munkakiesési károkat minden esetben a jobbágyoktól kellett volna behajtani. A kézdiszentléleki eset nem volt egyedülálló, mert a faluban özvegy Könczei Ferencné Ugron Veronika úrbéresei is megtagadták a hétszám-szolgálatot. Ez esetben is a törvényes előírásokra hivatkoztak, miszerint az elmaradott munkanapokat vagy természetben, vagy pénzben kell kiegyenlíteni. A nemesasszony Marti Pál nevezetű zsellére a munka megtagadását azzal indokolta, hogy falusfelei, Volonts Antal és Tompos Mihály megtiltották neki a további szolgálattételt. Ilyés Mihályné, miután tárgyalásra magához hívatta úrnője, mindenféle alázatot és engedelmességet elutasítva jelentette ki „*hogy én a kutyáknak parancsolok, nekik többet nem*”. Zsellerei ellenségeskedését látva Könczeiné a birtokáról való eltávolításukat kérte.¹⁵

A jobbágytörvény hatályba lépése után ennek a népszerűsítése volt az egyik fő feladat. Gróf Teleki József kormányzó 1848. június 17-én körlevélben értesítette a törvényhatóságokat, miszerint a jobbágyfelszabadítás és úrbérrendezés előírásainak minél pontosabb megismerése végett elegendő számú nyomtatványt küldenek szét, hogy mind a birtokosok, mind a volt úrbéresek pontosan tájékozódhassanak a törvény tartalmáról, ugyanakkor szakértők bevonására is szükség volt, akik a felmerülő tisztázatlan kérdésekre megfelelő választ adhatnak.¹⁶ A hatóságok erőfeszítései ellenére az elmaradott robotteljesítés

megtagadása általános méreteket öltött. Horváth Albert főkirálybíró 1848. június 24-én mind a négy hatósága alatti alkirálybíróknak utasításba foglalta: „*a felszabadult hatósága alatt állati úrbéreseket, mai szabad polgárokat ne terheltesen arra utasítani, miképpen ők lehető heti szolgálatbeli tartozásukat önkéntesen akár munkával, akár pénzbeli fizetéssel lefizetni el ne mulasszák*”. A felszabadított jobbágyok körében azonban a rábeszélésnek, a meggyőzésnek sok eredménye nem volt. Seethal János birtokosnak a főkirálybíróhoz címzett panaszában tehetetlen elkeseredettség tükröződik: „*a robottétel megszüntetését, minek tisztelettel fejet hajtok, de úrbéreseim egyáltalán mindnyájan több napokból álló restanciákkal tartoznak, s a robot megszüntetése alkalmatosságával mindnyájan oly nagy szabadsággal való élésre szilárdítottak, hogy az érintett restanciákat sem akarják megadni több ízbeli felszólítások után is*”. A törvény rosszul értelmezése, vagy annak figyelmen kívül hagyása az általánostól eltérő jelenségekhez is vezethetett. Zalánban az Apor Franciska jószágán lakó Sánta Imre azt nehezményezte, hogy noha az illetékesek nyilatkozatban hozták a közvélemény tudomására, hogy a törvény hatályba lépése után többet robotszolgálat nem létezik, a nemesasszony ennek további teljesítését követelte, és azzal fenyegetőzött, hogy a nem dolgozókat vagy nem fizetőket birtokáról eltávolítja. Nagy András királybíróknak szabták feladatuk, hogy kihallgatás után a kérelmesnek törvényes elégtételt szolgáltatasson.

Panasszal volt tele a falvak társadalma: nemcsak a jobbágytartók elégedetlenkedtek a szabad sorsúvá váló embereik ellenkezése okán, de a parasztok is keserűséggel telítődtek a vélt vagy valós igazságtalanságok miatt. A szentiványi jobbágyok által a főkirálybíróknak küldött kifakadás a falvakon uralkodó feszültségekre világít rá. Henter Sándor igazságtalanságait, diktatorikus viselkedését panaszolják fel. A téli hétszámot nyáron nagy dologidőben követelte tőlük, saját gazdaságuk elhanyagolása árán. A földesúr gabonáját Brassóban és Szentgyörgyön árusították, de ha nem tudták eladni, és visszahozták az amúgy is szűkös mért portékát, sok esetben a sajátjukból kellett kipótolni. A napszámot belátása szerint követelte, ha neki úgy tetszett, két napszámot egynek tekintett. A robotbeli tartozásukat Szent György-naptól fogva Szentháromság vasárnapjáig teljesítették, a téli elmaradásokat viszont a munka különböző mennyisége miatt már nem voltak hajlandóak elvégezni. Hálát adtak az Istennek, hogy végre megszabadultak a sarcoló, sanyargató földesúrnak való kiszolgáltatottság alól.

A jobbágyi siralmak Háromszék egész területét átfogták, nemcsak a robotbeli elmaradások terén tapasztalt erőszakosságot fájlalták, de a törvény

¹⁵ SÁL Fond 8, nr. 5946.

¹⁶ Uo.

számukra érvényes kirekesztő, diszkriminatív jellegét sem akarták elfogadni. A parasztemberrel az ő jogi jártassága mellett nehezen lehetett megértetni, hogy Erdély nagy részében a jobbágyok az általuk használt földek tulajdonosaivá váltak, ők pedig a történelmi fejlődés kedvezőtlen alakulása folytán a földhöz juttatásból kimaradtak. A barátosi jobbágy Bibó János, Bogdán Mózes, Kató János azt fájalta rendkívüli módon, hogy őseik évszázadokon keresztül a Balog és Horváth uradalmakat szolgálták, az utóbbi években a kegyetlen robot és úrbér az elviselhetetlenségig fokozódott, ezért kénytelenek voltak megválni használatban lévő földjeiktől, ahová idegenek szállottak be, de ők is rövid idő múlva továbbállottak a teljesíthetetlen feltételek miatt, így utánuk is mások jöttek. Kifogásolták: *„keserves szemmel nézzük, hogyha a mostani benne találtatók azon szerencsével járnak, mi a mostani hírek alatt zengedett, hogy ki hol találtatik, ott ítéltek, azaz úrbéresi jussal fejevert fog, ott rögtönös leszen. Mi pedig, akik számtalan adót adtunk, és a jussról szolgáltunk, szerencsétlenné leszünk, és a jussból kirekedünk, de a fentnevezett ügyünk megtérítéséért és minket a kegyelembe vételért meg nem szűnünk könyörögni, és jussunkba minket visszarendelni, és ha a felséges rendelet úgy jött, minket ott rögtönösíteni, és a mostan ott találtatottakat onnan mint adót nem fizetőket más lakba utasítani.”*¹⁷ Háromszék tisztsége 1848. július 29-i ülésén tárgyalta a beadványt, amelyet törvényellenesnek minősített, és elutasított.

Hasonló történetet mesélt el a kökői Kovács Mária, aki hét évvel azelőtt Kőkői Károly unszolására költözött hozzá, azzal az ígérettel, hogy férjével együtt élete végéig nála maradhatnak. A politikai változások azonban az uraság viselkedését merőben megváltoztatták. A nemesúr a két öreg szolgálójával szemben egyre kegyetlenebbül viselkedett, megverte őket, a portékáikat a házból kidobálta, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy őket birtokáról elűzze. A panasztevők a királyi biztoshoz címzett levelet azzal a kérelemmel zárták, hogy: *„azon emberségről megfélelkezett urat, vagyis zsarnokot a felszabadulás korától és ezzel járó szabadalmakról értesíteni, hogy többé ne legyünk kénytelenek méltatlanságot szenvedni”*. Nagy András királybíró megbízták a kérelmesnek törvényes elégtételt szolgáltatni.

A házból, a bennvalóból, a termőföldről való kiszorulás a legtöbb jobbágyi panasz tárgya. Gelencei Tamás József is azt fájlatja, hogy 34 évet dolgozott családjá a grófi birtokon. 7 évvel ezelőtt a már idős házaspár helyett fiatalokat szerződtettek oda, ők pedig el kellett, hogy költözzenek. Tamás József kéri visszahelyezését született lakóhelyére. A tiszti hivatal

augusztus 5-i ülésén hozott válaszában közli, hogy a kérés nem teljesíthető. Olyan esettel is találkozunk, amikor az elkeseredett jobbágy egyszerűen nem hajlandó lakótelkét elhagyni. Ez történt Szentléleken a Könczei Antal birtokán lakó Zsidó Mihállyal, aki 1847. június 12-én törvényes számvetés mellett mondott le telkéről, szántó- és szénahelyéről. Kihasználva azonban a forradalmi helyzet nyújtotta lehetőséget, visszafoglalta elvesztett területeit. A hatóságoknak az lett volna a feladatuk, hogy karhatalom segítségével erőszakosan kilakoltassák a volt jobbágyot, de a körülmények kényszere óvatosságra intette őket, és a megoldást a főkormányszéktől várták: *„a tulajdonosi jog szentségének biztosításáról”*. A zaláni jobbágy Toth András és Józsi Ferenc is, attól való félelmükben, hogy lakhelyüket elveszthetik, akár kárpótlást is készek voltak fizetni a nemesnek: *„minő rendeletből kíván minket lakhelyeinkből kihányni, javainkból megfosztani, nem átallja a haza törvénye ellen cselekedni, a jószágot készek vagyunk az illendőség kielégíteni, csak hogy mostan ahhoz járulandó birtokban maradhasunk, ha tudjuk is, hogy fizetünk, felséges urunkat szolgálni önkéntesen készek vagyunk”*.

A lisznyói zsellérek, minthogy gazdáik a törvény életbelépése után is hétszámzólgálatot követeltek tőlük, elbizonytalanodtak, nem tudták, mitévők legyenek, és a hatóság segítségét kérték, ahonnan a válasz nem is késlekedett: az úrbéri viszonyok megszüntetését elrendelő cikkely értelmében a kérelmezőket felmentették a további robotterhek alól. A zágoni jobbágyok is felmérték kilátástalan helyzetüket, és mint olyan személyek, akik székely örökséges területen laktak, reménytelenségükben segítségért fohászkodtak: *„csak hogy valahonnan, ahol vagy, nyerhessünk szabad-lakó életet, hogy így magunk és számos gyermekeink lehessünk királyunknak híven szolgáló szolgálói, mivel olyan jószágokban laktak némelyek, amely nem szabadulás alá való”*.

Gáll József sepsiszéki alkirálybíró 1848 novemberében a tiszti hivatalnak küldött jelentésében jelzi, hogy egyre gyakoribbak azok az esetek, amikor a jobbágy előzőleg bejelentette elköltözési szándékát, jószágáról lemondott, a földesúr pedig új munkaerőt szerződtetett helyébe. Ám a forradalmi események hatására a volt bérlők megváltoztatták elhatározásukat, és már nem voltak hajlandóak régi helyüket elhagyni.¹⁸ Mint látható, teljes volt a káosz, az elbizonytalanodás, az elkeseredés a jobbágyok részéről, a jobbágytartók pedig kihasználták embereik tudatlanságát, jogi járatlanságát, és így megpróbálták a régi viszonyokat továbbra is alkalmazni.

A nemzetőrség szervezése is ehetőséget kínált Háromszék-szerte a jobbágyoknak elégedetlenségük

¹⁷ Uo.¹⁸ Uo.

kinyilvánítására, amelyben sok esetben a katonalakosság részéről is partnerekre találtak. A sepsiszentgyörgyi események krónikása Székely Gergely és Daczó Gergely volt: „minden megfeszített igyekezetünk mellett is a mindenfelől csoportozó békétleneket egészében meg nem nyugtathattuk, sőt az ingerültséget annyira növekedni tapasztaltuk, hogy kitörésekre, személyeink megtámadására célzásokat vettünk észre. Ez okból célszerűnek láttuk bejelenteni, hogy ily körülmények között toborzási eljárásunkat tovább folytatni szinte lehetetlenné vált.” Nemcsak Sepsiszentgyörgyön, hanem más helyeken is zavargások közepette került sor a nemzetőrök megalakítására. Szentléleken és Torján is történtek incidensek: „nemcsak a közcsend, személy- és vagyonbátorságok veszélyeztetve volnának, hanem a közigazgatásnak hatóságát is tagadni kezdték volna, s ez ellen naponként szegülnének” – jegyzi meg a szemtanú Cseh Ignác alkirálybíró. Torján odáig fajultak az események, hogy a felizgatott jobbágyok Kézdivásárhelyre mentek, ahol az ezredparancsnoktól fegyvert követeltek. Jancsó János kézdivásárhelyi gombkötő mester tovább lázította az amúgy is feltűzelt embereket: „üsd agyon mind a nemesembert, akit találsz, mind kutya, mind család”. Dálnokon az elégedetlenkedők Lázár Dávid alkirálybíró halálosan megfenyegették. Veres János és Polgár Mihály katonák pedig arra biztatták a jobbágyokat, hogy úri szolgálatra ne menjenek, a robotot tagadják meg. A faluba táblabírókat rendeltek ki, azzal a feladattal, hogy a jobbágyoknak magyarázza el az országgyűlésen elfogadott törvények értelmét.

Gelencén is a nemzetőrök összeírásakor népes tömeg előtt Kádár József gyalogkatonája a jobbágyságot biztatta az állammal szembeni és úrbéres szolgálatuk megtagadására: „kentek az adót meg ne fizessék, kutyateremtette, mert ha unio van, egyformák vagyunk, én tudom azt, hogy kentek adóval addig tartoznak, míg más is fizet, akármerre csavarják a dolgot az urak, nincs többé úr”. Kökösen is feszült légkörben került sor a nemzetőrök toborzására, itt Orbók István gyalogkatonája és a hozzá csatlakozó Kökösi Bálint jobbágy uszította az összegyűlteket a nemesi szolgáltatások megtagadására és általános engedetlenségre.

A nemzetőrök szervezése jó alkalom volt tehát a felgyülemlett feszültségek napvilágra kerülésére. A katonák és jobbágyok szószólói pedig a nemesi szolgáltatások nyílt megtagadására uszították a falvak lakóit. A bujtogatók közül némelyeket veréssel és börtönnel büntettek. Kökösi Bálintot három hónapi börtönnel és 50 pálcaütéssel, pákói Üke Sándor napszámot szintén három havi börtönre és 25 botütésre büntették.¹⁹

A székelyföldi nem jobbágy lakosság minden megtett annak érdekében, hogy népszerűsítse azt az esz-

mét, miszerint a székely örökség címén birtokolt földek nem tartozhatnak a kisajátítandó területek közé. A Székelyföld történelmi, katonai sajátosságait mindenáron bizonyítani törekedtek, és a jobbágylakosság viszonylagos jólétét, a kisebb mértékű jobbágyi szolgáltatásokat hangsúlyozták. Főleg a szomszédos Csíkszék esetében történt ez, ahol kiterjedt közföldek voltak, és a csíkiak ezek használati jogára hivatkozva nemcsak hogy elfogadták az erdélyi országgyűlés úrbéri törvénnyel kapcsolatos határozatait, de ahhoz mindenáron ragaszkodtak is. Az immár közös magyar országgyűlésen a székely örökség jogosságának erőltetése nem tett jó szolgálatot a társadalmi béke ügyének, és a csíki közgyűlés jobbágyellenes magatartása eltávolította egymástól az egyébként egy táborba tartozó katonai és jobbágylakosságot, eleve meghívva ezáltal a szabadságharcban a közös fellépést. Csíksomlyón az 1848. július 3-án tartott közgyűlés a magyar országgyűlésnek küldött üzenetében, annak a megállapításnak a hangoztatásával, hogy a jobbágyok a katonáknál jobb sorsban lennének, előbbieket ellenérzését váltotta ki: „a mostani rendszer mellett katonáskodó székelyeknél sokkal boldogabb emberek, ha egy helyről a földesúri ivadék megszaporoedása miatt kiszorulnak, másutt mindjárt helyt találnak, ha a szántó, úgy kaszáló kezükön nincsen, szabad erdő, legelő és egyéb regálisok használatából, és kivált a havas részekén kényelmesen megélhetnek”. Ezért kéri a törvényhozást, hogy a reális tények ismeretében ne fosszák meg a nemeseket a székely örökség birtoklásának lehetőségétől, de ha mindezek ellenére is „szabad föld terjesztése a szabad székely földön is szükségesnek láttatnék, minden birtoknak valóságos értéke szerint kármentesítettessenek a tulajdonosok”.²⁰

Háromszéken nem talált táptalajra a csíkiaknak a székely örökség érdekében kifejtett propagandatevékenysége. Az itteni vezetők a radikális Kis Komitéval az élen felismerték azt a tényét, hogy a Habsburg-ellenes szabadságharc sikerének egyetlen esélye a társadalmi összefogás, a kiegyezés, a saját érdekek alárendelése a nagy általános közösségi érdekeknek, ami pedig az önvédelmi harc sikeres megszervezését eredményezte.

A jobbágyság számára tett jó szándékú lépések között említjük a tavaszi hónapok idején az alsócsernátoni népgyűlésen 1848. május 30-án történeteket, ahol a nagyszámú katonarendi és jobbágylakosság jelenlétében Pütkösti Gergely határőr tiszt hirdette ki az országgyűlés határozatát a jobbágyi terhek megszüntetéséről. Akkor, amikor minden társadalmi réteg saját érdekében mozdult, ennek a forradalmi tettnek a jelentősége igen nagy volt, a haladó erők összefogásának ügyét szolgálta.

¹⁹ CSEREY Zoltán 2006.

²⁰ SÁL Fond 8, nr. 5946.

1848 nyarán elszabadultak az indulatok, a nemesség és a jobbágyok között az ellentétek elmérgesedtek, mindinkább szétesett a tavasz folyamán oly ígéretesen alakult egységfront, s már-már beháború veszélye fenyegetett. Ez ellen léptek fel a forradalmárok, a haladó értelmiségiek. Biró Sándor lelkész új jobbágytörvényt kért, hogy a népi erők a haza érdekében elfoglalhassák helyüket. Az egyik fő követelés az volt, hogy azokat a jobbágyokat, akik önként vállalják a katonáskodást, telkeikben meg kell tartani. Végül is ez az álláspont győzött. A közteherviselés általánosítása érdekében pedig 1848. szeptember 16-án, a Sepsiszentgyörgyön tartott közgyűlés elhatározta a határőrség kötelezett-

ségének megosztását a katonarendűek, a nemesek és a jobbágyok között. Ezzel ismét reális esély nyílt a társadalmi erők szövetségének megszilárdítására, a közös gyakorlati fellépésre. Háromszéken nem tévesztették szem elől, hogy a határőri rendek mellett a Habsburg-ellenes önvédelem tömegalapját a volt jobbágyok és zsellérek jelentették, akik a jogegyenlőség kihirdetése után lelkesülten jelentkeztek a nemzetőri századokba.²¹

1848. november 28-án, azon a nevezetes székgyűlésen, ahol az önvédelem hivatalos kimondására került sor, Háromszék társadalma egységes akaratot képviselt: feltétel nélküli harcot hirdetett az idegen elnyomókkal szemben.

Cserey Zoltán – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10. RO-520055

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
– Fond 8: *Háromszék iratai (1677–1876)*

Irodalom

EGYED Ákos

1978 *Háromszék 1848–49*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1981 *Falu, város, civilizáció. Válogatás a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéről a Székelyföldön (1848–1896)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

2001 *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

CSEREY Zoltán

2006 A háromszéki forradalom és szabadságharc kezdetei, a nemzetőrségek szervezése, *Háromszék*, 2006. március 15.

²¹ EGYED Ákos 1978, 68–89.

Iobăgimea în Trei Scaune în perioada revoluției de la 1848

(Rezumat)

În perioada premergătoare revoluției de la 1848, un procent de 45% din populația din Trei Scaune a fost formată din persoane aservite (iobagi și jeleri), care trăiau în circa 100 de localități, împreună cu familiile de grăniceri și de nobili. Situația iobagilor din Trei Scaune a fost mai precară decât cea a persoanelor cu același statut din comitate deoarece obligațiile lor n-au fost reglementate precis, iar loturile, pe care le foloseau (așa numitele „moșteniri secuiești”), nu erau transmisibile nici în cazul eliberării lor. În cursul eliberării iobagilor aceștia au fost împroprietăriți doar cu acele loturi, care se găseau sub incidența directă a coroanei, dar acestea erau neînsemnate cantitativ în regiune.

În pofida acestor neajunsuri persoanele aservite din regiune au participat cu entuziasm la evenimentele din timpul revoluției deoarece persoanele progresiste au reușit să-i convingă că situația lor se va îmbunătăți odată cu reușita revoluției.

Serfs in Háromszék Székely seat in the time of the revolution of 1848

(Abstract)

In the period before the 1848 revolution, 45% of the population of the Transylvanian Székely seat Háromszék was formed by dependent people (serfs and cotters) who lived in around 100 villages together with the board-guard and noble families. Their situation was worse compared to the same people who lived in the other parts of Transylvania, because their obligations weren't fully defined, and the properties (the so called "Székely succession") and the right to use them weren't assignable, not even after they were set free. With the process of liberation of the serfs, they were given only those lots that belonged directly to the Crown, but these ones were insignificant in the region.

In spite of their problems the serfs of the region took part with an enthusiastic attitude in the events of the revolution, being persuaded by the progressists to believe that their situation would be improved after their victory.

Rákóczy Rozália

„NYOMATIK A CSÍKSOMLYÓI ZÁRDA BETŰIVEL”

A közlésről

A közlésre kerülő állagjegyzék az *Acta (Siculica)* kötetekben elindított bibliográfia¹ folytatása, pontosabban az 1848–1849-es röplapbibliográfia kiegészítése egyéb kitekintéssel.

„Elöljáróban némi magyarázattal tartozom” – írtam az első közlés előszavában. Ez ma sincs másképpen, hiszen a terminológia azóta sem változott. A „nyomatvány” kifejezés mást jelent a magyar és mást a román szaknyelv szerint.

A romániai muzeográfus, könyvtáros, bibliográfus, általában a könyvészeti szakma valamennyi munkatársa nyomtatvány alatt az imprimatúrát érti, egyéb esetben a dokumentum kifejezést használja.

A magyar szakirodalomban nyomtatvány minden nyomdai úton előállított termék, de szűkebb értelemben a kisebb terjedelmű (oldalszámú), többnyire egylevelű nyomtatványt értik e kifejezés alatt.

Előszó

A kisnyomatvány, pátens, röplap, plakát, egylevelű nyomtatvány alapanyaga a papír – amelyet növényi rostokból állítanak elő – vékony, hajlékony lemez. Minősége, mérete a felhasználástól függ.² Azok a nyomtatványok, amelyeket felsorolok a bibliográfiában, többnyire rongypapírra készültek. A két adat nincs egymással ellentmondásban: a rongy, amelyet felhasználnak, növényi szálaból készült. Erre a célra

legjobb a lenből és a kenderből készült kelme, mert sejtjei majdnem tiszta cellulózból állnak, elemi szálai hosszúak, orsó alakúak, jobban összekuszálhatók, s tartósabb papírt adnak.

A Kárpát-medencében feltételezések szerint már azóta, hogy Hess András 1472-ben felállította nyomdáját Budán, számtalan kisebb-nagyobb papírmalom működött.³ Termékeiket részben fennmaradt gazdasági számadásaik, részben vízjegyeik alapján tudjuk – ha tudjuk – azonosítani.⁴ Bár ez utóbbiak a 18–19. századtól már kevésbé alkalmasak erre, mert az általános gyakorlat szerint az egyes papírtípushoz tartozó jegyek (postapapíron többnyire koronás címerpajzsba foglalt postakürt, horgony, kagyló, kancelláriai megrendelésre készültek leggyakrabban országcímer, egyéb nyomópapíron üres – esetenként harántpólyával osztott – címerpajzs, tetején Anjou-liliommal) majdnem az egész Habsburg-birodalom területén, de még Európa többi országában is, hasonlóak voltak. Ilyen vízjeleket találhatunk az erdélyi kiadású – főképp kormányzó, azaz guberniumi – rendeleteken, birodalmi pátenszen is.⁵

A legtöbb pátensen csak a hivatalos kibocsátás időpontját és helyét olvashatjuk, a nyomdát, kiadót pedig az általa általában használt papír esetleg látszó vízjele vagy egyéb azonosítható, jellegzetes jegye – nyomdai cifra, iniciálé, ritkábban városkép vagy annak részlete – alapján tudjuk/tudhatnánk megállapítani.⁶

¹ RÁKÓCZY Rozália 1998; RÁKÓCZY Rozália 1999; RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000.

² Papírról röviden szoltam I. Lipót rendkívüli fejadórendeletéről szóló tanulmányom jegyzetében (RÁKÓCZY Rozália 1989, 78, az 1–2. jegyzet).

³ Hess András nyomtatta munka: *Chronica Hungarorum*, Buda, 1473. Papírja a vízjegy alapján (csillagról vagy nyolcasról függő, kör alakba zárt mérleg) feltehetően magyarországi papírmalomban készült. Vö. Soltész Zoltánné a *Chronica* 1973-as hasonló kiadásának utószavában (SOLTÉSZ Zoltánné 1973, XIII). Más elmélet szerint, mivel Mohács előtti okleveleinkben magyarországi papírmalom létezésének nincs nyoma, még ez is dél-németországi műhelyből származik (vö. BOGDÁN István 1959, 67–68).

⁴ L. BOGDÁN István 1963.

⁵ L. 1787. október 22. [Főkormányzók, Erdély] = Landes-Gubernium 11753. [számú rendelet] „Die königl. Ungarische Septemviral-Tafel hat = A magyar országai septemviralis tábla”

kezdetű nyomtatvány a Székely Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: SzNM) állományában, amely „Költ a nagy Erdélyi királyi gubernumból Szébenben”. Megjelent: [Szeben] 1787 [Hochmeister]. Papírján/ban szebeni koronás vízjel: vágásos címerpajzs keresztbe tett kardokkal, HERRMANSTADT városnévvel. Közölve I. RÁKÓCZY Rozália 1997, 89–90, a 28. tétel, valamint e közlésben a 4. tétel alatt az 1848. október 16-i agyagfalvi gyűlés GÖRGÉNY vízjeles papírja.

⁶ L. 1787. április 2. 5518. [számú rendelet] 1787. „Mű második József Isten kegyelmességéből választott romai császár, Német, Magyar, Cseh, Horváth és Tot országoknak apostoli király... Erdélynek nagy fejedelme, s.a.t. Hogy-ha az, az aránt-való meggyőződés, minden jobbágy mivel tartozzék” kezdetű pátens az SZNM állományából. Megjelent [Szeben] 1787 [Hochmeister Márton ny.]. Bástyá ábrázolása M iniciáléban, szebeni papír. Közölve I. RÁKÓCZY Rozália 1997, 85–86, a 19. tétel.

A kézi merítésű papír kiemelősítája a merevítő-huzalból és az erre merőlegesen futó finomhuzalokból áll. A papír minőségét a 10 mm-es szakaszra jutó finomhuzalszám jelzi, s befolyásolja még a szitaszövet anyaga. A szitakeret téglatest formájú, két keskenyebb végén gyakran egy-egy pótmerevítő borda fut az ív szélével párhuzamosan. A merítősziata közepén van a drótból, illetve a szita anyagából hajlított vízjel.

A papírgyártás műveletsora: rongyválogatás, rongyvágás (géppel, késsel), rongytépés (kézzel); zúzás és vízzel vegyítés, a víz leszívása, őrlés, az őrlött anyag állasztása meszezéssel, a rongypép átrakása a merítőkádba, merítés; nedves sajtolás, préselés, szárítás lószőr köteleken; felületkezelő enyvezés, reszelés; kötegelés.

A szokásos papírméreték (függőleges x vízszintes): postapapír 480-490 x 380-390 mm, nyomdai 520-570 x 390-460 mm, kancelláriai 440-500 x 360-380 mm, de lehetett egyedi méretű is, pl. 480 x 410 mm.⁷

A könnyű és tartós, „barátságos” rongypapír hamarosan hiánycikké vált, a könyvnyomtatással megindult sokszorosítás emésztette az alapanyagot, óriási lett a papírhiány már a 18. századra, és kevés volt a rongy. Hollandiában az 1600-as évektől szalmával keverték a rongyot, de a kézi technológia lassúsága miatt így sem tudtak elég papírt gyártani. Ez a szükséglet hívta életre a kézi merítősziata helyett a forgó hengerek között kifeszített, végtelenített szitát.⁸ Innen már csak egy lépés volt 1850 után a fenyőfa-köszörület, 1870 után pedig az egyéb puhafából nyert cellulóz felhasználása. Elérkeztünk a nagyipari papírgyártáshoz, az anyag folyamatos romlásához, a törékeny, sérülékeny, nem időálló rotációs papírhoz, amely a 20. századra röplapjaink alapanyaga. És következett a háborús évek szalmapapírja s minden papírok legrosszabbika, a rizsszalmából készített, amely barna, száraz, azonnal törik, a nyomdafesték átüt rajta, és már új korában is rosszul olvasható a szöveg.

A fenti alapanyagokra nyomtatott egyleveles nyomtatványok a klasszikus „aprók”, s a mindennapi felhasználásnak, a történelem viharainak ezek esnek leghamarabb áldozatul. És ezek válnak utóbb a gyűjtők kedves darabjaivá, árverések szereplőivé,

archívumok féltett kincseivé, vagy levéltárakban kéziratok tömkelegében rejtőznek, a bibliográfus számára többnyire elérhetetlenül.

Ha egy-egy nyomtatványbibliográfiával pótolni nem is tudjuk a hiányokat, de szándékunk szerint szeretnénk megmenteni azt, amit még lehet. A hiánypótláshoz nagymértékben hozzájárulnak azok a gyűjtemények, amelyekben egy-egy szerzeményező szakember jóvoltából vagy adományozás útján ritka, muzeális együttesek álltak/állnak össze.

A korábbi századok nyomtatványaiból alig-alig lehet több megegyező példányt fellelni, a köztudat azonban azt tartja, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc röplapjaiból számtalan azonos kiadású darab forog közkézen. Ezek azonban többnyire variánsok, s érdemes valamennyit számon tartani.⁹ A leírásban 1848-as és 1849-es kiadású darabok szerepelnek, budapesti és sepsiszentgyörgyi közgyűjteményekből. Különlegességüket az adja, hogy a csíksomlyói ferences barátok nyomdájában készültek.

A csíkszéki Vardotfalvához tartozó Somlyó-hegyen a hagyomány szerint Hunyadi János alapította 1441-ben a ferences kolostort. A rend változó létszámú tagsággal túltele a többszöri török–tatár becsapásokat, igazán virágzásnak a 17. század végén indult. Kájoni János 1675-ben nyomdát vásárolt, és a következő évben már a rendtársak és hívek kezébe adta az azóta is nagy becsben tartott *Magyar Cantionalét*.

Glósz Miksa, a ferences gimnázium tanára 1884-ben összeállította a rendház könyvtárában és a P. Imets Fülöp Jákó rendházfőnök magángyűjteményében megtalálható kiadványokból a nyomda termékeinek címtárát, főként az önálló műveket.¹⁰ A nyomda a katalógus szerint 1848-ban három kiadvánnyal jelentkezett, az 1847–48-as gimnáziumi, latin nyelvű évkönyvvel és két magyar, imádságos, naptárt is magába foglaló füzetrel. A kiadói összeállítás 1849-ből három nyomdaterméket vesz fel, ezek közül az egyik igen időszerű volt (*Háborús és inséges időkben mondandó imádságok és énekek*), a másik, a *Hadi Lap* ismert.¹¹ Ebben a katalógusban a 13. tétel számon.¹² A harmadik Gr. Clam-Gallas egy hirdeteménye a „Csík Gyergyó széki Székely-Polgárok”-hoz, 1849. augusztus

⁷ A technikai leírás alapja: KONCZ Pál 1989.

⁸ Feltalálója Louis Robert (1799), a hengersort Bryan Donkin tökéletesítette (1803).

⁹ Ilyen a magyar függetlenségi nyilatkozat, lásd a 12. és 14. tételt.

¹⁰ GLÓSZ Miksa 1884. Továbbá egy a Romániai Országos Levéltár Hargita Megyei Igazgatóságának csíkszeredai levéltárában fellelt nyomtatvány alapján feltételezem, hogy a nyomda bérmunkában a katonaságnak is nyomtatott. Vö. a csíkszeredai Első Székely Hátőr Gyalogezred levélkísérő formanyomtatványa: 1844, Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Harghita (Csíkszereda; CsÁL) Fond 30, Regimentul 1 Infanterie Secuiesc, pach. V, nr. 254. Közölve l. RÁKÓCZY Rozália 1999a, 30. tétel.

¹¹ GLÓSZ Miksa 1884, 33–35, 97–101. tétel: 1849. „Bíró Sándor százados. Csíkszereda. Hadi lap. Megjelenik minden héten egyszer fél íven Hétfőn, s ha a szabadság lelkes harcosai előfizetésük által oly részvétet tanúsítandnak Lapunk iránt, hogy a költség fedezve lesz: megjelenik hetenként kétszer: Hétfőn és Csütörtökön: Szerkeszti Bíró Sándor százados Nyomatik a Csík Somjai Zárda betüivel. Az 1. sz. megjelent Pünköszt első napján 1849. [május 27.] Félív 4-ed rétt. Imets-féle gyűjteményben 9 szám Július 16-áig.”

¹² A *Hadi Lapról* l. még: RÁKÓCZY Rozália 1981, 110–112, RÁKÓCZY Rozália 1989a, RÁKÓCZY Rozália 2002.

8-án. Hermann Róbert említ még egy 1849. augusztus 4-én kelt, szintén csíkszeredai, ugyancsak Clam-Gallas-féle kiáltványt, amely megtalálható a Kővári-féle székely okmánytárban is, de Glósz Miksa nem ismeri. Ezt a 20. tételszám alatt közlöm.¹³

Az előszóban kell részleteznem a leírásban az 5. tételszám alatt szereplő, az 1848. év lezárásaként, közelebbi dátum nélkül szereplő csíksomlyói kiadványt. Tartalmából ugyanis több időpont következtethető. „Székely véreim! Ti ugyan ébren tudtok lenni mikor a veszedelmet közeledni haljátok, de ha arról gyanutok nints... csak is akkor ébredtek fel mikor már alattatok a fa levágatott... Isten és az Unio lelke mindnyájatokkal!” Aláírása: „*Rokon véreitek*” (kurzív az eredetiben). Kétségtelenül a Ferences Rendház nyomdaterméke, ezt bizonyítja az ekkor készültek jellegzetessége, a hosszú ő ékezeteként a két pont közé illesztett vessző.

Kiadási ideje a tartalom alapján, a napi eseményeket figyelembe véve lehet 1848. április 30. és a következő napok, amikor az első balázsfalvi népgyűlés lezajlott. Lehet május 14. és 17. között bármikor, mivel 14-én volt Balázsfalván templomi előtanácskozás, 15-re engedélyezte a Gubernium a görögkeleti és görög katolikus románok gyűlését, május 16-án tartották meg a programadó nagygyűlést, s mindkét alkalommal elhangzott, hogy az Unió a magyarok számára élet, a románoknak halál. „Mérgezett a magyar szabadság asztaláról vett falat.”¹⁴

Nyomtathatták május 29. és június 12. között is bármikor. Az erdélyi országgyűlés 1848. május 29-én ült össze Kolozsvárott, hogy az Unió kérdéseiről tárgyaljon. Az elkészült törvényjavaslatot a románok jelen lévő képviselői is megszavazták, bár elégedetlenek voltak, mivel nem vették be „negyedik nemzetnek” a románokat, s egyéb követelések is kimaradtak abból a törvényi megfontolásból, hogy ha már Unió, akkor a minden vívmányra vonatkozó törvények – mint a teljes egyenjogúság és a jobbágyfelszabadítás – Erdély valamennyi népére érvényesek. Az Unióra vonatkozó törvényt 1848. június 10-én szentesítette V. Ferdinánd.

Készülhetett a röplap szeptember 16. és október 1. között. Az újabb román nemzetgyűlés szeptember 16. és 28. között volt Balázsfalván. Kolozsvárott az Unióbizottmány mégis tárgyalta a románok ügyeit, szeptember 27-én készült el a törvényjavaslat.

¹³ Gróf Clam-Gallas osztrák altábornagy Csíkszeredában 1849. augusztus 4-én megjelent kiáltványában haditörvényszékkel fenyegette meg a még mindig ellenálló székelyeket. L. HERMANN Róbert 1996, 463, ill. hiv. 366–388, valamint KŐVÁRI László 1861, 198–199: *Gr. Clam Gallas osztr. altb. kiáltványa a székelyekhez a br. Puchner-féle visszajött sereg élén*. Csík-Szeredán, Augustus 4-ikén, 1849. Továbbá az 1849. augusztus 8-i, I. GLÓSZ Miksa 1884, 35, a 102. tétel: 1849. *Gr. Clam-Gallas*

Ugyanezen a napon határoztak Balázsfalván a román lakosság felfegyverzéséről – mégpedig fekete-sárga zászló alatt. Időközben a balázsfalvi gyűlésről névtelen petíció érkezett a magyar országgyűléshez az Unióbizottság ügyében. Válaszról nem tudunk.

A székelyek csak 1848. október 16-ra hívták össze nemzetgyűlésüket Agyagfalvára.¹⁵

Röviden érdemes áttekinteni a többi eseményt is, amelyekhez az itt közölt röpiratok csatlakoznak.¹⁶

1848. október 10. A nagyszebeni főhadparancsnokság elrendeli az erdélyi magyar nemzetőr-alakulatok lefegyverzését. (1. tétel, SAL Fol. 67.)

1848. október 16. Az agyagfalvi – székely nemzeti – gyűlés elrendeli az általános népfelkelést. (4. tétel, MPGY 00296 és 00305.)

1849. január 21. Nagyszeben sikertelen ostroma. A szelindeki ütközet. Bem megállítja a császáriakat. (6. tétel, HL 52a/44.)

1849. január 27. Kossuth kinevezi Csány Lászlót Erdély teljhatalmú országos biztosává. (7. tétel, HL 52a/53.)

1849. február 9. A piski ütközet. (8. tétel, HL 52a/71, 52a/78.)

1849. február 26. Bem kiűzi Urbant Erdélyből. (11. tétel, HL 52a/87.)

1849. június 15. Paszkevic, Varsó hercege megérkezik. Június 19. Megindul a felvidéki orosz támadás.

Az 1849. július 3. és 16. közötti röpiratok. (24–29. tétel, HL 52a/264, HL 52a/274, HL 52a/275, HL 52a/276, HL 52a/277, HL 52a/280, HL 52a/281, HL 52a/279.)

A csíksomlyói nyomda működését befolyásolta az 1849-es hadihelyzet. Itt már 1849. június 10-én megindult az orosz támadás. Bem július 5-ét követően Csíkszeredában mintegy 10 000 főnyi hadat vont össze, de rövid egy hónap múlva, július 31-én Segesvárnál vereséget szenvedett, augusztus 6-án Nagycsürnél pedig eldőlt erdélyi hadseregének sorsa.

És ezzel eldőlt a csíksomlyói Ferences Rendház nyomdájának sorsa is. A hadak elvonulása után Erdély, így Csíkszék területén is hamar berendezkedett az osztrák katonai közigazgatás. A nyomdát 1849-ben hadizsákmány címén leszerelték és elszállították. Ez igen érzékenyen érintette a kis híján feloszlott somlyói ferences rendet és a hatalmi szóval bezárt iskolát. Olyannyira, hogy még harminc év múlva is elkerülték az iskola történetében a forradalmi idők

cs. kir. altábornagy kiáltványa a „Csik Gyergyó széki Székely-Polgárok”-hoz. Költ a főtábori szálláson Csik Szeredán Augustus 8-ikán 1849. Fordítás. (2 íven, *Imets-féle gyűjtemény*.) A dátumból ítélve ez két különböző kiadvány.

¹⁴ Simion Bărnețiu kijelentése. Idézi SZABÓ Péter 2002, 110.

¹⁵ A történelmi adatokat l. HERMANN Róbert 1996.

¹⁶ A dátumok után zárójelben közlöm a nyomtatványok leírásban szereplő sorszámaát. Forrás: MTK III 1983.

részletes leírását.¹⁷ Csíksomlyón 10 év múlva jelenhetett meg újra kiadvány.¹⁸ A csíksomlyói – Kájoni-féle – nyomdagép Kolozsvárig jutott.

A csíki nyomdatermékeket feltételezésünk szerint a szabadságharc bukását követően összegyűjtve megsemmisítették, egy részét a „felforgatás bizonyítékaképpen” Bécsbe szállították, és elhelyezték több más zsákmányolt anyaggal a hadigyűjteményekben (esetenként a bírósági iratok között a későbbi hadbírósi/büntetőügyek tárgyalásához elrettentő bizonyítékképpen). Az első világháborút követően dobozolva átadták a magyar Hadilevéltárnak, mint a közös kultúrkincs, szellemi közvagyon – patrimoine intellectuel – magyar és magyar vonatkozású, kötelezően „visszaszármaztatandó” részét.¹⁹

Végezetül szólunk kell a legtöbb 1849-es röplap kiadójáról, Gál Sándorról, és feltételezésem szerinti megfogalmazójáról, a *Hadi Lap* szerkesztőjéről, Bíró Sándorról.

Gál (eredetileg Gaál) Sándor ezredes, aki már 1848-ban lefordította a honvédség számára a katonai szabályzatot, és a neve annyira összeforrott ezekkel, hogy mai napig szerzőként tartják számon, a Kossuth-huszárok és a 12. honvéd zászlóalj szervezésével, majd Háromszék önvédelmi harcának irányításával tünt ki. Bem tábornok 1849 januárjában a 14. (1. székely gyalog) határőrezred parancsnokává, majd saját teljhatalmú helyettesévé nevezte ki.

A lap szerkesztője Bíró Sándor forradalmi lelkületű rétyi református lelkész, korábban is írt Többen, illetve Kánonfi név alatt igen radikális cikkeket. Nagyon valószínű, hogy a *Hadi Lap* szerkesztése mellett ők ketten fogalmazták meg Gál Sándor – esetleg Bem? – kemény hangú kiáltványait.

Leírásunkba három gyűjtemény²⁰ – feltételezett – csíksomlyói nyomdatermékeit (és a tábortól – a Hadtörténelmi Levéltár – HL (Budapest) –, az Országgyűlési Könyvtár Magyar Parlamenti Különgyűjteményét – MPGy (Budapest)²¹ – és a Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóságát (vagyis a sepsiszentgyörgyi állami levéltárát – SÁL)²². Utóbbi 1848–49-es nyomtatványgyűjteménye törzsanyagának eredeti tulajdonosai a Székely Nemzeti Múzeum és a Szabadságharc Emléktárgyak Országos Múzeuma Aradon.

¹⁷ IMETS FÜLÖP Jákó 1882–1890.

¹⁸ GLÓSZ Miksa 1884, 35, a 103. tétel.

¹⁹ *Übereinkommen zwischen der königlichen ungarischen Regierung und der österreichischen Bundesregierung betreffend die Archive. Baden bei Wien, 28. Mai 1926. Valamint: Beilage zum Archivübereinkommen zwischen Österreich und Ungarn vom 28. Mai 1920.* L. még RÁKÓCZY Rozália 1989, 79–80, illetve 5. sz. jegyzet.

²⁰ Ezúton is köszönöm a három gyűjtemény munkatársainak és vezetőinek segítségét. Köszönettel tartozom az engem mindvégig támogató Székely Nemzeti Múzeumnak. Végezetül, de nem utolsósorban köszönöm az akkori romániai tanügyminisztérium

Ezeket a nyomtatott dokumentumokat csak 1964-ben „szervezték” át mai helyükre.²³

A mostani közlés címfelvételeben az adatok sorrendje:

1. A kibocsátás megállapítható vagy (megalapozottan) feltételezett ideje.

2. A kibocsátó személy vagy testület neve a katalógus nyelvén, a kiadványon nem szereplő, de kötelezően kiegészített formában is.

3. A rendelet szövegének értelemszerű kihagyásokkal megfogalmazott leírása, a kiadvány nyelvén, az eredeti helyesírás szerint.

4. A megjelenés ideje, a kibocsátás napja és helye, a nyomtatványon szereplő forma szerint.

5. A kiadás helye a megjelenés idején használt szabályos és a kiadványon szereplő formában, akkor is, ha teljes mondatba foglalta a nyomdász. Ha semmiképpen nem nyomozható ki a megjelenés helye, a kiadó vagy nyomda, a *S. l.* (sine loco, hely nélkül) és a *S. n.* (sine nomine, nyomda nélkül) könyvtári kötelező betűjeleket használtam. A megjelenés helyét és idejét ismételtelen leírtam a könyvtári szabványnak megfelelően. A kiegészítéseket a könyvtári gyakorlatban használatos szögletes zárójelbe [ ] tettem.

A megjelenés helyének mai névalakját, a politikai országhatár változásait általában a leírásokat követő megjegyzésekben közöltem. Ebben a leírásban azonban csak egyszer, a bibliográfia végén közlöm a nyelvi megfelelőket.

6. Terjedelemadatok: Ívszám *fol.*, lapszám, ha egy-nél több, *p.* megjelöléssel, feltüntetve az ívszámot is. Pl. 4 *fol.* = 7 *p.* Méret cm-ben: függőleges x vízszintes. Ha kétoldalas vagy kéthasábos, azt külön feltüntettem.

7. Annotáció.

8. Lelőhely, leltári szám, jelzet.

9. A példány leírása, további példányok, variánsok.

10. Megjegyzések.

Megj.

Magyarországon, Kárpát-medencén mindig az 1918 előtti Magyarországot értem, alapul véve a Magyar Nemzeti Bibliográfia azon tételét, amely szerint az adott időpontban – amely a megjelenés időpontja

(Ministerul Învățământului) és a budapesti Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány ösztöndíját, amelyek nélkül nehezen dolgozhattam volna.

²¹ A Magyar Parlamenti Gyűjteményről l. RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 59–61.

²² Arhivele Naționale ale României, Direcția Județului Covasna, Sf. Gheorghe.

²³ Jelenlegi nyilvántartásukat l. *Inventarul materialelor documentare tipărite din „Colecția privind anii revoluționari 1848–49”*, 1–148. tétel, román nyelvű leírással.

– a politikai határok közé tartozó városok magyar fennhatóságú települések voltak, és értelmetlen lenne a későbbi – 1918 utáni – elnevezést használni. Ennek ellenére utalok az akkor használatos és a jelenlegi hivatalos névre:

– *Bacson, Sepsibacon, Nagybacon: Bățani Mari, Románia.*

– *Csíkszék, Csík: a mai Hargita megye (județul Harghita) része, Románia.*

– *Csíksomlyó, ma Csíkszereda része: Șumuleu, Miercurea-Ciuc, Románia.*

– *Csíkszereda: Miercurea-Ciuc, Románia.*

– *Sepsiszentgyörgy: Sfântu Gheorghe, Románia.*

Állagjegyzék

1.
1848. október 10.

Székely testvéreink!

Feltűnvnék ez őseink által vérrrel szerzett Földön a szabadság nagy napja, mi nem hisszük, hogy legyen egy székelyis [sic!] ki maga s a világ előtt eddig szennynélkül álló nemzete becsületét gyáva zsoldért eladni képes lenne; mert Isten a pénzrel magát meg vesztegettetni engedő népét elhagygya;

Székely véreink? Mi el mondók röviden... Rabok legyünk, vagy szabadok... / A népgyűlés határozatából.

Költ Cs. Somlyón 1848. Oct. 10.

Cs[í]ksomlyó, [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 24,5 x 19,5 és 21 cm.

Azok a népek, amelyek nem élnek a megkapott szabadsággal és nem védik meg azt, megérdemlik, hogy „töröltessenek az élő nemzetek sorából”.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 67.

Poss. Székely Nemzeti Múzeum.

Hengerelt papír. Erősen, főként ferdén körülvagott pld.

Jellegzetessége valamennyi hosszú magánhangzója: az ő betű ékezeteként a pont közé illesztett vessző.

2.
(1848. október 10–12.)

MIKÓ Mihály

Székely – Testvérek! Folyó hónap 10-én Somlyón ígéretet tettem a népnek, hogy kétszer 24 óra alatt értesitem... Kiáltam szavam... Udvarhelyszékis [sic!] hivatalosan felszólított... Isten Önökkel / Mikó Mihály s.k. korm. biztos.

A lap aljára nyomtatva:
A Csík Somlyón October 10-én 1848-ba tartott Népgyűlésbe kelt érdekesebb határozatok kivonata...

1) A nemzetőrség...

2–8. [pont]

[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 28,5 x 18,5 cm.

A lap felső részén Mikó Mihály kormánybiztos közleménye: elegendő puskapor és fegyver van, az agyagfalvi gyűlésre a küldötteket felkészítették.

A lap alsó részén a nemzetőrségről, a rend fenntartásáról szóló népgyűlési határozatok.

A népgyűlés időpontjában a csikiaknak még nem lehetett tudomása arról, hogy ugyancsak október 10-én a nagyszebeni főhadparancsnokság elrendelte a székely nemzetőrség lefegyverzését.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 68.

Hengerelt papír. Körülvagott pld.

Jellegzetessége az ő betű ékezeteként a két pont közé illesztett vessző.

3.
[1848. október 10–15.]

Átok volt a nemzeten az osztályokra szaggatás, a tette gu nyá [sic!] nemzetünköt, és holt létükbe verte szabadságunkat... A falusbíró kötelességét szabja a közösség ki... a nép tettei kért szám adásra vonhattya.

[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 27 x 21,5 cm.

Egységben az erő, hirdeti a röpirat. A lap alján esküszöveg.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 115.

Jellegzetessége az ő betű ékezeteként a két pont közé illesztett vessző.

4.
1848. október [16–17.]

[Székely Nemzetgyűlés, Agyagfalva]

Szász és román testvérek, polgártársak!
Agyagfalváról szállunk tihozzátok, hol őseink törvényt hoztak s hova törvényes jogunk szerint nemzetileg egybe gyűltünk...

Mi rendet, békét, szabadságot akarunk a Király, és Haza nevében: azért mindenkinek baráti jobbát fel kérjük! / G. Mikó Imre s.k. Elnök; Kovács Elek s.k. Tolvivő. – Agyagfalván 1848-ban.

[S. l.] [S. n.] 1 fol. – 36,5 x 44 cm.

Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés részvevői biztosították hűségükről az uralkodót (V. Ferdinánd), barátságukról, békés szándékaikról az ország rész lakosságát, és közölték, hogy a „székely nép fegyveres lábra állt”, mert a „közbéke megzavartott”.

MPGY

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 00296

Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés október 16-án rendelte el a fegyveres felkelést.

GÖRGÉNY vízjeles, merített papírra nyomott, körülvagatlan.

További, teljesen megegyező pld. MPgy 00305. 1. sz. 36 x 44 cm. GÖRGÉNY vízjeles, merített papír, körülvágatlan. Előlapján ún. Rákosi-címeres tulajdonbélyegző Országgyűlési Könyvtár körirattal. Hátdoldalon ETO 304.698:a és a valószínű megjelenés ideje, kézírás ceruzával: október 16.

Megjelent: *Acta (Siculica)* 1998/2, 3.8. tétel, 108–109.

5.
1848

Székely véreink!

Ti ugyan ébren tudtok lenni mikor a veszedelmet közeledni haljátok, de ha arról gyanutok nints, mint csendet szerető békében léteztél képzelő munkás polgárok csak is akkor ébredtek fel mikor már alattatok a fa levágotott...

Isten és az Unio lelke mindnyájatokkal / *Rokon véreitek.* –

[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 28 x 21 cm. Hengerelt papír, körülvágott.

Kiadási idejére és a tartalmára vonatkozó kétségekre l. az előszót.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 106.

Jellegzetessége valamennyi az ő betű ékezeteként a két pont közé illesztett vessző.

6.
1849. január 23.

GÁL Sándor

Csík Gyergyó és Kászon Székek népességéhez
Csík Szereda Januar 23án 1849.

A Székely nemzet az agyagfalvi gyűlésen a magyar ügy iránti hűségre megesküdt és a M. Vásárhelyi bal eset után titeket a soldateska ármány szötte hálójába kerítte és e szék fegyvereseit idegen zsoldosokká alacsonította.

Háromszék védvonalán a sokkal számosabb ellenség ellen hősiessen harczolt és visszö verte több pontokon...

Csík széket több rendben szólítá föl, hogy jöjjön segítsen...

Most ide rendelt a magyar hadi vezérség...

A rendkívül terhes körülmények miatt a magyar kormány az összes népességet a magyar hadi vezérség alá rendelte...

A magyar ügy szent... ha el csüggedtek és gyávák lesztek – az Isten is el hágy – és majd idegen kormányok alatt fogtok nyögni. / Gál Sándor m. k. ezredes. –

[Csíksomlyó], [Ferencs rendház ny.] 1 fol. – 38 x 23 cm.

Az 1848. október 16-i agyagfalvi székely nemzetgyűlés határozott az általános népfelkelésről, de ezt Csíkszékben nem hajtották végre. Gál Sándor kiáltványban szorgalmazza.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet. – Sign.: 52a/44.

7.
1849. február 1.

[Csíkszéki Honvéd Főparancsnokság, Csíkszereda]

Ki a bújtogató?

1. A ki a magyarnemzet érdekeitől elidegeníteni akar, a ki az ellenséges táborba lévő szász és oláh mellé szít és tégedis arra bírni törekszik.

2–5. [pont]

6. A ki levelező hazug híreket terjeszt, a népet gyáva félnékeségével ijeszti és elrémíti...

A bújtogatók pedig és árulók... egyaránt felakasztatnak.

Az ilyeneket mindenki köteles a Térparancsnoksághoz bejelenteni... Szeredába békisértetni. / Csík Szék Fő Parancsnokságától Szeredában Februárius 1ső napján. –

[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 36 x 23 cm.

Mindazokat árulónak kell tekinteni, akik a régi katonai vezetést dicsérik, az újonnan kinevezett tiszteket becsméri, és engedetlenségre biztatnak, akik az unió ellen szólnak és a pártütöket támogatják.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/53.

További példány: SÁL Fol. 7, *ferdén* körülvágott, 35,2 x 22, ill. 22,5 cm.

A plakátot aláírta Tamás András őrnagy honvéd főparancsnok és Biális Ferenc polgári biztos.

8.

1849. február 18.

SZEMERE Bertalan – CSÁNY László – BIÁLIS Ferenc

Mit febr. 9-én közzé tett placatban tudatók a közönséggel... mint már megtörtént dolgot tudatom...

Ime halljátok az ÖRÖMHÍRT.

Felsőmagyarország nemsokára szabad lesz az ellenségtől...

Nints mentsége az ellenségnek...

Éljen a magyar szabadság és függetlenség!

Miskolcz, Február 9. 1849. / Szemere Bertalan, felsőmagyarországi t. h.k. biztos és az országos honvédelmi bizottmány tagja.

Kolozsvártt, február 12-én 1849. / Az egyesült Magyar és Erdélyország teljhatalmu országos biztosa, Csány László m.k.

Közöltetik a nemzetőri főparancsnokság által, Csík Szereda febr. 18. 1849. Tamás [András] őrnagy főparancsnok ; Biális Ferenc Polgári biztos. –

[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 33 x 22 cm.

A magyar hadsereg sikeresen nyomul előre a Felvidéken. Görgey győzött Iglónál, Guyon Branyiszkónál, Klapka Hidasnémetinél, és Kassa felé tart.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/71.

9.

1849. február 24.

BEKE Jó[z]sef

Szózat Háromszék Lakosaihoz.

Világrendítő események küszöbén állunk... Éljen a magyar nemzet szabadsága!!! / Beke Jósef, m. k. alezredes. –

Kelt Kézdi-Vásárhelyen, Februarius 14-én 1849.

[Csíksomlyó?] [Ferencs Rendház ny.?] 2 fol. = 2 p. – 37,5 x 23,5, ill. 22,5 cm.

Bem az 1849. február 9-i piski győzelem után Háromszék parancsnokává nevezte ki Beke Józsefet.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 14–15.

Ferdén körülvagott pld. No 2 ívjelű, vastag, merített papír, egyéb vízjel nem vehető ki.

10.

1849. február 24.

KOSSUTH Lajos

Magyarország népeihez.

A mindenható Isten! – a szabadság – a népek istenének nevében! Amen.

Magyarország népei szabaddá lettek a mult márcziusi napokban...

Fel isten nevében ti a nép milliói! – velünk a jó ügy, igazság, velünk az isten! Kelt Pesten, dec. 22-én 1848. / Az országos honvédelmi bizottmány nevében, Kossuth Lajos elnök.

Közöltetik Csik szék Főparancsnokságától, – Csik szeredából Febr. 24-én 1849be. / Tamás m.k. őrnagy főparancsnok; Biális Ferenc m.k. Polgári biztos.

[Csíksomlyó] [Ferenes Rendház ny.] 1849. 3 fol. = 3 p. – 37 x 23 cm.

Kossuth Lajos drámái felhívásában részletezte a mindenünnét támadó ellenség kegyetlenkedéseit, az uralkodó szőszegését, a környezetében lévő politikuskok árulását. Nemzeti ellenállásra szólít fel, egyúttal hív a hadseregbe és a nemzetőrségbe.

Aki jelentkezik, az vagy élete végéig ellátást kap, vagy 10 hold örökös földbirtokot, vagy ezer pengőt, a hadirokkantak életük végéig ellátást. A nép győzhetetlen.

HL

L.sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/78.

További példányok, variánsok:

1. SÁL Fol. 16–17. Szedéstükre megegyezik a 181. tételszám alatt leírt példánnyal a megszólítás és Amen után a 22. bekezdésig. A 2. (számozatlan) oldal kezdő mondata: Irtózatos! Irtózatos! – az oldal vége megegyezik mindkét változaton: És még azzal is hitegetnek... hogy ezt elvegyék. A 3. (számozatlan) oldalon Lássátok atyánkfiai!

Körülvagatlan, vízjel nélküli papíron – 39 x 24 cm.

2. Ugyanezen a számon körülvagatlan, de más, sárgás papíron – 35,5 x 22 cm.

3. SÁL Fol. 20–21. Körülvagott, M és kurzív, hurkolt és áthúzott V vízjellel (Csíkszentmárton?), fehér papíron – 34,5 x 22 cm.

4. SÁL Fol. 22–23. Ferdén körülvagott, vízjel, mint a 3. példányon, egy Nr 2 jel mellett – 35,5 x 21,5, ill. 22,5 cm.

Poss. 1–3. példány: Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, ovális tulajdonbélyegzővel.

4. pld. hátoldalán kézírással „S Baczon részire”.

11.

1849. március 1.

TAMÁS [András] – BIÁLIS Ferenc

387 sz[ámú rendelet]

Csik – Gyergyó – és Kászonszékek polgáraihoz.

Az ezüstpénz hiánya naponként érezhetőbbé kezd válni.

Ennk két oka van: vagy eldugatják; vagy kiviszik...

...legnagyobb szégyen és gyalázat, midőn valaki éppen saját hazáját lopja meg a csempészkedéssel.

Tehát mától fogva ennek legyen vége...

Csik Szereda Mart. 1-jén 1849. / Tamás, Őrnagy fő parancsnok; Biális Ferenc Polgári biztos.

[Csíksomlyó] [Ferenes Rendház ny.] 1 fol. – har. 18 x 21 cm.

A harmincadvámokat megkerülő csempészek nemcsak a sőt és ezüstaprópénzt viszik ki az országból, de kémkednek és híreket visznek a külső ellenségnek az ország állapotáról.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign. 52a/87.

12.

1849. április 19.

[Országgyűlés, Magyarország]

A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozata.

Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés... Magyarországot... az önálló független európai státusok sorába igtatjuk, s a hitszegő Habsburg-Lothringi házat isten és világ előtt trónvesztettnek nyilatkoztatjuk... a magyar álladalom kormányának... rendeletei és intézkedései iránti törvényes engedelmességre a nemzet nevében minden honpolgárt kötelezünk. / A magyar nemzet törvényesen egybegyűlt főrendei s képviselői. B. Perényi Zsigmond, a felsőház másodelnöke; Almásky Pál, a képviselőház alelnöke; Szacsay Imre, jegyző.

Kelt Debrecenben, 1849-ki april 19-dik napján tartott nemzeti gyűlésünkben.

[Kecskemét] Nyomatott Kecskeméten [S. n.] 4 p. = 2 fol. – 42,5 x 26,5 cm.

A debreceni trónfosztó nyilatkozat, amely a Habsburg-Lotharingiai uralkodóházat alkalmatlannak minősíti az ország vezetésére, tagjait az uralkodásból és az ország területéről örökre kizárja, minden polgári jogától megfosztja, Kossuth Lajost kormányzó elnökké választja, és megbízza az új felelős kormány megalakításával.

A trónfosztás ténye, okai és következményei.

MPGy

L. sz. – Inv. és Jegyzet – Sign.: 00327.

A nyilatkozat kimondása 1849. április 14., elfogadása április 19.

A példány első oldalán a cím felett babérkoszorúval övezett magyar címer, hátoldalon a szöveg alatt Erdély címere. Kéthasábos szedés. Restaurált, körülvagatlan.

További változatok: SÁL Fol. 55, hiányos pld., csak az 1. oldal; SÁL Fol. 56–59, román nyelven; SÁL Fol. 60–63, poss. Székely N. Múzeum, Benkő Sándor ajándéka, 178/882 (kézirással); SÁL Fol. 64–67, 40/885 (ceruzával: csere Bód Péter tanárral egy más példányért).

Továbbá 2 hiányos, és egy teljes, de számozatlan példány.

A leírásban ez nem csíkszeredai nyomdatermék, tartalmi fontossága indokolta bevételeét. Csíkszeredai kiadását l. 1849. április 22-én, a 14. tételszám alatt.

13.
1849. április 22.

GÁL Sándor – BIRÓ Sándor

HADI LAP
Tisztelt honfiak!

Mióta el harsant a Szabadság üdvös ígéje Magyar hon térein, az Erdélyi kerület, különösen a Székely föld, örök emlékü történeteknek vala szemtanuja...

Ilj előzmények után, Székely tábori fő Parancsnok Csiki ezredes Gál Sándor Úr rendeletéből... Hírlapot inditunk meg mű is, – Hadi Lap – Czim alatt...

A/ Beltartalma lejezd: 1–7. [pont]

B/ Kül-föld: 1–2. [pont]

C/ Kül alakja lapunknak...

Részünkről szilárd határozottsággal igyekezzünk megfelelni vállalatunknak. Csíkszereda Április 22-én [1849]

Szerkeszti és kiadja Bíró Sándor m. k. százados. / Ezredes Gál Sándor úr...

[Csíksomlyó] Nyomatik a Csik Somlyói Zárda betűivel [Ferences Rendház ny.] 2 p. = 1 fol. – 35 x 23 cm.

Értesítés a Hadi Lap megindításáról, egyben előfizetési felhívás is.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/174.

A nyomtatványon a dátum hibás: 1489! Helyesen 1849.

A lap első száma 1849. május 14-én jelent meg, és kilenc szám után, július 2-án megszűnt. A sokat vitatott Simo Mozsa-cikk első része június 11-én jelent meg. L. a 15. tételszám alatt.

14.
1849. április 22.

[Országgyűlés, Magyarország]

Előleges közlés a Nemzeti – gyűlés Április 14-i Üléséről.

1849 ik Év április 14 e örök – emlékü marad Magyarországtörténetébe. A Nemzetképviselői szokott tanácskozási termekben egybegyűltenek...

Indítványok.

Mondassék ki a nemzet nevében... 1–5. [pont]

Közöltek Csik-Szék főparancsnokságától Csik-szeredából Április 22 én 1849. /Tamás m. k. al ezredes főparancsnok ; Biális Ferenc m. k. Polgári biztos. –

[Csíksomlyó] [Ferences Rendház ny.] 1 fol = 2 p. – 29 x 21 cm.

A debreceni trónfosztó nyilatkozat, amely a Habsburg-Lotharingiai uralkodóházat alkalmatlannak minősíti az ország vezetésére, tagjait az uralkodásból és az ország területéről örökre kizárja, minden polgári jogától megfosztja, egyben Kossuth Lajost kormányzó elnökké választja, és megbízza az új felelős kormány megalakításával.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/176.

A Nyilatkozatot l. még a 12. tételszám alatt.

15.
(1849. június 11. után)

SIMO Mozsa

Csiki gyutacs /Zünder/ 1–2. [folytatás]

Mint hogy e lap neve Hadi Lap, célszerűnek láttam azon tárgyakról értekezni melyek nélkül had semmi esetre nem folyhat. Ilyenek a lőpor és gyutacs...

[Csíksomlyó] [Ferences Rendház ny.] 4 fol. = 8 p, az 1–2. fol. körülvágott, 18,5 x 11,5 cm, ill. a 3–4. körülvágatlan, 20 x 13 cm.

A cikkirő a hazai gyutacskészítéssel kapcsolatos kálváriáját írja le. Szerinte azért nem engedik az ő találmányát gyártani, mert a főparancsnokság irigy.

HL

L. sz. – Inv. nincs. Jelzet – Sign.: 1848–49-es gyűjtő, 52. Hírlapok.

A nyomtatvány első oldalán 20. századi, fekete tintás, kézírásos feljegyzés: Jelzése: „Csíkszereda 1849. ápr. 22.” /: 48-as gyűjtődobozból.

A dátum téves, az első folytatás a *Hadi Lap* június 11-én megjelent számában volt, a még ismert második szám valószínűleg június 15-i vagy 18–19-i. Ennek befejező sora „Fojtatása következik”, de a többi, későbbi nyomtatott példány, ha volt, mindaddig lappang.

Az előfizetési felhívást l. április 22-én, a 13. tételszám alatt.

Poss. Kriegsarchiv, Wien.

16.
1849. június 19.

Honvédelmi Minisztérium, Magyarország

Hadügyminisztérium. A 27ik honvédszászlóalj parancsnokságának, 6ik hadtesthez.

Rendelet.

A hadügyminisztérium által folyó hó 2án a közlönyben s minden parancsnoksághoz külön nyomatokban. A 19468 szám alatt ki bocsátott rendelet alapján azennel minden hadtest, hadosztály, ezredbéli zászlóalj parancsnokok utasítatnak, hogy a had seregbeli fő tiszt kinevezésekre tett előterjesztési

íven... egy rovatban világosan ki téve légyen: valjon a javasolt fő tiszt ki nevezés kinek helyébe tétetik, s mi történt vele... ezen rovat hiányával... meg erősíteni nem fog.

Budapest, Junius 19én 1849. / Hadügyminisztérium álladalmi titkár Szabó Imre, ezredes. –

A fen írt rendelet köz tudomás végett, ezennek ki adatik.

Hadiszállás Tusnád, július 14-én 1849. Gál Sándor. – [Kézdivásáhely?] [Tábori ny.?] 1 fol. – har. 18 x 20 cm. –

Lényegét tekintve teljes szöveg.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/278.

17.
1849. július 3.

BEM J[ózsef]

Hirdetés.

Ámbár Brassónál és Beszterczénél oroszok és osztrákok ke-
vés számmal törtek be, mindenütt mintegy 12,000 ember...

Rendelem tehát, hogy a mostani körülményekben a Székely föld s minden körülíllí fekvő székek és hatóságok ostromi állapotba s távollétemben Gál Sándor ezredes úr közvetlen parancsnoksága alá... helyeztessenek...

Ezen rendelet szerint mind azon katonai személyek is rög-
tön törvény alá tartoznak, kik kötelességüket nem teljesítik.

Kelt a főhadiszálláson Beszterczén július 3-án 1849. / az erdélyi magyar hadsereg fővezére Bem J. altábornagy. –

[Csíksomlyó] [Ferenccs Rendház ny.] 1 fol. – 34 x 21 cm.

Bem hadiállapotot hirdetett Aranyosszék kivételével az egész Székelyföldön. Teljhatalmú helyettesévé Gál Sándor ezredest nevezte ki.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Szign.: 52a/264.

A lap aljára nyomtatva a hadbírótság felállításáról szóló nyílt rendelet, l. 1849. július 7., Gál Sándor, a 21. tételszám alatt.

18.
1849. július 3.

BEM J[ózsef]

Rendelet.

Az oroszok Brassónál és Besterczénél az országba benyomultak, hogy a magyar szabadságot és függetlenséget fegyverrel elnyomják...

Csapataim utba vannak... csak az kívántatik, hogy minden tiszt és egyes honvéd kötelességét tegye...

Parancsolom tehát, hogy jövőre minden gyáva tiszt és gyáva katona, ki zászlóját vagy csapatját rendelet nélkül oda hadja, azonnal haditörvény eleibe idéztessék s agyon lövettessék.

Kelt a főhadiszálláson, Besterczén Julius 3-án 1849. / az erdélyi magyar [sic!] hadsereg fővezére Bem J. altábornagy.

[Csíksomlyó] [Ferenccs Rendház ny.] 1 fol. – lapméret 34 x 20 cm, szöveg 20 x 20 cm.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

HL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: nincs.

Foliószám: 996. Honvéd Levéltár (1952 és 1957 közötti) címeres kerek tulajdonbélyegzővel

A szerzőségi közlésnél helyesen: az erdélyi magyar hadsereg fővezére.

A lap aljára nyomtatva Gál Sándor ezredes 1849. július 7-én kelt rendelete. L. a 21. tételszám alatt.

Más betűtípus, de feltehetően egy nyomdában készült.

19.
(1849. július 3. után)

GÁL Sándor

Székely Tábor Parancsnok A Székely Nemzethez!

A zsarnokság fegyveres bérenczei hazánkba be törtek...

Hol Táborommal meg jelenek kellyen fel a nép Feszével, Kaszával, Láncsával...

A Kökösi hídnál... az Eresztevényi hegyen fel... inkább becsülettel halni, mintsem gyáván élni!!! / Gál Sándor m. k. ezredes. –

[Csíksomlyó] [Ferenccs Rendház ny.] 1 fol. – 34,5 x 23 cm.

Lényegét tekintve pontos szöveg.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 157.

Gál Sándor először június 23-án hátrált Kököstől Eresztevényig, a második kökösi csata július 2-án volt, Bem július 3-án adta ki rendeletét arról, hogy Gál Sándor a teljhatalmú helyettes. L. a 16. tételszám alatt.

A csíksomlyói nyomtatványokon már másutt is látott No 2 vízjeles papír.

20.
(1849. július 3. után)

Udvarhely szék népei! Az agyagfalvi táborozás után a Gálfalvi rétről koholt hírekre ti szöktetek meg leg előbbször a táborból...

Két hónapig dolgoztatok a testvéreiteket öldöklő oláhokkal csatlakozott sorkatonaság kérésére. Ez idő alatt háromszék lelkessen vívott szabadságunk s alkotmányos jogaink mellett... Münköt is... lenyűgözött volt a katona zsarnokság. De hálá a Magyarok Istenének... főparancsnokká nyertük lelkes hazánkfiát, Gál Sándort...

Gyáván meg ne adjátok magatokat az ellenségnek. Bem tábornok... fegyveres csapatjával utba van tütköt a magyar alkotmány mellé hordítani... ez utolsó testvéri szavunk hozzátok. A meg jobbulás reménye alatt / Csiki Véreitek.

[Csíksomlyó] [Ferenccs Rendház ny.] 1 fol. – 35,5 x 23 cm.

A röplap névtelen szerzője/i kitartásra, harcra, ellenállásra buzdítják a szomszéd szék lakosait.

SÁL

L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 158.

M V Csík Szent Márton vízjeles papíron.

További példányok:

SÁL Fol. 159, vastag papír SZ (Márton?) vízjellel 36 x 24 cm.

SÁL Fol. 160, az első példánnyal megegyező papír, No 2 jellel, méret ua.

21.
1849. július 7.
- GÁL Sándor
- Nyílt rendelet.
- Csik Tusnád Július 7-én 1849.
Bem altábornagy Úr rendeletéből az összes Székelység kivévén Aranyos széket hadi kormányom alá van ideiglenesen téve mellynélfogva ezennel rendelem,
1–5. [pont] / Gál Sándor ezredes. –
Közli a Csík megyei Térparancsnak és Csík Szeredai hadbírótság Csík Szereda Július 7-én 1849. / Fodor István m.k.; Incze József m.k. százados hadbíró. –
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 35 x 21 cm.
- Gál Sándor ezredes, a Székelyföld katonai kormányzója Bem rendeletére hivatkozva haditörvényszakot és rögtönítélő bíróságot állított fel Csík Szeredában a szökött katonák és az élelmiszerszállítást szabotálók megbüntetésére.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/264.
- A lap felső részére nyomtatva Bem *Hirdetése*, I. 1849. július 3-án, a 17. tételszám alatt.
22.
1849. július 7.
- GÁL Sándor
- Nyílt rendelet.
- Csik Tusnád Július 7-én 1849.
A bujtotgatás és a gyáva visszavonulás, de különösen az engedetlenség Csík és Háromszék népességénél olj annyira elharapozott hogy a Székeltábor csak nem egészen szétszólva nagyobb része seregmenek hitszegően a zsarnokság oltalma alá siet. A melly szökött katona jelen rendelet vétele után 48 ora alatt táboromba Zászlójához vissza nem tér akár mikor kézre kerüljön halállal büntettetik...
...a leg szigorúbban fenytendem a melly katona fegyverét otthon tartja – vagy gyáván az ellenség kezébe juttatja halállal büntettetik. – / Gál Sándor ezredes. –
Közli Csík megyei Térparantsnak és Csík Szeredai hadbírótság.
Csík szereda Julius hó 7 én 1849. / Fodor István m. k. Térparantsnak ; Incze Josef m. k. százados hadbíró
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – lapméret 34 x 20 cm, szöveg har. 14 x 20 cm.
- Lényegét tekintve teljes szöveg.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: nincs.
Foliószám: 996. Honvéd Levéltár (1952 és 1957 közötti) címeres kerek tulajdonbélyegzővel.
- A lap felső részére nyomtatva Bem 1849. július 3-i rendelete. L. a 18. tételszám alatt.
23.
1849. július 11.
- GÁL Sándor
- Székely tábor parantsnoka.
Hirdetmény.
Mellynél fogva mind azon katona, ki a közelebbi csattá óta Zászlóalját hűtlenül meg szökve oda hagyta, ha a jelenhó 15ke estvéig tulajdon Zászlóaljához nem csatlakozik RÖGTÖN Itélő törvény Szék eleibe mint hűtlen és hazaáruló fog állittatni:
Hadi szállás Csik Tusnád Július 11 én 1849. / Gál Sándor. m. k. ezredes. –
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 17,5 x 24 cm.
- Teljes szöveg
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/274.
24.
1849. július 11.
- MIKÓ Mihály
- Köz hírrététel.
- Bem altábornagy urnak a magyar Kormány jóváhagyásával Julius 3 án. tett rendelete nyomán az egész Székelyföld ideiglenesen t : i : míg ellenségtől fenyegettetik ostrom állapotba tétetett...
A fennidézett rendelet értelmében... magam minden Kormányzasi működéstől megszünök s Képviselői kötelességem folytatására lépek.
Csik Szereda Julius 11 én 1849. / Mikó Mihály. m. k.
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 24 x 20 cm.
- Minden polgári, jószágtartási pert fel kell függeszteni, az egyéb esetek a katonai törvényszak alá tartoznak. Mikó Mihály eddigi kormánybiztos leköszön tisztségéről.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/275.
25.
1849. július 13.
- BEM [Józef]
- Csik, és Háromszék népeihez:
Julius 10 én hozzátok székelyek felszollitást tettem, hogy kik zászlóaljhoz tartoztak s haza mentetek, rögtön össze gyűl-jetek Sz. Udvarhelyt...
...felszollitásom reátok nézve Csik és Háromszékiek megváltoztatom a gyűlhelyet a Csikiaknak csik Szeredára, s a Háromszékieknek Csik Kozmásra, siessetek tehát a rendelt helyekre:
Csik Szereda Julius 13 án 1849. / az erdélyi had fővezére. Bem, altábornagy.
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 18,5 x 17,5 cm.
- Lényegét tekintve teljes szöveg.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/276.

26.
1849. július 14.
- Erdélyi Hadsereg, Fővezérség
- Az Erdélyi Hadsereg Fővezérése.
- NAPI PARANCS
Csíkszereda, Július 14-én 1849.
- A Székely sereg gyalázatos futása folyó hónap 6án és 7én folyt ütközet alkalmával s arra következett széteszlása az embereknek, egy olyan tény, melyet könnyeden nem lehet el nézmem, meg kívánja a katonai rendszabály, hogy leg alábbis azokat, kik a futásra alkalmat nyújtottak, meg büntessem...
- Fel oszlatom továbbá az eddigi zászlóalyakat, s meg hagyom hogy ujjak alakittassanak... Erre nézva Gál Sándor ezredes urat bízom meg. / Bem. –
- A fennebbi rendelet tudomás és közhíré tétel végett ezennel ki adatik.
- Hadiszállás Tusnád, Július 14-én 1849. / Gál Sándor. – [Kézdivásárhely?] [tábori ny.?] 1 fol. – har. 17 x 19 cm.
- Lényegét tekintve teljes szöveg.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/277.
- Bem külön tábori nyomdája ekkor valószínűleg Kézdivásárhelyen működött.
27.
1849. július 16.
- Erdélyi Hadsereg, Fővezérség
- Az Erdélyi Magyar hadsereg Fő Vezérése.
- A lovasság és a tüzérség számára több száz lovak kivántanak. –
- Csik Szeredában f.h. 18 ikátólkezdve egy ló bészédő bizottmány fog működni, mindenki kinek 14 markoson felüli kemény lova van fölszolitatik azt készpénz fizetésért az álladalom számára be hozni.
- Az ágyus lovakét 100 – 140 ft. Pp.
A háti lovakét 120 – 150 ft. Pp, fog fizetetni.
Csik Szereda Julius 16 án 1849. / Bem, m. k. altábornagy. – [Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – har. 18 x 22 cm.
- Teljes szöveg*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/280.
28.
1849. július 16.
- BEM [Józef]
- Felszollittás.
- Minden Ispány, szolgabíró, és falusbíróhoz, miszerint igyekezzenek, a kerületekben s falvájokban ne talán lézető, zászlóaljaktól megszökött honvédeket, késedelem nélkül a meghatározott helyre, az Udvarhelyszékieket udvarhelyre, a Gyergyó és Csikiakat csik Szeredába, és a Háromszékieket Csik Kozmásba fedezet alatt külden; ha valamely tiszt az érintettek közül ezen megbizásában el nem jár, arra a felelősség terhe fog háromolni, s hadi törvény elébe lesz állitando.
- Csik Szereda Julius 16 án 1849. / az erdélyi had fővezére. Bem, altábornagy. – [Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – har. 17 x 20 cm.
- Teljes szöveg.*
- HL
Lelt. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/279.
29.
1849. július 16.
- BEM [Józef]
- Székelyek!
- Hogy ne talán valaki azt higye [sic!], mintha ifjaitok mindég katonai szolgálatba tartatnának, ezen hónap 10 kén hozzátok intézett proclámátiom után tudtotokra kívánom adni azt is, hogy a háborus viszonyok megszüntével mindenki, ki a 26 évet töltötte, haza fog bocsátatni.
- Csik Szereda Julius 16 án 1849. / az erdélyi had fővezére Bem, altábornagy. – [Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – har. 18 x 29 cm.
- Teljes szöveg.*
- HL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: 52a/281.
30.
1849. augusztus 4.
- CLAM-GALLAS [Eduard]
- Székelyek! Ti hónapokig részvéói és tanui voltatok véres és gyászos eseményeknek. – Eggys rossz indulatu lázzasztoknak boldogtalanul hitelt adátok, a szent és boldogító békét vakmerően megtagadtátok...
- Székelyek! ...Legyen elfeledve minden gonosz tetteitek, ha engedelmeskedtek... de ha ti... még merészelnétek fegyveresen ellen állani... akkor minden további kegyelmet félre téve... a leg keményebbn fogok veletek bálni... / Graf Clamgallasz [sic!] F.m.l.
- Költ a főtábori Szálláson Csik Szeredán Augustus 4 ikén 1849.
[Csíksomlyó] [Ferencs Rendház ny.] 1 fol. – 33 x 22 cm.
- SÁL
L. sz. – Inv. és Jelzet – Sign.: Fol. 119.
- A tábornok kemény megtorló intézkedéseket helyezett kilátásba, ha még fegyveres ellenállás lenne Csíkszéken.*
- A papír alig látható vízjele esetleg Csik Szent Márton.
- Poss. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- Dunapataj, 2008. május 12.

Irodalom

BOGDÁN István

1959 Az első magyar papírmalmok, *Papíripar*, 1959/2, 67–73.1963 *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*, Akadémiai, Budapest.

GLÓSZ Miksa

1884 *A Csík-somlyói Szent-Ferencz-Rendi szerzetesek nyomdájában az 1662–1884-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czímtára* (összeáll. Glósz Miksa főgimn. r. tanár), Csíksomlyó, ny. a Zárda betűivel.

HERMANN Róbert

1996 *1848–1849. A szabadságharc és forradalom története* (szerk. Hermann Róbert), Videopont Kiadó, Budapest.

IMECS FÜLÖP Jákó

1882–1890 *A csík-somlyói róm. kath. főgymnasium értesítője a(z)... tanévről* (közli: Imets Fülöp Jákó), Csíkszereda, ny. Szabó Albert könyvnyomdája.

KONCZ Pál

1989 *A sólyi papírmalom (1790–1851) (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság 15. sz. Közleménye)*, MTESZ soksz., Budapest.

KÖVÁRI László

1861 *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez* (szerk. Kövári László), Kolozsvár, Demjén László bizománya, 204 [4] o.

MTK III

1983 *Magyarország történeti kronológiája*, III, 1848–1944 (2., javított kiadás; főszerk. Benda Kálmán), Akadémiai, Budapest.

RÁKÓCZY Rozália

1981 *Sajtóviszonyok és katonai sajtó...* (Bölcsészdoktori értekezés), Budapest.1989 I. Lipót fejadórendelete 1690, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989/1, 78–93.1989a Volt-e a Hadi Lapnak tűzértségi melléklapja 1849-ben? *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989/2, 200–2071997 17–18. századi kisnyomtatványok a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában, *Acta (Siculica)* 1996/2, 73–102.1998 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok I., *Acta (Siculica)* 1997/2, 113–124.1999 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok II., *Acta (Siculica)* 1998/2, 101–118.1999a *Militaria Hungarica*. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia I., *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/3, 663–714.2002 A Hadi Lap és a Csíki Gyutacs, *Székelyföld*, 2002/7, 72–81.

RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly

2000 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok III., *Acta (Siculica)* 1999/2, 59–68.

SOLTÉSZ Zoltánné

1973 Utószó, in: *Chronica Hungarorum* [Budai Krónika] 1473 (ford. Horváth János), Budapest, Helikon–Európa, I–XXVII.

SZABÓ Péter

2002 *Erdély képes története*, Budapest.

Documente pașoptiste tipărite în Șumuleu-Ciuc, din trei colecții

(Rezumat)

Catalogul completează bibliografia de documente pașoptiste tipărite, publicată în anuarele *Acta (Siculica)* (*Tipărituri mici din 1848–1849 din Transilvania și din Părți (Țara Ungurească)*, I–III, *Acta (Siculica)* 1997/2, 113–121, 1998/2, 101–118, 1999/2, 59–68). Aceste documente au fost tipărite (fără dubii sau probabil) în Șumuleu-Ciuc (azi cartier al municipiului Miercurea-Ciuc), cu presa mănăstirii franciscane de aici, eventual cu o presă de campanie. Cele trei colecții prelucrate sunt: Arhivele de Istorie Militară (HL; Budapesta), Biblioteca Parlamentului Ungariei (MPGy; Budapesta) și Arhivele Naționale ale României, Direcția Județul Covasna (SĂL; Sf. Gheorghe). Proprietarii originali ai fondului principal al celei din urmă sunt Muzeul Național Secuiesc din Sf. Gheorghe și Muzeul Național de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Arad.

Small printings from Csíksomlyó (Transylvania) regarding the events of 1848–1849 in three collections

(Abstract)

The catalogue is a completion of the bibliography published in the annuals *Acta (Siculica)* (*Small Printings Referring to the Events of 1848–1849 in Transylvania and Partium*, I–III, *Acta (Siculica)* 1997/2, 113–121, 1998/2, 101–118, 1999/2, 59–68). These small printings were printed (undoubtedly or probably) in Csíksomlyó (now a district in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda) with the printing-press of the Franciscan Order, eventually on a field-press used by them at that time. The Three processed collections belong to Hungarian War History Archives (HL; Budapest), Special Collection of the Library of the Hungarian Parliament (MPGy; Budapest), and National Archives of Romania, Direction of County Covasna (SĂL, Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy). The original owners of the latter collection are Székely National Museum and National Museum of Relics of the 1848 Revolution from Arad.

Demeter Lajos – Demeter László

HÁROMSZÉKI HONVÉDEK, NEMZETŐRÖK, HONLEÁNYOK ÉS HONFIAK AZ 1848–49. ÉVI SZABADSÁGHARCBAN II. ALDOBOLY

Az oklevelekben először 1461-ben, Doboijl néven felbukkanó település Háromszék déli határfaluja. Az Olt vizén átvezető országút, amely Sepsiszentgyörgyöt Szászhermányon át Brassóval összekötötte, fontos útvonal volt. Az 1615. évi erdélyi országgyűlés határozata értelmében a révhajót Illyefalva, Aldoboly és Szászhermány közösen tartotta fenn. Ezek szerint az a fahíd (a folyón átívelő vashíd 1903-ban épült), amely 1848–1849-ben többször is a székely, illetve az ellenséges katonák átkelő helye volt, a későbbiekben épült.

1848-ban a híd jelentős stratégiai pont volt. Október végétől, amikor a szék „bátorságunk szilárdítása tekintetéből” Háromszék határvonalán, a Rikától Hídvégen át a Bodzai-szorosig őrvonalat állított fel, Aldoboly térségében mindig állomásoztak őrcsapatok. Az átkelőhelyet nemcsak 1848-ban, az önvédelmi harc idején őrizték, hanem 1849 télutóján és kora tavaszán is. Február 10-én az itt állomásozó lándzsások és vadászok száma 560 fő volt. A február 24-i jelentés szerint Kováts Péter élelmezőbiztos 65 ló és 400 ember ellátására kért a sepsiszentgyörgyi fő élelmezőraktártól élelmet, március 13-án pedig 500 fő számára kenyeret.¹ Elszállásolásukról a falunak kellett gondoskodni. Ez egy külön megterhelést jelentett, akárcsak a szükséges élelmiszer, a katonai poggyász szállítása. 1848. december 22-én például a „*Tiszelt Kormányzó Hivatalnál*” Nagy András sepsiszéki királybíró útján aldobolyi Nagy Pál arról panaszkodott, hogy „*az ő szekere, két lova és szolgálja már 12 naptól fogva Szentiványba az ágyús munitió hordozása alatti folyamatos és szakadatlan szolgálatba vagy*”.² Kováts Péter élelmezőbiztos 1849. március 17-én keltezett jelentése szerint „*az aldobolyi népség (...) a hasonló fuvarozásokkal annyira van terhelve, hogy egy ház sint, amelybe minden személyt ne érne*” a szállítás terhe.³

A faluban 1848-ban tábori raktárt létesítettek. Az élelemnek megfelelő helyet, a levágásra szánt vágómarháknak istállót, szalmának, zabnak, szénának

csúrt kellett biztosítani.⁴ A zab, a széna és a szalma kipurciózását szükség esetén több mint valószínű, hogy ugyancsak helyi erővel oldották meg.

Aldobolyban nem csak őrcsapatok állomásoztak. Az 1848. december 5-i szászhermányi csata előtt a háromszéki sereg centruma táborozott itt, Sombori Sándor ezredes parancsnoksága alatt. Az 500 szuronyos és 600 vadászpuskásból, 3100 gyalogosból, 110 székely és 180 Mátyás-huszárból, valamint két hatfontos ágyú legénységéből álló székely sereg innen indult ki az ellenségre. Már az Olt hídjánál ágyútűz fogadta a székelyeket. Itt esett el az aldobolyi születésű Oláh György, a csapói illetőségű Réz Pál és a névtelenül megemléített „azon székely, ki (...) az eresztevényi táborban azt mondá, hogy ő fegyverét kezéből élve senkinek ki nem adja”.⁵ A december 13-i rikai csata után a háromszéki sereg centruma újból Aldoboly térségében állomásozott,⁶ 1849. február 3-án pedig Gál Sándor seregének centruma táborozott Aldobolynál és lépett át másnap (bal szárnya Kökösnél, a jobb Földvárnál) a Barcaságra. A Bem seregével egyesülni szándékozó székelyek Szászhermány és Szentpéter között ellenséges csapatokba ütköztek. Az ellenség a Kárpátokon túlról segítségül hívott kozákok voltak. A csata után a székely honvédek nagy része ismét Aldobolyban és a szomszédos Illyefalván kapott szállást.⁷ Február 10-ig Aldoboly és Kökös térségében gyakorlatoztak.⁸ Innen indultak tovább, Előpatákat és Hídvéget érintve, hogy egyesülhessenek Bem seregével.

A császári csapatok Erdélyből való kiűzése után csendesebb hónapok következtek, 1849. június 20-án azonban a Tömösi-szoroson át betörték az oroszok. A június 23-i kökösi csata után elfoglalták Háromszéket. Az orosz megszállás alatt az aldobolyi híd az ellenséges csapatok átkelője lett. Június 26-án egy 2500 fős lovas és gyalogos muszka különítmény felégette az aldobolyi hidat és egészen Illyefalváig nyomult. Ekkor még „minden kártétel nélkül” vonultak el, de 28-án és 29-én már két kozák csapat rabolt a környéken.⁹

¹ DEMETER Lajos 2006, 111.

² SÁL Fond 8, fasc. 5994, fol. 116.

³ SZNM *Nyugtagy*, I. sz. nélkül.

⁴ DEMETER Lajos 2006, 92.

⁵ K. HORVÁTH Ignác 2003, 34.

⁶ EGYED Ákos 1978, 160.

⁷ ALBERT Ernő 1999, 41, 50.

⁸ FARKAS Ignác 2006, 211.

⁹ ALBERT Ernő 1999, 113.

Még 1849. november 1-jén is arról panaszkodott az aldobolyi biztos Kováts Péter, hogy az oroszok nem elég, hogy a múlt hónapokban a falu gazdáinak juhait rabolták, ha ellenszegültek, kardjaikat használták, de az utóbbi időben is, mikor már elvonulóban vannak, „tsaknem mindennap rabolnak”.¹⁰

Az ellenséges csapatok ellátása a háromszéki falvakra hárult. Július 12-én a Szotyorban táborozó oroszok számára napi 1200 kenyeret, 5 kg só és kétnaponként 40 veder pálinkát, a lovaknak 400 porció szénát és 3000 liter zabot követeltek. A kiszabott mennyiséget Sepsiszentkirály, Illyefalva, Aldoboly, Bikfalva, Lisznyó, Sepsimagyarós, Szacsva, Kisborosnyó, Feldoboly és Egerpatak kellett hogy előteremtse.¹¹ Szeptember 19-én a rendelet szerint Aldobolynak 6 köböl lisztet, 100 porció szénát és 100 porció zabot¹², szeptember 26-án ugyancsak az orosz seregek ellátására 90 ezüst forintot, 42 köböl zabot, 40 mázsa szénát és 28 köböl kenyérnek való lisztet kellett hogy beszolgáltassanak.¹³ Nemcsak élelmet, fuvar is kellett biztosítani az oroszoknak. Szeptemberben gabona szállítására Aldobolynak 5 szekeret kellett előállítani.¹⁴ Szeptember 21-én az aldobolyi falusbíró Gál János panaszt is emelt Nagy András sepsiszéki királybírónál. Azt adta elő, hogy falujában mindössze 13 gazdának van terhet bírósági lova, ezek közül egy csoport a napokban tért vissza Oláhországból, és most, mikor újabb 4 fuvarost kellett kijelölni, ellenségeskedés robbant ki az érintett falusfelek között.¹⁵ Földvári Ferencné megtagadta a parancsot, azzal vádolta be Oláh Jánost és a református lelkész Bardócz Istvánt, hogy soha nem voltak fuvarozni. A falu papja panaszt emelt a királybírónál. Védelmére azt hozta fel, hogy ő nem köteles a rovatokban részt vállalni, mégis megfizette azokat, szekere és ökrei többször is részt vettek a szállításban.¹⁶ Megterhelt időszaka volt ez Aldobolynak, találóan jegyezte meg naplójában a szomszédos faluban, sepsiszentkirályban lakó Kiss Mózes: „fájdalmas idő”.¹⁷ Fájdalmas volt nemcsak a rovatok, a kötelező szolgálattételek, az ellenség katonáinak rablásai miatt, hanem azért is, mert a táborozó orosz csapatok lelegeltették a kaszálókat, a vetéseket, és ami kevés maradt, azt sem tudták begyűjteni a munkára vitt férfiero hiánya miatt. A megszállás

idejét így összegezte az említett Kiss Mózes: „néhány falvakban nem hagyott [az orosz] csak egy sertést, sem majorságot, a szénaréteket lekaszált és elégette a tavasz határokat. Aki szénát csinálhatott valahol dugva, azt mind elhordta a lágérba. (...) A magyar nézte míg javait dúlták, de szólni nem lehetett, mert mindgyárt meggyilkolták.”¹⁸

*

A háromszéki szabadságharcosok névsorát a Székely Nemzeti Múzeum 2007-ben kiadott *Acta Siculica* évkönyvében kezdtük közreadni. A kutatómunka eredményeként 302 árkosonemzetőr és honvéd nevét közöltük le.¹⁹

Aldoboly esetében sokkal szerényebb a névsorunk. A faluból az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idejéből nem maradt fenn semmiféle név szerinti összeírás. Annyi ismert, hogy az 1848. augusztusi kimutatás szerint Aldobolyban 35 nemzetőr volt.²⁰ Az „efectivus székely katonáról”, vagyis a 15. (II. Székely) határőrezredben, a 11. Székely huszárezredben és a Háromszéken alakult honvédszázaljakban szolgáló határőrökről, illetve honvédekről számszerű kimutatások, amelyekből az aldobolyi gyalog- és lovaskatonák, a közsítézek kimutathatóak lennének, nincsenek. Ezek hiányában csak a kolozsvári levéltárban őrzött Ereklémúzeum gyűjteményében lévő anyagra²¹, Mikár Zsigmond 1891-ben kiadott *Honvéd névkönyvére*²², a *Székely Nemzetben* 1883-ban közreadott háromszéki 1849–49-es hősi halottak névsorára²³, a honvédtisztek esetében Bona Gábor könyveire²⁴ és a szakirodalomban, a levéltári iratokban itt-ott fellelhető háromszéki (aldobolyi) személyekre vonatkozó adatokra szorítkozhattunk. Számszerűleg annyi ismert, hogy 1890-ben a faluban 26, 1896-ban 12 nyugdíjas honvéd élt.²⁵

Általában katonailag aktív népességnek az összlakosság 10 százalékát számítják. Háromszéknek 1848-ban a becslések szerint körülbelül 100 000 lakosa volt. Hadserege, mint ezt a résztvevők visszaemlékezései is állították, 1848-ban az önvédelmi harcok alatt és 1849 januárjában 10 000 főt tett ki.²⁶ Ha ezzel a számaránnyal dolgozunk, és elfogadjuk, hogy 1848–49-ben Aldobolynak megközelítőleg ugyanannyi lakosa volt, mint az 1850-es népszámláláskor,

¹⁰ Uo., 153.

¹¹ Uo., 157.

¹² SÁL Fond 381, fol. 9v.

¹³ Uo., fol. 7v.

¹⁴ Uo., 178.

¹⁵ Uo., 184.

¹⁶ Uo., 185.

¹⁷ KISS Mózes 2006, 207.

¹⁸ Uo., 207.

¹⁹ DEMETER Lajos – DEMETER László 2007, 423–435.

²⁰ EGYED Ákos 1978, 82.

²¹ KÁL Fond 550.

²² MIKÁR Zsigmond 1891, 249–271.

²³ L. *Székely Nemzet* 1883. nov.–dec.

²⁴ BONA Gábor 1988, Uő. 1998–1999 I–III, Uő. 2000.

²⁵ *Székely Nemzet*, 1896. máj. 13.

²⁶ KÁL Fond 615, 19; EGYED Ákos 1978, 137; *Közlöny*, 1849. máj. 30., *Honvéd*, 1849. jan. 5.

(a hozzátartozó Vámoshíddal együtt 1000 lakosa volt, melyből 544 vallotta magát görög katolikusnak, illetve görög keleti vallásúnak) és leszámítjuk az egyharmadnyi románságot, amely nem rokonszenvezett a magyar szabadsághaccal, akkor Aldobolyból mintegy 60-70-en vehettek részt Háromszék önvédelmi harcában, illetve a szabadságharcban.²⁷

Az aldobolyi, nyilvántartásba vett honvédek közül egyértelműen mindössze 8 személyről (Reznek-Kósa Károly századosról, Vida Mózes őrmesterről, Vida Mihály tizedesről, Benedek József, Boga Pál, Kovács János, Szócs József közsítézekről és a hősi halált halt Oláh Györgyről) sikerült kideríteni, hogy a falu szülöttje volt. Több mint valószínű itt születtek a falu többi hősi halottjai, az anyakönyvbe bevezetett Fülöp György „székel hónvéd”, a Rikánbelői Honvédegylet által 1883-ban nyilvántartásba vett Farkas István, Joó Miklós, Néda János és Vaszi János is.

A Szászhermányban 1848. november 6-án leölt Rákosi György családjának ősi fészke Aldoboly volt. Feltehetően ő is itt született. Mint civil áldozatot tüntettük fel, de az is lehet, hogy csupán egy kocsmái civakodás, nem pedig a Háromszék és Barcaság között kiéleződött politikai ellentét áldozata volt.

Aldoboly hősi halottjai közé soroltuk az 1848. december 5-i szászhermányi csatában elesett csapói Réz Pált, mert – a falu szülöttével, Oláh György hősi halottal együtt – Aldobolyban temették el. Ugyancsak az aldobolyi temetőben hantolták el az ismeretlen származású Incze György közsítézt is, ki 1849. július 2-án a kökösí híd mellett halt hősi halált.

A falu hősi halottja az a névtelen polgári áldozat is, kit 1849. június 29-én Aldoboly határában hantoltak el. Vele egy kozák dzsidája végzett június 23-án Kökös mellett. Illyefalvi idősebb és ifjabb Pap Jánossal ugyancsak a kozákok végeztek. Mindketőjüket temetését az aldobolyi anyakönyvbe jegyezték be, ami azt jelenti, hogy ők is aldobolyi földben nyugszanak.

Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14, RO-520008; demlajos@freemail.hu
Demeter László – Erdővidék Múzeuma, Barót, Kossuth Lajos u. 158, RO-525300; demeterlaszlo@yahoo.com

Adattár

Abod Zsigmond – főhadnagy. (1819, Gidófalva – 1903. márc. 5., Aldoboly). Ref., apja Abod Imre gyalogkatona, anyja Mihály Rebeka. Testvér Abod György (ker. 1826. ápr. 9., Gidófalva – 1902. okt. 19., Sepsiszentgyörgy) honv. őrmesterrel. Neje Batzoni Mária (mh. 1915-ben, 87. éves korában).

1848: 29 éves. A szabadságharcban főhadnagyi rangfokozatot ér el.

1881. júl. 29.: Aldobolyban él. A jelentés szerint a koronázási alapból 482 Ft segílyt kap. Mivel vagyontalan és kereszteléstelen, az alakulandó honvédmeházba való felvételre

A falu görögkeleti és görög katolikus lakosságának nagy része az idők folyamán elszékélyesedett, csak a vallásuk maradt a régi. Az 1850-es népszámlálás szerint a vámoshídiakkal együtt 544-en voltak a régi hiten.²⁸ A korabeli adatok szerint javarészüik a magyarok oldalán fogott fegyvert. Kolbász Zátyi, Lepedus József a 85., Szóts József a 83. honvédszázalójban szolgált. Idős korukban mindhárman, Báts Jánossal, Pap Györggyel és Szócs Györggyel együtt, a Rikánbelői Honvédegyletnek voltak a tagjai. Boiu Sándor a helyi görögkeleti felekezeti iskola tanítója volt. 1849-ben „vitézül harcolt” a Tömösi-szorosban, a kökösí és a szemerjai csatákban. A családnevekből ítélve ugyancsak görögkeleti vallású lehetett a hősi halottak közül Néda János, Oláh György és Vaszi János. Ugyanezen a hiten lehetett a Rikánbelői Honvédegylet másik négy tagja, Korzodán László, Mandel György, Stancsuj János és Szócs Dániel is.

A legtöbb Aldobolyban élő volt honvédről idős korából maradtak fenn adatok. Mikár Zsigmond könyvében 1890-ből 27, az Ereklémúzeum irattárában 1888–89-ből – Mikárnál nem szereplő – öt aldobolyi volt honvéd neve szerepel. Az 1900. novemberben tartott Rikánbelői Honvédegylet-közgyűlésen résztvevő honvédek között három aldobolyi öreg honvédet említettek név szerint. Néhányukról kiderült, hogy nem a falu szülöttei. Abod Zsigmond főhadnagy Gidófalván, Kiss Balázs, Kiss György tizedesek Sepsiszentkirályon, Kovács Ignác közsítész Csikkozmáson, Török József hadnagy több mint valószínű Futásfalván, Szatsva Mihály és Szalántzi Ferenc közsítézek Illyefalván, Lázár Mihály százados és húga, Lázár Rózsalia Dálnokban született. Mindnyájan Aldobolyban hunytak el. Az anyakönyvek tanúsítják azt is, hogy a Mikár könyvében és az Ereklémúzeum irataiban szereplő aldobolyi öreg honvédek nagyrészt a faluban haltak meg. A többről csak feltételezzük, hogy nyughelyük az aldobolyi temetőben van.

jogosnak ítélik. 1896: részt vesz a még élő 12 aldobolyi honvéd társával a faluban rendezett millenniumi ünnepeken. Sírja az aldobolyi ref. temetőben.

KADÁR Gyula 1993, 45; SÁL Fond 105, nr. 295, fol. 139, Fond 9, fasc. 40, fol. 38v; Székely Nemzet, 1896. máj. 13.

Balla József – nemzetőr. Balla Nitza aldobolyi vámhíd bérelőjének fia. Apja neve után ítélve román származású.

„Az aldobolyi nemzetőrség közé besorozott és az alkotmányra felesküdt” ifjú, ki az 1848. november 16-i jelentés szerint, mikor Brasóba ment, „az ottani hatóság által elfogattatott és bebörtönöztetett”.

²⁷ *Recensámint* 1996, 138, 142, 146.

²⁸ Uo., 142–143.

- SÁL Fond 8, nr. 5901, fol. 296.*
- Batzoni János** – *közüvitéz.*
1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.
MIKÁR Zsigmond 1891, 257.
- Báts János** – *közüvitéz* (1830 k. – 1896. júl. 1., Aldoboly). Gör.kel.
A 85. honvédszászlóaljban szolgál. Több csatában vesz részt.
1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Halálakor már özvegy.
KÁL Fond 550, K 224/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 254, SÁL Fond 105, nr. 290, pag. 100.
- Benedek József, id.** – *közüvitéz* (ker. 1832. aug. 4., Aldoboly – 1913. jan. 7., Aldoboly). Ref., apja id. Benedek József gyalogkatonára, anyja Bánfy Julánna. 1848: 22 (!?) éves.
1900. nov. 4-én részt vesz a Rikánbelőli Hve. évi közgyűlésén, és ott mint tizedest említik.
Székely Nemzet, 1900. nov. 5.; KÁDÁR Gyula 1993, 46; SÁL Fond 105, nr. 292, fol. 9r, nr. 295, fol. 147.
- Benke Barabás** – *utász.*
1900: Aldobolyban lakik, nov. 4-én részt vesz a Rikánbelőli Hve. évi közgyűlésén.
Székely Nemzet, 1900. nov. 5.
- Boga Pál** – *közüvitéz* (ker. 1830. márc. 21., Aldoboly – 1894. dec. 2., Aldoboly). Róm. kat., apja Boga István, anyja Luka Ágnes.
A 83. honvédszászlóaljban szolgál.
1862. ápr. 22.: szabadságolt katonára. Nősül 1862-ben, neje az idegenből származó, gör.kel. vallású Bokor Éliás és Nagy Éva lánya, Anna (mh. 1923. júl. 5-én, 92 éves korában). 1890: Aldobolyban él, földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja.
KÁL Fond 550, K 294/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 254; SÁL Fond 105, nr. 374, fol. 126v–127r, 215v–216r, 261v–262r, nr. 371, fol. 15v–16r.
- Boiu Sándor** – *örmester.* Gör.kel. vallású tanító Aldobolyban. Részt vesz az ojtózi, tömösi, kökői és szemerjai csatákban, ahol „vitézül harcolt”.
A szabadságharc után Nagyboldogasszonyfalvára került gör.kel. papnak.
KÁDÁR Gyula 1993, 45.
- † **Farkas István** – *közüvitéz.*
Eltűnt. Senki nem hallott többé róla.
Székely Nemzet, 1883. nov. 8.
- Fülöp Ferenc, id.** – *közüvitéz* (1829 k. – 1902. szept. 7., Aldoboly). Ref., apja Fülöp Mihály.
A 83. honvédszászlóaljban szolgál.
Nősül 1851. nov. 20-én, Illyefalván. Neje Pap Dávid lánya, a 19 éves Mária. 1889: Aldobolyban él.
KÁL Fond 550, E–P sz. n.; SÁL Fond 105, nr. 366, pag. 58.
- † **Fülöp György** – *közüvitéz.* Ref. „*Székel hónvéd*”. Feltehetően azonos azzal a Fülöp Györggyel, aki nősült 1834. febr. 18-án, neje illyefalvi Zajzon László gyalogkatonára és Kádár Anna lánya, Debora. 1849. ápr. 18.: temetik egy éves fiát.
1849: ismeretlen helyen hal hős halált.
KÁDÁR Gyula 1993, 46; SÁL Fond 105, nr. 292, fol. 96, nr. 366, pag. 19.
- Gál István** – *élelmezőbiztos.*
1849. márc.: aldobolyi élelmezőbiztos Kováts Péter mellett. Az Aldoboly térségében állomásozó lovak ellátásával foglalkozik.
SzNM Nyugtagy., l. sz. nélkül; DEMETER Lajos 2006, 92.
- Gál Péter** – *tizedes.* Ref.
A szabadságharc végéig a 15. (Mátyás-)huszárezredben szolgál.
1889: még él Aldobolyban. Feltehetően itt is hunyt el.
KÁL Fond 550, G 27/4.
- Imreh János** – *közüvitéz.* (1819 k. – 1897. ápr. 14., Aldoboly). Ref., apja Imreh István gyalogkatonára, anyja Vida Anna. Nősül 1846. ápr. 14-én, Illyefalván. Neje Rákosi Bálint és Jakocs Anna lánya, a 25 éves Borbála.
A 85. honvédszászlóaljban szolgál.
1852: feltehetően ő az a 33 éves özvegy, aki nőül veszi Kökösben Tök Mózes 25. éves lányát, Rákhelt. 1889: Aldobolyban él.
KÁL Fond 550, F 41/1, SÁL Fond 105, nr. 295, fol. 134, nr. 230, pag. 155, nr. 366, pag. 48.
- † **Incze György** – *közüvitéz.* (1809 k. – 1849. júl. 2., Kökös). Ref.
„*temettetett [Aldobolyban], ki is Július 2-ik napján az Zotyor és Kökői Császári és Magyar seregek közt történt csata alkalmával ölelet[te] meg, élete 40ik évében.*”
SÁL Fond 105, nr. 292, fol. 36, KÁDÁR Gyula 1993, 46.
- † **Joó Miklós** – *közüvitéz.*
Elesett Borgóban.
Székely Nemzet, 1883. nov. 8.
- Kis András** – *közüvitéz* (1821 k. – 1903. febr. 1., Aldoboly). Ref. 1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja.
MIKÁR Zsigmond 1891, 262; SÁL Fond 105, nr. 295, fol. 139.
- Kiss Balázs** – *tizedes* (1825 k., Sepsiszentkirály – 1907. máj. 14., Aldoboly). Feltehetően az unit. Kiss Balázsról van szó. Nősül 1848. jan. 19-én, Illyefalván. Apja sepsiszentkirályi Kis Mihály gyalogkatonára, anyja Dávid Mária. Neje Füleki József gyalogkatonára és Dósa Anna lánya, a 20. éves Erzsébet.
A 85. honvédszászlóaljban szolgál.
1890: erdőőr Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja.
KÁL Fond 550, K 415/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 253; SÁL Fond 105, nr. 295, fol. 125, nr. 366, pag. 51.
- Kiss György** – *tizedes* (1830 k., Sepsiszentkirály – 1893. jan. 31., Aldoboly). Szegénysorsú székely szülők gyermeke. Apja székely gyalogkatonaként a franciák elleni háborúban vitézségéért kitüntetést kapott.
Apja óhajtására lép a honvédseregbe. A 83. honvédszászlóalj 5. századában szolgál. Részt vesz a százshermányi, majd a Borgói-szorosban vívott és a szeretfalvi híd melletti csatákban. Szeretfalvánál a térdére könnyebben megsebesül, egy golyó horzsolja el. Jelen van Nagyszében aug. 5-i, utolsó bevételénél. A Szászsebes felé történő visszavonuláskor egy orosz katonától bal kezére egy hosszú vágást kap.
1890: a Rikánbelőli Hve. tagja. 1892: Aldobolyban él.
KÁL Fond 550, K 175/3, 4, K 173/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 262; SÁL Fond 105, nr. 295, fol. 132.
- Kiss István** – *tizedes.*
1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.
MIKÁR Zsigmond 1891, 253.
- Kolbász Zátyi, vagyis Ioachim Zach Colbas** – *közüvitéz* (1810 k. – 1894. szept. 21., Aldoboly). Gör.kel.
A 85. honvédszászlóaljban szolgál, több csatában vesz részt. Neje Kovács Róza (ref., mh. 1918. okt. 10-én, 68 éves korában).
1890: zsellér, a Rikánbelőli Hve. tagja.
KÁL Fond 550, H 109/23 és K 224/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 263; SÁL Fond 105, nr. 290, pag. 98, nr. 295, fol. 151.
- Korzodán László** – *közüvitéz.*
1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.
MIKÁR Zsigmond 1891, 262.
- Kovács Ignác** – *közüvitéz.* (1808 k., Csíkkozmás – 1906. dec. 27., Aldoboly). Róm. kat.
A 83. honvédszászlóaljban szolgál.
1888: földműves Aldobolyban. Feltehetően itt is hunyt el.

KÁL Fond 550, K 294/2; SÁL Fond 105, nr. 374, fol. 244v–245r.

Kováts János – *közvitész* (ker. 1821. júl. 21., Aldoboly – ?).

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 263; SÁL Fond 105, nr. 371, fol. 1v–2r.

Kováts Péter – *aldobolyi élelmezőbiztos.*

1848 decemberétől az aldobolyi tábori raktár kezelője.

DEMETER Lajos 2006, 92.

Kováts Sámuel – *közvitész.*

1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 263.

Lázár Mihály, *dálnoki* – *százados* (1820. okt. 22., Dálnok – 1904, Illyefalva). Ref. Székely nemes. Apja Lázár Dávid alkirálybíró, középirtokos. Tanulmányait a székelyudvarhelyi és a nagyenyedi refomátus kollégiumokban végzi, majd a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblán és az erdélyi udvari kancelláriánál gyakornok. 1846: Berecket képviseli az erdélyi országgyűlésen. Felesége borbereki Gillyén Anna (1834, Szamosújvár? – 1887. nov. 25., Dálnok), „az annyi diadalt aratott zászlónak anyja, szegyetverője, nemtője, a töténelmi nevezetességű Brádi Andrásnak utolsó ivadéka, melynek többi tagját tudvalevőleg kivétel nélkül legyilkolták 1849-ben a Jánku oláhai”.

1848. nov. – dec.: részt vesz Háromszék önvédelmi harcában. Nemzetőr százados. 1849. febr.: honv. hadnagy, Szabó Ferdinánd őrnagy segédtszjtje. Ápr. (márc. 21.): főhadnagy a 15/4. határőrezredben. Jún. 15.: százados az előbbiből szervezett 86. honvédszászlóaljnál, a brassói hadosztályban (Bem nevezi ki). Részt vesz a tömösi és a többi oroszok ellen vívott csatában.

A szabadságharc után Nagyszébenben hét év várfogságra ítélik. Két év után kegyelmet kap. 1859: a Rikánbelőli ref. egyház főgondnoka. 1867: Kézdiszék alkirálybírájává, majd hamarosan Háromszék és Miklósvár fiúszék igazgató alkirálybírájává választják. Többször országgyűlési képviselő. 1875: rövid ideig Háromszék vármegye főispánja. 1882: az Országos Hve. központi bizottságának tagja. 1890: a Rikánbelőli Hve. tagja. 1900: többször képviseli a Rikánbelőli Hve.-et az Országos Hve. gyűlésein. 1892: Dálnokon földbirtokos, nő, gyerektelen. Később Aldobolyba költözik. Itt él haláláig. Sírja az aldobolyi ref. temetőben.

BONA Gábor 1988, 367; KÁL Fond 550, B 249/2, H 109/77 és L 26/2; Honv. segélyalap 3463/1868; KÁDÁR Gyula 1993, 46; MIKÁR Zsigmond 1869, 77; MIKÁR Zsigmond 1891, 249; NAGY Iván 1860, VII, 72; Nemere, 1872. febr. 4.; Székely Nemzet, 1887. nov. 16., 1900. nov. 7.; PÁLMAJ József 1901, 283; SZINNYEI József 1900, 920–921.

Lázár Rózália, **Benkó Rafaelné** – „A szabadságharc idején s az elnyomatás korában egy kitűnő honleány” (1808 k., Dálnok – 1896. dec. 21., Aldoboly). Lázár Mihály honvéd százados testvére.

Több nőtársával ő is szerepet vállal Háromszék önvédelmében, később pedig főszerepet játszik a Váradi-féle összeesküvés szervezésében, a kapcsolattenszer kialakításában. Zoltáni kúriájában rejtegeti Váradi Józsefet és hű társát, Bálint Áront. Az összeesküvés felgöngyölítésekor, 1853-ban Kovács kapitány Dálnokban tartóztatja le. Kézdivásárhelyen van fogságban, majd bűnrészességért 3 évre ítélik el. Több Váradi-ballada főszereplője.

Szabadulása után legtöbbet testvére, Lázár Mihály dálnoki és aldobolyi birtokán tartózkodik. 1861: mint „honleány”, a Rikánbelőli Honv. Segélyező Egyl. részére gyűjtést szervez az Oltfj községekben. Aldobolyban hunyt el, de hazaszállították

Zoltánba, és 1896. dec. 23-án a családi sírba, férje mellé helyezték örök nyugalomra.

SzNM Gyj.; Tört. Lapok, 1895/3, 20, 1895/5–6, 37, 1896/24, 212; Székely Nemzet, 1896. dec. 23.; NAGY Sándor 1896, 39; SÁL Fond 89, fasc. IV.

Lepedus József, *id.* – *közvitész* (1828 k. – 1903. aug. 2., Aldoboly). Gör.kel.

A 85. honvédszászlóaljban a fegyverletételig szolgál.

Nősül 1861. jan. 19-én, neje Karácson Juliánna. 1890: páztor, a Rikánbelőli Hve. tagja. A szabadságharc alatt nagyon megfázott, melynek következtében „kucorodott köszvényt” kapott, ezért évek óta ágyban fekvő beteg.

KÁL Fond 550, L 51/2, 3; MIKÁR Zsigmond 1891, 264; SÁL Fond 105, nr. 290, fol. 56, nr. 364, fol. 6v–7r.

Lovász István – *közvitész.*

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 264.

Mandel György – *tizedes.*

1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 253.

Nagy István – *közvitész.* Feltehetően azonos a jobbágy származású Nagy Istvánnal. Illyefalván nősül, 1844. okt. 23-án. Neje illyefalvi Tankó László gyalogkatonalánya, Juliánna.

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 265; SÁL Fond 105, nr. 366, pag. 46.

Nagy Károly – *közvitész.*

1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 265.

Nagy Pál – *közvitész.*

1848. dec. 4-én készült összeírás szerint táborba vonul. További sorsa ismeretlen.

FARKAS Ignác 2006.

† **Néda János** – *közvitész.*

Elesett Borgóban (időpont ismeretlen).

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.

† **N. n.** – *közvitész.*

Elesett 1848. dec. 5-én az aldobolyi hídnál.

K. HORVÁTH Ignác 2006, 34.

† **N. n.** – *civil áldozat.*

1849. „Jun 29k Temet[et]et[t] egy ismeretlen, mintegy harmintz éves ember, Ki is a Junius 23ik napján a Kókosi hídnál az osztrák és orosz Császári katonák és magyarok közt történt csata alkalmával több dsida által meg sebesítve halva találtatott Július 29kén Torma (?) nevű helyben, hol el is temetett” az aldobolyi határban.

SÁL Fond 105, nr. 292, fol. 36.

† **Oláh György** – *közvitész* (1827 k., Aldoboly – 1848. dec. 5., Szászhermány). Feltehetően gör.kel. vallású.

A Hunyadi-huszárezredben szolgált. (K. Horváth Ignác szerint Mátyás-husár, és ez a valószínű.) Elesett 21. éves korában, a szászhermányi csatában. December 7-én a Küküllő vármegyei csapói Réz György fiával, az ugyancsak hősi halált halt Réz Pállal együtt temették el Aldobolyban.

KÁDÁR Gyula 1993, 46; SÁL Fond 105, nr. 290, fol. 34, nr. 295, fol. 35; K. HORVÁTH Ignác 2003, 34.

Pakuts Bálint – *közvitész.*

1890: napszámos Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 266; SÁL Fond 105, nr. 290, fol. 55.

Papp György – *közvitész* (1822? – 1902. febr. 12., Aldoboly). Gör.kel.

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelőli Hve. tagja.

KÁL Fond 550, K 173/2 és P 31/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 266; SÁL Fond 105, nr. 290, fol. 55.

† **Pap János, id.** – *polgári áldozat* (1784 k., Illyefalva? – 1849. június 28., Aldoboly). Mint özvegy, 1849. júl. 7-én nősült, neje özv. Zoltáni Ferencné Györke Sára, 48 éves.

Fiával együtt az aldobolyi „*hid előtt a' Kozákoktól vagdalattak öszve*”.

SÁL Fond 105, nr. 366, pag. 55, 451.

† **Pap János, ifj.** – *polgári áldozat* (1830 k., Illyefalva? – 1849. jún. 28., Aldoboly).

Apjával együtt az aldobolyi „*hid előtt a' Kozákoktól vagdalattak öszve*”.

SÁL Fond 105, nr. 366, pag. 451.

† **Réz Pál** – *közüvítész.*

1848 „*7ik December, Réz Pál, Küküllő Vármegyei Csapoi Réz György fia a' Szász Hermányi December hava 5ik napján történt csatában a hasán bément lövés által megholt, [a] Hunyadi huszár fiu temettetett ugyan azon csatában eleset aldobolyi Oláh György hunyadi huszárral együtt.*” (K. Horváth Ignác szerint Mátyás-huszár volt, ez a valószínűbb.)

SÁL Fond 105, Nr. 292, fol. 35; K. HORVÁTH Ignác 2003, 34.

† **Rákosi György** – *polgári áldozat* (?).

1848. nov. 6.: meglőtték Szászhermányban, 21 évesen.

KÁDÁR Gyula 1993, 46.

Reznek-Kósa Károly, középajtai – *százados* (ker. 1820. aug. 1., Aldoboly – 1880. szept. 18., Aldoboly). Ref., apja Reznek-Kósa István birtokos, törvényszéki bíró. Anyja Czákó Judit. A karánsebesi katonaiskolában végez. 1841: hadfi. 1848. júl. 1.: hadnagy a 11. (Székely) huszárezredben.

Ezrede mozgósított osztályával 1848 nyarától a szerb felkelők ellen harcol, majd októberben csatlakozik a honvédsereghez, és főhadnagy lesz. Később alakulatával az erdélyi hadszíntérre kerül. 1849. ápr. 19. (11.): alszázados ezrede 4. századánál, a brassói hadosztályban.

A szabadságharc után bujkál. 1850: elfogják, és Nagyszebenben halálra, majd 2 év várfogságra ítélik. Olmützben tölti le a büntetését. Hazakerülve Aldobolyba, mintaszerű gazdaságot vezet. 1861: a megalakult Rikánbelői Honv. Segélyező Egyl. sepsiszéki bizottmányának tagja. 1868: aldobolyi birtokán gazdálkodik, a Rikánbelői Hve. tagja.

BONA Gábor 1988, 513; KÁL Fond 550, Honv. segélyalap 3463/1868; KÁDÁR Gyula 1993, 45; MIKÁR Zsigmond 1869, 77; NAGY Iván 1862, IX, 741–742; ORBÁN Balázs 1873, 192; PÁLMAJ József 1901, 376; Tört. Lapok, 1892. melléklet/16, 1894/5, 41; SÁL Fond 89, fasc. IV, Fond 105, nr. 291, fol. 14, nr. 294, fol. 103.

Stancsuj János, id. – *közüvítész.*

A 85. honvédszázalójban szolgál.

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelői Hve. tagja. Több mint valószínű, itt is halt meg.

KÁL Fond 550, L 51/3 és S–Sz sz. n.; MIKÁR Zsigmond 1891, 268.

Szalántzi Ferenc, id. – *közüvítész.* Feltehetően illyefalvi származású.

A 85. honvédszázalójban szolgál. 1889: még él Aldobolyban.

KÁL Fond 550, S–Sz sz. n.

Szatsva Mihály – *közüvítész* (ker. 1825. okt. 27., Illyefalva

– ?). Ref., apja Szatsva Mihály székely huszár (mh. 1876. okt. 30., 80. éves korában), anyja Gál Éva (mh. 1857. okt. 25., 62 éves korában).

A szabadságharcban a 86. honvédszázalójban szolgál.

1858. jan. 28.: megnősül, neje Benkó Mihály és Szász Debora lánya, Lidia (mh. 1904. febr. 20., 76. éves korában). 1890: magángazda, a Rikánbelői Hve. tagja. Neje halálakor még él Aldobolyban. Több mint valószínű, itt is halt meg.

KÁL Fond 550, K 60/2, K 415/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 268; SÁL Fond 105, nr. 366, pag. 66, 112, 472, nr. 368, III. rész, pag. 29, H. aknyv. 1895–1906, 388.

Szöts Dániel – *közüvítész.*

1890: földműves Aldobolyban, a Rikánbelői Hve. tagja. Feltehetően itt is hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 269.

Szöcs György, id. – *közüvítész* (1820 k. – 1892. szept. 17., Aldoboly). Gör.kel.

1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja. Aldobolyban él. Feltehetően itt is halt meg.

KÁL Fond 550, B 359/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 269; SÁL Fond 105, nr. 290, pag. 96.

Szöts József – *közüvítész* (szül. 1821. aug. 5., Aldoboly – 1903. máj. 9., Aldoboly). Gör.kel., de 1838. máj. 27-én átállt reformátusnak. Apja Szöts Ilyés, anyja Gödri Ágnes.

A 83. honvédszázalójban szolgál.

1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja.

KÁL Fond 550, P 31/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 269; SÁL Fond 105, nr. 291, fol. 21, nr. 295, fol. 139.

Török József, futásfalvi – *hadnagy.*

1849. jún. 15.: hadnagy a 84. vagy a 85. honvédszázalójban (Bem nevezi ki).

Mh. 1867 előtt. 1867: 2 árvája Aldobolyban él.

BONA Gábor 1999, III, 372., KÁL Fond 550, Honv. segélyalap 3463/1868.

† **Vaszi János** – *közüvítész.*

Elesett Borgóban.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.

Váncsa Miklós – *közüvítész.*

Gyalogosként küzd a szabadságharcban.

1900. nov. 4-én részt vesz a Rikánbelői Honv. egyl. évi közgyűlésén.

Székely Nemzet, 1900. nov. 5.

Vida Mihály – *tizedes* (ker. 1817. aug. 22., Aldoboly – 1905. márc. 18., Aldoboly). Ref., apja Vida György gyalogkatona, anyja Jósá Anna.

1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja. 1900. nov. 4-én részt vesz a Rikánbelői Hve. évi közgyűlésén.

KÁL Fond 550, H 109/22; MIKÁR Zsigmond 1891, 254; SÁL Fond 105, nr. 291, fol. 13, nr. 295, fol. 141; Székely Nemzet, 1900. nov. 5.

Vida Mózes – *örmester* (ker. 1825. aug. 20., Aldoboly – 1896. jún. 4., Aldoboly). Ref., apja ifj. Vida György, anyja Fülöp Erzsébet.

A 85. honvédszázalójban szolgál.

1890: a Rikánbelői Hve. tagja.

KÁL Fond 550, B 13/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 251; SÁL Fond 105, nr. 291, fol. 19, nr. 295, fol. 134.

Rövidítések

egyl.	= egylet
fasc.	= csomó
fol.	= fóliás (ív)
gör.kel.	= görögkeleti
Gyj.	= <i>Gyászjelentő-gyűjtemény</i> .
H. aknyv.	= halottak anyakönyve
Hve.	= honvédegylet
honv.	= honvéd
ifj.	= ifjabb
id.	= idős, idősebb
KÁL	= Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Kolozsvár [Kolozsvári Állami Levéltár]
k. körül	
ker.	= keresztelték
l. sz. nélk.	= leltári szám nélkül
mh.	= meghalt.
Nyugtagy.	= <i>Nyugtagyűjtemény 1848–1849</i>
pag.	= oldal (lap)
r.	= recto
ref.	= református
róm. kat.	= római katolikus
SÁL	= Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Sepsiszentgyörgy [Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár]
sz. n.	= szám nélkül
SzNM	= Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Tört. Lapok	= <i>Történelmi Lapok 1848–49</i> (kéthetenként megjelenő folyóirat; fel. szerk. Kuzskó István, Kolozsvár, 1892–1898)
unit.	= unitárius
v.	= verso

Levéltári források

- Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (KÁL)
- Fond 550: *Kolozsvári Ereklémúzeum iratai*
  - Fond 615: *Török Bertalan gyűjtemény, Béli Gergely jegyzőkönyve*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
- Fond 8: *Háromszék iratai (1677–1876)*
  - Fond 9: *Háromszék (vár)megye iratai (1876–)*
  - Fond 89: *Tuzson János iratai (1686–1861)*
  - Fond 105: *Egyházi anyakönyvek*
    - Nr. 230: *Kökösi református egyház anyakönyve (1855–1858)*
    - Nr. 290: *Aldobolyi görögkeleti egyház halottas anyakönyve (1813–1826)*
    - Nr. 291: *Aldobolyi református egyház anyakönyve (1758–1832)*
    - Nr. 292: *Aldobolyi református egyház anyakönyve (1832–1850)*
    - Nr. 294: *Aldobolyi református egyház anyakönyve (1863–1889)*
    - Nr. 295: *Aldobolyi református egyház anyakönyve (1890–1950)*
    - Nr. 366: *Illyefalvi református egyház anyakönyve (1822–1858)*
    - Nr. 371: *Illyefalvi római katolikus egyház keresztelési anyakönyve (1821–1857)*
    - Nr. 374: *Illyefalvi római katolikus egyház anyakönyve (1857–1938)*
    - Nr. 378: *Imecsfalvi római katolikus egyház esketési anyakönyve (1891–1950)*
  - Fond 381: *Szemerja község iratai*
- Polgármesteri Hivatal, Illyefalva
- *Halottas anyakönyv (1895–1906)*
- SzNM
- *Nyugtagyűjtemény 1848–1849*
  - *Gyászjelentő-gyűjtemény*

Irodalom

ALBERT Ernő

1999 *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.*, „Jázdó” Társaság, Sepsiszentgyörgy.

BONA Gábor

1988 *Kossuth Lajos kapitányai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

1998–1999 I–III *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, I–III, Heraldika Kiadó, Budapest.

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Heraldika Kiadó, Budapest.

DEMETER Lajos

2006 *Hátország. Adalékok Demeter József szerepéhez és a „háromszéki tábor” ellátásának és élmezésének a megszervezéséhez*, in: *Határvidék 1762–1918*, 2 (szerk. Demeter Lajos), Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 63–116.

EGYED Ákos 1978.

1978 *Háromszék 1848–1849*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

FARKAS Ignác

2006 Farkas Ignác honvéd főhadnagy, későbbi honvédszázados naplójegyzetei 1848. dec. 3. – 1849. márc. 31., in: *Határvidék 1762–1918*, 2 (szerk. Demeter Lajos), Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 208–223.

K. HORVÁTH Ignác

2003 *Törédékek az 1848 és 1849-ki székely hadjáratokról (közreadta és jegyzetekkel ellátta Demeter László)*, in: *Határvidék 1762–1918*, 1 (fel. szerk. Demeter Lajos), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 9–52.

KÁDÁR Gyula

1993 *Erdély és Háromszék népének a szabadságharca 1848–1849*, Scribae Kádár, Sepsiszentgyörgy.

KISS Mózes

2006 *Feljegyzések. Sepsiszentkirályi Kiss Mózes feljegyzései az 1848/49-es eseményekről*, in: *Határvidék 1762–1918*, 2 (szerk. Demeter Lajos), Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 204–208.

MIKÁR Zsigmond

1869 *Honvéd Schematismus, vagyis az 1848/9-ki honvédseregéből 1868-ban még életben volt főtiszteknek évkönyve*, Pest.

MIKÁR Zsigmond

1891 *Honvéd névkönyv, az 1848–49-diki honvédségnek 1890-ben még életben volt tagjairól*, Budapest.

NAGY Iván

1860, 1862 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* (VII, IX), Pest.

NAGY Sándor

1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.

ORBÁN Balázs

1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, VI, Budapest.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

Recensământ

1996 *Recensământul din 1850*, Editura Staff, Cluj.

SZINNYEI József

1900 *Magyar írók élete és munkái*, VII, Budapest.

Honvezi și membri ai gărzii naționale din Trei Scaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848–1849, II (Dobolii de Jos, jud. Covasna)

(Rezumat)

Programul de cercetare ia în evidență honvezii și membrii gărzii naționale din Trei Scaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848–1849, inclusiv pe cei care au lucrat în aparatul hinterlandului din Trei Scaune și pe civilii ajunși victime ale războiului civil din 1848–1849. Din rezultatul cercetărilor publicăm acum lista pașoptiștilor din satul Dobolii de Jos, care conține 62 persoane.

Honveds and members of national guards from Háromszék, participants at the Hungarian revolution and war of independence of 1848–1849, II. Aldoboly (Dobolii de Jos, Covasna County)

(Abstract)

The paper makes a record of the honveds (soldiers of Hungarian revolutionary national army) and members of national guards from Háromszék (Székely seat in Transylvania), participants at the Hungarian revolution and war of independence from 1848–1849, of those who worked in the hinterland apparatus from Háromszék, as well as of assassinated civilians. The list from the village of Aldoboly contains 62 people.

Nagy Botond

AZ OSZTRÁK-MAGYAR–ROMÁN KÜLKERESKEDELEM SZÁLLÍTÓESZKÖZEI 1. A SZÁRAZFÖLDI SZÁLLÍTÁS STRUKTÚRAVÁLTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti áruforgalmi kapcsolatok jellegét és mértékét alapvetően meghatározta az alkalmazott vámok típusa és összege, valamint a szállítóeszközök terén lejajlott strukturális váltás, amely a szállítási költségek radikális módosulását eredményezte. A vámok terén Romániával 1875-ben kötött egyezmény értelmében tarifában meghatározott, abszolút számban megadott nominális egységvám lépett érvénybe, amely a román piacon magasabb áron eladható terméknek kedvezett az ugyanabba a tarifacsoportba besorolt, de alacsonyabb áron értékesíthető áruval szemben. Általában az előbbi termékre jellemző, hogy előállításuk gyáripari körülmények között ment végbe, értékesítése pedig szervezeten, raktározással, ügynökök útján került a kiskereskedelembe, majd onnan a vásárlókhoz. Utóbbi a kézműipar terméke volt, amelynek értékesítése vásárok keretében, gyakran a termelő és vásárló közvetlen találkozásával valósult meg. A közbeeső mozzanat, a szállítás is egyedi jegyeket hordoz. A szervezetlen közúti szállítás visszaszorulása a szervezeten történő, zárt pályás vasúti szállítás javára térbelileg is meghatározta a külföldi piaca termelő egységek nyereségességét.

A vámok és szállítási költségek kölcsönhatásáról Eddie Scott M. a következő megállapítást tette: „Ismert gazdaságtörténeti tény, hogy a korábbi szabadkereskedelmi törekvések hanyatlása után az 1870-es évek végével az új protekcionizmus korszaka jött el. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a múlt század utolsó évtizedei jelentik a világkereskedelem aranykorát is. Az ellentmondás föloldásához figyelembe kell venni, hogy a közlekedési rohamos fejlődés miatt ugyanakkor meredeken csökkentek a legfontosabb szállítási díjak is. A szállítási díj és a vám tulajdonképpen azonos dolog: mindkettő emeli az áru árát. Ha viszont a vám nő, de a szállítási díj csökken, akkor a kettő egymás ellen dolgozik, és a díjszabás csökkenése akár ki is egyensúlyozhatja a vámemelést.”¹

A vasút térhódítása a külkereskedelemben nem tekinthető egyenletes folyamatnak a Monarchiában, pozitív hatása elsősorban a távolsági kereskedelemben

mutatható ki egyértelműen. A határvonalon átívelő helyi kereskedelem esetében, amint azt az elkövetkezőekben látni fogjuk, a kép árnyaltabb. A határral közvetlenül érintkező vidék szerepe a külkereskedelemben nemcsak az ott zajló termelői tevékenység szempontjából volt fontos, hanem azért is, mert közvetítő szerepet töltött be a távolsági kereskedelem esetében, így a magyar–román határ menti közigazgatási egységeket általánosan *tranzit térségnek* lehet nevezni.

Az áruszállításban a 19. század utolsó negyedében végbement strukturális váltásnak a tranzit térségben való megragadása elsősorban a vasúti csatlakozások létrejötte és a dunai hajózásban történt folyamatszabályozás és gépesítés bemutatásával történhet. Annak ellenére, hogy ez az időszak a vasút fénykora, az ország belsejében a meghatározó szállítási mód nem a vasúthoz kapcsolódik. Összességében nagyságrendileg több áru mozgott az utakon, sőt inkább gyalogoltak, mint vonatoztak az emberek.² Ez a megállapítás a külföldi személy- és áruforgalomra is bizonyos fokig érvényes. (1. ábra.)

Halász Tibor a belföldi áruforgalom átmenetét a közúti forgalom adatainak megbecsüléséből és ennek a vasúti forgalom regisztrált adataival való összehasonlításából állította össze. Ezek szerint a hálózat növekedésével és a teljesítőképesség fejlődésével arányosan a vasút gyakorlatilag automatikusan, magától értetődően vette át a közúti szállítástól az áruszállítást, majd megvalósította az ugrásszerű forgalomnövekedést.³ A külkereskedelmi forgalomban a kép ennél árnyaltabb: a magyar és a román vasutak csatlakozása csak igen későn, 1879-ben történt meg, így a forgalomnövekedés már ezt megelőzően próbára tette a szekeres szállítást.

1. Fuvaros és szállítóeszköze

A közúti szállítás szereplőiről képet adni meglehetősen problémás. A népszámlálásokban a szállítmányozásban vagy fuvarozásban részvevőként regisztrált személyek száma csekélynek tekinthető, a szállítmányok mennyiségét ismerve, annak mozgatásához

¹ EDDIE, Scott M. 1996, 105.

² FRISNYÁK Zsuzsa 2003a, 305.

³ HALÁSZ Tibor 1974, 157–159.

mindenesetre elégtelen. Itt nem hagyható figyelmen kívül a román oldal hozzájárulása sem.

A fuvarosok java része időszakosan vett részt a bel- és külkereskedelmi tevékenységben, Amint ez egyes termékcsoportoknál kiderül, a fő foglalkozás számukra a gazdálkodás, földművelés volt. Más esetben az iparos vagy az őstermelő maga szállította át a terményt, készárut vagy a nyersanyagot értékesítés céljából a határon. Kövér György jellemzése a proto-indusztriális kor alakjáról elsősorban a hátorszagra vonatkoztatva fogalmazódott meg, azonban tranzit térségünkre ugyancsak érvényes: a céhes mester nemcsak iparos volt, hanem egy személyben *anyagbeszerző* és piaci árus is. Megrendelésre is dolgozott, de portékáját ugyanakkor a helyi és a környékbeli városokon is értékesítette. A termelő-, forgalmi és cseretevékenység ellátását a magában álló kisüzem képtelen lett volna megszervezni.⁴ Ezt a típust támasztja alá az a kézdivásárhelyi iparosok/fuvarosok által megfogalmazott és a Pénzügyminisztériumhoz intézett petíció, amelyben a moldvai vásárokon értékesíteni nem sikerült termékek vámmentes hazaszállítási lehetőségét kérték.⁵ A problémát végül a magyar pénzügyminiszter rendeleti úton oldotta meg, az osztrák féllel való egyeztetés után.⁶ A határon átkelő fuvarosok tipológiájából nem hiányozhat az exportra termelő vállalat jórészt, de nem kizárólag erre a célra alkalmazott fogatos. Háromszék vármegye esetében a bükszádi Mikes-féle üveggyár alkalmazásában találjuk ezt a kategóriát. Részükre rendszeresen egy évig érvényes útlevelek kiállítását kérte a vállalat igazgatósága, és ezek ügyintézésének gördülékennyé tételéhez maga a megye főispánja is hozzájárult, kiemelt fontosságúnak tartva gazdasági szerepüket.⁷

A vasúti csatlakozások kiépítésével párhuzamosan ment végbe a határ menti fuvarosok szerepének háttérbe szorulása és egyfajta demoralizáció. Tanúi lehetünk, hogy nagyobb számban vettek részt az illegális határátkelésben, áru- és embercsempészet formájában.⁸ Ezenkívül a bükszádi üveggyár fuvarosai, akik a vasúthálózat kiépülésével már nem lépték át a határt, hanem átrakodás céljából csak a sepsiszentgyörgyi állomásra vitték az exportárut, rendszeresen megdézsmálták szállítmányukat. Ezért a vállalat igazgatósága hirdetményt intézett a megye lakosságához, felvázolva a visszaéléseket.⁹

Érdeemes ezek után szemügyre venni a fogatolásba és igavonásba bevonható állatállományt. Az állományban végbement változást az 1870-es és az 1895-

ös felvételek összehasonlítása szemléletesen mutatja be. Az 1870-es felvételen az ökrök és a lovak számát egységesen tüntették fel, míg az 1895-ös esetében a fogatok száma szerepelt. A kezelhetőség érdekében egységesítettem az utóbbi adatokat. A közigazgatási egységek is különbözőek az időközben, 1876-ban végbevitt megyésítés miatt, azonban nagyjából fedik egymást, az eltérések nem számottevőek. Az abszolút számok nem lettek volna elegendőek, mivel a határ menti közigazgatási egységek úgy a terület nagyságát, mint a lakosok számát tekintve igen különbözőek voltak, így az 1000 főre eső állatállományt tüntettem fel. Figyelemre méltó jellegzetesség, hogy bár a lovak és ökrök száma megyénként különbözők, összességükben kiegyenlíti egymást. Hunyad megye esetében kiugróan alacsony az igavonóállat-állomány, ami jól mutatja, hogy ez az egység egy kis forgalmú határátkelővel rendelkezett csupán, lakossága a legkevésbé vett részt az áruközvetítésben, lévén a Monarchia és ezen belül Magyarország legfejlettebb nehézipari vidéke. Krassó-Szörény vármegye esetében az ökrállomány a folyami hajóvontásban volt jórészt hasznosítva, a létszám visszaesése a gőzhajózás térhódítását jelzi.

Általánosságban megállapítható, hogy a tranzit térségben a fogatolt és igavonó állatok létszámának a visszaesése az országos átlaghoz viszonyítva nagyobb mértékű. 1895-ben egyedül Csík olyan határszéli megye, ahol az országos átlagnál nagyobb az állatállomány, annak ellenére, hogy itt is csökkent a másfél évtizeddel korábbi állapothoz képest. Ez jórészt annak tudható be, hogy az egész országban ez az egyetlen olyan közigazgatási egység, ahol ekkor még nincs a forgalomnak átadott vasúti pálya.

Friskyák Zsuzsa a fogatolt járművek számát vizsgálta meg Magyarország területén, az 1895-ös statisztika alapján. Az 1000 főre eső fogatolt jármű szempontjából Csík itt is kimagasló helyet foglalt el, a többi határszéli vármegye pedig a középmezőnyhöz tartozik.¹⁰ A statisztika ismertetésénél már kitértek arra, hogy Erdélyben kiemelkedő volt a fogatolt tehéneknek is a száma, ami a járművek összesítésébe is bekerült. A tehénavontatású szekerek alkalmazása a szállításban azonban csak igen rövid távolságokra lehetséges, ezek gyakorlatilag nem lépik át a honos települések határát. A szállítási rendszer hagyományos kereteit véve alapul, a következő általánosítás tehető. Hosszabb távolságokra és főleg a Kárpátok hágóin való átkelésre kizárólag a lovak és ökrök alkalmaznak. A két állatfajta teljesítőképessége is különbözők:

⁴ KÖVÉR György 1982, 175.

⁵ MOL K 168, 36. cs. (16. tétel, 1872), 1.

⁶ Uo., Pénzügyminisztérium 659/1872.01.29. sz. körrendelete.

⁷ SÁL Fond 9, inv. 2, fasc. 3, pack. 1, 101–104.

⁸ A jelenségről és további adatokról l. NAGY Botond 2007, 182–203.

⁹ *Székely Nemzet*, XI. évf., 96. sz. (1893. júl. 3.), 4.

¹⁰ FRISNYÁK Zsuzsa 2003b, 65.

míg az ökörfogatok erőssége a nagy teherbírásban és állóképességben mutatkozik meg, addig a lófogatok gyorsaság szempontjából voltak ütőképesebbek. Ennek megfelelően árunemek szerint specializálódtak a szállítóeszközök: a nagyobb tömegű szállítmányokhoz, amelyeknek a rendeltetési helyre való eljuttatása nem volt szorosan időhöz kötve, ökörfogatókat használtak; ezzel szemben a nagyobb távolságra rövid idő alatt eljuttatni kívánt kisebb tömegű, de nagyobb értékű szállítmányokhoz – az időjárás viszontagságaitól is védeni – lófogatókat. (2–3. ábra.)

Az állati vontatás visszaesése a közúti és folyami szállításban a gépesítés térhódításával egyenesen arányos, azonban érdemes megvizsgálni néhány lehetséges okot, amely a tranzit térségben markánsabbá, kontrasztosabbá tette a folyamatot, mint az a hátszágban volt.

2. Az 1875 előtti állapot

A Monarchiának a román fejedelemségekkel és az ezekből létrejövő Romániával való áruforgalmi kapcsolatait nagyban befolyásolták utóbbi belpolitikai átalakulásai és a nemzetközi politikai légkör. Moldva és Havasalföld 1859-ben történt egyesülésével megkezdődött a függetlenség és szuverenitás felé vezető út. A közel két évtizedes átmeneti időszak ellentmondásai és bizonytalanságai a pénzügyi politikában is markánsan jelentkeztek. A korábban a Török Birodalommal kötött nemzetközi kereskedelmi és vámegegyezményeket a román hatóságok érvénytelenítették, és saját kincstáruk gazdagítását kilátásba helyező intézkedéseket hoztak, amelyeknek az újonnan létrehozott pénzügyi szakszervek voltak hivatottak érvényt szerezni. 1866-tól 7%-ban megállapított beviteli érték vámot léptettek életbe, amelyhez még hozzájárult egy sor, törvényhatóságok kezelésébe adott helyi adó.

A kettős vámolás mellett a fuvarosokat közvetlenül érintő rendelkezések is életbe léptek. Nemcsak engedélyjegyek váltására kötelezték őket, kétlovas kocsinál 15, négylovasnál 62,5 piaszterrel egy-egy évre, hanem ezt az engedélydíjat egy évben többször is kiváltatták velük, például akkor, ha különböző közigazgatási egységek területén fordultak meg.¹¹ 1867 őszén a Brassói Kereskedelmi és Iparkamara elnöke jelezte, hogy: „Galatzban a vízen jövő áruk vámmentesek, a szárazon jövők (ilyenek a mi áruink) vámnak vannak alávetve, így a brassói áruk, ha Galatzba vitetnek 7½%-nyi, ha onnan az országba tovább szállítanak, ismét 7½%-nyi vámot fizetnek.”¹²

Románia pénzügyi rendszerének azon visszás vetületeire, amelyek a magyar kereskedőket, iparosokat és fuvarosokat közvetlenül érintették, egy anket világit rá, amelyet a Földművelés- Ipar- és Kereskedelmügyi Minisztérium 1871 folyamán, az osztrák-magyar–román kereskedelmi és vámegegyezmény tárgyalásainak megkezdése előtt, a kamarák kikérdezésével bonyolított le. A kamarák, amelyek a közvetlenül érintett tagok jelentése alapján releváns képet alkothattak, egyöntetűen a kettős vámolást és a vám eljárás körüli hiányosságokat emelték ki mint rendezésre váró problémákat.¹³

A szállítási költségek növeléséhez hozzájáruló tételek mellett olyan akadályokat is említett a kolozsvári kamara, amelyeket nehéz lenne megszüntetni, de tagadhatatlanul komoly akadályt jelentettek a szabad áramlás előtt. Ezek az áruk vámkezelése során jelentkeztek a határátlépőnél, és akár napokig tartó várakozásra kényszerítették a fuvarosokat és állataikat. Ilyen akadályok voltak a létszámhiány, a vám tisztek negatív hozzáállása, valamint az, hogy az ortodox egyház számos ünnepén nem végeztek hivatalos teendőket.¹⁴

1883-ban egy olyan pénzügyi rendelet látott napvilágot, amely a fogatolt, igás- és teherhordó marhák táplálására szolgáló import takarmányt vámmentesítette.¹⁵ A korábbi vámtarifa és az 1875-ben kötött kereskedelmi és vámegegyezmény kiemelt módon rendelkeztek erről a kérdéstről, ami arra enged következtetni, hogy előfordulhatott a takarmány megvámolása is, ami ugyancsak a szállítás járulékos költségeit növelte.

A fuvarosok adóztatását és a vám eljárás szabályozását végül az előbb említett egyezmény rendezte, míg a kettős vámolást eredményező fogyasztási adók kérdését a nagyhatalmak bukaresti diplomáciai képviselőiteinek közös fellépése nyomán rendezte a román kormány.¹⁶

3. Lókiviteli tilalom

A lókivitel időszakos megtiltása vagy korlátozásának gyakorlata a hadüggyel volt összefüggésben, és ennek megfelelően közös ügynek számított, amely mindkét társország hozzájárulását feltételezte. Kiváló oka elsősorban a harci készség volt, de békeidőben is többször előfordult. A közös hadsereg és a Honvédség mozgósítása esetén az ország loállományának hadicélú felhasználása természetes volt. Másrészt közvetlen szomszédos területeken való fegyveres konfliktusok kirobbanása is, amelyekben amúgy

¹¹ LÁNG Lajos 1902, 238.

¹² MOL K 168, 26. cs. (14. tétel, 1871), 129.

¹³ MOL K 168, 138. cs. (16. tétel, 1876), 277–278, 283–345, 414.

¹⁴ MOL K 168, 138. cs. (16. tétel, 1876), 327–330.

¹⁵ *Pénzügyi Közlöny*, 1883/37, 701.

¹⁶ MOL K 168, 26. cs. (14. tétel, 1971), 23.

a Monarchia a gyakorlatban nem vett részt, a lókviteli tilalom életbe léptetését jelentette, megelőzve az esetleges diplomáciai bonyodalmakat és ellehetetlenítve a közvetett módon való részvételt. Békeidőben való korlátozáshoz vezethetett az, ha egy idegen ország a hadserege számára vásárolt nagyobb létszámban lovat osztrák–magyar alattvalóktól. A korlátozás azt célozta, hogy a Monarchia hadseregének megfelelő minőségű állomány álljon a rendelkezésére, illetve a közös hadügy igyekezett nem hozzájárulni ilyenformán egy másik ország katonai erejének megerősítéséhez, még akkor sem, ha az szövetséges volt. A korlátozás életbe léptetése rendeleti úton történt, és úgy a hátsó-, mint a fogatolt lovakra érvényes volt. Gyakorlatilag ezek az intézkedések nem a külföldre vagy külföldről szállító fogatokra vonatkoztak, de a felületes szabályozás miatt az áruforgalmi kapcsolatokra is kimutatható hatással voltak.

1874-ben a közös hadügyminiszter felszólította a magyar földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert, hogy tiltsa be a kancák kivitelét, miután a francia kormány nagyobb számban vásárolt állatokat Magyarországon. A magyar minisztertanács, miután a kérdés tárgyalás alá került, egyetértett abban, hogy: „*Miután Franciaországgal 1866-ban, valamint Németországgal 1868-ik évben kötött kereskedelmi és vámszerződésben a szerződő felek kölcsönösen kötelezték magukat, hogy országaik közti kölcsönös forgalmat semmiféle be-, ki-, vagy átviteli tilalom által nem gátolják, s a hadi szükségletekre nézve is csak rendkívüli körülmények közt van kivétel téve: ily rendkívüli körülmények jelenben nem létezvén, előadó miniszter úr nincs azon helyzetben, hogy a hadügyminiszter kívánatát teljesíthetné.*”¹⁷ A külkereskedelemre tehát valós veszélyt jelentett a hadi célú intézkedés. A minisztertanács megfogalmazott aggálya nyilvánvalóan kifejezte, hogy nem csupán a kancalovak forgalmáról volt szó, hanem fogatolt lovak révén az áruforgalom összességéről. Közvetlen veszély esetén a magyar kormány már mérlegelte a külkereskedelmi forgalom fontosságát, és akár ennek kárára is intézkedést kezdeményezett a társország kormányánál.¹⁸ A közvetlen veszély az 1876-ban kibontakozott balkáni konfliktus volt, amelynek hadszíntere a Dunától délre, bolgár területen helyezkedett el, de a részvevő orosz hadsereg a szomszédos Románia területén vonult át, majd később maga az Egyesült Fejedelemség is részt vett a harcokban. Az indítványt a közös külügyminiszter támogatásával a társország

kormányja is elfogadta, és november végén életbe lépett a lókvitel teljesen tiltó rendelet, amely az osztrák–magyar és dalmáciai vámterület határvonalára volt érvényes.¹⁹ A magyar kormány röviddel azután olyan kivételt kezdeményezett, hogy a versenylovak fedezés, idomítás, edzés és verseny céljával átléphetesnek a határon.²⁰ Az osztrák pénzügyminisztérium ehhez azzal a feltétellel járult hozzá, hogy minden egyes határátlépés az érintett társország illetékes minisztériumának engedélyével történhessen meg.²¹

A tilalom enyhítésére az osztrák fél részéről történt kezdeményezés, a bulgáriai harcok befejeztével. A magyar fél megfogalmazása szerint, a „*fontos nemzetgazdasági érdekek Magyarországra nézve is nagyon kívánatosak teszik, hogy a lókviteli tilalom enyhíthetőség, a minisztertanács elvileg készséggel járul azon javaslat-hoz, hogy a kviteli tilalom legalább a fényűzési lovakra és azon lovakra nézve, melyek a hadsereg céljaira igénybe nem vétetnek, meg szüntettessék.*”²² A lókvitel teljes szabadságához a közös hadügyminiszter nem szándékozta jóváhagyását adni, amit azzal indokolt, hogy külföldi értékesítési lehetőség miatt a közös hadsereg számára nem lenne biztosított a megfelelő létszámú és minőségű állomány.²³

A tilalom végül megszűnt, de a külkereskedelemben addig is jól tapasztalható változást hozott, ami a szállításban az alternatív eszközök keresésében mutatkozott meg. A tilalom évei alatt a magyar–román határon ugrásszerűen fellendült a csempészet. (4. ábra.)

A jelenséget több tényező befolyásolta. Okként kezelhető, hogy egyrészt 1876 közepén lépett hatályba a Romániával kötött kereskedelmi és vámegegyezmény,²⁴ amely a vámtételektől függően egyes árucsoportok forgalmára serkentőleg, míg másokra gátlón hatott, az utóbbi esetben pedig az illegális behozatalt favorizálta, másrészt a Romániában bevezetett hadiállapot a határ őrzetében bizonytalanságokat eredményezett. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a székelyföldi megyékben kibontakozott egy szabadcsapatok szervezésére irányuló mozgalom, amelynek célja az volt, hogy a Török Birodalmat támadó Oroszország utánpótlási vonalait gerillaakciókkal elvágják. A magyar kormány gyors intézkedéssel biztost nevezett ki a mozgalom felszámolására, akinek az intézkedései nyomán a hadsereg alakulataival kiegészítve megerősítették a dél-erdélyi határvonalat.²⁵ Az erősített határőrzetet a fegyveres konfliktus lezárása után, a berlini kongresszus végén

¹⁷ MOL K 27 (*Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*), 1874.11.29./7. napirendi pont (n. p.).

¹⁸ MOL K 27, 1876.09.27./2. n. p.

¹⁹ MOL K 27, 1876.11.20./1. n. p.

²⁰ MOL K 27, 1876.12.23./4. n. p.

²¹ MOL K 27, 1877.01.16./2. n. p.

²² MOL K 27, 1878.01.11./3. n. p.

²³ MOL K 27, 1878.04.25./2. n. p.

²⁴ 1876: XIX. törvénycikk.

²⁵ MOL K 27, 1877.09.27./8. n. p.

oldották fel, tehát 1877-ben és a következő évben sem haladta meg a fél évet. A szabálytalanságon tetten érték száma mégis kiemelkedően magas volt, így ezt az értéket pontosabbnak véljük, mint a rutinjárőrözések során felderített esetekét.

A kiugró adatokat értékelhetjük úgy is, hogy a tilalom miatt a fuvarosok fogataikkal nem a törvényes úton próbáltak átjutni a határon. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a nagyszombati pénzügyigazgatóság-hoz tartozó Háromszék, Brassó, Fogaras és Szeben vármegyékben a lovak abszolút száma magasabb volt az ökrökéhez képest,²⁶ így utóbbiak szerepe a határt átlépő szállításban nem nőtt. A Kolozsvári Pénzügyigazgatóság alá tartozó Csík vármegyében viszont az ökrök voltak többségben,²⁷ így azok hatékony alternatívaként jelentek meg, és az illegális határátlépésben nem jelentkezett növekedés.

A függetlenné vált Románia hadseregének részéről történt lóbeszerzések felébresztették a Monarchia katonai köreinek korábbi aggályait. A közös hadsereg Nagyszombaton állomásozó 12. hadtestének parancsnoka 1885 elején a háromszéki Sósmező vesztegintézetének igazgatójához és Bodzavám vesztegállomásának vezetőjéhez azzal a felkéréssel fordult, hogy időszakosan tegyenek jelentést a román hadsereg számára vásárolt lovak fajtájáról és létszámáról.²⁸ Az említett jelentések nyomán²⁹ a társországok kormányai újfent életbe léptették a tilalmat, amely ezúttal 1887. március 22. és 1888. július 11. között állt fenn.³⁰

A lókviteli tilalmak árképzésre gyakorolt hatását problémás összecszerűen megállapítani, azonban kétségtelen, hogy akadályozó hatásával azt negatíván befolyásolta.

4. Marhavész elleni intézkedések

A keleti marhavész elleni intézkedések – bár az előbbiekkal ellentétes irányúak voltak, vagyis nem a határvonalon belül igyekeztek megtartani az állományt, hanem azon kívül igyekeztek tartani állatokat – közvetett hatásai hasonlóak voltak. Célja a hazai szarvasmarha-állomány egészségi állapotának megőrzése volt, azáltal, hogy az esetlegesen fertőzött külföldi egyedekkel ne kerüljenek érintkezésbe a hazaiak. Az 1870-es évek elejétől kezdődően, főként a fő felvevőpiacnak számító Németországban kibontakozó agrárius-protekcionista áramlat miatt a magyar szarvasmarha onnan kiszorult, és így

a tranzitszeret felvállalhatatlanná vált a román és orosz eredetű állatokkal szemben. A magyar kormány mozgástere túlságosan korlátozott volt ahhoz, hogy egyoldalúan vámintézkedést hozhasson ennek kezelésére, mivel közös ügynek számított, és a Romániával kötött egyezmény felmondását is jelentette volna. Másfelől a belső, agrárius érdekcsoportok részéről megnyilvánuló folyamatos és erős nyomás cselekvésre készítette, ami – egészségügyi okokra hivatkozva – az állatforgalom korlátozásában, illetve időszakosan teljes leállításában nyilvánult meg.³¹

A keleti marhavész elleni védekezésről szóló 1874: XX. törvénycikk lehetőséget teremtett arra, hogy a veszélyre hivatkozva bármikor vesztegzárat állítsanak fel. A törvény megalkotásánál már számításba vehették az állategészségügyi zárlatot alternatívaképpen a pénzügyi intézkedésre, mivel Nyugat-Európában a protekcionista fordulat bekövetkezett. Arra is lehetőség teremtődött, hogy a legfőbb exportőr Románia olyan formában legyen kiszorítva, hogy más országgal szemben ezt a korlátozást ne kelljen alkalmazni. A törvény ugyanis szabadabb mozgásteret és drasztikusabb intézkedési lehetőséget biztosított olyan országokkal szemben, amelyek nem vettek részt az 1872-ben, Bécsben tartott nemzetközi értekezleten, ahol a marhavész elleni intézkedések irányelveit határozták meg. Románia ezen nem képviseltette magát, azon oknál fogva, hogy abban a pillanatban nem számított független államnak, és így a nemzetközi diplomácia porondján nem rendelkezett megfelelő presztízzsel, nem kapott meghívást. A későbbiekben a Monarchia igyekezett rendezni az állategészségügyet, napirendre tűzték a kereskedelmi és vámegyezmények tárgyalásain, de Románia sokáig idegenkedett ettől.

Az első vonatkozó szabályozás egy 1859-es belügyminiszteri rendelettel történt, amelynek hatálya kiterjedt Erdélyre is.³² Szabályozta, hogy az állatok csak meghatározott pontokon léphetik át a határt, az ún. vesztegintézeteken keresztül, akkor is, ha nincs közvetlen veszély. Szomszédos országban kitört járvány esetén a behozatal tilos volt. Elsősorban a csordákban behajtott hízómarhára vonatkozott, de a veszély természetesen az igavonó ökrökre is leselkedett, ezért ennek szabályozása sem marad ki: „*Meddig a járvány nem szorosan a határ mellett uralkodik, s azért különösen el nem tiltatik, a még nem járvány lepett koronaország határszéli helyein szabad a honi*

²⁶ Az 1870-es felvétel szerint Háromszék, Brassó-vidék, Fogaras-vidék és Szeben-vidék összesített lóállománya: 55 890; ökrállománya: 50 756 (*Magyar Statisztikai Közlemények*).

²⁷ Csíkszék, 1870: 11 948 ló; 20 943 ökör (*Magyar Statisztikai Közlemények*).

²⁸ SÁL Fond 9, inv. 2, fasc. 13, 311.

²⁹ Uo., 309–324.

³⁰ *Pénzügyi Közlöny*, 1888/13, 241.

³¹ LÁNG Lajos 1902, 317.

³² 32.592/1859 sz. Belügyminisztériumi Rendelet [MOL K 168, 133. cs. (8. tétel, 1876), 9972. alapszám (a. sz.)].

marhát kihajtani s a községek határain belőli gazdasági fuvarokra alkalmazni, de azokkal a határszélen átmenni tilos. Ha valamely belhoni ily vonattal a ragályos koronaországban járt volna, úgy az vagy fogatával együtt a határról vizsautasítandó, vagy arra szorítható lenne, hogy marhafogatát a helységen kívül 10 napig vesztegeltesse, s ez időszak eltelte után azt, mielőtt a helységbe bocsáttatnék szintűgy mint szekerét gondosan tisztítsa meg.”

Az 1874: XX. törvénycikk gyakorlatilag továbbvitte a korábbi rendelkezéseket a keleti marhavész terjedésének a megállítására, így a határátlépésnél a veszteglés és állatorvosi vizsgálat kötelezettsége akkor is fennállt, ha a szomszédos országból nem jelentették a járvány megjelenését. A vész szörványos, határtól távolabb eső felbukkanása nem kérte a határzár felállítását, ez csak akkor következett be, ha járványszerűen terjedt. Erről ígyekezett a magyar kormány folyamatosan pontos információkat szerezni. A diplomáciai testületek részvétele mellett több alkalommal szakemberek utaztak ki Romániába az állategészségügyi viszonyok felmérésére. A román kormány vonakodott megadni a hozzájárulást ezekhez az akciókhoz, és igyekezett meggátolni a szélesebb körű tapasztalatszerzést.³³ Románia határozott ellenállása a vizsgálatokkal szemben érthetővé válik az ottani állapotok ismeretében, amint azt Liphay István miniszteri osztálytanácsos jelentésében megfogalmazta: „Biztos tudomásom van arról, miszerint Romániában a marhavész majdnem az egész országban elterjedt. Ezen pusztító vész kiirtására a román kormány alig tesz némi intézkedéseket, a hullák mezőkön, utakon eltemetetlenül szabadon hevernek. A két ország között fennálló forgalom mellett igenis valószínű, hogy a vész a legszigorúbb határörizet dacára országunkba bé fog hurcoltatni.”³⁴

Magyarországon a szörványos esetek előfordulása általános volt, nem egy hely vagy tájegység sajátjai. A járványok viszont elsősorban a román, illetve szerb határ melletti területekre voltak jellemzőek, ahogy az kitűnik az 1877–1880 között uralkodott nagy járvány esetében.

A járvány kiindulópontjaként az esetek jelentős részében Románia azonosítható, azonban nem kizárólag a közvetlen érintkezési felületen, a magyar–román határon keresztül terjedt, hanem arra is van példa, hogy az ország belsejében. A Pozsony megyében 1881-ben kibontakozott vész például galíciai tranzittal, valószínűleg vasúti közvetítéssel érkezett.³⁵

Keleti marhavész járványok

megye	kiütött	megszűnt
Háromszék	1877. 10. 16.	1878. 02. 18.
Brassó	1877. 11. 03.	1878. 02. 08.
Fogarás	1877. 11. 15.	1878. 03. 12.
Szeben	1878. 04. 20.	1878. 10. 09.
Torontál	1878. 06. 04.	1878. 08. 09.
Temes	1878. 07. 08.	1878. 09. 14.
Hunyad	1878. 07. 26.	1878. 07. 29.
Krassó-Szörény	1878. 08. 06.	1879. 02. 11.
Csanád	1878. 10. 21.	1878. 12. 06.
Bihar	1879. 03. 24.	1879. 04. 20.
Háromszék	1880. 09. 11.	1880. 10. 22.

Forrás: MOL K 168, 243. cs. (8. tétel, 1882) 1957. a. sz.

1882 novemberétől kezdődően Romániával szemben olyan szoros határzár lépett életbe, amellyel minden onnan származó kérődző házi- vagy vadállat belépését megtiltották Magyarországra. Az intézkedés kiterjedt a levágott állatokra és az ebből származó nyersterményekre, sőt a takarmánynövényekre is vonatkozott. Tiltás alá került a határvonal megközelítése az erdőkitermelésben részvevő ökrök számára is. A határzár fenntartására katonai kordont állítottak fel, a csempészés ellen pedig a csendőrség, pénzügyőrség és a vesztegintézetek közösen léptek fel. A határon áthaladó vasúti teherkocsik tisztítását és fertőtlenítését előírták az Államvasutak Igazgatóságának. A közutakon határátlépésre jelentkező személyeket, lófogatokat és szekereket a belépő állomásokon – saját költségükre – egyenként fertőtlenítették.³⁶

A kérődző állatokkal való magyar–román szárazföldi áruforgalmat a magyar fél több intézkedéssel, így marhatörzskönyv vagy a marhakataszter összeállításával igyekezett könnyíteni. Ezekben a kilépő és visszatérő állatokat regisztrálták, azonban az állategészségügyi intézkedések alól nem képezhettek kivételt, mivel útjaik során eljuthattak olyan területekre, ahol a járvány felütötte fejét, és ilyenformán potenciális veszélyforrásnak számítottak.

A brassói székhelyű Vesztegintézeti Igazgatóság olyan rendelkezéseket is közvetített a határ közvetlen közelében elhelyezkedő községek számára, amelyekben a szarvasmarhákkal vontatott szekerek közlekedését tiltotta olyan hagyományosan élénk áruforgalmat bonyolító romániai régiókba, ahol a kór megjelent.³⁷ Ugyanezen eset kapcsán a Nagy-

³³ CCTCRAH 1886, Procès-verbal No. 1. Séance du 19. avril / 1. mai 1886, 3–4.

³⁴ MOL K 168, 166. cs. (8. tétel, 1878), 15.681. a.sz.

³⁵ MOL K 168, 242. cs. (8. tétel, 1882), 1. a.sz.

³⁶ MOL K 168, 244. cs. (8. tétel, 1882), 44.700 a.sz.

³⁷ SÁL Fond 20, inv. 2 (Képviselettestület üléseinek jku.), fasc. 42, 1883.11.20./118. n. p.; 1883.11.20./118. n. p.

szebeni Pénzügyigazgatóság Kézdivásárhely városának tiltotta meg, hogy a határ által kettészelt erdejéről a kivágott deszkákat és épületfákat átszállíthassa Romániába, mint azt korábban tette.³⁸

A határzár felállítása tehát akadályozta a szabad forgalmat, olykor teljes forgalomkiesést eredményezett, és ezzel – de ettől függetlenül is – hozzájárult az állati erőt felhasználó szállítás költségeinek emelkedéséhez. A vasúti csatlakozások előtti időszakot értékelhetjük úgy is, mint amikor a szabad határátlépés és a részleges vagy teljes átlépési tilalom időszakai váltogatták egymást. Nem beszélhetünk ciklikusságról, mert ezek időtartama esetenként változott, nem volt előrelátható és kiszámítható sem, így mindenképpen zavarokat okozott.

A határátlépés békeidőben sem volt mentes az akadályoktól, így a határon való veszteglés – bár kiszámítható volt – az áru célbaérési idejét meghosszabbította, és panaszokra adott alkalmat, amint az megfogalmazódott egy Bagos István gyergyótölgyesi vesztegintézeti igazgató ellen tett feljelentésben is: „Az igazgató úr egy kereskedőnek marháit csak azért, hogy Borszéken dözsölhessen, a vesztegzár alatt a rendes záridőn túl egy pár nappal megtoldott, s egy más kereskedőnek délután 4 órakor a határszéli igazolványt nem írta alá, míg egy másiknak ugyanaznap, ki barátja lévén, östvéli 7–8 óra között az igazolványt kiállította.”³⁹ Hasonló szabálytalan eljárás miatt a román határszakaszon több belépő állomás vezetője ellen indult vizsgálat: 1882-ben Bodza,⁴⁰ 1883-ban Baziás,⁴¹ 1884-ben Bodza,⁴² 1886-ban Vöröstorony került sorra.⁴³

5. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia közötti vámháború

A magyar-román áruforgalmi kapcsolatokban sorsdöntő fordulatot hozott az 1886 júniusában kitört vámháború. Közvetlen előzménye a kereskedelmi és vámegegyezmény megújítását célul kitűző tárgyalások kudarca volt, amelynek nyomán mindkét fél prohibítív jellegű vámokat léptetett életbe a másikkal szemben.⁴⁴ Ennek kapcsán a magyar kormány részéről megfogalmazódott annak az igénye is, hogy az állatforgalom teljes eltiltása mellett a „a vasúti és hajózási szállítási díjak az átvitelre nézve Romániát illetőleg a lehetőségig felemelendők.”⁴⁵ A Bécsben lezajlott vámügyi egyeztetésen azonban kizárólag a pénzügyi

intézkedések kerültek napirendre, a szállítási díjak emelésére nem került sor.⁴⁶

A szállítóeszközök struktúrájában azonban olyan változások zajlottak le, amelyek teljessé tették a szervezett keretek között zajló szállítmányozás térhódítását. A román fél az árukra kivetett prohibítív vámok mellett a szezonálisan, legetetés céljából a határon áterrelt és az áruforgalom lebonyolításában részvevő állatokra is vámbiztosítékot rótt. A román területre átlépő transzhumáló juhok darabja után 2 frank biztosítékot kellett fizetni, amit visszatéréskor visszafizettek, de egy nagyobb létszámú sereg esetében a nagyobb összeg komoly akadályként jelentkezett, és kérdésessé tette az átlépést.⁴⁷ A fuvarosok biztosítékképpen egy ménló után 60, egy kanca után 20, a szekér után pedig 75 frankot voltak kénytelenek letétbe helyezni.⁴⁸ Ennek ellensúlyozására a magyar kormány igyekezett a román piacokról a vámháború miatt kiszorult iparosokat különféle intézkedésekkel segíteni.⁴⁹ A leghatásosabb ilyen intézkedések a kedvezményes vasúti szállítási díjak, majd az 1888-ban bevezetett tarifarendszer voltak.

Az állatvontatású szállítás díjai ilyen jellegű és mértékű emelkedésének, másrészt a vasúti szállítás téren tett könnyítéseknek kettős hatásuk volt. Egyrészt meggyorsította és teljessé tette a gépesítésnek a szállításban való térhódítását. Másrészt a határszéli kisiparra mért fiskális csapást kettőzte meg. Kézdivásárhely esetében igen szemléletes a példa. Bár a várost 1887-ben elérte a vasút, és állomásán fel lehetett rakodni a román piacra termelt árut, a Sepsiszentgyörgy–Brassó–Predeal vonalon szállítva az út hosszúsága megháromszorozódott. A vasúti szállítás olyan szempontból sem felelt meg ennek a városnak az iparosai számára, hogy ezek a termékeiket nem szervezetteren, raktározás és üzletek útján juttatták el vásárlóikhoz, hanem direkt módon, a vásárokon, ahová a szállítást is maguk oldották meg, és maguk is részt vettek benne. Márpedig a vámháború nyomán az iparosok és kereskedők vagy áttértek a vasúti szállításra, vagy kiszorultak a román piacról. Az egyenes vasúti összeköttetéssel rendelkező Brassó vármegyére az előbbi a jellemző, míg a szomszédos Háromszékre az utóbbi. A vámháború évétől kezdődően a szekéren szállított termékek csak igen csekély hányadát tették ki az áruforgalom összesített tömegének és értékének, gyakorlatilag a közvetlen határszélre szorultak vissza. (5. ábra.)

³⁸ Uo., 119. n. p.

³⁹ MOL K 168, 243. cs. (8. tétel, 1882), 2 716. a.sz.

⁴⁰ MOL K 168, 244. cs. (8. tétel, 1882), 38 294. a.sz.

⁴¹ MOL K 168, 274. cs. (8. tétel, 1883), 44 187. a.sz.

⁴² MOL K 168, 312. cs. (8. tétel, 1884), 26 462. a.sz.

⁴³ MOL K 168, 388. cs. (8. tétel, 1886), a.sz. n.

⁴⁴ MOL K 255, 276. cs., 109–110; *Pénzügyi Közlöny*, 1886/20,

239–243; 1886/25, 295.

⁴⁵ MOL K 27, 1886.05.16./1. n. p.

⁴⁶ MOL K 27, 1886.05.20./1. n. p.

⁴⁷ SÁL Fond 9, inv. 2, fasc. 28, 339.

⁴⁸ Uo., 243.

⁴⁹ MOL K 27, 1886.05.25./21. n. p.; 1886.06.06./1. n. p.; 1886.06.22./6. n. p.

6. Mérleg

A magyar–román vasúti csatlakozások előestéjén tehát olyan tényezőket is számításba kell vennünk, amelyek látszólag indirekt módon, de hatásukban közvetlenül és azonnal befolyásolták a hagyományos szállítás menetét és költségvonzatát. Úgy a szárazföldi, mint a folyami szállítást a környezeti-időjárási viszonyok is befolyásolták, így szezonális kötöttség volt érvényes mindkét formára. A szárazföldi árufuvarozás útviszonyai téli vagy esős időszakban igen kedvezőtlenek voltak, a dunai közlekedés a vaskapui akadályok miatt úgyszintén csak kedvező vízállás esetén történt zökkenőmentesen.⁵⁰ Ebből a szempontból megállapíthatjuk, hogy a Kárpátok vagy a Vaskapu átkelése időben tervezhető és az ezzel járó költségkalkuláció is megvalósítható volt. Másrészt az állategészségügyi, pénzügyi és haderő-utánpótlási intézkedéseket szemügyre véve azt állapíthatjuk meg, hogy ezek kiszámíthatatlanok és a költségek szempontjából megterhelőek voltak. A szárazföldi és folyami szállításban a gépesítésre való átmenetet mindezek részben befolyásolták. A gőzerő térnyerése

és a nagyobb vízkiszorítású hajóknak a dunai szállításban való rendszeresítése infrastrukturális beruházásokat követelt, ami a Vaskapu szabályozásával történt meg. A szárazföldi szállításban a nagy üzleti beruházások csaknem kizárólag a vasúthálózat fejlesztése terén mentek végbe. A közutak fenntartása nagyjából a községek és megyék feladata volt, ami a gyakorlatban továbbra is közmunkával valósult meg. Az állami utak fenntartásában sem történt minőségi előrelépés, ami a legkisebb mértékben is ellensúlyozhatta volna a vasút térnyerését.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti vámháború lezárulása után egy teljesen új környezetet és szállítási rendszert találunk. Az új egyezmény előtárgyalásain a legfontosabb román követelmény továbbra is a marhaexport biztosítása volt. A magyar minisztertanács alternatívája – amely végül az egyezményben helyet is kapott – a vágott marha szállításának engedélyezése volt, zárt vasúti kocsikban.⁵¹ Mindenképpen szimbolikus értékű ez a záradék, félre nem érthetően érzékelteti a két évtized alatt lezajlott átmenetet.

Nagy Botond – Nagybacon, Fő u. 170, RO-527020; botond_nagy@yahoo.com

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár (MOL)
 – K 27: *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*
 – K 168: *Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, elnöki iratok*
 – K 255: *Pénzügyminisztérium, elnöki iratok*
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
 – Fond 9: *Háromszék vármegye, főispáni iratok*

Irodalom

- BELLON Tibor
 2001 Áruszállítás az Alföld folyóin, in: *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 273–287.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György
 1973 *A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- BIBESCU, G.
 1885 *Austro-Ungaria și România*, București.
- BOTEZ, C. – SAIZU, I.
 1988 *Acțiunile ale României după războiul de independență (De la Plevna politică la Plevna economică)*, Editura Junimea, Iași.
- CCTCRAH
 1886 *Conférences pour la conclusion d'un traité de commerce entre la Roumanie et L'Autriche*
- CIACHIR, Nicolae
 1977 *Războiul de independență României în contextul european (1875–1878)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
Hongrie, Imprimerie Charles Göbl, Bucharest.
- CSÍKVÁRI Jákó
 1883 *A közlekedési eszközök története*, Budapest.
- EDDIE, Scott M.
 1984 Mit bizonyítanak az 1882–1913-as exportstatisztikai adatok? Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt? *Történelmi Szemle*, 1984/3, 416–425.
- 1996 *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*, Csokonai, Debrecen.

⁵⁰ Az orsovai vízmércére és a különböző vízkiszorítású hajók átkelési lehetőségére napokra lebontott táblázatot az 1840–1897-es

évekre vonatkozóan l. GONDA Béla 1898, 56–57.

⁵¹ LAKOS Lajos (szerk.) 1999, 829/1893.02.13./17. n. p.

- FRISNYÁK Zsuzsa
 2003a A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén, *A Közlekedési Múzeum Évkönyve*, XIII (2001–2002), Budapest, 305–320.
 2003b A 19. századi közúti jármű-számlálások forráselemzési kérdései, in: *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények* (szerk. Frisnyák Zsuzsa), Közlekedési Múzeum, Budapest, 61–68.
- GIDÓ Csaba
 2000 A székelyföldi vasúthálózat kiépítése, in: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből* (szerk. Takács Péter), Erdély-történeti Alapítvány – KLTE Történeti Intézet, Debrecen, 291–341.
- GONDA Béla
 1898 *A magyar hajózás*, Budapest.
- GRÁFIK Imre
 1992 *Hajózás és gabonakereskedelem*, Debrecen.
 2001 Modernizálódás és archaizmusok együttélése a magyarországi folyamhajózás történetében, in: *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 289–302.
- HALÁSZ Tibor
 1974 A közforgalmú távolsági áruszállítás fejlődése Magyarországon, *Közlekedési Múzeum Évkönyve*, 1974, 153–199.
- HUSZÁR Ernő
 1994 *Nemzetközi kereskedelempolitika*, Aula Kiadó, Budapest.
- IONESCU, Dumitru P.
 1986 Construirea liniei ferate Ploiești–Predeal, *Studii. Revistă de istorie*, I, 86–95.
- JANKÓ Béla
 1968 *A magyar dunai gőzhajózás története*, Budapest.
- KELLOG, Frederick
 1972 Convenția comercială din 1875, un pas către independență? *Studii. Revistă de istorie*, XXV, 989–1003.
- KEMECSI Lajos
 2001 A paraszti járműkultúra kutatása az elmúlt negyedszázadban (1975–2000), in: *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 537–554.
 2003 Az észak-dunántúli paraszti járműkultúráról, in: *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények* (szerk. Frisnyák Zsuzsa), Közlekedési Múzeum, Budapest, 45–54.
- KENESSY Albert
 1872 *A kapaszkodó hajózásról*, Budapest.
- KOMLOS, John
 1990 *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*, Maecenas, Budapest.
- KÖVÉR György
 1982 *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*, Budapest.
- LAKOS Lajos (szerk.)
 1999 *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. január 13.*, Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- LÁNG Lajos
 1902 *A vámpolitika az utolsó száz esztendőben*, Budapest.
- MATLEKOVITS Sándor
 1905 *Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától*, Budapest.
- NAGY Botond
 2007 Vendégmunka és csempészet a 19. században. Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2007. december, 182–203.
 2008 „Több előnnyel jár egy teljesen meg nem tartott jó szerződés, mint a szerződés nélküli állapot.” Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között, in: *Tradicció és modernizáció a XVIII–XX. században* (szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor), Hungarovox Kiadó, Budapest, 135–146.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1973 A magyar parasztság kereskedő járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez, *Néprajzi Közlemények*, XVIII, 5–79.
 2001 Híradás, közlekedés, szállítás, in: *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*, Budapest, 813–973.
- SZULOVSZKY János
 2003 Iparosok a közlekedésben, in: *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények* (szerk. Frisnyák Zsuzsa), Közlekedési Múzeum, Budapest, 55–60.
- TELKES Simon
 1888 *Éledelek és italok. Adatok az áruforgalom s a termelés köréből*, Budapest.
- TIBERIAN, Ioan
 1969 Relațiile comerciale între Transilvania și România între 1876–1886. Consecințele convențiilor comerciale din 1875, *Studii. Revistă de istorie*, V, 905–927.
- TPDV
 1871 *Tarifă pentru percepțiunea drepturilor de vamă la exportățiune și lista produsurilor aperate de plata acestor drepturi*, Impri-meria Statului, Hotelul Șerban-Vodă, București.

További források

- *Kimutatása a Magyar Korona Országaihoz tartozó országok vámhivatalainál nagyobb mennyiségben előfordult árukrol a vámtarifá szerint összevonva*, Budapest, 1872–1893
- *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapest, 1870–1906
- *Pénzügyi Közlöny*, Budapest, 1877–1897
- *Székely Nemzet*, Sepsiszentgyörgy, 1887–1893

Mijloace de transport în comerțul extern 1. Circumstanțele procesului de tranziție în structura transportului terestru

(Rezumat)

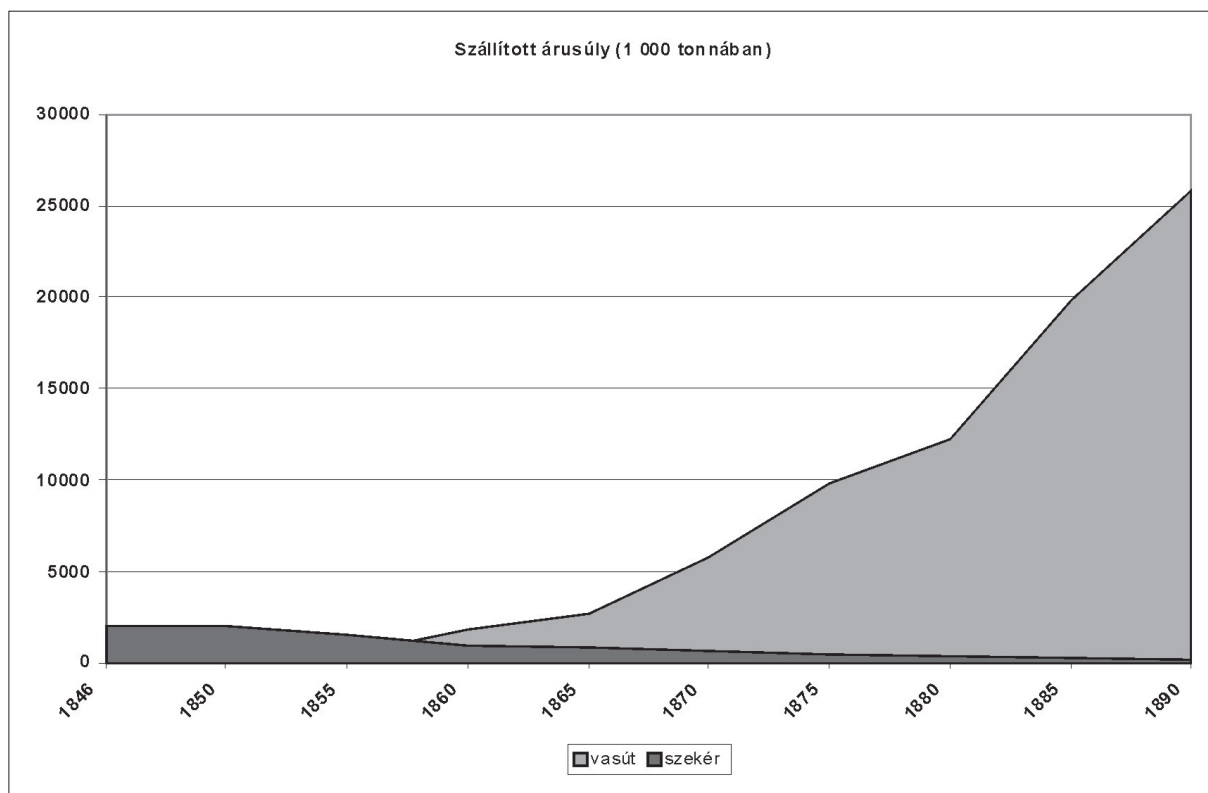
În istoria economiei mondiale sfârșitul anilor 1870 reprezintă declinul epocii liberschimbiste și ascensiunea protecționismului. În legăturile comerciale între Austro-Ungaria și România, această turnură s-a produs cu o întârziere de un deceniu, dar efectul a fost cu atât mai dramatic. Fenomenul s-a petrecut paralel cu schimbarea în structura de organizare și pe scară largă a mijloacelor de transport, adică realizarea joncțiunii dintre cele două rețele de căi ferate naționale. Pe plan internațional, diminuarea drastică a costurilor de transport a contrabalansat în mod considerabil scumpirea mărfurilor cauzată de politicile fiscale protecționiste, însă procesul de tranziție în domeniul transporturilor dintre Austro-Ungaria și România nu s-a petrecut într-un ritm uniform. Nu era posibil, în primul rând datorită faptului că paralel cu înființarea legăturilor feroviare nu au fost extinse rețelele în regiunile de lângă graniță. Drept urmare era posibil ca transportul produselor de export să aibă costuri mai ridicate la o stație de încărcare în comparație cu transportul direct spre piața de desfacere. În astfel de condiții, rațiunea economică cerea în multe cazuri stăruință față de mijloacele tradiționale de transport. În această primă parte a studiului se încearcă realizarea unui *inventar* despre factorii, care au influențat în mod decisiv evoluția mijloacelor tradiționale de transport, urmând ca în a doua parte (care va fi publicată anul viitor) să se prezinte legătura cu sistemul modern de transport.

Means of transport of the foreign trade 1. Circumstances of the transition process in the terrestrial transport structure

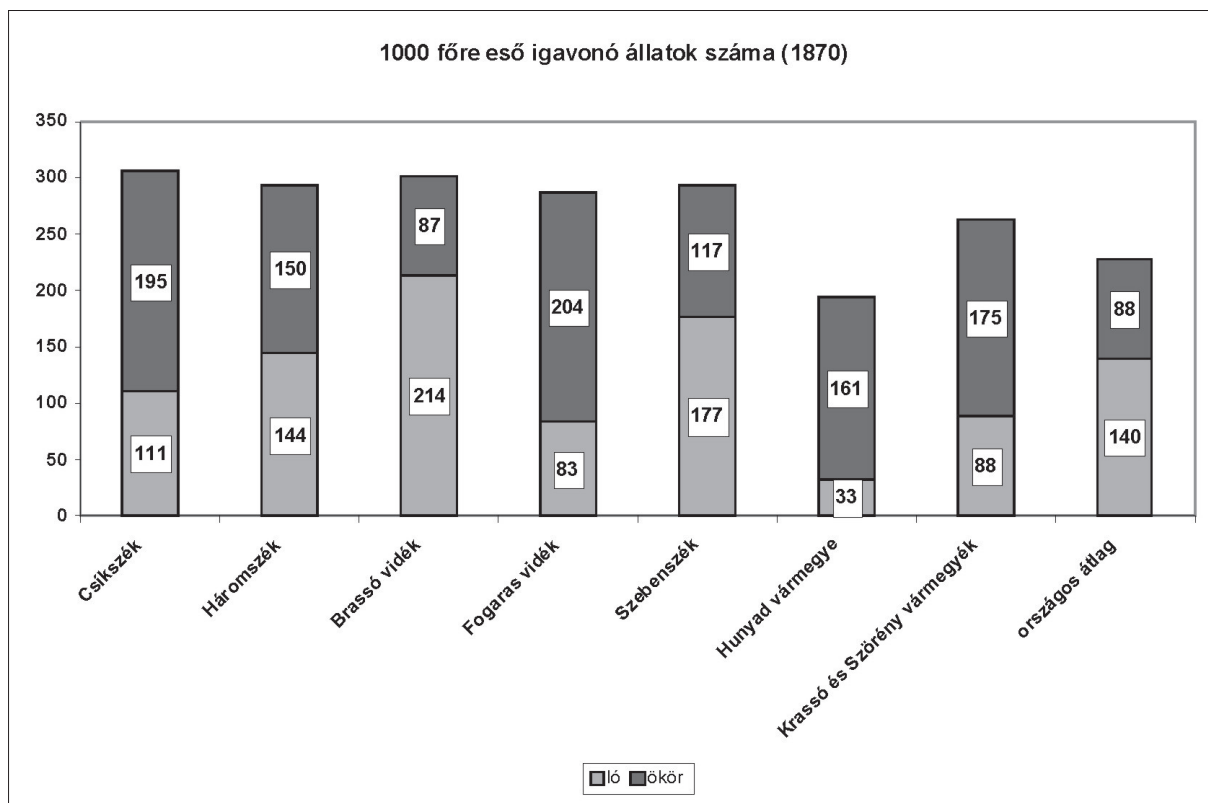
(Abstract)

In the history of world economy the end of the decade 1870 represents the decline of the era of free-trade and the ascent of protectionism. In the trade liaisons between the Austro-Hungarian Empire and Romania, this turn had come a decade later, but the effect was more dramatic. This phenomenon went parallel with the change in the organizational structure and on the scale of transport means. On international level, the drastic diminution of transport costs had considerably counterbalanced the increase in price of goods, caused by the protectionist fiscal policies. But, the transition process in the field of transport between Austro-Hungary and Romania had not been going in a uniform rhythm. It was impossible first of all because in parallel with the establishment of railway junctions the frontier railway networks had not been extended. Consequently it was possible that the transport of goods to a loading station draw higher expenses compared to transporting them directly to the destination market. In such conditions, economical commonsense required keeping with the traditional means of transport in many cases. The first part of the study makes an inventory of those factors that had a decisive impact upon the evolution of traditional means of transport.

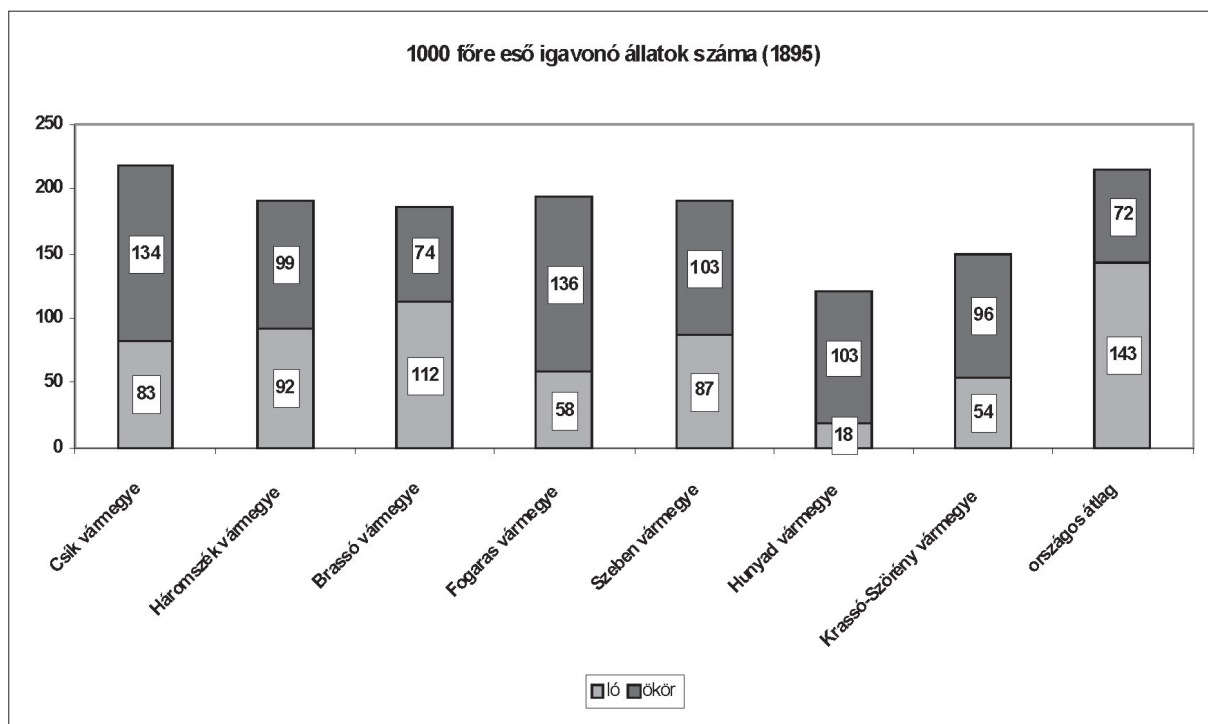

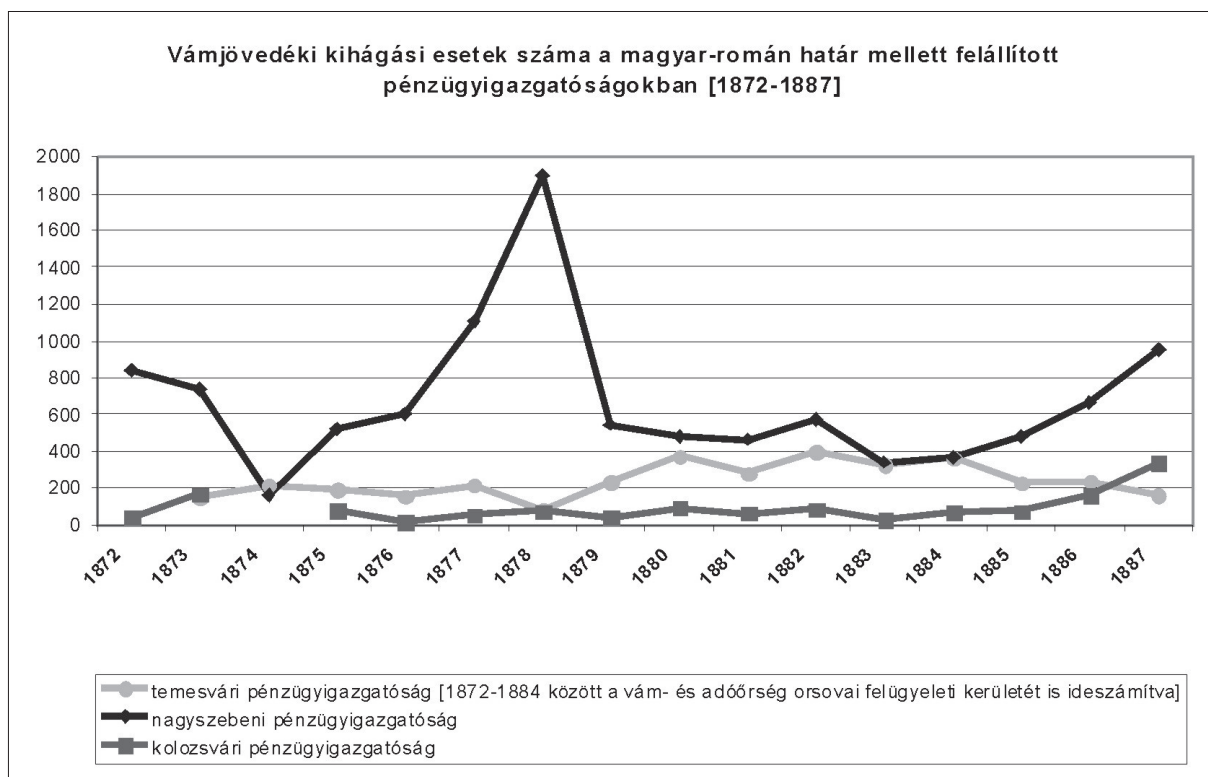
1. ábra A vasúton és a szekéren szállított árumennyiség és aránya (1846–1890).
(Forrás: HALÁSZ Tibor 1974, 158.)

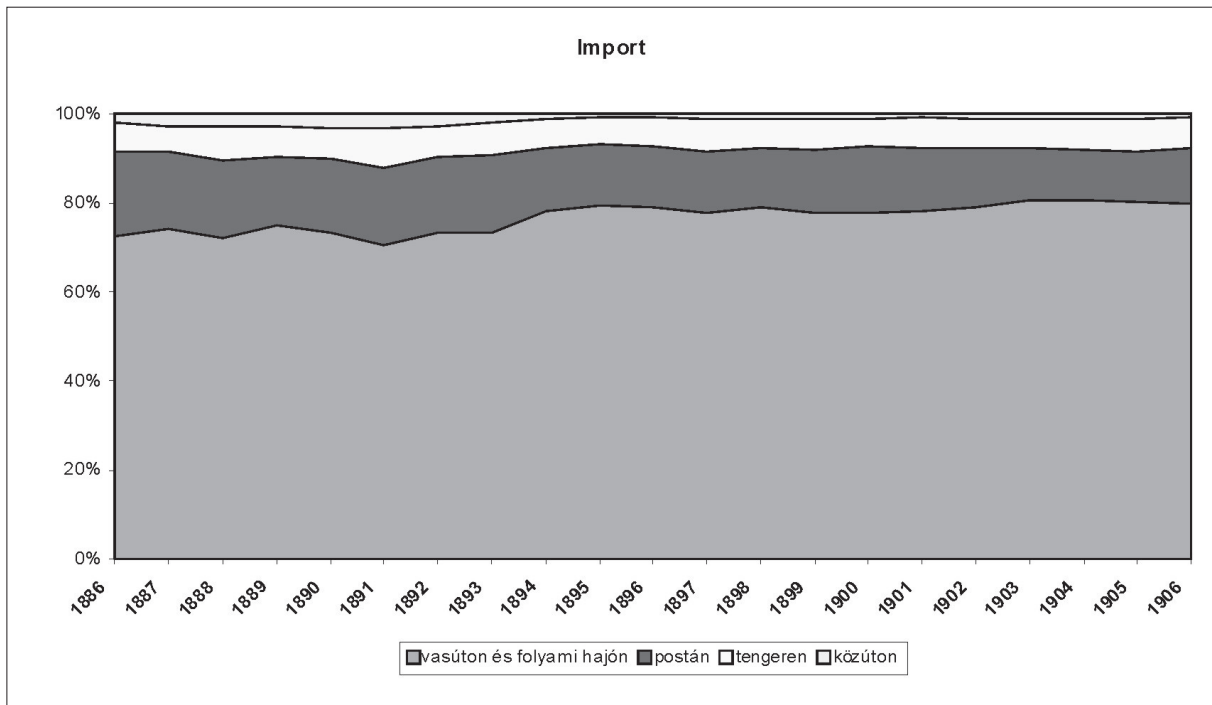
2. ábra Az 1000 főre jutó igavonó állatok száma és aránya 1870-ben.
(Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények.)

3. ábra Az 1000 főre jutó igavonó állatok száma és aránya 1895-ben.
(Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények.*)

4. ábra A vámjüvedéki kihágási esetek dinamikája (1872–1887).
(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyőrség Statisztikája.*)

5. ábra Az import szállítás szerinti szerkezete (1886–1906).
(Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények.*)

Tóth Szabolcs

OLTÁREGYLETEK HÁROMSZÉKEN

Az erdélyi egyházak a két világháború között elfogadták az egyesületeket mint sajátos, az egyház munkáját segítő szervezeteket. Az egyesületet olyan társulásnak vagy társulatnak ismerték el, amely meghatározott cél érdekében önként és tartósan egymáshoz csatlakozott személyek jogilag szervezett összessége. Ezen túlmenően a katolikus egyházjog szerint a hívők egyesületei az egyháztagokat megillető jog alapján jöttek létre, a tökéletesebb élet, a nyilvános istentisztelet vagy a keresztyén tanítás előmozdítására. A vallásos egyesületek különböztek a hivatalos egyházi intézményektől. Ez a különbözőség a tagok szabadságát jelenti, amely szerint szabad elhatározásukból léphettek be, illetve ki az egyesületből. Ugyanakkor a vallásos jellegű egyesületek céljaik megvalósítása érdekében közel álltak az egyházi hatóságokhoz, de különböztek az egyház hierarchikus szerveitől, ezért nem tévesztendő össze az egyesülethez való tartozás a hierarchikus egységekbe való tartozással, amilyenek például az egyházmegyék.

Más természetű kérdés az egyházi egyesületek világi joghoz való viszonya. Az egyház jogrendjében működő egyesületek az egyházban sem rendelkeztek szükségszerűen jogi személyiséggel. A világi jog pedig tudomást vett róluk vagy sem, ám sok olyan tevékenységre, amelyet az egyesület kifejtett, az állam hatóságainak engedélyére volt szükség. Ebben az esetben pedig szükséges volt a világi törvénykezésnek is elismernie a vallásos egyesületet. Általában mindenik vallásos egyesület alárendeltségi viszonyban volt az egyházi hatósággal. Ez a felügyelet a hit és erkölcs épségére, valamint az egyházi fegyelem megtartására vonatkozott. A vallásos egyesületnek rendelkeznie kellett szabályzattal, amely meghatározta nevét, célját, székhelyét, vezetését, a benne való részvétel feltételeit és működési elveit. Ugyancsak a szabályzat rendelkezett az egyesület megszűnésének körülményeiről, figyelembe véve a fennmaradó javak adományozásának általános érvényű szabályozását.

A katolikus kánonjog szerint egyháziak a kánonilag szervezett egyesületek. Ilyenek voltak az erdélyi

egyházmegyékben a Szent Ferenc III. rendje, az Oltáregyesület, a Szentségimádási Társulat, a Jézus Szentséges Szíve Társulat, a Szívőgárda, a Rózsafüzér Társulat, a Mária Kongregáció, a Szent Antal Társulat, a Szent Kereszt Hadsereg. Ezek mellett léteztek nem egyházi, de azért katolikus egyesületek is, amelyek azonban nem voltak kánonjogilag szervezve. Céljuk közművelődési, karitatív, humanisztikus vagy gazdasági érdekek előmozdítása volt. Ezek közé tartozott a Katolikus Népszövetség, a Katolikus Nőszövetség, a Szociális Misszió Társulat, a legényegyletek, a Leányklub, a dalegyletek, valamint énekkarok. Alapításuk és működésük vagy legalább jóváhagyásuk az egyházi hatóságtól függött. Az Oltáregyesületeknek, a Jézus Szent Szíve Társulatoknak, a Rózsafüzér Társulatoknak, valamint a többi egyesületnek az alapításához szükséges volt a formális alapítólevél. A többi működéséhez elégséges volt a püspöki jóváhagyás. Katolikus egyesületekbe csak katolikusok voltak felvehetők, akik az egyház törvényei ellen nem vétettek, és aszerint élnek. Az összes katolikus egyesület a megyéspüspök főhatósága és felügyelete alatt állt. Minden szabályosan alapított egyesület köteles volt évenként beszámolni vagyonezeléséről és az egyesületi adományok helyzetéről, mégpedig a püspöki főhatóságnak, és nem a helyi plébánosnak és egyházközségnek.¹ A Katolikus egyház az egyesületeket részben mint az ún. népmisszió részét kezelte. „Az egyesületek szervezése vagy életre keltése szükséges a misszió gyümölcsjeinek állandósítására és a plébánia javára ...” – írta a Lajos Balázs és Gálffy Sándor által szerkesztett *Missziókönyv*.²

Említést kell tennünk azonban az állami törvénykezésről is, amellyel, akarva-akaratlanul, a vallásos egyesületeknek sok esetben számolniuk kellett. A két világháború közti Romániában az egyesületek működését szabályozó első törvény 1924. február 6-án jelent meg, 21-es számmal. Április 19-én ezt követte a törvény előírásait gyakorlatba ültető szabályzat. 1938-ban az 559-es számot viselő törvényerejű rendelet pedig felhatalmazta a Minisztériumi

¹ Körlevél Máthé István katolikus kánonok, a Központi oltáregyesület igazgatója és az egyházmegyei katolikus egyesületek központi vezetőjétől

a katolikus plébániákhoz, Gyulafehérvár, 1927. január 20.

² LAJOS Balázs – GÁLFFY Sándor 1935, 87.

Tanácsot, hogy betiltsa vagy feloszlassa azon egyesületeket, amelyek az erkölcs, közrend és állambiztonság ellen vétettek. A törvény a következőképpen határozta meg az egyesület fogalmát: „társulás, amely által több személy állandóan egyesíti anyagi hozzájárulását, ismeretét és tevékenységét egy olyan cél megvalósítására, amely nem anyagi haszonszerzésre irányul.”³ Az 1924-es törvény a jogi személyiségekről szól, megszüntetve ezzel azt a gyakorlatot, amely szerint az egyesületek működéséhez egy jól megalkotott alapszabály és a belügyminisztérium látta-mozgása szükséges. Az egyesület törvényessége felett határozó bíróság döntését az illetékes minisztérium véleményétől tette függővé, ezzel részben korlátozva az egyesületalakítás szabadságát. A törvénykezés szabályozta egyrészt azon egyesületek helyzetét, amelyek a törvények megalkotásakor már léteztek, másrészt azokat, amelyek ennek alapján jöttek létre. Alapító okirataik szerint folytathatták működésüket a törvény kihirdetésekor létező magánjogi személyiségek. A nem haszon- és vagyonszerzési céllal létrehozott egyesületek jogi személyiségét az érdekeltek kérésére az adott kerületi törvényszékek adták meg. A megalkulás csakis hiteles okiratok alapján történhetett, az államnak pedig állandó felügyeleti és ellenőrzési joga volt az egyesületek felett. A felügyelet célja az volt, hogy a jogi személy céljának, az alapszabálynak vagy az alapítási okiratnak megfelelően működjön és kezelje vagyonát, valamint hogy ne működjön az erkölcsök, a közrend és az állam biztonsága ellen. A felügyeletet az állam a miniszterek, az ügyészség vagy azok küldöttjei által gyakorolta.

Az erdélyi egyházi életben fontos helyet foglaltak el a hagyományos vallásos egyesületek, amelyek a trianoni határok meghúzása után is lényegében érintetlenül működtek, és ezzel a helyi és egyben egyetemes magyar vallásos hagyományok megőrzését szolgálták. Ezen egyesületek közül jelen tanulmányban az oltáregyesületekkel foglalkozom. Az első oltáregyletet Trautwein János (1819–1893) piarista szerzetes hozta létre, és Kanter János (1819–1893) budai várplébános terjesztette el országos viszonylatban. Röviden fogalmazva, az oltáregylet célja az oltáriszentség kultusza és a szegény templomok egyházi ruhákkal és szerekkel való ellátása volt. A Központi Oltáregyesület irányítását átvéve Kanter országos jelleget kívánt adni annak, egyrészt az Oltáriszentség kultuszának növelésével és mélyítésével, másrészt az egész ország szegény vagy elhanyagolt templomainak egyházi szerekkel való ellátása érdekében, ami az Oltáriszentségben való élő hitnek természetes és szükséges légköre. Felfogása szerint a szentmise

ruhái, az oltár kegytárgyai értékes anyagból kellett készülnenek (a miseruhák finom selyemből varródtak, a templomi fehérneműk jó minőségű vászonból, csipkékkel; a kelyhek kupája és paténája, a beteglátogató szerek szelencéi, a ciboriumok, monstranciák pedig aranyos ezüsből készültek). Kanter más téren is úttörőnek számít az Oltáregyletek múltja szempontjából – rendszeresítette a hívőkkel való kapcsolatot, prédikációiban pedig az igazi krisztusi szeretetről beszélt, és elítélte a hívek komolytalan viselkedését, mint amilyen az utcai körmenetek szokása volt. Ezeket ő áhítat és vallásosság nélküli népies látványosságoknak tartotta. Az általa 1915-ben szerkesztett és az oltáregyesületeknek szánt *Útmutató* előírta, hogy a helyi oltáregyletek a központ számára bizonyos díj befizetésére kötelesek, annak érdekében, hogy a szegénysorsú templomokat segíeyezni lehessen. Ez nehezen volt alkalmazható, mert a gazdagabb plébániák nem minden esetben akartak pénzt áldozni arra, hogy abból a szegényebb templomok számára készítsenek tartozékokat. Ugyanakkor Kanter azt is leszögezte, hogy, amennyiben lehetséges, az oltáregyesületek ne készpénzért vásároljanak egyházi ruhákat, hanem az oltáregyesületekben tagsággal rendelkező hölgyek varrják azokat. Ez lehetővé tette, hogy az egyleti hölgyek délutánonként összegyűljenek, és testületi szellemre tegyenek szert, sőt a munkaórákon tartott vallásos jellegű előadások révén vallási képzésben is részesüljenek. A világháború pusztításai után az oltáregyleti mozgalom tovább élt, és missziója ekkor vált igazán értékessé a templomok és hívek számára. Ez igaz volt az erdélyi viszonyokra is, hisz az egyesületeknek fel kellett vállalni azt a szerepet is, amely révén a híveket összefogták, és a kisebbségi létben az összetartozás, összefogás érzését serkentették bennük.

Háromszéken az első oltáregylet *Kézdivásárhelyen* jött létre, 1876-ban. Az egylet megalakítására azt követően került sor, hogy az országban akkor már sok helyen alakultak hasonló egyletek, és ez példaértékű volt a háromszékiek számára. Az alapításban fontos szerepe volt br. Szentkereszty Stephanienak, akinek egyebek mellett érdeme volt a ma is létező Kézdivásárhelyi Rudolf Kórház és az Erzsébet Árvaház létrehozása is. Mellette ott találjuk az alapítók között Erzsébet királynőt, Klotild főhercegnőt, br. Apor Gábor főispánt, több egyházi méltóságot és 30 háromszéki települést is.⁴ Az egylet elsősorban a katolikusok lakta „belső Székelyföldön” kívánt működni. Vezetése állandó kapcsolattartást jelölt meg a hasonló egyletek igazgatóságával, saját igazgatója révén, akit a püspöki hivatal nevezett ki. Az egyletet az igazgató mellett egy elnökből, két alelnökből, egy

³ Lege pentru persoane juridice (asociații și fundații) nr. 21 din 6 februarie 1924, *Monitorul Oficial* nr. 27 din 6 februarie 1924.

⁴ LÁSZLÓ József 1892, 4–5.

főjegyzőből, két aljegyzőből, egy pénztárnokból és a 40 tagból álló bizottság vezette, akiket a közgyűlés választott ki. Célját ekképp fogalmazta meg: „Jézus Krisztusnak az oltári szentségben való megismerése, szeretete és imádása, kiengesztelésül azon bántalmakért, melyekkel az Úr Jézust ezen méltóságos szentségben illetik, és szegény templomoknak az istentisztelet méltó megtartásához szükséges kellékekkel való ellátása.” Tagsága rendes, működő, jötevő és részvényes tagokból tevődött össze. Helyi korlátozás e tekintetben nem létezett, vagyis tag lehetett minden katolikus, „kit az Úr Jézus szeretete s az Istenben való élő hite erre indított”.

A tagok összefogására minden hónap első vasárnapján délelőtt 10 órakor külön oltáregyleti istentiszteleteket tartottak, amelyre mindenkit elvártak.

Az egylet a templomok számára nyújtandó tárgyakat főleg gyűjtéssel szerezte be. Elfogadtak vásznat, csipkét, cérnát, selymet, szalagot, zsinórt, paszományt, szőnyeget, művirágot, templomi fehéreneműt és ruhát, gyertyát, gyertyatartót, lámpát, kelyhet, szentségtartót, szobrot, képet, valamint rámát. Ugyanakkor szívesen látták a szabók, hímzők, ötvösök, aranyozók, festők, szobrászok, esztergályosok, asztalosok, könyvkötők följánlotta ingyen munkát is.

Saját készítésű termékeit elsősorban a plébánia-templomok számára ajánlotta fel, ezek elsőbbséget élveztek a kápolnákkal szemben. Azok a helységek, amelyek tagsággal rendelkeztek, szintén előnyt élveztek másokkal szemben. A kiosztásra szánt tárgyakat minden évben közszemlére állították ki, azokat kérés alapján lehetett igényelni. A kérés mellé csatolt leltári jegyzék szerint ellenőrizték le a jogosultságot, megpróbálva kiszűrni azokat a templomokat, ahol esetleg nem volt akkora igény az új tárgyakra.

A vezetőség mellett fontos szerep jutott az egyesület tárnokának, aki a készítendő munkákról és azok kézhezvételéről kimutatást vezetett, és kezelte az adományozott tárgyakat. Jelentős szerepük volt az „egyletterjesztőknek” is, akik az új tagok toborzásával és a tagsági díjak, illetve adományok beszédésével voltak megbízva.⁵ Az egyesület 1880–1892 között 28 háromszéki és 33 más, főleg csíkszéki település templomának felszereléséhez járult hozzá, összesen 5521 forintnyi összegben.⁶

Az Oltáregylet az első világháborút követően is folytatta tevékenységét. Az ekkorra már szakosztályokra bomlott egylet tevékenységeként 1919 húsvét hétfőjén Balogh Gabriella, Bándy Katinka és Elekes Magda műsoros estélyt szerveztek a helyi „főgimnázium”

tornacsarnokában, jótékony céllal. Az eseményen részlet hangzott el Erkel Ferenc *Bánk bán* című operájából, a női kórus előadásában, Ördögh Gyula kántor vezényletével. A zágoni Baka Antalné számolt be pénzügyi, anyagi jellegű dolgokról, Bándy Böske és Dobál Lajos vitát rendeztek, Balogh Gabriella szavalt, Kádár Ibolyka zongorázott.⁷ A szociális szakosztály 1919. június 9-én újabb jótékony célú ünnepélyt szervezett, a fogoly katonák javára, a főgimnázium tornatermében.⁸ Az Oltáregylet keretén belül 1919 márciusában egy új szakosztály alakult, „Szent Antal jótékonyági szakosztály” néven. Ennek célja: „az elaggott, munkaképtelen, nyomorral küzdő családok segélyezése; a munkabíró, de dologkerülő egyének munkára szoktatása; a munkabíró munkanélkülieknek munkához segítése”. Működését július 1-jén kezdte meg, ekkor két hét leforgása alatt a tagok bejárták a város minden utcáját, és fölkeresték a segélyezésre szoruló családokat, hogy meggyőződjenek, melyik család milyen támogatást igényel. 10-én beszámoltak az ún. „környezettanulmányok” eredményeiről és költségvetést készítettek. Annak értelmében havonta 900–1000 korona összeg került szétosztásra a családok között. „A társadalom ezen osztályával mit sem törődő embereknek halvány sejtelmük sincs arról, hogy ebben a gazdag, élénk kereskedelmi és ipari városban, ahol olyan eleven, pezsgő élet folyik, mennyi nyomor és orvoslásra váró baj van” – írják az egyesület szószólói. Ezért kéri a város „tehetősebb közönségének” támogatását: „elsősorban azokhoz fordulunk, akiket nem tépázott meg a háború vihara, és akiktől nem követelt áldozatokat a háború”. Addig a szakosztály egyetlen jövedelemforrása a templomi Szent Antal-persely adományok voltak, abból igyekeztek szegények segélyezését biztosítani, felekezetre való tekintet nélkül (a város lakói többségükben reformátusok voltak). Az adományok szétosztását úgy ellenőrizték, hogy havonta meglátogatták a segélyezett családokat, és felmérték helyzetüket.

A következő években az egyesület egyre kevésbé hallatta hangját. A Főgimnáziumi Mária Kongregációval és a Mikes Önképzőkörrel 1921. június 5-én közös műsoros estélyt tartottak gr. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök tiszteletére és a szegény tanulók javára. Előadták a *Kérvény* c. tréfás jelenet és a *Ráchel siralma* c. melodramát. Az előadók többnyire diákok voltak.⁹ Ez az utolsó esemény, amely az eddig fellelhető források tanúsága szerint az egyesület nevéhez köthető.

⁵ *Az Oltáriszentség imádása és a szegény templomok gyámolítására alakult Kézdivásárhelyi Oltáregylet alapszabályai*, Brassó, 1876, 1–15.

⁶ LÁSZLÓ József 1892, 6–13.

⁷ *Székely Újság*. A Háromszékmegyei Függetlenségi és 48-as Párt hivatalos lapja (Kézdivásárhely), 1919. április 24., 1.

⁸ *Székely Újság*, 1919. június 8., 1.

⁹ *Székely Újság*, 1921. május 29., 1.

Kézdiszék számos más katolikus gyülekezetében is működött oltáregyesület.

Bereck község már 1876-ban tagjává vált a Kézdivásárhelyi Oltáregyletnek, 250 forintnyi alapító tőkével. 1877-ben a helyi templomot meglátogatta az egyesület alapítója is, br. Szentkereszty Stephanie.¹⁰ 1915-ben az egyesület már nem mutatott életjelt. Ezért az akkori plébános 1915. április elején gyűlésre hívta a híveket, az újralakítás céljából. „Egyházmegyénkben igen sok plébánián van meg, sok helyen örvendtes eredménnyel működik” – írta, és ennek okán szeretné megalakítani azt Bereckben is. Miután elmagyarázza az egylet célját, a gyűlésen megalakították az egyesületet, a Gyulafehérvári Központi Oltáregylet helyi társulataként. A helyi plébános irányítása mellett elnöknőjévé választották özv. Finta Jánosnét, jegyzővé Papp Ilona óvónőt, pénztárnokká Finta Viktória tanítónőt, ruhatárnokká Khell Bogdánét és Kónya Mihálynét. A tagok évi tagdíját 24 fillérben szabták meg. Tevékenysége a következőkből állt: havonta a hónap első vasárnapján az Oltáriszentség imádása (nyáron reggel 7-től este 7-ig, télen reggel 8-tól este 6-ig), hónaponként szent gyónás és szent áldozás. Az így megalakult Oltáregylet alapszabályait és a választott vezetőséget a püspök 1915. május 10-én jóváhagyta. 1923. szeptember 18-án 266 hívő bérmált a berecki templomban. Ez alkalommal a plébánián az Oltáregylet, a Legény- és a Leánykör tisztelgett. Az 1929. december 25-én tartott *Jézus születése* című pásztorjátékot a tanítók rendezték meg. A gyermekek számára a gyűjtést a plébános vezetése mellett Oltáregylet szervezte. 1930. december 25-én az Oltáregylet és a Rózsafüzér Társulat gyűjtéséből az iskolás gyerekek szegényei 27-en kaptak ruhát és lábbelit, valamint angyalfiát. 1932 júliusában az Oltáregylet és a Rózsafüzér Társaság közösen egy képes lobogót készíttetett.¹¹

Kézdiszentkereszten az első Oltáregyletrel kapcsolatos említés az 1872–1896 közötti időszakból való, amikor Kovács Elek plébános irányította a község lelki életét. Idejében tatarozták a templomot kívülről és belülről, és a belső díszítéshez hozzájárult régi ismerőse és segítője, br. Szentkereszty Stephanie is egy Mária-oltárkép megfestésével.¹² Kézdiszentkeresztre 1901-ben került új lelkész, Bagoly Mihály

személyében. Már 1902-től beindította a helyi egyesületek működését. Megalakították a Katolikus Ifjúsági Egyesületet, és ugyanabban az évben az Oltáregyesületet, a Kézdivásárhelyi szervezet fiókjaként, a „szentséges Édes Jézus imáadására.”¹³ Az egyesület folyamatosan működött, és a 30-as években már 8 más egyesülettel együtt tevékenykedett a község híveinek lelki életét felvirágoztatni. Minden buzgalom ellenére, nem mindenkit lehetett bevonni az egyleti életbe. Gáspár Béla plébános, aki 1929 őszétől került Kézdiszentkeresztre, ekképp panaszkodott erről: „vannak többen a hitközségben, akikre nézve a különféle hitbuzgalmi társulatok semminemű hatással nem voltak, részint, mert a társulatokba be sem állottak, részint pedig egyházzellenes, hamis tanácsra hallgatva, kommunista, kereszténytelen eszmékkel telítkeztek, és az örök élettel nem törődve csupán csak az anyagiakkal törődtek.”¹⁴

1921-ben *Kézdiszentléleken* 84 férfi és 364 női taggal működött az Oltáregyesület. A Jézus Szíve Társulattal és a Rózsafüzér Társulattal közösen végezték az ima és lelki kötelezettségeket, részt vettek a havonkénti szentségimádáson is. A gyakori gyónók szintén a tagok közül kerültek ki.¹⁵

1927-ben még működött az itteni Oltáregylet.¹⁶ Egy 1934-ben küldött levélben a Központi Oltáregyesület értesítette a Kézdiszentléleki Oltáregyesület vezetőségét, hogy hosszú idő óta 1934-ben újból meg tudták tartani az országos évi közgyűlést. Ezt Nagyenyedre tervezték, az ottani egyesület 30 éves jubileumi ünnepsége okán. Kérték, hogy küldjön választ az ottani egyesület adatairól is.¹⁷ 1937-ben és a következő évben a helyi Oltáregyesület és a Rózsafüzér Társulat egyesülve működött.¹⁸

Nyujtádon 1927-ben alakították meg a helyi Oltáregyletet, 91 taggal. Programba vették a havi gyónást és szentáldozást, az egyházi ruhák és oltárabrosz gondozását, kicserélését, kijavítását és a hívek épülésére a szentségimádási óráknak a hónap első vasárnapján való elvégzését. Az egylet főleg télen volt aktív. A tagok csak 10 lej tagsági díjat kellett fizessenek, de ez is nehézségeket okozott. Ezért a Rózsafüzér Társulat pénztárából küldték be a központnak a szükséges díjat azok helyett, akik a 10 lejt nem

¹⁰ LÁSZLÓ József 1892, 4.

¹¹ Berecki plébánia irattára, *Historia Domus*, 109, 171, 205, 214.

¹² Kézdiszentkereszti plébánia irattára, *A Kézidipolyán (jelenleg Kézdiszentkereszti) anya- és Bélafalva filiális hitközségekből alakult plébánia vázlatos története 1648-tól*, 11.

¹³ Uo., 13.

¹⁴ Uo., 35.

¹⁵ Kézdiszentléleki plébánia irattára, Plébániai iratok 1921.

Jelentés a községben 1921-ben működő egyesületekről a Főesperességi hivatalnak.

¹⁶ Uo., Plébániai iratok, 1927. *Kimutatás a Kézdiszentléleken 1927-ben működő egyesületekről*, 1927. március 15.

¹⁷ Uo., Plébániai iratok, 1934. *Levél a Központi Oltáregyesülettől a Kézdiszentléleki Oltáregyesület vezetőségéhez*. 100-1934. sz.

¹⁸ Uo., Plébániai iratok, 1937–1938. *Jelentés a községben 1937-ben és 1938-ban működő egyesületekről a Főesperességi hivatalnak.*

fizették be. Ellenben a tagok pénzt adtak össze, és selyemmel bélelték ki az egyházi kellékeket (tabernaculumot), majd kis függönyt helyeztek rá. Az egyelet 1930. november 9-re nagy ünnepélyt rendezett. Azon a központi társulat nevében Adorján Károly esztelneki esperes plébános tett látogatást. Jakabos Sándorné elnöki megnyitója után szavalatok, a katolikus iskola és a Leányegylet dalárdájának énekei hangzottak el. Az esperes vázolta az akkori idők lelki életének hanyatlását, melynek ellenszereként az Oltáregyletet jelölte meg. Az ünnepséget a pápai himnusz eléneklésével zárták.¹⁹

A *Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet*, akárcsak a kézdí-vásárhelyi, régi múltra tekint vissza. A háborút követő években vezetői Székely Károly igazgató és dr. Fogolyán Kristófné elnöknő voltak, tevékenységüket többnyire szociális jellegű munka alkotta. Az egyelet meghívására 1922-ben dr. Szilágyi Mihály Dózsa nagyváradai premontrei szerzetes tanár a városba látogatott lelki gyakorlatok tartására. Előadássorozatát virágvasárnapján kezdte meg a római katolikus templomban, és összesen 8 előadást tartott, ugyanannyi különböző témában. Ezek felekezeti célt szolgáltak, és nemcsak a katolikusoknak, hanem a más felekezetűeknek is szóltak. Egyik beszédében a „hit szükséges voltára mutatott rá”, amivel kapcsolatosan azt tapasztalta, hogy a világháború nyomán megromlott az emberiség keresztény hite, és ez főleg anyagi okokra volt visszavezethető. Másik két előadásában „a hit alapjául szolgáló azon függőségi viszonyt tárgyalta, mely az emberi lények és teremtőjük között fennáll” – számolt be az eseményről a helyi sajtó. Ezt követően „a bűn eredetét és mibenlétét tárta hallgatói elé, kiindulva abból, hogy minden bűn hazugságon alapszik, mert a bűn elkövetője saját magát áztatja.” Kihangsúlyozta ugyanakkor, hogy a gyónás a legkiválóbb eszköz „a bűnhődés előkészítésére és a lélek megkönnyebbülésére. ...Olyan életet kell élni, mely alatt egészséges értelemmel ébresztünk bűnbánatot magunkban, mert csak ez bír valódi értékkel, ez nyitja meg igazán a túlvilági élethez az utat.” Következő előadásában „az emberi nem gyöngeségére világított rá” Péter apostollal példázódva, aki megtagadta tanítóját, Krisztust. Elpanaszolta, hogy „a mai magyar társadalom a kereszt jelképe alatt nem folytat bátor és öntudatos küzdelmet. Tisztességes, jellemes és bátor férfiakat kell nevelni, kik a kereszt jele alatt

minden küzdelmet fel tudnak venni” – hirdette. Utolsó előadásában „a krisztusi tökélyből kiindulva, az oltári szentség jelentőségét méltatta”.²⁰

1921. szeptember 15-től kezdődően, a nagy költő halálának 600. éves évfordulóján világszerte Dante-ünnepélyeket, -estélyeket rendeztek, a rendezvénysorozatba bekapcsolódott a Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet is. A következő év május 9–10-én délután 5 órakor az ifjúság, este 8 órakor pedig folytatólagos két előadásban a nagyközönség számára bemutatót terveztek a városháza dísztermében. A bemutatót vászonra való vetítés követte volna, melynek segítségével megjelenítsék a költő nagy gondolatait. Az előadásra Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó után kerülhetett volna sor,²¹ ám elmaradt, mert a városi mozigépnek hiányzott a hűtőkészüléke.²²

1923 folyamán a nyár kivételével az egyesület minden hónapban előadásokkal, szavalatokkal és zeneszámokkal fűszerezett gyűlést tartott. 1924-re sikerült megnyerni az oltáregyleti tevékenység támogatására dr. Fogolyán Kristófné, dr. Benedek Jánosné és Miske Sándorné úrhölgyeket. A helyi plébános tőlük remélte a helyi egyelet életének fellendítését az elkövetkezőkben.²³

1926-ban az Oltáregylet szervezte meg a Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus templom harangszentelő ünnepélyét, miután maga is hozzájárult a harangköltések egy részének az előteremtéséhez.²⁴ A március 28-án való felszentelés kapcsán írta a sajtó: „ezen jelentős alkalomra Székely Károly plébános megírta a sepsiszentgyörgyi egyház 150 éves történetét. Az érdekes és tanulságos 60-70 oldalra terjedő füzetet árusítani fogják, s az abból befolyó jövedelem a harangok beszerzési és az orgona helyrehozatalának költségeire fordítatik. A híveknek és érdeklődőknek, kiket az egyház – évek óta bált s effélet nem rendezvén – minden költsékezéstől megkímélt, a füzetek megvételével szíves figyelmébe ajánljuk...”²⁵ Az ünnepi program alatt fellépett a Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda, megtartották a harangszentelési szertartást dr. Péter Antal brassói apátplébános főesperes segítségével, megkoszorúzták a harangokat. Dr. Fejér Gerő gyulafehérvári székesegyházi kanonok alkalmi beszédet tartott, Székely Károly esperes beszélt az új harangok beszerzéséről, a római katolikus leányénekkar előadta az *Ave verum*-ot Beethoventól, a Szociális Misszió Leányénekkara bemutatta a *Tantum ergo* című éneket.²⁶

¹⁹ Nyujtói plébánia irattára, *Historia Domus*, 294–296, 376.

²⁰ *Székely Nép* (Sepsiszentgyörgy), 1922. április 16., 1–2.

²¹ *Székely Nép*, 1922. május 7., 1–2.

²² *Székely Nép*, 1922. május 11., 3.

²³ Sepsiszentgyörgyi plébánia irattára, *Jegyzőkönyv a Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus Egyházközség Egyháztanácsának 1924.*

április 27-én tartott gyűléséről.

²⁴ Uo., *Jegyzőkönyv a Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus Egyházközség Egyháztanácsának 1926. július 27-én tartott gyűléséről.*

²⁵ *Székely Nép*, 1926. március 21.

²⁶ *Székely Nép*, 1926. március 25., 2–3, 1926. április 1., 3.

1927. január 15-én jótékony célú bált tartott a Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus egyházközség. „Ritkaságszámba menő megmozdulása ez az egyházközségnek, mely úgy látszik, azt az elvet vallja: Omne rarum – carum, minden, ami ritka, kedves” – írta kissé gúnyosan a helyi lap. Az esten közreműködött Görög Joakim kanonok szenátor, dr. Willer képviselő, Mihalache Ștefan dohánygyári igazgató felesége, Szini Lajos hírlapíró, Fogolyán Editke és Eugenia Rimbetiu úrilányok, római táncjelenetekkel, a helyi Római Katolikus Leányklub, dr. Szemlér Ferenc, a Brassói Főgimnázium igazgatója és a brassói magyar dalárda elnöke. A kitűzött jótékony cél az egyházközség és a megye egyetlen katolikus leányiskolájának fejlesztése, bővítése volt. Az eseményen a zárda fejlesztésére egy adakozó hölgy is szánt nagyobb összeget, azzal a feltétellel, hogy maga az egyházközség is járuljon hozzá a közös célhoz. Ezért az egyház a következő felhívást tette közzé: „A sepsiszentgyörgyi római katolikus egyházközség a Ferencrendi Nővérek vezetése alatt álló leányiskolájának fejlesztése céljára 1927. év január 15-én műsoros katolikus estélyt rendez. Mi – az egyik legszékelyebb vármegye szívében és székhelyén élő katolikusok, akiket annak idején a vallási forradalom elsepert, de akik a halálos álomból új életre keltünk, és virágzó egyházközséggé fejlődtünk ... összetett kézzel, a jövőbe néző lelkünknek üres sopánkodásával nem nézhetünk anélkül, hogy ne halljuk lelkiismeretünk vádló szavát, ha a mi letargiánk miatt, a most még virágzó egyházközség harangjai ismét elnémulnak... Iskolánk fejlesztése az adott viszonyok között ránk nézve tehát életkérdés, a vármegyei katolikusság szempontjából pedig eminens érdek, hogy az itteni szerényke örállomás el ne essék.” A rendezvényért az Oltáregylet felelt, élén annak elnökével, dr. Fogolyán Kristófnéval.²⁷

1927. május 1-jén gr. Majláth Gusztáv Károly erdélyi római katolikus püspök 30 éves püspöki évfordulóját ünnepelte a sepsiszentgyörgyi római katolikus egyházközség. A templomi mise után a tulajdonképpeni ünnepség a Székely Nemzeti Múzeumban zajlott le. Az ünnepély megszervezéséért ez esetben is az Oltáregyesület felelt. Ez alkalomra feldíszítette a múzeum dísztermét, elhelyezve ott a püspök arcképét is.²⁸

1928-ban Sepsiszentgyörgyre került dr. Szalay Mátyás plébános, aki pártfogásába vette az összes katolikus egyesületet, lévén maga is nagy műkedvelő.

A helyi lap 1930-ban így írt az új plébánosról: „Dr. Szalay Mátyás működése új életet hozott városunk, katolikus társadalmunk életébe. Ez a rendkívüli képességekkel megáldott pap élő példa hivatásának tökéletes teljesítésére, és óriási nyeresége nemcsak a katolikus egyháznak, hanem egész kisebbségi életünk társadalmának.”²⁹

A Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus egyház 1928 októberében tartja Krisztus Király ünnepét. Ez alkalommal délután az Oltáregyesület, a Katolikus Népszövetség, a Szentkereszt Hadserege Egylet és a Katolikus Leányklub is megtartotta együttes gyűlését. Az éjféle körmenetben az egyesületek és az egyháztanács testületileg vettek részt.³⁰ A Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet 1928. december 2-án tartotta tisztújító gyűlését, a püspöki rendeletek szerint.³¹ A gyűlésen Szalay plébános rámutatott arra, hogy „mennyire az Egyház szíve szerinti társulat az Oltáregyesület, és mily fontos az, hogy annak élén megerősödött, teljes tisztikar álljon”.³² A régi elnök, Fogolyán Kristófné előterjesztette lemondását, amelyet a közgyűlés tudomásul vett. Elfogadták a Fogolyán Anna által benyújtott pénztári jelentést is. Erre a közgyűlés egy jelölőbizottságot nevezett ki, amelynek javaslatára az új tisztikar élére újból Fogolyán Kristófné került mint elnök, alelnökök lettek dr. Daragus Andrásné, Miske Sándorné, Schmidt Richardné. Ezenkívül választottak ruhatárosokat, főkönyvtárost és könyvtárosokat, szegényügyosztály-vezetőt, kultúrszakosztály-vezetőt és beteglátogatókat.

Az Oltáregylet 1929. április 28-án tartott havi gyűlésén a Székely Nemzeti Múzeumban májusban tartandó kézimunka-kiállítás megszervezésére vonatkozó javaslatot ismertették, és elkezdtek az előkészületeket a szervezésre.³³ A kiállítás megszervezésekor már ismeretes a sepsiszentgyörgyi római katolikus egyházközség terve, mely szerint egy katolikus kultúrotthon építését kezdeményezték. A kultúrotthonra azért is nagy szükség volt, mert a vallásos egyesületek nem volt, ahol tartsák összejöveteleiket. Az egyháztanács ezért elhatározta, hogy részvényeket bocsátanak ki, 500 lej névértékben. A kultúrház javára átadták az 1927-ben megszervezett katolikus bál megmaradt jövedelmét is.³⁴ A rendezvényre végül június 1–3-án kerül sor. Ahhoz az épület két helyiségére (a természetrajz-teremre és a díszteremre – ma a *Gyermekélet* kiállítás terme és Bartók Terem), valamint a múzeum udvarára volt szükség. Ez utóbbit az uzsonnát és a kávékat szolgálták fel. Elsején a kalotaszegi, torockói

²⁷ *Székely Nép*, 1927. január 1., 2.

²⁸ *Székely Nép*, 1927. május 5., 2.

²⁹ *Székely Nép*, 1930. január 16., 2.

³⁰ *Székely Nép*, 1928. október 25., 3.

³¹ *Székely Nép*, 1928. november 29., 3.

³² *Székely Nép*, 1928. december 6., 2–3.

³³ *Székely Nép*, 1929. április 25., 3.

³⁴ Sepsiszentgyörgyi plébánia irattára, *Jegyzőkönyv a Sepsiszentgyörgyi Római Katolikus Egyházközség Egyháztanácsának 1929. március 17-én tartott gyűléséről*.

és háromszéki népművészeti, valamint egyéb „antik és modern” iparművészeti anyag környezetében előadásra is sor került: Szalay Máttyás az erdélyi konzervativizmus szükségességéről beszélt, dr. Török Andor az erdélyi népművészet tudatos szervezéséről, irányításáról, Zakariás Erzsébet brassói tanárnő az erdélyi magyar asszonyok életéről, Szemlér Ferenc pedig „a női” kézről elmélkedett. Másodikán Szalay egy esztétikai előadást tartott a művészi szépről, majd Szemlér Ferenc szavalt.³⁵ A júniusi kiállítás azért is figyelemreméltó, mert ezáltal a katolikus nők hozzájárultak az ún. szöttesmozgalom elterjedéséhez, melynek célja a hagyományos szöttesek készítésének és használatának felélesztése volt.³⁶

Az egyesület ez év szeptember 25-én tartotta évnitő gyűlését, amelynek tárgya a következő volt: az évi munkaterv megbeszélése, rövid műsor és dr. Daragus András ismertetője a női választójog kérdéseiről. A megjelentek tudomására hozta, hogy a nők választójogát is szabályozó közigazgatási törvény szerint a társadalmi, közművelődési és jótékony egyesületek vezetősége (elnök, alelnökök, tisztviselők, választmányi tagok) szintén választójoggal bírnak.³⁷

1929-ben Krisztus Király ünnepén újból megtartották a katolikus egyesületek közös ünnepét, ami közös szentáldozással zárult,³⁸ majd karácsonykor a Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet, a Szentkereszt Hadsereg és a Református Nőszövetség újabb közös megmozdulást szervezett. Karácsony előestéjén 25 szegény karácsonyi segélyezését biztosította a sepsiszentgyörgyi katolikus zárdában, ahol ruhaneműt, pénzt és élelmiszert osztottak. Délután a három egyesület rendezett karácsonyi ünnepséget a kórház 100 betege részére. Azon énekelt a katolikus egyházi énekkar, beszélt Szalay Máttyás pap, utána az egyesületek szeretetadományokat juttattak a rászorultaknak. Ezután a börtönbe látogattak, ahol teát, kalácsot, téstát, kolbászt, kenyeret, dohányt osztottak szét a rabok között.³⁹

A Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet 1930-cal kezdődően nagyobb gyakorisággal folytatta szervezett segélyakcióit. Ezeket minden esetben előadásokkal kötötte egybe. 1930. január 12-én műsoros teadélután szervezett a Székely Mikó Kollégium tornatermében. Ezen előadták a *Diéta* és a *Miskából pesti fiú lett* c. vígjátékokat.⁴⁰ A következő teadélutánra 1930. április 6-án került sor. Azon Fehér Manó brassói orvos tartott előadást, és előadták a *Vegyen el valakit* c.

egyfelvonásos vígjátékot, amelyet dr. Szalay Máttyás helyi plébános írt.⁴¹ A következő kulturális est 1930. október 11-én volt, a Kollégium tornatermében. Ezen az előadók dr. Jakabffy Elemér képviselő és dr. Szalay Máttyás helyi plébános voltak. Előbbi előadása *A külsőségek hatása és a pozitív hit* címet viselte, egy „mélységes filozófiai tartalmú előadás, melyben a külsőségek érzelmi és a tartalom értelmi hatását vette taglalás alá, és hozta a vallásos hittel kapcsolatba”. Szalay *Közönségünk irodalmi igénye* címmel tartott előadást, és „kimutatta, hogy a közönség minden rétegének megvan az irodalmi igénye, s ennek kielégítése nemes feladata erdélyi íróinknak. Minthogy azonban az igény csak a romantikus munkákban található kielégülést, erre a térre kell lépniök íróinknak is” – vonta le a következtetést a plébános.⁴²

A következő műsoros estére 1930. november 2-án került sor. Ezen előadott Rass Károly, a gyulafehérvári Majláth Gimnázium irodalomtanára, *Balassa Bálint és az udvarló költészet* címen. Ez a sepsiszentgyörgyi közönség előtt kevésbé volt ismert téma, és nagy közönséget vonzott az előadásra.⁴³ 1930. február 23-án a Szent Kereszt Hadsereggel közösen szervezték meg a teadélután, a Székely Mikó Kollégium tornacsarnokában. Azon Ujlaky János zabolai pap saját verseit szavalta el, előadták *Az orr* c. egyfelvonásos színdarabot. Érdeklődés volt a teadélutánra, hogy az azt hirdető plakátot Keöpeczi Sebestyén József ismert heraldikus készítette el ingyen a rendezőségnek.⁴⁴

Az április 6-án tartott teadélután is nagy sikernek örvendett. Azon a közönség meghallgathatta Fehér Manó felolvasását és Szalay egyfelvonásos darabját, a *Vegyen el valaki* címűt. „Most is az a kellemes kellemetlenség érte a rendezőséget, hogy a vendégeknek egy része semmiképpen nem fért a nagyterembe, és kénytelen volt az élvezetes délutánról lemondani, míg odabent jóízű műsor folyt.”⁴⁵ „Ezeket a havonként ismétlődő kedves teadélutánokat nagyon megszerette a közönség, mert frissen váltakozó műsor-számai felüdítik, s a párolgó tea mellett mindenki otthonosan érzi magát” – írta a helyi lap tudósítója.⁴⁶ 1930-ban a karácsonyi segélyakció a Sepsiszentgyörgyi Református Nőszövetséggel közösen szervezték meg: a kórház betegeit karácsonyfával, süteményekkel, édességgel látták el. Ugyanezt tették a börtön lakóival is. „A keresztény szeretetnek ilyen szép munkálkodását látva, melegen gondolunk

³⁵ Székely Nemzeti Múzeum Irattára, 1928/186. és 1929/165. sz.

³⁶ SZÖCS GAZDA Enikő 2002, 205.

³⁷ Székely Nép, 1929. szeptember 29., 3.

³⁸ Székely Nép, 1929. október 27., 2.

³⁹ Székely Nép, 1930. október 16., 2.

⁴⁰ Székely Nép, 1930. január 9., 3.

⁴¹ Székely Nép, 1930. április 3., 2.

⁴² Székely Nép, 1930. január 16., 2.

⁴³ Székely Nép, 1930. november 6., 2.

⁴⁴ Székely Nép, 1930. március 9., 2–3.

⁴⁵ Székely Nép, 1930. április 13., 3.

⁴⁶ Székely Nép, 1930. március 9., 2–3.

Krisztus evangéliumára: boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek. A mai borzasztó időkben alig is van remény, melyre a nyomorgó társadalomnak akkora szüksége volna, mint krisztusi irgalmasságra” – hangoztatták az egylettagok.⁴⁷

Az oltáregyesület 1931. február 22-én szervezett teadélutánjával nyitotta meg az 1931-es évet. Előadásra került dr. Szalay Mátyásnak *A csillagjások* c. bohózata.⁴⁸ A következő teadélután időpontja 1931. április 13-án volt. Ezen Vajsza Gyula zenekara zenélt, és előadták Gábor Antalnak *A kofu* c. humoreszkjét, bemutattak egy „exotikus” magyar táncot és Lőrinc Miklósnak *A boldogság* c. humoreszkjét.⁴⁹

Az Oltáregyesületet 1931 májusában nagy veszteség érte. Elvesztette elnöknőjét, dr. Fogolyán Kristófnét. A helyi lap ekképp méltatta az elhunyt elnöknő érdemeit: „rátermettségét és eszmegazdagságát minden társadalmi megmozdulásban gyümölcsöztette, de leginkább az egyesületi életben kamatoztatta a jövő javára. Kezdeményező lélek volt, aki helyes felismerésekkel tudott célokat kitűzni, és csodálatos körültekintéssel rendezni mindent a cél elérésére. Éppen ezért nem volt városunkban olyan kulturális, egyesületi vagy karitatív akció, amelyből az ő neve hiányzott volna, vagy amelynek terveinél őt nélkülözni lehetett volna...” Az Oltáregyesületnek volt a legtöbb oka megsiradni dr. Fogolyán Kristófnét, aki a szónak legszorosabb értelmében előljáró volt az Oltáregyesületben, mert kezdeményezője volt annak vallásos terveiben, munkájában és életében egyaránt. Az ő érdeme volt az úgynevezett „kultúrdélutánok” kezdeményezése is a katolikus egyesületek felvirágoztatására.⁵⁰ Fogolyánné halálakor az Oltáregylet kezdeményezésére akció indult, hogy a katolikus templomot emléktárgyakkal ajándékozzák meg.⁵¹

A Sepsiszentgyörgyi Oltáregylet 1933-ban is folytatta műsoros összejöveteleit. 1933. április 18-án teadélután szervezett a Székely Mikó Kollégium tornacsarnokában, ahol Ujlaky János zabolai plébános tartott előadást „a társadalomról”.⁵² Az Oltáregylet 1936 júliusában templomi kegytárgyából kiállítást rendezett, a Szentkereszt Hadsereggel és a Katolikus Népszövetséggel közösen, a Kolcza-kertben.⁵³

Baróton 1934. július 15-én, a római katolikus püspök érkezése alkalmából terveztek az egyesületek díszkapuállítást, a község bejáratánál. Köztük volt

az Oltáregylet is. A látogatás azonban elmaradt.⁵⁴ A Baróti Oltáregylet tevékenysége a következő területekre terjedt ki: betegek és öregek meglátogatása és az utolsó nagy útra való felkészítése, az oltárok ízletes díszítése, a templomi felszerelések utánpótlása, körmenetek tartása, gyakori áldozások. 1928-ban az oltáregyleti munka lankadni kezdett. Ezért annak újraalakítása mellett döntöttek. Az 1928. április 8-ra összehívott gyűlésen kimondták, hogy az egylet 3 szakosztállyal (hitbuzgalmi, templomdíszítő és társadalmi) fog működni. Ezeket alelnökök irányítják. A tagok könnyebb nyilvántartása céljából a települést 12 részre osztották fel, minden részben kineveztek egy csoportvezetőt, aki nyilvántartotta, hogy az ő részéből ki melyik szakosztálynak akar tagja lenni. Arra kellett törekedni, hogy a tagok legalább 2 szakosztályt válasszanak. Így gyűjtöttek össze 215 tagot. Az újjászervezett oltáregyletet aztán 282/1928. szám alatt bejelentették a püspöki hivatalnak. Az egylet a megalakulás után csak szakosztályi gyűléseket tartott, havonta. A közgyűlés évente kétszer ült össze.⁵⁴

Az első világháború után a katolikus egyházvezetés maga szorgalmazta minden katolikusok lakta településen az oltáregyletek megalakítását. Az 1928. július 29-én Kolozsváron megtartott országos oltáregyleti kongresszus foglalkozott az egylet ügyével, és a következőket határozta el: „ahol még nincs Oltáregylet, ott azt minél előbb megszervezendő, az imádsági óráknak a pontos beosztása és megtartása a tagok szent kötelessége, az egyes vidéki szervezetek a helyi körülményeknek megfelelően állapítják meg a tagsági díjakat, és annak pontos befizetéséről gondoskodnak, mindenik Oltáregylet beállítja a munkadélutánokat, ahol a tagok egyházi ruhákat készítenek, a központ útmutatása szerint”.⁵⁶

1929-ben a 785. számot viselő körlevelében a püspök felhívta a helyi plébánosok figyelmét arra is, hogy tartsák be a 1046/1928. számú körlevél utasításait, melyben az Oltáregyesületek felállítását kéri: „az Oltáregyesületek buzgó és céltudatos működésének beállítása az egyházmegye minden plébániáján olyan fontos lelkipásztori érdekünk, hogy minden nehézséget le kell győznünk célunk érdekében”. E célból a következőket rendeli el: „a helyi oltáregyesületet minden plébánián haladéktalanul meg kell alakítani. Ennek határideje 1929. május 15.” E határidő után

⁴⁷ Székely Nép, 1931. január 18., 3.

⁴⁸ Székely Nép, 1931. február 22., 3.

⁴⁹ Székely Nép, 1931. április 5., 5.

⁵⁰ Székely Nép, 1931. május 3., 2–3.

⁵¹ Székely Nép, 1931. július 5., 3.

⁵² Székely Nép, 1933. április 9., 3.

⁵³ Székely Nép, 1936. július 5., 3.

⁵⁴ Baróti plébánia irattára, *Jegyzőkönyv a Baróti Római Katolikus Egyháztanács és Iskolaszéknek 1934. június hó 10. tartott gyűléséről.*

⁵⁵ Uo., *Historia Domus* 1923–1927, 103–105.

⁵⁶ Kézdiszentléleki plébánia irattára, Plébániai iratok 1928. *Körlevél a Kolozsvári Oltáregyesülettől a vidéki szervezetek irányába, 1928 augusztusa.*

a kerületi központok igazgatói pontos jelentést kellett, hogy küldjenek a központi igazgatónak a körzetükbe tartozó plébániákról, ahol az egyesület nem alakult meg. A jelentéseket a püspökhöz a központi igazgató terjesztette fel.⁵⁷

Említett püspöki intézkedésnek tudható be további háromszéki oltáregyletek megalakulása az 1930-as évek elején. 1932 októberében *Sepsikőröspatak* katolikus közösségében is megalakult az Oltáregylet. Tagjainak száma ekkor 90 volt, akik havi 5 lej tagdíjat fizettek. Havonta tartottak választmányi gyűléseket, negyedévenként pedig közgyűlést. Minden szerdán délután 2–5 óra között templomi és egyházi ruhák készítésével és javításával foglalkoztak. Vezető igazgatója a helybéli plébános, felügyelője Gidófalvi Timothea volt. Minden hónap első vasárnapján délelőtt 11 órától délután 6 óráig, farsang három utolsó napján reggel 8–16 óra között, nagypénteken és nagyszombaton a szentsírnál végeztek az egylettagok szentségimádást. Az egylet 1933-ban is hűségesen folytatta munkáját. A szerdai munkán kívül minden vasárnap feldíszítették az oltárt. A szakadt és gyenge ruhákat kijavították, és újakat is készítettek (oltárabrosz, miseing, karing, szószékerítő). Az év első hónapjában vallásos estélyt rendeztek a helyi zárdaiskola épületében, mely anyagi és erkölcsi sikert is eredményezett. „A szép előadások keretében egy félórás beszéd is volt a hit szükségességéről, amely kérdés sajnos már falun is korszerű, pláne a teljesen anyagias protestáns vidéken” – jegyzi meg a helyi plébános. Ekkor a taglétszámuk 60 személy volt. Az Oltáregylet 1934-ben megszűnt működni, mert egyes tagok hiúságból vagy egyéb okok miatt kiléptek. Akik maradtak, azok közt a kilépettek keltettek széthúzást, és a plébános úgy döntött, hogy beszünteti az egyleti munkát. Csupán

az első vasárnapi szentségimádást tartották meg, amely alatt rendszeres hitoktatás is folyt. A plébános ennek jótékony hatásában reménykedett.⁵⁸

Árkoson is 1932-ben alakították meg az Oltáregyletet, az itteni gyülekezet Sepsikőröspatak leányegyházaként 280 katolikus hívőt számlált. A falu 19. században épült kicsi kápolnájában miséztek, minden hónap harmadik vasárnapján. Az újonnan alakított 50 tagú egyesület a kápolna berendezését és ápolását tekintette hivatásának. 1933-ban az itteni oltáregyleti tagok is nekiláttak a templomi ruhák készítésének. A tagok száma ekkorra 56-ra emelkedett. Az árkosi oltáregylet tagjai 1936-ban hozzájárultak a kápolnájuk díszítéséhez: egy antipendiumot, ministránsruhákat és -ingeket és egy díszes karinget készítettek.⁵⁹

Összegzőképpen: az első világháború után a magyar kisebbség egyre nagyobb figyelmet kezdett fordítani azokra a társadalmi alakulatokra, amelyek révén hangját tudta hallatni a szellemi, társadalmi és gazdasági szükségletei kapcsán. A vallásos egyesületek olyan közösségi formák voltak, amelyek a kisebbségi helyzetbe került magyarság számára felértékelődtek. Az összetartozás tudatának erősítése mellett a helyi sajátosságok és hagyományok őrzését és továbbadását szolgálták, és lényegében olyan erős bázist jelentettek, amelyre alapozva a többséggel szemben kisebbségbe került egyének meg tudták őrizni emberi méltóságukat, ébren tartva öntudatukat is. A háromszéki oltáregysületek történetét eddig nem kutatták. A most ismertett adatokon túl számos fel nem tárt forrás vonatkozik a vallásos egyesületek ezen ágának múltjára, és ezek ugyancsak feldolgozásra várnak.

Tóth Szabolcs – Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy, 1918 December 1. u. 15F/17, RO-520080; szabolcs77ro@yahoo.com

Levéltári források

Baróti plébánia irattára
Berecki plébánia irattára
Kézdiszentkereszti plébánia irattára
Sepsikőröspataki plébánia irattára
Sepsiszentgyörgyi plébánia irattára
Székely Nemzeti Múzeum Irattára

⁵⁷ Uo., *Püspöki körlevél*, 785/1929. sz. Kelt 1929. február 16-án.

⁵⁸ Sepsikőröspataki plébánia irattára, *Historia Domus 1889–2004*, 44, 51, 56.

⁵⁹ Uo., 47, 54, 68.

Irodalom

LAJOS Balázs – GÁLFFY Sándor

1935 *Misszióskönyv 1. Vezérkönyv és rituálé*, Nagyvárad.

LÁSZLÓ József

1892 *Harmadik tudósítvány a legfölségesebb oltári szentség imádsására és a szegény templomok segélyezésére az úrnak 1876. évében Árpádházi Szent Erzsébet napján Erzsébet felséges királynékné névünnepén Zágoni Bárá Szentkereszty Stephanie kezdeményezése folytán alakult Kézdivásárhelyi Oltáregyletről 1880–1892* (Összeállította László József lemhényi plébános), Kézdivásárhely.

SZŐCS GAZDA Enikő

2002 *A székelyföldi szöttesmozgalom és a Székely Nemzeti Múzeum, Acta (Siculica) 2000/2 (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára, 2)*, 2002, 203–214.

Asociații de altar în județul Trei-Scaune

(Rezumat)

În viața bisericii transilvănene asociațiile religioase au ocupat un loc foarte important, care după tratatul de la Trianon au funcționat de fapt în mod nestingherit, servind și contribuind la păstrarea tradițiilor religioase maghiare locale și în același timp la păstrarea coeziunii interioare a comunităților maghiare. Asociațiile religioase se distanțau de instituțiile oficiale ale bisericii, această diferență constând în libertatea membrilor de a adera și de a se retrage din asociații după bunul lor plac. Au fost însă strâns legate de autoritățile bisericesti, care trebuiau să le recunoască funcționarea. Dreptul civil recunoștea ori nu asociațiile cu caracter religios, în multe cazuri autoritățile solicitând autorizații pentru unele tipuri de activități. În toate cazurile aceste asociații trebuiau să aibă regulament propriu, care le definea denumirea, scopul, sediul, conducerea și sistemul lor de funcționare. Printre aceste asociații se număra și asociația de altar, ca un tip de asociație aparte. În județul Trei-Scaune asociații de acest tip s-au înființat în aproape fiecare comună unde existau credincioși romano-catolici. Prima asociație de altar era cea din orașul Târgu Secuiesc, înființată în anul 1876. Ca arie de acoperire asociația și-a propus în partea de nord-est, romano-catolică a Ținutului Secuiesc. Asociații de altar au existat în localitățile Sfântu Gheorghe, Sânzieni, Poian, Valea Crișului, Arcuș, Lunga, Brețcu, Baraolt și în alte localități din județ. Scopul principal al acestor asociații era propagarea cultului euharistic, înzestrarea bisericilor sărace cu haine bisericesti și obiecte de cult și impunerea religiozității în rândul oamenilor de rând.

Altar guilds in Háromszék (Trei-Scaune) county

(Abstract)

Religious associations had a very important statute in the life of the Transylvanian church. These organizations continued to function unhindered after the Trianon Treaty and they succeeded in the protection of local traditions and in preserving the solidarity of the local communities within the Hungarian minority. The religious associations can not be compared with the official structure of the Roman Catholic Church. This difference consists in the freedom of the members to enter and to resign from the associations. They depended however on the authorities of the church, who had the right to acknowledge their existence. The civic right might have or might have not recognized these associations but in every case they had to have their own statute, which defined their name, their objectives, their seat, their leading board and their function. The altar guild was a typical organisation in the structure of the Roman Catholic Church. In Háromszék (after 1918: Trei-Scaune) County these kinds of associations existed in almost every community, where Roman Catholics dwelled. The first altar guild was established in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc), in 1876. It performed activity in the North-Eastern Székelyföld, with Roman Catholic population. Such guilds functioned in the following localities: Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Kézdiszentlélek (Sânzieni), Kézdiszentkereszt (Poian), Sepsikőrüspatak (Valea Crișului), Árkos (Arcuș), Nyujtód (Lunga), Bereck (Brețcu), Barót (Baraolt), but also in other communities of the county. The major objective of the altar guild was to propagate the cult of the Eucharist, to provide the poorer churches with necessary cultic objects and accessories and to spread piety among the communities.

Bíró Rózsa

KÓS KÁROLY POLITIKAI IRATAI A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN

Kós Károly ma egyik legkiválóbb látású és legönzvetlenebb vezető munkása az erdélyi magyarságnak: minden szóbeli és írásos megnyilatkozása méltán tarthat számot a társadalom széleskörű érdeklődésére és figyelmére. (Székely Nép, Sepsiszentgyörgy, 1931)¹

Az ismertett iratokról

Az építész, grafikus, író, művelődésszervező Kós Károly (1883–1977) politikai tevékenységét a Kuszálík Péter összeállította *Kós Károly emlékkönyv*² gazdag idevágó fejezete ismerteti legrészletesebben, számos írását, egyéb vonatkozó dokumentumot is egymás mellé ollózva, értelmezve és értékelve.³ A kötet jól használható illusztrációs és publikációs jegyzéket, életrajzi ismertetést, vonatkozó irodalomjegyzéket tartalmaz, és már kiadói előszava figyelmeztet arra, hogy az életmű, amely Kós példaértékű politikai magatartása okán is figyelemreméltó, még számos feltáratlan mozzanatot tartogat számunkra.⁴ Az alábbiakban a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban található, Kós Károly politikai tevékenységéhez kapcsolódó adatokat, dokumentumokat ismertetünk. A három anyagcsoport: az 1921. évi *Kiáltó Szó*-ból Kós saját, széljegyzetelt és korrektúrajavításokkal ellátott példánya (vö. 1. ábra),⁵ egy dr. Kós Károly által összeállított iratcsomó,⁶ valamint egy 1931-es, Csutak Vilmosnak címzett levél és annak mellékletei (mindenekelőtt Kós 1931. évi programtervezete az erdélyi magyar politikai képviselő számára).⁷

Előbbi két adat-, illetve dokumentumcsoport történetéhez azt szükséges ismerni, hogy Kós Károly

1910-ben került először kapcsolatba a Székely Nemzeti Múzeummal, amikor felkérték a múzeum épületének és múzeumőri lakásainak megtervezésére. Kós az első találkozást, de a múzeumépítést követően is gyakran utazott Sepsiszentgyörgyre, folyamatosan ellenőrizte tervei kivitelezését, majd az épület állapotát, utasított a szükséges javításokra, és felügyelte azokat, de részt vett az intézmény művelődési és tudományos programjaiban is.⁸ Az intézménnyel való szoros kapcsolata gyakorlatilag halálán túl, máig tart: az új múzeumi épületszárny, amelynek megépítésével már az első világháború előtt számoltak, Kós 1940-es évek eleji terveinek minimális módosításával, közvetlenül halála után valósult meg, de még 2008. szeptember 20-án is általa tervezett lépcsőkorklátot, intézményi cégért avatott a múzeum. A *Kiáltó Szó*-példány és az iratcsomó 1981-ben került be, az új szárny avatása kapcsán, Kós fiának, dr. Kós Károly néprajztudósának az adományaként.

A *Kiáltó Szó*-példánynak (1. ábra), mint jeleztük, bejegyzései és javításai kéri a közzétételt.⁹ A füzetben több kék tintás autográf Kós-bejegyzés található: a címlap jobb felső sarkában *Kós Károly, Sztána*, a szerzők neve alatt a címlapon kék tintával 1921. jan., az első oldalon a cím fölött zárójelben *Írtuk 1920. december havában*, az 5. oldal lapalji aláírása alatt pedig aláírása. A füzetben másrészt két fekete ceruzás margójegyzete olvasható. Az első oldalon: „A cenzúra az én írásomnak több mint felét kihúzta. A cenzor Mac[s]elár volt, a tóteltki pap, aki velem együtt cenzúrázott, úgy, hogy ami megmaradt, mégis értelmes lehessen... Utólag Macelar súlyos megrovásban részesült, hogy egyáltalában kingedte

¹ L. Ismeretterjesztő előadás a Székely Nemzeti Múzeumban, *Székely Nép*, XLIX. évf., 25. sz., 1931. március 26.

² KUSZÁLIK Péter 2003. A továbbiakban innen idézettek első sorban a Balogh Edgár által közölt visszaemlékezésből származnak (KÓS Károly 1971).

³ Célzottan ezzel a témával foglalkozott még a közelmúltban: SAS Péter 2002.

⁴ KUSZÁLIK Péter 2003, 6.

⁵ SzNM Könyvtára, I. sz. 60 509. Jelenleg a Kós-dokumentumok közé csoportosítva található.

⁶ SzNM Könyvtára, I. sz. 60 516. Az iratcsomó egy első világháború előtti típus magyar bírósági perirattartóban található. Felirata piros ceruzával, ifj. (dr.) Kós Károlynak a kézírásával:

Kós Károly építész / politikus. Jelenleg a Kós-dokumentumok közé átcsoportosítva.

⁷ Iktatószám nélküli iratok. Abból, hogy a fő levelet Csutak Vilmoshoz intézték, az következik, hogy vagy az 1931. évi ún. iktatatlant levelezés, vagy a múzeumigazgató saját, múzeumban maradt iratai („múzeumi Csutak-hagyaték”) részeként tagolódott be a gyűjteménybe. Jelenleg a Kós-dokumentumok közé átcsoportosítva található.

⁸ Vö. a magyar muzeológusok lexikonának vonatkozó szócikkeit (BODÓ Sándor – VIGA Gyula 2002, 171–173, 495–497).

⁹ A példányt utólag bekötötték (keménykötés, első táblájára belül a Kozma Lajos által Kósnak készített 1909-es fejfás-templomos ex libris van beragasztva. Gerincén: * kós * paál * zágoni ** kilátó [így!] szó *.

ezt az írást, és a cenzorságából felmentették. A röpiratot bevonták a kereskedőktől, és postai szállítását betiltották.” A 23–26. oldal ki lévén tépve és xeroxmásolattal pótolva, előtte, a 22. oldalon az erre vonatkozó margó-jegyzet: „Ezt az egyetlen példányomat 1944 őszén, néhány könyvemmel és emléktárgyammal ládába pakolva nádasai román gazdánál raktároztam. Amikor hónapok múlva érte mentem, a ládát feltörve és feltúrva találtam, sok mindenem hiányzott, megrongálódott. Akkor tépték ki a füzetből a 23–26. lapokat is.”¹⁰

A múzeumnak adományozott ugyanazon Kóshagyaték részeként került Sepsiszentgyörgyre az említett iratcsomó is. Jelentősége, hogy ez az 1921. évi kalotaszegi magyar néppárt (Erdélyi Néppárt) alakulásának eredeti dokumentumát tartalmazza,¹¹ az alakuló gyűlésre összehívó-mozgósító kisnyomtatványt (2. ábra),¹² egy az Országos Magyar Párt (OMP) 1924. decemberi brassói nagygyűlését követő néppárti röpiratot (3. ábra),¹³ egy a csucsei paktum ellen tiltakozó 1925-ös tiltakozó állásfoglalást,¹⁴ az 1926-os kiáltványt, amelyben Kós és csoportja bejelenti kilépését az OMP-ből (4. ábra),¹⁵ valamint egy 1927. nyári néppárti röpiratot (5–6. ábra).¹⁶ A vonatkozó szakiro-

dalom tudomásunk szerint eddig sem az 1921-es dokumentum lelőhelyét, sem konkrétan az 1925-ös állásfoglalás vagy a felsorolt kisnyomtatványok szövegét nem közölte, formai leírásukat nem végezte el. A kisnyomtatványok nem szerepelnek Vajk Ilona 1994-es bibliográfiájában sem. A dokumentumok háttérben álló politikai eseményekre alább még kitérünk.

Végül, az 1931-es ügycsomó azért fontos, mert a kutatás korábban nem tudott Kós ekkori politikai szerepvállalásáról (saját visszaemlékezéseiben sem említette).¹⁷ Ezt az ügycsomót az magyarázza, hogy Kós Károllyal a múzeum részéről a kapcsolattartó kezdetől az a Csutak Vilmos (1887–1936) volt, aki a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium és a múzeum majdani igazgatójaként Kóshoz hasonlóan a két világháború közti erdélyi magyarság egyik legkiemelkedőbb, szervező-építő egyénisége. Csutakkal való, annak korai haláláig tartó közeli barátságuk sokatmondó bizonyítéka, hogy Kós legkisebb fiát (dr. Kós Károly) is a Református Székely Mikó Kollégiumba adta középiskolába 1935-ben (Sztánáról!). Lakóházat is tervezett Csutaknak, levelezésüket a múzeum irattára őrzi. Számos a múzeumügytől

¹⁰ A füzet korrektúrajavításai (melyeket az általunk kézbe vett újrakiadások, pl. Mészáros József 1996-os vagy Kuszálík Péter 2003-as összeállítása nem alkalmaznak – és mindkét összeállítás csak a Kós írást közli a röpiratból) a következők: A 2. oldalon alulról a 11. sorban *tebát dolgozni fogunk* helyett (*tebát dolgozni fogunk*). A 4. oldalon az 5. sorban *most* helyett *mást*, a 21. sorban *kétmillió* helyett *lesz kétmillió*, alulról a 18. sorban *területi* helyett *területben*, alulról a 3–2. sorban *ösi szokásaink, faji öntudatunk* helyett (*ösi szokásaink, faji öntudatunk*). Az 5. oldalon a 3. sorban *a Románia* helyett *Románia*, a 14. sorban *eltünthetik* helyett *eltünhetnek*, a 15. sorban *egyéniesség* helyett *egység*, a 23–24. sorban *államra nézve* helyett *államnak*. Zagoni István írásában, a 14. oldalon alulról a 7. sorban *különbetésegek* helyett *különbségek*, alulról a 2. sorban *mederbe* helyett *vederbe*, a 17. oldalon alulról a 3. sorban *legpontosabb* helyett *legfontosabb*. A korrektúra valószínűleg 1927. június utáni, mert az ekkori néppárti röpiraton (l. alább, 16. jegyzet) az idézett szövegben az *egyéniesség* még nincs *egységre* javítva.

¹¹ Eredeti gépelt változat, kézírásos megjegyzésekkel és autográf hatósági láttamozással, valamint Kós kézírással letisztázott változata. L. még 1.1. Vö. KÓS Károly 2003, 83. levél és 107. jegyzet (Sas Péter jegyzete).

¹² *Meghívó Kalotaszeg magyar népéhez*, Lapkiadó r.-t., Cluj-Kolozsvár [1921]. Egyleveles kisnyomtatvány (31,4 x 22,2 cm), kettőbe (levélpárba) hajtvva, szövege az így nyert 1–2. oldalon. Aláírók: „Erdélyi Néppárt” kalotaszegi előkészítő bizottsága (Kós Károly, Bod László, Bokor Márton, Kapdebó Szilárd, Nagy Miklós; Huedin-Bánffyhunad, 1921. május 27.).

¹³ *Kalotaszeg magyar népéhez!* „Cultura” könyvnyomda, Cluj-Kolozsvár [1927], 8 o. Négleveles kisnyomtatvány (15,6 x 23,6 cm), két levélpárból. Címlap hátoldala üres. Aláírók: Kós Károly, Deutsek [így!] Géza (Bánffyhunad–Sztána, 1924. december 16.).

¹⁴ Sokszorosított (stencil?) háromoldalas gépelt kézirat, tíz példányban. Aláírók: Kós Károly, Deutsek Géza (Bánffyhunad, 1925. május 4.). L. még 1.2.

¹⁵ *Kalotaszeg Magyar Népe!* Ábrahám-nyomda, Huedin [Bánffyhunad]. Egyleveles (íves) nyomtatvány (42 x 29 cm). Aláírók: Kós Károly, Deutsek Géza, Kapdebó Szilárd, Koleszár Jenő, Wenczel Miksa (Bánffyhunad, 1926. június 11.). Két példány.

¹⁶ *Erdély magyar népéhez: földművesekhez, iparosokhoz, kereskedőkhöz, testi és szellemi munkásokhoz!* Kiadó, nyomda és hely nélkül [1927]. Kétlevelés kisnyomtatvány (egy levélpár; 28,9 x 21,2 cm). Aláírók: A Magyar Néppárt ideiglenes vezetősége (Kecskeméthy István, Tabéry Géza, Antalfy Endre, Deutsek Géza, Erdélyi Pál, Kapdebó Szilárd, Koleszár Jenő, Kós Károly, Molter Károly, Paál Gusztáv, Smidt Béla, Tarnóczy Lajos, Wenczel Miksa, Zagoni Dezső; Kolozsvár, 1927. június 24.). Az iratcsomó tartalmaz még egy dokumentumot, amelyet itt nem tárgyalunk (későbbi, és nem kapcsolódó közvetlenül Kós politikai munkásságához): ez Deutsek Géza 1938. március 31-i nyílt levele Alexandru Vaida-Voevod román államminiszterhez, akkor egyben a kisebbségi ügyosztály főnökéhez (három oldal gépírással szöveg indigómásolata). – Deutsek Géza bánffyhunyadi ügyvéd, Kós barátja, és Kós javaslatára lesz 1922-ben a Magyar Néppárt, majd ennek az OMP-be való betagozódása után az OMP Kalotaszeg tagozati (járás) titkára (KUSZÁLIK Péter 2003, 209). Később szociáldemokrata politikus, Szántai Géza néven (BÁRDI Nándor 2004, 364).

¹⁷ Nyolcoldalas gépelt kézirat indigós másodpéldánya, az utolsó két oldal sűrű sorközzel. L. még 2.3. Vö. KUSZÁLIK Péter 2003, 220 (Kós legalábbis nem hozza szóba 1971-es írásában). Az eddig kiadott Kós-levelezésbe (KÓS Károly 2003) se került be vonatkozó anyag. A tervezet és kísérőlevelei (l. 2.1.–2.2.) ügyében Bakk Miklós temesvári politológus segítségét kértük, és ezt követően Bárdi Nándor a nyilvánosságnak szánt programpontokat részben idézte, részben ismertette (BÁRDI Nándor 2004, 369, 376 – a 109. jegyzet), de teljes közlésre eddig nem került sor.

független tervéről is tájékoztatta, így például már 1921. szeptemberében a tervezett, indítandó baloldali sajtó *Vasárnapról*.¹⁸

Ami az 1931. év körüli közös dolgaikat illeti: Kós 1930-ban támogatta meg szakvéleményezéssel Csutak skanzenlepipő terveit, 1932-ben közös tanulmányutat tesznek a behozandó épület kiválasztására, majd megvásárolják elé a menasági székely kaput, újabb közös kiszállások következnek.¹⁹ 1931-ben, március 28-án ismeretterjesztő előadást is tartott a Székely Nemzeti Múzeumban, a népművészetről és háziiparról,²⁰ július 18–19-én pedig építési tárgyalások, vízvezetékjavítás ügyében fordult meg ugyanitt.²¹

A most közölt, a tervezetet kísérő, Csutak Vilmoshoz írt leveléből is láthatóan Kós általában is programszerűen keresett, hasonló gondolkodású, cselekvő emberek irányába tájékozódott. A tervezet viszont felkérésre készült (legalábbis a benne letisztázott vélemény). A Csutaknak szóló kérés (ha egyetért, akkor Csutak is hasonlóan nyilatkozzon) azt mutatja, hogy mindkettőjüktől véleményt kértek (a Vásárhelyinek szóló levél alapján Kóstól már pár nappal korábban egyezett határidőre). Valószínűleg hátra volt még egy közös egyeztető megbeszélés. A levelekből egyértelmű, hogy Kós mindkét címzettnek eljuttatta az 1931-es tervezetet (Csutaknak a Vásárhelyihez szóló levél másolatát is).

Csutak Vilmosról ismeretes, hogy jó kapcsolatot tartott fenn a hivatalos erdélyi magyar pártképviseléssel is, és mindketten tagjai pl. az 1930-ban alakult erdélyi református egyházkerületi műemlékbizottságnak (az egyházkerületi igazgatótanácsi gyűléseken is találkoznak).²² Az 1931-es tervezet hátterében azonban valószínűleg az OMP kezdeményezése

áll.²³ Erre utalhat Vásárhelyinek a címzésben megkezdett, majd törölt, OMP-vonatkozású titulusa is: a református egyház kérhetett be ekkor az OMP-nek adandó válaszát előkészíteni személyes véleményeket, vagy csak gyűjthetett be közvetlen véleményeket, a párt kezdeményezésére.

Sem a Csutak Vilmos, sem az egyház valamilyen reagálására nincs adatunk.²⁴ A válaszok hiányára könnyű volna magyarázatot találni: Csutak például kifejezetten egy közössége irányába végsőkéig elkötelezett, diktatorikus határozottságú, cselekvő ember volt, de Kós radikalizmusa²⁵ távol állt tőle. A fentiek alapján azonban úgy tűnik, nem is volt miért válaszolniuk egymás között: érdembeli választ a tervezet-re csak az akkori romániai magyar politikai képviselő ilyen vagy olyan lépése adhatott.

Kós két világháború közti politikai szerepvállalásáról az 1931-es tervezetig

Az 1931-es tervezet értékelése, tartalmi beillesztése Kós politikai tervezetei közé nem lehet tisztünk.²⁶ Az iratcsomó anyagához is mindössze Kós addigi politikai pályáját, a mögöttes politikatörténetet próbáljuk röviden felvázolni: ehhez a Kós belső magyar ellenzéki szemszögű visszaemlékezéseit jól ellenpontosza Mikó Imre közelítése, a két világháború közti erdélyi magyar hatalmi elit (OMP) szemszögéből.²⁷

Mikó Imre igyekszik ugyan azt sugallni, mint ha a későbbi hivatalos körök kezdeményeztek volna előbb,²⁸ de az 1918–1919-es összeomlást és az 1920-as trianoni békét követően az aktív erdélyi magyar politizálás kezdetét Kós Károly, Zágonyi István és Paál Árpád röpirat-füzete jelentette: a *Kidltó Szó*. Mikó szerint 1921. január 23-án jelent meg.²⁹ A jelenleg

¹⁸ A vonatkozó, Csutakhoz intézett levelet l. TIBOLDI Zoltán 1994, egyik oldalának faksimilijét l. KÖNYA Ádám – BOÉR Hunor 2002, 149. Újraközölve még: KÓS Károly 2003, 84. levél.

¹⁹ LÉNÁRT Anna 2002, 167–168, 175–178.

²⁰ TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor 2002, 176. Közlésünk motója is a helyi újságban erről megjelent írásból származik.

²¹ BOÉR Hunor 2002, 226.

²² Vö. LÉNÁRT Anna 2002, 178; PAIS Ágnes – OLASZ Gabriella 2002, 24.

²³ Az OMP által ezekben az években kidolgozott alternatív kisebbségi törvénytervezetekről l. BÁRDI Nándor 2004, 365.

²⁴ Bárdi Nándor 2008. őszi levélben megerősített információja szerint a kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár anyagában nem találtak erre vonatkozó adatot, és máshonnan sem ismernek. Segítségét ezúton is köszönjük. A Székely Nemzeti Múzeum irattárában, a Kós–Csutak levelezésben sem tudtunk eddig választ azonosítani.

²⁵ Vö. mindenekelőtt az 1931-es elképzelés a magyarság vezetésére alkalmatlannak tűnő hatalmi elit akár puccszerű leváltására. Kós véleményéhez az erdélyi konzervatív körökről lásd pl.: KÓS Károly 1968, 630; katasztrofális következményű exkluzív elzárkózásukról pl. (1909-es ASTRA–Erdélyi Múzeum-Egyesület-pél-

dázat): KUSZÁLIK Péter 2003, 129–133. Általában az erdélyi magyarságot eláruló „urakról”: Uo., 138–141. Stb.

²⁶ A tervezetek egybevetéséhez, értelmezéséhez, fejlődéstörténeti elemzéséhez l. BÁRDI Nándor 2004, 360–370. Utóbbi a korszak ilyen jellegű romániai magyar tervezeteit összegezőként kisebbségi szakértők-politikusok jövőkép-teremtési kísérleteinek tekinti, amelyek ugyan nem nyertek széles nyilvánosságot, sőt politikai megvitatásig sem jutottak, de olyan technikákat és modelleket dolgoztak ki vagy honosítottak, amelyek megfogalmazták egy nemzetiségi autonómiákra épülő konszociális modell igényét. (Uo., 369–370.)

²⁷ KUSZÁLIK Péter 2003; MIKÓ Imre 1941. Az egybevetéshez szükséges több programszöveget l. pl. KUSZÁLIK Péter 2003, illetve *Magyar Kisebbség*, 2004/1–2.

²⁸ MIKÓ Imre 1941, 19.

²⁹ Vö: Uo., 19–22 (a pontos dátum vitatott, de hitelesnek tűnő, lásd alább) és KUSZÁLIK Péter 2003, 174–188. Kós tkp. már az összeomlás idején aktív, vö. az általa megszervezett rövidéletű ún. Kalotaszegi Köztársaságot (KUSZÁLIK Péter 2003, 163–172), vagy 1920-ban a politikus (író) Octavian Gogának írt nyílt levelet a *Keleti Újságban*, amikor az a kolozsvári Mátyás-szobrot Magyarországra küldte volna (KRENNER Miklós 1933, 701).

a Székely Nemzeti Múzeumban található saját példány³⁰ (1. ábra) azt tűnik bizonyítani, hogy a kiadvány írásai már 1920 decemberében készen álltak, és megjelenésük valóban 1921. januári (vagy legalábbis Kós egy későbbi időpontban, a bejegyzések idején mindegyre határozottan így emlékezett).

Az 1921. május 27-i *Meghívóval*³¹ (2. ábra) Kós által összehívott bánffyahunyadi népgyűlésen 1921. június 25-én megalakult, kinyilvánítva egyben programját,³² az első romániai magyar párt is, az Erdélyi Néppárt [1.1.]. Az erre fel sietve szervezkedni kezdő magyar konzervatív köröknek ezt már július 6-án sikerült betagolniuk egy általuk ellenőrzött ún. Magyar Szövetségbe. A Magyar Szövetséget azonban, konzervatív vezetőinek nem túl szerencsés politikai lépését követően a román állam már október 30-án felfüggesztette. A következő első próbálkozást újra a néppárti körök tették meg, 1921. január 15-én Magyar Néppártként tartva országos gyűlést. A február 12-én erre fel megalakult Magyar Nemzeti Pártnak ezúttal csak 1922. december 22-én sikerült egy egyesített Országos Magyar Pártba olvasztania a néppárti alternatíva híveit.³³ Ezek az események magyarázzák Kós már említett, 1921. novemberi politikai népszerűségének kísérletét is.³⁴

Az OMP-n belül (a különben először épp a *Kiáltó Szóban*³⁵ kívánatosnak meghirdetett erdélyi magyar politikai egység mögött) persze nagyon hamar komoly ellentétek jelentkeztek. Ehhez a néppártos vezetők politikai járatlansága és a konzervatív szárny szöszegése (a fúzió feltételeit nem tartották be) is hozzájárult: a pártban sokak által remélt belső demokrácia nem valósult meg.³⁶ A belső ellenzék Bernády Györgynek, Marosvásárhely nagy polgármesterének személye köré próbált csoportosulni, de az cserbenhagyta őket, és az 1924. decemberi brassói országos

nagygyűlésen Deutsek Gézába³⁷, Kós elvbarátjába (ketten képviselték a kalotaszegi kerületet) gyakorlatilag belefojtották a szót. Kós Károly és Deutsek ezt követően elhagyta a gyűlést,³⁸ és hazatérve röpiratban³⁹ tájékoztatták a kalotaszegi magyarokat (3. ábra): a röpirat vádirat az OMP ellen és tiltakozás a Brassóban történtek okán.⁴⁰ Következő tavasszal pedig, amikor az Averescu–Goga-párttal kötött 1923. októberi csucsai paktum⁴¹ lelepleződött, 1925. május 4-én egy három oldalas nyilatkozatban tiltakoztak [1.2.].⁴²

A paktum ügye a párt más belső csoportjait is cselekvésre készítette, az egyezséget november 8-án felülvizsgálták, pontokat újraértelmeztek, majd 1926. február 1-jén magát a paktumot is felmondták, hogy az OMP a román politikát uraló liberális párt oldalára állhasson.⁴³ Csakhogy 1926. márciusban a király mégis Averescut bízza meg kormányalakítással, és az OMP csúfos másodszeri visszatáncolásra kényszerült. A Gogáékkal kötött 1926. április 21-i újabb paktumra és egyáltalán az OMP politizálására válaszként június 11-én Kós Károly és Deutsek Géza tiltakozó kiáltványt jelentett meg (*Kalotaszeg Magyar Népe!*),⁴⁴ amelyet ezúttal többedmagukkal írtak alá (4. ábra). A kiáltványban, emlékeztetve az öt évvel korábbi kalotaszegi eseményekre, az aláírók bejelentették kilépésüket az OMP-ből, mert, nyilatkoztak, meggyőződésük és lelkiismeretük tiltja a párttal való további közösségvállalást, miután hiába várták, hogy a vezetőségben megvalósuljon minden népréteg képvisellete (a földművesek, kisiparosok, tanítók, kishivatalnokok képvisellete is).

Az utolsó [1926. májusi parlamenti] választások előtt hiába kérték, folytatja a kiáltvány szövege, hogy a huszonnyolc jelölt közül legalább három a kispapok, kisiparosok és (kis)kereskedők közül

³⁰ Vö. 9–10. jegyzet.

³¹ Vö. 12. jegyzet.

³² Vö. 11. jegyzet.

³³ MIKÓ Imre 1941, 23–26, 39–43; KUSZÁLIK Péter 2003, 188–207, 211–212. Előzőleg, 1922. márciusban Kós maga is kényszerű képviselőjelölt volt Szatmáron a Magyar Néppárt színeiben, tartalékosként, miután Zágonit és Paált is törölte a választási bizottság. Kóst is törölték, Beke György tolmácsolásában akkor, amikor már a voksok számolásánál látszott, hogy megnyeri a választást. (BEKE György 1971.) Szabó Zsolt pontosításában: a Magyar Néppárt és a Magyar Nemzeti Párt közös jelöltjei voltak ekkor, és olyan alapon törölték, hogy hivatalos irataiban hol Kós, hol meg Koós néven szerepelt. (SZABÓ Zsolt 1995, 58.)

³⁴ A lapról l. KUSZÁLIK Péter 2003, 208–212. Kós itt megjelent politikai írásait l. felsorolva: VAJK Ilona 1994, 48–51.

³⁵ Pontosabban Zágoni Istvánnak a füzetbeli írásában (*A magyarság útja*).

³⁶ Kós politikai szemléletéről és akkori helyzetéről, a korszak (erdélyi) kisebbségi magyar politikai csapdájáról l. pl. KRENNER Miklós 1933.

³⁷ Vö. 16. jegyzet.

³⁸ KUSZÁLIK Péter 2003, 211–214. Egyes adatok szerint a pártból is kilépett (pl. így értette „T. de Venezia”, a román *Lupta* 1925. szeptember 21-i cikkírója, a *Magyar Kisebbség*, IV. évf., 19. sz. 1925. október 1-jei szemléje szerint), de ennek ellentmond az, hogy a most közölt nyilatkozatokban 1925. májusban még tagozati elnökként írja alá magát, 1926. júniusban pedig akkori kilépését jelenti be.

³⁹ Vö. 13. jegyzet.

⁴⁰ Ezt követően 1925. januárban a *Keleti Újság* közölte Kós *Mit akar Kalotaszeg* c. cikkét, és ugyanez az újság fog hírt adni arról, hogy február 1-jére népgyűlést hívott össze ez ügyben Bánffyhunyadra.

⁴¹ Az OMP-t néhány vezetője a párt tudta nélkül vitatható párt-szövetségbe kötelezte el az ún. Averescu–Goga-párt mellett. (Vö. MIKÓ Imre 1941, 47–49.)

⁴² Vö. 14. jegyzet. A nyilatkozatról sem Mikó Imre, sem Kuszálík kötetében a visszaemlékező Kós nem tesz említést.

⁴³ MIKÓ Imre 1941, 56.

⁴⁴ Vö. 15. jegyzet.

állítódjék, a Kolozs megyei [1926. februári] közigazgatási választások előtt sem kérdezték meg Kalotaszegget, ki képviselje a kerületet. A jelöltek fele nem tudott románul, hogy is képviselhetnék így a magyar érdekeket? Az Averescuval kötött paktumot tíz-tizenöt magyar emberen kívül senki sem ismeri, és ha a három évvel korábbi csucsa paktumban a magyar nép igazi érdekeiről nem sok szó esett, a mostani paktummal a magyarság egyenesen szembekerült az erdélyi románokkal, ráadásul őket provokáló választási csalásokban lett [májusban] cinkos.

Mikó Imre végsősoron pozitív mérlegűnek értéke-li könyvében az OMP ekkori (részben valóban kényszerű) politikai köpenyforgatását, bár az erdélyi románság viszonyulását illetően maga is hasonló következményeket említ, mint Kósék kiáltványa.⁴⁵ Tény, hogy az OMP konzervatív vezetése 1926 őszén konszolidálta egyeduralmát az erdélyi magyar politikában, néhány kevésbé jelentős pártbeli pozícióval és egy (egyévinek bizonyuló) képviselői mandátummal semlegesítve a Krenner Miklós köré csoportosult ún. Reform csoportot.⁴⁶ Kiegészítésük következményeként maradtak munka nélkül az addig ellenzékibb kolozsvári *Keleti Újságnál*, hogy aztán anyagi kiszolgáltatottságukban rossz irányba sodródjanak, írja Kós, a *Kiáltó Szó* társszerzői, Paál Árpád és Zágonyi István is.⁴⁷ Egy évvel később Averescut lemondatták, és az 1927. júliusi, végletesen meghamisított országos választásokon a liberálisok jöttek vissza hatalomra. Mivel nem értettek egyet az OMP megelőző, június 16-i döntésével (választási kartell a szászokkal), Kósék csoportja, a (volt néppárti) „disszidensek” összefogva a Reform csoport bihari politikusaival felújították a Magyar Néppártot, és ennek ideiglenes

vezetősége az *Erdély magyar népéhez* röpiratban⁴⁸ még a választások előtt, június 24-én az erdélyi románok felé tájékozódott (5–6. ábra).⁴⁹ Kós alelnökkéként 1927 novemberében még aktív volt,⁵⁰ de amikor az 1928. decemberi országos választásokon pártja az OMP ellenében indult, ezzel egyet nem értve innen is kilépett,⁵¹ és később ezt a négy évet, két világháború közti politikai szereplésének második szakaszát vendégszereplésnek értékelte, Krennerék melletti szerepét pedig éppenséggel statisztáskodásnak.⁵²

Az ekkori belső magyar politikai csatározásoknak mégis jól kimutatható kisebbségpolitikai eredménye volt, mégpedig egy szakmai: nyilvánvalóvá vált a követendő (közös) kisebbségi ideológia/program tisztázatlansága. Kós utolsó vonatkozó levelében Tornyai Gyulának az OMP-ból való, 1927. novemberi kilépését említi.⁵³ A Kósék alapította rövid életű régi-új néppárt indulásból, már 1927 augusztusában pályázatot írt ki az alkotmányt kiegészítő kisebbségi törvény kidolgozására, és erre Tornyai készítette el az ún. népkisebbségi törvénytervezetet. A többek által lektorált szöveget Deutsek Géza dolgozta át és utószavazta: teljes kisebbségi törvényként az OMP-énél általánosabb kisebbségvédelmi elveket fogalmazott meg.⁵⁴ Az OMP lépéskényszerbe került, és lépett is: Tornyai és Deutsek tervezetét már Tusa Gábor, Papp József, Molnár Dénes, Buza László, Balogh Artúr, Mikó Imre, kiváló jogászok értelmezték tovább, a párizsi kisebbségi szerződéshez alkalmazva.⁵⁵ Párhuzamosan nemzetközi politikai-szakmai tapasztalatok is beértek, így Jakabffy Elemér az európai ún. kisebbségi kongresszusokon szerzett tapasztalatai.⁵⁶

A szakmai letisztulási folyamat a legjobbkor következett be. Az 1928 végén Romániában hatalomra

⁴⁵ MIKÓ Imre 1941, 60–63.

⁴⁶ Uo., 65–69. Krenner Miklós, a jeles politikai közíró, a kolozsvári *Ellenzék* publicistája mögött valójában a Kóshoz hasonlóan sokoldalú Bánffy György állt, az OMP-t ekkor vezető Bethlen György politikai ellenlábas, és Bánffy mögött Bethlen István magyar miniszterelnök. Kós is Bánffy kérésére kapcsolódott be a szervezésbe. (KUSZÁLIK Péter 2003, 215–216. Vö. Kós leveleit Molter Károlyhoz 1926. szeptember 15. és december 12. között: KÓS Károly 2003, 119–120, 123, 125. levél.)

⁴⁷ KUSZÁLIK Péter 2003, 214–217.

⁴⁸ Vö. 16. jegyzet.

⁴⁹ Mikó szerint sikertelenül (MIKÓ Imre 1941, 72); vö. KUSZÁLIK Péter 2003, 118–120. Az 1927. júniusi néppárti röpirat szerint az OMP próbálkozott sikertelenül, előbb a liberálisokkal, aztán a nemzeti parasztpárttal, ti. a románok *ezzel* az OMP-vezetőséggel nem voltak hajlandók tárgyalni. Utóbbi erősíti meg Bárdi Nándor is (BÁRDI Nándor 2004, 364).

⁵⁰ Vö. Kós levele Molter Károlyhoz 1927. november 28-án (KÓS Károly 2003, 150. levél).

⁵¹ MIKÓ Imre 1941, 86–87. Szabó Zsolt szerint azért lépett ki a Néppártból, mert nem sikerült a román nemzeti parasztpárttal és a szászokkal a kívánt egyezsége jutnia (SZABÓ Zsolt 1995, 60).

Ezzel szemben egy anekdota szerint Alexandru Vaida-Voevodot érdekelte volna a Néppárttal való választási együttműködés (és mindenki azt hitte, hogy a Néppártra tucatnyi parlamenti mandátum vár), de üzenetére Kós az egyik vezetőtársát küldte tárgyalni maga helyett, és hazament szántani (KÁDÁR Imre 1933, 720). Mind ezt Sas Péter pontosítja teszi érthetővé: az 1928. őszi választások előtt a Néppárt nyilatkozatban lépett vissza az OMP javára, de ezt Kós párttársai nem tartották be (SAS Péter 1983, 280).

⁵² KUSZÁLIK Péter 2003, 220.

⁵³ Vö. 50. jegyzet. Tornyai Gyula ügyvéd, 1926–27-ben krassótorontáli szenátor (l. uo., Sas Péter vonatkozó jegyzete).

⁵⁴ BÁRDI Nándor 2004, 364. L. részletesebben is: MIKÓ Imre 1941, 86.

⁵⁵ Uo., 365. A párizsi kisebbségi szerződést 1919. december 10-én kötötték meg Romániával a győztes hatalmak, ezzel próbálva biztosítani a kisebbségi kérdés tekintetében a békerendezést (ÁDÁM Magda 1991, 26).

⁵⁶ Vö. MIKÓ Imre 1941, 83–84. Az említett mozgalom az észak-országi németek kulturális autonómiáját biztosító észak-törvényi kapcsán indult, és Genfben 1925–1930-ban minden évben kongresszust szerveztek (l. Uo., 83)

kerülő Nemzeti Parasztpárt (a Iuliu Maniu erdélyi románjait is tömörítő párt) kisebbségi törvény kidolgozását ígérte, és az OMP erre készülve alternatív tervezeteket dolgoztathatott ki. A szakmaiság párton belüli megerősödésére utal, hogy Jakabffy Elemér 1930-ban elkészült tervezetét a párt zárt körben (vezetők, szakértők) vitára is bocsátotta.⁵⁷ A parasztpárti ígélet persze teljesítetlen maradt, és ez a kudarc is hozzájárulhatott, hogy az 1930. júniusban bekövetkező romániai politikai válság, a magyarságot érő újabb támadások és az 1931. júniusi országos választások visszaélései⁵⁸ nyomán újra előtérbe került a romániai magyar politizálás hogyanjának és mikéntjének a kérdése. Kós Károly 1931. augusztusi tervezetét (*Új magyar politika vázlatos elgondolása*) az útkeresésnek ez a pillanata magyarázhatja, felkérésre ő is összefoglalta stratégiai jövőkép koncepcióját.⁵⁹

A 2008-as Kós Károly-év alkalmából következzenek az eddig közöletlen szövegek:

1.1.

Az Erdélyi Néppárt Bánffyhunadon, a Piacon tartott nyilvános alakuló nagygyűlésén, 1921. május 4-én határozatilag elfogadott programja

Elfogadta Kalotaszeg 35 magyar községének kiküldötte és Kolozsvár értelmiségi, iparos és munkás képviselői⁶⁰

1. Erdély az erdélyi nemzeteké.
2. A gyulafehérvári határozatok III. cikk. 1–2. pontjának végrehajtása.
3. Az alkotmányban biztosított polgárjogok helyreállítása.
4. Leszerelés.
5. Munka szabadsága és munkásvédelem.
6. A birtokminimum és -maximum megállapítása, különös tekintettel a vallási és kulturális⁶¹ célokat szolgáló alapítványi birtokokra. A magántulajdon szentségének elismerése: egy, a különböző nemzeteket igazságosan megillető földreform alkotása.
7. Igazságos adóreform progresszív alapon, s egyedáruság megszüntetése.
8. Kereskedelem és ipar szabadsága.
9. Általános, titkos, egyenlő és kisebbségi képviseleten alapuló választójog, a három nemzet szerinti kerületi beosztással.

⁵⁷ L. BÁRDI Nándor 2004, 365.

⁵⁸ II. Károly extrónörökös visszatérése az országba, királlyá kiáltása, 1930. októberben Maniu bukása. A családottságra és sérelmekre I. Bethlen György OMP-elnök 1931. májusi kolozsvári programbeszédét. (MIKÓ Imre 1941, 96–98, 100–104.)

⁵⁹ Uo., 369, valamint Bárdi Nándor 2008. őszi levele, melyben a Maniu-ígélet nem teljesítése által kiváltott válaszok közé tartozónak értelmezi Kós tervezetét. Pontosítását itt köszönjük.

⁶⁰ Az eredeti, hatóságilag láttamozott példány egy gépelt ív, a Kós Károly másolata róla kézírásos. Utóbbin a magyarázat (letisztított alakban) már így, címként jelenik meg, csaknem egész terjedelmében. Az eredeti példány a programpontokkal kezdődik, kisebb törlések és javítások is vannak rajta:

– 4. pontnál: *A hadsereg leszerelése* törlés révén módosul *Leszerelésre*

A felolvasott és megmagyarázott programot a nagygyűlés magáévá teszi, és határozatilag kimondja, hogy ezen programban körvonalazott alapelvek szerint megalakítja az erdélyi magyar szövetség Kalotaszegi tagozatát. Kimondja továbbá a nagygyűlés, hogy magát egyszersmind olyan politikai pártalakulatnak is tekinti, mely a magyar szövetség tagjaként, azzal karöltve kívánja a magyar érdekeket szolgálni. Éppen ezért az elfogadott programot keretnek minősíti, melynek végleges tartalommal való kitöltése a közelebről megalakítandó országos magyar központi képviseletre vár.

Ennek megfelelőleg egész Kalotaszeg területéről egy nagyobb bizottságot választ, melynek feladatává teszi, hogy a községenkénti és járásonkénti szervezést a legrövidebb idő alatt keresztülvigye. Addig is pedig, míg majd a végleges tisztikar képviseleti alapon megalakulhatna, felhatalmazza és utasítja a ma megválasztandó előkészítő és szervező bizottságnak önként jelentkező tagjait, hogy a magyar szövetség gyűlésein részt vegyen, s a megalakítandó országos politikai párt kiépítésében közreműködjen, s a párt elnevezésénél hozza javaslatra az *Erdélyi néppárt* nevet.

Vázut:

Huedin, Ia 4/VI-921

Dr. Ion, p[rim]pretor⁶²

1.2.

A Magyar Párt Kalotaszegi tagozatának intézőbizottsága a kolozsvári *Újság* politikai napilap f. é. 98. számában megjelent és Goga Octavian úrnak közléseit tartalmazó, teljes hitehűnek látszó újságcikkéből mély megdöbbenéssel értesült arról, hogy Csucsán az Averescu⁶³ párt képviselőivel a romániai öszmagyarság nevében, illetve a Magyar Párt képviseletében ennek a pártnak központi vezetősége vagy a vezetőség egyes tagjai oly értelmű megállapodást kötöttek, mely megállapodás alkalmas lehet arra, hogy a kisebbségi magyarság önálló politikai élete talán hosszú időkre teljesen megbénuljon, s a jogegyenlőségért, jogbiztonságért, kulturális és gazdasági szabad fejlődéséért vívandó küzdelmében teljes téltenségre szoríthatassék.

A fenti nyilatkozatból ugyanis a következőket lehet megállapítani:

1. Averescu tábornok Néppártjának kormányra jutása esetén a Magyar Párt a parlamenten belől önállóságát elveszti, a Néppárt vezéreinek vezénylete alá kerül, és a Néppárt tagjait kötelező pártfegyvelm fogja kötni, a Magyar Párt képviselőit is. A magyarság képviselői a kormány javaslatát, intézkedéseit ellen fel nem szólhatnak, és csak a kormány mellett szavazhatnak.

2. A Magyar Párt lemond arról, hogy a gyulafehérvári határozatokat és a kisebbségek érdekeit tárgyzó és törvénybe iktatott nemzetközi egyezményeket jogalapnak tekintse, mivel a magyar

– 6. pontnál: az értelmetlen *kulturális idöket* helyett *kulturális célokat, birtokra* helyett *birtokokra; egy a különböző* helyett *Egy a különböző*.

– 9. pontnál: *alakuló* helyett *alapuló*.

Hátán ceruzával magyarázat: „Az Erdélyi Néppárt Bánffyhunadon, ([beszúrva ide, fölé:] a Piacon tartott nyilvános nagygyűlésén) 1921. május 4-én tartott alakuló gyűlésének határozatilag elfogadott programja.

Elfogadta Kalotaszeg 35 magyar községének kiküldötte és Kolozsvár értelmiségi, iparos és munkás képviselői.”

A lap alján, ugyancsak ceruzával, más írással emlékeztető megjegyzés: „Korcsmák bezárása, katonakordon”.

⁶¹ Törölve: *alapítvány*.

⁶² Az eredeti példányon autográf láttamozás.

⁶³ Itt és alább is következetesen *Avarescu* formában.

népkisebbség egyházi, iskolai és közigazgatási jogállapotának egyedül és kizárólagosan a csucsei paktum lesz hivatva rendezni, permanensen, azaz egyszer s mindenkorra, miután a paktum szövege a további fejlesztési lehetőséget kizárja.

Ezzel szemben:

3. A paktum biztosítja a tiszta magyar választókerületekben magyar képviselők megválasztását, viszont kötelezi a magyarságot, hogy vegyes kerületekben Averescanus jelöltre adjon le szavazatát.

4. Bizonyos engedményeket ígér egyházi, iskolai és közigazgatási téren a magyar kisebbségnek. Hogy ezek milyen természetűek és milyen terjedelműek, nem tudjuk, csak annyit tudunk: Goga Octavian parlamenti beszédéből, melynek a paktumra vonatkozó részét a *Keleti Újság* f. é. 99. száma közli, hogy meg sem közelítik azokat az engedményeket és szabadságjogokat, melyeket a gyulafehérvári határozatoknak és a nemzetközi szerződményeknek törvénybe iktatott pontjai a kisebbségek részére biztosítottak.

5. Hallomásunk szerint a csucsei paktum bizonyos magasabb tisztségeket is biztosítana a magyarok számára. Mennyiben lehetne ez kisebbségi vívmány, nem tudjuk megérteni, illetve nem tudjuk megítélni.

A kisebbségi életünk egész komplexumát magában foglaló egyezményről eddig csak az egyik fél, Goga Octavian Úr közléséből értesültünk. E nyilatkozat által kiváltott megdöbbenésünkre mindeddig hiába vártuk a másik szerződő fél, a Magyar Párt elnökségének megnyugtató felvilágosítását, és így nem tudunk szabadulni azon kínos érzésünktől, hogy a paktum alapján talán beláthatatlan időre le kellene mondania a magyarságnak igen fontos jogok és érdekek érvényesíthetőségéről, viszont a nyereség engedmények nem fogják garantálni azt, hogy népi életünket alig megközelítő teljességgel is kiélhessük.

Vizsont úgy látjuk, hogy ha pártunk központi vezetősége teljesen lekötötte magát egy politikai párthoz: ezzel természetesen magára zúdítja a többi pártok ellenszenvét és támadását, ami ellenzékbe kerülés esetén talán katasztrófális lehet a magyarságra, mert lehetetlenné teszi, hogy vele a mindenkorai kormány mint népi kisebbséggel tárgyalhasson.

Miután a paktumban nem egy párttal való egyetlen választási együttműködésről, sőt nem is koalíciós szerződésről, hanem fúzióról és ezenfelül a magyarságot végérvényesen kötelező jogi helyzet meghatározásáról van szó, hitünk szerint ilyen súlyos és nagy horderejű szerződést a vezetőség néhány tagja az egész magyarságot kötelezőleg nem köthet. Feltétlenül szükséges annak érvényességéhez az öszmagyarság egyedül jogos képviselőiténak, a nagygyűlésnek hozzájárulása, ratifikálása. Enélkül a paktum, tartalmazzon az akármit is, semmis, az nem kötelezhet egyetlen magyart sem, annál kevésbé a magyarság egyetemét, és csupán néhány jóakarátú politikusk magánügyének tekinthető.

Rólunk, nélkülünk nincs és nem is lehet joga határozni és a határozat végrehajtását is követelni a Magyar Párt vezetőségének.

Éppen ezért kérjük a Magyar Párt központi Elnökségét, hogy:

1. A magyar közvélemény megnyugtatója céljából a lehető legrövidebb idő alatt hozza nyilvánosságra a paktum teljes és hi-

teles szövegét. Ebben nem akadályozhatja meg a vezetőséget az Elnök úr által hangoztatott diszkréció, miután Goga Octavian úr a paktum jórését amúgy is nyilvánosságra hozta.

2. A nyilvánosságra hozott paktum elfogadása vagy elvetése tárgyában való határozás céljából hívjon össze [a] pártvezetőség a lehető legrövidebb időn belül rendkívüli nagygyűlést.

Kisebbségi magyar sorsunkért lelkünkben feltörő aggodalom készítetett minket arra, hogy mindezeket az Elnökség tudomására hozzuk. Mi úgy látjuk, hogy a magyar népi kisebbség igen fontos érdekei forognak kockán. Őszinte szavunkra őszinte és nyílt feleletet várunk, mert ezúttal nem politikai taktikázásról, hanem mindnyájunk jövődjéről van szó, melyért a felelősséget csak a magyarság egyeteme vállalhatja, miután a következményeket is neki kell vállalnia.

Bánffyhyunad, 1925. május 4.

Kós Károly tagozati elnök
Dr. Deutsek Géza tagozati titkár⁶⁴

2.1.

Kós Károly Vásárhelyi János erdélyi református püspökkel-lyettesnek

Sztána, 1931. augusztus 15.⁶⁵

Nagytisztelétű Uram

Megállapodásunk szerint betérjesztem azokat az elgondolásaimat, amelyeket a jelenlegi erdélyi magyar politika meddő munkájának építő, teremtő munkává való átalakításának megvalósítására szükségesnek tartok. Valamint közlöm a szerintem [szükséges?] új politikai program vázlatos elgondolását.

Általában vázlatos és ötletszerű mindaz, amit itt összefoglaltam, de feladatomban nem lehetett kodifikálás, hanem a tárgyról való gondolataim közvetlen és őszinte összefoglalása.

Még bocsánatot kérek az ötnapos késésért, de különböző és nyomós okok miatt lehetetlen volt számomra a terminus pontos betartása.

Maradtam nagytisztelétű Uramnak igaz tisztelettel

2.2.

Kós Károly levele Csutak Vilmoshoz,
Sztána, 1931. augusztus 17.⁶⁶

Kedves Barátom!

Küldöm a két politikai írásomat. Bár ez rendszertelen és nem elég precíz. De lényegben azt szerettem volna kihozni (ami nem jött jól ki) hogy a magyarság vezetését biztosítottak én a vezető személyekben látom.⁶⁷ Ha tehát egy komoly vezetőséget lehetne kialakítani szigorúan szoros munkaszövetség formában (kissé szabadkőműves-formában), és akkor az *diktatorikusan* vegye kezébe a magyarság élete nevelését. A mi belső munkánk a fontosabb, nem a külső politikai munka. Ez utóbbi ügyis egyenes függvénye az előbbinek: erős, fegyelmezett szervezett magyarsággal a háta megett a vezetőség sikerrel dolgozhatik, ha arra való.

Ha ebben velem egyetértesz, úgy emeld ki Te is ezt a szempontot; jobban, mint én kiemelttem.

⁶⁴ L. 16. jegyzet.

⁶⁵ Címzés: Nagytisztelétű *Vásárhelyi János úrnak*, egyházkerületi főjegyző (utána elindítva, törölve: az orsz[ágos magyar párt képviselőjének]), *Kolozsvár*. Gépirásos levél indigós másodpéldánya.

⁶⁶ Autográf levél, az ív bal felső sarkában a sztánai Varjúvára szignetjével (barna; a Varjúvára rajza alatt a grafika a Kós Károly / Stana-Gara / Jud: Cluj feliratú).

⁶⁷ A nagy világválság idején a pártpolitikából való kiábrándulás

általános ekkoriban. A hiteles, karizmatikus vezetők keresése persze veszélyesnek bizonyul az 1933. évi Európában, de több mint érthető. 1931 tavaszán Romániában is „a személyiségek kormánya” alakul meg (MIKÓ Imre 1941, 101). Másrészt konkrét helyek mutatják meg, kit látott például erős (és minőségi) embernek Kós: I. KUSZÁLIK Péter 2003, 147–148. Nézeteinek korabeli reflexiójához vö. még közvetlen munkatársa véleményét: KÁDÁR Imre 1933, 720.

A politikai programnak szerintem⁶⁸ két lényeges pontja lehet (de ebből az egyik nem is politikai pont):

1. Független Erdély⁶⁹
2. Erős, gazdag, fegyelmezett, jól vezetett magyarság.

Egyébképpen szeretettel öllelek
Kós Károly

2.3.

Új magyar politika vázlatos elgondolása

[Sztána? 1931. augusztus]

Az erdélyi magyarság politikai pártja az erdélyi magyarság életsorsa teljességének intézője, irányítója és gondozója kell, hogy legyen.

A magyar politika vezető és irányító szervének kétféle munkát kell vállalnia, melyek természetesen egymással szervesen és elválaszthatatlanul összefüggenek:

1. A magyarság egyeteme, tehát a magyarság minden társadalmi, foglalkozásbeli, gazdasági és kulturális osztálya belső életén belüli életmunkájának irányítását és szervezését, nevelését és egyensúlyozását. Ez a munka jórészt közvetett munka, melyet a politikai vezetőség a magyar társadalom szakembereinek bevonásával, illetőleg azok által és különböző társadalmi, kulturális és gazdasági szervezetek által kell hogy elvégeztessen.

2. Tisztára politikai, ill. diplomáciai és propagatív munkát, mely egyrészt szintén belső, propagatív és politikára nevelő és szervező, részben közvetett munkából áll, másrészt külső, az ország politikai életébe bekapcsolódó közvetlen személyes munkából és vezetésből áll. E politikai munka elsőrendű segédesszközei: a személyes propaganda és sajtómunka.

A mi sajátos viszonyaink között, a munka újszerűségén kívül is, ez súlyos és felelősséggel tele feladat, mert a magyarság a közelmúltból ezer esztendőn át fokozatosan és teljesen kiépített és meggyökeresedett társadalmiosztály-struktúrát hozott át az új impériumba, melyet csak komplikál a négy (ill. a zsidóval öt), a história folyamán szintén sajátosan kiépített autonóm magyar egyház.

Ebben különbözik a magyarság helyzete leglényegesebben az erdélyi szász nemzet helyzetétől, melynek politikai vezetését csupán két, lényegében egymástól soha el nem különült és egyetlen nemzeti egyháznak élő, annak erőire támaszkodó, tehát szinte tökéletesen egységes társadalmi alakította ki. Mi tehát a szászok politikai és társadalmi szervezkedésének példáját nem követhetjük, és amennyiben követni próbáltuk (amint próbáltuk pl. az ún. egyházköziségben), az csupán kárt okozott, és akadálya volt a magyar politikai életmunka kialakulásának és sikeres munkájának.

A magyarság politikai vezetését nem szabad kimondottan egyetlen társadalmi osztályunkra sem bízni, tehát az ún. történelmi osztályra sem (mely ma azt, minden tagadása dacára jórésztben kisajátította), de nem lehet és nem szabad a politikai vezetésben egyetlen magyar egyháznak (mint egyháznak) cselekvő és exponált politikai munkarészt és irányítást vállalnia.

Az erdélyi magyarság életmunkájának a változott körülmények között, de egyben a múltak tapasztalatai alapján, valamint számbavéve a természeti örök adottságokat is, egyetlen

helyes, logikus, és józan politikai célkitűzése lehet: az autonóm három nemzet által alkotott független Erdélyország.

A múlt bizonyítása szerint ez nem utópia (aminthogy a múltban is szükségességnek és – megfelelőnek bizonyult), sőt talán az alkotó nemzetek és az Erdélyt környező államok és fajok egymáshoz való politikai és gazdasági erőviszonyait és aspirációit számba véve, ez lehet az egyetlen józan célkitűzése Erdély népeinek, ha egymással békességet, mindenikük szempontjából egyenlő, emberileg igazságos jog- és életlehetőséget⁷⁰ és minden erdélyi nemzet számára a lehető legkedvezőbb gazdasági lehetőséget megteremteni és okos előrelátással biztosítani reméllik.

Ez a politikai célkitűzés ma természetesen elsősorban a magyarságnak, másodsorban a szászságnak, de harmadsorban az erdélyi románságnak is szükséges és kívánatos, előbb-utóbb megérett és magáévá tett célkitűzése kell hogy legyen.

Miután ezt a politikai végcélta ma még nyíltan kimondani tilos, de taktikai okokból, éppen az erdélyi románságnak ma még be nem ért lelki alkalmasságára való tekintetből még nem is kívánatos, a magyar politikai párt vállalt programja a független Erdély mint végső célt megközelítő minden megengedett és elismert vagy legalább elvben, törvényben kimondott autonómia életés kiépítése, ill. követelése és propagálása⁷¹, a regionalizmus minden formájának propagálása, védelme és támogatása⁷² kell hogy legyen. Ez alatt elsősorban a közigazgatási egységeknek, a falutól a városig⁷³ és vármegyén keresztül a tartományig való lehető legszélesebb körű autonómiája értendő, azonkívül a vármegyékben és tartományon belül a pénzügyi, kereskedelmi, ipari és kulturális hatóságok minél szélesebb körű önállósággal való kiépítését. (Különböző kamarák, pénzügyigazgatás, iskolai, művészeti felügyelőségek, vasúti igazgatás tartományi decentralizálása.) A tartományon belül (Erdélyen belül) a békeszerződésbe beiktatott székely és szász nemzeti kultúraautonómia⁷⁴ életbe léptetéséért minden erővel és eszközzel való küzdelem, valamint Erdély többi részén a magyar nyelv használatáért való politikai és gyakorlati harc, általában a két, ill. háromnyelvűség gyakorlati bevezetéséért való elvi és gyakorlati küzdelem.

Erdély területén a nemzeti nyelvű és szellemű közoktatásnak, ill. az iskolázatásnak a nemzeti autonómiák birtokába való adásáért való küzdelem, melynek átmeneti formája a nemzeti és⁷⁵ autonóm egyházak nemzeti nyelvű iskolafenntartásában nyilvánul ma, melyet szakiskolák esetében (kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági magyar iskoláknál) ki kell bővítenie a magyarságnak a nem egyházi, de más formájú, magyar iskolafenntartó társadalmi közeg által alapítandó és fenntartandó intézményekkel. (Itt elsősorban az új életre támasztandó E.M.K.E.-re gondolok, de gondolok más⁷⁶, az egyházaktól független magyar iskolafenntartóra is, pl. akár részvénytársaság formában, ami magániskolánál egészen praktikus formának látszik.)

Nemzetileg, tehát nem felekezeti, de egységesen, ill. centrálnan kell szervezni népünk hitelügyét. Éspedig a lehető legsürgősebben. A régi liberális korszak, „szabadverseny” ma már kártékony. Elsőrendű magyar politikai feladat a magyar pénzügyzeteknek az erdélyi magyar védelmi és építő politika szolgálatába való állítása, ill. kényszerítése. Ebben a tekintetben a szász példa tanulságos, de tanulságos a háború előtti román nemzetiségi bankoknak példája is, amelyeknek túlnyomó része nemhogy alávetette magát a román nemzetiségi politikának, de jórésztük egyszerűen e román nemzeti politikának volt a kreációja és vakon szolgáló eszköze. (A bankpolitika feltétlenül centralizáltassék.

⁶⁸ Törölve: *egyetlen lényeges.*

⁶⁹ A *független* előtt törölve: *Erdély* (előbb *Erdély [függetlensége]* formában indította a program pont megfogalmazását).

⁷⁰ Eredetileg: *életbiztonságot, a biztonságot* törölve.

⁷¹ Törölve: *kell hogy legyen.*

⁷² Törölve: *valamint.*

⁷³ Törölve: *keresztül.*

⁷⁴ Törölve: *-ért való.*

⁷⁵ Az és utólagos beírás, ceruzával.

⁷⁶ Törölve: *formájú.*

Kevés, de erős bankra van szükség, a vidéki apró bankok kíméletlenül fiókositandók, ill. elpusztítandók. A falu apró mezőgazdasági hiteligenyeit a szövetkezetek is kielégíthetik, ahol csak lehet, ezek szervezendők meg, hogy a bankuzsorát letörjék, és a népet takarékosagra és pénzgazdálkodásra neveljék. A nagyobb hiteleket a bank adja, de rá kell kényszeríteni – és lehet megfelelő nyomással –, hogy szolgálja és ne uzsorázza a magyar közönséget.

(Itt jegyzendő még meg, hogy a mai egészségtelen helyzettel szemben csak olyan politikai vezetőség oldhatja meg a magyarság pénzpoltikáját, amelyik egyéneiben és egészében nincsen függő helyzetben a bankokkal szemben. Viszont szükséges, hogy a politikai vezetőségnek a bankok üzleti politikájára befolyása legyen, ill. a bankok legyenek függő helyzetben a politikai vezetéssel szemben.)

A magyarság tömegei földművesek, ill. kisgazdák. És az erdélyi magyarság igazi fundamentuma a falvak magyar földművelő népe, ma inkább, mint eddig. A falu magyar népére épült a múltban, és épülnie kell belátható ideig még a magyarság jövőjéért. Ez a tömeg adja azt az erőt, amivel életharcunkat jól-rosszul, de meg kell harcolnunk. Ennek az erőnek számbeli és minőségbeni megtartásától, nevelésétől, szervezetségétől, munkára, harcra való beállítatóságától, tehát fegyelmeztségétől függ a magyar jövőjéért közvetlenül.

És ennek az erőforrásnak úgyszólván teljes elhanyagolása az elmúlt tizenkét esztendő magyar politikájának legnagyobb bűne.

Ma a falu magyar földművelő nép elidegenedve, bizalmatlanul, sőt ellenségesen, de legjobb esetben közönyösen áll szemben a magyar kaputos emberrel. Nem kivétel a magyar pap sem.

Es erre a bizalmatlanságra, közönyre, sőt ellenséges viselkedésre a falu népének minden oka megvan. Viszont ebből következik, hogy kritikus esetben (amire a látszat szerint hamarosan kilátásunk van) a magyar politika mai irányítói (ill. egyetlen politikai pártunk hivatalos vezetői) a magyar földművelő nép tömegeire feltétlenül nem számíthatnak. (A múlt választás erre bizonyítékokkal szolgált.) Talán ez is az oka annak, hogy mai politikai vezetőségünk belső munkájában a programok elvi kimondásánál és aktába foglalásánál tovább egy lépéssel sem megy, külső politikájában pedig a sérelmi politika negatív és elméleti gyakorlásán túl csupán kétes értékű, de inkább káros taktikai kísérletezésekkel próbálja egzisztenciális kérdéseit megoldani, de gyakorlati⁷⁷ értelmű, egész erejét latba vető, súlyosabb, elhatározó jelentőségű, hosszabb munkaidőt, kitartást igénylő munkavállalással nem is próbálkozik.

Az erdélyi magyarság politikai vezetőségének a földműves magyar néppel szemben való elsőrendű és legsürgősebb kötelessége kell, hogy legyen:

1. A nép és úr közötti bizalom helyreállítása, ill. az eljártzott bizalmat visszaszerezni.
2. Népünk kultúráját a lehető legintenzívebben fejleszteni, népünket politikailag iskolázni.
3. Népünk szakműveltségét és gazdasági erejét fejleszteni, és az erre való intézményeket és lehetőségeket minél hamarabb megerősíteni.

Ha ez megvan, ill. ha ez komolyan megkezdődik, és kitarító következetességgel folytatódik, akkor azok, akik ezt tényleg munkálják, minden külön mechanikai szervezési forma nélkül megszervezték a népet.

Nem tagsági díjakkal, nem házankénti és utcánkenti pártba léptetéssel szervezhetjük és fegyelmehetjük népünket, hanem

azzal, ha adunk neki: tudást, hitelt, kereseti alkalmat, őszinte felvilágosítást és személyes bizalmat. (A pártba való szervezést nem csinálhatjuk szász mintára, mert népünk nem – szász. Viszont tanulhatunk e tekintetben a háború előtti román nemzeti párt népszervezéséből, mely a néppel való érintkezésre, a népek munkástársul való bevonására volt alapítva.)

A városi kispolgárságnak a pártba való beszerzése, ill. a polgárság és a pártvezetőség között való és ma szintén kétes értékű, sőt megrendült bizalom visszaszerzése és biztosítása céljából elegendő a jól irányzott és szerkesztett napisajtó-propaganda, valamint a városokban kéznél levő polgári társadalmi és gazdasági szervezetekben való megfelelő személyes propagandamunka és pártklubok alapítása. De a legnagyobb vonzóerő az aktív és reális építő-politikai munka ténye.

A magyar munkásságnak a szociáldemokrata vagy kommunista pártokból a magyar pártba való áthódítása ok nélkül való és felesleges fáradság. Káros az a vád is, hogy a magyar munkásság nemzetellenes és hazaellenes. A magyar munkástömegek természetes helye a marxista pártvezetetekben van. Viszont egy radikálisan demokrata polgári politika a szociáldemokrata pártot – ha az becsületesen szociáldemokrata – minden lényeges kérdésben a maga oldalán fogja kapni. A fontos az, hogy a magyar munkás kultúrnívója és szakképzettsége maradjon olyan erős, hogy a munkáspártok vezetőségében a magyar munkás lényeges szerepet kapjon. És szükséges, hogy a polgári magyar párt a munkásság jogos emberi törekvéseit mindig szintén és⁷⁸ nyíltan támogassa.

Az erdélyi magyarság politikai pártjának őszintén pacifista politikája kell hogy legyen. Az országos politikában a népek és államok között való békességes megegyezéseket kell szolgálnia egyrészt, és a leszerelést, ill. a hadikészültségek lehető legnagyobb mérvű korlátozását, a hadsereg létszámának (a hadügyi költségeknek) a minimumra való leszállítását, ami nem ellenkezik az általános hadkötelezettséggel. A mai hadsereg alakíttassék át területiális katonasággá, az egynyelvű besorozott legénység egy helyen és szülőföldjén szolgáljon, valamint a szolgálati nyelvben használtassék a katona anyanyelve (egyfelől jog, másfelől kötelesség).

Az erdélyi magyarságnak a mai választójog olyan átalakítását kell követnie, hogy abból a prémiumrendszer töröltesse, a tiszta aránylagosság érvényesüljön. A választások ne körlenteként, de falvanként történjenek.

A magyar párt által kizárólagosan inaugurált sérelmi politika egészen mellékesen, csupán belső és külföldi propaganda és ellenzéki taktika céljából és méreteivel volna fenntartandó, az igazi és állandó munka a gyakorlati célokat és ezek által a magasabbrendű, bár messzebb fekvő nemzeti ideálokat szolgáló, a végső célt, a független Erdélyt örökké szem előtt tartó politikai munka kell hogy legyen.

Tizenkét esztendei tapasztalat alapján úgy érzem, hogy nekünk a csehszlovákiai magyarsággal ellentétben egyetlen politikai pártba kell beszerveznünk a magyarság⁷⁹ nem kimondottan szervezett munkás⁸⁰ és nem zsidó⁸¹, tehát keresztény egységeit és osztályait. Új politikai célkitűzéssel tehát nem új párt⁸² alakítása a cél, de a mai, rossz pártvezetésnek kicserélése új pártvezetéssel, és

vezték már be, fejt ki több helyen Kós.

⁸¹ Az erdélyi magyar zsidók többségét ekkor saját külön párt képviselte (MIKÓ Imre 1941, 201).

⁸² Eredetileg: pártot.

⁷⁷ Törölve: értékű.

⁷⁸ Törölve: teljes.

⁷⁹ Eredetileg: magyarságot.

⁸⁰ A kimondottan szervezetteket ugyanis a marxista pártok szer-

egy halott programnak új étellel való kitöltése. Csak ha ez semmi módon nem sikerülhetne, szabadna⁸³, sőt kellene a régi, bűnbán sorvadó párttal szemben az új magyar pártot megalakítani.

Az erdélyi magyarság politikai pártja: radikálisan demokrata polgári párt legyen. Ebből a régi liberális dogma szerint az következne, hogy a pártvezetőségnek kiválasztása alulról felfelé való fokozatos választások útján történjék, viszont az is, hogy a pártvezetőség a maga terveit, taktikáját, a pártképviselőt a maga munkáját, akcióit az egész magyarság legszélesebb körű tudtával és beleegyezésével, lehetőleg előzetes nyílt letárgyalás után és elfogadás után hajtsa végre.

Talán, ha tíz esztendővel ezelőtt, amikor az erdélyi magyarság megalakította a maga politikai pártját és megalkotta annak programját, a pártszervezet kiépítését tényleg a hirdetett demokratikus alapelvek szerint végezte volna el, ill. újította volna meg, vagyis állandóan a nép maga választotta volna a maga közvetlen és ösmert vezetőit, akik viszont szukcesszív kiválasztották volna maguk közül a párt vezérkarát, akkor ma tényleg rendelkeznének egy pártvezetőséggel, melyet a lehető megközelítéssel a nép választott vezéreinek ismerhetne el a magyarság. De miután ez⁸⁴ az alulról felfelé való pártépítés eleitől kezdve meghamisított, és a természetes kiválasztódás így elmaradt, a mai vezetőség nem a nép választott vezetősége, a néppel semmiféle vonalon semmiféle összefüggése nincsen, a nép akaratát semmi vonatkozásban nem képviseli. Ugyancsak elhanyagolta a mai vezetőség népünk politikai nevelését és felvilágosító tanítását is.

Ez okokból (és itt nem részletezett egyéb okokból is) nem tartom időszerűnek és célravezetőnek a magyarság politikai vezetőségét demokrata doktrína szerint egyedül üdvözítő alulról felfelé való kiválasztódás útján kialakítani. Erre ma már az idő sem elegendő, sem nem alkalmas. Románia egy esztendő óta egyre súlyosodó belső válsággal küzd, és a külföldi legutóbbi válságok folyamán bekövetkezhető események következtében bármely pillanatban katasztrófális kitérés várható, mely nem szabad, hogy népünket olyan készületlenül, annyira demoralizálva, szertehullva, szervezetlenül és irányítás, vezetés nélkül, mindenki iránt bizalmatlanságban, sőt a népet az intellektussal ellenséges viszonyban találja, mint amilyenben most van.

Ezért a hosszadalmas és bizonytalan, bár természetesnek látszó alulról való kiépítés helyett ma egyetlen utunk egy megfelelő vezetőségnek minden kérdés nélkül való azonnali megalakítása a dolgozó magyarság független és kipróbált szellemi, erkölcsi és társadalmi elitjéből.

Első lépés egy aránylag kisszámú fővezérkar megalakulása, mely a politikai programot megállapítja (egy nyílt és egy titkosat). Ez a vezérkar késedelem nélkül, de egyelőre mindenestre szinte titkostársaság-szerű tágabb szövetséget alakít ki a külső tagok bevonásával, behálózva Erdély vidékeit, a titkos társaságokat jellemző bizalmas módon (megfelelő szuggesztív külsőségek

felhasználásával esetleg), de mindenestre úgy, hogy a szövetség tagjai között a feltétlen munkafegyelem biztosítottassék.

Személyes, de egyelőre nem nyílt propaganda és a sajtó megfelelő számú és súlyú orgánáinak biztosítása által megfelelő sajtópropaganda készítése elő a közvéleményt arra, hogy halaszthatatlan a magyar párt mai személyi garnitúrájának kicserélése, mely a vidéki tagozatokban haladék nélkül kikényszerítendő. A vidéki tagozatok jórészen vezetői kicserélése után megindulhat a nyílt harc szélesebb alapon a központi pártvezetőség kicserelésére.

Taktikailag e folyamatnak határozottan habozás és érzékenykedések nélkül, sőt kíméletlenül kell lefolynia. Meglepetés- és puccsszerűleg. Az idővel nem pocskolhatunk már, és magyarságunkkal szemben való köteles felelősségünk elől sem térhetünk már ki, hogy tisztán látjuk az országos, sőt világkatasztrófa közeledését. Kicsinyes szempontok, kényelem, sőt a küzdelem esetleges átmeneti botrányai sem szabad, hogy pillanatra is megzavarjanak és késleltessenek.

A politikai párt nyílt, külső programjának vázlata

1. Erdély az erdélyi nemzeteké
2. A helyi közigazgatási autonómiák kiépítése a községtől a tartományig
3. Az erdélyi nemzetek kulturális szükségleteinek kielégítése a nemzeti⁸⁵ kultúraautonómiák feladata, melyek költségvetésének fedezetére az állami költségvetés megfelelő fedezete szolgál
4. Radikálisan progresszív adózás, az adómentes létminimum felemelése, az elérvethetetlen tulajdonminimum intézményes védelme
5. A kötelező államnyelv mellett a nem román nemzetek által lakott vagy általuk is megfelelő arányszámmal lakott területeken levő összes hatóságokkal szemben az illető nem román nemzeti nyelv használatának joga és a hatóságok részéről kötelessége
6. Munkaszabadság és munkásvédelem. Kulturális, szociális és népjóléti intézmények és szervezetek állami támogatása és önkormányzatának biztosítása
7. A csendőrség átszervezése és a közigazgatás és bíróság hatáskörébe való utalása
8. A hadügyi költségvetés lehető maximális csökkentése, a hadsereg létszámának a minimumra való redukálása, a besorozott légénységnek sorozási körletében való elhelyezése a szolgálat tartamára, a román nyelv mellett a kisebbségi nyelveknek megfelelő helyen szolgálati nyelvvül való bevezetése
9. Öszintén békés külpolitika, a szomszédos államokkal, elsősorban a dunai országokkal közös védelmi és gazdasági front, ill. szövetség
10. A választójogi törvény módosítása a prémiumrendszer eltörlésével és a teljes proporció érvényesítésével

⁸³ Törölve: és.

⁸⁴ Törölve: nem.

⁸⁵ Utána törölve: *autonómiák*.

Irodalom

- ÁDÁM Magda
1991 A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés, *História*, 1991/2–3, 26–28.
- BÁRDI Nándor
2004 Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. (A magyar elképzelések), *Magyar Kisebbség*, 2004/1–2, 329–376.
- BEKE György
1973 A képviselő, *A Hét*, XXVIII. évf., 50. (1311.) sz., 1973. december 14., 6.
- BODÓ Sándor – VIGA Gyula
2002 *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest.
- BOÉR Hunor
2002 Adatok a Székely Nemzeti Múzeum két világháború közötti történetéhez, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 217–235.
- FINNA Géza
1995 *Kós Károly egyetemessége felé. Tanulmányok, cikkek, mlékezések, levelek és dokumentumok* (összegy. Finna Géza, elősz. Mészáros József), Marosvásárhely.
- KÓNYA Ádám – BOÉR Hunor
2002 A Székely Nemzeti Múzeumba tervezett fal- és üvegfestmények, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 115–162.
- KÓS Károly
1968 Önéletrajzom, *Igaz Szó*, 1968/11, 627–632.
1971 Kalotaszegi vállalkozás (bevez. Balogh Edgár), *Korunk*, 1971/10, 1501–1512.
2003 *Kós Károly levelezése* (szerk. Sas Péter), Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- KRENNER Miklós (Spectator)
1933 A politikus, *Erdélyi Helikon*, 1933/10 (*Kós szám*), 701–705.
- KUSZÁLIK Péter
2003 *Kós Károly emlékkönyv* (összeáll. Kuszálik Péter), Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- LÉNÁRT Anna
2002 Magyar Skansen és a Székely Nemzeti Múzeum, *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 2), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 154–202.
- MÉSZÁROS József
1996 *Kós Károly egyetemessége* (FINNA Géza 1995 2., bővített kiadása) Tinivár, Kolozsvár.
- MIKÓ Imre
1941 *Huszonkét év*, Studium, Budapest.
- PAIS Ágnes – OLASZ Gabriella
2002 Az intézményes kisebbségi magyar műemlékvédelem kezdetei. A csíkdelnei templom 1935. évi felújítása, *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 2), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 21–38.
- SAS Péter
1983 Kilenc évtized, in: „Köböl, fából házat... igékből várat” *In memoriam Kós Károly (1883–1983)*, Magvető, Budapest, 259–298.
2002 *A politikus Kós Károly*, Bánffyhunad, 24 o.
- SZABÓ Zsolt
1995 *A politikus Kós Károly*, in: MÉSZÁROS József 1995, 56–67.
- TIBOLDI Zoltán
1994 111 éve született Kós Károly. Ismeretlen levele Csutak Vilmoshoz, *Háromszék*, 1313. sz., 1994. december 17., 2.
- TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor
2002 Közművelődési rendezvények a Székely Nemzeti Múzeumban a két világháború között, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 163–216.
- VAJK Ilona
1994 *Kós Károly. Válogatott bibliográfia*, Országos Idegennyelvű Könyvtár, Budapest.

Scrieri politice ale lui Károly Kós în Muzeul Național Secuiesc

(Rezumat)

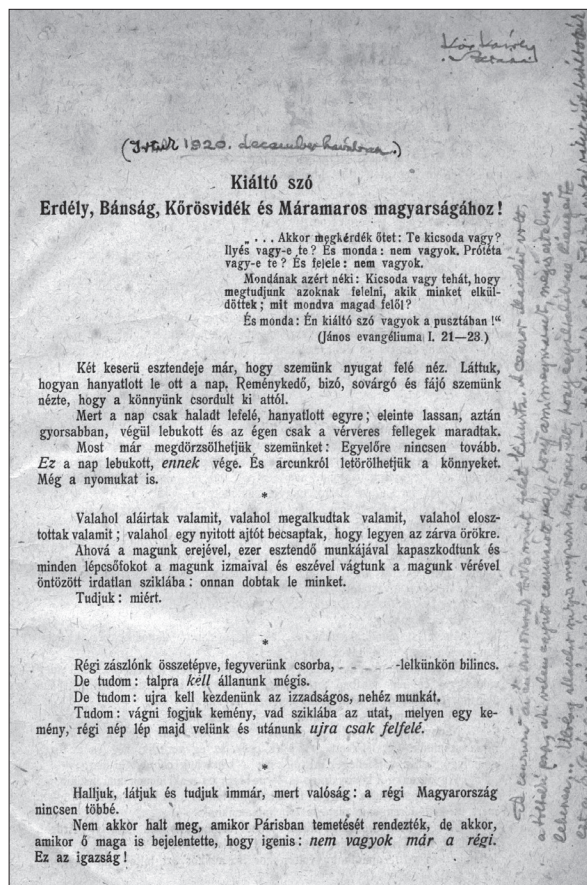
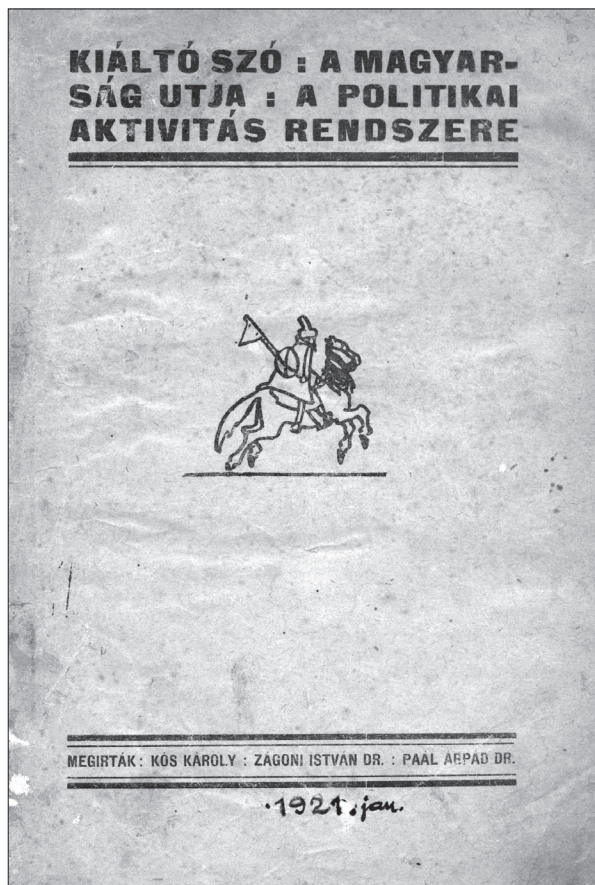
Lucrarea este o contribuție la studiul activității politice a lui Károly Kós în perioada interbelică. În Muzeul Național Secuiesc se găsesc trei astfel de grupuri de documente: exemplarul propriu al lui Kós din publicația *Kiáltó Szó* din 1921 (primul document al politicii active a maghiarilor din România), ce conține însemnările și propunerile sale pentru corectură, un dosar cu documente, întocmit de către fiul lui (cu documentele originale necesare fondării primului partid politic maghiar din România și două documente legate de criza internă din 1925–1926 a partidului maghiar din Transilvania), respectiv un proiect de program politic al lui Kós din 1931 (strategia de urmat a politicii maghiare din Transilvania).

Political writings of Károly Kós in Székely National Museum

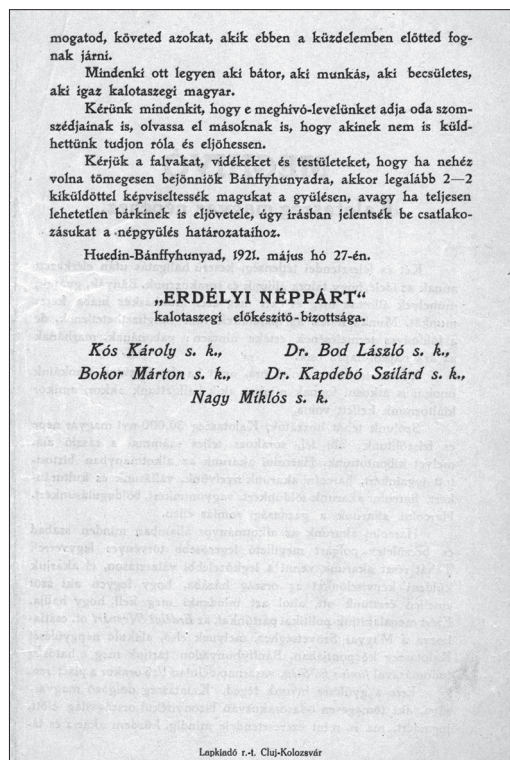
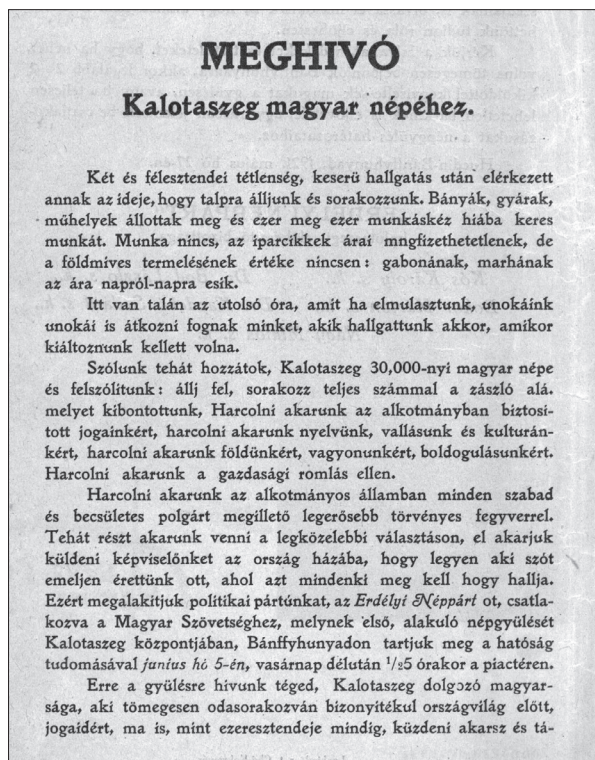
(Abstract)

The paper is a contribution to the political activity of Károly Kós in the inter-war years. The Székely National Museum possesses three sets of documents of this kind: Kós's own of the publication *Kiáltó Szó* from 1921 (the first document of the active policy of the Hungarian minority from Romania), which contains his marginal notes and recommendations for proofreading; a set of documents compiled by his son (containing the original documents for setting up the first Hungarian political party from Romania and two documents related to the internal crisis from 1925–1926 of the Hungarian National Party from Transylvania), respectively, a draft of programs of Kós from 1931 (strategy for the future policy of the Hungarians from Transylvania).

1. ábra A *Kialtó Szó* címlapja és első oldala a Székely Nemzeti Múzeum példányában.

2. ábra Az Erdélyi Néppárt alakuló gyűlését összehívó röpirat két szövegoldala.

KALOTASZEG MAGYAR NÉPÉHEZ

NYOMATOTT
A „CULTURA“ KÖNYVNYOMDÁBAN CLUJ—KOLOZSVÁRT
1924

Kalotaszeg magyar népe!

Negyedfél esztendővel ennekölte li voltatok azok, akik egy ébresztő szóra felsekerve összegyűlletek Bánffyhunad piacán és egy szívvel-lélekkel vallomást tettelek arról, hogy elég volt már a renyhe álmodozásból, elég a meddő penaszkodásból, elég a hiábavaló átkozólásból; aki élni akar, annak összefogással, munkával, tettekkel kell kivívnia azt, ami minden embert meg kell, hogy illessen, de ami Románia minden magyarját törvény és jog szerint meg is illeli. Kimondottátok, hogy minden megengedett fegyverrel küzdeni és dolgozni akartok az általános emberi szabadságjogokért, nyelvünkért, hifünkért, földünkért, gyermekeink és unokáink jövődjéért; harcolni akartok minden elnyomás ellen, minden jogtalanság ellen, amely verejtékes munkánk eredményét, apánk örökségét, évszázadok folyamán szerzett és megtartott jogainkat veszélyezteti. Harcolni akartok minden törekvés ellen, mely Erdély népeinek testvériségét, megértését akarja megakadályozni.

Mindnyájunk együttérző és egycélra törekvő akaratából alakult meg akkor, negyedfél esztendővel ezelőtt az „Erdélyi Néppárti“ és a Bánffyhunadon kibonlott zászló mellé csatlakozott rövid idő alatt Erdély magyarságának legnagyobb része. Megalakult a Magyar Néppárt mellett a Nemzeti Párt is és a magyarság egysége szükségességének hangzólatása értele meg azt az elhatározást, melynek következményeképpen végül megalkult a minden előbb keletkezett politikai pártot magában egyesítő Magyar Párt.

Ennek a Magyar Pártnak lett volna hivatala, hogy az egyes emberek gyenge erejét egy hatalmas, közös erővé duzzassa és Románia összmagyarságának érdekeit, törekvéseit, célkitűzéseit gondjába vegye, munkálja és elérhetővé tegye.

Igy történt és így jegyezte fel a história. És feljegyezte, hogy igenis Kalotaszeg népe mozdult meg elsől. Kalotaszeg dolgozó népe volt az, aki az ekeszarva mellől, a műhelyből, a borból, az íróasztal mellől, a katedrából minden külső biztatás nélkül, minden ellenkező vélemény ellenére megértette egymás

— 7 —

Tehát, dolgozó magyar testvéreink, aki igazat mer mondani, aki munkát követel, aki népével szemben vállalt kötelességét teljesíti, az a mai vezetés szemében bérenc, áruló, gazember. Nekünk tehát beszélnünk nem szabad, nekünk a magyar gyűlésen szavunk nincsen! Az elnök nem ismeri el a szólásjogunkat, mert az az ő fülének nem volt kedves, az a lelnök a szónokunkat ledorongolta! Ezt jegyezték meg jól, kalotaszegi magyarok!

A szabad vélemény nyilvánításnak ilyen goromba arculcsapása után ne csodálkozzatok, ha sem Kalotaszeg többi kiküldöttje, sem a demokratikus magyarság többi képviselői szólásjogukkal nem éltek, mert nem élhettek!

A Magyar Párt új vezetősége azután megalakult úgy, hogy kidoblak belőle minden értékes és a néppel együtt érző embert; kidobták dr. Kecskeméthy István theol. tanárt, a Néppárt egykori elnökét, dr. Paál Árpádot, az erdélyi demokrácia vezérét, Barabás Bélát, régi függetlenségünk küzdelmeink ősz harcosát, Dr. Bernády Györgyöt, a haladó polgárság vezérét, Dr. Zágonyi Istvánt, Zima Tibor országgyűlési képviselőt, kihagyták Bárdos Pétert, a magyar kiscsapaták elősmert és népszerű vezérét, aki szintén kalotaszegi és még számosakat, kiket felsorolni most nem is tudunk. Helyettük pedig beválasztottak embereket, akiknek soha, amikor baj volt, hírért se hallottuk, de akik mindig ott vannak, ahol hivatali, címet, javakat, hatalmat osztogattak.

Kalotaszeg magyar népe!

Kötelességünknek tartottuk nektek mindezeket bejelenteni, mert ezzel a beszámolóval tartozunk annak a népnek, mely mely annak idején elsőnek emelte fel szavát, mert dolgozni és élni akart és melyhez tartozónak mi büszkén vallottuk és valljuk magunkat mindig.

És most kérdezzük Kalotaszeg dolgozó magyar népét, kérdezzük a földművest, az iparost, a kereskedőt, a tanítót, a munkást, a papot, az ügyvédet, az orvost, mondja meg ezek után, mi a kötelességünk?

Gondolkozzatok és feleljetek őszintén és bátran, mit gondoltok helyesnek és célravezetőnek? Belenyugodtok-e abba, hogy a három esztendő óta tehetetlennek bizonyult vezetés (melyből erőszakos választási komédia folytán ma már az a néhány ember is ki van rekesztve, aki eddig is minden erejével a helyesebb utra igyekezett terelni a dolgok folyását), téllenségével és tehe-

— 8 —

lenségével elveszlegesse azt is, ami erős, okos, gondos és együttes munkával még megmenthető volna?

Ha ebbe belenyugodtok, akkor Kalotaszeg egykori bátor kiállításának, célkitűzésének igazán nem volt értelme, akkor a dolgozó magyarságért vállalt bizó munkásságunknak egyelőre vége. Akkor tegyük össze a kezünket mi, a nép és hagyjuk, hogy vezessenek, terejjenek minket, mint a csúrhét, ahová és amire akarnak nekünk idegen, általunk nem választott vezetők!

Vállaljátok-e ezt a sorsot, vállaljátok-e ennek minden szerencsétlen következményét?

Vagy pedig nem nyugodtok bele abba, hogy sorsotokról ne li határozatok, nem nyugodtok bele abba, hogy küldötteket becsületes szándékuk miatt áruló, bérenc, gazembereknek kiáltás ki, hogy beléjük fojtsák az igaz szót és ezáltal arculcsapjanak titeket is, Kalotaszeg magyar népe?

Vállaljátok-e továbbra is a renyhe téllenséget, a lassu senyvedést, a biztos halált, vagy pedig választjátok a munkát, a harcot és a magatok élére álltatok választott, nem pedig ösmertelen és kinevezett vezéreket?

Gondolkozzatok szavainkon, gondolkozzatok komolyan, bátran és igazságosan. A magatok sorsáról határozatok, amikor választatok a két ut közül, mely előttetek áll!

Gondolkozzatok, határozatok és válaszoljátok meg azt nekünk: helyesen cselekedtünk úgy, ahogy cselekedni akartunk, avagy nem! Válaszoljátok, mert ettől függ azután, hogy mi leszén a mi további teendők.

Ezt akartuk, ezt kellett nektek elmondanunk, Kalotaszeg magyar népe!

Bánffyhunad—Sztána, 1924 december hó 16-án.

Kós Károly.
Dr. Deuschek Géza.

3. ábra Az OMP 1924. decemberi brassói nagygyűlését követő tiltakozó röpirat első, harmadik és utolsó két oldala.

Kalotaszeg Magyar Népe!

Ti tudjátok: öt esztendővel ezelőtt itt Kalotaszegen, nekünk kalotaszegieknak volt józan megmondolásunk, hogy a Romániába szakadt magyarság sorsának irányítására utat mutatni igyekezzünk, — és volt bátorságunk, hogy magyar akarátunkat, magyar céljainkat nyíltan és őszintén valljuk be román nemzettestvéreinknek.

Leszögeztük azt, hogy megnyugszunk a sors végzésében és megnyugdunk abban, hogy Erdély Romániához csatolható.

Hirdettük és vallottuk, hogy békességet akarunk román testvéreinkkel ezental is mint addig.

De ennek fejében emberi jogainkat követeljük magunknak, és ezekért minden megengedett törvényes eszközzel harcolni akarunk. Követeljük nyelvünk, kulturánk, vallásunk tiszteletben tartását, — követeljük, hogy ne tegyenek különbséget magyar és nemmagyar között, — követeljük minden munkának és minden dolgozó embernek szabadságát és megbecsülését.

Hogy pedig ezeket a jogos és igazságos követeléseinket megvalósíthassuk, elhatároztuk, hogy minden erőnkkel azon leszünk, hogy minden lehető alkalommal és helyen népünk igazi képvisellete legyen szószóljója népünk bajainak, sérelmeinek, kívánságainak és követeléseinek. Vagyis azt akartuk, hogy mirolunk senki se határozhasson anélkül, hogy azt tőnünk bár meg ne kérdezzék.

Emlékezzetek, így volt!

Azóta eltelt öt esztendő — és mi, akik akkor Veletek együtt ezt elhatároztuk és fogadtuk, minden alkalmat felhasználtunk arra, hogy valóra váltsuk azt, ami akkor csupán kívánság volt.

Öt esztendő telt el és ha nem is sokat, de fordult a világ kereke.

És ma kötelességünknek tartjuk tudomására hozni Kalotaszeg magyar népének, kinek eleitől szószóljói, de két esztendő óta népünk bizalmából választott vezetői is vagyunk, — hogy nemcsak arról a tisztségünkről, a Kalotaszegi magyar párttagozat vezetőségéről mondunk le, de az Országos Magyar Párt kötelekéből is kiléptünk.

Harag és gyűlölet nem vezetett minket erre az útra. Magunkat nem mentegjük és a magyar népet nem akarjuk igazgani.

Harag és gyűlölet nem vezetett minket erre az útra. Magunkat nem mentegjük és a magyar népet nem akarjuk igazgani, de az alábbiakban vázlatosan felsoroljuk azokat a ridég valóságokat, azokat a megtörtént eseményeket, melyek világosan bizonyítják, hogy a Magyar Párt mai vezetőségének útja nem az az út, amelyen magyar népünk érdekében kötelessége volna haladni.

Öt esztendő óta minden alkalommal követeljük, hogy a Magyar Párt központi vezetőségében legyen képviselve minden magyar népréteg a maga kebeléből választott, a maga fajtájú emberekkel, — legyen a vezetőségben nemcsak mánás, nagybirtokos mellett mutatva egy-egy gyáros, nagykereskedő, ügyvéd és pap, de legyen ott a földműves, a kisiparos, a kiskereskedő, a tanító, a kis-hivatalnok is.

Öt esztendő minden munkája és háborúsága sikertelen volt: a központi Pártvezetőségben még szemszúrásból sincsen népünk említett osztályainak képviselője!

A most lezajlott választások előtt nyomtatékosan követeltük írásban és szóban is a Központi vezetőségtől, hogy a 28 magyar képviselő- és szenátorjelölt közül legalább hármat jelöljön a kisgazdaosztály, egyet a kisiparosok és egyet a kereskedőosztály köréből.

Erre a követelésünkre a vezetőség nem hederített: neki paraszt és iparos nem kell képviselőnek.

Megígérte azonban írásban, hogy a választás után hajlandó a pártvezetőséget úgy átalakítani, hogy abban minden néposztály megfelelő arányban képviselve legyen.

A képviselőválasztások elteltek. De a vezetőség nemhogy ígéretét be akarná váltani, hanem az elnök úr tudni sem akar az ígértről. A vármegyei bizottsági tagok kijelölésénél a központi vezetőség Kalotaszeget meg sem kérdezte, hogy kit óhajtana oda bevinni a maga képviselőjében, — ellenben saját akaratóból úgy jelölt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a magyar nép osztályok szerinti tagozódását.

Ugy az országos képviselő és szenátor választások, mint a kolozsvármegyei közigazgatási választások jelöltjeinek névsorát a Magyar Párt központi vezetősége úgy állította össze, hogy a jelölteknek még fele sem tud románul és már csak azért sem tudja vagy tudná a magyar nép érdekeit megfelelően képviselni.

Ezek az okok eredményezték talán azt, hogy a választásoknál magyar népünk egy tetemes része nem szavazott a kormánypárti-magyarpartii jelöltekre.

A Magyar Párt politikai egyezséget kötött Averescu tábornok pártjával, a kormánypárttal. 10-15 magyar emberen kívül mi többiek, majdnem kétmillióan, nem ismerjük ennek a politikai szerződésnek a tartalmát. Az egyezmény szerint sokkal kevesebb képviselői és szenatori helyet kapott a magyarság, mint amennyi őt számaránya és sulya szerint megillette volna ezért tehát fel kell tételeznünk, hogy a kormány által ígért engedmények lényege-
sek és megvalósításuk esetén könnyebbitést jelentenek népünk sorsára is. Epen azért, mert nem ismerjük ezt a politikai paktumot, nem támadjuk, de nem is védjük azt. Igaz ugyan, hogy akik magyar részről ezt az egyezséget megcsinálták, most három éve már kötötték egy előző egyezséget, elég könnyelműen és elég felületesen. Ebben az első egyezségben, az ugynevezett csucsai paktumban, a magyar nép igazi érdekeiről nem sok szó esett. A székely népnek a béke szerződésben is biztosított azt a jogát, hogy iskolai és művelődése felett maga határozhasson (székely iskolaautonomia), a több ezer millió lei értékű székely közjával visszaadását és a székely-magyar kultúra szolgálatába való állítását, az állam által fenntartott magyar nyelvű iskolákban a ténylegesen magyar nyelvű és szellemű tanítást magyar tantervekkel, a kisemberektől kisajátított földek visszaadását vagy teljes értékben való megváltását: az ugynevezett csucsai paktum sem tartotta fontosnak és megemlítenednek, félünk tehát, hogy ez a második egyezmény sem nagyon biztosítja, pedig mi ezekre nézve sokszor felhívtuk a Magyar Párt figyelmét úgy írásban mint szóban és sokszor követeltük nyomtatékosan is az ezekért való sikrasszálást.

Az Averescu párttal kötött választási egyezmény folytán a Magyar Párt szembekerült az erdélyi Nemzeti Párttal, mely az erdélyi román nép nagy zömét foglalja magában. Nem hallgathatjuk el, hogy e szembekerülés alkalmával a Magyar Párt vezetősége nem volt kellő figyelemmel az erdélyi román nép értékenységre sem a jelöltek kiválasztásánál, sem a választási propagandában.

Fájlaljuk, hogy a kormány több turbuzó közege a választásoknál meg nem engedhető fogásokkal, furfangos eszközökkel, íjesztgetésekkel igyekezett a győzelmet kivívni. Nem tudunk, de nem soknál meg nem engedhető fogásokkal, furfangos eszközökkel, íjesztgetésekkel igyekezett a győzelmet kivívni. Nem tudunk, de nem is akarunk egyetérteni azzal, hogy a Magyar Párt elnöksége és választási rendezői nemhogy tiltakoztak volna a visszaélések ellen, de vagy hozzájárultak, vagy legalább is szemet hunytak felettük.

Rossz szolgálatot tett a Magyar Párt vezetősége, mikor elnézte és tűrte, hogy a magyar népet az erdélyi román nép ellen játszd-hassák ki, hogy a magyar szavazótömegek felvonultatásával és a román választók visszatartásával gyűlöletet fakasszanak román nép-testvéreink lelkeiben nem a távollevő pátvetéség, de a mellette és vele élő magyar nép ellen. A népakarat erőszakos kijátszása épen népkisebbségi szempontból sem áll a magyarság érdekében és ezt a körülményt a Magyar Párt vezetőségének is meg kellett volna fontolnia. — Jól esik leszögeznünk, hogy a magyar nép maga ebben nem hibás, jól esik tudnunk, hogy a józan és becsületes gondolkozó-szerű nép elítélte és rosszalta a ravaszkodásokat és erőszakoskodásokat.

Jó ideig biztunk benne, hogy a Magyar Párt vezetőségében győzni fog a jobb belátás és diadalra jut a népi érdekeknek megfelelő helyesebb irány. Epen azért nem vállaltuk az ellenzéki pártok által nehányunknak kínált képviselői és megyei tanácsosi jelöltségeket sem épen ezért nem hoztuk nyilvánosságra elégületlenségünket a választások előtt és alatt, mert nem akartuk a magyarság egységét ilyen lépésünkkel megzavarni ép választások idején. Azonban a pohár most már betelt. Meggyőződésünk és lelkiismeretünk tiltja, hogy a Magyar Párt mai vezetőségével továbbra is vállaljuk a közösséget. Egyéni hiúságok, személyes önző okok nem vezettek és nem vezetnek. Kiléptünk a pártból, mert hitünk, tudásunk és becsületünk parancsolja, hogy megmaradjunk ezután is, mint öt esztendőn át mindig, a tisztas demokrácia útján, mivel népünk és minden népek lelki és anyagi emelkedésének ez az egyetlen útja. Erre tanít a Múlt, erre mutat a Jövő!

Bánffyhyvad, 1926. június 11.

Kós Károly,

Dr. Deutsek Géza.

Dr. Kapdebo Szilárd,

Dr. Koleszár Jenő,

Wenczel Miksa.

ABRAHAM-NYOMDA HUBDIN

4. ábra Az OMP-ból való kilépést bejelentő, 1926. júniusi kiáltvány.

Erdély magyar népéhez:

földművesekhez, iparosokhoz, kereskedőkhöz, testi és szellemi munkásokhoz!

1920-ban, amikor még a halálos kábulás esendje ülte Erdélyben a magyar lelkeket, egy kis füzet hagyta el a sajtót Kolozsváron. A címe volt: **Kiáltó Szó!** Ebből a füzetből olvassuk a többek között:

„Az ítélet végrehajthatott! Erdély, Bánság, a Kőrös vidék és Máramaros kétmillió magyarsága bekebelezett Romániából...”

„Az álmódóznak vége és vége a sirásnak is! Fölbredtünk! Látni akarunk tisztán, szembe akarunk nézni az élettel...”

„Két millió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek között nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia törvénye, a gyulafehérvári határozatok, másrészt megszerzi egyfelől akarattunk és erőnk, másfelől Románia józan belátása. Amit ma magunk számára kérünk, amiért holnap harcba szállunk és holnapután talán már szenvedünk is, azt fogják kérni, azért fognak harcolni, szenvedni és azt fogják végül kivívni maguknak szász és román erdélyi nemzetestvéreink is...”

„... Mert mi magyarok megsemmisülhetünk (bár ez nem valószínű) és eltűnhetik Erdély földjéről a szász is és a román is, de élni fog akkor is Erdély, mert geográfiai egység, gazdasági egyéniség és történelmi szűkségesség...”

„... Kiáltok neked: Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros ezerszázados magyarsága: ébredj két esztendő álomból, szemedet nyisd ki, nézz széjjel és állj az új életben tusakodni akarók közé. A rohanó idő harsogja füledbe: elég a passzivitásból. Ami eddig orvosság volt és védelem is talán, de mindenesetre becsület: mérge az ezentúl és gyávaság...”

Ez a füzet volt az első reális és önálló életnyilvánulása az erdélyi magyarság öntudatának. Az első bátor tett olyan időben, amikor ezért fejárlás és hazaárlás bélyegét sütötte reá a félrevezetett közvélemény arra, aki vállalni merte a dolgok változhatatlan rendjébe való beleilleszkedést.

De egy fél esztendő múlva, 1921 nyarán, megalakult minden akadály, vád és gyalázkodás ellenére Bánffyhyunyon Erdély magyarságának első politikai pártja a *Magyar Néppárt*.

A Magyar Néppárt kifejezetten a dolgozó magyarság politikai pártja volt: a földművesek, iparosok, kereskedők, a testi és szellemi munkások, a munkájukból élő erdélyi magyarok pártja, mely határozottan kijelentette, hogy a multak tanulságaiból okulva, a maga elárvult sorsát saját maga akarja ezenfelül irányítani és az emberi és polgári szabadságjogokért, a munka és a munkás jogáért, a magyarság kulturájának, nyelvének és nemzeti kisebbségi jogainak biztosításáért való küzdelem vállalásán kívül politikai célkitűzéseinek első és legfőbb programjaként valotta: *akarjuk, hogy Erdély legyen az erdélyi népeké.*

Erdély népeinek akarta Erdélyt Erdély dolgozó magyarságának politikai pártja, mert ez az esztendő tanulságok és egy világkatasztrófa keserű valósága kényszerítette erre az őszinte vállalására ennek a minden erdélyi nép számára egyetlenül természetes politikai akarásnak.

„A kalotaszegi kiindulásból néhány hónap alatt országos mozgalom nőtt ki és 1921 őszén Kolozsvárott megalakult az országos Magyar Néppárt.

Hogy a Magyar Néppárt valóban erdélyi és valóban demokratikus politikai alakulás volt, annak bizonyítéka az, hogy ugyanazon év telén a magyarságnak ugynevezett történelmi osztálya: a mágnások, egyházak, földbirtokosok, az elmúlt idők vármegyei és kaszinói urai új politikai pártot szerveztek össze hirtelenében: **Magyar Nemzeti Párt** néven.

És azonnal azt követelték, hogy a Magyar Néppártnak el kell tűnnie, mert veszélyezteti a magyar egységet. Ennek a Nemzeti Pártnak aztán minden politikai munkája abban merült ki, hogy ezt a magyar egységet a maga pártjában és „Isten kegyelméből” való vezetőségének parancsnoksága alatt az egész magyarsággal elismertesse. 1922 tavaszán tárgyalásokat kezdett a Magyar Néppárttal fuzió érdekében és e tárgyalásoknak az lett az eredménye, hogy a két párt Magyar Párt címen egyesült, a megegyezés szerint úgy, hogy az új párt vezetőségét fele-fele arányban, a Nemzeti Párt és Néppárt vezetői alkották. A pártegység tehát meg volt, de a Néppárt által delegált vezetőségi tagok lassanként kiszorultak az új párt vezetőségéből és alig másfél év múlva a Magyar Párt elnökségében egyetlenegy képviselője sem volt a régi Néppártnak, viszont megszaporodva ott voltak a történelmi osztályok képviselői, azok, akiknek ősei ezerszázadosig ültek a dolgozó magyar nép nyakán, akik ezer esztendeje kormányozták a régi Magyarországot, egészen az összeomlásig.

Azóta ötszázadosig telt el és a Magyar Párt vezetősége megmutatta azt, hogy hogyan nem szabad politikát csinálni. A magyar kisebbség azóta rohamosan hanyatlak. Kilátásai, reményesei szűkülnek, zsugorodnak; ideáljai megfogytak. Az egység szent nevében kormányzó párt vezetősége és a valóságos magyar kisebbség: a dolgozó osztályok között a fajazonosság, nyelvközösség és kisebbségi sors ugyanazonossága dacára az összetartó szálak állandóan lazulnak és egyenként szakadoznak el, a távolság vezetőik és nép között állandóan nő és a nemzetegység ma már szinte csak beidegzett, bódító és kényelmesen jelszóvá alacsonyodott, eszközzé, súlyos morális láncé, mely a tehetetlen, önállóságához nem szokott, megfélemlített tömegeket egyetlen osztály jármába kényszeríti.

Iskoláink sorban szűnnek meg. Nyelvünk, kultúránk üldözve még saját intézményeink falain belül is. Színházaink, kulturamunkásságunk minden próbálkozása büntető adókkal fojtogatva, bankjaink, iparvállalataink nacionalizálva, gazdaköreink, hitelszövetkezeteink feloszlatva, működésük lehetetlenné téve, vagy megnehezítve, lakásaink kirekválva, népünk földje sok helyütt elkonfiskálva, fajtánk a hivatalokban üldözve, nyugdíjasaink nyugdíja megtagadva, minden magyar ténykedés előre is gyanúsítva és sehol semmi komoly, bátor harc, úttörő munkaszervezés, áldozatos megnyilatkozás, semmi biztató tett, serkentő szó, semmi összefogása a kezeknek, ösztetámasztása a vállalatnak, de a pártvezetőség okosan és ravaszul gondoskodik eszközökről és szabály-

pünknök sohasem hazudtunk. És mindezt tettük a *valóságos egység* érdekében és védelmében.

Ma azonban ki kell mondanunk: *ez a felszines egység hazugság, ez a látszatos béke halálos veszedelm, mely a dolgozó magyarságnak, a magyarság kilencvenkilenc százalékának kijátszását, demoralizálását, pusztulását jelenti és egyesek önző érdekeit, beteges hiúságát szolgálja csupán. A küzdelemnek az egyetemes magyarság érdekében meg kell indulnia. E küzdelem megszervezésének elhalasztása, vagy feladása az erdélyi magyarság legerősebb életérdekeinek gyáva elárulása.*

Érezzük, tudjuk és tudnunk kell nekünk, Románia magyar kisebbségű állampolgárainak, hogy az ország mai politikai válsága nem egyszerű kormányválság, de súlyos, esetleg messzire kiható, mindnyájunk jövő sorsát talán egy, vagy más irányba eldöntő kormányzati válság. Az impériumváltozás óta, illetve Nagyrománia kialakulása óta a helyzet odafejlődött, hogy ma két nagy kormányzóképes párt áll szemközt egymással: a liberális párt, mely a konzervativizmust, a gazdasági erőt és látszat szerint az ó-királyságbeli történelmi osztályt jelenti és az egyesült **nemzeti parasztpárt**, mely a demokráciát, a népi tömegeket, a radikális, nyugati liberálizmuson nőtt intellektuálitást és ősi jusson az erdélyi román népet jelenti.

A küzdelem áll, a háré dőlhet el jobbra, avagy balra ez alkalommal, de mi, romániai magyar kisebbség nem lehetünk ennek a háréknak néma szemlélői, mi nem lehetünk semlegesek, nekünk ez a háré nem lehet egyszerű színház amelyben mi a néző kényelmes és feleőtlen szerepét vállaljuk csupán. Nekünk nem jogunk, de magunk iránti kötelességünk az állásfoglalás és a munkában való résztkövetelés most, amikor a mi sorsunk, a mi jövőnk lehetőségeink kockán vannak. És kimondjuk azt is, hogy nekünk nem lehet erkölcsileg másutt a helyünk, mint a demokrácia és erdélyi román testvéreink oldalán. Nem lehet másutt, nemesak azért, mert ezek oldalán tudjuk és hisszük a mi életlehetőségeink legőszintébb megoldásának valószínűségét, de azért is, mert népünket nem szabad harcban vinnünk az erdélyi román nép ellen. A vak sovinizmus a multban sok gyűlöletet halmozott fel magyar és román között Erdélyben, ez a gyűlölet már-már hamvadóban van és a nehéz sors, mely minden erdélyi népre ma napról-napra jobban nehezedik, az az érthetetlen mentalitású politika, melynek következménye a gyalázatos közigazgatás, a reménytelen igazságszolgáltatás, a súlyos adózás, a gazdasági leromlás, a pénzügyi bizonytalanság, a közös jövőnk reménytelensége, ma közelhozta újra egymáshoz ezt a két népet. Szabad-e, becsületese-

egyszerűen azért, mert politikai vezéreink hiúsága és ügyetlensége elszigetelte a magyarságot minden román politikai párttól, vállalunk a sorsunkkal való nemtörődést, vállalunk a kényelmes és embertelen, veszélytelen félrehuzódást, semmibevevését az előttünk folyó küzdelemnek? Vajjon, ha az állapotok akár jobbra, akár balra eldőlték, ki áll szóba azazal a magyarsággal, ki veszi szívére a magyar kisebbség sorsának egyszer mégis csak végleges nyugvóponttra való eljuttatását, ha a magyarságot nem érdeklí a román politikának ez a mai döntő fordulata, ha kivonja magát abból a munkából, melyben résztvenni kötelessége, ha azt akarja, hogy vele később szóba álljanak?

Ezért nem vállaljuk a Magyar Párt vezetőségének mai álláspontját, melyet nem a megfontolás, nem a dolgok mérlegelése, nem a politikai okosság, vagy a meggyőződés, de a maga önfejűsége és hiúsága diktált csupán.

De nem helyeselhetjük ma, éppen ma a liberális orientációt sem, mert **nem tartjuk erkölcsösnek pillanatnyi esetleges előnyökért feladni a politikai hitvallásunkat, népünket szembeállítani a vele együtt élő erdélyi román tömegekkel és az erdélyi román nép százados demokratikus politikai pártjának feje felett odaállani amellé a párt mellé, mely nyilvánvalóan a gazdasági erőt és a történelmi osztályt, de egyuttal a nekünk idegen regáti mentalitást és a reakciót képviseli.**

Amikor tehát fajunk, dolgozó népünk és Erdély iránt való kötelességünk, valamint politikai meggyőződésünk kényszere alatt a pártbontás vádjával is szembenállva ujjáébresztjük az erdélyi magyarság első politikai pártját, a Magyar Néppártot, akkor régi programunkat is újra vállaljuk a maga teljes egészében és minden komolysággal. E program szerint a dolgozó osztályokban élő és élni akaró erdélyi magyarság demokratikus emberi és állampolgári jogainak, a magyar népkisebbség kulturális és nemzeti önkormányzatának és Erdély közigazgatási és gazdasági autonómiájának kivívására vállaltunk munkát szabad akaratunkból, népünk javára és hozzájárulásával.

Semmiféle vád, rágalom vissza nem térít ettől az immár tetté is lett elhatározásunktól és hiszszük, hogy népünk meg fog minket érteni most is, mint ahogy megértett annakidején, elhiszi most is, hogy elhatározásunkat semmi más nem érlelte idáig, mint aggodó szeretetünk népünk iránt, kulturánk iránt és erdélyi jövőnk iránt és újra odaáll a régi zászló alá, melyet egykor velünk együtt bontott ki."

Kolozsvár, 1927 június 24.

A Magyar Néppárt ideiglenes vezetősége

KECSKEMÉTHY ISTVÁN DR.,

Antalfy Endre dr.,

Deutsek Géza dr.,

Erdélyi Pál,

Kapdebó Szilárd dr.,

Koleszár Jenő dr.,

Kós Károly,

TABÉRY GÉZA

Molter Károly,

Paál Gusztáv,

Smidt Béla dr.,

Tarnóczy Lajos,

Wenczel Miksa,

Zágoni Dezső.

6. ábra A 1927. júniusi néppárti kiáltvány utolsó oldala.

Körm, Brantom!

Külsön a két pozitívai irásomat. Bir er rendhatalan s' nem elég precíz.
De lényegben azt szerettem volna kihozni (ami nem is jött jól ki) hogy
a magyarok vétségét érintő témánál én azért semlegesültem ki.
Ha tehát az orosz vétségét leletre kialszítani akárcsak az
műveltségét formájában (kínai dalok közzé - formában), s' akkor az
diktatordiszpozíció vagyis kétsé a magyarok élete megalásít. A mi belső
műveltségünk a gondolatok, nem a külső pozitívai munka. Ez utóbbi vagyis

ezek a független és elvonalak: évszázadok, fizikailag nemcsak magyarok.
gub és hita meglett a vétségét némiel torzított, és arányos.
Ha ezek végre egyetemes, s' az a d' te is az a szempontot, jobban
munkát és kíméletet.

A pozitívai programmal szemben ~~egyértelmű~~ két cél az
pontosítás (de ebben az esetben nem is pozitívai pont):

- 1., Évszázad független évszázad
- 2., Évszázad, gub, fizikailag, jól vérték magyarok.

Évszázadok, nemcsak évszázad

ve' h'

Körm 17. aug. 17.

7. ábra Kós Károly 1931. augusztus 17-i levele Csutak Vilmoshoz.

Szilárd Tóth

INCIDENTE SÂNGEROASE LA ALEGERILE PARLAMENTARE DIN 1928 LA SECȚIA DE VOTARE DIN COM. OLTENI (JUD. TREI-SCAUNE)

Alegerile parlamentare sau locale din România interbelică au fost subiectul multor studii și articole din cauza a ceea ce Mattei Dogan numea foarte nimerit „*Dansul electoral în România interbelică*”¹. Acest *dans electoral* a dus la repetate schimbări de situație în viața politică. Partide care se aflau în opoziție, fiind chemate de către rege la putere, câștigă detașat alegerile, ca apoi, ajunse din nou în opoziție, să întrunească doar 6-7% din totalul voturilor valabil exprimate. Cel mai elocvent caz este cel al Partidului Național Liberal, care aflat în opoziție în 1920, obține 6,8% din voturi, chemat la putere în 1922 cu câteva săptămâni înainte de alegeri, câștigă 60,3% din voturi, pentru a coborâ la 7,3% în 1926, ca să urce în 1927 la 61,7% și să coboare din nou la 6% în 1928.² Și celelalte două partide majoritare, Partidul Poporului și Partidul Național Țărănesc au urmat o mișcare similară, cu precizarea că Partidul Național Țărănesc a avut cea mai mică oscilație între procentele câștigate când se aflau la guvernare, respectiv la opoziție, constantă explicabilă cu faptul că a utilizat cel mai puțin mijloace ilegale spre a câștiga când se afla la putere, cât și cu faptul că beneficia de cea mai constantă bază electorală dintre cele trei menționate.

Utilizare mijloacelor ilegale era foarte variată, de la buletine de vot falsificate³ sau arestarea reprezentanților partidelor din opoziție⁴ până la utilizarea armatei și a jandarmeriei să împiedice accesul la vot al opoziției⁵, fiind limitată doar de propriile standarde morale. Nu este de mirare că în asemenea cazuri alegerile „normale” din România interbelică se soldau totdeauna cu un anumit număr de morți și răniți,

ca urmare a confruntărilor dintre diferitele tabere, armată și jandarmerie, cum reiese din procesele verbale ale Comisiei Centrale Electorale.

În acest context de haos total pentru o persoană obișnuită cu exercitarea dreptului de vot într-o democrație reală, situația din România era perfect normală și obișnuită pentru elita politică din România. Dar și în acest caz avem de-a face cu situații diferite, cu alegeri „mai curate”, altele fraudate fără rușine, cu județe fără incidente sângeroase sau fraude flagrante, altele în care nu au existat alegeri fără câțiva morți și câteva duzini de plângeri și reclamații. Într-un asemenea context electoral este foarte interesant de urmărit comportamentul electoratului maghiar, care era cea mai importantă minoritate din România din punct de vedere demografic, având și un important rol economic. Această minoritate a fost acuzată mereu de iredentism și revizionism și este foarte important de urmărit dacă aceste acuzații sunt susținute de exemplu de comportamentul ei din timpul alegerilor.

Analizând amănunțit procesele verbale ale Comisiei Centrale Electorale, putem constata că în județele locuite preponderent de minoritatea maghiară, cât și în cele în care avem un procent foarte însemnat de maghiari, chiar dacă aceștia nu sunt majoritari, avem de-a face cu cele mai pașnice alegeri din perioada interbelică. Numărul reclamațiilor și a contestațiilor este foarte redus, având multe cazuri, în care nu avem nici o contestație în unele județe cu ocazia unor alegeri, situații „neobișnuite” pentru România, iar incidentele sângeroase provocate de alegători sunt aproape inexistente (incidentele provocate de armată și jandarmerie, pentru a împiedica accesul la

¹ DOGAN, Mattei 1995.

² Ibidem, p. 6–7.

³ Câteva exemple: La alegerile din 1927 în circumscripția din Ocna-Mureș (județul Alba), Partidul Maghiar a estimat că Partidul Național Liberal a deturnat aproximativ 5-600 de voturi. Reprezentanții Partidului Național-Țărănesc și ai Partidului Maghiar (Lőrinczi Béla și Nagy Béla) au contestat corectitudinea președintelui secției de votare, care nu le arăta buletinele de vot spre verificare și le declara în favoarea Partidului Național Liberal. Când reprezentantul Partidului Național-Țărănesc a încercat să-i smulgă buletinul de vot din mână spre a-l verifica dacă într-adevăr este pentru liberali, buletinul s-a rupt, iar preșe-

dintele Crinteanu a dispus arestarea celor care i-au contestat corectitudinea. Astfel Lőrinczi Béla și Nagy Béla, împreună cu reprezentanții Partidului Național-Țărănesc au fost în arest până la numărarea voturilor. La fel s-a întâmplat și în secția de votare învecinată, la Rimetea, unde președintele Stamatide i-a arestat pe delegații Partidului Național-Țărănesc, și la Deda unde delegații Partidului Maghiar și ai Partidului Național-Țărănesc au fost îndepărtați de la numărarea voturilor. Pentru detalii v. ANC, Fond Partidul Maghiar din România, fasc. 8, f. 59, 73.

⁴ Ibidem, fasc. 8, f. 35, 59, 73.

⁵ MIKÓ Imre 1941, 195.

urne al alegătorilor sau a aresta abuziv o parte dintre ei nu pot fi imputate minorității maghiare, ci guvernelor aflate la putere la momentul respectiv). Un singur caz violent se poate imputa electoratului maghiar, incidentul de la Olteni (județul Trei-Scaune), cu ocazia alegerilor parlamentare din 12 decembrie 1928. Este un caz izolat, cum am mai menționat, și foarte surprinzător prin prisma faptului că alegerile din 1928 au fost considerate de specialiști „cele mai curate” din perioada interbelică. Acest incident este surprinzător și din cauză că, analizând procesele verbale ale Comisiei Centrale Electorale, alegerile din 1928 au fost și cele mai pașnice. Astfel, la alegerile din decembrie 1928 în 21 județe din România (dintr-un total de 71) nu au fost contestații (Argeș, Brașov, Brăila, Cahul, Câmpulung, Covurlui, Dorohoi, Falciu, Făgăraș, Hotin, Hunedoara, Ilfov, Mehedinți, Muscel, Năsăud, Romanși, Sălaj, Soroca, Storojineț, Teleorman și Turda).⁶ Pe lângă acestea au existat foarte multe județe cu puține contestații, fapt cu adevărat excepțional la alegerile din România interbelică. Cred că și aceasta demonstrează că alegerile din decembrie 1928 au fost cele mai curate și cele mai pașnice din perioadă.

În acest context sunt destul de surprinzătoare aceste manifestări ale electoratului maghiar. Dar să vedem cum s-au derulat evenimentele. Conform procesului verbal întocmit la 12 decembrie 1928 de președintele Biroului Electoral Județean Trei-Scaune, Alexandru Ștefănescu (care se bazează pe declarația judecătorului A. R. Costescu, președintele biroului de votare de la secția Olteni, a prim-procurorului St. Macedonescu și a Maiorului R. Ionescu), „la secția Olteni s-a petrecut o astfel de învâlmășală din partea alegătorilor din comunele Olteni, Micfală și Bicsad în cât a făcut ca votarea să nu poată continua;

Că această învâlmășală din partea alegătorilor care s-au introdus în chiar sala de vot în masă, a avut ca urmare rănirea mortală cu cuțitele a plutonierului Badea din garda militară cum și rănirea gravă a grefierului biroului, Gh. D. Ionescu, grefier al judecătoriei Sft. Gheorghe;

Că d-sa, D-l judecător a fost amenințat cu cuțitele de alegătorii maghiari în chiar localul de vot, scăpând, cum ne-a relatat D-sa dela o moarte aproape eminentă grație unor împrejurări cu totul curioase;

Că în fine operația votării nu poate fi terminată. I-am dat ordin să se ducă imediat la secție și să continue votarea. D-sa, împreună cu D-l Prim Procuror și D-l maior au plecat imediat la Olteni.

Noi, însoțiți de D-l grefier al Tribunalului D. I. Nicolăescu, și de D-l judecător de Instrucție I. Papadopol,

imediat ne-am transportat la locul indicat și am constatat următoarele:

Grija de căpetenie a fost chestia de a se ști dacă urna a fost atinsă, a fost violată, și apoi restabilirea liniștei ca să poată continua operația votării. Am constatat că urna nu era atinsă, sigilile intacte și urna la locul său. Am format biroul din nou, am dat D-lui judecător alt funcționar ca grefier al biroului pe D-l Drăgulescu impieगत la tribunal, ștampilele au fost găsite ca și listele și buletinele.

Am luat măsurile de pază, am aranjat modul cum trebuie să între alegătorii la vot și să iese din sală; am dat instrucțiuni comandantului gârzei, nou numit, căci vechiul comandant fusese înlocuit.

.....

Votarea a început.

Am continuat asta încă și o oră și mai mult spre a vedea cum decurge votarea și când ne-am convins că totul este în regulă și liniște am părăsit biurul.

Spiritele erau agitate pe mulți i-am găsit turmentați de băutură.

Plutonierul Badea este la Spitalul Sft. Gheorghe rănit mortal, iar grefierul Ionescu de asemenea la spital rănit grav, ambii cu cuțitele.⁷

Precum se poate observa din relatarea președintelui Biroului Electoral Județean Trei-Scaune, avem de-a face cu pătrunderea forțată a unei părți a alegătorilor în secția de votare, rănirea prin înjunghiere a plutonierului Badea din garda secției de votare, cât și rănirea, tot prin înjunghiere, a grefierului Ionescu și întreruperea procesului electoral. Fapt interesant că nu s-a atins nimeni de urne, cum s-a constatat la verificarea ulterioară. La intervenția președintelui Biroului Electoral Județean Trei-Scaune ordinea a fost restabilită, iar procesul electoral reluat.

Procurorul A. Safirescu care a anchetat cazul Olteni, la 14 decembrie 1928, cu două zile după desfășurarea evenimentelor, în raportul trimis ministrului de justiție prezintă mai nuanțat și mai detaliat problema. Cea mai importantă diferență se poate observa la starea celor două victime: plutonierul Badea, „rănit mortal” conform procesului verbal de mai sus, este într-o stare „destul de gravă, dar în afără de ori-ce pericol”, iar starea grefierului Gh. Ionescu „este și mai puțin gravă”⁸.

Apar și alte detalii cu privire la evenimentele din ziua alegerilor. Se pare că totul a început de la prezența alegătorului Catona Ianoș în secția de votare în stare de ebrietate. „Pentru aceasta, Dl. Președinte al secțiunii de votare Dl. Judecător Aurel R. Costescu dela ocolul Sft. Gheorghe, a ordonat punerea lui la popreală pentru câteva minute ca să se mai linișteas-

⁶ Vezi procesele verbale ale secției verificatoare a operațiunilor electorale: ANIC, Fond Parlament, 2212/ 1928, vol. II, f. 112–260.

⁷ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 20.

⁸ Ibidem, f. 16–17.

că. După puțin timp s-a făcut o larmă mare. Ceilalți alegători, din acelaș sat cu alegătorul pus la popreală și alții din satele învecinate, toți de origină secui (minoritari), au început să protesteze, să se agite și să devie tot mai amenințatori. Spiritul de agitație și rebeliune a cuprins în curând toată mulțimea acea de alegători – câțiva și amețiți de băutură – și au căutat să invadeze în localul de votare, vociferând și amenințând. Câți-va : vr-o 6-7 înarmați cu cuțite, au voit să pătrundă, forțând ușa în sala de votare, dar plutonierul din garda militară Badea Stan, a voit să se opună. Atunci agresorii l-au târât afară și l-au lovit cu pumnii și picioarele; a primit și câteva lovituri de briceag.

Plutonierul a reușit la un moment să scape și s-a refugiat iarăși în localul de vot, într-o cameră separată încuindu-se cu cheia pe d-înauntru.⁹

Din aceste rânduri se poate observa că starea de spirit a mulțimii (aparținând potrivit mărturiei în continuare, exclusiv sau aproape exclusiv de minoritatea maghiară/secuiască)¹⁰ a fost înfierbântată de reținerea, cu totul îndreptățită, a lui „Ianoș Catona” aflat în stare de ebrietate, și la evenimente a contribuit și consumul excesiv de alcool (ceva obișnuit la alegerile interbelice când, cel puțin pentru unele partide, acesta era cea mai sigură posibilitate de a asigura votul alegătorilor). Plutonierul Badea Stan, în încercarea sa de a opri pătrunderea mulțimii în sala de vot, a fost agresat de către mulțime, încasând și câteva lovituri de briceag, după ce a reușit să se refugieze într-o cameră. Evenimentele însă erau de parte de a se sfârși.

„Localul de vot era păzit de o gardă militară de 20 oameni sub comanda unui Dn. Locot. Dimitriu, care la vederea plutonierului, plin de răni și de sânge și pe d-altă parte mulțimea mare (sute de oameni), care devenea tot mai amenințătoare, s-a intimidat ...

Locot. Dimitriu căuta să mai potolească, să mai liniștească mulțimea înfuriată; ceilalți militari de

asemenea căutau să-i îmblânzească până le vor veni ajutoare dela Sft. Gheorghe, iar alții din gardă se împărățiaseră. Mulțimea a devenit tot mai amenințătoare, a spart ușa dela camera unde se încuiase plutonierul, l-a scos afară și din nou au început să-l lovească până l-au lăsat în nesimțire.

Alții, dintre cari unii înarmați cu bricege mari și unul cu revolver (Pepel), au pătruns în sala de votare unde au găsit pe judecătorul A. Costescu care presida, grefierul și delegații partidelor.

I-au amenințat cu cuțitele și pe grefierul Ionescu l-au rănit ușor. Președintele judecător Costescu, s-a salvat pe o ușe laterală și cu un automobil a venit la Sft. Gheorghe și a anunțat faptul. De aici au plecat imediat Dl. Prim-preșident al Tribunalului Alex. Ștefănescu cu Dl. judecător de instrucție și prim-procuror, urmați de o camionetă în care luaseră loc 20 soldați înarmați sub comanda unui Dn. maior. Indată ce au ajuns la Olteni au somat pe toți oamenii adunați în jurul localului: peste o mie (în imensă majoritate 90% minoritari-secui)¹¹ să se liniștească, au evacuat localul de votare, Dl. judecător Costescu s-a reinstalat în scaunul de președinte al acelei secții de votare cu tot biroul electoral și votarea a început a continua în liniște și în ordine.

Urnele au rămas neatînse în tot timpul acelor turburări.

De remarcat: că în timpul când mulțimea își așteptau rândul la votare, și-a făcut apariția candidatul maghiar Szentkeresztzy¹², deodată au început să manifeste cu toți cu strigăte »să trăiască«, »bravo« și au devenit din nou agresivi. Candidatul acesta însă a fost prudent și s-a retras după puțin timp.

De remarcat mai este: că la secțiile de votare vecine, la Târgul Secuiesc și la Turia, de asemenea alegătorii în imensă majoritate minoritari (secui) au devenit în acelaș timp provocatori, turbulenți și amenințatori. A trebui – mi s-a relatat de Dl. Prefect al

⁹ Ibidem, f. 16.

¹⁰ Naționalitatea alegătorilor băuți, care au provocat încăierarea, este de fapt sub semnul întrebării, v. nota următoare.

¹¹ De fapt în 1930 la Micfalău și la Bicsad (comunele de unde au provenit cei trei alegători în stare de ebrietate, vezi mărturia de mai jos a candidatului liberal și presa locală la n. 30) vor fi luați în evidență la Micfalău 1013 români (61%) din totalul de locuitori de 1672 și numai 489 maghiari (29%) (MANUILĂ, Sabin 1930, 478). Se poate pune problema falsificărilor din statisticile oficiale românești (caz frecvent întâlnit și în perioada interbelică), însă la Micfalău într-adevăr exista o comunitate destul de puternică ortodoxă (941 din totalul de 1672 de locuitori, adică 56%), de limbă maghiară și de multe ori chiar cu nume maghiare, însă de conștiință națională română la momentul respectiv, iar la Bicsad 610 ortodocși (29%) din totalul de 2109 de locuitori (MANUILĂ, Sabin 1930, 760). În consecință, este o mare întrebare, alegătorii cărui partid au fost de fapt cei trei

în stare de ebrietate, respectiv bătașii. Rezultatul final din Olteni arăta așa: din 2809 alegători ai secției au votat 2023 (72%), din care pentru Partidul Maghiar 1698 (60%), iar pentru cele trei partide românești în total 288 (10%, adică 14% a voturilor exprimate) (*Székely Nép*, XLVI/99, 16 dec. 1928). Oricum, Partidul Maghiar nu prea avea nevoie în zonă să cumpere voturi prin alcool dacă dăm crezare relatărilor privind entuziasmul spontan al maghiarilor din aceste localități în timpul campaniei PM (*Székely Nép*, XLVI/95, 2 dec. 1928).

¹² Baronul Béla Szentkeresztzy (jr.) (1885–1944), în 1928 președinte al Partidului Maghiar, secțiunea din Trei-Scaune. Înrudită prin mama sa, Maria Florescu, cu familii aristocrate românești și cu relații înalte în consecință la București, intangibilă deci pe bază „etnică”, a fost în zonă candidatul deputat al Partidului Maghiar și a și câștigat alegerea. (V. BODÓ Sándor – VIGA Gyula, 2002, 846, etc.) Iată un amănunt simplu de ce s-a renunțat până la urmă la forțarea acuzațiilor.

*Județului Trei-Scaune – să se scoată garda militară și să-i someze că ostașii noștri »vor trage« dacă nu se liniștesc și numai grație atitudinii mai energice și mai curajoasă a comandanților gărzilor ale acestor 2 secțiuni de votare Turia și Tg. Săcuiesc, nu am avut de înregistrat și la aceste 2 secții spectacolul de violență, turburări și desordine ale mulțimilor, cari pare-că erau puse la cale mai d'înainte – în felul celor săvârșite la Olteni.*¹³

Din câte se poate observa, spiritele erau departe de se fi calmat după ce mulțimea și-a revărsat nervii pe plutonierul Badea Stan, care a reușit să se refugieze după ușile închise ale unei camere din secția de votare. Mulțimea, datorită și ezitării comandantului gărzii (locot. Dumitriu), a pătruns în secția de votare unde l-a agresat pe grefierul Ionescu. Judecătorul Costescu, președintele secției de votare și celelalte persoane din secție au scăpat evacuând în grabă secția. Singurul care nu a scăpat a fost plutonierul Badea Stan, care a fost din nou bătut de mulțimea înfuriată. După ce judecătorul Costescu a revenit cu întăriri, ordinea a fost restabilită și procesul electoral reluat. Foarte interesant că nimeni nu s-a atins de urne, de ștampile, așa că nu putem vorbi de o încercare de fraudare a alegerilor. Interesant este și faptul că și la secțiile de votare vecine, Tg. Secuiesc și Turia au avut loc incidente, dar acestea au fost stopate din timp de intervenția promptă și hotărâtă a comandanților gărzilor din secțiile respective. Aceasta l-a determinat pe procurorul general A. Safirescu să afirme că era vorba de acțiuni premeditate.

Într-adevăr, aparent ar părea puțin suspectă vecinătatea (topologică, pe hartă a) secțiilor de votare, la care avem incidente, dar aici se omite minusculul amănunt că aceste „vecinătăți” înseamnă în realitate 18-22 km de munți împăduriți de peste 1000 m altitudine, în linie dreaptă, iar în acces rutier de vreo 40 km. (Practic, secțiile de votare amintite nici nu erau vecine cu cea de la Olteni, ci erau vecine cu – aceiași munți.) Este clar că responsabilii incapabili să stăpânească situația la Olteni, încearcă să se explice invocând „acțiuni premeditate”. Intervine aici și faptul că reprezentantul și candidatul Partidului Maghiar, baronul Szentkereszty s-a retras când a constatat că prezența sa a înfierbântat din nou spiritele, fapt apreciat și de procurorul Safirescu.¹⁴ Pentru a completa imaginea, nu trebuie să uităm că o parte a mulțimii era sub influența băuturilor alcoolice.

Pe de altă parte avem un nou raport al procurorului general Safirescu către ministrul de justiție, redactat la 19 decembrie 1928, prin care declară și mai convins că a fost vorba de acțiuni premeditate, principalii vinovați fiind liderii Partidului Maghiar din județ. Argumentul principal este iarăși cea clarificată deja, cică și la secțiile de votare învecinate, Turia și Tg. Secuiesc s-au semnalat incidente asemănătoare ca la Olteni. Numai că luate la concret incidentele de acolo se vede că au fost cu totul altele: alegătorii minoritari au venit cântând câtecele lor naționale, au strigat „*trăiască candidații lor maghiari, trăiască maghiarii, trăiască Ungaria*”, considerate provocatoare de către procurorul Safirescu, schimbându-și atitudinea din zgomotoasă în provocatoare și amenințătoare. Afirmă că are informații precise că unul dintre candidații Partidului Maghiar, Ladislau Fabian¹⁵, „*a ținut cuvântări provocatoare cu caracter iredentist și cu provocare la ura între naționalități.*”¹⁶

Afirmă de asemenea că se spune despre mai mulți preoți catolici și reformați din regiune că au făcut propagandă asemănătoare și că în unele comune preoții și-au pus credincioșii să jure că nu vor vota cu românii, ci doar cu frații lor maghiari.¹⁷ Spre a-și argumenta declarația, se referă și la declarația judecătorului Aurel Costescu, președintele secției de votare de la Olteni, care a afirmat că cei doi preoți catolici, care erau delegați la secția de votare, nu au dat curs cererii sale de a liniști spiritele, ci au rămas impasibili și s-au retras după un timp.¹⁸

Numai că procurorul Safirescu se contrazice pe sine la această afirmație cu privire la vinovăția liderilor maghiari și a preoților din zonă în ceea ce dânsul considera acțiuni premeditate, declarând tot în acest raport că la secția de votare din Turia comandantul gărzii și președintele secției le-au spus delegaților maghiari „*că îi face personal răspunzători, că îi va aresta și dacă garda în învâlmășeală îi va împușca nu vor răspunde. Atunci toți acești delegați, bine cunoscuți alegătorilor minoritari și cu o ascendență morală asupra lor au indemnat cu tot sufletul populația la liniște și ordine*”¹⁹ Și spiritele s-au mai calmat. Adică la Turia liderii minorității maghiare au colaborat din plin cu autoritățile și au contribuit la menținerea ordinii. (Cu toată atitudinea discutabilă a președintelui secției și a comandantului gărzii, care i-a amenințat cu o eventuală împușcare din greșeală, așa, în învâlmășeală...)

¹³ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 16-17.

¹⁴ Ibidem, f. 16.

¹⁵ Fábán, László, dr. (1874-1956) avocat, ziarist și redactor de ziar, în 1928 vicepreședinte al Partidului Maghiar, secțiunea din Trei-Scaune (EL 1928, 87). A fost în zonă candidatul senator al

Partidului Maghiar și a și câștigat alegerea.

¹⁶ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 30.

¹⁷ Ibidem, f. 30.

¹⁸ Ibidem, f. 30.

¹⁹ Ibidem, f. 29.

La fel, la Olteni reprezentantul și candidatul Partidului Maghiar, baronul Szentkereszty s-a retras când a constatat că prezența sa a înfierbântat din nou spiritele, fapt apreciat și de procurorul Safirescu²⁰. Se poate pune pe de altă parte la Olteni problema pasivității preoților catolici, cărora li s-a cerut colaborarea, dar să ne gândim bine: chiar ei trebuiau să restabilească ordinea la momentul în care gărzile înarmate, precum am văzut, s-au ascuns după uși sau s-au împrăștiat, în fața furiei alegătorilor? Odată stabilită responsabilitatea (cel puțin mai mare a mic-fălăenilor, să nu uităm că acolo slujbașii lor reprezentau abia o treime din sat.²¹ Oricum de aici până a afirma că toate acțiunile au fost puse la cale de liderii maghiari din zonă, ar mai fi nevoie de dovezi.

În ceea ce privește acuzațiile de iredentism și comportament provocator, cred de asemenea că interpretarea în acest sens a procurorului Safirescu cu privire la faptul că alegătorii minoritari au venit cântând cântecele lor naționale, au strigat „*trăiască candidații lor maghiari, trăiască maghiarii, trăiască Ungaria*”, mai lasă de dorit. Cântarea unor cântece naționale sau urale pentru proprii candidați la alegeri nu cred că înseamnă provocare sau iredentism. Se pune totodată problema: aceste autorități repartizați în general din Regatul vechi și necunoscând deloc în consecință limba populației locale, oare au înțeles bine ce au scandat de fapt alegătorii? Termenii „maghiari”, „Partidul Maghiar” și „Ungaria” nu diferă nici pe departe atât de mult strigat în ungurește (magyarok, Országos Magyar Párt, Magyarorszag). Se pune problema în general, oare în ce măsură le-a ajutat pe autorități în aplanarea conflictului necunoașterea limbii și în consecință imposibilitatea de a comunica cu alegătorii (aceștia, în această zona compactă maghiară nu prea au avut de unde cunoaște limba română cu abia 8 ani după 1920 și cu politica angelesciană a învățământului).²²

Dar să vedem și câteva declarații din partea reprezentanților minorității maghiare. Cred că una dintre cele mai neutre, mai obiective poziții este cea a domnului dr. Coloman Szendrey din comuna Ghidfalău, delegat de naționalitate maghiară al

Partidului Național Liberal la secția de votare Olteni. Această declarație este cea mai detaliată și mai exactă dintre toate cele aflate în Fondul Comisiei Centrale Electorale al Arhivelor Naționale Istorice Centrale. Conține numele tuturor persoanelor aflate în secția de votare și prezintă evenimentele cu mult dinainte de invazia secției de votare de către alegători. Conform acestei declarații pe la ora 9 dimineața a fost reținut un alegător atât de beat, încât nu se putea ține pe picioare și a fost dus într-o altă cameră spre a nu vomita pe podea în camera de votare.

„*Cam pe la ora 10.30. din nou s-a prezentat un alegător beat, din comuna Micfalău când am auzit că domnul Jud. Costescu preș. secției de votare a spus ofițerului comandant al secției de votare, care era prezent în sală, să-l ducă și pe acest alegător în camera în care se găsea celălalt, până se va trezi și atunci să vină la votare. Dl. ofițer a executat această dispozițiune.*

„*Cam la 5 minute după aceasta s-a prezentat la vot al treilea alegător tot din comuna Micfalău, căruia Dl. jud. i-a spus să vie mai târziu la vot, căci încă nu i-a sosit rândul după alfabet. După câteva minute acest alegător să prezintă iarăși la vot, când Dl. jud. a dat dispozițiunea Dlui ofițer ca să-l ducă în camera unde se găsesc ceilalți, ceiace Dl. ofițer a executat.*

„*Cam pe la oarele 12. toți cari eram în sala de votare, auzim vociferări sgomotoase în stradă, din partea alegătorilor din comunele Bicsad și Micfalău, deși votarea alegătorilor din comuna Bicsad se terminase după oarele 10.*

„*Ei cereau să li se dea drumul oamenilor cari au fost reținuți în camera de cauza beției »deoarece acuma este libertate deplină și nimeni nu poate fi arestat.«*”²³

Arestarea alegătorilor beți era o acțiune justă, dar care se pare că a înfierbântat starea de spirit a consătenilor lor aflați afară (probabil că indiferent de naționalitatea lor, doar erau de aceeași limbă). Precizez încă o dată că avem de-a face cu certitudine cu mult mai mulți alegători beți, nu numai cei trei menționați. Cei trei au fost reținuți probabil pentru că erau într-o stare de ebrietate mult mai avansată, decât „media pe alegeri”. Este foarte interesantă și motivarea cererii alegătorilor de a elibera pe cei trei

²⁰ Ibidem, f. 16.

²¹ În 1930 la Micfalău 549 de romano-catolici (33%) din totalul de 1672 de locuitori. (MANUILĂ, Sabin 1930, 760.)

²² În 1930 în comunele nominalizate vor fi luați în evidență la Olteni [Oltszem] 690 locuitori de limbă maternă maghiară din 704 total, la Micfalău [Mikóúfalú] 1596 din 1672, la Bicsad [Bükszád] 1986 din 2109, la Ghidfalău 905 din 934, adică un procentaj pe medie de 96% locuitori de limbă maternă maghiară (MANUILĂ, Sabin 1930, 476–479). În ceea ce privește politica amintită, apostrofată pe scurt „angelesciană”, v. de exemplu cazul relatat în același număr al presei locale cu relatarea incidentului de la Olteni: inspectorul școlar județean somează prin actul nr. 5825-

928 școala confesională reformată din Comolău, să „extrădeze” imediat școlii locale de stat (românești) patru copii reformați, considerați de domnul inspector români împotriva voinței acestor familii, numai pe baza așa-zisei „analize a numelui de familie”. În caz contrar, școala reformată va fi închisă de autorități. (*Székegy Nép*, XLVI/99, 16 dec. 1928.) După numeroase mărturii ale vremii, acești copii maghiari transferați cu forța aveau neșansa în continuare să nu mai învețe nimic, datorită faptului că învățătorii numiți în școlile de stat nu știau în general o iotă maghiară și în consecință n-aveau cum să le transmită cunoștințe.

²³ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 45.

reținuți: „*deoarece acum este libertate deplină și nimeni nu poate fi arestat*”. Acest lucru cred că se datorează faptului că aceste alegeri erau primele organizate de Partidul Național Țărănesc, cel mai simpatizat partid din România interbelică, și populația țării era într-o stare destul de euforică, sperând sfârșitul decăderii liberale caracterizată prin numeroase fraude electorale și abuzuri împotriva alegătorilor opoziției (nici Partidul Poporului, din scurta perioadă intermediară 1926–1928, nu s-a reținut în asemenea procedee). Cum am mai menționat, aceste alegeri au fost cele mai „curate” din perioada interbelică și limitarea arsenalului represiv, intimidator s-ar putea să fi dat senzația de *libertate deplină* unor alegători ușor turmentați și poate prea puțin informați. Interpretând reținerea celor trei ca un gest abuziv al *puterii* (cu care erau familiarizați la alegeri), s-au răzvrătit împotriva acestei situații considerate de ei injustă. (Terminând alegerea nu au vrut să plece acasă fără consătenii lor.)

Desigur, toate acestea nu justifică invazia sălii de votare și agresarea persoanelor aflate în incinta ei, dar sunt esențiale pentru interpretarea evenimentelor. În orice caz nu este acceptabilă generalizarea făcută de procurorul Safirescu cu privire la faptul că toți alegătorii au luat parte la aceste acțiuni, pentru că avem mărturia lui Coloman Szendrey, care declară că atât dânsul, cât și alți delegați au fost apărați de unii alegători aflați la fața locului.²⁴ Nici acuzația de conflict interetnic nu se poate susține, în ciuda faptului că cele două persoane rănite mai serios erau de naționalitate română, deoarece și alții (între care delegații de naționalitate maghiară Coloman Szendrey și Cornel Cosma) au fost atacați de mulțime. Este edificatoare situația lui Coloman Szendrey:

„După câteva clipe unul din alegătorii ce umpluse sala de vot vine din mulțime direct la mine cu mâna armată cu cuțit spunându-mi »*Dumnezeul Dtale Domnule, ești ungar?*«”

Am răspuns că și eu sunt tocmai așa ungar ca și dânsul și pe neobservate i-am apucat mâna în care ținea cuțitul. În acest moment un alt alegător din ușa sălei îl strigă pe acesta și el imediat m-a lăsat mergând spre cel care îl chema. Când am scăpat de acesta m-am strecurat prin mulțimea de alegători din sală și am fugit pe ușa dinspre curtea primăriei, unde în curte am găsit doi alegători din comuna Ghidfalău cari mi-au spus să nu am nici o teamă, că mă vor apăra ei.²⁵

²⁴ Ibidem, f. 46.

²⁵ Ibidem, f. 46.

²⁶ V. de exemplu presa locală în timpul alegerii: „Acum de ce au tipărit afișe de limbă maghiară partidele românești? Altă dată nu am văzut decât texte românești și tăblițele cu »Vorbiți numai

Pentru a clarifica întrebarea pusă de bătaș (oare a vrut să bată pe cineva român), în acest caz, situația pare să se fi complicat prin următorul element: toate partidele politice românești, dar mai ales PNL, PNȚ și Partidul Poporului au încercat să coopteze membri din rândul minorităților (maghiari, germani, etc), ceea ce era pe cale să ducă la slăbirea reprezentării minorităților în parlament. La alegerile din decembrie 1933 Partidul Maghiar nu va atinge pragul de 50% în nici unul din județele secuiești, zonă locuită de secui/maghiari în proporție de peste 90% și care votau în bloc cu acest partid. Aici intervin mai multe probleme, ca fraudă electorală, apariția altor partide maghiare din cauza nemulțumirii față de politica Partidului Maghiar, dar o parte se datorează și tendinței partidelor românești de a „fura” o parte a electoratului minorităților.²⁶

Acest lucru se poate observa și în cazul minorității germane, față de care utilizau aceleași procedee. Astfel, Partidul Poporului al lui Averescu, încercând să se extindă și în Transilvania, a căutat aderenți în cadrul minorității germane. Astfel a convins un sas din Seleuș, de lângă Sighișoara, să candideze pe lista guvernamentală. Acesta a încercat chiar crearea unei Uniuni Țărănești (Bauerbund), dar ideea a fost vehement combătută de presa germană, spre a nu periclita unitatea sașilor. Chiar dacă acțiunea sa a fost calificată de minoritatea germană drept trădare națională, a obținut totuși 1397 de voturi în circumscripția Sighișoara, fiind învins până la urmă de Hans Otto Roth cu 3921 de voturi,²⁷ fapt neagreat de liderii minorităților respective.

La fel, o parte a incidentelor de la Olteni poate fi catalogată drept o răbufnire a electoratului minoritar împotriva tendințelor de divizare a unității sale (poziția unor alegători față de delegații maghiari ale partidelor românești, Coloman Szendrey și Cornel Cosma). Întrebarea bătașului se poate interpreta în consecință: „ești ungar sau renegat?”. Avem două persoane de naționalitate română agresate în aceste incidente, dar aceeași soartă ar fi avut-o și celelate persoane din incinta secției de votare dacă nu reușeau să scape de agresori. În plus, cred că cele două persoane erau în opinia agresorilor lor printre cei „vinovați” de reținerea „abuzivă” a celor trei a căror eliberare o cereau. Declarațiile celorlalte persoane chestionate (Zathureczky Ladislau, Boer Gheorghe²⁸) susțin mai degrabă tot această variantă. Declarația domnului Boer, delegat al PNȚ deschide

românește!« Acum e bună, nu-i așa, limba maghiară, dacă se pot spera voturi datorită ei?» (*Székely Nép*, XLVI/96, 6 dec. 1928.)

²⁷ CIOBANU, Vasile 2001, 165.

²⁸ Proprietari localnici înstăriți, Boer György fiind la acest moment stăpânul castelului de la Olteni.

chiar o altă problemă: persoana turmentată reținută se pare că a fost eliberată de mulțimea, care a năvălit în sală, după ce au cerut repetat soldaților ca aceasta să fie eliberată. După aceasta au cerut președintelui secției de votare să le dea pe plutonierul Badea.²⁹ Reiese de aici că plutonierul era considerat principalul vinovat pentru arestarea (în opinia lor abuzivă a) consăteanului lor (Catona Ianoș).³⁰

Din câte se poate observa, situația nu este deloc așa cum a prezentat-o procurorul Safirescu, acțiune iredentistă pregătită dinainte de către liderii maghiari-secui din zonă. Situația, destul de complexă, după cum am mai menționat, s-ar putea datora în parte stării de ușoară „euforie” și „libertate” bazată pe practica alegerilor din ultimul an și jumătate (Partidul Maghiar participând de exemplu în cartel cu partide românești și nefiind aplicate împotriva alegătorilor lui măsurile de dinainte) și în special pe cea a acestei alegeri (liberă, în general, la nivelul întregii țări), dar și a consumului excesiv de alcool cu ocazia alegerilor, acestea două incitând alegătorii „să-și facă dreptate cu propriile mâini”, precum și, nu în ultimul rând, lipsei de experiență a președintelui secției de votare și a comandantului gărzii (recunoscută chiar de procurorul Safirescu³¹).

Situația de conflict putea fi amplificată pe parcurs și de tensiunile politice din interiorul minorității maghiare. Nu putem exclude, desigur, nici unele „excese cu caracter naționalist” din timpul campaniei electorale (acestea se regăseau ocazional atât la minorități, cât și la majoritatea română), dar nu există dovezi, care să susțină această acuzație. Atât la Turia, cât și la Olteni, delegații minorității maghiare au încercat să potolească alegătorii, chiar dacă au avut sorți de izbândă diferite. Judecătorul Costescu îi poate acuza pe preoții catolici delegați la secția de votare din Olteni că nu au dat curs cererii sale de a calma alegătorii, numai că maghiarul Cornel Cosma a dat curs cererii, și fără succes,³² iar baronul Szentkereszty, candidatul Partidului Maghiar chiar s-a retras când a văzut că prezența sa incită din nou spiritele, deci nu putem vorbi de lipsa de colaborare a liderilor minorității maghiare. Incidentele pot fi trecute mai degrabă în categoria „celor obișnuite” cu ocazia alegerilor din România interbelică. Ceea ce este și rămâne paradoxal, este că s-au petrecut cu ocazia celor mai curate și pașnice alegeri din această perioadă. Comportamentul electoratului maghiar în perioada interbelică poate fi caracterizată într-adevăr drept pașnică, cu unele mici excepții, ca și în cazul de la Olteni.

Tóth, Szilárd – Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Jelenkori Történelem és Nemzetközi kapcsolatok Tanszék, Kolozsvár, Peana u. 18/82, RO-400541; tszilard22@yahoo.com

Izvoare de arhivă

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj (ANC)
– Fond Partidul Maghiar din România
Arhivele Naționale ale României, Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC)
– Fond Parlament, 2212/1928
– Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928

Literatură

BODÓ Sándor – VIGA Gyula
2002 *Magyar múzeumi arkhépcarnok*, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest.
CIOBANU, Vasile
2001 *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni. 1918–1944*, Sibiu
DOGAN, Mattei
1995 Dansul electoral în România interbelică, *Revista de Cercetări Sociale*, 1995/4, 3–23.

²⁹ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 50

³⁰ Cu toate că, pentru a evita eventuala subiectivitate a presei locale maghiare, până acum am omis intenționat relatarea apărută acolo, s-o cităm totuși acum. „Regretatul incident de la Olteni” s-ar putea rezuma potrivit articolului la următoarele: Un plutonier (ulterior s-a stabilit că *era beat*) a *bătut* și a închis un alegător bicsădean. Consăteni beți și-au amintit faptul că la ultimele alegeri, organizate de liberali, toți cei care, de exemplu, au votat Partidul Maghiar, au fost însemnați cu cretă pe spate și *bătuți* ulterior, fiind recunoscuți în acest fel. Pentru a evita

abuzuri similare, au agresat, condamnat, atât plutonierul, cât și comisia. Foarte regretabil, incidentul a avut loc tocmai cu judecătorul Costescu, cunoscut pentru amabilitatea și corectitudinea sa. Agresorii (*5-6 oameni beți*) au fost *ortodocși*, precum reiese și din *plângerea soțiilor* lor, potrivit căreia aceștia au fost bătuți rău ulterior la jandarmerie. (Az oltszemi sajnálatos választási incidens, *Székegy Nép*, XLVI/99, 16 dec. 1928.)

³¹ ANIC, Fond Comisia Centrală Electorală, dos. 17/1928, f. 28.

³² Ibidem, f. 46.

EL

1928 *Erdélyi Lexikon* (red. Osvát Kálmán), Oradea (tip. Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó Rt., Satu Mare).

MIKÓ Imre

1941 *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, Budapest.

MANUILĂ, Sabin

1930 *Recensământul general al populației României, 1930*, Vol. II, *Neam, limbă maternă, religie* (publ. de Manuilă, Sabin), București, 1938.

Véres incidensek az 1928. évi román országgyűlési választásokon Oltszemen (Háromszék megye)

(Kivonat)

A két világháború közötti romániai választások hírhedtek voltak az ott történt visszaélésekről. Ellentétben azonban az ország más részeivel, a magyar vagy jelentős magyar lakosságú megyékre nem volt jellemző a választók részéről megnyilvánuló erőszak. A korabeli levéltári anyagon alapuló esettanulmány kimutatja, hogy ezúttal sem a választás meghamisítását célozta az incidens (verekedés, két hatósági személy megkéselése), hanem a román hatóság, értekezni sem tudva a kizárólag magyarajkú választókkal, képtelen volt a helyzet uralására. A hatósági értelmezésből annyira futotta, hogy előkészített irredenta megnyilvánulásnak címkézze (utólag) az esetet, holott a néhány társuk őrizetbe vételét nehezményező részeg választók több jelenlevő nem magyar párti jelöltet is megtámadtak.

Bloody incidents during the Romanian parliamentary elections of 1928 in Olteni (Trei-Scaune county)

(Abstract)

The interwar Romanian parliamentary elections were notorious for the abuses committed there. However, contrary to the other parts of the country, for the counties inhabited by ethnic Hungarians or with significant Hungarian population electoral violence was not characteristic. This case study, based on archive material from that period shows, that neither in this case was the incident (fight, stabbing of two authority officials) aimed to falsify the outcome of the elections, but rather the problem was that the Romanian authorities, not even being able to communicate with the exclusively Hungarian-speaking voters, could not manage the situation. The only way the authorities could interpret it was to (subsequently) label the event as a prepared irredentist action, although the drunken electors protesting against the arrest of some of their mates had attacked more candidates present on the scene, not belonging to the Hungarian Party.

Magyarosi Imola

VARGA NÁNDOR LAJOS FALFESTMÉNYEI
AZ ALDOBOLYI HOLLAKY-KÚRIÁBAN

Varga Nándor Lajos (1895–1978) grafikusművész nemcsak a rézkarc és a rézmetszés mestere volt, hanem szakíró és művelődéstörténész¹ is. Sokoldalú alkotóként több műfajt kipróbált, az viszont kevésbé ismert róla, hogy falképeket is készített.

A felvidéki születésű művész érettségi vizsgáit a Székely Mikó Kollégiumban teszi le. A sepsiszentgyörgyi évek mély nyomott hagynak a diákban, és bár Budapesten fogja leélni élete hátralevő részét, otthonának mindvégig Sepsiszentgyörgyöt tekintti. 1932-ben házasságot köt az aldobolyi származású Hollaky Emmával. E házasság révén válik a művésznek a Hollaky-kúria a nyári hazajövevények alkalmával kedvenc tartózkodási helyévé. Itt próbálkozik meg falképek festésével.

1. A Hollaky-kúria épülete²

A Hollaky-kúria a Kovászna megyei Aldobolyban, Sepsiszentgyörgytől déli irányban 12 kilométer távolságra található, a falu központi részében, egy domboldalra építve. Kelet felől nézve az épület csaknem 20 méter hosszban, két szint magasságában, tagolatlan homlokzattal és a nagy falfelülethez képest talán túl kevés és kisméretű nyílással mutatkozik.³

Az épület szabályos négyszög alaprajzú, a lakószint egyik oldalán kis kiugrással. Alagsora öt-, lakószintje hatosztatú, a gerendafödém és boltozatos termek két menetben helyezkednek el.

A kúria építéstörténetével kapcsolatban levéltári adatok hiányában csak az épület két oromfalán található felíratra alapozhatunk. Az egyik a déli oromfalán található, és négyzet alakú mélyedésbe van belevésve:

PACE POSITA / FAME GRASSANTE / DEO
IVVATE / ERIGIT / JOHANNES HOLAKI / ET
/ HELENA SZOTIORI.

A felíratban elrejtett kronosztichon szerint tehát a kúriát Hollaky János és Szotyori Ilona 1717-

ben építtette. A báró Hollaky család Zaránd megye egyik nevezetesebb családjá, tagjai századokon át a vármegye élén állottak, és legfőbb hivatalait viselték. Hollaky János, aki a tömösi szorosnál százados, 1705-ben veszi nőül Szotyori András lányát, Ilonát.⁴ Ettől kezdve az udvarház folyamatosan a Hollaky család tulajdona, egészen 1972-ig, amikor az illyefalvi községi tanács 18 000 lejért megvásárolja a román állam részére özvegy Hollaky Gézánetól.⁵

Egy másik felirat az északi oromfalán van, és egy rövid versike kíséretében a következőről értesít: RENOVATUM / EST / ANNO 1807 / VAJNA ANNA. Vajna Annát, egy eredetileg orbaiszéki család sarját a már említett Hollaky János unokája, József vette feleségül.⁶ A renoválás tulajdonképpen az 1802-es földrendés által okozott károkat volt hivatott kijavítani, de egyúttal átépítésekre is sor került, és ezek mai napig meghatározzák a kúria külalakját.

Az udvarház érdekessége, hogy központi részén egy kéményes vagy másképpen fűstház van, mely fölé a padlástérben téglából rakott álboltozatú kémény emelkedik.

Az udvarház legreprezentatívabb terme az „ebédlőház” vagy „nagyház”, de elhelyezését tekintve nevezhető a népi gyakorlatban használatos „oldalháznak”⁷ is. E faragott gerendafödém, stukkómenyezetes terem az épület északkeleti részén van, ennek a nyugati falára kerültek Varga Nándor Lajos falképei.

A terem majdnem négyzet alakú, ezért jogosan vetődik fel a kérdés, hogy miért épp a nyugati falra kerültek a képek. Varga Nándor Lajos valószínűleg azért választotta ezt a falat, mert ez a belső térhez tartozik, nem külső fal, így többnyire védve van az időjárás viszontagságaitól, s azért nem esett a választása a déli falra, bár ez ugyancsak belső fal, mert ez sem térmegosztás szempontjából, sem pedig a mögötte levő fűstház miatt nem lett volna ideális a falképek elkészítésére. Ezenkívül utóbbi fal mentén lehetett

¹ SZÉKELY Zoltán 1995, 20.

² Mivel dolgozatomban nem a kúria a fő kutatási témája, nagyrészt a Hlavathy Izabella által megállapított és felmért adatokat használtam.

³ HLA VATHY Izabella 1998, 6.

⁴ A Szotyori család a háromszéki székely nemesi családok egyike,

akik szerepelnek az 1713-as összeírásban is. (L. PÁL M A Y József 1901, 210.)

⁵ HLA VATHY Izabella 1998, 10.

⁶ PÁL M A Y József 1901, 210.

⁷ B. NAGY Margit 1970, 16.

elhelyezve a termet melegítő kályha, erre utal a jobb felső részen levő füstlyuk.

A kúriában megfestett falképek tulajdonképpen egy kísérlet eredményei: Varga be akarta bizonyítani Kós Károlynak, hogy képes falkép elkészítésére. Eredetileg a Székely Nemzeti Múzeum alagsorába szeretett volna próbaképet festeni, és Csutak Vilmos múzeumigazgató meg is küldte neki a kinézett szabad falfelület méreteit.⁸ Tisztázatlan, hogy végül miért nem ide festette meg.

A falképek secco technikával készültek. Ezt olyan falra alkalmazzák, amelyen vagy egyáltalán nincs habarcsvakolat, vagy a habarcsvakolat már száraz és megkötött. A secco-technikát csak belső falakra lehet alkalmazni, mert az így készült falkép erősebb időjárási hatásoknak akkor sem tudna ellenállni, ha vízzeloldhatatlanul megkötő festékrendszerrel készülne. Varga valószínűleg növényi eredetű anyagokat használt: ezeknek van egy olyan tulajdonságuk, hogy mindig újraoldhatók maradnak, következésképpen érzékenyek a nedvességre, és néhány év múlva elveszítik kötőképeségüket, ami végül a festékek porlásához vezet. Ez a folyamat megfigyelhető a Hollakykúria falfestményein is. A növényi anyaggal készülő festmények rövid életűek, és főleg dekorációs célokra készülnek, ott, ahol nincs igény a huzamosabb tartósságra.⁹ Ez is azt igazolja, hogy Varga nem tekintette véglegesnek a falfestményeket, hanem próbának, előkészületnek szánta a múzeumbeli végleges megfestés előtt.

A falfestmények témái nem szabadon választottak, hanem szorosan kötődnek a Székely Nemzeti Múzeumba szánt témakörhöz: a magyar múlttal kapcsolatosak, vagy a székely–hun mondanakörhöz tartoznak. A Csutak Vilmosmal folytatott levelezés során többször is szóba kerül az ilyen „hun dolgok” (*Attila* vagy *Csaba* alakjának) tervezése a múzeum lépcsőházába, *Emese álma* pedig a díszterembe vagy a nagy irodába.¹⁰ 1933 nyarán, Csutak leveleiből értesülünk, hogy Vargának letisztult Attila-, illetve Szent László-freskóterve van.¹¹ Csutak kéri, egyeztessenek Kóssal a múzeumba szánt falképek és üvegfestmény ügyében. E levél szerint Varga budapesti műtermében már elkészült természetes nagyságban a terv a festményhez. Ebből az időszakból maradt ránk az archív felvétel a Szent László-legenda falfestményének karton tervezetéről.

A Hollakykúria nagytermének nyugati falán található falfestmények tehát hosszabb tervezetes,

egyeztető levelezés során születtek meg. A falképek a 700 cm-nyi falhosszt¹² majdnem teljesen elfoglalják, magasságban azonban 127 cm-re, illetve 50 cm-re terjednek ki, így csak a fal felső felét töltik ki. A két nagyobb méretű kompozíció, a balról látható *Szent László*-kompozíció és a jobbról látható *Attila és serege*-kompozíció a kisebb méretű *Emese álmat* veszi közre – utóbbi falfestmény az ajtó feletti kisebb falfelületen kapott helyet.

2. Szent László-legenda, Leányrablás jelenet

A *Szent László-legenda* balról az első kép a nagyterem nyugati falán, és a fal hosszúságának majdnem felét foglalja el, vagyis 300 x 127 cm. A festmény bal oldalát egy szegmensíves záródású, fehérre meszelt fülke szakítja meg. A falfestmény a középkori templomokban népszerű Szent László-legenda ábrázolásnak az egyik legismertebb jelenetét ragadja ki, a *Leányrablást*.

A karton Szent László-tervezet, amelyről fennebb már említés történt, az itt megfestett *Szent László-legenda* karton terve. A fényképen a legendamozzanat három fontos szereplője vonja magára a figyelmet: a középpontban Szent László király délceg alakja, fehér lovon, jobbra tőle az elrabolt leány s az őt lovon vivő kun. Szent Lászlótól balra, a háta mögött a királyi sereghez tartozó három lovas vitéz alakját látjuk. A felvétel megőrizte alakok erősen emlékeztetnek a kúriabeli Szent László-legenda szereplőire. A különbség csupán a szereplők kompozícióbeli elhelyezésében jelentkezik, vagyis László király kikerül a falkép középpontjából, és helyére a leányrabló kun kerül.

Magának a szentnek a megjelenítése teljes dicsőségében, vértjében, kardjával, fehér lován, glóriával a fején történik. A szent király háta mögött lovagló seregének első lovasai látszanak, a harmadiknak a kezében az apostoli kettős kereszt zászlója. Mind-egyik lovasnak más-más színű lova van, a legelsőnek már majdnem természetellenesen vörös, a másodiknak szinte már zöldnek látszó, míg a harmadiknak egyszerűen fehér.

A festmény középpontjába az ágaskodó lovát megülő, leányrabló kúnt helyezi. A ló hátracsavart nyakában furcsán megkapaszkodó kun, illetve a már-már lecsúszó lány látványa anatómiailag pontatlannak és enyhén erőltetettnek tűnik. A festmény síkszerűnek hat, bár Varga megkísérel valamennyi perspektívát belevinni a festménybe azzal, hogy a Szent László mögött elhelyezett lovasokat egymás

⁸ Vö. Varga Nándor levele Csutak Vilmoshoz 1932. május 27-én (közölve I. KÓNIA Ádám – BOÉR Hunor 2002, 130), és válaszára 1932. június 2-án (SzNM Irattára).

⁹ Vö. WEHLTE, Kurt 1994, 253, 237.

¹⁰ Vö. főleg Csutak Vilmos levele Varga Nándorhoz, 1932. május 12., Sepsiszentgyörgyi (SzNM Irattára). Közölve I. KÓNIA

Ádám – BOÉR Hunor 2002, 129–130.

¹¹ Csutak Vilmos levele Varga Nándorhoz, 1933. június 28., illetve gróf Bánffy Miklóshoz, 1933. június 29., Sepsiszentgyörgyi (SzNM Irattára). Közölve I. KÓNIA Ádám – BOÉR Hunor 2002, 132–133.

¹² A sepsiszentgyörgyi Atelier M műszaki felmérései alapján.

mögé helyezi, illetve a központi ágaskodó ló teste alatt, a távolban ugyancsak lovasokat látunk. Az egész falfestmény meglehetősen rajzosnak hat az erős színhasználat, nagy színelületek ellenére. A festményt az erős ultramarinkék színe uralja, mellette alig érvényesül a mező zöldje, csupán a kék égbolt fehér színfoltjai oldják valamelyest.

A képet megszakító fülkétől balra a falfestményt lezáró két birkózó vitéz alakját látjuk. Az egyik vitéz alakja azonban félbe van vágva, ugyanígy a szent király lovasai is a festmény jobb szélén, ezzel a festő keretet ad a lezajló eseményeknek, ugyanakkor a kép nyitott marad, továbbgondolásra készíti a szemlélőt.

3. Árpád vagy Attila?

A fal jobb oldali részén az ugyancsak nagyméretű, 300 x 127 cm-es kompozíció témája önmagában több értelmezést tesz lehetővé. Kónya Ádám korábban azt feltételezte, hogy a falfestményen Árpád és vezérei vannak megjelenítve.¹³

Ekkori véleményét a falfestmények helyszíni megtekintése nyomán alakította ki. 1995-ös, a múzeum Varga Nándor Lajos-émlékiállítására összeállított írásában a falfestmény keletkezésének okát a művész további munkáinak alapján kereste: „Aligha véletlen az aldobolyi falfestmények témaválasztása és elkészültük időpontja. Az évtizedeken át teljesen elhallgatott *Magyar múlt*¹⁴ című albumának 40 nagyméretű fametszetét éppen 1934–1935 folyamán készítette el, bár csak 1941-ben jelent meg.”¹⁵ Ezt a véleményt Hlavathy Izabella is elfogadta szakmérnöki munkájában, a festményben *Árpád bevonulását* vagy az *Árpád fejedelem és vitézeit* látva.¹⁶

Csak 2001-ben, a vonatkozó Varga-levelezés előkerülésével tisztázódott, hogy a festmény valójában a hun királyt ábrázolja.¹⁷ A kúriában Attila alakja, illetve *Attila és serege*¹⁸ van megjelenítve, a múzeum belső kifésztéséről szóló levelezésben szó sem esik Árpád lehetséges ábrázolásáról. Ezt legfeljebb Csutak Vilmosnak abba az általános megfogalmazásába lehetne beleérteni, miszerint szívesen látná a múzeum falán „*Emese álmát* és más ilyen magyar dolgokat”.¹⁹ Arra viszont, mint már említettük, konkrét adatunk van, hogy 1933 nyarára Vargának letisztult Attila-, illetve Szent László-freskóterve van.²⁰

A festményen a lovas Attila, akárcsak Szent László alakja, nem a középpontba van elhelyezve, ezúttal azonban balról kap helyett a kompozícióban. A középpontban a visszafelé nyilazó lovasokat ábrázolja. Attila alakjának ünnepélyes megjelenítése, a büszke tartás, a díszesebb fejedő, illetve ruházat mégis érzékelteti, hogy ő az igazi központi alak, rangban mindenképpen a többiek fölött áll. Ezt a fensőbbiséget hivatott hangsúlyozni az is, hogy az egyébként kék hátteret egy nagyméretű felhővel megszakítja, hogy a figura fejét fehér háttér elé helyezze, mintha csak a Szent László glóriájának lenne a megfelelője.

A ló színe sem mellékes: Árpád Benczúr Gyula és Feszty Árpád hasonló témájú képein fehér lovon jelenik meg, itt a ló fekete színű. Attila alakjának megfestésére meglehetősen szegényes előkép-anyaggal rendelkezünk, ábrázolása több kérdést is felvet. Attila leírása, amelyet Priszkosz rhétor elmondása alapján Jordanes őrzött meg, a következő: „Hatalmát büszke magatartása és kevélyen körüljárattott szemének parancsoló tekintete is elárulta... Külséjében igazi hun, alacsony természetével, széles mellével, nagy fejével, apró szemével, ritka szakállával, lapos orrával és sötét testszínével...”. Ha úgy vesszük hogy a fekete ló Attila jelképeként van jelen, akkor Attila attribútumának tekinthetjük azt is, hogy az ábrázolt alak a bal kezében nyilvesszőt és tegezt tart. Az Attila mögött álló alakok bal felől mind egy-egy zászlót tartanak a kezükben, melyeken két ábrázolás tisztán kivehető: a napkorong, illetve a turulmadárra²¹ utaló madár kontúrja.²² Kézai Simon a hun–magyar azonosságot valló gesztájában Attila címerállatának nevezi a turult, amely a római birodalmi sashoz, Jupiter madarához hasonlóan a birodalmi nagyság és a győzedelmes haderő kifejezője. Attila turulos pajzzsal látható a *Képes Krónika* miniatúráján is.²³

A kompozíció középpontjában a hátrafelé nyilazó lovasok mozzanata úgy a hunokra, mint később a magyarokra is jellemző harcmodorra utal. A lovasok a falkép jobb oldalán ábrázolt ellenséges csapatot nyilazzák. A festő néhány sebesült ellenséges harcosal sugallja a csata kimenetelét.

A falkép stílusában nagyon hasonlít a fal bal oldali, Szent László-kompozíciójához. A falfestmény ezúttal nincs megszakítva félköríves vakablakkal,

¹³ KÓNYA Ádám 1995, 25.

¹⁴ VARGA Nándor Lajos 1941. A mindössze 500 példányban megjelent album (a háborúban megsemmisült 200 példány), a 40 nagyméretű (30 x 19 cm) fametszeten kívül ugyanannyi, 1941-ben készült, a szövegoldalakat díszítő képjelét is tartalmazza.

¹⁵ KÓNYA Ádám 1995, 25.

¹⁶ HLAVATHY Izabella 1998, 8.

¹⁷ KÓNYA Ádám – BOÉR Hunor 2002.

¹⁸ Uo., 120.

¹⁹ Csutak Vilmos levele Varga Nándorhoz, 1932. május 12.,

Sepsiszentgyörgy (SzNM Irattára). Közölve I. KÓNYA Ádám – BOÉR Hunor 2002, 129–130.

²⁰ L. 11. jegyzet.

²¹ A hun, a belső-ázsiai török és a magyar hagyományban egyaránt fontos szerepet játszanak a madarak. Ezek közül a legismertebb a kerecsensólyom. A kutatók egy része ezt a madarat határozta meg „turulnak”.

²² KÓNYA Ádám 1995, 25.

²³ PÁL József – ÚJVÁRI Edit 2001, 487.

hanem folytatólagos, de ez csak teremadottság. A kompozíció elrendezése itt is világos, tiszta, a rajzosság a domináns. Az ultramarinkék a háttér uralgó színe. Ezt sötét barnák, vörösek, néha egy-egy fehér színfolt töri meg. A falkép síkszerűnek hat, bár itt is történik csekély próbálkozás mélységérzet kialakítására: a lovasok, illetve a harcosok egymás mögé helyezésével, valamint megfutamodott lovasok ábrázolásával a távolban.

Az előtérben látható lovas kék pajzsa őrzi Varga szignóját és az elkészítés évét: *Varga N. L. 1933*.

4. *Emese álma*

A legkisebb falkép az alig 115 x 50 cm méretű *Emese álma*-ábrázolás, mely egyben az együttes legeredetibb darabja is.²⁴ A falkép az ajtó fölötti helyre készült, a helyszűke pedig Varga képzelőerejét a két előző kompozíciónál alaposabban igénybe vette. Az ajtó fölötti hely csak egy fekvő alak ábrázolását tette lehetővé, a turulmadár figurája pedig ehhez a fekvő női alakhoz kellett, hogy igazodjon.

Emese Anonymus lejegyezte története Pais Dezső fordításában a következő: „Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcítjának, aki feleségül vette Dentü-Mogyerban Őnedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következteben nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak.”²⁵

A falképen Emese fekvő helyzetben van megfestve, de nem teljesen vízszintesen ábrázolja, hanem a fejet és a térdet megemeli, ezáltal az egész falképnek egy belső hullámvonal ad. Emese fölött a turul szétterjesztett szárnyaival, visszahajlított fejével erre a hullámvonalra a párhuzamos válasz. Csőrével az arany koronát nyújtja Emesének, aki öntudatlanul emeli bal tenyerét, hogy átvegye azt tőle.

A kisméretű kompozíció stílusában újat hoz a másik két ábrázoláshoz képest. Itt a rajzosság helyett a festőire való törekvést észleljük. A női figura lágy, érzéki alakja átsejlik a finoman leomló fehér lepel alól. Ugyancsak ezt a lágyságot hangsúlyozza finoman leomló, hosszú szőke haja is. Emese fehér ruhájára, a nagyobb kiterjedésű fehér színfoltra a válasz: a turulmadár fehérén (?) jelenik meg a képen,²⁶ egy szintén

elfolyó nagy fehér színfoltként, ami miatt egy bizonyos távolságon belül szinte lehetetlen észrevenni, hogy az a nagy fehérség fölötté maga a turul festői megjelenítése. A háttér itt is megmarad kéknak.

A falfestményen sikerül Varga Nándor Lajosnak úgy ábrázolnia a témát, hogy szinte érezzük, az egész valóban egy álmom csodaszzerű megelevenedése, és mindez a látomászerű szintjén marad, ami egyben utalás is a címadó motívumra, Emese *álmára*.

5. Összegzés a Hollaky-kúria falfestményeiről

Mindhárom falfestmény háttérszínét a kék képezi. Színhasználatukban hasonlítanak: a néhol világosabb, néhol sötétebb kék hátteret barnák, vörösek és zöldek árnyalatai teszik változatossá. A rajzosság a két nagyobb méretű falképénél különösen domináns. Ugyancsak e két kép esetében beszélhetünk hagyományhűbbnek tekinthető ábrázolásról. Mindhárom falképről elmondható, hogy alapvetően síkszerűnek hatnak, még annak ellenére is, hogy a festő kísérletet tett a mélység érzékeltetésére.

Ha összességében nézzük a falfestményeket, megfigyelhető a két szélső, nagyméretű falkép szimmetrikus elrendezése. Mindkét képen embercsoportokat helyez el az *Emese álma* felőli részen, és félbevágja azokat. Hasonlóan helyezi el Szent László és Attila alakját a két kompozíción belül, mindkettőt profilból látatja, valamint a másik szélén mindkét falkép esetében két-három emberből álló, szétszórt csoportot alkalmaz. A három falfestményt egy-egy aranysárga sáv választja el egymástól, illetve az ajtókeret is határvonal szerepet tölt be.

A falképek keretezése a középkori falfestmények hagyományos keretezési eljárására utal. A falképek felső szegélyén kettős aranysárga vonal között szürke alapon fekete-piros hullámvonal képezi a keretet, míg alul, a frízen a középkori falképekről ismert (vö. a gelencei falképek), háromszögű élben végződő fekete-narancssárga, hullámvonal utánozó téglák motívuma látható, kék vonalak között. Ezek a motívumok biztosítják a keretet, az *Emese álma* kivételével, ahol az ajtó felső határa képezi azt. Mindkét nagy falkép esetében egyszerűen fehérén hagyja a festő a sarokhoz közeli széleket. A felső díszítő keret fölött profilozott koronázó párkány kap helyet.

A falképek sajnos folyamatosan romló állapotban vannak az 1991-es és az 1998-as felmérésekkor készült fényképekhez viszonyítva. A kilencvenes évek derekán beomlott a tetőzet, és ennek következtében a fal túlságosan sok nedvességet kapott, amit mind a mai napig érezni lehet. Ez az állapot így maradt 1998-

²⁴ Kónya Ádám 1995-ös írásában ezt nem említi.

²⁵ Anonymus 1975. Az eredeti latin szövegben a *turulmadár képében* „in forma asturis” (FEJÉRPATAKI László 1892, 3a).

²⁶ Hlavathy Izabella szerint egy hattyú van a képen (HLAVATHY Izabella 1998, 9).

ig, amikor sor került a kúria alaposabb felmérésére: Hlavathy Izabella ebből írta a műemlékvédelmi szakdolgozatát. A felméréseket követően próbálkozások történtek a kúria renoválására pénzt szerezni: a legsürgősebb teendő a tetőzet mielőbbi kijavítása volt. Ez meg is történt a következő évek folyamán.

A kúria mai állapota azonban így sem kielégítő. A hosszú éveken át rongáló nedvességén kívül a nagyteremben a gerendázat is beomlott részben, és a stukkómennyezetes díszítés nagyrészt megsemmisült. A fal nedvessége következtében a falfestmények is veszélyben vannak. Biztonsági és gyakorlati okokból a kúria ablakai be vannak deszkázva, fény alig szűrődik be a belső helyiségekbe.

A reprodukciók alapján látni lehet, hogy helyenként megkopott, illetve lepergett a festőanyag, különösen a falképek alsó felén, ahol könnyebben elérhető volt a gyerekek számára.²⁷

Wehlte megállapítása, miszerint minél fiatalabb egy falfestmény, annál hamarabb szorul restaurátor segítő kezére, ebben az esetben helytállóan bizonyul.²⁸

Bár a falfestmények művészi értéke nem túl nagy, jelentőségük igencsak megnő, ha a fennmaradt levelezések alapján a Székely Nemzeti Múzeum történetének, egy érdekes és izgalmas periódusnak az emlékeként tartjuk számon őket.

*Magyarosi Imola – Művelődési, Egyházi és Nemzeti Kulturális Örökség Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy
Gábor Áron u. 16, RO-520003; y_mola@yahoo.com*

Irodalom

Anonymus

1975 *Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás* (a magyar fordítása: Pais Dezső), Budapest.

B. NAGY Margit

1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest.

FEJÉRPATAKY László

1892 *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. I. melléklet Anonymus hasonmásához* (olvasat: Fejérpataky László), Budapest, MTA könyvkiadó hivatalának bizománya, Budapest.

HLAVATHY Izabella

1998 *A Hollaky-kúria elméleti helyreállítása* (Szakdolgozat, BME Építésztechnika kar. Műemlékvédelmi szakmérnöki), Sepsiszentgyörgy.

KÓNYA Ádám

1995 A mi Varga Nándorunk, in: *Varga Nándor Lajos (1895–1978). Emlékkiállítás* (szerk. Vargha Mihály), 21–27.

KÓNYA Ádám – BOÉR Hunor

2002 A Székely Nemzeti Múzeumba tervezett fal- és üvegfestmények, *Acta (Siculica) 2001/1 (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára, 1)*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 115–162.

PÁL József – ÚJVÁRI Edit

2001 *Szimbólumiár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából* (szerk. Pál József és Újvári Edit), Balassi Kiadó, Budapest.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

SZÉKELY Zoltán

1995 *Varga Nándor Lajos és a régészet*, in: *Varga Nándor Lajos (1895–1978). Emlékkiállítás* (szerk. Vargha Mihály), 19–20.

VARGA Nándor Lajos – RAJK Gyula

1941 *Magyar múlt* (Varga Nándor Lajos 40 fametszete, Rajk Gyula szövegével), Budapest.

WEHLTE, Kurt

1994 *A festészet nyersanyagai és technikái*, Balassi Kiadó, Budapest.

²⁷ A falképek alatti részen, körülbelül akkora magasságban, amit egy 7-8 éves gyerek elérhet, nevek, egyszerű matematikai

összeadások vannak ráírva a falra.

²⁸ WEHLTE, Kurt 1994, 353.

**Picturile murale ale lui Nándor Lajos Varga în Conacul Hollaky din Dobolii de Jos
(Aldoboly), județul Covasna**
(Rezumat)

Prea puțini știu despre Nándor Lajos Varga (1895–1978), acest artist multilateral, că a încercat și pictura murală. Varga a fost orientat spre artă la Sf. Gheorghe, în Colegiul „Székely Mikó” și în Muzeul Național Secuiesc și s-a căsătorit cu Emma Hollaky din comuna apropiată Dobolii de Jos. În 1932 s-a pus din nou problema realizării unor picturi murale interne în clădirea muzeului (conform planurilor originale) și Varga a făcut în vederea acesteia încercări în tehnică *al secco* în 1933 pe pereții Conacului Hollaky. Problema picturilor murale din muzeu o interesa până în 1942, însă acestea până la urmă nu au fost pictate. La Dobolii de Jos au rămas trei picturi: *Attila* în fața oștilor hunice, *Visul lui Emese* (mit de origine maghiar) și *Răpirea fetei* din legenda regelui ungar Ladislau cel Sfânt.

**The mural paintings of Nándor Lajos Varga in the Hollaky-Manor
(Aldoboly/Dobolii de Jos, Covasna county)**
(Abstract)

Few people know that the many-sided artist, Nándor Lajos Varga (1895–1978), also tried his hands at mural painting. He was oriented towards arts by the „Székely Mikó” College in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) and Székely National Museum. He married Emma Hollaky from Aldoboly. When the idea of decorating the museum (according to the original plans) with internal mural paintings arose between the two World Wars, in 1933 he made many sketches for it. He tried his painting techniques on the walls of the Hollaky-Manor built at the beginning of the 18th century. In 1942 he was still interested in the idea of the interior mural painting, but it never came about. The three paintings in Aldoboly, made *al secco*, are related to the Hungarian-Székely-Hun mythology and the legend of King Saint Ladislav. Themes: *Attila* the Hun, *Emese's Dream* (myth of the Hungarian ethnic origins) and *The Legend of Saint Ladislav (Abduction of the Girl)*.

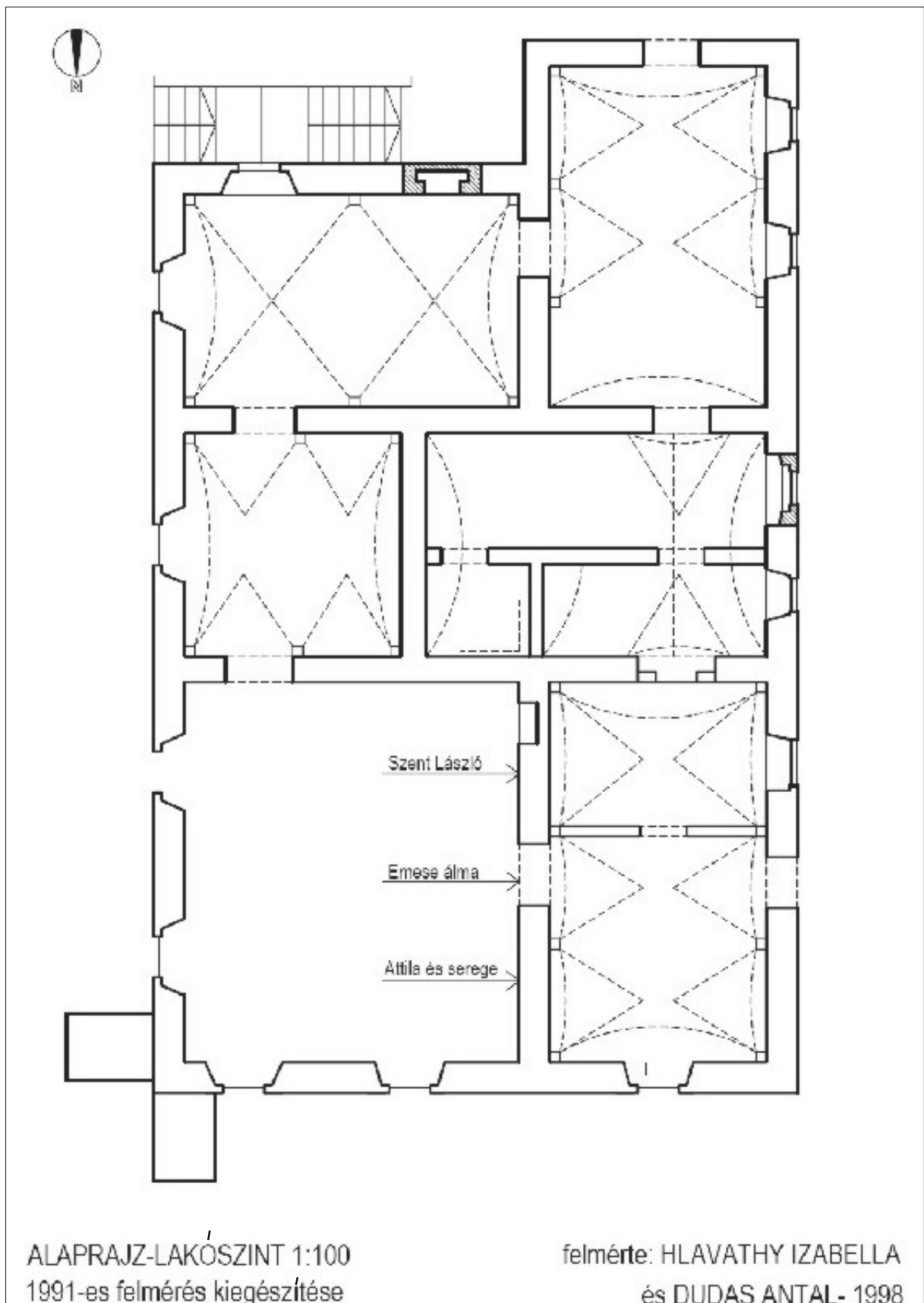

2. ábra A kúria északkeleti homlokzata.

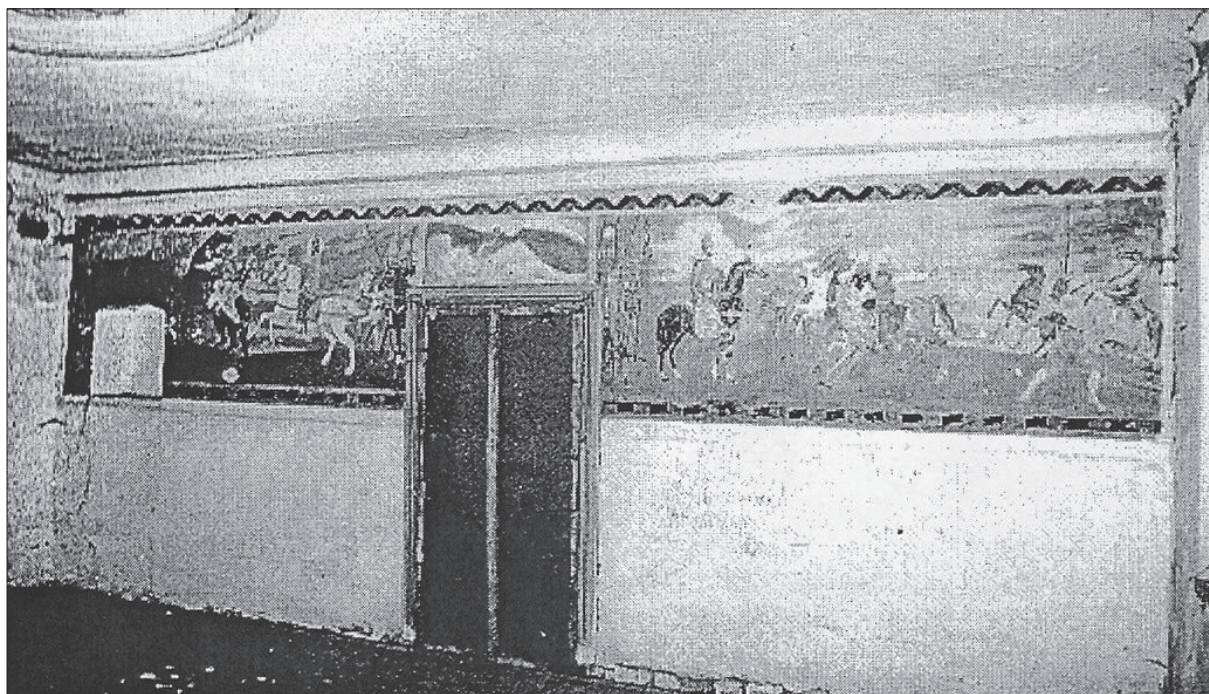
3. ábra Kronosztichonos felirat a déli homlokzaton.

4. ábra A kúria alaprajza, lakószint.

5. ábra Nagyterem, Varga Nándor Lajos falfestményei (1991-ben).

6. ábra Nagyterem, Varga Nándor Lajos falfestményei (1998-ban).

7. ábra Nagyterem, Varga Nándor Lajos falfestményei (2005-ben).

8. ábra Az *Emese álma* kompozíció elhelyezése (2005-ben).

9. ábra *Attila és serege* (2005-ben).

10. ábra *Emese álma* (2005-ben).

11. ábra *Szent László-legendája: Leányrablás jelenet* (2005-ben).

12. ábra Attila serege (részlet).

13. ábra Attila alakja (részlet).

14. ábra Szent László alakja (részlet).

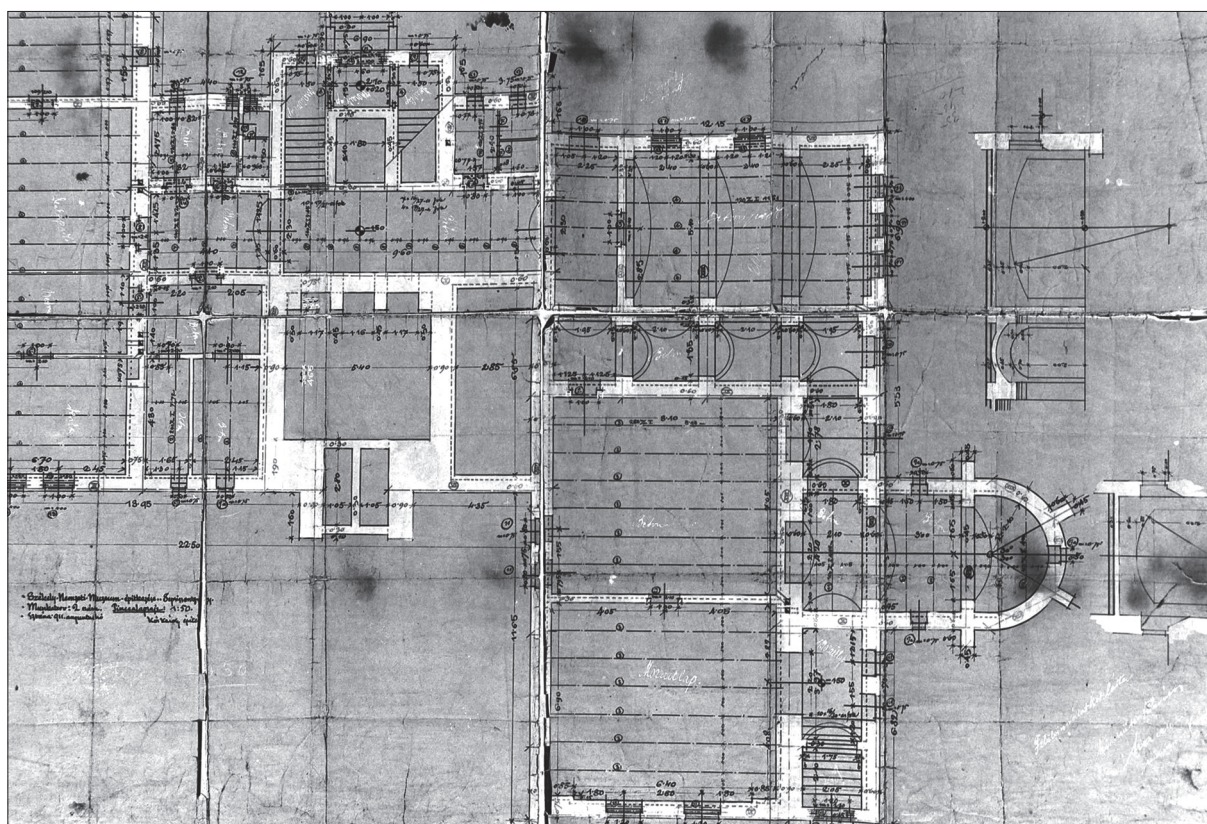

15. ábra Szent László serege (részlet).

16. ábra Archív felvétel: karton tervezet a *Leányrablás* jelenetéhez (1933).

17. ábra Ahová eredetileg akarta Varga Nándor próbaképpen megfesteni „al secco” *Attila seregét* és a *Leányrablást*, valamint egy kazettácskába az „al fresco”-próbát – a múzeum alagsorának Kós Károly-féle alaprajzán a kápolna alatti helyiségtől balra található nagyobb terem (ma restaurátor-műhely, ablaka a cinteremből, az alsórakosi bazaltoszlopok mellett nyílik), annak északkeleti (az alaprajzon jobb oldali) fala. Vö. „[öccse, Varga László asztalos] műhelye melletti teremben... az ablakkal szemben” (Varga Nándor levele Csutak Vilmosnak 1932. május 27-én, I. KÖNYA Ádám – BOÉR Hunor 2002, 130). Ennek a falnak a Csutak által megküldött méretei magyarázzák az 1933-as kartonok, tehát az aldobolyi falképek méreteit is.

Dobra Judit

ÁRGIRUS NYOMAI A SZÉKELYFÖLDÖN AZ ÁRGIRUS-TÉMA A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRÁBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG TERJEDŐ IDŐSZAKBAN

A téma székelyföldi jelenléte és Sepsiszentgyörgy régikönyv-gyűjteményei

Az *Árgirus-história* évszázadokon át az egyik legnépszerűbb magyar olvasmány volt. Olvasottsága, hatása igen jelentős volt a Székelyföldön is. Ha számavesszük a téma székelyföldi nyomait, a térség nagy részét átszövő háló rajzolódik ki, amelynek csomópontjain ott van Marosszékről Marosvásárhely (Teleki–Bolyai Könyvtár) és Ákosfalva, Udvarhelyszékről a Nyikó és a Homoród mente (*Tündér Erzsébet* meséje; a *Czombó-énekeskönyv* kéziratos másolata, a *Bathó-énekeskönyv* utalása), Háromszékről a kézdiszéki Altorja, Nyujtód, a miklósvárszéki Nagyajta, a sepsiszéki Sepsiszentiván és Sepsiszentgyörgy.¹ Városi környezetbe sem csak a közgyűjtemények tevékenysége révén hatolt be a széphistória és az abból kinövő szöveg hagyomány: a sepsiszentgyörgyi vásári ponyván való árusítása ugyancsak adatolható a Székely Nemzeti Múzeumban.² Az *Árgirus-história* nyomán született népszerű színi feldolgozások egyikét Sepsiszentgyörgyön be is mutatták 1875-ben.³

További helyszíneket jelöl ki a zenei, illetve dramatikus folklóranyag. E tekintetben Kelemen Lajos a marosszéki Kisgörgényben a bujdosás-jelenetnek a deklamált (Piskolti-féle) szöveggel kísért, 1882-ben gyűjtött dramatizált megjelenítéséről tud.⁴ Kodály Zoltán ugyan nem a Székelyföldön, de a 18–19. században innen kiszármazott bukovinai székelyektől gyűjtött 1914-ben a Piskolti-átírás töredékeire énekelt *Árgirus-nótát*.⁵ Ugyanennek a dallamnak a változatait, de már más szöveggel többen lejegyezték, így Bartók is 1907-ben Csíkjénőfalván.⁶ A *Bujdosik Argyélus...* szövegét viszont más dallamra énekelve egy Istensegítségéből, tehát ugyancsak Bukovinából származó asszonytól gyűjtötték be 1958-ban.⁷ Átlépve a fikció világába: az *Árgirus*-témához kapcsolódó

Tündérországot 19. századi íróink közül többen vélték megtalálni Erdélyben. A marosszéki származású Aranyosrákosi Székely Sándor 1823-ban megjelent, *A székelyek Erdélyben* című eposzában éppenséggel az *Árgirus*ból ismert csodálatos fát, almát és szűz leányt helyezi a sepsiszéki Kökös mellé, egy kis szigetre, ahol a Feketeügy az Oltba torkollik.⁸

A térben szerteágazó, jellegükben igen sokrétű kapcsolatok – a nyomok – az *Árgirus*-téma hangsúlyos székelyföldi jelenlétét igazolják. Jelen dolgozat a sepsiszentgyörgyi régi (első világháború előtti) könyvtári anyagra, az abban található, a témára vonatkozó nyomtatvány- és kéziratanagra összpontosít.

Sepsiszentgyörgyön két intézmény, a Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára rendelkezik jelentős régikönyv-gyűjteménnyel. Az *Árgirus*-téma háromszéki (tágabban: székelyföldi) jelenlétét, nyomait kutató vizsgálódás így e két könyvtár anyagából indulhat ki. A Székely Mikó Kollégium könyvtárában az *Árgirus*-széphistóriának egyetlen példánya sincs, a históriát forrásként kezelő művek közül is csupán Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* több kiadása hozzáférhető – a drámai költemény legkorábbi itt föllelhető kiadását a Bajza és Schedel [Toldy] által szerkesztett gyűjteményes kötet tartalmazza.⁹ A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye jóval gazdagabb anyagot kínál a vizsgálódás számára: ez a könyvtár nemcsak Gersei *Árgirus*ának 18. századi kiadását, hanem a széphistória három populáris átírását is őrzi, valamint számos további vonatkozó adatot. A különbség minden bizonnyal a két gyűjtemény születésének és rendeltetésének eltérő jellegével magyarázható. Az 1859-ben alapított kollégium könyvtárának alapját néhány csaknem kizárólag tudományos és teológiai munkákat tartalmazó adomány képezte, amikor

¹ L. a továbbiakban.

² Vö. 33. jegyzet.

³ Csóka Sándor társulata, Völgyi József és neje, Kocsis Eszter jutalomjátékául 1875. január 20-án *Argyilus királyfi és aranyhajú Tündér Ilona*. (Nemere, 1875. január 16., V. évf., 5. sz., 20. o. és 1875. január 23., 7. sz., 28. o.)

⁴ Lásd KARDOS Tibor 1967, 387; FARAGÓ József 1974, 432.

⁵ Hadikfalva, Andrásfalva. Kodály is felfigyelt a különös szövegvariánsra, de a Piskolti-féle szöveget Stoll azonosította. I. KODÁLY Zoltán 1921, 26–27; STOLL Béla 1955, 462–463.

⁶ CSOMASZ TÓTH Kálmán 1958, 92. (I235b.)

⁷ SZENDREI Janka – DOBSZAY László – RAJECZKY Benjamin 1979, 110, 174. (F11i.)

⁸ ARANYAS-RÁKOSI SZÉKELY Sándor 1907, 21, 33–38.

⁹ VÖRÖSMARTY Mihály 1847.

pedig 1882-től már vásárlás útján is gazdagították állományát, főként az oktatás szükségleteihez igazodtak.¹⁰ A több mint százharminc éves (1875-ben alapított) múzeum gazdag könyvtári gyűjteménye viszont már az első évektől kezdődően rendkívül tarka volt. Kéziratok, kódexek,¹¹ régi nyomtatványok, a kutatást segítő szakkönyvek mellett a rendkívül széles körből érkező adományoknak köszönhetően népszerű, populáris olvasmányok is bekerültek ide: kalendáriumok, ponyvakiadványok. Ez a könyvanyag, ha reprezentatív mintát talán nem is jelent, képet adhat a térség olvasói ízléséről.

A Székelyföld és a 17–18. századi forrásértékű Árgirus-szövegek

Az *Árgirus-história* évszázadokon át a legolvasottabb művek egyike volt. Ezt nem csak a 18. századtól kezdődően fennmaradt számos kiadás¹² jelzi: korai sikerének paradox bizonyítékát éppen a 16. századi példányok hiánya és a kevés (mindössze nyolc) 17. századi szöveg töredékessége szolgáltatja. Az irodalomtörténet-írás ezt egybehangzóan azzal magyarázza, hogy a kéziratos másolatok, illetve a korai nyomtatványok éppen a népszerűség áldozatai lettek: gyakorlatilag ronggyá olvasták őket. Már a 17. századi töredékes példányok igazolják azt is,

hogy a história befogadásának, illetve másolásának és kiadásának nyomai rendkívül tág földrajzi térben mutathatók ki: 1618-ban a Székelyföldön másolták a *Tatrosy-énekeskönyvet*; 1631–1632 körül a nyugat-magyarországi Csepregen nyomtatták azt a példányt, amelynek hat levélnyi töredékét egy könyvtáblából áztatták ki; a felvidéki lőcsei nyomtatványok közül pedig három különböző 17. századi kiadás töredékei is előkerültek.¹³

A széphistória kritikai kiadását¹⁴ sajtó alá rendező Stoll Béla összesen hét¹⁵, a hálózati kritikai kiadást szerkesztő Parádi Andrea¹⁶ nyolc 17. századi forrásértékű szöveget említ: az eltérés abból származik, hogy a hálózati kritikai kiadás munkálatai során a *Pápai toldalék* 17. század elején keletkezett, észak-dunántúli kéziratos töredékét is felhasználták a szerkesztők. Az említettek mellett egy 17. századi kolozsvári kiadásról is tudunk: Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségének* (1698) egyik utalása¹⁷ bizonyítja, hogy a híres nyomdász kiadta a históriát, de ennek a kiadásnak egyetlen példánya sem került eddig elő.

A 17. századi források közt egyetlen székelyföldi szöveget találunk, ez a kéziratos *Tatrosy-énekeskönyvben* maradt fenn. A széphistóriának azonban ez a legkorábbi¹⁸ ma ismert változata, így csonkasága ellenére is (az 1–436. sort és őrszóként a 437. sor

¹⁰ Vö. CSIKÓS Júlia 1995, 63–64, Uő. 1998.

¹¹ A legértékesebb, ma is a gyűjtemény részét alkotó darab az *Apor-kódex*. A 16. századi anyagot (széphistóriát is) tartalmazó legjelentősebb kéziratos kötet az 1564 és 1576 között másolt *Csereyné-kódex* volt, benne Tinódi Jázon és Medea-históriája, amelyet az első magyar széphistóriaként tart számon irodalomtörténet-írásunk, s az 1579-ben másolt egyik utolsó levélen Ballasi Csák Borbála nevére írott verse (vö. például DÉZSI Lajos 1911, 58–64, HORVÁTH Iván 1983, 77–78). A *Vasady-kódex* később keletkezett, Dézsi Lajos szerint a 17. század különböző évtizedeiben másolták, de anyaga a 16. századot kutató irodalomtörténész számára is értékes: tartalmazta többek között *Szilágyi és Hajmási* históriájának Dézsi szerint a *Csoma-kódex*énél rolatlanabb változatát (DÉZSI Lajos 1913, 14–27). A két utóbbi kódex 1945-ben elpusztult, és ma már csupán részletes leírásuk, illetve a RMKT kötetében közzétett szöveganyag áll rendelkezésünkre.

¹² Szinyei József 35 kiadást sorol fel lexikonában (de ezek közt szerepelnek a Piskolti- és Tatár Péter-féle átdolgozások is), jelen dolgozat előkészítése során, a könyvészeti utalásokat egybevetve és a 20. századot is figyelembe véve mintegy 50 kiadást találtunk, Komlószi Tibor pedig csaknem százról beszél az 1749 és 1849 közötti időszakban (KOMLOVSZKI Tibor 1994, 674).

¹³ STOLL Béla 1986; Uő. 1990.

¹⁴ STOLL Béla 1990, 572–573.

¹⁵ Kéziratos szövegforrások: *Tatrosy György-énekeskönyv* (1618), *Sárospataki töredék* (17. század első fele), *Széphistóriák kézirata* (1686). 17. századi nyomtatványok: *Csepregi töredék* (1631–1632 körül), három különböző, Lőcsén nyomtatott kiadás töredékei (az elsőt 1628–1632 között, a másodikat és harmadikat a 17. század második felében nyomtatták). Valamennyi 17. száza-

di példány csonka, a széphistória legterjedelmesebb szövegrészeit a *Széphistóriák kézirata* és a *Tatrosy-énekeskönyv* tartalmazza.

¹⁶ PARÁDI Andrea 2002; GERGEI Albert, PARÁDI Andrea 2005.

¹⁷ „Azzal ócsárlák igyekezetemet, hogy én is csak olyan apróságot, *Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való* s egyéb hiábavaló históriákat nyomtatok, és nem amint reménlették, derék könyveket.” (MISZTÓTFALUSI KIS Miklós 1974, 214. – kiemelés a szövegben). Jakó Zsigmond 1974-ben még ezt az elveszett (vagy lappangó) nyomtatványt gondolta a história valószínűleg legkorábbi adatolható kiadásának (JAKÓ Zsigmond 1974, 458).

¹⁸ A Székelyföldön keletkeztek a széphistóriának a szakirodalom által ismertett legkésőbbi másolatai is. A SzNM-beli két 19. századi szöveg problémáiról – az egyik elpusztult, a másikat ma is a múzeum kézirattára őrzi – a későbbiekben lesz szó. Egy másik, terjedelmes, bár csonka kéziratos másolatát (*Historia Argelus szelelme szép játékjának*) a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban található *Czombó-énekeskönyv* őrizte meg, amely a múzeumba egy Nyikó menti településről került be. A história szövegét a 18. század utolsó harmadában, illetve a 19. század elején másolták (1818 előtt, mert a história lapjainak egyikén 1818-ból a *nemes h[omoród] oklándi Bakó János* bejegyzés olvasható, amely az énekeskönyv egyik olvasójának vagy possessorának nevét rögzítette). A szöveg az *Árgirus-história* 164–880. sorát és a 881. sor töredékét tartalmazza, egy szakasz kivételével. Sajnos, a közlésben már a cím és az első sor hibás olvasatú. (Vö. KOCZIÁNY László 1957, 5–42, 173–200, 251.) Az énekeskönyvet Klaniczay Tibor – aki azt a *Bathó-énekeskönyvvel* együtt a székelykeresztúri gyűjteményben felfedezte (DÁVID Gyula – TORDAI Zádor 1956, 279, 282) – azért tekintette jelentősnek, mert anyagát feltételezése szerint régi kéziratok alapján állíthatták össze (KOCZIÁNY László 1957, 12–13).

első szavát tartalmazza) rendkívül jelentős. Másrészt a *Tatrosy-énekeskönyv*beli szövegrész az összesen két terjedelmesebb 17. századi *Árgirus*-kézirat egyike – csupán az 1686-ban lejegyzett *Széphistóriák kéziratában* olvasható ennél hosszabb, az *Árgirus-história* 1–620. sorát tartalmazó részlet. A *Tatrosy-énekeskönyv*ben három história található: az 1610. évi Kandy-féle összeesküvés verses krónikája, valamint az *Apollonius*- és az *Árgirus-história*.¹⁹ A szerzők nevét a kézirat nem tünteti fel, a másolóét és az évszámot viszont igen, innen tudjuk, hogy a szövegeket Tatrosy György jegyezte le, 1618-ban. A kéziratot 1898-ban az abosfalvi (Kisküküllő vármegye) Apor-könyvtárban (báró Apor István könyvtárában) fedezte fel Szádeczky Lajos,²⁰ de székelyföldi eredete gazdagon adatolható. Az énekeskönyvben több bejegyzés található, köztük két possessor, Petrus Adorján és Joannes Cserei neve. Mindkét possessor 17. századi nagyajtai birtokosként azonosítható. Egyikük (Adorján Péter) feltehetőleg az a nagyajtai *Adorian Peter reghi*, aki gyalogrendűként az 1614-es Bethlen-lustrában szerepel,²¹ 1635-ben pedig már csak fia, László lustrál Nagyajtán.²² Cserei János pedig, akitől Szádeczky Lajos szerint a bejegyzések nagy része is származik, legvalószínűbb, hogy a történetíró Cserei Mihály apja (1640–1712).²³

Egy másik bejegyzés három fogott bírót (Péterfi Tamás, Oláh Mihály és Ádám János) nyilatkozatának pár sorát tartalmazza. 1670 körül még nem, de 1680–1683-ban már mindhárman Nagyajtán lustrálnak.²⁴ Ádám János lovas székely Pálmay József családtörténeti kézikönyve²⁵ szerint is 1684-ben jár el bíróként (akárcsak az énekeskönyvbe bejegyzett esetben²⁶), egy nagyajtai lakosok közti csereügynében. Az énekeskönyv további sorsát Cserei János

tulajdonos volta alapján valószínűsíthetjük. A Csereiek az utolsó nagyajtai possessoroknak tűnnek: tőlük kerülhetett Apor-kézbe a kézirat (Cserei Jánosnak Apor lány az anyósa,²⁷ és történetíró fia, Cserei Mihály az 1690-es években a nagy birtokszerző- vagyongyűjtő rokon Apor István udvarában tartózkodik – utóbbi az Apor-kódex valószínű megszerzője is). Úgy tűnik, csupán az 1885. évi családi osztozkodáson²⁸ múltott, hogy a *Tatrosy-énekeskönyv*et utóbb nem a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárából írhatták le: a kézirat az Apor-leveltár és -könyvtár egyik részével ekkor került csak Abosfalvára, míg az anyag Altorján hagyott, átmenetileg Köröspatakra is átvitt nagyobbik részét 1911-ben a múzeumban helyezték letétbe, mégpedig özv. br. Apor Gáborné gr. Pálffy Fidèle, a későbbi vértanú győri püspök, (boldog) Apor Vilmos édesanyja.

Ha a 18. századi, forrásértékű szövegeket vizsgáljuk – a Stoll Béla által szerkesztett kritikai kiadás öt nyomtatványt²⁹ vett figyelembe, míg a hálózati kritikai kiadás szerkesztői hatot, ugyanis a forrásértékű szövegek közé sorolták az 1749. évi budai kiadást is³⁰ –, a 17. századi kéziratok forrásokhoz hasonló arányt tapasztalunk: az öt (illetve hat) szöveg közül egy töredék a Székelyföldön, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található, egy további erdélyi forrást pedig a volt kolozsvári unitárius kollégiumi³¹ könyvtárban őriztek. A széphistória régi erdélyi kiadásairól a Misztótfalusinál olvasható, korábban már említett utaláson kívül semmi bizonyosat nem tudunk. Stoll Béla³² mind a marosvásárhelyi, mind pedig a kolozsvári példány esetében valószínűnek tartja, hogy Erdélyben jelentek meg, Szinnyei pedig még egy további, jóval későbbi, 1861. évi nagyváradai (tehát partiumi) kiadást tart számon szomszédos térségből.

¹⁹ A két utóbbi viszonylag gyakran fordul elő együtt: a *Tatrosy-énekeskönyv* mellett a *Pápai toldalék* három versszakos töredékét is az *Apollonius-história* után jegyezték le, a Ráday-könyvtárból előkerült, 1762 körül nyomtatott példány is egybekötve tartalmazza a két szöveget. A 18. századi Piskolti Istvánnak is két munkájáról tudunk ma mindössze: Szinnyei szerint az *Árgirus-história* mellett éppen az *Apollonius*t dolgozta át, 1804-ben.

²⁰ SZÁDECZKY Lajos 1899, 211–212; DÉZSI Lajos 1914, 313–315.

²¹ SzOkl. Ús. IV 1998, 376.

²² SzOkl. Ús. V 1999, 26–27.

²³ Vö. CSEREY Gábor 2001.

²⁴ SzOkl. Ús. VI 2000, 201; VII 2004, 303, 313; SzOkl. Ús. VIII 2006, 133.

²⁵ PÁLMAY József 2000, I, 11.

²⁶ Az énekeskönyvben olvasható teljes szöveg: „Mű kik az ide alább megírt dologban kézen fogott bírák vagyunk, úgy mint Péterfi Tamás, Oláh Mihály és Ádám János primipilli mindnyájan Miklósvárszékből, Nagyajtán lakók adjuk tudtára mindeneknek az kiknek illik ez mi levelünknek rendben...” Betűhíven közli: DÉZSI Lajos 1914, 314.

²⁷ PÁLMAY József 2000, I, 104, 106.

²⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II–III.

²⁹ STOLL Béla 1990, 572–573. A forrásértékű 18. századi kiadások: a Nürnbergben 1720 körül megjelent nyomtatvány; a Ráday-könyvtárban található, 1762 körül kiadott példány; a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött töredék; a volt kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárban őrzött példány; az 1763-as budai kiadás.

³⁰ PARÁDI Andrea 2002.

³¹ Kocziány a 18. jegyzetben említett *Czombó-énekeskönyv* unitárius jellegét bizonyítja (KOCZIÁNY László 1957, 14). Ugyanezt a felekezeti jelleget tükrözi a szintén a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban őrzött *Bathó-énekeskönyv* (18. század), amelynek 99. éneke (az énekeskönyv 225–226. lapján) a szerelmi gyötrelmet a színét feketére váltó fehér hattyú képével is megjeleníti, és amelynek 52. sora Gersei széphistóriájára utal: „Az tündér leány az Argyrusé”. Kocziány azt feltételezi, hogy az utóbbi nagy részének másolója, a Homoród menti Bathó Mihály a kolozsvári unitárius kollégiumban jegyezte le társaival az énekeskönyv anyagát (KOCZIÁNY László 1957, 9–10).

³² STOLL Béla 1986, 116.

Gergei Árgirusa a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtára a téma befogadásának több mint egy évszázadára nyújt rálátást. A gyűjtemény *Árgirus*-anyaga azt jelzi, hogy a térségben is eleven, népszerű olvasmány volt Gergei műve, illetve azok az újraírások, átdolgozások, amelyek a széphistória szövegéből indultak ki. A könyvtárban őrzött egyik emlékirat azt is megmutatja, miként juthattak hozzá a népszerű olvasmányokhoz a helybeliek és a környék lakói, még a 19. század hatvanas éveinek derekán is. Roediger Lajos³³ a sepsiszentgyörgyi diákeveket felidézve beszámol arról, hogyan árulták a városban hetivásáron a történeteket: „Ebben a gyönyörűséges 1865–66-ik tanévben sok dolog van élénk emlékezetemben. Így a hetivásárról az »Istoria« árus, némelyik karongoló képekkel illusztrálva a földre terített istóriák tartalmát, sőt verklivel kísért dalban adta elő (...). És ott volt kiterítve a sok gyönyörű istória *Árgilus királyfiról*, Csontos Szikfridről, Tündér Ilonáról, Piroska és a farkasról, A cigányvajda temetése stb. gyönyörűséges olvasmányokról, melynek darabja 2-3 krajcárba került.”³⁵

A széphistóriának két kéziratos másolata is volt a könyvtárban, egy 18. századi, valamint egy 19. századi,³⁵ sajnos 1945-ben mindkettő elpusztult. Anyait tudunk róluk, amennyit a kézirattári anyagot

ismertető és leltározó mikós tanár és múzeumőr Debreczy Sándor adatolt.³⁶ Az egyik a széphistória 1762-ben készült, 238³⁷ versszaknyi (952 sornyi?) másolata volt, a másoló különös álneve pedig Terapontigonopiátágodóriás Pál. A kézirat a nótajelzést is feltüntette: *Oly buval bánattal*. Kár, hogy Debreczy nem mutatja be részletesebben a szöveget, így csak a megadott terjedelem jelzi, hogy az megközelítőleg a történet egészét tartalmazta. Pontosabb címét a kézirattári leltárkönyv őrizte meg: *Historia Argirus királyfiról és egy Tündér szüzről*.³⁸ A 19. századi kéziratos változat esetében a versszakok vagy sorok számát sem közli Debreczy leírása. Ismertetéséből annyit tudunk meg, hogy a másolat az 1814-ben Bálint Mihály által másolt kéziratköteg részét alkotta, a leltárkönyvből pedig a címét: *Historia Ama szép ifjú Argirusról*.³⁹ A cím alapján ez a kéziratos *Árgirus* azoknak a Gergei-féle ponyvakiadásoknak az alapján készülhetett, amelyeknek a címében (de csakis ott) megjelenik – a Piskolti-féle átírás kontaminációjaként – Tündér Ilona neve.⁴⁰

Ami a nyomtatványokat illeti, a könyvtárban Gergei széphistóriájának egy 18. század végi kiadása található meg. Ez a ponyvakiadás 1887-ben⁴¹ került a múzeumba, a sepsiszentiváni Sándor István adományaként.⁴² A kötet címlapja: *HISTORIA EGY ARGIRUS NEVÜ KIRÁLY FIRÓL, ÉS EGY TÜNDEÉR SZÜZ LEÁNYRÓL. Nyomtatott ebben*

³³ Roediger Lajos (Torja, 1854 – Kovászna, 1941) sokoldalú tanár, múzeumőr, néprajzzal, régészettel, geológiával, meteorológiával, fényképezéssel egyaránt foglalkozott (KÓNYA Ádám 1999, 155–156).

³⁴ ROEDIGER Lajos 1999, 162 – kiemelés: D. J.

³⁵ 1944 szeptemberében hatósági utasításra nyugatra menekítettek a múzeum anyagának legértékesebb tárgyait. Összesen 82 ládányi muzeális értéket csomagoltak be, de végül 52 ládat sikerült berakodni, a többi a szerelvény váratlan elindítása miatt már nem tudták az állomásra kiszállítani és vasúti kocsihoz tenni: 30 láda tartalma így menekült meg. Az elszállított anyag akkor semmisült meg (illetve tűnt el részben), amikor 1945 márciusában a szerelvényt bombatalálat érte Zalaegerszegen. A veszteség a múzeumi könyvtár esetében is jelentős, mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból: az elpusztult ládáknak számottevő levéltári és értékes könyvanyag is volt. Ekkor veszett oda többek között a *Csereyné-* és a *Vasady-kódex* (vö. 11. jegyzet) stb. (BOÉR Hunor 2004a, 49; HERPEI János 2004, 124–125; BOÉR Hunor 2004b, 175–176, 181–182).

³⁶ 1937–1938-ban ismertette (DEBRECZY Sándor 1937; DEBRECZY, Alexandru 1938), 1939-ben pedig Herepei János igazgató megbízásából külön leltárkönyvet készített a múzeum kézirattáráról.

³⁷ Debreczy magyar nyelvű tanulmányában (DEBRECZY Sándor 1937, 137) 238, míg román nyelvű doktori értekezésében (DEBRECZY, Alexandru 1938, 90) 283 strófa szerepel, de az utóbbi csak sajtóhiba, hisz az első megadott terjedelem rendkívül közel áll a kritikai kiadás (STOLL Béla 1990, 371–401) 243 versszaknyi (972 sornyi) szövegéhez, míg a második jóval meghaladja azt.

³⁸ Kézirattár, I.E.61., *Historia Argirus királyfiról és egy Tündér szüzről*, 1762 (mellette még: Imádságok, 1764).

³⁹ Debreczy itt pontatlan. 1907-ben a csehétfalvi Bálint Jakab adományaként több kéziratos munkát vezetnek be a gyarapodási naplóba. Az 1937-ben ismertetett tételek nemcsak a későbbi leltárban szerepeltek külön, hanem már 1907-ben is (l. sz. 1468–1474). A Debreczy által ismertettek: Kézirattár, I.E.59. *Katekesis Az Idvességnek Fundamentumáról*; *Historia Ama szép ifjú Argirusról* [stb.] (másoló: Bálint Mihály, 1814); II.F.39. Hieronimus Doctor: *Ének az utolsó ítéletről*; *Kádár historiája* stb. [az 1937-es ismertetés értelmében pl. *Szörnyű nagy romlásra készül panonia*, vö. DEBRECZY Sándor 1937, 139] (másoló: Bálint Mihály, 1814); II.F.40. Fabulák (5 drb.); *Aeneisből fordítás* (másoló: Michaelis Bálint).

⁴⁰ Pl. *Historia ama' szép ifjú Argirusról Akléton királynak kisebbik fíjáról, és amaz igen szép Tündér Ilonáról, Az ő el-választott mátkájáról. Őszi vetés után sokaknak kedvek töltéséért*, h. n., 1794 (OSzK PNY 2.910). Gergei Árgirusának ez a példánya – a különböző kiadásokban gyakori eltéréseken túl – két jelentős változtatást tartalmaz: átalakul a címe, illetve a végére kerül egy toldás (*Az Árgirus kismadár* kezdetű népdal két sora, két vásári rigmus közé illesztve).

⁴¹ A példány alapleltári (egyben gyarapodási naplóbeli) száma 31/887, új jelzete 40 446.

⁴² A jeles tudós Nagy Géza múzeumőri bejegyzése az Alapleltárban: „1887. jún. 8.: Sándor István úrtól (Sepsiszentiván): 2 könyv: Az egyik az 1727-es jezsuita, kolozsvári Kereszteni oktatások. A másik egy kolligátum, benne: 11 egész munka, 3 töredék, 1 címlap 1768–1775 közötti ponyvairodalmi művekből (...). A kolligátum tábláján 1738–39-ki följegyzések.”

az *Eszteendőben* [h. n. és é. n.]. A címlapon Nagy Géza múzeumőr kézírásos bejegyzései láthatók: közvetlenül a cím alá odaírta a szerző nevét („Szerzője: Gyergyai Albert”), feltüntette az adományozó nevét és a kolligátumban található datált nyomtatványok³⁴ alapján a többi kiadvány megjelenési idejét is valószínűsíthető időszakot: „1768–75 közötti kolligátumból”. A múzeum Gersei-példányában a széphistóriának nótajelzése van. („Nóta: *Olly búval bánattal az Enéás Kir' s a' t.*” – kiemelés a kötetben.) A nótajelzés fölött olvashatatlan, három szónyi kézírásos bejegyzés látható. A nyolcadrét nyomtatvány egy füzetnyi, csonka, az 1–28. sort, valamint a 865–922. sort tartalmazó ív (a második levélpár) hiányzik.⁴⁴ Az első szövegoldal a címlapot tartalmazó első levél verzóján következik, a szövegoldalakat lap-őröző zárja (a megmaradt lapok közül kettőn hiányzik, egyen téves). A kiadásról a szövegváltozat, illetve a címlapon és a második lap fejében, valamint az utolsó lap alján található díszítések⁴⁵ alapján állapíthat meg többet további kutatás. V. Ecsedy Judit szíves közlése szerint ismeretlen nyomdában, 1780 körül készülhetett.

Szövege a kritikai kiadásokban⁴⁶ közölt változathoz viszonyítva számos eltérést tartalmaz, ugyanakkor a Ráday-könyvtárban található kiadáshoz (R) rendkívül közel áll, azzal csaknem azonos. Az összes egyező szöveghely feltüntetése e dolgozat kereteit meghaladná, de néhány szembevetendő példa szemléltetheti az igen közeli kapcsolatot.

A 198–199. sor a kritikai kiadásban (az idézetek a RMKT-ból származnak, a hálózati kiadás főszövegének ettől eltérő változatait jegyzetben adjuk meg): „Étszaki⁴⁷ időn is ugyan fénylik vala, / Nyoszolya nagy részét árnyékával tartja” – a R- és a SzNM-példány: „Sötét éjtszaka is ugyan fénylik vala, / Nyoszolyája részét árnyékával tartja”. A 132. sor mindkét kritikai kiadásban: „Bár inkább az alma egyig vesszen oda” – a R- és a SzNM példányban: „Bár inkább az alma fástól vesszen oda”. A 679. sor a kritikai kiadásokban: „Hanem szép szeretőd áztatott könyvével” – R- és SzNM-példány: „Te szép szeretőd könyvétől

nedvesedtél”. A múzeumi példány számos olyan szöveghelye közül, amelyek a hálózati kritikai kiadás jegyzetei alapján a forrásértékű szövegek közül csak a Ráday-könyvtár nyomtatványában fordulnak elő, még egyetlen, de rendkívül feltűnő példát adunk meg: a 412. sorban a nagy ember szeméről a kritikai kiadásban ezt olvassuk: „Az is csak kerekded, mint *bagoly* madárnak” – a Ráday-könyvtárban őrzött kiadványban és a múzeum csonka példányában: „mint *Fogoly*-madárnak”.⁴⁸

A két kiadás hangjelölése az *ö* és az *ü* írásában eltér, tördelésük nem egyezik, de tartalmi vagy stilisztikai különbségek nincsenek köztük. A vizsgált szövegek közti eltérések túlnyomó többsége nem véletlenszerű, hanem a „hibák” kiigazításának szándékát tükrözi, a változtatások következetesen érvényesített szempontokra vezethetők vissza. A múzeumban őrzött kiadás leggyakrabban a rímeltést és a verselést javítja, de a Ráday-példány sajtóhibáit, elírásait is helyesbíti néhány helyen. A kiigazítások valamennyi típusát csupán egy-egy példával szemléltetjük. A rímeltést tökéletesítik többek közt a 489–492. sorban a rím��avak: *meg-beszéllé, messze, jelenté, kezdé* (R) – *meg-beszéllé, messze, jelenté, kezdé* (SzNM).⁴⁹ A verselést is több helyen javítja, így a 367. sorban, amely a Ráday-könyvtár nyomtatványában csupán tíz szótagos („*Mint-egy dühös kiált mindeneknek*”), míg a SzNM-példányban érvényesül a felező tizenkettes metrum („*Mint egy dühös ember kiált mindeneknek*”)⁵⁰. Sajtóhibát, elírást korigál néhány esetben, például a 925. sor: „*attzúl tsapá*” (R) – „*artzúul tsapá*” (SzNM). A javítások nem mindig szüntetik meg az értelemzavaró hibákat. A 924. sor: „*Szemben élre szép leány mátkájának*” (R) – „*Szemben élven a' szép leány mátkájának*” (SzNM). A múzeumi példány kiadója a névelő beillesztésével helyreigazítja ugyan a szótagszámot, de az *élven* tartalmilag nem illik a kontextusba (vö. a kritikai kiadásokban olvasható változattal: „*Szemben ülvén ...*” – kiemelések: D. J.). Értelemzavaró, hibás szöveghelyek szó szerinti átvételével is találkozunk a múzeum nyomtatványában,

⁴³ Erkölcsei vers második fele, töredék; Györi István: *Palinock a Tristis Hungariae* (?), Győr, 1775; Kolumbán János: *Vida György históriája*, 1770; Szentmártoni Bodó János: *História a tékozló fiuról és a Vás Dicsérete*, 1774; Salamon Királynak Markalfal való Példa-beszédeknek rövid könyve, 1769; Ábrahám pátriárkáj fia Isák és Béthnel leánya Rebeka, 1773; *Comico-Tragoedia, Constans scieps quaturt*, 1774; *Két krónika Szilfrid és Brunsviok Királyról*, 1774; *Argirus históriája*. Nyomtatott ebben az esztendőben; *Gyász-Ruha...* 1774; *Nyúl Éneke* és Szentmártoni Bodó Jánostul a *Vadásznak dicséretiről való ének*. Nyomtatott ebben az esztendőben; Ilosvai P.: *Toldi Miklós* (csak a címlap); Szentmártoni Bodó J.: *Mária Magdolna* (csak az első és utolsó levél); *Két szép új világi ének Első: Egy Asszony állatrul. Második: A falusi Birákról*, 1773 (csak első és utolsó levél); *Tzigányok végső romlásáról* [1768]. (Nagy Géza, uo.)

⁴⁴ Az ívek leírása: [A1], A3–A8 és levélpárjaik (az A8 levél levélpárján, tehát a füzet második felének első lapján A9 ívjelzéssel) = [14] fol. (a teljes kiadvány tehát egész füzet, [16] fol. volt), 8° = 16 x 9,9 cm.

⁴⁵ Azonos díszítés látható a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, 1785-ben kiadott Piskolti-féle átdolgozásban, tehát a két kötetet ugyanaz a nyomda adhatta ki.

⁴⁶ RMKT, STOLL Béla 1990 és a hálózati kritikai kiadás; GERGEI Albert, PARÁDI Andrea 2005.

⁴⁷ Hálózati kiadás: *éjtszaki*.

⁴⁸ Kiemelések: D. J.

⁴⁹ A kritikai kiadásokban: *megbeszélé, messze, megbeszélé, kezdé*.

⁵⁰ Ugyanez a változat szerepel a kritikai kiadások szövegében.

de az ismeretlen nyomdász gondosságát bizonyítja ugyanakkor, hogy szövegromlásra, a Ráday-könyvtári példányból hiányzó sajtóhibára ebben a kiadásban csak elvétve bukkanhatunk.

A példák tanulságait összegezve megállapítható, hogy a széphistóriának a Székely Nemzeti Múzeumban található példánya a Ráday-könyvtárban őrzött kiadás alapján készült. A két kiadás közös, de a kritikai kiadásoktól (és valamennyi forrásértékű szövegtől) eltérő szöveghelei mellett a leszármazás egyértelmű bizonyítékát adja a már említett téves őrszó is: a múzeumbeli kötet nyomdásza (nyilván figyelmetlenségéből) az A7 ívjelzésű oldal őrszavát nem igazította az új tördeléshez,⁵¹ hanem változatlanul átvette azt a korábbi nyomtatványból. A kapcsolatot a megjelenés feltételezett ideje is támogatja. A Ráday-könyvtárbeli példányt 1762 körülre datálják⁵² – míg a múzeumban őrzött *Árgirus* V. Ecsedy Judit korábban már idézett véleménye szerint 1780 táján készülhetett, tehát hozzávetőleg két évtizeddel később adták ki, mint a Ráday-könyvtárban őrzött nyomtatványt.

Árgirus-átdolgozások a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárban

A széphistória számos átírása közül három található meg a Székely Nemzeti Múzeumban: Piskolti István, Dózsa Dániel és Tatár Péter munkái.

Gergei széphistóriájának első átköltése a katona – és saját minősítését idézve „fűzfapoéta” – Piskolti István nevéhez kapcsolódik, aki a 18. század végén írta át az akkorra már számos ponyvakiadást megért művet. Átdolgozása az első olyan Árgirus-szöveg, amely a Gergei históriájában még névtelen női hőst Tündér Ilonaként nevezi meg. Piskolti munkája egy évszáza-

dig igen népszerű olvasmány lehetett, legalábbis ezt bizonyítja az, hogy többször megjelent,⁵³ ha kiadásainak számában Gergei széphistóriájával nem is versenyezhet. Az Allocutio keltezése alapján alakult ki az a feltételezés, hogy első ízben 1781-ben adták ki, de olyan ép címlappal fennmaradt kötet, amely ezt a vélekedést megerősítené, egyelőre nem ismert.

A múzeumi példány⁵⁴ csonka, a címlapot tartalmazó levélpár hiányzik,⁵⁵ azonosítani még nem sikerült. Az első megmaradt levél verzójának fejében díszítés található, az A7 és A9 levélpárokon található GÖRGEN vízjel a papírnak a görgényi malomból való származását bizonyítja. V. Ecsedy Judit véleménye szerint 1820 körüli példány. A két legkorábbi, tehát a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban (FSzEK) őrzött, 1781. éviként leírt és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, 1785-ös kiadással szemben helyesírása nem ipsisilonista, hanem jottista alakokat használ. Az Allocutio végén a két említett korai kiadásban az alábbi szöveg olvasható: „Írtam Debretzenben Anno 1781 Diebus Januarii, A' N. Magyar Koronának és egyik zászló-allyának méltatlan tagja Piskolti István m.p.”, míg a SzNM példányában az Allocutiót záró szöveg rövidebb: „Íram Debreczenben Januariusban 1781 Piskolti István.” Az Allocutio rövidebb zárlata és a szerzői név írásmódja alapján (nem Piskolti, hanem Piskolti) a múzeumban őrzött nyomtatvány az OSzK egyik címlap nélküli, datálatlan, 19. századiként számontartott kiadásához⁵⁶ áll igen közel, de a két kötet nyomdai díszítése különbözik. A rokonságot (leszármazást) jelzi egyebek mellett a tördelési tükör azonossága is (bár például az Allocutióban nem egyezik a sorok tördelése), valamint a versfők akrosztichonjában elrejtett szerzői névváltozat közös hibája: Stefanus Diskolti.⁵⁷

⁵¹ Az említett őrszó mindkét kiadványban A7 ívjelzésű lapon található, viszont a tördelés egy sorral elcsúszott.

⁵² A Ráday-könyvtár *Árgirus*-példánya évszám és hely nélkül jelent meg, 1762 körülre datálása a kolligátumban található másik nyomtatvány, az *Apollonius-história* címlapján szereplő évszám alapján történt. A hely nélkül megjelent *Apollonius* győri nyomdahelyét V. Ecsedy Judit azonosította. Vö. V. ECSEDY Judit 1998, 129.

⁵³ A kiadások számát és kronológiáját nehéz tisztán látni, mert Szinnyeieinél is, a *Magyar Könyvészetben* (Petrik, ill. pótlások) is sok a szerzői név nélkül megadott kiadás. Szinnyeie az átdolgozást a Gergei-kiadások közé sorolja be, és 1781-ből datálja, de ő Piskoltit nem szerzőként, hanem nyomdászként tünteti fel. Az 1781-es kiadás leírása olvasható a FSzEK kiadványában: PISKOLTI ISTVÁN: [Árgirus históriája.] Debretzen, [Margitai ny.] 1781. [38] p. 16 cm (KLINDA Mária 1987) – csakhogy az ebben a könyvtárban található példánynak is hiányzik a címlapja. Az OSzK gyűjteményében Piskolti átdolgozásának öt különböző kiadása található: egy 18. századi (megjelent 1790 körül) és négy 19. századi (de ezek közül csupán kettőn szerepel évszám). A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányának címlapja 1785-ös évszámot tüntet fel, Kristóf György ezt a példányt tekinti első

kiadásnak (KRISTÓF György 1936). Erről az 1785-ös kiadásról sem Szinnyeie, sem a *Magyar Könyvészet* nem tesz említést, ezt adja meg viszont *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* (KÓKAY György 1975, 2, 699).

⁵⁴ Alapleltári (beérkezési) száma 143b/1882, új jelzete 40 571. Nagy Géza leírása: „1 könyv (Árgirus története. Mult századbeli kiadás)”, Alapleltár, II. kötet (1879–1886).

⁵⁵ Az ívek leírása: [A2], A3–A9, [A10] és levélpárjaik, [18] fol. (a kiadvány eredetileg egyetlen, de tíz levélpárból álló füzet, [20] fol.), 8° = 16 x 9,9 cm.

⁵⁶ Jelzete: OSzK 321.792

⁵⁷ A különböző kiadások versfőiből a szerző nevének több változata olvasható ki. A FSzEK-beli kiadásban és a Kolozsváron őrzött nyomtatványban Stefanus Piskolti szerepel, de a vezetéknev kezdőbetűje a *pinslik* (!) szóból származik, ami már e legkorábbi ismert példányokban szövegromlást valószínűsít (*eredetije valószínűleg piroslík*). A további kiadások ezt többféleképpen próbálták javítani, így az OSzK 1790 körüli példányában Fiskolti olvasható (a *fénylik* igéből), míg az OSzK fent említett, 19. századnak tekintett nyomtatványában és a SzNM példányában a Diskolti kezdőbetűjét a *díszlik* ige adja.

A Székely Nemzeti Múzeum Piskolti-kötete 1882-ben került a gyűjteménybe, a nyujtói Kovács Andrásné adományaként, a könyvet az intézmény alapító Csereyné Zathureczky Emília küldte be Sepsiszentgyörgyre. Nagy Géza felfigyelt a szöveg különlegességére, és Csereynéhez intézett levelében így írt róla: „A Z[athureczky] Gábor úr által elhozott tárgyakat köszönettel átvettem. Egy sincs köztük, mely bizonyos tekintetben ne volna érdekes; kár, hogy az *Árgirus históriája* csonka, – így is különben az érdekesebb példányok közé tartozik – a legtöbb kiadásban csak egy »Tündér Leányról« van szó név nélkül, ebben Tündér Ilona meg is van nevezve, – úgy látszik, e kiadás a múlt század végéről való.”⁵⁸ A levél nem csak arról tanúskodik, hogy a múzeumőr a címlap nélküli feldolgozást nem különítette el Gersei széphistóriájától (jóllehet ha nem is a Piskolti, de a Stefanus Diskolti, az Albertus Gergeitől eltérő szerzői név a versfökből kiolvasható). Azt is érzékelteti, hogy ekkor már – valószínűleg a sokak által nem is ismert Piskolti közvetett hatásaként, de az is elképzelhető, hogy tőle függetlenül – az Árgirus-hagyományba Tündér Ilona is beépült.⁵⁹

Piskolti Árgirusának megtalálható egy kézirat másolata⁶⁰ is a Székely Nemzeti Múzeumban. A kézirat⁶¹ másolója több helyen lejegyezte a nevét: Damokos István (másutt Stefán Damokos) korporál (tizedes). A füzet⁶² anyaga önmagában is rendkívül színes, olvasástörténeti szempontból igen érdekes: egyaránt tartalmazza népszerű ponyvakiadványok másolatát (*Brunsvik, Apollonius* – itt: *Apollionus* –, álomfejtés, lottózáshoz való szerencsetábla), német–magyar szójegyzéket, katolikus vallásos szövegeket,

Petőfi János vitézét, Arany-verset (mindkettőt a szerző neve és a mű pontos címe nélkül – szövegük ráadásul több helyen eltér a nyomtatott kiadásokból ismert szerzői változattól). E tarka sorba illeszkedik a katona-költő Piskolti István Árgirus-átírása (a szerző nevét és a nyomtatott kiadásban szereplő címet a másoló ez esetben sem tünteti fel). Az Árgirus másolata datálatlan, de keletkezésének idejére a füzet több darabja alapján következtethetünk: a kéziratban az 1862. áprilisban, az olaszországi Páduában másolt história követi; egy 1863. márciusi katonavers a pár évvel korábbi olasz-francia–osztrák-háborúra vonatkozik. Az Árgirus-szöveg füzetbeli (a nyomtatott kiadásoktól eltérő) címe két külön oldalon két változatban jelenik meg: *Argyélus Királynak Története*, illetve *Argyélus Királynak a Története Így kezdődik azmely így történt igazában*. A másolat a história rímeit megőrzi ugyan, de a verses formát megszünteti, a szöveget prózába tördeli (ez azért is különös, mert számos verses formájú szöveget tartalmaz, például a János vitéz szintén felező tizenkettes formáját sem alakítja át). Az azonosított művekben – így az Árgirusban is – tapasztalható szövegromlások alapján feltételezhető, hogy a másoló nem nyomtatványok, hanem hasonló kéziratok alapján állította össze anyagát.

A későbbi feldolgozásoknak a Székely Nemzeti Múzeumban található példányai könyvtörténeti szempontból már nem jelentenek különösebb értéket, példányleírásuk nem indokolt. Dózsa Dániel⁶³ Árgirus-újrairásának forrása nem a széphistória szövege, hanem Piskolti feldolgozása. Dózsa nemzeti szellemiségű regéje Kövári László felkérésére született, és nem

⁵⁸ A SzNM Irattára, Cs. 164d1: Nagy Géza levele Csereynének (datálatlan, 1882. szept. 14. vagy közvetlenül utána), a levél vonatkozó része (kiemelés: D. J.).

⁵⁹ A Piskolti-hatást igazolhatja, hogy Gersei széphistóriájának említett 1794-es kiadása *Historia ama szép ifju Árgirusról Akleton királynak kisebbik fijáról és amaz igen szép Tündér Ilonáról, az ő elválasztott mátkájáról* címmel jelent meg, amely emlékeztet a Piskolti-féle Árgirus 1785-ös kiadásának címére (*ARGIRUS HISTÓRIÁJA, AZ-AZ Igen szép História ARGIRUSról, AKLETON Királynak kisebbik fijáról, és TÜNDÉR ILONÁRÓL a' Tündér leányoknak Király Asszonyáról MELYET Ama' régi esméretes Árgirus' Históriajából jobb rendbe vett, jobb és értelmesebb versekbe szedett; egy gyenge Poéta*). Ugyanezen cím rövidebb változata szerepel az OSZK 1790 körüli Piskolti-kiadásának szakadt címlapján.

⁶⁰ Debreczy, mint 1850 utánit, ezt a füzetet már nem írja le a kéziratátartat ismertető dolgozataiban.

⁶¹ A kéziratot a könyv- és levéltári gyarapodási naplóba a 8254. leltári szám alatt vezették be 1915-ben, Máthé Dénes sepsiszentgyörgyi állami polgári fiúiskolai mennyiségtan-tanár adományaként (Máthé Dénesről I. JANCsó Gábor 1916, 11). A füzet ekkori tartalmi leírása: *Árgirus királyfi története, János Vitéz és más históriák. – Álmoskönyv. – Ehomra való tüsszentések fejtegetése. – Szerencsetábla. – Imák betegségek elhárítására. Az adomány to-*

vábbi három kéziratot is tartalmazott (Iskolai alkalmi beszédek, imák stb., valamint Maksai/Maksay Józseftől 1860-as dalosfüzetet és 1866-os kótáskönyvet). A polgári fiúiskolának ekkoriban bentlakása is volt, ez a kézirat származási helyére még tágabb lehetőségeket hagy nyitva. Több possessora közül az utolsó bejegyzett Gegő Imre 1912-ben.

⁶² 19,2 x 14 cm, 270 oldal (két füzetkötegből összeállítva; részben rektón, részben verzón, helyenként tévesen levélszámozott; két levélből csak a csonkja maradt meg), borítója hiányzik, a fehér ív papírra, amelybe belefogták, a múzeumban írták fel az adományozó nevét. A Piskolti-féle Árgirus szövege a 28–54. oldalon található. Az első oldalon felül kék golyóstollal Zágoni Jenő (1974–1989-ben a múzeum könyvtárosa) írásával kötetcímnak kiemelve: *Árgirus királyfi*.

⁶³ Dózsa Dániel (1821–1889) a makfalvi Dózsa család tagja, Marosvásárhelyen élt. Hivatali, törvényszéki munkája mellett műkedvelőként foglalkozott szépirodalommal, de a korabeli Erdélyben viszonylag ismert író volt. 1848-ban az erdélyi márciusi ifjak egyike, a kiegyezés körüli években általa szerkesztett *Kolozsvári Közlöny* gr. Mikó Imre politikai nézeteit közvetítette. *Zandirhám* (1858) c. eposza a *Csiki Székely Krónikából* ihletődött (szintén megtalálható a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában). Lásd Szinyei és KRISTÓF György 1938.

önállóan, hanem a kolozsvári történész *Erdély régiségei* c. munkájába⁶⁴ illetve jelent meg. A kiadvány szakirodalomként jól ismert. A múzeum könyvtárában kézbe vehető másik átírás viszont olvasástörténeti szempontból érdekes: Medve Imre (írói álnevéen Tatár Péter), a népszerű és rendkívül termékeny ponyvaszerző⁶⁵ ugyancsak megírta a maga Árgirus-változatát, *Argyl, avar fejedelem fia, és a szép tündér Ilona története* címmel, Szigligeti egyik színjátéka⁶⁶ nyomán. A ponyvafüzetnek három kiadása⁶⁷ ismeretes, vélhetőleg jó üzletet jelentett kiadójának, Bucsánszkyknak, majd Rózsa Kálmánnak, mert mintegy tízévente újranyomtatták. A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában a második, 1874-es kiadás van meg, címlapja: *Argyl, avar fejedelem fia, és a szép tündér Ilona története*. 12 fejezetben, 13 képpel, Budapest, 1874, Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos (Ősz-utca 20. sz. a.). A szerző nevét a címlap nem tünteti fel.

A múzeum könyvgyűjteményének az *Argyilt* tartalmazó kolligátumát⁶⁸ a Nagy Sámuel ákosfalvi tanító nagyobb adományának részeként, 1890. június 21-én küldte be Csereyné a múzeumba. Az adomány listája önmagában is képet nyújt arról, mennyire tarka anyag került ajándékozás útján a könyvtárba: a csatolt jegyzékben a ponyvakolligátum mellett szereplő többi tétel temetési emlékbeszéd, latin grammatika, erdélyi országgyűlési jegyzőkönyv stb.

Ha Piskolti, Dózsa Dániel és Tatár Péter műveiben a széphistóriából kinövő szöveghagyomány „leszálló ágát” követhetjük nyomon, ezzel szemben Vörösmarty *Csongor és Tündéjével* az Árgirus-történet a magas irodalomba kerül vissza (be?) – és forrását lassan el is homályosítja, háttérbe szorítja (persze csak amikor a sok „tündéres” színjáték a divat változásával kihull a köztudatból – hisz a drámai költemény

valódi értékét ezután látja meg az irodalmi gondolkodás, a kortársak még nem érzékelték). A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárába bekerült legkorábbi *Csongor és Tünde*-kiadás is viszonylag kései: a Gyulai Pál szerkesztette ötödik gyűjteményes kiadás harmadik kötetben⁶⁹ található. Hadd lépjük át kivételesen a dolgozatnak a címben kijelölt kereteit: a drámai költeménynek megvan viszont a múzeumban egy 20. századi „változata” is: Szabó Lőrinc átdolgozása. A Vörösmarty szövegét mintegy harmadára sűrítő és azon helyenként változtató munkát Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója küldte el Magyarországon jelentősnek tekintett könyvtáraiba, így a Székely Nemzeti Múzeumba is. A drámaszöveget gépirással sokszorosították, és az átírás körülményeiről a Németh Antal csatolt levele tájékoztat: az átdolgozott *Csongor és Tündét* 1941 májusában, Majna-Frankfurtban és Berlinben mutatták be, magyar nyelvű előadáson. A Nemzeti másik, ugyanitt, ugyanekkor színre vitt előadása Goethe *Urfaustja* volt⁷⁰ – a választás, társítás jól jelzi a *Csongor és Tündének* tulajdonított jelentőséget, hiszen a társulat nyilván a magyar, illetve a német irodalom egy-egy reprezentatív, egybevethető művével kívánt bemutatkozni.

Tudós a könyvtárban

A sepsiszentgyörgyi múzeum nem csak az itt őrzött *Árgirusok* példányai révén érintett az Árgirus-téma történetében. Nagy Géza,⁷¹ a századvég-századforduló elismert tudósa 1881 és 1889 között volt a Székely Nemzeti Múzeum őre. Ő foglalkozott itt elsőként a (tágabb értelemben fölfogott) Árgirus-téma bizonyos vonatkozásaival. Tanulmányai eddig az egyetlen olyan kísérletet jelentették az intézmény történetében, amely e téma megközelítésére

⁶⁴ KÖVÁRY László 1852. Megjelent még egy könyvében (KÖVÁRY László 1857).

⁶⁵ Dálnoki és mezőmadarasi Medve Imre (1818–1878), írói nevéen Tatár Péter a 19. század második felének legtermékenyebb ponyvaírója, Szinyei 88 művét sorolja fel (*Argyl*ja nem itt, hanem a Gergei címszónál található). Munkaadója 1857-től az a Bucsánszky Alajos, akit Pogány Péter „a hazai ponyvafüzet-kiadás koronázatlan fejedelmének” nevez, s a kiadó háziszerezője marad azután is, hogy Bucsánszky a vejének, Rózsa Kálmánnak adja át nyomdáját. Írásainak zöme verses ponyva, csupán az olvasói ízlés átalakulása miatt vált át utóbb prózai formára. Nemcsak írt, hanem rajzolt és festett is, műveinek illusztrátora is volt. Neve nem csupán a ponyvairodalomban bukkan fel: ő készítette a Vahot Imre által kiadott *Magyarföld és népei* (1846) c. kiadvány képeit, műkritikáival jelen volt a korabeli sajtóban is. Lásd Szinyei és POGÁNY Péter 1978.

⁶⁶ Szigligeti Ede darabja (*Argyl és Tündér Ilona. Eredeti néprege három felvonásban*) alig pár előadást ért meg. Szövegét egy 1852. évi sűgópéldány őrizte meg (OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 1441. XXII.), nyomtatásban csak (az Árgirus-témától függetlenül) dalbetétei jelentek meg.

⁶⁷ Szinyei (a Gergei címszónál) két kiadást tüntet fel: az első 1864-ben, a második 1877-ben jelent meg. A *Magyar Könyvészet* még egy kiadásáról tud, ez 1893-ban, már nem Bucsánszky, hanem veje, Rózsa Kálmán és neje kiadásában jelent meg. A második és harmadik úgy tűnik, hogy javított kiadás: az első kiadás könyvészetben leírt 12 képe helyett a másodikban már 13 található.

⁶⁸ Alapleltári száma: 38/5d-1890, új jelzete: 37 257. A kolligátum több ponyvafüzetet tartalmaz, ezek közül egynek nincs címlapja, de a többi mind Bucsánszkyknál, ill. Rózsa Kálmánnál jelent meg.

⁶⁹ VÖRÖSMARTY Mihály 1884.

⁷⁰ 1941. augusztus 19-én és 20-án, a Szent István-napi ünnepek alkalmával Budapesten is bemutatták (Németh Antal levele).

⁷¹ Nagy Géza (1855–1915) Thaly Kálmán unokaöccse, sokoldalú tudós, régész, történész, nyelvész, tudományos szakíró. 1875–1881: a Magyar Nemzeti Múzeum díjnoka; 1881–1889: a SzNM őre; 1889–1902: a Magyar Nemzeti Múzeum őre; 1902-től a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának igazgatója. 1901-től a MTA levelező tagja; 1900-tól haláláig az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője. (BOÉR Hunor 2006.)

törekedett. Nagy Géza nem tartozik a *szépbíró* kutatói közé: nem Gergei művét vagy annak feldolgozásait elemezte, hanem – Ipolyi Arnold tanítványaként – a szüzsé (szóhasználatával: „az Argylus rege”) meseváltozatának gyökereit kereste, az ősi magyar hitvilágban, s a történetet, annak egyes szereplőit és motívumait az Álmos-mondával azonos mitikus hagyományra vezette vissza. Tanulmányának bemutatásával a helyi recepció egyik kiemelt, ma is látható-olvasható pillanatát szemléltetjük – ne feledjük: e tanulmányok szerzője éppen az imént bemutatott vagy hasonló nyomtatványokat, kéziratokat átvevő, leíró múzeumőr volt, az adományozóktól a könyvtárba került anyagoknak esetenként első itteni olvasója. Ha az időpontokat egybevetjük, akár azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a Piskolti-féle (tehát a hősnőt Tündér Ilonaként megnevező változat) fordította figyelmét a Tündér Ilona típusú mese, általában a Tündér Ilona-képzet irányába (1882-ben veszi át a Piskolti-féle *Árgirust*, 1884-ben jelenik meg az *Álmos-monda*, 1885-ben a *Tündér Erzsébet*). Írásait ezért úgy mutatjuk be, mint a Székely Nemzeti Múzeum és az Árgirus-téma közti kapcsolat egyik láncszemét – voltaképpen az áttekintést záró láncszemet. A három tanulmánnyal azért is érdemes legalább nagyvonalakban megismerkedni, mert Nagy Géza írásai kívül rekedtek azon a párbeszeden, amelyet az Árgirus-kutatás egymást elfogadó-továbbbépítő, illetve az egymással vitatkozó, nem ritkán egymást cáfoló álláspontjai építettek ki. A más vonatkozásban igen ismert tudósoknak ezek a tanulmányai csaknem észrevétlenül maradtak: a sepsiszentgyörgyi helyi lapban, illetve különnyomatban jelentek meg, így nem is épülhettek be a vonatkozó kutatás irodalmának dialogikus szövetébe. A szűkebb értelemben vett Árgirus-szakirodalomban Gulyás József említi az Ilona név Nagy Géza általi eredeztetését (Ilmatar).⁷²

Nagy Géza 1884–1885-ben három tanulmányban közelíti meg a témát. A három írás kiindulópontja különböző, de vizsgálódásuk tárgya azonos: jóllehet szerzőjük különböző irányokból közelít a témához, hasonló (gyakorlatilag azonos) következtetésekhez jut el mindenikben. A tanulmányokat a vizsgált anyag (ősi magyar, illetve finnugor hitvilág) és a módszerek is összekapcsolják: egyaránt hasznosítják a mítosz kutatás, a történettudomány, az

etnológia, az összehasonlító finnugor nyelvvizsgálat és a nyelvtörténet eszközeit és lehetőségeit.

A három tanulmány közül látszólag csak az egyik érinti témánkat, a *Tündér Erzsébet*⁷³ címen ismert népmesét elemző terjedelmes írás (*Tündér Erzsébet. Mythologiai tanulmány*⁷⁴). Valójában, bár tárgyuk látszólag távoli, a másik kettő (*Az Álmos-monda. Mythologiai tanulmány*⁷⁵ és a *Karácsonyi magyar népszokások*⁷⁶) is ugyanahhoz a kérdéskörhöz kapcsolódik. A három dolgozat gondolatmenete összefügg, megállapításaik kölcsönösen kiegészítik egymást, ezért együtt mutatjuk be őket.

Nagy Géza mai felfogásunkkal rokon módon a mítoszoknak abból a megközelítéséből indul ki, amely eredetüket világtérrelmező, oknyomozó szándékkal magyarázza, aitiologikus szerepüket hangsúlyozza. A tündérmesék jelentőségét pontosan abban látja, hogy azok mítoszokat, az ősi hitvilág elemeit őrzik – éppen a Tündér Ilonáról szóló mesék fontosságát emeli ki ebben a tekintetben, és az egyik tanulmány utalásaiban azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a mese szerinte összefügg az „Argylus regével”.⁷⁷ Az Álmosmondát a meséhez hasonló nézőpontból elemzi: a Tündér Ilona-típusú mesét és az elemzett mondát egyaránt olyan világmagyarázó történetként olvassa, amely a fényel-sötétséggel, a nap égi pályájával és az éghöz fűződő mitikus képzetekkel függ össze. Tündér Erzsébet meséjének hőisében és a mitikus Álmosban⁷⁸ egyaránt naphéroszt (naphőst) lát, Tündér Ilonát és Emesét pedig ugyanazon női istenségként kezeli, aki nem más, mint a világos ég mitikus megtestesítője, a finn Ilmatar és a vogul Elmpi megfelelője. Az Ilonát az Ilmatarból vezeti le, eredeti alakja feltételezés szerint Iloma lehetett. Az Emese (Emes) nevet a ’levegő, ég’ jelentésű finn *ilma* szónak megfelelő elavult *em, eme* szóból származtatja, pontosabban annak melléknévi alakjából, jelentése így ’égi, légi’. (A *tündér* szót is a fényel hozza összefüggésbe, és a *tündöklök* igével rokonítja, így az Emese/Ilona nevet a tündérel azonos jelentésűnek tekinti.) A mondabeli Ügek a finn Ukko (az atyaisten, öreg isten) megfelelője, az égboltozat, a változatlan, örök ég mitikus megjelenítője. A mesében ezt a szerepkört az (Árgirus-történet nagy emberének megfelelő) óriás tölti be, azzal a különbséggel, hogy benne a sötét téli éj szimbolikus megfelelőjét látja, akit a hős (a nap) elhagy, amikor a kedvesével, a világossággal (a világos éggel) egyesül.

⁷² GULYÁS József 1910, 6. Ezen kívül a *Pallas Nagylexikon* vonatkozó szócikke hivatkozik rá: a lexikonnak Nagy Géza a munkatársai közé tartozott.

⁷³ A mese Kriza János *Vadrózsák* c. gyűjteményében *Tündér Erzsébet* címen szerepel (KRIZA János 1975, 381–393). Berze-Nagy János is ismerteti mesekatalógusában a 400 (Hattyúnő) típust (BERZE NAGY János 1957, 494–459).

⁷⁴ NAGY Géza 1885a.

⁷⁵ NAGY Géza 1884.

⁷⁶ NAGY Géza 1885b.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Nagy Géza feltételezi a történeti személy mellett a mitikus Álmos (Szálmus) meglétét, ez utóbbinak volt anyja Emese, apja Ügek.

A mondában Ügek Álmos apja, a mesében pedig az óriás fiává fogadja a hőst: ebben a mozzanatban annak a képzetnek a megnyilatkozását látja, hogy a nap az ég fia.

Még erősebbé válik a monda és a Tündér Ilonamese, illetve az Árgirus-szűzsé, annak motívumai közti kapcsolat, amikor a kor divatjának megfelelően álláspontját etimologizálással kívánja alátámasztani. Az Álmos név régebbi alakja szerinte *Szálmus* (mint írja, Álmos nevét Konsztantinosz bizánci császár Szálmutzésznek írta, Nagy Géza ebből következteti ki a Szálmus nevet). A névből ezután elvonja a 'fényleni, ragyogni' jelentésű tövet (ebből eredezteti Álmos nevét, melynek jelentése ezek szerint: 'fény, ragyogás, csillogás, tündöklés'). A magyar nyelv további fejlődése során a *szalmu* szó egyes vidékeken más és más alakot öltött szerinte, és ilyen alakok keletkeztek: 1. *salmu*, *salymu*, *salyom*;⁷⁹ 2. *zalmu*, *almu*, *alm*; 3. *szalma*, *alma*; 4. *selymi*, *selym* (ezek némelyike aztán kicserélődött, illetve jelentést váltott, ha egy másik közhasznú szóhoz hasonlított). Azért idéztük ezt az etimológiai magyarázatot, mert ennek végpontján Nagy Géza visszakanyarodik a Tündér Ilona-történethez is: az aranyalma eredetét, mitikus jelentőségét nézete szerint a *szalmu* szó *alma* vagy hasonló változata magyarázza meg, és ugyanezen szó *selym* változatából származtatja a szentivánéji ének »selyem sárhajó (aranyhajó) Magyar Iloná«-ját. Az Árgirus-történet fekete országát is az így rekonstruált ősi hiedelemkörben helyezi el: az őshazától *északra* eső Juhria vagy Jugria földjén.

A 20. században Berze-Nagy János mesekutatásai is az idézett tanulmányokkal rokon következtetéshez jutnak a Tündér Ilona-mesetípus kapcsán: „Tündér Ilona személyében egyesül a Napfőisten fénylő alakja a Nap anyjává alakult anyaistennővel, akinek a Napisten is »fia«. Az istenlányokat a magyar népmesék tündéreknek nevezik”⁸⁰. Nagy Géza írásai a szűkebb értelemben vett Árgirus-kutatás szempontjából sem érdektelenek, hisz lényegében hasonló úton indulnak el, mint jóval később Kardos Tibor monográfiája⁸¹, illetve Jankovics Marcell Árgirus-tanulmánya⁸².

Kardos hatalmas erudícióval megírt (bár sokak által vitatott) könyvében az Árgirus-mesét szintén a napkultusból eredezteti, a Sol Invictus, a Győzhetetlen Nap vallásának szakrális tartalmait fedezi fel benne. Jankovics szintén az ősi csillagvallás, kozmikus tartalmak közvetítéseként olvassa az *Árgirust*, illetve az abból származó meséket, de Kardostól eltérően magyar hagyományokra vezet vissza kialakulását, akár csak Nagy Géza. Jankovics álláspontjával a Nagy Gézáét az is rokonítja, hogy utóbbi az Ilona (Emese, illetve a finn Ilmatar, a vogul Elmpi) kultuszát, nagy ünnepeit a napfordulókhöz kapcsolja, s a tudós műzeumőr egy olyan szólást is említ, mely Jankovics tejtűt-lélekűt koncepciójában is helyet kaphatna (a tejtűt szalmával van behintve).

Köszönetnyilvánítás:

A dolgozat megírásához nyújtott szakmai segítségért elsősorban Egyed Emesének tartozom hálával. Kiemelten köszönöm V. Ecsedy Judit és P. Vásárhelyi Judit szakvéleményét.

Az Árgirus-kutatásnak ez a része a Székely Nemzeti Múzeum egyik Délkeleti Intézet-programját képezte, Boér Hunor a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásának köszönhetően írhatta le számomra a FSzEK Piskolti-kötetét.

A szakirodalom beszerzésében, illetve a könyvtári kutatásban Bujdosóné Dani Erzsébet (Nagykörs), Csáki Árpád és Luffy Katalin (BBTE, Kolozsvár) nyújtott nélkülözhetetlen támogatást.

Úgyszintén hálásan köszönöm Bányai Réka (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely), Fülöp Lajos (Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr), Kovács Eszter és Kovács Mária (Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár), Parádi Andrea (ELTE, Budapest), Rácz Emese (BBTE, Kolozsvár), Sándor-Zsigmond Ibolya (Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr), Sári Szabó Katalin (Ráday Könyvtár, Budapest), Szabó Ágnes (FSzEK, Budapest), Szávuly Mária (OSzK, Budapest), Szécsényi Mihály (Budapest Főváros Levéltára), Tóth-Bartos András (Kézdivásárhely) szíves segítségét.

Dobra Judit – Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy, Gróf Mikó Imre u. 1, RO-520003; juditdobra@gmail.com

⁷⁹ A turulmadarat ennek a logikának megfelelően félreértésként, illetve rossz fordításként magyarázza: a fény jelentésű *salymu/salym/salyom* szó félreértéséből lett volna *solyom*, később ez a szó már nemcsak jelentését veszítette, hanem kicserélődött, és helyére a turul lépett. Ezért fordul elő szerinte a mondában a név két alakban: *Álmos* és *solyom*.

⁸⁰ BERZE-NAGY János 1958, 21 – idézi: TAXNER-TÓTH Ernő 1993, 9.

⁸¹ KARDOS Tibor 1967.

⁸² JANKOVICS Marcell 1995.

Irodalom

- ARANYAS-RÁKOSI SZÉKELY Sándor
1907 *A székelyek Erdélyben* ([1822; 1. kiadás: 1823], 4. kiadás, elősz. Barátosi Balogh Benedek; *Magyar Könyvtár* 406.), Lampel L. Könyvkereskedése, Budapest.
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok*, I (szerk. Banó István), Pécs.
1958 *Égigérő fa*, Pécs.
- BOÉR Hunor
2004a A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, A közlő előszava, *Acta (Siculica)* 2003/3 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 3), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 37–49.
2004b A Székely Nemzeti Múzeum vezetőségi jegyzőkönyvei, 1945–1955, *Acta (Siculica)* 2003/3 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 3), T3, Sepsiszentgyörgy, 161–295.
2006 Nagy Géza (1855–1915), *Acta (Siculica)* 2006/2, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 193–198.
- CSEREY Gábor
2001 A nagyhírű Cserei Miklós (1610–1666), *Erdővidéki Lapok*, 2001/4, 19–22.
- CSIKÓS Júlia
1995 Ráday Pál könyvei a Székely Mikó Kollégiumban, in: *Örökség és feladat. Tanulmányok a romániai magyar könyvekről, könyvtárakról* (szerk. Kiss Jenő), EMKE Könyvtári Szakosztály, Sepsiszentgyörgy, 63–69.
1998 A Székely Mikó Kollégium könyvtára, *Művelődés*, LI, 1998/4, 14.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán
1958 *A XVI. század magyar dallamai (Régi Magyar Dallamok Tára*, I), Budapest.
- DÁVID Gyula – TORDAI Zádor
1956 *A kurucok költészete*, II (összeáll. Dávid Gyula és Tordai Zádor; *Haladó hagyományaink*, 20), Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- DEBRECZY Sándor
1937 A Székely Nemzeti Múzeum kéziratára magyar nyelvi és irodalomtörténeti szempontból, *Debreceni Szemle*, 1937/5–6, 110–111, 135–140.
- DEBRECZY, Alexandru
1938 *Monumente în manuscris de limbă și literatură maghiară din Muzeul Național Săcușec din Sf. Gheorghe*, Teză de doctorat, Sf. Gheorghe.
- DÉZSI Lajos
1911 Régi magyar verseskönyvek ismertetése I. A Csereyné-kódex, *ItK*, 1911, 58–64.
1913 Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. A Vasady-kódex, *ItK*, 1913, 14–27.
1914 Tatrosy György verseskönyve, *Ethn*, XXV, 313–315.
- FARAGÓ József
1974 Román Árgirus, *Igaz Szó*, 1974/3, 428–435.
- GERGEI Albert
1990 Árgirus históriája (kritikai kiadás, szerk., jegyz. Stoll Béla), in: *RMKT*, 9 (szerk. Varjas Béla), Budapest, 371–401.
- GERGEI Albert, PARÁDI Andrea
2005 Árgirus históriája (hálozati kritikai kiadás), <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b116/pr01s01s01.html>, *Gépeskönyv*, Szerző(k): Gergei Albert, Parádi Andrea.
- GULYÁS József
1910 *Az Árgirus-mese feldolgozásai*, ny. Dani és Fischer, Sárospatak.
- HEREPEI János
2004 A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, *Acta (Siculica)* 2003/3 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 3), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 37–132.
- HORVÁTH Iván
1983 Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport, *ItK*, 1983, 79–88.
- HUSZTI András
1791 Ó és új Dácia (1736 előtt; szerk. és kiadó Dénes Sámuel), Bécs.
- JAKÓ Zsigmond
1974 *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* (bev. és jegyz. Jakó Zsigmond), Kriterion, Bukarest, 164–280.
- JANCSÓ Gábor
1916 *XXXVII. Értesítő a Sepsiszentgyörgyi áll. polgári fiúiskola 1915–1916. évi állapotáról*, Jókai ny. Rt., Sepsiszentgyörgy.
- JANKOVICS Marcell
1995 Árgirus csillagai, in: *Uő: Ahol a madár se jár*, Pontifex, Budapest, 72–82.
- KARDOS Tibor
1967 *Az Árgirus-széphistória*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLINDA Mária
1987 *A Szüry-gyűjtemény katalógusa* (szerk. Klinda Mária, lekt. Borsa Gedeon), Budapest.
- KOCZIÁNY László
1957 *Őszi harmat után. Szemelvények két ismeretlen, XVIII. századbeli énekeskönyvből* (bevez. és jegyz. Kocziány László; *Haladó hagyományaink*, 22), Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, benne: *Historia Argelus szerelme szép játékának*, 173–200.

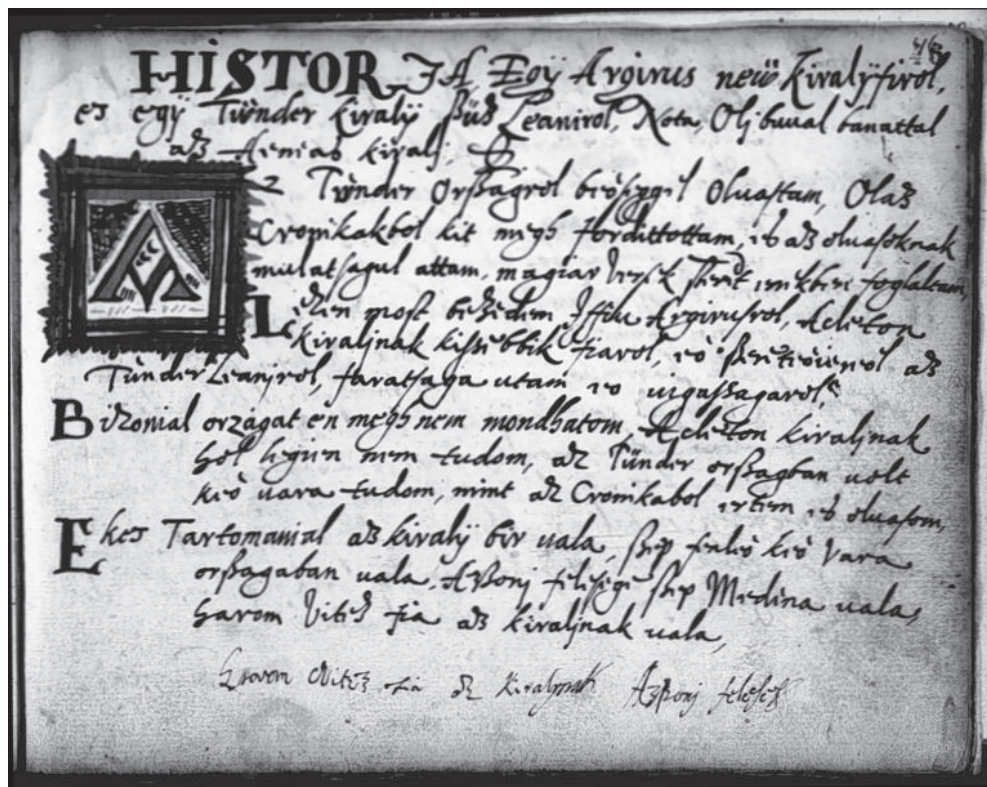
- KODÁLY Zoltán
1921 Árgirus nótája, *Ethn*, XXXI, 25–36.
- KÓKAY György
1975 *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 1772–1849*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLOVSZKI Tibor
1994 Gergei Albert, in: *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (főszerk. Péter László), 1, A–Gy, Akadémiai Kiadó, Budapest, 673–674.
- KÓNYA Ádám
1999 Roediger Lajos (1854–1941), *Acta (Siculica)* 1998/2, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 155–156.
- KÓVÁRI László
1852 *Erdély régiségei*, Pest, benne: Dózsa Dániel Árgirus-átköltése Piskolti alapján, 21–44.
- KÓVÁRY László
1857 *Száz történelmi rege*, Kolozsvár, benne: Dózsa Dániel Árgirus-átköltése Piskolti alapján, 36–61.
- KRISTÓF György
1936 Két Árgirus-feldolgozás (Piskolti István és Dózsa Dániel), *EphK*, 186–197.
1938 *Dózsa Dániel elbeszélő költészete*, Pallas Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- KRIZA János
1975 *Vadrózsák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- MISZTÓTFALUSI KIS Miklós
1974 Mentség, in: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* (bev. és jegyz. Jakó Zsigmond), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 164–280.
- NAGY Géza
1884 *Az Álmos-monda. Mythologiai tanulmány*, Jókai Nyomda- Részvény-Társulat, Sepsiszentgyörgy (Klny. a *Székely Nemzet*ből).
1885a Tündér Erzsébet. Mythologiai tanulmány, *Székely Nemzet*, III. évf., 4, 10–12. sz.
1885b Karácsonyi magyar népszokások, *Székely Nemzet*, III. évf., 200. sz.
- PÁLMAJ József
2000 *Háromszék vármegye nemes családjai*, 1–2, Charta Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy (hasonmás kiadás).
- PARÁDI Andrea
2002 Előmunkálatok az Árgirus-história hálózati kritikai kiadásához, *Palimpszeszt*, 17 (*Tanulmányok és műfordítások Zempléni Ferenc 60. születésnapja tiszteletére – 2002. május 8.*).
- POGÁNY Péter
1978 *A magyar ponyva tüköre*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- ROEDIGER Lajos
1999 Emlékirat (közzét. Kónya Ádám), *Acta (Siculica)* 1998/2, T3 Kiadó, 155–202.
- STOLL Béla
1955 Adatok. I. Árgirus széphistóriájáról, *ItK*, LIX, 461–463.
1986 Jegyzet, in: STOLL Béla 1986, 111–119.
1990 Gergei Albert, in: *RMKT* 9 (szerk. Varjas Béla), 572–579.
- SzOkI. Ús. IV–VIII
1998–2006 *Székely Oklevéltár* Új sorozat IV–VII (bev. és jegyz., közzét. Demény Lajos), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár; VIII (bev. és jegyz., közzét. Demény Lajos), Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZÁDECZKY Lajos
1903 Előszó. Br. Apor Péter művéről és életéről, in: *Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1750)*, I, I–XXXVI.
1899 Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről, *Századok*, XXXIII, 211–225.
- SZENDREI Janka – DOBSZAY László – RAJECZKY Benjamin
1979 *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, II, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TAXNER-TÓTH Ernő
1993 *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései (Irodalomtudományi füzetek, 133)*, Argumentum Kiadó, Budapest.
- V. ECSÉDY Judit
1996 *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Borda Antikvárium, Budapest.
- VÖRÖSMARTY Mihály
1847 *Vörösmarty Mihály minden munkái* (2. kiadás; szerk. Bajza József és Toldy Ferenc), Pest.
1884 *Vörösmarty összes munkái* (5. kiadás; szerk. Gyulai Pál), Budapest.

Tema Arghir în biblioteca Muzeului Național Secuiesc (Rezumat)

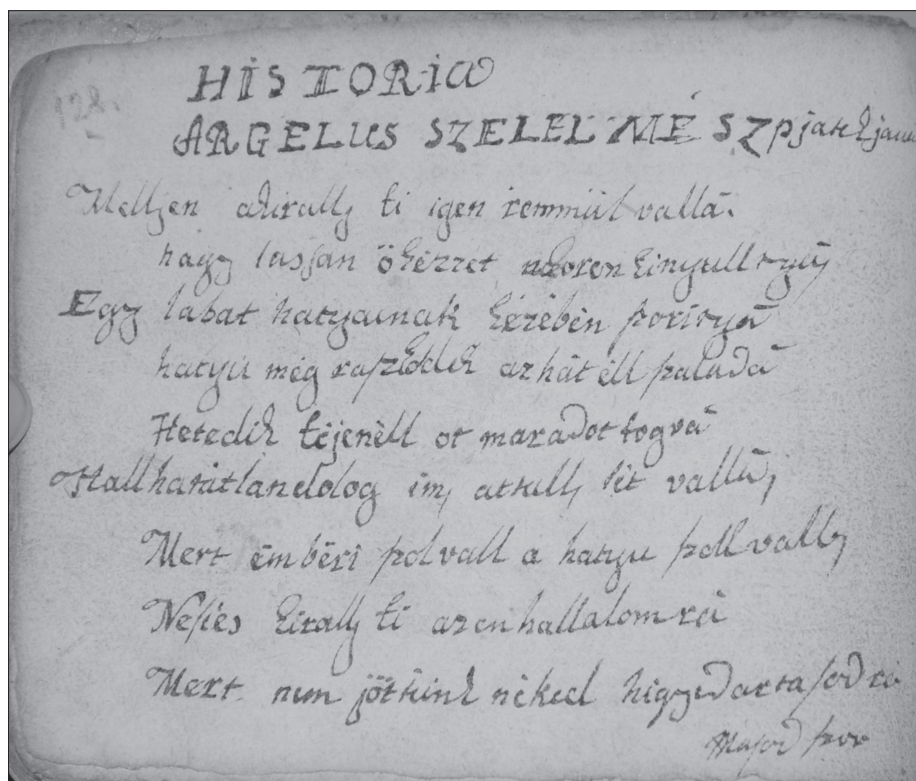
Istoria lui Arghir de Albert Gergei este o capodoperă renaștantă maghiară din sec. al XVI-lea. Secole întregi a constituit una din cele mai populare lecturi maghiare și, în traducere, românești. Prima sa variantă cunoscută s-a păstrat în *Cartea de cântece Tatroşy* (1618). Însemnările din acest manuscris atestă posesori ai acestuia la Aita Mare (Trei Scaune), în sec. al XVII-lea. Numai întâmplarea a făcut ca deja această variantă nu a ajuns în custodia Muzeului Național Secuiesc. Lucrarea descrie ediții ale istoriei lui Gergei și ale adaptărilor sale, păstrate în Muzeu. Exemplarul ediției Gergei din preajma anului 1780, precum și exemplarul din anii 1820 al adaptării realizate de István Piskolti în 1781, par a fi unicele. Prima s-a editat pe baza ediției păstrate în Biblioteca Ráday (Budapesta), de aceeași tipografie încă neidentificată, care a editat și varianta din 1785 a adaptării lui Piskolti, păstrată în Biblioteca Universitară din Cluj. A doua s-a tipărit pe hârtie transilvăneană (de Gurghiu) și prezintă cea mai mare asemănare cu o altă ediție fără loc și an din Biblioteca Națională Maghiară (OSzK). Problematika lui Arghir a fost abordată în Muzeu prima dată de savantul său custode Géza Nagy, în anii 1880, în trei lucrări puțin cunoscute.

Stories of the prince Árgirus in the library of Székely National Museum (Abstract)

The Story of the Prince Árgirus by Albert Gergei (16th century) is a masterpiece of the Hungarian Renaissance literature. During centuries it was the favourite Hungarian reading and in translation the favourite Romanian trash. The first known version of the work is found in the *Tatroşy song-book*. The notes in this manuscript prove its possessors in Nagyajta (Székelyföld; Aita Mare, Covasna County) in the 17th century. It was only by hazard that the SzNM had not obtained it yet. The paper describes more editions of the *Árgirus* story preserved in the library of the Museum. An edition from the 1780's of the Gergei's *Árgirus* as well as an edition from the 1820's of the István Piskolti's trash-adaptatio (1781) are probable unique copies. The first printed book was published on the basis of the edition preserved in Ráday Library (Budapest). The second printed book has watermarks from a Transylvanian paper-mill (Görgény). In the Museum the *Árgirus* question was treated firstly by the scholar custodian Géza Nagy, in three little known papers in the 1880's.

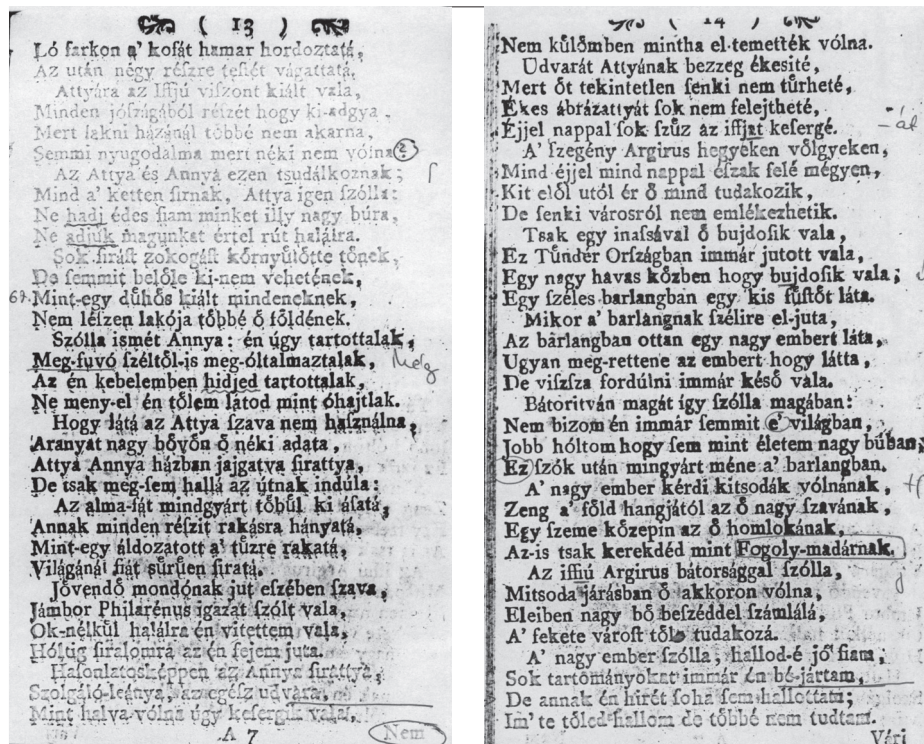

1. ábra Gergei Albert Árgirusának legrégebb fennmaradt (kézirat) szövegelemke, az 1618-ban másolt Tatrosy-énekeskönyvben (OSzK, Budapest).

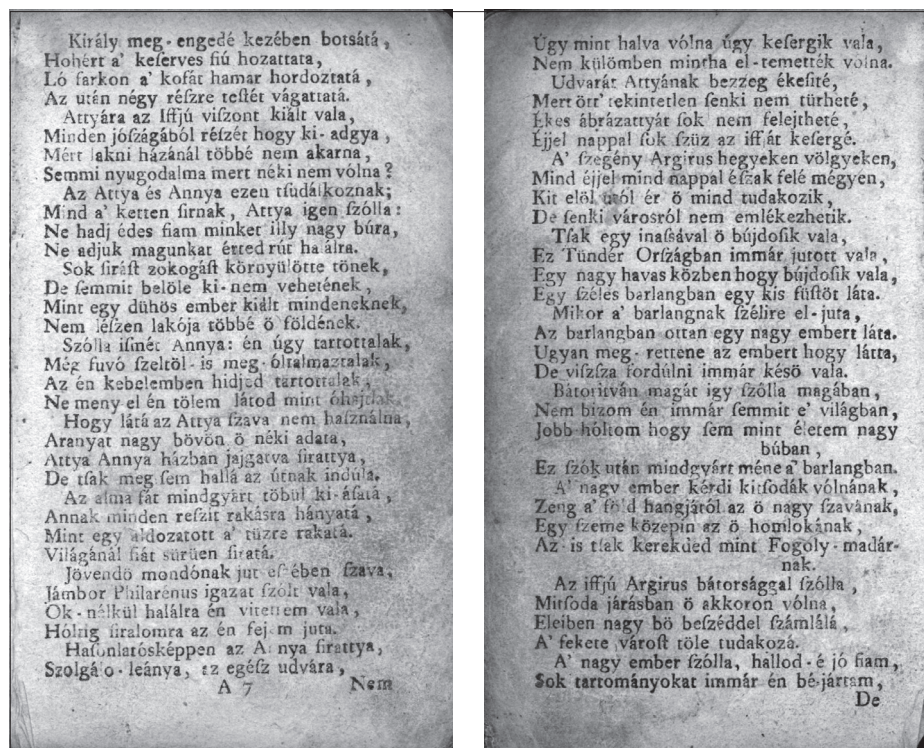

2. ábra Gergei Albert Árgirusának kései (1818 előtti) másolata a Czombó-énekeskönyvben (Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr).

3. ábra Gergei Albert *Argirusa* a budapesti Ráday-könyvtárban (1762 körüli kiadás). Két egymást követő oldal, a helyén álló *Nem* őrszóval (perdöntő bizonyíték a szövegváltozatnak a SzNM-beli kiadásénál korábbi voltához; balról), illetve a *fogoly madárral* (a két változat egyazon leszármazási ághoz való tartozásának bizonyítéka: minden más forrásértékű kiadásban *bagoly madár* szerepel; jobbról).

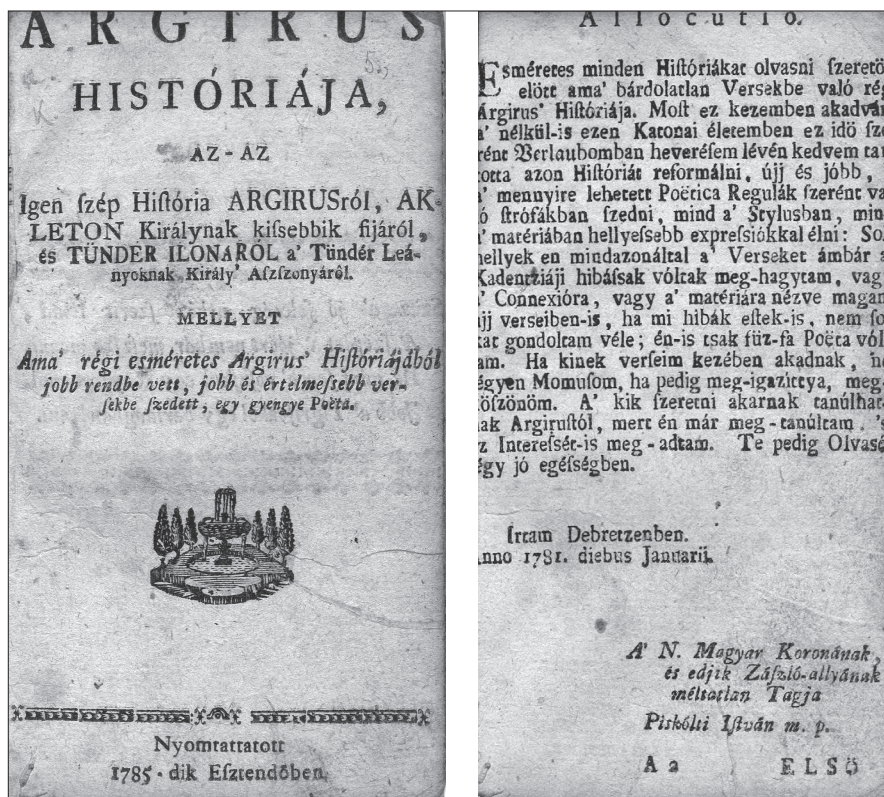

4. ábra Ugyanaz a két oldal, mint az előző ábrán, de a múzeumbeli, 1780 körüli kiadásban (balról az ottfelejtett, téves *Nem* őrszó; jobbról a *fogoly madár*).

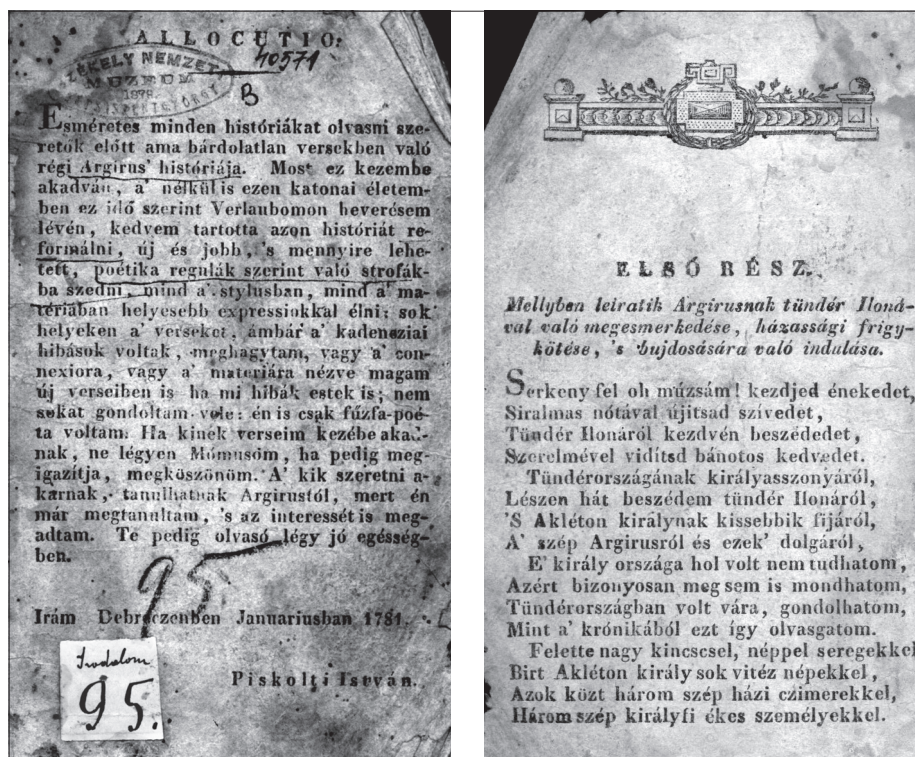

5. ábra Az *Argirus*-historia 1780 körüli kiadásának a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött példánya: címlap a jellegzetes szökőkutas díszítő ábrával (balról) és az utolsó oldal (jobbról).

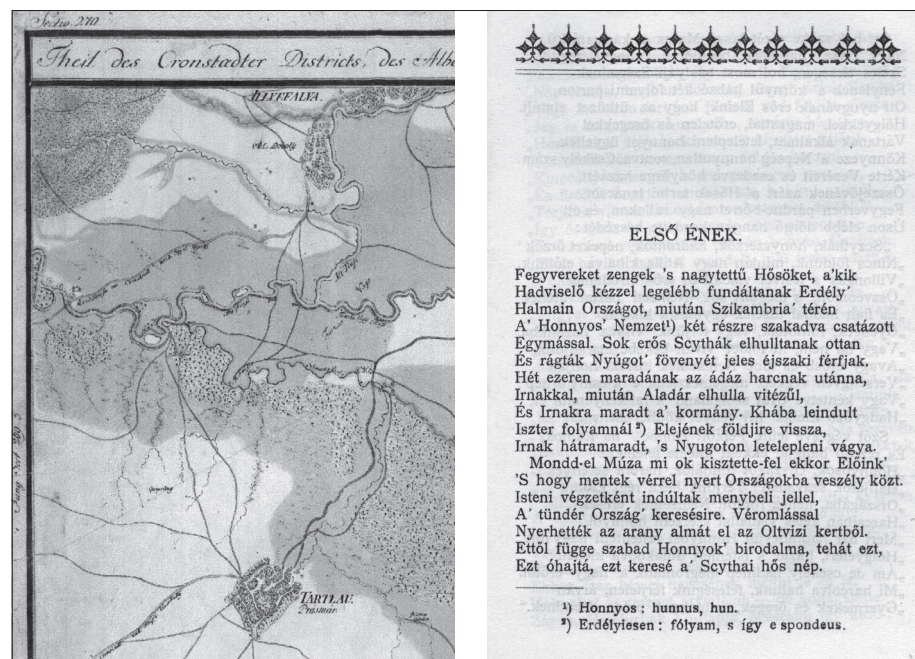

6. ábra Piskolti István *Argirus*-átdolgozása. 1785. évi, az előbbi kiadó általi kiadása a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (L.sz. 170420): címlapja a jellegzetes szökőkutas díszítő ábrával (balról), *Allocutio*ja.

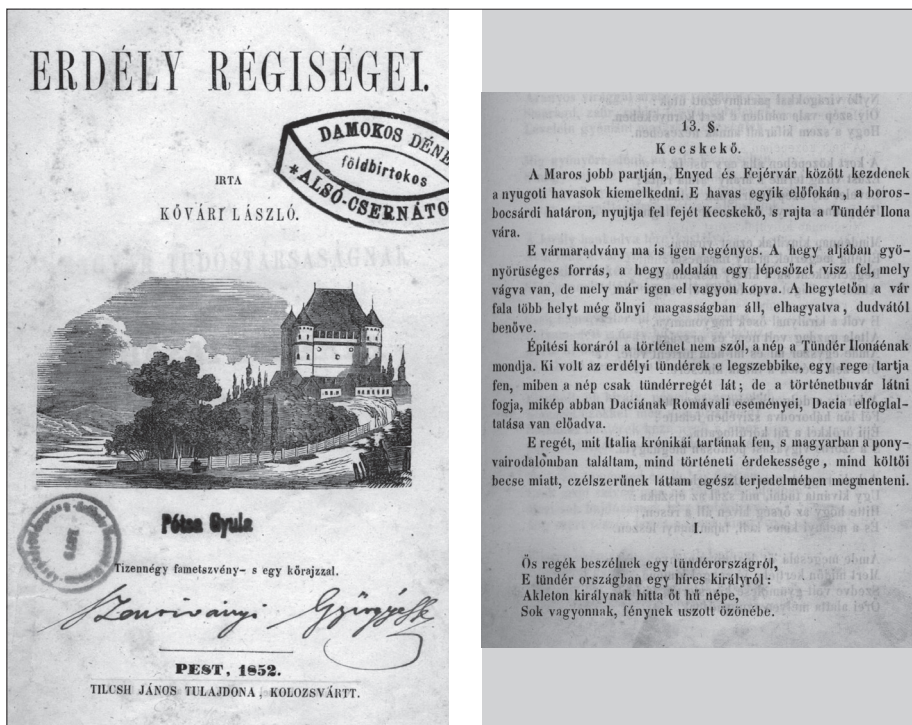

7. ábra Piskolti István *Árgirus*-átdolgozása. 1820 körüli kiadása a Székely Nemzeti Múzeumban: *Allocutiója* (balról) és a szöveg első oldala (jobbról).

8. ábra „Ott hol az örvényes partú Olt habjiba önti Ügy csendesb vizeit, volt egy sziget, isteni lakhely... A tündérkertben. Így hívták hajdoni népek. ...a tündérkerti Királyné, ...Szűz s vezeté a Hősöket által az ingó Termófák zöld gajjai közt közt tündéri lakába ...az arany almát elnyervén érni hazába...” (Aranyosrákosi Székely Sándor: *A székelyek Erdélyben*, 1822). – A Feketeügy beomlása utáni, az Olt vécei áttörése előtti egyetlen ligetes sziget az I. katonai felmérés 1780-as évekbeli térképlapján, a Brassó–Szászhermány–Sepsiszentgyörgy út hídjának közelében (az ábra bal szélén, a mai Vámoshidpusztája alatt); valamint az eposz kezdete az 1907. évi kiadásban (jobbról).

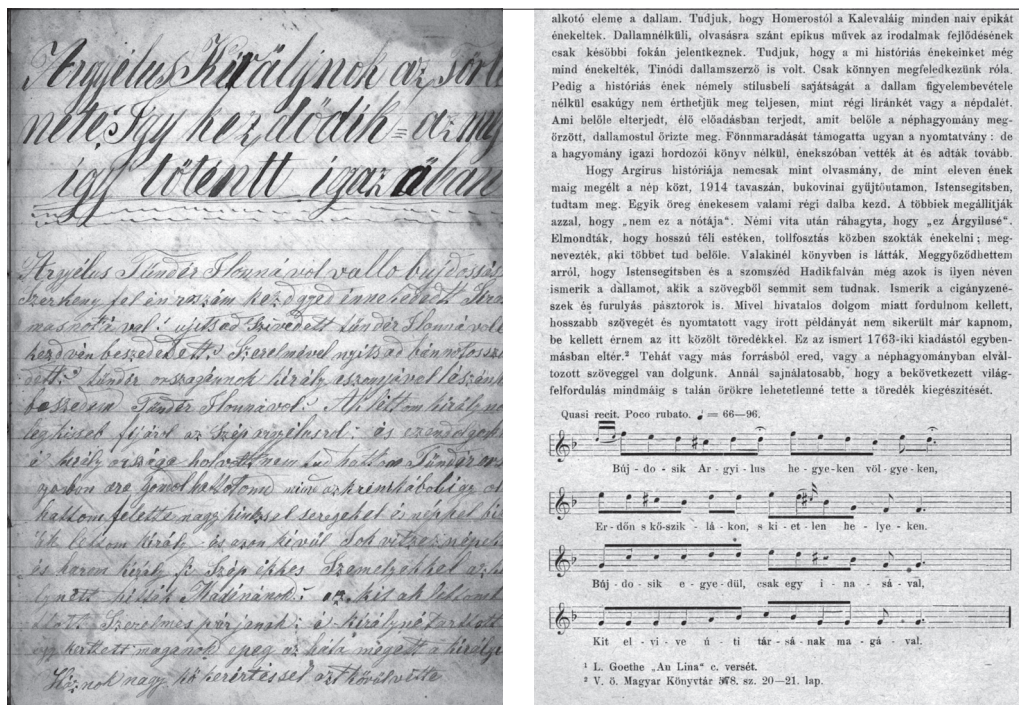

9. ábra Kővári László könyve (balról), benne a Dózsa Dániel (itt még cím nélküli) regéje, az *Argyil és Tündér Ilona históriája* (jobbról).

10. ábra Tatár Péter (Medve Imre) avar-székely *Argyilja* (ponyvafeldolgozás Szigligeti Ede színműve alapján). Címoldal (balról) és a hajlopási jelenet ábrázolása (jobbról).

11. ábra A Damokos István tizedes által 1860 körül, Észak-Olaszországban lemásolt, Piskolti-féle *Árgirus* (balról), és a Kodály által 1914-ben Bukovinában lejegyzett *Árgirus* nótája, a Piskolti-féle *Árgirus* szövegére (jobbról).

12. ábra Sepsiszentgyörgy piaca a századfordulón (balról). Itt látta ponyván Roediger Lajos az 1867-es kiegészítés előtt *Árgirus* történetét. Gyárfás Jenő rajzának jobb oldalán a mai színház épülete, az akkori Városháza: itt játszott 1875-ben *Árgirus*-témájú darabot Csóka társulata (sajtója jobbról).

sikerültebben játszották. Közönségünk műérzéke az előadás által teljesen ki volt elégítve s a legjobb hangulatban oszlott szét. Ha Csóka társulata így halad továbbra is, még kilátásunk lehet több ilyen valóban élvezetes estére.

Szerdán jan. 20-án Völgyi József és neje jutalomjátékaul „*Árgilus királyfi és aranyhajú Tündér Ilona*” fog előadni. Völgyi sok darabban játszott közönségünk meglegedésére s így ajánljuk jutalomjátékát közönségünk pártfogásába.

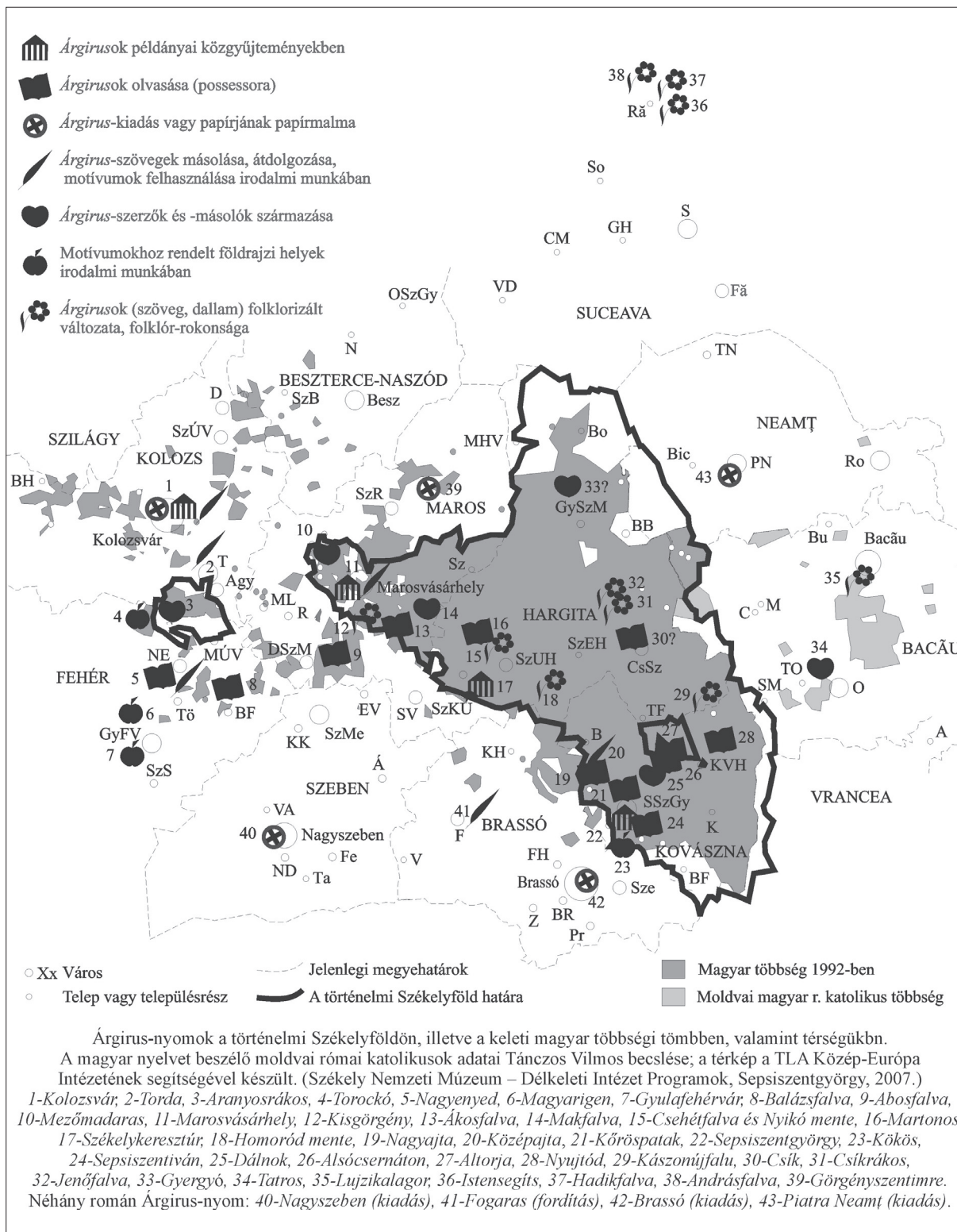
Színházi játékrend.

Ma szombatop jan. 16-án 1875. Várkövy Sándor jutalomjátékaul bériet szünetben adatik: „*Korona és vérpad*”. Vasárnap jan. 17-én: „*Vén bakancsos és fia a huszár*”. Hétfőn, jan. 18-án: „*Zarándokok*” vagy „*Szerelmi kaland egy apáca zárdában*”. Keddeu, jan. 19-én nem lesz előadás. Szerdán, jan. 20-án Völgyi József és neje Kocsis Eszter jutalomjátékaul bériet szünetben adatik: „*Árgilus királyfi, és aranyhajú Tündér Ilona*”.

Színházi szemle.

Szerdán „*Árgilus királyfi és aranyhajú Tündér Ilona*”, Csütörtökön „*Szamártej*” és „*Jól őrzött kis leány*” adattak elő. Mindkét darabban a valóban kedves 7-8 éves Báthori Erzsiké-e volt a dicsőség.

13. ábra Argirus-vonatkozású helyszínek a Székelyföldön és szomszédságában. A dolgozatban nem tárgyaltak: a nagyenyedi (5), Huszti-féle felhasználás és kapcsolatos földrajzi helyei (4, 6–7); Csehétfalva (15), ahonnan Huszti munkájának 1753-as kéziratos példánya a Székely Nemzeti Múzeumba került; balázsfalvi (8) volt Timotei Cipariu egykori, tisztázatlan nyelvű, kéziratos vagy nyomtatott *Argirus*-példánya; a Ion Barac-féle fogarasi (41) román fordítás néhány kiadásának a helye (40, 42–43); az *Argirus*-nóta dallamának további begyűjtési helyei (31, 35). Csíki (30) család továbbá a Piskolti-féle *Argirus* Székely Nemzeti Múzeum-beli kéziratos másolatának Gegő possessora, és feltételezhetően alsócsernátoni (35) Damokos családból való a bemásolója.

Barabás Hajnalka

ADATOK KÉZDIALBIS ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGÉHEZ
ÉS EGYHÁZI MŰKINCSEIHEZ

Kézdialbis felsőháromszéki (kézdiszéki) település, jelenleg Csernáton (nagy)községhez tartozik. A faluról Orbán Balázs röviden annyit ír, hogy az 1567-es regestrumban Albys néven, 13 portával van bejegyezve.¹ Bálinth Gyula Albisnak egy 1539-es említésére hivatkozik, de forráshely megadása nélkül.² A helybeli református templomot 1980-ban Kónya Ádám ismertette, majd 1995-ben két munka is.³ 1993-ban ugyancsak kitért a templomra a település történetét ismertetve Binder Pál és Cserey Zoltán.⁴ Régészetiileg a Székely Nemzeti Múzeum 1998–1999-ben kutatta meg.⁵ A vonatkozó korábbi történeti és régészeti adatokat Székely Zsolt összegezte 2008-ban megjelent repertóriumában.⁶

A Székely Nemzeti Múzeum 2008. május 14-i kiszállásának fő célja az egyházi kegytárgyak felmérése volt, de sikerrel fotodokumentáltuk az említettek mellett a templom épületét és egyéb egyházi ingóságait is, valamint áttekintettük az egyházi levéltári anyagot. A kegytárgyakat sikerült teljesen jegyzékbe venni, beleértve egy eddig nem tárgyalt, 18. századi, 1863-ban átfestett feliratos ládát.⁷ Az egykori műkincsek sajnos megfogyatkoztak – a 18. századi levéltári anyagok még a katolikus időkből fennmaradt klenódiумokat is említettek.

Megvizsgáltuk továbbá a település néhány régebbi épületét és az új temetőjét, és azonosítottunk egy Toroczkai Wigand Ede által tervezett, eredetileg is iskolának szánt épületet. Az 1926-ban emelt épület ottjártunkkor már a sokadik átalakításon ment éppen át. A kő alapozású téglapépület ma is az oktatásnak ad otthont, de – bár felismerhető rajta a tervező stílusa – részleteiben károsodást, változásokat szenvedett: a fa oromdíz letörtött, az eredeti fa ablakkereteket és a gyári fém zsalukat helyenként már műanyag nyílászárókkal helyettesítették.

1.

A kiszállás eredményeiről való részletes beszámolót az utolsóként említett kutatási céllal kezdjük. Az egynapos (2008. május 14-i) terepkutatáshoz ugyanis a klenódiумok iránti érdeklődés mellett egy budapesti felkérés szolgáltatott alkalmat. Keserü Katalin⁸ egy Toroczkai Wigand Ede által feltételezhetően Albisba tervezett népiskolának az alaprajzát és homlokzattervét küldte meg, kérvén, hogy próbáljunk utánajárni, valóban ide készült-e a terv, illetve megvalósult-e. Az egynapos kézdialbisi kiszállás ilyen szempontból is sikerrel járt, az épületet Keserü Katalin megerősítésével beazonosítottuk. Az épület, amely kő alapon, téglából épült, akárcsak a kapuzata, ma is oktatási intézménynek ad otthont. Még felismerhető rajta Toroczkai Wigand stílusa, de többször átalakították, így például a tetőszerkezet és a padlástér megvilágítására használt áttört oromzatlécezés még az eredeti, de az egykori fa oromdízre már letörtött – később egyik oldalon bádoggombbal helyettesítették. (1. ábra.)

Sajnos, az épület ma is átalakítás alatt áll, mellőzve minden olyan szakmai figyelmet, amely jobb helyeken természetes velejárója a hasonló, ritka épületelemek felújítási munkálatainak. Ottjártunkkor még láthatuk az építés idejét megörökítő 1926-os stukkófeliratot a homlokzaton, valamint a patkóíves nyílászárót és néhány eredeti fa ablakkeretet a gyári fémzsalukkal, de már azzal is szembesültünk, hogy fehér műanyag nyílászárókkal fogják ezeket felváltani, hiszen néhány fakeretet már sikeresen kicseréltek (2. ábra).

A központi fűtéshez kazánt szereltek be az egykori verandába, ezért a veranda házhoz kapcsolódó falát teljesen elbontották (3. ábra), hogy az óriási kazán beférjen, megbontva így az épület szerkezetét, és nem tartva tiszteletben a veranda eredeti rendeltetését (kazánházzá degradálva azt).

¹ ORBÁN Balázs 1869, 185.

² BÁLINTH Gyula 1977, 123.

³ KÓNIA Ádám 1980; GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995; TÚDÓS S. Kinga 1995.

⁴ BINDER Pál – CSEREY Zoltán 1993.

⁵ Bartók Botond, Bordi Zs. Loránd, Haszmann Pál, Kónya Ádám, Olasz Gabriella (Székely Nemzeti Múzeum és az akkor ott működő Kovászna Megyei Műkincsvedelmi Hivatal),

Hlavathy Izabella, János Mihály (Kovászna Megyei Művelődési Felügyelőség). (BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999; BORDI Zs. Loránd 2000.)

⁶ SZÉKELY Zsolt 2008.

⁷ Ezúton mondunk köszönetet Tódor Béla kézdialbisi református lelkésznek, aki idejét nem sajnálva lehetővé tette számunkra a leltárán levő klenódiумok tanulmányozását és dokumentálását.

⁸ Vö. KESERÜ Katalin 2007.

2.

Kézdialbis nagyobb része református vallású, két temetője van, a régi, amely már betelt, és az új temető. Mi ez utóbbiban jártunk (9. ábra). A temetőt a 20. század elejétől használják, és a falu végén, a Felsőhatárban található, nem messze a régi temetőtől. Itt homokkőből készült sírköveket (10–12. ábra) és fából készült sírjeleket (13–14. ábra) találtunk, de a legtöbbjük elé már új, betonból öntött sírkeret készült. Mindkét temetőt a „Pázsint” nevű, téglalap alakú térről lehet megközelíteni, amelynek közepén egy kőből kirakott, nagy körkerületű kút áll. A temető felé menet több régi lakóházat is megtekinttünk.⁹ Az 50-es házszám alatti faház (4. ábra) 1970 óta Kicsi Károly és felesége, Erzsébet lakják, vásárlás útján került a tulajdonukba. A keresztboronás, fehérre meszelt, hosszanti előtornácos, háromsejtes ház az utca felől indulva áll: egyrészt a *tisztaszobából*, másrészt a lakott helyiségből, amely *konyha* is egyben, valamint az ebből nyíló *kamrából*, ahonnan létrán keresztül juthatunk a padlásra. A tornácra az ajtó a konyhába vezet, ahonnan az előbb említett helyiségekbe egymással szemben lévő ajtókon keresztül jutunk. A tetőszerkezetet hat darab hengertagos oszlopra hozták ki a tornácrészen, és a fedélszék mára hullámpalás fedést kapott, de valamikor zsindeley boríthatta. Látható a korábbi oromdíz a sátorretető két végében, ezt már bádogból készítették. A nyílászárók és ablaktáblák eredeti állapotukban, aránylag jól megőrződtek (5. ábra). A *tisztaszoba* feliratos gerendájának a bevésott szövege a következő: „Építette Elekes Damokos; és Nője, ABOd ROSalijával 1868-ban Május 15 die.” Kicsi Károly szomszédságában a fia lakik, akinek a házában szintén van feliratos mestergerenda, és szerkezetét tekintve is megegyezik az előbb ismertetett ház szerkezetével.

A Csurgó nevű forrásnak (6. ábra), bár nagyrészt betonból van kiöntve, az utolsó vályúja – egy kivájt farönk – még emlékeztet arra, hogy milyen lehetett hajdanán. A Csurgó közelében több portán találtunk búboskemencével, de azokat is hamarosan le fogják bontani, hiszen több előtt áll új ház, és nem is használják már a kemencét. Az új temető szomszédságában, elhagyott portán egy zsindeleyes tetejű nyárikonyha is látható még (7. ábra), valamint a mellette lévő portán egy zsúpfedeles, földbe mélyített pince is (8. ábra). A zsindeleyes nyárikonyha mögött csűr áll, szemben vele a lakóház, mindegyiket fából

építették. A telek lakatlannak tűnik, akár a mellette lévő, amelyen a pincére figyeltünk fel – a talajvíz miatt az albisiak nem a lakóházak alá, hanem valahová távolabb, a kertbe helyezik a pincéket.

3.

A kiszállás fő eredménye a templom épületének és berendezési tárgyainak a dokumentálása volt. Albis középkori kerített temploma¹⁰ a falu felső felében, egy domboldalra épült. Az épület felújítás alatt áll, a belső teret már befejezték, de a külső része és a kerítése még beavatkozásokat igényel. Jelenleg a munkálatok pénzühiány miatt állnak.¹¹

A templomot körülvevő, ovális alaprajzú, mintegy 2,5 méter magas fal terméskőből készült. Egykor magasabb lehetett, de ma már sem lőrésüket, sem védőfolyosót nem fedezhetünk fel rajta. Délkeleti részén földig omlott, és a felújítási munkálatok során tovább sérült, mintegy 4-5 méter hosszúságban. Az 1999. évi ásatások alapján Bordi Zs. Lóránd szerint 16. század végi – 17. század eleji vastag, de egyszerű kőkerítés.¹²

Délen a kerítőfal vonalába épült a templomtól különálló, erőteljesen tagolt övpárkánnyal és koronázópárkánnyal ellátott, bádoggal fedett harangtorony (15. ábra), amely biztosítja a cinterembe való bejutást. A Székely Nemzeti Múzeum kőtárábeli, a toronyból származó, 1637-es évszámú kő véleményünk szerint is datálhatja a ma látható várfal építését,¹³ egyben a torony reformáció utáni átépítését. A torony bejáratától balra az oldalfalba keskeny lépcsőfeljártót vágtak.¹⁴ A torony jelentős átalakuláson ment át az idők folyamán, felső emeletének barokkos megoldásai, a tágas hangablakai és a toronyórának kihagyott helyet követő koronázópárkánya tagolják a hagymasisak alatti falfelületeket. A torony földszintjén a lépcsőfeljáróval szembeni oldalon polcot helyeztek el a renoválás során előkerült terrakotta bordatöredékek tárolására (16. ábra). Ezek a bordák a 16. század közepéig gyakran előfordultak Erdélyben, és a templom boltozatát – jelen esetben valószínűbb, hogy a szentélyét – díszítették.

Az ásatásokkal előkerült, a reformáció előttről fennmaradt poligonális szerkezetű kő keresztelőkút és téglalap talapzata, bár faragási stílusuk, motívumaik eltérőek, ugyanolyan kőből faragottak.¹⁵ A karcsú, nyolcszögű, kehely formájú keresztelőkút a talprészénél és a szájperemnél gyufamódra, enyhén

⁹ Előzetes irodalmi tájékozódásunk: GILYÉN Nándor – IMRE Lajos 2006; BALASSA M. Iván – CSERI Miklós 1999.

¹⁰ Az 1998–1999. évi régészeti feltárás négy építési periódust különböztet meg, és megállapítja, hogy az első szakasz román kori (BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999).

¹¹ Tódor Béla református lelkész közlése.

¹² BORDI Zs. Loránd 2000, 292–293.

¹³ Vö. Uo.

¹⁴ Vö. GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 145.

¹⁵ Andezitből készültek (BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999, 255).

kiszélesedik. Szájperemén két csonkítás észlelhető. Erőteljes zig-zag véset fut körbe a kuppáján és a talpán, közepén – a náduszként szolgáló – pálcatagból álló övpánt karcsúsítja és két egyenlő részre osztja a keresztelőmedencét, amely négyszögű csappal illeszkedik a talapzatába. A készítő mester nevét nem ismerjük, de az elnagyolt kimunkálásból következő helyi kőfaragó munkája is lehet, és a legkorábbi emlék a Kézdiabrisban található faragott kőanyag között. A helyreállítási munkálatok során a szentélyben kapott helyet, a bejárat elé állították fel (23. ábra).

A sekrestye bejáratát a reformáció térhódítása után befalazták, és virágornamensekkel gazdagon festették. A szentélyből látható, kibontott – a sekrestye nyílását jelző –, szürke színű kőből faragott késő gótikus nyílás szárkővei véleményünk szerint másodlagosan elhelyeztek, mert a jobboldali szárkő rövidebb, és a szemöldökköve jobbfelé indul, nem a baloldali szárkő irányába. Ez a befalazott ajtókeret eredetileg a déli bejárat kőkerete lehetett, amelyet az első portikusz megépítésekor fölöslegesnek tartottak és eltávolítottak, majd – amikor a terrakotta borda-indításokat eltüntetve a szentély vakolatát egy kicsit megvastagították (köpenyezték), hogy a reformáció utáni festést rávihessék a frissen vakolt falfelületre – befalazták a szentélybe. A sekrestye eredeti kő ajtókeretéből egy homokkőből készült szárkőrészlet az északi külső homlokzaton, a befalazott nyílás jobb oldalán fedezhető fel, ebben jól kivehető még az ajtó sarkának vágott lyuk is. A sekrestye nyílásának különlegessége az volt, hogy egykori ajtaját a falban eltolható gerendákkal zárták. A két gerendaüreg ma is jól látható (17. ábra). A sekrestyéből mára csak a földből kirajzolódó alapokat találjuk.

A kétlépcsős támpillérek mellett a vízelvezetést kezdetlegesen, lógó csatornákkal oldották meg (24. ábra). A nyugati homlokzat késő gótikus, csúcsíves homokkő ajtókerete és a felújításkor szerzett bükszádi andezit lapokkal fedett lábazati párkány és lépcső kontrasztja zavaró még a kevésbé avatott szemnek is (18. ábra).¹⁶ Hasonló burkolattal készülnek bevonni a cinterem járdáját is, amely 1 méter szélességben a templom épületét járja körül.

A templom hajóból és a vele azonos szélességű és közel ugyanolyan hosszúságú szentélyből, valamint a később hozzácsatolt, majd nagyított déli portikuszból áll. A nyolcszög három oldalával záródó szentély

kétlépcsős támpilléreket kapott. A támpillérek különlegessége, hogy a felső lépcsőkönn még megmaradt rajtuk a korábbi barát-apáca fedés, míg az alsókat már az elterjedtebb hegyesvégű cseréppel borították, mint a templom fedélszékét is.¹⁷ A szentély déli oldalának két ablakán gótikus, félköríves kőrészleteket figyelhetünk meg, csonkított állapotban.

4.

A templom belseje és különleges rozettákkal díszített kőszószeke (19. ábra) – akárcsak a külső homlokzatok – fehér mésszel meszeltek. A belső sík mennyezetet hordoz, és oldalfalait freskórészletek, feliratok és bekarcolások töredékei tarkítják. A töredékek a legjobb állapotban a szentélyben és a nyugati karzat falain (20. ábra) maradtak fenn. A díszített falfelületek megőrződött motívumai: inda, virágornamensek és más szimbolikus motívumok, pl. a nyugati karzatban a napkorong arcot foglal magába. Színezésükben megfigyelhetjük a kobaltkék, fekete, valamint a vörös és a sárga okker árnyalatait. Nem kizárt, hogy az egész templom ki volt festve, a reformációt követő időben is, mert mind az orgonakarzat, mind az egykori szentély hordoz a 18. század első feléből származó festést és feliratokat (21. ábra).

Az orgonakarzat alatt, az északi falban találjuk a három részből faragott, késő gótikus tabernákulumot (26. ábra). A homokkő szentségtartó szárkőveit két pálcataggal díszítették, a külsők keresztezik az egyenes szemöldök palcáját. Ez a kőanyag megegyezik a nyugati kapu és a befalazott sekrestye-ajtókeret kőanyagával, és egyidőben készülhettek, de eltér a keresztelőmedence vörös andezit anyagától, amely kimunkálását tekintve is korábbinak tűnik. Az orgona mögötti falrészben egy kb. 1 méter átmérőjű babérkoszorúban latin felirattöredék áll (30. ábra), amelyből arra következtethetünk, hogy a templomot 1710-ben renoválták,¹⁸ és ugyanekkor festhették ki, valamint kiolvasható a „Francisci Bacconi” név is. A felirat töredékessége miatt nem derül ki, hogy az a mestert, a kurátort, a donátort vagy épp az akkori pap nevét örökítette meg. Mivel ezt a feliratot teljesen takarja a mai orgona, véleményünk szerint 1710-ben ez a karzat nem orgonakarzatként működött, tehát máshol és talán más orgonája lehetett a kifestés korában a templomnak. Mai orgonáját Klink Sándor készítette, 1900-ban, kézdivásárhelyi műhelyében.

¹⁶ Az alkalmazott kőlapok használata helyidegen: műemléképület felújításáról van szó, és Felsőháromszéken a templomépítészetben nem ismerős ez a bazaltoid andezit. A térségben inkább a homokkő használata volt elterjedt. A templomban annál is inkább indokolt a homokkő használata, mivel nemcsak a nyugati kapu, az eredeti sekrestyeajtó kerete és a tabernákulum, de egykori padlózata is homokkőből készült. (Vö. BARTÓK Bo-

tond – BORDI Zs. Loránd 1999, 254.)

¹⁷ Elképzelhető, hogy egykor az egész templomot ilyen cserepezés fedte, nemcsak a támpilléreket.

¹⁸ A brokáthoz vagy inkább falikárpithoz hasonlítható nagy virágos és indás ornamentikát hordozó kifestés is 1710-ben történhetett.

A keleti oldalon az orgonakarzat lépcsőfeljárója másodlagosan felhasznált, festett deszkákból készült. Elképzelhető, hogy a terrakotta bordákat követően és a mai sík mennyezetet megelőzően festett kazettákat hordozott a templom mennyezete.

Mindhárom karzatmellvédet fából készítették és kifestették. A kazetták motívumai szerényebbek, mint amilyeneket elvárnánk egy 18. századi díszítéstől. A karzatmellvéd a déli oldalon zöld és kék átfestést kapott, de középső kazettáján átsejlik a korábbi, bordóval festett alapozás (22. ábra).

A nyugati karzaton a gránátalma-motívumokkal díszített kazetták mellett találunk egy díszesebbet, amelynek a közepére címerpajzsba szerkesztett kilenc soros feliratot festettek. A feliratról kiderül, hogy: „*Albisi Ts / omós József / kedves éle / te párja Tő / rök Judith / emlékezetire / építette ezen / kar. / AO 1786.*” (25. ábra.) A Tsomós család az albisi egyház egyik legkiemelkedőbb patrónusa volt, hiszen klenódium-adományok mellett a parókián megtaláltunk 2 fa perselyládát is (27. ábra), amelyeket Tsomós József készíttetett 1776-ban. Ezt a perselyládák oldallapjairól az átfestés ellenére is kiolvashattuk az eredeti festésnek köszönhetően, mert a név és az évszám erőteljes marinkék alapozásra, vörössel készült. Mindkét perselyt átfestették, de az egyik egy harmadik réteget is kapott, egy szürkés-kékes olajfestéket mázoltak rá. Ezt a festékréteget kapták a mellvédek és a padok is, de reményeink szerint lassan mindegyik tábláról le fog kerülni ez az olajréteg, visszaállítva a famunkákon az eredeti festést. A templom asztalosmunkái közül a padok mellett még két kiemelkedő darab említendő meg. Az áttört díszítésű szószékkorona (28. ábra) körülbelül egyidős lehet a két persellyel, esetleg korábbi, mert két festést különíthetünk el rajta. A barna pácós, lakkozott Úrasztala viszont 1867-ben készült, és Demeter Károly és nője, G. M., valamint Lengyel Jákob és nője, B. É. adományozták az egyháznak (29. ábra), derül ki az asztallap vésetéből.

A templom melegét egy öntöttvas kályha szolgáltatja.

5.

A kézdialbisi református egyháznál ma nyolc darab klenódiumot találunk (31. ábra). Ezekből kettő óntányér, egy kehely, egy fedeles serleg, egy kupa, egy fehér mázas, kék virágos kerámiakorsó, egy

paténa nagyságú kis ezüst tányér és egy cápás pohár. A kegytárgyak mellett ritkaságként megemlíthető a 18. századi, átfestett, 1863-as feliratos eklézsiáláda (32. ábra). A legértékesebbek a cápás pohár, az ezüst és aranyozott kehely és tányérka, valamint az ónból készült tányérok. A vizitációk sokkal több ónedényről számolnak be, de más tárgyak is kicserélődtek. A vonatkozó, korábbi kutatásainkból származó adatokat lásd az *Adattárban*.

A cápás pohár (41. ábra) magassága 11,9 cm, talp-átmérője 6,9 cm, szájátmérője 8,7 cm, a peremrész 1,6 cm, talpa 0,6 cm. Az ezüsből készült, részben aranyozott pohár fölfele enyhén kiszélesedik. Felső részén az aranyozott perem alatt két szintén aranyozott, egymást érintő, 4,2 cm átmérőjű koszorúba egy-egy címert és ligatúrákkal operáló köriratot véstek. A heraldikai jobb oldalon lévő koszorúba ötágú koronán fél lábón álló strucc jobb karmai között golyóbist (tojás?) tart. A madár profilból van ábrázolva, és heraldikai jobbra fordul, nyakát jobbról balra haladó nyílveszsző fúrja át (39. ábra). Felirata a koszorún belül foglal helyet: „PAVL. HEANT. DE SZ. IVA”. A rövidítésekkel és két ligatúrával – a Henter névben az „AN”, és a Szentiván-ban a „VA” – operáló szövegből kiderül, hogy a sepsiszentiváni Henter Pálról¹⁹ és családja címeréről van szó. A másik koszorúban egy oroszlánal birkózó alakot ábrázoltak (Sámson?), és mondatzsalagában a felirat a következő: „ELIZ. CZES. DE NAG. SIL.” (40. ábra). Ebben a koszorúban a Cseszeliczky Szilvássy család címerét láthatjuk, és a feliratról kiderül, hogy 17. századi sarjának, Erzsébetnek, Henter Pál második feleségének²⁰ a nevét oldottuk fel. Az edény valamikor a sepsiszentiváni Henter család sarja, Pál és felesége, a Cseszeliczky Szilvássy család sarja, Erzsébet tulajdona lehetett, és az sem kizárható, hogy házasságuk alkalmára készült.

A pohár történetében talán nem elhanyagolható tényező, hogy a Szilvássy család Ambrus sarjának leányi ágán kapcsolódik a 15. században a Cseszeliczkyekhez, és a 17. századi leszármazott, a fent tárgyalt Erzsébet testvére magtalan Boldizsár²¹ halála után annak özvegye, Perneszy Kata a vingárdi és ohábai jószágokat Mikó Ferencnek és Józsefnek engedte át 1630. január 26-án, valamint február 15-én ugyanott heringfalvi és más 17 helységbeli részjavitait Zólyomi Dávidnak és Apaffy Györgynek.²² A pohár feltételezéseink szerint ekkor kerülhetett Zólyomi

¹⁹ L. PÁLMAI József 1901, 205.

²⁰ Henter Pál első felesége Tordai Margit volt. (Uo.)

²¹ L. NAGY Iván 1863, 726–727. Boldizsár, a tordai főpap 1629-ben meghalt.

²² Uo., 727.

²³ Zólyomi Dávid (? , 1600 k. – Kővár, 1649. aug. 1.): Bihar vármegyei nagybirtokos nemes. Katonai pályáját Bethlen Gábor

oldalán kezdte. 1626-ban a mezei hadak főkapitánya és háromszéki főkapitány, 1629-ben feleségül vette Bethlen István leányát. 1630-ban Brandenburgi Katalinnal szemben állt, s nagy része volt abban, hogy a trónt végül is I. Rákóczi György nyerte el. 1631-ben sógorával, Bethlen Péterrel együtt visszaverte Rakamaznál Esterházy Miklós nádor hadait, amelyek a fejedelemség elfoglalására indultak. 1632-ben leverte Császár Péter fölkelését.

Dávid²³ tulajdonába és később a kézdialbisi egyházba, különben ma inkább a sepsiszentiváni parókián vagy a magyarszilvási lenne a helye. A feltételezhetően erdélyi munka eszerint a 17. század első felében készült (1630 előtt), de mesterjegye, amelyet a pohár alján, a doborpajzsban látunk, az „MR” ligatúrással monogram eddig ismeretlen (33. ábra).

A kis óntányér (35. ábra) átmérője 14,8 cm, peremszélessége 2,7 cm. A bélyeg nélküli, virágsziromszerű peremmel kialakított tányérka a méreteiből ítélve egy keresztelőkészlet egyik darabját képezhet. Felírata a perem alsó felére (36. ábra) került bevésésre, kurzív betűkkel: „*Albisba Isten Ditsős[égére] tsinált[atta]: Was Ersebet. 1778: m. Dec.*” Ölében az 5,9 cm átmérőjű, flechelt szalaggal körülvevett, lehetőleg vésett kialakított medalion üresen maradt. A keresztelőtányérka egyidőben készülhetett a nagyobb óntányérral, és nagy valószínűséggel ugyanazon mester (ifj. Michael Meldt) brassói műhelyéből került Háromszékre, valamikor a 18. században, nagy valószínűséggel a feliratban szereplő időpontban.

A nagyobb óntányér (37. ábra) átmérője 22/21,5 cm, peremszélessége 3/2,7 cm. A virágsziromszerű tányérperem alsó részére a következő felirat került: „*Albis[i] Eccl[esianak]: Isten Ditsos[égére] tsinált[atta]: Was Ersebet. 1778. m. Dec.*” (38. ábra). Ölébe kör alakú sávokat véstek, így alakítva ki egy 8,1 cm átmérőjű medalliont, amelyet szintén üresen hagyott a díszítőmester. Fenekének közepén került beütésre egy ovális bélyegkeretbe a palmaágas, koronás ötszirmú rózsza és az ötágú korona a mester „MM”-monogramjával (34. ábra). A monogram Michael Meldt nevét rejt, az ifjabb neves brassói önöntőét, aki 1758–1793 között alkotott.

A mázas cserépkancsó (42. ábra) magassága 18 cm, szájátmérője 11 cm. A kiöntőcsőrrel és a vele szemközti oldalon füllel ellátott vizeskancsónak a nyaka hosszú, széles szája ovális alakú. Az olomázás edény testét ultramarin színű (kék) indákkal és három kör alakú virágszirommal, lóheremotívummal díszítették. Formája és technikája nem erdélyi műhelymunkát, hanem a 19. század végi német vidékek műhelyét idézi.

Az aranyozott ezüst kehely (43. ábra) magassága 19,8 cm, talp- és szármagassága 15 cm, a talpátmérője 9,5 cm, a szájátmérője 9,8 cm. A kehely

kuppája fölfele kiszélesedik, hatszögű szára lefut a talpára, amely kör alakú alapon végződik. A szárat a felső részen két szeggel nyitólva erősítették meg. A szegek helye a szár négy oldalán látható. Nódusza kerek végződésű szirmokból áll, melyeket vastagabb sodrony oszt. A nódusz alatt a hatszögű szárrész hosszabb, mint a felső szárrész, és két vékony sodort pálcá keretezi. Az ezüst kehely aranyozása jó állapotban van. Az aranyozás a kuppájának a belső részén, csak a felső 1 centiméteren fut körbe. A talp alsó része sem kapott aranyozást, viszont ide került beütésre a mesterjegye, amely kopott állapota miatt nehezen egyértelműsíthető. Kérdés, hogy PH vagy csak egy H betű alkotja (44. ábra). Feltehetőleg Brassóban, de mindenképp erdélyi műhelyben készülhetett, valamikor a reformáció korában.

A paténa nagyságú ezüst tányérka (46. ábra) átmérője 14,8 cm, peremszélessége 3,7 cm. A széles peremmel ellátott, ezüsből készült edény felső része aranyozást kapott. A tányérperem felső részére került az adományozó nevét és az adományozás idejét is megőrkítő körirat. A szöveg kezdetét egy négyszirmú virág jelzi: „*ISTEN DITSŐSÉGÉRE KÉSZITETTE ALBISI TSOMOS MIHÁLY KOLOSVÁRI JURIS PROFESSOR 1759 ESZTEN[dőben]*”. A Csomós család kézdialbisi székely család; alapítója Csomós István, aki 1594-ben Báthory Zsigmondtól Kézdiabísi, Gelence, Imecsfalva és Domokosfalva helységben (a kézdi és orbai székekben) részjószágokat nyert adományba. Csomós Mihály²⁴ a kolozsvári evangélikus-református kollégium tanára volt, kinek két testvéréről tudunk: Kláráról és Jánosról. Utóbbi külföldön tanult, majd református lelkész volt Désen. A mesterjegye nélküli tányérkát elképzelhető, hogy Csomós Mihály éppen Kolozsváron készítette a kézdialbisi egyház részére. Mindenképp erdélyi műhely munkája.

A fedeles serleg magassága fedelével, gombjával 27,2 cm, magassága fedél nélkül 20 cm, a talpátmérő 9,5 cm, a szájátmérő 9,3 cm, a fedélátmérő 9,4 cm. A talpa sárgaréz, a kuppája vörösréz, de az egész felület ezüstözést kapott. Talpát vas csavarral erősítették a kuppára. Felírata a kupa egyik oldalára került bevésésre: „*Dr. Kelemen Zoltán orbai református egyházmegyei főgondnok adománya / a Brateş-i református egyházi fuvószenekar 1935 évi július 14.-iki nyári / zeneverseny alkalmával.*”

Rákóczi-való viszonya azonban egyre romlott, annyira, hogy 1632-ben esetleges menekülése érdekében levelezést kezdett a budai pasával. 1633. ápr. 4-én Rákóczi elfogatta, s hűtlenség és hatalmaskodás címén fő- és jószágvesztésre íteltette, majd életének megkegyelmezve életfogytiglan Kővár várába záratta. – L. GYALOKAY Jenő 1917. Háromszéki főkapitánnyá való kinevezéséről: Uo., 139.

²⁴ ALAPY Gyula és tsai 1913, 131. A könyv Csomós Mihály feleségének Wersendy Borbált jelöli meg, mely házasságból négy gyermek születik: István, András, Anna és Katalin. Szintén ebből a forrásból tudjuk meg, hogy a család Ferdinándtól kapta címeres nemeslevelét, amelyet ekkor Ádámoson Csomós Miklós őrzött. Sem Pálmay, sem Nagy Iván, sem az említett forrás nem közöl címerrajzot vagy leírást a családi címerrel.

A kupa magassága 18,2 cm, talpátmérője 9 cm, és a szájmérő 10,6 cm. Az edény Ausztriában készült, amint az kiderül a fenekén beütött bélyegző feliratából is (LERK). Felirata két sorban a kupa felső felére íródott: „*Sepsiszentgyörgyi dalosverseny 1934. V. 27.*”

Kézdialbisban ebben az időben még működött a férfi dalárda. Ma már csak a zászlaja van meg, a fent említett kupája és a dalárdaverseny oklevele.

Az utolsó két tárgy, a kupa és a fedeles serleg 20. századi alkotások, viszont említést érdemel az a fehér pamutra fémszalaggal hímezett textília, amely a mai leltárkönyvben sem szerepel (45. ábra). A négyszögű, szélén hullámosra alakított és fémszállal szegett terítő négy sarka ezüstözött vörösréz szalaggal varrott. Az anyag egyik sarkába egy papírdarabot tűztek, amelyen ceruzával a „MIKES” szó áll. Kérdés tehát, hogy a Mikes család tulajdonából került-e az albisi egyházhoz, és hogy mikor. Készítési idejét a 18. század végére vagy a 19. század elejére tehetjük.

6.

Az egyházközség levéltárában 17. századból származó adatokat, feljegyzéseket találtunk. A klenódiumokról is tanúskodó összeírásokból eddig is tudtuk, hogy a 18. század folyamán Albisban gazdagabb volt az ónkészlet egy domborműves tállal, két keresztelő készlettel és egy hatszögű palackal.²⁵ A következő forrást 1759-ből idézzük, mert

ez az egyik legteljesebb a klenódiumokat és könyveket illetően:

„*Anno 1759 Die 15-ta January. Megye Biro Máthé László Úr ratio csinálni akarván Subsequens Megye Biro Úrnak az Albisi Nemes Eccla Klenodiáit transponállya Baktsi Pál Úrnak e levent:*

1. *Vagyon egy Váradai Biblia a Templombéli Chatedrához.*

2. *Egy Graduál az éneklő pulpituson.*

3. *Egy gyontató pohár tángyérrel az Eccla ládájában.*

4. *Egy srófós Ón Palanczk Fedelestől a Ládában.*

5. *Két Keresztelő Ón Kanna.*

6. *Egy persellyben való veres csésze.*

7. *Arannyal varrott két kis ruha.*

8. *Egy fejér sellymes Szkófumos kis ruha.*

9. *Chatedrara való egy Selyem materia.*

10. *Egy Chatedrára való szőnyeg.*

11. *Két kendő, egyik veres fejtős, a másik fejéres.*

12. *Hat abrosz egyikük két rend része megyen a közepein kettébe a Chatedrára való és a láda fenekén való megszakadott. Az egyiket konferálta Kerekes Ferencz né 12 két rosaju kender abrosz az egyik gyapot baraszkmagos. Két sáhos az utolya koszkás.*

13. *Egy hitván Festékes a Pap ülő széke előtt.*

14. *200 sendellyszeg az Eccla Ládájában.*”

A Váradai Bibliát mi is kézbe vehettük, de a két darab ón keresztelőkannát már nem, mint ahogy a török szőnyeget és a megannyi felsorolt úrasztali terítőt sem.

Adattár a kézdialbisi református egyházban található egyházi kegytárgyakhoz (1736–1797)²⁶

1736

Vagyon egy homályos félig arannas kehelye tángyérával együtt.

Egy srófós ón palack.

Egy keresztelő ón kanna, második Bod János uram collatuma.

Egy veress festésű csésze perselynek való.

Ez alá egy lábakra csinált persely.

Egy potyolat keszkenő.

Nagy öreg szkofiumos hímmel és négy kissebbel varrott, zöld sellymes keszkenő. Fejéres sellymes szkofiumos keszkenő.

Két sákos abrosz török hímmel szőtt abrosz.

Egy kamuka hímmel szőtt, két rend kötésű abrosz.

Egy feketével tarkás festékes.

Más festékes.

Egy fejéres abrosz ugyan oda való.

Egy fejéres pulpitusra való kendő.

Más veress fejtővel varrott.

Egy rész abrosz az cathedrán.

Egy Váradai Biblia.

Egy rossz Impresszum.

Egy libellus ecclesia bonuminak consignálására való.

Egy kék posztó az Úr asztalára.

Egy ón tángyér.

Egy tisztességes török szőnyeg.

egy tisztességes sákos kötéses abrosz.

Nova collatio egy tisztességes sellyem abrosz két vége sellyem rojtos cathedrara való, Bod János uram conferálta még éltiben, különféle sellyemmel szőtt.

1743

Egy arannas talpas kehely tángyérával együtt.

Egy srófós ón palack.

Két Úr asztali ón kanna.

Egy veres festékű théka perselynek való.

Egy lábakon való asztalocska persely alá való.

Egy patyolat keszkenő.

Más szkofiumos fejér sellymes keszkenő.

Két zsákos abroszok.

Más török hímmel szőtt abrosz.

Egy kamuka hímmel szőtt abrosz.

Más két kötésű és rojtos végű abrosz.

A prédikáló széken is vagyon egy abrosz.

Egy feketével tarkás festékes a prédikáló széken.

Nota bene. Egyik zsákos abrosz néhai Bod Susanna asszony

²⁵ Lásd alább: *Adattár a kézdialbisi református egyházban található egyházi kegytárgyakhoz (1736–1797).*

²⁶ KREmLt, II/15, 17, 19. Az ónedény-adatok korábban is leközölve (BARABÁS Hajnalka 2006, 256–257).

collatuma.
 Más festékes a prédikátor ülő székin.
 Két fejéres kendő.
 Más veresses kendő.
 Egy Váradai Biblia.
 Egy öreg Impressum a mely most vétetett a pulpitusra flo. 5.
 Egy Libellus az eklézsi bonuminak consignálására.
 Egy kék posztó asztal fedél.
 Egy ón tányér.
 Egy tisztességes török szőnyeg.
 Egy tisztességes egész selyemből szőtt materia prédikáló székre való.

1759

Egy aranyas talpas kehely tányérával együtt.
Egy srófos ón palack.
Két keresztelő ón kannák.
Egy veres festékű csésze.
 Egy lábakon való asztalocska persely alá való.
Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér tiszteletes Damokos Elek uram collatuma.
 Egy patyolat keszkenő négy öreg és négy apró arany hímekkel varrott.
 Más szkofiumos fejér selymes keszkenő.
 Más arannyal varrott patyolat keszkenő galandos [!] kerületü.
 Egy bors hímes abrosz.
 Más kockás abrosz.
 Harmadik kamuka hímes meg avult abrosz.
 Negyedik két rend kötéses rojtos végű abrosz.
 Más abrosz a prédikáló széken.
 Egy tizenkét rózás avagy fehér varrású kötéses közepű rojtos végű abrosz Kelemen Ferencné collatuma.
 Más kamuka hímes kötéses közepű kender abrosz Bartha Klára collatuma.
 Egy festékes a prédikátor székre.
 Más festékes hitván [!] a mester székre.
 Más veres fejtővel varrott kendő.
 Egy virágos rojtos tisztességes selyem materia katedrára való.
Egy Váradai magyar Biblia a prédikáló széken.
Egy öreg Impressum a pulpituson.
Egy libellus mellyben az eccleisa javai jegyeztetnek.
Egy láda az ecclesia bonuminak conservatiojára.
 Egy fejéres kendő a pulpituson.
 Egy tisztességes szőnyeg.
 Az Úr asztalán két posztó.
 A prédikáló széken szederjes posztó sárga posztóval csipkézve, tiszteletes Barabás Istvánné asszony collatuma.

1762

Egy aranyas talpas kehely tányérával együtt.
Egy srófos ón palack.
Két keresztelő ón kannák.
Egy veres festésű csésze.
 Egy lábakon álló asztalka persely alá való.
Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér.
 Egy patyolat keszkenő négy öreg és négy apró hímekkel varrott.
 Más szkofiumos fejér selymes keszkenő.
 Más arannyal varrott patyolat keszkenő galandos kerületü.
 Egy bors hímes abrosz.
 Más kockás abrosz.
 Harmadik kamuka hímes megavult abrosz a prédikáló széken.

Negyedik két rend kötésű rojtos végű abrosz.
 Más abrosz a prédikáló széken.
 Egy tizenkét fejér varrású kötéses közepű rojtos végű abrosz.
 Más kamuka kötéses hímes közepű kender abrosz.
 Egy festékes az iskola mester székén, amely volt a prédikátor székén.
 Más veres fejtővel varrott kendő.
 Egy virágos rojtos végű tisztességes selyem materia cathedrára való.
Egy Váradai magyar Biblia cathedrára való.
Egy öreg Impressum a pulpitusra való.
Egy Libellus amelybe az eccleisa javai jegyeztetnek.
Egy láda az ecclesia javainak conservatiojára.
 Egy fejéres kendő a pulpitusra.
 Egy tisztességes szőnyeg.
 Az Úr asztalán kék posztó.
 A prédikátor széken szederjes posztó sárga posztóval csipkézve.
 Nota bene. Az Úr asztalára való felebb fel tetetett ezüst tányér conferaltatott titt. albisi Csomós Mihály Kolosvári juris professor ő kegyelmétől, hazafiúságának tanubizonyosságául.
 Az ez előtt való ezüst tányérokra fenn hagyatik és el adatására az ecclesia facultatit. Egy matricula in folio, amelybe jegyeztetnek esztendőnként az ecclesiában születtek, házasodók és meg holtak.

1767

Egy aranyas talpas kehely tányérával együtt.
Egy srófos ón palack.
Egy keresztelő ón kannák.
Egy veres festékű csésze.
 Egy lábakon álló asztalocska persely alá való.
Egy ón tányér.
Egy figurás vagy képes ón tányér.
 Egy patyolat keszkenő.
 Négy öreg apró hímekkel varrott [keszkenő].
 Más szkofiumos fejér selymes keszkenő.
 Más arannyal varrott patyolat keszkenő galandos kerületü.
 Egy bors hímes abrosz.
 Más tizenkét fejér varrású kötéses közepű, rojtos végű abrosz.
 Egy festékes az iskola mester székén rongyos.
 Egy veres fejtővel varrott kendő.
 Egy virágos rojtos végű tisztességes selyem materia prédikáló székre való.
Egy Váradai Magyar Biblia cathedrára való, amely hogy romladozásából restauráltassék committáltassék.
Egy öreg Impressum pulpitusra való.
Egy Libellus amelybe az ecclesia javai jegyeztetnek.
Egy láda, amelyben az ecclesia javai conserváltatnak.
 Egy fejéres kendő a pulpituson.
 Egy festékes szőnyeg.
 Az Úr asztalán kék posztó.
 A prédikáló széken szederjes posztó, sárga posztóval csipkézve.
Egy Matricula in folio, amelyben jegyeztetnek esztendőnként a születettek, megholtak és házasodtak.
Egy két ejteles fa palack tist. Baktsi László uram collatuma.

1797

Egy ezüst aranyas füstös talpas pohár.
Egy ezüst tágyér arany füstös, ezen rajta való írással: Isten ditsőségére készítette Albisi Tsomos Mihály Kolosvari Juris Professor 1759 Esztend.
Egy hatszegű srófos ón palack.

Egy vintzi ón fedelű s fülű fél ejteles bokáj.
 Egy nagyobb és kisebb hasonló formájú ón tángyérok 1778
 Vas Ersébet ajándéka.
 Két fekete ón rossz tángyérok.²⁷
 Egy házi gyolcsból készítettett veres selyemmel s arany fonallal
 virágoztatott fejér abrosz.
 Egy bors hímes fejér abrosz három szélben.
 Egy tizenkét fejér varrásos, kötéses közepű rojtos abrosz.
 Egy fejér rojtos kendő.
 Egy potyolat [!] keszkenő nyolc szkofium virágokkal szépítte-
 tett, négye kisebb, négye nagyobb.
 Egy fejér selyemmel virágoztatott vékon[y] fejér keszkenő.

Egy arannyal varrott potyolat, arany galanddal bé szegve.
 Communio alkalmatosságával a prédikáló székre terítetni szo-
 kott lángszínek selyem terített Gidófalvi Sofia ajándéka.
 Ugyan hasonló, szép virágos selyemből való rojtos tarka terítettő.
 Váradi Biblia a prédikáló széken.
 Egy Énekes Könyv vulgo Gradual.
 Libellus, melybe az Eklézsia bonumai jegyeztetnek, van a me-
 gyebíránál.
 Egy fa kulacs, mintegy 2 ½ ejteles.
 Három asztalok pap házánál.
 Négy fogasok, hárome karos.
 Három fejér padok.

Barabás Hajnalka – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; hajnalba@yahoo.com

Levéltári források

Kézdi Református Egyházmegye Levéltára (KREmLt)
 – II/15, *Visitationalis jegyzőkönyv 1735–1743*
 – II/17, *Visitationalis jegyzőkönyv 1759–1767*
 – II/19, *Visitationalis jegyzőkönyv 1797–1810*

Irodalom

- ALAPY Gyula és tsai
 1913 *Magyarország címeres könyve (Liber armorum Hungariae)*, I (A–C; szerk. Alapy Gyula és társai), Grill Károly könyv-
 kiadóvállalata, Budapest.
- BALASSA M. Iván – CSERI Miklós
 1999 *Népi építézet Erdélyben* (szerk. Balassa M. Iván – Cseri Miklós), Szentendre.
- BÁLINTH Gyula
 1977 Kovászna megye történeti helységnévtára, *Aluta*, VIII–IX, 1976–1977, –.
- BARABÁS Hajnalka
 2006 Ónedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben, *Acta (Siculica)* 2006/2, 237–378.
- BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd
 1999 Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban, *Acta (Siculica)* 1998/1, 253–262.
- BINDER Pál – CSEREY Zoltán
 1993 Településeink múltja. Albis (Kézdialbis), *Háromszék*, 1993. márc. 6.
- BORDI Zs. Loránd
 2000 A kézdialbisi református templom 1999. évi régészeti kutatása, *Acta (Siculica)* 1999/1, 291–296.
- GILYÉN Nándor – IMRE Lajos
 2006 *Erdély népi építészete. Kölcsönhatások*, Győr.
- GYALOKAY Jenő
 1917 Albisi Zólyomi Dávid, *Századok*, LI, 137–152, 243–259.
- GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József
 1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest.
- HLAVATHY Izabella (szerk.)
 2000 *Az albisi református templom*, Cova Print, Sepsiszentgyörgy.
- KESERŰ Katalin
 2007 *Torockzai Wigand Ede 1869–1945*, Holnap Kiadó, Budapest.
- KÓNYA Ádám
 1980 *Az albisi vár, Megyei Tükör*, XIII, 1980. szept. 27.
- ORBÁN Balázs
 1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, III, *Háromszék*, Pest.
- NAGY Iván
 1863 *Magyarország családai*, X, Pest.
- SZÉKELY Zsolt
 2008 *Csernáton község régészeti monográfiája*, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- TÜDŐS S. Kinga
 1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVII. században (Háromszéki templomvárak)*, Budapest.
 2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVII. században*, Marosvásárhely.

²⁷ Utóbbi tétel áthúzva.

Date privind patrimoniul cultural din Albiș (Kézdiálbis), jud. Covasna

(Rezumat)

Deplasarea din 14 mai 2008 a avut drept scop luarea în evidență a vaselor liturgice ce aparțin bisericii reformate din Albiș, cu ocazia verificării unei posibile clădiri proiectate de Ede Toroczkai Wigand (1869–1945). Clădirea a fost într-adevăr construită în 1926 și funcționează în ea până azi școala generală a satului, dar a trecut prin numeroase metamorfoze, câteva elemente esențiale fiind schimbate pe frontispiciu (de exemplu, ancadramentele din lemn se schimbau cu termopane chiar în timpul vizitei noastre). Obiectele de cult bisericesti care figurează în inventarul protopopiatului s-au împușinat și ele. Izvoarele scrise din sec. al XVIII-lea pomenesc și un potir cu patenă, păstrate din perioada anterioară reformei eclesiastice. Raportul descrie amănunțit rezultatele deplasării, concentrându-se asupra celor opt obiecte bisericesti rămase la comunitatea reformată.

Data concerning the cultural heritage of Kézdiálbis (Albiș, Covasna county)

(Abstract)

The mission of the field-research done in 14 May 2008 at Kézdiálbis was to explore a building considered to be designed by Ede Toroczkai Wigand originally to function as a public elementary school. We also wanted to evaluate the cultic objects of the Calvinist church.

In the time of our visit the building designed by Toroczkai Wigand was going through another metamorphosis. Built on a stone foundation, the building made of bricks functions even now as a school. The style of the designer is obvious although the building has suffered much deterioration, modification: the frontal ornament is broken; the window frames made originally of wood and the metal shutters are replaced by plastic ones.

The cultic objects listed in the inventories of the Calvinist church are today fewer in number, although the archive materials from the 18th century mention the treasures kept from the Catholic times. They have also a box of the congregation dating from 1863.

1. ábra A Toroczkai Wigand Ede tervei alapján épült kézdialbisi általános iskola az utca felől.

2. ábra Az iskola keleti homlokzata.

3. ábra Az iskola verandája és lebontott fala.

4. ábra A Kicsi Károly háza.

5. ábra A ház eredeti fatáblái.

6. ábra A Csurgó nevű forrás.

7. ábra A zsidelyes nyárikonyhás porta.

8. ábra A zsúpfedeles pince.

9. ábra Az új temető.

10. ábra Sírkő.

11. ábra Sírkő.

12. ábra Sírkő.

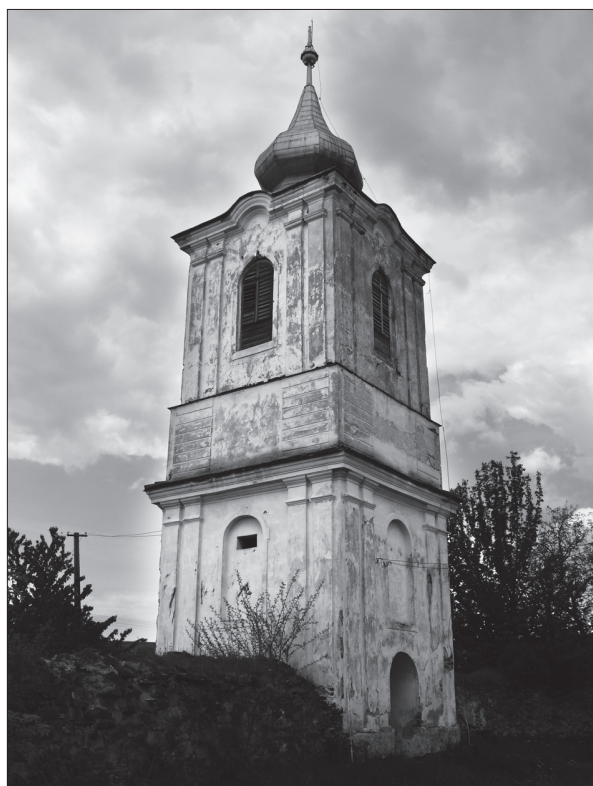

13. ábra Fakereszt.

14. ábra Fejfa.

15. ábra A kézdialbisi templom tornya és romos várfala.

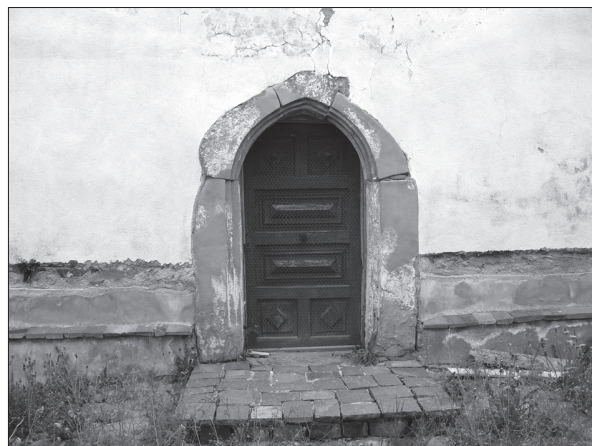

16. ábra A toronyaljban tárolt terrakotta bordatöredékek.

17. ábra Az északi homlokzat a befalazott sekrestenyílással és gerendaüregével.

18. ábra A nyugati homlokzat csúcsíves ajtókerete és az új kőlapos burkolat.

19. ábra A templom belső keleti oldala, orgonakarzat, szószék és hangvető.

20. ábra Napkorong arccal.

21. ábra A nyugati karzat.

22. ábra A déli karzat.

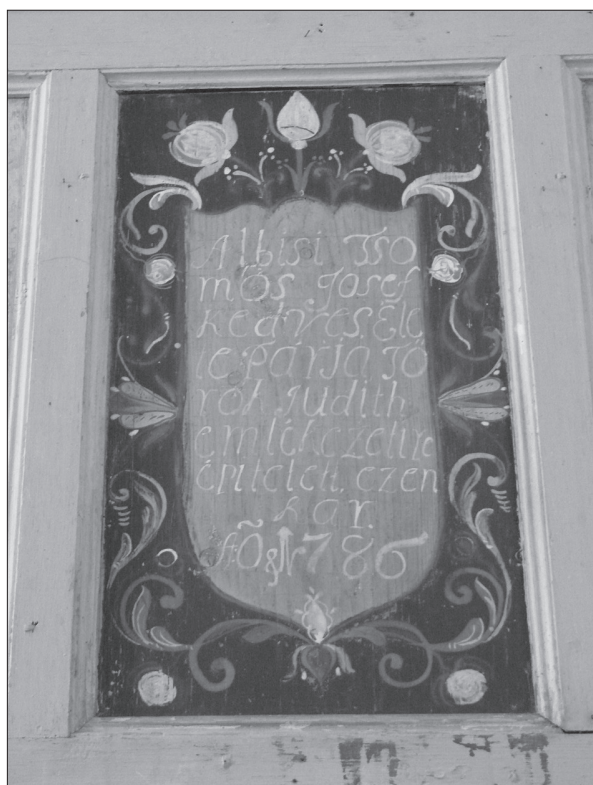

23. ábra Keresztelőkút a befalazott sekrestye gótikus kőkerete előtt.

24. ábra A vízelvezetés.

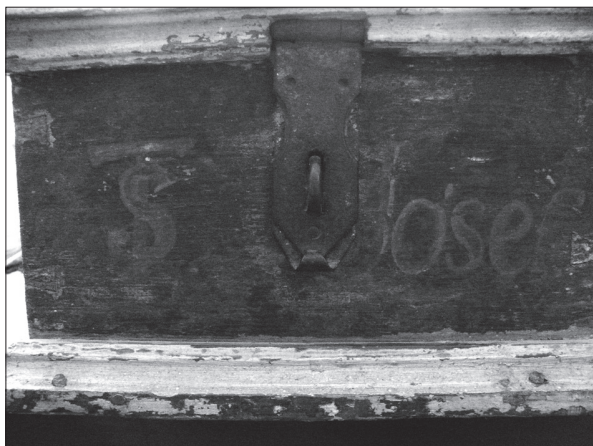

25. ábra 1786-os mellvédtábla.

26. ábra Gótikus tabernákulum.

27. ábra 1776-os persely.

28. ábra Szószékkorona.

29. ábra Úrasztala.

30. ábra 1710-es javításokat jelző felirat.

31. ábra Az albisi református egyház klenódiukai.

32. ábra 1863-as láda.

33. ábra A cápás pohár bélyege.

34. ábra Nagobb óntányér bélyege.

35. ábra Kis óntányér.

36. ábra Kis óntányér alja a felirattal.

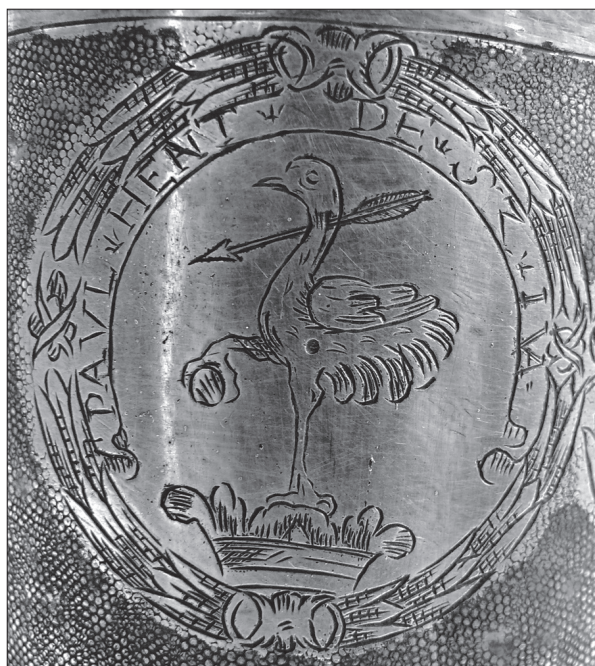

37. ábra Nagobb óntányér.

38. ábra Nagobb óntányér alja a felirattal.

39. ábra A Henter Pál családjának címere körirattal.

40. ábra A Cseszelitzky Szilvássy Erzsébet családjának címere körirattal.

41. ábra A cápás pohár.

42. ábra Cserépkancsó.

43. ábra Aranyozott ezüst kehely.

44. ábra A kehely bélyege.

45. ábra Fémszállal hímzett terítő sarokmintája.

46. ábra 1758-as ezüst, részben aranyozott tányér.

NÉPRAJZ

Kovács Árpád – Nyárádi Zsolt

A TARCSAFALVI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG A 18–19. SZÁZADBAN AZ EGYHÁZKÖZSÉG LEVÉLTÁRI FORRÁSAI ALAPJÁN

1. Bevezető

A Konyha-patak mellett található Nyikó-menti Tarcsafalva a régészeti terepbejárások alapján már az Árpád-korban létező település volt. A falu belterületéről gyűjtött hullámvonal-köteges, bekarcolt, egyes vonallal díszített kerámia oldal- és peremtörödékek a 13. századra keltezhetők.¹ 1333-ban a pápai tizedszedők összeírásában már egyházas helyként szerepel, ekkor a falu papja 5 báni dénárnak megfelelő összeget fizetett.² A 14. században tehát már létező falu legkorábbi írásos említését egy 1462-ben keltezett oklevél *Tarchafalwa* alakban említi,³ kevés különbséggel ebben az alakban íródik a következő századokban is.

Tarcsafalva népességéről az 1566. évi lustra ad némi támpontot, ekkor 10 lófőt írnak össze,⁴ 1567-ben a lófők 25 dénáros adóösszeírásakor hat portát tüntetnek fel.⁵ 1576-ban Pálffy Péter öt jobbágyporta után fizet adót.⁶ A későbbiekben a népesség létszámának alakulásáról az 1721-ben készített összeírásból tájékozódhatunk, amikor a felvett adóköteles háztartásban körülbelül 130 személy lehetett. Az 1780-as években Magyarországon végzett első hivatalos népszámlálás a faluban 57 házban 51 családot s azokban 235 személyt állapított meg.⁷

Tarcsafalva román kori és gótikus templomáról kevés adat áll rendelkezésünkre. Orbán Balázs, valamint az egyháztörténeti források leírásai alapján egy boltozott, freskókkal díszített templom képe rekonstruálható.⁸ A középkori templom régészeti megfigyeléseit 2004. decemberében a Csíki Székely Múzeum régészei végezték. Ekkor a talajvíz elvezetése céljából egy 1 m széles és 1,80–2 m mély árokkal ásták végig a templomtól északra eső részt (*1.3. ábra*). A munkálatok régészeti felügyelet mellett zajlottak, melynek nyomán sikerült megfigyelni az árok falában egy nyugat–kelet tájolású temetkezés maradványait,

hozzávetőlegesen 70–80 cm mélységben. A gótikus templom omladékának átvágásakor téglaborda töredékek és két kőrácsos ablak (*4.5. ábra*) darabjai kerültek napvilágra.⁹ A reformációt követően a település lakói az unitárius vallásra tértek át, mely hitben mindmáig megmaradtak. A csupán csak néhány főt kitevő katolikusokat a 19. század folyamán Pálfalva filiájaként tartották nyilván, akárcsak Csehétfalva, Tordátfalva és Váralja hasonló felekezeten levő híveit.¹⁰

A tarcsafalvi unitárius egyház történetével először Ürmösi Kálmán foglalkozott, aki a néhány oldalas tanulmányában röviden említést tett a korabeli, az általunk vizsgált dokumentumokban is részletesen leírt templomról, felsorolja a Tarcsafalván szolgáló papok és *iskolamesterek* neveit, az egyházközség *jótevőit*, elkészítve ezáltal egy vázlatos egyháztörténetet.¹¹ Adorján Rudolf a ravai egyházközség levéltárában lévő jegyzőkönyv első részét közölte, amely a keresztúrköri harminc egyházközség ingó és ingatlan vagyonának leírását tartalmazza. Adorján tanulmányában az 1770-es évek elején megtartott vizitációk megállapításainak adatait tette közzé, amelyeket azonban csak 1779-ben foglaltak jegyzőkönyvbe. Ezek a jegyzőkönyvek egyháztörténeti vonatkozásban nagy jelentőségűek, és a 18. század utolsó harmadának fontos forrásai. A szerző eredeti sorrend szerint hét folytatásban közölte az egyházközségek jegyzőkönyvbe felvett adatait.¹² A Tarcsafalváról szóló rész az 1773-ban tartott vizitáció megállapításait tartalmazza.

Tarcsafalváról és annak egyházáról nélkülözhetetlen összegzéseket találunk Dávid László,¹³ valamint Benkő Elek műveiben.¹⁴ Molnár István a székelykeresztúri egyházkör ismertetéséről szóló adatgazdag leírásában szót ejtett Tarcsafalváról is. Tanulmánya első részében rövid népesség- és településtörténeti áttekintés után a község történetére vonatkozóan

¹ BENKŐ Elek 1992, 241–244.

² MON. VAT. 1887, 115.

³ SzOkl. ú. s. VIII, 98.

⁴ SzOkl. II, 194, 201.

⁵ Uo., 219.

⁶ SzOkl. IV, 37.

⁷ MOLNÁR István 1995, 126–127.

⁸ ORBÁN Balázs 1868, I, 112–113; DÁVID László 1981, 342–344.

⁹ A 2004-ben talált kőfaragványok a parókia birtokában maradtak.

¹⁰ SCHEM 1882, 160–161.

¹¹ ÜRMÖSI Kálmán 1876, 360–372.

¹² ADORJÁN Rudolf 1990, 105–109.

¹³ DÁVID László 1981, 342–344.

¹⁴ BENKŐ Elek 1992, 241–244.

kiemelte, hogy Tarcsafalva egykor központi anyamegye volt, amelynek leányegyházközségei voltak Csehétfalva és a két Kadács. Csehétfalvát egy 1618-ban keltezett okmány a *mater*-től már mint elváltat említi; Felső- és Alsó-Kadács az 1718–1724 közötti években szakad el Tarcsafalvától. Az elválás okai Molnár István állítása szerint a templom és más egyházi középületek fenntartási költségeiből támadt nézeteltérések voltak.¹⁵

2. A levéltár rendezése és annak forrásértéke

A tarcsafalvi unitárius egyházközség levéltárának rendezésére 2008. február–márciusában került sor, Pitó Attila helyi lelkész indíttatására. Hasonló egyházközségi levéltári rendezések zajlottak Hodgyában, ahol a levéltári források értelmezése és az eredmények közzététele nagyban hozzájárult az egyházközség 18–19. századi hétköznapijainak megismeréséhez,¹⁶ Bikafalva 19. századi egyházi levéltára pedig a régészeti ásatások eredményeivel összevetve a bikafalvi református egyházközség történetének megírását tette lehetővé.¹⁷

Az egyház fontosabb eseményeit rögzítő, lelkipásztorait, *iskola mestereit* felsoroló, javait lajstromba foglaló, gyakran olvasmányos jegyzőkönyvek minden egyháznál előfordulnak. Ezek nélkülözhetetlen forrásai a népesség-, település-, hely- és művelődéstörténetnek. Ezek a kis egyházközségi levéltárak, annak ellenére, hogy fontos egyház- és településtörténeti információkat hordoznak, az esetek zömében mostoha körülmények közt léteznek. Számos esetben nem megfelelő körülmények közt tárolják őket, nincsenek rendezve, a régi iratok újjakkal keverednek. A rendezetlen anyagnak nincs jegyzéke, így kutathatósága és forrásértéke csupán a rendezést követően válik teljességében kiaknázhatóvá.

Az általunk fellelt legkorábbi dokumentumok az 1680-as évek elejéről származnak. Van egy 1681-es keltezésű irat, amely Tarcsafalvának és Csehétfalvának Koronddal való *compositioja* (egyezsége) a Morád havasának birtoklását illetően. Ugyancsak 1681-ből származik az a fejedelmi pecséttel ellátott oklevél is, amely tulajdonképpen a havashasználattal kapcsolatos egyezség megsértéséről való bizonylatot és a fejedelem által megszabott végrehajtási parancsot tartalmazza. Található továbbá még egy-egy *compulsorium mandatum* (vallatást elrendelő parancs) 1681-ből és 1682-ből, szintén Apafi fejedelem pecsétjével hitelesítve, ezeket ugyancsak a havashasználatból adódó visszaélések megoldása céljából bocsátották ki.

A legkorábbi tarcsafalvi kurátori számadáskönyvbe 1749-től 1801-ig vezetik az adatokat. Ebben a

számadáskönyvben található az 1789. júliusában tartott püspöki vizitáció Tarcsafalvára vonatkozó feljegyzései, amelyek alapján képet kaphatunk az egyházközség belső ingatlanjairól, valamint az akkor használatban lévő templom állapotáról, illetve annak berendezési tárgyairól is. Általánosságban véve ezekbe a protokollumokba a kurátorok évek szerint kötelesek bemásolni a Guberniumnak a dekrétumait, valamint a különböző adminisztratív jellegű leiratokat. Szerepelnek továbbá bennük a *consistoriumi határozások*, amelyeket a *partialis gyűlésben* rögzítenek (pl. keresztúri iskolaépítés, különböző gyűjtésekre való felhívás), valamint egyéb egyházi kérdések tárgyalása (pl. *professori jövedelmek*). A számadáskönyvek főként az egyházközség pénzügyeit követik figyelemmel, ezek teszik ki a levéltári anyag jelentős hányadát, többségük 19. századi. A második jegyzőkönyv az 1803–1854 közti időszak bevételeit és kiadásait tartja számon. Ennek folytatásában 1856-tól 1924-ig jegyzik a bejövő és kimenő összegeket. 1912-től kezdve már formanyomtatványba is bevezetik a pénzügyi forgalmat. A 19. század végéről a hivatalos számadáskönyvek mellett megtalálható az egyházközség gondnoka által vezetett bevételek és kiadások jegyzéke is.

A következő jegyzőkönyv-csoport a felsőbb utasításokat követi nyomon. Ezek közül a legelső az 1804–1845 közti időszak esperesi, királyi rendeleteit tartalmazza, számos felhívást találunk a tűzkárok kijávitását célzó adományok gyűjtésére. Ennek a jegyzőkönyvnek a folytatása az 1845–1888 közötti időszak felső utasításait megörökítő jegyzőkönyv, ezt az 1897-ben kezdett protokollummal folytatják. Ezek tartalmazzák az esperesi leiratok, tanügyminisztériumi rendeletek és esperesi hivatalhoz intézett levelek másolatait. Számos érdekes keresztelési, esketési, válási rendelkezést, tanítói bérezéseket illető rendeletet olvashatunk. Külön szabályozták az izraeliták kikeresztelését. Ha a lelkész a rendeleteket nem tartotta be, súlyos, akár 100 forintos bírsággal is büntethető volt.

A lelkészi munkamentről ad betekintést az a papi jegyzőkönyv, melyet 1883-ban kezdtek el. Ennek a könyvecskének az egyik oldalára a beérkezett leveleket, körleveleket jegyezték, a vele szembeni oldalra pedig, hogy milyen intézkedéseket hoztak az adott levél által felhozott probléma megoldását illetően. Ez a nyilvántartás 1896-ig követhető.

1889-ben *ügykezelési szabályzat* néven esperesi leiratot küldenek szét, amely megszabja és rendezi a hivatalos iratok kezelését. A rendelet értelmében minden egyes ügyirat hosszában összehajtandó, s azokra az illető lelkésznek vagy esperesnek rá kell

¹⁵ Vö. MOLNÁR István 1995, 129.

¹⁶ DERZSI Csongor – NYÁRÁDI Zsolt 2007, 98–113.

¹⁷ DERZSI Csongor – NYÁRÁDI Zsolt – SÓFALVI András 2007, 17–34.

jegyeznie az átvétel napját hónapját, évét. Minden egyes egyházközség lelkésze köteles hivatalos jegyzőkönyvet vezetni, mely nyolc rovatot kell, hogy tartalmazzon: az elsőbe „az illető ügyirat száma” kerül, a másodikba „az ügyirat beérkezésének ideje”, a harmadikba a „feladót, a kelteztést, a számát és a címet”, a negyedik a „tartalmát”, az ötödik „az ügydarabok számát”, a hatodik, hogy az illető tárgyat „miként intézték el”, a hetedik „az elintézés idejét”, a nyolcadik a „jegyzést”, melyben a tárgyra vonatkozó megjegyzéseket tüntették fel. A hivatalos leveleket levéltárba kellett helyezniük, minden egyes év anyagát külön csomagolva. Minden egyes lelkész köteles volt tartani egy posta, illetőleg kézbesítő könyvet, melyben kötelező módon szerepelnie kellett a küldemény hivatali számának, a feladás idejének, címettnek, ezzel kellett postázni a levelet, melyben a posta az átvételt igazolja. Az esperesi vizitációk alkalmával ennek a rendelkezésnek a betartását is ellenőrizték.¹⁸ Ezek a rendeletek betekintést nyújtanak a 19. század végi követelményekről, így adott esetben érhetővé válnak egyes rendezési elvek, a levéltár belső szerkezete.

Az egyházközség mindennapi életébe adnak betekintést a presbiteri gyűléseken vezetett jegyzőkönyvek, ezekből három maradt fenn, az első az 1884-ben elkezdett, mely 1893-ig jegyzi a történéseket, valamint ennek a folytatása, melyben 1905-ig tartanak a bejegyzések. A legutolsó az 1905 és 1930 közötti időszakot öleli fel. Ezeket a gyűléseket a lelkész, a tanító vagy a gondnok házában, egyes esetekben az iskolában tartották, ahol a megbízott gondnok, vagy a gyűlés elnöke terjesztette elő a megoldandó kérdéseket. A gyűlés végeztével a határozatot a presbiterek mind aláírták. A gondnokot a presbiteri gyűlés választotta, megbízatása három évre szolgált, amint azt egy 1887 márciusában tartott presbiteri gyűlés alkalmával is nyomon követhetjük.¹⁹ Új presbiteri tagok választása is a presbiteri gyűlés hatásköre volt, az újonnan választott tagokat eskütelre kötelezték. 1811-ben consistoriumi rendelet mondja ki, hogy „ezennel nézve ujjabban állandó Regulául meg állítja, hogy a loci Parochus a presbiterium gyűlésében jelen legyen, s ebben a belső rend részéről előll üllői hivatalt foytasson.”²⁰

A presbiteri jegyzőkönyvekben fontos adatokat találunk az egyházi adó, a kepe befizetésére is. Az egyházi adót a hívek vagyona szerint állapították meg, így a nyilvántartásban a következő csoportokba sorolták be a neveket: egész béresek, fél béresek, vékások és napszamosok.

A levéltári anyagot a rendezés folyamán kötegekbe csoportosítottuk, önálló kötegszámot kapott minden egyes jegyzőkönyv, melyek arab számmal ellátott sorszámozást kaptak. A jegyzőkönyveken kívül a levéltári anyag jelentős hányadát az egyházi levelezések teszik ki, melyeket a kötegen belül évszámokra lebontva csoportosítottunk, ezek római számozást kaptak. Hasonló módon vettük leltárba a vármegyei közigazgatási vagy más jellegű rendeleteket, különböző végzéseket is.

Az évszámokon belüli további csoportosítást, jelölést nem tartottuk kivitelezhetőnek a szűkös időkorlátokra való tekintettel. Az 1891, 1893, 1895, 1896, 1937, 1942, 1943-ból származó egyházi és iskolai levelezéseket, felekezeti iskolával kapcsolatos hivatalos dokumentumokat, formanyomtatványba írott halotti, esketési, keresztelési bizonyítványokat²¹ eredetileg évenként csoportosították. Ezt a rendszert mi is megtartottuk, az adott év egy római sorszámozást kapott, ezen belül az anyagot tematikusan csoportosítottuk.

Különálló kötegekbe soroltuk be az egyházközség szerződéseit, melyeket adott munkálatok elvégzésére kötöttek, vagy földek bérlésével, fakitermeléssel, favásárlással kapcsolatosak voltak. Ugyancsak külön kötegekbe soroltuk az egyházközség vagyonát felleltározó iratokat. Rendkívül jelentős köztük az 1834-ben elkészített lajstrom, ez magában foglalja a könyvtári és levéltári állományt is, melyből mára sok darabnak nyoma veszett, ezek felkutatása folyamatban van. A hiányzó állomány egyik legfontosabb darabja egy 1701-es dátummal kezdődő, bőrbe kötött protocolum, ez volt az akkori levéltár 9. jegyzőkönyveként számon tartott dokumentumköteg. A leltár megemlékezik továbbá 15 darab, az egyházközség javait érintő okiratról, melyekből mára egy sem maradt az egyházközség birtokában. Az összeírás felsorolja a korabeli templom teljes belső berendezését, ennek alapján rekonstruálható a belső templomtér. Az összeírás alkalmával sor került az egyházközség birtokában levő földek megnevezésére is. Az egyházközség legutolsó leltárai 1948–1949-ből valók, ezek már formanyomtatványba íródtak.

Különálló kötegekbe csoportosítottuk továbbá a fontosabb viaszpecséttel ellátott hivatalos dokumentumokat, ezeket a viaszpecsétek (2.2. ábra) megóvása végett kartonlappal megerősítettük. Az önálló iratokon néha – beleértve Apafi fejedelmi leveleit is – korábbi levéltári rendezés nyomait találtuk meg.

¹⁸ Tarcsafalvi Unitárius Eklézsiái Levéltár, a továbbiakban TUEkL, 9. köteg, 1888-ban elkezdett felsőbb utasításokat tartalmazó jegyzőkönyv, 7–9. lap.

¹⁹ TUEkL 13. köteg, 1884-es presbiteri jegyzőkönyv, 1887. március 10-i gyűlés.

²⁰ TUEkL 1. köteg, 1804–1845 között íródott protokollum.

²¹ Teljesen hiányoznak az egyházi levéltárból az ún. *Családkönyvek*, melyek a falu lakóiról minden szükséges adatot tartalmaznak.

A legfontosabb iratok arab számozással ellátott sor-számozást kaptak, ezt golyóstollal írták rá a dokumentumokra, így a fedelmi levelekre is. Ennek a rendezésnek a jegyzékét nem találtuk, így a saját jegyzékünk elkészítésekor nem igazán tudtuk figyelembe venni, illetve visszaállítani ezt a típusú válogatást. A levéltári rendezés során digitalizáltuk a protokollumokat, fontosabb egyházi iratokat. Nem tartottuk fontosnak az egyházi levelezések, köriratok, 20. századi dokumentumok digitalizálását.

A feldolgozott levéltári források alapján tanulmányunk elsősorban a régi templom rekonstrukcióját, valamint az új templom építéstörténetét kívánja taglalni. Az elbontott középkori templom 18. századi állapotáról, belső berendezési tárgyairól az 1789-es vizitációs jegyzőkönyv leírásaiból tájékozódhattunk, az egyházközség ingóságaira a vagyonleltárak világítottak rá, melyek közül a legteljesebb 1834-ben készült,²² amikor Pálffy Péter kurátor hivatala átadásakor egy részletes leltárt készített az egyházközség ingó és ingatlan javairól. Ezt a dokumentumot közöljük a függelékben.

Mivel az egyházközség legfontosabb pénzbevételei forrásai a havashasználatból származnak, ennek elemzésére is részletesebben kitérünk. Ez a jövedelmi forrás tette lehetővé az új templom építését.

A levéltári anyagból hiányoztak az anyakönyvi másolatok, így a népességre vonatkozó elemzésekbe nem bocsátkozhattunk.

3. „Morád” havasa

A havasokhoz közeli székely falvaknak sajátos határhavashasználat alakult ki, némelyiknek határa széles sávban, vagy keskeny csíkban messze elnyúlt kelet felé. A Nagyküküllő és Kisküküllő legfelső szakasza között, a 20. században kialakuló Székelyvarságtól északnyugatra Alsósófalva, Felsősfalva, Atyha és Csehétfalva havasai feküdtek. A tarcsafalvi unitárius egyházközség levéltári adatai értelmében a közös határt 1631-ben Felsősfalva, Atyha, Korond, Csehétfalva és Tarcsafalva közös megegyezés alkalmával osztotta fel.²³ Erre a *compositiora* (egyezségre) számtalan pereskedés alkalmával hivatkoznak a tarcsafalviak.

A havashasználó közösséghez tartozó falvak megosztottak a birtokon, a határokkal tagolt havasi erdőterületet és legelőket faluközösségi birtokként

(nyílrendszerben) használták tovább. A magas hegyek lábainál fekvő települések népe a havasokba járt épületfáért, tűzifáért, zindelyért, itt legeltette lovait, szarvasmarháit, juhait, kecskéit, a havasi makkon hízlalta sertéseit. A távoli havasok használata azonban csak úgy volt lehetséges, ha a telephelyen hevenyészetten összállított kaliba, mezei szénatartó, mozgatható havasi eszténa állt rendelkezésre.²⁴

Habár Tarcsafalva és Csehétfalva különvált egymástól, gazdálkodás tekintetében még évszázadokig összekötötte a két falut a Hargitán lévő *Morád havasa* nevű erdő, legelő terület közös birtoklása. Már a 18. század közepén íródott számadáskönyvben a következőket olvashatjuk erről a területről: „Vagyon Fenyő, és Bükfát termő Mórád nevezetű Havas, melynek közepiben egy darabotska mezőis vagyon, vicinussa Napkeletről és Napnyugotrol a Sofalvi nagy mező nevezetű helyből, mellette két felől Délre menő, és egyben-szalado Patakok, melyeknek egyike nagy mező Pataka, a másika pedig Szászok Pataka nevezet alatt vagynak. Mely vicinált hely közös a Tsehétfalvi Ekklesiával.”²⁵

Ennek a közös birtoklásnak a helyzetét nagyon jól megvilágítják az *ekklézsia havasára* vonatkozó adminisztratív jellegű, s az azokkal kapcsolatos kiadásokat és bevételeket feltüntető adatok. Legtöbbjük az évente haszonbérbe adásért befolyt taxákat, a területnek az őrzéséért, az esett károkat elkövetők (praevericalok) felfedéséért felelős személyek bérezését és ellátási összegét tartalmazták (a „törvényes nyomoztatást” végző biztosok (*regiusok*),²⁶ a károk mértékét megállapító becsüsök (*expressurok*), mindezek kísérői (*cometaneusok*) stb. tartoztak ebbe a kategóriába). Ezen osztozott a két egyházközség, melynek mértéke úgyszintén bekerült a dokumentumokba. Számos esetben a jövedelem (egyenlőtlen) elosztása miatt, vagy a terület védelmének, gondozásának, illetve az ehhez szükséges kiadásoknak a kérdésében vita alakult ki a két falu között, amely sok esetben évtizedekig elhúzódó pereskedést eredményezett. Az 1803–1854 között írt kurátori számadáskönyvekben is sok esetben előfordulnak havashasználattal kapcsolatos feljegyzések.²⁷

A havasi erdősségben elhatárolódtak a falvak birtokai, ellenben ezek a határok nem voltak szilárdak, a jelölésre halmokat hordtak, ezeket gyakorta

²² A levéltári rendezés során hasonló összeírásokat találtunk a következő évekből: 1898, 1945, 1948–1949.

²³ Székelyföld területéről számtalan példa hozható föl a havasok hajdani osztatlan birtoklására, a birtokló közösségek köre néhány falutól a szék egészéig kiterjedhetett. A havasi határok felosztására a 16. századtól kezdődően vannak adataink. Ezt a közös megegyezésen alapuló felosztást nem egyszer az erdélyi fejedelem is megerősítette. BÁRTH János 1998, 67–70.

²⁴ BÁRTH János 1998, 83–86.

²⁵ TUEkL 7. kötet, Tarcsafalvi unitárius egyházközség számadáskönyve 1749–1801.

²⁶ „az ecclesia Havassán esett kárt meg betsüllő Regiusokk.”

²⁷ TUEkL 2. kötet, Protocollum, mely készítetett a Tarcsafalvi unitárius ecclesia számára a Curatorok számadásának feljegyzésére (1803–1854).

átlépték, emiatt számos esetben összetűzések, pereskedések következtek be. A havashasználat miatt Tarcsafalva és Csehétfalva évszázadokon keresztül perlekedett Felsősfalvával és Koronddal. Felsősfalva önkényes „foglalásai” képezték a perek tárgyát, Sófálvát a tarcsafalviak az 1631-es, a havas felosztásra vonatkozó megegyezésre hivatkozva perelték be.

A pereskedés tárgyát képező tarcsafalvi egyházközségi területek Csehétfalvával, Atyhával, Felsősfalvával közös határa a Morád nevezetű havasban²⁸ számtalan leírásban szerepel: „Nagi mező széliben vagion egy kis mező, kit belső kis mezőnek hinak, onnan égi darab erdőn által menvén más mezőcskére iutánk, ki az Tarcsiafalviaknak és az Czehertfalviaknak Szallas heliek volt, kit nagj mező sarkának is hinak, alias Szaszok pataka mezejinek is²⁹; szomszédsága nap keletről az Atyhai havas- szélyen lefolyó Szaszok pataka nevezető folyo viz. Északról Soofalvi nagj mező nevezetű Hellység, nap nyugotrol és Délről pedig a Korondi Havas szélyin lefolyó nagj mező pataka.”³⁰

A tanúvallomások jegyzőkönyvbe foglalásával próbálták a tarcsafalviak igazukat alátámasztani. A legelső egy 1821. május 25-i keltezésű jegyzőkönyv. Tarcsafalvi Pálffy Lajos, tarcsafalvi Sylveszter Miklós és csehétfalvi Balázs Mihály kimentek a közös birtokban levő havasra, tanúvallomásokat vettek fel.³¹ A vallomásokat 1821. június 21-én hitelesítették Korondon.³² A felvett tanúvallomások alaposan leírták az érintett területet, Sófalva visszaéléseit, a vallomások alapján a tarcsafalviak tulajdonjoga a területen megerősítést nyert.

Egy következő vallomásfelvételre 1838. júliusában került sor. Ekkor Pálffy Lajos tarcsafalvi számadó biztos és csehétfalvi Kálmán Zsigmond falubíró Korondra kiszállva újabb tanúkat hallgatott ki.³³ A tanúvallomásokat hitelesíttetni kellett, majd a továbbiakban az aláírásokkal és pecsétekkel látták el, majd az Udvarhelyi bíróságra adták le.

Úgy tűnik, hogy a tanúk vallomásai nem vitték előbbre az ügyet, ugyanis egy 1840. szeptember 17-én Tarcsafalván keltezett beadvány kérelmezi, hogy a Felsősfalvi közbirtokosságtól 8 napon

belül a falubíró köteles az udvarhelyi táblabíróságon megjelenni. A pereskedés tárgya, hogy a tarcsafalvi egyházközség és a csehétfalvi közbirtokosság tulajdonában levő havasi erdőt, melyet az 1631-es felosztásra hivatkozva használnak, a sófalviak önkényesen foglalják.³⁴ A pereskedések tovább folytatódnak, az ügy eljut a marosvásárhelyi táblabíróságra, ahol végzés születik, melynek értelmében a Morád havasa a pereskedő felek között osztassák ketté, a végzés be nem tartása 300 forinttal bírságotlatik.³⁵

A véget nem érő pereskedések újabb láncszemként találjuk azt az 1845-ös udvarhelyi bírósági határozatot, melynek értelmében kijelölik a „nagy mező sarkára a határ jegyeket.”³⁶

Ha alaposan tanulmányozzuk a havasi határ használatát, érthető a számos pereskedés a falvak között. A havason levő fák kivágása, a legeltetés, a széna eladása tetemes hasznot hozott a tulajdonosának.

A havasban a fák kivágását szigorúan szabályozták, ez derül ki az 1884-es presbiteri gyűlésen készített jegyzőkönyvből. Határozatot hoztak a kivágásra szánt fenyőfákra, melyet építésre lehetett használni. Ebből minden megyetag saját szükségletére kaphatott két koszorúfát, 12 gerendát, 20 szál boronafát, 4 zsendelyfát. 5 forint bírság terhe alatt büntették azt, aki lécnak vagy kalongya karónak való vékony fiatal fákat vág ki. Megszabták a zsendelyre szánt mennyiséget is, a rendelkezés szerint aki 2000 db zsendelyt készített, az három évig nem kaphatott erre a célra felhasználható fát. Azok a megyetagok, akik az előző esztendőben a tilalmas fenyvesből fát vágtak, addig nem részesülhettek további fa építőanyagban, ameddig egy esetleges építkezés szükségessé nem tette. A fák kivágását egy évig felfüggesztették, azt, aki mégis fát vágni merészelt volna, 5 forintra büntették. Elrendelték a havasban található erdő vizsgálatát, mivel az előző években nagy pusztításokat végzett a jogtalan erdővágás. A határjárásra két megyetagot bíztak meg, akiknek fizetségül 33 krajcárt szavaztak meg.³⁷

Egy 1884 júniusában tartott megyegyűlésen arról határoztak, hogy a rossz állapotban levő parókiális épületek tetőzetét, beleértve a tornyot is, javíttatni

²⁸ A Nagymező, és a Nagymező pataka megnevezéssel már 1552–1614 közötti időszakban találkozunk, lásd SZABÓ T. Attila 2005, 61–62. Az ismeretlen eredetű Morád Sorka, Szaszok pataka helynevekkel Felsősfalva helynevei közt találkozhatunk, lásd JANITSEK Jenő – SZÓTS Lajos 2000, 70, 73.

²⁹ TUEK 24. köteg, IX. irat, kelt 1841. február 18., Vásárhely.

³⁰ Uo., V. irat, kelt 1813. május 28., Firtosvára.

³¹ Tanúk: firtosvára: Bálint István, Jánosi Miklós, Deák József, korondi: Nagy György, Máthé Sámuel, Koszta Mihály, Intze Mózes, Kis János, Bentzédi János, Koszta Pál, Thamás Mihály, Balás András, Máthé György, Tofalvi József, Koszta Mihály, atyhai: Máthé András, Imreh István, Katona László, Szóts József, kadácsi: Oláh János, tordátfalvi: Pap János.

³² Uo., VIII. irat, kelt 1821. május 25.

³³ Uo., VII. irat, kelt 1838. július 15-én, Tarcsafalva. Tanúk: korondi: Bencédi Lajos, Bencédi János, Lőrincz Zsigmond, Gothárd Mózes, Máté Ádám, Varga Antal, Máté Ferenc, Fábíán Mózes, Szócs István, Bencédi János, Ambrus Mózes, Simó Balázs, Lőrinc István, Tót István, Birtalan János.

³⁴ TUEK 24. köteg, I. irat. Kelt 1840. szeptember 17-én, Tarcsafalva.

³⁵ Uo., I. irat, kelt 1841. február 18., Vásárhely.

³⁶ Uo., I. irat, kelt 1845. június 18., Székelyudvarhely.

³⁷ TUEK 13. köteg, 1884-es presbiteri jegyzőkönyv, 1891. április 5-én tartott gyűlés.

kellene, de mivel az eklézsiának nincs pénze rá, a havason levő öregebb fákból vágatna ki 200 forintnyi összegre. Ehhez azonban Atyhát is értesíteni kellett. A kivágott fák elszállítására, valamint a csehétfavi havassal való határhalmok kijavítására külön bizottságot neveztek ki.³⁸ A presbiteri gyűlések jegyzőkönyveinek tanulmányozásakor számtalan alkalommal találunk fa értékesítésére vonatkozó határozatokat, amikor az egyházközség kifogyott a pénzből. Az esetek döntő többségében idős fák eladásáról határoztak. A fák kivágására az Udvarhely megyei erdészeti bizottsághoz kellett levelet írni, amelytől engedélyezést kértek, 1889-ben például 200 bükkfa kivágását engedélyezték, feltételül kötve ki, hogy a kivágott fák helyét elkerítik, hogy ne legyen belőle legelő.³⁹ A kivágott fákat árverés útján értékesítették.

A fák eladása mellett szükséges esetben további pénzeket nyert az eklézsia a havasi legeltetésből. Ennek *taksáját* a következőkben határozták meg: egy szarvasmarha, ökör, ló után 50 krajcár fizetendő, míg egy juhra 10 krajcár, egy bárányra pedig 5 krajcár gazdagítja az egyházközség kasszáját.⁴⁰ A havasi határ szénájának eladása is kiegészíthette az egyházközségi költségvetést: „a legelő helyéből adassék ki árendába annyi szénafű, amennyinek értéke eklézsiánk ez évi terheinek fedezésére elég lesz.”⁴¹ Annak, aki a fent említett összeg befizetését mellőzve terelte ki állatait a legelőre, 5 forint bírságot kellett fizetnie.

A fa lopását elkerülendő az erdőt „szerződésileg megfogadott és törvényesen felesketett erdőőr” vigyázta. Tevékenységét időnként az eklézsia által felállított bizottság ellenőrizte, mely számtalanszor fedezett fel mulasztásokat. Ez derül ki egy 1889-ben tartott gyűlés jegyzőkönyvéből, amikor is Hegedűs Dobos Sándor erdőőr mulasztása miatt az eklézsia havasi erdőiben sok kárt találtak, jogtalanul levágott fákat, melyeknek egy részét elvitték, más részéből a helyszínen szenet égettek. A helyszíni szemlét tartó presbiteri tagok az okozott károk között említik a vihar által kidöntött fák ágaiból égetett szenet is. A mulasztás miatt az erdőört számon kérték, a károkat jelentették az erdészeti hivatalnak.⁴² A havasi pásztort, akit a törvénytelen falopáson értek, 28 forint 50 krajcárra büntették, amihez még 15 forint további büntetést csatoltak a hűtlen kezelésért.

Hasonló büntetést szabtak ki, miután tarcsafalvi Gáspár Ferencz és a csehétfalvi Serester János

a Morád nevű havason jogtalanul kivágott fákat talált, ennek felbecsülése kapcsán kötelezték korondi Todor Györgyöt, hogy 15 napon belül fizessen 144 magyar forintot és 10 krajcárt.⁴³

1863–1864 között a csehétfalvi községgel közös havas erdőbeli része nyilvános által megosztott, így a tarcsafalvi egyház birtokába került rész határa keletről a csehétfalvi község erdő része, északról a felsősófalvi erdő rész, délről és nyugatról a korondi község erdeje lett, a terület méreteke pedig az erről szóló mérnöki munkálat szerint összesen 264 hold és 930 négyszögöl lett.⁴⁴

A 19. század vége fele elkezdődött a havasok feldarabolódása, magántulajdonba kerülése. Így került sor 1892-ben Pálffy Dénes, Pálffy György és Sylveszter Ferenc beadványára, akik „szorgalmi jogot formálnak még pedig úgy mint birtokosok és ezt a telekkönyvi hivatalnál elő is jegyeztették” az eklézsia Morád nevű havására. A tarcsafalviakat „birtok kiigazítás kereset” címen a székelykeresztúri járásbíróra rendelték. Az ügy megoldása érdekében a kolozsvári esperesi hivatalba küldtek levelet. Molnár Sándor ügyvédet bízták meg a peres ügy rendezésére, aki szolgálataiért 100 forint díjazást kért.⁴⁵ Mivel az eklézsiának nem volt készpénze, 150 forint kölcsönt vettek fel a keresztúri takarékpénztárból. További lépésként tanúkat gyűjtöttek a szomszédos Csehétfalváról, akik igazolták, hogy a havas használata az egyházközséghez tartozott. A pereskedés még 1895-ben is tartott, amikor is az alperes felek felajánlották az eklézsiának, hogy hajlandók visszaadni a havas szorgalmi jogát, ha nem kérnek perköltség visszatérítést.⁴⁶ A presbiteri gyűlés ezt visszautasította, így a pereskedések 1899-ig tovább húzódtak, amikor az udvarhelyi bíróság az egyházközség ellenében hozott határozatot, valamint kötelezte a 150 forint 40 krajcár perköltség megtérítésére.⁴⁷ Ezt követően a havasi legelőket haszonbérbe adták a tarcsafalvi községnek, melyek után 300 forint évi haszonbért kapott.⁴⁸

4. Tarcsafalva templomai

Tarcsafalva középkori építésű temploma a falu északi szélén állott, többszöri átalakítás után végül 1898-ban lebontották. Orbán Balázs leírásából egy sokszögzáródású szentéllyel ellátott, mérműves ablakokkal képzett gótikus templom képe rekonstruálható, amelynek nyugati és déli kapuja szemöldökgyámos, pálcatagos kiképzést

³⁸ Uo., 1884. június 22-én tartott gyűlés.

³⁹ Uo., 1889. június 26-án tartott gyűlés.

⁴⁰ Uo., 1890. április 4-én tartott gyűlés.

⁴¹ Uo., 1891. április 5-én tartott gyűlés.

⁴² Uo., 1889. október 28-án tartott gyűlés.

⁴³ TUEKL 24. kötet, V. irat, kelt 1813. május 28., Firtosváralja.

⁴⁴ TUEKL 5. kötet, A Tarcsafalvi Unitaria Eklézsia Gondnok

számadási jegyzőkönyve (1850-től 1924-ig).

⁴⁵ TUEKL 13. kötet, 1884-es presbiteri jegyzőkönyv, 1892. január 30-án tartott gyűlés.

⁴⁶ Uo., 1893-ban elkezdett presbiteri jegyzőkönyv, 1895. március 28-án tartott gyűlés.

⁴⁷ Uo., 1899. november 29-én tartott gyűlés.

⁴⁸ Uo., 1899. december 19-én tartott gyűlés.

kapott. A hajó és a szentély bordás keresztboltozattal volt fedve, ezt bizonyítják az Orbán által még látott gyámkövek, valamint a 2004-es régészeti felüyeletkor előkerült téglaborda töredékek is.⁴⁹ A régi középkori harang, mely Orbán Balázs leírásai alapján 15. századi segesvári öntőműhely termékeként határozható meg, az I. világháborúban elpusztult.⁵⁰

A 18. században egy sor átalakításról tudunk. Először felépítették a fatornyot, majd kazettás mennyezettel helyettesítették a középkori templom boltozatát, végül pedig a berendezési tárgyak is kicserélődtek. Ezt bizonyítják az 1789. júliusában tartott püspöki vizitáció Tarcsafalvára vonatkozó feljegyzései, amelyek alapján képet kaphatunk az egyházközség belső ingatlanjairól, valamint az akkor használatban lévő templom állapotáról, illetve annak berendezési tárgyairól is. „sendelyel bé-fedetett egy ép magos kő Templom melybe bé-menetelt enged Dél felől Sendelyel bé-fedetett Tornácson által egy vas Sarkos és záros Dio fedeles párkányos fenyő deszka ajtó, a’ melyen ilyen irás vagyon: A[nn]o 1783 Enlaki Fots Gergely tsinálta Nap nyugot felől pediglen a Templomba bé menetelt szolgált egy régi paraszt fenyő deszkával vas Sarkokkal készült Ajtó. [...] A’ Templomnak Mennyezete Nap nyugot felől párkányos zöld és veres festékes, melynek közepében ilyen irás vagyon: In Honorem unius veri Dei et Filii ejus Jesu C[hri]sti erectum est hocce lacunar propriis sumptibus et industria Sp. ac Grosi D[omi]ni Dionysii Pálffi de Tarcsafalva curatoris Ecclesiae A[nn]o 1756. A Napkelet felől való mennyezete pediglen tzipra festékes, de igen régi munka [...], másutt pediglen ilyen irás vagyon: Asztalos Mihály A[nn]o 1701. [...] Vagyon a Templomban két Kar, a Napnyugot felől való régi és durva munka, készült tsak fejéren, három rend ülés székekkel, a’ Napkelet felől való Kar pediglen ujj zöld festékes és gyantáros, melynek Karéján ilyen irás vagyon: Ezt a’ Kart magok kegyes indulattyokból magok költségeken festettetik meg Syllöstör István és [?] Benczédi Gergely Énlaki Fots Gergelyel, Abrahám János Papságában A[nn]o 1786 ebben a’ Karban vagyon egy éneklő Pulpitus, mellyen ilyen irás láttzik: Pálffi Ferenczné Maróthi Anna A[nn]o 1763; ismét ilyen irás: XXVI Soltár Tisztán tégedet ditsérlek, áldozván felségednek oltárod körül fergodván, két alaton szék

vagyon benne, beléje pedig fel-menetelt enged egy Tserefa karos grádits. Van a Templomban kőből rakott prédikáló Szék hat szegre tsinálva melynek három lépésű Kő grádittsa, felette vagyon egy festett Korona [...] melynek [...] belső szélén pedig ezek olvastatnak: Ezen koronát Tarcsafalvi üdösb Syllöstör András Uramnak és kedves élete Párjának Szent Kereszturi Major Kata Asszonnak buzgo indulattyokból, magok tulajdon költségekkal az egy élő Istennek és Szent Fiának a Krisztus Jézusnak Ditsőségére készítettett Abrahám János Papságában A[nn]o 1782. [...] Vagyon még ezen Templom fundussán, egy magasotska Torony vagy Harangláb, mellynek allya kőből, felső része pedig fából építettett (1.2. ábra) [...] teteje viszont Sendelyel borítottatott melynek karéján ilyen irás vagyon: Inspectore D[omi]no Georgio Pálffi Anno, 1734. Artifex Johannes Bor mezei Die 17 April. [...] Vagyon egy nagy Harang, mellyen egy mástól megkülönböztetett három Emberi Képek [...] vagynak, lévén mindenik körülül külömbkülömbféle ábrázolásokis. Vagyon egy küssebb Harang ilyen irással: *Eccl[esi]ae Unit[ariae] reno[vari] cu[ravit] Sp[ec]tabilis D[ominus] Dyo[nisius] Pálffi A[nn]o MDCCLXV.*⁵¹ [...] Ezüst Edények: vagyon egy tisztességes ezüst pohár, egy része aranyos, a’ melynek oldalán ilyen irás vagyon: Pálffi András meg-aranyoztatta Anno 1654. Vagyon egy tisztességes Ezüst tángyér, a’ melyen ilyen irás vagyon: 1696. Tarcsafalvi Nagy Pálffi Ferentz tsináltatá az Isten asztalára. Ön Edények: Vagyon egy On kanna, egy ejkles, az Ur Asztalára való. Vagyon egy hitván on Tángyér.”⁵²

A 19. századi forrásainkban megszokasodnak a templom rossz állapotára, valamint a javításokra vonatkozó feljegyzések. 1816-ban a templomot renováló kőművesnek 6 forintot fizettek,⁵³ 1828-ban a kurátori számadáskönyvben azt olvashatjuk, hogy „a templom igen szépen meg ujjittatott, kívül belől meg meszelte-tett és ujj padimentummal fel készítettett.”⁵⁴ 1829-ben orgonát készítettett az egyházközség, amelyért „az Orgona mesternek három ízben 662 forintot fizettek.”⁵⁵ 1832-ben Pálfi Miklós kurátor a következőket írta: „A templom szépen meg ujjittatott e jelen való esztendőben [...] Székjei, Koronája, ajtoja, Kórusai, Orgonája⁵⁶ szépen és illendően kifestettek [...] a templomnak nem kicsin ékességére.”⁵⁷ Egy 1845-ből származó

⁴⁹ ORBÁN Balázs 1868, 112.

⁵⁰ BENKŐ Elek 1992, 242.

⁵¹ A felirat jelentése: Az unitárius egyházközségnek megújította tekintetes Pálffi Dénes úr az 1756. esztendőben. A harangok leírása a későbbi, 1803–1854 között vezetett számadáskönyvben is azonos módon van említve. (TUEkL 2. köteg, 1839-es bejegyzés).

⁵² TUEkL 7. köteg, Tarcsafalvi unitárius egyházközség számadáskönyve 1753–1801. A templommal kapcsolatos részeket töredékesen már közölte DÁVID László 1981, 342–343.

⁵³ TUEkL 2. köteg, 1816-os bejegyzés, Curatorok számadásának

feljegyzése, (1803–1854).

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A jelenleg használatban lévő orgonát 1928-ban készítette Boda József. Dávid István az orgonaépítők tevékenységének feltárására koncentráva állította össze Erdély orgonarepertóriumát, amelyben 959-es sorszám alatt szól Tarcsafalva jelenlegi egy manuális, egy pedálos, öt regiszteres orgonájáról. Vö: DÁVID István 1996, 145.

⁵⁷ TUEkL 2. köteg, 1832-es bejegyzés, Curatorok számadásának feljegyzése, (1803–1854).

feljegyzés szerint „a templom régiség munkája, de szépen mutat a javítás által.”⁵⁸ Néhány évvel később a kurátor azt jegyezte be, hogy „a templom eddigi romjain igazítottatott úgy a papi és mesterházak körül újítások történtek [...]”⁵⁹ 1864-ben, az 1848–49-es szabadságharc céljaira elszállított kisebbik harang helyébe egy újat öntettek a tarcsafalviak. A gondnoki számadáskönyv feljegyzései közt erről a következőket olvashatjuk: „Öntetett az ekklézsia egy 244 fontos harangot [...] melyen ezen szavak öntvék: ÖNTETTE A TARCSAFALVI UNITARIA EKKLÉZSIA 1864 évben Sylv[eszter] J[ános] Gondnokságában, Segesvári Manchen Mihály által.”⁶⁰ Az 1860-as évektől ismételtelen feltűntek a templom egyre rosszabb állapotát tükröző leírások és felvetődött egy teljesen új építésű templom gondolata is: „[...] az épületek között a templom fedelin és a cinterem falán némi szakadások láttatnak.”⁶¹ 1868-ban a kurátor megjegyzi: „az egyházi épületek alkalmas használható állásban vannak, kivéve a templomot, mely ódonosága miatt több helyeken szakadozni, és roskadozni kezdett, de az ekklézsia nem csak célba, sőt munkába is vette a közelebb jövő évre a templom újítást.”⁶² 1896-ban már annyira használhatatlan volt a templom, hogy elkezdték gyűjteni a pénzt egy új épület felemelésére: „nagy mértékben romladoszott állapotban vannak a templom kívül és belől, ennek kerítése és a torony. Ezekre vonatkozólag a vizsgáló hivatal azt ajánlja a peresbitériumnak hogy miután a havasfeletti peres ügy az ekklézsia részére kedvező irányban alakul s miután a már életbe léptetett hasznobéri kezelés által a havas az eddigiekhez viszonyítva évenként hasonlíthatatlanul magas jövedelmet fog adni; a peresbitérium a napi szükségek fedezésétől megmaradt pénz készletek takarékos pénztárilag kezelve gyűjtse meg egy új templom építési céljára.”⁶³

A roskadozó harangláb tatarozására 1875-ben került sor, de már 1894-ben megkezdődött a torony kő alapjának kijavítására tett tervezet előkészítése, a munkálathoz szükséges 50–60 véka mészs, 2–3 öl kő, kellő mennyiségű homok megvásárlása. A munkálathoz egy agyagfalvi vállalkozó 40 forint munkadíjért vállalta, amelyért cserébe az egyházközség 30 év jóállást várt el.⁶⁴ Végül pénzhány miatt a tervezet nem valósult meg.

5. Az új templom építése

Az új templom építésének gondolata 1896-ban merült fel, miután a régi annyira rossz állapotba került, hogy javítása túl költséges lett volna. Az új templom építését Ürmösi Kálmán lelkész vetette fel egy presbitéri gyűlésen, ahol a presbitérium elrendelte egy szakértő kihívását, aki megtervezné az új templomot és kiszámítaná annak költségeit.⁶⁵ A terveket jóváhagyás végett az esperesi hivatalhoz küldték, amely jóváhagyta azt.⁶⁶

A felkért szakértő 1897 februárjában látogatott Tarcsafalvára, ahol az előre megbecsült állag költségét az újonnan építendő templomnak 2500 forintra becsülte. A téglá beszerzésére is elkezdődtek az egyezkedések egy csehétfalvi vállalkozóval, Pál Áronnal, aki 30 000 téglá előállítását 295 forintért vállalta el, ezenkívül pedig 1000 darab ajándékot ajánlott az egyházközségnek.⁶⁷ Az építéshez szükséges cserefát Martonosból vásárolták 10 forintért.⁶⁸ A munkálatok anyagi fedezetének megteremtésére Pálffy Dénes 2000 forint kölcsönt ígért az egyháznak, melyre 6% kamatot számít, ezt a havas után kapott hasznobérből törleszthetőnek vélte Tarcsafalva. Az egyezés végül nem jött létre, így az Erdélyrészi Jelzáloghitelbank Részvénytársaságnál tervezték 5000 forint hitel felvételét, melynek zálogául a Morad havasát, valamint az összes egyházi birtokot tették volna be.⁶⁹ Közmunkát hirdettek meg, melyre minden 17 éven fölülü férfi és nő köteles volt megjelenni, kapuszámok szerint, „a makacsságból a munkára ki nem állók terhére tenyeres 80 kr., ígás napszámok 1 ft. 50 krajcár napdíjjal azonnal fogadjon.”⁷⁰ Az építéshez szükséges homok szállítása ügyében Lázár Mártonnal kötöttet egyezés, melynek értelmében a szükséges 4000 véka homokot vékánkénti 2 kr. díjazás ellenében szállítja. További kötelezettségre volt a fuvarozónak a vakolat előállításához szükséges víz mennyiségének felhordása.⁷¹ A templomépítés költségei egy részének finanszírozására a gondnok indítványozta, hogy a havasi erdőből adjanak el 1000 szál bükkfát és 200 darab fenyőfát. A javaslatot a gyűlés elfogadta.⁷²

Sorbán Károly vállalkozó megtervezte a templom alaprajzát, valamint elvállalta a téglán és a homokon kívül az építőanyagok beszerzését, melyre 600

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ TUEkL 5. köteg, 1865-ös bejegyzés, A Tarcsafalvi Unitaria Ekklézsia Gondnok számadási jegyzőkönyve (1850-től 1924-ig).

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ TUEkL 4. köteg, 1893-ban elkezdett presbitéri jegyzőkönyv, 1894. április 24-én tartott gyűlés.

⁶⁵ Uo., 1893-ban elkezdett presbitéri jegyzőkönyv, 1896. június

7-én tartott gyűlés.

⁶⁶ TUEkL 12. köteg, papi jegyzőkönyv 1897-ből, A tarcsafalvi unitárius ekklézsia számadás könyve (1897–1909).

⁶⁷ TUEkL 4. köteg, 1893-ban elkezdett presbitéri jegyzőkönyv, 1897. február 1-én tartott gyűlés.

⁶⁸ Uo., 1897. február 6-án tartott gyűlés.

⁶⁹ Uo., 1897. május 6-án tartott gyűlés.

⁷⁰ Uo., 1897. február 7-én tartott gyűlés.

⁷¹ Uo., 1897. február 13-án tartott gyűlés.

⁷² Uo., 1897. február 20-án tartott gyűlés.

forintot kért.⁷³ A levéltár iratai között szerencsés módon megtaláltuk a tervezett templom alaprajzát és homlokzati metszeteit. Habár eléggé szétszakadt állapotban maradtak meg, mégis jól kivehetőek a téralakítás részletei (2.1. ábra). Egy középkori alaprajzi formát követő – sokszögzáródású szentéllyel végződő –, de észak–dél hosszirányú templomról van szó (1.4. ábra), amelynek keleti homlokzatához egy óraíves, négyszöghasáb alakú torony, míg a hajó déli oldalához egy portikusz kapcsolódik (1.1. ábra).

A templom építése 1897 őszén abbamaradt a vállalkozóval történt nézeteltérések miatt. 1898 márciusában az esperesi hivatal szólította fel a tarcsafalviakat a templom mihamarabbi befejezésére. A presbiterek felkeresték Sorbán Károly építőt, akinek július 31-ig adtak haladékot, azzal a fenyegetéssel, hogy ha addig nem fejezi be a templom építését, akkor a vállalkozó költségén fejeztetik be.⁷⁴ Ezt követően még számtalan felszólítást intéztek Sorbán Károlyhoz,⁷⁵ aki semminemű intézkedést nem tett, így az építkezések egész 1898 folyamán szüneteltek. Az épülettest ekkorra már fel volt építve és be is volt földve, apróbb munkálatok maradtak csupán. A templomépítésre összesen végül 4000 forint hitelt

vettek fel, melyet a havasi határ haszonbéréből 22 év alatt tudtak törleszteni.

A torony alapjának elkészítésére „zab magtár alapot” hoztak létre, melyre a jó zabtermésből adódóan adományokat kezdtek gyűjteni.⁷⁶ Ezt egy külön erre a célra készített könyvecskébe vezették, ahol az adakozókat név szerint feltüntették a beszolgáltatott mennyiséggel együtt.⁷⁷

Az 1898-as gondnokszámadási jegyzőkönyvből kiolvashatjuk a „templomépítés költségeit: téglára: 421,26 forint; 3768 forint vállalati összegből vállalkozó kapott 3336 forint[ot]; mészre: 132,40 [forint]; törvényre 159,04 [forint]; költségtervezetért: 24 [forint]; előkészületek az építéshez aprobebb anyagok 99,23 [forint]; orgona le és felrakása, kifestése 60,30 [forint]; 4000 forint takarékpénztári kölcsön kamatai 381,02 [forint]; összesen 4656,33 [forint].”⁷⁸

Az 1898-ban felépített templom nyugati sarka alig ötven évvel befejezését követően süllyedni kezdett, az időközbeni beavatkozások csak tovább súlyosbították a helyzetet, a falszövetben egyre nagyobb repedések keletkeztek, mígnem 2005 környékére már életveszélyessé vált, így felhagyták használatát. 2007-ben pályázatot írtak ki az új templom építésére, lebontásra ítélve ezáltal a mostani templomot.

Kovács Árpád – Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely; kovacsarpi21@yahoo.com
Nyárádi Zsolt – Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr; nyaradi_zsolt@yahoo.com

Függelék

Transpositionis Instrumentum

Mely szerént Emeritus Curator Titt. Pálffy Péter Uram a Tartsafalvi Unitaria nemes Ecclesiának minden néven nevezendő ingo és ingatlan javait ujj hites Curatos Tekintetes Pálffy Miklós Urnak átrál adja az 1834-ik esztendőben Aprilisnak 28-ik napján a következőkben úgy mint:

I. Hét Protokollumok, melyek közül kettőbe a Felsőges Királyi, Guberniumi és Consistoriumi Rendelések irattak, kettőbe a D. Visitatio Actái – egybe a keresztelesek – egybe a megeskettek, egybe pedig a megholtak nevei irattattak. Ezekhez

tartozik egy Kézírás Énekes Könyv is Ditsér ez mely a 8 ik Darab könyv. Még találtaték az Ecclesia Ládájában egy kis borbó kötött Protocollumocska de A. 1701. s ez a 9- ik darab könyv

II. Az Ur asztalához tartozó edények és készülékek:

1. Egy ezüst Pohár, melynek felső felén meg aranyoztatta az 1694-ik⁷⁹ esztendőben Pálffy András (3.1. ábra)
2. Egy keresztelő fületlen baldog Kannácska⁸⁰
3. Egy kupás on kanna (3.2. ábra)
4. Egy kupás szijjas, de el hasadozó palatzk
5. Egy kised ezüst tángyér 1696 esztendőbeli⁸¹ (4.2. ábra)

⁷³ Uo., 1897. április 25-én tartott gyűlés.

⁷⁴ TUEKL 4. köteg, 1893-ban elkezdett presbiteri jegyzőkönyv, 1898. július 17-én tartott gyűlés.

⁷⁵ „Sorban Károly építőmester októberre a templom felülvizsgálatára meghivatott.” TUEKL 12. köteg, 1898-as bejegyzés, A tarcsafalvi unitárius ekklezsia számadás könyve (1897–1909).

⁷⁶ A 2004. decemberében lezajlott vízvezetési munkálatok alkalmával végzett régészeti felügyeletkor a torony visszabontott alapfalait sikerült megfigyelni.

⁷⁷ Hasonló zabmagtár könyvecskével találkoztunk a levéltári rendezés folyamán is. Ebben 1929. január 1-től található bejegyzések (18. köteg).

⁷⁸ TUEKL 5. köteg, 1898-as bejegyzés, A Tarcsafalvi Unitaria Ekklezsia Gondnok számadási jegyzőkönyve (1850-től 1924-ig).

⁷⁹ A leltárban szereplő 1694-es dátum tévesen van feltüntetve.

Az 1789-es vizitációs jegyzőkönyvben említett ezüst poháron az 1654-es évszám szerepel, ekkor aranyoztatta meg Pálffy András. Valószínűsíthető, hogy a parókia tulajdonában ma is meglévő kegytárgy jóval korábbi a rajta szereplő évszámnál.

⁸⁰ Ez az edény ma már nem létezik, ellenben található egy másik ón kanna a következő feliratokkal: „MARTIN PORR 1721” – a kanna fedelén olvasható. Az oldalára a későbbiekben az alábbi felirat került: „A tarcsafalvi unitárius eclesia Ur asztalára Szülői Pálffy Mihály és Pálffy Juliánna emlékéül Pálffy Mihály ügyvéd 1902”. Hasonló felirattal találkozunk egy fedél nélküli kupa esetében is, amelynek adományozója szintén Pálffy Mihály ügyvéd volt. (4.3. ábra)

⁸¹ Ez az ezüst tángyér felirata: „1696 TARCZAFALVI NAGY PÁLFI FERENCZ CZINÁLTATA AZ ISTEN ASZTALÁRA”.

6. Egy on Tángyér (4.1. ábra) és 7. egy ezüst nyelű kés is
8. Egy lengesség Abrosz
9. Egy más Sáhos Abrosz Innepi asztal részére
10. Egy külömb külömb színű selyemmel virágokva ki varrott Innepi [...] Abrosz
11. Két totoktól vett tisztességes asztasztal keszkenyőke
12. Egy virágos Sellyem Keszkenyő, nevszes
13. Egy vetess Sárga, Zöld Sellyem virágokkal körül varrott csipkés ás rajzos tisztességes patyalat keszkeno
14. Egy magos meg egy haszonvehetlen Patyolat keszkenyő. Ide járulnak 15. a Pap Templombéli Székre kéz kendők
16. Temetéskor a Pap Székre és Predikallo Székre tétetni szokott [...] kéz darabokban. Végre
17. Egy Selyem keszkenyő, veress földü koszkás, kölömböző virágokkal ékes rojtos, -mellyet Pálffi Dénes feleségével Kováts Sárával ajándékozott, 1833-ban

III. A Prédikáló Székre és a régi oltárra való Készülések:

1. A Prédikáló Széken mindenkor álló Poszto 2 Darab
2. Egy gyoics takaro karton pántlikával, mely tsak Innepi napokra szokott a Prédikáló Székre feltétetni
3. Egy Prédikáló Székre készülő, de már tsak a Papi széken álló gyoics kendő, melynek két végin csipke vagyon.
4. Egy [...] veress földü Selyem Takaro, melynek körül mind arannas csipkéje vagyon, mellyetis ajándékozott Miklosi Mária Tekintetes Pálffi Miklosné Ur asszony 1832-ben
5. A régi oltárra tétetni szokott egy rongyos kendő [...] Pálffi Krisztina. Ugyan ide tartozik két kis Selyem keszkenyő egy darabba. És mind a két végin arany csipkés fejér Sellyem kendő, mely Innepen szokott vala fel tétetni.
6. Egy veres sejem keszkenyő kereken e széjin tsipke van.

IV. Egy a Templomban fel szegezve álló kis kék ládácska, melyben az alamisnák szoktak tétetni. És

Egy záros koltos zöld Láda, melyben az Ecclesia Clenodi-umai pénzei, Levelei s az állanak a Curatoroknál áll a koltsa, maga pedig a Láda mindenkora Papi háznál.

V. Az Ecclesia Immobile Bonuma. ugy mint:

1. A Templom fundusa, az azon levő Templommal, Harang lábbal, két harangokkal együtt, kő kerítéssel körül véve. Tsak egy harang van
2. A Papi és Mesteri telők a rajta levő épületekkel egyetemben.
3. Az 1817-ik esztendőkbén tett Ekklésiai conscriptio szerént a templom után a szánto a Tordátfalva felé fordulo határban
  - a. ördöngös szörben 1 Darab b. István völgybe 1, Középládban 1, Kis völgyben 1. e. Tordátfalvi utra járo föld 1. Tordátfalvi utra hágo 1, g. Sás árnyék, Marokás völgy 1., Rigo cseréje alatt 1., k. Szilos völgybe 1., l., Verőfénybe 1, m. Magyaro allya, Darab szánto földek, És ugyanezen határba kaszálók
    - a. István völgybe egy és b. Csicsaj oldalán egy darabocska, Bencéd felé fordulo hatarban a Templom utan Szántok,
      1. Rez nevu helyben egy Darab 2. Két ut közü, 1 Darab, 3. Diofanal egy, 4. Tsiknyére hágoba egy, 5. ujj osztás 2 darab, 6. Szélyes parlag hágoja egy 7. Büküs [...] egy 8. Középanyban három 9. Berek allya egy,- 10. Hegy megü két darabok.

- Ugyan ezen Forduloban kaszálók
1. A Réthe 2. a Hegymegi 3. Büdös udu egy-egy darab Ezeken kívül Morád Havassa nevu havasos helye és egy Szilvás, mellyet a Mesteri lakhely mellett a Papság bir.
  4. A Papság után Tordátfalva felé birato Szántok Hégjászoly Hágója 1 Darab
- Ugyan ezen forduloba kaszálók:
- a. Dioloka egy Darab, b. Szörfü 2 Darab. c. Babhely 1. Darab. Bencéd felé fordulo határba Szánto: Lokban 1 darab, Ugyan ezen forduloba Kaszáló. Tohely 1 Darab.
  5. A Mesterség után Tordátfalva felé Szánto: Topataka mellett egy darab
- Bentzéd felé forduloba Szánto: A Rezbe a a vackorfánál egy Darab a mint mind ezekről bővebben lehet látni a Conscriptioiban

VI. Az Ecclesia ingatlan Javait érdeklő Levelek:

1. A Tartsafalvi Ecclesia a Bontumainak Conscriptioja de A. 1817.
2. A Szörfüi és Babhelyi Széna füvek csere Contractusa de A. 1811.
3. A Szörfübeli fel járo és a Diolokbéli Széna füvekről való csere Contractus de A. 1800
4. A bérek alatt lévő földről irott Contractus de A. 1751.
5. Tartsafalvának és Csehétfalvának Compositio levele
6. Sylveszter Mihály a Sáros völgybeli földének az Ecclesianak leirt Testalásáról Szollo Testimonialis de A. 1691.
7. Tartsafalvának és Csehétfalvának Koronddal való Controversiájakrol irt Levél
8. Sás orján az hegy alatt való Csere pallagrol irt Contractus
9. Két Relatoria de anno 1682.
10. Lórintzi György és Lajos István acta Testimonialis 1681.
11. A mint el foglalták a Sylveszter Mihály Testamentuma szerént [...] arrol való Testimonialis de A. 1691.
12. A Tartsafalvi Havasrol szolo Relatoria 1821-ben
13. A Tarcsafalvi havasrol szolo Relatoria
14. A fenntebbieken kívül vagnak még 31 Darab különb különb féle dolgokrol szollo régibb és ujabb ok Levelek és Jegyzékek egy pakétba bé tsinálva és petsételve
15. Az ekklésianak az Ujjosztási földje Sylveszter Jozsefnak használás végett lett által adott [...] szollo Contractualis levél
16. Az Ecclesiának Bentzédi Istvánnal való egyezése a három földekre nézve 1831.

VII. Az Ecclesia Töke Pénzeit illető levelek:

- 48 Darab Contractualis és Reversalis Levelek, mellyeknek tartalma tsak ugyan nem üti a mulo D. Visitaciokor transponalattott 885 mf és 79 dr. töke pénzt minden adosságról nem tudott irást produkálni Tiszt. Pálffi Péter vagy két contractusban pedig az [...] van , hogy egy bizonyos tsak a Summából bé fizettesen mégis a Contractusban nints feljegyezve és ezeket az ujj curátor Ur tsak azon feltétellel veszi kézhez, hogy T. Pálffi Péter hozzon minden adosságot tisztába és szedjen jo és igazságos Contractusba.⁸²

⁸² TUEkL 25. köteg, 1. irat.

Irodalom

- ADORJÁN Rudolf
 1990 A Keresztúr-köri egyházközségek vagyonleltára a XVIII. század utolsó harmadából, *Keresztény Magvető*, 96, 2, 95–112.
- BÁRTH János
 1998 A varsági tanyak kialakulása és településrendje, in: Báth János (szerk.): *Havasalja havasa*, Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyak népéről, Bács–Kiskun Megyei Múzeum, Kecskemét.
- BENKŐ Elek
 1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, VAH, Budapest.
- DÁVID István
 1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*, Ballasi–Polis, Budapest–Kolozsvár.
- DÁVID László
 1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- DERZSI Csongor – NYÁRÁDI Zsolt
 2007 A Hodgyai Református Egyházközség levéltárának egyháztörténeti jelentősége, *Areopolis*, 98–113.
- DERZSI Csongor – NYÁRÁDI Zsolt – SÓFALVI András
 2007 A Bikafalvi Református Egyházközség története a régészeti kutatások és levéltári források tükrében, *A Csiki Székely Múzeum Évkönyve*, 17–34.
- JANITSEK Jenő – SZÓTS Lajos
 2000 Sófalva történeti és mai család- és helynevei. *Magyar névtani dolgozatok*, 164, Budapest.
- MOLNÁR István
 1995 Adalékok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismertetéséhez (6. rész), *Keresztény Magvető*, 101, 2, 126–136.
- MON. VAT.
 1887 *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I, Bev.: Fejérpataky László, Budapest.
- ORBÁN Balázs
 1868 *A Székelyföld leírása*. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból, I, Pest.
- SZABÓ T. Attila
 2005 *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése*, 6, *Udvarhelyszék*, Közzéteszi Hajdú Mihály, Báth M. János, Budapest.
- SCHEM
 1882 *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Transsylvaniensis pro anno a Christo nato MDCCXXX*. Claudiopoli 1832, Albae Carolinae.
- SzOkl.
 1872–1934 *Székely Oklevéltár*, Szabó Károly – Szádeczy Lajos – Barabás Sándor (szerk.), I–VIII, Budapest.
- SzOkl ú. s.
 1983–2007 *Székely Oklevéltár*, Demény Lajos – Fejérpataki József (szerk.), I–VIII, Bukarest.
- ÜRÖSI Kálmán
 1876 A tarcsafalvi unitária eklézsia, *Keresztény Magvető*, XI, 360–372.

Parohia unitariană din Tărcești în secolele XVIII–XIX în privința izvoarelor ecleziastice locale

(Rezumat)

În primăvara anului 2008 s-a efectuat ordonarea și prelucrarea arhivei parohiei unitariene din Tărcești (jud. Harghita), prilej care ne-a oferit un surplus de informații în legătură cu arhitectura bisericii demolate și cu construirea celei noi la sfârșitul secolului al XIX-lea. Documentele cele mai timpurii din arhiva ecleziastică provin de la începutul anilor 1680 și sunt legate de folosirea Muntelui „Morad”. O mare parte a documentelor provin din sec. XVIII–XIX, de la epitropi, privind administrarea averii parohiei. Studiul de față, având ca punct de reper izvoarele amintite, realizează schițarea etapelor de construcție a bisericii, de la primele mențiuni (dijmele papale) până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Am pus un mare accent pe descrierea situației bisericii din secolul al XVIII-lea, pe caracterizarea obiectelor de amenajare, notate în procesele verbale de vizitație. După aceea am studiat circumstanțele construirii noilor biserici și, vorbind de Muntele „Morad”, am prezentat importanța pe care o are privind parohia, deoarece acest munte a adus o bună parte din beneficiile parohiei din Tărcești. În final am publicat un inventar de avere din anul 1834, care descrie averea mobilă a parohiei. Arhiva ecleziastică ne oferă totodată o gamă de informații, prin care avem șansa să aruncăm o privire asupra vieții cotidiene din acea epocă.

**The Unitarian Church of Tarcsafalva in the 18th and 19th centuries
on the basis of the archive material belonging to the Church**

(Abstract)

The archives belonging to the Unitarian Church of Tarcsafalva (Tărcești, Harghita county) were submitted to systematization in the period of February–March 2008 and on this occasion we analyzed the documents found. The oldest document that is related to the use of Mount “Morad” dates back to the early 1680’s. Most of the documents are accounts of trustees and minutes taken on different topics as well as inventories, all dating back to 18th and 19th century. In this study we have reconstructed the history of the medieval church that was demolished in 1898, on the basis of the resources mentioned above, and further we outlined the conditions in which the new church was built. In addition, a separate chapter deals with Mount “Morad” which is one of the most important sources that had been yielding an income to the church. Thus, the archive material rich in data gives us the opportunity to have an insight into the everyday-life of 18th–19th century Tarcsafalva.

1. ábra Az unitárius templom déli nézete.

2. ábra 1734-ben épített harangláb.

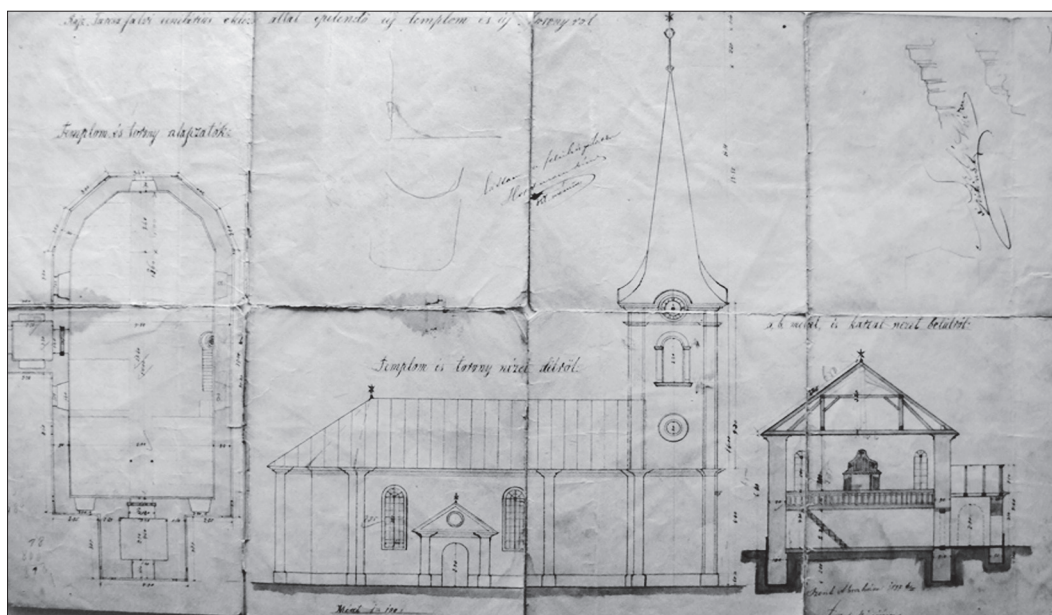
3. ábra 2004-es drénezés a templom északi részénél.

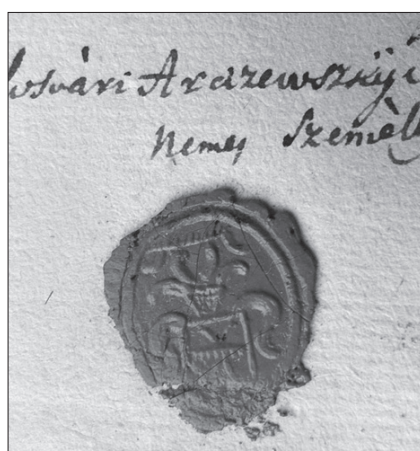
4. ábra A templom nyugati nézete.

1. tábla

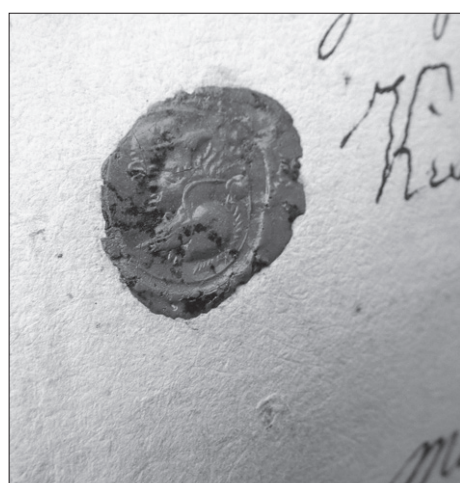
1. ábra Az 1897-ban tervezett templom és torony alaprajza, a templom oldalnézeti metszete délről, karzat nézete belülről.

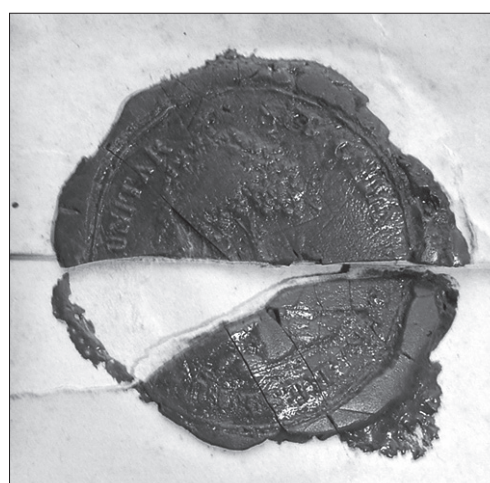
2. ábra Egy 1811-es szerződésen található viaszpecsét (TUEkl 24. köteg, III. irat).

3. ábra Egy 1811-es szerződésen található viaszpecsét (TUEkl 24. köteg, III. irat).

2. tábla 4. ábra 1845-ben keltezett iraton található viaszpecsét (TUEkl 24. köteg, II. irat).

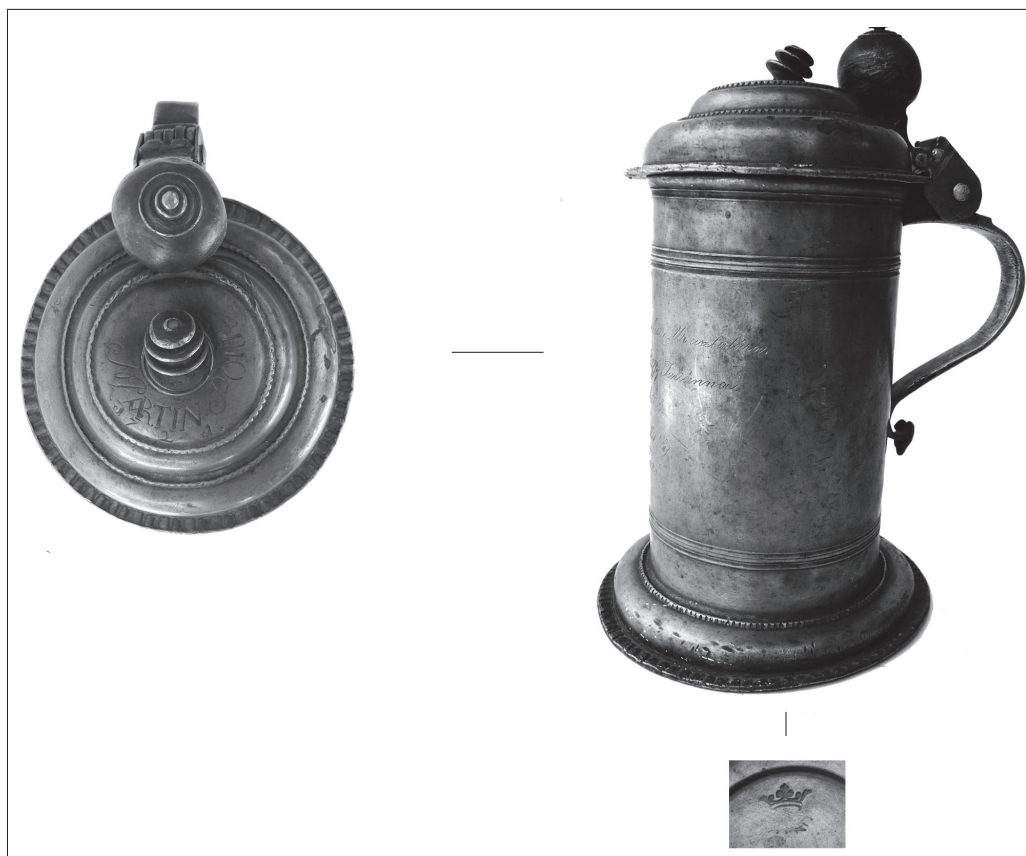

5. ábra Viaszpecsét egy 1872-es keltezésű levélen (TUEkl 24. köteg, VI. irat).

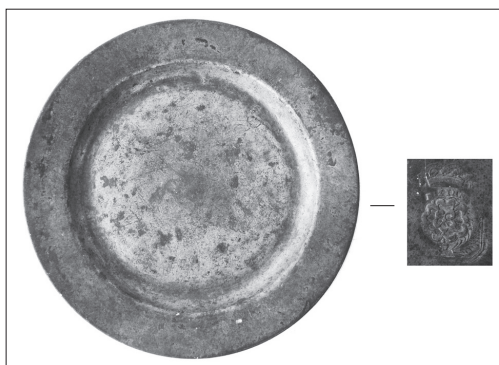

1. ábra 1654-ben aranyoztatott ezüstpohár.

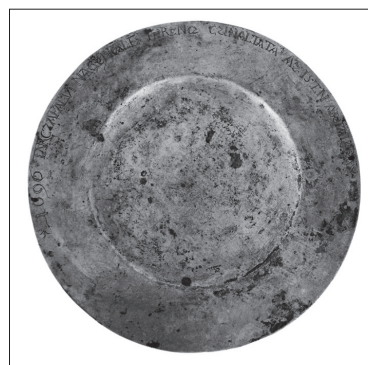

3. tábla

2. ábra Ónkanna 1721-ből.

1. ábra Az 1834-es leltárban szereplő óntányér.

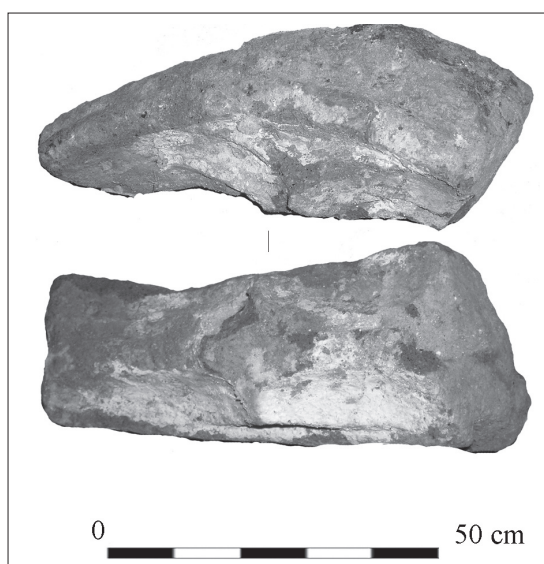
2. ábra 1696-os ezüst tányér.

3. ábra Pálffy Mihály ügyvéd által 1902-ben adományozott ónkanna.

4. ábra Az 1834-es leltárban szereplő ónkanna.

5. ábra A 2004-es drénezés alkalmával előkerült mérműves gótikus ablakkeret töredéke.

Szócsné Gazda Enikő

A SZÉKELYUDVARHELYI FAZEKASSÁG A CÉH- ÉS IPARTÁRSULATI JEGYZŐKÖNYVEK TÜKRÉBEN

A székelyudvarhelyi fazekasság történetének feltárásában fontos szerepet töltenek be a céh és ipartársulat protokollumai, amelyeket az udvarhelyi múzeum levéltárából szállítottak át a csíkszeredai levéltárba. A négy vaskos jegyzőkönyv¹ 1745-től 1916-ig tekinti át az udvarhelyi fazekasság feljegyzésre méltónak vélt eseményeit, több mint 200 mesternevet őrizve meg számunkra. A közel 500 oldalnyi feljegyzés hiteles képet nyújt a fazekasok életéről, a céh- és ipartársulat működéséről, a készítmények forma- és színvilágáról, értékesítési, anyagbeszerzési módozatokról egyaránt.

Tanulmányomban e rendkívül értékes levéltári anyagot próbálom áttekinteni, adatait csoportosítani, és függelékben a mesterekre vonatkozó információk adattárát megteremtteni.

Az udvarhelyi fazekasság történetéről több, rövidebb-hosszabb ismertetés született eddig,² de a céh- és ipartársulati jegyzőkönyvek áttekintése nem történt meg. Ezt a hiányt próbálja tanulmányom pótolni, azzal a hittel, hogy e forrásanyag segítséget nyújthat Székelyföld legfontosabb fazekas központjának megismeréséhez.

1. A céh és tagjai

Az udvarhelyi fazekasok céhe valószínűleg 1572-ben alakult, s bár eredeti kiváltságlevele nem maradt fenn az erdélyi Királyi Könyvekben,³ a Báthori Gábor által kibocsátott 1613-as szabadalmát és az 1643-as bővített megerősítést napjainkig a csíkszeredai levéltár őrzi. A céh működésének kezdeti fázisából nem maradtak fenn hitelt érdemlő feljegyzések. A 18. század közepétől rendszeresen vezetett céhjegyzőkönyvek tekinthetők azon nagyobb terjedelmű, eredeti

dokumentumoknak, amelyek bőséges információt nyújtanak a céh ünnepeiről és hétköznapjairól. Forrásaink azt sejtetik, hogy az udvarhelyi fazekas céh igencsak sok mestert foglalkoztató érdekvédelmi szervezet volt. 1811-ben egy jegyzőkönyvet 26 mester írt alá,⁴ 1853-ban egy névjegyzékben 39 fazekas neve szerepelt.⁵ Az 1850-es években a céhgyűlésekben átlag 25–30 céhtag jelent meg, és mivel az inasok, legények nem írtak általában alá, a fazekalással foglalkozók számát az 50-hez közelíthetjük. 1867-re már nem kis aggodalmat tükröz egy bejegyzés: „Isten Kegyelmeiből anyira el sokasodott városunkban a fazakas mester, hogy ma holnap egyik a másiktól élni sem tudunk.”⁶ A bejegyzés hitelességét alátámasztandó, 44 mester aláírásával ismerte el azt a határozatot, hogy „egy Fazakas mester Embernek se szabadgyon Idegen vagy fazakas mester ember gyermekein kívül [bárkit] felvenni a fazakas mestersegre.”⁷

Amint a jegyzőkönyvbeli bejegyzések bizonyítják, a céhnek voltak rendes, azaz *generális* gyűlései, és rendkívüli összejövetelei. A rendes gyűlések közül a legfontosabb a január második vagy harmadik hetén, 10–15-e körül tartott volt, ekkor választották meg a céh elöljáróit. A tisztségviselés megszavazása egyes bejegyzések szerint két esztendőre szólt.⁸ Bár az említett okok miatt két esztendőnként lett volna motivált e gyűlés csupán, ennek ellenére a januári gyűlést minden évben megtartották, és ekkor hozták a legfontosabb határozatokat az edényformákra,⁹ az árusítás mikéntjére,¹⁰ a sírásók panaszának megvitatására¹¹ stb. vonatkozóan. Egész gyűlést hívtak össze március, július és szeptember környékén is, ennek időpontja viszont nem volt annyira kötött, mint a korábbiaké.

¹ A jegyzőkönyvek létezésére Zepczaner Jenő udvarhelyi történész hívta fel a figyelmet, melyet ezúttal is köszönök. A jegyzőkönyvek levéltári adatai: Csíkszeredai Állami Levéltár, F. 249 – A székelyudvarhelyi múzeum gyűjteményes levéltára. 159. szám: Az udvarhelyi fazekas céh protokolluma 1745–1841 (12 lap). 160. szám: Az udvarhelyi fazekas céh protokolluma 1788–1842 (56 lap). 161. szám: Az udvarhelyi fazekas céh (és ipartársulat) jegyzőkönyvei 1853–1909 (84 lap). 162. szám: Az udvarhelyi fazekas ipartársulat jegyzőkönyvei 1876–1916 (137 lap).

² CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa 1998, 172; HERPEI János 1961, 604–609; KRISTÓ Tibor 1995, 11; SZALAY Emőke, P. 2003, II, 319–326; KRESZ Mária

1991, 82; TÓFALVI Zoltán 1996, 14–16; FARKAS Irén 1999, oldalszám nélkül; SZÓCSNÉ GAZDA Enikő 2007.

³ SZÓCSNÉ GAZDA Enikő 2007, 633.

⁴ F. 249/160, 9v.

⁵ F. 249/161, 1.

⁶ F. 249/161, 28.

⁷ F. 249/161, 28.

⁸ F. 249/160, 41–41v. „Az 1838-dik és 839-dik Esztendőkre Czéh Mesternek bé eskettetett Farkas Ferentz...”

⁹ 1825. január 10-i gyűlés.

¹⁰ 1841. jan. 14-i gyűlés.

¹¹ 1823. jan. 15-i gyűlés.

A rendkívüli gyűlések összehívását egy-egy közeli esemény vagy ajánlat megvitatása motiválta.

Akárcsak a más erdélyi céhek esetében, a legfontosabb előjáró a *céhmester* volt. Ő képviselte a céhet minden ügyes-bajos dologban. Amint az 1745-ös artikulusok bizonyítják, a szabályzat pontjainak összeállításában, tanács elé tárásában neki jutott a főszerep.¹² Jelentős feladata volt a város előjáróival való kapcsolattartás. A tagok bármelyikének törvénytelenége esetén ő idézte a céh elé az érintettet, akár saját kezdeményezésre, akár a városi magisztrátus panaszára. Az atyamesterrel együtt ítéleztek fölötte, megszabták a büntetés mértékét. Az aláírásokból kitetszik, hogy a gyűlések levezénylését is a céhmester bonyolította, a tagokat a tábla körbeküldése segítségével hívta össze. A tagok tanácsának figyelembe vételével ő szabályozta a remeklés módját, és kibocsátotta az edényformákra és árakra vonatkozó limitációkat.¹³ A remeklő mester vizsgamunkájának ellenőrzésére ő rendelte ki az öregebb mesterek valamelyikét.¹⁴ Gondoskodott az árusító helyek jó állapotáról, szükség esetén ezek újraépítésének megszervezése is az ő feladata volt.¹⁵ A céh szimbólumait (zászlót, táblát) és a céh ládáját ő készítette el a közös pénzalapból,¹⁶ és gondoskodott ezek megőrzéséről. Mivel a céh a temetkezések lebonyolító szervezete is volt, ő hívatta temetésre a tagokat, mozgósította a sírásókat, gondoskodott a temetkezési kellékek beszerzéséről. Bármely mester betegsége esetén ő rendelkezett a megsejtes módjáról is.¹⁷ Amint a dolgozat végéhez csatolt adattárból is kiolvasható, a céhmesteri rang tapasztaltságot igényelt, a legtöbb mester 15–20 esztendei munka után szerezte meg ezt a titulust.

A céhmester tevékenységét az *atyamester* segítette. Az iratok alapján nem lehet pontosan elkülöníteni feladatkörét a céhmesterétől. Csupán annyi a bizonyos, hogy az ifjú mesterek tevékenységének felügyelete az ő kötelessége volt.

A *látómester* feladata minden céhnél a termékek minőségének az ellenőrzése volt, ezért e feladatkört csupán elismert, szakmailag magas szinten álló fazekas tölthette be. Adattárunkból úgy látszik, hogy a látómesteri rangra mégis hamarabb fel lehetett kapaszkodni, mint a céhmesterségre. Az ellenőrzést elsősorban az áruló boltban gyakorolta, az idegen formájú és a selejtes vagy nem eléggé jó minőségű termékek készítőit büntetéssel vagy az edényeik elkobzásával büntette.

Az *öregmesterek* tanácsaikkal segítették a céh működését. Többnyire fazekalásban elaggott mesterek voltak.

A *mesterek* a céh stabil tagjai voltak, akik különbözőbb funkciók nélkül, munkájuk révén kapcsolódtak be a céh működésébe. A mester számára potenciális előrelépési lehetőségek kínálkoztak, ezeknek egyik alapja a szakmai jártasság és az életkor volt. Amennyiben a dolgozat végéhez csatolt mesternévsort áttekintjük, látható, hogy minden periódusban voltak „sztár” mesterek, akikről számos bejegyzés szól, és voltak szimpla fazekasok, akiknek neve véletlenül, egy-egy névsornak köszönhetően maradt fenn. A sztárok kiletére onnan is következtethetünk, hogy életük folyamán több inast is alkalmaztak, mivel ők maguk nem bírták a sok munkát. Szakmai tekintélyük egyik hiteles jele az, hogy a kevésbé sikeres mesterek saját gyermekeiket is hozzájuk adták inasnak, hogy a szakmai fortélyok elvesése révén a mesterség magasabb fokára juthassanak. Bár biztosan megerősíteni nem tudom, feltételezhető, hogy e sztárok lehettek a sikerültebb udvarhelyi edények előállítói. Ismert mestereink közül például Koronkai István 4 inast nevelt ki, és több fazekas rendelkezett 2 inassal.

Az *inas* a mesternek az a fiatal segítése volt, aki a mestertől inasévei alatt sajátította el a fazekalást. Szegődtetése a céh előtt történt, mivel tanúk előtt kellett megbeszélniük, hogy ingyen vagy pedig ruháért fog dolgozni. Az 1745-ös céhszabályzat szerint 2 esztendeig teljes munkaidejében mestere javára kellett dolgoznia, csupán harmadik évében számíthatott arra, hogy egy munkanapon saját maga számára tevékenykedhessen.¹⁸

Az inas 3 esztendei tanulmányi idő elteltével léphetett elé *legénnyé*. Az 1745-ös artikulusok szerint mestere fél esztendeig még magánál tarthatta, ezt követően saját kísérletezésre bocsátotta.¹⁹ A legények elindulhattak vándorlásaikra, hogy technikai fortélyokkal gazdagítsák tudásukat. Bár az artikulusok nem szögezték pontosan le a legényi státusban eltöltendő esztendőök számát, a kései periódusban 6 év legénység elteltével kérezhetett valaki remeklésre.

A *jegyző* a céh protokollumaiba jegyezte a céh ügyes-bajos dolgait. Alapvető követelmény volt tehát, hogy írástudó legyen és olvashatóan írjon. Többnyire a fiatalabb mesterekből lettek jegyzők.

A *bejáró mesterek* szintén a fiatalabbak közül kerültek ki. Az ő feladatuk a lótas-futás volt, hiszen a céh behívótáblájával ők szaladták végig tagtársaik házát egy-egy gyűlés vagy haláleset bekövetkeztekor.

A *zászlótartónak* az ünnepi felvonulásokkor a zászló vivése volt a feladata.

A céhfunkciók elnyerésének íratlan szabályai voltak. 1819-ben például Török Zsigmond céhmesterre választása idején Török Józsefet azért tanácsolja el

¹² F. 249/159, 3.

¹³ F. 249/159, 8.

¹⁴ F. 249/159, 8.

¹⁵ F. 249/160, 5v–6.

¹⁶ F. 249/161, 27.

¹⁷ F. 249/161, 20v.

¹⁸ F. 249/159, 3v.

¹⁹ F. 249/159, 3v.

a céh az őt illető látómesteri funkciótól, hogy „szinte testvérek” ne legyenek mindkettőn funkcióban.²⁰

A szimpla tagsággal és a funkciókkal jól meghatározott magatartási modellek jártak együtt. A tagok föltétlen engedelmességgel tartoztak az előljáróknak, ennek áthágását pénzbírsággal büntették. A céhmester sem engedhetett meg bármit magának. 1842-ben például Szentés Antal céhmester ellen indítottak eljárást, aki „a Czéh Ládáját estve, a rendes időn kívül az Atya Mester jelenletiben fel nyitatta, és holmi protocolatit keresne.” A céhmester hibája ebben az esetben az volt, hogy nem hívta a város comissariusát a láda felnyitására aktusára.²¹

A céhnek számos szimbóluma volt. A protokolumokat őrző *ládán* kívül a jegyzőkönyvek említést tettek az 1866-ban Suvada András által készített *rész céhtábláról*, valamint az ugyancsak ekkor készült zászlóról. Az 1866-ban készült *zászló* részletes leírását is megadják a jegyzőkönyvek: „azon fejr sejemből készült zászlónk mely a Boldogságos Szüz Mária képét és Szent István első Magyar Király képeivel van fel ékesítve, Ezen értékes zászlónk képét festették Pesten Vahot Imre híres Festész által.” Kereszttel ellátott rúdját Suvada András, a rajta csüngő gombokat Sánta Ignác, a rá rajzolt arany betűket Szeles Dénes készítette.²²

Az eddigiek bemutatásából látható, hogy az udvarhelyi fazekas céh csaknem ugyanazokkal a tisztségviselőkkel, és csaknem ugyanúgy működött, mint a más erdélyi céhek.²³

2. Az ipartársulat

Tudjuk, hogy a céhek hatósági felszámolására 1872-ben került sor. A székelyudvarhelyi fazekas ipartársulat alakulási jegyzőkönyve viszont csupán később, 1876. november 8-án keletkezett.²⁴ A négy év kiesés alatt a mesterek tömörülésének csupán egyetlen bejegyzését találjuk a céhjegyzőkönyvben, ebben az 1873-as jegyzésben „nemes Társulatnak” nevezik magukat, és Tibád Péter elnök, Kóbori István atyámester és Komáromi Péter jegyző írja alá a társulati gyűlés jegyzőkönyvét.²⁵

Ezekből az adatokból arra következtetnek, hogy a céh megszüntetésével a mesterek automatikusan társulatnak tekintették magukat, és csupán későbbben tudatosodott bennük, hogy az újjáalakulásnak formai kereteket is kell biztosítaniuk.

Az 1876-ban alakuló, szabályzatot megalkotó gyűlés határozatait 71 mesternév követi.²⁶ Ez a szám arra utal, hogy 1867-től 1876-ig majdnem duplájára nőtt a székelyudvarhelyi agyagiparosok száma. A hihetetlen mesterlétszámokat majdnem évről évre követhetjük. 1885-ben egy szimpla gyűlésen 63 mester van jelen,²⁷ 1892-ben 49 társulati tagot,²⁸ 1899-ben 55 mestert sorolnak fel.²⁹ A századfordulón érzékelhető a szerencsepróbálási láz: egyes mesterek időszakosan Romániába távoznak, mások „kuntáros helyeken” telepednek le. 1907-ben a városból eltávozottak kiszűrése végett újból számolja az ipartársulat a tagjait, ekkor 34 mestert tartanak nyilván. Öt esztendővel később már csupán 30 tagot számlálhatnak meg.³⁰

Az ipartársulat működése nem sokban tért el a korábbi céhétől. Ekkor már a tagságba való bevétel a város által kibocsátott iparendedélyek bemutatásával ejtették meg, de hivatalos mesterként való nyilvántartása továbbra is csak a 9 esztendei inas- és tanonci lét nyomán jöhetett szóba.³¹ A tisztségviselőknél nevéük kissé változott, funkciójuk viszont csaknem ugyanaz maradt. A társulat élén a megalakuláskor 10 választmányi tag állt, az elnökön, alelnökön, dékánon és jegyzőn kívül számvevőket is neveztek ki.³² Egy 1887-es választási jegyzőkönyvből látható, hogy e funkciók betöltése ekkor már fizetéssel járt, az elnök és a pénztáros 15 forintot, a jegyző 10 forintot, az alelnök, a látómester és a dékán 5–5 forintot kapott hivatala becsületes teljesítéséért.³³

3. A nyersanyagok beszerzése

Amennyiben a céhet, és később az ipartársulatot érdekvédelmi egyesületnek tekintjük, természetesen vesszük, hogy a mestereknek érdeke volt a nyersanyagok könnyű beszerezhetősége. Tehát erről ideális körülmények között kollektív megoldási kísérletek kellene, hogy keletkezzenek. Az agyagnak és a mázaknak a beszerzésére vonatkozóan mégis rendkívül kevés a jegyzőkönyvi utalás.

A céhnek és a társulatnak a városon belül saját agyagvető helyei voltak, amelyeket helybeli lakosoktól béreltek. 1886-ban az ipartársulatnak is saját ilyen területe volt,³⁴ amelyet folyamatosan bővített agyagban gazdag telkek megvásárlása által.³⁵ Az agyag kitermelésének fáradságos munkáját maguk a mesterek végezték, csupán 1901-től van adatunk arra,

²⁰ F. 249/160, 19.

²¹ F. 249/160, 45.

²² F. 249/161, 27.

²³ Az erdélyi céhek működéséről eddig több összefoglaló született. A teljesség igénye nélkül megemlítenék néhányat: KOVÁCH Géza – BINDER Pál 1981; VERESS Endre, Dr. 1929.

²⁴ F. 249/162, 3–7v.

²⁵ F. 249/161, 38v.

²⁶ F. 249/162, 7–7v.

²⁷ F. 249/162, 41v–42v.

²⁸ F. 249/162, 81v.

²⁹ F. 249/162, 91.

³⁰ F. 249/162, 124.

³¹ F. 249/162, 13.

³² F. 249/162, 6v.

³³ F. 249/162, 50v.

³⁴ F. 249/162, 46v.

³⁵ F. 249/162, 47.

hogy a társulat kívülálló embereket fizetett, akik e megterhelő feladattól megszabadítva, szekéren be is szállították a nyersanyagot a raktárba.³⁶

Az udvarhelyi fazekasság megszűntének egyik alap oka a fém- és porcelán edények elterjedése mellett a városon belüli agyaglelőhelyek megcsappanása volt. 1905-ben arról panaszkodnak, hogy csupán egyetlen fazekas, Zakariás Ferenc birtokában van még ekkor egy kis méretű bánya.³⁷ Agyaglelőhely után nyomoznak 1911-ben is, és bár a társulat gyűlése mindannyiszor a vásárlás mellett döntött, ez a probléma a 20. századi udvarhelyi fazekasság történetében örökké akut maradt.³⁸

Nem volt sokkal könnyebb feladat az edénytest alapszínezéséhez szükséges angób (fehérföld) beszerzése sem. Bár geológiai felmérések azt mutatják, hogy az udvarhelyi Szarkakő aljában jó minőségű kaolinos földet lehetett bányászni, a mesterek mégis inkább idegen helyekről hoztak fehérföldet. Erre utal egy 1867-es bejegyzés, amely szerint nehézségekbe ütközik a fehérföld beszerzése. A céh határozata szerint azt csak a céhmester veheti meg a céh kasszájából, és ha alacsony áron kerít valaki angóbot, azt ugyanazon az áron adhatja tovább. E kezdeményezés nyomán 1904-ben már két fehérföldraktár működéséről tudunk: az egyik a Solymosi utcában, a másik az Attila utcában szolgálta ki a mestereket. E két raktárban összesen 75 véka fehérföld várta a felhasználóját.³⁹

A jegyzőkönyvek egyetlen esetben sem tudósítanak arról, honnan szerezte be a céh és később az ipartársulat a sárga, zöld, kék, barna vagy áttetsző mázakat.

4. A fazekastermékekre vonatkozó utasítások

A céh termékeinek azonosításában talán a legfontosabb adatok az edényformákra, díszítésre vonatkozó utasítások lennének. Sajnos, a céh és ipartársulat kevés esetben rendelkezett erről. Az 1745-ös céhszabályzat 5. cikkulusa konkrétan csak a kemencék, kályhák készítését említi.⁴⁰ Egy évszámmal el nem látott, 18. század közepi rendelkezés már részletesebben kitér arra, hogy mit nem szabad készíteniük a céhes mestereknek: „1. Egj betsületes Mester Embernekis fejér fazakat csinálni szabad ne légjen, sem ide sem másuva sem pediglen fejér Csuprot belől meg ne öntsön mázal és fejér földdel. 2. A méj tálát zöld mázzal sárgával szabad ne légyen mázalni sem pedig a három lábu lábast

zölddel és sárgával ne öntse meg, hogy ha pedig ezen egyezést valamellyik által találná hágni tehát három forintig meg büntettetik.”⁴¹ Mivel ez a rendelkezés ellenállást váltott ki a céhen belül, szintén datálatlan bejegyzés tanúskodik arról, hogy a céh vezetősége a városi bíró, Kassai Márton előtt hozott immár hivatalos határozatot az eladásra szánt edényekről: „Minden Féle edényt szabad légyen tsinálni és árulni mind szabad vására mind a városban a Fejér fazékon kívül”⁴² A tiltás hatályban maradására egy kissé későbbi rendelkezés is utal: „senkinek szöd tsiprot tsinalni szabad ne legyen sem szöd labast ha valaki pedig ezen vegezet meg nem álná három forinton maragyon meg és ezen egenlö vegezes megg maragjon. Sem pedigy küjel mazas fazakat mivel a nemes Cze kárát ismerte benne.”⁴³ Az idézett rendelkezések azt sejtetik, hogy a céhen belül a mázakkal és angóbbal való kísérletezés visszatérő jelenség volt. Ha nem próbálkoztak volna vele, nem kellett volna állandó jelleggel tiltani. A kísérletezés veszélyes, időnként káros lehetett a minőségi termékek előállítására törekvő fazekas céhen belül. A „Cze kárát ismerte benne”, jelzi a bejegyzés. Visszatérve az elemzett utasításokra, kitűnik, hogy a céhes fazekasság a 18. században nem nagyon különbözött a „kontárok” mesterségétől: elsősorban főző- és használati edényeket készítettek, amelyekre székelyföldi viszonylatban kialakult a kellő kereslet.

A céh által készített termékekről fontos információkat nyújt az az 1783-as rendelet, amely a remeklés módozatait írja körül. Ekkor a mesterré válás feltétele volt „1mo egy paraszt kementze másas formára. 2do egy tisztességes fél vedres kerek szádu korso. 3tio egy tisztességes fél vedres Fazék hozzá való fedővel. 4to egy tisztességes három lábu lábast ahoz való füles fedővel. 5to egy tisztességes három ejteles méj tál” elkészítése. A remeklés feltételei közt kiemelten szerepel, hogy „ezek pedig tisztességesen meg mázalva légyenek.”⁴⁴

Az 1810-ben megfogalmazott utasítás a zöld fertályos „csiprok” árszabására tér ki, megtiltva a mestereknek, hogy e tárgyak darabját egy garas alatt árusítsák.⁴⁵ 1827-ben a következő edényformák árát limitálja a céh: „a nagy Füles Tálát négy krajtzár, az utána valot egy garas, a nagyob Tangyer ket krajtzár, a fertáljos Tsopor két krajtzár, az utána valo Tsopor egy Krajtzár az fedővel együt.”⁴⁶

A mázak és földfestékek használatának állandósulása a 18. század végére, 19. század elejére tehető.

³⁶ F. 249/162, 96.

³⁷ F. 249/162, 105.

³⁸ F. 249/162, 120v.

³⁹ F. 249/162, 50.

⁴⁰ F. 249/159, 5–5v.

⁴¹ F. 249/159, 6v.

⁴² F. 249/159, 6v.

⁴³ F. 249/159, 7v.

⁴⁴ F. 249/159, 8.

⁴⁵ F. 249/159, 10v.

⁴⁶ F. 249/160, 29v.

A protokollumok szerint a túlzott újítást, megszokott formáktól és díszítményektől való elrugaszkodást a legkevésbé sem tolerálta a céh. 1832-ben például a „fogarasi formába tsinált” edényei miatt szidnak egy udvarhelyi mestert. Míg a korábbi esetekben kisebb büntetéssel megúszta az, aki különböző mázakkal kísérletezett, a teljesen idegen formák ellen már sokkal drasztikusabban lép fel a céh: edényeinek elkönfiskálásával fenyegetik meg Bíró Mózes kísérletező mestert.⁴⁷ A formai újítások mellett a rossz minőségű termékek ellen is fokozott szigorral lépnek fel. 1813-ban például 16 forint büntetés terhe alatt végzik, hogy „senkiis egyszeri égetett edént ne készítsen.”⁴⁸ Ugyanilyen fontosnak tekintik, hogy az árusításra bocsátott edény „a tüzet meg tartsa.”⁴⁹

5. A termékek értékesítése

Az udvarhelyi céh termékeinek legfontosabb értékesítési színhelye a városi piactéren felállított áruló bolt volt. A helyet a színen belül már a céhbe állásakor megvásárolta a mesterjelölt. Az 1745-ös céhszabályzat 15. és 16. cikkulusa kimondta, hogy mind a mestergyermek, mind az idegenek 3 máriás lefizetéséért tarthattak igényt saját áruló hely megszerzésére.⁵⁰

A színen belüli árulási helyet a rang és a mesterségbeli jártasság határozta meg. Az öregebb, jobb kezű mesterek az ajtó közvetlen közelében rakodhattak ki, az ifjabb, tapasztalat nélkülieknek az eldugottabb zugok jutottak. A céhetika előírta, hogy nem szabad más helyére állni, egymás vevőit tilos elcsábítani, és nem illik az általánosan megállapított árak alatt kínálni a portékát.⁵¹

Az áruló színek milyenségére a piacon belül csupán néhány feljegyzés utal. A 18. század folyamán a céheknek közös bolthelye volt, amely a század végére olyan siralmas állapotba került, hogy 1801-ben új közsín építésére kényszerültek.⁵² A céh üzletének pontos nyitvatartási rendje volt: nyáron hajnali 5-től délután 4-ig, télen 7-től 4-ig lehetett agyagtermékeket vásárolni.

A veszekedések büntetési bejegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a fő árusítók a mesterfeleségek voltak.

A helybeli és távoli sokadalmak látogatásában is a saját árusítás elvét propagálta a céh és a későbbi ipartársulat vezetősége. 1811-ben például arról panaszkodtak, hogy „melly nagy kárára légyen a Chénak,

hogy edényeiket ez előtt adta százában hol egy, hol más idegeneknek.”⁵³ Ennek az áldatlannak vélt állapotnak a megfékezésére a céh végzése a következő: „senki egy betsületes Mester Ember is Senkinek százában sem Darabjában szekérre sem falusinak sem városinak edényt ne merészljen adni sem titkon sem nyilván a mellj végzést ha vala mellyik meg másolna vagy által hágna mindenkor azon Mester Ember Hfl 12 az az Tizenkét M. Forintott fizessen.”⁵⁴

A sorozatos tiltások és rendszabások tanúsítják, hogy a céhtagok zöme értelmesebb megoldásnak tartotta az edénykereskedők, szekeresek felbélését, minthogy saját maga várja meg a portéka elkelését. Valószínű, hogy a céhtagok nyomásának köszönhetően volt kénytelen a vezetőség 1835-ben enyhíteni a kezdeti tiltáson, 50 edényben szabva meg a kereskedőknek átengedhető termékmennyiséget. Érdekes, hogy a további tilalom csupán a helybeli kereskedők kiszolgálására szorítkozik.⁵⁵ A 20. század elején a kereslet rohamos visszaszorulása miatt már az ipartársulat próbálta beszervezni az edénykereskedőket, hogy ezáltal is biztosítsa tagjainak a minimálissá redukálódott keresetet. 1904-ben például Lőf Lajos izraelita kereskedővel szerződnek, hogy edényeik százát 1 ft. 30 krajcárban vegye be.⁵⁶

A saját sokadalmakon való jelenlét mellett az udvarhelyi fazekasok látták el a Csíki- és Gyergyóimedencét fazekastermékekkel. A korai marketingfogások tanulmányozása céljából nem érdektelen hivatkozni egy 1804-es végzésre, amely megszabta, hogy Gyergyóba és Csíkszeredába a sokadalmak előtti három hétben tilos volt udvarhelyi fazekasnak hetipiacra menni, hogy a sokadalom napján nagyobb kelendőségnek örvendjenek a céhes kerámiák.⁵⁷ Úgy látszik, hogy e rendelkezés tényleg kerelettebbé tette a sokadalmakban az udvarhelyi termékeket, ezért erősítette meg ezt több alkalommal is a céh. 1876-ban a megalakuló ipartársulat is a VIII. számú határozatában újból bevezette ezt a korlátozást.⁵⁸ A kellő kereslet biztosítása érdekében egy másfajta stratégiát is kidolgozott 1886-ban az ipartársulat. A vámháború miatt a romániai piacok tömeges látogatása a mesterek elszegényedését vonta volna maga után, ugyanis a vám lefizetése nyomán sem volt biztos, hogy a portékákat túl sok mester jelenlétében értékesíteni tudják-e. Ezért behatárolták a mesterek számát, nehogy túl sokan jussanak el az adott sokadalmakba.⁵⁹

⁴⁷ F. 249/160, 1v.

⁴⁸ F. 249/160, 11v.

⁴⁹ F. 249/160, 26v.

⁵⁰ F. 249/159, 4v.

⁵¹ F. 249/159, 5–5v.

⁵² F. 249/160, 5v–6.

⁵³ F. 249/160, 8v.

⁵⁴ F. 249/160, 9.

⁵⁵ F. 249/160, 53.

⁵⁶ F. 249/162, 102v.

⁵⁷ F. 249/160, 26.

⁵⁸ F. 249/162, 5v.

⁵⁹ F. 249/162, 47.

6. A fazekas céh és -társulat szerepe a város életében

A fazekasok céhe és későbbi ipartársulata nem csupán a mindennapi főző- és díszedények előállításával szolgálta a várost. És nem kizárólag a tagok mesterségbeli előmenetelének felügyeletét, koordinálását vállalta magára. Ennek az iparos tömörülésnek olyan karitatív szolgáltatásai is voltak, amelyek az egész város szempontjából hasznosak, igénybevehetőek voltak.

Egyik ilyen tevékenység volt a *temetések lebonyolítása*, ünnepélyesebbé tétele. A mesteremberek halottját a céh saját halottjának tekintette, ezért már az 1745-ös céhszabályzat 25. artikulusa megszabta, hogy ennek temetésén minden mester feleségestől, legényestől köteles megjelenni.⁶⁰ A gyászoló családot e szabályzat értelmében 1 forinttal segítette meg minden mestertárs.⁶¹ A 19. század második felének individualizálódó világában a céh kasszájából tették ki a *koporsópénzt*.⁶² A céh nem pusztán anyagi juttatással és a gyászolók melletti fizikai jelenléttel, de a temetéskor felmerülő egyes munkák felvállalásával is segített a bajba jutottakon. A fiatalabb mesterek sorából kerültek ki a sírásók, virrasztók, akiknek külön fizetés nélkül kellett elvégezniük a nehéz fizikai munkát. Már a 19. század elejétől kezdődő jegyzőkönyvi bejegyzések jelzik, hogy a céh nem pusztán a belső tagokat, de kívülállókat is elföldelt kisebb anyagi juttatás vagy valamely segítségnyújtás ellenében. 1820-ban például az egyik fazekas fia, aki maga nem követte apja mesterségét, 10 forint lefizetésével vívta ki magának és feleségének a tisztességes temetést.⁶³ Egy kőművességhez értő férfi 1833-ban a bolt állandó vakolásával és meszelésével,⁶⁴ 1842-ben egy más városi lakos „ilendő diornium” megadásával,⁶⁵ 1866-ban Suvada András a céh öntöttrez táblájának ingyenes elkészítésével⁶⁶ nyerte el azt, hogy teteme fölött céhtagok virrasszanak és ezek földeljük el. Egy-egy nagyobb járvány idején a sírásás alaposan megterhelte az ifjakat. 1823-ban azt határozzák, hogy két sírásás és virrasztás után a középkorú mesterek is egyszer vegyenek részt a temetés munkálataiban,⁶⁷ 1860-ban pedig a rendre menő sírásás mellett voksoltak.⁶⁸ 1873-ban kétségbeesetten rimáncodtak, hogy mentesítsék őket legalább a 12 év alatti gyerekek eltemetésétől, mert nem bírják a fárasztó feladatot.⁶⁹ A gyakori temetések illő ellátása érdekében a céh tagjai közt 1868-ban felsorolták a jelvények mellett

a 2 csákányt, 13 lapátot, 2 ásót és 2 testeresztő kötelet, amelyeket „sírásáshoz megkívántató eszközök” cím alatt a látómester felügyeletére bíztak.⁷⁰

A céh temetkezési szolgáltatása nem pusztán a sírásás megszervezése alól mentette fel a városlakókat, de az ünnepélyes díszőrség és a céhzászlós-lobogós temetés olyan színpompás látványosság volt a város életében, amely a halott meg tisztelésének legmagasabb fokú, ritka alkalmá volt.

A temetkezések lebonyolításán kívül a céh ünnepi istentiszteletek szervezésével járult hozzá az ünnepek megszenteléséhez. 1853-ban például ezt jegyezték fel a protokollumba: „Az 1848-ik évben mivel az Minden Hato Irgalmas Úr Isten meg oltalmazot minden viszonyoktól meg égyezvén nemes Czéhunk, hogy tettenek egy hálá adó Isten Szolgálatot, melyet meg is tettünk.”⁷¹

7. Összegzés

A céh- és ipartársulati jegyzőkönyvek adatainak áttekintése nyomán kitűnik, hogy az udvarhelyi fazekasok számára a céhnek és a későbbi ipartársulatnak nem volt jelentős érdekvédelmi feladatköre. A más városok céheivel ellentétben, nagyon ritkán büntette meg a kontárokat, sőt időnként engedély ellenében még helyet is biztosított számukra. Ritkán segítette a nyersanyagok kollektív beszerzésével tagjait. Ritkán szervezett tagjai számára csoportos értékesítési módozatokat, formálisan mindenki számára az egyéni boldogulás útját kínálta. Tekinthejtük ezt vajon az individualizálódás, s ezáltal a polgárosodás kezdeti jelének?⁷² Csak részben. A döntéshozatalban még mindig a kollektív határozat működött. Gondoljunk vissza arra, hogy még megszabták a formákat, a díszítési módozatokat, limitálták az árakat. Ennek ellenére a városi mesteremberek csoportja az erdélyi társadalmi renden belül elkülönült, mintegy előjátékként az osztársadalom polgári átalakulásának.

A csoportba belépésnek a mozgatórugója még nem annyira az egyéni érdek, mint inkább az utánzás elve volt. Az udvarhelyi fazekasok számára adott volt egy minta, a céhrendszer modellje, amely számukra elsősorban a csoportos reprezentációt és az egymás megbecsülésének az elvét ígerte. A fazekasok számára a céh egyik alapfunkciója a tisztességes temetés megszervezése és lebonyolítása volt. A céhbe tartozás a biztonságot jelentette életben és elmúlásban egyaránt.

⁶⁰ F. 249/159, 5v.

⁶¹ F. 249/159, 6.

⁶² F. 249/161, 29v.

⁶³ F. 249/160, 20.

⁶⁴ F. 249/160, 56v.

⁶⁵ F. 249/160, 46.

⁶⁶ F. 249/161, 27–27v.

⁶⁷ F. 249/160, 24v.

⁶⁸ F. 249/161, 14v.

⁶⁹ F. 249/161, 38v.

⁷⁰ F. 249/161, 30v.

⁷¹ F. 249/161, 1v.

⁷² Egyes kutatók az individualizálódást a polgárosodás egyik jellemző jeleként értelmezik. Lásd BENDA Gyula 2006, 343.

A céh olyan csoportosulás volt, amely a jegyzőkönyvek bejegyzései szerint nem nagyon tartotta a kapcsolatot a más céhekkel, csoportokkal. Az írás a céhjegyzőkönyvek esetében emlékezet-meghosszabbító funkcióval bírt, a bejegyzéseknek legitimizáló

szerepük volt. A céh- és ipartársulati jegyzőkönyv elemzése révén tehát megkíséreltem ezt a legitimizált önreprezentációt kivetítve és feltárva az udvarhelyi fazekasok történetévé formálni.

Szöcsné Gazda Enikő – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; szocsnegazdaeniko.sznm@gmail.com

Függelék

A székelyudvarhelyi fazekasok adataira

Adattármban a céh- és ipartársulati protokollumokban feltehető mesterek adatait próbáltam összesíteni. Előjáróban ismertetem a rövidítések rendjét.

c. gy. – céhgyűlési névsor
j. a. – jegyzőkönyvet aláír
t. t. – ipartársulati tagnévsor

Ajtai János – 1745-ben a céhbe kérezteti édesanyja, „nállánál elsőbb nem lesz mind mester legény.”

Ajtai János – 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1819-ben atyamester. 1822-ben céhmester. 1840-ben dékán.

Ajtai János – 1835-ben beveszik a céhbe, első Ajtai János gyereke.

Barabás Dénes – 1872-ben Koronkai István inasa. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Barabás Ferenc – 1861-ben bemutatja iparját és kéri a céhbe való felvételét. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1868-ban említik. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Barabás Gergely, Miklós fia – 1879-ben lesz az ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Barabás János – 1853-ban céhnévsorban szerepel. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Barabás János, ifjú – 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.

Barabás Josef – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1857-ben inasa Bokor György. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1861-ben inasa Gergely János. 1867-ben j. a.

Barabás Lajos – 1886-ban az ipartársulat tagja lesz. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Barabás Mihály – 1835-ben j. a. 1838, 1839-ben dékán. 1844-ben atyamester. 1853-ban céhnévsorban szerepel öreg megnevezéssel, ugyanezen évben büntetik. 1856-ban c. gy. 1857-ben inasa Miklós Gergely elhagyja. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a.

Barabás Miklós – 1835-ben j. a. 1842-ben látómester. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben céhmesterként emlegetik, aki elbetegesedett, s ezért a céh felségítését rendeli el.

Barabás Miklós – 1858-ban remekel. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1868-ban látómester. 1876-ban a megalakuló ipartársulat jegyzője.

Barabás Miklós ifj. – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1881-ben az ipartársulat számvevő bizottságának tagja. 1885-ben j. a.

Bartók István – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Bartók Pál – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1867-ben j. a.

Bálint Dénes – 1877-ben Pásztor József tanonca.

Benkő Dávid – 1774-ben a céh sírásója.

Berketzi Dénes – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Berketzi Ferenc – 1860-ban bemutatja iparendélyét és kéri céhbe való felvételét. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1877-ben tanonca Zedlenczki Lajos. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Biró András – 1848-ban látómester, a fazekas céh zászlótartója. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy.

Biró Ferenc – 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1838, 1839-ben atyamester.

Biró Károly – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1907-ben t. t.

Biró Márton – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Biró Mózes – 1832-ben „fogaras formában” csinált edényeit a céh tiltja, a földön kívül. 1835-ben jegyző. 1841-ben illegális helyen árul. 1842-ben, 1847-ben a céh jegyzője.

Bodó Ferenc – 1840-ben ifju bejárónak rendelik. 1853-ban öreg megjegyzéssel c. gy. Ugyanezen évben büntetik. 1856-ban c. gy. 1859-ben inasa Kis (Gergely) Dénes. 1859-ben c. gy. 1864-ben, 1866-ban, 1867-ben céhmester. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1881-ben az ipartársulat pénztárosa.

Ifj. Bodó Ferenc – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Bokor Domokos – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben társulati jegyzőként jegyzik. 1912-ben j. a.

Bokor György – 1857-ben Barabás József inasa. 1867-ben kéri a céhet, hogy vegye fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1867-ben j. a. 1868-ban említik. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja, 1880-ban választmányi tag. 1881-ben ipartársulati alelnök. 1885-ben t. t. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1890-ben ipartársulati számvevő. 1892-ben t. t.

Boldizsár Ferenc – 1878-ban lesz az ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Bot János – 1879-ben lesz az ipartársulat tagja.

Csiki Lajos – 1885-ben Tibád Sándorné segédje.

Csomós István – 1858-ban említik. 1858-ban inasa Macskási Imre.

Csont István – 1853-ban c. gy., ugyanezen évben dékánként említik. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Csont Sándor – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Dajcsmán Jakab – 1910-ben beveszik a társulatba. Idegen helységből költözik a városba. 1912-ben j. a.

Darvas István – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Darvas József – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t.

Dávid Jakab – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.

Dávid Lajos – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Dobai Ferenc – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1883-ban mesterré nyilvánítják. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.

Dombai István – 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Donga József – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.

Donga Lajos – 1862-ben Jakab István inasa. 1871-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Dömötör Mihály, János fia – 1858-ban Szentágotai János inasa.

Dunka József – 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t.

Farkas Antal – 1810-ben látómester. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1820-ban céhmester. 1820-ban atyamester 1831-ben dékán. 1835-ben j. a. 1841-ben öreg mester. 1853-ban c. gy. öreg megnevezéssel. 1859-ben c. gy.

Ifjabb Farkas Antal – 1839-ben csak a kályhamunkát tudva, kályharemeket ad. 1846-ban felszabadítja fiát Istvánt. 1859-ben inasa fia, Miklós.

Farkas Elek – 1807-ben a céhbe kérezik. 1829-ben céhmester. 1839-ben céhmester.

Farkas Ferenc – 1815-ben remeklés nélkül a céh tagjai közé veszi, mivel fél keze hibás. 1817-ben j. a. 1827-ben látómester. 1832-ben, 1833-ban atyamester. 1835-ben j. a. 1838, 1839-ben céhmester. 1839-ben meghal.

Farkas György – 1774-ben a céh sírásója

Farkas Illyés – 1774-ben a céh sírásója

Farkas István – 1810-ben j. a. 1811-ben j. a. 1813-ban fiát felszabadítja az inasság alól. 1885-ben j. a.

Farkas István – 1844-ben felszabadul. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa Lengyen Ferenc. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Farkas István, Antal fia – 1846-ban felszabadul. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Farkas János – 1861-ben bemutatja iparendélyét és kéri a céhbe való felvételét. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a.

Farkas József – 1899-ben az ipartársulat zászlótartója. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.

Farkas Mihály – 1811-ben j. a.

Farkas Miklós, Antal fia – 1859-ben apja, Antal inasa. 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Fazakas János – 1774-ben a céh sírásója.

Fábján Joseffné – 1836-ban említik

Fábián Péter – 1872-ben céhelnök.

Ferencz György – 1871-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Frits Antal – 1867-ben j. a.

Frits Sámuel – 1857-ben remekel. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Fülöp Ferenc – 1867-ben j. a. 1868-ban kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Gáll István – 1811-ben remekel. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1829-ben atyamester. 1839-ben atyamester.

Gergely (Kis) Dénes – 1859-ben Bodó Ferenc inasa. 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati dékán. 1889-ben j. a. 1899-ben j. a.

Gergely János – 1861-ben Barabás József inasa. 1892-ben t. t.

Gor József – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1858-ban inasa Kovács János. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a.

Grits Antal – 1861-ben c. gy. 1861-ben inasa Szilágyi Antal. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

György Pál – 1853-ban c. gy.

Hektor Antal – 1811-ben j. a. 1814-ben fiát felszabadítja az inasság alól. 1830-ban atyamester. 1835-ben céhmester. 1840-ben atyamester. 1841-ben öregmester, majd ugyanezen évben atyamester. 1847-ben, 1848-ban 1853-ban céhmester. 1853-ban c. gy. öreg megnevezéssel. 1856-ban még céhmester.

Hektor Antal ifjabb – 1835-ben j. a. 1836-ban látómester. 1842-ben atyamester. 1858-ban inasa Simó István. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben öregmester.

Hektor Ferenc – 1847-ben inasa Tibát Péter.

Horváth György – 1790-ben céhmester. 1810-ben j. a. 1811-ben j. a.

Ilyés Ferenc – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Ilyés Hector – 1811-ben j. a. 1817-ben j. a.

Imreh (?) István – 1809-ben látómester.

Intze István – 1811-ben j. a. 1815-ben atyamester. 1817-ben j. a. 1831-ben kályhái miatt büntetik.

Intze János – 1817-ben j. a. 1821-ben említik.

Jakab Ferenc – 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben ipartársulati alelnök. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Jakab István – 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa Donga Lajos. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat alelnöke. 1885-ben ipartársulati pénztáros. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Jakab István, ifjú – 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Jakab Lajos – 1885-ben, 1889-ben az ipartársulat jegyzője. 1890-ben ipartársulati jegyző.

Jakab Mihály – 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Jakab Sándor – 1872-ben kéri mesterré felvételét. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Junkus István – 1885-ben t. t.

Kállai József – 1860-ban beáll a céhbe. 1861-ben c. gy.

Kapcza István – 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t.

Karsai Ferenc – József fia. 1858-ban Koronkai István inasa.

Karsai József – 1815-ben említik. Fia Ferenc.

Kászoni Ferenc – 1788-ban szabadul.

Keresztes Mihály, zabolai – 1811-ben remekel. 1811-ben j. a. 1814-ben a céh notáriusa. 1815-ben szülőföldjére távozik.

Kis Ferenc – 1840-ben szabadul. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati pénztárnok. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Kis György – 1835-ben j. a. 1836-ban dékán. 1838-ban leánya Orbán János. 1838, 1839-ben látómester. 1842-ben atyamester. 1853-ban c. gy. öreg megnevezéssel. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy.

Kis János – 1859-ben remekel. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Kis Mihály – 1862-ben Kóbori István inasa. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben t. t. 1885-ben j. a.

Kóbori Ferenc – 1885-ben j. a. 1886-ban említik. 1888-ban kályha- és fazekas iparágra iparendélyt állíttat ki. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.⁷³

Kóbori (Kobozai) István – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1857-ben inasa Orbán Márton. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa Kis Mihály. 1867-ben j. a. 1867-ben látómester. 1868-ban

⁷³ Kóbori Ferencről tudjuk, hogy a székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola műhelyvezetője volt. RÓTH Edith é. n., 55.

lemond látómeisteri hivataláról. 1873-ban atyamester. 1876-ban a megalakuló ipartársulat elnöke. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.

Komárom Ferencz – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.

Komárom János – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1868-ban említik. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Komárom János – 1872-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1873-ban jegyző. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1881-ben az ipartársulat számvevő bizottságának tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben az ipartársulat jegyzője. 1899-ben j. a. 1904-ben a társulat fehér-föld raktárának raktárnoka. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Koronkai István – 1835-ben j. a. 1840-ben látómeister. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1858-ban inasa Karsai Ferenc. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa László József. 1866-ban inasa Szabó György fia. 1867-ben j. a. 1867-ben öreg mester. 1872-ben inasa Barabás Dénes. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.

Koronkai János – 1835-ben j. a.

Kovács Albert – 1872-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.

Kovács Domokos – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben az ipartársulat alelnöke. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati alelnök. 1890-ben ipartársulati elnök. 1891-ben a budapesti agyagipari kiállításra küldik. 1892-ben t. t. 1899-ben ipartársulati elnök. 1899-ben j. a. 1904-ben az ipartársulat pénztárnoka. 1907-ben t. t. 1912-ben a társulat pénztárosa.

Kovács Ferenc – 1865-ben kéri felvételét a mesterek sorába, mivel letelt a 6 év legénysége. 1867-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t.

Kovács György – 1811-ben remekel. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1819-ben látómeister. 1820-ban j. a. 1827-ben atyamester. 1830-ban, 1831-ben céhmester. 1835-ben fiát Kovács Károlyt beveszik a céhbe, mint mester gyereket. 1835-ben j. a. 1836-ban, 1839-ben, 1840-ben, 1841-ben, 1842-ben, 1844-ben céhmester. 1847-ben öreg mester.

Kovács István – 1853-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Kovács János, Ferenc fia – 1858-ban Gor József inasa. 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Kovács Károly – György fia. 1833-ban szabadul fel mesterlegénynek. 1835-ben veszik be a céhbe. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy.

Kovács Márton – 1901-ben felveszik az Ipartársulat tagjai közé.

Kovács Mihály – 1860-ban bemutatja iparendélyét és kéri a céhbe való felvételét. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a.

Kovács Miklos – 1853-ban c. gy., 1856-ban c. gy.

Kovács Mózes – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.

Kovács Pál – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Kőrösi József – 1809-ben inasa Szép István. 1811-ben j. a.

Közzei Antal – 1811-ben j. a. 1814-ben inast szegődött.

Közzei József – 1810-ben atyamester. 1811-ben j. a.

Közzei Márton – 1774-ben főcéhmester.

Lajber Ignác – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Lajber János – 1878-ban lesz az ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1907-ben t. t. 1912-ben a társulat elnöke. 1912-ben j. a.

Lajber Tamás – 1899-ben j. a.

Lakatos István – 1811-ben j. a.

László Ferenc, Mihály fia – 1862-ben apja, Mihály inasa. 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

László József – 1862-ben Koronkai István inasa. 1871-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt.

Ifj. László Mihály – 1844-ben legénynek felszabadul. 1848-ban jegyző. 1853-ban c. gy. 1853-ban jegyző. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa fia, Ferenc. 1864-ben, 1866-ban jegyző. 1867-ben j. a.

Lengyel András – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Lengyel Antal – 1872-ben inas.

Lengyel (Lengyen) Ferenc, József fia – 1862-ben Farkas István inasa. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Lengyel Imre – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Macskási Imre – 1858-ban Csomós István inasa.

Macskási Márton – 1861-ben bemutatja iparendélyét és kéri a céhbe való felvételét. 1861-ben céhgyűlésben jelen van.

Macskási Mózes – 1862-ben Szentágotai János inasa. 1872-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1877-ben tanonca Pásztor István.

Marossi Sámuel – 1834-ben említik. 1835-ben j. a.

Márk Zsigmond – 1865-ben kéri felvételét a mesterek sorába, mivel letelt a 6 év legénysége. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Máté Jakab – 1853-ban c. gy.

Mátéfi János – 1811-ben j. a.

Miklós Ferenc – 1835-ben a céhbe kérezkedik. 1848-ban atyamester. 1853-ban c. gy. 1853-ban atyamester. 1856-ban c. gy. Fia Miklós Gergely. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.

Miklós Gergely – Ferenc fia. 1857-ben előbb Barabás Mihály, majd Bodó Ferenc inasa. 1861-ben bemutatja iparjogát és kéri céhbe való befogadását. 1861-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1868-ban dékán. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.

Miklós Gergely ifjabb – 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1886-ban említik. 1888-ban romániai kinnlét után ismét a társaságba áll. 1889-ben jegyzőkönyvet aláír. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Miklós Gergely – 1907-ben társulati tagként jegyzik. 1912-ben j. a.

Miklós János – 1815-ben mint mester fia áll be a céhbe.

Mohácsi József – 1885-ben j. a. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.

Molnár Antal – 1817-ben j. a.

Molnár József – 1817-ben j. a.

Molnár Márton – 1790-ben említik.

Monok József – 1840-ben szabadítják fel.

Mutatsi Sámuel – 1825-ben említik.

Nagy Ferencz – 1863-ban kéri a mesteremberek sorába való felvételét, mivel eltelt a 6 év legénysége. 1867-ben j. a.

Nagy Lajos – 1886-ban kályhakészítő, ipartársulaton kívüli „kontár”.

Orbán János – 1838-ban Kis György legénye.

Orbán József – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1905-ben jelzik, hogy Korondra távozott, ezért kizárják a társulattól.

Orbán Márton – 1857-ben Kőbóri István inasa. 1867-ben kéri a céhbe, hogy vegye fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat dékánja. 1885-ben t. t. 1885-ben j. a.

Ótvos Antal – 1818-ban veszik fel a céhbe.

- Pap Elek* – 1788-ban szabadul.
- Páll György* – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a.
- Páll Márton* – 1877-ben Szentágotai János tanonca. 1886-ban az ipartársulat tagja lesz. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.
- Páll Tamás* – 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Pásztor Antal* – 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1858-ban inasa Szász István. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy.
- Pásztor Ferencz* – 1853-ban c. gy., ugyanezen évben büntetik. 1856-ban, 1859-ben, 1861-ben c. gy. 1859-ben inasa fia, Miklós. 1862-ben inasa Pásztor Mózes fia. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1889-ben j. a. 1890-ben ipartársulati számvevő. 1892-ben t. t.
- Pásztor Ferenc ifjú* – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati bejáró mester. 1889-ben j. a.
- Pásztor István* – 1877-ben Macskási Mózes tanonca. 1886-ban az ipartársulat tagja lesz. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.
- Pásztor József* – 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1877-ben tanonca Bálint Dénes. 1885-ben az ipartársulat elnöke. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Pásztor Miklós, Ferenc fia* – 1859-ben apja, Pásztor Ferenc inasa. 1867-ben kéri a céhet, hogy vegye fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Pásztor Mózes* – 1869-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1881-ben ipartársulati elnök. 1885-ben j. a. 1887-ben, 1889-ben ipartársulati elnök. 1889-ben j. a. 1890-ben ipartársulati számvevő. 1891-ben a budapesti agyagipari kiállításra küldik. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1902-ben az ipartársulat jegyzője. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Péter Albert* – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a.
- Salamon György, nagygalambfalvi* – 1810-ben Török Sigmond inasságából felszabadul.
- Sebestyén Dániel* – 1815-ben mint mester fia áll be a céhbe.
- Simon András* – 1774-ben a céh sírásója.
- Simon Imre* – 1905-ben jelzik, hogy Korondra távozott, ezért kizárják a társulattól.
- Simó Imre* – 1899-ben j. a. 1901-ben visszatérve Romániából, kéri visszavételét a tagok sorába.
- Simó István* – 1858-ban Hektor Antal inasa.
- Simó Sándor* – 1867-ben kéri a céhet, hogy vegye fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati bejáró mester. 1889-ben, 1890-ben társulati pénztáros. 1889-ben j. a. 1891-ben a budapesti agyagipari kiállításra küldik. 1892-ben t. t. 1899-ben ipartársulati pénztárnok. 1899-ben j. a.
- Suler (Siler) Sámuel* – 1870-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1899-ben j. a. 1905-ben jelzik, hogy Korondra távozott, ezért kizárják a társulattól.
- Szabó András* – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Szabó Bálint* – 1745-ben céhmester, az 1745-ös artikulusok megfogalmazója.
- Szabó György* – 1835-ben j. a. 1853-ban c. gy. öreg megnevezéssel. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.
- Szabó Ignác* – 1871-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1907-ben t. t.
- Szabó István* – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1889-ben j. a.
- Szabó József szentágotai* – 1774-ben a céh sírásója. 1815-ben felszabadítja fiát.
- Szabó Miklós* – 1835-ben a céhbe kérezkedik.
- Szakács József* – 1912-ben j. a.
- Szalai József* – 1867-ben j. a.
- Szappanyos Ferenc* – 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1831-ben látómester.
- Szappanyos József* – 1811-ben j. a.
- Szappanyos Sámuel* – 1774-ben a céh sírásója.
- Szász István* – 1858-ban Pásztor Antal inasa.
- Szeles János* – 1885-ben j. a. 1889-ben j. a. 1892-ben t. t. 1899-ben az ipartársulat dékánja. 1899-ben j. a. 1904-ben „kuntár helyre” távozik. 1905-ben kiderül, hogy ez a kontár hely Korond.
- Szentágotai Ferenc* – 1810-ben említik. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a.
- Szentágotai György* – 1790-ben említik.
- Szentágotai János* – 1843-ban inasnak szegődött fiát Józsefet. 1858-ban inasa Dömötör Mihály.
- Szentágotai János* – 1853-ban c. gy. ifjúként szerepel. 1861-ben c. gy. 1862-ben Szentágotai János inasa. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1877-ben tanonca Páll Márton. 1885-ben j. a.
- Szentágotai József* – 1821-ben remekel. 1835-ben j. a. 1847-ben öreg mester. 1853-ban c. gy. öreg megnevezéssel.
- Szentágotai József* – 1843-ban apjának, Szentágotai Jánosnak inasa. 1844-ben felszabadul. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1862-ben inasa Tanászi Zakariás. 1867-ben j. a.
- Szentes Antal* – 1832-ben látó mester. 1835-ben j. a. 1836-ban atyamester. 1840-ben öreg bejárónak választják. 1842-ben céhmester. 1847-ben öreg mester.
- Szép István* – 1809-ben veszik fel a céhbe.
- Szilágyi András* – 1811-ben remekel. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a.
- Szilágyi Antal* – 1861-ben Grits Antal inasa. 1870-ben kéri, hogy vegyék fel a mesterek sorába, mert 6 év legénysége letelt. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja.
- Szilágyi Fazekas János* – említése: 1767.
- Szilágyi János* – 1809-ben atyamester. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1820-ban öreg mester. 1827-ben öregmester.
- Szilágyi János* – 1823-ban sírásó.
- Szilágyi János* – 1846-ban felszabadul.
- Szilágyi József* – 1774-ben a céh sírásója.
- Tamás András* – 1833-ban említik.
- Tamás Lajos* – 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Tanászi Zakariás* – 1862-ben Szentágotai József inasa.
- Tibád József* – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1887-ben ipartársulati látómester. 1890-ben ipartársulati alelnök. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1906-ban említik.
- Tibád (Tibát) Péter* – 1847-ben Hektor Ferenc inasa. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1861-ben c. gy. 1864-ben, 1866-ban atyamester. 1867-ben j. a. 1873-ban elnök. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
- Tibád Sándor* – 1848-ban dékán. 1853-ban c. gy. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1867-ben j. a. 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben Tibád Sándorné segédje Tököli András és Csiki Lajos.
- Tött Sándor* – 1853-ban c. gy., ebben az esztendőben remekel. 1856-ban c. gy. 1859-ben c. gy. 1861-ben c. gy. 1885-ben j. a. 1892-ben t. t.

- Tököli András* – 1885-ben Tibád Sándorné segédje.
Török István – 1774-ben a céh sírásója. 1790-ben látómester. 1801-ben céhmester. Céhmestersége alatt építik fel a céh áruló boltját. 1810-ben öreg mester. 1811-ben céhjegyzőkönyvet aláír.
Török József – 1811-ben remekel. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1820-ban céh notáriusa. 1822-ben látómester. 1835-ben atyamester. 1836-ban céh jegyzője. 1841-ben említik. 1842-ben céh jegyzője. 1847-ben atyamester.
Török József, József fia – 1833-ban szabadul fel mesterlegénynek. 1835-ben j. a.
Török Sigmund ifjabb – 1774-ben a céh sírásója. 1810-ben a céhnek céhmestere. 1810-ben inasa nagygalambfalvi Salamon György. 1811-ben j. a. 1817-ben j. a. 1819-ben céhmester. 1832-ben, 1833-ban céhmester.
Török Sigmund – 1817-ben j. a. 1827-ben j. a. 1835-ben j. a.
Tsont István – 1841-ben „szolgálatjáért” a céhbe kérezkedik.
Xantus (Santus) István – 1811-ben remekel. 1817-ben j. a. 1820-ban j. a. 1827-ben céhmester. 1830-ban, 1839-ben a céh notáriusa.
Zakariás Ferenc – 1876-ban a megalakuló ipartársulat tagja. 1885-ben j. a. 1904-ben az ipartársulat elnöke. 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1902-ben az ipartársulat elnöke. 1905-ben saját agyagvető hellyel rendelkezik. 1907-ben társulati elnökeként jegyzik. 1912-ben j. a.
Zakariás Gergely – 1892-ben t. t. 1899-ben j. a. 1904-ben a társulat fehérföld raktárának raktárnoka. 1907-ben t. t. 1912-ben j. a.
Zedlenczki Lajos – 1877-ben Berkecz Ferenc tanonca.

Irodalom

- BENDA Gyula
 2006 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége, in: *Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 341–349.
- CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa
 1998 *Fazekaskönyv*, Planétás Kiadó, Budapest.
- FARKAS Irén
 1999 *Újabb adatok a csíki népi kerámia kutatásához*, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- HEREPEI János
 1961 Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez, *Ethnographia*, LXXII, 604–609.
- KRESZ Mária
 1991 *Magyar fazekasművészet*, Corvina–Forum, Novi Sad.
- KRISTÓ Tibor
 1995 XVIII–XIX. századi kancsók a Csíkszeredai Múzeum gyűjteményében, in: *Uő: Csíki néprajzi gyűjtések, különös tekintettel a kismesterségekre*, Novotyp Nyomda, Csíkszereda, 7–16.
- KOVÁCH Géza – BINDER Pál
 1981 *A céhes élet Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- RÓTH Edit
 é. n. *Százéves az Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola. Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából*.
 Forrás: <http://mek.oszk.hu/05800/05850/>
- SZALAY Emőke, P.
 2003 *Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban*, II, Ethnica, Debrecen.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
 2007 Adalékok a székelyudvarhelyi fazekasság történetéhez és egy terméktípusának azonosításához, *Acta Siculica 2007*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 633–655.
- TÓFALVI Zoltán
 1996 *A sóvidéki népi fazekasság*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- VERESS Endre, Dr.
 1929 *Az erdélyi ipari céhek élete*, Lengyel és Mayer Könyvnyomda, Kolozsvár.

Olăritul din Odorheiu Secuiesc în oglinda protocoalelor societăților de breaslă și meșteșugărești

(Rezumat)

Studiul trece în revistă cele mai importante documente: protocoalele societăților de breaslă și meșteșugărești ale olăritului din Odorheiu Secuiesc. Protocoalele rămase începând cu prima parte a secolului XVIII ne oferă destule informații despre viața de fiecare zi a olarilor, despre greutățile meseriei, sau modalitățile de valorificare. Sunt deosebit de importante limitările din secolul XVIII, care ne prezintă tipurile de obiecte manufacturate de breaslă, respectiv lista meșterilor cuprinzând mai mult de 200 de nume, publicată în încheierea acestui studiu, care poate ajuta cercetătorii în identificarea produselor din Odorhei. Autorul prezintă și rolul social al societății de breaslă și meșteșugărești. Conform concluziilor, tocmai această funcție socială și nu rolul de protecție a intereselor a menținut această instituție de-a lungul secolelor.

Pottery of Székelyudvarhely in the mirror of the protocols of guild and manufacture societies

(Abstract)

This study overviews the most important documents, protocols of pottery guild and manufacture societies from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita). The protocols that survived to us beginning with the first half of the 18th century offers us plenty of information regarding the everyday life of the potters, the hardships of the craft, the ways of disposing the goods. Especially important are the limitations from the 18th century, which present to us the types of objects manufactured by the guild, respectively, the list of masters comprising more than 200 names, published at the end of this study, helping researchers to identify the products from Székelyudvarhely. The author presents as well the social role of the guild and manufacture society. According to her conclusions exactly this social function, and not the role of safeguarding interests was the factor that maintained this institution along the centuries.

Sándor-Zsigmond Ibolya

ÁRUKÉSZLET ÉS ÜZLETVITEL EGY FŰSZER- ÉS VEGYESKERESKEDÉSBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI SEPSISZENTGYÖRGYÖN

2005 őszén a székelykeresztúri Molnár István Múzeum levéltárának költöztetése és rendezése során egy érdekes gyűjtemény került elő. Első látszatra csak az tűnt fel, hogy sokféle számla, árjegyzék, aprónyomatvány és reklámlap alkotja a nem szokványos levéltári anyagot. Mivel előzőleg már foglalkoztam ipar- és kereskedelem-történettel,¹ érdeklődésemet felkeltették az iratok. Átböngészésük során egy 1922-től az 1940-es évek második feléig folyamatosan működő sepsiszentgyörgyi vegyeskereskedés üzletvitelére derült fény.²

A Székelykeresztúron előkerült, 459 darabból álló dokumentumanyag történetéről semmit sem tudunk. Egy sepsiszentgyörgyi kereskedés üzletviteli hagyatéka hogyan került a múzeum gyűjteményébe? Sejtésünk, hogy az iratok az 1940-es években Keresztúron működő Jakab József üveg- és porcelánkereskedő nevéhez kapcsolódnak, és a Keresztúron egykor volt Jakab kereskedőcsalád³ összefüggésbe hozható a sepsiszentgyörgyi Jakab testvérekkel, kutatásaink révén nem igazolódott. A Sepsiszentgyörgyön végzett keresés sem mozdította sokkal előbbre a hagyatéka történetére vonatkozó addigi ismereteinket, ám a kereskedéssel kapcsolatos legfontosabb információkat sikerült begyűjteni. Kónya Ádám és József Álmos helytörténészek tudtak a hajdani üzletről, ismerték a pontos helyet, ahol egykor állt. Így sikerült megtudnom, hogy a Jakab-féle fűszer- és csemegekereskedés az egykori, 1898-ban alapított „Hangya” Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet sepsiszentgyörgyi kirendeltségének helyiségében működött. Egy, a József Álmos gyűjteményében található, 1918-ban kiadott színezett képeslapon az épület homlokzatán elhelyezett tábla még ez utóbbit hirdeti. (2. ábra.)

Az 1970-es évek elején végbement nagyméretű városrendezésnek ez a ház is áldozatul esett. A helyszínről ez olvasható Sepsiszentgyörgy képes történetében: „A Szabadság tér közvetlen közelében levő

Kovács Gábor térrel egyidőben a volt Iskola (ma Kossuth Lajos) utca vesztette el egykori képét (...) Az utca jobb oldalán a Bogdán ház áll, ezt követi a Fogolyán család tulajdonát képező ház, mellette Jakab Álmos háza (...) Itt ma a Bodok Szálló előtti gépkocsiparkoló található.”⁴

Az átalakítás eredményeként eltűnt a város hangulatos kis utcájának egy része. (1. ábra.) Az utca neve számos helyen szerepel a Jakab-kereskedés üzleti anyagában, híven tükrözve a változó idők utcanév-cseréit. 1922-ben Iskola utca, 1935-ben str. Regele Carol I., 1941-ben és napjainkban Kossuth Lajos utca nevet viseli.

A bolt 1922-ben nyílt meg. Az eseményről a *Székely Nép* 1922. március 12-i száma Új üzlet cím alatt adott hírt. „Tiszteletteljesen értesítem a nagyérdemű közönséget, hogy fűszer- és terménykereskedésemet a „HANGYA” fogy. szöv. volt üzlethelyiségében Str. Regele Carol I. No. 4. (Iskola-utca 4 sz.) alatt megnyitottam. Elsőrendű aradi liszt állandóan kapható. Kérve szíves jóindulatú pártfogást, maradok teljes tisztelettel Jakab Jenő.” (4. ábra.)

A *Székely Nép* későbbi évfolyamaiban⁵ azonban hiába keressük az üzlet további híradásait, reklámját. A megnyitáskor közzétett hír az egyedüli, amely az üzlet működése alatt az újságban megjelent. Ebből arra következtethetünk, hogy vásárlóköre biztosított, állandó és jól körülhatárolt volt, Jakab Jenő nem érezte különösebb szükségét az effajta hírverésnek.

A sepsiszentgyörgyi és környékbeli cégek, üzletek jó hirdető helye volt az újság. Némelyikük többször, akár éveken át folyamatosan hirdette vállalkozását. A helybeli, versenytársaknak minősülő Makkai-féle fűszerüzlet, valamint a László Béla-féle fűszer-, csemege- és gyarmatáru⁶ üzlet gyakran szerepel a korabeli reklámokban.

A Jakab-kereskedést Jakab Jenő alapította. Később hozzátársult öccse, Álmos, aki tanító volt. Az 1930-as évek románosítási politikájának következtében

¹ SÁNDOR-ZSIGMOND Ibolya 2005.

² A hagyatéka összetétele: 124 számla, 31 szállítólevél, 52 üzleti levél, 48 reklámlap, 33 nyugta, 24 árjegyzék, 60 egyéb dokumentum.

³ VOFKORI György 2002. Az első világháború előtt Jakab Istvánnak volt vegyeskereskedése Székelykeresztúron.

⁴ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999, 126, 129.

⁵ A *Székely Nép* 1922–1944-es évfolyamai.

⁶ A tengeren túli országokból, „gyarmatokról” szállított árut, fűszereket, déligyümölcsöket neveztek így.

Álmost hivatása gyakorlásától eltiltották,⁷ minek folytán kereskedő lett. A harmincas évek második felében jelent meg első ízben a Jakab Testvérek cégjelzés: Fazakas Sándor kézdivásárhelyi vegyesáru kereskedő 1937. augusztus 18-án kelt levelét „Tekintetes Jakab Testvérek Uraknak” címezte.

Az üzlethelyiségre, az egykori Iskola utca 4. szám alatti épületre vonatkozik a levéltár legkorábbi darabja, egy bérleti szerződés, amely „...kötött Özv. Bikfalvy Istvánné szül. Rákosy Ilona vaskereskedő mint bérbeadó tulajdonos és Bartha Árpád mint bérbevevő, kereskedő, sepsiszentgyörgyi lakosok, ügyleti felek között 1921. október 19-én Sepsiszentgyörgyön. Eszerint özv. Bikfalvy Istvánné a sepsiszentgyörgyi, kizárólagos tulajdonát képező, a régi Iskola-utcában lévő kőházas beltelkét bérbe adja s Bartha Árpád kereskedő azt bérbe veszi minden, az ingatlanon emelt épületekkel, helyiségekkel együtt három évi időtartamra, 1921. október hó 1-ső napjával kezdődően 1924. szeptember hó 30. napjáig.” A szerződésben szerepelnek különféle kikötések, melyek közül legfontosabb az, hogy „bérlet a bérlet tárgyát albérltetbe nem adhatja s abban ő a bérbeadó tulajdonos vaskereskedő üzlete körébe eső áruk, tehát vasárak, eladásával, raktározásával nem foglalkozhatik s egyáltalán a belsősegen oly üzletet nem nyithat, nem tarthat és nem folytathat, mely bérbeadó tulajdonos vasáruüzletének⁸ versenyt csinálhatna s üzleti forgalma csökkentésére alkalmas szolgáltatathatna. Kivétel a kátránypapír. Özv. Bikfalvy Istvánné tulajdonos a szerződés tárgyát képező belsősegre nézve Axente János és Petrescu Constatin urakkal, mint bérlőkkel 1921. június hó 27-én, tehát már korábban szerződésre lépett, ezért e szerződésben megállapított jogok és kötelezettségek mindkét szerződő félre nézve azon felfüggesztő s illetve halasztó feltételhez kötötnek, ha Bartha Árpádnak sikerül keresztülvinnie azt, hogy nevezett Axente János és Petrescu Constantin urak az 1921. június 27-én velük kötött bérleti szerződéstől elálljanak s abban szerzett bérleti jogokról lemondjanak. Sft. Gheorghe, 1921. évi augusztus hó 11-én.” Bartha Árpád kereskedő sikeres meggyőző munkát folytatott, mert alább kézzel írva ez áll: „Axente János és Petrescu Constantin urak az 1921. okt. 13-án kiállított nyilatkozatban korábban szerzett bérlői jogaikról lemondottak, ennek következtében Bartha Árpád úr kifejezetten is elismeri azt, hogy most már az özv. Bikfalvy Istvánnéval ezen 1921. augusztus 11-én kötött bérleti szerződés joghatálya rá nézve beállott. Sft. Gheorghe 1921. október 19-én.”

⁷ A tanítóknak kötelezővé tett román nyelvvizsgája nem sikerült.

⁸ Az egykori Városháza épületben volt a Bikfalvi István-féle vasáruüzlet. „Az épület piactér felőli földszintjén, a sarkon Bikfalvi

Az épületet 1921. végén tehát már Bartha Árpád kereskedő bérlte, míg 1922. márciusában már Jakab Jenő jelenik meg az ingatlanban. A rendelkezésünkre álló anyagból nem derül ki, hogy kezdetben csupán bérlőként vagy tulajdonosként is bírta az épületet.

Az időrendi sorrendet betartva a levéltár következő darabja egy 1922. március 31-én kötött biztosítás, amelyben a „Franco-Română” Általános Biztosító Részvénytársaság Jakab Jenő saját tulajdonát képező tárgyakat százhuszezer-hatszáz lej erejéig 10 évre, azaz 1922. március 31-től 1932. március 31-ig terjedő időre tűz- és villámcsapás által okozható károk ellen biztosítja.

A biztosítás a Sepsiszentgyörgy, Iskola utca 4. szám alatt található ingatlanban felhalmozott javakra vonatkozott, magára az épületre nem, ezért vélhető, hogy a helyiség akkor még nem volt a saját tulajdona. A biztosítás tárgyát képezte: fűszer-, gyarmat- és terményáru fogyó és szaporodó mennyiségben az üzlet és raktárhelyiségben (tégla, cserép), festékáru fogyó- és szaporodó mennyiségben. Petróleum napi szükséglet, üzleti berendezés és felszerelés szerepelt még a biztosított javak között, azzal a megjegyzéssel, hogy kár esetén az áru minősége és mennyisége hiteles adatokkal és számlákkal igazolandó.

1924-ben Jakab Jenő a biztosítást megújította háromszázhatvanegyezer-nyolcszáz lej erejéig. Ekkor az ingatlant és a saját tulajdonát képező tárgyakat tűz- és villámütés által okozott károk ellen 10 évi időtartamra, azaz 1924. április 20-tól 1934. április 20-ig biztosította. A levéltári anyagban nem található olyan adásvételi szerződés, amely bizonyítaná, hogy Jakab Jenő – valószínűleg valamikor 1924 elején – megvásárolta az időközben jól befutott üzletének helyet adó épületet és a hozzátartozó raktárakat. Az, hogy a biztosítást csak annyiban módosították, hogy az épületre is kiterjesztették, miáltal a biztosítás értéke háromszorosára növekedett, azt támasztja alá, hogy az ingatlan ekkor már saját tulajdona volt.

Az áru helyes raktározására vonatkozó rendelkezések közt szerepelt, hogy petróleumot az üzlethelyiségben csak jól elzárt bádgedényben és 25 kg-on aluli mennyiségben szabad tartani, valamint nyílt lánggal a petróleumot tartalmazó raktárba lépni tilos.

Azt sem tudjuk biztosan, hogy az épületben csak az üzlet kapott helyet, vagy esetleg a család is itt lakott. Az 1930-as évekből származó fogyasztói számlák rávilágítanak a Jakab család által birtokolt vagy bérelt egyéb épületekre is, amelyek alapján feltételezzük, hogy a lakhelyük nem az Iskola utcai ház volt. 1935-ben Jakab Jenőnek a Livezii utca 19 sz. címre

vasáruüzlete (innen a néha még ma is hallható Bikfalvi sarok elnevezés) volt.” CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999, 72.

küldi a számlát Sepsiszentgyörgy Polgármesteri Hivatalának Villamos Vállalata. Ugyanekkor Jakab Jenő üzletének megjelöléssel a Károly király – Regele Carol I. utca 4. szám (korábban Iskola utca) alá érkezik a számla. Jenő nevére 1935-ben a Regina Maria – Mária királynő utcába is címeznek számlát. A kéményseprőmester Falka András által kiállított számlák 1929-ben Álmosnak a Károly király utcába, Jenőnek a Rét utcába szólnak. 1939-ben említett kéményseprőmester Jenőnek már a Szabadság tér 2. szám alatt seprí a kéményt.

A száraznak tűnő üzletviteli anyagból a családra vonatkozó sok egyéb apró részlet is kiderül. Megtudjuk, hogy Álmos és Jenő a Kaszinó tagjainak sorát gyarapították, Jakab Álmosné a sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet választmányi tagja volt. Megrendelték a *Székely Nép* újságot, előfizettek a Keresztény Kereskedelem és Ipar Adattárára, rádiójuk és zongorájuk volt. 1930-ban a fűszerboltban használt mákőrleő hengereit Brassóban újrarovatolták, Jenő Álmost küldte a brassói Jul. Teutsch-féle gépgyárba. A Jakab cég elszámolta Jenőnek az útiköltséget, ebédet, fekete-kávét és a vendéglőben váltott ruhatári kabátjegyét. 1932-ben nagyobb összeget költöttek az üzlet villanyhálózatának a rendbetételére, a szükséges anyagokat Incze Csíki utca 3. szám alatti⁹ vas és műszaki üzletéből vásárolták. Jenő 1935-ben Szántó Dezső acélredőnyöket és tolarácsokat gyártó nagyváradi gyárából redőnyöket rendelt az üzlet bejáratára.

1934-ben a sepsiszentgyörgyi Izsák József csizma- és cipőkészítő mester Jakab Álmosnak 1 pár sport fűcipőt készített¹⁰, Jenő 1931-ben egy 5 éves sárga tehenet vásárolt. 1928-ban a Jakab család jégkár ellen biztosította a Sepsiszentgyörgy határában fekvő földjeik azon évi termését. Ebből derül ki, hogy a Szépmező nevű határban gazdálkodtak, lencsét, árpat, zabot, zabos bükkönyt és olajnövényeket termesztettek.

1941-ben egy budapesti látszerészetben¹¹ Álmos szemüveget csináltatott, ugyanebben az évben Singer Géza marosvásárhelyi „KORZÓ” nyomdájában egy üzleti bélyegzőt rendelt.

A család orvosi receptjeit különböző gyógyszer-tárakban váltották ki, erről tanúskodik néhány, cégjelzéses kis vényboríték. Hadnagy E. Antal „Szent István” nevű sepsiszentgyörgyi patikájában, Cserghi Pop Victor „Szent György” gyógyszer-tárában¹², és különböző brassói gyógyszer-tárakban¹³ vásárolták. 1928-ban a dr. Nagy Dezső által Jenőnek rendelt

orvosságokat Kováts Tivadar Szt. István Király gyógyszer-tárában váltották ki.¹⁴ Házi orvosuk dr. Izsák Lajos körorvos volt. Az egész családnak a Gazdák Budapesti Biztosító Szövetkezeténél személyenként havi egy pengő értékű életbiztosítása volt, tagjai voltak a nagyváradi Temetkezési Biztosító Egyesületnek.

Jakab Álmos 1943-ban házvétel céljára kölcsönért folyamodott a Magyar Nemzeti Bankhoz. Előzetesen a Háromszéki Takarékpénztár R.T.-től is kölcsönt vett fel, Jakab Álmosné sz. Bodor Irma a harminckettőezer arany pengő értékű kölcsönért kezességet vállalt. Egy későbbi levélből kiderül, hogy a részletek visszafizetésével gondjaik voltak.

1944. március 13-án Székelykeresztúrról Lőrinczi László két élő nyulat küldött vasúton Jakab Álmosnak. A Magyar Államvasutak által kibocsátott „expresszáruvevény” a hagyaték egyetlen dokumentuma, amely Székelykeresztúrhoz köthető.

A család tagjai a város megbecsült polgáiraiként meghívtak voltak a fontosabb társadalmi és kulturális rendezvényekre, a Református Férfiszövetség és a Kollégium ünnepségeire. A Kereskedők Érdekvédelmi Szervezete, a Baross Szövetség 1930-as években készült fotóján (3. ábra) a népes testületben az első álló sorban kilencedik a nagy valószínűséggel azonosított Jakab Álmos. A kereskedők Olt utcai székházának udvarán szintén az 1930-as években készült fényképen a szentgyörgyi üzletemberek legnevesebbjei közt ismét ott találjuk Jakab Álmost.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy Jakab Jenőről sehol sem történik említés. Ha egyáltalán ott is van, nem azonosították a képeken.

1. Az üzletvitel

A levéltári anyag zömét számlák, szállítólevelek, csekkek, árajánlatok, reklámlapok, aprónyomtatványok és különféle témájú hivatalos levelek alkotják. Jól tükrözik egy kis kereskedés üzleti tevékenységét, ami nem sokban tért el a ma is gyakoroltaktól. Árurendelés, számlázás, szállítás, kifizetés, nyugtázás kíséretében került az áru a gyártótól a nagybani eladón keresztül a kiskereskedőig, majd a vevőig, azaz a fogyasztóig.

Az üzlet forgalma, függetlenül attól, hogy a bolt nem a forgalmasabb és látogatottabb üzletsoron helyezkedett el, élénk volt. Ez lemérhető a számlák alapján megfigyelt árumozgás, rendelések és kiszállítások mennyiségéből. Tetemes nyereséget bizonyára nem hozott, ám folyamatos és biztos megélhetést

⁹ Str. Ștefan cel Mare.

¹⁰ Álmosnak két fia volt, az egyik gyerek korában szánkóbalesetben meghalt, a másik nem alapított családot, így nincs leszármazott.

¹¹ Juszt Ferencz özevgye látszerész Budapest, Múzeum-körút 19.

¹² Kétnyelvű felirat, románul: Farmacia „Sft. Gheorghe.”

¹³ Csillag Gyógyszertár, Remény Gyógyszertár.

¹⁴ „Farmacia la Regele Sft. Ștefan alui Teodor Kováts Sft. Gheorghe.”

¹⁵ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999, 168.

biztosított a család számára. Vevőköre állandó és hűséges volt, a Jakab testvérek jól ismerték vásárlóikat, az egyszerűbb emberek mindennapi igényeihez igazították az árukészletet.

Az üzletalapító Jakab Jenő a kereskedelem minden csínját ismerte. Levelezéseiből kitűnik, hogy ilyen irányú iskolázottsága is volt. Üzletviteli irataiból lemérhető, hogy az akadémiai szinten oktatott kereskedelemtant a gyakorlatban alkalmazta. Ez nem csupán a törvényességre, a szabályok betartására és a pénzügyi feddhetetlenségre vonatkozott, hanem az üzlet humán oldalú megközelítésére is, arra a tényre, hogy a kereskedőnek jó emberismerőnek kellett lennie, a kereskedelem lélektanát elsajátítva és gyakorolva kellett számítását megtalálnia.

A kereskedő, aki árut vesz, a maga nyereségét abban a többletben kapja meg, amelyet hozzáad az árhoz, amikor portékáját eladja. A levél az áruüzletben a kereskedő személyét pótolja, ezért az áruüzleti levelezésben a hang udvariasságára nagy súlyt fektettek.¹⁶ Ez állapítható meg a levelek olvasásakor, néha úgy tűnik, sok a felesleges sallang, túl körülményeskedő a fogalmazás.

A 20. század elején a kereskedelmi levelezés oktatásában voltak törekvések az üzleti nyelv egyszerűsítésére, hogy főként a levél befejezésében használt udvariaskodó formák és az aláírás fölé illesztett kifejezések (a „teljes tisztelettel”, „kiváló tisztelettel” stb.) hadd maradjanak el.¹⁷ A kereskedelmi forgalomban nincsen szükség az ilyen konvencionális időparazlásra, állították. Ám az egyszerűsítési folyamat általánosan lassan ment. A levelek még a negyvenes évek elején is bővelkednek az udvariaskodó kifejezésekben.

„Jakab Álmos cégnek Sepsiszentgyörgy, 1943

Tisztelt Cím! Kedves Vevőm!

Tisztelettel bátorkodom a mai nehéz árubeszerzési viszonyok mellett azzal az árucikkkel segítségére sietni, amellyel most rendelkezem. Felajánlom „ROBUR” fűszerkeverékeket, amely tartalmazza, úgy a külföldi, mint a belföldi nemesebb fűszereket.

Nagybecsű rendeléseit soraim vétele után kérem és vagyok, szolgálataira mindenkor szívesen készen, kiváló tisztelettel:

BATÓ LÁSZLÓ

Fűszer és gyarmatáru nagykereskedő, Szeged.”

Ha megvizsgáljuk, hogy egy-egy üzlet lebonyolítása az árukereskedelemben miből állt, akkor megállapíthatjuk, hogy az ügylet rendszerint a kínálattal,

az ajánlattal kezdődött. A kereskedő a vevőjét vagy maga kereste fel, vagy a megbízottja (utazója, képviselője). Ezt a mai nyelvhasználatban ügynöknek nevezzük. A Jakab-kereskedést legtöbbször levélben keresték meg, ritkábban a tulajdonos maga vagy a cég képviselője.

„Brassó, 1937. június 18.

Tekintetes. Jakab Jenő kereskedő úrnak

Van szerencsém becses tudomására hozni, hogy képviselőm Wagner úr a legközelebbi napokban meg fogja látogatni és tisztelettel kérem becses rendeléseit neki fenntartani szíveskedjék.

Nevezett úr pénzfelvételekre fel van hatalmazva és kérem az esedékes számláim összegét ez alkalommal neki szintén átadni szíveskedjék.

Ennek elvartában maradok szolgálatára mindenkor készen kiváló tisztelettel:

G. Eitel

szappan és gyertyagyár.”

„Marosvásárhely, 1941. április 22.

Tisztelt Uram!

Mellékelten küldöm legújabb árjegyzékünket azzal a tiszteletteljes kéréssel, hogy mivel a közeljövőben személyesen nem kereshetem fel Önöket, szíveskedjenek megrendeléseiket hozzám írásban eljuttatni.

Teljes tisztelettel: MAROSSZÉK Általános Kereskedelmi Iroda Marosvásárhely”

Az írásbeli kínálat, ajánlat igen változatos volt. Az egyszerű, nyomtatott árjegyzéktől kezdve, lehetett bőséges, néha könyv alakú és kisebb-nagyobb terjedelmű katalógus. Volt képes árjegyzék is, ha az üzlet természete megkívánta. Divatcikkeket, dísz tárgyakat, a házi berendezés eszközeit, technikai cikkeket, játékszereket képes árjegyzékben kínáltak. A nyomtatott árjegyzék elküldése szintén árukínálatnak minősült, és ki kellett belőle tűnnie, hogy az egyszerű milyen mennyiségre vonatkozott, a szállítást hogyan oldották meg, a fizetésnek melyek voltak a feltételei, illetve hogy az ajánlat meddig maradt érvényben. Árjegyzékek tucatjával találhatóak a Jakab testvérek hagyatékában.¹⁸ Az előírt szabályoknak minden tekintetben leginkább megfelelő a budapesti Hoffmann József-féle, 1804-ben alapított gyarmatáru nagykereskedés árjegyzéke, amelyet Jakab Álmosnak címeztek 1944-ben.

A nyomtatott árjegyzéket esetenként levél is kísérette, amelyben főként azt tudatták, hogy a nyomtatott árakból a kiváltságos vevőknek milyen enged-

¹⁶ SCHACK Béla, dr. 1911, 278.

¹⁷ SCHACK Béla, dr. 1911, 244.

¹⁸ Stella Illatszergyár, Bukarest, 1930; Franck Henrik Fiai Rt.

1940; Weiss Manfred Első Magyar Konzervgyára R. T., Budapest, 1941; Radó Pál fűszer, gyarmatáru és konzerv nagykereskedő, Budapest, 1943.

ményeket¹⁹ adnak. A rendelt áru mennyiségétől és a rendelés gyakoriságától függően a Jakab-kereskedés általában 2–5% árengedményt kapott a különböző cégektől.

A rendelést követően az árut számlázták és szállításra előkészítették.

„1923. november 9-én

„HESS” Első Erdélyi Cukorka és Csokoládégyár Részvény-Társaság, Brassó

Alapítottatott 1899-ben

Tekintetes Jakab Jenő úrnak, Sepsiszentgyörgy

A nekünk november 9-én személyesen feladott rendelését a legjobb kivitelben teljesítettük és átnyújtjuk az alábbi számlát lej 2000 összegről.

További szíves megrendeléseinek reményében maradunk teljes tisztelettel.

„HESS” Első Erdélyi Cukorka és Csokoládégyár R. T.”

A kifizetési határidő rendszerint 30, ritkábban 60 nap volt. Ennyi ideig volt érvényes az adott kedvezmény is. Volt eset, hogy a kifizetési határidőt meghaladták, olyankor nemcsak a kedvezményt vonták vissza a szállító, hanem havi 1–5% késedelmi kamatot is felszámolt. A kifizetés rendszerint banki átutalással, csekken történt, amelyet többnyire a Háromszéki Takarékpénztár Részvénytársaság eszközölt. Vevőjének az eladó a kiegyenlített számláról minden esetben írásbeli hírt adott.

„Temesvár, 1923. december 24.

Jakab Jenő cégnek, Sepsiszentgyörgy

Köszönettel elismertük számláját bankátutalásért 3.025 lej összeggel, miáltal november 16-i számlánk kiegyenlítést nyert.

Szolgálataira mindenkor készen ajánljuk magunkat teljes tisztelettel:

KANDIA Cukorka- és Csokoládégyár R. T.”

Az áru kiszállítása vasúton, alkalmi fuvarossal vagy nagyobb cégektől rendelés esetén annak saját szállítójával történt. A számlán külön fel volt tüntetve a szállítási díj. Pl. „frankó Sepsiszentgyörgy pályaudvar” annyit jelentett, hogy a szállító fizette a fuvardíjat a szentgyörgyi állomásig, az árunak onnan való elszállítása a Jakab céget terhelte. Ha a szállítással kapcsolatos megjegyzés így szólt: „frankó szállítjuk a vevő üzletébe, raktárába, házához”, akkor a fuvardíjon felül még ama költségeket is a szállító állta, amelyek a vasúti állomástól a házhoz szál-

lítással felmerültek. A számlák külön érdekessége, hogy okmánybélyeggel voltak ellátva és a bélyegek az eladó cég pecsétjével lepecsételve. A bélyegköltséget hozzáadták a végösszeghez, amelyet így szintén a vevő fizetett. A szállítást fuvarlevél²⁰ kísérte. Ezen szerepelt a címzett és feladó cég neve és címe, az út hossza kilométerben kifejezve, a szállított áru fajtája, mennyisége, súlya, értéke, a szállítmányozó neve,²¹ a szállítás időpontja és díja.

2. A Jakab-kereskedésnek szállító cégek és áruik

Háromszék vármegye kereskedelmével kapcsolatban a 19. század végén ezt olvashatjuk: „Behozatnak: gyarmatáruk, ruházati és textil-ipari cikkek, nyers és kikészített finomabb bőrök, bor, sör, só, mindenféle déligyümölcs, szőlő, singes- és divat-kereskedelmi áruk.”²² A Jakab-kereskedés elsősorban fűszer- és csemegeüzlet volt, az áru nagy részét ezek a termékek alkották. Hasonló mértékben tartott háztartási- és vegyiáru, veteménymagvakat, cukrot és lisztet, ezek szerint az üzlet vegyeskereskedéssé bővült. A vegyeskereskedő üzleti köre volt a legszélesebb és legváltozatosabb. A kereskedelmi minisztérium határozata szerint a vegyes kereskedők és szatócsok jogosultak voltak az összes elsőrendű szükségleti iparcikkeket forgalomba hozni.²³ Jakab Jenő a kezdetektől élt is a lehetőséggel, üzlete kínálatát az áru gazdagsága és sokfélesége jellemezte. Az ország különböző pontjairól, nagyvárosi cégektől rendelt jó minőségű árut. Az egyes gyártók és termékek neve sok esetben ma is ismerősen cseng, bizonyosságul, hogy a napjainkban is forgalmazott és használatban lévő cikkek némelyike már jó 70 évvel ezelőtt kedvelt volt.

Ha csak a csemegeáruat vesszük figyelembe, látjuk, hogy nagyobb mennyiséget az egyszerűbb termékekből (háztartási keksz, cukorkák) tartott, ám a forgalmazott készlet változatos és minden igényt kielégítő volt. A hétköznapi árun kívül a finomabb, úri csemegéket is kínálta: konyakos meggyet, francia csokoládékat, marcipánt, aprósüteményeket. A számlákból kitűnik, hogy milyen édességeket gyártottak, forgalmaztak és fogyasztottak az 1920-as, 1930-as évek polgárai. Az idegen hangzású megnevezések esetén is következtetni lehet az édesség fajtájára. A háztartási cikkek közül legnagyobb forgalmat szappanból és festékekből bonyolított. Számos gyártóval és forgalmazóval ápolt üzleti kapcsolatot. Csak szappant legalább 17 féle helyről szállított.

Tekintsük át a Jakab hagyaték számláit, amelyek az árukészlet változatosságát bizonyítják. Ezek a számlák egyben tükrözik a két világháború közötti

¹⁹ A „skonto” kifejezést használták, a mai diszkont megfelelőjét.

²⁰ Scrisoare de trăsura.

²¹ Vasúti szállítás esetében az 1920–30-as években Căile Ferate

Române, 1940 után: Magyar Királyi Államvasutak.

²² POTSA József 1899, 186.

²³ ADONYI Béla, dr. 1943, 3.

romániai gyártókat, nagybani eladókat és cégeket, amelyekkel Jakab Jenő és a Jakab Testvérek cége üzleti kapcsolatokat tartott fenn. A felsorolásban szerepel a cég neve, az alapítás éve (ha ismert), székhelye (helység), a számla kibocsátásának éve, hivatalos (nyomatott magyar, román, német) nyelve, a számla kitöltésének nyelve és a számlázott áru megnevezése. A felsorolásba nem került be az esetenként rendelt áru mennyisége, ára, a szállításra és a számla kiegyenlítésére vonatkozó adatok, valamint a kedvezmény százalékban kifejezett nagysága. A cégek és termékek neveit az eredeti írásmóddal közöljük.

„ALFA” Tésztagyár, tulajdonos Dr. A. DERNERTH. Keresztényfalva, Brassó megye.

Számla 1937-ből. Román, német, magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: makaróni 10 és 20 kilós ládákban.

Julius BAUMANN Gyula Papírraktár, Brassó.

Számlák 1937-ből. Román és német nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: barna papír, újságpapír, lantornapapír, „Superior” papírzsák, cukorzsák, barnazsák (kilóban mérve)

Leopold BACH faipari és kefégyártó üzeme, Piatra-Neamt. Alapítva 1886-ban.

Számla 1927-ből. Román nyelvű nyomtatvány németül kitöltve.

Áru: súrolókefe, ruhakefe, ecset, meszelő.

Joan BRECKNER Szappangyár Rt., Gyulafehérvár.

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: mandula-, lanolin-, Revolver-szappan.

Bodfalusi Cukorgyár.

Számlák 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Csupán január, június és július hónapokban 2.800 kg kristály-, kocka- és porcukrot szállított a gyár lerakatából a Jakab-kereskedésnek.

1937 folyamán kisebb mennyiséget, 675 kg-ot a bukaresti Cukorkereskedelmi Vállalat sepsiszentgyörgyi bizományi raktárából is vásárolt. Ha hozzávesszük, hogy más nagybani kereskedő cégektől is vásárolt cukrot kisebb-nagyobb tételekben, főleg süvegcsukrot, amit a bodfalusi gyárból egyszer sem, akkor kiderül, hogy a bolt cukorforgalma az említett hónapokban összesen 7.200 kg volt, ami jelentős mennyiség.

A kocka- és süvegcsukor kilója egységesen 30 lej, a kristálycukoré 28 lej volt, a porcukor kilója 29 lejbe került.

„CHEMICOLOR” festékek, lakkok és vegyitermékek. Berkovits Jónás, Nagyvárad.

Számla 1941-ből. Magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: festékek, bécsi fehér, hegyikréta, budai föld, kovapapír, habkő, parafin, salacali, terpentín, bútorlakk, salétromsó, fenyőbogyó, bronzfesték, üveg papír (befőttek lekötésére).

„CITY” Kereskedelmi Részvénytársaság, Nagyvárad.

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Pörkölt kávé 44 kilós zsákokban.

CORONA Ostya-áru gyár, Brassó.

Számla 1927-ből. Román nyelvű nyomtatvány németül kitöltve.

Áru: különféle sütemények (diós, meggyes), nápolyi szeletek, ostyalapok töltve és töltetlen.

„DELTA” grafitgyár, Marosvásárhely.

Számla 1937-ből. Román és magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: grafitkúp, grafit tableta (gyógyászati célokra).

G. EITEL Szappan- és Gyertyagyár, Brassó. Alapítva 1840-ben.

Számla 1937-ből. Német, magyar és román nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: London-szappan (fehér és vegyes), borotva-szappan, Phönix templomgyertya, Marseille szappan. A küldeményhez csomagolva egy reklámtábla.

FRANCK HENRIK FIAI R. T. Brassói lerakat.

(Heinrich Franck Söhne societate anonimă pentru industria produselor de cafea).

Számlák 1930, 1932, 1937, 1938-ből. Román nyelvű nyomtatványok magyarul kitöltve.

Valódi Franck kávépótlék (cikóriakávé), Kneipp malátakávé, Rosil fügekávé, Enrilo kávé babkávé helyett.

A számlák mellett néhány apró Franck cégjelzéses relkámplap, árjegyzék, jegyzetpapír, szórólapok kávéfőzési tanácsokkal és egy nagyobb méretű, falra akasztható üzleti reklámtábla található. Az egyik, 1930-ban kiállított számlához van ragasztva az a pénzes utalvány, amelyen a „Magazin de coloniale E. Jakab J. fűszerkereskedő Sft. Gheorghé” feliratú pecsét látható. Az üzlet pecsétjének ez az egyetlen, általunk ismert lenyomata. (5. ábra)

„FLORA” konzervgyár, Bukarest.

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: hús-, hal-, zöldség- és gyümölcskonzervek, kész ételek.

Falra akasztható, nagyméretű színes reklámtáblája az üzlet hagyatékában.

„FLORA” Stearingyertya és Szappangyár Részvénytársaság, Nagyvárad.

Számla 1928-ból. Magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: 333 grammos Flora-Korona szappan.

Glückmann és Farkas festék, lakk, „VICTORIA” ablaktapasz (kitt), kence és vegyészeti gyára, olaj- és halzsír-nagykereskedése, Nagyvárad.

Számlák 1936, 1937-ből. Magyar és román nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: paraffin (fehér, sárga) festékek (borvörös, baltimore citrom, szatinober sötét), hegyikréta, csiszolóvászón, „Krayner” email, Silbergrafit, salétromsók, gelatin ezüst, smirgli gummi, zinkweiss.

HERCZEG GÉZA Vegyészeti Gyár, Kolozsvár.

Számlák 1928, 1930, 1931-ből. Román, német és magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: Bani, Glys, City (ovális) szappan, kátrányszappan, Fedác és Angyal mosdószappan, American szappan (nagy), Vénus és Micado borotvaszappan, Gladys fémtisztító (gyöngyös, luxus, egyszerű, színes).

1 tucat ovális City mosdószappan ingyen küldve a személyzetnek. Ez a szappanfajta népszerű lehetett, mert számlánként nagy tételben rendelte.

„HESS” Első Erdélyi Cukorka és Csokoládégyár Részvény-Társaság. Alapított 1899-ben. Brassó, Erdély-Nagyrománia.

Számlák 1923, 1925, 1927, 1930, 1932, 1936-ból. Magyar nyelvű nyomtatvány. Magyarul kitöltve.

Áru: összesen 104 féle terméket szállított a Jakob üzletnek: pergelt mogyoró, Liliputdropsz, Merkantil dragee, főzőcsokoládé, háztartási keksz, citromszelvény, likőr kávébab, praliné, Nougat Knusper, pergelt mandula, vaníliacukor, gyümölcsíz, üdítőcukorka, Gloria Cremante, mogyorós és mazsolás csokoládé draszté, mogyorós tejszokoládé, csokoládé bonbon, Mente Fondante, töltött gyümölcs cukorkák sokféle ízesítésben, mézes cukorka, tejcukorka, óriási csokoládérúd, csokoládé nyulac, jégpárna, marmaládé, vaníliacsók, pemetefű cukorka, narancskrém, moccakrém, Marseille, Alaszka, Kamerun, Tunisz csokoládé, Harmatcsepp, citrom- és narancshéj, erős pasztilla, desszertcsokoládé, Fekete keringő (fekete csokoládé magas kakaótartalommal) stb.

HESSHAIMER J. L. ÉS A. „A Fehér oroszlánhoz.” Alapított 1843-ban. Fűszer-, gyarmat- és festékáru, fonal- és veteménymag-üzlet nagyban és kicsinyben Kávé-nagypörköldé motorüzemmel. Brassó.

Számlák 1923-ból. Magyar nyelvű nyomtatványok magyarul kitöltve. 1930, 1932, 1937-ből román, német és magyar nyelvű nyomtatványok magyarul kitöltve.

Ez az a cég, amelynek széles árukínálatából a Jakob-kereskedés a meglévő üzletviteli anyag bizonyossága szerint, leggyakrabban és legnagyobb mennyiségben rendelt. Az árut a cég minden esetben saját autójával szállította a helyszínre, megjelölve a gépkocsivezető nevét.

1923. január 16. – május 25. közötti időszakból van 23 számla, amelyeken szerepel élelmiszer: 3.700 kg

külföldi és belföldi cukor (süveg, kocka, kristály, por), 896 kg kávé (nyers kávé, őrölt kávé tiszta, pörkölt kávé, Franck kávé különféle kiserelésben), 40 kg fekete bors (őrölt és szemes), 420 kg rizs, 25 kg makaróni (száraztészta, a mennyiség kevésnek tűnik, arra enged következtetni, hogy fogyasztása nem volt általános.) 30 kg kakaó, 15 kg mogyoró, 15 kg mazsola, 4 kg mandula, 5 kg füge, 2 kg ceyloni tea, 1300 db citrom (darabszámra rendelve), 20 láda narancs.

Vegyri áru: 1200 kg szóda (mosószóda zsákban és marószóda hordóban), 270 kg festék (horganyfehér, borvörös, törökvörös, pompeji vörös, kraproza, francia okkersárga, baltimorsárga, falzöld, világos lombzöld, venyigefekete, őzbarna, cinóber (szatinóber) színekben. Legtöbb a venyigefekete, falzöld és okkersárga színekből fogyott.) 40 kg. Ultramarin (ezt használták a méz jellegzetes kék színűre festésére, a „székelykék” szín nyerésére), 300 kg szappan (glicerinnel rudas szappan rózsás, ibolya és gyöngyvirág illatban, a legfinomabbnak számító mandulaszappan, ami egyben a legdrágább is volt, Speick és Schicht szappan, a közkedvelt Szent-László szappan, Borax gyógyászati szappan, borotva- és kulcsszappan), 220 üveg Diana sósborszesz (kicsi és közepes, az üvegeket rendszeresen visszaváltották).

A Hesshaimer raktárból rendelt egyéb áruk: citromsós, sütőpor, rizskeményítő, vaníliarúd, szegfűszeg, Gladiátor csokoládé, Szultán (préselt csemege), fenyőmag, fahaj, szalakáli, mogyoróbél, köleskása, tölteni való paprika, spanyol paprika, szardínia (dobozban), szilvaíz (ládában), paradicsom (dévai), eckendorfi piros répamag, dughagyma, burgonyaliszt, madárétel, keserűs, ivó szóda, Jánoskenyér, gyufa (Normal, Popular, Luxus), Electra kocsigyertya, fénymáz, kocsikenőcs, üvegpapír, pergament papír, lantornapapír, állványpapír (színes), papírszák (kilóban mérve), fehér zsák, gelatin fehér, ecset (különböző méretekben), ruhaseprű, seprű, nyeles súrlókete (gyökér), smirglivászón (ívben), mosószóda (zsákos), marószóda (hordós), szalmiáksó, Junó kékvíz, padlólak, Tipp-Topp parkettviasz, halzsír, Fedol cipőkrém, ruhafesték, bőrszír (fekete, sárga), zsinég, fogvájó, gipsz, enyv, minium, faolaj, glicerinnel, lenmagolaj, parkett fénymáz, gumiarábigum, szalmiáksó, kenceolaj, síkpor, vaslakk, terpentín, timsó, zöldgálic, Luxor kékvíz, enyv (belföldi, világos és sötét), hegyikréta, kávéházi kréta, Kalodont (fogpaszta és fogpor), Nizza faolaj, tojásfestő, antracén tinta, kékítő pomádé, emallakk (piros), tömjén, aranybronc (bronzfesték), Cimexol poloskairtó stb.

A 14 évvel későbbi, 1937-es számlák alapján felmérhető, hogy az eltelt évek alatt a Hesshaimer árukínálata milyen új termékekkel bővült. Megjelent a prézli, a „Splendor” és „Brillant” rizs, a török kávé,

a spagetti, a mustármag, az élesztő, a burgonyacukor és a Ferencz József keserűvíz.

N. F. HÖNIGSBERG Közvetlen déligyümölcs és gyarmatáru behozatal, Brassó.

Számla 1937-ből. Román és magyar nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: zöld citrom

„KALLA” *Arnold Schulz & Co. Rt., Temesvár. Alapítva 1877-ben.*

Halkonzervek és halkészítmények forgalmazója

Számla 1932-ből. Román és német nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: orosz szardínia üvegen, pácolt hering hordóban.

KANDIA Cukorka-, Csokoládé- és Konzervművek, Temesvár.

(A királyi udvar szállítója).

Számla 1928-ből. Magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve, az egyes cikkek nevei németül feltüntetve. Cukorkák menta (fehér és zöld színű), ánizs, gyümölcs, ibolya ízesítéssel, tejcukorka, selyemcukorka, savanyúcukorka, jégcukorka, Sport-cukorka, aprócukorka, töltött cukorka.

A küldeményhez hozzácsomagolva ingyen 2 pléh-reklám és 100 db Kandia cégjelzéses jegyzetpapír.

A. KESSLER, Brassó. Alapítva 1903-ban.

Számla 1928-ből. Román, német és magyar nyelvű nyomtatvány németül kitöltve.

Áru: fekete és sárga „Sas” cipőkrém.

A gyűjteményben a Sas cipőkrém szórólapjai.

„LEDA” *Vegyecikkek Gyára Rt., Temesvár.*

Számla 1932-ből. Román, német, magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: „Pyram” cipőkrém (fekete, barna), fénymáz.

„LICA” *Élelmiszer-ipar ALBRECHT KÁROLY Túró- és Ostyagyár, Nagyszében.*

Számlák 1929, 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány, románul kitöltve.

Áru: „LICA” ostyaárak különböző kivitelben csokoládé áthuzattal, ostyarudak, ostyalapok, piskóta, Mélange háztartási keksz, mézes-kalács, Carlsbad süteménylap 27x19 cm, 27x21 cm, 27x25 cm méretben, Victoria ostya, Ementáli krémsajt, desszertkrém, I. osztályú Trappista sajt, edami sajt, dobozos- és blokk-sajtok, csemege-vaj, liptói és székely-túró, creme de dessert surfin stb.

„LUCULUS” *J. SCHMIDT Élelmiszerek Földvár, Brassó megye. Alapítva 1885-ben.*

Számla 1930-ból. Német nyelvű nyomtatvány németül kitöltve.

Áru: „Luculus” csokoládépiskóta.

„LUSTRIN” *Rt. Vegyiüzem, Temesvár.*

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: szappan

MAKRÁNSZKY BÉLA MÉHÉSZETE, Nagykaroly.

Számla 1933-ból. Román és magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: szavatolt tiszta erdélyi gyógy-és csemegegéz, akácméz.

MANDULA JENŐ ÉS MARCELL Cég, Kolozsvár.

Számlák 1929, 1930-ból. Román és magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Malaga szőlő, mazsola, Matagalpa kávé 70 kg-os zsákokban, Maragoype gyöngy kávé, vaníliarúd (16–18 cm), déligyümölcsök (füge, citrom, narancs, datolya).

MÜLLER TESTVÉREK vegyiüzeme, Nagyvár.

Számla 1937-ből. Román, magyar és német nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: antracén tinta 2 literes üvegen, viasz, papírragasztó.

„PHENIX” *Növényi olaj- és margarinyár Bukarest.*

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: főzőolaj és „Excelsior” margarin.

„REMOS” *Szappangyár, Csernovic.*

Számla 1932-ből. Román nyelvű nyomtatvány németül kitöltve.

Áru: Lajos weiss.

ROYAL Vegyitermékek Termelési Vállalata, Arad.

Képviselő: Zimmermann és Király Bizományi Raktára, Brassó.

Számlák 1930-ból. Román, magyar, német nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: Royal fémtisztító, kékítő (Indigo Blau), Ajax surolópor, Royal csontolaj.

„SANITAS” *Gyógyszerészeti Laboratórium és Vegyiáru Üzem, Arad.*

Számla 1937-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: „Cataral” gyógycukorkák (köhögésre és torokfájásra), hársmez.

„SAVONIA” *Szappan és Illatszergyár, Bukarest.*

Számla 1932-ből. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: „Cheia Raiului” mosószappan, „Szarvas” mosószappan, borotvaszappan, lanolinos szappan, szőkítő sampon, Kalodont fogkrém és szájvíz, kézapoló krém, folteltisztító, „Radion” oxigénes szappanpor.

SCHMOLLPASTA Rt., Brassó.

Számlák 1930, 1932-ből. Román, német és magyar nyelvű számlák magyarul kitöltve.

1938-ból román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: fekete, fehér, sárga és barna cipőkrém, parkett-, bútor-, autópaszta és kaucsukos bőrszír. A Schmoll cipőkrémet számos aprónyomtatvány reklámozza.

„STELLA” R. t. *ELIDA illatszerek gyára, Bukarest. Alapítva 1886-ban. (Agence Générale pour la Roumanie de la Parfumerie).*

Számlák 1930-ból. Román és német nyelvű nyomtatványok románul kitöltve, hátoldalukon árjegyzékkel. 1938-ból román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve, árjegyzék nélkül.

Érdeemes egy kis figyelmet szentelni az árukínálat áttekintésére. A Jakab Jenő cégének küldött árjegyzék szerint a Stella illatszergyár csak toalett szappanból 60 félélt szállított. Ezen kívül 11 féle mosószappant, 9 féle gyógyszappant, 2 féle borotvaszappant, 14 fajta üveges és 7 fajta kimerős kölnivizet, 4 féle parfümöt, 11 féle púdert, 5 féle krémet, vazelint, fogkrémet, szájvizet és sampont ajánlott. A felsorolásból kitűnik, hogy minden igényt kielégítő termékekkel szolgáltak a gyártók. A finom parfümöktől kezdve az olcsóbb kölnivizekig, az oxigénes mosószappantól a kénes gyógyszappanig minden megtalálható volt. Hogy ezek mennyibe kerültek akkor? Vegyük viszonyítási alapul 1 kg cukor árát, ami 30 lej volt. Egy lanolinos mosószappan 20 lejbe került, egy virágillatú parfümszappan 40 lejbe, egy babaszappan 14 lej volt. Egy kis doboz púderért 15 lejt, egy nagyobb doboz kőpúderért 120 lejt, egy üvegtégelyes arctápláló krémért 75 lejt, egy tubus Kalodont fogkrémért 24 lejt, egy Chypre parfümért 225 lejt fizettek. Az olcsóbb kölnivizeket egydecis és negyedliteres kiszérelésben is árusították, míg a kimerős kölniket 5, 10 sőt 25 literes tételben is szállították.

A Jakab-kereskedés e cégtől csak mosószappant rendelt. A 100 grammos szappan ára 6,80 lej, a 250 grammosé 17 lej volt.

A gazdag árukínálat luxusnak számító cikkeit Jakab nem rendelte.

STOLLWERCK TESTVÉREK Részvénytársasága, Brassó.

(A Román Királyi Udvar szállítója).

Számla 1932-ből. Román nyelvű nyomtatvány, magyarul kitöltve.

Áru: világos tejszokoládé, csokoládé Konzum rúd 140-es, Mifruka karamella, tej karamella üvegfedélű dobozban, gazdasági csokoládé, csokoládé Zenith krémrúd, Puro csokoládé, háztartási csokoládé, csokoládé kognakos szilva staniol nélkül, csokoládé kognakos meggy behintve staniol nélkül, stb.

A Stollwerck küldeményhez használati utasítást is mellékeltek:

„A karamellák csak akkor frissek, ha kemények és üvegesek.

Tehát ne rágja szét, csak szopogassa. A karamellák könnyen olvadnak és tejes ízük csak a szopogatás során bontakozik ki teljesen.

Hosszas tárolás során a karamellák megcukrosodnak és meglágyulnak.”

SZEKERES ALEXA „INCZE”-féle Székelytúró és Kaskavál-gyár, Barót.

Számla 1936-ból. Román, magyar és német nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: Kaskavál-sajt, Székely-túró, olvasztott vaj.

A gyártó ajánlása: „Túró és kaskavál-sajt előállítására rendkívül nagy gondot fordítok. Az áru jósága felelhetetlenül.”

A. & H. TARTLER R. T. Fűszer-, festék-, vegyi-anyag- és déligyümölcs nagykereskedés, Brassó.

Számlák 1937, 1938-ból. Román, német, magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: hordós olaj, fehér gelatin, fahaj, bors, szódapor, lúgkő, gallus, viaszgyertya, naftalin

ZERNYESTI PAPIRGYÁR Rt. Brassói raktára.

Számla 1927-ből. Magyar nyelvű nyomtatvány magyarul kitöltve.

Áru: barna erős papír, csomagolópapír, fehér szuperior zsák

ZIMMER & Co. Olajgyártó és Forgalmazó Vállalat, Bukarest.

Számla 1926-ból. Román nyelvű nyomtatvány románul kitöltve.

Áru: főzőolaj.

A nagy mennyiségben forgalmazott búza- és kukoricalisztet, korpát, kölest Páll Ferenc szentivánlaborfalvi műmalmából (1930), Molnár András uzoni műmalmából (1933), és az 1893-ban alapított sepsiszentgyörgyi Első SzékelyMúmalom Részvénytársaság mű-hengermalmából vásárolta. Dióbelet Fazakas Sándor kézdivásárhelyi vegyesáru kereskedő szállított (1937). Kőményt nagyban forgalmazott, a termést felvásárolta és más üzleteknek (Kolozsvári Hansa R. t. – 1937) eladta.

Az alábbi cégektől számlák nem maradtak a hagyatékban. Nyugták, szállítólevelek, megkeresések alapján győződünk meg arról, hogy a Jakab-kereskedés üzleti kapcsolatokat ápolt velük.

DOBOZYI. Piskótagyár, Arad, 1930.

GOTHALIN Vegyi Üzem, Temesvár, 1932.

GÁL BÉLA Csemege-, Csokoládé- és Cukorka-kereskedése, Brassó, 1930.

SIPOS FERENC Vegyipar, Nagyvárad, 1940.

DIANA Ipari és Kereskedelmi R.T., Budapest, 1943.

CHINOIN Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára R. T., Újpest, 1943.

METRÓ Vegyiüzem, Budapest, 1941 (Fedol ter-pentines cipőpaszta).

MINERVA ÉDESSÉGEK Szabó Miklós cukorka-csokoládé és kekszárú nagykereskedése, Budapest, 1940.

BATÓ LÁSZLÓ *fűszer, termény, gyarmatáru, gyékény és seprő nagykereskedő, Szeged, 1943.*

MAUTHNER ÖDÖN *Magtermelő és Magkereskedelmi R. T., Budapest, 1940.*

ULLMANN ÍZIDOR és FIAI R. T. *Fűszer Nagykereskedés, Nagyvárad, 1926.*

A Jakab-kereskedés üzleti anyagának kisebb hányadát képezi az aprónyomtatványok gyűjteménye, amely főleg reklámokból, szórólapokból és az egyes termékeket népszerűsítő jegyzetpapírokból áll. A gyártók áldoztak a reklámra, több mint 70 céget, terméket népszerűsítő kis nyomtatvány került ki a Jakab hagyatékából. Ilyenek a Franck-kávé, Diana és Adria sósborszesz, Kalodont fogkrém, Stollwerk tejkarameella, Gladys és Schmoll cipőkrém, Flora konzervek, City kakaó reklámjai.

Ezen belül is figyelmet érdemelnek azok, amelyek a második világháborús időkből származnak. A reklámok szövege jól tükrözi a történelmi időköt.

Váncza sütőpor (1940): „Köszöntjük erdélyi testvéreinket! Szíves figyelmét felhívjuk a Magyarországon legjobban közkedvelt sütőporra és vanilin cukorra a híres VÁNCZA magyar márkára. Haladjon Ön is a korrallal, süssön Váncza-sütőporral!”

Fedol cipőpaszta (1940): „Magyaros szeretettel köszöntöm régi erdélyi vevőimet és barátaimat!”

Bison cipőkrém (1943): „Ha a cipő fényére kényes, a Bisontól lesz tükörfényes.”

Franck-kávé: „Akár jól megy a bolt, akár pedig pang: káposztába hús kell, a kávéba Franck!”

Sidol fém- és ablaktisztító (1940): „Igazmondás: olcsó húsnak híg a leve. Vigyázz! A jó fémtisztítónak SIDOL a neve!” „Nagy a feje búsuljon a ló. Fontos, hogy a Sidol jegynélkül kapható!” Ajándékképpen a SIDOL Vegyitermékek Gyára háborús élelmiszerjegyek számára készített kis papírtartóval is kedveskedett vásárlóinak.

A háborús idők nehézségeit tükrözik azok az ajánlatok, amelyek a boltokból hiányzó cikkeket helyettesítő termékeket hirdették: TEAMIN tablettacukor, citrom hozzáadása nélkül zamatos, teát pótoló ital. ZAMAT és Réthy-féle fahéjpótló, szegfűborspótló, vaníliapótló (Korona, Karacsin márkák), sárgító por tojás helyett, CERAMIL keményítőpótló, TULIPÁN bőrápoló szappan helyett, CLIO pezsgő limonádépor, ROBUR fűszerkeverék, amelyet főleg a fűszerpaprika helyett ajánlottak, SALVE tápszer, amelyről azt hirdették, hogy „Üdv az egészségnek, a háború okozta egyoldalú táplálkozás hiányait kitűnően pótolja.”

A reklámlapok, árjegyzékek vegyesen érkeztek a Jakab Jenő és Álmos címére. Míg ezekből bőven

akad az 1940-es évekből, üzletviteli anyag nagyon kevés áll e periódusból rendelkezésünkre. Számla csak egy maradt 1941-ből a Jenő nevére kiállítva. Álmosnak címzett számla a korábbi időkből sincs. A Jakab üzlet hagyatékának időrendben az utolsó darabja egy Jakab Álmosnak címzett árjegyzék 1944-ből.

A II. világháború idejéből származó árjegyzékeket tanulmányozva meglepő a kínálat gazdagsága. Az ismereteink szerinti háborús nincstelenséget és nélkülözést – ami különben vitathatalan tény – eme árjegyzékek nem tükrözik.²⁴ Egyetlen jegyzékben 157 féle terméket ajánlott a Globus konzervgyár: zöldségkonzerveket (spárga, zöldborsó, vajbab, karfiol, paradicsom), befőtteket (birsalma, cseresznye, dinnye, kajsziarack, körte, meggy, őszibarack, ringló, áfonya, rétesalma, rétesmeggy, stb), finomíz különlegességeket, birsalmasajtot, sougatókat (cukrozott gyümölcsök), fagyaltvelőt (különböző gyümölcsökből), főzelékkonzerveket, szárított zöldségeket (gombát, karottát, hagymaszeletet, burgonyacsíkot), hagyma- és fokhagymalisztet, húskonzerveket, kész- és félkészételeket, pástétomokat. Az 1944-es Hoffmann-féle termékkatalógusban több mint kétszáz fűszer, csemege, és édesipari termék, s több mint 250 féle vegyi, pipere és háztartási cikk különböztethető meg. A háborús idők emlékeztetnek az ilyen megjegyzések, hogy „csak korlátozott mennyiségben tartok raktáron”, „hivatali kiutalásra szállítom”, „csak hatósági cikkek eladására kijelölt kereskedőknek adható el”, vagy éppen „kifogyott”. Érdemes felfigyelni néhány termékre, amelyek az 1940-es évek fogyasztói igényeket tükrözik: koppasztó szurok, szőlőkötöző gyékényzsiner, varrógép és kerékpár olaj, ruhafesték minden színben, kályhacsőlak, parafa dugó (8 méretben), iskolai kréta, légyfogó (2 féle), mécsbél (5 féle), molyirtó (2 féle), szappanfőzőszer, szappangyökér, szivarkahüvely, szivarkapapír. Fűszerek közül említjük meg a coriandert (magyarul zergefűmag), fenyőmagot (boróka), safrányt és mustármagot. Pótkávét és kávépótszert sokfélével ismertek: Áldás, Franck Doszka és Pátria, Harmat, Karacsin, Pótká, Szit, Tropic fajtakat. Használták a leveskockát, az ételízesítőt, ketchupot, erőkivonatot, zabpelyhet, pehelykölest és a ma is közkedvelt Ovomaltin világmárkát. Az állatok részére a Pekk nevű, D-vitamin tartalmú tápot vásárolták, amelyet Jakabék is forgalmaztak.

A háború utáni évekből nincsen a Jakab-kereskedésre vonatkozó adatunk. Feltételezzük, hogy üzletük sorsát is az 1949-ben bekövetkező államosítás pecsételte meg.

²⁴ Weiss Manfred *Első Magyar Konzervgyára R. T. Budapest, 1941.* Hoffmann József *Gyarmatáru Nagykereskedés Budapest, 1944.*

A Jakab-kereskedés működésének negyedszázadnyi időtartama alatt tekintélyes áruforgalmat bonyolított. Üzleti kapcsolatai szilárdak és többségükben hosszú életűek, anyagi viszonyai rendezettek voltak. Üzletvitelét pontosság jellemezte, a rendelkezésünkre álló anyag nyújtotta adatok tükrében megállapítható, hogy üzleti partnerei tisztelték, a kifizetéseket mindig időben teljesítette, számlakiegyenlítésre vonatkozó felszólítást nem őriz a hagyaték.

Üzleti kapcsolatai egész Románia területére kiterjedtek, az 1920–30-as években jó viszonyt tartott fenn bukaresti és egyes moldvai cégekkel (Piatra-Neamț). A legtöbb cég azonban Erdélyi volt, a legtöbb rendelést Brassóból teljesítették. Ezt magyarázza a földrajzi közelség és az a tény, hogy a külföldi gyártóknak Bukarest mellett voltak brassói lerakataik, sőt az ország távolabbi részeiben működő cégeknek is volt itteni képvisellete (pl. *ROYAL Vegyitermékek Termelési Vállalata, Arad. Képviselő: Zimmermann és Király Bizományi Raktára, Brassó*). A cégek és tulajdonosok, esetenként a helyi képviseltek és képviselők nemzetisége többségében német (*HESSHAIMER, HÖNIGSBERG*) és magyar (*HERCZEG, FARKAS*).

Erdélyben román nevű tulajdonos, képviselő, szállító sehol sem szerepel az üzletvitelben. Néhány esetben sikerült zsidó neveket azonosítani (Mandula Marcell – Kolozsvár, Ullmann Izidor – Nagyvárad).

A kommunikáció magyarul, németül és románul történt. Román nyelven néhány esetben a szász nemzetiségű üzletfelek írtak Jakabnak. A feldolgozott anyagban szinte mindvégig általános a háromnyelvű nyomtatványok használata, a legtöbb esetben magyarul kitöltve. A számlákhoz csatolt levelek, elismervények és nyugták szinte kivétel nélkül magyarul íródtak. Az 1930-as évek erőltetett magyarellenes nemzetiségi politikája a hivatalos és üzleti nyelvben sem tudott gátat emelni az anyanyelv használatának.

A bécsi döntést (1940) követően ugyan kevés anyagot tanulmányozhatunk, de azt megállapíthatjuk, hogy a meglévő iratok mind magyar nyelven nyomtatottak, illetve írottak. Az áruforgalomra vonatkozóan megállapítható, hogy élelmiszerek közül legnagyobb mennyiségben a mindennapi használatban fontos cikket vette-adta, mint pl. a cukor, liszt, olaj, rizs.

Fűszer- és csemegeárúkból: kávé, kakaó, bors, déligyümölcsök és cukorkák. A nagy mennyiségben forgalmazott kávé (valódi és pótkávé) általános és elterjedt kávéfogyasztást feltételez.

Vegyiarú: szappan, szóda és háztartási festékek. Százalékban kifejezve a meglévő számlák alapján 18

év alatt (1923–1941) az áru aránya a következőként alakult: 39,3%-ot alapélelmiszerekből teljesített, 28,8%-ot fűszer- és csemegeből, 31,9%-ot vegyiáruból.

Mindannak ellenére, hogy a könyvelés egy jólmenő, fokozatosan erősödő kereskedést mutat, amely évek során újabb befektetéseket tett lehetővé, a család megélhetését nem csak az üzlet biztosította. Mezőgazdasággal is foglalkoztak, saját földjüket művelték, sőt állatokat, tehenet tartottak. A föld mindig nagy értéket képviselt, és biztos jövedelmet jelentett. Jakabék sem hagyták parlagon a valószínűleg örökölt 9 hold földterületüket.²⁵ A termést jégkár ellen 1928-ban közösen, a Jakab Jenő és Álmos nevére biztosították igencsak magas összegre. Akkor még nem voltak üzlettársak, így az is bizonyosnak tűnik, hogy a földet együtt örökölték, és nem az üzleti nyereségből származó vagyonosodás eredményeként jutottak hozzá. Ebben az esetben a hagyományokkal és a nemzedékeken át öröklődő mezőgazdasági életvitellel teljesen szakítani nem tudó mentalitásnak és jellegzetesen mezővárosi jelenségnek lehetünk tanúi.

Jakab Jenő és Álmos szülei ugyanakkor taníttatták gyermekeiket. Jakab Álmos eredetileg tanító volt, később, az üzlet megnyitása után tíz évvel lett testvére üzlettársa. Az üzletalapító Jenőnek biztosan volt kereskedelmi végzettsége, hiszen ennek hiányában nem indíthatott volna önálló vállalkozást. A kereskedés képesítéshez kötött foglalkozás volt, a kereskedő csak azután akaszkodhatott ki a „fírmát”, hogy ipari- és kereskedelmi tanonciskolát végzett, segéd volt valamely üzletben, és ha elegendő tőkéje volt. Érdekesnek tartottam, hogy sepsiszentgyörgyi kutatásaim alkalmával a Jakab-kereskedéshez fűződő emlékezés kizárólag az Álmos nevéhez kötődött. Jenőről senki sem beszélt, a tanulmányozott hagyaték pedig javarészt a Jakab Jenőé. Az ő családjáról, leszármazottairól semmit sem sikerült kiderítenem, míg az Álmos fiát többen is emlegették. Családja nem volt, fagylaltot árult és néhány évvel ezelőtt hunyt el.

A Jakabék apró adatokból összeálló képe egy parasztpolgári életmódot folytató, mezővárosi család képét sejteti. Társadalmi osztálybeli átlagos társaiknál műveltebb emberek voltak. Emellett szól, hogy szakkönyveket és szépirodalmat vásároltak, zongorájuk, rádiójuk volt már a '30-as években, újságot járatnak, jótékonykodtak, és az úri kaszinó tagjai voltak.

Hosszasan csemegezhethetnénk még a Jakab fűszer- és vegyesüzlet mindennapjaiban. Fentiek közzétételével azt a célt kívántam szolgálni, hogy egy, a két

²⁵ Kataszteri hold = 0,5754 hektár. Tehát összesen 5,17 hektár területük volt a Szépmezőben, amelynek egy évi termését 85 600 lej erejéig biztosították. A földből származó jövedelem nagyságáról

némiképp tájékozódhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az Iskola utcai üzletet 1924-ben 361 800 lejre biztosították.

világháború közötti kiskereskedés áruforgalmának ismertetésén keresztül a piac kínálatára, az akkori fogyasztók igényeire, a használatban lévő mindennapi háztartási cikkekre, és ez által Jakabék vevőkörének életvitelére ebből a megközelítésből fény derüljön. Ezek mellett azt is fontosnak tartottam,

hogy a kiragadott példa, a Jakab-kereskedés anyaga, amely véletlenszerűen került a kezembe, ne merüljön feledésbe, hanem emlékeztetője legyen annak, hogy létezett valamikor ez a jól menő, tipikusan kisvárosi fűszer- és csemegeüzlet az egykori Sepsiszentgyörgyön.

Sándor-Zsigmond Ibolya – Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr; kereszturimuzeum@netter.ro

Irodalom

ADONYI Béla, dr.

1943 *Fűszer-vegyeskereskedők és szatócsok ár kalkulációs útmutatója*, Nagyvárad.

CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos

1999 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Medium Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.

POTSA József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy.

SÁNDOR-ZSIGMOND Ibolya

2005 *„Mesében éltem”. A székelykeresztúri iparosság története*, kiadja a Székelykeresztúri Magánvállalkozók Szövetsége és Ajka Város Önkormányzata, Ajka–Székelykeresztúr.

SCHACK Béla, dr.

1911 *A magyar kereskedő könyve. A kereskedelmi tudnivalók képes enciklopédiája*, Révai Testvérek, Budapest.

VOFKORI György

2002 *Székelykeresztúr képes története*, Polis Kiadó, Kolozsvár.

Marfă și comerț într-un magazin de coloniale și delicatese din Sfântu Gheorghe în perioada interbelică

(Rezumat)

În 2005, cu ocazia aranjării arhivei Muzeului „Molnár István” din Cristuru-Secuiesc (jud. Harghita) a fost descoperit un material interesant referitor la magazinul de delicatese al Fraților Jenő și Álmos Jakab. Autoarea interesată de cercetarea istoriei micilor întreprinzători și a negustorilor, a prelucrat materialul cu scopul de a prezenta viața cotidiană a unui mic magazin prin analiza mărfurilor, articolelor cele mai preferate de cumpărătorii anilor 1920–1940. Magazinul înființat în anul 1922 a funcționat mai mult de 25 de ani, având o clientelă stabilă și fidelă.

Arhiva magazinului Jakab constând din comenzi, facturi, chitanțe, cât și scrisori oficiale și reclame, reflectă atât ofertele pieții de atunci, cât și societățile anonime, fabricile, magazinele și depozitele de specialitate cele mai renumite din toată țara cu care magazinul respectiv din Sfântu Gheorghe a ținut relații parteneriale.

Goods and commerce in a grocery store from Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) in the interwar period

(Abstract)

In 2005, while organizing the archive of the Molnár István Museum from Székelykeresztúr (Cristuru-Secuiesc, Harghita county) an interesting material was found regarding the grocery store of the Jenő & Álmos Jakab Brothers. Being interested in studying the history of small companies and stores, the author processed these materials in order to present the everyday life of a small store by analyzing the stock, the most wanted goods of the 1920–1940 period. The store that was opened in 1922 had been operating for more than 25 years and had stable and loyal customers.

The archive of the store consisting of orders, invoices, receipts, but also official letters and advertisements, reflects both the market demand of the period and the anonymous companies, the most famous factories, stores and specialized deposits from the whole country, which were partners of the respective grocery from Sepsiszentgyörgy.

1. ábra Az egykori iskola utca, amelyben a Jakob-csemegeüzlet volt (Képeslap József Álmos gyűjteményéből a SzNM tulajdonában).

2. ábra A Jakob-üzlet épülete (képeslap József Álmos gyűjteményéből a SzNM tulajdonában).

3. ábra A Baross Szövetség az 1930-as években.

Uj üzlet!

Tiszteletteljesen értesitem a nagyérdemű közönséget, hogy **fűszer- és terménykereskedésemet** a „HANGYA“ fogy. szöv. volt üzlethelyiségében Str. Regele Carol I. No. 4. (Iskola-utca 4 sz.) alatt megnyitottam. :-: Elsőrendű **aradi liszt** állandóan kapható.

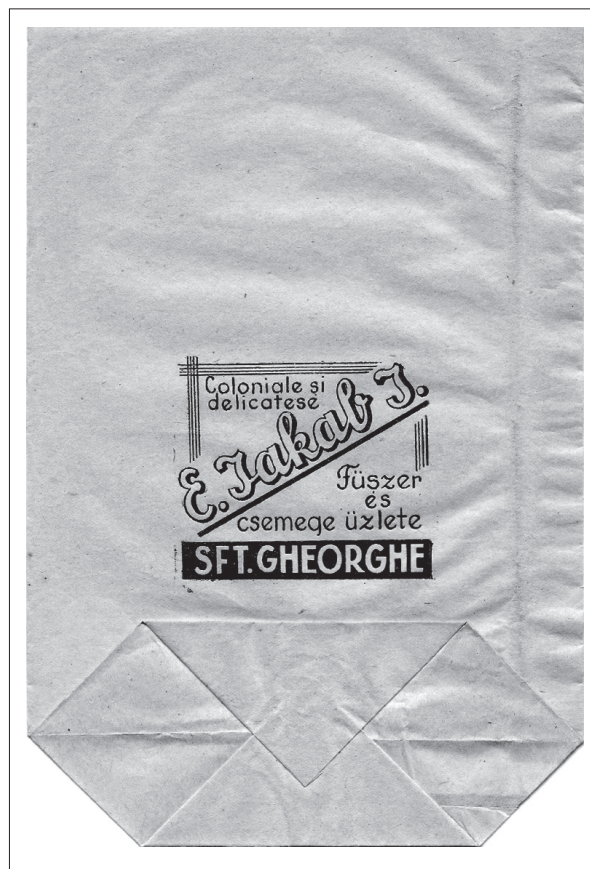
Kérve szives jóindulatu pártfogást, maradok teljes tisztelettel

JAKAB JENŐ.

4. ábra Híradás az üzlet megnyitásáról. Székely Közélet, 1922. március 12., 4.

5. ábra A Jakab-üzlet bélyegzőjének lenyomata.

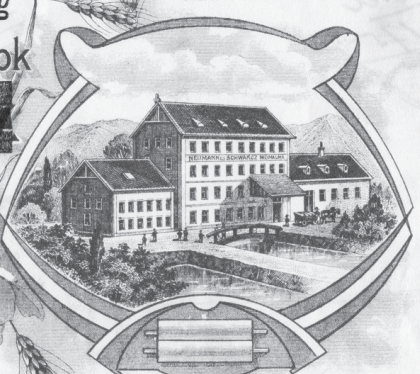

6. ábra Papírból készült reklámzacskó a Jakab-üzlet cégjelzésével.

Első Székely Múmalom Részvénytársaság
Sepsiszentgyörgyi mű-hengertermékek
Neumann-Schwarz
SEPSISZENTGYÖRGY

ALAPÍTOTT 1893. ÉVBEN.

MAGY. KIR. POSTATAKÁRPENZÁR CHEQUE-ÉS CLEARING-SZÁMLA 12108.SZ.
SÜRGÖNYCZIM: **NEUMANN-SCHWARZ**
RÉSZVÉNYMŰMÁLOM, SEPSISZENTGYÖRGY.
INTERURBAN TELEFON-SZÁM 27.

SZÁMLA-SZÁM

Sepsiszentgyörgy, 1911

AL: ...
A: FRANCAFEA
Nº 21-46
VÁNZÁREI:
STRADA ÎNFUNDATĂ 1
TELEGR.: FRANCATURA
TELEFON Nº 730

VERITABIL FRANCK-AECHT

FRANCK-VALÓDI FRANCK

HEINRICH FRANCK SÖHNE
SOCIETATE ANONIMĂ ROMÂNĂ
PENTRU INDUSTRIA PRODUSELOR DE CAFEĂ

Brasov, 1930
1076

CONT LA:
BANCA MĂRMOROSCH,
BLANK & Co.,
BANCA GEN. UNGARĂ DE CREDIT
Sucursalele: BRAȘOV
SA GENERALĂ DE PĂSTRARE
DIN BRAȘOV
BANCA DE CREDIT
DIN TRANSILVANIA S. A.
Suc. BRAȘOV
Se va plăti și pără la Brașov

Firma
Jakab Jenő, Coloniale
Jud. Trei-Scaune
Sit. Gheorghe. - voiți a ne credita.

Mercius 3. v.
Din depozitul nostru
BRAȘOV.
Vă expediem după comanda
Dv. prin **Schim. 1425**
pe contul și riscul Dv. marfa
dorită, rugându-vă să bine-

...LAȚĂ, CACAO ȘI ZAHARICALE

Factura

Dl.

Jakab Jenő cégnek.
Sit. Gheorghe.

FRĂȚII STOLWERCK S. A.
BRAȘOV BUCUREȘTI

ADRESA-TELEGRAFICĂ:
STOLWERCK BRAȘOV
STOLWERCK BUCUREȘTI

TELEFON:
BRAȘOV Nº 214
BUCUREȘTI 305-91

BRAȘOV, 1932 iunie 21. en ✓

7. ábra Jakab Jenő nevére kiállított fejléces számlák.

Glückmann & Farkas

Gyár és raktár: **Sír. Aurel Vlaicu 1.**   Iroda és üzlet: **P. Mihai Viteazul 12.**

ORADEA

Vopsele, lac,
„VICTORIA“
fabrica de chit (ipsos), vopsele, firnis,
lac și produse chimice, mare comerț
de ulei și untura de pește

Cont-curent — Folyószámlák
Banca Generală de Credit Ungară S. A.
Magyar Általános Hitelbank R. T.
Banca Ardeleana și Casa de Econ. S. A.
Erdélyi Bank és Takarékpénztár R. T.
Banca de Credit Român S. A.

Festék, lakk,
„VICTORIA“
ablaktapasz (kitt), festék, kence, lakk-
és vegyészeti gyára, olaj- és halzsír-
nagykereskedése

Telefon: {
Biron 9-23
Fabrica 9-24
Seara-Este 72

Cont la Cec No. 80021   Oradea, 1936 október 8. 28.

GEZA HERCZEG

FABRICĂ DE PRODUSE CHIMICE
CHEMISCHE FABRIK • VEGETSÉZETI GYÁR

TELEFON: 5-48   TELEGRAM: „CREME“

Recunoaștem plățile numai contra chitanțelor nr.
numărotate.

Csak számozott nyugtánk ellenében teljesített fi-
zetéseket ismerünk el.

CLUJ, 1931. Oktober 8.

Strada General Poetaș 26.

Cont-Curent:
BANCA MARMOROSCH, BLANK & Co.
SUCURSALA CLUJ

FACTURA

T.   Jakob Jenő urnak

Sfântul Cheorghe

«A fehér oroszlánhoz»   E. 2578   Sz. 1251

HESSHAIMER J. L. és A.

Fűszer-, gyarmat- és festékárú, fonal- és   Köles, árpakása, csomagoló-papir, papírzsák
□ □ □ □ veteménymag □ □ □ □   brassói portland-cement, petroleum és
Kávénagypörkölte motorüzemmel.   prázmári sajtolt szesz-élesztő raktár.

Kitüntetések:
PÁRIS 1867, BÉCS 1873   Brassó-Brașov, 19 23 Aprilis, hó 18
BUDAPEST 1885.

SZÁMLA

T. Jakob Jenő urnak

I. Ist. György

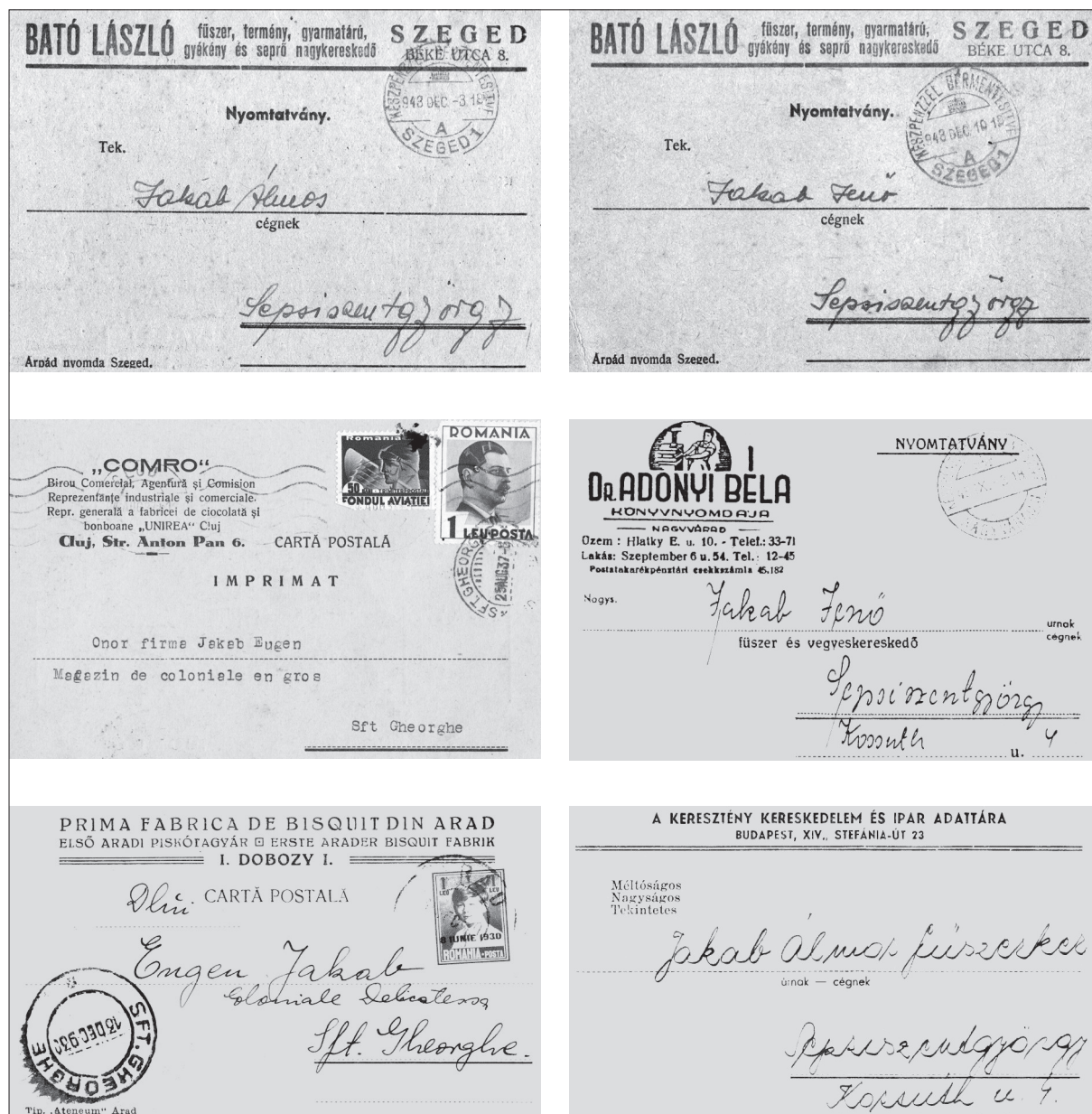
Sáll Ferenc

SANTIONLUNCA ♦ SZENTIVÁNLABORFALVA

MOARA SISTEMATICĂ
M Ū M A L M A
KUNSTMÜHLE
p. OZUN Jud. Treiscaune

8. ábra Jakob Jenő nevére kiállított fejléces számlák.

9. ábra Jakab Jenőnek és Álmosnak címzett levelezőlapok.

Kinda István

VARGYAS MÉSZÉGETŐI MÚLTJA ÉS JELENE II. MÉSZÉGETŐ KATLANOK A RIKÁBAN

1. Bevezető

A Székely Nemzeti Múzeum *Acta Siculica* évkönyvének 2007-es számában közölt dolgozatban a vargyasi hagyományos mészégető mesterségre vonatkozó, levéltári forrásokban, dokumentumokban és felmérésekben rögzített adatokat tettem közzé, ugyanakkor a falu határának három nagyobb völgyében épített egykori és ma is üzemelő mészégető kemencéinek (katlanjainak) felmérését publikáltam.¹

A kutatás folytatásaként ebben a dolgozatban a felgyűlt adatokra építve néhány sajátos élethelyzet felvillantásával mutatok rá a tradicionális mesterség családban és közösségben betöltött szerepére, arra a generációk cserélődésével folyton megújuló folyamatra, amely során a mészégetés művelői sokrétű, egy időben gazdasági és társadalmi *hasznot* termeltek. Kutatásomnak ebben a szakaszában mélyinterjúk révén kíséreltem meg felfedni a 20. századi mészégetés gazdasági hátterét és a termelési folyamat során aktivizált társadalmi kapcsolatok mozgatórugóit. A terepmunkák során több katlantulajdonossal (mészégető *gazdával*) és mészégetésből élő napszámos munkással készült részleteket megvilágító interjú.²

A természetkielítő tradicionális tevékenység az alkalmazott munkastratégia, a kiépített kapcsolatháló, a kereslet és a termék értékesíthetősége függvényében az elért eredmény terén széles skálán mozog: biztosíthatja a.) a szűk megélhetést, b.) a tisztas jölétet, c.) esetleg a gazdaságba visszaforgatható vagy szimbolikus javak megszerzésére fordítható többletet, profitot termel. Bár a 20–21. század fordulóján a mész iránti megugrott kereslet serkentő tényezőként hat, a mészkőbánya használatának tilalma és a természetvédők tiltakozása a felszámolást vetíti előre. A mészégetők a két véglet között megélhetésüket veszélyeztetettnek, termelő aktivitásukat alkalminak, bármelyik pillanatban megszüntethetőnek vélik. Talán ez a veszélyeztetettség is indítéka a kooperációnak, illetve annak az összetartozásnak, amelyet a *mészégetők* csoportnév is jelez.

Az interjúk során egyérelművé vált, hogy a jelzett közösségi kohézió egyben aktív csoporttudatot is jelent. Dolgozatomban ennek a csoportnak a 20. századi mindennapjait elevenítem fel, és minthogy széles társadalmi kapcsolathálóra kiterjedő, nehéz fizikai munkát igénylő, a kifejezés legtágabb értelmében vett *emberpróbáló* tevékenységet vizsgálok, a termelés organizáltságának bemutatásán túl a mesterséghez kapcsolódó jellegzetesen emberi attitűdök közt a rivalizáló féltékenység és a konfliktusok is felvillantásra kerülnek. Az interjúkra alapozott értelmező bemutatást követően folytatom a vargyasi határ mészégető katlanjainak feltérképezését a helyiek által igen régóta használt helyszínen. A Rika-erdő egykori és mai katlanjait rövid leírással, térbeli elhelyezésüket bemutató térképpel és fényképekkel adatolom.

2. A *gazda*, a *segítség* és a *munkás*

A terepmunkát megelőzően a téma szakirodalma, az előzetes információk, valamint a Vargyasról alkotott kutatói előkép nagy létszámú mészégető jelenlétét vetítette előre. Terepkutatásom kezdetén már arra lettem figyelmes, hogy annak ellenére, hogy Vargyast a mészégetők falujaként tartják számon a lokális és a regionális köztudatban, adatközlőim néhány név felsorolása után már egyre nehezebben tudtak mészégetőt azonosítani, azt sejtetve, mintha faluszinten alig tucatnyian üznék ezt az ipart. Rövidesen kiderült, hogy a *mészégető* fogalom nagyon konkrét jelentéstartalmú, mely alapján *mészégető* valóban 10–12 van Vargyason, nagyjából annyi, ahány katlan, illetve mészégető helyszín (mivel egy-két mészégető két szomszédos katlant is üzemeltet). Számomra újdonságként a helyszínen vált világossá, hogy a mészégetési munkamenet különböző fázisaiban részt vevő katlantulajdonos, aki egyben a mészégetés specialistája, a segédkező családtagok, illetve a fizetett napszámosok terminológiai behatárolása az elvégzett munka jelentőségéhez viszonyított. Az általánosító *mészégető*

¹ A kutatást a Székely Nemzeti Múzeum támogatta. Levéltári dokumentumok, a szakirodalom és egyéb források alapján a közölt dolgozat a vargyasi mészégetés kialakulási feltételeit és a mesterség technológiai leírását mutatta be, valamint az alkalmazott gazdasági technikákat ismertette. KINDA István 2007a, 579–595.

² A dolgozatban *dőlttel* kiemelt adatközlői idézetek saját gyűjtés eredményei. Az anyaggyűjtésben és a terepkutatás lebonyolításában nyújtott jelentős támogatásáért köszönettel tartozom Fehér János vargyasi művészettörténésznek.

fogalma tehát Vargyason csak azt a mindenfajta szakirányú képzettség nélküli embert – néprajzi terminussal *parasztspecialistát*³ – jelöli, aki saját kemencéjében égeti a meszet. A mésztermelés különböző munkafázisain bekapcsolódó személyek voltaképpen a mesterség viszonylatában jól kontúrozott hierarchia fokain helyezkednek el, s az sem mellékes, hogy ez a kategóriabeli szóródás determinálja a faluban elnyerhető társadalmi elismerés mértékét is, azaz majdhogynem egybeesik a közösségen belüli szimbolikus státussal.

a.) Ennek a megoszlásnak megfelelően Vargyason tucatnyi aktívan dolgozó *mészégetőt*, más szóval *gazdát* – vagy újabban *patront* – találunk. Köztük markáns csoportot alkotnak azok a rokonok, akik egy több generációra visszavezethető mészégető dinasztia tagjai; mellettük számon tartanak néhány idős, visszavonult mészégetőt is. A gazda részvétele nélkül nemigen lehet kiégetni egy-egy katlan meszet, tudására szükség van, a munka összehangolását, a nyersanyag és a szállítás megszervezését ő végzi. A munkások a gazdának szóbeli megegyezés alapján dolgoznak, aki biztosítja a mesterség hivatalos műveléséhez a helyi tanáccsal kötött szerződéses háttérrel, fizeti az adót, rendelkezik a kő és fa beszerzéséhez szükséges pénzzel, és megszervezi a nyersanyagok helyszínre történő fuvarozását is. Az állandó megrendelés bebiztosítása és a termék kedvező áron történő értékesítése ugyancsak a gazda talpraesetségét és kapcsolatrendszerét igényli.

Az anyagi források előteremtése és a szervezői munka mellett a gazda a mesterség kiváló ismerője, specialistája is egyben. Napjaink elismert mészégetői kivétel nélkül gyermekkorukban sajátították el a mesterséget, többen épp a családi hagyományba szocializálódtak: „*mondom, én lehettem... tizenöt esztendő se vótam, má akkor má szekérrel hordtam a meszet, nem kocsival, egyik faluból le Hídvégen, le Nyáraspatak. Ismeri? Mindenütt jártam a szekérrel, lóval, szekérrel.*” (1) A hosszú távú, összehangolt munka egyik biztosítéka lehet a leendő munkás betanítása, kéz alá szoktatása. A fennebb idézett adatközlő állandó munkása így emlékszik a kezdetekre: „*fel az üdösöktől, felszedtük... Hát engem, szegény apám, nyugudjék csendesen, nem tanított erre a munkára, az öregtől láttam, P. bácsitól, me el-elhívott, lehettem tíz, tizenegy esztendő, jöttem, s figyeltem az öregot. S fiam el kell jönni, meg kell tanulni, s addig erre, addig arra, míg az öreg bevett oda a likba maga mellé, s addig figyeltem, amíg felszedtem. Most má nem tud egy akkora követ felvenni, mind így a kujakom, így ne. Na de úgy es menyen, s úgy es csinálja, alig tud felmászni a szekérre! Hetvenen felül van.*” (2)

³ JUHÁSZ Antal 1991, 629.

⁴ Akárcsak a nagyrészt szénégetésből élő és fejlődő Farkaslaka esetében. Lásd KINDA István – PETI Lehel 2004, 203–225. Érdekes módon a szintén természetkielítő tevékenységet folytató

b.) A mészégetők családtagjai – szülők, gyerekek, feleségek –, amennyiben bírják a nehéz fizikai munkát, alkalmi *segítség*ekként kiveszik részüket a mész előállításának folyamatából. Szerepük nem elsődleges, részvételük sem nélkülözhetetlen, viszont ha elég segítség van, a gazdának nem kell idegen munkaerőt bevonnia és megfizetnie, a haszonból több marad a családban. Ezek a hozzátartozók ismerik a mesterség fortélyait, azonban segítségükre elsősorban a több embert igénylő munkafázisokban, például a nyersanyag helyszínre történő szállításkor, a kőtörésekor és katlanba való berakáskor van időszakos szükség. A mészégetésbe való egy-két napos bekapcsolódásra a munkahely, a családi gazdaság vezetése mellett vagy külföldi munkavállalás szünetében is lehetőség nyílik, részvételük tehát opcionális, s minthogy a gazda családjának tagjai, ráadásul nem kötöttek a mesterséghez, társadalmi elismertségük sem alacsonyabb a gazdánál.

c.) Vargyason helyi szóhasználatban *munkások*nak nevezik a napszámra fizetett munkaerőt, amelyre a kisebb vagy idősebb családoknak fokozottabb szüksége van. Mint említettük, a mészégetésben érintett csoportok kapcsán többrétű, társadalmi és gazdasági hierarchiáról kell beszélnünk, ugyanis ezek a munkások gyakran a falu társadalmának szegényebb rétegéből, leginkább cigány családokból kerülnek ki. A munkások csoportja azokból a személyekből áll, akik elég megbízhatóak ahhoz, hogy a székely gazda számíthasson munkájukra az egymásután következő megrendelések esetén is. Egy-egy *rendesebb* családból két-három munkás is dolgozhat rendszeresen egy mészégetőnek, közöttük általában kölcsönös segítségen alapuló patronus–kliens viszony épül ki. A napszamosok a szezonon kívül kapott plusz juttatások – termény, hús, pénz – számláját munkaerejükkel egyenlítik ki. „*Neköm megvan az állandós munkás, há hogyme. [Hány ember van itt állandóan?] Most egy ember s izé a fiával, egy család. Sógor, feleségök rakják es, ök es égetik. Én hordok követ s fát.*” (1) A faluban a mészégetésből élő csoport társadalmi megítélése egyértelműen pozitív, a becsülettel végzett értékteremtő munka általánosan elismert, a mészégetői státus valahol a földművesek és az iparosok közé helyezhető.⁴

3. Mészégetés a 20–21. században

3.1. „...itt örökkéig mész vót...”

Vargyas falumonográfiája a fő megélhetési források közt megemlíti a mészégetés mesterségét is: „a legrégibb időktől fogva a falu lakossága földműveléssel,

nagyborosnyói téglavető cigányokat – talán etnikai identitásuk miatt? – lenézik a faluban. KINDA István 2007b, 597–622. A társadalmi elismertség feltételeit és mutatóit a későbbiekben elemzem.

állattenyésztéssel, fakitermeléssel és mészégetéssel foglalkozott”⁵. A kollektív emlékezetben a mészégetés kezdetei az ismeretlen, majdhogynem mitikus előidőkhöz nyúlnak vissza: „...itt örökéig mész vót, ősidők óta. Vótak katlanok mindenfelé, s nem egy vót. Vót a Lokon, vót Alszegbe a falu végén, vót a Rikába, mindenfelé.” (3) Egy öreg mészégető az apjától úgy hallotta, hogy a mesterséget Vargyason egy valamikori meszes cigány honosította meg elsőként – eszerint valamikor a 20. század elején –, emlékeiben kutatva aztán rájött, hogy egykor maga is korábbi mészégető katlanok romjait fedezte fel. „[Azt mondta, az apjától tanulta.] Ő megtanulta vót akkor, azt se tudom, kitől, ő csak hallotta, nem jut eszembe, egy cigány égette. Nem jut eszembe minek hitták, má rég meghót. [Cigány:] Miska, na ő kezdte vót, valahol megtanulta a mészégetést. Tőle tanulta apám, tőle. [S más nem volt akkor, mikor ez a Miska égetett?] Nem, nem. Nem vót. [Még azelőtt?] Azelőtt ugye én nem es kérdeztem. Lehet, hogy égették. Azelőtt imitt-amott az erdőkön, volna egy a Kerek-hegy alatt, ott es vót egy katlan, ott künn, az oldalakba itt es, ott es kaptunk egy-egy helyet, ahol katlan vót s látszik, a mészke meg vót égetve, nem égett ki s kihányták, több helyt vót, több helyt. Itt Rikába ugyan kaptam én es két katlant, hol ezelőtt égették, téglával ki vót rakva.” (1)

Idős mészégető gazdák – akik azonosítani is tudták a 20. század elején tevékenykedő égetőket – visszaemlékezései szerint az 1948-as államosítást megelőzően öt-hat mészégető dolgozott állandó jelleggel Vargyason, akik az erdők és a kitermelhető mészke szomszédságában elterülő közbirtokossági területeken épített katlanokban égettek. A termeléshez szükséges mészkeövet és fát szintén a közbirtokosságtól vásárolták. Jelentős mennyiségű fa származott ugyanakkor az előbb említettek mellett a kiterjedt birtokkal rendelkező Daniel báró uradalmi erdeiből is. „Ez az erdőrsz, ez aztán a bárónak – valamilyen Ferencnek... [Daniel – K. I.] valamikor esszeszedte ő es az erdőrszket, mü velle megbeszél-tük, ad-e fát? Igen. Met neki es jól esett, met a hulló fát bizon akkor egy száz hektár erdőbe bizon sok fa letört, sok szárazfa lett, azt hordtuk. [...] Mentünk ki az erdőbe fogattal, vittük a fűrész... [Meg kellett fizessék?] Azt meg az el vót rendezve. A báró a fát ő adta, de amikor végeztünk, akkor a katlanétt valamit, valamennyit adtunk. [Meszet?] Nem, pénzt adtunk. Pénzt adtunk, hát mit csináljon ő es az

izével, a mésszel. Ide le a nagy kastély most es megvan, a bárói kastély, ide le megvan.” (3)

A mészégetők az előállított oltatlan meszet nemcsak a faluban értékesítették, hanem távolabbi vidékek vásáraitra és a környező falvak megrendeléseire egyaránt szállították: „szekerekkel szállították le s vitték vidékekre. Adták el ilyen régi vékás hogyhívjákokkal, vékával, nem kilóval, mázsával adták. Két véka mész egy véka gabona. Így csereberélték akkor az árut, a meszet, a gabonát.” (4) Visszaemlékezések alapján az 1930–1940-es években használt átlagos katlanban a jelenleginél⁶ valamivel kevesebb, 40–50 mázsa meszet lehetett egy égetéssel előállítani, amelynek szállításához egyidejűleg három-négy szekerre volt szükség. A termelés és a forgalmazás hatékony megosztását kiválóan ellátó közvetítő kereskedelmi forma, a *szekeresség* intézménye (amelynek speciális organizáltságáról előző közleményemben is szóltam⁷) a 20. század derekán még javában virágzott. Gyakorlati megvalósulása az jelentette, hogy a 30–40 órás intenzív tüzelést követően – a kihűlésre számított 10–12 óra elteltével – a mészégető gazda a beszerített fogatosokkal több napos, esetleg hetes áruszállító fuvarozásba kezdett, amely során kisebb-nagyobb tételekben kiárusította a friss, oltatlan meszet.⁸ „Én vótam a gazdája, én hordtam, nekem vót a két nagy ló, szekér, én hordtam a követ, én hordtam a fát. Akkor mikor kiégettük, akkor még három fogatot szereltem, négyet, avval mentünk hátra reggel, raktuk meg, vittük...” (3)

A vargyasi idős mészégetők beszámolóí alapján a fontosabb célpontok a Vargyas–Barót–Sepsiszentgyörgy, a Vargyas–Székelyudvarhely, illetve a Vargyas–Kőhalom útvonalak települései voltak. Amennyiben előzetes megrendelésre szállítottak, úgy a szekerekből álló karaván a legrövidebb úton a vásárlóhoz fuvarozta a meszet. „Az illetőnek hazahoztuk, azután fogott neki. Akkor jöttek ide vidékről, Háromszékéről, szegődtek meg. De mü – megszegődtek, odaadták a címet – ismét mentünk szekérrel, vittük igyenesen oda. Jó vót erőssen.” (3)

Ha hetivásárra vitték, együtt indultak a szekerek, s a vásárban a gazdával megkötött üzlet után válhattak szét, ki-ki a felvásárlóhoz szállítva a szükséges mennyiséget. Esetenként, megrendelés híján, házaló kereskedelmet folytatva vékánként árusították ki a szekér tartalmát: „úgy es vót, mind nem vót eladva, mentünk, mentünk, elhagytuk Málnásfalut, mindenütt kaptunk gazdát, jöttek, na meszet hoztam, mennyit

⁵ SZÉCSI Antal 2005, 33.

⁶ Általánosan 50–70 mázsa katlanokat használnak napjainkban. Az egykori legnagyobb katlan a Vargyas-patak völgyében épített 13 mázsa (ún. *vagonos*) volt. Bővebben lásd KINDA István 2007a, 587, 590–591.

⁷ Uo., 583.

⁸ Vargyas monográfiája a mesterség által összekötött, szoros kooperációban dolgozó társadalmi csoportokat egyenesen *mészégető társaságok*ként említi: „a szövetkeztetés előtt mészégető társaságok is működtek a községben, amelyek a meszet a közeli és távolabbi helységekből értékesítették”. SZÉCSI Antal 2005, 33.

adjak, ennyit. Na jöjjenek bé. Bėjöttünk.” (3) A beszámoló alapján a tranzakciót minden esetben a gazda kötötte, s ezután beszélte meg a felfogadott fuvarossal, hogy hova mennyi meszet szállítson házhoz.

Az előzetes megegyezés alapján fogadott szekerek a több napig, esetenként akár egy hétig is tartó utazás alatt saját, otthonról vitt kosztjukon éltek, bővebb étkezéssel egybekötött közös áldomás elfogyasztására egy-egy sikeres útból hazatérőben, ismerős fogadóknál került sor. Rendszerint már az első csárdánál, ahol megállt pihenni a csoport, kifizette a gazda a fuvarosokat, hogy azok kedvükre költsékessenek, mulathassanak. *„Én, mikor a meszet eladtam, akkor a pénzt megkaptam, akkor bémentünk egy kiskocsmába, s na nesze neköd es, megfizettem a fuvardíjat. Mindegyiknek vót pénze, mindegyiknek. Sok jó pénzt kaptunk erősen a katlané. [...] Ettünk-ittunk, akkor ültünk szekérre, éjjel-nappal hazáig jöttünk. Úgy meg vótak a lovak es, a fogatok es szokva, hogy egymást nem hagyták el. Egymás után a négy fogattal jöttünk. De nem csak én, a másik es négygel, a másik es négygel, ugye. Sokat égettük akkorjába, sok meszet hordtunk.”* (3)

Hazaérve a szekerek vagy más gazdák újabb fuvarjainak szállítását vállalták, vagy saját gazdaságukban dolgoztak, a mészégető pedig az újabb katlan mész előállításához szükséges nyersanyag beszerzésével és az égetési munka megszervezésével foglalatoskodott. *„Kaptunk embört es, béraktuk, kaptunk embert, az ember égette, mert nekünk fogatunk vót, ló vót, szekér vót, nekünk kellett menjünk köétt, fáétt, ugye.”* (3)

Lényegesen könnyebb volt a fuvaros élete a mészégető gazdáéhoz viszonyítva, egyrészt azért, mert a fogatos számára a faluban mindig akadt munka, másrészt azért, mert valójában nem ő, hanem jó erőben tartott lovai dolgoztak helyette. Állandóan mozgó életmódja révén alapvetően tájékozottabbnak, „világlátottnak” számított a faluban.

A mészégetés művelői az önellátó és az árutermelő életstratégiák komplementer alkalmazásával teremthették meg egzisztenciájukat.⁹ Életszervezésüket, gazdaságukat a több lábbon állás jellemezte. Valamennyiüknek hektáron felüli, akár 5–10 hektár terület is volt a birtokukban, amelyet – tekintet nélkül a mész iránti keresletre – folyamatosan megműveltek, ugyanakkor az igásállatokként használt lovak tenyésztése mellett teheneket tartottak és sertést is neveltek.¹⁰

A mészégető családjában a munkamegosztás a pénz megszerzésének és a termények előállításának

elkülönített tevékenységeire vonatkozott. Míg a családok férfi tagjainak fő tevékenysége a rendkívül nehéz fizikai munkát igénylő mészégetésre korlátozódott, az asszonyok feladatköre a gyermekek nevelésére, az állatállomány ellátására, a ház körüli és a mezőgazdasági munkák végzésére terjedt ki. A kora tavasztól késő ősziig tartó szezonban jelentős részt vállaltak a mészégetésben is, közülük nem egy férfi módra dolgozott férje mellett a mészégető kemencénél. Erre utalt idős adatközlőm, amikor az egyik napszámosa feleségét dicsérte: *„A felesége jól, M. erősen jól dolgozik.* [Gondolom, hogy ők a könnyebb munkát azért...] *Az nem, feláll, olyan köveket rak le a szekérről, né... 60–70 kilós köveket.* [Kemény fehérnép...] *Az egyszer olyan, hogy...”* (1)

Nagyobb időszaki munkák idejére, mint például szántás, vetés, aratás, a férfiak ideiglenesen abbahagyták a mészégetést, és saját állataikkal, illetve megfizetett munkásokkal dolgozva arra törekedtek, hogy a mezőgazdasági munkát minél rövidebb idő alatt elvégezzék, és visszatérhessenek a hétköznapi, jól jövedelmező tevékenységükhöz. A gyermekek – koruktól függően – munkabírásukhoz szabott apróbb feladatokat teljesítettek szüleik mellett, s közben szinte észrevétlenül beletanultak, szocializálódtak a felnőtt világ menetébe.

3.2. *„Osztán égettük a kollektívnek es...”*

Az 1930-as években megnyitott külszíni fejtést – a hagymási mészkőbányát – 1948-ban a kommunista hatóságok államosították,¹¹ az önállóan termelő mészégetők engedélyeit bevonták. Mivel azonban továbbra is – és egyre inkább – nőtt a mész iránti kereslet, a termelést hivatalos keretek közé szorították, a kollektív gazdaság felügyelete alá. Az 1952-ben megalakult kollektív a mészégetők közül néhányat állandó alkalmazásba vett, mások felhagytak a mesterséggel, és munkások, illetve földműves kollektivisták lettek. *„[Mikor hagyott félbe azzal?] Hát azt má nem tudom, ’51–52-be, akkor béálltunk a kollektívbe.”* (3) A hegyekben, a Vargyas-patak völgyébe messze felnyúló határban kialakított tanyán egy állattartással foglalkozó család a kollektivizálást követően még sokáig működtethette a mészégető katlant, a nagy távolságra és a járhatatlan utakra való tekintettel a kollektív gazdaság ellenőrzése csak később ért el ideáig, s akkor sem lehetett rendszeres. *„Nem vótunk kollektivisták. Apám nem állott vót bé, me azét a miénk a birtok odafenn vót, ahol laktunk.*

⁹ A környékbeli falvak gazdálkodásmódját és életvitelét rendszerző tipológia Vargyasra is érvényes, ennek megfelelően a háztartásokat az önellátó, árutermelő és pazarló kategóriákba sorolhatjuk. Lásd: OLÁH Sándor 2004a, 25–32.

¹⁰ Bükk és Gömör vidékének háziiparszerűen űzött mészégetése

kapcsán a kutatás ugyanennek a komplementer jellegű gazdálkodásnak a meglétét és hatékony működését igazolta. BAKÓ Ferenc 1963, 297–315; valamint PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988, 51–70.

¹¹ BARABÁS Jenő 1991, 154.

Olyan messze nem jöttek vót fel, hogy elvegyék. Messze vót, tizenkét kilométerre vót." (1)

Vargyas határában ekkor, az 1950-es években a használható lefoglalt katlanokat kijavították, másutt újakat, nagyobbakat is építettek az ipari méretekben tervezett mészégetés számára. Az előállított oltatlan meszet immár nem a régióbeli falvak magánrendeléseire fuvarozták, hanem a környéken épülő gazdasági egységeknél, istállók, kollektív raktárak építésére használták fel, illetve a közeli ágostonfalvi állomásról vasúti szerelvényeken továbbították az országos ipari építkezések felé: „*hordtuk, tettük szekérre, vittük Ágostonfalvára, és tettük vagonba. A mezei úton el, úgyhogy azt tettük a vagonba, s vitték a vonattal el.*" (3)

Bár az 1948 előtti időszakról a mészégetők nosztalgikus emlékeket őriznek, azt is felelegetik, hogy a kollektív ideje alatt, szervezett körülmények között valamelyest könnyebb volt a nyersanyagok előteremtése, ráadásul élvezték a helyi hivatalos szféra támogatását is. „*Hát a jobb vót akkor. Me könnyebb vót a követ es, könnyebb vót, me a cédulát es megkapta a fára, normalison, de most a cédulákkal es úgy állunk, hogy mikor adnak, s mikor nem.*" (2) A fa és a mész-kő a néptanácsé volt, abból utaltak ki meghatározott mennyiséget, a mészégetők pedig minden kiegészítő katlan után pénzben megkapták a fizetséget. „*Akkor kollektív alapon ment. Akkor es égettük, mondom, itt szembe Sz. bácsi végig égette. [De a pénz nem az övé volt...] Hát na, megkapta a fizetést. Megkapta a fogatnak, megkapta a munkáján azé, hogy elvitték, azé megkapta a pénzt mindenki. Úgy, hogy a pénz nem olyan vót, hogy nem adnak, hanem adták a pénzt. Mikor a meszet kiegészítette, elvitték, akkor má jött haza, mán a pénzt tették a markába, ennyi. Tudták, hogy mennyi vót egy mázsa mésznek a kiegészése.*" (3)

A szocializmus alatt Székelyföldön általánosan elterjedt jelenség volt, hogy a kollektívbe tömörített termelők – nemcsak a földművesek és állattartók, de a különféle erdei ipart űző családok is – igyekeztek úgy szervezni a munkát és az értékesítést, hogy lehetőleg az állami juttatás mellett valamiféle többlet-reteghessenek szert a rendszer kijátszásával, közvetlenül az ellenőrző biztosok, a brigádosok félrevezetésével, vagy éppen a velük való összejátszás révén.¹² A vargyasi mészégetőkkel készült interjúk során konkrét egyezségekre nem derült fény, csupán arra utaltak, hogy ügyesnek kellett lenni ahhoz, hogy az illetékes személyek szemét hunyjanak a termék időnkénti megdezsmálása fölött. „*[Le kellett-e mind adni, amit kiegészítettek?] Hát azt le, azt ellenőrizték, ellenőrizték. [Nem égethetett egyet magának is?] Nemigen,*

nem hagyták, nem hagyták. [...] Hát ugye, esetleg egy katlant égettünk valahogy, ha úgy sikerült, öt-hat mázstát úgy elcsempésztünk belőle, abból. [Hová tudták azt eltenni?] A helye megvót!" (1)

Arra, hogy jelenleg a legkisebb, ún. *kollektívnyugdíj*ból élő öreg mészégetők elégedetlenek a ledolgozott kemény évek után járó állami juttatással, az is magyarázat, hogy a kollektív káderesei nem vezették rendszeresen a ledolgozott éveiket a munkakönyvben, így nyugdíjba vonulásuk után szembesültek a problémával, amelynek orvoslására már nem volt lehetőség: „*[S a kollektív idején amit égetett, a munkakönyvbe beírták azokat az éveket?] Azt bé, mit akartak, s a többit semmit. Huncutság.*" (3) Ezt erősíti meg később egy sorstárs is: „*a Cseu-világba [a Ceaușescu-korszakban – K. I.] ki mennyit dolgozott, arra kapta a pénzt s a normát. S még sokszor bizony nem es írták rea amit kell...*" (5) Többen épp az alacsony nyugdíj miatt kényszerülnek arra, hogy előrelahadott koruk dacára – jóval 70 év fölött is – az 1990 után felpeszűlt versenyhelyzetben is tovább folytassák jövedelemszerző tevékenységüket. „*Sokáig az almási kollektívnek égettem, tizennyolc esztendeig. Aztán, hogy a Cseu-világ megszűnt, akkor kiváltottam az ipar-engedélyt, rendesen kiváltottam, s akkor égettem én úgy magamnak s el tudtuk adni, vót gazda.*" (1)

3.3. „*Most nem megy úgy, mint ezelőtt...*”

A rendszerváltozást követően a falusi kollektív gazdaságok és a környékbeli állami vállalatok – főleg a jelentős erdővidéki bányáipar – megszűnése a térség lakosságának nagy részét munkanélküliségre ítélte. Ebben a rendkívül problémás gazdasági helyzetben Vargyason az a néhány mészégető, aki korábban állami alkalmazottként termelte az oltatlan meszet, arra törekedett, hogy kisebb léptékű magánvállalkozásként tovább folytathassa termelői tevékenységét. Mivel a múlt rendszerben használt katlanokat legtöbb esetben ők maguk építették a néptanács utasítására, vagy a még korábban épülteket újították-bővítették ki ipari mennyiség termelésére, azok használati joga természetesen őket illette meg, csupán az építmény által elfoglalt községi tulajdonú területet kellett a helyi tanácstól bérbe venni évente megújított szerződés keretében. Alternatíva híján az állami gazdaságból és az iparból utcára került helyiek közül többen – a kiútkeresés egyik fázisaként – szintén a mészégetés mellett állapodtak meg. Ők vagy alkalmi munkásokként tanultak bele a mesterségbe, vagy a család korábbi generációjának mesterségéhez nyúltak vissza. Ez az 1990-es évek elején – mindössze

¹² A megengedő viszony kiépítését a mezőgazdaság példáján lásd: OLÁH Sándor 2001; Uő 2008, 365–381; ugyanakkor bizonyított, hogy a természetkiélő mesterségek során hasonlóan jártak el

a szénégetők (KINDA István – PETI Lehel 2004) és a téglavetők is (KINDA István 2005).

néhány év leforgása alatt – végbemenő represszív gazdasági folyamat az ipari tevékenységtől a természet kiéléséhez kanyarodott vissza, párhuzamosan azzal a mezőgazdasági jelenséggel, amely során az ipari és agrárproletárok a szocializmus előtti stratégiákhoz és termelőeszközökhöz nyúltak vissza (a jelenséget a társadalomtudományokban a *visszaparasztosodás, újrapiarasztosodás* fogalmával próbálták körülírni¹³).

Az alternatíva hiánya olyan helybelit is a mészégetésre kényszerített, aki lehetőség esetén mesteremberként is megkereshette volna a kenyerét, s a próbálkozással eltelt néhány év után végül is ugyanahhoz a tanult szakmájához tért vissza. „*Hát én '96-ba kezdtem el. Magyarországon dolgoztam, munkahelyi lehetőségem nem volt. '96-ba a fiammal kivettem a tanástól egy területet bérbe s nekifogtunk. Őszintén mondom, loptam ezt a meszeriát, mert vótam ezekkel a régebbi mészégetőkkel. Szakmám, kőműves szakmám van, nekifogtam, megcsináltam egy kemencét. '96-ba megcsináltuk a kemencét, akkor kezdtünk, akkor Udvarhelyre elég jól ment az üzlet, nekifogtam, s csináltam egy másikat is, de mivelhogy a fa és a napszámos munkálatok elég sokba kerültek, vagy három évig csináltam, de nem nagyon érte meg, me a fa is olyan drága vót, hogy...*” (5)

Az új gazdasági struktúra azoknak a gyors adaptációra hajlamos mészégetőknek kedvezett, akik a termelés mellett a piaci körülményektől és új társadalmi kapcsolatok kiépítésétől sem idegenkedtek. Azoknak, akik elsőként kezdtek magántermelőként égetni, és akik ennél fogva az elsőként jelentkező nagy felvásárló cégekkel kötötték szerződést. A vállalkozásba később kezdőknek kisebb, alkalmi megrendelésekkel kellett beérniük, így a kevesebb, rendszertelenül befolyt pénzből ritkább égetésekre kerülhetett sor, lehetőleg minimális megfizetett munkással, leginkább a család tagjainak munkaerejére támaszkodva. Utóbbi mészégető családok termelése elmarad a stabil felvásárló számára égető meszeseké mögött, s azt is kockáztatják, hogy alkalmi megrendelőjük visszalépésével nyakukon marad a frissen kiegészített (és tárolhatatlan) nagy mennyiségű mész. „[Olyan van-e, hogy kiéget egy katlan meszet s nincs meg a gazdája előre?] *Olyan is van. Például jártam én is úgy. Megvót a gazdám, mikor telefonáltam, azt mondta, most nem kell, s ki vót égetve. [S akkor?] Akkor el kellett vigyem. Kivettem Újfalu s le Zsombor s Mirkvásár, Homoródra, azokon a vidékeken s kinek két mázsa, kinek egy mázsa, az autóval vittük a mérleget s lemértük. [S akkor milyen kocsival mentek?] Há vót egy haverom Száldoboson, annak vót saját kocsija, szólítottam, a fuvar megfizettem. [S egy nap alatt elintézték?]*

Egy nap alatt elintéztük. Szerencsém vót: Zsomboron 15 mázsa egy helyt megvettek, úgy nem kellett annyit kilógassam.” (5) Többek között ez a tapasztalat is hozzájárult ahhoz, hogy a saját szállítóeszköz, stabil megrendelő és megbízható állandó munkások hiányában, csupán a saját munkaerőre támaszkodható adatközlő felhagyott a mészégetéssel. Döntését megkönnyítette az a körülmény, hogy mestersége révén munkakönyves állásban helyezkedhetett el.

A jelenlegi mészégetők zöme egy korábbi generációra visszanyúló nagy mészégető család, kiterjedt rokonság tagja, mellettük az utóbbi két évtizedben néhány új meszes is elkezdte tevékenységét. Az a két cigány vállalkozó, aki 2000 után épített saját katlant, a bővülő igényekben és saját rátermettségében bízza vágott neki a termelésnek, az egyik gazda egy 2000-ben, illetve egy 2002-ben épült katlannal, a másik egy 2007-ben emelt kemencével rendelkezik. Egy fiatal székely gazda elődei mesterségét folytatva 2002-ben épített saját kemencét, egy másik mészégető 2000 óta időszakos magyarországi vendégmunkájának szüneteiben hasonló módon egészíti ki jövedelmét. Bár az egyre szigorodó jogi és természetvédelmi feltételek akadályokat gördítenek a mészégetés elé, a szaporodó katlanok és az újabban feltűnő égetők egyértelműen a tradicionális mestersegből élők körének bővülését jelzik, amelyet a környéken továbbra is fennálló magas fokú munkanélküliség motivál. Egyedüli vonzerejét a relatív gyors pénzbeli jövedelmezősége jelenti.

4. Státusz és megbecsülés

A mészégető mester megítélése során figyelembe veszik a szakértelmét, azt, hogy mennyire *régi mester*, az általa előállított mész minőségének hírért, s nem utolsósorban azt is, hogy történt-e munkabaleset, vagy figyelmetlenség okozta anyagi kár – például, hogy dőlt-e össze katlan a gazda keze alatt. Ezen kritériumok alapján az egyik munkás számításai szerint csupán tucatnyi olyan ember van a faluban, aki mészégetőként vehető számba; ismeretei és a rábízott valamennyi munkafázis tisztességes elvégzése alapján magát is ebbe a csoportba sorolja. „*Tizen, tizenketten vagyunk, amelyikék be tudjuk rakni. Mindenki nem érti. Hát olyan patronok, teszem fel V. Á., érteni érti az égetést, de nem tudja berakni. S a szülei is, az ókori ízéjei is mind meszesek vótak, de nem tudja. Odafigyelés kell. [Ő valami egyébbel is foglalkozott korábban?] Az semmivel se egyébbel, csak evvel.*” (2)

4.1. Szakértelem. Vargyason úgy tartják, a komoly tudású mészégetőt terméke minősíti leginkább: egyszerűen az a jó meszes, aki „*jó meszet éget*”

¹³ Vö. SZABÓ Á. Töhötöm 2001, 24–26; KOVÁCH Imre 2003; OLÁH Sándor 2004b; PETI Lehel 2004.

a lehető legkevesebb kiégetetlen kővesztéssel. A jó mészégető „*érti a tüzelést, tudja, hogy hova, [a katlan] melyik sarkaiba rakja a tüzet, felmegy, megnézi a tetejét, tudja, hogy most már most ott nagyjába ki van égve a mész, másik felire tolja be a fákat, hogy na most menjen arra a tűz, körbe mindig kell figyelje. Mikor má osztán a 24 órát meghaladta az égetés, akkor má kezd alakulni, má a tetején mutassa, hogy vannak olyan rózsaszínű vagy kicsit sötétebb, a begyúlt kő, akkor azt az oldalt még tüzelni kell. Úgyhogy ez es egy elég kucifántos mesterség.*” (5) Az sem mellékes tényező, hogy kitől tanulta mesterségét: nagynevű, régi mestertől vagy a foglalkozást innen-onnan felszedő mészégetőtől. Bár nem tartják etikusnak leszólni a vetélytárs termékét, az „*újonc*” mészégetőt a szakemberek nem tartják nagyra: „*Ki mondta? [...] Ők sohase égettek jó meszet, menj el...* [Csak tudja akkor, hogy ki nem éget jó meszet...] *Én nem kell megnezzem, reanezek, a remorka, benne van, innen megmondom milyen. [Nem kell megfogja?] Én nem, nem egyáltalán.*” (1)

4.2. Régiség. A faluban a 20. században lényegében egyetlen olyan mészégető volt, aki az államosítás előtt néhány évvel már égette a meszet, majd a kollektív keretei között munkakönyves alkalmazottként mintegy négy évtizeden át, sőt a rendszerváltás után ismét visszatért saját katlan működtetéséhez. A szakmában eltöltött évtizedek és a keze alól kikerülő mész minősége méltán hozzájárultak elismertségéhez. „*Na a vót, itt ecce nálunk Vargyason ő vót a legjobb, ő, F. bácsi. S úgylehet a legrégebb ember es evvel a munka szempontjából.*” (2) A legtöbb jelenlegi idős mészégető már gyermekkorától kezdve a család tagjaként szocializálódott a mesterségbe, általában az apa, nagypapa keze alatt sajátították el a munka fortélyait. A faluban őket tartják a szakma igazi mestereinek.

4.3. Szervezési készség. Megfigyeléseim alapján a komoly mészégető fölötté áll a munkafolyamatnak és az alkalmazott napszamosoknak, koordinál, tökéletesen összehangolja a termelői és az értékesítési munkát – a meszet égetés után egyből a felvásárló járművére rakodják –, ugyanakkor előrelátó módon kalkulál, és lehetőség szerint előkészíti a soron következő egy-két munkamenethez szükséges nyersanyagot. Az adatközlő által fennebb említett gazda ugyan állítólag nem tudja *bébótani*, azaz bolthajtásba berakni a katlant, stabil anyagi helyzete viszont lehetővé teszi, hogy egy-két katlanra való fát előre megvásároljon és a kemence körül felhalmozzon. „[A fát előre megvásárolják?] *Megvásárolja, hogyne. Egy-két katlannal örökkéig meg szokta ő vásárolni. Csak ezek a P. bácsiék [a saját gazdája – K. I.] má üdösek mind a ketten, s nem úgy rendezik bé, mint ezek a fiatalok. A követ es, a fát es...*” (2)

4.4. Emberség. A jó gazda személyéhez hozzátartozik az emberséges, megértő magatartás a napszamosaival szemben, amelyet a közösen, patrónus–kliens viszonyban végzett munka időtartamával is le lehet mérni. „*Hét éve elmúlt, hogy P. bácsival. [...] Nekem nem rokonjaim egyáltalán, de már annyira, mintha apám s anyám vóna! [...] Nem tudom, oda bé az út alá járt-e fel, csak itt a falu között van V. Á., ezek mind rókonnyok, testvérek. S avval itt, csak ebbe a katlanba kilenc évet dolgoztam.*” (2)

4.5. Józanság. A mészégetői munka alapvető kritériumai közé tartozik a mértéktartó alkoholfogyasztás. „*Met ez olyan munkahely, hogyha szeszöl, evvel foglalkozik, akkor nem tud jó meszet égetni. [Hogyha iszik?] Hogyha igen. De ha nem szeszöl, s odafigyel, s csinálja, akkor jó kell, hogy legyen. Mondom én, mennyi üdeje foglalkozok én véle, de többen vannak üdösebbek, ezek a V.-k, sose sikerült, hogy beduvaszam, vagy ne égessem jól.*” (2) Tekintettel arra, hogy a mészégető a szabadban, erdőn dolgozik, tehát nem köti semmiféle szabályozás az italtól való tartózkodáshoz – például nem vezet autót –, a jó erőnlétet legtöbbször a pohár szesz ital, főleg pálinka fogyasztásának tulajdonítják. Ahhoz azonban, hogy az erőnlét és az éberség is optimális legyen az éjszakai égetések alatt, a mérsékelt italfogyasztás szigorú betartása szükséges. Egyik gazda tapasztalatból tudja, hogy mennyi a munkása egyszeri adagja: „*S.-nak nem kellett pálinkát adni vaj egy pohárral, de többet gátá. Részögödött meg.*” (1)

Bár többen nagy ivók hírében állnak, a mészégetők és a munkások igyekeznek visszaszorítani az égetés idejére a szeszfogyasztást, hisz nagy a tétje a munkájuknak: veszélyes, ugyanakkor nagy anyagi kár keletkezhet. Részegség miatt történt végzetes balesetről nem tudnak a faluban, viszont az állandóan elhangzó anekdoták közé tartozik az az eset, amikor az ittas mészégető egymás után háromszor „*duvasztotta*” magára a katlant berakás közben. „[Volt, hogy valakiket odaütött rakás közben...] *Ja igen, igen. (nevet) Hát ők akkor meg vótak részögödve, osztán odaszorította vót az öreget. [Nem lett semmi bajuk?] Nem, jó mészégető vót az, I. bácsi.*” (5)

4.6. Éberség. A mészégetőt az éjszakai tüzelés során mutatott kitartása is minősíti. Lényegében olyan nem is égethet meszet, aki elalszik égetés közben, mivel a „*leszakadt*” tűz felélesztve sem tudja többé kiégetni az időközben megedződött követ. „*Hát ha véletlenül, mondjuk, mellette elaluszik éjjel, az egyszer ha a tűz kialudt, abból soha mész nem lesz. Megedződik, abból mész nem lesz.*” (5) Leginkább az újonc munkásokat figyelni éberem a gazda, azokat nem is engedik magukra tüzelni. „[Olyan volt-e, hogy valaki nem tudta kiégetni a meszet?] *Kerül, kerül, vót velem es olyan, fel nem ébredt vóna, éjjel vót, ő úgy*

aludt, hogy kétszer a katlant megraktam, s még akkor se ébredt fel. [S ha mondjuk valaki embere magának, akit odafogadott, hogy égesse ki, a meszet elrontja, akkor ki kell fizesse?] Egyszer fizette ki. Én ügyeltem arra, felébredtem arra. Egy olyan embörrel vótam, még azt es hallottam, olyan ébren aludtam, hogy a katlant rakta meg.” (1)

5. Mészégető cigányok – cigány mészégetők

A vargyasi mészégető ipar bemutatása során a természeti feltételek, a nyersanyag, a technológia, az értékesíthetőség, valamint a mindebben érintett társadalmi közeg életstratégiájának feltárásában és bemutatásában még egy fontos tényezőről szólni kell: a humán erőforrásról. Korábban utaltam arra, hogy a magyar gazdák mellett dolgozó munkások javarészt a falu szegényebb cigányai közül verbuválódnak. Ezért a mészégetők között a faluban élő cigányok megítélése annak függvényében mozdul el a pozitív vagy negatív pólus irányába, hogy az illető cigány dolgozik-e, részt vesz-e a mészégetésben, és abban milyen szakember, illetve mennyire megbízható munkát végez. S nem utolsósorban azt is figyelembe veszik, hogy lehet-e adni a szavára, betartja-e a gazdával kötött szóbeli egyezségeket (például egy tervezett katlan égetésének kezdő időpontját stb.).

Nem tisztázott, hogy Vargyas tradicionális mesteriségébe a falu cigány családjai mikor kapcsolódtak be. Ugyan az egyik gazda úgy tudja, hogy Vargyasson egy cigány ember égette elsőként a meszet, és a faluban tőle tanulták a mesteriséget, a vargyasi unitárius templom építésére vonatkozó 19. század eleji forrásokban cigány foglalkoztatására csak a téglavetés kapcsán van példa (ott „*tégla vető cigány*”), a székely mészégetőket a nagyobb megbecsülést jelző „*mész mesterek*” kifejezéssel illették.¹⁴ Feltételezésem szerint valamikor a 20. század elején alkalmi munkásokként kerülhettek kapcsolatba a mesteriséggel, az említett Miska nevű mesteren kívül a megkérdezettek nem tudtak az 1989-es változás előtti időszakból cigány mészégetőket említeni. A kommunizmus éveiben a kollektívnek termelő néhány gazda csak munkásként dolgoztatott falubeli cigányokkal.

A narratívák alapján úgy tűnik, a vargyasi cigányok a rendszerváltás után fordultak nagyobb számban a mészégetés lehetőségei felé, legtöbbjük továbbra is napszamos munkásként dolgozott. Jelenleg olyan család is van, amely 15–20 éve többnyire ugyanannak a mészégetőnek az állandó munkása, az itthoni munkák szüneteiben pedig Magyarországon egészíti ki jövedelmét.

¹⁴ Az 1814-es kifizetések között: „2do: A téglavető cigánynak”, öt sorral alább pedig „8vo: A mész mestereknek...” Vargyasi Egyházközségi Jegyzőkönyv töredéke 1813–1818, Vargyasi

A már említett patrónus–kliens típusú, szoros együttműködéssé alakuló több éves informális viszony a munkaszezonon kívüli kölcsönös alkalmi segítségekre is kiterjed. Általában a gazda élelemmel segíti a rászorult munkásának családját, akiktől cserébe lojalitást, megbízhatóságot, egy-egy soron kívüli megrendelés esetén mozgósíthatóságot vár el. „[Van-nak családok, akikhez örökké ugyanazok a cigányok járnak.] *Há igen, há például itt fent V. F.-nél, ott más, ott megvannak az emberek, amelyikek rendszeren, azok mennek mindig dolgozni. Négy-öt embör, hat embör, ott is két katlan van. [Még egyebet is adnak pénz mellett?] Há szoktak ezek, ugye tavasszal bárán van, adnak egy báránt, adnak egy juhót vagy sajtot adnak.” (5)*

A szoros gazdasági kapcsolatok példáival szemben számos narratíva a cigányok által becsapott gazdákról szól. Némelyik mészégető éppen azt nehezményezi, hogy munkása számára a fizetésen felül még teljes ellátást is kellett biztosítson, s mindaz ellenére a munkás cserbenhagyta jötevőjét a szükségben. „*Nem érte meg, met nem vót kívül csinálni s... ezekkel a cigányokkal itt Vargyasson, ugye, nem kaptunk akkor más napszámot. Azoknak vásároljad az élelmet, vásároljad a cigarettát, vásároljad ezt, vásároljad azt, nehéz, nehéz. Akkor olyanok vótak, hogy előre má jöttek, hogy adjak pénzt, me hónap jó dolgozni. Odaadtam a pénzt: vagy jött, vagy nem.” (5)*

Két tapasztalt idős mészégető még markánsabban fogalmazta meg kirekesztő véleményét: „*Neköm nem vót cigány, neköm rendes vargyasi magyar ember vót. Én nem szerettem a cigányt. [Miért?] Hát azé, met azoknak mindent kellett adni. Azoknak ételt, italt, pénzt, mindent! Egy más, rendes ember eljött, a tarisznyába hozta az élelmet, me bérakta, kiegészített, akkor adtam a tiszta pénzt. Akkor es jól járt, s az es jól járt...”; illetve: „[Cigányokat nem alkalmaz?] Én??? Cigányt? Neköm magyar embörök vótak!” (1)*

Érdekes, hogy annak ellenére, hogy a hosszú idő alatt kiválóan elsajátították a munkafázisokat, olyannyira, hogy lényegében az idős gazdának például ők égetik a meszet, nem mertek belevágni saját vállalkozásba. Egyrészt szerepe lehet ebben a hiányzó infrastruktúrájának (autó, fogat), az engedély-megszerzés procedúrájának, a bizonytalan tartott felvásárlásoknak, de akár az adók és a hivatalos papírmunka egyfajta miszticizálásának is a székely gazdák részéről. Többen hangoztatták, hogy nincs olyan kiépült bizalmi kapcsolathálójuk, amely törekvésekben támogatná, adott esetben a helyi tanácstól és a székely gazdáktól sem várhatnak segítséget. „*Hát ezen, így ha nincsen fogatja, vagy járműve, valami, autó,*

Unitárius Egyházközség Irattára. Az átirított dokumentumok önzetlen átengedéséért köszönet illeti Fehér János művészettörténészt.

kocsi, beszerezze ezeket a dolgokat, nem érdemes vele foglalkozni. Me erőssen sok kiadás van vele. Erössen sok. [...] Hát lehet ismerős es, me az es megkéri azt a pénzt, amit ő fuvarozik, de így ahogy van az öreg es, P. bácsi, lova van, szekere van, a követ meghordjuk, a fát meghordjuk, kiadás nincsen. De ha nincs egyáltalán semmi olyan jármű, hogy termeljünk követ, fát, mindent, akkor sok a kiadás, nem érdemes vele foglalkozni. S az adó...” (2)

Mindezzel szemben az ellenpéldák száma is szaporodik: 2000-ben egy cigány saját katlant épített nem messze a falutól, s két év múlva újabbat emelt a jól menő üzlet bővítése céljával annak tözsomszedságában. Vállalkozásában munkásokként szintén cigányokat alkalmaz. Bevallása szerint korábban is mészégetők mellett dolgozott, így sajátította el a szakma fortélyait. Az indulása óta eltelt időszak erőfeszítéseinek köszönhetően a lokális köztudatban elfogadott mészégetőként van jelen. Tavaly, 2007-ben egy vargyasi cigány újoncként vágott bele a mészégetésbe, a tapasztalt mészégetők rosszállása ellenére. Azóta már elterjedt a faluban a hír, hogy a kezdő által rakott katlan *összeduadt*, majd nem égett ki rendesen a berakott mészke. Úgy tűnik, a több évszázados hagyomány által szentesített székely erdei iparhoz kezdő cigányoknak alaposan fel kell készülniük a többség rosszálló és visszahúzó magatartására. Számukra – különös módon – a modernizáció egy tradicionális mesterségbe való szocializációt hozta, amelynek jövedelmét ugyanúgy külföldön megkeresett pénzekkel egészítik ki, mint más hagyományos ágazat cigány etnikumú termelői – például az említett nagyborosnyói téglavetőök. A ritka kilépések és a jellegzetesen magas fokú kötődés a lényegesen kevesebbet jövedelmező természetkiélő mesterséghez azonban nem teszi lehetővé a töke téglavetőkéhez hasonlatosan látványos felhalmozását; a mészégetésből nyert pénz a vargyasi cigányok számára csupán a szűk megélhetést biztosítja.

6. „normálison megélnék belőle...”

Nemcsak a székely mészégetők, de a vargyasi falubeliek is azon a véleményen vannak, hogy a mészégetésből csak megélni, meggazdagodni nem lehet: *„Há vannak ezek a V. Á.-ék s J.-ék, egymásik, azoknak honn van az emberik es, jól, jól van kuncsaftja es, el tudja adni...”*. *„[Valaki gazdagodott-e meg ebből?] Ebből eccer nem. Ebből eccer nem! Negyven, negyvenegy esztendő vagyok, de még nem hallottam... Nem, nem. Az a másik, hogy erőssen nehéz munka, eccer én tudtom szerint ilyen munkát, ilyen nehezet, mint ez... De muszáj csinálni, muszáj csinálni. Me ha nem vóna muszáj, akkor nem csinálnánk.” (2)*

A mészégető dinasztiai tagjai is a tisztas megélhetést és a kényelmes életkörülményeket biztosítják

tevékenységükkel, kirívó felhalmozást nem tudnak megvalósítani: *„...megélnék belőle, nem igaz, hogy nem élnek meg belőle, elég normálison megélnék belőle, de egyszer, hogy meggazdagodjon, valaki egy nagy házat építsen s látszódjon, hogy ez itt mészégető lakik, a lakáson, olyan nincs.” (5)*

Úgy tűnik, itt is ugyanaz a piaci stratégia és gazdasági vonzata figyelhető meg, mint egyéb termelő jellegű tevékenységgel kapcsolatban: az, hogy nem a termelő, hanem a forgalmazó könyvel el nagyobb jövedelmet. A vargyasi meszet 1990 óta leginkább székelyudvarhelyi cégek vásárolják fel. Mészégető adatközlőm olyan személyt is ismer, akinek egy technikai újításba való befektetése során vállalkozása igen jövedelmezővé vált: *„[Gazdagodott-e meg valaki a mészégetésből?] Itt egyszer Vargyason még nem, senki sem. [S máshol igen?] Például, én őszintén megmondom: van Udvarhelyt egy valaki, az Magyarországon dolgozott s hozott vót – a ’90-es évek elején – hozott vót egy mészótó gépet, azt vásárolt s ő nekifogott. Általába ő szokta innét Vargyasról felvásárolni a meszet, de ő aztán biztos, hogy meggazdagodott, de úgy, hogy katasztrófálsan.”* Ugyanennek a stratégiának a sikerességét erősíti meg egy másik beszélgetőtárs is: *„Erössen egy sem, egy sem. Meggazdagodott az, aki tölem megvette a meszet, eloltsa, hogy ő adja el. Az meg.” (5)*

A mészégetéssel kapcsolatos piacorientált magatartást jelenleg a faluban egyetlen vállalkozó szemlélete tükrözi: ő maga nem éget meszet, vállalkozásával azonban igyekszik rést találni a termelők és a felvásárlók tábora között azzal, hogy a vásárlói igényekhez igazítja ajánlatát. Helyi lakosként könnyebben jut megegyezésre a mészégető gazdákkal. A felvásárolt meszet a saját portáján ásott mészgödörökben oltatja be fizetett munkásokkal. *„Annak jobban megéri, me úgy számítsa maga, hogy ebből... így ebből a köből kiégetve egy kilóból lesz három kiló.” (1)* Jövedelmét ezzel a művelettel a falubeliek számításai szerint mintegy megháromszorozza. *„Há itt például van egy vargyasi szomszéd, ő nem éget meszet, ő csak óccsa a meszet, ő megveszi a mészégetőktől, megvásárolja a meszet, otthon béóccsa, utána zsákolja. [...] Neki jobban megéri, háromszorosán tudja eladni, ő nem kell vásároljon sem fát, ő nem kell berakassa hat emberrel a katlant, nem kell tüzeltesse harminc órát, negyven órát, mennyit, attól függ, milyen a katlan minősége. Ő béóccsa, két emberrel jó nyugodtan béóccsa, annak megvan a haszon, a jövedelem. Abból jö a pénz.” (5)* A sikeres példának egyelőre nem akadt követője a faluban, bár úgy vélik, igazából így kellene a piaci követelményeknek elébe menni, a jobb áron eladható oltott mész forgalmazásával. Könnyen felismerhető – akár az államosítást megelőző időszak példáján –, hogy a szorosabb kooperáció a mészégetők és egy

kialakuló helyi forgalmazó csoport között hosszabb távon akár több tucatnyi család megélhetését biztosíthatná. Ami azonban gátat szab a termék közös értékesíthetőségének: a konkurenciaharc és az egyéni érdekek.

7. „a konkurencia rendesből minden szakmába megvan”

Említettem, hogy új mészégető megjelenése helyi viszonylatban szakmai féltékenységet, rivalizálást szül, amely esetenként rosszindulatú viszonyulásokat eredményez. Öregek visszemlékezései szerint régen is megvolt a konkurencia a mészégetők között, olyan eset is történt, hogy éjjel a határból hazafelé igyekvő mészégetőre hátulról rátámadtak és megverték haragosai. A támadókat felismerte az áldozat. Mészégetők voltak.

Nemegyszer az is megesett, hogy a haragos felek a mészégető katlanban kárt téve vezették le felgyülemlett sérelmeiket: „*Kiduvasztották ott az irigy emberek, mentünk, hordjunk követ, hát le van duvasztva. [Ki lehetett?] Azt nem lehet tudni, sok irigy, hitvány ember van.*”¹⁵ (6)

Egyik beszélgetőtársam szerint az engedélye kiáltásakor és mészégetőként való indulásakor nem illett volna kényszerhelyzetbe hoznia a régebbi mestereket tanácsok kérésével, hisz nem szívesen darabolták volna apróbbra a felvásárlók csoportját és ezáltal jövedelmüket. „*Nem akartam azét megkérdezni, azé, me tisztába vótam azzal, hogy a meszeriát nem árulja el senki sem. Lehetséges, ha kértem vóna egy véleményt, eltérítettek vóna egy másikra, hogy mit tudom, ne sikerüljön vagy ne tudják belealakulni ebbe a dologba. Én azt mondtam, én nekifogok, tudom, hogy kell...*”; „*Ez a konkurencia rendesből minden szakmába megvan. Nem igen árulja el, aki olyan ember.*” (5)

Az utolsó, cigány származású „*újonc*” mészégető vállalkozását például már kezdettől kétkezdéssel figyelték és ellenezték. „*Egy újonc építette a katlant, s arra haraguttak, hogy né belészökött, hogy se fogat, se traktor, se kocs, semmi, s mégis nekifogott, de mamáj napig es csinálja az es, nincsen se lova, se szekere...*” (2) Úgy tűnik a korábbi példák alapján, hogy egy idő elteltével a helyi mészégető közösség alternatíva híján elfogadja a kívülről érkezőt, amit leginkább a csoportjukat homogenizáló mészégető megnevezés használatával juttatnak kifejezésre.

8. Munka és ünnep

Vargyason a mészégetők időbeosztására a munkahét maximális kihasználása és a vasárnap megülése jellemző. Az égetési munkákat igyekeznek úgy

szervezni, hogy lehetőleg vasárnap ne dolgozzanak: leginkább akkor örülnek, ha szombat délre sikerül berakni a katlant, hogy alája majd hétfő hajnalban gyűjthassanak be. Ezt a hagyományosnak tűnő időhasználatot a munkaidő beosztásának tradicionális etnográfiai értelmezésében egyrészt az Úr napjának munkaszüneti napként való felfogása magyarázza,¹⁶ modern korunk gyakorlatában azonban inkább a jól megérdemelt pihenés napjaként emlegetik Vargyason, amelynek szakrális töltetét a falubeliek templomjárása biztosítja. Ilyenkor a mészégető család bőségebb étkezéssel ünnepli meg az elmúlt hét munkáját és készül a másnapi munkakezdésre.

Alkalom adódik ilyenkor italozásra is, hisz a munkával töltött hétköznapokon, főleg égetéskor, fokozott mértéktartás kívánatos a balesetek és kár okozás elkerülése végett. „*Met ez olyan munkahely, hogyha szeszöl, evvel foglalkozik, akkor nem tud jó meszet égetni. [...] A fát, méter fák vannak, azt be kell rakni, ilyen bolthajtásba jön össze a katlan. S abba kell a fákat rakni. Egy olyan követ megütött... s vége. Akkor vége! A kiadás, amit kötött, s a napszámósoknak amit adott, minden elment...*” (2)

A mértéktelen italfogyasztástól eltiltó etikai kódexet ugyan minden mészégető magáénak vallja, a mindennapi gyakorlatban azonban meglehetősen sűrűn fordulnak elő a szabályok megszegésének esetei is. Amennyiben az ittas állapotban bekövetkező baleset, konfrontáció nem jár súlyos következményekkel, úgy az esemény rövid idő alatt a közösség narratív diskurzusába anekdotaként, gyakran felelevenített tréfas történetként kerül be. Mint például a korábban említett eset: „*[Volt, hogy valakiket odaütött rakás közben...] Ja igen, igen. (nevet) Hát ők akkor meg vótak részögödve, osztán odaszorította vót az öreget.*” (5)

Szinte mindegyik katlan mészhez események, kalandok sokasága fűződik, amelyek pikantériája épp az eltúlzott szeszölésben rejlik, s így a legtöbb mészégető élettörténete nevetve mesélt, kivételesen érdekes eseményekkel telített. A néhai leghíresebb mészégetőről a mellette nevelődött középkorú unokája idézett fel anekdotát: „*Elmentek vót Uzonkába, elvitték egy szekér meszet s bémentek ott a Hatod alatt a kabanába. Megrészögödtek, ott valami cigányok látták, hogy sok pénz vót náluk. Le Bacon felé szekérral mikor jöttek – meg vótak a szekér derekába részögödve –, felültek azok es a szekérre, a pénzt elvették, úgy lehet még pofon es verték őket, a pénzt es elvitték, azt mondja az öreg, jobb lett vóna, ha a Vargyas patakába belédúvasztotta vóna (nevet).*” (4)

Nemcsak a munka végeztével, hanem általában már a munka megkezdésekor igyekeznek gondoskodni

¹⁵ Az egyik mészégető katlan mellé botra támaszkodó embert imitáló szalmabábut helyeztek, hogy távolról úgy tűnjön: a gazda ott van

a katlannál. A bábu fényképét a dolgozat végi *Függelékben* közlöm.

¹⁶ Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 2001, 139–150.

arról, hogy a szusszanásnyi szünetekben legyen kéznél egy pohár ital az erőgyűjtéshez – mutatnak rá a mézészetők. „A pénz az öregnél vót mindig a belsőbe, úgy mondta, bugyeláris. S akkor a munkatársaknak elmentem ott a réten ki Olasztelekre, vót egy olyan nagy hátizsák, sörrel megraktuk, mindegyiknek szánkós vodkát... azt szerette az öreg, a színes pálinkát nem, csak a fehéret, Monopol vagy szánkós vodka.” (4)

A terhelés – a kiégett mészke kiszedése – végeztével a határból hazatérőben az útba kerülő kocsmánál is illik megállni, ahol a gazda áldomást fizet, megtiszteli a munkásokat. Adatközlőm arra is rámutat, hogy a kemény munkával megszerzett pénzt a mézészetők nemcsak a mindennapi gondok enyhítésére, a megélhetésre fordítják – bár ez az elsődleges, felhasználásában nagy szerepet szánnak a ceremóniális beruházásoknak: az emberi kapcsolatok ápolásának és a családi-baráti közösségben szervezett ünneplésnek, italozó mulatozásnak is. „Má a régi mézészetők-nél megvót ez, hogy minden katlan mész az meg vót ünneplve. Most es úgy van. V. F.-nél például, ők aztán még úgy es van, hogy egy katlan mész ára reamegy, addig ünneplnek. Ha elfogy a pénz, akkor rakják esmen bé s égetik ki.” (4) Ezáltal folyamatosan újratermelik a közösségen belüli szimbolikus pozíciót és újradefiniálják a munkásaikkal és a falubeliekkel kiépített emberi-társadalmi kapcsolatokat is.

9. Összegző

Az elemzés során megfigyelhető, hogy a mézészeti hagyományokat alapjaiban nem változtatták meg a 20. századi politikai korszakok, azok csupán

művelőinek táguló-szűkülő köreit befolyásolták. Az itt felvillantott nyílt konfliktusokon vagy a latens rivalizáláson túl a vargyasi mézészetők valójában máig egységes csoportot alkotnak, nemcsak a kutató szemében, hanem választott életstratégiájuk és mindennapi gondjaik, célkitűzéseik viszonylatában is. Megfigyeléseim szerint amikor egy *gazda* úgy vélekedik falubelijéről, hogy „az is mézészető”, gesztusával nemcsak a másik szakmai elfogadását fejezi ki, de a közös sorsot megélő meszesek csoportjának a behatárolását is elvégzi.

A dolgozatban igyekeztem kihangsúlyozni a lokális népi ipar regionális jelentőségét, amely – Hermann Bausinger nyugat-európai viszonylatú¹⁷ és Oláh Sándor székelyföldi vonatkozású¹⁸ megállapításai mellett – egyúttal újabb cáfolata a tradicionális falu mint önmagába forduló zárt organizmus elméletének.

A felvillantott élettörténetek és a felidézett sorseselemek bemutatásával a vargyasi mézészetés 20. századi történetének egyes fejezeteit kívántam kivonatolva emberközelbe hozni. Eddigi összefoglalóm a kutatási periódus rövidege miatt nem lehet teljes. Reményeim szerint az erdei ipar eszközkészletét, technikáját és működési elveit kiválóan leíró pozitívista és funkcionalista szempontú korábbi közlemények¹⁹ mellett (amelyek tudományszemléleti hagyományát részben itt is igyekeztem továbbvinni) az életstratégiákat feltáró és narratívákat elemző társadalomnéprajzi-antropológiai megközelítés egy lépéssel közelebb vitt az organikus mézészetők kultúra és az e köré rendeződő társadalmi csoportok életmódjának és mentalitásának megismeréséhez.

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; kinda_istvan@yahoo.com

Függelék

a) Működő katlan a Rika-erdőben

1. katlan. Építője Fehér János.

Szimpla, cserekből (szürke andezit) rakott katlan. Épült 1996–97-ben.

Méretei: a kürtönyílás átmérője: 200 cm, mélysége a párkányig: 250 cm.

Kapacitása: kb. 4 tonna mészke kiégetésére alkalmas.

Egykori katlanok a Rikában

(1) katlan. Építette Fehér János és Szócs Bertalan.

Szimpla, cigánytéglából rakott katlan, cserekövel kijavították az utóbbi években. Épült 1994–95-ben.

Méretei: a kürtönyílás átmérője: 230 cm, mélysége a párkányig: 300 cm.

Kapacitása: kb. 4,5–5 tonna mészke kiégetésére alkalmas.

(2) katlan helye. Máthé György (Szócs) tulajdona volt. Cserekből rakott katlan volt, a kollektív megalakulásáig, 1952-ig égettek benne.

(3) katlan helye. Szócs Ferenc (Kadét) tulajdona volt. Cserekből rakott katlan volt, már az 1940-es években használták.

¹⁷ Bausinger példákön keresztül utasítja el azt a már-már klasszikusnak számító elméletet, mely szerint a történelmi múltban az archaikusabb falvak magukba zárva éltek, elszakadva, kizárva a szomszéd települések társadalmi-gazdasági interakcióiból. BAUSINGER, Hermann 1995, 53.

¹⁸ „Minden látszat ellenére, a székelyföldi agrárvidék nem változatlan

újratermelési rendszer, a falu nem hagyományokba merevedett, zárt társadalmi totalitás, hanem differenciált társadalmi alakzat, amelynek termelőtevékenysége az aktuális feltételrendszerben kulturálisan alakított.” OLÁH Sándor 2004b, 136.

¹⁹ KARDALUS János 1980; Uő 1981; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988.

Adatközlők

- (1) – aktív mészégető, 1940-es évektől folyamatosan éget, 77 éves
 (2) – cigány munkás, 1986-tól éget, 41 éves
 (3) – aktív mészégető, 1952–1990 között nem égetett, 86 éves
 (4) – alkalmi segítség, mészégető család tagja, hivatalnok, 40 év körüli
 (5) – egykori mészégető, 1996–1999 között égetett, kőműves szakember, 51 éves
 (6) – (1) mészégető felesége, segítség, 70 év körüli

Irodalom

- BAKÓ Ferenc
 1963 A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, I, Eger, 297–315.
- BARABÁS Jenő
 1991 A erdő szerepe egy székely falu életében, in: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 153–157.
- BAUSINGER, Hermann
 1995 *Népi kultúra a technika korszakában*, Osiris-Századvég, Budapest.
- JUHÁSZ Antal
 1991 Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás, *Magyar Néprajz III. Kézművesség*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 620–635.
- KARDALUS János
 1980 A homoródalmási mészégetés, *Népismereti Dolgozatok*, Kriterion, Bukarest, 64–74.
 1981 Mészégetés Csíkszentdomokoson, *Művelődés*, 34, 8–9, 58–60.
- KINDA István
 2005 Tradicionális mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelemszerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, KJNT, Kolozsvár, 147–170.
 2007a Vargyas mészégetői múltja és jelene I. Mészégető katlanok a Vargyas és a Hagymás-patak völgyében, és a Kövesútfeje (Pusztá) határrészben, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 579–595.
 2007b „A téglavetéssel erősen nagy baj van...” Fejezetek a nagyborosnyói cigányok gazdasági és társadalomnéprajzi kutatásából, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 597–622.
- KINDA István – PETI Lehel
 2004 Szenesek. A tradicionális erdőkielés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*, II, 2, 203–225.
- KOVÁCH Imre
 2003 A magyar társadalom paraszttalanítása európai összehasonlításban, *Századvég*, 28, 41–65.
- OLÁH Sándor
 2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*, TLA – Közép-Európa Intézet, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
 2004a Gazdálkodásmód és életvitel, in: Uő: *Falusi látleletek 1991–2003*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 25–32.
 2004b A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után, in: Uő: *Falusi látleletek 1991–2003*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 128–138.
 2008 Kliensek és patronusok. Egy szocialista termelőszövetkezet tündöklése és bukása, in: Uő: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 365–381.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1988 Népi mészégetés a gömör-tornai karsztvidéken, in: Uő: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparüzés a régi Gömörben*, *Gömör néprajza XIV*, KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen, 51–70.
 2001 Hagyományos közösségek időhasználata, in: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*, *Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 57*, Karcag–Szeged–Szolnok, 139–150.
- PETI Lehel
 2004 Az agrárgazdaság posztzocialista átalakulása a Kis-Küküllő menti falvakban, *Korunk. Posztkommunizmus – posztkolonializmus*, XV, 12, 103–107.
- SZABÓ Á. Töhötöm
 2001 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*, KJNT, Kolozsvár.
- SZÉCSI Antal
 2005 *Falu a Látóhegy alatt. Vargyas község monográfiája*, Regiostar, Székelyudvarhely.

Trecutul și prezentul vărării în zona Vârghiș (jud. Covasna) II.

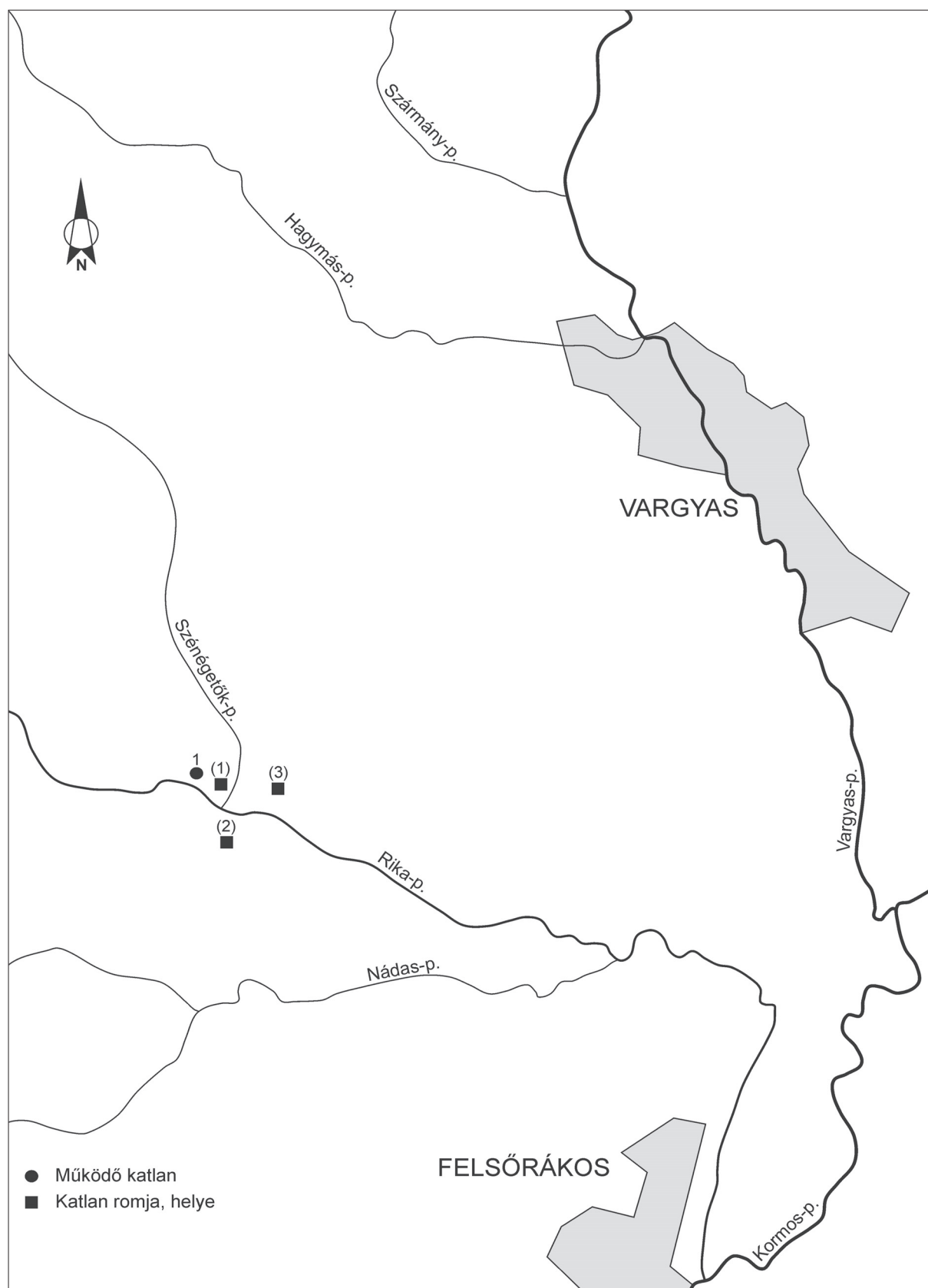
(Rezumat)

Bazându-se pe datele culese în ultimii doi ani de cercetare, prin surprinderea secvențelor de viață, studiul prezintă rolul arderii varului în familie și în comunitate, acel proces care, prin schimbarea generațiilor, a parcurs o reînnoire continuă, și mulțumită căruia lucrătorii acestei industrii specifice au reușit să producă, în același timp, atât *câștig* economic, cât și social. În această fază a cercetării am încercat, prin folosirea metodei de interviuri, să dezvelim fundalul economic al arderii varului în secolul al XX-lea și motorii relațiilor sociale activizate prin procesul de producție.

Past and present of lime-burning in Vargyas (Vârghiș, Covasna county) II.

(Abstract)

Based on the data gathered in the last 2 years of the research, by enlightening some particular sequences of life, the paper presents the role lime-burning plays within families and the community, the process that due to the consecutive generations, has been continuously renewing, and during which workers of this specific industry have managed to produce economic and social *profit*, in the same time. In this phase of the research, using the deep interview method, we tried to reveal the economic background of lime-burning in the 20th century and the driving force of social relations activated by the process of production.

1. ábra Mészégető katlanok a Rikában.

A térkép számítógépes változatának elkészítéséért Sztáncsuj Sándor Józsefnek tartozom köszönettel.

2. ábra 1. katlan, 2008.

3. ábra (1). katlan, 2008.

4. ábra (2). katlan, 2008.

5. ábra (3). katlan, 2008.

6. ábra A hagymási mészkőbánya, 2007.

7. ábra „Tilos a kitermelés”, 2007.

8. ábra Katlan és környezete, 2007.

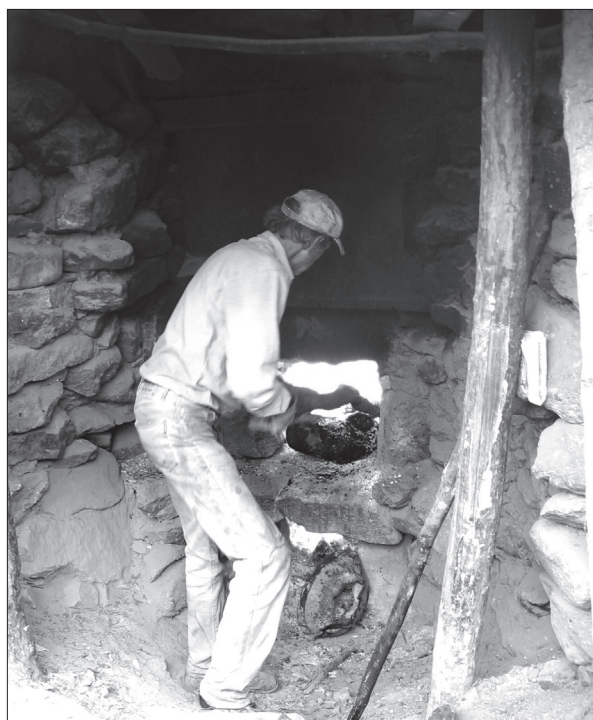
9. ábra Szálláshely, 2007.

10. ábra Az égető munkás szállása megkopott HOTEL felirattal, 2007.

11. ábra Kaláka, 2007.

12. ábra Égetés, 2007.

13. ábra Az egyik katlan „őre”, 2007.

Tánczos Vilmos

777 PROVERBIUM CSÍKSZENTKIRÁLYRÓL

Az itt közölt szólásokat, helyzetmondásokat és közmondásokat az elmúlt négy-öt év folyamán gyűjtöttem Csíkszentkirályon.¹ A gyűjtés úgy történt, hogy amikor Kolozsvárról a szülőfalumba hazautaztam, a mindennapi élethelyzetekben mindig figyeltem az elhangzott sajátos helyi szavakra, valamint állandósult nyelvi szerkezetekre, és elhangzásuk után nyomban fel is jegyeztem azokat. Hazatérve Kolozsvárra, alfabetikus rendben számítógépbe vezettem a nyelvi gyűjtés anyagát. Így állt össze egy jelenleg mintegy 2500 lexikális egységből (szóból és állandósult szókapcsolatból) álló gyűjtemény, amelyből az itt közölt 777 proverbiumot kiválogattam. A gyűjtést nem tekintem lezártnak.

A közölt proverbiumok között vannak olyanok is, amelyek viszonylag tágabb körben – akár az egész Székelyföldön is – ismertek, tehát valóban állandósult nyelvi szerkezeteknek tekinthetők. Mások csak egy egészen szűk környezetre (faluk, utca, család) jellemzőek, sőt vannak olyanok is, melyek teljesen egyéni és egyszerűek, azaz olyan nyelvi villanások, amelyek egy-egy adott helyzetet ragadnak meg.

A proverbium fogalmát tágan értelmezem. A jegyzékbe egyfelől felvettem olyan egyszerűnek tűnő, de valójában bonyolult jelentésszerkezetű szavakat is, amelyek vaalmilyen képi szemléleten alapuló jelentésváltozás következtében váltak a szólásokkal egyenértékűekké. Ezek olyan képi metaforák, amelyek ugyancsak egy-egy jól körülírható szituációban használatosak. Például: „beléfkészik (vmibe)” = ’makacsul ragaszkodik vmihez’, „beléjár (vmibe)” = ’intézkedik vmi érdekében’, „beléúszik (vmi vmibe)” = ’elvész vele együtt, rámeleg valamire’, „éget (vkit)” = ’elárt, hibáztat, támad vkit’, „élbe állnak/vannak” = ’szemben állnak egymással, haragszanak egymásra’ stb. Másfelől néhány rövid rímus, mondóka, sőt kisebb epikum is bekerült a jegyzékbe, ezek ugyanis olykor ugyancsak proverbium értékűek, mert a közösség állandósult jelentéssel alkalmazza őket egy-egy élethelyzetre. Egyes rímes-ritmikus rímusok idesorolásának jogos

volta vitathatatlan („Kihánt-vetett eleje, / s nincs egy vékaféreje!”), de még bizonyos egyszerűbb narratív szerkezetek is lehetnek proverbiumszerűek, hiszen ugyanúgy modellálhatnak egy-egy adott élethelyzetre, mint a proverbiumok.

A műfaj tágabb értelmezése tehát az alkalmazás és funkció oldaláról teljesen indokolt. A proverbiumok és az egész szókincs természetes, szerves egységéről ezt írja Ujváry Zoltán: „A proverbiumok a beszédben a szókincs részeként, attól elválaszthatatlanul élnek, és töltik be feladatukat. Ez az egyetlen népi műfaj, amit a tudomány választ ki, és rekeszt el a szókincsből, és teszi önálló vizsgálat tárgyává. A nép erről a műfajról mitsem tud. Közmondásai, szólásai kultúrájának természetes alkotóelemei voltak és maradnak.”²

A másik nagy kérdés, amely a jegyzék összeállításakor felmerült, a használat körére és a nyelvi szerkezetek állandóságára vonatkozik. Azokat a nyelvi kifejezéseket, amelyek kétségtől nyilvánvalóan ugyan, de amelyeket a magyar köznyelv is ismer, illetve amelyeket viszonylag szélesebb körben elterjedteknek gondoltam, nem vettem fel a jegyzékbe. Felvettem viszont azokat, amelyeket a Székelyföldön bizonyára sokan ismernek, de elterjedtségük talán már ott sem általános. Vannak olyan állandósult nyelvi szókapcsolatok is, amelyeket az egész falu ismer ugyan, de a proverbium háttérben álló megtörtént esemény, a hajdani élő szituáció a közösségi tudatban már elhomályosult vagy éppen manapság van elhomályosulóban. („Érdéke, mind a Vinnyogó disznójának”, „Állva aluszik, mind a Czikó Balázs malacca”, „Mëgdógozza, mind Fülöp Sepszit” stb.) Sok nyelvi kifejezés érvényességi köre még ennél is szűkebb, csak egy-egy szomszédságra, korcsoportra, rokonsági körre, nagycsaládra stb. szorítkozik. („Vigyed, fiam, vigyed, hogy ne lëgyën nekëd se, s nekëm se”, „Vátozik, mind a Mëhës Bélla hússa” stb.) Végezetül vannak egészen egyéni nyelvi kifejezések, sőt csak egyszeri alkalommal használt képi lelemények is, amelyekről elképzelhető ugyan, hogy

¹ Csíkszentkirály alszíki község Csíkszeredától 7 kilométernyire. A 2002-es népszámlálás szerint 2478 lakosa volt, ebből 2414 magyar, 41 román, 23 cigány. Vallási megoszlás szerint: 2384 római katolikus, 42 ortodox, 2 görög katolikus,

35 református, 9 unitárius, 6 egyéb vallású.

² UJVÁRY Zoltán: Ló a gömöri nép szólásaiban, *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve 2000*, XXXVIII, 447.

egy-egy hasonló élethelyzetben megisméltélődhetnek, de semmiképp nem tekinthetők állandósult közösségi nyelvi formáknak. (Például: „A fa kidőlt, s a gyümölcs szértehullott” = ’a családot összetartó idős személy meghalt, és az utódok szétszéledtek’, „Égy malmot bé kell állítani, hogy öröljön” = ’meg kell alapozni egy vállalkozást, ami a jövőben hasznot hajt majd’ stb.) Az ilyen képek olykor annyira egyéni jellegűek, hogy csak nehezen szótározhatók. Egy-egy egészen sajátos nyelvi kifejezés a közösségi tudatban olykor egy-egy mindenki által ismert személyhez kötődik, és amikor elhangzik, a beszélők rendszerint utalnak is arra, hogy kitől származik az illető állandósult szókapcsolat („amint ez és ez mondta vót”, „ahogy valaki mondta vót”, „XY-ként”, „XY szójárása vót, hogy” stb.).

A nyelv képei köztudottan szorosan kötődnek ahhoz az életvilághoz, amely létrehozta őket, és egy részük emiatt idővel el is tűnik. Néhány ilyen „történelmi” helyi proverbium: „Helyezkődik, mind Kécc-kécc jeddző Bakalatt” (az első világháború előtti tagosítás idejéből); „Árpacipó s zablepény, / ezt hozta a szébb jövő” (a második világháború alatti magyar világból); „Lötty ide, lötty oda – nyóc óra!” (a ’80-as évek diktatúrájának korából) stb. Egy-egy proverbium vagy egyéb képnyelvi kifejezés akkor is hosszú ideig fennmarad, ha az eredeti szituációt vagy személyeket a közösség már elfelejtette, és a proverbiumot létrehozó életvilág is eltűnt az időben, de az állandósult szókapcsolatban képszerűen kifejezett, megjelenített tartalom minden korban aktualizálható. (Például: „Mëgdógozza, mind Fülöp Sepszit”, „Helyezkődik, mind Kécc-kécc jeddző Bakalatt” stb.) Képi kifejezések ma is keletkeznek, de a hagyományos közösségi életvilág felbomlása miatt ezek érvényességi köre már nehezebben állapítható meg.

A jegyzékben a proverbiumokat egy-egy CÍMSZÓHOZ soroltam be, ami a proverbiumok valamelyik

közös jellemző szava, tehát hívószónak is tekinthető. Az egy címszóhoz (hívószóhoz) besorolt állandósult szókapcsolatok után → jellel utaltam azokra a *más címszóknál* található proverbiumokra is, amelyekben ugyancsak előfordul ugyanez a hívószó. A címszók mindig köznyelvi alakban jelennek meg (a hangalaki tájszavaknak is köznyelvi alakját adtam meg), de a címszók közé besoroltam valóságos tájszókat is, olyanokat, amelyeknek nincsen köznyelvi alakjuk (pl. „foszt” = ’rongy’, „gac” = ’ág’, „koszt” = ’karó’ stb.). A székely tájszavak jelentését – akár címszóban, akár példamondatokban bukkantak fel – mindig lapalji jegyzetekben adtam meg.

Maguk az állandósult szókapcsolatok vastag betűvel vannak szedve. Ha egy címszóhoz több proverbium is tartozik, ezeket alfabetikus sorrendben közlöm. Kerek zárójelben találjuk a proverbium nem kötelező elemeit: „Ki mit keres, (hamar) mëgkapja.” Ugyancsak kerek zárójelbe kerültek a mondatba való belehelyezést segítő vonzatok: „Beléúszik (vmi vmibe).” Szögletes zárójelbe tettem azokat az alakváltozatokat és egyéb nyelvi szerkezeteket, amelyekkel adott esetben a proverbium valamely része helyettesíthető: „Jártást [jártásba] vész(ën).” A proverbium után macskaköröm között találjuk a szókapcsolat ’jelentésmagyarázatát’. Ezt követi idézőjelben egy vagy több „példamondat”, majd legvégül néprajzi jellegű magyarázatok következnek, esetleg megjegyzések a stílusminősítésre és a használati körre vonatkozóan. A szócikkek itt felsorolt utolsó szerkezeti elemei, amennyiben nem volt rájuk szükség, olykor el is maradtak. Például néprajzi magyarázatokat viszonylag kevés szóláshoz fűztem, sőt néhol a példamondatoknak sem éreztem szükségét. A példamondatok jelentős része valóban elhangzott, és helyszínen került feljegyzésre, más részüket magam írtam a jegyzék összeállításakor. Mivel a közösség tagja vagyok, magamat is hiteles forrásnak tekintem.

Tánczos Vilmos – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár; tanczosvilmos@yahoo.com

Függelék

ADÓSSÁG

1. **Akinek adóssága nincsen, az má gazdag.** ’örülj annak, hogy a magad ura vagy, ne vágyakozzál a gazdagságra’

ÁG

2. **Az ágak hëgyin [a fák tetejin] jár az esze.** ’nem figyel oda, máshol jár az esze’

3. **Fél ágat vet.** ’abbahagyta, amit elkezdett, nem folytatott vmit, nem teljesítette azt, amibe belefogott’ „Rózsának se vehetünk fél ágat, muszáj mëgbeszélni mindent, még ha sokba és kerül a tëlëfon.” – Főleg beszédre, munkavégzésre használják. A szólás eredete a kenderfeldolgozás köréből származik.

A kendermotollálás során, ha valaki hibásan félágot vetett, ez a rendellenesség később bonyodalmakat okozott, akadályozta a fonállal való munkát. Innen származik az ’abbahagy’, ’rendellenesség, hiba’ átvitt értelmű jelentés.

AGY

4. **Főzi az agyát.** ’erősen gondolkodik, töpreng, gondban van’ „Örökké főzi az agyát, hogy hogy lehetne még jobban csinálni.” → *csimmasz* (Fëlmënt a csimmasz az agyára.)

ÁGY

5. **Ágyba kicsike, böcsübe nagy.** ’serdülőkorú leány vagy leány’ „Lëjännak még kicsike vótam, böcsübe nagy.”

AJTÓ

6. **Bétészi az ajtót (vkinek).** 'elárt vkit, tönkretesz' „A kölyök jól bétette az ajtót az apjájéknak.”
→ *segg* (Seggel ajtót tészén.)

ALÁZATOS

7. **Minél alázatosabb, annál gyalázatosabb.** 'a képmutatóan alázatos embertől óvakodni kell'

ÁLDÁZÓDIK

8. **Áldázódik.** 'búcsúzkodik' „Sokat ne áldázódj, hanem indulj!” „Addig áldázódtunk, hogy a busz az orrunk előtt elment.”

ALIT

9. **Alit (vkitől v. vmiből).** 1. Alit (vkitől). 'saját belső meggyőződését, akaratát követve nem törődik vkivel, nem respektál vkit, nem fél vkitől' „Az égyetlenke úgy el van kényeztetve, hogy nem alit senkitől sémmit.” 2. Nem alit (vmiből). 'nem tér ki vmiből, végzi hanyatt-homlok, dolgozik egyformán, kitart mellette, erősködik, rá sem hederít senkire.' „Esseni kezdett, de ő, aminek nekifogott, azt csak csinálta, dőgozott hanyatt-homlok, nem alított a munkából.” – A jelentésszerkezetben a 'belső meggyőződésen' és a 'kitartáson' van a hangsúly. Ezek a jelenségek kapcsolják össze a két jelentésárnyalatot.

ÁLLAT

10. **Ha állatot tartasz, rúdat és tarts a bőrnek!** 'aki állatot tart, akár mikor számíthat az állat elhullására, pusztulására is'

ALMÁSSZEKER

11. **Nehogy valami almásszeke után elbódorogjál!** 'nehogy eltévedj' – Tréfás, kedveskedő. Csíkban, ahol a hideg éghajlat miatt nem termelt meg a nemesebb gyümölcs, régen a gyermekek szaladtak az Udverhelyről jött almás- és szilvásszekekre után.

ALSZIK

→ *éjszaka* (Rövid az éjszaka, sokan aludnyák, s nekünk kicsi jut belőle.)
→ *malac* (Állva aluszik, mind a Czikó Balázs malacca.)

ARANY

12. **Áron fëjje az arany se ér.** 'értékes dolognak túlságosan nagy árat szabnak' „Hëjába van jó helyt az a bessõ³, de annyit nem adnak érte, met áron fëjje az arany se ér.”

13. **A tiszta aranyat a rozsdá se fogja.** 'a vétlen, ártatlan emberől leperog a vád'

ARASZ

→ *öl* (Az öl eltõt, s az arasz immá eltelik.)

ÁRPACIPÓ

14. **Árpacipó s zablepény, / ezt hozta a szébb jövõ.** 'szegénység a világban, csalódás a vezetõk ígéréteiben' – A szõlás az 1940–1944 közötti „kicsi magyar világ” idején keletkezett, ami a háborús helyzet, a szegénység miatt nem váltotta be a hivatalosan hangoztatott „Szébb jövõt!” jelszavát.

ÁRVÍZ

15. **Úgy várnak, mind az Ót mejjékiek az árvizet.** 'nem várják' – A falu egyik része, az ún. Ót mejjéke az Olt közelében,

alacsony területen fekszik, tehát a falurész lakói állandóan rettegtek az árvíz tõl.

ASSZONY (feleség)

16. **Az embër nem örökké tudja, hogy métt veri az asszont, de az asszon örökké tudja, hogy métt kapott.** – Tréfás.

→ *ló* (A lónak s a fehérnépnek ne higgy!)

→ *ló* (A lovat s az asszont úgy szeresd, hogy ne tudja.)

→ *sír* (Mikor a sírját hétszër megkaszáltad, akkor tudod még, hogy kivel éltél.)

ÁTOK, ÁTKOZ

17. **Elátkozza még a földet ès.** 'nem válik be, rosszul sikerül vmi, és az illetõ megbánja, amit tett' „Úgy rothad a pityõka pincébe, hogy elátkozzuk még a földet ès, ahol termett.”

→ *pap* (Még a napod ès átkozott, melyik nap a papot emlégetéd.)

BAB

18. **A babot nem a leviétt főzik.** 'haszna kell legyen annak, aki foglalkozik a munkával, üzlettel stb.' „A bornyút a mészáros megvète, de kicsitt adott érte, met ugyè, a babot se a leviétt főzik, õ ès kell nyerjèn rajta valamit.”

BAGOLY

19. **Te, Isten baglya!** – Kedveskedõ megszólításként, megrovásként, amikor valaki együgyüen vagy tudatlanul cselekszik: „Ugyanbiza hova vesztél el, te, Isten baglya?!”

20. **Ügyelj, met a rézfaszú bagoly megreszel!** – Gyermekek ijesz-tésére mondják. A „rézfaszú bagoly” mint mitikus ijesztõ hiedelem-lény az egész magyar nyelvterületen elterjedt. Az általános elterjedtség õsi voltának egyik bizonyítéka. Keveset lehet róla tudni, a hiedelemkör szemantikai modellje meglehetősen egyszerű. Csíkban azt tudják róla, hogy „jó” és hogy „megreszel”, a kalotaszegi MÉRÁBAN „fütyül” is.

→ *fász* (A bagoly a faszát leeresztette.)

BAJ

21. **A baj elõl kiállani nem lehet.** 'a bajt nem lehet elkerülni' „Hëjába ügyelsz magadra, a baj elõl kiállani nem lehet.”

22. **Ha a baj jó, fogadni kell.** – A szõlás kétértelmű: 1. 'a bajt, nehézséget el kell fogadni', ti. nem az embertõl származik. 2. 'a bajt, nehézséget vendégként kell fogadni', ti. a vendég iránti tisztelet a legfõbb törvények egyike.

23. **Ha tángyérokra ki-ki kitènné a maga baját, s az embër választhatna, akkor elõbbszõr mindènki a magáéhoz nyúlna.** 'a szomszéd baja, nehézsége még nagyobb, mint a miénk'
→ *õreg* (Jó az õreg a háznál, ha nincs baj ès, bajt csinál.)

BAJUSZ

24. **Ügyelj, met a bajusszunk èsszeakad!** 'vigyázz, mert konfliktus támad közöttünk, velem gyúlik meg a bajod'

BAKBÛZ

25. **Bakkbûz.** 'humortalan, magányos férfiember' „Ehhèz a bakkbûz Zoltihoz se fog soha valami fejérnép hëzzamènni.”

BAKLAT

26. **Csí, Berta, me a nyúlak baklatnak!** 'hallgass, ne zavarj vmit' – Bartis Lajos gyermekkorában mondta a testvéreinek,

³ Belső telek.

amikor a nyulak a házbán párosodtak. Az illetőn rajtamaradt egész életére a Csi Laji gúnynev.

BÁL

27. **Ha bál, légyen bál!** 'ha vmiben benne vagyunk, legyünk benne teljes mértékben'

→ *szüret* (A szüret után bál és lész.)

BAMBUC(KA)⁴

28. **Csécset⁵ adok s bambucot, csak mon(dd) még, ki bántott!** – Gúnyos értelmű. Azt az anyát szokták így gúnyolni, aki túlságosan védi a gyermekét, és annak minden gyermektársadalombeli sérelmét igyekszik megtorolni a többi gyermekeken.

BÁRÁNYBŐR

→ *cigány* (Láttam én a cigán hátán juhbőrt és, s báránbőrt és!)

BARÁT

29. **Barát, barát, de a túró t pénzett mérik.** 'anyagi dolgokban a barátot is méltányosan kell kifizetni'

BÁRSONY

→ *disznó* (Disznyóra bárson köntös.)

BASZIK

30. **Búvalbaszott.** 'szomorú, lehangolt' „Métt vagy ma olyan búvalbaszott?” – Durva.

31. **Jaj, hogy apád baszott vóna nyúlat helyetted (hogy futál vóna el)!** „Jaj, hogy apád baszott vóna nyúlat helyetted, hát ezt métt csináltad, hitván kölyök!” – Helyzettől függően tréfás vagy komoly átokformula, szitokszó gyerekhez, amikor valami olyan rosszat tesz, amitől a felnőtt hirtelen meglepődik.

32. **Mégbaszta az üst az ordát.** 'elromlott, rosszul sikerült vmi' „Új fűtőt⁶ rakattak, de nem vállott bé, met fűstölt erőssen, úgyhogy mégbaszta az üst az ordát. Ejiszé jobb lett vóna, ha a régivel maradnak.”

33. **Ne baszd a szart!** 1. 'ne csináljad kitervelten a helytelen, káros dolgot' 2. 'ne ösztönözz vkit vmi helytelen dologra' 3. 'ne piszkáljad a dolgot'

34. **Nem baszunk szekerén, me ráz!** 'nem ért egyet a javaslattal, tervvel' „Hogy én ezétt annyi pénzt adjak? Na, nem baszunk szekerén, me ráz!”

35. **Örökké az erősebb kutya baszik.** 'a versenyben mindig a hatalmasabb, gazdagabb emberé a haszon, a győzelem'

BÁTOR

36. **Bátor (vkihez).** 'ismerőse, bátor, közvetlen, bízik benne' „Bátor vótam hézza én és.”

BEAVUL

37. **Beavul (vki közé).** 'hasznosná válik a környezetéhez' „Laci minden nap éggütt iszik a cigányokkal, beavult má közójik rendesen.”

BÉBÍRÓS

38. **Bébírós. ~ Nem bébírós.** 'van ~ nincs joga, tulajdona az illető közösségben' „Neki se apja, se anyja nem idevaló, ő itt Szenkirályon éggváltalan nem bébírós.”

⁴ Cukorka.

⁵ Női mell, emlő, állat tőgye.

BEGYEZ

39. **Bégyéz (vki).** 'huncutkodik, kelletti magát, magára vonja a figyelmet' „A ló se mind ló. Az úton úgy bégyéznek, s mikor a nehez terével menni kell, curukkolnak.” „A lányok mind ott bégyéztek az úton vasárnap délután.”

BÉKA

40. **Merkél⁷, mind a béka a csihánba.** 'haragosan néz, haragszik valakire' „Nem szól hézzám, csak merkél réjám, mind a béka a csihánba.”

BÉKESSÉG

41. **A családi békességét mindénki úgy teremti még, ahogy tudja.** – A családi békesség megteremtésének sok módja van, a helyzettől függ minden. Nem szabad elítélni, megszólalni senkit az alkalmazott módszerért.

BELÉFEKSZIK

42. **Beléfekszik (vmibe).** 'makacsul ragaszkodik vmihez' „Belé vót feküve a malacvásárba!”

BELÉJÁR

43. **Beléjár (vmibe).** 'intézkedik vmi érdekében' 'lekenyerez vkit vmi érdekében' „Mind járt belé, hogy kapja meg a betegségyt, még vérvételre és el vót Széredába.” „Sikerült nekik, de belé és jártak szépén!”

BELÉNYUVAD

44. **Ha az Ótba belényuvadsz, ide haza ne jere!** – Akkor használják, ha óvatosságra intenek valakit. A paradoxon miatt tréfás, kedveskedő.

BELÉÚSZIK

45. **Beléúszik (vmi vmibe).** 'elvész vele együtt, rámegy vmire' „Beléúszik a nyugdíj a gazdálkodásba.” „A tehen ára és beléúszott a házvásárba.”

BELEŰT

46. **Beléüt.** (hideg, fájdalom vmilyen testrészebe) 1. 'beleáll a hideg a végtagba, megfagy' „A lábomba a hideg beléütött.” 2. 'beleáll a fájdalom' „Közbe-közbe a dörékamba belé-beléüt a fájdalom, nyílaldosik erőst.” – A hideg és a betegség itt általános alany. Mitikus-mágikus képzet van mögötte: a fázást, a betegséget stb. gonosz démon okozza.

BENNHÁLT

47. **Bennhált víz (vki).** 'kedvetlen, otthon ülő' „Ő és csak olyan bennhált víz lett immá, mind amélyen én vagyok.”

BÉROMLIK

48. **Béromlik (vhova).** 'beesik vhová, úgy, hogy közben alatta összetörik vmi rozoga vagy törékeny dolog' „Béromlottam ide a málnavészbe.” „Leszakadt alatta az állás, s béromlott az istállóba a juhok közü.”

BESZÉD

49. **A beszédnél könnyebb nincsen.** 'beszélni, véleményt nyilvánítani könnyű'

BESZÉLGET

→ *felé* (Jó felé beszélget.)

⁶ Kályhát.

⁷ Haragosan néz.

BICIKLI

50. **Égy bicigli, / két bicigli, / László Gábor / meğközöli!**
– A harmincas években csak két kerékpár volt a faluban. Az egyik tulajdonosa állítólag este sötétben ittasan szembement egy közeledő autóval, mert azt gondolta, hogy két másik kerékpár jön vele szemben. A történet minden bizonnyal nem volt igaz, de létrejött és a hozzá kapcsolódó rímes rigmus jelzi azt, hogy a technikai újdonságok foglalkoztatták a népi képzeletet. Megjelenésük voltaképpen anomália, és a lehetséges rendelkezéseket, visszásságokat a folklórban történő kibeszélés szintjén meg kell oldani. A szólás jelentése tehát: 'el akar menni két dolog között, holott ott nincsen számára hely'.

BIKA

51. **Mindén türkös⁸ bika a maga fejire hányja a földet.** 'a verekedős, kötekedő természetű ember magának szerez bajt'

BIZONYTALAN

→ *kutya* (Bizonytalan, mind a kutya vacsorája lámpafűvés után.)

BOCSKOR

52. **Réggel a bocskor nem merül még.** 'megfagy reggelre a föld, befagy a víz' – Időjóslás. Ősszel, tavasszal mondják fagyponyt körüli hőmérsékletek idején.

BOG

53. **Fa bog nélkül, s embër hiba nélkül nincsen.** 'el kell nézni a másik hibáját, türelmesnek kell lenni'
→ *felbogoz* (Felbogozza a farkát.)

BOGÁR

54. **Aki bogár után mënyën, hamar szarba habarodik.** 'aki nevelés céljait akar megvalósítani, komolytalan vagy boldos embereket követ, hamar bajba kerül'

BOKOR

→ *szállás* (Mindën bokor szállást ad.)

BOLDOG

→ *szegény* (A szegén embër örökké boldogabb.)

BOLOND

55. **Bolondnak az Isten és meğbocsát.** 'elnéz vmit vkinél' – Helyzetmondatként, nem közmondásként használják: ha valaki, aki nem bolond (!), ésszerűtlenül, kártékony módon cselekszik, elnézzük, meğbocsátjuk neki.

56. **Bolondnak bolond a tanácsa és.** 'nem szabad tanácsot elfogadni a bolondtól'

57. **A bolondtól és lehet tanulni.** 'mindenkit meg kell hallgatni, mindenki véleményét figyelembe kell venni'

→ *fej* (A bolond fej miatt a test sokszor sokat szenved.)

→ *gal* (Bolond embër, ki mindën galhoz⁹ hëzzarüg.)

BOR

→ *szőlő* (Tudod-ë, hogy szőlőből és lehet bort csinálni?)

BÖLCSŐ

→ *ágy* (Ágyba kicsike, böcsübe nagy.)

BÖR

58. **A bőre a rúdra kerül.** 1. 'megdöglik' (állat) 2. 'meghal' (ember) – Durva.

59. **Böröl (vkit). ~ Meğböröl (vkit).** 'megfizettet vkit vmiért, kizsákmányol' „Ha az ügyvédék kezibe kerülsz, jól meğbörölnék.” „Ugyanbiza az autószerélő bölöl-ë eröst tégedët?” – A proverbium elsődleges jelentése: 'lehúzza róla a bőrt'. Ebből keletkezett az átvitt jelentés.

60. **Csuda, hogy a bőre és meğvan.** 'sokat nyűtték, sokat dolgozott, nehéz sora volt, csuda, hogy még egyáltalában él' „A csuda, hogy még a bőröm és meğvan, amennyit én életembe dógóztam.”

→ *állat* (Ha állatot tartasz, rúdat és tarts a bőrnek!)

BÚCSÚ

61. **A búcsút pénzzel járják.** 'pénz kell vmihez' – Általban olyan dologra mondják, ami nem létszükséglet, esetleg szórakozás, de felvállalja az ember, noha költségekkel jár.

BUDA

→ *Kassa* (Ésszejár Karsát, Budát.)

BUTA

→ *gazdasszony* (Teli kamarának okos gazdasszonya, s az üresnek buta.)

BÜKKFA

62. **Aki elmënt, hogy a bükkfánál jobb tüzfát keresën, az meğ odavan [az meğ keresi v. az meğ nem jött vissza].** 'a bükkfa a legjobb tüzifa, nem lehet nála jobbat találni'

BÜZÜL¹⁰

63. **Oda se büzül.** 'nem törődik vele, oda se figyel, rá se hederít' „Többen tanácsolták, hogy ne folytassam, de én rejik se büzültem, hanem csináltam tovább.”

CÉRNA

64. **A cërna és, ahol vékon [legvékonyabb], ott szakad el.** 'a baj mindig a gyengével, a védtelennel történik'

CERUZA

65. **A cërzuza fogékony, s a pappír türelmes.** 'a papír mindent elbír, felelőtlen módon is lehet leírni, feljegyezni vmit'

CIBERE

66. **Az embër hëjába húzza a cibré¹¹ [cibërét] nyársra.** 'a szegény ember hiába ágál, képtelen többet mutatni, megvalósítani a valóságos helyzetnél, lehetőségeknél' „Nem lehet böcskődni¹², ha nincsen pénzed, nem tudsz vásárt csapni, hëjába húzod a cibré¹¹ nyársra.”

CIFRA

67. **Úti cifra, házi roszs.** 'házon kívül cifrázkodó, otthon hanyag asszony'

CIGÁNY

68. **A cigán és aszonta vót, olyan szegén nem tud lenni, hogy igyírni ne tudjon.** 'felelőtlenül ígérgetni könnyű, bármikor lehet'

hanem általában a gyengébb kalóriatartalmú leveket, amelyekben nincs vagy csak kevés a zsiradék.

¹² Nagyképűsködni.

⁸ Kötekedő, verekedős természetű.

⁹ Röghöz, göröngyhöz.

¹⁰ Szagol.

¹¹ Csíkban nemcsak a korpalevest nevezik *cibrének* vagy *cibërének*,

69. **Láttam én a cigán hátán juhbórt és, s báránbórt és!** 'láttam már öreg halottat és fiatal és' – Magyarázata: „A báránbórré és sor kerülhet, nemcsak a juhbórré. Az öregnek meg kell halni, de a fiatal és meghalhat.”

70. **Olyan fekete, mind a cigánszar.** 'nagyon fekete, sötét'

71. **Panaszkodik [sír] [sonyorog], mind a kárvallott cigán.** 'látványosan, túlzottan panaszkodik, sajnáltatja magát'

CIGÁNYKERÉK

72. **Veti a cigánkereket.** 'hetvenkedik, fogadkozik' „Kosztándi, a mérnök vette a cigánkereket, szökött, mindenképpén meg akart engemét büntetni.”

CINKUS

73. **Ki van húzva a cinkus rēja. – Rēja van húzva a cinkus.** 1. 'meg akarják büntetni, haragszanak rá' 2. 'a pusztulásra, eladásra stb. szántak közé van sorolva'

CSALÁD

→ *békesség* (A családi békességét mindenki úgy teremti meg, ahogy tudja.)

CSALÁN

74. **Csihánra pisilt.** 'mérgecs, ingerlékeny' „Hát mi van ma veled? Csihánra pisiltél?”

→ *béka* (Merkél, mind a béka a csihánba.)

CSAP

75. **Csap¹³ kiszúrta, s hájdé!** 'ne beszéljünk, hanem gyerünk dolgozni' – A szólás alapja egy ismeretlen helyen megtörtént esemény. Egy gazda, akinek a fél szeme „hibás” volt, kaszásokat fogadott napszámba, és kegyetlenül hajtotta, dolgoztatta őket. A kifulladt, kifáradt kaszások egy adott pillanatban megkérdezték tőle, hogy mi történt a szemével, ti. arra számítottak, hogy amíg a történetet hallgatják, megpihenhetnek egy kicsit. De a félszemű gazda válasza csak ennyi volt: „Csapkiszúrta, s hájdé!” (A szókapcsolatot gyorsan, hadarva, sietve kell kimondani.) – Egyéni használatú, szűk körben ismert szólásról van szó. A történetet egy Balla Károly nevű, vicces kedélyű csikszentmártoni férfi mesélte, aki a csikszentkirályi hordó- és parkettgyárban dolgozott.

76. **Nem ér egy hát csapot.** 'semmirevaló ember'

CSECS

→ *bambuc* (Csécsét adok s bambucot, csak mon[dd] még, ki bántott!)

CSEREPESKEDIK

77. **Cserepeskedik.** 'szertelenkedik, játszik' „Ne cserepeskedjtek itt annyit!” – A „cserepes”, „cserepeskedik” szavak az ún. „cserepezés” játékból származnak, ami régen a leányok és legények vasárnap délutáni játéka volt. A fiatalok egymásnak hangos vidámsággal lyukas cserépedényt dobáltak, amíg az eltört. Az utcán vagy hídon játszott játék szimbolikája erotikus jellegű.

CSIMMASZ

78. **Félmént a csimmasz az agyára. – Csimmasz van az agyán.** 'megbolondult, okoskodik v. tudatlankodik' „Valami csimmasz félmént az agyára, s most rajtam követelődzik.” „Juhnál van

olyan, hogy ilyen csimmaszféle ményén az agyára. A juh forog körbe, az a kergetegés juh.”

CSINÁL

79. **Ésszecsínál (pénzt).** 'összegyűjti, összeszedi a pénzt vmire' „Valahogy nagy nehezen azt a pénzt, ami kellett, ésszecsínáltuk.”

CSIRKE

→ *nekiszökik* (Nekiszökik, mind a csürke a takonnak.)

CSONT

80. **Bécsontolódik (vhová).** 'lefekszik, elhelyezkedik' „A kocadisznó bécsontolódott a helyire, s a malacok odabúttak hézza.”

81. **Csont, hús – mind pénz!** 'együtt kell elfogadni a dolgok, áru stb. kedvező és kedvezőtlen részét'

82. **A csontjai kiülnek (vkinek, vminek).** 'lesoványodik, kijönnek a csontjai' (öregember v. öreg állat, főleg marha)

83. **Csontra hízik.** 'lesoványodik' „Amióta beteg, csontra hízott egészen.” – Tréfás.

84. **Kihányja a csontjait.** 'lesoványodik, kijönnek a csontjai' (öregember v. öreg állat, főleg marha) „A tehenyünk megöregedett, kihánta a csontjait.” „Négyvenhatba szározáság vót, nem vót takarmán, az állatok azon a télén kihánták a csontjaikat.”

CSÓVA

85. **Csóváz [kicsóváz] (vmit).** 'csóva elhelyezésével kifejez egy birtokviszonyt és egy rá vonatkozó tiltást' „Kicsóvázni valamit azt jelenti: ne nyúlj hézza! Ha valahol egy csóva fél van útve, az azt jelenti, hogy ott egy ember áll. Ez régi törvén.” – A csóva rendszerint ágból készült (pl. szénafüben), de készülhetett lábon álló összefont gabonaszárakból (gabonatóblában), vagy akár magasabbra nőtt fűnyalákból is. Olykor madárijesztőnek is tettek csóvát a gabonába, de alapvetően birtokviszonyt és tiltást jelentett. A kicsóvázott helyen nem volt szabad se jární, se legeltetni, se „útalni”. Régen, amikor az erdei kaszálókat néhol megkaszálták, néhol pedig nem, az, aki kaszálni akart, mogyorófaággal kicsóvázza a lekaszálandó helyet, hogy a pásztor ott ne legeltessen. A kollektív gazdaság idejében, a gabonatóblába gabonaszárakból font csóva szintén birtokjel volt, azt jelezte, hogy a csóván belüli területet valaki maga akarja learatni.

CSUTAK¹⁴

86. **A Csuli Laci csutakossa¹⁵.** 'temető' – A temető mellett lakó személy nevérol. A „csutakos” szó jelentése 'vágter'.

DEGEDT¹⁶

87. **Olyan sötét van, mind a degedt (s csupa túróbúz az egész világ).** 'koromsötét van' – Az anekdota szerint egy gazda hajnalban kiküldte a szolgáját, hogy nézzen ki, virrad-e már, felkelhetnek-e már, hogy induljanak kaszálni. A szolga, aki másnapos volt, a szekrénybe nyitott be, ott szétnézett, és jelentette a fentieket. A „degedt” szó jelentése 'degenyeg'.

DÉL

88. **Dé(l)re, / fut a pap a lére!** 'dél van' – A rigmust déli harangszó alatt mondják.

¹³ Faág.

¹⁴ Levágott fa tönkje.

¹⁵ A „csutakos” szó elsődleges jelentése: 'vágter'.

¹⁶ A „degedt” vagy „degenyeg” szavak jelentése: 'szekérkenőcs'.

DÍJTALAN

89. **Díjtalan** (vki). 'mértéktelen' „Díjtalan vagy te és!”

DÍJTALANKODIK

90. **Díjtalankodik**. 'mértéktelenül tobzódik vmiben' „Most az egyszerű díjtalankodtunk mű és: a húsvéti ételéből egy hétig többecsét ettünk – ez má egészen díjtalanság.”

DISZNÓ

91. **A káposztaleves akkor jó, ha egy disznó belé van dögölve.** – Ti. ha friss hús van benne karácsonykor.

92. **Döglött disznónak nem kell pajta (ajtó).** 'öreg ember nyitott szlicce'

93. **Disznóra bárson köntös.** 'méltatlan dologra pazarolt érték'

94. **Nem öröztünk együtt disznót!** 'tekintélyesebb v. idősebb vagyok, add meg a tiszteletet'

→ *érdeke* (Érdeke, mind a Vinnyogó disznójának.)

→ *orr* (Az orra kerekéjén még, mind a többi disznóknak!)

→ *szar* (Szomorú disznószar, de megrepesztél, / míg a nyáron a porba hémperégtél!)

DISZNÓPÁSZTOR

95. **Haragszik a disznópásztor, s a falu nem tudja [nem tud róla].** 'alacsonyabb rangú személy duzzogása, ami jelentéktelen, csak ő maga tud róla'

DÍSZTELEN

96. **Dísztelen** (vmi). 1. 'ízléstelen, illetlen, nem tisztességes' „Olyan suta s dísztelen az üres asztal mellett beszélgetni!” „Elég dísztelen lesz, he féltészéd a kaszát az új autóra.” 2. 'viszszataszító, utálatos' „A dísztelen viselkedést s beszédét senki se szereti.”

DOBI

97. **Éccer dobi, s máccor kopi.** 'felelőtlen fogyasztás: a bőség után szűkölködés, koplalás következik'

DOLGOZIK

98. **Ne dolgozz, csak légy ott!** 'tétlenkedjél' – Tréfás.

DOLOG

99. **Ha dolog, ne dícsird, ha korcsoma, ne ócsárold.**

100. **Ne félj a dologtól, feküdj le melléje!** 'lustálkodjál' – Tréfás.

101. **Úgy állj a dologhoz [dolog mellé], hogy más és férjén hēzza!** 'ne dolgozz sokat, lustálkodjál' – Tréfás, gúnyos.

DÖG

102. **Dögre üti.** 'agyonveri' „Azt mondta, hogy ha vissza nem adja, valahol dögre üti.”

103. **Élve dögöt nem tartok!** – Ha valaki valakire támaszkodik konkrét vagy átvitt értelemben, tiltakozás gyanánt mondják.

DUNA

104. **Olyan, mind a Duna.** 'szép, sűrű, tiszta gabonavetés' „Megkurálta a földet jól, s most a búzájuk és olyan, mind a Duna.”

DRÓT

105. **Nem lehet az embéréket dróton rángatni.** 'a vélemények megoszlanak, nem lehet egy cél érdekében összefogni az embereket, nem lehet rájuk parancsolni' „Az embériséget nem lehet dróton rángatni, ahányan vagyunk, annyifélek vagyunk.”

106. **A világon a legtöbb a drót, s a szar ember.** 'tele van a világ hitvány emberrel'

ÉG (FÖNÉV)

107. **Ha az ég leszakad, akkor és.** 'ha törik, ha szakad' „Akár-mekkora sár vót, a szekerral a tagúton kellett haladni, ha az ég leszakadt, akkor és. A szántóföldre vagy kaszállóra nem vót szabad réjamenni.”

ÉG (IGE)

108. **Ég a mejje tölle.** 'nem ízlik neki, nem tetszik neki; drágáll vmit, és emiatt nem esik jól a fogyasztása' „Amit az ember nem saját maga vészén, attól a mejje nem ég. De amit maga vészén, attól úgy ég!”

109. **Úgy ég, mind pokolba.** 'nagyon ég vmi'

ÉGEDELÉM

110. **Égedelém** (vki). 'rossz, veszélyes (ember)' „Ez a gyermek olyan rossz, hogy égedelém!”

ÉGET

111. **Éget** (vki vkít). 'elárt, hibáztat, támad vkít' „Ő vót a hibás a kárétt, de a vezetőség nem akarta erőst égetni.”

EGRET

112. **Egret** [mëgegret, kiegret stb.] (vki vkít vhová). 'parancsol, zavar, úz vhová' „Egretnek münkött bé az Unióba.”

EGY

113. **Égy** (vkivel). 'egy véleményen van vkivel', 'összetartanak, közös érdek van' „Gézával égyek ök, égy követ fúnak.”

ÉJSZAKA

114. **Rövid az éjszaka, sokan aludgyák, s nekünk kicsi jut belőlle.** – Este lefekvéskor mondják a nyugovóra térés indoklásaként.

ÉL

115. **Élbe állnak [vannak].** 'szemben állnak egymással, haragszanak egymásra' „Nem mert élbe állni véllik sënki.” „A sógorok egymással élbe vannak.”

116. **Van [lëgyën] éle s foka.** 'igaz, lényegbevágó szó, beszéd' „Olyant beszélj, hogy amit mondasz, annak lëgyën éle s foka.”

ELBASZ

117. **Elbasztuk a nagymisét, de nem baj, me csapunk égy fasza vecsérnyét!** 'elrontottunk vmi értékeset, de megvan a remény, hogy vmi kevésbé értékes sikerülni fog' – A papnak tulajdonított mondas.

ELCSAP¹⁷

118. **Elcsapja, mind a Jóisten a legyet.** 'szélnek ereszt' „Isten számba elcsapta a marhákot, mind a Jóisten a legyet.”

ELDŐL

119. **Addig rakja, amíg eldől.** 'addig tetézi a bűnt, hibát, amíg bekövetkezik a büntetés; addig ingerel vkít vmivel, amíg az illető

¹⁷ Elenged, szélnek ereszt.

kifogy a béketűrésből' – Fenyegetőleg is használják: „Rakjad csak rakjad, met (egyszér osztán) eldől!”

ELÉ

120. **Elé s hátra.** 'ide-oda, idestova' „Elé s hátra az őszön háromévés lész.”

121. **Elég elé van, mind Patakelő.** 'rosszul áll a dolga' „Na, most má te és elég elé vagy, mind Patakelő.”

122. **Se elé, se hátra.** 'egyáltalán, sehol' „Az élyenvel nem kell foglalkozni, se elé, se hátra!”

ELÉAD

123. **Eléadja magát (vmi).** 'bekövetkezik, megtörténik' „Ha mégint égy olyan év eléadja magát, mind a tavaly, elégünk lész.”

ELÉBE

124. **Elejibe kerül (vki vminek).** 'megelőz, elejét veszi vminek' „Nem lehet úgyse elejibe kerülni az essőnek.” „No megállj, met elejibe kerülsz én a te kirándulásodnak!”

ELÉR

125. **Jól elér (vmivel).** 'nem jogos hozzá, nincs igaza', 'nem fog megkapni vmit, nem sikerül neki' „Avval te még jól elérsz, ne követéld rajtunk a pénzt!” „Hagyj békít annak a legénnek, te avval jól elérsz, met az az én szeretóm!”

126. **Elér (vkit vmi).** (pl. baj, betegség) „Osztán végül elérte őt és a betegség.”

ELERESZKEDIK

127. **Elereszkedik (vki).** 'kedvét veszti, elfárad, bágyadt' „Mitől vagytok úgy elereszkedve?”

ELESIK

128. **Nem tudja sénki, hogy hol esik el.** 'ne bizakodjon el senki, mert nem tudja, hogy hol következik be a baj, a kudarc'

ÉLET

→ *halál* (Amióta a halált fétalálták, az élet nem biztos.)

ELÉVESZ

129. **Elévészi magát.** 'gyarapodik, nő, fejlődik, meghízik' „Kicsike vót, mikor született, de osztá későbbben valamennyire elévette vót magát.”

ELHÁNY

130. **Hánd el, vesd el, kergesd el, / a porát és égesd el!** – Átokformula.

ELHASAD

→ *kövé* (Olyan kövér, hasad el.)

→ *kövé* (Kövérségibe magát elveti.)

ELHIBÁZIK

131. **Elhibázik [elhibáddzik] (vki v. vmi).** 'terméketlenné, magtalaná lesz' „Égy olyan sportoló, súlyemelő nő osztán végül nem hibázik-é el a sok sportolástól?” – Nőstény állatra vagy nőre mondják. (Lásd még: *hibás*)

ELMEGY

→ *malac* (Úgy elmént, mind a Czikó Balázs malacca.)

ELNYÖG

132. **Elnyög (vmit).** 'szükségét érzi vminek, de nem vásárolja meg, nem szerzi meg, nélkülözik' „Disznyóra nem jutott nekik, s osztán valahogy elnyögték.”

133. **Van, amit el lehet nyögni, s van, amit nem.** 'van olyan dolog, amit lehet nélkülözni, de van olyan is, amit nem'

ELŐBB

134. **Előbbre lássa magát.** 'előbbvalónak tartja magát, lenézi a másikat'

ELŐL

135. **Elől jár (vki).** 1. 'első' „Te, ahol csak lehet, járd elöl.” 2. 'meggazdagszik, haszonhoz jut' „Úgy látom, valahol ők és elöl jártak, me igén jól állnak.”

136. **Elől kap.** 'olyan a helyzet, hogy könnyen hozzájut, könnyen megszerez' „A cigányok a sarjút elöl kapták, s el és vitték a meréklyékét¹⁸ az éjjel.”

ELRONT

137. **Elront (vkit).** 'elszeret vkit, tönkretesz egy szerelmi kapcsolatot' „Elrontotta a szeretejét.” „Ne félj, nem rontom el az uradot!” „Jóska elrontotta a veje második feleségét.” – Mágikus értelme van, ti. a kapcsolat megrontása szerelmi varázslás.

ELSÜL

138. **Elsül (vmre).** 'eltűnik vhová' Délelőtt még itt vót, de osztán égyzér csak elsült valamerre.

ELSZAKATKOZIK

139. **Elszakatkozik. ~ El van szakatkozva.** 'el van fáradva, ki-merült' „Nem vagyok még elszakatkozva.” „Ne szakatkozzál úgy el!”

ELSZÁLL, ELSZÁLLT LEGÉNY

140. **Elszáll (vki vhov).** ~ **Odaszáll (vki vkihez).** 'a házasodó legény a feleség családjához költözik'

141. **Krisztus (urunk) az elszállt legényétt, s az égyeslovas emberétt nem szénvedétt (met szénved az magáétt éppe eleget).** 'az feleség házához nőszült fiatalembernek és az egylovas fogatosnak nehéz, sanyarú élete van' – A proverbium vallásos és egyszersmind mágikus szemléletet fejez ki: minden szenvedés, áldozat kényszerítő erejű, általa az ember megválthatja önmagát, az üdvözüléshez tehát már nincsen szüksége Krisztus megváltó szenvedésére.

ELÜT

142. **Elüti a porát [az út porát].** (ti. az eső) 'éppen csak esett egy keveset, permetezett vmi keveset' „Annyi eső létt, hogy éppe csak elütte a porát.” – A szólásban az eső mint általános alány van jelen. Emiatt mágikus színezete van, a természetjei jelenség megszemélyesül.

ELVÁLIK

143. **Elvállik [megvállik] a vallatásnál.** 'kiderül akkor, amikor tetterre kerül a dolog'

¹⁸ A „meréklye” 'apró, kis boglya', amit a közlegő eső vagy csak az éjszakai harmat miatt raknak össze, de még szét kell teríteni,

mert a benne lévő széna vagy sarjú még nincsen eléggé megszáradva.

ELVESZ

144. **Elvődik.** ~ **El van vevődve.** 'egyébre figyel, nincs ezen a világon' „El vót vevődve valamerre, úgyhogy nem hallotta még, hogy jövök.” „A gyermekék ne vevődjenek el a televíziótól, met akkor nem tudnak tanulni.” „A képen itt van Márja Magdolna a pusztába, a haja ki van bontva, ő má el van vevődve teljesén, ejjszē bánja a bűnjeit.” – Az „elvevődés” sámánizmus „rejtezéséhez” hasonló lelkiállapot. Aki el van vevődve, az nincs eszénél, transzállapotban is lehet.

ELVET

145. **Elveti magát (vmi).** 1. 'magától széthasad, eltörik' „Kövérségibe magát az alma elvette.” 2. 'eldeformálódik' „Elvette magát a hordó a szárazságtól.”

EMBERDÖG

146. **Embërdög¹⁹ nincsen.** 'nincsen döghalál, lehet embert, munkaerőt találni' „Embërdög nincsen, ejjszē csak kapunk pityókaszédöt.”

ENNÉL TÖBB(ET)

147. **Ennél többet nem.** 'egyáltalán' (csak tagadó értelemben) „Nem lehet eladni a pityókatermést az idén. Nem keresi a pityókát senki ennél többet.” – Az „ennél” jelentése a szerkezetben 'semmi', azaz az „ennél többet” jelentése: 'semminél többet', vagyis maga a 'semmi'.

ÉRDEKE

148. **Érdéke (hogy ügyeljen magára), mind a Vinnyogó disznajának.** 'saját érdeke, hogy gondja legyen magára' – A szólás egy vélhetően valóban elhangzott párbeszédéből származik. Egy Vinnyogó gúnynevet viselő idős személy sok disznót tartott. Ősszel kihajtotta őket makkoltatni a bükkerdőre, és ott magukra hagyta az állatokat. Amikor arra figyelmeztették, hogy az erdőn a disznókat megesszik a vadak, ezt felelte: „Hát érdeke, hogy ügyeljen magára!”

ERDŐ

149. **Az erdőnek füle van, s a mezőnek szeme van.** 'az erdőben minden hallatszik, a mezőn mindent látnak'

ERŐ

150. **Nem bír az erejivel.** 'sok ereje van, és önveszélyes módon fitogtatja'
→ *kerítés* (Ha nem bír az erejével, egy fával a kert ódalát üsse.)

ESIK, ESŐ

151. **Ess s havaz, / így lész tavasz.** 'télutón esővel, változékony idővel érkezik a tavasz' – Időjárásra vonatkozó rímes és ritmikus helyzetmondattal, mondóka.

152. **Esső veri, nap süti.** 'ki van téve az időjárás viszontagságainak'

153. **Nekitisztul, s estig ess.** 'változékony, esős idő' (tréfás)

ÉSZ

154. **Jár [vált] az esze, mind a nadrág feneke.** 'nem következetes gondolkodású ember, aki hol ezt gondol, hol azt'
→ *ág* (Az ágak hegyin [a fák tetején] jár az esze.)

ESZIK

155. **Faljon otthon, s egyék nálunk!** 'otthon egyék többet, itt nálunk kevesebbet' – Tréfás értelmű. A történet szerint egy

vendég állítólag azzal fogadta el a kínálást, hogy csak éppen „fal” egy keveset, de utána sokat, mértéktelenül evett. A házigazda utána megjegyezte: „Máskor faljon otthon, s egyék nálunk!”
→ *kanál* (Mindénki csak egy kalánval eszik.)
→ *kő* (Mégészti a követ es.)
→ *szar* (Ingyen mégészti a szart.)
→ *szarík* (Énni csak szokás, de szarni muszáj.)

ÉT, ÉTŐ

156. **Éteni lehetne vele.** 'rosszindulatú, gonosz ember' „Olyan veje van, hogy éteni lehetne vele.”

157. **Étő s méreg.** 'csupa méreg, keserűség' – „Az én életem étő s méreg, amióta ide férjhezjöttem.” „Étő s méreg minden nap, amit vele tőtök.” – Az „étő” a „méreg” tökéletes szinonimája, tehát tautologikus ismétlésről van szó, ami azonban csak látzólag értelmetlen, hiszen a tartalom két szóval való megismétlése voltaképpen fokozás, hangsúlyozás.

ÉTEL

158. **Étel az ételre nem árt.** 'lehet enni akkor is, ha előzőleg már evett vki' – Az ételkínálás indoklása, abban az esetben, ha valaki arra hivatkozik, hogy ő már evett.

FA (élő fa)

159. **Ha a világon, ami fa van, az mind egy fa vóna, hű, az mekkora nagy fa vóna! S ha a világon, ami fészü van, az mind egy fészü vóna, hű, az mekkora nagy fészü vóna! S ha a világon, ami embër van, az mind egy embër vóna, hű, az mekkora nagy embër vóna! S ha a világon, ami víz van, az mind egy víz vóna, hű, az mekkora nagy víz vóna! S akkor ha az a nagy embër, avval a nagy fészüvel azt a nagy fát abba a nagy vízbe belévágná, hű, az mekkorát csubbanna!** 'lehetetlen, gyermekded képzelődés, fantáziálás' – Ha egy élénk képzelőerejű gyermek fantáziálni kezd, és valami döreséget, képtelenséget mond, olyankor mondják el ezt a szürrealista képsorozatot. A képtelen képek funkciója a tréfás rendreutasítás, a gyerek ráébresztése arra, hogy valótlan, lehetetlen dolgot képzelt és beszélt.
→ *gyümölcs* (A fa kidől, s a gyümölcs szértehull.)
→ *hajlít* (A fát addig kell hajlítani, amíg hajlik.)

FA (tüzifa)

→ *kenyér* (Rossz kenyér s rossz fa nincsen.)
→ *kutya* (Úti a kutját fa nélkül.)
→ *bükkfa* (Aki elmént, hogy a bükkfánál jobb tűzifát keressen, az még odavan.)

FAL (főnév)

160. **Nem mënnyen tölle a falnak.** 'vmi jóból nem kap túl sokat' – A jelentésben benne van az is, hogy nem szédül meg tőle.

FAL (ige)

→ *eszik* (Faljon otthon, s egyék nálunk!)

FALLITT²⁰

161. **Fallitt oda.** 'arrafele tart, húz, ragaszkodik hozzá' „Hát látam, hogy a gyermek es fallitt oda hëzza.” – A „fallitt” szó a nem egyenesen, hanem oldalra félrejáró szekérkerék szabálytalan mozgására vonatkozik. Jelentése: 'félrejár'. Rokon szólás: „Húz hëzza.”

162. **Fallitt fére.** 'nem az előírt úton jár, el akar távolodni vmitől' „Addig fallittott fére, hogy végül otthagytott egësszen.” – Lásd még az előző szólamagyarázatot.

¹⁹ Dögvész.

²⁰ Félre jár, nem az előírt módon halad.

FAR

163. **Fénn hordja [félveti] a farát.** 'büszkén, peckesen jár' „Téri még fiatalasszon, né, a farát hogy félveti!” „Még jól férhez tud menni, jól fénn hordja a farát!”

FARHÁM

164. **Farhamba ül.** 'megmakacsolja magát' „A gyermek farhamba ült, még csak azért sem akar tanulni.” – A húzni nem akaró ló beleült a farhamba, megmakacsolta magát.

FARKAL

165. **Farkal (vki után).** 'követ vkit, nem marad el tőle' „A gyermek egész nap ott farkalt az anyja után.” – Úgy követi, mint a fark az állatot: ide oda jár, de tőle el nem marad.

FARKAS

166. **Farkasok döge!** – Szitokszó állatnak, főleg lónak.

167. **Csíkba a farkas nem észli még a telet.** 'a tél, a hideg nem marad el'

→ *gyapjú* (Lágy pásztor mellett gyapjat szarik a farkas.)

FARKAZÓ

168. **Hágóra farkazót ne vigy!** 'ha nehéz feladatot kell elvégezned, ne vigyél magaddal még olyasvalakit (pl. gyermeket), aki a feladat elvégzését a maga igényeivel nehezíti' – A farkazó a terüvel megrakott szekér után kötött fa, amit lejtőn fékezés céljából szoktak a szállítmány után kötni.

FAROK

169. **Farka válogassa a szítát.** 'az eredet, az alapanyag meghatározó jelentőségű, különbség van a dolgok között; rossz alapanyagból nem készülhet jó dolog' – A fátolszita készítéséhez lószórt használtak. A lószőr milyensége döntő módon határozta meg a belőle készült szita minőségét. A szólást a különbségtétel érzékeltetésére használják.

→ *felbogoz* (Félbogozza a farkát.)

FASZ

170. **Áll, mind a fasz a lakadalomba.** 'idétlenül, bambán, ostobán áll' „Na, eridj innét dógodra, mit állsz itt, mind a fasz a lakadalomba?!”

171. **A bagoly a faszát leeresztette.** 'nehéz helyzet alakult ki, nincs mit tenni' „Ha a nagy terű alatt ebbe a nagy sárba a tengerszög le talál törni, akkor nézhessük magunkot, akkor a bagoly a faszát egészen leeresztette.”

172. **Cár a faszát tēgye belé!** – Szitkozódás.

173. **Elkapta a faszt dērēkba.** 'éppen sikerült v. éppen nem sikerült neki valami' – Mindkét értelemben használatos.

174. **A fasz se fáj.** 'nem érdeklí, rá se hederít' „Ha jól teli van a pénztárcája, neki a fasz se fáj, hogy lész-ē termés az idén vaj nem.”

175. **A faszával együdős.** 1. 'nem ér semmit, semmirekellő', 2. 'buta, bugyuta' – Népi értelmezése: „Az üdő eltört tőle, de ő se tud többet, mind a fasz.”

176. **(Ha megtörténik vmi, akkor) a faszunkra rējakönyökölhetünk.** 'ha bekövetkezik a baj, elromlik, tönkremegy vmi, akkor aztán búslakodhatunk tehetetlenül'

177. **A fejrēpet faszal nem lēhet mēgijeszteni.** – 'a nők bátran viselkednek a szexualitás terén, nem rettennek vissza a férfi nemi erejétől'

178. **A jó fasz nem vállogat (se nem számol).** 'nemi kapcsolat létesítésekor nincs tekintettel a női partner külső megjelenésére és életkorára'

179. **A tehen elejibe állj fával, s a fejrēp elejibe faszal.** – 'a nők a férfiakat szexuális teljesítményük szerint értékelik, s a férfinak meg kell felelnie ennek az elvárásnak'

180. **Veri a faszával a vizet.** 1. 'izgágáskodik, okvetetlenkedik' 2. 'akaratos, izgága módon biztat vkit vmire'

181. **Úgy áll fél a fasz.** 'véletlenszerűen kedve támad vmire' „Éccēr osztán úgy állt fél a fasz, hogy végül a munkát osztán mēgcsinálta.”

182. **Vigyorog [kacag] [röhög], mind a bolond a faszának.** 'hülyén, értelmetlenül kacag'

→ *bagoly* (Úgyelj, met a rézfaszú bagoly mēgreszell!)

FEBRUÁR

183. **Figurárius.** 'február' „A régi öregek úgy hitták februárt, hogy figurárius, met akármire képēs, figurás.” – A latin eredetű „februárius” tréfás népetimológiája.

FEGYVER

→ *fejbérp* (A fejrēpnek a szája a fegyvere.)

FEJ

184. **A bolond fej miatt a test sokszor sokat szēnved.** 'akinek nincsen elég esze a megélhetéshez, annak sok fizikai munkát kell végeznie'

185. **A feje arrafelē áll.** 'érdeklődik vmi iránt, vágyik vmire' „Gyermēkkoromba a fejünk örökkē az erdő felē állt.”

186. **Fejet hajt (vminek v. vmi elōtt).** 'elismer vmit, engedelmeskedik vminek, megalázódik vmi elōtt' „Ha nem hajtok fejet a törvének, az állatorvos nem ad igazolást.”

187. **A fejín kērēsztülēs.** 'mindenáron, semmilyen erőfeszítést nem kímélve' „A fejemēn kērēsztülēs odamēnyk!”

188. **Haza [hazafelē] áll a feje.** 'haza szeretne menni; bármelyik pillanatban hazaindul' „A tehennek a csordába hazaáll a feje, met kicsi bornya van otthon.”

189. **Mēgēszi a fejitēs.** 1. 'sokat veszszszik vele' 2. 'sokat eszik, kieszi mindenből'

190. **Nincs feje félnōttyire.** 'gyermekesen, meggondolatlanul viselkedik' „Ugyanbiza fejed félnōttyire van-ē ez a viselkedēs?”

191. **Veri a fejibe.** 'erölteti bele' „Hát nemēs verēm én a fejibe, ha magától nem akarja!”

→ *bika* (Mindēn türkös bika a maga fejire hányja a fōdet.)

→ *kalász* (Az üres kalász fénn hordja a fejit, a teli pedig le-hajtsa.)

→ *kötőfék* (Kihúzzák a kötőfékēt a fejből.)

→ *nap* (Süti a fejit a nap.)

→ *párna* (Az embēr, ahova a párnát letette, a fejitēs oda tēgye le.)

FEHÉR

192. **Fejérmájú.** ~ **Fejér mája van.** 'félrejáró asszony, aki állandóan kívánja a férfiakat' „Isten örözzön még a fejérmájú fejrénptől!” „Amelyik nőnek fejér mája van, annak nem elég soha.”

FEHÉRNÉP

193. **A fejrénp száját nem lehet bédugni.** 'a nőket nem lehet elhallgattatni'

194. **A fejrénpnek a szája a fegyvere.** 'a nők a szavakkal szereznek érvényt akaratuknak'

→ *ló* (A lónak s a fejrénpnek ne higgy!)

FEKETE

195. **Olyan fekete, mind a kent kas²¹.** 'szurokfekete' „A két gyermek, amikor az apjuk hazahozta őket a pityókaszedőből, olyan vót, mind a kent kas.” – A vesszőkosarat, a „kast” szurokkal kenték be, ezért fekete volt. A szólást inkább emberre használják.

FELBOGOZ

196. **Félbogozza a farkát, s elmegy.** 'büszkén, elszánással, magát kicicomázza elmegy' „Égy darabig dógozott velünk, de osztán egyszer csak félbogozta a farkát, s elmént.”

FELCSATTAN

197. **Félcsattan az üdő.** 'kitisztul az ég' „Hirtelen félcsattant az üdő, s hideg lett éjjelre.”

FELCSESZ

198. **Félcsészik a seggit.** ~ **Fél van csészve a segge.** 1. 'fel van bujtatva vmire' „Félcsésztek neki és a seggit, hogy követelje vissza a földet.” 2. 'fel van ingerelve, mérges'

FELÉ

199. **Jó felé [nem jó felé] beszélget.** '[nem] érti a helyzetet, illetve van [nincs] tudomása vmiről, és [nem] arról beszél, amiről kellene; helyes úton [tévedésben] van' „Láttam rajta, hogy nem jó felé beszélget, úgy hiszém, összetévesztett éngém valakivel.”

FELÉBRED

200. **Félébred (vki).** 'észhez tér, rájön vmire' „Na, hát te és félébredtél-é?” „Félébredtek, hogy má elméntek, akiktől a pénz kellett volna kapják.”

FELFÚJ

201. **Nem lehet félfújni (vmit).** 'nem lehet gyorsan, egykettőre elvégezni, idő kell hozzá'

FELHŐ

202. **Mindenütt van félhő.** 'minden háznál, családban van kisebb-nagyobb nézeteltérés'

FELHÚZ

203. **Az égyik féltsziccsa, s a másik félhúzza.** 'ellenkező módon cselekednek' „Ha ők ketten házastársak, akkor ha az égyik féltsziccsa, akkor a másiknak kell azt félhúzni.” (ti. helyre kell hoznia a társa hibáját)

FELJÁR

204. **Féljár (vmit).** 'belelép vmibe' „Ha a terhes asszon a halottmosdató vizet féljárja, bangó²² gyermeke születik.”

FELKEL

205. **Keljeték fél, gyermekék, / kását főztem, égyeték!** – Gyermekmondóka. Reggel így ébresztik a gyereket.

206. **Kelj fél, met a vándor [kódus] a hetedik [harmadik] falu végén má megpihent!** – Reggel így ébresztik a gyereket.

FELLOVÁSZ(OL)

207. **Fellovászol (vkit vmire).** ~ **Fellovászolja [fellovászsa] magát (vmire).** 'felbízta, fellelkesít vkit vmire' „Fellovászoltuk magunkot, hogy menjünk el mü és nyaralni a Búdösbe.”

FELÖLEL

208. **Félöleli a világot.** 1. 'kapzsi, telhetetlen' „Olyan fajták, hogy félölelnék a világot.” 2. 'túl sokat akar' „Nem lehet félölelni a világot.”

FÉLREÜT

209. **Félreüti magát.** 'félrebújik, meghúzódik vhová' „Mikor látta, hogy jövünk, égy bokor mellé félreütte vót magát.”

FELTAPOS

210. **Féltapod (vmit).** 'akarva-akaratlanul összeszed vmit, hozzáragad vmi, feltapos vmit' „András bá azt a léjánkat valahol csak féltapodta vót, met az nem a feleségitől vót.”

FELTASZÍT

→ *félhúz* (Az égyik féltsziccsa, s a másik félhúzza.)

FÉNYES

211. **Fényes, mind a Salamon töke [tökéletés ábrázattya].** 'fényes, ragyog, nagyon ki van tisztítva' „Na, ebből most má elég, éppe eleget vikszoltad, olyan fényes immá, mind a Salamon töke.”

FÉREG²³

212. **A férég és megunja égy likra járn.** 'az egy nővel fenntartott nemi kapcsolat unalmas'

→ *szalonna* (Amétt a férég a szalonnát mérgrágtá, azétt a szalonnát még nem kell elvetni.)

FING, FINGIK

213. **Belé lehet fingani.** 'üres tárgy, ami csak tele értékes, pl. erszény'

214. **Beléjő, mind a ló a fingásba.** 'könnyen, gyakran csinál vmit' „Úgy beléjöttünk ebbe a munkába, mind a ló a fingásba.”

215. **Finggal nem lehet tojást festeni.** 'értéktelen dologgal, nem megfelelő, olcsó hozzávalókkal nem lehet ténylegeses, jó eredményt elérni' „Próbálkoztam én és vele, de nem létt jó belölle, met hát finggal nem lehet tojást festeni.”

216. **Forog, mind a fing a férédőbe.** 'forog körbe' „Nem tudta merre induljon, csak forogott ide-oda, mind a fing a férédőbe.”

217. **Lefingja magát.** 'leszerepel, levizgázik, felsül, megbukik' „Jól lefingotta a malac magát.” (ti. olcsó)

218. **Az ördög beléfingik a puliszkalisztb.** 'nem sikerül, elromlik vmi'

²¹ Kosár.

²² Hülye, gyengeelméjű, oligofrén.

²³ Egér.

219. **Rúg a fingja után [fingjához].** 'büszkélkedik, hivalkodik vmivel, előkelősődik, kényeskedik' „Ha valahova valami ajándékot kell adni, akkor most a szegén ember és bőcskődik, rúg a fingja után, de osztán végül megehézi az ajándékot.”

220. **Sarkig érőt fingik.** 'azt gondolja, hogy csak szellenteni fog, de elszámítja magát és elhelyett lefossa magát'

221. **Te csak akkor szólj, ha a vénasszon fingik (s akkor es csak azt, hogy mégiszom, mégiszom, nannámasszon).** 'hallgass, ne beszélj' – Általában kotyogó gyermekhez intézik, tréfásan.

→ *tej* (Beléfingik a tejbe.)

FOG (főnév)

222. **Kihúzzák a fogát.** 'baj éri, erejét veszti' „A fogát kihúzták neki és szegénnek, hogy a fiával a nyáron az a baleset történt.”

FOG (ige)

223. **Fog rajta (vmi).** 'van kedve hozzá, akarja' „Akárhogy el van fáradván, még most es fog rajta a löversény, elmént, hogy megnézzé!”

224. **Fog (vki vmin vmit).** 'pénzt nyer rajta, jól jár vele' „Jót fognak ezen a sok pityókán, ha el tudják adni.”

225. **Fogja (vmi).** 'szeretne vmit, vmitől belsőleg nem tud szabadulni, amit szeretne' „Eróst fogja a bál.” „Nem fogja a ménés.”

FOKA

→ *él* (Van éle s foka.)

FOLT

→ *lyuk* (Lakra esik a fót.)

FOROG

→ *papvirág* (Forog, mind a papvirág.)

FORRIK

226. **Forrik [forradozik, kiforrik] (vmi).** 'készül vmi' „Akkor má forradozott a helyzet, s reja egy évre ki es ütött a világháború.” „Forrt benne a méreg, alig várta, hogy találkozzanak.”

FOSZT²⁴

227. **Fosztot vet.** 'meghal' „Az öreg egy tavaszon szépén fosztot vetett, s otthagya ökök magikra.” – A magyar nyelvterületen általánosan ismert mágikus rítus, hogy a gyermekágyas asszonynál, eltávozáskor egy öltözetről letépett rongydarabot, cérnát stb. dobna a földre – székely tájszóval: „fosztot vetnek” –, hogy az anyatejet ne vigyék el. Ebből ugyanis mindkét félre baj származhat: a gyermekágyas asszonynál elapad, az akaratlannal rontó másik asszonynál pedig meggyűlik a tej. Utóbbinak meggyulladhat, megdagadhat tőle a melle is. Ha a rontó személy valamit ledob magáról, akkor tulajdonképpen önmagát hagyja ott a „kicsi bubás asszonynál”, és így nem viszi el a tejet. Az érintéses mágia alapuló rítus helyett már a gondolat is elégséges, ezért távozáskor köpködést imitálva – esetleg épp a „fosztvetés” közben – mondani kell: „Ppü, ppü, nem kell se tejetek, se ámotok!” A 'meghal' jelentésű „fosztot vet” esetében hasonló mágikus cselekvésről van szó: a „foszt” (rongy) földre dobása az illető személy földre kerülését, azaz halálát jelenti. A kifejezés stílusminősítése: durva.

²⁴ Rongy.

²⁵ Fújtató.

FÖLD

228. **A föld örökbe veszi.** 'meghal és eltemetik'

229. **Földhöz üti magát.** 'összeesik, elájul, rosszul lesz, elpusztul' „Égyet nagyot villámlott, s hát a ló attól földhöz ütötte magát.”

FÚJ

230. **Fú(j) (vmit).** 'mond, hirdet, véleményt nyilvánít' „Mindenkifújja az övét, me mindenkinek van egy kürtje.”

FÚJTATÓ

→ *vas* (Vagy a vasat ütni kell, vagy a fúvót²⁵ nyomni kell.)

FUT

231. **Fut az esze.** 'gondol ezt is, azt is összevissza.”

232. **Még fut (vmi).** 'nem kapta még meg, ami jár neki, amit megígértek neki' „A lakadalomba mondatott ajándék hol megkerült, s hol még fut most es.” „Fut még a pénz, ami jár neki.”

FŰ

233. **Se fű, se rend²⁶ (s észéd a magadét mellette).** 'nincs eredménye a munkának, miközben költségeid vannak vele' – Ha nagyon vékony a fű a kaszálón, kaszálás után nincsen lekaszált rend sem, de már lábon álló fű sem. Noha nincs haszon a munka után, a kaszálás költségeit nem lehet megspórolni.

FÜL

234. **Az embérnek két file van: az egyikén bé, s a másikon ki.** 'meg se hallja, rá se hederít vmire'

→ *erdő* (Az erdőnek füle van, s a mezőnek széme van.)

→ *tökedik* (A fülbe tökedik.)

FÜRKÖT ÜT

235. **Fürköt üt (vmi).** 'elfogy' „Fürköt ütött a pálinka.” „Ha a szalonna fürköt ütött, az nagy baj vót.” „A kényerünk fürköt ütött, s még nem tudok sütéshez készülni.”

FÜST

236. **A füstöt a tűz melegített szénvedni kell.** 'a haszonért a kelemetlenséget is túrni kell' „Az öregasszon sokat mond, de a tűz melegített a füstöt es el kell szénvedni.”

237. **Ahol tűz van, ott füst es van.** 'ahol együttélés van, ott van nézeteltérés is'

GAC²⁷

238. **A gac nem szúrja ki a szemit.** – **A gac nem esik belé a szemibe.** 'erős, sűrű szemöldöke van' „Az öregnek a gac nem esik belé a szemibe.”

239. **Gac embér.** 'rosszindulatú, akadékoskodó személy' „Feri, ha nem fékéné, ejiszé még gacabbak vonának.” „Hótakról vagy jót, vagy semmit, de gac embér vót erőst.” – A „gac” főnév itt melléknevesül. Jelentése: 'hitvány, rosszindulatú, akadékoskodó'.

GAGYA

240. **Nem éccerre húztuk fél a gagyát!** 'idősebb, tekintélyesebb vagyok, add meg a tiszteletet'

²⁶ Kaszálás után sorokban fekvő széna- vagy sarjűfű.

²⁷ Vékonyabb faág, cirme.

GAL

241. **Bolond embér, ki mindén galhoz hëzzarúg.** 'bolond ember, aki mindenbe beleköt, sokat akadékoskodik'

GARAS

→ *krajcár* (Jobb a sűrű krajcár, mind a gyér garas.)

GAZDAG

→ *adósság* (Akinék adóssága nincsen, az má gazdag.)

GAZDASSZONY

242. **Teli kamarának okos gazdasszonya, s az üresnek buta. – Üres kamarának bolond gazdasszonya, s a telinek okos.** 'a világ a látszat után ítél, az eredmény alapján ítélik meg az ember képességeit'

GANCI²⁸

243. **Olyan, mind a ganci pëte²⁹.** 'horgas' „Ez a kaszakarta olyan, mind a ganci pëte.”

GARAS

244. **Az én szavam annyi, mind a régi ötgarasos: nem jár.** 'nem veszik figyelembe a véleményemet'

GERENDA

245. **Gërenda van.** 'olyan személy van jelen, aki előtt a dologról nem szabad beszélni' – Legtöbbször gyermekre mondják, de lehet illetéktelen személy is.

GÓC

246. **Olyan meleg van, hogy a kutya a nyelvit a góc alatt kivetí.** 'kánikula van'

GYALÁZATOS

→ *alázatos* (Minél alázatosabb, annál gyalázatosabb.)

GYENGE

247. **Gyënge [gyëngécske], mind a Lajos Jóska értesítője (met abba és csak egy ötös vót, az és magaviseletből).** 'gyenge, értéktelen' – A gyerek édesanyja mentetetni akarván a nagyon rosszul tanuló fiát, azt mondta, hogy az értesítő „gyëngécske”, holott a gyerek egyetlen tárgyból sem érte el az átmenő ötös osztályzatot, csupán magaviseletből volt ötöse, abból viszont már a hatos is bukást jelentett.

GYAPJÚ

248. **Lágy pásztor mellett gyapjat szarík a farkas.** 'ha nem elég határozott, erélyes egy ügy megbízott felelőse, akkor a rábízott vagyomból mások garázdálkodnak'

GYEHENNA

249. **Nincs Gyëlnába [Gyëhënnába]!** 'közel van, el lehet oda menni, ha szükséges'

GYERGYÓ

→ *kereskedik* (Ha kereskedni akarsz, Gyërgyóba kell mënj.)

GYŰLÖLET

250. **Örökösödëskor valamit [vagyont] mëgszërëlni a legnehezebb, de a gyűlöletët a legkönnyebb.**

→ *szerele* (Vagyont szërëlni nehéz, de gyűlöletët annál könnyebb.)

GYÜMÖLCS

251. **A gyümölcs mëg van érve, akármikor leeshet.** 'öreg ember, aki kész van a halálra'

252. **A fa kidóll, s a gyümölcs szërtehull.** 'a családot v. közösséget összetartó tekintélyes idős személy meghal, az utódok pedig eltávolodnak egymástól'

HÁGÓ

→ *farkazó* (Hágóra farkazót ne vígy!)

HAJ

253. **Addig mënyen [mënjën], míg a haja elhull.** 'a méltatlankodó, követelőző személy mehet, amerre lát, nem kell törődni vele'

HAJ

→ *kéz* (Sok kéz a hajba és jó.)

HÁJ

254. **Váljék hájjé!** – Étkezés után mondják, feleletképpen arra, amikor valaki megköszöni az ételt. Tréfás tartalmú. Jelentése: 'egészségünkre!' Ritmikusan mondják. A hangrendi illeszkedés elmaradása (nem: hájjá!) a rím kedvéért történik, ami önmagában is humoros nyelvi forma.

→ *kutya* (Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádjá vissza.)

HÁJGOMOLYA

255. **Olyan, mind a hájgomolya.** 'túlságosan kövér, kerekded formájú' „Olyanyok vótak a bárányok, mind a hájgomolya.”

HAJLÍT

256. **A fát addig këll hajlittani, amíg hajlik.** 'a gyermeket kicsi korban kell megnevelni, mert később, amikor már a rossz szokások rögzültek benne, nem nevelhető'

HALÁL

257. **Amióta a halált fëltalálták, az élet nem biztos.** 'az élet bizonytalan, bármikor jöhet a halál'

HALLGAT

→ *lakat* (Hallgat, mind a lakat.)

→ *üdő, üdőjárás* (Az üdő hallgat, s telik.)

HAMAR

258. **Siess hamar, járj lassan, ügyelj, nehogy elëssél!** – Ritmikus, tréfás mondóka, amit olyan útnak indulóhoz intéznek, aki valamilyen határozott céllal indul el, s akit onnan visszavárnak.

HÁNY

259. **(Eröst) nem hányja.** 'kevés darab van vmiből' „Számoltam, hogy hány apróbuglyát gëreblyëltünk ëssze, de vékon vót a rend, úgyhogy eröst nem hányja.”

HARAG

→ *disznópásztor* (Haragszik a disznópásztor, s a falu nem tudja.)

→ *kaláka* (Kalákába haragot nem tartunk.)

HARANG

260. **Harangöntő üdő van [lësz].** 'nagyon hideg van [lësz], tiszta égbolttal' „Úgy nëzëm, ma ëjjel és harangöntő üdő lësz.”

²⁸ Lúd hímje.

²⁹ Nemi szerve.

HARMAT

261. **Olyan, mind a harmat.** 'könnyen, észrevétlenül tovatűnik, elszáll' „Úgy fut az üdő, mind a harmat.”
→ *idő, időjárás* (Fut az üdő, mind a harmat.)

HAS

262. **Jól ményén a hasa (vmitől).** 'élvez, használ vmi jövedelmező dolgot' „Amíg ő vót a vágtréfelelős, jól mént a hasik, de most má ejiszé alábbhagyták egy kicsitt a nagy mēggagdagodást.”

263. **A szűköt kiveti a hasából.** 'jóllakik'

HÁT

→ *lófasz* (Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégés a segibe szokik.)
→ *szánkázik* (Szánkázik vki hátán.)

HÁTRA

→ *elé* (Elé s hátra.)
→ *elé* (Se elé, se hátra.)

HÁTRAMARADÁS

264. **Ha vasárnap misére nem mēnsz, az egy nap éléhaladás, s utánna három nap hátramaradás.** – A katolikus vallásos hit szerint a vasárnapi mise elmulasztásáért Isten megbünteti az embert, például azzal, hogy a következő héten nem halad a munkájával.

HAZAÉR

265. **Hazaér.** 'észhez tér, magára talál' „Amikor az órát ősszel visszaviszik, én és haza vagyok érve.” „Na, hazaértél-e?”

HÁZASSÁG

266. **A házasság egy nagy hordó valami, s rajta legfőjje van egy kicsi méz.**

267. **A házasság ingyen van, de annyit és ér! A válás pénzbe kerül, de még és éri!** – Tréfás.

268. **A házasodás olyan, hogy az embēr szēmit békötik, egy nagy terēmbē bevezetik, ami lēánval teli van, ott ő ēgyet mēgfog, s az az övé.** – Az epikus történet példázat, proverbium értékű.

HEGY

269. **Vőgyből hēgyet nem tőtünk.** 'a szegény ember ne gazdagítsa tovább a gazdagot'

HEGYEN-VÖLGYÖN

270. **Vigyázz, met úgy kupán váglak, hēgyēn-vōgyōn lakadalmat látsz!** – Tréfás fenyegetés.

HEGYESEN

271. **Nagy hēgyēssen (tesz vmit).** 'nagyon büszkén, kihívólag' „Nagy hēgyēssen mēgérkēztek két cifra lóval.” „Nagy hēgyēssen sūt a Hód.” „Nagy hēgyēssen elmēntek.”

HELYEZKEDIK

272. **Helyezkēdik, mind Kēcckēcc jeddzō Bakalatt.** 'nem találja a helyét; így is, úgy is próbálkozik, hogy vmi jól sikerüljön' – Az első világháború előtti tagosítás idején a falu jegyzője, akinek a gúnyneve Keccecc volt, a kitűnő, első osztályú földjeit

egy silány, terméketlen, hetedosztályba sorolt legelőterülettel cserélte el a határ Bakó aljának nevezett távoli részén, mert arra számított, hogy a csíkszeredai katonaság ott fog lőteret létesíteni, és ő majd akkor az államnak jó áron eladja a tagosításkor szerzett birtokot. A terv azonban nem vált be, a lőtér máshol létesült, és noha ő hétszer annyi földet kapott, mint amennyije eredetileg volt, a hatalmas silány terület végül a nyakán maradt.

HESS

273. **Hēssel [dobbal] nem lehet verebet fogni.** 'zajjal, ijesztséssel nem lehet megszerezni azt, amihez csak óvatossággal, figyelmességgel lehet közelebb kerülni'

HÉTÖRDÖG

274. **Hétördög (vki).** 'élénk, gonosz' „Ez a gyermek hétördög!”

HEZZAHARAP

275. **(Ügyelj, met) hēzzaharapsz!** 1. 'póruļ jársz, kikapsz, megverlek' „Arra ügyelj, hogy hogy hēzzaharapsz!” 2. 'erőszakos halállal meghalsz, elpusztulsz' „Minnyá olyant kapsz ēgyet, hogy hēzzaharapsz!” – Bizonytalan a pontos jelentés, de az erős fenyegető tartalom egyértelmű. Vonzat nélkül használják, tehát magából a szólásból nem derül ki, hogy mihez is „harap hezza”.

HIBA

→ *bog* (Fa bog nélkül, s embēr hiba nélkül nincsen.)

HIBÁS

276. **Hibás [elhibázott, elhibádzott] (vki, vmi).** 'magtalan, terméketlen' „Hibás vót a juh, s nem fíjadzott.” „Nem lētt gyermēkik, met elhibádzott asszon vót a felesége.” (Lásd még: *elhibázik*)

HÍM

277. **Nincs nagy híme [hímje] (vminek).** 'nem bonyolult, nem nehéz megcsinálni' „Nincs nagy híme annak, géppel mindenki tud kaszálni.”

HISZ

278. **Sēnkinek nem lēhet hinni, míg meleg, s ha meghūl, még kutyább, met viteti magát.** 'nem lehet bízni senkiben, aki él' (tréfás)

HINTA

279. **Ēgyágú hintát köt.** 'felakasztja magát' – Tréfás.

HIT

280. **Kikapja a hit³⁰ után valót.** 'örököl' – Eredetileg a házastárs örökösödésére vonatkozhatott, aki a házastársi eskütétel (hittétel) alapján örökölt.

HÓ

→ *esik, eső* (Ess s havaz, / így lész tavasz.)

→ *kutyaszar* (Kihēgyēződik, mind a kutyaszar a hóból.)

HÓHÉR

281. **Hogy a hójér vágja el a nyakadot!** – Régi káromkodás, szitkozódás. Az ilyen típusú szitokszavakat, átkokat, amelyekben, amelyekben nem szerepel Isten neve, nem tartották vétekeknek, keresztény emberhez méltatlannak.

282. **Ki minek nem mestēre, annak hójēra.** 'ha nem értesz valamihöz, ne csináld, mert elrontod'

³⁰ Itt 'eskü' jelentésben. A „hitet tesz” jelentése: 'megesküszik'.

HOLD

→ *Nap* (A Napnál dógozom, s a Hód fizet.)

HOLDVILÁG

→ *kutya* (Ábrándozik, mind vak kutya a hódvilágnak.)

HÓNALJ

283. A **hónya alatt van** [tartja, elfér stb.]. 'védelmezi, óvja, dédelgeti' „Hát a szóga nem és szokott a mestér feleséginek a hónya alatt hálni!” „A kazánt, amivel megtörtént a baj, a mérnökkel ketten hagytuk vót víz nélkül, de a vezetőség a mérnököt nem akarta erőst égetni, s így osztán a mérnök hónya alatt valahogy én, a kazánfűttő és elcsúsztam, én és megmenekültem a bajból.”

HOPP

284. **Éccërr hopp, s máccor kopp.** 'hol jól megy a sora, hol rosszul'

HURKA

→ *munka* (Több a munka, mind a hurka.)

HÚS

285. **Vátozik, mind a Pëtrás Vilma [Méhës Bélla] hússa.** – **Fog ez még vátozni!** 'a jóra rossz is fog következni' – A szólás hátterében megtörtént esemény áll. A faluban egy háznál állatot – marhát vagy disznót – vágtak eladásra, és a hús kimérését egy Méhes Béla nevű mészárosra bízta. A mészáros minden vásárlónak arányosan mért színhúst is és csontot is a vásárolt mennyiségnek megfelelően, hogy az eladásra szánt levágott állat mindenestül elkeljen. Egy nagyobb mennyiséget vásárló asszony, Petrás Vilma, amíg a mészáros csak a szép színhúst rakta a mérleg tányérjára, folyamatosan lelkendezett, dicsérte a mészarost, aki közben sokat sejtetően mondogatta, mormogta: – Fog ez még vátozni! Fog ez még vátozni! – Végül valóban egy hatalmas csontot is odadobott a mérleg tetejére, amitől a vásárló asszony elhült, majd elkedvetlenedett. A humoros esetnek sok szemtanúja volt, az eset híre hamar szertefutott a faluban. A történetből keletkezett a „fog ez még vátozni!” humoros, hasonlító jelentésű szólás is.

HÚSVÉT

→ *kolbász* (Vége van, mind a húsvéti kolbásznak.)

HÚZ

286. **Ésszehúznak (vki vki kikkel).** 'szembenállnak, egymásra támadnak, összeverekednek' „A testvérek jól ésszehúztak.” „Éssze van húzva Szénkirály s Szénkirály.” (értsd: 'belső konfliktus van a faluban')

HÚDÍT³¹

287. **Húdit (vkit).** 'hiteget, csábít, bolondít' „A szērëdai Vlád pap csinálta a görög katolikus vallást itt. A múlt román világba húdítotték a népet, hogy ha valaki átoláll, nem kell képét³² fizetni.”

IDEGESÍT

288. **Az embër olyant nem tarthat [ne tartson] a háznál, ami idegësíti.** 'a háznál lévő pálinkát meg kell inni' – Tréfás

IDŐ, IDŐJÁRÁS

289. **Énged az üdö.** 'enyhül a fagy, melegedik az időjárás' „Fëbruárból má csúszunk ki, s ejiszë osztán énged az üdö má valamit.” „Nem akar éngedni az üdö égy csëppët!”

290. **Fut az üdö, mind a harmat.** 'gyorsan múlik az idő'

291. **Jó üdö van, me nem ess!** 'nem igaz vmi; nem úgy fog történni, ahogy eltervezik' „Azt mondog, végyünk lovat? Jó üdö van, me nem ess! Hát ki csinál neki szénát, amikor má öregëk vagyunk? – A szólás gúnyos, ironikus.

292. **Kitelik az üdeje.** 'magától meggyógyul' „Fájt a vállam. Közbe vëttëm gyögyszërt és, ittam pálinkát és, s osztá nem tudom melyik, de használt. De inkább az üdeje kellett kiteljen ejiszë. Föleg pihenés kellett neki.”

293. **Ügy csinál ez az üdö, mind a kicsi gyermek, melyik belëszarik a nadrágba, s nem mer mozdulni.** 'eső előtti mozdulatlan csend, súlyos, esővízzel terhelt felhőkkel'

294. **Az üdö hallgat, s telik.** 'észrevétlenül múlik el az élet'

295. **Az üdö künn hál.** 'hideg az éjszaka' „Az éjjel az üdö künn hált, rëggelre a víz vastagon befagyott a válluba.”

→ *felcsattan* (Fëlcsattan az üdö.)

→ *harang* (Harangöntő üdö van.)

→ *lág* (Lág embërnek eröss üdö.)

→ *lereked* (Lereked az üdö.)

→ *letejel* (Letejel az üdö.)

→ *megáll* (Mëgáll az üdö.)

→ *nyílik* (Nyílik az üdö.)

IGAZSÁG

296. **Igazat tészën.** 'igazságot tesz, ítélezik' „Gyere fiam, tégy igazat, met ez a bolond Hërmán aszondja, hogy a föld forog! Forog a szëme világa!”

297. **Mindënkinek igaza van, csak szërre³³ [de nem ëgyszerre, hanem csak szërre].** 'több igazság van, de egyidejűleg, ugyanabban a helyzetben nem érvényesek'

IMÁDKOZIK

298. **Jól immádkozott.** 'sikerült neki, szerencséje volt' „Na, te osztán jól immádkoztál, hogy ëlyen szërëncse ért!”

IMAKÖNYV

→ *ló* (Immádságos könyved lënnék, de lovad nem!)

IRIGY

299. **Sok irigyët, s kevés szánót!** 'jobb ha irigylik az embert, mint ha szánják'

ÍR (főnév)

300. **[Csak] úgy osztogassa, mind az íret.** 'szűken, meg gondoltan méri, keveset ad belőle' „A tavaly kicsi pityókánk lëtt, úgyhogy még vënni és kellett mástól. De osztán én azt a nëhán zsák pityókát úgy osztogattam, mind az íret, hogy valahogy tartson ki addig, amíg osztán újraragadunk.”

ISTEN

301. **Fënn az Isten!** 'az Isten mindenről tud, és igazságot szolgáltat mindenkinek' – Olyankor mondják, amikor nincs remény földi igazságszolgáltatásra. „Ügyelj, met fënn van a Jóisten mindënkinek!”

302. **Helyettünk Isten mást ne adjon!** 'élünk sokáig' – Köszöntésformula, pohárköszöntéskor.

³¹ Hiteget, csábít.

³² Egyházi adó.

³³ Sorra.

303. **Hogy az Isten silyessezse el!** – Átokformula.

304. **Isten adjon jó komai szeretetet!** – A komák koccintáskor így köszöntik el a pálinkáspoharat.

305. **A Jóisten se nem siet, se nem késik.** 'megbünteti az Isten' – A katolikus vallásos mentalitás szerint a bűn nem maradhat büntetés nélkül. Az isteni igazságszolgáltatásra akkor is időben sor kerül, amikor a bűnös a földi igazságszolgáltatás elől látszólag megmenekül.

306. **Méjénk a munka, Istené az áldás!** 'az embernek el kell végeznie a mezőgazdasági munkát, de tovább tehetetlen, csak bízhat a munka eredményében' „Minősített vetőmag ide vagy oda, a méjénk a munka, az Istené az áldás. Ott vethetsz akármit, az Isten, ha akar, akkor ügyés ad vagy nem ad.”

307. **Úgy kéri, mind az Istent.** 'nagyon rimánkodva kéri' „Úgy kértük, mind az Istent, hogy ne foglalkozzon vele.”

308. **Van-é lelkéd s istened?** 'hogy nem sajnálsz?' „Ugyanbiza, hogy vót lelkéd s istened visszavenni tőlle?”

→ *bagoly* (Te, Isten baglya!)

→ *bolond* (Bolondnak az Isten és megbocsát.)

→ *elcsap* (Elcsapja, mind a Jóisten a legyet.)

→ *nap* (A napja istenibe.)

→ *úr* (Az Isten úrnak teremtette, csak pénz nélkül felejtette.)

ISZIK

309. **Melegén iszik.** 'lusta ember' „Ügyelj, nehogy melegén igyál!” – Gúnyos értelmű. Lusta, ímmel-ámmal, kelletlenül dolgozó emberre mondják.

→ *köd* (Mégigya a ködöt és.)

→ *pap* (Úgy, mind a pap: én iszom, s tük nézitek.)

ÍTÉL

310. **Elítél (vkit, vmit).** 1. 'halálra, pusztulásra szán' „Valamilyik disznót el kell ítéljük, methogy szükség van a pénzre, el kell adjuk.” 2. 'megszól' „Elítél az embért, nem lehet akár-hogy viselkedni.” 3. 'megítél, elbírál, ít(é)letet mond' „A közvélemény kell engemét elítéljen, hogy én helyesen beszélgetek-é.”

JÁR

311. **Beléjár (vmibe).** 1. 'tesz vmit, intézkedik a siker érdekében' 2. 'lekenyerez' „Ez végül jól sült el, de hát belé és jártunk eleget.”

312. **Elejibe jár (vminek).** 'elejét veszi vminek, megelőz vmit' „A te urad öregembër, de még jól tud dógozni, me te jól elejibe jársz!” (ti. jól táplálja, gondoskodik róla) „Jól bántak veled a doktorok a kórházba, met jól elejibe és jártunk a kezelésnek.”

313. **Járni jár, de nem jut.** 'jog szerint kellene kapnia, de nincsen miből neki adni'

JÁRÁS

314. **Járásai vannak, mind Bödő Mójzinak.** 'nem tudni, hogy merre jár a faluban, titokzatos helyeken tartózkodik' – Az illetőnek fűrészgyára volt az 1948-as államosítás előtt, emiatt mindig „járásai voltak” a faluban, sohasem volt otthon.

315. **Jártást [jártásba] vész(én).** 'határozottan, vmi cél érdekében gyorsan megy vmi felé' „A tehények egy darabnég jól értek itt a patak mellett, de osztán éccer megindultak, s jártást vették vót, úgyhogy alig értem őket utol.”

JAVÁN

316. **Amíg javán van [lész].** 'amíg ki nem kapsz, meg nem büntetnek azért, hogy nem teszed meg' „Amíg a javán lész, ezt csináld még!”

JÓ ÉJSZAKÁT!

317. **A tehényünk megbornyudzott, / égyet ünőt, égyet bikát, / adjon Isten jó éjszakát!** – Köszönésformula esti lefekvéskor.

318. **Jó éjszakát (vminek)! ~ Annak adjon Isten jó éjszakát!** 'nem lesz belőle semmi' „Hogy öt oda félvegyék, annak és adjon Isten jó éjszakát!”

JÓSKODIK

319. **Jóskodik (vki).** 'ügyködik, segíteni akar' „Zolti mit jóskodott, hogy Tibinek mosztot hoz?” „Ő és valamit jóskodni akar.”

JÖVŐ

→ *árpacipó* (Árpacipó s zablepény, / ezt hozta a szébb jövő.)

JUH

→ *könnyezik* (Könnyezik, mind a Bolygó Péter joha.)

JUHBÖR

→ *cigány* (Láttam én a cigán hátán juhbört és, s báránbört és!)

JUT

→ *jár* (Járni jár, de nem jut.)

KACAG

320. **(Erőst) nagyot ne kacagj!** 'ne bízd el magad, mert az ügy rosszul is végződhet'

→ *fasz* (Kacag, mind a bolond a faszának.)

KAKAS

321. **Kivette a kakas a vámot.** – A meghámozott főtt tojás hiányzó részére mondják.

KALÁCS

→ *szinte* (A testvérem szinte kapott kalácsot, de én egyáltalán nem.)

KALÁKA

322. **Kalákába haragot nem tartunk.** 'ha vkik egymással összevesznek, nem kell egyik párthoz sem csatlakozni és az illetőnek „segíteni” a haragtartásban'

KALAP

323. **A kalapot a szemibe behúzták.** 'megtévesztették, megvakították, becsapták' „Az onokái oda hëzza hazakötöztek, s az öregasszonnak a kalapot a szemibe behúzták, met a nyugdíját mind egy lejig elkötik.”

→ *szem* (A kalapot behúzzák a szemibe.)

KALÁSZ

324. **Az üres kalász fënn hordja a fejit, a teli pedig lehajtsa.** 'az igazi érték szerény, nem hivalkodó'

KÁLÁTOSKODIK

325. **Kálátoskodik.** 'kíváncsiskodik, beleüti az orrát vmibe, tudálékoskodik' „Állj félre innét, mit tátogsz itt, annyit itt ne kálátoskodjál!” – Bizonyára a „kárlátó” szó van a kifejezés háttérében. A régi székel faluban a kárlátók becsülték fel az elszenvedett veszteséget, természeti kárt, megállapítva a kárpótlásra való jogosultság mértékét.

KANÁL

326. **Letészi a kalánt.** 'meghal' „Az öreg a tavaly letette a kalánt, kapitulált.”

327. **Ejti el a kalánt.** 'marad le, késik el az étkezésről' „Gyere hamar, me a kalánt minnyá ejtöd el, ha nem sietsz!”

328. **Mindénki csak egy kalánval észik.** 'a tehetősebbeknek is csak emberi mértékkel tudnak elhasználni a megszerzett anyagi javakból'

KAPCA

329. **Úgy bánik vele, mind a kapcájával.** 'durván, tiszteletlenül bánik vkivel' „A legén ha meggyőződött, hogy a leján szereti, osztán úgy bánik vele, mind a kapcájával.”

KÁPOSZTA

→ *szalonna* (A szalonna a káposztát megiszabja.)

KÁPOSZTALEVES

→ *disznó* (A káposztaleves akkor jó, ha egy disznó belé van dögvölve.)

KAPU

330. **Ha a kapu tetejin bénéz, a tyúkok mind megdögölnék.** 'rosszindulatú ember'

331. **A kapuba törött el a lába.** 'el sem tudott kezdeni vmit, vmi már kezdet kezdetén megakadályozta benne'

→ *néz* (Ha a kapu tetejin bénéz, a tyúkok mind megdögölnék.)

KARD

332. **Két élős kard egy hüvelybe nem fér.** 'két össze nem illő természetű, erős akaratú személynek nem lehet egy helyen békésen élni'

333. **Könnyű a kardot kihúzni, de nehéz visszatenni.** 'könnyű a vizsályt, veszekedést, harcot elkezdni, de nehéz a békét helyreállítani'

KARÓ

334. **Karóba húz (vkít).** 'erővel rákényszerít vkít vmire' „Nem lehet mindénkit karóba húzni, csak azért met te úgy akarod.”

KARÓ

→ *orr* (Égy szaros karóval nem lehet felérni az orrát.)

KÁSA

→ *felkel* (Keljetek fél, gyermekék, / kását főztem, egyetek!)

KASSA

335. **Ésszejár Karsát, Budát.** 'mindent összejár, sokat kóvályog' „Mindenfelé vótunk, ésszejártunk Karsát s Budát, de nem kaptuk³⁴ még”

KATONA

336. **A maga fia katona.** 'mindkettő süket, nem értik egymást' „Közlelbb húzódtak egymáshoz, met a helyzet úgy nézett ki, hogy a maga fia katona.” – Az egyéni használatú szólás egy ismert anekdotikus történeten alapul. Két nagyot halló asszony beszélget: „– Néni, ejjiszé a maga fia katona? – Az nem, me katona. – Pedig azt hittem, hogy katona.”

KECSKE

337. **Ha kecskén szántok se (teszek vmit).** – **Inkább kecskén szántok!** 'inkább még nagyobb nyomorúságot, nehézséget vállalok, mintsem hogy ezt tegyem' „Ha kecskén szántunk, se mennyünk hézzik kőccsönétt.”

338. **A kecske a vonatot elkerüli.** 'a költés a keresetet meghaladja' „A gabonának nincsen ára, a szántás s az arattatás pedig sokba kerül, úgylahogy végül a kecske a vonatot elkerüli.” „Valahogy úgy kéne csináljuk, hogy légyen egy kicsi jövedelem és, hogy a kecske a vonatot végül ne kerülje el.”

KECSKEPÁSZTOR

339. **Minuka, Répa, Reték, / Poklonfalva meték³⁵, / Ha tivai kecskepásztor kellött nekték!** – A hagyományos világban keletkezett szólás arra célzott, hogy a falu három régi kecskepásztora – gúnynéven: Minuka, Répa és Retek – Tiva tizesbeliek voltak, amiből a távolabb eső Poklonfalva tizesbelieknek különféle hátrányaik származtak. Legújabbban, mivel a poklonfalviak szerint a megválasztott tivai polgármester több vonatkozásban is hátrányos helyzetbe hozta ezt a falurészt, a régi gúnyvers aktuális tartalmat nyert. Új jelentése: 'megérdemltek a sorsotokat, ha nem magatok közül választottatok vezetőt'.

KEMENCE

→ *néz* (Olyan széme van, hogy ha a kemencébe bénéz, a kemence tüze megaluszik.)

KENYÉR

340. **Azon a kényeren, amelyikén összevesztek, béküljenek és még.** 'a haragosoknak magukban kell megbékülniük, nem szabad a vitájukba beleavatkozni' – A régi nagycsalád idején közös kenyéren éltek a családtagok. Ha közöltük nézeteltérés támadt, a vitába nem volt tanácsos külső személynek beavatkozni, a családtagoknak egymás között kellett megbékülniük. A „kenyértörésre kerül a dolog” szólás ugyancsak a nagycsaládon belüli vitára, a közös kenyér eltörésének, megosztásának rítusára utal.

341. **Oda a tarisnyába kényeret kell tenni.** 'Messze van' – „Amikor Gyimesbe azt mondják valamire, hogy ahajt van, hát akkor oda a tarisnyába kényeret kell tenni.”

342. **Rossz kényer s rossz fa nincsen.** – A szólás szó szerint értendő: minden kenyér ehető, és minden fa elég a tűzön. A jelentsben ugyanakkor benne van (a) kenyér kultikus tiszteletének képzete is, ami általános a Székelyföldön: semmilyen kenyérré nem lehet azt mondani, hogy rossz, mert a szómagia által meggyaláznánk a kényeret, ami (amely) vallásos tisztelet tárgya. → *penész* (Ha te nem vónál s a penész, ki énné még a kényeret?)

KÉP

343. **Vátott képe van.** 'ijedt, sápadt arca van'

KERGETEGES

344. **Kergetegés bolond.** 'olyan bolond, aki kihívó módon zavarodottan viselkedik, esetleg fizikai mozgásán is látszik a belső zavarodottság' – A szólás alapja egy juhbetegség. Az ún. „kergetegés juhknak” az agyát „csimmasz” (lásd ott!) támadta meg, aminek folytán a juh körbe kezdett forogni, úgymond „megbolondult.”

³⁴ Találtuk.

³⁵ Nesztek!

KERÉK

345. **Még van kötve a kerek.** 'akadályoztatva van vmi által' „Az állatok miatt én soha nem mehettem sehova, nálunk még vót kötve a kerek örökké.”

346. **A világ kereke örökké eléfelé forog**(vissza nem fordul so-hase). 'a múlt soha nem tér vissza'

→ *megfut* (A kerek megfutott nála.)

KERES

347. **Ki mit keres, (hamar) megkapja.** 'aki kihívóan, tudatosan, tartósan rosszul viselkedik, végül óhatatlanul megkapja a büntetését, noha nem számít rá' – Fenyegetőleg is használják, például: „Ügyelj, met amit keresél, megkapod!”. Ti. az okatlan, kihívó viselkedésnek nincs ésszerű célja, csupán azt lehet elérni vele, hogy az illető megkapja érte a jogos és szükségszerűen bekövetkező megtorlást, büntetést.

KERESKEDIK

348. **Ha kereskődni akarsz, Gyergyóba kell mēnj.** 'Gyergyó a kereskedés helye' – Gyergyószentmiklóst az ott élő örmények miatt Csikban is kereskedővárosként tartották számon.

KERESZTFA

349. **Mászik fél a keresztfára.** 'képmutató, farizeusi módon áldozatot, szenvedést vállal' „Ki nem állhatom benne, hogy erőnek erejével mászik fél a keresztfára.”

KERESZTVÍZ

350. **A keresztvizet se hagyja még rajta.** ~ **A keresztvizet és leszēdi rólla.** 1. 'leszida a sárga földig' 2. 'minden rosszat elmondott róla' – „Vót, amit hallgasson, az anyóssa még a keresztvizet se hagyta meg rajta.”

KERESZTÜLLÉPIK

351. **Keresztüllépi**(k) (vmin). ~ **Atóllépi**(k) (vmin). 1. 'elhalaszt, elmulaszt, elhanyagol, ellustálkodik vmit' „Nem lehet mindēnēn olyan könnyen keresztüllépi, valamit komolyan és kell venni!” 2. 'nem törődik vele, fel sem veszi' „A legēn otthagya, de ő olyan könnyen keresztüllépett rajta, nem és jutott többet eszibe, hogy vót-ē szereteje vagy se.”

KERESZTÜLNÉZ

352. **Keresztülnéz** (vmit). 'elnéz, megbocsát vmit' „Keresztül kell nézni egymás hibáit.” „Valamit még keresztül és kell nézni, met ha nem, örökké üthessük egymást.”

353. **Keresztülnéz** (vmin). 'eltekint tőle, nem törődik vele' „Olyan a család, hogy ők valahogy örökké keresztülnéznek a bajokon.”

KERÍTÉS

354. **Ha nem bír az erejével, egy fával a kert³⁶ ódalát üsse.** 'ha nem bír magával, ha túlságosan erősnek érzi magát, akkor se csináljon bajt, hanem keressen inkább magának vmi pótcselekvést'

KEVÉS

→ *sok* (Ha sok vót elkőt, s ha kicsi vót, eltőt.)

KÉZ

355. **Égy kézre működnek [dógoznak].** 'egy cél érdekében, közösen dolgoznak' „Amikor 1889-be Szēmērján a postakocsit

kirabolták, a rablók égy kézre dógoztak valami kereskedőkkal, akik őköt félbérleték.”

356. **A keze után [kezihez] szoktassa.** 'megveri' – Rendszerint a férjre mondják, aki veri a feleségét. Gúnyos, ironikus értelemben használják.

357. **A keze se fog.** 'a nagy sietség miatt nem rendezettek, nem hatékonyak a kézmozdalatai, képtelen hatékony munkát végezni'

358. **Kezet fog** (vkivel v. vmivel). 'szövetkezik vele, összeadja magát vele' „Ha ezt a mesterségét választod, a szēgēnségvel örökre kezet fogtál.” „Nem kell az ördöggel kezet fogni.”

359. **Keze szennye** (vkinék). 'vmilyen kézzel, fáradsággal végzett munka pozitív tárgyi eredménye' „Ez a szép oltárterítő csak égy egyszerű asszony keze szennye.” „Ezt a székelykaput én faragtam, úgyhogy ez csak égy tanulatlan embēr keze szennye.”

360. **Nem keze ügye.** 'nehezére esik megcsinálni, lusta' „Nem vót keze ügye a répát megkapálni.”

361. **Nyújtsa a kezit.** 'megtesz mindent, amit csak tehet' „Nem úgy van-ē, hogy az orvos és nyújtsa a kezit, s amikor tovább má nem ér, akkor azt mondja, hogy én égyebet nem tudok csinálni.”

362. **Sok kéz a hajba és jó.** 'mindig jól jön a segítség, a sok munkás kéz'

363. **Űt a kezint.** 'dicsérő szóval, ajándékkal hízeleg valakinek vmilyen önös cél érdekében; vmivel rábiztatja vmire, ami neki jó; meggyőzi arról, hogy kedvezzen neki' „Tagosittáskor ha valaki ütött a kezint a földmērő bizottságnak, félvették a földit első osztályba akkor és, ha az a föld nem vót első osztályú.”

→ *segg* (A seggibe van-e a keze?)

→ *sikul* (Nem sikul a keze.)

KICSIKE

364. **A kicsike bántsa a nagyot.** 'a magzat rugdalózik az anyja hasában', 'az állapotos nő rosszul érzi magát'

KIFORDÍTOTT

365. **Kifordított** (vki). 'nincs rendes lelkiállapotban, zavart, eszelős' „Egész nap olyan kifordított vót, s végül még és csinálta a bajt.”

KÍGYÓKŐ

366. **Fújja a kígyókövet.** 'haragot tart vkivel' „Mētt fúvod úgy a kígyókövet, mikor én nem vétettem semmit?”

KIVESZ

367. **Kivész** (vmit vkiből). 'megbüntet, megver vkit vmilyen véteker' „A feleségit megfėjtette³⁷, de nem az asszonból vette ki, hanem inkább félakasztotta magát.” – Mágikus szemléletet kifejező szólás: tulajdonképpen a rosszat veszi ki belőle.

KOC SMA

→ *dolog* (Ha dolog, ne dícsird, ha korcsoma, ne ócsárolod.)

KOCSONYA

→ *szimirkál* (Szimirkálja, mind Kálmán a kocsonyát.)

³⁶ Kerítés.

³⁷ A „megfėjt (vkit vkitől)” ige jelentése a székely nyelvjárásban:

'Féltēni kezd egy asszonyt egy másik férfitól'. Például: „Mindēnkitől fėjtēte az asszont, de leginkább a komájától.”

KOLBÁSZ

368. **Vége van, mind a húsvéti kolbásznak.** 'elfogy, elpusztul' „Ha még nem tudjuk csinálni, végünk lesz, mind a húsvéti kolbásznak, hónap vagy hónapután mehetünk másfelé dőgozni.”

KOLDUS

→ *felkel* (Kelj fél, met a kódus a hetedik falu végén má megpihent!)

KOPP

369. **Koppra se jut.** 'kevés étel, nem lehet jóllakni vele' „Annyi embérnek az a kicsi szalonna még koppra se jutott.”

→ *dobi* (Éccér dobi, s máccor kopi.)

→ *hopp* (Éccér hopp, s máccor kopp.)

KOCSMA

370. **A pálinka rövid korcsoma.** 'a pálinka hamar elfogy'

KOMA

→ *Isten* (Isten adjon jó komai szeretetet!)

KOPÓ

371. **Békapja [úgy elüti], mind a kopó a legyet.** 'mohón, azonnal megeszi' „Sokan vótunk, s azt a kicsi ételt, úgy elüttük, mind a kopó a legyet.”

KORPA

→ *zsák* (A korpás zsákot ha ütik, a finomja ményén ki belőlle.)

KORSÓ

→ *zsák* (Zsák a főtját, s ecetős korsó a dugáját mēgkapja.)

KOS

372. **Vagy kosul, vagy bakkul.** 'vagy így, vagy úgy' „Vagy kosul, vagy bakkul, de valahogy el kell vigyem innét ezt a ganyét.”

KOSÁR

373. **Kasárt³⁸ fordít.** '(fekvő)helyet változtat' „A tēnnap éjjel még az ablak alatt vót az ágy, de osztán kasárt fordítottunk, más helyré tettük.” – A „kasárt fordít” kifejezés a juhtartás kőréből származik, első jelentése: 'szétszedi és új helyen helyezi el a juhakolt'. A juhakolt („kasár”) rendszeres továbbhelyezésével tervszerű trágyázást lehetett megvalósítani.

→ *fekete* (Olyan fekete, mind a kent kas.)

KOSZT³⁹

374. **Nem lehet sérteni, csak koszttal.** 'nem sértődékeny' „Mondja csak őszintén, amit akar, met műnköt nem lehet szóval sérteni, csak koszttal.”

KOTLÓ

→ *mell* (Olyan mejje van, mind egy régáti kotlónak.)

KOTOL

→ *vág* (Elébb kotolj, s azután vágj!)

KOVÁCSMŰHELY

→ *patika* (Kovácsműhelye ne tapogass, s patikába ne nyalogass!)

KŐ

375. **Kőhöz légyen mérve.** 'kőbálványra, köszoborra legyen vonatkoztatva' – A „kő[hö]z légyen mérve” formulát akkor kell

mondani, amikor a beszélő egy harmadik személy testén bekövetkezett sérülésről – sebről, csonttörésről stb. – beszél, és ennek helyét a saját testén is megmutatja. A szólás két vonatkozásban is mágikus szemléletet tükröz. Egy ilyen rámutató gesztussal ugyanis azt kockáztatjuk, hogy az érintéses mágia működési elvének megfelelően a mi testünkön is bekövetkezik ugyanaz a baj, mint amiről beszélünk. Ha azonban a rámutatás közben a „kőhöz legyen mérve” elhárító célú mágikus szövegformulát mondjuk, a rámutatás miatt várhatóan bekövetkező szerencsétlenséget egy kőre, azaz egy kőbálványra, köszoborra visszük át.

376. **Könyüd a követ az Ótba belévetni, de osztán vëdd ki (ha tudod)! 'bajt, veszekedést könnyű csinálni, de utána lehetetlen helyrehozni'**

377. **Mégëszí a követ ës (olyan éhes).** 'nagyon éhes' „Mire hazáérttem, úgy mégëhültem⁴⁰, hogy mégëttem vóna a követ ës.”

→ *kigyókő* (Fújja a kigyókövet.)

KÖD

378. **Mégigya a ködöt ës.** 'részeses, megiszik mindent, ami alkohol'

KÖHÖG

379. **Ne köhögj, met a pap nem temet el (ha köhögsz)! 'ne köhögj' – Tréfás.**

KÖLDÖK

380. **A ködökít ott vágta vót el.** 1. 'ott született' 2. 'vmihez tartozik, vmihez ragaszkodik' „A ködökít neki ës ott vágta vót el a bodega mellett.' (ti. részeses)

KÖNIK

381. **Könik.** 'határozatlankodik, bizonytalankodik, nem tud dönteni' „Ott köntünk a kapuba, nem tudtuk, mēnjünk-e bé vagy inkább ne.” „Könik az üdő, nem tudni mire vátozik.” – A székely szó első jelentése: 'megmered, meghűl' „A fött pityóka, ha megkönt, má nem jó.”

KÖNNYEZIK

382. **Könnyezik, mind a Bolygó Péter joha.** 'szivárog a szeméből a könny' „Nem mondta, hogy mi baja, csak csëndēsēn könnyezett, mind a Bolygó Péter joha.” – A juhnek vélhetően a szeme fáj, ezért könnyezett. A szólás eredete már elhomályosult, a benne szereplő személy ismeretlen.

KÖP(IK)

383. **Tőpjél, s lépjél!** 'siess (hamar)'

KÖRÖM

384. **Kihúzza a szálkát a körme alóll (vkinek).** 'megmenti a kényelmetlen, kellemetlen helyzetből, orvosolja a baját' „Eljött ide hëzzám, nekēm mēgpanaszolkodott, s osztán én ki ës húztam a szálkát a körme alóll.”

KÖRÖMFEKETÉNYI

385. **Nem hagy rajta egy körömfeketényi becsületét.** 'leszidja a sárga földig, lehordja mindennek'

KÖTŐFÉK

386. **Kihúzzák a kötőféket a fejből.** 'elbocsátják a munkahelyéről, szabad lesz' „Szëgēnnek mahónap húzzák ki a kötőféket a fejből.”

³⁸ A „kasár” szó jelentése: 'szétszedhető akol, juhkosár, karám'. Más vidékeken „kosár” alakban fordul elő. Csíkban a képzett szavak is a -s változatúak: „kasáros (hely)”, „kasároz”, „kasároztat” stb.

³⁹ Karó.

⁴⁰ Megéheztem.

KÖVÉR

387. **Kövérségibe magát elveti.** 'a kövérsegtől elhasad v. eldeformálódik' „A föld jól még lett vót ganyézva, s a retkék, amik lettek rajta, kövérségibe magikot mind elvették.”

388. **Olyan kövér, hasad el.** – Kövérségibe elhasad. 'kövér, telt' „Az alma elhasadt a kövérsegtől.” „A gyermek olyan jó húsba van, hogy kövérségibe hasad el.”

KRAJCÁR

390. **Jobb a sűrű krajcár, mind a gyér garas.** 'jobb a kisebb jövedelem gyakran, mint a nagyobb ritkán'

KRISZTUS

391. **Érte és meghalt Krisztus.** 'ő sincs szenvedésre, munkára, halálra ítélve' – Krisztus mindenkit megváltott, senki sincs örök szenvedésre, munkára stb. ítélve.

→ *elszállt legény* (Krisztus az elszállt legényétt, s az egyeslovas embérétt nem szenvedett.)

→ *részeg* (A részegét Jézus Krisztus és elkerülte.)

KUJAK⁴¹

392. **Úgy talál, mind a kajak a szemre.** 'talál, éppen odaillik' „Na, ez éppen úgy talál, mind kajak a szemre!” – Tréfás.

KUTYA

393. **Ábrándozik, mind vak kutya a hódvilágnak.** 'nevetséges, naiv módon álmodozik vmiről'

394. **Bizonytalan, mind a kutya vacsorája (lámpaotás [lámpafűtés] után).** 'reménytelen helyzet, meg nem történő, esélytelen dolog' „Hogy megkapja-é az állást, bizonytalan, mind a kutya vacsorája.”

395. **A kutya és (örökké) jó dógába vesz még.** 'jó dolgában, előnyös körülmények között elbízta magát az ember, és rosszul, elbizakodottan cselekszik' „El lehet válni, de a kutya és örökké a jó dógába vesz még.”

396. **Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádja [má] vissza.** 'ha vmi hasznavehető, csábos dolgot vki már megszerzett, nem lehet tőle visszavenni'

397. **A kutya a szőrit elhányja, de a természetit nem.** 'a rossz természetű ember nem változik meg' „Ígyir fűt-fát, de má nem hiszék neki, met a kutya a szőrit elhányja, de a természetit nem.”

398. **Te jó vagy, csak a kutyák rosszak, hogy nem visznek el.** – Tréfásan mondják gyerekeknek. Jelentése: 'nem vagy jó'

399. **Űti a kutyát fa nélkül.** 'álságos módon úgy tesz, mint ha valóban megtenne valamit, de voltaképpen csak imitálja a cselekevést, igazában nem áll szándékában valóban azt tenni' „Csak járt a szája, hogy így tészén s úgy tészén, de csak űtte a kutyát fa nélkül, nem akart ő tenni sémmit se.”

→ *góc* (Olyan meleg van, hogy a kutya a nyelvit a gócz alatt kiveti.)

→ *kopó* (Úgy elüti, mind a kopó a legyet.)

→ *orr* (A kutya és haragszik az orráétt.)

→ *szarik* (Ingyen még a kutya se szarik.)

KUTYASZAR

400. **Kihégyeződik, mind a kutyaszar a hóból.** – Kikopik, mind a kutyaszar a hó alól. 'kilátástalan, reménytelen helyzet-

be kerül' „Végül nem vót má se inde, se unde, kihégyeződünk, mind a kutyaszar a hóból.”

KUTYAVÁSÁR

401. **Éccer vót Pesten [Budán] kutyavásár (s akkor és a kutya, amelyik legelől vót, megdöglött.)** 'csak egyszer volt kivételesen szerencsés helyzet' – Ha valamit megtiltnak valakinek, vagy lebeszélnek az illetőt valamiről, noha volt már precedens a szóban forgó kérés teljesítésére, akkor ezt a szólást hozzák fel indoklásul.

KÖSZÖRŰ

402. **Úgy ül rajta, mind a macska a küszürün.** 'kényelmetlenül, nem megfelelő módon ül vhol' – „Ezelőtt vót élyen küszürü, hogy egy kerek kő fél vót szerelve, azon fenték a kést. Kellött körbe hajtani.”

KÜSZÖB

→ *szarik* (Ne szarj bé, csak a küszöbre, s onnan rúgd bé!)

LÁB

→ *kapu* (A kapuba törött el a lába.)

LÁGY

403. **Lágy embernek erőss üdő.** 'kánikula van'

LAKAT

404. **Hallgat, mind a lakat.** 'nagyon hallgat' „Ejiszé megijjedt attól, amit mondtam, met úgy elhallgatott, mind a lakat.”

LAKODALOM

405. **Belé kell mēnjēn, met ha nem, a lakadalom sokba kerül.** 'bele kell férnie' – Pajzán jelentéstartalmú.

→ *ló* (A ló és szivesebben elményen háromszor here hordani, mind éccer a lakadalomba.)

LÁNG

406. **A rák és úgy ér valamit, ha lang és van.** 'a fényűzés, cicoma csak akkor ér vmit, ha vmi tényleges értékre alapozódik' „Szép, szép a nemesség, a rang, de azért légyen valami vagyona a nēmēsnek, met a rák és csak úgy ér valamit, ha lang és van.”

407. **Veti fél a tűz langja.** 'nyugtalan, ideges, tenni akar vmit' „Amikor valami miatt nem tudok haladni, vet fél a tűz langja az idegességtől.”

LASKA

408. **Nem tudja, hogy laske-é, vagy túros éték?** 'nem lehet tudni, hogy voltaképpen micsoda' „Maga ezt nekem hējába akarja eladni, met én erről nem tudom, hogy laska-é, vagy túros éték.”

LÁTTATJA

409. **Van [nincs] láttatja a munkájának.** 'látszik [nem látszik] a munkája eredménye'

LEBBEN

410. **Ellebben.** – **El van lebbenve.** 'fáradt, lomhán mozog'

LEBELEG

411. **Lebelég.** 'semmittevően, tétován ide-oda jár, nem dolgozik' „Ott lebelégtek egész nap, nem csináltak sémmit.” „Bent haton lebelégtek a szallagnál, s mü odaki kerten dógoztunk.”

⁴¹ Ököl.

LECSERÉL

412. **Lecsérél (vki)**. 'megöregszik, változik' „Égymás után úgy csérél le az embér. Észre se vettem, hogy mikor vettem pácát a kezembe.”

LEÉG

413. **Leégett, mind Zetelaka**. 'megszégyenült'

LÉGY

→ *elcsap* (Elcsapja, mind a Jóisten a legyet.)

→ *kopó* (Úgy elüti, mind a kopó a legyet.)

→ *méz* (Könnyebb a legyet megfogni egy csépp mézzel, mind egy hordó ecettel.)

→ *öreg* (Öreg embér otthon légy, / s otthon nem csíp még a légy!)

LEJÁR

414. **Lejár az embér**. 'megöregszik, meggyengül, megbetegszik stb.' „Végül lejár az embér és.”

LEJTŐ

415. **Lújtóre kerül (vmivel)**. 1. 'elvégez vmit' „Délutánra má lújtóre vótam kerülve a dologgal.” 2. 'elfogy vmi' „Na, evvel a szalonnával má lújtóre kerültünk, hónap nem lesz, mit élévenni.”

LÉLEK

416. **A lelkit benne tartsa**. 'nagyon félti, nem adja kölcsön senkinek' „Benne tartotta a lelkit a gëreblyéjibe, s én mégës eltörtem.”

417. **Nem fér bé a lelke mellé**. 'nem tudja lelkileg elfogadni, bensőleg tiltakozik ellene' „Nem fér bé a lelke mellé, hogy Misi odaadta neki a földet, s hogy ő mëghalt, most Ilus visszavette.” „A lelkém mellé beférni nem tud ez a sëmmi pénz.” (ti. hogy ilyen kevés a nyugdíj)

→ *szegény* (Szegén az ördög, met nincsen lelke!)

LENG

418. **Lëng, mind a nemzeti zászló**. 'lassan, komótosan, lomhán jön' (női személyre) – A kóbányában dolgozó férj várta, hogy a felesége hozza számára az ebédet. Mivel az asszony késsett, az éhes férj türelmetlenül meresztgette szemét a látóhátra. Amikor végre meglátta a nem sietősen érkező asszonyt, gúnyosan, ironikusan megjegyezte: „Na, lëng, mind a nemzeti zászló.”

LEPÉNY

419. **Vigyorog, mind Feri a lepénnek**. 'örvend vminek, jókedvű, mert kap vmit' „Amikor kifizettem, nem mondott sëmmit, de ejjszë még lehatt elégëdve, met vigyorgott, mind Feri a lepénnek.”

LEPEDŐ

420. **Lepëdön jár**. 'nyitva hagyja az ajtót maga után' „Lepëdön jársz-ë?!” (rendreutásításként)

LÉPIK

421. **Neki és kettőt erre lépnek, s egyet arra**. 'öt is sírba teszik, rá is halál vár'

LEPÉNY

→ *vaj* (Nem árt a vaj a lepénnek.)

LEREKED

422. **Lereked az üdö**. – **Lerekedünk**. 'eljön a tél, lehavaz' „Az idén igen hamar lerekedtünk.”

423. **Lerekedt meleg van**. 'füledt, eső előtti meleg van' „Egész délelőtt lerekedt meleg vót, s délbe lettës és egy nagy vihar.”

LESZ

424. **Ellész (vmi)**. 'elvész, eltűnik' „Az olló ellött valahova.” „Nem tudom, ördöge van-ë, hogy hova tudott úgy ellënni.”

LESZÁLL

425. **Leszáll (vmiről)**. 'lemond vmiről, elválnak vmitől, abbahagy vmit' „Má öreg vagyok, nekém má le kell szállani mindënről.”

LETEJEL

426. **Letejel az üdö**. 'esni kezd az eső'

LEVÉL

427. **Kitelik a levele**. 'megválnak tőle, felmondanak neki, elkergetik' „Az ëlyen részëgës csorónak mindënuütt hamar kitelik a levele.”

LEVES

→ *dél* (Délre, / fut a pap a lére!)

→ *disznó* (A káposztaleves akkor jó, ha egy disznó belé van döngölve.)

→ *pisolyog* (Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek.)

LISZT

→ *zsák* (A lisztës zsákot ha ütik, a finomja mënyën ki belölle.)

LÓ

428. **Addig a lovasok még egyet haladnak**. 'az még odébb lesz, van még addig idő' „Amíg ő letëszi a vizsgát, addig a lovasok még egyet haladnak.”

429. **Elfut vele a ló**. 1. 'elhiszi magát, gögös lesz' „Alig vëtték fél az ëgyetëmre, rögtön elfutott vele a ló.” 2. 'vmilyen káros szenvedély rabja lesz' „Mire észrevëtték, hogy iszik, má elfutott vót vele a ló, s má nem vót visszaút.”

430. **Ësszeállnak, mind a lovak az árnyékba**. 'vadházasság, törvénytelen kapcsolat férfi és nő között'

431. **Ha egy lovad van, a másik te vagy**. 'az egyeslovas embernek a másik ló helyett is dolgoznia kell'

432. **Ha nem kergetsz, kiviszlek a világból!** (a ló mondja) 'meg kell kímélni a lovat, nem szabad szekírozni, és akkor jól szolgál'

433. **Immádságos könyved lënnék, de lovad nem!** – Durva fogatosra mondják, aki nem használja az imakönyvét, és kegyetlenül bánik a lovával.

434. **A ló és szivesebben elmënyën háromszor here hordani, mind ëccër a lakadalomba**. 'jobb, könnyebb az élet az azonnali megélhetés biztosító munka mellett, mint a terhes, sok munkával járó, de gyakorlati hasznot nem hozó ünnepségeken, parádékon' – Ti. a lóhere hordásakor a lónak böven adnak enni, a díszes lakodalomban pedig csak étlen-szomjan hajtják, és hetvenkednek, ágálnak vele.

435. **A ló ha kettőt szarik egymásra, az ëgyik adósság**. 'a lovat állandóan hajtani, használni kell, ha az istállóban tartod, akkor ráfizetsz a ló tartásra'

436. **A ló se mind ló**. 'a látszatra ugyanolyan és egyformán hasznos, értékes dolgok nem mind egyformán hasznosak' –

Szó szerint azt jelenti, hogy a külső kinézetre egyforma lovak között nagy különbség van egészségi állapot, erő, és magatartás tekintetében, vannak közöttük hasznavehetetlen állatok is.

437. A lovat s az asszont úgy szeresd, hogy ne tudja. – Ti visszaél vele, ha észreveszi a feltétlen szeretetet.

438. Lóháton vész (vmit). 'könnyen vesz vmit, nemtörődöm, oda se figyel' „Olyan lóháton vette az ajándékot, amit kapott.”

439. A lónak s a fehérrépnék ne higgy!

440. Lovászolja magát. 'sietteti, hajtja magát' „Métt lovászolatok úgy magatokat?” (Lásd még: → *féllovászolja magát*)

441. Vagy a ló szájának vagy a ló lábának, de valaminek örökre ké menni kell. – 'ha a lovat nem hajtják, akkor etetni kell' – A ló tartásnak csak akkor van haszna, ha állandóan hajtják, befogják az állatot.

→ *elszállt legény* (Krisztus az elszállt legényétt, s az egyeslovas embérétt nem szénvedétt.)

→ *féllovászol* (Féllovászol vkit.)

→ *fing* (Beléjő, mind a ló a fingásba.)

→ *március* (Március a kehés lovat s a kehés embéert megvallassa.)

→ *varjú* (Néz belé, mind a varjú az üressé lófejbe.)

LÓFASZ

442. Kétyög, mind a lófás az tokjába. 'nagyon ideges, reszket' – Abszurd kép.

443. Van, akinek a lófászt a hátába vágják, s mégis a seggibe szökik. 'van, aki mindig nagyon szerencsés, minden előnyére válik, még a kezdeti szerencsétlenség is javára fordul, a sors nem tud kárt okozni neki'

LÓPOR

444. Benne van a lópor. 1. 'rosszfeleség, kutyaság van benne' „Jó gyermek ő, de azért van benne egy kicsi lópor és, közbe-közbe megkutyálja magát.” 2. 'makrancos, kiszámíthatatlan természetű' „Csak úgy bánok vele, mind a hímés tojással, met van benne lópor és, ha rájő a hoppáré.”

LÖTTY

445. Lötyt ide, lötyt oda – nyóc óra! 'semmittevéssel telt el a munkaidő' – A diktatúra idején a munkaidő végén kötelező módon egy füzetbe be kellett jegyezni az aznap végzett munka eredményét (népi nevén: „kondikát írni”). Valaki „kondika íráskor” a fenti őszinte bejegyzést firkantotta a füzetbe, ami az állásába került. Az eset híre elterjedt, és a rövid, frappáns bejegyzés szövege proverbiummá lett, ugyanis a rejtett munkanéklüliség éveiben a benne megfogalmazott jelenség általános volt.

LÚD

446. Gyermekkorába a lúd a szárnyával hëzzavert. 'gyengeelméjű vagy naiv felnőtt személy'

LYUK

447. Likra esik a fót. 'éppen úgy sikerül, ahogy kell' „Éppe akkor kaptam még a kőccsön adott pénzt, amikor a legjobban kellett, úgyhogy likra esett a fót.”

→ *féreg* (A férég és megunja égy likra járn.)

→ *segg* (Seggelikászik vkit.)

MACSKA

448. Annyiba vësz, mind a macska a vasárnapot. 'nem veszi semmibe'

449. Kidugja a macska a körmit a zsákból. 1. 'kiderül a titok' 2. 'fény derül a rejtett rosszindulatra'

450. A macska ügyës kikaparja! 'kiderül a titok' „Nincs olyan titok, ami ki nem derül, a macska vagy elébb vagy utóbb, de ügyës kikaparja.”

451. Mëgbánta, mind a macska, melyik kilencet kölykedzett. 'nagyon megbánta'

452. Viszi, mind a macska a tolluseprüt. 'könnyen, gyorsan viszi' → *köszörü* (Úgy ül rajta, mind a macska a küszürün.) → *pisolyog* (Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek.)

MÁJ

453. Nagy a mája. ~ Jó a mája. 'bátor, nem irtózik' „Hát éccer, jó nagy mája lehetett annak és, ha ezt még merete tenni!”

→ *fehér* (Fejérmájú. ~ Fejér mája van.)

→ *szar* (Elvállik a szar a májtól.)

MALAC

454. Állva aluszik, mind a Czikó Balázs malacca. 'állva elaludt vki' – A malac megdöglött, de a disznópajta oldalának nekitámaszkodva, megdöglöve is lábán állt. Ezért a tulajdonosok kezdetben arra gondoltak, hogy csak állva aluszik.

455. Úgy elmënt, mind a Czikó Balázs malacca. 'nem jött vissza, elveszett' „Sokan mëntek el úgy innét a faluból, mind a Czikó Balázs malacca.”

456. Teli van ésszel, mind a tordai malac (seggel mënyën a vállunak, s mégis jóllakik). 'nagyon ostoba' – Gúnyos értelemben használják.

MALOM

457. Égy malmot béállitnak, hogy öröljön. 'létrehoznak egy jövedelmező vállalkozást, ami termeli a hasznot' „Vezetik itt és a gázt, met égy malmot bé kell állítani valakinek, hogy öröljön.”

MÁRCIUS

458. Március azt mondta vót, hogy ha február elejibe kerülhetne, a bornyút az anyjába beléfagylalná. 'márciusban is lehet, hideg, szeles időjárás'

459. Március a kehés lovat s a kehés embéert megvallassa. 'a márciusi hideg időben előjönnek a betegségek'

MÁRIA (SZŰZ MÁRIA)

460. Ha Márája vigyorodik, akkor se (tud vmit megtenni). 'vmi érdekében mindent megtesz, amit csak tud, de nem jár sikerrel' „Úgy még van szorulva, hogy ha Márája vigyorodom, akkor se tudom kivënni.” – A szólásban Szűz Máriára történik utalás. Az illető még akkor sem jár sikerrel, ha hozzá fohászodik, neki könyörög. → *részeg* (A részëg embéert Márja a kötënyyibe hordozza.)

MART⁴²

461. Ott van [áll], ahol a mart szakad bé. 'a végső összeomlás, katasztrófa előtt áll' „Lassan ott állunk [vagyunk], ahol a mart szakad bé.”

⁴² Folyó- vagy patakpart, meredély, domboldal.

MÁSZIK

462. **Mászik (vki után)**. 'utánoz vkit, hasonlítani szeretne vkihez' „A kóduş embër és mászik a nagygazda után.”

MEDVE

463. **Annyi, mind a medvének egy szëm mána**. 'fogára sem elég, kevés'

MEGAKASZT

464. **Mëgakaszt (vmit)**. 'megvásárol, megszerez vmit' „Mëg jó, hogy a múlt hónapi fizetésbõl ezt a tüzfát mëgakasztottuk.”

MEGÁLL

465. **Mëgáll az üdõ**. 'nem lesz esõ' „Vajon mëgáll-ë az üdõ az ëjjen?” (jelentése: 'vajon lesz-e esõ?')

MEGÁTALKODIK

466. **Mëgátalkodik (vmire, vmi miatt)**. 'belső meggyõzõdésbõl, makacsságból, megbotránkozás, felháborodás, sértettség stb. folytán nem akar tenni vmit, nem hajlandó vmire, megmakacsolja magát' „Ûgy mëg vót átalkodva a papra, hogy házszënteléskor se akarta az életbe⁴³ béereszteni.”

MEGBOTLIK

→ *paripa* (A száz pëngõs paripa és mëgbotlik.)

MEGDOLGOZ

467. **Mëgdõgozza, mind Fülöp Sepszit**. 'gyakran, ismétlõdõen, alaposan, lelkiismeretesen végez vmit' – Egy Csonka Fülõpnek nevezett félkarú csíkszentkirályi koldus rendszeresen „kéregetni” járt Sepsiszentgyõrgyre. A vasútállomáshoz közel lakott, ezért egyik vonattal lement, és a másikkal jött is vissza. Mivel minden nap megjárta magát a városban, ezért a nevéhez kapcsolódó szóláshasonlatot a gyakran, ismétlõdõen végzett munkára használják.

MEGDÛHÛDIK

468. **Dühüdj mëg!** 'vesszél meg!' „Jaj, hogy dühüdjön mëg!” – Átokformula.

MEGFAKAD

469. **Mëg fakad (vki)**. 'megered a nyelve, sokat beszél' „Mëg vót fakadva, nem tudtunk tõlle mëgszabadulni.”

MEGFOGANIK

470. **Mëgfoganik a szava**. 'nem tud már beszélni' „Este mëfgogont a szava, s rëggere mëg és halt.” – Rendszerint haldoklóra használják. A „mëgfoganik a szava” kifejezésben a „mëgfoganik” ige jelentése 'megfogódik'. Akinek tehát „meg van fogódva” a szava, az nem tud beszélni. A hasonló módon szenvedõ alakú „mëgkõtül” szónak ugyancsak 'megnémul, nem tud szólni' a jelentése (lásd: → *mëgkõtõdik, mëgkõtül*).

MEGFUT

471. **A têngely [a kerek] mëgfutott nála**. 'megbolondult' – „Vajon nincs-ë egy csëppët mëgfutva nála a têngely, hogy ëlyenyëkët mond?”

MEGHAL

472. **Mind a két szëmire mëghalt**. 'teljesen meghalt' – Tréfás.
→ *foszt* (Fosztot vet.)

MEGKANTÉROZ

473. **Mëgkantéroz (vkit)**. 'elvarázsol, elbájol' „Iren néni úgy mëgkantérozta Adëlkát, hogy a lëjánka minden vasárnap odajõ hëzza.”

MEGKÕTÕDIK

474. **Mëgkõtõdik**. ~ **Mëgkõtül**. 'megnémul, nem tud szólni' „Ûgy mëgkõtõdtem [mëgkõtültem], hogy a szõt nem tudtam fël-vátani.” „A temetésen mëg vót kõtülve teljesen a fájdalomtól.”

MEGSÛL

→ *zsír* (Mëgsül a maga zsírjába.)

MEGSZÕKTET

475. **Mëgszõktet (vmit)**. 'csak nagyjából, gyorsan végez el vmit' „Na, ezt a répát a kapával jól mëgszõktették! (ti. kapáláskor kivágtatlan gyomokat hagytak)

MELL

476. **Az embër a mejjit erõt ne vesse ki (met nem tudja, hogy hol esik el)**. 'ne hetvenkedjen senki, mert nem tudja, hogy mikor éri baj'

477. **Olyan mejje van, mind egy rëgáti kotlónak**. 'vézna, satnya ember' – Tréfás.

→ *ëg* (Ûg a mejje tõlle.)

MÉZ

478. **Könnyebb a legyet mëgfogni egy csëpp mézzel, mind egy hordó ëcettel**. 'kedvességgel többre megy az ember, mint szidalommal'

479. **Ha keserû ës, de ha méz, méz**. 'vmi jónak mondott dolog, aminek valójában inkább csak a híre jó' „Gyermëkek vótunk, s ëttük a vadkõtét, me ha keserû ës, de ha méz, méz.”

MÉZ

→ *házasság* (A házasság egy nagy hordó valami, s rajta legfëjjel van egy kicsi méz.)

MEZÕ

→ *erdõ* (Az erdõnek füle van, s a mezõnek szëme van.)

MIATYÁNK

480. **Ûgy tudja [mondja], mind a Miatyánkot**. 'gondolkodás, habozás nélkül, betéve mondja'

481. **Vissza Miatyánk!** 'nem jó, ahogyan elkezdtünk vmit, térjünk vissza az eredeti állapothoz'

MINDSZENT

482. **Mëncënt fëlõl mëg a szél se jó**. 'a szomszéd falu fëlõl hideg szél fúj, onnan jó nem származik' – A tréfás szólás alapja az a természeti megfigyelés, hogy a Csíkszentkirálytól északra fekvõ Csík Mindszent fëlõl fúj a hideg északi szél, az ún. Borda szele.

483. **Nem tudja, hogy Mëncënt mellett hogy kell elmënni**. 'álprobléma, indokolatlan aggodalmaskodás, körülményeskedés' – A szomszéd Csík Mindszent község több, egymástól is távolabb esõ tizesből áll, így hosszan nyúlik el, és emiatt nem lehet kikerülni a falut. Állítólag egy orosz fogságból gyalog hazainduló szentkirályi fogolynak az volt a fõ problémája a Szibériából

⁴³ Háztáji telek.

való elindulásakor, hogy ha hazaér Csíkba, akkor Mindszent mellett hogyan fog majd elmenni.

MIRIGY

484. **Mirigye szökik.** 'hirtelen betegsége támad' „Mirigye szökött, s meghót.” – A „mirigye szökött” népi diagnózis szélütést vagy szívinfarkust jelentett.

MISE

→ *elbasz* (Elbasztuk a nagymisé, de nem baj, me csapunk egy fasza vecsérnyét!)

→ *hátramaradás* (Ha vasárnap misére nem mész, az egy nap eléhaladás, s utána három nap hátramaradás.)

MOZOG

485. **Most van embër, s most mozog!** 'akkor kell szorgoskodni, amikor van, aki dolgozzon' – Társasmunkák, kalákák alkalmával biztatásként szokták mondani.

MUNKA

486. **Több a munka, mind a hurka.** 'rossz, ráfizetéses vállalkozás: a nyereség, a haszon nincs arányban a meghozott áldozattal, a vállalt kárral' „Nem éri még vele dógózni, met több a munka, mind a hurka.”

→ *Isten* (Méjénk a munka, Istené az áldás!)

NÁDAL

487. **Nádal [nádol]** (vkit). – **Nádalgat [nádolgat]** (vkit). 'támogat, táplál' „Eleget nádoltuk a szénásszekernek ezt az ódalát, s mégés a másik felé húz.” „A szomszédok nádalják a két elárvult öregét.”

NADRÁG

→ *ész* (Jár az esze, mind a nadrág feneké.)

NAGYAPÁM

→ *nyújtópád* (Mikor láttam, hogy nagyapám a nyújtópádon van, rögtön tudtam, hogy nem lesz hosszas életű.)

NAGYHÚZÓ

488. **Nagyhúzó (vki).** 'kurva' „A vénasszon fiatal korába erősen nagyhúzó vót.”

NAGYOS VIZE

489. **Ha [amikor] Nagyos vize [pataka] megfordul.** 'csodás, képtelen vagy lehetetlen helyzet alakul ki' „Ha ezt most eltörjük, abból olyan veszekedés lesz, hogy Nagyos vize megfordul.” „Akkor lás-salak, amikor Nagyos pataka megfordul!” – A szólás voltaképpen egy lehetetlenségformula, hiszen a folyóvíz nem fordulhat vissza. De egy képtelen helyzet (pl. egy irdatlanul nagy veszekedés) hatására, csoda történik, felbomlik még a kozmosz rendje is.

NAP

490. **Belésüt a nap.** 1. 'meggazdagodik, szerencsés' „Én nem tudom, a nap hol süttött beléjük, hogy így elgazdagodtak.” 2. 'el-lustul' „Délutánra má a nap erőst belénk süttött vót.”

491. **A fényës napja elhalad.** 'rossz a sorsa' „Ilona nénédnek a fényës napja elhaladott, amióta a fiatalok a nyakára kötöztek, s a nyugdíját félelik.”

492. **A Napnál dógozom, s a Hód fizet.** 'munkanélküli'

493. **Nagy helyt éri a nap.** 'ellustul, elfárad, nem akar dolgozni' „Igën nagy helyt kezdett érni a nap, nem vót má kedvünk kaszálni.”

494. **A napja istenibe.** 'mindig, öröktől örökké' „A napja Istenibe örökké valakinek tartozik.”

495. **Süti a fejit a nap.** 'lusta, nem akar dolgozni' „Erőst süti a fejit a nap az éjenyéknek.”

→ *eső* (Esső veri, nap süti.)

NEHÉZ

496. **Annak nehez, aki viszi.** 'hadd vigye, amit ellopott' – Lopás esetén mondják, mintegy tréfás vigasztalás gyanánt.

NEKISZÖKIK

497. **Nekiszökik, mind a csürke a takonnak.** 'gyorsan, meg-gondolatlanul meg akar szerezni vmit, belevág vmibe, miközben meg sem gondolja, hogy ér-e vmit az, amire áhítozik'

NÉZ

498. **Ha egy lábós [fazak] tejbe belénéz, megsavanyodik [ész-szeményen v. megaluszik].** 'szomorú, búskomor, rossz kedélyű személy' „Olyan szóval, savanyó természetű, beteges felesége vót, hogy ha belénézett egy lábós tejbe, az azonnal ésszemént.”

499. **Ha a kapu tetejin bénéz, a tyúkok mind megdögölnek.** 'rosszindulatú ember' – A néphit szerint a tekintettel ártani, rontani lehet.

500. **Ha nézëm es, fogy (mind a vëtt szalonna).** 'szűken van vmből'

501. **Néz (vkire vmi).** 1. 'megilleti, neki jár' „A besső rëja nézett vóna.” 2. 'kötelessége megtenni vmit' „Én lakom ott, ezétt rë-jám nézett vóna, hogy vasárnapra az utcát megsépërjem.”

502. **Nem néznek el.** 'nem vernek meg szemmel, nem rontanak meg' „Na, ha így kijössz a faluba, a lejányok téged se néznek el!” – A rendetlenül, piszkosan öltözött, borzas, csúnya stb. személyben nem gyönyörködnek, nem igézik meg őket, nem ártanak neki a nézéssel, a tekintettel, azaz „nem nézik el” őket. Főleg tagadó alakban használatos.

503. **Nincs, mit nézni rajta.** 'sovány, kicsi' „Amikor kijött a kórházból, olyan sëmmitke vót szëgën, hogy nem vót mit nézni rajta.” (→ *Van mit nézni rajta.*)

504. **Olyan szëme van, hogy ha a kemëncébe bénéz, a kemënce tüze megaluszik.** 'rontó szemmel rendelkező, igézös természetű ember'

505. **Van, mit nézni rajta.** 'telt, jó húsban van, jól néz ki' „Égy kicsitt itthon ésszeszëdte magát, most má van mit nézni rajta.” (→ *Nincs mit nézni rajta.*)

→ *kapu* (Ha a kapu tetejin bénéz, a tyúkok mind megdögölnek.)

NÓTA

506. **Jó nótabéllés (vki).** 'jó énekes' – Általában fordított értelembe, azaz a 'rosszul, falcsul énekel' jelentésben használják: „Jó nótabéllések vagytok mind a ketten, jobb, ha hallgattok.”

507. **Nincs olyan hosszú nóta, hogy [aminek] egyszër vége ne lenne.** 'minden elmúlik egyszër'

NYAK

→ *bóhér* (Hogy a hójér vágja el a nyakadot!)

NYAKAS KÖRTE

→ *vackorfa* (Vackorfa alatt nyakas körtét ne keress!)

NYAL

508. **Félnyal (vmit)**. 1. 'túlságosan felértékel egy eladandó dolgot' „Fél vót nyalva a tehen erőst.” 2. 'megkap vmilyen ragályos betegséget' „Hát hol nyaltad fél vajon ezt a bajt?”

NYAL

→ *orr* (Nyalja az orra gombáját.)

→ *szarakodik* (Ha nem szarakodol, nem nyalakodol.)

NYÁL

509. **Nincs a reggeli nyálával**. 'ittas, alkoholt fogyasztott' „Amikor béjött hézzánk, nem vót má a reggeli nyálával.”

NYÁR

510. **Amelyen a nyár, olyan a tél**. – Időjárásjóslás. Ha nagyon meleg a nyár, nagyon hideg lesz a tél. Ha nem túl meleg a nyár, enyhe lesz a tél is.

NYÁRS

→ *cibere* (Az embér héjába húzza a cibret nyársra.)

NYAVALYA

511. **Mëgjáró nyavalya**. 1. 'járványos betegség' „Tavasszal a hüllés olyan mëgjáró nyavalya, ritka, ki el nem kapja.” 2. 'általánosan elterjedt rossz szokás' „Ez olyan mëgjáró nyavalya, hogy malacvá-sárkora koca áll mindënkí a nagyobb malacot akarja elvinni.”

NYEL

512. **Nyeli kétrét**. 'gyorsan eszi, hogy hamar végezzen vele' „Má indulni këllët, hát mondom neki, hogy nyeljed kétrét, me ebbe helybe lekëssük a buszt.”

NYÍLIK

513. **Nyílik az üdö**. 'tavaszodik' „Várja, hogy nyíljék az üdö.”

NYÚJTÓPAD

514. **Mikor láttam, hogy nagyapám a nyújtópádon van, rögtön tudtam, hogy nem lesz hosszas életü**. 'a bizonyosság alapján későn jósol, és ezzel még dicsekszik is' – Ironikus.

NYÚL

→ *baklat* (Csi, Berta, me a nyúlak baklatnak!)

→ *baszik* (Jaj, hogy apád baszott vóna nyúlat helyetted, hogy futtál vóna el!)

→ *segg* (Akkor az én seggém Bakó ódalába nyúlat lö.)

→ *szállás* (A nyúl és mëghál, annak sincs szállása.)

NYÚLSZAR

515. **Olyan egyformák, mind két nyúlszar**. 'hasonlítanak, egyformák'

NYŰ

516. **A nyű és a tormába beléésik, s azt gondolja, hogy annál jobb nincsen**. [Beléésik, mind a nyű a tormába, s azt gondolja, hogy annál jobb nincsen.] 'a saját helyzetét, sorsát, ami voltaképpen nem is fényes, a legjobbnak gondolja, meg van elégedve vele, és ezért nem törekszik változtatásra'

OKOS

→ *gazdasszony* (Teli kamarának okos gazdasszonya, s az üresnek buta.)

ORR

517. **Cirmos az orra**. 'bűnös, hibás'

518. **Égy szaros karóval [szálkával] nem lehet felérni az orrát**. 'nagyképű, felvágós, sokra tartja magát'

519. **Kiüti az orrát (vmi)**. 'előtűnik vmi' „A baj akkor van, ha kiüti az orrát valami baj, betegség.

520. **A kutya és haragszik az orráétt**. 'ha bántják, az ember ingerlékeny lesz tőle' – A szólásnak átvitt értelme is van. Mivel az orr az arc elülső részén található, mintegy az emberi személyiség „előretolása”, ezért az orr bántalmazása a személyiség elleni nyílt támadást jelenti, az ingerlés, a bosszantás szimbóluma. Ezt fejezi ki a „bassza az orrát vmi” szólás is, aminek jelentése: 'bosszantja, ingerli vmi, nem tud lenyelni, megemészteni vmit'.

521. **Nyalja [nyalhassa] az orra gombáját**. 'elvezített, nem kapott meg vagy nem szerzett meg vmit, amire szüksége volna, és amit aztán nélkülöz' „Ha karácsonyra nem tudunk bár égy disznócskát ölni, osztán egész a télén nyalhassuk az orrunk gombáját.”

522. **Az orra (neki és) kerekëdjën mëg, mind a többi disznóknak!** – Átokformula. Tréfás.

523. **Az orrára rëjüitnek**. 'rendreutasítják, megbüntetik' „Ügyelj, met ha hézzanyúlsz, az orrodra rëjüitnek.”

524. **Az orrára szarik**. 'semmibe vesz, megaláz' „A lejánka az apjéknak az orrára szarik, erőst nagy helyt lássa magát.” „Szaráj az orromra [az orromra szarhatsz], ha ott nem lesz ő és a többi között!” (fogadkozás, jóslás)

525. **Az orrodba nyúlok takonyétt (s ha nem kapok, a közfalat kiütöm!)** – Tréfás fenyegetés.

526. **Úgy orrba vágja, mind a szögödi embér a pipét⁴⁴**. 'orrba vágja' – A szólás keletkezésének története nem ismert.

ÖKÖR

527. **Csak az ökör seggitől a szarváig lát**. 'nem lát ki a maga környezetéből, tájékozatlan a világ dolgaiban' „Aki kből kulákot csináltak, azok éjt nappá tettek, úgy dőgoztak, s mégés ők kerültek a Duna csatornához. Nem érdëmélték mëg a mëgtorlást, met csak az ökör seggitől a szarváig láttak.”

ÖL (főnév)

528. **Az öl eltöt, s az arasz immá eltelik [hátra van]**. 'a nagyobbik része eltelt' – Általában az emberéletre használják.

ÖL (ige)

529. **Embërt nem öltem, égyebet mindënt elkövettem**. – Gyónásformula paródia.

ÖRDÖG

530. **Ördög papját!** – Régi káromkodás. – A hagyományos világban a káromkodás ritkább volt, súlyos bűnnek számított. Ha káromkodtak is, ezt nem Isten nevével tették: „Ördög papját!”, „Veszëtt papját!”, „Hogy a hójér vágja el a nyakadot!” (⇒ *hóhér*) stb.

⁴⁴ Kisliba.

531. **Ördögétt pokolba ne mēnj [met helybe ős van elég]!**
1. 'lehet helyben is leányt, feleséget találni' 2. 'ne járj udvarolni a túl messzire lakó leányokhoz'

532. **Űti az ördög a lapáttal a seggit.** 'rosszra biztatja, ösztönzi'
„Nem elég neki, amije van, űti az ördög a lapáttal a seggit, hogy még szērēzzen többet.” „A lusta embernek az ördög nem űti a lapáttal a seggit, hogy csináljon ő ős valamit.”
→ *fingik* (Az ördög beléfingott a puliszkalisztbe.)
→ *szegény* (Szēgēn az ördög, met nincsen lelke!)

ÖREG (főnév)

533. **Jó az öreg a háznál, ha nincs baj ős, bajt csinál.** 'az öregember ügyetlen, bajt okoz'

534. **Az öregnek két nagy csizma, s meleg kell.** 'az öregember otthon szert űlni'

ÖREG (melléknév)

535. **Nem öreg, csak űdötötött.** 'idős, öreg' – Az öregség eufemisztikus, tréfás megnevezésére használatos.

536. **Öreg embēr otthon légy, / s otthon nem csíp mēg a légy!**
'öregnek otthon a helye' – Rímes, ritmikus regula.

ÖSVÉNY

537. **Nincs feltúrve előtte az ösveny [út].** 'neki sincs megtiltva, ő is megteheti, ha akarja' „Előttdet se vót feltúrve az ösveny, métt nem ügyekēztél te ős?”

538. **Ösvenyt ver (vhová).** 'sokszor, gyakran jár vhová' „Ösvenyt vertem má ide.”

ÖLTÖZTET

539. **Ötötzet (vmivel). ~ Fēlötötzet (vmivel).** 'vmivel ellát, díszít, gazdagít' „A бүklettēt tūrót⁴⁵ tejfőllel vagy vajjal lehet ötötzetni, ha gazdagabban akarja valaki.” „A legēn ha bitangor⁴⁶ csinált valakinek, mēgtörtēt, hogy osztán fēl ős ötötztették vele, met ęgszēr csak a gyermekēt a kapu tetejin neki bētették.”

PÁLINKA

→ *idegesít* (Az embēr olyant ne tartson a háznál, ami idegēsíti.)
→ *kocsmá* (A pálinka rövid korcsoma.)

PAP

540. **Csak ott, ahol a papok táncolnak.** 'csak elül, csak a látszat kedvéért' „Csak ott takarított, ahol a papok táncolnak.”

541. **Ēj, vesztēt papját!** – Régi káromkodásformula.

542. **Ha lēsžek, pap lēsžek [s ha nem, sēmmi se lēsžek]!** 'ha nem sikerül az, amit szeretnék, akkor mást nem is akarok' – Egy selypes beszédű kisfiú gyermekkorában pap szeretett volna lenni, ős egyszer ezt mondta: „Ha lēcžek, pap lēcžek, s ha nem, sēmmi se lēcžek!” Erről rajta is maradt a Lēcžek Mihály gúnynév. Végül nem lett pap belőle.

543. **Mēg a napod ős átkozott, melyik nap a papot emlēgetēd.**
'aki a papot szidja, baj éri' – Mágikus-vallásos szemléletet kifejező

szólás: aki a szentet profanizálja, szidja stb., azt megbünteti az Isten, nem sikerül a munkája, az élete.

544. **Űgy, mind a pap: ős iszom, s tük nēzitek.** 'magában, egyedül iszik vki' – Ha társaságban valaki csak magában kénytelen inni, akkor mondhatja ezt tréfásan.
→ *köhög* (Ne köhögj, met a pap nem temet el!)

PAPÍR

→ *ceruza* (A cēruza fogékony, s a pappír túrelmes.)

PAPVIRÁG⁴⁷

545. **Forog, mind a papvirág.** 'forog körbe' „Űgy forgott előtünk, mind a papvirág.”

PARANCSOL

546. **Parancsol (vmi v. vki vminek).** 'végez vele' „Itt ennek a sok pappírnak úgyēs ęgy gyufa fog parancsolni ęgszēr.”

PARIPA

547. **A száz pēngős paripa ős mēgbotlik.** 'bárki követhet el hibát'

PARASZT

548. **Akkora paraszt, mind amekkora ő (maga).** 'nagyon durva, faragatlan'

549. **Lęgyél űr, met paraszt akármikor lēhetsz!** 'könnyű műveletlennek, durvának lenni, törekedni kell az udvarias viselkedésre'

PÁRNA

550. **Az embēr, ahova a párnát letette, a fejit ős oda tęgye le.**
'amit az ember munkával, befektetéssel megalapozott, azt használja ki, közben ne változtasson'

PÁSZTOR

→ *gyapjú* (Lágy pásztor mellett gyapjat szarik a farkas.)

PATIKA

551. **Kovácsműhelybe ne tapogass, s patikába ne nyalogass!** 'viselkedj mindig a helyszínnel megfelelően, ne légy hebehurgya'

PATKOL

552. **Mēg lehet (mēnet közbe) patkolni.** 'lassan, lomhán, lustán jár' „Olyan lustán jött a mezőre, hogy mēg lehetett mēnet közbe patkolni.”

PENÉSZ

553. **Ha te nem vónál s a pēnész, ki ęnné mēg a kēnyeret?** 'ne tartsd túlságosan fontosnak magad' – Gúnyos.

PÉNZ

→ *búcsú* (A búcsút pénzzel járják.)

PEST

554. **Azt gondolja, Pest falu.** 'naiv, elmaradott; egyszerűbbnek gondolja a világot, mint amilyen'

PET⁴⁸

→ *ganci* (Olyan, mind a ganci pēte.)

⁴⁵ A „büklett” székely szó egyik jelentése: 'fordít, átfogat'. Például: „Próbáld mēg ęrrefelē büklenteni a fát!” „Büklents ęgyet rajta!” A „büklettett tūró” úgy készül, hogy kb. 3 liter felfőzött ędes tejbe kb. másfél liter savanyútejet beletöltenek, a kályha szélén hagyják leszállni, majd tejfőlet vagy vajat

kevernek belé, hogy még finomabb legyen.

⁴⁶ Fattyú, szerelemgyerek, zabigyerek.

⁴⁷ Margaréta.

⁴⁸ Férfi nemiszerv.

PICSA

555. **Könnyeddzik, mind az árva lőján picsája.** 1. 'szomorúan pityereg, sírdogál' 2. 'szemerkél az eső' – Durva, sértő.

556. **Picsán szőr!** 'nem ér semmit, értéktelen v. elromlott dolog' „Jól még vót má száradva a rend⁴⁹, amikor el kezdett szemerkélni az eső, kezdtük és hamar ésszeszedni, de hát picsán szőr, má vége vót mindennek, má nem vót értelme vele foglalkozni.”

557. **Tapogassa, mind tót a pinát.** 'óvatosan, körülményeskedve tapogat, vizsgál vmit' „Hányjad fél bátran a sarjút az állásra⁵⁰ avval a villával, ne tapogasd, mind tót a pinát!”

PÍP⁵¹

558. **Pípjá van. – Pípot kap.** 'a gyötrő szomjúságtól a nyelvén kinőtt a píp, nagyon szomjas'

PIPA

559. **Ég a pípája.** 'sikerül neki vmi' „Ha az eső előtt sikerülne a szénát a csűrbe béhozni, a pípánk égne.”

PISIL

→ *csihány* (Csihánra pisilt.)

PISOLYOG

560. **Pisolyog, mind a macska a köménylevesnek.** 'lelkesezés nélkül, esetleg értetlenkedve vagy egyet nem értően mosolyog vmin' – Ti. a macska nem szereti a köménymaglevest, ha kitöltik neki, csak nézi, de végül otthagya.

PÓCK⁵²

561. **Ha találja találja, s ha nem, póckot alája!** 'ha sikerül jó, ha nem, úgys jó' – Hebehurgyán végzett, nem teljesen eltervezett munkára mondják, ami nem biztos, hogy pontosan sikerül.

POHÁR

562. **Aki sok pohárból iszik, nem tudja, melyiktől részegédtt még.** 'ha egy nő egyidejűleg több személlyel tart fenn nemi kapcsolatot, nem tudja, melyiktől esett teherbe'

POKOL

→ *ég* (Úgy ég, mind pokolba.)

→ *ördög* (Ördögött pokolba ne menj.)

POR

563. **Por seggibe, s mást helyibe!** 'meghalt vki, jöhet az új helyette' „Por seggédbe, mást helyedbe!” – Bizonyára valamilyen régi mágikus szemlélet van a szólás mögött, esetleg a halottkultusz valamely rituáléja. Megjegyezzük, hogy a világ sok kultúrájában – így például a románban is – szokás volt a hulla testnyílásainak a betömése, hogy a gonosz szellem (román: „strigoi”) ne szabadulhasson ki belőle.
→ *elhány* (Hánd el, vesd el, kergesd el, / a porát és égesd el!)
→ *elüt* (Elüti a porát.)

PULISZKALISZT

→ *finyik* (Az ördög beléfinyogott a puliszkalisztbé.)

RÁÁLL

564. **Rëaáll (vkire, vmire).** 1. 'szid, támad vkit' „Hát ugyanbiza métt kellett arra a kicsi gyermekre olyan erőssen rëaállani, mikor ő nem és vót hibás?” „Egészen nem állottam rëa, de azért gon-

doltam, hogy ő lehetett, aki nem földte le a kútat, s azért esett belé a macska.” 2. 'elfoglal vmit' „A földre rëa kell állani, met ha nem, rëaáll más.”

RÁFEKSZIK

565. **Rëafekszik (vmire).** 'állhatatosan, következetesen, erőszakosan csinál vagy akar vmit' „Rëa van feküve erőst, hogy ő azt még akarja venni”

RÁG

566. **Hadd rágják egyik a mást!** – Pálinkaiváskor elhangzó tréfás biztatás, a második vagy későbbi pohár kínálásakor.

RAJTARAGAD

567. **Rajtaragad (vmin).** 'kap rajta, kihasználja az alkalmat' „A fia mént autóval a városba, s így osztán ő és rajtaragadott a testvére meglátogatásán.”

RAK

→ *eldől* (Addig rakja, amíg eldől.)

RÁK

→ *láng* (A rák és úgy ér valamit, ha láng és van.)

RÁKÖNYÖKÖL

568. **Rëakönyököl (vmire).** 'úgy támaszkodik vmire, hogy közben fogyasztja, pusztítja. „Arra a kicsi félretett pénzre egészen nem könyökölhetünk rëa.” „Rëa vannak könyökölve egészen az erdőre, vágják a fát szerrel s szer nélkül.” „Rëa van könyökölve a fejrénpre, az tartsa őt el.”

RÁLÉP(İK)

569. **Rëalépig (vki vmire).** 'feltár (bűnös cselekedetet), rajtafog (bűnön), megbüntet' „Vaj elébb, vaj utóbb valaki csak rëalépig, s akkor lesz a jaj!” „Rëaléptek hamar, úgylahogy nem tudta vót a rablást megcsinálni.”

RÁMÁS

Rámás (vki). 'teltebb, kövérebb személy' „Most mintha egy kicsitt rámásabb vóna, mind a mútkor.”

RÁTANUL

570. **Rëatanul (vmire).** 'rászokik' „Rëa vót tanulva erőst a komája feleségire.” „A tehen rëatanult, hogy hogy szokjön el mindén nap a csordából az árpafödre.”

RÁVÁLT

571. **Rëavát (vmire).** 'rájön, ráébred vmire' „Nagy későre osztá én és rëavátottam, hogy mit és akar mondani.”

REGGEL

572. **Rëggel ahova elindultál, onnan ne térj még!** 'a reggel elkezdett utat semmilyen kedvezőtlen körülmény (pl. eső eleredése) miatt ne hagyj abba' „Benedék András mondta vót, hogy rëggel ahova elindultál, onnan ne térj még!” – Olyan helyi regula, amelynek szerzője ismert.

RÉSZEG (főnév)

573. **A részegét Jézus Krisztus és elkerülte. – A részeg elől Jézus Krisztus és kitért.** 'a részeg embert kerülni kell, nem szabad, nem érdemes vele kikezdeni'

⁴⁹ Szétterített széna.

⁵⁰ A csűr fedél alatti része, ahol vékonyabb gerendákon takarmányt, rendszerint sarjút tartanak.

⁵¹ Szárnyasállatok nyelvén keletkező kóros keményedés.

⁵² Alátét, kiegészítő kis darab pótlás.

→ *pohár* (Aki sok pohárból iszik, nem tudja, melyiktől részegédett még.)

RÉSZEG (melléknév)

574. **A részeg embert Márja a kötényibe hordozza.** ~ **A részeg ember Márja kötényibe van.** 'az ittas embernek nem esik baja'

RÓ

575. **Ró** (vkit). 'szid, elárt vkit, pletykál vkiről' „Rójják a papot a faluba erőst.”

SÁFRÁNY

576. **Érzi a sáfrán illatát.** 'érzi, sejti, hogy veszedelmes a helyzet, ezért távoznia kell' „Ejiszé érezte ő és a sáfrán illatát, met hát égyszér hát nincsen sehól.”

SARJÚ

577. **Ha cifra szénát csinálsz [csináltál], sarjút ne várj.** 'ha nyárban szénacsinaláskor nagy meleg van, és jól szárad a széna, akkor öszszel kevés lesz a sarjú, mert a kánikula kiegészíti a fű tövét'

SEB

578. **A fájó sebét, ha piszkálsz, jobban fáj.** 'a megesezt szerencsétlenséget, sérelmet, bajt nem kell emlegetni' „Ne piszkáld a fájó sebet!”

SEBES

→ *térd* (A térgye sebésedik ki tőlle.)

SEGG

579. **(Amikor az meglesz,) akkor az én seggöm Bakó ódalába nyúlat ló.** 'nem hiszem, hogy megesehet vmi, képtelenség' – Lehetetlenség formula.

580. **Bé van szóva a segge.** ~ **Bésózták a seggit.** 'nyugtalan, mindenképpen meg akar tenni vmit'

581. **Ég a segge [valaga] [vmi után v. vmiért].** 'mindenképpen meg akar tenni vmit, nagyon vágyik vmire'

582. **Fúdd fél a seggit [a líkát] [vminek]!** 'nem ér semmit, tégy vele, amit akarsz' „Ha ki talál égni benne a motor, osztá félfúhassuk az egész villanyfúrut.” „Fúdd fel a seggit a lovadnak, nekém nem kéll élyen ló, amelyik nem fogja még a terüt!”

583. **Mégkapja a segge porcióját.** 'megverik'

584. **Nagy baj, amikor az embérnek a seggire [fenekire] szem kerül: azt nézi, hogy hova üljön le.** 'kényelmetlen, kellemetlen helyzet'

585. **Nem a seggéből [valagadból] húztál ki!** 'add meg a tiszteletet!' „Hogy mersz így beszélni velem? Azt hiszed, hogy a seggéből húztál ki?”

586. **A segge hasad el érte.** 'vágyik rá' „Julisnak hasadt el a segge a legényett.”

587. **Seggelikázzik (vkit).** 'faggat vkit' „A riporter éggyet seggeli-kászta a Gyurcsány feleségit, hogy há honnét van a vagonjik.”

588. **A seggibe van-e a keze [ujja]?** 'miért tétlenkedik? miért hagyja?' „Hát Zoltinak az ujja a seggibe vót-é, hogy ő ezt csak úgy nézte?”

589. **A seggin és szerencse van.** 'szerencsés'

590. **A seggit fognia kéll.** 'állandóan kísérgeti, nem akarja magára hagyni' „Mü szívesebben méntünk vóna magunkra, de ő nem hagyta, hogy elváljunk tőlle, neki valaméett a seggünköt fognia kéllött. Félt ejiszé égyedül az erdőbe.”

591. **Seggel ajtót tészén.** 'hálátlanul, méltatlanul fejez be vmit, köszönet nélkül távozik' „Nem illik seggel ajtót tenni.”

592. **Seggre ütöt (vkit).** 'megaláz, legyöz vkit' „A lejánka elszökött a legénvel, s az apjáéket, akik titották őket, seggre ütötte.”

593. **A szájból seggét nem csinálhatok.** 'tartanom kell az adott szavamat, ígéretemet' „Most má akármí áron muszáj eleget tégyünk a kéreésinek, met a szájból seggét nem csinálhatunk.”

594. **A vénasszon ha a csoré seggivel végigcsúszik, leményén.** 'gyenge szörzet az arcon'

→ *felcsesz* (Félcseszik a seggit. ~ Fél van csészve a segge.)

→ *lófasz* (Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégés a seggibe szökik.)

→ *malac* (Teli van ésszel, mind a tordai malac: seggel ményén a vállanak, s mégés jóllakik.)

→ *ökör* (Csak az ökör seggitől a szarváig lát.)

→ *ördög* (Üti az ördög a lapáttal a seggit.)

→ *por* (Por seggibe, s mást helyibe!)

→ *varjú* (Addig még sok seggetlen varjú szarik!)

SEGÍTSÉG

595. **Csak annak lehet seggíteni, aki maga és akar.** „A seggítés csak akkor ér valamit, ha az illető maga és akar. Ha látom, hogy egy darab fát vizszen a vállán s nem bírja, odaményék s seggíttek, de ha fél se akarja emelni, akkor nem lehet neki seggíteni. Ha valaki nem törekszik, nem ér sémmit a seggítés.”

SEPRŰ

596. **Elséprüzik (vki vhova).** 1. 'sebesen, hirtelen eltávozik' (női személyre!) 2. 'férjhez megy' „Térike és jó hamar, fiatalon elséprüze.”

SETÉTÜL

597. **Sététül s virrad neki.** 'mindegy neki, együgyű' „Mindégy, hogy szidják-é vagy dícsírik, neki sététül s virrad.”

SIET

→ *hamar* (Siess hamar, járj lassan, ügyelj, nehogy elessél!)

→ *köp* (Töpjél, s lépiél!)

SÍKUL

598. **Nem síkul a keze.** 'tolvaj' „Amit még lehetett, azt megfogta, amikor kéllött, nem síkult a keze egyáltalán.” – Csak tagadó alakban használatos.

SÍR (főnév)

599. **Mikor a sírját hétszér [háromszor] megkaszáltad, (csak) akkor tudod még, hogy kivel éltél.** 'az asszonyt, feleséget kiismerni egy emberélet sem elég'

600. **Sír mellett szarni vagy szar mellett sírni, nem mindégy.** 'nagy különbség van a két dolog között'

→ *lépik* (Neki és kettőt erre lépnek, s égyet arra.)

SÍR (ige)

601. **Aki sír, attól vegyél, s aki bőcsködik, annak adj!** 'a gazdag farizeusi módon panaszkodik, a szegény pedig kérdéssel próbálja álcázni a szegénységét'

602. **Ēgyedül még sírni és szaporátlan.** 1. 'nem jó magányosan élni', 2. 'az egyedül végzett munkának nincsen eredménye'

603. **Sírd-ē, kacagd-ē, mérgeľődjél-ē?** 'fonák, ellentmondásos, abszurd helyzet' „Amint Csíszēr Ábrahám mondta vót: sírd-ē, kacagd-ē, mérgeľődjél-ē? – Olyan szólás, amelynek ismert a szerzője.

604. **Sírni szégyen, s panasznak helye nincs!** 'szégyen sírni, panaszkodni'

605. **Űgy sírt, hogy hátul és csorgott.** 'az özvegy nagyon sírt a temetésen' – Durva, gúnyos.

→ *könnyezik* (Könnyezik, mind a Bolygó Péter joha.)

→ *cigány* (Sír, mind a kárvallott cigán.)

→ *sír* (Sír mellett szarni vagy szar mellett sírni, nem mindēgy.)

SÓ

606. **Ēnni nem kér, s só se kéll rēja.** 'nem kerül majd semmibe, nem lesz baj vele, ha megszerezük'

SOFŐR

607. **A soffőrnek az ēgyik lába a tömlece van, s a másik a temetőbe.** 'a soffőr könnyen kerülhet börtönbe vagy pusztulhat el'

SOK

608. **Ha sok vót elkőt, s ha kicsi vót, eltőt. ~ Ha sok van, elkel, s ha kicsi van, eltel(ik) [elég].** 'az ember annyival éri be, annyit költ el, amennyije van'

609. **A sok sok megárt.** 'a sok, mértéktelen munka megárt az embernek' „Ferencz Áron mondta, hogy: – Mit a sok kicsi?! A sok sok megárt!” – Ismert személytől származó mondás, ami „a sok kicsi megárt” analógiájára keletkezett. A „sok kicsit” az illető személy a csíki székelvények életvilágára nem tartotta jellemzőnek, ezért az ismert szólásban a kifejezést „sok sokra” módosította.

610. **Sokan vannak odaki.** 'dermesztő nagy hideg van odakint' – Mágikus szemléletet fejez ki: voltaképpen időjárásdémonok vannak odakint. A nagy hideg megszemélyesül, mint más természeti jelenségek is (pl. szél, vihar stb.).

SÓ, SÓZ

→ *segg* (Bé van sózva a segge.)

SUNNYOG

611. **Sunnyog (vkin vmiért).** 'állhatatosan, de bátortalanul, szerényen kér vmit, vágyik vmire' „Egész délelőt itt sunnyogott rajtam, hogy ēngedjem el halászni.” – Rendszerint gyermek magatartását jellemzik vele.

SÜKET

→ *vak* (Ne láss süket, / ne hallj vak!)

SZÁJ

612. **Belétátja a száját (vmibe).** 'rajta felejt a szemét vmin, úgy megcsodál vmit, hogy közben tátva felejt a száját' „Erőt belétátotta a száját, s meg ēs igizte abba a helybe.”

613. **(Csak) mossa a száját.** 'csak mond vmit, de nem gondolja komolyan, nem annak megfelelően cselekszik, locsog' „Ígerte, hogy megcsinálja, de úgy látom, hogy csak mossa a száját, met nem jött erre felé se.”

614. **Elkeni a száját (vkinnek vmivel).** 'vmi jóban részeltet, és ezzel boldoggá tesz vkit' „A kérésztapja elkente a lejánka száját a mobiltelefonnal, amit névnapjára vett neki.” „Gyermékkoromba, ha üsmertük ēs a narancsot, az nem kente el a száját a kölyöknek.”

615. **Tátja a száját (vmire).** 'vár vmit, vágyakozik vmire' „Ő ēs tátotta a száját rēja, de nem neki adták.” „Tátotta a száját a tőtelékēs káposztára.”

616. **Tátva marad a szája.** 'nem kap vmiből, pedig várta, számított rá' „Hējába tátotta a száját rēja, végül tátva maradt a szája.”

617. **Űressen marad a szája.** 'számít rá, de nem kap' „Olyan rosszul esett, hogy mind elhordták, s nekem űressen maradt a szájom!”

→ *fehérnēp* (A fejrénēp száját nem lehet bédugni.)

→ *fehérnēp* (A fejrénēpnek a szája a fegyvere.)

→ *segg* (A szájomból seggēt nem csinálhatok.)

SZÁLLÁS

618. **Mindēn bokor szállást ad.** 'a természetben bárhol meg lehet hálni' „Nyár van, eleyenkor mindēn bokor szállást ad.”

619. **A nyúl ēs mēghál, annak sincs szállása.** 'nem kell búsulni az éjszakai szállást'

SZALMASZÁL

620. **Két szalmaszál se tud jól kérésztbe tēnni.** 'mindent rosszul csinál' „Ha kikūdnek, hogy két szalmaszál se tēgyek kérésztbe, azētt má mēg vagyok szidva, hogy nem jól van!”

SZALONNA

621. **Ahol pástos az udvar, oda ne mēnj szalonnáétt.** 'ahol tevékeny gazda lakik, ott nem fűvesedik be az udvar, csak ott, ahol beteg vagy öreg a tulajdonos' – A „Zöld pázsintos udvar, / nem kell oda boros vendég...” nótasor ugyancsak proverbiummá lett, az előbbi szólás szinonimája.

622. **Amētt a férēg⁵³ a szalonlát mēgrágtá [mēgkezdte], azētt a szalonlát mēg nem kéll elvetni.** 'a tisztátalan, esetleg már állapotos leánynak meg kell bocsátani'

623. **A szalonna a káposztát mēgszabja.** 'egy lényeges, értékes hozzátartozó dolog, alkatrész jobbá, értékesebbé tesz egy kevésbé értékes dolgot' – A szalonna íze belefő a káposztával készült ételbe, a szalonna zsírja megjavítja a szegényes káposztaételt.

624. **A szalonlát addig nem szabad mēgkezdni, amíg a kakukk mēg nem szóllal.** 'takarékoskodni kell a szalonnával' – Tavasszal a szalonlát nem szelték meg, hogy maradjon a nyári munkálatokra.

→ *nēz* (Ha nēzēm ēs, fogy, mind a vett szalonna.)

SZÁN (ige)

625. **El van szánva (vmi vkitől vmire).** 'lemondtak róla, pusztulásra van szánva' „Az a gabona immá annyi essőt kapott, hogy töllem el van szánva, én nem fogom má learatni.”

→ *irigy* (Sok irigyēt, s kevés szánót!)

⁵³ Egér.

SZÁNKÁZIK

626. Szánkázik vki hátán. 'kihasznál, kizsákmányol vkit' „Én nem a nincstelenéket, hanem azokat ítilim el, akik a szégen embér hátán szánkáznak.”

SZÁNT

→ *kecske* (Ha kecskén szántok se.)

SZAR (főnév)

627. Csak éppen hogy férfiszar és légyen a vécébe. ~ Égy férfiszarval több van. 'semmiérvő, gyenge férfiember a családban' „Férhézment ő és, de olyan ura van, hogy csak éppen, hogy férfiszar és légyen a vécébe.” „Annyit ér, hogy csak éppen egy férfiszarval több van.”

628. Elválllik a szar a májtól. 'kiderül vmi, különvállik a jó és a rossz része a dolognak'

629. Embér kell a gátra, s szar a lapátra! – Tréfás biztatás.

630. Ingyen megéjszi a szart. 'számít vmire, ezért meghoz vmi-lyen áldozatot, de végül a számítása nem válik be' „Hát kérlek szépén, a helyzet most úgy néz ki, hogy mű ingyen a szart megéjtük.”

631. (Olyan meleg vót, hogy) a szar és rotyogott. 'kánikula, forróság volt' – Inkább múlt időben használják.

632. Pufot üt [ad] a szarnak. 'eredménytelenül vagy negatív eredménnyel hoz meg egy áldozatot' „Evvel a szénacsínálással a szarnak egy nagy pufot üttünk, met a széna sok esső miatt elrothadt, s a kötés a keresetét meghaladta.”

633. Szarnak s kárnak nincs gazdája. 'ha nincs bizonyíték rá, önként senki sem vállalja magára a károkozás tényét'

634. Szar s húgy! 'semmiérvő' „Szar s húgy az egész, nincs mit kezdeni vele.”

635. Szarral s húgygal kifizet (vkit). „Szarral s húgygal őt nem lehet kifizetni, igen nagy napszámot kér.”

636. Szomorú disznóyszar, de megrepedeztél, / míg a nyáron a porba hëmpëregtél! 'szomorú, kedvetlen' – A rigmust ahhoz intézik, illetve arra vonatkoztatják, aki ok nélkül szomorkodik, de nem lehet megvigasztalni. Durva.

→ *bogár* (Aki bogár után mënyën, hamar szarba habarodik.)

→ *nyúlszar* (Olyan egyformák, mind két nyúlszar.)

→ *sír* (Sír mellett szarni vagy szar mellett sírni, nem mindëgy.)

SZAR (melléknév)

→ *drót* (A világon a legtöbb a drót, s a szar ember.)

SZARAKODIK

637. Ha nem szarakodol, nem nyalakodol. 'a csábító eredményért az apró, vesződséges munkát is el kell végezni'

SZARIK

638. Ènni csak szokás, de szarni muszáj. 'az éhséget lehet túrni'

639. Ha vért szarik, akkor és fizeti. 'ha belepusztul, akkor is kikényszerítik belőle'

640. Ingyen még a kutya se szarik. 'mindennek ára van'

641. Mëncënt, Fitód, Szëntlélek, / futva szarnak szegények. – Falucsúfoló.

642. Ne szarj bé, csak a küszöbre (s onnan rúgd bé!) 'ne ijedj meg, ne félj' – Tréfás, durva.

643. Nem tudja kiszarni. 'képtelen teljesíteni, megfizetni, visszaadni vmit' „Mëgüthetik az adóssága végett, úgyse tudja kiszarni, ha nincsen pénze.”

→ *gyapjú* (Lágy pásztor mellett gyapjat szarik a farkas.)

→ *idő, időjárás* (Úgy csinál ez az üdő, mind a kicsi gyermek, melyik belészarik a nadrágba, s nem mer mozdulni.)

→ *ló* (A ló ha kettőt szarik egymásra, az égyik adósság.)

→ *orr* (Az orrára szarik.)

→ *sír* (Sír mellett szarni vagy szar mellett sírni, nem mindëgy.)

→ *varjú* (Addig még sok segetlen varjú szarik!)

SZÁRNY

→ *lúd* (Gyermekkorába a lúd a szárnyával hëzzavert.)

SZAROS

→ *orr* (Égy szaros karóval nem lehet felérni az orrát.)

SZARTIG

644. Szartig észik [iszik]. 'telhetetlenül, mértéktelenül eszik v. iszik, addig amíg csak bír' „Ott olyan világ van, hogy szartig éhetsz s ihatsz mindënből.”

SZARV

645. Kinő a szarva. 'elszemtelenedik' „Erőst kinőtt a szarva, amikor néptanácselnök lett.”

→ *ökör* (Csak az ökör seggítől a szarváig lát.)

SZEGÉNY (főnév)

646. A szegénnek nem szabad mëgsértődni. 'a szegény embernek abból is kára származik, ha megneheztel a gazdagra'

SZEGÉNY (melléknév)

647. Olyan szégen nem tud lënni, hogy ígyirni ne tudjon. 'felelőtlenül ígérni a legkönnyebb'

648. A szégen embër örökké boldogabb.

649. Szégen embër vízzel főz. 'olcsó, gyengébb minőségű hozzávalókkal állít elő vmit'

650. A szégen embërt még az ág és húzza. 'mindig a szegény embert éri a baj, a kár'

651. Szégen az ördög, met nincsen lelke! 'nem vagy szegény' – Tréfás vigasztalás gyanánt használják, akkor, ha valaki arra panaszkodik, hogy ő szegény.

→ *cigány* (A cigán és aszonta vót, olyan szégen nem tud lënni, hogy ígyirni ne tudjon.)

SZEGÉNYség

652. Sűrű, mind a szegénység (minél jobban vágod, annál jobban szaporodik). – Gyomra mondják, kapáláskor.

653. A szegénységét s a köhögést nem lehet eltitkolni. 'a szegénységet nem lehet eltitkolni'

654. A szegénységét nem lehet véka alá rejtteni. 'a szegénységet nem lehet eltitkolni'

655. A szegénység nem szégyen, csak egy kicsit kellemetlen.
– Tréfás.

SZÉKELYHARISNYA

656. A székelyharisnya olyan kell légyen, hogy a bolhát még
léhessén rajta ölni. – A székelyharisnya nem lehet bő, feszesen
kell a testre simulnia.

SZEKÉR

→ *baszik* (Nem baszunk szekeren, me ráz!)

SZÉL

→ *Mindszent* (Mencént felől még a szél se jó.)

→ *tarló* (Tolló likába fú a szél.)

SZÉLBASZÓ

657. Szélbaszó (vki). 'gyorsan, hebehurgyán cselekvő ember'
„Aki a csémpekályhát rakta, olyan jó belévaló, alapos mestér
vót, nem vót szélbaszó embér.” „Szélbaszó vót erőst, járt az
esze, mind a nadrág feneke.”

SZEM

658. Békoppa a szeme. 'hirtelen, rövid időre elalszik' „Alig
koppant bé a szemem egy pörcre, rögtön fél és kötöttek.” – Ál-
talában nem szokványos alvász helyzetben – pl. munka közben
vagy más nyilvános helyen – történő elalváásra használják.

659. Ahol jársz, a szeméd járjon (s a kezed és)! 'légy figyelmes,
élelmes, hogy boldogulj' – A szólás kiegészített változata tréfás.
Jelentése: 'szerezd meg, lópd el, amit csak lehet'

660. Hégyezi a szemit. 'erősen, meredten, figyelmesen néz'
„Héjába hégyeztem a szemémét, nem láttam ott sänkit.”

661. A kalapot behúzzák a szemibe. 'nehéz, reménytelen hely-
zetbe kerül' „Avval, hogy a betegnyugdiját elvették, a kalapot
egészen behúzták a szemibe.”

662. Kap a szeme rajta. 'tetszik neki, kívánja, mert szép' „Kap
a szeméd, ugye, a szép leányokon?”

663. Kinyílt a szeme. ~ Ki van nyílv a szeme. 'fel van vilá-
gosodva, tájékozott vmiben' „Mekkoracska, s má hogy ki van
nyílv a szemé!”

664. Kiszúrja a szemit (vmivel). 'éppen csak látszólag tesz
eleget valaminek, becsap valakit' „Vasárnap réggel elményünk
a kicsi misére, s osztán jól dógozunk a mezón egész nap, úgy-
hogy csak éppe kiszúrjuk az Isten szemit a misével.”

665. Mégkapja a szemit. 'hirtelen megtetszik neki' „Mégkapta
a szemémet egy szép pej csitkó a vásárba.”

666. Nem csal a szeme. 'jó a szemmértéke, az előnyösebbet,
nagyobbat stb. választja magának' „Úgy látom, nem csalt
a szeméd!”

667. Nem néz a szeme közü. 1. 'nem találkozik vkivel, elke-
rülí őt vki' „Ha ma iszik, akkor hónap má nem embér, nem
nézünk a szeme közü a mezón.”; 2. 'nem kap meg vmit' „Nem
akar tudni az adósságról, úgyhogy annak a pénznek se nézünk
a szeme közü!”

668. Szemésnek áll [jár] a világ (a vaknak a valag és jó). 'csak
a figyelmes, élelmes ember boldogul a világban'

669. Tiszta a szeme tölle. 'nem kap belőlle' „Amelyen forró nyár
van, az idén hanemégyeb tiszta lesz a szemünk a sarjútól.”

670. Úgy mēnyen, mintha szeme se vóna. 'vaktában, figyel-
metlenül, de határozottan meg'

→ *erdő* (Az erdőnek füle van, s a mezőnek szeme van.)

→ *gac* (A gac nem szúrja ki a szemit.)

→ *kalap* (A kalapot a szemibe behúzták.)

→ *kujak* (Úgy talál, mind a kujak a szemre.)

→ *még hal* (Mind a két szemire még halt.)

→ *néz* (Olyan szeme van, hogy ha a kemencébe bēnez, a kemēn-
ce tüze mēgaluszik.)

SZEMBEN

671. Szembe lakik (vmivel). 'ugyanabban a helyzetben van'
„Az öregsgvel mü és szembe lakunk.” „Nincs mējétt mēgszól-
ják a szegénsgéiétt, met avval ők és szembe laknak.”

SZEMÉTDOMB

672. Mindēn falunak van szemétdombja. 'minden közösség-
ben van méltatlan, hitvány személy' „Ha nincs szemétdomb
Szēnkirályon, hozzuk ide XY-t, s lesz!”

SZÉN

→ *üst* (A szēnet mindēnki a maga üstje alá hajtja.)

SZÉNA

→ *sarjú* (Ha cifra szēnát csinálsz [csináltál], sarjút ne várj.)

SZENVED

→ *elszállt legény* (Krisztus az elszállt legényétt, s az egyeslovas
embérétt nem szēnvedétt.)

→ *fej* (A bolond fej miatt a test sokszor sokat szēnved.)

SZENT⁵⁴ (ige)

673. Szēnt ~ mēgszēnt (vmit). 'sejt, megsejt, észrevesz vmit'
„Szēntēttē, én és valamit, de pontoson nem tudtam, hogy mi
baja van.” „Ejiszē mēgszēntēttē valamit, azétt nem mert idejőni.”

SZENT HEVERDEL

674. Szēnt Heverdel napja. 'ellustálkodott nap' „Élnek ēgyik
napról a másakra, úgy, ahogy lehet, nekik mindēn nap Szēnt
Heverdel napja.”

SZÉP

675. A magáé a legszēbb, s az enyém és az. 'mindenkinek a ma-
gáé a legszēbb' – Az értékek relatívak. Ha valaki a magunk
értékeit alábecsüli, megsértődünk.

SZÉPELEG

676. Szēpēlēg. 'szépnek, tetszetősnek, kívánatosnak mutatja
magát' „Szeret szēpēlēgni nagy társaságba.”

SZER⁵⁵

677. Szēr nékül. 'rendetlenül, féktelenül' „Isznak mindēn nap
szēr nékül.”

678. Szērēn van. 'soron van, következik' „Hát ott most melyik
léján van szērēn?” (ti. eladósorban)

⁵⁴ Sejt.

⁵⁵ Sor, rend.

679. **Szërrel, s szër nélkül.** 'sor nélkül, rendetlenül' „Hánta fél a fát a szekerre szërrel s szër nélkül.”

SZERBIA

680. **Hónap mënyünk neki Szërbiának!** 'szegénység, lehetetlen vállalkozás, hősieség a szegénységben' – A tréfás, gúnyos értelmű szólás eredete egy epikus történet, amely az első világháború idején keletkezhetett. Eszerint a szegény család azon töpreng, bizonytalankodik, hogy leszűrjék-e a pityókalevest, vagy ne, de nehezen tudnak dűlőre jutni. Végül a családfő hozza meg a döntést: „Szűrd le! Ne szűrd le! Mégës szűrd le, lëgyën kétféle meleg étel, hogy János lakjék jól, met hónap mënyünk neki Szërbiának!”

SZEREL⁵⁶

681. **Vagyont szërëlni nehez, de gyűlöletët annál könnyebb.** 'osztzkodásnál nem lehet meggazdagodni, de haragost könnyen lehet szerezni'

SZERENCSE

682. **Ha szërëncsed nincs, napod se lëgyën.** 'szerencse kell mindenhez'

SZIGORÚ

683. **Szigorú (vki, vmi).** 1. 'kicsi' „A blokkba két szigorú szobacska lakik az egész család.” 2. 'sovány, kicsi' (állat) „Két szigorú lovacskája vót, avval szántott.”

SZIMIRKÁL⁵⁷

684. **Szimirkálja, mind Kálmán a kocsonyát.** 'megeszi az egészet' – A szóláshasonlat forrása igaz történet. Egy népes család egy tányér kocsonyát kapott valakitől ajándékba. Az egyik testvér, egy Kálmán nevű nagytudós, nagydarab legény megette azonnal az egészet, de azt mondta, hogy ő csak „bészimirkálta”, ami igaz is volt abban az értelemben, hogy a fogára sem volt elég.

SZINTE

685. **A testvérëm szinte kapott kalácsot, de én ëgyáltalán nem.** 'neki volt esélye rá, nekem még az sem' – Csíkban ma is szokásban van, hogy a lakodalmas menet résztvevői a falu utcáin kaláccsal, pálinkával kínálják a falu népét, az ún. „lakadalomlesőkert”. A proverbiummá vált kijelentést egy olyan gyerek tette, aki a lakodalmas néptől szeretett volna kalácsot kapni, de végül hoppon maradt. A testvére sem kapott, de neki volt némi esélye rá. A tréfás szólásnak végső soron az a jelentése, hogy a semminek is vannak fokozatai, árnyalatai.

SZITA

→ *fárok* (Farka válogassa a szitát.)

SZÓ

686. **Fëlvátja a szavát.** 'felesel' „Hogy merëd te az apád szavát fëlvátani?!”

687. **Szót folytat (vki vmiről).** 'beszéd, megbeszélés tárgyává tesz vki vmit' „Valahol kellett, hogy szót folytasson róla, met má tudja az egész falu.” „Te erről folytattál-ë szót valahol valamikor?”

688. **Szót tészën.** 'felpanaszol vagy számon kér vmit' „Hát nem szégyëllëd még ézett szót tenni?!”

689. **Úgy jó [foly(ik)] ki belőle a szó, mind a tehenből a gané.** 'szószátyár, bőbeszédű'

→ *garas* (Az én szavam annyi, mind a régi ötgarasos: nem jár.)

→ *megfogonik* (Mëgfogonik a szava.)

SZOLGÁL

690. **Odaszógál [belészógál] a fájdalom.** 'egy bizonyos testrészen érződik a fájdalom' „A nyilalás odaszógált a dërekamba.” „A fájás belészógál a lábába.”

SZONNYÚ⁵⁸

691. **Szonnyú!** 1. 'szomjas' (melléknévként) „Erősen szonnyú vótam.” 2. 'szerencsétlen, nyomorult' (főnévként) „Te szonnyú! Há hogy tudsz ëlyen szonnyú lënni?!”

SZÖKIK

692. **Ëgy helyett nem szökik kettőt.** 1. 'nem segítőkész' 2. 'lusta'

SZÖLŐ

693. **Tudod-ë, hogy szöllőből ës lëhet bort csinálni?** 'megfelelő nyersanyagokkal, hozzávalókkal készítsd el azt, amit készítesz' – A szólást akkor használják, ha valaki szűkölködő kényszerűség, szegénység stb. miatt nem megfelelő módon, helyettesítésekkel csinál vmit. A proverbium forrása egy anekdotikus történet: Egy csíki öregasszony rózsabogyót (helyi népi nevén: seggvakarót) szed a faluvégén. Egy arrajáró megszólítja: „– Azt maga minnek szëdi, néni? – Bornak, lelkëm, bornak! – Hát azt maga hallotta-ë, hogy szöllőből ës lehet bort csinálni? – Mondják, lelkëm, mondják!” – A történet jellemzi a hideg éghajlatú, konzervatív Csíkot is, ahol a jó szőlőbor csak a fantázia világába, a híresztelések közé tartozik.

SZÖR

694. **Kényës a szöre.** 'sértődékeny' „Az anyóssának igën kényës a szöre, nem lehet neki akármít mondani.”

695. **A szörös felire esik.** 'szerencsés, jól sikerül neki vmi' „Na, most az ëgyszër mü ës a szörös felünkre estünk!”

696. **Szörvel szört (csërél).** 'mindent mindennel típusú csereakció, amikor valaki mindenestül odaad valamit valamiért, amit ugyancsak mindenestül fogad el' „A házból blokkba kötözött, úgy, hogy szörvel szört csërélt.” – A szólás eredetileg állatok egymással való elcserélésére vonatkozott.

→ *kutya* (A kutya a szörít elhányja, de a természetit nem.)

SZUROK

697. **Szurok szombatján.** 'az utolsó pillanatban, amikor már nem elég rá az idő' „Mëtt hagytað ëlyen szurok szombatjára?” – Rokon szólás: „Körmére van ëgve a gyertya.”

SZÜRET

698. **A szüret után (még) bál ës lësz.** 'veszekedés, verekedés következik a nem megnyugtató eredményre' „Mindënki kapott, amit kapott, de avval még nem intëzödött el semmi, met szüret után még bál ës szokott lënni.” – Olyan esetben használják, amikor egy elért eredmény, egy kialakult helyzet csak látszólag végleges, illetve nem mindenki számára megnyugtató, következésképpen várható, hogy miatta látványos konfliktushelyzet alakul ki.

TAKARÓ

699. **A takarót, ha erőst húzzák, elszakad.** 'a nagy ambíció miatt mértéken felüli áldozatot, erőfeszítést nem lehet vállalni,

⁵⁶ Szerez.

⁵⁷ Csipeget valamiből.

⁵⁸ Szerencsétlen, sanyarú, éhenkórász.

mert összeroppan bele, rajtaveszít az ember' „Azt mondta, hogy elad mindent, s ügyes megvívja azt a bessót⁵⁹. Csak végül ne-hogy rajtaveszítse, met ha a takarót erőst húzzák, végül osztán egyszerűen csak elszakad.”

TAKARÓ⁶⁰

700. **A takarók [segítségük] jönnek.** 'vihar lesz' – A metaforikus kifejezés arra utal, hogy a szélben vihardémonok, szépasszonyok jönnek, akik szétszórják a száradó szénát.

TAKONY

→ *nekiszökik* (Nekiszökik, mind a csürke a takonynak.)
→ *orr* (Az orrodba nyúlok takonyétt!)

TALÁLKOZIK

701. **Találkozik (vmivel).** 'beválik a számítása, meglesz az eredménye a munkának, a kiadásoknak' „Járunk dógózni a mezőre egész nyáron, de osztá megvállik, hogy az őszön mivel találkozunk.” „Ha én nekéd mind felszámolom tarifa szerinti ezékét a gépi munkákat, te akkor végül nem találkozol sémével, me nekéd ezen a földön annyi gabonád nem lesz, hogy ez a kiadás megtérüljön.”

TANÁCS

→ *bolond* (Bolondnak bolond a tanácsa és.)

TÁNC

702. **Ha a táncba béállottál, járni kell.** 'ha már elkezdted, folytatni kell; nem hagyhatod már abba úgy, hogy a befektetett idő, munka, pénz stb. el ne vesszen'

703. TÁNCOL

→ *pap* (Csak ott, ahol a papok táncolnak.)

TAPOS

704. **Tapod (vmivel).** ~ **Eltapodja az üdőt.** 'tesz-vesz vmit' „Van itthon és mivel tapodjon egész nap.” „Nem és tudom, mivel tapodtam el az üdőt.”

705. **Tapod (vmiben).** 'tevékenykedik vmi érdekében' „Eleget tapodtam benne, hogy a telekkönyvet megszerézzem.”

TARLÓ

706. **Tolló likába fú a szél.** 'ősz van' – Aratás után a tarlón a levágott búzaszár lyukába fúj a szél.

TASZÍT

707. **Taszitt (vkit, vmit).** 'segít, támogat' „A nyugdíjmelés erőst nem taszitsa még a szekeret.”

TÁTOG

708. **Eltátog (vmit).** 'elmulaszt vmit' „Eltátogta az üdőt.” „Ezt és eltátogta, végül csak nem kérte még a fogatost pityókát ütetni.”

TEHÉN

709. **A tehenyünk megbornyudzott, / egyet ünőt, egyet bikát, / adjon Isten jó éjszakát!** – Esti lefekvéskor mondott búcsúzó formula.

→ *Jó éjszakát!* (A tehenyünk megbornyudzott, / egyet ünőt, egyet bikát, / adjon Isten jó éjszakát!)

TEJ

710. **Beléfigik a tejbe.** 'elront vmit, problémát okoz' „A tejbe beléfigott vót, s most a vezetőség haragszik reja.”

711. **Eldől a tej.** ~ **Eldőjti a tejet.** 'haragba kerülnek, összevesznek, vége van a jó viszonyoknak' „Ha tudtam vóna, hogy a tej eldől tölle, inkább hallgattam lenne.”

712. **Ésszeményen a tej.** 'összevesznek, harag, nézeteltérés támad közöttük, vége van a jó viszonyoknak' „Csúful össze van mēnve köztük a tej, ejiszē má nem és köszönnek egymásnak.”

713. **(Jól) leadja a tejet.** 'kurva'

714. **Még van gyűlve a teje (vmivel).** 'ideges, izgága, mert vmi megoldatlan problémája van, siet vhová' „Mivel van úgy meggyűlve a tejed?” „Még van gyűlve most a tejik, met a lejánka állapotos lett!” „Hova futsz ilyen hamar? Jól meggyűlt a tejed!”

715. **Olyan, mind a tej.** 'tisza, jó' „Olyan üdő vót Kisasszonkor, mind a tej.”

→ *néz* (Ha egy lábós tejbé belénéz, megsavanyodik.)

TEKE

716. **Tekét köt.** 'terít szállító jármű alját egy földön csúszó, a súlyt hordozó faszerkezettel, gerendával kipótolja' – A teke terít szállító szekéren vagy szánon alkalmazott, földön csúszó kisebb-nagyobb gerenda, ami szükség esetén ideiglenesen kiegészíti a jármű szerkezetét. „Ha a nagy terü alatt a tengély letörött, a tengély alá tettek hosszan egy fát. Ez vót a teke vagy csúszó. Az elejit félkötték a tengélyre, s a vége csúszott hátul a földön. Ezēn a tekēn a fát elyenkor és haza lehetett hozni.” – A tekét több helyzetben is alkalmazták. Amint látjuk, tengelytörés esetén erre helyezték a súlyt, de téli szénahordáskor a szán szerkezetének kiegészítésére is „tekét körték”.

TEKEREDIK

717. **Nem tudja, merre tekerēdjēn el.** 'nem tudja, mihez kezdjen' „Félmondtak neki, s most nem tudja, merre tekerēdjēn el.”

718. **Tekerēdik jobbra és, balra és.** 'a bajban próbálkozik ezzel is, azzal is'

TEGNAPI

719. **Nem vagyok a tēnnapi! ~ Nem a tēnnap születtem!** 'tudom, mit kell tenni' „Tudjuk, hogy mi a mű kötelességünk, met nem vagyunk a tēnnapiak!”
tér(ül) Sz: Aki tér, üdvözül!

TÉL

→ *farkas* (Csíkba a farkas nem észli még a telet.)

→ *nyár* (Amelyen a nyár, olyan a tél.)

TEMET

→ *köhög* (Ne köhögj, met a pap nem temet el!)

TÉR(ÜL)

720. **Aki [még]tér, üdvözül.** – A „tér(ül)” szó kettős jelentésén – 1. 'visszafordul' 2. 'erkölcsi értelemben megigazul, jó útra tér' – alapuló tréfás szólást, akkor használják, amikor valaki visszafordul onnan, ahová korábban elindult. Köszönés gyanánt is mondható.

TÉRD

721. **A térgye sebēsēdik ki tölle.** 'nem szája íze szerint való, nem szereti' (rendszerint ételre használják) „Lacinak a térgye sebēsēdik ki a fuszujka levestól.”

⁵⁹ Telket.

⁶⁰ Szénát szárító személy.

TERÍTEZIK

722. **Terítették.** 'nagyzol' „Most mindenki terítették, böcsködik, s közbe sír.”

TESTBEHABARODOTT

723. **Testhabarodott.** 'nagytestű' (emberre) „Olyan testhabarodott fejérenp vót.” – Magyarázata: „Hát van ugye társaságba habarodott, munkába habarodott. Azt jelenti, hogy összevagyult valamivel.”

TETVES

724. **Örökké a tetves vakaróznak.** 'az akar többnek, másnak látszani, mint ami, akinek van, miért szégyenkeznie, akinek valami kellemetlen, vagy aki szabadulni akar valamitől' „Van, aki emlégeti, hogy neki az ősei kik vótak, s mik vótak, de hát minél tetvesebb valaki, annál jobban vakaróznak.”

TINCSEL⁶¹

725. **Tincsel(ge)** (vkit, vmit). ~ **Féltincsel(ge)**. 'táplál, feltáplál' „A malacokat féltincselgette, s végül jó pénzt kapott értik.” – A „tincs” szó jelentése 'nyaláb'. Például: „Égy tincs szénát ott náluk nem lehet elvesztégetni.”

TAPLÓÜTÉS

726. **Akkora, mind egy toplóütés [ütés topló].** 'kicsike' „Akkora vót, mind egy ütés topló, de nem félt félülni a ló hátára.”

TOJÁS

→ *fing* (Finggal nem lehet tojást festeni.)
→ *kakas* (Kivétte a kakas a vámot.)

TORMA

→ *nyű* (A nyű és a tormába belécsik, s azt gondolja, hogy annál jobb nincsen.)

TÖBB

727. **Többvel éri bé.** 'erőltet vmit, hogy ne maradjon kárban, hogy elérjen vmit, de végül többet veszít, mint amit nyer' „Ejjszë jobb, ha nem keressük többet az igazunkot, met végül osztán többvel érijük bé.”

TÖK

→ *fényes* (Fényes, mind a Salamon töke.)

TÖKEDIK⁶²

728. **A fülibe tőkedik (vkinek vmi).** 'a fülébe kerül, tudomást szerez róla' „Jaj, nehogy valakinek valami a fülibe tőkedjen, s osztán végül baj légyen belőlle!”

TÖR

729. **Tör (vkire).** 'támad vkit, vesztét akarja vkinek' „Eröst tört rēja, met valaméett ki nem állhatta.”

TÖRVÉNY

730. **A törvénlapot fordítsák erre és, s arra és.** 'a törvény így is, úgy is értelmezhető, kedvezhet ennek is, annak is'

TÚRÓ

731. **Olyan a túró, amelyen a gyúró.** 'a munka eredménye a munkát végző személytől függ'
→ *barát* (Barát, barát, de a túrót pénzétt mérik.)

TÜZ, TÜZEL

732. **Tüzel (vkire).** 'haragszik vkire, ártani akar neki, nyilvánosan szóval támadja' „Rég hogy tüzel réám, de én nem tudom, hogy méétt, met én neki nem vétettem soha.”

733. **A tüzet szítsa.** 'gerjeszti a békétlenséget' „Az embernek kell légyen annyi esze, hogy ne kezdje el a tüzet szittani!”

→ *füst* (A füstöt a tűz melegétt szénvedni kell.)

→ *füst* (Ahol tűz van, ott füst és van.)

→ *láng* (Veti fél a tűz langja.)

→ *néz* (Olyan széme van, hogy ha a kemencébe bénéz, a kemence tüze mégalszik.)

TYÚK

→ *kapu* (Ha a kapu tetejin bénéz, a tyúkok mind megdögölnek.)

→ *lúd* (Lúd lúddal, s tyúk tyúkkal.)

UJJ

734. **Amíg az ujjával bééri.** 'telhetetlenül iszik v. (ritkábban) eszik, addig, amíg okádni kezd' „Ne igyál addig, amíg az ujjodval bééred!”

→ *segg* (A seggibe van-e az ujj?)

ÚJRA

735. **Újragad (vki).** 'nehézség, nélkülözés közepette megéri az új, soron következő termést, juttatást' – „Nincs egy kupa lisztünk, de ha mégérjük az aratást, osztán valahogy ejjszë újragadunk.”

ÚR

736. **Az Isten Úrnak teremtette, csak pénz nélkül felejtette.** – Tréfás.

→ *paraszt* (Légyél úr, met paraszt akármikor lehetsz!)

ÚT

737. **Ki van az útja (vminek).** 'szükség van rá, oda kell adni vmit' „Nálunk örökké jól ki van az útja a pénznek.”

738. **Van [nincs] útja rēja.** 'van [nincs] lehetősége vmire' „Nincs útja rēja, hogy rējajjjon.” „Van útja rēja, hogy elejibe kerüljön a dolognak.” (értsd: 'meg tud előzni vmit')

→ *ösvény* (Nincs feltúrva előtte az ösvény [út].)

ÜGY

739. **Ügybe se vészi.** 'semmibe vesz, érdektelen számára' „Héjába rimánkodott neki, ügybe se vette.”

740. **Ügyet se vet rēja.** 'semmibe vesz, nem figyel rá' „Ügy elment mellette, hogy ügyet se vetett rēja.”

ÜGYEL⁶³

741. **Ügyel [odaügyel] (vkire, vmire).** 1. 'vigyáz vmire' „Ügyelj magadra!” 2. 'figyel vkire' „Oda se ügyelt a nagyapjára.”

742. **Ügyel (vkit, vmit).** 'keres, néz' „Mit ügyel maga?” „Ügyelém a tehenyékét, hogy vajon hol járnak.”

ÜLTET

743. **Ültet [félültet] (vkit).** 1. 'felbújt vkit vki ellen, hergel vkit vkire' „Valaki ülteti, azért lássa akkora nagy helyt magát.” 2. 'biztat, ígéretet neki vmit' „Ne ültess a gyermekét, met osztán rosszul esik neki, ha lemarad.”

⁶¹ Lassin táplál.

⁶² Belegyökerezik, belekerül.

⁶³ Vigyáz, figyel.

ÜST

744. **A szénet mindénki a maga üstje alá [felé] hajtsa.** 'mindenki a maga hasznát nézi' „Mégválasztották, s attól kezdve a szénet ő és a maga üstje alá hajtotta.” „Ha ezt tészem, a szénet avval nem a magam üstje felé hajtom.”
→ *baszik* (Mégbaszta az üst az ordát.)

ÜT

745. **Üti még a lába nyomát és.** 'engesztelhetetlenül támadja' „Üssed még a lába nyomát és!”

ÜVEG

746. **Inkább döjtsd el a templom tornyát (ne az üveget)! – Tréfás lehetlenség formula.** Akkor mondják, ha valaki akaratlanul feldönt vagy fel akar dönteni vmit, aminek talpon kelene maradnia (pl. véletlenül hozzáér az asztalon álló itallal teli üveghez, ami ettől esetleg eldőlhethet).

VACKORFA

747. **Vackorfa alatt nyakas körtét ne keress!** 'a tulajdonságok örökletesek, amilyen (rossz) az apa, olyan a fia is'

VACSORA

→ *kutya* (Bizonytalan, mind a kutya vacsorája lámpafűvása után.)

VÁG

748. **Vágják ki, de ne varrják össze!** – Átokformula. Tulajdonképpen elsődleges jelentése: 'haljon meg a kórházi műtét közben!'

VÁG⁶⁴

749. **Elébb kotolj, s [csak] azután vágj!** 1. 'ne vetemedj tettelegességre' 2. 'nem vagy képes a tettelegességre' – A „vág” szó kétértelműségén (1. 'üt' 2. 'megcsíp a tyúk') alapuló szólás az alábbi, fenyegető párbeszédből alakult: „– Úgy megvágglak! – Elébb kotolj, s azután vágj!”

VAGYON

→ *szerez* (Vagyont szerezni nehéz, de gyűlöletet annál könnyebb.)

VAJ

750. **Nem árt a vaj a lepénnek.** 'ha egy bizonyos dolog összeállításához, elkészítéséhez szükség van vmilyen drága anyagra, és ha abból a szükséges mennyiségnél többet használunk fel, akkor mindebből csak jó származhat, baj semmiképpen nem'

VAK

751. **Ne láss süket, / ne hallj vak!** 'ne tudj róla!' – A paradoxonok megerősítik a 'se ne láss, se ne hallj!' jelentést.

752. **Szërtenéz, mind Vak Pista Brassóba.** 'szètnéz vhol, de nem bizonyos, hogy meg is látja, amit meg kellene látnia'

753. **A vak mit váj, abba jár.** 'valahogyan, tudatlanul csinál valamit'

754. **Vaknak mondhatod, hogy megvirradt.** 'ha vki természetétől fogva képtelen vmire, hiába próbálod elmagyarázni neki, megértetni vele'

→ *kutya* (Ábrándozik, mind vak kutya a hóvilágnak.)

→ *szem* (Szèmésnek áll a világ, a vaknak a valag és jó.)

VALAG

755. **Valagászódik (vki).** 'érdeklődik, kíváncsiskodik' „Ezek az újságírók, riportterek olyanok, hogy örökké csak valagászódnak, met mindén nap még kell hogy tótsék az újságot valamivel.”

→ *segg* (Ég a segge [valaga] vmi után, vmiért).

→ *segg* (Nem a seggéből [valagadból] húztál ki!)

→ *szemes* (Szèmésnek áll a világ, a vaknak a valag és jó.)

VALLATÁS

→ *elválik* (Elvállik a vallatásnál.)

VALÓSÁGOS

756. **Valóságos (vki).** 'épeszű' „A gyermek nőtt, növegett, de nem vót egészen valóságos.”

VÁM

→ *kakas* (Kivette a kakas a vámot.)

VAN

757. **Vallást van, csak Ferenc nincs honn.** 'egyfelől lehetséges volna, de másfelől mégsem lehetséges' – A szólás egy megtörtént esetről származik: egy családtól kölcsön kértek valamit, de a családtagok, miután úgy nyilatkoztak, hogy rendelkeznek a kért dologgal (a „vallást van” jelentése: 'vanni van'), végül mégsem merték kölcsön adni, mivel a Ferenc nevű gazda nem volt otthon.

758. **A vanval baj van.** 'a vagyon bajjal, gonddal jár'

VÁNDOR

→ *felkel* (Kelj fél, met a vándor a hetedik falu végén má megpihent!)

VARJÚ

759. **Addig még sok seggetlen varjú szarik!** – Lehetlenség formula.

760. **Néz belé, mind a varjú az üress löfejbe.** 'néz bele vmi üres edénybe vagy egyéb üreges tárgyba'

VAS

761. **Vagy a vasat ütni kell, vagy a fúvót nyomni kell.** 'vmit mindenképpen dolgozni kell, a fáradság, nehézség elől nincs menekvés'

VASÁRNAP

→ *macska* (Annyiba vészi, mind a macska a vasárnapot.)

VASFŰ

762. **Vasfű van a markába.** 'erőskezü, nagyon megszorít vmit' „A fiatalnak vasfű van a kezibe.”

VECSERNYE

→ *elbasz* (Elbasztuk a nagymisét, de nem baj, me csapunk egy fasza vecsérnyét!)

VÉG

763. **Égyik vége rövebb.** 'nem elég hosszú' „A fának az égyik vége rövebb, úgyhogy nem lesz jó.” – Tréfás.

VEJ

→ *víz* (Aki réggel vizet iszik, jó vejnek való.)

⁶⁴ Üt.

VÉKA

→ *szegénység* (A szegénységét nem lehet véka alá rejteni.)

VÉKAFÉREJE⁶⁵

764. **Kihánt-vetett eleje, / s nincs egy vékaféreje.** 'cifrálkodik, de voltaképpen nem illeti meg a hivalkodó cifraság, mert szegény' – Csúfoló rigmus.

VÉNASSZONY

→ *figyik* (Te csak akkor szólj, ha a vénasszon figyik.)

→ *segg* (A vénasszon ha a csóré seggivel végigcsúszik, le-ményén.)

VENDÉG

765. **Réggeli vendég nem tart estig.** 'a reggel eleredt eső, egy idő múlva eláll, és az aznapi terveket meg lehet valósítani'

VER

766. **Veri magát (vmivel).** 'bajban van, és elfoglalja magát vmi-vel, hogy ne gondoljon a bajára' „Veri magát a tévével.” „Nincs reja utalva a munkára, de veri magát a munkával, hogy ne es gondoljon a felesége halálára.”

767. **Veri a vizet.** 'vmit nagyon akar, és másoknál is ügyködik a megvalósítás érdekében' „A pap verte a vizet erőst, hogy ki kell adni berbe a szénafüveket.”

→ *asszony* (Az embér nem örökké tudja, hogy métt veri az aszszont, de az asszon örökké tudja, hogy métt kapott.)

VÉR

768. **Hűl [mëghűl] a vére.** 'megijed, fél' „Égy kicsit nekëm es hűlt a vérëm, de nem mutattam.”

VERÉB

→ *hess* (Hëssel nem lehet verebet fogni.)

VESDI⁶⁶

769. **Vesdit (csinál vmit).** 'versenyze' „Vesdit ivutt.” „Az a kicsi gyermek a szalmát vesdit szëdte a nagyokkal.” „Öreg vagyok má, de ő velem vesdit nem dógozik.”

VESZEKEDÉS

→ *kenyér* (Azon a kenyeren, amelyikën ësszevesztek, béküljenek es mëg.)

VET

770. **Mëssze nem vet.** 'szúkmárkú, nem ad túl sokat vmi-ért' „Mëgcsinálhassuk, de félëg potyára dógozunk, met ezëtt a munkáëtt mëssze nem vetnek.”

771. **Vet (vkire).** 1. 'felhánytorgat, szemrehány, odaszól' „A minap azt vette nekëm, hogy én neki nem parancsolok.” „Hal-lottad-ë, Zsófi mit vete nekëm?” „Most vetik, hogy János ki lett semmizve.” 2. 'haragszik, neheztel vkire' „Nincs métt vess réjám, met én erről nem tethetëk.”

VILÁG

→ *degedt* (Olyan sëtét van, mind a degedt (s csupa túróbúz az egész világ)

→ *drót* (A világon a legtöbb a drót, s a szar ember.)

→ *felölel* (Fëlöleli a világot.)

→ *kerék* (A világ kereke örökké elëfelé forog)

→ *szem* (Szëmësnek áll a világ, a vaknak a valag es jó.)

VISZ

772. **Vigyed, fiam, vigyed, hogy ne lëgyën neked se, s nekëm se!** 'ha tólem elveszed az illető tárgyat, tönkreteszed, es végül nem lesz se neked, se nekëm' – A szólássá vált mondat egy Csiszér Ábrahám nevű idős ember szájából Búdös tartományában a havason hangzott el, akitől egy fiatalabb férfi, Tánczos Károly kérte kölcsön az erdölő szekerét. Csiszér Ábrahám, aki tudta, hogy a kölcsönért folyamodó milyen hatalmas terükkel szokott jární, elöbbs nem akarta a szekeret kölcsönadni, de végül kénytelen-kelletlen, a fenti megjegyzés kíséretében beleegyezett.

VÍZ

773. **Aki réggel vizet iszik, jó vejnek való.** 'részes legény' – A talányos közmondás voltaképpen egy anekdotikus történet tanulsága, de ettől függetlenül is él. A történet szerint amikor a leendő vej felöl érdeklödnek a menyasszony szülei, arra a kérdésre, hogy van-e valami hibája a völegénynek, azt a választ kapják, hogy egyéb nincsen, csupán annyi, hogy reggel nagyon issza a vizet. – Hát az nem baj, víz van a kútban elég! – válaszolják gyanútlanul, nem sejtve, hogy a reggeli vízívás az esti részeskedés következménye.

774. **Jó embërrel a víz es jó.** 'a jó emberrel a szegénység közeppe is kellemes együtt lenni'

→ *bennhált* (Bennhált víz.)

VONAT

→ *kecske* (A kecske a vonatot elkerüli.)

VÖLGY

→ *hegy* (Vögyből hëgyet nem tötünk.)

ZABLEPÉNY

→ *árpacipó* (Árpacipó s zablepény, / ezt hozta a szëbb jövö.)

ZSÁK

775. **A lisztës [korpás] zsákot ha ütik, [csak] a finomja mënyën ki belölle.** 'ha vkit verëssel akarunk a jóra téríteni, ezzel még rosszabbá tesszük' – Rendszerint az asszony megverésének tialmát kifejezö szentenciaként használják.

776. **Zsák a fótját, s ecetës korsó a dugáját mëgkapja.** 'mindenki megtalálja a hozzá illő társat'

→ *macska* (Kidugja a macska a körmit a zsákból.)

ZSÍR

777. **Mëgsül a maga zsírjába.** 'a bajban sem szorul másra, ha nehezen is, de megvan magában' „Szeretnék a magam zsírjába mëgsülni, hogy ne kelljen kérni sënkitől, ne kelljen réaszorulni sënkire.”

⁶⁵ A „vékaféreje” akkora földterület, amit egy véka gabonával be lehet vetni, körülbelül 7 árnyi területesség („vékás föld”).

⁶⁶ Verseny.

---

777 de proverbe din Sâncrăieni

(Rezumat)

Am cules aceste zicale, fraze situaționale și proverbe în Sâncrăieni (jud. Harghita) în cursul ultimilor patru-cinci ani. Interpretând noțiunea proverbului într-un sens larg, am inclus în culegerea mea și cuvinte aparent simple, dar în realitate având o complicată structură semantică, care au devenit echivalente cu zicalele în urma unor schimbări de sens bazate pe logica vizuală. Aceste cuvinte sunt metafore vizuale, care pot fi folosite în anumite situații bine definite. Printre proverbele publicate sunt unele, care sunt relativ mai larg cunoscute – chiar și în întregul Ținut Secuiesc, deci pot fi considerate structuri lingvistice permanentizate. Altele sunt caracteristice doar pentru un mediu restrâns (sat, stradă, familie), sau unele sunt chiar absolut unice și individuale, adică sclipiri lingvistice, care reflectă anumite situații.

777 proverbs from Csíkszentkirály

(Abstract)

I have collected these sayings, situational phrases, proverbs in Csíkszentkirály (Sâncrăieni, Harghita county) during the last four-five years. Interpreting the notion of proverb in a wider sense, I included in my collection even apparently simple words, but in reality having a sophisticated semantic structure, that have come equivalent with sayings due to some changes in their meanings based on visual logic. These words are visual metaphors that can be used in certain well defined situations. Among the published proverbs some are known in relatively large areas – even in the entire Székelyföld region; thus they may be considered as permanent linguistic structures. Others are characteristic only for restricted locations (village, street, family), yet others are even unique or personal, kind of linguistic glints reflecting certain situations.

Olosz Katalin

HÁROMSZÉKI NÉPBALLADÁK KANYARÓ FERENC HAGYATÉKÁBAN

1. A háromszéki népballadagyűjtés kétszáz éve

Maholnap kétszáz esztendeje annak, hogy a Kézdivásárhelyen határőrkatona szolgálatot teljesítő kézdialbisi kántor, Wén József papírra vetette az első háromszéki népballadát, mely egyben a legkorábbi balladafeljegyzésnek tekinthető Erdély egész területéről. A *Király fiú Éneke egy Bíró Leányhoz* címen 1809-ben vagy legkésőbb 1810-ben leírt szöveg egyúttal a *Házasuló királyfi* balladatípus legrégebbi magyar változata is.¹

Az azóta eltelt két évszázad eseményeit-eredményeit – már ami a háromszéki balladagyűjtés történetét illeti – részletekbe menő aprólékossággal és pontossággal megírta Faragó József,² majd tovább bővítette saját gyűjtőmunkája révén Pozsony Ferenc³ és Albert Ernő.⁴ Nincs szándékomban, és nincs is értelme annak, hogy most újból végigsoroljam a háromszéki népballadagyűjtés történeti adatait. Azt viszont újjólag hangsúlyoznom kell, hogy ez a kétszáz év nem egyenletes és folyamatos gyűjtőmunkában telt el. Szórványos, alkalmi feljegyzéseket évtizedes kihagyások követtek, tudatos gyűjtőmunka eredményekben gazdag periódusai után eseménytelen évek, évtizedek teltek el, míg újabb adatokkal gyarapodott a háromszéki népballadák tárháza. Az esetleges, véletlenszerű balladafeljegyzéseket nem számítva (melyek egyébként szám szerint csekély, de annál jelentősebb adatokkal gazdagították háromszéki balladaismeretünket), tulajdonképpen öt meghatározó személyiség szervező- és gyűjtőmunkájának eredményeként vált Háromszék az egyik legjobban feltárt balladaföldrajzi területünké. Először Kriza János közölt fél tucat háromszéki népballadát a *Vadrózsákban*,⁵ két évtized múlva Benedek Elek gyűjtései hoztak számottevőbb gyarapodást a 19. század nyolcvanas éveiben.⁶ Ezt követően a háromszéki ballada-

költészet mintegy háromnegyed évszázadon át csak szórványosan hallatott magáról, míg végre, a 20. század ötvenes éveinek végén napvilágot látott Konsza Samu és tanítványainak, a Székely Mikó Kollégium diákjainak harminc éven át lejegyzett népköltészeti gyűjteménye, benne tekintélyes ballada-fejezettel.⁷ A század második felében aztán felgyorsultak az események: alighogy megszáradt a nyomdafesték Konsza Samu gyűjteményének lapjain, az egykori Székely Mikó Kollégiumban újabb gyűjtőmozgalom bontakozott ki, ezúttal Albert Ernő irányító tanár szervező munkája nyomán, melynek „mérteit és eredményeit – mint Faragó József írja – a háromszéki balladagyűjtés terén az összes korábbi vállalkozások együttes hozamát is messze túlszárnyalták.”⁸ A *Háromszéki népballadákat*⁹ egy évtized múlva Pozsony Ferenc Fekete-ügy vidéki balladagyűjteménye követte,¹⁰ majd az ezredforduló táján ismét Albert Ernő jelentkezett két kötettel is, melyekben a háromszéki magyar-cigányoktól gyűjtött népballadákat vonultatva fel igen szép számban.¹¹

Vázlatos ismertetőnkől is kiderül, hogy a háromszéki balladagyűjtésnek tulajdonképpen két nagy sűrűsödési időszaka volt: először a 19. század hatvanas-nyolcvanas éveiben, majd pedig a 20. század második felében. A két nagy periódus közötti évtizedek nyilván nem múltak el nyomtalanul-eseménytelenül, hiszen szórványos feljegyzések hébe-hóba jelentek meg a különböző folyóiratokban. De igazi nagy áttörést, lényegi változást nem hoztak a háromszéki népballada megismerésének történetében.

Fájdalmasan kell konstatálnunk, hogy a 19. század végén – 20. század elején meginduló népzenei gyűjtés úttörői valahogyan elkerülték Háromszéket. Seprődi János csak szülőföldjén, Marosszéken gyűjtött, Vikár Béla Udvarhelyszélig jutott, Bartók Béla

¹ Lásd erről bővebben: FARAGÓ József 1973, 5–7; FARAGÓ József 1977a.

² FARAGÓ József 1973.

³ POZSONY Ferenc 1984, 5–60.

⁴ Lásd ALBERT Ernő 1998, 5–10; ALBERT Ernő 2000, 5–18.

⁵ KRIZA János 1863, 292, 318, 319, 347, 293 és 359. szám; KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882, 20–21. szám.

⁶ KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882, 39, 40, 42, 49, 50, 51, 54–56, 60–62, 64 és 68. szám; BENEDEK Elek 1885, 57–59, 117–118, 157–161.

⁷ KONSZA Samu – FARAGÓ József [1957], 187–229.

⁸ FARAGÓ József 1973, 18.

⁹ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973.

¹⁰ POZSONY Ferenc 1984.

¹¹ ALBERT Ernő 1998; ALBERT Ernő 2000, 23–90.

és Kodály Zoltán Gyergyó, Csík és Kászon vidékén járt, egyikük sem érintette Háromszéket. Írásaikból, levelezésükből, elejtett megjegyzéseikből ítélve nem is volt szándékukban e vidéken folytatni gyűjtőmunkájukat: Háromszék kívül rekedt érdeklődési körükön. Ennek okát és magyarázatát minden bizonnyal helytörténeti sajátosságokban és a háromszéki népköltészet addig feltárt anyagának jellegében kereshetjük. Háromszék valamennyi székely szék közül a leghamarább indult el a polgárosodás útján, s ennek következtében a régi stílusú hagyományos népköltészet ezen a vidéken kezdett leghamarább megkopni és eltűnni a forgalomból. Háromszékről a népballada felfedezésének idején viszonylag szerény mennyiségű ballada került elő, s azok sem mind a klasszikus réteg darabjai: a régi stílusú balladák teljes vagy már csak töredékes szövegei mellett feltűntek – legkorábban az erdélyi népköltészetben – a baleseteket, bűntényeket megéneklő helyi balladák. Mindezek természetesen nem keltettek különösebb visszhangot, s következőképpen nem is vonták magukra a figyelmet. Nem véletlen tehát, hogy a *Vadrózsák* balladáinak dallamai után eredő Vikár Béla Udvarhelyszéken nyomozott, eszébe sem jutott, hogy Háromszéken is lehetne keresnivalója.

A századforduló évtizedei nemcsak a népzenei gyűjtés szempontjából jelentettek kihagyást Háromszéken. Mint már utaltam rá, a 19. század utolsó évtizedétől kezdve el egészen a 20. század ötvenes éveikig a szöveggyűjtés is akadozott, esetleges és véletlenszerű volt: csupán néhány szórványos balladapublikációt tarthatunk számon abból az időszakból. Számuk összességükben is alig haladja meg a tízet: az 1885-től, Benedek Elek utolsó balladaközlésétől 1957-ig, Kónya Samu gyűjteményének megjelenéséig terjedő hét évtizedből Faragó József mindössze tíz háromszéki balladaközlésről tudott számot adni,¹² s ha hozzáadjuk Bartalus István Faragó által nem említett kézdivásárhelyi ballada-publikációját,¹³ akkor is a hét évtized hozadéka mindössze tizenegy háromszéki ballada és balladás dal. A több mint fél

évszázados perióduson belül is óriási aránytalanságot figyelhetünk meg: a tizenegy ballada közül tízet az 1890–1910 közötti két évtizedben hoztak nyilvánosságra a gyűjtők, akik közül öten egy-egy balladapublikációval szerepeltek a korabeli kiadványokban,¹⁴ a másik öt balladát pedig egyetlen gyűjtő, Kanyaró Ferenc tette közzé – több, más vidékről gyűjtött balladaszöveg között – a huszadik század elején.¹⁵

2. Kanyaró Ferenc – életrajzi vázlat

Kanyaró Ferenc (1859–1910) balladagyűjtő tevékenységéről hosszú időn át annyit tudott a magyar folklorisztika, amennyit publikációi révén megismerhetett. A romániai magyar népballadagyűjtés történetét bemutató Szabó T. Attila 1970-ben úgy ítélte meg, hogy a dallamgyűjtés úttörőivel nagyjából egy időben jelentkező Kanyaró balladaközlései kissé korszerűtlenek, mert a régi gyakorlatot követve „a pusztai szövegközlés útját járta abban a három gyűjteményében, amelyek közül kettőnek 1906-ban és 1909-ben az *Erdélyi Múzeum*,¹⁶ a harmadiknak 1906-ban az *Ethnographia*¹⁷ adott helyet. A tőle napvilágra hozott anyagból csak a *Csáki bíróné leánya* két változata, valamint [...] a *Bethlen Anna* tartozik a klasszikus balladák közé, a többi az újabb stílusú, de régebbi elemeket is magukba olvasztott balladánk számát gyarapítja.”¹⁸ Mindezek alapján Szabó T. Attila nem tulajdonított különösebb jelentőséget a Kanyaró-publikációknak, annál is inkább, mert számokban kifejezve sem túl jelentős ez a gyűjtemény: Kanyaró Ferenc e három közleményében mindössze 13 balladatípus 29 változatát tette közzé.

Amikor Szabó T. Attila papírra vetette a Kanyaró Ferenc munkásságát értékelő észrevételeit, nem tudta, nem tudhatta, hogy mindaz, ami Kanyaró három publikációjában megmutatkozott, csak a jéghegy csúcsa, egy csalódásokban, hiábavaló küzdelemben megfáradt, betegségtől elgyötört ember utolsó kísérlete arra, hogy valamit felmutasson abból a gazdag gyűjteményből, melyet szűk másfél évtized alatt gyűjtött össze tanítványai segítségével. Csak napjainkban

¹² FARAGÓ József 1973, 13–15. Faragó emleget még egy háromszéki adatot, de nem balladaként hivatkozik rá a 14. lapon található lábjegyzetben. Kanyaró Ferenc egy közleménye nyomán az *Oláhország, messzi ország, idegen...* kezdetű balladás dal lejegyzésének körülményeire utal (KANYARÓ Ferenc 1895); én – Kanyaróval és Faragóval ellentétben – a Kanyaró-hagyatéknak ezt az adatát is a háromszéki népköltészet epiko-lírai darabjai közé soroltam.

¹³ BARTALUS István 1895. *A halálraítélt hűga* típus Kézdivásárhelyen gyűjtött változata, dallam és szöveg. – Bartalus István közleménye – egyúttal cáfolja Faragó Józsefnek azt az állítását, hogy Veress Gábor Sepsikőröspatakról 1905-ben közölt *Molnár Annája* lenne „az első háromszéki népballada, amely dallamával együtt látott nyomdafestéket (lásd FARAGÓ József 1973, 14.).

¹⁴ LÁSZLÓ Dávid 1890; BÁBA Pál 1892; BARTALUS István 1895; VERSÉNYI György 1902, 271–272. *Győne Józsi* (Háromszék); VERESS Gábor 1905.

¹⁵ KANYARÓ Ferenc 1906a, 237–239. *Dáncsuj Dávid balladája* (Sepsiszentgyörgy); KANYARÓ Ferenc 1909, 336–337. *Váradi Jóska* (Háromszék); 338. *Váradi* (Sepsiszentgyörgy); 339–340. *Györbér Áron* (Uzon); 340. *Györbér Áron* (Uzon).

¹⁶ KANYARÓ Ferenc 1906b; KANYARÓ Ferenc 1909.

¹⁷ KANYARÓ Ferenc 1906a.

¹⁸ SZABÓ T. Attila 1970, 22. Szabó T. Attila tévedett a klasszikus balladák számát illetően: *A halálraítélt hűga* balladatípus a Kanyaró publikációiban nem két, hanem négy változatban fordul elő: kettőt *Csáki bíróné leánya* címen, kettőt pedig *Tollas Erzi balladájaként* közölt.

derült fény arra (jóllehet Szinnyei József lexikoncikke már említi¹⁹), hogy Kanyaró Ferencnek 1896-ban kötetre menő, több mint 200 darabot számláló balladagyűjteménye volt nyomdakész állapotban, mely sem a gyűjtő rövidre szabott életében, sem a halálát követő évszázad alatt nem jelent meg. Ugyancsak napjainkban derült fény arra is, hogy Kanyaró, noha minden oka megvolt arra, hogy ne folytassa a gyűjtést, 1896 után is tovább szervezte diákjai gyűjtőmunkáját és egyre súlyosbodó betegsége ellenére maga is vállalkozott a további kutatásra.²⁰

Kanyaró Ferenc ötvenegy évre terjedő rövid élete (Torda, 1859. május 25. – Kolozsvár, 1910. március 21.) és munkássága – a tordai gyermekéveket és a nyugdíjazása utáni egy-két évet nem számítva – Kolozsvárhoz kötődik. A tordai szücs céh utolsó céhmesterének és Kővári Ágnesnek (a történetíró Kővári László testvérének) a fia iskoláit szülővárosában és Kolozsváron végezte, hol előbb papi (1880), majd pedig magyar nyelv, történelem és bölcsélet szakon tanári oklevelet szerzett (1885). 1880-tól régi iskolájában, a kolozsvári unitárius főgimnáziumban rendre elemi iskolai tanító, iskolai ellenőr, iskolafőnök (senior), segéd-, majd helyettes tanár, 1889-től főiskolai könyvtáros, végre 1891-től rendes tanár. Ebben a beosztásban tanított magyar nyelv- és irodalmat, történelmet, bölcséletet 1906 nyaráig. Az 1906/7-es tanévben betegnyugdíjba kényszerült, a következő, 1907-es év őszén pedig véglegesen nyugállományba került. A kolozsvári elmeorvosintézet ápoltságként halt meg 1910-ben.

Kanyaró Ferenc nevét az utókor elsősorban irodalom- és egyháztörténészként ismeri és tartja számon. Adatfeltáró irodalomtörténeti kutatásai a régi magyar irodalomhoz kapcsolódtak; különösen Zrínyi-kutatásai jelentősek. Számottevőt alkotott egyháztörténészként is: Dávid Ferenc-tanulmánya, az unitáriusok magyarországi története mellett nagy vihart kavaráó egyháztörténeti vitairatot írt a Kálvin-orthodoxia ellen, az unitarizmus védelmében.²¹ Önálló kötetein kívül számos tanulmánnyal, cikkel, adatközlő közleménnyel volt jelen a 19. század utolsó két évtizedének és az 1900-as évek elejének tudományos életében, nevével a korszak legrangosabb folyóirataiban: az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, a *Századokban*, az *Egyetemes Philológiai Közlönyben*, a *Magyar Könyvszemlében*, az *Erdélyi Múzeumban* találkozhatunk. Életművének azonban feldolgozója és értékelője mind a mai napig nem akadt, s ennek

következtében Kanyaró tevékenységéről jórészt megfeledkeztek a vonatkozó tudományágak szakemberei is. Talán ezzel magyarázható, hogy folklórgyűjtő tevékenységéről is alig-alig tudunk valamit.

Pedig Kanyaró Ferenc tőle telhetőleg mindent megtett azért, hogy a feledéstől megmentett népköltészeti alkotásokat ne csak tárolja, de megismerésüket is biztosítsa.

3. Folklórgyűjtés a kolozsvári unitárius kollégiumban

Kanyaró – saját bevallása szerint – egy székellyföldi útja után, 1892-ben kezdte gyűjteni a népköltészet darabjait tanítványai segítségével.²² Hagyatékának folyamatban lévő feltárása arról győz meg, hogy elsősorban a verses népköltészet érdekelte, s azon belül is leginkább a balladák foglalkoztatták. A gyűjtést nem pályázatok útján, nem önképzőkori tevékenység keretében szervezte és irányította, úgy tűnik, hogy pusztán tanítványai felkeltett ügybuzgalmára és megszeretetére támaszkodva sikerült mozgalommá terebélyesítenie a kollégium évről évre újabb tanulókkal gyarapodó diáknépessége körében a népköltészeti gyűjtést. Pontosabban a népköltészet és a kéziratos énekköltészet darabjainak gyűjtését. A régi magyar irodalom, a kéziratos énekköltészet elkötelezett kutatója tanítványait olyan buzdítással engedhette szünidei vakációzásra, hogy a népköltészet darabjai mellett a falujukban, családjukban fellelhető kéziratos énekeskönyveket, régi kéziratokat, nyomtatványokat is gyűjtsék be, melyeket aztán a könyvtáros Kanyaró Ferenc – feltüntetve a gyűjtő-diák nevét és osztályszámát, esetleg a gyűjtés évét is –, a főgimnázium nagykönyvtárában helyezte el. Innen van az, hogy az egykori kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárát is magába foglaló kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius állománya szokatlanul gazdag kéziratos énekeskönyv-anyagot tudhat magáénak.

A beérkezett folklórgyűjtéseket – melyek között egyetlen adatot tartalmazó különálló laptól füzetnyi terjedelműek is előfordultak, s vegyesen tartalmazták a népköltészet legkülönbözőbb műfajait és a népies műdalok sokaságát – Kanyaró gondosan áttanulmányozta, s az őt érdeklő darabokról másolatot készített. A kisebb-nagyobb folklórgyűjtésekre rendszerint (de nem mindig) ráírta a gyűjtő nevét, a gyűjtés helyét, az évszámot és annak az osztálynak a számát, amelynek tanulója volt a gyűjtő. A saját másolataira azonban, a gyűjtési hely kivételével

¹⁹ SZINNYEI József V, 1897, 942.

²⁰ Lásd erről bővebben: OLOSZ Katalin 2001. (Ua. OLOSZ Katalin 2003.)

²¹ Lásd *Unitáriusok Magyarországon*, Kolozsvár, 1891; *Dávid Ferenc*, Kolozsvár, 1906; *Unitárius történetírás és Kálvin-orthodoxia*

(*Servét és Kálvin*), Kolozsvár, 1895.

²² Ezt az adatot Szinnyei munkájában olvashatjuk (SZINNYEI József V, 1897, 942. hasáb), de a hagyatékából előkerült Kanyaró-fogalmazvány egyértelműen bizonyítja, hogy a róla szóló szócikket teljes egészében maga Kanyaró írta meg.

ezeket az adatokat nem vezette át, hiszen neki rendelkezésére álltak az eredeti példányok. A mai kutatónak azonban, aki sokféle szakadt hagyatékból próbálja azonosítani a diákkéziratok és a Kanyaró-féle másolatok szövegét, igen megnehezíti a dolgát.

Alighogy megindult a gyűjtés, néhány év alatt a kolozsvári unitárius kollégium diákjai olyan mennyiségű népballadát gyűjtöttek össze, hogy 1896-ban Kanyaró elérkezettnek látta az időt gyűjteményük publikálására. Elsőként a magyar folklórkutatás történetében egy kizárólag csak népballadákat, románcokat és epikus énekeket tartalmazó kötetet szerkesztett *Székely népballadák és románcok* címen, melynek élén a klasszikus, régi réteg balladáit sorakoztatták, azokat követték a betyár-, új stílusú- és ponyvaballadák, majd a baleseteket és bűncselekményeket megéneklő helyi balladák népes csoportja következett. Külön fejezetbe sorolta a forradalom és szabadságharc költészetének epikus darabjait (*A magyar világból*), majd az önkényuralom korszakát megidéző (*Világosnál*), illetve a katonáskodással kapcsolatos epikus énekeket (*Katonáké*). Ezt követően *Románcfélék, Kétes népballadák, Kezdetleges néprománcok és balladák* és *Búcsúztatófélék* című fejezetekbe sorolta a begyűlt és másshová nem illő szövegeket. A balladák nagy többségéhez jegyzeteket csatolt: számba vette korábban közölt változataikat, szövegeltéréseiket, néhol szót ejtett az adatközlőkről vagy a gyűjtőkről, a gyűjtés körülményeiről.

A kötet kéziratának balladáit nagyrészt Kanyaró másolatában sorjázunk, de előfordulnak más kezektől származó balladaszövegek is. Ismerve a diákkéziratokat, kézenfekvőnek tűnik e jelenség magyarázata: mindazokat a balladákat, melyeket a diákgyűjtő külön lapra írva, szépen letisztázva szállított, Kanyaró egyenesen a kiadásra szánt kézirat megfelelő helyére illesztette be, s csak azokat másoltatta, melyek vagy nem voltak kiemelhetőek az eredeti gyűjteményből, vagy olyan kusza írással rögzítette a diákgyűjtő, hogy abban a formában semmiképpen sem küldhette volna a Kisfaludy Társasághoz. E látszólag lényegtelen alaki probléma a gyűjtemény további sorsa szempontjából jelentéses: ha elvész a kézirat, egy sor ballada eredeti és egyetlen példánya tűnik el nyomtalanul.

A kétszázhetvenöt balladát, balladatöredéket, románcot és epikus éneket tartalmazó kéziratot Kanyaró – feltehetően a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatába szánva – 1896. május 18-án postázta a Kisfaludy Társaságnak azzal a gondolattal, hogy ő

és tanítványai ezzel a gyűjteménnyel tisztelegnének a honfoglalás ezeréves ünnepén. A Kisfaludy Társaság azonban nem hogy a millennium évében, de a következő években-évtizedekben sem tette közzé a kötetet, s ami még ennél is fájdalmasabb: Kanyaró, látva, hogy a gyűjteménnyel nem történik semmi, három év múltán megpróbálta visszaszerezni a kéziratot, eredménytelenül. A hatalmas gyűjtemény soha nem került vissza hozzá, számára örökre elveszett. A kézirat egy darabig a Kisfaludy Társaság irattárában hányódott, majd Sebestyén Gyulához került, végül az ő hagyatékából a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának állományában kötött ki, ott őrzik ma is.²³

Terveinek, reményeinek ilyenén való kútba hullása ha időlegesen el is kedvetlenítette Kanyaró Ferencet, nem szegte végképp kedvét: folytatta a gyűjtőmunkát, megpróbálta újabb gyűjtésekkel helyreállítani balladagyűjteményét. Nyaranként maga is el-ellátogatott Székelyföld különböző vidékeire, udvarhelyszéki barátait látogatta meg a gyűjtés nem titkolt szándékával, vagy Kovásznafürdőn keresett gyógyulást, s egyúttal háromszéki unitárius pap- és tanárismerőseinek közreműködését szorgalmazta a népköltészeti hagyományok feltárása érdekében. Tanítványait is további munkára biztatta, s nem hiába: egy 1906. május elsejéről keltezett levelében arról számolt be, hogy „népdalokból oly gyűjtésem van, hogy balladáim száma 116”.²⁴ Ugyanebben az évben – mely egyébként utolsó aktív tanári éve volt – megkezdte az összegyűjtött balladák közzétételét. Talán érezte a vég közeledtét, talán nem bízott az arra hivatott intézményekben: már nem kötetben gondolkodott. Folyóiratokban, kisebb-nagyobb közleményekben, tematikus összeállításokban próbálta nyilvánosságra hozni gyűjteménye legjellemzőbb darabjait. Így jelent meg 1906 tavaszán egy közleménye az *Erdélyi Múzeumban*,²⁵ ezt követte egy másik az *Ethnographiában*,²⁶ s előkészített egy harmadik összeállítást is a *Budapesti Szemle* számára. Ez utóbbinak, melyet Gyulai Pálhoz küldött, sajnos nem ismerjük a tartalmát, mert a küldeménynek nyoma veszett. 1907 októberében Kanyaró arról panaszkodott Szilády Áronnak, hogy „1906 tavaszán Gyulai Pálhoz gyönyörű székely balladák mellett Arany »Fülemüljé«-nek eredetijét mellékeltem, hogy a Nagytiszt. Úrnak adja át, ha a »Budapesti Szemlében« nincs hely. Ez is alszik, mert Gyulai úr költözött, s könyvtárát azóta rendezte.”²⁷ Sajnos, Kanyaró küldeménye azóta is alszik, ha egyáltalán

²³ Minderről részletesebben lásd OLOSZ Katalin 2003, 33–36; Kanyaró kéziratának jelzete: EA 2276.

²⁴ Kanyaró Ferenc levele ismeretlenhez az Akadémiára. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: Ms 10017/1. (Régi jelzete: RUI. 4. 307.)

²⁵ KANYARÓ Ferenc 1906b.

²⁶ KANYARÓ Ferenc 1906a.

²⁷ Kanyaró Ferenc levele Szilády Áronnak. Keltezése: Torda, 1907, X/8. MTA Könyvtára, Kézirattár, Jelzete: Ms 4435/253.

fennmaradt. A budapesti kéziratárakban hiába próbáltam nyomára bukkanni.²⁸

Az 1906-os publikációk után Kanyarónak csupán még egy balladaközleménye jelent meg: az *Erdélyi Múzeum* 1909-es októberi füzeté hozta a *Régibb székely népballadák változatait*.²⁹ A közleményt minden bizonnyal jóval korábban készítette és adta át a folyóirat szerkesztőségének, mert amikor az megjelent, szerzője már több mint egy esztendeje senyvedt elborult elmével a kolozsvári elmeegógyintézetben.

4. A Kanyaró-hagyaték sorsa

Kanyaró Ferenc nyugdíjazásával – 1906 őszével – vége szakadt a balladagyűjtésnek a kolozsvári unitárius kollégiumban. Nemcsak az irányító tanár nélkül maradt tanuló ifjúság hagyott fel ilyen irányú ténykedésével, de maga Kanyaró sem indulhatott újabb gyűjtőutakra elhatalmasodó mozgáskorlátozottsága miatt. Hamarosan szellemileg is képtelenné vált a hatalmas balladaanyag és sok más népköltészeti műfaj összegyűjtött termékeinek rendszerezésére, feldolgozására és publikálására. A család és utód nélkül elhalt tanár hagyatéka feledésbe merült, senki nem foglalkozott vele, annál is inkább, mert nem is igen lehetett tudni, hogy volt-e egyáltalán hagyatéka, s ha igen, hol található.

Csak az ezredforduló körüli években, lényegében napjainkban sikerült tisztázni, hogy Kanyaró Ferenc kéziratot hagyatékát két város öt kéziratárában/levéltárában találja meg az érdeklődő – Kolozsváron és Budapesten.

Kolozsváron, az Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius állománya³⁰ – megítélésem szerint – azokat a kéziratokat őrzi, melyeket egykor maga Kanyaró Ferenc helyezett el az unitárius főgimnázium könyvtárában. Itt található Kanyaró kisebb-nagyobb irodalom- és művelődéstörténeti, népköltészeti tanulmányainak, cikkeinek gondosan letisztázott másolatai, itt vannak azok a kéziratok énekeskönyvek, melyeket Kanyaró diákjai gyűjtöttek be Erdély különböző falvaiból, s itt van a folklórgyűjtéseknek is egy jelentős hányada – eredeti példányok és Kanyaró-másolatok egyaránt.³¹

A tulajdonképpeni Kanyaró-hagyaték – vagyis az a kéziratösszeg, amelyet Kanyaró halála után a lakásán találtak, s melyet az unitárius egyház mentett meg a szétszóródástól vagy a megsemmisüléstől – ugyancsak Kolozsváron található, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában.³² A rendezetlen, mintegy másfél köbméternyi papírrengeteget abban az állapotban találtam az ezredforduló éveiben, ahogy 1910-ben sebtében felnyalábolták, és csomagokba kötötték a hagyaték átvevői. A csomagok vegyesen tartalmazták mindazokat az írat- és kézirat típusokat, amelyek egy állandóan jegyzetelő, a legkisebb adalékot is kellő alázattal fogadó és megbecsülő, minden feljegyzést, minden papírt megőrző filológus műhelyéből előkerülhetnek: az egyház-, művelődés- és irodalomtörténeti tanulmányai, népköltészeti közleményei megírásához szükséges adatgyűjtések céduláinak százait-ezreit, publikált írásaik agyonjavított első fogalmazványait, hozzá írt leveleket és válaszlevél-fogalmazványokat, újságvivágásokat és reklámügynökségek szórólappjait, diákok dolgozatait és aprónyomatványokat, kéziratot vagy nyomtatott vers- és énekgyűjtemények töredékeit, különböző terjedelmű – egylapostól kötetnyi anyagot felölelő – folklórgyűjtéseket Kanyaró kézírásában vagy idegen kezek lejegyzésében. Mindezek a legnagyobb összevisszaságban fordultak elő az ötvenet jóval meghaladó különböző csomagokban, melyekből – a levéltár vezetőjének engedélyével – különválogathattam a népköltészeti anyagot, kialakítva így néhány „folklórcsomagot”.³³

Budapesten a Kanyaró-hagyatékban az a része található, melyet különböző alkalmakból maga Kanyaró küldött a fővárosba, s melynek egyik darabját később hiába próbálta visszaszerezni: a már emlegetett, kiadásra előkészített balladakötet kéziratáról van szó, mely egy fél évszázados hanyóadás után a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában kötött ki.³⁴ E gyűjtemény nemcsak gazdag szöveganyagával nélkülözhetetlen Kanyaró Ferenc folklorisztikai tevékenységének megítélésében, de a gyűjtések időpontjának tisztázásához is biztos támpontul szolgál: a datálatlan balladakéziratokról e gyűjtemény ismeretében tudjuk megállapítani,

²⁸ Csak gyanítom, bizonyítani nem tudom, hogy a Gyulainak küldött balladák másolata lehet az a hat klasszikus balladát tartalmazó Kanyaró-kézirat, mely a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kéziratárában található (lásd Kanyaró Ferenc: [*Magyar népballadagyűjtemény.*] Jelzete: MsU. 2123/D). Másképp nem találok magyarázatot arra, hogy Kanyaró miért nem közölte – az egy *Bethlen Annát* kivéve – gyűjteménye legszebb, legértékesebb darabjait: a *Kálnoki Zsófikát*, *Kádár Katát*, *Körmives Kelemenné* két változatát és *Molnár Annát*.

²⁹ KANYARÓ Ferenc 1909.

³⁰ A továbbiakban: AKKvár.

³¹ Lásd az MsU. 1128/A, MsU. 2105, MsU. 2200/F, MsU. 2293 jelzetű kéziratokat.

³² A továbbiakban: EUEGYLTára.

³³ Ezeknek tartalma – azon kívül, hogy népköltéssel kapcsolatos anyagot tartalmaznak – továbbra is teljesen esetleges, mert a csomagok a válogatás sorrendjében alakultak ki. Itt mondom köszönetet Molnár B. Lehel levéltáros úrnak, hogy lehetővé tette a Kanyaró-hagyaték kutatását.

³⁴ Kanyaró Ferenc: *Székely népballadák és románcok*. Jelzete: EA 2276. – A továbbiakban: EA 1996.

hogy 1896 előtt vagy után kerültek feljegyzésre és Kanyaró gyűjteményébe.

Az Ethnológiai Adattáron kívül Budapesten még két másik intézmény őriz Kanyaró-kéziratokat: levelezésének kisebb része az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, túlnyomó többsége pedig – a Szinnyei Józsefnek, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság vezetőségének, különböző folyóiratok szerkesztőinek írt levelei – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Ez utóbbi őrzi Kanyaró két utolsó, a Magyar Tudományos Akadémiának közlésre beküldött nagyobb lélegzetű irodalomtörténeti-verstörténeti tanulmányának kéziratát is.³⁵

A Kanyaró-hagyaték számbavétele elengedhetetlenül fontos volt a kolozsvári tanár és diákjai balladagyűjtő munkásságának feltáráshoz. Csak a Budapesten található levelezés ismeretében lehetett fényt deríteni például arra, hogy miként és mikor került Kanyaró nagy gyűjteménye Budapestre. Az Ethnológiai Adattár raktárában elfekvő kézirat ugyanis datálatlan, bevezető, elő- vagy utószó nélküli. Csak Kanyaró Ferenc levelezéséből lehetett kideríteni, hogy 1896-ban, nagyon gyors iramban állította össze a kötetet, és hogy a Kisfaludy Társaságnak küldte.³⁶

Fontos volt a teljes hagyaték átvizsgálása olyan szempontból is, hogy nagyon sok balladaszöveg két, sőt három kéziratából is előkerült, esetleg nyomtatásban is megjelent. E szövegek egymáshoz való viszonyának tisztázását, annak kiderítését, hogy egy és ugyanazon balladáról van-e szó vagy változatról, hogy a kis eltérések másolásból származó különbségek-e, vagy más diák más helységből hozott szövegével állunk szemben, balladáról balladára meg kellett tennem. Mindez rendkívül időigényes, sok utánajárást igénylő munka, még akkor is, ha csak egyetlen erdélyi kistáj balladáinak számbavételére szorítkoznom.

5. Kanyaró Ferenc háromszéki gyűjtői és gyűjtéseik

Háromszék³⁷ – Kanyaró Ferenc gyűjtőterületének legtávolabbi vidéke – akként válhatott a kolozsvári tanár kutatásainak színterévé, hogy háromszéki fiatalok is tanultak a főgimnáziumban, s közülük kettő-három különösen szorgalmas gyűjtőnek bizo-

nyult. Felekezeti tanintézményről lévén szó, nyilvánvaló, hogy a távoli iskolába Háromszékről kizárólag unitárius fiatalok iratkoztak be. Ez viszont azt jelenti, hogy e megyén belül is tovább szűkül a kör, csak azokból a helységekben érkeztek diákok Kolozsvárra, amelyekben kisebb-nagyobb unitárius közösség élt, vagyis Alsó-Háromszékről és Erdővidékről. A viszonylag kis területről azonban a kis létszámú háromszéki diákság meglepően gazdag balladatermést takarított be az 1892 és 1906 között eltelt másfél évtized alatt: a Kanyaró-hagyatékából hatvanhat háromszéki ballada és epikus ének került elő, olyan mennyiség, amelyet számban az addigi gyűjtések együttvéve sem közelítenek meg, s amelyet majdan Konsza Samu sepsiszentgyörgyi diákjai sem érnek el a megye egész területén folytatott gyűjtésük során.³⁸ A gyűjtőpontok sűrűsége tekintetében is számottevő Kanyaró háromszéki munkatársainak teljesítménye. Tizenegy balladáról ugyan csupán annyit tudunk, hogy Háromszékről származik, a szövegek túlnyomó többségéről, 55 balladáról viszont pontosan tudjuk, hogy melyik háromszéki helységben gyűjtötték. Legtöbbet, szám szerint tizennyolcat Sepsikőröspatakon jegyeztek fel, ezt követi Sepsiszentgyörgy 11 balladával, majd Kálnok (8), Laborfalva (5), Árkos (5), Uzon (3), Bölön (3) következik, végül Bükszád és Nagyajta egy-egy balladával. A három utóbbi helységet nem számítva, a Kanyaró-hagyatékából előkerült háromszéki balladák hat gyűjtési helye lényegében egy olyan 10–12 kilométeres sugarú körön belül található, melynek középpontja Sepsiszentgyörgy.

A kis területről nagy számban előkerült balladaszövegeket nyilván annak köszönhetjük, hogy Háromszékről igen szorgalmas és ügybuzgó fiatalok kerültek a kolozsvári unitárius főgimnáziumba abban az időben, amikor Kanyaró irányította-szorgalmazta a gyűjtőmunkát. Az sem véletlen, hogy Sepsikőröspatak lóhosszal vezet a begyűjtött balladák számát illetően: Sepsikőröspatakról került a főgimnázium könyvtárába Költő Sámuel 1854-ben kezdett kéziratos énekeskönyve,³⁹ ebből a faluból hozott tekintélyes népdalgyűjteményt a kilencvenes évek közepén a negyedik, majd ötödik gimnáziumi osztályban tanuló Baló Dénes,⁴⁰ s ugyancsak sepsikőröspataki gyűjtő-tanítványa volt Kanyarónak

³⁵ A két tanulmány: *Öldekező betűrímek (alliteráció) régi és újabb magyar költészetünkben; Ráday-versek a XVI. században*. Jelzetük: Ms. 10017/1, 2.

³⁶ Lásd erről bővebben OLOSZ Katalin 2003.

³⁷ Háromszéken – Kanyaró és diákjainak gyűjtése kapcsán – mindig a korabeli Háromszék vármegye területét értem, amely Erdővidéknek csak egy részét foglalta magába. Szemben a mai Kovászna megye területével, nem tartozott hozzá például Kisbác, Vargyas vagy Felsőrákos.

³⁸ Kriza János és Benedek Elek háromszéki balladagyűjtése együtt-

véve is csak kevéssel haladja meg a húszat, Konsza Samu gyűjteményének balladafejezete 45 darabot tartalmaz 19 helységből.

³⁹ Költő Sámuel: *Világi Énekes Könyv*. Kőröspatak, 1854. Kézirat, AKKvár, MsU. 1128/A.

⁴⁰ Baló Dénes az 1894/5-ös tanévben a gimnázium IV. osztályában tanult, a következő iskolai évben az ötödik gimnáziumi osztályt magántanulónként végezte. Tovább nem szerepel neve az iskolai értesítőkből. Gyűjtései a *Magyar népdalgyűjtemény* címen nyilvántartott kolligátumban található: AKKvár, MsU. 2105: 234–242, 331–363. oldal.

Bedő Béla.⁴¹ A három kőröspataki gyűjtőn kívül tudunk a sepsiszentgyörgyi Kiss Andrásról,⁴² a Laborfalváról folklóradatokat s az azokhoz kapcsolódó helyi információkat szállító Bedő Ferencről,⁴³ valamint a kálnoki Barabás Istvánról.⁴⁴ A diákgyűjtőkön kívül Kanyarónak sikerült munkatársául megnyernie az egyszer tanárjelöltként, máskor sepsiszentgyörgyi kartársként emlegetett Erdélyi Lajost, aki egykori tanulótársától, az uzoni Bodali F. Mihálytól kapott néhány adatot Bodali eredeti kézírásában és kísérő levelével juttatta el Kanyaróhoz.⁴⁵

Amint a fentiekből kiderül, a legfontosabb háromszéki gyűjtőpontokhoz – Sepsikőröspatakhoz, Sepsiszentgyörgyhöz, Kálnokhoz, Laborfalvához, Uzonhoz – társítható egy-egy gyűjtő neve. Ez azonban – mai tudásunk szerint – korántsem jelenti azt, hogy az illető helységből származó valamennyi adatot a név szerint ismert gyűjtőnek köszönhetjük. A balladák túlnyomó többségének gyűjtőjét nem tudtuk azonosítani, mint ahogy azt is csak gyanítjuk, bizonyítani nem tudjuk, hogy maga Kanyaró is jegyzett le Háromszéken balladákat.

További rejtélyt jelent egy datálatlan, cím nélküli, helymegjelöléseket nélkülöző, csonkaságában is vas-kos, névtelen kézirat, melynek darabjai a Kanyaró hagyaték két külön csomagjából kerültek elő, utólag egyesítettük.⁴⁶ A valamikor testes kötetté összefűzött, bekötött kézirat első ívét a címlappal és kemény táblájával együtt kiszakították. Ennek következtében a második íven kezdődő balladafejezet lapjai és az azt követő népdal-fejezet első lapjai is kiszabadultak a fűzésből, az első három népdal el is kallódott. A tovább épen maradt kézirat egy gazdag, minden műfajra

kiterjedő népköltési gyűjteményt tár elének,⁴⁷ melyet gyűjtője gondosan megszerkesztve letisztázott, itt-ott lapalji jegyzetekkel, szómagyarázatokkal látott el, úgy, mintha pályázatra vagy kiadásra készítette volna elő. A kézirat összeállítója⁴⁸ a népköltészeti szövegek egyikét sem lokalizálta, de egy-egy szómagyarázat, valamint a szövegekben-jegyzetekben előforduló földrajzi nevek alapján egyértelműen háromszéki gyűjtésnek tekinthetjük. A kitépelt első ív, mely az alapvető információkat hordozó címlapon kívül feltehetően valamilyen előszót/bevezető tanulmányt/ajánlást tartalmazhatott, úgy tűnik, már akkor is hiányzott, amikor a kézirat Kanyaró Ferenchez került. Kanyaró ugyanis – a szövegegyezésekből ítélve – ebből a kéziratból közölte előbb Dáncsuj Dávid balladáját,⁴⁹ majd 1909-es közleményében a Váradi Józsefről szóló két háromszéki népballadát,⁵⁰ valamint Györbér Áron balladájának egyik változatát, s egyiknél sem tüntette fel a gyűjtő nevét. A szövegek provenienciáját illetően kettőnél Kanyaró is a kézirat lapalji jegyzeteire vagy szövegkörnyezetére támaszkodva jelölte meg Uzont, illetve általánosságban Háromszéket. Két ízben azonban (Dáncsuj Dávid és az egyik Váradi-ballada esetében) Sepsiszentgyörgyöt tünteti fel a gyűjtés helyéül, holott a kézirat és maga a szöveg semmi támpontot nem kínál erre. A kézirat és a nyomtatott változatokban megfigyelhető apró eltérések láttán felmerülhet a gyanú, hogy ezeket a balladákat esetleg Kanyaró maga gyűjtötte Háromszéken jártában Sepsiszentgyörgyön. Ellentmond viszont ennek az a tény, hogy a négy balladának, melyeket Kanyaró feltételezésünk szerint a kéziratból publikált, egyetlen más kézírata vagy másolata sem

⁴¹ Bedő Béla IV. gimnáziumi osztályos korában gyűjtött, 1896-ban.

⁴² Kiss András IV. gimnazistaként 1896-ban csatlakozott a gyűjtőmozgalomhoz.

⁴³ Bedő Ferenc 1899 őszétől az 1905/6-os tanév végéig volt az iskola diákja, a II–VIII. gimnáziumi osztályt végezte Kolozsváron.

⁴⁴ Barabás István az 1895/6-os iskolai évben nyolcadikos gimnazistaként szerepel a gyűjtők között.

⁴⁵ Bodali F. Mihály kéziratának lelőhelye: EUEGYLTára, 40. csomag.

⁴⁶ Jelenlegi helye: Erdélyi Unitárius Egyház gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, 40. csomag. A továbbiakban: EUEGYLTára, 40. csomag, NGY (vagyis: Névtelen Gyűjtemény).

⁴⁷ A lapszámozás nélküli kézirat 14 balladát, nyolc híján 300 népdalt, 296 közmondást és szólásmondást, 5 népmesét, 20 anekdotát, 21 találós kérdést tartalmaz, s a gyűjtőnek szándékában volt egy táncszó-fejezetet is beiktatni, de csak a fejezet címlapja készült el.

⁴⁸ Az írás jellegéből és helyesírásából ítélve gyakorlott kezű felnőtt vagy legalábbis felsőbb osztályos diák lehetett.

⁴⁹ KANYARÓ Ferenc 1906a, 237–238. *Dáncsuj Dávid balladája* (Sepsiszentgyörgy). A balladához fűzött kommentár a kéziratban

nem szerepel. Megtalálható viszont egy külön lapon annak a Bedő Ferencnek a kézírásában, akire Kanyaró hivatkozik (Bedő kézírata az EUEGYLTára 50. csomagjában található). Bedő Ferenc szövegét kevés kihagyással és némi stilizálással Kanyaró majdnem teljes egészében közölte. Az egyleveles kézirat nem tartalmazza a balladát, s hogy nem Bedő Ferenc a gyűjtője, bizonyítják következő sorai: „E balladát, illet[v]e a »Krizsa vadrózsák«-ban megjelentet most a nép nem ismeri, annyit hallottam régen egy öreg ember, Benke Jánostól, hogy Dáncsujt megénekelték.” Ezek szerint a ballada nem Laborfalváról származik. A Névtelen Gyűjteményben a balladahős neve Dancsujként szerepel, Bedő Ferenc írta következetesen Dáncsujnak, ezt vette át Kanyaró. Újabbban Albert Ernő tisztázta, hogy a Bedő Ferenc által emlegetett laborfalvi tyúktolvaj Dáncsuj Dávid nem azonos a bújdosó katona balladahőssel. Ennek gyanúja egyébként – Bedő Ferenc leírása alapján – már Kanyaró kommentárjában is felmerült. (Albert Ernő monografikus tanulmányát kéziratból ismerem. Hallomásból tudok arról, hogy egy része időközben megjelent, de közleménye még nem jutott el hozzám. Itt köszönöm meg Albert Ernőnek, hogy a még kéziratban lévő tanulmányát megismerhettem.)

⁵⁰ KANYARÓ Ferenc 1909, 336–337. *Váradi Jóska* (Háromszék); 338. [*Váradi*] (Sepsiszentgyörgy); 339–340. *Györbér Áron* (Uzon).

került elő a hagyatékából. Előkerültek ellenben a kézirat további tíz balladájának másolatai, kivétel nélkül Kanyaró kézírásában, s kivétel nélkül „Háromszék” helymegjelöléssel.⁵¹ Ez azt jelenti, hogy Kanyaró a Névtelen Gyűjtemény minden balladáját lemásolta, a közlésre szánt balladák másolatait elküldte a szerkesztőségeknek, a többit meg a főgimnázium könyvtárában helyezte el.⁵² Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy ez utóbbiakat is publikálni akarta.⁵³

Korábban említettük, hogy a Kanyaró-hagyatékban található Névtelen Gyűjtemény csonkasága miatt nemcsak névtelen, de datálatlan is. Keletkezési idejét nyilván nem tudjuk meghatározni, a kézírás karaktere alapján a 19. század végére – 20. század elejére tehető. Azt viszont, hogy mikor került Kanyaróhoz a gyűjtemény, évtizednyi pontossággal meg tudjuk állapítani. A kézirat 14 balladájából Kanyaró 1896-os nagy gyűjteményében egyetlen egy sem szerepel. A Névtelen Gyűjtemény tehát 1896 után jutott Kanyaró birtokába, s legkésőbb 1906 elejéig hozzá kellett kerülnie, mert *Dáncsuj Dávid balladáját az Ethnographia* 1906-os negyedik füzeté már hozta.⁵⁴

A Névtelen Gyűjteményen kívül a Kanyaró-hagyatékban van még egy kéziratköteg, mely szintén névtelen és datálatlan, szintén egyetlen kéz írása, s melyet szintén valamilyen rendszerezési elgondolás szerint állítottak össze. A kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius állományában található cím nélküli kézirat, mely nem önálló kézirat egység, hanem egy nagyobb kolligátum része,⁵⁵ kizárólag csak balladákat és „rokonneműeket” tartalmaz – Háromszéken kívül több más erdélyi vidékről, amint arról a gyűjtési helyek pontos feltüntetése folytán tájékozódtam. A többnyire baleset- és bűntényballadákat magába foglaló kézirat szövegeit rendszerint a gyűjtésre, a balladai történet valóságmagvára vagy a változatokra vonatkozó jegyzet, szómagyarázat kíséri, s ahol ez elmaradt, a leíró helyet hagyott a későbbi pótlásra. A 42 ívlapra terjedő, gondosan letisztázott kéziratról – a Kanyaró-hagyaték ismeretében – megállapítható, hogy az unitárius kollégium diákjai által különböző vidékekről összehordott balladaanyagról készült másolatokat foglalja magában, sőt, nagyon

valószínűnek látszik, hogy az ismeretlen kéz többnyire nem is a diákok kéziratából dolgozott, hanem Kanyaró Ferenc másolatairól és balladákhöz fűzött jegyzeteiről készített egy újabb másolatsorozatot. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ez a kézirat Kanyaró megbízásából készült, s nem kiadásra, hanem biztonsági másolatként, melyet maga Kanyaró helyezett el az egykori főgimnázium könyvtárában. Okulva abból, hogy a Budapestre küldött gyűjteményt nem szerezhette vissza, s így annak egy sor másolat nélküli egyedi darabja számára örökre elveszett, Kanyaró másolatot készíttetett régebbi (1896 előtti) és újabb gyűjtéseinek azon darabjairól, melyeknek Kolozsváron is volt példánya. Így születhetett meg az MsU. 2105 jelzetű kolligátum 364–405. lapján található gyűjtemény,⁵⁶ mely a háromszéki balladák esetében sok újat nem hoz, csupán a másolatok számát szaporítja: a tizennégy benne található háromszéki szöveg közül csupán három (az öngyilkos Költő Ágnesről szóló „gyászdal”, a *Lóra ül éjfél tájt* kezdetű történeti ének sepsibükszádi változata, valamint a megölt csendőr, Butyka Imre bölöni változata⁵⁷) fordul elő egyedül csak itt, a többi tizenegyet más kéziratokból is ismerjük. Ez utóbbiaknak több mint fele, szám szerint hat ballada Kanyaró 1896-os, Budapestre küldött gyűjteményében is szerepelt, ami azt jelenti, hogy a szóban forgó másolati példányban nyolc olyan háromszéki ballada található, melyeket a kolozsvári tanár és tanítványai 1896 után gyűjtöttek.⁵⁸

A másolatok egyébként – túl azon, hogy azonosításuk, egyeztetésük sok gondot okoz a Kanyaró-hagyaték kutatójának – olyan kérdésekre is feleletet adnak, melyek megválaszolása szinte lehetetlen volna nélkülük. A másolatok és az eredeti kéziratok összevetése révén derül fény például Kanyaró munkamódszerére, arra, hogy miként kezelte a beérkezett gyűjtéseket, hogy szöveggondozói tevékenységét milyen elvek-módszerek szabályozták. Kanyaró Ferenc kezébe igen sokféle kézirat került: gondosan letisztázott gyűjtésektől elképesztően kusza írással és gyenge helyesírással rögzített tagolatlan, prózaként folyamatosan írt versszövegekig minden elképzelhető. Az eredeti szövegek és másolataik összekeresgelése, azonosítá-

⁵¹ A következő balladákról van szó – a továbbiakban sorra kerülő felsorolásunk sorrendjében és sorszámaival: 13. *Sajó Pista*, 14. *Rózsa Sándor*, 33. *Beder Mózes*, 34. *Kelemen Sámuel*, 35. *Bedő József és János*, 36. *Jakab Károly*, 56. *Vida Danel*, 60. *Bede László*, 61. *Kató Ferenc*, 62. *Kovács Dénes*.

⁵² Ezek a másolatok ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius állományában találhatók, a *Magyar népdalgyűjtemény* címen nyilvántartott, MsU. 2105 jelzetű kolligátumban: a Névtelen Gyűjtemény nyolc baleset- és bűntényballadája a 29–44. lapon, a két betyárballada (*Sajó Pista*, *Rózsa Sándor*) pedig a 20–22. lapon.

⁵³ A balladák végén feltüntetett „Háromszék” helymegjelölés elé

utólag beszúrta a nyomdászoknak szóló utasítást: „Petit”, vagyis, hogy kisebb betűvel szedjék.

⁵⁴ A folyóiratnak akkoriban évente hat száma jelent meg.

⁵⁵ Az MsU. 2105 jelzetű, *Magyar népdalgyűjtemény* címen nyilvántartott kolligátumban található, annak 365–405. lapján.

⁵⁶ A továbbiakban: Biztonsági másolat.

⁵⁷ A továbbiakban sorra kerülő felsorolásunkban a három ballada sorszáma: 41, 21, illetve 50.

⁵⁸ Felsorolásunkban a már említett 21, 41, és 50. számú adaton kívül a 43. (*Jakab Rózsa halálára*), a 44. (*Szép Están*), a 46. (*Orbán Jóska*), a 47. (*Györke János*) és a 64. (*Bokor Rózsa*) számú szövegről van szó.

sa, összehasonlítása során meggyőződhattünk arról, hogy Kanyaró messzemenően tiszteletben tartotta a hozzá beérkezett eredeti szövegeket, csak helyesírásukat javította a korabeli normák szerint, ritkábban korrigálta a nyilvánvaló ritmushibákat is egy-egy szótag betoldásával vagy törlésével. A háromszéki anyagban egyetlen balladában, a *Majos Feri* uzoni változatában értem tetten, hogy önkényesen kicsérelt egy földrajzi nevet, mert a ballada tartalmával ellentmondásban lett volna („Tisza” helyett „nagy Olt” került a Kanyaró-másolatba).⁵⁹

A szövegek átmásolása során Kanyaró Ferenc leggyakrabban a balladák strófabeosztásán változtatott, pontosabban: a tagolatlan szövegeket többnyire négysoros versszakokra bontotta. Eljárásának köszönhetően több alkalommal fény derült kimaradt verssorokra, csonka strófákra. *Váradai Jóska* balladáját például a Névtelen Gyűjtemény összeállítója tagolatlan tömbben írta le. Kanyaró – miközben négysoros strófákra osztotta a ballada szövegét – az első versszak csonkaságát tapasztalhatta. A szövegen azonban nem változtatott, a balladát az első strófa két sorának hiányával közölte.⁶⁰ Ugyanez a helyzet *Györbér Áron* uzoni balladájával is, azzal a különbséggel, hogy a második versszak hiányzó sorait Kanyaró lábjegyzetben megpróbálta kiegészíteni. Kézírását azonban a nyomdászok félreolvashatták, mert a feltehetően helyesen „Négy kerekemet megmostam” sor helyett „Négy kezemet megmostam” áll.⁶¹ A töredékes szövegek kiegészítése, a hiányzó sorok pótlása azonban nem jellemző Kanyaró szöveggondozói tevékenységére, a balladákat úgy fogadta el, ahogy diákjaitól kapta, vagy ahogy a különböző kéziratok énekeskönyvekben találta.

6. Háromszéki népballadák a 19–20. század fordulóján

Beszéltünk már sok mindenről: a Kanyaró-filológia problémáiról, a hagyatékban található háromszéki balladák mennyiségéről, gyűjtőiről és gyűjtési helyéről, éppen csak a balladákról nem. Ideje tehát, hogy számba vegyük, mit rejtegetnek az évszázados kéziratok.

Az áttekinthetőség érdekében az alábbiakban történeti-tematikai csoportokba rendezve sorolom fel a Kanyaró-hagyaték háromszéki balladáit és azok lelőhelyeit.⁶²

⁵⁹ Kanyaró „beavatkozását” egyébként őrzi az eredeti kézirat is: a kifogásolt szót áthúzta, s föléje írta az általa jobbnak ítéltet.

⁶⁰ KANYARÓ Ferenc 1909, 336–337.

⁶¹ KANYARÓ Ferenc 1909, 339, 2. lábjegyzet.

⁶² A balladák szócikke sorrendben a következő adatokat tartalmazza:

a.) A ballada címe vagy [Általunk adott címe] (Típusmegnevezés) A ballada kezdősora... Gyűjtés helye, ideje, vagy ezek hiányában a „Hely nélkül, évszám nélkül” rövidítése: h. n., é. n. Gyűjtő neve vagy a „Gyűjtő nélkül” rövidítése: gy. n. Megjegyezzük,

I. Régi stílusú balladák

1. *Három árva.* (Három árva) Kapum előtt egy diófa... Árkos, é. n. Gyűjtő Kanyaró Ferenc. Adatközlő: 11 éves árkosi tanuló.

EA 1896: 60–60a. lap, 30. sz. Árkos, é. n. Gyűjtő Kanyaró Ferenc, adatközlő: 11 éves árkosi tanuló. Az első 18 sor ismeretlen kéz írása, a 19. sortól Kanyaró kézírása.

2. *Szerető feleség.* (Rossz feleség) Jöjjön haza, édes anyám... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 65. lap, 33. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

3. *Fehér László* (A halálraítélt húga) Fehér László lovat loptott... Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896] Gyűjtő Kiss András, IV. o. t.

EA 1896: 70–72. lap, 36. sz. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

EUEGYLTára: 40. csomag, Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896] Gyűjtő Kiss András, IV. o. t. Kiss András kézírása.

EUEGYLTára: 50. csomag. H. n., é. n., gy. n. Kanyaró másolata; töredék: a ballada 1–5. és 14–15. versszaka.

EUEGYLTára: 40. csomag. H. n., é. n., gy. n. Kanyaró kézírása, töredék: a ballada 6–13. versszaka (Fehér Anna címen)

4. *Megölték a legényt* (A megszólaló halott) Megölték a legényt hetven forintjáért... Bölön, é. n., gy. n.

EA 1896: 73–74. lap, 37. sz. Bölön, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

EUEGYLTára: 40. csomag. Bölön, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

5. *[Megölték egy legényt]* (A megszólaló halott) Megölték egy legényt... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 76. lap, 39. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

6. *[A halálra táncoltatott leány]* (A halálra táncoltatott leány) Jó estét, jó estét, Doblárané asszonyság; Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 91. lap 51. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

7. *[Szalai Kis Kata]* (A halálra táncoltatott leány) Menjetelek el Sári bíróékhoz... Sepsikőröspatak, é. n., Gyűjtő Baló Dénes.

AKKvár: MsU. 2200/E, 17–18. folio. Sepsikőröspatak, é. n., Gyűjtő Baló Dénes. Ismeretlen kéz írása, a gyűjtés helyét, a gyűjtő nevét Kanyaró írta fel a 18. verso folióra.

II. Betyárballadák

8. *[Jáger Jóska]* (A betyár leányruhában) Éjfél után egy az óra... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag – Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

hogy balladatípusról a szó valódi értelmében csak az országosan elterjedt balladák esetében beszélhetünk, a helyi baleset- és bűntényballadák, a kétes eredetű szövegek esetében tartalmi utalást illesztettünk a típusmegnevezésnek fenntartott kerek zárójelek közé.

b.) A ballada szövegmásolatainak lelőhelye: Intézmény nevének rövidítése: Kézirat jelzete, lapszám. Gyűjtés helye, ideje, a gyűjtő neve, kinek a kézírásában olvasható a szöveg. (A rövidítések feloldását lásd a rövidítések jegyzékében.)

9. *Kicsi tinó, nagy a szarva* (A betyár utazólevele) Kicsi tinó, nagy a szarva... Sepsikőröspatak, é. n. [1894] Gyűjtő Bedő Béla IV. o. t.

EUEGYLTára: 50. csomag, Sepsikőröspatak, é. n. [1894] Gyűjtő: Bedő Béla IV. o. t. Bedő Béla kézírása.

10. *Nem loptam én életemben* (A betyár utazólevele) Nem loptam én életemben... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 196–197. lap, 141. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

11. *Porzik a brassai utca* (Szilaj csikó nem eladó) Porzik a brassai utca... Kálnok, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 51. csomag, Kálnok, é. n., gy. n. Ismeretlen kézírása.

12. *Brassó alatt...* (nem tipologizálható) Brassó alatt van egy erdő... Kálnok, é. n., gy. n. (egystrófás töredék)

EA 1896: 211. lap, 153. sz. Kálnok, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

13. *Sajó Pista* (Lova lába megbotlott) Az aradi pusztában egy kőcsárda... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, e) betűvel jelölt ballada – h. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU 2105. 20–21. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

14. *Rózsa Sándor* (tipologizálhatatlan) Beteg az én rózsám... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. – töredék, inkább betyárdal.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, g) betűvel jelölt ballada – h. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU 2105, 22. lap – Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

15. *[Rózsa Sándor]* (Betyár a csárdában) Kocsmárosné adjon isten jó napot... Sepsikőröspatak, 1896. Gyűjtő Baló Dénes V. o. t. – töredék.

AKKvár: MsU 2105. 358. lap, XXIII. sz. Sepsikőröspatak, 1896. Baló Dénes gyűjtő kézírása.

III. Történeti és bujdosó énekek

16. *Váradí.* (Lázadó a siralomházban) Várom, várom, addig várom... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, b) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

KANYARÓ Ferenc 1909: 338. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Nyomatott szöveg.

17. *Váradí Jóska.* (A lázadó halála) Jaj be szennyes a kend inge, gagyája... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, j) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

KANYARÓ Ferenc 1909: 336–337. Háromszék, é. n., gy. n. Nyomatott szöveg.

18. *Dancsuj Dávid* (A bujdosó szökött katona) Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, n) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

KANYARÓ Ferenc 1906b: 237–239. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Nyomatott szöveg. A balladához fűzött magyarázat eredetijét lásd EUEGYLTára: 50. csomag, Bedő Ferenc egyleveles kézírata.

19. *Rózsa Sándor az én nevem* (A szabadságharcos betyár) Rózsa Sándor az én nevem... Sepsikőröspatak, 1854. Feljegyzője Költő Sámuel.

AKKvár: MsU 1128/A: 13–14. lap. Sepsikőröspatak, 1854. Költő Sámuel kézírása.

EA 1896: 230. lap, 171. sz. Sepsikőröspatak, 1854. Költő Sámuel énekeskönyvéből. Kanyaró kézírása.

20. *Lóra ül éjjel tájt* (nem tipologizálható, feltehetően 1848/49-es ének) Lóra ül éjjel tájt... Kálnok, é. n., gy. n. Adatközlő: egy tereműjfalui asszony.

EA 1896: 326. lap, 260. sz. Kálnok, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása Kanyaró javításával. Kanyaró sepsikálnoki tanítványa jegyezte le a balladát egy tereműjfalui asszonytól.

21. *Lóra ül éjjel tájt* (Nem tipologizálható, feltehetően 1848/49-es ének) Lóra ül éjjel tájt... Sepsibükszád, é. n., gy. n. A bükszádi üveghuta munkásai énekeltek.

AKKvár: MsU 2105: 375. lap. Bükszád, é. n., gy. n. A bükszádi üveghuta munkásai énekeltek. Biztonsági másolat.

IV. Új stílusú és kétes eredetű balladák

22. *Szépen legel...* (A kisasszony gulyája) Szépen legel a kisasszony gulyája... Sepsikőröspatak, 1854. Lejegyző Költő Sámuel.

AKKvár: MsU 1128/A, 3–4. lap, 3. ének. Sepsikőröspatak, 1854. Költő Sámuel kézírása.

EA 1896: 106. lap, 66. sz. Sepsikőröspatak, 1854. Költő Sámuel *Világi Énekes Könyvéből* Kanyaró Ferenc másolata.

23. *A tisztartó leánya* (Bárolány és juhász) Az endrődi hármas határ hársfája... Árkos, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 50. csomag, Árkos, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

24. *Selyem Lidi* (A megesett leány) Selyem Lidi belenez a tükörbe... Árkos, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 50. csomag, Árkos, h. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

25. *Este akar lenni* (Szerelemgyermek) Este, este, este akar lenni... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 50. csomag, Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

26. *A szentgyörgyi hegy alatt* (Szerelemgyermek) A szentgyörgyi hegy alatt, hegy alatt... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

EA 1896: 55. lap, 26. sz. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

27. *[Oláhország, messzi ország]* (A kivándorló székely leány) Oláhország, messzi ország, idegen... Kálnok, é. n., gy. n.

AKKvár: MsU. 2105: 278. lap. Kálnok, é. n., gy. n. KANYARÓ Ferenc 1895. Kálnok, nyomtatott szöveg.

28. *Szabó Terézi* (Az elhagyott leány átka) Kálnok, 1895. Gyűjtő Barabás István VIII. o. t. Adatközlő: öregasszony.

EA 1896: 126–128. lap, 81. sz. Kálnok, 1895. Gyűjtő Barabás István VIII. o. t. Kanyaró másolata; a ballada végén Kanyaró megjegyzése: „Aligha teljesen népies eredetű”

AKKvár: MsU 2105. 373–374. lap. (Szabó Terézi címmel) Kálnok, é. n., gy. n. „Kálnoki öregasszonyok éneke” Biztonsági másolat.

29. *Csintalan kis nemes Ágnes* (Pártában maradt leány) Csintalan kis nemes Ágnes... Kálnok, é. n. Gyűjtő: kálnoki diák. Adatközlő: kiszolgált katona.

EA 1896: 327. lap, 261. sz. Kálnok, é. n. Gyűjtő: kálnoki diák. Ismeretlen kéz írása. Kanyaró megjegyzése: „Félművelt költő gyenge terméké lehet.”

30. *Ne sírj Línám...* (Halott kedves búcsúja) Ne sírj rózsám, ne könnyezz... Sepsikőröspatak, 1854. Leírta Költő Sámuel.

AKKvár: MsU 1128/A. Sepsikőröspatak, 1854. Költő Sámuel kézírása.

EA 1896: 342 és 343. lap, 270. sz. Sepsikőröspatak, 1854. Kanyaró Ferenc másolata Költő Sámuel *Világi Énekes Könyv* c. kéziratából.

V. Baleset- és sirató balladák

31. *Györbíró Áron* (A vízbefúlt legény) Árony, Árony, mit gondoltál... Uzon, 1890-es évek eleje. Gyűjtő: Bodali F. Mihály Erdélyi Lajos tanár megbízásából.

EUEGYL-tára: 40. csomag, H. n., é. n. Gyűjtő: Bodali F. Mihály Erdélyi Lajos felkérésére. Bodali F. Mihály kézírása.

EA 1896: 149. lap, 97. sz. Uzon, é. n. Gyűjtő Erdélyi Lajos tanár. Kanyaró Ferenc kézírása.

KANYARÓ Ferenc 1909: 340. Uzon, 1890-es évek eleje. Gyűjtő Bodali Mihály és Erdélyi Lajos tanár. Nyomatott szöveg.

32. *Györbér Áron* (A vízbe fúlt legény) Györbér Áron, mit gondoltál... Uzon, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, a) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

KANYARÓ Ferenc 1909: 339–340. Uzon, é. n., gy. n. Nyomatott szöveg.

33. *Beder Mózes* (A villámsújtotta legény) Beder Mózes mit gondolál... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok i) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU 2105. 29. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

34. *Kelemen Sámuel* (Az erdőlő halála) Szomorú hír temiatad... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, f) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU 2105. 31–32. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc másolata.

35. *Bedő József és János* (Két testvér halála) Ó, gyászos jelen és szomorú elválás... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, m) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása. Lapalji jegyzetben a gyűjtő megjegyzi, hogy e balladának „szerzője csak némileg ösmeretlen, mintha Erdős Lajos írta volna”.

AKKvár: MsU 2105. 38–39. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc másolata.

36. *Jakab Károly* (Katona véletlen halála) Hová lettél jó barátom... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, l) betűvel jelzett ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása. A gyűjtő megjegyzése: *A Bedő József és János* búcsúztatójához hasonlóan azt is „mintha Erdős Lajos írta volna”.

AKKvár: MsU 2105. 40–42. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc másolata.

37. *Balog Imre halálának története* (A vízbe fúlt huszár) Gyászol a huszárság a rozsnyói várba... Háromszék, é. n., gy. n.

AKKvár: MsU 2105. 46–47. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

38. *Boda Sándor* (Vízbe fúlt legény) Szomorú hír a faluba... Bölön, é. n., gy. n.

EA 1896: 335–337. lap, 265. sz. Bölön, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

EUEGYL-tára: 50. csomag, Bölön, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása.

AKKvár: MsU 2105. 392–394. lap. Bölön, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

39. *Lázár Jancsi* (A malomba esett molnár és felesége) Hallották-e, hogy Bezzegnél mi esett? Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 146. lap, 94. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

40. *Elégett a csiribiri határ* (Megégett a cserény) Elégett a csiribiri határ... Nagyajta, 1860-as évek, Ütő András nagyajtai mester feljegyzése.

EA 1896: 178. lap, 124. sz. Nagyajta, 1860-as évek, Ütő András nagyajtai mester feljegyzése. Kanyaró Ferenc kézírása.

VI. Öngyilkosok balladái

41. *Költő Ágnes*. (Öngyilkos leány) Erdő vidékén fú a szél... Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n.

AKKvár: MsU. 2105. 370–373. lap. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Biztonsági másolat. Ugyanaz a kéz írta le a gyászdal keletkezésének körülményeit. Szerinte a nagyajtai ifjúság írta 1886-ban. Ennek az ismertetőnek egy Kanyaró által megkezdett, de félbemaradt másolata megtalálható az EUEGYL-tárban, az 51. csomagban.

42. *Jakab Rózsa* („Ez a Jakab Rózsáé”) (Öngyilkos elhagyott szerető) A szentgyörgyi kórház földje homokos... Uzon, é. n. Gyűjtő: Bodali F. Mihály Erdélyi Lajos kérésére.

EA 1896: 150. lap, 98. sz. Uzon, é. n. Gyűjtő: Bodali F. Mihály Erdélyi Lajos kérésére. Kanyaró Ferenc másolata.

AKKvár: MsU. 2105: 104. lap. H. n., é. n., gy. n. Kanyaró másolata és magyarázata. (Ugyanaz, mint az EA 1896-ban.)

43. *Jakab Rózsa halálára* (Öngyilkos elhagyott szerető) Lekszálták az árpát a réten... Laborfalva, é. n., gy. n.

AKKvár: MsU. 2293: 85. folio. Laborfalva, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

EUEGYL-tára: 40. csomag. Laborfalva, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása és jegyzetei. AKKvár: MsU. 2105: 398. lap. Laborfalva, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

VII. Büntény-balladák

44. [*Szép Están*] (A meggyilkolt molnárlegény) Szép Están, te mit gondolál... Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896] Gyűjtő: Kiss András IV. o. t.

EUEGYL-tára: 40. csomag. Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896], Gyűjtő Kiss András IV. o. t.

AKKvár: MsU. 2105: 396. lap. H. n., é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

45. *Szép Están* (A meggyilkolt molnárlegény) Szép Están, te mit gondolál... Árkos, é. n., gy. n.

EA 1896: 153. lap, 102. sz. Árkos, é. n., gy. n. Kanyaró másolata.

46. *Orbán Jóska* (Ártatlanul megölt legény) Hallod, pajtás, Csíktusnádon mi történt... Laborfalva, é. n., gy. n.

EUEGYL-tára: 40. csomag. Laborfalva, é. n., gy. n. Kanyaró másolata. Jegyzetben: „Kézdiszéken ma is éneklék. Laborfalvára egy zágoni varróleány hozta.”

AKKvár: MsU. 2293: 83. verso folio. H. n., é. n. „Lemásolta Bedő Ferenc.” Más kéz megjegyzése: „Ezt nem ismerem. A fel-

vidéken (Kézdi-szék) énekelik. Hozzánk egy zágon[i] varróleány hozta.”

AKKvár: MsU. 2105: 403. lap. Zágon, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

47. *Györke János* (A meggyilkolt szekeres) Hallották-e, hogy Szotyorban mi történt... Laborfalva, é. n. „Másolta Bedő Ferenc”

Akkvár: MsU. 2293: 84–84 verso folio. H. n., é. n. „Másolta: Bedő Ferenc.” Más kéz megjegyzése a ballada után: „A ballada hősei szekeres emberek voltak. Körülbelül az 1880–90-es években történt, mert 90-táj indult meg a vicinális Háromszéken, mely elvette a Gyulafalvára járó deszkások (szekeresek) kenyereit. Gyermekek koromban én is énekeltem. Zsófi Gyuri [a gyilkos] ma is él Szotyorban. Búzabellér.” Ugyanez a megjegyzés olvasható – kisebb-nagyobb átfogalmazással mindegyik másolat végén.

EUEGYLTára: 40. csomag. Laborfalva, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc kézírása és jegyzete.

AKKvár: MsU. 2105: 403–404. lap. Laborfalva, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

48. *Magyarország gyászba van* (Verekedés fog lenni) Magyarország gyászba van... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 97. lap, 57. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása, Kanyaró jegyzetével. „...Kaptam még egy változatot ugyancsak Kőröspatakról, melyben az apát is utánaküldik a fiúnak, hívja haza, s a második sor Haj! felkiáltása mindenütt elmarad.”

49. *Magyarország gyászba van* (Verekedés fog lenni) Magyarország gyászba van... Kálnok, é. n., gy. n.

EA 1896: 104. lap, 64. sz. Kálnok, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

EUEGYLTára: 50. csomag. Kálnok, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

AKKvár: MsU. 2105: 405. lap. Kálnok, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

50. *Butyka Imre* (A meggyilkolt csendőr) Hallod, pajtás, Pál-falvában mi történt... Böllön, é. n., gy. n.

AKKvár: MsU. 2105: 377. lap. Böllön, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

51. *Bajka Sándor* (Keresztanyja gyilkosa) Jaj, be széles, jaj be hosszú az az út... Laborfalva, é. n., gy. n.

Akkvár: MsU. 2105: 101, 103. lap. Laborfalva, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

52. *Bajka Sándor* (Keresztanyja gyilkosa) Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 168. lap, 116. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

EUEGYLTára: 51. csomag. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Cím nélküli, töredék. Ismeretlen kéz írása.

53. *A megölt csaplárosné* (A kiirtott kocsmároscsalád) Haj, de széles, haj, de hosszú az az út... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. (töredék)

EA 1896: 175. lap, 121. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

54. *A meggyilkolt postáslegény* (A meggyilkolt postáslegény) Hallod, pajtás, hogy Szemerján mi történt... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. (töredék)

EA 1896: 193. lap, 139. sz. Sepsikőröspatak [sic!] é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

55. *A meggyilkolt postáslegény* (A meggyilkolt postáslegény) Kilenc tolvaj keze közül... Árkos, é. n., gy. n. (töredék)

EA 1896: 193. lap, 139. sz. Árkos, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

56. *Vida Danel* (Apa és fia a börtönben) Söprök a pottyoni utcát... Háromszék, é. n., gy. n. EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, c) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU. 2105: 43–44. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

57. [*Solymosi Eszter*] (Vérvád) Solymosi Eszternek a vére piros... Sepsikőröspatak, 1896. Gyűjtő Baló Dénes, V. o. t.

AKKvár: MsU. 2105: 352. lap, XLIV. sz. Sepsikőröspatak, 1896. Gyűjtő Baló Dénes V. o. t. Baló Dénes kézírása.

58. *Szilágyi József gyászos kimúlása* (Fia gyilkosa) Halljátok, barátim, mi történt most Vácon... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 331–332. lap, 263. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása. Alatta Kanyaró kézírásos jegyzete: „Bár a nép száján élő énekként hozták hozzám, mégis valószínűnek kell tartanom, hogy valami ponyvanyomtatvány szállította el e félnépi eredetű kezdetleges, a régi históriás énekek hangját utánozó művet az alább következő búcsúztató siralommal [*Szilágyi József kesergő siralma*] együtt a távol Háromszéken fekvő Kőröspatakra.”

59. *Szilágyi József kesergő siralma* (Sirató ballada) Oh, egek birája! Mi történt most velem... Sepsikőröspatak, é. n., gy. n.

EA 1896: 333–334. lap, 264. sz. Sepsikőröspatak, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

60. *Bede László* (A meggyilkolt férfi siratója) Sír a harang keservesen... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, h) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n.

AKKvár: MsU. 2105: 33–35. lap, Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró Ferenc másolata.

61. *Kató Ferenc* (Rablógyilkosság áldozatának siratója) Ess az eső, hull az útra... Háromszék, é. n., gy. n.

EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, k) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU. 2105: 36–37. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

62. *Kovács Dénes* (Az agyonvert legény) Kovács Dénes mit gondolál... Háromszék, é. n., gy. n. EUEGYLTára: 40. csomag, NGY, számozatlan lapok, d) betűvel jelölt ballada. H. n., é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

AKKvár: MsU. 2105: 30. lap. Háromszék, é. n., gy. n. Kanyaró másolata.

63. *Majos Feri* (Szeretője gyilkosa) Majos Feri, nem fájt-e a te szíved... Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896] Gyűjtő Kiss András IV. o. t.

EUEGYLTára: 40. csomag. Sepsiszentgyörgy, é. n. [1896] Gyűjtő Kiss András, IV. o. t. Kiss András kézírása. Kanyaró megjegyzése: „Erdélyi Lajostól is”.

EA 1896: 223. lap, 164. sz. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

AKKvár: MsU. 2293: 86. folio. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása.

EUEGYLTára: 40. csomag. [Büntényballadák Kanyaró Ferenc másolatában és jegyzeteivel, 30. oldal] Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Kanyaró kézírása.

AKKvár: MsU. 2105: 399–400. lap. Sepsiszentgyörgy, é. n., gy. n. Biztonsági másolat.

64. *Bokor Rózsa* (A meggyilkolt szerető) A szentgyörgyi utca... Laborfalva, é. n., „Lemásolta Bedő Ferenc”.

AKKvár: MsU. 2293: 83. folio. Laborfalva, é. n., „Lemásolta Bedő Ferenc”. Ismeretlen kéz írása. A ballada alatt más kéz ceruzával a következőket írta: „A Majosok Rétyen, Laborfalvától 4 km. ma is élnek. Egy szintén Majos Feri nevezetű lakott (szolgált) néhai nagyanyámnál. Nagyon jó barátságban voltam vele, mint gyermek, a különben igen hű cseléddel. Neki bizonyosan rokona volt ez a megénekelt Majos Feri, ki kedvesét meggyilkolta. Emlékszem, mikor ezt az éneket egy arató lánytól hallottam, alig tudtak megnyugtanni, hogy nem az én barátomról van a nóta.” Ugyanaz a kéz ceruzával a logikai sorrendnek megfelelően átszámozta a strófákat.

EUEGYLTára: 40. csomag [Büntényballadák Kanyaró Ferenc másolatában és jegyzeteivel, 29–30. lap] *Majos Feri* címmel. Kanyaró kézírása. Kanyaró jegyzete: „Az utolsó három szak Bogár Imréről van átvéve. A Majosok ma is Rétyen laknak, Laborfalvától 4 km-re. A múlt évtizedben még énekeltek mind a két balladát.” [A Kanyaró jegyzetében említett másik ballada, melyet a „múlt évtizedben” ugyancsak énekeltek, a kézirat 30. lapján lévő Majos Feri-változat Sepsiszentgyörgyről. Kezdő sora: Majos Feri nem fájt-e a te szíved. Kanyaró jegyzete a 30. lap alján volt, ezért hivatkozik egyszerre a két balladára.]

AKKvár: MsU. 2105: 399. lap. Laborfalva, é. n., gy. n. *Majos Feri* címen. Biztonsági másolat. A ballada végén megjegyzés: „Az utolsó három szak Bogár Imréről van átvéve. A Majosok ma is Rétyen laknak, Laborfalvától 4 km-re. A múlt évtizedben még énekeltek mind a két balladát.”

65. *Majos Feri* (Szeretője gyilkosa) Zavaros a Tisza, nem akar tisztulni... Uzon, 1896, Gyűjtő Bodali F. Mihály és Erdélyi Lajos tanárjelölt.

EUEGYLTára: 40. csomag. Uzon, 1896. Gyűjtő Bodali F. Mihály és Erdélyi Lajos tanárjelölt, az egylevels kézirat feltehetően Bodali F. Mihály kézírása.

EUEGYLTára: 40. csomag [Büntényballadák Kanyaró Ferenc másolatában és jegyzeteivel, 31. lap] Uzon, 1896. Erdélyi Lajos tanár gyűjtése. Kanyaró kézírása. Kanyaró – felismerve a ballada előképét Bogár Imre balladájában – az uzoni szöveg hosszú sorait kettőbe tördelte, a ballada első sorában a Tisza szót „nagy Olt”-ra változtatta. Kanyaró jegyzete: „Ez a ballada is Bogár Imrét utánozza. Majos Feri kocsis legény volt, s a sepsiszentgyörgyi szolgabírónál együtt lakott kedvesével, kit megölt féltékenységéből. 1896-ból Erdélyi Lajos tanár szíves közlése.

EA 1896: 222. lap, 163. sz. Uzon, é. n., Erdélyi Lajos [Bodali F. Mihály] gyűjtése. Kanyaró jegyzete a balladához: „Ez a Majos Feri, ki szeretőjét megölte, kocsis legény volt egy-két évtizeddel ezelőtt. »Sepsiszentgyörgyön, a szolgabíró úrnál laktak mindketten«, mint Bodali F. Mihály értesíti Erdélyi Lajost, ki e balladát gyűjteményem számára átengedte. Hogy *Bogár Imre* dallamára éneklük, azt a szembetűnő utánzás mellett talán fölösleges is megemlítenem.”

AKKvár: MsU 2105: 400–401. H. n., 1896, Erdélyi Lajos gyűjtése. Biztonsági másolat.

Jegyzet a balladához: „Ez a ballada is Bogár Imrét utánozza. Majos Feri kocsis legény volt, s a sepsiszentgyörgyi szolgabírónál együtt lakott kedvesével, kit megölt féltékenységéből. 1896-ból Erdélyi Lajos tanár szíves közlése.”

66. *Majos Feri* (Vetélytársa gyilkosa) Háromszéken Újfaluban az történt... Kálnok, é. n., gy. n.

EA 1896: 254. lap, 191. sz. Kálnok, é. n., gy. n. Ismeretlen kéz írása. Kanyaró jegyzete a balladához: „Jellemző példája, mint alakítja át s szabja saját vidékéhez a nép a messze földön történt eseményt. Alig találunk új vonást e voltaképp Stiriában lefolyt tragédiában, s mégis jóval többet mond el kerekded kis székelly balladánk, mint a hatvanas években keletkezett költemény hosszan elnyújtott kilenc vagy tíz eredeti strófája. Nem tartom érdektelennek azt is fölemlíteni, hogy a ballada valószínűleg Brassóból a kiszolgált katonák útján került Háromszékre. (Vesd össze *Arany-Gyulai: Népkölt. gyűjt. II., 38–39.*) Rövidebb változata megvan *Hatszáz m. nemzeti dal: 475. l.*”

EUEGYLTára: 40. csomag [Büntényballadák Kanyaró Ferenc másolatában és jegyzeteivel, 33. lap] Kálnok, é. n., gy. n. Kanyaró jegyzete a balladához: „E ballada csak kivonatos átültetése a Gyöngye Sándor hosszadalmas nótájának, melyben anya, feleség, kisgyerekek, szerető és szép lányok – szóval minden van. Az egyszerűbb és könnyebben érthető székelly változat jóval szebb az eredetinél (Vesd össze Magyar Népköltési Gyűjtemény II. kt. 38. lap.). Sajátságos, hogy Majos Feri igénytelen alakjáról a háromszékiek közt újabb időben egész balladákör kezd képződni.”

AKKvár: MsU. 2105: 401–402. lap. Kálnok, é. n., h. n. Biztonsági másolat. Jegyzet a balladához: „E ballada csak kivonatos átültetése a Gyöngye Sándor hosszadalmas nótájának, melyben anya, feleség, kisgyerek, szerető és szép lányok – szóval minden van. Az egyszerűbb és könnyebben érthető székelly változat jóval szebb az eredetinél. (Vesd össze Magyar Népköltési Gyűjtemény II. kt. 38. lap.) Sajátságos, hogy Majos Feri igénytelen alakjáról a háromszékiek közt újabb időben egész balladákör kezd képződni.”

Összesítve a felsorolt adatokat, a Kanyaró-hagyatékban található hatvanhat háromszéki népballada, balladás dal és epikus ének a következőképpen oszlik meg a hét nagy történeti–tematikai csoport között: 7 régi stílusú ballada, 8 betyárballada, 6 történeti ének, 9 új stílusú és kétes eredetű ballada, 10 baleset- és siratóballada, 3 öngyilkosságot megénekelő ballada és 23 büntényballada. Pusztán mennyiségi szempontokra figyelve első látásra is szembeötlő, hogy túlsúlyban vannak a büntény- és balesetballadák: e két csoportból kerül ki a háromszéki balladáknek éppen a fele; s ha ideszámítjuk még az öngyilkosok balladáit is, többségbe kerülnek a jobbára helyi baleseteket, gyilkosságokat, öngyilkosságokat megénekelő balladák, sirató énekek. A maradék kisebb fél harminc balladája négy csoport között oszlik meg. E csoportok jórészt olyan balladatípusokat foglalnak magukba, melyeknek elterjedtsége jóval túlmutat egy megye határán, változataik a magyar folklórterület csaknem egészéről ismertek.⁶³ A régi réteg balladáiról, a betyár- és új stílusú balladákról van itt szó, de a történeti énekek egy része is ide sorolható.

Továbbra is mennyiségi összefüggésekre figyelve, arányokat mérlegelve, a Kanyaró-gyűjtés tükrében megállapítható, hogy a századforduló éveiben Háromszéken nemcsak a klasszikus magyar népballadák, a régi réteg darabjai akadtak ritkán a gyűjtők

⁶³ Természetesen nem számítjuk ide a kétes eredetű szövegeket, melyeknek sem háromszéki, sem nagyobb földrajzi területen való

elterjedtségéről nincs tudomásunk.

hálójába, de a 18–19. században kialakuló új stílusú és betyárballadák száma is meglepően alacsony. E jelenség magyarázatául érvelhetnénk azzal, hogy a diákgyűjtők általában nem eresztik túl mélyre merítőhálójukat, azt prezentálják irányító tanárunknak, amit a felszínen kapnak. Erre az okoskodásra azonban menten rácsafol a Kanyaró-hagyaték egésze: amikor Háromszékről csak szórványosan került elő egy-egy klasszikus ballada, de még új stílusú is csak módjával, Kanyarónak más vidékről származó tanítványai egymás után hordták be a magyar népköltészet klasszikus és ritka darabjait: Kálnoki Zsófia, Bethlen Anna, Molnár Anna, Kádár Kata balladáját, a Kőműves Kelemenné vagy Homlódi Zsuzsánna változatait és sok más régi és új stílusú balladaszöveget. Mindez tehát azt jelenti, hogy nem a diákgyűjtőkben keresendő a hiba: a háromszéki diákok balladagyűjteménye hitelesen tükrözi a korabeli valós helyzetet.

Még inkább beszédessé válnak és elgondolkoztatnak a számadatok, ha számba vesszük, mit tartalmaz a háromszéki balladaanyagból az 1896-os nagy gyűjtemény. Ennek során azt kell konstatálnunk, hogy a hagyatékban talált 66 háromszéki balladának egy hóján a felét, 32 szöveget a 19. század utolsó évtizedében, lényegében négy év alatt, 1892 és 1896 között gyűjtötték Kanyaró diákjai, mert hiszen ennyi háromszéki balladával találkozunk a Kisfaludy Társasághoz küldött gyűjteményben. Ami még döbbenetesebb: Kanyarónak 1896 után egyetlen klasszikus balladát sikerült Háromszékről begyűjtenie: a halálra táncoltatott leány, *Szalai Kis Kata* balladáját. A másik hat régi stílusú ballada egytől egyig megtalálható a budapesti kéziratban, s ami Kanyaró számára különösen fájdalmas lehetett, a hat klasszikus balladából csupán kettőnek maradt Kolozsváron is nyoma,⁶⁴ négy számára örökre elveszett.⁶⁵ De elveszett további 14 másik szöveg is, melyeknek egyetlen kézíratos példánya ugyancsak az Ethnológiai Adattárban őrzött gyűjteményben fordul elő.⁶⁶ Az 1896 előtti és utáni gyűjtések összehasonlító vizsgálata azonban nemcsak a klasszikus balladák rohamos visszaszorulását jelzi, de a betyárballadák háromszéki terjedését is: az 1896-os gyűjteményben mindössze két betyárballadát találunk Háromszékről a hagyaték további hat darabjával szemben. Ugyancsak a két gyűjtési periódus eredményeinek eltérő jellegét hangsúlyozza a helyi balladák tömeges előfordulása 1896 után, valamint a történeti énekek felbukkanása.

7. A Kanyaró-hagyaték értékelése

Ahhoz, hogy reálisan, a maga helyén értékelhessük a Kanyaró-hagyaték háromszéki balladaanyagát, induljunk ki egy elképzelt szituációból: tekintsünk úgy a századforduló körüli évekre, s az akkor összehordott balladaanyagra, mint egy magaslatra, ahonnan rálátás nyílik az addig megtett útra, de kikémlelhető az az út is, amelyen tovább fogunk haladni. Más szóval: e jelképes magaslatról belátható az is, hogy milyen előzmények után jött létre a Kanyaró-gyűjtemény, s az is, hogy milyen folyamatok képét vetíti előre a századfordulói balladaanyag jellegénél, belső struktúrájánál fogva.

Szóltam már arról, hogy a Kanyaró-gyűjtemény nagyjából a háromszéki balladagyűjtés két nagy sűrűsödési periódusa közötti időszak közepe táján jött létre, s e sajátos helyzeténél fogva egyszerre tekinthető bizonyágnak és cáfolatnak, összegzőnek és előlegezőnek. A kérdés csak az, hogy mit összegez, és mit előlegez?

Ami az előzményeket illeti, hamar a végére járhatunk a Kanyaró gyűjtéseit megelőző időszak háromszéki balladaközléseinek, hiszen – eltekintve egy-két szórványos publikációtól – Kriza János és Benedek Elek gyűjtéseit kell számba vennünk. Kriza a *Vadrózsákban* mindössze hat háromszéki balladát közölt, ezek közül négy tartozik a klasszikus balladák osztályába: *A zsvány felesége* és *A gazdag feleség* típus szép, teljes változata, a *Három árva* ép, de nagyon rövid, mindössze három versszakra terjedő variánsa, valamint *A mennybe vitt leány* tizenkét soros töredéke. Ezekon kívül a *Vadrózsák A vízbe fúlt leány* egy helyi balladáját (*Forró Julis*) hozta és *A harmat* típusú balladát dalt. Számottevően a Kriza-hagyatékból sem gyarapodott a háromszéki balladaközlések száma: a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében Kriza hagyatékából egy bujdosó ének (*Dancsuj Dávid*), valamint egy helyi balladának (*Györbíró Áron*) két változata képviseli Háromszéket.⁶⁷

Ragaszkodva a Kanyaró-gyűjtésekkel kapcsolatban korábban megfogalmazott elgondolásomhoz, melynek értelmében Háromszéken nem a mai Kovászna megye területét értem, hanem az egykori Háromszék vármegye közigazgatási területét – Benedek Elek gyűjtésének számbavételekor nem veszem figyelembe a kisbaconi és vargyasi adatokat, lévén, hogy e települések Udvarhely vármegyéhez tartoztak. Eszerint 13 balladát vehetünk szemügyre, mint

⁶⁴ A 3. és 4. számú balladának – *Fehér László* sepsiszentgyörgyi, valamint a *Megöltek egy legényt* kezdetű ballada bölöni változatának került elő eredeti példánya a hagyatékból.

⁶⁵ Az 1. (*Három árva*), 2. (*Szerető feleség*), 5. (*Megöltek egy legényt*) és 6. (*A halálra táncoltatott leány*) számú balladákról van szó.

⁶⁶ Ezek a következők: 10, 12, 20, 26, 29, 39, 40, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 59. számú adatok.

⁶⁷ Kriza háromszéki balladáinak közlési helyét lásd az 5. számú lábjegyzetben.

háromszékit.⁶⁸ Közülük négy a klasszikus balladák számát gyarapítja – egy karatnai *Kádár Katával*, egy „erdővidéki” *A zsvány felesége* típusal (*A hegyi tolvaj*), valamint a helymegjelölés nélkül közölt *A halálra táncoltatott leány* (*Sági bíró lánya*), illetve *A gazdag asszony anyja* típus (*Kis-Gergő Istvánné*) egy-egy változatával. A további kilenc adat a *Váradai Józsefet* idéző történeti ének karatnai és gyűjtési hely nélkül közölt két változatán kívül két helyi baleset-, ill. bűntényballada (*Déne Józsi*, *Molnár Gyuri*), egy új stílusú bűntényballada (*Szőcs Mária*), és négy kétes eredetű, vagy éppen hamisítványnak tűnő „ballada-szöveg” között oszlik meg.⁶⁹

Összesítve a Kriza János és Benedek Elek gyűjtésében megjelent 22 balladát, a következő helyzetképet kapjuk a 19. század hatvanas-nyolcvanas éveinek háromszéki balladaismeretéről: nyolc klasszikus ballada (ezek közül *A zsvány felesége* típus mind Krizánál, mind Benedeknél előfordul, tulajdonképpen tehát hét ballada nyolc változatáról beszélhetünk), öt helyi baleset- és bűntényballada (itt is négy típus 5 változatáról van szó), három történeti ének (két típus 3 változata), két új stílusú ballada és négy kétes eredetű epikus alkotás. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a három történeti ének (*Dancsuj Dávid* balladája, illetve a két *Váradai*-változat) Kriza és Benedek Elek korában tulajdonképpen még helyi balladának számított, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Háromszéken már a 19. század második felében szemmel láthatóan teret hódítottak a helyi baleseteket, bűntényeket vagy rendkívüli helyi eseményeket megéneklő balladák, melyeknek számaránya megegyezik a klasszikus balladákéval.⁷⁰ Különösen a vízbe fúlt legény vagy leány története lehetett közkedvelt, hiszen az öt baleset- és bűntényballadából négy ennek a témának a megfogalmazása. A klasszikus és helyi balladák egyensúlya mellett a 19. századi háromszéki balladaismeretnek még egy sajátosságára fel kell figyelni: az új stílusú balladák majdnem teljes hiányára.

Ilyen előzmények után bontakozott ki Kanyaró Ferenc gyűjtőmozgalma, mely mennyiségileg és a különböző balladakategóriák egymáshoz viszonyított számarányában egyaránt alaposan átrajzolta az addig ismert képet. E gyűjtemény tükrében

látványosan romlott a klasszikus balladák számaránya: hét a hatvanhatból, de tulajdonképpen még rosszabb ez az arány, hiszen a hét régi stílusú ballada közül kettő két-két változatban fordul elő, vagyis öt balladatípus hét változataról beszélhetünk, szemben a korábbi hét típus nyolc változatával a huszonkét balladából.

Még látványosabb a helyi balladák számának ugrásszerű megnövekedése: még ha a *Dancsuj Dávid*- és *Váradai*-balladákat nem is soroljuk ide, akkor is a baleset- és bűntényballadák csoportja a gyűjtemény balladaállományának több mint felét foglalja magában (66-ból 36-ot).

A Kanyaró-gyűjtemény átrajzolta a korábbi képet az új stílusú balladák tekintetében is: bár még mindig viszonylag szerény mennyiségben fordulnak elő, s jöllehet ebbe a fejezetbe kerültek a kétes eredetű szövegek is, jelenlétük mégis jelzésértékű: akár abban az értelemben, hogy az új stílusú balladák háromszéki megjelenését dokumentálják, akár úgy értelmezve, hogy a gyűjtők figyelme csak most terjedt ki ezekre a balladákra is. Különösen fontosnak és jelentősnek látom a Kanyaró-gyűjtemény betyárballada-fejezetét, hiszen – amint a fentiekből is kivehető – ezt a műfajt Háromszéken Kanyaró előtt senki nem gyűjtötte.⁷¹

A mennyiségi tényezőkön túl mi újat hozott Kanyaró gyűjteménye Kriza János és Benedek Elek gyűjtéséhez viszonyítva? A betyár- és új stílusú balladák jelenlétének ismételt hangsúlyozása mellett rá kell mutatnunk arra, hogy a klasszikus balladák csoportjában csupán két balladatípusnak – a *Három árvának* és *A halálra táncoltatott leány* balladájának – találtak változatára az elődök. Kanyaró gyűjtői tehát három olyan klasszikus balladatípussal gazdagították a háromszéki ballada-ismeret, melyeknek korábban nem volt nyoma erről a vidékről: *A halálra ítélt húga* (Fehér László), *A rossz feleség* és *A megszólaló halott* típusú balladákról van szó.⁷²

A Kanyaró-gyűjtemény novumának tekinthető a helyi balladák hihetetlenül nagy száma, addig nem ismert bősége. Velük kapcsolatban azonban nyomban hangsúlyoznunk kell, hogy közülük jó néhányat a legmesszebb menő jóindulattal sem

⁶⁸ Benedek Elek háromszéki balladáinak közlési helyét lásd a 6. számú lábjegyzetben. Az ott felsorolt adatok közül a 40. és a 42. számú ballada kisbaconi.

⁶⁹ Ez utóbbiak a következők: *Teleki Évi*, *Kapitányné leszek*, *Pál Boriska*, *Fekete Nagy János*, *Adorjáni Balázs*.

⁷⁰ A kétes eredetű epikus szövegek – melyeket, ha nem tudatos hamisítványnak tekintünk, hanem helyi versfaragók „művének” – elvileg tovább gyarapíthatják a helyi balladák számát.

⁷¹ Még valószínűbbnek tartom, hogy nem a gyűjtőkön, hanem a publikálókon múltott, hogy a 19. századi erdélyi gyűjtésekből a betyárballadák teljességgel hiányoznak. Bizonyos elszólások,

utalások arra engednek következtetni, hogy az alföldinek tartott betyárballadákat mint nem erdélyi, s főleg mint nem székely folklórtermékeket kategorikusan kiutasították a közreadott gyűjteményekből.

⁷² *Fehér László* balladája esetében pontosítanunk kell: Bartalus kézdivásárhelyi változata 1895-ben jelent meg, Kanyaró gyűjtője viszont csak 1896-ban vetette papírra a ballada sepsiszentgyörgyi változatát. A hagyatékban azonban semmi nyoma nincs annak, hogy Kanyaró ismerte volna a Bartalus-féle közlést, mint ahogy Faragó József és általában a magyar folklórisztika sem tartotta számon a ballada 19. századi háromszéki előfordulását.

tekinthetünk népballadának: sok közöttük a gyaníthatóan helyi verselők által összeeskábált búcsúztatóvers, némelyiknél maga a gyűjtő meg is nevezi, hogy ki lehet a vers szerzője.⁷³ Felbukkannak közöttük egy-egy gyilkosság szörnyű részleteit bőségesen taglaló ponyvaversek is,⁷⁴ de arra is akad példa, hogy egy leány tragikus szerelmének és öngyilkosságának történetét a „nagyajtai ifjúság” verselte meg 1886-ban.⁷⁵ E tényállás és felismerés ellenére mégis felsorakoztattam valamennyit a megfelelő fejezetekben, mert szövegükbe sok helyen beépültek a siratóballadák jellegzetes fordulatai, közhelyei, illetve szerkesztésmódjuk követi e balladák jellegzetes struktúráját.⁷⁶ És számba vettük már csak azért is, mert ezek némelyike potenciális baleset-, sirató- vagy büntényballada kialakulásának kiinduló pontja, alapszövege lehetett. Ez utóbbi eshetőségre példaként idézhetem a „nagyajtai ifjúság” által összeállított gyászalt Költő Ágnesről, melynek egy jócskán lerövidült szövegét Faragó József 1975-ben mint *Költő Ágnes nagyajtai balladáját* tette közzé.⁷⁷

A búcsúztató verseken túl a Kanyaró-hagyaték bőségesen tartalmaz igazi baleset-, sirató- és büntényballadákat is, melyek variációs készségük, többféle változatuk folytán arról tanúskodnak, hogy ez a balladafajta virágzásának idejét élte a századforduló éveiben.

A Kanyaró-gyűjteményből kirajzolódó helyzetkép a múlthoz viszonyítva a régi balladák ritkulását, számarányuk csökkenését jelezte. De előre vetítette annak a folyamatnak a bekövetkezését/felgyorsulását is, amely a régi stílusú balladák további visszaszorulását hozhatja a jövőben. Ma már tudjuk, hogy a századfordulót követő időkben világháborúk, hatalom- és rendszerváltások eseményei rombolták a hagyományos falusi élet rendjét, melyek mindmind a balladák klasszikus rétegének pusztulását-elhalását sietteték. A 20. századi gyűjtések mégis csak részben igazolták a borúlátó előrejelzést, részben rácafoáltak arra. Cáfolták olyan értelemben, hogy a reprezentatív háromszéki gyűjteményekben a régi balladák számaránya a gyűjtemény összes balladájához

viszonyítva jobb, mint Kanyarónál: Konsza Samu gyűjteményének balladafejezetében 45-ből 13 a régi réteg reprezentánsa, Albert Ernő és diákjai kötetében pedig 425 balladából 70 sorakozik a klasszikus balladák csoportjában.⁷⁸ A látszat azonban némiképp csal: a harminc év folyamán, s Háromszék egész területéről begyűjtött 13 régi ballada valójában nyolc típus meglétét dokumentálja Konsza Samu kötetében (a Kanyaró-gyűjteményhez viszonyítva tehát mindössze három balladatípussal van több Konszánál), Albert Ernőnél pedig arányait tekintve még figyelemre méltóbb a típusok száma és a darabszám közötti eltérés: a 70 klasszikus ballada mindössze 15 típust képvisel a kötetben, mi több, a 70 balladából 30 két balladatípus változataiból került ki, s a fennmaradó 40 szöveg 13 típuson oszlik meg. Mindez azt jelenti, hogy vannak olyan balladatípusok, melyeket sok helyről, sok változatban gyűjtöttek be a háromszéki tanulók, s vannak közöttük olyanok is, amelyek egyetlen példányban fordulnak elő.

Érdekes egy pillantást vetnünk arra is, hogy balladatípusok tekintetében miként viszonyulnak a 20. századi diákgyűjtések Kanyaró és a 19. század gyűjtőinek klasszikus balladáihoz. Ilyen irányú vizsgálódásaink meglepő eredményt hoztak: mind Konsza, mind Albert Ernő gyűjteményében többnyire azok a balladatípusok szerepelnek két- vagy több változattal (némelyik akár 15-tel is), melyeknek a Kriza, Benedek Elek vagy Kanyaró gyűjtésében már találtakunk variánsával. Összesítve Konsza Samu és Albert Ernő kötetének idevágó adatait, a következő balladatípusok 19–20. századi folyamatosságát konstatáltuk: *A halálra táncoltatott leány* (18 változat), *A halálraitélt húga* (17), *A megszólaló halott* (3), *A rossz feleség* (3), *A három árva* (3), *A gazdag asszony anyja* (2), *A zsvivány felesége* (1). Nehéz eldönteni, talán nem is lehet, hogy egyik-másik ballada 20. századi népszerűségében az egykor jóval gazdagabb balladahagyomány másodvirágzását tiszteljük-e, vagy éljünk a gyanúval, hogy e népszerűség annak köszönhető, hogy Háromszéken csak a 19. század végén – 20. század elején ismerték meg a kérdéses balladát, s ezért

⁷³ A 35. (*Bedő József és János*) és 36. (*Jakab Károly*) sz. vers esetén a gyűjtő megjegyzi, hogy „szerzője csak némileg ösmeretlen, mint-ha Erdős Lajos írta volna”.

⁷⁴ Lásd az 58. (*Szilágyi József gyászos kimúlása*) és 59. (*Szilágyi József kesergő siralma*) számú adatot.

⁷⁵ Lásd a 41. számú „gyászalt” (*Költő Ágnes*).

⁷⁶ Más kérdés azonban, hogy melyik volt előbb: a búcsúztató vers vagy a sirató ballada? Mert elképzelhető egy olyan fejlődési vonal is, hogy az erdélyi falvakban csaknem napjainkig igényelt, helyi népi verselő vagy a kántortanító által írt halottbúcsúztató sablonjaiból alakult ki a siratóballada.

⁷⁷ FARAGÓ József 1975. Összehasonlítva a Kanyaró-hagyatékban található szöveget és a hozzáfűzött magyarázatot a Faragó által

lejegyzettekkel, érdekes módon nem a vers szövegének változása a legfeltűnőbb, hanem a hozzá fűzött kommentár folklorizálódása. Magyarázatát abban véljük megtalálni, hogy a Költő Ágnesről írt gyászalt már Kanyaró ismeretlen gyűjtője is kéziratból másolta, nem élőszó után írta le. Faragó úgyszintén írott változatot talált és tett közzé (FARAGÓ József 1975; 1977b; 1977c). A ballada keletkezési körülményeit viszont csak a szóbeliség őrizte meg, s így az idők folyamán alapos változáson ment át a történet.

⁷⁸ Százalékban kifejezve: Kanyarónál 10,6%, Konszánál 28,8%, Albert Ernőnél 16,4%. Pozsony Ferenc gyűjteményének, valamint Albert Ernő későbbi kötetének adatai nem relevánsak, mivel az azokban szereplő klasszikus balladák nagy hányadát vagy egészét a cigány közösségek őrizték meg.

maradt olyan ép és eleven csaknem napjainkig.⁷⁹ Azt pedig, hogy valamikor Háromszéken is gazdag balladahagyományt éltetett e vidék lakossága, furcsa módon a legutóbbi gyűjtések igazolták: Pozsony Ferenc és Albert Ernő munkája nyomán a 20. század utolsó harmadában, majd az ezredforduló éveiben a háromszéki magyar-cigányok hagyományából kerültek elő nagyobb mennyiségben a magyar ballada régi rétegének darabjai, annak bizonyosságául, hogy a klasszikus balladák valamikor Háromszéken is általánosan ismertek és elterjedtek voltak, napjainkra azonban már csak a cigányközösségekben találtak menedékre.

Kanyaró Ferenc háromszéki balladagyűjteményének változási tendenciákat sejtető rejtett tartalmai legerőteljesebben a helyi balladák tekintetében vetítették előre a háromszéki balladaköltészet alakulásának további útját. A nagyszámú baleset-, sirató- és bűntényballada, a sokféle költői megoldás, az intenzitás, amellyel egy-egy téma kifejezési formát keresett

magának, a szóbeliségben rejlő lehetőségek, ahogyan egy régebbi ballada rekvizitumait – strófaszerkezetét, ritmusát, szövegét – felhasználták új tartalmak kifejezésére, mind-mind arra utal, hogy a klasszikus balladák háttérbe szorulásával egy időben Háromszék faluközösségeiben nem halt ki a fogékonyság az epikus költői megszólalás iránt, elevenen élt az igény azoknak a történeteknek költői megformálására, amelyek foglalkoztatták a képzeletet, állásfoglalásra készítették a lelkiismeretet, s amelyeket törvényszéki hírből rövid idő alatt balladává gyúrt a közösség leleménye. A helyi balladák sokasága, sokszínűsége és elevenesége megmutatta a háromszéki balladák alakulásának további útját, azt, hogy a klasszikus balladák fokozatos vagy rohamos feledésbe merülése nem föltétlenül jelenti a verses epikai népköltészet halálát. S hogy valóban ez volt a balladaköltészet alakulásának egyik lehetséges útja, beszédesen bizonyítják a 20. században megjelent balladagyűjtemények tekintélyes, helyi balladákat felölelő fejezetei.

Olosz Katalin – Marosvásárhely, T. Vladimirecu u. 170/45; olosz.katalin@gmail.com

Rövidítésjegyzék

AKKvár	= Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kézirattár, Unitárius állomány
EA 1896	= Kanyaró Ferenc: <i>Székely népballadák és románcok</i> . Kézirat, é. n. [1896] Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Jelzete: EA 2276.
EUEGYLTára	= Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár.
é. n.	= év nélkül
gy. n.	= gyűjtő nélkül
h. n.	= hely nélkül
MsU. 1128/A	= Költő Sámuel: <i>Világi Énekes Könyv</i> . Kőröspatak, 1854.
MsU. 2105	= <i>Magyar népdalgyűjtemény</i> , 20. sz. első fele, 405 folio. Különböző kézírások.
MsU. 2200/F	= Kanyaró Ferenc: [<i>Verseik, jegyzetek</i>] 19. sz. vége – 20. sz. eleje
MsU. 2293	= [<i>Vers-, ének- és balladagyűjtemény</i>] Kanyaró Ferenc hagyatékából. 19. sz. vége – 20. sz. eleje. 133 f. Különböző kézírások
NGY	= Névtelen Gyűjtemény, EUEGYLTára, 40. csomag

Irodalom

- ALBERT Ernő
 1998 *Sok szép cigányleány, Háromszéki cigányoktól gyűjtött népdalok és balladák*, Kiadja a Kovászna Megyei Népi Alkotások Háza, Sepsiszentgyörgy.
 2000 *Szabad madár, Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- ALBERT Ernő – FARAGÓ József
 1973 *Háromszéki népballadák*, Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye, Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel, szerkesztette Albert Ernő és Faragó József, a dallamokat magnetofonszalagról lejegyezte és sajtó alá rendezte Szenik Ilona, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- BÁBA Pál
 1892 Molnár Anna, (Alsó-Háromszék), *Magyar Nyelvőr*, XXI, 1 (jan. 15.), 47–48.
- BARTALUS István
 1895 Fejér László lovat lopott, *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*, VI, 2–3, 1.

⁷⁹ Különösen *A halálraítélt húga* (Fehér László) balladája esetében támadnak ilyen gondolataink: ennek a balladatípusnak az erdélyi (székelyföldi) jelenlétét a 19. századi gyűjtésekből csak igen szóróványosan lehet kimutatni, jobbára csak a századforduló körüli évtizedek gyűjtéseiből kerültek elő változatai. Háromszéki válto-

zatát először Bartalus István közölte 1895-ben, egy évvel később Kanyaró sepsiszentgyörgyi diákja jegyezte fel. Utána Konsza Samu gyűjteményéig szünet következett, majd Albert Ernő és tanítványai 15 változattal rukkoltak elő.

BENEDEK Elek

- 1885 *Székely tiúndérország. Székely népmesék és balladák*, Meséli Benedek Elek, Gyulai László és Pataky László rajzaival, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

FARAGÓ József

- 1973 *Háromszéki népballadák*, in: Albert Ernő – Faragó József (szerk.): *Háromszéki népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–51.
 1975 Költő Ágnes nagyajtai balladája, *Utunk*, XXX, 44, (okt. 31.) 6.
 1977a *A legrégebbi háromszéki népballada*, in: Faragó József: *Balladák földjén, Válogatott tanulmányok, cikkek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 230–237.
 1977b *Balladák földjén, Válogatott tanulmányok, cikkek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 1977c Költő Ágnes nagyajtai balladája, in: Faragó József: *Balladák földjén, Válogatott tanulmányok, cikkek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 252–254.

KANYARÓ Ferenc

- 1895 Székely népdal Oláhországról, *Erdélyi Múzeum*, XII, 10, (december) 555.
 1906a Székely balladák, *Ethnographia*, XVII, 4, 232–242.
 1906b Régi székely balladák, *Erdélyi Múzeum*, XXIII, 1, (márc. 15.) 49–52.
 1909 Régibb székely népballadák változatai, *Erdélyi Múzeum*, XXVI, 4, (okt. 15.) 335–342.

KONSZA Samu – FARAGÓ József

- [1957] *Háromszéki magyar népköltészet*, Konsza Samu gyűjteménye, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.

KRIZA János

- 1863 *Vadrózsák, Székely népköltési gyűjtemény*, Szerkeszti Kriza János, I, Kolozsvár.

KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób

- 1882 Székelyföldi gyűjtés, *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, III, Budapest.

LÁSZLÓ Dávid

- 1890 Börög Mária, (Háromszék) *Magyar Nyelvőr*, XIX, 5, (május 15.) 239–240.

OLOSZ Katalin

- 2001 Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve 9*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 121–134.
 2003 Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás, in: Uő: *Víz mentére elindultam, Tudománytörténeti, népismereti írások*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 31–45.

POZSONY Ferenc

- 1984 *Álomvíz martján, Fekete-ügy vidéki magyar népballadák*, Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc, a dallamokat lejegyezte és a zenei részt gondozta Török Csorja Viola, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. Attila

- 1970 A hazai magyar népballadagyűjtés életútja, in: Kallós Zoltán: *Balladák könyve, Élő hazai magyar népballadák*, Kallós Zoltán gyűjtése, Szabó T. Attila gondozásában, Bukarest, 5–42.

SZINNYEI József

- 1891–1914 *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Budapest.

VERESS Gábor

- 1905 A Molnár Anna című székely ballada újabb változata, (Sepsikőröspatak), *Ethnographia*, XVI, 4, 222–224.

VERSÉNYI György

- 1902 Székely balladák, *Ethnographia*, XIII, 6, 271–275.

Balade populare din Trei Scaune în moștenirea literară a lui Ferenc Kanyaró

(Rezumat)

Sub îndrumarea profesorului Ferenc Kanyaró, studenții colegiului unitarian din Cluj-Napoca veniți din comitatul Trei Scaune au adunat 66 de balade și cântece populare pe pământul lor natal în perioada 1892–1906. Majoritatea baladelor nu au fost publicate. Pe parcursul prelucrării manuscriselor aparținând lui Ferenc Kanyaró a ieșit la lumină o perioadă necunoscută până acum a istoriei evoluției baladelor populare din Trei Scaune, caracterizată prin dispariția lentă a baladelor de stil vechi și intrarea în prim plan a baladelor, care au la bază accidente și crime locale.

Popular ballades from Háromszék in the literary heritage of Ferenc Kanyaró

(Abstract)

Students from Háromszék county studying at the Unitarian College in Kolozsvár, guided by their professor Ferenc Kanyaró, gathered 66 ballades and popular songs between 1892–1906. Most of the ballades are unpublished. While processing the manuscript heritage of Ferenc Kanyaró an unknown period of the history of the evolution of popular ballades from Háromszék county was revealed, characterized by the slow disappearance of the old style ballades and the appearance of ballades based on local accidents and crimes.

Demeter Lajos

„HALLOTTÁTOK, SZEMERJÁN MI TÖRTÉNT...?”
A SZEMERJAI POSTARABLÁS TÖRTÉNETE

Sepsiszentgyörgyön a Vártemplom melletti református temetőben 1970-ben még épségben állt az a szerény méretű, mintegy fél méter magas, homokkőből faragott sírkő, melynek felirata arról tudósított, hogy 1889. szeptember 14-én egy huszonöt éves fiatal legény gyilkosság áldozata lett. Közel negyven év telt el azóta, hogy a szokásostól kissé eltérő sírverset lejegyeztem, a sírjelt lerajzoltam és lefényképeztem. Azóta a megsüllyedt sírkő teljesen tönkrement, feliratát lemarta az eső és a fagy. Sajnos az akkor készített fénykép és negatívja megsemmisült, de a rajz és a melléje csatolt sírfelirat szövege megmaradt:

„A szentgyörgyi temetőbe
van egy sírkő felemelve
a' van a' kőre felírva
ez a' Imre József sírja
ki gyilkosok által meghala
élete 25dik évébe
1889 szept 14n.”

Mikor a verses sírfeliratot lejegyeztem, nem is sejtettem, hogy egy helyi ballada „főszereplőjének” a nyughelyét „fedeztem fel”, pedig már ebben az időben találkoztam a ballada töredékével. Szilveszter Sándor (sz. 1902, Alsócsernáton) mondta tollba a következő strófát:

„Hallottatok, Szemerján mi történt?
A szentgyörgyi postáslegényt megölték,
Vérét vették mint a fogolymadárnak,
A szentgyörgyi postás Imre fiának...”

Nem tudta tovább folytatni, de hozzáfűzte, hogy egy igaz történetről szól. Úgy hallotta, hogy a gyilkosság az 1900-as évek elején történt Szemeria határában. Imre nevezetű postást valahol az Előpaták felé vezető úton ölték meg. A rablógyilkosságnak nagy híre volt. Ekkor keletkezett a ballada. Sokan ismerték a „szomorú nótát, énekelgették is esténként”.

A ballada teljesebb szövegével 1972-ben a Székely Mikó Kollégium (akkor 1. sz. Líceum) lapjában, a *Gyökerek*ben találkoztam:¹

Hallod, pajtás, Szemerján mi történt
(A meggyilkolt postáslegény)

Hallod, pajtás, Szemerján mi történt:
A szentgyörgyi postáslegényt megölték.
Nem megölték, hanem le is kötötték.
Háromezer forintját is elvették.

Deli sávós zöld erdőbe kivitték,
Lovát pedig fenyőfához kötötték,
Magát pedig sötét árokba vették.

– Én már többé postáslegény nem leszek,
Kalapomba kakastollat nem teszek,
Mert a kakas kukurikul hajnalba,
Kikiálcsa, hol halsz meg az éjszaka.²

Változatai közül 1973-ban még három Albert Ernő *Háromszéki népballadák* című kötetében, egy az Almási István által közreadott *Futásfalvi népdalok* című füzetben,³ egy pedig 1977-ben a *Gyökerek*ben jelent meg.⁴ A másik változatát jóval később, 1979-ben Szinte Gáborné Barabás Emiliától (szül. 1926. márc. 5., Sepsikőröspatak) jegyeztem le Sepsikőröspatakon:

„Hallottatok, Szemerján mi történt?
Imre József postáslegényt megölték.
Nem megölték, hanem esszelődötték,
A holttestét mély árokba vetették.

A lováról csengettyűjét leszedték,
Zöld erdőbe egy nagy fához kötötték.
Delzsáncát az erdőbe kivitték,
Nyóccázötven forintját mind elvették.

¹ *Gyökerek*. Iskolai folyóirat. VII, 1 (35), 1972, 93.

² Salamon Árpád jegyezte le 1972-ben. Közlő: Pakucs Andrásné Bodó Rozália, 73 éves, Réty. (Később a ballada megjelent Albert Ernő *Háromszéki népballadák* című gyűjteményében. ALBERT

Ernő 1973, 389. (308. sz. ballada).

³ ALMÁSI István 1973, 4. sz. ballada.

⁴ ALBERT Ernő i. m., 307, 309, 310. sz. balladák (389–390); *Gyökerek*, XI, 1 (41), 1977.

*Postás Imre nyisd ki gyászos kapudot,
Halva hozzák a te jámbor fiadot,
Halva hozzák, viszik a temetőbe,
Halva hozzák, viszik a temetőbe.”*

Adatközlőm a történet időpontját szintén az 1900-as évek elejére tette, akárcsak Albert Ernő 1971-ben Kálnokon gyűjtött balladájának adatközlője, Szilágyi Károly, kinek magyarázata szerint a „*postáslegényecskét*” „*úgy a 900-as években*” ölték meg.⁵

Hiába egyezett a helyszín, a meggyilkolt postás neve – már, ha megemlítették nevét a balladákban – a református temetőben nyugvó, gyilkosság áldozatává vált Imre Józseffel nem lehetett a balladát kapcsolatba hozni. Nem egyezett az időpont.

Arra, hogy a balladákan szereplő Imre József ugyanaz, mint a sírkövön megörökített személy, harminc év múltával jöttem rá. Adatokat gyűjtve a volt 1848/49-es szabadságharcosokról Háromszék egykori lapjában, a *Székely Nemzetben*, az 1889. szeptember 15-i számában *A sepsi-szentgyörgyi postarablás és gyilkosság* címmel megjelenő híradásra lettem figyelmes.⁶ A „*borzasztó hírt*” szinte teljes terjedelmében idézem, hiszen a helyszíni szemle megállapításai, a „főszereplő” neve egybevág az idézett balladák tartalmával és a megénekelte áldozattal. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy Imre József azonos a sírfeliratban szereplő személlyel. A ballada tehát nem az 1900-as évek elején, hanem jóval korábban, 1889. szeptember 14-e utáni időben keletkezett.

„*Futótűz gyanánt terjedt szét tegnap délután Sepsiszentgyörgyön a borzasztó hír, hogy a Földvárra menő postát kirabolták, s a postakocsist meggyilkolták. Az esemény annál nagyobb izgatottságot keltett, mert Háromszéken postarablás emberemlékezet óta nem történt. (...)*

Tegnap éjjel 1 órakor indult el Sepsiszentgyörgyről a posta a földvári vasúti állomáshoz. A postát Imre József (kiemelés – D. L.) postalegény vitte kétlovas kariollal. A földvári vasútállomás két és fél órai távolságra van Sepsiszentgyörgytől. (...) Reggel 8 órakor sürgöny jött az itteni postahivatal főnökéhez, melyben a földvári vasúti állomás főnöke értesítette a postahivatalt, hogy a hajnalban jönni szokott posta nem érkezett meg. Jakabos Simon, évek óta lelkiismeretes pontosságáról, (az) ismert postamester azonnal kocsira ült s Földvár felé hajtott. Útközben meggyőződött arról, hogy az éjjel után elindított posta sem Előpatakra, sem Arapatakra nem érkezett be. A földvári állomásnál átvette (...) az így megkésített levélpóstát és sürgönyözött Sepsiszentgyörgyre, hogy a posta még Előpatakon sem járt, (...) a nyomozást azonnal indítsák meg. Ő maga ezalatt jelentést tett a hídvégi csendőrös parancsnokságnál, honnan a csendőrök nyomban kiszálltak a kutatásra. (...) A városi

*rendőrség összes személyzete, élükön a rendőrkapitány-nyal, szintén kutatni indult. Délután 4 óra körül Csorja Balázs csendőrös vezető (...) megtalálta a postakocsis holttestét. A kocsis ott fekiúdt a Szemerja és Előpatak között lévő úttól balra eső patak partján, holtan: mel-
lén több lösebb tátongott, szája, teste vérrel volt borítva. Szemközt az úgynevezett Kedves-kúttól (Tetves-kút!) nem messze, magas, szakadásos helyen elégett levelek, pénzes zacskók darabjai heverték, (...) sokkal távolabb, az erdő mélyében a kariolt és a lovakat találták meg.*

*A kariol első részén, a kocsis ülését képező pénzesláda (...) föl volt feszítve, a Wertheim-zárja leszakítva, s maga a láda üresen állott. (...) Lenn, az elégett levélsomók darabjai mellett szétört üvegek és borospalackok heverték, melyek szintén a postaszállítmányhoz tartoztak. (...) Egyelőre valószínűnek látszik, hogy a gyilkosságot és rablást, a helyi viszonyokkal teljesen ismerős gonosztevő követte el. (...) A rablógyilkosnak tudnia kellett, hogy a féltettebb s értékesebb küldemények itt vannak (a kocsis ülését képező pénzesládában) elhelyezve, s nem a kocsis tulajdonképpeni belsejében, amelynek zánát a tettes sértetlenül hagyta. Jól kellett ismernie az erdőrészt is, hova áldozatát vitte, s ahol a kocsit hagyta. Nagyon valószínű, hogy a gyilkos talán már a Szemerja-városrész végén, vagy valahol az országúton várt az áldozatára. Ott felkészkedett a postakocsis mellé, s közvetlen közelből, talán éppen revolverlövésekkel kioltotta az életet a kocsisból, s aztán az általa jól ismert úton maga hajtott be az erdőbe, hol először a meggyilkolt postalegényt (...) **bedobta az árokba** (kiemelés – D. L.), s csak azután látott a kocsis kirablásához.*

*Jól kellett a helyet ismernie a gyilkosnak. Ez az egyetlen hely, ahova könnyebben föl lehet hajtani kocsival az országútról az erdőbe (kiemelés – D. L.). Ezen a helyen szokott a városi közönség májálisokat tartani. Azon innen nincs kocsit az erdőbe, azon túl az előpataki régi utat nem merte használni, valószínűleg attól tartott, hogy megkésik a véres munkával, s az Előpatakról gyalog bejáró borvizes oláh asszonyok által korahajnalban megzavarhatnák. A gyilkosnak még az is megtért az eszébe, hogy a **postalovakról a csengettyűket levágja** (kiemelés – D. L.), nehogy a csengettyűk árulói lehessenek, ott kapták meg azokat a földön, az erdő között.*

*Az **elrabolt pénz 824 frt. 55 krt.** (kiemelés – D. L.) tesz ki, a megsemmisített ajánlott, s egyéb leveleken kívül. (...)*

*A vérlázító eset nagy izgatottságot keltett városszer-
te, s a megrémült lakosság a postarablás és gyilkosság részleteiről beszél ma csupán. (...)*

*Nem lehet tudni még, egyedül volt-e a gyilkos, vagy bűnrészesei is voltak, ami inkább is feltehető. A vizsgál-
lat, melyet nagy eréllyel megindítottak, talán kellő vilá-
got fog vetni erre a borzasztó eseményre...”*

⁵ ALBERT Ernő i. m., 535.

⁶ *Székely Nemzet*, VII, 143, 1889. szept. 15.

⁷ *Székely Nemzet*, VII, 143, 1889. szept. 15.

A *Székely Nemzet* következő száma a helyszíni és a boncolási szemle alapján pontosította és újabb részletekkel tette világosabbá a rablógyilkosság elkövetésének történetét. Kitudódott, hogy nem egy, hanem többen követték el a gyilkosságot. Amint az első vizsgálatkor megállapították, legalább egy a rablók közül pontos helyismerettel rendelkezett. Biztos információk beszerzése után tervelték ki a rablást. Tudták, hogy a menetrend szerint járó hajnali posta éjfél után 1 és 2 óra között halad át Szemerja és Előpatak között. Azon a bizonyos napon az adóhivatal 22 000 Ft-ot küld Budapestre. (Valamilyen oknál fogva azonban az utolsó pillanatban a pénzküldemény postázását elnapolták, így csak a magánszemélyek által feltett pénzüsszeghez jutottak hozzá az útonálló gyilkosok).

A rablók azt is tudták, hogy az úgynevezett Gyilkos-árok⁸ mellett országútrészen, ahol az út kissé emelkedik, le szoktak lassulni az addig ügető lovak. Ezt a természet adta helyet és lehetőséget használták ki a tettük elkövetésére. Nem messze az országúttól tüzet gyújtak az erdő sűrűjében, és itt várták be a postát. Egyike a rablóknak a lovakat tartóztatta föl, míg a másik kettő lelőtte az ülésről a postakocsist. Megállapították, nem pisztoly végzett az áldozattal. A boncoláskor kiderült „*Imre József testébe tizenhat fickógolyót (postát) lőttek (...). A lövések puskából történtek, s (...) arra mutatnak, hogy legalább három lövést tettek (...) áldozatukra, és pedig nagyon közelről.*” Legtöbb golyó a mellben volt, kettő átfúrta egészen a testet, a másik lövés a vállcsontját, a harmadik a térdizületeket és a combcsontját törte össze. „*A szerencsétlen legényt általában úgy összelőtték a gyilkosok* (kiemelés – D. L.), *hogy különösen a mellet ért lövések közül bármelyik is halált okozó lehetett volna.*” „*A hullát alig 20–25 lépésnyire, az országúttól balra, a patak partjára, egy árokba hurcolták. (...) A lovakat ők magok hajtották fel a Gyilkos-árok melletti úton fölfelé.*” (kiemelés – D. L.). Ott feszítették fel a postaládát, ahol a meredek oldal miatt a lovak már nem tudták tovább húzni a postakocsit. A láda tartalmát tovább vitték és jóval fennebb, egy másik tisztáson, a meggyújtott levelek lángjánál ürítették ki a pénzeszacskók tartalmát.⁹

A két híradás kiemelt részei egyértelműen alátámasztják, hogy létezhetett egy „alapballada”, amely

pontosan megénekelte a történetet. Az ismeretlen szerző a rablógyilkosság elmeséléséhez egy Székelyföldön eléggé elterjedt balladatípus formuláját használta.¹⁰ Az ilyen kezdőformulájú balladák az énekmondó balladák közé tartoznak.¹¹ Általában kérdéssel kezdődnek, amellyel a hallgatósághoz szólnak és a történet pontos helyét jelölik meg. A második sorban a balladahős nevét és halálának körülményét (a gyilkosság tényét) adják mindenki tudtára. A harmadik és negyedik sorban egy megszokott formulát (*vérét vették, mint a fogoly madárnak, X. Y-nak*, vagy pedig *X. Y. fiának*) használnak, avagy a gyilkossággal kapcsolatos pontosításokat közlik. A továbbiakban magát a történetet mesélik el.

Esetünkben ez a felsorolás leginkább az „alapballadára” lenne a jellemző. A közreadott balladák közül a rétyi és a sepsikőröspataki teljesebb változatokban elemeiben, a többiben az alapformulák használata mellett, egy-két sorban, esetleg egy strófában ismerhető fel a történet azonossága.

Több generációnyi idő telt el a gyilkosság óta. A ballada változásokon ment át. Az adatközlők emlékezetében sokszor csak töredékében maradt meg a szöveg, de a *Függelékben* újraközölt balladák mindegyikében található olyan elem, amely igazolja, hogy mindegyikük az 1889. szeptember 14-i rablógyilkosságról szól.¹²

Azokat a részleteket, amelyek a balladákban is feltehetőek, a korabeli két híradásból vastagított kurzív betűkkel emeltem ki.

Az újság tudósítása szerint „*a szerencsétlen legényt általában úgy összelőtték a gyilkosok, hogy különösen a mellet ért lövések közül bármelyik is halált okozó lehetett volna.*” Ezt meséli el az oltszemi változat második szakaszának első két sora: „*Nem megölték, nem megölték, / Hanem meglövődöztek.*”, a sepsikőröspataki változat első szakaszának harmadik sora: „*Nem megölték, hanem esszelődöztek.*”, avagy a futásfalvi ballada második és harmadik sora is: „*A szentgyörgyi postáslegényt megölték, / S nem megölték, hanem átlövődöztek.*”

A valóságban megtörténtekekkel ellentétben az esztelenki változat úgy tudta, hogy Imre Józsefet „*föbe lödöztek*”, a rétyi, hogy a postáslegényt „*nem megölték, hanem le is kötözték*”, a dálnoki, hogy „*fejét vették*”,

⁸ Sok esztendővel ezelőtt „*éppen ilyen gonosztévők ott végeztek ki négy becsületes száz atyafit a pénzükért.*” Akkor kapta a vízmosásos szakadékos völgyület a Gyilkos-árok nevet. *Székely Nemzet*, VII, 144, 1889. szept. 17.

⁹ *Székely Nemzet*, VII, 144, 1889. szept. 17.

¹⁰ *Katona Ida* (*Az egymásért haló szerelmesek*) balladája ugyanehez a balladatípushoz tartozik. Albert Ernő jegyezte le a 85 éves kálnoki Kisgyörgy Ferencnéétől, hogy a tragédia utáni napokban a sepsiszentgyörgyi nagyvásáron nyomtatott lapokon árulták a ballada szövegét. „*Aki árulta, Ikafalváról jött. Amikor kezdte énekelni,*

úgy vették, hogy majdnem megölték”, akkora volt az érdeklődés. (ALBERT Ernő i. m., 543) Feltehetően az elején ehhez hasonlóan terjedhetett el *A meggyilkolt postáslegény* balladája is.

¹¹ ALBERT Ernő i. m., 44–49. (Faragó József bevezetője); FARAGÓ József 1977, 372–388.

¹² A csíkvacsárcsi töredékes változatban, melyet Albert Ernő 1973-ban jegyzett le Bíró Ignácné Lakatos Margittól, már a helyszín sem Szemerja, hanem (Csík)szentmihály. Ez a helység nyilvánvalóbbnak tűnt a ballada ismerőjének, mint a csíkszékiek által alig ismert Szemerja.

a kálnoki, hogy egy karóval agyonverték, a csíkvacsárcsi pedig, hogy „*meg sem ölték, csak keresztüllövöldözték*”.

Az újság híradásai szerint a rablógyilkosok a postáslegény hulláját az országúttól balra, mintegy 20–25 méterre, a patak partján egy árokba vetették. A lovak csengettyűjét, hogy hangjuk ne árulja el őket, levágták. A postakocsit a Gyilkos-árok kaptatóján az erdőbe behajtották és ott rabolták ki. Minderről a rétyi változat így szól: „*Deli sávos zöld erdőbe kivitték, / Lovát pedig fenyőfához kötötték, / Magát pedig sötét árokba vették.*”

Ehhez hasonlóan meséli el a történetet a sepsikőröspataki: „*A holttestét mély árokba vetették. / A lováról csengettyűjét leszedték, / Zöld erdőbe egy nagy fához kötötték. / Delzsáncát az erdőbe kivitték.*”, és a futásfalvi változat is: „*A lováról a csengettyűt levették, / Őt pedig egy mély árokba bévették.*”

A lovak csengettyűjének levágását a sepsikőröspataki és a futásfalvi változatokon kívül az esztelneki is megemlíti. Az oltszemiben annyi szerepel a gyilkosság epizódjaként, hogy a postás kocsiját egy mély árokba vetették, a kálnokiban, hogy a holttestet a delzsánccon az erdőbe vitték ki.

Nyilvánvaló, hogy a szállított pénzért gyilkolták meg a postáslegényt. Erről a rétyi, az oltszemi, a sepsikőröspataki, a futásfalvi és a csíkvacsárcsi változatok is tudósítanak. Az eredetileg elrabolt összeghez (824 Ft 55 krajcár) legközelebb a sepsikőröspataki („*Nyóccázötven forintját mind elvették*”) és a futásfalvi („*Nyolcszázötven forintját is elvették*”) áll. Az esztelneki 1500 Ft-ot, a rétyi jóval nagyobb összeget (3000 Ft-t), a csíkvacsárcsi mindössze 63 Ft-ot említ. Ilyen csekély összeg elrablásáról tudott a Csíkszentkirályon lakó Tánccos Simon is, aki a balladáinak csupán az első két sorát tudta idézni. „*Valami zsebpénze vót a kocsisnak. Csak valami hetven forint lehetett nála, sok pénz nem vót.*”¹³

A balladaváltozatokba az eredeti történettől való eltérések az idők folyamán kerültek bele. Ahogy múlt az idő, feledésbe merült a történet, a szájról szájra áthagyományozott ballada élte a saját életét, megmaradt az alaptörténet, de alakult, változott az újabb előadók képzeletében és ajkán. Ezt bizonyítja a csíkvacsárcsi töredék is, amelyben már nem Szemerja, hanem (Csík)szentmihály szerepel mint helyszín.

Imre József postás nevét az oltszemi, a sepsikőröspataki balladaváltozat és a sepsiszentgyörgyi töredék örökítette meg. A kálnoki változat postás Gyula fiáról (!), a többi névtelenül a szentgyörgyi vagy

szemeriai, illetve szentmihályi (!) postáslegényről szól. Az áldozat eredeti neve Varga Imre József volt. Oltszemen született, mindössze 24 évet élt. Református szertartás szerint 1889. szeptember 15-én temették el.¹⁴ Temetéséről a *Székely Nemzet* is beszámolt. Nem tartozott a város előkelőségei közé, de temetése mégis rendkívüli volt:

„*A kegyetlen halállal kimult Imre József postalegény holttestét tegnap délután temették el a Ferenc József kórházból nagy részvétellel és valóban példászerű pompával. A temetésen jelen volt Potsa József főispán, a megyei és városi összes hivatalos testületek, a kir. hivatalok, tanári, tanítói testületek, a városi polgárság nagy száma, s a vidék előkelőségeiből többen. A közszolgálat teljessége közben ilyen végtelenül kimult postalegény koporsója díszes kocsin élő virágokból font koszorúkkal volt borítva. A sepsiszentgyörgyi ref. egyházi dalárda zengett megható gyászdalokat, s Bedeházi János ref. segédlelkész bugó imája után a városi zenekar gyászdulói hangja mellett vonult fel a nagyszámú kíséret a ref. temetőbe, hol a szerencsétlen véget ért ifjú, ki a legbecsületesebb és leghüségesebb szolgálói egyike volt évek során át a postahivatalnak, örök nyugalomra helyeztetett.*”¹⁵

A hatóságok a posta kimaradásáról a „*gyilkosság délutánján*” értesültek, a nyomozást azonnal megkezdték, de a rablók többmint 14 órai előnyt nyertek. Az elején helyben tapogatóztak a nyomozók, kihallgattak néhány gyanúsítottat, de azok tisztázni tudták magukat. A valódi tetteseket a csíkszentimrei falusbíró éberségének köszönhetően sikerült elfogni. Feltűnt neki, hogy Tánccos Istók Mihály és Sofron András „*szokatlan módon költekeznek, marhákat, sertéseket vásárolnak, s a mézsárszékben szokásuk és szegény anyagi helyzetük ellenére, 10–15 kilogramm húst méretnek, holott mindennapjaikat eddig napszámoság útján szerezték be*”. Gyanússá vált a két napszámos, és feljelentette őket a csíkkozmási csendőrségen. Szeptember 29-én két csendőr ki is szállt Csíkszentimrere, „*de ennek Tánccos és társa nesztét vette.*” Tánccos Istók Mihály nyomban megszökött a faluból, Sofron András két napig bújkált a törvénytelen feleségével, majd ő is megszökött. Élettársát és a közvetett gyanúsítottat, Tánccos testvérét, Tánccos Tódor Jánost sikerült elfogni. Az elején tagadott, de kihallgatása során „*egyes elejtett szavaiból*” nyilvánvalóvá vált, ha nem is részese, de tudomása lehet a gyilkosságról. Egy útjátvesztett levelezőlap „*kálváriája*” törte meg. A rablógyilkosság előtti napokban ugyanis Tánccos Mihály nevére a postára egy értesítés érkezett. Azonban a faluban két Tánccos Mihály élt, a postás nem

¹³ A teljes szöveget lásd a *Függelékben*. Ezúton mondok köszönetet dr. Tánccos Vilmos néprajzkutató egyetemi tanárnak a segítségért, és azért, hogy a balladával kapcsolatos feljegyzéseit rendelkezésemre bocsájtotta.

¹⁴ SÁL, Fond 105, nr. 583, fol. 189v–190r.

¹⁵ *Székely Nemzet*, VII, 144, 1889. szept. 17.

az érintetteknek, hanem a másiknak kézbesítette. A lapon annyi állt „*a vadpávának jó áruk van, s azokat minél előbb vigyétek*”. Nem értette miről van szó, ezért a levelezőlapot elvitte a bírónak, aki tovább adta a címzettnek, az pedig megkapva az értesítést, csakhamar eltávozott a faluból. Ez éppen a rablógyilkosság idejére esett. A vallatások során kiderült az is, hogy ugyanebben az időben Tánczos Tódor János sem tartózkodott otthon.¹⁶

Távozását a faluból nem tudta indokolni, végül megtört és beismerő vallomást tett. Megnevezte az értelmi búnszerzőket és a tetteseket. A szökésben lévő kettőn kívül a gyilkosokat mind letartóztatták.¹⁷

Tánczos Tódor Jánost Sepsiszentgyörgyre szállították, alig volt huszonnégy éves, akárcsak az általuk meggyilkolt postáslegény. *„Avult zeke volt vállain, elrongyolódott fehér harisnya (condna) nadrágja bocskorba kötözve, igazi ágrólszakadt kinézést kölcsönzött neki. Vállain a két puská, mellyel a postáslegényt, állítólag, lelőtték, mint corpus delicti. A bűntény a körülményekből ítélve, már régen elő volt készítve, csak a jó fogás alkalmára vártak a jómadarak. Ami bizonyára be is következett volna, ha a sepsiszentgyörgyi kir. adóhivatal 20 000 forintnak postára adásával a véletlen miatt el nem késik. Ebből is nyilvánvaló, hogy a zsiványoknak avisio adatott, de a pénz elküldésének megkéséséről nem volt idejük a beavatottaknak értesíteni a gonosztevőket.*”¹⁸

A vizsgálat során kiderült, hogy az értelmi szerzők a gyergyószentmiklósi Czárán Ede, a csíkszentimrei Tánczos Istók Mihály és a sepsiszentgyörgyi Salati András, a végrehajtók, Tánczos Istók Mihállyal az élen, Sofron András és Tánczos Tódor János voltak. Mind Czárán, mind Salati „jó családból származó”, valamikor vagyonos kereskedő volt, de „*a lejtőn addig csúsztak lefelé, míg a renyhesség eléggé jónak talált minden eszközt arra, hogy a komoly munka fáradsalmaitól megkímélten, a szerezni lehessen és élni – minél kevesebb gonddal*” bűnbe nem vitte őket. Mindketten családosok. Salati 47 éves, valamikor vagyonos ügynök és kereskedő, lopásért, Czárán 52 éves, ugyancsak lopás vétségével kereset alatt álltak. Salatit pénzhamisítás büntetésével, Czáránt hamis csődjelentés tényével ítélték szabadságvesztésre. Mondhatni azt is, hogy „*börtönpajtások*” voltak. Az örmény származású Czárán Ede és Tánczos Istók Mihály, aki lopott lovak továbbadásával foglalkozott (az egyik uzoni vásárban rajta is kapták), ugyancsak a börtönben ismerkedtek

meg. Itt tervezték el a postarablást. Czárán mint régi ismerősét vonta Salatit a tervbe, aki megígérte a rablóbandának, hogy kimenekülhessenek az országból, hamis útleveleket szerez. Salati ismerte a helyi viszonyokat, családjá révén pontos információkat tudott szerezni. Arról is pontos értesüléshez jutott, hogy a posta mikor és melyik járáttal küld jelentősebb összegeket a földvári vasútállomásra. Csak elvetemült cimborákra volt szükség. Ezeket az embereket Tánczos Istók Mihály biztosította a maga, Sofron András (jó puskás és céllövő hírében állt), és öccse, Tánczos Tódor János személyében.¹⁹ Hogy a gyanúnak még az árnyéka is elkerülje a két volt kereskedőt, valószínűleg egy ügyes „manőverrel”, kisebb vétség miatt 1889. szeptember 13-ra letartóztattatták magukat. Ezzel – számításaikkal ellentétben csak egy időre – kivonták magukat még a legkisebb gyanú árnyéka alól is. A hatóságokban fel sem merült „*lehetségesnek, hogy két bezárt egyénnek valami köze lehessen a rablógyilkosságban*”. Az általuk küldött képeslap, melyben „*vadpávákat*” kértek, azzal az indokkal, hogy azoknak a sepsiszentgyörgyi kereskedőknél és vendéglősöknél jó ára van, csak a jelszó volt, jelezték, hogy a posta jelentősebb pénzüsszeget szállít a vasútállomásra.

Számításaikat áthúzta az adóhivatal. A 20 000 forint küldését elnapolták. Erről az értelmi szerzők a végrehajtó gyilkosokat értesítették. A rablók, akik hamarabb érkeztek, közben egy másik postaküldemény kirablásával is megpróbálkoztak, de elszalasztották. A kudarc miatt nem adták fel a szándékukat, visszavonultak a búvóhelyükre. Abban reménykedtek, ha olyan tetemes összeget nem is rabolhatnak, mint amelyről eredetileg szó volt, de a következő postajarat magánküldeményeinek révén jelentékeny pénzhez juthatnak. Sofron András ki is jelentette, ő Csíkból nem jött hiába. Bevárták a következő hajnali járatot. A Gyilkos-árok előtti kaptatóra, hogy feltartóztassák a kariolt – a vallomások szerint – Tánczos Tódor Jánost, a fiatal legényt küldték ki.²⁰ Sofron egy kétcsovű, Tánczos Istók Mihály egycsovű puskával az útmelletti árokba bújtak. Mikor a kocsi a kaptatón a hídra érkezett, viszonylag közlelről, egyszerre lőttek. A halott tetemét a patak melletti árokba vonszolták, a postakocsit, levágva a lovakraól a csengettyűket, a Gyilkos-árok mellett az erdőbe vitték és ott rabolták ki. Tánczos Tódor János azt mondta a rendőrségnek, ő nem volt jelen a fosztogatáson, neki társai utóbb mindössze 50 Ft-t adtak.

¹⁶ Székely Nemzet, VII, 156, 1889. okt. 8.

¹⁷ Székely Nemzet, VII, 157, 1889. okt. 10.

¹⁸ Székely Nemzet, VII, 158, 1889. okt. 12.

¹⁹ Tánczos Simon, aki személyesen ismerte a már börtönéből szabadult Tódor Jánost, úgy tudta, hogy a gyilkosság elkövetésekor mintegy 18 éves lehetett. „*Valami bákán, rámenős csoró vót, ezért vették bé a bandába*”.

²⁰ Hasonlóan emlékezett erre vissza Tánczos Simon is, aki a rablástól eltelt több mint 100 év múltával, megdöbbenően, a korabeli híradásokkal egybehangozón mesélte el a szemerjai gyilkosság történetét. Lásd a *Függelékben*.

Salati András és Czárán Edét a rablás utáni napokban, mint gyanún felül állókat, szabadlábra helyezték. Salati és Czárán a „tökéletes alibi” tudatában biztonságban érezték magukat, nem hagyták el az országot. Sőt, Salati jelentkezett a hatóságoknál és felajánlotta, hogy segít a rablók kézrekerítésében. Felhatalmazást kapott, Csíkba utazott, de ott nem-hogy kézre adta volna a főbűnösöket, inkább értesítette Tánccos Istók Mihályt és Sofron András, hogy gyanúba kerülhetnek, meneküljenek. Nem számított arra, hogy Tánccos Tódor Jánost is befoghatják, az vallatáskor megtörik és a törvény kezére adja a tetteseket, arra pedig egyáltalán nem, hogy ő is a vádlottak padjára kerül...²¹

Az elfogott gyilkosok elítélésére 1890. augusztus 21-én került sor. A tárgyaláson a vádlottak és a tanúk kihallgatása után Tánccos Tódor János, Czárán Ede és Salati András életfogytiglani büntetést kapott. Ugyanakkor mindhármukat 10 évig tartó politikai jogvesztésre, 1200 Ft 10 krajcár kár és költségek megtérítésére ítélték.²²

A kézdivásárhelyi kir. törvényszék ítéletét a m. kir. Curia felülbírálta, és megváltoztatta. Tánccos Tódor Jánost 15 évi fegyházra és 10 évi jogvesztésre ítélte, Salatit és Czáránt a bizonyítékok elégtelensége miatt felmentette. A fellebezések után a Curia ismételten döntött. Részben helyben hagyta a M. Kir. Tábla ítéletét, de Tánccos Tódor János büntetését újból csökkentette. Abból az okból enyhített a fogságán, hogy a „*vádlott az egész idő alatt őszintén beismerte bűnösségét*”.²³

Az ügy ezzel nem zárult le teljesen, hiszen két tettes, a „*főkolompos*” Tánccos Istók Mihály és rablógyilkos társa, Sofron András Bukovinában, esetleg Romániában bujkált. Hiába köröztek őket a nagykövetség útján, 1891-ben még nem akadtak a nyomukra...

Tánccos Simon adatközlő szerint Tódor János 11 évet töltött a börtönben. Ott tanulta ki a szabómerszteriséget, melyet szabadulása után is folytatott. A Romániába szökött rablók az idő teltével, mert ügyük elévült, büntetlenül visszatértek az országba.²⁴

Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy; demlajos@freemail.hu

Függelék

1.

Imre József fia

(A meggyilkolt postáslegény)

Hallották-e, hallották-é,
Hogy Szemerján mi történt:
Postáslegényt, postáslegényt
Megölték a pénziért.

Nem megölték, nem megölték,
Hanem meglövődözték,
A kocsiját, a kocsiját
Egy mély árokba vették.

Vérit vették, vérit vették,
Mint a fogolyadárnak,
Imre József, Imre József
Legkisebbik fiának.

Oltszem, Kurké Andrásné Kurké Piroska, 34 éves.
Gyűjtötte Imreh Zsuzsanna, 1971.

Megjelent: Albert Ernő: *Háromszéki népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 307. ballada (389. old.).

2.

Postás Gyula fia

(A meggyilkolt postáslegény)

Hallották-e Szemerján mi történt:
A szentgyörgyi postás fiát megölték,
Nem megölték, hanem fejét levették,
Lováról is a sengettyút leszedték.
Vérét vették, mint a fogolyadárnak,
A szentgyörgyi postás Gyula fiának.

Dálnok, Nagy B. Ferencné Bokor Rózália, 50 éves.
Gyűjtötte Faragó József, 1960.

Megjelent: Albert Ernő: *Háromszéki népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 309. ballada (390. old.).

3.

Hallották-e, hogy Szemerján mi történt

(A meggyilkolt postáslegény)

Hallották-e, hogy Szemerján mi történt:
Szegén postáslegényecskét megölték.
Nem megölték, karóval agyonverték,
S delizsáncon az erdőbe kivitték.

Három varjú mindig csak azt károgtat:
Vigyázz, vigyázz, szegény postáslegényecske magadra!

Kálnok, Szilágyi Károly, 80 éves.
Gyűjtötte Albert Ernő, 1971.

Megjelent: Albert Ernő: *Háromszéki népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 310. ballada (390. old.).

²¹ Lásd *Székely Nemzet*, VII, 156, 157, 158, 1889. okt. 8., 10., 12.

²² Lásd *Székely Nemzet*, VIII, 78, 130, 131, 132, 1890. máj. 18., aug. 23., aug. 24., aug. 26.

²³ *Székely Nemzet*, IX, 90, 1891. jún. 13.

²⁴ Lásd a *Függelékben*.

4.

Hallod, pajtás
(A meggyilkolt postáslegény)

Hallod, pajtás Szemerján mi történt,
A szemeriai postást megölték,
Nem megölték, hanem főbe lődözték,
Ezerörszáz forintját is elvették,
Ezerörszáz forintját is elvették,
Őt pedig a sötét árokba vették.

Szettelnek, Mike Györgyné Kelemen Berta, 78 éves.
Gyűjtötte Tubák István
Megjelent: *Gyökerek*, XI, 1 (41), 1977.

5.

Hallották-e, hogy Szemerján mi történt
(A meggyilkolt postáslegény)

Hallották-e, Szemerján mi történt
A szentgyörgyi postáslegényt megölték.
S nem megölték, hanem átlövöldözték,
Nyocszázötven forintját is elvették.

Nem megölték, hanem átlövöldözték,
Nyocszázötven forintját is elvették.
A lováról a csengettyűt levették,
Őt pedig egy mély árokba vetették.

Futásfalva, Páll Bálintné Deák Ágnes, 78 éves.
Gyűjtötte Almási István.
Megjelent: Almási István: *Futásfalvi népdalok*.
Sepsiszentgyörgy, 1973 (4. sz.).

6.

Postáslegény
(A meggyilkolt postáslegény)

Hallottad-e, pajtás, a faluban mi történt,
A szentmihályi postáslegényt megölték.
Meg sem ölték, csak keresztüllövöldözték,
Hatvanhárom forintját is elvették.

Vacsárcsi, Bíró Ignácné Lakatos Margit, 52 éves.
Gyűjtötte Albert Ernő, 1973. aug. 5.
Megjelent: *A halálra táncoltatott leány. Csiki népballadák*.
Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2004, 245.

7.

„Azt a két veresbelü[körte]fát az öreg Tódor János ótotta vót apámnak. Valamikor akkor, amikor én annyi üdös lehettem, mind ezek itt ne. (Az óvodás korú unokákra mutat.) [A Tódorok románok?] Lehet, hogy az! Ennek a Tódor Jánosnak ivadékját nem tudom, hogy ki vót az apja vagy a testvére. Az öreg bé vót zárva, ez a Tódor János. Szemerján megölték vót egy postáslegént. Akkor ehen kocsival hordták a postát. S ott valami banda szervezte ott a [rabló]bandát, adták a tippet, hogy a pénzt most viszik ekkor s akkor. De nem eltalálták vót, értetted-e? [Ezt hol csinálták?] Szemerján. Idele valahol Háromszéken, te jobban tudod. [...] Még nóta es vót rólla: „Hallod, rózsám, Szemerján mi történt, / a szöngyörgyi postáslegént megölték...” Met akkor tizenhét éves vót ez a Tódor János csak. Hát ezek megfогták az izét. (ti. a postáslegényt). Ez csak tizenhét éves vót, de valami bákán, rámenős csóró vót, azétt vették bé a bandába, tudod, hogy olyan virtuos vót. E fogta meg a lovat, e fogta a lovat. S a mások az erdőből rejalótték. Meglőtték. S akkor ott kihántak mindent, kiforgattak, de pénz nem vót. Valami zsebpénze vót a kocsisnak. Csak valami betven forint lehetett nála, sok pénz nem vót. Előre így elfuttak, de a kocsit s a lovat behajtották az erdőbe, a lovat oda megköttek, s otthagyták. Osztán töt múlt az idő, s akkor valami a[sz] történt, hogy akik felbízatták ezeket, ezek kételkedni kezdtek a dologba, hogy ezek, akik a merényletet megcsinálták, a pénzt megkapták, s velük nem osztották meg. S ott valami levelet írtak, levelezni kezdtek. Persze akkor es nyomozás vót, osztá nem tudom, mennyi üdö töt belé s mennyi nem, de a levelezésen keresztül valami kiszivárgott. S akkor osztá elkezdtek fogdosni őket. Azt nem tudom, hogy ők tudtak-e erről (ti. a levelezéstől). Osztán ezt a Jánost elfogták vót, ezt a fiatal csórót. Osztán hogy még közüllik fogtak-e el, nem fogtak-e el, azt nem tudom. Akkor olyan törvén vót az első magyar világba, hogy ezek (ti. a többi gyilkosok) osztán azt csinálták, hogy átolszöktek Romániába, met ha átolment Romániába, s akkor ott nem tudom mennyi üdeig elbukált, egy évig vagy meddig, osztán rehabilitálták. Ha valamennyi üdeig elbukált, s nem tudták lefogni, akkor ha akart, hazajöhetett. Osztá nem tudom, hogy János vót-e egyedül bézárva, de ő vagy tizenegy évet vagy mennyit vót benn. Az öreg. [Lettek aztán leszármazottai?] Nem lett senki. Az reget jól üsmertem, engem ő ötoztetett. Nadrágot csinált nekem posztból. Ott tanulta a szabóságot a börtönbe.”

Csíkszentkirály, Tánczos Simon (sz. 1928).
Lejegyezte Tánczos Vilmos, 1995. dec. 18.

Irodalom

ALBERT Ernő

1973 *Háromszéki népballadák*, (Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
2004 *A halálra táncoltatott leány. Csiki népballadák*. Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 245. (163. sz.)

ALMÁSI István (közléteszi)

1973 *Futásfalvi népdalok*. Népi Alkotások és a Művészeti Tömegmozgalom Megyei Irányító Központja, Sepsiszentgyörgy. (4. sz.)

FARAGÓ József

1977 Háromszéki helyi balladák, in: Uő: *Balladák földjén*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 372–388.

„*Ați auzit ce s-a întâmplat la Szemerja...?*”

Povestea jefuirii poștei din Sepsiszemerja

(Rezumat)

Pe 14 septembrie 1884 o „știre îngrozitoare” a agitat spiritele locuitorilor orașului Sfântu Gheorghe. S-a comis o omucidere cu scop de jaf la marginea comunei Sepsiszemerja (Simeria, azi cartier al mun. Sf. Gheorghe) în drum spre Vâlcele, în pădure. L-au omorât pe poștaş și au jefuit diligența, care se îndrepta spre Feldioara. Ziarul local *Székely Nemzet* a relatat despre această crimă și jaf, respectiv, în 1890, despre condamnarea făptașilor prinși. Probabil, cu câteva zile după această crimă s-a născut balada „*Tânărul poștaş omorât*”. Una dintre primele variante a fost publicată în 1972 de Ernő Albert în revista școlară intitulată *Gyökerek*. De atunci s-au descoperit mai mult de 7 variante.

Relatările ziarului *Székely Nemzet* și conținutul baladei a adus la iveală că tânărul poștaş omorât era originar din Olteni și a fost înmormântat în cimitirul reformat din Sfântu Gheorghe. Versurile trecute pe piatra lui funerară puteau fi încă citite în anii '70. Piatra există și acum, însă inscripția s-a șters de tot de atunci, este ilizibilă.

“*Have you heard what happened in Szemerja...?*”

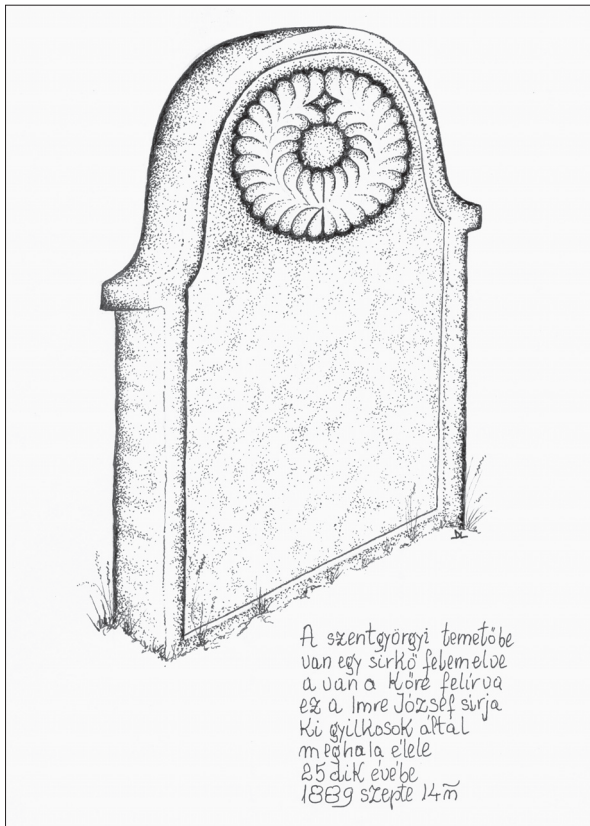
The story of the post-coach robbery in Sepsiszemerja

(Abstract)

On 14 September 1884 “terrifying news” shocked the inhabitants of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe, Covasna county). A murder and robbery had happened in the outskirts of Sepsiszemerja, today part of Sepsiszentgyörgy, on the way to Előpatak (Vâlcele), in the forest. A young postman was killed and a diligence heading to Földvár (Feldioara) was robbed. The local newspaper *Székely Nemzet* also covered the murder and the robbery and, in 1890, the conviction of the caught perpetrators. Possibly a few days after the crime the ballade “*The murdered young postman*” was born. One of the first versions was published in 1970 by Ernő Albert in the school magazine called *Gyökerek*. More than 7 other versions have been discovered since then.

The articles of the *Székely Nemzet* and the contents of the ballade revealed that the postman was originating from Oltszem (Olteni) and was buried in the Calvinist cemetery in Sepsiszentgyörgy. The inscription in verse on his grave-stone could still be read in the seventies. The tombstone is standing even now, but the inscriptions have faded away and are illegible.

1. ábra A sírkő rajza és felirata. Rajz: Demeter Lajos, 1971.

2. ábra Imre József sírköve. Fotó: Demeter Lajos, 2008.

Magyar Zoltán

KÁSZONI NÉPMONDÁK

Az erdélyi magyarság mondahagyományáról máig is viszonylag gyér ismeretekkel rendelkezünk. Noha a 19. században számos honismereti kutató tárt fel szép számmal „regéket”, azaz népmondákat Erdélyben (lásd: Kőváry László,¹ Orbán Balázs,² Friedrich Müller³ stb.), a 20. század második felének neves folkloristái inkább csak érintőlegesen foglalkoztak e műfajjal, a kurrens népmese- és balladakutatás képezte „fősodor” mellett az e terület iránti érdeklődés valamiképpen ellankadt. Tán ennek is betudható, hogy Faragó Józsefnek és Vöő Gabriellának az 1960–1970-es években rögzített mondagyűjtései jobbára máig feldolgozatlanok és csak kéziratos formában tanulmányozhatók.⁴ Az is sajnálatos, hogy miközben az erdélyi magyar folklorisztika az utóbbi néhány évtizedben európai szintű és sok esetben kurióznak tekinthető népmese monográfiákkal jelentkezett, valamiképpen elsikkadt a mesemondók repertoárjának, tradicionális szövegfolklor-tudásának teljes verbális szegmense: jelesül a mondahagyomány interpretálása. Pedig arra, hogy egy-egy tájegység/település kiemelkedő mesemondói egyben a helyi – és internacionális – mondaanyagnak is kiváló ismerői, már Faragó József nagymohai adatközlője (Mátyás Dénes) is bizonyosság lehetett volna.

Az 1970–1980-as évek mondagyűjtései többnyire az utóbbi másfél évtized során rendeződtek kötetekbe, tudományos közleményekbe. Ezek sorában külön elismerés illeti a volt kiskapusi lelkészt, Szabó Gézát,

akinek figyelme a kalotaszegi népmese gyűjtés mellett a helyi mondavilágra is kiterjedt.⁵ Faragó József és Fábrián Imre Bihar megye romániai részéről – főként helyi gyűjtők és diákok bevonásával – állított össze egy jelzésértékű és egyben figyelemre méltó kötetet.⁶ Görbe István nagyszabású nagybánya-vevesvízi gyűjtése egy 1998-ban megjelent antológiában olvasható végre a maga teljességében (ugyanitt számos egyéb erdélyi pályázó gyűjtése is fellelhető),⁷ egyes belső-erdélyi területek hiedelemmonda anyagáról pedig Keszeg Vilmos⁸ és Csögör Enikő⁹ (Mezőség és Tordatúr példáján) adott átfogó képet. Történeti és helyi mondák kerültek elő viszonylag nagyobb számban a Mezőségről (Balla Tamás,¹⁰ Orbán Dániel¹¹), a Sajó és a Nagy-Szamos mellékéről (Kresz-Guther Ilona,¹² Wass György¹³), a Barcaságból (Seres András¹⁴) és a Kis-Küküllő mentéről (Adorjáni Rudolf Károly¹⁵), és a közelmúltban láttak napvilágot e sorok írójának kalotaszegi, szilágysági, Alsó-Fehér megyei, Kis-Küküllő menti, továbbá a Bekecsaljáról származó monografikus igényű mondagyűjtései is.¹⁶

Mint hogy e bevezető nem módszeres tudománytörténeti áttekintés kíván lenni, a magyar nyelvterület legkeletibb részéről szólván is mindössze jelezni kívánom a már eddig elért eredményeket. A Székelyföld mondakincsébe például javarészt máig is Orbán Balázs hatkötetes fõműve nyújtja a legszemléletesebb betekintést, mintegy „népisme” szempontból,¹⁷ noha egyes kistájakon már 20. századi követői is akadtak.¹⁸

¹ KÖVÁRY László 1857.

² ORBÁN Balázs 1868–1873, I–VI.

³ MÜLLER, Friedrich 1885.

⁴ Faragó József főként Dél-Erdélyben (Nagymoha, Halmágy, Olthévíz stb.), míg Vöő Gabriella főként Torda és Kolozsvár környékén végzett gyűjtéseket. Itt említendő még a Nagy Olga szövegfolklor gyűjtései során rögzített kalotaszegi, mezőségi és Felső-Maros menti mondaanyag. A szövegek archivált formában a Román Akadémia kolozsvári fiújának kéziratárában (AFAR) hozzáférhetők.

⁵ SZABÓ Géza 1978.

⁶ FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre 1995.

⁷ LANDGRAF Ildikó 1998.

⁸ KESZEG Vilmos 1999.

⁹ CSÖGÖR Enikő 1998.

¹⁰ Balla Tamás kéziratós gyűjtései.

¹¹ Orbán Dániel kéziratós gyűjtései.

¹² Kresz-Guther Ilona kéziratós gyűjtései.

¹³ Wass György kéziratós gyűjtései.

¹⁴ SERES András 1984.

¹⁵ ADORJÁNI Rudolf Károly 1997.

¹⁶ MAGYAR Zoltán 2004; Uő 2007a; Uő 2008; Uő 2005; Uő 2007b. A kolozsvári néprajzi tanszéken az utóbbi évtizedben felülvizsgált néphit-kutatás a hiedelemmondai tárgyú narratívák feltárásában és értelmezésében is mind több eredményt ér el.

¹⁷ ORBÁN Balázs 1868–1873. Itt jegyzendő meg, hogy népszerű feldolgozásban Benedek Elek is számos székelyföldi mondat közreadott, például BENEDEK Elek 1894–1896, I–V; Uő 1926.

¹⁸ Lásd: ZSIGMOND Győző 1995; ZSIDÓ Ferenc 2000; továbbá Gagyi József kéziratós dolgozata.

Új és látványos tudományos eredményeket elsősorban a gyimesi csángó népi kultúra kutatása mutatott fel,¹⁹ és tudásunk van róla, hogy a háromszéki mondaanyagból is kiadásra kész állapotban van egy közel ezer szöveget felölelő gyűjtemény.²⁰ Összességében azonban az mondható el, hogy Gyimes, a Nyikó mente és egyes háromszéki kistájak kivételével a Székelyföld mondavilágából máig is túlnyomórészt azokkal az ismeretekkel rendelkezünk, amelyeket a 19. századi honismereti kutatók feljegyeztek.

Hasonlóképpen, mint a néhai Kászonszék esetében, ahonnét eddig mindössze két-három, Orbán Balázs megörökítette hagyományról és néhány újabban feljegyzett helynévmagyarázatról²¹ volt tudásunk. A Kászon-medence földrajzi értelemben összekötő kapocs Alcsík és Háromszék között, bár a kászoni székely telepek kulturális értelemben egyértelműen hasonlatosabbak a csíkszéki vagy kézdiszéki székelyekhez, semmint például a nyárádmentiekhez. A földrajzi elzártág és a havasok közelsége pedig – az egyébként túlnyomórészt székely eredetű – gyimesi csángókkal is összevethetővé teszi e vidéket (kivált, hogy azok legdélibb kirajzásaként keletkezett úz-völgyi csángó telepek – Csinód, Egerszék, Lesőd – északi irányban Kászonnal közvetlenül határosak).²² Ezért is gondoltam, hogy a gyimesi völgyektől dél felé haladva a hárompataki és úz-völgyi településeken végzett szövegfolklor-kutatások folytatásaként a kászoni mondahagyomány feltérképezésére is kísérletet tegyek.

A rendelkezésre álló történeti adatok szerint a Kászon-medence benépesülése valamikor a 13. század folyamán következett be, az alcsíki székelység kirajzásaként.²³ Hozzávetőlegesen ez az a mitikus előidő, ameddig a helyi népi képzelet is visszatekint. E korra reflektál az a különleges folklórhagyomány, amely az idők folyamán narratív formát öltött, és amelynek Csíktól a Barcaságig, Gyimestől Kászonig több variánsa keletkezett. E típus lényege, szüzséje, hogy valaha, az ősi/a régmúlt időkben a Csíki-medencét, a Barcaságot, Gyimest és a Tatros völgyét, továbbá Kászont víz (tenger, tó) borította, és a ma ismert földrajzi környezet úgy alakult ki, hogy a Teremtő – egy nevesített (Szent László) vagy meg nem nevezett mitikus hős, illetve a Barcaság esetében óriás²⁴ – átvágta a partokat, és az így keletkező szorosokon lefolyhatott a víz.

A Csíkkal kapcsolatos hagyományok a Tusnádi-szorost, a barcaságiak a Bodzai-szorost, míg a gyimesi változatok leginkább a moldvai Aknavásárt említik, de találtunk olyan variánst is, amely a völgyátvágást gyimesi földrajzi környezetben, Palánkán felül, a Rákóczi-vár szomszédságában képzelettel el. Az utóbbi években e narratív típusnak a gyimesi csángóktól tíz szövegváltozatát sikerült feljegyezni, amelyet a már fentebb jelzett tatrangi előfordulás egészített ki. E további két kászonszéki variáns közvetve arra utal, hogy a mondát bizonyára Háromszéken is ismerhették. A Kászonimpéren gyűjtött szöveg helyi környezetbe helyezi e hagyományt, amely ez esetben kétségkívül töredékes volt, hiszen hiányzott belőle a partok átvágásának, a víz leengedésének a motívuma. A teljesebb kászoni változatban ellenben már csíki környezetben és Tusnádfürdő kapcsán tűnt fel a történet, igaz, mondahőst kászonjakabfalvi adatközlő sem említett.

A különféle írásos feljegyzésekben, népi és félnépi hagyományokban sűrűn jelentkező, s főként a Székelyföld keleti peremeire lokalizált valamikori pogányok emléke nyomaiban Kászonban is fellelhető.²⁵ Jelzésértékű, hogy a Kászon közvetlen földrajzi környezetében magasodó Bálványosvár egyik monda-képző góca volt e hagyományrétegnek, mi több, egyfajta kontinuitás is feltételezhető, ugyanis Zsigmond király egy 1402-ben kelt oklevele is már *Arx Idolatriae*²⁶ néven említi. A tárgyalt kistájon szintén egy építészeti örökséghez, a már csak alapfalaiban létező középkori Szent Katalin-kápolnához fűződik a helyi pogányok emléke, részint úgy, hogy kultushelyük, áldozóhelyük volt a kápolna környéke, másrészt pedig – némiképp ambivalens, ám a magyar mondaanyagban korántsem társtalan módon – úgy említve, hogy azt még a pogányok építették.

Szent Imre herceg halálának ritka narratíváját, noha nem helyi monda keretében, Kászonban is ismerik, sőt két típusváltozata is előkerült. Némiképp meglepő ellenben, hogy a Csíkságban és Gyimesben, de még a közeli Úz völgyében is burjánzó változatosságban honos Szent László-mondakör Kászonban jóformán ismeretlen. Helyi vonatkozású hagyomány mindenestre biztos, hogy nem fűződik a nevéhez, ami már csak azért is meglepő, mert László király kultusza e peremvidéken a középkor századaiban az át-

¹⁹ BOSNYÁK Sándor 1982; SALAMON Anikó 1987; MAGYAR Zoltán 1998a; Uő 1998b; Uő 2003. A Kárpátokon kívülre került magyar népcsoportok (moldvai csángók, bukovinai székelyek) hiedelemvilágát és kisépikáját ugyancsak főként Bosnyák Sándor gyűjtéseiből ismerjük. BOSNYÁK Sándor 1977; Uő 1980; Uő 1982; Uő 1984.

²⁰ Kakas Zoltán gyűjtéseinek eredményeként.

²¹ ORBÁN Balázs 1869, II, 54, 56–57.

²² A Felső-Háromszék peremén megtelepült Gyertyános mára elnéptelenedett. Lásd: POZSONY Ferenc 1990.

²³ Egy 1324-ben kelt oklevél már viszonylag sűrűn lakott vidékként tünteti fel a Kászon-medencét. ORBÁN Balázs 1869, II, 51.

²⁴ SERES András 1984, 59.

²⁵ A téma irodalmához lásd: MAGYAR Zoltán 2003, 721.

²⁶ Magyarul: Bálványosvár.

lagosnál is intenzívebb lehetett. Erre utal a 14. században a nagykászoni templomban megfestett Szent László-legenda falképciklusa,²⁷ sőt éppen 2002-es gyűjtéseim idején derült fény arra, hogy a kászoni impéri templom (kápolna) – eddigi ismereteinkkel ellentétben – szintén középkori eredetű, melynek északi faláról ugyancsak a Szent László-falképciklus színpompás képsorozata került elő. Mindazonáltal ha valaha létezett is Kászonban Szent Lászlóhoz fűződő helyi monda, mára kétségkívül feledésbe merült – márpedig organikus történeti mondahagyomány konkrét fogódzók, hivatkozási pontok (lásd: különféle kultúrjavak, természeti jelenségek) nélkül legfeljebb néhány generációt élhet túl.

A török-tatár idők emlékét csekély számú narratíva idézi fel, ám azok e hagyományréteg legfőbb jellemző jegyeit képviselik. Így a tatárok a kászoniak szemében is a barbár, kegyetlen ellenséget testesítik meg, akiknek célja kimerül a pusztításban. Kászoniakabfalván úgy mondták, hogy a moldvai csángók (a „tyár magyarok”) is előlük menekültek el Csíkből jelenlegi lakhelyükre, míg egy másik szöveg a csíkiak tatárok feletti győzelméről szól. A törökökről ellenben jóformán alig hallani rosszat: olyan arc nélküli megszállók ők, akik bizonyos kultúrjavakat is létrehoztak. Így például Kászonban, helyi hagyományok szerint, az ő székhelyük, erődítményük volt az ún. Szetye vára, sőt egy kászoni impéri közlés szerint a nagykászoni templomot is ők építették.

A Rákóczi-szabadságharc és 1848 emléke Kászonban nem öltött narratív formát a köztudatban, ellenben viszonylag gazdag és bőséges folklóranyag maradt fenn az utóbbi másfélszáz esztendőről. Ezek sorában önálló hagyománykör bontakozott ki azon Balázi József körül, aki a 19. század közepén Al- és Felcsík királybírája volt, akinek birtokai Kászonban voltak, és akinek udvarháza máig megvan Kászoni impériben. E néhai földbirtokos megítélése meglehetősen negatív a helyiek körében. Mint a csíki törvényhatóság helyi képviselője, Balázi élet és halála volt a folklór-hagyomány szerint. Aki az elitáltak közül halálos vétségben marasztaltatott el, az vagy az Akasztónyakon felállított bitófán, vagy pedig a Balázi-kúria alatt rejtőző kaszatömlőben végezte. De Balázi a köznéppel is többnyire ridegen és önkényesen bánt: kifogatta a járomból az igásjószágot, ha a birtokára léptek, s volt, hogy mondvacsinált okokból nem fizetett bért a neki dolgozó embereknek. Legfőbb bűnét azonban Kászoni szerte abban látják, hogy ő volt az, aki – az olcsó és igénytelen munkaerő végett – behozta Kászoniába a románokat, akiket udvarháza körül és a dobolyi részekben telepített le.

A kászoni történeti mondák időrendben egyes román kommunista vezetők tetteivel (rémtetteivel) zárulnak. Mint vándorló folklórelem, Gheorghiu Dej snagovi villája kapcsán is feltűnik a kaszaskút motívuma egy elbeszélésben, míg Ceaușescuval kapcsolatban egy internacionális alapítási monda (az alagutak készítőit megölik, hogy a titkos járatokra ne derüljön fény) és a volt konduktor cinikus kegyetlensége lett témájává a kászoni népi képzeletnek, jelezve egyszerűen, hogy a mondák – így a történeti mondák – keletkezésének mechanizmusa lényegében kortól, még napjaink posztmodern korától is, független.

A szorosán vett helyi mondák csoportját Kászonban elsősorban különféle alapítási hagyományok, földrajzi nevezetességekre reflektáló mondák és narratívává fejlődött helynévmagyarázatok képviselik.²⁸ Az Orbán Balázs által megörökített forrás-monda²⁹ ma már ismeretlen Kászoni lakói körében. Noha Orbán a történet elmondásakor „népregék”-re hivatkozott, csak részben tűnik szerves népi tradíciónak, s a szöveg összessége 19. századi műveltségi hatásokról, megformáltságról tanúskodik. Ellentétben a Szent Anna-tó keletkezésének mondájával, amely mint hamisítatlan folklóralkotás, Orbán Balázs feljegyzésétől függetlenül is létezik-létezett. A Szent Anna-tóval kapcsolatban szinte közkeletűnek tekinthető azon hit az idősebb generáció körében, hogy az valójában tengerszem, s a benne lévő örvény miatt veszélyes a közepére merészkedni.

A Szent Anna-tó közvetlen szomszédságában található ingoványos rész, az ún. Mohos-tó eredetét szintén egy népmonda örökíti meg. Az előbbihez hasonlóan lényegileg bűn és bűnhődés típusú történet, mely a testvérek közötti békétlenség isteni büntetését, az apai átok erejét példázza. Közös bennük az elsüllyedés motívuma (szövegtípusa) is, mely azon ritka részlettel egészül ki, hogy az elsüllyedt állatok hangja esetenként máig is hallatszik a mélyből, hasonlóan ahhoz az Európa-szerte elterjedt mondatípushoz, miszerint egyes elsüllyedt harangok megkondulnak a földben bizonyos időközönként.

A kászoni bűn és bűnhődés típusú narratívák túlnyomó többségét az ünneprontókról szóló különféle hagyományok teszik ki. A dologtilalom tabujával illetett napok a tárgyalt tájegységen is a főbb egyházi ünnepekre esnek. Leginkább pünkösd, Illés próféta napjával, úrszínéváltós napjával, valamint a vasárnapkal kapcsolatban emlegetnek olyan eseteket, hogy a kertben/mezőn dolgozókat transzcendentális eredetű retorzió éri. A büntetés a kászoni mondaszövegek fele szerint villámcsapás formájában éri a tabu megszegőit, akik önhittségükért vagy figyelmetlenségükért

²⁷ SEBESTYÉN József 1935.

²⁸ A kászoni helynevekből újabban jelentős feldolgozások láttak

napvilágot, lásd HINTS Miklós 2000.

²⁹ ORBÁN Balázs 1869, II, 56.

életükkel fizetnek. Kászonfeltízen a gazdával együtt igás állatai is odavesznek. Az isteni ítélet enyhébb módja szerint, amelyről ugyancsak több adatközlőnk említést tett, a bűnös ember gazdaságában esik kár: háza, csüre ég le. Ennél hétköznapibb bűnök (rossz életvitel, blaszfémia stb.) esetei is ölhetnek narratív formát, s a büntetés módozataiban a direkt retorziók helyett olykor a sorsszerűség dominál. S végül itt említendőek azok a klasszikus szépségű mondaszövegek, melyek a bűnös ember temetését helyezik mondai kontextusba. E típus analógiáira, egyéb előfordulásaira a boszorkány-hiedelemkörben lelhetünk:³⁰ a rossz princípiumának stigmájaként a bűnös ember temetésén ítéletidő tombol, amely azonnal jobbra fordul, mielőtt az illetőt elföldelik.

A kászoni betyármondák három, a 20. század közepe óta évtizedeiben élt és törvényen kívülivé vált személyének állítanak emléket. Közülük a gyimesi csángó szóhadományban kivált Pusztai lett nevezetes, s idővel minden vonatkozó hagyomány, folklórmozzanat az ő alakjához társult.³¹ Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a háromszéki Ozsdoláról elszármazott Pusztai a Csiki-havasok lábainál élő csángók és székelyek kollektív emlékezetében egyöntetűen a „jó betyár” alakját testesítette meg. Ez a kép rögzült a kászoni szájhagyományban is, holott a tárgyalt tájegységen helyi (helyi illetőségű) alternatívája is lehetett volna Jeges személyében. Az itteni népmondákban Pusztai mint a szegények pártolója jelenik meg. A betyármondák sztereotip típusa, hogy inkognitóban jár, együtt ebédel a rendőrfőnökkel, majd fizetés után a tányér alatt hagyja a nevét a betyár-virtus megörökítése végett. Mint jeleztük, Pusztai alakja árnyoldalaktól mentes: törvényen kívüli, de tevékenysége az igazságosság jegyében zajlik, új folklóralakként a néprontó új rezsím, a kommunista diktatúra helyi képviselői ellenében. Azaz már inkább igazságosztó forradalmár, mint betyár. Megbünteti az önkényeskedő rendőrt, a népnúzó erdészeket, vagy éppen azt, aki visszaél a nevével. Halálának elbeszélése a gyimesi csángó szövegekben motívumvándorlás eredménye (lényegében Jeges halálának körülményeit adaptálták a személyére) – a kászoni szövegek szerint viszont árulás okozza azt: tulajdon szeretője árulja el.

Kevesebb költőiséggel bírnak a betyárbanda harmadik tagjáról, Jegesről szóló szövegek. E „Győrike”

(Máté/Sántha György) néven is emlegetett fiatalember 1928-ban született Kászonfeltízen, s egy altízi adatközlőnk szerint azt követően lett törvényen kívüli, hogy egy régi nézeteltérés végkifejletként megölte a helyi néptanács elnökét. Mások szerint Pusztaihoz és Dézsihez hasonlóan katonaszökevény volt, s mint bujdosók találkoztak össze az erdőben. A visszaemlékezések szerint a második világháborút követő évek ezek, és tevékenységük néhány esztendőig, hozzátétőlegesen az 1950-es évek közepéig folyt.³² Jeges Kászonban jóformán mindenki ismerte, ennek megfelelően a róla szóló narratívákban alig mutatkozik költői elem.³³ Aprólékos pontossággal felidézett, személyesen megélt igaztörténetek ezek, melyek főként Jeges halálára koncentrálnak. Azt a sikertelen nagykászoni rablást követő hajtóvadászatot beszélik el, melynek végkifejletként az üldözött Jeges Kászon-újfaluban egy tyúkpajtában rejtőzik el, majd mikor bekerítik, utolsó golyójával öngyilkos lesz.

A 2002 nyarán végzett kászoni gyűjtőt a kincsmondák terén már némiképp jellegtelen, motívumokban szegényes hagyományanyagra lelt. Ami még része e szájhagyományozó műveltségnek, az a kincskigyűlés hiedelemkörén kívül szinte kizárólag Szetye várával kapcsolatos. A már említett prehisztórikus földvárát (földsáncokat) elsősorban a törökökkel hozzák összefüggésbe, és e helyen sokan még napjainkban is rejtett kincseket sejtene. Már Orbán Balázs is említi (az 1860-as évek!), hogy a földsánc oldalain „kincskeresők vájta üregek vannak”.³⁴ Adatközlőim a 20. század első felére visszaemlékezve ugyancsak többekről tudtak, akik itt a kincssásással megpróbálkoztak. A Szetye váránál tudni vélt kincsek közül aranykecskéről, aranyszarvasról beszélnek a kászoniak, továbbá egy olyan kődarabról, amely a kincses kőkecske mondatípusának az idegen kincsszerző motívumával kontaminált s már némiképp romlott szövegváltozata.

Természetesen a szövegtörzsekben közölteknel nagyobb számban és tematikailag is sokszínűbb hiedelemmonda anyag rögzíthető még a kászoni településeken, fő vonalakban azonban jellemző a gyűjtő által felvázolt kép. A mai Kászon a tradicionális hiedelemvilágot és annak narratív előfordulásait tekintve kifejezetten szegényes, és nagy valószínűséggel az már hosszú évtizedek óta, hiszen földrajzi elzártsága, félreeső volta ellenére székelyföldi viszonylatban polgárosult

³⁰ BIHARI Anna 1980, 57. Típuszáma: Bihari L/1. II. *4.

³¹ MAGYAR Zoltán 2003, 307–316.

³² A Pusztairól szóló történetek fennmaradását elősegítette, hogy két székelyföldi napilap, a csiki *Hargita Népe* és a háromszéki *Megyei Tükör* cikksorozatát szentelt emlékének. Kovács György regényben dolgozta fel a háromszéki „betyár” történetét, lásd KOVÁCS György 1959. Nemrég egy újabb könyv is foglalko-

zott Pusztai történetével, lásd IOCHOM István 2007.

³³ A kászoni Máthé/Sántha György (Jeges) életéről készült dokumentumfilmben (*A Jeges*. Dunatáj Alapítvány, Budapest, 2005, 41 perc. Rendező-operatőr: Mohi Sándor) sok mondai motívum is elhangzik.

³⁴ ORBÁN Balázs 1869, II, 54.

vidéknek tekinthető. Ennek oka, hogy Kászon népe éppen a rossz termőföldek, a nehéz megélhetési viszonyok miatt nagy számban keresett munkalehetőséget a tájegység határain kívül. E munkavállalási migráció főként Brassó és a Regát felé irányult, s már Orbán Balázs is mint tömeges jelenségről tett említést a *Székelyföld leírása* Kászon tárgyaló fejezetében.³⁵ A fiatal lányok a városokra általában cselédnek szegődtek el, míg szinte már-már közvélekedéssé rögzült az az itt gyakran hallható nézet, hogy Bukarestet lényegében a kászoniak (a kászoni ácsok) építették. Természetszerű, hogy a folyamatos ingázás, a városi kultúra masszív jelenléte nem kedvezett a tradicionális hiedelemvilág fennmaradásának, s ami nyomaiban mégis gyűjthető, az vagy a modern korba is adaptálható hiedelemjelenségeket öleli fel (halál és halottak, csinálmány, jós), vagy pedig szervesen, elszigetelt jelenségnek, survival elemnek tekinthető.

Ilyen például a szépasszony hiedelemköre, amely Kászontól húsz kilométerre északra az úz- völgyi csángók körében még az eredeti organikus és dinamikus formájában gyűjthető. Az állattartás visszatorzultával pedig a tejelvivés hiedelemköre – sok más vidékhez hasonlóan – funkcióját veszítette. Kászonban akadtam ellenben azon – akár urbánus környezetben is működőképes – hiedelemre, melynek kárpát-medencei folklórgyűjtéseim során mindössze a Szilágyságban találtam párjára. Voltaképpen egy tabu ez, melynek lényege, hogy férfinak tilos ráülni a gyermekágyas asszony ágyára, mert e tilalom megszegése esetén átragad rá az anyatej. Ez az altízi hiedelemtörténet zárlatában szereplő analógiás rítus viszont ismét csak olyan survival elem, mint azok az elhárító rítusok, hiedelemcselekmények, melyek a 19. században élt kászoniak természeti világhoz való viszonyulását idézik meg.

A vallásos tárgyú narratívák csoportját alapvetően a csíksomlyói kegyhely legendaköre határozza meg. Talán a viszonylagos földrajzi közelség, talán a kászoniak mély vallásossága teszi, hogy a más alműfajokban viszonylag fakó és gyéren csordogáló mondahagyomány e narratívák esetében szinte teljes eszköztárát felvonultatja. A legendák középpontjában természetesen elemzett térségünkben is Mária kegyszobra áll, az a nagyméretű gótikus faszobor, amely immáron több évszázada a vallásos áhítat tárgya a Székelyföld és Moldva katolikusok lakta területein. Noha e csodatévő szobor eredet-hagyományát a tárgyalt vidéken nem sikerült föl- jeyezni, minden más főbb motívum előkerült.

Így közkeletű népi tudás a Kászoni-medencében a szoborral kapcsolatban az ún. megnehezedés csodája (a tatárok/törökök a kegyszobrot nem tudják elhurcolni), valamint a Szűzanya arcán lévő sérülés eredetmagyarázata, miszerint azt egy ellenséges katonája okozta, és amit semmiféle festék nem fog be azóta se. Vélhetőleg a pünkösdi búcsún tömegesen végzett kegyes szokással összefügg (a búcsújárók zsebkendőjüket érintik Mária szobrához), hogy szórvaosan olyan hagyományok is ismeretesek, miszerint a kegyszobor könnyezik, illetve verejtékezik. Az a kegyszobor, amely egyben csodás gyógyulások eredője, olyan isteni erővel felruházott mágikus objektum, amely a recens szóhagyománynak éppúgy indukálója, éltetője, mint az elmúlt évszázadok alatt szakadatlanul.³⁶ Szinte jelzésértékű, hogy az itt közölt imameghallgatások szövegei lényegében gyűjtéseimmel egy időben történt eseteket örökítenek meg. Összhangban azokkal a narratív hagyományokkal (külföldi kegyhelyek, vallásos tárgyú álmok), melyek mindinkább a mondák világának urbánus rétegét képezik.

Összegzés

Az itt közreadott kászoni mondagyűjtemény, noha előzményei nincsenek, mindössze ízelítőt kíván adni e kistáj tradicionális mondaanyagából. A gyűjtések 2002 nyarán, mindössze egy héten keresztül folytak, és sem a terepmunkára szánt idő rövidsége, sem a tájegység korán polgárosult volta nem tette lehetővé, hogy e gyűjtésekből reprezentatív szövegkorpusz születhessen. A Kászoni-medence öt települése már-már – illetve részben ténylegesen is – egy települést alkot, földrajzi variánsok, különféle lokális kötődések már csak ezért sem kerülhettek elő számottevő mértékben. Némi túlzással bár, de érvényesnek tűnik azon megállapítás, hogy az itt olvasható száztizenöt szöveg alapján véve egyetlen nagyobb község mondakincse – és ha már az időtényezőről szó esett, az sem elhanyagolható szempont, hogy e gyűjtések – mint említettük – 2002-ben történtek, márpedig a 21. század első évtizedébe belépve már minden év empirikusan megtapasztalható veszteség a tradicionális szövegfolklor leletmentése terén.

A 24. óra – e sokat hangoztatott folklorisztikai közhely – Kászonban és a magyar nyelvterület túlnyomó részén már valóban csak évek kérdése, hogy mikor telik le (s mint néprajzi prófécia, mikor teljesedik be). A kászoni példánál maradva, e gyűjtés ilyen formában már ez évtized végén sem lenne

³⁵ Uo. 53.

³⁶ A kegyszobornál történt csodás gyógyulásokról már Losteiner Leonard, a Csíksomlyón élt ferences rendi krónikás is nagy számban sorol adatokat (a *Historia Domus* alapján *Cronologia* című

kézirat művében. Az 1784. évi tanúvallomások jegyzőkönyvét közli: BÁRTH János 2000; az újabb, 19–20. századi csodákhoz, hagyományokhoz: BOROS Fortunát, P. 1994, 71–74.

megismételhető. S ámbár a magam részéről elsősorban tudományos adaléknak tekintem az alábbi gyűjteményt a székelyföldi mondahagyomány megismeréséhez, valamelyest egyszersmind reprezentatívnak is, hiszen ha nem is burjánzó, de még sokszínű mondatvilágot rögzít, és az eredetmagyarázó mondákon és a hiedelemmondákon kívül (melyek e gyűjtés során eleve nem voltak preferált területek), arányaiban és általános jellemzőiben harmonikusan illeszkedik a magyar mondahagyomány egészébe. Noha számbelileg mintegy száz szövegről van szó mindössze, relevánsnak tűnik a magyar történeti- és helyi mondák tekintetében.

E kászoni mondaanyag három fő pillérét a történeti mondák, a betyármondák és a vallásos tárgyú narratívák alkotják. A történeti mondák az itt közölt szövegek közel negyedét teszik ki, melyek történeti földrajzi hagyományokkal és a csíksomlyói pütkösdi búcsú eredetmagyarázatával is kiegészülnek. Legnagyobb egységük, a Balázi királybíróról szóló folklóremlékek már e történeti mondaanyag egy újabb rétegét képezik, mely réteg jellemzőnek tűnő

kászoni színező elemként a 20. század második felében keletkezett narratívákkal is kiegészül.

A betyár-tematika helyi súlyát (kb. 14%) értelemszerűen az egyik mondahős helyi illetősége, valamint a nevezetes események helyi történései magyarázzák. Mint láttuk, a csíksomlyói kegyhely gazdag kászoni legendakörét is alapvetően határozza meg és formálta-formálja a személyes megtapasztalás és a földrajzi közelség. A hiedelemmondák és hiedelem-adatok azonban valóban csak jelésszerűek lehetnek: az itt közölt 18 szöveg a gyűjtemény 16%-át alkotja – más tájakon a hiedelemmondák aránya a teljes mondaanyag közel felét teszi ki, sőt esetenként meg is haladja a 50%-ot.

Kászon, a kászonszéki székely települések mondatvilágát tehát ismerjük bizonyos mértékig, ám számos aspektusát nem lesz már módunk megismerni sohasem. Dokumentum értékű szövegbázis tehát, melyben visszatükröződik – műfajilag meghatározottan – e kistáj kulturális önképe, és amely egyszersmind fogódzókkal szolgálhat a szomszédos tájak mondaanyagának néprajzi megismeréséhez.

Magyar Zoltán – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest; magyarz@etnologia.mta.hu

Függelék

Történeti mondák

A mitikus vízvilág

1. Alcsík az víz alatt vót, míg le nem szakasztották itt Tusnádfürdön. Addig ott fel vót telve, az egy hatalmas nagy, ilyen mocsaras tó vót. Akkor még nem vótak ezek az alcsíki lakások. Az egy olyan vízfészek vót. (Kászonszakabfalva)

2. A tetőkön szántottak, s a Kászon végig víz alatt vót. (Kászonszimpér)

A kászonszéki pogányok

3. Régészeti s főként egy tévfogalom helyreigazítása tekintetéből meg kell látogatnunk *Feltizen* fölül szintén dombtetőn fekvő *Szent-Katalin-kápolnát*, melyről a nép azt hiszi, hogy még a pogányok építették. (Kászonsfeltíz)

4. S példál van ide fel, Szent Katalin tiszteletire vót felszenelve, kápolna, de romba van most, már rég, hogy romokba van. A mi papunk már kezdeményezte vót, hogy újra kellene építeni, de még nem került sor rá. Hát arról az a monda, hogy a régi pogán magyarok fehér lovat áldoztak ott fel. S annak helyire azért vót építve a kápolna. (Kászonsaltíz)

Szent Imre halála

5. Nem másképpen, csak tudunk Szent Imréről, hogy milyen formában halt meg. Hát egy vadászaton egy vadkan összerongálta. De van egy más mese is: azt is mondták, hogy németek lőtték meg. Oszt hogy melyik vót a valóságos, nem tudom. (Kászonsaltíz)

Szent László pénze

6. Azt mondták, hogy például a törökök nagyon ilyen aranyhajszoló emberek vótak. Az aranyat szerették nagyon. S úgy

csalták meg az ellenséget, úgy tudták megvesztegetni, hogy aranypénzt szórtak el. Mert nyomultak utánik, s nagy veszélybe vótak, s aranypénzt szórtak el. S az ellenség az aranypénzzel úgy elfoglalta magát, addig ők el tudtak menekülni. Na, ilyen beszédekot hallottam, az öregek mondták. (Kászonsaltíz)

A tatárok pusztításai

7. Hát a tatárok onnan, hogy van a templom, a felső faluk, amelyiknek vannak Felcsík felé, hát azt mind felégették vót. A Regáta azért menekültek bé, azért vannak a tyárok, a tyár magyarság, hogy akkor el kellett meneküljenek. Ott, ahol égették fel a tatárok. (Kászonszakabfalva)

A tatárok legyőzése

8. Zsögödnél a tatárokat belészöktették a jégre, s ott pusztultak. (Kászonszakabfalva)

A törökök vára

9. Kászon Impérből Ujfaluba vezető uttól nyugatra, a *Kandató* alatt lesiető *Szetye patak* balpartján, régi várnak látszanak nyomai. E vár térhelyen fekszik, lapu alaku, s csak 200 lépés kerületű; déli oldalát a patak mély medre folyja körül, többi oldalait széles mély sáncz övedzi, melyben kincskeresők vájta üregek vannak. Egy ilyen ásás alkalmával régi cserfa-csebreb találtak. E vár hatalmas gátonyában sehoh kőfalnyom nem mutatkozván, azt kell hinnem, hogy csak földvár volt. Hagyományilag megőrzött neve *Szetye vár* (mi a Szitha vagy Szityha-hoz hasonlítva), a néphit szerint török vár lett volna. (Kászonszék)

10. A Szetye váráról hallottam, hogy ott ilyen valamilyen erődítmény volt a törököknek, és onnan került az az elnevezés. Körbe vót földelve, még most is látszik valamennyire a helye. (Kászonsújfalva)

Törökök építette templom

11. Azt így gyermekkoromban hallottam, az öregek mondták, hogy a törökök építették azt a nagykászoni templomot oda fent. (Kászoniimpér)

*Történetek Balázi Józsefről**A királybíró*

12. Balázi József Al- és Felcsíknak királybírája vót. Balázi József. 1848-as forradalomban részt vett az öregúr, részt vett, mert ahogy édesanyám mesélte, még kardvágás is vót, egy nagy forrás az arcán; s osztán mondták, a harcban kardvágás vót az arcán. Balázi József Al- és Felcsík királybírája vót. Teljhatalmú királybírája, úgyhogy a székelyt megbüntette úgy, hogy a csuda megölte. Olyan katona vót ökelme. Az ő birtokára realépni tilos vót. Székérrel vagy állatval realépni. Kifogta a székely bácsinak a marháját, elvette a járomból, ha realépett. Nagyon szigorú vót. (Kászonalítz)

13. Hallottam azt es, hogy mint királybírónak fölül vót a lakása, s alul vót egy pince, egy börtönszerűség. S akkor ott a kémén mellett vót egy lehallgatója, hogy a rabok mit tárgyalnak, mit beszélnek, s ő feljel hallotta. (Kászoniimpér)

14. Balázsiról erről hallott, a kúriáról? Ő királybíró vót, s mindjárt, ahogy a kápolnától jobbra megyünk, van az a domb. Úgy híják, Akasztónyak. Én az öregektől úgy hallottam, hogy annak idején, mikor Balázi vót a királybíró, akkor vót halálós ítélet, s ott végezték ki, akit halálra ítétek. (Kászoniimpér)

Balázi kaszatömlőce

15. Hatalmas épület. Úgyhogy van egy olyan rész, hogy tömlecrésze, ilyen zárka. Azt mondták, hogy kaszatömléc. Valami, nem tudom, milyen éles dógok vótak oda bétéve. Hogy szigorúan megbüntette, ha valakit letett oda; hát azok között lecsúszott vagy mi, s össze-vissza sebezte ő a polgárt. Ilyen dógok vótak oda béépitve. (Kászonalítz)

Az Úr útja

16. Például van egy út, amelyik ment Dormán felé, azt mondták, az az Úr útja. Arról nevezték, hogy Balázi úr vót, s ő vágatta azt az utat bé az Úzba, az Úz völgyibe. (Kászoniimpér)

A kászoni románság eredete

17. Ez egy hatalmas nagy boér vót, s dógoztak ennek. Állítólag azt hangsúlyozták az öregek, az én szüleim is, azoknak az apjik s a nagyapjik, hogy a románságot Balázi telepítette vót bé ide, hozta munkára őket. Adott nekik birtokot, mindenfélét, s úgy kerekedtek, a románság úgy telepedett le ide. Mert Ferenc József ideojibe s még azelőtt itt románság nem vót. (Kászoniimpér)

18. S aztán még arról emlegették, hogy neki nem vót elég munkása, s onnan valahonnan románokat hozott ide. Úgy kerültek ide Kászomba. (Kászonalítz)

19. S ő hozta a nyakunkra bé a rományokat, amit mondanak itt, hogy románok. Ő hozta bé, mert a magyarok nem vótak hajlandók, hogy neki pástorkodjanak. S ugye ezek olcsón, ezek ígértelen népek vótak, s kihozta ide, házokat épített nekik. S letelepítette ide a Balázi kúria körül s Dobolyba. No, s bédologoztak neki, s kérem, így megnyertük azt, hogy itt vannak, s még azt kezdik mondani, hogy ők vótak itt előre, nem mű. S olyan románok, hogy annyit tudnak románul, mint én. (Kászonalítz)

Balázi és a munkásai

20. Hát őt úgy emlegették az öregek, hogy jó gazda vót, ügyes vót, de nála dógozni kellett. Megfogadta az embereket, s dógozni kellett. Ezt osztán beszéltek, hogy délkor a kenyeret elévétették, s aszondta:

– Na, kinek a keze tiszta, a kenyeret szegje meg!

Megszelte a kenyeret. S azt mondták:

– Na, maga este fizetést nem kap!

Mert a keze tiszta vót, nem dógozott. (Kászonalítz)

Az ezeréves határ

21. Az Úz völgybe a régi magyar-román határnál vót, de ezek a mocskos móccok elrobbantották, azt hallottam. Pedig bé vót írva: „Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar!” De hatalmas nagy kőszál vót, határkö. (Kászonalítz)

Kászona frontvonásban

22. Ez a háborúkor vót, '44-be, mikor itt vótak az oroszok. A front ott vót, itt a hegyeken, itt Kandán. Itt a faluba itt vótak az oroszok, ide már bé vótak jöve, itt meg vótak hálva. Itt osztán lötték egymást, ne, buzerálták egymást. Jöttek német repülőgépek, egyet bombáztak. Ez azon a reggelen vót, amikor a falut el akarták égetni. Ezek a németek ott vótak Újfaluba, állítólag ott múltak, a németek szerettek mulatni, mulattak; s ez a két tank, az egyikken vót a lángszóró, a másikon benzín vót. S azok jöttek, jöttek vóna... Mert hát először bėjött egy motorbicikli, ide bėjött a központba, a piacra – ezt itt lecsíp-ték, az visszament. A második, az es itt a hármas keresztnél, egy terepjáró kocs jött, azt es ott. Ezek az oroszok valahonnan tudták – ugy kémhálózat vót –, hogy mire készülnek. Fel vótak készülve. S akkor ugye persze ezek nem mentek vissza, akkor elindultak a tankok. Osztán onnant a cserépgyártól, oda ki vót állítva páncéltörő ágyú. Tudom, hogy gyermek vótam, olyan éles hang vót, az a lövés, hogy én kezdtem sírni. S akkor mondták, hogy a tankokat kilötték. Így felszállt a füst, mint ha most es látnám, így pipavonalban hajlott meg az égen. Égett az, amelyikben vót a benzín. Aztán az embereket, ott a katonákat ott persze meglódózték. Azt mondták, amelyik vezér vót, ki se jött a tankból, bennégett. Ugye ők azt akarták, hogy a falut felgyújt-sák. (Kászonalítz)

Gheorghiu-Dej kaszárkútja

23. Ott a Snagov vize mellett vót Gheorghiu-Dejneka a vil-lája, amit aztán Csau vett átal. Hát ott, mondják, én lejártam oda, de én nem néztem bele abba a kurva kútba. Aszongyák, hogy vót egy olyan dolog, hogy valamikor oda belévettek, ér-ted-e, s ott a szuronyok, mindenféle, s ott a nép ott vót abba a kútba, ha igaz. A Snagov vize mellett, 46 kilométerre van Bukaresttől. Ott egy kút vót, érte-e, s ha valaki bűnös vót abba az időszakba Romániába, akkor oda tán bétették. (Kászoni-kabfalva)

Ceașescu rémtettei

24. Azt is beszéltek, hogy Bukarestben az elnöki palota építésénél sok okos embert eltettek. Ugye abban a nagy épületben Ceașescu sok titkos helyiséget, rejtett járatot is csináltatott, s nem akarta, hogy napfényre kerüljön a dolog. S hát mikor készen lettek vele, eltétette láb alól azokat, akik azt tervezték vagy megépítették. (Kászonalítz)

25. Ceașescu alatt az egyik minisztertanácson mindenki helyeselte Ceașescu tervét, csak az egyik miniszter mondta azt, hogy ezt, ennek a döntésnek a következményeit nem látni még jól. No jól van, Ceașescu azt mondta neki: gyere el hozzám hol-nap ekkor és ekkor. A miniszter a megbeszélte időpontban be is

állított Ceaușescuhoz, mire Ceaușescu emberei megragadták, lefogták, Ceaușescu meg egy villával kiszúrta mind a két szemét, majd azt mond:

– Na, most már jól látod a dolgot? (Kászonalítz)

Helyi mondák

Kászón kialakulása

26. Úgy mondták, hogy Impér vót az anyafalu. S ebből származott ki Altíz, Feltíz, Jakabfalva, Kászónújfal, ilyesmi. (Kászónimpér)

Gyepece eredete

27. Egy Bodor György nevű öregember elbeszélte, hogy neki az elődje valamit innét ellopott, aranyat vagy pénzt lopott el, s aztán elment oda Gyepecére. Ott megvett egy nagy területet, két patak közit, s oda építette egy kicsi kunyhót, s azt kezdte fejleszteni, jöttek még oda, s akkor azok vették meg, egy-egy területe vót, s úgy keletkezett az a település. (Kászonalítz)

A Szent Katalin-kápolna eredete

28. Az valamilyen szent fehérnép vót, s osztán emlékére építették a kápolnát. Ő akarta, hogy neki olyan látomásai vannak, hogy neki ide kápolna kell épüljön. No osztán úgy építették a Szent Katalin-kápolnáját. (Kászónfeltíz)

A Büdös-szik

29. Népregék mondják, hogy itten gonosz tündér lakott, ki minden évben egy szép leányt rabolt el a Fekete-tengerről. Egyszer újból kiszállott rabló kalandjaira, mely alkalommal a hullámoknak legszebb leányát ragadta el, épen azt, kibe a tengeri nő királya is szerelmes volt. Úzóbe is vette ez a birodalmának legszebb gyöngyét elrablott tündért, s éppen a *kötkertnél* utólérvén, iszonyú vihar és zápor által lankasztott röptében, megragadta e szavakkal: „Vessz el бүдös” egy roppant szikla alá sujtotta. A sziklát még most is mutogatják, aljáról buzog fel egy nem legjobb illatu, de több betegségben hatásos ásványos víz, melyet *Büdös-szik*nek neveznek, s mely a nőrabló tündér véreből fakadt volna fel. Egy másik hagyomány azt mondja, hogy ottan egy gót fejedelmnek volt vadászvára, ki vadak- és emberekre is vadászott. (Kászonszék)

Mondák a Szent Anna-tóról

30. Hogy hogy lett a Szent Anna-tó, nem hallotta? A táti, tudod-e, hogy mesélte, az apja: hogy valami fiatalasszont, két asszont, két leánt befogott valamilyen király vagy nem tudom, mi, s csapta, ütte, s a hintót húzatta. S aszondták azok, hogy Isten engedje meg, hogy váljon feneketlen tóvá. S abba helybe úgy lett. Isten nyugtassa, a táti mesélte, én a tátitól hallottam. (Kászónjakabfalva)

31. Még az a mese is vót róla, hogy a tengerrel összeköttetése van, tengersze. De hát ezt bizonyítani nem tudta senki sem. (Kászonalítz)

32. Aszongyák, mint egy tölcset, a közepibe. Aszongyák, a közepe felé nem lehet bémenni, nem engedi. (Kászónjakabfalva)

33. Azt is beszélték, hogy tengerszem, és senki nem mehet keresztül rajta, mert a közepe forog, és elkapja az örvény. De hát ez ténleg mende-monda vót. (Kászónújfal)

34. Egy valamilyen úr vót, aki ott csónakázott a tavon. S véletlenül beleejtette a botját. A bot belseje ki vót fúrva, s abba

rakott ki tudja, milyen értéket. S akkor azt beleejtette, s többet azt nem kapta meg, úgy elment. S akkor útja vót a Fekete-tengernél, ugye gazdag ember vót, vót lehetőség. Hogy ott járt, egy juhásznak a kunyhójába bémént, s a bot fenn a gerendába fel vót szúrva. A juhász megkapta, a tenger kidobta oda a part-ra. Megkapta, s az az úr azt mondta, hogy ad egy aranyat, egy aranypénzt érte. S persze az örvendett, az értéktelen vót neki. S nekiadta, s szétcsavarta, s megmutatta, hogy mi van. S Gyuri bácsi erősítette nekem, hogy ez igaz vót, s hogy hát tengerszem a Szent Anna-tó. (Kászonalítz)

A Mohos-tó keletkezése

35. A Szent Anna-tavától ahogy kijövünk, ott van egy, úgy mondják, a Muhos. Mert az olyan, hogy süllyedős, valahogy olyan a talaj alól, s akkor feljel van egy bizonyos réteg, amelyik lágy. Úgyhogy a gyp olyan, hogy elsüllyedős. Osztán arról van egy ilyen monda-monda, egy ilyen legendaszerűség, hogy vót egy ember, aki nagyon gazdag ember vót, nagy csordája vót, s ökrei vótak. Három fia vót, s az öreg amikor már öreg vót, hát nem tudta megállapítani, hogy hogy ossza meg a gyermeki között ezeket a marhákat. Rengeteg sok állatja vót – inkább ökrök vótak. S azt mondta, hogy:

– Tü együtt dógoztatok, s osztoztatok meg igazságosan hárman. S hogyha nem tudtuk megosztolni, minden itt süllyedjen el!

Az öreg meghalt, s ténleg az átka beteljesült: az ökrök elsüllyedtek ott, ők es vele, s még most es hallatszik a hangik, hogy hogy bögnék a mélyben. Ezt azért mondják, ezt a monda-mondát, ezt a legendaszerűséget, hogy ott egy olyan hely van, hogy valahogy ha fúj a szél, oly irányból, érdekesen sípol, olyan hangot ad ki. (Kászonalítz)

Alagút-mondák

36. A templom és a kúria között van alagút. (Kászónfeltíz)

37. Brassóban van a Fellegvárnál, onnan van bé a város köze egészen alagút. Onnan jártak bé élelmezni a várhoz, s hordták ki a vizet, hogy az ellenség ne lássa. Most a '14-i háborúba a' vót, hogy német foglyokat falaztak oda be. S ott osztán éhen s hogy haltak meg szerencsétlenek. A' vót a híre, hogy a románok rendezték ezt a menetet. (Kászonalítz)

Helynévmagyarázó mondák

Pap hegye

38. Traditio szerint egy pap meg gyilkoltatott rajta, itt százasados ösveny köti össze Csíkot Kászónnal. (Kászónújfal)

Úrkertje

39. A hagyomány szerint egyszer megöltek itt egy jegyzőt a kézdívásárhelyiek, ellopták a rajzait. (Kászónjakabfalva)

Meglepetés padrája

40. Hagyomány szerint amíg a férje kaszált, egy asszony kihúzta a közfát a járomból, erre a szekér visszafutott a dombon. (Kászonalítz)

Buta, Tolcson, Katrosa

41. Például iott van Buta. Akkor van itt Tolcson nevezetű terület. Akkor mondják, hogy egyik az egyik felibe telepedett, a másik a másikba, erről van elnevezve. S akkor aszongyák, egy néni mesélte el, hogy ez a Buta s Tolcsonnak vót egy szerelme. Oda le a Katrosába. Katrosa egy vezér vót az es, egy telepes, no. S annak vót egy Bellő leánya. S ez a kettő eszeverekedett a Bellő kisasszony felett. Így vannak elnevezve. Így neveződtek ezek a területek el. (Kászónjakabfalva)

Bűn és bűnhődés típusú mondák**Ünneprontók***A fekete vasárnap*

42. Barát Laci nem fekete vasárnap hótt-e meg ott a sánca? Kiment a sánctól pucolj, egész tavaszon nem vót üdeje. S Mezei Ádám, az apatársa jött a templomból. S aszongya:

– Nem szégyelled magad, apatárs, pont fekete vasárnap pucolod a sánctól? Egész tavaszon nem értél reá?

S amikor jöttünk a templomból, aszondták, oda beléhótt a sánca. Úgy fellobbant, abba a helybe agyvérzést kapott s meghótt. (Kászónjakabfalva)

Vasárnap

43. Ennek szemtanuja vótam, nem hallottam. Akkor még fiatal vótam. Jöttem haza az erdőből, és egy család – ez vasárnap délelőtt vót –, jöttem hazafelé, és ők kötözték szekérről szénát csinálni. Na és akkor délután jött egy vihar, s annak az illetőnek a csúre leégett. Belecsapott a villám. Hogy van-e összefüggés, hogy Isten büntetése vót-e? Ott vótam a csűr ótásánál. (Kászónújfalva)

44. S akkor megint, vasárnap – most azt mondják, nem igaz, s így van, úgy van, de én mikor leányka vótam, akkor történt ez – nagygazda legény vót, s csépölt, mivel dolgozott. Elég anyyi, hogy hívott egy nagy kalákát. Kilencen vagy tizen mentek – vasárnap vót. S amikor indultak haza, egy jó eső eléjött, s a csűrít az isten ítéletye megütte. Porrá égett. (Kászónaltíz)

45. S vót olyan is még az én időmbe, hogy dolgozott egy ember vasárnap, és jött egy nagyidő, s a villám agyonütte az állatait meg az embert es. Mert ilyen időbe történik az istenverése. Ezért ha valaki teheti, tartsa meg az ünnepeket. (Kászónfeltíz)

Pünkösöd

46. Vótak olyanok, hogy ilyen nagyobb ünnepeken künn vót a mezőn, s ott a villám megütte. S pont pünkösdkor is. (Kászónfeltíz)

47. Ennek az én anyóssomnak a testvére pünkösöd napján kiment a kertbe: az Isten ítéletye ott megütte. (Kászónaltíz)

Illés próféta napja

48. Apámnak a testvérét is Illés próféta napján... Kaszálón vót, s ugye az erdei kaszálón általában van ilyen öreg fenyőfa, s az alá szállásol be. S bé vót szállásolva, s jött ez az erős idő. Elévette a fészit, hogy vágjon a fára egy keresztet. Az a szokás, no. S ahogy a fészit felvette, s a keresztet vágta, akkor a villám megütte őt, hogy meghalt ott. Ez biztos. Édesanyám testvére vót. (Kászónimpér)

Úrszínváltása napja

49. Augusztus 6-án, hogy ment, s mondták:

– Ne, milyen ünnep!

S monda:

– Nem baj, csak a buglyám rakodjék. Az Úr színe változék, csak a buglya rakodjék!

Mikor hazajött, a háza felgyútt. (Kászónjakabfalva)

50. Ferencz Ignác, Mihály Miklósnak az apósát nem ott ütte meg a Kel hegyessibe?! A fa alatt. Úrszínváltása napján. (Kászónjakabfalva)

Bűnhődés istentelenség miatt

51. S akkor megint mondtuk: templomtakarítani hívtak asszonyokat. Vagy tizenöt helyre jártam, mert hát sekrestyésnők

nem vót, de mikor vót is, egy nagytakarításnál kellett segíteni. Hát egy ember... nem ember, asszony vót. S aszongya az egyik asszony:

– Menjen el, Erzsi néni – aszongya –, nekem még otthon sincs időm, hogy takarítsak, nemhogy templomtakarítani menjek!

Másnap eltörött a karja. Lesett a szekérről s eltörött. (Kászónaltíz)

52. Beteges férfi vót a másik, hatalmas paripa felesége vót; varrni tudott, dolgozni tudott, akkora nagy hatalmas fehérnép vót, de a férje beteges vót. S azt mondja a sógorasszonyának:

– Tudd meg – aszongya –, megtalál halni a férjem, én többet a templom ajtaját meg nem nyitom!

S azt mondja neki neki a sógorasszonya:

– Te, hogy mersz ilyet mondani? Hát ezt nem szabad...

Rea két napra a szekérről leesett, a lába eltörött, még most se tud menni. Annak már huszonkét éve vagy huszonhárom. Még most se tud menni. Nem es kellett. Hogy megnyissa a templom ajtaját. Mert nem tud. Ez mind itt történt. (Kászónaltíz)

A bűnös ember temetése

53. Itt vót jeles eset. Itt vót nálunk egy szülésznő. Az rengeteg elrakott, gyermeket. S melyik évben vót, nem tudom, de azt tudom, hogy pontosan ősszel, november 5-én, Szent Imre napján vót. Az a nő meghalt. De olyan vihar vót, tessék elképzelni, hogy aszidtuk, hogy a világ eszeomlik. Akkor, amikor ő meghalt. Háztetőről cserepeket levitt, fákat kidöntött, póznákat kidöntött; azt hittük, hogy világ vége lesz. Egyetlen egy épület nem maradt, hogy aszondtuk volna, hogy ennek nincs semmi baja. Nekem a csűrömnek felit levitte. Így mondta mindenki: ez az anygalkákért van! Mikor eltemették, csend lett. (Kászónaltíz)

54. Most pedig nem olyan rég egy olyan férfi, aki nem élt rendes házasságot, mikor meghalt, olyan ítéletidő jött... S mondom a leányomnak, mert rendünk vót, kellett volna menni a mezőre:

– Ne búsuljatok, mert mikor eltemessük, az idő feltér!

Melyik nap kellett volna temetni, egész temetés alatt úgy esett az eső, hogy alig tudtunk a szertartás alatt megállni. Azután három hétig egy csepp eső se vót. Úgyhogy ilyen csodák is történnek. (Kászónaltíz)

Betyármondák*Pusztai**A szegények pártolója*

55. Ők az ég meglett világon rosszat semmit abba a népbe, az én belátásom szerint, rosszat nem csináltak, mert a szegény embereket pártolták. Ők ellenek vótak a pártnak abba az időszakba. Ők semmit se, csak olyan emberrel csináltak disznóságot, amelyik valakivel rosszat csinált; vagy egy erdőszel, amelyik egy szegényt embert megbüntetett erőssen. Ők megverték, de viszont nem ölték meg. Győrike s Pusztai. Pusztai háromszéki vót, ozsdolai vót. (Kászónjakabfalva)

Pusztai és az erdészek

56. Nem tudom, hogy mi vót igaz, hogy hozták az emberek a fát, s reáírták, hogy „Pusztai”, s nem mertek az erdészek szólani. Hát ilyeneket mondtak. (Kászónaltíz)

57. Az öregebb embereket hallottam, hogy elmentek az erdőre, s az erdőpásztor nem adott nekik bárcát, úgy mondják. S ezek kiállították, a szerkerét megrakták mind.

– Menjél csak nyugodtan – azt mondja –, nem bánt senki! (Kászónfeltíz)

Pusztai megtorolja az őt ért sérelmet

58. Akik a nevükben sajtot raboltak az esztenáról, megverték, s megették velük az összes sajtot. Úgyszintén, aki szidta őket. (Kászonjakabfalva)

A tányér alatt hagyott cédula

59. Ők olyan helyt jártak, vendéglőbe, mindenütt, pénzzel fizettek – nyomozni nyomozták, de nem tudtak utánuk fordulni. De mikor végeztek a vendéglőbe evéssel, ivással, evvel-aval, ők írtak egy pappírt, s oda írták, hogy: ez az év, ez a hónap ennyedikén ebbe a vendéglőbe Pusztai s Dézsi evett. S bétették az abrosz alá, s a pincérek mikor szedték össze, takarították, megkapták. (Kászinimpér)

60. Múltattak bent a vendéglőbe, s kihallgatták az embereket, hogy mit beszélnek, micsinálnak. Mikor elmentek, hát a tányér alatt ott hagyták a neviket, hogy én vagyok Pusztai. (Kászonfeltíz)

61. Hát a Rózsa vendéglőbe Hát nem híre vót Kézdin? Ebédelték a milicista főnökkel együtt, s a tányér alatt otthagyták a cetlit, a neviket, s azok ijedtek meg. Keresték, de nem tudták, kit keresnek. A formáikat nem ismerték. S akkor ijedtek meg, mikor a tányérok a pincérek szedték össze. (Kászonjakabfalva)

Pusztai halála

62. Az egyiket fehérnép árulta el ott valahol Háromszéken. Pusztait. (Kászonfeltíz)

63. S Pusztait pedig valahol odale valamelyik faluba lötték meg. Udvarolt egy fehérnépnek, s akkor valaki a csendőrséget reavitte, s meglőtték. (Kászinimpér)

64. Így járt Pusztai es, mert neki vót valami nője, s elment oda, s az valahogy elárulta. S a rendőrök ugye meg vótak húzódva, fel vótak készülve, s nem tudom, ahogy ment keresztül a kerten, realóttak. Meglőtték. (Kászonaltíz)

*Jeges**Jeges és a csendőrök*

65. Úgy mondják, Tömlő, az egy olyan nem magos hely, ott az út van ki, ott vannak ilyen ösvények. No s ő, Jeges oda ki vót. S azon vette észre magát, hogy ott jőnek emberek, s hát ott van a csendőrök között. S ő tette magát, mint egy egyszerű ember. Azok nem gondolták, hogy ő lehet, ugye személyesen nem nagyon ismerték. Ő ott mintha valamit keresett vóna, mert ott vannak ilyen hecsele, csipkebogyó, ott mintha azt szedte vóna. S lassan menegedett s megszabadút. Ezt valakinek elbszélte. (Kászonaltíz)

Jeges halála

66. Ez a Jeges, nálunkvaló, e' maradt vót utoljára. Ezt aztán itt Kászonújfaluba lötték vót meg. Béjött, vót ez a konkár, állatátvevő, állatfelvásárló, az ott a papi laknak szedte az állatokat. Bizonyos napok vótak kitévve, hogy mikor jó, s ez odament. Bément az irodába, falnak állította a mindeneket, s a pénzt esszeszedte, s avval elment. Aztán az idevalók szemmel kísérték, hogy no, merre menyen. Hírt adtak a miliciára, s azok jöttek Csikszere-dából, s utána indultak a mezőn. De hát ő tévesztett avál, hogy megtért abból az útból s a mezőn keresztülágott Újfalunak. S így osztán nyomába léptek. Újfaluiig üldözték, lött es vissza. Újfaluba a falu végire békerült, s ott úgy megvesztették, hogy hova lett. Az első házba, hogy békerült, ő a tyúkpajtába húzódott bé. S ezt valami cigán látta. A cigán odament. Aszondta:

– Menj el, cigán, mert beléd lövök!

Csak nem ment el a cigán – nem tudom, mi volt ígérve neki –, hát a cigánt meglötte, hehe. Akkor ezek, a rendőrség sortűzet adott annak az épületnek, úgyhogy szecsakába lötték. Osztán úgy összelövdözték hatalmasan. Hogy kivették onnant, hazahozták ide a faluba, a piactérre, a szekérről, mint a dögöt; lehívták s odahívták az apját, hogy ismeri-e. (Kászonfeltíz)

67. Az ittvaló milicisták nem bántották, csak kérték, hogy a pénzt adja vissza. Hanem osztán telefonálva vót Szeredába, s jöttek onnant egy kocsí milicista, s ugye akkor mikor meglátta a kocsit, ő beszökött oda valamilyen pajtába. S egy cigán osztán hogy:

– Ide, én láttam, s itt van van!

S aszongya a milicista:

– Adunk egy lovat – aszongya –, menj s húzd ki!

Ő odament, s megfogta a fejt, nadrágját, mit rajta, s:

– Gyere ki, lovat kapok érted!

Igen, de úgy hasba lötte, a cigán meghótt. Mert ha nem, nem mertek vóna a milicisták bémenni, hogy kivegyék. Osztán őt is meglőtték. (Kászonjakabfalva)

68. '55-be itt a papi laknál vót egy kápláni lakás, egy ilyen alacsonyabb épület, hát ezen az udvaron a kommunista időbe itt szedték a marhát. Úgy mondták, hogy a konkár. No s Jeges jött, s pisztolyt fogott, s a pénzt elvette, a pénztárnoktól, amit pénzt hozott, hogy vegye át a marhát. Ez az állam pénze vót. Ő csak pénztárnok vót. Hát minden az államé vót, kommunista világ vót. Az meg elvette, s ő azzal a pénzzel elindult. S ment egy Balázs Anti, mondták, hogy magyar csendőr vót valamikor, de ez nagy kommunista vót, s ment utána, s mondta:

– Ne, Győrike, ne okoskodjál, s add vissza a pénzt!

S mondta:

– Anti bácsi, térjen vissza, mert meglövöm!

S meg kellett vóna löje, de nem lötte, nem akarta meglőni.

Akkor vót neki egy titkára, azt úgy hívják, Tima Józsi, még él, avál eszeverekedtek vót, az a Józsi őt megszurta, s vitások vótak, s ekkor titkár vót. Nahát akkor utána tértek. S osztán mentek utána, mindenütt kísérték. Addig, amíg kiértek a mezőre, s a mezőn ugye jöttek a csendőrök es, akkor lötték utána. S állítólag ez a Tima elévette a géppisztolyt, s utánalótt. Úgy ellötte, az ő géppisztolyának a tárját érte, úgyhogy már csak egyesbe lehetett löni, mert hát a tár nem működött, a rugó benne.

S aztán ott Újfaluba bémertek, Újfalunak az innenső végibe, addig üzték, hogy ment. Érte a lábát es egy lövés, s sokan mentek utána, még a cigányok es – ott a falu végén a cigányok vannak –, s oda egy tyúkpajtába bebújt. S azt mondták, hogy már úgy eltűnt... s nem akarták, már a csendőrök es sajnálták. S a cigány odament, s vót Győrinek kicsi pisztolya, a cigány odament:

– Hát – aszongya – lássák-e, hol van! – a kapta meg, a cigány.

S megfogta a lábát, a lába meg vót löve, vérzett. Megfogta a lábát s kezdte húzni. Akkor Győri úgy meglötte a cigányt, egyet szökcent, s oda eszeesett. S akkor saját magát es meglötte, fejbe. Így végződött az egész. (Kászonaltíz)

69. Altízen állatvásár, átvétel vót. Hogy jön a konkár. Oda úgy összegyűlt, akinek állatja vót eladó, vagy kinek szerződése vót, az is oda vitte az állatot. Ugye jött a pénz, a bank is küldött ki fizető embert, kifizetni az értéket. S ez az illető ezt a napot választotta – ő különben kászonni vót, feltízi. Oda ment be, a plébánia udvarán vót az átvétel, így mondták, bémert a szobába, kényszerítette a kasszirt, hogy adja át a pénzt. Hát át is adta, s avál szépen elsétált vele. S akkor hogy ő kijött, senki nem merte bántani, mert ugye ennek fegyvere vót. Ahogy ki-

jött az udvaron, nem tért fel a főúton, hanem a templom alatt van egy ilyen szekérút, s azon jött fel, hogy jöjjön ide átál Újfalu felé. A legrövidebb út a falunak a szélessége. Ott keresztül jött, s ide tartott átál, úgy hívják, hogy Szetye. S ő ott jött keresztül, de a miénk az őparancsnok bent vót, s annak hamar hírt adtak, s a nyomába szegődött. Közel nem ment hozzá, de kíséerte. És mikor a Szetye patakán keresztüljött, hát utána lótt az őrmester s eltalálta a lábát. De ezalatt megérkezett Kézdivásárhelyről a milícia is, onnan egy csoport jött fel. Ő azért át tudott jönni egészen ide a faluba – ő akart menni fel az erdőre, de az őrmester annyira fékezte, hogy mind csak ide tartott a mező felé. Ugye szabad hely ment, úgyhogy látókörbe vót mindig. No bėjött ide Újfaluba, s akkor a legelső házhoz bément. Ott senki nem vót hon, s oda elbújt a tyúkpajtába.

Ezalatt megérkeztek, mondom, a kézdivásárhelyi csendőrök is, de megvesztették, hogy hova lett el. Jobban mondvá félrevezetődtek, mert valaki innen a faluból ment ki a mezőre, Csere felé, s akkor kiáltották:

– Ne, hol menyen!

Azután iramodtak, s ezalatt ugye elbújt az illető. De csak gyanús vót, mikor utolérték az illetőt, meggyőződtek, hogy nem ő. Körülvették az épületet, s kutattak mindent, kutattak. S vót egy cigány is, aki a csendőrökhöz szegődött, és az reá akadt a pajtába. S megfogta a lábát s kiájtotta:

– Ne, itt van!

Igen, de akkor egy sorozatot a cigánba beleeresztett. Azt elvitték osztán Szentmártonba a kórházba, de aztán meghalt, nem bírt megélni. S valószínű, hogy a második sorozatot magába eresztette. Mert osztán azt a pajtát úgy összelőtték, körbe, szítává lőtték. S valószínű, hogy ő saját magát meglőtte. Ennyi vót, ennyit tudok róla. Én nem vótam ott, de itt a szomszédba történt, hallottam a lövöldözést, de arrafelé nem mentem. (Kászonújfalu)

70. Például én megmondom, Jegesnek szerencsétlennek. Mi vót a veszte. Az, hogy itt vót egy Okos nevezetű ember, akinek vót egy félszemű fia, ilyen nagy kommunista lett. A papokat es ütte, s a templomot raktárnak akarta, egy irtó nagy kommunista vót. S apja vezekelte, jobban mondvá. Mert ő valamikor csordapásztor vót, s vót neki egy szép leánya, s hazaengedte a leányát egy szombaton, de hétfőn menjen vissza olyankor, hogy a csordát kapja a szálláson. No s akkor a leánka elément a szállásra, s biztos fáradt vót – ott a pásztorjárta beszélte. S az akkor az öreg oly hirtelen mérgű ember vót. S a leánkához hezzáütött, hát lehet, hogy ne úgy, hogy meghaljon, s a leánya meghalt, no. S akkor az a család vitába vót itt egy másik családdal, hogy egymást úton-útfélen támadták, s szúrták, ütték, mit tudom én, mi. S akkor az öreg ténleg vezekelt, mert állandóan a misére ment, gyónt, bánta bűneit, s akkor ez a fia erőssen haragudott az apjára, hogy mit imádja a papokat s mit imádkozik, nem tudom, mi. Hát osztán hogy ő lőtte-e meg? Szerintem, így hangzott, hogy ő kellett. Vagy a másik fia, Jovákinak hívták. S ez a szerencsétlen Jeges akkor haza vót a katonaságtól ilyen eltávozásra, nem vót hivatalos eltávozási papira, s akkor ezt kezdték nyomozni, s azt állapították meg, hogy Jeges lőtte meg a vén Okost. No de hát nem vót bizonyíték.

S akkor ez kezdett hányódni, bujkálni az erdőkön, s akkor valahol esszetalálkozott ezekkel a Pusztaiékval. Na és osztán ők mondjuk bántalmaztak, de magunkfajta embereket nem, inkább az erdészeket s a csendőröket, ezeket támadták.

Osztán Jegesnek a haláláról beszéllek. Itt, ahol van most a plebánia, a kommunista rendszer alatt ott vót hátul egy istálló, ott vót a marhaátvétel, amit vitek Kézdire levágní. Akkor a pénztárnok jött az átvevőkvel, úgyhogy amikor az állatot átvették, ki is fizették. Osztán eztet hogy ki vitte reá, bément, s a kezeket fel, s a pénzre kezett tett, Jeges. Elindult, hogy

menjen del Szetye felé. S eleget mondták, hogy „Ignácska, tedd le a pénzt s add vissza!”, s nem tudom, mi, nem állhatott. Felindult Szetye felé az erdő közül, az olyan kaszállós csepűs erdő vót. Ő ha felmehetett vóna akkor a nyomba, nem történt vóna meg a halála. Átvágott Újfalu felé. Mikor Újfalu végibe béért, hát már tovább nem vót merre menjen, ott valami tyúkpajta vót, micsoda, oda bényomódott. Ő esetleg megmaradt vóna, mert a csendőrség, akik üldözték, azok nem vették észre, hogy hova tűnt el, hanem egy cigán kapta meg. A cigán megkapta a lábát, húzta ki, a cigánt meg es lőtte Jeges, meghótt. De Jeges es meg. Adtak egy ösztüzet a tyúkpajtára, szítává lőttek vót ott mindent.

No, s akkor emlékszem, visszahozták ide a piacra egy dubakocsiba, s akkor az apját lehítták Jegesnek, hogy nezze meg, az ő fia-e. Aszondta az öreg, hogy így nem ismerem. Hát kérdeztek az öregtől – mert ott vótam, ezt nem joggalanul beszélem el –, s azt mondta az öreg, hogy:

– A mejjin van valami jel, szúrásjel s mi, húzzák le az ingit. S akkor meg tudom állapítani, hogy az én fiam-e.

Lehúzták, s ténleg az ő fia vót. Osztán úgy elvitték – hogy hova vitték, ki tudja. Azután nyomozták, akarták tudni, hogy hova van eltemetve, s nem tudtak a nyomába jutni, hogy Jeges hova van eltemetve. (Kászonimpér)

Kincsmondák

A kincs kigyúl

71. Ahol valami fény kigyúlt, ott vót elásva arany. (Kászonjakabfalva)

72. Azt mondta, hogy aranykigyulás. Édesanyám is magyarázta. Aszondta, hogy vót, s mentek oda, hogy ássák ki, s nem találtak semmit. Mondták, hogy több helyen vót, hogy az arany kigyúlt. (Kászonalitz)

73. Legalábbis mondták, nekem is mondták, az illető már nem él, hogy ment lefele Kézdivásárhelyre szekérrel. S ott, úgy hítták, Szetye hídjá, ott lent. Ott látott egy ilyen lángra lobbánást. Ő mondta saját szájával. De ez rég vót. (Kászonújfalu)

Kászoni kincásók

74. Valami vár vót ott elelőtt, s ott kereskedtek, még valami ásásokat is csináltak. De nem kaptak semmit. Ide fel vót még egy kápolna, ott is sokat ástak alatt. Ástak rengeteget. És mondta egyik: e' van alatta, s a' van. Próbálták, de semmi se vót. (Kászonfeltíz)

75. Vót itt egy ember, Imecs nevezetű, az éjszakákat földelt ott [Szetye vára]. Még lámpát vitt oda vagy gyertyát. S ott kereste a kincset, de soha nem talált szegény semmit, csak, csak az ásás vót. Komoly lyukakat ástak, biztos, mások is, mert több földmunka vót ott. De szerencse nem szógált egyiknek se. (Kászonújfalu)

76. A régebbi román időbe, a román impérium alatt egy csoport ember, nem tudom, kaptak-e valami iratot vagy nem kaptak, elég a' hozzá, hogy ásatni kezdtek. Béástak, hogy arany után kutattak. Béástak a vár alá, de jó messze, mint a bányában, kitámogatták, s hordták ki talicskával, legényeket fogadtak, hordták a földet, de nem találtak semmit. A' vót az izéje, hogy egy főerdésznek a felesége vót, aki irányította a dógot. Hogy ő nem tudom, milyen pappírt olvasott, hogy ott rengeteg arany vót akkorjába, török vagy miféle vándornépek vótak ott, tanyáztak. De nem találtak semmit. (Kászonalitz)

Kincsek a Szetye várában

77. A Szetye várát úgy mondták, hogy aranyszarvas vót ott, elásva. (Kászonfeltíz)

78. Vót egy ilyen monda-monda, hogy aranykecske. Mondták, hogy aranykecskét kerestek ottan, akik az aranyukat ásták. (Kászonalítíz)

A kincses kő

79. Egy ilyen monda-monda után kezdtek ásni, itt a falubeli emberek. Valaki elkezdte, egy ötlet vót, vagy nem tudom, miből indultak ki. Elkezdtek ásni, ástak egy jó nagy lyukat, mert egy húsz metret biztos, hogy beástak. Hogy ma mennyi van még ebből az Aranylyukból, nem tudom. De mondom, sikertelen volt. Mert még csináltak egy ilyen viccet is vele, hogy bétettek egy ércedénybe, egy rossz üstbe belémocskoltak.

Vót, egy olyant hallottam, itt beszéltek, hogy ettől a vártól kinnebb vót egy nagy kő. Egy olyan kő, hogy lehetett másfél köbméteres. Egy nagy kő, amelyikre azt tételezték, hogy valami kellett benne legyen, valamit rejtett magába. Onnat lentről Háromszék felől egy valamilyen ember, valamilyen úr vagy történész vót, vagy valamilyen könyvek után valamit tudott: azt a követ elvitette. Hogy ez mennyire hihető, hogy ez megtörtént, én nem állítom, de hallottam az öregektől. (Kászonalítíz)

Hiedelemmondák

A holdfolt eredete

80. Így mondták, hogy a kaszás a kapcáját éjjel lehúzta s kimosza, mert hát megvizült, s kiterítette, s nem száradt. S a holdba belelőtt. S oda felszállott mindenestül. Úgyhogy a' látszik: hódba az ember a kapcájával. (Kászonalítíz)

A halál előjele

81. Mikor a táti meghótt, az előtt két héttel itt vót Jolánka. A Jóskaéké, még leányocská vót, Terivel ugye unokák s nagy barátok vótak. S itt addig fészülködtek a konyhában, a tükört innét levették, mert itt állott, pontosan egy ilyen tükör vót, s a tükör eltörött. Jövök haza a mezőről s mondom Terikének:

– Mi történt a tükörrel?

Úgy a fél tükör kitorva, fel vót akasztva. S aszongya:

– Jolán leverte.

Na mondom:

– Elég rosszul tettétek, mert e' nem jelent jót!

Én es úgy hallotta, örökké édesanyától, hogy nem jó, hogy a tükör eltörjék. S aszongya:

– Miért?

S mondom:

– Azért, mert a családból valaki meghal.

– Aj, menjen el, édesanya, ne babonáskodjék!

Hat hónapra a táti meghótt. (Kászonalítíz)

Hazajáró halott

82. Itt az egyik szomszéd is aszondta:

– Értsd meg, az én férjem hazajár! Tudd meg, hogy a kasztenyajtó rezegett!

Hát ő úgy magyarázta, hogy az ura hazajárt. (Kászonalítíz)

A tej elvitele

83. Úgy magyarázta a felső szomszédnak az apóssa, hogy a másik feljebb szomszéd bément, valamit kért, s a tehénnek a tejit elvitte. Úgyhogy másnap egy csepp tejet se tudtak fejni. S akkor elévett egy subát, a házigazda, s megverte jól. S arról tudták meg, hogy ki vitte el a tejet, hogy másnap az odament, s kért valami gyógyszert, hogy úgy fáj a dereka. S így tudták meg, hogy ő vitte el a tejet. S akkor visszajött a tej. (Kászonalítíz)

84. Ha megbornyúzik a tehén, visznek mákot, behintik a jászolyba. S akkor azt mondják: csak akkor vidd el a tejet, ha

ezt a mákot megszámolod! Tették, hogy a boszorkány ne vigye el a tejet. Ezt itt is sokáig megcsinálták. (Kászonalítíz)

85. S akkor megint itt egy asszony beszélte, itt a harmadik házban lakott, hogy az ő férje mikor legény vót, elment olyan asszonyhoz, ahol kisbaba vót. S ez előtt azt mondtuk ki, kellett szabadulni: hat hétig a szülőanya nem szabadott az udvarrúl kimenjen. S ha az ki talált menni vagy bélépett véletlenül a szomszédba, az ostorval megverték. S az asszony a kisbaba mellett feküdt, s ez odament valamié, beszélgetett – elvitte a tejet. Hogy tej lett a férfinak a mellyibe! Hát ezt nem akartuk semmiképpen elhinni, hogy ez hogy létezik. De aszondta:

– Értsétek meg – édesanyjának mondta –, édesanyám, nézze meg, a mellyem nő, tejem van!

S aszondta:

– Hát te hol jártál?

Hát aszongya:

– Én oda jártam Ágneséknél.

No aszongya:

– Ej, mensz te vissza, mert ott a gyermeknek tej nincs!

S akkor mentek, s szeltek egy darab kenyeret, s a férfinak a tejet arra a kenyérré reafejték, reanyomkodták a tejet. S az asszony megette, s a tej visszajött. Nem akartuk hinni, de ő, a férfi aszondta:

– Értsétek meg, ez így vót, nem valaki mondta, én jártam meg!

Én nem hittem. De én es a második gyermekemmel megjártam. Nekem es elvitték a tejet. Vissza se hozták. Egy csepp tejem se vót. (Kászonalítíz)

A szépasszonyok csínytevéséi

86. Mikor a szél forgott, sokszor mondták: na, a szépasszonyok mennek! Jőnek a szépasszonyok! S innet egy ódalról elvitte úgy, felkapta a szénát s elvitte. (Kászonalítíz)

87. Vagy a mezőn van az a forgószél. A rendet felvitte, úgy elvitte, Isten tudja, hova. Mondta a táti, Isten nyugtassa: „Na, a boszorkányok megérkeztek!” (Kászonalítíz)

88. Vótak úgy, mondjuk akkor az istállóba több állat vót, az állat megizzadt, megvizült. S akkor aszondták, azért vizült meg, mondták az öregek, a szépasszonyok járnak. (Kászonalítíz)

89. Azt mondja, a lónak a farkát úgy befönték a szépasszonyok éjjel, hogy a gazdája nem tudta kibontani. Én elhallgattam, az öregúr mondta nekem is, hogy miccsináltak, de én nem hittem. (Kászonalítíz)

90. Tették a kendert, az orsót a gerendába, hogy a szépasszonyok aval dógozzanak, mert ha nem, akkor a marhának a farkát befönnék. (Kászonalítíz)

A csinálmány

91. Hát például most mesélte tennap este Bogárné, vártuk a teheneket. A Regátból valahogy a sógorasszonya valakit megcsináltatott, s rea mikor a negyven nap betölt, a pasas meg es hótt. Fiatalember, de meghótt. (Kászonalítíz)

Az ígérés

92. Tavasszal jó idő vót, s kicsaptuk. Emlékszem, mert gyermek vótam, akkor a külső szomszéd ment, átalment a pallón, ott egy kovács lakott, egy udvari kovács, azt is Balácsi hozta ki. Édesapámnak:

– Ej, koma, milyen szép diszn yaitok vannak! – aszongya.

– S hát – aszongya – milyenek, olyanok, elég jó, nincs baj.

Órája se vót, mind a kettő meg vót dögölve! Ez valóság, ezt tudom bizonyítani. (Kászonimpér)

Az újfalvai jóasszony

93. Vót ott túl Újfaluban ilyen jósló asszony. Apámnak is vót tehen elveszve. S Csíkba vót egy ilyen kártyavető, kártyát vett neki. Megmagyarázta, hogy vót. Elmentünk, s megkaptuk a tehenet. S egy hete vót már, hogy kerestük. Senki nem tudott róla semmit se. Az öregasszon megmondta:

– Ne búsuljatok, mert megvannak a tehenek!

S magyarázta, hogy hol vannak. S mi mentünk igényesen oda. S megkaptuk a teheneket. (Kászonfeltíz)

Spiritiszta

94. Azt, hogy az asztalt megmozgatták egyesek, nem tudom, tetszett-e hallani? Én es láttam, hogy az asztal mozog. Ott duruzsolt még valamit az a férfi, káromkodott, hívta elé azokat a szellemeket, az asztal mozgott. (Kászonimpér)

Kászoni elhárító rítusok

95. Akkor ha kicsi gyermek sárgaságba esett, nem orvoshoz mentek, hogy kezeljék, hanem házilag ment akkor a gyógykezelés, többnyire ilyen burjányosan, vagy mi. S akkor a sárgaság ellen a' vót, aszongya, hogy vittek egy nagy peracet, milyen a gyermek, keresztül tudott bújni, keresztülbújtatták a gyereket a perecen. S azt elvitték a falu végire, a kilencedik oszlop tetejére letették, hogy onnat osztán valaki elfogyassa, hát így a sárgaságból meggyógyul a gyerek. (Kászonaltíz)

96. Azt mondták, hogy húshagyó kedden mindenféle ételből vesznek, kenyérből s amit akkor nap esznek – mert húshagyó kedden sok minden finomat esznek, mert hát másnap hamvazó szerda a katolikusoknál, s akkor böjtölnek. S kivetik az ablakon, s azt mondják, hogy: „Halak, madarak, mindennek, kielégítlek!” Hogy ne egyék meg akkor nyáron a termést, semmit. Hogy húshagyó kedden ezt elintézik. (Kászonaltíz)

97. Az ollókat bekötötték karácsony napján, s újévig nem szabadott vágni az ollóval. Azért, hogy a farkas a bárányt ne vigye el. Hogy ha az ollót bekötik, a farkas száját kötik be, hogy ne tudja a száját kitátani. S így mondták, hogy a farkas szaladt neki a báránynak, s az álla nem ment, hogy nem tudta megfogni a bárányt. (Kászonaltíz)

Legendák

A csíksomlyói kegyhely legendái

A pünkösdi búcsú eredete

98. János Zsigmond ugye a református vallást be akarta hozni mindenüve, akkor a csíki székelység, a csíki falvak eszszegyültek oda a somlyai kegytemplomba, s János Zsigmond seregeit a Tolvajos-tetőn szerteverték. Nem engedték jöni ide János Zsigmondot. S hogy az asszonyokat, gyermekeket oda tömörítették bé a vártemplomba, ott voltak, míg a férfiak harcoltak. (Kászonaltíz)

99. Az pedig megint, hogy mikor János Zsigmond jött az embereivel, a katonáival, mert akarta, hogy mindenki álljon át a katolikus vallásról a református vallásra, hát jöttek, hogy most már Csíkot... A Szüzanyának köszönhetik s a sok gyermeknek. Az emberek oda voltak mind, s a Tolvajos-tetőre, amikor kiértek a János Zsigmond emberei, itt Csíksomlyón imádkoztak a gyermekek s az asszonyok, s ez a kucsma, a csepezs, a gyermekeknek is azt tettek fel, úgy állottak ki. S mikor János Zsigmond hada meglátta, azt mondta: a székelyek annyian vannak! S megtértek a Tolvajos-tetőről. S ez pünkösdi szombatján vót, s azóta van pün-

kösdi szombatján a búcsú, annak a tiszteletire, hogy a Szüzanya megmentette a katolikusokat a reformációtól. (Kászonaltíz)

A csíkiak hadicsele

100. Például minálunk itt Csíkban az asszonyoknak van olyan, mint egy sapka, olyan gyöngyös, úgy hívják, csepez. Na, amikor ez történt, hogy innen nyomult átál a török csapta vaj a tatárok, ott a Nagymezőn akartak átmenni, hogy Somlyót is találják; s ott vannak azok a falvak Szeredától kifelé. Micsináljanak: hát hogy a férfiak mind háborúba vótak, nagyon kevés vót, nekiálltak s karókat csináltak, s a gabona érett, így, mint most, magos, a karókra raktak csepezeket, s még egy ruhát, sokat-sokat-sokat abba a gabonás területbe. S mikor meglátták eztet, a törökök vótak-e vaj a tatárok, mindegy, elég az, hogy úgy megjedtek, hogy megfutamodtak s elmenekültek. S azóta lett a csepez csepez. (Kászonimpér)

Mária szobrát nem tudják elvinni

101. Hát annak az a legendája, hogy mikor a törökök bejöttek, így mondták, hogy nem bírták elvinni onnat. Abból a kolistorból. (Kászonjakabfalva)

102. Valamikor, most is megvan, ez biztos, az arcképin, mert én is dógoztam itt annál a templomnál, itt most is látszik, szóval mikor a tatárok – a legenda szerint, mert ezt nem tudja senki, ténleg, mert akkor még Alcsíkon víz folyt –, no, a tatárok vótak, ki akarták a szobrot vetni, hezzáverték, minden, de nem szakadt össze. Kivetni nem tudták. (Kászonjakabfalva)

103. Valami törökök el akarták vinni. S úgy megnehezedett, hogy nem bírták mozdítani. S a kardot felhúzta, hogy elvágja. A török vezér. S maga magát vágta el, nem a csodatevő szobrot. Osztán az erdő közt megkapták, s onnat két ember bévitte osztán a somlyói templomba. (Kászonfeltíz)

104. Hát legendát csak annyit hallottam, hogy mikor a tatárjárás vót, el akarták vinni, és nem tudták elvinni. Annyira nehéz lett, hogy nem bírták a szekérral elvinni. Így aztán visszamaradt. Megharagudott a parancsnok, hogy nem tudták szekérral elvinni, s a kardjával Mária orcájára vágott. S még mindig látszik. (Kászonújfalu)

105. Csodatevő szobor. Arról a legenda mondja, de nem a legenda, mert ez igaz történet. A tatárok amikor jöttek, s parancsot kaptak a katonák a tiszttól, hogy vigyék össze. Megfogták: kettő nem bírta, négy nem bírta, tíz nem bírta, huszan mentek neki. Csoda lett, hogy nem bírták megmozdítani. Akkor a katona megszurta. Semmiféle festék be nem fogta azt a szúrást a Szüzanyán. Csak csoda. (Kászonaltíz)

A könnyező kegyszobor

106. Hát úgy mondják, hogy örökké könnyezik. Osztán hogy mi az igaz? (Kászonjakabfalva)

Mária szobra verejtékezik

107. Ez a szobor állítólag izzad örökké. S így törülük le a Mária szobrát. (Kászonimpér)

108. Somlyón láttam én es, legtöbb törüli, még a zsebkendőt is. A szobor állandóan izzad. Én nem tudom, hogy miért. (Kászonimpér)

Csodás gyógyulások

109. Az öregek mind mondták, hogy ott a Szüzanyánál már sokan meggyógyultak. Hogy valami kászoni, vót egy idevaló vak

ember is, aki ott kapta vissza a szemevilágát. Somlyón megtörténtek ezek. (Kászonfeltíz)

110. Itt egészségügyi személy jelenleg is, nagy Sándorné. Julcsának mondják. Ő váltig azt mondja, hogy ott gyógyult. A melle fáj, daganat vót neki. Az orvosok sem mertek hozzászólni, s ugye ez a mellrák kényes dolog. No és ő vót a kórházba, de osztán elment oda búcsúra, s a templomban – a saját szájával mondta – egy nagy nyíllalást érzett, bent a templomban, s melliben. S attól a pillanattól fogva megszűnt. A daganat is megszűnt s a fájdalom is megszűnt. Ő mondta. (Kászonújfalú)

111. Most körülbelül négy éve, hogy oda Csíkszeredába jártak essze imádkozni, de mind ilyen betegek. Férjeik gondozták. S itt is megalakult egy ilyen imaközösség, hogy imádkozunk, mert hát érdemes. S akkor jött, s aszongya:

– Képzelve el, Erzsi néni, Zsuzsika meggyógyult!

S ahogy elmondta, a férje vitte le a negyedik emeletről toló-kocsiban, hozta le, vitte fel, csak úgy. S egy napon, körülbelül most négy éve levitte, s a hagymát nézte, s azt mondja: úgy jött neki, hogy menni kéne, hogy kiszedje. Megpróbálta, s hát ki tudott kelni a toló-kocsiból. Férje mikor jött, hát szinte kétségbeesett. S azt a toló-kocsit oszt odaadták annak a testvérinek, aki ezt mondta. S oszt nagyon sokat imádkoznak, hogy hátha ez is meggyógyul. S osztán nagyon kíváncsi vótam, mert tetszik tudni, mondnak, hogy így van s úgy van, s e' van s a' van... A csíksomlyói templomban imádkozott a Szűzanyához, s egy nyíllalást érezett, s mind hogy no, meg kell, meg kell próbálni, hogy tudok-e menni. S most tud menni. Én azt a nőt látam háromszor. Úgyhogy csoda. Csoda. Gyógyít a csíksomlyói Szűzanya. (Kászonaltíz)

Csoda Medzsugorjében

112. 2000. október 26-án vótam Medzsugorjében. Én nem vótam ki, mert hát öreg vagyok, s mentünk arra a nagy hegyre nappal egyszer. S hát jőnek a többiek, mert vótunk vagy negyvenen. De idős asszony tán három-négy vót. Fialalok vótak. S azt mondták, hogy reggel 8-ra kell mennünk a templomba, mert a magyaroknak akkor mondanak misét, mert minden nemzetnek akkor mondanak misét. S 4-kor reggel kelnek, hogy a hegyre menjenek ki, járják meg addig. S a setébe egy fekete kutya mindig ment előttük, hogy hol kell menni. S akkor, mikor a mi-

se megvót, akkor mentünk a másik hegyre. Oda mentünk mi is. Az út ágazott erre es, arra es, kiájtottunk – elől mentünk:

– Most merre kell térni?

S azt mondja az egyik:

– Menjete a kutya után!

A kutya tudta, merre. (Kászonaltíz)

Egy kegyes álom

113. Isten nyugtassa, édesanya mesélte. Ugye Annát te ismerted, édesanyáék növelték, az anyja testvér vót édesapával. S akkor maradt egy másfél éves leányka, meghalt. Az apja meghalt, s akkor az anyja es súlyos beteg lett. Ezelőtt nem vót ekkora a doktori tudomány, tüdőbajt kapott. S aszongya édesanya, mert ő gondozta, hazaköltözött vót oda hezzik, no, ahonnan férjhez ment. S aszongya, egyszer kiájtsa apu, hogy menjen fel. Úgy monda, Menyecske Anna, neki, súlyos beteg vót. S no, felmenyen, s aszongya Menyecske Anna:

– Én – aszongya – láttam, Szűz Mária megjelent s azt kérdezte tőlem: „Neked, asszony, meg kell halj. Melyik napot választod?” – de vót szombat. „Szombat napot vagy az Isten napját, vasárnap?” – S aszongya: – Én azt mondtam, ha már meg kell halni, akkor legyen vasárnap.

S örökké mesélte édesanya: pontosan vasárnap délre, mikor harangoztak, meghótt. Álmodta a beteg, s ezt mesélte neki. S ezt örökké mesélte édesanya. (Kászonjakabfalva)

Apokrifek

114. Szent Péterrel mentek s szilvát vettek. Szilvát ettek, s ettek belőle, s otthagyták a többi. Az Úrjézus felvette s vitte magával. S Szent Péter megszomjazott. Mindig egy szemet levetett az Úrjézus. S Péter ment, s vette fel. S addig, amíg osztán elfogyott. S aszongya:

– Nem jobb lett volna akkor magaddal hozd? Mert ha én nem hoztam volna el, akkor te most mit szedegetnél fel?

(Kászonaltíz)

115. S akkor megint még azt es, hogy Szent Péternek azt monda az Úrjézus:

– Hatalmat adok neked, kérjél valamit, s az meglesz.

S azt monda, hogy:

– Légy!

S annyit mondják: Szent Péter kár vót legyen kérjen. Hogy mennyi légy van. (Kászonaltíz)

Adatközlők (2002)

Balázs Ádám (Kászonaltíz, 1938): 22, 24, 25, 27, 34, 35, 56, 64, 65, 68, 78, 79.

Balázs Béla Peszkula (Kászonjakabfalva, 1939): 1, 7, 8, 23, 55, 58, 90, 102.

Balázs Erzsébet (Kászonaltíz, 1927): 18, 20, 44, 47, 51, 52, 53, 54, 80, 82, 83, 84, 85, 96, 97, 99, 105, 111, 112, 114, 115.

Bece József (Kászonfeltíz, 1958): 62, 77.

Bece Lukács Kővári (Kászonfeltíz, 1915): 103.

Bece Sándor (Kászonfeltíz, 1909): 28, 36, 45, 109.

Bokor József (Kászonimpér, 1925): 13, 14, 63, 70, 88, 92, 94.

Boldizsár Tamás (Kászonimpér, 1914): 11, 16, 17, 26, 48, 59, 107.

Csobot Irén, Bece Lukácsné (Kászonfeltíz, 1930 Kászonújfalú): 86.

Márton Rozália (Kászonimpér, 1927): 2, 108.

Máté Imre Jeges (Kászonfeltíz, 1914): 46, 74, 93.

Máté Lajos Málnási (Kászonfeltíz, 1909): 57, 60, 66.

Máté Mária Tükör, Péterfi Ferencné (Kászonjakabfalva, 1939 Kászonfeltíz): 30, 32, 42, 50, 61, 67, 81, 87, 91, 106, 113.

Nagy Lajos (Kászonújfalú, 1920): 10, 33, 43, 69, 73, 75, 104, 110.

Pál Imre (Kászonaltíz, 1925): 4, 5, 6, 12, 15, 19, 21, 31, 37, 72, 76, 89, 95, 98.

Veres Julianna (Kászonjakabfalva, 1919): 41, 49, 71, 101.

Vizi Antal (Kászonimpér, 1939): 100.

Irodalom

- ADORJÁNI Rudolf Károly
1997 Történeti mondák Désfalváról, *Honismeret*, 6, 21–25.
- BÁRTH János
2000 *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony*, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- BENEDEK Elek
1894–1896 *Magyar mese és mondavilág*, I–V, Budapest.
1926 *Erdélyi népmondák*, Kolozsvár.
- BIHARI Anna
1980 Magyar hiedelemmonda katalógus, *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*, 6, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
- BOROS Fortunát, P.
1994 *Csiksomlyó, a kegyhely*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- BOSNYÁK Sándor
1977 A bukovinai magyarok hitvilága, I, (Világkép, mitikus alakok, jeles napok, álmofejtés.) *Folklór Archivum*, 6, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
1980 A moldvai magyarok hitvilága, *Folklór Archivum*, 12, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága, *Folklór Archivum*, 14, 68–157, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
1984 A bukovinai magyarok hitvilága, II, (Orvoslás, a születéstől a halálig, történelmi emlékek.) *Folklór Archivum*, 16, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
- CSÖGÖR Enikő
1998 *Tordatúr hiedelemvilága*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre (közéteszi)
1995 *Bihari népmondák*, Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad.
- HINTS Miklós
2000 Kászon jelenkori és történeti család- és helynevei, Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoporthoz tartozó Névutató Munkaközössége, *Magyar Névtani Dolgozatok*, 169, Budapest.
- IMREH István – PATAKI Ferenc
1992 *Kászonszéki krónika 1650–1750*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- IOCHOM István
2007 *Pusztai, Jeges, Dézsi. Dokumentumriport a kézdíszéki betyárokról*, Profiton Kft., Kézdivásárhely.
- KESZEG Vilmos
1999 *Mezőségi hiedelmek*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- KOVÁCS György
1959 *Ozsdola leánya*, Editura Tineretului, București.
- KÓVÁRY László
1857 *Száz történelmi rege*, Kolozsvár.
- LANDGRAF Ildikó (szerk.)
1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák*, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- MAGYAR Zoltán
1998a *Báthori Endre alakja az erdélyi néphagyományban*, Stúdium Kiadó, Kolozsvár.
1998b Szent László alakja a gyimesi csángó szóhagyományban, in: Pozsony Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6, Kolozsvár, 190–218.
2003 A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák, *Magyar Népköltészet Tára*, III, Balassi Kiadó, Budapest.
2004 Kalotaszegi népmondák, *Magyar Népköltészet Tára*, V, Balassi Kiadó, Budapest.
2005 *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2007a A Szilágyság mondahagyománya, *Magyar Népköltészet Tára*, VII, Balassi Kiadó, Budapest.
2007b *Népmondák a Bekecsalján*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2008 Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya, *Magyar Népköltészet Tára*, VIII, Balassi Kiadó, Budapest.
- MÜLLER, Friedrich
1885 *Siebenbürgische Sagen*, Wien–Hermannstadt.
- ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I–VI, Pest/Budapest.
- PESTY Frigyes
1864 Pesty Frigyes kéziratos helynévtára 1864-ből. Kászonszék, *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*, Fol. Hung. 1114.
- POZSONY Ferenc
1990 Gyertyános – egy Gyimesből kirajzott település, *Honismeret*, 5–6, 100–102.
- SALAMON Anikó
1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- SEBESTYÉN József
1935 A nagykászoni templom, *Székely Újság*, IX, 8.

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ Géza

1978 *Az igazság tölgyfája*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

ZSIDÓ Ferenc

2000 *Történetiség, sorsok, hiedelmek a Felső-Nyikó mentén*, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

ZSIGMOND Győző

1995 A népi történelemszemléletről. Felsőboldogfalvi történeti néphagyomány ma és Orbán Balázs idejében, *Néprajz és Nyelvtudomány*, XXXVI, 85–102.

Legende populare din Cașin

(Rezumat)

Cele mai importante culegeri de legende populare din Secuime au fost publicate în secolul al XIX-lea. Această întârziere de mai bine de un secol este aproape imposibil de recuperat, pentru că între timp tradiția legendelor populare s-a restrâns semnificativ. Autorul a încercat să le adune pe cele existente în prezent în Cașin (jud. Harghita). Corpul de texte ce conține 115 legende populare oferă posibilitatea atât de a le grupa, cât și de a scoate în evidență particularitățile lor locale. Conform concluziilor autorului cele trei piloane ale legendelor populare din Cașin sunt cele istorice, haiducești și religioase. Acest studiu arată și rolul mass-mediei în răspândirea anumitor tipuri de legende.

Popular legends from Kászon

(Abstract)

The most important Székely folklore legend collections had been published in the 19th century. It is almost impossible to make up for the lost past century because in the meantime the tradition of popular legends has faded away. The author tries to gather the extant legends in Kászon (Cașin, Harghita county). The body text made up of 115 legends offers the possibility to group them, but also to emphasize their local characteristics. According to the author's conclusions the legends from Kászon have three pillars: historical, outlaw-stories and religious narratives. The paper also highlights the role of mass-media in the spreading of some types of popular legends.

Miklós Zoltán

A HIEDELMEK FUNKCIÓJA EGY SZEMÉLY ÉLETÉBEN EGY KLÉZSEI ADATKÖZLŐ HIEDELEMREPERTOÁRJÁNAK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

1. Bevezető

A racionalitás jegyében megélt mindennapok során az egyén hajlamos a babona, a hiedelem képzeiteitől elhatárolni magát, elhárítva ezeket, mint valamely kezdetleges tudatforma tartozékait. Sokszor tapasztalhatjuk azonban, hogy a transzcendens hatalom segítő beavatkozása reményében rituális mozzanatok hajtunk végre. Saját világunk is megengedi az ilyen „kilépéseket”, s a körülöttünk zajló események megértése céljával – a valóság megszőkott rendjével szemben tapasztalt jelenségek magyarázatoként – fantáziadús interpretációkat hozhatunk létre. Annak ellenére, hogy a hasonló képzetek idegeneknek tűnnek a valóságtól, a hozzájuk fűződő hit élteti őket, hiedelmekké pedig mások kételkedései minősítik ezeket.

Az általam vizsgált moldvai csángó faluban (Klészén) olyan lények valóságos voltáról tudósítanak az adatközlők, melyek saját világnézetük szerint a racionalitás tartozékai, s amelyek csupán a mi klaszifikációnk alapján minősülnek hiedelemalakokká. Katolikus hitfelfogásukban megtalálhatóak a keresztény mitológia nem kanonizált elemei is. Annak ellenére, hogy a moldvai falvakban egyre inkább eltűnőben van az archaikus vallásgyakorlás, a csángók a valamikori pogány hitéletnek olyan szegmentumait őrizték meg és éltetik, amelyek más európai etnikai csoportnál nem lelhetők fel. Bármennyire is dogmatizált az egyház által irányított hitélet, nem tudta megakadályozni egy kereszténység előtti szubsztrátum áthagyományozását. Mi több, pontosan a keresztény tanok hatására folklorizálódtak¹ újabb és újabb ítéletmagyarázó és konfliktusmegoldó történetek. A legutóbbi kutatások azt hangsúlyozzák, hogy fokozatosan visszaszorulóban vannak a középkorias vallási képzetek, s a lázas élményszerűséget sokkal racionálisabb vallásosság váltja fel.² Bár egyre kevesebben számolnak be transzcendens élményekről, az ilyen jellegű megnyilatkozások nagy kihatással vannak az egyes személyek világfelfogására.

Egyes tárgyakhoz, jelenségekhez és lényekhez fűzött képzetek – térben és időben – egészen változatos formában reprodukálódnak. Az egymást követő generációk az általánosnak érzett élményeket és fel fogásokat aktualizálják, a múltból a jelenbe emelik. Az általuk ismert világra való érvényesítéssel átírják a tér- és idő paradigmáját, csekély változatokkal újratermelik a történeteket.³ Főként az archaikusabb közösségekben a hiedelmek és a racionális tudásanyag közti határ ingadozó, nehezen elkülöníthető. Mindkettő közösségi termék, amely nemzedékek által felhalmozott információhalmazt jelent.

Egy személy hite rituális cselekedeteiből, s leginkább megfogalmazott képzetei alapján érthető meg. Természetesen azzal is számolni kell, hogy a hiedelmekből körvonalazódó hit formájában birtokolt tudás sokkal gazdagabb, mint a kinyilvánított élményanyag. Egy kisléptékű mintavétel nem elegendő közösségekre vonatkozó következtetések megfogalmazásához, éppen ezért csupán esettanulmánynak megfelelő konzekvenciák levonására vállalkozom. Céloom a hiedelem és egyén közti kapcsolat vizsgálata három szöveg elemzésével, illetve annak megválaszolása, hogy milyen funkciót töltenek be a hiedelmek az individuum életében. Törekvésem bevezetőjeként vázolom azt az elméleti keretet, amely a közösségi és az egyéni ismeretanyag felhalmozódásának módozatait magyarázza. A vizsgálat során az antropológia kultúrafogalmából indulok ki,⁴ amely a viselkedések mögötti interszjektív valóságot fedi; a hangsúlyt a tudás, a szimbólum és a jelentés kategóriákra helyezve.

A szövegek elemzésekor a kognitív kultúraelméletnek a Niedermüller Péter által kidolgozott⁵ három nagy kérdése köré csoportosítom magyarázatomat. Az egyén–hiedelem–közösség hármasságára a továbbiakban ismertetésre kerülő kérdésfelvetés révén reflektálok. Annak megválaszolására, hogy *(I) miként jön létre (ez) a tudás?* főként elméleti okfejtést végzek. Egy következő lépésben pedig egyre inkább

¹ Fontos kihangsúlyozni, hogy kijelentésem nem érvényesíthető közösségi szintekre, az egyének személyes világképe viszont nagyon változatos konstrukciók létéről tanúskodik.

² PETI Lehel 2008, 47–50.

³ KESZEG Vilmos 1999, 142.

⁴ Lásd NIEDERMÜLLER Péter 1993, 50–51.

⁵ Uő 1993, 27–87.

az egyéni tudáskészlet kibontakozására helyezem a hangsúlyt, és saját gyűjtési adataimat a hasonló témakörben publikált anyaggal kiegészítve egy újabb kérdést járok körül: (2) *az individuális tudás miként alkotja meg valamely csoport kulturális jellegzetességeit?* – és fordítva: *a kulturális tudat hogyan épül be az egyén világfelfogásába?* A dolgozat céljának kidomborítása végett pedig az adatbázisban közölt hiedelem-repertoár sajátos jegyeit és egyéni voltát vizsgálom. Pontosabban arra keresem a választ, hogy (3) *miként reprezentálódik a(z) egyéni tudás?* Ezen elemzési módszer érvényesítésével valójában egy hiedelem-repertoár bizonyos szegmensének értelmezési lehetőségét kínálok.

2. Előzmények

Az elemzés tárgyát képező szövegek egyazon adatközlőtől származnak: Simon Magdától, aki 1925-ben a Szeret folyó menti Klézsén született. Családi és rokonsági kapcsolatai ehhez a faluhoz kötik, elhunyt házastársa is klézséi volt. Három gyermeke közül kettő a közeli városban (Bákóban), egy pedig Kanadában él. Az életében bekövetkező fordulópontok közül édesanyja korai halálát emeli ki. A közösségi hitélet aktív résztvevője, egyedülletében sem mulasztja a templomlátogatást, állandó beszélgetési alkalmakat keres, szoros szomszéd-sági viszonyt ápol. Kihangsúlyozza, hogy egykoron a szomszédjában élő Hodorog Lucával⁶ bizalmas kapcsolatban volt. A többszöri beszélgetési alkalmak tanúsítják, hogy szomszédasszony által forgalmazott, hiedelemlényekre vonatkozó szövegek meghatározóak voltak az adatközlő világvélemény kialakulásában.⁷

A narratívák az adatközlő által egyetlen hiedelemlénynek tulajdonított események részletezése során fogalmazódtak meg, a tartalmi és formai különbségek főként az egymástól eltérő rögzítési időpontokból adódtak.⁸ Nem a különbségekre – bár ezek is hasznos információkat hordoznak –, hanem a hiedelemlénynek a személy életében való permanens jelenlétére helyezem a hangsúlyt, valamint arra, miként befolyásolják az egyén élményei a hiedelmek létrejöttét és hagyományozódását.

Az első, rövidebb szöveget 2000 áprilisában rögzítettem, amikor egy spontán gyűjtési szituációban a hiedelmekre terelődött a beszélgetés. A második alkalommal, melyre 2002 márciusában került sor,

már tudatosan, mintegy visszaigazolás céljával ismételttem meg a kérdéseket. A harmadik gyűjtési szituációra újabb egy évvel később, 2003 márciusában volt alkalmam. Ez esetben irányított beszélgetéssel, részletkérdésekkel próbáltam több információt szerezni hiedelemtudásáról.

Az első beszélgetés általa már ismert gyűjtő jelenlétében történt, saját lakószobájában, így bizalmas kommunikáció keretén belül sikerült rögzíteni a szöveget. Az ezt követő gyűjtési helyzetekben ugyanabban a helyiségben már más kolléga kíséretében tettem fel a kérdéseket. Visszatérésem és érdeklődő magatartásom megelőlegezett bizalma viszonzásaként szolgálhatott. A gyűjtő–adatközlő viszonyunkban az attitűdök függvényében alakult az interakció. Ez döntő faktorként működhetett a *kibeszélési*⁹ folyamatban, ugyanis az érdeklődő gyanakvó magatartása esetén a beszélő elhatárolhatta volna magát a hiedelmektől.

A témából adódóan elemzésemben a *hiedelem, hiedelemlény* kulcsszavakat fogom használni, így szükségesnek tartom előzetesen kihangsúlyozni ezeknek szövegben belüli jelentéstartalmát. A hiedelem fogalma a saját (racionális) világvéleményem felől közelítve lehet releváns, az adatközlőre nézve a fogalommal fedett tudás keresztény szemléletének, valamint sajátjaként is éltetett néphitének szerves része. A hiedelemlény pedig S. M. számára ugyanolyan *valós* transzcendens lényt jelöl, akár egy urbánus közösségben élő vallásos személy hitfelfogásában helyet kapó *nem földi valóság*. A *rontás* jelen esetben is ártó céllal végzett rosszindulatú cselekedetet fed.

Az adatok feldolgozása során nem hagyom figyelmen kívül, hogy minden reprezentáció mögött pszichikai folyamat rejtezik, melynek megértésére tett kísérlettel közelebb kerülünk a reprezentált valósághoz. Egy eseményhez, jelenséghez fűzött interpretáció sem más, mint a reprezentáció megértése, s egy lehetséges szituáció felismerése.¹⁰ Mivel az egyének világvéleménye különböző, bárki megkérdőjelezheti a szépasszonyokként megnevezett lények létezését és cselekvéseit, azonban a moldvai csángó falu legtöbb lakója számára a szent és a profán, a hit és a racionalitás mindmáig nem képez dichotómiát.

3. A hiedelemlény

Az elemzésre kerülő szövegek az adatközlő szépasszonyokkal kapcsolatos aktív hiedelem-repertoárjának

⁶ Lőrinc Györgyné Hodorog Luca szerteágazó ismereteit Pozsony Ferenc gyűjtései is igazolják. Olyan volumenű folklóranyagot birtokolt, hogy az egy monografikus igényű kiadvány tárgyát is képezhette. Lásd POZSONY Ferenc 1994.

⁷ A továbbiakban S. M. iniciálékkal hivatkozom az adatközlőre.

⁸ Összehasonlítás végett a lejegyzett szövegek korpuszokat a dolgozat végi *Függelék*ben közlöm.

⁹ *Kibeszélés* alatt a hiedelem-repertoár bizalmas módon való ismertetését és az élmények érdeklődő befogadó személynek való átadását értem.

¹⁰ Lásd TERESTÉNYI Tamás 1992, 14.

darabjai. Pontosabban olyan emberfeletti erővel rendelkező lények tevékenységéről tudósít, amelyek nem csupán egyetlen hiedelemként sajátosságaira vallanak. Valójában egy diffúz képzetkörrel szembesülünk, ahol a boszorkányok, tündérek, lidércek, szépasszonyok jellemzői szinkretikus egységbe formálódva az adatközlő tudatában egyetlen hiedelemalak – a *szépasszony* – személyében tárgyasulnak. Ebből kifolyólag pedig minden rontó vagy deviáns cselekedetet egyazon hiedelemként hoz összefüggésbe.

A szépasszonyokat a szakirodalom eufemisztikus nevet viselő, ambivalens természetfeletti lényekként jeleníti meg. Esetenként fiatal, hosszú hajú, sokszor fehér ruhás, csábító szépségű, csoportosan felbukkanó nőkként részesei a köztudatnak.¹¹ Gyakori megjelenési helyükként – az éj leple alatt – az ismerős tér periferiája szolgál. Önkényesen mutatkoznak a térválasztó peremvonalak mentén, az időt és helyet megsértő személyeket pedig büntetéssel sújtják. A balkáni tündérvilág pozitív oldala gyakorlatilag hiányzik a magyar szépasszony-hiedelmekből, aktivitási területük és tetteik következtében a tündérek boszorkányosodási folyamatában közbeeső fázisként minősíthető alakjuk.¹²

A csángók körében ismert szépasszony alakja a rontással hozható kapcsolatba, s ma már főként csak negatív tettek elkövetőjeként részese a tudatnak. Egy 1970-es években gyűjtött klézsei adatra hivatkozva Pócs Éva kiemeli, hogy a szépasszonyokat a falut betegségedémonoktól védő, csoportosan járó lényekként is ismerték. Hasonló módon Bosnyák Sándor gyűjtései között találunk olyan szövegrészletet, melyben a szóban forgó lények a falu védelmezőiként tűnnek ki.¹³ A szépasszonyok pozitív töltetű tevékenységére 2002-ben végzett gyűjtésem során még találtam töredékes adatot: a forrófalvi 94 éves Csicsó Mihály hiedelemtudatában jelen voltak hasonló pozitív értékű tettek. A közelmúlt tereptaszatalatai alapján Kinda István arra következtetett, hogy a moldvai csángók hiedelemrendszerében a negatív női alakok vannak túlsúlyban, ráadásul a boszorkányos, szépasszonyi vagy tündéri tulajdonságokkal felruházott női hiedelemalakok között általában nehezen lehet különbséget tenni.¹⁴ Ezek tipologizálása csupán a legjellemzőbb princípiumok alapján történhet. A gyimesi csángók körében is a szépasszonyokkal kapcsolatos gazdag élménnyel szembesülhet a gyűjtő, de pozitív tettekre viszont már nem emlékeznek az adatközlők.¹⁵

A hiedelemként alakjának időbeni átértékelődéséről tesznek biznyságot az előző adatok, akár csak S. M. diffúz képzei. A szépasszonyok boszorkányosodási folyamatában nem csak tevékenységi körük kiterjesztésére kell felfigyelni, hanem alkatukban is újabb tényezővel bővülnek. Ilyen például az adatközlő által kihangsúlyozott, de más forrásokban is feltűnő farok,¹⁶ vagy nemük megváltoztatásának képessége.

A hiedelemként kapcsolatos élményanyagot főként az idősebb generáció tagjai birtokolják. A legtöbb vallomás szerint a szépasszonyok megjelenése térhez és időhöz kötött, a velük való találkozások pedig akár tragikus kimenetelűek is lehetnek. Szükséges kihangsúlyozni, hogy ezek a személyek a lokális közösség állandó tagjai, s csupán bizonyos marginális időpontokban esnek át egy transzformációs cikluson. A faluközösségen belüli jelenlétük hangsúlyosabbá teszi a lényekhez fűződő képzeteket, és egyúttal a szociális szférát érintő tiltásoknak is alapjául szolgál. A moldvai falvakban leggyakrabban a lovak sörényének befónását, az idegen térfélen tartózkodó személyek megkínzását, huzamos zaklatásokat, a felügyelet nélkül hagyott gyerek kicserélését, valamint a tehének tejének elapasztását tulajdonítják nekik.¹⁷ Hasonló módon, a gyimesi csángók körében legáltalánosabb képzet a lovak sörényének összebogarásához, és egyes személyek álmukban való megnyomásához kötődik, nem utolsósorban szerelmi rontások okozói is lehetnek.¹⁸ A tőlük való félelem a viselkedést bizonyos korlátok közé szorítja, viszonyulási normákat ír elő (például nagymértékben akadályozza az adatközlő-gyűjtő kommunikációját is). A konfrontációt előidéző, az elhárító és védekező praktikák ismerete további bizonyítéka annak, hogy a mitikus lények szervesen beletagolódtak némely egyén hitvilágába.

4. Miként jön létre (ez) a tudás?

Az általános képzet szerint a szépasszonyok a természetfeletti szférának a szereplői, s a mi fizikai terünket csupán megnyilatkozásuk időszakában látogatják. Ettől eltérően adatközlőnek az a tapasztalata, hogy a rontásra hajlandóságot mutató lények – két falustársa személyében – a fizikai valóság állandó résztvevői. A kritikusnak minősített idő alatt tehát nem idegen személyek megjelenéséről, hanem falubeliek átlényegüléséről tudósít: „*Vannak asszonyok, jól beszél így veled, s nem is tudod. Érted?*

¹¹ DÖMÖTÖR Tekla 1981, 82–89.

¹² PÓCS Éva 1986, 177; Uő 1989. A boszorkányok alakjához való közelségük miatt az elemzésben felhasználom az aktivitásukat elemző szakirodalom osztályozási kategóriáit is.

¹³ Lásd BOSNYÁK Sándor 1980, 110.

¹⁴ KINDA István 2004, 87.

¹⁵ SALLÓ Szilárd 2007, 6.

¹⁶ HALÁSZ Péter 2005, 391.

¹⁷ BOSNYÁK Sándor 1980, 110–112; POZSONY Ferenc 1994, 224; HALÁSZ Péter 2005, 391.

¹⁸ SALLÓ Szilárd 2007, 6.

Vannak, doamne iartă-mă (Istenem, bocsáss meg), farkik van. Há, menjen pusztára! [Itt a faluban is vannak ilyenek?] Van, de nem tudjuk kicsoda. Nem lehet tudni.” „Van egy jány [...], ide fe' egy öreg jány. Aztán még van itt elé a szomszédokná... még vannak egy néhányan. De nem lehet beszélni, megölnék fiam, magamra vagyok s megölnék. Itt fenn van [...], öregjány. Aszonta, nem csak nekem mondta, nénimnek is: vagyok egy esztendeig, egy hónapig, egy hónapig vagyok jány, s egy hónapba vagyok legény.” Egy sajátos világról értesülünk, melyben az evilág/másvilág nem határolódik el, és melynek megtapasztalásáról számos vele egykorú falubelije vall. A létezésükről való bizonyágot a fizikailag észlelhető nyomokból nyerte. A teste különböző részein megjelenő lilás foltokat a szépasszonyok harapásának tulajdonítja: „Az megbüntet, én es paciltam, hogy megharapdos. A foghúsa is tetszett látni.”

Egy archaikus közösségben hasonló jelenségekre a közösség tagjai csupán saját diagnózisukra támaszkodhatnak. Olyan magyarázatot próbálnak keresni, mely feloldja a szorongást, és pszichikai úton megnyugváshoz vezet. Az adatközlővel azonos életkorúak gyakran álmatlansági gondokról panaszkodnak, ebből kifolyólag pedig alkalmuk nyílik a késő éjszakai órákban a falu zajait hallgatni. S. M. esetében egyedüllete, magánya hangsúlyosabbá teszi a félelmet, melyet az éjszaka történő eseményekhez való asszociálások kapcsán érez. Ismeretei, miszerint a hiedelemlények megnyilatkozása éjszakai időponthoz köthető, tovább fokozzák arról kialakult képzetét, hogy a kívülről érkező zörejek hiedelemlények mozgását követik. Az állatok által hallatott hangokat az állati alakot öltő szépasszonyok éjszakai tevékenységének nyilvánítja: „Őt meglátod dísznő képibe, menen, zurgat egy nagy láncat utána. [Éjszaka?] Há. Meglátod marha képibe es. Ők látszodnak, hogy akarnak, mert ők gonoszak...”

A tudás – amely lehet például a természetfeletti lényekbe vetett hit – birtoklásának előfeltétele az elsajátítás. A tanulási folyamat a szocializáció során a közvetlen vagy a tágabb környezet részéről érkező információk szelektálása útján konkretizálódik. A megismerés (információelsajátítás) nem közösségi szinten történik, ez individuális tevékenység, amelynek narratív formában való hagyományozása a kulturális tudás továbbítását és gyarapítását eredményezi.¹⁹ Ez a tudásanyag az ugyanazon kulturális közeg tagjai számára nem azonos módon tekinthető relevánsnak. Hiszen minden személy saját maga alakítja ki világfelfogását, melyet az egyén tapasztalatai függvényében modellál és oszt meg környezetével. Hasonló módon a moldvai falu lakosai számára abban az esetben válik relevánssá valamely természetfeletti lény, ha az egyéni szubjektív térfelében fizikai

nyomok által tapasztalja meg ennek közvetlenségét. Akár hangokat „hallat”, vagy esetleg harapás nyomait „láttatja”, már elegendő ahhoz, hogy a gazdag képzelőerővel rendelkező személyek a rendellenességekre fantáziadús magyarázatokat keressenek.

A falustársaktól hallott, de annál inkább a személyesen megtapasztalt nem evilági jelenségek magyarázatául szolgáló hiedelmek az archaikus társadalmakban szorosan összefonódnak a vallási képzetekkel. Az egyházi dogmarendszer és az azzal oppozícióban lévő népies vallási képzetek – sajátos módon – nem zárják ki egymást. Az egyének gondolkodásvilágának hasonló szinkronitását pontosan hiedelmek igazolják. A hiedelemalakok létezésének bizonyítéka a közösségben szájhagyomány útján átörökített, felhalmozott és állandóan gyarapodó narratív repertórium. Ezek a narratívumok azokat a ritka pillanatok rögzítik, amikor a mitikus világ megnyilatkozik a hétköznapok embere számára, s az általuk képviselt világban való részvétel érzését biztosítja a megtapasztalónak. A megnyilatkozások megnyitják a mitikus távlatot, mely az egyéni hit függvényében egészen változatos élményekhez vezethet.

A hitben való megmaradás fontos tényezője lehet az isteni megnyilatkozás valamely formája, illetve a transzcendens szféra személyes megtapasztalása. Az isteni csapástól való félelem is a hit gyakorlásának motiválójaként tekinthető; ugyanígy a hiedelemlények rontásától való állandósult óvakodás is a hozzájuk fűződő hit éltetője. A párhuzam a transzcendens lényekbe vetett hitet hivatott kiemelni, de szükséges a két elem közötti sarkalatos eltérést is felvillantani: különbség mutatkozik az isteni divináció pozitív mivoltából fakadóan, ezért a vallási meggyőződés nem egyszerűsödik le a transzcendenstől való félelemre, hanem ennek a ragaszkodás, a szeretet is komponense. S. M. a szépasszonyokra (vagy pontosabban az általa szépasszonyoknak nevezett lényekre) vonatkozó ismereteit a fentebb vázolt folyamat során egyre jobban interiorizálta, a szubjektív megtapasztalások révén pedig ezeket hitté minősítette. Öngazolásaként szolgáltak a végtagjain felfedezett elszíneződések (*harapások*), így tehát késztetést érzett a saját tapasztalatainak ismertetésére, azaz személyes élményeit megosztotta környezetével.

5. Az individuális tudás miként alkotja meg valamely csoport kulturális jellegzetességeit? A kulturális tudat hogyan épül be az egyén világfelfogásába?

A hiedelmek átörökítése az egymást követő generációk által megtermelt tudás és tapasztalat eredménye lehet. A közösségi tudat alapvető szegmense tehát

¹⁹ NIEDERMÜLLER Péter 1993, 51.

nem más, mint az egyéni megtapasztalás. Egyazon szituációban a hasonló viselkedésformák mögött szükségszerűen kell lennie valamiféle egyéni különbségektől független tudásnak.²⁰ Ennek bizonyítására válik jogosnak a második kérdés felvetése.

A hiedelemtudás makroszinten történő tagolódására egy lehetséges választ az az elképzelés adhat, miszerint a közösségi tudást minden egyén szelektíven kezeli és saját tapasztalatai függvényében aktivizálja. Az egymással interakcióban levő személyek – együttműködésük érdekében – a közösségi tudásból csak a számukra releváns szegmentumokat minősítik hiteles információknak. Az egyének eltérő tudáskészlete pontosan a kulturális tudás különböző módon való használatából fakad.

A hiedelemlény megismerésének egyik módja a szocializálódás során verbális úton szerzett információ. Ez azonban még nem elégséges ahhoz, hogy a transzcendens lény beépüljön az egyén hitvilágába. A szubjektív megtapasztalás teszi lehetővé a kulturális tudás egyéniesítését, valamint ezáltal saját memorátiának hagyományozási jogát.²¹ Az interiorizált képzetek továbbá az egyén norma- és értékrendszerét meghatározó vonatkoztatási csoport véleményeinek elismerése révén gyarapodnak. A csoporthatáson alapuló képzet valójában nem más, mint a kulturális tudat, amelyet a közösség minden tagja külön-külön is részesként él meg. S. M. közvetlen, de tágabb környezete is tanúsítani tudta a transzcendens és hétköznapi világ közti átjárhatóságot. Makroszintnek a falut, vagy adott esetben a szomszédos falvakat tekintve élénk hiedelemtudatról számolhatok be. Klézsén folytatott terepmunkám során tapasztalhattam, hogy S. M.-mel egykorú személyek rendelkeztek a szépasszonyokra vonatkozó ismertekkel. Rákérdezés során ugyan szükséztlenül, de felsorolták a hiedelemlény jellemző rontó cselekedeteit. A kommunikációt általában a róluk való beszélgetés tilalmára hivatkozva zárták, tehát az elhatárolódás révén e személyek bizonyosságot tettek a szépasszony képzetkörébe vetett hitükről. Bosnyák Sándor közlésében egy olyan narratívát olvashatunk, amely tartalmilag azonos az adatközlőm által ismertett élménytörténetekkel. Az 1900-as születésű (klézsői) Habari Péter által elmondott – szépasszonyoknak tulajdonított – formula pedig részletekben megegyezik S. M. közlésével.²² Szűkítve a kört, s csak a szomszédosági kapcsolatokat vizsgálva, megállapítható, hogy a szóban forgó személyek esetében az

általánosnál is gazdagabb az egyes hiedelemlényekhez fűződő tudás és elmélyültebb a beléjük vetett hit.

S. M. átlagon felüli hiedelemtudása egyrészt közvetlen környezetének tulajdonítható. A szomszédságban már fiatal korában közismertek voltak a szépasszonyok történetei. Ezt elmélyültebbé tette a róluk szóló, szűk körben való beszélgetés, amely eredményeként S. M. is közvetlenül részesült a kollektív tudásból. Lőrinc Luca szomszédasszonya például széleskörű ismeretekkel rendelkezett, így a többszöri bizalmas beszélgetésükből S. M. az előidéző, az elhárító és védekező praktikákról is tudomást szerzett:²³ „*De azt mondta volt nekem Luca néni mikor élt [...] Én nem csántam meg ezt. Luca megcsánta, ő tudta. Úgy reménykedtek, nehogy valakinek kiszólja, nehogy valakinek kiszólja. Luca csánta, ő tudta. [Itt lakott a faluban?] Luca itt a szomszédba, Lőrinc Luca.*” Bevallása szerint a testvére is közvetlen észlelője, megtapasztalója volt a másvilági lények tevékenységének: „*Igen, nekem mondta, a testvéremnek, többet nem mondta senkinek. Ő mondta a szájával.*” Nem csak szomszédok, testvérek között képezték ezen lények a beszélgetés tárgyát, a falubeliek egymás között megosztották tapasztalataikat: „*Azt mondta egy öregasszony nekem, suralj meg foghagymáva, azt mandta.*”

Abban az esetben, ha a környezet és a kollektív tudás nem nyújt magyarázatot, a közösségek tagjai a krízishelyzetek áthidalása érdekében sokszor egyéni interpretációkra kényszerülnek. A félelem, a szorongás magyarázatot követel. Hasonló körülmények aktiválják a hiedelemrepertóriumot, s normatív magyarázat híján újabb feszültségoldó értelmezéseket fogadhatnak el hitelesként. Krízishelyzetben tehát újabb hiedelemlények épülhetnek be a személy hitvilágába, vagy esetleg egy meghatározó lény személye köré addig nem birtokolt képzetek társulhatnak. Ez utóbbi jelenség látszik kirajzolódni adatközlőm esetében is, hiszen az idegen történeteket nem újabb lényeknek tulajdonította, hanem a szépasszonyok személyét a boszorkány, tündér, lidérc, ördög jellemzőivel egészíti ki.

Az egyén életében a hiedelmeknek jól meghatározott szerepe van. E képzetek újratermelése és hagyományozódása valójában mikroszinten történik, s a kinyilatkoztatott egyéni reprezentációk rendszerbe szerveződése hozza létre a közösségi tudást. A személyes történetekben rendszeresen előforduló speciális jelenségek, cselekedetek tipizált megfogalmazásával az adott képzetek univerzálódása következik be.²⁴

²⁰ NIEDERMÜLLER Péter 1993, 51.

²¹ GRAF Orsolya 2001, 24.

²² „Krestyénászka ne lenne, s ábremászka, ne legyen, Világ mi-hink lenne.” BOSNYÁK Sándor 1980, 112. Az adatközlőm pedig a következő módon fogalmazta meg: „*Ha az ávrémászka és kréztinyászka ne lenne, Világ a miénk lenne.*”

²³ Lőrinc Györgyné Hodorog Luca szomszédasszonya a róla készült monográfiában több hiedelemlényről szóló történetet ismertetett, de S. M.-mel folytatott számtalan beszélgetésükből kitűnik, hogy a közölt anyag hiedelemrepertoárjának csupán töredékét képezte.

²⁴ Vö. FEJŐS Zoltán 1985, 80.

Miután S. M. a narratívumokból megismert lényeket életterében is megtapasztalta, cselekedeteiket igaztörténetek formájában ismertette, a közvetlen környezetével verbális úton mindezt megosztotta, közösségi tudásból táplálkozó, egyéni élményekkel is igazolt hitét visszacsatolta a közösségi tudatba. Ha az egyén megfelelő előadói hajlammal rendelkezik, egyben a történetek hagyományozásának lehetősége is megnyílik számára. Az átörökítés folyamata tehát alulról épülő mechanizmusként funkcionál, mely során a mozaikszerűen egymás mellett létező egyéni információkból kikristályosodik a közösségi tudás. Megmarad ugyanakkor a közösség tagjai számára a norma alóli kilépés lehetősége, azzal a feltétellel, hogy az illetőt deviáns személyként stigmatizálja.

6. Miként reprezentálódik a(z egyéni) tudás?

A kérdés megválaszolásakor nem a csoporton belüli, hanem a közösségtől idegen személy irányába terjesztett reprezentációt tekintem a vizsgálat tárgyának.²⁵ Pontosabban azt, hogy a mélyinterjú módszerrel rögzített három narratívumból miként szerezhetünk tudomást az egyén hiedelemtudásáról.

S. M. hiedelmekkel kapcsolatos tudásanyagát epikus keretekbe foglalva ismertette. Az átadás élménytörténetek formájában valósult meg, közvetett módon, narratívákba szervezve szerezhettem tudomást hiedelmeiről, így nyelvi reprezentációról beszélhetünk. Ennek értelmében a kulturális tudás olyan kategóriákon keresztül reprezentálódik, amelyek a nyelvben és a gondolkodási folyamatokban levő logikai struktúrákat tükrözik vissza.²⁶

Az elemzés alapját képező szépasszonyokról szóló szövegkorpusz nyilván nem fedi adatközlőm teljes hiedelemtudását, és arról sem tesz bizonyosságot, hogy más hiedelemlények is részesei a transzcendens szféráról alkotott világszemléletének. Hiedelemrepertóriumma ennél sokkal tágabb, ezért helyenként utalás szintjén más lényekről is említést teszek. S. M. közléseiből úgy tűnik, hogy hiedelemtudását – és álmatlan éjszakáin átélt félelmeit – olyan démoni alakok dominálják, amelyekre ő gyűjtőfogalomként a *szépasszony* megnevezést alkalmazza.

Narratívumában a személyes élmény bemutatására tevődik a hangsúly. Személyes tapasztalatairól szóló beszámolója spontán módon történt, beszélgetőtársnak tekintve a gyűjtőt, mindvégig tudása átadására koncentrálva. Egyetlen esetben sem meggyőző szándékkal hangzottak el narratívumai, hanem a kérdésekre választ adva hiedelemrepertóriumának szépasszonyokra vonatkozó szegmentumát ismertette.

Annak függvényében, hogy mi jelenti számára a tudott és igazolt, valamint tudott és be nem igazolt jelenségeket, előadásmódjában kétféle magatartásformát különít el. Ennek nyomatékosítása végett megemlítem a szövegek műfaji sajátosságait is. Léteznek olyan – általa meg nem tapasztalt – cselekedetek, melyeket teljes felelősséggel valóságosaknak tart. Ezeket az „*ők mondták*” formulával vezeti fel, tehát az éppen evilági formát öltő szépasszonyok vallomásai sorolhatók ebbe a körbe: „*Ők úgy mondták, szépasszonyok mondták.*” „*Én hallottam így, de nem láttam. De vannak fiam, vannak, ma is vannak, elég.*” „*Úgy mondta. [Ezt bevallotta magának?] Igen, nekem mondta, a testvéremnek, többet nem mondta senkinek. Ő mondta a szájával.*” Az igaznak hitt és beigazolt eseményekből kitűnik a részletekre való figyelés, amely a többszöri mesélés lehetőségéről tanúskodik. Ezek a szövegrészletek hanghordozásukban is eltérnek a többitől: halkabban, meggyőződéssel adja elő őket. Az ilyen jellegű közlés a befogadó irányába terjesztett tanácsadásként fogható fel, hiszen olyan eseménysorozatok összegzője, melyek hitelessége az adatközlő számára megkérdőjelezhetetlen. Ezen szövegeket memorátoknak lehet tekinteni, amelyekre jellemző a szubjektív tapasztalatszerzés és a hozzájuk fűződő hit.

Ha a hiedelemre vonatkozó ismeretek passzívak, azaz nem határozzák meg az egyén életszervezési stratégiáját, akkor ezektől való elhatárolódás figyelhető meg. A tehén tejének elapasztását S. M. nem sorolja a szépasszonyok hatáskörébe (inkább boszorkányi tettnek minősíti); tudomása van róla, azonban igazságértékéről nincs meggyőződve: „*Nem tudom, mit csinál, azt nem bírom megmondani. Hallottam még azt is, de nem láttam, hogy csánnak kecskét fából. S akkó ott felteszi mit csánt, mit nem a hiúba. S akkó ott fej tejet. De nem tudom, nem láttam, csak hallottam én es, s mondom nektek, hogy én es csak hallottam. Hogy attó fej tejet, én nem tudom.*” Megfelelő mélységű hit és elegendő információ hiányában ettől a tudásanyagtól elhatárolja magát, a csodás lények és események világgépén kívüliek, így csupán mint nem bizonyított létezésű kulturális információkat közli. Ezek a szövegek a hiedelemmondák jellegzetességeit hordozzák.

A szépasszonyok aktivitásai S. M. memorátaiban leginkább a boszorkányok tevékenységével hozhatóak kapcsolatba. Olyan rontó tevékenységet, valamint védekező gesztusokat ismertet, melyek a boszorkány hiedelemkörében is jelen vannak. Félelme részben meggátolja a róluk való beszélgetést, hiszen tetteik elmondásával megjelenésüket provokálhatja. Ennek elkerülése végett nem halasztja többször elismételni az elhárító formulát: „*kő filikbe, vasbot a seggikbe!*”

²⁵ Ez alatt a kifejezés (pl. a gyűjtő irányába) felmutatott reprezentációt értem.

²⁶ Vö. NIEDERMÜLLER Péter 1993, 53.

A hiedelemlényhez fűződő aktív tudásának az a képzet az éltetője, mely szerint az utcában jelenleg is olyan személyek élnek, akik éjszaka szépasszonnyá változhatnak. Nézetek szerint ezeknek a szomszédoknak megadatott a két világ közti átjárás lehetősége. Azokban a szituációkban, amikor megszokott életvitelt követnek (nappal), egyes falustársaiknak felfedhetik kilétüket, sőt panasz formájában vallomást tehetnek az éjszakai történésekről. A hiedelemlények hétköznapi emberrel való asszociálása S. M. sajátos világfelfogásáról tanúskodik, s kettős értelmezésre enged következtetni. Egyrészt a hiedelemlény boszorkánysodási folyamatával magyarázható; másrészt pedig az asszociálás e lények legitimálására szolgál. Azáltal, hogy a falu „természetes” lakóiként említi őket, akik a közösség viseletét hordják, nyelvét beszélik, egyúttal a létezésük felőli kétségeket igyekeznek eloszlatni: „Bernicekbe, szépen papucsba, bundába, kerpába. [Úgy járnak, mint az itteni asszonyok, más öltözetük nincs?] Nem, nem, ilyen félek, mint mi. [Ezek szépek?] Úgy híják, szépasszonyok. Egy akármilyen, mind akárki.” „Szépen fatába, kerpába mint régen, szépen.” Napközben a többi lakóhoz hasonló életformát folytatnak, éjszakai tevékenységük pedig már a transzcendens szférába sorolható. Az általa ismert, név szerint is megemlített szépasszonyok mind idősebb, férj nélküli nők, akiket a közösség deviáns személyekként jelenít meg.

S. M. rontástól való félelme miatt nem alkalmazta a szomszédasszonytól tanult eljárásokat, amelyek kilétüket felfedné, ennek ellenére ismeri őket, sőt a témával kapcsolatosan párbeszédet is folytatott ezekkel az asszonyokkal. Nézetek szerint őket így teremtették, kettősségükről nem tehetnek. Szépasszonnyá válásuk egyedüli feltételeként csupán a rossz órában való születést ismeri. „Meggzületik [...] Ők születtek mind rendje. Úgy adja az Isten. Vannak órák, s ha abba az órába születik. [Melyek azok az órák?] Nem tudom megmondani, mert hét óra van.” Az anya már a születés pillanatától tud lánygyereke ambivalens voltáról, azonban ezt nem szabad senki tudomására hoznia. Predesztináltságukból adódóan az adatközlő felmenti őket tetteik felelőssége alól: „Úgy adta őket az Isten. Úgy teremtette, azt ő sem szereti, nem örvendí.”

Minden közösség életterében megvannak azok a térszíni formák, melyek mitikus képzetek szintérréül szolgálnak. Hiedelemfunkcióval rendelkező térelemként a perifériát, a térválasztó/teret tagoló vonalakat tekintjük.²⁷ S. M. hiedelemkoncepciójában ugyanezek a térszíni formák képezik a szépasszonyok akcióterét. Lakóháza térbeli elhelyezkedése miatt predesztinált a másik világ lényével való

találkozásra. A falut átszelő patak bal partján elterülő telektől néhány lépésre van egy híd, valamint az út túloldalán, közvetlenül a házzal szemben a téren egy kút található. A látszólag figyelmet sem érdemlő elemeknek gondolkodásában mégis fontos szerep jut. A szakirodalom által a transzformációs képességekkel rendelkező lények aktivitási területeként ismert térszíni formák az adatközlő hiedelemtudatában is megtalálhatók. Már a szomszédos patak eredését is mitikusan távoli helyhez köti, amelynek nem mellékesen köze van a szépasszonyokhoz, mi több, véleménye szerint a patak a szépasszonyok tevékenységének legfőbb helyszíne: „Oda fennünet, van küjjül oda fenn három nagy mart. S akkó e három martból jó három patak. Jó ki földbő forrás. S ezek onnét jönnek...” A hiedelemlény aktív tevékenységét továbbá a ház előtti keresztút is legitimálja. Egyedül a kúttal kapcsolatosan nincsenek pontos ismeretei, azonban állítása szerint nem kizárt, hogy az éjszakai lánccsörömpölést a lények általi vízmerítésnek lehetne tulajdonítani: „Nem tudom, onnan merítenek, ők zergekik.”

A történetekkel való szoros együttéléstől tanúskodik az, hogy megtaláljuk bennük a szépasszonyokkal való kapcsolatba kerülést, a tőlük való védekezést, s a mindezek elkerülésére utaló mozzanatokot is. Elmondása alapján a szépasszonyok és a világi ember találkozásának három módja különíthető el:

a.) az éjszaka sötétjében, a gonosz járásának időszakában az egyén idegen térbeni²⁸ tartózkodása magában rejti a konfrontáció lehetőségét;

b.) a szépasszonyokról való beszélgetés is a találkozás előidézésének egyik módja;

c.) elkülöníthető még egy találkozást eredményező lehetőség, éspedig a húsvéti mise alkalmával a kilétük felőli érdeklődés által kiváltott rontás: „Ha elménsz a misére húsít napján, tégyetsz ide (mellre, a ruha alá) egy új kalánt. Luca tanított vót, Lörinc Luca. Bétesze egy új kalánt ide, s azt kihallgatad ott. Mikó kimenté a templombó, aszonta Luca: nézz, hogy mennek hozzád, mikó kiménsz a templombó, hogy vajon nehogy megmondj valakinek. De megkínáznak csúful.”

A rontást okozó lényekkel való találkozás elkerülésére, vagy a már bekövetkezett rontás megszüntetésére többféle módszert ismer. A falu lakosai által gyakorolt preventív és elhárító praktikák a szépasszonyok ellen ugyanazok, mint a boszorkányok esetében. Tehát a két démonikus lény között nem vonható éles határ, alakjuk megrajzolásakor számos közös tényezőre lehet figyelni, akárcsak a tőlük való védekezési cselekedetekben.

a.) A célkiindulású eljárások kategóriájában a kritikus helyzeteket megelőző módszerek vannak

²⁷ PÓCS Éva 1986, 177.

²⁸ Uő 1983, 177–178. Idegen térnek bizonyulnak azok a té-

színi formák, amelyek a közösség felfogása szerint egy adott időpontban nem látogathatók.

jelen.²⁹ E preventív technikák két típusba sorolhatók: szómágia és növények használata. A szavakkal való rontáselhárítás módozataként egy vulgáris szöveg – „*kő filikbe, vasbot a seggikbe*” – többszöri hangoztatását ismeri. A növényekkel való elhárítás módszerei közül az *ávrémászká* és *kréstinyeászká* nevezetű, a kertjében is megtalálható, lényegében két megnevezéssel illetett gyomnövény párna alá helyezését ítéli sikeresnek: „*s akkor azt még teszem bé a fejem alá is. Attól ők őrizkednek. Mert azt mondták: ha az ávrémászká és kréstinyeászká ne lenne, világ a miénk lenne.*” A növény használata arra enged következtetni, hogy hiedelemképzetei mélyen gyökereztek, hiszen mind a román, mind pedig a magyar néphitben ezt a növényfajtát (latinul: *Gratiola officinalis*; magyarul csikorgófü) démonikus lények rontása ellen használták.³⁰

b.) A szituáció-kiindulású eljárások közül a krízishelyzetben véghezvitt védekező technikákat találjuk meg a szövegekben. Az előzőhöz hasonlóan ugyancsak szómágiával és a speciális növény használatával érhető el hatás. Egyrészt liturgikus szöveg, imádság³¹: „*én nem paciltam, mert én imádkoztam minden este, s akkor nem jönnek ide*”; másfelől pedig a harapás helyének fokhagymával történő dörzsölése biztosít védelmet: „*mikó talál egy harapást, így tetszik a foga húsa is. Surald meg jól, jól fokhagymával, s többet nem. Fokhagymátó futnak.*”

A hiedelemlényekkel való permanens „együttélésről” az elhárító és védekező eljárások pontos ismerete tanúskodik. A fokozott óvatosságot bizonyítja az is, hogy beszerezte és kertjében termesztte az elhárításra alkalmas növényt. Bár a találkozás teljesen esetlegesen is bekövetkezhet, az elkerülésére tett kísérletek – aktivitási területük és idejük tiszteletben tartása, a róluk való beszéd megtagadása – csökkentik a kockázatot.

A szépasszonyokra vonatkozó tapasztalathoz hasonló intenzitásúak az elásott kincessel kapcsolatos élményei. Ennek indoklása az lehet, hogy ilyen jellegű történésekre és magyarázataira szomszédasszonya révén állandó visszaigazolást talált. Akárcsak a szépasszonyok tevékenységének megtapasztalása, ez a jelen-

ség is mind fiatalabb, mind idősebb korában valóságos észlelés volt számára.³² A többi hiedelemlény csupán rákérdezés útján válik a beszélgetés szereplőjévé a kérdésre szorítókozó rövid bemutatásukkal.

Egyes hiedelemlények tevékenységével kapcsolatba hozható fényjelenségeket egy fiatalabb klézsei adatközlő ésszerű magyarázatokkal próbálta lefedni.³³ S. M. világfelfogásában azonban nincs szükség ilyen típusú racionalitásra. Egész hiedelemtudása a szépasszony alakja köré szerveződik, mégis meglepő, hogy két év elteltével (2000–2002) már nem emlékezett pontosan a *gonosz napokra*: „*Há csak két nap. Szerda, s péntek*” (2000) „*Én úgy tudom, lehet szerdán, vaj kedden, vaj szerdán, pénteken tudom, igen. Igen, kedden s pénteken, vagy szerdán s pénteken.*” (2002) A harmadik beszélgetési alkalommal ugyanaz a bizonytalanság figyelhető meg az említett napokhoz fűződő tudásában: a péntekre biztosan emlékszik, de nincs meggyőződve a keddi és szerdai napok helyességéről. „*Tudjad: ne beszélj szerdán vagy kedden, de pénteken précsisz (biztosan) ne beszélj.*” (2003) Ez azonban nem a hiedelemlényhez fűződő tudása leépülését jelzi, hanem azt, hogy a róluk való beszéléssel kapcsolatos tiltást heti két alkalomról három napra terjesztette ki – azaz szinte semmilyen körülmények között nem tartja tanácsosnak ezekről a lényekről beszélni.

7. Összegzés

A három gyűjtési alkalom mellett még számos esetben folytattam beszélgetést az adatközlővel. Az élettörténetekből megismert rövid periódus nem teszi lehetővé, hogy teljes hitéletére vonatkozó következtetéseket tegyek, de alkalmam adódott hitében gyökerezett tudásának egy olyan részét rögzíteni, amelynek legfőbb jellemzője egy diffúz hiedelemképzet. Egyetlen lény köré csoportosított számos démonikus alak jellemzői szerteágazó tulajdonságokkal felruházott hiedelemlényt kreálnak. S. M. pedig ezen komplex hiedelemalak aktivitásával igyekszik magyarázni minden olyan történést, amely kívül esik a hétköznapi racionalitásának határain.

Ami domináns, s ami mindhárom szöveg magvat képezi, olyan tudás reprezentációja, amely eddigi

²⁹ GRAF Orsolya 2001, 27–28.

³⁰ A fehér vagy piros virágú évelő csikorgófü életterétül a mocsaras, szikes talaj szolgá. A népnyelvben ma is ismerik a kegyelemfű, istenharagja, istenkegyelme neveken, amelyeket a középkori latin nevekre lehet visszavezetni: gratia Dei (istenkegyelme), herba angelica (angyalfü), herba bona (jó fü), herba diabolica (ördögi fü). A középkori értelmezés szerint a csikorgófü a rossz szellem, a rontás, a kárhozat jelképe, valószínűleg azért, mert termőhelyét a gonosz szellemek lakóhelyének tartották. (Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Csikorgófü>) A román néphit szerint az álmában megrontott gyereket füstölték meg ezzel a növényvel,

de hatékonyak bizonyult az átok és a ráolvasás feloldásában is. Lásd BUTURĂ, Valer 1979, 34.

³¹ Gyimesfelsőlokon az éjszaka érzett nyomás esetén vallási cselekedet végrehajtásával szabadulhat meg az egyén a szépasszonyoktól: ez úgy valósulhat meg, ha az áldozat nyelvét keresztet vet, vagy pedig ha a kezével vet keresztet. SALLÓ Szilárd 2007, 6.

³² Az utolsó interjú időpontjától számítva legutóbb négy éve láttott kigyulladni kincset.

³³ A hegyen éjszaka látszó fényt nagyobb víztócsa által visszatükrözött holdfénynek tulajdonította.

élete során végigkövette. A szépasszonyhoz fűződő hit életstratégiája alakításában fontos szerepet tölt be. Világfelfogása szerves komponenseként látszólag nem befolyásolja a kanonizált, dogmák által szabályozott vallásgyakorlását. Az általunk hiedelemnek nevezett tudása/hite krízishelyzetekben értelmezési keretet biztosít, s cselekvési, megoldási stratégiák forrásaként szolgál. Annak ellenére, hogy egyre kevesebben számolnak be a mitikus alakokkal való találkozásairól, S. M. egyedülléte csak tovább fokozza a hiedelemalakokhoz fűződő képzetek aktiválását, számos történést magyarázatában csak ön-maga értelmezéseire szorítkozik.

A reprezentációk által létrehozott világ tagjaiként az egyének biztosítják a belső termelődési folyamatot. Amit a reprezentációs részletekkel azonban nem tudunk megragadni, az kívül esik az elképzelhetőségen, s ezáltal a hozzá fűződő hit sem alakulhat ki.

S. M. hiedelmei is hasonló sémára épülnek. Amit a falu kollektív tudásából merített, nem egyezik meg teljes mértékben saját világképével (hitével). Mivel számára nem adatott alkalom például a tejelvétel módjának megtapasztalására, ezt csupán formális tudásnak tekintti, melyet hozzánk hasonlóan hiedelemnek minősít. Világosan elkülönül tehát gondolkodásában a hiedelemlényekről való tudás, valamint a hozzájuk fűződő hit.

Terestényi Tamás szerint tudni valamit annyit jelent, mint hinni valamiben, evidenciával rendelkezni arra vonatkozóan.³⁴ S. M. hiedelemtudásának kialakulása e kijelentés átfogalmazása révén érthető meg. Adatközlőm hite a megszerzett tudás beigazolására épül. A közölt reprezentációk, melyek hiedelmeit teszki nyilvánvalóvá, saját szubjektív világát alkotják, az adott objektív világnak egy olyan lehetséges verzióját, melyet hitelesnek, adekvátnak fogad el.

Miklós Zoltán – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely; mikloszoli@yahoo.com

Függelék

I. Még a fogahúsa is tetszik, hol megharapatt. Jaj úgy féltém. Akkó azt, azt mondta egy öregasszony nekem, surajam meg foghagy máva azt mandta. Megfogtam suralni foghagy mával, most többet nem. De jár, vannak asszonyok, jól beszél így veled, s nem is tudod. Érted? Vannak, doamne iartă-mă ('Istenem bocsáss meg'), farkik van. Há, menjen pusztára! [Itt a faluban is vannak ilyenek?] Van, de nem tudjuk kicsoda. Nem lehet tudni. [Nem lehet meglesni Szent György-napján?] Nem Szent György-napján, húsit napján. Ha elménsz a misére húsit napján, tégyetsz ide egy új kalánt. Luca tanított vót, Lőrincz Luca. Bétesze egy új kalánt ide, s azt kihallgatad ott. Mikó kimenté a templombó, aszonta Luca: nézz, hogy mennek hozzád, mikó kimensz a templombó, hogy vajon ne hogy megmondj valakinek. De megkínaznak csúful. Én nem. Az Isten vigye pusztára! Úgy adta őket az Isten. Úgy teremtette, azt ő sem szereti, nem örvendi. De tudod mikó nekik uljan idejek van, akkó mosogatnak a patakba, sújkalnak. Mennek az útan, uhogatnak. [Ezt éjszaka szokták csinálni?] Éljen. Úgy tizenegy s fél, egykor túl, ebbe az igen csendbe, ebbe az igen csendbe, tudod-e? Nem, nem jó matatni, vannak rossz órák. [Bármikor?] Há csak két nap. Szerda, s péntek. Aztán, mikó beszélünk s elfelejtsük mondjuk: kö filikbe, vasbot a seggikbe. [Ezt kell mondani?] Hogy ne hallják. Érted. Mert hall mindent. Én félek. Magamra es magam lakok.

A szöveg rögzítésének ideje: 2000 április

II. Ma nem lehet beszélni, ma kedd. [Mit mondanak ilyenkor?] Kö filikbe, vasbot a seggikbe. S az megbüntet, én es paciltam, hogy megharapdas. A foghúsa is tetszett látni. Ha rosszat akarsz csánni, ő hallja. Érted-e? Ő hallja. Oda kijel mennek, csántanak, most is van elég ilyen, vannak. [Ezeket lehet tudni, kik?] Én nem láttam, ne menj kü az ajtón, mikó beszűrkiül. Nem menek. Mennek a patakba mosogatni. Csántanak a keresztes utakba. Ezekről kell félni. Lehet beszélges vele, te nem tudod kivel beszélgetsz. Ő csán mit akar, de tudod, hogy lehet kileleni? Lehet lelmi meg egy új fakalánt vesz, húsit regvelén béteszed ide [hóna alá], ebbe a feledbe, erre

Luca tanított. Elménsz a templomba, te ha aztat tartod, ott tartod azt úgy, ne mozduljon meg, mikó kijöttél templomból, akkó azt mondta Luca, nézd meg, hogy futnak hozzád, ne hogy megmond valakinek, ne hogy megmond valakinek, hogy én milyen vagyok. Én nem csántam soha, nekem nem... ott tartja az Isten úgy. [Elveszik a tehénnek a tejét?] Van uljan, ki elveszi. Van itt a faluban is, van uljan. Elveszi a marhécskának a tejét, úgy hávag a marhécska, úgy hávag. S akkó csak ad uljan sárig... S elhalálod csapni a marhát menjen, a kapujába menen. Van ma is ilyen, van, van, van. [Otthon feji a szégen a tejet?] Nem tudom mit csinál, azt nem bírom megmondani. Hallottam még azt is, de nem láttam, hogy csánnak kecskét fából. S akkó ott felteszi mit csánt, mit nem a biuba. S akkó ott fej tejet. De nem tudom, nem láttam, csak hallottam én es, s mondom nektek, hogy én es csak hallottam. Hogy attó fej tejet, én nem tudom. [A lovakat megkínózzák a szépasszonyok az istállóban?] Úgy meg kinnózzák a lovécskát, mennek vele lúhátón, s megkinnózzák. Járnak felült lúhátón, huva mennek, mit csánnak? [Kell tenni egy tükröt az istállóba?] Fokhagy mával. Nekem hul megharapdálta, megsuraltam fokhagy mával jul, jul, jul. Kettő-háromszor, s akkó többet nem még láttam harapást. De örözködöm, nem beszélek, félek. Rosszak ezek, ezek rosszak. [Milyen napokon járnak?] Én úgy tudom, lehet szeredán, vaj kedden, vaj szeredán, pénteken tudom igen. Igen, kedden s pénteken, vagy szerdán s pénteken. Járnak élyenbe. Nem akármikor élyen, ilyen tizenkettőkor s fél, elő kettőkorig s fél. [Nappal mit szoktak csinálni?] Nem ismerem, nem tudom. [Mibe vannak öltözve?] Bernicekbe, szépen papucsba, bundába, kerpába. [Úgy járnak, mint az itteni asszonyok, más öltözetjük nincs?] Nem, nem, ilyen félek, mint mi. [Ezek szépek?] Úgy híják, szépasszonyok. Egy akármilyen, mind akárki. Nem tudódik a világ közül, csak... meglehet némulj, meg lehet némulj, el lehet paralizálódj, hogy mondjam én? Hogy többet ne tudj mozogni. Kö filikbe, vasbot a seggikbe, hogy ne hallják, mit beszélünk. [Hogy lehet védekezni tőlük, hogy ne harapjanak meg?] Megsúrolod fokhagy mával. Mikó talál egy harapást, így tetszik a foga húsa is.

³⁴ TERESTÉNYI Tamás 1992, 17.

Súrald meg jól, jól fohagymával, s többet nem. Fohagymától futnak. S van egy féle dudócska, kibútt egy kicsit, ávrémászká, azt tesszük bé fejünk alá. Ávrémászká. Aszongya, ávrémászká, s krésztinyeászká ne lenne, világ es... Van egy féle dudó, de ugyan tiszta helyet szereti, melyik kutyá el talál menni, azt... mingyel menen el, menen el onnan. [Nincs itt a környéken?] Dudo olyan? Vagyon nekem is, van a kertbe, de még nem bútt ki.

A szöveg rögzítésének ideje: 2002 márciusa

III. Kell őrizkedni, én paciltam úgy, hogy megbeszéltem őket, s akkor haragudnak meg. Még tudod a foga húsa es tetszik, foga is hova bétesz. S akkor suroltam meg fohagymával, s akkor aztán még eltávozik egy kicsit. Azok csúfak, de vannak ma is uljanak. [Most is?] Vannak. Azt mondta nekem egy, vaj egy kicsi ljány forma, aszongya: egy hónapig vagyok legény, s egy hónapig vagyok ljány. Nem hazudozok. Nem mondtam semmit én. Gondoltam magamban én jó, hogy kiszalasztottad, hogy őrizkedjek tőle. Kell félni az uljanaktól, tudad? Ők éjszakába mennek fiam. Tizenkettő s fél, tizenegy s fél. Tizenketőkor az ők órájuk. S mind a keresztes utakban vannak. Mikor úgy, hogy ne félj, nem matatak sötétbe, me én félek, de még látták meg, készülnek fel s táncolnak. Érted-e? Mosogatnak a patakba, súlykolnak. [Itt láttam folyik el egy patak. itt ebben a patakban?] Ebbe es, hul ők megkapják a helyüket, itt es igen, kodorodóba, igen. Ez tudod honnét jő ez a patak? Oda fennünet, van küjül oda fenn három nagy mart. S akkó e három martból jő három patak. Jő ki fődbő forrás. S ezek onnét jönnek, de tudad mekkora vót? Elvitte a házamat es, akkora. Elvitte kereteimet, aztán megsegültek. A szépasszonyok csúfak fiam, de férfiak nincsenek. De asszonyok vannak fiam asszonyok vannak. Rossz asszonyok vannak, há, há. [Hol járnak, a keresztes útba?] A keresztes útba járnak, ők járnak mindenütt. De nekik van helyük úgy. Őt meglátod disznó képibe, menen zurgat egy nagy láncat utánna. [Éjszaka?] Há. Meglátad marha képibe es. Ők látszodnak, hogy akarnak, mert ők gonoszak fiam. Érted-e? S akkor ők látszodnak, hogy akarnak. De műk őrizkedünk. Ha vetsz keresztet mingyert el van telve, többet nem látod. [...] Azok sokmindent tudnak. [Nappal nem járnak?] Nem, nappal nem. Ők éjadba csak, csendbe, csendbe. De mennek fiam, sokat csánnak. Megkínaznak. [Hogy kínoznak meg?] Éjen álmodba. Azt gondolat álmodod. Há, csánnak. [Pacilt Magdó néni is?] Én nem paciltam, mert én imádkoztam minden este, s akkor nem jönnek ide. De haragosságokat, ilyeneket viseltem elegendőr. A foga húsa is tetszik. Paciltam eleget. [Ha békeni fohagymával, akkor elmúlik?] Fohagymáva, eltelik mindgyá. Ha megsuralad, akkor holnap nincsen. Fohagymától futnak. S nekem van egy féle dudóm a kertbe, attól es futnak: krésztinyeászká es ávrémászká dudócskák. S akkor azt még teszem bé a fejem alá is. Attól, ők őrizkednek. Mert azt mondták: ha az ávrémászká es krésztinyeászká ne lenne, világ a miénk lenne. Ők úgy mondták, szépasszonyok mondták. S aztán kell őrizkedni, csúfak. De nem tudod melyikek. [Nem lehet kilelni?] Nem tudod asszony, ljány, nem tudod. De azt mondta volt nekem Luca néni mikor élt: az új kalánt, új fakalánt húsvétba, amikor méssz misére szúrd bé ide hunyad alá, s akkor

mind meglátod melyikek azok. De azok megharaguszna, akkor lehet megölnek. Én nem csántam meg ezt. Luca megcsánta, ő tudta. Úgy reménykedtek nehogy valakinek kiszólja, nehogy valakinek kiszólja. Há. Nekem úgy mondta, hogy jobb kéz felől. Mikor kitött a mise, akkor azt mondta, mind futnak hozzád. [Luca így csánta?] Luca csánta, ő tudta. [Itt lakott a faluban?] Luca itt a szomszédba, Lőrinc Luca. [Most él?] Nem, meghalt Magyarországon. [A szépasszonyok mikor harapdálták meg magát fiatal korába?] Nem, még idefelé es, fiatal koromba es, idefelé es. Mikor én most beszélem őt mondom: kő filibe, vasbot a seggibe! Hogy nem máj hallják. Érted-e? Én most ha beszélném, most nem mert ma szent vasárnap, ma nem. Ha meghallja egész éjen megkínoz. Érted-e? Ők haraguszna. [A szépasszonyok nem hálnak meg?] Meghálnak ők es, úgy vannak mint mi. De nem tetszi, nem tetszik, nekik, szégyellem mondjam meg... van hosszú farkik. Azt nem látod, me az bégyül. Az akkor menen ki, mikor ők mennek. Érted-e? Azt tudja az anyja, melyik növeli, a nem mondja meg senkinek. Én hallotam így, de nem láttam. De vannak fiam, vannak, ma is vannak, elég. [Nem tetszik meg, hogy kik itt a faluból?] Hiába mondom meg hiába mondom meg, mert ha nem láttam, én is nem vagyok biztos, szigur ('biztos'), hogy úgy-e. [De úgy sejtí, hogy ki lenne.] Há hogyne. Van egy ljány [...], ide fe egy öreg ljány. Aztán még van itt elé a szomszédokná... még vannak egy néhányan. De nem lehet beszélni, megölnek fiam, magamra vagyok s megölnek. Itt fenn van [...], öregljány. Aszonta, nem csak nekem mondta, nénimnek is: vagyok egy esztendeig, egy hónapig, egy hónapig vagyok ljány, s egy hónapba vagyok legény. Úgy mondta. [Ezt bévallotta magának?] Igen nekem mondta, a testvéremnek, többet nem mondta senkinek. Ő mondta a szájjával. Kell őrizkedjete, tüteket is megkínoz. Ma szent vasárnap, ma szentilék ünnepe. [Vasárnap nem járnak?] Nem. Ő hallja meg szerdán s pénteken, vagy kedden s pénteken, de pénteken précsisz ('biztosan'). Vannak ilyenek, vannak. Ezek a gonosz napok. [Hogy lesz valaki szépasszony?] Megszületik [...] Ők születtek mind rendje. Úgy adja az Isten. Vannak órák, s ha abba az órába születtek. [Melyek azok az órák?] Nem tudom megmondani, mert bét óra van. Ha születtél abba az órába, mikor Júdás felakasztotta magát, akkor te úgy halsz meg felakasztva magad. Ha béestél a vízbe, de exemplu (például) úgy van neked a vízbe bééss, akkó oda méssz. [...] Én sem tudom milyen órákba, te sem tudod. Lehet elüt vaj egy masin ('autó'), lehet elaluszom. Ilyen, mert ezek így vannak. De én ezektől félek, nem beszélek, nem kell beszélni ezekkel. Tudjad ne beszélj szerdán vagy kedden, de pénteken précsisz ('biztosan') ne beszélj. Az Isten vigye pusztákra! [Nem csak a keresztútban járnak, hanem mindenhol?] Járnak fiam mindenütt. A keresztesútba táncolnak. De nem nézek én soha oda ki, me csánnak... [Látszik valami világ olyankór, vagy hogy?] Sötét éjen, tizenegy s fél, mikor elszendül a világ. A kakasszótól futnak. A kakasok mikor szólnak, akkor ők futnak a kakasszótól [Valamit számít, hogy van itt egy kút a kapu előtt?] Nem tudom, onnan merítenek ők zergetik. De a patakba mosogatnak ide fel né, mosogatnak, törülköznek. Szépen fatába, kerpába mint régen, szépen.

A szöveg rögzítésének ideje: 2003 márciusa

Irodalom

- BOSNYÁK Sándor
1980 A moldvai magyarok hitvilága, in: Hoppál Mihály (szerk.): *Folklór Archivum 12*, Budapest, 11–245.
- BUTURĂ, Valer
1979 *Enciclopedie de etnobotanică românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- DÖMÖTÖR Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága*, Corvina, Budapest.
- FEJŐS Zoltán
1985 *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség*, I, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- GRAF Orsolya
2001 A hiedelmek szerepe, in: Pócs Éva (szerk.): *Két csiki falu néphite a századvégen*, EFI–Osiris, Budapest, 13–81.
- HALÁSZ Péter
2005 *A moldvai csángó magyarok hiedelmei*, General Press Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
1999 *Mezőségi hiedelmek*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- KINDA István
2004 Egy szőke, szép leány. A Végzet Asszonyának archetipusa egy moldvai hiedelemszövegben, in: Tánzos Vilmos (szerk.): *Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 81–93.
- NIEDERMÜLLER Péter
1993 Empirikus kultúrákutató avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában, in: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon*, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc, 27–87.
- PETI Lehel
2008 Transznacionális életformák és szekták. A moldvai csángó falvakban jelentkező új vallási jelenségek interpretációs lehetőségeiről, *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*, V, 2, 29–46.
- PÓCS Éva
1983 Tér és idő a néphitben, *Ethnographia*, XCIV, 2, 177–206.
1986 Tündér és boszorkány Délkelet- és Kelet-Európa határán, *Ethnographia*, XCVII, 2–4, 177–257.
1989 *Tündérek, démonok, boszorkányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- POZSONY Ferenc
1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángó-magyar népköltészet*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- SALLÓ Szilárd
2007 A szépasszonyok hiedelmekőre Gyimesfelsőlokon, *Örökségünk*, I, 3, 6.
- TERESTÉNYI Tamás
1992 Szövegelméleti tézisek, in: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4*, JGYTF Kiadó, Szeged, 7–33.

Funcția credințelor în viața unei persoane
O interpretare posibilă a unui repertoriu de credințe din satul Cleja
(Rezumat)

În satul ceangăiesc studiat (Cleja, jud. Bacău) informatorii ne relatează despre existența reală a unor ființe, care sunt elementele lumii reale în viziunea lor, și se califică drept ființe fantastice numai după criteriile clasificării noastre.

În cursul interviurilor informatorul ne-a relatat experiențele legate de o asemenea ființă, care potrivit credinței sale constituie parte a realității, ba mai mult, teama de farmecul sau deochiul frumoasei (ielei) stabilește limite chiar și în organizarea vieții cotidiene. Această cunoaștere – numită credință de către cercetător – asigură o structură de interpretare în cazuri de criză și oferă o sursă de strategii de activitate, de soluționare.

The function of beliefs in a person's life
A possible interpreting of a set of beliefs from Klézse
(Abstract)

In the studied Moldavian Csángó village Klézse (Cleja, Bacău county) the informers relate about the real existence of certain beings, elements of the rational reality in their world view, which are qualified as fantastic creatures only by our terms of classification.

During our discussions my informer told me about her experiences regarding such a fantastic creature, which, according to her beliefs is part of reality, what's more, fear of the charms of the "Fairy Lady" (a feminine mythical creature) sets limits even in organizing the everyday life. This lore – referred to as belief by the researcher – assures a structure of interpretation in crisis situations and offers a source of activity and solving strategies.

Pozsony Ferenc

SZÉKELYKAPUK KOLOZSVÁRON?

A kapu a tértagolás fontos tárgyi eleme és szimbóluma. Legtöbbször az egyéni, a családi, a privát, a nyilvános és a közösségi tér elválasztását, illetve behatárolását valósítja meg a kerítéssel, a gyeppel és a határral együtt. Péntek János figyelmeztetett tanulmányában arra, hogy milyen szoros kapcsolat van a különböző térelválasztó elemek, a tértagolás terminológiája, a földrajzi környezet, a társadalmi szerkezet és egy adott közösség értékrendje, valamint mentalitása között.¹

Péntek János nyelvöldrajzi vizsgálatai során azt emelte ki, hogy Erdély vármegyei településein, ahol elsősorban jobbágycsaládok művelték a földesurak által birtokolt földeket, nem fordítottak különösebb figyelmet, gondot a térelválasztásra vagy annak elemeire. Ezzel szemben az autonóm Királyföld és Székelyföld szabad faluközösségeiben a gazdák már tudatosan, nagyobb gonddal készített kerítéseikkel, kapuzataikkal jelezték telkeik és földterületeik határát.²

A kapuk és a kerítések a térelválasztás és a tértagolás eszközeiként elsősorban természetrajzi, másodsorban társadalmi, harmadsorban pedig kulturális/mentális sajátosságokat tükröznek. Gondoljunk az erdélyi szászok lineáris és zárt utcaserkezetére, amely elsősorban egy-egy frank típusú ház és egy-egy magas, fedett, sokszor boltíves kapuzat ritmikusan ismétlődő sorozatából állt. A kőből vagy a téglából épített királyföldi kapuk és házak alapvetően megakadályozták, hogy az idegen vagy a járókelő bepillantasson, beléphessen a szász család zárt életterébe, privát szférájába.³ Azokkal szemben a Tatros

völgyében fekvő gyimesi csángó családok telkeit egészen az utolsó évtizedekig olyan léckerítések határolták, melyeken keresztül minden jó szándékú ember bátran átléphetett, ugyanakkor kintről is teljes betekintést nyerhetett egy másik család privát szférájába és életterébe.

Miközben Nyugat-Európa vagy az Egyesült Államok településein a szomszédos családok közötti térelválasztó elemek már fokozatosan megszűntek, vagy azokat dekoratív díszcserjék, sövények helyettesítették, addig Kelet-Európában egyre magasabb, egyre szolidabb, nehezebben átjárható kerítéseket építettek. A 20. század második felében, különösen az 1962-es erőszakos kollektivizálást követő évtizedekben már nem is egy adott földterület nagysága vagy minősége rendelkezett presztízsszerző erővel, hanem elsősorban az előtte emelkedő kapu és az adott parcellát körülhatároló kerítés. Éppen ezért mindkettő csakhamar státuszszimbólummá vált.⁴

*

A székelyek elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, az osztrák és az orosz csapatok ellen viselt csatáik révén kerültek be a magyar értelmiségiek érdeklődésének középpontjába. A szabadságharc hadi és honvédő eseményei azt is elősegítették, hogy a sajátos rendi autonómiával és azonoságtudattal rendelkező székelység betagoľódjon a modern polgári magyar nemzeti közösségbe.⁵

A székelyek eredete és kultúrája iránti érdeklődés a szabadságharc leverése után is tovább folytatódott, s ezt a szükségletet elégítette ki Orbán Balázs munkája, a *Székelyföld leírása*, a Benedek Elek által

¹ „A tértagolás terminológiájából tehát arra következtethetünk, hogy a földrajzi természeti táj nyelvi, gazdasági és jogi birtokbavétele, tagolása több fokozatban ment végbe. Egy-egy ilyen fokozat, kör – éppen a jelölésére szolgáló tanúsó révén – hajdani művelődési módhoz és birtoklási formákhoz kapcsolódik. Nem maga az élettér növekedett meg. Ellenkezőleg: az egyén és a család élettere leszűkült, az a jelképes kert egyre kisebb lett, de mindig a család tulajdonában maradt, függetlenül a külterület birtoklási formától. Fokozatosan növekedett viszont az intenzíven kiélt terület, a megművelt terület.” PÉNTÉK János 2003, 50.

² Az *élősövény* mint tértagoló eszköz elsősorban Erdély nyugati és középső területein (pl. Szamosháton, Biharban, Bánságban és Mezőségen) fordult elő. Az *élőlelven kert/kerítés* már inkább Belső-

Mezőségen volt használatos. A *gyepű* és összetételei Érmelléken és Szilágyságban, valamint a Mezőség és a Székelyföld találkozásának sávjában (pl. Szabéden, Marossárpatakon, Nyárádszentmártonban, Nyárádkarácsonfalván, Bedében, Böződön, Pipén stb.) élnek, miközben a keleti székelyeknél elsősorban a *határ* rendelkezett hasonló jelentéssel. A deszka és a léckerítések terminológiája régiókban a *kerülkerítés* megoszlását követi. Míg a *kert* kifejezés elsősorban Erdély keleti térségében általános, addig a *kerítés* főleg a régió nyugati részein használatos. Lásd PÉNTÉK János 2003, 51.

³ CAPESIUS, Roswith 1977, 18–30.

⁴ KESZEG Vilmos 1990.

⁵ HERMANN Gusztáv Mihály 2003, 15; EGYED Ákos 2006, 217–220.

összegyűjtött monda- és mesevilág számtalan köte, valamint a Kriza János által megjelentetett *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjtemény is.⁶

A magyar értelmiségi rétegnek a székelység felé fordulása, valamint a magyar nemzetállam, nemzeti kultúra és polgári nemzettudat kiépítése voltaképp egy időben bontakozott ki. A Kárpát-medence legkeletibb részében élő székelység folklórja (ódon balladák, népmesék és mondák) mellett csakhamar a tárgyi kultúra számos lokális eleme (pl. kötött kapuk, kopjafák stb.) is sajátos funkciókat, szimbolikus jelentéseket nyert. Habár a kötött, földött kapuk több néprajzi tájegységünkben egészen napjainkig fennmaradtak, az Erdély délkeleti részén fennmaradt változatok a 19. század második felétől kezdődően fokozatosan székely- és magyarságszimbólumokká váltak. Hasonló utat jártak be a székelyföldi temetőikben fennmaradt fából faragott fejfák is.⁷

A székelyföldi fedeles, kötött kapuk⁸ napjainkban elsősorban lokális, regionális, etnikai és nemzeti identitást reprezentálnak, magyar nemzeti szimbólumokká váltak szerte a Kárpát-medencében és azon kívül is. Számuk látványosan megsokszorozódott a 20. század végén, amikor impozáns változataikat elsősorban parókiák, templomok, temetők, művelődési házak, iskolák és különböző emlékművek előtt, valamint a falvak bejáratánál vagy azok központjában állították fel.⁹

A magyar néprajzi szakirodalom *székelykapunak* nevezi azt a fából faragott, három függőleges, magas oszlopon álló, fedett kapuzatot, mely alatt a kisebb bejárat a gyalogos személyek, a nagyobb pedig elsősorban a szekerek számára készül. A gyalogkapu fölötti ablakot, a fedél alatti vízszintes gerendát, valamint a függőleges tartóoszlopokat faragott és festett motívumok, valamint különböző feliratok is díszíthetik.¹⁰

Huszka József etnográfus és művészettörténész fiatal rajztanárként Sepsiszentgyörgyön élt. A 20. század elején megjelent dolgozataiban az erdélyi, székelyföldi fedett kapuk keleti (perzsa, indiai, kínai) párhuzamaira hívta fel a figyelmet. A Székely Nemzeti Múzeum alapításának ötvenedik évfordulójára megjelentetett *Emlékkönyvben* a székelyföldi fedeles nagykapuk galambbúgóját elsősorban keleti vallásos képzetekkel és ókori galambkultusszal hozta

összefüggésbe. Egy 1751-ben készült dálnoki kapuablak címerképének elemzése során igencsak határozottan és merészen fejtette ki, hogy azon a Nap meg a sarlós Hold, egy virágágyon nyugvó nő, valamint egy nagyobb csokrot tartó hableány és egy griff ábrázolása keleti képzetekre épül. Azok, Huszka véleménye szerint, voltaképp az archaikus duális világkép, valamint a világosság képi megfogalmazásainak tekinthetők.¹¹ Korának romantikus történelem- és kultúraszemlélete Huszka Józsefet arra készítette, hogy a székelykapuk előzményeit, eredetét, szerkezetét, díszítőményeit elsősorban bibliai szövegek, keleti (indiai, kínai és föníciai) párhuzamok segítségével magyarázza.¹²

László Ferenc, aki 1901-től a Székely Nemzeti Múzeum őre, kiváló tudósa volt, egy 1913-ban készített írásában mutatta be azokat a régi galambbúgos kapukat, amelyeket a múzeum Kós Károly által tervezett új épülete elé állítottak fel. Az építkezéseket irányító bizottság tagjai tudatosan arra törekedtek, hogy a múzeumtelek utcai vonalára jellegzetes székelykapukat helyezzenek el. Így került másodlagos helyére egy 1733-ban készített háromszéki (Dálnok), valamint egy 1875-ben faragott és festett udvarhelyszéki (Zetelaka) kapu. Mindkettőt a székely kultúra szimbólum értékű, reprezentatív alkotásaként állították a múzeum elé.¹³

Jankó János abban a bírálatában, amelyet Huszka József *A székely ház* című könyvéről írt, egyértelműen arra mutatott rá, hogy a *székelykapunak* nevezett galambbúgos nagykapu variánsai elsősorban a történeti Erdély területén fordulnak elő. Kutatásai szerint már attól nyugatra csak szórványos nyomaikat vagy egyszerűbb változataikat lehet megtalálni. Például felbukkannak Krassó-Szörény megye területén az ott élő románok házai, telkei előtt is.¹⁴

Szinte Gábor a 20. század első évtizedében megjelentetett írásaiban a székelyföldi földött kapuk szerkezetének, forma- és motívumkészletének rendszeres elemzését végezte el.¹⁵ Egyéni kutatásai alapján úgy vélte, hogy a fedett nagykapuk már a román és a gótikus korban elterjedtek voltak Európában, s változataik elsősorban Németország erdős vidékein bukkantak fel. A 15. században készült képek és rajzok a német településeken a székelykapu alapvető struktúrájához hasonló változatokat örökítettek

⁶ ORBÁN Balázs 1868–1873; KRIZA János 1863; KRIZA János – Orbán Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882.

⁷ KÓS Károly 1972, 253; HOFER Tamás 1982; BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTÉK János 1987; KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor 1999; BODÓ Julianna 2000; Uő 2001; JUHÁSZ Ilona, L. 2005, 139–144; DEMETER István – MIKLÓS Zoltán 2007.

⁸ FILEP Antal 1979; JÓZSA András 1985.

⁹ KINDA István 2006.

¹⁰ FORRAI Ibolya 1988, 91–94.

¹¹ HUSZKA József 1929, 463.

¹² NAGY Margit, B. 1970, 73.

¹³ LÁSZLÓ Ferenc 1978, 174–177; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 1999.

¹⁴ SEBESTYÉN Károly, Cs. 1923, 40.

¹⁵ SZINTE Gábor 1909; Uő 1910.

meg. Szinte Gábor közleményeiben azt is feltárta, hogy a csehek és a horvátok szintén ismerték az íves, fődött nagykapukat. Dolgozataiban kihangsúlyozta, hogy a reneszánsz virágdíszei a 17. század idején teljesen elborították a székelyföldi fedeles kapukat, míg a székelyes csángóknál csak a korábbi, egyszerűbb változataik maradtak fenn. Szinte Gábor úgy vélte, hogy a székelykapuk eredetét elsősorban a magas kultúrában, az egyházi építészetben kell keresnünk. Következtetéseit sommásan így fogalmazta meg: „A galambbúgos nagykapu (székelykapu) a czintem-kapuból fejlődött ki.”¹⁶

Györffy István elsősorban a székelység határvédő szerepével magyarázta a fődött fakapuk kialakulását. Mivel a keleti határok, gyepek védelmében a székelyek fontos szerepet játszottak, az egykori gyepek fokozatosan először falukapukká¹⁷ váltak, majd amikor a különböző családok telkei közé már kerítéseket építettek és utcákat alakítottak ki, akkor került a kötött kapuzat az egyes familiák házái elé.¹⁸ Györffy jól tudta, hogy a gyeprendszer mint védelmi struktúra nemcsak magyar sajátosság. Éppen ezért a székelykapu ő sem tartotta kizárólagosan hazai produktumnak. Ugyanakkor annak specifikus ornamentikáját és motívumait már a székelyföldi kötött, fedeles kapuk sajátosan lokális elemeinek, a székely kultúra reprezentatív sajátosságainak tekintette.¹⁹

Cs. Sebestyén Károly Györffy Istvánhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a székelykapu nemcsak a Székelyföld specifikus kulturális eleme, mivel annak egyszerűbb formái előfordulnak a történeti Erdélyen kívül a Szörénységben, Karánsebes környékén, valamint a Temes és a Bisztra völgyében fekvő falvakban is. Írásaiban arra is figyelmeztetett, hogy a Székelyföldhöz hasonlóan ez a terület is az ország hajdani határa mentén fekszik.²⁰ Miközben Györffy István és Cs. Sebestyén Károly elsősorban a kötött kapuk földrajzi elterjedését vizsgálták, mellőzték a történeti források, írott dokumentumok adatainak széleskörű hasznosítását.²¹

A székelykapuk eredetével, kialakulásával, fejlődésével és párhuzamaival kapcsolatban Viski Károly kutatásai hoztak újabb eredményeket.²² Csak akkor fogalmazta meg következtetéseit, miután rendszeresen áttekintette az európai szakirodalmat és a különböző írott forrásokat. Alapos szakirodalmi és levéltári dokumentálódása után úgy vélte, hogy a kötött és a fedeles kapuk változatai a történeti Magyarország

bizonyos régióin kívül még megtalálhatók Bulgária, Horvát-, Cseh-, Morva- és Németország, valamint Hollandia területén is. Az általa megvizsgált és ismert európai párhuzamok alapján úgy vélte, hogy Nyugat-Európa középkori külső várkapui, úgynevezett huszárvárkapui sokoldalú hatást gyakoroltak a Kelet-Európában élő népek építészetére. Habár nem tudta bebizonyítani, hogy azok hogy kerülhettek Kelet-Erdélybe, véleménye szerint a székelykapuk eredetét elsősorban a közép- és újkori várak kapuzatában kell keresnünk. Fennmaradásukat a székelység jellegzetes határvédő, katonai funkcióival, specifikus autonómiájával, zártabb életmódjával, hagyományörzésével, ökológiai környezetével és viszonyaival, a helyben bőségesen fellelhető fa iránti szeretetével, valamint kimagasló faragó tudásával magyarázta.²³

Szabó T. Attila a 20. század közepén nagyon jelentős írott forrásanyagot tárt fel és közölt a székelykapuk térbeli és időbeli elterjedésével kapcsolatban. Levéltári kutatásai során rendre megvizsgált különböző birtokösszeírásokat, leltárakat, s végül is azokban találta meg a székelyföldi fedeles kapuk eredetével, elterjedésével és párhuzamaival kapcsolatos bizonyítékokat. Tudós nyelvtörténészünk azt hangsúlyozta közleményeiben, hogy a székelykapu eredetét, előképeit nem a külső várak kapuzatában kell keresnünk, hanem inkább az udvarházak telkei előtt álló nagykapukban, melyek, az általa megvizsgált írott források alapján, korábban nem csak a Székelyföldön, hanem Erdély egész területén általánosan elterjedtek voltak.²⁴

B. Nagy Margit művészettörténész már az 1950-es években foglalkozott a székelykapuk eredetével, kialakulásával és fejlődésével. Tanulmányjaiban arra kereste a választ, hogy az udvarházak nagykapui és a várkapuk között volt-e valamilyen szerves kapcsolat, vagy azok egymástól teljesen függetlenül alakultak ki. Másodsorban azt kutatta, hogy a kötött és fedeles kapuk időben hogyan alakultak, térben hogyan terjedtek, milyen hatásokra változott meg alapvető szerkezetük, építési technikájuk és mintakincsük, végül is milyen okok miatt szorultak, húzódtak vissza csak Székelyföld területére.²⁵

Mivel Szabó T. Attila levéltári adatgyűjtései mellett B. Nagy Margit rendszeresen áttekintett más írott forrásokat is (pl. a 17–18. századi urbáriumok és conscriptiók ide vonatkozó anyagát), elsősorban azok alapján fogalmazta meg az erdélyi régiségben

¹⁶ SZINTE Gábor 1909, 45–46.

¹⁷ LUKÁCS László 2001; Uő 2002.

¹⁸ A néprajztudós arra is rámutatott, hogy a gyepek a gyepek kapuhoz hasonló utat tett meg, végül kerítés lett belőle. GYÖRFFY István 1913, 548–552.

¹⁹ FORRAI Ibolya 1988, 96.

²⁰ SEBESTYÉN Károly, Cs. 1923, 41.

²¹ NAGY Margit, B. 1970, 73.

²² VISKI Károly 1929.

²³ NAGY Margit, B. 1970, 73.

²⁴ SZABÓ T. Attila 1939; 1977; 1980a; 1980b.

²⁵ NAGY Margit, B. 1958; Uő 1970, 74.

előforduló változatok és a székelykapu közötti alapvető, lényegi összefüggéseket. Fejtegetései során abból indult ki, hogy a mai székelykapu szerkezete voltaképp három oszlopra emelt két osztatú, egy kis- és egy nagykapuból álló konstrukció. A három függőlegesen felállított magas oszlopot egy vízszintesen elhelyezett gerenda fogja össze, amelyre sokszor zsindelemmel vagy cseréppel fedett galambbúgot is építettek. A kapulábakat és a gerendát úgy kapcsolták össze különböző kötésekkel, hogy azok félköríves, boltívszerű formát alakítsanak ki. Ezeket a kapuzatokat legtöbbször faragott, ritkábban festett motívumokkal díszítették. Sok esetben pedig a megrendelő nevét és a készítés évszámát is ráfaragták.²⁶

B. Nagy Margit tüzetesebben megvizsgálta azt az ikonográfiai anyagot is, melyre korábban éppen Viski Károly építette elemzéseit és következtetéseit. A székelykapukkal rokonított várkapuk és a különböző nyugat-európai ábrázolások részletes áttekintése és elemzése után már úgy vélte, hogy az oszmán-török korban létező magyarországi külső várkapuk vagy a Dürer-metszeteken megörökített zsindefedeles kapuzatok valójában mind nagykapuk, tehát a székelykapuknál meglévő jellegzetes kis- vagy gyalogkapu hiányzik szerkezetükből. Ebből arra következtetett, hogy Viski tételeinek bizonyítására valószínűleg olyan 16. századi formákat használhatott, melyek a székelykapuknál egy fokkal egyszerűbb konstrukciók lehettek, de azok régebben Erdélyben is léteztek. A kötött kapuk galambbúgos változatai a 17. század idején fokozatosan Erdélyben is elterjedtek, de kiforrottabb variánsaikat a különböző összeírások elsősorban a korabeli udvarházak előtt jelzik. A történeti források alapján B. Nagy Margit úgy vélte, hogy a galambbúgos kapuzatok csak a 16. század végétől kezdődően alakulhattak ki. Mivel a 17. századi dokumentumok sem jelzik a galambbúg meglétét a külső várkapukon, a kolozsvári művészettörténész szerint az elsősorban a korabeli udvarház-építészetben alakulhatott ki, ahonnan fokozatosan elterjedt és meghonosodott a falusi családok portái előtt is.²⁷

Szabó T. Attila és B. Nagy Margit levéltári kutatásait csakhamar a néprajzkutatók is megerősítették. A 20. századi terepkutatások elsősorban azt tárták fel, hogy a kötött kapuzatoknak a Székelyföldön belül milyen változatai élnek, másodsorban pedig bemutatták, hogy a többi erdélyi magyar tájegységen milyen alapvető jellegzetes, lokális variánsaik láthatók.

A faragott fedeles kapuk előfordulnak Kalotaszegen is, például Bánffyhunad környékén és a Nádas-patak völgyében fekvő falvakban, ahol leggyakrabban közvetlenül a ház mellé emelik, máshol pedig az utcára néző kerttel egy vonalban építik fel.²⁸ Kiképzésük voltaképp azonos a székelyföldi kötött kapuk szerkezetével.²⁹ Habár Kalotaszegen elsősorban a finoman díszített, fedeles gyalogkapuk a legelterjedtebbek, ebben a térségben még napjainkban is impozáns kötött és fedett, kis és nagykapuval ellátott kapuzatokat találunk.³⁰ A Nádas menti Méréban a 20. század közepén olyan nagyméretű, kötött és fedett kapuk is elterjedtek, melyeknek egyedi sajátossága elsősorban szélességükben áll, alapvetően meghatározva a település jellegzetes utcaképet.³¹

A néprajzkutatók és a művészettörténészek a kötött kapuk számos régi változatát találták meg a Nyárad menti székely falvakban. Például a Mikházán lévő ferences rendház előtti kapuzatot 1673-ban készítették tölgyfából, amelyet domborított virágos ornamentikával díszítettek. Nyárádszentlászlón az unitárius templom fedeles kerítésének kapuját az 1860-as években ácsolták. A csíkfalvi egyház cintermének kapuja pedig 1863-ban készült. A Kőszvényesen felállított galambbúgos kapuzat szabályos félkörívre épülő nagy- és kiskapuját laposan domborított díszítmények ékesítik.³²

A fedett fakapuk változatai előfordultak a Kis-Küküllő völgyében fekvő magyar falvakban is. Legimpozánsabb galambbúgos variánsaik (pl. Magyarlapádon, Péterfalván, Dombón) elsősorban templomok, cintermek és iskolák előtt álltak.³³ Az ádamosi templom kerítésének egyszerűbb, hullámvonalas díszítésű kapuzata 1740-ben készült, míg a református egyház barokkos virágornamentikájú kapuján az 1826-os évszám látható.³⁴ A különböző deszkakapuk ebben a völgyben – Kós Károly terepkutatásai szerint – elsősorban nemesi udvarházak, papi és tanítói lakások előtt álltak korábban, melyek a 19. század végén már sokfelé elterjedtek a parasztudvarok előtt is. A 20. század közepén elsősorban az utcasorba elhelyezett faragott és fődött kiskapuk voltak általánosak a vidék falvaiban: például Dombón, Királyfalván, Magyarlapádon, Nagykendén, Ózdon, Péterfalván stb.³⁵

Kós Károly a Kis-Küküllő völgyében végzett terep- és levéltári kutatásai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a vidék falvaiban látható fedett

²⁶ NAGY Margit, B. 1970, 75.

²⁷ NAGY Margit, B. 1970, 78.

²⁸ FORRAI Ibolya 1988, 94.

²⁹ FURU Árpád 2007, 57–66.

³⁰ CSETE Balázs 1990, 9–12, 92–93.

³¹ FURU Árpád 2007, 59.

³² FORRAI Ibolya 1988, 94–95.

³³ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1978, 78–81.

³⁴ FORRAI Ibolya 1988, 95.

³⁵ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1978, 69–78.

és kötött kapuzatok számára elsősorban a magaskultúra nyújtott mintákat. „Míg az ilyenféle régi, félnépi, félkörös nyílású, fedeles és galambdúcos cserefa kapuk előképei az úri kastélyok s nemesi porták előtt már korábban épült boltozott kőkapuk voltak, később, a téglafalusi térhódításával, már a cserefa kapuk szolgáltak »mintául« egyes téglakapukhoz.”³⁶

Kós Károly elsősorban írott, történeti források alapján bizonyította, hogy a hivatásos ácsok már a 17–18. században nagyon fontos, kulcsszerepet játszottak a különböző közösségi építkezéseknél, például a Kis-Küküllő völgyében látható kapuzatok, haranglábak megvalósításában. Az erdélyi falusi ácsokat ugyanakkor nagyon mozgékony embereknek tartotta, akik – éppen a korabeli feljegyzések szerint – felbukkantak nemcsak a Kis-Küküllő völgyében (pl. Gógánváralján), hanem Alvincen, Gyulafehérváron vagy éppen a Szilágyságban is, sokszor pedig rokoni szálak fűzték össze őket.³⁷

Az eddig megjelent publikációk, tanulmányok és kötetek elsősorban az udvarhelyszéki kötött és fedett kapukkal foglalkoztak legalaposabban, mivel díszesen faragott és festett formáik éppen ebben a székben maradtak fenn a legnagyobb számban.³⁸ A vidék kapuzatainak jellegzetes helyi elemének tekinthetjük – Malonyaival Dezsővel együtt – a nagy gonddal kialakított mivesz oszlopdíszeket.³⁹

Csíkszék falvaiban a kötött kapuk elsősorban rövidített vagy toldott patkóivra épültek. A gyalogkapu fölötti ablakot itt is rendszerint deszkából kivágott, rácsos, köríves vagy címeres, Holdat és Napot, valamint csillagokat ábrázoló motívumok díszítették.⁴⁰ A kászoni nagykapuk monumentalitását elsősorban egyszerűbb kivitelezésük fokozta, mivel azokat kevésbé díszítették. A kapulábak méreteit rendszerint a megrakott szénásszekér hagyományos magasságához szabták. Kós Károly terepkutatásaiból ismerjük, hogy a *kötött* vagy a *galambdúcos* nagykapuk Csíkszék falvaiban (Kászonban, Menaságon) is elsősorban csak a módosabb *huszárcsaládok* portáit díszítették.⁴¹ A szerző ugyanott elfogadja, hogy a székelyföldi kapukra jelentős hatást gyakoroltak a városi kapuk és más erősített kapuk különböző elemei. „Viszont kétségtelen, hogy akárcsak más (köztük távoli kelet-ázsiai) vidékek fából ácsolt fedeles kapui, úgy a kászoni székelykapu sem »fából kőkapu«,

ellenkezőleg: helyi előzmények továbbfejlesztésével kialakított jellegzetes ácsmunka. Művészi értékét is épp az ácsmunka magasrendűsége adja meg.”³⁴²

A legnagyobb méretű galambdúcos kapuzatok Háromszéken is elsősorban a lófők, főnépek vagy a szabad székely családok portáit, valamint a faluközösségek számára fontosabb helyeket (pl. szérús kertereket, templomok és iskolák bejáratát) ékesítették.⁴³ A lokális és az etnikai identitás reprezentálására napjainkban temetők és falvak bejáratánál is elhelyezik monumentális változataikat.⁴⁴

A kötött és fedeles kapuk a Székelyföldtől keletre, Moldvában is felbukkannak. A Tatros és az Ojtoz folyók mentén látható kapuk elsősorban a *székelykapukra* emlékeztetnek, de azoknál már alacsonyabban, rendszerint nem rendelkeznek galambdúccal, mívesebb íves hónaljötésekkel, díszes faragásokkal vagy feliratokkal. Ékességüket elsősorban a szárnyak deszkakivágása, a pikkelyszerű zsindelezés és a fődémszerkezet nyársai alkotják. A vagyonosabb gazdák a Szeret menti falvakban a két világháború közötti években módoságuk fitogtatására cifrább kapukat készítettek.⁴⁵ Az utóbbi évtizedekben már cementből készítik el változataikat.

A fedeles kapukat Kós Károly kutatásai szerint Moldvában is az Erdélyből oda kivándorolt székelyek, gazdagabb bojárok, szabad földművesek (räzešek) telkei, míg Olténiában szintén a kisbojárrok meg a szabad földművesek házai előtt találjuk. A néprajztudós azt sem tartotta véletlennek, hogy változatait az erdélyi románság körében is elsősorban a sajátos kiváltságokkal rendelkező mócok vagy Máramaros nemesített falvaiban találjuk.⁴⁶

B. Nagy Margit szerint a krassó-szörényi határörvidék galambbúg nélküli, fedeles kötetlen kapuzatai, valamint a máramarosi fedeles kötött kapuk egy korábbi, 17. századi formát öriztek meg. Következtései szerint a külső várak és az udvarházak fakapui voltaképp népi eredetűek voltak, majd azok később külön utakon fejlődtek tovább egészen a kőből épített változatokig.⁴⁷

Kós Károly a különböző nagy-, fedeles-, száraz-, kötött vagy székelykapukat nem tartotta csak „székely találmánynak”, mivel változatai rendre felbukkantak Erdélyen kívül Biharban, Máramarosban, Bákó vidékén s Olténiában is, de 17–18. századi

³⁶ Uo. 84.

³⁷ Uo. 34.

³⁸ HAÁZ Ferenc 1942; CSERGŐ Bálint 1999; KOVÁCS Pirokska 2000; GAGYI József 2004.

³⁹ CSERGŐ Bálint 1999, 139–140.

⁴⁰ FORRAI Ibolya 1988, 95.

⁴¹ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1972, 67.

⁴² Uo. 72.

⁴³ FORRAI Ibolya 1988, 95.

⁴⁴ KINDA István 2006.

⁴⁵ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1981, 30–31.

⁴⁶ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1972, 91–92.

⁴⁷ NAGY Margit, B. 1970, 79. A máramarosi kapukról bővebben lásd NISTOR, Francisc 1977.

írott források azt dokumentálják, hogy a Székelyföldön kívül még elterjedtek voltak a Kis-Küküllő, Aranyosszék, a Mezőség, Kis-Szamos mente, Kalotaszeg, szórványosan Vajdahunyad, Nagy-Küküllő és Fogaras vidéke nemesi udvarházai előtt is.⁴⁸ A székelykapuk díszítményeivel kapcsolatban pedig B. Nagy Margit azt hangsúlyozta, hogy azokon viszonylag kevesebb geometrikus ornamentumot találunk, mivel jóval elterjedtebbek az akantuszlevélből kialakított indák, különböző tulipánformák meg szőlőfürtök, de találunk rajtuk rozettákat, kelyheket, faoszlopokat, fogsordísz, kötélfonatokat, ritkábban pedig kígyó- és sárkánymotívumokat is. Balogh Jolánhoz⁴⁹ hasonlóan úgy vélte, hogy a nagyon népszerű növényi eredetű mintakincs kialakulásában elsősorban a reneszánsz játszott meghatározó szerepet, s színezésük már a 17. században sem számított ritkaságnak. Az udvarházak előtt álló faragott kapukat tehát elsősorban falusi faragómesterek készítették, de a kúriák előtt emelt díszes nagykapuk fokozatosan tovább fejlődtek, majd éppen a népi mesterek révén újra visszahatottak a falusi építészetre. „Ilyenformán tehát a székelykapu napjainkig való továbbélése nem az uralkodó osztályoktól elhagyott, megunt szokásnak a nép körében való meggyökerezése volt, hanem egy népi eredetű alkotásnak a népi környezetbe való visszatérése.”⁵⁰

Az Európában, a Kárpát-medencében előforduló kötött kapuk „székellyé” válása – Kósa László szerint – a következőképpen történhetett: „Valószínűleg úgy, hogy az általános kapuállító szokás egy-egy vidéken, így a Székelyföldön is élő hagyomány maradt. A székelyek fejlett ácsmesterségbeli tudása és díszítőkedve magas fokra fejlesztette és helyileg jellegzetessé tette készítését. Így a székelykapu jó példája annak, hogy a magyar népművészet milyen távoli európai összefüggéseket rejt magában. De azt is tanúsítja, hogy a helyi társadalmi-történeti fejlődésnek mennyire erős a teremtő-formáló ereje, s milyen sajátos jellegeket fejleszthet ki.”⁵¹

*

A tudománytörténeti összefoglalásból azt látjuk, hogy a kutatók a székelykapuk előzményeit, párhuzamait, változatait és eredetét eddig elsősorban különböző várak, udvarházak kapuzataiban keresték, mások pedig nyugat-európai vagy keleti népeknél fedezték fel variánsaikat. A keleti vagy a nyugati hatások kiemelése közben – véleményem szerint – nem fordítottak elég figyelmet arra, hogy a kötött és

fedett kapuknak Erdély városaiban milyen változatai fordulnak elő.

Az utóbbi években Kolozsvár belvárosában számtalan kötött, fedett kapuzatra figyeltem fel. Változataik szórványosan felbukkannak a kincses város régi, központi részében is, de jóval gyakrabban a történeti városmag szomszédságában fekvő Hídelvén, Kétvízközben, Külmagyar és Külközép utcában, valamint más, hóstátiak által lakott városrészekben.⁵²

A kötött fakapuknak Kolozsvárt alapvetően két szerkezeti formája fordul elő: a fedeles nagykapu, valamint a kis- és a nagykapuval rendelkező változata. Mindkét variánsra jellemző, hogy sem a függőlegesen álló oszlopaikat, sem a vízszintes gerendájukat nem díszítik olyan faragott vagy festett motívumok, melyek még napjainkban is szép számban láthatók a szomszédos kalotaszegi falvak kapuzatain. A kolozsvári fakapuk monumentalitását elsősorban hatalmas méreteik, gondosan kifaragott deszkatabláik és oszlopaik fokozzák.

A kolozsvári fakapuk elsősorban azt a kérdést vetik fel, hogy a kincses városban található változatok egy nyugat-európai, urbánus kapuzat szigetszerűen fennmaradt variánsai-e, tehát nyugati, városi minták hatására honosodtak-e meg a kincses városban? Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor a Szamos parti településen voltaképp egészen napjainkig fennmaradtak és konzerválódtak azok a kapuformák, melyek a középkor századaiban Nyugat-Európa városaiban is jellegzetes elemei voltak. Másodsorban pedig arra is gondolhatunk, hogy a kolozsvári kötött fakapuk a közeli Kalotaszeg vagy a távolabbi Székelyföld falusi települései felől érkeztek, honosodtak meg a betelepedett családokkal együtt. A város szélén élő földész családokban fennmaradt tradíciók, valamint az anyakönyves vizsgálatokon alapuló névelemzések azt jelzik, hogy a kolozsvári Hóstátokba székely famíliák is betelepültek.⁵³

B. Nagy Margit eredményeihez hasonlóan úgy vélem, hogy az erdélyi falvakban felépített változatok elsősorban az ottani mesterek közvetítésével kerültek be a kincses városba, ahol azok fokozatosan alkalmazkodtak az urbánus világhoz, a kolozsvári családok jellegzetes gazdasági életviteléhez és telek-szerkezetéhez.⁵⁴ Ennek az adaptációnak az eredményeképpen a történeti Erdélyben, valamint a szomszédságában is előforduló fedeles fakapuknak sajátos urbánus változatai alakultak ki fokozatosan a kincses városban, melyek elsősorban a történelmi városmag

⁴⁸ KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1972, 72.

⁴⁹ BALOGH Jolán 1967, 74–166.

⁵⁰ NAGY Margit, B. 1970, 84.

⁵¹ KÓSA László 1978, 162.

⁵² PILLICH László – VETÉSI László 1984, 87–94.

⁵³ PILLICH László – VETÉSI László 1984, 55, 110–112.

⁵⁴ Ezt a feltételezést erősíti meg dr. Kós Károlynak az erdélyi falusi ácsmesterek térbeli mobilitásával foglalkozó levéltári kutatásai is. Lásd KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1978, 34–35.

perifériáján élő hóstáti magyar földészek által lakott portákat díszítik egészen napjainkig.

A Kolozsváron fennmaradt kötött, fedeles fakapuk végül is azt a felismerést erősítik meg, hogy

archaikus kulturális elemekkel nemcsak elzárt, elszigetelt, hagyományörző falvakban, hanem sokszor centrális területeken is találkozunk.

Pozsony Ferenc – Babes–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár;
pozsonyferenc@yahoo.com

Irodalom

- BALOGH Jolán
1967 A népművészet és a történeti stílusok, *Néprajzi Értesítő* XLIX, 74–166.
- BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTÉK János (szerk.)
1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- BODÓ Julianna
2001 Jelek a térben. Identitástermelés és térhasználat a Székelyföldön, in: Tóth Károly (szerk.): *Migráció, A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében* című konferencia előadásai, Dunaszerdahely, 56–63.
- BODÓ Julianna (szerk.)
2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- CAPESIUS, Roswith
1977 *Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus. Wohnkultur*, Kriterion Verlag, Bukarest.
- CSERGŐ Bálint
1999 *Az Udvarhely vidéki székelykapu*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- CSETE Balázs
1990 *Kalotaszegi fafaragások*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Selmeczi Kovács Attila, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- DEMETER István – MIKLÓS Zoltán
2007 Egy jelentéktelen családi örökség közkinccsé válása – egy XIX. századi székely kapu restaurálása, *Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 6, 29–35.
- EGYED Ákos
2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- FILEP Antal
1979 Fedeles kapu, *Magyar Néprajzi Lexikon* II, Budapest, 84–90.
- FORRAI Ibolya
1988 A székely kapu, in: Balás Gábor (szerk.): *A székely művelődés évszázadai*, Panoráma Kiadó, Budapest, 91–97.
- FURU Árpád
2007 *Kalotaszeg népi építészete*, Gloria, Kolozsvár.
- GAGYI József
2004 *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- GYÖRFFY István
1913 A feketekörös-völgyi magyarság, *Földrajzi Közlemények*, 548–552.
- HAÁZ Ferenc
1942 Kapufaragás Fenyéden, in: Uő: *Udvarhelyszéki famesterségek*, Kolozsvár, 49–61.
- HERMANN Gusztáv Mihály
2003 *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- HOFER Tamás
1982 Archaikus sírjeleink kérdéséhez, in: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 10, Budapest, 325–367.
- HUSZKA József
1929 Székely kapuk meséje, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 461–465.
- JÓZSA András
1985 A galambbúgos nagykapu, *Művelődés* XXXVIII, 7, 28–31.
- JUHÁSZ Ilona, L.
2005 Székelykapuk, in: Uő: „Fába róva, földbe ütvé...” *A kopjafák/ emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliium Aurum Kiadó, Komárom–Dunaszerdahely, 139–144.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
1999 *Magyarság-szimbólumok*, Európai Folklor Központ – Teleki László Alapítvány, Budapest.
- KESZEG Vilmos
1990 Kerítések, *Művelődés* XXXIX, 6–7, 30–31.
- KINDA István
2006 Székely falukapuk. Adatok és szempontok egy régi-új jelenség értelmezéséhez, in: Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14. Tanulmányok Szentimrei Judit 85. születésnapjára*, KJNT, Kolozsvár, 272–287.

- KOVÁCS Piroska
2000 *Székelykapuk Máréfalván*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- KÓSA László
1978 A székelykapu, in: Jávorka Kata – Küllös Imola – Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *Kis magyar néprajz a rádióban*, RTV–Minerva, Budapest, 160–162.
- KÓS Károly
1972 A székely sírfák kérdéséhez, in: Uő: *Népélet és néphagyomány. Tíz tanulmány*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 253–274.
- KÓS Károly, dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő
1972 *Kászoni székely népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1981 *Moldvai csángó népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Kolozsvár.
- KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób
1882 Székelyföldi gyűjtés, *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III, Budapest.
- LÁSZLÓ Ferenc
1978 A Székely Nemzeti Múzeum galambbúgos kapui, in: Uő: *Táj és tudomány. Válogatott írások*, László Attila gondozásában és előszavával, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 174–177.
- LUKÁCS László
2001 Das Dorf in Transdanubien, Siebenbürgen und in der Moldau, *Zeitschrift für Balkanologie* XXXVII, 2, 160–167.
2002 A falukapu a Dunántúlon, Erdélyben és Moldvában, *Alba Regia* XXXI, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 35–45.
- NAGY Margit, B.
1958 A székelykapu eredete és múltja, *Korunk* XVII, 6, 862–872.
1970 A székelykapu eredete és múltja, in: Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 73–84.
- NISTOR, Francisc
1977 *Poarta maramureșeană*, București.
- ORBÁN Balázs
1868–1873 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, Pest.
- PÉNTÉK János
1997 Kert, gyeptű, határ, *Ethnographia* 108, 1–2, 119–234.
2003 *Népi nevek, népi hagyományok*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- PILLICH László – VETÉSI László
1984 A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása (1899–1980), in: Egyed Péter (szerk.): *Változó valóság 1984. Városkutatók*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 54–113.
- SEBESTYÉN Károly, Cs.
1923 A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai, *Ethnographia* XXXIV–XXXV, 1–3, 40–42.
- SZABÓ T. Attila
1939 Levéltári adatok faépitészetünk történetéhez II. Székelykapuk és fazárak, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 108, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben, *Ethnographia* LXXXVIII, 2–3, 302–328.
1980a Levélkapuk és tőkés vagy sorompós kapuk az erdélyi régiségben, *Nép és Nyelv* IV, 344–345.
1980b A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben, *Nép és Nyelv*, 392–433.
- SZINTE Gábor
1909 A kapu Székelyföldön, *Néprajzi Értesítő* X, 1, 40–55; 2, 97–101; 3–4, 167–178.
1910 A kapu a Székelyföldön, *Néprajzi Értesítő* XI, 1–2, 27–31.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
1999 Múzeumi gyűjteményeink. Kötött nagykapuk a Székely Nemzeti Múzeumban, *Háromszék*, 1999. április 10.
- VISKI Károly
1929 Adatok a székely kapu történetéhez, *Néprajzi Értesítő* XXI, 3–4, 65–88.

Porți secuiești la Cluj?

(Rezumat)

Literatura de specialitate a etnografiei maghiare numește *poartă secuiască* acel tip de poartă cu acoperiș ridicat pe trei stâlpi înalți, sub care o intrare mai mică servește pentru persoane, iar una mare în primul rând pentru caruri. Fereastra deasupra porții mai mici, bârna de sub acoperiș, respectiv stâlpii verticali pot avea ornamente cu motive pictate sau sculptate, precum și diferite inscripții. În fond două tipuri de structură de porți legate pot fi întâlnite la Cluj: poarta mare cu acoperiș, respectiv varianta cu câte o intrare mică și mare.

În opinia mea aceste tipuri au ajuns la Cluj prin intermediul meșterilor satelor din Transilvania, și acolo până la urmă s-au adaptat în mod treptat la mediul urban, la stilul de gospodărie, la structura de cadastru caracteristic al familiilor clujene. Rezultând din această adaptație, s-au format variante caracteristic urbane ale porților de lemn cu acoperiș regăsite atât în Transilvania istorică, cât și în vecinătate, cu care se pot mândri și azi gospodăriile agricultorilor maghiari din Hoștat de la periferiile nucleului istoric al orașului.

Székely gates in Kolozsvár?

(Abstract)

In the Hungarian ethnographic literature *Székely gate* is the name of a certain type of gate with roof standing on three high beams, under which a smaller entrance serves for pedestrians, while a greater one primarily for carts. The window above the smaller gate, the horizontal beam under the roof, respectively the three vertical beams may be ornamented with painted or sculpted motifs and various inscriptions. Basically two such types of bound gate structures are to be found in Kolozsvár (Cluj-Napoca): the great roofed gate, respectively the variant with a smaller and a greater entrance.

In my opinion these types have arrived to Kolozsvár via the Transylvanian village craftsmen, and where they have gradually adapted to the urban environment, to the characteristic husbandry and cadastral styles of the families dwelling in the city. As a result of this adaptation typical urban variants of these roofed wooden gates from historical Transylvania and neighbourhoods have developed, which have been adorning the homes of Hungarian farmers of the "Hóstát" quarters on the peripheries of the historical nucleus of the city until today.

1. ábra Kötött kapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

2. ábra Kötött kapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

3. ábra Fedeles fakapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

4. ábra Kötött kapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

5. ábra Fedeles fakapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

6. ábra Fedeles fakapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

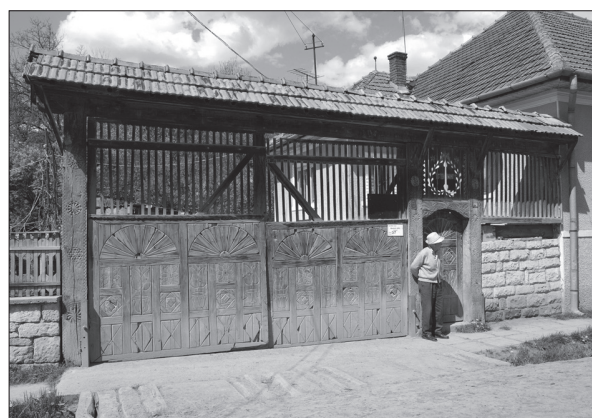
7. ábra Fedeles fakapu, Kolozsvár.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

8. ábra Fedeles fakapu, Kolozsvár. Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

9. ábra Szimmetrikus szerkezetű fakapu, Kolozsvár.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

10. ábra Kötött kapu, Méra.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2008.

11. ábra Kötött kapu, Breb (Máramaros).
Fotó: Felician Sateanu, 2006.

12. ábra Kötött kapu, Szaplonca (Máramaros).
Fotó: Felician Sateanu, 2006.

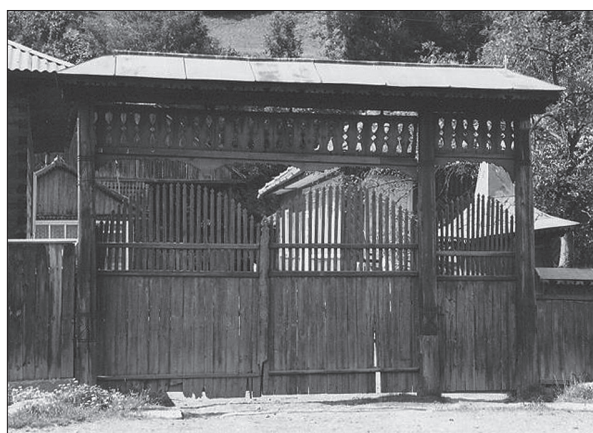

13. ábra Kötött kapu, Cavarani (Krassó-Szörény, Bánság).
Fotó: Andrei Milin, 2008.

14. ábra Kötött kapu, Jebel (Temes, Bánság).
Fotó: Andrei Milin, 2008.

15. ábra Kötött kapu, Békás (Neamț megye).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

16. ábra Kötött kapu, Békás (Neamț megye).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

17. ábra Épített nagykapu, Szászbyn.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2008.

18. ábra Épített kapu, Szászbyn.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2008.

19. ábra Épített kapu, Szászbún.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2008.

20. ábra Kötött kapu, Frumósza (Moldva).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

21. ábra Kötött kapu, Gorzafalva (Moldva).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

22. ábra Kötött kapu, Pusztina (Moldva).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

23. ábra Betonzábés kapu, Gorzafalva (Moldva).
Fotó: Pozsony Ferenc, 2007.

24. ábra Székelykapuk, Szejkefűrdő.
Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

25. ábra Kötött kapu, Miháza. Fotó: Pozsony Ferenc, 2006.

26. ábra Kötött kapu, Páva. Archív felvétel.

Zsigmond Győző

A GOMBA MINT ÉTEL A MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYBAN

1. A gomba és értelmezései, jelentései

A természettudománynak sokáig tisztázatlan kérdése volt, hogy mi is a gomba. Bár a tudósok inkább növénynek tartották, elismerték, hogy növényi és állati tulajdonságok egyaránt jellemzőek rá, olyannyira, hogy például ismertek a világon helyi hagyományok, melyek állatként tartják számon.¹ A magyarság esetében erre nincs adatunk, van azonban arra, hogy a növényt, illetve annak egy részét (föld alatti gumóját) gombának tartják (a *szívgomba* tulajdonképpen a *Corydalis cava* gumója). A köznyelvben és a népi nyelvben nálunk a „gomba” szón elsődlegesen a gombák közül a magasabb rendűek, a többnyire szárral és kalappal rendelkezők értendők. Jelen tanulmányban csak az ilyen, ún. nagygombákról (*Macromycetes*) szólok. A nálunk számba jöhető másodlagos jelentések közül a gomba ’gombaétel’ jelentését emelem ki, mint olyat, mely általánosan ismert. Gyakori, hogy a származtatott jelentés tulajdonképpen funkcióra, felhasználási módra (ezúttal a legismertebbre) utal.

Az eddigi adatok tanúsága szerint a gomba képét, rajzát vagy magát a növényt nem használja a magyarság közismert jelképként. Esetenként számon tarthatják egyféle ritkábban előforduló ikonikus jelként. Bizonyos gombák lappangó, passzív jelképei a férfi nemiségnek. A ketek például mítoszokban az erdőbeli gombákat elcsenevészesedett falloszoknak tekintik.² A kucsmagombát, a szömöröcsögöt és sok más gombát fordított alakja úgyszólván predesztinált arra, hogy erotikus jelentéstartalmat köthesse hozzá. Ennek a jelképiségnek a megléte a magyarságnál is kimutatható, már a gombanevek egy része is erre vall (mint például az étkezésre vagy arra is használt kucsmagomba és szömöröcsög egyes népi nevei).³ Csikban jegyeztem le, hogy ez az a gombafaj, amelyiket *a legjobban szereti a fejjérnép*. A magyarázatot neve – *faszókógomba* (Csik, Gyergyó, Gyimes), *cigányfaszú gomba* (Údvarhelyszék), *péterfaszú gomba*

(Háromszék) –, többé-kevésbé rejtett jelképisége, jelentése adja meg.⁴

Frazeológiai kapcsolataink néhányából kikövetkeztethető, hogy egyes esetekben a gomba ’szaporaság’, ’termékenység’ jelentésű, akár kimondatlanul is. Például azt, hogy gomba módra, úgy érti a magyar, hogy ’szaporán’. Mindkét említett esetben azonban csak lappang, latens módon érvényesül a gomba jelszerű volta. A magyarságnál tehát nem kapcsolhatunk a gomba-hoz egyértelmű jelképet, míg más népeknél, például a szászoknál, a légyölő galóca szerencsejelkép,⁵ amelynek a rajzát az újévi jókívánásokhoz mellékelik. A kínaiaknál a gomba a halhatatlanság, a termékenység jelképe, a bantuknál a lélek szimbóluma.⁶ A különböző kultúrákban tehát éles különbségek figyelhetők meg a gombák tekintetében. Kínában úgy tartották, csak akkor nő csiperke, ha béke honol; e gomba az uralkodó helyes gondolkodásának, az égi megbízatás teljesítésének jelképe.⁷ Görög szóval a gomba ’istenek eledel’, az aztékoknál ’istenek húsa’, míg a mikofób népeknél ’ördög kenyere’, ’halottak eledel’, ’széklet’ a gomba szó jelentése.⁸ Az ausztráliai arunta törzsbéliek egyenesen földre hullott csillagoknak tartják a gombákat.⁹

2. Gomba, gombaevés és mitológia

Gomba és népi kultúra kapcsolatának kutatása végett jött létre századunk ötvenes éveiben az etnomikológia tudománya. Alapítójának az amerikai G. R. Wassont tekinthetjük, aki orosz felesége hatására kezdett el a témával foglalkozni.¹⁰ Főképp a hallucinogén anyagokat tartalmazó gombáknak mitológiában játszott szerepére tért ki tanulmányaiban.¹¹ Munkáját többek közt a híres etnológus, Lévi-Strauss is elismerte, ösztönözte, sőt maga is írt tanulmányt e témában. A mikológusok közül valószínűleg Roger Heim ismerte fel először a népi gombaismeret vizsgálatának fontosságát, a népi kultúrák, a mitológia kutatóival való együttműködés szükségességét.¹²

¹ TOPOROV, V. Ny. 1988, 82.

² Uo.

³ ZSIGMOND Győző 1994, 51.

⁴ ZSIGMOND Győző 2001a, 11.

⁵ ZSIGMOND Győző 1994, 23.

⁶ CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain 1991, 205.

⁷ CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain 1991, 205.

⁸ TOPOROV, V. Ny. 1988, 82.

⁹ LEPP, Heino 2003; KALOTAS Árpád 1996, 269–295.

¹⁰ WASSON, R. Gordon et al. 1957.

¹¹ WASSON, R. Gordon et al. 1968.

¹² HEIM, R. – WASSON, R. Gordon 1958.

Az etnomikológia létezése is utal arra, hogy a gombának jelentékeny szerepe van emberi kultúrákban, kiváltképp a mitológiában.¹³ A magyarság körében kevésbé, illetve alig, de más (köztük rokon) népeknél rendkívüli fontosságúak a szakrális jelentésmezejébe tartozó vetületei is.

Bár a gombáról szóló mitológiai és más információk nagyobb része még feldolgozatlan, fontosságuk tagadhatatlan a hozzájuk fűzött jelentéstartalmak szempontjából is.

A mikofób (gombagyűlölő) és mikofil (gombakedvelő) hagyományok földrajzi váltakozása miatt mindmáig a figyelem háttérében maradt a gomba és a hozzá fűződő konnotációk. A mexikói indiánok gombakultuszának 20. századi felfedezése lehetővé tette az újraértékelést, hasonló (például ókínai, paleoázsiai, skandináviai stb.) hagyományokra is figyelmeztetett. (1. ábra.)

A magyar nyelvterületen a hagyományt követve egyetlen gombát sem használnak hallucinogénként, révület, bódultság előidézésére, még a „bolondgomba” légyölő galócát sem. Kivételről 2003-ban szereztem tudomást. Erdélyben éppenséggel nem hagyományos, nem népi, hanem kivételes, művészeti és tömegjellegű megnyilvánulás alkalmával, az ún. performance gyakorlása idején a Szent Anna-tó mellett használták a légyölő galócát kábítószerként. A kereszténység felvétele előtt a magyarság több sámánhitű néphez hasonlóan valószínű élt vele, mint az égiekkel való kapcsolatteremtés eszközével. A magyarság körében tehát a gomba – ha közvetetten is – szintén az istenség fogalomköréhez kapcsolható bizonyos vonatkozásban, valószínű, hogy a kereszténység felvétele előtt őseink szintén élhettek vele a természetfeletti való kapcsolatteremtés elősegítőjeként.¹⁴ Már első keresztény remeték, szerzeteseink, az élő elpusztításától, a húsevéstől óvakodó, különféle hitű magyarok egyik fontos eledele lehetett a gomba, melyet nem természetettek, mégis teremtett a gondviselés nyilvánvaló jeleként. Isten ajándéka tehát a gomba, mondják régóta: nem vetik, mégis terem. Van, ahol arról is szól a néphagyomány, hogy ki veti: *(Szent) Péter veti a gombát*, mondják például a Zempléni-hegységben.

Az Isten adta a gombákat, mondják ezt ma is többfelé, vagy *nem tudni, miből lettek*. Bár nem kis munka begyűjtésük, értékesítésük, *jó, hogy vannak*. Az, hogy a gombászoknak is van védőszentjük Szent Kozma és Szent Damján személyében (mogoróskai

– Zemplén-hegyvidéki – magyarázat szerint a gombaszedőket védték a mérges gombáktól¹⁵), azt jelzi, hogy ez az ősi foglalatosság a kereszténység megbecsülését is messzemenően kivívta.

Minálunk a gomba keletkezését többnyire Krisztus és Szent Péter földi vándorútjával hozzák kapcsolatba. Az útközben kéregető vándorok ételmet (túrót, lángost, cseresznyét, libacombot, kenyeret, galuskát) kapnak. Jézus arra kéri Pétert, hogy várjon még, egyelőre ne egyék. Péter csak nem tudja megállni, s beleharap a koldult elemózsiba. Jézus épp ekkor szól hozzá, és, hogy válaszolni tudjon, Péternek ki kell köpnie a szájába vett falaltot. A kiköpött darabkákból lett eszerint a gomba, az enniváló így a Jóistennek köszönhetően nem ment kárba.¹⁶ (2. ábra.)

3. Gombászok és körülményeik

A földrajzi környezet kedvező lehet a jó és változatos gombatermés szempontjából. A jó gombatermő (hegyesebb, erdősebb) helyekhez közelebb lakók közül kerül ki a gombászok zöme. Bár elsősorban a „hegyiek” gombásznak, a „lenti” magyarok közt is akad szép számmal gombászó. Alig találunk olyant, aki egyáltalán ne gombászott volna. Kárpát-medencei adatközlőim főleg magyarok voltak; de cigány s más származásúak is szép számmal akadtak. A gyermekek úgy 12 éves korig többnyire csak a legismertebb gombákról (ha) tudtak, a fiatalok többi része, a középkorúak és idősebbek gombaismeretében figyelemreméltó különbséget – mely a korról függ össze – nem észleltem. Körülbelül 600–700 adatközlővel álltam szóba saját kérdőív alapján; gombáskönyveket, közös gombászások tapasztalatát is felhasználva.¹⁷ A gyűjtést 1992 őszén kezdtem s mindmáig végeztem, végzem.

A magyarság körében – főleg a Székelyföldön, de például Beregben is – azt a személyt nevezik *gombakirálynak*, aki valamelyik helységben kiténik mint jó gombaismerő, kiváló gombász. Nála a gyűjtögetés foglalkozásszámba megy, bár más alkalmi munkát is végez.¹⁸ A sepsikőröspataki Pakulár Berti néninél nagyobb tudású falusi, „műkedvelő” gombászról nem olvastam, nem hallottam eddig. Ő is olyan, mint például baranyai társa, ki állította, hogy „mög tudtam taláni a gombát, ha pokolba vót is”.¹⁹ Előfordul, hogy a gombakirályt becsülik, de talán gyakrabban lenézik szegénysége miatt. Baranyai, zengővárkonyi gombakirály (ugyancsak nő) nyilatkozott ekképp: „a faluban sokat csúfolódtak rajtam, gombakirálynak

¹³ TOKAREV, Szergej A. 1988, 82–83; HOPPÁL Mihály et al. 1990, 75.

¹⁴ VOIGT Vilmos 1975; DIÓSZEGI Vilmos 1967; VÉRTES Edit 1990.

¹⁵ Kicsi Sándor András közlése.

¹⁶ MN V, 130–131; KÁLMÁNY Lajos 1882, 142; LAMMEL

Annamária – NAGY Ilona 1995, 192; PÓCS Éva 1980, 319, 581; BERNÁT László 1982, 55 (mesetípusa: AaTh 774L).

¹⁷ ZSIGMOND Győző 1993.

¹⁸ ZSIGMOND Győző 2001b.

¹⁹ NYILASSY Judit 1951a, 15.

mondtak.²⁰ A foglalkozást nem tekintik meghatározónak a gombászást illetően, a munkanélküliséget, a nincstelenséget annál inkább. Tehát a szegényebb sorúsú cigányok nem valamely nemzeti jellegzetességük folytán gombásznak többet, és nem is foglalkozásuk jellegéből fakadóan... Magyarok körében sem ritka az ilyenszerű vallomás: „Édesanyám gombából nevelt fel minket.”²¹ (3. ábra.)

A kikapcsolódásképp, szórakozásként történő gombászás a falusiak számára szinte ismeretlen. Itt a cél a munka-kiegészítés, a táplálkozás változatosabbá tétele, egyáltalán az élelemszerzés: majdnem minden család kivette részét többé-kevésbé tevékenyen a gombászásból, amely elismerten nehéz, fárasztó. Nem kis ügyességet és tudást is igényel. Általában a koránkelest szintén megkívánja és szerencse is kell hozzá. Az sem mellékes, hogy a többnyire megkülönböztetetlen veszélyes tér, az erdő a helyszín. Veszélyesnek tartják például azért, mert könnyen el lehet ott tévedni; mert sok ott a vadállat.

A gombakedvelő, gombaismerő pásztorok többet gombásznak a falubeli – hozzájuk képest erre kevésbé rászoruló – emberek többségénél, kivéve a cigányokat (akik általában elég kevés gombát ismernek, szinte csak azokat, amelyeket jól el tudnak adni). A pásztorokásban inkább honos románok többnyire a helyi magyar gombaismerőktől tanultak. (A románosan nevezett gomba mind közismert az ottani magyarok körében. Ezzel szemben a zömében románlakta vidéken a magyarságnál centrális gombák egy részét az eddigi adatok tanúsága szerint nem ismerik vagy mérgesnek vélik.) A magyar nyelvterületen többnyire ugyanazokat a gombákat tartják a legismertebbeknek, esetükben ezek centrálisak, azaz egy bizonyos közösségben a legismertebbek.²² A centrális gombák szinte mindegyike ehető, a táplálkozásban betöltött szerepük, étel voltuk a fő magyarázata annak, hogy sokan ismerik őket.

A gombaismeret inkább kötődik nemzetiséghez, kultúrához, mint foglalkozáshoz, nemhez; másfelől inkább befolyásolják az egzisztenciális tényezők, mint a nemzetiek, ha a gombákhoz viszonyulásban a nemzetek közt nincs lényeges eltérés. Ha van, akkor is meghatározóvá léphet elő az egzisztenciális tényező. Mint például a szászok esetében, akik – holtvényei adatközlőm szerint – tájainkon az 1980-as évektől kezdtek nagyobb számban gombászni.²³ Azelőtt a szászok leginkább csak az ínséges esztendőkből gombásztak.

A társadalmi osztályhoz, réteghez kötődést is többnyire a megélhetési körülmények alakulása határozza

meg. Régóta ismert, hogy a jobbágy, a zsellér gombát is tartozott beszolgáltatni urának.²⁴ Arról is van adat, hogy püspökének tartozott gombával a nép: „minden hétön Szentlászlóra a püspöknek kellett gombát vinni.”²⁵

Noha mindig is a szegények, az alsó réteg szolgáltatta a gombát az előkelőbbeknek, attól függően, hogy mennyire volt válságos az épp megélt történelmi korszak: több vagy kevesebb közties rétegbeli (felső rétegbeliek csak kivételesen) is bekapcsolódott a gombaszedésbe. Másfelől: a kellemes kikapcsolódásra, ingyenségre való igény fokozódása ugyancsak lehet a gombákkal való ismerkedést ösztönző tényező, nem csupán a megélhetési gondok szorítása.

Életkor szempontjából csak a kora gyermekkor nem mérvadó a gombászás szempontjából. A továbbiakban a részvétel nagyjából független a kortól. Nagyjából, mert a nyugdíjasok, az idősebbek könnyebben rászorulhatnak a gomba révén való pénz- és élelemszerzésre, mint a jobb erőben levő fiatalabbak; bár az is igaz, hogy az öregebbeknek eléggé megerőltető, nem épp vonzó fizikai munkát jelent a gombászás. A nemhez tartozás nem különösen lényeges, de nem is elhanyagolandó szempont. Férfiak is, asszonyok is gombásznak. Az asszonyok már a hagyományos munkamegosztás miatt is valamivel többet. A piacon viszont rendszerint ők árulják. (4. ábra.)

Csoportosan és egyedül egyaránt szokás gombáért menni. A csoportok rendszerint egyetlen család tagjaiból, esetleg más, nagyon közeli ismerősökből állnak össze, innen bizonyos bensőségesség árad ki magára a tevékenységre is. A lelőhelyet mindenki igyekszik titokban tartani. A szükség és az összetartás ezt megkívánja. Itt is rendreutasítva felelnek az olyan kérdésre, mely valamely gomba lelőhelyét firtatja. Nem épp úgy, mint a délkelet-erdélyi Hídvégen, ahol például ilyen választ adtak nemrég egy nem helybelinek: „*a kurvákhoz és gombászni egyedül jár az ember!*”. Persze Hídvégen sem csak egyedül gombásznak, de az mindenhol általános, hogy a gombalelőhelyet nem kötik a kívülálló orrára.

4. A gomba és a gombászás értékelése, funkciói

Nemcsak kultúrák különbözőségének, de történelmi korok elkülönülésének a jelei is megmutatkoznak a gomba megítélésében. Adatközlőim egyhangúlag vallják, hogy a '80-as években mind jobban feljött a csillaga a gombának mint pénz nélkül is, nem jegyre, szabadon kapható élelemnek, húspótlónak. Bár aki pénzben nem bővelkedett, annak bizony nem kis

²⁰ NYILASSY Judit 1951b, 28.

²¹ NYILASSY Judit 1951a, 13.

²² A kifejezés Kicsi Sándor Andrásról való. KICSI Sándor András 2005, 337.

²³ ZSIGMOND Győző 1994, 39.

²⁴ MNL II, 291; CZIRÁKY Antal Mózes 1820.

²⁵ NYILASSY Judit 1951a, 1.

fáradtságába kerül(t) a gombászás, kiváltképpen, ha a dolgot, a nehezebbik felét, rangján alulnak is érezte. Romániában ma sincsenek a piacokon alkalmazott gombaszakértők. Adatközlőim szerint is előrelépést jelentene, ha lennének. Főképp az élelmezési gondok miatt, a gombával foglalkozás, a rá is szorulás mértéke azt jelzi, hogy nem történt eléggé gyökeres változás a népi társadalomban a '80-as évekhez képest. Az élet-színvonalat illetően sem lett lényeges javulás. A '80-as évek vége felé és újabban nagyon elszaporodtak a gombászok; ezt adatközlőim rosszallással elegendes belenyugvással állapították meg. Elsősorban a kényeszerű böjtnapok, a szűk esztendő előjelének vélték a jelenséget. A gombászból is megárt a sok. Ezért is olykor elég messze kell menni gombáért, és korábban: nehogy mások előbb járjanak. Bár a lelőhelyek titkosak, sokszor úgy tűnik, hogy nem eléggé.

A gombászás vizsgálata összetett kérdése az etnomikológiának. Ez az ősi tevékenység, annak ellenére, hogy hagyományosan a szegények foglalkozásának számít, az utóbbi időben úgy mond „megnemesegett”²⁶. Megmaradt viszont archaikus jellege, a mindennapitól elütő volta, továbbra is ötvözi a játékot, a szenvedélyt és a nehéz munkát, természetközelsége, valamint gazdasági szempontból többnyire jelentéktelen volta egyszerre kölcsönöz neki veszélyességet, bensőségeséget, komolyságot és játékosságot.

A gombának gyakorlati hasznával összefüggő jelenségei igen meghatározók. Ellentétes jelentéstartalmak nemcsak sokfélesége, mérges vagy ehető, felhasználható vagy kártékony volta miatt kapcsolódnak hozzá. A szemiózis különféleképpen alakulhat a jelértelmező kiletétől függően is. Így egyesek, a pénzesebbek szemében mindenképp inyenység, kivételes íz a jó gomba, mások, a nincstelenebbek egy része szerint az főképp pénzforrás, áru, és szükség esetén táplálék. De inkább olyan, amellyel megszerezhető esetleg az „igazi” táplálék. Bár többen a hússal egyenértékűnek vagy annál is ízletesebbnek tartják a gombát.

Esztétikai értékelése is az előbbi nézőpontoktól függően történik. Akik számára megélhetés kérdése is a gomba, a szépséget sem tudják a hasznosság nagyobb fokú figyelembe vétele nélkül megítélni. A művészek, a meséskönyvek gombajelképét, a légyölő galócát faluhelyen többnyire nem tartják a legszebbnek. Például a piruló galóca, őzláb, csiperke, a varas zöld galambgomba, a rókagomba számít szépnek.

A gomba elsősorban remény, lehetőség a jobb megélhetésre (túlélésre). Ízletessége, szaporasága és másféle haszna, esetleg szépsége is közrejátszhat abban, hogy a gombászok olykor 10–12 km-re is elmennek érte, még ha esetleg üres kézzel kell is vissza-

térniük. A gomba piaci árusítása szinte kizárólag női munkának számít a magyarságnál. Megszerzése volt a nagyobb dolog, vélik, az eladás már csak kereskedés, azt lenézik, pedig az áhított pénzre való cserélést jelenti. Ámde ilyenkor a szorult helyzet is kiteregettetik. A kofaság nem dicsőség nálunk. Ráadásul időigényes.

A gomba esetében kivételesen fontos, hogy a vevő bízzon az eladóban. Egy adatközlőm mesélte, hogy egyszer egy asszony meg akarta őt győzni, hogy hozzon neki bolondgombát, mert meg akarja mérgezni az urát. Ő azonban megtagadta, mert az jó hírnevét rontaná, folt esne gombászói becsületén, hisz őt sokan ismerik. A gombászok az erdészetnek és falutársaknak is adnak el gombát. Az erdészetnek nem szívesen, mert olcsón veszi. Másféle számításból, például az erdész befolyásolása végett mégis szállítanak a begyűjtő központ számára is.

Dísz tárgyat is készítenek – igaz, csak Korondon²⁷ – a valamikor ehetőnek tartott, és szükség esetén fogyasztott gombából, a nyírfaaplóból (*Piptopus betulinus*): például kis melldíszeket, ún. márciuskákát a románok, melyeket március elsején szoktak ajándékozni (a bolgárok is máskülönb). A Székely Nemzeti Múzeumban gyimesi, felsőlöki hímes tojáson *gombás* minta van. (5. ábra.) Egy gyimesbükkin pedig *fászkós* ('kucsmagombás').

Egyéb, gomba alakú tárgyat is készítenek, illetve a gomba képét, rajzát is használják a magyar nyelvterületen fűszertartó, asztalterítő, szalvéta díszítésére például (ezek nem feltétlenül hagyományosan készülnek). A szárított gombát tároló gomba alakú edény esetében kiváltképp hangsúlyozott a gazda gombakedvelő volta.

A gyógyításra való felhasználás több ehető gomba esetében is szokás (pöfeteg, fehértejű keserűgomba, rókagomba, sárga gévagomba, ízletes vargánya, mezei csiperke, júdásfülegomba, sárga és rózsás korallgomba, nyári szarvasgomba, cserepes gereben stb.). Egy gyógymód az étkezéshez is kapcsolódik: a Mezőségen a „szépasszony kalányának” nevezett peccésviaszgombát (*Ganoderma lucidum*) húsleves kanalizálásához ajánlották, állítva, hogy gyógyító hatású.

5. Ismeretek és hiedelmek a gombák ehető, illetve mérgező voltáról

A gomba keletkezéséről általában nem tudnak: az *Isten adta*, csak ennyit mondanak. A mezőségi Magyarországon jegyeztem le egy máshol is közismert etiológiai monda nyomát: „*Ahová lehull a kenyérmorzsza, abbó csinálódik a gomba.*”²⁸ Bármilyen mondást, hiedelmet ismerjenek, általában ahhoz tartja magát

²⁶ BROMBERGER, Christian – LENCLUD, Gérard 1982, 9.

²⁷ ISTVÁN Lajos – SZŐCS Lajos 2008.

²⁸ ZSIGMOND Győző 1994, 32.

a magyarság, hogy minden nem eléggé ismert, ki nem próbált gomba mérges, „bolondgomba”. A növénytársulások ismerete rávezethet a gombászóhelyek megtalálására: ezt a gombászás népi specialistái jól tudják, és élnek is e tudásukkal. A jó gombász ismeretlen helyen is tudja, hogy hol és melyik gombafajt érdemes keresni. Mindenhol jól tudják, hogy a legjobb *kasba* (kosárba) szedni a gombát. Többen zacskóra, vederre szorulnak. Abba teszik a többnyire kézzel leszedett gombákat, vigyázva, hogy ne kerüljön az épek közé férges. Általában úgy tudják, hogy például a csiperkének, májusi pereszkének, róka-gombának, kucsomagombának a tönkjét sem kell eldobni, az is jó az ételbe. (6–7. *ábra.*)

A gombatermesztés egyszerűbb módjait falvakon is ismerik. Termeszetnek is csiperkét a ház körül, csiperketönköket téve a trágyázandó, öntözendő földbe. (Érdekesség, hogy állat is, bizonyos amerikai hangyafajta is természet gombát, sokkal eredményesebben.²⁹) Számon tartják, hogy melyik évszakban melyik gomba hogyan követi a másikat. Általában a következő eltevési, tartósítási eljárások ismertek minálunk: szárítás, savanyítás, lesózás, befőzés, fagyasztás. Hasogatás, szeletelés után cérnára felfűzve szárítják a vargányát, szegfűgombát, sárga róka-gombát, mezei csiperkét, májusi pereszkét stb. (8. *ábra.*) Savanyúságnak teszik el például a gyűrűs tuskógombát, lila pereszkét, márványos pereszkét, laskagombát. A magyarság (centrális) gombáinak tekinthetők a következők: 1. (sárga) *róka-gomba* (*Cantharellus cibarius*), 2. *keserűgomba* (*Lactarius piperatus*, *Lactarius pergamenus*), 3. *csiperke* (*Agaricus campestris*, *A. arvensis*, *A. bisporus*), 4. nagy özláb (*Macrolepiota procera*), 5. *kékhátú* (*Russula cyanoxantha*), 6. ízletes vargánya (*Boletus edulis*), 7. kucsomagomba (*Verpa bohemica*, *Morchella esculenta* stb.), 8. szegfűgomba (*Marasmius oreades*), 9. pöfeteg (*Lasiosphaera gigantea*, *Calvatia utriformis*, *Bovista plumbea*, *Lycoperdon perlatum*), 10. kései laskagomba (*Pleurotus ostreatus*), 12. tapló (*Fomes fomentarius*). (9–11. *ábra.*)

Több esetben vidékenként más és más gomba ismert, illetve számít centrálisnak. A máshol esetleg ismert fajok közül egyáltalán nem ismerik például Háromszéken a szarvasgombát,³⁰ császárgombát (*Amanita caesarea*). Ez utóbbiak itteni előfordulásáról nem tudok. Elég kevesen ismerik itt a máshol oly népszerű rizikét (*Lactarius deliciosus* stb.). Több gombát ismernek másként is, mint táplálékot (például a tap-

lót, pöfeteget). Elterjedt hiedelem, hogy amit a csiga szeret, megkezd, az jó gomba; továbbá azt tartják, hogy a színváltó húsú vargányák, tinóruk nem jók: de ez utóbbi kifogásolható vélekedéseket a megkérdezettek egyike sem veszi készpénznek.

Az egyes gombafajok mérgező hatásáért sokáig az élőhelyet tették felelőssé. Így Plinius (Kr. u. 23–79) azt írta, hogy azok a gombák mérgezőek, amelyek kígyófészkek közelében, rozsdás vason vagy rongyokon nőnek. Ez a nézet is fennmaradt a középkor végéig. Matthiolus 560 körül megjelent első illusztrált fűvész-könyvében a gombákat kígyókkal együtt ábrázolta. Ezek az elképzelések és az emberek féltelme a gombáktól szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy a gombákat a gonosszal hozzák kapcsolatba. Napjainkban is él még ilyen tévhit, ma is vannak még emberek, akik jó cselekedetnek tartják, ha minden gombát széttaposnak, elpusztítanak. A magyarság körében is vannak, akik hiszik, hogy a gomba nem jó, ha a gyík, kígyó megmássa, de igen, ha csiga kóstol bele. Valamint abban is hisznek egyesek, hogy főzéssel (főleg, ha ezüstkanalat vagy hagymát is dobnak a vízbe) kiderül ehető-e a gomba. Ha színt vált, akkor nem. De olyanok is vannak, akik a nagyon megfőzött gombáról azt tartják, hogy az, ha mérges is volt, ehetővé vált. Mérgezés esetén édes tejet és hánytatást ajánlanak a kórházba szállítás előtt a betegnek. Úgy tartják, hogy a háziállatok közül főleg a juhok és a kecskék szeretik a gombát. A tej gombával való oltásáról ugyancsak tud a magyarság, főképp a Keleti Kárpátokban.³¹ Orvoslásra jóként például a sebre ajánlott pöfetegetpor ismeretes, hasonlóképp van ez a románoknál, szlávoknál is. A finnek tejjel gyomorrontás ellen is adják az óriáspöfeteg porát.³² Az időjárástól a gombatermesztés is nagyon függ, mondják. *Eső után nő a gomba*. A bő gombatermesztésből jósolhatnak is. Kárpátján például jó kukoricatermesztésre következtetnek abból, hogy sok a *tinóri* (vargánya) abban az évben.

6. Az ehető gomba a népköltészetben és a népművészetben

Marosgombás, Gombaszög, Gombásbérc stb.: beszélő helynevek. Beszédes a falucsúfoló is: *Béla-falvi-ak – gombások* stb. Maga a gomba szavunk is előbb nagybetűsen, tulajdonnévként fordul elő nyelvemlékeinkben, és egy ehető gombánk ugyancsak fellelhető mint régi magyar női név: a csiperkéről van szó.³³ A magyar helynevekben leggyakrabban előforduló gombanév a vargánya.³⁴ A magyar folklórban és

²⁹ JACCOTTET, J. 1973, 26–27.

³⁰ ORBÁN Balázs 1869, 73.

³¹ GUNDA Béla 1966, 162.

³² JACCOTTET, J. 1973.

³³ ZSIGMOND Győző 1998.

³⁴ *Vargánya* határnév (Alsómocsolád, Baranya m.), *Vargányás* a Somogy megyei Risnyabesenyőn erdőnév, Homokszentgyörgyön, ugyancsak Somogyban, a Nagy-erdő része. A zalai Márok-földön dombos erdő, Máhomfán pedig szántó neve.

népművészetben – falucsúfolóban, eredetmondában, népdalban, kályhacsempén, varrottason, mesében³⁵, gombás találós kérdésben³⁶ – egyaránt találunk utalást a gombára.

Böjti, ünnepnapra ételként olykor bizonyos vidékeken szintén élnek a gombával. A Nyitra környéki falvakban a bablevesbe száraz szilvát és gombát is tettek karácsonykor. Lédecen gombalevest készítettek és mákos pupácskát.³⁷ Baranyában, Pécsváralján jegyezték le a következőket: „...régén hétfőn volt a hústalan nap, akkor vittük Pécsre a gombát és igen sikerünk volt vele.”³⁸ Medvesalján elmaradhatalan böjtkor, de főleg karácsony böjtjén a *szepés káposzta*.³⁹ Moldvában még arra is kitértek, hogy hogyan nem szabad gombás ételt fogyasztani nagyböjtben. „*A gyébt inkább fokhagymával, ecetvel esszük meg, főleg nagyböjtbe* (Gorzafalva, B. B.). *Nagypénteken nem esszük ecetvel, mert Krisztus meg volt verve csihánnyal s ecetet adtak neki víz helyett*” (Gorzafalva, B. C.). (12. ábra.) Böjti ételként a magyarságnál máshol nem ismeretes a gomba. A románok több ünnepet ülnek meg, több böjtöt is tartanak, talán azért is náluk számontartott böjti étel a gomba.⁴⁰

Több igaztörténet szól gombáról, főleg a gomba-mérgezéses esetekről. Sokfelé járja tréfálkozásképp a következő Mórlickához kötött vicc: „– *Ehető-e minden gomba? – Igen, de van, amelyik csak egyszer...*” Ugyancsak a tréfából tudhatjuk meg azt, amit egy mikológus hosszás értekezésbe kezdve magyarázna el: „*miről ismerni meg a bolondgombát? – All az erdő szélén és veri a földhöz a kalapját!*” Magyar népi gyermekjátékban is előfordul a gomba („kanyargó járás”⁴¹), amelyben ráadásul gombás gyermekdal hangzik el. (13. ábra.)

A gombaárusok kínáló kikiáltásként azt mondják: „*Minden gomba jó gomba, csak az ember goromba.*” Több gombás szólásmondás is járja. Az ilyenek, mint „*bolondgombát evett*”; „*nő, mint eső után a gomba*” elégséges nyomatékkal jelzik: a gomba, gombászás jelentései, szerepei révén szerves részei élő néphagyományunknak, a népi (és nemcsak népi) kultúránknak. A taplón kívül főként étkezésre használt gombáink szerepelnek név nélkül, de név szerint is szólásmondásainkban: „*Jó helyen van, mint a gomba az ecetben*”; „*Úgy áll a kalapja, mint a keserűgomba*”; „*Fonnyadt, mint a vargánya*”; „*Olyan a galambgomba, mint a fejrénep*”; „*Ma született, mint a rókagomba*” stb.

7. A gomba helye a magyar népi táplálkozásban

A különféle csoportosítások közelebb visznek bennünket a gomba mint étel jelentéseinek, funkcióinak a megismeréséhez. A gombaétel minálunk *mindennapi* vagy *ünnepi* fogásként (különlegesen finom ételként vagy rendkívüli ajándékként) kerül terítékre. Mindennapjaink ételként a gombát többnyire alkalmasszerűen eszik, főleg nyáron és ősszel élnek vele. Annak ellenére, hogy az ősz a leggazdagabb évszak gombában, inkább a nyarat tekintik gombaszónak, valószínűleg azért, mert ekkor terem a legtöbb a tájainkon ismertebb gombák közül, s ekkor járják gyakrabban az erdőt. Legtöbbször a gomba pótol, illetve fűszerez más ételmet. Használják egy-egy étel fő alapanyagaként: kisütve, savanyúságnak, kirántva, ilyenkor szinte csak gombát fogyasztva és mellé többnyire a kenyeret. Viszonylag gyakran teszik bele néhány olyan ételféleségbe, melyekben általában a húst vagy a szalonnát helyettesíti vagy pótolja: tokány, paprikás, rántotta.

Ünnepi eledelként főleg a magyar nyelvterület északi részein fordul elő a gomba. A gombaleves elsősorban a karácsony, a szenteste és olykor a böjt velejárója, valószínűleg szláv hatásra tejedt el. Évszázadok során a jobbágyok (majd zsellérek, szolgák) gombával is tartoztak megadni jussát uruknak. Ezt például a munkácsi uradalom 17. századi összeírásából is tudjuk.⁴² Legtöbbször szárított kucsmagombából – például Gyergyóremetén két singnyit – épp karácsonykor szoktak ajándékozni a földesúrnak, aki ezt az ajándékot általában meg is hálálta.⁴³ Borraivalóként gombát főleg ott szoktak adni, ahol az általában erre használt pénznek, illetve szilvapálinkának, bornak híjával vannak (például a felsőháromszéki hegyi településen, Kommandón).

Hogy milyen étel a gomba a magyarság megítélése szerint? Erre a kérdésre általában a következő jellemzőket említik:

1. *különlegesen ízletes* (természetesen különbözik a megítélés gombafajok szerint, az alapos felmérés e tekintetben még nem készült el) 2. *gyanús*, sőt veszélyes (elterjedt a gombaételtől való félelem, óvakodás, főleg ott, ahol jelentősebb a német, angol s egyáltalán a külföldi befolyás. 3. sajátosan *magyaros*. (Ez egyrészt a Clusiusra⁴⁴ visszavezethető régi hiedelem továbbélésének is tekinthető. Főleg a keserűgombát vagy harapégsgombát tartalmazó ételek esetében mondhatjuk el, hogy a gombaételek a népi konyha

³⁵ Mint amilyen például a 365.3.2.számú. Lásd TOPOROV, V. Ny. 1988, 82.

³⁶ A sóvidéki Kibédéről kilenc gombás találós kérdés ismert. Lásd RÁDULY János 1990, 107–108.

³⁷ MN VII, 1990, 245.

³⁸ NYILASSY Judit 1951c, 47.

³⁹ ZSUPOS Zoltán 1985, 34.

⁴⁰ DRĂGULESCU, Constantin 1992.

⁴¹ MN VI, 1990, 608–609.

⁴² GUNDA Béla 1960, 215.

⁴³ CZIRÁKY Antal Mózes 1820.

⁴⁴ CLUSIUS, Carolus 1601.

jellegzetességei egyúttal. De a császárgalócás húsleves is már a 16. században magyarosnak tekintették a már említett Charles de l'Écluse (Clusius) nyomán.) 4. *ünnepi* (általában nem túl gyakori étel a gomba-étel, egyrészt ezért is, s mert kiváltképp becsülik, és mert ünnepek – főleg karácsony, a nagypénteki, húsvét előtti és adventi böjt – egyes vidékeken szokásos eledelének számít). 5. *nehéz* étel, nehezen emészthető (ez többnyire így van, noha vannak olyan gombák is – kis számban –, amelyek a viszonylag könnyen emészthető ételek közé sorolhatók).

Fontosnak tartom kiemelni, hogy hogyan jelentkezik a népi (egyreszeten hangsúlyozottabb, máshol alig észlelhető) ragaszkodás a gomba étel voltához. Például azzal, hogy olykor hajlamosak az emberek kockáztatni (valószínűleg a mikofília egyik jellemzője is ez) és mérgező vagy ismeretlen gombákat is ehetőkké próbálnak tenni. Nem csupán az ehetőket készítik el, ezeket is megfőzik és különféle próbáknak vetik alá (ezüstkanál, hagyma színváltása, állattal való kóstoltatás, állat viselkedésének megfigyelése – például, ha a kutya megszagolta s nem fordul el gyorsan tőle, biztos jó gomba, tartják néhol Háromszéken), hogy ehetőkként fogadhassák el őket, annak ellenére, hogy effelől nincsenek meggyőződve. Nem kifejezetten magyar jellegzetesség a gomba ízét kísértésnek tekinteni, a gombaevést *rendkívüli* élményként felfogni. Már a római közmondás szerint is aranyat, kincset rábízhatsz a szolgára, de a császárgombát nem.⁴⁵ Egy nepáli közmondás pedig nem kevesebbet sejtet, mint azt, hogy a gombaétel az élet egyik sava-borsa: ha brahmanok gombát ehetnének, megismerhetnék a jó dolgok ízét.⁴⁶ Már az ókorban élelemként becsülték az ehető gombákat (császárgomba – szólásmondás, szarvasgomba – Tuber, Terfezia, Elaphomyces – mint afrodisziákum stb.). Ugyanakkor már természetűnkkel is foglalkoztak (első ilyen adatunk a déli tőkegombával kapcsolatos). Napjainkig – a középkori, csak részlegesnek mondható gombától való európai elfordulástól eltekintve – folyamatosan adatolható a gomba hagyományos megbecsülése mikofil közegben. Ezt alátámasztja a tény, hogy mindmáig sokfelé a magyar falvakban is jelzik a helyet, ahol ehető gomba található (ronggyal stb.). Különlegesebb jelzésnek vehetjük azt, amikor más gomba jelenlétével megjelöltnek tartanak egy bizonyos területet mint jó gombatermőt. Nálunk – elsősorban az Őrségben és Kárpátalján, s részben a Palócföldön – ez a helyzet a vargánya esetében. Az Őrségiek *vargánya elejének*, a Vas megyeiek *varganyaanyjának* mondják a kajszalisztgombát (*Clitocybe prunulus*), a felvidékiek egy

része pedig szepemutatónak, az indoklás hasonló: ott, ahol terem, vargányának, illetve szepének (*Boletus edulis*) is lennie kell, ezt jelzi (a megfigyelés mikológiai is figyelemreméltó). Tudunk róla, hogy Baranyában a légyölő galócát is vargányajelzőnek tartják: „...látjuk a pirospöttyöst, akkó má örülünk és mondjuk, hogy na lesz sok őszi vargánya”; „oan közel bujtak ki, talán meg is mérgezhette a másikat”.⁴⁷

A középkor óta Magyarországon is tudunk a gomba beszolgáltatásának szabályozásáról: ez önmagában is jelzi a neki tulajdonított fontosságot, sajátos ízei, *fűszerjellege* méltányolását. Sőt *színt* is jelenthet a gomba az ételben, az étel számára. Hagyományosan tudunk a császárgalóca és a légyölő galóca sárgító hatásáról a levesben (például a Dunántúlon), és a sajthoz is adnak színezéknek nagyon keveset (Gyimesben).⁴⁸

Mai napig a gomba egyaránt ingyencség és ingyenyhító. A táplálkozásban attól függően lehet kedvező vagy káros kimenetelű hatása, hogy megfelelő-e a hozzá való viszonyulás. Kalóriaszegény, a jóllakottság érzését kelti, kevés kenyérral fogyasztva fogyókúra táplálék. Az elkészítés, sőt az előkészítés módjának ismeretét kivételesen fontosnak tartják a gomba esetében. Általában nehéz ételnek tartanak minden gombát,⁴⁹ amelyekből a császárgomba, tinóru, vargánya, fűgomba, mezei csiperke könnyű ételek, és valójában nehéz étel például a sárga róka-gomba és a gyűrűs tuskógomba. (14. ábra.)

Általában előzetesen csak a következőket nem forrázzák: kucsmagomba, özláb, piruló galóca, csiperke, galambgomba, keserűgomba. Kenyérrel, rizszel, hússal, puliszkával, galuskával, laska(tészta)val eszik a gombát. Nyersen fogyasztják a kenyérgombát, varas zöld galambgombát. Levesnek vargányát, róka-gombát, császárgalócát, szegfűgombát, gyűrűs tuskógombát szokták megkészíteni; sütik például a keserűgombát, a piruló galócát, a galambicákat, a tövisalja gombát, a nyírfa-szörgombát. Többnyire tokánynak, (tejfölös) paprikásnak, töltve, tojásrántottával, tojásban kirántva, pörköltnek, vadmártással és ritkán savanyúságnak szokták a gombát elkészíteni (ritkán, de előfordul fasírthoz, kolbászhoz való hozzáadása is), leggyakrabban talán tokánynak, paprikásnak és sütvé. Kérdőíves felmérésem adatai szerint tartósítása társadalmi helyzet szerint különféleképp történik. A savanyítást szinte csak az ún. előkelők végzik falun, városban általánosabb. A szárítást, sózást már a szegényebbek is gyakorolják, de ők a tárolási, tartósítási módtól függetlenül is többnyire jóval kevesebbet tárolnak a tehetősebeknél, akik kevésbé élnek egyik napról a másikra.

⁴⁵ VERESS Magda 1982.

⁴⁶ ADHIKARI, Mahesh Kumar – DURRIEU, Guy 1982, 33.

⁴⁷ NYILASSY Judit 1951c, 43.

⁴⁸ ISTVÁNFY Gyula 1900, 75–76; ZSIGMOND Győző 2003, 58.

⁴⁹ KALMÁR Zoltán – MAKARA György 1976.

A gombák épp ehetőségük sokszor kétséges volta miatt nem egyértelmű jelek, jelentéstartalmuk egészen különböző is lehet. Annyira, hogy attól is különbözhet, hogy ételnek vagy mérregnek tartják, hogy egy bizonyos faj tekinthető egyik nép által ehetőnek, ízletesnek, másnál pedig ehetetlennek, sőt mérgezőnek akár (például a keserűgomba vagy a nyírfa-szőrgomba esetében). Az is előfordulhat, hogy érzékszerveinkből egyszerre többet is igénybe vevő gombafelismerést követően arra a következtetésre jutunk, hogy a mérgező gomba lehet ehető is, ehetővé tehető például főzéssel – melynek olykor hosszabb idejűnek kell lennie –, de ez csak bizonyos esetekben. Viszonylag ritkán fordul elő, hogy ez meglegyen a népi tudásban, de azért a magyarság körében is akad erre példa. A Háromszéken borsgombának nevezett piruló galóca (*Amanita rubescens*) nyersen fogyasztva valóban mérgező, az eléggé általánosan ismert gyűrűs tuskógomba különféle népi neven úgy szintén, de ezekről s a többek közt Mátyás király gombájának is nevezett sárga és rózsás korallgombáról úgy tudják, hogy fél óráig főzni kell őket ételként való felhasználásukat megelőzően.

Nem számottevő a szarvasgombák (*Tuber*) felhasználása a népi táplálkozásban, ennek a múltban alig maradt fenn nyoma. Arról viszont tudunk, hogy szedték magyar nyelvterületen is a gazdagok és főleg a nagyon gazdagok számára megélhetési forrásként, jövedelem-kiegészítés végett. Erdély jelentős hagyományokkal büszkélkedhet a szarvasgombaszatot illetően. 1787-ben megjelent munkájában K. Mátyus István már szól arról, hogy nálunk a Csíki- és a Gyergyói-havasokban bőven terem. Ugyanő írt egy egyszerű elkészítési módjáról is – a leírásból kivehetően – a fehér szarvasgombának: „A lakosok tüzes pará'sa alatt meg-sütve, vagy eleven széken meg-fonnyasztva, nyersen kiváltképen való kedves tsemegének tartják”.⁵⁰ Említi azt is, hogy tudnak az emberek e gomba nemi ingert serkentő hatásáról. Az 1820-ban végzett Cziráky-féle összeírás, mely főleg azt térképezte fel, hogy mivel foglalkoznak, miből élnek a székelyföldi emberek, sűrűn említi, hogy a gombászás, s azon belül a szarvasgombászás fontos az ottaniak jövedelem-kiegészítése szempontjából, főleg Csík esetében. Orbán Balázs a 19. században

A Székelyföld leírásában utal arra Csíkszentmihály vonatkozásában, hogy ott a székelyek nagy mennyiségben szedik és főleg örmény kereskedők révén értékesítik is a talált szarvasgombát. Nem jelzi, hogy melyik fajtát, valószínűleg a fehér szarvasgombát (*Choiromyces venosus*, ill. *meandriiformis*). Érdekes, hogy 20. század eleji adatunk is megerősíti az Orbán Balázs által jelzettekét, s mégis jelenleg Csíkszentmihály és a szomszédos Csíkszépvíz lakossága nem is emlékszik már arra, hogy valamikor – nem is olyan régen – ez volt egyik legfontosabb megélhetési forrás, még azon is csodálkoznak, hogy létezik gomba a föld alatt is...⁵¹ (15. ábra.)

A gombaevés gyakorisága a magyarságnál tájegységenként különböző. Más népekéhez viszonyítva átlagosnak tekinthető az alföldi régiókban, valamivel átlag fölöttinek domb- és hegyvidéki területeken. A gombaétel fontossága jelentősebbnek mutatkozik a magyar nyelvterület nyugati, északi és keleti részén.⁵² Ha nem is lehet messzemenő következtetéseket levonni viszonylag reprezentatív szakácskönyvek összehasonlításából, jelzésértékük kétségtelen. Őt, nagyjából ugyanannyi receptet tartalmazó német, angol, román, francia és magyar szakácskönyvről megadom a továbbiakban, hogy hány gombás receptet tartalmaznak. Német – 2 (a Romániában megjelentben: 5), angol – 6, román – 37, magyar – 39, francia – 45.⁵³ A gomba felhasználásának a mértéke arányosnak tekinthető ismertsége, kedveltsége mértékével, de ez az arány nem mindig tükröződik kellőképpen. Árnyaltabb lenne a kép, ha a gomba egyes receptekben játszott fontossága szintén számításba jönne. A hibalehetőségekkel számolva állítható tehát, hogy a magyar gombaismeret szakácsberkekben is számottevő, alig marad le a mikofiliában élenjárók (például a franciák) konyhai gombafelhasználása mögött. Magáért beszélő tény az is, hogy egy a magyar konyhát franciául népszerűsítő kiadvány 48 receptjéből 6 (nyolcada) gombás.⁵⁴

8. Összegzés

A magyarság népi gombaismerete a világon közepesnek, helyenként átlag felettinek mondható. Ez utóbbi a helyzet a gombatermés számára kedvező természeti körülményekkel rendelkező magyar falvak

⁵⁰ MÁTYUS István, K. 1787, 484.

⁵¹ ORBÁN Balázs 1869, 73.

⁵² GUNDA Béla 2001; KISBÁN Eszter 1997; KARDOS László 1943; CSABA József 1945; BÖDEI János 1943, 70–73; BÍRÓ Friderika 1988, 152–153; VIGA Gyula 2004, 38; BÓDI Erzsébet 1981, 158–159; Uő 1985, 76; VARGA Bernadett 1993; ZSUPOS Zoltán 1985, 32–36; Uő 1987, 34–42; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982, 33–34; BARSÍ Ernő 1996; TIMAFFY László 1980, 35; GRESCHIK Viktor 1915; NYÁRY SZABÓ László 2002; VAJKAI Aurél 1959, 20–21; HOLLÓS László

1933; ZSIGMOND Győző 1994; KÓSA-SZÁNTÓ Vilma 1997; ROMSICS Imre 1998, 295; VITA Zsigmond 1994, 45; TÁLASI István 1977, 156; ERDÉSZ Sándor 1974, 35; KISS Géza 1986, 110–111; BALOGH István 1969, 105; BEREZNAI Ilona, N. 1991; FAZEKAS Mihály 1994.

⁵³ LINDE, G. – KNOBLOCH, H. é. n.; LIESS, M. 1966; GRIGSON, J. 1992; JURCOVAN, S. 1983; LEXÁNÉ Regézi Márta 1987.

⁵⁴ VÁRKONYI Judit é. n.

viszonylatában is (mint amilyen a Székelyföldön például Sepsikőröspatak, Gelence, Csíkszentmihály, Komandó, Csíkszentmárton, Gyergyószárhegy).

Gunda Béla a gombászás szócikkben a 10–15 gombafajtát ismerő falut jó átlagnak tekinti.⁵⁵ Gyűjtéseim tapasztalata alapján elfogadható átlag ez az egyéni tudásra, kevésbé viszont egy-egy faluközösség gombaismeretére. Ez utóbbi esetben a sokféle gombában gazdag falvak átlagát a magyarság körében 25–40 körülnek tartom (így például Sepsikőröspatakon 33 körüli). Síkföldi, erdő nélküli falvak esetében 4–8 lehet az átlag. A döntő szó a további kutatási eredményeké.

Úgy tűnik, a Gregor Ferenc által jelzett szláv átlagot a hasonló vidékeken élő magyarság is megközelíti, és – J. Vido becslését tekintve – el is éri, meg is haladja a szlovákoknak tulajdonított (valószínűleg alulbecsült) átlagot.⁵⁶ Márpedig egy szlovák etnobotanikus szerint a természetben termő gombák ismeretében és szeretetében a szláv népek közül talán csak a szomszédos csehek múlják felül a szlovákokat.⁵⁷ A lengyeleknél átlag 24 gombanév ismert falun, Kőröspatakon 20–25. Drăgulescu alapján a Szeben környéki románoknál 10–13 körülre becsülöm az átlagot.⁵⁸ A pontosabb, megbízhatóbb összehasonlítás-hoz több s alaposabb munkára van szükség. Egy spanyolországi felmérés szerint a spanyol falvak legjobb átlaga a nagytájak közül a katalániai: 5, 54. Ennyi ehető, vadon termő gombát fogyasztanak, ehhez hozzá veszünk két termesztett fajt és két mérgezőt, akkor is legfeljebb 10-es átlagot számolhatunk. Összesen 63 ehető gombát ismernek Spanyolország falvaiban Rollán felmérése szerint, nem valószínű, hogy lenne olyan falu, amelyben mindet ismernék.⁵⁹

Régebb néha túlbecsülték a magyarság gombaismeretét, és Clusius *Codex*⁶⁰ leírása alapján Magyarországot a gombaevés egyik központjának tartották.⁶¹ Úgy vélem, Gregor Ferenc viszont alábecsülte a magyar népi gombaismeretét a szláv és latin népekhez viszonyítva (az Erdélyben élő románok esetében a gombák tanúsága szerint is a délszláv hatás volt rendkívül nagy. Ez egybevág Gregor megállapításával és Drăgulescu adataival például a román növénynevek etimológiáját illetően.⁶² Az északibb területeken élő szlávok nagyobb

gombaismeretének nincs különösebb jele a románság népi gombaismeretében, mely a magyarsághoz hasonlóan közepesnek, mérsékeltnek mondható. Sajnos a finnugor népek, a török népek gombaismeretéről keveset tudunk. Valószínűnek tartom, hogy a Kárpát-medencében a magyarságnál, lévén, hogy mikofil és mikofób kultúrák egyaránt nagy hatásának kitéve (szlávok, németek) egyféle köztes magatartást alakított ki magának a Kárpát-medencében, és ezt a nem túl nagy, de nem is túl kevés gombanév, ismert gombák száma is tükrözi a mai napig.

Hasonló a helyzet a gombaételek tekintetében is. A gyakran és sokféle gombaételt készítő szláv és latin népek ugyanúgy hatottak ránk, mint a tőlük élesen elkülönülő, kevés gombát fogyasztó németek. Bizonyára az itáliai kolostori konyhának jelentős szerep jutott a gombafogyasztás elterjesztésében minámlunk.⁶³ A *Mátyás király gombája* népi gombanév meglelte akár ennek az emlékét is őrizheti. Már a 16–17. századból ismert, hogy a magyarok kedvelték a sütvé, főzve vagy párolva elkészített gombaételeket, borssal, faolajjal ízesítve, rántottával dúsítva.⁶⁴ A helyzet lényegében máig nem változott, a kedveltség maradt, az elkészítési mód kissé módosult, a sült, főzött, tojásos gomba ma is népszerű, ha nem is annyira, mint a tokány és a paprikás.

Egyféle összegezésként megadom a továbbiakban, hogy melyek a gombák funkciói, jelentései általában, illetve a magyarságnál. **Félkövérrrel** jelölöm a magyar néphagyományban is meglévőket (számukat), **dőlttel** emelve ki azokat, melyek a valamiképp ehető gombákra is vonatkoznak: **1. étel (fűszer; ingyenség stb.); 2. méreg:** ember, illetve állat számára⁶⁵; **3. áru (pénzforrás); 4. nyersanyag** (festék⁶⁶) dísz- és használati tárgyak, ékszerek, tűzgyújtó, valamint játék készítéséhez; **5. (tej)oltószert⁶⁷; 6. díszítőmotívum⁶⁸; 7. jelkép: a férfi nemiséget idéző (ikonikus jelként), a halhatatlanságé, a termékenysége, szaporaságé⁶⁹, a léleke⁷⁰ stb.; 8. gyógyszer; 9. időjárásjelző; 10. tisztító, fertőtlenítő, rovarirtó; 11. füstölésre alkalmas (méhek füstölése); 12. hallucinogén, kábító, bódító szer⁷¹; 13. illatosító⁷²; 14. halászsok árvízjelzője** (meggyújtott taplót használnak e célra a Duna mentén,

⁵⁵ GUNDA Béla 1979.

⁵⁶ GREGOR Ferenc 1973, 5.

⁵⁷ MARKUŠ, Michal 1975, 114.

⁵⁸ DRĂGULESCU, Constantin 1992.

⁵⁹ ROLLÁN, M. Garcia 1993.

⁶⁰ Clusius a mikológia atyja, jeles 16. századi botanikus. CLUSIUS, Carolus 1601.

⁶¹ KRÉBECZ Jenő, dr. 1988.

⁶² DRĂGULESCU, Constantin 1992.

⁶³ GUNDA Béla 1979, 291.

⁶⁴ BURUCS Kornélia 1988, 91.

⁶⁵ Lásd a vadászatban való felhasználásáról ÚJFALVI Sándor

1982, 233.

⁶⁶ JACCOTTET, J. 1973, 21–22; PÁLFALVI Pál közléséből szerzem tudomást arról, hogy Gyimesben a légyölő galócát a sajt sárgítására használják (PÁLFALVI Pál 2000).

⁶⁷ GUNDA Béla 1979, 291; GUNDA Béla 1967.

⁶⁸ Lásd még SINKÓ Kalló Katalin 1980, 11.

⁶⁹ TOPOROV, V. Ny. 1988, 82.

⁷⁰ CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain 1991, 205.

⁷¹ TOPOROV, V. Ny. 1988, 82–83; WASSON, Gordon R. 1986.

⁷² JACCOTTET, J. 1973, 22.

például a Tolna megyei Decsen⁷³; 15. *kenőanyag*⁷⁴; 16. *táblatörő* (Moldva, Bahána, valamint Göcsej⁷⁵); 17. *állatviasztó*ként, a vad (medve, farkas) elűzésére használták jószágórzés közben a hosszú rúdra kötött, meggyújtott taplót (a gyimesi Fehérmezőn például)⁷⁶; 18. *időzítő*ként robbantáshoz bükkfataplót is használtak (aranybányában Verespatakon); 19. *irányjelző* (*Székelyföld*)⁷⁷; 20. *trágya* (a föld, a talaj feljavítására, Moldva, Klézse); 21. *tömítés* (hajópadló⁷⁸, pajzs⁷⁹); 22. talizmán⁸⁰; 23. szellem(ek) befo-lyásolása⁸¹; 24. magyarázata (oka, eredete) természeti jelenségeknek⁸²; 25. *afrodiziákum*⁸³; 26. egyféle isten-ség, varázserjú lény⁸⁴. Megjegyzem, hogy a 15. és a 25. funkció jelenlegi érvényesüléséről nincs adatom.

Zsigmond Győző – Bukaresti Tudományegyetem, Hungarológia Tanszék; zsigmondgyozo@yahoo.com

Irodalom

- ADHIKARI, Mahesh Kumar – DURRIEU, Guy
1996 Ethnomycologie népalaise, *Bull. Soc. Mycol. Fr.*, 112, Paris, 31–41.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1975 A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig, *Tanulmányok Tolna megye történetéből*, Szekszárd, 159–231.
- BALOGH István
1969 *Hajdúság*, Gondolat, Budapest.
- BARSI Ernő
1996 Táplálkozás a bükkalji Sály községben a hagyományos gazdálkodás idején, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XX–XIII–XXXIV, Miskolc, 647–667.
- BEREZNAI Ilona, N.
1991 *Adatok Nagykovácsi népi táplálkozásához (Növényi eredetű nyersanyagok)*, különnyomat, Debrecen.
- BERNÁT László (összeáll.)
1982 *Magyar népmesekatalógus 3. A magyar legendamesék típusai*, Budapest.
- BÍRÓ Friderika
1988 *Göcsej*, Gondolat, Budapest.
- BÖDEI János
1943 Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához, *A Néprajzi Múzeum Értesítője*, XXXV, 2, 70–73.
- BŐDI Erzsébet
1981 Növényi alapanyagú táplálékok, in: Szabadfalvi József (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*, Miskolc, 147–160.
1985 A medvesaljai falvak táplálkozása, *Gömör néprajza*, I, Debrecen.
- BROMBERGER, Christian – LENCLUD, Gérard
1982 La chasse et la cueillette aujourd’hui, *Études rurales*, 87–88, 5–35.
- BRILLAT-SAVARIN, Anthelme
1845 *Physiologie du goût*, Paris.
- BURUCS Kornélia
1988 Magyar ízek recepteskönyvekben, in: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*, Budapest.
- CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain
1991 *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, I–IV, Paris.
- CLUSIUS, Carolus
1601 *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*, Antwerpen.
- CSABA József
1945 Gombafélék gyűjtése és felhasználása a vendeknél, *Ethnographia*, LVI, 1–4, 70–72.
- CSAPLOVICS, Johann
1829 *Gemälde von Ungarn*, II, Pest, 107–108.
- CZIRÁKY Antal Mózes
1820 *Cziráky-féle összeírás*, kézirat másolata, SÁL, III/1874.
- DIÓSZEGI Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága*, Budapest.

⁷³ ANDRÁSFALVY Bertalan 1975, 209.

⁷⁴ DÖMÖTÖR Sándor 1952, 4.

⁷⁵ Lásd GUNDA Béla 1990, 178.

⁷⁶ GUNDA Béla 1989, 59.

⁷⁷ „Mi vadászok gyakran a pöfeteg porából állapítjuk meg a szél irányát.” (Sepsiszentgyörgy)

⁷⁸ CSAPLOVICS Johann 1829, 107; RADVÁNYI Antal 1912.

⁷⁹ THOEN, Daniel 1982, 310.

⁸⁰ Az amerikai indiánok egyik törzsénél olyan talizmánként

tartanak számon bizonyos fagombát, mely szerencsét hoz a játékban (LÉVI-STRAUSS, Claude 1973, 276).

⁸¹ Lásd például: LÉVI-STRAUSS, Claude 1973, 277.

⁸² Egy példa: a visszhang okának, eredetének egy gombát látnak a szkuamis indiánok. Lásd LÉVI-STRAUSS, Claude 1973, 276.

⁸³ HOLLÓS László 1911, 120, 177; MÁTYUS István, K. 1797, II, 484; BRILLAT-SAVARIN Anthelme 1845, 99.

⁸⁴ TOPOROV, V. Ny. 1988, I, 82.

- DÖMÖTÖR Sándor
1952 *Dömötör Sándor gyűjtése*, Farkasfa, 1952. május 22–26. Savaria Múzeum, Szombathely, Néprajzi Osztály Kézirattára, K-189. IV. 3–4., 15.
- DRĂGULESCU, Constantin
1992 *Botanică populară în marginișile Sibiului*, Sibiu.
- ERDÉSZ Sándor
1974 *Nyírség*, Gondolat, Budapest.
- FAZEKAS Mihály
1994 Karcag népi táplálkozása, *Folklór és Etnográfia*, 80, Debrecen, 19.
- GREGOR Ferenc
1973 Magyar népi gombanevek, *Nyelvtudományi Értekezések*, 80.
- GRESCHIK Viktor
1915 A szepesi flóra mint táplálék (május hónapban), *Szepesi Hírnök*, május, VIII.
- GRIGSON, J.
1992 *English Food*, London.
- GUNDA Béla
1960 A gyűjtögető életmód emlékei a gyalui havasokban, *Műveltség és Hagyomány*, I–II, 207–218.
1966 Vadfogó hurok a Keleti-Kárpátokban, in: Uő: *Ethnographica Carpathica*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1967 Tejoltó növények a Kárpátokban, *Ethnographia*, LXXVIII, 2, 161–175.
1979 Gombászás, *Magyar Néprajzi Lexikon*, II.
1989 A mágikus jószágörzés, in: Uő: *A rostaforogató asszony*, Múzsák, Budapest, 51–70.
1990 A természetes növénytakaró és az ember, *AGRIA*, XXIV. (Különlenyomat az Egri Dob István Vármúzeum évkönyvéből)
2001 Gombák, *MN*, II, 24–25.
- HEIM, R. – WASSON, R. Gordon
1958 *Les champignons hallucinogènes du Mexique*. Muséum national d'histoire naturelle, Paris.
- HOLLÓS László
1911 *Magyarország földalatti gombái, szarvasgombaféléi*, kiadja a K. M. Természettudományi Társulat, Budapest.
1933 Szekszárd vidékének gombái, *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, vonatkozólag a hazai viszonyokra, 37, 2, 1–215.
- HOPPÁL Mihály et al. (szerk.)
1990 *Jelképtár*, Budapest.
- ISTVÁNFFI Gyula
1900 *A Clusius-Codex mykologiai méltatása, adatokkal Clusius életrajzához*, Budapest.
- ISTVÁN Lajos – SZŐCS Lajos
2008 *Táplómegmunkálás Korondon*, Kiadja a Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont és az Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely.
- JACCOTTET, J.
1973 *Les champignons dans la nature*, Neuchatel.
- JURCOVAN, S.
1983 *Carte de bucate*, București.
- KÁLMÁNY Lajos
1882 *Szeged népe*, II, Arad.
- KALMÁR Zoltán – MAKARA György
1976 *Ehető és mérges gombák*, Budapest.
- KALOTAS Árpád
1996 Aboriginal knowledge and use of fungi, *Fungi of Australia*, Vol. IB. CSIRO, Melbourne, 269–295.
- KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása*, Budapest.
- KICSI Sándor András
2005 Néhány népi gombanevünkről, *Magyar Nyelv*, CI, 3, 336–351.
- KISBÁN Eszter
1997 Táplálkozáskultúra, *MN*, IV, 417–583.
- KISS Géza
1986 *Ormányság*, (III. kiadás), Gondolat, Budapest.
- KÓSA-SZÁNTÓ Vilma
1997 A gyimesi csángók táplálkozásáról, in: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*, Kalocsa, 183–204.
- KRÉBECZ Jenő, dr.
1988 *Gombaatlász*, Budapest.
- LAMMEL Annamária – NAGY Ilona
1995 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*, Osiris, Budapest, 192.
- LEPP, Heino
2003 *Aboriginal use of fungi*. Forrás: <http://www.anbg.gov.au/fungi/aboriginal.html>
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1973 Les champignons dans la culture, in: Uő: *Anthropologie structurale deux*, Paris, 263–279.

- LEXÁNÉ REGÉCZI Márta
1987 *Gombaételek*, Budapest.
- LIESS, M.
1966 *Kochbuch*, Bukarest.
- LINDE, G. – KNOBLOCH, H.
é. n. *Guten Appetit*, Leipzig.
- MN – Magyar Néprajz
1988 *V. kötet*, Budapest.
1990 *VI. kötet*, Budapest.
1990 *VII. kötet*, Budapest.
- MNL – Magyar Néprajzi Lexikon
1979 *II. kötet*, Budapest.
- MARKUŠ, Michal
1979 A Kárpát-medence etnobotanikai problémái, *Comm. Hist. Artis. Med. Suppl.* 11–12, 113–123.
- MÁTYUS István, K.
1987 A Gombákról, in: Uő: *O és Uj Diaetetica*, III. könyv, IX. rész, Fűskúti Landerer Mihály, Pozsony, 471–488.
- NYÁRY SZABÓ László
2002 *Az üvegfüvő falvak gombászata. Mátraszentimre gombanevei és gombászati szokásai*, kézirat.
- NYILASSY Judit
1951a *Gyűjtögető gazdálkodás*, kézirat, Néprajzi Múzeum, EA 2518.
1951b *Táplálkozás*, kézirat, Néprajzi Múzeum, EA 2361.
1951c *Gyűjtögetés*, kézirat, Néprajzi Múzeum, EA 2519.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*, II, Pest.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1982 *Barkóság és népe*, Hermann Ottó Múzeum, Miskolc.
- PÁLFALVI Pál
2000 *Gyimesi etnobotanikai gyűjtés* (kézirat).
- PÓCS Éva
1980 A falu hiedelemvilágának összetevői, in: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Nógrádsípek*, Budapest, 269–358, 574–670.
- RÁDULY János
1990 *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések*, Bukarest, 107–108.
- RADVÁNYI Antal
1912 A székelyföldi taplóipar. A „toplászat” monográfiája, *Erdészeti Lapok*, LI, 17, 700–710.
- ROLLÁN, M. Garcia
1989 La consommation des champignons en Espagne péninsulaire (milieu rural), *BSMF*, 105, 3, Paris, 207–226.
- ROMSICS Imre
1998 Székelyvarság népi táplálkozásának rendje, in: Bárh János (szerk.): *Havasalja havasa*, Kecskemét, 273–390.
- SINKÓ KALLÓ Katalin
1980 *Kalotaszegi nagyírásos*, Bukarest.
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*, Gondolat, Budapest.
- THOEN, Daniel
1982 Usages et légendes liés aux polypores, *Bull. Trim. de la Société Mycologique de France*, 98, fasc. 3, 289–318.
- TIMAFFY László
1980 *Szigetköz*, Gondolat, Budapest.
- TOKAREV, Szergej A. (szerk.)
1988 *Mitológiai enciklopédia*, Budapest.
- TOPOROV, V. Ny.
1988 Gombák, in: Tokarev, Szergej A. (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*, I–II, Budapest.
- ÚJFALVI Sándor
1982 *Az erdélyi régiebb és közelebbi vadászatok és vadak. Újfalvi Sándor öreg vadásztól Kolozsvárt 1854-ik évben*, (I. kiadása 1941-ben), Budapest.
- VAJKAI Aurél
1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA Bernadett
1993 Gombák, in: Bodnár Mónika (szerk.): *Bódva menti dolgozatok*, Utánpótlás 3, A Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság kiadványa, 57–60.
- VÁRKONYI Judit (szerk.)
é. n. *Bon appetit en Hongrie*, h. n.
- VERESS Magda
1982 *Gombáskönyv*, Kriterion, Bukarest.
- VÉRTES Edit
1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*, Budapest.

- VIGA Gyula
2004 *Tájak, ízek, ételek Borsod–Abaúj–Zemplén megyében*, Miskolc.
- VITA Zsigmond
1994 Tápláléknövények gyűjtögetése Nagyenyed környékén, *Népismereti Dolgozatok*, Bukarest, 44–45.
- VOIGT Vilmos
1975 A szibériai sámánizmus, *Nyelvtudományi Közlemények*, 77, 1, Budapest.
- WASSON, R. GORDON et al.
1957 *Mushrooms, Russia and History*, I–II, New York.
1968 *Soma, Divine Mushroom of Immortality*, New York.
1986 *Persephone's Quest: Entheogens and the Origins of Religion*, New Haven and London, 17–81, 83–94.
- ZSIGMOND Győző
1993 Kérdőív a népi gombaismeret felméréséhez, *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, 1, 22–24.
1994 A gomba helye népi kultúránkban. Egy falu (Sepsiköröspatak) etnomikológiai vizsgálata, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 2, Kolozsvár, 22–58.
1998 A gomba helyneveinkben, *Névtani Értesítő*, Budapest, 100–103.
2001a Erdeink gombái. A kucsomagombák, *Közbirtokeossági Hírvivő*, 2001, 3, 11.
2001b Gomba és gombakirály, *Holmi*, XIII, 5, 642–647.
2003 The Amanitaceae in Hungarian folk tradition, *Moeszia. Erdélyi Gombász*, 1, 1, 55–68.
- ZSUPOS Zoltán
1985 Népi növényismeret a Medvesalján, *Gömör néprajza*, I, Debrecen.
1987 Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása, *Gömör néprajza*, X, Debrecen.

Ciuperca – aliment în tradițiile culinare maghiare

(Rezumat)

În realizarea acestui studiu autorul s-a bazat pe munca de teren efectuată în ultimele 20 de ani în rândul maghiarilor din Bazinul Carpatic și împrejurimile acestuia. În trecut s-a supraestimat adesea cunoștința maghiarilor privind ciupercile și pe baza *Codicelui* lui Clusius Ungaria a fost considerată una dintre centrele consumului de ciuperci. De fapt, slavii și popoarele latine care preparau des și variat ciupercile au avut aceeași influență asupra noastră ca și germanii, care, în mod contrar, consumau rar ciuperci. Se cunoaște încă din secolele XVI–XVII că maghiarii au consumat cu plăcere bucate pregătite din ciuperci gătite, prăjite sau călite, condimentate cu piper, untdelemn, îmbogățite cu omlete. Situația nu s-a schimbat prea mult de atunci, plăcerea de a consuma ciuperci a rămas aceeași, modul de preparare s-a modificat un pic. Ciupercile gătite, prăjite sau preparate cu ouă sunt la fel de populare și acum, chiar dacă nu sunt așa de des consumate ca tocănița sau papricașul.

Mushrooms as food in Hungarian culinary traditions

(Abstract)

The author builds his paper on 20 years of field work realized among Hungarians living in the Carpathian Basin and the neighborhoods. In the past the knowledge of Hungarians regarding mushrooms has sometimes been overestimated and, based on Clusius' *Codex*, Hungary was considered one the mushroom-consuming centers. Slavic and Latin peoples who prepared mushrooms often and varied had the same influence on us as the Germans who, on the contrary, rarely consumed mushrooms. It is known since the 16th–17th century that Hungarians have preferred meals prepared of cooked, fried and steamed mushrooms, seasoned with pepper, wood-oil, enriched with omelet. The situation hasn't changed much since then, the delight of consuming mushrooms has remained the same, the way of preparing them has changed a bit; the cooked, fried mushrooms and those prepared with eggs are just as popular today, even if they are not consumed as often as ragouts and stews.

1. ábra Gomba alakú istenszobor. Costa Rica, Kr. u. 5. sz.

2. ábra Így keletkezett a gomba (Reich Károly rajza).

3. ábra A sepsikőröspataki gombakirály elindul hazulról, 2007.

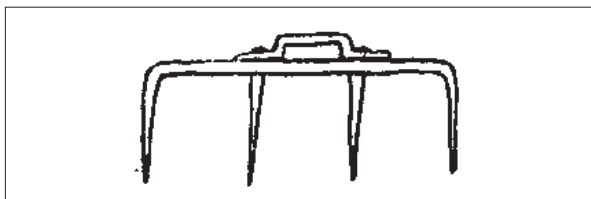

4. ábra Gombaárusítás Oltszemen, 2006.

5. ábra Gyimesi gombás húsvéti tojás (Bányai Éva felvétele).

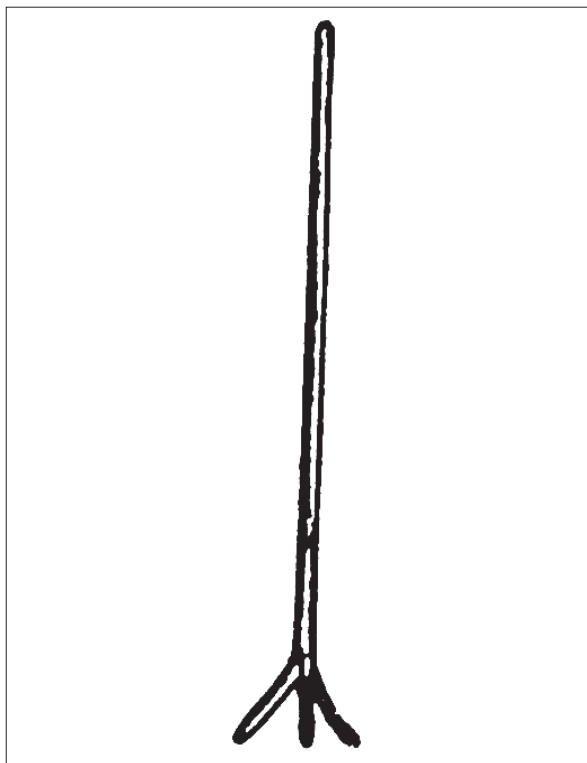
6. ábra Vasgereblye gombagyűjtéshez,
Szentgál (Vajkai Aurél rajza).

8. ábra Ízletes vargánya (*Boletus edulis*)
(Málnási András rajza).

9. ábra Mezei csiperke (*Agaricus campester*)
(Málnási András rajza).

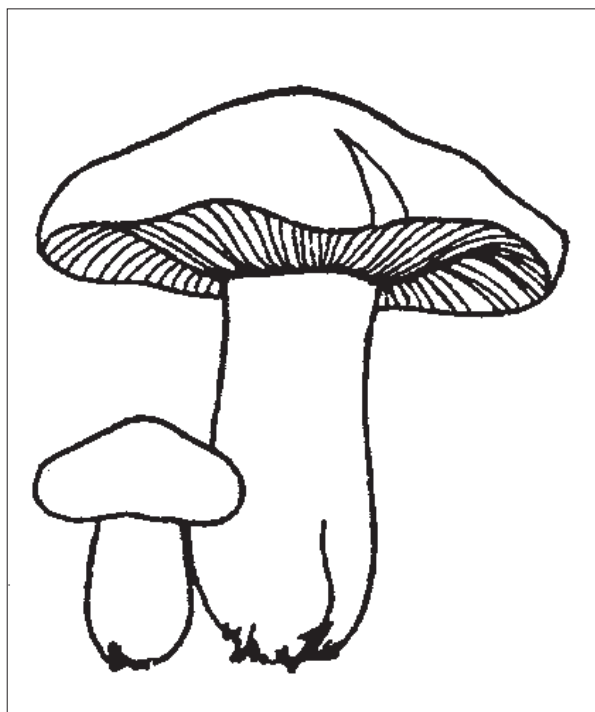

7. ábra Szentgáli gombászóbot (Vajkai Aurél rajza).

10. ábra Kései laskagomba (*Pleurotus ostreatus*)
(Málnási András rajza).

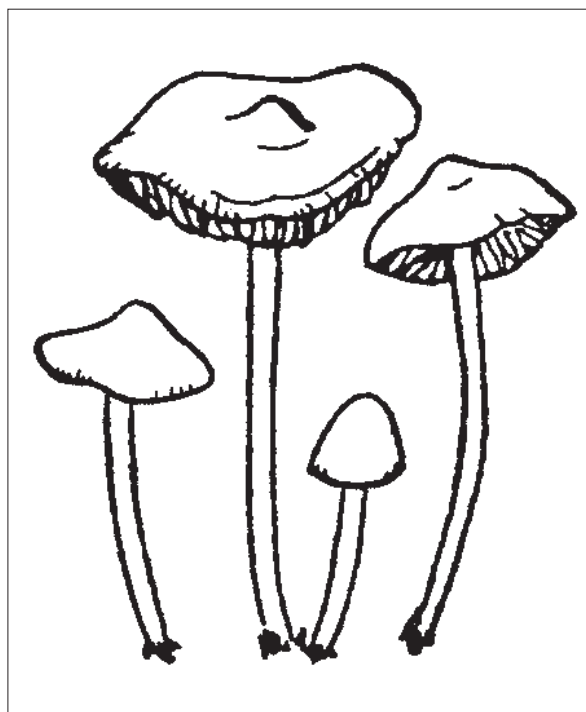
11. ábra Májusi pereszke (*Calocybe gambosa*)
(Málnási András rajza).

12. ábra Gyűrűs tuskógomba (*Armillaria mellea*)
(Málnási András rajza).

13. ábra Kanyargó járás.

14. ábra Mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*)
(Málnási András rajza).

15. ábra Fehér szarvasgomba (*Choiromyces meandriformis*).

Peti Emese

EGY HÁROMSZÉKI ÉRTELMISÉGI NAPLÓJÁNAK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

1. Bevezetés

Dolgozatomban annak megvizsgálására teszek kísérletet, hogy a kovásznai Fábíán Ernő naplójában (a dokumentum jelentőségére való tekintettel a továbbiakban: Napló) a kommunista diktatúra hatalmi gyakorlatának a megjelenítése és a nemzeti identitás hogyan kapcsolódik egymáshoz. Megpróbálok választ keresni arra, hogy a napló értékelhető-e történelmi dokumentumként.

Kérdéseim, hogy hogyan alakul a történelmi kontextus láttatása és értelmezése? Hogyan közelít ez a történelemíráshoz? A történelmi tudat hogyan jelenik meg a Naplóban? És ha a Napló tartalmában a történetíráshoz közelít, akkor mennyire tekinthetjük dokumentumértékűnek? Vagy egyáltalán ki értékeli dokumentumértékűnek és milyen szempontból?

Az egyéniség, a nemzeti identitás megjelenési formáját, és az író reflexióit is vizsgálat tárgyává veszem. A történelmi kontextus fontos tényező a Napló elemzésében, mert az abban fellelhető témák nagy része ebből táplálkozik. Ezzel összefüggő részét képezi az elemzésnek az etnikai identitás vizsgálata.

A történetírás és a napló műfajának az összekapcsolása problémákat vet fel az értelmezésnél, mert a naplót az egyik legszemélyesebb és legsubjektívebb elbeszélő műfajként tartjuk számon, míg a történetírást ezzel szemben az objektív műfajok kategóriájába soroljuk. A történetíró, valamint az, aki a naplót írja, a napi, vagy néhány napi eseményről számol be, ezeket értékeli, magyarázatokkal egészíti ki. Mindkét műfaj részletességgel igyekszik bemutatni a történetet. A napló műfajának fő értéke nem a történelmi múltra vonatkozó „elsődleges” adatok, hanem a subjektív történelem primér dokumentálásában rejlik.¹ A napló igazságértékére vonatkozóan Lejeune alkotja

meg az „önéletírói paktum” fogalmát, amely arra vonatkozik, hogy „az önéletíró azt állítja, hogy elmondja az igazságot életéről”.²

A napló is, ugyanúgy, mint a többi biografikus és autobiografikus szöveg, az egyéni életutat, vagy annak egy szakaszát hivatott bemutatni írásos formában. Újabb problémával kerülünk szembe, amikor az élet eseményeinek az értelmezése, és a „hivatásos” történelem mesélése egyazon szövegen belül találkoznak. Ezekon kívül a napló és a történetírás rokonítása megkívánja azt, hogy a történetírásnak és az életrajznak, önéletrajznak is a sajátosságait, értelmezési lehetőségeit szemügyre vegyük. Az önéletrajz vizsgálata is némi problémát jelenthet számunkra, mivel a hatvanas-hetvenes évektől kezdve az önéletrajzi szövegek, melyeket a társadalomkutatók (néprajzosok, antropológusok) gyűjtöttek és vizsgáltak, nagyrészt a paraszti, falusi környezetből származó, ott élők által írt szövegek, ezeket vetették alá kutatásuknak.³ A mi esetünkben egy nem mindennapi értelmiségiről van szó, aki megörökíti a kommunista rezsim hatalmi intézkedéseinek hatását a szűkebb és tágabb környezetre, és ezt mindennapi naplószerű feljegyzésekkel, naplóírással teszi.

A történettudomány, a néprajz és az antropológia is foglalkozott a narratív szövegekkel, a hitelesség kérdésével, az elmondhatósággal, elbeszélhetőséggel; e tudományágak által elért eredményekre és módszerekre együtt van szükség Fábíán Ernő Naplója értelmezésében. Elemzésemben módszertani szempontból felhasználtam Tóth Mária élettörténet és etnikai identitás kapcsolatait elemző kutatásait,⁴ a romániai magyarságra vonatkozó következtetései miatt különösen fontosnak tartottam Vincze Gábor munkáit.⁵ A nemzeti történetírás és a narratív szerkezetre vonatkozó

¹ GYÁNI Gábor 2000, 149.

² LEJEUNE, Philippe 2002, 272.

³ Elsősorban Küllös Imola és Mohay Tamás mutatják be azoknak a szerzőknek a munkáit, akik az életrajzok vizsgálatával foglalkoztak. KÜLLÖS Imola 1988, 251–266; MOHAY Tamás 2000, 770–790. Küllös Imola megjegyzi, hogy eleinte „az egyéniség-kutató iskola követői dokumentálták személyes (életrajzi) elbeszélésekkel is egy-egy kiemelkedő tehetségű mesemondó, népi elbeszélő, énekes vagy »gyógyító« ember szociális körülményeit, de az így gyűjtött elbeszélésanyagot csak adalékként, nyersanyag-

ként kezelték, folklorisztikai szempontból nem elemezték, nem értékelték”. A folkloristák az új epikus műfajok jelentőségére a hatvanas években figyeltek fel, s bár gyűjtésükre és publikációjukra nem voltak kidolgozott módszereik, megszorodtak az ilyen jellegű vizsgálatok.

⁴ TÓTH Mária 1998.

⁵ Az elemzés során Vincze Gábornak ezzel a témával kapcsolatos munkái (VINCZE Gábor 1999; és Uő é. n.) szolgáltatnak támpontokat.

vizsgálatokon kívül az életrajzi módszerrel foglalkozó néprajzi és antropológiai kutatásokat véltem tanulmányomban leginkább hasznosíthatónak.⁶

2. Fábíán Ernő és a Napló

Fábíán Ernő történelem–filozófia szakot végzett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen 1956-ban. 1960-ban került vissza szülővárosába, Kovásznára, ahol tanárként dolgozott. Tanári pályája ideje alatt számos írása jelent meg, könyveket, tanulmányokat publikált. Politikai megfontolásból a nyolcvanas évek elején az állam betiltotta számára a publikálást és ennek következtében a tanulmányait már csak „magának”⁷ írta, abban a reményben, hogy majd egyszer, amikor alkalom adódik, publikálhatja. Ugyanígy gondolkodott a Naplójáról is, annak ellenére, hogy titokban írta. Tudta azt, hogy milyen veszéllyel jár ilyen dokumentum írása, abban az időben, amikor másokat kevesebbért is megfenyített az állami titkoszolgálat, a Szekuritáté. Gondolatait füzetekbe írta. A kéziratokat felesége találta meg halála után dolgozószobájának padlója alatt, ezt követően adta át Bárdi Nándornak, aki személyesen is ismerte a történész-filozófust. Fábíán Ernő Naplóját 1984. január 5. és 1990. június 14. között vezette. A naplóírás a rendszerváltás után abbamaradt, mert akkor már szóban is nyíltan kifejthette nézeteit. A Ceaușescu-korszak bukása után aktívan részt vett közössége helyi politikai életében.⁸ 2001-ben hunyt el Kovásznán.

Naplójában a diktatúra által gyakorolt politikai és ideológiai eseteket mutatja be és reflektál azokra. A kisebbségi helyzet és az identitás problémái, a megélhetés, a létszükséglet fenyegetettsége (pl. élelmiszerhiány), a Szekuritátétól való félelem mind olyan élethelyzetek, melyek nap mint nap részét képezték a valóságnak. Értelmiségiként olyan szituációkba kényszerült, melyek szemben álltak morális elgondolásaival és igazságérzetével. Fábíán Ernő az 1989-es forradalom kirobbanásáig folyamatosan írt, szinte minden nap lejegyezte az aktuális politikai eseményeket. Rendszeresen követte a történéseket, a rádióból, a sajtóból, ismerőseitől hallott történetekből szerzett információkat, még olvasmányélményeit is leírta, azokat a politikai rezsím által elkövetett tetteket, amelyek befolyásolták a körülötte levő emberek életét és a saját egzisztenciáját egyaránt. Ezek

kívül a tanulmányait és *A példaadás erkölcsé* című könyvét⁹ is megemlíti Naplójában, amelyeket vagy abban az időben akart megjelentetni, vagy a Naplóval egy időben írta. A történelmi-filozófiai eszmefuttatásai ugyanolyan szerves részei a Naplónak, mint a kommunista rendszerre való ismételt reflektálás, és a romániai politikai helyzet összehasonlítása a világ más kommunista országaiban történetekkel (például Bulgária, Szovjetunió, Kína, Dél-Afrika stb).

Dolgozatomban a Napló begépelte változatát használom, amely 2005–2006 között készült el Bárdi Nándor történész megbízásából.¹⁰

3. Fábíán Ernő és az értelmiségi szerepkör

Jan Assmann a kulturális identitáson belül megkülönbözteti az egyéni és a személyes identitást: előbbi a „kifejlődött tudat az egyén redukálhatatlan saját-szerűségéről, összetéveszthetetlenségéről és pótolhatatlanságáról”, ezzel szemben a személyes identitás a „társadalomépítmény speciális konstellációiba”¹¹ tagolódik. A személyes identitás tehát egy társadalmi szerep, és ezt az értelmiségi szerepet (vagy szerepre törekvést) találjuk meg Fábíán Ernő esetében is. *A példaadás erkölcsé* című könyvében olvashatunk arról, hogyan határozza meg az értelmiségi feladatot, amelyet magára is érvényesnek tart. Művében az Eötvös-kormánypolitikára és Körösi Csoma Sándor életére és tetteire is reflektál. Az értelmiségi segíti népet, amellyel sorsközösséget vállal, egész életét annak szenteli. Továbbá nemcsak tájékozott az aktuális kulturális és politikai problémákban, hanem az által válik értelmiségivé, hogy felmutat, teremt valamit. Könyvében is, ugyanúgy, mint Naplójában, a történelemmel foglalkozó rész és az ehhez való kritikai hozzáállás domináns szerepet kap.¹²

Azáltal, hogy ír az eseményekről, folyamatosan emlékezik. Ha pedig eleven a történelmi emlékezete, akkor nem fordíthat hátat közösségének. A kulturális és a kollektív emlékezet alakítja egyéni identitását is. Assmann szerint az egyénit a közösségi alakítja, és viszont, hisz a közösség egyénekből épül fel.¹³ Fábíán Ernő közelmúlttal való kapcsolata intenzív, ha nem beszélhet róla, akkor írásban próbálja feldolgozni. Ha az állam tiltja az emlékezést, akkor nem annyira nyilvános és nem közösségi formában emlékezik, de folyamatosan emlékezik. Egyrészt ugyanazok

⁶ MANDELBAUM, David G. 1982; LEVI, Giovanni 2000; GYÁNI Gábor 2000.

⁷ 1985. 03. 14. *A magam számára írt naplóban megkockáztathatom: a keleti barbárság nem fogja-e legyőzni az elpuhult Nyugatot?*

⁸ Például a helyi RMDSZ-ben, amelynek aktív tagja lett. De minthogy nagy átalakulást remélt a rendszerváltástól, és azok a kilencvenes évek elején még nem következtek be, cselekvő tagsága rövid ideig tartott.

⁹ FÁBIÁN Ernő 1984.

¹⁰ A kézirat begépelése az SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék NKA 4313/3665. sz. kutatási programja keretében készült el.

¹¹ ASSMANN, Jan 1999, 130–131.

¹² FÁBIÁN Ernő 1984.

¹³ ASSMANN, Jan 1999, 130.

a gondolatok foglalkoztatják naplóírás közben, mint a tanulmányok írása folyamán. Történnnek olyan bejegyzések a Naplóba, melyek ugyanazt a korábban elkezdett gondolatmenetet viszik tovább, több helyen is találunk utalást erre.

Tettével szerepet vállal fel. Tanári, tanítói helyzetét nemcsak az iskolára vonatkoztatja, hanem az élet mindennapjaira is. Sokszor felveti, hogy sajnos nem gondolkodik, nem reagál az aktuális helyzetre mindenki olyan mértékben, mint ő, mert ha megtennék, akkor reflexióik cselekedetökké érlelődnének. Ez a véleménye az idő teltével hangsúlyozódott. Amikor elkezdett naplót írni, még nem az volt a célja, hogy forradalomra ösztönözze *népét*, de később, a rendszer durvulásával, szigorodásával párhuzamosan érzelmei is egyre mélyrehatóbbak lettek a forradalom gondolatával kapcsolatban. A Napló elején még a békés megoldásokat pártolta és nem is reflektált annyiszor a mindennapi eseményekre, inkább csak a filozófiai és történelmi eszmefuttatásai foglalkoztatták, idővel (talán 1986-tól lehetne ezt így behatárolni, de mivel fokozatosan történt, pontos dátumhoz kötése kétséges) a Napló is „hatni kezdett” és alakító szerepet játszott, befolyásolta alkotóját. Ez annak tulajdonítható, hogy az emlékezés „gyakorlása” és identitásképző szerepe bekövetkezett.

Pierre Nora az emlékiratokat is az emlékezés helyeként jelöli meg,¹⁴ szerinte az önéletrajzok és naplók ugyanolyan identitásformáló hatást fejtenek ki, mint a nyilvános megemlékezések. Mivel itt a kulturális-történelmi hagyományokra épülő emlékezetről van szó, általa a nemzeti identitás szilárdul meg. A nemzeti identitás pedig az a tényező, amely nagymértékben előmozdítja a naplóírást, a tények megítélését, a kritikai érzést. Az egyes szám első személyben megfogalmazott tapasztalatok narratív formái összetartják a szerkezetet – az egyén identitását.¹⁵ Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy a Napló esetében milyen identitásra következethetünk? Fábíán Ernő esetében a nemzeti identitás a szövegben alapvető szerepű, tehát itt az ő nemzeti identitása a lényeges. Szövegében kiemeli, hogy az etnikai közösségéhez tartozók nem veszik figyelembe a nemzet történelmi múltját. Amikor ezeket az eseteket tárgyalja, fény derül arra is, hogy ő tulajdonképpen miként érzékeli az identitás fogalmát.

Fábíán Ernő saját identitása a másokról szóló történetek felülvizsgálata által, kritikai szempontok érvényesítése folyamán körvonalazódik. A kulturális emlékezetet éltető rítusokat az államhatalom betiltotta, így a közösségnek nincs alkalma fenntartani közös szertartások során azokat az emlékeket, amelyek a nemzeti identitás alapjait képezik. Fábíán

Ernő azáltal, hogy ír a csupán az emlékezet által éltetett eseményekről, folyamatosan aktiválja ezt a kulturális tudást, amely fenntartja nemzeti identitását, amelyhez nagyon ragaszkodik. Ez a tény egyrészt a fent említett bírálatokból derül ki, másrészt pedig abból, ahogyan ezeket az ítéleteket kinyilvánítja. Általában heves hangnemben fogalmazza meg véleményét, erősen bírálja azokat, akik elmenekültek a „rezsím” elől. Ilyen módon kifejtett nézete: erőteljesen kell kötődni és kitartani a saját identitás mellett. Hankiss Ágnes szerint a *személyiségekre* jellemző, hogy az életvezetést egyfelől stabil életminta szabályozza, másfelől pedig az éniideal szimbolikus képzetekhez kötődik, melyeknek értékképző szerepük van a belső rendszerben.¹⁶ Fábíán Ernő számára a nemzet, a nép érték, amelyet óvni, vigyázni kell. Ezek azok a tényezők, amelyek befolyásolták gondolkodásmódját és hatással voltak viselkedésére.

Az első évek naplóbejegyzései hosszabb terjedelműek és általában filozófiai, társadalomtörténelmi jellegűek, s leginkább elméleti szintűek. Az utolsó években a bejegyzések rövidülnek, helyüket átveszik a konkrét események tárgyalásai. Ez talán Fábíán Ernő érzelmeinek, gondolatainak az évek folyamán bekövetkező változását jelzi. Megkísérelhetjük azt a feltevést, miszerint a szerző figyelmé azért terelődött más megközelítésre, mert az elején, amikor elkezdte írni a Naplót, még nem körvonalazódott számára pontosan az, hogy mit kellene leírnia. Mivel egy másfajta diskurzust művelt a tanulmányok, könyvek alkotása által, megszokta azt. Képzettsége folytán a történetírás gyakorlatára lehetett rálátása. Ezek következtében figyelmé központjába a súlyosbodó mindennapi események konkrét vetülete került.

Pierre Nora szerint az emlékiratok a történelmi munka alapvető eszköztáráiként emlékezetünk legjelképebb tárgyai.¹⁷ Az önéletrajz vagy a napló állandó jegye és sajátossága az, hogy „magában foglalja más emlékiratok ismeretét, a toll embere és a tett embere szerinti megkettőződést, egy egyéni diskurzus kollektív diskurzussal való azonosítását és egy magánérdek beágyazódását az államérdekbe”.¹⁸ Ezért a nemzeti emlékezethez tartozó emlékezés helyeként tartjuk azokat számon. A Napló tehát egy idő után elkezdett az emlékezés helyeként is működni Fábíán Ernő számára. Ez az egyetlen olyan hely, ahol szabadon, korlátozás és félelem nélkül emlékezhetett, a nemzeti történelemmel kapcsolatot tarthatott fenn. Állítása szerint az volt a reménye, hogy majd egyszer megjelenhet nyomtatásban a Naplója, és azok számára is az emlékezés helyévé válhat, akik nem ismerték a Ceaușescu-korszakot. Biró A. Zoltán

¹⁴ NORA, Pierre 1999.

¹⁵ TÓTH Mária 1998, 77.

¹⁶ HANKISS Ágnes 1980, 31–32.

¹⁷ NORA, Pierre 1999.

¹⁸ NORA, Pierre 1999.

úgy tartja a kommunizmus időszakából származó történetekről, hogy ezeknek a történeteknek az elmondása az egyéni életutat és a kultúrát építő mozzanat.¹⁹ Következtetésként tehát elmondhatjuk azt, hogy Fábíán Ernő történetírói cselekedetével közössége számára emlékezési helyet teremtett és értelmiségiként szerepet vállalt közösségében.

4. Kisebbségi helyzet és politikai magatartás

Egyik legmeghatározóbb érzés, amely végigköveti Fábíán Ernő bejegyzéseit, a kisebbségi helyzet és az ezzel összefüggő politikai magatartás. A magyar történelem és kultúra iránti aggodalom folyamatosan jelen van az írásban, főleg a kommunizmus késői időszakában. Akkor válik hangsúlyossá, amikor a hatalmi rendszer nagyobb mértékben beavatkozik a magyar közösségek életébe, és értékromboló területrendezésről hoz határozatokat. Biró A. Zoltán szerint az emlékezet fontosságát elsősorban a totalitárius rendszerek „fedezték fel”. Véleménye szerint azért van ez így, mert „veszélyt jelent számukra az emlékezet, a megélt események utólagos elmondása. Tudták, hogy az emlékezet – a történetmondás szűk körben is történjék –, történelemlakító tényező.”²⁰ Ezért írták vagy próbálták átírni egy országot, egy nép történelmét. Ezt támasztja alá Vincze Gábor megállapítása is, mely szerint a romániai kommunista rezsim a magyarok elleni gyűlöletet szította különböző propagandaírásokkal, sőt, a „magyar nemzetiségű románokat”²¹ ismerte csak el a román anyanyelvű többség mellett,²² a kisebbségekről szó sem lehetett, azok létezését a hatalmon levők tagadták. A Naplóban kihangsúlyozódik, hogy a hatalom fizikai és szellemi kényszerrel érvényesítette akarátát a gazdasági, politikai és kulturális élet minden területén. Román telepéseket költöztettek be a többségében magyarlakta megyékbe (Kovászna, Hargita), akiknek munkahelyet is biztosítottak, míg a magyarokat románok által lakott régiókba (Moldvába és Havasalföldre) helyezték ki, miután elvégezték az egyetemet vagy a szakiskolát.

Azon a valóságon kívül, amelyet Fábíán Ernő megragad és leír, nincs magasabb rendű más valóság, ez hozzátartozik a Napló alapvető sajátosságaihoz. Hiszen a valóság nem olyasvalami, ami függetleníthető a közvetlen emberi tapasztalástól, hanem sorai maguk a megélt emberi tapasztalatok.²³ Amikor a kisebbség létét fenyegeti a hatalom, fokozódnak benne a csoport-

hoz tartozás érzései és az identitás fölerősödik. A legjellegzetesebb helyzetek, amelyek az effajta érzelmkitöréseket kiváltják, azok, amelyekben a hatalom képviselői meghurcolnak, megvernek személyeket, vagy gyanús körülmények között tűnnek el, válnak áldozattá, öngyilkossá emberek (a Naplóban ír pl. Visky Árpád öngyilkosságáról is). Hayden White szerint a narratíva és az elbeszélés adat, és ennek „természetéről beszélni annyit jelent, mint vizsgálódásunk tárgyává tenni a kultúra egészét, sőt mondhatnánk, az egész emberiség természetét”.²⁴ Ennek értelmében az egyéni adatok reprezentatív tényekké válnak az elemzett Naplóban is.

A pszichikai terror fokozódását állandóan ott érezzük a háttérben. A szerző nem tudhatja, hogy kikben lehet bízni és kikben nem – mert mindenki lehetséges árulója a nemzetnek (a kisebbségnek). Azokat, akik párttagok lettek, vagy akik elhagyták az országot, árulóknak tekinti, olyanoknak, akik nem vállalnak sorsközösséget az elnyomott nemzettársaikkal. Assmann azt állítja, hogy a kollektív identitás fikció és metafora, melynek tagja lenni szimbolikus valóság. Továbbá úgy véli, hogy ezt az identitást fel lehet adni, például kivándorlással vagy áttéréssel.²⁵ Fábíán Ernő szigorúan elítéli a hasonlóan cselekvőket, azokat, akik megszöknek a rendszer elől, vagy párttagok lesznek, tehát feladják identitásukat.

Az etnicitást Tóth Mária *hasonló állapot*nak nevezi, ugyanis „ez az állapot szervezi őket egy csoporttá az azonos kulturális térben, miben a veleszületett közös jellemző jegyek (például közös eredet, közös történelmi múlt, közös anyanyelv), és az azonos, adott etnikumra jellemző normatív viselkedésmintákban való részvétel (például közös mindennapi szokások, közös vallási cselekedetek) definiálja őket etnikai csoportként”.²⁶ Az etnikai identitás válsághelyzetei és a sanyarú magyar kisebbségi léthelyzet konkrét esetei állandóan előtűnnek a Naplóban. A normáktól való eltérés tragikus példaként értékeli a meggyilkolt brassói magyar nő esetét,²⁷ de a továbbiakban idézett naplórészletekből is hasonló atrocitások derülnek ki, ugyanez a hangulat tör elő.

Azetnikai identitásszembeniattitűdöt meghatározta az is, hogy abban a korban élt, amikor az állampolitika nyomására valahogyan mindenki etnikai identitásával kapcsolatos állásfoglalásra kényszerült. Mivel ez külső nyomásra történt, beláthatjuk, hogy a történelmi korszak és a változó társadalmi rend hogyan

¹⁹ BIRÓ A. Zoltán 1998, 205.

²⁰ Uo., 204.

²¹ Így kapott például a Magyar Dolgozók Országos Tanácsa új elnevezést: Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsa.

²² VINCZE Gábor 1999, 98–100.

²³ GYÁNI Gábor 2000, 151.

²⁴ WHITE, Hayden 1997, 103.

²⁵ ASSMANN, Jan 1999, 131.

²⁶ TÓTH Mária 1998, 78–79.

²⁷ 1988. 09. 23. *Említésre méltó tragédia. Megérdemli, hogy a naplóban megörökítsem. Az egyik ismerősöm leánya a szülők akarata ellenére [...] leánya) egy brassói románhoz ment férjhez. Most halva találták, állítólag meggyilkolták és az autóból kivetették. A családi viszonyai nagyon mostohák, még inkább a kor ideológiájával összhangban alakulnak. A férj és a férj szülei nem engedték, hogy leánygyermekével magyarul beszéljen, az anyától saját szülőitét teljesen elszakították. E viszonyokat tetézte be a korai halál. Gyilkosság vagy öngyilkosság? Még nem lehet tudni.*

alakította az etnikai identitást, amely elvesztette statikuságát, és dinamikusan változó folyamattá vált.²⁸ Fábíán Ernő e belső folyamat elemzésére nagy hangsúlyt fektetett, tehát számára ez lényeges probléma volt. Az etnikai identitás gyengülése és a magyar lakosság menekülése, illetve a Ceaușescu-korszak betelepítési politikájának a magyarságra mért hatása valóban reális probléma volt. Erre Vincze Gábor később összegzett statisztikai adatain keresztül is rálátunk („1977 és ’92 között a következőképpen alakul néhány erdélyi városban a lakosság aránya: [...] Sepsiszentgyörgyön a 83 százalékról 75 százalékra, Kovásznán 74 százalékról 67 százalékra csökken a magyar lakosság aránya”²⁹).

5. Történelmi kontextus és kisebbségi helyzet

Fábíán Ernő azokat az érzelmeket, amelyek megfogalmazódnak benne, és amelyekről nem beszélhet, leírja Naplójában. Ezáltal megpróbálja „meghatározni azonosságát a kulturális, társadalmi rendszer mindennapi működésében, a mindennapok életvilágában”³⁰, másrészt pedig kibeszéli azt, hisz a lelki egyensúly megtalálása a történetek elmondásával jöhet létre. Ezeket a történeteket *ma* kell elmondani, nem maradhatnak kimondatlanul, és erre a napló a legalkalmasabb műfaj. Az emlékezetet meg kell őrizni, főleg, amikor a hatalom arra törekszik, hogy minél több mindent (pl. történelem, nyelv, kulturális javak) eltörüljön az egyéni és a közösségi emlékezetből. A hatalom igyekszik teljesen átírni egy ország, egy nép történelmét, arra törekszik, hogy olyan történelmet írjon, amely teljesen kiszolgálja érdekeit.³¹

A hatalom és a szerző konfliktusa lényegében abban áll, hogy a hatalom más történelmet ír, mint amilyen a „valóságban”, Fábíán Ernő valóságában történik, és amilyent a közösség is megél. Ebben a politikai korszakban – amelyet Biró A. Zoltán a „beszéléstől való félelem korszakának”³² nevezett – erről nem lehet beszélni, a történeteket nem lehet elmondani. A naplóvezetés igen kockázatos cselekedet, felfedése súlyos következményekkel jár. A totalitárius diktatúra vezetői tudják, hogy a jelen rögzítése, az emlékezet szervezése veszélyt jelent számukra.³³ A felelősen gondolkodó értelmiséginek viszont ezeket a történeteket és a hatalmi rendszerrel szülő bíráló gondolatokat el kell mondania.

A történelmi kontextus és a kisebbségi helyzet folyamatosan jelen van a Naplóban, Fábíán Ernő gondolkodásában. Ez az egyetlen módja annak, hogy megossza gondolatait az állampolitikáról és a kisebbségi helyzetről. Ez a Napló is, amint azt David Mandelbaum magáról a napló műfajáról írja, alapvető bizonyítéka a társadalmi folyamatoknak, kölcsönhatásoknak, és hatásosan érzékelteti, hogy mit jelent nehéz helyzetben felelős gondolkodású értelmiséginek lenni.³⁴

A Napló szövege a következő nagyobb témákat tartalmazza: oktatás, állampolitika, történelmi események, pártkongresszusok beszámolóí, egzisztenciális problémák (élelmiszerhiány, energiahiány, szegénység, falurombolás stb.), történelemfilozófiai elmélkedések. A történeteket, eseményeket szubjektív szempontból írja le, és szinte minden alkalommal, amikor bejegyzést tesz a Naplóba, bírálja mindazt, amit nem tart helyesnek. A történelmi emlékezet hatalmi szétválasztási kísérleteivel megjelenik egy új személyiség, aki szoros, intim és személyes viszonyt alakít ki Naplójával. Ezt a viszonyt nem akadályként könyveli el, hanem olyan tényezőként, amely elősegíti a megértést, „mivel e téma mindent az ő szubjektivitásának köszönhet: ő teremtette meg, illetve ő teremtette újra”.³⁵

Vajon a történelmi valóság és az újjáteremtés aktusa teljesen kongruens-e? Vincze Gábornak *A romániai magyar kisebbség történelmi kronológiája 1944–1989* című dokumentumgyűjteménye³⁶ segítségével hívható a probléma elemzéséhez. Fábíán Ernő Naplója és a kisebbségtörténelmi kronológia összesen 36 olyan eseményt tartalmaz, amely egymásnak megfeleltethető. Ez az összevetés viszont nem zökkenőmentes, mivel vannak olyan események, amelyeket a két szerző nem ugyanazon a dátumon tárgyal. Ezek közül egyesek valószínűleg azért szerepelnek későbbi dátumon a Naplóban, mert Fábíán Ernő később értesült róla, ilyen például Visky Árpád halála. Egy pár példával szemléltetjük ezeket az eltéréseket vagy egyezéseket.

*1984. 06. 05. Robbantottak a szentgyörgyi Mihai Viteazul szobornál. A meggondolatlan akció tragikusan végződött: egy gyermek szörnyet halt. Kérdés, hogy merényletről van-e szó vagy provokációról, hogy meghatározotabban lehessen fellépni a „retinens” nemzetséggel szemben?*³⁷

²⁸ TÓTH Mária 1998, 79.

²⁹ VINCZE Gábor 1999, 97.

³⁰ TÓTH Mária 1998, 77.

³¹ A román államhatalom ilyen jellegű törekvéseinek elemzését lásd BIRÓ A. Zoltán 1998, 204; VINCZE Gábor 1999, 98–102.

³² BIRÓ A. Zoltán 1998, 206.

³³ Uo., 204.

³⁴ MANDELBAUM, David G. 1982, 32.

³⁵ NORA, Pierre 1999.

³⁶ VINCZE Gábor é. n.

³⁷ Vincze Gábornál jún. 4. „Sepsiszentgyörgyön a déli órákban felrobban egy négy-öt dinamitruddból álló robbanószerkezet a sepsiszentgyörgyi Gábor Áron téren álló Mihai Viteazul szoborcsoport alatt, amely csak megsérül, de egy helybeli kisgyerek olyan súlyosan megsebesül, hogy a kórházban meghal. A Securitate nagy erővel nyomozni kezd, de a tettest nem találják meg. Helyi vélemények szerint az egész a Securitate bukaresti vezetésének az akciója volt, azzal a céllal, hogy ürügyet találjanak az állambiztonság helyi vezetőinek (Ion Hanches, Harmati ?) eltávolítására és regáti származású tisztak odahelyezésére.”

1984. 09. 01. *Gazda Józsefet a moldvai csángók között jártában lefoták, vallatták, kihallgatták, elvették a magnót, fényképezőgépet. Nem új dolog, nem tudni, mert összeszámlálhatatlan, hogy hányadik, akit azért hurcolnak, mert a csángókat kutatni merészeli. Mindez Európában, a huszadik század végén, a humanista prédikációk korában, a nagyhatalmak garanciái mellett, a békeharc esztendeiben etc., etc. Milyen üresek, semmitmondók csak a szavak és szókapcsolások. Ezt a valóságot, melyben élünk, a megszokott nyelven nem lehet kifejezni. Az emberi nyelvet a képmutatás és a hazugság-áradatok megbuktatták.*³⁸

1984. 10. 06. *A rádió – természetesen a román rádió kivételével – október 6-án emlékszik. Budapest, mint máskor is, összeköti mindennel, amivel csak lehet, kommunistákkal stb. Csak egy dolgot felejt el, hogy a történelemben, ha tetszik, ha nem, organikus folyamatok és kényszerhelyzetek, amikor azt kell cselekedni, amit diktálnak. Ez utóbbi képviselői nem lehetnek az organikus korszak képviselői, folytatói. Március 15. nem lehet erőszakítétel nélkül egy sikra hozni április 4-ikével. Október 6-ikát azonban Nagy Imre kivégzésével mindenképpen.*³⁹

1986. 01. 14. *Sepsiszentgyörgyön. Itt értesülök, hogy Visky Árpád öngyilkos lett. Egész nap e tragikus esemény hatása alatt állok. Szegény Visky, megfosztották a színházi szerepléstől és nem tudta magát megmenteni. A börtönt elviselte, de kifosztottságával nem tudott kiegyezni.*⁴⁰

1986. 07. 18. *A középiskolai és egyetemi felvételi vizsgák újra előtérbe hozták a kitűzött célt, a „románizarea învățămîntului”-t, amit magánbeszélgetésben nyíltan megmondanak, akikben a szellem gyarmatosítói megbíznak. Az adatok. Csökkentették a magyar tannyelvű IX. és XI. osztályok számát, főleg az ún. elit osztályokban (matematika, humán, tanítóképző, egészségügy stb.). Az egész Brassónak (a városnak és a megyének) mindössze egy fél matematikai és humán osztályt adtak. Az egyetemre felvettek száma nem haladja meg a 2%-ot. Ez háromszor-négyszer kisebb, mint a nemzetiségek részaránya az össznépességben. De korlátozzák a teológiára (katolikus, protestáns) jelentkezők felvételi arányát is, olyan mértékben, hogy az utánpótlást az egyházak ne tudják biztosítani. Az ortodox teológiára ilyen korlátozást nem léptettek életbe. A cél világos. Az anyanyelvű oktatás fokozatos felszámolása.*⁴¹

1987. 05. 26. *Meghallgattam Gorbacsov beszédét, melyet a Bukarestben szervezett nagygyűlésen mondott. Új stílus, higgadt, nyugodt, nyílt beszéd. Amit elmondott, nyílt, de mégsem sértő bírálata mindannak, ami Romániában történt. Úgy is kifejezhető, hogy*

*a sztálinizmus és a neosztálinizmus elutasítása és az új orientáció felvázolása.*⁴²

1987. 11. 16. *Hihetetlen, de igaz. Tegnap a Steagul Roșu gyár munkásai Brassóban nagy tüntetést rendeztek. A gyártól zárt sorokban a megyei pártház és néptanács elé vonultak. Több ezer munkás, de az utcán mások is csatlakoztak a tüntetőkhez. Behatoltak az épületbe, a Vezér képeit és zászlókat meggyújtottak, a kantinból az élelmiszereket szétesztették, az iratokat kihajigálták az utcára. Ilyen jelszavakat kiabáltak: „Jos cu dictatorul și cu ticăloșii!” A demonstráció mintegy három óráig tartott. A kivezért rendőri és más katonai erők páncélkocsikat és vízágyúkat vezényeltek a munkások ellen. A vízágyúkat, melyeknek tömlőit a munkások nem tudták elválni, felhasználták a csoportosulások felosztatására. Olyan hírek is keringenek, hogy könnyfakasztó gázokat is használtak.*⁴³

1989. 12. 19. *A szomorú hírek a temesvári áldozatokról sajnos szaporodnak. Nem kétségtelen a fegyverek masszív és gátlástalan használata.*⁴⁴

Az utolsó példa is olyan eseményről értesít, amelyről Fábíán Ernő valószínűleg később szerzett tudomást. Gazda József kitoloncolása és Gorbacsov beszédének az időpontja például eltér a két szerzőnél. Ha Fábíán Ernő hallotta a beszédet, akkor feltételezhetjük, hogy tényleg azon a napon hangzott el, amelyen ő említi, de meglehet, hogy csak felvételtől hallotta, amelyet később játszott be a rádió. Vincze Gábor az Erdélyi Magyar Hírügynökségre hivatkozik, amely a jelentést Bákóban készítette. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy Fábíán Ernő találkozott Gazda Józseffel, vagy hallotta valakitől a történeteket. A Naplóban többször is utal arra, hogy személyesen is találkoztak, beszélgettek, például 1987. szeptember 22-én. Ebben az esetben feltehető, hogy a Hírügynökség jelentése érkezett késve. Azok az esetek, amikor mindkét történetíró ugyanarra az időszakra, napra pontosan hivatkozik, egyértelmű, hogy a történetekről, eseményekről szóló tudásuk megegyezik. Ilyenek például a brassói Steagul Roșu gyárban a lázadás, vagy az 1989 decemberében a temesvári áldozatokról szerzett információk. A Napló információival szemben a Vincze Gábor által szintén utólag, adatso-rokból összeállított kronológia szubjektivitástól mentes, pontosan meghatározható múltat dokumentál.

6. Összegzés

A Naplóban megvalósított szubjektív hangvételű véleményalkotás ellentétben áll a történetírás objektivitásával. A kettő egysége Fábíán Ernő Naplója,

³⁸ Uo. szept. 15. „Az Erdélyi Magyar Hírügynökség jelentése szerint Bákóban őrizetbe vették és durván bántalmazták, majd kitoloncolták a megyéből Gazda József kovásznai középiskolai tanárt, néprajzkutatót.”

³⁹ Uo. okt. 6.

⁴⁰ Uo. jan. 5.

⁴¹ Uo. 1986 nyara.

⁴² Uo. máj. 27.

⁴³ Uo. nov. 15.

⁴⁴ Uo. dec. 16.

amely a két különböző műfajt olvasztja egybe. A kontextus elemzésénél az események elbeszélése, a történetek leírása a két esetben is különbözött. A jelen dokumentálására vállalkozó Napló és a múltat időrendbe rendbe állító kronológia időrendi eltéréseket mutat, mivel a történetek rögzítésének az ideje különbözik a Naplóban, amely „belülről” láttatja az eseményeket, illetve a történeti kronológiában, amely nélküli a szubjektivitást.

Fábián Ernő Naplója egy magyar értelmiségi réteg által folytatott, a hivatalostól eltérő, a hatalommal szemben álló másfajta diskurzusnak a bizonyíté-

ka. Az események egyszerű említésen túli reflexiók tudatos történelemírásra engednek következtetni. A szerző mindvégig tudatában van, hogy naplóírásával politikai tettet követ el.⁴⁵ Munkája különleges értéke, hogy azt a folyamatot mutatja be, amely során a külső, politikai erők befolyásolják a kisebbségi helyzetben lévők mindennapjait, egzisztenciáját. Fábián Ernő terjedelmes munkájának értékelése további részletes elemzést igényel, mely kiterjedhet a társadalom ábrázolására, a Napló témáinak a feldolgozására, a mű kulturális, társadalmi és pszichoszociális dimenzióira.

Peti Emese – Avram Iancu I–VIII. Oszdtályos Általános Iskola, Kovászna; mese85@yahoo.com

Irodalom

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- BIRÓ A. Zoltán
1998 Elfeledett életutak, el nem mondott élettörténetek, In: Uő: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 203–206.
- FÁBIÁN Ernő
1984 *A példaadás erkölce. Tanulmányok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- GYÁNI Gábor
2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- HANKISS Ágnes
1980 „En-ontológiák”. Az élettörténet mitologikus áthangolása, in: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, I–II, Budapest, 30–38.
- KÜLLÖS Imola
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz, *Magyar néprajz V. Magyar népköltészet*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 251–266.
- LEJEUNE, Philippe
2002 Az önéletrajz meghatározása, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle. Autobiográfia-kutatás*, 3, 272–285.
- LEVI, Giovanni
2000 Az életrajz használatáról, *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2, Tél, 81–91.
- MANDELBAUM, David G.
1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi, *Documentatio Ethnographica* 9, 29–46.
- MOHAY Tamás
2000 Egének és életutak, *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 770–790.
- NORA, Pierre
1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, *Aetas*, 3.
Forrás: www.aetas.hu/1999_3/199-3-10.htm
- TÓTH Mária
1998 Az élettörténetben megjelenő etnikai identitás, in: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*, Budapest, 77–92.
- VINCZE Gábor
1999 Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románok”-ig. Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlata, in: Uő: *Illúziók és csalódások*, Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
- WHITE, Hayden
1997 A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében, in: Uő: *A történelem terhe*, Osiris Könyvkiadó, Budapest, 103–142.

⁴⁵ 1988. VI. 6. *Huszár Sanyit kidobták a pártból és az állásából. Még nem adta be a kitelepülési kérelmét. A szankcióknak valószínű, majdnem biztosnak tekinthető oka az elkobzott napló. A legszemélyesebb műfaj, a napló, Romániában főbenjáró bűn. Akit megfog-*

nak, hogy gondolatait lejegyezi és az nem dicséri a forradalmi román paradicsomot és a szentháromságot (atyát, feleséget és fiút), a megtorlást nem kerüli el.

Forrás

FÁBIÁN Ernő

é. n. [1984–1990] *Napló 1984–1990*, Kovászna, kézirat.

VINCZE Gábor

é. n. *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989*.

Forrás: <http://vincze.adatbank.transindex.ro/>

Posibilitatea interpretării jurnalului unui intelectual din Trei Scaune

(Rezumat)

Cercetările etnografice și antropologice din a doua jumătate a secolului al XX-lea și-au îndreptat atenția inclusiv către textele biografice și autobiografice. Printre textele autobiografice se află și jurnalul. În această lucrare se analizează jurnalul lui Ernő Fábíán, un jurnal scris de un intelectual în ultimii ani ai socialismului. Ne confruntăm cu mai multe întrebări în privința acestui jurnal, pentru că se deosebește de celelalte jurnale, care provin din mediul rural. Jurnalul lui Ernő Fábíán este dovada că a existat un strat de intelectuali maghiari, care au avut un discurs diferit de cel al regimului comunist.

The interpretation possibilities of an intellect's diary in Háromszék

(Abstract)

The ethnographic and anthropological researches in the second half of the 20th century have turned their attention towards the biographical and autobiographical texts. The diary is one type of these texts. In this paper Ernő Fábíán's diary is analyzed, a diary of an intellectual that has been written in the last years of the communism. There are a lot of problems with which we confront ourselves, because this diary is different from the other ones written in the rural environment. This diary is a clear proof that during the communist era there was a layer of Hungarian intellectuals that had a different discourse from that of the communist regime.

Demeter Éva

A STOPPOSOK EGYETEMI HALLGATÓK UTAZÁSAI AZ E60-ON AZ 1990-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

1. Bevezető

Az utazásnak életteret, illetve világgépet befolyásoló hatásáról Hermann Bausinger ír *Népi kultúra a technika korszakában* című kötetében.¹ A tér meghódítása a világ tágulását vonta maga után. A mai társadalomban az utazás nem a mindennapi életből való kilépést jelenti az egzotikus, idegen szférába, hanem éppen a mindennapi élet tartozéka, meghatározója. Gyakran látni az utak szélén álló embereket, akik a kezükkel jeleket vagy lapra írt földrajzi nevet mutatnak az arra elhaladó sofőröknek, azzal a céllal, hogy őket is vigyék el egy bizonyos helyre. Jelen tanulmány az utazás sajátos formáját, az *autóstop* vagy *alkalmi* kifejezésekkel jelölt jelenséget vizsgálja.² Az első kifejezés nyilvánvalóan a *stop* 'megállni' jelentéséből származik, a második arra utal, hogy nem rendszeres, hanem véletlenszerűen adódó autóval történik az utazás.

Aktív stopposként saját megfigyeléseimet és tapasztalataimat használtam fel a tanulmányban. Marosvásárhelyi lévén utazásaim innen indultak, és ide tértek vissza, példám erre az origóra vonatkozathatók. Emellett sokat utaztam más városokat összekötő útvonalakon is. Saját tapasztalataim mellett dolgozatomban kilenc beszélgetőtársamtól származó információimat is felhasználom. Az adatközlők három kivételével nem a szülővárosukban végezték egyetemi tanulmányaikat. Számukra Marosvásárhely – Kolozsvár – Budapest a fő útvonal, amelyet autóstoppal tettek meg. P. E. az egyedüli, aki stoppal ingázik. A megkérdezettek közül vannak, akik a kirándulások alkalmával is stoppal utaznak. Megfigyeléseimet Romániában végeztem, tehát a jelenség leírása ebben a formában erre a területre vonatkozik. A megkérdezett stopposok zöme egyetemi hallgatóként szerzett tapasztalatait osztotta meg velem, tehát a stopposok szubkultúrájára vonatkozó megállapítások elsősorban

erre a társadalmi csoportra érvényesek. A beszélgetések során az 1990-es évek második felében szerzett tapasztalataikat összegezték a megkérdezett stoppostársaim. Azóta több város is egyetemi központtá vált, közszállító magánvállalkozások jöttek létre, amelyek az ország nagyvárosai között gyakori, gyors kisbuszjáratokat működtetnek elfogadható áron (olcsóbban a gyors- és sebesvonatokra szóló menetjegy áránál). A tanulmány – bár érdekes lenne – nem tér ki arra, hogy milyen változásokat idéztek elő ezek a tényezők a stoppolás gyakorlatában, ennek vizsgálata újabb gyűjtést igényel. Az *alkalmi* és a *stoppolás* kifejezéseket a vizsgált jelenség szempontjából egyenértékűnek tartom, gyakrabban fogom a stoppolást használni terminusként, az alkalmi csak az ismétlések elkerülése végett.

Az alkalmi utasoknak, illetve a sofőröknek a stoppoláshoz való viszonya kultúránként, országonként, sőt egyénenként változik. Közép- és Nyugat-Európában a stopposoktól nem vesznek el pénzt, ott aki kiáll az útszéltre, azért áll ki, mert nincs pénze utazásra. Lengyelországot a „stopposok paradicsomaként” emlegetik, ahol szívesen veszik fel a stopposokat a sofőrök. Viszont ott sokkal kisebb azon sofőrök száma, akik hajlandók a visszajelzésre, legyen az akár pozitív (azaz felveszi), akár negatív (*nemet* jelez).

A stopposok szubkultúrája nem rejtőzködő, ellenkezőleg: szembetűnő az átlagember számára. Nem kártékony, nem romboló és nem deviáns. Nincs szükség beavatásra ahhoz, hogy valaki ennek a kultúrának a részesévé váljék. Az a tudás, amivel a stopposok rendelkeznek, bárki számára elsajátítható, ha ezt az utazási formát választja és gyakorolja. Bármennyire is hozzáférhető, látható, tapasztalható e kulturális rendszernek a működése, a körülhatárolása annál nehezebb. Mindenki részese ennek a kultúrának, aki stoppol? A hobbicsoportok esetén egyértelmű a csoporthoz való tartozás: vagy van

¹ BAUSINGER, Hermann 1995, 53–54.

² Az autóstop vizsgálatával 1997-ben kezdtem el foglalkozni, *Az autóstop* című dolgozatommal első díjat nyertem a kolozsvári BBTE Tudományos Diákköri Konferenciáján. A dolgozat kivonata megjelent a *Művelődés* 1998/11-es számában. DEMETER Éva 1998. 2000-ben magiszteri dolgozatot írtam erről a témáról – *Az autóstop jelentései* – Keszeg Vilmos irányításával. Abban az évben

készítettem az interjúkat. 2005-ben Bali János *Városantropológia* című kurzusán a szubkultúrák fejezetnél kiselőadást tartottam a témáról. Itt szeretném megköszönni a segítséget beszélgetőtársaimnak, akikkel az interjúkat készítettem, tanárainknak, Keszeg Vilmosnak és Bali Jánosnak, valamint férjemnek, Papucs Andrásnak, aki aktív stopposként beszámolt utazási élményeiről és észrevételeivel hozzájárult e tanulmány megírásához.

valakinek gyűjteménye, vagy nincs. Meddig marad stoppos valaki: csupán abban az időszakban, amely alatt rendszeresen stoppal ingázik a munkahelyére, vagy az egyetemi évek alatt, amíg stoppal utazik szülővárosától az egyetemi városba? A stopposok szubkultúrájába tartozik-e az, aki kényszerből ingázott stoppal egy időszakban, de negatív élményként élte át, gyermekét tiltja a stoppolástól, és ezzel nem adja tovább ezt a kultúrát, hanem megszüntetné azt? Nagy Terézia az általa kutatott szubkultúrák résztvevőit a kutatói konstrukcióban elfoglalt helyük alapján rendezte koncentrikus körökbe: a középpontba az intenzíven résztvevőket és a hosszabb időintervallumban jelenlévőket sorolta, a következő szintet a beavatottak, de nem állandó résztvevők alkotják, a legkülső körben azok vannak, akik külsődlegesen adaptálódtak a kulturális mintához, a kulturális tudás elsajátítása nélkül.³ A legbelső kört az underground zenei szubkultúrában nagymértékben a produktum (DJ-k zenéje, graffitisek alkotásai) határozza meg, másrészt az átélt élmény minősége. Bár nincs produktum az alkalmi utazás során, „nagy stopposok” vannak, akik ha lehet, ilyen módon utaznak, és nem csak a funkcionális szempontból, hanem az élményért is stoppolnak. Ők alkotják a stoppolás szubkultúrájának magját. Beszélgetőtársaim zöme ebbe a csoportba tartozott, ma már ők is passzív stopposok (B. G., K. A., P. E., P. Cs., Z. Z.).⁴ A következő körbe azokat sorolom, akik ugyan kényszerből utaznak stoppal, de elfogadják alternatív utazási formának a stoppolást a maga sajátos működésével, élményszerűségével, előnyeivel, hátrányaival együtt, ide tartozik M. K. A legtávolabbi kört azok alkotják, akik egy bizonyos időszakban utaztak ismételt stoppal, de kényszerként élték át, negatív élményként emlékeznek rá, az általam kérdezettek közül M. I. képviseli ezt a csoportot. Ők azonban elsajátították azt a tudást, amely a gyakorló stopposok sajátja. El kell különítenünk a szubkultúrák aktív és passzív résztvevőit. Különösen fontos ez az ifjúsági szubkultúrák esetén, hiszen a felnőttkorral eltávolodnak az egyének a divat vagy a zenei stílusokra szerveződött csoportoktól, sok ilyen szubkultúra megszűnik és újabbak jönnek létre. A stoppolás, természetéből adódóan, nem szűnik meg. Aki maga is autótulajdonos lesz, passzív stopposá válik, hiszen kerülhet olyan helyzetbe, amikor újra stoppolnia kell. Nem sorolom a szubkultúrához azokat az egyéneket, akik egyszer kipróbálták, vagy rákényszerültek a stoppolásra, de nem utaztak ismételt stoppal és negatívan ítélik meg, el-

utasítják az utazásnak ezt a formáját. Ide sorolom M. E.-t, aki soha nem stoppolt, és K. E.-t, aki utazott ugyan alkalmival, de nem rendszeresen, és negatív véleménye van az utazásnak e módjáról.

A deviáns szubkultúrák tagjai a társadalom perifériájára szorult, alacsony presztízsű csoportokból kerülnek ki. A stopposok többféle társadalmi réteg tagjai. Arra a kérdésre, hogy miért a stoppot választják, legtöbbször az anyagi okokat említik. Bizonyos társadalmi helyzetben az anyagiaknak a hiánya nem jelent alacsony társadalmi presztízst, például egyetemi hallgatók, katonák esetén. Az ingázó pedagógusok helyzete viszont azt tükrözi, hogy a társadalom nem ismeri el megfelelő mértékben a munkájukat. Az, aki az út szélén áll, mindenképpen kiszolgáltatott helyzetben van a sofőrhez képest, aki a domináns ebben a kapcsolatban, még akkor is, ha foglalkozását tekintve (sofőr) a társadalmi ranglétrán alacsonyabban helyezkedik el, mint a stoppos egyetemista.⁵ Munkahellyel rendelkező, kereső felnőtt számára viszont okozhat feszélyezettséget a stoppolás (lásd M. I. véleményét a stoppolás megítélésénél), de sokan stoppolnak olyanok, akik a társadalom perifériájához tartozó csoport tagjai (munkanélküliek, romák).

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy szubkultúra-e vagy ellenkultúra a stoppolás, akkor a szervezett közlekedési rendszert tekintjük a domináns kultúrának. Szervezett közlekedési rendszer alatt a vasúthálózat és az úthálózat értendő, utóbbi nemcsak a tömegközlekedést, hanem a magánjárműveket is rendszerbe szervezi. A stopposok saját úticéljaik elérése érdekében egy működő rendszerbe kapcsolódnak be tulajdonképpen, mégpedig olyan módon, hogy a közlekedő járművek célállomásaihoz alkalmazkodnak. Szubkultúra abban az értelemben, hogy a domináns kultúrán belül alakított ki utazási modellt, és egy alternatív távközlekedési lehetőséget teremtett.⁶ Nem tömegközlekedés-ellenes, hiszen nem károsítja annak működését. Inkább a *blattolást* tekinthetjük ellenkultúrának, hiszen azáltal, hogy nem fizetik meg a menetjegyet az utasok, hanem annak árát a jegyellenőrnek adják, hozzájárulnak ahhoz, hogy ne legyen jövedelmező a vonatok közlekedése.⁷ Egyes vonalakon emiatt szüntettek meg vonatjáratokat. A társadalom számára az ökológusok által közvetített „tele autó” fogalmával jelölt pozitív értéket valósítja meg az autóstop azáltal, hogy egy autóban több személy utazik, így kevesebb az egy főre jutó környezetszennyezés.

³ NAGY Terézia 2002, 259–260.

⁴ A besorolást alátámasztó idézeteket *A stopposok motivációi és A stoppolás megítélése c.* fejezetekben közlöm.

⁵ Leach a státus egyenlőtlenségét a cseré egyenlőtlenségéből vezeti le. A kapitalista társadalomban a munkaadó van hatalmon, aki az utasításokat

adja és a pénzt a munkáért cserébe. LEACH, Edmund 1996, 128, 133.

⁶ „A szubkultúrák a domináns kultúrán belül, értékek köré szerveződnek, s annak mentén alakítanak ki kulturális mintákat, amely eltérő lehet a többségétől”. NAGY Terézia 2002, 267.

⁷ A *blattolásról* lásd FOSZTÓ László 1995.

2. A stopposok motivációi

a.) A stopposok első csoportját azok alkotják, akik a tömegközlekedési eszközök hiányában kénytelenek stoppal utazni. Romániában a stoppolás gyakorlatát az 1990-es években még mindig az 1989 előtt kialakult magatartásformák irányították. A rendszerváltozás előtt a közlekedési hálózat fejletlensége – nemcsak az utak minőségét tekintve, hanem a tömegközlekedési eszközök hatékonyságát is – nem elégítette ki az emberek helyváltoztatási igényeit. A rossz közlekedési viszonyok kényszerhelyzetbe hozták az embereket. Emiatt a faluból városba, valamint a szomszédos és távolabbi helységekbe irányuló utazás kiegészítő lehetőségeként az alkalmival történő utazás funkcionált. Akiknek menniük kellett valahová és nem juthattak el a szervezett közlekedési eszközökkel (vagy azért, mert egyáltalán nem volt menetrendszerinti járat, vagy csak nagyon ritkán közlekedett), rászorultak az alkalmi autókkal való utazásra. Ez szervezetlen volt, nem jelentett megszabott árat, de az utas kifizette azt az összeget, amit akkor is ki kellett volna fizetnie, ha tömegközlekedési eszközökkel utazik, sőt megtette a sofőrnek járó díjjal, mert az végül is szívességet tett azzal, hogy felvette és utaztatta. Tehát egyfajta hiánypótló megoldásnak tekintették ezt az utazási módot, és meg is fizették. *„Csík körül kellett, Csík környékén, mert megszokták, mert nincsenek járatok és ezért fizetnek az emberek, fel sem tevődik, hogy ne kelljen fizetni.”* (B. G.)

b.) A második csoportba azok tartoznak, akiknek nincs pénzük a tömegközlekedési eszközökre. *„Mert pénzt nem adok, aki azért áll meg, az úgyis az elsőket viszi. Aki azokon túljut, szerencséje lesz hozzám is, és esetleg úgy dönt, hogy mégiscsak elvisz, akkor megáll. És ami érdekes, hogy egyszer Segesvárról jöttünk egy kollégámmal, és ... táblával, ahogy illik, jött egy Dacia, azt hittük elvisz, mármint a szele, s akkor egyszer csak nagy fűk, jó, mondtuk, hogy pénzünk nincs, jó, jó, tudja, akinek táblája van, annak úgyszincs pénze.”* (Z. Z.)

Ide tartoznak a tanulók, a diákok, a katonák, a szegények és mindazok, akik véletlen folytán kerültek az otthonuktól távol olyan helyzetbe, hogy nincs pénzük a hazautazáshoz. E két csoportot tehát jól meghatározott okok kényszerítik az alkalmi utazásra.

c.) A harmadik csoportba azok tartoznak, akik a szabad életmód tartozékának tekintik a céltalan, illetve spontán utazást. Ez egyfajta virtuskodást jelent. Például a homoródi diáktáborba stoppal illet menni. Ezt az életformát tükrözi J. Kerouac *Úton* című könyve, amelyet a hippik bibliájának tartanak.⁸ Ezt az analógiát támasztja alá egyik közéleti személy véleménye, aki szerint Homoród egy lekéssett Woodstock.

Az adatközlők elsősorban az anyagi szempont miatt választják azt a formát: ingyen vagy szimbolikus

összegért utaznak így. *„Tehát megvan elsősorban a pénzügyi oldala, mindenképpen. Hogy nem fizetni, vagy pénzt megspórolni.”* (K. A.) A stopposok biztonságosnak tartják ezt a formát, mert ha egyik autó elromlik, jön a másik. *„Szerintem olyan biztos (kacag) dolog a stoppolás. Egyik autó elromlik, jön a másik. Hányszor van olyan, hogy a busz elromlik, s nem érnek be csak tíz órára, küldenek egy másikat. Nem kényelmes, az biztos, hogy nem kényelmes, de a legbiztosabb, főleg forgalmas úton.”* (P. E.) Fontos szempont az is, hogy nincs időhöz kötve az indulás: *„...akkor megy, amikor én akarom”.* (P. Cs.) Ha csupán anyagi okok és az idő miatt stoppoltak volna a beszélgetőtársaim, a szubkultúra legkülső, harmadik körébe sorolnám őket. Ebben a körben mindössze egy személy maradt meg: M. I., aki a foglalkozásával járó társadalmi presztízszel összeférhetetlennek tartja a stoppolást.

A tömegközlekedési eszközök indulási időpontja nem mindig felel meg az utasoknak. Például a Kolozsváron tanuló vásárhelyi egyetemisták átszállás nélkül csak a reggel hét körüli vonattal mehettek Kolozsvárra, és három körül jöhettek vissza. Volt egy dél körüli vonat Kolozsvár felé és egy esti Vásárhely felé, de ezek sebesvonatok voltak és sokkal többbe kerültek. M. K.-t a szubkultúra magja és a külső kör közötti köztes csoportba sorolom, akinek a hozzáállása a stoppoláshoz azután változott meg, miután megtapasztalta ennek előnyeit: *„Hát egyszer-kétszer megpróbáltam, kiálltam és percek alatt itthon voltam és olyankor, amikor nem volt vonat. Tehát sokkal hamarabb hazaérkeztem. Hát tudod, hogy este volt vonat, nem, csak délután volt vonat, vagy csak késő este, a késő esti drága volt. Ha pont délelőtt végeztem az órákkal, akkor már olyan is volt, hogy háromkor már itthon voltam, a vonat csak fél négykor indult.”* (M. K.)

Gyorsabban meg lehet tenni az utat is, ha jó autó vesz fel és nem kell sokat várni. Az is egy fontos szempont, hogy két helység között milyen az összeköttetés. Csíkszereda felé a vasút sokkal hosszabb, mint a műút és személyvonattal sok időbe telik az utazás.

„A másik az volt, hogy ugye azokon az útvonalakon rengeteg időbe is telt volna, tehát amilyen összeköttetések... és nem... egymáshoz képest lehet, hogy nem kellett volna sokat várni, de mikor az ember egy egyenes utat cikkcakkban tesz meg, akkor az kellemetlen. Sokszor kellett Segesvárra menjek, és Segesvárra vonattal eljutni, az tudod milyen. Amit legjobban untam, főleg a Székelyföldre eljutni, Csíkba esetleg, hogy az ember megcsinálja azt a nyolcórás utat, megkerüli a fél Marost, mikor három óra alatt ott lehet lenni.” (Z. Z.)

Az indokok közé tartozik az is, hogy a stoppolás egy jó kaland, kihívás, lehetőség érdekes

⁸ KEROUAC, Jack 1999.

emberek megismerésére. A stopposok magját képviselők körébe azok tartoznak, akiket a kalandvágy és a választás szabadsága is motivál. Ők majdnem mindannyian ki is fejtették ezt. „*Kaland. Az, hogy te nem fogod magad s felülész a vonatra s leszállsz a tengerparton, s sütteted magad a nappal, hanem... Szerintem élményeket gyűjtesz azzal, hogy stoppolsz. Egy csomó emberrel megismerkedsz.*” (P. E.) „*Meg hogy mondjam, egy jó kihívás is. Tehát élvezem, úgy is lehet mondani, hogy akkor most milyen lesz ez az út. Egy kicsit zsákhamacska nyilván minden út, de...*” (B. G.) „*Hogy van egy kaland része, nyilván.*” (Z. Z.) „*A másik az, hogy nem unalmas. Tehát én vonaton halálra unom magam, buszon szintén. Tehát mindig... van egy lehetőség, tényleg, új ismeretséget kötni, beszélgetni, a másinak a nézőpontját megismerni. Tehát sokkal érdekesebb stoppolni. Sokkal több élményed összegyűl, minthogy felülj a vonatra, ugyanaz a rutin: felülész, ott üldögélsz.*” (K. A.)

3. A sofőrök motivációi

Az autóvezetőket is többféle motiváció készíti alkalmi utasok szállítására.

a.) Vannak, akik elvárják az utastól, hogy megfizesse a benzint és a szállítási díjat, így nekik kevesebbe kerül az útjuk. A sofőrök ilyen magatartását azok az utasok termelték ki, akik a stoppolást a fentebbi értelemben vett pótléknak tekintették, és fizettek érte.

b.) Azok a sofőrök, akiknek szakmája az autóvezetés vagy magánvállalkozók, és sokat utaznak üzleti ügyekben, nem a saját pénzükön, hanem a vállalat vagy a cég költségén teszik. Ezek az autóvezetők a hosszú úton unatkoznak, ha pihenés nélkül vezetnek, akkor fáradtak, és azért vesznek fel utasokat, hogy azok beszélgetőpartnereként szórakoztassák őket, illetve, hogy ne aludjanak el a kormány mellett. „*Posztív tapasztalataim vannak ezzel kapcsolatban, hát azért állnak meg, mert unatkoznak. Vagy azért, mert álmosak és ne aludjanak el, tehát fáradtak, szóval tartsam őket, volt, aki ki is jelentette, hogy azért vesz fel, hogy ne aludjon el, tehát legyenek szíves, beszélgessek vele.*” (P. Cs.) Volt olyan eset, amikor a stoppos Kolozsvárig két ízben ébresztette fel a sofőrt. „*Nekem például volt egy esetem, Vásárhelytől Kolozsvárig kétszer ébresztettem fel a sofőrt, így a könyökömmel löktem, hogy figyeljen. Szóval elaludt rendesen, lekoppant a szeme, Buzăuból jött, hajnal fele, nagyon kora reggel volt.*” (M. I.)

c.) Egy másik típus a humánus sofőr, akit a segítőkészség indít arra, hogy stopposokat vegyen fel, hiszen azonos az úti céljuk. „*Kevés az, aki azt mondja, hogy a pénzért, legtöbb esetben azért, hogy tudjon valakivel beszélni, másrészt pedig, hogy ugyanabba az irányba megy, akkor mért ne.*” (B. G.) Ezek gyakran azok közül kerülnek ki, akik fiatal korukban

maguk is stoppoltak, ismerik a helyzetet és ezért segítenek.

Ide tartoznak azok is, akiknek segítségre van szükségük. Azok a sofőrök, akik nem ismerik az utat, azok azért vesznek fel stoppost, hogy segítsen a navigálásban. „*Vagy olyan, hogy ebbe a helységbe jön, ahová én akarok menni s nem ismeri nagyon a várost és egy pontos helyre kell elmenjen és akkor azért, hogy segítsék neki eljutni oda.*” (M. K.) Megállnak azok a sofőrök is, akik kapcsolatteremtés lehetőségét látják ebben. „*Kapcsolatteremtés miatt is. Volt olyan eset, hogy elkérték a címetet s mondták, hogy na még ha erre felé megyünk nézzem ebben és ebben az órában, mert lehet, hogy erre jönnek.*” (M. K.)

d.) Az alkalmi és a szervezett közlekedési forma közötti átmenetet jelentik azok, akik üzletelnek az utas-szállítással, a kufárkodók (*cápák*). Csak meghatározott összegért és csak bizonyos távolságra szállítanak utast, pontosabban addig, amíg számukra az üzlet nyereséggel jár. Természetesen adómentesen üzik az ipart. Ezeket a stopposok igyekeznek kiszűrni és elkerülni. „*És vannak ezek a kufárkodók, de őket eddig sikerült többnyire kiszűrni és akkor nem tartottam velük.*” (B. G.)

A stopposok és a sofőrök között kialakulhat egyetértésen alapuló viszony, vagy az utazás végén ellenségesen köszönnek el egymástól. A fizető stoppostípus bármelyik sofőrtípusra számíthat, hiszen akik pénzt várnak, azok felveszik őket, akik nem feltétlenül pénzért szállítják el, azok vagy elfogadják a felkínált összeget vagy nem. A virtuskodó a pénzért szállítókkal nem megegyező viszonyban áll. Olyan esetekben, amikor nem jelzi semmiféle formában, hogy nem fog fizetni és a sofőr elfuvarozza, konfliktushelyzet jön létre, a két fél ellenséges viszonyban válik el egymástól. A kispénzű számíthat kivételes esetben a pénzért szállítóra, ha az nem akar nyereszkeskedni és megelégszik kevesebb összeggel, mint amennyibe a benzin kerülhet az adott útvonalon. Az önálló keresettel nem rendelkező és a virtuskodó stoppos inkább a humánus vagy szakmabeli sofőrré számíthat. Ha a virtuskodó vagy nem fizető stoppos elviteti magát, anélkül, hogy jelezne: nem fizet, a sofőr becsapottnak érzi magát, és ha egyébként nem is követel pénzt, ellenségesen válik el a stoppostól.

Olyan eset is előfordul, amikor a sofőr megfenyegeti a stoppost, amiért nem akar fizetni. Valamennyi tartalék pénze azért van az önálló keresettel nem rendelkező stopposnak is, ha valakinek tényleg egy lej sincs a zsebében, az nem mer beülni úgy egy kocsi, hogy ezt ne jelezné. A hazai körülményeket ugyanis ismerik az emberek. A sofőrtípusok nem szigorúan körülhatárolható jellemek, egy sofőr esetenként lehet pénzért szállító, máskor humánus, ha diákot,

katonát szállít ellenszolgáltatás nélkül. A szakmabeli sofőr is lehet pénzért szállító, ha így akar plusz keresethez jutni. A TIR-sofőrök nagyrészt a szakmabeli és a pénzért szállító sofőrök csoportjának keresztmetszetébe tartoznak.

A sofőrnek igen fontos információ az, hogy a stoppos fizetőképese-e vagy sem. Az öltözet és egyéb kiegészítők társadalmi hovatartozást jelző funkcióként erre is utalnak. Például az önálló keresettel nem rendelkezők diákok, katonák a hátizsákról felismerhetők. Ezt a többletinformációt hordozza a „No money” feliratú tábla is. Sőt olyan sofőr is van, aki már arról tudja, hogy a stopposnak nincs pénze, hogy táblát tart (lásd fent Z. Z. interjúrészletét), ezt ugyanakkor szóbeli közlés során is a sofőr tudomására hozhatja a stoppos. Ennek függvényében dönti el a sofőr, hogy felveszi a kérezkodót vagy nem. Nemcsak a pénzért szállító sofőröknek fontos ez az információ, hanem a humánus sofőrnek is, hiszen számos esetben éppen a diákokat, katonákat utaztatja az ilyen sofőr, mert ők szorulnak inkább segítségre, és a többi utaskategóriának nagyobb az esélye, hogy pénzért elviszik. A fizető stopposnak kétszer annyi esélye van, mint a nem fizetőknek. Utaltam arra, hogy a sofőrtípusok csoportja nem stabil, a különböző kategóriák határai átjárhatók, a csoportok többszörösen metszik egymást, tehát egy sofőr szituációtól függően több csoportba is besorolódhat. A konkrét esetek során csak az egyik csoportba tartozás dominál. Minden konkrét esetben határozottan érvényesül a fizet–nem fizet oppozíció. Nyomon követhető a sofőr magatartásának változása az olyan esetekben, amikor a sofőr szóbeli közlés útján megtudja, hogy a stoppos nem fizet, erre úgy reagál, hogy nem veszi fel, hanem továbbhalad. Ugyanaz a sofőr visszafordul az autójával, és mégis felveszi. Ilyenkor változik az elutasított stopposhoz való viszonya, és ennek következtében a stoppoláshoz való viszonya is.

4. Térhasználat

A városokban a közlekedési igény speciális tereket hívott életre, például a vasúti és az autóbusz-pályaudvarokat.⁹ A stopposok a gyakorlat által szentesítették azokat a helyeket, ahová kiállnak stoppolni. A faluban, kisvárosban ez a hely lehet akár a központban is, de nem is létezik feltétlenül egy bizonyos hely, hanem gyakorlatilag bárhol stoppolhat valaki, ha egyértelmű az útirány. A nagyvárosokban viszont általában a periferián, a város szélén vagy ahhoz közel alakul ki. Bár nem jelöli tábla a „stoppolási helyet”, azok is tudják, hogy hol van, akik nem stoppolnak. Bizonyos városokban a stoppolásra használt terek közel vannak

a prostituáltak által használt terekhez. Például Kolozsváron a Tordai út menti benzinkutaknál nem állnak női stopposok, az a prostituáltak helye, viszont ha sokan állnak a stoppoló helyen, a férfi stoppos ott is megáll. Azon nagyváros térbeli kiterjedése, amelyben a stoppos másik autóra vált, idővesztéseket jelent számára. Egy városban sok esetben a város másik végére kell kimenni a megfelelő stopposhelyre.

„És az átszállásokat is számolom, hogyha nagyon messzire megyek, nemcsak Kolozsvárig, például Váradig vagy azon túl, akkor úgy gondolom, hogy nem fognak engem egyből Váradig elvinni és akkor még a város végére való kikászálódást és a stoppolási időre ugyanannyit rászámolok.” (P. E.)

A stoppos még mielőtt autóba szállna, kapcsolatba kerül azokkal, akik szintén stoppolnak. Ha csak egy stoppost talál az újonnan érkezett, akkor megtarthatja a nyilvános távolságot (360–750 cm), a köztük levő viszony passzív, csak tudomást vesznek egymásról.¹⁰ Az érkező közeledhet az ottlevőhöz, amíg eléri a társasági távolság határát (70–350 cm). A viszony aktívvá válhat, ha verbális kommunikáció jön létre. Amennyiben a személyes távolságig közeledik, akkor ismerkedésre kerül sor, tovább már együtt stoppolnak. Ha két vagy több stoppos személy együtt kíván utazni, akkor azok a személyes távolságot tartják egymás között, a párok a bizalmas távolságban állnak. Ha sokan vannak a stopposok, a stoppolás konvencionális tere nem engedi meg a nyilvános távolságtartást, így az emberek a társasági vagy a személyes zónába kerülnek, de ez nem jelenti azt, hogy kihasználják a távolság szabta lehetőségeket, nem mindig kommunikálnak verbálisan. A viszony passzív, az érkező stoppos saját esélyét a többiek függvényében ítéli meg. Az újonnan érkezett vagy vállalja a közösséget a többiekkel, vagy nem, és az utóbbi esetben elhatárolja magát tőlük. A tér ilyen módon szerepet játszik a stoppolási stratégiában. A távolságtartás a sofőrre irányuló figyelemfelkeltés is, a stoppos ezzel azt sugallja, hogy nem egy a tömegből, hanem egyéniség, akit érdemes megismerni. Ilyen esetben főleg azok a sofőrök szoktak megállni akik általában nem vesznek fel stoppost, de kivételt tesznek ez alkalommal, hiszen a stoppos is „kivétel” a stopposok tömegéből. Erre a jelre a humánus sofőrök is reagálnak.

„Például, ha olyan emberek vannak, akik... akiket látom, hogy nem venne fel senki, cigányok vagy mocskosak, büdösek, akkor jóval tovább megyek, messze elkerülöm őket, inkább gyalogolok még egy kilométert is.” (P. E.)

„Úgy általában nem érdekel, hogy hányan vannak, én jóval tovább megyek mögöttük, nem szeretem, hogyha

⁹ GYÁNI Gábor 1990, 4.

¹⁰ Az emberek közötti térbeli távolságokról lásd HALL, Edward T. 1995, 126–39.

a tömeg közepén vagyok valahol, mert pénzt nem adok, aki azért áll meg, az ügyis az elsőket viszi.” (Z. Z.)

Gyáni Gábor megfogalmazása szerint „leegyszerűsíténénk a képet, ha a *magán* és *köz* fogalmainak elvadását elintéztünk gondolnánk az otthon és a rajta kívüli világ kettősségével”.¹¹ Szintén ő árnyalta az éttermek esetét, amelyeket ugyan nyilvános térnek tartanak, de az azokban dolgozó pincérek számára félprivátnak számítanak. A stoppolás az utak mentén a nyilvános térben zajlik. A tömegközlekedési eszközök belső tere nyilvános tér. Árnyaltabb a besorolása a stopposokat szállító autóknak, hiszen egy személyi autó az illető lakásának a kiterjesztése, azaz privát tér, a teherszállító és céges autók a sofőr munkahelyének számítanak, azaz félprivát térnek. Ebből adódóan a stoppos az autó belsejében látható tárgyakkól nyer információt a sofőr nemzetiségéről, vallásáról, családi állapotáról, foglalkozásáról, érdeklődési köréről, stílusáról, ízléséről stb.

„Ezt figyeltem meg, a román autókban nagyon jól megférnek a szent- és a szexképek egymás mellett, az nagyon jól látszik.” „Egy réteget képvisel valahol a szakáll s egy gondolkodásmódot egy kicsit. Úgyhogy mondom, olyannal ritkán találkoztam, hogy szakállas ember... Ha magyar! Mert románnál mást jelent a szakáll, esetleg gyászt vagy valami ilyesmit jelenthet. Úgyhogy magyar szakállas ember még nem vett el tőlem pénzt.” (P. E.)

„Rájöttem, hogy valaki orvos és akkor megkérdeztem, hogy hol orvos. Receptek voltak az autóban szétdobálva erre-arra. Vagy földműves s akkor azzal úgy kezdeményezem a beszélgetést, hogy na, hogy terem az idén a nem tudom én micsoda, látszik, hogy a piacra szállít, mert az autó hátulja olyan mocskos, amilyen csak lehet.” (P. E.)

„Van olyan, hogy gyerekhalmik vannak az autóban, akkor biztos, hogy van gyereke vagy köze egy gyerekhez, akit mondjuk szállít.” (P. Cs.)

„Az öltözet az üzletembnél határozottan a színes nyakkendő és az öltöny. Az öltöny az olyan, hogy különböző színű a nadrág és a zakó és a színes nyakkendő. Ami fontos, nem egy ilyen sötét vagy egy ilyen mély hangulatú, hanem mindig virágos, vagy kék zakóhoz piros nyakkendő vagy lila, ez elég... színes.” (P. E.)

A stopposok által sok esetben általánosítva megfogalmazott megfigyelések előítéletként funkcionálnak a későbbiekben. *„Mindegy, hogyha kalapja van, és a bundasapkás férfi vagy nő. Ezeket el kell kerülni. Ha én utána megyek az én kocsimmal és látom, hogy előttem vezet egy Daciát egy kalapos vénember, biztos, hogy sokkal nagyobb az esélyed, hogy az hibázzon előtted és nekimenj és hülyeséget csinálj, mint egy sportosan öltözött fiatalabb egyén. Iratlan törvények. Ebből az jön ki, hogy idős ember, gyengék a reflexei, kilencven száza-*

lékos esélyed van, hogy hülyeséget csinál előtted, vagy ha mellette ülsz.” (M. I.)

A rendből, tisztaságból vagy ezek hiányából következtet a sofőr tulajdonságaira, személyiségére. *„Nagyon tudok haragudni az olyan sofőrökre, hogyha van neki egy jó kocsija, nem tudom, hogy szerezte, mindegy. De hogyha az nagyon el van hanyagolva. Belül mocskos, minden szanaszét van benne. Lehet akár milyen jó szövege, akár milyen jópofa ember. Elöttem ügyis elvázott.” (M. I.)*

A sofőr, mivel saját privát terébe fogadja be a stoppost, a vendéglátó szerepet vállalja magára: igyekszik szalonképessé tenni az autót. Viselkedéséből az is kiderül, hogy mennyire bízik meg a stopposban. *„Ő betessékel, tehát akkor rendet csinál az autójában, mielőtt téged felvesz. Vagy esetleg ha nem bízik meg, volt olyan eset, hogy csörgött a mobilja és engedte, hogy mi keressük ki a zakójának valamelyik zsebéből a mobilját és adjuk előre.” (M. K.)*

A vendéglátó szerepéhez tartozik az is, hogy megkínálja édességgel, cigarettával, vagy meghívja valamire a stoppost. *„Többször kínáltak meg cigarettával és volt olyan is, hogy amikor csokoládét bontott, akkor egy egész nagy Snickers-t, persze ez Magyarországon volt, akkor egyet nekünk adott a barátnőmmel.” (M. K.)*

„Ugyanaz a menü, amit ő vett magának. Elnézést kért, hogy most meg fog állni, mert nem tudom honnan jövök és nagyon éhes vagyok, ne haragudjatok, muszáj egy pizzát bekapjak. Mi nem is gondoljuk, el is mentem WC-re, ő bement, leült láttam egy asztalhoz, én hátramentem a budira, jövök vissza, ugyanaz a menü mind a hármunknak meg van rendelve. S nem engedte, hogy fizessék, hazahozott Vásárhelyre, az útért sem vett el pénzt. Vannak ilyenek. Ez volt a csúcs.” (M. I.)

5. Az idő szerepe

A stoppolás során fontos szerepe van az időnek. A stoppos célja, hogy minél kevesebb legyen a várakozás ideje. A stopposok közössége állandó változásban van, egyeseket előbb vesznek fel, másoknak több ideig várakozniuk kell, ez idő alatt pedig újabbak érkehetnek. Az érkezés sorrendje lehet egy rendszer szerveződésének a fő szempontja, például a sorbanállás esetén, amikor csak a funkció a fontos: a vásárló valamit szeretne vásárolni, az eladó őt szolgálja ki. A stoppolásnál az érkezés sorrendjét figyelmen kívül hagyják. Ezt a stoppolóknak a sokfélesége követeli meg. A közösség tagjainak a célja közös, de megkülönbözteti őket az irány, amerre tartanak, a társadalmi státusuk, amelyet az öltözet tükröz, valamint az ok vagy motiváció, ami arra készteti, hogy az alkalmi utazást válasszák a szervezett helyett. A természetes szelekció a menetirány szerint történik. Egy másik

¹¹ GYÁNI Gábor 1990, 4.

szempont a stoppos talpraesettsége, ugyanis ha egy autó megáll, az élelmesebbek szállnak be előbb. Kivételesen az olyan eset, amikor a sofőr egy személyt választ ki, és annak int, hogy őt veszi fel. Ebben az esetben a sofőr szelektál, a saját szempontja szerint, amely leginkább a szimpátia. Az öltözet jel funkciójának kiemelt szerepe van a stoppolás során, éppen amiatt, mert a sofőr a megjelenés alapján dönti el, hogy felveszi-e az illetőt vagy nem, kivéve azokat az eseteket, amikor kifejezetten a pénzért szállítja az utasokat.¹²

Az idő érzékelése az utazó számára szubjektív: a várakozás ideje hosszabbnak tűnik. Az utazás pedig attól függően, hogy milyen beszélgetés alakul ki a sofőrrel, tűnhet nagyon rövidnek, illetve hosszúnak. Az utazás idejének mérése a stoppos számára több komponensből áll: a várakozások összeadott ideje és a tulajdonképpeni utazás idejének a végeredménye. Ez az érték attól függően lehet jó idő, vagy veszteséges idő, hogy mennyi a megtett útra számolt standard idő.

6. Az identitás

A szülőföld mindenki számára minőségileg különböző tér, szent hely. Kezdetben az otthonnak volt kiemelt jelentősége, de az egyetemi város is centrummá válik a diákok számára. Mircea Eliade értelmezésében Ulysses az ember prototípusa, aki önmagát keresi és megtalálva a szülőföldjét, az otthonát, önmagára talál rá. Minden utazásnak az a veszélye, hogy eltévedhet az ember. Ha sikerül kijutnia a labirintusból, amelybe az utazás során került, és visszatér otthonába, akkor új lényé válik.¹³ A beavatás során az egyén azáltal nyer új identitást, hogy aláveti magát a próbáknak, mialatt a liminalitás állapotába kerül. Fizikai értelemben ez az erdőn való áthaladást jelenti, vagyis egyfajta labirintusban való bolyongást.¹⁴

Több történet szól arról, hogy a stopposok célba jutását akadályok nehezítik. Mivel a rögzített távolságra lévő centrumot próbák kiállása után, későre érik el, egyfajta bolyongássá alakul át az út. Az első esetben női stopposokat csábítanak úticéljukon túlra, és miután megértik, hogy a sofőr futó kalandra számít, visszatérnek céljukhoz. Másik történetben egy férfi stoppos kényszerül arra, hogy autójavítás és üzemanyaghiány miatt jókora idővesztéssel, fáradtan érkezen az utazás végpontjára.

„Kolozsvárról indultunk el hárman, két vásárhelyi lány és egy sepsiszentgyörgyi fiú. Felvett egy Németországban élő, innen elszármazott illető, férfi, és az úton, már majdnem Vásárhelyre beértünk, amikor meggyőződött, hogy menjünk vele Sepsiszentgyörgyön túl, tehát Kézdivásárhelyig, mert vannak ott jó ismerősei, barátai,

jó diszkó van, nem tudom, uszoda, meg miégy-más, és hogy menjünk vele, mert hotelben egy éjszakát alszunk és másnapra visszahoz minket Vásárhelyre és jöjjön a fiú is. Mi Vásárhely előtt hazatelefonáltunk, hogy nem jövünk csak másnap, tehát egy nap késéssel, ne idegeskedjenek. Aztán Szentgyörgy előtt jöttünk rá konkrétan, hogy neki egyéb szándékai vannak ezzel, és Szentgyörgyön mondhatni angolosan leléptünk. Tehát felléptünk a szentgyörgyi kollegánkhoz és azt mondtuk, hogy nem megyünk vele tovább. Szentgyörgyről aztán szépen visszajöttünk Vásárhelyre, ketten, a két vásárhelyi.” (P. Cs.)

„Megyünk, aztán végül annyira leereszkedett az a kerék, hogy meg kellett állni lecserelni. Nem lehet felemelni, amíg rajta van ez a nagy súly. Odatett minket, de durván ránk szólt, hogy segítsünk neki lerakni a gyógyszeres dobozokat. Ketten voltunk egy férfivel, egy meglelt valaki volt. Leraktuk a gyógyszereket, felfújta, mit tudom én, lecserelte a pótkereket, visszatettük, de hát az egy órák folyamata: leakasztani az utánfutót, kipoccolni, hogy ne guruljon le, mert pont egy hegyen voltunk. Megállt a hegyen felfele a gumidefekt miatt. Mikor meglett a gumidefekt, el akarja indítani, az köztudott, hogy hegyen, hogyha kevés benzin van egy Daciában, nem indul el a motor, mert nem tudja a benzint előszívni. Annyira kevés benzin volt, hogy nem tudott elindulni. Na mit csináljunk? Nekiállt, ő egyszer kiállt egy üveggel, ő, a sofőr, hogy kérjen benzint, ott mindenkivel. Hegyen felfele voltunk, ott senki nem állt meg, hegyen lefele azért, mert ott már megint gyorsan mennek. Van az első nagy kaptató Torda után, az a hosszú, minden kocsit bedöglök, mikor a végére kiér. Na, pont ott voltunk. Rengeteg időt eltöltöttünk ott, nyár volt, meleg volt, sütött a nap, egy árnyék se ott, semmi. Teljesen ki voltam akadva már. Idegállapotom is elég gyatra volt, államvizsga tájékán. Aztán végül kaptunk egy liter benzint, beletette, elindultunk. De ezt most itt én nagyon röviden elmondtam, ezt ti nem tudjátok igazán átélni, de nagyon szar volt, szóval ez a helyes kifejezés erre, ez volt a legdurvább nekem.” (M. I.)

Az utazás során az utas – stoppos és sofőr egyaránt – két centrum között a liminalitás állapotában van. Ha a stoppost felveszi a sofőr, az autóban annak személyes terébe lép be. Az autóban létrejön egy kommunikációs helyzet, amely beszédhelyzetté alakul a legtöbb esetben. Mielőtt rátérnék a stoppos és a sofőr közötti beszélgetésekre, az ingázók közötti beszéd témákra utalnék. A vonaton ingázó értelmi-ségi közt a tanárok olvasnak, az egészségügyi közt a tanárok általában az iskolában törtétekről, illetve a főzésről beszélnek, de a példák szerint

¹² A viselet jel funkcióit Bogatirjov tárgyalja a morva-szlovák népviseletet elemezve. BOGATIRJOV, Pjotr 1986, 81–186.

¹³ ELIADE, Mircea 1990, 85.

¹⁴ GENNÉP, Arnold van 1996, 28; PROPP, Vlagyimir Jakovlevics 1999.

felmerült az az igény is, hogy meghatározott témáról beszélgessenek, esetleg nyelvet tanuljanak.¹⁵ Az ingázó diákok a buszon az utazásról, az iskoláról, a hétvégi programokról, a szenzációkról beszélnek.¹⁶ A legfontosabb különbség a tömegközlekedési eszközzel való ingázás, illetve a stoppolás között az, hogy az előbbiek ismerik egymást, tehát az identitás elfogadtatása fel sem merül. A társas létezésnek az egyik funkciója, hogy az emberek kölcsönösen segítsék egymást az ébrenlét óráinak strukturálásában.¹⁷ Ha nem alakul ki beszélgetés, kellemetlenül érzik magukat az autóban a stopposok. „*S vannak ilyen kényelmetlen dolgok, hogy egész úton hallgatsz, ilyen öt-hat órán keresztül, ha hosszabb távon vesznek fel.*” (P. E.) A beszélgetés hiánya megakadályozza azt, hogy a stoppos és a sofőr kölcsönösen elfogadtassák egymással identitásukat, tehát az identitásvesztéstől való félelem is beszélgetésre késztet.

Az autóban kezdetben semleges témákról folyik a beszélgetés. Beszédtéma lehet a gépkocsi, bármi, ami az utazás során látható: pl. árvíz, baleset, épülő házak, radar, temetés. Általánosan felmerülő témák továbbá: gazdasági helyzet, pénz, nincstelenség, politika, időjárás. Ha kialakul valamilyen beszélgetés, általában felvetődik az utastárs identitásának kérdése.¹⁸

A stoppos és a sofőr a másik *etnikai identitására* a beszélt nyelv helytelen használatából következtet.

„*Akik érzékenyebbek voltak a magyarságra, román létükre, azok egyből szóba hozták, amiből az jött ki számomra, sőt... egy páran meg is fogalmazták, hogy érződik a hangletésem, hogy magyar vagyok. Nem tudok olyan jól beszélni románul, hogy ne lógna ki a lóláb. És nagyon tudnak poénkodni ezen, attól függ, hogy milyen alak.*” (B. G.)

Van olyan sofőr, aki a nyelvhelyességi hibákat a humor tárgyává teszi. Több esetben a sofőr etnocentrizmusának megnyilvánulása miatt a stoppos eltitkolja nemzetiségét.

„*Tehát sokszor, ha románokkal utaztam és láttam, hogy nagyon sovén képe van az illetőnek, akkor nem azt mondtam, hogy pedagógia–magyar szakon vagyok, hanem azt mondtam: pedagógia–angol. Tehát egyből rávágtam, hogy filologie (bölcészkar), s akkor már milyen nyelv, s mondom angol pedagógiával.*” (M. K.)

„*Tehát három ember ült még rajtam kívül az autóban és ők már beszélgettek, engem felvettek és becsöppentem egy dumába. Pár mondat után rájöttem, hogy az éppen tegnap esti Tuca-show kapcsán vitáztak ők, ahol történetesen egy magyar ember volt akkor, nem tudom már pontosan, melyik politikai meghívva. (...) Nem tudom pontosan, mert én nem láttam a műsort.*”

Csak nagyon belemélyültek. Pont a magyar egyetem s az a cirkusz volt akkor tálcán. S akkor én megpróbáltam álcázni azt, hogy én magyar vagyok, annyira magyarelleses duma folyt ott, hogy én nem mertem akkor vállalni.” (M. I.)

A *nemi identitásnak* már a stoppos kiválasztásában is fontos szerepe van. A férfi stoppos számára a nő konkurenciát jelent, mert az autóvezetők bizalmatlanabbak a férfiakkal szemben, a bűnözők, csavargók, útonállóknak nagyobb százaléka férfi. Nőt a társalgás kedvéért is szívesebben vesz fel férfi. Sajátosan alakulhat a beszélgetés, ha a férfi sofőr stoppos nőt vesz fel. Ha rákérdez a stoppos társadalmi állapotára, sokszor hátsó szándékai vannak. De egyedülálló férfi nem feltétlenül kalandra vágyik, hanem ismerkedési lehetőségnek tartja a helyzetet, potenciális párnak a felvett stoppos nőt.

„*Ez a fő játszma szerintem: a nő–férfi. Ez mindenképpen. Szóval benne van. Ez benne van a pakliban, hogy igen, flörtölésig elmész, de utána aztán... Szóval megpróbálja a következő lépést is, látja, hogy nem, akkor visszalép. Tehát nem konkrétan próbálja meg, hanem hátulról egy kicsit megköröz.*” (K. A.)

„*Túloztam egy olyan szempontból, hogyha férfi volt a sofőr, mondjuk fiatal volt és láttam, hogy nagyon nyomul, akkor állandóan azt hangsúlyoztam, hogy nekem már van egy nagyon kitűnő, jó barátom és így és úgy, tehát nagyon felnagyítottam azt a személyt, aki miatt én most haza igyekszem. Tehát hogy érezze, hogy semmi közöm hozzá.*” (M. K.)

Mivel a stoppos és sofőr nagy valószínűséggel nem fognak többé találkozni, olyan *személyes dolgokat* is elmondanak az autóvezetők, amelyeket egy felszínes ismeretség után nem szokás elmondani. Ilyen beszélgetésekről csak női stopposok számoltak be. A családi ügyeket, problémákat egyrészt azért mondják el, mert megkönnyebbülést jelent, másrészt öngigazolásra van szükségük és a stoppostól várják ennek megerősítését. „*Éppen ezért néha túlságosan komoly dolgok vagy személyes dolgok is elhangzottak, de mindig ott volt a háttérben, hogy csak azért, mert hamarosan elválunk.*” (B. G.) „*En négy éven keresztül csak problémákat hallgattam, a válópertől elkezdve, gyerek, férj–feleség kapcsolat, szex, minden. Tehát úgy rendezem megnyílt az alak.*” (K. A.)

A leggyakoribb kérdés, amit a vezető feltesz, hogy mivel foglakozik a stoppos. A legfontosabb identifikációs tényező a *foglalkozás*. Nemcsak a stopposnak a foglalkozása lényeges, hanem szüleié, házastársáé is. Az egyén identitását a társadalomban betöltött szerepe határozza meg. A névnek a szerepe

¹⁵ ROSTÁS Zoltán 1981, 32–33.

¹⁶ GAGYI József 1981, 10.

¹⁷ BERNE, Eric 1984, 21.

¹⁸ E tanulmány keretében csak az identitásra vonatkozó szövegrészeket idézem.

sem annyira fontos, mivel semmit nem mond el a viselőjéről, kivéve, ha olyan funkciót tölt be valaki, ami közismertté teszi. „*Könzeivel utaztam egyszer. Váradon vettek fel és Kolozsvárig hoztak, akkor még nem voltam benne ebbe a táncház történetbe.*” (Z. Z.) Bemutatkozni csak akkor szokott egymásnak vezető és stoppos, ha a beszélgetés személyessé válik. „*Olyan megtörtént többször is, hogy akkor mutatkoztunk be igazán egymásnak, mikor elváltunk, tehát ő arra érdekesnek tartott, miután megtettük azt az x kilométert, hogy felfedje magát előttem, nyilván ez egy bizalmi jel, aminek megvoltak az előfeltételei.*” (Z. Z.)

A pszichológushoz, az informatikushoz úgy viszonyulnak, mint szakemberhez.

„*S akkor már közbejött a pszichológia, s akkor tisztázni kellett: a pszichológus nem hülyékkel foglalkozik, igen, problémákkal, s akkor már jött az ő problémája. Na, hallgassam meg az ő problémáját.*” (K. A.) „*Volt egy olyan, egy csapatot áruló cégnek az igazgatójával utaztunk és előbb–utóbb előkerült, hogy informatikus vagyok, jaj, ők most akarnak bevásárolni ilyen jellegű berendezéseket és mit tudnék mondani. És hát mondtam akkor már ötleteket. De hát ő úgyse jegyzi meg ezt, menjek el hozzá stb. Aztán adott egy névjegykártyát és megkerestem és erről érdemi dolgot tudtam neki segíteni.*” (Z. Z.)

Azok az egyetemisták, akik a tanügyet nevezték meg álláslehetőségként, a sofőrökből sajnálkozó magatartást váltottak ki.

„*Mondom, hogy tanári pályára van nagyobb kilátás lehetősége. Egy része sajnálkozik, hogy nem a legjobban fizetett szakma, nem lehet megélni belőle.*” (P. Cs.)

Bár a stoppoláskor az identitás legfontosabb tényezője a foglalkozási csoporthoz, a társadalmi réteghez való tartozás, az egyéni identitás elfogadtatása, megőrzése kiemelt jelentőséget kap. Ezt bizonyítják már azok a stoppolási stratégiák, amelyek a térben való elhatárolódásra alapoznak. De ezt az igényt fejezi ki, azaz ellenérzésének ad hangot az a stoppos, akinek nem volt lehetősége kinyilvánítani a sofőr számára azt, hogy nem tartozik a másik stopposhoz, akivel együtt vették fel.

„*Stoppuskollégák. Például volt már olyan eset, hogy én a sofőrrel nagyon vagány beszédbe elegyedtünk, szépen ment a dolog s akkor a másik beleszólt, de annyira proli módon, hogy én rosszul éreztem magam. Mert a sofőr meg volt győződve, hogy mi együtt vagyunk, mer ő felvett két stoppost, két fiatal srác, az tisztába volt velem, hogy ezek együtt vannak. S a másik olyan bunkó volt szegény, ütötte el magát. Ilyen helyzetben tényleg szarul érezted magad.*” (M. I.)

A stopposok szubkultúráját a zenei szubkultúráktól elkülöníti az a tény, hogy nincs közösségi jellege.

A zenei szubkultúrák tagjainak a csoportidentitása meghatározó, ezzel szemben a stopposokra az egyéni cselekvések és egyedi élmények jellemzőek. Egészen más helyzetben, környezetben ha egy beszélgetésben felvetődik a stoppolás témája, akkor válnak szét a stopposok és nem stopposok. A stoppos történetek ilyen alkalmakkor szövegesülnek. Bár az élmények egyediek és nem ismétlődnek, sok hasonló helyzet és történet jelenik meg a tapasztalatokban, ezek összessége adja azt a közös tudást, amely a gyakorló stopposok sajátos kultúráját alkotja.

7. A stoppolás megítélése

A deviáns szubkultúrákat (drogosok, prostituáltak) a társadalom elítéli, tagjaikat nemcsak a kirekesztéssel, hanem törvényes úton is szankcionálja. A graffitisek ellen New Yorkban komoly összegeket áldoztak: a graffitis metrókocsikat addig kivonták forgalomból, amíg meg nem tisztították, így a műveiket nem látták viszont az alkotók. Ezzel érték el, hogy a metró tiszta maradjon.¹⁹ Maugham és Smith a kutatása kapcsán arra is rámutatott, hogy a nagybritanniai partizene szubkultúra szoros kapcsolatban van a feketegazdasággal az illegális partik és a drogkereskedelem miatt. Bár a partizene kultúra az ízlésvilága, stílusa miatt nem volt törvénytörő, a kapcsolódó drogkereskedelem miatt igen. A rendőrök igyekeztek megakadályozni a résztvevők gyülekezését a nagy tömegeket megmozgató *rave*-nek nevezett szabadtéri partikra, mert ha már több tízezres létszámmal elkezdődött a parti, tehetetlennek bizonyultak.²⁰ A példaként felhozott szubkultúrákat a társadalomra és önmagukra nézve károsnak ítélt jellegük miatt üldözték, tiltották. A stoppolás sem a társadalomra, sem a stopposokra nézve nem jár káros következményekkel, nincs olyan produktuma, amely zavarná a közízlést. Nem ítélik deviáns magatartásnak, inkább felelőtlennek. Nem von maga után társadalmi szankciókat. Keringett olyan hír, hogy a sofőrök nem vehetnek fel idegen személyeket az autójukba, hogy ne jussanak olyan jövedelemhez, amelyet nem adóznak meg. Valószínűleg az utaztatással feketén üzletelőkre vonatkozott ez a tiltás, de álhírnek bizonyult, egyébként is nehéz lett volna bizonyítani a rendőri ellenőrzés során, hogy nem ismerősei az utasok a sofőrnek.

Sokan elutasítják az utazásnak ezt a formáját, akár arról van szó, hogy ők stoppoljanak, akár arról, hogy stopposokat vegyenek fel az autójukba. M. E. nem szeret stoppolni, mert nem tartja biztonságosnak, és nem tartja megfelelőnek az idő szempontjából sem. Soha nem stoppolt, de a rémtörténetek nem befolyásolták. „*Nem szeretek stoppolni, mert nem tartom*

¹⁹ TRUNKÓ Bence 1997, 147.

²⁰ MAUGHAM, Tim – SMITH, Richard J. 2000.

biztonságos utazási módszernek és szerintem nem lehet kiszámítani az időt sem, hogy pont mikor érkezel meg valahová.” (M. E.) Stopposokat sem szokott felvenni, indoklása a következő: *„Azért, mert hogyha véletlenül történik egy autóbaleset, akkor nem elég az én bajom, neki is kell különböző kárpótlást fizetni. Ha én vagyok a hibás a balesetért, valami baja lesz a stopposnak, még neki is kell kártérítést fizessenek.*” (M. E.)

K. E. sem szeret stoppolni, amiatt, hogy az út szélén bizonytalan ideig kell állni és nem tudni, hogy ki, milyen ember fogja felvenni. Saját autója van és azzal kényelmesebben utazik. *„Nem, én nem nagyon szeretem ezt a stoppolási cirkuszt. Egyszerűen nem szeretek állni az út szélén. Most várjam, hogy na vajon ki vesz fel. Ezt nagyon utálok. Lehet, hogy azért is, mert autót vezetek, autótulajdonos vagyok.*” (K. E.) K. A.-t, a mennyasszonyát ő kérte meg, hogy ne stoppal járjon, mert veszélyes és félti. *„En legszívesebben stoppal mennék, csak... E. már mondta, hogy most már kicsit veszélyes, s nem akarja az idegeit tönkretenni miattam, s megkér szépen, hogy...”* (K. A.)

A szülők általában féltik gyermekeiket a stoppolástól. Míg a fiús szülők a balesetektől, a megbetegedéstől szeretnék megóvni gyermeküket, a lányokat féltik a deviáns sofőröktől, attól, hogy megerőszkolják őket. Ha a szülők rosszallják a stoppot, akkor a stopposok vagy utólag mondják el, hogy stoppoltak, vagy nem mondják el az igazat. B. G. eleinte azt szokta mondani, hogy ismerősök vitték vagy hozták. Miután az öccse bevezette a „stoppolás” szót a családba, utána már ő is ezt használta. Ez az eset is bizonyítja, hogy könnyebben elfogadják a szülők, hogy fiúk stoppol, mint a lányok. B. G.-nek felajánlották a szülei, hogy fizetik a vonat- vagy a buszjegy árát, de ő ezt nem fogadta el, mert csak az anyagi oldala oldódott volna meg az utazásnak. Neki a legmegfelelőbb forma a stoppolás, ezért nem is hagyta a szüleit beleszólni. *„Tehát szigorú voltam, ebbe nem engedtem, hogy beleszóljanak. Szerettek volna beleszólni, de nekem így jobb volt és meg akartam tartani azt a formát.*” (B. G.) P. E. és P. Cs. szülei sem tartják biztonságosnak ezt az utazási formát, de megakadályozni nem tudták őket. Ők is csak utólag szokták megmondani, hogy stoppoltak. *„Hát az az igazság, hogy most sem veszik szívesen, hogyha stoppal megyünk, mert nem tartják biztonságosnak. Kezdetben az úgy volt, hogy nem mondtuk meg, hogy stoppal megyünk, csak amikor hazajöttünk, mert akkor már úgyis mindegy volt. Hogy hogyan fogadnak? Legfejebb fejcsóválással, mert akkor már úgyszincs mit tegyenek.*” (P. E.)

P. E. stoppal ingázik, most már megszokták, de nem örülnek ennek. *„Most már mindig megmondom, hogy stoppal megyek s megszokták, nem veszik szívesen, de kénytelenek voltak megszokni.*” (P. E.)

Az egyetlen kivétel M. K., akinek a szülei azt mondták, hogy vegyen példát a sógornőjéről, K. A.-ról. *„Hát engem soha nem féltettek, soha, a stoppolástól, sőt állandóan szemrehányásokat kaptam, hogy a sógornőmet... Há nézd meg a sógornődet, már hány órával hamarabb hazajött, hogy ő ingyen megy, hogy te mért vonatozol. Rendesen szemrehányásokat kaptam, hogy én mért nem alkalmazom gyakrabban ezt az utazási módszert.*” (M. K.)

Maguk a sofőrök is rákérdéznek az egyedül stoppoló nőre, hogy nem félnek-e. Hivatkoznak a megerőszkolt nőkről szóló történetekre. *„Téma még a stoppolásról, megkérdik általában, hogy gyakran stoppolok, milyen időközökben, s akkor mindenki nagy csodálkozva, hogy jaj, igen, s akkor én hogy járok egyetemre, hogy csak így stoppolok, s nem félek, s miért nem félek, s akkor kezdik mondani az ellenpéldákat. De bezzeg azt nem hallottam, hogy... s hogy az ő lányát biztos nem engedné el stoppolni. S akkor mindig meg kell győzzem, hogy nekem milyen jó élményeim voltak a stoppolással kapcsolatban.*” (K. A.)

Z. Z. szülei kezdetben csodálkoztak, hogy a Marosvásárhely–Kolozsvár utat ingyen tette meg és egy nap alatt meg is járta. Őt is féltették az elején, arra hivatkozva, hogy „mik történnek”, de megszokták és már csak attól tartanak, hogy megbetegszik. *„Most már otthon is elég természetesen veszik. Ha stoppal mész, fiam, stoppal mész, fiam. Csak ne fagyjál le, ha az időjárási viszonyok olyanok voltak. Az elején meg persze hogy az volt, hogy stoppal mész, oszt' nehogy valami legyen veled. Minekutána már x éve ezt a műfajt üzöm, nem számít ez különleges dolognak.*” (Z. Z.)

Maguk a stopposok is sokféleképpen viszonyulnak a stoppoláshoz, ez a viszonyulás határozza meg, hogy milyen szinten képviselik e szubkultúrát. A fenti idézetek, valamint a motiváció témánál idézett részletek zöme a legfelső körhöz tartozók szemléletét tükrözi, akik számára az első helyen áll a stoppolás az utazási formák között. De van, aki egyértelműen kényszerre utal, arra a tényre, hogy alulfizetett az a társadalmi kategória, ahová ő tartozik.

„Én most egy állami filharmónia tagjaként, azzal a fizetéssel, amivel, ha Nyugaton lennék, meg se fordulna a fejembe, hogy valaha stoppoljak. És ha ott lettem volna egyetemista, ugyanazon az egyetemen.” (M. I.) Ő használta pejoratív értelemben a „vándorcirkusz” kifejezést a stoppolásra vonatkozóan: *„Aki engem felvett, tényleg legalább hetven százaléka vagy tanár, vagy mérnök vagy valami köze volt neki is ehhez a vándorcirkusz életmódhoz.*”

8. Következtetések

Néhány ismérték a stoppolás kultúrájának megállapíthatjuk: *ismételten* stoppal utazik, nem kényszerből stoppol, hanem szándékosan *választja* vagy

alternatívaként fogadja el ezt az utazási módot. A stoppolást, egy idegen sofőrrel való utazást, beszélgetést *élményként* dolgozza fel és így emlékezik rá.

Az utazás során felmerülő beszédtemák arról tanúskodnak, hogy a köztes állapotban is fontos szerepük van a társas kapcsolatoknak. A másik ember azzal, hogy elismer annak, akinek mi állítjuk magunkat, megerősíti identitásunkat. A strukturálatlan idő áthidalásában is a másik ember segíthet, ennek a módja szintén a kommunikáció. Az utazás során pontosan amiatt, hogy az ember elszakadt attól a közösségtől, amely ismeri, lehetőség nyílik megismerkedni másokkal és új kapcsolatokat teremteni. A motivációk zöme a külső tényezők optimalissá válásával megszűnhet. Például a navigációs rendszerek elterje-

désével a sofőr már nem szorul arra, hogy a stoppos segítségét kérje a tájékozódáshoz. Mindaddig, amíg a kalandvagy ott szerepel a motivációk között, addig a stoppolás sem szűnik meg.

A posztmodern társadalomtudományokban csak részgazságok vannak.²¹ Ez a dolgozat is csupán részgazságokat tartalmaz, a szerző nem gondolja azt, hogy sikerült precízen bemutatnia és értelmeznie a stopposok kultúráját. Még csak azt sem, hogy megalapozta e szubkultúrának a kutatását. A stoppolás gyakorlata sokféle, következésképpen adatok gazdag tárházát gyűjtheti az, aki ennek kutatását folytatja, teljesen új alapokra helyezheti a vizsgálódást, az elméletet, másfajta rendszerbe foglalhatja újabb értelmezéseit, eltérő következtetéseket vonhat le.

Demeter Éva – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; demetereva.sznm@gmail.com

Adatközlők

- B. G., (nő) PhD-hallgató Budapesten, sz. 1973.
 K. A., (nő) PhD-hallgató Budapesten, sz. 1975.
 K. E., (férfi), karbantartó, sz. 1971.
 M. E., tanítónő, sz. 1975.
 M. I., (férfi), előadóművész, sz. 1974.
 M. K., magyartanár, sz. 1974.
 P. Cs., földrajztanár, sz. 1975.
 P. E., óvónő, sz. 1976.
 Z. Z., (férfi), informatika szakos egyetemista, Debrecen, sz. 1977.

Irodalom

- BAUSINGER, Hermann
 1995 *Népi kultúra a technika korszakában*, Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.
- BERNE, Eric
 1984 *Emberi játsszámok*, Háttér Kiadó, Budapest.
- BOGATIRJOV, Pjotr
 1986 A viselet mint jel. A morva–szlovák népviselet funkciói, *Folcloristica*, 8, 81–186.
- DEMETER Éva
 1998 Az autóstóp, *Művelődés*, LI/11, 25–27.
- ELIADE, Mircea
 1990 *Încercarea labirintului*, Editura Dacia, Cluj.
- FOSZTÓ László
 1995 Egy alkalmi együttműködés elemzése a blattolás példáján, *Antropológiai Műhely*, 1, 75–86.
- GAGYI József
 1981 Az ingázás ábécéje, *TETT*, 3, *Guruló Világ*, 8–10.
- GENNER, Arnold van
 1996 *Riturile de trecere*, Polirom, Iași.
- GYÁNI Gábor 303
 1990 A városi mikroterek társadalomtörténete, *Tér és Társadalom*, 4, 1, 1–13.
- HALL, Edward T.
 1995 *Rejtett dimenziók*, Katalizátor Iroda, Budapest.
- KEROUAC, Jack
 1999 *Úton*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- LEACH, Edmund
 1996 *Szociálanropológia*, Osiris Kiadó, Budapest.
- MAUGHAM, Tim – SMITH, Richard J.
 2000 Ifúsági kultúra és posztfordiánus gazdaság. Az angliai partizene napjainkban, *Replika*, 39, 75–94.

²¹ NIEDERMÜLLER Péter 1994, 120.

NAGY Terézia

2002 Az underground zenei szubkultúra a mai nagyvárosokban, *Tabula*, 5, 2, 254–272.

NIEDERMÜLLER Péter

1994 Paradigmák és esélyek, *Replika*, 13–14, 89–129.

PROPP Vlagyimir Jakovlevics

1999 *A mese morfológiája*, Osiris Kiadó, Budapest.

ROSTÁS Zoltán

1981 Kasztok a vonaton, *TETT*, 3, *Guruló világ*, 30–36.

TRUNKÓ Bence

1997 Kilroy is still here, *Café Babel*, 2, 147–161.

Autostopiștii

Călătoriile studenților pe drumul E60 în a doua parte a anilor 1990

(Rezumat)

Studiul face o analiză a principalului mod de călătorie a studenților și tinerilor angajați: autostopul. În partea introductivă se detaliază caracteristicile specifice ale subculturii autostopiștilor. Analizând motivația autostopiștilor se arată că nu numai lipsa de bani îi îndrumă la alegerea acestui mod de călătorie. Motivația conducătorilor auto a relevat că de multe ori și ei așteaptă de la autostopiști un oarecare ajutor. Percepția timpului și a spațiului are o conotație aparte în timpul autostopului, ambii factori influențează strategia aleasă pentru a face autostopul. Principalul scop al conversației ce se inițiază în mașină este de a obține acceptarea identității de către partenerul de călătorie. Spre final autorul înșiră exemple negative și pozitive la aprecierea călătoriilor cu autostopul.

Hitchhikers

Traveling habits of the students on the road E60 at the beginning of the 1990's

(Abstract)

The paper makes an analysis of the most frequently used traveling mode of students and young laborers: hitchhiking. The author details in the introduction the specific characteristics of the hitchhikers' subculture. The analysis of the motivation of the hitchhikers showed that is not only the lack of money that leads them to choose this traveling mode. The motivation of the drivers revealed that in many cases they themselves expect certain help from the hitchhikers. The perception of time and space is also different while hitchhiking; both factors influence the hitchhiking strategy. The purpose of starting a conversation in the car is to make the traveling partner accept the identity of the other. At the end of the paper examples of positive and negative appreciations of hitchhiking are quoted.

IN MEMORIAM

DÉNES ISTVÁN (1954–2005)

Egy múzeumi évkönyv annyit idézhet fel emlékéből, amennyi szakmai munkásságához kapcsolódik. Dénes István geológus volt, barlangkutató, régész, helytörténész. Ehhez is nélkülözhetetlen emberi tartását, szakmai hozzáállását nehéz volna pontosabban megragadni, mint Cristian Goran tette egy évvel elvesztése után. A jeles román barlangkutató harminc évvel korábban, 1975-ben ismerte meg, ekkor kapcsolódott be az országos, szervezett barlangkutatásba. Azonnal kiemelkedett a mezőnyből – írja. Szenvedély, önképzés, akaraterő, mögötte komoly ismeretek nagyon különféle területekről: egész életében azokat az embereket kereste, akiktől tanulhat, és azokat, akiknek a tudását továbbadhatja. Egyszemélyes intézmény volt, tevékenységét kivételes alaposág, az eredmények elmélyültsége jellemezte. Ott volt mindenütt, ahol szükség volt rá: mérésekben, megfigyelésekben, fotódokumentációban, barlang- és környezetvédelemben, feltárásban, térképezésben, adatok rendszerezésében, cikkekben, előadásokban, diavetítésekben, túravezetésben, szerte az országban. Nehéz volt elképzelni nélküle egy jelentős barlangásztábort vagy ülésszakot, nélkülözhetetlenné vált a romániai régi országos barlangászbizottság, majd az új barlangászszövetség valamennyi védelmi és kataszterszervezetében.

Miután 1978-tól megkezdtek a romániai barlangkatalógus összeállítását, sokáig Olasztelekről, majd Barótról érkeztek az egyedüli nagyon pontosan összeállított anyagok, részletes térképezéssel, leírással, világos lokalizálással, azonnal bejegyezhetően a katalógusba. Elsők között fotózta rendszeresen a barlangbejárásokat. A Vargyas-szorosban háromszorosára növelte a nyilvántartott barlangok számát, másfélszeresére az Orbán Balázs-barlang összhosszát, feltárta az aktív járatokat. A kutatás elmélyítését a gyökeres újraértékelésen kezdte itt is. Elsőként készített teljes nyilvántartást a Persányi-hegység barlangjairól (1978), az ő munkája a tekerőpataki Sűgő-barlang első modern térképe. Olyan, korábban kutatatlan területek, mint a Gyergyói-havasok, a Cohárd, a Békás-szoros és a Nagybagyás-Öcsém-havas első barlangászati inventarizálójá-feltérképezője.

1981 után elsősorban Gutt Walter brassói csoportjával (*Avenul*) dolgozott együtt: az egyik fő barlangkutató-oktató volt. A Román Szpeleológiai Intézettel együttműködve megszervezték a Szpeleológiai Iskolákat (1981–1985), többek között a Topolnița-barlang és az Epuran-barlang feltárásán-feltérképezésén, lezárásán dolgoztak. A 80-as évek végére befejezte a székelyföldi barlangok feltárását és (újra)térképezését, majd a közel teljesen kimerítő vonatkozó szakirodalmat is feldolgozta. Így születhetett meg válogatott tanulmányainak kötete is, a *Székelyföldi barlangvilág* (2002). A Román Barlangász Szövetség (FRS), a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat és az amerikai Nemzeti Barlangkutató Társulat tagja volt, és ügyszeretere, önzetlenségére jellemző, ahogy akkor, amikor az *Ursus Spelaeus* csoport működése problémássá vált, a romániai barlangászatban kiemelkedő és egyedülálló gesztusként átengedte csoportja nevét egy marosvásárhelyi, eredményeket elért fiatal csapatnak. 2005-ben, súlyos betegen is részt vett még Roșia (Biharrósa) barlangászkongresszusán, és elkísérte követőit a Ciur-Ponorba és a mézgedi (Meziad) barlangokba, ahol évtizedekkel korábban ő fedezte fel a Raii-barlang folytatását.

Dénes István Oklándon született, 1954. szeptember 7-én. Édesapjával járt először, 1966-ban a Vargyas-szorosban és az Orbán Balázs-barlangban. 1971-től az *Ursus Spelaeus* (*Barlangi Medvék*) amatőr barlangkutató csoporttal, majd különböző szervezett csoportokkal, de akár egyedül, akár szűkebb családjával, barátaival is kutatta ezt a gazdag karsztvidéket, kiterjesztve működését a Cristian Goran ismertette megannyi helyszínre. 1975-től geológusként dolgozott (Tölgyestől a Persányi-hegységbeli Venicéig számos, elsősorban székelyföldi prospekció és bányageológiai munkán), ezirányú szakmai fejlődésének, életrajzának állomásait

a saját kezűleg, általa összeállított kronológiában közöljük (**Történelem**). Sokak számára geológusnak is ő volt a példakép terepkutató szakember, és akik ismerték, azoknak ma is gyakran visszatérő kérdése elbizonytalanodó pillanatokban: vajon ki járt ennél vagy annál a lelőhelynél Dénes Istvánnal? Az sem véletlen, hogy Papucs Andrással ők gondolták ki 1999-ben a Székely Nemzeti Múzeumban, majd indították be az évente megrendezésre kerülő Székelyföldi Geológus Találkozókat.

1999 márciusától haláláig elnöke volt az 1996 decemberében baróti fiatalok által alapított Elveszett Világ Természetjáró, Természetvédő és Barlangász Egyesületnek, mely tucatnyi erdővidéki területet nyilvánított védetté, és elsősorban ugyancsak a Vargyas-szorosban tevékenykedett, annak gondozását-védelmét szervezte meg magas szinten. 2004-ben sikerült megszerezniük egy első öt évre e természetvédelmi terület felügyeleti jogát is, és vendégül látták a XXXII. Országos Barlangászati Kongresszust. Tevékenységükről rendszeresen tájékoztatták a helyi sajtóban a közösséget, természettudatos gondolkodásra nevelve a felnövő új nemzedéket. Az egyesület ma is eredményesen végzi felvállalt és megörökölt munkáját.

Dénes István régészeti érdeklődésének kezdete ugyancsak a Vargyas-szorosbeli feltárásokhoz kapcsolódik. 1974-ben szembesült először a Ferenczi testvérek Rika-erdei kutatási eredményeivel, figyelme ezt követően terelődött erre a kérdésre. 1979-ben felfedezte a Rikai-várat (vaskapu-burgus, helyőrségi épület/vámhely, Erdély legrégebb világi jellegű, falaiban még álló középkori épülete). 1986-ban személyesen is megismerkedett Ferenczi Istvánnal, annak Vargyas-szorosí ásátásán, és a találkozából szoros munkakapcsolat, barátság született a Ferenczi testvérekkel. A kelet-erdélyi kora középkori gyepű több mint három évtizeden át foglalkoztatta. Elsőként térképezte fel a korábbi kutatók által csak részleteiben ismert/ismertetett töltésvonulatokat a Vargyas-szoros és a Bogáti-hágó térsége között (1988-cal kezdődően), de újratérképezte a Szováta-térség–Vargyas-szoros töltésszakaszokat is, és ő készítette a térképeket kiegészítő metszetrajzok java részét. Figyelmeztetett a régi rikai út (a gerincút) jelentőségére, és szemléletessé is az általa előkészített háromdimenziós térkép tette, hogy miért épp a rikai és a hasonló jellegű oklándi Kustaly-vára által ellenőrzött szomszédos keresztgerinc a kiemelt fontosságúak: a töltésvonulat és a gerinceken kialakult ősi országutak kereszteződésében korántsem véletlenül találhatóak az említett erődítmények. A Ferenczi testvérekkel, valamint Bordi Zsigmond Lóránddal, majd Sófalvi Andrással együtt végzett kutatásainak történetét nagyrészt összegezi a *Székelyföldi töltésvonulatok 3.* (2007) tanulmány. Az említett töltésvonulatokon és Rika-varán kívül (utóbbit nagyrészt ő ásta meg; 1988–2000) az alsórákosi Tepő-varánál (1993–1994) és Mihály-varánál (1996), a rétyi Homárkán (1997) végzett régészeti kutatást, de további számos ásátás fűződik a nevéhez a Vargyas-szorosban is, és fontos szerepe volt a vargyasi középkori templomrom vagy az erdővidéki régi temetők felmérésében, dokumentálásában.

Rövid ideig a baróti Gaál Mózes Közművelődési Egyesületnek is elnöke volt (1998 nov. 20. – 1999. ápr. 18.), és az egyesületnek köszönhetően később újraalapított baróti Erdővidék Múzeuma az ő értékes gyűjteményéből rendezhette első kiállítását (*Erdővidék múltja a régészeti leletek tükrében*, megnyitó: 2004. nov. 17.). Nem vonta ki magát az általános oktató-nevelő tevékenységből sem, baróti kisiskolásoknak tartott kisismertetőktől tudományos diákkonferenciák zsűriző tagságáig és felnőtt érdeklődőknek tartott ismeretterjesztő előadásokig. Szerkesztőbizottsági tagja volt az *Acta (Siculica)* székelyföldi múzeumi évkönyveknek (1996–2000), majd a baróti *Erdővidéki Lapok*nak (2000–2005), munkatársa a Székely Nemzeti Múzeum Délkeleti Intézet-programjainak (1999–2005), és alább ismertetett jelentős tudományos és ismeretterjesztő irodalmi munkásságán kívül számos további térképe, rajza szerepel a Ferenczi testvérek kései dolgozataiban, szakirányító munkája jelen van a Várad Péter Pál és Löwey Lilla Erdővidéket bemutató kötetében (*Erdély – Székelyföld – Erdővidék*, Péter Pál Kiadó, Veszprém, 2002), de Xantus Gábor, Vári Attila 1990 utáni, Erdővidéket érintő dokumentumfilmjeiben is. Gyakorlatilag az utolsó hetekig dolgozott. 2005. nov. 1-jén vesztítettük el, másfél év alatt gyűrte le, ami legyűrhető volt benne, a melanóma.

A világnak mindenütt ott van a közepe, ez nem közigazgatási, hatalmi vagy véleménykérdés. Viszont kevesen tudnak rálelni és azonosulni vele. Ezért nem mellékes Dénes István kronológiájában még az óvoda helye sem, nem mellékes a katonaság, mely ebben a térségben valamikor hagyományosan a világot kitágító eszköznek számított. Kivételes ember volt, egész ember és csodálatos személyiség, akinek a számára föld és lélek, család és szakma, ásvány és élő egyazon egész része tudott maradni, vagy azzá szervesült. Ahol mellékes már a talmi külsőség mint a papírosra írt végzettség vagy a társadalmi elismertség akár. A maga aprította fával befűtött geológus lakókocsi uzsonnát követően letisztított asztala, amelyen munkaidő után pauszra, tusba húzza valaki a térképeket... ez már talán csak a régi gárda magától értetődő munkája, szakmai hozzáértése. De általa így középkori objektumaink kutatásának nagyívű dokumentációja született. Emlékének hű ápolója, Mózes László így foglalta össze szemléletének meghatározó vonásait: alázat, kitartás, céltudatosság.

A szülőföldhöz való kötődés tőle tanult hitvallását pedig ezzel a tömörséggel jegyezhettem le Demeter László: „Hova menjünk? Minden, amit körülöttünk látsz, a miénk.”

Emlékét őrzi az azóta már harmadik éve megszervezett (2006. szeptember 9., 2007. szeptember 25., 2008. szeptember 9.), róla elnevezett Vargyas-szorososi emléktúra, az első emléktúrán elhelyezett emléktábla az Orbán Balázs-barlang bejáratánál és az emlékdoboz a szoros egy üregében – rejtékhelye: N46° 13.177' E025° 32.648', a Csala-tornya fölötti kilátóponttól (N46° 13.171' E025° 32.660') 20 méterre északnyugati irányban. A Gyilkostó Adventure Egyesület és a Gyergyószentmiklósi EKE szervezésében ugyancsak évente kerül megrendezésre (2006. november 4., 2007. november 3., 2008. november 2.) Dénes István-emléktúra a tekerőpataki Sűgő-barlanghoz. 2006. október 28-ra túrát szervezett emlékére az EKE Háromszéki Tagozata is a Vargyas-szorosba. Harmadszor került idén átadásra a 2006-ban alapított Dénes István-emlékdíj, amelyet a Román Barlangász Szövetség, legjelentősebb díjaként, a legjobb tudományos dolgozatot bemutató kutatónak vagy kutatócsoportnak ad. Tartozásunk vele szemben a gazdag tárgyi és irodalmi hagyaték feldolgozásában mindenekelőtt a *Székelyföldi barlangvilág* bővített kiadása és román kiadása, a Vargyas-szoros barlangászati-régészeti monográfiája, a kora középkori kelet-erdélyi védelmi rendszerre vonatkozó kutatásainak egy összegző kötetben való megjelentetése, túranaplójának kiadása és, amennyiben lehet, munkájának folytatása, szemléletének élő továbbvitele.

Maradj velünk, Pista!

(B. H.)

Történelem

Születtem 1954. szeptember 7-én délelőtt, Oklánd községben (Hargita megye).

Olaszteleken és Bardocon jártam óvodába.

1961 őszen mentem iskolába Bardócon.

1965-ben Barótra kezdtem iskolába járni.

1973-ban Baróton érettségiztem. Magyar nyelvű reál szakot végeztem – osztályfőnököm Lenk Gyula.

1973-ban felvételiztem a nagybányai geológiai technikumba, ahol 1975-ben végeztem és kaptam diplomát bányageológiából.

1975. augusztus. Gyergyószentmiklóson kezdtem dolgozni, az I.P.E.G. Harghita gyergyói részlegén, egészen 1976. februárig.

1976. februárban behívtak katonai szolgálatra, és a sepsiszentgyörgyi hegyivadász zászlóaljhoz vittek. Szentgyörgyről a braszói (Hosszú utcai) hegyivadász kaszárnyába helyeztek kiképzésre, a vegyvédelmi csoporthoz. Másodévből káplár, majd szakaszvezető rangban parancsnokhelyettes voltam (Balán ezredes, Marin őrnagy, Marin Chiriac őrmester). Részt vettem három hadgyakorlaton (Ojtoz, Bodzaforduló, Hargita–Csíki-hegyek–Gyimes). 1977. áprilisban Temesvárra küldtek altiszti iskolába, a Popa Șapca utcai egységhez. Leszereltem 1977. júniusban, sergent major (alőrmmester) rangban.

1977. júliusban újra Gyergyóban dolgozom, a tölgyesi bányánál (Paltini).

1977. október. A csíkszenttamási részleghez kerülök, és a cigánykúti (Karcfalva) vasbányánál dolgozom.

1978. március. A balánbányai részleg Nyáraspatak-telepére helyeznek, a szénkutatásokhoz.

1979. július. Átmegyünk Kőröspatakra.

1981. szeptember. Köpec–Barótra kerülünk a fúrásokkal.

1982. október. Megkezdjük a Vargyas–Szármány-pataki azbesztkutatásokat, közben a fülei vaskutatásokat is vezetem a szentgyörgyi részlegnél.

1983. november. A Szármány-patakban folytatjuk a földtani kutatásokat.

1984. május – augusztus 1. Az Olt-szorosban kutatunk (szerpentinek).

1984. augusztus 1. Szármány-patak, bányakezdés a vaskőben.

1984. október 1. Nekifogtunk a harmadkori barnaszének kutatásának a Lövete–Oklánd zónában.

1985. január 1. Mikóújfalú mellett az Olt-terasz limonitos lerakódásait kutatjuk.

1985. május 1. A rikai dacittufákat kezdjük kutatni.

1986. március 15. Befejezzük a rikai tufákat.

1986. március 20. Észak-baróti szénmező (Bardoc–Hermány) kutatása szondákkal.

1986. április 10. Dél-Persányban komplex érceket kutatunk (Felsővenice–Szárzapatak, Gal. 1 bis).

1986. július 1. A Baróti-medencében szén után kutatok (Vargyas–Rákos–Barót).

1987. január 15. Bölön–Nagyajta–Apáca vidékén kutatunk ligit után.

1987. február 15. Árkoson kutatom tovább a szeneket (Dél-Árkos).

1987. április–május. Bölönben.

1987. május. Észak-Barót, szénkutatás.

1987. július. Szarmata barnaszének kutatása fúrásokkal: Homoródmás–Vargyas; Észak-Füle (Valáj-p.–Bartabérc–Dobó; fúrások)

1987. december. Barót–Vargyas, fúrások.

1987. december. Barót–Rákos–Vargyas, fúrások szénre.

1988. április. Csíkszereda környéki szénkutatások fúrásokkal.

1988. június. Barót–Észak-Barót, fúrások.

1988. szeptember. Szarmata szének kutatása Karácsonfalva–Oklánd környékén.

1988. november 1. A [felső]rákosi szénlepet kutatom fúrásokkal.

1989. január 1. Egy hónapig Venicén voltam kutatóként [Felsővenice].

1989. március. Vargyas és Felsőrákoson folytatjuk a fúrásokat, majd az Olt-torkában [Felsőrákos].

1989. december 16–22. A Nagy Decemberi Szocialista Forradalom.

1990. január–május. Vargyas–Felsőrákoson folytatjuk a geológiai fúrásokat.

1990. június. Bodosban hozzákezdünk a geológiai fúrásokhoz.

1991. április. Hidrogeológus lettem, Felsőrákos (Délnyugat-).

1991. június. A Brigádnál [I.P.E.G., sepsiszentgyörgyi székhely] dolgoztam.

1991. július. Hidrogeológuskodom Olaszteleken, a Technikán [baróti ipartelep] belül.

1991. október. Diatomitkutatásokat kezdtem Magyarhermánynon felül.

1992. január 1. Sepsiszentgyörgyön dolgozom a geológiai dokumentációkkal ([Felső]Rákos, Árkos).

1992. december 7. A GEOLEX geológiai kutatóvállalattól [az I.P.E.G. utóvállalata] 17 év és 4 hónap munkaviszony után elbocsátottak, így munkanélküli vagyok.
 1993. február 4. Visszavettük a GEOLEX sepsiszentgyörgyi részlegéhez, ahol a régi munkámat folytatom.
 1994. július 15. A brigádnál dolgozom a földtani dokumentációkkal tovább.
 1994. augusztus 10. A Bodos–Szárzajtai-medencében földtani térképezést végzek 1:5000 léptéken.
 1994. december 15. Földtani jelentésemet készítem a szentgyörgyi brigádnál.
 1995. április 1. A köpec–baróti szénbányák geológusa leszek, a Barót II.-részlegnél földtani munkákat végző mesterként, 100% belszinttel, a Barót I.-bányát is én végezem.
 1995. decembertől a GEOLEX földtani kutatófúrásait követem másodállásban (Bodos, Barót, Felsőrákos) 1996. októberig.
 1997. február 10. Barót [Köpec Bányavállalat]-részleg lett, ahol a geológus munkát végzem, mesteri beosztásban.
 1997. szeptember 1. A Köpec Bányavállalat központi irodáján geológus technikus beosztást nyertem.
 1998. december 1. A Köpec Bányavállalat vezetősége nem tart tovább igényt a munkámra, így elbocsátnak, remélhetőleg végkielégítéssel. Régiségem [23] év [3] hónap ... nap.
 1998. december 3. és 1999. január 14. között munka nélkül.
 1999. január 15-től a Kovászna megyei Mezőgazdasági Kataszteri és Területrendezési Hivatal (O.C.A.O.T.A.) alkalmaz technikusként, és a felsőrákosi földosztással foglalkozom.
 2001. szeptember 1. Megszűnt az O.C.A.O.T.A., és létrejött a Kovászna megyei Kataszteri Geodéziai és Térképészeti Hivatal (O.J.C.G.C.), ahol topográfus-kataszteres referensként mint állami közhivatalnok (funcionar public) dolgozom Baróton.
 2002. február 1-jétől Nagybacon községben végzem a 18-as törvény kivitelezését.

Megjelent munkák¹

1978

1. Cronica Asociațiilor. Județul Covasna. Baraolt. Cercul de Speologie „Ursus Spelaeus”, *Buletin Informativ, Federația Română de Turism Alpin*, II, București, 1978, 139.
 2. Catalogul peșterilor din România (completări, corectări, precizări). Baraolt. Cercul de Speologie „Ursus Spelaeus”, *Buletin Informativ Federația Română de Turism Alpin*, II, București, 1978, 180.
 3. Gaura lui Bunkó (Giurgiu Mariusszal), *Buletinul Clubului de Speologie „Emil Racoviță”, București*, V, 1977–78, 35–37.

1979

4. Raport de activitate pe anul 1978. Cercul Speologilor Amatori „Ursus Spelaeus”, *Buletin Informativ, Federația Română de Turism Alpin*, III, București, 1979, 183–187.
 5. Accidentul din Peștera Merești, *Buletin Informativ, Federația Română de Turism Alpin*, III, București, 1979, 238–239.

1980

6. Raport de activitate pe perioada oct. 1978. – oct. 1979. Cercul de Speologie „Ursus Spelaeus”, *Buletin Informativ, Federația Română de Turism Alpin*, IV, București, 1980, 232–236.
 7. Speomagazin (Cheile Virghișului), *Aragonit (Buletinul Cercului de speologi amatori „Liliacul”)*, 1980, Arad, 1980.
 8. A homoródalmási „Orbán Balázs” barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Acta Hargitensia*, I, Csíkszereda, 1980, 347–360.

1981

9. Raport de activitate pe perioada oct. 1979. – oct. 1980. Cercul de Speologie Ursus Spelaeus, Baraolt, *Buletin Speologic Informativ, Comisia Centrală de Speologie Sportivă*, V, București, 1981, 156–159.

1982

10. Peșterile din Masivul Hășmaș (Giurgiu Mariusszal), *Buletinul Clubului de Speologie „Emil Racoviță”, București*, VII, 1980, 39–46.
 11. Contribuții la cunoașterea rețelei subterane active a riului Virghiș (Giurgiu Mariusszal), *Buletinul Clubului de Speologie „Emil Racoviță”, București*, VII, 1980, 47–54.

1984

12. Prezentarea sifoanelor. Munții Perșani, Rețeaua subterană a riului Virghiș (1200/102, 96, 95, 45), *Styx*, 1, Oradea, 1984, 23.
 13. Dispozitive de tracțiune (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, 6, București, 1984, 31–33.

1985

14. Sifonul din Peștera Raii, *Styx*, 2, Oradea, 1985, 32.
 15. Noutăți tehnice (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, 9, București, 1985, 34.
 16. Persányi barlangok: A sólyomkői (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4255. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 3.
 17. Persányi barlangok: Egy új barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4258. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 7.
 18. Persányi barlangok: Megyénk egyetlen összefüggő karszvidéke (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4263. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 12.
 19. Persányi barlangok: A Sugó (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4268. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 18.
 20. Persányi barlangok: Az „Ördöglyuk” (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4275. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 26.
 21. Persányi barlangok: A Szármányi-zsomboly (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4278. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. okt. 30.
 22. Persányi barlangok: A Kerekhegyi-zsomboly (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4281. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 2.
 23. Persányi barlangok: A Vargyas-patak szurdoka (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4284. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 6.
 24. Persányi barlangok: A 18-as számú barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4286. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 8.
 25. Persányi barlangok: A Medvék-barlangja (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4288. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 11.
 26. Persányi barlangok: Hotel Spelaeus (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4294. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 18.
 27. Persányi barlangok: A Tatárlík (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4296. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 20.
 28. Persányi barlangok: A Lócsúr (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4298. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 22.

¹ A Dénes István által saját kezűleg összeállított bibliográfia (l. hagyatéka) adatait Demeter Zoltán, Dénes Réka, Cristian Go-

ran, Kovács Eszter, Papucs András, valamint Zsarnóczay Attila egészítette ki.

29. Persányi barlangok: A Kápolna-barlang és környéke (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4302. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. nov. 27.
30. Persányi barlangok: A „Felső- vízkelet” és szomszédsága (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4308. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 4.
31. Persányi barlangok: A Gábor-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4310. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 6.
32. Persányi barlangok: A Lublinit-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4314. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 11.
33. Persányi barlangok: A Felső-aktív (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4317. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 14.
34. Persányi barlangok: A 16-os barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4320. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 18.
35. Persányi barlangok: A harmincötös (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XVIII. évf., 4329. sz., Sepsiszentgyörgy, 1985. dec. 28.
- 1986**
36. Persányi barlangok: Az Albert-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4337. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. jan. 9.
37. Persányi barlangok: A hármás–négyes (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4340. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. jan. 13.
38. Persányi barlangok: Az Alagút- és Kincses-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4347. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. jan. 20.
39. Persányi barlangok: Az aktív (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4349. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. jan. 23.
40. Persányi barlangok: A Bronz-barlang és a 11-es (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4358. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. febr. 3.
41. Persányi barlangok: Három érdekes korróziós kőfűlke (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4370. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. febr. 17.
42. Persányi barlangok: A Kőcsúr (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4374. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. febr. 21.
43. Persányi barlangok: A Vízkelet (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4388. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. márc. 10.
44. Persányi barlangok: A Nagy-barlang feltárása (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4391. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. márc. 13.
45. Persányi barlangok: Az Almási-barlang földalatti labirintusa (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4402. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. márc. 26.
46. Persányi barlangok: Ember és barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4406. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. márc. 31.
47. Persányi barlangok: Barlangászat és turisztika (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4412. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. ápr. 7.
48. Barlangjaink: Az ojtói szelgödörök (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4418. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. ápr. 14.
49. Az ojtói szelgödörök című barlangismertető illusztrációja (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4420. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. ápr. 16.
50. Barlangjaink: A Begyenkő-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4426. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. ápr. 23.
51. Barlangjaink: A kisbaconi Benedek Elek borvízes-tavas barlang, megének természeti ritkasága (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4427. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. ápr. 24.
52. Barlangjaink: A Kuvaszótövi-barlang (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4435. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. máj. 3.
53. Barlangjaink: Barlangos számvetés (Kisgyörgy Zoltán mellett), *Megyei Tükör*, XIX. évf., 4464. sz., Sepsiszentgyörgy, 1986. jún. 7.
54. Școala Națională de Speologie (Gutt, Walter és Karban, Günther mellett), *Speotelex*, 12, București, 1986, 3–4.
55. Solicitarea punctului de amaraj la rapel și la urcarea pe coardă (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, 12, București, 1986, 26–28.
- 1987**
56. Centurile de cățărare și testul de atîrnare liberă în coardă, I (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, II/1, București, 1987, 30–33.
57. Centurile de cățărare și testul de atîrnare liberă în coardă, II (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, II/2, București, 1987, 13.
- 1988**
58. Traversări, balustrade, tiroliene (Gutt, Walter mellett), *Speotelex*, II/3, București, 1988, 39–45.
- 1989**
59. Stalagmite de rădăcini din Peștera nr. 74 din Cheile Virghișului (Mții Perșani) (dr. Kisgyörgy Zoltán mellett és Szép T. Györggyel), *Buletin Speologic, Comisia Centrală de Speologie Sportivă*, 12, București, 1989, 57–60.
- 1990**
60. Szemelvények a homoródalmási Orbán Balázs-barlang kutatástörténetéből, *Karszt és Barlang*, 1990/II, Budapest, 1990, 123–126.
- 1992**
61. Short history of speleology in Transylvania till 1914, *Karszt és Barlang (Karst and Cave)*, Special issue (Proceed. ALCADI '92, Interant. Conference on Speleo History), Budapest, 1992, 17–20.
62. Gyepűnyomozás a Görgényi-hegység–Hargita-fennsík nyugati szegélyén és a Persányi-hegység északi szárnyának keleti lejtőin (Ferenczi Istvánnal és Ferenczi Gézával), *Erdélyi Gyopár*, 1992/5, Kolozsvár, 1992, 3–4.
- 1993**
63. Scurta istorie a cercetării peșterilor din Transilvania până la 1914, *Contribuții la cunoașterea carstului. Contributions to the karst's knowledge*, Clubul de Speologie MONTANA, 1993/I, Baia Mare, 1993, 40–42.
64. Rezervația naturală complexă Cheile Virghișului, *Speomond*, Federația Română de Speologie, Oradea, VII–VIII, 1993, 8–10.
- 1994**
65. A homoródalmási „Orbán Balázs” cseppkőbarlang, *Erdélyi Gyopár*, Kolozsvár, 1994, 1994/1, 3–5.
66. „Pietrele prețioase” din peștera Merești (munții Perșani), *Cercetări Speologice. Recherches Speologiqués. Speological Research*, II, 1994, Clubul Național pentru Turism și Tineret, București, 1994, 22–23.
67. Udvarhelyszéki töltésvonulatokról (Ferenczi Istvánnal), in: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történetstálalkozó Előadásai és Iratai*, Budapest–Zürich, 1994, 85–106.

1995

68. A Székelyföld barlangjai (I.), *Erdélyi Gyopár*, 1995/3, Kolozsvár, 1995, 21–23.
69. Az ozsdolai Kólik és gyémántok (Baó-Baó 1995), *Garaboncia tábori lap*, 1995. VII. 25., Sepsiszentgyörgy, 1995, 3.
70. A Székelyföld barlangjai (II.), *Erdélyi Gyopár*, 1995/5, Kolozsvár, 1995, 3–4.
71. Investigarea unei porțiuni de limes din estul Daciei intracarpatică (Între valea Homorodului Mic și Defileul Oltului de la Tușnad) (Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, 32/I, Cluj, 1995, 393–400 + 1 t.

1996

72. Vârghiș. Ruinele bisericilor romanice și gotice (sec. XIII–XV–XVI), *Cronica Cercetărilor Arheologice Campania 1995*, Brăila, 1996, 196.
73. Aspecte noi asupra mineralizației de aragonit, auripigment, realgar din p. Hankó, zona Covasna (László Attila és Zólyá László mellett), *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 1996, 27–38 + 1 t.
74. Az utóvulkanikus folyamatok szerepe a Dél-Hargitában található természetes és mesterséges üregek kialakításában és fejlődésében (Zólyá Lászlóval), *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 1996, 39–44. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 106–111.)
75. „Gyökérszalmagmitok” a Vargyas-szoros 74-es barlangjában, *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 1996, 45–46. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 112–114.)
76. The legends of the Orbán Balázs cave in Homoródalmás, *Abstracts of papers of the International Conference „Caves in the Arts”, Jósuafo, 23–27 July*, 1996, 9–10.

1997

77. Speleoloski Podatkiv „Opisu Dezele Szekely” Balazsa Orbana – Speleological data in the „Description of the Land of the Székelys” by Balázs Orbán (International Symposium „ALCADI '96”, Postojna, Szlovénia; angolul, szlovénül), *Acta Carsologica*, XXVI/2, Ljubljana, 1997, 41–47.
78. Elemente structural-tectonice pentru un model evolutiv în zona Bazinului Baraolt (László Attilával), *Acta (Siculica)* 1996/1, Sepsiszentgyörgy, 1997, 9–32.
79. Contribuții la studiul silicolitelor din partea de nord a Bazinului Baraolt (Ghiurca, Virgil mellett, Boér Hunorral), *Acta (Siculica)* 1996/1, Sepsiszentgyörgy, 1997, 33–42.
80. Barlangtani adatok Orbán Balázs műveiben, *Acta (Siculica)* 1996/1, Sepsiszentgyörgy, 1997, 73–82. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 19–26.)
81. Ruinele bisericilor romanice și gotice (sec. XIII–XV–XVI) – [Vargyas] Románkori és gótikus templomromok (Olasz Gabriellával), *Acta (Siculica)* 1996/1, Sepsiszentgyörgy, 1997, 180.
82. A baróti Zathureczky-temető térképei, *Acta (Siculica)* 1996/2, Sepsiszentgyörgy, 1997, 151–152.
83. A barlangvédelem is természetvédelem, *Erdélyi Gyopár*, 1997/4, Kolozsvár, 1997, 16–17. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 7–13.)
84. Erdővidék – Ghid turistic – Depresiunea Baraolt. Mini turistakalauz (térképe), ERFATUR Impex (ny. Gloria, Kolozsvár), 1997.

1998

85. A gyergyótekerőpatak Sugó-barlang, *Acta (Siculica)* 1997/1, Sepsiszentgyörgy, 1998, 39–58. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 82–105.)

86. Olaszteleki temető a fejedelemség korából, *Acta (Siculica)* 1997/1, Sepsiszentgyörgy, 1998, 203–208. (Újraközölve in: *Erdővidéki Lapok*, 2003/1, 4–7.)
87. Az alsórákosi Tepő-vára (Bordi Zsigmond Loránddal), *Acta (Siculica)* 1997/1, Sepsiszentgyörgy, 1998, 235–244. (Csaknem azonos anyaggal bemutatva már [1995], l. utólagos közlésben: *Az alsórákosi Tepő-vára*, 2000.)
88. Der frühebronzezeitliche Bronzedeptofunde aus der Höhle 1200/9 in der Enge des Vargyas-Baches in Südost-Siebenbürgen (Szabó V. Gábor mellett), *Bibliotheca Musei Apulensis*, VIII, Alba Iulia, 1998, 89–110.
89. Vargyas-szoros (természetvédelmi terület) és a homoródalmási Orbán Balázs-bg. (1200/14) térképe, valamint a természetvédelmi terület jelvénye, *Erdélyi Gyopár*, 1998/6, Kolozsvár, 1998, 12–13.

1999

90. Víz-napi borvízforrás-takarítás (szerző: Az [Elveszett Világ] Egyesület vezetősége), *Erdővidék*, III. évf., 12. sz. (88. sz.), Barót, 1999. márc. 26., 1.
91. Föld-napi előzetes (szerző: Az [Elveszett Világ] Egyesület vezetősége), *Erdővidék*, III. évf., 15. sz. (92. sz.), Barót, 1999. ápr. 23., 1, 3.
92. Erdővidéki természetvédelmi területek [1]. Az olaszteleki Likaskő (szerző: Elveszett Világ Egyesület), *Erdővidék*, III. évf., 20. sz. (96. sz.), Barót, 1999. máj. 21., 4.
93. Az erdélyi barlangkutatás rövid története 1914-ig, *Erdélyi Gyopár*, 1999/3, Kolozsvár, 1999, 19–20. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 15–18.)
94. Date structural-tectonice oferite de imaginea de satelit pentru zona vulcanitelor din Harghita de Sud și a bazinelor limitrofe Baraolt și Ciuc (László Attila mellett), *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy, 1999, 9–18.
95. A Székelyföld barlangjai, *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy, 1999, 71–88.
96. A délkelet-erdélyi Vargyas-patak szorosának 1200/9. számú barlangjában talált kora bronzkori depotelet (Szabó V. Gábor mellett), *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy, 1999, 123–138. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 37–42.)
97. Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erőrendszerében (Bordi Zsigmond Loránd mellett), *Acta (Siculica)* 1998/1, Sepsiszentgyörgy, 1999, 175–188. (Csaknem azonos anyagát tkp. már 1995-ben bemutatta: l. A rikai vár kutatása, in: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Második (Csikszeredai) Övezeti Történetstálkozó Előadásai és Iratai*, Budapest–Zürich, 1995.)
98. Erdővidéki természetvédelmi területek (2.) A szárazajtai őslénytani védett terület (szerző: Elveszett Világ Egyesület), *Erdővidék*, III. évf., 23. sz. (99. sz.), Barót, 1999. jún. 15., 3.
99. Erdővidék természetvédelmi területei (4.) A Vargyas-szoros természetvédelmi terület (szerző: Elveszett Világ Egyesület), *Erdővidék*, III. évf., 25. sz. (101. sz.), Barót, 1999. jún. 25., 3.
100. Erdővidék természetvédelmi területei (5.) Az ürmösi őslénytani védett terület (szerző: Elveszett Világ Egyesület), *Erdővidék*, III. évf., 28. sz. (104. sz.), Barót, 1999. júl. 16., 5.
101. Vargyas-szoros turistatérképe (1:10 800) a Hargita-hg. turistatérképén (*Hargita; Munții Harghita; Harghita Mountains*, 1:500 000; szerk. és ismert. Zsigmond Enikő; készít.: Eckschmidt Kata [et al.], DIMAP, Budapest, 1999 (2. kiadás: 2003).
102. Ősz végi munkatúra a Vargyas-szorosban (Demeter Zoltánnal), *Erdővidék*, III. évf., 44. sz. (120. sz.), Barót, 1999. nov. 5., 4.

2000

103. *Koraközépkori várak a székelyföldi Erdővidéken*, in: (A) *Kel-et-magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép* [bemutatva a hasonló konferencián, Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1999. szept. 20.] (szerk. Laár Tibor), MTE SZ házi nyomda, Budapest, 24–31.
104. A földrengésről, *Erdővidék*, IV. évf., 2. sz. (130. sz.), Barót, 2000. jan. 14., 1, 3.
105. In memoriam dr. Ferenczi István, *Erdővidéki Lapok*, Barót, 2000/1, 18–21.
106. Föld Napja 2000, *Erdővidék*, IV. évf., 18. sz. (146. sz.), Barót, 2000. máj. 5., 5.
107. Borszéki barlangok, *Acta (Siculica)* 1999/1, Sepsiszentgyörgy, 2000, 23–28. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 75–81.)
108. A Rika-erdei kora középkori erődítmény 1999. évi régészeti kutatása (Bordi Zsigmond Loránd mellett), *Acta (Siculica)* 1999/1, Sepsiszentgyörgy, 2000, 229–240.
109. A homoródalmási Orbán Balázs-barlang mondái, *Erdővidéki Lapok*, 2000/2, Barót, 2000, 15–17. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 43–48.)
110. Az alsórákosi Tepő-vára, in: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Erdélyi Övezeti Történetstálalkozói 1995–1999*, Csíkszereda–Budapest–Zürich, 2000, 136–146. (vö. tkp. későbbi, csaknem azonos közlését: *Az alsórákosi Tepő-vára*, 1998)

2001

111. Szemelvények a homoródalmási Orbán Balázs-barlang kutatástörténetéből és hajdani barlanglátogatásokból, *Erdővidéki Lapok*, 2001/1, Barót, 2001, 6–10. (Újraközölve in: *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 27–36.)
112. Élőljáróban, avagy A történelmi Udvarhelyszék földrajzi-földtani és természetrajzi leírása, in: Ferenczi Géza: *Utazások Udvarhelyszéken*, Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2001, 5–9.
113. Működik az Elveszett Világ (Demeter Zoltánnal), *Erdővidék*, V. évf., 18. sz. (198. sz.), Barót, 2001. máj. 4., 4.
114. Föld Nap utáni takarítás a Vargyas-szorosban (Demeter Zoltánnal), *Erdővidék*, V. évf., 21. sz. (201. sz.), Barót, 2001. máj. 25., 5.
115. Székelyföldi töltésvonulatok 1., *Acta (Siculica)* 2000/1, Sepsiszentgyörgy, 2001, 215–236.
116. Néhány szó az „Elveszett Világ” Egyesület ezévi működéséről (Demeter László interjúja D. I.-nal), *Erdővidék*, V. évf., 47. sz. (227. sz.), Barót, 2001. nov. 23., 4.
117. A kakukk-hegyi hematit rövid kutatástörténete, *Erdővidéki Lapok*, 2001/4, Barót, 2001, 4–5

2002

118. Öt éves az Elveszett Világ (szerző: E. V. T. B. E.), *Erdővidék*, VI. évf., 4. sz. (236. sz.), Barót, 2002. jan. 25., 5.
119. Föld Nap 2002 (Demeter Zoltán mellett), *Erdővidék*, VI. évf., 20. sz. (252. sz.), Barót, 2002. máj. 17., 5.
120. Erdély legelső tudományosan kutatott barlangja, *Erdővidéki Lapok*, 2002/2, Barót, 2002, 16–20.
121. *Székelyföldi barlangvilág*, T3–DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002, 132 o. + 3 térkép (Részletek belőle még Oláh Sándor ismertetőjével, in: In memoriam Dénes István (1954–2005), *Hargita Népe*, XVII. évf., 264. sz., Csíkszereda, 2005. nov. 10.)
122. Telekkönyvi jegyzőkönyvek közzététele Erdélyben, különös tekintettel Erdővidékre, *Erdővidéki Lapok*, 2002/3, Barót, 2002, 22–25.

123. Régi barlangfeliratok a Vargyas-szoros barlangjaiban, *Erdővidéki Lapok*, 2002/4, Barót, 2002, 4–10.

124. Barlangász Kongresszus – Speo-Sport 2002, *Erdővidék*, VI. évf., 39. sz. (272. sz.), Barót, 2002. okt. 4., 4.

2003

125. Takarítás a Vargyas-szoros természetvédelmi területen, *Erdővidék*, VII. évf., 19. sz. (303. sz.), Barót, 2003. máj. 16., 4.
126. Ismertető-figyelmeztető tábla a Vargyas-szorosról, *Erdővidék*, VII. évf., 47. sz. (331. sz.), Barót, 2003. nov. 28., 3.
127. Dobostortaopál a Dél-Hargitából, *Erdővidéki Lapok*, 2003/4, Barót, 2003, 30–33.

2004

128. Év végi számadás az „Elveszett Világ”-ban, *Erdővidék*, VIII. évf., 1. sz. (336. sz.), Barót, 2004. jan. 9., 3.
129. Barlangkutatók tanácskozása a Vargyas-szorosban, *Erdővidék*, VIII. évf., 3. sz. (338. sz.), Barót, 2004. jan. 23., 2.
130. Dénes Domokos: Bardoc társadalmának két világháború közötti krónikája [között. Dénes István], *Erdővidéki Lapok*, 2004/1, Barót, 2004, 19–26.
131. Székelyföldi töltésvonulatok 2., *Acta (Siculica)* 2003/1, Sepsiszentgyörgy, 2004, 215–236. (újraközölve l. *Acta (Siculica)* 2006/2, Sepsiszentgyörgy, 2006, 79–90).
132. Kialudt tűzhányók tetején, *Erdővidék*, VIII. évf., 24. sz. (360. sz.), Barót, 2004. jún. 25., 2.
133. Hogyan tovább Vargyas-szoros? *Erdővidék*, VIII. évf., 26. sz. (362. sz.), Barót, 2004. júl. 9., 5.
134. Erdővidék védett és védelemre érdemes földtani természeti értékei, *Erdővidéki Lapok*, 2004/3, Barót, 2004, 20–29.
135. Barlangász Kongresszus Erdővidéken, *Erdővidék*, VIII. évf., 38. sz. (374. sz.), Barót, 2004. okt. 4., 8–9.

2005

136. Turizmus a Vargyas-szoros természetvédelmi területen, *Erdővidék*, IX. évf., 13. sz. (402. sz.), Barót, 2005. ápr. 15., 5.
137. Belépővel a természetvédelmi területre (Petneházi Andrea interjúja Dénes Istvánnal), *Erdővidék*, IX. évf., 17. sz. (406. sz.), Barót, 2005. máj. 13., 4.
138. Befejeződött a Vargyas-szoros projekt, *Erdővidék*, IX. évf., 24. sz. (413. sz.), Barót, 2005. júl. 1., 7.
139. Védett földtani természeti értékek Székelyföldön (Zólyva Lászlóval, Both Józseffel, Papucs Andrásal), *Földtani Közönlöny*, CXXXV/2, 263–292.

2007

140. Székelyföldi töltésvonulatok 3., *Acta Siculica* 2007, Sepsiszentgyörgy, 2007, 253–285.

[További, részben közöletlen] dolgozatok²

1. Az erdővidéki vasbányászat, vasolvasztás, vasérclelőhelyek.
2. Óskori vasolvasztók Erdővidéken.
3. Erdővidék régészeti topográfiaja.
4. Erdővidéki borvizek, fürdők, mofetták.
5. Gódra-karszt.
6. *Az alsórákosi Olt-szoros barlangjai*.
7. Montmilch-kitermelés a Vargyas-szoros barlangjaiból az őskorban.
8. A Vargyas-szoros barlangjai.

² Dénes István által összeállított jegyzék a hagyatékban. A *kurzívált című dolgozatok* a jegyzék összeállítását követően részben vagy egészben közlésre kerültek, vö. *Megjelent munkák*. A jegyzék kiegészíthető egy Nagybanán, 1996-ban végül kéziratban ma-

radt dolgozattal (Peșterile de la Borsec, *Contribuții la cunoașterea carstului*, Clubul de Speologie MONTANA, 1996), mely eredetileg a *Megjelent munkák* jegyzékében szerepelt.

9. Régészeti leletek a Vargyas-szoros barlangjaiban.
10. A Kőcsűr Közép-Jura faunája (ammoniteszek).
11. Az út melletti liász ammonitesz fauna.
12. A Töpe-patak liász faunája.
13. A vargyasi éremleletek.
14. *Érces-patak borvizes barlangja.*
15. Székelykő barlangjai.
16. Az U[rsus] S[peleus] barlangkutató kör története.
17. *Székelyföldi töltésvonulatok (Vargyas-szoros–Hargita, Hargita–Szellőháta).*
18. *Nagy-Hagymás barlangjai.*
19. Párkány, ásátás.
20. Kitértés-szelvény az O[rbán] B[alázs]-barlangban.
21. A parajdi sókarszt.
22. *Az olasztekei Likaskő mésztufakúpja.*
23. *Erdővidék természetvédelmi területei.*
24. Nagykedei Fekete István.
25. Erdélyi magyar barlangbibliográfia.
26. Erődített barlangok Erdélyben.

27. Erdővidék vízesései és mésztufakúpjai.
28. *Az erdélyi barlangok kutatói.*
29. *Erdővidék földtani érdekességei.*
30. A vargyasi rovásképek.
31. A Vargyas-szoros felszíni régészeti lelőhelyei.
32. Régészeti leletek a 105-ös barlangból (Erd. Lapok)
33. Az apácai Tolvajos-barlang és Kőlik.

Barlangtani dolgozatok, írások³

Neolitik-kori edénylelet a Vargyas-szoros 1200/105-ös sz. barlangjából.

Apám írásai⁴

Bardóc
 Napló
 Börtön
 Egyebek

---

³ Dénes István 18 tételes külön jegyzéke a hagyatékban. A megadott tétel kivételével valamennyiük azonosított mint megjelent írás.

⁴ Dénes István édesapjának, Dénes Domokosnak az írásai, melyeket saját dolgozatai mellett tartott nyilván. Megjelentette közülük a *kurzívált* dolgozatot (l. 130. tétel).

István Dénes (1954–2005)

(Rezumat)

István Dénes, acest om deosebit ne-a părăsit acum trei ani. Tehnician geolog din 1975, a lucrat la diferite șantiere geologice și exploatări miniere, fiind binecunoscut după munca și ținuta sa exemplară. Preocupat de lumea peșterilor în special din 1971, a devenit personalitate marcantă a speologiei din România. Unul dintre cei mai buni specialiști care au realizat catalogul românesc al peșterilor, a participat printre altele la cartarea peșterilor Topolnița și Epuran, a cercetat însă în primul rând peșterile din Ținutul Secuiesc și în principal Cheile Vârghișului unde, împreună cu Asociația „Lumea Pierdută” din Baraolt, a reușit să organizeze protecția exemplară a rezervației naturale de aici. Preocupat de arheologie, în afara săpăturilor din Cheile Vârghișului a cercetat în special sistemul de prisăci medievale timpurii din estul Transilvaniei, descoperind în 1979 și singura „poartă de fier” (burgus de intrare) păstrată în Bazinul Carpatic (Cetatea Rika).

István Dénes (1954–2005)

(Abstract)

István Dénes, this outstanding man left us three years ago. Being a geologist technician since 1975, he worked at different geological sites and mines; being well known for his exemplary work and behaviour. Starting with 1971 his interest turned especially towards caves; he became a prominent figure of the Romanian speleology. He was one of the best specialists who worked on the realization of the catalog of Romanian caves; he also took part in mapping the caves of Topolnița and Epuran, but he was mainly interested in the caves of Székelyföld, especially the caves of the Vargyas (Vârghiș) Gorge, where, in collaboration with the “Lost World” Association from Barót (Baraolt), he managed to organize the exemplary protection of the extant reservation. Being interested in archaeology, besides the excavations in the Vargyas Gorge, he studied especially the early medieval rampart-systems of SE Transylvania. In 1979 he discovered the only “iron gate” (*vaskapu*; ‘early medieval frontier check-point’); preserved in the Carpathian Basin (Rika fortress; 11–12th century).

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel/fax: 0267-312442, e-mail: office.sznm@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a Sámán Kiadó munkája
Tördelő: Botos Kamélia
Nyomta és kötötte a Sámán Kiadó
Felelős vezető: Bács Attila
A könyv formátuma: 20,5 x 29 cm
Ívterjedelme: 88 (A4)
ISSN 1843-8385